De Gids. Jaargang 33

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1869

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001186901_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

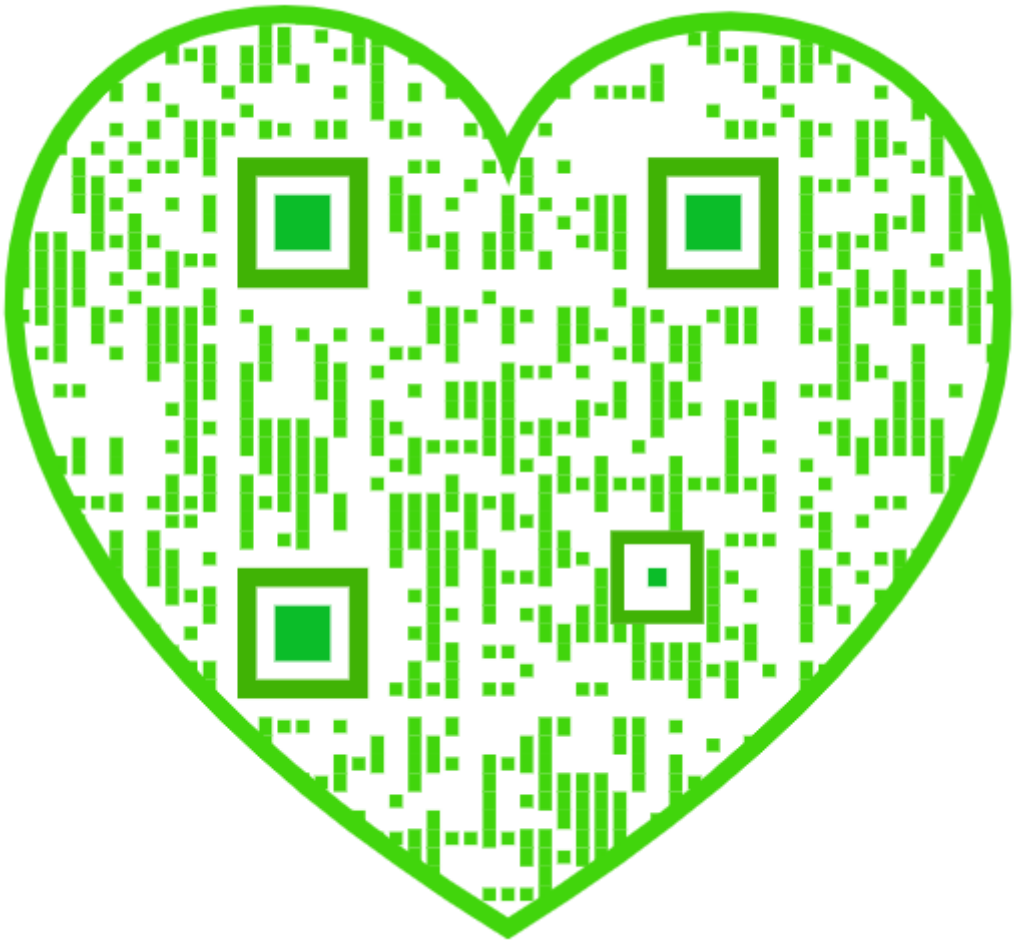

De Reform Bills van 1866 en 1867.

Homersham Cox, Antient Elections: a History shewing how Parliaments were constituted and Representatives of the People elected in antient Times. London, 1867.
Dezelfde, A History of the Reform-Bills of 1866 and 1867.
Robert Wilkinson, The Representation of the People Act, 1867, with practical and explanatory Notes, etc. The Boundary and Registration Acts, etc. London, 1868.

Schoon zij niet nieuw is, verdient eene aanmerking, onlangs door een Fransch schrijver gemaakt naar aanleiding der jongste Parlementshervorming in Engeland, altijd nog behartiging. ‘Autre chose,’ zoo zegt hij[1], ‘est de tomber dans la démocratie comme dans un précipice, ou d'y descendre lentement, sûrement et par degrés.’ Men moge heil verwachten of niet van eene staatsinrichting die aan alle burgers een krachtigen invloed geeft op het bestuur, altijd zal men toestemmen, dat hare werking wel voor een groot deel afhankelijk is van den aard der burgers, maar ook van de wijze waarop, en de omstandigheden waaronder zij is tot stand gekomen. Alleen waar dit langzamerhand en geleidelijk is geschied, mag men goede vruchten verwachten, terwijl groot gevaar, althans in den eersten tijd, dreigt daar, waar zij met geweld of zonder voorbereid te zijn, wordt ingevoerd.

In deze opmerking ligt eene les, die het Fransche volk zich ten nutte kan maken. Maar ook andere, indien het ten minste waar is, wat de Tocqueville heeft betoogd, dat zich bij alle volken van West-Europa een algemeen en onweêrstaanbaar streven naar democratie openbaart. Want dan is het zaak dat streven te leiden en te regelen, veeleer dan het zijn eigen loop

1 E. Duvergier de Hauranne, La démocratie et le droit de suffrage. - Revue des deux mondes, 1 Avril 1868, p. 643.

te laten volgen of pogingen te doen om het te smoren. De Engelsche staatslieden hebben juist in dit opzicht zoo groote verdiensten, dat zij die les steeds voor oogen plegen te hebben. Den wensch van het volk naar meer invloed op het bestuur hebben zij nooit terstond vervuld, wanneer hij zich maar liet hooren, doch evenmin in den wind geslagen. Eerst als het bleek dat hij algemeen gekoesterd werd en krachtigen bijval vond, trachtten zij er aan te voldoen, doch telkens na rijp beraad en na alle gevolgen van de te nemen maatregelen nauwkeurig te hebben gewikt en gewogen. En dan ook niet met het verborgen doel om zoo weinig mogelijk te geven, maar veeleer om zooveel te doen, als 's lands welzijn scheen te verlangen.

Men weet, hoeveel inspanning het heeft gekost de Reform Bill van 1832, waarnaar menigeen reeds jaren had gewenscht, tot stand te brengen: men weet ook, dat zij van genoegzamen omvang was, om voor een geruimen tijd de zaak te regelen, zonder de macht zóó te verplaatsen, dat zij in handen geraakte van lieden die haar misbruikten. De onlangs tot stand gekomen Hervorming van het Lagerhuis is zonder twijfel ook lang voorbereid; of zij echter met de noodige voorzichtigheid door den wetgever is behandeld, wordt betwijfeld, en of zij ook gevaarlijk dreigt te worden in hare gevolgen, eveneens. Wie hierover een oordeel wil vellen, moet zich zeker de vragen stellen, welk doel men heeft willen bereiken, wat men heeft gedaan om daartoe te geraken, en in hoeverre men het genaderd is.

I.

Toen Pitt in 1782 eene poging waagde om eene wijziging in het verkiezen van leden voor het Lagerhuis te bewerken, zal hij wel niet vermoed hebben, dat er nog een vijftigtal jaren moesten verloopen, voordat een maatregel tot stand kwam, die de gebreken, reeds in zijn tijd zoo in 't oog vallend, wegnam of althans verminderde. Maar het Engelsche volk liet zich ook toen niet gemakkelijk overhalen tot het maken van ingrijpende veranderingen, vooral niet in de samenstelling van zijn eeuwenoud Parlement. Het was gewoon geraakt aan de verkeerdheden, die allengs en onmerkbaar waren ingeslopen. De

groote meerderheid was met haren aard en omvang onbekend, en juist zij, die het best de gelegenheid hadden ze waar te nemen en uit te roeien, hadden er belang bij alles te laten zooals het was. Enkele stemmen, die zich nu en dan verhieven om op verbetering aan te dringen, vonden dan ook geruimen tijd weinig gehoor, en stierven zelfs geheel weg, toen het wapengekletter in het laatst der vorige en in begin dezer eeuw voortdurend onrust verspreidde, en de schrik voor gewelddadige omverwerping van de bestaande orde van zaken den moed benam om tot het maken van eenige verandering over te gaan.

Nadat evenwel de vrede hersteld en de herinneringen aan de Fransche revolutie eenigszins op den achtergrond geraakt waren, liet de wensch naar Parlementsreform zich weêr hooren. En nu met meer aandrang. Deels vond hij steun bij velen onder het volk die de grieven, welke zij terecht of ten onrechte tegen hunne bestuurders koesterden, gaarne op rekening schreven van de bestaande gebreken in het kiesstelsel. Maar niet minder doordat mannen van aanzien zich de zaak aantrokken, den weg afbakenden, dien men moest inslaan om tot een beteren toestand te geraken, de wenschen formuleerden, en toonden dat men niet onredelijk was in hetgeen men verlangde. Meer dan eens vernam men zelfs van een voorstel dat door een der leden van het Lagerhuis was ingediend, maar ook spoedig weêr ingetrokken of met groote meerderheid van stemmen verworpen. De voortdurende tegenstand echter van regeering en aristocratie prikkelde den ijver van de voorstanders der Reform, wier getal steeds aangroeide, en wier pogingen om hunne overtuiging te verspreiden, hoe langer zoo meer gevolg hadden. En de vermoedens dat de aristocratie haar eigen belang wilde bevorderen door alle verandering tegen te houden, vonden hier en daar een zóó sterk geloof, dat men, hetgeen tot dusverre nog maar was gewenscht, begon te eischen. In enkele plaatsen gaf zich de ontevredenheid lucht in ongeregeldheden, die door de regeering zonder groote inspanning maar op gestrenge wijze werden onderdrukt, zoodat zij niet weinig er toe bijdroegen om de opgewondenheid levendig te houden. Volksleiders en dagbladschrijvers waren overal ijverig in de weer om haar aan te wakkeren, en toen de gebeurtenissen der Julirevolutie in Engeland bekend werden, dreigde zij tot uitersten over te slaan. Gelukkig echter bleef men de hoop voeden, de verkiezingen, welke juist in die dagen moesten plaats hebben, in dien geest te kun-

nen doen uitvallen dat het Parlement afdoende maatregelen zou nemen. Toen dit in November bijeenkwam, toonde het inderdaad dat het hiertoe had besloten: het Toryministerie moest spoedig wijken om plaats te maken voor een kabinet, samengesteld door Lord Grey, en hiermede was voor de Reform een nieuw tijdperk geopend. Voordat zij echter tot een goed einde was gebracht, moest er nog een krachtige tegenstand overwonnen worden in het Hoogerhuis. De Commons verklaarden zich met eene vrij aanzienlijke meerderheid voor het ontwerp der regeering, maar de Lords verwierpen, en zouden misschien ook ten tweedenmale hebben verworpen, had niet Wellington met een aantal volgelingen ingezien, dat het raadzaam was te wijken voor den krachtigen aandrang van het Lagerhuis, gesteund door het volk, en van het ministerie, bijgestaan door de Kroon, die op het punt stond hun tegenstand te breken door het benoemen van nieuwe Pairs. Een aantal Leden verscheen niet ter vergadering, toen het tweede ontwerp in stemming werd gebracht, zoodat de tegenstanders in de minderheid bleven, het ontwerp werd aangenomen, en de Reformbill van 1832 dus tot wet verheven.

Hare bedoeling was niet eene volledige verandering in de constitutie tot stand te brengen, maar alleen om aan de beginselen waarop deze steunde, nieuwe levenskracht te verschaffen, door de verkiezing der vertegenwoordiging op te dragen aan al diegenen die door ontwikkeling en zelfstandigheid daartoe bekwaam waren. Aan de middelklasse, die tot dusverre bijna geheel uitgesloten was van allen invloed, moest het haar toekomend aandeel worden verzekerd. Daartoe moest het kiesrecht zoowel op het platteland als ook in groote en kleine steden gewijzigd worden. Immers in de counties behoorden de kiezers, de forty-shilling freeholders, eigenaars van een stuk grond ter huurwaarde van 40 shillings per jaar, of tot de landed gentry, den kleineren adel, of tot de minvermogenden, welke voor verreweg het grootste gedeelte afhankelijk waren van de aristocratie. De verkiezingen in de boroughs waren gedeeltelijk in handen van de regeering, gedeeltelijk in die van eene aanzienlijke familie, die hare macht gebruikte alsof zij een deel van haar vermogen uitmaakte, of elders door het plaatselijk bestuur liet benoemen wien zij goed voed. Eindelijk hadden in sommige boroughs alle zoogenoemde freemen en scot-and-lot-voters het kiesrecht. Daartoe behoorden alle inwoners, dus

lieden van alle standen, zoodat de overmacht berustte bij de groote massa, die lang niet tot den trap van ontwikkeling was gekomen, waarop zij tegenwoordig staat, maar hare stem veelal verkocht, veelal uitbracht naar den zin der locale machthebbers. Eindelijk bleven vele steden, die eerst in lateren tijd tot bloei waren geraakt, waaronder van de aanzienlijkste, nog altijd geheel verstoken van het recht om afgevaardigden te zenden. Ook hierin moest verandering worden gebracht.

De Reform Bill ontnam zoowel aan de hoogste als aan de allerlaagste standen een deel van hunnen invloed. Die plaatsen, waar het recht om te kiezen uitsluitend in handen van enkele aanzienlijken was (rotten boroughs), verloren de bevoegdheid om leden naar het Lagerhuis te zenden geheel; andere, waar het getal kiesgerechtigden zeer klein was, gedeeltelijk, zoodat zij in plaats van twee leden, voortaan één zouden benoemen. De hierdoor opengevallen plaatsen werden toegewezen aan counties en grootere boroughs.

In de boroughs werd het kiesrecht verleend aan alle mannelijke ingezetenen, die hunne belastingen betalen en een huis bewonen ter huurwaarde van minstens 10 £ in het jaar, - dus bijna allen behoorende tot de middelklasse. Aan de scot-and-lot-voters werd het stemrecht geleidelijk ontnomen.

Door deze veranderingen werd het getal kiezers, die tot de arbeidende klasse behoorden, veel kleiner. Vroeger maakten zij in de boroughs de meerderheid uit, voortaan niet meer dan een derde[1].

1 In 1832-1833 waren er:

bewoners van een huis van 10 £ huurwaarde	174,000.
freemen en anderen ook vóór 1832 kiesgeregtigd	108,000.

Nu blijkt uit de statistieke bescheiden in 1866 verzameld, dat toen 55 pct. van de freemen etc. behoorden tot de arbeidende klasse: we mogen aannemen dat in 1832 de verhouding ongeveer dezelfde was. Van de 174,000 die door de Reform 't kiesrecht verwierven, zullen wel niet meer dan 15 pct. tot de arbeidende klasse behooren. Zoodat na de Reform van de *arbeidende klasse* het stemrecht hadden

15 pct. van 174,000	=	26,100
en 55 pct. van 108,000	=	59,400
Totaal		85,500.

Van de *hoogere en middelklassen:*

85 pct. van 174,000	=	147,900
en 45 pct. van 108,000	=	48,600
Totaal		196,500.

De regeling van het kiesrecht in de counties heeft dezelfde strekking. Daar wordt het nl. gegeven, behalve aan de eigenaars van grond ter huurwaarde van minstens 40 shillings, aan erfpachters van grond van 10 £ huurwaarde in het jaar, en aan huurders die jaarlijks 50 £ huur betalen.

Had dus de Reform zich lang laten wachten, - nu zij tot stand kwam, liet zij het niet bij een halven maatregel.

Men mag zeggen dat de nieuwe regeling over het algemeen aan de verwachtingen heeft beantwoord, die hare voorstanders koesterden, en dat de vrees der bestrijders althans is gebleken zoo goed als ijdel te zijn geweest. Hare werking heeft niet alleen reden tot tevredenheid gegeven bij hen, aan wie een krachtiger invloed was verleend, maar bij allen, behalve misschien bij een enkelen eigenaar van closen boroughs, die met een gevoel van leedwezen dacht aan den goeden tijd, toen hij nog over eenige plaatsen in het Lagerhuis kon beschikken, en aan iemand die zijne keuze durfde afkeuren kon antwoorden, zooals indertijd de hertog van Newcastle, dat hij toch met zijn eigendom kon doen wat hij wilde!

Wetten van heilzame strekking voor welvaart en ontwikkeling des volks zijn tot stand gekomen, het vertrouwen van de natie in hare vertegenwoordiging is versterkt, en van overheersching der middelklasse, waardoor de aristocratie haar alouden invloed zou verloren hebben, vindt men geene blijken. Zoo goed heeft men zich er bij bevonden, dat men is begonnen den wensch te koesteren om in dezelfde richting verder te gaan, en het stemrecht nog meer algemeen te maken. Zelfs heeft de meening veld gewonnen, dat men verstandig zou doen door de arbeidende klasse, die, naar men meende, zoo goed als uitgesloten was, althans gedeeltelijk toe te laten. Niet alleen ten einde hare belangstelling in de publieke zaak aan te wakkeren, maar vooral ook om haar vertrouwen in de bestuurders van den staat te versterken, en om haar in de gelegenheid te stellen, grieven die zij wellicht mocht koesteren, bloot te leggen; verbeteringen die zij wenschte, voor te stellen. Daarbij kwam de meening van hen, die oordeelen, dat men geen der burgers mag uitsluiten, tenzij omdat hij bepaald onbekwaam of onwaardig

Van de borough-kiezers behoorden dus vóór 1832 55 pct. tot de arbeidende klasse, na 1832 33 pct., en dit getal is door 't uitsterven van een deel der scot-and-lot-voters nog afgenomen tot ongeveer 26 pct. Verg. Cox, History of the Reform-Bills, p. 7.

is zijne stem over staatsbelangen uit te brengen. Nu is zonder twijfel sedert 1832 de arbeidende klasse in Engeland niet alleen in stoffelijke welvaart, maar ook in verstandelijke ontwikkeling aanmerkelijk vooruitgegaan. Het onderwijs is veel meer algemeen gegeven, en in gehalte niet weinig verbeterd; boeken zijn goedkooper geworden en onder alle standen verspreid; de loonen zijn gestegen; het sparen is zeer sterk toegenomen, en niet weinig hebben de vereenigingen, op vele plaatsen tusschen de arbeiders tot stand gekomen, er toe bijgedragen aan de eene zijde om hunnen toestand gunstiger te maken, aan den anderen kant om hunne aandacht te vestigen op mogelijke verbeteringen in de wetgeving. Een natuurlijk gevolg van dit alles was, dat zij meer en meer belang stelden in en kennis namen van hetgeen in 's lands hoogste vergaderingen voorviel, en dat zelfs het verlangen bij hen begon op te komen en allengs levendiger te worden, om ook eenigen invloed op de samenstelling daarvan te kunnen uitoefenen.

Er is wel beweerd, dat het zaak is, het kiesrecht aan niemand te onthouden, die het in ernst verlangt, 't zij omdat daardoor onrecht jegens hem zou worden gepleegd, 't zij omdat hij anders wel eens de gelegenheid zou kunnen zoeken, het zich met geweld te verschaffen. Wat hiervan zij, bij de Engelschen vinden zulke algemeene stellingen niet licht bijval, en worden ze zelfs niet zonder wantrouwen gehoord: daar heerscht de gewoonte, om, wanneer eene verandering wordt aanbevolen, allereerst de vraag te doen: ‘hoe zal zij werken?’ en haar niet aan te nemen, voordat daaromtrent met genoegzame zekerheid een bevredigend resultaat wordt verwacht. Langzamerhand echter heeft de overtuiging zich verspreid, dat er eenige uitbreiding van het kiesrecht noodig was, en menigeen aangespoord om naar eene geschikte regeling om te zien, die, zonder aan de arbeidende klasse alle macht in handen te geven, haar toch een behoorlijken invloed verschafte op de samenstelling der vertegenwoordiging. Gemakkelijk was die taak niet, en welken weg men ook insloeg, overal ontmoette men zwarigheden. Het denkbeeld b.v. om een zeker aantal leden van het Lagerhuis uitsluitend door arbeiders te laten verkiezen, lokte wel aan om zijne eenvoudigheid, maar werd spoedig ter zijde gelegd wegens de gegronde vrees, dat de op die wijze gekozen leden in sommige gevallen, - vooral die waarbij de belangen van hunne constituenten in het spel kwamen, - ééne

lijn zouden trekken, en dan niet zelden tegenover alle anderen zouden staan, hetwelk een gevaarlijk antagonisme, een onverzoenlijken strijd tusschen de klassen kon doen ontstaan. Dit gevaar zou men vermijden, door aan allen, die volgens de bestaande wet geen kiesrecht hadden (natuurlijk minderjarigen, bedeelden, enz. uitgezonderd), het recht te geven niet om leden van het Lagerhuis te kiezen, maar om tot het vervullen van deze taak personen aan te wijzen b.v. ten getale van 100,000, die met de overige stembevoegden zouden medewerken tot het werk der verkiezingen. Daardoor meende men aan de lagere klassen een behoorlijken invloed te verzekeren, eenen invloed, die niet gevaarlijk scheen, omdat zij, die wellicht niet de geschiktheid kunnen beoordeelen van de candidaten voor het Parlement, toch zeker bekwaam genoeg zijn om te beoordeelen wie uit hun midden in staat zijn, uit die candidaten eene goede keuze te doen. Maar behalve de niet geringe bezwaren tegen indirecte verkiezingen gewoonlijk aangevoerd, vreesden velen, dat deze regeling al te licht aanleiding zoude geven tot invoering van het algemeen stemrecht, daar zij toch aan allen reeds een zeker stemrecht gaf, en er maar een enkele stap lag tusschen het benoemen van kiezers en het benoemen der vertegenwoordigers zelve. Het algemeen stemrecht nu werd veeleer gevreesd dan gewenscht: vandaar dat men ook spoedig van deze inrichting afzag.

Nog werd de aandacht gevestigd op vele andere plannen, waarvan één al de vermelde bezwaren scheen te ontwijken, en wel hierin bestaande, dat men aan die arbeiders het kiesrecht gaf, aan wie door hunne meesters het toezicht over anderen was opgedragen. Zij toch worden natuurlijk wegens hunne bekwaamheid, ijver en eerlijkheid tot dien hoogeren werkkring geroepen, en zijn dus juist de aangewezen personen om het kiesrecht uit te oefenen. Als men hen toelaat, verkrijgt men niet alleen het voordeel dat de arbeidende klassen niet langer zijn uitgesloten, maar bovendien een element dat zeer geschikt is om onder de kiezers te worden opgenomen, terwijl deze inrichting zich ook hierdoor aanbeveelt, dat zij aan allen, die ernstig willen, de gelegenheid openstelt om kiezer te worden. Doch alweêr werden bedenkingen geopperd, die zeer moeielijk op afdoende wijze waren te weêrleggen. Immers de arbeiders zouden er niet mede tevreden zijn, zij zouden zeggen: ‘het baat ons niet, dat ge aan diegenen onder ons de bevoegdheid

geeft, die juist u het meest nabij komen, en van allen het meest onder uwen invloed staan, wier sympathiën veeleer met u dan met ons medegaan: wij verlangen het kiesrecht voor de arbeidende klasse; gij wilt het geven aan hen, die op den weg zijn om op te houden daartoe te behooren.'

Maar genoeg om aan te toonen dat er niet gemakkelijk een middel te vinden was om de élite van de arbeidende klasse, en meer niet, onder de kiezers op te nemen. Dat het streven evenwel ernstig gemeend was, blijkt uit meer dan één voorstel door de regeering aan het Lagerhuis gedaan, schoon dan ook herhaaldelijk zonder resultaat. Het ontwerp, dat Lord John Russell in 1852 indiende en waarbij de census zoowel voor de steden als voor het platteland werd verlaagd, kwam ten gevolge van eene verandering van het ministerie niet in stemming, en zou waarschijnlijk verworpen zijn, daar in het Parlement de vrees voor democratie menigeen ongunstig stemde, terwijl ook daarbuiten weinig blijken van belangstelling werden gegeven. Geen beter lot viel hem ten deel toen hij twee jaren later op nieuw eene poging waagde: het uitbreken van den oorlog tegen Rusland gaf aanleiding tot intrekking van zijn ontwerp, daar de regeering van oordeel was dat de aandacht van volk en volksvertegenwoordiging te zeer in beslag werd genomen door de gebeurtenissen in het buitenland, dan dat men zich ernstig kon bezig houden met de binnenlandsche politiek.

Maar de groote voorstanders der Reform rustten niet. Vooral John Bright spande al zijne kracht in. In 1858 trok hij van stad tot stad om door zijne welsprekende taal het publiek tot medewerking aan te sporen. En het gelukte hem meestal een levendig enthousiasme op te wekken, schoon niet zelden zijne heftigheid schrik inboezemde, en zijne diep ingrijpende plannen wantrouwen verwekten.

Het ministerie Derby gevoelde zich in 1859 gedrongen de vraag op nieuw aanhangig te maken, maar was niet gelukkiger dan het vorige. Wel werd er eene beslissing genomen, maar deze was ongunstig: eene meerderheid van 39 stemmen verklaarde zich tegen het ontwerp, door eene motie van Lord Russell aan te nemen, waarin de hoofdgrieven der oppositie waren geformuleerd. Deze kwamen hierop neêr: de uitbreiding van het kiesrecht in de boroughs was onvoldoende, en de eigenaars van gronden, in counties gelegen, zouden ten onrechte genoodzaakt worden hunne stem uit te brengen in eene borough, als

zij daar woonden. Dit laatste werd afgekeurd, omdat het de verkiezingen ten plattenlande uitsluitend zou overleveren aan den invloed der landbouwende bevolking, nu stedelingen die er vroeger deel in hadden werden verwijderd. Schoon de regeering meer dan eens was uitgenoodigd, zich met wijzigingen in dien geest te vereenigen, bleef zij haar stelsel vasthouden, en toen zij zich tot het doen van concessiën bereid verklaarde, was het te laat. Nadat zij toch de Commons had ontbonden, werd zij door het nieuwgekozen Huis ontvangen met een votum van wantrouwen, 't welk hare beloften om mede te werken tot een meer omvattenden maatregel, niet vermochten te keeren, en dus tot aftreden genoopt.

Lord Palmerston, die in zijn hart geen groot voorstander van parlementshervorming schijnt geweest te zijn, moest, nu hij aan de regeering kwam, wel tot den een of anderen maatregel besluiten. Want men begon ernstig naar de beslissing te verlangen van eene quaestie, waaraan geen eind scheen te komen. In het volgende jaar werd dan ook nogmaals een ontwerp ingediend, waarvan de hoofdbepaling deze was, dat de census voor de boroughs van 10 £ tot 6 £ huurwaarde werd verlaagd. Die voor de counties zou ook in dezelfde richting veranderd worden, zoodat voor beide het getal kiezers met ongeveer 200,000 zou toenemen.

Schoon Palmerston zijnen invloed had gebruikt om het ontwerp niet van eene al te ruime strekking te doen worden, vond het toch krachtigen tegenstand bij de oppositie. Deze vreesde dat het land zou worden overgeleverd aan de willekeur der arbeidende klasse; zij voorzag dat eene klasse, zoo talrijk en uit zoo weinig onderling verschillende elementen bestaande, spoedig niet slechts alles zou overheerschen, maar zich niet ontzien zou, zelfs de meest heilzame instellingen omver te werpen. Deze hoofdgrieve heeft evenwel niet geleid tot een bepaald voorstel om eene wijziging in het ontwerp aan te brengen: liever wilde men het geheele ontwerp doen vallen, zonder over een der beginselen eene stemming uit te lokken. Met dat doel werd eene motie gedaan om met de behandeling niet voort te gaan, voor en aleer aan het Huis de noodige statistieke opgaven waren medegedeeld, waaruit men de vermoedelijke gevolgen van het ontwerp zou kunnen beoordeelen. Dit verlangen kan men niet onredelijk noemen: vóór een zoo gewichtigen maatregel aan te nemen, mocht men wel eerst in staat gesteld

worden met kennis van zaken een oordeel te vellen. In de gegeven omstandigheden evenwel stond aanneming der motie gelijk met een votum van wantrouwen jegens de regeering, zoodat de meerderheid zich er tegen verklaarde. Die meerderheid was echter niet sterker dan dertien stemmen, weshalve Lord Russell eenige dagen later verklaarde, dat hij zijn ontwerp introk, daar hij wegens den sterken tegenstand dien het ontmoette, weinig hoop koesterde dat het tot wet zou worden verheven. Waarschijnlijk heeft niet alleen die felle tegenstand hem tot dit besluit genoopt, maar ook de houding van Lord Palmerston, die zich vrij onverschillig toonde, en geen deel nam aan het debat, behalve een enkele maal, wanneer door de een of andere motie het bestaan van het ministerie werd bedreigd. Daarbij kwam nog, dat velen onder de voorstanders van Reform de voorgestelde veranderingen niet voldoende vonden en hunne ondersteuning dus weinig krachtig was.

Nu al deze pogingen om de door velen zoo noodig geoordeelde hervorming tot stand te brengen, mislukt waren, scheen het wel dat de tijd er voor nog niet gekomen was. Ofschoon men na de verklaring in 1859 door het Derby-ministerie afgelegd, mogt gelooven, dat alle partijen eenige verandering noodig oordeelden, bestond er nog te veel verschil van gevoelen over den omvang der te nemen maatregelen. En de belangstelling die de arbeidende klasse zelve toonde, was niet levendig genoeg om hen die weifelden tot krachtige medewerking te nopen, noch ook om hen te steunen, die hare belangen met zorg behartigden. De tegenstanders verzuimden dan ook geenszins daarop te wijzen en verklaarden niet zonder eenigen schijn van grond, dat er geen voldoende reden was om het stemregt te geven aan personen die het niet op hoogen prijs toonden te stellen.

De vraag bleef dan ook eenigen tijd rusten, althans in het Parlement. Niet daarbuiten. In dagbladen, in tijdschriften en brochures, in redevoeringen, op meetings, soms door een talrijk publiek bezocht, werd zij voortdurend besproken en aanbevolen; de reformers wonnen allengs meer grond, zoodat zelfs Lord Palmerston op den duur niet in staat zou zijn eene be-

slissing tegen te houden. Kort vóór de algemeene verkiezingen, die in 1865 moesten plaats hebben, werd nog een voorstel gedaan door het parlementslid Baines, 't welk de regeering ondersteunde, evenwel onder deze reserve, dat zij niet wilde gerekend worden zich in alle opzichten er mede te vereenigen, bepaaldelijk, dat zij met het oog op de aanstaande verkiezingen zich niet gebonden rekende aan de verlaging van den census tot op 6 £. Schoon eene aanzienlijke meerderheid zich er tegen verklaarde, werd het doel dat de voorsteller had beoogd, bereikt. Hem was het namelijk hoofdzakelijk er om te doen de reformquestie op den voorgrond te brengen, ten einde haar bij de verkiezingen tot een shibboleth te doen dienen.

Niet volkomen evenwel bereikte hij zijn doel. Immers niet alleen bewaarde Lord Palmerston in zijne redevoeringen tot de kiezers het stilzwijgen er over, maar ook Disraeli, het hoofd der oppositie. De meeste andere candidaten lieten zich er gunstig over uit, maar veelal in zulke algemeene bewoordingen, dat men nog weinig zekerheid had, hoe ver zij zouden willen gaan. Inderdaad was dan ook de vraag of men vertrouwen stelde in Lord Palmerston en zijne ambtgenooten van meer belang bij de verkiezingen, dan die of men vóór hunne reformplannen was ja of neen. Vandaar dat velen zich vergisten, die uit de groote zege, welke het ministerie behaalde, het besluit trokken, dat de zaak der Reform eene gunstige beslissing nabij was. Dit bleek eenige maanden later, toen het op stemmen aankwam. Dat echter eene beslissing niet lang meer zou uitblijven, werd iedereen duidelijk, toen een paar maanden na de verkiezingen, ten gevolge van den dood van den twee en tachtigjarigen Palmerston, Lord John Russell aan het hoofd van het ministerie werd geroepen, waarin ook Gladstone eene plaats bleef bekleeden.

Inmiddels hadden de herhaalde discussiën ten minste deze vrucht opgeleverd, dat meer en meer bleek wat er werd gewenscht. Verreweg de meesten verlangden op sommige punten verandering. Vooreerst moest op de eene of andere wijze het kiesrecht zóó worden uitgebreid, dat de arbeidende klasse er een gepast aandeel in verkreeg. Die plaatsen verder, die zich dat recht onwaardig hadden getoond, moesten het verliezen. Tot zooverre bestond de moeielijkheid alleen in de vraag hoe ver men moest gaan, en daarover zou men door eenige toegevendheid van weerskanten wel tot overeenstemming kunnen ge-

raken. Een derde punt was in het Parlement nog niet op den voorgrond geplaatst, namelijk de verdeeling van het recht om leden te kiezen. Sommigen meenden dat het zuidelijk gedeelte van Engeland ten onrechte veel meer leden koos dan het Noorden, waar de bevolking en de rijkdom zoo verbazend waren toegenomen. Anderen wilden vooral meer plaatsen ter beschikking stellen van de groote steden, daar zij oordeelden dat over het algemeen het platteland te sterk was vertegenwoordigd. De leden uit de counties toch behooren even als velen uit de kleinere boroughs tot de grondbezitters, zoodat zij boven alles belang stellen in den landbouw. Daar zij de meerderheid uitmaken, is het Lagerhuis niet altijd onbevooroordeeld, zoo dikwijls er een ontwerp ter sprake komt waarbij de belangen der landbouwende bevolking min of meer in conflict komen met die der overige bevolking. Dit bleek nog in 1866, toen de regeering een ontwerp had ingediend tot dekking van de uitgaven, noodig voor het onteigenen en afmaken van door de veepest besmette runderen. Zij stelde voor twee derden der kosten te vinden uit de gewone belastingen, maar tot het bedrag van één derde eene afzonderlijke belasting te heffen op het vee. Men moet erkennen, dat dit voor de veehouders geenszins onbillijk mocht heeten, daar zij toch bovenal door de maatregelen, wier bekostiging het gold, werden gebaat. Bovendien moest hun vee, bleef het bewaard, aanmerkelijk in prijs stijgen: waardoor zij voordeel, de verbruikers nadeel hadden te wachten. Toch vond het ontwerp bij de groote meerderheid tegenstand. Bijna alle vertegenwoordigers van counties en kleinere boroughs, zoo whigs als tories, verklaarden zich er eenstemmig tegen, zoodat men zelfs geene stemming er over durfde uit te lokken.

Niet weinig heeft dan ook dit voorval er toe bijgedragen om den ijver te versterken van hen, die aan de grootste steden meer vertegenwoordigers wilden verschaffen. Natuurlijk vond dit evenwel bij velen afkeuring, zoodat er nog groot verschil van gevoelen bleef bestaan. Gemakkelijk was het dus nog niet, om den juisten weg te vinden, die tot eene bevredigende uitkomst zou leiden.

II.

Met gespannen verwachting zag men de Parlementszitting van 1866 te gemoet. Geruchten van allerlei aard waren verspreid omtrent de strekking en den omvang van het ontwerp, dat door de regeering zou worden voorgesteld, want dat er iets zou voorgesteld worden, werd niet betwijfeld. Nu eens vernam men, dat het van ingrijpende strekking zou zijn, dan weêr dat het bij partiëele wijzigingen zou blijven. Reeds bij voorbaat werd van beide gedragslijnen het vóór en tegen gewikt en gewogen, schoon niemand nog met zekerheid kon zeggen, wat de regeering voornemens was te doen. Deze had zich den tijd te nutte gemaakt om over het geheele land statistieke opgaven te laten verzamelen, waaruit zij de waarschijnlijke gevolgen van hare maatregelen met eenige zekerheid zou kunnen opmaken. Kort nadat zij deze aan het Parlement had voorgelegd, diende zij het ontwerp in ‘tot uitbreiding van het recht om leden voor het Parlement in Engeland en Wales te kiezen.’ Gladstone gaf eene toelichting, waarin hij de beginselen blootlegde en de hoofdbepalingen uiteenzette. ‘De eerste belangrijke maatregel,’ zoo sprak hij, ‘is, dat in de counties bewoners van een huis ter huurwaarde van 14 £ het kiesrecht verkrijgen. Voorts, dat pachters en huurders (copyholders en leaseholders) van gronden gelegen in boroughs, als zij wonen in counties, hier het stemrecht zullen kunnen uitoefenen, even als volgens de Reform Act van 1832 eigenaars in dezelfde omstandigheden. Dan zullen personen die eene zekere som in de spaarbank gedeponeerd hebben, het kiesrecht verkrijgen, waardoor ook in de steden, maar vooral op het platteland, het getal kiesgerechtigden aanzienlijk zal toenemen. In de steden zullen zij, voor wie de grondeigenaar de belasting betaalt (de zoogenoemde compound householders) op ééne lijn gesteld worden met hen die zelve hunne belasting betalen. Dat betalen van belasting als afzonderlijk vereischte vervalt dus. Allen, die een huis bewonen ter huurwaarde van 7 £ (vroeger 10 £), worden toegelaten. Zoo ook huurders van kamers of van bovenwoningen en allen die bij anderen inwonen, wanneer de vertrekken die zij bewonen jaarlijks, ongestoffeerd, minstens 10 £ huur doen. Voorts zal het vereischte, dat zij, die als kiezers geboekt staan, ten tijde der stemming hunne woon-

plaats binnen het district (de borough of county) moeten hebben, vervallen. Eindelijk wordt aan arbeiders op 's rijks werven het kiesrecht ontnomen.'

Het getal kiezers zou door deze maatregelen, naar men berekende, ongeveer tot 1,300,000 gebracht worden, zoodat er 400,000 bijkwamen. De helft hiervan zou behooren tot de arbeidende, de helft tot de middelklasse.

Een voorstel tot eene nieuwe verdeeling van het recht om leden te kiezen, door het aan sommige plaatsen te ontnemen, om het aan anderen te geven, wenschte de regeering niet terstond er bij te voegen, daar toch alle beschikbare tijd van het Huis waarschijnlijk reeds in beslag zou worden genomen door de behandeling van het ingediende.

De indruk, dien Gladstone's redevoering maakte, schijnt niet zoo gunstig te zijn geweest, als hij mocht wenschen. Enkele teekenen van goedkeuring werden vernomen; zelfs lieten zich hier en daar toejuichingen hooren, toen hij had opgehouden te spreken, maar van geestdrift of opgewondenheid was weinig te bespeuren. Voor een deel moet dit toegeschreven worden aan teleurstelling wegens het besluit der regeering om de zaak niet terstond geheel te regelen, maar een zeer gewichtig deel eerst later in behandeling te brengen. Daardoor werden zij, die zich over het geheel wel konden vereenigen met de voorgestelde veranderingen, ongerust; anderen in hun voornemen om tegenstand te bieden, gesterkt. En niet zonder reden. Immers, ten einde de vraag te kunnen beoordeelen, hoe ver men het kiesrecht moet uitstrekken, om aan de arbeidende klasse een behoorlijken invloed te verschaffen, moet men weten hoevele leden zullen gekozen worden in de plaatsen, waar die klasse de meerderheid uitmaakt, en in allen gevalle moest men de zekerheid hebben, dat de verdeeling der plaatsen niet werd uitgesteld tot een volgend jaar, als het Lagerhuis naar de nieuwe wet was gekozen, en dus misschien geneigd zou zijn, zeer groote veranderingen te maken.

Maar bovendien waren de meeningen in het Huis nog altijd verdeeld. Men kan zeggen, dat er niet minder dan vier schakeeringen waren op te merken. In de eerste plaats zij, die in de zitting van 1866 niet meer wenschten tot stand te brengen, dan eene uitbreiding van het kiesrecht; voorts zij, die tegelijkertijd eene beslissing verlangden over het toekennen der bevoegdheid om leden te kiezen aan de verschillende boroughs en counties; in de derde

plaats diegenen, die liever niets wilden veranderen, maar om des lieven vredes wille in een niet al te ingrijpend plan zouden berusten, en eindelijk zij, die zich onvoorwaardelijk tegen elke verandering zouden verzetten.

Buiten het Parlement was de geestdrift sterker en algemeener. Vooral in de grootere steden vond de regeering levendigen bijval. Meetings op uitgebreide schaal aangelegd en druk bezocht, stelden vast, dat hare hervormingsplannen toejuiching verdienden, en dat alle weldenkenden haar behoorden te ondersteunen. Ook zij, die bekend stonden als volbloed reformers, en dus niet licht tevreden, verklaarden, dat men nu met ijver moest medewerken.

Wij zouden evenwel dwalen, wanneer wij meenden, dat in 1866 de publieke opinie zich op den duur even krachtig liet hooren als in 1830. Dit was trouwens niet te verwachten. Immers in het vorige jaar waren alle leden, die tegen het voorstel van Baines hadden gestemd, op één na herkozen. Maar bovendien: de omstandigheden waren lang niet gelijk. Toen was de Reform jaren lang de groote zaak geweest, waarvan ieder die reden tot ontevredenheid meende te hebben, alle heil verwachtte, waaronder alle voorstanders van vooruitgang, van recht en billijkheid hadden gestreden. Met het vervallen der rotten boroughs zouden onzedelijke voorrechten verdwijnen, en met het verschaffen van invloed aan de middelklasse, een krachtig element worden vooruitgebracht dat in het ware belang van het geheele volk zou werkzaam zijn. Nu daarentegen had de ondervinding de geestdrift getemperd van hen, die alle heil van Reform alleen verwachtende, met alle macht voor haar hadden gestreden; ook menigeen teleurgesteld, die gehoopt had voor zich zelven van de behaalde overwinning de zoete vruchten te plukken. Bovendien wist men in 1830 wat men wilde, de voorstanders der Reform waren het in hoofdzaak eens; - nu wilde de een veel verder gaan dan de ander; onderling streden zij, alsof zij niet naast, maar tegenover elkander stonden. Het Engelsche volk schonk daarom geen onbepaald vertrouwen aan hen, die niet met een vast en nauwkeurig omschreven plan konden voor den dag komen, 't welk allen bevredigde. De herhaaldelijk ingediende ontwerpen waren telkens van min of meer verschillende strekking geweest, en de discussiën daarover hadden voet gegeven aan de meening, dat men niet zoozeer er op uit was aan eene praktisch gevoelde behoefte te voldoen,

als wel om de constitutie meer theoretisch volmaakt, meer systematisch te maken. De één had voortdurend verkondigd, dat alle manspersonen het stemrecht behoorden te hebben, - een enkele wilde zelfs de vrouwen er in doen deelen, - de ander verlangde het ten minste voor alle hoofden van huisgezinnen, velen verklaarden zich tevreden met eene verlaging van den census. Wanneer we hierbij nog denken aan de pogingen der voorstanders van verschillende meer ingewikkelde stelsels, die met hen wedijverden om de instemming van het publiek te verwerven, dan zullen we ons er niet over kunnen verwonderen, dat velen die gedachte niet van zich konden afzetten.

Eindelijk waren sedert 1830 zoovele belangrijke verbeteringen door den wetgever tot stand gebracht, zoovele heilzame hervormingen in het binnenlandsch bestuur ingevoerd en misbruiken weggenomen, dat het verlangen naar eene verbeterde inrichting der volksvertegenwoordiging niet algemeen als noodzakelijk werd beschouwd. Bij menigeen had zich de overtuiging gevestigd, dat zij, hoezeer wellicht gebrekkig samengesteld, toch inderdaad vrij goed hare taak verrichtte; dat al wat door het volk werd begeerd, mits het werkelijk begeerd werd, niet door enkele woordvoerders, maar door de geheele natie of althans door hare groote meerderheid, ook werd toegestaan en tot stand gebracht. Was dus in 1830 de Parlementshervorming de vraag, die allen bij uitnemendheid belangstelling inboezemde, nu woog zij bij velen zwaar, maar velen stelden menige andere vraag met haar op ééne lijn.

Wel had het regeeringsvoorstel warme sympathie gevonden, toen het algemeen bekend werd, maar die sympathie was niet sterk, niet duurzaam genoeg om het ministerie den noodigen steun te geven tegenover den fellen tegenstand die haar in het Lagerhuis wachtte, of om den moed der oppositie aan het wankelen te brengen, zelfs niet om hen die weifelden, tot medewerking te nopen.

Nadat Gladstone had uitgesproken, vatten aanzienlijke sprekers van den kant der oppositie het woord op en vielen hem aan met onstuimige kracht.

Heftig liet zich de wegens zijne welsprekendheid zoo beroemde oud-minister Lowe, het hoofd der Adullamiten[1], uit.

1 De naam Adullamiten is door Bright gegeven aan de Whigs, die eene Reform vreesden, omdat zij tot Lowe kwamen even als volgens 1 Sam. XXII:1 en 2 tot David, die zich in de spelonk van Adullam had verborgen, alle man kwam ‘die benauwd was’. De naam is in gebruik gebleven; ook worden de leden, die hem dragen, dikwijls genoemd: de ‘gentlemen of the Cave’.

‘Wilt ge omkoopbaarheid. wilt ge onwetendheid, wilt ge dronkenschap, wilt ge vatbaarheid voor intimidatie, of van den anderen kant, wilt ge driftig, onnadenkend en bandeloos volk, waar zult ge ze zoeken onder de kiesgerechtigden? Bij de hoogere of bij de lagere klassen? Het is voor ons belachelijk om te beweren, dat sedert de Reform Bill alle zonden op rekening komen van de kiezers tusschen 20 £ en 10 £. Doch, heeft men nu gezegd, de winkeliers, herbergiers en kroeghouders van 10 £ zijn een onverschillig soort van volk: - maar begeef u tot den handwerksman, en gij zult het onderscheid zien. - Wij weten wat dat voor personen zijn, die in kleine huisjes wonen; wij hebben er de ondervinding van opgedaan, toen zij nog als freemen bekend stonden, en geen betere wet kan er naar mijne meening ooit zijn aangenomen, dan die hun allen het stemrecht ontnam. En nu stelt de regeering voor, dezelfde klasse weêr het kiesrecht te geven aan wie het toen is ontnomen! Deze regeering stelt voor die klasse, die uit moet sterven, weêr te doen opstaan! Daar dit de waarheid is, vraag ik het Huis, welk heil wij van die uitbreiding van het stemrecht kunnen verwachten voor het vaderland. Het gevolg zal natuurlijk dit wezen, dat er onder de kiesgerechtigden een groot aantal personen wordt opgenomen, behoorende tot eene klasse, waarbij we, zoo er maar iets verkeerds gebeurt, hiervan per se de oorzaak hebben te zoeken’[1].

Velen spraken in denzelfden geest.

De voornaamste bedenkingen waren deze, dat het voorstel eene democratische strekking had, dat er een streven in lag om de Amerikaansche instellingen na te volgen, dat het alle macht aan de laagste klassen in handen speelde, en geen enkelen waarborg gaf voor duurzaamheid, maar integendeel de kiemen in zich droeg van aanstaande nog veel gevaarlijker veranderingen in diezelfde verkeerde richting. Gladstone betoogde wel, dat de macht, die men aan de arbeidende klasse wilde ge-

1 Hansard, vol. 182, col. 147, geciteerd bij Cox, History of the Reform Bills, p. 41. Een paar onjuistheden moeten we opmerken in de woorden van Lowe. Ten eerste is in 1832 niet aan alle freemen het stemrecht ontnomen; ten tweede wilde het ontwerp hun niet allen het stemrecht teruggeven.

ven, waarlijk zoo overwegend niet was, daar zij toch voor niet meer dan 101 plaatsen in het Lagerhuis eene meerderheid van stemmen zou kunnen bijeenbrengen, terwijl diezelfde klasse vóór 1832 over 130 plaatsen konde beschikken, die toch nimmer door zoo bijzonder gevaarlijke leden waren vervuld geworden, - het baatte hem weinig; de schrik, die bij velen eens was opgewekt, kon niet gemakkelijk tot bedaren gebracht worden. Ook was zijne argumentatie niet geheel overtuigend, deels omdat hij nog niet met zekerheid kon zeggen in hoevele plaatsen de arbeiders het overwicht zouden hebben, bij gebreke van een wetsontwerp daaromtrent, deels omdat de vergelijking met den toestand van vóór 1832 niet volkomen opging, daar toen in vele zeer kleine, nu daarentegen juist in de grootste steden de arbeiders den sterksten invloed zouden verkrijgen.

Een directe strijd over bepaalde punten werd ook nu door de oppositie zoo weinig mogelijk uitgelokt, veeleer vermeden; waarschijnlijk begrepen hare leiders, dat de voorzichtigheid deze taktiek voorschreef, omdat eene meerderheid tegen het ontwerp alleen scheen te kunnen worden bijeengebracht door aaneensluiting van alle verschillende elementen van tegenstand. Zij legde zich er op toe, door amendementen en motiën in discussie te brengen, die, als zij werden aangenomen, het ministerie misschien tot aftreding zouden nopen, het althans zijdelings te treffen en af te matten. Zoo werd o.a. voorgesteld dat het Huis zich niet verder met het onderzoek van het ontwerp zou inlaten, voordat de regeering de nog te wachten voorstellen over het verdeelen der plaatsen had ingediend. Schoon zij reeds beloofd had dit te zullen doen, zoodra tot de tweede lezing van het voorgestelde zou zijn besloten, werd de motie in stemming gebracht, en was het slechts eene kleine meerderheid, die het ministerie dit votum van wantrouwen bespaarde: 318 stemden tegen, 313 vóór. Een gelijk lot trof een voorstel om niet verder te gaan, voordat er een ontwerp tot beteugeling van omkooperij was bijgevoegd. Maar uit de geringe meerderheid die de regeering telkens op hare hand had, was duidelijk op te maken, dat hare stelling zwak was. Vooral daar men kon voorzien, dat het ontwerp tot het verdeelen der plaatsen, waarbij sommige districten het recht om leden af te vaardigen zouden verliezen, het getal der tegenstanders zeker nog zou vermeerderen. Het werd ingediend, nadat tot de tweede lezing was besloten.

Zijne hoofdbepalingen komen hierop neêr. Alle boroughs met minder dan 8000 inwoners zullen wel niet ophouden te bestaan, maar gedeeltelijk bijeengevoegd worden, terwijl andere voortaan één lid zullen kiezen in plaats van twee. In het geheel komen daardoor 49 plaatsen vrij, waarvan 26 aan counties, de overige aan grootere en kleinere steden worden toegewezen.

Nu het ontwerp in comité werd behandeld, werden de discussiën weêr levendiger dan ooit. Dag op dag woonden bijna alle leden de dikwijls lange en vermoeiende zittingen bij: de beslissing bleef steeds uit, want de menigte amendementen en motiën vertraagden eene eindstemming. Van ingrijpenden aard was nog het door het lid Walpole voorgestelde, om nl. in de counties niet 14, maar 20 £ huurwaarde als vereischte te stellen. Ook dit werd verworpen, maar nog dreigde een gevaar, dat een der hoofdbeginselen der wet in de waagschaal stelde. Het was een tweetal amendementen om, in plaats van de huurwaarde, de belastbare waarde als grondslag aan te nemen. Dit vond ondersteuning, deels omdat daardoor facto de census werd verhoogd met ongeveer twintig percent, deels omdat velen van oordeel waren, dat die grondslag meer vast en gelijkmatig was.

Gladstone verdedigde zich, zeggende, dat het Huis door de verwerping van Walpole's amendement had getoond, den grens niet hooger te willen stellen dan op 14 £ huurwaarde (rental), maar dat bovendien de door hem aanbevolen grondslag veel beter was. ‘De questie der rateable value,’ zeide hij, ‘is altijd van het grootste belang geweest voor allen die medegewerkt hebben tot het ontwerpen van onze talrijke - ik wil er bijvoegen van onze te talrijke Reform Bills. Het voordeel van, bij het beoordeelen van den eisch om op de kiezerslijsten te worden ingeschreven, een kenmerk te hebben dat niet eenvoudig is gebaseerd op handelingen, telkens te verrichten door dengene die er aanspraak op maakt, maar afhangt van hetgeen een publieke autoriteit heeft geconstateerd.... de deugdelijkheid van eene inrichting op dien voet, is, uit dit oogpunt nauwkeurig beschouwd, voor iedereen duidelijk.

Nu is de rateable value zeer goed, als een van overheidswege zonder politieke consideratiën vastgestelde grondslag, - een grondslag die, naar men mag aannemen, met onpartijdigheid wordt vastgesteld, met het oog op de plaatselijke belasting. Maar in elk opzicht, waarin de belastbare waarde goed

is, is ook de huurwaarde goed, terwijl deze laatste ons menige dwaling en ongelijkmatigheid zal doen vermijden, waartoe de belastbare waarde ons noodzakelijk zal doen vervallen'[1].

Dit was inderdaad het geval. De huurwaarde toch wordt in het geheele rijk naar één en denzelfden maatstaf getaxeerd, de belastbare waarde (rateable value) niet. Bij het vaststellen van deze wordt een zeker bedrag afgetrokken van de onzuivere huurwaarde, maar dit bedrag is lang niet overal gelijk, in sommige plaatsen 10 pct., in andere 15, in vele 35 of 36. In enkele steden zelfs vindt men voor de onderscheiden kerspelen een belangrijk verschil, b.v. in Exeter variëert het bedrag tusschen vijftien en vijftig percent. Wanneer dus de belastbare waarde werd aangenomen als grondslag, dan zouden personen, die in alle opzichten gelijk stonden, in de ééne plaats worden toegelaten, en in de andere uitgesloten, zelfs inwoners van dezelfde stad dikwijls niet gelijk staan. Maar de voorsteller van het amendement, en velen met hem, meenden, dat alleen de rateable value door het publiek gezag in de registers werd opgenomen, zoodat zij natuurlijk de eenige goede grondslag kon zijn. Blijkbaar waren zij niet op de hoogte[2]. Hoewel Gladstone herhaaldelijk trachtte dit aan zijne bestrijders duidelijk te maken, hoewel hij zich beriep op de autoriteit van Disraëli zelven, die in zijn ontwerp van 1859 hetzelfde stelsel had aangenomen, het mocht hem niet gelukken hen te overtuigen. Wel werd het amendement, dat door Disraëli, schoon vroeger een verdediger van het tegenovergestelde, krachtig was onder-

1 Hansard, vol. 182, col. 50, bij Cox, History, p. 71.

2 Dit valt in het oog, wanneer men de inrichting kent van de lijsten die de locale autoriteiten moeten maken voor het taxeeren van alle perceelen. Volgens de Union Assessment Committee Act (25 and 26 Vict., c. 103) is de inrichting deze:

Name of Occupier	Name of Owner	Description of Property	Name or situation of Property	Estimated Extent	Gross Estimated Rental	Rateable Value.

Gladstone wilde de zesde colom als grondslag nemen en niet de zevende. Hunt c.s. meende dat de zesde colom niet bestond. Zie Wilkinson, Suppl., p. 96.

steund, met eene meerderheid van zeven stemmen verworpen, maar door een ander lid, Lord Dunkellin, was hetzelfde voorstel gedaan ten opzichte van de boroughs, en dit werd aangenomen met eene meerderheid van elf stemmen. Nu zou dus voor de steden een andere maatstaf worden gevolgd dan voor het platteland, een maatstaf bovendien, die door de ministers voor onbruikbaar werd gehouden, en met klem door hen was bestreden. Zij konden daarmede geen vrede hebben en besloten af te treden.

Eenige dagen later werd dit aan de beide Huizen van het Parlement medegedeeld, en hoewel de Koningin eerst bezwaar maakte, verleende zij op herhaalden aandrang het gevraagd ontslag.

Er is beweerd dat de nederlaag niet van zóó groot gewicht was, dat de ministers behoorden af te treden, en daardoor eene taak in den steek te laten, tot welker vervulling zij voor alles waren geroepen, en die zij misschien nog wel tot een goed einde hadden kunnen brengen, al kregen zij niet in alle opzichten hunnen zin.

Zoo iets is gemakkelijker gezegd dan bewezen. Welken loop toch zouden waarschijnlijk de zaken hebben genomen, indien de ministers zich bij het votum van het Lagerhuis hadden neêrgelegd? Op zijn allerbest - schoon het niet waarschijnlijk was - zou het ontwerp, na nog hier en daar te zijn gewijzigd, met eene zeer geringe meerderheid zijn aangenomen. Maar het was zoo goed als zeker, dat de Lords een reformvoorstel, dat niet dan met geringe meerderheid bij de Commons was aangenomen, zouden verwerpen. En dan was men nog even ver. Dan kon men het Lagerhuis ontbinden, maar wie weet met welken uitslag? Het was volstrekt niet onmogelijk, dat de verkiezingen uitvielen in een voor de Reform ongunstigen zin. Moeielijk dus kan men die aanmerking op het besluit der ministers gegrond noemen.

Weêr was dus eene poging om de volksvertegenwoordiging op beteren voet samen te stellen, mislukt. De vooruitzichten der voorstanders van eene afdoende Reform waren weêr slechter dan ooit, want naar alle waarschijnlijkheid zou Lord Derby belast worden met het formeeren van een nieuw kabinet, en de herinnering aan zijn ontwerp van 1859, in verband met de houding bij de jongste discussiën door Disraeli aangenomen, deden hen weinig hoop voeden. Gladstone evenwel was vol moed.

Hij verklaarde in een schrijven, waarbij hij eene uitnoodiging afwees om eene meeting der Working Men's Association bij te wonen, dat hij de aftreding van het ministerie Russell beschouwde als eene gebeurtenis, die de groote zaak zeker zou bevorderen, en dat hij op het oogenblik der nederlaag een voorgevoel had van de naderende zegepraal. - De uitkomst zou bewijzen, dat hij zich niet bedroog.

Vóór dat we den verderen gang der gebeurtenissen volgen, nog een paar opmerkingen. Voorstanders van Gladstone hebben zich beklaagd over de houding van Disraeli en zijne partij, omdat zij maatregelen bestreden, welke zij vroeger hadden ondersteund of zelfs voorgesteld; omdat zij door eene behendige taktiek er naar streefden de beraadslagingen te smoren, ten einde eene beslissing over de hoofdzaak te voorkomen. Men heeft beweerd dat de afvallige leden der Whigpartij (de Adullamiten) om persoonlijke antipathiën en uit spijt, dat de ministers het hadden gewaagd ontwerpen in te dienen, zonder vooraf met hen in overleg te zijn getreden, hebben medegewerkt om hen te doen vallen. Men heeft vele leden van het Parlement onwetendheid en onvatbaarheid voor overtuiging verweten, op grond van hunne handelwijze ten opzichte van het doodelijke amendement Dunkellin. In hoeverre die klachten gegrond, die beschuldigingen verdiend zijn, behoeft hier niet te worden onderzocht: sommige zijn zeker niet geheel en al uit de lucht gegrepen. De treurige afloop evenwel, dien de discussiën hadden, mag niet alleen daaraan worden toegeschreven, maar vooral ook aan den geringen steun, die aan het ministerie op den duur van buiten af ten deel viel; aan de vrees, welke bij vele leden, ook die tot dusverre gerekend werden tot de Whigs te behooren, heerschte, dat men gevaar liep in handen der democratie te vallen. De trouwe ondersteuning die het ontwerp vond bij John Bright, heeft stellig niet weinig bijgedragen om hen in die vrees te versterken, welke ook door toedoen der regeering was opgewekt, toen zij als haar voornemen te kennen gaf eerst later de verdeeling der plaatsen in discussie te brengen.

Misschien was het ook verstandiger geweest het indienen van het onderwerp nog een jaar uit te stellen. Dat zou wel aanmerkingen van de oppositie uitgelokt hebben, maar deze was niet sterk genoeg om daaraan door een votum klem bij te zetten, en de regeering zou zich beter hebben kunnen voorbereiden. De statistieken toch die zij heeft overgelegd, waren niet

zoo volledig als mogelijk was, en naar het schijnt niet altijd nauwkeurig[1]. In allen gevalle zou zij dan het verwijt ontgaan zijn van ondoordachte maatregelen voor te stellen, en zich te hebben laten drijven door Bright. Voegen we nu hierbij de aanmerkingen, die velen - waaronder ook leden der ministeriëele partij - hadden tegen den inhoud van het ontwerp zelf, dan springt het in het oog, dat niet alleen de taktiek van Disraëli de schuld draagt van het mislukken der voorgestelde Reform.

Nu evenwel de zaken zoo waren geloopen, begrepen de volbloed reformers, dat het noodig was door krachtige volksdemonstratiën klem aan hunne vorderingen bij te zetten. Met dit doel werden in alle groote steden vergaderingen belegd, in Londen monstermeetings bijeengeroepen, en liet de Reform League hare stem door het gansche land weêrklinken. Men was ontevreden en bovendien verontwaardigd, niet alleen omdat het ontwerp was gevallen, maar vooral ook wegens de manier, waarop deze uitslag was verkregen.

Inmiddels had Lord Derby een nieuw ministerie gevormd, waarin Disraëli eene voorname plaats bekleedde. Er was dus geen reden om te wanhopen. Immers in 1859 hadden ook zij een voorstel gedaan, en gedurende de laatste debatten had Disraëli meer dan eens verklaard, dat hij geenszins elke uitbreiding van het kiesrecht wilde tegenwerken: als zij maar niet de grondslagen der constitutie aan het wankelen dreigde te brengen.

Geheel in overeenstemming met deze antecedenten zeide Lord Derby reeds den 9^{den} Juli, toen hij aan het Hoogerhuis de samenstelling van het nieuwe ministerie berichtte, dat hij zich wel niet bepaald wilde verbinden om een voorstel tot parlementshervorming in te dienen, maar toch zeer gaarne de zaak tot eene beslissing zou helpen brengen.

In zeker opzicht is de positie van eene conservatieve partij moeielijk, wanneer zij wordt geroepen om het initiatief te nemen tot eene gewichtige verandering, daar zij toch uit haren aard naar behoud van het bestaande pleegt over te hellen. In een ander opzicht echter heeft zij veel voor, omdat de nieuwe maatregelen, waartoe zij meent te moeten overgaan, op den bijval der oppositie kunnen rekenen, zoo zij maar eenigszins af-

1 Door Bright en Sir Hugh Cairns werden eenig onjuistheden aangetoond. Zie ‘the Economist’ April 28, 1866, p. 498.

doende mogen heeten, en door hare eigen volgelingen niet met weerzin, maar tot op eene zekere hoogte met vertrouwen worden ontvangen. Wij zullen zien, dat dit vertrouwen in ruime mate aan het nieuwe ministerie - vooral aan Disraëli - is ten deel gevallen, en het in staat heeft gesteld zijne taak te volvoeren, al is het dan op eene andere wijze, dan men had verwacht.

III.

Koningin Victoria opende den 5^{den} Februari 1867 de Parlementszitting met eene redevoering, waarin zij tot vreugde der geheele natie onder anderen de aandacht inriep voor het zoo gewichtige onderwerp der Reform.

Het ministerie Derby was - zooals later is gebleken - eerst kort vóór de opening tot het besluit gekomen om op nieuw de oplossing dier eindelooze questie te beproeven. Vandaar dat er nog moest worden beraadslaagd over den inhoud van het in te dienen ontwerp. Eene poging om in overleg met het Lagerhuis eerst eenige algemeene beginselen (resolutions) vast te stellen, waarop het zou gebaseerd zijn, stuitte af op den algemeenen weerzin: men verlangde een bepaald voorstel. Dit liet zich niet lang wachten. Reeds den 25sten gaf Disraeli eene schets, die echter zoo weinig in den smaak viel, dat de meerderheid van het ministerie - welke zich had geschikt naar den wil van drie ambtgenooten, die nu natuurlijk aftraden - besloot een ontwerp van ruimere strekking gereed te maken. Dit werd reeds den 18^{den} Maart ingediend. Aan voortvarendheid ontbrak het dus niet: maar men moest zich ook haasten, wilde men nog in deze zitting tot eene eindbeslissing geraken, want de regeering had een kostbaren tijd doen verloren gaan.

De voornaamste veranderingen die werden voorgesteld zijn deze. In de boroughs zal ieder, die gedurende twee jaren ingezeten is geweest, een huis heeft bewoond, in de belastingen is aangeslagen en deze heeft betaald, het stemrecht hebben. Hierdoor zal dit aan 237,000 personen worden toegekend. De compound householders, die door tusschenkomst van hunnen eigenaar de belastingen betalen, zullen in het bezit van het kiesrecht komen zoodra zij dit zelve doen. Hun getal wordt begroot op 486,000. Verder zal het verleend worden aan allen die

20 shillings in de directe belastingen betalen (ongeveer 200,000), en wanneer deze bovendien als huisbewoner bevoegd zijn, zullen zij twee stemmen mogen uitbrengen. Eindelijk aan gegradueerden, aan geestelijken, aan bezitters van eene waarde van 50 £ in staatspapieren of spaarbanken enz., ten getale van ongeveer 105,000. In de counties zullen bevoegd worden alle bewoners van huizen tot eene belastbare waarde van 15 £ jaarlijks, en zij die een zekere som gelds bezitten of een graad hebben verworven, te zamen ongeveer 300,000. Het uitbrengen der stemmen zal ook mogen geschieden door middel van stembriefjes.

De cijfers van 1,028,000 nieuwe kiezers in boroughs en 300,000 in counties doen vermoeden dat het voorstel eene ongehoord ruime strekking had: veel ruimer dan dat van Gladstone, 'twelk niet meer dan 400,000 nieuwe kiezers beloofde. Maar deze ruwe berekening, door Disraeli aan het Lagerhuis voorgedragen, ging mank aan overdrijving. Bij nadere beschouwing toch bleek het, dat het getal nieuwe borough-kiezers volgens dit ontwerp kleiner was dan volgens dat van 1866, en dat de stemkracht van de rijkere kiezers er door zou worden versterkt in plaats van verzwakt.

Van de 237,000 huisbewoners moet, zooals Disraeli zelf heeft erkend, de helft worden afgetrokken[1]. De 305,000 die eene zekere som in de belastingen betalen, of in effecten, spaarbanksaldo's bezitten, of eenen graad hebben enz. moeten tot ongeveer 24,000 worden gereduceerd, omdat zij bijna allen reeds als huisbewoners het stemrecht hebben[2]. Alleen leggen zij gewicht in de schaal, wanneer zij eene dubbele stem verkrijgen, maar dan vermeerdert niet het getal *stemmers*, doch alleen het getal *stemmen*. De 486,000 compound-householders eindelijk moeten geheel wegvallen.

Hoe ongeloofelijk het moge schijnen, dat men eene zoo belangrijke misrekening maakte, toch had Gladstone, die haar terstond opmerkte, gelijk. De zaak is eenigszins ingewikkeld, maar eene korte uitweiding waard. Vele huurders van kleine per-

1 Een groot deel van hen bezit reeds krachtens de Reform Bill van 1832 als freemen het kiesrecht, terwijl verder niet weinigen wegens armoede niet in de belastingen worden aangeslagen, anderen geen kiesrecht verkrijgen, omdat zij niet geregeld hunne belastingen betalen, niet gedurende de laatste twee jaren ingezetenen zijn geweest, enz.

2 Het cijfer van 24,000 wordt aangenomen op grond van eene berekening in het vorige jaar door Gladstone gemaakt. Vgl. Cox, History of the Reform Bills, p. 108-120.

ceelen betalen niet zelve hunne locale belastingen, maar de eigenaar doet dit voor hen. Deze is dan de verantwoordelijke persoon; hij moet voor tijdige betaling zorgen en de kwade posten dragen, maar geniet daarvoor eene korting van 25 of meer, soms wel van 50 ten honderd, welke de administratie kan verleenen, omdat haar het werk veel gemakkelijker wordt gemaakt. Maar nu staat de eigenaar natuurlijk voor de belasting te boek, en dan hebben de huurders ook volgens de Reform Act van 1832, die het betalen van belasting als vereischte stelt, geen kiesrecht. Eene latere wet van 1851 heeft echter bepaald, dat zij het kunnen verwerven door zich te laten inschrijven en de belasting voor eigen rekening te nemen, en dan toch het genot der korting, dat de eigenaar had, zullen behouden, altijd wanneer zij een huis bewonen van 10 £ huurwaarde, de grens in 1832 vastgesteld.

Had nu Disraeli eene dergelijke bepaling in zijn ontwerp opgenomen, zoodat de bewoners van huizen beneden de 10 £ huurwaarde ook stemgerechtigd konden worden zonder het genot der korting te verliezen, dan was hun allen de gelegenheid gegeven om kiezer te worden. Maar hij heeft dit niet gedaan, zoodat zij zich dan eene opoffering moeten getroosten, of, zooals Gladstone het uitdrukt, eene boete moeten betalen. Want men kon wel verwachten, dat de huurprijs zou verminderen met het bedrag dat tot nog toe door den eigenaar als belasting werkelijk werd betaald, maar verder ook niet. Daar het nu zeer waarschijnlijk, ja zoo goed als zeker was, dat geen dier menschen van gering vermogen zich die jaarlijksche opoffering zou willen getroosten om het stemrecht te verwerven, moest het geheele getal van 486,000 buiten de berekening blijven.

Het getal nieuwe borough-kiezers reduceert zich dus tot 143,000. Het was noodig ons een oogenblik in de cijfers te verdiepen, om goed te kunnen oordeelen over de strekking van het ontwerp, en ook om de houding der oppositie te kunnen verklaren. Immers, wanneer werkelijk eene zoo groote uitbreiding van het kiesrecht werd beloofd, als men uit Disraeli's redevoering zou opmaken, mocht er, ja! reden bestaan om zich te verbazen dat dit ministerie daartoe wilde overgaan, maar nog veel meer, dat Gladstone en zijne partij ontevreden waren.

Deze had, behalve op de cijfers, nog vele aanmerkingen, zoodat hij aanvankelijk geneigd was reeds tegen de tweede lezing te stemmen, en derhalve het geheele voorstel te verwerpen

voordat de afzonderlijke bepalingen in discussie waren gekomen. Maar deze handelwijze werd bij nader inzien geoordeeld niet de verstandigste te zijn. Het Huis toch zou een slechten indruk maken op het publiek, wanneer het, zonder tot eenig resultaat te komen, twee achtereenvolgende zittingen besteedde aan het behandelen van een onderwerp, dat reeds zoo dikwijls en zoo uitvoerig was besproken. Deze overtuiging heerschte bij vele leden van alle richtingen. Gaarne zouden zij, al was het dan ook met eenige opoffering, de wet tot stand brengen; zij waren er nu op uit, niet meer zoozeer om de zaak zóó te regelen, als zij het liefst zouden wenschen, maar meer om het zoover te brengen, dat er eene regeling tot stand kwam, die eenigermate bevredigend was. Daarom wilde de oppositie liever eene afwachtende houding aannemen, en beproeven door middel van amendementen te bewerken, dat hare beginselen tot wet werden verheven.

Bij de discussiën over de tweede lezing zette Gladstone die uiteen, en formuleerde zijne grieven in een tiental aanmerkingen. De regeering, die ook niets liever wenschte dan eene wet tot stand te brengen, was wel geneigd aan de bezwaren te gemoet te komen. Zij gaf nl. bij monde van Disraeli te kennen, dat zij zich bij sommige veranderingen zou kunnen neêrleggen, indien er sterk op aangedrongen werd. Hij begon met te erkennen, dat het dubbele stemrecht algemeen werd verworpen, dat ‘van het begin tot het eind der debatten niemand een woord had gezegd om het te verdedigen’ en ‘dat het dus meer dan dwaas zou zijn het ondanks dien tegenstand te willen doorzetten.’ Wat betreft het vereischte tweejarig verblijf stemde hij toe, ‘dat er iets onbillijks in lag, als voor sommigen (nl. de householders boven 10 £ huurwaarde) één jaar verblijf voldoende zou zijn, terwijl voor anderen twee jaren werd gevorderd’, en voegde er bij: ‘indien gij een voorstel wilt doen om deze onbillijkheid weg te nemen zonder aan het hoofdbeginsel te kort te doen, zullen wij dat natuurlijk in overweging nemen.’ ‘Of het betalen der directe belastingen als grondslag zal worden genomen of niet, daarover kan het Huis nader beslissen.’ Zoo ook over eene nog verdere verlaging van den census voor de counties, over het gebruik van stembriefjes en over de vraag of onder zekere voorwaarden ook aan hen het kiesrecht moet worden verleend, die bij anderen inwonen (lodgers).

Werden alle wijzigingen, waarop hier werd gedoeld, aangenomen, dan zou zeker reeds veel gewonnen zijn voor hen, die eene ruimere strekking aan de wet wilden geven. Maar ééne zware grieve bleef nog bestaan. Het waren de bepalingen over de compound householders. Niet alleen werd het verkeerd gevonden, dat deze uitgesloten werden, maar ook om andere redenen konden zij zich met de voorgedragen regeling van deze zaak geenszins vereenigen. Vooreerst moest zij tot groote ongelijkheden aanleiding geven. In die plaatsen toch, waar het systeem was aangenomen, dat de grondeigenaar de belastingen betaalt, zou van de minvermogenden niemand worden toegelaten, terwijl elders niemand, ook niet de armste, werd uitgesloten, als hij maar een afzonderlijk huis bewoonde. Deze ongelijkheid zou vooral sterk gevoeld worden in die steden, waarvan sommige onderdeelen dat stelsel hadden aangenomen, andere niet. Maar wat nog zwaarder moest wegen: die ongelijkheid was geheel willekeurig: terwijl in de eene stad of wijk alle, ook de beste onder de arbeiders werden uitgesloten, zouden elders alle, ook de armste, de minst ontwikkelde, de minst zelfstandige worden toegelaten, aan wie men veel liever geen invloed moest geven.

Men hoopte evenwel een middel te vinden om ook dit bezwaar weg te nemen, en met algemeene stemmen werd besloten tot de tweede lezing.

Nu werd door Gladstone eene vergadering belegd van de leden der oppositie, ten einde te beraadslagen over de houding, die men verder zou aannemen, en den weg af te bakenen, dien men zou volgen. De groote meerderheid was van gevoelen, dat de zaak der compound householders het best zóó zou kunnen geregeld worden, dat men diegenen onder hen toeliet, die het geschikst waren, en de overigen uitsloot. Dan moest het vereischte, dat de kiezer zelf in de belasting is aangeslagen, wegvallen, voorts een grens gesteld worden, b.v. van 5 £ belastbare waarde. Gladstone was wel overtuigd, dat de huurwaarde als grondslag te verkiezen was, maar in het vorige jaar had het Huis zich vóór de rateable value verklaard, en hij wilde daarop niet weêr terugkomen, oordeelende dat het beter is een gebrekkige grens te stellen, dan in 't geheel geen grens. Eindelijk moest men, om de ongelijkheid te doen verdwijnen, bepalen, dat voor woningen van meer huurwaarde dan 5 £ overal het systeem zou worden aangenomen, dat de belasting door den eigenaar wordt betaald.

Deze verbeteringen konden natuurlijk eerst worden voorgesteld nadat het Huis in comité was gegaan tot het behandelen der artikelen één voor één. En daar men er aan twijfelde, of het wel geöorloofd zou zijn zonder nadere machtiging van het Huis ook aan de belastingwetten te raken, die toch moesten gewijzigd worden als men de laatste verandering wilde doorzetten, besloot men eerst die machtiging te vragen. Indien zij werd verleend, kon reeds met genoegzame zekerheid worden aangenomen, dat de meerderheid de wijzigingen zou goedkeuren.

Men stelde dus, bij monde van het lid Coleridge voor, dat de vergadering in comity werd gemachtigd, ten eerste, om de belastingwetten, zoo noodig, te veranderen, en ten tweede, om hierbij in dezen geest te werk te gaan, dat er eene grens werd gesteld voor het kiesrecht in de boroughs. Vooral het tweede gedeelte moest wel tegenstand vinden bij de ministers, daar deze reeds herhaaldelijk hadden verklaard, dat zulk eene grens niets beteekende, dat het veel eigenaardiger was, allen die door hunne belastingen geregeld te betalen hunne plichten als burger behoorlijk vervulden, het kiesrecht te geven, en dat, mocht al hun voorstel aanleiding geven tot eenige ongelijkheid, deze veeleer tot aanbeveling moest strekken, daar zij belette, dat er al te veel lieden van gelijken aanleg en ééne richting kiezers zouden worden.

Sommige leden, behoorende tot de radicalen, wilden ook liever het tweede deel van het voorstel weglaten, evenwel niet omdat zij het met de regeering eens waren: zij wenschten veeleer het stemrecht zóó ver uit te breiden, dat alle huisbewoners het verkregen, en wilden dus niet gaarne zich de handen laten binden door in beginsel een zeker bedrag belastbare waarde als grens aan te nemen. Zij hielden, ten getale van 45 - dus genoeg om bij eventueele stemming aan de regeering eene meerderheid te verschaffen, - eene bijeenkomst, waarin werd besloten dat men het eerste deel zou ondersteunen, maar het tweede niet, en deden aan Gladstone het verzoek om dit los te laten. Deze stemde, hoewel ongaarne, toe, altijd mits de regeering zich met het eerste deel vereenigde. Dit liet zich wel verwachten, daar toch alleen het tweede gericht was tegen hetgeen door de ministers was genoemd het hoofdbeginsel van het ontwerp: dat nl. ieder, die zijne belastingen betaalt, kiezer moet worden.

Wat voorzien kon worden, gebeurde. Coleridge's voorstel werd gewijzigd en daarop met algemeene stemmen aangenomen.

Zoo ging men over tot het onderzoek in comité, zonder de hoofdbeginselen der Bill aan eene opzettelijke discussie te hebben onderworpen. Dit mocht merkwaardig heeten, maar nog veel merkwaardiger was het, dat juist de radicalen, hoezeer hare felste bestrijders, door ééne lijn te trekken met de regeering, haar een aanval bespaarden die zeer gevaarlijk kon geworden zijn.

Nu volgde eene beraadslaging over de bijzondere bepalingen van het ontwerp, die vijf weken in beslag nam. Tallooze amendementen werden voorgesteld, vele verworpen, maar ook niet weinige aangenomen. Een der meest gewichtige, reeds dadelijk met eenige andere door Gladstone voorgesteld, strekte om in de wet te doen opnemen de bepaling, dat het op hetzelfde zou neêrkomen, of de bewoner zelf, dan wel de eigenaar in de belastingen is aangeslagen, en dat allen, die een huis van 5 £ rateable value bewonen, het kiesrecht zullen verkrijgen.

Dit was de eerste rechtstreeksche aanval op hetgeen de regeering herhaaldelijk een hoofdbeginsel van haar ontwerp had genoemd. Zij wilde dan ook dezen keer niet toegeven, en liet zelfs doorschemeren, dat zij niet zou kunnen voortgaan met het verdedigen van haar ontwerp, hijaldien zij op dit punt geslagen werd. Zooals gewoonlijk bracht het stellen der portefeuillequestie niet weinig er toe bij om aan de discussiën leven bij te zetten en de belangstelling van alle partijen op te wekken. De meerderheid bleef op de hand der regeering: met 310 tegen 289 stemmen werd het amendement verworpen.

Deze uitkomst was niet verwacht. Bij het optreden van het ministerie Derby was iedereen overtuigd, - zelfs de ministers, - dat het in de minderheid was, en nu bleek bij de eerste gewichtige stemming het tegendeel! Dat maakte vooral op de voorstanders der Reform buiten het Parlement een levendigen indruk. Zij toch verkeerden nog altijd in de hoop, dat de oppositie sterk genoeg zou zijn om het ontwerp totaal te doen veranderen. En nu werden zij plotseling teleurgesteld! Maar geheel vervloog hunne hoop, toen het gerucht zich verspreidde, dat Gladstone den moed had opgegeven en van verdere oppositie afzag.

Een brief door hem aan eenige leden van het Parlement geschreven, die hem gevraagd hadden, welke gedragslijn hij verder dacht te volgen, had daartoe aanleiding gegeven. Hij verklaarde, dat, nu het getal der leden, die één en dezelfde overtuiging over de hoofdquestiën waren toegedaan, gebleken was niet -

zooals hij en velen met hem gemeend hadden - sterk genoeg te zijn, om hunnen wil door te zetten, hij wel anderen zou willen ondersteunen, maar niet langer het initiatief dacht te nemen tot het aanbrengen van verbeteringen in het ontwerp, 'twelk toch waarschijnlijk onvoldoende zou blijven, zoolang niet op de stemming over het verworpen amendement werd teruggekomen.

Zooals meer gebeurt, had men een weinig overdreven. Gladstone had niet gezegd, dat hij elken tegenstand opgaf, dit was geenszins zijn plan, maar alleen dat hij voor zijn persoon afzag van het voorstellen der door hem aangekondigde amendementen. Hij gevoelde zich niet in staat om eene totale verandering in de wet tot stand te brengen, en vreesde dat verdere pogingen daartoe onvruchtbaar zouden zijn. Anderen echter die zijne amendementen overnamen, heeft hij later krachtig ondersteund, en niet weinig tot de aanneming er van bijgedragen[1]. Maar het publiek meende nu eenmaal, dat hij zich niet meer sterk genoeg gevoelde om zijne rol als hoofd der oppositie te blijven vervullen. Dit verwekte groote sensatie, en gaf aanleiding tot eene algemeene beweging. In alle aanzienlijke steden werden meetings gehouden, die onder levendige toejuiching motiën aannamen, waarin een voortdurend vertrouwen in Gladstone te kennen werd gegeven, en de wensch geuit, dat hij mocht voortgaan op den ingeslagen weg. En dat overal te gelijk, zóó spoedig, en door personen van zóó verschillenden rang en stand, dat men moeielijk aan eene afspraak kon denken. Mag men hieruit eene gevolgtrekking maken, dan is het zeker deze, dat verreweg de meeste voorstanders der Reform het door Gladstone bestreden beginsel afkeurden. Door een samenloop van omstandigheden is het later uit de wet verdwenen. Evenwel niet om plaats te maken voor het stelsel, dat Gladstone had aanbevolen, maar voor een van veel ruimere strekking, het gevolg van een ander amendement, de zaak der compound householders betreffende.

(*Het vervolg en slot in het volgende Nommer*.)

1 Dat er niet alleen in ons land ruim gebruik wordt gemaakt van het recht van amendement, blijkt hieruit, dat van de 61 artikelen (sections) der Reform Act, 41 zijn bijgevoegd of veranderd. De overige 20 zijn, op vier na, gecopiëerd uit de ontwerpen van 1866. Cox, History of the Reform Bills, p. 288.

Ameland.

De Landaanwinning op de Friesche wadden in hare noodzakelijkheid, uitvoerbaarheid en voordeelen, beschouwd en toegelicht door Jhr. Mr. P.J.W. Teding van Berkhout.

Onder de staten, die voortdurend krijg voeren om hun gebied af te ronden en uit te breiden, door aanhechting of annexatie van omliggende landen, staat Nederland bovenaan, dat reeds vele eeuwen een dagelijkschen strijd voert met de zee, niet alleen om zijn oud grondgebied te verdedigen, maar ook om nieuw grondgebied te veroveren. Maar er is een groot onderscheid in de wijze, waarop die veroveringen geschieden. Terwijl men in Zeeland, de Zuid-Hollandsche eilanden, het noorden van Noord-Holland, in Overijssel aan den IJsselmond, in Friesland en Groningen landen bedijkt, die uit het zand en slib der zee en der groote rivieren tot boven laag-, soms tot boven gewoon hoogwater zijn opgehoogd, en die dus later eene natuurlijke waterloozing tweemalen daags bij ebbe hebben, ledigt men, vooral in Zuid-Holland, het zuidelijk gedeelte van Noord-Holland, in Utrecht meeren en plassen, wier bodem *beneden*, soms verre beneden den stand der zee gelegen is. Die landen, op kunstmatige wijze door wind- of stoomkracht drooggelegd, moeten ook steeds op kunstmatige wijze worden drooggehouden, althans gedurende het grootste gedeelte van het jaar. Bij aanhoudende droogte echter, zooals onder anderen van Mei tot September van dit jaar, behoeft er uit die droogmakerijen of polders geen water kunstmatig opgemalen te worden, maar moet water uit de naastbijzijnde rivieren worden ingelaten. Dan komt het geval voor, dat landen, die te midden van zeeën en rivieren en soms ellen diep onder de oppervlakte van deze liggen, gebrek aan drinkwater voor menschen en vee hebben.

In de laatste tijden is de aanvallende oorlog tegen het water,

die vooral ook in de 16de en 17de eeuw krachtig gevoerd was, wederom op grootere schaal hervat, en de *droogmakingen* van de Zuidplas, de Haarlemmermeer en vele kleinere plassen, de *indijkingen* in Zeeland en Zuid-Holland, in Noord-Holland van het Koegras, Eijerland, den Anna-Paulownapolder, enz., in Groningen langs den Dollard, zijn daar om te bewijzen, dat nog steeds de oude veroveringszucht de Nederlanders bezielt. In de laatste tijden zijn nog grootere ontwerpen ter sprake gebragt, namelijk: de *droogmaking* van het zuidelijk gedeelte van de Zuiderzee tot aan de lijn die Enkhuizen langs Urk met het Keteldiep verbindt, en de aanhechting van Ameland bij den vasten wal van Friesland, om de opslibbing en de *inpoldering* van de wadden bezuiden Ameland te bewerken. De droogmaking van een gedeelte der Zuiderzee zal ik thans laten rusten. Nog bezig zijnde deugdelijke gegevens daarover te verzamelen, ben ik nog niet in staat thans reeds de vele verkeerde cijfers te verbeteren, de vele verkeerde redeneringen te wederleggen, die nog in de meeste stukken over die zaak, ook in het rapport van den Raad van den Waterstaat, voorkomen. Ik wil mij thans bepalen tot de bespreking van de zaak der aanhechting of annexatie van Ameland.

Toen ik voor meer dan een jaar van de Redactie van de Gids het werk: ‘de Landaanwinning op de Friesche wadden in hare noodzakelijkheid, uitvoerbaarheid en voordeelen, beschouwd en toegelicht door Jhr. Mr. P.J.W. Teding van Berkhout’ ter beoordeeling ontving, had ik het voornemen spoedig aan het verzoek van de Redactie te voldoen. Maar weldra bleek het mij dat de taak, die ik op mij had genomen, zwaarder was dan ik verwacht had. Herlezende wat vroeger en later over het aanslibben van gronden langs onze kusten geschreven was, bemerkte ik dat het veelal ontbreekt aan gegevens, over de hoegrootheid en den tijd van duur der aanslibbingen; dat er veel te weinig directe waarnemingen over het slibgehalte der zee en der rivieren bestaan, en over het gedeelte dat daaruit onder verschillende omstandigheden bezinkt. Ik besloot eindelijk op de plaats zelve na te gaan wat daaromtrent bekend was, en eenige waarnemingen te doen omtrent de hoegrootheid der aan-

slibbing, in 20 jaren tijds verkregen door den stroomleidenden dam door de Balg, op de zuidkust van Ameland bij Ballum. Den 9^{den} September ll. met den heer C. van der Sterr Jr. per stoomboot van Amsterdam naar Harlingen vertrekkende, kwamen wij 's avonds ruim 7 uur per spoortrein te Leeuwarden. Daar had de ingenieur Steuerwald de goedheid mij nog dien avond verschillende inlichtingen te geven. Den 10^{den} September gebruikten wij, om in Leeuwarden gegevens op te sporen. De Hoofd-ingenieur Hayward had de goedheid mij de peilingen te laten zien, die jaarlijks in bepaalde raaijen op de zuidkust van Ameland waren gedaan, om de aanslibbingen in de vroeger diepe geul van de Balg te bepalen. De griffier der Staten van Friesland, de heer van der Laan, had de goedheid mij inlichting te geven omtrent de vroeger over de vraag der aanhechting van Ameland gewisselde stukken. Den 11^{den} September vroeg uit Leeuwarden vertrokken, verlieten wij bij Ferwerd het rijtuig, en wandelden langs den zeedijk, hier nog den eeuwenouden zeedijk, naar Holwerd. Buitendijks bezochten wij de gronden, met slibslooten doorsneden, die tegenover Kleine Koehool (ongeveer tegenover halfweg Ferwerd en Bleya) liggen. Na een kort bezoek bij den heer B.H. Klaasesz, notaris te Ternaard, een der warmste voorstanders van het landaanwinnen op de wadden, voeren wij naar Ameland over. Voor wie (aan spoorwegen wonende) gewend is bijna op elk gedeelte van den dag naar elk punt van den aardbol te kunnen vertrekken, kan het welligt belangrijk zijn te weten, hoe thans nog de reis naar Ameland geschiedt.

Dagelijks, op verschillende uren naarmate van het tij, brengt eene postschuit de reizigers voor ƒ 0.50 van of naar Ameland; wil men alleen overvaren (b.v. met het nachttij), dan kost dit ƒ 2.50. Een goed zeilvaartuig, ik meen van 30 ton, 0.6 el diep gaande, vertrekt dagelijks van de reede van Nes, ongeveer op half tij, en zeilt of roeit naar het veer, dat ruim ¼ uur benoorden Holwerd aan den dijk staat, die daar van eene afheining met palen voorzien is. Daar gekomen wordt gelost en wederom geladen, en keert het vaartuig naar de reede van Nes terug, om daar bij hoog water aan te komen. Het blijft dan echter zoover van het eiland af, dat het niet vast raakt; dat is het ankert in 0.7 el waterdiepte. Dan komt een boerenwagen met twee paarden door het water rijden, 700 à 800 ellen ver, en haalt de passagiers en goederen af. Dit ver van den

wal blijven is noodig, om daarna weder de gelegenheid te hebben op halftij te vertrekken. Kwam het digter onder den wal liggen, het vaartuig zou te laat vlot worden, om met hetzelfde tij heen en terug te zijn.

Wij troffen het den 11^{den} Sept. 1868 zeer goed met onze overvaart. Om 3 uur scheepten we ons aan den dijk bij 't veer van Holwerd in, het vaartuig tegen de beschoeijing liggende; een uur later waren we op de reede van Nes, en een klein halfuur later in 't logement. Niet altijd gaat de reis zoo voorspoedig; staat er te weinig water voor den Frieschen dijk, dat bij sommige windstreken het geval is, dan worden de passagiers op de schouders der schippersknechts aan boord gebragt.

Dadelijk na aankomst te Nes, wandelden wij in N.W. rigting dwars door de duinen, waartusschen op lagere plaatsen hier en daar eenige paarden weidden, naar den zanddijk, die voor ruim twintig jaren is aangelegd, om het vaneenscheuren des eilands, dat toen gevreesd werd, te beletten. Door aanstuivingsmiddelen te bezigen, is die dijk nu tot zoodanige zwaarte aangegroeid, dat reeds sedert lang het gevaar van doorscheuring geweken is. Langs de grasgronden, bezuiden dien dijk gelegen, in de rigting van de vroeger uitgeschuurde Slenk, keerden wij naar Nes terug. Daar de ingenieur Roelants, belast met het toezigt op de waterstaatwerken van Ameland, ook daar aanwezig was, hadden we 's avonds aan tafel nog de gelegenheid de technische kwestiën ter sprake te brengen.

Het peilen tijdens den overtogt naar Ameland tusschen 3 en 4 uur, had ons de overtuiging gegeven dat, buiten eene dunne sliblaag, op enkele punten als: onder den Frieschen wal en in enkele diepere geulen, niets dan *hard zand* op den bodem der zee gevonden werd. De diepte konden we niet met vroegere peilingen vergelijken, daar we te vergeefs aan de dijksbeschoeijing bij Holwerd het merkpeil van dagelijks hoogwater zochten, dat in memoriën van ruim 20 jaren geleden wordt aangehaald.

In den vroegen morgen van 12 Sept. reden wij naar Ballum, en toen terug naar den stroomleidenden dam. De weg loopt tusschen Ballum en Nes over de lage vlakte, waarover vroeger de Noordzee wel eens naar de wadden stroomde: nu is door den zanddijk, die de westelijke en oostelijke duinen vereenigt, dit overstroomen uit het noorden belet. Die landen (meest goede klei- of gemengde klei- en zandgronden) zijn echter aan de zuidzijde niet bedijkt; de gewone dagelijksche vloed bereikt

ze niet, maar wel de stormvloeden. Bovendien zijn ze niet verdeeld, maar worden als gemeene weiden gebruikt, en gedeeltelijk zijn die goede gronden reeds weer onder eene dunnere of dikkere zandlaag door verstuiving uit de duinen bedolven. Het is te bejammeren dat ze niet ingedijkt en verdeeld worden; dan zouden ze spoedig meerdere waarde verkrijgen, zooals genoegzaam uit de ondervinding, op andere plaatsen gekregen, bewezen is.

Het regende dien morgen aanhoudend zachtjes door; de kleigedeelten van den weg waren echter nog hard gebleven; in de zandige gedeelten hadden de paarden heel wat te trekken. Daar het nog geen laagwater was, bleven wij dit een paar uren op den dam, die reeds geheel boven water was gekomen, afwachten. Het zachte slib naast den dam was tot 0.4 el diepte begaanbaar met waterlaarzen; dan werd het gaan moeijelijk, en er werd besloten dat de heer v.d. Sterr op Ameland zou achblijven, om de dikte van de sliblaag naast den dam te peilen. In Nes teruggekomen, deden we nog eene wandeling langs de oeverwerken beoosten Nes, en in de duinen, en bezochten daarna den burgemeester van Ameland, Baron van Heeckeren, die ons vele bijzonderheden omtrent het eiland mededeelde.

's Nachts om 12½ uur van 12 op 13 September, reed ik van Nes weder af; onder de boomen in het dorp was het vrij donker; aan het strand echter kon men (ofschoon de maan achter donkere wolken schuilde) min of meer zien. Na een rid van 10 à 12 minuten door de zee, even als bij de aankomst, over een strand dat zeer flaauw afloopt en uit volkomen hard zand bestaat, zonder eenige zachtere slibdeelen, bereikten wij het vaartuig, dat nog niet vlot was. Een kwartier later was dit wel het geval; het anker werd geligt en ruim een uur later waren we aan het veer te Holwerd, en een half uur daarna in het dorp, waar het juist de eerste kermisdag was geweest, waarvan de kamers van het logement nog duidelijk de blijken droegen. Toch was er gelukkig nog ééne slaapplaats te krijgen, waarvan ik met genoegen gebruik maakte. Na eene wandeling naar Ternaard, om den heer Klaasesz te bezoeken, die mij later nog verscheidene gegevens over kosten van voorbereidende werken zond, geschikt om den aanwas te versnellen, reed ik om 1 uur van Holwerd af, en was langs zeer goede kunstwegen om half vijf te Leeuwarden.

Maandag 14 September ontving ik nog zeer goede gegevens

omtrent de zaak der aanhechting van Ameland; zoowel de commissaris des Konings, Jhr. van Panhuys, als de griffier v.d. Laan, schonken mij verscheidene brochures over Ameland en de Laauwerzee handelende, terwijl later heeren gedeputeerde staten van Friesland gunstig beschikten op mijn verzoek, om verschillende memoriën in gebruik te mogen ontvangen. Eindelijk had de heer archivarius W. Eekhoff de goedheid mij velerlei inlichtingen te geven over de werken, die met betrekking tot landaanwinning in het algemeen en meer aan de Friesche kust in 't bijzonder, in het licht waren verschenen.

Na nog een paar dagen verblijf in 't zuiden van Friesland, alwaar ik Wolvega, Heereveen, 't Oranjewoud en de Heereveensche vaart bezocht, keerde ik naar huis terug. Na ontvangst en lezing der stukken uit het archief van gedeputeerde staten van Friesland, deed ik nog eene reis naar Philipsland, om de zoo goed gelukte indijkingen van den oud-majoor der genie Delcampo, genaamd Camp, te bezigtigen, en de overblijfselen van den dam, die over de slikken van Heene is aangelegd door den heer van Haeften, maar die (wel boven gewonen, maar niet boven stormvloed gelegen, en niet genoeg tegen overloop voorzien) weêr is weggeslagen. Met de Telegraaf om 8¼ uur 's morgens van 24 September uit Rotterdam vertrokken, was de boot om 1 uur te Zype. Overvarende naar den Anna Jacoba-polder, 700 bunders groot en in 1847 ingedijkt, had ik het geluk den heer Camp te huis te treffen, die de goedheid had mij verschillende inlichtingen over aanwassen te geven, en toen met mij den polder doorreed, om de aanwassen op verschillende punten te zien. Den dam door de slikken van Heere (het oude vaarwater het Slaak afdammende, dat vroeger zeer aanzienlijk was) vonden wij in 't midden totaal verdwenen; aan de landeinden waren slechts einden overgebleven. Bij den heer Camp teruggekeerd, bezochten wij den volgenden morgen nieuwere indijkingen, en bereikte ik later over Tholen en Rozendaal de Moerdijk. Maar geen boot meer varende, was ik 26 Sept. eerst te huis, en zette mij er toe dit opstel te schrijven.

Alvorens verder te gaan, betuig ik hier mijnen dank aan allen, die met zooveel welwillendheid tot het verstrekken van gegevens hebben medegewerkt. De lijsten van de geraadpleegde stukken volgt hieronder, opdat de belangstellende lezer de gelegenheid hebbe door bestudering der oorspronkelijke bronnen beter in de zaak door te dringen.

Gedrukte stukken.

F. Arends, Geschiedenis der Noordzeekusten, vertaald door R. Westhoff. Groningen, 1835.
W. van Peyma, Verhandeling over de beste wijze van aanleggen van zeedijken. Franeker, 1827.
P. Brouwer en W. Eekhoff, Nasporingen over de Middelzee. 1834.
A. Caland, Handleiding tot de dijkbouw en zeeweringkunde. 1833.
W. van Peyma, Verslag (van 1846) over de aansluiting van Ameland en de opslijking van het wad. Met een voorbericht uitgegeven door R. Posthumus en H.B. Klaasesz. Leeuwarden, 1850.
Westerhoff en Acker Stratingh, Natuurlijke historie der provincie Groningen. Groningen, 1839.
Westerhoff, de Kwelderkwestie nader toegelicht. Groningen, 1844.
Venema, Nieuwe en eenvoudige verklaring van de veranderingen, die de kusten ondergaan. Groningen, 1849.
Stratingh en Venema, de Dollard. 1855.
W.F. Delcampo, genaamd Camp, Wat hebben wetenschap en ervaring geleerd ten opzigte der kenmerken van bedijkbaarheid van schorren en andere aanwassen. (Verslag van het zevende landhuishoudkundig congres, blz. 127-128. Leeuwarden, 1852.)
Gevers van Endegeest, Hoeufft van Velzen, van Gennep, Collot d'Escury, de Leeuw, Over het in cultuur brengen van drooggemaakte gronden. (Verslag van het negende landhuishoudkundig congres, blz. 215-220. Assen, 1854.)
Van Diggelen, Droogmaking van de Zuiderzee en der Wadden. Zwolle, 1849-1850.
Van Diggelen, Wat zijn rijpe gronden? Zwolle, 1851.
Staring, de Bodem van Nederland.
Staring, Voormaals en thans.
J. van der Toorn, Over de schorren, aanwassen en kwelders in Nederland. (Tijdschrift der Maatschappij van Nijverheid, 1865, blz. 1-88.)
J. van der Toorn, Brieven aangaande het slibgehalte van Waal en Maas. (Werken van het Bataafsch genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte. Rotterdam, 1868.)

C.J. Bolten, Rapport van 14 Junij 1865 over de aanhechting van Ameland en Gedeputeerde Staten van Friesland, Rapport en voorstel van 27 Junij 1865, N°. 38, over die aandamming. (Beide stukken ter provinciale drukkerij.)
B.H. Klaasesz, Memorie over deze zaak, opgenomen in de notulen van het verhandelde in de zomervergadering der Staten van Friesland, in 1865, blz. 434-438.
C.J. Bolten, Brief aan Gedep. Staten van 2 Aug. 1865, en korte beschouwing der memorie van H. Boekhoudt Klaasesz (waarschijnlijk ter provinciale drukkerij).
Harting, De magt van het kleine, 2^{e} uitgave. 1866.

Handschriften.

Memorie van den ingenieur B.P.G. van Diggelen over de aandamming van Ameland, van Mei 1846, met W. van Peyma's bedenkingen en van Diggelen's antwoord daarop van December 1847[1].
Memorie van den hoofd-ingenieur Kros (van December 1848), met vele bijlagen en kaarten, over de eilanden Ameland en Schiermonnikoog en de afsluiting van het Reitdiep.
Memorie van den hoofd-ingenieur Bolten van 19 Januarij 1865, over de aanvrage om concessie van Jonkh. Teding v. Berkhout.
Memorie van 30 April 1868 van den hoofd-ingenieur Hayward, over het bedrag der subsidie, door Friesland te betalen.

Alvorens tot de aanslibbingen op de Friesche kust en de middelen om die te doen toenemen, over te gaan, een paar woorden over aanslibbingen, door rivier- en zeewater in het algemeen voortgebragt.

Het is bekend dat de wateren der hoofdrivieren van Nederland, de Rijn, Maas en Schelde, eene vrij groote hoeveelheid slibstoffen bevatten, die, wanneer het water in rust is, bezinken, en waaruit van lieverlede de hoogere gronden op de uiterwaarden

1 Deze stukken, wel te Leeuwarden aanwezig, maar behoorende aan het ministerie van binnenlandsche zaken, zijn mij door dit laatste welwillend ten gebruike afgestaan.

en gedeeltelijk van de eilanden tusschen Vlaanderen en Holland ontstaan zijn. Zeer verschillend is dit slibgehalte naar den stand der rivieren en naar den aard der landstreken die zij doorloopen; vroeger heeft men zich hoogst overdrevene voorstellingen daarvan gemaakt, en zoo vindt men b.v. in Arend's bekend werk over de Noordzeekusten[1] aangehaald. dat de navolgende schrijvers het volgende slibgehalte opgeven:

Manfredie	1 deel aarde op 175 (waarneming op de Reno in Italië).
Maillet	1 deel aarde op 1700.
Hartsoeker	1 deel aarde op 100 (waarneming op den Rijn, waar wordt niet gezegd).
Staunton	1 deel aarde op 200 (op de gele rivier in China).
Shan	1 deel aarde op 120 (waarneming op den Nijl).
Tetens	1 deel aarde op 1000 (waarneming op de Elbe).

Arends voegt daarbij, dat hij in den zachten winter van 1811 op 1812, het Rijnwater te Keulen, Nijmegen en Arnhem zoo helder vond dat men het drinken kon; bij Dordrecht was het reeds slijkerig.

Wie op Java het water der Kali's en Tji's heeft gezien, die meest een grooter verhang hebben per mijl in *ellen*, dan in Nederland in *palmen*, en vooral na regen*dagen*, die even vele duimen regen aanvoeren als in Nederland in eene *maand* vallen, zal begrijpen dat die opgaven uit Italië, China en Egypte (ofschoon hoog schijnende) toch waar kunnen zijn. Maar even zeker is het dat de opgaven voor het vlakkere Noordelijk-Europa zeer overdreven zijn. Reeds gematigder zijn de nieuwere opgaven van de heeren v. Diggelen en Staring, die aannemen:

de heer v. Diggelen dat de IJssel jaarlijks slib genoeg afvoert, om 650 bunders land 1 el op te hoogen, dus 6,500,000 kub. ellen 's jaars;

de heer Staring, dat de Boven-Rijn jaarlijks 12,000,000 kub. ellen slib naar zee voert.

De laatste waarnemingen van den heer v.d. Toorn doen zien, dat ook die cijfers nog overdreven zijn. Gedurende 104 dagen van 1866 werd water uit de Waal voor Nijmegen geschept, even onder den waterspiegel, in den sterksten stroom, en wel meestal gedurende die dagen en maanden dat het slibgehalte het grootst was; geene proeven zijn genomen in Junij en de helft van Julij, toen het water zeer helder was. Uit 178,535 kilogr. water zijn verkregen 14.76 grammen slib, dus *naar het gewigt* 1/12096. En

1 Hollandsche vertaling van Westerhoff. Groningen, 1835, I, p. 143-146.

neemt men nu in aanmerking de dagen van minder of geen slibgehalte, waarop geene proeven zijn genomen (de overige 261 dagen), dan zal men het niet overdreven vinden, indien het slibgehalte *over het geheele jaar* op 1/20000 gesteld wordt *naar het gewigt*[1].

Maar dat is het niet waarop het aankomt; het is niet de vraag: hoeveel *ponden* slib bezinken, maar hoeveel *duimen hoogte*. Op de volume-deelen, niet op de gewigtsdeelen komt het aan. Stelt men nu het soortelijk gewigt van slib = 1.5, dan geeft 1/20000 van 't gewigt slechts 1/30000 van den inhoud der watermassa. Dat scheelt heel wat met het 1/100 van Hartsoeker!

Kende men nu het *middelbaar vermogen* van de Waal (niet te verwarren met het vermogen bij middelbaren stand), dan zou men kunnen berekenen, hoeveel slibdeelen jaarlijks langs Nijmegen worden afgevoerd. Bij volslagen gemis van berekeningen en waarnemingen naar dat middelbaar vermogen, zal de volgende benadering eenig licht kunnen geven.

Het vermogen bij middelbaren stand voor den Boven-Rijn op 2100 kub. ellen per seconde stellende, bekomt de Waal daarvan omstreeks 1400 kub. ellen. Maar daar het middelbaar vermogen iets grooter moet zijn dan het vermogen bij middelbaren stand, stellen wij daarvoor 1500 kub. ellen per seconde. Per seconde wordt dan gemiddeld 1500/30000 = 1/20 kub. ellen slib naar zee gevoerd, of 4320 per etmaal en 1,576,800 per jaar, dus genoeg om 157,69 bunders oppervlakte één el op te hoogen.

(Dit cijfer, door nadere berekeningen van *gemiddeld vermogen* en *gemiddeld slibgehalte* te verbeteren, komt het digtst bij de opgave van Horner, dat de onverdeelde Boven-Rijn slechts 1,639,000 kub. ellen slib zou aanvoeren.)

Voor de Maas vond van der Toorn uit 16 waarnemingen op even vele dagen van Februarij 1865, Januarij, Februarij en December 1866:

8,754 grammen slib uit 35,568 kilogrammen water of 1/4076 gewigtsdeel, gelijk staande met ongeveer 1/6100 inhoudsdeel. Het grootste slibgehalte op 20 Januarij 1866 was 1/521 gewigtsdeel.

De Maas schijnt dus meer slib af te voeren dan de Waal, maar bij gebrek aan voldoende waarnemingen is het onmogelijk, zelfs bij benadering den slibafvoer per jaar te berekenen. De

1 Het grootste slibgehalte werd gevonden 18 December, en bedroeg 1/6100 van 't gewigt of omstreeks 1/6100 van den inhoud.

Schelde moet, naar men zegt, ook eene zeer aanzienlijke massa slib afvoeren, maar voldoende gegevens ontbreken mij om dien afvoer onder bepaalde cijfers te brengen.

Voorzeker hebben de vaste stoffen van *bijna* den geheelen Rijn, met de Maas en de Schelde vereenigd, krachtig medegewerkt om de eilanden van Zeeland en Zuid-Holland te vormen, even als zij steeds voortgaan landaanwinning te doen ontstaan in den Biesbosch en langs de verschillende eilanden. Maar toch schijnt het zeker dat ook de zeewateren krachtig medewerken tot het vormen van slikken en schorren. Het rivierslibbe toch, dat langs de Waal bij Nijmegen voorbijvloeit, is hiervoren begroot op ruim 1½ millioen kub. ellen per jaar, maar niet die geheele massa bereikt de zee. De heer Teding van Berkhout haalt daarvan in Noot 2 onder blz. 35 een treffend voorbeeld aan uit de waarnemingen van den ingenieur van der Toorn. Op 8 Februarij 1866 was het slibgehalte in de Waal, bij een stand van 10.68 + A.P. of 1.70 el boven middelbaar water, 1/5600[1], en toen werd de schuif in de sluis van den Ooypolder opgehaald, en stroomde het water met 1.40 el verval in den polder. Den 12^{den} Februarij was de polder volgeloopen, en stond het water daar, als in de Waal, op 10.94 + A.P., en den 13^{den} begon die bij eene waterhoogte van 10.75 + A.P. uit te loopen. Het slibgehalte was den 14^{den} Februarij in den polder 1/53000. Dus was 12/13 van het ingestroomde slib in den polder, groot 1014 bunders, bezonken. *Dat* 12/13 *gedeelte kwam dus niet naar zee*.

In zijne verhandeling over de schorren geeft wijders de heer van der Toorn op, dat de buitendijksche landen langs de Waal, Neder-Rijn en Lek, 1½ à 2½ el hooger liggen dan de binnenlanden door de opslibbing in 5 à 6 eeuwen, waaraan de ingedijkte landen onttrokken waren. Stel nu gemiddeld 2 el in 5 eeuwen, dan maakt dit 4 streep per jaar ophooging, of per bunder 40 kub. ellen. En dit cijfer vermenigvuldigende met de duizenden bunders uiterwaarden langs de Waal, zal men het cijfer bekomen, dat van de 1.6 millioenen kub. ellen jaarlijkschen slibafvoer langs de Waal moet worden afgetrokken, om de massa slib te kennen, welke door die rivier afgevoerd de zee bereikt, en tot vorming der eilanden heeft medegewerkt.

1 In van der Toorn's tabel in de verhandelingen van het Bataafsche genootschap is dit cijfer 1/4972, misschien op een under uur van den dag.

Wij lieten tot nu toe den IJssel buiten beschouwing, en willen nu ook den slibafvoer van deze rivier nagaan. Het is bekend dat de waterverdeeling tusschen de drie Rijnarmen door vroegere overeenkomsten uit de vorige eeuw zoodanig was geregeld, dat

de Waal bekwam 6/9 van het water

de Lek[1] bekwam 2/9 van het water

de IJssel bekwam 1/9 van het water

dat de onverdeelde Boven-Rijn afvoerde, en wel bij middelbare standen, of wel bij standen die weinig hooger of lager dan de middelbare zijn. Doorgaans wordt echter alsdan de Waal iets ruimer bedeeld, en de verdeeling van

70, 20 en 10 percenten, in plaats van

67, 22 en 11 percenten, zal voor die standen nog

digter bij de werkelijkheid komen.

Bij hooge winterstanden was echter het streven de Lek te ontlasten; en bij de veelvuldige doorbraken der regter Rijndijken op Pruisisch gebied bij Emmerik, Rees of hooger, ook van den vroegeren Lijmerschen overlaat bij Babberich, bekwam de IJssel een veel grooter aandeel, dat door de heeren Goudriaan en van der Kan van 2400 tot ruim 4000 kub. ellen per seconde wordt opgegeven. En daar nu het totale vermogen van den Boven-Rijn dus tot 10,000 à 12,000 kub. ellen per seconde stijgt, en de Lek dus niet meer dan circa 1800 kub. ellen afvoert, zal men in die buitengewone gevallen mogen stellen

voor de Waal 60 pCt.

voor de Lek 15 à 10 pCt.

voor den IJssel 25 à 30 pCt.

Daar nu echter die standen *zeer zeldzaam* voorkomen, soms slechts weinige weken in enkele jaren, b.v. 1814, 1838, 1855 enz., zoo is de invloed op het gemiddelde vermogen des IJssels niet groot, en gelooven wij dat op ⅕ of op hoogstens 300 kub. ellen per seconde, in plaats van (als bij middelbaren stand) op ⅙ à 1/7 van de Waal of 250 à 200 kub. ellen per seconde, te mogen stellen. Het slibgehalte, als bij de Waal, op 1/30000 aannemende, wordt dit voor den IJssel per dag 300/30000 = 1/100 kub. ellen per seconde of 864 per etmaal, of 315,360 kub. ellen per jaar,

1 Natuurlijk Neder-Rijn en Lek, die wij steeds, waar van *waterverdeeling* sprake zal zijn, kortheidshalve Lek zullen noemen.

voldoende om 31.5360 bunders 1 el op te hoogen. Hiervan moet echter worden afgetrokken, al wat op de uiterwaarden en onbedijkte landen langs den IJssel, die bij hooge standen onderloopen, achterblijft.

Die slibafvoer van den IJssel is dus voldoende om het ontstaan van het Kampereiland te verklaren, dat gerekend wordt jaarlijks 4 bunders aan te winnen, en van de neiging tot aanslibbing langs de dammen van het Zwolsche diep en op de kust van Vollenhoven; maar verklaart niet het ontstaan van de aanwassen in 't noorden van Noord-Holland, zooals: de Zype, het Koegras, Anna-Paulowna-polder, enz., noch de aanwassen, sedert 1500 in Friesland verkregen bij de Bildt. Op de aanwassen in Laauwerzee en Dollard kan de IJssel geen directen invloed uitgeoefend hebben of nog uitoefenen, zooals soms verondersteld wordt; immers de bestaande kentering van tij tusschen Nes op Ameland en Holwerd aan de Friesche kust, belet zoowel dat IJsselslib verder naar het oosten, als dat Emsslib verder naar het westen zou komen dan die lijn van kentering.

Kwamen alle aanwassen alléén van de bovenrivieren, zooals, naar wij meenen bij overdrijving, door sommigen beweerd is, en voerde de zee niets aan, dan moest de vermenging van zeemet rivierwater in den binnenboezem der Zuiderzee het slibgehalte van deze wateren nog veel geringer maken dan dat van het rivierwater alléén. De volgende berekening zal dit duidelijk maken.

Den middelbaren afvoer van den IJssel (niet den afvoer bij middelbaren stand) op 300 kub. ellen per seconde stellende, bedraagt die in één jaar 9,460,080,000 afwisselende van

100 kub. ellen per seconde of 8,640,000 per etmaal

tot 4000 kub. ellen per seconde of 345,600,000 per etmaal

bij uiterst lage en zeer hooge standen.

De gemiddelde diepte van de zuidelijkste 200,000 bunders der Zuiderzee, tot aan de lijn van Enkhuizen langs Urk naar den Ketel, kan geschat worden op 3.5 el onder middelbaren stand tusschen eb en vloed. Dit gedeelte bevat dus 7000,000,000 kub. ellen water.

De meer noordelijk gelegen 80,000 bunders tot de engte bij Staveren zijn dieper; stel de diepte globaal op 4.5 el, dan geeft dit een inhoud van 3,600,000,000 kub. ellen, en dus voor de Zuiderzee bezuiden de engte bij Stavoren en de Ven of Gelderschen hoek (even benoorden Enkhuizen)

10,600,000,000 kub. ellen.

Wanneer dit gedeelte der Zuiderzee dus geledigd was, zou de IJssel niet in staat zijn het in een geheel jaar weder te vullen.

Bedenkt men nu dat die oppervlakte van 280,000 bunders bij hooge stormvloeden 2.5 el hoog met zeewater wordt opgevuld, en dan 7000 millioen kub. ellen zeewater opneemt, en bij de kleinere stormvloeden minder naar evenredigheid, dan zal men bemerken hoe verdund het slibgehalte in de Zuiderzee zou moeten zijn, indien het zeewater zelve geene vaste stoffen medevoerde.

Het zeewater kan, evenmin als het rivierwater, stoffen, zwaarder dan water, zwevende houden, tenzij het in beweging is, en hoe sneller die beweging is, des te zwaarder stoffen zal het medevoeren. In zeeën zonder eb of vloed, zooals de Oostzee, de Middellandsche zee, of met geringen eb en vloed, als bijv. het zuidelijk gedeelte der Zuiderzee, zal in den regel, bij stil weder, het water klaar zijn; maar bij sterke golfbeweging door wind, zal het troebel worden, vooral wanneer de bodem uit zachte kleideelen of uit veen bestaat en de diepte gering is. Maar waar sterke stroomen loopen, zal het zeewater door afschuring van oevers en bodem meer zand of slibdeelen medevoeren, om die in doode hoeken, bij kenteringen van tij, of in het algemeen waar het water tot rust komt, te doen bezinken. Naarmate van plaatselijke omstandigheden zal dus de opvolging der bezinking van stoffen verschillend zijn. Bij groote rivieren met veel slibgehalte, uitmondende in genoegzaam stilstaande zeeën, Nijl en Po bijv., zullen zich delta's aan de mondingen vormen, grootendeels uit klei bestaande; maar de riviermonden zelve zullen ondiep en betrekkelijk slecht bevaarbaar zijn. Op kleinere schaal vindt men hetzelfde aan den IJsselmond met het Kamper eiland. Maar bij den mond der Schelde, waar aan zee 4, meer binnenwaarts 3 el verschil van eb en vloed is, vindt men door die sterke schuring, welke tweemalen daags plaats heeft, diepe fiksche vaarwaters, en daarnaast (in alle luwe hoeken) snelle bezinking, eerst van zand, dan van klei. Uit de diepere waterkolom bezinken natuurlijk meer vaste deelen dan uit eene ondiepere, en dit is ook de reden waarom, naarmate de landen ophoogen en de waterkolom, die ze tweemalen daags bedekt, afneemt, ook de ophooging langzamer gaat.

Het gevolg hiervan is, dat verlaten of afgedamde geulen of slenken, ook door afschuring van zand der nevenliggende wadden, zeer snel gedigt worden; dat de slikken spoedig de halve hoogte van eb en vloed bereiken, maar van dat tijdstip af aan de bedekking dier zandplanten met slib, die nu beginnen te begroezen, steeds langzamer wordt. Tot gewoon hoogwater worden ze ten minste tweemalen daags nog met eenig zeewater bedekt, maar om ze dan verder tot de hoogte van springtij op te hoogen, is nog langer tijd noodig. Boven die hoogte brengen alleen stormvloeden nog eenig water op de landen, wier verdere ophooging nu nog langzamer geschiedt. Dat echter bij stormvloeden het water de meeste aarddeelen bevat, zien wij uit Arends (I, p. 232-233), die mededeelt dat water uit den mond der Elbe bij Brunsbuttel (waar ruim 3 el verschil van eb en vloed bestaat) de volgende vaste bestanddeelen inhield. 1049 inhoudsdeelen water leverden

bij hevigen Z.W. wind 2 uur na vloed	5¾ aarddeelen
3 uur na ebbe	5 aarddeelen
bij storm uit het Z.W. 5 uur na vloed	6¼ aarddeelen
bij stillen Z.W. wind, 1 uur na vloed, ijs in 't water	1¼ aarddeelen
bij stillen Z.W. wind, 3 uur na ebbe	1 aarddeelen
bij O. wind en vorst, 5 uur na ebbe	1¾ aarddeelen

terwijl v.d. Toorn aanhaalt dat na den kersvloed van 1717 de sliblaag 16 à 17 duim dik was.

De gewoonlijk langzamer opslibbing boven half tij wordt gelukkig echter iets versneld door den plantengroei, die zich dan op de slikken ontwikkelt. Het schijnt namelijk dat de inwerking van lucht en licht eerst dan plantengroei toelaat, wanneer de slikken 6 uren onder staan, maar ook weêr 6 uren droog liggen. Eerst ontstaat er eene ligte bedekking met zoogenaamd *eendengras;* achtervolgens komen zeekoraal en verschillende andere zeeplanten, met lange wortels, die telkens bij verdere aanslibbing sterven en door andere planten vervangen worden. De overblijfselen van die planten geven een uiterst vruchtbaren bovengrond, en tot zoden gestoken, levert die grond der schorren de zoogenaamde kloetelingen of kloeten, die door hunne taaiheid zoo goede diensten bij den dijkbouw bewijzen.

Behalve de planten werken ook verschillende zeedieren mede tot het ophoogen der aanwassen, in die mate zelfs, dat Harting den inhoud op 1/30 à 1/50 van den geheelen aanwas stelt, en in slib uit de haven van Schiedam zelf ⅓ à ¼ der massa uitmaakte.

Om de vaste stoffen uit het water te doen bezinken, is rust een eerste vereischte. Onmogelijk mag het geacht worden *alle* stoffen tot bezinking te brengen, en het voorbeeld van den Ooypolder bij Nijmegen, vroeger aangehaald, waar na 6 dagen 12/13 gedeelte der slib bezonken was, doet zien, dat men geen te groote verwachtingen moet hebben van de bezinking, in onderdeelen van een uur of in eenige uren te verkrijgen. Hoe meer stilte in 't water, hoe meer bezinking, en daarom slibben smalle inhammen, waar weinig of geen golfslag is, sneller dan op wijde watervlakten, waarop de wind te veel vat heeft.

Ook de ligging der kusten ten opzigte der heerschende winden, speelt eene groote rol bij de aanwassen. Staan de heerschende winden op eene kust, die dus een lager wal vormt, dan zal de aanwas veel minder zijn dan wanneer de heerschende winden van de kust afwaaijen, die dan een opperwal vormt, welke aan de wateroppervlakte beschutting geeft, en wel te meer naarmate die opperwal zich hooger boven het water verheft. Venema geeft nog de volgende reden van den sterkeren aanwas bij aflandige, dan bij aanlandige winden. Bij de aflandige winden helt de waterspiegel van den oever naar zee, aan de oppervlakte, maar voert een diepere stroom de lager in het water zijnde slibdeelen naar den oever. Bij aanlandige winden daarentegen is de helling en de bovenstroom naar den oever gerigt, en voert de benedenstroom de slibdeelen van de kust naar de diepte terug.

Eindelijk slibt een vlak liggend wad, door de meer langzame afebbing, sneller op dan een wad of slik, dat onder eene helling ligt naar zee. De omgekeerde helling, soms voorkomende indien een hoogere buitenrand het spoedigst is opgeslibt, is voordeelig, mits het water uit de meer binnenwaarts liggende deelen door eenige openingen kunne afloopen, en de slib gelegenheid krijge om op te droogen vóór den volgenden vloed.

Na deze algemeene beschouwingen over aanwassen, gaan wij over tot de geschiedenis van die, welke op de Friesche kust

hebben plaats gehad, en waaromtrent bepaalde gegevens bestaan. Wij beginnen daarom met den aanvang der zestiende eeuw.

De vloed, die de eilanden van den vasten wal had gescheurd, de vorming der Zuiderzee, ongeveer tot zijne tegenwoordige gedaante, de opslibbing der Friesche Middelzee[1] tot benoorden Leeuwarden, behoorden reeds tot het verleden, en er bestaan geene redenen die moeten doen vermoeden dat de loop der eben vloedstroomen na dien tijd groote veranderingen heeft ondergaan. Men kan dus aannemen dat toen, als nu, de vloed door het Amelander en door het Friesche gat invallende, eene tijkentering teweeg bragt tusschen Ameland en den vasten wal; dat, even als nu, het verschil van eb en vloed 18 palmen was in het Amelander gat, en 22 palmen in het Friesche zeegat, zoodat dit verschil in de lijn van tijkentering 20 à 21 palmen zal hebben bedragen. Even als nu trok de vloed, die door het Marsdiep inviel, langs de Friesche kust, en voegde zich bij het water dat langs het Amelander gat instroomde, terwijl vlak bezuiden Terschelling ook wel eene tijkentering zal bestaan hebben. De kust van Friesland was begrensd door een dijk, loopende van Dijkshoek langs Wier, Beetgum, Stiens, en van daar bewesten Hyum en Hollum door den nog bestaanden dijk, die verder langs Holwerd en even benoorden Ternaard naar Wierum en Paezens liep. Het gedeelte bij Wier, Beetgum en Stiens vormde een inspringende bogt der kust, en in 1505 tot 1508 werd daar het *Oude Bildt* ingedijkt, welke polder een oppervlakte besloeg van 5619 morgen of (volgens het Aardrijkskundig Woordenboek van v.d. Aa) 5161 bunders[2]. Hoe lang had die aanwas noodig gehad om tot de bestaande hoogte op te slibben? Ons is geen cijfer daaromtrent bekend.

De eerste nu volgende belangrijke indijking was, in 1580, die van den polder bij Holwerd, 528 bunders groot, en aan de westzijde, onder een scherpen hoek in N.W. rigting, 750 el voor den ouden dijk uitstekende, en westwaarts ongeveer evenveel, terwijl het middengedeelte van den polder (door het in-

1 Deze Middelzee had zich vroeger bewesten Leeuwarden tot even beoosten Deinum uitgestrekt, en liep zuid-oostwaarts tot Sneek, westwaarts tot Bolsward. Zie het kaartje bij Brouwer en Eekhoff's nasporingen over de Middelzee. Leeuwarden, 1834.

2 Volgens deze en de volgende opgaven, zou een morgen geweest zijn 0.914 à 0.919; gemiddeld ongeveer 0.916 bunders. Zie van der Aa op het artikel Bildt en eenige andere.

springen van den ouden dijk) breeder was. Oostwaarts, waar nu luwte ontstond, volgde in 1590 de indijking van den polder van Ternaard, die aan het oosteinde slechts 270 el voor den ouden dijk uitsteekt.

Ofschoon deze polders van 1580 en 1590 juist bij of even beoosten de tijkentering liggen, en tegen N.W. winden door Ameland gedekt zijn, heeft hier geen aanwas van eenig belang plaats; de dijk is door palen en damplanken beschermd, die westwaarts bij hooge voorlanden ontbreken, en men vindt eerst meer oostwaarts eenigen aanwas in doode hoeken voorbij den Ternaardpolder en bij Wierum. De in zee uitstekende polders van Holwerd en Ternaard schijnen door de Z.W. en W. winden in hunnen aanwas belemmerd te worden.

Voor den Ouden-Bildtpolder van 1505-1508 volgde eerst in 1600, dus na 92 jaren, de indijking van het Nieuwe-Bildt, groot 1608 bunders, en van het Monniken-Bildt, groot 106 bunders. Achter de bogt in den dijk van het Nieuwe-Bildt, die eenige dekking tegen Z.W. en W. winden gaf, volgde in 1715 (dus na 115 jaren) de indijking van den West-Bildtpolder, groot 408 bunders, en door deze geheel gedekt, reeds in 1754 en 1765, de indijking van den Ooster-Bildtpolder en van het Noorderleeg met 355 bunders. Na dien tijd, dus in ruim eene eeuw, hebben daar geen indijkingen plaats gehad, maar de oever is sterk aanwinnende in den inspringenden hoek ten oosten en tot aan den polder van Holwerd. Door slibvangers en slibslooten versnelt men de landaanwinning.

Men ziet dus dat de aanwas niet in eene versnellende, maar in eene vertragende reden geschiedt, en de ingedijkte reepen steeds smaller worden.

Het eiland Ameland, dat thans nog eene lengte heeft van ruim 22 Nederlandsche mijlen, op de lijn van gewoon hoog water gemeten, schijnt vroeger langer geweest te zijn, maar vooral veel in breedte te hebben verloren aan den zuidkant. Om buiten gewaagde veronderstellingen te blijven, willen wij ons bepalen tot de opgaven van den werkelijken afslag, die in deze eeuw naar bepaalde opmetingen kan geconstateerd worden. In 1809 namelijk heeft de eerste bepaalde opmeting en in-

kaart-brenging van de oeverlijnen plaats gehad, en is van tijd tot tijd herhaald. Uit de kaart, bij de memorie van Kros gevoegd, blijkt, dat de oever bezuiden Ballum en Buren de volgende veranderingen heeft ondergaan[1]:

	Ligging van den hoogen oever bezuiden de palen (namelijk loodregt uit de palenrij).						
Jaar der meting	**A**	**C**	**E**	**G**	**J**	**K**	
1809	480	370	345	420	655	890	De metingen bij paal vallen zeer schuin door de oeverlijnen.
1817	455	320	270	275	455	685	
1818	445	305	255	265	440	575	
1827	425	295	210	180	310	630	
1839	395	225	145	110	200	530	
1845	370	195	110	70	125	340	
1847	365	190	105	65	110	290	

Langs de Ballumersloot, meer ten westen, is de oever van 1809 tot 1847, bijna loodregt gemeten, 275 ellen achteruitgegaan, en wel van 700 tot 975 el uit de onveranderde laagwaterlijn bij den mond dier sloot.

Bij Nes en Buren wisselt het landverlies af van 70 tot 120 el tusschen 1809 en 1842.

De laagwaterlijn was in 1809 en 1847 dezelfde bij den mond der Ballumersloot, gelegen 2050 el buiten de afgepaalde grondlijn, 785 el voorbij paal K. In die loodlijn lag de hooge oever van de basis verwijderd:

In 1809	1325 el,
In 1847	990 el.

De noordelijke rand van de zandplaat, genaamd de Zuidwal, was daarentegen meer noordwaarts gekomen; de geul de Balg tastte, vooral tegenover de palen G en E, al meer en meer den oever aan.

Gelijktijdig was een vroeger bestaan hebbende zanddijk tusschen de oostelijke en westelijke duinen, N.W. van Nes gelegen, herhaalde malen doorgebroken, en het overstortende Noordzeewater had de Slenk zeer uitgediept. Bleef die toestand voortduren, het was te vreezen dat het eiland vroeger of later zou doorscheuren. Maar dit gevaar is weggenomen door de

1 De hieronder genoemde palen staan in de rigting tusschen den toren van Nes en het vroegere slot van Ballum. De tweede palenrij verdwenen zijnde, mankeren de palen B, D, F, H en J. De palen A, C, E, G, I en K staan van het westen naar het oosten, en wel op de afstanden van ongeveer 425, 425, 375, 360 en 300 el (op de kaart gemeten). Paal A ligt 1592 el van den toren van Nes.

werken van 1846 tot 1848 door den hoofd-ingenieur Kros uitgevoerd, niet dan na veel tegenstand van toenmalige chefs, die te veel op de waarde der weggeslagen gronden alléén, niet echter op het onmetelijke voordeel acht sloegen, dat in het behoud der eilanden, als dekking van den vasten wal, gelegen was. De zanddijk werd toen hersteld, en is sedert door aanstuiving tot een klein duin verzwaard. Door de Balg is een stroomleidende dam gelegd, in 1846 voor ƒ 122,500 aanbesteed, en na herhaalde tegenspoeden in 1848 voltooid, en daardoor is de aanslibbing van den lagen oever bevorderd, ofschoon de hooge oever toch nog iets is blijven teruggaan.

Die dam steekt 1200 ellen buiten den oever uit, waarvan de laatste 300 als een elleboog oostwaarts zijn overgebogen, en bestaat uit rijshout, met zware steenen bezet en met lage bermen versterkt. De hoogte is 1.90 el boven volzee aan den oever en 0.50 el onder volzee (of 1.50 el boven laag water) aan het einde. Aan de dijken van Ballum is die dam over de voorlanden verbonden door eene 1.90 + volzee liggende kade van ruim 300 ellen lengte. De hoogte van 1.8 à 1.9 + volzee schijnt die der meest voorkomende, maar niet der allerhoogste stormvloeden te zijn.

Bij de meting en peiling, in September ll. door den heer C. van der Sterr Jr. gedaan, werd de volgende uitkomst verkregen. De oeverlijn lag buiten de basis als volgt:

Bij paal **A**	351, teruggegaan sedert 1847	14 el.
Bij paal **C**	171.5, teruggegaan sedert 1847	18.5 el.
Bij paal **E**	83, teruggegaan sedert 1847	22 el.
Bij paal **G**	25, teruggegaan sedert 1847	40 el.
Bij paal **J**	75, teruggegaan sedert 1847	35 el.
Bij paal **K**	256.5, teruggegaan sedert 1847	33.5 el.

of 1 à 2 el per jaar.

Daarentegen is het strand en de oude geul van de Balg zeer aangeslibt; deze laatste, vroeger 6 à 10 el diep, was in vijf jaren tijds voor een groot gedeelte gevuld, deels met zand der afgeschuurde oevers, deels met slib uit de diepere waterkolom. Opmerkelijk is het, dat zich weêr om den dam heen een kleine geul heeft gevormd, die door dwarsdammen van den hoofddam verwijderd is moeten worden. Aannemende 2 el verschil van hoog en laag water, en dit laatste liggende op 4.16 onder den kop van paal I, dan geven de peilingen van den heer van der Sterr de volgende uitkomsten voor de ligging van het *zand* (de ondergrond) en de *klei* (de bovengrond) betrekkelijk laag-water:

N.O. van den dam.
***Dwars van paal* E.**

Bovengrond	0.80 -	0.30 +	0.70 +	0.70 +	0.85 +	0.95 +			0.30 +
Ondergrond	2.15 -	0.70 -	1.00 -	0.65 -	0.10 -	0.75 +	0.70 +	0.45 +	0.85 -
Dikte der sliblaag	1.35 el.	1.00 el.	1.70 el.	1.35 el.	0.95 el.	0.20 el.	niets.	niets.	1.15 el.
Van paal **E** verwijderd	240 el.	390 el.	530 el.	670 el.	820 el.	950 el.	1100 el.	1250 el.	1400 el.

***Dwars van paal* G, ongeveer op het eind van den dam aanloopende.**

Bovengrond	0.25 +	0.40 +	0.80 +	1.05 +	0.60 +		0.55 +
Ondergrond	3.10 -	1.50 -	0.10 +	0.45 +	0.40 +	0.00	0.40 -
Dikte der sliblaag	3.35 el.	1.90 el.	0.70 el.	0.60 el.	0.20 el.	niets.	0.95 el. (onder den dam).
Van paal **C** verwijderd	230 el.	430 el.	630 el.	830 el.	1030 el.	1230 el.	1310 el.

***Dwars van paal* J.**

Bovengrond	0.70 +	0.60 +	0.70 +	0.35 +	0.95 +	0.80 +
Ondergrond	1.95 -	1.20 -	0.30 +	0.20 +	0.60 +	0.50 +
Dikte der sliblaag	2.65 el.	1.80 el.	0.40 el.	0.65 el.	0.35 el.	0.30 el.
Van paal **J** verwijderd	260 el.	420 el.	590 el.	750 el.	920 el.	1080 el.

***Dwars van paal* K.**

Bovengrond	0.65 +	0.70 +	0.95 +	0.90 +	0.70 +
Ondergrond	1.55 -	0.80 -	0.20 -	0.20 +	0.50 +
Dikte der sliblaag	2.20 el.	1.50 el.	1.15 el.	0.70 el.	0.20 el.
Van paal **K** verwijderd	390 el.	500 el.	620 el.	730 el.	850 el.

Z.W. van den dam.

***Uit een punt op den dam*, 200 *el uit den oever, in de rigting Zuid, ten westen, zijnde ongeveer de verlengde rigting naar paal* K.**

Bovengrond	0.60 +	0.55 +	0.65 +	0.60 +	0.30 +	0.50 +	0.60 +
Ondergrond	0.30 -	0.60 -	0.95 -	0.85 -	0.20 -	0.40 +	0.50 +
Dikte der sliblaag	0.90 el.	1.15 el.	1.60 el.	1.45 el.	0.50 el.	0.10 el.	0.10 el.
Van den dam verwijderd	70 el.	1.70 el.	270 el.	380 el.	490 el.	600 el.	700 el (punt *a*).

***Uit het laatste punt naar den elleboog van den dam, verlengd zijnde gerigt op den toren van Nes*.**

Bovengrond	Zie punt *a* der vorige peiling.	0.60 +	0.55 +	0.60 +	0.70 +	0.50 +	0.50 +	} Digt bij de elleboog van den dam.
Ondergrond		0.45 +	0.45 +	0.35 +	0.30 +	0.05 +	0.30 -	} Digt bij de elleboog van den dam.
Dikte der slibbing		0.15 el.	0.10 el.	0.25 el.	0.40 el.	0.45 el.	0.80 el.	} Digt bij de elleboog van den dam.
Van den elleboog verwijderd	700 el.	600 el.	490 el.	380 el.	220 el.	150 el.	0.60 el.	

***Uit den elleboog in de verlengde rigting van paal* E.**

Bovengrond	0.25 +	0.50 +	0.70 +	
Ondergrond	0.10 -	0.00	0.40 +	0.70 +
Dikte der sliblaag	0.35 el.	0.50 el.	0.30 el.	niets.
Van den elleboog verwijderd	90 el.	200 el.	300 el.	380 el.

(Het voorlaatste punt op 300 el ligt in het verlengde van het eind des dams en den toren van Nes.)

De dikke sliblagen liggen meest boven de oude geul van de Balg; op het vlakke wad zijn de natte sliblagen van 1 à 2 el diep, op die gedeelten die aanmerkelijk beneden laag water liggen, zooals op de schuins afgeloopen kanten der oude geul van de Balg; boven het vlakke wad, dat reeds boven laag water lag, bedragen ze slechts 0.20 à 0.70 el. De aanslibbing loopt al spoedig te niet, en op de reede van Nes en tot vrij verre bewesten deze is daar niets van te bespeuren. Verder is de aangeslibde oppervlakte noord-oost van den dam grooter dan die, welke aan de zuid-westzijde is ontstaan.

Die opslibbing na 20 jaren, maar niet geholpen door kleinere slibvangers, rietschermen of sliksloten, is dus niet zoo groot, als men verwacht zou hebben. Zeer zeker heeft de stroom, die zich om den kop van den dam gevormd heeft, nadeelig gewerkt, en in zooverre is uit de werking van dezen dam geen besluit te trekken tot datgene wat een aan Friesland aangesloten dam zou bewerkt hebben.

In de beschrijving, behoorende bij de naauwkeurige zeekaarten, die door het Ministerie van Marine worden uitgegeven, vinden wij dat de gang van eb en vloed is als volgt:

In het Friesche zeegat klimt de vloed achtervolgens

	3 4 5 5 3 en 2 palmen
en daalt de eb achtervolgens	2 3 5 5 4 en 3 palmen

van uur tot uur.

Verschil van eb en vloed 22 palmen, bij nieuwe en volle maan (springtij) 4 à 5 palmen meer.

Op de reede van Nes, bij gelijk verschil tusschen eb en vloed, is de klimming en daling achtervolgens:

de klimming	4.2 4.5 4.3 4.0 3.3 en 2 palmen.
de daling	3.2 3.2 3.4 4.7 3.9 en 4.8 palmen.

Wel is de stijging en daling in het laatste uur van den vloed en het eerste der eb kleiner dan vroeger of later, maar een eigenlijke stilstand van eenig belang is er niet.

Bewesten Ameland is het verschil van eb en vloed slechts 18 palmen, en daarom is hierboven in ronde cijfers een ver-

schil van 20 palmen aangenomen bij den dam door de Balg. Op de zeekaarten is het verschil van eb en vloed voor Holwerd op 21 palmen gesteld; in de memoriën van 1846 en 1848 werd het op 1.96 el gesteld.

De stroomen, die aan beide zijden langs Ameland loopen, ontmoeten elkander tusschen Holwerd en Nes. De plaats van tijkentering is echter geene regte lijn; doordien de stroom die beoosten Ameland loopt, meer op Holwerd schiet, en die van bewesten komt, zich meer naar de reede van Nes rigt, schieten die beide stroomen eenigzins voorbij elkander. Daarbij komt dat de rigting en kracht van den wind de regelmatigheid van den loop der stroomingen stoort. Men zou zich dus juister uitdrukken, door van een *vak*, niet van eene *lijn* van kentering te spreken, en volgens den ingenieur van Diggelen is dit vak bepaald

ten oosten door eene lijn tusschen de Kooi en Holwerd	ten westen door eene lijn tusschen Buren en de Keegen.

Dit aldus begrensde vak der tijkentering is onder Ameland 2500 el, aan den Frieschen wal 4000 ellen breed.

De diepte van het wad blijkt uit de zeekaarten vrij algemeen 0.5 à 0.8 *boven* laag water te zijn, doorsneden met verschillende geulen, die evenwel er *onder* liggen. Op enkele plaatsen ligt het wad hooger, en een gedeelte van de Engelschman's plaat, ten oosten van Ameland, blijft zelfs bij gewoon hoog water boven, en is op de kaart als 24 à 25 palmen boven laag water (2 à 3 boven hoog water) aangeduid. Op de Piet Scheve plaat, in de lijn van Nes naar Hollum, zijn enkele punten op 16 à 18 palmen boven laag water (5 à 3 onder hoog water) aangegeven. In 1846, toen de ingenieur van Diggelen belast was met het opmaken van een project van aandamming, is door den aspirant-ingenieur P. Caland een zeer uitvoerig profiel genomen over het wad tusschen den westelijken hoek van den polder van Holwerd en den toren van Nes, in eene gebrokene lijn. Toen lag het wad daar aan de kanten een weinig boven laag water (2 à 3 palmen), in 't midden daarmede gelijk, met enkele iets diepere geulen. Uit de zeekaarten (in 1859 herzien) blijkt dat het wad daar thans iets hooger ligt. Nog iets ondieper ligt het iets meer oostelijk, tusschen Buren en Holwerd, alwaar herhaaldelijk personen bij laag water en lage ebben (bij oostenwind) het wad, daar uit harden grond bestaande, gepasseerd zijn.

Daar nu ook in memoriën van den hoofd-ingenieur Bolten

wordt aangenomen, dat van 9500 ellen lengte in de lijn van doordamming, er 8800 el liggen 0.5 el boven laag water, en de geulen ter breedte van 700 el 0.50 daar beneden, zoo schijnt het wel dat er in de 22 jaren, sedert de peiling van 1846 verloopen, eene ophooging van het wad in het vak der tijkentering heeft plaats gevonden[1].

In den regel bestaat echter die bodem nog uit zand, waarop zich slechts op enkele plaatsen zachtere slibdeelen bevinden.

In het jaar 1846 werd de heer W. van Peyma, landbouwer te Ternaard, die reeds vroeger de aandacht gevestigd had op de aanhechting van Ameland, door den toenmaligen gouverneur van Friesland, Jhr. van Sytzema, uitgenoodigd, zijne denkbeelden daaromtrent nader uit te werken. Gelijktijdig werd aan den ingenieur van 's rijks waterstaat, van Diggelen, het maken van een ontwerp tot aanhechting opgedragen. Onafhankelijk van elkander werkende, bragten beide hun rapport uit in de tweede helft van 1846. Beide verlangden den aanleg van een watervrijen, boven stormvloeden verheven dijk over 't wad, tusschen Holwerd en Nes. De heer van Peyma, die in 1827, in een werkje over dijkbouw, de aanwending van zeer vlakke taluds, zonder paalrijen noch steenbekleedingen had aangeprezen[2], stelde een aarden dijk voor van driehoekigen vorm, zonder kruinsbreedte, maar met wederzijdsche hellingen van 10 en 8 op 1, gesteund door een paalwerk tot dagelijksch hoog water, aan den voet door steenstortingen gedekt. De kosten werden door hem op 20 ton gouds begroot. De heer van Diggelen stelde een ander profiel voor, de minder vlakke taluds

1 De veerschipper Tholen, die meer dan 30 jaren het wad bevaart, beweert dat de algemeene toestand onveranderd is gebleven, met voortdurende verlegging der geulen, die de neiging schijnen te hebben om iets ondieper te worden. Wij zijn zoo vrij te doen opmerken, dat ettelijke palmen ophooging in 30 jaren aan den opmerker ontsnappen moet, wanneer geene directe opnemingen worden gedaan.

2 Op de oostkust van Sleeswijk had de heer van Peyma zijne theorie over dijkaanleg gedeeltelijk in praktijk gebragt kunnen zien; daar hebben de buitenglooijingen der dijken zeer flaauwe taluds, zonder paalwerken noch stecnen. Toch is daar meer dan 3 el verschil van eb en vloed omstreeks Husum, en stijgen de stormvloeden hooger dan bij Ameland.

door rijswerk en steenen gedekt, en kwam tot eene begrooting van bijna 26 ton.

Na wisseling van gedachten met den heer van Peyma in eene memorie van December 1847, kwam de heer van Diggelen, om zooveel mogelijk aan finantiëele bezwaren te voorzien, tot een iets ligter profiel, waardoor de kosten tot 18 ton daalden. Die bezuiniging was hoofdzakelijk verkregen, door den dam te verlagen tot 1.8 el boven hoog water, zijnde de hoogte der meest gewone (niet der hoogste) stormvloeden. Na nogmaals de bezwaren tegen dijken, die overloopen, te hebben uiteengezet, herinnerde de heer van Diggelen er aan, dat men nu op meer onderhoudskosten rekenen moest.

Beide heeren beschouwden de aanhechting van Ameland uit een ruim gezigtspunt, en als de eerste schrede op den weg om tot eene algemeene betere oeververdediging te komen, en latere aanhechting der eilanden aan elkander. Beiden gingen van de veronderstelling uit dat het wad verdiept en de oevers in 't algemeen afnemen.

Van een geheel ander gevoelen was in December 1848 de hoofd-ingenieur Kros in zijne aangehaalde memorie. De zanddam op Ameland hersteld en de stroomleidende dam voltooid zijnde, ging Ameland zijns inziens een betere toekomst te gemoet. Om het aan den vasten wal te hechten, moest de neiging tot verondieping, die in het vak der tijkentering bestaat, door lage werken geholpen worden. Met minder tonnen gouds (meende de heer Kros) dan in vroegere ontwerpen millioenen waren geraamd, kan de aanhechting door een lagen dam, gelegen 0.5 à 0.6 *onder* volzee, verkregen worden. De schrijver geeft echter geen profiel van dien dam op, en vergenoegt zich met te zeggen dat die uit riet, rijshout, aarde en steen zou bestaan.

In zijne verhandeling over de schorren, prijst de ingenieur van der Toorn een stelsel van lage slibvangers tusschen Ameland en Friesland aan, als het beste middel om de ophooping van het wad in de hand te werken en aldus van lieverlede de aanhechting voor te bereiden. In het werkje van den heer Teding van Berkhout over de aandamming van Ameland, is dat denkbeeld nader uitgewerkt. Na sluiting der geulen op 't wad met

zinkstukken van rijshout, tot op de hoogte van 't nevenliggende wad, zou dit over de geheele breedte van den dijk bij Holwerd tot de kust bij Nes bezet worden door verschillende rijen tuinen of vlechtwerken, voor en na op te hoogen. Takkebossen of wiepen, door tuinpalen vast aan den grond verbonden, zouden het wegspoelen van 't slib beletten en telkens verplaatst kunnen worden; kleine dammen van zoden of kloetelingen de tuinen versterken. Door zoodanige weinig kostbare middelen, waarbij de natuur het meeste werk doet, zou van lieverlede eene verhooging der wadden verkregen worden, die den lateren aanleg van een watervrijen dijk gemakkelijker en beter koop zou maken.

Bij de behandeling der aanvrage om concessie van den heer Teding van Berkhout, is door den heer Bolten, toenmaals hoofdingenieur in Friesland, het hoofddenkbeeld van langzame ophooging van aanvankelijk lage werken beaamd. Maar de door hem voorgestelde wijze van werken zou veel kostbaarder zijn. Na opzinking der geulen, op 700 el breedte en 1 el diepte geschat, met twee rijen zinkstukken van 50 en 30 ellen lengte, zou over de geheele lengte van Ameland naar den vasten wal, 9500 ellen lang, het wad verhoogd worden door rijzen zinkstukken van 0.50 el dikte. Aannemende dat het wad 1.5 el onder hoog water ligt in de lijn van afdamming, zou de eerste rij zinkstukken (reikende tot 1.0 el onder hoog water) breed zijn 30 el; de tweede (tot 0.5 onder hoog water) 22 el; de derde rij (tot hoog water) 14 el; terwijl de vierde rij (6 el breed) tot 0.5 el boven hoog water zou reiken. De kosten werden op 15 ton geraamd; maar dit cijfer moet waarschijnlijk, ten gevolge eener rekenfout, 18 ton worden.

De heeren Hoofd-inspecteurs Conrad en Fijnje, in commissie gesteld om de concessie-aanvrage te beoordeelen, raadden weder een ander stelsel aan. Daar ik de memorie, door die heeren opgesteld, niet bezit, moet ik mij vergenoegen met de kennis, die uit het boekje van den heer Teding van Berkhout te putten is. Zij verzetten zich niet tegen het nemen van eene proef, maar verlangen dat drie jaren na het opzinken der geulen (in het eerste werksaizoen na het verleenen der concessie te verrigten) een dam gereed zij, die ongeveer 0.5 el boven volzee zich verheft, en dat daarover een grindweg van minstens 3 el breedte van Holwerd naar Nes gelegd worde. Door den heer Teding van Berkhout wordt voorgesteld, aan dien dam 6 el kruin te geven en wederzijdsche hellingen van 10 op 1, even als de kruin

door rijsbeslag gedekt. De kosten zijn op 9 ton geschat. Regt duidelijk is het niet, waar, bij dit doorgaand rijsbeslag, de grindweg komen moet. Het is mij onbekend of er door heeren Hoofd-inspecteurs ook een profiel en begrooting van dien dam gegeven is.

Men ziet dus dat de volgende stelsels van aandamming zijn voorgesteld:

1^0. Geheel watervrije afdamming, ontwerp van Diggelen, kosten (in 1846) 26 ton; van Peyma, kosten (in 1846) 20 ton.

2^0. Bijna watervrije afdamming, ontwerp van Diggelen, kosten (in 1847) 18 ton.

3^0. Afdamming 0.5 el *boven* volzee, ontwerp Teding van Berkhout, kosten 9 ton, na aanvankelijke opslibbing door lage werken 3 jaren voortgezet.

4^0. Afdamming 0.5 à 0.6 *onder* volzee, ontwerp Kros van 1848, vermoedelijke kosten 2 à 3 ton.

5^0. Achtervolgende afdamming met lagen van 0.5 dikte, ontwerp Bolten, kosten 18 ton, tot 0.5 boven dagelijks hoog water.

6^0. Voorbereiding ter afdamming door opslibbing, ontwerp van der Toorn, begrooting van den heer Teding van Berkhout, ƒ 80,000 in de eerste drie jaren, die den aanleg van den dam, onder 3 genoemd, voorafgaan.

Wij gaan nu over tot het bespreken der voor- en nadeelen van deze verschillende stelsels.

De zaak der annexatie van Ameland moet beschouwd worden uit drie verschillende gezigtspunten, en wel:

a. Uit een technisch oogpunt.
b. Uit een finantieel oogpunt.
c. Met het oog op belangen van derden.

a. Uit een technisch oogpunt beschouwd, is de watervrije afsluiting, en wel op het hoogst mogelijke peil, te verkiezen; men krijgt dan eene altijd verzekerde stuiting van water en de meeste rust aan de zijde, die van den wind is afgekeerd. Beletten finantiëele redenen het maken van zulk een dijk, dan is de dijk, die boven de meest voorkomende stormvloeden ligt

(tweede stelsel van Diggelen), technisch de beste; zeer zeldzaam zal dan eenige overstorting van water van 't westen naar het oosten plaats hebben. Overstorting van 't oosten naar 't westen is niet te vreezen, omdat oosten- of noord-oosten stormen geen zeer hoog water op die plaats kunnen geven. Bij noorden of noord-westen stormen, die de hoogste standen op die kust veroorzaken, zal het water van beide zijden ongeveer even hoog zijn, en de dam, van twee zijden onderloopende, geene groote overstorting te verduren hebben.

Na dezen watervrijen of bijna watervrijen dam volgt in deugdelijkheid (in technischen zin) de *lage* afsluiting, die *beneden* dagelijksch hoog water blijft (stelsels Kros, Bolten, bij het begin der uitvoering, en van der Toorn). Deze zijn door hunne lage ligging aan beschadiging bij stormwinden onttrokken, en wel des te meer naarmate ze dieper liggen. Zij geven toch rust aan de onderste waterdeelen, en zullen zeer zeker de bezinking bevorderen, terwijl de vrees dat de stroom bij sterke overstorting de slibdeelen weer zal wegvoeren, bij deze lage dammen niet behoeft te bestaan.

Het minst aanbevelenswaardig is eene afsluiting even boven hoog waterpeil, zoo als die in de concept-concessie van den heer Teding van Berkhout is opgenomen. Om zich van de bezwaren te overtuigen, tegen zoodanigen dam bestaande, behoeft men zich slechts voor den geest terug te roepen de beschouwingen, die vroeger over *overlaten* langs de rivieren geleverd zijn, en de uitkomsten der ondervinding van die overlaten. Tenzij uit de allerbeste, goed begroeide klei bestaande en met eene helling van 1 op 15 à 20 naar de zijde, waarover het water stort, bewerkt, zijn meest alle steeds doorgebroken. De Lijmersche overlaat, als proef met eene helling van 1 op 8 aangelegd, is telkens bij werking met onbeduidende hoogte doorgebroken. De Snippelings overlaat met flaauwere helling heeft den overloop, zelfs langen tijd, uitgehouden. Wie echter met het terrein bekend is, weet dat beneden liggende hooge gronden oorzaak waren, dat de beneden liggende kom spoedig tot groote hoogte volliep en dan water op water stortte. Bovendien heeft het geluk gewild, dat die overloopen meestal met stil weder geschiedden.

Maar tusschen Ameland en den vasten wal is de toestand heel anders. Die dam, slechts 0.5 el boven hoog water opgetrokken, zal bij elken vloed vochtig worden, bij elken springvloed genoegzaam onderstaan. Bij den minsten wind zal men, door op-

waaijing aan lager wal, door afwaaijing onder den opperwal, overstorting krijgen, en wel is dit nu mogelijk van 't oosten naar het westen en van het westen naar het oosten. De overstortingen zullen uit den aard der zaak met sterken wind of storm vergezeld gaan. Door die veelvuldige overstortingen wordt niet alleen de kans van beschadiging van den dam en ontgronding daarnevens vermeerderd, maar ook het slib weêr weggespoeld, dat zich aan eene zijde mogt gezet hebben.

Voor den overtogt is die dam alleen bij stil weder en eb te gebruiken. Wie zal zich, hetzij te voet of per rijtuig, op een dam van 9500 ellen lengte wagen, die gedurende den overtogt kan onderloopen? Men zou dan minstens van afstand tot afstand terpen of vlugtheuvels moeten bouwen.

De ondervinding, met den dam door de slikken van Heene, tusschen Noord-Braband en Philipsland opgedaan, moest van dit stelsel van overloopende dammen hebben afgeschrikt. Voorzeker waren de hellingen van dien dam te steil en te weinig tegen overloop en golfslag voorzien, maar de slikken lagen ook veel hooger dan het wad bij Ameland, en de dam lag beter gedekt[1]. Immers bij Z.W. wind (de meest heerschende) zal de zee van den Helder tot Ameland tegen de voorgestelde afdamming aanrollen, en vrij wat meer golfslag veroorzaken, dan op de slikken van Heene mogelijk is.

Wat een grindweg over een lagen dam betreft, deze zal zoo dikwerf beschadigd worden, dat het gebruik er van weinig genot zal geven.

b. Uit een finantieel oogpunt is daarentegen de watervrije dam bepaald af te raden. Bestond er vooruitzigt, dat het geheele wad binnen weinige jaren zou opslibben en in cultuur komen, dan zou eene uitgave van 2½ millioen (thans, nu materialen en dagloonen hooger zijn dan voor 22 jaren) er nog door kunnen. Verdeeld over 27,000 bunders, geeft dat (met eenige jaren renten) nog slechts 100 gulden per bunder. Maar volgt (wat meer waarschijnlijk is) die opslibbing eerst in 40 à 50 jaren,

1 Het is te bejammeren dat de regering niet zorgt, dat de dam naar Philipsland hersteld worde en wel boven de hoogste stormvloeden. Aanvankelijk zou het den overtogt van Philipsland, Duiveland en Schouwen naar den vasten wal verbeteren, en in later tijd een spoorweg mogelijk worden van Brouwershaven (eene belangrijke zeehaven) langs Zierikzee (welks handel dan welligt weêr de vlugt kon nemen die hij in de 17^{e} en nog zelfs in de 18^{e} eeuw had) naar Rozendaal. De brug over de Zype behoeft in dezen tijd geen beletsel te zijn, en aanvankelijk ware welligt een overtogt met stoombooten voldoende.

dan klimt de rente-rekening te hoog. Men bedenke toch dat een kapitaal verdubbelt

in 14⅔	15¾	of bijna	18 jaren,
bij 5	4½	of	4 pCt. rente op rente.

De som van 2½ millioen voor een dam klimt dus bij

5 pCt.	4½ pCt.	4 pCt.
tot 5 millioen na 14⅔	15¾	18 jaren.
tot 10 millioen na 29½	31½	36 jaren.
tot 20 millioen na 44	47½	54 jaren.

Dat is: de kosten van den dam, met de rente op rente, zullen na 44 à 54 jaren reeds tot ƒ 740 per bunder gestegen zijn.

Er is nu nog niet gerekend op *onderhoud* van zulk een langen dam.

De lagere dam, maar toch *boven* dagelijksch hoog water, is uit een finantieel oogpunt iets meer bereikbaar, maar de groote kansen van beschadiging bij herhaalden overloop nemen grootendeels dit voordeel weg. En voorziet men in dit bezwaar door eene constructie als die van den Heer Bolten, dan vervalt men weder in de groote kosten. Uit een finantieel oogpunt vooral is dus het stelsel van *lage werken* het eenig mogelijke, en wij willen even er op wijzen, hoe dit stelsel ook kan medewerken om de latere kosten voor een watervrijen dijk te verminderen. Hoe hooger toch het wad opslibt, des te kleiner wordt het later noodige dijksprofiel, des te meer is de specie voor den dijk in de nabijheid voorhanden, des te langer tijd kan men ongehinderd werken, des te beter zijn de taluds door voorlanden beschermd, des te geringer behoeft de kunstmatige dekking te zijn. En de dijk, die nu welligt 2½ millioen moet kosten, zal welligt bij latere hooge aanslibbing voor 1 millioen te maken zijn.

Uit een technisch en finantieel oogpunt beide gelooven wij het dus raadzaam: eerst door *lage* werken, onder water, de opslibbing krachtig te bevorderen, om dan over het begroeide schor den dijk in eens tot boven stormvloeden op te trekken.

c. Ook met het oog op de belangen van derden schijnt ons deze wijze van werken de beste toe. Hierbij komen in aanmerking de belangen der scheepvaart, der afwatering en der dijken. Voor de belangen der scheepvaart is in voorbaat reeds voorzien, doordien de kanalen van Harlingen tot in de Laauwerzee reeds tot 2 el onder gewoon peil in Friesland (0.47 - A.P.) zijn verdiept. Daar geene belangrijke afwateringen uitmonden tusschen Raptazijl benoorden Harlingen en de sluizen aan de Laau-

werzee, die de beste afwatering geven doordien daar de laagste ebben zijn, worden er geene belangen gekrenkt, en de dam kan bij de meest heerschende windstreken (Z.W. en W.) de ebben op de Laauwerzee welligt nog doen dalen. Wat de dijken betreft langs de noordkust van Friesland (het belangrijkste punt), zoo zal een langzame aanleg der afsluiting voordeelig werken, doordien gedurende den langen termijn van bouw de voorlanden aan den Frieschen wal gelegenheid hebben zich uit te breiden en de dijken steeds meer en meer aan hevigen golfslag te onttrekken. Wenschelijk zou het zijn, op de plaats waar later de westelijke afsluitdijk aan den Frieschen wal zal sluiten, bij het Hooghuis of wel bij den Zwarten Haan, een lagen dam uit te brengen, om de aanslibbingen aan den vasten wal te doen toenemen.

De slotsom dezer beschouwingen is dus deze: dat, bij de finantiële onbereikbaarheid om een dam in ééns boven stormvloeden op te trekken, het stelsel van lage slibvangers, door den heer van der Toorn voorgesteld, door den heer Teding van Berkhout overgenomen, het beste is.

Is de dam gelegd, het wad genoegzaam opgeslibt, b.v. gemiddeld tot 13 palmen boven laagwater (waarschijnlijk variërende tusschen 15 en 10 à 11 palmen), dan moet de indijking volgen, er moeten waterleidingen gegraven, sluizen gebouwd, wegen en slooten aangelegd worden. En hier stuit ik op eene leemte in de begrooting van den heer Teding van Berkhout, die niet onopgemerkt kan worden voorbijgegaan. De afsluiting tot stand gebragt zijnde, volgen daarin onmiddellijk de werken tot indijking, verkaveling, enz. Maar niet aldus, gelooven wij, zal de gang van zaken zijn. De dam gelegd zijnde, zal het wad langzamerhand opslibben, het gedeelte beoosten den dam, beter tegen de heerschende winden gedekt, veel spoediger dan het westelijke, maar toch ook niet *in eens*. Evenmin als in de gunstiger gelegen Laauwerzee of Dollard, zal die opslibbing zeer snel gaan. Welke uitwerking toch doet de dam? Hij maakt van eene doorloopende zeestraat twee inhammen; en die inhammen zullen niet spoediger opslibben, omdat ze kunstmatig zijn ontstaan, dan andere inhammen, die toch ook slechts zeer langzaam in wateroppervlakte afnemen. De opslibbing zal (als b.v. bij den Dollard)

met reepen langs de kusten en den dam volgen. Daar men reeds wil indijken op eene hoogte van 13 palmen boven laagwater, zullen die landen tweemalen daags onder het water worden bedolven. Er zijn dus (wil men inkomsten trekken) voorloopige dijken, minstens althans bekadingen langs al die reepen noodig; telkens moeten die bekadingen vooruitgebragt worden en de sluizen of duikers weêr meer naar voren gebragt. Dit zal niet onaanzienlijke kosten vorderen, die in de begrooting gemist worden.

Wil men door slibslooten de verhooging der landen versnellen, dan komt men tot uitgaven, waarop evenmin gerekend is. Graaft men die slooten, met eenig talud, 1 el breed en 0.5 el diep 8 el midden op midden, dan zal de uitgraving van die slooten de geheele oppervlakte ongeveer 5 duim ophoogen, maar na inklinking zal dit wel tot 4 duim verminderen. Men heeft dan 1250 strekkende ellen sloot, die à 6 centen per el 75 gulden vorderen. Het uitdiepen met het verspreiden der slib over het land, kost 1¼ à 1½ cent, dus circa 18 gulden. Doet men dat nu 9 jaren achtereen, dan is in 10 jaren het land 40 duim opgehoogd en dit heeft gekost 75 gulden, en 9 maal 18 gulden, makende met de rente op rente à 5 pCt. ƒ 330 per bunder.

In het algemeen is de zaak door den Heer Teding van Berkhout wat te ligt ingezien, waardoor hij er toe gekomen is te min gunstige voorwaarden in de concept-concessie op te nemen.

In de concept-concessie wordt aan den concessionaris afgestaan het wad tusschen Ameland en de Friesche kust, strekkende oostwaarts tot de Engelschmansplaat, westwaarts tot de lijn, die het Amelander zeegat met het Hooge Huis verbindt. De oppervlakte van dit wad is 27,000 bunders, anderhalf malen de oppervlakte der Haarlemmermeer. Dan verkrijgt concessionaris nog de voorkeur voor de latere aanhechting van Terschelling. Verleidend is zeker het denkbeeld, eigenaar te worden van 60,000 bunders, die à ƒ 1000 reeds eene waarde van 60 millioen vertegenwoordigen. MAAR (en dit is de keerzijde van de medaille) de oppervlakte is er wel, maar het bebouwbare land nog niet; dat zweeft nog in de Noord- en Zuiderzee, en moet er nog eerst door kunstmiddelen gebragt worden.

Tegen afstand van die oppervlakte en eene subsidie van 4 ton, half door de provincie, half door het rijk te geven, neemt daarentegen de concessionaris op zich, om in het eerste werksaizoen de geulen te bezinken, eene bepaling die geen bezwaar heeft, en om vervolgens in drie jaren een dam tot Ameland te maken. Reeds vroeger trachtten wij aan te toonen, dat deze voorwaarde de zaak finantieel onmogelijk en technisch onvoordeeliger maakt. De dam moet gemaakt worden over een tot schor verhoogd land, en daar niemand kan voorzien wanneer die toestand zal bereikt worden, moet geene *tijds*bepaling, maar wel eene *hoogte*bepaling in de concessie voorkomen. De dam moet namelijk gemaakt worden, zoodra het wad in de lijn van afdamming over.... el breedte tot.... palmen (2, 3, 5 of daaromtrent, hoe hooger hoe beter) onder volzee is aangegroeid. Is die tijd gekomen, dan heeft men zekerheid gekregen over de snelheid van aanwas, en dan kan tevens de dam voor minder kapitaal worden gebouwd.

Van de drie groote belanghebbenden: de staat, de provincie en de aanliggende dijksbesturen, hebben tot heden alleen de twee laatsten aannemelijke aanbiedingen aan den concessionaris gedaan; de rijkssubsidie, tot heden genoemd, is veel te laag in verhouding tot de voordeelen, die de staat zal trekken, als het werk voltooid is. De provincie, die van geen enkel onderhoudswerk ontlast wordt, biedt 2 ton subsidie aan. De bijdragen der betrokken dijksbesturen bedragen, naar wij vernemen, reeds ook bijna dat bedrag. De staat, die ontlast wordt van 20,000 gulden jaarlijksch onderhoud aan den stroomleidenden dam en de oeverwerken, met het opzigt daarover, biedt ook 2 ton aan (dat is het halve bedrag van het tegen den penning twintig gekapitaliseerd onderhond), maar zal later de voordeelen eener landaanwinning van 27,000 bunders niet versmaden. Welligt heeft de concessionaris medegewerkt tot die ongunstige voorwaarden, door de zaak met al te fraaije kleuren voor te stellen.

Wil het rijk zulk een werk tot stand zien gebragt, dan zal het meer dan ƒ 7.40 (zegge zeven gulden en veertig centen) per bunder subsidie moeten bijpassen. Wil het eenigen rationeelen maatstaf toepassen, het berekene eens wat ieder bunder van de Haarlemmermeer, de plassen bij Kralingen, aan het rijk kost of zal kosten; en dat is zeker meer dan ƒ 7.40 per bunder.

De heer Teding van Berkhout heeft aan Nederland een groote dienst bewezen, door de hoogst belangrijke zaak van de aanhechting van Ameland op nieuw ter sprake te brengen. Wij hopen dat zijne ‘landaanwinning op de Friesche wadden’ vooreerst vele lezers en later krachtige ondersteuning bij de uitvoering zal vinden. Het werk bevat belangrijke beschouwingen, en de bijgevoegde kaartjes en profielen geven een duidelijk overzigt van het werk. De voorgestelde wijze van uitvoering, met lage werken op het wad in de lijn van tijkentering, keuren wij in beginsel goed. Waar wij den schrijver bestreden, geschiedde dit om de zaak te bevorderen, die er onder lijden zou, indien men haar te gemakkelijk achtte. Om de groote belangen te schetsen, die aan het nemen der proef tot aanhechting van Ameland verbonden zijn, moet men zich weder op het ruimere standpunt plaatsen, waarop reeds in 1846 de heeren v. Peyma en v. Diggelen zich stelden. Aaneenhechting der eilanden Terschelling en Ameland, van Schiermonnikoog en Rottum onderling en aan den vasten wal, moet het einddoel blijven. Op directen weg is dit genoegzaam onmogelijk; maar het verloopen der zeegaten tusschen de eilanden moet een noodwendig gevolg zijn der aanslibbing van 't wad. Eene geheele provincie kan dus langzamerhand gewonnen worden, en de verdediging der kusten van Friesland en Groningen weder, als vóór de afscheiding der eilanden, naar de duinenrij en tusschenliggende dijken worden overgebragt.

Om zulk een groot doel te bereiken, moet het den staat waard zijn een daaraan geëvenredigd offer te brengen[1].

Delft, 15 October 1868.

T.J. STIELTJES.

1 De lezer, die het geduld heeft gehad dit stuk, dat langer is geworden dan eerst mijn voornemen was, tot den einde te volgen, zal bemerkt hebben dat er nog veel verschil van gevoelen bestaat over de meeste oorzaken, die tot landaanwinning medewerken, en over den tijd, waarin zekere ophooging plaats heeft. De nieuwste proeven van den ingenieur van der Toorn beginnen eenig licht te ontsteken, en het is te hopen dat dergelijke proeven, van hooger hand aangemoedigd, in alle streken des lands en bij verschillende omstandigheden, mogen voortgezet worden. Alleen door *direete waarnemingen* kan men de onzekerheid wegnemen, die nog over zoovele belangrijke punten bestaat.

Nieuwe lectuur.

't Is mij altijd onverklaarbaar gebleven, hoe nog voortdurend zoo menig novellist *humble life* kan verwarren met *low life*. Den nederige en eenvoudige, wiens leven dikwijls even rijk is aan ontberingen als arm aan ontevredenheid en die ons, ruimer beweldadigden, daardoor bijna tot jaloezij moest doen stemmen, hèm niet te kunnen onderscheiden van dien ruwe en onmatige, van wiens lippen de vloek nooit wijkt en wiens leed zelfs ons eer met walging dan met medelijden vervult, 't is nauwelijks te gelooven. Alsof niet elke groep in de woelige straten der digtbevolkte stad, alsof niet tot het kleinste dorp toe dagelijks ruimschoots gelegenheid bood om dat verschil op te merken. Dan nog, wie moeite moge hebben om uit de rustelooze letteren, waarmede het groote boek des levens geschreven wordt, woorden en gedachten te vormen, hèm wacht in de stille boekerij schrijver aan schrijver, uit den vreemde vooral, die hem in een oogwenk de breede kloof zal doen ontwaren welke tusschen humble en low ligt. Neem welken Engelschen novellist ge maar wilt ter hand, en de enkele bladzijden die ge vlugtig moogt hebben doorgeloopen zullen u doen zien, dat hij zijn Franschen nabuur volkomen evenaart in bepaalde huivering om ook zelfs maar eene poging te wagen tot schildering van iets wat tot het gebied van low life behoort. Maar humble life? De namen te noemen van Dickens en George Eliot en Erckmann-Chatrian alleen, is al tevens antwoorden op die vraag. Ge hebt aan hunne hand menigen drempel overschreden waar u zeker alles wachtte behalve weelde en overdaad, en toch heeft nooit eenig onvertogen woord er u aan herinnerd dat uwe omgeving minder dan gij bevoorregt was geweest in haar opleiding. 't Zijn arme zielen waarmêe de goede von Horn u bekend maakt, eenvoudige lui die Auerbach u schildert, bekrompen dorpelingen

in wier midden Herman Schmid u voert, ja halve natuurkinderen waarvan mijn vriend Felder al het karakteristieke zoo getrouw doet uitkomen, en toch, hoewel niet één hunner u de kennismaking met menigen onverlaat spaart, geen woord, geene gedachte wordt geuit, die tot de meest preutsche juffer toe zou doen blozen. Alleen dan wanneer de Duitscher een oogenblik zijne natuur vol gemoedelijkheid vergeet, en soms de meestal hopelooze poging waagt om den Brit te evenaren in zijn droogen humor of den Franschman in zijne geestigheid van opvatting, overschrijdt ook hij dikwijls de grens die low van humble scheidt. Maar juist de Duitsche dorpsroman en de Duitsche humoristische bladen staan daar, in hun contrast, als de sprekende getuigen, van wat tot elk dier beide, streng afgebakende terreinen behoort.

Niet altijd zijn wij Nederlanders zoo gelukkig om die grenzen te eerbiedigen. Menigeen van onze novellisten schijnt de jagtpalen niet spoedig te onderkennen, wanneer hij op het ruime veld der fantasie vaak meer ronddoolt dan dat hij daar vooral op elk zijner schreden let. Maar al te dikwijls wil hij echter ook van die grenzen niets weten, ja ontkent hij het verbindende van die wetten voor hem. Waag 't hem te wijzen op den ruwen toon die uit menige bladzijde van hem tot den lezer spreekt, en hij zal juist dat triviale verdedigen als het karakteristiek nationale van zijn arbeid. Wij Nederlanders zijn nu eenmaal ruwe mannen: de vrije toon onzer oude schrijvers en dichters getuigt het; onze beroemde schilderschool, de onderwerpen die een Jan Steen en een Paul Potter bij voorkeur kozen bewijzen 't, is dan zijn antwoord. Een geheel ander man is de Britsche gentleman en de spirituële Franschman of gemoedelijke Duitscher dan de ronde Hollander, en strijdig met onze nationaliteit zou 't zijn als wij ons naar hun voorbeeld wilden voegen. Geve al de vreemdeling een minder vleijend woord aan wat wij nu eens gewoon zijn onze kracht te noemen: niet zijn standaard past voor ons. In de meesterstukken van ons voorgeslacht, op hunne doeken en in hunne bladen moeten wij het karakter van ons volk leeren kennen en dat trouw bewaren, wat ook de preutschheid dezer eeuw daartegen moge inbrengen. Groot en magtig waren wij, toen onze schilders zulke onderwerpen kozen en onze dichters en schrijvers zulke beelden en woorden gebruikten, grooter en magtiger waarlijk dan nu die hedendaagsche fijngevoeligheid in de plaats dreigt te treden van kracht en oorspronkelijkheid. En half schertsend wordt dat

fraai beweren gewoonlijk besloten met de vraag: of dan Klaasje Zevenster en Lidewijde wel ooit zulk eene bekendheid in ons land zouden gewonnen hebben, zoo de beide bekende hoofdstukken door de schrijvers uit hunne werken geligt waren?

Uitnemend pleidooi voor de losbandigheid van onze kermissen, waagde ik soms zulk een dwaas verheffen van wat niet meer in onze zeden en gewoonten past, te noemen. Toegegeven toch dat ons volk, somber en ingetrokken van natuur, krachtiger opwekking noodig heeft dan het glaasje eau sucrée waarbij de Franschman toch tintelt van vernuft, of het hooggestemde lied dat den Duitscher van bovenaardsche genietingen doet droomen, maar ook de Brit eischt degelijker kost voor zijne uitspanning dan zij. Wie met mij het voorregt heeft genoten volksfeesten in verschillende gedeelten van Engeland bij te wonen, hij zal een weinig vleijender oordeel over de massa aldaar uitspreken dan John Bull zoo graag over onze kermisvermaken laat hooren. Maar bij hem zoowel als bij ons wordt gelukkig het aantal al kleiner van hen, die uitspanning alleen in uitspatting kennen. Sedert het onbezield werktuig meer en meer dat gedeelte van den menschelijken arbeid verrigt wat enkel door brutale kracht geleverd kan worden, rijst ook het zelfgevoel van onze lagere klassen. En wanneer ons volksonderwijs nog meer uitgebreid en algemeen wordt, vrij vooral van de inmenging van hen die reeds door hun leven en door hun stand onbekend zijn met de behoeften van het gezin en van de werkplaats, dan zal de man, die tot het verrigten van al edeler arbeid geroepen wordt, nog meer klimmen in zedelijk gevoel. Maar daarenboven, moet de novellist, de man die zijne hoogere gaven van hoofd en hart ten dienste stelt van zijne landgenooten, dan heulen met dat gedeelte van zijn volk 'twelk hem gedurig beleedigt in zijn gevoel van betamelijkheid zelfs? Veredelen en ontwikkelen en vormen moet hij zijn volk, niet het vermaken en bezighouden alleen. Toen Beets een werkelijk vrolijker toon aan geheel ons land gaf door zijn Camera Obscura, ontging 't voorzeker niemand, dat hij daarin den burgerstand, om diens bekrompenheid vooral, tot den bloede toe geeselde. Maar hoe kras hij het leven van de kleine lui die hij tot typen koos ook in al hun zelfbehagen en gezetheid teekende, en hoe ook op iedere bladzijde zijn kennelijk doel uitkwam om hen als ten toon te stellen op hun laag peil van beschaving en ontwikkeling, toch werd door woord noch daad ooit het fijnst beschaafd oor of oog gekwetst. En wie zal 't

wagen te ontkennen, dat de kastijding ook wel degelijk verbetering heeft gewekt? Geen deftige kring noch verheven daad werd door Potgieter in zijn Blaauw-Bes geschilderd; evenwel blijft die schets van ons volksleven een nog altoos ongeëvenaard meesterstuk van fijn beschaafd en waarachtig diep gevoel. En Beets of Potgieter zal men toch wel niet beschuldigen geen sympathie te hebben met Hollandsche toestanden en Hollandsche karakters!

Alweêr waren een tweetal schrijvers voldoende om het bewijs te leveren, dat waarlijk verloochening van nationaliteitsgevoel niet noodig is om eene getrouwe schets van ons volkskarakter te geven, gekuischt van opvatting zoowel als van vorm. En weinig moeite zou 't gelukkig kosten om nog tal van andere Nederlandsche novellisten te noemen wier werken evenzeer den toets kunnen doorstaan van den strengsten zedepreker en die toch een zuiver nationaal karakter dragen, hoewel ze ons verre van de élite onzer maatschappij voorstellen.

Maar nog scherper komen die schrijvers in hunne edeler gedachten en vormen uit, wanneer wij er anderen onzer auteurs tegenoverstellen, die nog altijd de oude leer blijven huldigen, dat alleen een ruw man een echt Hollandsch man en dat alleen ruwe taal de echt Hollandsche spreektaal is. Immers juist dat toegeven aan die zoogenaamde nationale vrijheid van toon en gedachten en handeling, ontsiert hunne anders zoo verdienstelijke werken. Anna Rooze, om één voorbeeld uit velen te noemen, is tegenwoordig in bijna een ieders handen, en teregt worden algemeen vele tafereelen uit dat boek genoemd als meesterstukken van gelukkige voorstelling van feitelijke toestanden, waaraan de rijke verbeelding en de gemakkelijke stijl van den schrijver gloed en leven bijzetten. Maar zal ook niet bijna ieder lezer 't betreuren dat een man, die voldingend getoond heeft een rijke fantasie te bezitten en wien waarachtig gevoel eer overheerscht dan faalt, zulk een triviaal onderwerp tot thema van zijn roman gekozen heeft? Zoo iemand, hèm vooral zou 't weinig moeite gekost hebben edeler stof tot bewerking te kiezen. En eens op dat terrein der trivialiteit gekomen, is hij al verder en verder daarop voortgedreven. Tal van tafereelen toch ontsieren een werk, waarin te veel goeds en schoons nu weinig meer dan schuilt, om niet van harte te betreuren, dat een verstandig vriend niet weelderig het snoeimes heeft mogen gebruiken, op bladzijde aan bladzijde. Hoe wil men sympathie gevoelen voor een meisje dat voortdurend allerlei gewaagde toe-

standen bijna opzoekt, en dat gedurig onder de verdenking komt van handelingen die dreigen ridicuul te worden, wanneer men ze met een vrouw van eenige opvoeding in verband brengt! Maar vooral de voorstelling van enkele tafereelen uit het gemeenzame leven zijn bijna kwetsend voor den lezer. Dat vies gemors met de druiven, dat gevloek van dien tapper, dat gesprek in de diligence en, last not least, dat tooneel in den Amsterdamschen winkel, 'twelk ik ter liefde van den auteur wel uit het boek had willen scheuren toen ik het las, wanneer ik maar de kopy en niet wie weet het hoeveel duizendste exemplaar ter lecture gekregen had, ze dreigen immers den gunstigen indruk weg te nemen van zoo menig werkelijk fraai en fijn opgevat tafereel. 't Is mogelijk, ja wel zeker, dat enkelen hier te lande zoo spreken, mits men dat ‘hier te lande’ in den universelen zin opvatte van het bekende: à Paris et..... ailleurs! Maar nog eens wil ik de vraag stellen: of dan de novellist de gemeenheden van zijn volk, die een ander gaarne verbergt en bedekt, moet doen uitkomen en zelfs met studie zóó naar het leven teekenen, dat men bijna tot de gemeene troniën toe der sprekers voor zich ziet, als ware het opdisschen van hun ergerlijke taal nog niet stuitend genoeg.

Beweer niet dat ik onbillijk handel jegens Cremer, door juist hèm tot type te kiezen van datgene wat ik verkeerd acht. Had ik tot voorbeeld genomen een auteur van geringe krachten en van weinig naam, dan zou ik te kort geschoten zijn in mijn bewijs. Want aan de onhandigheid van den schrijver zou men dan de trivialiteit van dat werk geweten, en alligt op dien grond de algemeenheid der kwaal in onze literatuur zelfs ontkend hebben. Maar dat de man, die teregt hoog aangeschreven staat bij zijne landgenooten; die voldingend getoond heeft meester te zijn over den vorm, dat zelfs Cremer niet vrij gebleven is van de verwarring van *humble* met *low*, zie, juist dat feit staaft de waarheid mijner bewering. En daarom blijkt uit mijne oproeping van hem tot getuige, hoe hoog ik den auteur voor 't overige waardeer.

Maar geeft Keller in zijn Van Huis niet evenzeer gereede aanleiding tot dezelfde klagt? Zoo luidt misschien de vraag, die bijna als bewering klinkt. En onmiddellijk geef ik daarop een toestemmend antwoord, toestemmend vooral wat de keuze geldt van het onderwerp, minder wat de bewerking aangaat. Niet moeijelijk zou 't mij vallen nog meer namen te noemen

ten bewijze van de algemeenheid van het euvel hier te lande, om den minderen man nooit anders dan als den ook gemeenen man te schetsen. Doch waartoe de voorbeelden vermeerderd, wanneer de in de laatste jaren meest toegejuichte romans van gevierde Nederlandsche schrijvers nog zoo levendig voor de oogen onzer lezers staan. Dat ik den auteur van Lidewijde daaronder niet rangschik, begrijpt een ieder. Hij moge door de uitgave van dat boek in veel gezondigd hebben tegen den landgenoot, toen deze begeerig de hand uitstrekte naar zijn letterkundigen afscheidsgroet aan het vaderland, gezondigd door menige gedachte, door menig tafereel vooral, waarop híj wel allerminst het publiek door zijne vroegere pennevruchten had voorbereid, niet echter door ruwe en stuitende taal weêr te geven als de gewone vorm waarin de mindere man ten onzent zich uitdrukt, heeft hij zich aan onze nationaliteit vergrepen. Dat deed hij veeleer toen hij Ruardi's overdreven uitval tegen Nederland en alles wat met dat land en zijne bewoners in nauwe betrekking staat, blijkbaar opzettelijk onbeantwoord liet. Want geheel buiten den kring mijner beschouwing ligt het beruchte hoofdstuk, dat het treurig voorregt heeft van te wedijveren met het gelijksoortig tafereel uit Klaasje Zevenster, waarover de bevoegde critici 't nog niet eens zijn of het een dan wel het ander het scherpste vonnis verdient.

't Is eene aardigheid geworden om van enkele Fransche romans te zeggen, dat de moeders de lectuur er van aan hare dochters verbieden. Maar dat geldt alleen boeken die van onzedelijke strekking zijn, zegt men waarschijnlijk. Ik zou durven beweren dat in vollen ernst ook de werken van schrijvers die zich in het werkelijk *gemeene* leven vermeiden, onder dat verbod liggen. En immers teregt! Daarenboven, welk genot kan de lectuur van ruwe taal opleveren voor hem die maar eenige beschaving heeft? Zooveel zijn wij toch gelukkig in ontwikkeling toegenomen, dat trivialiteit van uitdrukking niet langer met geestigheid door ons verward wordt!

Wie humble life getrouw wil schetsen, hij ga ter schole bij Miss Evans, hij leere 't van Erckmann-Chatrian, hij leze wat vooral Duitschland op dat gebied, in zelfs bijna te kwistigen overvloed levert. Hij zal dan zien, dat niet het ruw en onvertogen woord den man van het volk kenschetst en dat niet het bezigen van slechte taal hem naar het leven teekent, - de dwaze onderstelling eens gewaagd dat de dagelijksche ervaring

een ieder dat nòg niet heeft doen inzien. Immers wanneer men over het hoog en laag op den maatschappelijken ladder zou oordeelen naar ‘wat ten monde uitgaat’, dan waarlijk zou menig aanzienlijke ettelijke sporten moeten afdalen, omdat zijne woorden het voldingend bewijs gaven dat hij, hoe edel ook van geboorte, toch geen *gentle*-man was. Rauwe taal, in den mond van den romanheld door den novellist gelegd, bewijst niets voor den stand van den spreker, maar alles voor de armoede van geest van den schrijver. Daaruit blijkt alleen, dat hij onmagtig is om den eenvoudige naar de wereld en naar het hart, op te vatten in al het eigenaardige 'tgeen hem kenmerkt, het gevolg van de weinige opvoeding die hij heeft mogen genieten, van de omgeving waarin hij leeft en zich beweegt, vaak van den ruwen arbeid die het lichaam maar al te dikwijls ten koste van het verstand ontwikkelt, of van de zorgen voor het dagelijksch brood, die tijd noch lust laten voor veredeling van den geest. Hij toont geen oog te hebben voor den man, die bekrompener is van inzigten maar nuchterder van opvatting dan de man van beschaving, die meêgaande is van aard en ligtgeloovig tevens, en die, door zijn natuurlijk gevoel gedreven, voortdurend zondigt tegen de wel wijze maar ook zoo koele les der Engelschen: ‘never let your heart get the better of your judgment.’ Dat smijdig geplooi naar de begrippen van anderen, dat zorgvuldig verbergen van elken hartstogt, van elke begeerte, wat de groote wereld het cachet noemt van fijne beschaving, 't ontbreekt hem ten eenemale. Onbillijker in zijn oordeel dan de meer ontwikkelde, zal hij echter evenzeer meer gereed zijn om zijn ongelijk te erkennen. Wie hem een groot kind noemt, en wie dat groote kind door degelijk onderwijs tot wakker mensch tracht te vormen, hij toont den man van het volk niet alleen te kennen, maar hem ook lief te hebben. En dat laatste getuigenis zal men veeleer afleggen van den novellist die hem teekent in zijne kinderlijke deugden en mannelijke gebreken, dan van dengene die er zich als in vermeidt om hem photographisch getrouw weêr te geven in zijne uitspattingen, als een man van juist ‘andere bewegingen’ dan wij.

Dat ik hierbij niet alleen het oog heb op den daglooner, is natuurlijk. Ook den burgerman, die geheel afhankelijk is van de kleine inkomsten van zijn bedrijf, rangschik ik onder hen die een humble life leiden. Het Engelsche woord geeft de beteekenis zoo juist op. De nederige van stand, de bescheidene

in zijne aanspraken, de vergeten burger behoort er toe. De Duitsche novellist zoekt bij voorkeur daaronder de stof voor zijne volksschetsen. En gewoonlijk slaagt hij uitnemend in het weêrgeven van die eenvoudige toestanden. Ik hoop dan ook geen ondienst aan mijne lezers te doen wanneer ik 't waag hen weer eens te wijzen op enkele proeven die door onze naburen in den laatsten tijd in dat genre geleverd zijn, welke naar mijne overtuiging de aandacht van ons publiek wel verdienen te trekken. Daartoe heb ik te meer moed, sedert ik aangenaam verrast werd door de ontvangst van eene Nederduitsche vertaling van de ‘Zonderlingen’ van Franz Michael Felder, den Bregenzer boer en novellist tevens, dien ik verleden jaar bij ons publiek inleidde. Toen sprak ik wel den wensch uit, dat die alleraardigste en fijn gepenseelde karakterstudie ook Nederlandsch eigendom mogt worden, maar ik vreesde dat menigeen zou opzien tegen de lang niet gemakkelijke overbrenging daarvan in onze taal. Nu echter de heer Grottendieck getoond heeft eene volkomen bevoegde hand voor dergelijken arbeid te bezitten, waag ik 't ook den Nümma-Müllers, - niet meer Molenaar, - en het pas verschenen ‘Reich und Arm’, van denzelfden auteur, aan zijne zorgen te bevelen. In dat laatste boek spreekt reeds de meer ervaren schrijver. De juiste uitdrukking voor elke gedachte behoeft niet meer gezocht te worden, het langzaam afspiunen der intrigue wordt niet door gebrek aan tact overhaast, elk karakter blijft eene consequentie bewaren, die zelfs in de praktijk moeijelijk hare wedergade vindt. Geen wonder dat deze novelle in Duitschland dan ook grage lezers vindt, en dat te meer, nu de naam van den schrijver bij onze naburen zekere vermaardheid verkregen heeft door eene vervolging, die ons Nederlanders bijna ongeloofelijk moet voorkomen. Een enkel woord daarover duide niemand mij euvel, zij 't dan ook dat ik daardoor voor een oogenblik van mijn thema afwijk.

De reeds vroeg vaderlooze Felder had van jongs af een onverzadelijken lust tot lezen en schrijven. Maar hij moest hard werken voor het onderhoud zijner arme moeder, en kon dus alleen de uren die andere knapen met spelen doorbragten, aan zijne liefhebberij besteden. Geen wonder dat hij iets eenzelvigs kreeg, een type van Scott's bekende regelen, zoo fraai door Beets overgebragt:

Reeds in de eerste kinderdagen, plooide een vreemden trek mijn geest; 'k Ben als knaap altijd afkeerig, van wat knapen streelt, geweest. In mijzelv' gekeerd en zwijgend, ging ik peinzende daarheen, En beminde in eenzaam mijmren, slechts mijn harp, mijn harp alleen.

Want lees: boek voor harp, en ge hebt den jongen Bregenzer voor u, die alweêr de waarheid der bijbelsche uitspraak bevestigt ‘niemand kan twee heeren dienen.’ Al haatte hij zijn boerenwerk niet, met veel meer opgewektheid greep hij toch des avonds naar boek en pen, dan des morgens naar spade en hooivork. Maar toen hij zoo opgroeide tot man, en als huisvader de enkele weetgierigen onder de boeren aan zijn haard ontving, hun dan vertelde van alles wat daar in de wereld van beschaving en geleerdheid, die verre achter de hooge bergen lag die het kleine Schoppernau tot een geïsoleerd en vergeten schuilhoekje maken, voorviel; toen bij hen door het oprigten eener leesbibliotheek gewende aan eigen lectuur, en de mannen, die tot nu toe meenden dat in de boeken dezer eeuw niets dan boosheid stak, de oogen opende voor de gezonder en vrijer begrippen van dezen tijd, toen meende de pastoor van het dorp, die reeds lang met zekeren wrevel den nieuwigheidspreker in zijne hervormingsplannen had gadegeslagen, dat 't eindelijk tijd voor hem werd om die krachtig aangroeijende beweging te stuiten. Hij koos daartoe een uitmuntend oogenblik. De Zonderlingen waren ter perse, en heimelijk wist hij een paar proefbladen van de drukkerij meester te worden. Daarenboven had Felder nu en dan een daglooner gehuurd, om het zwaarste boerenwerk voor hem te verrigten. Toen begon de vervolging. Toegerust met die bladen en gewapend met het feit, dat de vroeger zoo arme man thans bij magte was om een arbeider te huren, heette 't weldra, dat de verwaten boer en auteur een gevaarlijke vrijdenker was, die blijkbaar door de vrijmetselaars betaald werd om zijne vrome dorpsgenooten van het geloof hunner vaderen afkeerig te maken. Tot van den kansel toe werd de vervolgingskrijg tegen hem gepredikt, en weldra was de domme boerenschaar zóózeer in woede tegen hem opgezweept, dat de aanzienlijken van het dorp en zijne vrienden, ja zelfs zijne vrouw, hem aanraadden, tijdelijk althans maar ijlings, het gevaar dat hem dreigde te ontvlugten.

Zoo stond hij dan ook werkelijk bij het aanbreken van den 13^{den} Mei van het jaar 1867, met zijne vrouw, op de nog in ijs en sneeuw gehulde toppen der hooge Alpen, om de blinde woede te ontvlugten der dweepende schaar, aan wier ontwikkeling hij zich geheel had gewijd. Het boek, dat hij geschreven had met het doel om in zijn bekrompen omgeving helderder begrippen te brengen, werd uitgekreten als uit den booze te zijn en hem in het aangezigt geslingerd door degenen, wier ontwikkeling hij

er door wilde bevorderen. Somber en droef was 't hem toen daar binnen te moede. Zou in waarheid zijn streven verderfelijk zijn? zoo sprak reeds de stem der twijfeling hem half fluisterende toe. Maar toen zijne Nanni hem wees op het dal dat aan hunne voeten lag, waaruit de eerste stralen der morgenzon langzaam de dampen van den nacht verdreven, zoodat de reeds bottende takken van eik en beuk en de groenende weiden, door de ontwikkelende kracht der lente, zigtbaar werden, toen verdween eensklaps ook alle twijfel uit zijn hart. Even als die zon van den hemel de dikke duisternis van de aarde verdreef, en even als de koesterende lentewarmte de geheele natuur deed herleven, zoo ook, dat gevoelde hij sprekend, zou weldra de zon der beschaving en verlichting opgaan voor zijne nu nog in diepe onkunde verzonken dorpsgenooten, en ook hunne voor alle kennis nog ijskoude en verstijfde harten zouden eens ontdooid worden door den bezielenden adem der mannen, die in de wereld van wetenschap ijverig arbeiden aan de ontwikkeling hunner medemenschen. En als een echte Bregenzer, die zonder zijn trouw pijpje werken noch spelen kan, flikkerden weldra vuurslag en tonteldoos in zijne handen en stegen al spoedig de fijne blaauwe rookwolkjes naar boven, terwijl luide van berg tot berg en van dal tot dal het vrolijk gejoedel weêrklonk, dat hij oogenblikkelijk met zijne Nanni aanhief. Heinde en verre wilden de arme bannelingen zeker verkondigen, dat zij vol moed waren voor de toekomst nu de natuur hen zoo aanschouwelijk had doen zien, dat ja langzaam en niet dan geleidelijk maar toch onfeilbaar, de nu nog slapende en verstijfde geesten wakker worden en tot een vrijer leven zouden ontwaken.

Vier weken lang duurde zijne ballingschap. Maar toen hij kon terugkeeren tot de dorpsgenooten die hem voor altoos onschadelijk meenden gemaakt te hebben, kwam de door zijn martelaarschap overal bekende en gevierde man de plaats innemen, pas door het bescheiden en vergeten boertje verlaten. Toen moest de geleerde wereld van Leipzig den hedendaagschen martelaar van gezonde begrippen kennen. En na ook aldaar tal van vrienden, doch, wat meer nog zegt, tal van nutte leeringen en wenken gewonnen te hebben, was hij naar het hart de oude trouwe Schoppernauer gebleven, maar naar het hoofd en wat moed betreft een tiendubbele tegenstander van bekrompenheid en geloofshaat geworden, die nu even gereed was om zijn vervolger op te zoeken en te gaan bestoken, als hij hem vroeger liever vermeed:

Genoeg evenwel over Felder. Was deze episode uit zijn leven niet een dier feiten, waarvan men in bepaalde tijden zeggen kan: *it speaks volumes*, ik zou misschien nauwelijks zijn naam hier genoemd hebben. Want niet hèm bedoelde ik, toen ik vrijheid vroeg een wakker Duitsch novellist bij ons publiek bekend te maken. Natuurlijk evenmin Auerbach, want zijne Dorfgeschichten en vooral zijn Barre Voetje, zijn bij ons sinds lang publiek domein geworden. Toch zou zijn ‘Auf der Höhe’ mij uitnemend voor mijn doel geleken hebben. Want ik beken gaarne te dweepen met die zoo eenvoudige en toch zoo verstandige moeder van Walpurga en met haren inderdaad meesterlijk geteekenden man, die met het weêrgaloos Pechmännlein een paar typen vormen van nuchtere en trouwhartige maar daarbij tevens slimme boertjes, zooals ik mij niet herinner ze in druk ooit beter ontmoet te hebben. Aardig, hoe dezelfde schrijver die zulk een kostelijk klaverblad uit de boerenwereld weet te geven, ons daarentegen uit de aanzienlijke wereld menschen voorstelt, die bijna onzen lachlust wekken. Die pedante koning met zijn dwaze ega, die overdreven Irma en, ik moet tot mijn leedwezen er bijvoegen, die evenzeer overdreven Walpurga, hoe lief zij ons ook gedurig is zoodra zij optreedt als vrouw en als moeder en niet als de gouvernante van hare meerderen, ze mogen al bij den schrijver de hoofdrol vervullen, bij den lezer waarlijk niet. Alleen de broêr van Irma is een gelukkig geslaagde aanzienlijke figuur, vooral in de keurige uitwerking der détails.

Maar wanneer ik nu eindelijk E. Marlitt noem als de schrijfster waarover ik hier wel een woordje wilde zeggen om haar burgerregten onder ons te doen winnen, dan toont alligt een glimlach die op de lippen mijner lezers speelt, dat ik dwaal in mijne onderstelling, als ik haar eene vreemdelinge onder ons acht. Goud Elsje, voert men mij misschien te gemoet, is een roman die in Duitschland al drie uitgaven beleefd heeft en die daarenboven in schets, reeds tot sieraad van de Gartenlaube verstrekte. Zou die onbekend zijn in Nederland? Ik meende 't in waarheid, ja ik meen 't nog, te oordeelen althans naar wat ik in mijne omgeving daarover vernam. En moge al Gold Else, misschien door de Gartenlaube, enkele kennissen bij ons opgedaan hebben, dat kan niet het geval zijn met het Geheim der Oude Mamsell, dat niet alleen bij onze Duitsche naburen tal van lezers vindt, maar waarvan reeds Engelsche en Zweedsche en Russische en Italiaansche vertalingen aangekondigd, zoo niet

verschenen zijn. Ik weet niet of het eerste boek al dezelfde onderscheiding genoten heeft, maar wel weet ik dat één enkele roman als die mij meer waard is, dan een tiental novellen als de tweede. Laat ik u beide met een paar woorden schetsen. De intrigue van het verhaal zal ik echter zoo zorgvuldig mogelijk sparen. Daarin toch stelt de lezer gewoonlijk veel meer belang dan in de behandeling der stof, hoewel die behandeling dikwijls vrij wat meer talent eischt en ook toont, dan het leggen van dien nu eens onmisbaren knoop in een verhaal. Moge de nieuwsgierigheid mijner lezers eenvoudig geprikkeld, maar verre van bevredigd worden, zoodat zij eenige begeerte hebben om nader kennis te maken met de hoofdpersonen dezer novelle. Dat ik u echter in een burgergezinnetje breng, hebt ge wel al reeds begrepen.

Het begin is heel aardig geschreven. 't Is een tooneel in de hoofdstad B. 't Heeft er den geheelen dag zoo digt en onophoudelijk gesneeuwd, dat alle daken en vensterbanken en straten als bedekt zijn met een dikke smetteloos witte peluw, waarin het gewoel en geraas der zich ijlings voortspoedende menigte geheel verdoofd wordt. Tegen den avond komt een hevige stormwind opsteken die de dwarrelende sneeuwvlokken zoo wild en woest door elkander jaagt, dat de talrijke voetgangers in de drukste straat der stad, met hunne verkleumde gezigten en onvasten tred op de glibberige trottoirs, een werkelijk aardig gezigt opleverden voor degenen, die veilig achter de kolossale spiegelruiten der prachtige winkels gezeten de diep in kraag en bont gehulde figuren van den meest verschillenden aard zien voorbijwaggelen. Daar komt echter uit een zijstraatje een alleraardigst meisje met zoo elastischen en nog waarlijk vluggen tred de hoofdstraat oversteken, dat ge overtuigd kunt zijn met eene even gracieuse nijging door haar begroet te worden op dat gladde trottoir als stond zij op het parket van een salon, wanneer ge het voorregt zoudt mogen genieten aan haar te worden voorgesteld. Dat zij geen groote dame is, weet ge reeds door haar in de drukke straat, bij dat weer en op dat late uur, alleen te zien, en daarenboven door haar wel proper, maar toch meer dan bescheiden toilet. Het nauwe en veel te kleine manteltje sluit eng om de slanke taille en een oude half uitgepluisde mof, vast tegen de borst gedrukt, beschermt de afhangende tippen der katoenen voile voor de wilde vlugt, waarmede de stormwind ze anders op en

neêr zou jagen. Maar achter dat ruwe weefsel schitteren een paar heldere en vriendelijke kijkers in den vollen zonneglans der vrolijke jeugd. Hoe snerpend de sneeuwjagt ook moge zijn, die vermag hij toch niet te doen neêrslaan, en gedurig hechten ze zich begeerig aan de rijk geschakeerde bouquetten van half ontloken roosjes en donkere viooltjes, die zoo loos en schalks achter het spiegelglas der modewinkels van bals en concerten vertellen. Alleen dan, wanneer soms een ondeugende ijspegel zich onder de wollige sneeuwvlokjes mengt, dalen de lange wimpers ijlings neder, maar om ook weêr onmiddellijk omhoog te rijzen, zoodra het gevaar voorbij is. Met een zeker genot zelfs en blijkbaar met opzet, biedt zij de heete en hoog gekleurde wang aan den kouden wind ter afkoeling, als had zij verfrissching noodig na vermoeijenden zoo niet onaangenamen arbeid. Maar dat zal niemand verwonderen die weet, dat Elisabeth Ferber zich snel huiswaarts spoedt van de meisjesschool, alwaar zij twee uur achtereen de guitige en niet altijd even attente nufjes pianoles heeft gegeven.

Pijlsnel vloog het meisje door straat en steeg, die nu eens doodstil en somber en dan weêr schitterend verlicht en woelig waren, maar zij bemerkte van al die afwisseling rondom haar niets, omdat zij van binnen geheel vervuld was van het genot waarmede zij in de ouderlijke woning zou worden ontvangen. Daar zou zij haar vader vinden, aan de kleine tafel druk zittende te schrijven, maar die altijd, zoodra hij Elisabeth's tred op de trappen hoorde, het bleeke gelaat, dat zoo vriendelijk uitkwam onder de kap van de kleine lamp die het half bescheen, onmiddellijk naar de deur wendde. De pen, die den ganschen dag onverpoosd over het papier was heengevlogen, ging dan voor een wijl in de linkerhand rusten, terwijl de regter het aardige meisje naar den ziekelijken man toetrok, die zijn lieveling met een vriendelijken kus welkom t'huis heette. De moeder zat met haar mand vol naaiwerk tegen hem over, maar zoo in de diepte gedoken, dat ook op haar arbeid de zwakke verlichting vallen kon. Nauw had ook zij de binnentredende hartelijk begroet, of zij wees al met den vinger naar de pantoffels, die gewoonlijk reeds lang naast het vuur op de verkleumde stonden te wachten. Op het deksel van de kleine kookkachel sisten vrolijk eenige appelen, terwijl het flikkerende pitje onder de koffijkan, die op de tafel stond, met een flauw en blauwachtig schijnsel eene gansche compagnie tinnen soldaatjes ver-

lichtte, die de zesjarige Ernst al met mannenmoed kommandeerde.

Vier smalle trappen hoog moest zij klimmen, eer zij ademloos aan de ouderlijke deur stond. Daar gekomen, nam zij snel haar hoedje af, en bragt van onder haar manteltje een nagelnieuwe en met een dikken bonten rand prijkende jongensmuts te voorschijn, die zij haastig op de gouden lokken drukte. En zoo getooid, trad zij triomfantelijk de kleine kamer binnen, waar zij door den kleinen Ernst, die dadelijk naar haar toeschoot, met een blijden jubelkreet ontvangen werd.

Ik zal de vreugde van den kleinen jongen niet schetsen noch de blijdschap der moeder, toen Goud Elsje daar het eerste viertal blanke daalders met zekeren trots voor haar op de tafel uittelde, het eerste geld dat zij zelve, door eigen inspanning, ten beste van het gezin verdiend had. Liever leid ik u bij het gezin in, waarvan ge toch eenigermate de geschiedenis moet kennen, zoo ge er u gemeenzaam in zult vinden.

Goud Elsje's moeder was eene arme freule, die als verlaten wees opgenomen was door een verren naastbestaande, de laatstovergeblevene van haar zoo oud adellijk geslacht. De baron von Gnadenwitz was zeer rijk en leefde vroeger als weduwnaar, op hoogen voet, met zijn eenig kind, waarop hij al de hoop voor de verdere toekomst van zijn naam bouwde. Ongelukkig was de jonker echter een verwaten dwaas, die in zijn overmoed een zijner jagers zoodanig mishandelde, dat de man hem uit wraakzucht om het leven bragt. Zoo waren dan op eens al die luchtkasteelen van roem en eer vernietigd, en hij bleef alleen met de achttienjarige wees over, van de eens zoo breede rij die zijn geslacht aan het hof en in het leger vormde. Hij nam het meisje bij zich, meer uit hoogmoed echter dan wel uit medelijden, en weinig vermoedende dat het arme kind nog eenigen invloed op hem, den somberen en hooghartigen man, zou kunnen hebben. Toch bleek die mogelijkheid al zeer spoedig. Het beeldschoone meisje was jong en vrolijk, tintelende van levenslust en schalkschheid. Weldra weêrklonk weêr blij gelach in de deftige veste, en soms plooide weêr een glimlach de fijn gesloten lippen van den baron. Hij zelf voelde zich opgewekter in haar bijzijn, en al spoedig rees de vraag bij hem op: wanneer hij eens meer deed dan enkel barmhartigheid aan haar oefenen? Wanneer de laatsten der Gnadenwitzen eens een naam bestendigden, wiens ondergang immers

reeds historisch een onherstelbaar verlies zou moeten heeten? Wel was hij zestig jaar oud, maar nog fier was de houding, nog flink de stap, nog niet gebogen de rug, helder vooral nog het hoofd, en, wat meer nog zegt dan dat alles, hoog nog het hart en vol nog van het bewustzijn telg te zijn van een geslacht, dat nooit anders dan grooten en magtigen onder zijne zonen geteld had. Maar, helaas! alweêr zou de hoop, die voornamelijk op trots gegrond was, verijdeld worden. Zijn meer eischend nog wel dan vragend woord werd met eene weigering begroet, die hij aanvankelijk onbestaanbaar achtte met de werkelijkheid. Een militair, even arm aan adellijke kwartieren als aan geld, won de hand, waarover de magtige baron meende dat de wees zelfs geen regt had te beschikken, om de groote verpligtingen die zij aan hem, haren weldoener, en aan hare geboorte had. Maar twintig jaar oud te zijn en vol levenslust, en dan de keus te hebben tusschen een stijven ouden baron en een wakker jong officier, is daar weifeling zelfs mogelijk?

Had vroeger leed den hooghartige somber gemaakt, de nu ondervonden smaad maakte hem daarenboven bitter. Niet ongestraft echter zou de beleediging blijven, den laatsten van zulk een geslacht aangedaan. In een eigenhandig geschreven testament vermaakte de baron zijn groot fortuin aan verre betrekkingen zijner lang overleden gemalin, en aan Anna Maria Ferber, de onwaardige afstammelinge van zoo roemruchtige vaderen, alleen het half tot ruïne vervallen stamhuis, slot Gnadeck, ‘opdat zij ten minste later, in hare onvermijdelijke armoede, een dak boven haar hoofd mogt behouden’. Overbodig was daarbij elk verder legaat, want die muren waren gewijd door tallooze herinneringen aan haar edel geslacht; en nog nooit had een bewoner dier oude veste daarin iets anders genoten dan zegen en achting. Mogt de afvallige echter ook de waardij dezer gave nog miskennen en haar stamhuis voor geld veil hebben, dan wees dit testament het erfstuk toe aan het weeshuis van een naburig dorp.

Wat aanvankelijk satire scheen, bleek helaas! maar al te spoedig een vloek te worden. De voorspelde armoede kwam in waarheid. Jaren van onbeschrijfelijk geluk waren lang het deel van ons jolig paar, maar daar sloop eene kwijnende ziekte de deur der woning binnen, en weldra was die krachtige en opgewekte militair genoodzaakt den dienst vaarwel te zeggen en kantoorwerk te zoeken, wat hem juist ontviel, toen zijn tweede

kind, een prachtige jongen, geboren werd. Toen was goede raad duur. Met moeite werd nog genoeg schrijfwerk opgespoord, om met de schrale opbrengst het leven der zijnen te rekken. En wanneer de eenige dochter haar meesterlijk talent van pianospelen in de vroegere dagen van voorspoed niet zóó flink ontwikkeld had dat zij al zeer jong, door les geven, eene aanzienlijke bijdrage in de ouderlijke kas kon brengen, dan zou het karig brood der bedeeling het deel geworden zijn van haar, die, had zij maar gewild, eene eerste plaats had kunnen vervullen in de hoogste kringen van het land.

Maar vrolijk gestemd vond Goud Elsje hare ouders, toen zij zoo even bij hen binnentrad. Immers daar lag de brief voor hen van Ferbers eenigen en ongehuwden broeder, die als rentmeester diende in de onmiddellijke nabijheid van hunne bijna belachelijke bezitting, slot Gnadeck. Hij deelde hem daarin mede een schrijver noodig te hebben, omdat zijne bezigheden vermeerderden en zijne krachten daarentegen verminderden. Zou die betrekking den broeder misschien lijken? Maar, zeer klein was het loon, geheel onvoldoende om er met vrouw en kind van te leven. Wanneer echter eens in het oude nest Gnadeck zooveel bewoonbare ruimte te vinden ware, dat het gezin althans kosteloos gehuisvest kon worden, en het talent der dochter in de buurt gelegenheid vond om de kleine bron van inkomsten wat ruimer te doen vloeijen, was dan het aanbod niet althans der overweging waard? Want al mogt dan een sober bestaan onvermijdelijk zijn, armoede en gebrek bedreigden hen toch niet langer.

Kon van wikken en wegen hier wel veel sprake zijn? Als een blijde uitkomst veeleer werd het aanbod begroet, als maar dat verblijf in de ruïne mogelijk was, en zoo maar de dochter met den vader werken kon voor het dagelijksch brood! Niet lang duurde 't dan ook of het gezin was voorloopig in de enge woning van den goedhartigen rentmeester opgenomen en ijverig in de weer, om een paar vertrekken in de ruïne zoo op te knappen en in te rigten, dat ze althans een geschikt verblijf voor het viertal aanboden. Boven wensch gelukte die poging. En toen Goud Elsje, met dat ongeëvenaard talent van vele vrouwen, de karig gemeubelde woning door allerlei bloemen en snuisterijen een waarlijk vrolijk aanzien had weten te geven, daalde ook weêr een straal van hoop in de harten der zwaar beproefden. In waarheid was nu het voorva-

derlijk Gnadeck het beschuttend dak geworden voor den laatsten telg van het geslacht der stichters. Na de rampzalige vervulling der eerste voorspelling van het testament, was nu ook de tweede gelukkig vervuld. Maar de derde, zegen en voorspoed voor iederen bewoner der oude veste, zou die nu ook nog bewaarheid worden? zoo vroegen de ouders en kinderen elkander half lachende en half hopende, af.

Aanvankelijk wel degelijk. Want nauwelijks had het blond gelokt kopje in dat voorvaderlijk slot eenige rust genoten van den vermoeijenden arbeid, om zich in dat spookachtig kasteel eenigzins behagelijk te nestelen, of nieuwe arbeid, maar ook juist de begeerde, werd haar aangeboden. Meer dan verdubbeld werd daardoor het sober inkomen van het gezin, want de talenten der dochter golden nog hooger dan die van den vader. De barones von Lessen, die bij haren ongehuwden broeder, baron von Walde, op het vroeger ook aan de von Gnadewitzen toebehoorende landgoed, naast het slot Gnadeck, woont, heeft uit haar tweede huwelijk eene eenige dochter, waaraan de jeugdige virtuose muziekles moet geven, zoodra de mare van haar talent ook buiten de ruïne is gedrongen. Zij is eene stijf regtzinnige vrouw, maar even trotsch op haar adel als op haar inderdaad nog groote schoonheid. Heerschen en bevelen en intrigeren zijn haar tot een ware behoefte geworden. En zelfs de eenige zoon uit haar eerste huwelijk, met een baron von Hollfeldt, gehoorzaamt haar nog als een kind, hoewel hij sedert jaren als een mauvais sujet in geheel den omtrek bekend staat. De douairière is arm, maar de zoon heeft eenig fortuin, niet genoeg echter om te wedijveren in geldverspillen met de adellijke jongelui der nabijgelegen hoofdstad. Maar de erfenis van oom von Walde kan hem immers niet ontgaan? Die toch is niet jong meer en altijd reizende en trekkende; aan trouwen denkt hij niet, de man van ernst en wetenschap en hooghartig zoo als weinigen. En de jongste van het drietal, de arme Helene, is, ja een engelenkopje en lief en vroom en zacht, maar helaas! kreupel, zoodat voor haar hand wel geene pretendenten te duchten zijn. Immers zoo iemand haar alleen ter wille van het fortuin haars broeders vragen mogt, dan zou nog altijd hijzelf die persoon zijn. Daarvoor toch had hij wel zorg gedragen dat het onschuldig kind, hetwelk aan uitgaan noch gezelschap ontvangen denken kon, hem, den bevalligen en zoetelijk lispelenden jonker, als het ideaal van een bruigom bijna ver-

goodde. Want de ongelukkige hoorde natuurlijk nooit welke angstkreet uit menige schamele woning al over hem opgegaan was, wanneer het vrolijk opgroeijend kind, de hoop der moeder en de trots van den vader, aan de minachting der andere dorpelingen was blootgegeven, omdat het de vleijende tong van den grooten heer niet tijdig had gewantrouwd.

't Was in die omgeving, dat ons Goud Elsje nu voortaan tweemaal 's weeks verkeeren zou. De goede Helene was zelve eene uitnemende pianiste, maar in de laatste jaren had zij weinig gelegenheid gevonden om haar talent te versterken, door zich met anderen verder te oefenen. Daarenboven was de barones altijd vol van plannen die eene geestelijke revolutie in de geheele buurt moesten brengen; en een hoekig en streng candidaatje, arm naar de wereld maar schatrijk aan orthodoxe formulen, stond haar daarbij wakker ter zijde. Geestelijke liederen alleen duldde zij in hare salons, en de meêgaande Helene was te schuchter, dan dat zij hare zuster daarin zou willen tegenwerken. Maar toen Goud Elsje aan de kleine bedorven Bella de beginselen der muziek zou leeren, greep zij gretig die gelegenheid aan om ook zelve haar oude liefhebberij voor de piano weêr op te vatten. En weldra zaten beide meisjes dikwijls uren lang zamen te musiceren, zoodra de taak van het eigenzinnige kind ten einde was, en dan wisselden die twee onbedorven zieltjes zoo open en vrij van gedachten en opwellingen, dat er allengs geen gelukkiger oogenblik voor de hulpelooze freule aanbrak, dan wanneer de opgewekte en lieftalige pianiste hare kamer binnentrad. Ons klein heldinnetje was dan ook nog niet lang in dien hoogen kring geweest, toen reeds allen haar lief hadden. Miss Mertens, de zoo beschaafde Engelsche gouvernante van Bella, zag dankbaar den invloed dien het jonge meisje op haar pupil oefende, en de geestige arts uit de naburige stad, Docter Fels, had blijkbaar een welgevallen aan die jeugdige, nog zoo geheel schuldeloos naïve ziel. Dat ook de heer von Hollfeldt al spoedig behagen had in de prachtigste blondine die hij nog ooit gezien had, is natuurlijk, al liet hij daarvan nooit het minste blijken in Helene's tegenwoordigheid.

Moeijelijk was de houding van ons Elsje in dien kleinen kring echter ook. 't Duurde lang eer de verwende Bella haar anders dan met minachting en onder half spottend gelach ontving. Maar vooral werd de taak haar zwaar, toen de barones haar scherpe verwijten deed hooren over hare te weinig regtzinnige

begrippen. Schandelijk hadden hare ouders de geestelijke opvoeding van hun kind verwaarloosd, zoo klonk 't al spoedig van die hooge lippen. En het arme meisje kromp ineen van schrik en ontzetting, toen zij daar voor 't eerst een afkeurend oordeel hoorde uitspreken over de handelingen van hen, die haar 't liefst op aarde waren, en die zij overtuigd was dat alles deden om haar geluk te bevorderen. Met grievende hoogheid werd zij weldra weinig meer dan geduld in de tegenwoordigheid dier strenge vrouw, en 't kostte de goede Helene dikwijls veel moeite om haar nieuwe vriendin het juk der dienstbaarheid dragelijk te maken. Maar dan die von Hollfeldt? Hoe te ontkomen aan de voortdurende vervolgingen van dien man, die haar gedurig schijnbaar toevallig ontmoette, wanneer zij langs den eenzamen weg door het park huiswaarts keerde? Wat wilde die man van haar, en hoe zijne houding daar buiten te rijmen met zijn koel, ja bijna beleedigend voorbijgaan van haar, zoodra zij elkander bij Helene troffen! 't Scheen daar wel als bemerkte hij de tegenwoordigheid niet eens van dat burgerlijk pianojuffertje, waarvoor hij anders woordjes in overvloed had, die zij zelfs nauwelijks begreep. En toen zij hare moeder van den jonker sprak, en deze haar bijna verschrikt aanzag en ernstig waarschuwde toch nooit of nimmer zijn geleide aan te nemen, gevoelde zij zich nog meer onthutst. Daarenboven had ook haar oom een afkeurend oordeel over dien jonkman uitgesproken, maar blijkbaar kende die hem toch niet, zoo meende zij, want geen eerbiediger en gehoorzamer kind dan hij, wanneer hij met zijne moeder of Helene sprak. Eén ding wekte daarenboven in hooge mate haar bevreemding. Haar oom had een ouderloos meisje aangenomen, dat nu, onder zijne huishoudster, allerlei kleine bezigheden verrigtte. Sabine was eene zonderlinge schoonheid, maar ruw en schuw, en ontweek de nieuwe gasten bij elke gelegenheid. Maar eens, toen de jonker haar weêr in het bosch had aangesproken, meende zij de schitterende blikken van dat meisje door het kreupelbosch heen gezien te hebben. En daarvan was zij zeker, sedert dien dag sprak zij nooit een enkel woord meer tegen Elize, maar volgde haar op verren afstand bij elken togt naar het kasteel, als wilde zij iedere handeling van haar bespieden.

Daar komt de baron von Walde onverwachts van eene verre reize t'huis. En wat Elize al liefs en goeds van Helene, en strengs en strafs van de barones en hoogs en ijdels van den

jonker over hem vernomen had, de eerste indruk dien de hooge mannelijke gestalte, met den diep doordringenden blik en de gebiedende stem, op het eenvoudig meisje maakte, was alleen die van zekeren angst. Hij was vriendelijk jegens haar, maar genadig. De weinige woorden die hij tot haar rigtte schenen wel met opzet zoo gekozen te zijn, dat een antwoord overbodig was. Scherp was hij tegen de barones, onaangenaam tegen den jonker, maar zoodra was hij niet met de hulpelooze Helene alléén, of hij sprak zoo warm en deelnemend en hartelijk met de arme lijderes, dat Elsje in hem eer den teedersten vader dan den als zoo streng geheeten broeder zag. Zijne komst bragt dan ook een geheele verandering te weeg in het leven op het kasteel.

Ziedaar de figuren van Marlitt's novelle. Maar de intrigue blijve het raadsel van den lezer. Ik zal daarvan geen woord zelfs laten vallen. Dat ze goed gekozen en volgehouden is, wil ik echter gaarne betuigen. En ik voeg er even gaarne de verzekering bij, dat de karakters geteekend zijn met een studie en een kennis, die waarlijk te bewonderen zijn. Dat geldt niet alleen van de adellijke personen, maar wel degelijk evenzeer van de eenvoudige lui die in de eenzame ruïne een zóó gemoedelijk en rustig leventje leiden, dat 't menigen beproefde wèl zou doen eene wijle in zulk een trouwhartig gezin, zij 't dan ook alleen maar in zijne verbeelding, te mogen verkeeren, 't Zal hem verzoenen met de wereld, verzoenen ook met zijn eigen lot, die zekerheid, dat liefde en opoffering niet alleen woorden, maar nog altijd feiten zijn, al zijn ze al moeijelijker op te sporen. De derde voorspelling is nu ook bewaarheid, dat slot Gnadeck zaligheid schenkt aan wie binnen zijn muren eene toevlugt zoekt, en 't is een behagelijk ja weldadig schouwspel dat de schrijfster er ons van aanbiedt. Humble life, gelukkig opgevat en gelukkig weêrgegeven, vindt men daar in dat enkele paar vertrekken; en ge treft het weêr aan in die eenvoudige rentmeesterswoning, wanneer de ruwe maar goedhartige heer des huizes, in het hoekje van den haard gezeten, dikke rookwolken uit zijn meerschuimer laat oprijzen en zich vermeidt in de beuzelpraat zijner huishoudster. Geen wonder dan ook dat E. Marlitt een tal van lezers gelukkig maakte, toen zij haar Gold Elsje al spoedig door das Geheimniss der alten Mamsell liet volgen. Want niet ten onregte beweerden de lezers die meer nog in een roman zoeken dan aangename

tijdkorting alleen, dat zij, die met eene zoo vaste hand de pen hanteerde, en die zich niet met het geven van vlugtige croquis vergenoegde maar die den arbeid niet opgaf tot dat het geheele beeld als levende en werkende en gevoelende voor ons stond, ook den criticus tot groote verwachtingen regt gaf.

En inderdaad heeft het Geheim der oude Juffer meer lezers, meer bewonderaars ook nog in Duitschland gevonden, dan haar eerste werk. Vertaling op vertaling, in allerlei vreemde talen, volgden snel op elkander. En onwraakbaarder getuigenis van de sympathie die het boek bij het groote publiek opwekte, is wel moeijelijk te vinden. Ik zal ook de laatste zijn om niet met den lof in te stemmen door menig bevoegd beoordeelaar onder onze naburen er aan toegebragt. Maar ik mis toch in dit boek dien zoo gemoedelijken toon, dat trouwhartige, wat over Goud Elsje's leven zulk een liefelijk waas legt. Wel is 't weêr een burgergezin dat wij voor ons zien; wel komt geen enkele groote der aarde in deze novelle voor, maar toch heeft de schrijfster blijkbaar willen toonen dat haar pen tot meer in staat is dan om alleen dien goedhartigen Hans Michel te teekenen in zijne bijna vrouwelijke teêrheid, en wel degelijk ook forscher beelden weet weêr te geven. Al ben ik geheel onbekend met de begaafde novelliste, dit durf ik toch wel te verzekeren, dat Mrs. Wood en Miss Braddon, de heldinnen van Belgravia en de fashionable thirty shillings novels, niet alleen geene vreemdelingen voor haar gebleven, maar zelfs benijdenswaardige voorbeelden - ter kwader ure zeg ik bijna, - voor haar geworden zijn. Want door dit boek heeft Duitschland het bewijs geleverd, dat het in Engeland, en helaas! ook daar buiten zoo gretig gelezen genre van romans, die men bijna boeken der verschrikking zou moeten noemen, ook daar geschreven kunnen worden. Moge dit bewijs dan ook maar voldoende worden gerekend, vooral wanneer men alleen eene proeve van bekwaamheid heeft willen afleggen. Mij althans zal 't eene aangename gedachte zijn de verzekering te erlangen dat Marlitt blijft bij haar eerst gekozen genre, 't welk daarenboven de verdienste heeft van zuiver nationaal te zijn. Immers nergens anders dan in Duitschland, of, wilt ge 't geographisch nog juister omschreven hebben, dan in het bekoorlijke Thüringen, waarvan een ieder die het voorregt genoot, in zijne bosschen en op zijne bergen rond te doolen, vol van de liefelijkste herinneringen aan zooveel schoons en stouts tevens huiswaarts keert, kan een Goud Elsje gevon-

den worden, zooals het ons daar in die weinige bladen onvergetelijk geschetst wordt. Een zuivere, ja een uitsluitend Duitsche geest, ademt in dat boekske. Breng het over in welke taal ge wilt, ge behoeft op het titelblad niet eens te vermelden uit welke taal het is overgezet, omdat niemand er een oogenblik aan twijfelt dat hier Duitsche gemoederen ons door hun diep gevoel tot in de ziel toe treffen en roeren.

Onwillekeurig moest ik onder de lectuur denken aan die beide juweeltjes van een gelijksoortig genre, die Amerika ons voor weinige jaren schonk. Ik bedoel Faith Gartney's Girlhood en het verhaal der Gayworthy's. Misschien kennen de meeste mijner lezers die werkjes; zoo niet, dan beveel ik hun de kennismaking aan. Voor een enkelen Engelschen schelling zijn ze tegenwoordig verkrijgbaar. Maar hoewel het geheele tooneel en de wijze van opvatting en bewerking daarvan veel overeenkomst heeft met Gold Else vooral, zoo kunnen weêr de personen die daarin optreden en die ons even lief worden en evenveel belangstelling van ons winnen als de kleine gevoelvolle pianiste, nergens anders wonen dan in de - ja praktische en materiële, maar daarom niet ongevoelige Nieuwe Wereld. En dat acht ik eene groote verdienste van de schrijvers, wanneer ik het harde woord niet gebruiken wil dat men dien eisch aan hen mag, ja moet stellen.

Het Geheim der Oude Juffer daarentegen kan tot tooneel elk land kiezen, waar het als vertaling burgerregten verkrijgt. Bijna zou ik iederen vertaler, onverschillig of hij Rus of Nederlander of Engelschman zij, zelfs aanraden, ook de personen in zijn land een domicilie toe te kennen. Dan begoochelt het verhaal den lezer misschien nog meer. Velen zullen de mogelijkheid daarvan, met mij, een fout van het boek noemen. Maar de billijkheid eischt dat ik, die de veroordeeling uitlok, er dan ook bijvoeg, dat dit werk bijna uitsluitend eene karakterstudie geeft, waarop de uitwendige omgeving eigenlijk zonder eenigen invloed blijft. En nu dat karakter daarenboven gekozen is uit de wereld der sensational novels, zoo is 't natuurlijk meer cosmopolitsch dan nationaal. Ligt ook misschien daarin het geheim der overbrenging van dit boek in allerlei talen, en dat wel zoo onmiddellijk nadat het uitgekomen is? Alweêr zal ik mij tot een schets der hoofdpersonen en zorgvuldige eerbiediging der intrigue beperken. Daarenboven, het boek draagt tot titel: het Geheim, en ik ben zeker dat de lezer lang gespannen zal blijven op de ontknooping.

De Poolsche kunstenmaker Orlowsky zal in het stadje X. eene voorstelling geven. Zijne vrouw gaat de huizen rond met een inteekeningslijst, en bijna overal teekenen de heeren graag, waar zulk eene zeldzame schoonheid als smeekster voor hen staat. In dat groote deftige hoekhuis van den koopman Hellwig evenwel is mevrouw de persoon aan wie zich een ieder te wenden heeft die daar den stoep betreedt. En de regtzinnige, ernsthafte matrone beveelt den goeden Hendrik, de oude en trouwe huisknecht, dat vrouwspersoon oogenblikkelijk van haren drempel te verwijderen. Want fatsoenlijke christenen wonen in dit huis, die een gruwel hebben van zulk kermisvolk, zoo klinkt de gebiedende stem van kamer tot voorhuis. Naauwelijks echter is de deur der woonkamer weêr gesloten, of zachtkens gaat die van het kantoor open, en in een oogwenk heeft mijnheer een biljet genomen van de werkelijk prachtige vrouw, die hij dadelijk daarna ook laat vertrekken.

't Is de avond der voorstelling. Nog lang eer ze begint, is de zaal al overvol. Hendrik heeft ook een uitgang weten te bedenken en is onder de toeschouwers. Wat zou er wel gebeuren, wanneer mevrouw eens wist dat heer en knecht beide hier zijn? zoo fluistert hij een vriend in 't oor. Want in vollen luister prijkt de rijke koopman Hellwig daar onder de eersten der stad. Weldra treedt de Pool binnen. Zijne vrouw zal de voorstelling openen. Zes soldaten zullen hunne geladen geweren op haar afschieten, maar zij zal de kogels met haar sabel doorhakken. Zelf klopt hij met een hamer den kogel op de patronen, opdat niemand hem verdenke van bedrog. Daarna verschijnt de vrouw. Betooverend ziet zij er uit in haar zilveren harnas en korte witte tuniek, met den helm op de gitzwarte haren, het blinkend schild aan den linkerarm, en het zwaard in de fijngevormde regtervuist. De zes soldaten vormen een kring om haar heen, bijten den patroon af, leggen aan, geven vuur en..... een wanhopende kreet doet een ieder het bloed in de aderen stollen, want met den uitroep: ‘o God, ik ben getroffen!’ zinkt de stervende terneêr.

De zaak was zeer eenvoudig. Onder den schijn van de patronen af te bijten, moesten de soldaten den kogel in den mond houden en dan schieten. En zie, een van hen was verlegen geworden, hij had den kogel niet afgebeten en daarmede de ongelukkige natuurlijk doodelijk getroffen. De vijf vertoonden den kogel, de zesde had alleen een weinig kruid in den mond.

Aandoenlijk is het sterfbed der vrouw, roerend de wanhoop van den man. Zij is gevlugt uit het ouderlijk huis en heimelijk met hem gehuwd, weldra echter tot armoede en eindelijk tot dit avontuurlijke leven vervallen. Eene bede nog heeft zij eer zij rustig de oogen sluiten kan. 't Is deze, dat haar eenig kind, de kleine Felicitas, in een stil burgergezin opgevoed worde, en haar vader niet volge op zijne zwerftogten. Groot, onbeschrijfelijk groot, zij weet dit, is het offer dat zij van haren man vraagt, die dan op eens alles verliest wat hij dierbaar had in de wereld. Maar mogen ouders hun leven wel anders opvatten dan als eene voortdurende opoffering voor hunne kinderen?

Al verder en verder loopt de wijzer op de fraaije pendule in de eetkamer van mevrouw Hellwig, en nog altijd laat de heer (?) des huizes zich wachten. Schromelijke verwaarloozing zijner wettige huisvrouw; kan ze grievender getoond worden dan in het eindeloos wachten aan de keurig gedekte tafel? Eindelijk klinkt de huisschel, de welbekende deftige stap nadert, maar, hoe nu? Een kinderstem in den gang? Daar treedt Hellwig binnen en vrolijk lacht de kleine Felicitas, op zijn forschen arm gezeten. 't Is een kleine gast dien hij medebrengt. Toch alleen voor dezen eenen nacht? Neen, blijvend. Onmogelijk; en van wie is dat schepsel? Het weesje der arme Poolsche. Nu kent de ontzetting der vrome christinne geene grenzen meer. Oogenblikkelijk moet de dienstmaagd binnenkomen om het kind naar de keuken mede te nemen, maar ze vlugt ijlings op Hellwig's bevel. Maar nu ook ontwaakt het zelfgevoel van den man, en, even ongehoord als de geheele zaak, luidt nu ook de toon waarmede hij, voor de eerste maal in zijn huwelijk, eischt, dat zijn wil wet zij in zijn huis. Hij is het hoofd, hij de man die de nu zoo hooge dame, maar eens zoo arme weeze, tot meesteres gemaakt heeft van deze woning, en wil zij, die vromer wil geacht worden dan wie ook in de geheele stad, de zorg voor de arme verlatene niet op zich nemen, dan zal hij zelf het bestuur der huishouding aanvaarden. Tot dat uiterste is hij gedreven; en eens daartoe gekomen, zal hij ook geen stap terugtreden.

Wat was de goedhartige Hellwig begonnen! Blijkbaar was hij een vreemdeling in zijn eigen huis. Nauwelijks had hij zijn Nathanael bij de kleine gebragt en haar zijn zusje genoemd, of de jongen, het evenbeeld zijner moeder, werd half woedend. En toen hij de oude dienstmaagd verzocht den eersten nacht het kind op haar kamer te nemen, stoof het mensch al hui-

lende op dat zij, eene eerlijke vrouw, met het heidensch gebroed van liederlijke kermislui gelijk gesteld werd. Zwijgend, maar met een zegevierend glimlachje om den gesloten mond, zag mevrouw Hellwig dat alles aan. - Maar de lezer geniete zelf die zoo meesterlijk, naar het leven geteekende tooneelen.

Niemand zou in den regelmatigen gang der huishouding de minste verandering opgemerkt hebben, sedert de kleine Felicitas daarin opgenomen was. Maar had Hellwig al sedert jaren geleden onder het juk, hem opgelegd door de arme wees, die hij tegen den zin zijner goede moeder tot vrouw genomen had, de koele verstandhouding tusschen de beide echtgenooten was van nu aan eene nauw langer duldbare geworden voor den zoo goedhartigen man. Zijn lijden zou echter van korten duur zijn. Eene lang gevreesde hartkwaal nam in hevigheid toe. En weinige dagen nadat hij Felicitas schriftelijk aan de zorg van zijn oudsten zoon, Johannes, die bij een predikant aan den Rijn zijne opleiding genoot, had opgedragen, ging hij welgemoed de eeuwige rust in.

Dood was haar weldoener, dat hoorde de kleine. Maar begrijpen deed zij 't niet. Heimelijk sloop zij in het vertrek, alwaar het lijk gebragt was. In volle twee dagen had zij haar oom, zooals zij Hellwig gewoon was te noemen, niet gezien, en een onbeschrijfelijk verlangen dreef haar naar hem toe. Maar hoe ontstelde zij bij het naderen van het hooge ledikant. Daar stond aan het hoofdeind eene vrouw, bleek en mager, met zilverwit haar en gekleed in een nauwsluitend zijden gewaad, sprekend gelijkende op den overledene. De onbekende had de regterhand van den doode in de hare, en fluisterde met een zachte en vriendelijke stem tot hem die hare woorden immers niet meer hooren kon: ‘Niet waar Frederik, ge weet alles, even als uw vader en uwe moeder 't wisten, maar dat ge onregt deedt, dat wist ge niet. U heb ik dan ook alles vergeven. Slaap zacht, slaap zacht,’ riep ze nog eens en drukte een kus op de verstijfde lippen.

Daar treedt de vrouw des huizes binnen. ‘Wat wilt ge hier, tante?’ klinkt de ijskoude vraag ‘Hem zegenen’ is het antwoord. ‘Maar de zegen van den ongeloovigen is een ijdele.’ Zwijgend heft de oude vrouw den vinger omhoog. ‘Rigt niet,’ zoo klinkt plegtig haar stem. ‘Doch neen, geen enkel woord store uwen heiligen vrede. - Slaap zacht’ wenkt ze den doode toe en langzaam verlaat zij het vertrek.

Hoog, boven in huis woonde de oude heks, die tot den zondag toe plagt te ontheiligen door haar kermisgezang en pianogetrommel. Mevrouw had haar eindelijk op de zolders verbannen, alwaar zij nu haar hart kon ophalen aan alle hare dwaasheden. - Dat was alles wat Felicitas over de oude dame van de dienstbode kon te weten komen. Hoe de nieuwsgierigheid het kind prikkelde, en de begeerte bij haar toenam, om die zonderlinge maar liefdevolle verschijning nog eens te aanschouwen. Op welke wijze echter tot haar te komen?

Want behoefte aan liefde gevoelde de arme verlatene maar al te zeer, na den dood van haren weldoener. Tot de kleine Nathanael toe, scheen er nu een genot in te vinden haar te grieven. Eens zelfs dreigde hij haar dat zij, het kind der bedelares, van de vrouw die zoo slecht was geweest dat zij nooit in den hemel kon komen, weldra de deur zou worden uitgezet. Dan kon zij ook bedelen, net als haar moeder, die al lang dood was. En toen het kind, dat nooit van haar moeder had hooren spreken, maar voor wiens geest altijd eene bleeke kwijnende vrouwengestalte zweefde, waardoor zij in hare droomen dikwijls meende geliefkoosd te worden, nu allerlei scheldwoorden over haar vernam en ook dat zij dood was, dood, voor altijd van haar verwijderd, zoo als haar weldoener, toen barstte het uit in een zoo luid geween, dat de goede Hendrik moeite had om het weêr tot bedaren te brengen, door alles te vertellen wat hij van het sterven der Poolsche wist. Met ingespannen aandacht hoorde het kind naar den goeden man en 't scheen wel alsof zij inwendig een nieuw leven ware ingegaan. Blijkbaar leefde er van toen aan maar ééne gedachte in haar, die haar geheele ziel vervulde. Het graf harer moeder wilde zij opsporen. Eindelijk gelukte 't haar, eens op een middag, stil het huis te verlaten; de weg naar het kerkhof was spoedig gevonden. En toen zij den doodgraver hare begeerte meêdeelde, lag het eenig kind weldra, op de knietjes gebogen, op het graf der moeder, die haar wel niet meer hooren kon, maar aan wie zij toch onder bittere tranen de plegtige verzekering opzond dat zij haar lief had boven alles wat er op de wereld was, al mogt dan ook de goede God haar niet in zijnen hemel hebben willen opnemen.

Stil was zij weggeslopen, onbemerkt ook, zoo als zij meende. Maar zij had den kleinen Nathanael vergeten. Waar was zij geweest? klonk nu de strenge vraag der weduwe. Wilde zij,

even als haar slechte moeder, ook al zoo jong eene vagebond worden? Dat kon het kind niet aanhooren. Eene vreeselijke scène volgde, en toen zij halsstarrig weigerde den afgelegden gang, als ware die te heilig, te noemen, maar kleed en schoenen de sporen droegen van een togt buiten de stad, heette 't dat zij zeker fruit had willen stelen in den tuin, dien de Hellwigs buiten de poort hadden. En hoewel zij alle schuld ontkende, werd zij van nu aan naar de keuken verbannen, om met haar dienstbaar leven reeds dadelijk een begin te maken. Dit alleen eischte de oudste zoon, in gestrengheid zijner moeder gelijk en die uit den half voleinden brief zijns vaders de opdragt vernomen had om voortaan voor het kind te zorgen, dat zij de school zou blijven bezoeken. Van den beginne af had zij daar uitgemunt door haar helder verstand.

Somber en troosteloos spon haar leventje zich voort. Alleen de goede Hendrik was vriendelijk tegen haar. Kon zij de vriendelijke trekken van haar weldoener maar weêr eens terugvinden in het gelaat der oude tante! Ook die wensch zou eindelijk vervuld worden. Toen op een prachtigen avond het gezin naar buiten en het huis eenzaam en stil was, sloop zij naar boven. Het eerste wat zij op den zolder vond was eene kist, met zonderlinge kleeding, een harnas, een schild en daarbij een pakje kinderkleertjes. Dat moest de nalatenschap harer moeder zijn, begreep zij oogenblikkelijk. En met tranen en kussen bedekte zij elk stuk, en eene stem in haar binnenste riep haar juichend toe dat zij niet langer verlaten was, nu zij aan deze kostelijke reliquien haar leed vertellen en het daarbij ook vergeten kon.

Daar hoort zij de volle accoorden van eene piano. En aan de overzijde der binnenplaats is het dak met klimop begroeid en prijken de heerlijkste bloemen voor de geopende zoldervensters. Zou de oude tante daar wonen? In een oogenblik was het kind het dakraam uit en de goot langs naar de overzijde geklouterd en.... de oude vrouw stond voor haar.

Van nu aan had Felicitas eene moeder hier op aarde gevonden. De onverschilligheid, waarmede ieder die in huis was haar bejegende, gaf haar ruimschoots de gelegenheid om bij de oude vrouw uren van ongekend genot door te brengen en om daar, door lectuur en muziekonderrigt, een geest te beschaven, die begeerig was om veel te weten en willig om al het geleerde ook te onthouden en te verwerken. Daar ook won zij de kracht om geduldig het zware juk te dragen, dat haar was

opgelegd. Wie meer bij magte en meer bevoegd ook om haar dat te leeren, dan de zoo zwaar beproefde oude dame!

Negen lange jaren gingen zoo voorbij. Felicitas was volwassen geworden, en blijkbaar had de uitnemende opvoeding van haar werkelijke pleegmoeder niet alleen haar verstand verrijkt, maar ook haar gemoed tot meer zachtheid en inschikkelijkheid gestemd, dan bij haar heftig karakter en de vernederende bejegening die zij dag aan dag van de vrome weduwe moest lijden, mogelijk zou geweest zijn. Maar ook uiterlijk was zij veel veranderd. Zij was tot eene ware schoonheid opgegroeid. Wie de bevallige moeder gekend had, vond in de dochter het evenbeeld terug, maar fijner gebouwd en strenger nog van lijnen. Mogt ook hare grove en bijna armelijke kleeding nadeel doen aan hare slanke taille en aan de gratie harer bewegingen, op ieder die haar zag maakte zij toch den indruk van eene in waarheid liefelijke verschijning. In den gewijden kring van haar meesteres was dan ook weldra een oefenaar, een man, onhebbelijk van manieren en terugstootend van uiterlijk, daargelaten nog dat zijne handelingen verre van gunstig getuigden voor zijn karakter, genegen om de verloren ziel te behouden, door het verlaten schepsel in zijne echtelijke armen op te nemen. Welk een uitkomst voor de bijna vondelinge, voor het kind van vreemde kunstenmakers, was de juichkreet waarmede mevrouw Hellwig dat aanzoek ontving, terwijl zij zelve daarin tevens een ongedacht spoedige verlossing van dien lastpost begroette. Maar o, ergernis der ergernissen, waarvan de maat wel nooit vol scheen te zullen worden, de onwaardige wees het aanzoek af, en dat wel op smadelijke wijze nog. Maar de oudste zoon des huizes, nu de beroemde arts en professor te Bonn, die binnen kort ontspanning van overmatige studie zoeken zou in het ouderlijke huis, moest de weêrbarstige teregtstellen. Hij zou een krachtigen steun daartoe vinden in de bekoorlijke weduwe van een regeringsraad, dochter van den predikant bij wien Johannes zijne opvoeding genoten had, en die sedert langen tijd met haar ongelukkig ziekelijk kind bij mevrouw Hellwig woonde. En die steun werd al spoedig een zeer krachtige zelfs, toen 't na de aankomst van den hooggeleerde bleek, dat Adele volstrekt niet ongenegen was om den titel van weduwe met dien van Frau Professorin te veranderen.

Maar de hoogleeraar was even onmagtig tegenover den vasten wil van Felicitas. Hij was de strenge man gebleven van vroeger,

streng vooral ook voor zich zelven. Weinig beminnelijks had hij, hoe vriendelijk en deelnemend hij ook met de kranken sprak die zijn raad inriepen. Pligt, dat éene woord was zijn alles; hoofd en hart beide schenen geen andere drijfveer in dit leven te kennen. Koud tegenover zijne moeder, was hij uit de hoogte jegens Adele. Hopeloos speelde deze de coquette voor hem; en terwijl zij voortdurend hoog opgaf van de behoefte die zij had aan liefde en welke zij trachtte te vervullen door alles op te offeren voor haar eenig kind, het ziekelijk meisje, dat geheel aan een onbedreven dienstbode overgelaten werd, wist hij haar daarop gedurig te betrappen, en dan alleen kwam een spottende glimlach om den strengen mond. Felicitas behandelde hij als de weêrbarstige pupil, wier wil moest gebroken worden. Maar toen zij op zekeren dag in den tuin de kleine Anna, wier ligte kleertjes door het spelen bij de moeder met lucifers, in eens in lichte laaije vlam stonden, ijlings in hare armen sloot, met het kind in de beek sprong, en dag noch nacht de kleine zieke verliet, totdat het gevaar, door haar onvermoeide zorg vooral, geweken was, toen veranderde toch de houding van den strengen man jegens haar. Maar te laat. Nooit, zoo sprak zij, zou het kind degenen liefhebben die alle geestelijk leven in haar had willen dooden en die het heiligste wat zij bezat, de nagedachtenis harer moeder, hadden beschimpt en bespot.

Daar boven, aan de zijde der evenzeer verstootene en moederlijke vriendin, daar alleen voelde zij zich gelukkig. Hoe heerlijk waren de uren die zij bij haar mogt doorbrengen, wanneer het gezin naar buiten was getogen. Dan snuffelde zij rond in kist en kast en lade, en allerlei oude boeken en platen en muziek deden haar de geheele wereld rondom vergeten. Eens op een dag, toen zij weêr aan het snuffelen was, vond zij een groote spanen doos, waarin een breede gouden bracelet lag, zonderling bewerkt en met een medaillon in het midden, waarop in 't oud Duitsch deze regelen gegraveerd waren:

> Wo zwei Lieb' einander meinen
> Herziglich in rechter Treu,
> Und sich beide so vereinen.

Maar hoe hevig ontstelde de oude vrouw, toen Felicitas haar naar de verdere regels vroeg. Waar had zij dat stuk gevonden? luidde verschrikt de vraag. En toen zij ook dat kartonnen kistje daar naast, onder het bereik van het meisje zag, nam zij

beide snel weg en sloot ze dadelijk in haar schrijftafel. Onmiddellijk moest Felicitas haar alleen laten; blijkbaar was zij tot in de ziel toe geschokt die voorwerpen in de handen eener vreemde te hebben gezien. Welk geheim mogt daarin schuilen? vroeg Felicitas zich zelve dikwijls af.

Weinige dagen later was een groot gezelschap in den tuin der Hellwigs bijeen. Adele was prachtig uitgedost, en een zware gouden bracelet omsloot de fijn gevormde pols. De vriend der jeugd van den hoogleeraar, de even geestige als bekwame advocaat Frank, zat naast haar, en vroeg verlof het curieuse stuk te mogen zien. En juist toen Felicitas toevallig de tafel naderde, hoorde zij hoe hij de volgende regelen, die in 't oud Duitsch op het medaillon gegraveerd waren, voorlas:

> Dass die Lieb' ist immer neu,
> Die hat Gott zusammengeben,
> Auf ein wonnigliches Leben.

Een stuk uit de oude Minnezangers, van Ulrich von Lichtenstein, beweerde hij. Maar blijkbaar is deze bracelet de helft van een pendant, waarop ongetwijfeld de eerste regels, die hij dadelijk opzei, staan. Was ook dat in Adele's bezit? klonk de vraag. Met hoogroode kleur noemde zij dit stuk een geschenk van haren vader, dien het waarschijnlijk bij eene erfenis ten deel gevallen was. Maar Felicitas wist nu, dat een familiegeheim aan deze beide stukken verbonden was.

Welk geheim? Dat vraagt voorzeker de lezer mij niet. De lectuur van het boek begeerlijk, niet die onnoodig maken, is mijn doel. Wel kan ik zeggen dat in dit geheim veel van het sensational karakter ligt, 'twelk ik er aan verweet. Goed bewaard, trouw verborgen, dat is het, maar toch zou ik niemand aanraden juist daarom kennis te nemen van dit werk. Voor het karakter der kleine Felicitas, wild en hartstogtelijk maar ook gevoelig, vraag ik veeleer uw aandacht; voor het meisje, dat schijnbaar stug is en onbuigzaam, maar dat in waarheid dorst naar liefde en genegenheid, om dan ook met hart en ziel toe te behooren aan wie haar die liefde betoont. De goed gelukte figuur der hooge mevrouw Hellwig zal uwe belangstelling tot den einde toe levendig houden, en in hare geheele verschijning zullen velen hier en elders en in den verren vreemde, een portret meenen te aanschouwen, wat niet weinig voor de teekening getuigt.

Welwillende menschen als de oude Hellwig en zijn knecht, winnen altijd de sympathie, waar zij zich ook vertoonen. En menigmaal zal een glimlach op uwe lippen spelen wanneer ge die jonge weduwe, te ligtzinnig en te harteloos om zelf hare moederpligten aan haar eenig en nog wel ziekelijk kind te vervullen, gedurig wonderen juist van hare moederliefde hoort opdisschen. Ge zult schik hebben in dien jongen advocaat, al komt hij u soms voor zijn stand en roeping wel wat al te gereed voor om zelfs datgene te doen wat de wereld vrij wat erger nog veroordeelt dan elke zonde, eene sociale dwaasheid namelijk. Hij alleen, en dan ook enkel nog maar om dat poëtische zich verheven wanen boven de zamenleving met al hare gewoonten en wetten en eischen en gebruiken, zou aan deze novelle de nationaliteit der schrijfster doen toekennen, want alle de overige personen maturaliseert ge overal, door eenvoudig hunne namen te veranderen. Bovenal geldt dat van de oude Mamsell en van den hoogleeraar, de beide figuren die ik niet heb durven noemen onder die anderen, wier evenbeeld ik beweer dat ge dagelijks, enkelen uwer misschien onwetend, maar de meesten voorzeker met volkomen wetenschap, op straat of in huis ontmoet. Soms staan die beide zoo betooverend duidelijk voor ons, dat wij hun onze meening wel zouden willen toeroepen; maar dan ook weêr dwalen zij zoo geheel van de natuur af, dat zij als gehéél toch beter voor Belgravia dan voor een Duitschen roman geschikt zijn, wat met andere woorden hen veroordeelt als charge! Hoeveel zou het boek gewonnen hebben, wanneer de schrijfster bescheidener gebleven ware in hare eischen, eenvoudiger in haar opvatting. Niet het geheim, hoe verrassend en fijn gesponnen ook, boeit den lezer 't meest, maar de natuurlijke menschen, zoodra ze zich in de gewone toestanden des levens bevinden. Ik weet wel, dat de teekening daarvan, op eene wijze die de belangstelling wekt en gaande houdt tevens, ook juist het meeste talent vereischt. Maar ik weet ook dat de novellist, die in vreemde en verrassende toestanden zijn heil moet zoeken om zijn onmagt te verbergen de karakters zoo te schilderen dat wij met hen leven en gevoelen, nooit kan rekenen op de sympathie van enkele weinige lezers zelfs. Dat over en over, en toch blijkbaar nog altijd niet genoeg herhaalde waarschuwend woord tot schrijvers en sprekers beide: ‘say simple things simply’, die leuze welker opvolging aan een ieder waardering belooft, ze geldt voor den vorm zoowel als voor den inhoud.

Maar voor ditmaal genoeg. Wanneer 't echter den lezer niet onaangenaam is dat ik nu en dan, maar vooral niet te dikwijls, met den vinger wijze naar enkele novellen die de buitenlandsche pers opgeleverd heeft en welke ik zijner kennismaking waardig acht, dan zal ik deze proeven gaarne nog met enkele vermeerderen van een schrijver, wiens naam in Duitschland algemeen en gunstig, bij ons echter - zoo ik meen - nog zeer weinig bekend is. En ik zal dan tevens gelegenheid vinden om in zijn arbeid het humble-, in den arbeid van een Engelschen schrijver daarentegen het low-life, sprekend te doen uitkomen.

Alsof dat nog noodig ware, glimlacht alligt de lezer. Mogt hij waarheid spreken! Het bewijs te ontvangen, ditmaal werkelijk nutteloozen arbeid te hebben verrigt, zou mij een welkom geschenk zijn.

P.N. MULLER.

De phases der bestrijding van het koloniale stelsel.

Nederland en Indië, door B. Heldring. Amst. 1868.
Koloniaal beheer, door B. Heldring. Amst. 1868.

‘Het is een algemeen erkend feit, dat de toestand van Java, het middelpunt onzer Oost-indische koloniën, ver van bevredigend is.’ Hoe gaarne ik ook deze stelling, die op de eerste bladzijde der eerste brochure van den heer Heldring te lezen is, zou willen tegenspreken, ik kan, ik mag het niet. Elke mail brengt tijdingen aan, die de juistheid van het donker gekleurde tafereel bevestigen dat de schrijver ons levert, waar hij deze stelling vervolgens in bijzonderheden uitwerkt. De gouvernements-cultures kwijnen, de particuliere ondernemingen gaan te niet, faillissement volgt op faillissement, de staatsuitgaven klimmen bij stilstand of zelfs vermindering der inkomsten, en de massa der inlanders, die men zoo vaak heeft voorgesteld als door de wijsheid der Oostersche instellingen tegen gebrek en armoede beveiligd, dreigt tot een algemeen proletariaat te vervallen. In het Overzicht van den handel van Samarang over 1866 lezen wij, dat de inlandsche bevolking op het einde van dat jaar in zeer slechte geldelijke omstandigheden verkeerde en dat betalingen, die vroeger steeds op den bepaalden tijd geschiedden, maanden lang op zich lieten wachten. ‘De handel in edelgesteenten’, zoo wordt daar gezegd, ‘heeft als het ware geheel opgehouden. Het te niet gaan van dezen handel is geen onduidelijk bewijs dat de inlandsche bevolking, die grootendeels die soorten kocht, trapsgewijze in welvaart achteruitgaat, en van hare uitgaven voor eerste levensbehoeften en kleeding niets

kan afzonderen tot het aankoopen van pretiosa's, die zij anders bij eenige ruimte van geld het eerst aankoopt.' Maar dit is nog niets in vergelijking van hetgeen ons een Marktbericht van de heeren E. ten Brinck & Co. te Soerabaja dd. 13 Sept. jl. bericht. 'Het onvermogen der bevolking', dus lezen wij daar, 'om lijnwaden tot den vroegeren maatstaf te verbruiken, blijkt meer en meer, terwijl haar aehteruitgang merkbaar is voor iederen bezoeker van het binnenland. De inlanders loopen in lompen gekleed, terwijl de pandjeshuizen overvuld zijn met hun huisraad.' Het is dus duidelijk, dat, bij de ongunst dezer tijden, de beschermende hand die de patriarchale dessa-inrichting, gelijk men beweerde, over de gansche bevolking van Java uitstrekte, het vermogen om haar voor verval en ellende te bewaren, niet meer in toereikende mate bezit.

Aan wien is deze ongunstige toestand, deze verachtering der welvaart van Java te wijten? Ziedaar eene vraag die onze staatslieden en vertegenwoordigers, die alle Nederlanders welke zich om de koloniale aangelegenheden bekommeren, evenzeer verdeeld houdt, als die omtrent de middelen welke tot herstel van dezen treurigen staat van zaken kunnen worden aangewend. De voor- en tegenstanders van het cultuurstelsel, de zoogenaamde conservatieven en liberalen, geven wederkeerig elkander de schuld. De bemoeiingen der wetgevende macht in het Moederland met de aangelegenheden der koloniën; de ondermijning van het gezag der inlandsche hoofden en de losmaking der banden van gehoorzaamheid en tucht die 'den kleinen man' vroeger gekluisterd hielden; de afbreking van een deel der gouvernements-cultures en de opgewekte en opzettelijk gevoede verwachting dat ook de overige door den steeds wassenden stroom der liberale begrippen zouden verzwolgen worden; de veelvuldige maar vruchtelooze pogingen om naast de gouvernements-cultures particuliere landbouwondernemingen te doen bloeien, berustende op den vrijwilligen arbeid der Javanen, - pogingen, die geheel ijdel gebleken zijn van het oogenblik af dat de ware aard van dien zoogenaamden 'vrijen arbeid', die niets dan 'vermomde dwang' was, is ontmaskerd; - in één woord, de proeven door liberale Ministers en Gouverneurs-Generaal genomen, om Westersche beginselen toe te passen op eene daarvoor geheel ongeschikte Oostersche maatschappij; - ziedaar wat volgens de conservatieven de ware oorzaken zijn van Java's treurigen toestand, die hierboven door ons werd geschetst.

Welke middelen tot herstel van die zijde zullen worden aangeprezen, kan dan ook geen oogenblik twijfelachtig zijn. Den verkeerden weg dien men heeft ingeslagen, zoo spoedig mogelijk verlaten, redden wat nog van het prestige der hoofden, van de gouvernements- cultures, van de heerediensten, te redden is, en, als het geschokte gezag weder is bevestigd, langzamerhand terugkomen op hetgeen te kwader ure werd ter zijde gesteld, opdat de normale toestand eener Oostersche maatschappij en eener voor hare vreemde overheerschers arbeidende overheerschte bevolking terugkeere, - ziedaar het programma der maatregelen tot herstel, die in minder of meer duidelijke bewoordingen door de conservatieve partij worden aanbevolen. ‘Men zegt’, zoo sprak de heer Koorders in de zitting der Tweede Kamer van 4 Nov. jl.: ‘Indië is niet meer te regeeren in conservatieven zin. In het Tijdschrift, waarvan de Minister van Financiën eenmaal mede-redacteur was, hebben wij dat nog in de afgeloopen maand kunnen lezen. Zooals de heer v.d. Putte in de zitting van 27 April het uitdrukte: “Al heeft mijn programma de meerderheid nog niet, het geheele denkende publiek in Nederlandsch-Indië staat naast mij.” Het geheele denkende publiek in Indië! Even als wij weten dat hier te lande de kern der natie liberaal is! Ik vraag: *waarom* is Indië niet meer te regeeren in conservatieven zin? Waarom is het cultuurstelsel niet meer te handhaven? Waarom is de eerbied der bevolking voor hare hoofden, waarom het vertrouwen van de hoofden op het Nederlandsch Gouvernement niet te herwinnen? Waarom kan men niet ophouden met die organisatie op liberalen trant van al de Buitenbezittingen, die tot niets anders dan tot een schat van uitgaven en een tal van verwikkelingen leiden zal? Ik vraag nogmaals, waarom niet? Zal ik het zeggen? Omdat bij het Indisch Bestuur de kracht er toe, omdat hier aan de groene tafel de wil er toe wordt gemist.’

Wij hebben bij voorkeur woorden van den heer Koorders aangehaald, omdat wij hem verreweg den bekwaamsten en grondigsten verdediger van conservatief regeeringsbeleid in de koloniën achten, dien de Tweede Kamer heeft aan te wijzen. Wij zijn geene bewonderaars van den bitteren en heftigen toon dien hij somtijds aanslaat; maar ook tegenstanders zullen moeten getuigen dat zijne redevoeringen zaakrijk en *ad rem* zijn, dat hij zich vrij weet te houden van de *blunders* en naïveteiten, waardoor zijne bondgenooten telkens wapenen aan den vijand in

handen geven, en dat zijne onverbiddelijke kritiek over regeeringshandelingen de ware misslagen en tekortkomingen weet te treffen. Zijn oordeel over de begrooting van Indië voor 1869 in de rede waaraan bovenvermelde woorden ontleend zijn, kan als een voorbeeld van kernachtige parlementaire welsprekendheid worden aangehaald, en zeker hebben niet alleen vrienden hem op vele punten gelijk gegeven. Hij is - wat hij overigens zijn moge - een *superieur* man, en indien hij in waarheid meent dat het conservatieve stelsel op Java deels nog te redden, deels te herstellen is, en dat daarvan alleen voor Java en Nederland heil is te verwachten, dan is aan die meening al het gewicht toe te kennen, waarop het gevoelen van een scherpzinnig man aanspraak heeft, die op het terrein, waarvan quaestie is,

Πολλῶν ἀνϑρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω.

Hetzelfde zouden wij vooralsnog niet durven zeggen van een ander evenzeer superieur man, van wien het ons nog altijd ongeloofelijk voorkomt dat hij werkelijk tot het conservatieve kamp behoort, al kunnen de laatste nommers van den door hem geredigeerden ‘Java-bode’, ten minste wat koloniale politiek betreft, niet langer twijfel daaromtrent overlaten. ‘Onzes inziens’, zegt de heer Busken Huet, in n°. 29 der editie voor Nederland (29 Oct. 1868), ‘is eene voorname oorzaak van het kwaad dat men zich hersenschimmen heeft gevormd en blijft vormen omtrent de vatbaarheid van den Polynesischen volksstam voor die soort van maatschappelijke ontwikkeling, welke zelfs de Hindoe niet als eene weldaad beschouwt, en die alleen òf voor Europa schijnt weggelegd te zijn[1], òf voor die niet-Europeesche Staten, gelijk Amerika en Australië, waar de inboorling door eene Europeesche bevolking overvleugeld en uitgeroeid is.’ En ditzelfde thema wordt eenigszins meer uitgewerkt in een vroeger nommer der editie voor Nederland, dat van 21 October, waar wij lezen: ‘De geheele geschiedenis van Nederlandsch-Indië getuigt, dat de volksstammen van den Indischen Archipel geene vatbaarheid bezitten voor hetgeen de Europeesche en de daarmede verwante rassen onder emancipatie

1 Indien de heer Huet niet zulk een keurig stylist was, zouden wij het wagen de bedenking te opperen, of hier niet het disjunctieve *òf....òf* door het copulative *èn....èn* behoort te worden vervangen.

verstaan. Hunne ontwikkeling en hunne welvaart is aan andere wetten gebonden. Zij logenstraffen door hunne natuur-zelve het beweren, dat er een regeeringsstelsel zou bestaan, hetwelk onder alle hemelstreken het beste is. Nooit is het in hen opgekomen, uit eigen beweging die maatschappelijke en die staatsinstellingen te begeeren, waarmede men hen in naam eener uitheemsche opvatting der vrijheid zou willen begiftigen; en zoo immer de dag aanbreekt, dat ongevraagde adviezen hen tot het aannemen dier opgedrongen welvaart bewegen, zullen zij in hunne Mohammedaansche zielen de waarheid der heidensche spreuk gevoelen, dat lieden, wier ondergang in Jupiters raad besloten is, vooraf door hem met waanzin plegen geslagen te worden.' Voor den heer Huet, die nooit in de gelegenheid was van den Indischen Archipel eene speciale studie te maken, en die, toen hij dit schreef, niets van Nederlandsch-Indië kende dan de hoofdstad, waar hij eenige weinige weken had vertoefd, behoorde er groote moed en zelfvertrouwen toe om zulke verklaringen, de quintessence der zuiverste conservatieve begrippen op dit gebied, te durven afleggen - afleggen à la barbe van zoovele uitstekende mannen die een groot deel van hun leven te midden der Javanen hebben doorgebracht, en van den antesignanus der behoudende koloniale politiek, van Jean Chrétien Baud zelven, die aan den avond van zijn leven niets zoozeer betreurde, dan dat de nood van het Moederland hem gedwongen had in zijne politieke loopbaan een ander stelsel te huldigen dan dat van vrijheid van bedrijf, hetwelk hij - want die woorden zijn van hem - niet aarzelde 'onder alle hemelstreken het beste' te noemen. Zeker ook de heer Huet is een superieur man; maar al weet hij zijne conservatieve wijsheid in behaaglijker kleed te steken dan de Amsterdamsche Courant, meer gewicht kan ze niet in de schaal leggen, en hij zal het ons in zijn hart wel niet al te kwalijk nemen, wanneer ons de gedachte een glimlach afperst, dat een man van zoo geringe kennis op dit terrein en zoo uiterst beperkte ervaring van Indische zaken, de taak gaat aanvaarden om de Europeanen in Indië, waarvan ook de geringste schier in bekendheid met Java en zijne bevolking zijn meerdere is, van hunne 'vooroordeelen' te genezen en tot de verafschuwde conservatieve begrippen te bekeeren. Nogtans, ik herhaal het, ook de heer Huet is een superieur man, en zal met de groote gave van de pen te hanteeren die hem geschonken is, zonder twijfel allengs menige zwakke ziel terugbrengen tot die behou-

dende beginselen, die thans op Java onder mannen van naam buiten hem nauw een enkelen voorstander vinden.

Vele menschen - ik durf zeggen de meesten - zijn in hunne opinies afhankelijk van de autoriteit van anderen, en aan wien zij die autoriteit toekennen, is geheel van het toeval afhankelijk. Zij zijn de volgelingen van den eersten den besten in wiens handen zij vallen, de aanhangers van hem die in de beste gelegenheid verkeert om hun druppelsgewijs bij telkens herhaalde giften de leer toe te dienen, die hij voor de ware houdt of die zijn belang hem leert voor de ware uit te venten. Wij zien het aan den invloed dien een dagblad, voor welks succes vermogende mannen groote offers veil hebben, zoodat aanvankelijke schade de uitgaaf niet belemmert, allengs, vooral in zijn naasten kring, begint uit te oefenen, zelfs dan wanneer geen fatsoenlijk gezelschap den redacteur in zijn midden zou dulden. En welke moet dan niet op den duur de invloed worden van een man wiens naam zulk een goeden klank heeft als die van den tegenwoordigen redacteur van den Java-bode, die zoo ‘every inch a gentleman’ is als de heer Huet! Toch schijnt mij zijne onderneming uiterst hachelijk. Want het Europeesch publiek in Indië is vrij wat minder volgzaam, vrij wat meer zelfdenkend, dan het groot publiek in Nederland, en het kan niet geloochend worden dat de conservatieve beginselen, waarin ook de batigslotleer begrepen is, daar op dit oogenblik al zeer weinig populair zijn.

Men vergeve mij deze korte uitweiding over de reuzentaak die de heer Huet ondernomen heeft. Ik wilde eigenlijk slechts ook zijne getuigenis bijbrengen omtrent hetgeen aan de liberalen verweten wordt; want, zoo al zijne woorden minder de vrucht van eigen studie dan van de inspiratie van den heer Koorders zijn, toch zouden wij waarschijnlijk te vergeefs naar woorden van andere sprekers of schrijvers omzien, waarin de conservatieve grieven beter geformuleerd waren. Intusschen is de overeenstemming van twee zoo uitstekende mannen, zelfs al ware zij bij beiden de vrucht van even zelfstandige studie, niet genoeg om de waarheid hunner stellingen te bewijzen. De geschiedenis leert ons in tal van voorbeelden, dat ook de uitnemendste mannen op het gebied van wetenschap, maatschappij en staat dwalingen hebben aangehangen en verdedigd, wier verkeerdheid thans zoo duidelijk is geworden, dat zij door het eenvoudigst verstand wordt erkend. Vooral maakt de geschiedenis ons wantrouwig omtrent de verdedigers van behoudende beginselen,

omdat zij leert dat alle conservatieve partijen in zooverre door den stroom van den vooruitgang worden medegevoerd, dat zij allengs met den staart komen op de plaats waar vroeger de kop was; omdat de ondervinding de duizend vreezen waarmede conservatieve gemoederen elke schrede op de baan van hervorming gadeslaan en die hen telkens den terugkeer der wereld tot een chaos van verwarring doen voorspellen, in duizenden gevallen heeft gelogenstraft. Ook de Cassandra's die aan ons Indisch Troje van de toepassing van liberale maatregelen zulk een treurige toekomst voorspellen, zijn nog niet door de ervaring in het gelijk gesteld, en zullen het ons ten goede moeten houden dat wij het pleit tusschen hen en ons nog niet beslist achten, zoolang het hun gelukt door handige wendingen de zuivere toepassing op eenigszins voldoende schaal van de liberale beginselen telkens te verhinderen, wanneer zij op het punt staat eene goede schrede voorwaarts te doen. ‘Met iedere mail’, zeide de heer Nierstrasz in de zitting der Kamer van 4 November, ‘stemmen èn bijzondere èn publieke berichten daarmede overeen, dat de toestand steeds slechter wordt en alles in Indië kwijnt.’ - ‘Kan men’, zoo laat hij volgen, na over dit thema een weinig te hebben uitgeweid, ‘een scherpere kritiek geven van het zoogenaamd liberaal bestuur dat de laatste jaren de teugels van het bewind in handen had?’ Maar ziedaar eene beschuldiging die de liberalen met alle kracht van zich werpen, en die nergens ter wereld bij eene billijke rechtbank gehoor zal vinden. Om met grond de schuld van Indië's rampen aan de liberale partij te kunnen wijten, moest men ten minste op één groot beginsel kunnen wijzen, waarin de liberale zienswijze heeft gezegevierd en in toepassing is gebracht. Wat is haar programma? Wij ontleenen het aan het eerste nommer der nieuwe serie van het Tijdschrift van Nederlandsch Indië, die in Januari 1867 haren eersten jaargang opende, omdat dit programma niet slechts het beste is wat wij ons herinneren, maar ook door openlijke bespreking in de Tweede Kamer eene zekere vermaardheid heeft erlangd. ‘In het algemeen’, zoo luidt het, ‘is het eene politiek van vooruitgang op zedelijk en stoffelijk gebied die wij voorstaan. Wij verlangen afschaffing van alle dwangcultures en heerediensten, erkenning en regeling van het eigendomsrecht der inlanders op hun vaderlijken grond, met wering van gedwongen deelgenootschap in gemeenschappelijk grondbezit. Wij verlangen onbelemmerde toelating voor Europeanen en ge-

legenheid ook voor hen om op gunstige voorwaarden grondbezit te kunnen verwerven. Wij verlangen de instelling van gemeentebesturen waar de plaatselijke gesteldheid die gedoogt, verbetering van het rechtswezen, ijverige en verstandige behartiging van het volksonderwijs. En bij dit alles eene oordeelkundige herziening van de zonderlinge reeks van heffingen, waaruit de schatkist thans, doch voor een te gering gedeelte, voedsel put, opdat, bij een spaarzaam en ordelijk beheer der geldmiddelen, zoowel voor het financiëel belang van Indië als van Nederland behoorlijk worde gewaakt.' Welnu, gij die zoo boud de schuld der rampen van Indië op de toepassing der liberale beginselen werpt, wijst ons, zoo gij kunt, onder deze beginselen een enkel aan dat werkelijk toepassing heeft gevonden. En zoo gij erkennen moet dat de dwangcultures en heerediensten nog bestaan en slechts hier en daar, waar gij zelven toegeven moest dat zij te drukkend waren, zijn getemperd; zoo het eigendomsrecht van den inlander op zijn geboortegrond nog altijd niet is erkend, en er voor den Javaan nog geen middel is om aan het gemeenschappelijk grondbezit te ontkomen, overal waar dit volgens oude gebruiken bestaat of om den wille van het cultuurstelsel het individueele bezit heeft verdrongen; zoo er nog geen middel voor den Europeaan is, om op gunstige voorwaarden grondbezit te verwerven, maar hij zich nog altijd vergenoegen moet met eene huur van woeste gronden voor een tijdvak van slechts 20 jaren, en waaraan eene reeks van de meest bezwarende voorwaarden verbonden is; wanneer er nog geen zweem van gemeentebesturen in Indië wordt aangetroffen; wanneer het rechtswezen, bij het groote aandeel van het administratief gezag in de rechtspraak, nog altijd door onkunde en willekeur ontsierd wordt; wanneer het volksonderwijs nog altijd zoo weinig voorwerp van de zorg der regeering is, dat op eene bevolking van 14 millioen Javanen omstreeks 7000 kinderen en jongelingen in scholen, van gouvernementswege opgericht, eenig gebrekkig onderwijs ontvangen; wanneer uit de zonderlinge reeks van heffingen, waardoor de schatkist gevoed wordt, behalve de reeds voor eenige jaren opgeheven bazar- en vischpacht, nog geene enkele is verdwenen om voor eene meer rationeele belasting plaats te maken; wanneer de belangen van Indië nog altijd aan de verkrijging van een groot batig slot voor het Moederland worden opgeofferd; dan mogen wij wel vragen hoe de schuld van den achteruitgang van Indië kan gegeven worden aan een

stelsel dat tot dusverre geen enkel punt van zijn programma heeft verwezenlijkt gezien. En indien men ook wilde toegeven dat de zeer enkele maatregelen van liberale strekking die als voorbereiding eener meer omvattende hervorming zijn genomen, aan het oude stelsel een schok hebben gegeven, waardoor het, gebrekkig en slecht samengesteld als het was, uit zijn voegen is gerukt; met dubbelen nadruk mag men vragen hoe de ervaring bij mogelijkheid heeft kunnen bewijzen dat de liberale beginselen onvermogend zouden zijn de welvaart van Indië te verzekeren, wanneer werkelijk een daarop gebaseerd stelsel van bestuur in werking was gebracht. De bewering, dat de gansche geschiedenis van Nederlandsch-Indië leert dat de volksstammen die het bewonen onvatbaar zouden zijn om te worden bestuurd naar de beginselen die wij ‘onder alle hemelstreken’ de beste achten, hangt geheel in de lucht. Want nog nimmer is een gelukte poging gedaan om aan Indië datgene te geven, wat het naar de overtuiging der liberalen, even als ieder land ter wereld, voor zijne welvaart behoeft; steeds heeft de tegenwrijting der bewonderaars van het onde stelsel der Compagnie elken liberalen maatregel verlamd, verminkt en tot onvruchtbaarheid gedoemd.

Indien de conservatieven aan de liberalen de schuld van den slechten toestand van Indië wijten, de beschuldiging wordt hun met woeker teruggegeven. Reeds nu en dan voor 1848, maar vooral sedert, ten gevolge der grondwetsherziening, ook over de Indische zaken meer licht opging, werden de gebreken van het koloniale stelsel door eene onverbiddelijke kritiek in het licht gesteld. Men wees er op dat Nederland in de behandeling zijner koloniën gelijk was aan den man die de hen slachtte welke de gouden eieren legde, om ze allen tegelijk meester te worden. Men toonde dat het cultuurstelsel, dat willekeurige beschikking over den grond en de arbeidskrachten der bevolking vorderde, was een uitputtend exploitatiestelsel, even verderfelijk voor de welvaart der Javanen als onvruchtbaar voor de ontwikkeling van hun land. Men schetste de gebreken die uit den aard der zaak kleven aan ieder stelsel waarbij de regeering hare eigenlijke roeping verzaakt, om zich met de taak van den industriëel en koopman te belasten; hoe noodlottig het is voor handel en nijverheid, wanneer de regeering zelve een concurrent moet zien in ieder die geld en tijd en talenten wil wagen aan ondernemingen waardoor het vertier wordt bevorderd. Men maakte opmerkzaam op de ongunstige voorwaarden waaronder

een gouvernement de taak van den industriëel vervult, en wees aan dat zich dit ook weder openbaarde bij het cultuurstelsel, dat, na in de eerste jaren eene plotselinge en verbazende uitbreiding aan de productie gegeven te hebben, weldra moest blijven stilstaan, inkrimpen en verscheidene zijner takken zien vervallen. Men wees aan dat het stelsel aan het Moederland het deel van den leeuw toekende, dat het loon van den inlander ongenoegzaam was, dat de teelt zijner voedingsmiddelen onder het stelsel leed, dat hij er door verlaagd werd tot een werktuig en om den wille van dat stelsel zijne opvoeding tot meerdere zelfstandigheid werd verwaarloosd; dat al de gebreken die men aan den inlander toeschrijft en die men goed vindt als de eigenaardigheden van den Oosterling te beschouwen, door het stelsel zelf werden gevoed en bestendigd en in sommige gevallen in het leven geroepen; dat de opkomst van betere maatschappelijke toestanden, ook daar waar de elementen er voor in de inlandsche samenleving niet ontbraken, werd tegengehouden door een stelsel dat op het slechtste gedeelte der Oostersche instellingen gegrond was; dat rechtszekerheid, de eerste voorwaarde van allen socialen vooruitgang, aan den inlander werd onthouden en hij meêdoogenloos werd overgegeven aan de knevelarij zijner hoofden, wier invloed op den kleinen man als het meest gereede middel was aangegrepen om uit hem te persen wat uit hem te halen was. Men toonde dat de Oostindische Compagnie, die een soortgelijk stelsel gevolgd had, na de welvaart der onder haar bestuur geplaatste landen door haar uitzuigend en niets ontziend monopolie geknakt of te gronde gericht te hebben, eindelijk zelve niet meer had kunnen ademhalen in de atmospheer die hare eigene handelingen hadden bedorven, en dat ze door haar eigen toedoen met oneer en schande was ten grave gedaald.

De liberalen, die bestendig en zonder wankelen of aarzelen in dezen zin over het koloniale stelsel gedacht, gesproken, geschreven hebben, zijn over den tegenwoordigen toestand van Indië niet verwonderd; zij zijn er niet door verrast. Zij kunnen er niets anders in zien dan de bevestiging van hunne voorspellingen. ‘Dit,’ zeggen zij met het bovenaangehaalde marktbericht der heeren ten Brinck & C^{0}., ‘dit zijn nu tastbaar de gevolgen van het oude uitputtende regeeringsstelsel.’ Het kwaad waarvan zij de oorzaken meenen te kennen, waarvan zij al de verschijnselen hebben voorspeld, waarvan zij, zoo de toestand nog lang moet blijven duren, den geheelen onder-

gang van Indië verwachten, zijn zij onvermogend geweest te keeren, omdat zich steeds eene hand tusschen hen en den lijder plaatste, die de krachtige geneesmiddelen welke zij wilden toedienen, afwees, en slechts nu en dan een zwak palliatief toeliet, dat meer tegen eenige te zeer in 't oog loopende uitwendige verschijnselen, dan tegen de oorzaak der kwaal was gekeerd. Hoe groot ook sedert 1848 de invloed der liberalen op den gang der zaken in het Moederland is geweest, in de koloniale zaken hebben zij met eene reeks van teleurstellingen te kampen gehad, en nimmer iets van hetgeen zij tot heil van Indië noodzakelijk achtten, tot stand kunnen brengen, zonder eene misvorming en verminking, die er alle waarde, alle weldadige kracht aan ontnam. In het eerste ministerie Thorbecke was het beleid der koloniale zaken in handen van een man, wien het nooit met de liberale beginselen recht ernst was, die. steeds tusschen de beide partijen laveerende, òf uit gebrek aan overtuiging, òf met opzet niets wezenlijks tot stand bracht, en ten slotte, bij de zoogenaamde April-beweging, zijne ambtgenooten verloochende en verried, om zich bij een kabinet der ‘tegenovergestelde richting’ aan te sluiten. De vaststelling van het Reglement op het Regeeringsbeleid in Indië bij de wet was, in weêrwil eeniger schijnbare concessies, eene besliste nederlaag voor de liberale partij; want wat de wet liberaals scheen te bevatten, was gehuld in dubbelzinnigheden, die het mogelijk maakten de uitvoering te ontduiken en ad calendas Graecas te verschuiven. Mr. P. Mijer, die zich in 1848 te Batavia mede aan het hoofd der liberalen geplaatst had, scheen van gevoelen veranderd, toen hij zich in 1856 op den ministerszetel nederzette om de plaats in te nemen die de heer Pahud had opengelaten, toen hij zoekende naar den meest geschikten man om Nederlandsch-Indië te besturen, dien gevonden had in zich zelven. De heer Rochussen, in 1858 in een ministerie van fusie tot het bestuur der koloniale zaken geroepen, nam aanvankelijk liberale allures aan, die in sommige opzichten niet zoo kwalijk pasten bij de maatregelen die hij vroeger als Gouverneur-Generaal had genomen; maar maakte in 1859 plotseling volte-face, hereenigde de strijders voor het behoud onder de leus dat alle vrije arbeid op Java een mystificatie is, predikte een kruistocht tegen de particuliere ondernemingen die onder het liberale bestuur van den Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist waren opgekomen, verbrak moedwillig de ont-

luikende bloesems eener op meer natuurlijke basis rustende industrie, knelde zich op nieuw aan het oude stelsel vast, zonder in staat te zijn daaraan ook een nieuw leven in te storten, of zelfs de vaart te temperen waarmede het langs een sterk hellend vlak naar den afgrond glijdt, en werd de eigenlijke grondlegger van dien toestand van onzekerheid, wantrouwen, schuchterheid van het kapitaal en algemeene lusteloosheid, waardoor de laatste jaren in Indië werden gekenmerkt. Toen de heer Rochussen, ten gevolge der afstemming van zijne begrooting, zijn zetel had geruimd, en zijn liberale opvolger in hetzelfde kabinet, de heer Cornets de Groot (zelf ongetwijfeld verwonderd over de plaats die hij innam), na weinige weken, door de ontbinding van het gansche kabinet, zijn voorbeeld volgde, kwam het ministerie aan het bestuur dat bij monde van zijn hoofd de leer: ‘liberaal in Nederland, behoudend in de overzeesche bezittingen’, verkondigde; maar waarin voor Koloniën de heer Loudon zitting had, die al spoedig bewijzen gaf dat hij met den Premier verre van homogeen was en de heerschende denkwijze der liberalen over koloniale zaken, ofschoon met eene eigenaardige wijziging, was toegedaan. Bij zulk verschil in den boezem van het Kabinet moest echter de liberale minister van koloniën vrij machteloos zijn, al ware niet het gansche Kabinet der meerderheid van de Kamer ongevallig geweest, als voortzetting der parasietische politiek, die zich sedert een reeks van jaren aan de natie haars ondanks had opgedrongen. Het tweede ministerie Thorbecke beloofde, ook voor de koloniale quaestie, eene betere toekomst. Ongelukkigerwijze werd het beleid der koloniale zaken toevertrouwd aan een man, die, in een geheel andere loopbaan dan de politieke gevormd, bij uitmuntende bedoelingen, voor de moeilijkheden zijner taak niet bleek opgewassen. De eerste maanden van het liberaal bewind leverden wederom op het koloniaal gebied voor de liberalen niets dan teleurstelling op.

Tot dusverre hadden de liberalen (ik spreek hier naar de opvatting hunner tegenstanders) nog weinig in Indië kunnen bederven; zij waren machteloos geweest. 't Is waar dat de Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist, zooveel de tegenwerking in het Moederland gedoogde, eenige liberale maatregelen had genomen, die tot in 1859 geoordeeld werden der welvaart van Indië bevorderlijk te zijn geweest, en wier goede resultaten zelfs aan de behoudsgezinden onwillige hulde afpers-

ten. Maar de grondslagen van het oude stelsel waren onaangetast gebleven, en indien het werkelijk zoo voor Indië geschikt was, zoo onbepaalde levensvatbaarheid had, zulk een model was van politieke wijsheid, als waarvoor het door de conservatieven wordt gehouden, niets was gemakkelijker geweest dan het een nieuw leven te geven, door het te zuiveren van de woekerplant der vrije nijverheid, die een deel der voedende sappen aan zich trok, welke ten bate van de schatkist bestemd waren. Toch kon de samenwerking der heeren Rochussen in het Moederland en Pahud in Indië het niet verder brengen dan de vrije industrie te knakken, wier toestand - ik zal de laatste zijn om het te ontkennen - niet volkomen gezond was, daar zij gelijk was aan nieuwen wijn in oude zakken, of aan nieuwe lappen op een versleten kleed. Maar de oude boom, van zijne parasieten gezuiverd, bleef evenzeer kwijnen; de vruchten aan de oude takken verminderden, en hij schoot geene nieuwe loten. Men zou zeggen dat niets duidelijker kou aantoonen hoezeer het koloniale stelsel op den duur onhoudbaar is. En toch was er eene omstandigheid die de oogen der natie daarvoor verblindde. De vruchten van het cultuurstelsel, die gedurig schaarscher werden, stegen gelijktijdig gedurig in waarde: de batige saldo's voor het Moederland klommen tot vroeger ongekende hoogte. Indië kwijnde en bracht steeds minder vruchten voort; maar Nederland delgde zijne schulden en bouwde zijne spoorwegen van de overvloeiende Indische baten, en de behoudsgezinden konden in het Moederland den liberalen zegevierend toeroepen, dat al hunne voorspellingen hadden gefaald; - dat blijkbaar de hen niet, zooals zij beweerden, geslacht was, want dat de gouden eieren steeds overvloediger werden.

Tot hoe zonderlinge illusiën de conservatieven door dien hoogen prijs der koloniale producten verleid werden, en hoe zeer door de klimmende saldo's de wezenlijke kwijning en achteruitgang der cultures aan hun oog werd onttogen, bleek misschien nooit duidelijker dan toen de Minister van Zuylen, in de zitting van 14 Mei 1861, verklaarde waarom hij in ‘zijn ouden bondgenoot’, den heer van Hoëvell, wat koloniale zaken betreft, geen vertrouwen stelde. Hij had dikwijls uit den mond van dien afgevaardigde voorspellingen gehoord, die niet waren uitgekomen. ‘Ik herinner mij,’ zeide hij, ‘altijd de eerste maal, dat ik het genoegen had, hem te ontmoeten. Hij was toen nauwelijks uit Indië teruggekeerd; ik zag zeer hoog tegen hem op.

Toen vernam ik van hem dat, indien de zaken in Indië zoo bleven, als zij toen waren, er weldra geen of bijna geen koloniaal batig slot meer zou zijn, en Nederland een bankroet moest te gemoet gaan. Dat was zeker wel de beste wijze om aan zijne denkbeelden ingang te verschaffen, en dat deed niet alleen de geachte afgevaardigde, maar ook anderen namen dat middel ter hand. Ik herinner mij een, in vele opzichten merkwaardig, geschrift van den heer Steyn Parvé, in datzelfde tijdvak verschenen, waarin betoogd werd dat het cultuurstelsel nooit anders dan verlies had opgeleverd. Dat werd met cijfers betoogd, en die cijfers waren zoo kunstig gegroepeerd, dat het mij, ondanks herhaalde pogingen, niet is mogen gelukken te ontdekken, waarin zij faalden. Dat was toen het thema van de toenmalige oppositie: als het koloniale stelsel, zooals het nu is, blijft voortduren, geen batig slot meer. En wat hebben wij gezien? Hier komt geen redeneeren te pas; men kan zich hier beroepen op hetgeen is ondervonden. Later heeft ook, zeer terecht, de koloniale oppositie bespeurd, dat het zaak zou zijn, om door andere argumenten haar gevoelen te adstrueeren, en toen is niet het belang van Nederland en het batig slot, maar het belang van Indië en der Indische bevolking op den voorgrond getreden.' Zoo sprak de heer van Zuylen, terwijl de gemiddelden der koffie-oogsten van het Gouvernement van 912,000 pikols in de jaren 1852-1856, tot 891,000 pikols in het tijdvak 1857-1861 waren gedaald. In het volgend vijfjarig tijdvak (1862-1866) ondergingen zij eene nog verdere vermindering en daalden tot 848,000 pikols, zoodat men in Indië van de koffiecultuur als van 'een teringlijder' begon te spreken. Maar niet slechts verminderde het gemiddelde der quantiteit, ook over de qualiteit werden en worden steeds toenemende klachten vernomen. En toch leverde hoofdzakelijk de koffiecultuur de groote winsten op, waardoor de batige sloten verkregen werden. Al de zoogenaamde kleine cultures: peper, kaneel, indigo, tabak en thee, gaven verlies of onbeduidende winst en moesten worden ingetrokken omdat, wanneer ze nog eenig voordeel aan de schatkist gaven, dat niet tegen het nadeel aan de bevolking berokkend, kon opwegen. Alleen de suikerproductie was en is nog eenigermate stijgend, niet evenwel door uitbreiding der teelt van het riet, maar door verbetering der fabricatie. Minder illusie van de zijde der behoudslieden, meer zucht om onpartijdig waar te nemen en te oor-

deelen, zou reeds in 1861 de algemeene juistheid van de voorspellingen der tegenstanders van het stelsel hebben beaamd, al waren de teekenen van armoede en verval bij de inlandsche bevolking en den Europeeschen kolonist beide toen nog niet zoo duidelijk als zij sedert geworden zijn.

Na den val van den heer Uhlenbeck trad een jong en energiek man als minister van koloniën op, die omtrent de hervorming van het koloniale stelsel denkbeelden koesterde welke destijds gedeeltelijk nog nieuw waren; een man die, warmer tegenstander van het cultuurstelsel dan een zijner liberale voorgangers, te gelijk inzag dat de vrije arbeid, zooals hij zich tijdens het bestuur van den heer van Twist nevens dat stelsel ontwikkeld had, om later weder door den heer Rochussen tot den ondergang te worden gedoemd, op ongezonde grondslagen rustte, en daarom ook de cultuurwet van den heer Uhlenbeck had bestreden. De heer Fransen van de Putte wilde dieper doortasten, en in eene erkenning en regeling van den grondeigendom der inlanders, naast de omschrijving der rechten van het Gouvernement op den onbebouwden grond, de basis vinden voor een beteren toestand der nijverheid en een meer rationeel stelsel van belastingen. Dit was de hoofdzaak van hetgeen hij zich voorstelde. Groot waren de verwachtingen die van zijn optreden gekoesterd werden; vooral onder de Europeanen in Indië waren alle blikken op hem geslagen en werd zijne komst aan het bestuur als de dageraad der verlossing begroet. Wat heeft ook hij kunnen uitwerken?

De heer Fransen van de Putte heeft eene hervorming der Indische tarieven in liberalen zin tot stand gebracht, die als een overgang tot de geheele opheffing der differentiëele rechten moet beschouwd worden, - een belangrijke maatregel zonder twijfel, maar zonder ingrijpenden invloed op het stelsel waarnaar Indië bestuurd wordt. Hij heeft - wat meer beteekent - door zijne comptabiliteitswet aan de Staten-Generaal ook de koorden der Indische beurs gegeven, - een noodzakelijke maatregel op dat tijdstip, onmisbaar wegens den aard van den financiëelen band dien het koloniale stelsel tusschen het Moederland en zijne overzeesche bezittingen gelegd had, onvermijdelijk gevolg van den geheelen loop dien de strijd over de koloniale quaestie genomen had, maar een maatregel die omtrent de beginselen van koloniaal regeeringsbeleid niets besliste, of liever deze, meer dan wenschelijk was, aan de weifelende inzichten

van de meerderheid der Kamer prijs gaf, en eene bemoeiing der Nederlandsche vertegenwoordiging met de détails der Indische huishouding noodig maakte, waartoe haar de noodige kennis ontbreekt, die door den grooten afstand der koloniën zeer bedenkelijk wordt, en die door de vaak zeer cynische wijze waarop vele leden hunne meening over de geheele ondergeschiktheid der Indische belangen aan die van het Moederland uitspreken, uiterst irriteerend werkt op de Europeesche Maatschappij in Indië, en misschien ook op die enkele inlanders die genoegzaam ontwikkeld zijn om iets te begrijpen van den strijd die ook over hunne belangen in Nederland gevoerd wordt. De groote moeilijkheden uit de aanvankelijke toepassing der regelen van de comptabiliteit in Indië geboren, hebben, ofschoon van tijdelijken aard, de populariteit dezer wet geenszins bevorderd. Ofschoon van het liberale kamp uitgegaan, voldoet zij in hare werking niet geheel aan de liberalen in Nederland, en nog minder aan de liberalen in Indië, en wordt zij door de behoudsgezinden wel gelaakt, maar als een nuttig werktuig gebruikt. Onvermijdelijk als een overgang, is echter haar groote nut misschien daarin voornamelijk gelegen, dat zij ons met gebiedenden nadruk wijst op eene andere, betere regeling, naar welker verwezenlijking thans met inspanning aller krachten moet gestreefd wordem. ‘Vaststelling der Indische begrooting bij de wet’, ziedaar het aanvankelijk door de comptabiliteitswet in werking gebracht beginsel, dat door de liberalen nooit kan, nooit mag worden losgelaten. De meer dan honderd millioen der Indische begrooting op nieuw prijs te geven aan de willeurige beschikking van één man, de geheele financiëele contrôle der Staten-Generaal weder te maken tot een wassen neus, de herhaling mogelijk te maken van rampen als in der tijd het stelsel van volharding over de natie gebracht heeft, ziedaar wat nooit in het hart van een liberaal man kan opkomen. Dan nog liever het tweesnijdend zwaard der comptabiliteitswet. Maar er is een andere, een betere toestand mogelijk. Als eenmaal die eigenaardige financiëele band tusschen Indië en het Moederland zal verbroken zijn, die daarin bestaat, dat Indië zoo zuinig mogelijk moet beheerd worden om jaarlijks de grootst mogelijke batige saldo's in de schatkist van het Moederland te storten; als eenmaal, naar welk beginsel dan ook, eene vaste bijdrage zal bepaald zijn, die Indië aan het Moederland heeft te voldoen, en het dus weten kan waarover het te beschikken heeft; dan zal

elke rechtstreeksche bemoeiing der Nederlandsche Vertegenwoordiging met de Indische financiën onnoodig zijn; en zoo alsdan de elementen voor zulk eene nieuwe schepping in Indië te vinden zijn, zal het dan ook de tijd zijn om de vaststelling der Indische begrooting aan een ‘wetgevend lichaam in Indië’ op te dragen, oneindig beter geschikt om over de détails der Indische huishouding te oordeelen en de behoeften van Indië te peilen, dan ooit de Staten-Generaal op duizenden malen afstands kunnen zijn. De vaste bijdrage en de wetgevende macht voor Indië in Indië, dit zijn de beide zijden der hervorming van het Indisch regeeringsbeleid wat het formeele betreft, waarop thans meer en meer van verschillende kanten wordt aangedrongen. Zij behooren onafscheidelijk bij elkander als de voor- en keerzijde eener medaille. Met het opperen dier denkbeelden is de strijd over de koloniale quaestie wederom in eene nieuwe phase getreden. Het denkbeeld eener vaste bijdrage is niet nieuw; het werd ook in dit Tijdschrift reeds meer dan eens besproken. Van dat eener wetgevende macht voor Indië in Indië kan men bij vroegere schrijvers sporen aantreffen; maar de eerste die het duidelijk ontwikkeld en een tastbaren vorm 'gegeven heeft, is de heer Heldring in de brochures, wier titel aan het hoofd van dit opstel vermeld staat.

Het is gemakkelijk na te gaan dat voor eene bevredigende oplossing der formeele quaestie van het koloniaal regeeringsbeleid tijdens het bestuur van den heer Fransen van de Putte de tijd nog niet rijp was, en het zou onbillijk zijn hem er een verwijt van te maken, dat hij eene onvoldoende wet gaf op een tijdstip waarop voor eene voldoende nog alle elementen ontbraken. En bij mij, gelijk ongetwijfeld bij velen, is het eene ernstige vraag, of ook nu nog de regeling der formeele quaestie niet praematuur is te achten en niet eenige materiëele hervormingen moeten voorafgaan, om de overbrenging der wetgevende macht voor Indië naar Indië behoorlijk te doen gedijen. Britsch-Indië, waarop vooral de heer Heldring wijst, was daarvoor in gunstiger toestand, zoowel om de minder ingewikkelde verhouding tot het Moederland, als om de ruimere keuze die het grooter aantal Europeesche ingezetenen oplevert, en de hoogere ontwikkeling van een deel der inlandsche bevolking. In ieder geval zou ik echter wenschen, dat, als eene oefening in zelfregeering, aan die plaatsen van Indië waar het aantal Europeesche ingezetenen een genoegzaam cijfer bedraagt, al aanstonds gemeentebesturen gegeven werden.

De materiëele hervormingen die ik bedoel, zijn de zoodanige, waardoor niet alleen rechtszekerheid aan den inlander gegeven zou worden, maar ook gelegenheid aan den Europeaan om grondbezit op gunstige voorwaarden te kunnen verwerven. De kern der Europeesche maatschappij in Indië wordt thans gevormd door hen die op de zoogenaamde ‘particuliere landen’ gevestigd zijn. Zij zijn in Indië geworteld; de meeste andere Europeanen zijn er in meerdere of mindere mate trekvogels. De thans geldende bepalingen omtrent de uitgifte van gronden - huur voor twintig jaren slechts, om van de bezwarende voorwaarden niet te spreken - ‘doemen’, zooals onlangs zoo juist gezegd werd door een man die Java in den grond kent[1], ‘elke onderneming tot tijdelijkheid, en zijn de oorzaak van het absenteïsme, dat men ten onrechte hoofdzakelijk aan de personen wijt.’ Zou het niet zaak zijn, alvorens men de wetgevende macht voor Indië naar Indië overbracht, vooraf de vele hindernissen op te heffen, welke nu aan de particuliere industrie zijn in den weg gelegd, - hindernissen ‘die vele fatsoenlijke solide Nederlanders afschrikken om zich in zulke zaken te begeven, en eene voortdurende vestiging van Europeanen beletten’[2]? Ik waag hier geene beslissing, ik vraag slechts.

In ieder geval was de aandacht van den heer Fransen van de Putte, nevens en boven de voorloopige regeling der formeele quaestie door de comptabiliteitswet, op de beslissing der groote materiëele quaestiën gericht. Al de verschillende belangen waren op meer of min bevredigende wijze geregeld in een omvattend samenstel van bepalingen, dat onder den naam van ‘de cultuurwet’ zulk eene groote vermaardheid heeft erlangd. Twee jaren waren met voorbereiding van den grooten maatregel voorbijgegaan en inmiddels elke ingrijpende beslissing uitgesteld om zoo min mogelijk te praejudicieeren. Middelerwijl was de zaak in staat van wijzen gebracht, en bij vriend en vijand bestond weinig twijfel of de cultuurwet zou, vermoedelijk nog met eenige wijziging ten voordeele der liberale beginselen, tot stand komen. Daar schoof zich weder de geheimzinnige hand tusschen den geneesheer en den patient en weder werd het krachtige middel afgeweerd, dat de kwalen van het koloniale stelsel in den grond

1 K.F. Holle, in het *Tijdschrift voor N.I.*, Jaarg. 1868, Dl. II, blz. 454.
2 Ibid.

had willen aantasten, en weder werd een toestand geboren die aanvankelijk slechts voor palliatieven ruimte schijnt te laten. Er ontstond scheuring in den boezem van het Kabinet, een deel der ministers trad uit, het gewezen hoofd van het ministerie voegde zich bij de tegenstanders van den maatregel die vroeger in zijn gezag bij velen eene aanbeveling had gevonden. Er ontstond eene discussie ongeëvenaard in spitsvondigheid en begripsverwarring; vrienden stelden, om de wet te redden, amendementen voor die haar voor hare ergste vijanden aannemelijk maakten, maar die haar in de oogen van den voorsteller zoo misvormden, dat hij ze niet langer verdedigen wilde. De Minister trok de wet terug en diende zijn ontslag in. Zijne ambtgenooten volgden zijn voorbeeld. De verdeeldheid der liberalen bracht een conservatief bewind op het kussen, dat echter geen steun had in het Parlement, omdat de vaneengescheurde deelen der liberale partij zich tegen den gemeenschappelijken vijand hereenigden. Men weet wat er verder gebeurde. Naast de kunstmatig opgewekte schoolwet-agitatie, bleef het koloniale vraagstuk de question brûlante. Drie ministers van koloniën traden in weinige maanden na elkander op, van wie elke volgende verder dan zijn voorganger op het terrein van het behound terugtrad en de hervorming binnen enger grenzen beperkte. Eene nieuwe cultuurwet, aanvankelijk nog noodig geoordeeld, ofschoon dan in meer behoudenden zin, werd eerst tot eene eenvoudige wet op de uitgifte van woeste gronden in erfpacht beperkt, en later verdween ook deze, onder den zonderlingsten *hocus pocus pas*, uit den beker van den goochelaar. Inmiddels moesten twee kamerontbindingen strekken om het Parlement van de àanti-nationaleà liberalen te zuiveren, wat echter in weêrwil hunner anti-nationaliteit niet recht lukken wilde. Eindelijk moest het conservatieve Kabinet de vruchtelooze worsteling opgeven. Een nieuw liberaal Kabinet trad op, dat echter, wegens de niet volkomen geheelde scheuring, de kracht van het vroegere niet bezit, en zich, als de uitkomst van de krachtsinspanning der conservatienven, in allen tegenover talrijker en meer aaneengesloten tegenstanders geplaatst ziet. De verademing die aan de voorstanders onzer constitutioneele instellingen, aan de vrienden van den vooruitgang in Nederland en in Indië, is geschonken, gaat maar al te veel met beklemming van de borst vergezeld, en niemand die niet het gevoel heeft dat, zoowel op het veld van het onderwijs, als op dat der koloniale

belangen, een zware strijd zal gestreden worden, waarvan de uitkomst door niemand kan worden voorspeld

Wat heeft Indië, wat hebben de koloniale belangen van den tegenwoordigen Minister van Koloniën, van de tegenwoordige Tweede Kamer, van de eerlang gedeeltelijk te vernieuwen Tweede Kamer te wachten?

De houding van den Minister is niet geheel bevredigend (ik wil zeggen voor mij en wie als ik denken). Reeds bij zijn optreden vreesden had, maar hervormingen die niet diep genoeg zouden insnijden; dat hij behooren zou tot de zachte geneesmeesters, die stinkende wonden maken. Zijne Indische begrooting voor 1869 in verband met de Staatsbegrooting vertoont te weinig sporen van een ernstig streven om de Nederlandsche financiën onafhankelijk te maken van de Indische baten. Bij de discussiën over die begrooting heeft hij te veel nadruk op zijn ‘bedaarden stap’ gelegd, om niet de vrees te wettigen, dat hij de noodzakelijkheid niet genoeg inziet om aan de verderfelijke onzekerheid waarin Indië verkeert, een spoedig einde te maken, en dat hij zich door den drang der omstandigheden zal zien voorbijsnellen. Over het beginsel zijner financiëele politiek heeft hij in de Tweede Kamer bij de behandeling der Indische begrooting uitstekende verklaringen gedaan, maar zij zijn aanmerkelijk verzwakt door de slechts weining gequalificeerde adhaesie in de Eerste aan de drie punten van den heer Duymaer van Twist omtrent de vaste bijdrage geschonken, en door hetgeen hij later bij de discussies over hoofdstuk IX der staatsbegrooting tot verduidelijking zijner meening heeft gezegd. Nog erger is het dat hij gesproken heeft van, na regeling der vaste bijdrage, de vaststelling der Indische begrooting terug te geven aan het Indisch Bestuur; - wat eigenlijk op hetzelfde neêrkomt als of hij gezegd had aan den Minister van Koloniën, tenzij - wat ik gaarne zou aannemen indien ik er slechts genoegzamen gronf voor vond - ook hij daarbij gedacht hebbe aan een inmiddels geheel hervormd Indisch Bestuur, aan een wetgevend lichaam voor Indië in Indië, geregeld meer of min in overeenstemming met dat hetwelk thans in Britsch-Indië bestaat.

Maar al konden wij omtrent de plannen van den Minister volkomen gerust zijn, zal hij ze kunnen verwezenlijken - ik zeg niet met de tegenwoordige Tweede Kamer, waarin reeds het Kabinet slechts op eene kleine meerderheid schijnt te kunnen

rekenen, - maar met de gedeeltelijk vernieuwde van den volgenden zomer, die, bij den bedaarden stap van den Minister, alle kans heeft meer dan de tegenwoordige over de koloniale plannen van den heer de Waal te zullen beslissen? Het eigenlijk doel der schoolwet-agitatie ligt ongetwijfeld voor velen niet in, maar buiten de schoolwet; maar zij is een middel behendig aangegrepen en gebruikt om op de menigte te werken, en niemand kan bepalen in hoeverre het zijn doel zal bereiken. Maar in elken tegenstander der neutrale school dien zij in de Kamer brengt, heeft men ook een tegenstander van liberale hervormingen in de koloniën te wachten, de eerlijke katholieken en antirevolutionnairen gedeeltelijk uitgezonderd, wien het bij de school-quaestie werkelijk om de school-quaestie te doen is. Daarom zij de natie, voor zoover zij niet wil dat het exploitatie-stelsel, 'twelk Java als een vampyr uitzuigt, gehandhaafd blijve tot het aan bloed-armoede bezwijkt, ernstig gewaarschuwd. 't Is alles wat wij doen kunnen.

Men herinnert zich de Sibylle van Cuma die driemaal tot Tarquinius Superbus kwam met de boeken die profetische onthullingen en waarschuwingen omtrent het lot van Rome inhielden, en ze driemaal voor denzelfden prijs te koop aanbood, ofschoon zij het aantal der boeken van negen tot zes, van zes tot drie had verminderd, door de overige te verbranden. De Koning, driemaal vermaand, nam ten laatste de waarschuwing aan, en kocht de drie boeken voor den prijs waarvoor hij er negen had kunnen bekomen. Ook tot ons is de Sibylle driemaal gekomen in de drie phases van den strijd over het koloniale stelsel, telkens met dreigenden vinger wijzende op het gevaar dat Java over het hoofd hing, zoo onze uitputtende politiek ten opzichte onzer schoonste bezitting niet gewijzigd werd. De eerste maal was haar eisch nog gematigd. Zij vroeg, bij monde van den heer van Hoëvell, noch dadelijke opheffing van het cultuurstelsel, noch afstand van het batig slot. Zij zou zich hebben tevreden gesteld met de eerlijke opheffing der hindernissen aan den vrijen arbeid in den weg gelegd, met de eerlijke uitvoering der denkbeelden in de zes punten van art. 56 Regeerings-reglement nedergelegd, mits niet door de conservatieve uitlegging der préambule krachteloos gemaakt. Hare stem werd niet gehoord. De tweede maal ging haar eisch reeds veel verder. Bij monde van den heer Fransen van de Putte vroeg zij eene doortastende hervorming der inlandsche maatschappij, waarbij

recht en rechtszekerheid in de plaats van geweld en willekeur werden gesteld. Hare woorden vonden geen ingang. Thans komt zij voor de derde maal tot ons en doet, bij monde van den heer Heldring, haren derden, nog meer omvattenden eisch. Zij zegt ons dat het stelsel waarnaar wij Indië besturen, ofschoon onvermijdelijk zoolang de baatzuchtige politiek wordt gehandhaafd die Indië als een groot staatsdomein beschouwt waarvan al de opbrengsten, liefst zoo hoog mogelijk opgedreven, na aftrek der volstrekt noodige administratiekosten, ten bate der Nederlandsche schatkist komen, inderdaad onhoudbaar is en het slechtste wat men zich denken kan. Zij herinnert ons de gouden woorden van John Stuart Mill: ‘De regeering van een volk door zich zelf heeft eene beteekenis en eene realiteit; maar eene regeering van een volk door een ander bestaat niet en kan niet bestaan. Een land kan een ander behandelen als zijne voorraadschuur, als eene plaats om geld in te maken, als een menschelijke veestapel om voor zijn eigen voordeel te gebruiken. Maar als het welzijn der bestuurders de roeping is van een goede regeering, dan is het ten eenenmale onmogelijk dat een ander volk op onmiddellijke wijze die roeping vervullen kan. Het beste wat het doen kan is, om daartoe eenige zijner bekwaamste mannen aan te wijzen; mannen, aan wien de opinie van hun eigen land niet strekt tot gids voor de uitvoering hunner taak, of tot beoordeelaarster van de wijze waarop die taak wordt uitgevoerd.’ Zij wijst ons op de treurige tooneelen van onkunde en partijzucht en onhebbelijk gekijf, die onze discussies over de koloniale aangelegenheden opleveren, en eischt van ons dat wij afstand zullen doen van onze aanspraken om voor Indië wetten en begrootingen te maken, en die taak aan een wetgevenden raad voor Indië in Indië zullen overdragen. Maar waarom noemde ik dien eisch den meest omvattenden? Omdat hij tevens impliceert dat wij afstand zullen doen van onze batigslot-politiek, en ons vergenoegen met den werkkring en de welvaart die Indië aan de energiekste onzer zonen kan schenken, en met de natuurlijke vermeerdering van nationale kracht en nationalen rijkdom die het bezit van Indië met zijne onmetelijke hulpbronnen, mits de toegang daartoe voor allen ontsloten worde, ons verschaffen kan. Omdat hij tevens impliceert dat wij ons haasten zullen alle hindernissen voor eene vrije ontwikkeling der nijverheid weg te ruimen, en daaraan door de verwezenlijking van zuivere rechtsbegrippen ook in de inlandsche maatschappij eene breede basis te geven, opdat

Indië, nevens de mannen die aan zijne welvaart arbeiden, zoo spoedig mogelijk ook de mannen bezitte, in staat en geneigd om het overeenkomstig zijn eigen belang en zijn eigen behoeften te regeeren. Geen der beide vroegere eischen is losgelaten: zij moeten vervuld worden, opdat ook de laatste zijne vervulling erlange, en slechts daardoor kan naar de noodwendige voldoening van den laatsten gestreefd worden, dat met de voldoening aan de beide eersten de meest mogelijke spoed wordt gemaakt. Maar zal ditmaal gehoord worden naar de stem der Sibylle, nu zij meer dan vroeger vraagt, en, schijnbaar althans, minder in ruil biedt. Wie weet het? Want zoo als Tarquinius de oogen opende toen de profetes ten derden male tot hem kwam, zoo zal ook Nederland misschien bij dezen derden eisch de oogen openen, nadat het maar al te lang met blindheid is geslagen geweest.

P.J. VETH.

Ghatakarparam.
Eene Indische elegie.

‘Weêr is de lucht bedekt met wolken, digt en donker
De regen drenkt den grond; de zon ging schuil; den nacht
Verlicht geen glans der maan, noch vriend'lijk stergeflonker;
En eenzaam treurt de vrouw, die wien zij liefheeft wacht.

De zwanen zoeken snel, door raat'lende onweêrsslagen
Verschrikt, hun schuilplaats op, in digte schaâuw gehuld;
Der paauwen blijde roep spelt lange regendagen,
En rijk'lijk zien we alhaast weêr bron en beek gevuld.

Voor lang is weêr van de aard' de heldre nacht verbannen,
Nu Vishnoe slaapt en zacht in Lakshmî's armen rust.
Aan 's hemels verren trans staat Indra's boog gespannen,
En wekt den olifant tot dart'le minnelust.

Dof rolt de donder voort, en flikk'rend helle vonken
Doorklieven 't drijvend zwerk. De wilde woudstroom wast
En stort zich bruischend neêr in diepe bergspelonken,
Waar de opgestuwde vloed het slangenbroed verrast.

Wie vèr van huis nog wijlt, ziet nu den tijd gekomen
Der reize, als hij geen storm noch onweêrsvlagen ducht.
Gewis heeft ook uw vriend den togt reeds ondernomen,
Verlangend zelf naar u, die eenzaam zit en zucht.'

Zoo vleit wel de vriendin, maar kan geen troost haar schenken,
Wier hart slechts droefheid voedt, door Kâma's magt verstoord.
De wolken doen haar steeds den verren vriend gedenken,
En klagend rigt tot haar ze, als hoorden zij 't, het woord:

'O gij die rustloos steeds op d'adem voortgedragen
Der winden, de aarde omkruist! zoo soms de storm u dreef
Tot hem die mij verliet, meldt dan, wat droeve dagen,
Van hem gescheiden, ik, zijn trouwe gâ, beleef.

Zegt hem, als gij de plek, waar nood'loos hij blijft toeven,
In snelle vaart bereikt: - Wat wijlt ge in 't verre land?
Wat blijft gij langer nog haar, die u mint, bedroeven?
Keer weder en verbreek der vreemde lusten band!

Naar 't meer van Mânasa rept zich, ginds opgestegen,
Der blanke zwanen vlugt. Aanvaard ook, pelgrim! nu
De reis naar 't vaderland! Gelijk naar verschen regen
De moede tjâtaka, dorst uw vriendin naar u.

In 't weêr verjongde veld de bloemen welig tieren;
De tjâtaka weêr blij den regentijd begroet;
De paauwen door hun roep de komst der wolken vieren;
Maar gij, wat vreugd smaakt gij, die me eenzaam smachten doet?

't Is blijdschap wat de paauw door schrillen roep u meldde:
Maar ook de smart der vrouw, die ginds verlaten treurt,
Bedrogen in de hoop, die ze in uw liefde stelde,
Onkundig van de schuld, waardoor ze uw gunst verbeurt.

Wilt ge onmeêdoogend dan geen troost der arme schenken,
Wie 't wild loshangend haar de bleeke wangen dekt?
Haar, die in zee van smart bedolven, slechts 't herdenken
Aan wien zij liefheeft troost, schoon 't nieuwe droefheid wekt.

Wel tooit zich 't lagchend veld met kleurenpracht van bloemen,
Maar donker schijnt mij 't al sinds wreed ge mij verliet.
De zee mag op de trouw des wilden woudstrooms roemen,
Helaas! op de uwe, o vriend! uw trouwe gade niet.'

Zoo klaagt zij tot de wolk. Der teed're gezellinne
Vertrouwt ze op nieuw haar smart: 'Vervuld van bange vrees
Hoor ik den storm, die hem, schoon ik zijn gunst herwinne,
Terughoudt op den weg, dien 't minnend hart hem wees.

Met statig ruischen golft 't gebladert' der pandanen,
Wier geur in bosch en beemd alom de wind verbreidt;
Tot teeder kozen zoekt hun lommerrijke lanen
Het paar dat in de lust van 't weêrzien zich vermeidt.

Kadamba! gij wiens loof, met kleur'ge bloemfestoenen
Getooid, Kandarpa zelf tot liefste woning strekt!
Help mij door offergeur den magt'gen god verzoenen,
Wiens toorn heel de aard' voor mij als met een rouwfloers dekt!

Bedrijvig gaat de bij weêr versche honing puren,
Nu bloeijend de jasmijn zijn kelken haar ontsluit;
En gonzend vult de zwerm zijn rijke voorraadschuren
Met nijver in den hof bijeengegaarden buit.

Tot Kâma's naad'rend feest verwelkomt haar gespelen
In teed're minnelust de dart'le maagdenrij.
Zoet klinkt der voog'len lied uit duizend held're kelen.
Maar, juiche ook heel natuur, wat vreugde baart ze mij?'

Doch ginds, naar 't verre land, waar nog de ontrouwe toefde,
Toog, door den wind gevoerd, het statig wolkenheer.
De vriend vernam wat leed der liefste ziel bedroefde;
En blijde prangt aan 't hart hem straks zijn gade weêr.

P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

Aanteekeningen.

Het dichtstukje, waarvan hier eene navolging naar het oorspronkelijk Sanskrit werd geleverd, strekke tot proeve van de tot dusver nog weinig of niet door ons besproken oud-Indische poëzie, met name van de erotische. Dat het juist onder de beste voortbrengselen der Indische dichters zou te rangschikken zijn, willen wij geenszins beweren; zeker zijn er betere tot ons gekomen, zoo als o.a. de werken van Kâlidâsa; maar de hier nagevolgde elegie heeft althans dit voor, dat zij kort is, terwijl de grootere uitgebreidheid der evenbedoelde gedichten den gewonen lezer vooralsnog van de kennisneming zou afschrikken. In de vorige eeuw zou voor 't overige het Ghatakarparam ook in 't Westen misschien nog al opgang gemaakt hebben, terwijl het ons thans alligt vrij onbeduidend en ietwat sentimenteel zal voorkomen; maar zijne waarde heeft het toch ook nog voor ons, in zoover het ons nader een eigenaardigen karaktertrek der Indische volken doet kennen, waarop met veel reden ook Alexander von Humboldt wijst: het diep gevoel voor natuurindrukken, waarvan nagenoeg al hunne dichtwerken de blijken dragen. Veel intusschen van wat den tegenwoordigen lezer in het medegedeelde stukje alligt mishaagt, worde op rekening van de onvolkomen navolging gesteld, waaraan we ons ook zeker niet gewaagd zouden hebben indien er eenige kans had bestaan dat een onzer Nederlandsche dichters dit of eenig ander Indisch dichtwerk eerlang tot voorwerp van behandeling zou kiezen.

De inhoud der elegie, - eene vrouw, die in den tijd waarin men pleegt op reis te gaan, te vergeefs haar echtgenoot of minnaar wacht, en aan de drijvende wolken hare klagt vertrouwt, - is te eenvoudig om eene nadere verklaring te behoeven. Alleen zij daarbij opgemerkt, dat het zelfde denkbeeld ten grondslag strekt aan Kâlidâsa's Mêghadoêta (de Wolk als Bode), schoon het daar de minnaar is, die een wolk tot gezant naar de te huis gebleven geliefde kiest.

Het opschrift, 't welk ‘Gebroken schaal’ beteekent, en hier eenvoudig behouden is omdat het stuk nu eenmaal onder dien naam bekend is geworden, staat in geenerlei verband tot den inhoud. Het is zamengesteld uit de beide laatste woorden der laatste strophe, waarin de dichter zich verbindt, water in een gebroken schaal of zeef te scheppen, indien een ander hem in kunstige versmaat en rijmen overwint. Wij hebben die laatste strophe uit de vertaling weggelaten, omdat ze tot niets anders dient dan om den indruk van het dichtstukje, voor zoover die nog eenigzins gunstig zijn mogt, ten eenemale te bederven. Evenzoo lieten wij de 16e en 18e strophe achterwege, omdat deze, met verschil alleen in de namen der boomen, slechts eene herhaling bevatten van 't geen met andere woorden reeds in de voorafgaande was gezegd.

Het Ghatakarparam werd door Chézy in fransch proza vertaald, en in 1828 in duitsche verzen door Dursch, die tevens het gedicht zelf met zijn oorspronkelijken, uitvoerigen commentaar benevens eene woordelijke latijnsche overzetting en eenige aanteekeningen in 't licht gaf. Later, in 1830, verscheen het nog eens in duitsche, rijmlooze verzen in Das alte Indiën van Bohlen. Al deze navolgingen zijn zeer vrij; slechts bij benadering soms herkent men daaruit het oorspronkelijke; maar ook de scholiast laat den dichter menigmaal vrij wat zeggen wat in den tekst òf in 't geheel niet staat, òf niet dan zeer vlugtig daarin is aangeduid. Hier en daar gelijkt het stuk dan ook wel eenigzins op Bach's eerste preludium, waarop Gounod zijne melodie schreef: wat men er soms van maakt, is dikwijls niet bepaald onjuist, maar men kon er, met behoud van de grondstemming, soms even goed iets anders van gemaakt hebben. De hier geleverde navolging onderscheidt zich in dit opzigt niet van de overige, schoon ze daarvan menigmaal evenzeer afwijkt als deze ook onderling verschillen.

De versmaat, in onze overzetting aangewend, is natuurlijk niet die van het Sanskrit, die voor navolging, althans wat het rijm betreft, volstrekt onvatbaar blijft. Hoe kunstig, of wil men, hoe gekunsteld dat rijm menigmaal is, kan alligt reeds uit een enkel voorbeeld blijken. In de tweede helft o.a. der 9^{e} strophe wordt het rijm gevormd door het woord ‘yâtjatê’ (wordt gevraagd) in het eerste half-vers, en door de drie woorden ‘priyâ tja tê’ (geliefde, en, van u) in het tweede. En doorgaans evenzoo in al de overige. De moeilijkheid van dergelijk rijm, alsmede die van den eigenaardigen versbouw, heeft natuurlijk nog al schade gebragt aan den eenvoud van het gedicht. Dursch heeft goed gevonden, in zijne navolging voor elke vier half-verzen van het Sanskrit, acht Duitsche te kiezen. Zijne voor 't overige fraaije overzetting lijdt daardoor aan noodelooze omslagtigheid. De navolging van Boh-

len zou in dit opzigt, schoon niet in andere, de voorkeur verdienen.

Een paar korte aanteekeningen ten slotte zijn welligt niet onnut voor het beter verstand van sommige in het gedicht voorkomende uitdrukkingen.

Str. 3. De slaap van Vishnoe, ook wel voorgesteld als rustend op de slang Ananta, is anders niet dan het gebruikelijk mythologiesch beeld voor den periodieken regentijd. In deze dagen (half Junij tot half October), welke meer dan de voorafgaande zeer heete tot reizen geschikt zijn, valt mede de bronstijd der olifanten. - Indra is de god van den hemel; zijn boog de regenboog.

Str. 6, 16, 18. Kâma en Kandarpa behooren tot de vele namen van den Indischen Amor.

Str. 9. Het meer van Mânasa is een heilig meer in den Himâlaya; vroeger meende men dat het de oorsprong van den Ganges was; doch ten onregte.

Str. 9, 10, 16. Dat de tjâtaka een vogel en de kadamba een boom is, zal men uit den tekst zelven wel reeds begrepen hebben.

Politiek overzicht.
- inleiding. -

UTRECHT, 25 December 1868.

Het zal voorzeker een merkwaardig jaar zijn, het jaar 1869.

In het verschiet een Concilie, waarop de Catholieke kerk al haar grieven tegen den modernen staat - en deze grieven zijn niet gering in aantal - zal vaststellen.

In het algemeen en overal een strijd tusschen het oude en het nieuwe; een strijd die ernstig, maar, zoo niet alle voorteekenen bedriegen, heftig zal gevoerd worden. Het zullen misschien nog meer inwendige worstelingen in de enkele staten zijn, dan een algemeene oorlog, hoewel ook de brandstoffen voor zulk een meer algemeenen gloed niet ontbreken. Doch dit is zeker, dat het voor vele politieke elementen a struggle for life zal zijn.

Het is alsof de verschillende natiën in dien strijd door hun beste hoofden zich zullen laten leiden. Bij de groote mogendheden van Europa, zoo niet bij allen dan toch bij velen, is wel de eigenaardigste minister, dien het land heeft aan te wijzen, aan het roer. Elk dier rijken speelt zijn beste kaart uit.

Wij begroeten als zoodanig in de eerste plaats Gladstone in Engeland. Hij heeft zijn plaats eerlijk verdiend. Het is een harde kamp geweest, dien hij tegen Disraeli heeft moeten verduren. In de hitte van het gevecht had het te dikwijls den schijn alsof de verschillende leuzen, die elk zich koos, slechts daarom door elk der partijen als beginselen werden vooropgesteld, omdat de zege of val

van zulk een beginsel tevens besliste over de partij zelve. Het was oogenschijnlijk de herhaling der historie van den graaf van Kildare. Hij stond voor den Raad van Hendrik VIII, beschuldigd als brandstichter van den kathedraal van Cashel. ‘Het is waar, ik heb het gedaan,’ sprak de graaf; ‘maar bij den Hemel, ik heb het alleen gedaan omdat ik dacht dat die vervloekte schurk, de aartsbisschop, daar binnen was.’ Zoo wilde het enkelen onzer dikwijls toeschijnen, alsof de Whigs slechts daarom de staatskerk van Ierland omver wilden werpen, omdat die snaak van een Disraeli binnen kerk en staat zich had genesteld. Doch nu de rookwolken van het geschut zijn weggetrokken, zien wij dat er werkelijk meer is verricht dan een vervangen van Disraeli door Gladstone; dat er werkelijk een stap voorwaarts is getreden. De atmosfeer is zuiverder geworden. De Tory-administratie van 1866-1868 was weder gebleken te zijn een repetitie van de zonderlinge wijze van regeren dier Tories in 1858-1859. Toen waren zij onder Derby en Disraeli aan het roer gekomen, omdat Palmerston, bij gelegenheid van den aanslag van Orsini op Napoleon III, eenigzins had willen toegeven aan de Fransche eischen, en de Engelsche wetten op de zamenzweringen tegen vreemde vorsten had willen verscherpen. De nationale trots was tegen die pressie van buiten opgekomen, en Palmerston had zijn plaats moeten ruimen aan Derby. Maar het bleek weldra dat het geen eerlijke regering was die der Tories. Slechts twee maatregelen kwamen tot stand, en die twee maatregelen werden op het initiatief der Whigs genomen en door de krachtige pogingen dier Whigs tot een goed einde gebracht. Het waren: de admissie der Joden in het parlement en de overdracht van het bestuur van Indië aan de koningin. Overigens bepaalden zich de Tories tot benoemingen, tot zwenkingen, laveeren hier en ginds. Gedrongen door de vroegere pogingen van Lord John Russell in 1852 en 1854 en door de krachtige impulsie van Bright in 1858 om een reform-bill te geven, gaf Disraeli iets ten beste dat Bright niet onaardig vergeleek met het diner dat een Spanjaard (naar men zegt) aan zijn gasten geeft, een klein beetje eten en een ontzettend groot tafelkleed. Het parlement verwierp het ontwerp en dadelijk waren de Tories gereed met een ontbinding. Want de Tories zijn onmiddellijk klaar met een dissolutie. Zij begrijpen niet dat dit uiterste middel met eenige be-

hoedzaamheid moet gehanteerd worden. Drie malen waren zij in onzen tijd aan het bestuur, driemaal was er ook ontbinding. Eerst in 1852 - toen in 1859 - en nu weder in 1868. Telkens is het hun echter mislukt. Doch loopen wij niet vooruit. Zij riepen een nieuw parlement in den zomer van 1859 in het leven, en dit nieuwe parlement riep onmiddellijk Palmerston als eersten minister. De Tories hadden niets uitgericht dan de geldmiddelen van den staat in wanorde gebragt. Gladstone, die met het jaar 1860 eerst waarlijk toont wat hij is, en die toen zijne waarlijk grootsche finantieele hervormingen, nedergelegd in zijn ongeëvenaarde budgetten, begint, heeft met deze woorden geconstateerd het finantieele beheer, waartoe het onder Disraeli in 1859 was gekomen: ‘terwijl tusschen 1842 en 1853 de vermeerdering van rijkdom der natie ongeveer telkens 12 pCt. en de vermeerdering van haar uitgaven 8¾ pCt. toenam - was in 1859 de vermeerdering van den rijkdom met 16½, maar die der staatsuitgaven met 58 pCt. geklommen.’

Wij slaan nu zes jaren over en in 1866 vinden wij de Tories weder aan het bestuur. De liberale partij was overmoedig geworden en had zich verdeeld. De Reform-bill door Gladstone in het Lagerhuis verdedigd, was gevallen, omdat een gedeelte der liberalen onder Lowe zich van Gladstone had afgescheiden. Door de bres had Disraeli zich binnengedrongen en had hij de regeringsbanken veroverd. Derby en Disraeli hadden nu op hunne beurt een reform-bill voorgedragen. Maar ziedaar, onmiddellijk was hun tactiek weder deze: inderdaad de tegenpartij te laten regeren. De Reform-bill, die dan ook in 1867 tot stand kwam, is inderdaad het werk van het parlement, en zij is des te vrijgeviger geworden, naarmate iedere partij als het ware telkens de andere poogde te overtroeven. De wet is in den waren zin van het woord een palimpsest. Het origineel van het schrift van Disraeli is geheel en al geradeerd, en daarboven is iets geheel nieuws geschreven. Gladstone en de zijnen dicteerden langzamerhand de bepalingen; vooral bleek dit met de bepalingen die de toepassing betroffen: de begrenzingen der kiesdistricten, de wijze van handelen bij gebleken kuiperij en omkooping. Ziende dat het Tory-gouvernement bijna lijdelijk volgde, begonnen de liberalen allerlei maatregelen voor te brengen en te doen aannemen, totdat Gladstone eindelijk begreep de ministers tot een grooten veldslag te moeten uitdagen, ten einde de positie te

marqueeren. Hij nam een denkbeeld op, dat hij in Maart 1865 in het parlement had geuit, namelijk dat de positie van de staatskerk in Ierland een valsche positie was, en bij de behandeling van het adres in November 1867 gaf hij te kennen, dat hij op dat terrein de Regering afwachtte. De Regering nam den handschoen op en den 10^{den} Maart 1868 hield graaf Mayo, namens de Regering, zijn speech over Ierland. De inhoud van die rede was, dat Disraeli iets voor Ierland wilde doen. Aan de Catholieken zou een universiteit gegeven worden en voorts zou meer gelijkstelling in het kerkelijke verkregen worden, door een opheffing der thans ter neder gedrukte kerk, niet door een vernietiging der rechten van de staatskerk - ‘a levelling up, not confiscation’. - Tegen die theorie plaatste Gladstone zijn stelling, dat de kerk in Ierland op moest houden een staatskerk te zijn. Men weet het einde; een woedende strijd met Disraeli begon, en 30 April 1868 werd de stelling van Gladstone als eerste zijner resoluties met 330 tegen 265 stemmen in het Lagerhuis aangenomen. Doch in Mei verklaarde Disraeli in het parlement dat de koningin het parlement zou ontbinden, zoodra de gang van zaken het zou veroorloven.

Want alles kon zoo spoedig ditmaal niet gaan. Het parlement dat nu ontbonden werd, was het laatste dat volgens de Reform-bill van 1830 was verkozen. Er moest voor het eerst gekozen worden overeenkomstig de nieuwe wet van 1867.

Den 17^{den} November 1868 hadden de verkiezingen - na eindelooze voorbereidingen - plaats. Het was een gansche staatsomwenteling die hier in volmaakten vredestijd werd volbracht. Geheel een groep van nieuwe kiezers - en daaronder vooral de arbeiders - werd tot de uitoefening van het kiesrecht toegelaten: en de conservatieven hoopten met hun stemmen hun voordeel te doen. Onder hun bestuur waren de nieuwe kiezers aan hun reeht gekomen. Doch die berekening, zoo zij ooit ernstig door Disraeli is gemaakt, faalde. De liberalen verkregen een meerderheid van 110 stemmen en de conservatieven hadden dus het spel geheel verloren. En wat het opmerkelijkst is, niets geschiedde van al datgene waarvoor men zich aan beide kanten eenigzins bevreesd had gemaakt. Lord Derby toch had de nieuwe Reform-bill volgens ieders meening juist gekarakteriseerd als a leap in the dark. Men was bang voor dit duistere: men vreesde dat allerlei uiterste elementen in dit parle-

ment zouden komen, die de oude tact en richting zouden verstoren. De uitkomst heeft bewezen hoe ijdel die vrees was. Wil men een verwijt aan dat nieuwe parlement maken, dan kan het juist dit zijn, dat het zulk een fatsoenlijk juste-milieu parlement is. Wij spreken er niet eens van, dat excentriciteiten als Charles Bradlaugh niet gekozen werden, dat geen enkele arbeiders-candidaat (zelfs niet een George Odger) er een plaats konden vinden: - maar wat te denken van de uitsluiting van John Stuart Mill: wat te zeggen van den val van Osborne, Milner Gibson, Austin en zelfs van Roebuck? De adepten der adullamieten werden meestal geweerd; mannen wie men verdacht te veel litteraire talenten te zijn, als Anthony Trollope, werden niet herkozen: in één woord, wij vinden zooveel mogelijk een parlement van hommes d'affaires: het parlement is waarlijk al te verstandig.

Zoo verstandig, - dat Disraëli onmiddellijk zijn ontslag aanbood, en het veld heeft overgelaten aan Gladstone. En zoo is dan Gladstone premier, omringd door het beste wat de liberalen in Engeland hebben aan te wijzen, en wel in de eerste plaats gesteund door Bright, wien een plaats in het kabinet is gegeven. Het is het kabinet, dat inderdaad reeds op het einde van 1865, na den dood van lord Palmerston, had moeten optreden. Toen schrikte men echter nog terug voor het idee van een Gladstone het premierschap te geven, en vroeg men den ouden Russell om het ministerie te leiden. Het was een politieke fout, waarmede de Tories weldra hun voordeel deden. - Gladstone heeft natuurlijk drie groote kwestiën voor zich: de kwestie der kerk, der finantiën en de houding tegenover het buitenland. Men achtte de kwestie der finantiën ook voor Engeland niet zonder gewicht, al heeft die kwestie geen onrustbarend karakter. Maar de Tories hebben, ouder gewoonte, het geld - zoo spaarzaam door Gladstone vroeger beheerd - op schromelijke wijze uitgegeven. Al wat gedurende 3 jaren was gewonnen op den weg van bezuiniging, was in twintig maanden door hen verteerd, zoo klaagde Gladstone in het parlement den 4^{den} Mei 1868. Bij zijne finantiëele begrooting van April 1868 was Disraëli gedwongen aan te raden een verhooging van 2/d. per pond van den income-tax, en bovendien moest hij op die verhoogde, doch later inkomende belasting anticipeeren door een millioen pond sterling voor een jaar te leenen. Gladstone heeft dus ook in dit opzicht weder een beteren

weg in te slaan. - Wat het buitenland aangaat, zoo is natuurlijk niets te voorspellen. Dit ééne is te constateeren, dat de leiding der buitenlandsche politiek in even goede handen blijft. Was zij bij de Tories in uitstekende handen onder lord Stanley - ook lord Clarendon, die nu weder optreedt, is een first-rate staatsman, die zijn sporen al lang verdiend heeft. Wat de buitenlandsche politiek in het algemeen betreft, herinneren wij alleen aan deze zeer eigenaardige bijzonderheid, dat den 26sten Maart 1868 door den liberalen afgevaardigde Mr. Otway een voorstel werd gedaan, oogenschijnlijk van weinig gewicht, om in de preambule van de mutiny-act eenige weinige woorden te schrappen. In die wet toch was tijdens de regering van George II in 1727 de bepaling gevoegd, dat een staand leger in Engeland noodig was - niet alleen voor de veiligheid van het koningrijk, zoo als er reeds geschreven stond - maar ook ‘for the balance of power in Europe’, met andere woorden: Engeland had een leger noodig om het staatkundig evenwicht in Europa te kunnen handhaven, als dit evenwicht verstoord was; Engeland had dus een continentale politiek. Mr. Otway nu wilde aan de continentale politiek van Engeland, door een eenvoudige schrapping der woorden: ‘for the balance of power’ voor goed een einde maken. Een discussie ontstond. Lord Elcho sprak met vuur om die woorden te behouden. De Tory-minister sir John Pakington berustte in eene weglating, wijl de woorden ‘meant so very little’, en de motie, waarbij een bepaald tijdperk in de Engelsche politiek theoretisch werd gesloten, werd aangenomen.

Terwijl dus Engeland met een nieuw ministerie het nieuwe jaar intreedt, heeft ook Frankrijks keizer andere staatsdienaren gekozen. De minister van buitenlandsche zaken, de Moustier, heeft zijn ontslag bekomen, even als Pinard, de minister van binnenlandsche zaken. Zij zijn vervangen de eerste door la Valette, de tweede door Forcade la Roquette. Haast zouden wij uit die optreding van den marquis de la Valette durven opmaken dat er iets gewichtigs met Frankrijk in het jaar 1869 moet gebeuren. Twee malen is la Valette's naam reeds verbonden geweest aan zeer gewichtige politieke momenten of liever phases van het systeem van Napoleon III. Wij hebben beide die phases vrij uitvoerig beschreven in onze politieke overzichten van 25 Februarij 1862 en 25 October 1866 en zullen ze dus hier slechts kortelijk in herinnering brengen. De eerste phase had betrek-

king tot de politiek, in acht te nemen tegenover den paus. Thouvenel, de flinke krachtige Thouvenel, was minister van buitenlandsche zaken, en la Valette was zijn ambassadeur te Rome. Thouvenel nu wilde de kwestie van Rome tot een solutie brengen. Hij richtte den 11^{den} Januarij 1862 een dépêche aan la Valette, waarbij hij dezen opdroeg nieuwe pogingen aan te wenden om een verzoening te bewerkstelligen tusschen het hof van Rome en het nieuwe régime in Italië. Wanneer de grondslagen van zulk een schikking door Rome konden worden vastgesteld, zou Frankrijk zijne krachtigste middelen aanwenden om ook door het kabinet van Turyn dat plan te doen aannemen. Rome moest nu éénmaal begrijpen, que l'hypothèse d'une restauration du passé n'était plus réalisable. - Dit is de krachtigste uiting die door Frankrijk in deze kwestie ooit is gedaan, en niet minder merkwaardig is het antwoord dat nu van wege den pauselijken stoel volgde. Het is vervat in de dépêche van la Valette aan Thouvenel van den 18^{den} Januarij 1862. De Fransche gezant verhaalde daarin, hoe hij een onderhoud met den kardinaal-secretaris Antonelli had verkregen, en hoe deze de meest bepaalde weigering had uitgesproken, om zich met het kabinet van Turyn op eenigen grondslag, welke ook, te verstaan. ‘Nooit zullen wij vrede sluiten met die roovers. Eene transactie op dit terrein is onmogelijk’, en de kardinaal liet daarop voorts die merkwaardige woorden volgen, die ook voor de toekomst alle hoop op schikking ontnamen: ‘De Heilige vader bij zijne verheffing, de kardinalen bij hunne benoeming, verbinden zich bij eede nooit iets van het grondgebied van de kerk af te staan. De paus zal dus geen concessie van dien aard doen; een conclave zou het recht daartoe niet hebben; een nieuwe paus zou het mede niet kunnen doen; en zijn opvolgers, eeuw in eeuw uit, zouden evenmin vrij zijn zulks te onderstaan.’ Voorts werd verzekerd dat de paus geen verzoening met Italië van noode heeft. ‘Het is niet waar dat er oneenigheid bestaat tusschen Italië en den Heiligen vader. Zoo de paus met het kabinet van Turyn gebroken heeft, zoo staat hij op den uitmuntendsten voet met Italië. Zelf Italiaan en de eerste der Italianen, lijdt hij onder het lijden van zijn land en deelt hij met smart in de wreede beproevingen die de Italiaansche kerk treffen.’

Deze merkwaardige en alles afsnijdende dépêche teekende de positie van Frankrijk en Rome goed af. Het werd een keerpunt voor

de Fransche politiek tegenover Rome. Theuvenel bleef niet lang meer minister en ook la Valette werd tot andere functiën geroepen; maar wat ook later gebeurd zij, het blijft een feit dat die twee staatslieden toen ten minste een solutie hebben beproefd, en het flinkste woord in de kwestie hebben uitgesproken. - De tweede gelegenheid waarbij la Valette's naam in de buitenlandsche politiek een geduchten klank kreeg, was in 1866, na het sluiten van den vrede van Praag, waarbij Pruissen het verbazend overwicht over Duitschland kreeg. Een groote onrust was in Frankrijk ten gevolge van die overwinning van Pruissen ontstaan. ‘Hannibal ante portas’ werd de kreet. Zou de Duitsche eenheid zich vestigen met de snelheid en kracht waarmede een kanonskogel door de lucht snort? En zou Frankrijk gedoogen dat rustig zulk een groot Duitsch rijk zich aan zijn grenzen vestigde? Het was blijkbaar dat die ideeën der oude politiek van Frankrijk wakker werden, eene politiek gegrond op het kwasi-beginsel dat Frankrijk alleen dán machtig kon zijn, wanneer haar omringende naburen zooveel mogelijk verdeeld en zwak waren. Die politiek was wel is waar door Frankrijks keizer verlaten, toen hij medewerkte om de éénheid van Italië in het leven te roepen, maar zou nu Frankrijk ten tweeden male zulk een ruime opvatting van het staatsleven, zulk een milde toepassing van de leer der nationaliteiten huldigen? Het scheen twijfelachtig. Drouin de L'huys, de toenmalige minister van buitenlandsche zaken, geheel opgevoed in Orleanistische traditiën, wankelde. Kleine diplomatische schermutselingen begonnen reeds, toen eensklaps de tijding trof dat Drouin de L'huys zijn ontslag had bekomen, en dat interimistisch la Valette de politiek van Napoleon III ook in de Duitsche kwestie zou bloot leggen. De uiterst merkwaardige circulaire van 16 September 1866 is door hem onderteekend. Eene volledige erkenning van de vergrooting van Pruissen werd daarin gevonden. Al de redenen werden opgesomd die het voor Frankrijk - in Frankrijks belang - wenschelijk maakt dat Pruissen zich op den eenmaal aangenomen weg consolideerde. In de eerste plaats geldt de regel: L'empereur ne croit pas que la grandeur d'un pays dépende de l'affaiblissement des peuples qui l'entourent, et ne voit de veritable équilibre que dans les aveux satisfaits des nations de l'Europe. Gulden woorden, die slechts voor de kleinere staten hun kostbare waarde verloren, toen men in dezelfde circulaire de gedachte las dat de kleinere staten hun tijd

hadden gehad. Une puissance irrésistible - faut il le regretter? - pousse les peuples à se réunir en grandes agglomérations, en faisant disparaître les Etats secondaires. Cette tendance nait du désir d'assurer aux intérêts généraux des garanties plus efficaces. Peut être est elle inspirée par une sorte de prévision providentielle des destinées du monde. Tandis que les anciennes populations du continent, dans leurs territoires restreints, ne s'accroissent qu'avec une certaine lenteur, la Russie et la république des Etats-Unis d'Amérique peuvent, avant un siècle, compter chacune cent millions d'hommes. Quoique les progrès de ces deux grands empires ne soient pas pour nous un sujet d'inquiétude, et qu'au contraire nous applaudissions à leurs généreux efforts en faveur des races opprimées, il est de l'intérêt prévoyant des nations du centre européen de ne point rester morcelées en tant d'Etats divers sans force et sans esprit public. Dus tegen Rusland? ..... Want America zal wel met de haren er bijgesleept zijn. Hoe het zij, la Valette had wederom zijn naam verbonden aan een zeer marquante uiting van het keizerrijk, en zijn optreden doet dus reeds van zelf vermoeden dat wellicht verrassende wendingen op handen zijn; hij is bovendien de minister van binnenlandsche zaken geweest, onder wiens bestuur de meer liberale wetten op de drukpers en op het recht van vereeniging zijn tot stand gekomen; in één woord, hij is een van de weinige knappe mannen die het tweede keizerrijk bezit, en dat rechtvaardigt als hij op het gebied der politiek des bonnes fortunes heeft.

> Voilà ce que l'on dit de lui
> Dans la gazette de Hollande.

Pruissen behoeft met geen nieuw ministerie het jaar 1869 in te treden. Toch is de oude minister er altijd even nieuw. Nu vooral, nu Bismarck na lange ongesteldheid weder de koorden der regering in handen heeft genomen. Meer dan ooit komt de vraag op, of Bismarck reeds zijn laatste woord gesproken heeft? Zal hij, die op het slagveld van Bohemen een vrede dicteerde, waarbij zoowel aan den staat als aan de maatschappij nieuwe ontwikkeling werd gegeven, zich steeds met de reactionnaire elementen van zijn land blijven verbinden? Het is een eenig schouwspel geweest, een minister die te midden van het kanongebulder regelen stelt voor het leggen van spoorwegen, het inrichten van tarieven, het vormen van

debouchés voor handel en industrie, het vestigen van de vrijheid van verkeer en van arbeid: - en zal dezelfde man die dat deed, zich blijven keeren tegen hen die toch eigenlijk de meest levenwekkende elementen vertegenwoordigen? Zal hij blijven weigeren zich in contact te stellen met de levenskrachten van het volk?

Het jaar 1868 heeft voor het eerst een vol licht op den oorlog van het jaar 1866 geworpen, door het openbaar worden in de maand Julij van de onberekenbaar gewichtige dépêche van graaf Usedom aan la Marmora bij het uitbreken van den oorlog. Het werd nu duidelijk dat als Italië maar gedurfd had, als het slechts ingegaan was op de stoute plannen van von Bismarck, de toestand van Europa nog een gansch andere zou geworden zijn, dan zij reeds nu is. Pruissen sloeg in die nota aan Italië voor, den oorlog à fond te behandelen, zich niet op te houden met de vestingen die Lombardije bedreigden, maar altijd voorwaarts met haar leger op te trekken, tot in het hart van Oostenrijk, tot Weenen. Van zijn kant zou Pruissen ook naar Weenen zijn troepen richten en ondertusschen zou aan de beide legers de coöperatie op een gemeenzaam terrein verzekerd zijn, en wel in Hongarije. Aan de oostkust van de Adriatische zee toch zou een sterke expeditie door vrijwilligers uit Italië en uit alle natiën gevormd worden, en dit corps zou onder de bevelen van Garibaldi gesteld worden. Dit corps nu zou oprukken naar Hongarije. Volgens Pruissen's opgaven zouden de Slaven en Hongaren dit leger als een bevriend leger ontvangen; de Croatische en Hongaarsche regimenten zouden daartegen niet willen strijden. Van uit de grenzen van Silesië zou Pruissen een zoo talrijk mogelijk vrijwillige legerschaar, uit Slavische elementen zamengesteld, mede naar Hongarije doen trekken, en de Pruissische en Italiaansche legers zouden zoo bij hun aanval op Weenen gedekt zijn. Pruissen zou de helft van de kosten voor al die vrijwillige scharen ook uit Italië dragen. - Men ziet het dat Bismarek zoo èn Garibaldi èn Hongarije als het ware ontketende, om te zamen met deze revolutionnaire elementen de zaak der legitimiteit, vertegenwoordigd door Oostenrijk en het clericale element, ten val te brengen.

Waarlijk als zulk een weg gevolgd was, zou Italië wellicht niet meer met een Romeinsche kwestie zich hebben behoeven te folteren, en zou Duitschland het probleem van de Mainlinie wellicht met één slag reeds overwonnen hebben. Wantduidelijk is het gewor-

den, dat het sluiten van den vrede van Praag, met bepaling van de Mainlinie als grens voor Noord-Duitschland, slechts een reserve van Bismarck is geweest, een zeker iets waarmede men zich vergenoegde omdat het meerdere door de schuld van Italië niet te krijgen was. - Helderder en helderder wordt het ook allengs aan velen, dat Bismarck toch eigenlijk niet de man van het verleden is; in vele opzichten dient hij den vooruitgang, wel is waar niet uit liefde voor de vrijheid, maar uit politiek instinct. De nationaalliberale partij in Duitschland vergeeft hem zooveel, omdat het haar gebleken is welk eene moeite hij met zijn koning heeft. Dat die goede oude koning reeds door toedoen van Bismarck de politiek heeft opgegrepen op het punt waar Frederik de Groote ze had moeten laten vallen, is reeds zulk eene overwinning, dat men den premier niet dadelijk lastig wil vallen, wanneer hij den koning zijn overige ministers niet kan ontwringen. De koning beschouwt die ministers als een oud edelman zijn kamerdienaren. Ze zijn vergrijsd in zijn dienst; hij kan hen immers niet wegjagen. Wanneer men den koning duidelijk maakt dat deze of gene minister het volk, zonder nut voor de kroon, verbittert; dat de minister niet alleen een plaag voor het land, maar ongeschikt en traag is, zoo antwoordt de koning, dat de dienst van dien man hem niet mishaagt, en dat hij er aan gewoon is met dien man te werken. Wanneer men dan volhoudt, klaagt de koning dat men hem, den zeventigjarigen, van een trouw dienaar wil scheiden; - en wanneer men zijn plan toch niet laat varen, wordt de koning boos. - Poog dan eens parlementair te regeren onder zulk een vorst! Toch heeft Bismarck reeds veel verkregen, dat hij den vriend des konings, den bepaald feodalen reactionnairen graaf zur Lippe, heeft ter zijde geschoven. Het volk - zoo schijnt zijn verzoek te zijn - moge nog slechts een wijl genoegen nemen met de anderen, en zelfs voor de bittere woorden, die nu reeds Leonhardt zich liet ontvallen, een wijl de ooren sluiten.

Want zoolang de koning leeft, kan de vooruitgang alleen plaats vinden onder streng conservatieve en monarchale vormen. De soldatenstok moet voor veel dingen de hefboom zijn. Autoriteit en geen majoriteit moet nog altijd de leuze blijven. Het zou verachtelijk voor een Hohenzollern zijn te doen wat het volk hem inspireerde, en niet te ontkennen is het, dat de persoonlijkheid van von Bismarck, hoezeer

zijn verstand een breederen weg verkiest, zich het liefst in de vormen van 't ancien regime plooit. Hij is van den eenen kant te veel een zoon der jonkers uit Brandenburg; van den anderen kant zit er veel te veel de stof van een revolutionnair in. Den gelijkmatigen, vasten, voor allen denzelfden gang van een wet weet hij niet te eerbiedigen. Hij voert altijd persoonlijke politiek, terwijl het meesterstuk van Cavour juist dit was, dat hij het wist te doen voorkomen alsof hij alleen de politiek der Italianen volvoerde. Doch dat zijn werk - hoe persoonlijk een kleur het ook heeft gekregen - iets beteekent, blijkt het best daaruit, dat als hij morgen kwam te sterven, toch geen oogenblik het bestaan van zijn werk in gevaar zou zijn. Het heeft onmiddellijk het karakter van duurzaamheid gekregen.

En daarom blijft Bismarck met zijn dualistische persoonlijkheid - een verbond tusschen het nationale idee en het aristocratisch element - voor de politiek der XIXe eeuw ‘a representative man.’

Of ooit von Beust zulk een ‘representative man’ wordt, moet de tijd nog leeren. De geschiedenis teekent tot nu toe slechts van hem op, dat hij echt diplomatisch door alle moeijelijkheden weet heen te glijden en Oostenrijk vooreerst weder in den zadel heeft gezet. De moeijelijkheden beginnen echter zich op te hoopen nu ook de Oostersche kwestie weder een kwestie wordt. Het is alsof het Zuiden van Europa geheel en al uit zijn oude voegen moet worden gelicht. Nauwelijks heeft de revolutie aan Italië een ander aanzien gegeven, of ook Griekenland begint weder zijn droom van een grooten eerbied, of ook Spanje heft zich op. De staatslieden behoeven niet eens luidruchtig nieuwe wegen in te slaan; de volken gaan hen voor.

Wie ook eenigzins luidruchtig het nieuwe jaar ingaat, de aanstaande president van het luidruchtigste volk der wereld zeker niet. Grant heeft door zwijgenden tact zijn plaats gewonnen. In dubbelen zin past op hem de lofspraak van den soldaat door den braven Trim geuit. Ze disputeeren weder, Uncle Toby en zijn korporaal, over den voorrang van het leger boven de burgerlijke betrekkingen. Ditmaal gaat echter Trim zelfs voor uncle Toby te ver. A soldier - said my uncle Toby, interrupting the Corporal, is not more exempt from saying a foolish thing, Trim, than a man of letters. - ‘BUT NOT SO OFTEN an please your honour’, replied the Corporal. My uncle Toby gave a nod.

En zoo staan al die staatslieden - zwijgend of oreerend of depèches concipieerend - te wachten op het nieuwe jaar dat komen zal. Zij luisteren of de plechtige klokslag, waarmede het oude jaar 1868 ten grave wordt gebracht, haast weerklinkt. Het eeuwig gelijkmatig tikken van het werelduurwerk wordt een oogenblik, een onmerkbaar oogenblik, afgebroken. De doffe slagen van het laatste uur van het jaar 1868 krijgen haast een geaccentueerden toon, luider en luider:

Heu! Heu! nos miseros quam totus homuncio nîl est!

H.P.G. QUACK.

Bibliographisch album.

De vrije volksschool. Redevoering naar aanleiding van het mandement der Bisschoppen, door Mr. C.W. Opzoomer. Amsterdam, J.H. Gebhard & Co., 1868.

De Heer Opzoomer heeft hier een goed en schoon woord gesproken: een woord op zijn pas; een woord dat reeds weêklank gevondən heeft en nog meer vinden zal. Het ernstig onderwerp zijner rede eischt de levendige belangstelling van het verlichte en denkende publiek. De meesterlijke vorm, de helderheid van voorstelling, de juistheid der gedachte, de warmte des gevoels, die u uit de rede toespreken, moeten ook den onverschilligen - haast had ik gezegd den onwilligen - lezer aantrekken en boeien.

De Heer Opzoomer waarschuwt in ernstige, waardige taal voor de gevaren die niet alleen de volksschool, maar in haar ons geheel maatschappelijk bestaan, verlichting, beschaving en wetenschap bedreigen; en hij roept ons op, om den strijd, waartoe men ons uitdaagt, met kracht en moed te aanvaarden.

> ‘Donkere tijden,’ zegt hij, ‘donkere tijden zie ik te gemoet. Niet dagen, maar jaren van strijd zijn voor de deur. Meent niet, dat ik het oog op dien krijg heb, die ieder voorjaar en ieder najaar tusschen Frankrijk en Pruissen dreigt uit te barsten, en wiens bestendig dreigen misschen meer kwaad sticht en alle weldadige krachten der maatschappij meer verlamt, dan zijn werkelijkheid het ooit zou kunnen doen.....
> Neen, het is een geheel andere strijd, waarop mijn oog gerigt is. Het is een strijd, niet om de ongeschondenheid van een land, niet om de volle onafhankelijkheid en zelfstandigheid van een volk, maar om de edelste goederen der menschheid, om al wat ons dierbaar is, om alles wat door de inspanning van eeuwen, wat uit al het lijden en al de gruwelen van den revolutietijd verworven is,

> om onze geheele moderne maatschappij. Het is de strijd tusschen het oude en het nieuwe op ieder gebied, tusschen de beschaving en het regt der middeleeuwen en de beschaving en het regt der negentiende eeuw, tusschen het voortbouwen op den pas gelegden grondslag en het herstellen van het gesloopte gebouw, tusschen voortdurende reformatie en restauratie. Tot dien strijd worden alle volken, niet alleen die van ons werelddeel, opgeroepen. Ook ons vaderland kan er zich niet aan onttrekken, kan niet onzijdig blijven. Mogt het voor veertig jaren nog mogelijk schijnen, toen men op onzen bodem elkaar het woord kon toeroepen: Vrede, en geen gevaar! toen eensgezindheid alle vroegere partijschap had vervangen, en verdraagzaamheid en gematigdheid aller meest geliefde leus scheen, thans is het anders geworden. En werd nog voor een twaalftal jaren de fakkel slechts door een kleine partij gezwaaid, die wel veel geflikker kon veroorzaken, maar geen fellen brand kon stichten, thans is het anders geworden. Een magtiger partij zwaait den fakkel, en vroeger alleen in stilte werkzaam is zij thans, begunstigd door de omstandigheden, openlijk en ruiterlijk in het veld verschenen. De strijd is niet langer te vermijden, want de oorlogsverklaring is reeds geteekend en uitgevaardigd.
> Die oorlogsverklaring tegen de moderne maatschappij lees ik in den brief, door den aartsbisschop en de bisschoppen van Nederland aan hun gemeente geschreven.'

Hij wijst op het veelbeteekenend karakter van het mandement der bisschoppen, dat heel wat anders is dan (misschien zijn er, die ons dit eerlang zullen willen doen gelooven) eene loutere bespiegeling.

> 'Het mandement is bij uitnemendheid praktisch; alleen wat te bereiken is moet gezocht worden. De gemengde of staatsschool, waar het kerkgezag, aan het gezag van den staat onderworpen, en door dit gezag van alle inmenging uitgesloten, niet zeker kan zijn van den geest der onderrigting, moet geduld, zelfs bezocht worden, waar men over niets anders kan beschikken, en altijd onder die voorwaarde, dat er niets geleerd worde "in strijd met de godsdienst en zedeleer", en wel naar het oordeel niet der wettige magt, door den staat zelf met het schooltoezigt belast, maar alleen van "de plaatselijke geestelijken", die natuurlijk in een zoo vast georganiseerd lichaam aan hunne opperhoofden onbepaald onderworpen zijn. Maar in ieder geval, het doel blijft de zuiver Katholieke school, zorgvuldig afgesloten van "het ongeloof dat buiten de Katholieke kerk dagelijks veld wint", en van "de verderfelijke beginselen, die overal verwoestend om zich heen grijpen."'

> ‘Gij ziet, het is - zooals zich van verstandige mannen verwachten liet - om den wortel te doen. In de plaats der gemengde school moet de Katholieke school komen; de rest komt dan van zelf. Natuurlijk voor de Katholieke jeugd alleen. Het komt vooreerst niet in den zin verder te gaan.’

Maar hij wijst er verder op, hoe de bisschoppen in hun streven hulp vinden van eene zijde, van waar zij die vóór twintig, dertig jaren zeker niet verwacht zouden hebben, maar eene hulp, die hún daarom niet minder welkom is. En hij verklaart het bij den eersten oogopslag verbazende verschijnsel zeer juist hieruit, dat beide partijen - hoe ook onderling vijandig - door één beginsel gedreven worden, namelijk dit: *dat de school dienstbaar moet zijn aan de kerk*.

> ‘Vandaar dat het streven der hooge kerkvoogden een steun moet vinden bij die Protestanten, die evenals zij het beginsel huldigen: de school moet dienstbaar zijn aan de kerk. Of men de school geroepen acht, tot grondige Katholieke, dan wel tot grondige Protestantsche of Gereformeerde godsdienstigheid en deugd te vormen, kan in de regtsvoorstelling geen verschil maken. De een zoowel als de ander moet aandringen op scheiding, niet op vermenging van onderwijs, op confessioneele scholen in plaats van staatsscholen, op toezigt van de kerk en niet van den staat. Zoo wordt het dan ook in ons vaderland goed begrepen. De verhouding der partijen is geheel anders dan zij vijftien jaar geleden was. Die ijverige Protestantsche partij, die zich nog liever de confessioneele dan wel de orthodoxe noemt, en die in '53 er in zoo felle woede over ontstak, al droeg ze het dan na den val van den gehaten minister ook nog zoo geduldig, dat de Paus in de regeling zijner kerk onafhankelijk zou zijn van den staat, moet thans ten opzigte der school met de bisschoppen gemeene zaak maken. In hare scholen zal zij heel wat anders leeren dan er in de Katholieke geleerd wordt; met kracht en overtuiging zal zij er niet alleen het Ultramontanisme, maar ook het geheele Roomsche dogma bestrijden, en het met den Heidelbergschen katechismus harer jeugd blijven inprenten, dat de Paapsche mis “in den grond anders niet is dan een verloochening der eenige offerande en des lijdens van Jezus Christus en een vervloekte afgoderij.” Zij stelt er juist den hoogsten prijs op, dat ongehinderd te kunnen doen, gelijk de Katholieke kerkvoogden er den hoogsten prijs op stellen, door het lager onderwijs “de beginselen van hun heilig geloof, echt Katholieke geest en gezindheid”, nog buiten de “ware Christelijke deugd”,

> waarvan immers ook de schoolwet spreekt, “diep en vast in de harten der opgroeijende Katholieken te doen wortelen.” Die vrijheid en dat uitzigt te genieten, dat is het juist, waarom beiden met denzelfden onvermoeiden ijver op afscheiding, op sektescholen aandringen; om elkaar eens te heviger te kunnen bestrijden, staan zij thans voor een oogenblik, en teregt, met elkander in hetzelfde gelid.’

Zoo is het punt, waarom de groote strijd onzer dagen zich beweegt, juist en scherp aangewezen. En zoo is ook de vaan omhoog geheven, waaronder wij ons hebben te scharen, beginsel tegen beginsel gesteld.

> ‘Het is van het grootste belang, het ware, het eenige beginsel, waarvan in dezen strijd alles zal blijven afhangen, hier naauwkeurig vast te stellen en volkomen duidelijk uit te spreken. Moge men wat nu eens den naam van moderne theologie pleegt te dragen goedkeuren of veroordeelen, voor den strijd over het volksonderwijs gaat ons dit verschil van meening niet aan. Dat is het groote beginsel, waaraan wij ons moeten houden: de school mag niet dienstbaar zijn aan de kerk, noch aan eenig kerkgenootschap, noch aan eenige kerkelijke partij, maar alleen en uitsluitend aan de waarheid, aan de verlichting des volks. Dat moet in den kamp, dien wij tegengaan, het wachtwoord zijn, waaraan wij elkander herkennen. De confessioneelen van alle rigtingen, Katholiek of Protestant, voeren deze leus: de school is om de kerk, om de godsdienst. Onze leus daarentegen is: de school is om de kennis, om het licht onder het volk te verbreiden, dat de wetenschap heeft ontstoken.’

Ik behoef niet meer af te schrijven om den geest der redevoering te doen kennen. Wat er verder volgt is de breede ontwikkeling van het antagonisme tusschen ‘de kerk’, die heerschen wil, ook over de wetenschap, en ‘de wetenschap’, die vrij wil en moet zijn van elk gezag, ook van dat der kerk.

Dat antagonisme wordt uit de geschiedenis bewezen, en op onomstootelijke gronden bewezen, al willen de kerkelijken het soms verbergen, al trachten zelfs de bisschoppen in hun mandement het te ontkennen[1]. Het wordt vooral bewezen uit de geschiedenis van

1 Reeds is er elders op gewezen, hoe de Heer Opzoomer het mandement op eene *onjuiste* aanhaling eener plaats van Macaulay betrapt; een citaat, mag hij met volle recht zeggen, ‘den bisschoppen ter kwader ure tot hun eigen schade uit de pen gevloeid.’

den tijd sedert 1815, den tijd der ‘restauratie’, uit het herstel van de orde der Jesuïten door Pius VII, uit de encyclica van 1832 van Gregorius XVI, uit den syllabus van 1864 van Pius IX, dat arsenaal vol van wapenen tegen elke vrijheid niet alleen, maar tegen het gezag zelf van den staat, die de vrijheden des volks en zijne eigen rechten tegenover de heerschappij der kerk verdedigt. Hij toont aan, hoe dat antagonisme er zal zijn zoolang de kerk consequent is, en zich openbaren moet, zoo dikwijls zij haar bedoeling openlijk uitspreekt. Hij herinnert, hoe dit waar is van elke kerk, niet alleen van die wier zichtbaar hoofd te Rome zetelt, maar ook van de Protestantsche, vooral wanneer deze zich laat beheerschen door eene partij, die ‘in haar manieren volkomen Roomsch is’.

> ‘In haar manieren, zeg ik, niet in haar dogmatiek. Een onroomsche, een anti-roomsche dogmatiek zelfs heeft ze in haar hoofd, maar des te dieper zitten de beginselen van het Pausdom haar in het hart. Zij is even vaardig in het gevolgen trekken, in het veroordeelen en vervolgen. Zij werpt even behendig waarheden en dwalingen, wat velen leeren en wat schier niemand leert door elkaar, om het dan vereenigd te kunnen vonnissen, en de onjuistheid van het eene vonnis met de juistheid van het andere te kunnen bedekken. Zij roept even luide: ik alleen heb de waarheid; bij mij alleen is Christendom, is godsdienst te vinden; buiten mij is enkel Godverzaking en menschenvergoding. Zij is even bekrompen in het trekken harer grenslijn, en predikanten en hoogleeraren, die gisteren nog haar banierdragers schenen te zijn, ontgaan reeds heden haar verkettering niet meer. Zij is even belust op restauratie, even vijandig aan de moderne maatschappij en aan de moderne beschaving. Waar zij trouw blijft aan hare leer van het goddelijke schriftgezag, legt zij de vrijheid der wetenschap niet alleen aan banden, maar komt zelfs terug op hetgeen sints lang toegegeven scheen, en verzekert ons met den braven en eerlijken Berlijnschen prediker. “Ja, ik beweer met den Bijbel, dat de aarde stilstaat en de zon zich om haar heen beweegt; ik ken geen andere wereldbeschouwing als die der heilige Schrift.’

En dan besluit hij met dit flink, opwekkend en bemoedigend woord:

> ‘Aan zulk een partij, of aan welk een partij dan ook, het onderwijs, of maar het toezigt op het onderwijs op te dragen, wie kan het redelijk achten? Onderwijs onderstelt wetenschap. Het is niets anders dan hare mededeeling, hare verbreiding onder het volk.

> Maar wetenschap onderstelt vrijheid. Slechts als zij vrij is kan zij bloeijen. Een onderzoek, dat niet vrij is, is geen onderzoek. Wie zoekt naar hetgeen hij reeds heeft? Wie tracht nog te leeren kennen wat hij reeds weet, wat hij zelfs van God weet? Maar juist die vrijheid kan geen der bestaande kerken verleenen. Zoo worde zij dan gehandhaafd door een andere magt, die de strijdende kerken in hetzelfde land vereenigt, door den staat. Een fellen strijd zal die handhaving kosten. Maar onbevreesd gaan wij hem te gemoet. Wij verblijden ons, dat wij het zoo goed weten, met wie en waarom hij te voeren is, en dat aan geen bijleggen van het geschil, aan geen verzoening te denken valt, maar alleen aan nederlaag of zegepraal. Wij zijn niet bezorgd voor de toekomst. Alleen op de ongunstige teekenen des tijds heb ik u gewezen, maar het ontbreekt ook niet aan gunstige. Vrolijk wappert de vlag van het gebouw der confessioneelen, in de kerk van Rome en daarbuiten, maar in het gebouw zelf wordt de vastheid der grondslagen betwijfeld. Hoe grooter de aanmatiging wordt, des te grooter ook het verzet. De oogen zijn open, en wij kennen onze taak en wij staan op onzen post. De zaak der waarheid en der vrijheid heeft dreigender gevaren getrotseerd. Al de magt der duisternis kon het licht der zestiende eeuw niet uitdooven, nog minder zal zij het licht uitblazen der negentiende eeuw.’

Een woord op zijn pas noemde ik de rede van den Heer Opzoomer. Wil dit zeggen, dat de zaak, waarover zij handelt, iets nieuws is, dat de strijd, waarop hij ons voorbereidt, van heden of morgen zal dagteekenen? Geenszins. De historische herinneringen zelve, waarop ik zoo even verwees, zouden het logenstraffen. Het is de oude, reeds sedert onheugelijken tijd gevoerde kamp tusschen kerkgezag en vrijheid, die zich thans bij ons, na een tijdlang gerust te hebben, met nieuwe kracht verheft.

De oude strijd: ook bij ons. Al schrijven wij haast 1869, er leven nog genoeg in ons midden, die zich 1842 herinneren. Ook toen werden dezelfde klachten, dezelfde eischen van de kerk vernomen, al brachten de omstandigheden mede, dat zij eenigszins anders waren ingekleed, al is er dit opmerkelijk verschil, dat toen de opkomende orthodoxie in de Hervormde kerk nog maar schuchter en aarzelend met den stouteren toon der Roomsche instemde, terwijl

thans de confessioneelen in de Protestantsche kerk den hoogsten toon voeren en de Roomsche clerus hen als tweede partij krachtig steunt. Het is de oude strijd, in die dagen zoo meesterlijk geteekend in P. van Limburg Brouwer's *Leesgezelschap van Diepenbeek*, zóó waar, zóó treffend, zoo frisch, dat het ons nu bij de herlezing is, of het gisteren pas geschreven ware. Wilt gij een staaltje?

> ‘De pastoor streek zich al lagchend de gladde en glanzige kin, en hervatte: Gij moet dan weten, mijn waarde heer, dat 'er reeds lang klagten gevallen zijn wegens het onderwijs op de scholen. Dat onderwijs staat onder het toezigt der regering; maar daar in onze grondwet tot beginsel aangenomen is om alle godsdienstige gezindten gelijke bescherming te verleenen, zoo beweert men, dat daarvan het gevolg is dat men 'er geen eene beschermt, en dat men het, bij het onderwijs, aan het toeval, aan de gezindheid van den leermeester, aan de boeken, die men gebruikt, overlaat, welke denkbeelden der jeugd worden ingeprent. Het onderwijs, zegt men, heeft van de zijde van den godsdienst beschouwd, geen kleur, en de beste scholen zijn dan nog, waar men in 't geheel van den godsdienst niet spreekt.
> Ik, voor mij, stel mij geene partij, maar ik begrijp toch ook, dat men den jongen kinderen in de eerste plaats godsdienstige denkbeelden moet inprenten, en dat een geu..... ik wil zeggen een gereformeerde schoolmeester niet godsdienstig onderrigt kan geven aan roomsche kinderen. Daarom dus wilde men afzonderlijke scholen hebben; en niet alleen wij, maar ook van uwe zijde heeft menigeen dat begeerd. Wij verlangen roomsche scholen, met roomsche meesters. Velen van uwe kerk verlangen gereformeerde scholen, waar uwe gereformeerde begrippen aan de kinderen ingeprent worden; zoo ook luthersche en doopsgezinde, en wie 'er al meer zijn. - Welnu, zeide kapitein van Berkel, die met groote aandacht had zitten luisteren, en waarom zou dat niet? Dat vind ik een excellent idee. Godsdienst moet aan de kinderen toch geleerd worden: en tegenwoordig, heb ik wel eens gehoord, zit 'er dat maar dunnetjes op, in onze scholen. Waarom heeft men dat niet al lang zoo ingerigt? - Dat kan niet, hervatte de pastoor, zoolang het onderwijs onder het opzigt van het gouvernement blijft, zoolang het gouvernement schoolcommissiën en schoolopzieners aanstelt, de schoolmeesters laat examineren en certificaten afgeeft. Om dus dat idee te bewerkstelligen moet eerst het onderwijs vrij zijn. Vrijheid van onderwijs is buitendien een zeer billijke eisch.... - Vrijheid, riep hier de kapitein, terwijl hij een lange teug aan zijne pijp deed, en een digte wolk rook met kracht uitblies, vrijheid! Aha, zijn we

> daar weer! Nu vat ik de kneep. En wil ik u nu eens wat zeggen pastoor? Nu geef ik voor uw gansche idee geen spoog water. Zeer verpligt, pastoor, wij zullen 'er geen gebruik van maken. In die kerk wordt geen dienst gedaan, man. Vrijheid! Ja wel, ieder den baas spelen! Begrepen! Ik houde 't met de subordinatie. Maar à propos, hoe komt gij lieden, die u altijd zoo op uwe disciplien en subordinatie beroemt, hoe komt gij nu zoo in eens weêr voor de vrijheid?'
> 'Hier keek de pastoor in zijn glaasje, als of 'er een vlieg in gevallen was, terwijl hij langzaam zeide: Dat is te zeggen.... vrijheid... voor... - Ja wel, hervatte de kapitein, niet weinig verheugd dat hij een' man die latijn verstond (zooals hij ten minste dacht) over boord gezeild had, ja wel, vrijheid voor u zelven! En hiermede zette hij, luidkeels lagchende, het glaasje, dat hij reeds bijna aan de lippen gebragt had, weder op de tafel. - Vrijheid voor u zelven! Nu, pastoor, dat is een leepe zet, man! Kijk, gij zijt toch een oolijke gaauwdief! Wie zou dat achter u gezocht hebben! Vrijheid voor u zelven! Dat is om te gieren! jongens, pastoor, gij zijt loos, als 't er op aankomt, - om u zelven bij den neus te krijgen!'

Doch wij behoeven ons niet te bepalen bij dezen schrijver, die zoo uitnemend de gaaf bezat van lachende de waarheid te zeggen. Ernstiger stemmen klinken ons uit den lang verloopen tijd te gemoet; stemmen, die heden niet anders zouden spreken, dan zij toen deden. Sla b.v. eens den *Tijdgenoot* van 1841 en 1842 op; menig artikel zou heden letterlijk kunnen worden overgedrukt. Uit de menigte van brochures, die toen het licht zagen, wil ik er slechts ééne aanvoeren, de nalatenschap van den te vroeg aan de wetenschap en het vaderland ontvallen Estré, waarin hij met den kreet *αισχρὸν σιωπῶν* aan zijn diepen weemoed over het beruchte Besluit van 2 Januarij 1842, 'houdende nadere bepalingen ten aanzien van het lager onderwijs', lucht gaf[1], en uit dit geschrift ook slechts ééne plaats:

> 'In een land vooral, waarin alle bestaande gezindheden gelijke bescherming genieten, behoort het wetenschappelijke onderwijs geheel en al afgezonderd te blijven van het godsdienstig onderwijs.

1 Onder den titel: *Geest en strekking van het Besluit aangaande het lager onderwijs van den 2den Januarij* 1842. Amsterdam, J.H. en G. van Heteren. 1842.

> Aan geestelijken van eene of andere gezindheid toezigt over dat onderwijs te verleenen, moet diegenen stuiten, welke die gezindheid niet zijn toegedaan; die van alle gezindheden te gader, zooals nu geschied is, daartoe te magtigen, is eene wijde deur te openen voor eindelooze twisten; waren derhalve alle geestelijken volstrekt geweerd geworden van bemoeijenissen het lager onderwijs betreffende, zulks zou niemand bevreemd hebben en ware overeenkomstig eene goede staatkunde geweest. *Doch het gebied van het onderwijs tot een strijdperk te maken voor de verschillende godsdienstige belijdenissen, kan slechts eene bron zijn van oneenigheid en tweedragt*.'

Zou de gemoedelijke en helderziende man heden tegenover de tegenwoordige eischen der kerkelijke partijen anders hebben kunnen spreken?

In deze herinnering ligt voor ons waarschuwing, maar ook troost. - Waarschuwing: onze vijand slaapt niet. Hij is steeds bereid den strijd op leven en dood voort te zetten; of zoo hij zich een oogenblik schijnbaar er aan onttrekt, het is om zich te beter op een nieuwen aanval toe te rusten. Met uitstekende taktiek verplaatst hij het terrein daarheen waar het hem het gunstigste schijnt. In 1842 werd gebruik gemaakt van de macht der regeering, van den persoonlijken invloed des konings vooral, die in zijn ridderlijken zin bereid gevonden werd om aan alle klachten van verdrukten gehoor te geven. In 1868 wordt getracht op regeering en vertegenwoordiging pressie uit te oefenen door tijdelijke coalitie van onderling vijandige partijen, door bedreigingen met de stembus, door agitatie. - Troost: Wat is er geworden van dat besluit van 1842, waarvan men zoo ernstige gevolgen duchtte? Het is krachteloos en werkeloos gebleven; het is verslonden in den stroom der gebeurtenissen; het is met zooveel meer opgeruimd door grondwetsherziening en wetgeving; het is te niet gedaan door het gezond verstand des volks.

Deze bemoediging is geenszins bestemd om ons tot een overdreven optimisme te verleiden. Met den Heer Opzoomer zie ik ook nu weder 'donkere tijden' te gemoet en met hem ben ik geneigd te roepen: 'Wee den gerusten te Sion en den zekeren op den berg van Samaria!' Maar met hem kan ik ook instemmen in den

triomfkreet die zijne rede besluit: ‘hoe grooter de aanmatiging wordt, des te grooter ook het verzet. De oogen zijn open, en wij kennen onze taak en wij staan op onzen post. De zaak der waarheid en der vrijheid heeft dreigender gevaren getrotseerd!’

Tweederlei is, als ik wel zie, het gevaar, dat ons thans dreigt. Eerstelijk, het meest nabijzijnde, dat de kerkelijke strijd meer en meer op politiek terrein wordt overgebracht. Maar dit kan en zal eenmaal, wat vroeger of later, voorbijgaan. Het andere, minder onmiddellijk, maar blijvend en telkens op nieuw opdoemend, dat de kerk in haar volhardend streven naar de heerschappij ons nooit vrede zal gunnen, maar, hoe dikwijls ook teruggeslagen, er steeds op uit zal zijn ons met nieuwen aanval te verrassen waar en wanneer zij daartoe goede kansen ziet, en alzoo de onrust en volksberoering levendig zal houden. - Doch het is al veel, dat wij dit dubbele gevaar kennen en er ons tegen kunnen wapenen.

Het eerste kwaad is voor 't oogenblik het ergste. Sinds de Heer Groen van Prinsterer zich als kandidaat bij de stembus geplaatst heeft onder de leus: e e n E v a n g e l i e b e l i j d e r , g e e n s t a a t s m a n ; sinds daarop van eene andere zijde de weêrklank gehoord is e e r s t k a t h o l i e k , d a n N e d e r l a n d e r ; sinds die twee richtingen zich hebben aaneengesloten en als derde in haren bond wel de conservatieve partij willen opnemen, heeft kerkelijke partijschap onze politieke toestanden begonnen te beheerschen en te verwringen. Alle andere groote kwestiën van staatsbeleid (behalve ééne, de koloniale) zijn door de kwestie van de verhouding tusschen kerk en staat, vooral bij het onderwijs, verdrongen. Voor tal van groote belangen, die regeling behoefden, heeft men noch tijd kunnen vinden, noch oor noch oog gehad. Eindeloos en onvruchtbaar twisten is de grondtoon geworden van het politiek debat in de Tweede Kamer. Er is van onze staatslieden in regeering en vertegenwoordiging niet meer gevraagd of zij bekwaam, eerlijk, kundig zijn, maar of zij gezind zouden wezen te gemoet te komen aan hetgeen men goedgevonden heeft te noemen ‘de gemoedsbezwaren van duizenden in den lande’. Concessiën aan de coalitie, transactiën, halve beloften, voorspiegelingen van meer dan verdachte politieke moraliteit zijn de middelen geworden om eenen zetel in de vertegenwoordiging te verwerven of eene ministeriëele portefeuille te behouden. Agitatie, de dommekracht die de menigte in beweging brengt, is openlijk plichtsbetrach-

ting genoemd en aanbevolen als een afdoend middel om de regeering te dwingen tot datgene wat zij onraadzaam acht. En reeds nu hebben wij op stouten toon in het parlement den eisch aan de tegenwoordige regeering hooren doen, dat zij vóór de verkiezingen in Junij 1869 aan de voorwaarden der kerkelijke partijen hebbe te gehoorzamen, of..... het zal met haar gedaan zijn.

Het is tot heden niet waarschijnlijk dat het aangekondigde vonnis werkelijk zal worden uitgesproken. Doch volstrekt onmogelijk is het niet, dat de toeleg gelukken zal: de stembus heeft dit met de loterij gemeen, dat zij de meest verrassende kansen in haren schoot verbergt. Daarom is het onze plicht te waken en te werken. Niet omdat wij liberalen zijn en de monsterachtige triplealliantie in de eerste plaats tegen de liberale partij gericht is; maar omdat het wederom onze taak is geworden, het algemeene belang tegen eenzijdig partijbelang te beschermen. Voor 't overige, welke uitkomst wij ook van de aanstaande verkiezingen mogen hopen of moeten vreezen, laat ons goedsmoeds zijn. Coalitiën, uit zoo heterogene bestanddeelen aaneengesmeed als wij hier vóór ons hebben, kunnen niet lang stand houden. Elk deel heeft zijn *eigen*belang, strijdig met dat der overige. Een tijdlang moge het gelukken, dit te onderdrukken, of, tacito quodam consensu, te bedekken; zoodra de triumf met gezamenlijke krachten behaald is, en licht reeds vóór dat nog de zege behaald is, dringt dat eigen belang op den voorgrond en betwisten de fractiën elkander de vruchten der overwinning, vooral met niet minder felheid dan zij vroeger tegen den gemeenschappelijken vijand aan den dag legden. Daarbij, laten wij niet vergeten, dat meer en meer, naarmate het drijven der coalitie sterker wordt en haar wezenlijk doel duidelijker, de bezadigde mannen, die zich vóór alles Nederlandsche staatsburgers gevoelen, al zijn zij ook overigens ernstige Protestanten of oprechte Katholieken, haar den rug zullen toekeeren. Nu reeds hebben zich én in de pers én bij de jongste discussiën in de Tweede Kamer daarvan veel beduidende voorteekenen opgedaan.

Doch dat hiermede in geen geval onze strijd ten einde zal zijn, dat verzekert ons de houding, door den roomschen clerus, niet nu eerst aangenomen, maar nu vooral zeer markant aan onze oogen vertoond. Hetzij men hier, in aanmerking nemende den algemeenen toestand van Europa, met den Heer Groen hebbe te spreken van den

‘overmoed der verlegenheid’, hetzij werkelijk de clerus zich in deze dagen sterker waant dan jaren geleden, zooveel is zeker, dat hij, elders zoowel als bij ons, zich krachtiger en stouter laat hooren dan wij sinds lang van hem gewend waren. Er is onmiskenbaar verband tusschen den syllabus errorum van 1864, de feestelijke samenkomst der bisschoppen te Rome in Junij 1867, het uitgeschreven oekumenische concilie voor 1869 en de te dier gelegenheid uitgevaardigde oproeping aan alle schismatieken en ketters om in den schoot der moederkerk terug te keeren. En ook het mandement der bisschoppen bij ons, dat den Heer Opzoomer de pen in de hand gaf, hangt hiermede ontwijfelbaar samen. Een opmerkelijk bewijs hiervan geeft ons het Maandschrift *de Katholiek* van Dec. 1867. Het deelt ons, nevens vele andere officiëele bescheiden betrekkelijk de vergadering der bisschoppen in Junij 1867 (blz. 806), eenige vraagpunten mede die te dier gelegenheid ‘op last van Z.H.’ door den kardinaal prefekt der congregatie van het heilig concilie aan de verzamelde bisschoppen ter beantwoording zijn voorgelegd. Onder deze is er één dat vooral onze aandacht eischt, het zesde. Het luidt dus:

> ‘Het is zeer te betreuren, dat de volksscholen, die voor alle kinderen uit elke klasse des volks openstaan, en in het algemeen alle openbare instellingen, die bestemd zijn voor het onderwijs der jeugd in de letteren en stellige wetenschappen en voor hare opleiding, in vele plaatsen aan het besturend gezag, de macht en den invloed der kerk onttrokken zijn en uitsluitend zijn onderworpen aan de willekeur van het burgerlijke en politieke gezag volgens de voorschriften van de soevereinen en naar het richtsnoer van de heerschende denkbeelden des tijds: Wat kan er alzoo gedaan worden, opdat een voegzaam middel tegen zoo groot een kwaad worde aangewend en aan de geloovigen in Christus de steun worde verleend eener katholieke onderwijzing en opvoeding’[1]?

1 De *Katholiek*, die anders zeer getrouw de Hollandsche overzetting geeft van de Latijnsche bescheiden welke hij mededeelt, heeft het bij dit stuk, toevallig, vergeten. Daarom heb ik mij zelf aan eene vertaling moeten wagen. Om den deskundigen lezer te laten oordeelen, of zij juist is, laat ik hier den Latijnschen tekst volgen:
6. Dolendum summopere est, ut populares scholae quae patent omnibus cujusque e populo classis pueris, ac publica universim instituta, quae litteris severioribusque disciplinis tradendis et educationi juventutis curandae sunt destinata, eximantur pluribus in locis ab Ecclesiae auctoritate moderatrice, vi et influxu, plenoque civilis ac politicae auctoritatis arbitrio subjiciantur ad imperantium placita et ad communium aetatis opinionum amussim: quidnam itaque effici posset, quo congruum tanto malo remedium afferatur, et Christi fidelibus suppetat catholicae instructionis et educationis adjumentum?
- Mooi is het Latijn niet, zelfs niet correct: maar het is duidelijk genoeg.

Alzoo geen mindere eisch dan dat het geheele onderwijs door voegzame middelen onder het gezag, de macht en den invloed der kerk worde teruggebracht!

Het is goed, dat wij het weten. Men zal ons nu niet meer kunnen zeggen, dat het alleen te doen is om eenige kleine verbeteringen in de wet van 1857 die haar beginsel onaangetast laten, of om bescherming der grondwettelijke vrijheid van onderwijs tegen staatsmonopolie. Onze weg is nu geteekend. Gelijk de liberalen van 1835 hunne stem hebben verheven tegen de verdrukking der afgescheidenen, gelijk de liberalen van 1853 hebben gestreden - en ik mag er bijvoegen, smaad hebben geleden - toen het gold de grondwettelijke rechten hunner katholieke landgenooten te verdedigen, zoo zullen zij nu vrijheid en recht beschermen tegen den overmoed eener heerschzuchtige kerk. De Protestantsche orthodoxie moge met deze kerk een tijdlang samenspannen om eene proef te wagen, wie van beiden ten laatste het meest zal winnen, een hoopje conservatieven moge zich daarbij aansluiten met politieke kansberekeningen, wij willen het woord tot het onze maken dat verleden jaar, toen een ander gevaar onze vrijheid scheen te bedreigen, door den Heer Groen van Prinsterer zoo wel ter snede aan zijne Pruissische geestverwanten toegevoegd is: *nous ne voulons pas étre annexés*.

L.
S.V.

Hortus Batavus. Korte beschrijving van in- en uitheemsche planten, heesters en boomen, die voor de nederlandsche tuinen kunnen worden aanbevolen. Door F.W. van Eeden. Amsterdam, bij J.O. Sepp & Zoon. - 8°. 637 bladz.

Onder den titel: ‘Bloemkundig Woordenboek, bevattende eene beknopte beschrijving der voornaamste planten, boomen en heesters, die in de nederlandsche tuinen verdienen te worden gekweekt,’ - verschenen 13 afleveringen van een werk, dat met de laatste aflevering bovenstaanden titel ontving, en bestemd is het bekende Bloemkundig Woordenboek, in 1821 bij Sepp & Zoon uitgegeven, te vervangen. De schrijver, die zich eerst niet genoemd had, noemt nu ook zijnen reeds gunstig bekenden naam. Doel en strekking van het boek blijken genoegzaam uit den ietwat langen titel, en ieder deskundige zal begrijpen, dat eene eerste moeijelijkheid bij de zamenstelling van zulk een werk gelegen is in de juiste keus der planten die er in opgenomen moeten worden, omdat zij de bedoelde aanbeveling verdienen. Zoo ergens een punt achter een woord van belang is, dan is het dat achter het woord *aanbevolen*, want daardoor neemt de S. de verantwoordelijkheid voor het aanbevelen slechts ten deele op zich, maar laat haar voor rekening van de publieke opinie, die meer of minder duidelijk aanwijst, wat al zoo in Nederland op dit gebied bruikbaar is. ‘Het spreekt van zelf,’ aldus lezen wij in de voorrede, ‘dat sedert de eerste uitgave van het Bloemkundig Woordenboek zeer vele veranderingen hebben plaats gehad in de keus der sierplanten en de wijze, waarop zij ter versiering gebezigd worden. De mode begeert thans minder verzamelingen van vele soorten van zeldzame bloemen en planten, dan wel groepen van de schoonste; het getal verscheidenheden van deze laatsten, zoo als van Camellia, Cineraria, Fuchsia, Pelargonium, enz., is letterlijk ontelbaar geworden en neemt met elk jaar toe; het winnen van nieuwe verscheidenheden werd daardoor een der voornaamste middelen van bestaan van den talentvollen tuinbouwer. Of deze rigting evenwel voor alle liefhebbers van bloemen gewenscht is, of zij zal stand houden, durf ik niet geheel toestemmend beantwoorden. De oppervlakkige beschouwer is tevreden met schoone kleuren, de vriend der natuur let ook op de vormen, en hoe meer

eigenaardige vormen in de hem omringende natuur zigtbaar zijn, des te grooter is ook zijn genot. Daarom hebben de verzamelingen van verschillende soorten van planten, zelfs al zijn deze minder schitterend, voor hem meer waarde dan groepen verscheidenheden van eene enkele soort; de eerste spreken meer tot zijn verstand; zij leiden hem tot de kennis van hoogst belangrijke planten uit andere gewesten; zij strekken tevens om hem op te wekken tot de niet genoeg gewaardeerde studie der Botanie, die hare beoefenaars nooit teleurstelt, maar hun integendeel zoo dikwijls troost en vreugde geeft te midden van de zorgen des levens.' - 'Reeds zien wij die rigting meer en meer veld winnen; de heerlijke verzamelingen van Palmen, Varens, Orchideën, Coniferen, die bij onze naburen schitteren, getuigen daarvan.'

De schrijver zal ongetwijfeld gaarne toestaan, dat wij, wat hij van onze naburen zegt, gedeeltelijk ook op onzen toestand toepassen; want het zijn nu toch niet meer alleen die verzamelingen van bontbladige variëteiten, de duizendvuldige spelingen van bolgewassen, Anjelieren, Calceolarias, Pelargoniums, Cinerarias, enz., enz., die men in onze tuinen ontmoet, maar belangrijke verzamelingen, ook voor de wetenschappelijke studie niet zonder belang, van soorten van eene familie of een geslacht, beginnen meer en meer van beteren smaak en een gezonder streven te getuigen bij de mannen die de plantenwereld liefhebben, die aan hare schoone vormen zich verlustigen, die aesthetisch genot zoeken in de natuur, en die wij liefhebbers noemen in tegenstelling tot de bloemisten en de Botanisten. Zij verdienen in zekere mate ook den naam van Maecenaten, daar de verzamelingen die zij te zamen brengen, voor wetenschappelijk onderzoek van belang zijn, en menig kostbaar gewas, door hen ingevoerd, ook de botanische tuinen komt verrijken.

Het boek van den Heer Van Eeden is in alles een Woordenboek, naar de volgorde der latijnsche wetenschappelijke namen. Eerst de naam van het geslacht, niet zelden met bijvoeging der etymologie, verder zoo veel mogelijk met eenen hollandschen naam, dan de opgaaf der klasse en orde van het stelsel van Linnaeus en van de natuurlijke klassificatie. Bij iedere soort vindt men op gelijke wijs de benaming, het vaderland, den bloeitijd en eene beknopte beschrijving en eindelijk de wijze van kweeking vermeld. - Planten voor den kouden grond, voor gematigde en warme kassen,

worden in het boek aangetroffen. - Aan het slot volgt een overzigt van het Linneaansche stelsel en eene rangschikking der geslachten naar de natuurlijke familiën.

De S. heeft naar mijne meening de behoefte van onze bloemisten, bloemkweekers en liefhebbers oordeelkundig voor oogen gehad, en ik twijfel niet of zijn werk zal door allen met belangstelling ontvangen en met voldoening geraadpleegd worden. - Wien het lust het geheele boek met de pen in de hand door te lezen, begeerig eene kleine onnaauwkeurigheid te vinden of eene enkele fout op te sporen, ten einde ten slotte eene som van 5 of 10 onjuistheden op te maken, die kan welligt dat genot smaken. Maar de billijke beoordeelaar zal zeggen, in een werk van zoodanigen aard zijn enkele onnaauwkeurigheden onvermijdelijk; de S. zelf erkent dit met de hem eigene bescheidenheid. - Eene opmerking wil ik mij echter veroorloven, die niet enkel dezen schrijver, maar alle onze nederlandsche botanische schrijvers geldt (en ik sluit mij van het verwijt niet uit). Het geldt de vertaling in het nederduitsch van latijnsche plantennamen, waarvoor wij geen zuiver nederduitsch woord bezitten, en waarvoor dan een woord gemaakt wordt, naar de etymologie van het latijn of grieksch. Dat wij de tot de taal behoorende woorden Wier, Zwam, Levermos, Bladmos in wetenschappelijke beteekenis gebruiken, zal niemand wraken; maar wanneer wij Equisetaceae, een klassennaam, waaronder het geslacht Equisetum valt, met ‘Paardestaartachtigen’ (of Paardestaartigen), Lycopodiaceae met ‘Wolfsklaauwachtigen’ vertalen, dan begaan wij vooreerst de fout door de terminatie dier woorden, die in strijd is met de bedoeling; Equisetum wordt van Paardenstaart afgeleid, eene vergezochte gelijkenis; of ze naar waarheid is, laat ik daar. In echt nederduitsch of nederlandsch heet dat geslacht Hermoes, Unjer, Lidruske, Roobol, Breekebeen; waarom maken wij nu een nieuw woord, dat eigenlijk geen wetenschappelijken grondslag heeft, want die plant heeft met eenen paardenstaart niets gemeen en die latijnsche naam dagteekent uit aloude duistere tijden. Maar terwijl zij nu door de Ouden zoo genoemd werd en Linnaeus dien naam als latijnschen systematischen naam aannam, is het voor ons niet gewenscht dat woord etymologisch te vertalen. Hebben wij voor eene plant geen nederduitschen naam, waarom dan niet, zoo als andere natiën doen, de latijnsche benaming eenvoudig overgenomen,

zoo als wij reeds doen moeten wanneer wij geene etymologie kennen? Wij zeggen toch Acacia, en leiden dat woord af van het grieksche akanos, doorn; zullen wij nu zeggen voor Acacia Doornachtig of Doornboom? Aeschynanthus zou moeten heeten Schaambloem, en wanneer er Aschynantheae waren, zouden wij zeggen: Schaambloemachtigen, enz. - Ik zie niet in waarom wij niet Equisetaceën, Lycopodiaceën schrijven kunnen, even als andere talen dergelijke benamingen, door de latere wetenschap gevormd, met de uitgangen van haar taaleigen overnemen. - Niet zelden vindt men ook hollandsche namen, die, wel beschouwd, vertalingen uit het hoogduitsch zijn, en die de taalkundigen ligtelijk in den waan zouden brengen, dat echte volksnamen goede hollandsche woorden was. Er is geene taal die voor iedere plant, welke met die taal hetzelfde vaderland heeft, eenen eigen naam bezit; zeer natuurlijk, omdat het volk niet alle plantensoorten heeft onderscheiden en dus ook geenen naam daarvoor heeft aangenomen. - Nuttiger arbeid zouden de Kruidkundigen volbrengen, indien zij de namen, waaronder inlandsche planten van oude tijden af bij het volk bekend staan, verzamelden en vergeleken en den oorsprong er van opspoorden; voor de taalstudie en voor de beteekenis der planten in het volksleven zouden daardoor ongetwijfeld belangrijke uitkomsten verkregen worden.

Utrecht, November 1868.
F.A.W. MIQUEL.

***Verslag van de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van de overblijfsels der Vaderlandsche kunst uit vroegere tijden. Amsterdam, C.G. van der Post*, 1868.**

Blijmoediger dan in vorige jaren, is thans de aanvang van het Verslag door de Commissie in het licht gegeven. De erkenning van hare onvermoeide pogingen, om in het belang der wetenschap zoo werkzaam te zijn als zij dit tot heden geweest is; de blijken van goedkeuring aan hare handelingen, door de leden der Koninklijke Akademie, in de laatstgehouden Vergadering gegeven, en de

meerdere ruimte van middelen, voor haar op de begrooting der Akademie beschikbaar gesteld, dit alles gaf er dan ook teregt eene gegronde aanleiding toe. Met een dankbaar gevoel over dit alles is zij derhalve het nieuwe Akademie-jaar binnengetreden, om met vernieuwden ijver hare taak te vervolgen en de haar toevertrouwde belangen te behartigen; en thans van haren werkkring aan de Akademie rekenschap gevende, zegt zij dit te doen met het bewustzijn, dat zij naar haar beste weten en zooveel mogelijk getracht heeft aan hare gewigtige roeping te voldoen, zoodat zij in menig opzigt goede uitkomsten mogt verkrijgen. Zij uit den wensch, dat zij de ondervinding mag opdoen, dat de mededeeling van haar jaarlijksch Verslag eenen gelijken indruk bij hare lastgevers, de leden der Koninklijke Instelling, te weeg mag brengen. - Moge ook dit het geval zijn bij allen, die de wetenschap liefhebben en in de werken der Koninklijke Akademie eene bron zoeken voor hoogere kennis!

Het getal vergaderingen, door de Commissie gehouden, was één meer dan in het afgeloopen jaar. Zij hield er vijf te 's Hage en eene te Vreeswijk op het buitengoed de Wiers, bij haar medelid den Heer Conrad, meerendeels in verband met spoed vereischende zaken belegd, terwijl voor het overige de weg eener schriftelijke behandeling tot afdoening van zaken werd ingeslagen. Zij mogt zich dit jaar over eene meer dan gewone deelneming en belangstelling in haren werkkring verheugen, getuigen de vele mededeelingen, berigten en toezendingen, die haar verstrekt werden.

Onder die mededeelingen verdienen in het bijzonder de aandacht de bescheiden omtrent kerkelijke en andere gebouwen, waarvan, behalve de bijzonderheden die hieromtrent vermeld worden, vele opmetingen gedaan zijn en de teekeningen aan de Commissie werden toegezonden.

Zoo ontving zij door tusschenkomst van den Heer J. Slierendrecht, te Zonnemaire op Schouwen, drie teekeningen van de thans gesloopte kerk en toren in die Gemeente, opgemeten door den Heer C. Timmerman Czn., aan wien dit namens de Commissie reeds ten vorige jare was opgedragen en waaromtrent tevens eenige bijzonderheden met betrekking tot het metselwerk en het kapwerk werden medegedeeld. Ook ontving zij twee reuzenmoppen met groene verglazing als monsters, en maakt zij ons bekend met de kleur en de afmeting dier steenen, doch over de vermoedelijke oorzaak der

verglazing wordt niet verder uitgeweid. Van den Heer R.E.J. Roeterink kwamen er twee teekeningen in waterverw van de sedert eenigen tijd gesloopte Haafsensche Kapel bij Zutphen; jammer dat men hiervan geen verdere omschrijving vindt, zoowel ten opzigte van den vorm, als het tijdperk waartoe men die Kapel meent te kunnen brengen.

Van het Kerkbestuur der Gereformeerde Gemeente te Voorschoten ontving zij berigt van de voorgenomen slooping der oude kerk; bij dit berigt werd tevens het verzoek gevoegd om inlichtingen, ten einde in het belang van de geschiedenis der vaderlandsche kunst vóór de slooping op zulk eene wijze te werk te gaan, dat door opmetingen en teekeningen het merkwaardige van dit gebouw aan de vergetelheid ontrukt werd. Eene dusdanige handeling van een Kerkbestuur is lofwaardig en de Commissie mogt, hieraan gevolg gevende, zich ook verheugen in de goede uitkomsten harer bemoeijingen, wijl er, na gedane opmetingen, teekeningen door den Arehitect, den Heer J.A. van der Kloes, vervaardigd werden. Die teekeningen zullen, zoo wij hopen, te eeniger tijd door de tusschenkomst van de Commissie in de werken der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst opgenomen worden.

Van de Kerk te Heesch in de Meijerij is het even wenschelijk dat er nadere berigten en zoo mogelijk teekeningen aan de Commissie verstrekt worden, althans als er bij de slooping eenige belangrijke zaken te voorschijn komen.

Verdient het Kerkbestuur te Voorschoten allen lof, de handelingen daarentegen van den Heer F.W.C. Merkens, Burgemeester van Kedichem in Zuid-Holland, verdienen, met het oog op de slooping van de Kerk dier Gemeente en zijn onheusch antwoord aan de Commissie, die haar leedwezen betuigde dat zij geene mededeelingen daarvan ontvangen had, de hoogste afkeuring; wij zagen dan ook met genoegen, dat de Commissaris des Konings de Commissie in deze zaak ondersteunde en wij twijfelen er niet aan of zulk een voorbeeld zal anderen tot nadenken kunnen brengen.

De historische bescheiden van de Kerk te Vechel, door de Commissie medegedeeld, doen ons vermoeden, dat men bij de aanstaande slooping van dat kerkgebouw een naauwkeurig onderzoek naar de vroegere constructie, zoowel als andere gegevens, van den Heer Koenen verwachten mag. Van den toren van de kerk te Mid-

woud in Noord-Holland, waarvan reeds ten vorige jare sprake was, vinden wij thans eene minutieuse beschrijving, die wij gaarne van eene afbeelding hadden vergezeld gezien. Berigten en teekeningen van eenige oude grafzerken mogt de Commissie ook dit jaar in ruime mate ontvangen. Zoo vinden wij melding gemaakt van de grafzerk in de groote kerk te Lochem, die in de tegenwoordige katechiseerkamer ligt; deze zerk, die eveneens onze aandacht bij het bezoeken der kerk trok, verdient een beter lot dan door de voetstappen der Lochemsche jeugd versleten te worden, en wij betreuren het zeer, dat de Commissie in deze geene middelen ter harer beschikking had om die, bij een zoo gunstig aanbod van het Kerkbestuur, voor het Rijks Museum te aanvaarden. Intusschen zal zij wel doen hiervan eene afbeelding te doen vervaardigen.

De zerken van het geslacht Sternzee, die zich in het portaal van de Groote Kerk te Harlingen bevinden en uit de XVIe eeuw dagteekenen, schijnen door het daarover medegedeelde eveneens belangrijk voor de geschiedenis te zijn. Voorshands ontving de Commissie hiervan reeds eene opgave der afmetingen met de opschriften, terwijl de Heer R.E.J. Roeterink, aan wien zij dit te danken had, ook de afbeeldingen hiervan toegezegd heeft. De buiten die kerk ontdekte grafzerk uit de XVIIe eeuw, waarvan de afmetingen en eene beschrijving gegeven wordt, schijnt beter bewaard gebleven te zijn dan de zoo even genoemde, en naar de uitvoerige beschrijving, hiervan gegeven, te oordeelen, mag men deze als een belangrijk kunstprodukt uit dien tijd beschouwen; het verheugt ons daarom, dat ook hiervan eene afbeelding door den Heer Roetering zal vervaardigd worden, terwijl van de Commissie te verwachten is, dat zij op eene goede conservatie bij het kerkbestuur zal aandringen. Verder vinden wij melding gemaakt van eenige grafzerken te Wieringerwaard, waarvan de Commissie de opschriften, volgens het in den Schoorder Chronijk vermelde, mededeelt. Van die van het voormalige Klooster te Windesheim, waarvan reeds ten vorige jare gesproken werd, deelt zij thans eenige bijzonderheden mede en worden wij in het bijzonder bekend gemaakt met de overblijfselen van eene zerk, die het graf dekte van Dirk van Herken, den beroemden geestelijke, die in zijnen tijd zoo geheel voor de jeugd en hare opleiding leefde, voor haar schreef en liederen dichtte en in 1457 te Zwolle overleed. - Dat dusdanige brokken bewaard blij-

ven, is hoogst wenschelijk. De Commissie zag dit teregt in, en hare loffelijke bemoeijingen in deze zijn dan ook met den besten uitslag bekroond, wijl wij vernemen, dat die zerk-fragmenten voortaan tegen den muur der Kerk zullen geplaatst worden. Eindelijk nog eenige opgaven van zerken, die zich in het voormalige Minnebroederskloosterte Maastricht bevinden en eveneens belangrijk voor de geschiedenis van die soort van gedenkteekenen blijken te zijn; of evenwel het *Romeinsche letterschrift* hier de XIIIe en XIVe eeuw te kennen geeft, moeten wij betwijfelen; hoe het zij, van de zijde der Commissie mag men verwachten, dat zij bij de voorgenomen verbouwing en inrigting van dit klooster tot kaserne, een waakzaam oog hierop houden zal en niets onbeproefd laten om deze zerken aan de vergetelheid te ontrukken.

De gissing, dat in de kerk te Zonnemaire, op het eiland Schouwen, het voetstuk van den predikstoel een omgekeerd doopvont was (zie het vorige verslag), werd door een nader onderzoek bevestigd; het schijnt evenwel van geen zeer hoogen ouderdom te dagteekenen, zoodat de Commissie, met het oog op de kosten die vereischt werden om het door een houten voetstuk te vervangen, zich genoopt zag het zijne oude diensten te doen blijven bewijzen; wij hadden intusschen hieromtrent eene nadere beschrijving verwacht, even als men die van het Doopvont, te Grave gevonden, ontvangt.

Van den Heer A.J.P. van Trotsenburg, te Stolberg, mogt de Commissie eene net bewerkte teekening in kleuren ontvangen, die de muurschilderingen teruggeven, welke onlangs in het koor der afgebrande kerk te Stolwijk onder de afgevallen witsellaag bloot kwamen; volgens de beschrijving die de Commissie hiervan geeft, schijnen deze tamelijk goed bewaard te zijn; het onderzoek in deze zaak voort te zetten, schijnt het denkbeeld van den Heer Trotsenburg te zijn, zoodat wij de nadere berigten te gemoet zien. Evenzoo schijnen de muurschilderingen in de gewezen kerk van het voormalige Dominikanerklooster te Maastricht allermerkwaardigst te zijn. De Commissie had de mededeeling en de afbeeldingen hiervan aan de onvermoeide zorgen en het talent van den Heer Jhr. Victor de Stuers te danken, en allerbelangrijkst is de mededeeling hiervan door den Heer Leemans verstrekt. Ook de muurschilderingen in het voormalige Minnebroederskloosterte Maastricht, waarvan insgelijks eene beschrijving gegeven wordt, verdienen de aandacht

der oudheidkenners, zoodat wij den wensch niet kunnen onderdrukken, om de Commissie in overweging te geven eene poging aan te wenden om al deze teekeningen op de eene of andere wijze in het licht te geven, gelijk dit het geval geweest is met de muurschilderingen, die in de St. Janskerk te Gorinchem door de Heer L.J.F. Janssen in 1858 en die van de Groote of St. Bavo's kerk te Haarlem, door D. van der Kellen Jr., in 1861 uitgegeven zijn. Welligt zou men ook daarbij kunnen opnemen het Lavatorium, dat te Utrecht in eene woning op het Munsterkerkhof en aan den Heer Baron van Boetselaer van Dubbeldam toebehoorende, gevonden is. Wij vernemen hieromtrent, dat er door het Akademielid, den Hoogleeraar Lintelo de Geer, in de vergadering van 11 Mei j.l. eene mededeeling gedaan is en daarbij tevens zijn overgelegd de naauwkeurige teekeningen van het schilderwerk, alsmede van de nis met hare twee bakken.

Berigten omtrent ingebrand schilderwerk op glas kwamen ook weder ter kennis van de Commissie. Zoo werd zij door den Hecr J.G. Horsthuis te Zaandam bekend met het nog bestaande geschilderde glas in de kerken van de Gereformeerde en Luthersche gemeenten aldaar, met de toezegging, daarvan afteekeningen te zullen ontvangen.

Van een minder bevredigenden aard is het berigt, dat de Commissie mededeelt omtrent de glazen uit de kerk der Hervormde Gemeente te Bloemendaal bij Haarlem. Hier heeft men weder een van die onbegrijpelijke wandaalsche handelingen van een kerkbestuur te betreuren, die, met het oog op de toenemende beschaving en verlichting onzer eeuw, een pijnlijken indruk te weeg brengen, en ongelooflijk is het bijna, dat het kerkbestuur, na den ingewonnen raad van de Commissie, die haar met zulk een belangloozen ijver en liefde voor de goede zaak gegeven werd, er toe heeft kunnen besluiten de kerkramen met de schoone ingebrande glazen, in plaats van die te herstellen en te bewaren, op te ruimen om ze door..... ijzeren ramen te doen vervangen! Eene dergelijke handelwijze verdient, even als die van het kerkbestuur der Hervormde gemeente te Zevenbergen nabij Gouda, de hoogste afkeuring, en hij die zich eenmaal de moeite zal geven om de geschiedenis der Nederlandsche kunst ter neder te schrijven, zal wel doen de namen te vermelden van hen, die zich in onze dagen aan zulk een

wandalisme schuldig maakten. De Commissie heeft intusschen een goed werk verrigt, door in Bijlage B. eene uitvoerige beschrijving van elk der tien vensters te geven; zij voegt er tevens het verblijdende berigt bij, dat door eenen bekenden en belangstellenden vriend van de oude vaderlandsche kunst, te Haarlem woonachtig, al deze glazen zijn aangekocht en voor zooveel noodig door een bevoegde hand zullen worden bijgewerkt, zoodat deze kunstprodukten gelukkigerwijze in goede handen zijn en het vooruitzigt bestaat dat zij niet naar den vreemde zullen worden overgebragt, gelijk dit met het Jubé te 's Hertogenbosch, waarvan de Commissie door den Heer W.P. Koenen twee fraaije photographiën ontving, het geval geweest is. Volgens mededeeling van den Heer Leemans, is dit kunstwerk naar Londen overgebragt om vervolgens in eene der Iersche kerken te worden geplaatst en hebben wij al weder het verlies er van te betreuren, terwijl het in geen geval voor onze kunstliefde pleit, waarin wij door den buitenlander verre overtroffen worden.

Met betrekking tot de burgerlijke gebouwen vinden wij vermeld, dat door den Heer Jhr. J.R.T. Ortt twee teekeningen van het voormalige zoogenaamde kantoor of Provinciaal Collectehuis te Groningen, benevens eene photographie van dit gebouw, aan de Commissie zijn toegezonden, vergezeld van eene schets van een oorspronkelijk raam met de noodige toelichtingen en bijzonderheden dit gebouw betreffende.

Aangaande de oude gebouwen achter den Dom te Utrecht en den Waltorenkelder aldaar (zie het vorig verslag), verneemt men thans, dat het hieromtrent door den Ingenieur van den Waterstaat, J.M.P. Wellan, in overleg met den Gemeente-Architect ingestelde onderzoek, weinig belangrijks voor de geschiedenis der Oudheidkunde heeft opgeleverd. De ontmanteling van Maastricht heeft integendeel meerdere stof tot onderzoek gegeven. De Commissie maakte zich dan ook in deze zaak weder verdienstelijk, wijl er door hare bemoeijingen van wege de Regering zorg gedragen werd dat alle voorwerpen van geschied- of oudheidkundige waarde voor het Rijk gespaard zullen blijven, en het tevens te verwachten is, dat men van de twee oude ringmuren, die, als zeldzame overblijfselen van den voormaligen vaderlandschen vestingbouw, versterkings- en verdedigingswerken, zooveel belangstelling inboezemen, zoo ook van de

acht en dertig torens, getrouwe opmetingen en afbeeldingen met beschrijving zal verkrijgen. Ook de oude poorten van die stad zijn belangrijke gedenkteekenen uit die vroegere tijden, en verblijdend is het te vernemen, dat door den Heer Jhr. Victor de Stuers de opmetingen en het vervaardigen van teekeningen der Tongersche Poort, die het eerst gesloopt is, bewerkstelligd zijn en men hieromtrent de noodige bescheiden, zoowel ten opzigte van het bouwkundige als van de zamenstelling, eenmaal zal kunnen vernemen. Met de Commissie achten wij het wenschelijk, dat genoemde Heer moge besluiten deze teekeningen met eene toelichtende beschrijving in het licht te geven; hij zal er voorzeker aan velen in den lande eene groote dienst mede bewijzen, want die soort van bouwwerken, welker bestaan allengskens vermindert, zijn overwaardig in plaat gebragt te worden, opdat de herinnering er van bewaard blijve. Eene dusdanige uitgave zal steeds als een nuttig werk gewaardeerd worden.

De Commissie mogt zich eveneens verheugen over de toezending van eene photographie der onlangs gesloopte Vlissingsche Poort te Middelburg, met de mededeeling, dat hiervan naauwkeurige opmetingen hadden plaats gehad en hiernaar teekeningen vervaardigd waren. Evenzoo zijn van de afgebroken West-Indische pakhuizen teekeningen gemaakt alvorens men met de slooping hiervan een aanvang maakte; ook werden eenige gezigten van de stad in teekening gebragt. Verder ontving de Commissie vele afbeeldingen van oude gevels uit Utrecht, Dordrecht, Ysselstein, Zalt-Bommel en Nijmegen, van de Binnenpoort en het Stadhuis te Culenborg, van de Slotpoort te Zuylen, enz., allen als belangrijke aanwinsten voor haar Archief te beschouwen en in het bijzonder voor de kennis der bouwwerken onzer voorgangers.

Door den Heer Mr. Eyk van Zuilichem werd zij op de waarschijnlijke slooping van het kasteel Borculo, bij Zutphen, gewezen. De Commissie stelde daarop een onderzoek in, waaruit blijkt, dat alleen het Poortgebouw, van 1643 dagteekenende, eenige aandacht verdiende; zij deed wel, deze poort te doen opmeten en in teekening brengen en de beschrijving der geslachtwapens, die aan de buiten- en binnenzijde van de Poort boven den ingang zijn, bekend te maken. Eveneens werd de Commissie door den Heer Mr. J.G. Ganderheyden gewezen op de mogelijkheid, dat het kasteel

Hanckema onder Zuidhorn, provincie Groningen, met eene aanstaande slooping bedreigd werd, welk gevaar echter gelukkig geweken is, doordien het aangekocht werd door den Heer Mr. Clant Bindervoet, die het betrekken zal. De Heer Ganderheyden deelt omtrent dit oude gebouw eenige bijzonderheden mede die belangstelling verdienen en voegt er de belofte bij, dat hij de Commissie later zal mededeelen wat hem ten opzigte der stichting of de lotgevallen van dit kasteel mogt bekend worden.

De pogingen om de grondslagen van het latere gebouw van het slot Teilingen op te meten, hebben, helaas! schipbreuk geleden op de menigvuldige bezwaren hieraan verbonden; voor de opmetingen van de nog overgebleven bouwvallen van het oudste gebouw, den zoogenaamden toren en den ringmuur, vernemen wij echter dat de Commissie zorg zal dragen.

Het medegedeelde omtrent het Huis Nettelhorst is weinig bevredigend. Het is hier weder te betreuren, dat de oude behangsels, die aldaar nog op de boven- en in de benedenverdieping voorhanden zijn, ten prooi aan het bederf worden overgelaten. De eigenaar legt hieromtrent eene groote onverschilligheid aan den dag en schijnt zich zeer weinig te bekommeren over de waarde die zij voor de geschiedenis der kunst bezitten. Een bezoek aan dat kasteel gebragt deed ons dan ook geene andere bijzondere merkwaardige zaken vinden dan hetgeen door de Commissie werd medegedeeld. Welligt kan een vernieuwd schrijven aan den eigenaar nog iets gunstigs voor het behoud van die behangsels opleveren.

De pogingen van de Commissie tot het behoud van den Plompe-Toren, onder Koudekerke op Schouwen, die als een produkt van aloude Vaderlandsche bouwkunst nog zoo belangrijk is, zullen, zoo men teregt mag verwachten, goede gevolgen hebben. De aandacht hierop te blijven vestigen, ligt geheel op haren weg, want reeds zijn er, helaas! te veel van die soort van bouwwerken verdwenen, om niet alle krachten in te spannen voor het behoud van het weinige, dat ons uit die tijden is overgebleven.

Omtrent de verschillende munten en penningen, die de Commissie dit jaar mogt ontvangen, vinden wij thans eene betere omschrijving, waardoor men de waarde van die stukken beoordeelen kan. Verder vinden wij melding gemaakt van vele belangrijke oudheidheidkundige voorwerpen, als: een uit hertshoorn gesneden kruidho-

ren, bij het uitdiepen van eene gracht te Sneek gevonden en door het Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam aangekocht; van een hecht of handvat met snijwerk, een koperen schotel met het beeld van Karel V, van een zevental palmhouten triktakschijven uit het laatst der voorgaande eeuw, met uitmuntend reliefwerk van zinnebeeldige of geschiedkundige voorstellingen, terwijl twee er van de borstbeelden met omschrift van Maximiliaan Emanuel, Keurvorst van Beijeren en van Johan Georg III, Keurvorst van Saxen, vertoonen. Ze zijn even als de kruidhoren voor het Oudheidkundig Museum te Amsterdam aangekocht. Vervolgens van een nog goed bewaard gebleven ijzeren degen met gevest, in een sloot van de Haarlemmermeer gevonden, en vele andere zaken meer. Ook verneemt men, dat de Delftsche wandtegeltjes met het gevecht van Luitenant Lekkerbeetje, in Februarij 1600 op de Vuchtsche heide, waarvan reeds in het vorige Verslag gesproken werd, gelukkig in goeden staat van den wand zijn losgemaakt en naar het Provinciaal Noord-Brabantsch Genootschap zijn overgebragt, alwaar dit merkwaardige overblijfsel van vaderlandsche kunst-nijverheid eene goede bestemming gekregen heeft.

Het verslag omtrent den toestand van het Slot te Muiden, door de Commissie gegeven, getuigt van hare warme belangstelling in het behoud van dit oude Slot; zij mogt dan ook de voldoening hebben, dat hare bemoeijingen in deze door den Minister ondersteund werden en het gevaar, om daarvan eene bewaarplaats van artilleriebehoeften te maken, gelukkig geweken is. Haar voorstel, om er eene tijdelijke Rijksverzameling van te maken, waarin aan alle voorwerpen, die betrekking hebben op de Vaderlandsche Geschiedenis, de zeden en gebruiken uit de middeneeuwen en latere tijden, eene gunstige plaats zouden aangewezen worden, stuitte echter af op een later geopend uitzigt, n.l. dat daarvoor welligt te Amsterdam eene goede gelegenheid te vinden ware. Tot heden is er evenwel nog geene beslissing genomen en de vrees blijft alweder bestaan, dat die beraadslagingen eenen kostbaren tijd zullen vorderen, ten nadeele en tot het verloren gaan van vele zaken, die daarin eene plaats moeten vinden.

Over de overblijfselen van den ouden burgt te Oostvoorn, die voor de kennis van den voormaligen burgtbouw welligt nog eenige nuttige bijdragen kunnen opleveren, verneemt men dat de Minister

van Finantiën, toen er eenigen tijd geleden sprake was van den grond, waarop die oude grondslagen gelegen zijn, van gevoelen was, dat men vooraf eene ontgraving en onderzoek zou instellen. Dit denkbeeld, aan Z. Ex. den Minister van Binnenlandsche Zaken medegedeeld, gaf aanleiding dat er bij den Hoofd-Ingenieur van den Waterstaat, in het 10de distrikt, nadere inlichtingen, berigten en raad ingewonnen werd en men eveneens de meening van de Commissie inwon. Beide vonden het wenschelijk een onderzoek in te stellen, maar er deed zich een bezwaar voor, daar het Rijk slechts den eigendom verkreeg onder voorwaarde, dat alle oudheden, gelden of andere zaken van waarde, die bij het afbreken of ontgraven in den heuvel mogten gevonden worden, aan den vorigen eigenaar van den grond zouden verblijven en ter hand gesteld worden. Hieromtrent zijn echter van wege de Regering met de regthebbenden overleggingen aangeknoopt en de Commissie meent thans te kunnen verzekeren, dat de verkregen uitzigten een gewenschten afloop doen voorzien. Hare medewerking in deze en het bekendmaken van den afloop der onderzoekingen hopen wij bij een volgend verslag te mogen vernemen.

Ten opzigte van de oude Hofzaal op het Binnenhof te 's Hage, verneemt men, dat door eene vereeniging aan de Regering het voorstel gedaan was om deze zaal met aanhoorigheden voor den tijd van honderd jaren in erfpacht te erlangen, met het doel om daarvan een concertzaal met de daarbij benoodigde lokalen te maken, terwijl men tevens de vertrekken beschikbaar zou stellen, die aan de behoeften der Koninklijke Muziekschool zouden kunnen voldoen. Men was van voornemen om den ouden voorgevel met de beide torens te behouden; maar het nieuwe gedeelte, benevens de gebouwen ter wederzijde van de groote zaal, te slechten en door andere naar de behoeften der nieuwe bestemming te doen vervangen. De Minister van Binnenlandsche Zaken, hierover het oordeel der Commissie inroepende, stelde haar tevens in de gelegenheid de ontwerpen, door de bedoelde vereeniging overgelegd, in te zien. Na erntige overweging kwam zij tot het besluit, dat, hoe men de zaak ook wilde beschouwen, aan dit verzoek geen gevolg mogt gegeven worden en deelde zij dit haar gevoelen, door grondige beweegredenen gestaafd, aan den Minister mede, Z.Ex. den raad gevende hierop afwijzend te beschikken. Eene dusdanige handelwijze doet de Com-

missie eer aan; de Hofzaal toch is als een gebouw, waaraan zoo vele geschiedkundige herinneringen verbonden zijn, van zoo groote waarde, dat men die oude overgebleven muren wel als een heilige reliek mag bewaren, al is het ook dat de inwendige veranderingen van onze dagen het karakter van de zaal geheel deden verloren gaan en getuigen van eene verkeerde opvatting, die zeer te betreuren is.

Van wege den Minister van Binnenlandsche Zaken mogt de Commissie ook dit jaar weder eene welwillende medewerking ondervinden. Z. Ex. toch stelde haar in de gelegenheid om een aantal exemplaren aan te koopen van een door haar bezorgd en in het licht gegeven werk, n.l. de teekeningen van den gesloopten Ouden Toren van Ouddorp bij Alkmaar, met toelichtende beschrijving. Daardoor ziet zij zich in de gelegenheid gesteld om aan de beambten van 's Rijks waterstaat en gemeente-architecten een exemplaar te doen toekomen en daarop tevens te wijzen, ten voorbeeld van de manier waarop zij begrijpt dat de oude gebouwen moeten opgemeten worden en in teekening gebragt. Zulk een maatregel kan ongetwijfeld goede vruchten dragen, wijl de goede wil van vele jeugdige teekenaren niet altijd voldoende is en juist door dergelijke voorbeelden zal aangemoedigd worden om een en ander geheel naar den eisch te volbrengen. Z. Ex. werkte ook krachtig mede om de gemeente-besturen door de Commissarissen des Konings in de verschillende gewesten jaarlijks bij opzettelijke aanschrijving indachtig te maken aan het verzoek der Commissie om kennis te krijgen van alle gevaar, dat bestaande gebouwen, gedenkteekenen of andere overblijfselen van kunst en beschaving bedreigen mogt, en de Commissie heeft de ondervinding kunnen opdoen, dat die herhaalde aanschrijvingen goede gevolgen gehad hebben. Het zij haar dan ook toegewenscht, dat men meer en meer overtuigd worde van het nut van dergelijke mededeelingen, die zoozeer ter bevordering leiden van de goede zaak, die de Commissie met onvermoeide vlijt en volharding blijft voorstaan.

Het vroegere plan om eene zamenkomst van afgevaardigden van de wetenschappelijke vereenigingen en genootschappen uit de verschillende deelen des lands tot eene vergadering bijeen te roepen, ten einde de middelen te beramen, die tot krachtige medewerking in het bereiken van haar doel konden leiden, heeft zij laten varen,

omdat de Commissie geen uitzigt had op eene algemeene deelneming. Wij betreuren dit besluit, omdat wij de overtuiging hebben, dat wanneer deze zaak goed geleid wordt en krachtig doorgezet, zij goede uitkomsten zou opleveren, en dientengevolge zouden wij de Commissie in overweging willen geven dit denkbeeld niet zoo spoedig te laten varen.

Op de Romeinsche gedenkteekenen van Domburg, waarover in het vorige Verslag reeds gesproken is, komt de Commissie nog even terug, ten gevolge van een vertoog door den Heer Slicher van Domburg in het nummer van den Nederl. Spectator van 18 April j.l. geplaatst. Zij geeft thans, zoo als reeds in den Spectator van 25 April daaraanvolgende medegedeeld werd, onder Bijlage C. van haar Verslag, den inhoud terug van de gevoerde correspondentie, benevens eene nadere kennisneming van hetgeen de Commissie in hare vroegere Verslagen gezegd heeft, en staaft daardoor de waarheid van het in deze zaak voorgevallene. De zaak heeft er echter geene verandering door ondergaan, en te bejammeren is het, dat deze overblijfselen niet in het Rijks Museum te Leyden zijn geplaatst geworden. Eindelijk komt de Commissie ook nog met een enkel woord terug op een onderwerp ten vorige jare besproken; het geldt n.l. de behoefte aan eenen bezoldigden schrijver, tevens genoegzaam ervaren in het doortrekken van teekeningen, en de beschikking over een bouwkundige, die, waar zulks gevorderd werd, kon belast worden met opnemingen, opmetingen en het in teekening brengen van gebouwen, gedenkteekenen, enz. Om in het eerste van die vereischten te voorzien, werd voor haar eene onbekrompen som op de Akademie-begrooting uitgetrokken. Wat het tweede betreft, de beschikking over eenen bouwkundige, dit zou onder de bestaande omstandigheden te groote offers van de Akademie vorderen en welligt ook van de Regering, zoodat zij zich vooralsnog met de zoo welwillend verleende hulp van de Opzigters bij den Waterstaat zal moeten behelpen, en gaan wij de verkregen uitkomsten van die verleende hulp na, dan is er ook alle reden om te verwachten, dat die Heeren, wanneer zij zich meer en meer met die taak belast zien, geheel overeenkomstig de zienswijze van de Commissie zullen handelen en hunne werken der volmaking naderbij zullen komen.

Ten slotte brengt de Commissie haren dank aan allen, die haar in het afgeloopen jaar eene zoo onverdeelde belangstelling betoon-

den en haar in hare moeijelijke taak ondersteunden. Die dankbaarheid geeft het blijk, dat zij de ondervonden en zoozeer verdiende medewerking op hoogen prijs stelt. Haar verslag zamenvattende, getuigt het van een onvermoeiden vlijt in de behartiging van de aan hare zorgen toevertrouwde belangen, en mogt zij in vele opzigten nog teleurstellingen ondervonden hebben, zij vergete niet dat nog maar weinigen doordrongen zijn van de waarde en het nut, dat de oude overblijfselen van onze Vaderlandsche kunst voor de geschiedenis hebben; en wanneer zij zich de vraag stelt: waaraan toch is dit toe te schrijven? dan moet men haar verwijzen op den weinigen kunstzin die onze natie aan den dag legt. Hierin verbetering te brengen, is een werk van onvermoeide zorg en volharding. Allen die met het onderwijs belast zijn, kunnen hiertoe het hunne bijdragen. Teeken-Akademiën vooral moeten leerscholen worden, waar benevens het technische gedeelte, ook de schoonheidszin ontwikkeld wordt; men moet de jeugd goede voorbeelden geven, men moet hen niet alleen met de uit overleveringen aan ons bekende geschiedenis der oudheid bekend maken, maar hen ook wijzen op die der monumenten, die zoo menige onbeschreven bladzijde der geschiedenis bevatten, ja, dikwijls de leemten aanvullen of den verloren draad doen terugvinden; men moet in één woord bij het onderwijs eene degelijke rigting volgen, eene rigting, op goede, vaste beginselen rustende, dan zal, wij zijn er van overtuigd, de tijdgeest medewerkende, het oogenblik minder verwijderd zijn waarop men met meerdere kennis bedeeld, ook met meerdere liefde voor die zaken zal bezield worden; men zal er langzamerhand eene gewetenszaak van maken, onbekend te zijn met het nut van de beoefening der oudheidkunde, met de waarde der gedenkteekenen en de duizende voorwerpen die getuigen van den geest onzer voorvaderen, van hun openbaar en huiselijk leven en den kunstzin die zich in dat alles openbaarde. De Commissie blijve intusschen op den ingeslagen weg voortgaan. Zij mogt vooral dit jaar vele bewijzen van goedkeuring en aanmoediging ontvangen, in het bijzonder van de Akademie, maar ook niet minder van de vele belangstellenden in haren arbeid; en zeker is het, dat zij dit meer en meer zal ondervinden, naarmate zij van de vele nuttige wenken en inlichtingen gebruik weet te maken. Wat haren goeden wil betreft om zich steeds met ijver en naauwgezetheid aan de haar toever-

trouwde taak te wijden, hieraan mogen wij niet twijfelen. Zij gaf er reeds te vele bewijzen van, en het groote belang der zaak voor oogen houdende, doet ons dit hopen, dat zij die verwachting niet beschamen zal.

November 1868.
E.

Prijsvragen, uitgeschreven in het jaar 1868, *door de Maatschappij: Tot bevordering der Bouwkunst.*

Sedert meer dan vijf en twintig jaren is het een streven van de te Amsterdam gevestigde Maatschappij: Tot bevordering der Bouwkunst, om jaarlijks door het uitschrijven van prijsvragen de bouwkundigen in de gelegenheid te stellen, deel te nemen aan wedstrijden, die steeds eene hoogst nuttige strekking kunnen hebben, wanneer die prijsvragen goede onderwerpen bevatten en op eene zoo duidelijke wijze omschreven zijn, dat de daarin opgesloten bedoeling voor een en dezelfde opvatting bij alle mededingers vatbaar is.

In den regel schrijft zij drie prijsvragen uit, waarvan er een, als hoofdonderwerp, meestal gelegenheid geeft tot het maken van studiën op het gebied der monumentale bouwkunst, terwijl de overige zich tot de beoefening van eene andere klasse van gebouwen bepaalt, als b.v. dorpskerken, scholen, landhuizen, woonhuizen, enz., of wel tot onderdeelen van gebouwen. Een ieder vindt dus gelegenheid zijne krachten te beproeven, al naarmate hij een hooger of lager standpunt in de rij der bouwkunstenaars bekleedt.

Zoo schreef zij ook dit jaar weder drie prijsvragen uit, waarop de antwoorden vóór of op primo April 1869 ingewacht worden. Naar de eerste van die prijsvragen mogen, behalve de leden der Maatschappij, ook alle bouwkundigen of belangstellenden; in Nederland geboren of woonachtig, mededingen; naar de tweede en derde is dit een voorregt, dat alleen aan hare leden wordt toegekend.

Als eerste onderwerp vraagt zij, op uitnoodiging van eene harer zuster-Maatschappijen, n.l. die der *Maatschappij tot bevordering der Toonkunst*, een ontwerp te ontvangen van een VERVOERBAAR GEBOUW tot het houden van *Muziekfeesten, Tentoonstellingen* en andere *Vergaderingen*, van p.m. 3000 personen.

Is het denkbeeld voor zulk een ontwerp eigenaardig te noemen, zoo wijkt het toch af van den algemeenen geest der prijsvragen, die de Maatschappij tot heden, met het oog op de beoefening der hoogere bouwkunst, uitschreef; en of dit ontwerp uitvoerbaar zal zijn in verband met de vele in het programma gestelde eischen, valt moeijelijk te beslissen. Die eischen, waaraan de ontwerper zal te voldoen hebben, bestaan hoofdzakelijk in het leveren van eene gehoorzaal voor 3000 personen, waaronder begrepen is een orkest voor 300 zangeressen, 300 zangers en 200 musici, voorzien van acht ruime geregelde toegangen, waarvan er vier uitsluitend voor de rijtuigen moeten dienen. Bij deze zaal moeten gevoegd worden al de benoodigde lokaliteiten, die in het bijzonder onder letter *a*. tot *f*. worden opgegeven. Voor dit alles stelt men echter, naar het ons toeschijnt, eene wel wat geringe oppervlakte van 3600 vierkante ellen beschikbaar. Al deze lokalen, die van houten vloeren en wanden zullen voorzien zijn, moeten vervolgens goed georiënteerd worden; men moet voor eene goede akoustiek naar de regelen der kunst zorg dragen; men moet de lokalen door middel van gaskagchels verwarmen (van ventileren wordt niet gesproken); voegt men daarbij dat de geheele zamenstelling, die voornamelijk van hout en ijzer verlangd wordt, tevens eenvoudig en waardig, goedsluitend en stabiel, het gebouw gemakkelijk op te zetten, uiteen te nemen en te vervoeren moet zijn en elken waarborg moet leveren tegen insoliditeit, lekkaadje of gevaar van brand; dat het naar omstandigheden verkleind moet kunnen worden; dat men zoo min mogelijk voorname steunpunten moet aanbrengen, die het gezigt op het orkest voor die 800 personen kunnen belemmeren, maar toch te letten zal hebben op een degelijk en onderling verband der deelen; dat het zonder onoogelijke steunsels tegen den winddruk bestand en tegen de nadeelen van regen en sneeuw beveiligd is; dat de kans op eene eventuele bouwing tot verhuring met voordeel, niet over het hoofd mag gezien worden en vele andere opmerkingen meer; dat er behalve de vele teekeningen, als nette schetsen bewerkt van elke belangrijke constructie; verbinding, versiering, betimmering, enz., enz., détails op 1/10 der ware grootte moeten geleverd worden; dat elk ontwerp moet zijn omschreven en verklaard, begroot volgens een bijgevoegd tarief en verantwoord tot in de kleinste bijzonderheden toe; dat men een goed uitgewerkt bestek

en voorwaarden, die bij een eventuelen bouw dienstbaar kunnen zijn, moet leveren; dan voorzeker zal het volgens dit modèl-programma voor de mededingers geen geringe taak zijn om een dergelijk ontwerp, dat aan al die eischen voldoet, te vervaardigen. Voor jeugdige krachten is het zeker te zwaar en de meer geoefenden, zij, die als het ware grijs geworden zijn in het vak, zullen er zich niet aan wagen, vooral als men de ondervinding heeft opgedaan, dat de beoordeelingen veeltijds van dien aard zijn, dat ze de bouwkundigen eerder afschrikken dan aanmoedigen om de prijsvragen der Maatschappij te beantwoorden. Voor hen toch die mededingen, is het meer te doen om de eer der bekrooning dan om de daarvoor gestelde premiën, want die zijn gewoonlijk veel te gering gesteld, en voert men die al eens wat hooger op, zoo als hier het geval is, dan loopt men nog gevaar, de beoordeelaren te zien afwijken van de gewone bepaling: '*Aan den vervaardiger van het, de bekrooning waardig of best gekeurde ontwerp, zal worden uitgereikt*,' enz., die men in hare programma's vindt. Niet zelden toch gebeurt het, dat het best gekeurde slechts een accessit ontvangt, of wel, dat men de gestelde premie verdeelt en dat er alzoo teleurstellingen veroorzaakt worden, terwijl de Maatschappij meer dan één ontwerp magtig wordt. Dit vooral is ontmoedigend en moest bij eene dergelijke corporatie geen plaats vinden. In den regel toch mag men aannemen, dat er onder de mededingers één is, die het *beste* ontwerp geleverd zal hebben, en zelden zijn de gehalten van zoo geringen aard, dat zij geene bekrooning waardig zijn, en wanneer dit al eens zoo is, dan is het beter geen bekrooning uit te reiken, maar dezelfde prijsvraag op nieuw uit te schrijven, zoo als dan ook trouwens reeds enkele malen het geval geweest is; hoe het zij, deze beschouwingen, die voorzeker velen met ons deelen, mogen de Maatschappij tot nadenken brengen; haar doel is edel en goed, maar de middelen om de ontwikkeling der bouwkundige kennis aan te moedigen en te bevorderen, mogen het niet minder zijn.

Als tweede prijsvraag stelt zij voor: EENE OPENBARE BURGERSCHOOL 2de KLASSE, *voor meer dan gewoon lager onderwijs, voor* 150 *jongens, met eene woning voor den hoofdonderwijzer*.

Voor dit tweeledig ontwerp worden de verschillende lokalen met daarbij behoorende kleinere vertrekken, bergplaatsen en verdere ge-

makken, die tot een welingerigt schoolgebouw kunnen geacht worden te behooren, geregeld opgenoemd; ook voor de woning van den hoofdonderwijzer worden de verlangde vertrekken aangegeven. Deze twee gebouwen op eene doeltreffende wijze met elkander te vereenigen, zonder een misstand te veroorzaken, geeft stof tot eene degelijke studie, zoowel voor de platte gronden als de opstanden, en de ontwerpers worden hierdoor in de gelegenheid gesteld om te doen blijken van hun helder doorzigt en goeden smaak. Ook de leertafels, de schrijfborden, het overige schoolmateriaal, de voornaamste uit- en inwendige détails, waarvan men als bijlagen op 1/10 der ware grootte de teekeningen wenscht te ontvangen, geven daar de gelegenheid toe. Bevreemdend is het echter, met het oog op de gezondheidsleer 't welk men veronderstelt, dat het voor den bouw bestemde terrein tusschen belendende hooge gebouwen, op eene breedte van slechts 30 ellen aan eene stadsgracht gelegen is.

Als derde prijsvraag vraagt zij: EEN VOORGEVEL VAN EEN WINKELGEBOUW, *voor den verkoop van artikelen van smaak en van weelde*.

Men gaat van de veronderstelling uit, dat die gevel in eene straat tusschen belendende gebouwen gelegen is, en eene breedte heeft van 12 nederl. ellen, dat men een winkelruim heeft van 5 ellen hoog, waarboven eene voorname verdieping van 4.50 ellen hoogte als magazijn, terwijl in twee hoogere verdiepingen de woon- en slaapvertrekken gelegen zijn.

De toenadering moet langs een verhoogd voetpad zijn. Hout mag men niet als voornaam bouwmateriaal bezigen en de gevelmuren niet pleisteren. De voorpui - bijzonder de winkelopstand - moet uiterst soliede en op gemetselde of massief hardsteenen pilasters rusten, die den bovenbouw, aangelegd op van ijzer vervaardigde puibalken, schragen. De wijze van luchtverversching en de gasverlichting moet aangewezen worden en alles schriftelijk worden toegelicht. Dit alles nu zamenvattende is er gelegenheid te over om volgens deze prijsvraag goede ontwerpen te verwachten, en wij twijfelen er niet aan, of velen zullen er genoegen in vinden, dit programma uit te werken.

Ten slotte volgen de Algemeene bepalingen, waaraan de mededingers zich te houden hebben met betrekking tot den datum van inzending, het merken der stukken, het letterschrift, enz., enz., zoo als dit gebruikelijk en noodzakelijk is.

Wij uiten eindelijk den wensch, dat het der Maatschappij tot bevordering der Toonkunst gelukken moge om door de ingeroepen hulp van hare zustervereeniging, de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, het zoozeer verlangde ontwerp te verkrijgen; dat het schoon, degelijk en goed doordacht zij, ter eere van den ontontwerper en tot nut van de Maatschappij. Evenzoo wenschen wij dat op de beide andere prijsvragen goede ontwerpen mogen worden ingezonden, die getuigen van den goeden wil en den lust om zich op het gebied der bouwkunde meer en meer te bekwamen. Moge de Maatschappij alzoo in de gelegenheid gesteld worden om de uitgeloofde bekrooningen naar waarde en verdiensten uit te reiken en mogen de ontwerpers hun reeds gevestigden roem handhaven of wel andere onbekenden van hunnen aanleg en talenten blijken geven. Ruim toch is het veld, dat nog te bearbeiden is en op dat veld valt nog tamelijk veel te oogsten.

Nov. 1868.

***Liederen van Frans de Cort. Groningen, J.B. Wolters*. 1868. (*Antwerpen, J.W. Marchand en C^{o}*.)**
***Uit het Studentenleven en andere gedichten, door Julius Vuylsteke. Antwerpen, J.W. Marchand en C^{o}*. (*Amsterdam, H.J. van Kesteren. Gent, Willem Rogghé*.)**

In dit tijdschrift begon eens Cd. Busken Huet eene zijner veelbesprokene kritische studiën met de woorden: ‘Ik schrijf deze bladzijden onder den indruk eener pas ten einde gebragte lektuur’. Wat Henri Taine's ‘Histoire de la littérature Anglaise’ Huet heeft aangedaan, toen hij zich neêrzette tot eene beoordeeling van den dichterlijken schrijver van ‘Lady Carlisle’, dat doet op zijne beurt Huet mij gevoelen, nu ik gereed ben eene aankondiging te schrijven van deze Vlaamsche liederen. Is het toeval, dat de zoetvloeijende toonen van Frans de Cort en de studenten-herinneringen van Julius Vuylsteke den indruk niet hebben kunnen verdrijven, die Huet's puntig versnedene pen op mij heeft gemaakt? Of is het Huet's scherp sprekende persoonlijkheid, die de beelden dier zuidelijke dichters, uit flaauwere trekken gebouwd, op zijde dringt? Zoo geloof ik; en de vraag rijst, of daarmede niet een nieuw en krachtig argument gegeven is voor de juistheid van Huet's opvatting van de roeping der kritiek? Of niet het beginsel, dat de kunstenaar één is met zijnen

arbeid, dat de één niet volledig is zonder den ander, dat zij slechts met en door elkander mogen worden verklaard, en kunnen worden begrepen, hierdoor wordt bevestigd? En ik vergis mij zeer, indien niet dit beginsel ten grondslag ligt aan de schetsen, die ons thans onder den titel 'Litterarische Fantasiën' voor de tweede maal zijn aangeboden geworden. Huet heeft te veel goden afgeworpen van het voetstuk, waarop tijd en afstand ze hadden geplaatst, te veel talenten gemeten met de maat, die past voor het genie, dan dat hij op kalme en billijke beoordeeling van zijn streven heeft kunnen rekenen. Maar zijne methode heeft een beter lot verdiend. Zij heeft een hooger doel geschonken aan de letterkundige kritiek - die vroeger het zoeken van 'heele en halve fouten' al te veel tot haar taak maakte! - en deze is, even als Diogenes menschen, persoonlijkheden en karakters gaan zoeken. Zij heeft een einde gemaakt aan het meten met tweeërlei maat, aan het wringen van een gegeven kunstwerk in een vooraf vastgestelden vorm voor 'Het Schoone'; en wordt voortaan eenige uiting van des kunstenaars ziel onderworpen aan de scherpe oogen van de kritiek, dan zal zij niet langer vragen: of wel alles volgens de regelen van 'de Kunst' is in elkaâr gezet, maar eenvoudig: 'heeft dit werk levenskracht?' '*Une oeuvre d'art est un coin de la création vu à travers un tempérament*', zegt Emile Zola, de meest consequente en meest overtuigde adept van de school, die Huet ingang heeft trachten te doen vinden in Nederland.

'*Un tempérament*', een karakter, eene persoonlijkheid, daarop komt het aan! De kritiek zoeke manifestatiën van den menschelijken geest te verklaren, en haar oordeel blijve onafhankelijk aan de vraag: 'ob es schon da gewesen.' Reeds is hare taak ruim en schoon genoeg. En elke manifestatie, elke uiting zij haar welkom, mits zij eigen zij, en niet geleend; de grootste meester, Rembrandt copiëerende, blijft noodzakelijk beneden het origineel, want de *scheppende* ziel ontbreekt, die de hand bestuurt, en navolgen is vliegen met gebondene vleugels.

Echter, een oud-Hollandsch spreekwoord, - uit den tijd, toen de genius der administratie de gijzeling nog niet had uitgevonden -, zegt: 'waar niet is, verliest de keizer zijn regt'. En de kritiek, die karakters gaat zoeken, straks al bij Diogenes vergeleken, zal bijzonder zorg te dragen hebben voor hare lantaarn. Want onze nivellerende eeuw, waarvan ik overigens geheel ongezind ben kwaad te spreken, heeft de scherpe kanten onzer karakters uitgewischt, onze vormen verzacht, en tevens met den vorm het wezen veranderd en verwa-

terd. Eene krachtige persoonlijkheid, die zich als zoodanig voordoet, is bijna een anachronisme. En hoewel nu onder de menschen de gaven van geest en hart verscheiden zijn als de bladeren in het woud, zoo verschuilt zich dat kenmerkende verschil al meer en meer; het wordt kleiner, psychologisch zamengestelder misschien, moeijelijker te vinden zeker, en de eischen, die Diogenes aan zijne lantaarn stelt, worden haast onmogelijk groot.

Vooral in Nederland. Dank zij gelijkheid van welvaart, opvoeding en ontwikkeling, is de geest onzer burgerij, - immers de grootste kracht van ons land, ook op intellectueel gebied, - even vlak en eentoonig als ons weiland. Daarmede zij niemand beleedigd! Men kan toch nuttig zijn en vruchtbaar als de weide, nijver, en achtingswaardig als onze burgerklasse, zonder zich vader te mogen noemen van een levend geboren letterkundig product. Krachtige individualiteiten, zooals bijv. Alberdingk Thijm, die zich verheffen boven dit algemeene niveau, ontbreken wel niet, maar zijn zeldzame uitzonderingen. Gelukkig de kritiek, die eene dezer uitzonderingen op haar pad ontmoet! Evenzeer is het een feit, dat de geringe verbreiding van onze taal, met al de finantieële gevolgen van dien, bijna allen dwingt van de fraaije letteren eene uitspanning, een knutselwerkje te maken, weinig geschikt voor de ontwikkeling van sterk sprekende litteraire karakters; en menig jong talent heeft dit regime gedood.

Heeft nu de kritiek eindelijk deze bezwaren overwonnen, heeft zij met haar onpartijdig, zij het ook vergrootend, glas onder het dikke vernis van mode, gewoonte en opvoeding ‘un tempérament’ ontdekt, dan kan zij hare bevindingen naauw met te groote voorzigtigheid mededeelen, indien zij niet wenscht te stooten op de klip, die Huet niet altijd heeft weten te vermijden. Ons publiek is zoo klein, wij kennen elkander zoo goed, dat in bevooroordeelde oogen bijna elke aanmerking personeel schijnt, en hatelijk en partijdig heet, wat hoogstens streng en veeleischend behoorde te worden genoemd. - Is alzoo Huet's methode, - zij drage den naam van hem, die haar geleider was over de Nederlandsche grens, - de ware, wat wij gelooven, niemand zal ontkennen, dat zij tevens de moeijelijkste is, en dat die moeijelijkheden toenemen, waar ze wordt toegepast op dichters en schrijvers, die nog ‘omgaan in het land der levenden’. Wat het oude *de mortuis nil*... moge zeggen, de betamelijke kieschheid tegenover tijdgenooten stelt strengere eischen, dan die welke wij aan de kinderen van vorige eeuwen verschuldigd zijn.

De Heeren de Cort en Vuylsteke mogen mij nu vergeven, dat ik ze zoolang heb doen wachten. Ongenoemd hebben zij aan mijne opmerkingen bijna evenveel deel gehad, als de schrijver der ‘Litterarische Fantasiën’, want zoekende naar hunne individualiteit, mij willende rekenschap geven van hetgeen hunne poëzie onderscheidt van die van zooveel andere onvermoeide klimmers ‘ad Parnassum’, trof mij met de moeijelijkheid de noodzakelijkheid eener logische toepassing van Huet's methode.

De liederen van Frans de Cort kunnen aanspraak maken om te zeilen onder de vlag, waaronder de Génestet zijne innige gedichten onder ons heeft ingevoerd; het zijn *Onder Onsjes* in den besten zin van het woord.

Als de schrijver zijne ‘Dietsche refereinen’ vergelijkt bij koek - stevige, gezonde, ouderwetsche koek, en vooral geene Fransche pâtés - dan geeft hij ons den juisten maatstaf van zijn talent; daargelaten, dat menigeen het ondichterlijke van dien term zal stuiten. Een weldoende adem van huiselijk geluk waait ons uit deze bladen tegemoet; zoete geheimen fluisteren deze verzen, droomen voor den knaap, herinneringen voor den man, die gelukkig *geweest* is.

De C. is een waardig meester *du gay scaber*, maar zijne inborst, zijne eeuw en zijn land hebben van den ‘trouvère de l'amour’ den zanger van 't huwelijk gemaakt. Zijne levenswijsheid en zijne moraal beiden liggen in het woord van den apostel: ‘het is niet goed dat de mensch alleen zij.’ Leven voor de C. c'est vivre à deux. Laat ik blz. 145 voor u afschrijven, en gij kunt zelf oordeelen:

> Een brave gezel, eene lieve maagd,
> Als die te zamen vrijen, (!)
> Dan is er niemendal gewaagd
> Met ze vrij te laten betijen.
>
> Een brave gezel, eene lieve maagd,
> Als die elkander beminnen,
> Dan hoeft er gewogen, gewikt noch gezaagd (*sic*),
> Dan valt er niet te verzinnen.
>
> Een brave gezel, eene lieve maagd
> Behooren natuurlijk te zamen;
> En de ouders, wordt hun woord gevraagd,
> Ze moeten maar zeggen: amen!
>
> Een brave gezel, eene lieve maagd,
> Laat ze gaan hunne eigene wegen;
> De liefde, hunne geleidster, draagt
> Met zich des hemels zegen!

Het recept is eenvoudig genoeg, maar in alle geval eerlijk en ver van ziekelijke sentimentaliteit. Overal waar Frans de C. zich zelf is, geeft hij in zoetvloeijende klanken en gemakkelijk rollende maat en rijm, ons dezelfde gedachte. 't Spijt mij er bij te moeten voegen, hoewel ik het bewijs voor later bewaar, dat hij bijna nergens *zichzelf is*.

Bij een overvloed van innigheid en gevoel missen wij diepte van gedachte. Daar, waar hij zich buiten dezen naauwen kring waagt, zonder op 'de schouders zijner voorgangers' te staan, is hij zwak. Ziet zijne satiren. Het prachtige lied '*Verloren*' is alleen geen voldoende vrijbrief voor: *'Nieuwe bezems keeren goed', 'De lieve zilverschijven', 'Ignatiuswater'*, enz., die naar Judels en ons 'nationaal' tooneel rieken.

De huisbakken poëzy - het adjectief is van Huet - is een product van den Nederlandschen bodem. In eene verwante kunst heeft die rigting met Jan Steen en Gérard Dou reeds voor lang de gouden sporen gewonnen. Zoo zou reeds door het genre, dat de C. eigen is, hij zijn landaard verraden hebben, zelfs indien zijne muze niet voor zijn vaderland hadde gezongen. Enkele zijner vaderlandsche ontboezemingen verdienen een plaatsje in ons Pantheon. Zoo is het reeds geciteerde '*Verloren*' een krachtig protest tegen de overheersching der schoone moedertaal door het Fransch. Jammer, dat van hetzelfde onderwerp op blz. 118 niet veel teregt komt! Het lied op het V^{de} taalkundig congres is eene geopende hand, toegestoken aan ons noordelijker broeders, die wij, dunkt mij, niet dan met warmte kunnen aangrijpen.

'*Ons land*' zou een volkslied mogen heeten. Ik hoop niet voor de verzoeking te bezwijken, om dit lied en nog een paar anderen af te schrijven; niet alleen de uitgevers zullen mij danken, als ik de lezers naar het boek zelf verwijs.

Julius Vuylsteke, wiens naam in de vriendschappelijke herinnering van vele congresleden leeft, heeft dezelfde patriotische onderwerpen bezongen; met krachtiger klanken, maar soms met eene miskenning van rijm en maat, die evenmin te benijden, als na te volgen is.

Die onderwerpen: Vlaanderen, Gentsche studenten-politiek, Flaminganten (een partijnaam, waaruit niemand zou durven opmaken, dat voor de *taal* gestreden wordt), taalcongressen, enz., schijnen in de lucht te zitten aan gene zijde van de Schelde, waar Jan Breydel nog altijd populair, en Artevelde haast actueel is. Evenmin als voor een walschen partijnaam schijnt vaderlandsliefde voor germanismen en gallicismen te behoeden. Ex uno disce. Er behoort moed toe om met Fr. de C. te durven schrijven:

Wie geleidt er, wie gelast er
Zich te ontsluiten mij de poort. (Blz. 147).

Ik wil geenszins de groote voordeelen miskennen, die zullen voortvloeijen uit de eenheid van spelling voor Vlaamsch en Hollandsch. Maar aan den anderen kant ziet Vlaamsche poëzie er al wonderlijk uit in 't nog vreemde kleed, en voert het onze broeders tot vergissingen, waarbij wij een glimlach niet kunnen bedwingen. Gelukkig ten minste Vuylsteke, die begrepen heeft dat niet alle woorden, die in de woordenlijst van de Vries en te Winkel staan, in éene catégorie behooren. Zoo ‘zoent’ steeds de C., waar elk ander minnedichter ‘kussen’ zou, wat voor een aesthetischen mond toch wel niet ‘ganz egal’ mag wezen. 't Vlaamsch schijnt, vooral bij Vuylsteke, meer vatbaar te zijn voor, zich beter te leenen tot het maken van nieuwe woordvormen en uitdrukkingen, dan ons Hollandsch, dat niet meer zoo geheel in de scheppende hand van het volk is, en ik kan de vrees niet van mij afzetten, dat ‘het Woordenboek’ op het Vlaamsch dezelfde verstijvende en bevriezende kracht zal uitoefenen, die de dictionnaire de l'académie op het Fransch heeft gehad. Voorloopig kunnen wij nog veel winnen bij de jeugdiger groeikracht van het Vlaamsch, en van onze broeders eenige schoone uitdrukkingen ontleenen. Van sommigen zou het hernemen moeten heeten. Of is het niet bijv. een ons aangeboren regt ('t komt al in de *Beatrys* voor, vs. 215, 346) om in sommige gevallen het adjectief achter het substantief te zetten? Laat ons van de C. leeren welk effect te maken is met deze eenvoudige wending.

Nu Huet's methode ongeduldig tikt om binnengelaten te worden, had ik half lust om haar buiten te laten staan. 't Schijnt bijna ondankbaar om onaangename dingen te gaan zeggen à propos van een boek, waaraan ik eenige prettige uren heb te danken gehad. Maar als mij de vraag wordt voorgelegd, gelooft gij dat de poëzy van de C. bestemd is om te blijven leven? dan kan ik wel circonstances atténuantes pleiten, wel de vraag ontwijken, en wijzen op zangerigheid, zoetvloeijendheid, gemoedelijke overtuiging, op zooveel meer dat ik opregt bewonder, maar eindelijk zal ik toch, aarzelend misschien en met een zucht, moeten zeggen: er is geen reden, waarom deze verzen zouden blijven leven, geene kracht die ze tot iets hoogers zou maken, dan tot ‘bloemen van éénen dag’. Inderdaad toch is het boek slechts eene potpouri, en terwijl mijn voet de maat aangeeft, begroet ik al die oude kennissen met een glimlach. Ik spreek er

nu niet van, dat vertalingen ruim de helft van den bundel vullen, - en onder de oorspronkelijke verzen zijn er een paar, die ik niet zonder protest op die plaats kan laten, het bekende lied op blz. 136, bijv. - maar lees nu eens ‘de Monnik’, dan grijpt gij onwillekeurig Uhland van uw boekenplankje, en weldra vindt gij in ‘die Nonne’:

> ‘Im stillen Klostergarten
> Eine bleiche Jungfrau ging,’ etc.

het gedicht, dat, ik geloof gaarne onbewust, maar dan toch onmiskenbaar, de C. heeft geïnspireerd. Wat is ‘Een is genoeg’ meer, dan een verflaauwde nagalm van Burns' ‘Tindlay’, door de C. zelven meesterlijk vertaald, zoodat de vergelijking gemakkelijk is te maken? Wat zegt gij van ‘Herinneringen’? Een lief vers, niet waar? Maar lees nu eens de vertaling van het beroemde ‘John Anderson, my joy, John!’ die u in onberispelijken vorm wat verder wordt aangeboden. Hoe valt nu de lange variatie af bij het eenvoudig schoone thema.

Wilt gij meer voorbeelden? Doet u ‘te Waterloo’ niet denken aan Körner en ‘de oude Zangster’, aan van Beers? Van wien is ‘de Boodschap’? Van Fr. de C. toch maar gedeeltelijk; het verhaal was bekend.

Jammer, dat de meeste dier onderwerpen, hoe verdienstelijk overigens behandeld, niet winnen bij de vergelijking met het ‘Urbild’. De C. is niet vrij van zekeren wansmaak in de keuze van woorden en beelden, die ons, meen ik, meer moet treffen, dan onze zuidelijker broeders.

Zoo bederft de flesch, die uit Pieter's jaszak komt kijken, het liedjen: ‘Een uit velen’, en vaders spaarpot maakt een ongelukkig effect in de ‘Herinneringen’. Van den ‘Monnik’, de ‘Boodschap’ enz. is het middeneeuwsche vernis afgeraakt, dat deze soort van poëzy leesbaar maakt, en dat bij de Duitsche school, aan welke wij haar te danken hebben (Schlegel, Ad. Müller, Uhland), niet alleen middel, maar in de eerste plaats doel is geweest.

Niemand, die de moeite neemt om eene der door mij aangegevene vergelijkingen te maken, zal beweren, dat ik de C. van plagiaat of zelfs maar van te slaafsche navolging beschuldig. Alleen dit wensch ik te constateren: in die liederen ligt geene eigen kracht, geen individueel leven. Op dezen arbeid zijn de woorden van L. de Ratisbonne toepasselijk: ‘Ce qui est rare, c'est une inspiration *unique*, dominant en maîtresse l'oeuvre entière, et qui pour envahir le lecteur ait commencé par s'emparer du poète, et qui ait rempli *tout* son coeur.’

Een hoogst verdienstelijk vertaler, een week gemoed, dat indrukken ontvangt van al zijne voorgangers en tijdgenooten (meer dan van de natuur), en die indrukken weêrgeeft zonder er den stempel op gedrukt te hebben van een zelfstandig willen, een goed technicus, dat alles is Fr. de Cort. Is het niet genoeg? Het is iets; hij is niet de leerling, die Rembrandt copiëert; hij is de meester, die schildert in het genre van Rembrandt - en van vele anderen tevens; - maar wat doet het er toe? Rembrandt is toch *alleen* onsterfelijk!

Terwijl nu Vuylsteke dikwerf dezelfde onderwerpen behandelt, drukt hij, in het bloot technische deel der kunst de Cort's mindere, veel beter en duidelijker op alles wat hij aanvat het merk zijner individualiteit. Navolgingen mislukken hem doorgaans. Hij heeft eene voorliefde om in de voetstappen van Heine te loopen, maar wat bij den zielszieken Duitscher scepticisme is en strijd, die wilde overgangen van diep gevoel naar dollen spot, dat maakt bij Vuylsteke denzelfden indruk, als een bidderssteek op een blond kinderkopje zou doen. Vuylsteke is daartoe te jong, te levenslustig, te practisch. Als hij na afloop van 't vastenavondbal verzinkt in finantieele berekeningen, of als zijn liefje hem verlaten heeft, hij zijn troost zoekt in 't glas, dan is hij geen oogenblik dupe geweest, noch van zijn eigen gevoel, noch van hare mooije oogen.

Lees bijv. eens ‘de Boom en de Zon’, gij die natuurlijk weet, hoe Heine's ‘Tanne’ droomde van de ‘Palme in der Ferne’. De C. zou het bij de twee eerste coupletten gelaten hebben, en het vers ware er misschien beter om geweest. Vuylsteke, - na eene, ik hoop voor de eer onzer intelligentie onnoodige, verklaring, wie wel de Zon voorstelt, en wie de Boom, - knoopt er eene moraal aan vast over de kortheid des levens!

Indien Vuylsteke gelukkig genoeg is om zijn eigen weg te vinden, dan zal hij eens met eere eene plaats innemen onder dat kleine aantal dergenen, die iets hebben *geschapen*. Er is geene reden om daaraan te wanhopen. Reeds in dit boekje is eene geleidelijke ontwikkeling merkbaar. Groot is de afstand, die het onhandige gesprek tusschen den oud-student en zijn jongeren kameraad, die elkander met verbazende naïveteit uitschelden en laten schelden, scheidt van het ‘Vastenavondbal’, dat (slordige) meesterstukje, en de ‘Vaderlandsche roes’, die opgewondene, dwaze, maar eerlijke uitboezeming!

In die korte bladen ligt een stuk van de wereldbeschouwing van Julius Vuylsteke, en de lezer ziet met zijne verzen door zijne oogen.

Het is ‘un coin de la création vu à travers un tempérament’, die een naam heeft en een karakter. Daarentegen dat ‘tempérament’, dat glas waardoor wij de schepping zien, heet maar te zelden Frans de Cort; het heet Uhland, Körner, soms van Beers, en draagt nog heel veel andere namen.

Maar wat doet het er toe, als de verzen maar mooi zijn? Hooggeachte lezer, gij hebt volkomen gelijk, indien het u om niets anders te doen is, dan om u een avond te amuseren, maar de kritiek heeft daarmeê haar geweten niet gerust gesteld. Dan raad ik u, lees liever de Cort, dan Vuylsteke; hij is eenvoudiger en gemakkelijker te begrijpen, en niet zoozeer verslaafd aan phantastische woordvormen; misschien ook leest gij liever van Zeggelen dan Alberdingk Thijm?

En hoe komen nu die boekjes met Vlaamsche verzen aan eene zoo lange aankondiging, waar grootere namen en ernstiger arbeid zich moeten tevreden stellen met enkele regels?

Nieuwsgierige lezer, als men u welwillend tegemoet komt, dan gaat gij den halven weg, niet waar? En deze Vlaamsche broeders hebben ons eerlijk en rond hand en vriendschap aangeboden over de grens; dat gebeurt niet dagelijks. Dan, ‘bloemen van éénen dag’ zijn in vazen en bouquetten even fraai als immortellen; alles hangt van 't doel af, waarmeê zij worden geplukt. Thans groeit er weinig op onzen zangberg; wij willen die enkele bloemen bewonderen, er dankbaar voor zijn, en niet te veel vragen.

A., Aug. 68.
Mr. A.P. DE L.

Dichtlooveren in 's Levens herfst vergaard, door J. Scheffelaar Klots-Roorda van Eysinga. Zaandijk, J. Heynis Tsz. **1868.**

Een onaangename plicht is het om over de gedichten eener dame een ongunstig oordeel te moeten uitspreken, vooral wanneer zij, zoo als in dit geval, in een nederige voorrede om een gulle en vriendelijke ontvangst vraagt voor haar werk. Doch het is voor de tweede maal dat de schrijfster een bundel gedichten uitgeeft, en het is derhalve niet overbodig dat men eens tracht aan te toonen, waarin dergelijke verzen zich al zoo van poësie onderscheiden. Deze bundel ‘Dichtlooveren’ deelt den indruk mede, die watersnood, oranje-feesten en het sterven van klein-kinderen op een gevoelig vrouwenhart maken. Het boek bevat van die gemoedelijke verzen,

gelijk onze landaard ze liefheeft, die als gelegenheidsgedichten op huiselijke feesten een *succes d'estime* hebben, doch die evenveel op poësie gelijken als de wijn van Doctor Riccabocca op oude bourgogne geleek. Voor de aardigheid werden de druiven in een Noordsch klimaat aangekweekt; zeker vocht werd uit haar geperst, doch de Zuidelijke zon had de trossen niet beschenen, en de wijn was zuur en gaf kramp.

'Niet in den handel', had behooren te staan op dezen bundel. Vrienden en bloedverwanten kunnen belangstelling gevoelen voor zaken, die het publiek geheel koud laten. Dat beroemde eerste tandje van den zuigeling van Tollens werd met vreugde begroet door de ouders, maar het was het bezingen niet waardig. Een ongevoelige wereld heeft zelden sympathie genoeg om dergelijke huiselijke gebeurtenissen naar waarde te schatten.

In niets verheffen deze gedichten zich boven de verzen van een schooljongen, die, voor het eerst bespeurende dat hij rijmende regelen kan schrijven, in zijn vreugde over deze ontdekking, vergeet aan nog iets anders dan aan het rijm zijn aandacht te schenken.

Indien de schrijfster geene rijm-woorden gebruikt had en de verdeeling in regels en coupletten had achtergelaten, zou de inhoud van dit boek zich in niets onderscheiden van het proza eener gemoedelijke, bejaarde dame, die aan eene vriendin schrijft.

Poësie, zelfs van den honderdsten rang, is het niet.

Verzen op smartelijke sterfgevallen komen in het boek voor, die men zou kunnen houden voor gedeelten van stijve condoleantie-brieven. Gemeenplaatsen in gebonden stijl blijven gemeenplaatsen, en men kan het boek niet openslaan zonder te glimlachen over de plechtige wijze waarop ons opmerkingen worden medegedeeld, die juist niet zeer uitmunten door nieuwheid of oorspronkelijkheid.

Van een letterkundigen disch, als ons hier wordt aangeboden, zou Aaltje de zuinige keukenmeid ons wellicht het recept dus kunnen geven: Neem een handvol verzen van Tollens, leng ze aan met water en laat ze boven een zacht brandend vuur zoo lang zeuteren totdat ze lauw zijn.

Verzen als de volgende, en ik kies niet, kan iedereen, die slechts een flauw begrip van rijmen heeft, zonder de minste inspanning bij het riem aan een snelschrijver dicteeren.

De schrijfster spreekt Z.M. den Koning dus aan:

> Blijf lang, beminde vorst! de trots van Nederland;
> Blijf lang het roer des staats met vaste hand regeren;
> De liefde tot uw volk strekk' u ten onderpand

Dat der Bataven kroost die liefde zal waarderen.
Ja 't Neêrlandsch hart klopt luid en vrolijk in de borst,
Wijl 't op zijn koningsstam met fieren blik mag bogen,
enz., enz., enz.

Had de olijke Beaumarchais gelijk, toen hij zeide: Ce qui ne vaut pas la peine d'être dit, on le chante?

Ieder, die wordt aangetrokken door dergelijke verzen, die houdt van conventioneele vergelijkingen tusschen arme en rijke kinderen, van even conventioneele gedichten aan den herfst, den zomer, onschuld, liefde, zelfzucht, onsterfelijkheid, enz. gewijd, neme dit boek ter hand. Is de liefde der schrijfster van gemeenplaatsen echter aanstekelijk, dan zegt de lezer van haar boek zeker op het laatst: somberheid is geen pathos; zwaar te zijn is geen bewijs van kracht.

Wanneer die zelfde lezer tot de verzen komt, waarin de schrijf ster de vrijheid dus aanspreekt:

Gij, zoet gevoel! dat naast het leven
Het schoonst gevoel der Godheid zijt,
Gij zijt ons diep in 't hart geweven,

dan zou ik bijna durven voorspellen, dat de lezer zich plotseling ‘de vrijheid in het hart geweven’ gevoelt, om zich niet te laten weêrhouden door zijne hoffelijkheid en een hoogst afkeurend oordeel uit te spreken over dergelijke verzen.

Waar de schrijfster een lans wil breken met de moderne richting, welke zij in een gedicht, genaamd ‘Het Ongeloof’, aanvalt, verdient zij, om met de woorden van Busken Huet te spreken, ‘dat men haar tot de orde roept, omdat zij met misduiding van de bedoelingen harer medemenschen, zelve dien christelijken geest verloochent, tot welks tolk zij zich opwerpt.’

Het valt daarbij zeer te betwijfelen, of gedichten zich wel ooit goed leenen tot het voeren eener godsdienstige polemiek. Een onverdraagzame bekrompen predikatie in proza is al erg genoeg, doch een dergelijke predikatie op rijm is geheel onuitstaanbaar.

De schrijfster spreekt een ‘vermetel sterveling!’ die aan niets gelooft, dus toe:

‘Gij waagt het Godsbestuur en wezen te doorgronden!’ (*sic.*)

en zij verwijt den zelfden sterveling, dat hij moedwillig het oog sluit

‘Voor 't vriendelijk stralend licht,
Dat troostvol in het hart met zoete kracht zou dalen,
Deed wereldwijsheid niet op 't redespoor het dwalen!’

Was ist der langen Rede kurzer Sinn? zou men wenschen te vragen.

Voorwaar, men mag der schrijfster aanraden:

‘Wanneer gij u op den voet zet de mannen der wetenschap te apostrofeeren, dat uw schrijven alsdan eene zekere mate van gemeenzaamheid verrade met de denkbeelden die gij bestrijdt en den volke denuntieert.’

Verzen als deze ‘Dichtlooveren’ wekken den toorn op van ieder, die de letterkunde zijns volks lief heeft. Het ware onredelijk van iedereen schrijver genialiteit te eischen. Is het echter te veel gevergd, wanneer men van een auteur vraagt, dat hetgeen hij zegt, ten minste iets uitmunte boven de gewone conversatie van zeer gewone menschen? Dit geldt bovenal van gedichten.

Het is een literaire zonde om nietsbeteekenende verzen uit te geven. Zij ontrooven de frischheid aan de rijmwoorden en de vormen die ware dichters gebruiken. Zij begaan majesteitsschennis jegens de kunst, door datgene, wat vaak op edele wijze in krachtige woorden gezegd is, in arme flauwe woorden na te stamelen.

In het dagelijksche leven hebben wij winkeliers noodig, die de zaken in het klein verkoopen; doch letterkundige winkeliers vulgariseeren de poësie en doen groot nadeel aan hunne meerderen.

Poësie, dat wil zeggen: diepzinnige gedachten, door de emoties van het menschelijk hart getint en plastisch gemaakt, of innig gevoel, op krachtige, ware wijze uitgedrukt, terwijl een rijke en frissche verbeelding een nieuw licht werpt op hetgeen ieder min of meer bij ondervinding kent.

Voor verzen, als deze ‘Herfstlooveren’, is in den letterkundigen lusthof geen plaats. De daarin uitgedrukte gevoelens en gedachten mogen deugdzaam en braaf zijn, doch zij zijn niet dichterlijk en het drukken niet waardig. Onwillekeurig kwamen mij bij het lezen van dit boek de volgende woorden van Dr. Johnson voor den geest, waarvan de toepassing niet moeijelijk is. Hij was uitgenoodigd op een feestmaal, dat bijzonder middelmatig en slecht klaargemaakt was. Bij het heengaan drukte hij zijn gastheer de hand en zeide: ‘Sir, it was a good dinner, but it was not a dinner to ask a man to.’

C.B.

De Idealen van Dominé van Beek. Pastorale Novelle, door Baltwin Vignon. Tiel, D. Mijs. 1868.

't Is een allerzonderlingst boek dat voor mij ligt, zonderling van het voorbericht af, dat ik den lezer bepaald aanraad niet over te slaan. Daarin beweert de schrijfster al dadelijk dat zij, de onbekende, 1^0. geen introductie noodig heeft bij het publiek, 2^0. 'Jupiter-Criticus niet vreest', en 3^0. de medegedeelde voorvallen voor mogelijk houdt.

Nu begrijp ik niet welk nut 't voor een auteur hebben kan, om het publiek en de critiek zoo ongemotiveerd in den baard te vliegen, en waarom zij niet liever bedaard en rustig afwacht hoe beide het werk opnemen. Daarenboven pleit 't tegen de schrijfster, wanneer zij het noemen der echtelingen Busken Huet als bewerkers der vertaling van Adam Bede, op den titel van de Hollandsche uitgaaf, 'zoo'n uithangbordachtige marktschreeuwerij' noemt. Of meent zij dan dat velen in den lande bij magte zouden zijn dat boek zóó meesterlijk in onze taal weer te geven als die beide? Dat zou niet getuigen voor haar litterarisch oog, 't welk toch vooral degene niet mag missen die als auteur voor het publiek optreedt.

Toch heeft de schrijfster veel gelezen. Zij bewijst dat, door uit niet minder dan achttien schrijvers motto's te kiezen voor de twintig hoofdstukken die haar boek telt. Ge vindt daar de namen van: Miss Braddon, Frederike Bremer, Paul Féval, Frédéric Soulié, George Eliot, Diez, Emile Montégut, Matthisson, Casanova, Nicol. Lenau, Mrs. Hall, Charles de Bernard, Mystères du grand Monde, Aug. Arnould, Michel Masson, H. de Balzac, Lady Morgan en Sir Walter Scott. En dat alles voor eene 'pastorale novelle!'

Volkomen eens ben ik 't met de schrijfster, dat de beste aanbeveling van een auteur zijn werk is. Elke andere is overdaad. In de literatuur dekt de vlag ook nooit de lading en gauw genoeg toonen publiek en critiek hun oordeel over een nieuw werk. Ik vind die bewering dan ook zeer verstandig. Maar niet verstandig noem ik 't vooraf de verzekering te geven, dat de voorvallen die men mededeelen zal *kunnen* gebeurd zijn. Want daarin ligt immers de erkentenis opgesloten, dat men den twijfel aan die mogelijkheid bij den lezer verwacht? Wek dien twijfel niet op, door eenvoudidiger toestanden te beschrijven, dat zou ik verstandig noemen.

Dat de onderstelling van dien twijfel echter allezins gepast is, bewijze een kort relaas van het verhaal. De moeder van den ongehuwden dominé van Beek te Zwierum, wil haren zoon uithuwelijken aan de dochter van den rijken boerenburgemeester dier plaats. En Rika van Dalen is een te gehoorzaam kind, om dat plan niet te billijken. Het meisje is niet mooi, maar heeft eigenaardige bekoorlijkheden, welke beschreven zijn op eene wijze, dat men den vrouwelijken naam op den titel van het boek voor den pseudoniem van een man zou houden. De dominé en zijn vriend, doctor Dillman, droomen echter van andere idealen, totdat op zekeren avond een Italiaansche marskramer voor de pastorie uit zijn hondenkar valt en gewond in huis gebragt wordt, alwaar 't uit een zegelring aan zijn hand blijkt, dat hij de uitgewekene graaf Fiamma is, wiens vrouw en dochter weldra ook bij dominé hun intrek nemen. Onze eerwaarde wordt smoorlijk verliefd op Angiola, die echter schrikt van het aanzoek van een geestelijke en hem bedankt, terwijl Rika den doctor, die haar alleen gevraagd had opdat moeder van Beek niet uit medelijden met de dan verlatene burgemeestersdochter tegen het huwelijk van haar zoon zou zijn, evenzeer bedankt. De dominé krijgt de tering van verdriet, maar een reis naar Italië met Delman doet hem toch goed. Te Milaan zien zij in het paleis Fiamma, portretten van de eigenaars, die niets gelijken op de originelen die zij kennen, en logeren te Como bij den graaf, die plotseling amnestie gekregen heeft, maar vinden daar ook de lui van de portretten terug. Blijkbaar zijn zij dus te Zwierum bedrogen. Te Florence ontmoeten zij hunne vrienden Brand en Sorié, de eerste een fabelachtig rijk man, die het - bij kapitalisten niet veel voorkomend - zwak heeft, om alle revolutionaire genootschappen in en buiten Europa rijkelijk te ondersteunen. Op een zijner buitens was graaf Fiamma kosteloos gaan wonen, toen hij de pastorie verliet. Met hun vieren naar de komedie gaande, zien zij daar tot hun verbazing een stuk spelen wat hunne eigene liefdesavonturen voorstelt en waarin hun gastpersoneel te Como de eerste rollen vervult! Nu wordt het raadsel opgelost. Vriend Brand heeft de heeren willen genezen van hunne idealen. Door middel van de diplomatie heeft hij de beschikking gekregen over de kasteelen van den graaf, tooneelspelers laten portretteren en als gastheeren optreden, het komediestuk door een bekwaam auteur gereed doen maken en zelfs den zegelring van den graaf ontvangen, om de grap volkomen te doen slagen. De bedrogenen

vinden alles zeer aardig en gaan nu nog even een jaar naar het Oosten. Onderwijl heeft ook de keizer van Oostenrijk zooveel op met die aardigheid, dat hij graaf Fiamma amnestieert, mits Angiola trouwe met een Oostenrijksch edelman, waarvoor zij echter bedankt en liever in een klooster gaat, alwaar zij later, als abdis Renata, den achttienjarigen Petrus van Beek, student in de medicijnen, ‘hartstochtelijk aan haren boezem drukte en kuste.’ Na afloop der reis keert de dominé te Zwierum terug, trouwt toch met Rika van Dalen, en pronkt bij zijn jubilé met een vrouw, die ‘zich brillant heeft gehouden met haar twaalf kinderen.’

Verbeeldt u dat alles in een levendigen en dikwijls zeer goeden Hollandschen stijl geschilderd, en vermengd met een aantal vreemde, vooral Italiaansche spreekwoorden en gezegden, en ge hebt het boek voor u. Was nu mijne uitdrukking wel te streng, toen ik het boek zonderling noemde?

Over de geheele intrigue zal ik geen woord zeggen. Die getuige voor zich zelve. Maar eene enkele opmerking over de personen, zal ik mij wel veroorlooven. Nu zal een ieder mij toestemmen dat 't de eerste pligt is van een novellist, sympathie bij zijne lezers te wekken voor de personen en de toestanden die hij teekent. Wie is er echter van al de hoofdfiguren in dezen roman, die de belangstelling van den lezer wint? De dominé zeker niet, die als een kind door zijne vrienden geleid en gefopt wordt, en bij wien evenmin eenige zelfstandigheid of vastheid van karakter huist als bij de burgemeestersdochter, die eerst op zijn eerwaardig aanzoek wacht, omdat vader dat wenscht, en die hem dan toch trouwt nadat hij eerst bijna de tering gekregen heeft door de teleurstelling in zijne liefde voor eene andere vrouw: Hoe overdadig rijk gezegend zij later ook voor ons prijke, sympathie zal zij bij niemand opgewekt hebben. De doctor, die het meisje alleen vraagt om een dwaas huwelijk van zijn vriend mogelijk te maken, is daartoe zeker evenmin bij magte. Dat Angiola weinig indruk op den lezer maakt is natuurlijk, vooral wanneer zij na een twintigtal jaren in eens teekenen van liefde voor den dominé geeft, die dan wel wat laat komen en nog enkel ten voordeele van een ander persoon. Onbeduidend is de hooge graaf, en alleen dwaas kan men den hoe ook ‘fabelachtig’ rijken kapitalist noemen, die ter wille van een grap ettelijke duizenden verspilt. Nog wil ik niet eens spreken van het ondenkbare om in een schatrijk man de liefhebberij te vinden, alle

mogelijke revolutionaire comités van de geheele wereld geldelijk ruim te ondersteunen. Maar de geheele ongekende largesse met geld en vreemde woorden die in dit boek ten toon gespreid wordt, is werkelijk hinderlijk voor den lezer. Waartoe al die Italiaansche woorden, zeker eenvoudig genoeg om door den zelfs pas beginnende in die taal gemakkelijk te worden verstaan, maar waarbij dan ook geene enkele kernachtige uitdrukking voorkomt? Toch had de schrijfster die in tal van Italiaansche schrijvers ligt kunnen vinden, wanneer zij zoo op het gebruik van die taal gesteld bleef.

Volkomen geef ik 't der schrijfster toe, dat alleen haar werk en niet de inleiding, door welken gevierden naam ook, haar bij het publiek van een welkome ontvangst kan verzekeren. Maar dan moet dat werk ook sympathie kunnen wekken bij den lezer. Evenzeer waardeer ik haar gevoel van vrijheid en onafhankelijkheid, door voor geen enkelen recensent te vreezen. Maar ik zou haar toch wel den raad willen geven om niet in iederen recensent een vijand te zien, en te gelooven, dat de critiek niet schrijft om de auteurs te behagen of te mishagen, maar om de letterkunde van het land te verbeteren. Alleen dan, wanneer de schrijfster haar verbeelding beperkt, eenvoudiger is in haar vormen, soberder in haar keus van woorden, kan zij op een gunstiger getuigenis van haar arbeid rekenen dan 't mijn pligt is thans van dit boek af te leggen. Blijkbaar bezit zij de gaaf der combinatie en heeft magt over de taal. Welnu, die beide hoofdvereischten van den goeden novellist ontwikkele zij door studie. En wanneer zij een volgend maal voor het publiek als schrijfster optreedt en mij wordt weer de taak opgelegd haren arbeid aan te kondigen, dan hoop ik dat mijne recensie vleijender voor haar zal kunnen zijn dan de nu, uit pligtbesef maar met leedwezen, gestelde.

M.

Een proeve van historische critiek.

De Ultramontaansche Kritiek. Antwoord aan Mr. G. Groen van Prinsterer, een verweerschrift van Dr. W.J.F. Nuyens.

Het boek van den Heer Nuyens over de *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten in de XVI^{de} eeuw*, waarvan ik in der tijd een uitvoerig verslag in dit Tijdschrift heb gegeven, heeft in onze historische letterkunde *époque* gemaakt. Niet slechts door mij, ook door meer andere onroomsche geschiedkundigen en laatstelijk door den Heer Groen van Prinsterer is het, als een eerste proeve van beschrijving van den opstand tegen Spanje uit een Katholiek oogpunt, met welwillendheid en ingenomenheid verwelkomd. Door geen protestant van eenig gezag is het met hardheid of zelfs maar met gestrengheid bejegend. Aan den anderen kant hebben de geloofsgenooten van den schrijver, zoo als te verwachten was, zijn werk met ophef, met geestdrift ontvangen. Voor hen was het de vervulling van een lang gekoesterden wensch, van een diep gevoelde behoefte. Tegenover de vele protestantsche voorstellingen van den val der roomsche kerkheerschappij in Nederland, bezaten zij thans van die eeuwig merkwaardige gebeurtenis een verhaal in hun geest, dat, door den lof van onroomsche geschiedkundigen aanbevolen en als het ware geijkt, met vertrouwen gelezen en gebruikt kon worden. Maar allermeest jubelden de Ultramontanen. Voor de woelige en strijdlustige schaar, die onder het (half ontrolde) vaandel van den *Syllabus* voor de beginsels van staats- en kerkerecht, die met den Spaanschen Koning overwonnen zijn, en tegen de moderne begrippen en het

staatsrecht, waaronder wij leven, te veld trekt, scheen het boek van hun vriend een stevig wapen om er de helden uit onzen vrijheidsoorlog, de rebellen tegen Koning Philips, meê dood te slaan.

De eerste, die met groot gemak dit wapen heeft gezwaaid, is de sedert algemeen bekende Abbé Brouwers, in zijn redevoering van *de Nederlanden en de gevierden van Heiligerlee*. Een redevoering, die van veel redenaarsgaven getuigt, 'van ongewone vlugheid en welbespraaktheid', zooals de Heer Groen van Prinsterer het uitdrukt. En die tevens getuigt van het onbepaalde vertrouwen van den redenaar in het werk van zijn vriend Nuyens. Van eigen, van 'vrij onderzoek' getuigt de declamatie van den Abbé echter niet. Alleen van een eigenaardige en zeer vrije wijs van citeeren, die mij zou doen gelooven, dat niemand anders dan hij aan het mandement van de Bisschoppen het citaat uit Macaulay geleverd heeft[1]. Aan een koor van nog luidruchtiger geestverwanten, die het referein van den Abbé in couranten en tijdschriften herhaalden, heeft het daarbij niet ontbroken. Onze ooren tuiten nog van het misbaar.

1 Een enkel voorbeeld van zulk citeeren, dat wij aan den Heer Groen van Prinsterer ontleenen. De Heer Brouwers vindt in de *Archives de la Maison d'Orange-Nassau* een brief van Lodewijk van Nassau aan zijn broeder Jan, en daarin de volgende passage:
Nach dem unsz auch die bilderstürmerey bey vielen ein grosz geschrey uundt bössen namen machet, so bitte ich E.L. die wollen uunsz anderen bundtsverwanten in dissem bey menniglichen entschuldigen helffen, *dann es inn der warheitt durch ein gemein, nichtig, gering undt blosz volck, sondern unserer anderer vorwissen, noch verwilligung gescheen ist*.
Van dezen volzin gebruikt hij de helft, tot waar het door mij cursief geschrevene begint, en bewijst er zijn hoorders meê, dat Lodewijk van Nassau zelf zijn medeplichtigheid aan den beeldstorm verraadt. 'Hij bidt zijn broeder en zegt hem: "helpt onze andere *bondgenooten* daarin verontschuldigen." Werd het vraagstuk (dus gaat hij voort) aan eenige onbevooroordeelde jury's onderworpen, aan mannen van uitstekende kunde en oprechtheid, aan geschiedkundigen, gelijk er Nederland slechts zeer weinigen bezit, aan Dr. Nuyens b.v., voor wien "Lodewijks medeplichtigheid niet valt weg te rekenen", dan zouden velen Lodewijk als medeplichtigen, gelijk den heler bij den steler, te boek stellen.' Curieuze ontboezeming! Wij leeren er uit wie in het oog van den Heer Brouwers onbevooroordeelden zijn: de zulken, voor wie reeds vooraf de medeplichtigheid van Lodewijk niet 'valt weg te rekenen.' Inderdaad voor een jury, dus samengesteld, is iemand als de Abbé, van zijn kennis en logica, ten volle berekend zijn zaak te winnen. Jammer maar voor hem, dat ons vaderland, naar zijn zeggen, slechts zeer weinige mannen van zulke kunde en oprechtheid rijk is.

Wat mij bij dit alles het meest heeft verwonderd, is, dat een man als de Heer Groen van Prinsterer zich heeft laten bewegen om tegen zulk een uitdager de handschoen op te nemen. Ik had mij voorgesteld, dat een of ander van onze protestantsche redenaars, even welbespraakt, even vaardig, even zelfvertrouwend als de Abbé, den kansel of de katheder beklommen zou hebben, en toegerust met helm en zwaard, uit het arsenaal van eenig onroomsch handboek geleend, een niet minder gelukkige proeve van schermkunst zou hebben vertoond. Had deze dan de andere helft der door den Abbé gehalveerde citaten als projectiel gebruikt, des te beter. Zoo waren de partijen aan elkander gewaagd. Maar dat een strijder van de kracht en de macht van den Heer Groen van Prinsterer zich zou hebben verwaardigd om den nieuweling, die niet eens de wetten van het strijdperk scheen te kennen, het geleende wapen uit de hand te slaan, dat had ik mij allerminst voorgesteld.

De Heer Groen is dan ook zelf al spoedig gewaar geworden, dat zijn tegenpartij de eer niet verdiende, die hij hem bewees. Na hem ontwapend te hebben, heeft hij zich van hem afgewend, niet zonder een woord van mededoogen en verontschuldiging over den overwonnene uit te spreken.

> Laat ons echter jegens den Heer Brouwers niet te streng zijn. Ik althans wil niet aannemen, dat hij voorbedachtelijk al wat ik aanwees verrigt heeft. Eene verontschuldiging is er, *une circonstance atténuante*, die niet tot vrijspraak maar wel tot zachter beoordeeling grond geeft. Wij mogen het er voor houden dat hij zelf het vraagstuk niet onderzocht heeft. Dit is zoo laakbaar niet als het schijnt. Wegens ongemeene vlugheid en welbespraaktheid wordt hij, naar ik acht, meer dan hij zelf zou begeeren, telkens door zijne geloofsgenooten opgeroepen in het strijdperk. Tegenover de feestviering van Heiligerlee mogt een schitterend ultramontaansch protest niet ontbreken. Op den 300sten verjaardag, op denzelfden dag van lofrede en lierzang te Heiligerlee, was eene dichterlijke philippica te Amsterdam onmisbaar. Dit laat zich begrijpen; wat kon er dan, om in dezen nood der tijden, tegen den bepaalden termijn gereed te komen, worden verrigt? Aan eigen bestudering kon niet gedacht worden. Hier dus, indien ooit, was het: ‘roeijen met de riemen die

men heeft.' Maar neen, aan varenstuig of wapentuig is thans geen gebrek meer. Rome heeft voortaan in Nederland een arsenaal voor uitmuntende antiprotestantsche polemiek. Het werk van Dr. Nuyens is, voor onze roomsche landgenooten, klassiek. Brouwers ziet het boek in. *Veni, vidi, vici*. Op ieder punt waar slag moet worden geleverd, is de overwinning gewis. Op dat van den beeldenstorm vooral. Merk het aan den redenaar! gloeijend van verontwaardiging is hij van de schuld van den duitschen fortuinzoeker overtuigd. Waarom? omdat hij voor Dr. Nuyens onvoorwaardelijk crediet heeft. *Deze* twijfelt er niet aan. *Ipse dixit*.

Met deze alleenspraak van den overwinnaar is het eerste bedrijf afgespeeld, of liever, zoo als de Heer Groen het noemt, het *preludium*. De strijd moet nog beginnen. De Heer Groen gordt er zich thans toe aan. Hij heeft het ervaren, dat hij tot nu toe slechts met een Patroclus te doen heeft gehad, die de wapenen van zijn vriend Achilles had geleend. Op dien Achilles zelf heeft hij het thans gemunt. En Achilles-Nuyens aarzelt niet om uit zijn tent te voorschijn te treden en den strijd te aanvaarden voor de geschonden eer zijner wapenen. Zijn *verweerschrift, een antwoord aan Mr. Groen van Prinsterer*, is de eerste slag, dien hij zijn geduchten bestrijder denkt toe te brengen.

In dien strijd zal ik mij natuurlijk niet mengen. Als belangstellend toeschouwer zal ik hem gadeslaan. Ik kan echter niet nalaten reeds nu bij voorbaat mijn medelijden met den Heer Nuyens te betuigen. Niet hij heeft het terrein voor den tweestrijd gekozen, maar zijn onhandige en ongelukkige vriend. Hij moet thans wel verdedigen wat wordt aangevallen, en dat is naar mijn overtuiging onmogelijk te verdedigen. Het ontbreekt hem zeker niet aan kennis, niet aan bekwaamheid, niet aan kracht. Maar het zou vermetel zijn te wanen, dat hij tegen zijn tegenstander opgewassen zou wezen. En al ware hij het, wat zou het hem baten, nu hij in een onhoudbare stelling geplaatst is, waar hij zijn kracht en bekwaamheid slechts ten halve kan gebruiken. Zijn eerste slag is dan ook, naar het mij voorkomt, reeds een misslag geweest. En de Heer Groen is er de man niet naar om misslagen straffeloos door zijn tegenpartij te laten begaan.

Ik voor mij wil de brochure van den Heer Nuyens niet be-

schouwen als een lastering en verguizing van een nationalen held, niet als een proeve van ultramontaansche critiek, gelijk de Heer Groen het genre van den Heer Brouwers genoemd heeft, maar eenvoudig als een proeve van historische critiek. Ik begrijp niet eens wat ultramontaansche critiek beteekent, zoo min als ik vroeger heb begrepen, wat de theologen met hun negative en positive critiek bedoelden. Ik ken slechts tweëerlei critiek, een goede en een slechte. Een goede, zoo als doorgaans in de historische geschriften van den Heer Groen, en een slechte, zoo als in het grootste gedeelte dezer brochure van den Heer Nuyens. Omdat ik de methode van onderzoek in deze brochure slecht keur, wil ik ze weêrleggen, niet omdat het resultaat mij mishagen zou. Ik vind mij te eer tot zulk eene beschouwing opgewekt en bijna verplicht, omdat ik, wegens mijn vroegere beoordeeling van het hoofdwerk van den schrijver, eenigermate betrokken ben in het oordeel, dat over deze brochure zal worden geveld. Ik heb de *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten* geprezen, hoewel niet onvoorwaardelijk, en ik heb den schrijver, die haar in zijn vrije uren tusschen de drukte eener geneeskundige praktijk had opgesteld, ruimschoots den lof gegeven, die hem naar mijn oordeel toekwam. Ik achtte mij èn jegens den man èn jegens het boek, dat bovendien een eerste proeve was, verplicht zoo weinig mogelijk af te dingen op de verdiensten, die ik in het algemeen mocht erkennen. Het is mij aangenaam geweest te bemerken, dat de Heer Groen die hoflijkheid goedgekeurd en nagevolgd heeft. En niet minder aangenaam was het mij te zien, dat hij daarbij tevens aan wie het vergeten mocht zijn herinnerde, hoe ik op mijn lofspraak eenige nog al gewichtige uitzonderingen had gemaakt. Zoowel die uitzonderingen als de lofspraak in het algemeen wensch ik vol te houden. Ik stel mij nu nog gaarne aansprakelijk voor al den lof, dien ik aan den schrijver en aan het geschrift heb toegekend, maar ook voor niet meer. Het zij mij vergund hier de eigen woorden te herhalen, waarin ik mijn oordeel had samengevat:

> Zoo als het is, en niettegenstaande hetgeen ik er rondborstig in misprijs, is naar mijn oordeel de *Gesch. der Nederl. Beroerten* een zeer verdienstelijk werk. De schrijver is in de historische wetenschappen dilettant; hij beoefent de medicijnen en praktiseert op een afgelegen dorp

> van Noord-Holland. Desniettemin heeft hij een boek geleverd, dat van zoo uitgebreide lectuur, van zoo strenge studie en van zooveel historischen zin getuigt, dat een geschiedschrijver *ex professo* er eer meê behalen zou..... Ik zal dan ook niets afdingen op den lof, dien ik hem volgaarne toebreng. Ik zal niet gewagen van enkele bescheiden, die hij verzuimd heeft te gebruiken; ik zal niet klagen over de, mijns inziens, minder gelukkige critiek, waarmeê hij soms de overgeleverde berichten beproefd heeft. In het algemeen wil ik slechts opmerken, dat in beide opzichten de tweede afdeeling bij de eerste ongunstig afsteekt. Misschien is dit te verklaren uit de omstandigheid, dat de schrijver voor de eerste periode meer en betere monographiën voor zich had dan voor de latere.

Niemand, geloof ik, zal in deze woorden een onvoorwaarlijke aanprijzing van het werk in al zijn onderdeelen erkennen. En wie mijn geheele recensie doorleest, zal bemerken, dat ik alle bijzonderheden van minder belang voorbij ga en alleen tegen punten van bijzonder gewicht mijn bedenkingen inbreng. Naar het oordeel van den Heer Groen van Prinsterer ben ik niet ongelukkig geweest, noch in de keus van de onderwerpen die ik ter sprake heb gebracht, noch in de behandeling er van. ‘Op zeer kapitale punten,’ zegt hij, ‘heeft de Heer Fruin Dr. Nuyens tot zwijgen gebracht.’ Ik zal mij op dit oordeel niet beroemen, omdat de Heer Nuyens er de waarheid van ontkent. Maar zooveel is ten minste zeker, dat de geachte schrijver, om welke reden dan ook, op die bedoelde punten en op nog een paar andere, het zwijgen heeft bewaard. Wat hij dienaangaande in zijn brochure schrijft, is niet afdoende. ‘Ik heb den Heer Fruin tegelijk met andere bestrijders beantwoord in een afzonderlijk boekje.’ Dat werd immers door den Heer Groen niet betwijfeld. Maar wel dat in dit antwoord die ‘kapitale punten’ op nieuw besproken zouden zijn. De Heer Nuyens had eenvoudig moeten aanwijzen, waar, op welke blz. dit geschied was. Dan zou de Heer Groen op zijn beurt tot zwijgen zijn gebracht.

Hoe dit zij, in afwachting van die nadere aanwijzing, wil ik thans over het *verweerschrift* een oordeel uitspreken en met redenen staven. Niet alleen om mij zelven te vrijwaren tegen

het vermoeden, dat ik er den zelfden lof aan zou toekennen als aan het groote werk, maar ook om den schrijver tot vernieuwd en dieper onderzoek aan te sporen. Immers het komt mij voor, dat ik in dit zijn jongste geschrift een neiging ontwaar om op de behaalde lauweren te rusten, en om het gezag, dat hij zich door moeitevollen arbeid verworven heeft, te misbruiken tot aanvulling der leemten van een haastig en ongenoegzaam onderzoek. Indien ik verder den toon, waarin vooral de eerste deelen zijner Geschiedenis geschreven zijn, vergelijk met den toon, dien hij in deze brochure aanslaat, word ik versterkt in het vermoeden, dat hij een wat al te levendig bewustzijn heeft van het behaalde succès, hetwelk ten gevolge der bedwelmende toejuiching van geloofsgenooten en geestverwanten, nog grooter proportiën in de verbeelding moet hebben aangenomen dan het in de werkelijkheid heeft. Van daar ook de steeds toenemende minachting, waarmeê hij het gros zijner tegensprekers bejegent, ‘die onverbeterlijke sectarissen, die curiositeiten, inderdaad antiquiteiten uit de 16de eeuw, die op historisch terrein geen critiek gedoogen, zoodra er sprake is van de groote voorvechters voor godsdienst en gewetensvrijheid’ - ‘die nietige sukkelaartjes met de pen, die geen studie, geen kritiek, geen oordeel en geen begrip bezitten en desniettemin een hoog woord voeren, die stumpers,’ enz., - ik heb geen lust om verder uit te schrijven. Aan een vriend van den Heer Brouwers zou eenige meerdere toegevendheid voor lieden, die zonder studie en critiek, niettemin een hoogen toon voeren, wel hebben gepast. Ik durf deze aanmerking te eerder maken, omdat ik voor mij steeds met de meeste beleefdheid en welwillendheid door den schrijver bejegend ben en zelfs ver boven mijn verdiensten geroemd word.

Het schijnt wel dat de Heer Nuyens zich de taak, waarvan hij zich in zijn verweerschrift poogt te kwijten, wat al te licht heeft voorgesteld. Hij had een betwist punt van zijn groot werk te verdedigen tegen den Heer Groen van Prinsterer, een der grondigste kenners van juist dit tijdvak onzer geschiedenis en tevens een geducht dialecticus, aan wien geen leemte in het betoog van zijn tegenpartij ontgaat. Eer zich iemand van minder kennis en bekwaamheid met zulk een kampioen gaat meten, mag hij wel zijn eigen krachten en vooral de deugdelijkheid van de zaak, die hij verdedigen zal, op het zorgvuldigste beproeven. Maar de Heer Nuyens heeft het niet zoo

ernstig opgenomen. Van een vernieuwd en uitgebreider en nauwkeuriger onderzoek draagt de brochure geen blijk. De schrijver erkent gul weg, dat het hem daartoe aan de gelegenheid ontbroken heeft.

> Mijn historische arbeid (zegt hij) is de vrucht van uren, die mij overblijven in tijden, waarin de gezondheidstoestand op mijn dorp geen groote inspanningen van mij als geneesheer vordert. Dat is thans niet het geval. Ik moet nu, wijl ik verplicht ben het stilzwijgen af te breken, den noodigen tijd voor dezen arbeid vinden door ettelijke nachten eenige uren aan mijn slaap te ontnemen.

Het verweerschrift draagt onmiskenbare blijken, dat het werkelijk onder zulke omstandigheden is opgesteld. Het is verward, oppervlakkig, oncritisch. In plaats van de voorstelling der gebeurtenissen, zoo als die in het vroegere werk voorkwam, op te helderen en te bevestigen, doet het die nog onwaarschijnlijker, nog ongelooflijker voorkomen. En toch aan een monographie over een bepaald onderwerp worden veel strenger eischen gesteld, dan aan een niet opzettelijke behandeling van dezelfde stof in een meer omvattend werk. Veel beter ware het geweest niet te antwoorden, dan te antwoorden als in deze brochure. Wordt de schrijver door zijn beroepsbezigheden verhinderd zijn taak naar den eisch te volbrengen, hij drage ze over aan iemand die daartoe den noodigen tijd beschikbaar heeft. Of, nog beter, hij worde door zijn geestverwanten, wier zaak hij verdedigt, in staat gesteld om zich onverdeeld te wijden aan een wetenschap, die van haar beoefenaars al hun tijd en al hun krachten vordert.

Het vraagstuk, waarover de strijd tusschen de Heeren Groen en Nuyens gevoerd wordt, betreft het aandeel dat Lodewijk van Nassau aan den beeldenstorm van 1566 genomen heeft. Eigenlijk is de vraag zóó niet juist gesteld; zij moet luiden, het aandeel dat de hoofden van het Compromis, en dus ook Lodewijk van Nassau als een hunner, aan den beeldenstorm genomen hebben. Maar het is te doen om den held van Heiligerlee, ‘den broeder van den Zwijger’ te treffen, en daarom

wordt hij als de zondenbok voor allen gekozen. De Heer Nuyens had dit reeds te veel in zijn Geschiedenis gedaan, en de Heer Brouwers had, zoo als navolgers eigen is, de fout nog overdreven. Maar niets verhinderde den Heer Nuyens thans nog dien misslag te herstellen en de vraag een ruimer omvang te geven: de Heer Groen zou zich daartegen zeker niet hebben verzet. Hij heeft dit echter nagelaten, en de taak opgevat juist zooals zij aan de handen van den Heer Brouwers ontglipt was. Van de drie stellingen, waarin hij in zijn Geschiedenis zijn oordeel over de bewerkers van den beeldenstorm had vervat, onderneemt hij het de laatste afzonderlijk te bewijzen. Zij luidt aldus:

> Zonder te durven beslissen, dat Oranje's broeder juist het plan tot den beeldenstorm beraamd zal hebben, valt zijne medeplichtigheid daaraan niet weg te rekenen.

Tweëerlei heeft derhalve de Heer Nuyens te doen: 1^0. te bewijzen dat Graaf Lodewijk medeplichtig is geweest aan den beeldenstorm; dat is, dat met zijn voorweten en goedvinden het plan beraamd en de bevelen tot uitvoering er van gegeven zijn; 2^0. het waarschijnlijk te maken dat de Graaf en niemand anders het plan het eerst ontworpen heeft.

De Heer Groen had in zijn antwoord aan den Heer Brouwers beide beweringen tegelijk trachten te weêrleggen met de eigene getuigenis van den beschuldigde in zijn vertrouwelijke brieven aan zijn broeder, Jan van Nassau. Hij redeneerde aldus: de beeldenstorm van Augustus 1566 was het gevolg 1^0. van de volksbeweging, 2^0. van de predicatiën in het open veld en 3^0. van de calvinistische felheid. En nu verklaart zich Lodewijk van Nassau in zijn brieven ten stelligste tegen die drie oorzaken van de beeldstormerij en tegen deze zelf. In de tweede helft van het door den Abbé gehalveerde citaat, zegt de Graaf met zooveel woorden, dat het gemeen zonder zijn voorkennis of goedvinden de kerkschennis heeft gepleegd. Indien hij dus geen onbeschaamde leugenaar, geen schijnheilige is geweest, die in brieven aan zijn broeder verfoeit wat hij bezig is te doen of wat hij zoo even gedaan heeft, dan is zijn onschuld aan de beeldstormerij bewezen.

Maar die bewijsvoering stuit af op het mistrouwen van Dr. Nuyens.

> 't Is waar, Lodewijk van Nassau vaart in zijn brieven aan zijnen broeder heftig uit tegen de driestheid der Kalvinisten; het is waar, hij behoorde toen nog niet tot hen; het is waar, hij had liever gezien, dat de verbondenen de Augsburgsche belijdenis hadden aangenomen, maar..... hij stond in de nauwste verstandhouding met de kalvinistische synode, die in 1566 te Antwerpen gehouden werd; Marnix en Hammes, twee vurige Kalvinisten, behoorden tot zijn vertrouwelingen; Gilles Le Clerc, een Kalvinist, zoo hevig als er een bestond, was zijn voornaamste agent, enz.

Wat beteekent dit alles? Wat kan het tegen de ridderlijkheid van Graaf Lodewijk, die door een ieder wordt geroemd, en tegen zijn waarheidsliefde bewijzen? Men kan met Marnix, met De Hames, met Gilles Le Clercq zelfs, omgaan zonder nog een leugenaar en een huichelaar te wezen. Bewijs dat Graaf Lodewijk geen geloof verdient, niet dat hij, hoewel Lutheraan, ook met Calvinisten vertrouwelijk verkeerde.

Welaan, zegt de Heer Nuyens, ik zal dan aantoonen, dat hij althans nu en dan aan zijn broeder zegt wat niet waar is. Een enkel voorbeeld. In een van de brieven aan Jan van Nassau (in dien van 16 Aug.) lezen wij: ‘Aan de eene zijde staan de papisten ons naar lijf en goed, van den anderen kant is het te vreezen dat het gemeen, onder voorwendsel van godsdienst en prediking, tot oproer zal overslaan.’ Welnu, het valt licht aan te toonen, dat op dit tijdstip de Landvoogdes en haar regeering, en de welgezinden in het algemeen, in ontzetting en angst verkeerden, en er niet aan dachten Graaf Lodewijk en zijn vrienden te lijf te gaan. De eene helft van het dilemma is dus ‘een handtastbare onwaarheid’, de andere niet meer dan een antithese, en bijgevolg hij, die het een en het ander aan zijn broeder schrijft, een leugenaar, of liever een die zegt wat hem te pas komt, wat hij wenscht dat zijn correspondent zal gelooven en aan anderen zal meêdeelen.

Ik zal tegen deze redeneering niets inbrengen, dan alleen dit. De ‘handtastbare onwaarheid’ ligt niet in de woorden van Lodewijk van Nassau, maar in de uitlegging die Dr. Nuyens er aan geeft. ‘De papisten staan ons naar lijf en goed.’ Wat was het goed der Edelen, waarnaar papisten konden staan? Hun landgoederen, hun onroerend goed. Welke

papisten konden dat goed bemachtigen? De Koning en de geduchte inquisitie, die het goed confiskeerden als zij het leven benamen. Bestond er nu in Augustus 1566 vrees bij de Edelen, dat dit lot hun boven het hoofd hing? Zoozeer dat zij bij iedere gelegenheid, ook thans bij hun request waarover de Landvoogdes zoo aanstonds zou beraadslagen, aandrongen op verzekering, dat hun het compromis niet als misdaad zou worden toegerekend. Bestond er ook reden tot die vrees? Nog al; de Koning had juist de brieven verzonden, waarbij hij de Landvoogdes machtigde om den Heeren van het compromis de verlangde verzekering te geven, en tevens de notarieele acte geteekend, waarbij hij verklaarde, zich aan dat gegeven woord niet gebonden te achten en integendeel zich voor te behouden om de schuldigen op zijn tijd te straffen. De uitroep van Lodewijk van Nassau: ‘de papisten staan ons naar lijf en goed,’ kwam dus overeen met de werkelijkheid en met het vermoeden van hem en zijn vrienden. Bij gevolg vervalt de reden van Dr. Nuyens om aan de oprechtheid van de verdere ontboezeming te twijfelen.

Maar, gegrond of ongegrond, de achterdocht bestaat nu eens bij den Heer Nuyens. ‘Wat beteekenen woorden (zegt hij), zoo daden daarmeê in tegenspraak zijn.’ Zoo laat ons dan eerst de daden in oogenschouw nemen. Blijken zij in tegenspraak te zijn met de woorden, dan willen wij aan de woorden alle bewijskracht ontzeggen. Maar blijkt het tegendeel, dan mogen de woorden, dunkt mij, tot bevestiging dienen van hetgeen de feiten op zich zelf reeds waarschijnlijk maken.

Om de daden van Lodewijk van Nassau te leeren kennen, raadpleegt de Heer Nuyens in de eerste plaats eenige geschiedschrijvers van de Spaansche zijde. Ik geloof dat die methode de ware niet is. Maar ik zal mij aan zijn leiding overgeven en hem volgen waar hij voorgaat. De voornaamste van die schrijvers, degeen die het allergewichtigste feit, dat het meest tegen Lodewijk getuigt, heeft te boek gesteld, is Strada. De plaats uit diens geschiedenis, die Dr. Nuyens bij gedeelten aanhaalt, is uitvoerig, maar de lezer moet ze, om juist te oordeelen, in haar geheel en in haar samenhang kennen. Ik laat ze dus hier volgen. Ongaarne geef ik, in plaats van den Latijnschen tekst, een Hollandsche vertaling, maar ik reken ook op belangstellende lezers die geen Latijn verstaan, en dezen ten gevalle behelp ik mij met de vertaling, die Dr. Nuyens zelf ons levert.

De landvoogdes begon na den beeldenstorm met grond geloof te slaan aan de woorden van Mansfeldt, die deze samenzweering een verraad van geheel de Nederlanden noemde. Hij zeide, dat de beeldstormerij beraamd was in Frankrijk, vanwaar bijna al de predikanten van het nieuwe evangelie kwamen, dat de hoofden der Hugenoten er de aanleggers van waren. Door hunne aanhitsingen was het oproer in de Nederlanden doorgedrongen, opdat men die gewesten, wanneer zij door de wreedheden en de vervolgingen der ketters verzwakt waren, des te gemakkelijker kon aanvallen en onderwerpen, evenals een leger dat reeds door den eersten schok des vijands in wanorde is geraakt. Dit gevoelen van Mansfeldt komt in vele punten overeen met de meening van hen die geloofden, dat deze schennis der kerken, welke met zooveel orde en zoo ongestraft plaats greep, niet een toeval en de misdaad van eenige weinige personen was, maar dat het besluit daartoe reeds te S^{t}. Truyen was genomen: dat de verbondenen door verwoesting aan te richten de gevolgen, welke zij van de bijeenkomst te Bayonne vreesden, meenden te voorkomen, en dat de opperhoofden van de partij der geuzen deze wanordelijkheden begunstigd hadden, opdat zij des te eerder van de landvoogdes, als deze verschrikt was door die oproeren, de inwilliging van hun verzoekschrift konden verkrijgen. En inderdaad, terwijl te Gent de kerken geplunderd werden, kwam er (nadat de landvoogdes tot bewilliging in de eischen des adelverbonds gedwongen was) een brief aan, van Lodewijk van Nassau *en van zes anderen* gericht aan ‘de predikanten, konsistoriën en kooplieden der Nederlanden.’ Deze werden in dien brief vermaand, dat zij, aangezien de gereformeerde godsdienst nu genoegzaam verzekerd scheen, alle ongeregeldheden des volks moesten te keer gaan. Zij konden verzekerd wezen, dat voortaan niemand hen meer in hunnen godsdienst zou storen. Voorts moesten zij geloof schenken aan hetgeen de brenger dezes, Gilles le Clerc uit Doornik, wiens naam in cijfers was geschreven, hen zou zeggen. Zoo haast was deze brief niet te Gent aangekomen of de kerkschenderij hield op. Hier behoort nog bij het onderhoud dat de landvoogdes had met den Graaf van Mansfeldt. Zij schreef in eenen geheimen brief (van 8 Sept.) den Ko-

> ning, dat Mansfeldt haar gewaarschuwd had om vooral Lodewijk van Nassau te wantrouwen, want dat hij een verrader en een kwaadwillige was: dat de predikanten en hoofden der ketters hem al hun plannen mededeelden; dat men den buit en roof der kerken hem ter hand stelde; en dat deze trouwlooze oproerling op die wijze voornemens was den Koning den oorlog aan te doen. Wat hiervan zij, zeker is het dat Lodewijk van Nassau de voornaamste oorzaak van deze beroerten was, en dat men door zijne listen het kettersch gepeupel van Brussel niet kon weêrhouden van, ondanks de ordonnantiën van den magistraat, naar de prediking te Vilvoorden te loopen.

Er is op deze vertaling wel wat aan te merken, maar om niet in kleinigheden van den Heer Nuyens te verschillen, heb ik ze overgenomen zoo als hij ze gegeven heeft. Ik heb mij alleen veroorloofd de vier woorden, die ik cursief heb laten drukken, daarin te voegen. Zij zijn nog al van gewicht. De brief, die volgens den Heer Nuyens bovenal tegen Lodewijk van Nassau getuigt, was volgens Strada niet slechts door hem maar nog *door zes anderen* onderteekend. Misschien ontbreken deze woorden in de editie, die de Heer Nuyens heeft gebruikt. Ik zou dit te eerder onderstellen, omdat hij ze niet slechts onvertaald, maar ook in zijn verdere bewijsvoering buiten rekening gelaten heeft.

Voor hij de plaats gaat toelichten en er uit ontwikkelen wat er in ligt opgesloten, weidt hij niet zonder reden uit in den lof van Strada als geschiedschrijver. Hij beroept zich daarbij op de getuigenis van Bakhuizen van den Brink, die herhaaldelijk de goede trouw en de nauwkeurige kennis van zaken van den Jezuïet geprezen had. Hij zegt er geen woord te veel van. Een ieder die de geschiedenis van dit tijdvak uit de oorkonden en gelijktijdige bescheiden kent, zal volmondig erkennen, vooreerst dat Strada een menigte belangrijke documenten gebruikt heeft die aan zijn voorgangers onbekend waren gebleven, en ten andere dat hij ten volle geloofwaardig is en zijn citaten nooit halveert of verminkt. Maar men wachte zich voor overdrijving. Strada schreef in Italië zestig of zeventig jaren na het jaar 1566. Hij kent dus de gebeurtenissen slechts van hooren zeggen. Hij is af hankelijk van zijn zegslieden; hij weet juist en verhaalt naar waarheid wat uit

de voor hem toegankelijke bescheiden te leeren was. Maar waar die bescheiden te kort schieten is zijn kennis onvoldoende en zijn verhaal gebrekkig. Nu stonden hem ten dienste al de commentariën en historiën, die in het Latijn of in een der Romaansche talen geschreven of daarin overgezet waren, en bovendien, de onschatbare correspondentie van Margaretha van Parma, de landvoogdes. Daarentegen bleef alles wat in het Hollandsch geschreven en niet vertaald was, een gesloten boek voor hem. Van daar dat hij wel nauwkeurig is ingelicht aangaande de plannen en daden der regeering, aangaande hetgeen zij hoorde en vermoedde, maar aan den anderen kant slechts gebrekkig bekend met hetgeen de tegenpartij der regeering wilde en deed. Zoolang de correspondentie van Margaretha van Parma en die van haar zoon niet volledig voor ons liggen, en de gedenkschriften, die Strada gebruikt heeft, niet alle in onze handen zijn, vult hij onze eigene geschiedschrijvers en gedenkstukken voortreffelijk aan, maar hij kan ze toch geenszins vervangen. Is het ons te doen om de drijfveeren en plannen der regeering van Brussel en van Madrid te leeren kennen, dan raadplegen wij nevens de door Gachard en Reiffenberg uitgegeven briefwisseling van Philips II en van Margaretha van Parma bij voorkeur Strada, en geen onzer Nederlandsche geschiedschrijvers. Maar wenschen wij de bedoelingen en voornemens van de opstandelingen te doorgronden, dan gaan wij niet tot hem, maar in de eerste plaats tot de *Archives*, door Groen van Prinsterer aan het licht gebracht, en verder tot dien rijken overvloed van gelijktijdige pamfletten, waarin onze landgenooten van beide partijen de gebeurtenissen toelichten. Zoo heeft Bakhuizen van den Brink, op wien zich Dr. Nuyens beroept, altijd gedaan; zoo heeft hij ook geleerd dat gedaan behoort te worden, in de voorrede voor Van Deventer's geschrift over het jaar 1566, waarvan de Heer Nuyens een paar zinsneden goedkeurend aanhaalt.

Overigens heeft men steeds te onderscheiden tusschen hetgeen elk schrijver, en ook Strada, bericht, en hetgeen hij als zijn vermoeden meêdeelt. Aan de berichten van Strada hecht ik onvoorwaardelijk geloof, ten zij het van elders blijken mocht dat zij onjuist zijn. Aan zijn oordeel daarentegen hecht ik slechts betrekkelijke waarde. Want bij ingeving kende hij, zoo min als iemand, de waarheid. Op gebrekkige en eenzijdige kennis kon hij slechts een gebrekkig en scheef oordeel bouwen.

Wij, die door al wat na Strada's tijd aan het licht is gebracht, volledíger kennis hebben verkregen, zijn dikwerf in staat een veel juister oordeel te vellen, dan waartoe hij op grond van zijn eenzijdige inlichting besluiten moest.

Dit alles had Dr. Nuyens moeten bedenken, eer hij zich bij voorkeur tot Strada wendde om van hem te hooren, of Lodewijk van Nassau al dan niet medeplichtig is geweest aan den beeldenstorm. Een redeneering als de zijne: Strada is een onzer beste bronnen voor dit tijdvak; Bakhuizen zegt zelf, dat Strada doorgaans zeker van zijn zaak is; enz., enz.: derhalve moet men gelooven wat Strada omtrent de oorzaken en omtrent de ontwerpers van den beeldenstorm verhaalt, en als de Heer Groen de getuigenis van Strada niet ontvankelijk verklaart, valt er met hem niet meer te redeneeren, - zulk een redeneering is noch logisch, noch critisch; zij is het gevolg van de weinige kalmte, waarmede de Heer Nuyens des nachts na een vermoeienden dag zijn verweerschrift heeft opgesteld.

Maar wij willen, zonder meer voorafspraak, onderzoeken wat Strada dan toch zegt.

Vooreerst deelt hij ons twee adviezen mede, die door den Graaf van Mansfeldt, den Stadhouder van Luxemburg, en na den beeldenstorm bevelhebber van Brussel, aan de Landvoogdes gegeven, en door haar gewichtig genoeg geoordeeld waren om ze aan den Koning over te schrijven. Voor de juistheid dier adviezen moet natuurlijk niet Strada maar Mansfeldt ons borg blijven. En was nu deze de man om met de plannen der geuzen en geuzenhoofden bijzonder goed vertrouwd te zijn? Ik zou het niet denken, want sedert eenige maanden was hij bij hen ten hoogste verdacht. En zijn de adviezen op zich zelf waarschijnlijk? Het eerste is althans stellig onjuist. Mansfeldt meende, dat de onlusten en daaronder de beeldstormerij in Frankrijk waren beraamd en aangelegd. ten einde de Nederlanden in beroering en tweespalt te brengen om ze daarna des te lichter te vermeesteren en bij Frankrijk in te lijven. Het is overbodig met de stukken aan te toonen, dat die voorstelling der zaken onjuist was. Zij is even onjuist als nagenoeg alle gelijksoortige berichten, die Mansfeldt in diep vertrouwen aan de Landvoogdes kwam meêdeelen, en die wij thans uit haar Spaansche brieven aan den Koning hebben leeren kennen. Het andere, latere advies, dat Strada ons bewaard heeft, hield in, dat Lodewijk van Nassau de belhamel was, wien de re-

bellen, de consistoriën en de beeldstormers volgden, en aan wien zij den kerkroof overleverden om daarmeê de kosten van een oorlog tegen den Koning gedeeltelijk te bestrijken. Het tweede gedeelte van dit bericht is ook stellig onjuist; de buit, die door de beeldstormers gemaakt is, heeft weinig te beduiden gehad, en Dr. Nuyens heeft zelf in zijn Geschiedenis aangetoond, dat hij of wedergegeven of door de dieven behouden is. Dat hij aan de hoofden van het compromis of aan Lodewijk van Nassau zou zijn overgeleverd, is door niemand dan door Mansfeldt ooit beweerd. Wat de rest van het advies aangaat, dat Lodewijk van Nassau een der hoofden was van het adelverbond, die de protestanten onder hun bescherming hadden genomen, mits zij zich ordelijk gedroegen, is en was bekend genoeg, maar doet niets ter zake. Voor de medeplichtigheid van Lodewijk aan den beeldenstorm bewijzen de berichten van Mansfeldt dus niet het allerminste. Ook hechtte Strada er geen groote waarde aan. Want hij laat er op volgen: ‘wat er van het overleveren van den kerkroof zij of niet (quidquid de sacris spoliis actum sit), zeker is het, dat Lodewijk de voornaamste bewerker dezer onlusten was, aan wien het te wijten is, dat het gemeen van Brussel niet heeft kunnen weêrhouden worden van naar Vilvoorden te loopen om daar te hooren preêken.’ Zoo lang er onderscheid bestaat tusschen het hooren preêken en het beeldstormen, kan Strada niet gezegd worden met deze woorden Graaf Lodewijk van medeplichtigheid aan den beeldenstorm te beschuldigen.

Maar wat Strada hier zegt verdient opmerking om een andere reden. Het kan ten voorbeeld strekken van hetgeen ik boven uiteen heb gezet, dat de oordeelen, die hij velt, uit den aard der zaak onjuist uitvallen, zoo vaak zijn kennis der feiten onvolledig en onjuist is. Hij kent het gebeurde met de gereformeerden van Brussel slechts uit het schrijven der Landvoogdes aan den Koning, en moet dus daarop alleen afgaan, en bijgevolg wel gelooven dat Lodewijk van Nassau de onlusten daar ter stede heeft aangestookt. Maar wij kunnen, zoo wij willen, de toedracht der zaak volledig leeren kennen uit een reeks van stukken, die over dit geval gewisseld zijn tusschen de Landvoogdes, den Prins van Oranje en Graaf Lodewijk, en die alle in de *Archives* staan afgedrukt. Daaruit blijkt ten duidelijkste de volkomen onschuld van den graaf, aan hetgeen hem door Strada te laste wordt gelegd. Toen namelijk, nog

voor het treffen van het accoord met de Edelen, de Landvoogdes ieder oogenblik het losbarsten van den beeldenstorm in haar residentie verwachtte, liet zij de groote heeren, die uit haar naam met de hoofden van het compromis over hun verzoekschrift in onderhandeling waren, van dezen vernemen wat er van die geruchten was, en hoe het gevaar zou kunnen worden voorkomen. Na gedaan onderzoek antwoordde Lodewijk van Nassau in een brief aan zijn broeder, die bewaard is gebleven, dat hem de aanzienlijke gereformeerden beloofd hadden iedere poging tot beeldstormerij met alle macht te zullen weêrstaan, en zelfs geen openbare preek binnen de muren te zullen houden, indien zij maar van den prins van Oranje of van een ander der groote heeren de verzekering mochten ontvangen van niet bemoeilijkt te zullen worden, als zij naar buiten de stad gingen om elders de predikatie bij te wonen. De heeren machtigden daarop den graaf de verlangde verzekering uit hun naam te geven, en te beloven dat de gereformeerden van Brussel vrij en veilig de preek zouden mogen gaan hooren, overal waar reeds vroeger, vóór den 23sten Augustus, gepredikt was. Het accoord, dat kort daarop tusschen de Edelen en de Landvoogdes werd aangegaan, verzekerde in het algemeen aan alle protestanten in het geheele land dezelfde vrijheid. Desniettemin belette naderhand de magistraat van Brussel haar protestantsche burgers het uitgaan naar Vilvoorden, hoewel daar al vóór den 23sten Augustus was gepreekt. Mocht toen Graaf Lodewijk weigeren om hen, die op zijn woord hadden gebouwd, te ondersteuuen in hun vordering van hetgeen hun rechtmatig toekwam? Als man van eer was hij immers verplicht zijn invloed in hun voordeel aan te wenden, en bij de regeering van Brussel aan te dringen op de naleving der belofte, die hij zelf had overgebracht. Hij deed het, maar werd nu niet zonder schijn beticht van zich op te werpen als bemiddelaar tusschen de overheid en de onderdanen. De regeering wilde zich niet herinneren dat zij zelf in haar benauwdheid zijn bemiddeling had laten inroepen; zij wenschte dat hij thans, nu zij hem niet meer noodig had, zich stil hield en toezag hoe hetgeen hij had beloofd, door de overheid niet werd nagekomen. Hij meende dit niet te mogen, en hij deed het woord voor de verongelijkten. Dit is al wat hij misdeed, het eenige ongelijk waarvan hem de Landvoogdes bij den Prins van Oranje aanklaagt:

> Non pas que je veulle mal juger de luy; mais puisque ces sectaires ont telle persuasion qu'ils prennent leur recours à luy contre les gouverneurs et magistrats, luy ne s'en doibt entremesler, mais les renvoyer à Sa Majesté ou à moy, ausquels appartient d'oyr les plainctes des subjects de par decà et leur faire droict et justice.

Dat de graaf de troebelen te Brussel zou hebben aangestookt, wordt hem in het minst niet verweten, en is ook in strijd met de waarheid. De onlusten bestonden, en de tusschenkomst van hem en zijn verbondenen is geschied op verzoek der regeering, ten einde uitspattingen voor te komen. Aan Strada is het niet ten kwade te duiden dat hij, ten halve ingelicht, scheef heeft geoordeeld. Maar minder is het te verschoonen dat Dr. Nuyens verzuimd heeft zich op de hoogte der zaak te stellen, en dat hij niet slechts de dwaling van Strada herhaalt, maar zich zelfs veroorlooft nog verder dan deze af te wijken van de waarheid. Zie hier zijn voorstelling van het geval:

> Nadat Margaretha van Parma toegegeven had, gedwongen door de vrees voor nog grooter geweldenarijen, onderzocht zij wie vooral het volk van Brussel aangezet hadden de predikatiën te vorderen, dat is met andere woorden, wie het tumult hadden uitgelokt, dat met de beeldstormerij in zulk nauw verband staat, ja één daarmede is. Zij vernam dat het waren Lodewijk van Nassau, Jan de Mol, heer van Oettingen, en Filips van der Meeren, twee edellieden in dienst van den prins van Oranje.

Hoe kan het handhaven van een recht, dat voortvloeide uit het accoord van den 23sten Augustus, één zijn met de beeldstormerij, die toen reeds was afgeloopen? Alleen de overhaasting, waarmede Dr. Nuyens zijn verweerschrift heeft opgesteld, kan eenigermate als verschooning voor zulk een onjuist voorstellen der gebeurtenissen in aanmerking komen.

Maar hooren wij wat Strada verder verhaalt. Hij deelt het gevoelen mede van sommigen, dat de beeldstormerij door de verbonden edelen te St. Truijen zou zijn beraamd, ten einde de Landvoogdes schrik aan te jagen en te nopen tot inwilliging van hun request. Dit is, volgens den schrijver zelf, niet meer dan een meening, een vermoeden van sommigen, voornamelijk daarop gegrond, dat de beeldstormerij, op zoo veel

plaatsen tegelijk begonnen en zoo straffeloos gepleegd, niet toevallig, niet zonder overleg en afspraak kon geschied zijn. Wij hebben ons met de waarschijnlijkheid of onwaarschijnlijkheid van deze gissing thans niet op te houden. Daartoe zullen wij later geschikter gelegenheid vinden. Voor het oogenblik vragen wij alleen: wie waren het die dus meenden; wie zijn de personen die Strada op het oog heeft? kan hun gezag tot aanbeveling strekken van hun vermoeden?

Had Dr. Nuyens zich deze vraag gesteld en naar een antwoord omgezien, hij zou een zekere kantteekening niet voorbij gezien hebben, waarin Strada ons zelf de gewenschte inlichting geeft. Op den kant, juist bij de woorden: ‘de meening van hen die geloofden’, vinden wij in de oorspronkelijke folio-editie aangeteekend: ‘*Martinus Delrius in Alterat. Belg.*, l. 1.’ Het is derhalve een vermoeden van dezen geschiedschrijver wat Strada meedeelt. Niet hij, maar Delrio is voor de juistheid er van aansprakelijk. Op het gezag van Strada te gelooven wat Delrio verzekert, is niet raadzaam. Willen wij weten of er reden bestaat om aan het vermoeden geloof te slaan, dan moeten wij onderzoeken of hij die het gezegd heeft, niet of hij die het herhaalt, geloof verdient.

Een enkel woord over het weinig bekende boek van Delrio zal hier niet misplaatst wezen. Onder het anagram Rolandus Natinus Miriteus heeft de auteur der beruchte *Disquisitiones Magicae*, de Jezuïet Martinus Antonius Delrio, in het Latijn een boek geschreven over de onlusten, die in Nederland sedert de komst van Don Juan tot aan diens dood zijn voorgevallen. De Latijnsche tekst is nooit uitgegeven; een uitgaaf naar een handschrift van de Bourgondische bibliotheek te Brussel, wordt, als ik wel onderricht ben, op dit oogenblik voorbereid. Maar sedert 1601 bestaat een Spaansche vertaling er van in druk, onder den titel: *Comentarios de las Alteraciones de Flandes sucedidas despues de la llegada del Señor D. Juan de Austria hasta su muerte*. Zij is door Strada veel gebruikt en wordt geciteerd nu eens als *Delrii Turbae Belgii*, dan weêr, zooals hier, als *Alterationes Belgii*. Het boek is hoogst belangrijk - voor den tijd van Don Juan. De inleiding daarentegen, die over de voorafgaande onlusten handelt, en waaraan het citaat ontleend is, heeft niet de minste waarde. De schrijver was in 1566 nog maar een knaap van vijftien jaren en uitlandig bovendien. Hij schreef eerst vele jaren later, en vertelde toen, zonder eigen onderzoek, eenvoudig na wat hem over die

vroegere gebeurtenissen ter ooren was gekomen. Het bewijst dan ook niet voor het oordeel van Strada, dat hij hem over een voorval van het jaar 1566 als getuige laat optreden. Het zal mij niet moeilijk vallen deze uitspraak te wettigen. Ik behoef daartoe niet van mijn onderwerp af te dwalen; ik kan het aantoonen in dezelfde plaats, die Strada citeert. Immers daar lezen wij, dat ‘met algemeen goedvinden te St. Truyen werd besloten dat op één dag in geheel Nederland de beelden der heiligen verbroken en de kerken geplunderd zouden worden, en dat er uit Genève, Duitschland en Engeland predikanten zouden worden ontboden om aan het volk de vrijheid van geweten te leeren’. Dit laatste is zoo absurd en zoo blijkbaar in strijd met de waarheid, dat het geen twijfel overlaat omtrent den oorsprong en het gehalte van het geheele bericht. Door een uitwendig gezag wordt het dus volstrekt niet aanbevolen. Wij zullen later zien of het op zich zelf waarschijnlijk is.

Maar aan al het voorgaande hecht ook de Heer Nuyens slechts ondergeschikt belang. Het gewichtigste in zijn oog is het bericht van Strada omtrent den brief van Lodewijk van Nassau, die te Gent de beeldstormerij tot bedaren bracht. Die brief is naar zijn oordeel een bewijsstuk tegen Graaf Lodewijk, dat ‘inderdaad verpletterend’ mag heeten.

Al dadelijk merken wij op, dat de verpletterende brief geen brief is van Graaf Lodewijk alleen, maar van hem en van nog zes anderen; een toevallige leemte in een der uitgaven van Strada, of anders de haast, waarmeê de Heer Nuyens dit allergewichtigste stuk zal hebben gelezen, heeft hem die opmerkelijke woorden: ‘a Ludovico *atque a sex aliis* epistola’, doen voorbijzien. Het is dus een brief van de hoofden van het compromis, door Lodewijk van Nassau in die qualiteit mede onderteekend. Het is verder geen brief aan die van Gent alleen gericht. Het opschrift luidt bij Strada: ‘ad ministros, ad consistoria et ad mercatores *Belgii*’. Het is dus een circulaire, die uit den aard der zaak moeilijk geheim kon blijven. En wat behelsde nu die circulaire van de hoofden van het compromis aan de hoofden der protestantsche gemeenten in Nederland? ‘Dat zij, aangezien de gereformeerde godsdienst nu genoegzaam verzekerd scheen, alle ongeregeldheden des volks moesten te keer gaan. Zij konden verzekerd wezen, dat voortaan níemand hen meer in hun godsdienst zou storen. Voorts moesten zij geloof schenken aan hetgeen de brenger dezes, Gilles le

Clercq, van Doornik, wiens naam in cijfers was geschreven, hun zou zeggen.' Volgt daar nu uit, dat de beeldenstorm op bevel of met voorweten van de briefschrijvers was begonnen? Is het ondenkbaar of zelfs maar eenigszins onwaarschijnlijk, dat de hoofden van het compromis door deze circulaire een beweging zochten te stuiten, die zonder hun toedoen was ontstaan? Of moet het tegendeel worden afgeleid uit hetgeen Strada er bijvoegt, dat na het ontvangen van dien brief het oproer te Gent bedaard is? Vooreerst, het had er reeds drie dagen geduurd, en bijna nergens heeft het langer aangehouden. Bovendien, gesteld de brief alleen had het doen bedaren, het gemeen, vernemende dat thans zijn godsdienstvrijheid gewonnen scheen, had om die reden het schenden der kerken gestaakt: zou daaruit dan nog met eenigen schijn van reden kunnen afgeleid worden, dat de schrijvers van den brief ook de aanleggers van het oproer waren geweest?

En vragen wij verder: hoe kwamen de hoofden van het compromis er toe om zulk een circulaire te schrijven? dan wordt ons de geheele zaak nog eenvoudiger en natuurlijker.

In den brief wordt gezegd, dat thans de gereformeerde godsdienst genoegzaam beveiligd schijnt, dat men zich verzekerd kan houden van voortaan niet meer in zijn godsdienstoefening gestoord te zullen worden. Dit slaat duidelijk op het bedongene bij het accoord met de Landvoogdes van den 23sten Augustus. Bij dat accoord nu hadden de hoofden van het compromis de verplichting op zich genomen om, zooveel in hun vermogen was, de beroerten te stillen, de beeldstormers te helpen straffen, en hun crediet bij de protestanten te gebruiken om hen te doen berusten in hetgeen Zijn Majesteit in overleg met de Staten-Generaal vervolgens beschikken zou. Om die medewerking der Edelen te verwerven, had de Landvoogdes vooral in het accoord toegestemd. En aanstonds daarop waren zij in de weer om hun belofte te vervullen. De Landvoogdes schrijft aan den Koning, dat de verbondenen dadelijk hun invloed gebruikten om Brussel tegen de baldadigheid van het gemeen te vrijwaren, en dat zij zelfs naar de plaatsen in de buurt zonden 'pour faire retirer ces voleurs et grassateurs'. Met dezelfde bedoeling, om zich te kwijten van de verplichting hun door de Landvoogdes opgelegd, en hun crediet te gebruiken tot stilling der beroerten, werd onder andere de circulaire door Lodewijk van Nassau en de

overige hoofden van het verbond, voor zoover zij op dit oogenblik te Brussel aanwezig waren, geteekend en door Gilles le Clercq naar Gent overgebracht. De strekking er van was geen andere dan om de onlusten te bedaren; zij vermaant het consistorie tot het tegengaan der onordelijkheden, op grond dat alle aanleiding er toe door het bedongen accoord vervallen is. Dat de gemeente van Gent buitendien nog iets weten moest, hetgeen men liever niet aan het papier toevertrouwde, bewijst de credentie ten behoeve van Gilles le Clercq, wiens naam zelfs in cijfers verborgen stond. Wat dit mag geweest zijn, blijft ons voorloopig verborgen, en is zelfs niet te gissen. Het kan iets misdadigs, het ook iets onschuldigs geweest zijn. Wij weten er niets van. Dat het betrekking had op de medeplichtigheid van Lodewijk van Nassau aan den beeldenstorm, kan, dunkt mij, niemand vermoeden, die voor zijn gissingen eenigen vasteren grond dan bloote achterdocht noodig acht.

Ziedaar nu dat gewichtige bewijsstuk, waarvan ons gezegd werd dat het den held van Heiligerlee verpletteren zou. Och of de Spaansche knechten op de Mookerheide met geen steviger wapenen hadden gestreden!

Maar wij hebben met Strada en den door hem meêgedeelden brief nog niet afgedaan. De vraag rijst bij ons op: hoe kwam Strada aan de kennis van dien brief, en, zoo hij hem in het Archief van Parma heeft gevonden, hoe was de brief dan in handen der Landvoogdes geraakt? Immers hij is, als Strada zich op dit punt niet vergist, aan de geadresseerden overhandigd, en kan derhalve niet onderschept zijn. Met zekerheid durf ik op deze vraag niet antwoorden, maar ik heb toch grond om een gissing te wagen. De Landvoogdes heeft, nog geen vol jaar na den datum van den brief, al de geheime papieren van Gilles le Clercq in handen gekregen, op aanwijzing van een verrader, zekeren Gilles Joly, die zich in het vertrouwen van Le Clercq had weten in te dringen. De vondst was van het allerhoogste belang; zij wordt door de Landvoogdes in een brief aan den Koning aldus beschreven: '....des escriptures appartenans à un nommé maistre Gilles le Clercq de Tournay, principal secrétaire du conte Loys, et directeur de tous ces troubles, trouvez en quelque lieu secret où il pensoit les avoir mis fort seurement: par où toute la source, conduycte et démenée de ces pratiques, troubles et esmotions sont descouvertes.' Zoo al niet zeker, is het toch waarschijnlijk dat onze circu-

laire onder deze papieren gevonden zal zijn. Maar ter liefde van zulk een weinig beteekenende gissing heb ik hier de beschrijving van die ontdekte documenten niet aangehaald. Ik deed het om er iets van meer gewicht voor het vraagstuk, dat ons bezig houdt, uit af te leiden. Wij leeren er namelijk uit, dat de regeering te Brussel al de geheime papieren van dien Gilles le Clercq, den tusschenpersoon tusschen Lodewijk van Nassau en de gereformeerde consistoriën, onder de oogen heeft gehad. Gelukkig voor de geschiedenis had le Clercq gewaand, dat zij volkomen veilig waren in hun schuilhoek; hij had niets verbrand of weggemaakt. Het geheele beleid der troebelen werd uit die papieren voor de regeering kenbaar. Welnu, uit dien rijken schat is aan Strada, die hem blijkt gekend te hebben, slechts één brief onder de oogen gekomen, dien hij compromittant vindt voor Lodewijk van Nassau, en dien brief - wij hebben hem ontleed en van alle kanten bezien, en wij zijn tot de slotsom gekomen dat hij niet het allerminste bewijst of aanwijst.

Maar, kan men mij tegenwerpen, al heeft Strada niet meer gezien, daaruit volgt niet dat er niet meer is geweest, dat de regeering niet meer heeft gevonden. Toegestemd. Maar ik maak mij sterk te bewijzen, dat ook de regeering noch in de papieren van le Clercq, noch in andere bescheiden, noch in de bekentenissen of getuigenissen van andere personen, genoegzamen grond heeft gevonden om daarop een beschuldiging van medeplichtigheid aan den beeldenstorm tegen Lodewijk van Nassau te vestigen. Had hij zulk een bewijsgrond gehad, Alva zou niet verzuimd hebben in zijn indaging van den graaf daarvan te gewagen. Immers die indaging is eerst in Januari 1568 afgekondigd, nadat het onderzoek van den Raad van Beroerten ver genoeg gevorderd was, zooals de Landvoogd zelf in een brief aan den Koning bericht.

Maar, zegt Dr. Nuyens met verbazing, waarop durft gij u beroepen; de indaging bewijst niet voor, maar tegen den graaf; alleen uit edelmoedigheid heb ik haar ongebruikt gelaten.

> Ik beroep mij niet op de indaging van Lodewijk van Nassau, waarin hem te laste gelegd wordt dat hij de rebellen (dat is, de beeldstormers) onder zijne bescherming genomen had. Ik doe dit niet, wijl wij niet in de gelegenheid zijn te hooren wat Lodewijk in zijn apologie op die beschuldiging geantwoord heeft.

Ik antwoord: niet de indaging beschuldigt den graaf, maar gij met uw eigendunkelijke verklaring van rebellen door beeldstormers. In plaats van edelmoedig te wezen, zoudt gij onedel handelen, indien gij niet dwaaldet door overhaasting en misverstand.

Beschouwen wij met eigen oogen het gedeelte der indaging, dat door Dr. Nuyens bedoeld wordt:

> ... Et passant oultre ledict conte Loys auroit depuis faict convocquer et assembler lesdictz conjurez à St. Tron, où entre aultres choses pernicieuses, qui y ont esté traictées, s'est mis en avant de prendre les armes et de lever en Allemagne quatre mille chevaulx et quarante enseignes de gens de pied pour nous faire teste, et de prendre, comme en effect ils ont prins, les subjectz rebelles en leur sauvegarde et protection, que est droict de Regale, et tous ceulx qui leur vouldront adherer et assister de deniers et aultrement...

Merk vooreerst op, dat niet Lodewijk van Nassau alleen, maar de hoofden van het compromis te zamen beschuldigd worden van de rebellen in *hun* bescherming genomen te hebben. Ten andere, dat dit gezegd wordt geschied te zijn te St. Truijen, op de bijeenkomst van de verbonden Edelen, die lang was afgeloopen, eer de beeldenstorm begon. De ‘subjects rebelles’, waarvan in de indaging wordt gesproken, kunnen dus met geen mogelijkheid de beeldenstormers zijn. Maar het feit, waarop de indaging doelt, is bekend genoeg, en, had de Heer Nuyens tijd gehad om zijn herinnering even te ververschen, hij zou zich niet zoo droevig hebben vergist. Er wordt gedoeld op de ‘asseurance des Seigneurs deputez’, door Lodewijk van Nassau nevens een aantal andere edelen te St. Truijen geteekend, waarbij het volk verzekerd wordt ‘que l'on ne luy fera aulcung tort ou violence pour le faict de la religion’ etc. Dat deze acte en niets anders wordt bedoeld, blijkt uit het woord *sauvegarde*, en vooral uit hetgeen er wordt bijgevoegd, dat het verleenen van zulke bescherming een *droict de regale*, een souvereiniteitsrecht is, hetwelk zich dus de Edelen, in strijd met 's Konings majesteit, hadden aangematigd. Van eenig aandeel aan den beeldenstorm wordt noch hier, noch elders in de indaging, een woord gerept.

Het zij zoo, zegt Dr. Nuyens: ‘ik behoef ook de getuigenis dier indaging niet; er zijn andere bewijzen.’ Maar ik antwoord: Wat gij behoeven moogt, is hier de vraag niet. De historie kan de indaging niet missen. De indaging is in deze quaestie een document van het hoogste gewicht. Zij toont aan, van welke misdaden de Raad van Beroerten, na gezet onderzoek der stukken, den ingedaagde verdacht hield; zij toont bij gevolg tevens aan, van welke misdaden hij hem, zij het dan ook bij gebrek aan bewijs, niet beschuldigde. Het feit, dat van medeplichtigheid aan den beeldenstorm in de indaging niet wordt gesproken, verzekert ons dus dat de Raad van Beroerten, nadat hij de papieren van le Clercq en zooveel andere bescheiden en informatiën onderzocht had, geen reden vond om Graaf Lodewijk van aandeel aan de beeldstormerij te betichten.

In het voorbijgaan wil ik hier nog meêdeelen dat de verloren gewaande apologie van Graaf Lodewijk, waarvan Dr. Nuyens spreekt, niet verloren is, maar berust in het Huisarchief van Z.M. onzen Koning. Ik heb ze nu twee jaren geleden in handen gehad, toen de Heer Sypesteyn, helaas kort daarop overleden, de goedheid had mij de schatten, die daar nog ongebeurd en als verholen liggen, te toonen.

Wij hebben thans de stevigste bewijsgronden, waarop Dr. Nuyens bouwt, beproefd. Wij gaan over tot de andere, die hij zelf minder stevig acht.

Vooreerst komt Hopper hier in aanmerking. Deze toch zegt in zijn *Recueil des Troubles*, aan het eind van zijn hoofdstuk over den beeldenstorm:

> Sy ce chapitre semble aulcunement confusement couché par escript, l'on doibt penser que les choses n'estoient pas moins confuses en ce temps, les quelles furent perpetrees quasi toutes en l'espace de six ou sept jours, selon le temps (comme en courroit la fame) que le comte Louys avoit determiné.

Gelukkkig dat Hopper hier tusschen haakjes zijn bron heeft aangeduid: ‘comme en courroit la fame.’ Want, zegt Dr. Nuyens,

> had hij dat voorbehoud niet gemaakt, ik had op zijn gezag vertrouwen genoeg gesteld om Lodewijk te veroordeelen.

> Immers Hopper was iemand die door zijn ambt op de hoogte kon, ja moest wezen van hetgeen geschiedde, enz.

Welk een critiek! Omdat Hopper secretaris was voor de Nederlandsche aangelegenheden aan het Hof te Madrid, moet hij geweten hebben, wat zelfs de regeering, blijkens haar stilzwijgen over de zaak in haar indaging, niet geweten heeft. Er behoeft niet gelet te worden op de innerlijke waarde van het bericht. Er wordt niet eens gevraagd, wat Hopper eigenlijk bedoelt, òf eenvoudig dat de duur der beeldstormerij door Lodewijk van Nassau bepaald was, hetgeen hij uitdrukkelijk zegt, òf wel dat de beeldenstorm in alle bijzonderheden door den graaf beraamd en bevolen was. Er wordt ook niet gevraagd, om wat reden een zaak van zoo groot gewicht, zoo maar ter loops en zonder nadruk en zonder verdere gevolgtrekking wordt meêgedeeld. Neen, Hopper kan en moet het weten: dat is al de critiek die te pas komt. Gelukkig, nog eens, dat Hopper gezegd heeft, wat overigens genoeg uit alles kon blijken, dat hij hier slechts een los gerucht vermeldt. Anders zou op zijn gezag Lodewijk van Nassau niet slechts als medeplichtige, maar zelfs als ontwerper en aanlegger van den beeldenstorm bij Dr. Nuyens te boek staan.

Wat het *Recueil* van Hopper zelf betreft, het beantwoordt geenszins aan de beschrijving, die Dr. Nuyens er van geeft.

> Het *Recueil* van Hopper (zegt hij) is niet, gelijk het werk van Wesenbeecke en nog veel minder als de Apologie der Protestanten of de Apologie van Willem van Oranje, geschreven als gelegenheidsgeschrift, als verweerschrift.

Hij had zich niet ongelukkiger kunnen uitlaten. Hopper heeft geschreven te midden der onlusten, nog vóór Maart 1567, en met het doel om Koning Philips te behagen; hij heeft, zoodra hij het opstel voltooid had, het aan Zijn Majesteit te lezen gegeven, en is door dezen voor de genomene moeite op het vriendelijkst bedankt. Zoo zeer behaagde het verhaal Z.M., dat op zijn bevel een afschrift aan den Hertog van Alva, toen deze naar Nederland vertrok, tot zijn inlichting is meêgegeven. Het behoeft om die reden nauwlijks gezegd, dat het opstel oorspronkelijk in het Spaansch was geschreven; wat wij bezitten is slechts een vertaling, door d'Ennetières, secretaris van Hopper, gemaakt. De Heer Nuyens kan deze en meer

andere, nog altijd onopgemerkt gebleven, bijzonderheden vinden in de briefwisseling tusschen Viglius en Hopperus. Hij zal dan tevens bespeuren, dat Viglius en ook Granvelle op het werk van hun vriend vooral aanmerkten, dat het te vroeg ondernomen was, eer men nog de drijfveeren der bewerkers van den opstand genoegzaam had leeren kennen. Inderdaad, wie over de onlusten van 1566 schrijft, zonder kennis van hetgeen door de later ingestelde informatiën en door de nasporingen van den Raad van Beroerten aan het licht is gekomen, verdient over de oorzaken van den opstand en de schuld der verdachten niet geraadpleegd te worden.

In het algemeen heb ik groot bezwaar om, zooals Dr. Nuyens doet, de schrijvers in groepen van geloofwaardige en ongeloofwaardige tegen elkander over te stellen; aan sommigen bijna onvoorwaardelijk gezag toe te kennen, en aan anderen, omdat zij zich en hun zaak verweren, bijna alle geloof te ontzeggen. De critiek behoort niet te blijven staan aan den ingang der geschriften, zij moet den inhoud, elke mededeeling op zich zelf beproeven, haar bron nasporen, haar inwendige waarschijnlijkheid aan van elders met zekerheid bekende feiten trachten te toetsen. In die apologiën en gelegenheidsgeschriften der protestanten, waarover de Heer Nuyens zoo ongunstig oordeelt, staat een schat van berichten, van getuigen en dikwerf van de bedrijvers zelf der gebeurtenissen afkomstig, die niet minder geloofwaardig zijn, omdat zij tot verontschuldiging van dezen of genen worden vermeld. Hetzelfde geldt van de gelegenheidsgeschriften van Roomschof Spaanschgezinden. Ik weiger dan ook aan Hopper's *Recueil* geen geloof, omdat het geschreven is met het oog op koning Philips' welbehagen; ik beoordeel het niet *en bloc*, maar elk bericht afzonderlijk, en ik erken dat er veel wetenswaardigs en geloofwaardigs in te lezen staat, nevens enkele uitlatingen die niet meer waarde hebben dan het gerucht van de straat.

Na Hopper volgt, onder de getuigen door Dr. Nuyens geciteerd, Viglius van Aytta, een man, die, als men alleen op zijn ambt let, niet minder geloof verdient dan Hopper. In zijn Latijnsche autobiographie schrijft hij het volgende - ik neem ook hier de vertaling van Dr. Nuyens over:

> Te St. Truyen beraadslaagden de saamgezworenen, eerstens om de noodige gelden voor de kosten van den oor-

> log bijeen te garen, vervolgens om door het een of ander buitengewone middel het volk met zich mede te slepen en den katholieken vrees aan te jagen. Dit middel nu was, dat zij door samengeraapt volk de kerken en kloosters zouden vernielen, wat dan ook gedurende de maanden Augustus en September met groote onbeschaamdheid en stoutheid is geschied.

Van Lodewijk van Nassau in het bijzonder wordt hier niet gesproken. Hij behoorde echter tot de saamgezworenen te St. Truyen, en is dus niet voor onschuldig te houden als hun schuld bewezen is. Maar ik vraag, gelijkt deze uitlating, die geheel overeenkomt met hetgeen wij van Delrio hebben vernomen, niet meer op een los vermoeden, dan op een uitspraak, ten gevolge van een behoorlijk onderzoek? Wie de levensbeschrijving van Viglius in haar geheel wil lezen, zal erkennen, dat hij de daadzaken, waarin hij zelf niet rechtstreeks betrokken was, doorgaans losweg en verre van nauwkeurig beschrijft. Daarom mag men aan zijn uitlatingen geen groote waarde hechten. Dr. Nuyens gevoelt en erkent dit ook. Hij zegt: ‘De getuigenis van Viglius is zoo maar niet op eens onvoorwaardelijk ter zijde te schuiven.’ Verre van mij dat ik ze ook onbedacht en zonder gewichtige redenen ter zijde schuiven zou. Maar nu ik ze aandachtig onderzocht en overwogen heb, verwerp ik ze toch onvoorwaardelijk, en wel om deze reden. Wat Viglius zegt, is werkelijk het gevoelen van zeer veel koningsgezinden in Nederland en in Spanje geweest, maar slechts zoolang de gebeurtenissen nog niet onderzocht waren. Wilt ge een bewijs? Ik zal er een geven, dat meer beteekent dan het zeggen van Viglius. In de vergadering van den Spaanschen regeeringsraad, in de residentie van Philips in het Bosch van Segovië in October 1566 gehouden, werd onbewimpeld uitgesproken, dat er drieërlei soort van schuldigen aan den beeldenstorm waren: het gemeen, dat het werk had gedaan, de gegoede protestanten, die het hadden betaald, en de verbondene edelen, die er bevel toe hadden gegeven. Het is dezelfde Hopper, wiens gezag wij hebben gewraakt, waar het een zaak gold die hij slechts van hooren zeggen kende, op wiens woord wij dit thans met vertrouwen aannemen, nu het een beraadslaging betreft die hij wellicht zelf heeft bijgewoond. De regeering van Madrid derhalve, die tot haar inlichting alles had wat de regeering van

Brussel gewichtig genoeg had geoordeeld om over te schrijven, geloofde aan de medeplichtigheid van de edelen en van de consistoriën aan den beeldenstorm, en meende dat het plan er toe te St. Truyen ontworpen was. Maar zij geloofde het toen de zaak nog niet behoorlijk onderzocht was. Na de later gehoudene informatiën in loco, en na het onderzoek door den Raad van Beroerten ingesteld, is het vermoeden opgegeven. In al de vonnissen en indagingen van edelen, die in het bestuur van het compromis te St. Truyen gezeten hebben, wordt wel gesproken van andere misdadige plannen en besluiten, die daar genomen zouden zijn, maar niet van het plan om een beeldenstorm aan te richten. Dit zwijgen, na de vroegere achterdocht, is veelbeteekenend; het beteekent zoo al geen vrijspraak, ten minste vrijstelling bij gebrek aan bewijs. Om deze reden verwerp ik de getuigenis van Viglius en zooveel anderen, als later nog herhalen wat reeds door de rechters ter zijde was gesteld.

Veel beter dan eenig geschiedschrijver, hoe goed onderricht hij wezen mag, verhaalt de Landvoogdes zelf, in haar brief aan den Koning van 29 Aug. (door Reiffenberg uitgegeven), wat haar gedurende den beeldenstorm is wedervaren, en in welk opzicht zij reden heeft te vermoeden dat die baldadigheid door aanzienlijke personen was aangelegd. De Heer Nuyens beroept zich dan ook op dezen brief, dien Strada gekend en gebruikt heeft, en toont door vergelijking aan hoe nauwkeurig die schrijver is in hetgeen hij er uit meêdeelt. Maar bovendien heeft hij in dien brief nog het een en ander gelezen, wat Strada niet vermeldt: bij voorbeeld een bijzonderheid, die wel geschikt is om jegens de hoofden van het compromis de ernstigste achterdocht te wekken.

> Het adelverbond, of liever de hoofden daarvan (dus in de eerste plaats Lodewijk van Nassau), boden de landvoogdes aan den beeldenstorm te keeren, mits zij toegave [en de predicatiën veroorloofde].

Indien immers de verbondenen zich in staat gevoelden den beeldenstorm te keeren, en dit onder zekere voorwaarden zelfs beloofden, moeten zij met het gemeen, dat er meê doende was, wel in een zeer verdachte betrekking hebben gestaan. Doch, wat zal ik zeggen, ik heb den bewusten brief gelezen en herlezen, zonder de plaats te vinden, die Dr. Nuyens kan bedoelen. Wel

lees ik dat, toen van verschillende kanten beeldstormers naar Brussel in aantocht waren, de verbondenen hebben aangeboden tegen deze benden op te trekken: ‘à pourvoir à toutes les quelles choses cesdicts confédéréz se offroient se mectre en chemin et aller au devant ces trouppes dispersées çà et là;’ maar het verschil tusschen de beteekenis dezer woorden en hetgeen Dr. Nuyens zegt, is zoo groot, dat ik niet durf beweren, dat hij niet een andere plaats op het oog heeft gehad, die dan, ik begrijp niet hoe, aan mijn aandacht zou ontgaan zijn. Immers er is in de door mij aangehaalde woorden geen sprake van een aanbod der Edelen om den beeldenstorm te keeren, maar alleen van een aanbod om eenige benden beeldenstormers te keer te gaan; en, let wel! dit aanbod is niet voorwaardelijk, mits de Landvoogdes eerst het verzoekschrift inwillige, maar onvoorwaardelijk. En dat wij hier niet aan een schrijffout van Margaretha of aan een onduidelijke uitdrukking in haar brief te denken hebben, bewijst het verhaal der gebeurtenissen, hetwelk Lodewijk van Nassau zelf aan de Landvoogdes heeft ingediend, bij gelegenheid van het geschil over de vrije predicatie te Vilvoorden, waarvan wij hierboven hebben gehandeld. Daar toch herinnert de graaf dat hij en zijn vrienden, toen men te Brussel voor beeldstormerij vreesde, aangeboden hebben ‘d'employer nos propres vies pour obvier et empêcher telles méchancetés et insolences, et que ne restoit, sinon que les Seigneurs nous déclarassent par quelle voye nous pourrions faire quelque bon service, que de nostre part nous estions plus que prests à l'executer.’ Indien Graaf Lodewijk en zijn vrienden hun hulp zoo onvoorwaardelijk hebben aangeboden, moeten zij zich wel onschuldig hebben gevoeld aan de baldadigheid van het gemeen. Ook hield hen de Landvoogdes van geen medeplichtigheid verdacht. Wat zij vermoedde, geeft zij duidelijk genoeg in een ander gedeelte van haar brief te kennen. Daar betoogt zij den Koning, dat het onvermijdelijk is, de Edelen te bevredigen, ‘sur lesquels vraysemblablement ces populaires sont confiez et appuyez, mesme liguez, comme Sa Majesté a ésté advertie.’ Een samenhang, zoo al niet een stellig verbond tusschen de volkspartij, waarvan de beeldstormers de heffe waren, en de heeren van het compromis achtte zij waarschijnlijk. Verder ging haar argwaan niet. En waarop deze berustte, leert zij ons door haar verwijzing: ‘comme Sa Majesté a ésté advertie.’ Zij had namelijk in haar brief van 9 Aug.

den Koning geschreven over een ontdekking, die beter dan iets wat haar tot nog toe ter ooren was gekomen, de verstandhouding bewees tusschen het kettersche volk en de edelen van het compromis, wier hoofden haar juist het verzoekschrift, dat te St. Truyen was ontworpen, hadden aangeboden. Een bode te paard uit Doornik gekomen, had brieven overgebracht voor Lodewijk van Nassau en diens secretaris. De brief aan den secretaris was door den kastelein van den Eenhoorn, bij wien de bode zijn intrek genomen had, geopend en aan de politie in handen gesteld; hij was van den volgenden inhoud:

> Monsieur le secretaire!
>
> Il vous plaira adsister ce porteur affin d'estre despeché de M. le Comte Louis de Nassau, pour ce que son retour est hasté, vous priant de me faire sçavoir des nouvelles de par delà, sur la dernière requeste, par ce porteur; aultrement ne pourray exécuter ma charge.
> De Tournay, le 5 d'aout 1566. Gilles le Clercq.

Uit dezen brief besloot de Landvoogdes met reden, dat er tusschen de edelen en ‘le peuple sectaire’ verstandhouding plaats had. Wat men er meer uit zou kunnen opmaken, verklaar ik niet te begrijpen. Er uit af te leiden dat le Clercq in last had om te Doornik met de gereformeerden te handelen over een door de edelen beraamden beeldenstorm, is wat al te lichtgeloovig. Vooraf zou ten minste bewezen moeten zijn, dat de consistoriën en rijke gereformeerden den beeldenstorm werkelijk hebben bedreven. Burgundius, die dezen brief ook gekend heeft, anders een waarheidlievend en geen oncritisch schrijver, laat zich door zijn achterdocht zoo zeer misleiden, dat hij de woorden ‘aultrement ne pourray executer ma charge’, vertaalt ‘anders zouden zij met kracht uitvoeren wat de edelen beschikt hadden’ (aloquin quae destinassent strenue effecturos); en uit de dus opgevatte woorden besluit hij dan met vertrouwen, dat de beeldenstorm op ingeven der edelen (ex conjuratorum instinctu) geschied zal zijn. Dr. Nuyens vertaalt nauwkeuriger, maar oordeelt even lichtvaardig. Volgens hem wordt door dit briefje ‘in geen geringe mate het vermoeden bevestigd, dat de opperhoofden van de partij der geuzen den beeldenstorm hebben begunstigd, opdat zij te eerder van de landvoogdes de

inwilliging op hun verzoekschrift zouden krijgen.' Ja, hij gaat nog verder en zegt: 'ik aarzel niet te verklaren dat honderde veroordeelingen door ernstige rechters zijn uitgesproken op geen bezwarender bewijzen dan dergelijken brief.' Wel mogelijk; het hangt er maar van af wat men onder ernstige rechters verstaat.

Ten laatste brengt Dr. Nuyens een 'allermerkwaardigsten' brief te berde, die in de *Archives de la Maison d'Orange Nassau* staat afgedrukt, een brief door Charles d'Utenhove den 19^{den} Sept. aan Lodewijk van Nassau geschreven. Ik zal het lange stuk hier niet overdrukken. Ik zal alleen met de eigen woorden van Dr. Nuyens mededeelen, wat volgens dezen er uit blijkt:

> Uit dezen brief van een der doldriftigste kalvinisten van Gent, die de beeldstormers beschouwt als vervolgden, welke ter nauwernood den moorddadigen klauw van de roofvogels (de overheid) kunnen ontsnappen, blijkt dat hij en de zijnen op de bescherming van Lodewijk van Nassau bouwden. De schrijver zelf was een der menigvuldige agenten van het hoofd des Adelverbonds.

Welnu, wat kan dit bewijzen voor uw stelling, dat Lodewijk van Nassau medeplichtig, zoo al niet de aanlegger van den beeldenstorm is geweest? De Heer Groen van Prinsterer heeft, in een aanteekening op dezen brief, zelf gewezen op hetgeen Burgundius meldt van de tusschenkomst van Lodewijk van Nassau bij Egmont ten behoeve der streng vervolgde beeldstormers, en gezegd: 'il n'est pas invraisemblable que le comte Louis aura intercédé pour ces malheureux', zonder natuurlijk te denken, dat hij daarmeê den broeder van Willem van Oranje medeplichtig stelde aan den beeldenstorm. Zoo al degenen die het verbreken der beelden wel afkeurden als een overtreding der wet, een stoornis der orde, maar niet als een vergrijp jegens den godsdienst of een schennis der goddelijke majesteit, en die daarom het ombrengen van zulke misdadigers, als hadden zij heiligschennis gepleegd, verfoeiden en door hun tusschenkomst zochten te verhinderen, - zoo al dezulken voor medeplichtig aan beeldstormerij gehouden moeten worden, ja, dan is Lodewijk van Nassau niet vrij te pleiten, zoo min als honderdduizenden zijner tijdgenooten. Maar

dan moet eerst aan het woord medeplichtig een andere beteekenis dan de tot nog toe gebruikelijke worden toegekend.

Wij hebben ons onderzoek ten einde gebracht. Want wij hebben ons niet te begeven in hetgeen de Heer Nuyens buiten zijn eigenlijk onderwerp behandelt. Wat hij betoogt aangaande de vertrouwelijkheid tusschen Lodewijk van Nassau en zijn calvinistische medeleden van het compromis, en over de onderhandeling te St. Truyen tusschen de calvinistische consistoriën en de hoofden van het adelverbond, was reeds bekend en erkend, maar pleit niet in het minst voor zijn stelling. Evenmin pleit daarvoor de geleidelijke ontwikkeling der revolutie van 1566, waarvan de openbare preek, de gewapende opkomst ter preek en de beeldenstorm slechts verschillende phasen zijn. Ook dit wordt niet ontkend, maar het bewijst niet het minste voor de medeplichtigheid van Lodewijk van Nassau aan den beeldenstorm, wat alleen bewezen moet worden. Wij laten dit dus alles ter zijde. Alleen de gronden, waarop het vonnis berust, door hem over Graaf Lodewijk uitgesproken, dienden overwogen, en wij hebben ze dan ook een voor een beproefd. En wat is de slotsom van ons onderzoek? Het schijnt bewezen dat de graaf, na het accoord met de Landvoogdes, de gereformeerden van Brussel gesteund heeft in het handhaven van het recht, dat zij daarbij verworven hadden, om te Vilvoorden de preek te gaan hooren; dat hij verder zijn invloed heeft gebruikt om sommige beeldstormers van de zware straf, die hen bedreigde, en die hij niet geëvenredigd achtte aan hun misdrijf, te verlossen. Van medeplichtigheid aan den beeldenstorm is niets gebleken; alleen een los gerucht, door een paar schrijvers te boek gesteld, beschuldigt de hoofden van het compromis en dus ook hem daarvan; daarentegen zwijgt de indaging, waaraan een zeker niet verschoonend onderzoek vooraf was gegaan, van die beschuldiging geheel.

Nemen wij nu, na het onderzoek der feiten, de brieven ter hand, waarin Lodewijk zich jegens zijn broeder over den beeldenstorm uitlaat, dan vinden wij tusschen woord en daad niet de minste tegenstrijdigheid. De graaf is afkeerig van geweld, en zou verlangen dat de bevolking zich de hulp der Duitsche protestanten waardig betoonde door de gematigdheid van haar geloof en van haar gedrag. Maar hij ziet niet voorbij, dat de ver-

volging en de vrees voor de inquisitie de menigte tot verbijstering en uitspatting moeten aandrijven. Om kort te gaan, als wij uit de brieven de gezindheid van den graaf hebben leeren kennen, stellen wij ons van zelf voor, dat hij gehandeld zal hebben, zooals ons onderzoek geleerd heeft dat hij werkelijk heeft gehandeld.

Ik zou het hierbij kunnen laten. De stelling, die door den Heer Groen uitgekozen en door den Heer Nuyens aangenomen is als voorbeeld, waarnaar de ultramontaansche critiek beoordeeld en gewaardeerd zou worden, omvat niet meer dan wij hebben behandeld. Maar ik wil nog verder gaan en de beide andere stellingen van den Heer Nuyens, die met deze derde een geheel vormen, evenzeer ter sprake en ter toetse brengen. Zij luiden als volgt:

> 1^0. de beeldstormerij is geen onvoorbereide, woeste uitval der volksdriften geweest, maar ten gevolge van een beraamd plan geschied;
> 2^0. de kalvinistische predikanten en konsistoriën zijn er aanleggers van geweest, in overeenstemming met de hervormde leden des adelverbonds.

Bij de overweging van deze stellingen zal ik thans niet langer den gang van het betoog des stellers volgen, maar den weg inslaan, dien, mijns inziens, voor zulk een onderzoek de critiek en de logica aanwijzen.

Ik begin dus niet met rond te hooren bij geschiedschrijvers van vroeger en later tijd, en hun af te vragen wat zij van de zaak weten of gelooven. Ik begin met mij de gebeurtenissen voor te stellen, zooals zij zich volgens de onderstelling van Dr. Nuyens noodzakelijk moeten hebben toegedragen.

Indien werkelijk de beeldenstorm beraamd en afgesproken is tusschen de predikanten en consistoriën en de protestantsche edelen van het compromis, hoeveel personen zullen dan wel vooraf in het geheim betrokken zijn geweest?

Stellen wij, zooals het vroeger aangehaalde gerucht het wil, dat te St. Truyen het plan is vastgesteld, en niet in de groote vergadering, maar door het hoofdbestuur van omstreeks twaalf leden. Op minstens twintig aanzienlijke plaatsen moeten dan

de predikanten en de consistoriën in de zaak betrokken zijn geworden; stel elk consistorie slechts op vier leden, dat is met den predikant er bij voor twintig plaatsen, honderd personen. Dezen moeten nu op hun beurt eenige ijveraars, stel in iedere plaats slechts tien, met de hoofdtrekken van het plan bekend hebben gemaakt. Is het denkbaar dat een complot, met zoo veel lieden van allerlei stand aangegaan, geheim heeft kunnen blijven? Is het denkbaar dat niet één van die velen, verontwaardigd over het geweld dat men voorhad, de bedreigden gewaarschuwd hebben zou?

Maar gaan wij verder. Het plan is ten uitvoer gelegd. De tijd van reactie breekt aan; de regeering herneemt haar overwicht. Zij gaat aan het opsporen der schuldigen .Naar iedere stad worden commissarissen ter informatie afgevaardigd. Dezen stellen een allernauwkeurigst onderzoek in. Als een voorbeeld van hun ijver kan de uitgegeven informatie van 's Hertogenbosch dienen, die in het compres gedrukte groot octavo-boek van den Heer Cuypers van Velthoven niet minder dan 200 bladzijden beslaat. Vervolgens wordt een Raad van Beroerten ingesteld, die honderden van beeldstormers, daaronder predikanten en leden van de consistoriën, gevangen neemt en ten scherpste ondervraagt. Is het mogelijk dat desniettemin het beraamde plan even geheim zou gebleven zijn? En toch, niet één der hoofden van de gereformeerden is van schuld overtuigd. Niemand hunner heeft zeker meer aanleiding gegeven tot argwaan dan Marnix van St. Aldegonde. Hij heeft zelfs een geschrift opgesteld en, zoo niet uitgegeven, toch voor de uitgaaf gereed gemaakt, waarin hij het eigendunkelijk verbreken der afgodsbeelden door onderdanen wettigt. Doch dat hij tot den beeldenstorm zou hebben aangespoord of medegewerkt, ontkende hij uitdrukkelijk, en is ook bij het gehouden onderzoek van den Raad van Beroerten niet gebleken. Integendeel, in zijn vonnis wordt hem veel, maar juist dit eenige niet, te laste gelegd:

> Philippe de Marnix, esté un des principaulx entre lesdicts sectaires et comme tel se trouvé avec plusieurs aultres ses complices vers ledict Magistrat [de Breda], y soustenu le faict dudict briz d'images et qu'il se debvoit continuer et achever...

Na Aldegonde valt de argwaan het eerst op zijn broeder, den heer van Toulouse, op Nicolas de Hames en op Gilles le Clercq, alle ijverige calvinisten, wier omgang met Lodewijk van Nassau aan Dr. Nuyens reeds grond geeft om dezen voor medeplichtig aan den beeldenstorm te houden. En toch, geen hunner wordt in zijn vonnis beschuldigd van eenig aandeel aan dien moedwil van het gemeen.

Mij dunkt, een gezonde critiek moet zich in de eerste plaats met deze en soortgelijke feiten bezighouden, en niet beginnen met wat deze of gene auteur meent te weten. Indien het den Raad van Beroerten niet is gelukt de hoofden der gereformeerden van schuld te overtuigen, welke waarde mogen wij dan hechten aan hetgeen Delrio en Hopper en Viglius gelooven?

En het argument, door mij gebruikt, is niet nieuw. De apologie der protestanten, die waarschijnlijk door Marnix zelf is opgesteld, heeft het reeds in 1568, terwijl de terechtstelling der beeldstormers aan den gang was, in al zijn kracht aangedrongen.

> ... Car d'en vouloir charger les Ministres, Anciens ou Consistoires des Eglises ou assemblées de ceux de la religion, ce sera fait par trop impudemment, attendu que l'on n'a jamais seu tirer ceste confession de ceux qui pour ce faict furent depuis executés à mort, quelques gehennes ou tourmens qu'on leur eut fait.

Nooit is op deze tegenwerping geantwoord. Ik voor mij acht hiermeê de quaestie reeds zoo goed als uitgemaakt. Maar er is nog meer. Allen, die beschuldigd worden, hebben zonder onderscheid de beschuldiging van zich afgeworpen. En nooit heeft de een den ander later verweten dat hij wel schuldig was en dat hij den beeldenstorm had helpen beramen: nooit, ook niet nadat onder de protestanten zoo velerlei tweespalt ontstaan was.

De Heer Nuyens evenwel hecht aan de ontkentenis der protestanten niet de minste waarde: hij zegt:

> Het is al dadelijk de taktiek geweest de beeldstormerij te doen voorkomen als een spontane volksbeweging tegen de Spaansche inquisitie, uitgelokt door den Spaanschen bloeddorst.

> De Duitsche vorsten lieten zich dat zoo voorspiegelen, geloofden daaraan, berustten in het *fait accompli*, maar bleven steeds tegen het kalvinisme ijveren: redenen genoeg voor de raddraaiers in de Nederlanden om tamelijk antikalvinistisch te spreken en te schrijven.

Het is waar, het is de taktiek geweest om de beelstormerij als een niet vooruit beraamde uitbarsting van volkshaat te doen voorkomen. Maar is het niet de taktiek van ieder onschuldig beschuldigde, om zijn zaak te doen voorkomen zooals zij gebeurd is? Het stelsel van Dr. Nuyens, als het consequent werd toegepast, zou aan iedere betuiging van elken beschuldigde alle geloof doen weigeren.

Maar wij willen zijn tegenwerping eens laten gelden. De Duitsche vorsten verfoeiden de beeldstormerij en het oproerige calvinisme. De groote heeren dus, die op de hulp dier vorsten hoopten, dienden zich wel anti-calvinistisch voor te doen, en hun medeplichtigheid aan den beeldenstorm te ontkennen. Hun betuigingen hebben daarom volstrekt geen waarde.

Maar wat zullen wij zeggen van de betuiging van heftige Calvinisten, die de Luthersche teêrgevoeligheid opzettelijk en baldadig kwetsten? om welke reden hebben zij hun beginsel verloochend? De Heer Nuyens erkent dat ‘de mannen van de Synode niet genegen waren hun godsdienstige overtuiging op te offeren aan de politiek; dat zij geloofden wat zij beleden en bereid waren daaraan alles op te offeren.’ Welnu, wat reden hebt gij dan om aan hun stellige verzekering niet te gelooven?

Een der heftigste, brutaalste Calvinisten was Herman Modedt. Hij was tijdens den beeldenstorm predikant te Antwerpen, lid van datzelfde consistorie, waarvan Dr. Nuyens in zijn Geschiedenis beweert, ‘dat het de veer was, welke de raderwerken van de geheele beweging deed werken, het middenpunt van waar alles uitging.’ Zoo één predikant, één consistorie-lid aan het beramen van den beeldenstorm deel zal hebben gehad, moet dus Modedt het zijn. Hij schreef een apologie van zijn gedrag in Januari 1567, terwijl de Calvinisten naar de wapenen grepen en hun zaak nog volstrekt niet wanhopend stond. De toon van zijn boekje is, zoo als de man zelf, uittartend. Over de beelden en kerktooi laat hij zich alleroneerbiedigst uit. Hij erkent, dat hij den Graaf van Culenborg tot het zuiveren der

kerk van Weerden heeft aangespoord, en dat hij zelf, na verkregen bevel van den Graaf, het werk der vernieling heeft aangericht. Hij beroemt er zich op en voegt er spottende bij: ‘Och oft Godt gave dat op alsulcken voet ende maniere ick mochte Mevrouwe de Gouvernante, de Princen ende Heeren van der Ordene in gelijcken affairen dienstich wesen!’ Maar van het beramen van den beeldenstorm wil hij niet hooren:

> Ick betuyghe voor Godt ende alle menschen op aerde, dat ick noch oock de geheele consistorie van deser saecke, als dit t' Antwerpen is geschiedt ende aenghevanghen, niet meer wetenschap en hebbe gehadt als van de ure mijns doodts.

Het is niet te ontkennen, dat deze verklaring duidelijk en stellig is. Verbeeld u, dat zij is afgelegd terwijl een honderdtal geloofsgenooten, bij wie de predikant natuurlijk voor geen onbeschaamden leugenaar wil doorgaan, weten dat die getuigenis ‘voor God ende alle menschen’ in strijd is met de waarheid.

Hooren wij nu verder de betuiging van een geheel ander man, onder geheel andere omstandigheden afgelegd. Franciscus Junius, François du Jon, was een rechtschapen en gematigd man, die in 1566 een der leden van de Synode, en haar vertegenwoordiger, nevens La Grange, bij de edelen te S^{t}. Truijen geweest is. Als de beeldenstorm naar een vooraf beraamd plan is geschied, heeft hij in de eerste plaats dit geweten. Welnu, aan het eind van zijn leven, heeft Junius een korte autobiographie opgesteld; hij spreekt daarin ook van den beeldenstorm, en zegt:

> In July diende ik te Gent op verzoek der kerk van die plaats, tijdens de beeldstormers, zonder onze voorkennis en tegen onzen wensch, door roekeloozen of misschien door kwaadwilligen opgeruid, op de kerken en de beelden in de kerken aanvielen. Ik roep allen, die toen in den Raad van Vlaanderen zitting hadden, als getuigen op om te verklaren, met welke goede trouw ik en anderen uit ons midden toen, op last van den Raad, onzen invloed op de beeldstormers hebben gebruikt..... Met deze getuigenis wil ik mijn goede trouw en die mijner ambtgenooten openlijk bevestigd hebben.

Toen Junius zoo schreef, na 1590, was hij hoogleeraar te Leiden; hij had niemand te ontzien; hij kon ook door zijn getuigenis geen zijner vrienden meer in gevaar brengen. Hij had dus kunnen volstaan met zich zelf vrij te pleiten; hij had van de schuld of onschuld zijner ambtgenooten kunnen zwijgen. Zullen wij dan aan de plechtige verzekering, die hij als met den voet in 't graf aflegde, geloof weigeren?

En niet alleen zijn woord verpandt hij ons. Hij beroept zich ook op de getuigenis van den Raad van Vlaanderen. Dit brengt mij tot een andere opmerking. Niet slechts te Gent, maar te Antwerpen en op verschillende plaatsen meer, heeft de overheid, om den beeldenstorm te doen bedaren, de hulp der predikanten ingeroepen. Ik wil mij slechts op één voorbeeld, uit de reeds aangehaalde informatie van 's Hertogenbosch, beroepen. Aldaar getuigde, voor de koninklijke commissarissen, de kerkemeester van Sinte Janskerke, Jan van Lyberge het volgende:

> Dat alsoo [in October 1566] de schouteth ende schepenen waeren verjaecht van Baeseldonck-kloostere, zoo hebben die quaetwillige van nyeuws begonst alle die kercken ende cloosteren te distrueren, ende zijn de drie leden deser stadt des morgens wel vroech by een vergadert geweest, ende hebben gesloten dat men zoude ontbieden eenen van de predicanten ende met hem commiteren zekere persoenen om de voorschreve quaetwillige van hueren begonsten wercke af te keeren, zoe verre 't selve moegelick waere, met gelofte dat men hen te wercke stellen zoude ende geven elcken eenen schellinck 's daechs, ende zijn daertoe gecommitteert geweest Eynhoudts ende hy deponent met noch viere van den derden lede, dewelcke zijn met Godefrido, eenen van de predicanten gegaen ierst te Clarissen-cloostere, alwaer de voerschreven Godefridus den voorschr. quaetdoenders een sermoen dede, hemlieden verthoenende, dat onbillich ende tegen God ende tegen zijn gebodt was 't gene dat zy deden, ende beloefde de voorschr. gedeputeerden den voorschr. quaetwilligen werck te geven..... Ende hebben de voorschr. gecommitteerde ende Godefridus van gelijcken gedaen in alle andere cloosteren, enz.

Men roept de tusschenkomst niet in van hen, die men van heulen met den vijand verdenkt. De overheid gaf door haar beroep op de predikanten aan dezen een getuigenis, die waarde heeft. Ook de predikanten zouden met hun sermoen niet veel hebben uitgewerkt, indien zij eerst aan die zelfde kwaaddoeners hadden bevolen wat zij thans bestraften.

Behoeft het gezegd, dat niet alle predikanten overal zich even gematigd en verstandig en goed gedragen hebben? Er zijn er ongetwijfeld geweest, die goedkeurend hebben aangezien, die zelfs door hun goedkeuring hebben aangespoord tot het vernielen van de verafschuwde afgodische beelden. In de sententiën van velen staat dit te lezen, en op zich zelf is het ten hoogste waarschijnlijk. Maar dit is hier de vraag niet. Wat enkelen gedaan hebben, kan niet aan het geheele lichaam geweten worden. De medeplichtigheid van sommige leden aan de uitvoering, bewijst niet dat de vertegenwoordigers van het geheel het plan hadden beraamd.

Nog eene omstandigheid verdient onze aandacht. De beeldstormerij paste niet in de overige plannen, die de consistoriën hadden beraamd en gereed stonden uit te voeren. Juist toen de storm losbrak, kwamen, overeenkomstig de afspraak, de predikanten en consistorie-leden van alle oorden des lands naar Brussel, om daar, ten getale van twaalf of veertienhonderd, een request aan de Landvoogdes aan te bieden, waarbij op het toestaan van kerkgebouwen in de steden voor den gereformeerden eeredienst zou worden aangedrongen. Reeds waren uit Vlaanderen eenige deputaties te Brussel aangekomen, toen de beeldenstorm zich als een loopend vuur over het geheele land verbreidde, en de overkomst der kerkeraden en het indienen van het request verijdelde. Kan men nu aannemen, dat de beide plannen, waarvan het een het ander onmogelijk moest maken, door de consistoriën tegelijk beraamd zijn?

Ook hierop hebben reeds de protestanten in der tijd tot hun rechtvaardiging gewezen. Modedt schreef in zijn Apologie:

> Mevrouwe de Gouvernante, het geheele Hof ende Magistraet van Antwerpen weten wel wat op dier tijdt aller gemeenten voornemen was; hoe dat uyt alle steden sommige voornaemste hen souden laeten vinden tot Brussel

> om een gemeene requeste over te gheven, belanghens der religiën; daervan oock alreede sommighe ghecomen waren..... Ende naerdien gheordineert was datter [met die van Antwerpen] twee ministers souden medereysen, een van weghen de Waelsche ende een van weghen de Duytsche gemeente, werdt ick om mede te reysen ghedeputeert. Nu dan geheel besloten hebbende onse reyse, cregen wi de tijdinge dat Onser Vrouwen kercke vol volck was, enz.

Een jaar later werd het zelfde nog eens aangedrongen in de apologie der protestanten, en aangetoond hoe het uitbreken van den beeldenstorm in strijd was met het belang en het voornemen der gereformeerde consistoriën. Ik verwijs naar die plaats, maar acht het overbodig ze hier uit te schrijven.

Wat eindelijk de medeplichtigheid der Edelen van het compromis aangaat, ook van hen zijn zeker sommigen even schuldig als sommige predikanten. Maar het geheele verbond, gerepresenteerd door zijn hoofden, was onschuldig evenzeer als het lichaam der gereformeerde kerken, vertegenwoordigd door de Synode en de consistoriën. Voor hun onschuld pleiten evenzeer de informatiën, de vonnissen en indagingen. Bovendien bewijst het nog de briefwisseling van sommigen der meest invloedrijke hunner, die in het Huisarchief des Konings bewaard wordt en in de *Archives* van den Heer Groen staat afgedrukt.

Onder de Hoofden van het compromis was er zeker geen die in neiging en hartstocht meer met de beeldstormers overeenstemde dan Hendrik van Brederode. In hem leefden de onstuimigheid en de revolutiezin, die de menigte bezielden. Ware er door de aanzienlijken een plan tot het schenden der kerken en het schrikaanjagen der katholieken beraamd geweest, hij, voor alle anderen, zou daarin betrokken zijn.

Voor een rechter van instructie, belast met het onderzoek naar het al of niet bestaan van een te voren beraamd plan, zou dus tot zijn voorlichting niets gewenschter wezen dan de vertrouwelijke brieven, door Brederode aan een der andere verbondenen, vooral aan Lodewijk van Nassau, die met hem verdacht wordt, geschreven te midden der gebeurtenissen. Zulke brieven nu liggen voor ons. Laat ons zien wat zij bevatten.

Een brief uit de buurt van Haarlem, uit het Huis te Cleeff, den 22sten Aug. geschreven, handelt eerst over andere zaken, en vervolgt dan:

> L'on dict icy qu'ils ont faict en Anvers le diable tout cru, je vous prie me mander ce que c'est, et par Flandres; je n'en puis croire la moitié de ce que l'on m'asseure. Enfin quand cela seroit, personne n'en est cause que Madame de Parme, car le peuple s'offrait à nous rendre toute obeissance et poser les armes entre nos mains... moyennant que leur eussions voussu (?) promettre de ne souffrir qu'ils seroient recherché pour le fait de la religion etc..... Je prie à Dieu qu'Icelluy mette le peuple en meilleur chemin..... enfin je douhte qu'à la fin, au lieu que nous leur penseront commander, qu'il ne nous commande absolument....

In een volgenden brief, van den 27sten, lezen wij:

> Monsier mon frère. J'ai reçu hier vostre lettre datée du 22me, par laquelle j'ai entendu les troubles et insolences qui se font par delà et pareillement me mandez, de votre part et de la part de toute la compagnie, de mettre ordre en ce quartier le plus que je pourrai, que le même n'aveigne.

Dan volgt wat hij gedaan heeft om het klooster te Egmont te beschermen, maar hoe onmogelijk het is te verhinderen dat, zoodra hij den rug wendt, het gemeen niet op nieuw begint. Bedreigingen zouden olie in het vuur zijn; en de regeering heeft het ook waarlijk niet aan de verbondenen verdiend, dat zij thans voor haar in de bres zouden springen.

> Je proteste devant Dieu et le monde, que si je n'avois peur que les peuples s'avancissent, à autre effect, qui occasionneroit la totale ruine du pays, je ne m'y empêcherois jamais, et deussiont ils tout rompre, puisque nous sommes esté traictés, même en leurs publiques sermons, de la sorte comme ils nous ont traicté, etc.

Ik behoef niet meer uit te schrijven: het overige is van de-

zelfde strekking en op denzelfden toon. Is het denkbaar dat Brederode dus, in een vertrouwelijken brief, door een expres overgebracht, tot Lodewijk van Nassau zou hebben gesproken, indien hetgeen waarvan hij spreekt, slechts de uitvoering was van een plan, tusschen hem en zijn correspondent vooruit beraamd en afgesproken? Is vooral zijn laatst aangehaalde betuiging, dat hij alleen om erger voor te komen, den storm wenscht te stillen, nu het nog tijd is, maar overigens zijn vijanden hun schrik en mishandeling van harte gunt, niet het beste bewijs van de oprechtheid, waarmeê de geheele brief geschreven is? Zoo hier geen huichelarij van de fijnste soort in het spel is (en niets is met het karakter van Brederode meer onbestaanbaar), dan zijn deze brieven alleen meer dan voldoende om de onschuld van Brederode en van Lodewijk van Nassau boven allen twijfel te verheffen.

De Heer Groen van Prinsterer had natuurlijk op deze twee brieven met nadruk gewezen. Maar de Heer Nuyens kan niet inzien dat zij iets beteekenen, en het ontbreekt hem aan tijd om ze te bespreken:

> Gelijk den brief van Lodewijk van Nassau, welken ik in navolging van den Heer Groen eenigzins uitvoeriger ontleed heb, zou ik ook andere van Brederode, van Willem van Oranje kunnen ontleden. Ik zou, enz.
> Ik zou, zeg ik, een tal van brieven kunnen ontleden, maar de tijd ontbreekt mij. Ook bepaal ik mij enkel tot de medeplichtigheid van Lodewijk van Nassau.

Alsof de brieven van Brederode over dat onderwerp geen licht verspreiden? Maar de Heer Nuyens, die voor het ontleden van die brieven geen tijd heeft, heeft tijd gevonden om uit te weiden over een bewijsstuk van betrekkelijk geringe waarde. Het is de zelfverdediging der regeering van Utrecht, in 1569 aan Alva ingediend, en daaruit dat gedeelte, waarin verklaard wordt om welke reden men te Utrecht de beeldstormers onverlet hun gang had laten gaan; te weten, omdat deze ‘jactiteerden ende lieten luiden dat sy meesters tot haerluyder hoofden hadden ende meerdere dan Brederode,’ en omdat de regeering, die dit voorgeven waarschijnlijk genoeg vond, uit vrees voor die machtige meesters, de gemeene beeldenstor-

mers niet bij den kop had durven vatten. Voor dit gezochte excuus en voor dit jactiteeren der beeldstormers (die zich natuurlijk overal op hooger bevelen beriepen en in Vlaanderen zelfs een valsch bevelschrift van Egmont vertoonden), heeft de Heer Nuyens geopende ooren, en tijd om er over uit te weiden. Maar de eigen vertrouwelijke brieven van Brederode te weêrleggen, dit zou hem te veel tijd kosten. Ik geloof het gaarne, doch acht daarom zijn zwijgen niet minder laakbaar. Naar mijn oordeel is een critiek, die de kemelen doorzwelgt en de muggen uitzuigt, een zeer slechte critiek, waarvoor elk geschiedkundige, die zijn goeden naam op prijs stelt, zich op het zorgvuldigste behoort te wachten.

Dus vindt ons onderzoek nergens een spoor van een vooruit overlegd plan tot den beeldenstorm. Overal komt deze voor als een plotselinge uitbarsting van revolutionaire woede, van volksdrift. Het zij mij vergund hier de verklaring van het feit te herhalen, die ik jaren geleden er van gegeven heb, en waaraan ik na een vernieuwd onderzoek nog niets te veranderen vind.

‘Het gepeupel van Vlaanderen was zich zelf niet langer meester. Het had zich ter beveiliging der openbare preeken en der predikanten gewapend; met de wapenen in de hand liep het thans dagelijks te hoop, beschimpte zijn vijanden en dreigde de geestelijken, de baalspriesters, zoo als zij reeds heetten. Het meest haatten de geestdrijvers de hostie, in welks vereering zij de gruwelijkste afgoderij zagen, een stuk brood dat voor den levenden God werd aangebeden! Dien broodgod te mishandelen en dus te toonen hoe weinig hij God was, werd een der meest gelief koosde bedrijven van die uitgelaten ijveraars. Maar alle beelden, crucifixen, lieve vrouwen en heiligen waren hun een gruwel. Hun predikanten versterkten hen in dien afschuw, en spraken van den plicht der overheid om op het voorbeeld der vrome koningen van Juda, die geheele “santenkraam” op te ruimen. Hoe moest het gemeen zich voelen opgewekt om de handen uit den mouw te steken. Zeker, het werd hun voorgehouden, dat het de overheid toekomt de afgoderij uit te roeien. Maar als nu de overheid haar plicht verzuimt, moet men dan de beeldendienst maar aanzien en Gods gericht halen over het land, waar zijn majesteit dus dagelijks wordt geschonden en ge-

lasterd? In Vlaanderen begon het vernielingswerk en het sloeg op het platte land van het eene dorp tot het andere over. Met moeite werd Antwerpen door Oranje in toom gehouden. Maar nauwlijks had deze, opontboden door de Landvoogdes, de stad verlaten, of de Lievevrouwenkerk werd het tooneel van de schandelijkste baldadigheid. En alsof geheel het land op het sein van Antwerpen had gewacht, werd het voorbeeld daar gegeven, oogenblikkelijk overal nagevolgd. Als een loopend vuur verbreidde zich de vernielingszucht over alle provinciën, uitgenomen het meerendeel der Waalsche. De eigenlijke beeldstormers waren weinig in getal; het was een bewijs van de besluiteloosheid der natie, ten gevolge van haar achterdocht op de regeering, dat zij bijna nergens die weinigen weêrstond.

De predikanten en de gereformeerde edelen zagen in den beeldenstorm een fout, maar geen misdaad. Het volk was zijn bevoegdheid te buiten gegaan, maar met een vrome bedoeling. Het had, zoo als Marnix het uitdrukte, “door een onbedwongen en vurigen ijver allen menschen willen te kennen geven, hoe hartelijk hun leed was de afgoderij, die zij zoo menig jaar met groote lastering en verachting van God hadden bedreven.” Ware het de overheid geweest, die al die afgodenbeelden versmeten en verbroken had, zij zouden daarin gejuicht en geroemd hebben. Deze zienswijs maakte het hun moeilijk zich te rechtvaardigen. Zij konden hun onschuld niet overtuigend bewijzen, omdat zij slechts gedeeltelijk konden instemmen met de verontwaardiging, die de heiligschennis bij de katholieken gewekt had, en omdat zij de beeldstormers de gruwzame straffen niet waardig achtten, die zij volgens de wetten des lands hadden beloopen. Zoo werden zij door velen schuldig gehouden aan een misdrijf, dat inderdaad hun zaak het ergst benadeelde.’

Toen ik dit eenige jaren geleden schreef, had ik niet gedacht, dat zoo kort daarna hun schuld met zooveel hartstocht op nieuw zou worden bepleit. Maar het is beter zoo dan anders. Immers het vooroordeel bestond steeds in volle kracht. Dat het zich zoo forsch durft uitspreken, is alleen iets nieuws. Het toont dat de katholieken het recht, dat zij zoo lang ongebruikt hebben gelaten, om ook over onze geschiedenis te zeggen wat zij meenen, onbeschroomd gaan gebruiken. Dat

is reeds op zich zelf een groote vooruitgang. Een ander voordeel is het dat, nu zij uitspreken wat zij meenen, hun meening besproken en, voor zoover zij onjuist is, weêrlegd kan worden. Om die reden vooral hebben ik en anderen het verschijnen van het werk van den Heer Nuyens met bijzonder genoegen begroet. Alleen hij die zich niet uit, die zijn grieven voor zich houdt en in zijn binnenste blijft koesteren, is beveiligd tegen overtuiging. Door spreken en tegenspreken wordt eenzijdigheid weggenomen en eensgezindheid voorbereid.

R. FRUIN.

De reform bills van 1866 en 1867.

Homersham Cox, Antient Elections: a History shewing how Parliaments were constituted and Representatives of the People elected in antient Times. London, 1867.
Dezelfde, A History of the Reform-Bills of 1866 and 1867.
Robert Wilkinson, The Representation of the People Act, 1867, with practical and explanatory Notes, etc. The Boundary and Registration Acts, etc. London, 1868.
(*Vervolg en slot van bladz.* 32).

Tot nog toe was de regeering tamelijk gelukkig geweest in het verdedigen van haar onderwerp. Zonder tegenspraak was besloten tot het overgaan in comité; de eerste hoofdaanval, daar beproefd, werd afgeslagen; Gladstone's ingrijpend amendement met vrij groote meerderheid verworpen. Hierdoor was gebleken dat men niet geneigd was het borough-kiesrecht te doen afhangen van eenen census, maar nog niet uitgemaakt dat het Huis zich vereenigde met het ontwerp, dat voor de huurders, wier belasting de eigenaars betalen, verre van gunstig was. Want wilden zij deel hebben in het kiesrecht, dan zouden zij jaarlijks eenen hoogeren huurprijs moeten betalen, daar toch Disraëli verlangde dat ieder kiezer zelf belasting betaalde, waardoor natuurlijk de korting vervallen moest. Gladstone had dit terstond krachtig bestreden, omdat men zou schijnen het kiesrecht aan een groot aantal personen te willen verschaffen, alleen tegen betaling van eene geldboete, daargelaten nog de niet te verdedigen ongelijkheden, die men in 't leven riep.

En hij had geen ongelijk: het ontwerp was ten opzichte der compound householders wezenlijk gebrekkig. Zelfs Disraeli erkende dit. Hij stelde daarom nader voor, ook de volle belasting te laten betalen aan hen, die tot nu toe krach-

tens de bestaande wetten het kiesrecht hadden, maar in het genot waren gebleven van de korting, die den eigenaar ten goede kwam. Daar het ook voor hen, die krachtens het nieuwe ontwerp bevoegd zouden worden, werd voorgeschreven, moesten anderen zijns inziens niet boven deze bevoorrecht worden. Schoon een tegen-amendement was voorgesteld, dat juist het tegenovergestelde inhield, om nl. het genot der korting ook aan de nieuwe kiezers toe te kennen, werd dat van Disraeli met eene vrij groote meerderheid aangenomen.

Maar hiermede was de zaak niet afgeloopen: de eigenlijke crisis was nog in aantocht. De Heer Hodgkinson gaf een radicaal middel aan de hand, om alle onbillijkheden en ongelijkmatigheden voor goed uit het ontwerp weg te nemen. Hij stelde nl. geheele opheffing voor van het systeem, 'twelk toelaat, dat de eigenaars in de belastingen worden aangeslagen in plaats van de huurders. De compound householders, die tot zoovele moeielijkheden aanleiding gegeven en zoovele discussiën uitgelokt hadden, zouden eenvoudig ophouden te bestaan. Zeker zou dan de ongelijkheid, waarover men had geklaagd, verdwijnen. Maar dan werden ook al die lieden zonder onderscheid kiesgerechtigd, daar zij voortaan persoonlijk hunne belastingen zouden betalen, en dit was de norm door Disraeli gesteld. Toch vond het bijval. Gladstone verklaarde, dat hij, schoon niet dan ongaarne, zijne goedkeuring er aan hechtte. De instelling toch, waartegen men het gemunt had, had nooit aanleiding gegeven tot klachten, maar altijd heilzaam gewerkt: de huurders werden er door gebaat, omdat zij hunne belasting onmerkbaar opbrachten in den vorm eener verhoogde, meestal wekelijksche huur; de eigenaars omdat zij eene vrij aanzienlijke korting genoten; de ambtenaren der belastingen omdat zij op gemakkelijke en zekere wijze het verschuldigde binnen kregen. Haar dus te vernietigen was eene niet geringe opoffering. Toch wilde hij zich deze getroosten, om ten minste eene kieswet te verwerven, die niet aan den een gaf, wat zij aan den ander onthield, of, wat nog erger was, onder den schijn van aan menigeen het stemrecht te geven, dit inderdaad slechts aan weinigen toekende. Dus besloot hij ‘van twee kwaden het minste te kiezen’ - even als iemand die de keuze had om zijn leven of een van zijn ledematen te verliezen, hoe ongaarne dan ook, het laatste zou prefereeren.

Stomme verbazing echter maakte zich meester van het ge-

heele Lagerhuis en van het geheele land, toen Disraëli voetstoots het voorstel aannam; niet als door nood gedrongen, maar zonder te aarzelen, en zelfs onder vreugdebetuigingen. ‘Ik behoef niet te zeggen’, zoo sprak hij, ‘dat de regeering hoegenaamd geen bezwaar tegen het voorgestelde heeft. Het is geheel in den geest van haar ontwerp, en ware zij meester geweest van den toestand, zij zoude het reeds lang aan het Huis hebben aanbevolen’[1]. Zoo liet dezelfde man zich uit, die acht dagen te voren, toen men te midden van de discussiën juist op dezen zelfden maatregel had gewezen, dien in krachtige bewoordingen afkeurende, zeide: ‘dat is eene onbekookte raad!’[2] De man, die altijd vol ijver gestreden had tegen eene ruime uitbreiding van het kiesrecht! Wat was toch wel de reden van dien plotselingen omkeer? Men heeft beweerd, dat de steeds toenemende agitatie onder de bevolking der groote steden den ministers schrik aanjoeg; dat zij uit vrees voor ernstige ongeregeldheden de gelegenheid aangrepen om toe te geven vóór dat het te laat was, en zóó, dat zij de eer aan zich konden houden: in één woord, dat zij eene poging deden om het ‘faire bonne mine à mauvais jeu’ in practijk te brengen. Daarvoor kunnen eenige gronden worden aangevoerd, maar misschien moet de frontverandering op andere wijze verklaard worden. Doch hierover later.

Toen de leiders van alle partijen zich vóór het amendement hadden verklaard, mochten nog enkele stemmen zich verheffen, die het verwerpelijk noemden, - het baatte hun zoo weinig, dat na eene beraadslaging van niet langer dan een paar uur, zonder stemming tot de aanneming werd besloten.

De volgzaamheid der conservatieve partij was zeker weêrgaloos. Als één man verklaarde zij zich voor eenen maatregel, dien hare leiders voorheen altijd hadden afgekeurd. Met klem werd daarop gewezen door den heer Lowe, die verklaarde geene reden te kunnen vinden voor de geneigdheid, die het Huis toonde, om het revolutionaire amendement aan te nemen, dan deze drie: de eindelooze discussiën begonnen de leden te vervelen; zij vreesden eene ontbinding, en zij waren bang, dat zij door tegen te stemmen den toorn der nieuwe kiezers zouden

1 Hansard, vol. 187, col. 724, bij Cox t.a.p., p. 197.
2 Hansard, vol. 187, col. 354, bij Cox t.a.p., p. 197.

op zich laden. Gloeiend van verontwaardiging riep hij uit, of dan niemand onder hen, die het vorige jaar zoo den mond vol hadden van overmacht der domme meerderheid, terwijl er toch maar alleen sprake van was, de élite uit de arbeidende klasse tot kiezers te bevorderen, of dan niemand van hen thans eenige vrees daarvoor koesterde, nu men niet de élite, maar allen, ook de onbekwaamste daglooners, wilde toelaten? Zelfs veroorloofde hij zich de vrijheid, op een minder edel motief te wijzen, alsof nl. de conservatieven uit partijbelang dien maatregel ondersteunden, omdat zij, bij ondervinding de hun ongunstige gezindheid der middelklasse kennende, heimelijk de hoop koesterden iets te kunnen winnen door aan de lagere een overwegenden invloed te verschaffen.

Natuurlijk zullen ook hier velerlei motieven van verschillenden aard werkzaam zijn geweest. Voor zooverre de oude Tories zich gedrongen voelden, om aan den zoo levendigen volkswensch toe te geven, hoezeer zij het ergste vreesden, moet men erkennen dat die opoffering van hun gevoelen een edele daad was. Wellicht echter hebben de meesten toegestemd, om maar tot een eind te komen; velen ook zullen wel niet volkomen op de hoogte zijn geweest om de ingewikkelde zaak der compound householders te begrijpen, eene zaak, waarover reeds bij andere gelegenheden zoo veel was gesproken - ook door mannen die er weinig van wisten - dat men een bijzonder helder hoofd moest hebben om niet in de war te geraken. Niet vermoedende, dat de verandering zoo veel omvattend was, zullen zij hunne leiders gevolgd zijn. De zaak blijft evenwel vreemd. Want het aantal nieuwe kiezers, dat, zoo als we gezien hebben, werd begroot op ongeveer 143,000, groeide nu in eens bijna tot het vierdubbele, daar ten gevolge van het amendement Hodgkinson nog 309,181 er bij kwamen[1]. Het geheele ontwerp verkreeg dus van dit oogenblik

1 Dit cijfer steunt op de volgende berekening. Het getal compound householders (nl. manspersonen) is 570,704. Hiervan zijn 94,111 bewoners van huizen boven 10 £ huurwaarde, 476,593 van minder. Van de eerste zullen ongeveer 50 pCt. er bij komen. Wanneer in 't geheel 75 pCt. op de kiezerslijsten zullen geplaatst worden (welke verhouding aannemelijk is, omdat tot nog toe van de 100 die zelf belasting betalen ook 75 de bevoegdheid hebben), dan vallen nog 25 pCt. weg, die reeds het kiesrecht hebben, dus dit wordt 50 pCt. Van de 476,593 zullen niet zoovelen op de lijsten komen, omdat er hier een grooter getal bedeelden, lieden zonder vaste woonplaats, enz. moeten afgetrokken worden; dus ongeveer 55 pCt. Dan wordt het getal personen die door het amendement Hodgkinson worden toegelaten:

50 pCt. van 94,111	47,055
55 pCt. van 476,593	262,126
Totaal	309,181

Eene andere berekening leidt tot volkomen hetzelfde resultaat en kan dus als eene proef op de som beschouwd worden. Zie Cox, History of the Reform Bills, p. 202.

af een ander karakter, eene veel meer democratische kleur. Dit blijkt uit de cijfers.

In al de boroughs van Engeland en Wales zijn in het geheel 1,367,025 huisbewoners. Van hen waren 488,920 kiesgerechtigd. Daarbij komen nu nog 439,000, alsmede de bij anderen inwonenden (lodgers), aan wie ook bij amendement het kiesrecht is verleend, wanneer hunne vertrekken ongestoffeerd eene huurwaarde hebben van 10 £. Rekenen we hen op ongeveer 11,000, dan wordt het getal kiesers ten naastebij 939,000, of 70 pCt. van alle huisbewoners. Men kan dus naar waarheid zeggen, dat voor de boroughs het zoogenoemde household suffrage is ingevoerd. Want ook al ware dit als regel aangenomen, zoude er altijd een vrij aanzienlijk getal (zoo dan geen 30 pCt.) moeten afgetrokken worden voor bedeelden, lieden zonder vaste woonplaats, enz., terwijl ook het vereischte, dat de belastingen moeten betaald worden door den persoon zelven die aangeslagen is, zeer weinig beteekent, daar ieder dat toch kan laten doen door tusschenkomst van een ander, b.v. zijn eigenaar.

Veel gemakkelijker is de regeling van het kiesrecht voor de counties tot stand gekomen. Naar het regeeringsontwerp zouden gebruikers van grond ter belastbare waarde van 15 £ (in plaats van 50 £, zooals tot nog toe) de bevoegdheid verkrijgen, welk bedrag echter met toestemming van Disraeli tot 12 £ is gereduceerd. Door dezen maatregel werd het getal kiezers vermeerderd met ruim 170,000. Nog werden ten behoeve van erfpachters en huurders, die een vast recht van minstens zestigjarigen duur hadden (copyholders en leaseholders), mits hun

goed eene waarde had van 5 £ jaarlijks, amendementen voorgesteld en aangenomen. Hoe groot ten gevolge hiervan de vermeerdering zal zijn, is bij gebrek aan de noodige statistieken niet met volkomen zekerheid op te geven. Men rekent op ongeveer 30,000. In de counties dus is de uitbreiding niet op zoo ruime schaal verleend als in de boroughs. In 1865 toch waren daar 542,633 kiezers; daarbij komen nu 200,000 nieuwen: de verhouding is dus geheel anders.

Nog bleef een belangrijk onderwerp ter regeling over. Er moest nog vastgesteld worden, hoeveel leden door de boroughs, hoeveel door de counties zouden worden afgevaardigd, en welk getal aan elk daarvan zou worden toegewezen. De Reform Bill van 1832 had ook in dit opzicht groote veranderingen aangebracht, maar volgens velen niet genoeg. Sommigen klaagden over het te groote, anderen over het te geringe aandeel dat was toegekend aan de counties; nog anderen hadden voornamelijk bezwaar tegen de wanverhouding tusschen de kleine en groote boroughs, tusschen Noord en Zuid, enz.

Het ontwerp had eene vrij beperkte strekking. Behalve de 7 plaatsen die openvielen, doordat aan 4 steden, die zich aan omkooperij op groote schaal hadden schuldig gemaakt, het recht om leden te kiezen werd ontnomen, zoude er nog over 23 andere kunnen beschikt worden, die vrij kwamen doordat even zoovele kleine steden voortaan slechts één lid zouden afvaardigen in plaats van twee. In vergelijking met de maatregelen van 1832 was dit van weinig beteekenis. Maar toen was er ook behoefte aan eene verandering van veel grooteren omvang. Immers zoovele plaatsen waren geheel in de macht van enkele personen, dat de daar gekozenen niet in de verste verte vertegenwoordigers van het volk verdienden tc worden genoemd. Nu was reeds het voornaamste verricht: het was niet zoozeer de vraag, wat bepaald slecht was weg te nemen, als wel om 'tgeen nog te wenschen overliet, beter te maken.

Nadat de regeering had verklaard, dat zij zich ten stelligste zou verzetten tegen verreikende amendementen, werd er geen ernstige strijd meer gevoerd. Alleen werd, schoon tegen haren zin, het getal van 30 opengevallen plaatsen vermeerderd tot 45, daar besloten werd dat elke stad beneden de 10,000 inwoners voortaan één lid zou kiezen in plaats van twee. De vraag hoe zij moesten verdeeld worden gaf aanleiding tot zeer uiteenloopende antwoorden; de een wilde de counties begunstigen, een

ander de groote steden, en eerst nadat vele amendementen waren verworpen, is men tot het besluit gekomen, om aan de vier groote steden Birmingham, Leeds, Liverpool en Manchester een derden vertegenwoordiger te geven. Vijftien zijn aan andere meestal nieuwe boroughs toegekend, één aan de Universiteit van Londen, de vijf en twintig overige aan counties.

Het ministerie schijnt veel heil te wachten van eene sterke vertegenwoordiging van het landbouwbelang. Dit blijkt ook uit zijn krachtigen tegenstand tegen pogingen om onder de plattelandskiezers eenige andere bestanddeclen te mengen. Wanneer nl. iemand zijn eigen huis binnen eene borough bewoont, kan hij zijn stemrecht uitoefenen in die borough, maar niet in de county. Heeft hij het echter verhuurd, dan kan de huurder (occupier) het stemrecht in de borough uitoefenen, maar dan heeft de eigenaar eene stem voor de county als freeholder, natuurlijk indien zijn goed eene genoegzame waarde heeft. Hierdoor komt onder de countykiezers een element van eenigszins anderen aard dan het gros der plattelandskiezers, bij wie altijd de belangen van den landbouw op den voorgrond staan, en waarvan bovendien een groot deel min of meer de aristocratie naar de oogen ziet. De Tories zien dit niet zonder welgevallen; zelfs hebben zij meer dan eens pogingen aangewend om dat stadselement uit de countykiezers te verwijderen. Nu echter werd van de zijde der oppositie voorgesteld om hetzelfde, wat tot nog toe van eigenaars gold, ook toe te passen op erfpachters en huurders voor langen tijd (copy- en leaseholders). Vooral die personen, welke den hun voor geruimen tijd in gebruik afgestanen grond hebben aangewend om er woningen ter verhuring op te bouwen, zouden er door gebaat worden. De regeering kon zich er evenwel niet mede vereenigen, en schoon zij weinig gronden aanvoerde van eenige beteekenis, werd het amendement verworpen.

Dezelfde vraag doet zich op bij een ander onderwerp dat nog geregeld moest worden, nl. de grenzen tusschen boroughs en counties. Door de voorsteden, die nu meestal niet tot de oude boroughs behooren, hierbij in te lijven, zou men weêr een stap doen in de richting, die de regeeringspartij volgt. Daardoor toch zou weêr een aanzienlijk deel van hen, die, schoon niet tot de eigenlijke plattelandsbevolking behoorende, toch in de county hun kiesrecht uitoefenen, bij de steden gevoegd, en de county-electors dus van dat element gezuiverd worden. Eene

eindbeslissing werd echter niet genomen: men heeft het beter gevonden eene commissie te benoemen, die in eene volgende Parlementszitting een uitgewerkt voorstel zou indienen. In de zitting van 1868 is dit geschied en de wet (de boundary act) zonder veel discussiën tot stand gekomen.

Dit was het laatste punt waarover beraadslaagd werd. Dertien weken was het ontwerp in comité behandeld, eindelijk werd den 12^{den} Juli de derde lezing voorgesteld. Merkwaardig zijn de redevoeringen, dien dag gehouden door mannen van alle richtingen. Natuurlijk bewaarden de tegenstanders geenszins het stilzwijgen: ernstig beducht voor de toekomst van het vaderland, die in de waagschaal werd gesteld door een maatregel, zoo ondoordacht en op zoo ruwe wijze tot stand gekomen, en wanhopende aan de gevolgen, die niet anders dan droevig konden zijn, lieten zij nog voor het laatst hunne waarschuwende stem hooren, schoon wel wetende, dat het hun weinig zou baten. Maar over het geheel heerschte er een sombere toon in de vergadering. Geen spreker van aanzien had den moed, om te verklaren dat hij zich verheugde in het tot stand komen van de zoo gewichtige wet, of dat hij met tevredenheid en voldoening op den verrichten arbeid terugzag. Wie niet onvoorwaardelijk afkeurde, toonde toch ongerust te zijn en niet dan met een zeker gevoel van beklemdheid de toekomst te gemoet te zien. Wie den maatregel voorstond, had geene roeping of geen vertrouwen om de anderen tegen te spreken. Zelfs Disraëli, wien het toch nooit aan moed ontbreekt, kon niet anders dan pogingen doen om de ongerusten moed in te spreken en de vreesachtigen op te beuren; hij beproefde niet de oorzaak van hunne neerslachtigheid weg te nemen. Zijne taak was zwaarder dan ooit, niet omdat het eindbesluit twijfelachtig was, maar omdat hij den slechten indruk, dien deze zitting op het publiek moest maken, diende weg te nemen, althans te verzachten, maar vooral ook omdat hij de zware beschuldigingen moest ontzenuwen, wegens zijn gebrek aan standvastigheid en eerlijkheid meer dan eens tot hem gericht. Zoo als altijd, was hij onvervaard, sprak voornamelijk om te bestrijden wie zijne houding en die van zijne ambtgenooten hadden aangevallen, en beweerde zelfs, dat zij sedert 1859 altijd hadden voorgestaan het stelsel, thans aangenomen. De discussie had nu niet meer de strekking om strijd te voeren over het al of niet verwerpen; zelfs werd eene stemming onnoodig geöordeeld, en zoo werd den 15^{den} Juli 1867

door het Lagerhuis de Reform Bill met algemeene stemmen aangenomen.

Met algemeene stemmen. En toch was eigenlijk niemand tevreden. De Tories niet, omdat de maatregel hun te ver ging, de Whigs niet, omdat de maatregel ook hun te ver ging, en Bright met de zijnen waren maar half tevreden, om volkomen dezelfde reden. Waarom dan, zal men vragen, heeft hij, waarom hebben alle overigen zich niet met kracht verzet tegen een maatregel, waaraan zij hunne sympathie niet konden schenken? - De verklaring ligt in den loop der omstandigheden. Bij den aanvang der zitting voedden allen den levendigsten wensch, dat er iets tot stand zou worden gebracht, vooral omdat de natie het ten stelligste verwachtte. Maar de groote meerderheid was ontevreden met het aangeboden ontwerp. Wat nu te doen? Gladstone gaf den raad, onmiddellijk te verwerpen door tegen de tweede lezing te stemmen. Maar de gematigden onder zijne partij - de concilianten zou men ze kunnen noemen - drongen er op aan, dat men zou afwachten en pogingen doen om verbeteringen aan te brengen, of laat ik zeggen om door eene reeks van amendementen het ontwerp tot een nieuw ontwerp te maken. Gladstone gaf toe, en zette zich met kracht aan het werk. Tien wijzigingen heeft hij voorgesteld, maar eene der gewichtigste, waardoor een ander stelsel tot grondslag zou worden gelegd, kon hij niet doen aannemen; zijn amendement om 5 £ belastbare waarde als grens te stellen, werd verworpen: hij bleek dus niet in staat te zijn om eene wet op den leest van zijne beginselen geschoeid te doen tot stand komen.

Toen kwamen de discussiën over de compound householders, en eindelijk het amendement Hodgkinson. Regeeringspartij en radicalen trokken ééne lijn; wat vermocht Gladstone tegen beiden? Tegenstand zou niet baten: hem bleef niets over dan zich er bij neêr te leggen, schoon hij eene minder ruime uitbreiding voor veel beter hield. En op de derde lezing het wetsontwerp te doen stranden, dit was, zoo al mogelijk, zeer bedenkelijk. Het volk toch, dat reeds zoo lang had gewacht, op nieuw teleur te stellen, en zoodoende aan zijnen eerbied voor het Lagerhuis, eenen zwaren schok toe te brengen, zou hoogst onvoorzichtig, misschien onverantwoordelijk geweest zijn. Maar ook was hij niet sterk genoeg om eene verwerping door te te zetten, daar hij met zijne partij stond tegenover Tories en radicalen. Hiervan zeker zijnde, oordeelde hij het onverstandig,

om nu een maatregel, die bij veel verkeerds toch ook veel goeds beloofde, tegen te werken, en daardoor den schijn op zich te laden alsof hij zich door partijzucht liet bewegen, en door afgunst werd gedreven, omdat een ander de lauweren zou plukken, die hij voor zich zelven had bestemd. Nu was tegenstand te laat: had Gladstone, en vooral hadden de gematigden onder zijne partij, kunnen voorzien, dat de wet, waarvan het ontwerp niet ver genoeg ging, hun te ver zoude gaan, zij zouden reeds de tweede lezing hebben belet, want door de medewerking der radicalen hadden zij toen daartoe de noodige kracht, of reeds onmiddellijk na het indienen van het ontwerp een afkeurend votum hebben uitgebracht over de weifelende en inconsequente houding der ministers. De regeering, die bij haar optreden in de minderheid was, en dit ook zeer goed wist, heeft het geluk gehad van eerst te worden geholpen door de concilianten onder de oppositie, en later bijstand te vinden bij hare hevigste bestrijders, de radicalen.

Men heeft beweerd, dat zij hierop heeft gespeculeerd en door behendig te manoevreeren dezen uitslag heeft weten te verkrijgen. Het is onmogelijk te ontkennen, dat Disraëli meer dan eens als minister stellingen heeft verdedigd, die hij als hoofd der oppositie veroordeelde en bestreed. In 1859 stelde hij voor, de huurwaarde als grondslag aan te nemen, omdat de belastbare waarde geen behoorlijken maatstaf opleverde, maar in 1866 verklaarde hij zich voor het tegendeel, en deed daardoor Gladstone vallen. Zoo ook heeft hij in 1859 voor de counties eenen census voorgesteld van 10 £, maar in 1866 een amendement ondersteund om 20 £ te eischen in plaats van 14 £, zoo als Gladstone voorstelde.

Maar dit alles levert geen voldoenden grond op, om te beweren, dat hij alleen om het zijne tegenpartij lastig te maken van opinie veranderde, en beteekent weinig in vergelijking met zijne houding in 1867. In zijn ontwerp droeg hij - schoon hij misschien zelf den omvang niet naauwkeurig had nagegaan - eenen maatregel voor van zeer beperkte strekking. Door het wegvallen van het dubbele stemrecht en het vereischte van een tweejarig verblijf werd het reeds aanmerkelijk gewijzigd, maar door het opnemen van allen, die tot nog toe hunne belasting hadden betaald door tusschenkomst van den eigenaar, werd het totaal onderstboven gekeerd. Acht dagen voor dat dit dan ook bepaald werd voorgesteld, verklaarde

Disraëli, toen het hem in overweging werd gegeven, dat het ‘een onbekookte raad’ was, en nog nadat het amendement was aangenomen, deed hij eene poging om het eenigszins te wijzigen, zoodat het van minder ingrijpenden aard werd. Men zou dus meenen, dat hij zich eigenlijk niet goed er meê kon vereenigen. Doch dit kan men weêr niet gelooven, wanneer men hem hoort verklaren, bijna onmiddellijk nadat het was voorgesteld, dat hij van den beginne af dit stelsel had gewenscht, hetwelk volkomen in overeenstemming was met de beginselen, door zijn ministerie, zelfs reeds in 1859, gehuldigd. Nog minder, wanneer hij in October 1867 op eenen maaltijd, hem door een aantal kiezers in Edinburgh aangeboden, uiteenzet, waorom hij niet van den beginne af voor zijne meening is uitgekomen. ‘Wanneer wij,’ zoo sprak hij, ‘dadelijk bij het openen van het Parlement beproefd hadden de compound householders te doen vervallen, dan zouden we al de locale autoriteiten in Londen in rep en roer gebracht hebben, en de Heer Gladstone zelf, rustig onze moeielijkheden aanziende, had verklaard dat de wetten, waaronder die inrichting bestaat, steunden op de behoeften der maatschappij. Maar al voortgaande werden wij wat sterker, en men begon ons beter te begrijpen. Eenige maanden later stelde de liberale partij zelf voor haar op te heffen. Wat was nu onze plicht? Wij zouden zeer onstandvastig zijn geweest, als we ons er tegen hadden verklaard. Ik zeg, dat het vervallen van de compound householders en de verplichting voor den kiezer om zelf belasting te betalen niets anders was dan de triomf van het beginsel van ons ontwerp’[1].

Moet men nu aannemen, dat al deze wendingen - want wendingen zijn het - toe te schrijven zijn aan de zucht om minister te worden en minister te blijven?

Natuurlijk hebben niet weinigen dit ten stelligste beweerd. Naar het mij voorkomt, is het niet onaannemelijk, dat Disraëli minder uit eigenbelang heeft gehandeld, dan uit kortzichtig partijbelang. Het oorspronkelijk ontwerp zou het kiesrecht uitgebreid hebben in kleine plaatsen, waar de Tories verreweg den sterksten invloed bezitten. Voor zoover eene uitbreiding plaats had in grootere steden, waar het liberale element veelal overheerschend is, zouden de gevolgen onschadelijk worden ge-

1 Times, October 30, 1867.

maakt door het dubbel stemrecht. Toen dit tegenwicht weggevallen was, werd goede raad duur.

Eerst een voorstel gedaan om aan alle kiezers boven de 10 £, die tot nu toe in het genot der korting gebleven waren, dit te ontzeggen, wilden zij hun kiesrecht behouden. Het werd aangenomen, zoodat die kiezers, die allen tot de middelklasse behooren en over het algemeen worden gerekend de liberale partij te zijn toegedaan, in getal verminderen moesten, wilden zij niet allen eene jaarlijksche verhooging van belasting dragen van 25 percent of meer. Dit middel beloofde iets, maar was nog gebrekkig, omdat het niet met zekerheid werkte en ook niet op genoegzaam ruime schaal. Veel meer mocht men verwachten van den ingrijpenden maatregel dien Hodgkinson voorstelde: deze gaf toch aan allen, ook de geringsten, het stemrecht, en aangezien naar het vrij algemeene gevoelen de laagste volksklassen, vooral buiten de groote steden, in den regel veel meer naar aristocratischen invloed luisteren dan de middelklasse, zoo greep hij dit redmiddel aan. Wat door den voorsteller en zijne geestverwanten was aanbevolen, met het doel om den invloed van de aristocratie te verzwakken, werd door Disraëli en zijne partij overgenomen juist met het doel om de aristocratie te versterken. Dit doel schijnt hij voortdurend voor oogen te hebben gehad, schoon hij zich niet nauwkeurig den weg had afgebakend, langs welken hij het met zekerheid kon bereiken, en dat doel zweeft hem nog altijd voor oogen, wanneer hij spreekt over het beginsel, dat hij altijd heeft voorgestaan - ook reeds in 1859 en 1860[1].

Voorzeker moest hij, om dat doel te bereiken, zonder het te vermoeden, een ongeloofelijk groote mate van takt en ongehoorde onversaagdheid ten toon spreiden, maar dat was aan niemand beter toevertrouwd dan aan hem. Nooit verlegen om een

1 Dat werkelijk partijbelang zijn hoogste beginsel is geweest, heeft Disraëli zelf verklaard in eene toespraak, den 10^{den} Juni 1867. Na te hebben herinnerd, dat men hem inconsequentie had verweten, op grond van zijne medewerking tot een zoo verreikenden maatregel, terwijl hij iets geheel anders had voorgesteld, gaat hij voort: ‘Wij begrepen, dat het voorstel van verleden jaar (het ontwerp Gladstone) de conservatieve partij ernstig zou geknakt, zoo niet vernietigd hebben, en tevens het staatsbelang niet zou hebben bevorderd als het werd aangenomen. De maatregel dien wij nu hebben belpen tot stand brengen, is van dien aard, dat zij de conservatieve partij niet zal benadeelen, maar het staatsbelang zal bevorderen.’ Zie the Economist, June 15, 1867, p. 669.

antwoord, altijd vlug en gevat, en niet licht vervaard, heeft hij niet alleen zijne tegenstanders meer dan eens teleurgesteld, wanneer zij de overwinning reeds nabij waanden, maar bovendien zijne eigen partij doen aannemen wat zij voorheen standvastig had tegengewerkt. Hij heeft, zooals hij het later zelf heeft genoemd, zijne partij ‘opgevoed’, en dat tot eene merkwaardige hoogte voor den korten tijd van ééne parlementszitting.

Wanneer deze verklaring van zijne houding de ware is, dan is hierin veel, zeer veel, dat afkeuring verdient. Immers het is de plicht, niet alleen van den volksvertegenwoordiger, maar bovenal ook van den minister, om het belang des vaderlands als richtsnoer te volgen bij al zijne handelingen. Is hij van oordeel, dat personen, aan wie men het kiesrecht wil geven, niet de noodige zelfstandigheid en bekwaamheid bezitten om het behoorlijk uit te oefenen, maar zich als werktuigen van anderen zullen laten gebruiken, dan moet hij het trachten te beletten, zelfs al kan hij verwachten, dat die werktuigen waarschijnlijk de kracht zullen versterken van hen, die de beginselen huldigen, welke hij voorstaat. Want hij moet bedenken, dat men op die gedweeheid niet vast kan rekenen, daar zij voor een zelfstandig oordeel kan plaats maken - ook vroeg of laat door anderen zal kunnen geëxploiteerd worden. Vergeet hij dit, dan moet hem het verwijt treffen, dat hij op lichtvaardige wijze het welzijn des volks in de waagschaal stelt, en onder de verdenking vallen, dat hij zich heeft laten verleiden om het duurzaam landsbelang - zij het dan ook onbewust - op te offeren aan het tijdelijk belang zijner partij. Al hield Disraëli alleen dat voor wezenlijk heilzaam, wat met de belangen zijner partij in overeenstemming was, en al beschouwde hij de richting van zijne tegenpartij als zoo verderfelijk, dat een maatregel, die haar zou versterken, naar zijn inzien niet heilzaam kon zijn, dan mocht hij daarom nog niet aan personen die hij voor ongeschikt hield het stemrecht helpen verschaffen, alleen op grond, dat zij wel vooreerst zich zouden laten leiden in de goede richting. Dit heeft hij vergeten, en vandaar dat hij heeft gesproken en gehandeld zooals hij gesproken en gehandeld heeft. Zeker verdient dit afkeuring. Maar nog veel strenger afkeuring, ja verachting, zou hij verdiend hebben, wanneer enkel en alleen eigenbelang de drijfveer van zijne handelingen ware geweest, wanneer hij als hoofd der oppositie

stellingen had verkondigd, om minister te worden, en later als minister het tegenovergestelde had volgehouden, om minister te kunnen blijven. Mij dunkt, wanneer dit het geval was geweest, dan zou het hem met al zijn talent en al zijn genie niet mogelijk zijn geweest, zich op den duur staande te houden en de Reform Bill tot stand te brengen.

Maar we moeten den tijd niet vooruitloopen. Het ontwerp was nu wel aangenomen door de Commons, doch het moest nog aan de goedkeuring van het Hoogerhuis worden onderworpen. Daar werd het onmiddellijk in beraadslaging genomen. Veel merkwaardigs leverden de discussiën niet op. Eene rede van Lord Carnarvon trok vooral de aandacht, omdat hij met ronde woorden tegensprak hetgeen door Disraëli eenige dagen te voren in het Lagerhuis was gezegd omtrent het Tory-ministerie van 1859, waarvan ook hij lid was geweest. ‘Indien dit zoo ware’ - zeide hij - ‘indien werkelijk de conservatieve ministeriën en de conservatieve partij reeds voor jaren in hun binnenste den wensch hadden gekoesterd, om tot alle huisbewoners het kiesrecht uit te strekken; indien wij, - terwijl we achtereenvolgens verscheiden reform-ontwerpen hebben bestreden, terwijl we verleden jaar nog den grens van 7 £ huurwaarde verwierpen, omdat hij ons direct en onmiddellijk tot democratie zou leiden, - de hoop voedden, aan alle huisbewoners het kiesrecht te verschaffen, Mylords! dan zou ik mij asch op het hoofd werpen, en in diepe nederigheid, maar toch in volle oprechtheid, erkennen, dat het geheele leven van de groote partij, waartoe ik het mij eene eer reken te behooren, niets anders was dan georganiseerde huichelarij’[1].

Lord Derby heeft hem niet kunnen tegenspreken en ook geene poging gewaagd om aan zijnen ambtgenoot Disraëli de schande te besparen van eene tastbare onwaarheid te hebben verkondigd.

Over het geheel heerschte in het Hoogerhuis dezelfde gedrukte stemming, die ook de laatste zittingen der Commons had gekenmerkt: ook de voorstanders der wet waren met vrees voor de toekomst vervuld. Zelfs Lord Derby erkende, dat men op het punt stond eene groote proef te wagen: ‘No doubt, we are taking a leap in the dark’, zoo sprak hij, toen men op het punt stond tot de derde lezing over te gaan.

Maar men dacht er niet aan het voorstel te verwerpen, dat,

1 Hansard, vol. 188, col. 1841, bij Cox, t.a.p., p. 264.

aanbevolen door een conservatief ministerie, door het geheele Lagerhuis was goedgekeurd, terwijl de herinneringen aan de gebeurtenissen van 1831 de Lords niet licht er toe deden overgaan, om ten tweeden male eene door de volksvertegenwoordiging goedgekeurde Reform Bill tegen te houden. Eenige amendementen evenwel namen zij in de wet op, onder anderen een voorgesteld door Lord Cairns, met de bepaling, dat in alle plaatsen, welke drie leden kunnen afvaardigen, geen kiezer zijne stem op meer dan twee candidaten zal mogen uitbrengen. Het doel was, eene minderheid, mits zij sterker is dan één derde van alle kiezers, in staat te stellen, één van de drie plaatsen te doen vervullen. Van de overige amendementen werd nog één, nadat het reeds was aangenomen, weêr herroepen; een ander stelde voor het county-kiesrecht een hoogeren grens, en het derde liet het gebruik van stembriefjes toe.

Het Lagerhuis, dat aan deze veranderingen nog zijn zegel moest hechten, gaf alleen aan de eerste zijne goedkeuring; de bezwaren tegen de andere werden door eene commissie uit het Huis medegedeeld aan de Lords, die ze op aanraden der regeering spoedig hebben losgelaten. Den 12^{den} Augustus besloten zij de Reform Bill goed te keuren; reeds den 18^{den} verkreeg zij de koninklijke bekrachtiging, en zoo was dan eindelijk na eene beraadslaging van bijna een half jaar de groote wet tot stand gekomen, de wet van welke voor Engeland's toekomst alles afhangt.

Zal hare werking heilzaam zijn, of wel moet men de vrees koesteren, dat zij wrange vruchten zal dragen? Wie eene poging waagt om op deze vragen te antwoorden, beweert daardoor nog niet de toekomst te kunnen voorspellen: hij tracht alleen zich rekenschap te geven van de gevolgen, die waarschijnlijk moeten voortspruiten uit oorzaken, die althans ten deele bekend zijn. Voorzeker kan hij zich bedriegen, maar daarom behoeft zijn werk nog niet een geheel ijdel streven te worden genoemd.

IV.

Allereerst mogen we vragen, of men zich wel eenig bepaald doel heeft voorgesteld, toen men eene Reform poogde te be-

werken? Wilde men het Lagerhuis uit andere bestanddeelen doen samenstellen? - Maar wie dit verlangde, hoorde zich tegenwerpen dat het zoo goed aan alle vereischten voldeed! Was het niet met vrucht werkzaam in het belang der natie, en vervulde het niet hare billijke wenschen? - Niemand antwoordt gaarne ontkennend: na 1832 heeft het Huis zeer veel tot stand gebracht, waarvoor het de dankbaarheid verdient van tijdgenoot en nageslacht. Ook kan men niet zeggen dat het de belangen van hen, die op zijne samenstelling geenen invloed hadden, heeft vergeten. En wat meer is: het heeft in den regel werkelijk de. Engelsche natie vertegenwoordigd; haar geene wetten onthouden, die zij wenschte; de gevoelens die zij koesterde, uitgesproken, en de krachtig gevestigde publieke opinie - ook waar zij met tegenstand te worstelen had - doen zegevieren. Indien dit nu waarheid is, wat wilde men dan? Was het raadzaam en verstandig, de hand te slaan aan een lichaam, dat zoo uitnemend zijne functiën verrichtte; mag het niet onvoorzichtig, ja roekeloos heeten, eene instelling op losse schroeven te gaan zetten, die zich de liefde en het vertrouwen van het volk had weten te verwerven?

Zwaar moeten deze bedenkingen hebben gewogen bij allen, die het waarlijk goed meenden met het heil des vaderlands, en niet verschrikt werden door sombere voorspellingen van revolutie en volkstirannie, voorspellingen, altijd met zooveel te meer kracht verkondigd, naarmate de veranderingen die verlangd worden, van grooteren omvang zijn. Maar ook wanneer zij al die bedenkingen in haar volle gewicht hebben erkend, kunnen er redenen zijn geweest, die hen levendig de behoefte deden gevoelen aan eenige verandering. Vooreerst omdat, al zijn de gekozenen uitstekend, het altijd mogelijk is, dat er nog iets ontbreekt aan het kiezend personeel, of althans dat dit voor verbetering vatbaar is.

Zoodra bij diegenen, aan wie geen aandeel is gegeven in het recht om de volksvertegenwoordiging te kiezen, de wensch opkomt, daartoe ook mede te mogen werken, moet men reeds op dien wensch letten. Niet omdat ieder, die maar het kiesrecht begeert, het ook terstond moet bebben. Maar omdat het onverstandig is zulk eene begeerte, als zij duurzaam, algemeen en krachtig is, in den wind te slaan. Want dan worden zij, die haar koesteren, vroeg of laat ontevreden; zij zullen misschien eenmaal ophouden te wenschen en beginnen te vorderen,

wat men hun zoo lang onthield. En als zij dan, sterk door hun getal en hunne eensgezindheid, en zich van die kracht bewust, meenen dat de tijd gekomen is, om zich zelve te verschaffen, wat anderen niet wilden geven, dan staat het gevaar voor de deur, dat zij eindigen met aan de vroegere heerschers niets over te laten van hun gezag: ja, hun wellicht nog meer te ontnemen dan dat; want de volksmassa, die zich eenmaal in beweging heeft gesteld, is weldra moeielijk in hare vaart te stuiten en sleept alles mede wat zij op haren weg ontmoet. Zelfs lang reeds voordat deze gevaren dreigen, moet men op die begeerte letten, omdat het vertrouwen, dat de burgers in hunne bestuurders stellen, wel moet geschokt worden, wanneer zij, meenende even goed als anderen in staat te zijn om mede te werken tot het behartigen van aller belangen, uitgesloten worden, en niettegenstaande hunne levendige wenschen uitgesloten blijven. En dat vertrouwen is zeker onmisbaar voor elke regeering, zal zij krachtig en duurzaam zijn. Daarom moeten zij, die de teugels van het gezag in handen hebben, niet doof zijn voor dien wensch, maar veeleer, wanneer hij hun niet ongegrond, of kunstmatig opgewekt blijkt te zijn, er op uit wezen hem te vervullen, zoo geen overwegende bezwaren dat beletten. Te meer, omdat het ook in een ander opzicht zoo wenschelijk is, den kring van hen, die medewerken tot het staatsbestuur, zoo ver mogelijk uit te breiden. Wie daarin wordt opgenomen; leert allengs belang stellen in de publieke zaak; het wordt hem de moeite waard de gebeurtenissen te volgen en te overdenken, want hij zelf heeft er invloed op: voor een deel heeft hij ze mede te voorschijn geroepen, of getracht ze te voorkomen. Daarbij gevoelt hij, dat niet alleen zijn eigen belang de drijfveer kan zijn, die hem doet handelen, maar ook en vooral dat van zijn medemenschen. Zoo wordt hij door een zachten dwang genoopt den kring zijner gedachten - die dikwijls zich dreigt te bepalen tot het eigen-ik - te verruimen; zoo wordt ongevoelig zijn verstand gescherpt, zijn hart veredeld.

Deze gevolgen van een uitgebreid kiesrecht werken langzaam en onmerkbaar, en worden daardoor dikwijls over het hoofd gezien, maar wien het ernst is, om het groote doel van elk staatsbestuur: zedelijke en verstandelijke ontwikkeling der burgers, te bevorderen, zal ze niet gering schatten.

Al was het dus niet tegen te spreken, zooals we voor 't oogenblik willen aannemen, dat het Lagerhuis zijne werkzaam-

heden uitstekend verrichtte, dan volgt daaruit nog geenszins, dat een verlangen naar Reform, bepaaldelijk naar eene uitbreiding van het kiesrecht, ongemotiveerd was. Vooral niet, wanneer dit kon gegeven worden aan personen, bij wie geen misbruik was te vreezen. Nu had de arbeidende klasse, speciaal in de steden, afdoende bewijzen gegeven van zelfbeheersching gedurende de moeielijke tijden der katoencrisis, doorslaande proeven afgelegd van wilskracht en doorzicht in de vereenigingen tot coöperatie, in politieke discussiën op zoo menige meeting, en de overtuiging had zich vrij algemeen gevestigd, dat zij, of althans de meer ontwikkelden uit haar midden, rijp waren voor politieke macht, en in zooverre verdient dus de zaak der reformers te zegevieren.

Bovendien is het zeer wel mogelijk, dat ook het gekozen personeel, al was het over het algemeen zeer goed, toch nog voor verbetering vatbaar was.

Zonder twijfel heeft men in Engeland ook in dezen zin willen werken, maar van dat tweeledig doel heeft men zich niet altijd genoeg rekenschap gegeven: vandaar dikwijls verwarring in de discussiën en onzekerheid in de keuze der middelen. Over het algemeen schijnt men zich niet helder en duidelijk te hebben voorgesteld wat men eigenlijk verlangde. Het kiesrecht uitbreiden, dat was de wensch van alle reformers: maar hoe ver en hoe? Daarop moest het antwoord eigenlijk nog gezocht worden. Zou men het geven aau allen die de onmisbare zelfstandigheid en ontwikkeling hadden bereikt, en aan een met het oog daarop gesteld minimum van vereischten voldeden? Dit was zeker billijk, maar niet zonder gevaar. Indien toch eens een zeer groot getal reeds nu, of wellicht later, aan die vereischten voldeed, zou men het zwaartepunt der macht hebben verplaatst, zonder zeker te zijn of het wel in betere handen overging. Dit gevaar zou men vermijden door het kiesrecht te geven aan een zoo beperkt getal, dat het overwicht bleef waar het was. De grens, dan te stellen, zou men moeten zoeken met het oog op het getal waartoe men zich wilde bepalen. Wanneer b.v. 300,000 nieuwe kiezers in staat schenen aan de lagere klassen alle macht in handen te geven, welnu, dan moest men de vereischten zóó stellen, dat er niet meer dan 250,000 aan voldeden. - Maar ook hiertegen zijn gegronde bezwaren aan te voeren. Want niet alleen kan men zeer onbillijk worden, door de grens te plaatsen zonder te vra-

gen of men ook personen uitsluit, die even goed in staat zijn om het recht uit te oefenen als vele anderen die toegelaten worden; bovendien neemt men voor de toekomst alle zekerheid weg. Immers zoodra een grooter getal personen aan die vereischten begonnen te voldoen, zou het zwaartepunt der macht zich verplaatsen, of er zou op nieuw eene andere grens moeten gezocht worden.

Men moet dus trachten een middelweg te vinden die, beide bezwaren vermijdende, tot het doel leidt, en dit zal alleen mogelijk zijn, wanneer men aan allen het kiesrecht geeft die in staat zijn het behoorlijk uit te oefenen, maar tegelijkertijd onderzoekt, of hierdoor ook aan eene menigte personen die waarschijnlijk ééne lijn zullen trekken en min of meer vijandelijk tegenover de anderen staan, een overwicht wordt gegeven. Zoo ja, dan is men genoodzaakt de grens vooreerst minder ruim te stellen; men moet haar dan echter niet meer inkrimpen dan wegens dat gevaar bepaald noodig is, om later, wanneer dat gevaar is geweken, verder te gaan.

Heeft men in Engeland dien middelweg gevolgd? In 1866 beproefde men het. Gladstone stelde in zijn ontwerp eene grens, die wegens hare elasticiteit mocht worden aanbevolen. Aan allen toch, die in welvaart vooruitgingen, werd de weg tot het kiesrecht opengesteld[1]. Hij trachtte in het ontwerp van Disraëli hetzelfde beginsel te doen opnemen, maar vruchteloos, en toen het amendement Hodgkinson aangenomen was, hetwelk de strekking had om aan een even groot getal personen in de steden het kiesrecht te geven, als alle andere bepalingen der wet te zamen, wist niemand meer of men zich wel op den rechten weg bevond, en nam niemand met volkomen gerustheid de wet aan: men heeft zich getroost met een ruim vertrouwen op de goede gezindheid en het verstand der natie.

1 Om deze reden beval het parlementslid Lowe het behoud van de grens van 10 £ aan, en hij beriep zich, tot staving van zijn beweren, op het feit, dat het getal householders boven de 10 £ huurwaarde sedert 1832 schielijker was toegenomen dan de bevolking. Schoon de Edinburg Review (Januari 1867, p. 276) het feit schijnt te ontkennen, wordt het toch bevestigd door de statistieken die Gladstone in 1866 heeft doen verzamelen. Daaruit blijkt, dat de boroughs in 1832 eene bevolking telden van 5,207,520, in 1866 van 9,326,709 zielen. Het aantal 10 £ householders dat in 1832 174,000 bedroeg, was in 1866 geklommen tot 463,548. De bevolking (der boroughs) is dus met 79 pCt. vermeerderd, de 10 £ householders met 166 pCt. Een uittreksel uit de statistieken van 1866 is te vinden in the Economist, March 17, 1866, p. 318.

Men is noch de ééne noch de andere methode gevolgd, en in plaats van op beide te letten, heeft men beide vergeten. Geen wonder dat een der leden bijval heeft gevonden, toen hij, den loop der discussiën beoordeelende, durfde verklaren: ‘the most cogent argument for the Reform of this House has been the conduct of this House.’

Het is nu echter niet zoozeer de vraag, hoe het Parlement de zoo gewichtige wet heeft tot stand gebracht, maar bovenal hoe deze waarschijnlijk zal werken. Of zou men kunnen gelooven, dat hare gevolgen weinig merkbaar zullen zijn? Een oppervlakkig beoordeelaar zou misschien deze meening koesteren, op grond van hetgeen men verneemt omtrent den waarschijnlijken uitslag der verkiezingen, met wier voorbereiding men tegenwoordig druk in de weer is. Het schijnt toch reeds nu vrij zeker, dat de personen, aan wie het lidmaatschap voor het Lagerhuis zal worden opgedragen, over het algemeen van denzelfden stand en aanleg zijn, als die tot nu toe daar de zetels vulden. Overal bijna zijn reeds candidaten gesteld, en men verneemt niet, dat daaronder mannen zijn, die tot de arbeidende klasse behooren. Het personeel dus waaruit dit Huis zal zijn samengesteld, zal over het algemeen niet veel veranderd zijn[1]. Zou men nu hieruit terecht afleiden, dat er weinig is veranderd?

Even veel waarheid als er lag in het gezegde, dat, naar men wil, Talleyrand aan Lodewijk XVIII na zijne terugkomst in Frankrijk, tot geruststelling van het publiek, in den mond legde: ‘Rien n'est changé. Il n'y a qu'un Français de plus’, - even veel waarheid zal er wel in liggen, wanneer men het met eene kleine wijziging op Engeland wilde toepassen en beweren: ‘Rien n'est changé. Il n'y a qu'un million (électeurs) de plus.’ Dat millioen nieuwe kiezers beteekent zeker wel iets. Al blijft ook op den duur de arbeidende klasse buiten het Parlement - 't geen mogelijk is - dan zal toch haar invloed zich er wel degelijk doen gelden. Men mag gelooven, dat de nieuwe kiezers nog een tijdlang hun recht ongebruikt zullen laten, of liever, dat zij door de inschrijving in de registers te verzuimen het niet zullen kunnen uitoefenen: dat kan ieder

1 Zie een artikel in the Economist, 1868, Aug 8, p. 899, getiteld ‘the points now clear as to the next Parliament’. Vergel. hetzelfde tijdschrift, 1868, Oct. 10, p. 1159.

oogenblik ophouden, en het zal ophouden, zoodra eene quaestie aan de orde komt, die hun belang inboezemt.

En nu zijn twee dingen duidelijk. Vooreerst, dat, al zijn de personen, die voortaan gekozen worden, bijna allen ongeveer van denzelfden rang en stand als weleer, zij daarom nog niet ook dezelfde opinies zijn toegedaan als hunne voorgangers. Dit heeft de ondervinding, na 1832 opgedaan, afdoende bewezen - zoo het al eenig bewijs behoeft[1]. Ten tweede, dat, zoo niet het personeel, zeker de toon van het Lagerhuis zalveranderen, daar alle leden eenen prikkel zullen gevoelen, nog veel krachtiger dan te voren, om met ijver en zorg werkzaam te zijn in het belang ook van de lagere klassen. Hoe goed zij dat tot nog toe ook hebben behartigd, hoe edel en hoe zuiver de motieven ook zijn geweest, die hen hebben gedreven om hunnen plicht naar behooren te vervullen, daarbij komt nu nog het bewustzijn, dat zij en huns gelijken hunnen invloed - natuurlijk ook hunne plaats in het Parlement - zullen verliezen, wanneer zij van den goeden weg afwijken, door aan eigenbaat of bekrompenheid, traagheid of flauwhartigheid toe te geven, ook wanneer zij niet bedacht zijn bij het beoordeelen van ieder wetsontwerp het welzijn der arbeidende klasse in rekening te brengen. Wordt dit vergeten, dan zal er ten laatste van zelf een eind komen aan het verschijnsel, waarop men wees, dat er nl. geene leden gekozen worden uit die klasse zelve.

Van nu af aan dus, - waarom de waarheid verborgen gehouden? - van nu af aan hebben de lagere klassen eenen invloed in het Parlement verkregen, waarmede zal moeten gerekend worden.

Moeten we dan werkelijk gelooven, wat zoo dikwerf, schoon

1 Na 1832 zijn ook zeer weinig personen die tot den neringdoenden stand behooren - aan welke toen het overwicht is gekomen - lid van het Lagerhuis geworden. Het in 1865 gekozen Huis bestond uit 125 pairs, of erfgenamen, broeders en andere verwanten (aangehuwden er buiten gerekend) van pairs; 67 baronets, 105 officieren van het leger, 108 van de militie en de vrijwilligers, 11 van de marine, 100 advocaten, 2 artsen, 1 architect, 4 civiel ingenieurs, 3 dagbladredacteurs, 10 schrijvers, 1 uitgever, 7 bankdirectenren, 7 bankiers, 4 groote kapitalisten, 8 ijzerfabrikanten, 4 aannemers, 18 fabrikanten, 49 kooplieden, 5 brouwers, 1 scheepstimmerman, 1 makelaar, 1 verhuurder van woningen en 1 landbouwer op gehuurden grond (tenant farmer). Deze cijfers zijn uit Chambers Journal, Nov. 25, 1865, overgenomen in de Fortnightly Review van 1 April 1866, p. 428.

vruchteloos, voorspeld is, dat het land ten prooi is gegeven aan de democratie? Deze vraag zweeft menigeen op de lippen, schoon men dikwijls aarzelt haar uit te speken, omdat men vreest een bevestigend antwoord te zullen ontvangen.

Maar wat beteekent eigenlijk die vraag? Weet hij, bij wien ze opkomt, recht goed, welke beteekenis hij hecht aan dat woord ‘democratie’, waarmede zooveel is geschermd, en nog altijd wordt geschermd? Wie het met een zekere soort van angst uitspreekt, denkt daarbij niet aan eenen toestand, waarin allen, gelijke bevoegdheid bezittende, geprikkeld door een edele begeerte om voor het gemeenschappelijk heil werkzaam te zijn, een zelfde heerlijk doel nastreven met alle kracht die in hen is; die toestand is in zijn oog een ideaal, dat eerst in de verre toekomst kan worden verwezenlijkt. En hoort hij dien nu en dan bestempelen met den naam van ‘ware democratie’, hij oordeelt, dat het streven van sommigen, die meenen er reeds nu toe te kunnen naderen, misschien een edel, maar wellicht dikwijls een baatzuchtig, zeker een hopeloos, en in allen gevalle een gevaarlijk streven is. - Hij denkt veeleer aan eenen toestand, waarin eene ongeorganiseerde volksmenigte naar de hoogste macht grijpt; waarin ieder man zich zelven aanziet voor een even wijs bestuurder als elk ander; waarin ambten worden nagejaagd en verkregen als een belooning voor hem, die de massa weet te vleien en die de kunst verstaat om op hare onwetendheid en hare vooroordeelen te speculeeren; waarin de gewetenlooze intrigant met zijn fluweelen tong en fijn overleg den grooten hoop weet te drijven waarheen hij wil, en hem morgen laat vernielen, wat gisteren was tot stand gebracht; een toestand die niet alleen voor de besten in den lande ondragelijk is, maar voor allen ten slotte groote ellende en diepen jammer moet meêbrengen. En omdat hij vreest, dat men tot dezen toestand eene schrede nader is gebracht, aarzelt hij de vraag, aan wier beantwoording hem zooveel gelegen ligt, uit te spreken.

Maar juist wegens den klank van dat woord ‘democratie’, voor sommigen zoo liefelijk, voor anderen zooveel schrik inboezemend, is het niet geschikt om te worden gebruikt, wanneer men met een koel hoofd wil onderzoeken, waarheen de een of andere maatregel zal leiden. Daarom liever de vraag zóó gesteld: bestaat er gegronde vrees, dat de lagere klassen, gedreven door de zucht om hun, die vroeger alle macht in han-

den hadden, hare kracht te doen gevoelen, de verkregen rechten zullen misbruiken, door b.v. zware lasten te leggen op de schouders der vermogenden, door het eigendomsrecht of het erfrecht aan te randen, door instellingen die aan de minderheid dierbaar zijn omver te werpen? Zullen zij met onstuimige drift en verblind eigenbelang te rade gaan, in plaats van met kalm overleg en eerlijke onpartijdigheid?

Men kan, vóór hierop te antwoorden, de opmerking maken, dat deze gevaren nog niet te vreezen zijn, zoolang in het Parlement eene meerderheid is, die nog de goede beginselen huldigt; dat daarvoor voldoende is gezorgd, daar toch het getal plaatsen, te vervullen door mannen, gekozen in steden, waar de lagere klassen het overwicht hebben, niet groot is, zeker op verre na niet de meerderheid uitmaakt. Maar deze troostgronden zijn zwak voor hem, die de gevaren toch uit de verte ziet opdagen; immers hoe lang zal de nu aangenomen verhouding blijven bestaan? Hoe spoedig zal men de plaatsen, waar de arbeidende klasse de meerderheid uitmaakt, een grooter aantal leden laten kiezen, op grond dat zij eene meerdere bevolking tellen? Heeft men niet nu reeds - zoo zullen zij zeggen - aan de overdreven eischen toegegeven, schoon de eigenlijk belanghebbenden buiten het Parlement waren, en zal men dan niet veel verder gaan, nu zij daar weldra zelve in niet gering getal zullen tegenwoordig zijn?

Ook kan men wel antwoorden met een onbepaald beroep op de goede gezindheid der natie en een rustig vertrouwen op haar gezond verstand, maar dat baat weinig: dat overtuigt niemand; dat geeft aan ieder het recht om er een even vaag beroep op de hartstochten van het gepeupel en de onbesuisdheid van zijne leiders tegenover te stellen.

Wij moeten dus nagaan, of er wellicht feiten kunnen worden aangevoerd, die ons in staat stellen een oordeel te vormen.

En tot op zekere hoogte kan daartoe dienen de ondervinding, na 1832 opgedaan. Niet dat we uit de gunstige werking der eerste Reform dadelijk het besluit zullen trekken, dat ook de tweede goede vruchten zal opleveren, maar wanneer we zien dat sommige voorspellingen, in onzen tijd gemaakt, ook toen werden verkondigd, doch geenszins zijn vervuld, dan kunnen we, door te onderzoeken, hoe het niet-uitkomen dier voorspellingen is te verklaren, waarschijnlijk beoordeelen wat men er nu van moet denken. Destijds werd vooruitgezien dat de

minder ontwikkelde middelklasse, waaronder een zeer groot getal kleine winkeliertjes, zoodra ze aan het roer kwam, alles in de war zou jagen, of althans veel moeite en ellende zou te weeg brengen: thans wordt op gelijke gronden iets dergelijks van de arbeidende klasse verwacht. Toen is alles goed gegaan boven verwachting: er zijn geene wetten tot stand gekomen - het is zelfs niet beproefd - die de rechten der aanzienlijken verkrachtten of vernietigden; integendeel vele, die hunne belangen, maar tegelijkertijd die van de groote meerderheid der bevolking, hebben bevorderd, en wel zoovele en zoo gewichtige, dat niemand aan de heilzame gevolgen van de Reform van 1832 twijfelt, of beweert, dat de toen door velen gekoesterde vrees gegrond is gebleken.

Wat is daarvan de reden?

Zeker deze, dat het volk, wiens invloed op het kiezen der vertegenwoordiging was versterkt, dien invloed goed heeft gebruikt. Niet ééne klasse nam de rol van heerscheres op, om met verachting der overigen, uitsluitend voor zich zelve te zorgen, maar de personen van wie men dat vreesde hadden over het algemeen, zooals iederen staatsburger betaamt, het belang van allen voor oogen. Zij konden daarover van meening verschillen met diegenen, die voorheen alle macht in handen hadden, maar zij streefden evenzeer naar het goede. En terwijl vroeger alleen buiten het Parlement gedachtenwisseling voor hen openstond, waren zij nu in de gelegenheid om ook daar binnen hunne stem te doen hooren, niet uitsluitend of voornamelijk om wetten door te drijven, maar bovenal om door discussiën anderen te overtuigen. Daar moesten dus wel onderwerpen ter sprake komen, die vroeger zelden of nooit zijne aandacht trokken, en meeningen worden verkondigd, afwijkende van die, welke men gewoon was er te hooren. De aristocratie, wier belangen op verre na niet altijd in strijd zijn met die van de meerderheid der natie, werd beter bekend met de wenschen van deze, en was verstandig genoeg om er naar te luisteren en er zoo mogelijk gevolg aan te geven. Zoo is het Lagerhuis na 1832 beter dan ooit den naam waardig geworden van volksvertegenwoordiging; zoo werd het beter dan ooit de tolk der publieke opinie, niet de tolk der opinie van ééne klasse, genaamd de middelklasse. Doch de mannen van aanzienlijke geboorte behielden een machtigen invloed, niet alleen door hun hoogen stand, maar ook door hunne vele bemoeiingen ten opzichte van

rechtswezen en plaatselijk bestuur, door hunnen rijkdom en dikwijls ook door hunne uitnemende bekwaamheden. De groote meerderheid der natie bleef hen volgen, nu evenwel niet meer gedwongen, maar uit eigen, vrije beweging; niet voor altijd, maar alleen zoolang zij hare natuurlijke leiders bleven.

Mag men nu niet vertrouwen, dat gelijke oorzaken ook gelijke gevolgen zullen medebrengen? Mij dunkt, zonder twijfel. De traditioneele eerbied, die ook in de laagste klassen is ingeworteld voor de aloude staatsinstellingen, het ontzag voor koningin en aristocratie, worden niet weggenomen of verzwakt, maar blijven een machtigen invloed uitoefenen op hen, die nu het stemrecht hebben verkregen. Doch ook de bewustheid, dat anderen beter dan zij zelve in staat zijn om te oordeelen over hetgeen al of niet kan strekken tot bevordering der algemeene belangen, en dat velen even goed als zij zelve den wil hebben, daaraan hun beste krachten te besteden, zal blijven bewerken, dat zij nog doorgaans vertrouwen stellen in hen, die in zoo menig opzicht boven hen staan. Wellicht nog in ruimere mate dan tot nu toe, omdat zij voortaan niet meer gedwongen worden te gehoorzamen, maar geroepen worden om mede te werken tot het geven van bevelen.

Gelijk in het maatschappelijke leven de minder ontwikkelden gewoon zijn naar hunne meerderen op te zien, zonder het zelve te bemerken, zoo ook zullen zij in het politieke leven zich onwillekeurig gedrongen gevoelen om met hen mede te gaan, veeleer dan hun eigen weg te volgen. Op eendrachtige samenwerking in eene goede richting mag men dus ook nu rekenen. En dat wel met te meer grond, naarmate men van de Engelsche aristocratie met meer vertrouwen kan verwachten, dat zij, in plaats van eene vijandige houding tegenover de lagere klasse aan te nemen, zich met verdubbelden ijver zal toeleggen, om zoo mogelijk nog meer dan vroeger in haar waarachtig belang werkzaam te zijn.

Maar, zegt men, het algemeen stemrecht, waartoe men nu eene aanmerkelijke schrede is genaderd, heeft toch overal treurige vruchten opgeleverd. Zie Noord-Amerika, Australië, Frankrijk, en vraag dan nog eens of het niet òf tot tyrannie der meerderheid, òf tot despotie van één enkelen moet leiden! - Wie zich op zulke sterksprekende voorbeelden kan beroepen, mag er zeker van zijn, dat hij indruk zal maken, vooral bij diegenen die niet bedenken, dat volken welke in verschillende

toestanden verkeeren, ook op geheel verschillende wijze hunne politieke rechten zullen gebruiken.

De zware, zoo niet de eenige grief tegen de democratie in Noord-Amerika is zeker, dat zij een onweêrstaanbaar streven naar gelijkheid in de hand werkt en aanmoedigt, waardoor de groote menigte alles wat zich boven haar onderscheidt, tot haar peil tracht terug te brengen, zoodat zelfs de vrijheid van het individu somtijds in gevaar wordt gebracht. Dat streven heeft echter niet zijn ontstaan te danken aan de democratische staatsinrichting, maar veeleer deze in het leven geroepen. De gelijkheid, die van den beginne af onder de stichters der Engelsche volkplantingen bestond, gevoegd bij de zucht om zich zelve te regeeren, die zij uit hun vaderland meêbrachten, heeft hen allen een krachtigen invloed op het staatsbestuur doen verlangen. Maar zij vonden een land, waar geene historische tradities eerbied inboezemden voor eene Kroon of ontzag voor eene aristocratie; allen verkeerden in gelijke omstandigheden, en daar allen gemakkelijk tot welvaart konden komen, vooral zonder veel moeite grondbezit konden verkrijgen, bleef in de maatschappelijke toestanden eene groote gelijkheid bestaan. Vandaar dat de numerieke meerderheid niet alleen op het sociale leven, maar ook op het staatsbestuur een zoo sterken invloed uitoefent; vandaar ook dat niet altijd de meest ontwikkelden een tegenwicht kunnen in de schaal leggen, zwaar genoeg om hun een zoo sterken invloed te verschaffen, dat de overigen zich door hen laten leiden.

Nog sterker dan in Noord-Amerika schijnt deze oorzaak te werken in sommige republieken, vooral Victoria, van Australië, waar werkelijk gegronde klachten worden gehoord over tyrannie van de minder ontwikkelde meerderheid. Maar hier is de nieuwe constitutie, die het algemeen stemrecht plotseling heeft ingevoerd, nog maar sedert twaalf jaren in werking gekomen, en moet men dus voorzichtig zijn in het maken van gevolgtrekkingen, terwijl bovendien de houding van den Gouverneurgeneraal dat streven heeft in de hand gewerkt in plaats van het tegen te houden of te leiden[1].

Ook het voorbeeld, ontleend aan Frankrijks geschiedenis, mag geene vrees inboezemen aan Engelands bevolking. Immers

1 Nog meer redenen werden opgegeven in een opstel: ‘Democratic government in Victoria’, in de Westminster Review, April 1868, p. 480-531. Zie ook aldaar Jan., p. 1-55: Dangers of Democraey.

daar was door de revolutie gebroken met alle traditie; daar was de volksmassa, plotseling in het bezit der vrijheid geraakt, niet in staat zich zelve te organiseeren of zich te besturen. Daar was ook de sociale ongelijkheid weggevaagd: er was geen aanzienlijke stand meer, die door een lang verkregen invloed in staat was de rol van leider op zich te nemen: de adel en de haute bourgeoisie waren in den storm der omwenteling te gronde gegaan. Was het wonder, dat in die omstandigheden eene krachtige hand de teugels van het bewind opnam, en door zich onbeperkte macht aan te matigen orde en rust poogde te handhaven, ook ten koste der vrijheid?

In Engeland, waar het volk sinds eeuwen gewoon is aan vrijheid en zelfregeering; waar het eerbied en dankbaarheid heeft leeren koesteren voor roemvolle instellingen; waar de aristocratie zich de achting en liefde heeft verworven van den minderen man, zijn die gevaren zeker veel minder te vreezen. En wanneer de aristocratie daarnaar blijft streven, dan zal ook de verandering in de staatsinrichting hierin geene noodlottige verandering brengen.

Optimisten hebben eenigszins den spot gedreven met de vrees voor overheersching der lagere klassen, alsof deze toch altijd ééne lijn zouden trekken. Die vrees trouwens is in de twee laatste jaren bij velen toegenomen, omdat er zoovele feiten aan het licht waren gekomen, waaruit bleek dat zij zeer sterk georganiseerd waren; dat de bestuurders der trade-unions een despotisch gezag over de leden uitoefenden, en voor geene middelen, hoe ruw en misdadig ook, terugdeinsden, om het te handhaven. Zooals men reeds voorspelde, schijnt het echter, dat die arbeidersvereenigingen zich buiten de politiek houden; tot nu toe heeft men ten minste onder de voorbereidingen tot de verkiezingen nog geen spoor van hare bemoeiingen bemerkt. De verklaring van dit feit moet hierin gezocht worden, dat de leden dier vereenigingen het verlangen koesteren, om haar bij voortduring te doen dienen tot datgene, waartoe zij bestemd zijn, nl. om hunne stoffelijke welvaart te verbeteren. Zij gevoelen zeer goed, dat dit doel niet zou worden bevorderd, wanneer zij die bestemming wijzigden; dat integendeel in hunne bestuurders voor eenen werkkring, die zich ook over politiek uitstrekt, geheel andere bekwaamheden worden vereischt, dan zoolang zij zich bepalen tot het gebied, waarop zij zich tot nog toe bewegen. Bovendien zijn zij overtuigd, dat eendracht

voor hen onmisbaar is, maar dat deze groot gevaar loopt verloren te gaan, zoodra men zich verdiept in politieke questiën, die niet alleen dikwijls tot verschil van gevoelen aanleiding geven, maar niet zelden de hoofden warm maken en eendrachtige samenwerking verijdelen.

Die vrees dus is zeker overdreven geweest, maar daarom nog niet bespottelijk. Immers men kan wel zeggen, dat lieden, die tot de arbeidende klasse behooren, even goed verschillende opinies koesteren als anderen; dat ook onder hen sommigen Whigs, anderen Tories, nog anderen radicalen zullen worden, en men heeft waarschijnlijk gelijk. Maar zoodra er belangen ter sprake komen, die hen allen raken, zal het verschil van gevoelen tijdelijk op den achtergrond worden gedrongen door de zucht om het eigenbelang te bevorderen, en dan is men overgeleverd aan den wil der getalmeerderheid. Zooals het geval der veepest aanleiding gaf tot eene aaneensluitng van alles wat belang had bij den landbouw, zoo kunnen er ook zaken in discussie komen, waarbij alles wat tot de arbeidende klasse behoort, ééne lijn trekt. Onmogelijk is dit dus geenszins: al mag men toestemmen, dat het niet dikwijls zal voorkomen, en dat het gevaar minder dreigend wordt, wanneer eerst nadat de wederkeerige invloed van de hoogere en lagere klassen op elkander zijne werking voor goed heeft gevestigd, de macht der laatste nog verder wordt uitgebreid.

Intusschen is die vrees in sommige opzichten eene slechte raadgeefster geweest voor hen die de Reform tot stand gebracht hebben. Zij deed hen namelijk het gevaar van de uitbreiding van het kiesrecht bovenal zoeken in de aanzienlijke steden en fabriekdistricten, waar groote menschenmassa's opeengehoopt, arbeiders in grooten getale aanwezig zijn. Evenwel is het juist in de kleine steden, dat zij - schoon in een ander opzicht - misschien een noodlottigen invloed zal uitoefenen. Daar is het personeel, waaraan nu dat recht is gegeven, veel minder ontwikkeld, maar vooral veel meer onderhevig aan ‘sinister influences’. Omkooperij is er niet onmogelijk, omdat het getal stemmen, hetwelk men noodig heeft, niet zoo groot is, en er daar onder de personen van den geringeren stand weinig aaneensluiting bestaat. Het zal altijd veel gemakkelijker zijn een aantal op zich zelve staande personen één voor één te bewerken door geld, beloften of bedreigingen, dan eene menigte menschen, die voortdurend met elkander in aanraking komen,

met elkander de verkiezingen bespreken, en juist daardoor - al was het maar door een gevoel van schaamte - zich niet zoo gemakkelijk zullen laten vinden om die noodlottige invloeden te volgen.

Daar nu de Reform bovenal noodig was geoordeeld om aan de meer ontwikkelden onder de arbeidende klasse het kiesrecht te verschaffen, had men, wilde men die invloeden tegengaan, het in de groote steden kunnen uitbreiden, in de kleine niet, of op minder ruime schaal. Schoon hierop aangedrongen werd van meer dan ééne zijde, heeft men er niet toe kunnen besluiten.

Er zijn enkele stemmen opgegaan, die dit aan een min zuiver motief hebben toegeschreven, als zoude nl. het ministerie, of althans een groot deel van zijne volgelingen, in het belang van zijne partij eenige ruimte wenschen over te laten aan dergelijke ongeoorloofde invloeden, wel beseffende, dat zij de middelen om die te doen werken, in veel ruimere mate tot hare beschikking heeft dan anderen. Nu mag men werkelijk de overtuiging koesteren, dat een Parlement, waarin Tories - of welke partij ook - de meerderheid hebben, boven alle anderen te wenschen is in het belang van het land, maar dat te verkrijgen door omkooperij en intriges, vooral op den duur, is zeer zeker zoo verderfelijkm ogelijk. Niet alleen moet die meerderheid alle gevoel van eigenwaarde verliezen, en dus zwak en volgzaam worden, maar zij bederft het volk, door op zijne hebzucht en andere slechte hoedanigheden te werken, in plaats van zijne belangstelling in de publieke zaak aan te wakkeren, en het eerbied en hoogachting te leeren koesteren voor hen, die uit zijn naam en ten zijnen behoeve werkzaam zijn. Reeds daarom zou zulk eene speculatie ten strengste zijn af te keuren. Maar bovendien is zij onverstandig, want waar het volk zoo leert zijne vertegenwoordiging te minachten, is geen vertrouwen denkbaar; men zal dus, zoodra de een of ander maatregel die noodig wordt geoordeeld niet in den smaak valt van het publiek, op ontevredenheid en weêrzin stuiten; men zal in tijden van spanning alle macht verliezen, want, wanneer over een onderwerp dat algemeene en levendige belangstelling vindt, de opinies scherp tegen elkaâr overstaan, zal de omkooperij machteloos zijn. Eindelijk zou men ook vroeg of laat ondervinden, dat het slechte voorbeeld aanstekelijk is; dat de tegenpartij zich gerechtigd zal achten dezelfde middelen te gebruiken, en ze misschien met meer talent, misschien met grootere onbeschaamdheid zal weten te hanteeren.

Niet licht mogen we dus gelooven, dat bij de regeerende partij de moraliteit zoo laag gezonken en het gezond verstand zoo totaal verdwenen was, dat zij zich door zulk een motief heeft laten leiden. Veeleer kunnen we aannemen, dat men in de macht der kleine plaatsen een tegenwicht hoopte te vinden tegen de arbeidende klasse, voor wier overwicht men bevreesd was, terwijl waarschijnlijk ook de herinnering aan den maatregel van 1832 nog te levendig was bij de meest invloedrijke personen, om niet op dezelfde eenvoudige wijze aan het werk te gaan en een algemeenen grondslag te vestigen, zonder onderscheid tusschen de groote en kleine steden.

Dezelfde overdreven vrees heeft nog in een ander opzicht invloed uitgeoefend op de Reform Bill. Zij heeft nl. geleid tot het opnemen van de bepaling, dat in de plaatsen, waar drie leden gekozen worden, de kiezer zijne stem op niet meer dan twee personen mag uitbrengen (in de City of Londen, waar vier leden gekozen worden, op drie), zoodat eene krachtige minderheid wellicht één der drie leden zal kunnen kiezen. De juistheid der berekening, dat die minderheid, als zij meer dan een derde der kiezers telt, sterk genoeg is, kunnen we nu in het midden laten. Eene andere opmerking echter is hier op hare plaats. Men heeft nu aan het verlangen der arbeidende klasse willen voldoen, door het kiesrecht uit te breiden en tevens in de grootste steden één lid meer te doen kiezen. Maar langs eenen omweg heeft men hunne kracht weêr verminderd, want nu zullen zij dikwijls niet drie plaatsen in het Parlement doen vervullen, doch niet meer dan twee, terwijl de stem van één dezer wellicht wordt geneutraliseerd door die van den candidaat der minderheid. Beter had men gedaan wanneer men alleen aan hen het kiesrecht had gegeven, aan wie men het zonder gevaar meende te kunnen toevertrouwen, dan het verder uit te breiden, maar op kunstmatige wijze en als het ware in 't geheim met de eene hand te ontnemen wat men met de andere openlijk gaf. Misschien echter zal de maatregel in de praktijk weinig baten[1].

1 In Birmingham is men reeds begonnen eene organisatie tot stand te brengen tusschen de kiezers, die de gevoelens van J. Bright en zijne partij zijn toegedaan. Zie Daily News, Aug. 10, 1868. Zoo ook in de City. Zie Haarlemsche Courant van 13 October 1868. De organisatie is niet moeielijk en kan zoo worden ingericht, dat eene minderheid twee vijfde der stemmen moet tellen, zal zij eene plaats doen vervullen. Wie de berekening wil volgen verwijs ik naar mijn artikel in dit tijdschrift, ‘Nieuwe kiesstelsels’, Nov. 1866, p. 202.

Zwaarder is naar veler oordeel de grieve, dat men in de boroughs alle huisbewoners zonder onderscheid - en dus ook de minst ontwikkelden - het kiesrecht heeft gegeven. En waarlijk, het is niet tegen te spreken, dat men een stouten sprong gewaagd heeft. Bij de groote moeielijkheid echter om de grens op de juiste plaats te trekken en de kans dat men, door haar vrij hoog te stellen, nog velen zou buitensluiten, mogen wij misschien aannemen dat men, hoewel zonder zich er volkomen rekenschap van te geven, de verstandigste partij heeft gekozen. Dit heeft men nu ten minste vóór, dat men niet ieder oogenblik den wensch zal hooren verkondigen naar eene nieuwe verlaging van den census; niet over een paar jaren op nieuw zal moeten beginnen; in één woord, dat men een maatregel tot stand heeft gebracht die duurzaam is. Nu moet men zich evenwel hierover geene illusiën maken. Tot eene zekere hoogte nl. kan men duurzaamheid verwachten, - niet voor altijd. Wanneer men dus het vertrouwen mag koesteren, dat de zaak minstens voor een menschenleeftijd is geregeld, mag men tevreden zijn, daar toch niet voor alle kiezers eene zoo ruime grens is gesteld: in de boroughs wordt nog eene zekere huurwaarde vereischt voor hen die bij anderen inwonen, in de counties voor allen.

Dat er voor deze laatsten lang niet zooveel is gedaan als voor de stedelingen; dat er zoo weinig is gedaan om aan de groote steden eene sterkere macht te geven ten koste van de kleinere, versterkt ook zeker niet de hoop van diegenen, die wenschen, dat de zaak nu voor goed is geregeld. Nog hebben de 19 grootste eene veel sterkere bevolking dan alle andere te zamen, en kiezen toch niet meer dan één zesde van het getal leden, dat die andere afvaardigen[1]. Bright heeft dan ook in een schrijven aan zijne kiezers verklaard, dat deze wet eigenlijk niets dan een voorloopige maatregel is, meer bestemd om aan den sterken aandrang der natie te voldoen, dan wel om op den duur te blijven bestaan, en dat het nieuw gekozen Parlement zich onmiddellijk nader zal dienen bezig te houden met het aanbrengen der noodige verbeteringen[2]. De groote meerderheid zal het echter wel niet hiermede eens zijn, en liever eenigen

1 De 19 boroughs, met eene bevolking van meer dan 100,000 zielen ieder, te zamen 4,669,000, kiezen 46 leden; de overige met 4,064,000 zielen, kiezen 262. Zie Cox, History of the Reform Bills, p. 228.

2 Zie Daily Telegraph, Sept. 1, 1868.

tijd hare werking waarnemen, voordat zij op nieuw tot het maken van veranderingen overgaat. Op één punt zal men evenwel spoedig genoodzaakt zijn de wet te wijzigen, maar op een punt, dat in haar stelsel niet behoeft in te grijpen. Hare bepaling nl. dat het betalen der belastingen voortaan door de belastingschuldigen zelve - zonder korting te genieten - zal moeten, en niet meer door den grondeigenaar zal kunnen geschieden, is zeer impopulair en dreigt de administratie, vooral der groote steden, niet weinig moeielijkheden op den hals te halen, zoodat de aandrang om haar te doen verdwijnen reeds nu zeer sterk is[1]. Wil men nu het gevaar loopen, dat die wijziging, welke niet schijnt te kunnen uitblijven, aanleiding geeft tot meer andere, dan doet men zeker het best, haar zoo spoedig mogelijk tot stand te brengen.

Volmaakt is dus de wet nog niet[2]; trouwens, men mag tevreden zijn, dat eene wet, die als 't ware bij toeval is geworden wat zij is, niet tot veel zwaardere bedenkingen aanleiding geeft. Bovenal mag men zich gelukkig rekenen, dat de vrees, veroorzaakt door hare ruime strekking, overdreven, en indien niet in de eerste jaren onverwachte gebeurtenissen tusschen beiden komen, ongegrond mag heeten. Zij levert het onberekenbaar groot voordeel, dat het Lagerhuis zich met meer kracht dan voorheen zal toeleggen op het behartigen der belangen van het geheele volk; dat het vertrouwen van het volk in zijne vertegenwoordiging sterker dan ooit zal worden, nu de grondslag, waarop deze rust, zooveel breeder is geworden, en dat de heilzame invloed, dien het bezit van het kiesrecht op de bevolking moet uitoefenen, in veel uitgebreider kring zal werken.

1 Gladstone wijst ook hierop in zijn adres aan de kiezers van Lancashire, medegedeeld in de Staatscourant van 13 Oct. jl.

2 Het is bekend, dat de questie zich heeft opgedaan of ook vrouwen kiesgerechtigd zijn geworden. Aanleiding heeft daartoe gegeven de uitdrukking: ‘every man shall be entitled’, etc., in verband met het voorschrift eener wet van 1850, dat het woord ‘man’, in eenige wet opgenomen, eene algemeene beteekenis heeft, en dus beide geslachten omvat. De vraag is tot nog toe op grond van de duidelijke bedoeling des wetgevers, die spreekt van ‘every man not subject to any legal incapacity’, ten nadeele der vrouwen beslist. Zie Fortnightly Review, Sept. 1868, p. 250-255; The Economist, Sept. 19, p. 1075. Zelfs is te Leeds eene vrouw, die aanspraak maakte op het kiesrecht, wegens het instellen van ‘a frivolous, groundless and absurd claim’, gestraft met 10 shillings voor de kosten. Zie Daily News, Sept. 21, 1868.

Van den anderen kant zullen ook de kracht en het zelfvertrouwen van het Lagerhuis tegenover de Lords en de Regeering toenemen, daar het zekerder is dan vroeger, dat het werkelijk uit de natie voortspruit en haar achter zich heeft. Maar ook in de enkele gevallen, waarin het noodig kan zijn, tegenover de natie zelve. Wanneer deze te eeniger tijd in een oogenblik van opgewondenheid onberaden wenschen mocht koesteren, wier vervulling ten slotte tot noodlottige gevolgen moest leiden, zou eene vertegenwoordiging, die gevoelt, dat zij door de groote meerderheid der bevolking is gekozen, beter in staat zijn tegen den aandrang stand te houden, dan wanneer zij was gekozen door een betrekkelijk klein gedeelte. Zij zal eerder den moed hebben ondoordachte maatregelen tegen te houden, daar zij kan vertrouwen, dat ook het volk zelf na eenig tijdsverloop zal terugkomen op zijne dwaling. - Of moet men veeleer het tegendeel verwachten? Dat nl. de leden van het Lagerhuis hunne kiezers meer dan vroeger zullen naar de oogen zien? - De zucht om een goed volksvertegenwoordiger te zijn, kan gemakkelijk, vooral bij hem die niet onverschillig is voor volksgunst, ontaarden in eene neiging om uitsluitend te letten op de wenschen en belangen van de personen door wie men is gekozen. Wanneer men aan die neiging toegaf, zou het Lagerhuis weldra de plaats worden, waar ieder komt met het hoofddoel om iets voor zich en zijne constituenten te verwerven, zij het ook ten koste van de overigen in den lande. De stelling, dat het volk zijne vertegenwoordigers kiest om door middel van hen zich zelf te regeeren, heeft niet dien zin: ieder goed burger toch zou, wanneer hij zelf naar beste weten zijn oordeel moest uitbrengen over wetsvoorstellen en regeeringsmaatregelen, daarbij niet uitsluitend te rade gaan met hetgeen voor het oogenblik zijne persoonlijke belangen bevordert, maar met hetgeen voor het geheele volk van duurzaam heil is. Voortaan zou die verkeerde neiging nog gevaarlijker worden, nu de belangen van de meerderheid der kiezers veelal nog meer dan vroeger uiteenloopen van die der minderheid.

Moet men nu niet aannemen, dat de Reform haar zal in de hand werken, daar toch de minder ontwikkelde kiezers er op uit zullen zijn, juist zoodanige personen te kiezen, van wie zij voor zich zelve goede diensten kunnen verwachten, en die hun telkens naar de oogen zullen zien?

Waarschijnlijk niet. Zelfs heeft het gevaar veel kans om te

verminderen in plaats van te vermeerderen. Die kiezers; voor zooverre zij nl. tot de arbeidende bevolking der groote steden behooren, en deze zijn het juist wier macht men vooral vreest, zijn aan samenwerking gewoon, veel meer dan de neringdoende en kleine winkeliertjes, die tot nu toe den doorslag gaven. Zij hebben in hunne vereenigingen de ondervinding opgedaan, dat het dikwijls noodzakelijk is het algemeen belang te stellen boven het eigen belang. Zij hebben geleerd, - de inrichting van al hunne genootschappen bewijst het, - aan die personen, aan wie zij hun vertrouwen schenken, eene groote vrijheid van handelen te laten, maar onder onbepaalde verantwoordelijkheid. Tot het verkrijgen van eene goede, op haren tijd ook tegenover het volk zelfstandige vertegenwoordiging, kan dat niet anders dan voortreffelijk werken. Zelfs kan het - schoon deze werking meer verwijderd is - een goeden invloed uitoefenen op de houding van het Huis tegenover de regeering. Niet zelden toch hoort men de klachte, dat deze in den regel niet meer krachtig genoeg is; dat zij te veel de gevoelens moet ontzien van de leden van het Lagerhuis, niet zelden ook van die, welke in het algemeen hare beginselen zijn toegedaan en vertrouwen stellen in haar beleid. Zelfs wordt de opmerking gemaakt, dat niet meer die minister de grootste staatsman mag heeten, die goede beginselen in hun vollen omvang weet toe te passen, maar hij, die de kunst verstaat om te geven en te nemen, hier wat bij, daar wat af te doen, zóó dat hij maar aan zijne voorstellen eene meerderheid verschaft, in één woord, dat de beste stemmenteller of kansrekenaar de grootste politicus is. Hier wordt zeker overdreven, maar geheel ongegrond schijnt de klachte niet: de geschiedenis van de Reform Bill kan het getuigen. Bij vele leden van het Lagerhuis schijnt een wellicht onbewust streven te bestaan om de taak der regeering min of meer over te brengen bij dat Huis. Niet alleen de zucht om wetsontwerpen te amendeeren, maar vooral ook om zich te bemoeien met zaken, die eigenlijk op het gebied der administratie te huis behooren, geeft niet zelden aanleiding tot onvruchtbare en tijdroovende discussiën, en somtijds tot stemmingen, waarbij, ook al zijn er geene partijbeginselen mede gemoeid, toch de oppositie zich niet zelden tegen de regeering verklaart, alsof zij de hoop koesterde, haar door kleine nederlagen te verzwakken en af te matten. Daardoor wordt het voor de regeering moeielijk te weten, of zij over het algemeen zich

mag verheugen in het vertrouwen der meerderheid, en gevoelt zij zich natuurlijk in hare bewegingen belemmerd, zoodat hare werkkracht wordt verlamd. Hierin zal verbetering komen, wanneer de gekozenen, het voorbeeld van hunne kiezers volgende, de regeering, die zij vertrouwen, zoo veel mogelijk vrijheid van handelen laten, evenwel onder onbepaalde en onvoorwaardelijke verantwoordelijkheid. Dan zullen vele onderwerpen voor goed kunnen worden geregeld, die reeds lang op eene beslissing gewacht hebben, vooral omdat men wegens de vele elementen van tegenstand, die men duchtte, niet den moed had ze aan te vatten. Voorziening in de behoefte aan goed en goedkoop lager onderwijs, regeling van het toezicht op de arbeiderswoningen, vooral in de groote steden, verbetering in de inrichting der plaatselijke besturen en in het stelsel van plaatselijke belastingen, hervormingen in de administratie van leger en vloot en nog vele andere, leveren stof te over aan het nieuwe Parlement om zijne krachten te beproeven, en te bewijzen, dat de verandering in zijne samenstelling goede vruchten zal opleveren.

Nog menige vraag zouden we kunnen aanvoeren, want een zoo gewichtige maatregel als de Reform-Act van 1867 moet, - het ligt in den aard der zaak - in menig opzicht zijnen invloed doen gevoelen. Maar juist daarom zal volledigheid wel onbereikbaar blijven. De hoofdvraag: heeft het Engelsche volk reden om zich over zijn tot stand komen te verheugen? schijnt bevestigend te moeten worden beantwoord.

Wij kunnen hier de woorden herhalen van Duvergier de Hauranne: ‘Autre chose est de tomber dans la démocratie comme dans un précipice, ou d'y descendre lentement, sûrement et par degrés.’

Waar plotseling alle macht in handen gegeven wordt van het volk, dat niet gewoon was eenigen invloed uit te oefenen op zijn bestuur, vooral waar het die macht door geweld heeft verkregen, zal gevaar aanwezig zijn voor dwingelandij of anarchie. Maar waar na rijp beraad de kring is uitgebreid van hen, die invloed uitoefenen op de samenstelling der machtigste ver-

gadering in het land, daar behoeft men nog geene vrees te koesteren voor zulke rampen.

In Engeland is nu door ééne wet die kring verder uitgebreid dan menigeen noodig of nuttig had geoordeeld, maar niet zóó ver, of men mag, wanneer geene onvoorziene gebeurtenissen tusschen beiden komen, die alle berekeningen doen falen, verwachten dat de gevolgen over het algemeen heilzaam zullen zijn.

Groningen, October, 1868.

W.A. REIGER.

Van huis, Anna Rooze, Lidewyde.

Van Huis, Roman van Gerard Keller. Arnhem, D.A. Thieme, 1867. Anna Rooze, door J.J. Cremer. 's Gravenhage, Leiden, Arnhem. M. Nijhoff, A.W. Sythoff, D.A. Thieme, 1868. Cd. Busken Huet, Lidewyde. Arnhem, D.A. Thieme, 1868.

Indien de inhoud dezer acht boekdeelen even schoon blijkt te zijn als hun voorkomen is; zoo zij in de schaal des geestes even zwaar wegen als zij het doen op de hand van den lezer, en den schrijvers even veel lof toekomt als den uitgevers - kortom, zoo wij nog eens in een schoon gelaat den spiegel van eene schoone ziel mogen zien en ditmaal niet bedrogen uitkomen, dan beleven wij den aanvang van een nieuw tijdperk in het schrijven, gelijk in het drukken van Nederlandsche romans. Dan mogen wij vorstelijke dingen verwachten. Dan zullen deze werken nog langer in gedachtenis blijven, dan het blanke, zware papier het zal uithouden, waarop zij sierlijk, deftig en met stillen, bijna indrukwekkenden ernst gedrukt staan. Dan is er maar één ding te hopen, dat niet ook het soort van boerenbedrog om rénaissance-modetitels te zetten voor boeken met gewone letter, eenigermate het voorteeken worde van velerlei teleurgestelde verwachtingen.

In elk geval, indien onze voorteekenen vervuld worden, zullen de schoonheden; als het omgekeerde plaats heeft, de gebreken dezer boeken zeer verschillende karakters moeten dragen. Ware het niet, dat zij in de republiek der letteren tot ééne en dezelfde klasse van burgers behoorden en bijgevolg aan zekere gemeenschappelijke eischen onderworpen konden worden, het zou nagenoeg ondoenlijk zijn een standpunt te kiezen, van waar men ze met één blik kon overzien. Zoo ver staan deze geschriften van elkander af. Hoe is het mogelijk, dat drie schrijvers, mannen, naar gissing, van denzelfden ouderdom, kinderen van hetzelfde

volk en denzelfden tijd, als zij in één en hetzelfde jaar schrijvende, hunne verdichte verhalen laten voorvallen in een zelfden kring van jaren en onder dezelfde beschaafde Nederlandsche maatschappij, zoo weinig geestverwantschap aan den dag kunnen leggen? Heeft dit misschien alleen kunnen geschieden in een tijdperk van zoo groote verdeeldheid in smaak en oordeel, in dichten en denken als het onze, een Richteren-eeuw, ‘waarin ieder doet, wat recht is in zijne oogen’ en vorst, toongever noch gezaghebbende wordt erkend? is dan deze verscheidenheid mede een teeken des tijds? Maar wij beginnen liever met eene verblijdende verklaring, huldigen alzoo, als in zoo menigen Richter, in deze drie kampioenen voor de vaderlandsche letteren, de oorspronkelijkheid die geen meester kennen wil, en laten, begeerig naar 't genot dat de geest in het zoeken van contrasten vindt, onze oogen dwalen van Cremers bontheid naar Kellers matte kleuren; van Cremers weelderigen rijkdom naar Huets soberheid en kracht; van Huets vaak zoo stroeven gang naar Kellers vlotten schrijftrant; wederom van Kellers oppervlakkigheid naar de onverstaanbare duisterheid van den ander; nog eens van de gemoedelijkheid van den een, over de ongevoeligheid van den ander naar het cynisme van den derde - - totdat wij ons herinneren, dat wij niet behooren te maaien, waar wij nog niet gezaaid hebben. Zoo veel weten wij nu wel reeds: deze bouwlieden timmeren ieder naar eigen plan en bestek aan den weg. Zij lijden veel bekijks, en de kijkers met de handen in de zakken weten alle dingen natuurlijk het best. Vooral die enkele zeer wijs- en spitsneuzigen, die, van de fondamenten af tot aan de dakpannen toe, alle hoeken en gaten doorsnuffelen, van nabij gaan staan en dan weer van verre, door de hand kijken en dan weer met het bloote oog, die zoo waarlijk hamertjes bij zich hebben, waarmee zij op beschot en muren tikken en eindelijk met een slimmen lach alles opschrijven in een boek, en op een haar weten, hoe het had behooren te geschieden. Maar zij erkennen toch, dat deugden en gebreken in dit geval eigen werk zijn. Dit is een eerste voordeel. Een tweede, hieraan gelijk, is dit: waar drie, zoo ver uiteenloopende schrijvers, huns ondanks niet, maar toch onopzettelijk, in sommige dier opvattingen, denkbeelden en overtuigingen, die te zamen onze wereldbeschouwing vormen, mochten overeenkomen, daar hebben wij kans den geest van tijd en volk op het spoor te komen en - wie weet? aan zijn weefstoel te verrassen.

Een eerste eisch aan een romanschrijver te doen is - tenzij men mocht willen beginnen met den Heer Busken Huet de les te lezen over deze of gene Fransche spraakwending, den Heer Keller voor te houden, dat men schrijft *kellner* en niet *kelner*, Februari en Kalverstraat met en niet zonder hoofdletters, of den Heer Cremer, dat men schrijft *à la boune heure* en niet *à la bonheur* - een eerste eisch aan een romanschrijver te doen is, dat hij slag hebbe van vertellen. De geestelijke stamvader van alle romanciers en novellisten mag wel die jager of schaatsrijder uit den voortijd geweest zijn, die de lange donkere avonden in de hut wist klein te krijgen door verhalen die ook toen reeds vooral aantrekkelijk waren door een zekere prettige vermenging van waarheid en vinding. De eisch van nauwkeurigheid mocht hier niet al te sterk worden aangezet. Want al hield die eerste van alle vertellers, wat moeielijk te denken is, zich naar zijn beste weten aan het werkelijk beleefde, een relaas was toen reeds nooit hetzelfde als een feit. Het was een aangekleed feit; de verteller gaf den rok en de hoorder wierp er nog eens een mantel overheen. Een verhaalde gebeurtenis draagt iets van den geest van beiden mede: stofgoud van hunne reine fantasie, of een weerglans van hunne goedheid of een vuile veeg van hunne gemeenheid. Intusschen, in een tijd toen er nog in lange geen sprake mocht zijn van intrige, toen het nog eeuwen duren moest eer men een verhaal tot voertuig bezigde voor moraal, satire, wijsbegeerte, politiek, godsdienst of geschiedenis, was het als nu: wie niet vertellen kan, wage zich aan geen roman. Gij wilt, dat ik zie wat gij ziet, den indruk onderga, dien gij gevoelt, dat ik lache, huivere, toorne, weene naar uw wil? - zorg dan dat uwe woorden voor uw doel berekend zijn; dat zij mij laten zien en voelen, natuur en onnatuur, hartstocht en vrede, adeldom en laagheid, de gemoedsbewegingen van den goeden mensch, de donkere sluipwegen van den booze. Uwe verdiensten of tekortkomingen in deze kunnen onafhankelijk wezen van al het overige. Uwe intrige kan onnoozel en nogtans uw verhaaltrant boeiend zijn en - omgekeerd. Denk eens aan Walter Scott's kalme, heldere, prettige en gezonde wijze van vertellen, wier blijvende jeugd de tijd niet heeft weggenomen; aan zoo menig schetsje van Hildebrand, waar de frischheid en levendigheid der teekening alleen volstaat om uwe opmerkzaamheid te boeien; aan Goethes *Wahrheit und Dichtung*, waarbij geen harts-

tocht u doet hijgen en geen geprikkelde nieuwsgierigheid u voortjaagt en gij niettemin met lezen niet ophouden kunt - en gij zult erkennen hoeveel hij voorheeft, die weet te vertellen.

Het zal iemand wellicht minder verwonderen dat wij aan den Betuwschen Novellist den eersten rang als verteller toewijzen, dan dat wij het doen - onder groot voorbehoud. De goede eigenschappen van zijn verhaaltrant kennen wij allen: wie onzer heeft wel niet gezien, gehoord, met alle organen van lichaam en geest gevoeld, wat deze bioloog verkoos dat wij zouden doen? En toch, met dit werk van drie deelen voor ons - buiten het bereik van zijn stem - met kalme zinnen overwegende wat goede smaak en Nederlandsche taal eischen mogen van zulk een schrijver - vragen wij eenigszins bedenkelijk en twijfelende naar de degelijkheid en 't geoorloofde der middelen, waarmede hij zoo menig treffend effect verkrijgt. Gaat het, om iets te noemen, wel aan, den heer Cremer een stijl toe te kennen?

Zie hier eene natuurbeschrijving. De lezer heeft recht te vorderen, dat eene natuurbeschrijving òf achterwege blijve òf schoon zij. Iemand kan weken leven, zonder dat regen of zonnéschijn in werkelijkheid of voor zijn gevoel in eenig verband staan met zijn leven en lijden, maar er kunnen ook dagen komen waarin natuur, met ons medelevende, moeder, vriendin, onafscheidelijke vertrouwde voor ons was, - dagen wier wel of wee wij ons niet kunnen herinneren, zonder tevens te denken aan den zonnestraal, die er in onze kamer viel, het neveltje dat er over het veld hing, den geur die er uit het bosch steeg. De kunstenaar wete dit en kenne de tooverkracht die in een welaangebrachte natuurschildering ligt. Welnu, ter inleiding op een gesprek, dat op eene bovenvoorkamer aan de Boompjes te Rotterdam gehouden zal worden, teekent ons de schilder - de Maas denkt gij? met haar schepen en vlugge stoombooten, haar ochtendneveltje en zonlicht? - neen! de *natuur* in 't algemeen.

‘Vrouw Natuur, die men straks ter nauwernood ontwaakt schuchter zag nedertreden, ze -

(de Heer Cremer is letterlijk verslaafd aan deze sierlijke, gevoelvolle en zoo onmisbare wederopvatting van het reeds genoemde onderwerp der rede -)

ze heeft zich nu reeds getooid met haar bekoorlijkst morgengewaad.’

Wij vreezen geen tegenspraak als wij beweren, dat geen schrijver

bij het stellen en geen lezer bij het onder de oogen krijgen van zulk eene honderdmaal gedrukte beeldspraak iets meer denkt of gevoelt.

Wij zouden ons intusschen troosten, bleven wij bij het beeld van natuur, als een vrouw in haar ochtendgewaad; werden ons het kleed beschreven dat langs hare leden golft, de nevelsluier die haar nafladdert, de diamanten dauwdroppelen waarvan haar gewaad fonkelt; zagen wij haar, groen en bloemen, blijdschap en zegen strooiende, over wei en akker zweven, wij zouden met de berusting der wanhoop - (wij raken de oude tooneelschermen onzer schrijvers toch niet kwijt!) - nog eens, voor de honderd en eerste maal en zonder eenigen indruk te ontvangen, zulke regels overlezen of, zoodra wij bespeurden hoe laat het was, overslaan. Maar neen. Wij hoorden, dat de natuur nu reeds - het zal half negen in den morgen zijn, maar Vrouw Natuur is in den zomer vroeg op - in haar bekoorlijkst ochtendgewaad is getooid; nu hooren wij plotseling - - het volgende:

‘'t Is buiten zoo heerlijk in den Mei! zingen de nachtegalen in het lommerrijke bosch.

En op de hei, roept het krekeltje in 't groen langs de klare beek: Hiep, hiep 't is Mei! en schiet weer verder in 't mos.

En in de boomgaarden toonen de malsche bloesems heur volle sprei en lachen: Of ie gul is die Mei!

En daar snort en suist een bij: 't is een zoete Mei!

En de frischgroene bladeren ritselen: 't is vroolijk!

En teedre korenaren, ze wuiven: 't is groeizaam!

En de klaproos in 't zonnetje fonkelt: 't is warm!

En de lammeren, met hun dolzinnige sprongen, ze bletteren:

Met moeders uiers er bij, in de wei, is ie dol pleizierig die Mei!’

Waarlijk, onze lust om in dezen heerlijken schrijftrant voort te gaan wordt onbedwingbaar: op Pegasus! op!

‘En in Mei leggen alle vogels een ei!

En de jonge aardappelen, ze steken hunne kopjes uit den grond op een rij en roepen: voorwaar, de winter is voorbij in Mei!

En de kieviten, ze zwabberen in de lucht en klawetteren: hoe veilig is die Mei! want nu is het zoeken naar onze eieren niet meer vrij!

Maar het gezond verstand en de goede smaak, ze klagen: wij waren er niet bij, bij die beschrijving van Mei!’

O! man van smaak - dat gij niet ophoudt te zijn, al hebt

gij u wel eens bezondigd aan grappen als: ‘de beste profeten zijn profeten met een slag om den arm, maar dan zijn ze toch ook een *arm slag* van profeten!’ O! man van fijn gevoel, dat gij blijft ook ondanks dit vergrijp uwer pen! hoe dwaalt gij zoo ver af van Haar, aan wie ook gij het beste dankt wat gij bezit! Zou Natuur hare gunstelingen niet met meer ontzag en schroom, met meer ridderlijken eerbied vervullen dan er uit uwe kinderachtige woorden spreekt? -

Van het onnoozel-naïeve tot het melodramatisch-hoogdravende is er maar als ééne schrede en het stamelende kind reikt den koster-voorlezer de hand:

‘En ja, zij kan hem weder vergeten dien brief. Telkens meer en meer smelt de herinnering aan dat geschrift als in nevelen weg en wordt Oscar van Breeland gerechtvaardigd in haar oog, terwijl zij zich zelve met de gansche schuld belaadt. Immers niets, niets heeft zij gedaan om den geliefden tweeden vader voor een wreeden schijn te vrijwaren. Ja, met argelooze onschuld heeft zij hem aangehangen en tot zich getrokken; doch de wereld had ze immers reeds leeren kennen, en den schijn heeft ze niet vermeden, ofschoon ze het had moeten doen. Maar bovendien, wat is er door haar gedaan om den edelen jongman, die met zooveel ijver door zijn heerlijk talent de ongelukkige Hanneke voor eene onteerende straf weet te behoeden, die uit vrije beweging, geheel belangeloos zich zooveel moeite voor hare eigene belangen gaf, wat heeft zij gedaan om hem haar bewondering, haar dank, haar hooge sympathie te betuigen? Niets, *niets!* - Toen hij die zege had bevochten, toen heeft zij hem een hand gegeven, een hand, - die nogtans al weder het geheim van haar hart niet verraden mocht. En later: geen brief van dankbetoon, geen geschenk, zelfs geen woord aan hém. Niets, volstrekt *niets!* - Het was schier onverklaarbaar. - En zulks alleen uit dat gevoel van kieschheid, 'twelk op de kostschool vooral het jonge meisje als eerste deugd wordt aanbevolen, als heiligst wapen in den vaak zoo moeilijken levensstrijd.

Een heerlijk wapen! Ja. Maar helaas! dat wapen, zeer dikwijls *te* fijn geslepen, *te* scherp gepunt, het wordt in onbedreven handen allicht gevaarlijk voor wie het hanteert. Helaas! de geringste wederstand doet niet zelden te ras die fijne *spits* er van breken, en het wapen, verstompt en aan de hand ontglipt, daar nederliggen ter... bespotting.

En die kieschheid heeft haar weerhouden. En niets, niets ter wereld heeft zij aan Oscar van Breeland gedaan. Niets aan hem, den jongeling...., terwijl zij den vaderlijken vriend, die, ofschoon veel ouder, nog in de volle kracht van 't leven is, heeft aangehangen als een dochter, zonder er ooit aan te denken, dat zelfs de morgen- en avondzoen dien edele gegeven, tegen haar getuigen kon. Ja, zonder aarzelen schonk zij den gehuwde haar reine, maar volle kinderliefde en - den minnenden jongeling koelheid en anders *niets*.' -

Bovenstaande fragmenten worden niet aangehaald, omdat zij zoo bij uitstek onsierlijk zijn, of om den indruk te geven, als of de Heer Cremer nooit beter schreef. Het zou onbillijk zijn niet te erkennen, dat hij wel eens eenvoudiger en waardiger bladzijden levert, en geen melding te maken van een keurig boschgezichtje op de Runt, tegen den avond, waar ge het warme zonlicht voelt, de stilte hoort, en het witte mutsje van Hanneke tusschen takken en blâren langs het voetpad zweven ziet. Maar zij werden overgeschreven omdat zij zijn schrijftrant kenmerken. De taal vervult namelijk bij den Heer Cremer eene eigenaardige taak. Zij verhaalt niet, deelt niet mede, zij schildert. Zij is geen voertuig des verstands, zij is het penseel der verbeelding. Van daar de vele zonderlingheden ook in de Anna Rooze. Een ander zou verhaald hebben, in de meening dat de taal daartoe volkomen berekend en eigenaardig geroepen is, hoe iemand uit een spoorrijtuig zijne medereizigers door den uitgang van het station zag stroomen, maar de Heer Cremer laat in de drukkerij een dier zwarte handjes opschommelen, die men bij dagbladadvertentiën aantreft, zet er in hoofdletters UITGANG naast en portretteert alzoo den stationshandwijzer. Een ander, als het noodig was, zou verteld hebben dat Anna's oom eene zeer onleesbare handteekening had en zijne landgenooten zouden hem op zijn woord hebben geloofd - de Heer Cremer, zonder dat het om iets ter wereld noodig is, vertelt het niet alleen, maar laat van die handteekening een klein houtsneedje maken. Zekere preutsche jonge dame, die ons verder niets aangaat, durfde het eerste gedeelte van ‘donderbus’ niet aan: - haar literarische vader liet het met een zeer kleine letter zetten, om straks in kapitale letters een woord te laten volgen, waarop het verband anders genoeg nadruk legde. De Heer Cremer is minder schrijver dan acteur. Zijne geschriften zijn opgeschreven voordrachten. Wie meer dan eens het voorrecht had die wonderbaar buigzame

zilveren stem van den Betuwschen Novellist te hooren vleien, smeeken, zingen, honen of donderen, wie op haar vleugelen zich gedragen voelde, zal onder het lezen van dezen roman en wel in die (altijd het best gelukte) passages, waar het Geldersch landvolk optreedt, haar voortdurend hebben gehoord en dubbel genoten. Maar zou het genot van het geschreven woord blijven, als de stem zal verstomd zijn?

Het is geoorloofd deze vraag te doen, omdat goed en kwaad, waar en valsch, echt en bastaard in Cremers talent liggen ter wederzijde van die fijne lijn, die bij kunstwerken schoon van leelijk scheidt. Dat is zonder twijfel des schrijvers talent: schilderen. Al zal niet licht een toekomstig bloemlezer van Nederlandsch proza uit een dezer zware boekdeelen eene bladzij halen, die òf den rijkdom òf de welluidenheid, allerminst die de beeldende kracht en smedigheid van onze taal op keurige wijze openbaart, zeer zeker zal hij onder het bladeren, zijns ondanks hier en daar ophoudende, dat talent bewonderen. Nooit is deze schrijver op zijn gemak als hij zelf refereert - hij haast zich zoo spoedig mogelijk den verteller in den steek te laten en òf de indrukken van anderen weer te geven òf hen zelven op te voeren. Waar een keuze te doen uit die breede rij van kleine tafereelen, in Anna Rooze ons voor oogen getooverd? Meesterlijk is het t'huiskomen van Hanneke, de verdachte, weggejaagde, onschuldige en toch schuldige Hanneke, bij vader en moeder Schoffels, elders reeds geprezen; meesterlijk om natuurlijkheid van teekening en fijnheid van schalkschen spot het middagmaal van Burgemeester le Village en zijn jong dwaas vrouwtje; meesterlijk de voorstelling, hoe die in eigen oogen zoo schrandere burgervader-substituut-officier van justitie in zijn eigen huis door een geslepen en verliederlijkten landlooper wordt opgelicht. Meesterlijk is de opvoering van het feestmaal op de Renghorst met die ploertige kunstbeschouwing, de ongezochte lofrede op Mevr. Bosboom-Toussaint, met die hoogadellijke mallemoer van den verliefden jonker! Meesterlijk de minnebrief van Romslikker aan de huishoudster van de Renghorst en zijne vrijage door middel van een zootje baars! En dan het huishouden op de Boompjes, de dolle Alexander van Wall en zijn prettig dwaas vrouwtje, Louise Zwartse de Goeje - genaamd Lou of 't Goeie Zwartje! Na een poos lang door het logeeren van dominé Haverkist gedrukt en gegêneerd te zijn geweest, ontbijt het echtpaar weer eens voor 't eerst alleen - en zij zijn als groote kinderen zoo uitgelaten:

- ‘Die drukke Willem met z'n verheerlijkte en verliefde tronie zou me toch wat beter bevallen; met dien kerel kun je praten.’

- ‘Ja wel, ten minste als Emma er niet bij is. Vin je niet, dat ze wat heel druk vrijen, lieve lobbes?’

- ‘Onuitstaanbaar! Op onzen leeftijd hinderlijk! Om van te... je weet wel. In een woord degoûtant! In onzen tijd presenteerden we mekaar een zoen op een blaadje.’

- ‘Och je bent zoo'n laffe lievert’, zegt Louise terwijl ze opstaat en haar Alexander een zoen geeft.

- ‘Stil, nou krijgen we 't Goeie Zwartje in een aandoenlijke scène.’ Declameerend: ‘O! liefste lieve lievert! O lieve lievert mijn! Zeg eens malle Lou, hoe kom je zoo aandoenlijk van morgen?’

- ‘Lex, ik heb zoo'n pret, dat we weer eens heel alleen met mekaar ontbijten.’ Zij zet zich op den arm van zijn voltaire en slaat haar hand om zijn hals: Die Mulderspeetsche preekstoel-mijnheer met de kleine echtgenoot in 't zwartzij en op Bosscher schoenen, ze drukten mij zoo.’

- ‘Waar?’

- ‘Och loop, je weet wel, wat ik zeggen wil. Ik moest zoo extra deftig en mevrouwig zijn. En dan die eindelooze commissies van de zenuwachtige mama Haverkist, en al dat raadvragen à propos van winkels; en die verhalen van haar dorp tot de chronique scandaleuse toe. Nee brammetje, ik kan je zeggen, dat ik zoo met jou alleen weer heel wat ruimer adem haal.’

- ‘Laat me 't is zien.’

- ‘Wat?’

- ‘Hoe je dat doet.’

- ‘Dat doe ik zóo, blonde flauwert, zóo!’

- ‘Hoor, ben je gek? Je zult me waarachtig laten stikken. Pas op, daar komt Emma aan!’

‘De echtgenooten stuiven uiteen. Louise zit in een oogenbliek weer deftig voor het ontbijtblad. Alexander heeft de Nieuwe Rotterdammer genomen en tuurt diepzinnig op eene advertentie ter aanbeveling van schoensmeer.’

't Kost moeite geen bladzijden met aanhalingen te vullen. Nog alleen dit kleine stukje. 't Gesprek van Lex en Lou heeft een ernstige wending genomen. Er zijn waterlanders gekomen in de oogen van de vroolijke Lou - en in die van den uit-

gelaten Lex ook, al wou hij 't niet weten; waterlanders, want er is een pijnlijke snaar aangeroerd geworden: meer dan eens hebben ze een kindje gekregen, maar dood geboren, en - geen ouderpaar met teederder harten, dan diezelfde Lex en Lou.

‘Louise schreide. Op zulk een bewogen toon spreekt Alexander letterlijk nooit. Ach, droomen is bedrog. Men moet het immers andersom uitleggen: Viermaal reeds werd de hoop zoo bitter teleurgesteld, en, wie weet, of dat geluk haar wel ooit zal beschoren zijn!

Van Wall, die nog op eene knie gebogen bij Louises stoel zit, legt zijn hoofd in haar schoot, en 't vrouwtje, terwijl ze naar buiten staart, rolt met haar kleine handje mannetjes oor op, maar - 't springt telkens weer los.

Zoo worden ze door Emma verrast. - Emma is bij 't zien van dit huisselijk tafereel blijven staan en zegt verlegen:

- Morgen oom, morgen tante. Goed geslapen?

De tante heeft een zeer rood kleurtje nu ze Emma wederkeerig goeden morgen wenscht. Alexander, ofschoon inwendig een beetje in de war, blijft echter in dezelfde houding liggen en fluistert:

- ‘Goeie morgen! susst! Oor-magnetisme! susst.’

- ‘Stoor ik u misschien tante... oom?

- Ja om je de waarheid te zeggen’ antwoordt van Wall, terwijl hij overeind komt en opstaat: ‘je hebt den galvanischen stroom wel zoo'n klein beetje verbroken, maar 't is niemendal.’

- ‘Hadt u oorpijn, oom?’

- Da's te zeggen links, jawel, maar een beetje lager. Tante maakt zich al te gauw ongerust, zoo als je aan d'r oogen zien kunt. Ik zeg maar, geen moed verliezen; wat zeg jij, blond ultra-orthodox verliefd lang slaapstertje!

Emma met een blos:

- ‘Ja tante, daar heeft oom gelijk in, altijd maar moed houden.’

Dat is het leven zelf, dat behoefde, in de werkelijke wereld overgebracht, niet voor nagemaakt door te gaan. Eén deeltje van de fijne opmerkingsgave uit dit tooneeltje over den Heer Huet uitgestort, één harteklop van dit fijn gevoel in Lidewyde trillende - bedenk eens, wat ander boek dat kon geworden zijn! Helaas, waarom moet de kritiek over Anna Rooze luiden, dat haar auteur ook hier geen maat gehouden heeft! Het wil ons niet uit het hoofd, dat de Betuwsche Novellist den romancier in den weg gestaan heeft. Was die uitvoerigheid, die de

kleine stukjes aantrekkelijk maakte, daarom in een roman van langen adem op hare plaats? Ik geloof, dat een zekere vermoeidheid, uit verbijstering en overlading ontstaan, die reeds in het tweede, en bij toeneming in het laatste dezer drie deelen zich van de meeste lezers moet meester gemaakt hebben, wel uitspraak gedaan heeft. De Heer Cremer wilde de Nachtwacht schilderen in den trant van Dou en Metsu. Hij heeft zich ongeloofelijk veel moeite gegeven. Geen plooitje, geen naatje, geen afgesleten plekje, geen knoopje en geen veertje van mantel of vaandel, of 't mag met den loup bekeken worden - geen haartje, geen wratje op hand of gelaat, of 't heeft zijn eisch - maar den beschouwer doen de oogen pijn van 't zien, en terwijl alles gelukt is, mislukte het geheel. De Heer Cremer geeft ons portretten, photografische portretten, met het signalement der heeren en dames er bij. Hij inventariseert onophoudelijk. Geene bijzonderheid ontsnapt zijne aandacht of wordt ons bespaard - och! 't een of ander behoeft zoo veel bijzonders niet te wezen, om onder zijne aandacht te vallen. Spoedig is de taal onzer vaderen niet meer voldoende. Dan ‘rikkelt en rakkelt’ het bij den auteur, dan ‘zwabbelt het en robbelt het’, dan worden onze ooren gestreeld door ‘geklipklep, geklawetter en sleepsabeltred,’ door ‘smekken en opsmak.’ Deze sierlijke gewassen, door den auteur uit het gebied der nog onontdekte Nederlandsche taal medegebracht, zijn nog niets bij die van zijne personages. Vooral Lex en Loutje zijn zeer vindingrijk en hun levensbeschrijver houdt onverbiddelijk boek van de vrijheden en buitelingen hunner tong. Lou vindt het heerlijk, dat men in zijn zevende huwelijksjaar nog ‘zoo smakelijk kan vrijen.’ Lex deelt haar mee, dat Anna Rooze in de ‘vermepping’ is, door zeker ‘geherrie;’ waarop zij dan ook een drietal ‘van klinktum voor haar geformeerd heeft.’ Lou vindt sommige dingen ‘opgewipt vervelend’ en Lex een groot aantal ‘verduiveld’, of ‘afgerammeld gemeen’, ‘afgesukkeld beroerd’ en ‘zielzweverig’ zelfs. Lou - - maar genoeg. Zooals met Lou en Lex gaat het met een twintigtal anderen. Geen enkele hunner dwaasheden of domheden, lafheden of brutaliteiten wordt ons onthouden: over geen enkele hunner ruwheden, halve vloeken of onwelvoegelijkheden wordt een sluier geworpen: provinciale eigenaardigheden, uitdrukkingen van den stal en van de kroeg, wanluidende verdraaiingen van onze taal, uit slordigheid en domheid geboren, en die wij in beschaafd gezelschap zooveel mogelijk vermijden, wij moeten het alles aan-

hooren. De Heer Cremer maakt er jacht op. Hij laat geen kans ongebruikt om een koetsier zijn Fransch te doen radbraken, een tuinman of lakei zijn spreekwoorden en stadhuisuitdrukkingen aan den man te laten brengen, om een schoft, een boer, een diender, een drankslijter, een kroeghouder ons in hun onderkleeren te vertoonen. Er is een Engelsche gouvernante en zij praat Engelsch, een Americaansche Nederlander en hij haspelt Hollandsch en Yankeesch door elkaar, een genaturaliseerde bovenlander en hij rammelt zijn moffrikaansch; een Groninger en een Noord-Hollander, Rotterdammers en die van den Amstel zijn, wij hooren hen allen in hunne eigene taal spreken van de kleine dingen huns levens. Een Noord-Brabantsch pastoor die met het verhaal in geen nauwere betrekking staat dan dat hij een eindje opwandelde met een vriend die in dezelfde diligence gereisd had als Anna Rooze, moet eens gauw laten hooren hoe men in Brabant praat; - een scheepsbeschuitbakker uit Hellevoetsluis neemt de paar minuten die de Heer Cremer hem noodig heeft waar, om ‘'et skoon beleid en den 'elderen blik van meneer den advocaat’ te roemen en eens eventjes te luchten 'tgeen hij: ‘Meneer Rooze's krootluchtigheid’ noemt. Jufvrouw Haverkist radbraakt onophoudelijk de namen van de Groninger godgeleerden, de Heer Romslikker die van allen die hij op de tong krijgt; de slijter uit Utrecht laat nooit af van zijn ‘pwijn de vu’ - tante van Breeland moet zelfs zekere memorie opstellen in het ouderwetsche Hollandsch, dat zij op school heeft geleerd! - Is dit genoeg? Neen! want o Muzen! daar komt ‘kassuweel toevallig’ de baker van Oscar van Breeland nog aan, met de ‘kouwe spons waar hij zoo tegen had - - och die edele!’ 't Is te veel voor ons geduld, te veel voor Cremers naam, te veel voor de rechtmatigste eischen van goeden smaak. Ons verdriet het, drie boekdeelen door, allerlei onbeteekenende menschen hunne hebbelijkheden en onhebbelijkheden te hooren uitkramen en wij snakken naar gezelschap, dat ons in beschaafd Nederlandsch toespreekt zonder gemaaktheid of gezwollenheid. De Heer Cremer is te veel aan zijn welverworven naam verplicht om met al te goedkoope geestigheid van dat bastaardsoort zijne hoeken dik en duur te maken. En de goede smaak eischt van den kunstenaar in de eerste plaats zelfbedwang en tucht, opdat de schoonheid zijner werken voor alles edel zij en kuisch.

In stijl en verhaaltrant is er wel geen grooter contrast denkbaar, dan tusschen den schrijver van Anna Rooze en dien van

Lidewyde. Staat den een - benijdenswaardig euvel intusschen! - zijn te groote weelderigheid in den weg, den ander, indien wij hem op zijn woord mogen gelooven, ontbreekt de gave des vertellens te eenemale. Op zich zelve behoefde nu deze verzekering ons niet tot wanhoop te voeren. Bilderdijk had wel aan Jer. de Vries ‘een vers geschreven, om hem te beduiden, dat hij volstrekt geen treurspel wilde maken, dat hij er een walg aan had, dat die vervloekte prullenkraam onzer dagen, die verbastering van smaak, die verduitsching, verengelsching, verfransching van ons vaderland, bijzonder in dit vak hem bloed en etter deed zweeten, enz., enz. En ziet, eer hij er aan dacht stond een treurspel op het papier, met zeer leesbare letters een *Treurspel:* en wat meer is, acht dagen later een tweede.’ - En dan, het gaat, zoo als uit de geschiedenis der laatste jaren blijkt, niet aan, onze toongevende mannen al te strikt aan de noot te houden, eens door hen aangeslagen. Zij leven, zij groeien zoo snel. Zou er barbaarscher onrechtvaardigheid denkbaar zijn, dan de Lidewyde te toetsen aan regelen, beginselen en opmerkingen bijv. voor twee jaar in *Ernst of Kortswijl* met eene zoo beminnelijke bescheidenheid het vaderlandsch publiek door haren auteur aanbevolen?

Maar is het ook wel waar, dat den Heer Huet de gave des vertellens zoo te eenemale ontbreken zou? Vóór tien jaren verscheen er onder den titel ‘*Overdrukjes*’ eene verzameling schetsen en verhaaltjes van zijne hand, die toch waarlijk zulk eene droevige bekentenis niet deden verwachten. Wie als wij zijn *Gitje*, zijn *Tweederlei uitgang*, zijn *Doctor George* nog eens gaarne ter hand neemt en gaarne bij baas Meijer den koperslager op Zaterdagavond of Zondagmorgen een uurtje gaat praten, moge met den auteur van oordeel zijn, dat deze ‘de vormen der kunst misschien nog te weinig meester is,’ maar is na zulk een veelbelovend begin op zulk eene belijdenis van onvermogen niet voorbereid. Wat mag er dan toch in dien tusschentijd gebeurd zijn?

Er is met des schrijvers stijl iets gebeurd, dat is zeker. Er is daaruit iets verloren gegaan, of verwaarloosd, of in eene jammerlijke verdrukking geraakt. Iets anders heeft zich bij gestadige toeneming uitgezet en de verlaten plaats ingenomen. Voor - nog maar? of reeds? - zeven jaren schreef de Heer Busken Huet de volgende schoone bladzijde, die wij er prijs op stellen in het geheugen onzer lezers terug te roepen. Zij is ontleend aan een der ‘*Kanselredenen*’ van den toenmaligen

Walschen Predikant. Na eene aangrijpende optelling van al de onverklaarbaarheden in 's menschen leven, wendt hij zich aldus tot zijne hoorders:

‘Doch opdat deze werkelijkheden ons niet al te zeer zouden schokken in ons geloof, laat ons luisteren naar den God der blijde boodschap. Het is zoo, zegt hij, ik heb den hemel gemaakt en de aarde; iederen morgen doe ik mijne zon opgaan en om het voorhoofd van den nacht hecht ik elken avond het diadeem mijner sterren; alle schoonheden des heelals, alle genietingen en alle grootheid van den mensch, zij zijn mijn werk; ik heb de menschheid uitverkoren om mij in haar te openbaren; de geschiedenis van ons geslacht is een deel van mijn leven; uit mij, door mij, tot mij zijn alle dingen. Doch al schiep ik morgen, heden nog, eene tweede wereld prachtiger dan de eerste; of al vermenigvuldigde ik de teekenen mijner almagt in den hemel omhoog of op de aarde beneden; of al spreidde ik voor uwe oogen eene diepte van wijsheid en kennis ten toon, tienmaal peilloozer dan de tegenwoordige - indien ik niet goed ware en de liefde niet had; indien ik niet waakte over u en de uwen en over het geringste mijner schepselen, ik zou God niet zijn. Mijne grootheid en mijne magt, zij waren een klinkend metaal of een luidende schel. Ik weet, dat uw leven van raadselen overvloeit en veel zou ik daarover met u kunnen spreken; doch gij kunt deze dingen nu niet dragen. Hebt dan goeden moed en volhardt in het geloof. Bedenk vooral dit ééne: gij zoudt de liefde zelfs niet bij name kennen, indien ik zelf hare kiem niet had nedergelegd in uw hart; het uwe zou ledig gebleven zijn, indien zij het mijne niet vervulde; uit mijne eigen volheid heb ik haar toebedeeld aan u. Indien gij die boos zijt en nauwlijks weet, wat liefde is, liever sterven zoudt dan de kinderen aan wie gij het leven gaaft met adderen en steenen te voeden, zal ik dan, die u aldus geformeerd heb, door u worden verdacht gehouden of beticht geene ooren te hebben voor uw gebed, geene deernis te gevoelen met uw lijden, geene uitkomst te weten voor uwen nood?’...

De Lidewijde van 1868 naast de *Overdrukjes* van tien en meer jaren geleden en dit fragment van '61 maakt zeker in één belangrijk opzicht ten minste een bedroevenden indruk. Al zocht hij misschien naar het rechte woord, de lezer heeft toch gevoeld wat er toen was en heden ontbreekt. In *Overdrukjes* en *Kan-*

selredenen worstelende om licht en ruimte, maar toch nog in krachtige mate aanwezig, in de onaangename *Toespraken* sterk afgenomen en voorts van jaar tot jaar in de opeenvolgende letterkundige studiën in nauwer hoekje teruggedrongen, is er in de Lidewyde bijna niets meer over van die sympathie, dat hartelijke met menschen en toestanden mede gevoelen, die gave om zich zelven te geven, die, voor den verteller onmisbaar, aan stijl en verhaaltrant eerst de hoogste waarheid en het leven schenken. Welk een moeite de auteur van Lidewijde gedaan heeft - wij zijn er hem dankbaar voor - om deze leegte aan te vullen of onder geest en kritiek te verbloemen, het is hem maar hoogst zelden gelukt. Geen dier bevallige groepen, geen dier kleine trekken, die voor den ten tooneel gevoerden persoon in een oogwenk het hart van den toeschouwer winnen, geen schalkschheid, geen gulle lach, geen natuurlijke blijheid. Zelfs Jacob de knecht en Bella het buffetmeisje, ondanks al hunne pogingen om zich zelven te zijn, brengen het niet verder dan tot literarische critici in japon en livereirok. Want is de ader der sympathie verarmd, overmatig toegenomen is de gave der ontleding. Zonderling, hoe ver in den loop van weinige jaren deze eens zoo algemeen bewonderde stijl den zijweg van gezochtheid, onnatuurlijkheid, uitheemsche gewrongenheid is opgedreven! 't Zou zeker onedelmoedig zijn, nu de auteur zelf, eerder dan het door zijne toejuiching mede schuldige publiek, over de gebreken van zijn schrijftrant den staf gebroken heeft, die met den vinger aan te wijzen, ware het niet, dat met den dag duidelijker bleek hoe onafscheidbaar één stijl en gedachte zijn, en eene studie alleen van den *vorm* der Anna Rooze, der Lidewyde en der novelle van Keller des noods reeds tot kenschetsing van haar inhoud en geest zou kunnen volstaan. Welnu, de gewoonte van wikken en wegen, om alle zijden der dingen één voor één naar het licht te houden, is bij den Heer Huet tot hebbelijkheid geworden. Hij heeft steeds een levendig besef van het tegendeel der dingen. Zijn schrijven is een onophoudelijk geven en terugnemen, dat u bij de afrekening weinig rijker laat dan gij kwaamt. Zelfs zijn vertellen is een voortdurend en met scherpe wapenen slag leveren tegen den een of ander, van wien vooronderstelt wordt dat hij van een ander gevoelen is. Zoo is het hem in den loop des tijds uiterst moeielijk gaan vallen om, zonder meer, te zeggen: ‘het is koud.’ Hij zal een volzin construeeren, waarin op den achtergrond een of ander bekend persoon, liefst een auteur, of

anders zekere geheimzinnige onbekende staat te beweren, dat het warm is. Deze wordt nu aangevallen, verslagen, weder overeind gezet en nog eens omvergeworpen, - hoewel er ten slotte nog een zekere twijfel overblijft, of toch, wèlbeschouwd, deze ongelukkige geen gelijk kon gehad hebben. Is er geen tegenstander in de buurt of uit het schimmenrijk te bezweren, dan scheurt zijn stijl zich zelven vaneen, put zijne krachten uit in onvruchtbaren tweestrijd en laat ten leste, als het te eenemale twijfelachtig is geworden of het nu koud is of warm, den lezer naar huis gaan met de verzekering, dat het lang zal duren eer het menschdom verleert in den zomer den strooien hoed en in den winter de pelsjas te dragen.

Emma en André zaten in een spoorrijtuig en de verhaler hunner lotgevallen is van zins te vertellen, dat eerstgenoemde nog geheel vervuld was van een pas gehouden gesprek. 't Is hem echter niet gegeven daartoe anders te komen, dan langs den omweg dat Emma gezegd wordt iets anders *niet* gedacht te hebben. Hij begaat alzoo de volgende vermakelijke onzinnigheid: ‘En is dat nu de stad waar de kapellaan Stephenson woont? had Emma kunnen vragen, doch zoo min als André was zij zich van het bestaan van dien belangwekkenden jongen priester bewust, en haar vervulde alleen de gedachte aan hetgeen André daareven gezegd had.’

Stephenson brengt dr. Ruardi een bezoek en staat voor diens woning op de stoep te wachten. De lezer heeft van de jeugd dezer beide mannen iets vernomen en wacht met kalme nieuwsgierigheid van den auteur het vervolg. Deze wil niets liever dan met zijne mededeelingen voortgaan - alleen het is hem niet mogelijk dit voetstoots te doen - en nu hoort zich de lezer, tot zijne verbazing, den volgenden boozen lust toedichten: ‘Lezers, die bij zich zelven zekere aanvechting mogten gevoelen om op dit pas met Doctor Ruardi een loopje en dien priester van Aesculapius niet *au sérieux* te nemen, worden verzocht geen al te groot vertrouwen te stellen in dien eersten indruk.’ Maar mijn waarde Heer Huet, om eens een uwer boeken-titulaturen te borgen - hoe komt gij er aan? wij konden er niet aan denken met een heer een loopje te nemen, dien wij nog maar bij name kenden!

Emma en hare mama geleken sprekend op elkander. Dit ziet men meer. Geen mensch in Nederland en zijne overzeesche bezittingen, die den auteur niet op zijn woord zou willen gelooven

als hij beweerde dat twee blonde dames, al waren zij moeder en dochter, in de uniform onzer hedendaagsche mode gekleed, ‘bij schemerdonker of getemperd gaslicht’ voor elkander konden aangesproken worden. Maar neen, met zulke goedgeloovige zielen is hij niet gediend. Een ongeloovige wordt ergens opgestooten en het spel van haas en hond neemt een aanvang:

‘Een ongeloovige zal zeggen: indien de moeder zich op dezelfde wijze kapte als hare dochter, was de moeder behaagziek; en, indien de dochter zich tooide met een hoed, die haar moeder niet misstaan zou hebben, was de dochter kwalijk getooid. Volkomen juist geredeneerd, en men herkent aan dit betoog die gepantserde soort van logica, waarop de evidentie-zelve, indien zij het waagde haar aan te tasten, haar krachtigst kruid en hare puntigste kogels verspillen zou. Doch zoo er niets valt in te brengen tegen de propositie: Eene vrouw is gekleed naar hare jaren of zij is het niet - er valt ook niets af te dingen op het feit, dat noch Mevrouw Visscher, door haar toilet, haar meer gevorderden leeftijd, noch hare dochter Emma, door het hare, hare jeugd verzaakte. Het verstandigst wat gij doen kondt, was van Emma te zeggen, dat men de lijnen van haar beeld zich maar een weinig zwaarder behoefde te denken om op het levendigst aan hare moeder herinnerd te worden, en van hare moeder, dat enkele trekken van dier gelaat maar een weinig behoefden te worden uitgewischt, enkele van hare bewegingen maar een omzien te worden versneld, om haar voor eene tweelingzuster van Emma te doen houden. Doch wie gevoelt niet, dat zulk eene expeditive manier van konterfeiten gelijk staat met eene bekentenis van onvermogen?’

Arme Emma! wij zouden het wel geloofd hebben, dat uwe tengerheid en blondheid den indruk van broosheid gaf, maar uw tweede, geestelijke vader is onverbiddelijk: ‘en toch zou een Parijsch’ - (geen ander) - ‘fabriekant van porceleinen tafelserviezen, indien hij haar had moeten inpakken en verzenden, zonder fout op de buitenzijde van den lieven last voor het woord *fragile* hebben gezorgd.’ Zou hij ook een (Parijsche) scherf of een gebroken (Parijsch) kelkje op de kist hebben vastgehecht?

Soms gaat het iemand aan het hart, zoo onverantwoordelijk als deze booze geest in den auteur hem zijn beste oogenblikken bederft en de schoonste gelegenheden doet verroekeloozen! Emma heeft het gewetenloos verraad van André ontdekt en brengt op haar legerstee ten huize van Freule Bertha een

vreeselijken nacht door. Cremer zou Freule Bertha hebben laten zeggen: ‘kind, kom van nacht op mijne kamer!’ en zou op fijngevoelde wijze in de bedaagde vrijster het hart der moeder hebben laten wakker worden. Maar dit in 't voorbijgaan. Emma ging naar hare slaapkamer. De auteur wist hoe het zou zijn: ‘wakker liggen, de trage uren tellen - zich nu het een, dan het ander in het hoofd halen, het gelaat in de kussens verbergen met het stellige voornemen om te gaan slapen; geene minuut later weder overeind zitten om nogmaals en vruchteloos een nieuw antwoord op de oude vragen te zoeken’ - - - ‘waken, schreien, bidden, de handen aan de slapen brengen om niet waanzinnig te worden van verdriet’ - hij wist het zoo goed. Waarom deelde hij het ons dan niet mede in eenvoudige, diepgevoelde, in de tegenwoordigheid dier wreede mishandeling eerbiedige woorden? Omdat het literarisch dilettantisme de menschen ijdel maakt. Zij kunnen zichzelven nergens vergeten. Hoort bij die van tranen doorweekte peluw den man, die zijne schrijvers kent: ‘Sommige nachten zijn zoo droog als de Noctes Haganae van onverschillig welken rector der latijnsche scholen in het 's Gravehage der 18^{e} eeuw; andere zoo amusant als de Florentinische van dr. Ruardi's lievelingsauteur. Doch zoo min in het leven als in de litteratuur is alles òf grappig òf vervelend. In beiden doet ook de weemoed zijne rechten gelden; en het is voor de bedroefden, - voor hen en voor haar, die in Emma's geval verkeeren, - - voor haar en voor hen is het dat Musset in eene zijner *Nuits* die strofe vol zuchten en tranen gedicht heeft:

> ‘Partout où j'ai voulu dormir,
> Partout où j'ai voulu mourir,
> Partout où j'ai touché la terre,
> Sur ma route est venu s'asseoir
> Un malheureux vêtu de noir
> Qui me regardait comme un frère.’ - - - -

Zong Emma dat lied nu? Zei ze het bij zich zelve op? - Welneen zij - ‘Emma zou het dien nacht gezongen hebben indien elke andere aandrift voor haar op dit oogenblik niet natuurlijker geweest ware - - zij dacht aan niets dan aan hare laatste wandeling met André in het park!!’ Nu, de welluidende wanhoopskreet van den verliederlijkten auteur der *Confessions d'un enfant du siècle* zou in den mond van het lieve,

getrapte meisje ook niet bijzonder gepast geweest zijn. Dáar was zij toch nog niet aan toe.

En niet alleen de verhaler van Lidewyde schrijft in dezen trant, zoo spreken ook maar al te dikwijls de kinderen van zijn brein. Zij doen moeite genoeg om hunne afkomst te verbergen en hun eigen stap te loopen, maar de ongedwongenheid zelve gaat hun gedwongen af - en Jacob de livereiknecht, anders nog al aardig, kan niet schertsen tenzij dan in den vorm van letterkundige toespelingen op den Schoolmeester. Stephenson gaat aan Dr. Ruardi een bezoek brengen. Welk eene ontmoeting! Aan de hoogeschool, vele jaren geleden, waren die twee mannen makkers geweest in brooddronkenheid en losbandigheid, en de herinnering dier dagen was bij beiden evenzeer bezoedeld. Maar Stephenson, plotseling tot staan gekomen, had in den schoot der R. Catholieke kerk boete gedaan voor zijn verleden, was met hart en ziel priester geworden en zegende elken dag zijn ommekeer - de geneesheer had het oude leven voortgezet, alleen onder fijner, zelfzuchtiger vormen. Hij was een wellusteling en gewetenloos vrouwenbederver en hield er een soort van wijsbegeerte op na, die zijne gemeenheid moest rechtvaardigen. Stephenson kwam van dezen ‘Nederlander met de hebbelijkheden van een Sultan,’ ondersteuning vragen voor een dier vele meisjes die hij ongelukkig gemaakt had. Met den hoogen moed van een christen ridder wilde hij in het strijdperk treden, waar zijn ambt hem niet tot schild kon strekken, waar zijn verleden bekend was, waar alleen persoonlijke overtuiging, geestdrift en liefde de overwinning kon behalen - - nogmaals welk eene situatie! De Heer Cremer heeft ons weinig recht gegeven tot de verwachting dat hij tegen hare eischen opgewassen zou zijn, maar wat voor de vriendelijke Betuwsche Muze te zwaar zou zijn, behoefde het nog niet te wezen voor de forsche kracht van den ander. Helaas! zelden werden rechtmatige eischen zoo bitter teleurgesteld! Gij verwacht een worsteling, man tegen man, met blank geweer, als op leven en dood, een lange, twijfelachtige worsteling tusschen dezen Satan en dien zwakken, bleeken mensch, wiens kracht ligt in het *goede* dat hij vertegenwoordigt - - en gij wordt afgescheept met een uittreksel uit de redevoering van den dokter, waarop den kapelaan het antwoord niet vergund is, een redevoering in den onnatuurlijksten stijl van den Heer Huet en waarvoor maar één woord past, belachelijk. Maar vader Visscher, in een vertrouwelijk gesprek met zijne vrouw

tusschen avondeten en slapengaan, houdt ook al een critisch exposé van de redenen zijner tevredenheid over het geluk zijner Emma - o hemel! zelfs André Kortenaar, in dat ootmoedigste uurtje uit het leven van den man, waarin hij van zijne liefde stamelt voor de vrouw zijns harten, weet zijne genegenheid niet anders uit te spreken dan in den vorm dezer onderstelling: ‘ik heb u te lief om u te kwellen; en indien uw hart reeds aan een ander behoort (maar dit is immers zoo niet?) of ik niets meer voor u ben, dan iemand die bij uwe ouders aan huis komt, zijt gij de laatste op wie ik mij over die teleurstelling wreken zal.’ Wreken!

Verbeeld u eens, dat uwe huisvrouw aan de gedekte tafel, in plaats van te zeggen: ‘dat treft gij van daag niet, mannetje! gort met rozijnen!’ aldus aanhief: ‘Te beweren, op grond der gebleken ondoorgrondelijkheid der vrouwelijke sekse, dat een man zes jaar getrouwd moet zijn, om elken middag eene culinaire verrassing met meer waarschijnlijkheid te durven verwachten, zou niet alleen alles eerder mogen heeten dan een compliment, maar ook in dit geval de nuttelоosheid zelve. Gort of geen gort? wat zou het u baten, indien gij deze gepelde graansoort niet zoudt kunnen ontkomen, zonder - want zoo luiden de termen van het vraagstuk op Zaterdag - in peulvruchten te vervallen. Doch al zou ook het gort of geen gort in belangrijkheid gelijk staan met het *zijn of niet zijn* van zekeren prins van den bloede, verlies, bid ik u, niet uit het oog, dat beperkt te zijn een dier eigenschappen onzer natuur is, waaraan het geene oneer is niet te kunnen ontworstelen.’

Doch genoeg. Wij behooren het spel van den Gejaagden Jager te staken eer wij op 't punt zijn om zekere wettige grenzen te overschrijden. Wij zouden dit doen op het oogenblik dat wij ondankbaar werden jegens een schrijver, die jaren lang het lezende Nederland geboeid heeft, wiens onverdroten werkzaamheid het heeft bekend gemaakt met zijne eigene schier vergeten letterkundigen en wiens studiën als electrische slagen op de sluimerende belangstelling van velen hebben gewerkt. Ondankbaar zou het zijn, moedwillig blind te wezen, of voor de oorspronkelijkheid, of voor de puntigheid, of voor de kracht van een schrijftrant, die zijn groote populariteit toch wel niet alleen zal te danken hebben gehad aan een monsterverbond tusschen de excentriciteiten van den auteur en den wansmaak van het publiek. Er is veel - maar dat vele ligt niet enkel in den Heer Huet

zelven, ook in den geest onzes tijds - dat den Heer Huet belet een aangenaam verteller te zijn. De Lidewyde is alles eerder, dan een prettig boek. Maar het is een aangrijpend boek en in zekeren zin een wegslepend boek - aangrijpend en wegslepend, even onbarmhartig als een kamrad. Dit dankt het aan zijn inhoud, maar ook aan zijn stijl. De goedige stijl van den Heer Cremer is te zeer met toelichtende, bewonderende en gemoedelijke bijvoegelijke naamwoorden doorregen, om niet hier en daar den flauwen indruk te geven van een zachte, doezelige, weekelijke steendrukprent; - daar, waar de schrijver van Lidewyde op zijn best is, graveert hij zijne gedachten in koper. Het ligt mede aan aard en onderwerp van het verhaal, dat de lezer - maar vooral die het boek ten tweedenmale ter hand neemt en dan wel inzonderheid in het tweede deel - met ingehouden adem het wreede vernietigingsgeding, dat er gevoerd wordt, volgt, maar de verdienste van den stijl wordt er niet minder om, dat deze beurtelings scherp, koud, streng en sceptisch met de verhaalde gebeurtenissen als samengegroeid schijnt te zijn. Des auteurs nauwkeurige, zij het dan ook niet strikt Hollandsche schrijftrant zou meer naar verdienste worden geschat, indien men in ons vaderland levendiger besefte, hoe slordig en onachtzaam onze meeste landgenooten schrijven. Maar deze lof verdient hem in geen geval te ontgaan, - en die is te grooter omdat hij blijkbaar in ernstigen kamp tegen zekere stroefheid en onnatuurlijkheid gewonnen is, - dat Duinendaal ons ten minste even duidelijk in het hoofd ligt als Mulderspeet, ondanks het kaartje dat J.J. Cremer hiervan ‘invenit et fecit’, en de bruine beuk op Soeka-brenti's grasperk, als de larikslaan van de Runt; ja, al kan er geen twijfel zijn aan Cremers meerderheid in het teekenen van al 'tgeen tot het intieme leven der menschen behoort, dat men toch nog wel kan vragen, of hij zooveel kracht, gloed en hartstocht heeft geopenbaard, als de laatste afdeeling van Lidewyde ademt.

En wat nu te zeggen van Gerard Kellers ‘van Huis’, die tot roman doorgeschoten novelle, voor de Guldens-editie bestemd, maar op eigen gelegenheid in groot formaaat verschenen. ‘Hoogere eischen’, zegt de schrijver, ‘verbinden zich aan dat grootere formaat en hij is zeer beducht, dat de lezer, door dat formaat misleid, teleurgesteld zal worden.’ Om dat te voorkomen verklaart hij uitdrukkelijk, dat zijn boek zich niet aanmatigt iets meer te zijn dan eene novelle. Wat en hoe het verder is,

laat hij aan de beslissing van den lezer over' - en - - - tot dat verdere behoort zeer zeker de vergelijking die ons thans bezig houdt. Welnu, als wij maar vrijheid hebben één enkel voorbehoud te maken, zijn wij bereid van den vorm des boeks veel goeds te zeggen. De stijl van den Heer Keller heeft noch de al te groote weelderigheid of het gezwollene van dien der Anna Rooze, noch de gebreken van dien der Lidewyde. Hij is een handig, bruikbaar dienaar, berekend voor zijn taak. Hij is klaar als glas, glad als olie. Gij leest bladzij na bladzij zonder horten of stooten; de eene welafgeronde volzin schakelt zich aan den ander geleidelijk vast en heldere beschrijvingen van velerlei plaatsen en toestanden wisselen geregeld met vloeiende, natuurlijke samenspraken af. Wees niet bang dat gij in de donkere lanen van tusschenzin na tusschenzin zult moeten dwalen tot dat gij den weg niet meer weet; vrees voor verraderlijke diepten, voetangels noch klemmen; denk niet, dat het u groen en geel voor de oogen zal worden, of gij uw hoofd zult hebben te breken. Wees evenmin beducht, of voor beuzelpraat, of voor verwaandheid, of voor droogte. Welk een geesteskind de 'van Huis' moge blijken te wezen zij nog daargelaten, maar zeer zeker heeft gezond verstand dit wicht gebakerd en in de kleeren gestoken. Er is niet alleen geen twijfel aan of er is een zeker leven in dit boek, maar wij willen zelfs eene fraaie bladzijde uitschrijven, waarop dat leven tintelt en gloeit: 'Het was tweede Kersdag. Vasteman' -

Vasteman is een tachtigjarig man, die, na tonnen bij tonnen gouds verzameld en in een vreemden geest van haat en wantrouwen zijn eenig kind, zijn kleinzoon, eindelijk ook den laatsten dienaar die hem lief had verjaagd te hebben, zijne zaken aan kant gedaan heeft en nu als jongheer, eenzaam en akelig, bij zijne millioenen op kamers in de Kalverstraat woont. -

''t Was dan tweede Kersdag. Vasteman was den vorigen avond uitgeweest. Hij was laat opgestaan en zat op zijne kamer bij zijne gloeijende kagchel en staarde naar de breede witte vlokken, die langzaam en plegtig nederdaalden en de straat al hooger en hooger bedekten. De menschen hadden tusschen die sneeuwvlokken doorgezien iets fantastisch; die witte lijnen en vlakken, die hen begrensden en verdeelden, maakten hen geheel anders dan gewoonlijk en die indruk werd nog verhoogd door de stilte, welke overal heerschte.

Men hoorde geene voetstappen, evenmin de wielen der rij-

tuigen, en het pleintje waarop Vasteman het oog gevestigd had, kreeg voor zijn geest, die na de soirée van den vorigen avond niet zoo bijzonder opgeklaard was, iets zonderlings, iets dat hem, ondanks hemzelven, onaangenaam aandeed.

Hij moest drukte hebben om zich henen. Dat gaf hem afleiding: dat vulde de leegte aan, die er in zijn hoofd en hart na het verlaten van Rijzenoord ontstaan was. Nu zag hij niets dan zwijgende, schier onherkenbare wezens, terwijl de breede vlokken alles bedekten en dreigden te begraven. De lijkwâ der natuur noemden de dichters die sneeuwlaag wel eens. Vasteman was geen dichter; maar hij voelde toch ook zoo iets van doodgaan en hij kon niet op zijn stoel blijven zitten. Hij stond op en wandelde de kamer heen en weder, maar als hij zijne wandeling staakte, scheen alles nog stiller geworden. Hij pookte in zijne kagchel: toen hij de pook neerlei, scheen alles nog dieper te zwijgen.

Hij ging naar zijne slaapkamer; ook daar was alles doodsch als in een graf. Hij keek op zijne pendule - de pendule stond stil. De meid had dien morgen in de duisternis de stof afgenomen en tegen de pendule gestooten.

- O, dat zal het zijn, dacht de oude man. Ik hoor mijne pendule niet. Hij maakte haar weer op gang en, zoolang zij sloeg was er weêr leven, ofschoon de slagen bijzonder dof klonken in zijne verbeelding; maar toen zij weer tikte, wenschte hij wel, dat zij maar weêr stilstond. Dat eentoonig getik was nog benaauwender.

Eindelijk kon hij het niet langer uithouden. Hij schelde. Niemand verscheen. De meid had hare kerkbeurt en de hospita kleedde zich: zij was gewoon, dat de oude heer vóór twaalven nooit iets noodig had. Hij had ook niets noodig, en dat bedacht hij zich, vóór hij eene tweede maal aan de schelkoord zou trekken. Wat zou hij vragen als men kwam?.... Waarom had hij gescheld? En plotseling rees het denkbeeld bij hem op, dat de toestand, waarin hij verkeerde, niet natuurlijk was; dat hem iets deerde - wat?.... hij was ruim tachtig jaar - zou het reeds mogelijk zijn, dat ook hij.... waarom hij niet en een ander wel?

Het koude zweet brak hem uit. Hij maakte zijne das los... Dat had hij nog nooit gedaan.... zou dat ook al een voorteeken wezen?'

Die bladzijde is schoon, goed gevoeld en goed gesteld. Zij is krachtig en welluidend, eenvoudig en diepbewogen. Welnu,

onze eenige grieve is, dat zij de eenige is in dit boek - in drie boekdeelen vol onberispelijk gezond verstand, vloeiend Nederlandsch, onaanstootelijke spraakwending, helderheid en klaarheid, de eenige bladzijde waarvan dat met een goed geweten kan gezegd worden.

Welbeschouwd is het schrijven van een roman een tamelijk vermetel pogen. Een schilder neemt nog maar op zich, in lijnen en kleuren de gedaante van een zeker aantal zichtbare dingen, zoo als die op één oogenblik is, af te beelden en van de onzichtbare dingen slechts zoo veel voor te stellen als in zichtbaren vorm openbaar wordt. De romanschrijver kondigt hoogere plannen aan. Hij neemt niet voor, de wereld te schilderen, waarop hij door zijn raam het oog heeft, en de geschiedschrijver te zijn van werkelijk door hem waargenomene personen, gebeurtenissen en toestanden; hij treedt op als schepper van eene wereld. De bescheiden titel van ‘schepping’ voor de gewrochten zijner verbeelding dunkt hem en de schare zijner ambt- en kunst- en lotgenooten dan ook niet te gering. Regen en zonneschijn komen op zijn wenk, vooral Novemberstormen en die ‘zomersche dagen in het laatst van September, waarop natuur met een weemoedigen glimlach een vredig afscheid neemt,’ enz., enz., waarvan hij er zoo velen verslijt. Mannen en vrouwen, edelaardige jeugd en diepbedorven grijsheid, heldinnen en schurken roept hij in het leven en zijne hand omringt hen met het weelderigste of het schamelste huisraad eener aardsche woning. Hij deelt belooning en straf uit en beschikt over leven en dood. Wanorde sticht hij en laat er orde uit voortkomen of den ondergang; hij doet in den afgrond zinken en zet op de hooge plaatsen, laat verslechteren en adelt, voedt op en kastijdt. De geheele natuur, lot en omstandigheid, alle inrichtingen der maatschappij, wetten, zeden, en de gebreken van beiden, zichtbaar en onzichtbaar, alles dient hem. Hij legt oorzaken van eigen maaksel in den grond, en hoewel de gevolgen die er uit spruiten door hem zelven bedacht zijn, verslijt hij ze voor natuurlijk gewas. Hij handelt zoo niet alleen ten opzichte van de tastbare wereld, maar vooral in het onzichtbaar samenstel van 's menschen geestelijk leven gelooft hij t'huis te zijn. Stilzwijgend ligt er in zijn optreden de bewering, - tenzij hij door sprekende dieren ten tooneel te voeren en prinsessen in betooverde paleizen te laten wonen,

zich ondubbelzinnig voor fabeldichter en sprookjesverteller uitgeve - dat de wereld, die hij op verbeeldings machtwoord te voorschijn roept, waard is voor een poos als werkelijk bestaande te worden beschouwd. Het op kunstgebied heerschend realisme meent het met die bewering zelfs zeer ernstig.

Met allen eerbied nu voor het diepe inzicht der wijzen, die het werkelijke leven op deze planeet alledaagsch gelieven te vinden, en met verschuldigd medelijden voor het pijnigen dier raadselen en vragen waarover ons geslacht het zoo heel druk heeft, blijft het ons intusschen voorkomen, dat de werkelijke wereld der dingen en menschen tamelijk logisch in elkander moet zitten: dat hetgeen alle dagen geschiedt en een zeker achtbaar aantal dagen geschied is, wellicht nog wel eenige aandacht waardig is en iemand zich wel tweemaal bedenken mag, eer hij aan een gedroomde heerlijkheid de voorkeur geve, al is het dan ook maar in gedachte. Onze bewondering voor de opmerkingsgave, de vaardigheid en de handigheid in het ten tooneel voeren van personen en het uitdenken van gebeurtenissen, die wij bij dozijnen van hedendaagsche romanciers opmerken, belet ons niet te gelooven, dat een ernstig mensch niet in kennis en ervaring kan toenemen, zonder zijne liefde voor de natuur en hare wonderen, den mensch en zijne geschiedenis, voor waarachtige gedenkschriften en echte correspondentie in dezelfde mate te voelen toenemen, als de kring der door hem voortdurend op prijs gestelde werken van verdichting inkrimpt. Wellicht zal hij van deze, te langen leste, weinige anderen overhouden dan die van Shakespeare, waarin de natuur zelve met haar aanminnigsten lach en haar wreedste raadselen en de mensch zelf met zijn meest gewone daden en de geheimzinnige diepten van zijn wezen schijnen overgeplant. Misschien zal wel eens de vraag bij hem opkomen, of het bezit van romanschrijvers, novellendichters, vertellers in tijdschriften en vullers van prachtalmanakken voor eene natie wel een onvoorwaardelijke reden tot roem mag zijn, zoolang zij voor sommige en zeer belangrijke gedeelten harer eigene roemruchte historie geen geschiedschrijver kent en sommige leerstoelen harer academiën herhaaldelijk door vreemdelingen moet bezetten?

't Zou eene zeer vermakelijke proef zijn, indien men eens voor een halven dag aan die groote helden, betooverende heldinnen en belangwekkende schurken, waarmede honderden romans een gansche verbeeldingswereld bevolkten, het leven kon inblazen. De proef zou niet langer moeten duren; in die wei-

nige uren zouden er in den bouw dezer arme schepsels zoovele leemten aan den dag gekomen zijn, dat hun bestaan hun reeds onverdragelijk was. Wat zou er in deze wereld van boterammen, rekeningen, tocht en belastingen worden van dat legio achttien- en negentienjarigen, wier wijsheid op papier zoo veel belangwekkender was, dan de ervaring harer moeders, het nadenken hunner vaders? wat van hunne lievelingsstellingen, hunne met zoo wonderbaar geluk bekroonde ondernemingen, onfeilbare inzichten en schitterend gerechtvaardigde meeningen? hoeveel bewondering zoudt gij voor hen overhouden als zij bij u aan tafel zaten, hoeveel echte tranen voor hunne angsten? Gij zoudt ontdekken, dat dezen geen handen hadden, genen geen maag, anderen een maag om naar uwe gastvrije bete te hongeren en handen om haar te ontvangen, maar geen mond die voor iets anders deugde dan praten. Sommigen zou uw oudste jongen hol bevinden, van blik gemaakt en hij zou op hen trommelen met uwen wandelstok. Sommigen zoudt gij meenen dat leefden, maar de bengel zou aan zeker geheimzinnig knarsen van raderen en veeren bemerken dat zij maar opgewonden waren en afliepen. Als de held die zoo welsprekend en hartstochtelijk scheen te wezen, maar enkel druk was; de heldin zoo diep bewogen verbeeldde en maar zenuwachtig bleek te zijn; de doortrapte schurk zoo dubbel overgehaald duivelsch wou wezen, maar in het abé des gezonden verstands lager dan een schoolknaap stond, zou zelfs de meid, wier domheid u ten spreekwoord werd, bij het binnenkomen een loopje met hen nemen. Denkt iemand in ernst, dat een levende André, met zes schoten op zijn revolver, in doodsnood zoo sterk aan het leven gehecht als hij, niet met den kogel voor zich zelven zou gewacht hebben, totdat eerst Marcelis de koetsier, dan zoo mogelijk Adriaan Dijk, en zoo zij lust betoonden, drie hunner handlangers met de vijf overigen zouden kennis gemaakt hebben? Deze fout ware te gemakkelijk te verhelpen geweest, en betreft buitendien eene te uiterlijke omstandigheid, dan dat men haar den auteur ernstig zou mogen toerekenen. Maar anders wordt de zaak, als Sara de kamenier van alle middelen, welke der geslepen handlangster van een wulpsche lichtekooi te dienste staan om een jongman in het net te lokken, juist het domste kiest; dat zij hem den onbegrijpelijken voorslag doet om voor de leus aan de vrouw van zijn gastheer het hof te maken, ten einde een ouden knaap als Ruardi te verschrikken, en dat hij,

de pas verloofde, en in zijne eerste liefde nog zoo gelukkige André, al zegt hij het niet, naar dat voorstel ooren heeft? De zonderlingheden van bejaarde, ongehuwde ooms mogen velen zijn, en Nederland telt te veel oud-ministers, dan dat er onder dit getal al niet licht een vreemd heer zou doorloopen: maar zou er een oom denkbaar zijn, die als oom Timmermans, zonder een dier driften, afgunst, eerzucht, minnenijd, die het gemoed doen zieden, en den mensch blind maken voor recht, eer en barmhartigheid; zonder eenige andere reden, dan dat hij met André's engagement niet overmatig is ingenomen, den jongen man met eene gehuwde vrouw in aanraking brengt, opdat hare wulpsche liefde de reinere verbintenis eerst vergiftigen, dan verbreken zou? Evenzeer, indien de lezer mag afgaan op den pijnlijken indruk, dien hij er van ontvangt, is het in de Lidewyde reeds zoo spoedig en zonder eenige aanleiding zinspelen door Emma op mogelijke ontrouw van André's zijde, in de hoogste mate onvrouwelijk en daarom in Emma onwaar.

De Heer Cremer is als schrander zoon met gangen en wegen, plannen en gedachten van moeder natuur vertrouwd, en doet er de Anna Rooze de overvloedige blijken van dragen. Toch zou men de vraag kunnen doen, of het proces van Hanneke wel in den haak is. Was 't wel eens bewezen, dat het in vergevorderden staat van ontbinding na een jaar gevonden kindje vermoord was? Zouden wij voor de eer onzer vaderlandsche officiers van justitie niet moeten vooronderstellen, dat de minst scherpzinnige onder hen het spinrag der schijnbewijzen tegen Hanneke terstond zou hebben verscheurd, en haar niet in staat van beschuldiging gesteld? Van Lijning en zijn vrouw is het moeielijk te gelooven, dat zij werkelijk hebben bestaan. De hem toegeschreven handteekening is geen bewijs: die is zoo onleesbaar, dat zij even goed aan honderd anderen kan toebehoord hebben. Maar zijne geslepenheid schijnt zoo onnoozel, zijne misdaden zijn zoo nevelachtig, zijne boosaardigheid is zoo mak en zoo spoedig getemd, dat het geheele verblijf van Anna op de Runt een benauwde droom zal geweest zijn. Romanmenschen hebben wel meer, en dan altijd juist ter snede, bijzonder merkwaardige droomen. Anna Rooze zelve droomde toch eens zoo natuurlijk, hoe zij zich aan een koord uit het hooge venster van een toren liet zakken, dat gij 't in ernst voor waar zoudt hondeu, en werd nog ver overtroffen door haar lieven vriend Oscar, die in een zeer bouwkundig ingewikkeld samen-

stel van gangen, zijqangen en portalen met tocht, salpetervlam, doodkisten en stemmen, van deuren en zalen met opschriften in hoofdletters, een volledige hervorming van het strafrecht droomde, zeer leerzaam voor Nederlandsche ministers van justitie.

Maar welk een schrik als eens een ander vermoeden, dat zich onwillekeurig aan den lezer van ‘Van Huis’ opdringt, uitkomen mocht, dat het grootste deel van deze geschiedenis niet gebeurd is of heeft kunnen gebeuren, en dat dus die goede Heer Keller al die moeite voor niet zou gedaan hebben! Philip van Erlen, de held van dat verhaal, ligt onder verdenking van in den nacht na zijn vertrek uit grootvaders huis in diens kantoor ingebroken en gestolen te hebben. Zijne vreemde, door jeugdige onbesuisdheid nauw verklaarde vlucht buiten 's lands, zet haar grooten schijn van waarheid bij, zoodat ten leste zijn vader zelfs niet meer durft twijfelen. De jongman is intusschen niet alleen niet schuldig, maar heeft, met gevaar van eigen leven, de dieven verjaagd en achtervolgd, totdat zij in woede de vervolging tegen hem hebben gekeerd. Toon, de vrachtrijder, dien nacht daar voorbij komende, heeft de wilde jacht mede aangezien en den jongenheer, dien hij zeer goed kent, in zijn wagen opgenomen. Al deze bijzonderheden schrijft Philip aan zijn vader, die echter, zonder onderzoek van het beweerde, een kort briefje terugzendt, waarin hij meldt dat een dief en leugenaar zijn zoon niet meer is, wiens doodstijding hij almede verklaart dat voor vader en moeder de meest gewenschte boodschap wezen zal. Dit document nu is hoogstwaarschijnlijk ondergeschoven. Een vader zoo streng en rechtvaardig, maar tevens onder harde vormen zoo innig aan zijn zoon gehecht, als de auteur in den ontvanger van Erlen wil voorstellen, heeft den eerlijken Toon zonder twijfel opgezocht. Al heeft hij niet durven hopen, dat Philips zonderling verhaal bevestigd zal worden, nogtans om den ondankbaren zoon de maat vol te meten en ter wille van het recht, heeft hij naar Toon den vrachtrijder gezocht, totdat hij hem vond. Maar toen heeft hij Philips onschuld, zijn heldenmoed bewezen gezien, den dwazen jongen gesommeerd om t'huis te komen, zijne eer en goeden naam te hernemen; hij heeft de justitie op het spoor der daders geleid, en Hermine, wereld en grootvader gedwongen in een verheerlijkend slot-tafereel de deugd te kroonen. Dat dit de afloop der zaak is geweest, wordt zijdelings bevestigd door de omstandigheid, dat er in de twee deelen, die op het ondergeschoven

geschrift volgen, eigenlijk in 't geheel geen afloop wordt medegedeeld. De overlevering, eenmaal het spoor bijster, wist blijkbaar met zekere gestolen documenten geen weg - zij laat het ten slotte nog twijfelachtig of Philip van Erlen wel wezenlijk gerechtvaardigd is, en deelt onder meer vreemde dingen in de beide laatste, verdachte boekdeelen, zulke ongerijmdheden van zekeren bekeerden predikants-zoon mede, als blijkbaar en tastbaar tot het rijk der sprookjes behooren.

Doch, zoodoende wordt misschien een al te zwaar gewicht gelegd op den eisch der waarschijnlijkheid. In elk geval behoort er onderscheid gemaakt te worden. Een roman is iets anders dan het eerste het beste stuk, groot of klein en onverschillig van waar uit natuur en menschenlot gelicht. Een roman zou geen kunstwerk zijn, indien zij niet meer ware; of ten minste op geene andere kunstwaarde aanspraak mogt maken, dan er ligt in getrouwe nabootsing van elke der bijzonderheden op zich zelve. Het moet ten sterkste ontkend worden, dat natuur en menschenwereld in eene harer openbaringen inderdaad zou missen, wat onze voornaamheid wel zoo goed is met den naam van intéressant te noemen, en genadiglijk aan sommige harer partijen toe te kennen. Zoo er ergens iets hapert, is het aan onze kennis van beiden. Maar zeker is het, dat voor ons, en naarmate wij oppervlakkiger, onnadenkender of ondankbaarder zijn in hoogere mate, de werkelijkheid veel alledaagsch, onbelangrijks, terugstootends heeft. Daaruit volgt reeds, dat de kunstenaar eene keuze moet doen. Al zou zijn arbeid geen hooger doel kennen dan tijdkorting voor een gedachtelooze; en hetzij hij boeie door het nederstorten van een arm sleperspaard te schilderen, hetzij hij verrukke door het tafereel van den verhevensten strijd eener geloovige ziel, hij moet belangwekkende dingen verhalen en onbeduidende moet hij door de plaats die hij hun aanwijst, aantrekkelijk maken. In geen geval is voor het vergrijp der onbeduidendheid vergiffenis.

Maar er is meer.

's Menschen lot en bestemming is een weefsel uit duizenden draden saamgevoegd, waarvan in waarheid geen enkele mag gerekend worden niet mee te tellen, nutteloos en overbodig te zijn of zonder invloed te blijven. Welnu - zoo niet het geduld der lezers, toch dwingt den schrijver reeds de geringe

ruimte, waarover hij beschikt, om in tegenspraak met de werkelijkheid, een onevenredig klein aantal beweegredenen, daden en gebeurtenissen in het spel te brengen en onnatuurlijk eenvoudige uitkomsten te verdichten.

Maar elk menschenleven is op zijne beurt alleen een stuk van een groot geheel, aan alle kanten begrensd en afgebrokkeld, - een steentje of een handvol cement ergens aan muur en kanteel van 't groot paleis weggewerkt wellicht, - een toon in 't groote lied, wel zeker niet verloren, maar op zich zelven gebroken, bevende, ijl en schraal - de onvolledigheid zelve. De dichter, de romancier daarentegen moet één geheel geven; men wacht, men eischt het van hem. Laat hem eens op verhalenden trant in dezer voege aanvangen: ‘In het even schilderachtig als welvarende dorp Nevevecht woonde voor een twintigtal jaren een rentenier, die een speld had doorgeslikt,’ om daarbij op te houden en over wat anders te gaan spreken; geen zijner hoorders zal voldaan zijn. En wat nu verder? zullen zij vragen. In de werkelijkheid moge er een aantal schilderachtige en welvarende dorpen zijn en een betrekkelijk groot aantal renteniers met doorgeslikte spelden, van welke heeren niets meer te zeggen valt of vallen zal dan dat: die hoorders zullen willen weten, hoe het met den rentenier in questie is afgeloopen. Er mogen honderden, duizenden menschenlevens zijn, waarover het graf zich sluit, zonder dat, voor anderer oog ten minste, hun geheimen opgelost, hun strijd verzoend, hun lijden en worstelen met uitkomst en zege beloond werd, wier opgang gespannen hoop en groote verwachting, wier uitgang verveling was en platte zelfzucht, - van den romanschrijver wordt eene ontknooping gevraagd, ten minste een bevredigend slot. Het groepje mannen en vrouwen, waarmede hij zijne lezers in kennis gebracht heeft, moet tot zijne bestemming komen. Omtrent hen behoort niets meer te vragen over te blijven, en nu - laat hen verdwijnen. Met hen is afgehandeld. Hoe onnatuurlijk en onwaar een en ander is, daarvan kan ieder zich overtuigen doer eene zeer eenvoudige proef. Laat hem zich afvragen: wat de Oscar's en Anna's, toen zij aan het einde hunner beproevingen gekomen, na den trouwdag tegenover elkander in hunne prachtige Victoria en Albert armstoelen mochten zitten. wel uitgevoerd hebben in die veertig, vijftig jaren levens, die hun misschien nog gegund werden? Dan zal hij bevinden, dat de zenuwachtigheid, spanning en opwinding der romanjaren hen

voor het genot van een kalm, rustig, huiselijk geluk te eenemale moesten bedorven hebben. Nietteminzulk eene ontknooping wordt gebiedend gevorderd. Roman of drama is geen lap laken, van het stuk gesneden, maar een kleed. De vuistslag, waarmede de jonge George Shelby, als hij Tom doodgebeuld vindt; den afschuwelijken Legree ter aarde velt, is maar de aanvang der ontknooping van *Uncle Tom's Cabin;* - het hart van ieder, die dat boek leest, is eerst voldaan, als het volk der Noordelijke Staten met de ‘instelling’ doet, wat de verontwaardigde jongeling met haar dienaar had gedaan. Zoo waar is het, dat het beste in ons die eenheid eischt. Zoo waar, dat de kunst met den mensch is geboren, en eerst met hem sterven kan.

En hier staan onze voeten aan de altoos borrelende bron der poëzij.

Want eindelijk, die wondere wereld Gods, die met indrukwekkenden, ontzaglijken ernst zich aan allen kant van dit atoom, den mensch, uitbreidt, in de onmetelijkheid der ruimte, de ondoorgrondelijkheid des bestaans, de schemerende verten van het rijk verleden en de geheimzinnige donkerheid der toekomst, is geen doode, onbewegelijke rots, geen paleis, prachtig, blinkend, maar verlaten en uitgestorven. Het wisselt, het verandert, het leeft. Het is geen zijn, maar een eeuwig worden. Het is geen uitrusten, omdat er niets meer ontbreekt, uitrusten in grootsche majesteit, roerloos, werkeloos, zonder smart en zonder begeerte. 't Is bloeien, verdorren en weer opluiken; 't is bezitten om te verliezen of voor beter weg te werpen; 't is een dagelijksch sterven en weder opstaan. Een booze vijandige macht, zegt de een, is wederrechtelijk van buiten ingedrongen, zij heeft de heerlijke harmonie en het evenwicht in de ordeningen Gods verstoord: daarom is het leven zoo jammerlijk vaneengescheurd, het genot vergiftigd, de arbeid een vloek; daarom zucht ook de gansche schepping mede als de mensch onder de smart des kwaads, den rouw der zonde en de pijnlijke pogingen tot herstel zijn angstkreet slaakt. Neen, zegt een ander, 't is maar de kwelling der onvolkomenheid; een nog niet gegrepen hebben en nog niet volmaakt zijn, dat met weemoed en smart vervult; het zijn de barensweeën, waaronder het onvolkomene heden uit het onvolmaakter gister geboren, aan het betere morgen het leven geeft; de onvermijdelijke pijnen, die den weg van alle leeren en leven omzoomen. Hoe het zij, zegt een derde, blijde dat hij nog leven en denken kan, zonder daarom te beweren, dat hij den sleutel des heelals aan

zijn ring draagt - hoe het zij, verloren en nog niet heroverd, of vurig begeerd en nog niet verworven goed dat nooit bezeten werd, zooveel is zeker, dat wij hier den vinger leggen op de drijfveer des levens en der kunsten. Meer dan gevoellooze spiegel der wereld; zelfbewust, voelend, denkend, medehandelend wezen, staat de mensch als uiterste wachtpost op de altijd wisselende grens tusschen gisteren en morgen, tusschen het gebrekkige heden en het komende Beter, tusschen werkelijkheid en ideaal. Onophoudelijk wordt hij heen en weer geworpen. In hem en om hem heen wordt elken dag de slag geleverd, en zijn borst vangt vele slagen op. De werkelijke wereld der duizenden kleinigheden, toevalligheden, zonden en hartstochten doet de oudste rechten op hem gelden. Zij voedde, zij kleedde hem, zij verschafte hem duizenden vreugden, zij staat met honderd neigingen en behoeften binnen in hem in verstandhouding. En de onzichtbare wereld - GOD, o mannen en vrouwen, met Wiens hoe langer hoe meer verzwegen naam gij telkens minder weg weet en Dien gij toch nergens ontkomen kunt - God, nu eens openbaar in den plicht, dan eens in den hoogsten eisch van schoonheid, van orde, waarheid, recht en vergelding, straks in de aandrift der edelste liefde, trekt den mensch naar de andere zijde met koorden niet te minder sterk, omdat zij geestelijk zijn. - Wat is nu de roeping der kunst? Is het om beuzelaars door verloren oogenblikken te helpen? om een schare van jonge jufvrouwen den lust en den tijd tot onmisbare dingen te bederven? om aan een halve natie van leesgezelschaps-leden het denken uit te winnen? Zeker is er kunst toe noodig en, zoo geen kunst van hoogen adel, dan ten minste een kwakzalvers kunstvaardigheid om de afgestompte zenuwen van oude romanlezers nog eens weer te prikkelen, maar wij droomen zoo gaarne van een goede lans, een dapper hart in ridderlijken dienst van kuische schoonheid, en eene kunst, die door het geven van indrukken en het wekken van aandoeningen ook daar nog regeeren kan, waar waarheid en wetenschap niet doordringen, in dienst van het Hoogste en Beste.

Welnu, uit de duizendwerf gewijzigde worsteling, in 's menschen boezem zonder wapenstilstand voortgezet; eene worsteling waarvan hij al den weemoed, de bitterheid en de teleurstellingen, maar ook den ridderlijken moed, de hoop en het blij vertrouwen der zege in zijn ziel voelt natrillen; waarvan hij al de aangrijpende tooneelen mee doorleeft, grijpt de kunstenaar zijne

stof, en uit zijn geloof put hij zijne bezieling. Een kunstenaar zonder geloof mist de wijding van zijn genie, als den zegen op zijn arbeid. Wij gewone menschen zijn zes dagen in de week aan onze werkplaatsen gebonden. Wij wonen in een klein huis, nauw en eng tusschen andere even bekrompene woningen ingedrongen. Wij bezitten maar een klein erf om lucht te scheppen; als de zwaluwen en eibers op hun tocht naar zonniger landen voorbijtrekken, kunnen onze oogen maar langs een klein hoekje van den blauwen hemel hen volgen. Onze wereld is zoo klein. Tusschen de schutting van onzen armen buurman links, de donkere, hooge werkplaats van den onvermoeiden fabriekant rechts, het nijdige staketsel rondom den voor ons gesloten lusthof achter, liggen maar weinige vierkante-voeten. God weet nogtans dat er genoeg smart geleden en heimwee gevoeld kan worden! Doch hier dalen, eerst godsdienst en plichtbesef, maar ook - le mieux n'est pas l'ennemi du bien! - ook de kunst bij ons neder. Op haar sterke vleugelen draagt zij ons, vlug en luchtig, wijl onder het stijgen centenaarslasten ons van de leden vallen, over schutting en staketsel heen, hoog, hoog in de lucht. Daar laat zij ons ademen. Daar laat zij ons zien, dat de wereld groot en schoon is. Dat zij ook ons behoort. Dat er geen zon stralend en vurig ondergaat, zonder in dien gloeienden afscheidsgroet de belofte te leggen van een schoonen dag.

De Heer Busken Huet beweert in de voorrede vóór de Lidewyde (die om meer dan ééne reden zeker niet gelukkig en hier en daar onverstaanbaar is), ‘dat de roeping der kunst is hartstogten op te wekken.’ Tegelijk moet als haar doel beschouwd worden, ‘nut,’ zoo niet dadelijk, dan toch op den duur ‘nut te stichten’, en dat, niettegenstaande haar doel weer gemist wordt, ‘zoo de door haar opgewekte hartstochten gelijk zijn aan olie in de heilige lamp der deugd.’ Het zijn alzoo wel degelijk hartstochten in de echte beteekenis die onze taal aan dat woord geeft, overmatige, tirannieke, uit den band gesprongen, zondige en altijd gevaarlijke begeerten, die de kunst eerst uit hare sluimering moet wekken, zal zij daarna nut stichten. Wij willen voor het oogenblik daarlaten, of hem werkelijk mag gelukt zijn, wat hij beöogde. Maar zoo stellig ontkennen wij zijne bewering, dat wij het doel der kunst gemist achten, overal waar hij zijn doel mocht hebben bereikt. Indien hij waarlijk bij sommigen die hartstochten gaande heeft gemaakt, die het

hem spijten zou niet te hebben opgewekt, dan is daartoe ongetwijfeld zulk eene mate van kunst, van kennen en kunnen noodig geweest, als niet de eerste de beste bezit. Maar in zulk een verband, vóór een boek, waarin de laatste sluier van den beestelijksten hartstocht wordt weggerukt, niet vergiffenis te vragen voor overgroote stoutheid der verbeelding, zich niet te beroepen op zekere aangeboren vrijheid der dichters, niet te spreken van zekere tijdkorting, speelsche oefening en uitspanning, maar te spreken van de ‘roeping’ der kunst, dat gaat te ver. Het gaat te ver, te beweren dat voor de arme kunst geen keuze overblijft dan tusschen vervelend te worden of met het vuur van gevaarlijke hartstochten te spelen - tusschen dezen en dien geheel ongevoelig te laten, òf misschien een held, maar zeker geen braaf mensch van hem te maken. Neen, even zeker als ‘de alle kunsten in zich vereenigende schouwburg onuitstaanbaar is als hij verveelt’, dat hij ‘alleen belangstelling wekken kan door in het gemoed te tasten’, even zeker is het, indien wij niet met woorden spelen, dat de kunst haar gelaat omsluiert, zoodra de door haar gewekte ontroering, wild en schichtig geworden, den naam van hartstocht draagt. Ja, zij wil ontroeren, ontvonken, verrukken. Zij zond aan een al te lang zwijgenden dichter de zeker niet koele, flauwe boodschap:

> Doe hart en ziel in heilige aandrift gloeien!
> Verbaas, sleep weg! en wees da Costa weer!

Maar alleen wanneer het hartstocht is: tot geestdrift voor hetgeen meer dan bewondering verdient ontstoken te worden; een vurig verlangen te gaan koesteren naar zielen-adeldom, in de werkelijke wereld niet elken dag aanschouwd; grootheid van karakter met stille verrukking te zien ontluiken; kinderlijk opgetogen te worden bij de zegepraal van waarheid en recht; met een bezwaard hart de worstelingen te volgen van hem of haar die voor ons het goede vertegenwoordigt en die het spraakgebruik met den naam van held en heldin heeft gedoopt; uit de donkere partijen van zonde en laagheid door den weerstuit van schrik, toorn en verontwaardiging hooger opgevoerd te worden in de vereering der waarheid, - indien dit alles hartstocht is, dan wachten onze hartstochten verlangend op de verschijning der kunst. En als hare roeping aldus mag worden omschreven, dat zij, in vrijmacht beschikkende over den rijkdom harer hulpmiddelen, haar doel zooveel mogelijk verbergende misschien

om des te zekerder te slagen, door schildering en natuurlijkheid, door vinding, schikking, intrige, door harmonie en contrast, door te schokken, te doen huiveren of gloeiende liefde te wekken, den mensch in aanraking brengt met het eeuwige, dat onder elken vorm zijn ziel zal ontroeren, ja dan aanvaardt zij hare koninklijke roeping om hartstochten te wekken.

Er behoeft in bovenstaande regelen maar weinig waars gevonden te worden, of dit greintje waarheid is voldoende om ‘Van Huis, roman van Gerard Keller’, te vonnissen. Van huis en in ballingschap gaat Philip van Erlen; daarin - men dwaalt niet door het aan te nemen - acht de auteur het voorname belang des verhaals, het hoofdmotief voor 's lezers belangstelling gelegen. Is deze belangstelling opgewekt, volgehouden, tot een bevredigend einde toe bewaard? Laat ons hooren. Philip van Erlen is de eenige zoon - er zijn buiten hem nog twee dochters - van den ontvanger van Erlen. 't Is in huis niet vroolijk. Wie zou den levenslustigen, knappen officier van Erlen herkend hebben in den stuggen, norschen, zwijgenden ambtenaar van vele jaren later? 't Was den man tegengeloopen. Geen bevordering, een vroeg, half gedwongen ontslag uit den dienst, een klein postje, een huwelijk, waarover een donkere wolk van zorg hing. De vader zijner vrouw, schatrijk en eenzaam, wilde sinds vele, vele jaren niets van zijn eenig kind weten; en de ontvanger was te hooghartig om niet liever armoede te lijden, dan aan Vader Vasteman ondersteuning te vragen. Hij leed dan ook armoede, zooals een fatsoenlijk man die lijdt. Zelf verhardde hij er onder, werd al strenger voor anderen, al nauwgezetter voor zich zelven, al stiller en meer in zich zelven gekeerd; - zijne vrouw was er zoogenaamd vroom bij geworden en had ook reeds bij hare beide dochters het laatste lachje der beminnelijkheid verdreven. Wonder, dat een jongen als Philip in dien naargeestigen kring nog zoo levenslustig kon gebleven zijn. Hij zong en kwinkeleerde, was de ziel van het zanggezelschap Euterpe, plaagde zijne kameraden en stond met Hermine, de knappe burgemeestersdochter, op zeer goeden voet. Dit zorgelooze leventje kon intusschen niet altijd duren. Philip moest iets worden, en zoo geschiedde het, dat de ontvanger op zekeren dag zijn welbehagen verkondigt, dat zijn zoon naar grootvader Vasteman zal gaan. Hij zal hem vragen niet om gunst of geld, maar om werk en brood. Zonder eenigen om-

slag en na één hartelijken handdruk van vader tot afscheid vertrekt Philip, komt bij den zonderlingen rijken steenbakker aan en verkrijgt met eenige moeite een plaats op het kantoor. Geen plaats aan grootvaders tafel of in grootvaders hart evenwel: hij mag hem dien naam zelfs niet geven. Zoo woont Philip dan nu aan de naargeestige steenbakkerij, doet zijn plicht met ijver, en hoopt door nauwgezetheid het hart van den ouden man te winnen, 't geen hem intusschen minder wel gelukt, dan de verovering van jeugdiger hart, want het is in dezen tijd, dat Hermine Degeling belooft de zijne te worden. Lang zal nu het verblijf op Rijzenoord niet meer duren. De dwaze grijsaard gelooft, dat kleinzoon het op zijn leven toelegt - de arme jongen schoot op een kraai en had den ouden man waarlijk niet gezien! - en geeft hem, zonder eenige reden op te geven, zijn ontslag. Philip vertrekt in den namiddag en reist een eindweegs met den boekhouder, die voor zaken afwezig zijn moest, mede, maar keert 's avonds terug. Hij wil grootvader spreken. Vragen wil hij hem, wat hij tegen hem heeft, en zich rechtvaardigen, als 't noodig is; weten of hij den boekhouder tot vijand heeft. In den nacht komt hij op Rijzenoord aan, weet van buiten in zijn oude kamertje boven het kantoor te klimmen, en wacht er sigaren rookende den morgen af. Daar hoort hij gerucht. Er zijn dieven op het kantoor. In één oogwenk is Philip beneden, jaagt de boosdoeners op de vlucht, vervolgt hen, valt in een sloot, zet hen weder na, totdat hij van vervolger vervolgde en door Toon den vrachtrijder opgenomen wordt. Jeugdige onervarenheid, de praatjes van Toon, die geen lust heeft om voor de rechtbank als getuige geroepen te worden, vrees, dat zijn verhaal niet geloofd en zijne zonderlinge aanwezigheid in den nacht op Rijzenoord niet verklaard zal kunnen worden, doen Philip besluiten eerst een goed eind met Toon mede te rijden, en dan naar België te vluchten.

Aldus is de roman opgezet. Niemand zal beweren, dat er niet wat goeds van te maken viel, vooral voor het kleiner bestek eener novelle. Ziedaar een vroolijken levenslustigen knaap, door toedoen van eigen onbesuisdheid wel, maar toch zonder schuld, de wijde wereld ingejaagd; een jongen met een onbedorven hart, met kundigheden en talent, die zijn best gedaan heeft, begint des levens strijd in een vreemd land, met een valschen schijn en de geheele wereld tegen zich. De misdaad

waaraan men hem voor schuldig houdt, zou hem wel niet, zooals de Heer Keller schijnt te vooronderstellen, in de gevangenis of op het schavot gebracht hebben, want naar onze wetten geeft diefstal als deze, door den kleinzoon ten nadeele van den grootvader gepleegd, alleen aanspraak op civiele vergoeding - maar de schande is ook wel zwaar genoeg. Zijn naam geschandvlekt, zijn strenge vader tegen hem, zijn vrome moeders en zusters hem vervloekende, de betrekking tusschen vader Vasteman en zijne kinderen ongunstiger dan ooit, zijne liefde, ach, zijne liefde en zijne liefste hoop verstoord - welk een toestand vol moeilijkheden! Er komen zekere geheimzinnige dingen bij, de diefstal en wie er wezenlijk aan schuldig zijn, de raadselachtige haat van den eenzamen grijsaard, meer dan alles het karakter van diens boekhouder van Munster en de gewichtige documenten die hem in den nacht mede ontstolen zijn. Wie is deze zonderlinge man en in welke betrekking staat hij tot den schatrijken patroon? Hij heeft een deel van zijn leven in de gevangenis doorgebracht, wegens manslag, zooals hij zelf verhaald heeft; geniet sedert op 't kantoor het volle vertrouwen, maar wordt door de maatschappij gewantrouwd. Is deze man in waarheid de lijdende onschuld, offer van de vooroordeelen der wereld, die echter niet in staat zijn den edele van het pad der deugd te dringen, of is hij een doortrapte huichelaar? is hij werkelijk Philips vriend, of haat hij hem als een mededinger naar Vastemans gunst en geld? - Nog eens, ziedaar genoeg om een roman op te bouwen; het thema mocht niet nieuw zijn, het was gezond en boeiend genoeg en de uitwerking kon er wat uitstekends van maken.

Welnu, de Heer Gerard Keller heeft nauwlettend zorg gedragen, dat wij geen greintje belangstelling in de personen en toestanden van zijn verhaal zouden overhouden. Kwam er ergens een vonkje gloren, dan zette hij er haastig den voet op. Grootvader Vasteman heeft zijn eenig kind, zijn eerlijken schoonzoon en zijn kleinkinderen in geen dertig jaren willen zien, en leeft maar voort op het kille Rijzenoord, rijk en eenzaam. Daar steekt wat achter, denkt de lezer. Wie weet, welke wreede wonden een rampzalig huwelijk, waarvan die dochter de vrucht is, hem eens heeft geslagen! hoe gruwelijk die vrouw, die thans haar troost zoekt in een streng en onaantrekkelijk kerkgeloof, haren vader beleedigde! Wie weet, welke stormen er in het hart van den grijsaard woeden, hoe er de liefde nog altijd

kampt met den toorn en den beleedigden trots, hoe hij dien knappen, vroolijken kleinzoon heimelijk met te inniger liefde beschouwt, naarmate hij voor 't uiterlijke harder voor hem is - wie weet, wie weet of Philips moeielijkheden en smarten nog niet eenmaal op deze of gene wijze dat oude hart van den vloek der eenzaamheid en der liefdeloosheid zullen verlossen? - kortom, de lezer, altoos een weinig auteur mede, denkt dat hij een mensch ontmoeten zal, die de belangstelling waard is. Werkelijk is er één oogenblik uitzicht op, als de oude heer bij het zien van zijn kleinzoon meer ontroerd is dan hij zelf bekennen wil - doch haastiglijk daalt de onverbiddelijke schoenzool neer. De Heer Keller verzekert ons zeer spoedig op het uitdrukkelijkste, dat er geen enkele reden voor Vastemans familiehaat bestaat; dat de man op dit punt monomaan is. Van dit oogenblik af is alle belangstelling heen. Wat hebben wij met redeloosheid te doen? ‘Heb ik razenden gebrek, dat gij dezen tot mij gebracht hebt om voor mij te razen?’ zoo vragen wij met Achis, den koning van Gath, en het wel of wee van Vasteman gaat ons geen oogenblik meer ter harte.

Of ja, één oogenblik nog. 't Is als den ouden man, op den sneeuwigen tweeden Kerstdag, op zijne kamer in de Kalverstraat de eenzaamheid en de kille nadering des doods om het hart slaan; als het verwaarloosde leven en de vertrapte liefde aankloppen om eindelijk, eindelijk afrekening te houden. Maar ook dan zorgt de auteur voor een calmeerend middel, dat als een emmer koud water werkt. ‘Vasteman's geest was na de soirée van den vorigen avond niet zoo bijzonder opgeklaard’. O! zoo!

Er zijn papieren aan van Munster, den gevangene van vroeger, ontroofd; gewichtige papieren, die niet minder bevatten, dan de overdracht door den ouden heer Vasteman van al zijne schatten aan zijn boekhouder. Wat ligt er niet in deze omstandigheid! Wie heeft ze? welk gebruik zal die ze heeft, er van maken? zoekt van Munster ze? zal hij ze ooit vinden? zullen ze de oorzaak worden van een strijd tusschen hem en de erfgenamen, tusschen hem en Philip, die zijn hart schijnt gewonnen te hebben? - De Heer Keller komt spoedig tusschenbeiden om ons mee te deelen dat bij den notaris, veilig en wel, de origineelen der vermiste stukken berusten. Als ze later nu en dan eens voorkomen, zorgt hij, dat het volstrekt onzeker blijft, of ze eenige waarde hebben of niet.

Romanciers en dichters hebben van oude tijden her veel werk van de liefde gemaakt. Misschien wat al te veel. Wellicht hebben ze te zeer vergeten, dat er in een menschenhart nog wel andere tochten blazen, dan de liefde; dat zijn wel of wee ook nog door andere omstandigheden beslist wordt dan door het ja of neen van haar. Maar zij hebben toch nooit te vergeefs uit de rijke bron dier aandoening geput en nooit gemist voor de schildering eener reine, warme, echte genegenheid het hart van lezer en lezeres telkens op nieuw te winnen. Hermine Degeling is een mooi, flink meisje, Philip een vroolijke, talentvolle, oprechte jongen - waarom zou er geen ware, belangelooze genegenheid tusschen deze twee mogen ontluiken? Inderdaad staat niemand daarbij in den weg dan de Heer Keller, die eenmaal besloten heeft niet te dulden, dat wij voor iets of iemand in zijne wereld een ongeveinsd gevoel van ingenomenheid koesteren. Hij maakt, dat Philips engagement eene fatsoenlijke kansrekening is van de familie Degeling op de schatten van Vasteman. Hermine besluit, als Philip haar vraagt, hem aan te nemen; waarom? hij ziet er goed uit; zij vindt hem heel aardig; *pour se marier il faut être deux* - vooral uit geest van tegenspraak, dien mama behendig geprikkeld heeft, zal zij zorgen dat hij vraagt en zij ja zegt. ‘Zij zou mama eens toonen, dat zij geen kind meer was’. Alzoo loopt Philip er in. ‘Ik zal hem altijd liefhebben,’ zegt Hermine, maar hare zuster antwoordt en spreekt onmiskenbaar naar des auteurs hart: ‘Dat is regt mooi gezegd, Hermine; precies, als in een roman; en als wij het lezen, gelooven wij het, omdat een roman op zijn hoogst veertien dagen voor ons duurt. Maar als we een jaar lang aan hetzelfde boek bezig waren, zouden wij er ook geen greintje geloof meer aan slaan. Wezenlijk, al die liefdeshistories zijn maar gekheid, tijdverdrijf of hoe ge het noemen wilt, en de dwaasheid zelve, als men niet zeker weet, dat men binnen een zekeren tijd, hoe korter hoe beter, trouwen kan en een zeker fatsoenlijk bestaan heeft.’

‘Leonie ging naar binnen, en Hermine, die niet wist, wat ze er op zeggen zou, zonder al te romanesk te schijnen, volgde haar.’

Den auteur is 't inderdaad volkomen gelukt in zijn roman den laatsten schijn, dien Hermine vreesde, te vermijden.

Dezelfde reeds genoemde romanciers en dichters hebben steeds in de liefde de bron van ridderlijk geloof en vertrouwen gevonden - en zij deden wel. Niet enkel van des christens

liefde is het waar, dat zij alle dingen gelooft, alle dingen hoopt, dat zij geen kwaad denkt. Hermine's liefde, die de Heer Keller, ondanks hare onechte geboorte, voor echt wil doen doorgaan, moet, denkt gij, tegen de zwaarste verdenking proefhoudend blijken te zijn. Gij verheugt er u over, dat er in het vaderland ten minste één hart voor den balling kloppen, ééne stem voor hem pleiten zal. Als vader, moeder en zusters klagen, zwijgen of vloeken, zal de liefde in zijne onschuld gelooven, op hope tegen hope, onder valschen schijn en moeielijke beproeving toch gelooven. Reken er niet op, dat uwe genegenheid ditmaal althans welgeplaatst is. Als de brief komt, waarin Philip zijn onschuld volhoudt, gelooft hem geen vader, gelooft hem geen zuster, springt geen moeder voor hem in de bres en legt het meisje, dat hem haar hart geschonken heeft, na een dag huilens zich bij het eenparig oordeel van Pa en lieve Moe neder, dat hij een slecht mensch is.

Door den loop der omstandigheden komen Hermine en Leonie Degeling in de droevige noodzakelijkheid om onder de menschen te gaan. Leonie vindt eene plaats als huishoudster bij dominé Stins, een man van zekeren leeftijd, met één zoon, Karel, die studeert. Die koude, berekenende Leonie valt op den duur waarlijk mede. Zij vervult niet enkel haren plicht met nauwgezetheid, maar er begint zelfs een geur van christelijke liefde en blijmoedigheid om haar te zweven. Kareltje, aan de academie, leidt een vrij liederlijk leven en berokkent den ouden man veel verdriet; een blindheid valt op de oude oogen, hindert hem in zijn werk, sluit zijne lievelingstudiën voor hem, en levert hem aan verveling over. Maar Leonie is voor hem meer dan een dochter - zij leest hem voor, zij schrijft voor hem, zij helpt hem zelfs in zijne classieke studiën - zij wordt zijn goede engel. Zoodra echter de Heer Keller bemerkt heeft, dat dominé Stins, dat Karel, dat wij haar lief beginnen te krijgen, heeft hij gezegd, dat het niet zou geschieden! Hij heeft aan Leonie eerst door vader Stins een huwelijksvoorstel laten doen, waarbij deze haar wel niet meer dan vaderlijke genegenheid kon beloven, maar toch bescherming, een onbezorgde toekomst en voor hare verarmde ouders betere vooruitzichten. Terwijl deze zaak hangende is, heeft hij Stins, den zoon, dien hij inmiddels ten gevolge van een beenbreuk zich bekeeren en door Leonie oppassen laat, insgelijks in vurige liefde voor haar ontstoken. Vast besloten, dat het lieve kind smadelijk getrapt

en den lezer geen pijnlijke kneep zou bespaard worden, heeft hij hare scheeve positie tusschen vader en zoon zoolang gerekt, totdat zij Karel's genegenheid begon te beantwoorden, en toen heeft hij het listig zoover weten te brengen, dat èn vader èn zoon voor haar - er is geen ander woord voor - voor haar bedanken!

Philip schijnt eindelijk gerechtvaardigd te zullen worden. Ten minste, met van Munster en op diens herhaalde verzekering, dat hij aan Philips onschuld niet twijfelt, begeeft zich de ontvanger naar de kamer van zijn zoon. Hij wil hem een streng verhoor doen ondergaan, als rechter hooren, als rechter vrijspraak of vonnis geven. Maar nauwelijks heeft hij Philip gezien, of hij vergeet zijne plannen. ‘In plaats van het kalm overlegd verhoor te beginnen, valt hij hem om den hals en roept uit:

- “Mijn Philip! mijn jongen! mijn zoon!”

- “Vader! mijn goede, beste, eenige vader! Goddank, dat ik u weerzie!” Toen zwegen beiden geruimen tijd, en toen zij elkanders gelaat zagen, waren beider oogen met tranen gevuld’.

Dat was een goede greep van den schrijver, een greep ook in het hart zijner lezers. Waarom kan hij ons ook hier ons genot niet gunnen? Hoe kwam het dat de vader, die strenge vader, tegenover zijn jongen zich niet houden kon en zijn requisitoir in den steek het? Omdat hij vader was, meent ge. Och! weet ge, het was druk in de Amsterdamsche straten. Van Erlen zag daar in een half uur meer menschen, dan te Rodenburg in een geheele maand. De dorpeling was tegen zulk een krachtigen invloed niet bestand. Hij werd er stil onder. Hij begon eenigszins op te zien tegen het bezoek bij een man - (zijn zoon) - die in deze drukke wereld leefde en t'huis was: ‘misschien was het wel aan dit gevoel toe te schrijven, dat de ontvanger van Erlen, toen hij in de kamer van zijn zoon gelaten was, hem plotseling om den hals viel’.

Philip van Erlen is de held van het verhaal. Op hem valt het licht. Hij wordt in moeielijkheden gewikkeld van allerlei aard. Tegen hem staat de wereld op. Het blijkt niet dat hij eenig denkbeeld koestert aangaande zekere dingen, veel min dat hij er mede vervuld is of er voor leeft, die, volgens het zeggen van vele achtenswaardige lieden, alleen in staat zijn aan het leven kracht, wijding, waarde en waardigheid te geven. In

hem, evenmin als in een zijner vrienden, is iets groots of goeds vertegenwoordigd. Intusschen, Philip van Erlen is wel in staat sympathie te wekken, en tot aan het oogenblik toe dat zijn zwaarste beproeving begint, blijft onze deelneming hem bij. Die wordt nog niet verminderd door zijn vlucht, het overijlde werk van jongelingsonbesuisdheid, niet van schuld. Maar kan, maar mag zij hem bijblijven in zijne vrijwillige, voortgezette ballingschap? Voor den goeden bouw van den roman achten wij het een fout, dat de Heer Keller zijn held ‘Van Huis’ bracht en hield, verre van het eigenlijke tooneel van zijn strijd, dat hij eerst betreedt lang daarna door het ontmoeten van Hermine te Ostende. Van huis niet, maar te huis had Philip zich met zijn lot moeten meten - en hoe boeiend ook zijne lotgevallen buiten 's lands, zijn verblijf onder de cafézangers en zangeressen vooral, beschreven zijn, zij voegen niet in het oorspronkelijk weefsel van den roman. Maar had de auteur zijn held wel van huis mogen laten blijven, als hij er eenigen prijs op stelde, dat wij met eenige liefde aan hem denken zouden? Hoe juister de titel is, des te scherper vonnis ligt er in. Onschuldig, maar door vrienden, bekenden en bloedverwanten van een onteerend vergrijp meer dan verdacht; eerlijk in zijn bedoelingen, ten dezen rein van geweten, maar door de publieke opinie geschuwd, als ware hij een misdadiger, berust Philip nogtans en blijft waar hij is, vrijwillig, verroert hand noch voet, en geeft alzoo der wereld gelijk in haar oordeel. Waarom was hij niet even driftig en voortvarend in het terugkeeren als in het vluchten? Waarom, toen hij tot inzicht kwam van de dwaasheid dier vlucht, zocht hij zijn weg, al was het bedelende, niet naar 't vaderland terug, en bewoog hemel en aarde om zijn goeden naam te heroveren? Zijn meisje viel hem af, ook zij: waarom kwam hij niet kloppen aan haar deur en eischte haar verantwoording af? Maar Philip blijft van huis. Hij laat zich binden met koorden die ieder ander, met een greintje moed en eergevoel bedeeld, zou hebben verbroken. Hij laat zich vinden, om met een zekere chanteuse voor de leus getrouwd te zijn, als Monsieur Dubois met Madame Dubois op affiche en planken te verschijnen, en voor het pleizier van mijnheer den directeur een oog over hare huishouding te laten gaan! Willens en wetens wikkelt zijn literarische vader hem in een net van, uit het oogpunt der wereld volkomen gerechtvaardigde booze vermoedens, dat hij niet alleen een dief is, maar een verloopen,

liederlijk sujet - en hoe redt hij hem er uit? Alleen van Munster, Degeling en vader van Erlen worden overtuigd van zijn onschuld. Niemand anders behoeft het te zijn, en het is uit eerbied voor zijn pasverworven rijkdom, dat de wereld bij monde van Jan en Willem Versmalen verklaart, wel een oogje toe te willen doen over de rest en aan praatjes niet te gelooven. Hermine laat zich ook wedervinden - maar opdat de vereeniging ‘niet al te romanesk’ zou zijn, heeft de verzoening der gelieven plaats op Philips eigen kamer, onder opzicht van Mama en in bijzijn van twee kinkels als de Versmalens. Karel Stins is later wel zoo goed om Leonie op te rapen.

Laat dit onverkwikkelijke boek vergeten zijn.

Aangenamer taak is het den lezer in de vertrekken en portalen der Anna Rooze tot gids te zijn.

Hier staan wij voor het huis van den Heer Cremer. Het is geen burger paleis als er op Amstels hoofdgrachten staan, deftig en statig; geen zware deur opent zich met stillen ernst voor den bezoeker, geen indrukwekkende ruime vestibule met vorstelijke wenteltrap naar grootsche zalen waarin de geest van een roemrijk verleden fluistert. 't Is een vriendelijk landhuis, aan de helling van een henvel, te midden van lachende bloemperken gelegen. De geur van roos en resida vermengt er zich met den adem der sparreboomen en met den reuk uit het versch gewonnen hooi van den kamp daarginder, waar de gezellige eigenaar met den boer en zijn volk zoo gaarne een praatje houdt. Wilde tortels kirren in de beuken om het huis. Klimmende planten om de slanke pilasters der vriendelijke gaanderij, hangplanten daartusschen, kruipende gewassen met lieve bloemklokjes tot op de balkons toe. Alles lokt ons uit. Het hek staat open. Voetangels, klemmen noch bijtende honden hebben wij hier te vreezen. Kon de eigenaar bij mogelijkheid raden, dat de vreemdelingen ginds op den weg lust gevoelen om zijne plaats op te wandelen, hij noodigde hen terstond. Zoo vriendelijk en voorkomend is hij. Hij zou niet rusten eer wij door tuindeuren den ganschen dag openstaande, binnengetreden ons hadden neergezet. Welk een rijkdom en overvloed daarbinnen! wat rijke meubelen, sierlijke stoelen, uitlokkende rustbanken, en welk een overvloed van kleine weelde. Gravures, bustes, spiegels en spiegeltjes, bloemen en bloemenvazen, schilderijen en teekeningen, ornamenten, groot en klein, klassiek strenge figuren en verwrongen

caricaturen, in brons, gips en porselein. Daar gaat de deur open en door een porselein witten gang wordt ons een enkele blik vergund in een verschiet van andere vertrekken, allen even licht en vroolijk, even aantrekkelijk en rijk.

Aantrekkelijke rijkdom omringt ons in Anna Rooze aan allen kant. Laat ons dien genieten. Niet alle romans zijn rijk of aantrekkelijk of hebben een hart. Deze wèl. Welk een schare van goede, levenslustige menschen omringt ons. Ook slechten valschaards trachten onze hand te vatten; ook eigenwijze, verwaande, terugstootende wezens dringen ons hun gezelschap op, en toch heeft hun formeerder geen hunner zoo slecht gemaakt of hij is beter uitgevallen dan hij bedoeld had. Zij hebben uit zijn van sympathie overvloeiend hart iets medegekregen. In elk geval zij zijn menschen gebleven. Nadert nog eens en drukt ons nogmaals de hand eer wij scheiden, Hanneke met de koolzwarte oogen, die wij te liever krijgen na elke mislukte poging om boos op u te worden wegens uwe drift en koppigheid, gij eerlijke vader en moeder Schoffels, kostelijke Joost Burik! Kom gij Oscar van Breeland, neef zulk eene Utrechtsche tante waardig en die vele ondragelijkheden, aan het held-moeten-zijn verknocht, goedmaakt door uwe jongensachtig opgewonden, uwe toast-achtige pleitrede en door uw eigen oordeel, dat gij er Hanneke's zaak in den grond mee bedorven moet hebben; kom neef Ernst, bedorven kindje, laffe fat, dwaze jongen, maar die toch vuur kunt vatten en gloeien van den echten gloed. Uw vuist, Willem Haverkist, die er dikwijls in zult loopen, maar te veel van het echte beginsel in u hebt om er niet beter door te worden; uwe blanke vingeren, blonde Emma! liefdes bekeerling tot dat orthodox-Roomsch-Luthersch-modern geloof, door van Wall gepredikt: ‘elk zijn eigen vrijer!’ en gij, aardig praatstertje, Mietje Haverkist, klim op onze knie. Wie zou u, Lex en Loutje! nog niet eens willen wederzien, sollende - als die God het geeft, in wien gij groote, dwaze kinderen zoo kinderlijk gelooft - met uw eerste kind in leven. Romslikker, gegroet! met jufvr. Molenwiek uwe bevende bruid; gij Tom Kater, die onder uw Yankeesch veel te goed Hollandsch mengt, dan dat gij de oude taal niet geheel zuiver zoudt kunnen spreken; gij overste Bel, onschadelijk voor het menschdom zoolang gij plannenmaker op nonactiviteit zijt - en gij, kom gij, Oscar's baker met de kouwe spons, ‘waar ie zoo tegen had, och die edele!’ 't Was toch een genot, een poos met u allen geleefd te hebben. Gij leefdet. Gij

hadt geen verdichten strijd te voeren en bracht daar een hart mede, evenmin van nature ongevoelig als door, wie weet welk vergif in uwe aderen, verdord, maar trefbaar en warm kloppende. Het bewijs, dat gij geleefd hebt, met zoo natuurlijken polsslag als het uw geslacht gegeven is, ligt hierin, dat wij in uw bijzijn steeds op ons gemak zijn geweest. Sommigen uwer trokken ons aan, anderen stieten ons af, sommigen vermaakten, anderen verveelden ons, maar in beide gevallen was die aandoening natuurlijk. Over het geheel genomen deedt gij, wat men van uwe eer, uw geloof of van uwe bekende beginselloosheid verwachten mocht. Uw lach was geen grijns, uw scherts geen venijnig gekrab, uwe tranen waren echt.

Wel moet de man rijk zijn, die uit zijn overvloed zoo veel mededeelen kan. Maar - ach, waarom kunnen die ‘maren’ niet verre blijven? - er is rijkdom en rijkdom. Er zijn er, wier rijkdom bestaat in uitgestrekte landgoederen met donkere wouden en schuimende beeken; er zijn er, op wier bevel de vlugge clippers van de andere zijde der wereld koninklijke schatten aandragen; er zijn ook huisjesmelkers in goeden doen, die hun geld innen bij dubbeltjes en kwartjes. Rijke menschen verzekeren, dat rijk zijn geen groote kunst is, rijk worden soms zeer geringe krachten eischt, maar met goede sier, waardig, tot wat goeds rijk te wezen, zeer moeielijk kan zijn. Wat dien goeden sier, die waardigheid, dat ook uit het oogpunt der kunst goede betreft, indien wij eens aan den inventaris van het straksbeschreven landhuis mochten schikken! Van den schoorsteenmantel namen wij deze beeldjes, die bustetjes en vergulde kandelaars, gindsche rariteiten van allerlei soort weg en lieten niet over dan deze eenvoudige pendule en twee bronzen rijzige vrouwenfiguren. Uit de hoeken zou de helft der verlakte en ingelegde tafeltjes, met smaakvolle snuisterijen overladen, verdwijnen. Ook onder de verdere meubelen zouden wij, hoe noode ook, opruiming houden, dat van al de sierlijke geriefelijkheden en smaakvolle overtolligheden slechts weinig, maar dat dan ook schoon was, recht van bestaan had en nu voor 't eerst in zijn schoonheid gezien werd, overbleef. Aan den wand hangen schilderijen, groote stukken en miniatuurwerk, staalgravures, lithografiën en schelle kleurendruk, photografiën, kinder-prenten zelfs, Duitsche uit de groote fabriek te Mainz en Hollandsche van Jan de Wasscher. Wij zouden een groot deel achter slot in portefeuilles wegsluiten, een ander deel naar de bodenkamer verwij-

deren en zorgen, dat het weinige 'tgeen overbleef dan ook goed uitkwam. Mogten wij onze stoutigheid zoo ver drijven, wij zouden voor dat keurige behangsel met bloembouquetten, die gordijnen, die tapijten ook al met bloemen versierd, een frisch en fraai, maar stil en deftig patroon kiezen. Dan zouden wij van de verbijsterende bontheid van straks in de weldadige kalmte van heden willen uitrusten.

Die de Anna Rooze gelezen hebben, zullen de toepassing weten te maken.

> Wer Grosses will, muss sich zusammenraffen,
> In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister,
> Und das Gesetz nur kann uns Freiheit geben:

deze regels van Goethe moge Cremer de kunstenaar ‘binden als een teeken op zijne hand, en als voorhoofdspanselen tusschen zijne oogen; hij moet ze schrijven op de posten van zijn huis en aan zijne poorten.’ Heeft hij ‘wat groots’ met de Anna Rooze gewild? In 't algemeen valt er zeker geen oogenblik te twijfelen aan zijn goeden wil, om zoo niet wat groots dat de wereld verbaast, toch zeker wat goeds voor zijne broederen te stichten. Maar eerst de vraag: wat heeft hij gewild? heeft hij zelf geweten wat het was? Anna Rooze staat op den titel en wijst de lotgevallen dier jonge dame als het groote onderwerp van het boek aan. Maar een ander zou boven het verhaal geschreven hebben: Hanneke Schoffels, bewerende dat dit zwartoogig kind wel niet zoo groote plaats in de geschiedenis beslaat als de juffer van de Runt, maar zeker veel meer belangstelling wekt. Anna en Emma, of de kostschool-vriendinnen, Oscar of twee dagen uit het leven van een advocaat, La Marnix, de kostschooljufvrouw met een hart, ziedaar eenige titels, die, zoo niet voor het geheele werk, dan toch voor even zoo vele werkjes in dit werk zouden passen. Want niet alleen Anna, maar ook Emma heeft haar roman met compleeten inventaris, een familiegeheim, een vader die zoek is, een onbeantwoorde liefde, een verbroken vriendschapsband en een kroon aan het einde. En Hanneke heeft haar droevigen roman en Ernst en La Marnix. Deze en de vele anderen die hen omzwermen leiden de aandacht van de hoofdfiguur af. Het schemert den lezer. Het drukke boek met zijn tientallen van zeer bewegelijke menschen maakt een sterk mensch zenuwachtig en zenuwachtige menschen moe. Niet de minst volleerde kunst toont en niet de minst treffende effecten

verkrijgt een auteur door verzwijgen en laten raden; wij lezers, eenvoudige luidjes, voelen ons nog altijd gestreeld als men op onze schranderheid rekent en ons wat te doen geeft. De Anna Rooze draagt ons alles aan, geeft van alles tekst en uitleg en schenkt ons niets. Ware hiervan het eenige nadeelige gevolg dat door gemis van schaduw de hoofdpartijen niet naar behooren tegen het overige uitkomen, dat nadeel zou wel niet gering zijn - schilders weten wat een kalme, stille achtergrond is voor hun tafereelen; winkeliers in onze groote straten weten het wel voor de uitstallingen achter hunne spiegelruiten - maar wij zouden ons troosten, indien dan toch maar elke groep afzonderlijk genomen haar vollen eisch gekregen had. Maar het blijkt dat de Heer Cremer door den onnoodigen omvang van zijn taak verhinderd is geworden, al zijne kracht te sparen voor elk deel afzonderlijk. Emma van Wall verkeert eerst in het denkbeeld dat hare beide ouders dood zijn, begint vervolgens, nadat men haar gemeld heeft dat haar vader nog leefde, te gelooven dat zij de dochter van zekeren landlooper en dronkaard is, maar leert eindelijk, op zijn sterfbed, haren vader kennen in den persoon van Redley, eigenlijk genaamd Herman Carel Marter. Deze Herman Carel Marter blijkt eindelijk, maar deze omstandigheid komt eerst bij zijn sterven aan den dag, een oude beminde te zijn van La Marnix de kostschoolhouderes, lang voor dat hij eene andere gehuwd had, als ontvanger op het raadselachtige dorp Mieriksma bestolen was en onder verdenking van gestolen te hebben, vrouw, kind en vaderland verlaten had. Een heele geschiedenis alzoo, maar waarvan wij beweren, dat zij òf haar vollen eisch had moeten hebben òf achterwege gebleven zijn. Zoo als deze historie nu behandeld is, kunnen wij in Redley-Marter, naar het weinige, dat wij van hem weten, maar weinig belang stellen; roert ons de door niets voorbereide, door geen lijden van haar kant voor ons gevoel wenschelijke ontdekking van Marnix' liefde maar matig, en laat hare hartstochtelijke uitboezeming aan het sterfhuis ons koud. Emma's vader leefde, terwijl zij meende dat hij ter ziele was, was een goed edel en ongelukkig mensch, terwijl zij vreesde dat hij een liederlijk sujet was - maar noch hare eerste onwetendheid, noch hare latere pijnlijke dwaling maakten het blonde kind ongelukkig, wikkelden haar in moeielijkheden of deden het ontmoeten van haar vader in eenig opzicht voor haar een uitkomst zijn. Zij had het goed in de wereld, behoefde met niets te kampen dan met

zekere jeugdige genegenheid bij vergissing verkeerd geplaatst, en verwisselde op een merkwaardig gemakkelijke manier deze eerste liefde met eene tweede, toen ze haar kost-schoolmeisjesgeloof voor ‘dat van haar vrijer’ verruilde. Toen ze dan eindelijk op zijn sterfbed haar vader voor 't eerst zag, riep ze wel hevig geschokt, ‘vader! mijn eigen, lieve, arme vader!’ zoodat het van Wall door de ziel ging, maar op dat oogenblik had Marter eigenlijk den geest reeds gegeven, en haar zelve - - ‘vervulden’, zoo verhaalt ons de auteur, ‘het terugzien van jufvrouw Rooze en nog andere zaken’ - met name de man Willem Haverkist - ‘letterlijk meer dan het vinden van een onbekenden stervenden vader. 't Was misschien niet precies onnatuurlijk - -.’ Waarlijk niet! maar dan ligt ook in deze bekentenis van den schrijver opgesloten, dat hij aan de situatie onthouden heeft wat haar toekwam. Moest deze geheimzinnige Australische kostganger van domine Haverkist daarom zoo diep lijden, voor zijn eenig kind een vreemdeling en een doode, straks nog erger dan een doode zijn, opdat wij het ten leste gansch niet ‘onnatuurlijk’ zouden vinden, dat die dochter veel meer met haar vrijer vervuld is dan met haar weergevonden, in zijn eer herstelden en stervenden vader?

De Anna Rooze is, behalve een roman, ook nog hetgeen onze oostelijke buren noemen eene *Tendenz-Schrift*. Het boek wil stormram zijn tegen sommige misbruiken in onze rechtspleging, met name tegen haar traag verloop en den langen duur der preventieve gevangenis. Uitmuntend. Zijn de klachten die men hierover hoort opgaan inderdaad gegrond, dan is er weinig tegen, dat door de hand der verdichting het onrecht aan het volksgeweten zou voelbaar gemaakt worden: veel, dat er vóór pleit. Op voorwaarde, dat de kunst onder dezen last niet bezwijke, is er groote kans, dat een roman er degelijker en voor denkende menschen boeiender door wordt. Dickens, Charles Reade, met zijn stoute verbeelding en zijn vlammenwoord, de Heer Cremer zelf voor kolonisten en fabriekskinderen, hebben het met uitstekend gevolg gedaan. Maar nu vooral mocht het *what is worth to be done at all, is worth to be done well* niet vergeten worden. De Heer Cremer is een te goed schrijver en heeft te veel gevoel voor effect, om niet te weten hoe hij had moeten handelen, om de publieke opinie aan te tasten en te winnen. Hij had een onschuldige, maar die onder zekeren schijn ligt, Carel Marter of Hanneke, liever nog een huisvader of moeder, ons

moeten voorstellen, lijdende in den kerker al het lijden van verveling, neerslachtigheid, telkens opgewekte, telkens uitgestelde hoop, van het eene vruchtelooze verhoor tot het andere de trage uren tellende, lijdende naar het lichaam, naar den geest, lijdende in zijne belangen, zijn welvaart, zijne kinderen, zijn goeden naam, welhaast in geloof en levensmoed, en eindelijk, als het voor 't herstel van veel kwaad te laat was, vrijgesproken. Was die schilderij dan waar en waardig, niettegenstaande de kunst al hare middelen van begoochelen, ontroeren, schokken had uitgeput, dan zou hare werking onberekenbaar kunnen geweest zijn. Maar de Heer Cremer had geen plaats en geen adem voor die taak. Nu duikt plotseling in het derde deel, zonder dat wij er op voorbereid zijn, het ernstige vraagstuk op. Het duikt op, niet in het wettelijke onrecht dat wij zien, niet in het lijden òf van Hanneke òf van Marter, waarvan wij getuigen zijn, maar in een droom en in een opgewonden pleitrede van een jong advocaat. Die jonge man verhaalt, dat voor vele jaren Marter tweehonderd dertig en nu Hanneke drie en tachtig dagen in preventieve gevangenis hebben doorgebracht eer zij vrijgesproken werden. Hij beweegt hemel en aarde, dat het hof van Gelderland in de zaak zijner cliënte terstond uitspraak doe, bewerkt dat ze onmiddellijk in vrijheid worde gesteld en deelt de hoopvolle tijding mede, dat hij een boek zal schrijven, dat tot titel voeren moet: ‘*De voorloopige Inhechtenisstelling of Praeventieve Gevangenis*.’ Ons gevoelen is, dat, nu deze zaak niet krachtiger bepleit werd, zij beter onbepleit ware gebleven tot nader; nu de kunst geen voordeel won bij dit pleidooi, dat zij er zich niet mede had moeten inlaten; nu de lezer niet in zijn ziel gegrepen kon worden, dat het beter ware geweest hem geen gevoel van onvoldaanheid te bereiden. Want als de mannen, aan wier wijsheid het vaderland het beramen onzer wetten en de toepassing van ons recht heeft toevertrouwd, het euvel als bestaande erkennen, zullen zij zeker van Oscar van Breeland niets nieuws leeren. Doen zij het niet, zij zullen waarlijk niet bekeerd worden, noch door droomen en gezichten, noch door maagdelijke pleitredenen, noch door ongeschreven boeken van jeugdige advocaten. Zij zullen dan misschien van oordeel zijn, dat het Hof te inschikkelijk was voor dien jongen man en hem bedierf. Met een glimlach, of met een ernstig hoofdschudden over de onnadenkendheid waarmede sommige volksschrijvers de ernstigste vraagstukken opzetten, zullen zij vragen: wat er in

's hemels naam, in het belang van recht en maatschappij, aan te vangen zij met onbekookte vragen als deze: ‘zou het niet beter zijn, dat tien boeven ontvluchtten en togen naar een verre kust, dan dat er één onschuldige kwam te zitten op gindsche bank der schande? Immers in de Nieuwe Wereld, daar staat de zondaar, welwillend ontvangen en door nood en voorbeeld tot werkzaamheid geprikkeld, te eerder weder op, terwijl de maatschappij wier rechten hij schond door zijn vlucht gewroken van hem is verlost, en hij zichzelven daardoor mede zijn welverdiende straf heeft bereid.’

Anna Rooze, om met onze voorname grieve tegen het boek dat haar naam draagt te eindigen, Anna Rooze is de hoofdpersoon der historie en de schrijver heeft in goeden ernst bedoeld haar tot zijn heldin te verheffen, - maar heeft zijn ideaal hemzelven helder voor den geest gestaan? Anna Rooze staat de Anna Rooze in den weg. Wat zou hare geschiedenis wezen? De worsteling, die een meisje, dat waarheid, in alles waarheid wil, met de maatschappij, met conventie, vooroordeel, met huichelachtige vormen heeft te bestaan? 't Schijnt dat zoo iets den schrijver voor den geest gezweefd heeft. Anna verliet op achttienjarigen ouderdom de kostschool van jufvr. Marnix in den reuk van oprechtheid, haat tegen logen en ridderlijke zucht om voor verdrukten in de bres te springen. Nu er is kans, dat een jonge man of jonge vrouw, die met deze gevoelens de wereld intreedt, er niet ongedeerd af zal komen en geen overwinning behaalt, zonder menigen stoot ontvangen te hebben. Anna trad als weeze de wereld in en begon haar leven bij een valschen, gierigen oom, die haar vaderlijk vermogen verduisterd had, maar haar wijs maakte, dat haar goede vader zelf het had doorgebracht - er was dus uitzicht, dat haar eigenaardig karakter haar leven reeds vroeg tot een moeielijken strijd zou maken. Nu ware het wenschelijk geweest, dat de Heer Cremer ook hier zijne krachten geconcentreerd had en dat wel, nadat hij zich eerst, onverbiddelijk streng, had afgevraagd, wat hij met Anna wilde? Had hij aan haar ééne, haar heroiek en sterk karakter waardige taak gegeven, had hij aan die eene taak al hare moeielijkheden, haar hartestrijd, haar levensgeheim, haar loutering, haar overwinning vastgeknoopt; ware dat ééne wat groots, wat aangrijpends geweest, diep doordacht, niet uit nauwkeurige waarneming van 's menschen uiterlijk doen en laten, maar uit karakterstudie en zielskennis geput: had zich op dat ééne al de kracht van kunst

en schildering vereenigd, Anna Rooze zou met recht haar naam aan een fraai gedrukt werk van drie deelen hebben geschonken. In plaats van dat ééne laat de auteur zijne heldin een geheele reeks bemoeiingen en kleine moeielijkheden doorloopen, waarvan er ons eigenlijk geen enkele aangrijpt. Haar waarheidsliefde en hulpvaardigheid verloopt in bemoeizucht. Dat zij met Hanneke's geheim eenigermate bekend werd, kon ze misschien niet helpen, al belette de flinkheid van haar karakter haar ook niet voor luistervink te spelen. Van 't een komt men in 't ander, vooral als men onervaren is en meent de wereld op de horens te moeten nemen, en zoo werd Anna onwillekeurig in Hanneke's leed betrokken. Maar dat zij in een spoorrijtuig zoo spoedige en zoo vertrouwelijke kennis maakt met Oscar van Breeland; dat *zij* Hanneke een advocaat gaat bezorgen, *zij* ooms huis ontvlucht en alleen, bijna zonder geld, naar Utrecht reist om over tante's toestand een professor te raadplegen; dat *zij* zich in alles mengt en er niets goeds tot stand kan komen zonder *haar* wonderbare wijsheid - *zij* alleen den vrede kan brengen in baron Geereke's huis en de oude edelman haar moet komen smeeken hem te helpen; dat *zij* alleen den in zijn ziel gewonden Redley vermag te troosten; dat een negentienjarig kind, pas de kostschool ontgroeid, zegt: ‘een lieven ouden tuinman zag ik dien dag voor 't laatst. Al mocht ik hem nog troosten en moed inspreken met het oog op een beter leven, het eeuwig verloren beangstigde hem zoo vreeselijk - doch tot mijne blijdschap, ten laatste niet meer. 's Anderen daags is de goede Adam kalm gestorven;’ dat zij, o gratiën! weet dat Melchior *koning des lichts beteekent* - dat en nog een aantal kleine zaken maken, dat deze heldin gaandeweg onze sympathie verliest en zich in onzen boezem een schat van wrevel opgadert. Wij ademen ruimer als dominé Haverkist eindelijk eens als onze wreker optreedt en bij gelegenheid, dat de jonge dame zich in een vaderlijke bestraffing van zijn kind mengt, gewaagt ‘van uwe zucht jongejufvrouw om u met alles te bemoeien,’ en daar zij den man met grijze haren van Redley's ziekbed verwijderen wil, haar toevoegt: ‘waar ik in de heilige bediening werkzaam ben, mijn goeje jongejufvrouw, daar wensch ik liefst van ontijdige raadgevingen verschoond te blijven!’ Wat zouden de heeren en dames van deze jongejufvrouw gezegd hebben, vragen wij, indien zij eens even onbevallig ware geweest als zij nu schoon was? Met hetgeen Anna lijdt is het al even eens gelegen. 't Zijn een

aantal bezwaren, een onaangenaam verblijf bij een gierigen oom, dreigende noodzakelijkheid om haar brood zelve te gaan winnen, onrust over Hanneke en verdrietelijke plicht om tot op zekere hoogte tegen haar te getuigen, een misverstand in hare betrekking tot Oscar, een ander in die tot Emma, twee opeenvolgende, onzinnige lasterpraatjes op Mulderspeet en zekere twijfelingen over geloofspunten als ieder jong mensch onzer dagen doorleven moet. Maar geen dezer bezwaren raakt zoo als Hanneke's geheim de diepten des levens; geen enkel betreft de worsteling van een goed mensch om wat groots; bij geen enkel voelen wij dat er ook een van onze levensbelangen op het spel staat. En een spotachtig duiveltje doet, te luider naarmate de geschiedenis van Anna Rooze zich breeder voor het oog ontrolt, de volgende woorden vernemen: ‘Merkt gij 't wel? de verborgen, hoogstweldadige bedoeling van den auteur is geweest te waarschuwen tegen een te lang verblijf op de kostschool. Achttien jaar en dan nog op een instituut! 't is geen wonder, dat het kind zoo zenuwachtig en onhandig is, dat zij zich nu eens belachelijk maakt en dan eens zeer achtenswaardige menschen ergert! Deze geheele geschiedenis zou ongeschreven gebleven zijn, zoo Anna Rooze te goeder ure naar een ouderlijk huis had kunnen terugkeeren, waar zij voor kleine broers en zusjes boterhammen had moeten maken, hen op tijd naar bed brengen en in mazelen en kinkhoest oppassen.’

Een en ander zal niet beletten, dat deze en gene figuur uit het boek, maar wel dat de Anna Rooze in gedachtenis blijft.

De Lidewyde verkeert in dien eigenaardigen toestand, dien men in ons vaderland met den naam van ‘veelbesproken’ aanduidt, zoodat de gretige hand onder een stapel nieuwe werken het eerst naar dit geteekende monsterboek grijpt en wellicht tot in deze drieledige recensie toe het eerst zal bladeren naar ‘'tgeen daarover gezegd wordt.’

Welnu, onder deze omstandigheden zou het zeker aanlokkelijk genoeg kunnen zijn het boek te verdedigen. Ware die ongelukkige voorrede niet geschreven, men zou aldus kunnen spreken:

‘Wat maakt gij u, goede menschen, vertoornd over 'tgeen voor uwen lof even zoo min als voor uwe verontwaardiging bestemd was! Behalve dat gij in uwe schranderheid de gewone fout

begaat en uw afkeer van dierlijkheid en zedeloosheid overbrengt op de in zich zelve schuldelooze voorstelling er van, alsof niet bedrijven en beschrijven twee verschillende zaken waren; behalve dat gij u wel moogt wachten voor zekere schijnheiligheid, die er ligt in een met ophef veroordeelen van 't laatste en een tamelijk lijdelijk en onverschillig niet-willen-zien van het eerste, strijdt gij nog tegen windmolens. Gij zegt. dat geene moeder dit boek aan hare dochter in handen zal kunnen geven. Volkomen juist geoordeeld. Maar waar staat er geschreven, dat jonge meisjes alle boeken behooren te lezen? hebben zij niet wat beters te doen, dan zelfs alle romans te verslinden op dezen éénen na? worden haar misschien alle diepten des maatschappelijken levens blootgelegd? geeft gij haar wellicht zekere geneeskundige politie-verslagen in handen? Sinds wanneer is bruikbaarheid voor jonge meisjes, een maatstaf van de waarde aller boeken zonder onderscheid? Maar uwe vergissing bestaat hierin, dat gij de Lidewyde met geweld houdt voor 'tgeen het boek niet wil zijn. 't Maakt geen aanspraak op den naam van roman. In de werkplaats van den schilder, een enkele keer op eene tentoonstelling, hangen ruwe schetsen en studiën. De meester geeft ze niet uit voor volledige kunstwerken. Daarvoor missen zij de harmonie en het evenwicht, dat een kunstwerk eischt. Er is overdrijving in. Sommige partijen zijn geheel verwaarloosd, andere uitvoerig en stout aangepakt, met een vloed van licht overgoten. Daarop heeft hij zich willen oefenen. Misschien vindt gij dezen stouten kop, die brutale lijnen eens in een of ander groot tafereel weder, maar dan in harmonie gebracht met het overige, het weldoordacht geheel. Dat groote kunstwerk geeft hij aan de schare; - deze studie is voor hem zelven en sommige kunstvrienden alleen. Zulk eene studie is de Lidewyde. De auteur heeft zijne krachten willen oefenen. Hij schreef niet voor het groot publiek, - hij werkte voor zich zelven en voor sommige kenners. Zich zelven en hun wilde hij toonen wat hij zou vermogen, indien hij te eeniger tijd in een kunstwerk een alles beheerschenden hartstocht zou willen beschrijven. Daarom koos hij als onderwerp voor zijne studie de brutaalste drift in den mensch, omdat zij hem de stoutste lijnen en schrilste effecten zou veroorloven. Wel wetende, dat de kleine schaar van ernstige mannen en vrouwen voor wie het werk bestemd is, verstandig genoeg zal zijn om in hunne beoordeeling van kunst en vorm, zich niet te ergeren aan de

stof, bijzaak hier en, indien al aanstootelijk, toch in elk geval door veel stuitender werkelijkheden in de schaduw gesteld, wijdt hij al zijne kracht aan dat eene onderwerp, verwaarloost met opzet het overige en trekt slechts hier en daar eene onmisbare lijn.'

Dan zou men aldus kunnen voortgaan:

'Hebt nu eens, toornige goede menschen, een oog van billijkheid voor de soberheid en forsche kracht, waarmede de meester zijne lijnen en schaduwen op het doek geworpen heeft. Te vergeefs zoudt gij om hare wederga te vinden vele Nederlandsche boeken van jaren her doorzoeken. Alle kunsten der intrige worden hier verwaarloosd. 't Is onredelijk om in dit boek verrassingen te wachten. Van den aanvang af wordt aangekondigd wat volgen moet. De kracht van het boek moet - zoo wil het de auteur - juist daarin bestaan, dat het geen enkel geheim zorgvuldig behoeft op te sparen. In een oogenschijnlijk gezond en bloeiend lichaam wordt gij op het bestaan van een klein, naar uw oordeel onschuldig blauw plekje opmerkzaam gemaakt. Gij zult daar echter een kanker uit zien groeien, die met doodelijke snelheid, maar zonder sprongen en geheel overeenkomstig zijn aard, onverbiddelijk en onstuitbaar het eene lid na het andere aantast; en van schrik en ontzetting aan uwe plaats geboeid, de oogen niet moeten kunnen afwenden, eer het sloopingswerk is volbracht. Ziehier een jongman van dertig. Hij is beschaafd, bezit kundigheden, bekleedt eene eervolle betrekking. De menschen voelen zich tot hem aangetrokken. Een lief meisje weet zijn hart te winnen en schenkt hem het hare. Voor edele aandoeningen schijnt hij niet onvatbaar. Zijn vader, zijne Emma, zijne aanstaande schoonouders zien met blijden moed de toekomst tegen. Niemand twijfelt er aan, hij zelf allerminst. Een man van dertig jaar, fatsoenlijk mensch, die eene eervolle betrekking bekleedt, uit vrije keuze verloofd is aan het bevallige, degelijke meisje dat hem bemint, van mettertijd stervende ooms en schoonouders nog iets te wachten heeft, is in elk opzicht, financieel, maatschappelijk, huiselijk, zedelijk geborgen. Zoo oordeelt de wereld, zoo spreekt gij.

Merkt nu den stouten greep van den kunstenaar op. Neen, zegt hij, zulk een man is nog niet, huiselijk, maatschappelijk, vooral niet zedelijk geborgen. 't Is er verre van daan. 't Hangt integendeel maar van zekere omstandigheden af, of zulk een man ook verloren zal gaan. De prijs, waarvoor zulk een held te

koop is, is niet eens zoo hoog. Voor alledaagsche aanlokselen zal hij niet bezwijken; maar welke redelijke waarborg ter wereld bestaat er, dat een mensch wien zijn godsdienst niet tot karakter, zijne zedelijkheid niet tot beginsel geworden is, op den duur of anders dan bij toeval staande zal blijven? De mensch gaat de richting van den minsten wederstand op. Laat eene verzoeking als eerst dien naam waard is, waarbij de strijd over hem zelven loopt, dien man aangrijpen en gij zult die goedigheid, dat fatsoen, dat zoogenaamde gevoel van eer, die zekere vormen door samenleving, navolging en menschenvrees ingeprent, zien vallen als knotwilgen voor den ijsgang.

Zulk eene verzoeking komt. In dagelijkschen, steeds vertrouwelijker omgang met eene schoone vrouw, beschaafd genoeg om aan hare dierlijke wulpschheid eene aantrekkelijkheid van de gevaarlijkste soort te leenen, voor 't overige gewetenloos, voor niets terugdeinzende, wreed en in alle toovenarijen der verleiding volleerd, wordt in André Kortenaar de zinnelijke lust wakker, groeit ze tot verteerenden hartstocht aan en verderft hem.

Zietdaar het onderwerp van het boek. Vestigt uwe aandacht eerst op het motief zelf. Er zijn inderdaad, goede vrienden, gelijk in hemel en aarde, zoo in den mensch, veel meer dingen, dan waarvan uwe wijsbegeerte ooit droomde. Er is in hem een ondergrond van dierlijken lust, wraakgierigheid, vernielzucht, bloeddorst, die in den regel door beschaving en de dagelijksche gewoonten van ons kunstmatig, aan alle kanten afgeperkt en nauwkeurig geadministreerd maatschappelijk leven bedekt wordt, bij wellicht de meesten nooit bovenkomt en bij stellig zeer weinigen met het kostbare erts van godsvrucht en heiligende tucht is dooraderd. 't Is een redelooze, stomme, blinde drift. 't Is een wild dier in een der kelderhokken van een paleis, onder de feestzaal zelve opgesloten, altijd wakker, rusteloos, verraderlijk. De feestgangers weten niet dat het bestaat - maar wee hun indien zijn kerkerdeur eens door één oogenblik van onachtzaamheid of goed vertrouwen wordt opengelaten! Dat de schrijver van Lidewyde de dommekracht van dien hartstocht als beweegkracht van zijn verhaal in dienst genomen heeft, verdient iets meer dan uwe aandacht.

En nu de uitwerking van dit motief. Herinnert u André Kortenaar, op den avond van het feest der spoorweginwijding, den held van den dag, gelukkig in de liefde van Emma, in de toe-

genegenheid zijner aanstaande schoonouders, in den trots van zijn vader, en in het gevoel zijner eigene voldoening. Wat ontbreekt hem op dit toppunt van voorspoed? Let eens op dit kleine vlekje. Toen vader Kortenaar dien avond op zijne eigene kamer gekomen was, hinderde hem de gedachte, dat André, die voor eenige dagen op reis moest, “in het geheel geene bezorgdheid aan den dag had gelegd over hetgeen hij zelf ontberen zou, indien hij Emma voor een poos verlaten moest.” “Het vooruitzigt eener mogelijke scheiding griefde hem meer om Emma's dan om zijnentwil.” Met één woord, de jonge ingenieur met zijn onbesmetten naam, roem, braafheid, liefde voor Emma, is zelfzuchtig. Hij gelooft dat hij Emma toebehoort; in waarheid bezit zij slechts van hem zijne verbeelding, de verliefde gevoeligheid van zijn mannenhart, zijne beleefdheid en 'tgeen niet al te groote verzoekingen van zijne beloften zullen willen overlaten. Hij zelf is nog *à prendre*. Welke goede of booze geest zal het opengelaten poortje der zelfzucht binnensluipen?

De verleiding komt. Zij begint met hem, dien ze tot haar prooi heeft verkoren, zorgeloos en overmoedig te maken. Is die vadsige, onbevallige vrouw de zoo geduchte Lidewyde? Nu, indien de beminde van Emma in zijn karakter en hare liefde niet reeds veilig genoeg ware, zou in elk geval de bekoring wat gevaarlijker moeten zijn!

Dan komt de oude duivelin der nieuwsgierigheid in het eerbaar gewaad der belangstelling en van het medelijden. Wie is toch die Dr. Ruardi? Is, is Lidewyde niet juist eene vrouw om een ander man...? Lijdt zij? is die schoone vrouw ongelukkig? - Spoedig wordt deze laatste vraag bevestigend beantwoord door die geheimzinnige Sara, en hoe ongerijmder André hare onhandige toespelingen acht hoe meer er van blijft hangen.

Het kleine plekje breidt zich uit. Voor uw oog zijn alle betrekkingen nog gezond, alle daden rein. Als André aan Anna denkt, plaatst hij haar zonder eenige bedenking boven Lidewyde, maar dat hij vergelijkingen maakt is verdacht. Schrijft hij haar, zijne brieven vloeien van liefde over. En toch is er voor zijn gevoel iets, een onbeschrijfelijk iets, tusschen Lidewyde en hem.

Het ledige leven in een weelderig huis, de onheilige invloed die onzichtbaar van de schoone wellustige vrouw uitgaat, de onbeschaamde paradoxen van den gemeenen Ruardi bedwelmen den armen jongen; zekere lauwe lucht, hij weet niet uit welken

hoek dier prachtige huizen, uit den kring dier bevallig pratende, zedelooze menschen waaiende, ontzenuwt hem. Aandoeningen, wenschen, waarvoor geen naam is en wier naam hij in geen geval zou noemen, doorkruisen op vreemde wijze zijne gedachten aan Emma. Zonderling, dat die twee, Lidewyde en Emma steeds naast elkander voor zijn geest staan. Emma heeft, natuurlijk! - de meerderheid en den voorrang, maar er is toch iets in Lidewyde, dat zijn meisje mist.

Inmiddels komt Emma bij freule Steinmetz logeeren, en schijnt met hare komst André's goede engel de overwinning in de hand te houden. Gij ziet, dat de auteur in elk geval den strijd en zijne taak niet te licht maakt. Na een kleinen twist tusschen de gelieven gevoerd en bijgelegd, heeft André haar zoo oprecht en vurig zijne onveranderlijke liefde verzekerd, dat zij niet meer twijfelt en hij aan haar inniger dan ooit verbonden schijnt. Toch wast al het water van de zee dien zekeren lichtvaardigen, vreemden, wereldschen toon waaraan André, volgens Emma, zich in de laatste veertien dagen schuldig gemaakt heeft, evenmin af als hare onrust. In zijn gevoel is ook dat *iets* gebleven, en al is het voor een oogenblik op zij gedrongen, straks zal zijn zelfzucht er met zekere koesterende voorliefde naar terugkeeren.

Thans spelen de verleidster en hare handlangster haar spel: gene door een stout, schaamteloos, voor André's zwak karakter welberekend prikkelen van zijn zondigen hartstocht, zoo als de auteur met groote kunst ons meer laat gissen dan bijwonen; deze door zijne ijdelheid te verstrikken. Zij dankt hem voor eene hulp, die hij aan hare meestres wezenlijk nog niet verleend heeft en zonder in zijne ziel aan Emma ontrouw te worden niet verleenen kan; maakt hem, daar hij te zwak en te ijdel is om lof en dank dier hulp te weigeren, reeds schuldig in eigen oogen, stelt die schuld tusschen Emma en hem, zinspeelt listig op Lidewyde's gevoelens jegens hem en brengt den dwazen jongen zoo ver, dat hij, Emma's medeweten voorgevende, zich zelven zoo goed als openlijk voor Lidewyde's minnaar erkent. Van het oogenblik af, dat hij gelogen heeft, hebben zijne booze begeerten een bondgenoot. Nu doet het ongenoemde zijn bloed koken. Nu krijgt het een naam - nu stijgen er bedwelmende begeerten naar zijn hoofd. De dronkenschap begint.

Het groote diner op Soekabrenti schijnt weer al het voordeel aan Emma te laten, wijl in waarheid de booze vijandin van haar

geluk schrikbarend veld wint. André wandelt met Emma, na het diner, door den verlichten tuin en schijnt de gelukkigste en trouwste aller minnaars. Hij meende het te zijn. Emma zelve behoefde niets meer te verlangen. Maar waarom was André zoo teeder, zoo goed? Merkt de oude zonde op. Emma's lof was zoo dikwijls en luide verkondigd; die haar bezat, werd zoo gelukkig geprezen, dat het André's zelfzucht streelde haar als de zijne te vertoonen. Meende hij dan niet 'tgeen hij zeide? Huichelde hij woorden van vurige liefde? De auteur is niet zoo onhandig dat hij het zoo zou voorstellen. Hij weet te goed wat schreeuwende tegenstrijdigheden in een menschenhart naast elkander kunnen bestaan voor een poos. André was met Emma in de wolken. Lidewyde sarde zelfs zijn geest van tegenspraak - de duivelin! door een vroegeren twijfel aan zijne teederheid jegens zijne bruid genadig te herroepen; maar toen André een omslagdoek, dien hij tegen de avondlucht voor haar gehaald had, over hare schouders wierp, door een - hij wist niet wat? de driestheid had daarbij haar hals zoo goed als te kussen en zij hem dankte op een vreemden, halfluiden toon, waarin de courtisane eene wereld van ongenoemde beloften legde, toen was Emma's rijk verloren.

Besteedt een goed deel van uwe kostelijke opmerkzaamheid, goede vrienden! aan de kunst waarmee dit laatste vooral is geschetst.

Eer de beslissing komt, zal de spanning nog stijgen. Nog eenmaal trilt de evenaar en schijnt naar Emma's zijde over te zullen hellen. Nog ééne kans wordt haar gegund. Ware zij gelukt - - maar zij mislukte door een samenwerking van uiterlijke omstandigheden met onze eigene gebreken, die reeds zoo dikwerf een laatste kans tot redding bedierf. Ware Emma, toen zij haren minnaar zijn veranderde gezindheid, de vervreemding van zijn hart verweet, meer diplomatisch, minder heftig geweest, wie weet of zij hem niet herwonnen en behouden had. André had immers bij zich zelven reeds besloten - en hoe zwaar wegen zulke besluiten! - geen gemeenzaam woord met Lidewyde weer te wisselen en haar niet meer te kussen. 't Geen bij hem de plaats van het geweten innam, schijnt waarlijk te ontwaken. Maar Emma is heftig in haar wantrouwen tegen Lidewyde, tegen Ruardi, tegen André zelven en gaat in hare drift te ver. Daardoor brengt zij zich zelve in de noodzakelijkheid om vergiffenis te vragen en den eersten stap tot verzoening

te doen; zij geeft den schuldige gelegenheid - o sluipwegen van 't arglistig menschenhart! - om zich voor de beleedigde onschuld te houden en wordt oorzaak, wanneer straks eene hartelijke verzoening volgt, dat hij zijne goede voornemens haar als eene edelmoedigheid van zijn kant aanrekent. Verraderlijker vriend dan de ijdelheid heeft de mensch in zijn strijd wel niet. De val kon nu niet meer uitblijven. Dienzelfden namiddag komt de half gezochte, half ongezochte gelegenheid, die nooit uitblijft, en Emma's liefde ligt in het slijk vertrapt. Nog altijd moet de hartstocht stijgen; - altijd scheller het hoongelach der zonde klinken. Van bedwelming en dronkenschap gaat, eenige uren voor de eindcatastrophe, de wilde drift in aangrijpend geteekende waanzinnigheid over. Dan nog op het laatst, toont u de auteur dien onheilspellenden draad der zelfzucht, waaraan hij van den beginne af heeft voortgesponnen: “in het aangezicht van den dood schreide André Kortenaar, maar hij schreide niet, omdat hij slecht was, maar omdat hij pas dertig jaren telde.”

Zouden ook, goede verontwaardigde menschen! de studie, het nadenken en de kunst aan deze zielsontleding besteed, aanspraak kunnen maken op billijker waardeering dan uw haastige toorn toelaat?’

De omstandigheid, dat de Heer Huet niet toelaat de Lidewyde in: *André Kortenaar, eene studie*, te herdoopen, doet van den lof, in het bovenstaande uitgedrukt, zeer weinig vervallen, maar gebiedt tegenover het boek eene geheel andere houding, dan die van eene verdediging op den grond van exceptiën. De schrijver wil zijn boek voor vol hebben aangezien. Zoo het ergernis mocht wekken, brengt hij in herinnering, dat het nogtans voor niets minder bestemd is dan voor nut stichten. Met eene opzettelijke vermelding van de roeping der kunst tot geleibrief zendt hij het de wereld in. Men mag alzoo aannemen, dat hij het niet in dank zou afnemen, indien, op grond van ontoerekenbare jeugd of onervarenheid, uit onwelkome toegefelijkheid, voor dit kind de strengste eischen een weinig gevierd werden.

Wat de auteur verwachtte is geschied. Het staat vast, dat het vaderlandsch publiek aan de Lidewyde ergernis, bijna algemeen ergernis genomen heeft. Waarom deze ergernis niet vermeden? Er zijn gevallen waarin het geven van aanstoot plicht, het dragen van smaad eervol is. Op de waarde van veler ergernis

zou zeker wel het een of ander af te dingen zijn. Zoo is het in elk geval ten hoogste onbillijk, wanneer velen zich gewend hebben om, bij het noemen van de Lidewyde, met ondankbare miskenning van de vele schoonheden in de voorafgaande afdeelingen, te denken aan de slaapkamer-tooneelen aan het einde. Waarlijk, de Heer Huet heeft aan het vaderlandsch publiek wel niet verdiend, verdacht te worden, dat hij in het teekenen van wellustige tafereelen behagen zou scheppen. Men moest hem toch wel genoeg kennen, om te weten dat hij om betere redenen in de eerste plaats, maar dan ook omdat hij de eischen der kunst te hoog stelt, niet zou willen bedelen om den goedkoopen en dubbelzinnigen lof van nieuwsgierige jongeheeren en afgeleefde wellustelingen. 't Is ook nauwelijks te denken, dat het verhaal van een overspel zoo verachtelijk en wreed, en in zijne gevolgen zoo ontzettend, dit achtenswaardig publiek wel bijzonder zal bevallen zijn. Er is verschil van gevoelen over de vraag, of de Lidewyde zekere hartstochten kan opwekken. Maar het komt ons voor, dat, naarmate het boek nauwgezetter gelezen en beter begrepen wordt, er steeds meer reden zal bestaan om den auteur geluk te wenschen dat hij dit doel heeft gemist. Er ligt op den bodem van zijn boek een schrikkelijke ernst. Juist daarom echter mag met te meer aandrang gevraagd worden: waarom de ergernis niet vermeden? waarom, en dit verwijt is ernstiger, geene poging daartoe gedaan? Alle vrijheid aan de kunst om in het rijke menschenleven te tasten. De hartstocht die de Lidewyde drijft, bestaat; hij wordt door romans vol engelenliefde niet weggecijferd, door wegcijferen niet getemd; hij bezit eene geheimzinnige, gevaarlijke macht. Laat de kunstenaar er zijn voordeel mee doen. Het zal aan hem liggen, niet aan zijne stof, zoo hij het niet doet tot ons ‘nut.’ Maar laat hij die stof meester zijn. Waarom zal hij het wilde dier tot schrik der toeschouwers op het tooneel brengen, als het voor zijn doel genoeg is, dat zij zijn gebrul hooren?

> Ne pueros coram populo Medea trucidet;
> Aut humana palam coquat exta nefarius Atreus

leerde Horatius: zou de voortgang der beschaving onder ons hieruit moeten blijken, dat ons gevoel voor betamelijkheid en schoonheid meer verdragen kan? Als de ergernis van het vaderlandsch publiek, tot zijne eer, gewekt is, omdat niet alleen de deuren van Lidewyde's slaapvertrek wijd opgeslagen zijn, maar

in een afschuwelijk gemeen briefje André met een zoo stuitende straf wordt bedreigd, omdat niet alleen het vrouwmensch Lidewyde zich voor ons in al hare dierlijkheid vertoont, maar ook Ruardi's doen en laten, zijn weelderig serail en zijne liederlijke praatjes; omdat ook Jacob de knecht in overspel blijkt te leven met Bella het buffetmeisje; omdat, behalve de stuitende redeneringen van den dokter, de auteur ons deelgenoot maakt van Jacobs vermoedens omtrent de oorzaak der verwijdering tusschen den Heer en Mevrouw Dijk, van de stichtelijke oordeelvellingen van sommige jongeheeren omtrent de onmisbaarheid der jongejufvrouwen, van zekere middernachtelijke verlangens van André; als het Nederlandsch publiek zich ergert omdat het in een boek van zoo kleinen omvang zoo onophoudelijk stuit op dingen die het pijn doet te hooren en waarover men in fatsoenlijk gezelschap zwijgt, dan konden kunst, kieschheid en goede smaak wel eens hartelijker met dat oordeel instemmen, dan den Heer Huet lief mag zijn.

Waarom, nogmaals, geene poging gedaan om die ergernis te voorkomen? waarom geen tegenwicht gegeven? waarom niet gezorgd dat den lezer uit de lezing van een gewaagd boek iets anders dan een pijnlijk gevoel van verlegenheid, afkeer, beleedigde schaamte bijbleef? Zou ooit een toonkunstenaar zijn toonwerk sluiten, zoodat een wanklank in ooren en harten na bleef gillen? De bekende tooneelen in Klaasje Zevenster waren zeer naakt - maar in dat bezoedelde huis van Madame Mont-Athos was Klaasje ten minste rein en op hare onschuld rustte het oog met onverdeelde aandacht; met haar was het hart van den lezer. In de Lidewyde wekt de vrouw van dien naam walging, dr. Ruardi walging, Jacob de knecht walging, de gebasaneerde kolonel walging, André Kortenaar op het einde en in zijn einde geen medelijden, geen belangstelling, nauwelijks aandacht.

In Klaasje Zevenster dacht ons steeds dit de beste verdediging van de al te naakte tafereelen, dat de auteur, wilde hij begrijpelijk maken dat het levenslustige meisje stierf van hartzeer, wel eenigszins duidelijk moest laten zien, wat haar kuisch gemoed had uitgestaan. Maar bestond er in de Lidewyde zulk eene noodzakelijkheid? Was het, na de aanduiding dat de zonde gepleegd, Emma verraden en de breuk tusschen haar en den onwaardige onherstelbaar was, voor het begrijpen van eenige ontknooping noodig, hare naaste, tot op zekere hoogte on-

verschillige aanleiding voor oogen te stellen? Men zal vruchteloos naar de reden zoeken.

Dit voert tot eene andere vraag. Heeft de ontknooping, die thans de Lidewyde sluit, wel van den aanvang af in het plan van den schrijver gelegen? Die ontknooping, zoo als zij nu is, lost de disharmonie van verhaal en schildering niet op, maar sluit haar eenvoudig af. Zij bevredigt niet, zij maakt de maat der ontevredenheid vol. Den ganschen roman door is het goede tegenover het kwade machteloos, of komt niet eens aan het woord. De heilige verontwaardiging van Freule Steinmetz is even verkwikkelijk als hare vroomheid aantrekkelijk - maar zij is eene bijpersone, en wat vermag zij tegenover zooveel onbeschaamdheid? Emma is een lief meisje, beminnelijk om de zachtheid zoowel als om de kracht van haar karakter, maar behalve dat ook zij het onderspit delft, is er iets, liever ontbreekt er in haar iets, waaraan de vrouw vooral hare hoogste beminnelijkheid ontleent: godsvrucht. Hare liefde moge sterk, heftig zijn, uit geen woord blijkt het, dat zij heilig is. Andere verwonnelingen winnen in hun val ons weemoedig medelijden; als Emma heengegaan is om het universeel geneesmiddel, een buitenlandsch reisje, te beproeven, dan gelooven wij vast van haar, dat ze haar verdriet toch wel te boven komen zal. En wat vermogen deze, wat de anderen tegen een Lidewyde, een Sara, een Ruardi? Als het gemoed, van goddelooze drogredenen moede, snakt naar een woord van gezond verstand en ernst, dan, opdat het evenwicht toch niet hersteld worde, laat de auteur Stephensons woorden achterwege, den flauwen André bij den dokter met den mond vol tanden zitten, en Lefebvre's onbillijke sarcasmen onbeantwoord. Wat hem zelven betreft, zijn door en door sceptische stijl of wat op hetzelfde neerkomt, door en door sceptische wijze van denken speelt hem zulke parten, doet hem nu eens met valschelijk dusgenaamde kunstenaars onpartijdigheid, dan eens met speelsche lichtvaardigheid het voor en tegen der ernstigste zaken op zulk eene wijze tegen elkander opwegen, dat hij het gemoed wel verontrust, verbaast, verbijstert en verlegen maakt, maar daarna niet tot kalmte laat komen. Die het willen, en wij voor ons willen het zeer zeker, kunnen blijven gelooven dat des auteurs hart spreekt in de waardige woorden van Freule Steinmetz tegen Lidewyde, dat hij Ruardi ‘tegelijk een wellusteling en een lafaard, een verrader en een bluffer, een wijsgeer en een zielverkooper’ noemt, dat hij sommige drogredenen te handtastelijk

ongerijmd acht dan dat hij zich de moeite zou geven om ze te wederleggen, maar er zou maar eenige handigheid en weinig kwaden wil toe noodig zijn, om uit de Lidewyde een bundeltje samen te stellen, dat voor catechismus des Satans doorgaan kon. Aan al deze schokkende onevenredigheden zet de ontknooping de kroon op. In de zweepslagen waaronder de overspeelster wegkrimpt, ligt zekere voldoening. 't Is wel een misgreep, eene vrouw tot hoofdpersoon te maken, die niets meer dan een vrouwelijk dier is en geen de minste belangstelling wekt, omdat zij niets menschelijks heeft - maar een dier is niet beter dan de zweep waard. Doch geeft de gedwongen zelfmoord van André in eenig opzicht dergelijke voldoening? Wellicht zou de schrijver beweren, dat hij de zaken te ver had laten komen om met een minder afdoend einde te kunnen volstaan. Maar, al was zulk een zelfmoord geen al te ruwe en in een roman al te gemakkelijke manier van afdoen, waarom de zaken zoo ver te laten komen? Want één van tweeën, òf, naar den maatstaf en de gerechtigheid der roman-wereld geoordeeld, de karakterloosheid van André is zoo hopeloos en ongeneeslijk dat er niets overschoot dan hem op te ruimen, maar dan waarom onze aandacht gevraagd naast eene zoo onwaardige vrouw voor zulk een onwaardigen en in zijne onwaarde zoo onbeduidenden man? òf er was in André iets dat onze belangstelling, onze hoop, ons medelijden verdiende, maar dan waarom zóó met hem gehandeld? Klaasje Zevenster, onschuldig stervende, in den bloei harer jaren door de onreinheid der wereld vergiftigd, wekte dien eigenaardigen tragischen weemoed, die aan vrede verwant is en op berusting uitloopt; - André Kortenaar, na zulk een nacht, als een hond doodgeschoten, enkel bitterheid.

Het schijnt intusschen dat ook eene andere uitkomst den schrijver heeft voorgezweefd. De titel van zijn laatste hoofdstuk luidt: *Vereischt Besluit?* en schijnt een twijfel in te houden, of de ontknooping haar eisch wel heeft gehad. Maar wat van meer belang is, in den loop der vertelling worden aan Emma Visscher eenige uitdrukkingen in den mond gelegd, die als gezonde zwellende bloesemknoppen een rijke vrucht hadden gegeven, waren ze niet ontijdig met den tak die ze droeg afgesneden, en tot verdroogen gedoemd geworden.

‘Onze liefde, verstaat gij André?’ - zoo schrijft Emma - ‘is te heilig om door zulke vertooningen bezoedeld te worden. Ik *ben* niet bang voor u of voor mij; ik maak mij *niet* onge-

rust over uwe afwezigheid. Eenmaal heb ik gezworen u levenslang te zullen liefhebben; en de overtuiging dat gij mij toebehoort, even als ik u, is zoo diep in mijne ziel geworteld, dat men mij om het leven zou moeten brengen om mij haar te ontnemen. Flodder dus vrij, lieve man! Ik weet wel, waar het bloempje bloeit, waarop mijn vlinder te allen tijde weder zal komen nederstrijken. *Gij zijt van mij*, bedenk dat wel, en beproef maar niet (het zou u toch niet baten) daar iets aan te veranderen. In gedachten neem ik uw blond hoofd tusschen mijne beide handen en kus u zachtjes op de oogen. Zoo is het goed...'

Een van Emma's eigene denkbeelden, axioma's was 'dat de verloofde van hare keus, hetzij als bruidegom of als echtgenoot, het mogt gaan hoe het wilde, haar nimmer geheel en al ontrouw worden kon.' Als de voorstelling, dat André haar zou kunnen verwaarloozen hare fierheid kwetste, dan 'bedacht zij, dat niemand hem zoo volkomen kon liefhebben als zij en hij telkens zou moeten eindigen met dit te erkennen...'

Toen reeds haar hart door de schrikbeelden van haar welgegronden argwaan beangst werd, klemde zij zich vast aan dit denkbeeld: 'André behoorde haar toe en niemand zou hem haar ontrukken: dit stond vast... Onmogelijk was het dat André voor haar verloren ging: meer behoefde zij niet te weten en dit eene was genoeg voor hare rust.'

Er ligt in dit grootmoedig, dit heldhaftig vertrouwen iets ontroerends en verheffends, dat ons Emma zeer lief doet krijgen. Het geheele plan voor een boeiend en goed verhaal ligt er in, een verheven en vruchtbaar beginsel, dat noodzakelijk met alledaagschheid en zonde in gruwb'ren strijd moet komen, maar eene belofte van leven en overwinning bezit en zelfs bij nederlaag niet noodzakelijk onbevredigd behoeft te laten. Waren eens de wilde loten afgesneden en aan deze knoppen licht, lucht en tijd gegeven, om zich tot bloesem te ontwikkelen, tot vrucht te zetten! Er was een oogenblik, waarop het verhaal dan een andere richting had moeten nemen: 't was de achtermiddag, toen André viel. De auteur laat hem nu in zijne zonde voortgaan, zonder wroeging en zonder schaamte, hem eenige dagen lang Lidewyde's boel zijn, terwijl hij ondertusschen met Emma lacht en keuvelt, in het park wandelt, haar 'als de teederste en edelmoedigste van alle bruiden' roemt en er niet aan denkt de aangename betrekking met haar af te breken! Hij maakt André volslagen verachtelijk en ontneemt hem met één ruk alle mede-

lijden, alle belangstelling die wij hem nog toedroegen: zeker eene voor een auteur niet wenschelijke uitkomst, die bovendien in dit geval geenszins noodzakelijk was. Stel eens, dat toen hij ons voldoende ingelicht had omtrent de gevaarlijke hoogte van André's zinnelijken hartstocht en de bedenkelijke zwakheid van zijn karakter, stel eens dat hij toen in het uitvoerig beschrijven van Lidewyde's slaapvertrek geen wedstrijd had aangegaan met zekere Fransche kunstbroeders. Dat hij in plaats daarvan uit een enkelen kiesch en kunstig aangebrachten wenk, - wie herinnert zich niet het roodzijden halsdoekje dat Hetty uit de Adam Bede in het koepeltje had laten liggen? - maar het meest uit André's wanhoop en wroeging ons had doen raden, hoe ver het gekomen was. Dat hij de brutale overmacht van André's onreine liefde en zijne verblinding slechts zoo lang had laten duren, als de lust niet was geboet. Dat hij op dien eigen oogenblik den ongelukkigen man onder den weerstuit der ijskoude ontnuchtering tot zich zelven had laten komen en in hem den beteren mensch doen ontwaken. Dat hij, voorts afgedaan hebbende met alle slaapkamer-tooneelen, André door de furiën van zijn geweten uit Emma's tegenwoordigheid had verjaagd en zijn verleidster aan Dijk en Ruardi ter straffe overgegeven. Dat hij van 't oogenblik af aan, waarop André, door berouw en boete op weg om mensch te worden, ons medelijden en onze beste wenschen begon te wekken, Emma's taak had laten aanvangen. Dat hij middel had gevonden om, met behoud van hare vrouwelijke waardigheid, haar te laten toonen, hoe heilig zij dat meende: ‘gij zijt van mij en niemand kan u mij ontrukken.’ Dat hij... maar waartoe het veld der gissingen dieper ingetreden? De Lidewyde is de Lidewyde en het is een melancholiek grafschrift, dat spreekt van teleurgestelde verwachtingen in verband met schoonen aanleg en uitstekende vermogens.

De stelling, dat de stand der fraaie letteren onder eenig volk de hoogte van zijn geestelijke ontwikkeling teekent, klinkt zeer aannemelijk. De voorstelling van eene natie, die uit den overvloed van haar sappen de bonte kinderen van verbeelding en poëzy voedt, of, ander beeld, die in lied, verhaal en fabel haar nooden, wenschen en angsten klaagt, is, behalve dat zij tot de verbeelding spreekt, bij uitstek bevattelijk. Voor weinig hoofd-

brekens schijnt zij den sleutel tot zeer diepe geheimen aan den eersten den besten te geven, en wij weten, hoe veel kans van welslagen, stellingen die moeite uitwinnen, van oudsher hebben gehad.

Doch behalve dat de geschiedkundigen het nog niet eens moeten wezen over de voorwaarden, waaronder de fraaie letteren bloeien, komen de mannen der statistiek, de stellers van leesbare en andere verslagen, de schrijvers van niet-fraaie wetenschappelijke werken, de medewerkers in tijdschriften voor onaantrekkelijke speciale vakken, eindelijk bij onafzienbare scharen de mannen die nooit schrijven, veel doen en toch ook hun geestesleven hebben, en die allen heffen eendrachtiglijk hunne stem op tegen de pretensiën der dichters en romanciers. Zij hebben aan die heeren geen last gegeven om voor hen òf te denken òf te spreken. Zij ook, zeggen zij, zijn de natie en leggen hun wicht in de schaal des geestes. Als daar nu nog bij komt dat sommige auteurs slechts in zeer geringe mate kinderen van hunnen tijd kunnen genoemd worden en dat niemand het zoo zeer is, of hij is ook nog iets onberekenbaars, zich zelf, indien hij namelijk iets is; dat eindelijk vele anderen bedroefd weinig van het leven huns volks blijken te weten, dan krimpt de bruikbaarheid der hooggeprezen bewering schrikbarend in.

Zal zij op de Van Huis, de Anna Rooze, de Lidewyde eenige toepassing hebben, gelijk ze onbetwistbaar eenige waarheid bevat, dan kan dit wel moeielijk geschieden zonder protest. Nederlandsche bedaardheid, koelbloedigheid, hartstochteloosheid, zijn zoo zeer tot een spreekwoord geworden, dat men haar bestaan niet eens meer een onderzoek waardig schijnt te keuren. Laat het zijn. Maar als de Heer Gerard Keller, na in Noord en Zuid tot Hammerfest en Ceuta vele menschen en hunne zeden gezien te hebben, ons in een kring van medeburgers voert, zoo onbeschaamd zelfzuchtig, zoo koud, zoo onvatbaar voor edeler aandoeningen en in hunne goede daden nog zoo wanhopig flauw als het gezelschap uit ‘Van Huis’; als hij hun alle bezieling onthoudt, hen laat leven en lijden zonder godsdienst of zich geenen anderen godsdienst schijnt voor te stellen dan die het kleed is van menschenhaat en gekrenkte zelfzucht - als hij in één woord hier te lande, in dezen tijd, over zijn eigen volk een boek kan schrijven, aan den geestelijken strijd onzer dagen zoo te eenemale vreemd - dan protesteeren wij tegen dat werk en tegen hem.

De heer Busken Huet wil nuttig zijn, voor het volk natuurlijk dat een vertaling der Lidewyde onder de oogen mag

krijgen, maar voorshands voor ons. Op welke andere wijze hij dit nu moge willen, hij wil het ook als de vriend die feilen toont. ‘Indien men André Kortenaar’ - toen er geen laagheid, geen trouweloosheid, geen karakterloosheid meer van hem te ontmaskeren viel - ‘streng beoordeelen wilde, had men het regt hem een treurig voorbeeld van de verbastering van onzen landaard te noemen.’ Indien men toegefelijk in zijn oordeel wilde zijn, zou dan deze man zonder eer, godsdienst en geweten nog boven het gemiddelde peil van onzen landaard blijken te staan? Wij weten dan nu, waaraan ons te houden. Bij het licht van dit oordeel mogen wij de redevoeringen van den doctor Ruardi en den advocaat Lefebvre nog wel eens nalezen: wij hadden gemeend dat het vermakelijke onzin was, een valstrik voor opstuivende lieden of hunne prikkelbaarheid zich ook zou laten verschalken, en noch voor instemming noch voor weerlegging terneergesteld, maar - wie weet nu wat schatten ‘nuts’ ze tot onze leering verbergen! ‘Het Hollandsche ras van beiderlei geslacht munt vooral niet onder de andere rassen uit.’ ‘Zelfs in de nabootsing munten wij niet uit en tot in de assimilatie toe zijn wij *trainards*.’ ‘Onze vrouwenwereld is eene wereld van bakers en kindermeisjes, gelijk onze mannenwereld er eene van catechiseermeesters is.’ ‘Wij zijn te geener tijd eene natie geweest;’ ‘eens hadden wij eene plaats in den europeeschen kabinetsraad, maar niets edelers dan onze schaggeraarsnatuur gaf er ons den toegang.’ Wie weet of deze orakeltaal en meer van dat slag over onze geschiedenis, onze kunst, onze toekomst niet in allen ernst als godentaal gemeend en tot onze bekeering en verootmoediging geopenbaard is? Lefebvre's redevoering, onder het dessert na een weelderigen maaltijd gesproken, hadden wij naar plaats en tijd beoordeeld: laat ons boete doen, mijne medeburgers! met den hoed in de hand en gebogen hoofd in de deur der feestzaal gaan staan en vernemen, dat, als wij van onze liberale partij de dupen en de dweepers aftrekken, er twee partijen in ons vaderland overblijven, de partij der bezitters en die der nooddruftigen en eerzuchtigen, die der verzadigde en die der hongerige magen. Gij schrikt, goede lieden! maar wat kan men beters dan eene politiek van het laaghartigste en trouwelooste egoïsme verwachten van lieden zoo verbasterd, dat men de Andrés Kortenaar streng moet beoordeelen, om in hen uwe typen te zien?

Nu ons vaderland door de Lidewyde zoo herhaaldelijk ter

spraak is gebracht, is het zeker niet onbescheiden te vragen, of dat boek zelf een echt kind van onzen volksaard mag heeten en recht heeft onzen volksgeest het spoor te wijzen? 't Is zeker dat de taal waarin deze menschen spreken Nederlandsch is, al heeft men bij uitdrukkingen als: ‘men is uw slaaf, Mijnheer, of men is het niet’, ‘men is eene natie of men is het niet’, moeite om aan geen vertaling te denken. Maar even zeker is het dat, de inwijding van de spoorwegbrug uitgenomen, geen enkel tooneel, geen enkele toestand of samenspraak in de Lidewyde voorkomt, die wij in een andere taal overgezet, aan zekere onmiskenbare eigenaardigheden als Hollandsch zouden herkennen. Dwaas zou het zijn te beweren, dat men zulk een hartstocht, als André ten val bracht, dat men overspel eerst over de grenzen zou kunnen vinden; maar even zeker is het, dat er geen Nederlander zal zijn dien niet de wijze waarop over huwelijk, liefde en galanterie herhaaldelijk en doorgaande gesproken wordt, als on-Hollandsch gehinderd heeft. Daartoe staat bij ons de heiligheid des huwelijks te hoog. Lidewyde is dan ook de dochter van een Grieksche slavin, Ruardi van afstammeling een Piemontees, Sara slechts van geboorte eene Nederlandsche. Als de Heer Huet ons ‘zekere denkbeeldige (!) bloem onder het uitplukken van wier bladen Emma beurtelings: “Hij zal mij vragen” en “Toch niet” gefluisterd had’, als inlandsch gewas wil opdringen, dan glimlachen wij. Als Lefebvre ons de onpraktische dwaasheid der liberale utopisten en doctrinairen hier te lande niet treffender weet te teekenen in het voor de hand liggende voorbeeld dier vaderlandsche stad, die een speelbank waarvan de opbrengst tot onderhoud van opera en schouwburg strekte, afschafte na een petitionnement van hare burgers die de speelbank zedeloos achtten, dan glimlachen wij nog. Als wij vader Visscher den Franschen wensch hooren slaken, dat André en Emma wel kinderen maar vooral niet veel kinderen mogen krijgen, dan zouden wij dien on-Hollandschen grootvader geen enkelen Hollandschen jongen tot kleinzoon wenschen. Maar als de auteur zich in allen ernst met een lafheid afgeeft als deze: ‘de schoonheid der vrouwen toch is een afdoend argument tot regtvaardiging van het vrouwelijk bestaan,’ dan dient er gezegd te worden, dat hij moeielijk eene Nederlandsche vrouw zal vinden die zich niet beleedigd acht èn door den twijfel daarin vervat èn door zijne wederlegging. In elk geval willen wij, eer wij naar dezen zedemeester onzer natie luisteren

wachten totdat hij zelf eerst een aantal uitheemsche aanwensels heeft afgelegd.

Het vaderland, als het op klagen of verwijten aankwam, kon misschien ook een boekje opendoen. Het heeft in deze jaren menigen harden strijd, menige bedenkelijke crisis te doorstaan. Zijn onderwijs, zijne armen, zijne maatschappelijke ontwikkeling, het karakter en de vrijheid van zijn geloof, zijne overzeesche bezittingen, wie weet? zijne onafhankelijkheid - voor al deze groote vraagpunten zal het misschien door heete vuren moeten gaan. Zijn al de zonen van onze goede, meer dan ons leven beminde moeder op hun post? Zijn zij, die het meest ontvingen, het grootst ook in geduld, in moed, in blijheid der hoop, in zelfbedwang? Spreken zij, aan wier woord de halve natie placht te hangen, woorden van gematigdheid en gezond verstand? 't Zou goud waard zijn en vele harten blij doen slaan, indien de indruk, uit de lezing van de Lidewyde het laatst ontvangen, bleek onjuist te zijn. Maar onmiskenbaar is die indruk deze: dat de begaafde schrijver behoort tot degenen, wier gemoed verscheurd en verbitterd is; die, na eerst zich met liefde en vertrouwen aan de zaak van vooruitgang in het kerkelijke en staatkundige aangesloten te hebben, langzamerhand met wrevel jegens haar zijn vervuld; sommigen omdat zij te veel gebreken van onhandigheid, drijverij en onbillijkheid bij hare vertegenwoordigers vonden, sommigen omdat zij te veel scherpzinnigheid hadden in het opmerken der betrekkelijke waarheid aller menschelijke dingen en te weinig diepzinnigheid om het blijvende uit het voorbijgaande op te delven; sommigen omdat zij teleurgesteld waren; allen omdat zij geen geduld genoeg hadden om ter wille van de groote zaak vrede te hebben met veel traagheid, onheilig streven, schijnbaren stilstand en schrale uitkomsten. Ontgoocheling en teleurstelling is het onvermijdelijk deel voor al wie zijn hart aan eenig menschelijk streven gaf. Niemand onzer voegt het een eersten of laatsten steen te werpen op hem wien naast alle menschelijke formules der waarheid terstond haar tegendeel voor den geest staat. Maar als men niet beter kan dan over alle instellingen, grondbeginselen en vormen van menschelijke waarheid en gerechtigheid op eene verbijsterende, soms lichtvaardige, soms cynische wijze te spreken, die in het godsdienstige voor het gezag van Rome, in het staatkundige voor het imperialisme rijp maakt, dan behoort men zijn groote kunst van spreken prijs te geven voor de grooter kunst van zwijgen.

Veel meer vrede zal het vaderlandslievend hart hebben met de Anna Rooze. Het gedruisch onzer vaderlandsche steden, de geur der Geldersche dennenbosschen komt er ons uit te gemoet. Hier spreekt men onze taal, hier vallen de gedachten in den Hollandschen plooi. Trouwhartigheid, niet al te fijne, vooral geen letterkundige geestigheid, zekere huishoudelijkheid, zekere neiging tot schipperen, de overal voelbare tegenwoordigheid van in ons volk nog onaangetaste beginselen, zekere plompheden en bekrompenheden helaas! ook, maken dat wij ons hier te huis gevoelen. Wat godsdienstige vragen betreft, de Heer Cremer heeft zich bevlijtigd ook daarin zijne hoofdpersonen levendig te doen deelen. Wat in de laatste jaren in hoofd en hart van menig jongman en vrouw moet omgegaan zijn en gestormd hebben, ernst en lichtvaardigheid, overdrijving en oppervlakkigheid, dat alles heeft hij met niet verwerpelijke trouw in Anna, Willem, Emma voorgesteld. Door het geheele boek waait een gezonde wind van goed vertrouwen, van rechtschapenheid, van moed. 't Zal wel gaan met zulke mannen en vrouwen. En toch - waartoe het verheeld? - is deze voldoening niet ongemengd. Wie geeft ons een boek waaruit wij bezieling putten? Wie haalt ons uit het rijk der verbeelding een man of eene vrouw op aarde, voor wien, 'tgeen alle dagen duidelijker blijkt de mensch in den mensch te wezen, godsdienst is, - niet een omgeslagen mantel, een aandoening in rang en schatting volgende op de genegenheid voor zijne bruid, de liefde voor zijn paard, maar het verheffend, alles doordringend, volstrekt natuurlijk levensbeginsel, dat hem zijn strijd brengt, zijn kracht, zijne loutering, zijne krooning, alles?

Wormerveer, Dec. 1868.
S. GORTER.

De wetenschap der mimiek.

Wissenschaftliches System der Mimik und Physiognomik von Dr. Theodor Piderit. Mit 94 photolithographischen Abbildungen. Detmold, 1867.

Is dat nu ook al een wetenschap?

- Niet waar, die vraag komt u haast onwillekeurig op de lippen bij 't lezen van den titel, dien ik hierboven afschreef?

- Een wetenschappelijk systeem, en dat nog wel van mimiek en physiognomiek! Maar zulke zaken ernstig te behandelen, zou immers een terugkeer zijn tot de donkere tijden toen men nog aan spoken en heksen geloofde, tot den tijd van hofastrologen en kometenvrees; - dat zijn immers dingen, die op gelijke lijn staan met handkijkerij en astrologie en dergelijke waarzeggerijen! Al meende men toen, dat de stand der planeten invloed had op 't lot van dit of dat individu, en dat zich uit de lijnen der hand tot karakter en toekomstige lotgevallen liet besluiten, - wij weten nu toch beter en dulden zulke fraaiigheden hoogstens op onze kermissen. En nu zouden we de eene dwaasheid bespotten en de andere als wetenschap gaan bestudeeren? want of men nu waarzegt uit de lijnen der hand of uit de trekken van 't gelaat en den vorm van 't hoofd, dat zal toch wel op hetzelfde neêrkomen. - Neen, laat ons geen oud bijgeloof weêr opwarmen en de praatjes van Lavater en anderen laten voor 't geen zij zijn!

Dat chiromantie en astrologie dwaasheden zijn, geef ik u gaarne toe. Maar wat ik u niet toegeef is, dat mimiek, d.i. de leer der mimische bewegingen, daarmeê gelijk zou staan. Want wat zijn mimische bewegingen? Bewegingen, voornamelijk der aangezichtsspieren, die zekere toestanden der ziel, stemmingen, hartstochten, hoe ge 't noemen wilt, zeer standvastig vergezellen. En dat ge daaraan waarde hecht, dat ge samen-

hang tusschen die verschijnselen erkent, bewijst ge zelf dagelijks. - Ge hebt iemand een verzoek te doen, waarvan het zeer twijfelachtig is of het zal worden toegestaan. Ge komt en ziet het gewoonlijk gladde voorhoofd gerimpeld, de wenkbrauwen lager neêrgetrokken, de neusvleugels hooger opgetrokken dan anders. Tien tegen één, dat ge dan een onverschillig gesprek begint en uw verzoek (als 't doenlijk is) tot gelegener tijd uitstelt. - En herinnert ge u niet, hoe een minachtende trek (al was 't maar een oogenblikkelijke, nauw merkbare trekking) u kwetste; hoe een onverschillige trek u griefde? En dat alles zonder dat een enkel woord dien mond ontvlood?

En niet alleen ons gaat het zoo, maar iedereen. Gelaatsbewegingen zijn niet conventioneel, niet tot een enkel volk of een enkele maatschappij beperkt. Zoo goed als de roodhuid door den tartenden, verachtenden blik van zijn blanken vijand in woede ontsteekt, even goed begrijpt hij den smeekenden blik van de weerlooze kolonistenvrouw, wier hut hij plundert. En nog niet vele maanden behoeft een kind geleefd te hebben, om op 't gelaat van vader of moeder blijdschap of treurigheid te onderscheiden.

Doch ook zonder meer voorbeelden zullen wij 't wel daarover eens zijn, dat ieder die taal van 't gelaat door zelfbeoefening leert verstaan, een studie die daardoor gemakkelijk wordt gemaakt, dat overeenkomstige aandoeningen zich ook bij verschillende individuen door gelijke bewegingen openbaren. (Natuurlijk sluiten wij hierbuiten de verschillende wijzen van groeten, van eerbetuiging, enz., die conventioneel zijn.) Maar wij vragen: die stomme taal, die ieder begrijpt en gebruikt, zou er ook een grammatica van op te maken zijn? M.a.w.: laat zich onderzoeken, hoe en waarom bij bepaalde zielsaandoeningen juist die en die bepaalde gelaatstrekken en geen andere optreden?

Vermetel plan, niet waar? 't schijnbaar wetteloos gebarenspel aan orde en regel te willen onderwerpen? 't Is ook alweêr een uiting van die neiging in ons, die de moeder is van alle wetenschap, de begeerte om overal regelmaat te vinden, een begeerte, gewekt en gesterkt door 't bewustzijn dat die regelmaat *moet* bestaan. Maar laat mij u dit terstond zeggen: verwacht daarom in dit geval geen wetboek, waar alles nauwkeurig is voorgeschreven; 't moet ons al wèl zijn, wanneer wij hier en daar enkele aanduidingen vinden. Nu, wij zullen zien.

I.

Is Piderit de eerste bij wie dat plan, om wetten voor gelaatsbewegingen te vinden, is opgekomen? Ja en neen. De eerste is hij, voor zoover er tot nog toe nog geen eenigermate gelukte poging gedaan is om een *wetenschappelijk* systeem van mimiek op te maken. Waarom niet? 't onderwerp lag toch voor den physioloog nabij genoeg. Toch is het nagenoeg geheel verwaarloosd. De een stapt er onverschillig overheen, en zegt, zooals Joh. Müller[1]: 'die Beziehungen der Gesichtsmuskeln zu besondern Leidenschaften sind gänzlich unbekannt', of zooals Lotze[2]: 'von der bestimmten Art der Veränderung in den Gesichtszügen bei Freude, Trauer und anderen Affecten lässt sich für unseren Verstand weder Zweck noch Grund angeben.' De ander maakt er zich niet zoo geheel van af, maar gaat uit van onbewezen en onhoudbare stellingen, waaruit hij dan ook wijselijk niet al te veel gevolgen trekt. Zoo b.v. Ch. Bell[3], die als grondstelling voorop stelt, dat aangename indrukken een verslapping, en onaangename een spanning der gelaatsspieren bewerken, en daarop verder voortbouwt. Zie maar eens een blij verrast gezicht, en oordeel of daar de gelaatsspieren verslapt zijn. Even weinig is de stelling van Oken[4] houdbaar, dat mimische bewegingen niet anders zijn dan herhaling van andere bewegingen; b.v. wanneer men iemand vriendelijk wil begroeten, dan heft men de armen op en opent die; maar tegelijk worden als herhaling van die beweging de mondhoeken omhoog en naar achteren getrokken, en er ontstaat een lach.

Veelbelovend is de titel en het uiterlijk van het prachtwerk van Duchesne: *Mécanisme de la physionomie humaine*. Door de gelaatsspieren kunstmatig (door electrische prikkeling) tot samentrekking te brengen, wilde de schrijver de werking der verschillende spieren bij mimische beweging nagaan. Uit de vele bij het werk gevoegde photographiën grijnzen u dan ook

1 Physiol. des Menschen, II, 92.
2 Wagner's Handw. d. Physiol. Art.: Instinkt.
3 Essays on the anatomy of expression.
4 Naturgeschichte, II, 244.

allerlei verwrongen gezichten tegen. Doch daar hier die spierbewegingen het gevolg waren van direct aangebrachte uitwendige prikkels, en niet van inwendige toestanden, helpt die groote collectie kunstmatige grimassen ons weinig om den samenhang te verklaren, die er tusschen bepaalde zielstoestanden en bepaalde spierbewegingen bestaat.

Bij de nieuwere physiologen schijnt de mimiek weêr iets meer in eere te komen. Gratiolet schreef, uitgaande van dergelijke grondstellingen als wij straks bij Piderit zullen vinden, eene verhandeling: *de la physionomie et des mouvements d'expression*. Vierordt wijdt aan de mimische bewegingen eenige bladzijden van zijn *Grundriss der Physiologie*[1].

Maar er zijn nog anderen, die bij de mimiek belang hebben, en niet alleen een wetenschappelijk belang, zooals de physiologen, maar ook en vooral een praktisch belang, nl. de schilders en beeldhouwers. Doch ook dezen hebben dit onderwerp zeer stiefmoederlijk behandeld; Piderit kon er maar één vinden, die een poging tot systematische behandeling had gedaan, den schilder Lebrun (*Methode pour apprendre à dessiner les passions*. Amst. 1702). En dat nog wel een mislukte poging, omdat hij van geheel ongegronde stellingen uitgaat, o.a. dat alle gelaatsspieren zich altijd in dezelfde richting bewegen als die der wenkbrauwen[2].

Genoopt door het groote belang, dat zij bij de zaak hadden, hebben dan ook de kunstenaars, bij gebrek van een wetenschappelijk systeem, zich daartoe moeten bepalen, om door directe waarneming van hartstochten zich een fonds van ervaring in mimiek te verzamelen. Zoo raadt reeds da Vinci den schilders aan, altijd iets bij zich te dragen, om daarop de verschillende hartstochten, die hij op de gezichten der menschen in het dagelijksch leven ziet, te teekenen. Dat zulk een wijze van studie echter uit den aard der zaak hoogst moeielijk en dan nog meestal gebrekkig is, valt licht in te zien. Want men laat den leerling eerst zelf de noodige feiten verzamelen,

1 Een opgave van hetgeen er in nieuweren tijd over dit onderwerp (meestal in tijdschriften en grootere werken verspreid) verschenen is, geeft Piderit, blz. 6 vgg.

2 Camper's verhandeling *over de wijze om de onderscheidene hartstochten op onze wezens te verbeelden* (Utr., 1792), wordt door P. niet genoemd. Camper geeft hierin echter ook geen systeem van mimiek, maar demonstreert alleen, welke spieren bij de verschillende hartstochten in werking komen.

en laat het dan evenzeer aan hem over, om door beredenering van die feiten de voor hem noodige grondregels te abstraheeren. Dat neemt niet weg, dat zich in vroeger en later tijd langs dezen weg geniale kunstenaars hebben gevormd, die het spel der mimische bewegingen in al zijn fijne nuances wisten te vatten en weêr te geven; 't zal genoeg zijn hier alleen Hogarth en Kaulbach te noemen. Doch aan den anderen kant is 't ook zeker een gevolg van deze onvolkonenheid van de studie der mimiek, dat de kunstenaars dikwijls in hunne voorstellingen de hartstochten meer uitdrukken door den stand van 't lichaam en de houding van armen en beenen en minder door de trekken van 't gelaat.

En is dit nu het eenige, wat er op dit gebied gedaan is?

Op verre na niet. Reeds van de vroegste tijden af heeft men getracht, het verband tusschen 't uit- en inwendige van den mensch na te sporen, en 't gevolg van dat streven is geweest een legio boeken over physiognomiek, wier titels alleen (wilde ik ze u hier opnoemen) eenige bladzijden zouden beslaan. Ik zal u echter niet vermoeien met referaten van wat Adamantius, Albertus Magnus, Cardanus, Hagesius, Joannes ab Indagine, Agrippa de Monferrato, Goclenius, enz. hierover geschreven hebben. Hun werken liggen begraven tusschen de overige middeleeuwsche philosophie in het stof der bibliotheken. Piderit raadt zijne lezers aan, hun welverdiende rust niet te storen. Wij zullen dien goeden raad opvolgen.

Maar uit een volledige lijst van schrijvers over physiognomiek blinken ons enkele beroemde namen tegen. Reeds terstond in 't begin Aristoteles, dan Porta, Lavater en eindelijk de phrenologen met Gall en Spurzheim aan 't hoofd. Wij willen die niet, zooals die *ungeniessbare* scholastieken, opzettelijk ignoreeren, maar zullen, al was 't alleen uit een soort van piëteit, er eenige oogenblikken bij blijven stilstaan.

Om tot physiognomische regels te komen, gaat Aristoteles uit van de waarneming der dieren, en redeneert ongeveer als volgt: wanneer ik zie, dat verschillende dieren een of andere lichamelijke eigenschap en tevens een of anderen karaktertrek met elkander gemeen hebben, en ik vind verder, dat bij andere dieren het gemis van die lichamelijke eigenschap gepaard gaat

met het gemis van dien psychischen trek, dan besluit ik daaruit, dat er samenhang tusschen is, dat het eene van het andere afhangt en dat dit ook bij menschen doorgaat. Zoo vind ik, dat de leeuw en het wilde zwijn harde ruwe haren hebben en moedige dieren zijn, daarentegen de haas en het konijn zachte haren hebben en vreesachtig zijn; ik besluit daaruit, dat ruwheid van haar en moed samengaan en dat dus een ruwharig mensch moedig is. Op deze wijze vindt Aristoteles dat een dikke neus (als die van het rund) traagheid aanduidt, een kromme neus (als bij den raaf) onbeschaamdheid, groote ooren (als bij den ezel) domheid, een dikke hals (als bij den stier) toornigheid, enz. De geringe waarde van deze redeneringen valt in het oog; 't zou gemakkelijk zijn tegenover elke reeks van bijzondere feiten, waaruit Aristoteles zijn algemeenen regel afleidt, andere feiten te stellen, waaruit juist de tegenovergestelde regel moest worden afgeleid. Als b.v. de stelling: ruw haar gaat gepaard met moed, doorging, dan moest de egel het moedigste, de marter het vreesachtigste dier zijn.

Vergelijking met dieren was ook de methode van Giovanni Baptista Porta (dezelfde die de camera obscura uitvond of liever verbeterde). Deze was, nadat de middeleeuwen, gelijk in alles, zoo ook op dit gebied, Aristoteles nageschreven hadden, gedurende de 16^{e} en 17^{e} eeuw de groote autoriteit in het vak van physiognomiek. Zijn *de kumana physiognomia libri IV* zijn niet onvermakelijk te doorbladeren, geïllustreerd met prentjes die allerlei menschengezichten afbeelden tegenover de dieren waarop zij gelijken. Daar vindt ge geitachtige, stierachtige, varkenachtige en allerlei dergelijke gezichten. En zoo vindt Porta een treffende gelijkenis tusschen Plato en een jagthond, Socrates en een hert, Galba en een arend, Vitellius en een uil, enz. Van vrouwelijke karakters schijnt hij echter geen zeer gunstig denkbeeld gehad te hebben: een zijner eerste afbeeldingen stelt een leeuw voor, dien hij als type van den man beschouwt, en waarom hij aan den man alle gunstige karaktertrekken toekent, die de traditie van den leeuw weet te vermelden. Daarop volgt als vrouwelijke type een panther, die alle ongunstige trekken van het kattengeslacht voor zijne rekening krijgt, waarbij dan Porta's slotsom deze is: het vrouwelijk karakter is kleingeestig, diefachtig en listig[1].

1 Ingenium vero mulicbre pusillanimum, furax et ad summum dolosum. L. I, e. 13.

Maar wij zullen ons bij Porta's redeneringen niet langer ophouden, want de physiognomische Messias (zooals Piderit hem noemt) vordert nu onze aandacht. Johann Caspar Lavater, predikant te Zurich, was de man die beloofde en meende de physiognomiek tot ongekenden bloei te zullen verheffen; die het meest er over geschreven en het meest er voor gedaan en ze daardoor het meest in discrediet gebracht heeft. Zijne vier deelen *over de Physiognomie*[1] vormen een werk dat, vroeger veel gelezen, thans meestal rustig in de boekenkast blijft staan, tenzij de een of ander het uit nieuwsgierigheid eens opslaat. Toch had Lavater vroeger groot gezag. Vanwaar dat gezag? Zijn methode was zeker allicht beter dan die van Aristoteles en Porta?

Vraag bij Lavater niet naar methode; vraag naar machtspreuken en orakeltaal, niet naar wetenschap. Want:

'Welke is de wetenschap, waarin alles te beperken, - niets aan den smaak, aan het gevoel, aan het genie, overgelaten is, en indien er zulk een ware, zou die niet te beklagen zijn'[2]?

'Het zoude dwaasheid zijn, uit de physiognomie te willen maken een wetenschap, alleenlijk om daarover te kunnen spreken, schrijven, collegiën houden en deze aanhooren'[3].

Van dat verlof, dat Lavater zich zelf zoo goedgunstig geeft, om iets aan den smaak en aan het gevoel over te laten, maakt hij dan ook zoo ruimschoots gebruik, dat hij er alles aan overlaat. In al zijn vier dikke deelen vindt gij geen bladzijde waar hij eens bedaard en zonder phrasen mededeelt, welke zijn methode is, van welke stellingen hij uitgaat, hoe hij tot dien of dien regel komt. Neen, eenvoudig een reeks portretten of silhouetten en daarbij tirades als deze:

[4] 'Buiten eenige bedenking zal de physiognomist op het eerste gezicht van deze uitbeelding zeggen:' de neus is zoo, de oogen zoo, het geheele gezicht duidt aan dat en dat.

[5] 'Geen mensch, die menschenverstand heeft, zal aan het origineel van dit portret kunnen weigeren' die of die eigenschappen.

[6] 'Verstand, geest, enz. zijn in dit gelaat volstrekt onloochenbaar.'

1 Alleen de vertaling, Amst. 1784, stond mij ten dienste.
2 Dl. I, blz. 47.
3 I, blz. 48.
4 III. blz. 176.
5 II, blz. 184.
6 IV, blz. 174.

En zoo overal. Woorden genoeg, nergens argumenten. Lavater gelieft dit of dat te zeggen, en gij moogt hem op zijn woord gelooven. Zoo niet, met bewijzen zal hij u niet lastig vallen. 't Is juist, zooals Lichtenberg[1] zegt: ‘Lavater hat seine Sätze nicht erwiesen, sondern bloss exclamirt.’ En door dit volslagen gebrek aan methode is het dan ook gekomen, dat Lavater's werk geen systeem van physiognomiek is geworden (al was 't dan ook gebrekkig), maar een collectie prenten en phrasen, die den grooten hoop van zijn tijd ontzag en geloof inboezemden, maar voor de wetenschap zonder veel belang zijn.

Een minder bekend navolger van Lavater was Sihler[2], dien ik geheel niet zou vermeld hebben, ware 't niet dat ik u deze fraaiigheid niet wilde onthouden: Sihler zegt nl. S. 37: ‘die Widdernasen (vulgo Rammsnasen) sind ein Zeichen geistiger Niedrigkeit. Bei passionirten Schafzüchtern nun kann sich durch das verliebte Anschauen der Merinos eine Widdernase herausbilden’!

De physiognomische leer, die wij nog in de laatste plaats moeten bespreken, heeft ten minste dit voor, dat zij een zekere methode heeft, dat zich over haar laat redeneren. Ik bedoel de zoogenaamde phrenologie, door Gall en Spurzheim uitvoerig uiteengezet, door Scheve nog in onze dagen verdedigd[3].

1 Verm. Schriften, III, S. 449.
2 Symbolik des Antlitzes, 1829.
3 Onder den naam van ‘kranioskopie’ heeft C.G. Carus in lateren tijd een systeem verdedigd, hetgeen met dat der phrenologen in sommige opzichten overeenkomt, in andere opzichten aanmerkelijk er van verschilt. Hij baseert zijn stelsel op de verdeeling der hersenen in voorhersenen, middelhersenen en achterhersenen (*Vorhirn, Mittelhirn, Nachhirn*), een verdeeling die zich, vooral met behulp van de ontwikkelingsgeschiedenis, zeer goed laat rechtvaardigen. Minder goed bewijsbaar is zijne bewering: das Vorhirn ist der Träger der intelligenten Richtung des Seelenlebens, der Erkentniss; - das Nachhirn der Träger der gegenwirkenden, wollenden, begehrenden Seite des Seelenlelebens: - das Mittelhirn der Träger der dunkeln Regungen des Gemüths. En wanneer nu Carus de ontwikkeling dier hersendeelen uitwendig aan den schedel wil zien en daardoor de kranioskopie mogelijk maken, dan treft hem het groote bezwaar, dat zulks voor twee er van nagenoeg ondoenlijk is, want de voorhersenen zijn geheel over de beide anderen heengegroeid en bedekken ze bijna volkomen.
In het hoofdstuk wat Carus noemt ‘Physiognomik des Antlitzes’, geeft hij alleen enkele meer of minder juiste opmerkingen over verschillende deelen van 't aangezicht, zonder daarbij van een leidende gedachte uit te gaan.
C.G. Carus, *Physis*, 1851. - *Neuer Atlas der Cranioscopie*, 1864. - *Symbolik der menschlichen Gestalt*, 1858. (Het laatste werk heb ik mij niet kunnen verschaffen.)

De phrenoloog begint met de stelling: psychische werkzaamheim is een functie der hersenen: de hersenen zijn het orgaan voor die werkingen, die wij werkingen der ziel noemen. Deze bewering zal ieder physioloog hem thans wel toestemmen, sedert de proeven van Flourens en Voit bewezen hebben, dat dieren, waaraan de groote hersenen ontnomen zijn, alle voorstellingsvermogen missen. En voorstelling is de grondslag van alle zelfbewustzijn, van alle geestelijk leven.

Hebben wij die eerste stelling toegegeven, dan stelt de phrenoloog verder: hoe sterker een orgaan ontwikkeld is, des te intensiever is zijne werkzaamheid. Daar is veel vóór te zeggen: de spieren van een daglooner zijn meer ontwikkeld dan die van een kamergeleerde; het reukorgaan van een hond meer dan dat van een mensch. Maar toch kunnen wij dit niet toestemmen zonder een enkele restrictie: dat men nl. groot volume niet altijd met sterke ontwikkeling mag identifieeren; en dat doet de phrenoloog wel.

Nu is de oppervlakte der hersenen niet glad, maar vertoont een aantal kronkels en windingen. De phrenoloog beweert nu ten derde: iedere afzonderlijke psychische werkzaamheid is gelocaliseerd in een bepaald gedeelte der hersenen, en wel aan de oppervlakte; dus de aparte hersenwindingen zijn aparte zielsorganen. - Het eenige *feit*, dat eenigermate hiervóór spreekt, is dit, dat in de laatste jaren waarschijnlijk is geworden (maar ook niet meer dan waarschijnlijk), dat het vermogen om te spreken gebonden is aan een bepaalde plaats van een der voorste hersenwindingen; in alle andere opzichten is die bewering op zijn zachtst genomen nog onbewezen. Maar bovendien: aan de ondervlakte der hersenen zijn even goed windingen, als aan de bovenvlakte; de phrenoloog gebruikt in zijn systeem alleen die der bovenvlakte, en heeft daar aan *alle* psychische functiën, zooveel hij meende te moeten aannemen, hunne plaats aangewezen. Daaruit volgt, dat hij de benedenste windingen niet als aparte zielsorganen erkent. En waarom deze dan juist niet, en de bovenste wèl? Daarvan geeft hij geen reden. En eindelijk: dat het bepalen van de plaats voor ieder vermogen ten deele met volslagen willekeur geschied is, ten deele op zeer onvolkomen inductie berust, springt bij 't doorlezen van ieder handboek van phrenologie al spoedig in 't oog. Zoo plaatst b.v. Gall den ‘Würgsinn’[1] achter en

1 Organ of destructiveness. (Spurzheim, Physiognomical System, 1815.)

boven 't oor. Waarom? Omdat daar bij vleeschetende dieren een knobbel aanwezig is, die bij plantetende dieren ontbreekt.

Maar nu *le couronnement de l'édifice*, de laatste stelling die de beoefening der phrenologie eerst mogelijk zou maken, is het minst van al houdbaar. Namelijk: de grootte van ieder hersengedeelte is van buiten door den schedel heen waarneembaar, beweert de phrenoloog. Dat dit niet het geval is, leert de beschouwing van den eersten den besten schedel. De schedel is geen buigzaam vlies, dat zich naar iedere verhevenheid en iedere diepte der hersenen voegt, en hun vorm getrouw weêrgeeft, maar een stevige beenige kast met tamelijk dikken wand, en de binnenvlakte van dien wand is lang niet overal een afdruk van de buitenvlakte. Aan de buitenvlakte kan wel een knobbel aanwezig zijn op een plaats waar de binnenvlakte plat is. En dit is vooral van toepassing op de streek, die voor den phrenoloog het gewichtigst is, waar hij de meeste van zijn vermogens heeft bijeengedrongen, nl. de streek boven den neuswortel en langs de wenkbrauwen. Juist daar stemmen de buiten- en binnenvlakte van den schedel het minst met elkander overeen.

Ook de phrenologie is dus op den verkeerden weg, waar zij het verband tusschen 't uit- en inwendige van den mensch zoekt na te gaan.

Ge denkt misschien: dat gansche langwijlige exposé had achterwege kunnen blijven; wij gelooven nu toch niets meer van ‘dien Lavater’ en ‘die phrenologen’; zij zijn hun gezag kwijt. Zeg dat niet te spoedig: mag ik u eens opmerkzaam maken op een erfenis, die zij ons hebben achtergelaten, op een dwaling, die wij nog altijd gelooven, en dat alleen op gezag van de phrenologen? Die erfenis heet:

Het sprookje van het hooge voorhoofd.

Een hoog voorhoofd duidt op groote geestesgaven; niemand die het ons zal tegenspreken. Maar de oude Grieken wisten wel beter. Zie de bewaard gebleven kopieën van den Zeus van Phidias, van de Hera van Polycletus; die voorhoofden zijn eer laag dan hoog. Ten tijde van Aristoteles gold een groot, hoog voorhoofd voor een teeken van stompheid en traagheid. En zelfs nog toen Porta schreef, zag niemand in een hoog voorhoofd iets bijzonder gunstigs[1]. Maar later

1 Porta, II, c. 4.

ontstond langzamerhand het vooroordeel, dat achter een groot voorhoofd een groote geest moest schuilen; de phrenologie nam het over, en gaf er hare sanctie aan. Ter eere van Lavater moet echter gezegd worden, dat hij die dwaling niet mede heeft helpen verbreiden, maar ze eerder bestreed, ofschoon ter loops en zeer beknopt[1]. Hieruit zou zich met eenige waarschijnlijkheid laten opmaken, dat het in Lavater's tijd nog geen algemeen verbreid vooroordeel was; anders zou zijn neiging tot groote tirades hem wel een hartstochtelijker bestrijding in de pen gegeven hebben.

Hoe dit ook zij, tegenwoordig is die meening aangaande de gunstige beteekenis van een hoog voorhoofd algemeen genoeg verbreid[2]. En toch mist die meening allen grond.

Allen grond? En Goethe's prachtig voorhoofd dan, en Shakspere's?

Goethe's ‘prachtig voorhoofd’ is eene mythe. Vreemd moge 't schijnen, maar 't is zoo; Goethe is nog geen veertig jaar dood, en nu reeds maakt men zijn portret, ter wille van een algemeene dwaling, verkeerd. Goethe's portretten, die van vóór den tijd der phrenologie dateeren, vertoonen ontegenzeggelijk een veel lager voorhoofd, dan die van lateren tijd. Piderit geeft er drie, een geteekend door Chodowiecki, den beroemden kunstenaar uit het laatst der vorige eeuw, een buste gemaakt op Goethe's eerste reis naar Italië, en een silhouet uit *Goethe's Briefwechsel mit Kestner*. Alle drie hebben een zeer gewoon voorhoofd.

Wat Shakspere betreft, hij heeft zijn hooge voorhoofd evenmin aan de natuur, evenzeer aan de nakomelingschap te danken. De vroegste afbeelding van den dichter is de buste in de kerk te Stratford, die in alle geval van vóór 1623 dagteekent (Shakspere stierf in 1616). Nathanaël Hawthorne, de bekende Amerikaansche schrijver, zegt er van: ‘De trekken gelijken volstrekt niet op de bekende portretten van Shakespere, en dat geeft mij aanleiding het schoone, edele portret, met het vrije trotsche voorhoofd, dat tot nog toe in mijne schilderijen-galerij hing, af te nemen. Men kan niet beweren, dat de buste een schoon gelaat of een nobel

1 Porta, III, blz. 22.

2 Dat men een hoog niet met een kaal voorhoofd verwarren moet, spreekt wel van zelf.

hoofd voorstelt; zij houdt zich streng aan de werkelijkheid en noop ons, in die afbeelding niet Shakspere den dichter, maar den rijken burger, den vriend van John à Combe, die daar in dien hoek begraven ligt, te herkennen. Ik weet niet, wat phrenologen van deze buste zeggen. Het voorhoofd is slechts matig ontwikkeld en wijkt naar boven wat naar achteren, zoodat de schedel eenigszins pyramidaal wordt. De oogen puilen zeer uit hunne kassen uit, de bovenlip is zoo lang, dat zij bijna wanstaltig moet geweest zijn: of de beeldhouwer moet ze met opzet zoo lang hebben gemaakt, om ze niet van het voetstuk uit onnatuurlijk kort te doen schijnen. Over 't geheel moet Shakspere meer een eigenaardig, dan een innemend gelaat gehad hebben, en 't is verwonderlijk, dat men, met deze buste voor oogen, zoo hardnekkig een verkeerde meening aangaande zijn uiterlijk heeft staande gehouden, en schilders en beeldhouwers veroorloofd heeft, in plaats van den onvervalschten, natuurlijken man, een geïdealiseerde leugen tot ons over te brengen. Wat mij betreft, voor mij is Shakspere van nu af aan een man met een voorhoofd van gewone hoogte, intelligente, snel opmerkende oogen, een flauw gebogen neus, een lange bovenlip met eenigszins geopenden mond en volle wangen.'

En wilt ge meer groote geesten met lage voorhoofden; zie slechts de portretten van Frederik den Grooten, Richelieu, Locke, Carl Maria von Weber, Graaf von Herzberg, den beroemden minister van Frederik den Grooten, Katharina II van Rusland, enz.[1]. Dus politieke, philosophische, muzikale, diplomatische genieën, ze kunnen allen achter eenlaag voorhoofd verborgen zijn.

Omgekeerd zal het niemand moeielijk vallen, in zijn dagelijksche omgeving zeer gewone menschen te vinden met buitengewoon hooge voorhoofden. Volgens Piderit zijn hooge voorhoofden in de Oostenrijksche keizerlijke familie erfelijk: daar vinden de phrenologen hun ideale voorhoofden, die zij bij Shakspere en Goethe te vergeefs zoeken[2].

1 Piderit, figg. 58-63.

2 Het schijnt mij niet ondienstig, hier met een enkel woord melding te maken van een werk, dat zich wel niet direct met mimiek bezig houdt, maar dat stellingen bevat, waaruit zich een (trouwens niet houdbaar) mimisch systeem zou laten ontwikkelen. Ik bedoel nl. de *Essai sur les signes inconditionnels dans l'art*, par D.P.G.H(umbert) de S(uperville). Leyde, 1827. Deze geniale aestheticus grondvest hierin zijne schoonheidsleer op deze stelling: De richting der organen in het menschelijk gelaat kan driederlei zijn: 1^0. horizontaal, d.i. de lijnen der oogen, der neusgaten en van den mond zijn horizontaal; 2^0. naar boven divergent, d.i. de oogen schuinsch, mondhoeken opgetrokken, enz; 3^0. naar boven convergent. Horizontale lijnen kenmerken een gelaat dat in rust is; divergente een lachend gelaat, convergente een schreiend, althans een ernstig gelaat. De eerste lijnen maken op ons den indruk van orde, waardigheid, duurzaamheid; de tweede van hartstochtelijkheid, bewegelijkheid, veranderlijkheid; de derde van verhevenheid, diepte van gedachte, plechtigheid.
Humbert kent nu aan de verschillende richtingen dezer lijnen, zooals hij zelf uitdrukkelijk zegt (blz. 7), alleen waarde toe, 'comme signes aesthétiques'; een waarde die hun onbetwistbaar toekomt, zooals ieder die zijn boek leest, zal moeten erkennen.
't Zou echter verkeerd zijn, daarop een systeem van mimiek te willen gronden. Om verschillende redenen. Vooreerst: de oogen laten zich door spierwerking niet uit hun gewone horizontale positie brengen. Een Europeaan kan zijn oogen niet laten divergeren, en daardoor zich het uiterlijk geven van een Chinees Een lachend gelaat heeft geen divergerende oogen, alleen zijn de mondhoeken soms wat opgetrokken. Alleen bij den mond (en in beperkte mate ook bij den neus) komen mimische afwijkingen van de horizontale positie voor.
Zulk een systeem zou dus een zoo belangrijk orgaan als de oogen buiten rekening moeten laten.
Ten anderen: een vrolijk (lachend) gezicht verschilt niet van een droevig (schreiend) gezicht door de opwaarts of nederwaarts getrokken mondhoeken. De gewone meening, alsof men uit een *Jean qui rit* met één streek een *Jean qui pleure* kon maken, alleen door de mondhoeken naar beneden te trekken, is ongegrond. Bij beiden worden die hoeken horizontaal naar buiten getrokken, en het eenige onderscheid ligt in de bovenlip. Bij 't schreien trekt zich een spiertje

samen, dat van den neusvleugel ter weêrszijden recht naar beneden loopt, en geeft daardoor aan de bovenlip dat eigenaardig verloop, met twee sterke krommingen naar boven, dat het schreiend gezicht kenmerkt. (Piderit, fig. 45-48.)
Dus: de horizontale, convergente of divergente richting der gezichtslijnen, ofschoon zij bij sommige gelaatsbewegingen niet van gewicht ontbloot is, kan niet dienen als uitgangspunt voor een leer der mimische bewegingen.

II.

Doch wij moeten niet te ver afdwalen; 't wordt tijd dat er iets positiefs te berde gebracht wordt. Tot nog toe was het niet veel anders dan negatie. En dan meen ik hier één stelling te mogen vooropstellen, een stelling waarin de veroordeeling ligt der besproken systemen en tevens de rechtvaardiging van het nu volgende systeem. Namelijk deze:

In de *vaste* vormen van gelaat en hoofd liggen geen kentee-

kenen van psychische eigenschappen, althans voorloopig voor ons nog niet. Ons onderzoek moet alle eigenaardigheden, die in de verschillend gewijzigde vormen der beenderen hun grond hebben, ter zijde laten. Om uit den vorm van voorhoofd, neus of kin tot psychische hoedanigheden te besluiten, daartoe hebben wij nog volstrekt geen gegevens. Beenderen laten zich bij 't individu niet door psychische invloeden in hun vorm wijzigen.

Het onderzoek moet daarentegen uitgaan van die deelen, die onder den invloed van psychische werkzaamheid staan, wier vorm zich daardoor laat wijzigen. En dat zijn de bewegelijke deelen van 't gelaat, de aangezichtsspieren. Een of andere aandoening doet bepaalde spieren zich samentrekken; er heeft een mimische beweging plaats, d.i. er verschijnt op 't gelaat een meer of minder voorbijgaande trek. Herhaalt zich nu die aandoening dikwijls, dan ook de daarbij behoorende spiersamentrekking. En gelijk alle spieren, die meer geoefend worden, sterker worden, zoo ook deze; - zij krijgen allengs een overwicht over de andere, wier samentrekking minder vaak plaats heeft; d.i. de trek wordt min of meer b l i j v e n d , de m i m i s c h e trek is geworden tot een p h y s i o g n o m i s c h e trek. Bij voorbeeld: iemand lijdt aan een pijnlijke kwaal; de pijn doet hem pijnlijke gezichten trekken. Laat nu de kwaal een tijd lang duren, en hij zal voortdurend een pijnlijken trek op zijn gelaat hebben, ook als hij geen pijn voelt; m.a.w. de pijnlijke trek is bij hem (voor een tijd lang) habitueel geworden.

Ook bij andere spieren dan die van 't gelaat valt licht hetzelfde op te merken; dat wij een soldaat aan zijn militaire houding, een zeeman aan zijn eigenaardigen gang, een smid aan zijn hoogopgetrokken schouders herkennen, is alleen 't gevolg daarvan, dat de spierbewegingen die daarmeê gepaard gingen, door veelvuldige herhaling bij hen habitueel geworden zijn.

Mimiek moet dus de physiognomiek voorafgaan. Het onderzoek naar den samenhang tusschen mimische bewegingen en gemoedstoestanden moet eerst plaats hebben, voordat wij uit physiognomische (d.i. habitueel geworden mimische) trekken tot gemoedstoestanden mogen besluiten.

Dus de vraag is: hoe en waarom gaan bepaalde hartstochten en stemmingen gepaard met bepaalde bewegingen?

Beweging ontstaat, gelijk wij weten[1], doordat een zenuw, die naar een spier gaat, geprikkeld wordt; die prikkel wordt naar de spier voortgeleid en brengt haar tot samentrekking. Op velerlei wijze kan nu de zenuw in dien toestand van prikkeling gebracht worden, door knijpen, door plotseling verwarmen, door een scheikundig werkende stof, door electrische stroomen, enz. Doch deze laten wij voor 't oogenblik daar en bespreken alleen de wijzen, waarop in normalen toestand *in het lichaam* de zenuw kan worden geprikkeld en daardoor de spier tot samentrekking gebracht.

Een bewegingszenuw loopt aan 't eene eind in een spier uit; het andere eind ligt in 't ruggemerg of de hersenen. Zij eindigt daar echter niet blind, maar staat in verband met eigenaardige organen, zoogenaamde zenuwcellen. Zoodra dat verband is opgeheven, kan de zenuw geen normale prikkels meer ontvangen; haar bijbehoorende spier is verlamd.

Van die zenuwcellen dus ontvangt de bewegingszenuw direct haar prikkeling. Maar die cellen zelf staan weêr onder den invloed van andere werkingen en deze zijn het, die het verschillend karakter der beweging ten gevolge hebben.

Vooreerst kan die zenuwcel door de raadselachtige hersenwerking, die wij *wil* noemen, in werkzaamheid worden gebracht. Een *willekeurige* beweging is daarvan het gevolg.

Doch niet alle bewegingen zijn willekeurig. Op kitteling van de voetzool volgt een optrekken van 't been, op prikkeling in den neus volgt niezen, op prikkeling van de luchtpijp hoesten, alles zonder eenigen invloed van den wil. In deze gevallen worden de gevoelszenuwen der genoemde deelen eerst aangedaan; die aandoening wordt naar 't ruggemerg voortgeleid, waar ook de gevoelszenuwen met zenuwcellen in verband staan. In die zenuwcellen aangekomen, kan die gevoelsprikkel twee wegen inslaan: òf naar de hersenen toe, om daar tot bewustheid te komen, - en eerst dan voelen wij, eerst dan ontstaat gewaarwording; - òf die prikkel kan werken op andere zenuwcellen, die met een bewegingszenuw in verband staan; - en in dat geval ontstaan de straks genoemde bewegingen, zoogenaamde *reflexbewegingen*. (In de door ons bijgebrachte voorbeelden zal, ten minste in wakenden toestand, doorgaans zoowel een gevoelsgewaarwording, als een reflexbeweging ontstaan.)

1 Gids, 1865, IV, blz. 96 vgg.

Bij reflexbeweging moet dus een *van buiten* komende, *naar* het centrum[1] *toe* voortgeleide prikkel voorafgaan. Er zijn echter andere bewegingen, waarbij die voorafgaande zenuwwerking *in* het centrum zelf tot stand komt, zonder dat de wil ook hierbij eenige rol speelt. Bij voorbeeld: de herinnering aan iets belachelijks brengt u onwillekeurig een glimlach op 't gelaat; de levendige voorstelling van iets walgelijks kan walging (abnormale beweging der keelspieren) bewerken. Het zoogenaamde overluid denken is iets dergelijks; een levendige voor stelling, die de bijbehoorende beweging doet ontstaan. Hoe sterk de invloed is, dien onze voorstellingen, ook buiten onzen wil om, op onze bewegingen uitoefenen, blijkt ook daaruit, dat als iemand op zijn eigen ademhaling let, het moeielijk valt om volkomen regelmatig adem te halen; dat wij op een wandeling plotseling blijven stilstaan, als ons een gedachte invalt, die sterken indruk op ons maakt, enz.

Er zijn dus ook *onwillekeurige* bewegingen, die het gevolg zijn van *voorstellingen*. Hier werkt dus een in de hersenen tot stand gekomen voorstelling op de bewegingszenuwen, zonder dat de wil hierbij in het spel komt.

Nu zijn er nog wel andere bewegingen, die evenmin willekeurig zijn en niet op een der boven aangeduide wijzen tot stand komen; doch wij zullen ze daarlaten. Voorloopig hebben wij tot verklaring der mimische bewegingen aan 't bovenstaande genoeg.

Mimische bewegingen zijn niet willekeurig.

Dat komt u vreemd voor? - Gij herinnert u hoe ge wel eens een lach hebt onderdrukt, waar die niet paste; of een traan hebt teruggedrongen, waar ge geen zwakheid woudt toonen? - En hoe ge wel eens een lach hebt geveinsd, dien ge niet meendet en bonne mine maaktet à mauvais jeu? - Dat is nog geen bewijs dat mimische beweging van den wil zou afhangen. Want ook de zuivere reflexbewegingen, zooals 't been optrekken bij prikkeling van de voetzool, kunnen wij door inspanning van wil onderdrukken en omgekeerd ze ook willekeurig verrichten. En dat de invloed van den wil bij mimische beweging niet noodig is, blijkt direct uit een paar merkwaardige ziektegevallen die Romberg[2] verhaalt. In het eene was de willekeurige

1 Ruggemerg en hersenen samen zijn het centraalgedeelte van het zenuwsysteem.

2 Lehrbuch der Nervenkrankh., I, 717. (3e Aufl.)

beweging van 't aangezicht geheel verloren gegaan, en toch kon de patient volkomen goed lachen, en sloot de oogen terstond als men de hand er naar toe bewoog, iets wat haar, als zij 't *wilde* doen, onmogelijk was. En in het andere geval had het omgekeerde plaats; daar geschiedde de willekeurige beweging geheel normaal en aan den rechter kant ontbrak de mimische beweging.

Als dus de aangezichtsbeweging bij psychische toestanden niet van den wil afhankelijk is, dan moet zij behooren tot die onwillekeurige bewegingen, die het gevolg zijn van voorstellingen. En tot deze kategorie laat zij zich dan ook hoofdzakelijk terugbrengen, ofschoon bij de vraag naar haar ontstaan de reflexbeweging mede, zooals wij zien zullen, in aanmerking moet worden genomen.

Mimische bewegingen vergezellen meer of minder standvastig zekere hartstochten en stemmingen. Deze berusten weêr op aangename of onaangename voorstellingen. En hoe ontstaat nu een voorstelling? -[1]. De dingen buiten ons maken door hetgeen wij hunne eigenschappen noemen indruk op onze zintuigen; wij krijgen van een voorwerp gezichtsindrukken, tastindrukken, temperatuurindrukken, enz. Die indrukken worden naar de hersenen voortgeleid; daar komen zij als gewaarwordingen tot bewustzijn, en die gewaarwordingen (bewust geworden zinnelijke indrukken) doen, als zij in de hersenen korter of langer worden vastgehouden, een v o o r s t e l l i n g van dat voorwerp ontstaan. Zoo is b.v. de voorstelling van een appel (d.i. van een bepaalden appel) het resultaat van de onderscheiden gewaarwordingen (vorm, kleur, smaak, enz.) die dat voorwerp in ons heeft doen ontstaan. Zulk een voorstelling van een bepaald voorwerp is een c o n c r e t e . Maar nu kunnen wij uit concrete voorstellingen a b s t r a c t e vormen, en wel doordat wij een aantal concrete voorstellingen naast elkaar stellen en wat in die voorstellingen gemeenschappelijk is tot een nieuwe voorstelling samenvatten. Maar hoe abstract zulk een voorstelling ook is, zij is altijd gegrond op zinnelijke indrukken. Zoo

1 Piderit, blz. 21.

is b.v. ‘boom’ een abstracte voorstelling, die volstrekt niet bij alle menschen gelijk zal zijn; zij zal verschillende vormen aannemen, al naar de concrete voorstellingen, waaruit zij ontstaan is, en b.v. bij een bewoner der noordsche dennenwouden anders zijn, dan bij een bewoner der tropische palmenbosschen.

Daar dus een abstracte voorstelling uit eigenschappen van concrete voorstellingen gevormd wordt, even als de concrete voorstelling uit eigenschappen van voorwerpen, doet zich een abstracte voorstelling op dezelfde wijze voor, als de concrete voorstellingen waaruit zij ontstaan is, d.i. als een zinnelijk waarneembaar voorwerp. Ieder, die dit onbevooroordeeld bij zich zelf onderzoekt, zal moeten bekennen, dat het onmogelijk is zich een abstracte voorstelling te denken, die alle zinnelijke voorstelling buitensluit. Elke abstracte voorstelling doet zich voor òf als een object in de ruimte (d.i. als een vorm of groep van vormen), òf als een object in den tijd (d.i. als een feit).

En dit brengt ons tot deze stelling:

D a a r a l l e v o o r s t e l l i n g e n z i c h v o o r d o e n a l s z i n n e l i j k w a a r n e e m b a r e o b j e c t e n , h e b b e n d e d o o r a a n g e n a m e o f o n a a n g e n a m e v o o r s t e l l i n g e n b e w e r k t e m i m i s c h e b e w e g i n g e n b e t r e k k i n g o p w e r k e l i j k e o f i m a g i n a i r e z i n n e l i j k e i n d r u k k e n .

Op deze stelling berust nu Piderit's geheele systeem. Hoe hij daaruit de verschillende mimische bewegingen afleidt, zal het best blijken, als wij een paar voorname gelaatsbewegingen meer in 't bijzonder nagaan. Vooraf zij nog opgemerkt, dat zich uit die stelling ook laat verklaren, waarom de mimische bewegingen hoofdzakelijk plaats hebben in de aangezichtsspieren, en wel daarom, omdat die spieren de werkzaamheid der zintuigen krachtiger ondersteunen, dan de overige spieren des lichaams. Daarom komen mimische bewegingen het meest en het gemakkelijkst te voorschijn in die aangezichtsspieren, welke door hun betrekking tot de zintuigen het meest werkzaam en prikkelbaar zijn, nl. de spieren van het gezichtszintuig; minder sterk in die van het smaakzintuig, nog minder in die van het reuk- en gehoororgaan.

Wanneer wij nu Piderit bij het doorvoeren van zijn stelling in een paar bijzondere gevallen volgen, kunnen wij geen betere keus doen dan die mimische bewegingen, welke berusten op 't o p e n e n en s l u i t e n der oogen. Want dat deze bewegingen

voor de uitdrukking van 't gelaat van overwegend belang zijn, valt wel niet te ontkennen.

[1] De oogappel ligt in een holte, van alle zijden behalve van voren door beenige wanden omgeven. Van voren wordt die oogholte gesloten door een platte spier, de sluitspier, die kringvormig langs den rand der holte loopt en in het midden een dwarse spleet openlaat. Die spleet, de oogspleet, wordt gesloten als de spiervezels, die er lusvormig omheen loopen, zich samentrekken. In normalen toestand blijft die spier ook gedurende den slaap werkzaam en houdt het oog gesloten. Bij sterke uitputting echter (na zware ziekten of overmatige inspanning) deelt de sluitspier in de algemeene afmatting en dan staat ook in den slaap het oog min of meer open; wat aan het gelaat een akelige, lijkachtige uitdrukking geeft.

De beweging van de sluitspier is deels willekeurig, deels onwillekeurig. Wij kunnen de oogen sluiten zoo vast en zoo lang wij willen, maar ook zonder den wil sluit zich het oog. Dit onwillekeurig ‘knippen met de oogen’ ontstaat: 1^0. door mechanische aanraking van den oogbol (stof, enz.), 2^0. door fel licht, 3^0. door sterk geluid. In al deze drie gevallen is het een reflexbeweging. Iedere plotselinge indruk, die het gezichtof gehoorzintuig treft en misschien een naderend gevaar kan aanduiden, brengt terstond de sluitspier in beweging, en lang voor dat wij het gevaar kunnen erkennen of vermijden, is reeds ons kostbaar oog beschut. Hoe moeilijk het valt, niet te knipoogen, als iemand de hand naar ons oog beweegt, weet ieder; al zijn wij ten volle overtuigd, dat de hand ons geen leed zal doen, toch sluit zich, ook tegen onzen wil, het oog.

Een ander gevolg van het knipoogen is, dat het vocht dat uit de traanklier en de kliertjes der oogleden wordt afgescheiden, gelijkmatig verdeeld en daardoor de oppervlakte van den oogbol gezuiverd en gladgemaakt wordt; het knipoogen veegt het oog telkens schoon, om alle beletselen voor 't zuiver opnemen der lichtindrukken weg te nemen. Van daar zijn velen gewoon herhaaldelijk te knipoogen, als zij een voorwerp nauwkeurig willen beschouwen. Maar daar voorstellingen zich voordoen als zinnelijk waarneembare objecten, doen zij hetzelfde als hunne attentie door voorstellingen wordt opgewekt. Sterk knip-

1 Blz. 40 sqq.

oogen is dus bij velen de mimische uitdrukking van versterkte oplettendheid.

Aan de sluitspier der oogen kan men twee gedeelten onderscheiden, de binnenste vezels die onmiddellijk rondom de oogspleet loopen, en het randgedeelte, dat het buitenste deel van den kring vormt. Bij 't knipoogen werken alleen die binnenste vezels; moeten de oogen sterker gesloten worden, dan ook het randgedeelte; en eindelijk, als het oog vast dichtgeknepen wordt, komt een hulpspier in werking, de wenkbrauwspier. Deze loopt van den neuswortel af schuins naar boven en buiten, zij trekt de wenkbrauwen naar beneden en tevens naar elkaar toe, en doet daardoor loodrechte rimpels in de huid van 't voorhoofd ontstaan.

Wanneer sluiten wij nu de oogen krachtig? Bij zeer onaangename gezichtsgewaarwordingen. Maar niet voor lang. Want daardoor zouden wij ons de mogelijkheid benemen, om gevaren te erkennen en te vermijden. Meestal zelfs sluiten wij de oogen niet eens geheel, als wij door een intensieven gezichtsindruk onaangenaam worden aangedaan, b.v. door plotseling fel licht; maar wij brengen alleen de wenkbrauwspieren in werking. Daardoor wordt het sluiten der oogen voorbereid en gemakkelijker gemaakt; wij kunnen dan des noods ieder oogenblik door een geringe beweging der centrale vezels van de sluitspier de oogen geheel sluiten. Die werking doet verticale voorhoofdrimpels ontstaan. Die rimpels duiden dus aan, dat er behoefte bestaat de oogen te sluiten, dus een onaangename aandoening van den gezichtszin. Want, evenals wij de hand, die een gloeienden kachel aanraakt, terugtrekken om de herhaling van dat onaangenaam gevoel te voorkomen, zoo sluiten wij het oog om de herhaling van een onaangenaam gezicht te voorkomen.

Maar zoo kan ook elke v o o r s t e l l i n g van iets onaangenaams, evenals het zien van iets aangenaams, vertikale voorhoofdsplooien te voorschijn brengen. En niet alleen voorstellingen, die algemeen als onaangenaam gelden (b.v. van een ondergane straf, een geleden smaad), maar ieder voorwerp van ons denken of handelen kan de oorzaak van een onaangename stemming worden. Namelijk wanneer zulk een voorwerp zich niet zoo gemakkelijk als wij wenschen, naar ons doel voegt; in één woord, als wij moeielijkheden, zwarigheden ontmoeten. Daarom fronsen wij 't voorhoofd, als wij ons in een nauwe laars

wringen; als wij iets goed willen hooren of zien en daarin gestoord worden; - daarom fronsen stamelaars het voorhoofd, als hun gebrek hen verhindert in het uitdrukken hunner gedachten; - daarom eindelijk ontstaan de vertikale rimpels, als wij met zwarigheden worstelen in ons denken, b.v. bij 't zich bezinnen op een vergeten naam.

Dus: vertikale rimpels in 't voorhoofd duiden in 't algemeen op onaangename stemmingen. Zijn zij in een aangezicht habitueel geworden, dan is zoo iemand vaak en langdurig ontstemd geweest. Nu kunnen echter de oorzaken van een onaangename stemming deels uitwendige zijn, deels inwendige. Men vindt dus vertikale voorhoofdsrimpels: 1^0. bij menschen, die veel kommer en zorg hebben gehad of aan langdurige ziekten geleden hebben. Een inwendige oorzaak van onaangename stemmingen is de meerdere prikkelbaarheid, die maakt dat dezelfde voorstelling zich bij den een veel sterker uit dan bij den ander. Van daar de vertikale rimpels: 2^0. bij knorrige, verdrietige menschen. En eindelijk zijn ze ontwikkeld 3^0. bij ijverige denkers, bij menschen wier denkvermogen ingespannen, maar onbevredigd werkzaam is. Niet dat men daaruit tot het voorwerp of het meer of minder succes van hun denken kan besluiten; maar alleen tot de wijze waarop zij denken, tot de hartstochtelijkheid waarmede zij hun doel trachten te bereiken, den onbevredigden ijver, die hen tot inspanning aanspoort. Zeer merkbaar zijn die rimpels in de portretten van Locke, van den physioloog Joh. Müller, van Richelieu, van Napoleon I (1789), van Beethoven, die Piderit hierbij aanhaalt. Evenzeer in de meeste Faust-koppen, o.a. die van Scheffer.

Zooveel over het sluiten der oogen.

Geopend wordt het oog door een spier, die van den bovenwand der oogholte tot in 't bovenste ooglid loopt en bij hare contractie dit ooglid opheft. Treft ons een plotselinge niet onaangename gezichtsindruk, voornamelijk van iets, wat ons nog onbekend is, dan wordt het oog snel en wijd geopend, om dat onbekende zoo goed mogelijk te beschouwen en te leeren kennen. En evenzoo, als een of andere v o o r s t e l l i n g plotseling in ons opkomt, ook zonder een direct voorafgeganen gezichtsindruk. Wie ooit de uitwerking zag van een verrassende belangrijke tijding, zal dat snel opensperren der oogen wel bemerkt hebben, ook bij hen die onverschilligheid veinsden. Wijd geopende oogen geven dus de mimische uitdrukking van verrassing.

Physiognomisch wordt die gelaatsuitdrukking bij menschen van levendigen geest, vatbaar voor indrukken, die een ‘geopend oog’ hebben voor alles wat hun opmerkzaamheid boeit. Alle portretten van Lessing toonen zulk een oog. Gaat dat openen echter al te ver, worden het ‘opengespalkte’ oogen, dan toonen zij niet meer intelligente, deelnemende verrassing, maar passieve verbazing.

Slaperigheid en vermoeidheid doen het ooglid slap nederzinken. Waar dit echter plaats heeft zonder die lichamelijke oorzaken, waar zelfs opwekkende voorstellingen het oog half gesloten doen blijven, daar is onverschilligheid of indolentie.

Doch evenals voor 't sluiten is er ook voor 't openen der oogen een hulpspier beschikbaar, nl. de voorhoofdsspier. Een platte breede spier loopt van boven van 't voorhoofd naar beneden tot aan den bovenrand van de sluitspier der oogen; bij haar samentrekking helpt zij het oog opensperren, trekt de wenkbrauwen omhoog en plooit tevens het voorhoofd horizontaal. Bij sterke verrassing komt ook deze spier in werking, en waar die trek physiognomisch geworden is, drukt hij ingespannen opmerkzaamheid uit. Zulk een ingespannen opmerkzaamheid kan echter zijn

òf bloote nieuwsgierigheid;

> Sie sitzen schon mit hohen Augenbraunen
> Gelassen da und möchten gern erstaunen. (Faust, Vorspiel.)

òf rustige ingespannen denkwerkzaamheid, maar zonder hartstocht, zooals in de portretten van Spener en Matthias Claudius[1], waar de horizontale rimpels zeer uitkomen;

òf eindelijk het idée fixe van een waanzinnige, zooals bij een van de figuren van Kaulbach's ‘Irrenhaus’[2].

Nog in een opzicht zijn die horizontale rimpels van belang. De breede voorhoofdsspier is nl. krachtiger dan het kleine spiertje dat het ooglid optrekt. Iemand nu die zeer slaperig is, zal, als hem plotseling iets verrast, de wenkbrauwen wel hoog optrekken en 't voorhoofd horizontaal rimpelen, maar toch de oogen niet ten volle openen, omdat hier hoofdzakelijk de voorhoofdsspier alleen werkt en het andere spiertje te veel vermoeid is. Evenzoo bij indolente menschen. Tragen van geest onder-

1 Piderit, fig. 75 en 76.
2 Fig. 77.

steunen evenals de vermoeiden naar 't lichaam de onvolkomen panning van de kleinere spier door de medehulp van de sterkere. Van daar, dat horizontale voorhoofdsrimpels, als zij gepaard gaan met half geopende oogen, aan 't gezicht een niet te miskennen uitdrukking van trage, onverschillige lusteloosheid geven.

En eindelijk, als horizontale rimpels te gelijk met vertikale op 't voorhoofd aanwezig zijn, dan duidt dit op *plotselinge* voorstellingen, die tevens *onaangenaam* zijn, d.i. 't gelaat krijgt een uitdrukking van schrik. Zoo b.v. Laocoon's voorhoofd in de beroemde groep[1].

Een niet minder belangrijke rol speelt de m o n d bij mimische beweging. Ook hier weer gaat de stelling door, dat voorstellingen werken als zinnelijk waarneembare voorwerpen[2]. Het eerste onmiddellijk gevolg van de mondbeweging (afgezien van beweging bij 't spreken) is ondersteuning of belemmering van de werkzaamheid van 't smaakzintuig. Om den smaakindruk zoo volkomen mogelijk te maken, is het niet voldoende dat een voorwerp met de tong in aanraking komt, maar het moet tusschen de tong en 't gehemelte gebracht worden. Wie op de uitgestoken tong wat suiker of zout legt, zal gemakkelijk bemerken dat de smaak zeer weinig geprononceerd, is zoolang de tong in die stelling blijft. Om dus een smaakindruk minder intensief te maken, moet de aanraking tusschen tong en gehemelte voorkomen worden. En dit doen wij ook werkelijk, als wij iets bitters proeven en ons dat onaangenaam aandoet. Daartoe wordt de onderkaak van de bovenkaak verwijderd en tevens de lippen van elkaar getrokken, doordat de bovenlip wordt opgetrokken. Maar de spier die dit doen moet is dezelfde, die met een ander deel ook aan den neusvleugel bevestigd is. De neusvleugel zal dus de opwaartsche beweging van den bovenlip volgen. En zoo ontstaat de trek, die zeer juist ook in het dagelijksch leven de b i t t e r e trek heet, een trek die niet alleen bij onaangename smaakgewaarwordingen optreedt, maar bij allerlei onaangename voorstellingen, die het spraakgebruik b i t t e r noemt. Zoo spreken wij van verbittering, van bitteren nood, van bitteren haat, enz. Meestal zijn de stemmingen, waarmede de bittere trek gepaard gaat, in hoogeren graad onaangenaam dan die

1 Piderit, fig. 14.
2 Blz. 71 vgg.

welke alleen vertikale voorhoofdsrimpels te voorschijn roepen; een gevolg van de wet, dat psychische toestanden zich in de eerste plaats aan de spieren van 't gezichtsorgaan uiten en eerst bij sterkere intensiteit ook aan die van het smaakorgaan.

Omgekeerd zijn er smaakgewaarwordingen, die wij zoo sterk mogelijk trachten te maken, die wij trachten vast te houden. De mond wordt gesloten en de wangen van ter zijde tegen de kaken gedrukt, om het aangenaam smakende op de tong bijeen te dringen en te houden: de zoete trek. Deze is dus de mimische uitdrukking van bijzonder aangename voorstellingen. Maar daar het leven, merkt Piderit op, hiertoe slechts zeer zelden *voortdurend* aanleiding geeft, vindt men dien trek slechts zelden physiognomisch ontwikkeld. En wanneer die ‘zoete’ trek op een gelaat constant is geworden, dan maakt hij op den onbevooroordeelden waarnemer dikwijls denzelfden indruk als een voortdurende zoete smaak, nl. dien van afkeer.

Kent gij Hasenclever's geestige teekening: *die Weinprobe?* Zoo ja, dan kunt ge daar treffende voorbeelden zien van den ‘proevenden’ trek. Maar ook zonder dat zult ge u die spierbeweging wel kunnen voorstellen; die vooruitgestoken lippen, die het te onderzoeken voorwerp als 't ware te gemoet kwamen en het langzaam en voorzichtig over de tong lieten glijden, om den smaakindruk zoo lang mogelijk te doen duren en tijd voor een oordeel te winnen. En let nu eens op iemand, die bezig is zijn gedachten oordeelend en beproevend over iets te laten gaan, al heeft hij daarbij ook zijn smaakzintuig niet noodig. Gij zult dienzelfden trek zien verschijnen. Misschien gepaard met vertikale rimpels in 't voorhoofd, het teeken van een onaangename voorstelling; en in dat geval verwacht ge allicht een afkeurend oordeel als resultaat van 't beproeven. Al weer: voorstellingen hebben uit een mimisch oogpunt dezelfde gevolgen als zinnelijk waarneembare objecten.

Nog iets: Als gij al uwe krachten inspant bij iets, wat niet terstond gelukt en gij het toch wilt volbrengen, dan spannen zich niet alleen de spieren van armen en beenen, die de beweging moeten volvoeren, maar ook die van hoofd en hals, die eigenlijk toch tot het gelukken niets kunnen bijdragen. Op uw gelaat zal dat het meest merkbaar zijn door de vast saamgeknepen lippen, den ‘verbeten’ trek. Die trek is een zoogenaamde ‘medebeweging’, een gevolg daarvan, dat uw wil zoo krachtig werkt, dat de prikkel niet tot eenige spieren beperkt

blijft, maar er meer in spanning brengt, ook al brengen die niets nader tot het doel. Maar die trek verschijnt niet alleen als uw wil op heftige spierinspanning gericht is; ook als gij inspanning wilt van anderen aard. Ieder vast besluit roept dien vastberaden trek op 't gelaat en waar die trek habitueel geworden, physiognomisch ontwikkeld is, beteekent hij vasten wil, energie. Zoo b.v. op 't portret van Guizot, van den Amerikaanschen generaal Winfield Scott, van Oliver Cromwell[1].

Doch ik mag het gansche boek niet excerpeeren. Interessante hoofdstukken zijn er anders nog genoeg: over de meerdere of mindere bewegelijkheid der oogen, over de richting der oogen, de mimiek van den neus, over lachen en schreien, enz. Maar ik laat die over voor een nauwkeuriger kennismaking met het boek van Piderit; te meer omdat de bijgevoegde afbeeldingen zijne uiteenzetting boeiender en duidelijker maken dan de mijne.

Alleen wil ik nog s.v.v. het hinkende paard achteraan doen komen, en daarop opmerkzaam maken, dat men, in weerwil dat Piderit nu de mimiek en physiognomiek tot wetenschap heeft trachten te verheffen, toch niet van die wetenschap, als kenbron van psychische toestanden, te veel moet verwachten. Ten minste, ik zou niet zoo voetstoots met Lavater's uitroep instemmen: ‘de kennis der physiognomie is een pilaar der vriendschap en achting; zij strengelt de harten aan elkander; zij alleen sticht de vriendschappen die gezegd kunnen worden van duur te wezen, die godlijk zijn; de vriendschap kan op geen meerder onwrikbaren grond, op geen sterkeren rotssteen steunen, dan op het gewelf van het voorhoofd, op den rug van den neus, op den omtrek van den mond en op den opslag van het oog!’[2].

Piderit daarentegen laat zich niet zoo meêslepen, maar noemt zelf een aantal bezwaren op als mogelijke bronnen van verkeerd oordeelen. Want er zijn allerlei uitwendige oorzaken, die mimische en physiognomische trekken kunnen te weeg brengen, en toch niets met psychische toestanden te doen hebben. Vooreerst ziekte en pijn: ieder weet hoe zij de gelaatstrekken, zelfs blijvend, kunnen wijzigen. Dan wind en weer: ook die laten hunne sporen na. Zie slechts het gerimpeld gelaat van vis-

1 Fig. 84-85.
2 Physiognom, I, 157.

schers, daglooners, van allen die jaren lang hun gelaat aan wind en regen, sneeuw en fellen zonneschijn moesten blootstellen. ‘Onder die diepe voren die de ruwe hand des levens daar heeft ingeploegd, de fijne trekken te lezen, waarmede de ziel schreef, dat zal ook voor 't meest oplettend en geoefend oog ondoenlijk zijn.’ (Piderit, p. 153.)

Gewoonten, ‘aanwendsels’, kunnen ook de oorzaak zijn van mimische (zelden van physiognomische) trekken. Of hebt ge ze niet wel eens gezien, die menschen, die bij allerlei bezigheden gezichten trekken, bij schrijven, bij teekenen, bij vioolspelen, enz.? En dikwijls ook zonder eenige aanleiding hoegenaamd: de een heeft zich aangewend zijn wenkbrauwen van tijd tot tijd op te trekken, een ander trekt met de mondhoeken, een derde fronst het voorhoofd, enz.

Sommige bezigheden spiegelen zich af op 't gelaat. Maak niet te veel op uit de mondspieren van een trompetter of de spieren rondom het oog van een instrumentmaker of een microscopist.

En verder - al behoeft dit nu ook geen argument te zijn in den strijd over de afstamming van den mensch - naäping is hier ook bij in 't spel. Naäpen doen we al heel gemakkelijk en zonder dat wij 't zelf weten. De knecht maakt dezelfde gebaren als zijn heer, de zoon neemt ze over van zijn vader. ‘Nachäffung,’ zegt Lichtenberg[1], ‘und Bestreben seine Oberfläche der Oberfläche berühmter, bewunderter und beliebter Menschen ähnlich zu machen, ihre Fehler und lächerlichen, ja bösen Angewohnheiten nachzuahmen, bringt erstaunliche Revolutionen auf dem Gesichte hervor, die sich gar nicht bis in das Herz oder den Kopf erstrecken. So werden Kopfhängen, hochweises Stirnrunzeln, Lispeln, Stammeln, Gang, Stimme, die horchende Kopfhaltung, das kurzsichtige gelehrte Blinzeln, vornehmes Trübsehn, empfindsame Melancholie, leichtfertige Lebhaftigkeit, das bedeutende Augenzwinkern und die satirische Miene Andern nachgethan so gut als das Gähnen; von Einigen vorsätzlich und vorm Spiegel studirt, von Andren, ohne dass sie es wissen.’

Eindelijk - om de lijst niet al te lang te maken - noem ik nog het eigenaardig gezicht dat bijzienden trekken als zij in de verte willen zien, en de moeielijkheid om mimische trek-

1 T.a.p. III, 484.

ken op vette, dikke gezichten op te merken. ‘Es giebt Leute, die so fette Gesichter haben, dass sie unter dem Speck lachen können, dass der grösste physiognomische Zauberen nichts davon gewahr wird, da wir, arme winddürre Geschöpfe, denen die Seele unmittelbar unter der Epidermis sitzt, immer die Sprache sprechen, worin man nicht lügen kann’[1].

- Zooveel andere oorzaken van mimische beweging, - zooveel bronnen van fouten, waarop de physiognomist bedacht zijn moet; - dan blijft er van de physiognomiek niet veel over! -

Van de physiognomiek als ‘pilaar der vriendschap’, neen; hare waarde zal steeds gering blijven. Er zijn ook thans nog wel Socratessen met leelijke gezichten, en physiognomiek en menschenkennis zijn twee zeer verschillende dingen.

Maar dat ontneemt niets aan de waarde der mimiek, voor zoo ver zij de gelaatsbewegingen en de trekken, die er het gevolg van zijn, wetenschappelijk tracht te verklaren. De eerste, consequent doorgevoerde poging daartoe gedaan te hebben, is de verdienste van Piderit. Zijn werk is der lezing overwaardig.

Groningen.

D. HUIZINGA.

1 Lichtenberg, t.a.p. II, 185.

Politiek overzicht.

UTRECHT, 25 Januarij 1869.

Griekenland vóór de conferentie der groote mogendheden: het is de historie van Reintje de Vos voor het hof van koning Nobel. Hij had er zich bitter ingewerkt: Bruin de Beer was door hem met smaad overladen: hij had dat gram-goedig beest gesard, geplaagd, getergd, zonder ophouden, en met dat al telkens een loopje daarmeê genomen; zoo listig had hij 't weten aan te leggen, dat Bruin hem nimmer nog bepaald had betrapt en dat hij zich 't genot had kunnen verschaffen, telkens uit de verte Bruin uit te lachen - doch nú..... . was het spel uit. Reintje was gegrepen, en voor Nobel gebracht, stond het slimme dier quasi-deemoedig voor zich uit te kijken.

- Of hij een nieuwe list verzon! - Want helaas, wat zijn de ideeën omtrent dat Grieksche volk langzamerhand veranderd! Denkt u nog eens de opwinding van Europa, toen dat volk voor het eerst zich weder op zijn verleden beriep en de onafhankelijkheid vroeg. Lord Byron moest geheel de schaal der poësie doorloopen, om toonen te doen hooren, die slechts eenigermate uitdrukten den weemoed, de droefheid, de hoop en de verrukking waarvan Europa was vervuld, als zij dacht aan het land der zonen van Hellas; daar waren slechts zeer weinigen in Europa die niet mijmerden over die wonderschoone verzen, waarin Griekenland vergeleken werd met de gestorven vrouw, wier schoonheid nog bewaard blijft, in een niet weêr te geven phase van kalmte, zachtheid en majesteit, gedurende de eerste uren die op den laatsten zucht volgen; verzen die tot inleiding dienden van de krachtigste oproeping aan Griekenland om toch op te staan. Weinigen waren er die met deze gedichten niet

dweepten. Onder hen echter een geleerde, wiens opinie langzamerhand veld won. Hij heette Fallmerayer, en zonder te ontkennen dat al die gevoelsuitingen over het kroost van Hellas zeer poëtisch klonken, beweerde hij dat ze minder goed pasten op de tegenwoordige Grieken, daar reeds sinds de tijden van Justinianus een catastrophe over Griekenland was gekomen, waarbij geheel de toenmalige bevolking door de Avaro-Slaven was verdelgd en uitgeroeid, en overal in plaats van Grieken zich Slaven hadden genesteld, Wel waren de Slaven later door de Byzantijnsche keizers sedert het jaar 807 weder overheerscht, doch de bevolking in Griekenland was nu ten gevolge van die opname van een groot Slavonisch element alles behalve Grieksch.

Groot was de ergernis die Fallmerayer aan de toen zoo opgewonden jeugd van Europa bezorgde. Het waren toen nog de goede tijden, toen jong te zijn hetzelfde beteekende als idealen te hebben. Onze tegenwoordige jeugd is vrij wat positiever. Twee jonge Franschen hebben in onzen tijd Griekenland bezocht - About en Grenier - beiden hebben hun impressies voor ons opgeteekend, maar geen van beiden herroept een enkele echo van de zangen, waarmede Lord Byron eens Europa verrukte: - neen, beiden nemen zeer nauwkeurig terrein en bevolking op, geven hier en daar een statistieke bijzonderheid, wijzen op dit en dat economisch verschijnsel en komen tot de conclusie, dat de bewoners van het tegenwoordige Griekenland over het algemeen veel aanleg voor handel en speculatie hebben, dat zij echter geen zeer juiste onderscheiding weten tusschen de begrippen van het mijn en het dijn: dat soliede werkzaamheid weinig onder hen gevonden wordt; dat een Griek met de hand aan de ploeg een anomalie is; dat die Grieken daarentegen, meer dan aan een brood, gehecht zijn aan een politieke discussie of een dagblad-artikel. Voorts zou volgens die Fransche auteurs hun waarheidsliefde vrij verdacht zijn; in de middelen die zij aanwenden om hun doel te bereiken zijn zij weinig keurig: - hun ministers vechten om een pot-de-vin die zij van een rijken Moldau-Waldachijer kunnen beet krijgen: maar.... allen hebben zij één chimêre: zij willen Constantinopel hebben.

En niet te ontkennen valt het ook, dat het tegenwoordige koningrijk Griekenland er zonderling uitziet. Het is een koningrijk telle quelle bij elkander geraapt. Hier een eiland, daar een stukje grond. Vooral niet te groot. Het recht alleen was erkend dat er een onaf-

hankelijke staat Griekenland mocht bestaan, doch veel meer was niet uitgericht. Op de kaart van Europa stond voortaan die naam: dat was het resultaat van 't enthousiasme, hetwelk in Lord Byron zijn beste uiting vond; - doch hoever zich nog die naam moest uitstrekken, was in het midden gelaten. Ten minste: het was bijna als zeker te voorspellen dat de enge grenzen, om dien naam door de diplomatie getrokken, niet de blijvende bepaling zouden zijn. Het land bleek te zijn een ontzettend hoofd op een klein lichaam. - Zóó begonnen de Grieken hun nieuw leven. Wat zij echter misten of liever missen, is een groot staatsman, die hen weet te leiden op hun weg. Na den handigen Capo d'Istria hebben zij ééns een staatsman gehad in den voortreffelijken Coletti, doch toen Coletti, volgens de schilderachtige uitdrukking van Guizot, naar het bataillon van Plutarchus was vertrokken, stond geen ander dáár om zijn plaats in te nemen, en de Grieken moesten dus zelven hun weg opzoeken. Hetgeen zij deden op hunne wijze, slim en handig, doch met ietwat équivoque allures. Zij joegen hun bescheiden koning weg, met wien zij toch dertig jaren geleefd hadden. Zij verkozen niet langer geregeerd te worden door een vorst, die het als zijn taak beschouwde, van tijd tot tijd een oud monument te herstellen: zij wilden werken, geld verdienen en bovenal..... Constantinopel hebben.

Hoe zij, steunende op de bescherming der groote mogendheden, die hun rijkje in het leven hadden geroepen, den sultan nu telkens te lijf wilden! Natuurlijk niet met legers of schepen; maar vooreerst met depêches en redevoeringen in de kamers! Daar stond echter ten vorigen jare Creta op, en het werd nu een vast punt der Grieksche ambitie, om ten minste vooreerst dat Creta te krijgen. Op alle manieren, direct en indirect, werden nu de opstandelingen van uit Griekenland geholpen. Van uit Syra werd door het daartoe benoemde comité telkens nieuwe ammunitie en levensmiddelen aan de strijdende Cretensers verschaft. Vooral het schip de Enosis deed als zoodanig belangrijke diensten; het wist elke blocquade te doorbreken, en geholpen door een uitstekende kennis van al de diepten en ondiepten van den Griekschen Archipel, trotseerde het de geheele Turksche marine. Toen de zaken op Creta een voor de opstandelingen ongunstiger aanzien begonnen te erlangen, organiseerde men in Griekenland op groote schaal een landverhuizing uit Creta naar

Griekenland. De dagbladen van Europa waren in een oogwenk vol van de jammeren van al de refugiés, die van het noodigste ontbloot, in de trouwe armen van deze Grieken waren gevlucht. Let wel daarop, dat de Grieken die refugiés met geweld beletteden in Creta terug te keeren. In één woord, alles werd gedaan om het dempen van den opstand onmogelijk te maken. Petropoulaki, de aanvoerder der benden en tevens hoofd van het voorloopig bestuur van Creta, vond telkens nieuwen - nu moreelen dan materieelen - steun. Eindelijk sprak de Grieksche minister het in het Atheensche parlement uit, dat Creta het vurig verlangen van Griekenland was. Nu kon Turkije, met den besten wil ter wereld, niet langer stil blijven zitten. Den 11^{den} December jl. overhandigde de Turksche gezant aan den minister van buitenlandsche zaken te Athene een ultimatum, waarbij de volgende 5 punten door de Porte gevorderd werden. Het gouvernement van koning George moest de formeele verbindtenis aangaan maatregelen te nemen: 1^{0}. om onmiddellijk de benden vrijwilligers te ontwapenen, die op verschillende punten van het koningrijk zich hadden georganiseerd, en beletten dat nieuwe benden zich organiseerden; 2^{0}. de kaperschepen de Enosis, de Creta en de Panhellenion moesten ontwapend, of in allen geval de havens van Griekenland voor die schepen gesloten worden; 3^{0}. aan de emigranten uit Creta moest verlof gegeven worden om naar huis te keeren, en daarvoor moest hun hulp en bescherming verleend worden; 4^{0}. de personen, die Turksche soldaten en onderdanen hadden aangevallen, en die daarmede voortgingen, moesten overeenkomstig de wetten gestraft en aan de bloedverwanten der slachtoffers moest een wettige schadevergoeding toegestaan worden; 5^{0}. Eindelijk moest het Grieksche gouvernement aan zijn gedragslijn een richting geven gebaseerd op de gevestigde tractaten en het internationaal recht. - Er werd verder in dit ultimatum gezegd, dat bijaldien het gouvernement van koning George niet binnen 5 dagen hieraan voldeed, de Turksche legatie te Athene en de Turksche consuls in Griekenland het koningrijk onmiddellijk zouden verlaten: dat de diplomatieke en commercieele betrekkingen tusschen Turkije en Griekenland zouden verbroken worden; dat de Grieksche legatie en kanselarij te Constantinopel en de Grieksche consuls in Turkije hun passen zouden krijgen; dat de respectieve onderdanen der twee staten hun verblijf in elk der twee staten, binnen 14 dagen na de

notificatie der verbreking van de betrekkingen, moesten verlaten; en eindelijk dat na denzelfden termijn de schepen varende onder Grieksche vlag, niet meer in de Turksche havens konden binnen komen. - De zaak werd dus ernstiger. Griekenland speelde nog eens een stoute kaart. De Grieksche minister van buitenlandsche zaken, de Heer Delyannis, antwoordde den 15^{den} December op het ultimatum, en wees het af. De Grieksche minister beweerde dat aan eenige der reclames van Turkije al van zelf door Griekenland recht was gedaan, dat Griekenland er nooit zelfs aan had getwijfeld, en dat de overige vragen zich alleen baseerden op vage en onjuiste onderstellingen, die deze vragen uit den aard der zaak onaanneembaar maakten. - Na dit antwoord van den Heer Delyannis had het ultimatum van het Turksche kabinet zijn gewonen loop. De legaties en de consuls vertrokken van hun posten. Het verbreken der diplomatieke en commercieele betrekkingen begon. - Op dat oogenblik nu begonnen de groote mogendheden zich met het geschil te bemoeijen.

Want bij den tegenwoordigen stand van de politiek in Europa moest voor ééne zaak op alle manieren gezorgd worden: de strijd, zoo er strijd kwam, moest ten minste gelocaliseerd worden, met andere woorden: de strijd moest alleen door Griekenland en Turkije, en wel alleen over het geschil dat wij ontvouwd hebben, gestreden worden. Anders waren de gevolgen niet te voorzien. De geheele OOSTERSCHE QUESTIE zou weder in het leven geroepen zijn. En die het woord Oostersche questie noemt, bedoelt daarmede een voortdurenden twistappel tusschen al de groote mogendheden; een hoop buskruid, dat bij de minste vonk de aarde doet daveren; een vulkaan die 't bedriegelijkst is wanneer hij 't rustigst zijn rook naar den blauwen hemel opblaast; in één woord, hij bedoelt daarmede een eventueele inéénstorting van geheel de Turksche macht en een verdeeling van Turkije, Klein-Azië, Egypte enz. tusschen Rusland, Oostenrijk, Frankrijk en Engeland.

De Krim-oorlog van 1855 en 1856 had bewezen wat moeite het kostte die Oostersche questie - als 't woord uitgesproken was - te verdagen; nu moest het woord zelfs niet genoemd worden. Het moest een Turksch-Grieksch geschil zijn. Niets meer of niets minder. Een emouvante scène in de verte: een drama dáár op een verwijderd tooneel opgevoerd, een discours en thema in vervelende dagen:

Nichts besseres weiss ich mir am Sonn- und Feiertagen,
Als ein Gespräch von Krieg und Kriegsgeschrei,
Wenn hinten, weit, in der Turkei
Die Völkern auf einander schlagen.
Man steht am Fenster, trinkt sein Gläschen aus
Und sieht den Fluss hinab die bunten Schiffe gleiten;
Dan kehrt man Abends froh nach Haus
Und segnet Fried' und Friedenszeiten.

Doch opdat men vrolijk naar huis zoude kunnen keeren, moest de oorlog daar gelocaliseerd worden. Dit is de beteekenis der conferentie der groote mogendheden over Griekenland. Rusland en Pruissen hadden daartoe het eerste voorstel gedaan, en beiden hadden daarvoor hunne goede redenen. Rusland toch wil voorzeker geen krachtig Turkije, maar evenmin begeert het een groot Griekenland te zien verrijzen. Zoodra dit groot Griekenland toch verrees, zou de pretensie van Rusland vervallen, en zou Rusland niet meer de uitsluitende protector der Grieksche Christenen in Turkije zijn, daargelaten dat Rusland op die wijze zijn deel uit de nalatenschap zou zien wegkapen. En Pruissen - ja Pruissen is bang voor Oostenrijk en ziet in alles intrigues van den heer von Beust. Zijn er onlusten in Roumanië, of is er een stormachtig debat in den geheimen raad van Servië, of gaat de prins van Montenegro op reis, Pruissen is bereid er een eed op te doen, dat de heer von Beust een idee heeft. Pruissen wilde dus er voor waken dat Oostenrijk met dat Turksch-Grieksche geschil zijn voordeel niet deed, en drong mede aan op een conferentie. De conferentie zou bestaan uit de gezanten der mogendheden die den vrede van 1856, den vrede waarbij de Krimoorlog werd gesloten, hadden onderteekend. Aan Griekenland's gezant zou echter ook een plaats gegeven worden. Zij zouden den 9^{den} Januarij te Parijs tezamenkomen. Men zou alles in orde brengen, even als geschied was bij het behandelen der Luxemburgsche zaken op het congres te Londen. De conferentie zelve zou dan niet anders zijn dan het constateeren van het punt waarover men het reeds ééns was geworden: het voorlezen door den notaris en voor de getuigen van de acte, die reeds gereed gemaakt was. De conferentie kwam dan ook op den bepaalden datum bijeen. Alles scheen van zelf te moeten gaan, daar de questie in de laatste weken eenigzins was vereenvoudigd. Turkije had zijn marine eenigzins gereorganiseerd en aan een Engelsch kapitein - dien men den vreemdsoortigen naam van

Hobart-Pacha gaf - de leiding van zijn vloot gegeven. Deze had niet anders gedaan dan het transportschip de Enosis, dat tot nu toe levensmiddelen aan de opstandelingen te Creta bracht, in de haven van Syra geblocqueerd te houden. Het kon zich niet verroeren of het Turksche schip van Hobart-Pacha zat het op de hielen; de Enosis kon niet weg. En nu de opstandelingen geen proviand kregen, konden zij het niet langer tegen de Turken uithouden. Petropoulaki moest zich overgeven. De opstand van Creta was voorloopig gedempt. Zoo stonden de zaken toen de Heeren gezanten, onder presidium van den markies de La Valette, bij elkander kwamen. Doch zietdaar, nauwelijks is de zitting geopend en neemt men zich voor, Griekenland duchtig de les te lezen, of het blijkt dat de Grieksche gezant - de heer Ranghabé - een kleine exceptie voordraagt. Hem is slechts (daar het hier een congres geldt der mogendheden die den vrede van 1856 hebben geteekend) een raadgevende stem verleend, en de heer Rhangabé verklaart namens zijne regering in gemoede dat hij moeijelijk op het congres kan verschijnen, tenzij op gelijken voet als Turkije. Wie in dit alles een lang te voren beraamd comediespel zien, zullen zich zeker niet bedriegen; maar hoe het zij, Griekenland is niet gekomen, en de conferentie is zonder dat land haar gang gegaan. Tot basis was genomen het ultimatum van Turkije, want alleen op die conditie had Turkije er in berust nog tot geen dadelijkheden tegen Griekenland over te gaan. Het blijkt uit de verschillende berichten dat de mogendheden zich over het algemeen met de punten van het ultimatum hebben kunnen vereenigen, dat resolutiën zijn aangenomen waarbij Griekenland wordt aangemaand zich naar de wenschen van Turkije te voegen, en dat de groote mogendheden zich hebben verbonden (hierop komt het aan), bij een eventueelen oorlog over die punten neutraal te blijven. Griekenland wordt dus aan zijn lot overgelaten en moet het met den Sultan maar zelf in orde brengen. Hetgeen juist een zaak voor zoo handig een volk als dat der Grieken zal wezen.

Ondertusschen - want wij behoeven het Zuiden van Europa niet te verlaten - ontwikkelt zich meer en meer de loop der Spaansche revolutie. In September van 1868 was aan koningin Isabella voor goed beduid dat het land niet meer van haar gediend was, nu het overtuigend was gebleken dat zij dezelfde absolute en grillige regeringstraditiën volgde, die men had meenen te keeren in een

don Carlos. Tot nu toe had Isabella, bij elken opstand, zich op goede soldaten kunnen steunen - maar O'Donnell was gestorven, Narvaez was niet meer, en hun opvolger Bravo Murillo was geen man van het zwaard. Toen hij echter desniettemin slechts des te krasser maatregelen nam tegen alles wat naar vrijheid zweemde, begon de vloot aan de reede van Cadix onder Topete den 18^{den} September het eerst de vaan van 't oproer te heffen. De kreet: ‘weg met de Bourbons!’ werd het algemeen geroep; een beraamde vriendschappelijke bijeenkomst van Isabella met Napoleon te San Sebastian werd verkeerd in een opname eener vluchtende vorstin, die met haar schatten en haar minnaar eenvoudig over de grenzen werd gezet; en Spanje begon, onder leiding van het driemanschap, Serrano, Prim en Olozaga, een nieuw leven. Dit driemanschap, tot provisioneele regering vervormd, haastte zich niet; het begon de ergste misbruiken van priesterheerschappij en kerkgezag aan te tasten en riep zachtjes een constitueerende vergadering, door algemeen stemrecht verkozen, bijéén, ten einde over de keuze van Spanje's constitutie te doen beslissen. Wat is er ook eenvoudiger dan een constitutie te maken? Het doet denken aan de historie hoe in Frankrijk in 1792 iemand aan een van zijn vrienden schreef: ‘Ik ben belast een ontwerp-constitutie te maken; zend mij per omgaande de wetten van Numa Pompilius en van Lycurgus.’

Zoo dood-eenvoudig gaat het echter tot nu toe in Spanje niet. Daar het provisioneel bestuur tot nu toe een vrij geprononceerde monarchistische tendentie ten toon heeft gespreid, hebben de republikeinen - en uit hun standpunt te-recht - zich hiertegen verzet en wat meer vrijheid voor allen, ook voor de tegenstanders van den monarchistischen regeringsvorm, verlangd. Twee onrustbarende insurrecties te Cadix en te Malaga zijn dan ook eerst met zeer veel moeite door het voorloopig bewind ten onder gebracht, en hebben het monotone van het anders zoo Arcadische leven der revolutie in Spanje verstoord. Aan de speeches en proclamaties der hoofden, aan de louanges aan het volk gegeven door al die generalen, scheen dan ook vóór den opstand te Cadix haast geen einde te komen, en de insurgenten aldaar schenen ons de rol van den werkman te vervullen, die, toen in 1848 Lamartine voor de honderdste maal in zijn vage-poëtische wijze het volk harangeerde, vrij ruw hem toeriep: assez de lyre, comme ça! - Hoe het zij, men begint zich nu eenigzins te haasten

tot een definitief besluit te komen. Terwijl wij schrijven hebben de verkiezingen overal plaats. Twee groote partijen betwisten elkander natuurlijk het terrein; de republikeinsche en de democratisch-monarchistische partij. De eerste partij heeft haar ontstaan te danken aan de September-revolutie; de lieden die er zich onder scharen zijn het tot nu toe tamelijk ééns; het is een compacte massa met één gedachte: geen koning of koningin weder in Spanje toe te laten. Niet zoo eensgezind zijn zij, die zich onder de tweede partij groepeeren. De democratisch-monarchistische partij is dan ook inderdaad een samenstel van allerlei oude elementen. En het schijnt dat die elementen langzamerhand zich van elkander beginnen te scheiden. Men heeft vooreerst de aanhangers van de vroegere Liberale Unie, de zoogenaamde Unionisten, geleid door Rios Rosas en Vega de Amyo: zij zijn wel niet de talrijksten maar de bekwaamsten en handigsten; haar éminente mannen zijn allen rompus aux affaires. Dan komen de progressisten, die wel zeer talrijk zijn, maar zich weder in drie factiën verdeelen. Eenigen volgen Olozaga, anderen Espartero, en de derden Prim; drie nuances, die meer door het karakter van de persoonlijkheid dan wel door politieke beginselen bepaald worden. Eindelijk komt als derde onderdeel der democratisch-monarchistische partij de oude-republikeinsche groep, die onder leiding van Rivero tot het begrip der monarchie is overgegaan, omdat naar hun inzien Spanje nog niet rijp is voor de republiek. Het is niet het minst actieve lid der beweging en heeft reeds aan de monarchistische coalitie groote diensten bewezen. Men begrijpt dat de eigenlijke republikeinsche partij tegenover deze coalitie zoo niet kans van slagen, dan toch zeker eenige kracht heeft. De monarchistische partij is verdeeld, terwijl de republikeinen hun twisten over unitarisme of federalisme tot later verschuiven en voorloopig compact aanééngesloten blijven.

Toch zijn de monarchisten verreweg de talrijksten in aantal, en de verkiezingen geven hun dan ook overal de meerderheid. Er zijn er ongeveer 215 gekozen, waarvan 50 unionisten, 140 progressisten en 25 volgelingen van Rivero. De republikeinen zijn 100 in aantal in de nieuwe Cortes. De oude dynastie heeft slechts luttel volgelingen kunnen doen verkiezen, ongeveer 15 Carlisten en 6 of 7 Isabellisten; waarlijk wel een bewijs hoe zeer die dynastie Spanje heeft doen walgen. Dit zijn in het algemeen de resultaten, altijd zonder

inachtneming der keuzen van de eilanden en kolonies, welke keuzen nog niet bekend zijn. Gaat men de enkele cijfers na, dan zal men zien dat de candidaten der monarchisten in Madrid (bij Rivero) 34,000 stemmen verkregen; de meest begunstigde republiekein (Figueras) kon slechts in Madrid 14,000 stemmen halen. De markies de Novaliches, candidaat der partij van de gevallen koningin, kon slechts 700 à 800 stemmen bekomen. Twee geestelijken zijn gekozen, de bisschop van Jaën en de aartsbisschop van Santiago. Overigens treffen wij op de lijsten der gekozenen al de bekende namen der Spaansche constitutioneele monarchie. Opmerkelijk is het, dat Madoz, de chef der protectionisten, tot nu toe geen plaats in de Cortes kon erlangen.

De groote vraag zal nu wezen: wie zal tot koning van Spanje door de Cortes gekozen worden? Zal het de hertog de Montpensier zijn? Zal wellicht de oude Espartero, als middel tot verdaging, de begeerde man wezen? Of zal men het in Spanje beproeven met een zoon van Victor Emmanuel, en is daarom Cialdini tot gezant te Madrid gekozen? We want a hero. Doch zeker is het, dat Spanje zich eenigzins haasten moet om tot een toestand te komen, waarin het gevrijwaard is voor allerlei speculaties en intrigues. Elken dag verliest natuurlijk de beweging iets van haar zuiverheid. Elken dag is Spanje iets minder waard voor dengeen die Spanje tot nobele daden van zelfopoffering en fierheid moet leiden. Nog is er een atmosfeer van echt liberale stroomingen; - welhaast, als dit alles tot niets leidt, zal de kans keeren. Nu nog zou Spanje voor niets ter wereld weder in den ouden vorm van reactie en clericalisme treden, maar weken en maanden kunnen verloopen, de stem der verleiders kan zoo vleiend zijn, er kan zooveel beloofd en toegezegd worden. Er was ééns - men vergunne ons die kleine historische herinnering - een zeer schoone koningin van Frankrijk, Anna van Oostenrijk, aan wie men zeide: ‘Mevrouw, zoo men u een millioen aanbood?’ - Nooit, zeide zij. - ‘Maar, zoo men u er eens durfde aanbieden twee, vijf, tien....?’ - Ah! repondit-elle, vous m'en direz tant! - En waarlijk, men begint al sterk op het gemoed van Spanje te werken. Hebben niet vijftienduizend der aanzienlijkste Spaansche dames dezer dagen een monster-petitie aan den maarschalk Serrano aangeboden, waarin zij op herstel der Catholieke instellingen, op herroeping der verdreven monniken en geestelijke zusters aandringen.

Wie weet...? Voorshands voedt Spanje zich nog met illusies. Een der meest besprokene is deze, of niet Engeland - zoo Spanje een liberalen weg inslaat - bereid bevonden zal worden Gibraltar aan Spanje terug te geven. In den Spaanschen successieoorlog had weleer Engeland tegen alle recht en billijkheid in Gibraltar alleen voor zich zelf - niet voor den mededinger van Philips V - veroverd, en zoude dat Engeland nu niet eindelijk - daar de tijdsomstandigheden zoo veranderd waren - die vesting aan Spanje teruggeven, wanneer het op eene andere wijze, b.v. door het bekomen van Ceuta, kon schadeloos gesteld worden? Op dezelfde wijze had Engeland voor eenige jaren de Ionische eilanden aan Griekenland teruggegeven. De Spaansche stemmen worden haast verleidelijk. Doch Engeland bedenkt zich wel tweemalen, eer het zijn hand toesteekt. De onneembare vesting Gibraltar is een positief bezit bij het aanstaand openen van het Suezkanaal, en phrases zijn.... phrases.

Napoleon, hoewel waarlijk geen phrasenheld, meent echter dat soms phrases in een staatsstuk niet geheel misplaatst zijn. Hij heeft den 18^{den} Januarij de wetgevende zitting geopend met een rede, die in zeker opzicht een perfecte reclame voor de verkiezingen van het jaar 1869 mag genoemd worden. Wel te verstaan, in dat gedeelte dat over het binnenland handelt. In het eerste deel, dat blijkbaar alleen voor het buitenland bestemd is, ontwikkelt hij de gedachte dat hij thans openlijk voor den vrede kan zijn, omdat hij sterk genoeg is voor een eventueelen oorlog. De nieuwe militaire organisatie heeft dien toestand mogelijk gemaakt. Notre armement perfectionné, nos arsenaux et nos magasins remplis, nos réserves exercées, la garde nationale mobile en voie d'organisation, notre flotte transformée, nos places fortes en bon état, donnent à notre puissance un dévelloppement indispensable. Le but constant de mes efforts est atteint; les ressources militaires de la France sont désormais à la hauteur de ses destinées dans le monde. Dans cette situation, nous pouvons proclamer hautement notre désir de maintenir la paix: il n'y a point de faiblesse à le dire lorsqu'on est prêt pour la défense de l'honneur et de l'indépendance du pays. Men ziet het, het is zeer geruststellend: omdat alles zooveel mogelijk op voet van oorlog gebracht is, zal er waarschijnlijk geen oorlog zijn. Wij zullen zien dat straks Pruissen op dezelfde wijze kan antwoorden. Voorloopig boezemt het eerste deel der troonrede ons haast

nog meer belangstelling in. Napoleon III gewaagt er van dat het oogenblik nadert, waarop, voor de derde maal sedert de vestiging van het keizerrijk, het Wetgevend Lichaam op nieuw moet verkozen worden. Hij wijst er op hoe opmerkelijk het is dat elk dezer kamers den vollen duur van haar bestaan heeft doorleefd, en wenscht zich geluk steeds zóó in overeenstemming met de natie te hebben kunnen handelen. Hij is vast besloten de grondslagen van zijne constitutie ongeschonden te bewaren, en nu werpt hij een blik op zijn reeds 17jarige regering. On reconnait la bonté de l'arbre aux fruits qu'il porte, a dit l'Evangile; eh bien! Si l'on fait un retour vers le passé, quel est le régime qui a donné à la France dix-sept années de quiétude et de prospérité toujours croissantes? Certes, tout gouvernement est sujet à erreur, et la fortune ne sourit pas à toutes les entreprises; mais ce qui fait ma force, c'est que la nation n'ignore pas que depuis vingt ans je n'ai pas eu une seule pensée, je n'ai pas fait un seul acte, qui n'ait eu pour mobile les intérêts et la grandeur de la France. Elle n'ignore pas non plus que j'ai été le premier à vouloir un contrôle rigoureux de la gestion des affaires, que j'ai augmenté à cet effet les attributions des assemblées délibérantes, persuadé que le véritable appui d'un gouvernement est dans l'indépendance et le patriotisme des grands corps de l'Etat. Onwillekeurig dwaalden onze gedachten, bij het lezen van deze woorden, af naar het jaar 1847, toen Louis Philippe ook 17 jaar de regering had volgehouden. Kon ook híj niet zeggen dat al zijn gedachten gestrekt hadden tot de belangen en de grootheid van Frankrijk? Als dat alleen uw kracht is, o Napoleon, wat beteekenen dan de vier trawanten die uw kroon schragen: het spel - de weelde - 't kruis - het zwaard? Maar Napoleon weet wel beter wat een phrase is! Ach, zoo hij volkomen zeker van zijn zaak was, dan had hij niet noodig telkens en telkens zich te verdedigen en te rechtvaardigen. Maar telkens en telkens doen zich van die teekenen voor, die beduiden dat alles zoo broos, zoo kunstmatig in dat keizerrijk is. En de onschuldigste uitingen krijgen in ééns een weêrklank alsof er een orkaan in aantocht was. Zoo deze laatste weken. Er was een officier van justitie te Toulouse, baron Seguier, uit een der oudste magistraatsfamiliën van Frankrijk - één van hen had zich in de restauratie door zijn uitspraak: la cour rend des arrêts, et non pas des services, beroemd gemaakt - welnu, deze Seguier, schoon-

zoon van generaal Goyon, dus ook in goede relatiën met den keizer, laat eensklaps een brief in de dagbladen publiceeren, waarbij hij zegt uit eergevoel zijn ontslag te moeten nemen, omdat de minister van justitie (Baroche) niet langer zijn te-zachte requisitoiren in zake de drukpers-delicten, kon verdragen. Al zijn gezegden werden beluisterd en overgebracht: parler à l'audience sous le surveillance d'une police occulte - donner des conclusions composées par avance par M. le garde des sceaux - sont deux choses, que je ne puis accepter. Hij neemt dus zijn ontslag. Dit voorval nu, onbeteekenend op zich zelf, heeft een ontzettenden weêrklank gekregen. En waarom? Zou het niet wezen, omdat het wederom als ten overvloede bleek dat er voor een zekere categorie van rechtschapen lieden inderdaad hoogst moeijelijk een plaats te vinden is in het Napoleontisch regeringssysteem? En wil men weten - want wij kunnen den sluijer ditmaal geheel oplichten - bij welke zaak die zachtheid van conclusie van 't requisitoir van baron Seguier was uitgekomen: men neme dan kennis van het volgende geval en het daarop betrekkelijke vonnis. Een maire brengt voor den correctioneelen rechter den drukker en uitgever van de Emancipation te Toulouse, met de beschuldiging van door hen gehoond en belasterd te zijn. De rechtbank verklaart dat het niet mogelijk is te ontkennen, dat het bestuur van dezen maire dikwijls onregelmatig en onwettig is geweest; dat deze bestuurder uit eigen hoofde, alleen, en zonder bijstand van den gemeenteraad, ja dikwijls geheel in strijd met de uitdrukkelijke besluiten van dat collegie, de gemeente in verschillende zaken heeft verbonden en de meest elementaire regelen van administratieve en finantieele comptabiliteit heeft verkracht: - dat hij onwettig en tegen alle regelen in een geheime comptabiliteit heeft gevoerd, en overgegaan is tot fictieve gebruikmakingen van fondsen en den eenen post op den anderen heeft gebracht; - dat hij zelfs (volgens de verklaringen van de leden van den gemeenteraad) een beraadslaging van den gemeenteraad op een veronderstelde dagteekening heeft bedacht; dat hij, na de vergadering in de notulen te hebben opgenomen, ze geteekend heeft en een copie als uittreksel gestuurd heeft aan den prefect van Tarn, enz., enz. Maar dat alles, o goddelijke gerechtigheid! - is volgens de rechtbank te Toulouse slechts een omstandigheid die in zekeren zin de heftigheid van de artikelen van de Emancipation excuseert, een verzachtende omstandigheid voor de

misdaad, en daarom wordt het journaal slechts tot 1500 francs boete, 3000 francs schadevergoeding en in de kosten veroordeeld! - Wat wonder dat iemand - al heet hij niet eens baron Seguier - zich schaamt naast zulke rechters te zitten!

De keizer laat voorloopig de gebeurtenissen in Spanje haar vrijen loop. Olozaga, die naar Parijs als ambassadeur van Spanje is vertrokken, staat op den besten voet met Napoleon. De keizer verklaarde voorts dat de Grieksche conferentie met haar werk bijna gereed was, en nam een opmerkelijk stilzwijgen omtrent de Romeinsche questie in acht.

Zwijgen is in vele zaken la puissance des impuissants. Toen de president van het Wetgevend Lichaam den 14^{den} Januarij de vergadering opende, wierp hij het oog een oogenblik op het verleden, maar hoedde zich wel de namen van de nog zoo lang niet ontvallen leden, Berryer en Laujuinais, te noemen. Toch zijn zulke namen het kapitaal waarop Frankrijk's roem teert.

Ook Oostenrijk heeft één van zijn knappe mannen verloren, den in de studiën der financiën volleerden vrijheer von Hock. Overigens gaat von Beust zijn gewonen gang. Het rijksministerie waarvan hij het hoofd is, komt natuurlijk soms in botsing met de twee zelfstandige ministeriën, die naast en onder dit rijksministerie de zaken van Hongarije of van de Cislithaansche provinciën behandelen. Graaf Taafe, de ziel van het Cislithaansche, en graaf Andrassy, het hoofd van het Hongaarsche ministerie, schijnen echter tot nu toe op de meeste punten het met von Beust ééns te zijn. De booze wereld fluistert wel van een antagonisme, dat tusschen von Beust en Andrassy zou bestaan, in zooverre de Hongaren toch eigenlijk zouden willen dat uit hun midden de rijkskanselier gekozen was, met andere woorden, Andrassy zou het natuurlijk vinden dat hij de plaats van von Beust innam - doch de wereld is boos, en gelooft niet aan edelen zin, zelfs in Oostenrijk. Zoo zegt dezelfde booze wereld dat het inderdaad het streven van von Beust is om op elke wijze, nu door middel van de zoogenaamde Oostersche beroeringen, Bismarck te tergen en te dwarsboomen. Doch inderdaad, von Beust heeft wel iets anders te doen. Omdat enkele mouvementen hem zijn gelukt, daarom is Oostenrijk nog niet in regelmatige orde en gang gebracht. Iemand zeide van eene vrouw: je trouve qu'elle danse bien, mais qu'elle ne sait pas marcher. Op het oogenblik moet von

Beust nog toonen dat zijn beleid Oostenrijk doet marcheeren. De wetten op het burgerlijk huwelijk en op het ontnemen van het onderwijs aan den uitsluitend clericalen invloed, werden met kracht doorgezet, en hoe bitter Rome zich bedrogen ziet, kan het best blijken uit een brief, dien de Paus van uit zijn Vaticaan geschreven heeft aan een armen Tyroolschen journalist, die in den kerker was gezet, omdat hij te heftig den handschoen tegen de ministers had opgenomen. De Heilige Vader, die in zijn staat er geen bezwaar in zag wegens een politiek misdrijf Monti en Tognetti ter dood te doen brengen, die nog aarzelt voor dat hij gratie geeft aan de twee andere medeplichtigen, Ajani en Luzzi, heeft echter diepe en innige sympathie met den Tyroolschen redacteur. ‘Veel geliefde zoon! uw geschriften krijgen een wonderbaren glans, want gij hebt u den haat en de straf op den hals gehaald van hen die zich verwijderd hebben van de wegen der waarheid, omdat gij hebt gestreden voor de heilige rechten en voor de vrijheid van de kerk, en gij hun toorn niet hebt gevreesd.... Denk er aan, veel geliefde zoon, dat zij gelukkig worden geacht die de vervolging verduren ter wille van het recht, en put nieuwen moed uit deze omstandigheid, dat gij waardig zijt gekeurd te lijden, voor datzelfde recht, smaad en hoon! Wij koesteren het vertrouwen dat dit aan uw schriften nieuwe kracht en uitwerking zal geven, en wij wenschen het u toe met geheel ons hart.’ - Men ziet, de Paus meent het, en zal den strijd ook in Oostenrijk niet ontwijken. Voorloopig is in Italië, in het koningrijk van Victor Emanuel, zijn naam deze maand weder van tijd tot tijd ingeroepen als protest tegen eene belasting op het gemaal, die op het platteland de gemoederen sterk heeft verbitterd. Zijn naam is dus - wat hij zeker niet heeft bedoeld - een politiek ralliement geworden, en dit is juist wat wij (zoo het niet aanmatigend was) voor den Paus zouden betreuren.

Ook nog tegenover een ander land zal de Paus strijd te voeren hebben. Het is tegen Rusland. De behandeling die de Polen, ook als Catholieken, van dat rijk ondervinden, grenst aan het ongeloofelijke. Wel heeft dat hypocriete rijk het recht, den armen Sultan, die bij dien gier een lam blijkt, te verwijten dat hij de Grieksche Christenen in hun godsdienstige belangen kwetst! Waarlijk, beklagelijk is het, dat Europa zoo lijdelijk toe moet zien het vermoorden eener nationaliteit. Om de kroon op het werk te zetten - men heeft nu

slechts met kleinigheden meer te doen - is in alle Poolsche kerken het gebruik der latijnsche taal verboden; men mag slechts Russisch de dienst doen; en voorts is overal de Gregoriaansche kalender (men ziet hoe Rusland de beschaving in de hand werkt) afgeschaft en de Juliaansche weder ingevoerd. En nog schijnt de fanatieke oud-Russische partij niet bevredigd. Sinds den moord-aanslag op den keizer in April 1866, is in Rusland een drijfkracht ontstaan, die alleen in het opnemen der oud-Moscovietische beginselen heil zoekt tegen de zoo gevreesde ideëen der nihilisten. En het keizerlijk gezag, een mengsel van Oostersch absolutisme en van westersche bureaucratie, heeft voor die drijfkracht moeten buigen. De keizer, onbestemde en weeke personificatie van een autocratie, die verlegen met zich zelve is, heeft ook geen weêrstand kunnen bieden, en langzamerhand is de gansche leiding der zaken in handen van die oud-Russen overgegaan. De ziel van die gansche beweging was en is Katkof, de redacteur van de Gazette de Moscou. Zijn rol werd slechts grooter en grooter. Al werd zijn blad in den beginne door de toen nog vijandige ministers gestraft en beboet - geen nood: hij had vertrouwen op de beweging, die hem in het leven had geroepen en wier kracht hij nu verdubbelde. De zoo even nog almachtige ministers moesten, de één voor, de ander na, het tooneel van staat verlaten, en toen in Februarij 1868 de laatste gematigde minister Valouief (Walujew) aftrad, was de zege der oud-Russen volkomen. Hun wezenlijke minister is Milutine, hun arm was de beul van Polen, generaal Murawief. Let wel, dat de oud-Russische partij in geenen deele is de partij van den adel. Neen, juist de aristocratie heeft zich tot nu toe altijd tot de meer gematigde richting gevoegd - neen, het zijn inderdaad de Russische socialisten, die onder een anderen vorm aan het roer zijn. Voortreffelijk is dit alles toegelicht in die keurige studie van Tourguenef, getiteld: Fumée. De oud-Russen willen een algemeen nivellement, waarboven slechts de Czar, als eminente persoonlijkheid, uitsteekt. De groote agglomeratiën van landen moeten verdwijnen; alle grond moet zooveel mogelijk voor allen verkocht worden en verkrijgbaar zijn. Voorts moet alles bepaald Russisch zijn. Geen nuanceering van stammen, geen ongelijkheid tusschen de elementen, waaruit Rusland bestaat, mag worden toegelaten. Daarom moet Polen in de eerste plaats Russisch worden. Indien toch aan Polen eigen leven wordt

gegund, is het systeem incompleet. In 1867 heeft de partij door haar congrès te Moscou van de panslavonische rassen Polen den weg gewezen, dien het had te volgen. Polen heeft niet gewild, welnu, het geweld doe wat overreding niet vermocht. En wij zien dan ook de generalen aan het werk aan de russificatie van Polen. - Daar is echter nog een ander deel van het groote Russische rijk, dat ook niet zoo geheel en al Russisch is, en ziedaar misschien een gevaar. Het zijn de eigenlijk Duitsche provinciën aan de Oostzee, vooral Lijfland, Esthland en Koerland. Ook daar is de oud-Russische partij begonnen hare pretensiën te doen gelden. Men heeft reeds bij den Czar mistrouwen tegen die provinciën weten te zaaijen en Alexander II heeft zich onlangs vrij ongunstig over die Duitsche provinciën aan de Oostzee uitgelaten. De ridderschappen uit die provinciën hebben met een adres zich reeds pogen te verdedigen, en hebben zich er op beroepen steeds loyale onderdanen van den Czar geweest te zijn. Doch de heer Katkof en zijn consorten zijn niet tevreden. Laten zij echter oppassen. Polen heeft geen vriend. Napoleon III is te Parijs en de Hemel is zoo verre: maar als Rusland Duitschland begint te tergen, dan staat er een wreker te Berlijn op - Bismarck. Zijn leger - het leger van den Noord-Duitschen Bond - en dat is ook het antwoord van Pruissen aan Napoleon - is thans goed in orde. Slechts een telegram uit Berlijn is noodig, en een millioen soldaten is onder de wapenen.

Wij eindigen ons overzicht met een treurmare. De kroonprins van België, de eenige zoon van den koning, is overleden. Van alle kanten vallen betuigingen van deelneming den vader te beurt. En dat is goed. Want, hoewel de vader wel niet te troosten zal zijn, het is toch mogelijk den koning gerust te stellen. Zijn volk biedt hem zoo hartelijk de hand en roept hem toe: toch niet te wanhopen. Ook uit Nederland zou men zoo gaarne den bedroefden Leopold II willen zeggen, dat ook hier iets werd gevoeld van het leed, dat het Belgisch volk heeft getroffen; maar dat hij toch om Belgiëns wil, het hoofd niet moet buigen. Het land is veilig onder de zelf gekozen dynastie. Nederland weet te goed wat kracht het geeft eigen vorsten te hebben, die één zijn geworden met het land.

H.P.G. QUACK.

Bibliographisch album.

H.W. Stoll, De Helden van Griekenland in oorlog en vrede. Geschiedenis van Griekenland in Biographiën. Uit het Hoogduitsch vertaald door Dr. E. Mehler. Twee deeltjes. Te Sneek, bij van Druten en Bleeker.

Aan eene gelukkige gedachte van den verdienstelijken Stoll, die ook hier te lande gunstig bekend is, heeft dit boekje het aanzijn te danken en aan eene gelukkige gedachte van Dr. Mehler de Nederlandsche vertaling. Beiden gaan blijkbaar uit van de zeer juiste stelling, dat het schoolonderwijs in de geschiedenis, hoe voortreffelijk het overigens moge wezen, door het snel vervloeien der medegedeelde feiten, noodwendig onvruchtbaar zal wezen, wanneer de leerling zich niet opgewekt gevoelt, door eigen lectuur zijne verkregen kennis bij te houden en uit te breiden. Daartoe moeten hem echter geschikte boeken onder de oogen worden gebracht, hetzij door ze op te nemen in de schoolbibliotheek, die te zijner beschikking staat, hetzij door ze voor schoolprijzen te bestemmen, hetzij door bij gepaste gelegenheden de ouders op den aankoop opmerkzaam te maken. Eigenlijk dusgenoemde schoolboeken zijn voor dit doel niet bruikbaar; de vorm, waaraan deze gebonden zijn, maakt ze weinig geschikt tot uitspanningslectuur. Ook de boeken, die den leermeester zelven het meest zullen boeien, zijn voor den jeugdigen leerling dikwijls niet recht berekend; zij zijn licht wat al te uitvoerig en voor de schildering van politieke en sociale toestanden voelt men nog niet de ware belangstelling op den leeftijd, op welken wij hier het oog hebben. Maar levensbeschrijvingen van groote mannen hebben te allen tijde hare eigenaardige aantrekkingskracht gehad: dat getuigen de talrijke lezers van Plutarchus, wiens

Levens toch weder in andere opzichten zoo weinig voldoen. Dr. Stoll heeft dus gepoogd de geschiedenis van het oude Griekenland aan enkele hoofdfiguren vast te knoopen en het is hem gelukt door eene reeks biographiën eene vrij volledige geschiedenis samen te stellen, waaraan echter, tot schade der jeugdige lezers, Xenophon ontbreekt, wiens terugtocht der tienduizend Grieken hier wel op zijne plaats zou geweest zijn.

De recensent van zulk een boek is uit den aard der zaak niet de billijkste beoordeelaar. Voor hem is die arbeid niet bestemd en bij de lectuur van al die lang bekende verhalen, heeft hij moeite om niet van tijd tot tijd ongeduldig te worden, vooral ook omdat het standpunt, dat de schrijver zich heeft moeten kiezen, het zijne niet is. In deze overtuiging heb ik het exemplaar, hetwelk de redactie van dit tijdschrift te mijner beschikking had gesteld, aan een jeugdig lezer in handen gegeven en het is mij bij een opzettelijk onderzoek gebleken, dat het boek met groote belangstelling is gelezen, herlezen en voorgelezen. Dit is, naar mijne meening, de proef op de som.

Dr. Mehler zegt in de voorrede: ‘Dat de schrijver, die zijne verhalen uit de bronnen geput en zeer dikwijls de woorden der oude schrijvers zelven gebruikt heeft, op de hoogte is van hetgeen door de critiek, vooral in onze eeuw, aan het licht is gebracht, en dat hij de zekere uitkomsten van dat onderzoek in zijn werk heeft opgenomen, zal den deskundige al spoedig blijken.’ Gedeeltelijk kan ik mij hiermede vereenigen, gedeeltelijk niet. Het is zeer te prijzen, dat de schrijver zoo dikwijls de eigen woorden van Herodotus of anderen gebruikt; men vindt inderdaad de sporen daarvan allerwege. Ook dit keur ik niet af, dat hij over het geheel zich aan de voorstelling houdt, welke door de ouden zelven gegeven wordt: daardoor is hij onveranderlijk gebleven binnen den gezichtskring van het publiek, waarvoor hij schreef. Er ligt dientengevolge over het boek een zeker waas van naïveteit, dat evenwel eenigermate afhankelijk is van den aard der bronnen, welke ons ten dienste staan en dus in het eerste deel lichter waarneembaar is dan in het tweede. Maar ik moet het betwijfelen, of tevens zou kunnen blijken, dat Dr. Stoll op de hoogte is van hetgeen door de moderne critiek aan het licht is gebracht. Zijne geleerdheid behoef ik niet verdacht te maken, maar hier heeft hij zich, zoo goed als overal

en mijns inziens met volle recht, aan de traditioneele verhalen aangesloten. De resultaten der critiek raken grootendeels een gebied, dat hier wordt ontweken. De groote mannen, wier leven beschreven wordt, zijn ‘de helden van Griekenland’; de critiek zoekt in het verleden geene helden, dat wil zeggen halfgoden, maar menschen van gelijke beweging als wij. Zij beschouwt die groote mannen als het product van hunnen tijd; volgens de kinderlijke opvatting van Dr. Stoll staan zij boven de hen omringende maatschappij. Daarbij komt eene zekere conventioneele, in dezen samenhang volkomen gerechtvaardigde en voor de jeugdige lezers eigenlijk ook niet hinderlijke, onvastheid in het beoordeelen hunner daden. Sommigen worden ten gevolge hiervan bovenmate verheven, bijv. Thrasybulus; anderen wachten nog op eene rehabilitatie, bijv. Cleon. Ook aan die anecdoten, welke in de Grieksche geschiedenis zoo talrijk zijn, is zeer te recht eene ruime plaats gegeven; de levendigheid der voorstelling heeft daardoor ontegenzeggelijk gewonnen, hoewel niet licht iemand voor de historische juistheid zou durven instaan; maar zij zijn tegelijkertijd een protest tegen de door Dr. Mehler verdedigde meening, dat Dr. Stoll zich zou laten leiden door de resultaten der critiek.

Voor eene mogelijke tweede uitgave wensch ik den vertaler, die zich van zijne taak uitnemend heeft gekweten, met een enkel woord te wijzen op de talrijke drukfouten in de cijfers. De jaartallen en andere numerieke opgaven zijn dikwijls niet te vertrouwen, terwijl de toon, welke in den aanvang van het voorbericht wordt aangeslagen, voor zoover mijne kennis van het onderwijs hier te lande reikt, wat al te idyllisch klinkt.

Zwolle, October 1868.
S.A. NABER.

***Natuur-Studiën. Schetsen uit de planten- en dierenwereld. Naar het Hoogduitsch van Dr. H. Masius; door A. Winkler Prins. Met platen. Leeuwarden, G.T.N. Suringar*. 1868.**

Één jaar na het merkwaardige 1848, schreef een geniaal botanicus in de voorrede van de 3de uitgave van een zijner meest beteekenende werken, - tot verontschuldiging, dat het door hem geleverde welligt niet aan de algemeene verwachting beantwoorden zou, - de volgende woorden: ‘Ich halte es für einen gar schlimmen Tadel eines Mannes, wenn mann ihm nachsagt, dass ihn die Ereignisse des letzten Jahres nicht ergriffen, nicht mit in ihren Wirbel gerissen, dass er nicht nach seinen Kräften und in seinem Kreise auch thätigen Antheil an dem genommen, was die Nation bewegte. Wessen Herz nicht höher schlägt, wessen Blut nicht rascher kreist bei solchen Begebenheiten, wer zu klug ist um in solcher Zeit noch einmal für die Ideale der Menschheit zu erglühen, dem möchte ich nicht als Freund die Hand reichen. Ich schäme mich nicht, zu gestehen, dass auch ich mit vielen Edlen einen schönen Traum getraümt habe. Gegenwärtig sind wohl alle wieder wach und wir gehen wieder an das alte Tagewerk.’

En wat was die droom? Vrijmaking van den door vele kunstmiddelen benevelden volksgeest. Ja! maar ofschoon door velen het oude dagwerk weder opgevat werd, - die droom kon door hen niet worden vergeten. Dien eens tot werkelijkheid te maken, stelden zij zich tot levenstaak. Maar hoe die aan te leggen? Opent, riepen zij elkander en hunne geestverwanten toe, opent de oogen van het volk voor de eeuwige waarheden, die zich door natuurstudie openbaren! Ontsteekt het licht der natuurwetenschap voor allen, voor kinderen en ouden, voor mannen en vrouwen, voor paleis- en hut-bewoners! Verkondigt het den volke in alle vormen, schrijft het en predikt het, dat natuurkennis het wapen is tegen bijgeloof, het behoedmiddel tegen ongeloof, de wegwijzer voor het geloof! Schrijft het en predikt het! En het geschiedde alzoo!

Aan Duitschland vooral komt de eer toe met volharding de eens aanvaarde taak te hebben voortgezet. Na '48 tot '60 kraakte de Duitsche pers onder het wigt der ontelbare geschriften, wier bestem-

ming het moest zijn, het volk zin en liefde voor natuur-studie in te boezemen, het daarvan de waarde te doen kennen, zoowel voor het bedrijvige leven in de maatschappij, als voor het onzigtbare leven des geestes. Aan wien, die met belangstelling den geschiedkundigen gang der volksbeschaving gadesloeg, zijn de namen onbekend gebleven van die moedige priesters der wetenschap, die zich toen met hunne leeringen nevens en onder het volk bewogen? Zij leven in de dankbare herinnering van duizenden en meer, die aan hen de ontbolstering, opvoeding en vorming des geestes verschuldigd zijn. Ik noem ze moedig, omdat zij, bij dien rusteloozen arbeid tot volks-voorlichting, een strijd hadden te voeren met een andere magt, wier hoogste belangen er mede gemoeid waren, indien ‘het volk’ verstand zou krijgen van wat het niet verstaan moest. Tot volkomen zegepraal heeft die strijd nog niet gevoerd. Nòg zijn er, die het morrend aanzien, dat natuur-studie zoo algemeen als kenbron van waarheid is toegankelijk gesteld. Maar de vorm, waaronder zich zelfs in de jongste dagen dat leedgevoel lucht gaf, wettigt het vermoeden, dat een vroeger zeer invloedrijke magt zich thans den grond voelt ontzinken.

Terwijl men zich ook elders, wat vroeger of later, begon te voegen naar de in Duitschland het eerst ontwaakte zucht tot populaire behandeling der natuur-wetenschap, bleef men ook in ons land in dit opzigt niet achter. Mag men o.a. ginds op het zoo uitstekende tijdschrift ‘*die Natur*’ wijzen, als het eerste degelijke periodieke geschrift, met dat doel uitgegeven, niet minder mogen wij er op roemen, dat o.a. het voortreffelijke *Album der Natuur*, slechts weinig jonger dan het genoemde, in gelijken geest tot op onzen tijd regelmatig blijft verschijnen, menig hoogst leerzaam opstel bevat en de belangstelling van een zeer groot aantal lezers blijft boeijen. Aan dat Tijdschrift heeft het Nederlandsche volk veel te danken; door de behartiging van zijnen inhoud, is ongetwijfeld voor menig gezond element in onze nieuwere school-wetgeving een plaats ingeruimd. Maar bij veel goeds, dat ook onze pers leverde, - meestal van duitschen oorsprong, - bragt zij vooral tusschen '50 en '60, een menigte geschriften aan het licht, die men wèl als populair-natuurkundige werken der goê gemeente wilde opdringen, doch die òf om de gebrekkige vertaling, òf om de min zaakkundige behandeling, liever achterwege hadden moeten blijven. Aan deze

producten een wèl verdiende vergetelheid toewenschend, blijven we slechts de aandacht gevestigd houden op de waarlijk goede, en dan nòg is het opmerkelijk, hoe betrekkelijk gering de verspreiding van enkele daarvan onder het Nederlandsche volk geweest is, - althans kort na hunne verschijning. Mij komen zoo, terwijl ik dit schrijf, o.a. drie in aanleg en vorm van bewerking vrij overeenkomstige werken voor den geest, in de eerste jaren na 1850 uitgegeven: *de Wereld in den strijd harer wording*, van Ule, voortreffelijk uit het duitsch overgebragt door Winkler Prins; *Het leven en maaksel der dieren* van onzen W. Vrolik en de Nederduitsche bewerking van Schleiden's *die Pflanze und ihr Leben*. Ik noem daarom de schrale verspreiding dier werken opmerkelijk, omdat het eerste en laatste[1] in hun vaderland zoo ras in verschillende editiën ‘vergriffen’ waren; het tweede zou, ware het mede oorspronkelijk in Duitschland verschenen, niet minder spoedig zijnen weg aldaar gevonden hebben. Ik zou haast durven beweren, dat zij in Nederland te vroeg verschenen zijn en de hun toekomende waardering nog niet vinden konden, omdat te dier tijde de smaak voor dergelijke lectuur bij ons nog niet voldoende was voorbereid. Eerst toen, nadat natuurkennis als bij kleine beetjes aan het volk tot in de huiskamer werd toegediend, begon het zich langzamerhand aan den nieuwen kost te gewennen. Vooral toen werd er iets piquants in dien kost geproefd, toen er - gelijk weleer ook in Duitschland en veel later nog in Frankrijk, - stemmen opgingen, die het gebruik daarvan gevaarlijk noemden. Was het de lust naar het verbodene of inderdaad het aantrekkelijke der vreemde spijze, die haar bij ons zoo langzamerhand eene ruimere verspreiding bezorgde, totdat zij nu als een schier onmisbaar voedingsmiddel voor het volk beschouwd wordt? Beide oorzaken kunnen daartoe hebben medegewerkt; het gevolg is zelfs van dien aard, dat echt populair-natuurkundige werken, ook van zekeren omvang, thans gewis op een goede ontvangst kunnen rekenen. Met dat ‘echt’ bedoelen we diegene, waarin de schrijvers, als meesters in het door hen behandelde vak, in een voor het beschaafd publiek gepasten vorm, we-

1 Hiervan is nu eerst, na 14 jaren, eene nieuwe oplage noodig geworden, welke binnen kort verschijnen zal. - De ‘nieuwe uitgave’ van Ule's werk in 1858 was, naar ik meen, niet anders dan eene vernieuwde titel-uitgave.

tenswaardige bijzonderheden, door natuur-studie aan het licht gebragt, op de meest duidelijke wijze bespreken. Een kenmerk van de echtheid is o.a. dat daarin, in weêrwil van het gebruik van dichterlijke vormen, die het behagelijke der lezing zeer verhoogen, in geenerlei opzigt aan de wetenschappelijke waarheid wordt te kort gedaan, zoodat het leesboek, voor de daarin ter sprake gebragte onderwerpen, schier een leerboek kan worden. Ook ten onzent is het niet meer noodig, elke bladzijde van natuurkundige werken, voor het groote publiek bestemd, belangwekkend te maken, door daarin religieuse of teleologische ontboezemingen te weven. Evenmin wordt thans in een populair-natuurkundig werk een quasi-kinderlijke of gedwongen-humoristische toon van bearbeiding verlangd, die zoo spoedig tot het platte overslaat. De vruchten van natuur-studie moeten voor het algemeen eenvoudig, natuurlijk, niet met gemaaktheid, niet kunstmatig worden voorgedragen.

Het bovengenoemde werk van Masius is oorspronkelijk in twee deelen (in 1852 en 1857) verschenen en vond spoedig eenen Engelschen vertaler in Charles Boner (*Studies from Nature*). De Nederduitsche vertaling, die wij hier aankondigen, schijnt naar eene latere Hoogduitsche uitgave, dan die mij bekend is, te zijn ondernomen; althans in menig opzigt, - o.a. in de weglating van aanteekeningen, die nu in den tekst zelven zijn ingevlochten, - wijkt zij van den vorm der bewerking af, welken wij in gemelde oorspronkelijke uitgave aantroffen.

De 7 afdeelingen, waarin het werk gesplitst is en waarvan de 5 eerste weder bijzondere onderdeelen omvatten, zijn getiteld: De boomen onzer wouden; merkwaardige vogels; de kikvorsch, de vos, de rivier- en de zeekreeft; de plantengroei in Nederland en in het noorden van Duitschland; merkwaardige dieren; aan het meir, en de nadering van den herfst. De wijze van bearbeiding wordt te regt door den kundigen vertaler vergeleken met de vervorming van een uit den bodem gedolven erts tot eene schepping, die door hare sierlijkheid het schoonheidsgevoel streelt. ‘Masius,’ zegt Winkler Prins, ‘heeft het kostbare goud der wetenschap tot grondstof gebruikt voor zijne aesthetische beschouwingen. Als een geniaal kunstenaar heeft hij bij zijn arbeid geen hulpmiddel

versmaad: de sage en de geschiedenis, de wijsbegeerte en de poëzy heeft hij dienstbaar gemaakt aan het volbrengen van zijne taak.' Is door dien vorm van bewerking het edele metaal zelf onkenbaar geworden? Is, met andere woorden, der wetenschappelijke waarheid te kort gedaan? Voor zoo ver wij ons een oordeel daaromtrent mogen veroorloven, antwoorden wij op die laatste vraag ontkennend. Een vitlustig kritikaster zou welligt hier of daar iets kunnen aanwijzen, waartegen, uit een wetenschappelijk oogpunt, eenige bedenking kon worden aangevoerd. Indien dit al zoo ware, verdwijnen zulke vlekjes ligtelijk door den glans van het geheel. Een andere vraag is het, of niet de schrijver zich hier en daar, door zijne wat te weelderige fantaisie, tot voorstellingen liet verleiden, waarmede een wat lager bij den grond zwevend natuurbeschouwer minder zal instemmen. Als voorbeeld wijs ik op zijne sombere schets van den iep, en daarnevens op de zoo hoog gekleurde schildering van de vloo. Maar wij zijn toegevend voor den dichter in zijne ongebreidelde vlugt en danken hem veeleer voor hetgeen hij van zijne zwerftogten in de heerlijke natuur voor anderen medebragt.

De Heer Winkler Prins heeft zich nieuwe verdiensten verworven door de meesterlijke overzetting van dit in zeer moeijelijk te vertalen Hoogduitsch geschreven werk. Dat hij de Latijnsche geslachtsnamen van planten en dieren niet met de hun toekomende hoofdletters voorzag, kan alleen verdedigd worden, doordien hij aan den tekst een niet al te geleerd aanzien wilde geven; zóó sluipen zij er minder in 't oog vallend onder door. Blijkbaar met ingenomenheid voltooide ook hij zijnen arbeid en is hij o.a. in het overbrengen der nieuw- en oud-duitsche versregels zeer gelukkig geweest.

De 4 uitmuntende platen, de keurige druk op goed papier en de fraaije omslag getuigen ook van de goede zorgen des uitgevers en zoo heeft alles medegewerkt, om het bevallige met het leerzame te vereenigen in een boek, waaraan in de populair-natuurkundige literatuur een beste plaats toekomt. Het vinde vele lezers en beloone daardoor de moeite, aan zulk eene uitgave verbonden!

Amsterdam, 1 December 1868.
Dr. D.J. COSTER.

Algemeene Geschiedenis der Staatsfinanciën, door J.J. Weeveringh. 1. *De financiën en de financiële geschiedenis van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Amsterdam, C. van Helden.*

De heer Weeveringh heeft reeds te veel goeds op het gebied van de geschiedenis der financiën geleverd, dan dat ik een nieuw werk van hem niet gaarne zelfs in dit tijdschrift zou aankondigen. En al heeft hij ook van de Gids geen goedkeurend oordeel mogen hooren over zijn plan van Conversie der Oostenrijksche schuld, toch heeft de in deze materie zoo volkomen bevoegde recensent van zijn ontwerp hulde gebragt aan zijne kennis van het onderwerp.

Maar ik ben verlegen wat te zeggen van dit werk. Eene algemeene geschiedenis der staatsfinanciën te leveren, is waarlijk geen gemakkelijke taak, en daarvoor is behalve uitgebreide kennis ook veel tijd noodig. Want zal het boek voldoen aan de matigste eischen van een zelfs zeer bescheiden publiek, dan mag men toch wel allereerst verwachten dat het op de hoogte zij der actualiteit. En nu dag aan dag nieuwe leeningen aangekondigd en met gretigheid genomen worden, wordt 't voor iederen schrijver een waarlijk zware arbeid om een volledig geheel tot stand te brengen.

Onmogelijk echter wordt die taak, wanneer de schrijver bijna de geheele twee eerste jaren van de uitgave uitsluitend besteden wil aan de vertaling van een werk, dat al voor twee jaar in ieders handen was. Wijlen Von Hock's Geschiedenis der financiën van Noord-Amerika was al in 1867 compleet en voor een ieder verkrijgbaar tegen ƒ 7.60. En hoe men hier te lande nu koopers verwacht voor eene Hollandsche vertaling van dat werk, die bijna het dubbele kosten en niet voor het einde van dit jaar gereed zijn zal, begrijp ik niet.

Daarenboven is de eerste aflevering van die vertaling zoo gebrekkig, dat ze bijna onleesbaar mag heeten. Op tal van plaatsen heeft de vertaler den schrijver blijkbaar niet begrepen, zoodat hij iets geheel anders in het Hollandsch schrijft dan er in het origineel staat. Weer op andere plaatsen is de zin letterlijk onverstaanbaar en even-

min Hollandsch als Duitsch, 't geen de lectuur hier en daar onmogelijk, en over 't geheel, zeer moeijelijk maakt.

Wanneer ik den heer Weeveringh een raad mag geven, dan is 't dat hij onmiddellijk van plan verandere en de vertaling stake, omdat hij daarvoor blijkbaar niet berekend is. Laat hij het werk van Von Hock, dat meer lang nog is dan volledig, bewerken en er een beknopt overzigt van geven in onze taal. Dan beslaat het geen 880 bladzijden, dan duurt de uitgave geen jaar bijna en wordt de prijs niet de helft hooger dan die van het origineel. Hij kan dan ook spoediger beginnen met de andere landen, en het gevaar, dat men nu het geduld van Job en de schatten van Cresus met de jaren van Methusalem noodig zal hebben om het laatste deel van deze geschiedenis te kunnen koopen, wordt tevens vermeden. En ik overdrijf niet. Wanneer een vol jaar en ƒ 11 en 880 bladzijden noodig zijn voor Amerika's financiële geschiedenis alleen, wanneer en in het hoeveelste deel zal dan wel die van het laatste land behandeld worden! En hoe dan altijd pas te houden met de actualiteit?

Hij die eene geschiedenis der financiën schrijven wil moet het grootste gedeelte in schets voor zich hebben, eer hij het werk aankondigt. Dan alleen kan hij leveren wat hij belooft, eene actualiteit. De vertaling van een bestaand werk past in dat cadre niet; op zijn best zelfs kan de omwerking daarvan er toe gerekend worden. Aanmerkingen van den vertaler zijn niet voldoende om die vertaling te wettigen, en dat vooral niet wanneer ze, zoo als hier, eerst aan het einde van het werk komen, een jaar later dus dan de lezer de eerste aflevering ontvangt.

De heer Weeveringh heeft een naam te verliezen. Door vroegere geschriften heeft hij zich gunstig bij het publiek bekend gemaakt. Dien naam zette hij niet op 't spel door de overhaaste vertaling van een werk, waarvan een groot gedeelte geen belang heeft voor den Hollandschen lezer en dat hij niet goed verstaat. Niet vertaalwerk, - daarenboven waarlijk zoo gemakkelijk niet, - levere hij, maar eigen werk, waarvoor de bronnen waarlijk overvloedig genoeg te vinden zijn. 't Is in zijn eigen belang dat ik zoo schrijf.

M.

Landbouw-Onderwijs. Nieuwe Boeren-Goudmijn. 1868. N°. 23.

Onder dezen titel levert de Heer Jongkindt Coninck, mede in naam van vele andere oud-leerlingen der Groninger Landbouwschool, eene refutatie tegen het bekende artikel van Dr. Staring in dit tijdschrift, Augustus N°. 1868. - Dit artikel schijnt groote sensatie te hebben verwekt en van verschillende zijden met warmte te zijn besproken; het heeft menige tegenspraak uitgelokt, vooral van hen, die aan de Groninger school hunne opleiding hebben genoten. Deze beweren (en wij geven hunne beweringen volkomen onpartijdig terug), dat de oprichting eener Rijks-Landbouwschool, zooals Dr. Staring verlangt, niet wenschelijk is, en dat scholen als die te Groningen, mits verbeterd in organisatie en over ruimere fondsen beschikkende, 't best geschikt zijn tot vorming van wetenschappelijkpractische landbouwers. Ook toonen zij aan, dat Dr. Staring vroeger eene gunstiger meening heeft ontwikkeld omtrent de stukken, door sommige leerlingen van Groningen in het licht gegeven, o.a. door J.W.H. Cordes en H.M. Hartog. De Heer Staring wordt verder met zich zelven in tegenspraak gebracht door de herinnering van het Rapport over het landbouw-onderwijs, door eene commissie, waarvan hij lid was, ingediend aan het Vierde Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres te Utrecht. Nog een bewijs van ‘het tweeledig’ gevoelen van Dr. Staring meent de schr. te vinden in zijn uitspraak over de verbinding van veeartsenijkundig en landbouwkundig onderwijs in Augustus 1868, vergeleken met een rapport aan den Koning in 1856, en in zijn geheel afkeurend oordeel over de Groningsche school in het genoemde Gidsartikel, en in de woorden van hulde en lof aan die school en hare oprichters gewijd in een vroeger rapport, mede door den Heer Staring onderteekend.

Ziedaar de grieven, die tegen Dr. Staring worden geformuleerd; wie er meer van weten wil, leze de Nieuwe Boeren-Goudmijn.

***Verslag van de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van de overblijfsels der Vaderlandsche Kunst. Amsterdam, C.G. van der Post*. 1868.**

In de aankondiging van bovengenoemd verslag in ons Januari N^{o}., Album, blz. 159-173, zijn een paar onjuistheden ingeslopen, die wij hierbij herstellen. Wij spraken van het gunstige aanbod van het Lochemsche kerkbestuur omtrent eene grafzerk. Dat aanbod was echter minder gunstig dan wij meenden. Het kerkbestuur wilde den grafsteen door de commissie voor hare rekening doen opnemen en in den wand der kerk doen bevestigen, hetgeen zeker iets geheel anders is dan een geschenk. Ten tweede heeft eene drukfout in het Verslag ons eene opmerking in de pen gegeven, die anders achterwege ware gebleven. Er stond *Romeinsche;* het blijkt dat zulks moest zijn *Romaansche*. Eindelijk vermelden wij, dat de gever der photographiën van het afgebroken jubé der St. Jans-kerk te 's Bosch niet is de Heer W.P. Koenen, maar de ingenieur van den Waterstaat, de Heer W.F. Leemans.

E.

Eene idealistische schoonheidsleer.

Hoog in de lucht vliegt de arend, hoog boven den arend trekken de wolken, hoog boven de wolken flikkeren de sterren, hoog boven de sterren zweven de engelen, maar hooger nog verheft zich de bespiegelende wijsgeer, die niet rust voordat hij in den schoot der Godheid is aangeland.

‘Folgen wir nun dem Schwunge des Idealismus und versetzen wir uns in das innere Leben des göttlichen Geistes, in den denkenden Selbstgenusz seines ewigen Wesens, so wird dieser Geist zwar in dem Innewerden der nothwendigen Wahrheit, welche die Verfahrungsweise seines Wirkens, sowie in der Betrachtung der höchsten Werthe, die alles seines Wirkens Absicht sind, völlig bei sich selbst sein: aber seinem eignen Schaffen der Wirklichkeit, in die er sich ergossen hat, wird er doch nur wie einer Thatsache innerer Erfahrung zusehen,’ enz.[1]

Het is zonneklaar, dat een boek, waarin dergelijke volzinnen bij duizendtallen voorkomen, in het onwijsgeerig Nederland minder lezers telt dan de schrijver van dit opstel vingers aan zijne handen heeft. Maar daarom juist meent hij geen monnikenwerk te verrichten, wanneer hij, vermijdende al wat duister is, het belangrijkste uit dit boek aan ons letterminnend publiek mededeelt.

Ik wil dan spreken over Lotze's ‘Geschichte der Aesthetik in Deutschland,’ één uit een kring van werken, die op dit oogenblik door de historische commissie der koninklijke Beijersche akademie van wetenschappen, op aanzoek en met ondersteuning van den koning van Beijeren Maximiliaan II,

1 H. Lotze, Geschichte der Aesthetik, p. 198.

uitgegeven worden en den gang der wetenschappelijke ontwikkeling in Duitschland op ieder gebied van kennis gedurende den nieuweren tijd schilderen. Om slechts enkele van de meest beroemde namen te vermelden: Dorner heeft de protestantsche theologie, Werner de katholieke, Zeller de philosophie, Bluntschli het algemeene staatsrecht en de politiek, Roscher de staathuishoudkunde, Kopp de chemie, Virchow de medicijnen en de physiologie, Carus de zoölogie voor zijne rekening gekozen. Eene van die grootsche, indrukwekkende ondernemingen, welke enkel op Germaanschen bodem, waar men over zoo talrijke en veelsoortige krachten beschikken kan, met goed gevolg kunnen worden uitgevoerd.

Onbegrensd is mijne ingenomenheid met Lotze's arbeid niet. Er zijn, naar mijne meening, dorre partijen in zijn werk. Aangaande Solger, Hegel, Weisze en anderen, die zich in diepzinnige, maar vaak onvruchtbare bespiegelingen over de idee van *het* schoone vermeid hebben, hooren wij al te veel; aangaande Winckelmann en Lessing, die door hun ernstige studie van schoone voorwerpen en hun talrijke fijne opmerkingen onberekenbare diensten aan de aesthetika bewezen hebben, vernemen wij niets of bijna niets. De kritiek van Herder's en Schiller's aesthetische verhandelingen is intusschen voortreffelijk. Maar het is thans niet mijn doel over de *geschiedenis* der schoonheidsleer uit te weiden. Ik zou de grenzen van een tijdschriftartikel verre overschrijden, indien ik, naar aanleiding van Lotze's werk, die geschiedenis, al ware het zelfs in grove trekken, schetsen wilde. Liever voeg ik aan haar een laatste hoofdstuk toe, een hoofdstuk, dat Lotze zelf niet geschreven heeft, maar waarvan toch al de elementen in zijn werk aanwezig zijn. Het zal gewijd zijn aan de schoonheidsleer van den auteur zelven. Daar Lotze op de schouders zijner voorgangers staat, zullen wij dan tevens bespeuren, hoe ver het de Duitsche aesthetika in den loop der tijden gebracht heeft. In plaats van hare geschiedenis, deel ik alzoo de uitkomst dier geschiedenis mede.

Reeds terstond moet ik dan bekennen, dat die uitkomst niet zeer bevredigend is. Tot op den huidigen dag bestaat er weinig overeenstemming onder de beoefenaars der aesthetika. Er wordt gestreden over de ondergeschikte vragen: het gewone lot van iedere poging om zich aangaande de eischen van zekere kunst te verstaan is dat men elkander telkens in de ha-

ren vliegt: voert de eene partij in hare bewijsvoering een zeker begrip aan of kiest zij een zeker gezichtspunt, dan wordt de juistheid er van door de andere terstond ontkend. Wil men een voorbeeld? Als Lotze over de Medea van Timomachus spreekt, keurt hij het goed dat de kunstenaar ons niet de moeder op het oogenblik aanschouwen doet, dat zij hare kinderen werkelijk vermoordt, maar eenige oogenblikken te voren, toen de moederlijke liefde nog kampte met de ijverzucht. Zoo moet het zijn, zegt hij; ‘de kunstenaar kieze die oogenblikken, welke wij om hunne groote beteekenis wenschen vereeuwigd te zien. Hij stelle ons dus niet de daad zelve voor, want deze is eigenlijk maar eene gemeene physische gebeurtenis, maar de bewegingen des gemoeds vóór hare uitvoering en daarna, de geestelijke toestanden, door welke zij verklaard of door welke over haar gevonnisd wordt. Ja wij moeten er nog dit aan toevoegen: die geestelijke toestanden, welke de *mogelijkheid* der daad, niet hare werkelijkheid met zich voeren, of welke benevens hare werkelijkheid ten minste de mogelijkheid doen aanschouwen, dat zij onuitgevoerd ware gebleven. De ongetemde hartstocht, welke den mensch zonder wederstand in eene bepaalde richting medesleurt, kan uit het oogpunt der kunst ons niet bekoren, want hij is dierlijk; menschelijk is slechts de onzekere strijd der motieven, of de talmende daad, welke de tegenhoudende beweeggronden vermoeden doet’[1]. Dat alles klinkt buiten twijfel zeer verheven, en ook is er veel waarheid in, maar is het daarom alles waar? Zou de schilder geen hardnekkige duivelsche boosheid mogen toonen? Ik meen, dat enkel die bestiale lusten, welke geenerlei teeken van geestelijk leven verraden, buiten het gebied der kunst behooren gebannen te worden. Ook heb ik dit bezwaar, dat door Lotze's theorie over eene geheele reeks van onschatbare kunstwerken een vonnis van afkeuring gestreken wordt. Ik ben er van overtuigd, dat Lotze zelf niet doctrinair genoeg is om de heerlijke schilderijen van Caravaggio leelijk te noemen: toch maalt deze booze hartstochten, die den mensch overmeesteren; geen zweem van aarzeling bij zijn valschen speler; vastberaden staat hij daar achter den stoel van den onervaren jeugdigen bedrogene, driest steekt hij de vingers in de hoogte en verraadt zoo aan zijn bondgenoot de

1 Blz. 561.

kaarten der tegenpartij; men kan het hem aanzien, dat hij op alles gewapend is; komt het tot strijd, dan vliegt zijn rapier uit de schede; hij is een daemon in menschengedaante. En wat zegt nu Dr. Julius Mosen, voorwaar een kunstkenner, dien men citeeren mag, naar aanleiding van Caravaggio's schilderstukken? Verbiedt ook hij den kunstenaar ons overweldigende passies te toonen? Beweert ook hij, gelijk Lotze, dat al de figuren van den schilder ons deze troostrijke waarheid moeten prediken: de mensch is vrij, want hij kan kiezen tusschen goed en kwaad. Zoo ja, dan kan Mosen het niet goedkeuren, dat Caravaggio ons spitsboeven voor oogen stelt, die hunne ziel aan Satan schijnen verkocht te hebben. Maar zijn oordeel luidt geheel anders. ‘Valsch spel,’ zegt hij, ‘valsche liefde, verraad en nachtelijke moord, het geheele Italië der renaissance heeft in Caravaggio zijn schilder gevonden. Treft de kunst bij een volk geen onderwerp aan buiten de hel der hartstochten, *zoo is het genoeg, dat zij haar gloeiend schildert, om waarlijk poëzie te zijn*. Dat verstond meester Caravaggio.... Hij is verheven en gemeen, tragisch te midden van het gelach der duivelen.’[1]

Zoo wordt er gestreden over ondergeschikte vragen, over de eischen van een zekere kunst. Maar tevens staan de groote beginselen niet vast. De quaestie, wat aesthetisch genot is, wordt op zeer uiteenloopende wijzen beantwoord. Nog altijd is er tweeërlei schoonheidsleer: de formeele en de idealistische. Volgens de eerste is het behagen, dat de mensch in vormen en verschijnselen schept, dan aesthetisch, wanneer deze hem op zich zelve, afgezien van hunne beteekenis, welgevallig zijn. Het aesthetisch genot bestaat dus hier uit indrukken, die passief opgenomen worden; het is niet zoozeer een geestelijk als wel een zinnelijk genot. Volgens de partij der idealisten daarentegen is alles, wat den zin voor schoonheid boeit, symbool van menschelijk lief en leed en heeft het daardoor juist aesthetische waarde, dat het dat is. Hier heet het dus, dat het schoone enkel door den geest wordt verstaan.

Lotze kiest partij tegen de formeele, voor de idealistische aesthetica. Kan hij zijne keuze rechtvaardigen? Verklaart zijne theorie de verschillende soorten van schoonheid, welke

1 Die Dresdener Gemälde-Galerie in ihren bedeutungsvollsten Meisterwerken, erklärt von Dr. Julius Mosen, p. 72.

natuur en kunst ons genieten doen, de schoonheid van lijnen en vormen, van klanken en kleuren, de schoonheden der architectuur, der poëzie en der plastiek? Ik wil beproeven deze vraag, *ten minste eenigermate*, te beantwoorden.

I.

Lotze's idealisme verklaart de aesthetische waarde van het zinnelijk aangename.

Aesthetisch genot is een fijn en edel genot. Dit stond bij velen vast en verhinderde hen dan de aangename gewaarwordingen, welke wij aan onze zinnen danken, binnen den kring der aesthetika te trekken. Zij beweerden dat op zich zelve staande tonen, kleuren en geuren den naam van schoon nooit verdienen konden, dat die titel enkel aan het tot eenheid verbondene vele toebehoort. Onder de Engelsche wijsgeeren gingen sommigen, die aan de leuze der idealistische aesthetika trouw hadden gezworen, nog verder: dat kleuren en tonen ons per se genot kunnen verschaffen, werd door hen, ter wille van de theorie, stoutweg ontkend. Ik wil hier slechts op Alison en Jeffrey wijzen. Alison, die in 1790 zijn bekend werk ‘On taste’ schreef, vatte de slotsom van zijn onderzoek aldus samen: ‘Alle schoonheid en verhevenheid van stoffelijke voorwerpen en eigenschappen worde enkel daaraan geweten, dat zij geestelijk leven vertegenwoordigen, daaraan dat zij, rechtstreeks of zijdelings, teekenen zijn van die toestanden des geestes, welke, ten gevolge van de inrichting der menschelijke natuur, ons welgevallig zijn of wel ons belang inboezemen.’[1] In overeenstemming daarmede verklaart Alison, dat wit, de kleur van den dag, ons behaagt, omdat zij blijdschap en vrolijkheid uitdrukt; blauw, de kleur des hemels bij helder weder, omdat zij aan een onbewolkt gemoed doet denken; groen, de kleur der aarde in de lente, omdat zij verbonden is met de genietingen van dat jaargetijde; purper, omdat zij een teeken is der koninklijke waardigheid; rood, omdat de uniform der Engelsche soldaten rood is en ons daarbij het denkbeeld van dapperheid voor

1 Bain, Mental en moral science, p. 311.

den geest treedt. Voorts zegt Alison, dat een eenvoudige klank nooit intrinsieke waarde voor ons gevoel van lust en onlust kan hebben; den indruk, dien hij wellicht maakt, wijte men enkel aan zekere associatio idearum, daaraan dat hij liefde, gevaar, kracht of iets dergelijks uitdrukt. En Jeffrey redeneert op denzelfden trant[1]. Ook volgens hem worstelt ons gevoel voor schoonheid enkel in voorafgaande ervaring en wordt het steeds door eene associatio idearum gewekt. Hij is een getrouw discipel van Alison en voert strijd tegen Payne Knight, die van de intrinsieke gevoelswaarde van kleuren en klanken gewaagt. Zelfs gaat hij zoo ver te beweren, dat wat de artisten van harmonie der kleuren, van eene aangename schakeering van kleuren zeggen, enkel jargon en een staaltje hunner verwaandheid is. Kleuren en tonen of combinaties daarvan laten ons per se ijskoud; indien zij op ons gevoel werken, zoo is het omdat zij symbolen zijn.

Geen zweem van dergelijke overdrijving bij den voortreffelijken Lotze. Zijn zin voor waarheid is te sterk, zijn geest is te vrij dan dat hij zich ontveinzen zou, dat het in den aard van tonen en kleuren ligt op ons gevoel voor lief en leed indruk te maken.

Maar bezitten zij daarom aesthetische waarde? Moet er geen onderscheid worden gemaakt tusschen wat schoon en wat bloot aangenaam is?

Hier bedient zich Lotze van eene fijne en, voor zoover ik weet, geheel nieuwe distinctie. Het zinnelijk aangename, zegt hij, heeft geen aesthetische waarde, in zooverre het enkel door mij genoten wordt, eenvoudig mijn welvaart verhoogt. Maar het kan mij met de gedachte vervullen, dat de wereld rijk en goed is; het kan mij doen juichen over de heerlijke inrichting der dingen, welke velerlei verkwikking der zinnen mogelijk maakt en dan genieten wij kleuren en klanken, ja zelfs geuren en spijzen op onbaatzuchtige, aesthetische manier. Zoo behoeft dus het zinnelijk aangename niet buiten de landpalen der schoonheidsleer gebannen te worden. Buiten twijfel maakt het als zoodanig geen aesthetischen indruk. Maar wel indien het nog iets anders voor ons is dan een gelukkige stimulus, namelijk een teeken van de eigen voortreffelijkheid der dingen. Niet alsof het zinnelijk aangename op eenigerlei wijze zelf-

1 Zie zijn artikel over ‘Beauty’ in de ‘Encyclopaedia Brittannica.’

standig zou bestaan; het wordt steeds geboren door middel van het gevoel; het verkrijgt eerst werkelijkheid in mensch en dier; toch is het geenszins onvermijdelijk, dat wij het enkel als *ons* genot waardeeren; wij kunnen ons tevens verheugen over den samenhang der dingen, die zoo geordend is, dat de weg voor genot openstaat. Natuurlijk is deze soort van aesthetische blijdschap niet de hoogste. Al wat gevoel is behoort binnen den kring der aesthetika te huis, maar daarom neemt nog niet al wat gevoel is er dezelfde verhevene plaats in. Er zijn graden van schoonheid; het zinnelijk aangename staat op den laagsten graad.

Ziedaar Lotze's theorie, naar ik vertrouw, kort en klaar medegedeeld. Ten overvloede citeer ik 's mans eigen woorden. Men kan dan zelf beoordeelen of zijne meening juist door mij gevat is. ‘Datgene,’ zegt hij, ‘wat een toon tot een toon maakt, en hem van een kleur en ook dat wat de eene kleur van de andere onderscheidt, heeft, behalve zijne werking op ons zinnelijk gevoel van lust en onlust, daarenboven nog eene aesthetische beteekenis, welke trouwens door allen, zij het dan ook stilzwijgend, erkend wordt. Het geschilderde landschap toch maakt zijn volledigen indruk niet door de vormen alleen, zoodat de kleuren enkel een noodwendig middel zouden zijn om de vormen te doen uitkomen; het werkt ook door de kleuren zelve en tevens door eene menigte andere zinnelijke gewaarwordingen, die het wel niet feitelijk bezorgt, maar aan welke het ons toch denken doet. Ook de koesterende warmte en de frissche koelte, ook de welriekende geuren der gewassen dragen, ofschoon zij niet door het penseel kunnen worden weergegeven, tot den totaalindruk van het kunstgewrocht bij en zelfs rekent de schilder daarop. Maar gewis wil de kunst, wanneer zij zoodanige voorstellingen verwekt, niet maar eenvoudig onze zinnen streelen en evenmin is het geloofelijk, dat eene bloote verbinding van gewaarwordingen, die iedere afzonderlijk geen aesthetische waarde hebben, een zekere schoonheid doet ontstaan. De onbevangen toeschouwer oordeelt dan ook geheel anders. Een aangename atmosfeer, liefelijke geuren schenken hem persoonlijk buiten twijfel een gevoel van welbehagen, maar het is niet uit dat oogpunt, dat hij ze beoordeelt, hij meet hunne waarde niet af naar het nut of de schade, die zij voor *hem* opleveren; veeleer schijnen zij hem beminnelijke, voortreffelijke karaktertrekken der buitenwereld zelve toe, ka-

raktertrekken welker eigenaardigheid echter hierin bestaat, dat het gevoel van lust en onlust het orgaan is, waardoor zij geboren, ontdekt en genoten worden.'[1]

En elders zegt Lotze: 'Het hangt van de richting van onzen blik af, of datgene, wat ons welgevallig is, enkel als aangenaam dan wel als schoon door ons genoten wordt. Ook eene schoonheid van het zuiverste water is bloot aangenaam voor dengene, die haar enkel als een middel beschouwt om zich een lustige stemming te verschaffen; wie integendeel bij een eenvoudigen zinnelijken indruk buiten rekening laat, dat hij persoonlijk er bij wel vaart, maar enkel let op datgene, waardoor de indruk eigenaardig gekleurd is, haalt uit dat zinnelijke het element van het schoone te voorschijn, dat er in ligt opgesloten. Niet dit is dan de hoofdzaak, dat de zinnelijke indruk juist ons verheugt, maar wel dit, dat wij ons verheugen laten, opdat in ons genot de eigen waarde van den aangenamen prikkel een oogenblik die levende werkelijkheid erlange, welke zij buiten het gevoel nergens vinden kan.'[2]

Wellicht laten die woorden, wat duidelijkheid betreft, iets te wenschen over. Toch begrijpt ieder wat Lotze wil. Men bemint niet enkel het schoone, maar gevoelt er eerbied voor: dat juist verhindert Lotze het met het bloot aangename op ééne lijn te stellen. Maar aan den anderen kant kan hij zich niet ontveinzen, dat eene schilderij schoon is, wanneer zij in den toeschouwer de herinnering aan koelte, lommer, zalige rust, welriekende geuren en andere aangename zaken levendig maakt. Zoo blijkt het aangename dus toch aesthetische waarde te bezitten. Lotze redt zich hier uit de verlegenheid door te zeggen, dat het aangename hem aesthetisch aandoet, die het op onbaatzuchtige wijze geniet. Ik behoef niet te herinneren, dat zich in deze beschouwing de invloed van Kant gelden doet: hij toch heeft het eerst aan allen duidelijk gemaakt, dat aesthetisch genot steeds een liberaal karakter vertoont. Maar tevens reikt Lotze de hand aan het idealisme: immers de aesthetische waarde van eenig gevoel wortelt volgens hem hierin, dat men het niet uitsluitend als een tijdelijk monopolie, maar ook als *teeken*, teeken van de voortreffelijke inrichting der wereld geniet. Hoe gelukkig en natuurlijk is deze verklaring,

1 Bl. 268.
2 2 Bl 260. Zie ook bl. 255

wanneer men haar met de opgeschroefde theorieën van andere idealisten vergelijkt. Geluid is voor Schelling ‘die Indifferenz der Einbildung des Unendlichen ins Endliche, rein als Indifferenz aufgenommen;’ Licht is voor hem ‘der unendliche Begriff aller endlichen Dinge, sofern er in der realen Einheit begriffen ist.’ Daar Schelling, zegt Lotze, deze uitdrukkingen in zijne philosophie der kunst mededeelt, moet hij gehoopt hebben, dat zij voor de aesthetische waardeering van geluid en licht eene aanwinst zouden zijn. Maar dergelijke definities, die ook bij Hegel en zijne school telkens wederkeeren, dienen slechts om ons de taak te doen kennen, welke volgens zekeren philosoof door het Absolute in den samenhang zijner ontwikkeling aan licht en geluid is opgedragen; zij vermelden de *idee*, welke beiden geroepen zijn in de werkelijkheid uit te voeren. De aesthetische waardeering der zinnelijke indrukken kan evenwel niet van eene zoo geheimzinnige bestemming afhangen, welke zonder philosophie nooit zou zijn opgespoord: integendeel moet die bestemming, zal zij hier in aanmerking komen, zoo voor de hand liggen, dat allen, die schoonheidsgevoel bezitten, haar als het ware tasten kunnen. En dat is het geval met de rol, die het zinnelijk aangename volgens Lotze in de wereld speelt.

Gezicht en gehoor heeten de intellectueele, de hoogere zinnen, daar de indrukken, welke zij ons verschaffen, beter door het geheugen worden vastgehouden dan die, welke wij aan onze overige zinnen verschuldigd zijn. Het gloeien van de Alpen, een schrillen angstkreet herinnert men zich geruimen tijd, terwijl een zeldzame geur of een fijn tafelgenot ons later niet zoo levendig voor den geest staan. Woont men in den droom een maaltijd bij, dan hoort men de gasten spreken en ziet de spijzen, maar proeft dezen niet. Onder de zinnelijke gewaarwordingen nemen dus licht, kleur en geluid den hoogsten rang in, daar zij voorname bouwstoffen voor ons intellectueel bestaan zijn. Ook uit een aesthetisch oogpunt zijn zij zoo belangrijk, dat het wel der moeite waard mag heeten, hunne beteekenis in dit opzicht nog wat meer in bijzonderheden na te sporen.

Wegens gronden, zoo zegt Lotze ongeveer[1], die hier niet vermeld behoeven te worden, heeft iedere kleur steeds eene plaats, waar zij rust; ginds, op eenigen afstand, zoekt onze

1 Bl. 279.

blik haar en zij verdwijnt, wanneer wij hem afwenden. Het geluid brengen wij steeds met de plaats van zijn ontstaan in betrekking; het rust er niet, maar gaat van daar uit en dringt op ons aan; het volgt ons, wanneer wij ons verwijderen, en zoekt ons op. Omdat onze gewaarwordingen zoodanig karakter vertoonen, niet omdat het geluid door beweging der klankgevende lichamen ontstaat (want in dat opzicht is het aan de kleuren gelijk), is geluid steeds als eene werkzame openbaring van het innerlijk der dingen, kleur daarentegen als de rustige verschijning der werkelijkheid beschouwd geworden. Zoo knoopen zich aan kleur en klank de denkbeelden van zijn en doen, van rusten en handelen vast. Het algemeene licht echter, welks bloote helderheid bij de gewaarwording gemakkelijk van de afzonderlijke kleuren onderscheiden wordt, schijnt ons als het universeele middel toe, waardoor alle dingen ordelijk naast elkander hunne plaats hebben; stilte, want slechts deze, niet een algemeen geluid stelt ons gevoel aan de afzonderlijke tonen over, is de meest natuurlijke uitdrukking van werkeloosheid, stille duisternis de zinnelijke verschijning van het niets. Want stilte en duisternis moeten wij hier tot de zinnelijke gewaarwordingen rekenen; zij zijn waarnemingen van de afwezigheid van een indruk, niet maar afwezigheid van waarneming in dien zin, waarin hand en voet licht noch kleur waarnemen. Zij zijn de eenige positieve gewaarwordingen van het niets, en derhalve psychologisch noodwendige symbolen, geen willekeurig uitgevonden gelijkenissen voor het niets, aan welke men honderd andere met evenveel recht zou kunnen toevoegen. Wanneer wij verder de tonen onderling vergelijken, zoo bespeuren wij dat zij, hierin aan de kleuren ongelijk, eene reeks vormen van toenemende hoogte. Physische oorzaak dier toenemende hoogte is het aangroeien der klankgolven, maar daarvan weten wij niets, totdat de wetenschap het ons geopenbaard heeft; maar de werking dier oorzaak is allen bekend: dat de tonen in zeker opzicht *stijgen*, dat zij tot elkander in de verhouding van meer en minder staan, dat de eene toon eene aanzienlijker mate van levendigheid uitdrukt dan de andere, ieder bespeurt het. Hier komt nog iets bij. Hoe hooger een geluid rijst, des te dunner, scherper en spitser, hoe lager het daalt, des te breeder en stomper wordt het voor ons gevoel. Wij bedienen ons hier van termen, die aan ruimteverhoudingen ontleend zijn, maar desniettemin feiten on-

zer ervaring aanduiden, welke ieder bekend zijn en onafhankelijk van alle vergelijking plaats grijpen. Als wij in het rijk der tonen stijgen, dan gelijkt wat wij hooren op toenemende snelheid van beweging en afnemende grootte van het bewogene; als wij dalen, dan krijgen wij den indruk van steeds langzamer beweging en daarmede gepaard gaande uitbreiding van het bewogene. Iedere toon heeft dus zijn eigen beteekenis. Wil men een toon aesthetisch waardeeren, zoo brenge men die beteekenis in rekening. Wil men de volle aesthetische werking van licht, kleur en klank in het algemeen verstaan, zoo neme men in aanmerking, dat zij zinnebeelden zijn van objectieve verhoudingen, dat zij rustig bestaan en werkzame beweging, vormen van lief en leed, doen klinken voor ons oor, doen schitteren voor ons oog.

Een enkel woord nog over die harmonieerende en disharmonieerende indrukken, welke voor ons de gedaante van een eigenaardig zinnelijk gevoel aannemen. Consoneerende en dissoneerende tonen bekleeden hier de voornaamste plaats. Helmholtz heeft in zijne 'Lehre von den Tonempfindungen'[1] aangewezen, dat prikkels van afwisselende sterkte, zwevende indrukken voor alle zinnen bronnen van onlust zijn; hij vergelijkt het onaangename van krassen en kittelen, het kwellende van een flikkerend licht met de ruwheid van tonen, aan welke hij op kunstmatige wijze een intermitteerend verloop had gegeven. Voortdurend gelijkmatige werking op een zenuw, zegt hij, doet spoedig hare gevoeligheid eenigszins verstompen en zoo wordt zij tegen al te aanhoudende en heftige prikkeling beschut. Maar gedurende de pauzen van een intermitteerenden indruk herstelt zich ten deele de gevoeligheid der zenuw en de nieuwe prikkel werkt alzoo veel intensiever, dan wanneer hij met dezelfde sterkte zich voortdurend had doen gelden. Lotze gelooft dat werkelijk deze door Helmholtz aangevoerde omstandigheden de oorzaak van het onaangename onzer gewaarwordingen in vele gevallen zijn, ofschoon het hem uit een mechanisch oogpunt verborgen blijft, waarom het intermitteerend verbruik van eene in de pauzen telkens weder herstelde gevoeligheid eene zooveel schadelijker uitkomst voor de zenuw moet opleveren dan hare voortdurende prikkeling[2]. Intusschen

1 2 Aufl. p. 253.
2 Bl. 278.

levert Helmholtz met behulp van deze gegevens eene theorie betreffende de oorzaak van wat men dissonanten noemt. ‘Hij gaat daarbij van de physiologische hypothese uit, dat ieder dier talrijke merkwaardige staafjes, welke Corti in het inwendige van het gehoororgaan in nauwe verbinding met de draden der gehoorzenuw heeft aangetroffen, dient om den indruk van één enkelen toon van bepaalde hoogte op te nemen, ofschoon het tevens in geringeren graad gevoelig zou zijn voor tonen, die dicht bij zijn eigen toon liggen. Treffen nu twee tonen van zeer weinig tusschenruimte samen en prikkelen zij dus dezelfde Cortische staafjes, zoo moeten hunne trillingen elkander versterken, telkens wanneer die tonen te gelijker tijd gelijke phasen intreden; zij vertegenwoordigen alzoo voor het einde der zenuw een intermitteerenden prikkel, een indruk van afwisselende sterkte. Tonen van een grooter interval werken wel niet meer op dezelfde Cortische staafjes, maar hunne partiaaltonen kunnen dan toch nog dicht genoeg bij elkander liggen om het te doen; ook zij verwekken dan dat zwevende, waardoor de klankmassa ten deele in afzonderlijke stooten ontaardt en het samenklinken ruw wordt. Zoo wordt de dissonant geboren; consoneeren daarentegen twee tonen, dan berust dat op een verhouding tusschen hunne trillingen, waarbij het zweven of in het geheel niet, of in te geringe mate zich voordoet, om het samenklinken voelbaar te verstoren.’[1]

Lotze koestert eenigen twijfel aangaande de aesthetische beteekenis van dit resultaat. Rechtstreeks, zegt hij, worden er enkel de dissonanten door verklaard, *indien* zij namelijk identisch zijn met het ruwe der ‘Schwebungen’; maar het welgevallen, dat wij in consoneerende tonen scheppen, is toch een te belangrijk en positief verschijnsel, dan dat het voldoende uit de bloote afwezigheid van zoodanige stoornissen zou kunnen worden afgeleid. Men diende er dan nog dit aan toe te voegen, dat de werking op eenige zenuw bron van des te grooter genot is, naar mate de bewegingen meer samengesteld zijn, welke aan de zenuw binnen de grenzen van wat zij verduren kan worden meegedeeld. Inderdaad volgt dat uit de waarnemingen van Helmholtz zelven, volgens welke de waarlijk eenvoudige toon uit een muziekaal oogpunt ledig en nietsbeteekenend klinkt en slechts dan een toon een goeden indruk maakt, wanneer hij,

1 Bl. 279.

gelijk trouwens bij de meeste instrumenten het geval is, door een aantal boventonen begeleid wordt. Het welgevallige der consonantiën berust dus niet op de bloote afwezigheid van stoornis, maar op de aanwezigheid van een veelheid van indrukken, welke, zonder dat zij elkander storen, gelijktijdig worden waargenomen.

Met dat al zouden wij echter, aldus gaat Lotze voort, slechts de physiologische voorwaarden gevonden hebben, waaraan feitelijk consonantie en dissonantie gebonden zijn, zonder nogtans te begrijpen, waarom deze gronden zulke gevolgen hebben. De physiologische beschouwing nu, hoe gewichtig zij ook op zich zelve moge zijn, is bij dergelijke onderwerpen steeds ontoereikend: immers het verschil zoowel tusschen consonanten als dat tusschen dissonanten is niet maar een meer of min van eene en dezelfde eigenschap, hetwelk aan een meer of min van zekere in de zenuw plaats grijpende nuttige of schadelijke gebeurtenis beantwoordt. Iedere consonant, iedere dissonant verwekt een geheel eigenaardig gevoel van lust of onlust, waardoor hij zich van alle overige consonanten of dissonanten onderscheidt. Tot verklaring van de muziekale verschijnselen is dus de kennis van wat in de zenuw geschiedt niet genoeg. Het volgt geenszins uit den aard der zake, dat de tonen stijgen naar mate het aantal trillingen per seconde toeneemt: maar evenmin ligt het voor de hand, dat zekere noodlottige gebeurtenis in de gehoorzenuw onder den karakteristieken vorm van een bepaalden wanklank wordt waargenomen. Lotze betwijfelt zelfs zeer of dit het geval is. Veel waarschijnlijker komt het hem voor, dat de stoornis van stoffelijken aard, waarvan de zenuw het tooneel is, slechts algemeene symptomen van vermoeidheid, afmatting en verhoogde prikkelbaarheid ten gevolge heeft, terwijl dan het gevoel van onlust, hetwelk de dissoneerende tonen begeleidt, het teeken van een geweld zou zijn, dat niet der zenuw, maar der ziel wordt aangedaan. Hij helt er toe over zich de zaak aldus voor te stellen: twee tonen, die een wanklank vormen, brengen ieder voor zich een indruk in de gehoorzenuw te weeg; de twee indrukken loopen in de zenuw, zonder elkander te hinderen, elk zijns weegs; twee gewaarwordingen duiken er dus in het bewustzijn op, maar onze geest kan ze niet tegelijkertijd vasthouden; het zijn voorstellingen, die zich niet vereenigen laten; nogtans worden zij ons tegelijkertijd opgedrongen: vandaar botsing en een gevoel van onrust.

M.a.w. volgens Lotze worden er door twee dissoneerende tonen niet enkel aan de zenuw, maar tevens aan het bewustzijn te krasse eischen gesteld; het gevoel van onlust, dat de dissoneerende tonen begeleidt, is een feit van geestelijken, niet van lichamelijken oorsprong, een gevolg daarvan dat de tonen elkander zoeken te verdringen. En omgekeerd zou ons welgevallen in consoneerende tonen aldus verklaard moeten worden, dat zij, zonder elkaar te storen, gelijktijdig door ons bewustzijn trekken. Het spreekt van zelf, dat Lotze zich tot staving van dit alles enkel op de innerlijke waarneming beroept. Als twee tonen dissoneeren, zegt hij, dan zien wij den strijd toe, dien zij elkander in ons bewustzijn leveren en wij gevoelen het pijnlijke van dien strijd; als twee tonen consoneeren, dan zien wij toe, hoe eendrachtig zij in ons bewustzijn samengaan en gevoelen daarvan het aangename. In het eerste geval is dus botsing, in het tweede samenwerking het object van ons bewustzijn. Lotze trekt hier in de hoofdzaak met Herbart ééne lijn. Ook deze leidt het gevoel van lust of van onlust, dat gelijktijdig klinkende tonen ons verschaffen, daaruit af, dat zij in ons bewustzijn hetzij een toestand van evenwicht, hetzij een conflict van krachten doen geboren worden[1]. Intusschen blijft, wat verklaring behoeft, met dat alles onverklaard. Het raadsel is, dat zekere tonen consoneeren, andere dissoneeren. Ik kan met Lotze dit raadsel ook op deze wijze formuleeren: zekere tonen gaan vreedzaam hand aan hand, andere strijden in ons bewustzijn. Maar ik heb het raadsel daarmede niet opgelost, ik heb het enkel in andere woorden uitgedrukt.

Consonanten schenken een gevoel van lust, dissonanten een gevoel van onlust. Maar daarmede is nog geenszins hunne aesthetische werking verklaard. Het is niet genoeg dat iets behaagt of mishaagt om schoon of leelijk te zijn, het moet als *symbool* behagen of mishagen. Aan deze leuze getrouw, leidt Lotze de waarde der toonverbindingen voor ons schoonheidsgevoel daaruit af, dat zij voorbeelden van algemeene verhoudingen zijn, welke verdienen door ons goedgekeurd of verworpen te worden. Op treffende wijze, zegt hij, beelden dissonanten ons het hatelijke van zekere soort van gebeurtenissen af, die wij met den naam van *strijd* bestempelen, en met niet minder nadruk doen consonanten ons het zoete

1 Herbart: Psychologische Untersuchungen.

beseffen van andere vormen van bestaan, die wij *eendracht* noemen. Dissonanten en consonanten openbaren ons niet enkel hoe bitter ééne bepaalde soort van conflict, hoe liefelijk ééne bijzondere soort van overeenstemming, die namelijk tusschen tonen is; zij zijn daarenboven het *eenige* middel om ons duidelijk te maken, hoe boos tweespalt en hoe goed eendracht op zich zelve zijn, ook wanneer men buiten rekening laat tusschen welke elementen er tweespalt of eendracht heerscht, om welke redenen die toestanden geboren zijn en welke schadelijke of nuttige gevolgen beiden opleveren. Vandaar dat de taal aan het rijk der tonen de uitdrukkingen van harmonie en disharmonie ontleent, wanneer zij analoge verhoudingen tusschen dingen en personen, eveneens zonder de uitkomst in rekening te brengen, op nadrukkelijke wijze kenschetsen wil. Consonanten en dissonanten hebben eene typische beteekenis en daarin wortelt juist hunne onberekenbare waarde voor het schoonheidsgevoel[1].

Laat zich iets dergelijks van de verbindingen van kleuren zeggen? Op deze vraag geeft Lotze een ontkennend antwoord. Wel spreken wij van harmonie en disharmonie van kleuren, maar wij gevoelen ons door de combinaties, welke wij alzoo aanduiden, niet in even sterke mate weldadig en smartelijk aangedaan, als wanneer consoneerende en dissoneerende tonen ons gehoor treffen. Wat hier vooral gewicht in de schaal legt: verbindingen van kleuren kunnen volgens Lotze bezwaarlijk als zinnebeelden van objectieve verhoudingen worden opgevat. Of hij recht heeft dit te zeggen, laat ik geheel in het midden. Intusschen wil ik gaarne met hem erkennen, dat het zeer moeilijk is de aesthetische werking van kleuren in bijzonderheden te beschrijven. Men kan niet van haar zeggen, dat zij, gelijk de tonen, eene scala van toenemende hoogte vormen. Verder schuilt er steeds willekeur in de poging om de afzonderlijke kleuren als symbolen van verschillende gemoedstoestanden te gebruiken. Ook is het volgens Lotze, zoowel uit een physiologisch als uit een psychologisch oogpunt, een raadsel, waarom juist die combinaties van kleuren, waarbij de eene een primitieve kleur en de andere een mengsel der twee overige is, de voorkeur verdienen. Goethe verklaarde zich de zaak door aan te nemen, dat eene zekere kleur in het oog de

1 Bl. 288, 293 en elders.

behoefte doet ontwaken aan die, welke met haar verbonden wit vormt; het oog, zeide hij, streeft naar totaliteit. Maar deze oplossing kan Lotze niet bevredigen, daar zij van de valsche onderstelling uitgaat, dat bij het waarnemen van naast elkander liggende kleuren ‘het oog’ als waarnemend en genietend subject optreedt. De twee kleuren, die elkander aanvullen, vallen op verschillende gedeelten der retina; het is, zegt Lotze, niet hetzelfde subject, dat ze beiden opneemt; hoe kan dus het feit, dat zij complementair zijn, ons een lichamelijk gevoel van welbehagen schenken?[1] Het is mogelijk, dat ik mij vergis, maar ik meen, dat deze bedenking dan slechts zou gelden, indien onze blik in den volstrektsten zin des woords *rustte* op de naast elkander liggende voorwerpen. Ik bedoel er dit mede: daar onze blik bewegelijk is, schuiven de beelden der dingen over de retina henen; indien nu een deel der retina, hetwelk eerst aan rood wordt blootgesteld, dan de werking van groen ondervindt, hetwelk een mengsel der twee overige primitieve kleuren is, zoo kan het door de afwisseling van indrukken worden opgefrischt.

Laat ons thans over die aesthetische genietingen spreken, welke ons te beurt vallen, als talrijke zinnelijke elementen zich tot een schoon geheel verbinden.

II.

Lotze's idealisme verklaart de aesthetische werking van het welgevallige in onze waarnemingen.

In de eerste plaats willen wij op de schoonheid van lijnen en figuren letten.

De aesthetische indruk der dingen hangt, niemand kan het geheel loochenen, zoowel van datgene af, wat zij zijn, als van dat, waaraan zij ons herinneren. Om een eenvoudig voorbeeld te noemen: onze waarneming van uitgebreidheden is zoo innig met de nevengedachte aan beweging en werking van krachten

1 Bl. 288 zegt Lotze: ‘Sieht man die Complementärfarben *neben* einander, so fallen sie auf verschiedene Fasern; es fehlt also an der Identität des Subjectes, welches sich dieses Verhältnisses seiner verschiedenen Erregungen erfreuen könnte.’

samengegroeid, dat eene aesthetische beoordeeling, welke de geometrische figuren enkel als zoodanig opvat, volstrekt onuitvoerbaar mag heeten. Zelfs het spraakgebruik der mathematische wetenschap draagt van de zoo even bedoelde *associatio idearum* de onmiskenbare sporen: buiten twijfel is het niet onvermijdelijk, dat men in de definitie van de rechte lijn de voorstelling van tijd en beweging opneemt; het is niet volstrekt noodig haar als den kortsten weg tusschen twee punten te beschrijven; men zou b.v. ook kunnen zeggen: ‘eene lijn is dan recht, wanneer men haar om twee van hare punten kan laten draaien, zonder dat zij daarbij van plaats verwisselt;’ maar niemand bespeurt eenige verdienste in zoodanige bepaling: richting, verloop der lijnen, convergentie en divergentie zijn algemeen aangenomen termen, welke de beweging, waardoor lijnen *ont*staan, als eene nog blijvende eigenschap op de reeds *be*staande overbrengen. Wanneer een zekere figuur ons een aesthetischen indruk verschaft, dan herinneren wij ons tevens de bewegingen, waardoor zoodanige figuur getrokken wordt of waarvan zij het afgebakende tooneel is; wij herinneren ons die bewegingen niet enkel in zooverre zij plaats grijpen, maar laten ze in onze voorstelling door werkende krachten uitvoeren, die een zekeren tegenstand te overwinnen hebben; ja ook dat is niet genoeg: nog moet er de herinnering aan het eigenaardig wel of wee bijkomen, dat een zich bewegend schepsel ieder oogenblik ten gevolge van den aard zijner bewegingen ondervindt[1].

Wil men dit alles nader gestaafd zien? Welnu, zoo lette men op de aesthetische werking der symmetrie. Buiten twijfel is er iets dat bevredigt in de regelmatigheid, waarmede een aantal punten rondom een middelpunt of aan beide zijden van een as op gelijke afstanden geschikt zijn; het voldoet ons steeds eenheid in het vele te zien; maar dat is toch niet de eigenlijke reden, waarom wij symmetrie schoon noemen; immers onze vreugde, wanneer wij eene wet hebben leeren kennen, welke door eene algebraïsche formule wordt uitgedrukt, is van een geheel anderen aard. Ieder kan het bij zich zelven beproeven: ons welbehagen in eene symmetrische figuur richt zich niet in de eerste plaats op hare geometrische verhoudin-

1 Bl. 74.

gen; maar de aangename toestanden, die het zien der figuur ons voor den geest roept, zijn het wat wij eigenlijk op prijs stellen. Eene symmetrische figuur spreekt tot ons van een weldadig evenwicht van krachten. Maar zal eene figuur tot ons spreken van evenwicht, dan moeten wij niet alleen zelve evenwicht gevoeld hebben, maar tevens moeten wij het object onzer aanschouwing met de krachten bezielen, welke wij in ons eigen lichaam aantreffen en die ons genot verschaffen, wanneer zij tegen elkander opwegen. Aesthetisch werkt evenwicht niet op ons, zoo lang wij enkel aan zekere mechanische verhouding denken, aan een geheel, welks deelen bewegingsmomenten bezitten, die nul opleveren, wanneer men ze bij elkander telt. Maar zelve genoten wij het geluk van een evenwicht, dat eigen inspanning of de gunst der omstandigheden aan ons lichaam verschafte; zelve werden wij door bange onzekerheid gekweld, toen er eene ongunstige verschuiving van de deelen van ons lichaam plaats greep: dat is de reden, waarom het al of niet aanwezig zijn van evenwicht bij eene massa, welke over een zekere uitgebreidheid verdeeld is, een feit blijkt te zijn, dat onze belangstelling wekt en waarde bezit voor ons schoonheidsgevoel.

Te recht beroept zich Lotze op de ervaring van allen, die bij het mathematisch onderwijs werkzaam zijn, wanneer hij toonen wil, dat wij de schoonheid van lijnen en figuren niet waardeeren kunnen, zonder ons tevens statische of mechanische verhoudingen en hare ons welbekende gevoelswaarde te herinneren. Zal men er zich van overtuigen, dat voor den driehoek steeds dezelfde geometrische waarheden gelden, hoe hij ook geplaatst moge zijn, dat het in dit opzicht volkomen onverschillig is of hij op zijne basis rust dan wel op zijn top balanceert, of hij zijn scherpsten hoek rechts dan wel links wendt, dan is het noodig zich die figuur enkel als een ding in de ruimte voor te stellen en wel zoo, dat daarbij het onderscheid tusschen boven en onder, tusschen rechts en links geheel buiten rekening blijft. Welnu, het is noodig den scholier kunstmatig daaraan te gewennen, want bij eene ongedwongen en natuurlijke aanschouwing orienteert zich ieder: vertikale en horizontale lijnen, welke in de geometrie slechts eene relatieve beteekenis hebben, zijn door de herinnering aan de zwaarte volstrekt verschillende en vaste richtingen van eene

bepaalde aesthetische waarde geworden; iedere schuinsche of kromme lijn is voor ons de uitdrukking van eene rijzende of vallende beweging, welke met eene constante of veranderlijke kracht wordt uitgevoerd en de richting, waarin de zwaarte werkt, verlaat om in eene andere over te gaan. Niemand kan zich aan deze gewoonte onttrekken, welke wij zelfs op vlakken toepassen: een rechthoekig blad papier houdt men niet schuins voor het oog, maar zoo dat twee zijden loodrecht en de andere horizontaal loopen; een elliptisch grasperk schijnt het fraaist aan het einde der kleine as, want dan geeft het den indruk van te liggen en te rusten; minder fraai aan het einde der groote as, want dan is het alsof het perk, in strijd met zijne bestemming, moeitevol naar boven kruipt. Zoo verplaatsen wij ons niet enkel in het levensgevoel van wat door zijn soort ons eenigermate verwant is, in de vroolijke vlucht des vogels en den sierlijken loop der gazel; wij steken onze voelhorens ook naar datgene uit, wat ons meer vreemd is, wij leven het droomerig bestaan der mossel mede en waardeeren het eentoonig genot beurtelings de schelp te openen en te sluiten; zwellende breiden wij ons uit in de slanke vormen van den boom, lustig en bevallig zweven en buigen wij met de fijne takken; ja eindelijk slagen wij er zelfs in iedere bepaalde herinnering aan ons eigen lichaam zoo geheel op zijde te schuiven, dat de zonderlingste vorm, eene kromme lijn, een regelmatige veelhoek, eene symmetrische verdeeling van punten tot eene soort van organisch wezen of een tooneel van bewegingen voor ons wordt, en het ons een karakteristiek, voelbaar geluk toeschijnt binnen de grenzen van dien vorm met namelooze krachten heen en weder te zweven. Alle lijnen en gestalten werken dus in zooverre aesthetisch op ons, als zij het wel of wee uitdrukken, dat wij zelve beleven kunnen[1].

Er kan hier nog meer ten gunste van de idealistische theorie worden aangevoerd. Ook de decoratieve kunst bevestigt ons in de overtuiging dat lijnen en figuren als symbolen van goed en kwaad worden opgevat. Waarom maken dezelfde ornamenten, ik zeg niet op verschillende oogen, maar op verschillende karakters soms zoo geheel strijdige indrukken? Het is omdat hunne aesthetische waarde niet door de zinnen, maar

1 Bl. 80.

door den geest beoordeeld wordt. Volgens de juiste opmerking van Lotze[1] hangt de richting van den smaak hier geheel af van temperament, gewoonte en levensbeschouwing; eene harde natuur sympathiseert in den regel met strenge, hoekige en magere, eene zachte daarentegen met losse, ronde en breede vormen. Deze individueele voorkeur zou geheel onverklaarbaar zijn, indien wij de physiologische hypothese moesten omhelzen, welke de schoonheid van vormen enkel daarvan doet afhangen, of de bewegingen van het oog, die vereischt worden om ze volledig waar te nemen, gemakkelijk en harmonisch zijn. De manier toch, waarop die bewegingen worden uitgevoerd, is voor alle individuen gelijk; allen zou dus ook hetzelfde behagen moeten. Buiten twijfel kan datgene, waarvan de aanschouwing pijn berokkent, nooit de lof der schoonheid oogsten. Al is de dienst van het schoone geen dienst der oogen en der ooren, toch eischen wij van de kunst, dat zij ons lichaam niet op de folterbank spanne. Snelle bewegingen van het oog zijn onaangenaam: men overtuigt er zich van, wanneer men een vogel volgt in zijn pijlsnelle vlucht of van te nabij naar een vuurwerk kijkt. Maar ‘in den regel hebben wij tijd de ruimtefiguren op ons gemak te aanschouwen. Zoodra ons dit vergund wordt, schijnt het dat de eene omtrek even licht door ons oog wordt nageteekend als de andere: ten minste is het nog niet bewezen, dat het een mindere zware taak is regelmatig gebogen lijnen dan andere figuren waar te nemen. Als wij onbewogen ruimtevormen te aanschouwen krijgen, wordt ons lichaam geen geweld aangedaan; immers wij kunnen de inspanning over zoo talrijke oogenblikken verdeelen als wij zelve verkiezen. Hoogstens zou men mogen zeggen, dat veelvuldige herhaling van geheel gelijke bewegingen zoowel voor het oog als voor ieder ander bewegelijk lid lastig is. Eene rechthoekige maeandertaenie en eene regelmatig golvende lijn vermoeien beide den blik, die ze volgt; toch behagen zij. Ons aesthetisch oordeel hangt dus niet uitsluitend af van de gemakkelijkheid der verrichtingen, waardoor wij ons de waarneming *verschaffen*, maar tevens en wellicht voornamelijk van het intellectueel genot, dat de waarneming oplevert, als zij reeds tot stand is gebracht.’[2]

1 Blz. 310.
2 Blz. 311.

Lotze's idealisme verklaart ook den aesthetischen indruk, dien wij van den mensch ontvangen.

En in de eerste plaats doet zij een licht opgaan over *de architectonische schoonheid* der menschelijke gestalte. Men weet, wat Schiller met dien kunstterm bedoelde. Hij wilde er dat gedeelte der menschelijke schoonheid mede aanduiden, hetwelk geen weerschijn is van geestelijk bestaan: gelukkige verhouding der ledematen, ronde, golvende omtrekken, slankheid en losheid, met één woord, al dat schoone, hetwelk niet enkel door natuurkrachten wordt uitgevoerd, want dit geldt van iedere verschijning, maar tevens door haar alleen wordt in het leven geroepen. En deze Venus, welke uit het schuim der zee te voorschijn treedt, is volgens het oordeel des dichters op zich zelve volmaakt; de uiterlijke vorm behoeft hier niet aan een kostelijken inhoud te herinneren om schoon te zijn; de opvatting der formeele aesthetica wordt hier door Schiller begunstigd. Buiten twijfel, zegt hij, is de mensch het schoonste der dieren, en wellicht dankt hij dit voorrecht aan zijn grootsche bestemming: toch is zijn lichaam niet schoon, omdat het die bestemming *uitdrukt;* eenvoudig als ding in de ruimte, als stereometrische figuur beschouwd, is het schoon. Zoo niet, dan zou het ophouden schoon te zijn, zoodra het eene lagere bestemming uitdrukte, en het tegendeel er van zou schoon worden, zoodra men maar kon aannemen, dat lijnen en vormen, welke juist het contrast van de onze zijn, eene nog edeler bestemming vertegenwoordigen dan die aan ons, menschen, is te beurt gevallen. Maar gesteld eens, dat men bij eene schoone menschengestalte glad vergeten kon, wat zij uitdrukt, gesteld dat men, zonder die gestalte in het minste te veranderen, in haar het bloeddorstig instinkt van een tijger planten kon, zoo zou het oordeel der oogen volkomen hetzelfde blijven en het getuigenis der zinnen zou aldus luiden: de tijger is het schoonste werk, dat ooit uit de handen des Scheppers kwam.

Maar Lotze meent, en naar mijn oordeel te reeht, dat Schiller zich hier eene fictie veroorlooft, welke ongepast heeten mag, zoolang het pleit nog niet in zijn voordeel is beslecht. ‘Men moet,’ zegt Lotze, ‘van de onderstelling uitgaan, dat schoonheid inderdaad een vorm zonder beteekenis is, dat de aesthetische waarde eener figuur niets met haren inhoud te maken heeft - en dat is het juist, wat dient bewezen te worden -

zal men met Schiller beproeven dezelfde verschijning nu eens als uitdrukking van het wezen, welks verschijning zij werkelijk is, dan weder geheel willekeurig als uitdrukking van een ander wezen te denken.'[1] Slechts dan zou de redeneering van Schiller overtuigen, indien het bleek, dat ons aesthetisch welgevallen niet de minste verandering ondergaat, wanneer wij 's menschen uiterlijk beoordeelen, zonder het met zijn innerlijk in verband te brengen. Maar de voorwaarde, waarop hier alles aankomt, is onuitvoerbaar; de gewoonte toch om, wanneer wij een menschelijk lichaam aanschouwen, daarbij aan menschelijk zieleleven te denken, heeft zich zoo vastgeworteld, dat wij ons onmogelijk daarvan kunnen ontslaan. Het verbaast mij, dat Lotze, die dit alles in zijne critiek van Schiller zoo goed toont gevat te hebben, nogtans later van ons vergt, dat wij bij den aanblik van den mensch de herinnering aan menschelijk zieleleven geheel onderdrukken en ons voorstellen zullen, dat het menschelijk lichaam een boom is. 'Laat ons,' zegt hij, 'beproeven de schoone menschengestalte geheel van het denkbeeld harer bestemming los te maken, en haar zoo zuiver mogelijk als een ding in de ruimte ons voor te stellen, als een vorm bij voorbeeld, dien de wortel van een boom toevallig heeft aangenomen: zal het ons dan nog toeschijnen dat die niets beduidende aaneenschakeling van holten en hoogten, van vlakken en hoeken het schoonste werk des Scheppers is? Ter nauwernood zal zij een voelbaren aesthetischen indruk maken, in ieder geval zal het ons voorkomen dat zij slechts een gering deel dier edele schoonheid bezit, welke wij in haar ontdekken, wanneer wij haar als de verschijning van het menschelijk innerlijk opvatten.'[2] Ik geloof dat Lotze hier den bal geheel misslaat. Als ik een menschelijke gestalte, menschelijke oogen, een menschelijken mond, menschelijke handen, menschelijke armen enz. in mijne verbeelding aanschouw, maar dat alles gelijk een eik aan den grond vastgenageld, dan stel ik mij een standbeeld en geen grillige boomfiguur voor. De indruk nu, dien men van een product der plastische kunst ontvangt, is onafscheidelijk van de nevengedachte aan het gevoel, dat de samenhang der lichaamsdeelen, dat houding en gebaren ons bezorgen zouden, indien wij met onze menschelijke ziel in dat koude marmer

1 Blz. 91.
2 Blz. 92.

woonden. Buiten twijfel kan ik mij, op het voetspoor van Dante, boomen voorstellen, die eens menschen waren; zelfs is het mij zeer verklaarbaar, hoe de eenzame zwerver, te midden van eene fantastische omgeving, wanneer de wind huilt en de maan haar spookachtig licht over den Brocken uitgiet, meent te zien hoe de boomen gezichten trekken, hoe zij hem trachten te grijpen met hunne lange, kromme klauwen, meent te hooren hoe de uitstekende rotsneuzen snurken en snuiven, maar al deze producten der phantasie zijn dan ook geheel iets anders voor hem dan bloote stereometrische figuren, en waar hij zich inbeeldt menschelijke vormen te zien, erlangen die vormen tevens voor hem leven en beweging. Zoo natuurlijk is het, bij de aanschouwing der menschelijke gestalte, tevens aan 's menschen innerlijk te denken. Dit gaat zelfs zoo ver, dat sommigen het standbeeld van den plomp geschoeiden Weber te Dresden niet aanschouwen kunnen, zonder dat een gevoel van loomheid hunne voeten bekruipt.

In tegenstelling met Schiller oordeelt Lotze, dat men, om de menschelijke gestalte schoon te vinden, haar waardeeren moet als symbool van een kostelijken inhoud, als teeken van technische volkomenheid. ‘Men moet daartoe weten,’ zegt Lotze[1], ‘dat ons lichaam niet onbewegelijk is, maar gewrichten heeft, waardoor de leden zich wenden en buigen kunnen; men moet tevens weten, dat kracht en vaardigheid der bewegingen afhangen van de grootte en den vorm der deelen, alsmede van hunne verbinding met het geheel; men moet verder zelf ondervonden hebben, dat die bewegingen strekken om bedoelingen, neigingen en hartstochten uit te drukken, alsmede dat wij ons bevredigd of ontstemd gevoelen, al naarmate die bewegingen ons licht of zwaar vallen, kortom, dat ons geheele levensgevoel door onzen lichaamsbouw eigenaardig gekleurd wordt. Eerst wanneer wij op zoodanige wijze de menschelijke figuur verstaan, kunnen wij het op waarde schatten, indien juist hier de omtrekken zacht in elkander vloeien en zij daar integendeel scherp begrensd zijn; eerst zoo kunnen wij beoordeelen, wat voor den mensch eene gelukkige verhouding der ledematen, wat een vrije ongedwongen lichaamsbouw is, eigenschappen, welke Schiller tot zijne architectonische schoonheid rekende, maar wier aan-

1 Blz. 94.

wezigheid bij vogel en boom toch van geheel andere voorwaarden afhangt dan bij ons. Nadat op dezen weg der levende ervaring de dynamische beteekenis van ieder deel ons duidelijk is geworden, maakt het geheel op ons den indruk van schoon, niet omdat zijn geometrische vorm op zich zelf, een ruimtegrootheid zonder zin en naam, ons behaagt, maar omdat die vorm door ons verstaan wordt als een stelsel van coefficienten van innerlijke krachten, en hij dus als symbool van een voelbaar gelukkig evenwicht der geestelijke verrichtingen wordt aangemerkt.'[1]

Deze zienswijze, het volgt uit wat ik vroeger heb gezegd, kan onmogelijk rechtstreeks gestaafd worden. Uiterlijk en innerlijk laten zich niet scheiden in onze voorstelling van den mensch. Men kan dus niet *toonen*, dat de zinnelijke waarneming van zijn lichaam, geheel op zich zelve beschouwd, ons onverschillig laat; men kan niet *toonen*, dat dat lichaam eerst dan onze belangstelling wekt, eerst dan ons een aesthetischen indruk bezorgt, wanneer het voor ons de openbaring is van een bovenzinnelijk wezen, voorwaarde en schouwplaats van velerlei lief en leed. Lotze's idealistische theorie kan zich niet beroemen ons den hoogsten graad van kennis, dien van zekerheid, te doen deelachtig worden. De abstracte mogelijkheid blijft steeds over, dat de formeele opvatting juist moet heeten. Maar veilig kunnen wij zeggen, dat die mogelijkheid, zonder iets meer, niet veel te beteekenen heeft. Wat Lotze's idealistische theorie tevens zeer waarschijnlijk doet zijn, is dat de architectonische schoonheid der menschelijke gestalte, gelijk ieder bij eigen ervaring weten kan, niet enkel door de zinnen, maar ook door den geest genoten wordt. En daarenboven wordt hare waarschijnlijkheid nog versterkt door hetgeen reeds vroeger gezegd is betreffende den aesthetischen indruk van lijnen en figuren in het algemeen.

Letten wij thans op die lichamelijke schoonheid, die bevalligheid en waardigheid van houding en gebaren, waarin zich zielenadel afspiegelt. Ten deele sluit zich hier Lotze bij Schiller aan. Het is de bestemming des menschen, aldus leeren beiden, niet slechts zedelijke handelingen te verrichten, maar een zedelijk wezen te zijn. Niet omdat plicht het gebiedt. maar uit

1 Blz. 95.

liefde tot het goede, vrij en ongedwongen, behoort hij het goede te doen. Moet men zich zelven nopen tot het goede, moet men geweld plegen tegenover zijne lusten, zoo bewijst dit enkel, hoe groot nog de macht is, welke zij aan den zin voor het goede overstellen. Dan eerst is de hoogste trap der zedelijkheid bereikt, wanneer neigingen en plichten zoo volkomen harmonieeren, dat men veilig naar de stem der neigingen luisteren durft en niet genoodzaakt wordt ze voor de rechtbank der moraal telkens vooraf in het verhoor te nemen. Wij spreken van eene schoone ziel, wanneer het zedelijk gevoel zich in zoo sterken graad van alle aandoeningen eens menschen verzekerd heeft, dat hij aan zijne lusten de leiding van zijn wil overlaten kan, zonder dat hij ooit behoeft te vreezen op het dwaalspoor te komen. Niet enkel de op zich zelve staande handelingen der schoone ziel zijn derhalve zedelijk, maar het geheele karakter is het; men kan haar geen enkele harer daden tot eene verdienste rekenen, want de bevrediging van een lust heet nooit verdienstelijk; de schoone ziel heeft geen andere verdienste, dan dat zij *bestaat;* zoo betalen gemeene naturen met wat zij doen, edele met wat zij zijn. Alle bewegingen nu, die van eene schoone ziel uitgaan, zijn vrij, zacht en levendig; blij en gevoelvol straalt het oog; niets verraadt spanning; ongedwongen zijn hare manieren; geen enkel spoor van slaafschen zin. Maar waarom maakt dat alles op ons den indruk van *schoon?* Moeten wij met Schiller beweren, dat het edel gemoed zich bij zijne uiting van vormen bedient, welke toevalligerwijze op zich zelve beschouwd reeds aesthetisch zijn? Lotze, die zich hier van Schiller afscheidt, wil van zoodanig gelukkig toeval niet hooren; iedere vorm, zegt hij[1], wordt dan eerst schoon, als hij de natuurlijke en verstaanbare uitdrukking eener edele ziel is. Vrijheid, zachtheid en bezieldheid der gebaren toch zijn geen zinnelijk waarneembare, geen mathematische eigenschappen; zij worden niet op dezelfde wijze als snelheid of traagheid van beweging, gelijkheid of afwisseling van richting door ieder oog aanschouwd; zij zijn enkel aanwezig voor wie haren geestelijken oorsprong kent; zij worden door den geest verstaan en door den geest genoten. We willen maar geheel zwijgen van den vroolijken blik en het gevoel, dat schittert in het oog; ook

1 Blz. 107.

stijfheid en gedwongenheid in houding en gebaren worden dan slechts opgemerkt, wanneer men de daarmede contrasteerende vormen kent, in welke zich de vrede, de rust der ziel vertolkt. En ook dit is niet genoeg om ons een aesthetisch oordeel te doen vellen; wij moeten tevens weten, dat de vrede der ziel een kostelijk goed is, dat het integendeel verdrietig, soms erger dan dat, rampzalig is, gejaagd en onrustig te zijn. In de woorden: *stijfheid, gedwongenheid*, ligt reeds opgesloten, dat de eigenschappen, welke zoo genoemd worden, booze symptomen zijn; die woorden toch dienen niet enkel om zekere zinnelijk waarneembare verschijnselen aan te duiden, maar tevens behelzen zij een zeer bepaald vooroordeel aangaande de beteekenis dier verschijnselen en de waarde, welke hun bij gevolg moet worden toegekend. Voorts is het buiten twijfel eene fijne opmerking van Schiller, dat echte bevalligheid de werktuigen der willekeurige beweging spaart, terwijl valsche niet het hart heeft ze behoorlijk te gebruiken; de onbeholpen danser, zegt hij, spant zich in, alsof hij een last moest torschen, hij snijdt met handen en voeten zoo scherpe hoeken, als kwam het hier op geometrische nauwkeurigheid aan; de geaffecteerde treedt zoo zachtkens op, als ware hij bang den grond te raken, en beschrijft enkel kronkelvormige lijnen, ook al komt hij daarbij volstrekt niet van zijn plaats. Maar waarom is nu dat, hetgeen wij bij beide gelegenheden *zien*, onbevallig? Toch enkel omdat die aanschouwde bewegingen, naar het getuigenis onzer ervaring, het gevolg zijn van innerlijke toestanden, welke iemand het onschuldig dansgenot vergallen. Dat die bewegingen op zich zelve leelijk zouden zijn, heeft Schiller niet bewezen; de vermelding der scherpe hoeken zelfs doet enkel de vraag geboren worden, waarom hoekigheid bij de bewegingen van een levend wezen mishaagt, terwijl zij bij de rustende omtrekken van het onbezielde een gunstigen indruk kan maken. En het antwoord hierop zou slechts de stelling bevestigen, welke Schiller door zijne voorbeelden evenmin als door zijne theorie wederlegd heeft; de stelling namelijk, dat het edele gemoed bij zijn uiting niet toevalligerwijze met vormen samentreft, welke per se schoon zijn, maar dat iedere vorm schoon wordt, zoodra hij de natuurlijke en verstaanbare tolk van een edel gemoed is.[1]

1 Blz. 107.

Ziedaar de wijze, waarop Lotze schoonheid van gestalte, houding en gebaren uitlegt. Maar er is een ander deel der menschelijke schoonheid, dat hij niet verklaart, dat hij zelfs niet vermeldt. Waarom noemen wij den Griekschen type schooner dan den Mongoolschen of den Negertype? Is het omdat de eerste meer geestelijk leven verraadt? Of doet zich hier de kracht der gewoonte gelden? Waarom verkiezen wij een kleinen boven een grooten mond? Is het omdat een groote mond een teeken van vraatzucht is? Wij vragen slechts en willen niet beslissen. Het is enkel mijn doel te toonen, dat er schoonheden van hoofd en aangezicht zijn, welke ons, ook na de lezing van hetgeen Lotze zegt, misschien in verlegenheid brengen. Dit moeten wij echter bedenken, dat ook volgens Lotze zelven het zinnelijk aangename aesthetische waarde heeft, en de moeilijkheid dus niet hierin bestaat, hoe wij glans, kleur en ook de onbezielde, de geestelooze schoonheid van zekere gelaatstrekken binnen den kring van het schoone zullen brengen, hoe wij er b.v. toe komen van het *schoone*, doorschijnende blosje van den teringlijder te gewagen, maar veeleer hierin, hoe wij bewijzen zullen, dat juist het Europeesche ideaal van menschelijke schoonheid het ware is.

Ten slotte wil ik nog even vermelden, wat Lotze van maat, metrum en muziek zegt.

Maat berust op tijdsindeeling. Maar een eenvoudige indeeling van den tijd, het getik b.v. een machinehamer, dat telkens na gelijke pauzen zich weder hooren doet, verdriet en vermoeit; indien het eentonig getik van een klok ons dragelijk schijnt, dan is het enkel door de afwisseling, welke de thesis en de arsis der slagen doet geboren worden. Zoo wordt er dus eenheid in het vele, terugkeer van gelijke, maar saamgestelde perioden vereischt, zullen wij een aesthetischen indruk ontvangen[1]. Maar hoe levendig deze dan ook kan zijn, blijkt genoegzaam, wanneer wij bespeuren, hoe kinderen en wilden door de wettelijkheid van een sterk uitgedrukten maat, door den wederkeer van eenvoudige rhythmische figuren, als het ware geëlectriseerd worden. De verklaring van het feit is moeilijk[2]. Herbart meent, dat als grond van welgevallen hier het uitko-

1 Blz. 297.
2 Blz. 295.

men van eene verwachting genoemd kan worden. Maar bezwaarlijk laat zich inzien, waarom de verrassing, welke het gevolg van gebrek aan regelmaat is, juist eene teleurstelling moet zijn. Wellicht moet het verschijnsel hieraan geweten worden, dat regelmaat voor ons orde beteekent.

Gemakkelijker is het rekenschap te geven van de waarde van maat in de muziek. Hare oorsprong moet hier denkelijk bij de veelstemmige muziek gezocht worden, bij de behoefte om verschillende zangers gelijken gang te doen houden. Volgens deze hypothese zou de maat eerst later op de eenstemmige muziek zijn toegepast[1]. De aesthetische indruk wortelt hierin, dat de wilde golven van den hartstocht, de tonen van dolle vreugde of van bandelooze smart, binnen stevige dijken worden opgesloten. Maat beteekent dus, als het muziek geldt, zelfbeheersching, vrijheid des geestes. En hetzelfde kan van de dans gezegd worden, welke eene aan maat en rhythmische figuren gebonden beweging is[2]. Het is mogelijk, dat het houden van maat bij muziek en dans ook daarom bevalt, omdat het eene besparing van krachten is; maar dit is toch stellig de hoofdzaak, dat men, door zich aan maat te binden, toont over zijne hartstochten heerschappij te voeren, een teugellooze vrijheid voor tucht doet wijken, en zoo de eerste schrede op het pad der beschaving zet.

Wat het metrum betreft, houdt Lotze er eene eigene theorie op na. Het onderscheid tusschen lange en korte syllaben wordt volgens hem ten onrechte daarin gezocht, dat de eerste langer, de laatste korter duren. Indien dit geschiedt, zegt hij, dan is het slechts eene bijkomende omstandigheid. Maar meestal geschiedt het niet. ‘Ik waag het de paradoxe stelling uit te spreken, dat de metrische voordracht volstrekt niet van het meten van tijdlengten afhangt. Wanneer deskundigen Grieksche koorzangen reciteeren, dan geven zij, zoolang hun voordracht ongedwongen is, aan de lange syllabe wel een ander accent, maar geenszins een langeren duur dan aan de korte, met weinige schijnbare uitzonderingen, welke op rekening van het veranderlijk tempo der voordracht moeten geplaatst worden; vestigt men hunne aandacht op dit feit, dan beijveren zij zich tijdmaat in te voeren, maar waarlijk niet tot voordeel van den aesthe-

1 Blz. 306.
2 Blz. 305.

tischen indruk, die er veeleer schade bij lijdt. [Natuurlijk, antwoorden wij, want ten gevolge van zoodanige opmerking houdt de voordracht op ongedwongen te zijn.] In de muziek heeft men met tijdlengten te maken, maar bij het uitspreken van verzen met dynamische grootheden, welke enkel door haar voelbaar gewicht, door een hoofdaccent of door een der verschillende nevenaccenten gekenmerkt worden. Reeds het gewone onderscheid tusschen lange en korte klinkers schijnt mij onjuist toe; de korte klinker is niet de helft of een ander tijdsdeel van een geheel gelijken, langen, maar is voor alles een andere klank dan de lange. Men moet dit niet verkeerd verstaan. Niet alsof lange en korte vocalen, eenvoudige en met vele consonanten belaste lettergrepen in denzelfden tijd zouden worden uitgesproken. Ieder toch kan opmerken, dat een lange, of zooals wij eigenlijk liever zouden zeggen, een zware klinker niet gemakkelijk verkort wordt, zonder in den helderen klank van den korten over te gaan, en omgekeerd dat een korte of lichte klinker niet gemakkelijk wordt uitgerekt, zonder tot den doffen klank van den langen te naderen. (?) Maar dit bewijst enkel samenhang, niet identiteit tusschen tijdsverloop en datgene, wat wij gewoonlijk kortheid of lengte der vocalen noemen. Ook bij de muziekale toonladder laat zich, als men kort aanslaat, slechts de hoogte der middelste tonen duidelijk bepalen; zeer diepe of zeer hooge hebben, zal hunne plaats in de scala goed worden waargenomen, een langeren duur van noode. Toch is die duur niet de maatstaf van hunne hoogte of diepte [natuurlijk, antwoorden wij, want ex hypothesi hebben *zoowel* de hooge als de lage toonen een langeren duur van noode; dit is niet van toepassing op de lange en de korte klinkers], maar slechts een middel om hetzij de hoogte, hetzij de diepte duidelijk voelbaar te maken. Eveneens vereischt het grootere gewicht der zoogenaamde lange vocaal gewoonlijk meer tijd tot ontwikkeling van hare eigenaardige klankkleur, en ook de aan consonanten rijke syllabe gebruikt meer tijd om hare zwaarte te doen gevoelen.'[1]

Wij mogen vragen of dit laatste zich laat rijmen met hetgeen wij een oogenblik vroeger van Lotze hoorden, dat namelijk de lange syllabe, bij de ongekunstelde voordracht van Grieksche

1 Blz. 300.

koorzangen, wel een ander accent, maar geen langeren duur erlangt dan de korte. Intusschen is het niet mijn plan Lotze's theorie te beoordeelen: ook hier moet ik ieder tot zijne eigene ondervinding verwijzen. Ik wil er alleen over klagen, dat Lotze zijne zienswijze enkel in beeldspraak heeft ontwikkeld. Het genot, hetwelk een metrum ons bezorgt, is volgens hem dat van rhythmische beweging, waarbij regelmatig verdeelde zware en lichte gewichten worden weggeschoven. De indruk van den rhythmus hangt af van de wijze, waarop lasten gegroepeerd zijn, die zich op onzen weg bevinden en beurtelings door ons moeten worden verplaatst. De aesthetische waarde der vers*voeten* bestaat hierin, dat zij ons, gelijk de naam aanduidt, tot beweging[1], en wel bepaald tot eene aan maat gebondene beweging, gelegenheid schenken. Maar van stoffelijke gewichten, werkelijk opbeuren en verplaatsen, van eene wandeling, welke, in den letterlijken zin des woords, door regelmatig verdeelde hindernissen wordt belemmerd, van dat alles kan hier toch geen sprake zijn. Lotze had de moeite behooren te nemen ons in drooge, duidelijke termen te zeggen, wat hij bedoelde. Wellicht is dit de kern zijner gedachte, dat er van onze stemwerktuigen door eene lange syllabe of eene lange vocaal meer inspanning wordt geëischt dan door een korte en dat daarin het karakteristiek verschil tusschen beiden bestaat.

Ten slotte wil ik thans toonen, hoe Lotze ook in zijne waardeering der muziek ten volle idealist blijkt te zijn. Hij is het reeds in de manier, waarop hij het gebruik der dissonanten verklaart en rechtvaardigt. Volgens de gewone meening, welke hier ook door Helmholtz beleden wordt, is het de taak der dissonanten de liefelijkheid der consonanten des te sterker te doen uitkomen, zoodat gene enkel ter wille van deze zouden bestaan. Maar Lotze kan zich met deze zienswijze niet vereenigen. Het zinnelijk aangename der muziek, zegt hij, is buiten twijfel onontbeerlijk, maar, Helmholtz zelf erkent het trouwens, met hare schoonheid niet identisch. En daaruit volgt,

1 Blz. 304 en 305. Op blz. 302 lezen wij: ‘Die *Ordnung* verschiedener Gewichte in der Zeit, dargestellt durch eine Bewegung, welche sie nacheinander aufhebt, scheint mir in der rhythmischen Recitation Alles zu sein, die *Dauer* in der Zeit Nichts; diese schwankt vielmehr als Tempo des Vortrags mit dem verschiedenen Sinne der verschiedenen Worte oder Laute welche in gleichen Rhythmen gleiche Stellen einnehmen.’

dat de dissonanten nog een andere rol kunnen spelen dan die hun door Helmholtz wordt aangewezen. ‘De mogelijkheid van eene botsing tusschen de willekeur der individuen en de orde van het geheel is evenzeer als de oplossing van dien strijd een fragment van het beeld der wereld, dat de kunst ontwerpen moet. Bestendige harmonie van alle stemmen geeft den indruk eener algemeene macht, tegen welke verzet ondenkbaar is; maar dissonanten, die later weder worden opgelost, overtuigen ons, dat de wettelijkheid van het geheel voor de levendige individueele ontwikkeling der deelen ruimte overlaat, ofschoon ten slotte het algemeene element weder triumfeert over den oogenblikkelijken strijd der uiteenloopende richtingen.’[1] Zoo beteekent de muziek nog iets anders dan een mechanischen en onvermijdelijken afloop der gebeurtenissen; door het gebruik der dissonanten openbaart zij ons, hoe de vrijheid der deelen aan de orde van het geheel niet behoeft te worden opgeofferd.

Dit weinige ontsteekt reeds licht over de manier, waarop Lotze de taak der muziek verstaat. Zij is bestemd ‘een beeld der wereld’ te ontwerpen. Maar welk een beeld? Bij de beantwoording van deze vraag willen wij een oogenblik stilstaan.

Ongerijmd ware het door de muziek bijzondere gemoedsaandoeningen of gebeurtenissen te willen schilderen. Zij kan geen *gemoedsaandoeningen* schilderen. Wat toch is het, dat een gevoel tot dit of dat bepaalde gevoel, tot verlangen, hoop of liefde stempelt? De hoop is wat zij is daardoor, dat zij met de onontbeerlijke nevengedachte aan een *toekomstig* geluk, de weemoed is wat zij is daardoor, dat zij met de eveneens onontbeerlijke nevengedachte aan een *verstreken* geluk gepaard gaat; zonder dat gedachtenapparaat is de hoop geen hoop, is de weemoed geen weemoed; en zoo wortelt iedere bijzondere stemming des gemoeds in zekere voorstellingen of denkbeelden, welke onmogelijk door toonfiguren kunnen worden uitgedrukt. Men kan nooit van een muziekstuk zeggen: het beduidt de vreugde van het wederzien of wel de smart van het scheiden; immers het is buiten staat de aanleidingen te vermelden, welke in zulk een geval vreugde of smart doen geboren worden. Maar evenmin kan de muziek bepaalde *gebeurtenissen* schilderen. Zij beschikt over geen middel om den kristalvorm der sneeuw of

1 Blz. 476.

den lichaamsbouw der vogels voor te stellen, en dien ten gevolge kan zij ook nooit het vallen der sneeuw of het fladderen der vogels beteekenen. Wel kan zij door haar rhythmus ons aan een zeker aantal zinnelijke of innerlijke verschijnselen herinneren, welke volgens hetzelfde rhythmus verloopen, maar zij doet dat op zoo onbestemde wijze, dat zij onze phantasie nooit nopen kan bij een enkel dier verschijnselen te blijven stilstaan.

Maar al is de muziek geen symbool van bijzondere gebeurtenissen, toch heeft zij een symbolische beteekenis. En al wekt zij geen bepaalde gemoedsaandoeningen op, toch heeft zij waarde voor ons gevoel. De muziek is het zinnebeeld van de harmonie der wereld, en hare taak is ons het groote geluk te doen beseffen, hetwelk in die harmonie ligt opgesloten.

Er zijn gemoedsaandoeningen, welke de muziek ons niet kan doen verstaan, ons niet beduiden kan, daar zij de bijzondere aanleidingen verzwijgen moet, welke haar doen geboren worden. Indien men haar nogtans als een middel tot zoodanige niet muziekale emoties misbruikt, zoo is het een bewijs, dat men haar niet om haar zelve bemint, niet om haar zelve waardeert[1].

Maar er zijn andere *namelooze* gevoelens, welke betrekking hebben op het harmonisch wereldbeeld, zooals het door toonfiguren kan worden uitgedrukt. Die gevoelens op te wekken, ziedaar de ware bestemming der muziek, ziedaar haar aesthetisch doel.

Tegen deze zienswijze worden bedenkingen aangevoerd.

De tijd is voorbij, zegt Hanslick, waarin men het schoone slechts in verhouding tot ons gevoel beschouwde; bij ieder aesthetisch onderzoek moet in de eerste plaats op het schoone object, niet op het genietend subject worden acht geslagen. Maar, antwoordt Lotze te recht[2], de eerste uitkomst van een onderzoek, dat zoo wordt ingericht, zal dan toch wel deze zijn, dat het in den eigen aard van het schoone object ligt, slechts voor het subject schoon te zijn, en dat niet slechts de hoop om het wezen der schoonheid te verstaan, maar zelfs iedere grond om

1 Blz. 487. Hier bestrijdt Lotze ‘jene flache Empfindsamkeit, die von der Musik nur eine gefällige Wiedergabe ihrer kleinen beschränkten empirischen Gemüthsznstände verlangt,’ enz.

2 Blz. 481.

haar naam te gebruiken, uit de wereld verdwijnen zou, indien men buiten rekening wilde laten, dat schoonheid welgevallig is. Kwam ooit, aldus vaart Hanslick voort, een verstandig architect op den inval, door de bouwkunst in het gemoed te tasten, of doorgrondt men het wezen van den wijn, wanneer men hem drinkt? Maar Lotze aarzelt niet deze beide wonderlijke vragen bevestigend te beantwoorden. 'Hoe zou men anders dan door drinken de deugd van den wijn beproeven (want van zijn deugd alleen kan hier sprake zijn, niet van zijn overige eigenschappen;) en wat zou een bouwmeester ooit bewegen meer te bouwen dan door de naakte behoefte vereischt wordt, indien het niet zijn doel was, eene behagelijke, eene feestelijke of wel eene vrome stemming te doen geboren worden?... De koenste vertegenwoordiger der formalistische aesthetika, Zimmermann, houdt eene muziek voor mogelijk, waarbij zich volstrekt niets voelen laat. Ware zij inderdaad mogelijk, zoo zou zij al te zeer op wetenschappelijke stellingen gelijken, bij welke zich niets denken laat.'[1]

Toch is het geenszins het doel der echte kunst tot iederen prijs op het gevoel te werken, de lusten te streelen en de traagheid door onverschillig welke prikkels wakker te schudden; het is haar geenszins om het even door welk middel zij ontroert, indien maar het oproer der ziel eene vermeerdering van welbehagen ten gevolge heeft. Wel schreef onlangs een gevierd landgenoot: 'De kunst kan alleen belangstelling wekken, door in het gemoed te tasten. Een apathisch tooneel is als een visch op het drooge. Passie is hier het eerste vereischte, passie het tweede, passie het derde. *Doch hartstochten zijn geene olie in de lamp der deugd, en ligter zal iemand door den schouwburg gevormd worden tot een held, dan tot een braaf mensch... Eene macht, die bestemd is om driften te doen ontwaken, moet ook zelve uit driften geboren zijn*.' Maar deze vreemde woorden zijn enkel hierdoor verklaarbaar, dat er in de studiën van dien auteur, gelijk hij trouwens elders zelf erkent, 'vruchteloos naar een stelsel van aesthetika gezocht zal worden.' Wie over het wezen van het schoone en de eischen der kunst heeft nagedacht, zal wel bereid zijn het oordeel van Lotze te onderteekenen: 'Uit een aesthetisch oogpunt is enkel dat gevoel te rechtvaardigen, hetwelk door objectieve verhoudingen wordt

1 Blz. 481.

gewekt, ze niet als een prooi tot vermeerdering van het persoonlijk welzijn geniet, maar zich integendeel bestemt rekent aan hare waarde die levende werkelijkheid te verschaffen, welke alles, wat goed is, enkel in den lust van een genietend wezen vinden kan.'[1]

In het doen geboren worden nu van zulke gemoedstoestanden, aldus gaat Lotze voort, wordt de muziek, juist door haar onvermogen bijzonderheden te schilderen, niet belemmerd, neen veeleer begunstigd. Zij is buiten staat gewaarwordingen uit te drukken, welke van bepaalde omstandigheden en hare verwikkeling afhangen; maar zoodanige gewaarwordingen doen ons dan ook zelden, onvermengd, de objectieve waarde der dingen genieten; meestal toonen zij in de allereerste plaats, hoe hartstochtelijk en zelfzuchtig wij het lief en leed gevoelen, dat ons persoonlijk beschoren wordt. De smart over het verscheiden van onze geliefden brengt ons zelden in de reine stemming der elegie; wij treuren niet enkel over de vergankelijkheid, maar onze droefheid wordt gescherpt door het bittere besef, dat *wij* het zijn, die onder dit leed gebogen gaan; zij wordt verhoogd of wel getemperd door talrijke nevenomstandigheden, waarvan de eene in deze, de andere in gene richting op ons gemoed werkt. En evenzoo genieten wij slechts zelden, rein en onvermengd, de vreugde van het wederzien; ontelbare omstandigheden, welke met wederzien als zoodanig niets te maken hebben, maar er slechts toevallig mede gepaard gaan, verduisteren ons de eigen waarde dier gebeurtenis, zoodat wij nu eens het geluk, dat in dien vorm geschonken wordt, hartstochtelijk overdrijven, dan weder, omdat wij b.v. in geldverlegenheid zitten, het al te gering schatten. Toch is het verkeerd, dat wij zoo ons gemoed heen en weder laten slingeren; eene schoone ziel, en daarin behoort de kunst met haar eenstemmig te zijn, schat iedere gebeurtenis op de waarde, welke zij in de algemeene orde der dingen heeft, laat zich door geen enkelen indruk verder medesleepen dan de rechtvaardigheid ten opzichte van al het overige, dat inhoud dezer wereld is, veroorlooft, en bedient zich dus van een anderen maatstaf, dan welke haar door persoonlijk lief of leed wordt aan de hand gedaan. Het is de gemeenschappelijke taak van alle kunsten te idealiseeren; zij allen laten in hare schilderingen die trekken achterwege, welke ons

1 Blz. 483.

beletten zouden de dingen aesthetisch te taxeeren, d.i. overeenkomstig hun eigen waarde. Maar terwijl de poëzie bij machte is aan de uitdrukking dier waarde, door de teekening van aanschouwelijke toestanden en bepaalde figuren, die met naam en toenaam vermeld worden, nog een breeden realistischen achtergrond te geven, doet de muziek in de richting der abstractie nog eene schrede verder; zij laat ons het gehalte van de verschillende vormen van geschieden nog meer rechtstreeks ondervinden, want de elementen, tusschen welke hier alles plaats grijpt, zijn tonen, en in dezen kan nooit eene bepaalde werkelijkheid worden afgebeeld. Hierdoor juist bevredigt de muziek eene waarachtige behoefte van ons gemoed.

Immers wij allen gloeien van liefde voor wat er harmonisch is in den wereldloop, voor die vriendelijke verhouding der dingen, welke voorwaarde is van alle bestaan, van ieder genot, van ieder geluk. En die liefde doordringt, zij veredelt onze vreugde, wanneer het lot zijne goede gaven over ons uitstort. Als we langen tijd met geestdrift en inspanning van krachten een zeker doel hebben nagestreefd en het dan eindelijk bereiken, dan verheugen wij ons niet enkel over het voordeel, dat *wij* zoo behalen, maar wij verblijden ons tevens over den algemeenen samenhang der dingen, die het mogelijk maakt, dat arbeid en moeite door eene schoone uitkomst worden bekroond. En wanneer onze hoop ten slotte vervuld wordt, wanneer ons levenslot eindelijk eene betere wending neemt, dan genieten wij niet enkel de bijzondere winst, welke *ons* daarbij in den schoot valt, maar tevens juichen wij, daar er in den loop der dingen zulke gelukkige keerpunten zijn. Wanneer wij eindelijk onzen blik laten weiden over de wereld in haar geheel, over de talrijke schepselensoorten, welke alle in verschillende graden aan elkander verwant zijn en alle in hare omgeving vinden wat noodig is tot hare ontwikkeling, zoo blijft uit die aanschouwing, ook wanneer wij de afzonderlijke trekken van het tafereel reeds lang vergeten zijn, het beeld van eene harmonische volheid over, van een grootsch universum, waarin ieder deel zijn eigen plaats heeft en alles met alles in betrekking staat.

‘Ter nauwernood kunnen wij dat groote beeld in woorden brengen, zonder dat het zich van zelf voor ons in muziek verandert; zonder dat wij tevens beseffen, dat juist dit de taak der toonkunst is, het innige geluk uit te spreken, hetwelk

deze bouw der wereld met zich brengt, een geluk, waarvan ieder individueel geluk slechts een bijzondere weerschijn is. Terwijl de muziek de bepaalde aanleidingen verzwijgt en verzwijgen moet, waarvan in het leven ieder gevoel uitgaat, scheurt zij zich toch niet van het gevoel zelf los, maar idealiseert het op zoo eigenaardige wijze, dat daarin geen enkele andere kunst met haar wedijveren, veel minder haar overtreffen kan.'[1]

Nu begrijpen wij, waarom de muziek zich eerst in den nieuweren tijd krachtig ontwikkeld heeft. In algemeenen vorm doet zij ons het algemeene geluk beseffen, dat de grondslag is van ieder bijzonder geluk. En zoo vervult zij het moderne ideaal: 'niet eenzijdig te wezen; aan alles, zonder uitzondering, recht te laten wedervaren; niets, wat goed is, buiten te sluiten.'[2]

Mijne schets van Lotze's aesthetika is nog verre van voltooid. Zelfs *kan* ik haar niet voltooien, daar aan het boek van dien fijnen en beminnelijken denker veel ontbreekt van wat daartoe zou noodig zijn. Wel voert hij ons allerwege in het midden van den strijd der meeningen, en zelfs schildert hij dien zoo getrouw, dat nevelachtige problemen door hem in den regel ook op nevelachtige wijze worden voorgesteld. Maar niet altijd doet hij zelf zijn oordeel kennen aangaande de zaken, welke in den loop van zijn geschiedverhaal worden te berde gebracht. Toch hebben wij reeds genoeg gehoord om te weten, wat zijne aesthetika is; ten overvloede wil ik thans nog toonen, wat zij niet is; ik wil haar karakter volledig bepalen, door op het kontrast te wijzen, hetwelk men tusschen haar en de formeele richting der school van Herbart bespeurt.

Zimmermann verwijt aan de idealistische aesthetika, dat zij niet slechts vraagt: wat is schoon? maar vervolgens ook: en waarom is het schoon? Het kan ons niet verwonderen, dat hij deze grief doet hooren, want schoonheid is volgens hem vorm zonder beteekenis. Op dit standpunt is de taak der aesthetika hoogst eenvoudig: zij heeft enkel de elementaire vormen en verhoudingen op te sporen, in welker aard het ligt welgevallig

1 Blz. 486.
2 Blz. 496.

te zijn, en uit wier verbinding dan later de moeilijk te ontleden aesthetische indruk van ieder samengesteld kunstgewrocht behoort verklaard te worden. Maar ten onrechte wordt alzoo ondersteld, dat de schoonheid van een geheel de som zou zijn van de schoonheden zijner elementen: omgekeerd hangt veeleer de aesthetische waarde der elementen hoofdzakelijk af van de beteekenis van het geheel, waarin zij als deelen zijn opgenomen. Ook schijnt het mij ongerijmd toe, aan het schoone onze eerbiedige hulde te bewijzen, indien zijn werking enkel daarin bestaat, dat, ten gevolge van een ondoorgrondelijke beschikking van het lot, zekere vormen als vormen, zonder dat zij iets beduiden, hier afzonderlijk, ginds vereenigd tot eene veelheid zonder zin, op ons een weldadigen indruk maken. Het onbevangen oordeel erkent, dat er graden van schoonheid zijn, dat niet alle soorten van schoonheid even hoog mogen worden aangeschreven, dat de schoonheid b.v. van een andante van Haydn reiner en edeler is dan die van een lustig drinklied, maar op welken grond toch, indien het schoone in beide gevallen geen andere verdienste heeft, dan dat het ons eene aangename kitteling verschaft? Met geestdrift pleiten wij voor de zelfstandigheid, voor de vrijheid der kunst; wij noemen het kleingeestig, haar aan de uitbreiding van het rijk van waarheid en deugd ondergeschikt te maken; wij dringen er op aan, dat zij om haar zelve geliefd, om haar zelve beoefend worde, maar ontzinkt ons niet iedere reden daartoe, indien zij slechts een ijdel spel van vormen is, hetwelk den mensch toevalligerwijze genieten doet? Buiten twijfel is het nuttig en noodig om den raad van Herbart in praktijk te brengen en nauwkeurig te onderzoeken, welke elementaire verhoudingen op ons een aesthetischen indruk maken, maar is het daarom enkel onze zaak, die verhoudingen te enregistreeren, en mag onze weetgierigheid reeds bevredigd zijn, zoodra wij enkel weten, *dat* zij behagen, terwijl het ons verborgen blijft, *waarom* zij behagen? Hoe nu, schoonheid perst ons liefde, ja zelfs eerbied af, en toch zouden wij niet trachten te begrijpen, hoe die liefde en eerbied in onze ziel geboren worden? Maar wellicht streeft de formeele aesthetika haar doel voorbij, wanneer zij ons verbiedt te vragen, waarom het schoone schoon is; wellicht wil zij enkel dat wij uitsluitend naar de physiologische redenen vorschen, die ons zekere vormen welgevallig doen zijn; maar dan antwoorden wij, dat eene zinnelijke schoonheid, die passief genoten wordt

en louter uit behagelijke indrukken bestaat, op de vereering, waarmede wij de echte schoonheid begroeten, geen aanspraak maken kan. Ik schaar mij na rijp beraad, aan de zijde van Lotze, ik geloof met hem, dat onze geestdrift voor wat schoon is slechts dan gerechtvaardigd, dat onze kennis van wat schoon is slechts dan voltooid mag heeten, indien wij schoone vormen en verhoudingen als de verschijning huldigen van wat om zich zelf voor ons waarde heeft, als vleesch en bloed geworden voortreffelijkheid[1].

Men versta mij wel. Niet alsof iedere schoone figuur, iedere schoone rhythmus het symbool van een afzonderlijk goed zou zijn. Köstlin zegt ergens, dat de aesthetische indruk der rechte lijn daarop berust, dat zij aan rechtschapenheid herinnert; in sommige gevallen moge het waar zijn, maar in andere en verreweg de meeste is het buiten twijfel valsch. Ik stel het op prijs, dat mijn huis vierkant is, en ik zou het afschuwelijk vinden, indien het en zigzag ware gebouwd, maar mijn oordeel over schoonheid wordt hier geheel bepaald door de ondervinding van wat doelmatig is, geenszins daardoor dat de rechte lijn voor mij het symbool der eerlijkheid is. Hoekige gestes worden als stroef afgekeurd, want zij beteekenen pijnlijke inspanning; op mijne wandeling verkies ik een slingerpad door het woud boven de onafzienbare rechte heirbaan, niet omdat ik meer behagen schep in de sluwe kronkelwegen van den intrigant, dan in de handelwijze van hem, die recht door zee stevent, maar omdat de straatweg mij door zijn stijfheid aan doode kunst, het voetpad mij door zijn losheid aan natuur, aan vrijheid en leven denken doet. Zoo hangt de aesthetische waarde van zekeren vorm geheel af van het karakter der dingen, waaraan hij toebehoort, en het is eene plompe miskenning van het idealisme, den zin van iederen schoonen vorm afzonderlijk en op eene algemeen geldige wijze te willen vaststellen. De elementaire verhoudingen van het schoone zijn daardoor schoon, dat zij een zweem van overeenkomst vertoonen met de algemeene voorwaarden, waaraan de verwerkelijking gebonden is van al wat door menschen geliefd en geërd wordt; maar ieder schoon element drukt daarom nog niet ééne bepaalde gedachte, ééne bepaalde gebeurtenis uit; al komt een schoon element af-

1 Blz. 234

zonderlijk voor, toch roept het ons talrijke bestanddeelen der werkelijkheid gelijktijdig en geen enkel uitsluitend voor den geest.

Men wapene zich nog tegen een ander misverstand. Onze theorie heeft niets te maken met de dwaasheid van hen, die schilderkunst of muziek als een voertuig van gedachten misbruiken, welke in woorden even goed, of wellicht nog beter kunnen worden uitgedrukt. Wij weigeren in de schoonheid eene gesluierde waarheid te zoeken, welke zonder sluier hetzelfde beteekent als met hem; wij meenen dat een vorm slechts dan aan zijn inhoud aesthetische waarde ontleent, wanneer die inhoud er bij wint door dien vorm te worden afgebeeld. Maar een inhoud wordt er vereischt om een vorm schoon te doen zijn. Vandaar dat men, om een vorm aesthetisch op te vatten, er iets bij denken moet, hem verstaan moet als den vorm van zijn inhoud. Maar het is niet onverschillig wat men er bij denkt; natuurlijk wordt het aesthetisch gehalte eener verschijning niet bepaald door den aard der voorstellingen, welke zij toevalligerwijze den een of ander voor den geest roept; wil men een oordeel over schoonheid vellen, dan mag enkel dat innerlijk in aanmerking komen, waaraan iets in het uiterlijk beantwoordt.

En *dat* innerlijk moet dan ook in aanmerking komen. Nu zijn wij tevens op weg om te verstaan, met welk recht men voor wat schoon is algemeene erkenning eischt. Het schoone heeft steeds een zin, een beteekenis, waardoor het schoon is. Maar om dien zin te bespeuren, moet men meer of min ontwikkeld zijn, moet men de indrukken, die van het schoone voorwerp uitgaan, opnemen in een verstand, dat rijk is door voorafgaande ervaring. Enkel tong en verhemelte beoordeelen of suiker zoet en of coloquint bitter is. Bestaat op dit gebied van het zinnelijke tusschen verschillende individuen een verschil van lichamelijken toestand en dien ten gevolge ook een verschil van taxatie, dan zou het eene dwaasheid zijn aan de uitspraak des eenen hoogere waarde toe te kennen dan aan die des anderen. Hier geldt de leuze: de gustibus non disputandum! Maar ook slechts *hier*, en niet in die gevallen waar men, om een oordeel te vellen, vergelijking en geheugen te hulp moet roepen. Komt het er op aan te bepalen, van welke soort zekere wijn is, dan ziet de kenner met rechtmatige minachting op het oordeel van hem neder, wiens smaak onontwik-

keld is, daar hij niet door voorafgaande ervaring wordt voorgelicht. Maar met even rechtmatige fierheid wijst de kunstkenner het oordeel van hem van de hand, wiens smaak voor kunstproducten ongevormd bleef, en die dus den waren maatstaf mist. Schoonheid wordt, gelijk waarheid, door den *geest* verstaan en door den *geest* genoten; op dien grond eischen wij, als er van schoonheid of waarheid sprake is, eenstemmigheid; op dien grond zijn wij, waar het beiden geldt, onverdraagzaam.

VAN DER WYCK.

De heerschappij der bourgeoisie in de Nederlandsch Hervormde Kerk.

Het is een feit, dat men betreuren of toejuichen mag, maar waarvan de zekerheid nauwelijks aan ernstigen twijfel onderhevig is, dat in ons land de politieke en kerkelijke macht gedurende de laatste jaren voornamelijk in handen was van de zoogenaamde bourgeoisie. Op politiek gebied is daarin voor als nog, zoo lang de kieswet blijft die zij is, weinig verandering te wachten: op kerkelijk gebied staat door de invoering van het algemeen stemrecht bij de Nederl. Hervormden een groote omkeer misschien voor de deur. De vraag kan daarom niet onderdrukt worden: hebben wij dien omkeer te vreezen of te wenschen; zal deze niet alleen voor de kerk, maar ook voor de maatschappij een zegen zijn of een ramp? Op deze vraag een antwoord te geven is het doel van dit opstel.

De toestand toch, waarin de Ned. Hervormde Kerk in ons land zich bevindt, kan geenszins zonder invloed blijven op maatschappelijk gebied. Al heeft zij ontzachelijk veel van haren vroegeren invloed verloren, zij is nog niet zonder macht, en in een land als het onze, waar de godsdienstige kwestiën de harten ruim zooveel in beweging brengen als de politieke, is het karakter dat zij draagt van groote beteekenis voor geheel ons volksbestaan. De Katholieke Kerk, al wint zij veel in aanzien, is tot heden geen heerschende macht, dan voor zoo ver zij haar gewicht ter eene of ter andere zijde in de schaal legt. De oude Protestantsche zuurdeesem is nog niet uit onze maatschappij geweken, al is hij aan het verdwijnen, en de vijandelijke houding door de Katholieke pers vaak aangenomen, bewijst genoeg, dat deze richting zich nog als eene strijdende aan-

merkt, althans zich nog niet in het rustig bezit voelt van maatschappelijke kracht. Er valt voor haar nog veel te veroveren, al was het alleen het prestige, dat op letterkundig, zoowel als op ander gebied, nog voornamelijk de kracht van het Protestantisme hier te lande uitmaakt.

Bij de groote verandering nu, die in den boezem van het Protestantisme, en wat hier te lande genoegzaam hetzelfde beteekent, in de N. Hervormde Kerk te wachten staat, kan het zijn nut hebben te onderzoeken, of de heerschappij der bourgeoisie in die Kerk, zoo als zij tot heden toe bestond, al dan niet eene gewenschte mocht heeten.

Eerst ben ik verplicht eene bepaling te geven van hetgeen onder *bourgeoisie* verstaan moet worden. Natuurlijk, dat hier geen sprake zijn kan van scherpgeteekende grenzen, aangezien alle standen der maatschappij in elkander sluiten en de schakeeringen zoo talloos vele zijn, dat men ongevoelig van den eenen stand in den anderen overgaat. Zelfs de adel in ons land heeft zulke grenzen niet aan te wijzen en vloeit door middel van de patriciërs en would-be patriciërs in den middenstand weg, terwijl deze wederom zijne trappen in afdalende reeks kan aanwijzen, waardoor overgangen gevormd worden tot de zoogenaamd lagere klassen. Dit belet ons evenwel niet breede lijnen te schetsen en het karakter van dezen stand in bepaalde trekken te doen uitkomen. In het algemeen genomen is het die stand, welke tusschen de aristocratie en de landbouwende of handwerkende standen inligt, en wat beschaving, ontwikkeling betreft, boven beide, wat vormen aangaat, beneden eerstgenoemde staat. In de groote steden zijn het voornamelijk de kooplieden, in kleinere de renteniers en ambtenaren of fabriekanten, aan de akademiën de geleerden, ten platten lande de predikanten, de onderwijzers en de zoogenaamde ‘meer ontwikkelde’ burgers, die dezen stand het duidelijkst vertegenwoordigen, en ieder in hun kring daaraan een overwicht geven.

De bourgeoisie heeft de pers, zoowel de dagelijksche als de meer letterkundige en geleerde in handen, bezet de meeste spreekgestoelten, vormt genootschappen en vereenigingen, weert zich ijverig op allerlei gebied; het kan dus geenszins onverschillig zijn om ook in het kerkelijk godsdienstige, zoowel als in het politieke leven na te gaan, in hoeverre hare heerschappij eene zegenrijke mag genaamd worden.

Om die vraag te beantwoorden, wensch ik allereerst aan te

toonen, dat de bourgeoisie op godsdienstig gebied, zelfs bij de meest uiteenloopende denkbeelden, een sterke familietrek vertoont, en in de tweede plaats te onderzoeken, of haar karakter van dien aard is, dat de alleenheerschappij van dezen stand onmisbaar zou moeten geacht worden voor het doel, dat elke Kerk, en met name de Nederlandsch Hervormde, zich moet voorstellen: uitbreiding van het Koningrijk Gods op aarde. Gaan wij daartoe allereerst onze verschillende godsdienstige richtingen na, om straks haar karakter te toetsen.

I.

De voornaamste godsdienstige richtingen worden ook in de bourgeoisie aangetroffen, doch wij kunnen ze tot deze drie hoofdrichtingen terugbrengen: orthodoxie, liberalisme en moderne richting. Allen nu ondervinden den eigenaardigen invloed van den stand waarin zij zich voordoen.

De orthodoxie, hoewel niet overwegend in hare gelederen, draagt nogtans hier een geheel ander karakter dan in de hoogere of lagere rangen der maatschappij. IJverig heeft deze orthodoxie gestreden voor de toekenning van het algemeen stemrecht, maar zij is nu bijkans verlegen met haren triomf, en reeds wordt hier en daar de vrees geuit, dat de ultra-orthodoxie misschien den boventoon zal gaan voeren. Geen wonder! de orthodoxie van den middenstand houdt niet van vormen; de ‘nachtschool’ der lagere standen, het doode formalisme der landbouwers, het dogmatisme der afgescheidenen - al beletten deze uitwassen (gelijk zij ze noemt) haar niet om met deze richtingen samen te werken in den strijd tegen een algemeenen vijand - zijn in haar oog toch ziekelijke toestanden. Haar afkomst is ook eene geheel andere dan die der oudgereformeerde partij. Uit het reveil voortgesproten, de eigenaardige geestelijke opwekking van den jongeren tijd, heeft zij weinig gemeen met de oudere orthodoxie, dan alleen zekere algemeene denkbeelden, die echter nog geenszins van inwendige verwantschap getuigen. De sympathiën, die de orthodoxie van den middenstand openbaart, duiden dit genoeg aan. De Heraut b.v., dat geestelijk politieblad, heeft hare onverdeelde instem-

ming niet. Het marktgeschreeuw van de Heeren der Goessche Courant valt allerminst in haren smaak. De Evangelische Alliantie, met haar meer vrijgevig programma, ziedaar haar ideaal. Waar het de Hervorming der Kerk betreft, wil zij vooral medisch te werk gaan en zou nooit hare stem geven tot revolutionaire maatregelen of juridieken dwang. Ruim en mild, verstandig tevens in hare liefde - zou zij ongaarne zien, dat het strenge Calvinisme met zijn voorbeschikking, zijn eeuwige straffen, zijn onverbiddelijke hardheid de overhand verkreeg. Al ontkent zij geen enkel dogma door de oud-gereformeerde partij gehuldigd, toch is hare voorstelling eene geheel andere. Zij durft niet licht iemand verdoemen en beijvert zich veeleer te redden wat te redden is. Op de scholen wil zij den bijbel handhaven; maar om aan de kinderen den Heidelberger Catechismus in handen te geven, wat het ideaal zijn zou der orthodoxie in mijne omgeving, daartoe is zij veel te verstandig. Zij wil wetenschap, vooruitgang, ontwikkeling op godsdienstig gebied en ziet vooral niet met weemoed terug naar de vleeschpotten van 1618.

Deze orthodoxie heeft van haar eerste optreden aan een levendig geloof gehad in hare eigene kracht. Zij plaatste allereerst in haar programma: hervorming van de stugge, onhandelbare, onverdraagzame, oude orthodoxie, en wanhoopte daaraan volstrekt niet, overtuigd van haar goed recht. Evangelisch zou zij moeten worden, die tot nu toe slechts dogmatisch was geweest, en men twijfelde dan ook geen oogenblik, of de oudere zuster zou zich gaarne onder hare banier scharen, zoodra zij bespeurde, dat beide slechts één en hetzelfde dierbaar geloof bezaten.

Die verwachting is echter bitter teleurgesteld. De oude orthodoxie liet zich niet leiden, om de eenvoudige reden, dat er een verschil van stand tusschen deze twee bestond, dat een verschil van karakter medebrengt en men - hoe hard ook roepende - elkander slechts ten halve verstond. Gedurig kwamen er klachten, dat oefenaars en afgescheidenen vaak de liefste discipelen van de predikanten dezer richting kwamen wegrooven, en bij de thans vigeerende reglementen schijnt het, dat de gematigde orthodoxie hoe langs zoo meer hare kracht gaat verliezen en overvleugeld wordt door hare halve geestverwanten. In zuiver gereformeerde streken is deze orthodoxie immers nooit populair geworden In den Hoekschenwaard, die

tegenwoordig, sedert men er tot tweemalen een anti-revolutionnair naar de Tweede Kamer zond, meer in tel is dan vroeger, in den Hoekschenwaard zal dit voorloopig ook wel niet gelukken. Hier kent men slechts twee richtingen: bekeerd of onbekeerd, d.i. hyperorthodox of modern, en wat daar tusschen in ligt heeft in het oog der orthodoxie hier te lande wel de beteekenis van iets meer of minder slecht, maar zelfs de meest behoudende behoeft er niet op te rekenen, den naam van bekeerd te dragen, indien hij zich niet juist in de vormen beweegt door het publiek en zijne toongevers verlangd. In de steden mag dit verschil tusschen beide richtingen der orthodoxie minder scherp geteekend zijn, dat het bestaat, laat zich onmogelijk loochenen, en het zal de vraag zijn of de invoering van het algemeen stemrecht ten slotte voor de gematigde orthodoxie niet een steen des aanstoots zal worden, waarop men weinig gerekend had, toen men die met zooveel aandrang eischte. Bij alle schijnbare sympathie is er een te breede kloof, die de geestverwanten van vroeger scheidt, en spoedig zal er een keus moeten gedaan worden: of mede te loopen in het gareel der oud-gereformeerden, of zich aan hunne heerschappij te onttrekken, maar daarmede ook veel van de vorige macht te verliezen. Een derde schijnt niet mogelijk, te meer omdat ook de aristocratie, voor zoover zij orthodox heet, eer streng dan mild gestemd is, en onze gematigde orthodoxie geenszins met onverdeelde liefde aan haar gehecht is. Het sectarisme nl. van de hoogere standen heeft de bourgeoisie nooit aangetrokken. Irvingianisme, Darbisme mogen in de Haagsche kringen en bij eenvoudige burgers aanhangers vinden, de orthodoxie van den middenstand laat zich *in den regel* met zulke velleïteiten niet in, en veroordeelt ze, bijna zonder er kennis van te nemen. Zij houdt van geen dweeperij; haar lust is den Bijbel nuchter op te vatten en in plaats van zich te verdiepen in apocalyptische studiën, zich bezig te houden met de praktijk des levens: asylen, scholen, in- en uitwendige zending te behartigen en hare wijde armen open te stellen voor elken vermoeide en belaste, die er rust wil vinden.

In verdraagzaamheid heeft vooral de orthodoxie van den middenstand groote schreden voorwaarts gedaan, en niemand is dit meer te stade gekomen, dan den mannen der Groningsche richting en de liberalen van gisteren, die, hoe dikmaals ook dood verklaard, nog altijd leven en vele aanhangers vinden. In den

laatsten tijd is er tusschen dezen en de zooeven vermelde orthodoxie eenige meerdere toenadering gekomen, en geen wonder, want beide staan op denzelfden bodem, en de trekken van een gelijksoortig karakter zijn niet te miskennen. Mocht in den aanvang de orthodoxie zich eenparig tegenover deze richting plaatsen, die tijden zijn thans voorbij. Ook de liberale richting heeft dezelfde geschiedenis gehad als de gematigde orthodoxie. Zij vond geen sympathie bij de hoogere en lagere standen, de ruwe vormen van het plebs waren haar veel te onaangenaam, en zij was te zeer doortrokken met den geest van haren stand, dan dat zij iets kon voelen voor de aristocratie. Toch wanhoopte zij evenmin aan hare toekomst, zij had de bourgeoisie voor zich, en arbeidde met ijver aan de taak om verlichting en geloof te bevorderen en te verzoenen. Langzamerhand reikten dan ook de uiterste linkerzijde der orthodoxie en de rechterzijde der Groninger school elkander de hand, en al is de verzoening niet volkomen, al heeft men zonder eenigen schijn van recht, wel de ethische, maar geenszins de Groninger richting op de Evangelische Alliantie toegelaten, het laat zich niet weêrspreken, dat toenadering geenszins tot de onmogelijkheden behoort. Geen wonder: beide richtingen dragen dezelfde gelaatstrekken, beide willen (zij het ook in eenigszins andere vormen) Evangelisch, Apostolisch gezind zijn, beide zouden ten diepste betreuren, indien òf de oud-gereformeerde partij, òf de moderne richting den boventoon ging voeren. Tot nog toe zijn er nog wel ernstige punten van verschil, b.v. aangaande de schoolwet, enkele dogmata, maatschappelijk leven, maar behalve dat de scherpe zijde van menig dogma reeds is afgesleten, is er te veel overeenstemming in beginsel, dan dat op den duur de wederzijdsche afkeer niet zou verdwijnen, zoodra de strijd tegen gemeenschappelijke vijanden een verbond noodzakelijk mocht maken. Laat het algemeen stemrecht slechts doorwerken en wat verwacht wordt, geschieden, nl. dat de ultra's het roer in handen krijgen, zoo zal het de vraag zijn, of men ten slotte niet gedwongen zal worden, de handen in een te slaan en de wederzijdsche verschilpunten over het hoofd te zien, om de heerschappij der bourgeoisie te kunnen handhaven.

Het is er echter verre van daan, dat juist in de orthodoxie of de Groningsche richting zich het meest het karakter van onze hedendaagsche bourgeoisie zou openbaren. Mijns in-

ziens is dit veeleer het geval met de moderne theologie. Daarin spreekt de bourgeoisie haar laatste woord uit op godsdienstig gebied. Orthodoxie in meerdere of mindere mate, praktisch ongeloof en spotternij aan de andere zijde, vindt men in alle rangen der maatschappij; doch die eigenaardige vereeniging van geloof en wetenschap, door de moderne theologie voorgestaan, wordt bijna uitsluitend in de bourgeoisie aangetroffen. Wat de Groningsche richting voor tien à twintig jaren was in het oog der zoogenaamde beschaafde gemeenteleden, werd weldra de moderne richting. Zij, die hunne zaligheid vroeger daar zochten, meenen die thans bij haar te vinden. Ik bedoel hier niet iets ten voor- of nadeele der moderne theologie te zeggen, maar vermeld eenvoudig een feit. De vraag of iemand modern zijn zal, hangt ten nauwste samen met het onderzoek naar zijn afkomst. Geef mij een waardig vertegenwoordiger van de Protestantsche bourgeoisie, en tien tegen een dat hij modern is, of althans daarvoor sterke sympathiën gevoelt. De moderne theologie geeft juist genoeg, niet te veel en niet te weinig; zij laat eenige weinige geheimen over, maar ruimt er zoo vele op, dat men met gerust geweten zich een verlicht man kan noemen en tevens godsdienstig gezind blijven. Nooit heeft mijns inziens de Heer Groen van Prinsterer juister gezien, dan toen hij onlangs schreef (Februarij 1868, blz. 42): ‘het is een zonderlinge eigenschap van de nederlandschvrijzinnige praktijk, dat zij steeds *niet te ver* wil gaan, en ook zeer ongaarne bij anderen *ten achter* wil zijn.’ *Niet te ver* en *niet ten achter*, de woorden zijn ondeugend, maar delicieus gekozen; doch het is vreemd, dat dezelfde scherpzinnige geest, die deze eigenschap zoo juist ontdekte, deze richting zoo vaak beschuldigt van radicalisme, waarvan zij ten eenenmale vrij is.

Hoe behoudend toch de moderne richting is, blijkt uit hare gehechtheid aan de bestaande Kerk. Het kost haar moeite om er van te scheiden. Zij heeft haar lief als de Jood zijn Jeruzalem, zegt Dr. Réville, en dat woord is inderdaad niet overdreven. Vooral in de laatste jaren heeft zij zich best te huis gevoeld in die Kerk. Men stelde zich nederig tevreden met weinig hoorders, want men woog ze en telde ze niet. Het bewustzijn van kracht, invloed te hebben, van geleerden en beschaafden onder zijne gelederen te tellen, van de helft der onderwijzers en het jonge Holland, zoo al niet op zijn hand

te zien, dan toch niet afkeerig te vinden, was inderdaad belooning genoeg. De gedurige schimpschoten op de hooghartigheid der moderne wetenschap van behoudende zijde geworpen, waren eer streelend dan pijnlijk, want zij verrieden een heimelijke vrees. Was het vreemd, dat men zich gelukkig gevoelde? Mocht de schare ook afkeerig blijven, men had deze niet noodig; zij zou van zelve wel op het aangewezen voetspoor moeten volgen, en waar de verlichting van boven neêrdaalde, konden op den duur de oogen niet gesloten blijven. Het was bij de moderne richting dezelfde hoop, dezelfde ijverige propaganda, dezelfde veerkracht, die wij bij de moderne orthodoxie hebben gezien en die beider gemeenschappelijken oorsprong doen kennen.

Die schoone dagen zijn echter thans voor haar, zoowel als voor de gansche bourgeoisie, voorbij. De invoering van het algemeen stemrecht heeft er een einde aan gemaakt. De moderne richting aangetrokken door het politieke beginsel, dat op de Kerk werd overgebracht en het mysterieus kerkelijke daaraan ontnam, de gematigde orthodoxie, gedreven door de hoop met behulp van de mindere standen de Kerk te zuiveren, beide richtingen, uit de bourgeoisie voortgesproten, hebben samengewerkt om dit algemeen stemrecht tot uitvoering te brengen; maar de vraag zal wezen, wie ten slotte de winnende partij zal zijn? Mijns inziens, geen van deze beide; de alleenheerschappij der bourgeoisie op dit gebied is ten einde, en de lagere standen gaan met de erfenis henen, die de partijen in de hoogere elkander betwistten.

Of dit te betreuren zou zijn? Straks zullen wij daarop het antwoord trachten te zoeken; voorloopig is het genoeg aan te toonen, waarin de verschillende richtingen, die zich in de bourgeoisie voordoen, met elkander overeenkomen, en zich onderscheiden van de andere klassen der maatschappij.

Allereerst, zoo ik meen, in optimisme, en daaronder versta ik geenszins: tevreden te zijn met het bestaande, maar veeleer dit: dat de gansche bourgeoisie in het vaste vertrouwen leeft, het geluk der maatschappij het beste te waarborgen, door te trachten alleenheerscher te blijven op elk gebied. Slechts bekrompenheid van de zijde der hoogere en domheid van de zijde der lagere standen kan, naar haar oordeel, hare plannen dwarsboomen, en indien men ontwikkeld genoeg ware, zou ieder volkomen met haar eenstemmig zijn. Dit optimisme maakt

vaak zelfzuchtig. De bourgeoisie houdt zich zelve voor de kern der natie, voelt weinig voor de eischen der andere standen en weet geen beter redmiddel voor de kwalen des tijds, dan te wenschen, dat allen mogen zijn gelijk zij is, al past men dan dien wensch juist niet in den zin van Paulus toe. Hare filanthropie is daarom ook van eene bijzondere soort, en zoodra zij het geneesmiddel meent te hebben gevonden voor de wonden der maatschappij, voert zij daarvoor eene ijverige propaganda, ja ergert zich min of meer wanneer de trage massa haar Evangelie niet aanneemt. Alle richtingen in haar midden handelen in dit opzicht volgens denzelfden maatstaf. Vaak is aan moderne Kerkeraden verweten, dat zij, eenmaal in het bezit van de macht, geen oog hadden voor de behoeften der gemeente en allerlei beroepen deden in hun eigen geest, al waren de hoorders niet gediend van de moderne richting, al liepen de kerken ledig, al morde de helft der lidmaten. Was dat nu vrijzinnig? zoo vraagde men. Neen, dat was het niet, maar die er zich over beklaagden, zagen voorbij, dat de moderne richting eenvoudig het karakter van haren stand openbaarde en dat de natuur gewoonlijk boven de leer gaat. Laat de bourgeoisie heerschen, en zij is altijd onverdraagzaam jegens de mindere standen. Orthodox-Evangelische Kerkeraden ten platten lande hebben evenmin gevraagd naar de wenschen hunner afgescheidene en afscheidingsgezinde broeders, en verheugden zich zoo in het bezit van evangelische, ruim gezinde predikanten, dat het gemor van hetgeen men zeer liefelijk ‘de nachtschool’ noemde, daarbij niet in aanmerking kwam. Beide richtingen: orthodoxie en moderne theologie handelden volgens hetzelfde programma, nl. de verwezenlijking van hun eigen ideaal. Het was niet uit egoïsme, uit heerschzucht, zoo men waande, niet uit het beginsel van: zalig zijn de bezitters - maar alleen uit de overtuiging, dat men der gemeente moest geven, niet wat zij begeerde, maar wat haar nuttig was, even als een gemeenteraad zich bij de keuze van een geneesheer voor het ziekenhuis niet laat leiden door den wensch der kranken, maar door het advies van deskundige, wetenschappelijke mannen.

Een tweede eigenschap, die aan alle richtingen in de bourgeoisie gemeen is, die minder het formeel, dan wel het materieël beginsel raakt, en daarom van meer belang mag heeten, is, dat zoowel de orthodoxie met de ethische richting, als

de Groninger school en de moderne richting, een en hetzelfde programma hebben: verzoening van geloof en beschaving. De Heer de Pressensé hield op de Evangelische Alliantie te Amsterdam eene schitterende improvisatie, die uitbundig werd toegejuicht, waarin hij de Christenen dreigend wees op het gevaar dat er bestond voor hunne opvatting des Christendoms, indien zij achterbleven bij het ideaal, dat de geest der eeuw zich voorstelde; het Christendom zelf liep geen gevaar ooit onder te gaan, maar hunne opvatting daarvan moest onverbiddelijk sterven, indien hun ideaal geen gelijken tred hield met den gang der tijden. Prof. Doedes in zijn ongelukkig ‘1917’ verwacht van de toekomst een betere theologie, herzien, gewijzigd, vernieuwd, en niet alleen hij, maar ook zijne geestverwanten beloven ons de heerlijkste uitkomsten van een vernieuwd onderzoek. Dr. de la Saussaye in zijn ‘Toekomst’ hoopt, dat een jonger geslacht de schatten van geleerdheid, die van moderne en orthodoxe zijde opgestapeld liggen, en die thans in dienst zijn òf van een kerkelijk òf van een naturalistisch vooroordeel, zal weten dienstbaar te maken aan het Christendom, en hij verwacht op grond daarvan eene derde richting, van beter allooi dan de thans bestaande.

Dat de mannen van ‘Geloof en Vrijheid,’ van ‘Waarheid en Liefde’ en de modernen zelven - hoe radicaal dezen in het oog der andere richtingen ook schijnen - in den grond der zaak niets anders wenschen, is duidelijk genoeg en behoeft dus niet met citaten bewezen te worden. In dit alles zie ik het bewijs, dat de bourgeoisie te intellectueel gevormd is, om zich tevreden te stellen met het voorvaderlijk geloof, en elke richting kritiek uitoefent op hetgeen zij meent van geene waarde te zijn voor het geestelijk leven van den vrome. Het is eenvoudig eene kwestie van meer of min, die ze van elkander scheidt, en waar men eenmaal den voet gezet heeft op het terrein der wetenschap en met haar het geloof wil trachten te verzoenen, heeft de een den ander niets te verwijten, indien hij dezelfde beginselen een weinig verder doortrekt en tot gevolgtrekkingen komt, die met het geloof van anderen in strijd zijn.

Is mijne bewijsvoering nu niet geheel buiten de waarheid, zoo is er werkelijk reden om aan de bourgeoisie een bepaald karakter toe te schrijven, dat, ook bij de meest uiteenloopende vormen, zich zelven gelijk blijft, en wij kunnen dit karakter in twee woor-

den samenvatten: optimisme en intellectualisme. In de tweede plaats doet zich dan de vraag voor: hoe uit zich dat karakter op godsdienstig gebied, in tegenstelling met dat van andere standen? Gaan wij thans over tot de beantwoording daarvan.

II.

Wederom is het de orthodoxie, die het eerst aan de beurt ligt. Laat ons zien of het haar gelukt wetenschap en geloof te verzoenen. Ik wensch, bij de beantwoording dier vraag, slechts psychologisch te werk te gaan, en in plaats van het onderwerp theoretisch te behandelen, veeleer onderzoeken, of de orthodoxie in den middenstand werkelijk haar geloof zuiver weet te houden.

Merkwaardig is het inderdaad, het verschil na te gaan tusschen orthodoxe leeraars en leeken, en de meening te bespieden, die zich de leeken vormen aangaande de predikanten, waarin zij vertrouwen stellen. In den regel mag men aannemen, dat de vrome orthodoxen uit de mindere standen gewoonlijk veel inniger, gemoedelijker zijn dan hunne voorgangers[1]. Zij springen veel gemakkelijker over van wereldsche op geestelijke dingen, weten als met de deur in het huis te vallen, terwijl de leeraars, meer ontwikkeld, vaak een omweg noodig hebben, om een godsdienstig gesprek aan te knoopen. Evangelisatie valt der orthodoxie veel gemakkelijker in de mindere standen dan onder haar gelijken. Een positief Christelijk fabriekant zal zijne arbeiders voorgaan in bijbellezen en gebed; maar in gezelschap zijner collega's bemerkt men van zijne overtuigingen weinig, tenzij zij toevallig ter sprake mochten komen of de politiek daartoe als voertuig dient. In de mindere standen is dat geheel anders: reis slechts eenige uren in een 3de klasse of op een stoomboot, en het zou een wonder zijn, indien gij niet hier of daar onder uwe reisgenooten een

1 Om alle misverstand te voorkomen, zij opgemerkt, dat ik onder de mindere standen geenszins het plebs versta, de heffe des volks, het gemeen, of hoe men het betitelen wil. Waar alleen een toestand van verdierlijking gevonden wordt, behoeft men niet naar geloof te zoeken. Ik heb bepaaldelijk hen op het oog, die de Heer Groen van Prinsterer ons gewend heeft: *het volk achter de Kiezers* te noemen.

vrome aantreft, misschien wat langdradig en vervelend in uw oog, maar die met den grootsten eenvoud openbaart wat in zijn hart omgaat en onwillekeurig eerbied inboezemt aan zijn medereizigers, althans als zij van denzelfden stand zijn. Ik maak er der orthodoxie geen verwijt van, dat dit zoo is; er bestaat reden toe, gelijk wij straks zullen zien; maar men loochene het feit niet. Immers, dat ik mij hierin niet vergis, bewijst nog deze opmerking, dat naarmate men dichter bij de meer ontwikkelde standen komt, het geloof aan Gods voortdurende werking al gaandeweg vluchtiger wordt. Terwijl een vrome van eenvoudige soort zekere waarde toekent aan indrukken van hooger hand en spreekt van ‘het werd mij gegeven het woord vrijmoedig te spreken’, van ‘het werd mij zoo voor den geest gebracht,’ of ‘de Heer gaf mij in te zien,’ - zult gij soortgelijke uitdrukkingen nooit uit den mond van een ontwikkeld predikant of leek vernemen. Wat bovenal kenmerkend mag heeten, is de gemakkelijkheid, de zekerheid vooral, waarmede de geloovige uit de mindere standen over zijne bekeering spreekt en het tijdstip daarvan weet aan te geven, vergeleken met de reticencies, de voorzichtige, overmatige bescheidenheid, waarmede de orthodoxe uit den middenstand zich daarover uitlaat. Natuurlijk, voor den waren vrome is de bekeering eenvoudig een feit, van dezelfde gewisheid, als dat hij b.v. vóór drie maanden doodelijk ziek is geweest, maar thans zich gelukkig weêr wèl gevoelt. Het zou even dwaas zijn over zijne wedergeboorte te zwijgen, als over zijne genezing. Alles is hier veel reëeler, wezenlijker; het geloof aan wedergeboorte is niet vluchtig, maar werkelijk: men is niet bang voor het woord bekeering, maar noemt de dingen eenvoudig bij den naam. Daar waar alles zich meer in krachtige trekken openbaart, waar de zonde minder verfijnd, meer onmiddellijk in daden overgaat, waar het onderscheid tusschen goed en kwaad zulke tastbare vormen aanneemt, waar het geweten eene positive macht, ik zou haast zeggen tot vleesch en bloed wordt, waar de zorgen des levens meer werkelijkheid hebben en de bede om dagelijksch brood geen omschrijving behoeft om begrepen te worden, daar is de godsdienst ook niet vluchtig, maar de hoogste realiteit.

De orthodoxie van den middenstand houdt echter van deze soort van vroomheid niet. Merkwaardig is het er de proef van te nemen en haar uitingen van vroomheid voor de oogen

te plaatsen, die in haar kader niet passen. In mijne omgeving is bij voorbeeld het kenmerk der bekeering eenvoudig: of men al dan niet een openbaring, een gezicht heeft gehad. Men vergunne mij een drietal feiten te vermelden, om mijne meening duidelijk te maken.

Een zeer onontwikkelde vrouw deelde mij met opgetogen blijdschap hare bekeeringsgeschiedenis mede in deze woorden: ‘het was in den nacht, toen kwam hij door de zoldering, de Heer Jezus, en een lichtglans was om hem heen, hij stond vlak voor de bedstede en legde de hand op mijn hoofd; - mijn man en kinderen bemerkten er niets van, want zij sliepen door - en toen sprak hij tot mij: gij zijt een schaap van mijne kudde. Daarop verdween hij en den volgenden morgen heb ik al mijne zonden bij elkander genomen, ze in een doodkist gepakt en de deur uitgezet.’ (Ik citeer deze laatste woorden letterlijk.) Dit alles werd mij met van vreugde stralende oogen medegedeeld.

Een oud man, een fraaie kop, met grijs haar, verhaalde het op deze wijze: ‘ik was bezig met mijn werk op den zolder, toen stond hij voor mij, de zielevijand, in wapendos en hij streed tegen mij, en daar was een zware kamp, maar het was in den naam des Heeren, dat ik hem overmocht. En toen ik hem overwonnen had, ging ik den trap af, en er waren twee geesten in mij, een geest des zingens en een geest des weenens. En de geest des weenens zeide tot mij: ween, en de geest des zingens zeide: zing - en die twee streden met elkaar; maar de geest des zingens won den kamp en toen zong ik: laat al de stroomen vroolijk zingen, de handen klappen naar omhoog,’ enz.

Een derde geval van een zoogenaamd bekommerde ziel werd mij door een mijner ambtgenooten medegedeeld. ‘De Heer Jezus kwam in den nacht tot mij, hij was bekleed met den mantel der gerechtigheid, wit en blinkend van gedaante. Hij deed zijn mantel af, en hield dien voor zich uit; hij naderde tot mij en wierp den mantel der gerechtigheid op mij. Ik sprong op van vreugde, want nu zou ik behouden zijn: maar ach! de mantel viel alleen op mijne voeten, en daarom is er voor mij geen behoud. Bijna gered, ben ik toch verloren.’

Nog ééne pastorale herinnering. Een oude doove, een man van weinig beteekenis, onkundig, dwaas zelfs in het oog van

sommige dorpsgeleerden, verhaalde mij aldus: ‘te kerk kan ik niet komen, lezen kan ik niet, ik kan niets verstaan, maar van binnen zingt hij en spreekt hij. Als ik droevig ben, dan zingt hij mij voor, zoo mooi, veel mooier als het mooiste orgel: “o mijn ziel, wat buigt g'u neder,” en als ik vroolijk ben, zingt hij mij voor: “geloofd zij God met diepst ontzag” - ziet gij, daaruit kan ik juist zien, dat hij altijd weet wat ik noodig heb. Hij zingt mij juist voor, zoo als ik het hebben moet.’

Die niet gewoon is, aanstonds alles te verwerpen, wat met zijn geest niet overeenkomt, zal de diepe religieusiteit niet miskennen, die uit deze mededeelingen van doorleefden strijd en genoten zegen spreekt. Maar neem er de proef van, verhaal dergelijke feiten aan orthodoxen uit den middenstand, ik durf wedden dat zij een zekeren onwil niet kunnen verbergen; misschien vindt alleen het laatste geval genade in hunne oogen, maar van de anderen zal het heeten: ziekelijke richting! - Ziekelijke richting, maar ik bid u, indien Jehovah aan Jesaja verscheen en zijne zoomen vervulden den tempel tot de drempels toe; indien Josua den engel des Heeren in krijgsmansgewaad bij de muren van Jericho aanschouwde; indien Jakob met den onbekende te Pniël worstelde; indien Jezus aan Paulus verscheen op den weg naar Damaskus en Johannes op zijn eiland als dood aan zijne voeten viel - is de arm des Heeren verkort en zult gij hem de wetten voorschrijven voor hetgeen hij in onze dagen doen en laten mag? Zou het zoo vreemd zijn, indien hij ook thans het onedele en verachte uitkoos, om hetgeen hoog is te beschamen? Ik heb er volkomen vrede mede, dat de orthodoxie de wetenschap wil laten steunen op het geloof der gemeente, maar eer zij haar dogmatiek in het licht zendt, noodig ik haar uit, dat geloof der gemeente in zijne verschillende phasen na te gaan, om te zien, dat het apostolisch Christendom, waarvan men zoo hoog opgeeft, ruim zoo krachtig gevonden wordt waar men geen wetenschap verstaat, dan waar men van den boom der kennis geproefd heeft, en de bekeering van Paulus meer realiteit heeft voor gemoederen als de hierboven beschrevene, dan voor hen, die alle hopelooze pogingen doen om het geloof aan een concreten hemel te vereenigen met de ontdekkingen van Galileï.

Men versta mij wel. Ik maak er niemand een verwijt van, dat hij zoo naief niet zijn kan. Het laat zich gemakkelijk begrijpen,

dat men bij hooger ontwikkeling, waar het hart verdeeld is tusschen allerlei denkbeelden, onmogelijk dien eenvoud des geestes kan deelachtig worden, waardoor men aan alle inwendige aandoeningen een werkelijk bestaan toekent. Ik eisch echter, dat men eerlijk zij en dit erkenne. Zie, wij leven heden in kritiek, morgen in polemiek, dan weêr in Grieksch of Hebreeuwsch, straks in natuurkunde, om een oogenblik later ons bezig te houden met den nieuwsten roman; maatschappelijke en politieke vraagstukken houden ons voortdurend in spanning - en ginds is een, die zwemt in zijn religie als een visch in het water, die zoodra zijn bezigheden dit toelaten, zich aanstonds tot de ongeziene dingen verheft, overal zijn God terugvindt, met hem opstaat en te bed gaat, en gij zoudt meenen het van hem te winnen in kracht van geloof, in gloed der liefde? Geloove wie dit gelooven kan! Er is in onzen geest te veel zelfreflectie; wij kennen te veel den gang van onze gedachten en volgen hun loop gemakkelijk; hoe zouden wij aan indrukken, stemmen en visioenen waarde kunnen hechten! Maar wij zijn er niet te religieuser om. Het religieuse is onmiddellijk, absoluut, zonder reflectie; het biedt zich aan den geest des geloovigen aan als een feit. God spreekt, God handelt, en de mensch die in zijne gemeenschap leeft, brengt niet voort, maar ontvangt. De zoogenaamd *lijdelijke* richting is daarom ook de meest religieuse, en het is juist dan wanneer het gemoed het lijdelijkst is, dat het zich uitspreekt in de teederste, aangrijpendste woorden. ‘Uw roepen, uw schreeuwen - zegt Augustinus - brak door mijn doofheid heen. Uw schittering, uw glans verdreef mijne blindheid. Uw reuk kwam mij tegen, ik trok de geuren op en ik adem u ter eere. Gij hebt mij aangeraakt en ik ontbrandde tot uwen vrede’[1]. En wat Augustinus hier uitspreekt, kunt gij bij alle vromen terugvinden. Jesaja, als hij door den Engel met het vuur des altaars wordt aangeraakt, de schrijver van de Imitatio Christi, als hij zich nederbuigt voor zijn God, Pascal in het schoone gebed, waarin hij zijn bekeering mededeelt, allen kennen slechts ééne gemoedsaandoening: ootmoedig ontvangen wat God in de ziel legt.

Het is waar, tegenover beminnelijke en liefelijke uitingen

1 Confessiones, X, 27.

van vroomheid zou men in de mindere standen menig voorbeeld kunnen vinden van dwaasheid en onverstand, van dweeperij en bekrompenheid, maar daarom behoeft het geheele karakter van deze vroomheid niet in discrediet gebracht te worden. Men bewere ook niet, dat zulk een geloof noodzakelijk tot dweeperij, fanatisme en soortgelijke heerlijkheden moet leiden. Of iemand zijn godsdienst misbruikt tot verkeerde doeleinden, hangt niet af van zijne denkbeelden, maar van zijn karakter. Niemand is ooit door zijn godsdienst krankzinnig geworden, maar was hij zelf krankzinnig, dan was zijn godsdienst het ook, en waarlijk, wij hebben in onze dagen bewijzen genoeg, zelfs bij zeer uiteenloopende richtingen, dat men op allerlei wijzen zijn geloof kan misbruiken, ja misschien een krankzinnig of dweepend materialist kan worden, blazende dreiging en moord. Een helder hoofd, een degelijken geest, een manlijk karakter, laat een die deze bezit, neêrknielen voor Jezus als zijn God, met Luther zich verlustigen in de sacramenten, met Calvijn aan de reprobatie gelooven, met Pascal de zegenrijke werking der reliquiën vasthouden, hij zal geen dwaasheden doen. Omgekeerd, mist hij deze drie eigenschappen, zoo zal hij de zoogenaamd zuiverste begrippen weten te mismaken tot eene karikatuur. Vreeze men dan niet voor overheersching van dweepzieke elementen in eene bepaalde richting. Zij zijn overal te vinden en aan geene theologie bepaald verbonden. Wellicht zijn wij fanatieker dan wij zelven weten, en wordt het hoog tijd, dat ons ‘verlicht’ fanatisme door een fanatisme van andere soort worde bestreden.

Zoo gereedelijk zal dit mij echter niet worden toegegeven. De orthodoxie van den middenstand zal beweren dat, al mogen de denkbeelden der mindere standen niet altijd bekrompen en afkeurenswaardig zijn, hunne godsdienst in den regel heel wat minder kracht verraadt dan die der meer ruim gezinde evangelische gemeenteleden. De moderne orthodoxie is een echte Martha, bezig met veel dienens; zij beroept zich gaarne op haren ijver, hare collecten, hare scholen, haar zending enz., en ik zal de laatste zijn, om haar daarin te misprijzen; integendeel, hooge lof komt haar voor dat alles toe, maar dat zij hiermede de innigheid van haar geloof zou bewijzen, meen ik in twijfel te mogen trekken. IJverig mag zij zijn, maar van de Maria's geest bezit zij in den regel zoo weinig, dat zij dezen gewoonlijk gering schat en in zijne waarde voorbijziet. Uw recht,

om op den naam van geloovige aanspraak te maken, moet gij mij niet alleen bewijzen door mij uwe werkzaamheid in al haren omvang te laten zien, maar door te doen gevoelen, dat gij weet wat religie is. Filanthropie en geloof mogen ten nauwste samenhangen, zij zijn daarom nog niet hetzelfde. Integendeel, het zou kunnen wezen, dat gij in diepte verliest, wat gij in de uitgebreidheid uwer praktische werkzaamheden hebt gewonnen, en dat daarvoor groot gevaar bestaat, blijkt mij uit de beschouwing van het gemoedsleven der eenvoudigen. Terwijl het religieuse leven der hoogere standen, indien het zal blijven gloeien, telkens iets nieuws, prikkelends, gekruids van noode heeft, zijn de waarlijk vrome harten met eenige weinige denkbeelden tevreden, en herkauwen die (voor ons gevoel) tot vervelens toe. Het gaat hun als de psalmdichters. Hoeveel denkbeelden zou men uit de psalmen kunnen putten, die eenigszins verrassen door nieuwheid? Het is altijd hetzelfde thema op honderde wijzen gevariëerd: ‘God is mijn licht, mijn schild, mijn hoog vertrek,’ of: ‘uit de diepten roep ik tot u,’ enz., zoodat het ons vaak moeite kost een text, die ons door het hoofd speelt, in een bepaalden psalm terug te vinden. Natuurlijk: het eeuwig ware, al is het sober, verveelt nimmer. De hongerige heeft geen rijk gevariëerd menu aan zijn tafel van noode.

Twee of drie denkbeelden over Gods grootheid en onze kleinheid, Gods heiligheid en 's menschen zondige onmacht, de kortheid van het leven en diergelijken, komen gedurig terug en vervelen nimmer. Die eens een openbaring gehad heeft, gelijk ik er zooeven beschreef, teert er zijn gansche leven op, zij is zijn eigendom geworden, en hij wenscht niets liever, dan zich gedurig daarin meer te verdiepen, er al de heerlijkheid van te smaken. En gaat het niet overal zoo? Is het betooverende van de Imitatio Christi niet juist gelegen in die zekere monotonie, welke uit het diepst des gemoeds voortspruit? Is het aandoenlijke van Johannes XIV niet een gevolg van dat wiegelen op gedachten, laat mij zeggen: het zweven, gedragen door ééne groote gedachte aangaande den Trooster, den Parakleet die komen zal? Het diep religieuse treft hem, die er oog voor heeft, maar het schittert, het pronkt niet, en de profeten, die altijd dezelfde akkoorden aanslaan, zijn de wetgevers der wereld geworden op godsdienstig gebied. Paulus teerde jaren achtereen op de eenmaal gevonden tegenstelling tusschen wet en Evangelie, en de spil waar Augustinus' leven om draaide, was niet

anders dan het bekende: ons hart is onrustig, tot het ruste vindt in u. L'amour - heeft eens iemand gezegd - en redisant les mêmes mots, ne se repète jamais. Dit alles is voor de gemeenteleden uit de bourgeoise eene onmogelijkheid. Het element van stichtelijkheid maakt daar in den regel plaats voor verrassende nieuwheid en diepzinnige beschouwing. Intellectueel moet vooral het genot zijn; zal het gemoed er deel aan hebben, zoo behoort het eerst de kritiek door te staan van het meer of min ontwikkeld verstand. Toch is het kenmerk van alle religieusiteit behalve in meer, zeker voor een groot deel gelegen in dat zeker heilig egoïsme, waarbij men zich buiten het dagelijksch leven om rustig verdiept in de ongeziene dingen. Één dag onder de schaduw van de boomen in den voorhof des Heeren is in het oog van den psalmdichter beter dan duizend elders doorgebracht. Op den berg der verheerlijking te verkeeren, met de geesten daarboven om te gaan, dat is eerst zaligheid, en hoewel men het kruis manmoedig opneemt in het dagelijksch leven, de klacht kan toch niet van de lippen blijven: o ongeloovig en verkeerd geslacht, hoe lang zal ik nog bij u zijn, hoe lang zal ik u nog verdragen! Verbeeld u een ontwikkeld gemeentelid, een ijverig en bewegelijk filanthroop, een trouw bezoeker van vergaderingen, een doorkneed lid van tallooze commissiën - uren achtereen zittende in den voorhof des tempels, en stel u daarna een vrome voor uit de mindere standen, de vraag zal niet moeilijk zijn op te lossen, wiens gemoed meer overeenstemming met den psalmdichter vertoont. Merkwaardig mag het in dit opzicht ook heeten, dat Jezus zelf bijkans nooit wereldsche kwestiën aanroert. Alle vragen die het hart der Joden in beweging brengen, bestaan voor hem niet. De kwestie b.v. of men den keizer schatting zal geven of niet, boezemt hem geen belang in; met een scherp, geestig en tevens leerzaam antwoord maakt hij er zich van af. De juridieke disputen tusschen Hillel en Schammai, over het al of niet geoorloofde van de echtscheiding, zijn voor hem van weinig beteekenis, en na er kort en goed zijn oordeel over gezegd te hebben, wil hij er niet ten tweeden male op terugkomen, maar breekt het gesprek af, dat de discipelen trachten te rekken, om - ja karakteristiek inderdaad - om zich met kinderen bezig te houden (Mark. X:2-16). De vraag naar de opstanding der dooden, door de Sadduceën opgeworpen, is hem niet ernstig genoeg om er deugdelijk op in te gaan, en

hij beantwoordt haar naar zijne eigene methode, d.i. het spreekt bij hem van zelf, dat het geestelijk leven alleen het ware is: Abraham, Izak en Jakob leefden Gode, natuurlijk leven zij nu eerst recht, na hun verscheiden. Maria, die het ééne noodige kiest, is hem ruim zoo lief als de bezige Martha, en haren naam vereeuwigt hij in zijne gemeente.

Waarom zou het ook anders zijn? Is het niet natuurlijk, dat de vrome elk oogenblik, aan de aardsche dingen gegeven, als een roof beschouwt aan den hemel gepleegd. Het is een vrij kalme liefde, die niet gedurig tot het voorwerp van hare liefde terugkeert en zich verveelt in het bijzijn van den beminden persoon. Een huisvader, die vrouw en kinderen liefheeft, en zich nergens gelukkiger voelt dan in den gezelligen kring, beschouwt elk uur, dat hij hetzij aan anderen, hetzij aan zijn bezigheden geven moet, als een gemis, een gemis dat hij bereidwillig dragen zal, waartegen hij niet in opstand komt, maar toch altijd als een gemis. Wie geeft nu recht het anders te nemen op godsdienstig gebied? Al de fraaiigheden die men vaak heeft aangevoerd, om te betoogen dat de godsdienst het leven moet doordringen, kwamen nergens anders uit voort, dan dat men den godsdienst niet als het eenig en het al beschouwde. Zedelijkheid kan het leven doordringen, hooge moraliteit moet ons beginsel zijn, zielenadel ons innigste streven, maar religieusiteit te brengen in het uitrekenen van een som, of het ontleden van een cadaver - ik zie er geen kars toe. Uit religie mag men getrouw zijn taak opvatten, even als een kind op de kostschool zijns vaders bevel zal betrachten, maar dat neemt niet weg, dat hij het ouderlijk huis als het ideaal beschouwt, en de dagen daarbuiten doorgebracht, als een schijnleven, waarvan hij het einde aanstonds zou verhaasten, indien het met zijns vaders wil overeenkwam. De moderne orthodoxie, de geheele bourgeoisie beschouwt dit aardsche leven echter volstrekt niet als een schijnleven. ‘In angello cum libello’, ‘in een hoekske met een boekske’ is hier nooit het ideaal geweest, en boeken als ‘het geestelijk huwelijk, of de vereeniging der ziel met haren man’, ‘de verlustiging der kinderen Gods’, waarmede zich menige ziel uit de mindere standen sticht, vallen hier niet in den smaak.

Dat wij ons in zulk een gemoedsstemming niet kunnen verplaatsen, is geen reden om er de waarde van te loochenen, en laag neêr te zien op hen, die in hunne mate daartoe wel

in staat zijn. Billijker zal men handelen, met te erkennen dat werkelijk de beschaving en ontwikkeling van de bourgeoisie schade heeft gedaan aan den eenvoud des geloofs.

Wat van de moderne orthodoxie waarheid is, geldt in zekeren zin ook van de liberalen en de Groningsche richting, en voor zoover deze meer naar de moderne theologie overhellen, kunnen wij in de beoordeeling van laatstgenoemde tevens hun oordeel opmaken. Gaan wij daarom tot de moderne richting over, om te zien in hoeverre zij geloof en wetenschap weet te verzoenen.

De moderne richting had hetzelfde programma als de orthodoxie, met dit onderscheid alleen, dat zij meer op de altaren der wetenschap rookte, dan op die des geloofs, en der wetenschap meer recht liet wedervaren. Daardoor had zij den schijn van streng logisch te zijn, en oefende een sterken invloed uit op den geest van allen die den naam van verstandig willen dragen, en tevens aan de behoeften van het hart niet ten eenen male het zwijgen opleggen. Zij leerde, dat men het geloof der vaderen in menig opzicht moest besnoeien, maar wat er dan overbleef, zou ook des te heerlijker zijn. Aan haren leiband zou men noch het verstand, noch het hart behoeven te kortwieken; ware wetenschap zuiverde slechts het geloof van alle vreemde bijmengsels, om het des te prachtiger uit den smeltkroes te voorschijn te brengen. Het eerste, dat men daartoe voor goed moest afzweren, was het supranaturalisme; eerst wanneer dat verloochend was, zou men mogen hopen op een zuivere religie, vrij van alle onnatuurlijke banden.

Te minder bezwaar kon daarin bestaan omdat, zooals Prof. Scholten betoogde, het supranaturalisme eene uitvinding was van lateren tijd (ik had bijna gezegd: eene uitvinding van den booze), en noch Jezus, noch zijne voorgangers daarvan eenig denkbeeld hadden, om de eenvoudige reden, dat er in hunne dagen nog geen natuurwetenschap bestond. De modernen, die het supranaturam loochenden, en de vromen, die het niet kenden, waren dus volkomen homogeen.

De waarde van des Hoogleeraars betoog zal ik mij niet vermeten aan kritiek te onderwerpen, maar aangenomen, dat zijn slotsom juist is, wat is dan daarmede gewonnen? Ben ik daarmede dan religieus geworden gelijk de mannen, die de Bijbelboeken opstelden en aan wier getuigenissen elk vroom hart zich komt laven? Ik meen, neen.

Supranaturalisten of niet, een ieder zal moeten toegeven, dat de profeten in Israel, dat Jezus zelf eenzijdig religieus zijn, en juist daaraan zooveel kracht ontleenen, dat zelfs de modernen erkennen hun geloof niet te kunnen ophouden dan met den Bijbel in de hand. Eenzijdigheid maakt hunne waarde uit, terwijl er juist niets is wat de moderne meer schuwt dan dat. Verbeeld u aan Jesaja de vraag voorgelegd, die vaak is opgeworpen, of de godsdienst alles of iets is in den mensch, uitsluitende rechten heeft, dan wel als een der eigenschappen van den menschelijken geest moet worden beschouwd - hij zou de vraag alleen reeds blasphemie hebben geacht! Of de Makkabeën, doortrokken van den zuurdeesem der moderne wetenschap, strijdende tegen de overmacht der Syriërs, in de overtuiging, dat elke godsdienst slechts eene betrekkelijke waarde heeft! Verbeeld u - indien het mogelijk is - Jezus op de hoogte van onze negentiendeëeuwsche ontwikkeling, en dan biddende in Gethsemané, stervende aan een kruis? Laat de naam van supranaturalisten dezen mannen niet toekomen, ik geef het gaarne gewonnen, maar dat zij, met moderne theologie behebt, geen profetiën, geen psalmen, geen Evangelie zouden geschapen hebben, acht ik voor het minst waarschijnlijk. Er is geen geloof in den diepsten zin des woords denkbaar, zoodra men de mogelijkheid van het tegendeel onderstelt. *De* waarheid te hebben, voor zoover die geopenbaard is, dat maakt juist de kracht uit van den vrome, en deze kracht wordt niet gevonden, bij wien ook, die gegeten heeft van den boom der kennis.

Die pretensie heeft de moderne richting dan ook nooit gehad. Haar godsdienst is ruim en alles behalve eenzijdig. De behoefte om te bewonderen, te aanbidden, een vertrouwend streven naar verwezenlijking van het ideaal, een volstrekt afhankelijkheidsgevoel, ziedaar wat zij onder godsdienst verstaat, uitdrukkingen altemaal onbestemd, en die zich zeer goed laten vereenigen met elk soort van systeem. Het religieuse is per se niet vaag, maar concreet; het heeft aan schoone gedachten, zedelijke voorschriften alleen niet genoeg. Op zuiver religieus gebied is het alleen het persoonlijke, tastbare, wat kracht geeft, het gevoel van eene individuele betrekking tusschen God en mij, gemeenschap, omgang met den onzienlijke, wandelen met hem.

Dat persoonlijke, eenzijdige maakt althans de kracht uit des gebeds en van alle uitingen der vroomheid is zeker het gebed

de uitnemendste. Voor den waarachtig biddende verdwijnen alle tusschenoorzaken, zoo zij ook al elders mochten bestaan, en zoodra hij in zijn gebed aan tusschenoorzaken denkt, is de meeste gloed, de heiligste aandrang vervlogen. Het kan onmogelijk religieus zijn, wat de moderne theologie leert, dat men niet bidden mag, in de verwachting van de wetten Gods in de natuur te veranderen of God te verbidden. De gedachte aan wetten Gods mag zelfs niet oprijzen, of uw gebed lijdt er schade bij; het is als een vlieger die niet wil opgaan, het valt plat tegen den grond, in plaats van met de vrije vlucht der vogelen opwaarts te stijgen. Met groote voorliefde heeft men vaak gewezen op het ideaal des gebeds van Jezus in Gethsemané en verkondigd, dat het hoogste van alles is te zeggen: ‘uw wil geschiede’. Welke vrome die het loochenen zal, maar men vergat er bij, dat wanneer een moderne dat woord nazegt, het in zijn mond een geheel andere beteekenis heeft. Had Jezus in Gethsemané een modern beginsel gehuldigd (men vergeve mij de zonderlinge combinatie), hij zou het hoofd hebben gebogen, in dien zin, dat hij Gods wereldplan billijkte, den ganschen loop der wereldgeschiedenis als rechtmatig erkende. Gods onveranderlijke natuurwet prees, ook al moest hij er het leven bij inboeten, maar dat ligt in zijn ‘uw wil geschiede’ in geenen deele. Het beteekent in zijn mond: buigen voor Gods persoonlijken wil, Gods individueelen wil, als ik het zoo mag uitdrukken. De Vader verkiest het zoo; waarom, dat vraagt het kind niet, en aan dien persoonlijken wil, die geen antwoord geeft van zijne daden, geeft Jezus zich over. Dat de gedachte aan een wereldplan Gods, waarvoor hij bukken moet, niet bij hem oprees, bewijst het voorafgaande: indien het mogelijk is, laat deze drinkbeker van mij voorbijgaan. Zijn ‘uw wil geschiede’ ontleende juist al zijn kracht aan dit: ‘indien het mogelijk is’, m.a.w., de mogelijkheid in het algemeen wordt ondersteld, maar zoodra hij de overtuiging heeft dat de Vader het begeert, zoodra hij stuit tegen Gods bepaalden wil, buigt hij het hoofd.

Het is niet anders dan begripsverwarring, indien men eenige verwantschap wil zoeken tusschen de berusting van den determinist en die van den geloovige. Al wat er warm, innig, teeder en mannelijk tevens is in de persoonlijke gehoorzaamheid aan den persoonlijken wil des Vaders, wordt koud, levenloos, zoodra het determinisme in het spel komt.

Vandaar dat er geen principieel verschil is tusschen de gebeden des O.T. en des N.T., het gebed van Abraham b.v. voor Sodom en Gomorra en dat van Jezus in Gethsemané. Vaak heeft men dat gebed van Abraham op schandelijke wijze besproken, en er den spot meê gedreven als de type van een niet kinderlijk naief, maar haast kinderachtig en daarom niet-christelijk gebed, maar men vergat er bij dat het in eenigszins andere vormen denzelfden geest ademt. Zoodra Abraham tegenover den persoonlijken wil Gods staat en gevoelt: nu zou verder spreken een inbreuk zijn op Gods heiligheid en macht, waagt hij het niet verder te gaan. Jezus zelf zou zeker in dit gebed niets aanstootelijks gevonden hebben.

Dat een moderne theoloog krachtens zijn beginsel zoo niet bidden zal, behoeft niet te worden betoogd, maar men houde dan ook op, de innigheid, het meest essentieele in het gebed er uit weg te nemen, om dan te beweren dat men het gezuiverd heeft van verkeerde bijmengsels. Indien men bidden wil, dat men het goed doe of anders late. De vrome die aan geen natuurwet denkt, die zich onmiddellijk tegenover God plaatst, die zoolang aanhoudt met smeeken, tot hij stuit tegen Gods wil, zal heel wat beter gebed uitspreken dan de deftige redeneeringen, die men somtijds aan de Godheid hoort doen. Die ooit da Costa heeft hooren bidden, weet eenigszins wat bidden beteekent, en wees zoo modern als gij wilt, hadt gij het bijgewoond, hoe Claus Harms om regen bad en plotseling midden in zijn gebed ophield - een ademlooze stilte heerschte in het kerkgebouw - want God zelf gaf het amen in een zware wolk, stroomen waters kletterden tegen de vensters - hadt gij het bijgewoond, het zou u meer getroffen hebben, dan wanneer schering en inslag van zijn gebed geweest ware: o God, de landerijen verdroogen, het vee smacht om voedsel en drank, onze oogst verbrandt, maar - uw wil geschiede.

Daarom laat ons ophouden vroomheid te noemen, wat geen vroomheid is, en godsdienst in den innigsten zin mogelijk te achten op volkomen naturalistisch standpunt. Wachten wij ons de laarzen van zeven mijlen onzer moderne wereldbeschouwing aan te passen aan hen die ze niet dragen kunnen, of de wereld te maken tot een kerkhof van moderne theologie. Predik zedelijkheid, liefde, verdraagzaamheid, daarin staat gij wellicht hooger, maar tast de fijne bloesems niet aan van het religieuse leven der kinderkens. Indien er nog zijn die met Elia knielen

en smeeken om regen op de onvruchtbare akkers, die gelooven aan een God die wonderen doet, die met Daniël meenen dat hij kracht kan leggen in het groene moes, meer dan in de kostelijkste spijzen, waarvan de medische wetenschap alle heil verwacht; die met David hem altaren bouwen, om de ziekten te verdrijven, en met Abraham, Jesaja, Paulus visioenen zien, - zullen wij, in stede van den vollen gloed hunner overtuiging den matten glans onzer halfsceptische meeningen doen schijnen, en het woord van Jezus: ik dank u, vader, dat hetgeen den wijzen verborgen is, den kinderkens geopenbaard wordt, omkeeren? Ik durf het niet.

Ten nauwste samenhangende met de vraag naar hetgeen een waarachtig gebed mag heeten, is de kwestie van de wonderen, waarin de moderne theologie m.i. ook niet minder gedwaald heeft, toen zij waande dat, zoodra het supranaturalisme veroordeeld was, de wonderen van zelven al hunne waarde verloren. De reden van deze verkeerde meening lag hoogst waarschijnlijk in de onhandige verdediging der wonderen, door hen die er aan vasthielden, en die met allerlei hopelooze pogingen eene wereldbeschouwing wilden aanprijzen, die zij zelven in het dagelijksch leven telkens prijs gaven. Halfslachtige theoriën kwamen daaruit voort, die tot niets goeds konden leiden, en die niets anders bewezen dan dat men de naïveteit des geloofs reeds lang verlaten had en de rechten der wetenschap niet wilde erkennen. In zooverre had daarom Prof. Scholten recht met de bewering, dat het supranaturalisme onbijbelsch is. Doch dit verandert aan het punt in kwestie niet. Om te weten waarom de loochening der wonderen het vroom gemoed schokt, ga ik niet naar een of anderen theoloog, maar wend mij veeleer tot de eerste de beste vrome ziel, en ik bespeur, dat het geen theoretisch begrip van supranaturalisme is, dat door de moderne richting wordt bestreden, maar veeleer een religieus gevoel dat zij beleedigt. Voor den vrome is het de vraag, of God, wiens werking men aan het hart gewaar wordt, wiens nabijheid men gevoelt, wiens onmiddellijken invloed men gedurig ondervindt, al dan niet een persoon is die zich in al de majesteit van zijn luister mag vertoonen. Werd eenmaal toegegeven dat God geen dooden kan opwekken, geen water in wijn veranderen, m.a.w., dat hij niet kan werken onmiddellijk, zonder tusschenoorzaak, dan stond het te vreezen, dat ook de aandoeningen des gemoeds, de bekeering des zondaars,

de zekerheid van de nabijheid des Heiligen Geestes, niet meer aan zijne werking zouden worden toegeschreven, in één woord: dat hij geen persoon meer was. Het wonder, het leven Gods, zich openbarende in bepaalde feiten, dit denkbeeld is voor den vrome geen theorie, maar religie. Zijn religie eischt een God, die toont, dat hij er wel zeer deugdelijk *is*. Zelfs de grilligheden in het karakter van onzen vriend zijn ons aangenamer dan de gelijkmatige bewegingen van den automaat, want wij herkennen er zijne eigenaardigheden in, datgene wat hem tot een levend individu, een persoonlijkheid maakt. God in alles te zien, zooals de modernen vaak prediken, staat gelijk met hem in niets te zien, want als de wereld niet anders is dan een raderwerk door Gods hand bestuurd, zoo verdwijnt Gods wezen achter de schermen, en openbaart zich niet meer als de eeuwige, wiens schoonste naam die is, met welken hij zich aan Mozes heeft genoemd, nl. *Ik ben*.

Indien men daarom beweren wil, dat Jezus geen supranaturalist geweest is, ik geef het gaarne gewonnen; die theorie is bij den waren vrome ten eenenmale onbekend, maar dat hij daarom aan de wonderen geen waarde zou hebben toegekend als uitingen van Gods onmiddellijk werkende persoonlijkheid, staat nog te bewijzen.

Heeft de moderne de wonderen niet van noode, zoo bewijst hij slechts naar mijn inzien, dat hij weinig behoefte gevoelt aan een innig geloof in Gods persoonlijke nabijheid. Waar die behoefte toch bestaat, daar kan de vraag niet uitblijven: ‘scheur de wolken, o mijn God, en kom neder, openbaar u aan mijn hart.’ Diep religieus is de onstuimige begeerte, die ons in het gemoed van Mozes beschreven wordt, waar hij tot zijn God zegt: ‘Toon mij nu uw heerlijkheid.’ En, naar de schoone teekening die er ons van gegeven wordt, is de profeet tevreden, al wordt zijn wensch niet volkomen vervuld, wanneer slechts de Heer voorbijtrekt en zijne hand doet rusten op het gelaat van zijn knecht, totdat de glans van zijne majesteit zal voorbijgegaan zijn - even als een kind in het duister tevreden is, zoo het slechts de nabijheid van zijn moeder gewaar wordt.

In zulk een gemoedsstemming nu kan het geloof aan wonderen niet uitblijven. Het bewustzijn van Gods persoonlijkheid is daar zoo krachtig, dat geen andere gedachte kan plaats vinden in het gemoed. De vrome vraagt niet anders dan dat, hetgeen hij gelooft, voor hem realiteit zij, uitgaande van de praemissen

des gemoeds; en dat er, zoo opgevat, eene *religieuse realiteit* kan bestaan, die daarom nog geene wetenschappelijke is, laat zich wel voorbijzien, maar moeilijk weêrspreken. Het loochenen der wonderen is eene miskenning van hetgeen op dit gebied waarheid is, even als men in aesthetiek niet vragen mag: wat is wetenschappelijk, maar wat is schoon? Shakespeare's stukken, schilderijen van Rembrandt en Rubbens, mogen vaak zondigen tegen de wetenschap, en oudheidkenners mogen ons aantoonen hoe deze meesters soms de geschiedenis in het aangezicht sloegen, als zij onbekend bleken te zijn met toestanden of kostumen in lang verloopen tijden, het neemt niet weg dat de aestheticus uitroept: dit is realiteit. Hetzelfde geldt van den godsdienst. De ontkenning der wonderen, het wegnemen van den stralenkrans om het hoofd van zijn Heiland, verhoogt voor den vrome in het minst niet de realiteit van Christus figuur, want die geheel eenige persoonlijkheid van hooger orde is saamgevlochten met de innigste, teederste aandoeningen van van zijn hart. Te beweren, dat men geen wonderen noodig had voor zijn geloof, zou gelijk staan met te zeggen, dat Rafael geen wolken of engelen behoefde voor zijn Madonna, en zij er even schoon om zou geweest zijn als hij ze had weggelaten, of dat de Katholiek zijn geloof aan Maria met het kindeke moet laten varen, daar hij zelf wel weet dat Jezus nu geen kind meer is! Al geeft men dus de kostelijkste argumenten ten beste, om te bewijzen dat wonderen onmogelijk zijn, zij hinderen den vrome in het minst niet; zijn uitgangspunt is een geheel ander: of het wetenschappelijk is, deert hem niet, religieus is het zoo, en daaraan heeft hij genoeg.

Die religieuse realiteit wordt in het oog der vromen niet minder geschonden, waar men sommige natuurwerkingen aan Gods onmiddellijken wil en invloed tracht te onttrekken. Hoewel de vrome weet, dat er zekere natuurwetten zijn, die nooit gebroken worden, meent hij aan de andere zijde dat er eene menigte verschijnselen zijn, waarbij alle wetenschap ijdel is. Dat b.v. wanneer iemand 2 jaar achtereen op hetzelfde land vlas zaait, er niets van het gewas terecht komt, acht de stugste boer een uitgemaakt feit, maar de veepest in haren loop te willen volgen of der cholera wetten voor te schrijven, is eene aanmatiging, waartoe niemand z.i. recht heeft. Dat zomer en winter, herfst en lente zich regelmatig afwisselen, dunkt hem gansch natuurlijk, al begrijpt hij de reden daarvan niet, maar

metereologie te studeeren en de wetten der stormen na te gaan, is een treden in het speciale departement, dat God zich zelven heeft voorbehouden. Niet zonder reden oordeelt hij zoo. Hij beschouwt de natuurverschijnselen alleen uit een religieus oogpunt, en als zoodanig vraagt hij slechts naar hetgeen hem treft, een gedachte van ernst, een gevoel van afhankelijkheid doet geboren worden, en de mannen die alles trachten te verklaren, schijnen hem dus irreligieus toe. Prof. Opzoomer zegge daar niet tegen dat God aldus verwezen wordt naar het rijk van het onbekende, en derhalve volkomen wetenschap tot volkomen atheïsme zou leiden, want uit naam van den vrome (daar hij zelf het niet doen kan) antwoord ik daarop, dat hiervoor weinig gevaar bestaat, aangezien bij elken stap, dien de wetenschap doet, het rijk van het onbekende niet kleiner, maar grooter wordt, en Gods aandeel eer toe- dan afneemt. Hopeloos is daarom ook de poging van den meer ontwikkelde, om geloof en wetenschap te verzoenen en Gods hand ook te zien in de natuurlijke orde der dingen, want het is wel zeker, dat alleen die feiten ons hart treffen en verheffen, wier oorzaken niet aanstonds begrepen worden, en niemand die bij het lijkje van zijn kind het hoofd buigt voor Gods heiligen wil, denkt daarbij aan de statistiek, die van de 1000 jonggeborenen er jaarlijks zooveel sterven laat, of zijne religieuse aandoening is aanstonds geheel vervlogen.

Van niet minder gewicht is de beschouwing aangaande den Bijbel, die wij van moderne zijde hebben getracht te populariseeren. Die beschouwing mocht aanspraak maken op wetenschappelijke waarde, zij miskende evenzeer als de loochening der wonderen de religieuse realiteit. Hetgeen den geloovige hinderde, was niet zoo zeer dat men aan de bijbelboeken elk hunne plaats toekende in den langzamen ontwikkelingsgang der denkbeelden in Israel, dit zou men gemakkelijk hebben geduld; even goed toch als men een verschil mocht aantoonen tusschen Oud en Nieuw Testament, de bedeeling der wet en die des Evangelies, kon men ook verder gaan en beweren, dat eerst van lieverlede zich de rij van Gods openbaringen had uitgebreid en Mozes daarom minder wist dan Jesaja, Jesaja minder dan Maleachi; doch hetgeen den geloovige hinderde was, dat men den kinderlijken eerbied wegnam voor een boek, hetwelk hem tot een beginsel des eeuwigen levens was geworden. Evenzeer als de moderne altijd aan Gods vaderliefde wil blijven geloo-

ven, niettegenstaande de materialist hem honderd feiten voor een kan geven, die lijnrecht tegen die vaderliefde indruischen, ging ook de vrome bij zijne beschouwing van den Bijbel te werk. Een kind verheelt de fouten van zijne ouders; Sem en Japhet leggen den mantel der liefde op de naaktheid van hun vader Noach; zij zien er niet naar om, zij *willen* het gelaat opzettelijk afwenden. Zoo ook de vrome met zijn Bijbel, tegenover den moderne. Al kunt gij hem ook aantoonen, dat bij nauwkeurige beschouwing van de schrift hare naaktheid aan het licht komt, dat veel met elkander in tegenspraak is, dat honderde kleine bijzonderheden onhoudbaar zijn, de geloovige wil er niets van weten, geenszins uit stugge onhandelbaarheid, maar eenvoudig omdat men geen kwaad wil hooren van zijn vader, aan wien men alles te danken heeft. Men zegge daar niet tegen: een nauwkeurige kennis van de deugden zoowel als de gebreken des Bijbels zal een billijker beschouwing van zijne waarde doen ontstaan, en een eerbied op goede gronden steunende, wordt eer grooter dan kleiner - de vrome zal met zulk een schralen troostgrond weinig tevreden zijn, en u antwoorden, dat het een vreemde manier van doen is, zijne ouders eerst te declineeren, om hen later des te hooger te kunnen achten. Het is voor hem eenmaal een uitgemaakt religieus feit: ‘ik was blind, en nu ben ik ziende, en of deze mensch nu een zondaar is, dit beoordeel ik niet, hij heeft mij ziende gemaakt, en dat is voldoende.’ Mogen in zijn oog neuswijze geleerden een onheiligen vinger weten te leggen op enkele feilen, dat belet hem geenszins, om met diepen eerbied te buigen voor het woord en het lief te hebben met al de innigheid van een liefde, die de schaduwzijden voorbijziet voor de schitterende lichtzijden. Zullen wij dien eerbied misprijzen, zullen wij zeggen dat het religieuser is, met Cham de naaktheid zijns vaders te openbaren? Wetenschappelijk mag het wezen, maar religieus zeker niet. De vrome heeft het absolute lief en houdt zich niet op met al de wisselvalligheden der wetenschap. Zoodra zijn hart in het spel is, nadert men niets, wanneer men verstandelijke redeneeringen tegen hem aanvoert. God is liefde, al schreeuwen honderd materialisten het tegendeel, zegt de moderne. De Bijbel is onfeilbaar, al betoogen honderd modernen het anders.

Merkwaardig is in dit opzicht ook, hetgeen ik enkele malen in mijne omgeving aantrof, een feit dat tot kenschetsing van de behoeften der vrome gemoederen des te meer beteekenis heeft,

omdat men zeggen kan, dat hier het supranaturalisme als theorie onbekend is, en men niets weet van de halfheid der gematigde orthodoxie. Ik ontdekte soms, dat mededeelingen op Bijbelsch terrein, b.v. aangaande den tegenwoordigen toestand van Jeruzalem, teekeningen van Bethlehem of Nazareth, verhalen van volksgebruiken, daar thans nog bestaande, en die tot een populaire opheldering kunnen dienen van een of andere bijbelplaats, hoe onschuldig ook ingericht, toch zekeren tegenzin ontmoetten, en de reden daarvan kwam al spoedig aan den dag: er was iets onkiesch in, meende men, al werd het niet duidelijk uitgesproken, om alzoo het heilige te trekken binnen den kring van het alledaagsche. Men kende die wereld van heilige gebeurtenissen alleen als een gouden eeuw, uit lang verloopen tijden, die men op aarde niet meer terugvond, maar die tegelijk een profetie, eene prototype was van de hemelsche toekomst; de religieuse waarde dezer dingen mocht niet worden bedorven door de handtastelijke werkelijkheid van het dagelijksch leven, de hoogere realiteit niet tot het peil eener lagere worden nedergetrokken.

Aan de onschuld van dit geloof valt het niet moeilijk zich tevreden te stellen, mits men slechts die religieuse realiteit recht late wedervaren. Vaak zijn zulke vromen gesticht, indien men sterk allegoriseert en den geestelijken zin zoekt der feiten, die in den Bijbel verhaald worden; wanneer er althans gezorgd wordt het feit niet opzettelijk te loochenen. Zeg tegen dezulken, dat de opwekking van Lazarus het zinnebeeld is van den geestelijk doode uit zijn graf der zonde, geroepen tot het leven Gods; verklaar het verhaal van den geraakte te Capernaüm als van den kreupele in de zonde, wien Christus vergeving mag schenken, omdat hij tevens de macht heeft hem te doen wandelen, men is volkomen gerust, want de religieuse waarheid blijft onaangetast. Van dit allegoriseeren is vaak een onzedelijk gebruik gemaakt, en men heeft getracht te bedriegen door woorden zonder zin, maar erkend mag het worden, dat er ook een heilzaam en eerlijk gebruik van te maken is, indien men althans de waarheden, waarvan deze feiten symbolen zijn, in hunne volle waarde laat gelden, de religieuse realiteit niet schendt.

Doch genoeg, om ons tot de overtuiging te brengen, dat er een hemelsbreed onderscheid bestaat tusschen het karakter der hoogere en lagere standen op godsdienstig gebied. Het

wordt tijd dat wij onze slotsom trachten op te maken uit het behandelde, en daarmede de vraag beantwoorden, in hoeverre de heerschappij der bourgeoisie in de Nederlandsch Hervormde Kerk eene gewenschte mag heeten?

III.

Mijn betoog tot dusverre strekte slechts daartoe, helder te doen uitkomen, dat op godsdienstig gebied de mindere standen in innigheid, enthousiasme, verheffing des gemoeds het verre winnen van de hoogere, en hunne eenzijdigheid hier krachtiger is dan de veelzijdigheid der meer beschaafden. De vraag is nu eenvoudig of onze ontwikkelde bourgeoisie de waarheid in pacht heeft, en de schare, die de wet niet weet, eenvoudig als niet bestaande moet worden aangemerkt. Is die standspedanterie ons ideaal, dan valt er verder niet meer te redeneeren: men kan zich dan verlustigen in het genot van een echten bourgeois te zijn, zich verbeelden een ruimen, liberalen geest te bezitten, en intusschen behebt zijn met al de beminnelijke en onbeminnelijke bekrompenheden aan een bepaalden stand eigen. Ik hoop er echter voor bewaard te blijven eene vroomheid, die ik in geen overeenstemming weet te brengen met mijne andere denkbeelden, te declineeren en te fatsoeneeren, tot zij haar karakter verliest.

Kan men zich echter eenigszins vinden in bovenstaande beschouwingen, dan is daarmede van zelf beslist, wat ons oordeel zijn moet over het al of niet wenschelijke van de heerschappij, die de bourgeoisie tot heden op kerkelijk gebied uitoefende. Steunt elke godsdienst, elke kerk niet op een wetenschappelijken, maar op een geloovigen grondslag, dan is het oppervlakkigheid te beweren, dat de meest ontwikkelde standen de beste steunsels zouden zijn voor de kerk. Integendeel, met hen die het geloof in zijne eenzijdigheid liefhebben, zal de kerk ten allen tijde meer kunnen uitrichten, dan met hen die haar slechts met een half hart zijn toegenegen en die ruim zooveel buiten het gebied des geloofs als daar binnen hun leven vinden. Kwam dus werkelijk de heerschappij in handen van hen, die, behoudens eenige uitzonderingen ten plattenlande, in den regel ten

eenenmale van alle bestuur waren uitgesloten, zoo ligt daarin nog geen reden van bekommering, de kwestiën zouden van zelf zuiverder gesteld zijn, en de vraag, of men al dan niet verstaat wat gelooven is, gemakkelijker te beantwoorden vallen.

Daarmede is echter nog niet gezegd, dat de meer ontwikkelde en wetenschappelijk gevormde de kerk noodzakelijk zou behooren te verlaten. Mogen de mindere standen meer geloof bezitten, meer moraliteit bezitten zij zeker in geenen deele, en bij hen zien wij vaak op nieuw het bewijs, dat geloof en zedelijkheid, hoe nauw aan elkander verwant, geenszins onafscheidelijk verbonden zijn en soms in omgekeerde reden schijnen te staan. In degelijkheid, in veerkracht, in zedelijk gehalte staan vaak dezelfde mannen, die religieus tot de meest ontwikkelden behooren, verre ten achter, en het zou een ramp zijn voor de kerk, indien de maatstaf eener lagere moraliteit algemeen werd toegepast. Nu elke richting recht van bestaan heeft verkregen in de Ned. Herv. Kerk, nu die geheele kerk is opgelost in eene maatschappij, waarvan men slechts feitelijk lid behoeft te zijn, om deel te nemen aan hare besluiten, mag de bourgeoisie niet anders doen dan met allen ernst haren invloed in de schaal te leggen, en zoo doende het eene gewicht door het andere te doen opwegen. De opheffing van het kerkelijk begrip van eenheid, waaraan zelfs de orthodoxie met onbegrijpelijken ijver steeds voortgaat te arbeiden, is tevens een waarborg van het goed recht der meer ontwikkelde leden, om in die zoogenaamde kerk te blijven en voortdurend werkzaam te zijn, zooveel zij vermogen.

Men zou echter kunnen vragen, of er bij meerdere ontwikkeling mogelijkheid bestaat zich voortdurend bij de kerk aan te sluiten? Indien het standpunt des geloofs zoo zeer verschilt van dat der beschaving, vanwaar zal dan de bourgeoisie het zedelijk recht ontleenen, in eene vereeniging te arbeiden, die zich ten doel stelt godsdienst en zedelijkheid te verbreiden?

Men vergunne mij deze vraag ten slotte te beantwoorden, Of geloof en wetenschap theoretisch te vereenigen zijn, laat ik geheel in het midden. Beide met elkander te verzoenen, moge in abstracto denkbaar zijn, tot heden is die verzoening niet gelukt. Men heeft al knoeiende en snoeiende twee lijnen tot elkander trachten te brengen, die elk hun eigen richting willen volgen. De geloovige moet nog geboren worden, die met hart

en ziel zich aan de wetenschap wijdt, en omgekeerd is het tot nog toe niet gebleken, dat men wetenschap kon beoefenen, zonder iets van de naïveteit des geloofs te verliezen. Ik zal mij daarom wel wachten de twee evenwijdige lijnen tot elkander te buigen, maar ik zie niet in waarom ze niet kunnen doorgetrokken worden. Ik wensch van den eenvoudige het geheim zijner vroomheid af te zien, mijn gemoed te laten bevruchten door hetgeen hij liefheeft en predikt. Aan zijne hallucinaties behoef ik niet te gelooven, ik zal mij wel wachten ze te declineeren. Zijn religieuse feiten zijn ten slotte, wat zij ook voor mij kunnen zijn, nl. symbolen van hooger geestelijk leven, en waar de geloovige (niet de orthodoxist) aan symbolen genoeg heeft, zie ik niet in, waarom ik mij niet zou kunnen aansluiten aan den inhoud van zijn geloof. Praktisch hoop ik de voorrechten der beschaving te doen samenwonen met die des geloofs, en zoowel aan de eene als aan de andere recht te laten wedervaren. Of dit mogelijk is, hangt geheel af van ons temperament. Het is merkwaardig hoe velerlei zich in een hart laat vereenigen, waarvan denkende geesten steeds betoogd hebben dat het onvereenigbaar is. Het ‘entweder - oder’ der kritische geesten vindt niet den minsten weerklank in de wereld, om de eenvoudige reden dat de mensch geen machine is, die men aanstonds met een draai van de kruk een voor- of achterwaartsche beweging laat maken naar welgevallen. Zal ik, wanneer ik zelf geen dichter ben, mij niet in verrukking laten brengen door hetgeen andere geesten dan de mijne hebben gevoeld? Kan ik de naïveteit des geloofs niet bezitten, en ben ik daarom gedoemd mij in een koud rationalisme op te sluiten? Waarom, als ik mijn studeervertrek verlaat, en ik beweeg mij in het praktische leven, waarom zou ik telkens mijzelven als een schildwacht in het oog moeten houden, of ik wellicht iets uitsprak dat zich voor de rechtbank der wetenschap niet verdedigen laat? Waarom mag ik niet bidden aan het ziekbed van een choleralijder, die mij voor een paar uren nog gezond tegenkwam, en vragen om genezing, redding, omdat ik zoo even een polemiek heb gelezen tegen het supranaturalisme? Waarom met kinderen en eenvoudigen niet in een andere wereld leven, buiten alle werkelijkheid om, omdat ik straks verdiept was in historische kritiek, en een of ander traditioneel gevoelen in rook zag verdwijnen? Mag men niet liefhebben of er moeten logische gronden worden aangevoerd, niet bewonderen, zonder eerst een betoog te leveren, niet ge-

looven, tenzij dan steunende op bewijzen, stevig als de pijlers van den Keulschen Dom?

Zulk een standpunt is verre van wetenschappelijk. Daarop maakt het ook niet de minste aanspraak. Het eenige wat in mijne bedoeling ligt is, het recht te handhaven van het gemoedsleven. In hoeverre aan dat gemoedsleven recht van spreken mag gegeven worden, laat zich niet naar een of anderen stelregel vast bepalen, het hangt geheel af van den goeden smaak, van den rijkdom van denkbeelden, de hoogte van ontwikkeling waartoe men het gebracht heeft. Heb een open oog voor alles, wetenschap en poëzie, kunst en geloof, en gij hebt den besten waarborg dat, ook bij de meest vrije uiting van het gemoedsleven, waarheid uw deel zal zijn. Natuurlijk dat deze maatstaf geheel subjectief is, maar aangezien niets aanstekelijker is, dan de persoonlijke overtuiging, zoo zal de meerdere of mindere waarde van die overtuiging afhangen van het karakter van hem die ze koestert.

Zal dit standpunt echter houdbaar zijn, zoo moet op godsdienstig gebied volkomen gebroken worden met alle intellectualisme en behoort men den moed te hebben zeer subjectief te wezen, zich te geven zoo als men is, op ieder gegeven oogenblik volkomen waar te zijn. Dit is het nu juist wat niet in den smaak valt van de meer ontwikkelden. Men vleit zich altijd een geloof uit te kunnen vinden, dat zich zeer goed met de wetenschap verdragen kan. De moderne orthodoxie droomt van een apostolisch Christendom, dat in een juk moet samenloopen met de hedendaagsche wereldbeschouwing; maar wat zij leverde was eilacy weinig bevredigend. Zij heeft den moed niet, om hare eigene denkbeelden in het dagelijksch leven vol te houden, en terwijl vele eenvoudigen, consequenter dan zij, en plein surnaturel blijven leven en aan Gods voortdurende macht, om zich te openbaren, durven gelooven, ziet zij minachtend op hen neder, alsof hare wijsheid zooveel beter ware! De moderne theologie haat het supranaturalisme met een doodelijken haat, maar beweert, dat het geloof aan een absoluten God, eene absolute moraliteit, volkomen wetenschappelijk is en ergert zich aan de liefelijkheden van Lidewyde's omarming, alsof daartegen op naturalistisch standpunt eenig bezwaar kon bestaan!

Zoo doende komt men geen stap verder. Geloof heete geloof en wetenschap blijve wetenschap; wanen wij niet met

wanhopige pogingen een brug te kunnen slaan, die beide vereenigt, maar geen veiligheid aanbiedt. Zoolang men kerk en geloof niet wil laten varen, is er slechts één redmiddel over: een volmaakt zuiver subjectivisme, een non possumus door niets verdedigd dan door ons eigen bestaan. Zoodra dit erkend wordt, zal men minder bevooroordeeld wezen dan thans, nu wij wanen wetenschappelijk te handelen en toch vol subjectivisme zijn. Zou het niet eerlijker zijn en manlijker tevens, indien een modern prediker, na een leerrede vol loftuitingen op Jezus, waarin hij hem tot middelpunt maakte van de Christelijke kerk, van de wereldgeschiedenis misschien, tot maatstaf aannam voor zijn eigen gemoedsleven en dat van zijne hoorders, - in plaats van wetenschappelijk te betoogen, dat Christus in zijn oog wel een groot genie, maar toch eigenlijk een gewoon mensch was, veeleer rond en ruiterlijk er voor uitkwam: hij is mij meer dan dat, ik kan niet leven zonder Hem; wilt gij hem God noemen, hemelling, of hoe ook - 't is mij hetzelfde, mits zijne uitsluitende waarde maar gehandhaafd worde. Immers hij is niet alleen een buitengewoon, hij is een ongewoon mensch voor elk, die jaren achtereen met hem- kan dweepen, en zondag aan zondag de verhevenheid van zijn leer, zijn voorbeeld, zijn persoon durft voor te stellen, zonder ooit te vreezen zijne hoorders met zulke beschouwingen te vervelen. Wie zou ooit wagen week aan week zoo over Goethe te redeneeren als elk moderne het over Christus doet? Daarom, jaag niet naar den lof van wetenschappelijk te zijn in de oogen van een of anderen materialist, die, toevallig in de kerk verdwaald, uwe hopelooze redeneeringen met een glimlach aanhoort; wees waar, en erken, dat gij in Christus meer ziet dan een gewoon, een bijzonder mensch. Gij kunt geen tien woorden spreken op godsdienstig gebied, zonder er zijn woorden in te mengen; gij wilt geen smet geworpen hebben op zijn karakter; te beweren dat hij - om met den Heer Busken Huet te spreken - een dweeper was, die zijn leven lang in tweegevecht met den duivel waande te verkeeren, gij acht het een gruwel. Volkomen goed, maar ga dan ook niet beweren, dat gij een zuiver wetenschappelijke beschouwing van Jezus kunt bezitten en tegelijk u zoo licht geraakt aanstellen. Gij zoudt u zoo boos niet maken, indien Jezus een gewoon mensch voor u was. Een wetenschappelijk man moet alle drift afzweren. Christelijk

kan men nu eenmaal niet zijn, zonder een zeker parti pris, het parti pris der liefde, der dankbaarheid - maar altijd toch een vooroordeel, waarvan men beweren kan dat het niet bestaat, maar dat zich telkens weêr verraden moet. Men zal er niet minder om zijn, dit eerlijk te belijden, en zich aldus te geven in de volle kracht zijner subjectiviteit. Het zou nog de vraag zijn of er op Gods wijden aardbodem iemand leven kan zonder parti pris.

Liever dus dan eene halfslachtige orthodoxie of een moderne wetenschap te huldigen, die onze religie slechts bederven kunnen en de kwestiën verwarren, in plaats van ze helder voor ons te plaatsen, moge de bourgeoisie, voor zoover zij der kerk getrouw blijft en de rechten van het gemoedsleven erkent, zich tot de ware geloovigen wenden om van hen te leeren, wat godsdienst is, en van hare zijde hun iets van den nuchteren geest der praktijk en der zedelijkheid mede te deelen, die hare kracht uitmaakt. Laat ons eerbied koesteren voor denkbeelden, wier beteekenis zich vertoont in de hut van den arme, te midden van broodsgebrek en ziekte, in de bedompte achterkamer van den geringen man, die met moeite zijn huis met eere onderhoudt, in de schuur van den oefenaar, die honderden doet luisteren naar zijne in ons oog onmogelijke redeneeringen, en in plaats van dat geloof te bederven, door er rationalistische bijmengsels in te gieten, veeleer trachten te begrijpen, wat er hoofdzaak, wat bijzaak in is. Door een *zuiver religieuse* (geenszins wetenschappelijke) kritiek daarop uit te oefenen, is het wellicht mogelijk, dat geloof eenige frischheid bij te zetten, mits wij ons slechts wachten, met het onkruid ook de tarwe uit te rukken en zoodoende het leven er aan te ontnemen. De onkundige moge leeren, zich niet met wetenschap te bemoeien, zijn geloof niet voor wetenschap uit te geven, maar wanneer hij den geleerde hoort beweren, dat hij noch van historie, noch van kritiek, noch van exegese eenig begrip heeft, eenvoudig daarin te berusten, en aan deze heeren overlatende, om met een scherp oog den Pentateuch te ontleden of Deutero-Jesaja op zijn ware plaats te stellen, kalm hunne rechten te erkennen, en zich te verlustigen in de overtuiging, dat hij voor zijn geloof zulke scherpe oogen niet behoeft en uit zijn Bijbel neemt wat hem sticht. De pedanterie des geloofs te breken, maar tevens dat geloof in al zijne waarde te laten staan, de beteekenis der wetenschap te erkennen, maar

tevens geheel buiten die wetenschap om ons eene plaats te zoeken, waar wij leven en werken kunnen, ziedaar wat ons streven moet zijn. Wordt dit de taak der bourgeoisie, zoo verwacht ik van de heerschappij der mindere standen in de kerk geen achteruitgang, maar ten slotte vooruitgang. Hoe het zij, in elk geval is het niet meer dan billijk, dat, gelijk in onze eeuw de patriciërs plaats gemaakt hebben voor de bourgeoisie, deze op hare beurt de plaats inruime aan anderen, die stellig minder kennis, maar voor het minst evenveel hart, en op godsdienstig gebied wellicht meer recht hebben dan zij.

Heinenoord.
H. PIERSON.

Onze kennis der eerste Romeinsche Keizers.

Dr. J.W.G. van Oordt, Constantijn de Groote en zijne voorgangers. Eene studie over den Romeinschen keizertijd. Eerste Deel. Tot Antoninus Pius. Haarlem, A.C. Kruseman, 1868.
H.T. Karsten, De P. Cornelii Taciti fide in sex prioribus Annalium libris. Trajecti ad Rhenum, Kemink, 1868.

De titel van het boek van Dr. van Oordt heeft iets verrassends. Bij de eerste kennismaking zal de lezer meenen dat hij zich moet verplaatsen in den lateren keizertijd; wel laat het zich verwachten, dat de inleiding niet ontbreken zal, waarin de schrijver zijn bijzonder standpunt kenschetst, maar vermoedelijk zal deze zich haasten, om met de regeering van Diocletianus tot zijn eigenlijk onderwerp over te gaan. Zie hier evenwel een werk, dat uit twee deelen bestaan zal en waarvan het eerste, dat tot nog toe alleen het licht zag, ons niet verder brengt dan tot Antoninus Pius. Dr. van Oordt heeft zelf gevoeld, dat de inleiding, in vergelijking met zijn eigenlijk onderwerp, veel te breed was uitgevallen, maar hij zoekt zijne verontschuldiging in de omstandigheden, waaronder zijn werk ontstaan is. Voor eene les aan de hoogste klasse der leerlingen van het Haagsch Gymnasium had hij gemeend geen geschikter onderwerp ter hand te kunnen nemen, dan den Romeinschen keizertijd, bepaaldelijk met het oog op den man, in wiens regeering, meer dan in eenig ander tijdvak der geschiedenis, het nieuwe aan het oude zich schijnt vast te knoopen. Zoo als het echter doorgaans gebeurt, zijne inleiding hield hem

anger op dan hij gedacht had, en ten slotte kwam hij niet verder dan den vroegeren keizertijd. De leerlingen van het Gymnasium, die de inleiding hadden gehoord, waren vertrokken; maar de schrijver zag van de verdere behandeling niet af, en met zijn werk voor de pers in orde te brengen, hoopte hij voor zich zelf het behandelde in helderder licht te stellen, terwijl hij daarbij de kans won, om eenig nader oordeel over zijne studiën te vernemen.

Heeft de ondervinding Dr. van Oordt geleerd, dat hij, met het oog op den voor zijne lessen beschikbaren tijd, de inleiding wat al te omslachtig had opgezet, het verwondert mij, dat hij thans voor het publiek deze fout herhaalt. Gelijk hij bij zijne voordrachten aan den tijd gebonden was, zoo is hij het thans aan de ruimte, welke zijn uitgever hem zal willen toestaan. Hij heeft zijne taak halverwege afgelegd en hoeveel zal hij nog te zeggen hebben, voor dat hij bij zijn held zal zijn aangekomen! Niet één deel, maar minstens vijf of zes deelen zouden moeten volgen, als, naar de regelen der perspectief, de proportiën behoorlijk werden in het oog gehouden.

Zelfs voor het geval, dat de schrijver gelegenheid vond, zijn werk tot zulke uitgebreidheid te doen uitdijen, zal men toch met grond kunnen beweren, dat de inleiding niets moet bevatten, hetwelk niet strekt om de hoofdfiguur te beter te doen uitkomen; hier vinden wij evenwel zeer veel, hetwelk op zich zelf hoogst belangrijk mag heeten, maar voor de kennis van keizer Constantijn weinig afdoende is. Behoort een geschiedkundig werk tevens kunstproduct te zijn en bestaat het wezen van zulk een kunstproduct in de juiste harmonie der deelen, dan kan men niet aannemen, dat Dr. van Oordt in zijnen arbeid geslaagd is.

Op het veld der critiek zijn Dr. van Oordt en ik oude vrienden; ik weet, dat hij geene auteursijdelheid heeft en ben dus niet al te bang, dat ik met de punt mijner pen zijne teergevoeligheid kwetsen zal. Er zou dus geen bezwaar zijn, om hem al het bovenstaande zonder voorbehoud voor de voeten te werpen, maar dus doende zou ik in hooge mate onbillijk wezen. De hoofdtitel is fout: dat is waar en nu eenmaal niet te veranderen; maar, wanneer wij ons bepalen bij hetgeen daar verder volgt: ‘Eene studie over den Romeinschen keizertijd,’ dan valt er zeer veel naar waarde te prijzen.

‘Eene studie over den Romeinschen keizertijd’: ofschoon

Dr. van Oordt in dit deel bijna volkomen hetzelfde tijdvak behandelt als Merivale, bestaat er dus geene aanleiding hem naar dezelfde maat te beoordeelen als dezen. Een overzicht van de politieke geschiedenis dier tijden was het eenige, dat Dr. van Oordt wilde leveren en ook geleverd heeft. Het zou uiterst onbillijk zijn, naar iets te vragen, hetwelk blijkbaar buiten de bedoeling en de geestesrichting des auteurs heeft gelegen.

Omstreeks het derde gedeelte van dit eerste deel wordt ingenomen door een blik op de geschiedenis der staatspartijen in de republiek, van C. Flaminius tot op den slag bij Munda. Wij worden zoo goed als uitsluitend op het Forum Romanum bezig gehouden en krijgen eene voorstelling van al de merkwaardige personen, die in het gezegde tijdvak door woord of daad bij het Romeinsche volk gegolden hebben. Stilzwijgend wordt ondersteld, dat de geschiedenis den lezer reeds in hoofdtrekken bekend is.

Een eigenlijk dusgenoemd kunstwerk, ik merkte het reeds op, heeft Dr. van Oordt niet geleverd: daarvoor heeft hij de taal niet genoegzaam in zijne macht. Blijkbaar heeft hij zich toegelegd, om duidelijk en zuiver te schrijven; maar de gaven zijn verschillend. Met vroegeren arbeid vergeleken is de stijl helder en de vooruitgang onmiskenbaar; met een anderen maatstaf gemeten, is de periodenbouw stroef en onwelluidend. Niet zelden ontmoet men eene uitdrukking, welke aan eenige moderne taal ontleend, maar aan ons Hollandsch vreemd is. Schrijvende gelijk hij spreekt, meent men telkenmale den auteur te hooren in zijne mondelinge les, herkenbaar aan het ruim gebruik van enkele eigenaardige min of meer nuttelooze expletiven. Soms wordt hij door den rijkdom zijner stof dermate beheerscht, dat alleen de deskundige zich eene klare voorstelling zal kunnen vormen van de bedoeling des schrijvers, welke onder de overstelpende menigte van détails bijna verborgen ligt.

Er is meer. Mommsens geniale geschiedenis van Rome is een kunstwerk in den eigenlijksten zin. Dat boek, waartoe men altijd met belangstellende verbazing terugkeert, ook al meent men een open oog te hebben voor zijne gebreken, is niet alleen het monument van des Duitschers kolossale geleerdheid; wellicht meer, maar stellig evenveel, bewonder ik den kunstenaar. Liefst vergelijk ik zijn werk met de kolommen, die de Romeinen voor Trajanus of Marcus Aurelius oprichtten; rondom de schacht loopen spiraalsgewijs de bas-reliefs naar bo-

ven, welke de portretten vertoonen van de beroemdste krijgshelden, staatslieden, letterkundigen, kunstenaars, tot op Julius Caesar, wiens reuzenbeeld op den top gesteld is. De kolom zelf, hoe schoon en evenredig bewerkt, is den kunstenaar niets; Caesars beeld is hem alles. Door getrouwe zorg voor de proporties heeft hij bewerkt, dat de hoogte der kolom geene schade deed aan den indruk, welken de colossus moest maken op de aanschouwers. Naarmate hij zijne bas-reliefs verder afwerkte, is hij bij iederen omgang genoodzaakt geweest, hoe hooger hij kwam, zijne figuren des te grooter te beitelen; maar, als eindelijk het standbeeld op zijn voetstuk gezet is, bemerkt de kunstenaar met zelfvoldoening, hoe nietig die tijdgenooten van Caesar op den bovensten trommel, Pompejus, Cicero, Cato, zich aan den voet der kolom voordoen en met hoeveel majesteit de eerste Romeinsche Imperator de hand uitstrekt, waarmede hij het wereldrijk beschermt. Er zijn er die meenen, dat Mommsen zijn werk onvoltooid heeft gelaten; zeker ontvingen wij gaarne van zijne hand eene keizergeschiedenis; maar dit kunstproduct is in den waren zin des woords voltooid. Hier of daar mag hij eene figuur bijwerken of een juister toets aanbrengen; dat is eene taak, waarmede hij zijn leven lang kan voortgaan; maar Marcus Aurelius heeft geen duurzamer gedenkteeken op de plaats van het Capitool, dan Caesar uit de hand der Germaansche wetenschap ontvangen.

Waarom zou ik niet voortgaan en ook den indruk wedergeven, welken de inleiding van Dr. van Oordt op mij gemaakt heeft? Bij hem trekken de beelden der staatslieden van Flaminius tot Caesar als in processie voorbij. Geene enkele figuur, die naast de andere bijzonder de aandacht trekt, geene enkele, voor welke de auteur eene diepgevoelde sympathie koestert; hij noemt ze alle bij name en zij gaan voort, bleek en zwijgend als schimmen, die hij uit het doodenrijk heeft opgeroepen. Na de eerste kennismaking bij Caesars dood aangekomen, is de lezer vermoeid en duizelig, als wanneer hij op Sacramentsdag den bonten optocht heeft zien verdwijnen achter de deuren der Pieterskerk.

Mommsen heeft zeer bepaalde sympathiën. Van den tijd der Gracchen af ziet hij voor de republiek slechts heil in de alleenheerschappij. Als motto schrijft hij boven zijn laatste deel:

Wie er sich sieht so um und um,
Kehrt es ihm fast den Kopf herum,
Wie er wollt' Worte zu allem finden?.
Wie er möchte so viel Schwall verbinden?
Wie er möchte immer muthig bleiben
So fort und weiter fort zu schreiben?

Natuurlijk, want ieder, die zich tegen Caesar gekeerd heeft, verhindert hem te beginnen aan het standbeeld, waarvoor hij alleen hart heeft. Die ooit vóór Caesar getracht hebben hun gezag te vestigen op de puinhoopen der republiek, juicht hij toe, want zij hebben het hunne gedaan, om den weg voor zijn held te banen; zij die dezen wederstreefden, lijken hem bekrompen van geest of laaghartig door eigenbaat, want hoe zou het mogelijk zijn, dat iemand van ruimen blik met Caesar zou geleefd hebben, zonder de goddelijkheid van diens genie te erkennen? Hij jubelt bij de slagen aan de oude staatsregeling toegebracht; hij haalt zijne schouders op, als iemand den wensch schijnt te koesteren den gang der wereldgeschiedenis te keeren. Naar onpartijdigheid in het beoordeelen van Caesars tijdgenooten schijnt hij nauwelijks te streven. Zijne snerpende oordeelvellingen, welke somwijlen den feuilletonist van vroeger jaren in het geheugen roepen, blijven den lezer van zelf bij. Pompejus is een beschaafd onderofficier, Cato een Don Quijote, Cicero een middelmatig advocaat, met de pretensies van een staatsman, wiens beste redevoeringen niet halen bij de Mémoires van Beaumarchais.

In het overzicht, hetwelk Dr. van Oordt geeft, vindt men niets, hetwelk aan zulke geniale buitensporigheden laat denken. Hij is in zijne oordeelvellingen veel kalmer. Hij tracht onpartijdig de feiten te verhalen, gelijk zij zijn overgeleverd of door inductie kunnen ontward worden. Hij verzwijgt, zooveel hij immer kan, zijne eigene sympathiën; slechts bij eene aandachtige lezing komt men tot het, wellicht ongegronde, vermoeden, dat hij voor zich in den strijd der partijen nog de meeste voorliefde voor Cato heeft. Zijne karakterschetsen missen dientengevolge de aanschouwelijkheid van Mommsens schilderingen. Sylla b.v. herleeft bij dezen; zijne beenderen worden weder met vleesch bedekt en hij staat voor ons als een denkend en gevoelend wezen. Dr. van Oordt kan slechts eene draperie hangen over het skelet der kroniekschrijvers. Hij vermijdt de schelle kleuren en hult alles in een vaal grijs.

De onpartijdigheid - met schroom betreed ik dit terrein na de welbekende redevoering van Prof. Fruin - kan, dunkt mij, niet verder gaan dan dit, dat de geschiedschrijver de feiten naar zijn beste weten eerlijk mededeele, dat hij de geheele waarheid trachte te zeggen en niets dan de waarheid, dat hij het den lezer voelbaar make, waar de overgeleverde feiten eindigen en zijne opvatting begint. Doch al wie feiten combineert, uit die feiten karakterschetsen ontwerpt, het verledene beoordeelt, recht spreekt over de groote mannen der oudheid; al wie in één woord aan eene wijsgeerige behandeling de voorkeur geeft, oorzaken opspoort en gevolgen ontleedt: zoodanig een geeft, naar mijne meening, altijd *zijne* geschiedenis in plaats van *de* geschiedenis en de absolute onpartijdigheid is eene illusie. Die in het dagelijksch leven kalm en bedaard pleegt te oordeelen, zal dit ook als geschiedschrijver doen en den schijn zijner onpartijdigheid redden, beter dan de man, wiens hartstochten lichter in beweging komen; maar die kalmte en bedaardheid is even goed *zijn* eigendom, *zijn* stempel, welken hij op de geschiedenis drukt, als de levendige verbeelding, welke het verledene met een tooverglans omgeeft, het eigenlijk wezen eens anderen is. Schaamt iemand zich zijner opvatting of hoedt hij zich zorgvuldig zijne sympathiën te toonen, dan kan zijn werk van nauwkeurige bronnenstudie getuigen, het kan als handboek of leerboek voortreffelijk zijn; de auteur kan steenen aandragen, maar een gebouw, ik meen een geschiedwerk, levert hij niet: hij is gebleven binnen het gebied der kroniekschrijvers. Hetgeen wij verlangen te weten, is juist, hoe de feiten, die ons uit eene kleurlooze en daarom onbelangrijke chronologische tabel bekend zijn, door een veelzijdig ontwikkeld en onbevooroordeeld verstand in onderling verband worden gebracht. ‘Eene geschiedenis,’ zegt Fruin, ‘onderstelt een geschiedschrijver, die het gebeurde niet voorstelt zoo als het gebeurd is, maar zoo als het zich aan zijne verbeelding voordoet. Zij kan in getrouwheid het spiegelbeeld niet evenaren, zij kan geen andere verdiensten bezitten dan van een welgelijkend portret.’ En in denzelfden geest zegt Ampère: ‘Qui connaîtrait toutes les causes des événements, qui pénétrerait dans le caractère des hommes et dans l'esprit des temps, qui pourrait découvrir l'enchaînement de ces causes, ranimer les hommes, faire revivre les temps, celui-là serait en état d'écrire une histoire définitive; mais celui-là ne serait pas un homme, car il aurait une

clairvoyance et un pouvoir de résurrection sans limites, il serait dieu.

In hooge mate zal dit alles gelden voor die perioden der oude geschiedenis, welke wij wel als een afgesloten hoofdstuk van de ontwikkeling der menschheid met onbenevelden blik kunnen beschouwen, zonder dat ons oordeel door onze hartstochten wordt troebel gemaakt, maar waar de betreurenswaardige onvolledigheid der berichten ons ieder oogenblik dwingt onze toevlucht te nemen tot meer of min betrouwbare hypothesen. Wat doet Dr. van Oordt, die ons een zoogenaamd onpartijdig overzicht wil geven van de stuiptrekkingen der Romeinsche vrijheid, eene periode, welke ons gedeeltelijk zoo weinig bekend is? Hij is niet tevreden met het optellen der algemeen bekende feiten: die vindt ieder in een leerboek; neen, hij raadt naar de bedoelingen der handelende personen, hij gist den stand der partijen, hij analyseert karakterschetsen uit onvolledig overgeleverde feiten, hij combineert en reconstrueert zoo goed als ieder ander. Wel is hij veel bescheidener in zijne hypothesen dan Mommsen; maar, als men telkenmale tot de lectuur der ouden wederkeert, iets dat de lezers van Mommsen, naar het mij voorkomt, wel eens verzuimen, ofschoon het eene noodzakelijke voorbereiding en nabetrachting is, hoeveel blijkt er dan niet de persoonlijke opvatting van Dr. van Oordt te zijn! Ik bedoel hiermede waarlijk geen verwijt, want hoe wil men anders te werk gaan bij de behandeling der oude geschiedenis, als zelfs eene zoo veel besproken gebeurtenis als de zamenzwering van Catilina zoo onvolledig bekend is, dat het toch eigenlijk zelfs voor Mommsen ondoenlijk was, daarvan eene begrijpelijke voorstelling te geven!

Bij het bespreken der staatsregeling van Sylla zegt Mommsen ergens: ‘Die kühle Betrachtung konnte sich darüber nicht täuschen, dass Rom um so besser berathen war, je rascher und durchgreifender ein Despot auftrat und alle Reste der alten freiheitlichen Verfassung beseitigte.’ Deze woorden geven het standpunt, hetwelk hij zich gekozen heeft, aan de hand. Hij betoont ingenomenheid met de lex Gabinia, waarbij aan Pompejus het opperbevelhebberschap in den zeeroovеroorlog wordt opgedragen, en spot met den ijver, waarmede Cicero de lex Manilia verdedigde, welke dienzelfden Pompejus met het voeren van den Mithridatischen oorlog belastte. Dr. van Oordt zou, naar ik gis, juist omgekeerd hebben gehandeld: hij had gestemd

tegen de lex Gabinia en vóór de lex Manilia. Mommsen beoordeelt alles gaarne naar den uitslag en levert in zooverre eene apologie van het goed geluk; Dr. van Oordt tracht zich bovenal ver te houden van hetgeen men in Mommsen als ‘Frivolität’ gelaakt heeft.

De zienswijs van onzen landgenoot komt, veel meer dan met het standpunt van Mommsen, met dat van Merivale overeen. Ver van allen hartstocht is deze boven alles geneigd, ieders karakter naar billijkheid te waardeeren, en is door de bescheidener mate van zijn talent van zelf gewaarborgd tegen het excentrieke, waardoor het genie zich kan kenmerken. Het ergert Mommsen, dat Caesars tijdgenooten de zaken niet juist zoo beschouwden, als hij het vermag, die den ganschen afloop kan overzien. Zijne onpartijdigheid, want hij verlangt inderdaad onpartijdig te zijn, bestaat daarin, dat hij zich op eene hoogte buiten het slagveld plaatst, om den geheelen strijd zoo goed mogelijk te volgen: een uitmuntend middel, om de fouten op te merken, die door de partijen gemaakt worden. Merivale plaatst zich in gedachte binnen het gewoel en bewaart daardoor levendiger sympathie voor de krachtsinspanning van elken strijder, dien hij van nabij gadeslaat, ook al blijkt het, dat de zaak, welke deze voorstaat, verloren is. Zoo zijn Catulus, Cicero, Cato, bij Merivale personen van veel grooter beteekenis dan bij Mommsen; met Crassus en Sextus Pompejus is veeleer het omgekeerde het geval, terwijl Caesar, hoe hoog zijn genie door Merivale wordt aangeslagen, toch bevrijd blijft van den nimbus, die bij Mommsen zijn hoofd omstraalt. Merivale spreekt over den noodlottigen invloed, dien Cleopatra op Caesars karakter heeft uitgeoefend; bij Mommsen komt dit punt niet ernstig in aanmerking. Men ziet het den Engelschman aan, dat hij in zijn vaderland partijstrijd heeft bijgewoond; aan de staatkundige opvoeding des Duitschers zou men zeggen dat iets had ontbroken.

Merivales werk is eene uitvoerige geschiedenis in zeven lijvige deelen; van Oordt geeft in dit eerste deel slechts een overzicht. Toch is er één punt, waarbij ik bepaaldelijk gewenscht had, dat hij Merivale tot voorbeeld had genomen. Bij dezen is de inleiding, hoewel veel uitvoeriger dan bij Gibbon, binnen evenredige grenzen besloten. Ook met het punt, waarvan Dr. van Oordt uitgaat, de bekende plaats van Polybius, over het evenwicht der machten in den Romeinschen staat,

kan ik mij niet best vereenigen. Merivale, wiens geschiedenis niet met Constantijn of zijne voorgangers begint, maar met de vestiging der alleenheerschappij te Rome, geeft eerst in groote trekken een vluchtigen blik over den ouden tijd, om van Syllaas dood af alles uitvoeriger te behandelen en vervolgens zijn eigenlijk onderwerp aan te vatten met de terugkomst van Pompejus uit Azië. Van Oordt gaat verder terug en vermeldt al de voornaamste volksleiders die van Flaminius af het Romeinsche staatsorganisme ondermijnd hebben. Het schijnt hem te ontgaan, dat hij, bij hetgeen hij vermelden of verzwijgen moet, zich niet laat leiden door een vast beginsel, maar door bloot persoonlijke belangstelling. Uit den schat zijner breede kennis deelt hij veel wetenswaardigs mede, maar hij heeft vergeten naar den eisch des werks een bestek te maken.

Het tweede hoofdstuk van het boek van Dr. van Oordt bevat eene beschouwing van de regeering van Augustus. Het spreekt, dat hij in een honderdtal bladzijden de volledigheid niet bereiken kan, die Merivale zich heeft voorgesteld in zijn derde en vierde deel, maar, in vergelijking met het eerste hoofdstuk, is hij toch in zooverre geslaagd, dat het beeld van Augustus heel wat meer begint te herleven, dan de andere personen, die in de Inleiding geschetst worden. Die evenwel Merivale uit de hand legt, wordt getroffen door zekere magerheid, welke niet juist het gevolg is van het smaller kader, dat de schrijver zich getrokken had, maar van zijne gewoonte om détails te geven in plaats van de algemeene beschouwingen, ook over sociale onderwerpen, welke hier op hare plaats zouden geweest zijn. De figuur van Augustus blijft te klein; vooral komen zijne talenten als administrateur van het groote rijk niet tot hun recht. Den drieman leeren wij wellicht kennen; de keizer blijft te zeer in de schaduw. Er zijn onderscheiden beschouwingen bij Merivale, welke hier bij uitnemendheid op hare plaats zouden zijn geweest en verdiend hadden overgenomen te worden, hetzij dan woordelijk, hetzij in de uitdrukkingen, welke van Oordt wellicht zou verkiezen. Het gem s treft mij te meer, omdat ik meen te bemerken, dat de schrijver Merivale vlijtig gebruikt heeft. Zoo geeft hij zijne gronden op, waarom hij in de opvatting van het karakter van Sextus Pompejus de zienswijze van Mommsen liever volgt dan die van Merivale, die zich op directe maar minder betrouwbare getuigenissen der oudheid steunt. Maar niemand heeft zich

over dat hoofdstuk meer te beklagen dan M. Agrippa, wiens persoonlijkheid al te zeer naar den achtergrond is geschoven. Dit alles neemt evenwel niet weg, dat men dit hoofdstuk met belangstelling zal lezen.

Onder de onderwerpen, welke in Dr. van Oordts boek het meest de aandacht trekken, behoort zijne opvatting van het karakter van keizer Tiberius. Aan de lezers van dit tijdschrift is het niet onbekend, dat men in de laatste jaren zich meer en meer heeft losgemaakt van de partijdige voorstelling, welke men bij Tacitus vindt. Zij zullen zich herinneren, hoe Dr. H.T. Karsten in den jaargang 1866, I, blz. 500, eene ‘Rehabilitatie’ beproefd heeft van den door de eeuwenheugende traditie geschandvlekten vorst, daarbij gebruik makende van de studiën en resultaten van Stahr en Merivale. In plaats van het monster door Tacitus geschilderd, wiens *saevitia* geëvenaard werd door zijne *simulatio*, maken wij kennis met een vorst van uitstekende bekwaamheden, streng karakter, ernstige beginselen, diepgevoeld plichtbesef en verbazende werkzaamheid, doch die zeldzaam doortastend durfde handelen en wiens herhaalde en onverklaarbare weifelingen, voortgesproten uit de overtuiging, dat de taak, welke hem door het noodlot was opgelegd, voor zijne krachten te zwaar was, door het volk geweten werden aan diepe berekening en onpeilbare geveinsdheid: een vorst, die vooral daarom alle populariteit moest derven, omdat hij geen deel had aan de nationale gebreken van zijn volk en die door het gemis aan medewerking, dat hij allerwege ondervond, in de laatste jaren zijner lange regeering wel tot de mismoedige overtuiging moest komen, dat hij een ijdel doel had nagejaagd en de regeneratie van het Romeinsche volk door den Senaat een onbereikbaar ideaal was. *O homines ad servitutem paratos!* de walging, welke hem die woorden deed uitspreken, gepaard aan de afmatting, welke het gevolg was van veeljarigen ingespannen arbeid, bracht hem in de macht van zijn ergsten vijand, van Sejanus, die het vertrouwen des keizers misbruikte tot de gewetenlooze kuiperijen waarvan door het nageslacht de schuld is gegeven aan den keizer, die ze niet had voorkomen.

Maar hoe deze voorstelling te rijmen met de duidelijke berichten van Tacitus? Zoo vroeg waarschijnlijk meer dan een, na de lectuur van hetgeen in de laatste jaren aan het licht kwam. Bestaan er voldoende gronden, om aan de voorstelling

van Tacitus alle geloofwaardigheid te ontzeggen? En zoo het al blijkt, dat deze het karakter van Tiberius niet doorgrond heeft, bestaat er dan eene mogelijkheid om uit andere en zuiverder bronnen zijne wijze van voorstelling van de fouten te bevrijden, welke haar aankleven? - De schrijver eener geschiedenis van den Romeinschen keizertijd kan die vragen niet ontgaan en ook Merivale betreedt dit terrein meermalen. Het was evenwel der moeite waard, de zaak nog eens opzettelijk na te gaan, wel niet voor den argwanenden lezer, want deze merkt spoedig genoeg, waar Tacitus te kort schiet; maar, met het oog op het onthaal, hetwelk Stahr gevonden heeft, kan men niet ontkennen, dat door de prachtige karakterschilderingen en de betooverende werking van den aan Tacitus eigenaardigen vorm de opmerkzaamheid en de critiek van velen wordt in slaap gesust en zij oor en oog verliezen voor het insidieuse der voorstelling en vergeten te vragen naar de gronden, welke de schrijver voor zijne opvatting der geschiedenis weet aan te voeren, om zich slechts te vermeien in die beroemde beschrijvingen, welke enkele der onvergelijkelijkste bladzijden der Romeinsche letterkunde vullen. Een kalm en beredeneerd onderzoek naar de geloofwaardigheid van Tacitus was dus ver van overtollig, en aan die behoefte heeft Dr. Karsten nu voor de zes eerste boeken der Annalen voldaan in het tweede werk, waarover ik eenig verslag moet uitbrengen. Niet voor het publiek, voor hetwelk hij zijne eerste bijdrage bestemde, maar voor dat beperkter aantal lezers, dat Tacitus in het oorspronkelijk kan genieten, en dus in het Latijn, - jammer, dat ik er moet bijvoegen in middelmatig Latijn, - gaat hij na, wat Tacitus van Tiberius verhaalt en, waar hij ook diens mededeelingen aanraakt, overal vindt hij tegenspraak en tastbare overdrijving, zoo niet verdraaiing der waarheid. Dr. Karsten heeft een nuttig werk verricht, hetwelk ik hoop, dat ook over de andere helft der Annalen zal worden uitgestrekt. De literatuur, die door het boek van Stahr in het leven is geroepen, toont ten duidelijkste aan, dat de bronnen, waaruit wij de keizergeschiedenis moeten bestudeeren, wel anders gekleurd maar nauwelijks minder troebel zijn, dan die der koningsgeschiedenis zelve.

Dit klinkt vreemd; de mannen der burgeroorlogen zijn ons met betrekkelijk zeer groote nauwkeurigheid bekend, ja men mag beweren, dat van geen andere periode der oude geschie-

denis het ons mogelijk is, een zoo volledig beeld te ontwerpen. Hoe mag het komen, zoo vraagt men, dat in de jaren, welke onmiddellijk volgen, wederom zoo dikke duisternis den blik des geschiedvorschers benevelt? Spreken wij hier niet over de eeuw van Augustus, welke de gouden eeuw der Latijnsche letterkunde heet? Heeft deze zelfs niet zooveel bouwstoffen achtergelaten, dat wij eene tamelijk volledige schets kunnen geven van het staatsorganisme onder de eerste keizers? - Het antwoord op deze vragen is niet zoo bijzonder eenvoudig. Zeker, wij zijn met allerlei bijzonderheden bekend, welke door eene ervaren hand kunnen worden te zamengebracht tot een welaaneengesloten geheel. Ook het geraamte van de geschiedenis dier tijden staat boven allen twijfel vast. Maar in plaats van de geschiedenis van een volk, dringt zich meer en meer een vorst op den voorgrond, die aller aandacht voor zich vergt, die de wereldgeschiedenis gedurende zijne regeering beheerscht, wiens familietwisten en serailintrigues de plaats innemen van den partijstrijd der vroegere periode, doch dien het uiterst moeilijk is op het uiteenloopend getuigenis van vleiers en vijanden in zijn innigst wezen te bestudeeren.

Eene enkele opmerking dient hier vooraf te gaan, tot welker uitwerking mij evenwel de ruimte volkomen ontbreekt. Onder Augustus en Tiberius - wij spreken nu alleen van deze keizers - genoten de Romeinen eene buitengewoon groote vrijheid van spreken en schrijven, welke zij op de schandelijkste wijze misbruikten. Het leven van Augustus door Suetonius beschreven kan ons daaromtrent voldoende inlichten. Slechts met moeite kan men zich de lichtgeloovigheid voorstellen van het publiek, hetwelk de lasterlijke geruchten kon verduwen, welke Suetonius mededeelt uit de pamfletten van Junius Novatus, Cassius Patavinus, Aquilius Niger, Cassius Parmensis, bovenal van M. Antonius en zijn broeder Lucius. Veelal begeven die lasteraars zich op een gebied, waar wij hen niet kunnen volgen; een andermaal stellen zij den keizer voor als in hooge mate lafhartig en voeren tot bewijs daarvan aan, dat hij kort voor den zeeslag tegen Sext. Pompejus, tusschen Mylae en Naulochus in diepen slaap verzonken lag: dus juist hetzelfde, wat men in Alexander bij Arbela en in Condé bij Rocroi pleegt te bewonderen en een voorbeeld, dat ik met voordacht aanhaal, omdat Dr. van Oordt zoo vast overtuigd is, dat het Augustus aan persoonlijken moed ontbrak. Dan weder is

hij een monster van wreedheid, die de slechtst befaamde keizers evenaart: den praetor Gellius bijv. zal hij eigenhandig de oogen hebben uitgekrabd.

Reeds voorbeelden genoeg. Augustus gedroeg zich daarbij met veel wijsheid en gematigdheid. Zekere Aemilius Aelianus werd beschuldigd dat hij kwaad van den keizer plagt te spreken. ‘Dat moet gij mij bewijzen,’ zeide hij tot den beschuldiger, ‘ik zal zorgen, dat Aelianus merkt, dat ik ook een tong te mijner beschikking heb, want ik zal nog veel meer kwaad van hem zeggen.’ En daarmede was de zaak afgedaan. Een andermaal schreef hij aan Tiberius: ‘Gij neemt het al te hoog op, als men kwaad van mij spreekt; het is voldoende, als de menschen ons slechts geen kwaad kunnen doen.’ Alleenlijk verordende hij een onderzoek naar de schotschriften, welker schrijvers zich verscholen, niet eens onder het masker der anonymiteit, maar onder den naam van een ander.

Onder Tiberius was die vrijheid van schrijven en spreken, of liever die losbandigheid, in het eerst even groot als onder Augustus. ‘In een vrijen staat,’ zeide hij, ‘moeten de tong en de gedachte gelijkelijk vrij zijn.’ ‘Zooveel ledigen tijd hebben wij niet, dat wij ons in nog meer zaken kunnen mengen. Als gij deze deur openzet, dan zal er weldra in den Senaat niets anders behandeld worden dan dit; van dit voorwendsel kan men zich tegen iedereen bedienen, die ons niet genegen is.’ Alleen deelde hij zijn afkeer van pseudonyme geschriften met Augustus.

Maar heeft Tiberius dan niet Cremutius Cordus ter dood gebracht, omdat deze Brutus had geprezen en Cassius den laatsten der Romeinen had genoemd? Zeker zal de oppervlakkige lezer dit opmaken uit het verhaal van Tacitus, maar ditmaal kunnen wij dezen op de vingers zien. Wij hebben een troostbrief van Seneca, vele jaren later bij eene andere gelegenheid aan Marcia gericht, de eigen dochter van Cremutius Cordus, waarin hij haar den dood haars vaders herinnert en spreekt op eene wijze, die wel niet in openbaren strijd is met het verhaal van Tacitus, maar dit toch in een paar wezenlijke bijzonderheden opheldert. De boeken van Cremutius worden door Suetonius in een adem genoemd met die van Labienus en Cassius Severus, wier zoogenaamde geschiedenissen geheel tot het gebied der *chronique scandaleuse* behoorden. Doch niet die boeken hebben Cremutius het leven gekost, maar zijne vrije taal, waar-

door hij Seianus doodelijk beleedigd had, die reeds toen alles in den staat vermocht. Deze laat Cordus door een zijner cliënten in den Senaat beschuldigen, waarop hij wellicht iets dergelijks zegt, als Tacitus hem in den mond legt, maar daarvan weet Seneca niets. Deze verhaalt alleen van 's mans tweestrijd: wat moet hij doen? Wil hij blijven leven, dan moet hij Seianus om vergiffenis vragen. Sterven kan hij niet zonder de bewilliging en medewerking zijner dochter. Beiden zijn onverbiddelijk: hij verzint dus eene list, opdat zijne dochter niet merke, dat hij het voornemen heeft zich van spijs te onthouden: weinige dagen later is hij den hongerdood gestorven. Naar mijne wijze van zien, kan men uit dit verhaal wel opmaken, hoe weinig de Romeinen van die dagen aan het leven hechtten; immers dit geval van Cordus staat niet alleen. Wellicht kan men er ook uit afleiden, welk misbruik Seianus maakte van 's keizers vertrouwen. Maar er blijkt volstrekt niet, dat Tiberius schuldig zou zijn aan den dood van Cordus en ook niet dat hij de vrijheid van schrijven aan banden wilde leggen.

Maar de Senatoren waren ook nu weder *ad servitutem parati* en zagen Seianus naar de oogen, alsof hij de keizer zelf ware. Men besluit de boeken van Cordus in het openbaar te verbranden, gelijk onder Augustus ook geschied was met die van Labienus, den voor een jaar of wat door Rogeard weder opgerakelden, die wegens zijne buitensporige uitvallen den bijnaam had gekregen van Rabienus, en uit droefheid over het onteerende senaatsbesluit, zich ook al het leven had benomen. Vernietigd was die blauwboekjes-literatuur evenwel niet, want, hoewel Tacitus zijne bronnen gewoonlijk verzwijgt, kunnen wij thans nog nagaan, wat Suetonius aan dat bezinksel der letterkunde verschuldigd is, hetwelk, na een oogenblik onderdrukt te zijn geweest, onder Caligula weder voor den dag werd gehaald. En aldus, zie hier de opmerking welke ik wilde maken, is de traditioneele voorstelling van keizer Tiberius in laatster instantie op boekjes gebouwd, wier geschiedkundige waarde ik even hoog aansla als die van de libellen van den straks genoemden Franschman.

Er zijn vooral drie schrijvers, uit welke wij Tiberius moeten leeren kennen: Tacitus, Suetonius en Dio Cassius. De laatstgenoemde van dit drietal weet het grootste aantal gruwelen en schandalen te verhalen; welke rijkvlietende bronnen hij gebruikt heeft, maakt hij ons zelf openbaar. ‘Laat het voldoende zijn

te zeggen,' zoo schrijft hij, 'dat velen wegens het schrijven van dergelijke pamfletten met den dood gestraft werden en vervolgens dat Tiberius zorgvuldig nagaande, wat sommigen alzoo gezegd werden te zijnen nadeele verbreid te hebben, zich zelf van alle mogelijke kwaad beschuldigde; immers wat in het geheim en onder vier oogen gezegd was, maakte hij openbaar, zoodat het in de verslagen der senaatszittingen werd opgenomen. Ja zelfs verzon hij er dikwijls bij, wat wel niemand gezegd had, maar wat hij toch maar al te goed wist dat waar was, om met te grooter schijn van recht aan zijn toorn lucht te kunnen geven.' IJdel geklap: gelukkig, dat de waarheid zoo duidelijk doorstraalt. De onbeschaamdheid dier schotschrijvers bereikte zulk eene hoogte - dit is het, wat wij met een weinigje critiek uit Dio Cassius kunnen leeren - dat Tiberius wel notitie *moest* nemen van die lastertaal, welke bij het lichtgeloovig publiek slechts al te veel ingang vond. Van zijne onschuld bewust - en aan deze kan niemand twijfelen, want wij hebben hier den grijsaard van Capreae niet voor ons, maar Dio spreekt van het eerste tiental regeeringsjaren van Tiberius - maakte de keizer geen bezwaar die menschonteerende beschuldigingen in den Senaat te herhalen, overtuigd, dat het beste middel om zich te zuiveren in eene waardige en het licht niet schuwende houding gelegen was en in de buitensporigheid der beschuldigingen zelven. Onze geschiedschrijvers hebben aan de pamfletten der oppositie onvoorwaardelijk geloof geschonken: dat blijkt, want nauwelijks is er eene denkbare misdaad, waarvan zij Tiberius niet beschuldigen. Had de keizer niet mogen hopen, dat de nakomelingschap hem voor billijker rechtbank zou laten verschijnen, wanneer het eenstemmig getuigenis der oudheid aan het verhaal van al die zoogenaamde gruwelen de opmerking vastknoopt, dat hij overigens het rijk uitnemend bestuurde? *Τὰ γὰρ ἄλλα πάντα καὶ πάνυ δεόντως διῴκει*, zegt Dio Cassius in hetzelfde hoofdstuk, dat ik zoo even aanhaalde.

Dio Cassius leefde onder Alexander Severus en mag onder de zwakhoofdigste menschen gerekend worden, in wie ooit de ambitie is opgekomen eene wereldgeschiedenis te schrijven. Zijne kleingeestigheid is zoo groot als zijne ijdelheid, en zijne ijdelheid doet niet onder voor zijn bijgeloof. Hij deelt vele wetenswaardige zaken mede, maar zijn gemis aan critiek is werkelijk buitengewoon. Volgens hem is Tiberius eenvoudig de

prins der huichelaars; zijne voorstelling heeft evenwel zoo weinig zamenhang en wordt ontsierd door het verhalen van zulk eene massa leugenachtige anecdoten, dat het slecht met onze kennis zou gesteld zijn, hadden wij geen betere bronnen, om ons omtrent deze merkwaardige periode in te lichten. Maar zoo de belangrijkheid van de mededeelingen van Dio Cassius volstrekt afhankelijk is van den aard der bronnen, uit welke hij voor zijne langwijlige tachtig boeken achtereenvolgens heeft kunnen putten, dan ontstaat de vraag, hoe het komt, dat hij voor de regeering van Tiberius zich met zoo weinig voldoende berichten heeft moeten tevreden stellen.

Dio Cassius geeft het antwoord zelf aan de hand. ‘In de eerste jaren na den slag bij Actium,’ zoo schrijft hij, ‘werd het staatsbestuur aldus op beter en doelmatiger wijze ingericht; immers het was gebleken volkomen onmogelijk te zijn den republikeinschen staatsvorm in stand te houden. De gebeurtenissen van dezen tijd kunnen evenwel niet met dezelfde nauwkeurigheid worden verhaald, als al wat is voorafgegaan. Vroeger werd alles, ook wat in den vreemde geschiedde, voor Senaat en volk gebracht; allen namen er kennis van en het werd door velen te boek gesteld. Zoo daarbij al het een of ander uit vrees of uit gunst, uit vriendschap of uit vijandschap werd verdraaid, dan werd toch door vergelijking van andere beschrijvingen dier zelfde gebeurtenissen en des noods uit de authentieke staatsstukken de waarheid openbaar. Maar van dezen tijd begint het meeste in het geheim behandeld te worden en zoo al het een of ander wordt publiek gemaakt, vindt het toch geen geloof, omdat de bewijzen ontbreken. Men vermoedt dat alles gezegd en gedaan wordt overeenkomstig den wil des keizers en van hen, die onder hem tot aanzien zijn gekomen. Hierdoor gebeurt het, dat men veel verhaalt, wat nooit heeft plaats gehad en veel dat toch wel degelijk is voorgevallen, onbekend blijft: om zoo te spreken, wordt alles anders overgeleverd, dan het werkelijk geschied is. Ook maakt de grootte van het rijk en de menigte der zaken eene nauwkeurige kennis moeilijk verkrijgbaar. Zoo te Rome en in de provincies, als ook tegen den vijand, geschiedt dagelijks veel, waarvan niemand het rechte weet, uitgezonderd zij die het zelven verricht hebben, terwijl de meesten er niets van vernemen. Hierom zal ik het vervolg, voor zooveel noodig, mededeelen gelijk het is overgeleverd, hetzij dan dat het werkelijk heeft plaats gehad of niet. Naar de zaak

het medebrengt, zal ik er ook mijne opvatting bijvoegen, waar ik voor de overlevering iets beters kan in de plaats stellen, uit het vele, dat ik gelezen, gehoord of ook wel gezien heb.' Zie hier de verstandigste bladzijde uit den geheelen Dio; men kan er alleen nog bijvoegen, dat sedert Augustus de verslagen der senaatszittingen niet meer openbaar werden gemaakt, en het oordeel van Dio ook van elders bevestigd wordt. Zoo schrijft de jongere Plinius in een brief, waarin hij eenen vriend mededeelt, wat in den senaat verhandeld was: 'ik heb u dit geschreven, ten eerste om u iets mede te deelen, maar vervolgens ook om weder eens over politiek te spreken: naarmate wij daartoe minder aanleiding hebben dan de ouden, moeten wij de gelegenheden, welke zich voordoen, des te minder laten voorbijgaan.' De oorzaak van het verschijnsel zoekt hij daarin, dat thans alles is *sub unius arbitrio, qui pro utilitate communi solus omnium curas laboresque suscepit:* hetwelk in het Hollandsch overgezet beteekent, dat de individueele energie was uitgedoofd en ieder alles verwachtte van het gouvernement, dat door steeds voortgezette centralisatie dreigde te bezwijken onder den last van allerlei onwelkome bemoeiingen, welke in vroegere eeuwen de burgers zelven bezorgden.

Uit hetgeen Dio Cassius van Tiberius weet te verhalen, blijkt genoegzaam, dat de kennis, welke hij van die tijden bezat, uiterst onvolledig was. Moest men werkelijk aannemen, dat aan Tiberius die *saevitia* en die *simulatie* eigen waren geweest, dan waren wij geplaatst voor een onopgelost en onoplosbaar psychologisch raadsel: men zou niet weten, waaraan zich te houden. Somwijlen meent men voor een monster te staan, dan weder voor een der uitstekendste alleenheerschers, die de geschiedenis kent. Toch zal de bedachtzame lezer huiverig wezen, al dat lofwaardige, hetwelk zich nu eenmaal niet laat wegcijferen, aan de booze bedoelingen toe te schrijven, welke Dio heeft uitgevonden, want met recht zal hij vreezen, dat voor zulk eene wanstaltige critiek ook de besten van ons geslacht zouden moeten bezwijken. En ook het redmiddel, hetwelk Dio nu en dan ter hand neemt, om de handelingen van Tiberius te verklaren, het vermoeden namelijk, dat hij bij vlagen krankzinnig zal zijn geweest, iets waarvoor niet de minste grond aanwezig is, toont alleen wel voldoende aan, dat hij niet in staat was den sleutel tot dit karakter aan te geven.

Wat wij bij Dio Cassius niet vinden, zoeken wij evenzeer te vergeefs bij den anecdotenverzamelaar Suetonius, die onder Trajanus leefde. Naast daden, welke den besten keizer tot eere zouden strekken, bemerken wij in dezelfde levensperiode de oogenschijnlijk onloochenbare bewijzen van verregaande wreedheid, diepgewortelde verdorvenheid en verfijnde zedeloosheid. Wij lezen van een *monstrum* in den eigenlijken zin des woords, wiens groote deugden alleen vergeleken kunnen worden met zijne even groote misdaden.

Maar nu Tacitus, de tijdgenoot van Suetonius. Gelukkig staan wij hier tegenover een schrijver van den eersten rang, die het psychologisch vraagstuk anders wil oplossen dan Dio Cassius, onder wiens handen Tiberius tot een Caracalla wordt omgeschapen. Luisteren wij naar zijn oordeel. ‘Men moet’, zegt hij aan het einde van het zesde boek der Annalen, ‘de verschillende tijdvakken in zijn leven onderscheiden: zoolang hij bijzonder burger was of onder Augustus aan het hoofd der legers stond, had hij een uitstekenden naam. Daarna, zoolang Germanicus en Drusus leefden, wist hij zijne ondeugden meesterlijk te verbergen. Daarop, tot zijn moeders dood, verstond hij de kunst om tusschen goed en kwaad een middelweg te bewandelen. Gedurende den tijd, dat hij Seianus vertrouwde en later vreesde, was hij van onmenschelijke wreedheid, maar zijne zinnelijkheid kwam niet aan het licht. Eindelijk vertoont hij zich in zijne ware gedaante van wreedaard en wellusteling, nadat hij, alle schaamte en vrees uitgeschud hebbende, was begonnen toe te geven aan zijn ingeboren aard.’ Dit is zeker wel de beschrijving van een jong mensch, wien tot zijn ongeluk een troon te beurt viel en wiens onervarenheid door tal van vleiers spoedig bedorven werd. In het geheel niet: zie hier, wat van deze karakterbeschrijving terecht komt, als wij de chronologie te hulp roepen: tot op zijn 57ste jaar was Tiberius een uitstekend man; daarna verbergt hij zijne ondeugden nog tot zijn 73ste jaar, eerst uit ontzag voor zijn zoon, dan uit schaamte voor zijne moeder en zijn vriend; eindelijk van zijn 73ste tot zijn 78ste jaar vertoont hij zijn waren aard. Het is merkwaardig: vooral dat ontzag van den zeventigjarigen voor zijne moeder verdient alle aandacht.

Het is der moeite waard, Tacitus' opvatting meer in bijzonderheden na te gaan. Aan de hand van Dr. Karsten valt dit zeer gemakkelijk, en met hem bevinden wij, dat de Annalen de duidelijkste sporen dragen van de partijdige wijze, waarop

Tacitus alles wat Tiberius mag gedaan hebben, in het ongunstigste daglicht stelt. Dat wij dit met zooveel evidentie kunnen opmerken, leert ons tevens, dat Tacitus Rome's tweeden keizer wel met groote partijdigheid heeft geschilderd, maar tevens dat zijne opvatting van den plicht eens geschiedschrijvers hem verboden heeft, iets te verzwijgen, ook al mocht het strijden tegen het beeld, hetwelk zijne fantasie had gevormd. Derhalve mogen wij Tacitus met eenig vertrouwen volgen, waar het aankomt op de feiten zelven, van welke het voldoende blijkt, dat zij hem *konden* bekend wezen, maar het oogpunt, waaruit die feiten moeten beschouwd worden, zullen wij wel doen zelven te kiezen, zonder ons door zijne sympathie of antipathie te laten leiden. Een voorbeeld mag hier wel eene plaats vinden. Dr. Karsten behandelt het op blz. 25.

In de Annalen, I, 75, deelt Tacitus mede, dat Tiberius aan twee senatoren, die uit gebrek aan middelen den senaat moesten ruimen, uit eigen fondsen zooveel heeft toegelegd, als zij behoefden om hun rang op te houden, want, Tacitus erkent het. op geld was Tiberius niet gesteld. Maar toen op hun voorbeeld eenige andere senatoren bij hem kwamen bedelen om eene toelage, gelijk ook onder Nero geschiedde, zie *Annal.*, XIII, 34, weigert hij ronduit en beveelt hun hunne zaak bij den senaat voor te dragen. - Men moet zoo bevooroordeeld zijn als Tacitus, om in deze handelwijs iets te berispen. Zijne gestrengheid, zoo beweert hij, maakte Tiberius hardvochtig, ook daar, waar hij gelijk had: de overigen gaven de voorkeur aan eene armoede in stilte geleden, boven een weldaad, welke zij alleen door eene bekentenis konden erlangen. De opmerking is ongepast en onjuist, zegt Dr. Karsten, en ik geef hem gelijk. Tiberius handelde als een wijs regent; hij verdient lof, geen zijdelingsche berisping. De feiten, welke Tacitus zelf aanvoert, bewijzen, dat zij, die buiten hun schuld hun vermogen hadden verloren, op zijne hulp konden rekenen; ja zoover was Tiberius verwijderd van door zijne onverzettelijkheid de eerlijke armoede af te schrikken, dat men voorbeelden vindt, hoe zelfs zij, die geenerlei aanspraak konden laten gelden, den moed of de onbeschaamdheid hadden de hand uit te steken. Na in de behoeften van eenige senatoren te hebben voorzien, zoo verhaalt Tacitus, II, 37, verwonderde men zich te meer, dat hij het verzoek van M. Hortalus, een aanzienlijk man, wiens armoede bekend was, zoo trotsch afwees. Hij was de kleinzoon van den

redenaar Hortensius, en Augustus had hem door eene gift van ƒ 100,000 overgehaald, om te huwen, opdat de beroemde familie niet mocht uitsterven. In eene senaatsvergadering neemt hij het woord, terwijl zijne vier zonen aan de deur der zaal staan. ‘Deze kinderen’, zeide hij, ‘heb ik op bevel des keizers groot gebracht, het nakroost van zoo aanzienlijke voorouders: ik wijs daarop, niet om mij te beroemen, maar om uw medelijden op te wekken. Onder uw bestuur, Caesar, zullen zij de eerambten vervullen, welke gij hun zult opdragen; maar mocht het u inmiddels behagen de achterkleinzonen van Hortensius, de beschermelingen van Augustus, voor gebrek te bewaren.’ De stemming van den senaat was Hortensius gunstig; - gelijk natuurlijk is, wanneer er in een proveniershuis spraak is van een extra-spijsuitdeeling; - maar dit spoorde Tiberius aan, om te stelliger te weigeren. ‘Als alle armen hier moeten komen’, zoo spreekt hij, ‘om voor hunne kinderen te bedelen, dan zal de staatskas ledig zijn, voordat ieder is geholpen. Uw vraag is geen verzoek, maar een ongepaste eisch. Augustus heeft u uit vrije beweging die som toegestaan, maar niet onder voorwaarde, dat hij daarmede zou voortgaan. Geven wij aan de bede van Hortalus toe, dan voeden wij de traagheid, en ontnemen aan de inspanning haren prikkel.’ Wijze woorden: men begrijpt niet, wat afkeurenswaardigs daarin kan gelegen zijn. Maar hooren wij het oordeel van Tacitus: ‘zij die alles goedkeuren, wat vorsten zeggen, hetzij dan goed of kwaad, hoorden dit met instemming, maar de meesten zwegen of mompelden. Toen Tiberius dit merkte, vatte hij weder het woord op en zeide, dat hij Hortalus zijne meening had gezegd, maar dat hij, als de senaat dit beter vond, aan ieder van diens zonen ƒ 20,000 geven zou. Sommigen dankten Tiberius, maar Hortalus zweeg, hetzij uit vrees, hetzij omdat hij ook in zijne armoede aan zijne adellijke geboorte gedachtig was. Later evenwel heeft Tiberius geen medelijden getoond, hoewel het huis van Hortalus tot armoede en gebrek verviel.’ Het zal geoor loofd zijn te beweren, dat het gedrag van Tiberius hier, zachtst genomen, wegens overmatige strengheid niet behoeft gelaakt te worden, en dat Tacitus door het insidieuse der voorstelling wel bewijst, dat hij de waarheid niet verzwijgt, maar haar met de gruwelijkste partijdigheid tot onherkenbaar wordens toe weet te kleuren. Wat Hortalus betreft, men beseft waarlijk niet goed, waarvoor hij eigenlijk ‘vreesde’, maar nog veel minder zal

iemand aannemen, dat hij ‘bij zijne armoede gedachtig was aan zijne adellijke geboorte.’ *O homines ad servitutem paratos!* mag Tiberius wel hebben uitgeroepen.

De aangehaalde bijzonderheid is van betrekkelijk minder gewicht, zal men zeggen. Toegegeven; alleenlijk zij de aanwijzing geoorloofd, dat de eerste boeken der Annalen van dergelijke opmerkingen en insinuaties overvloeien. Maar daar tusschen treft men zooveel aan, dat, met alle denkbare uitvoerigheid geteekend, de bepaalde strekking heeft, om de nagedachtenis van Tiberius aan den afschuw der nakomelingschap prijs te geven. Zoo zijn er onder die zoogenaamde gruwelen weinige zoo berucht als de moord, welken Tiberius op zijn neef Germanicus zal gepleegd hebben. Merivale heeft aangetoond, dat Tacitus zich aanhoudend tegenspreekt en geen schaduw van verdenking op den keizer mag blijven rusten. De uitvoerige uiteenzetting van Dr. Karsten leidt tot hetzelfde resultaat.

Het zou niet zeer moeilijk zijn op dit gebied eene rijke nalezing te houden. Behoorde ik mij niet binnen zekere palen te houden, dan zou het wel de aandacht verdienen, hoe Dr. Karsten zelf zich nog niet geheel heeft kunnen losmaken van het gezag, hetwelk Tacitus zijnen lezers weet op te dringen. Daar hebt gij Seianus: aan zijne gruwelen twijfelt niemand, maar onder hetgeen zijne nagedachtenis schandvlekt, is er veel baarblijkelijk verzonnen. Toch staat Dr. Karsten, in de noot op blz. 50, nog bijna geheel op het oude standpunt, vanwaar het heiligschennis leek iets beter te willen weten dan de ouden zelven.

Men kan hier van mij niet verlangen, dat ik eene parenthesis open en eene verklaring tracht te geven, hoe een zoo groot genie als Tacitus eene zoo prachtige geschiedenis heeft kunnen schrijven, welke, in weerwil van alle volstrekt eenige verdiensten, toch niet voldoet aan den allereersten eisch, welken wij den geschiedschrijver stellen. Er ware hier heel wat te zeggen over den verderfelijken invloed der rhetorische studiën, welke in Tacitus' tijd te Rome bloeiden: een onderwerp waarover Prof. Cornelissen onlangs in dit tijdschrift handelde, 1868, III, blz. 248; er ware veel bij te voegen over het oogpunt, waaruit men in den tijd van Tacitus de voorafgegane keizerperiode beschouwde; hoe men Trajanus niet behendiger kon vleien, dan door aan te toonen, dat hij juist het tegenovergestelde zijner voorgangers was. Een derde punt kan thans evenzeer

slechts worden aangeduid: de aard der bronnen, welke Tacitus gebruikt heeft. Er bestaat geen twijfel, dat hij uit officieele stukken heel wat meer had kunnen putten dan hij gedaan heeft; maar wij weten genoegzaam, dat dergelijke bronnenstudie bij de ouden gewoonlijk zeer op den achtergrond staat. Veel meer dan door zoodanige stukken van onbetwistbare echtheid, laat Tacitus zich leiden door eene volkstraditie, die het meest behagen schept in het uitvinden der gruwelijkste schandalen, gelijk b.v. in al wat het particulier leven van Tiberius op Capreae betrof; verder door de gedenkschriften van sommige aanzienlijken, b.v. van Nero's moeder Agrippina, wier onwaarachtigheid openbaar is; eindelijk door de reeds boven besproken zoogenaamde geschiedenissen dier tijden, welke juist even zooveel gezag bezitten als de revelaties vervat in *Les Nuits de Saint-Cloud.* Toch behoeven wij niet te wanhopen, dat men eenmaal door zorgvuldige schifting de ware geschiedenis dier tijden uit deze gegevens met vrij groote waarschijnlijkheid zal kunnen reconstrueeren. De arbeiders zijn vele, het materiaal is rijk en de menschelijke scherpzinnigheid onvermoeid.

Tegen beter weten in, vervalt Merivale in eene soortgelijke fout als Tacitus. Om der volledigheid wille verhaalt hij een groot aantal dier onbetrouwbare anecdoten, waarvan de geschiedenis dier tijden overvloeit, doch doet dit op zulk eene wijze, dat niet alleen de lezer geneigd is een tamelijk groot aantal dier sprookjes als bewezen aan te nemen, maar ook de schrijver zelf meer dan eens naar vroeger verhaalde verzinsels verwijst, even alsof deze dan toch een kleine kiem van waarheid bevatten. Dit is te meer jammer, omdat de gekenmerkte fout haar oorsprong verschuldigd is aan de omstandigheid, dat Merivale niet aan de mogelijkheid gelooft, om de Taciteische traditie door zuivere geschiedenis te vervangen: eene voorstelling te vreemder, daar hij zelf voor dit werk reeds meer dan enkel bouwstoffen heeft bijeengebracht.

Ook de beschouwing van Dr. van Oordt draagt de sporen, dat hij bij zijne appreciatie van Tiberius' karakter nog niet met volkomen onafhankelijkheid van oordeel is te werk gegaan. B.v. in deze woorden: ‘De vormen van Tiberius toonden veeleer den trotschen en norschen aard zijner voorvaders, de patricische Claudii, dan de heuschheid, die Caesar en Augustus eigen was geweest; men kende hem als iemand op wien zingenot al dien invloed uitoefende, waar gestellen met sterke dierlijke

driften aan bloot staan. Juist hierin vindt men den sleutel tot het karakter van Tiberius, zoowel als tot het oordeel dat men over hem moest vellen. Eensdeels volle bewustheid, nauwgezette en angstvallige betrachting van zijn plicht. Anderdeels zinnelijkheid, bedwongen en verborgen waar zijn plicht in staat en maatschappij dit vorderde, maar des te meer in de eenzaamheid haar regt eischende.' Ook ik erken in Tiberius die nauwgezette en angstvallige plichtsbetrachting, maar van die zinnelijkheid en die sterke dierlijke driften ontwaar ik geen spoor. Op de moraliteit van Tiberius, in den zin, waarin dat woord gewoonlijk gebruikt wordt, kleeft gedurende meer dan een halve eeuw geen enkele smet. Wij kennen hem integendeel als iemand van een ernstig en vast karakter: *tristissimus mortalium* heette hij bij de Romeinen, die in den jongman de *facilitas morum*, de gemakkelijkheid in den omgang misten, waardoor Augustus zich kenmerkte. Deze placht zijn scherts te staken, als de ernstige jongman onverwachts binnenkwam. Aan zijne eerste vrouw Vipsania was hij zoo gehecht, dat men er zich in dien tijd over mocht verwonderen. Ook nadat hij van Julia op goede gronden gescheiden was, wist zelfs de laster zich aan zijn gedrag niet te hechten. Eindelijk begeeft hij zich op zijn ouden dag naar Capreae, en daar zal de grijsaard zich aan de grofste ongebondenheid hebben overgegeven. Bij zijne bekende impopulariteit zou het waarlijk wonder zijn geweest, als de Romeinen met hun gewone voorliefde voor schandalen van dien aard, zich niet het ergste hadden voorgesteld van de uitspanningen, waarmede de keizer in zijne afzondering zijne drukke bezigheden afwisselde. Gelukkig zijn wij beter onderricht en weten wij, dat hij zijn vrijen tijd, hoe gering dan ook, liefst sleet met de letterkundigen, die hij om zich verzameld had. Maar de laster geeft zich zelf bloot: de wellusteling zal met den eenen voet in het graf zijne slachtoffers bij voorkeur gezocht hebben onder de aanzienlijke standen. Zoo onbekend zijn die tijden ons niet, dat wij niet zouden weten, wie tot de aanzienlijksten behoorden. Maar zie, noch uit deze, noch uit de families van lager rang weet men een enkel slachtoffer zijner begeerlijkheid op te noemen. Het moest dan Mallonia zijn, welke Suetonius zelf, die haar als voorbeeld aanhaalt, *eene zekere* Mallonia noemt. Hij wiens wantrouwen eenmaal is opgewekt, zal in het eerste caput van Tacitus zesde boek niets ontdekken dan den onverantwoordelijksten laster.

Tiberius Claudius Nero werd door een spotvogel Biberius Caldius Mero genoemd: eene soort van goedkoope geestigheid, welke ook bij ons overbekend is. Ik voor mij zou meenen, dat de matigste man, die Tiberius Claudius Nero heet, er aan blootstaat, dat men op deze wijze zijn karakter in verdenking brengt. In onze omgeving zullen wij ons wel wachten iemand te beoordeelen naar de toevallige woordspeling, welke op zijn naam kan gemaakt worden; het staat ons dadelijk voor den geest, dat die naam niet het onvervreemdbaar eigendom van den tegenwoordigen titularis is, want zijn vader droeg dien eens en zijn zoon zal hem op zijne beurt dragen. Toch vind ik er in ouden en nieuwen tijd, die in dat Biberius Caldius Mero het bewijs zien van de onmatigheid, waaraan Tiberius zich in zijne jeugd schuldig maakte, want dat hij op gevorderden leeftijd zijn bijnaam verdiende, wordt zelfs door den laster niet beweerd.

'Hoe kon', zoo vervolgt Dr. van Oordt de bovenaangehaalde passage, 'bij de werking van zoo verschillende krachten op zijn geest, die schijn van dubbelhartigheid, van doorgaande huichelarij uitblijven, waar het oordeel omtrent zijn persoon zich vooral aan gehecht heeft? Hoe zwaar moest niet op zulk een karakter de last der verantwoordelijkheid drukken, die de leiding van het Romeinsche rijk, de handhaving eener stelling als die van Augustus, er op liet rusten.' Deze verklaring van het psychologisch en historisch probleem, dat ons bezig houdt, is mij niet volkomen helder. Het blijkt uit de geschiedenis, dat Tiberius bij alle belangrijke en onbelangrijke gelegenheden placht te weifelen: tot het teweegbrengen van dit verschijnsel werkten, naar ik meen, twee oorzaken samen. Tiberius had de hoogste macht aangenomen, omdat hij haar niet kon weigeren. Zijne vrijwillige ballingschap op Rhodus toont aan, dat hij haar niet begeerd had. Haar over te dragen, was ondenkbaar, want er was volstrekt niemand van zijn geslacht, ook de jeugdige en voortvarende Germanicus niet, dien hij voor die bovenmenschelijke taak berekend achtte. Zoo is het met vreezen en beven dat hij de eerste plaats aanvaardt, onder het diepe gevoel, dat hij met al zijne werkzaamheid en al de groote hem geschonken talenten in menig opzicht zou te kort schieten. En werkelijk schoot hij te kort. Zijne impopulariteit groeide dagelijks aan, want tusschen hem en het verdorven geslacht, waarover hij gebood, was de kloof te groot. Al zijne pogin-

gen om den senaat te verheffen tot een staatslichaam, waarbij hij steun kon vinden, misten haar doel. In die senatoren was geen vonk meer over van de voorvaderlijke deugden. *O homines ad servitutem paratos!* Maar juist dat gebrek aan zelfvertrouwen, dat eigenlijk voortsproot uit de hooge gedachte, welke hij van de hem opgelegde taak koesterde, maakte voor hem de behoefte levendig aan een steun van buiten, en leverde hem ten slotte over in de handen van Seianus, zijn boozen genius.

Die schijn van dubbelhartigheid en doorgaande huichelarij sproot evenwel ook nog uit iets anders voort. Zeker, het volk moest wel aan huichelarij denken, bij iemand die in geen opzicht geleek op de mannen van zijn tijd. Die ernstige levensbeschouwing, meende men, moest een masker zijn, want welk belang kon iemand hebben om ernstig te wezen, die toch niets meer worden kon, omdat hij reeds alles was? Maar er is meer. In de handelingen van Tiberius was inderdaad dikwijls iets onverklaarbaars. Om een voorbeeld te noemen: herhaaldelijk verlaat hij Capreae, om zich naar Rome terug te begeven; eens zelfs komt hij tot in het gezicht der stad, en zonder zijn reis te volvoeren, wendt hij weder den steven, om zich op zijn eiland te gaan verbergen. Niet onnatuurlijk zocht men daarbij naar diepe berekening: nooit moest men kunnen raden, wat de keizer eigenlijk in den zin had. Inderdaad was ditook hoogst moeilijk, want.... Tiberius wist het veeltijds zelf niet; - immers wanneer ik in aanmerking neem, hoe hij met de astrologie ingenomen was, dan mag ik, dunkt mij, aannemen, dat, zoo in het genoemde geval als in honderd andere, zijn besluit telkenmale bepaald en gewijzigd werd door de voorteekenen, welke zich aan hem voordeden. Ook zijn blind vertrouwen op Seianus zou ik liefst verklaren uit hetgeen de sterren en hare wichelaars hem omtrent zijn vriend hadden medegedeeld.

Verwonderen wij ons niet over die zwakheid in den keizer: hij deelde het algemeen bijgeloof zijner tijdgenooten. Zwermen van droomuitleggers, horoscooptrekkers, toovenaars, astrologen teerden in Rome op de verblinding van het publiek. De geschiedboeken, met name die van Dio Cassius, wemelen van de ongerijmdste wonderverhalen, welke door de ledigloopers, en niet alleen door de ledigloopers, gretig werden opgezameld en uitgelegd. Hetgeen van dien aard tijdens de laatste eeuw der

republiek wordt aangetroffen, is uiterst bescheiden en onschadelijk in vergelijking met hetgeen de keizertijden vertoonen. Augustus was van dien invloed niet vrij, hij die, om slechts één voorbeeld te noemen, een ongelukkig voorteeken zag in de toevallige omstandigheid, als hij des morgens bij het aankleeden zijn linkerschoen aan zijn rechtervoet paste. Doch de bloeitijd der mathematici, gelijk de astrologen met hun bijloop gewoonlijk genoemd werden, loopt van de regeering van Tiberius tot die van Domitianus, die zelven in hooge mate leden aan de wonderziekte hunner tijdgenooten. Er dreigde daaruit voor de regeering een niet te verachten gevaar. Ieder oogenblik hoorde men van eene voorspelling, dat de keizer op dit of dat oogenblik zou komen te vallen. In een schotschrift, kort na den dood van Claudius uitgegeven, hetwelk eenig in zijne soort en daarom uiterst merkwaardig is, lezen wij van de mathematici die den keizer *omnibus annis, omnibus mensibus efferunt*. Herhaaldelijk werden maatregelen genomen, om de vreemde zwendelaars, die zich met deze practijken afgaven, uit Italië te weren, maar de drang van het publiek, gesteund door het eigen voorbeeld des keizers, was machtiger dan alle senaatsbesluiten. Eene wet, onder Claudius gemaakt, noemt Tacitus *atrox et irritum*, en elders noemt hij hen *genus hominum potentibus infidum, sperantibus fallax, quod in civitate nostra et vetabitur semper et retinebitur*. De naam van den astroloog, die Tiberius van Rhodus tot Capreae gevolgd is en die dagelijks voor hem de sterren waarnam, is bewaard en mag ten bewijze dienen van het aanzien, waarin hij stond; dat Dio Cassius, die zelf het bijgeloof ten top dreef, van 's mans buitengewone bekwaamheid in het voorspellen allerlei ongeloofelijke wonderverhalen weet op te disschen, schijnt mij geheel in den regel. Doch in menige dier zoogenaamd onnaspeurlijke daden van Tiberius meen ik den invloed te herkennen van de avontuurlijke kunst van Thrasylus.

Wij kennen tamelijk veel ontwijfelbaar echte gezegden van Tiberius. B.v. deze woorden uit een brief aan den senaat in het laatste tijdperk zijner regeering: aan eene letterlijke vertaling geef ik de voorkeur, omdat ik door eene omschrijving de kracht niet wil verzwakken: ‘Wat ik u schrijven zal, Beschrevene Vaders, of hoe ik zal schrijven, of wat ik in dezen tijd eigenlijk niet moet schrijven, mogen de Goden mij erger verderven dan ik mij dagelijks voel te gronde gaan, zoo ik het

weet.' '*Adeo*', voegt Tacitus er bij, '*facinora atque flagitia sua ipsi quoque in supplicium verterant*.' Maar noch in dit, even weinig als in eenig ander woord, vind ik eene schaduw van huichelarij: ik hoor alleen de kermende klacht van den stervenden grijsaard, die gevoelt dat zijne krachten onder het wicht zijner levenstaak zijn bezweken. Telkenmale als ik Tacitus' commentaar op die woorden lees, komt hij mij voor de verbeelding als een laaghartig nijdigaard, en heb ik moeite mij weder met hem te verzoenen.

Herhaaldelijk levert Dr. van Oordt de bewijzen, dat hij het gezag zijner drie zegsmannen hooger aanslaat, dan mij geoorloofd dunkt. Zoo blz. 240: 'Wat deerde Tiberius het verdere lot dier Romeinsche wereld, waar hij met zoo weinig baat de leiding van had gevoerd!' De schrijver doelt blijkbaar op het bekende gezegde van Tiberius:

ἐμοῦ θανόντος γαῖα μιχθήτω πυρί.

Wij willen eens aannemen, dat Tiberius die woorden werkelijk gebruikt heeft, ofschoon dit niet boven twijfel verheven is, want zij komen eveneens voor in de levensbeschrijving van Nero, maar ik kan niet gelooven, dat men daarom gerechtigd is, die in een moedeloos oogenblik uitgesproken verzuchting te gebruiken ter karakterizeering van Tiberius' laatste jaren. Wat ik meen, kan het best blijken door de opmerking dat die woorden zeker zich heel afgrijselijk voordoen in het oorspronkelijk Grieksch, maar om de wezenlijke kracht der uitdrukking voor onze ooren te vertegenwoordigen, moest men ze eigenlijk vertalen in het onschuldig Fransch: *Après moi le déluge*. Hoe velen hebben die woorden uitgesproken, zonder daarom voor monsters van hardvochtigheid te worden uitgekreten! en toch beduidt de schelklinkende Grieksche senarius wezenlijk niets meer: op zijn zwartst genomen kan ik er in lezen, hetgeen ook van elders bekend is, dat Tiberius niet geloofde, dat Caligula de noodige energie zou bezitten, om tot het geluk zijns volks de heerschappij te voeren.

Ongetwijfeld zullen vele mijner lezers zich daar straks verwonderd hebben over de vlugheid, waarmede Labienus en Cremutius Cordus zich zelven den dood gaven. Het is inderdaad een merkwaardig teeken dier tijden, de lichtzinnigheid, waarmede de Romeinen van het leven scheidden. Wij zullen wel doen, daarop de aandacht zeer deugdelijk te vestigen, daar veel

van het bloed, hetwelk in die dagen op deze wijze vergoten is, den keizer wordt in rekening gebracht, die soms juist te vergeefs getracht had, de ongelukkigen van hun voornemen af te brengen. Het verschijnsel zal het best gekenmerkt worden uit eenige gedeeltelijk woordelijke aanhalingen.

Mijn eerste voorbeeld biedt eenige overeenkomst aan met dat van Cremutius Cordus. Mamercus Scaurus wordt beschuldigd, een man van aanzienlijke geboorte en erkende welsprekendheid, doch van berispelijk gedrag. Macro, de opvolger van Seianus, had de aandacht in den senaat gevestigd op een door hem vervaardigd treurspel, waarin eenige regels voorkwamen, welke men op Tiberius kon toepassen. Zijne beschuldigers zwegen evenwel hiervan - natuurlijk omdat dit geene reden tot veroordeeling geven kon - maar noemden zijn overspel met de zuster van Germanicus en zijne gemeenzaamheid met horoscooptrekkers. ‘Scaurus’, zoo verklaart Tacitus, ‘heeft, gelijk iemand van zijn geslacht paste, de veroordeeling voorkomen, op aansporing zijner vrouw, die ook met hem in den dood is gegaan.’

Maar Scaurus was dan toch schuldig, zoo men wil. Zie hier dan een ander geval, uit dienzelfden tijd. De beroemde rechtsgeleerde Cocceius Nerva besluit zijn leven te eindigen, zonder dat hem eenig gevaar dreigt en zonder dat hij door ziekte gekweld wordt. Zoodra Tiberius dit verneemt, gaat hij naar den man toe, zet zich nevens hem, vraagt hem naar de reden van zijn besluit, tracht er hem van af te brengen en voegt er ten slotte bij, dat het hem persoonlijk hinderde en het ook voor zijn naam bij het volk nadeelig was, zoo een zijner beste vrienden zonder blijkbare redenen zich het leven benam. Toch wil Nerva daarvan niet weten; hij geeft zich den hongerdood. Maar Tiberius had goed gezien, toen hij den ongelukkigen trachtte te redden, want Tacitus spreekt reeds op zijne bekende verraderlijke wijze van het loopend gerucht, dat Nerva uit afkeer van den stand der zaken nog tijdig een mogelijk gevaar had willen ontgaan, en bij Dio is dit gerucht tot eene onbetwistbare waarheid verheven, welke met de noodige bijzonderheden wordt opgeluisterd.

Doch laten wij eens elders rondzien. Zie hier een verhaal van Seneca. ‘Tullius Marcellinus’, zoo schrijft hij aan een zijner vrienden, ‘dien gij u zult herinneren, was vóór zijn tijd oud en leed aan eene ziekte, welke wel niet ongeneeslijk was, maar toch van langen duur scheen te zullen worden en waarbij

hij zich zeer moest in acht nemen. Hij is dus begonnen te denken aan zijn einde en heeft onderscheiden vrienden bij zich laten komen. Die wat bang waren uitgevallen, raadden hem aan, wat zij zelven zouden gedaan hebben; de mooisprekers waren voor hetgeen zij merkten dat hun vriend het liefst was; maar onze brave vriend de Stoicijn sprak het best van allen. Kwel u toch niet, Marcellinus, zeide hij, alsof er iets van belang aanhangig ware. Te leven beduidt niets: uwe slaven leven ook, alle dieren leven ook; waarop het aankomt is, om te sterven zooals het een man betaamt. Ga eens na, hoelang reeds gij dagelijks hetzelfde doet. Eten, slapen, uitspanning: alles in een cirkel. Om te willen sterven behoeft men juist niet wijs en verstandig te zijn; het is voldoende, dat men verzadigd zij. Maar bij den raad moest hier de daad gevoegd worden, want de slaven wilden met de zaak niets te maken hebben. Eerst hecft hij hen gerustgesteld en aangetoond, dat er voor de slaven alleen gevaar bestaat, als de zelfmoord huns meesters niet boven verdenking verheven is: dat het bovendien juist even verkeerd is iemand te dooden, als hem te beletten te sterven. Daarna heeft hij Marcellinus aangeraden om, gelijk men na den maaltijd de kliekjes uitdeelt, zoo ook nu eenig geld te geven aan hen, die hem zijn leven lang gediend hadden. Marcellinus was vrijgevig genoeg: hij verdeelde dus kleine sommen gelds aan zijne weenende slaven en troostte hen zelf. Hij heeft geen wapen noodig gehad en ook geen aderlating. Drie dagen lang heeft hij zich van spijs onthouden; toen heeft hij zijn badkuip in de kamer laten brengen, waarin hij lang is blijven liggen, totdat hij door het bijgieten van warm water langzamerhand is bezweken, gelijk hij zelf nog beweerde, met een soort van aangenaam gevoel, zooals bij eene langzame ontbinding plaats grijpt en ons niet onbekend is, die wel aan flauwten lijden.' Wonderbaarlijke maatschappij!

En Seneca schrijft niet alleen zoo: getuige de vele voorbeelden in de brieven van Plinius, waaronder het geval van Cerellius Rufus, hetwelk mij ook daarom belangrijk voorkomt, wijl er uit blijkt, dat Plinius met niet minder blinden haat Domitianus vervolgt, als zijn vriend Tacitus keizer Tiberius doet. Nerva geeft zich den dood; onder zulk een tyran wil hij geen dag langer leven, zegt Tacitus. Onder de hevigste lichaamspijnen draalt Cerellius langer, dan men kon verwachten; hij wil zich van het genoegen niet berooven, Domitianus ten minste

één dag te overleven, zegt Plinius. Het is wezenlijk moeilijk het dien heeren naar den zin te maken. Maar hooren wij Plinius zelven: ‘Sedert zijn drie-en-dertigste jaar leed vriend Cerellius aan het voeteuvel, een in zijn geslacht erfelijk gebrek. In den bloei zijner jaren ging hij de kwaal door matigheid en onthouding tegen; toen zij met het klimmen van zijn leeftijd verergerde, toonde hij zijne geestkracht door haar manmoedig te dragen. Als Domitianus nog leefde, kwam ik eens op zijn buiten bij hem, terwijl hij te bed lag en door ondragelijke pijnen gekweld werd. Zijne slaven waren uit de kamer gegaan, want dat was bij hem zoo gewoonte, als eenig vertrouwd vriend hem bezocht; zelfs zijne vrouw ging dan gewoonlijk weg, hoewel zij uitmuntend wist te zwijgen. Hij zag rond en zeide: waarom denkt gij wel dat ik die pijnigingen zoo lang wil verdragen? ik wensch den dwingeland ten minste één dag te overleven. Als men hem een lichaam had gegeven zoo sterk als zijn geest, hij zou volvoerd hebben wat hij zoo vurig verlangde. Echter heeft hij zijn wensch verkregen, en zoodra hij in vrijheid kon sterven, heeft hij de banden verbroken, welke hem aan het leven hechtten. Zijn kwaal verhief zich en te vergeefs trachtte hij haar door matigheid te boven te komen, en toen dat niet gelukte, heeft hij met vastberadenheid de vlucht genomen. Gedurende twee, drie, vier dagen onthield hij zich van voedsel. Zijne vrouw Hispulla zond tot mij onzen vriend C. Geminius met de treurige tijding, dat Cerellius besloten had te sterven en niets meer gaf om de gebeden van zijne vrouw en zijne dochter; dat ik alleen hem misschien nog van plan kon doen veranderen. Ik haast mij tot hem te gaan en was reeds in de buurt, toen Hispulla mij Julius Atticus zond met het bericht, dat ik toch niets meer zou uitrichten, want dat hij zich met zijn plan meer en meer had vereenzelvigd. Aan zijn geneesmeester, die hem wilde opwekken om te eten, had hij in het Grieksch gezegd: *κέκριμαι, ik ben vast besloten:* dat woord doet mij den man niet minder bewonderen dan missen, als ik naga hoedanig een vriend ik verloren heb.’ Vreemde zeden, wier invloed men wel in het oog moet houden, als men van al het bloed leest, dat in deze tijden gestroomd heeft.

Er is wellicht geen gedeelte van Merivale, dat mij minder voldoet dan zijne geschiedenis van keizer Caligula. De boeken van Tacitus, welke ons hier den weg moeten wijzen, zijn verloren, en aldus moeten wij, behalve voor enkele toevallig

hier en daar verspreide bijzonderheden, ons vergenoegen met de berichten van Suetonius en Dio Cassius. Merivale is te verstandig, om beider lastertaal en schromelijke overdrijving geheel geloovig over te nemen, maar eensdeels hecht hij nog veel te veel aan de geloofwaardigheid dier verhalen in het algemeen; anderdeels vertelt hij, bij ontstentenis eener meer authentieke geschiedenis, vele der kwaadaardige verhalen, welke omtrent Caligula in omloop zijn, en wel op zulk eene wijze, dat de lezer zeer licht uit het oog verliest, dat een groot gedeelte dier min of meer mogelijke en denkbare gruwelen, welke Caligula's naam hebben gebrandmerkt, in denzelfden samenhang en met niet minder verzekerdheid worden medegedeeld, dan andere lasterlijke verzinsels, welke de maat van het geloofelijke toch al te ver overschrijden, om thans nog aan wien ook aannemelijk te schijnen. Dr. van Oordt is wel een weinig spaarzamer en voorzichtiger, maar is het in mijne oogen nog bij lange na niet genoeg.

Het is een zegen geweest, dat de regeering van Caligula slechts vier jaren geduurd heeft; maar, al behoort hij ongetwijfeld tot de keizers, die in geen opzicht voor hunne taak berekend waren, toch twijfel ik niet, dat het grootste gedeelte zijner tallooze en doellooze gruwelen juist evenveel geloof vcrdient als die van Tiberius. Wij kunnen Dio Cassius laten rusten, die Suetonius vlijtig gebruikt en opgeschilderd heeft; maar, als wij door bestudeering van Tacitus de overtuiging hebben verkregen, dat de oudwijfsche anecdoten van Suetonius voor een goed deel op misverstand berusten en anderdeels door den laster zijn uitgevonden, dan zie ik niet in, waarom men meerder geloof zou schenken aan de soortgelijke verbijsterende verhalen, welke Suetonius ons omtrent Caligula opdischt.

Laat ons eerst nagaan, wat men tot zijn lof weet te verhalen. Weinige dingen hadden zoozeer gestrekt om Tiberius impopulair te maken, als zijn vertrek naar Capreae; het volk was gehecht aan feesten en openbare vermakelijkheden, en het kwam Tiberius thans minder dan ooit in den zin daaraan te voldoen. Zijne verstandige spaarzaamheid werd voor gierigheid uitgekreten; men miste het praalvertoon eener keizerlijke hofhouding, en het Romeinsche volk verveelde zich, terwijl de senatoren met verbeten woede den strengen meester verdroegen, die hunne velerhande euveldaden niet door de vingers zag. Onder deze omstandigheden is het natuurlijk, dat alle partijen zeer tevreden

waren met het optreden van Caligula. Het volk zag een vrijen en lustigen tijd in het vooruitzicht; het rekende op de jeugd van Caligula en zijn onderstelden smaak in een leven van genot en verkwisting, en de senatoren vleiden zich met de hoop, dat de nieuwe vorst hun wat meer de hand vrij zou laten, dan onder Tiberius tot groot voordeel der provinciën het geval was geweest.

Een eerste karaktertrek, welke in Caligula de aandacht van het publiek tot zich trok, was zijn gehechtheid aan zijne familie, zeker wel eene bijzonderheid, welke hij aan zijne moeder te danken had. Niet alleen neemt hij den kleinzoon van Tiberius als den zijnen aan, maar hij is ook spoedig bedacht om zijn oom Claudius, die door Augustus en Tiberius op den achtergrond was gehouden, tot het consulaat te verheffen. Ook worden de overblijfselen van zijne moeder en zijn broeder met groote zorg en pracht uit hun verbanningsoord naar Rome gebracht; maar vooral toont zich zijn aard in de eerbewijzen, waarmede hij zijne drie zusters overlaadt: eerbewijzen, welke de Romeinen dier dagen tot hun eigen schande zich niet anders konden verklaren dan uit de gruwelijkste bijbedoelingen.

Vooral uit zijn eersten tijd worden daden genoeg vermeld, welke hem tot aanbeveling strekten. Den veroordeelden en onder de vroegere regeering verbannenen schonk hij vergiffenis; met de *delatores* wilde hij niets te maken hebben, en een hunner wees hij af met de woorden, dat hij niets had gedaan, om hetwelk iemand hem kon haten. De algemeene rijksverantwoording, welke Tiberius had achtergehouden, werd op het voorbeeld van Augustus weder openbaar gemaakt. Bij de rechtspraak zag hij af van zijn recht van appèl. De lijst der equites werd met gematigdheid gezuiverd. Het aantal rechters werd vermeerderd. Eene poging werd gewaagd om het stemrecht aan het volk terug te geven. De legaten uit de testamenten van Livia en Tiberius werden uitbetaald, want de gunstige stand der schatkist stelde hem in staat om op groote schaal milddadig te wezen.

Zie hier eenige maatregelen, welke ons niet verwonderen in een jongeling, die, tot den troon geroepen, hetzij door zijn karakter, hetzij uit berekening, behoefte gevoelde aan zekere mate van populariteit. Tot verklaring zijner meeste overige daden, vooral van die, welke hij verricht heeft na eene hevige ziekte, welke hem overviel, weinig tijds nadat hij de regeering

aanvaard had, weet men in ouder en nieuwer tijd slechts te beweren, dat hij krankzinnig is geweest. De onvolledigheid der berichten maakt het moeilijk uitspraak te doen, maar zelfs in deze onderstelling, welke eigenlijk alles zou verklaren, blijft er veel over, hetwelk door zijne innerlijke onwaarschijnlijkheid te eenenmale ongeloofwaardig is, zelfs dan wanneer wij alles uitmonsteren wat blijkbaar verzonnen is, om de eenige en afdoende reden, dat het publiek er onmogelijk mede bekend kon wezen. Laat ons Suetonius opslaan. Hij wilde zijne grootmoeder Antonia niet anders zien dan in het bijzijn van Macro, zijn *praefectus praetorio*. Door deze en dergelijke beleedigingen werd zij er toe gebracht een einde aan haar leven te maken: sommigen beweren evenwel dat haar vergif is gegeven. Mij dunkt dat Caligula wel den tijd zal hebben afgewacht, dat de natuur de oude vrouw afriep, die hem volgens Josephus in de zaak van zijn vriend Herodes Agrippa zulk een uitstekenden dienst bewezen had. Haar uit den weg te ruimen, welke hij volgens het verhaal blijkbaar zoo weinig ontzag, was even weinig noodig als zijnen aangenomen zoon Tiberius, wiens dood voldoende wordt verklaard uit zijn kwaadaardigen hoest. Bovendien stamde hij door Antonia ook van M. Antonius af, en hij beroemde zich meer de achterkleinzoon van dezen te zijn, dan die van Augustus. Dat aan de oude vrouw na haar dood zijnerzijds geenerlei eerbewijs te beurt viel, is vrij natuurlijk, want een der eerste regeeringsdaden van Caligula was geweest, om bij één senaatsbesluit haar al de onderscheidingen toe te kennen, welke immer aan Livia waren te beurt gevallen: hier bleef dus niets te doen over. - Somwijlen zal hij de korenschuren eigenmagtig hebben doen sluiten en het volk laten honger lijden. Het is moeilijk te zeggen, welke onwaardige handelingen de senatoren wellicht nog zouden verdragen hebben; maar dit weten wij wel, dat de keizers, hoever hun macht overigens zich ook uitstrekte, wegens de geringheid van het garnizoen, het volk naar de oogen moesten zien en ten nauwlettendste zorg dragen, om door geregelden aanvoer van koorn de rust onder het gemeen te bewaren. Dat hij niet eens, maar nog wel meermalen uit moedwil de rijzing der prijzen zou bewerkt hebben, is ongerijmd: een algemeene opstand zou het onmiddellijk gevolg zijn geweest. - Onderscheidene, en wel de curieuste hoofdstukken, moet ik onvermeld laten; ik heb te veel eerbied voor mijn lezers, om hen bezig te houden met de tallooze voorbeelden

van walgelijke wreedheid, waarvan Caligula beschuldigd wordt. Men waadt door het bloed: sommigen worden midden doorgezaagd; anderen met geeselslagen dagen lang doodgemarteld; een derde wordt in het Amphitheater levend verbrand; aan een vierden wordt de tong uitgesneden, voordat hij aan de wilde dieren wordt voorgeworpen en dergelijken, om nu van de paarlen te zwijgen, welke hij, in wijn opgelost, even als wijlen Cleopatra, zal hebben opgedronken: eene proefneming, welke een krankzinnigen keizer evenzeer moet mislukken als den chemicus in zijn laboratorium. Maar wat wil men nu doen met hetgeen Suetonius in één adem laat volgen? Een stel van vijf gladiatoren, *retiarii*, strijden tegen even zooveel *secutores*. De retiarii worden overwonnen; het volk eischt hun dood, maar één neemt door den moed der wanhoop den drietand weder op en doodt de vijf overwinnaars. Dien moord heeft Caligula in eene openbare afkondiging betreurd en zijn afkeer te kennen gegeven van hen, die zoo iets hadden kunnen aanschouwen. Is dat nu Caligula? Hij gelijkt waarlijk op Nero, die ook eene voorstelling in het Amphitheater gaf, waarbij niemand, zelfs niet van de misdadigers, het leven verloor. De plaats zou in aanmerking komen voor iemand, die de stelling wilde verdedigen dat de gladiatorenspelen, hoe bloedig en menschonteerend ook, echter tamelijk onschuldig waren in vergelijking met hetgeen men zich gewoonlijk onder die spiegelgevechten voorstelt. - De schatten, welke Tiberius had nagelaten, zijn in één jaar verspild: zie hier het middel, dat Caligula aanwendt om aan geld te komen. Hij laat verkooping houden van ik weet niet welke oude prullen: de omstanders worden gedwongen te bieden, en wel zoo hoog, dat sommigen, geheel van hunne bezittingen beroofd, een zelfmoord begaan. Dit bevalt Caligula zoo uitnemend, dat hij eene verkooping van rariteiten in Gallië gaat houden. Zoo talrijk zijn de voor het vervoer gevorderde wagens en lastdieren - ook ezels die in den molen loopen - dat het verkeer gestoord wordt en dikwijls zelfs het brood te Rome ontbreekt. Inmiddels doet het geldgebrek zich meer en meer gevoelen; toch was de arme man op het geld zoo gesteld, dat hij op ontzettende hoopen goud, die op eene opene plaats uit elkaar waren gelegd, soms blootsvoets ging wandelen, ja, er zich wel in placht te wentelen! - Ieder weet hoe Caligula op zijne expeditie in Gallië de soldaten aan het strand plaatste om schelpen te zoeken. Kan men langer twijfelen, dat

het verhaal op misverstand berust, als men weet, dat hij bij die gelegenheid op het strand van den verren Oceaan een vuurtoren oprichtte? Een werk van algemeen nut, even als zijn plan om den Isthmus van Corinthe door te graven en eene stad - dat wil zeggen een toevluchtsoord voor reizigers - op een der Alpenpassen te stichten, waarvan wij liever meer zouden vernemen dan van al die kinderachtige dwaasheden, welke Suetonius met zooveel welbehagen heeft te boek gesteld. Maar wie denkt thans aan deze of aan de nog veel grooter en talrijker werken, welke de zoogenaamd zwakhoofdige Claudius heeft tot stand gebracht? - Na zijn dood wordt er een kist gevonden met allerlei vergiften. Deze worden door Claudius in zee geworpen, ten gevolge waarvan de doode visschen op het strand worden geworpen. Maar een krankzinnige, die zijne onderdanen vierendeelt en levend verbrandt, heeft immers in het minst geene behoefte aan zulk een magazijn?

Als kind had Caligula aan de vallende ziekte geleden: later overkwam het hem meermalen bij ingespannen arbeid, gelijk hij zich dien in het eerste jaar zijner regeering getroostte, dat hij plotseling eene flauwte kreeg. Zijn zenuwgestel was in den grond verwoest. Overspanning bezorgde hem slapeloosheid, zoodat hij niet meer dan drie uren rust genoot, en deze werd nog telkens afgebroken door benauwde droomen. Dat zoo iemand zich ongelukkig en mismoedig gevoelde en van altoosdurende verandering alleen het heil verwachtte, is begrijpelijk. Ook dit is duidelijk uit de heldere uiteenzetting van Merivale, dat de omgang met Herodes Agrippa, die hem leerde wat Oostersch despotisme was - dat wil zeggen heel iets anders dan het gezag dat de teruggetrokken grijsaard van Capreae uitoefende, - ongunstig heeft gewerkt op den toon, welken hij jegens de senatoren aansloeg; maar geheel voldoende is dit alles niet, om den haat te verklaren, waarmede men zijne nagedachtenis heeft vervolgd. Toch zou ik meenen, voor zoover de onvolledige berichten eene beoordeeling van zijn karakter veroorloven, dat hij meer onnadenkend dan gewetenloos is geweest. Hij moge zich weelderig en verkwistend hebben gedragen, maar zijne wreedheden zijn te buitensporig, om aanspraak te kunnen maken opgenomen te worden in de geschiedenis.

Alsof Suetonius nog niet genoeg tegenstrijdigheden had opgestapeld: diezelfde Caligula, dien hij van gruwel tot gruwel laat vervallen, zoodat zijn dertigjarig leven daarvoor schijnt te

kort te schieten, zal ook zeer veel werk hebben gemaakt van de welsprekendheid. Hij sprak veel en vloeiend in den senaat; en dit is eene getuigenis, welke ook Tacitus hem nageeft. Zijne letterkundige studiën zouden blijken uit zijne beoordeelingen van Virgilius, Livius en Seneca, beoordeelingen, die wel eenzijdig, maar ver van ongerijmd zijn, zoo men althans in ééne daarvan eene hinderlijke schrijffout verbetert. Zwaardvechten, wagenmennen, zingen, dansen: alles behoorde tot zijne liefhebberijen, gelijk trouwens met vele zijner aanzienlijke tijdgenooten het geval was. Na wel overwogen te hebben, wat Suetonius *hem zelven* laat zeggen, zou ik, met wegschrapping van het blijkbaar verzonnene, bijna als conclusie durven voordragen, dat de haat, waarmede hij vervolgd is, zijn oorsprong heeft in de onbewimpelde en soms geestige wijze, waarop hij zijne welverdiende minachting toonde voor de omgeving, waarin hij zijne dagen doorbracht. Hij zal over de menschen nict anders geoordeeld hebben dan zijn menschenhatende oudoom, maar wat dezen teruggetrokken en hooghartig maakte, vertoonde zich bij den jongen man in het te onpas betoonen van ongeveinsde verachting. Zelf geestig en spotziek, kon hij de spotternijen van anderen uitnemend goed verdragen, maar zijne omgeving dacht anders en wilde geen grappenmaker op den troon van Augustus. Bij eene voorstelling van pantomimen liet hij een aanzienlijk man, die zich wat onrustig gedragen had, aanzeggen, om onmiddellijk naar Ostia te vertrekken en een brief over te brengen aan den koning van Mauretanië, Ptolemaeus. De rustverstoorder zal zich voor niet beangst hebben gemaakt, want de brief behelsde alleen deze woorden: ‘Doe brenger dezes goed noch kwaad’. Maar zulke *practical jokes* verbitteren. Caligula's moordenaar is een man, dien hij met uiterst ongepaste en een keizer onwaardige spotternij doodelijk had beleedigd. Later is er niets zoo buitensporig of men vindt het geloofelijk, dat hij er toe in staat is geweest, b.v. om zijn paard tot consul te maken. En ik ook wil wel gelooven, dat hij zijne onbegrensde minachting voor de zoogenaamde consuls dier dagen te kennen zal hebben gegeven met de woorden, dat, als iemand het verzocht, hij zijn paard wel tot consul zou benoemen. Wie was ook die Duitsche hoogleeraar, die zeide dat hij zijn oppasser wel doctor in de rechten wilde maken?

De voorstelling, welke Dr. van Oordt van keizer Claudius geeft,

is zeer ongunstig en komt in de meeste opzichten met de traditioneele opvatting overeen. Merivale, ofschoon ook hier halverwege blijvende staan, wendt eene ernstiger poging aan, om zich van die periode eene bestaanbare voorstelling te vormen, iets hetwelk ongetwijfeld onmogelijk is, als men blijft hangen aan de anecdoten, waarmede Claudius' naam wordt bespottelijk gemaakt. Bepaaldelijk wil Merivale aantoonen, iets waarin Dr. van Oordt hem niet volgt, dat een deel der praatjes, welke thans de plaats innemen aan de geschiedenis verschuldigd, hun oorsprong te danken hebben aan de onwaarachtige gedenkschriften van keizerin Agrippina. Hij denkt er natuurlijk niet aan, om Messalina als eene voorbeeldige echtgenoote en eene tweede Cornelia voor te stellen, maar de platte ruwheid der bijzonderheden, welke omtrent haar zijn overgeleverd en door Tacitus en op de bekende plaats ook door Juvenalis voor echt worden medegedeeld, b.v. het ongeloofelijk verhaal, dat zij bij het leven van Claudius een huwelijk zal hebben aangegaan met Silius, vindt de beste verklaring, wanneer men aanneemt, dat Messalina's vijandin ruim gebruik heeft gemaakt van de gunstige gelegenheid, welke haar het laatste woord liet. De Apocolocyntosis, welke nog wel op naam van Seneca gaat, kan ons leeren, voor welke buitensporigheden de schotschriftenliteratuur dier dagen niet terugdeinsde. Één ding schijnt mij ontwijfelbaar, dat Agrippina met haar bekend karakter niet zes jaren lang de afdwalingen van Messalina zou hebben aangezien, zonder haar oom, tot wien zij den vrijen toegang had, te waarschuwen, in geval de keizerin zich zoo openlijk had vergrepen, als de gewone berichten het doen voorkomen. In ieder geval moest de meest gewone voorzichtigheid Messalina leeren zich te wachten voor de lagen harer vijandinnen. Het valt zeer in het oog, dat Seneca, hoe ook tegen Claudius ingenomen, geen woord rept ten nadeele van Messalina.

Onder de bijzonderheden, welke uit de regeering van Claudius bekend zijn, is er vooral één, waarop Merivale gewezen heeft, welke ons voorzichtigheid kan leeren. Na jaren arbeids was de emissarius van het lacus Fucinus tot stand gekomen, een werk vele malen moeilijker en verbazingwekkender dan de bekende emissarius van het lacus Albanus, welke nog op den huidigen dag het water afvoert, terwijl die van Claudius reeds sedert eeuwen verstopt is. Van het feest, dat bij de opening van den tunnel gegeven werd, geeft Dio Cassius eene beschrij-

ving, waaruit wij onder meer vernemen, dat er eene voorstelling van een scheepsstrijd plaats had. Vijftig Rhodische schepen zouden den strijd aangaan met even zooveel andere, welke als Sicilische waren uitgemonsterd. De bemanning bestond uit ter dood veroordeelden, waaraan men dus mag aannemen dat toenmaals geen gebrek was. Hun woord tot den keizer is bekend: *Ave Caesar Imperator, morituri te salutant*. Maar, zegt Dio Cassius, toen hun geen lijfsbehoud werd toegezegd, vingen zij den strijd wel aan, maar trachtten elkander te ontwijken, totdat zij op bevel werden afgemaakt, hetwelk bewijst, maar dit zegt Dio Cassius niet, dat die duizende ter dood veroordeelden, die, zoo zij niet gedeeltelijk gewapend waren, zich toch met de roeispanen konden verdedigen, ongemeen veel eerbied voor de overheid hadden. Dio Cassius heeft dit verhaal denkelijk aan Suetonius ontleend, die er bijvoegt, dat de keizer den groet der strijders had beantwoord met *Avete vos*, waarop zij, in de meening dat zij ontslagen waren, weigerden te strijden. Daarop weifelde de keizer geruimen tijd, of hij allen ook te vuur en te zwaard zou laten ombrengen, - te water en te zwaard ware hier beter op zijne plaats, - totdat hij eindelijk met gebeden en aansporingen hen tot het gevecht heeft gedwongen. Er waren overigens volgens hem wederzijds slechts twaalf schepen. Inderdaad is dit verhaal van den ouderen schrijver heel wat gematigder dan dat van den later levenden Dio. Maar nu Tacitus. Volgens hem hebben er gestreden 19,000 menschen, terwijl de omtrek van het afgeperkt gedeelte bezet was door de praetoriaansche lijfwacht, welke op vlotten geposteerd en van zware werptuigen voorzien was. Hoewel onder schuldigen, werd er met den moed van dappere mannen gevochten, en eerst na vele wonden, werd hun het leven geschonken. Het verschil tusschen deze drie verhalen is opmerkelijk genoeg. Zoo heeft Suetonius, wanneer men zijne eigen woorden nagaat, blijkbaar niet begrepen, dat slechts een deel van het meer was afgepaald voor den scheepsstrijd; hij schijnt zich te verbeelden, dat het lacus Fucinus niet uitgestrekter is dan het lacus Albanus, en zelfs dit is voor zulk een schouwspel vele malen te groot, want Titus gaf een soortgelijk feest, eerst in de ondergeloopen arena van het Coliseum, en later, toen dit toch wat al te klein was, in den grooten vijver, welken Augustus gegraven had. De moordlust, welken hij den keizer toeschrijft, is bespottelijk; hij spreekt er over, alsof die gewa-

pende mannen zoo weerloos waren als de schapen, die Aiax gedood heeft. Het getal van 19,000, dat Tacitus noemt, is blijkbaar overdreven, zelfs zoo men aanneemt, dat hij met Dio niet aan 24, maar aan 100 schepen gedacht heeft. Negentien duizend misdadigers op één punt! - Tacitus noemt hen *sontes* - hiervoor schrikt de verbeelding terug.

Doch genoeg: als wij opmerken, dat de berichten der schrijvers zoozeer uiteenloopen, waar zij een feit verhalen, dat tienduizende en tienduizende van toeschouwers heeft gehad, wat hebben wij dan te hechten aan hunne mededeelingen van hetgeen Jupiter aan Juno heeft in het oor gefluisterd, ik meen van hetgeen binnen de muren van het paleis het privaat leven van keizer en keizerin betrof?

Macaulay beweert ergens, dat hij geen vorst kent, die meer op Jacobus I gelijkt, dan keizer Claudius. Er zijn inderdaad merkwaardige punten van overeenkomst, maar waar beide vorsten verschillen, valt de vergelijking niet ten nadeele van Claudius uit. Zoo noemt Macaulay onder de bewoners van het Whitehall dier dagen ook Sporus en Locusta, voor wie Engeland de plaats en de zeventiende eeuw de tijd niet was. Er behoort hier opgemerkt te worden, dat het nergens blijkt, dat Claudius zich van Locusta bediende en, wat het andere punt betreft, is het billijk in het oog te houden, dat van de vijftien eerste keizers van Rome Claudius de eenige is, van wien zelfs de laster niet beweerde dat hij Sporus in zijn paleis toeliet.

Het schijnt mij niet zoo moeilijk zich eene voorstelling van Claudius te vormen. Van zijne jeugd af waren zijne onbehagelijke manieren zijn ongeluk. Augustus hechtte er zeer aan, dat de leden der keizerlijke familie zich in het openbaar met die waardigheid vertoonden, welke aan hun hoogen rang paste. Voor het aanzien van het keizerlijk gezag onder die pasbekeerde republikeinen was dit eene zaak van gewicht. Een gunstig uiterlijk voorkomen in den heerscher werd door het publiek zeer op prijs gesteld. Julius Caesar en Domitianus, die dit wisten, trachtten te vergeefs hunne kaalheid te verbergen en, toen Tiberius naar Capreae vertrok, kon het volk met eenigen schijn van waarschijnlijkheid elkander wijsmaken, dat hij zich schaamde zijn vervallen gelaat in het openbaar te vertoonen. Aan Claudius stonden de handen verkeerd; hij was linksch en verlegen: als hij aan het paleis kwam, speelde een glimlach op het gelaat der hovelingen: wij kennen die bijzon-

derheden uit een uitvoerigen brief van Augustus zelven. Hij moest dus achteraf worden gehouden en bleef, ook onder de regeering van Tiberius, buiten staatszaken. Gedurende dien tijd had hij zich, even als Agrippa Postumus, met hengelen kunnen vermaken, maar zijn geest had een ernstiger richting: hij vatte de studie op en leverde de bewijzen van groote werkzaamheid. Op aansporing van Livius nam hij de geschiedenis ter hand. Een-en-veertig boeken eener Romeinsche geschiedenis van den slag bij Actium af; acht boeken *de Vita sua*, licht wel geschreven nadat hij keizer was geworden, want ook toen liet hij de studie niet varen: behalve deze en andere in het Latijn, bestonden er van hem in het Grieksch acht boeken Carthaagsche geschiedenissen en twintig boeken over de Etruriërs, want één onder allen had hij zich toegelegd op de taal en geschiedenis van dat merkwaardig volk, dat ons zoo onvolledig bekend is. Juist die studiën zijn het evenwel geweest, welke hem bij tijdgenoot en nakomelingschap het meeste kwaad hebben gedaan. In zijne afzondering was zijne linkschheid niet gebeterd, en hij had de kwaal gekregen, voor welke het volk het minst toegevend is, en welke het vooral in een vorst niet begrijpen kan: hij beklom een troon met het zwak der kamcrgeleerden: hij was afgetrokken. De verhalen, welke omtrent hem in omloop waren, zijn juist even waarachtig, als die betreffende sommige vaderlandsche geleerden, die aan dit gebrek eene zekere vermaardheid bij het groote publiek te danken hebben. De ledigloopers waren niet tevreden, als zij niet dagelijks eenig nieuw bewijs konden colporteeren van 's keizers ongeloofelijke gedachtenloosheid, zijne *oblivio* en *inconsiderantia*, gelijk zij het noemden. Het volgende verhaal was altijd sterker dan het vorige. De een wist te verhalen, hoe hij aan iemand uit zijne omgeving had gevraagd, hoe diens vrouw het maakte, die hij toch zelf weinige dagen te voren had laten ombrengen. Een ander, dat Claudius in zijn slaap vertrek de plaatsvervangster, die Messalina gezonden had, voor zijne echte vrouw had aangezien. Dit onkoninklijk gebrek, die afwezigheid van *dignitas*, hetwelk uit zekere geesteszwakheid ontstaan, met de jaren toenam, gaf aanleiding, dat men ten slotte het verklaarde uit grove onmatigheid. Men wist, dat de arme man zich begroef onder den arbeid, en toch achtte men het geloofelijk, dat hij eigenlijk nooit nuchter was. Verder wist hij de lijn niet te trekken, vooral bij de rechtspraak

niet, tusschen hetgeen hij zelf moest doen en wat hij anderen moest overlaten; vandaar dat hij soms zich in te veel bijzonderheden verdiepte en aanleiding gaf tot spotternij, bijv. dat hij op een dag twintig edicten had afgekondigd, in een waarvan hij bij den naderenden oogst het landvolk aanmaande toch goed toe te zien dat de wijnvaten niet lekten; maar ook meermalen was hij daardoor zelf schuld, dat men hem verweet zeer oppervlakkig te oordeelen. Zoo luidde het in een zoogenaamden lijkzang op hem:

Deflete virum,
Quo non alius
Potuit citius
Discere causas,
Una tantum
Parte audita,
Saepe et neutra.

Toch was over het geheel zijn bestuur een weldaad voor den staat, ook in financieel opzicht. Zijne Brittanische expeditie bleek met beleid overlegd en, zoo hij door zijne vrijgelatenen om den tuin werd geleid, iets wat vrij natuurlijk was bij een vorst, die meer bezigheid op zich nam dan hij overzien kon, toch moet men erkennen, dat hij bij de keuze zijner dienaren met onderscheiding te werk ging; er zijn er onder hen, die talent ten toon spreidden. Maar één ding was erg: die grijsaard, die de oudheid wilde doorzoeken en tegelijk als meester zijne bevelen geven aan de bekende aarde, was geen meester in zijn eigen huis. Hij was meer dan eens getrouwd geweest en altijd in de handen van intriganten gevallen; altijd zat hij - waarom zou ik het niet in het Hollandsch zeggen? - onder een harden pantoffel. Messalina, zijne jonge vrouw, wier vader hij ruimschoots had kunnen zijn, regeerde oppermagtig over hem. De verhalen van Claudius' gedachteloosheid, welke de spotvogels dagelijks uitvonden, hebben intusschen aan hare reputatie geen goed gedaan. ‘Al deed Messalina dit of dat, ik geloof dat Claudius het nog niet zou merken of zou durven berispen.’ Ik verbeeld mij den volgenden dag te hooren verhalen, dat de keizerin de bedoelde onbeschaamdheid werkelijk had bedreven. De arme keizer wordt eindelijk geholpen, om zich van zijne onwaardige echtgenoote te ontslaan;

het was een gevaarlijke dienst, want tegen hare tranen zou hij niet bestand zijn, als het haar gelukte tot in zijne tegenwoordigheid door te dringen. Maar de grijsaard vervalt van Scylla in Charybdis, van Messalina in de armen van Agrippina, wier nagedachtenis alleen wat meer gespaard wordt, omdat zij geene mededingster heeft gehad, die haar leven beschreef, maar die ruim zoo gewetenloos was als hare voorgangster. Na jaren merkt Claudius de netten, welke de intrigante om hem gespannen heeft; hij tracht zich te bevrijden en goed te maken, wat hij tegen Britannicus misdreef. Maar zijne eerste poging om zich aan haren invloed te ontrukken, is voor haar een sein om de hulp in te roepen van de giftmengster Locusta.

Achtereenvolgens hebben wij drie vorsten op den troon gezien, die voor hunne taak zijn bezweken: een ernstig man van sombere levensbeschouwing, die gedrukt ging onder den last zijner impopulariteit; een loszinnig grappenmaker, die in jeugdigen overmoed door zijne beleedigende scherts de invloedrijkste leden zijner omgeving van zich vervreemdde; een geleerde, die, beter op zijne plaats tusschen zijne boeken, dan onder de menschen, door zijne onhandigheden en onkoninklijk uiterlijk aan vriend en vijand ten spot verstrekte: thans volgt de laatste keizer uit het huis van Augustus, een kunstenaarsnatuur, die meer behagen schepte in graveeren en schilderen, in wagenmennen, in zingen, in dichten, dan in de zorg voor het welzijn van den hem toevertrouwden staat, en wiens ijdelheid hem dreef, om, tot ergernis van alle ernstiggezinden, zijne bekwaamheid voor het verzamelde volk in Griekenland en in Italië ten toon te spreiden. Wij hebben hier het verschijnsel na te gaan, hoe het gekomen is, dat de naam van Nero aan de nakomelingschap is overgeleverd als de type der onmenschelijkste wreedheid. Daarbij betwijfel ik of Dr. van Oordt en ook Merivale veilige wegwijzers zijn geweest; naar mijne opvatting zijn zij veel te veel doordrongen van het gezag, dat Tacitus behoort uit te oefenen, ook daar, waar hij behagen schept in het schilderen van hofkabalen en het navertellen van stadspraatjes. Liefst ga ik van twee plaatsen uit; de eene is uit de Inleiding tot Tacitus' Annalen: de geschiedenissen der vier genoemde keizers, beweert hij, zijn gedurende hun leven uit vrees vervalscht; na hun dood *recentibus odiis compositae sunt*. In denzelfden geest schrijft hij in de Inleiding tot de Historiën: '*Simul veritas pluribus modis infracta; primum*

inscitia reipublicae ut alienae, mox libidine assentandi, aut rursus odio adversus dominantes: ita neutris cura posteritatis, inter infensos vel obnoxios. Sed ambitionem scriptoris facile averseris: obtrectatio et livor pronis auribus accipiuntur: quippe adulationi foedum crimen servitutis, malignitati falsa species libertatis inest. De opmerking is zeer menschkundig. Zij die de keizers gevleid hebben, gaven even weinig om de waarheid, als zij die hun nagedachtenis met hun haat vervolgden. Het gevaar ligt voor ons niet in de vleierijen, wier verachtelijke verdraaiing der waarheid den lezer genoegzaam in het oog springt, maar in de lasterlijke aantijgingen, welke steeds een welwillend gehoor vinden, daar de vleierij het schandteeken der slavernij, maar de kwaadaardigheid een valschen stempel van vrijheid op het voorhoofd draagt. De geschiedenis van Nero is vroeger beschreven *recentibus odiis;* de schrijver, die in zijne inleiding aldus spreekt, wil het vermoeden wekken, dat hij, met Nero niet persoonlijk bekend, naar onpartijdigen maatstaf diens daden zal te boek stellen. Maar wat vinden wij? Een despoot, die zijne regeering aanvangt met zijn aangenomen broeder te vermoorden, daarna zijne eigene moeder het leven beneemt, zijne keizerlijke waardigheid bij zijne openbare vertooningen door het slijk sleurt, zijne vrouw, tevens de dochter zijns voorgangers, ter dood martelt, zijne eigene hoofdstad in brand steekt, zijn beste veldheeren opoffert aan zijne ongegronde verdenkingen, en die in zijne laatste levensuren door allen verlaten, het onmiskenbaar bewijs levert, dat geen sprank van zieleadel in zijne borst aanwezig is. De vraag ligt voor de hand, welke menschelijke of onmenschelijke wreedheden Nero kunnen zijn aangewreven, toen men zijne geschiedenis *recentibus odiis* beschreef, en welke Tacitus met het mes zijner critiek heeft weggesneden? Zoo men te vergeefs zijne fantasie zou te hulp roepen, om die misdaden uit te denken, en zoo men dus tot de gevolgtrekking komt, dat Tacitus *niet* geschrapt heeft in de partijdige voorstellingen, welke hij bij zijne voorgangers vond, is de vraag geoorloofd, of het niet hoog tijd wordt, dat wij doen, wat hij blijkbaar heeft nagelaten?

Veertien jaren lang heeft Nero geregeerd, en van dien tijd heeft hij, volgens het eenstemmig getuigenis der oudheid, vijf jaren zich uitmuntend gehouden: Trajanus noemde het *Quinquennium Neronis* als de schitterendste periode uit den keizer-

tijd. Slechts ééne daad belet niet van een vijfjarig, maar van een tienjarig tijdperk te spreken: de moord van Agrippina. Zonder eene poging te wagen, om die geschiedenissen in haar omvang te schetsen, hetwelk zonder zekere uitvoerigheid niet kan geschieden, willen wij evenwel bij enkele punten stilstaan. Ook hier weder is Tacitus onze voornaamste zegsman, en komen Suetonius en Dio Cassius slechts na hem in aanmerking.

Weinige maanden nadat Nero de regeering aanvaard heeft, sterft zijn aangenomen broeder Britannicus onder de volgende opmerkelijke omstandigheden. De oorzaak van den haat, dien Nero Britannicus toedroeg, zal Agrippina zijn geweest, die, wijl haar zoon zich niet genoegzaam naar hare bevelen schikte, openlijk had gedreigd dat zij, gelijk zij aan Claudius' aangenomen zoon de regeering had bezorgd, evenzoo hem deze weder kon ontnemen, om haar over te dragen op haar stiefzoon Britannicus. Daar aan den veertienjarigen knaap niets kon worden te laste gelegd, laat Nero vergif gereed maken en dit zijn broeder toedienen, want er was al *lang te voren* gezorgd, dat diens omgeving louter uit menschen bestond, die Nero's belangen waren toegedaan. Het vergif mist evenwel zijne werking, waarop Nero een ander laat gereed maken van zoo hooge kracht, dat de dood onmiddellijk moet volgen. Bij eene feestelijke gelegenheid zit Britannicus met andere aanzienlijke knapen aan eene afzonderlijke en eenvoudiger aangerichte tafel, terwijl de volwassenen aan een anderen disch aanliggen. Zijn voorproever staat er bij, zoodat een list moet gebruikt worden, om het geheim te bewaren, hetwelk anders door beider dood aan het licht zou komen. Aan Britannicus wordt een heete drank gereikt; hij vraagt koud water, en met dat water wordt net vergif in den drank gegoten, hetwelk hem onmiddellijk als getroffen ter aarde doet zijgen. Nero blijft volkomen bedaard en zegt, dat dit een der gewone toevallen van Britannicus is, die aan vallende ziekte lijdt. Agrippina weet zich te bedwingen, maar uit hare ontroering bleek voldoende, dat zij van het plan niets wist. Ook Octavia had *lang* geleerd, hare gemoedsaandoeningen te verbergen, zoodat na korten tijd de maaltijd en de feestvreugde haren loop kon hernemen. Dienzelfden nacht werd Britannicus begraven.

Wij laten de bijzonderheden rusten, welke Tacitus in het volgende hoofdstuk vermeldt, omdat deze toch wat al te veel een *recens odium* verraden; ook hechten wij niet aan het ge-

rucht, hetwelk Suetonius mededeelt, dat na het welgelukken van dezen aanslag, Nero eenige leerlingen aan Locusta had gegeven, daar het veel waarschijnlijker is, dat hij deze getuige zijner misdaad zou hebben trachten uit den weg te ruimen, dan dat hij door het verspreiden harer doodelijke kennis zijn eigen leven volkomen nutteloos zou hebben in gevaar gebracht. Nog veel minder kunnen wij de verhalen overnemen, welke nopens de begrafenis bij Dio Cassius geboekt staan, onder anderen ook daarom niet, omdat er geen vergiften bestaan, die door het ontkleuren der huid *onmiddellijk* hunne tegenwoordigheid vertoonen, gelijk aangewezen wordt in een merkwaardig opstel over Nero, in het *Cornhill Magazine*, hetwelk mij bekend is uit de Fransche vertaling in de *Revue Britannique*, 1864, V, p. 393. Toch blijft hier velerlei te vragen, ook al zwijgen wij van de andere omstandigheid, waarop door den Engelschen schrijver gewezen wordt, dat aan de Romeinen geene bereidingen bekend waren, welke een plotselingen dood veroorzaken, daar het snelste vergif, dat men bij hen aantreft, het *aconitum*, eerst na twee of drie uren zijne werking vertoont. Maar rijmt die moord met hetgeen wij van Nero uit deze periode weten? Immers zoo weinig, dat Dr. van Oordt op blz. 289 niets beters weet te doen dan te zeggen, dat de zaak toch zoo heel erg niet was, zoo Nero, eens keizer, zich van een zoo gevaarlijken mededinger ontsloeg, als Britannicus voor hem nog kon worden: eene stelling, het zij met bescheidenheid, maar met ernst gezegd, welke ik niet hoop dat ook deel zal hebben uitgemaakt van zijn onderwijs aan de leerlingen van het Haagsch gymnasium. En nu de détails van het verhaal. Eene proefneming om Britannicus te vergiftigen, welke geheel mislukte, kon ook in dien tijd bezwaarlijk worden bewezen: blijkbaar hebben wij hier met een stadspraatje te doen. Als verder de omgeving van Britannicus bestond uit dienaren, die Nero waren toegedaan, dan was de gelegenheid om hem voor aller oogen van kant te helpen, zoo slecht mogelijk gekozen. Althans voor het geval dat Nero den schijn zijner onschuld wil bewaren, en in de andere onderstelling zijn al zijne omslachtige voorzorgsmaatregelen vrij overtollig. Ook zullen de toxicologen weten, of er een hevig werkend vergif bestaat, hetwelk in gewoon water onzichtbaar blijft: zeker volgens Tacitus elders voorgedragen meening niet, want Seneca weet zich door het uitsluitend gebruik van bronwater tegen Nero's aanslagen te

beveiligen. Verder valt mijne aandacht op de bedaardheid van Nero, welke in een zeventienjarigen misdadiger minstens opmerkelijk is. Ongeloofelijker nog klinkt het, dat ook Octavia hare ontroering weet te bedwingen; onder welke omstandigheden zal zij dit *al lang* geleerd hebben? En zoo zij die kunst verstond, wat kon dat ditmaal baten? Kalm te blijven bij den plotselingen dood haars broeders, kon niet anders worden uitgelegd, dan uit vrees voor den toorn van haren echtgenoot, die den dood had gewenscht. Maar deze wilde immers niet als de schuldige bekend staan, hetgeen ook slecht zou passen bij zijne bekende zucht naar populariteit. 't Vreemdst van alles is, dat dat plotseling sterfgeval de feestvreugde niet stoort, waarin van de zijde der gasten de niet verlangde bekentenis ligt, dat zij de gruweldaad doorschouwen. Overigens werd de dood van Britannicus op verschillende wijzen verhaald, want er bestond later een gerucht, dat keizer Titus als knaap bij den maaltijd was tegenwoordig geweest en van het vergif geproefd had: iets waarvoor in de beschrijving van Tacitus geen plaats is.

Kan men de zaak anders verklaren? Mij dunkt, ja. Nero had volkomen gelijk: werkelijk kreeg Britannicus slechts een toeval, hetgeen niet belette, dat na een oogenblik van ontsteltenis de maaltijd weder voortging. Eerst zijn daarop gevolgde dood - het mag dan aan de gevolgen van dit toeval zijn geweest - werd aanleiding, dat men aan het voorval de wending gaf, welke Tacitus al te goedgeloovig heeft nageschreven. Wat Seneca kort na dezen tijd tot lof van Nero schrijft in zijn boek *de Clementia*, had voor strafwaardige spotternij moeten gelden, als die betuigingen van eerbied tot een broedermoorder gericht waren. Diezelfde Nero zeide in dezen tijd bij het onderteekenen van een doodvonnis: - en aan de echtheid van dit gezegde behoeft nu niet getwijfeld te worden - ik wou dat ik niet kon schrijven: *Quam vellem nescire litteras!*

En nu de moedermoorder. In zijn vijfde regeeringsjaar - dus aan het einde van het *quinquennium*, maar laten wij het onthouden: *nemo repente fit turpissimus:* in zijn vijfde regeeringsjaar, verhaalt Tacitus, besluit Nero eindelijk zijne moeder van kant te helpen, aangezet door zijne minnares Poppaea, die begreep dat, zoolang Agrippina leefde, het haar niet gelukken zou Nero's echtgenoote Octavia te verdringen. Te

vergeefs tracht Agrippina den invloed over haar zoon te herwinnen: wij zwijgen van het onzinnig geklap, hetwelk Tacitus niet beneden zich achtte op te schrijven, XIV, 2; de kloof tusschen moeder en zoon wordt steeds wijder. Eindelijk komt de vrijgelatene Anicetus met een plan voor den dag, om Agrippina, die tegen alle lagen op hare hoede was, ten val te brengen. De zaak was uiterst moeilijk, daar Agrippina door tegengiften - men zie daarover de critiek in het *Cornhill Magazine* - tegen ieder gevaar van die zijde zich bij voorbaat had gewapend. Gedurende zekere feestdagen ter eere van Minerva, houdt Nero zich te Baiae op. Daarheen weet hij ook Agrippina te lokken, onder den schijn van zich met haar te verzoenen. Agrippina, die eenige verstrooiing zoekt, komt van Antium en gaat met haar zoon naar Bauli, eene villa bij Misenum. Daar bevond zich te harer eere een prachtig versierd schip, om haar naar Baiae te brengen, maar Agrippina is gewaarschuwd en kiest den weg over land. Gedurende dien dag wordt haar kwaad vermoeden geheel weggenomen door de liefdevolle houding, welke Nero weet aan te nemen, en tegen den avond begeeft zij zich te scheep naar Bauli terug. De baai van Napels en een schitterende sterrenhemel bij kalm weder: ziedaar plaats en tijd, die voor de onnatuurlijke misdaad waren uitgekozen. Agrippina was in zee gestoken met twee gezellen, Acerronia en Crepereius Gallus. Men was niet ver van land en Acerronia sprak juist met ingenomenheid over de plaats gehad hebbende verzoening, toen op een gegeven teeken het dak van de tent instortte, waaronder Agrippina nederlag. Crepereius was dadelijk dood, maar Agrippina en Acerronia werden beschermd door de zijwanden van het rustbed, waarop zij lagen, welke voor het gewicht niet bezweken. Maar hetgeen waarop Nero gerekend had en wat Anicetus had beloofd, volgde niet: het vaartuig sloeg niet uit elkaar, ook omdat zij, die van het plan niet wisten, de anderen hinderden. Daarop besluiten de roeiers - die dus van het plan wel wisten en modellen van stilzwijgendheid onder huns gelijken zijn geweest - met vereenigde krachten het schip te doen omslaan: dat zij daarbij zelven konden verdrinken, schijnt hun niet in den zin te komen. Hun plan gelukte evenwel niet, want sommigen, die zich aan de andere zijde van het vaartuig bevonden, gaven Agrippina gelegenheid zich in het water te laten afglijden. Acerronia geeft zich voor

Agrippina uit en wordt door de manschap afgemaakt: Agrippina zelve houdt zich bedaard, ontvangt eene wonde aan den schouder en komt zwemmende behouden aan wal en begeeft zich in een draagstoel naar haar villa.

De keizerinmoeder twijfelt niet, dat haar zoon het op haar leven heeft toegelegd, en zendt onmiddellijk haar vrijgelaten slaaf Agerinus tot hem, om hem te boodschappen, dat zij het gevaar gelukkig ontkomen is; voor het oogenblik heeft zij rust noodig, en verzoekt zij hem niet tot haar te komen. Inmiddels krijgt Nero bericht, dat de aanslag mislukt is, maar dat niemand aan den bewerker twijfelt. Vreezende dat zijne moeder het sein tot een opstand zal geven, laat hij Burrus en Seneca bij zich komen, die wellicht ook reeds vroeger van het plan hadden geweten. Na eenige beraadslaging neemt Anicetus op zich, Agrippina te dooden. Hij meent evenwel een list te moeten gebruiken: iets wat waarlijk begon overbodig te worden. Juist komt Agerinus met de boodschap van Agrippina; hij weet het den schijn te geven, dat deze gezonden is om Nero te dooden. Hierdoor komt de moedermoord in het licht eener zelfverdediging te staan, en Anicetus haast zich naar Agrippina's villa, ten einde haar het leven te benemen.

Door zijn onrustig geweten gedreven, begeeft Nero zich naar Napels en schrijft van daar een brief aan den senaat, dat Agerinus bevonden is op last van Agrippina hem naar het leven te staan. Nadat de misdaad verijdeld was, had Agrippina zich zelve het leven benomen. Daarbij voegt hij eenige bijzonderheden, waaruit haar heerschzuchtige aard kon blijken. Na het ontvangen van dit schrijven, toont de senaat zijne onderdanigheid, door het verordenen der noodige dankfeesten.

Wat van dit wanstaltig verhaal te denken, hetwelk alleen gered wordt, als men het leest in den prachtigen stijl van Tacitus? Het zou voor mijne lezers beleedigend zijn, zoo ik hun aantoonde, dat het ongeval met het schip volkomen buiten toedoen van Nero heeft plaats gehad; de tegenstrijdigheden in de voorstelling van Tacitus liggen voor de hand. Zullen wij daarom het geheele verhaal verwerpen? Onmogelijk, want Nero's brief aan den Senaat is ontwijfelbaar geschreven geweest in den geest, welken Tacitus mededeelt. Eene phrase uit dien brief, welke van *elders* bekend is, toont genoegzaam aan, in

welke gemoedsstemming hij zich bevond. *Salvum me esse adhuc nec credo nec gaudeo:* hij schreef dus, dat hij aan een groot gevaar ontsnapt was. Wat is hier waarheid? Er is, dunkt mij, eene tamelijk waarschijnlijke oplossing; dat zij noodwendig de ware moet zijn, zou ik in een zoo duister geval niet durven beweren.

Het is aan geen twijfel onderhevig, dat Agrippina op zee een ongeluk heeft gehad: de vraag is alleen of Nero de aanlegger was. In zijn brief aan den Senaat, schuift hij alles op rekening van het toeval; maar wie kon zoo onnoozel zijn, zegt Tacitus, om dit te gelooven? Naar het mij voorkomt, is alles geloofelijker dan zulk een melodramatisch plan, hetwelk, zoo het al gelukte, - wat vrij onzeker was, want ook de medeplichtigen aan boord moesten hun leven wagen - dan toch door het groot aantal van hen, die met de omstandigheden bekend waren, onmogelijk een geheim kon blijven. Maar voor de ontstelde verbeelding van Agrippina zelve deed zich de zaak anders voor. Met haar onbeminnelijk en terugstootend karakter, dat uit Tacitus beschrijving duidelijk genoeg is, moest het haar, der heerschzuchtige, die zelve tot hare verheffing voor geen misdaad was teruggedeinsd, in het geheel niet ondenkbaar of ongerijmd voorkomen, dat haar zoon, die zich reeds aan hare voogdij had zoeken te onttrekken, eene poging had gewaagd, om zich voor goed van haar te bevrijden. Wat hadden de vrouwen onder Nero's voorgangers niet vermocht! Cleopatra bij Caesar, Livia bij Augustus, dezelfde in haar ouderdom bij haren zoon Tiberius; hoeveel invloed had hare grootmoeder Antonia later niet op denzelfden Tiberius uitgeoefend! Wat had Messalina en later zij zelve niet bij Claudius gegolden! Dat was nu uit; als Nero iemand naar de oogen zag, dan was zij het niet, nog veel minder Octavia, Acte eigenlijk ook niet: was er eene, dan was het Poppaea, hare aartsvijandin, maar meest handelde hij toch op aansporing van Burrus en Seneca, die haar niet minder verafschuwden dan Poppaea zelve, *Tac. Ann.* XIII. 2. Mocht dan het plan om haar uit den weg te ruimen al niet van Nero zelven zijn uitgegaan - als moeder zou zij geneigd zijn dit aan te nemen - dan voelde zij thans toch de hand van een dier drie, die haar verfoeiden. Zij overschatte wellicht Poppaea's invloed, die eerst vier jaar na haar dood Octavia heeft kunnen verdrijven, maar wonder was het niet, dat wil zeggen wel voor ons, doch geen

wonder in die dagen en in die omgeving, dat zij besloot een einde te maken aan haar bestaan. Dat Nero bij het vernemen dier tijding, welke verwijdering er ook mocht bestaan tusschen zijne moeder en hem, zijne kalmte en gemoedsrust verloor, laat zich denken. Hij had zijne moeder, die hem wel niet had opgevoed, maar aan wie hij toch het keizerschap verschuldigd was, door haar op dien afstand te houden, zedelijk tot die daad gedwongen en thans zou hij, hoezeer dan eigenlijk onschuldig, als moedermoorder gebrandmerkt staan. Zoo dikwijls reeds - dit *moest* hij weten - had het publiek aan zijne voorgangers de schuld gegeven van een moord, dien de verslagene zelf had gezocht. Had het volk ooit geloofd, dat een lid der keizerlijke familie zijn natuurlijken dood kon sterven? De schijn was tegen hem; hij kon niet twijfelen wat het volk zou mompelen, op wiens toejuichingen hij zoo hoogen prijs stelde. De zuivere waarheid kon hier, meende hij, niet baten, maar altijd zou men zich overtuigd houden, dat er eigenlijk nog meer achterstak. Er moest dus iets verzonnen worden, om haren zelfmoord wat aannemelijker te maken voor het groote publiek. Gelukkig dat het door hem uitgedachte verzinseltje zoo onwaarschijnlijk is, dat het niet licht bij iemand geloof zal vinden. Hij beweerde, dat de vrijgelatene, die door Agrippina gezonden was, om hem aangaande haar behoud te onderrichten, bevonden was een aanslag tegen zijn eigen leven in den zin te hebben. Dit was ongetwijfeld niet waar, gelijk ook Tacitus erkent; want hoe kon onder deze omstandigheden Agrippina, die veeleer op zelf behoud bedacht moest zijn, gepoogd hebben den keizer het leven te benemen? Maar dat Agrippina op het vernemen der tijding, dat Agerinus gevat en de aanslag ontdekt was, zich zelf van het leven beroofde: dit liet zich zeer goed hooren. - Heeft alles zich juist zoo toegedragen? Ik weet het niet, maar op de aangeduide wijze kan ik mij het beloop der zaak eenigermate verklaren, terwijl de traditie, welke Tacitus volgt, volstrekt onhoudbaar is. Eindelijk verdient het opmerking, dat volgens getuigenis van Tacitus zelven, noch Volusius Proculus voor zijne diensten, betoond bij de poging om Agrippina te doen verdrinken, noch Anicetus voor de uitvinding en geheele leiding der zaak, door Nero beloond is geworden. Te minder had Anicetus dus aanleiding later zich beschikbaar te stellen, toen men zijn getuigenis behoefde om de beschuldigingen tegen Octavia vol te houden.

De voornaamste handlanger in beide misdaden sterft in ballingschap, zonder dat men hoort van eenige door hem gedane verwijten of bekentenissen.

Wij laten die geschiedenis van Octavia rusten, welker ware zamenhang al te zeer in het duister ligt. Maar beter zijn wij onderricht omtrent den brand van Rome. Dat Nero dien zelf zou hebben aangestoken, vindt thans weinig geloof meer. Jammer maar, dat men niet billijk genoeg is, om bij het verhaal steeds de bijzonderheden te voegen van hetgeen Nero wel gedaan heeft, om den nood van het arme volk te verzachten, door het openstellen van publieke gebouwen ten dienste van hen, die hunne woningen hadden verloren, door het laten aanvoeren van het noodige materiaal om de schade te herstellen en door het verminderen van den prijs, waarvoor het koorn van staatswege verkocht werd. Wil men nu beweren, dat Nero dit alles doen moest, om het volk rustig te houden, zonder wiens medewerking zijn gezag geen uur kon in stand blijven, dan geef ik dit wel gewonnen, maar knoop daaraan toch de gevolgtrekking, dat de vorst, die zoozeer het gemeen meest ontzien - en dat moest hij - onmogelijk de hand kan hebben gehad in het verbranden der hoofdstad, waardoor juist de armsten het meest zouden lijden. En behalve dat had hij volgens Suetonius kort te voren op uitgebreide schaal en met eigen middelen maatregelen genomen, om het gevaar voor brand, waaraan Rome door de bijzondere inrichting der huizen bloot stond, zooveel mogelijk te verminderen.

En dan zal Nero met den brand van Rome in het gezicht een lied hebben gezongen van den ondergang van Troje. Het was slechts een gerucht; maar neem eens aan, dat het op waarheid gegrond is en hij - 't zou in een kunstenaar niet vreemd zijn - de wijd en zijd golvende vuurzee met verbazing heeft aangestaard en eenige regels heeft opgezegd uit eene dichterlijke beschrijving van Trojes ondergang. Dat zal het toppunt van menschelijke verdorvenheid zijn. Het is mij wel; maar als een onzer Nederlandsche dapperen op de citadel van Antwerpen in den nacht van het bombardement eenige regels reciteert uit - let wel, niet uit Virgilius, maar uit Blumauers *Travestirte Aeneis*, waar de dichter verhaalt hoe Ilium in het vuur te gronde ging - wat hebben zijne landgenooten toen gedaan? Naar ik meen, hem met trommelen en cymbalen ingehaald. O dat meten met twee maten! Wat zegt Juvenalis

om aan zijn afschuw lucht te geven? Nero was een moedermoorder, een broedermoorder, hij vermoordde zijne vrouw, maar, wat de kroon op alles zet, hij zong op het tooneel en *in scena numquam cantavit Orestes*. Kan het den dichter ernst zijn met zijne *indignatio*, die zich van zulk een ongerijmden climax bedient, vooral als wij bedenken, dat de braafste man dier tijden, Thrasea Paetus, te Patavium juist hetzelfde had gedaan, en keizer Titus, de wellust van het menschelijk geslacht, in zijne jeugd eenmaal als gladiator is opgetreden te Reate?

Ik kan mij niet weerhouden nog een proefje mede te deelen, ten betooge hoe men bij het lezen van Tacitus op zijne hoede moet zijn. Nero heeft er vermaak in, des nachts in eene vermomming de straten van Rome rond te zwieren, op welke onkeizerlijke tochten hij vrij spel liet aan zijn overmoed, dikwijls slagen uitdeelde, maar ze soms ook terugbekwam, gelijk den volgenden dag op zijn gelaat te zien was. Dit verhaalt Tacitus. Maar de oudere Plinius, die het beter kon weten, omdat hij Nero's tijdgenoot was, deelt mede, dat door een merkwaardig mixtuur, waarvan Nero het recept bezat, den volgenden dag alle teekenen zijner ongebondenheid op zijn gelaat verdwenen waren. Welk verhaal zullen wij volgen? Het komt mij voor, dat beide hun oorsprong te danken hebben aan een *recens odium*. Nero *moest* heden nacht een schram over het gezicht hebben gehad; was die schram niet zichtbaar, dan was zij op buitengewoon behendige wijze al weder genezen. Tegen zulk een laster is het leven van geen heilige bestand. En dat van Nero ook niet, die volstrekt niets om straatpraatjes gaf en zich zelfs bij den Senaat in de bres stelde voor hen, die hem in het openbaar met de moedermoorders Orestes en Alcmaeon op ééne lijn hadden gesteld. Suetonius zegt uitdrukkelijk: *nihil eum patientius quam maledicta et convicia hominum tulisse, neque in ullos leniorem quam qui se dictis aut carminibus lacessissent, extitisse*. Wij zien, dat van die vrijheid een ruim gebruik is gemaakt.

De ongenoemde Engelschman, dien ik reeds een paar malen heb aangehaald, zegt: ‘zoo ik wilde bewijzen dat Nero, ver van een monster te zijn, een zacht, welwillend en in vele opzichten bewonderenswaardig vorst was, zou ik getuigenissen kunnen aanhalen uit den mond zijner beschuldigers zelven, welke den lezer zouden verbazen; en die getuigenissen zouden des te meer gewicht in de schaal leggen, omdat zij geene be

trekking hebben op particuliere voornemens, waarmede de verbeelding zich naar welgevallen kan bezig houden, maar op openbare handelingen, die tot verschil van meening minder aanleiding geven.' Dit is uitstekend, maar ik zal den schrijver niet volgen, waar hij aldus voortgaat: 'Dit is evenwel mijn plan niet; aan de deugden van Nero wil ik het geloof niet schenken, dat ik weiger aan het verhaal zijner misdaden. Schrijvers, die zoo weinig vertrouwen verdienen in eene menigte punten, welke zij uitvoerig behandelen, kunnen geen aanspraak maken op geloofwaardigheid: ik wijs al hunne getuigenissen zonder uitzondering af.' Dit schijnt mij in vele opzichten onjuist: ik acht het zeer mogelijk het ware van het valsche te schiften. Zoo blijkt het bij iedere schrede dat de schrijvers, die aan Tacitus en Suetonius hunne bouwstoffen hebben geleverd, aan de keizers vijandig waren; maar het blijkt nergens, dat onze traditie door vleitaal der hovelingen ontkleurd is. Aan het goede der keizerlijke regeeringen, hetwelk ons hier en daar wordt medegedeeld, staat het ons, meen ik, vrij een bijzonder gewicht te hechten. Dat Nero zich niet ergerde aan schotschriften en paskwillen, gelijk ik zoo even aantoonden, schijnt mij boven bedenking verheven. De gevolgtrekking ligt voor de hand, dat die onverschilligheid haar oorsprong moet gehad hebben in het gevoel zijner onschuld. Geen moedermoorder kan dulden, dat men hem op straten en pleinen als den misdadiger brandmerkt.

Dit alles heeft de strekking volstrekt niet, om aan te toonen, dat Nero berekend was voor de taak, welke hem was opgelegd. In den aanvang, jaren lang wellicht, mag men gunstig over zijne bekwaamheid gedacht hebben: dit lag alleen in de omstandigheid, dat hij twee verstandige raadslieden had en in alle belangrijke zaken den Senaat te wille was, wier dankbare leden niet nalieten zijn lof uit te trompetten. In der daad was Nero's regeering als eene verlossing, na de onverholen minachting waarin de Senaat verzonken was, sedert Caligula hem met zijne bloedige spotternijen had vervolgd en Claudius in zijn overdreven werkijver de belangrijkste geschillen aan zijne kennisneming had onttrokken. Dat Nero begon met den Senaat in eere te houden, was niet zoozeer zaak van beginsel, als wel omdat de populariteit bij klein en groot voor hem eene levensbehoefte was en andere dingen hem heel wat meer belang inboezemden dan de staatszorg. Liet men hem zingen of wa-

genmennen, dan liet hij gaarne aan den Senaat het overige. Maar de zaak veranderde, toen bij de openbare vertooningen zijne grenzenlooze ijdelheid aan het licht kwam. Het volk stroomde naar de feesten, maar, wat het van daar te huis bracht, zeker geen eerbied voor den keizer, die, in weerwil dat hij wellicht geen kwaad zanger was, zich zoo kinderachtig aanstelde. Stel eens dat de tweede koning der Nederlanden persoonlijk had willen deelnemen aan de wedrennen. Stel eens dat zijn zoon, wiens smaak voor muzijk genoegzaam bekend is, bij de opvoering der opera, die hij componeerde, in den Haagschen schouwburg zelf wilde dirigeeren of zelfs maar zijn naam op de aanplakbiljetten liet vermelden. Zelfs de koninklijke vertaler van Dante en de keizerlijke levensbeschrijver van Caesar zetten hun naam niet op den titel.

En nu in den Senaat. Van tijd tot tijd hoorde men van gestrenge maatregelen, als de kunstenaar zich somwijlen herinnerde, dat hij keizer was. Een menschenleven werd niet zwaar geteld in dien tijd; men achtte dat van Nero evenmin, tegen wien de zamenzweringen zich even licht vormden als uiteenspatten; geen wonder dat hij de levens der Senatoren niet hooger schatte. Ik wil niet nagaan, wat al overdrijving en valsche voorstellingen in het verhaal van Tacitus mogen schuilen: aan Dr. Karsten beloof ik een ruimen oogst, als hij zijn werk voortzet. Niet zeldzaam zal het blijken, dat een deel der ergste gruwelen, welke Nero worden toegdicht, geene gruwelen zijn, maar rechtvaardige, aan werkelijk schuldigen volgens de wet opgelegde straffen; dikwijls ook zal het blijken, dat zij geene innerlijke kenmerken van waarheid dragen, zonder dat het evenwel altijd mogelijk is eene betere voorstelling in de plaats der oude te zetten. Zoo bijv. de dood van Corbulo; om die daad van Nero te beoordeelen, hoe hij er toe kon komen, om zijn besten en getrouwsten veldheer van het leven te berooven, dien hij zelf kort te voren een gezag had geschonken, vergelijkbaar met dat, hetwelk Pompejus in den zeeroovers oorlog bezat, zie *Tacit. Ann.* XV. 25, zouden wij van die gebeurtenis meer moeten weten, dan wij nu te lezen krijgen in het magere excerpt van Dio Cassius, - want hier breekt Tacitus af - alwaar tusschen allerlei fantastische gruwelen, welke niets bewijzen, dan dat de verbeelding der Romeinen bezoedeld was, ook dit bericht is ingelascht, terwijl eene uitdrukking van Tacitus op eene andere plaats, *Histor.* II, 76, tot het vermoeden zou

leiden, dat een door Corbulo beraamde opstand nog te rechter tijd onderdrukt was. Maar al moet en zal er heel wat geschrapt worden van hetgeen Nero's naam tot het wachtwoord der onmenschelijkste wreedheid gemaakt heeft; één ding blijft, dat de kunstenaar op den troon niet op zijne plaats was. De bijzonderheden omtrent zijn uiteinde, welke mij voorkomen veel innerlijke kenteekenen van waarheid te dragen, toonen duidelijk aan, dat hij grootheid van ziel kon begrijpen noch betoonen. Onder die talrijke menigte, die den dood onverschrokken onder de oogen ziet, maakt die keizer met die kleinmoedigheid en dien levenslust eene verachtelijke vertooning. *Qualis artifex pereo!* Welk een woord voor een stervend keizer van Rome!

Maar dit alles verklaart volstrekt niet, waarom de nagedachtenis van Nero door zijne tijdgenooten met zoo hevigen haat is vervolgd. Ik zou de verklaring liefst hierin zoeken. In de oude geschiedenis spreekt men wel eens van eene priestertraditie: hier zou ik denken aan eene senatorentraditie: al wat van deze keizers verhaald en gelogen wordt, is alles beschouwd uit het oogpunt van het belang van den Senaat, welks waardigheid men tot op den dood van Pertinax niet ongestraft mocht over het hoofd zien. In dien Senaat nu merken wij in dezen tijd een nieuw element op: na de Epicuristen van de tijden van Augustus en Caesar, vinden wij thans de Stoïcijnen, Seneca aan het hoofd. Behalve de weinige edele mannen, die deze leer in gemoede waren toegedaan, waren er velen, zeer velen, die hunne strenge beginselen als dekmantel gebruikten voor hunne loszinnige handelingen: 't zijn zij, die in onzen tijd het belang zouden begrijpen om orthodox te wezen. Deze brachten den naam der secte binnen weinige jaren in minachting, dwongen door hunne halsstarrigheid iedere regeering tot harde maatregelen te hunnen opzichte en lieten aan die regeering als erfenis den naam van noodelooze wreedheid, toen de vervolgingen, welke niet uitbleven, de rijen gedund hadden en alleen zij waren getrouw gebleven aan hun vaandel, die het met eere ophielden. Er bestaat eene belangrijke aanteekening over deze Stoïcijnen en Cynici van Prof. Cobet in de Mnemosyne, VIII, p. 137.

Het is merkwaardig te zien, wat Tacitus van hen zegt, hij die, zeker wel ten gevolge der misdragingen dier valsche broederen, ook voor Seneca zoo weinig sympathie toont. Zoo wordt

van Rubellius Plautus verhaald, dat hij heeft aangenomen *Stoicorum arrogantiam sectamque quae turbidos et negotiorum appetentes faciat*. De beschuldiging tegen Plautus mogt ongegrond wezen, maar wij kunnen er uit zien, hoe men over de Stoïcijnen dacht. Zij schenen de hoofden der wegstervende republikeinsche partij. ‘Zij hebben den mond vol van vrijheid, om de regeering omver te werpen; als hun dat is gelukt, zullen zij een aanval wagen tegen de vrijheid zelve,’ zeide de beschuldiger van Thrasea. Van Egnatius wordt gezegd, dat ‘hij zich voor een Stoïcijn uitgaf; hij wist door zijn uitwendig voorkomen zich den schijn te geven van een eerlijk man, maar was in der daad trouweloos en geveinsd, terwijl hebzucht en weelderigheid op den bodem van zijn hart huisden.’ Ja, het laat zich volkomen goed begrijpen, wat Tacitus van Agricola verhaalt, dat Domitianus smaak had in zijne gematigdheid en voorzichtigheid, *quia non contumacia neque inani jactatione libertatis famam fatumque provocabat*. En zoo dachten alle over die onbeschaamde bedriegers, Mucianus, Vespasianus, Domitianus en wie niet al? Tusschen deze zoogenaamde Stoïcijnen en elke regeering, hoedanig ook, moest een onverzoenlijke haat bestaan, waarvan de nagalm tot op onzen tijd doorklinkt. Men mocht met gematigdheid beginnen, maar tegenover onderdanen, die *inani jactatione libertatis famam fatumque provocant*, moet elke regeering wel eindigen met het nemen van harde maatregelen. Zelfs Thrasea was niet vreemd aan het gezegde gebrek.

Men weet welk een machtigen invloed Nero heeft uitgeoefend op de verbeelding zijner onderdanen, ja zijner buitenlandsche vijanden. Ook de Parthenkoning was getroffen door de verhalen van de fantastische pracht van het Gouden Paleis, van Nero's vrijen omgang met de burgers, zijne keizerlijke houding en uiterlijk, zijne veelzijdige talenten, zijne kunst om op de verbeelding te werken. Tot in de Heilige Schrift weerklinkt de roep die van hem uitging. Die vorst, die terug zal komen uit het Parthenland, die gevallen is en zal opstaan, die doodelijk gewond is en genezen zal, de Antichrist van de Openbaring, was in aller schatting geen gewoon misdadiger. Hij overschreed de maat der gewone stervelingen en wij zullen wel doen dit in het oog te houden, telkens als onze berichten hem voorstellen als een kortweg verachtelijk in zingenot verzonken Sultan. Door de mist van de kleingeestige anecdoten onzer

berichtgevers, bespeuren wij weinig meer van den stralenglans, die eens zijn hoofd heeft omgeven.

De geschiedenissen van Galba, Otho en Vitellius laten wij rusten. Slechts één punt verdient hier met name genoemd te worden. Juvenalis, sprekende over de verwijfdheid van Otho, drukt zijne meening aldus uit, dat op den tocht tegen Vitellius de keizer vooral zorg droeg voor zijn spiegel: *speculum civilis sarcina belli*. Hier kunnen wij toevallig met zekerheid nagaan, hoe weinig men rekenen kan op de waarheidsliefde van den satiricus. Wij lezen bij Tacitus juist het tegenovergestelde: *horridus*, was hij, *incomtus famaeque dissimilis*. Wel is het historisch gezag van Tacitus Historien heel wat grooter dan van zijne Annalen, maar ook Vitellius heeft zich eenigermate over hem te beklagen. Hij zal wat al te veel gehecht zijn geweest aan tafelgenot; maar wat weet het volk zulke praatjes op te sieren! Ik denk daarbij aan de anecdoten, welke Macaulay verzameld heeft omtrent de buitensporige weelde van Montague, *History of England*, IX, p. 190. *Tauchn*.

Bij het beoordeelen der regeering van Vespasianus en zijne beide zonen, komt, naar mijne zienswijze, inzonderheid in aanmerking de plaats van Tacitus, waar hij verhaalt, *Ann.* III, 55, hoe sedert Nero de tafelweelde te Rome verminderd is. Gedurende de regeering der vijf eerste keizers hadden de aanzienlijke familiën, gelijk zij onder de republiek waren gewoon geweest, door vorstelijke levenswijs haar aanzien pogen op te houden, maar waren juist daardoor gaandeweg verarmd. Toen daarbij kwam, dat menigeen zijn ondergang te wijten had aan den nijd, welke aan het keizerlijk hof werd opgewekt door den staat welken hij voerde, waren velen tot nadenken gekomen. Verder waren door Vespasianus onderscheiden personen uit de provinciën des rijks in den Senaat opgenomen, die door de rampen dier tijden tot een klein aantal leden was samengesmolten. Deze nieuwe leden brachten eene eenvoudiger levenswijs in de mode en het voorbeeld van Vespasianus zelf was krachtiger dan alle mogelijke wetten. - Onder deze omstandigheden was de verhouding van den keizer tot den Senaat geheel verschillend van die zijner voorgangers. Oppositie had hij niet te duchten van de zijde eener vergadering, welker oude leden meer en meer in de schaduw geraakten bij het veel grooter aantal, dat hij zelf had benoemd en hetwelk zijne belangen was toegedaan. De strijd tusschen den keizer en het eerste staatslichaam, een strijd

in deze periode in den regel onvermijdelijk, omdat de bevoegheid der beide partijen niet nauwkeurig was afgebakend, was voor het oogenblik gestaakt. De Senatoren hadden zich met den keizer verzoend, die de noodige maatregelen nam, om de bestaande wederzijdsche welwillendheid niet te verbreken en de traditie der senatoren, welke in onze geschiedboeken bewaard is, bleef den keizer gunstig.

In dit licht dient men een maatregel van Vespasianus te beschouwen, die anders vreemd klinkt: zijn verdrijven der wijsgeeren uit de stad. Met zeer enkele uitzonderingen, Musonius Rufus bijv., waren die Stoïcijnen, zoo goed als hunne aanzienlijker geloofsgenooten in den Senaat van Nero, een verachtelijk slag van menschen, die hun brood zochten door oppositie te maken tegen elke regeering, die hun den mond vrij liet. Met inachtneming van het verschil van toestanden, hadden zij ongeveer den invloed, welken eene ‘gewetenlooze oppositiepers’ te onzent hebben kan. Het gevaar, dat Vespasianus van dien kant dreigde, was onmiskenbaar en als maatregel van zelfverdediging moest hij wel tot het besluit komen, dien tegenstand onschadelijk te maken, door hen uit Rome te verwijderen. Verder ging hij niet en behoefde hij niet te gaan; in den vreemde verspreid vormden zij geene gesloten partij en moest hunne oppositie wel haar angel verliezen, omdat zij zich moesten bedienen van het gesproken woord en buiten het brandpunt geplaatst, niet in gelijke mate de gelegenheid hadden onderricht te worden omtrent de handelingen van het gouvernement. In den Senaat zelf was, gelijk ik zeide, tegenstand voor het oogenblik minder te vreezen. Een enkel exempel was voldoende. Helvidius Priscus, die de rol van zijn schoonvader Thrasea Paetus wilde vervolgen, maar in zijn ondoordachten ijver zijn doel voorbijstreefde, werd verbannen: voor zoover wij kunnen nagaan, met volle recht, want dat Vespasianus hem later zou hebben laten dooden, schijnt betwijfeld te kunnen worden.

In verband hiermede beschouwen wij een anderen maatregel, die ook niet weinig zal gestrekt hebben, om de gedachtenis van Vespasianus in eere te houden. In Alexandrië had hij gezien, of liever gehoord, wat voordeel de Ptolemaeën hadden getrokken van hunne verlichte bescherming van kunsten en wetenschappen. Daar had de regeering den steun der geleerden genoten; in Rome was sedert jaren de wijsbegeerte en de rhetorica in de handen der oppositie gevallen. Wat lag nader voor

de hand, dan hier ook de wetenschappen van staatswege te laten onderwijzen, de kunsten aan te moedigen, de mannen van talent door banden van persoonlijk belang aan de Regeering te verbinden? Zoo ontstond, om mij wederom modern uit te drukken, onder Vespasianus te Rome het eerste van staatswege gegeven hooger onderwijs: een maatregel, waarvan het politiek belang - wij spreken nu van niets anders - in onzen tijd blijkbaar genoeg is, maar welke toenmaals moest gelden voor eene ontdekking, welks gewicht ook door Vespasianus opvolgers volkomen is ingezien. Toen de belangstelling eenmaal gewekt was, vond zij ook ondersteuning bij aanzienlijke particulieren, gelijk blijkt uit den merkwaardigen brief van Plinius, IV. 13, welke toont, hoe oud sommige onderwijsquaesties zijn, die ons nu nog bezig houden. Dr. van Oordt behandelt dit punt blz. 333. Van dien tijd worden de rhetoren aanzienlijke staatsambtenaren en het bekende woord van Juvenalis: *fies de rhetore consul*, vindt nu zijne toepassing.

In dezen stand van zaken komt geene noemenswaardige verandering tijdens de korte regeering van Titus, den eersten onder de Romeinsche keizers, die de gunsteling was van Senaat en volk beide. De lievelingen van het Romeinsche volk leefden kort, zeide men: 't was vrij natuurlijk, want die gunst was nu eenmaal niet te behouden gedurende een langer verloop van jaren. Met eene door de spaarzaamheid zijns vaders gevulde schatkist, kon Titus twee jaren lang allen te vriend houden en behoefde niemand ontevreden heen te gaan. Was hij na korter of langer tijd tegenover geldgebrek komen te staan, hij zou ongetwijfeld zijne populariteit verspeeld hebben. Overigens is het merkwaardig, dat volgens de Joodsche traditie Poppaea eene *vrome* vrouw was, maar Titus wordt voorgesteld als het deerniswaardig voorwerp van Gods onverzoenlijken toorn. Zoo schreef men de geschiedenis.

De traditie heeft Domitianus als een wreedaard geschandvlekt; onze hoogst onvolledige berichten maken het ondoenlijk het oordeel zijner tijdgenooten aan de critiek te onderwerpen, gelijk met Tiberius meermalen beproefd is, maar zooveel blijkt toch, dat van zijne vijftienjarige regeering de twaalf eerste wel zonder lof, maar meerendeels ook zonder blaam zijn voorbijgegaan, terwijl de onmenschelijkheden, welke hem worden te laste gelegd, zich, ruim gerekend, binnen een driejarig tijdperk ophoopen. Hij staat dus daarin gelijk met onderscheidene zijner

voorgangers, wier eerste regeeringsjaren weinig stof aan de kwaadsprekendheid hebben gegeven, maar die door hunne laatste daden den vloek van het nageslacht op zich geladen hebben. Het zou wenschelijk zijn geweest, dat Dr. van Oordt op die twee tijdperken in Domitianus regeering met meerder nadruk de aandacht had gevestigd.

Ik zeide het reeds: onze berichten omtrent Domitianus zijn uiterst onvolledig, zoodat het zeer moeilijk is, zich een beeld van zijne regeering te scheppen. In tegenstelling met zijn vader schijnt hij een man te zijn geweest, die zelf zin had voor wetenschap en de levensgeschiedenissen van Quintilianus, Plinius, Tacitus, Statius en Martialis duiden voldoende aan, dat hij het talent wist te beschermen, al moest men ook toegeven, dat hij voor zijne bescherming zich wilde laten terugbetalen met buitensporige lofredenen. Zijn bestuur was krachtig en vooral kwam het aan de provinciën ten goede, waar heel wat onrecht met goed gevolg werd tegengegaan. Misbruiken zocht hij te weren, en verscheidene zijner wetten toonen eene heilzame en menschlievende strekking. Gaan wij de lijst bij Suetonius na, welke stellig onvolledig is, dan vinden wij over het geheel, dat hij meer verwachtte van een terugkeer tot het oude, dan van de ontwikkeling der bestaande toestanden. Dat de stemming der geschiedschrijvers hem zoo buitengemeen ongunstig is, ligt goeddeels aan zijne verhouding tot den Senaat, die zich op nieuw wilde laten gelden en in zijne plannen van machtsvergrooting door den keizer gedwarsboomd werd. In het achtste jaar zijner regeering hernieuwde hij de wetten van Vespasianus tegen de wijsgeeren, chaldaëen en astrologen, wier aantal steeds toenam, en die aan de regeering door hunne woelingen ernstig gevaarlijk waren. Ook nu schijnt het, dat aan de meesten slechts het verblijf in de hoofdstad of hoogstens in Italië ontzegd werd, waaruit men de gevolgtrekking mag maken, dat de klachten van Sulpicia in de zoogenaamde satire, welke onlangs door Prof. Boot voor onecht is verklaard, ten sterkste overdreven waren. Ten derden male werd een edict tegen de philosophen uitgevaardigd, in het voorlaatste jaar van Domitianus. Deze maatregel wordt best in verband gebracht met de toenmaals heerschende spanning tusschen keizer en Senaat. Ik kan de daarop gevolgde veroordeelingen bezwaarlijk anders beschouwen, dan in het licht eener door de omstandigheden geboden zelfverdediging. Alleen de partijdigheid onzer

berichtgevers ziet in die vervolgingen noodelooze wreedheid; maar dat die Senatoren zelven een aanvang hadden gemaakt met eene oppositie, welke de bestaande orde van zaken moest doen plaats maken voor een rijk van willekeur en nog erger bloedvergieten, schijnt mij duidelijk. De lofredenen van Arulenus Rusticus en Senecio op Thrasea en Helvidius Priscus, konden door geene regeering geduld worden, die zich niet prijs wilde geven aan de woelingen der anarchisten. Niet minder erg scheen het gevaar, dat van de zijde der astrologen dreigde, van welke nu weder kon gezegd worden, wat Seneca van hen in Claudius tijd had gezegd, dat er geen jaar en geen maand was, waarin zij 's keizers dood niet voorspelden. Het bijgeloof van Domitianus zelven belette evenwel, dat te hunnen aanzien iets afdoends geschiedde, ja men mag beweren, dat de astrologen met hunne lichtvaardige voorspellingen de oorzaak zijn geweest van den op den keizer gepleegden moord. Even als Caligula vindt Domitianus zijn doodsvijand in zijne naaste omgeving; dat de Senaat aan die daad geen deel neemt, beschouwe men als geen bewijs van zijn eerbied voor de wet of van zijn afschuw voor geweld, maar eenvoudig van het laffe karakter dier mannen, die, naar de uitdrukking van Vespasianus, wel blaften maar niet beten. Plinius zelf, die Domitianus waarlijk niet genegen is, erkent dat eerst de laatste drie jaren dier regeering zich door *odium bonorum* kenmerkten; het valt mij moeilijk het gevoelen te onderdrukken, dat op zijne beoordeeling de omstandigheid van invloed is geweest, dat hij door Domitianus wel tot praetor is benoemd, maar in de volgende drie jaren het consulschap niet erlangd heeft, waartoe eerst de volgende - volgens hem dus veel verlichter - regeering hem heeft verheven. Zijn verhaal van de bekende veroordeeling van Valerius Licinianus, *Epist.* IV. 11, kenmerkt zich voor den oplettenden lezer door blinde woede tegen Domitianus.

Opmerkenswaardig zijn de woorden van Merivale: ‘Domitianus had de beide klassen der maatschappij van zich vervreemd, welke het best in staat waren zijne nagedachtenis zwart te maken. De aanzienlijken, die hij had beleedigd, vergiftigden ongetwijfeld de bronnen der Romeinsche geschiedenis; en de philosophen, die uit de hoofdstad verbannen werden, verspreidden hunne hatelijke gezindheid wijd en zijd. Er zijn geene feiten, welke men stellen kan tegenover het verpletterend getuigenis, waardoor Domitianus veroordeeld wordt; maar de zedelijke invloed der phi-

losophen werd in dezen tijd overal gevoeld, en wij weten dat ook, in de nieuwere periode, een vorst bezwaarlijk gelegenheid zou hebben zich voor de nakomelingschap te verantwoorden, als hij adel en geestelijkheid beide doodelijk had beleedigd.'

Weinig of geene gebeurtenissen uit de regeering van Domitianus zijn zoo bekend, als het verhaal, hoe hij eens na zonsondergang een aantal senatoren naar zijne villa had opgeroepen, om te raadplegen, of een buitengewoon groote, hem als geschenk toegezonden tarbot geheel of aan mooten zou gekookt worden. Het verhaal is van Juvenalis; te minder kan ik geloof hechten aan de historische juistheid van deze caricatuur, daar Juvenalis het verhaal in het begin van Domitianus regeering verplaatst. Had Domitianus de senatoren zoo behandeld, dan zouden de sporen van hun haat wel tot de eerste jaren na zijne troonsbestijging opklimmen. Maar wat zullen wij het verhaal uitpluizen? Voor hem, die een oogenblik blijft hechten aan dergelijke anecdoten, is dit stuk te vergeefs geschreven. Hoe gemakkelijk kan men zich omstandigheden uitdenken, onschuldig in zich zelf, welke tot dit verhaal aanleiding hebben gegeven! Zeker is het, dat Juvenalis geen moed betoonde, door onder eene andere regeering deze satire te leveren; integendeel, het beste middel om zich bij den toenmaligen meester van Rome aangenaam te maken, was eene scherpe veroordeeling zijner voorgangers. Wij zagen daarvan reeds de bewijzen, en ook aan Prof. Cornelissen ontging onlangs dit punt niet. Claudius, Nero, Otho, Domitianus, alle hebben geleden van de spotternijen van den satiricus; bij ieder hunner hebben wij nu gezien, hoe weinig grond zijne aantijgingen hebben.

Het jaar, hetwelk ik herhaaldelijk het keerpunt heb genoemd in de regeering van Domitianus, is belangrijk door twee gebeurtenissen, door den opstand van L. Antonius Saturninus in Germanië en door den dood van Agricola, Tacitus schoonvader. Uit het verhaal der eerste gebeurtenis blijkt, dat het Domitianus niet aan energie ontbrak; wat den tweeden aangaat, het beroemde leven van Agricola kan ons weder door een sterk voorbeeld leeren, hoe wij tegen het insidieuse van de voorstellingen van Tacitus op onze hoede moeten zijn. Suetonius verhaalt ons, dat Domitianus de *scripta famosa* vernietigd en de schrijvers gestraft heeft. Ik weet niet of hij tot dat soort van schriften ook rekende de lofredenen op Thrasea Paetus en Helvidius Priscus; wel vind ik bij Tacitus, dat die boeken op 's

keizers last in het openbaar verbrand zijn. Die meent, dat die zoogenaamde lofredenen iets anders waren dan de politieke pamfletten eener venijnige en beginsellooze oppositie, geeft mij den indruk eener kinderlijke onnoozelheid; maar laat ons zien, of het leven van Agricola van soortgelijke fouten vrij is. Na zeven jaren aan het hoofd der legers in Brittannië te hebben gestaan, een post waartoe Agricola door Vespasianus benoemd was, was hij in 84 door Domitianus teruggeroepen, een maatregel, welke bezwaarlijk aan nijd kan worden toegeschreven, maar veeleer aan een welgeplaatste en door bekende voorbeelden gerechtvaardigde voorzichtigheid. Geen keizer liet zijne veldheeren langer aan het hoofd zijner troepen en dit was natuurlijk, daar de middelen ontbraken om den man te weêrstaan, die naar onafhankelijkheid mocht streven. Bij zijne terugkomst in het vaderland, komt de met lauweren gekroonde veldheer des avonds onopgemerkt in de stad en krijgt audientie bij den keizer. Bij die gelegenheid, *exceptus brevi osculo et nullo sermone turbae servientium immixtus est*. Het is mij waarlijk onmogelijk de verontwaardiging van Tacitus, gelijk zij in deze woorden doorstraalt, te deelen: zoover behoef ik in mijn geheugen niet terug te gaan, om mij een courantenbericht te herinneren, waaruit blijkt, dat er onder onze tijdgenooten zijn, die onder bijna gelijke omstandigheden nagenoeg volkomen dezelfde levenservaring hebben opgedaan, zonder dat men daarom den vorst met smaad en schande meent te moeten overladen. Agricola overleefde die bejegening nog negen jaren: omtrent zijn afsterven zegt Tacitus onder anderen in den volklinkenden epiloog: ‘Het medelijden over zijn afsterven werd vermeerderd door het algemeen verspreide gerucht, dat hij door vergif was omgebracht. Iets stelligs durven wij niet verzekeren; wel weten wij dat gedurende zijne ziekte men dagelijks uit het paleis naar zijn toestand liet vragen, hetzij dan uit bezorgdheid, hetzij uit lust om te bespieden. Op den laatsten dag zijns levens waren er posten uitgezet om het bericht te spoediger over te brengen; ieder geloofde dat Domitianus gaarne zou hooren, wat hij zich dermate haastte te vernemen. Hij hield zich evenwel alsof hij bedroefd was, want zijn haat was voldaan en hij kon zijne vreugde gemakkelijker verbergen dan zijne vrees. Men verhaalde algemeen, dat hij zich verheugd had bij het lezen van Agricola's testament, waarin hij met Agricola's vrouw en dochter tot erfgenaam benoemd was; zoo was zijn verstand door vleierij be-

neveld, dat hij niet eens wist, dat alleen een slecht vorst door een zorgvuldig huisvader tot erfgenaam benoemd wordt.' Wat zou Tacitus hebben geschreven, mag ik vragen, als Domitianus juist het tegenovergestelde van dit alles had gedaan? Immers, dat hij zijn besten veldheer liet sterven, zonder naar hem om te zien, dat deze hem zoo diep verachtte, dat hij hem niet eens eershalve in zijn testament vermeldde, enz.? Overigens *fama crescit eundo*. Tacitus laat in het midden of Agricola vergiftigd is; dat wil zeggen, er was schijn noch schaduw van de schuld van Domitianus te vinden: bij Dio Cassius is het eene uitgemaakte waarheid, dat de schuld van Agricola's dood op den keizer rust. De uitroep in het schotschrift op Claudius dood was dan niet overdreven: '*Quis umquam ab historico jurato res exegit?* 'Verlangt men dan dat een geschiedschrijver alles zal mededeelen, alsof hij een eed gedaan had.' Het is inderdaad moeilijk zich eene voorstelling te vormen van die onverschilligheid voor de waarheid, gelijk zij bijv. spreekt in den brief van Plinius, IX, 19.

Met meer genoegen dan sommige andere gedeelten, zal men het verslag lezen, hetwelk Dr. van Oordt van de volgende keizers geeft. Met Nerva begint eene reeks van vorsten, die het aanzien van den Senaat gewillig erkennen; zij zijn daarvoor beloond door de geschiedschrijvers, Tacitus bijv., *Vit. Agric.* 3, die erkennen, dat het hun gelukt is de alleenheerschappij hand aan hand te laten gaan met de vrijheid. Wellicht zouden wij minder welwillende berichten ontvangen hebben, als wij het oordeel konden vernemen van andere klassen der maatschappij, maar alle schrijvers, die hier in aanmerking komen, zijn of zelf zeer aanzienlijke mannen, of wel van deze afhankelijk. Zooveel zien wij evenwel, dat die oude haatdragende republikeinsche of stoïcijnsche partij zich sedert Domitianus met de regeering verzoend heeft; even weinig als Vespasianus ontmoet Trajanus die stelselmatige oppositie, welke aan hunne voorgangers zooveel kwaad heeft gedaan. Men is tot het besef gekomen, dat men een keizer bezit, gelijk staats- en volksbelang het eischen: een vorst, die het oog houdt op de belangen der mindere standen door het organiseeren der openbare weldadigheid; op de belangen van den Senaat, die in alle zaken van gewicht gekend wordt, en op de belangen van het leger door zijne sedert eene eeuw nu voor het eerst hernieuwde veroveringspolitiek aan den Donau en in het Oosten. Tacitus en Plinius worden met vele

andere letterkundigen tot het hoogste aanzien verheven, want, wat Vespasianus ontdekt had, het belang om het talent aan de zaak der regeering te verbinden, ontging ook Trajanus niet. Geen wonder dat de beste vleierij tegenover den keizer bestond in het breed uitmeten van de vroeger doorgestane ellende in tegenstelling met de thans bestaande tevredenheid. Van dezen tijd dagteekent het vaststellen der traditie, welke met weinige uitzonderingen al de voorgangers van Nerva gebrandmerkt heeft.

Over de *delatores* zullen vele mijner lezers zich een belangrijk stuk herinneren, dat Gaston Boissier geplaatst heeft in de *Revue des deux Mondes*, 15 *Nov.* 1867, p. 305. Dat opstel, waarin ik alleen betreur dat de schrijver zich zoo blindelings door Tacitus laat leiden, zonder eenige poging om tot eene meer zelfstandige opvatting te geraken, geeft mij aanleiding tot de opmerking, dat *quum duo faciunt idem, non est idem*. Plinius verhaalt, *Epist.* IX. 13, wat hij onder Nerva gedaan heeft, om Helvidius Priscus den jongeren te wreken, die onder Domitianus was ter dood gebracht. Publicius Certus was de aanklager geweest, van wien Domitianus zich bediend had. Uitvoerig verhaalt hij, hoe hij de beschuldiging van Publicius in den Senaat aan de orde heeft gebracht; het was eene schoone gelegenheid *insectandi nocentes, miseros vindicandi, se proferendi. Se proferendi:* om zelf carrière te maken: ja wel, dat is begrijpelijk. De beschuldiging wordt door hem met de noodige bijvoegsels publiek gemaakt, en weinige dagen later sterft Certus aan een ziekte. ‘Ik heb gehoord,’ roept de redenaarbriefschrijver uit, ‘dat hij op zijn sterfbed mij meende te zien, terwijl ik hem met een zwaard bedreigde. Dat het waar is, zou ik niet durven verzekeren, maar als afschrikkend voorbeeld is het wenschelijk dat men het geloove.’ Neem eens aan, dat wij door eene onvriendelijke hand van dit geval onderricht waren. Wat zouden wij lezen? dat het geslacht dier verachtelijke *delatores* onmiddellijk onder Nerva het hoofd weder opstak, dat een der senatoren, Publicius Certus, een man van aanzienlijke geboorte en onberispelijke zeden, in de engte gedreven was en tot een zelfmoord had moeten besluiten, terwijl algemeen het gerucht verspreid was, dat de keizer hem door vergif had laten ombrengen: wij kregen in één woord het pendant van een der ergste gruwelen, welke Tacitus uit Tiberius regeering mededeelt. Inderdaad is het geoorloofd te vragen, wat nu eigenlijk het onderscheid is tusschen die gevreesde *delatores* van vroegere re-

geeringen en dien Plinius, dien wij uit zijne brieven van zoo beminnenswaardige zijde leeren kennen? Hij wil carrière maken, *proferre se*. Maar dat wilden de *delatores* immers ook? Tot hetzelfde doel gebruikten zij juist dezelfde middelen. Hoe gaarne zouden wij het oordeel vernemen van die handlangers van Domitianus, die door Trajanus verbannen zijn, gelijk Plinius met kunstmatige opgewondenheid verhaalt in de lofrede op den keizer, *cap.* 34. Er valt hier veel te vermoeden, weinig te bewijzen. - Maar misschien greep Plinius slechts de eerste gelegenheid aan, dat hij op eene waardige wijze zijn talent kon toonen; misschien had hij zich onder Domitianus regeering tot een waardig en welsprekend stilzwijgen veroordeeld? Volstrekt niet; hij vervolgde slechts de rol, welke hij reeds onder Domitianus had aangevangen: toen had hij stellig Baebius Massa aangeklaagd en waarschijnlijk eene menigte anderen, zie *Epist.* VI. 29, VII. 33. Of hij had toen vrijheid van spreken: en wat blijft er dan van die gewetenlooze tirannij van Domitianus? Of hij had die vrijheid niet: en wat blijft er dan van zijn karakter? Och dat Domitianus hem slechts tot consul hadde benoemd! dan had hij geene ‘carrière’ meer behoeven te maken.

In hunne karakteristiek der vorige keizers brengen consul Tacitus en consul Plinius hunne hulde aan het tegenwoordig gouvernement. O die *ornamenta consularia*, die toenmaals de rol vervulden van onze tegenwoordige ridderorden! C. Fannius schreef drie boeken geschiedenissen van de door Nero ter dood veroordeelden of verbannenen. Zijn dood belette hem met dit werk voort te gaan, dat zeer in den smaak des publieks viel: ‘tooneelen uit de lijfstraffelijke rechtspleging’ zijn ten allen tijde aantrekkelijk geweest. Titinius Capito koos hetzelfde onderwerp; ja, de standbeelden van Brutus en Cassius, welke hij bezat, dienden vooral als protest tegen de keizers uit de familie van Augustus. En onze satiricus, aan 's keizers onaanzienlijke afkomst gedachtig, riep den volke toe: *Stemmata quid faciunt?* Ik twijfel ook hier, of de *indignatio* hem deed spreken.

Er behoorde nog opgemerkt te worden, hoe in deze periode, terwijl het uiterlijk aanzien van den senaat voor een tijd aan het klimmen is, men ook op een ander gebied vaste regels in de plaats wil doen treden der keizerlijke willekeur en de studie van het Romeinsche recht weder met kracht wordt ter hand genomen; doch wij moeten ons spoeden tot het einde.

De beide laatste keizers, wier geschiedenis door Dr. van

Oordt beschouwd wordt, zijn Hadrianus en Antoninus Pius. Hadden wij vroeger dikwijls te klagen over onvolledige berichten, in veel sterker mate worden wij daartoe gedwongen bij deze beide vorsten. Voor Antoninus Pius ontbreekt ons zelfs de man, die zoo bedreven was in het opzamelen van schandalen, Dio Cassius, die onder alle keizers alleen Antoninus Pius zijne gunst had waardig gekeurd, maar wiens beschrijving zijner regeering reeds vroeg verloren is gegaan, licht wel omdat de afschrijvers bij uitzondering zich nu niet konden baden in bloed noch hunne bezoedelde verbeelding streelen met het verhaal van walgelijke schandalen. Zoo zijn wij bijna onbekend met de regeeringsbeginselen van dezen voortreffelijksten onder allen en moeten eigenlijk tevreden zijn met het prachtig getuigschrift, hetwelk zijn aangenomen zoon M. Aurelius hem met alle kenmerken van waarheidsliefde in zijne Commentarii geeft. Van Hadrianus, den opvolger van Trajanus, is wel meer bekend, maar 't is toch eigenlijk ver van voldoende. Dio Cassius en zijne levensbeschrijving in de minder dan middelmatige Historia Augusta: ziedaar de voornaamste bronnen. Maar zooveel zin wij toch, dat Hadrianus een voortreffelijk regent is geweest en in veel opzichten laat Dr. van Oordt hem volle recht wedervaren. Één punt in zijne geschiedenis is mij volkomen een raadsel: hoe het gekomen is, dat in zijne laatste levensjaren Hadrianus de sympathie van den Senaat verspeeld heeft, die hem vroeger was ten deel gevallen en hem nu werd onttrokken, gelijk onze berichten met alle duidelijkheid uitwijzen. Dr. van Oordt verklaart dit feit niet en ook Merivale heeft zich de vraag niet ernstig gesteld, want zijne oplossing is volstrekt onvoldoende en eigenlijk kinderachtig. Het is zeer veel, dat tusschen de lasterlijke praatjes, welke op zijn naam kleven, wij hem met zooveel vertrouwen mogen stellen onder de keizers, die het best op de hoogte van hun taak waren. Toch zal die vorst, wien het Romeinsche volk zooveel te danken had, gelijk de partijdige berichtgevers niet kunnen verhelen, zijn negentigjarigen schoonbroeder hebben laten ombrengen: overhaast had hij zich dus niet: het verwondert mij ten hoogste, dat Dr. van Oordt aan dat oudwijvenpraatje een oogenblik heeft kunnen geloof hechten. Het gerucht wilde ook, dat M. Aurelius zelf zijn mederegent Verus uit den weg had geruimd. Zien wij niet uit honderd voorbeelden, dat de Romeinen van die dagen zich niet kunnen voorstellen, dat een aanzienlijk man zijn natuurlijken

dood sterven zou? En wat zeg ik van die dagen? Voor weinige weken vond de Paus het nog noodig het gerucht tegen te gaan, dat een kardinaal door vergif was van kant gebracht, alsof Pio Nono een Borgia ware. Wel is het te betreuren, dat wij de voortreffelijkheid dezer beide vorsten slechts kunnen gissen. Die tijd der Antonijnen, hoe beroemd in de geschiedenis, is ons in zijn wezen zoo goed als onbekend. Die mannen hebben oudtijds geen geschiedschrijver gevonden, die ook maar eenigszins op de hoogte zijner taak was. Verwonderen doet het ons niet, want die *Indian summer* in de Romeinsche geschiedenis was bestemd van korten duur te zijn. Reeds met M. Aurelius, dien wij persoonlijk beter kennen, begint eene periode van onmiskenbaar verval. Van nu af gaat de Romeinsche geschiedenis langzaam, maar onafgebroken bergafwaarts en de geschiedschrijver heeft de vermoeiende taak dien dalenden loop te volgen.

Dr. van Oordt heeft dien langen weg voor zich, want met Antoninus Pius sluit zijn eerste deel. Hopen wij dat hij kracht en lust hebbe om op den ingeslagen weg voort te gaan. Op een groot aantal lezers kan hij bezwaarlijk rekenen: daartoe worden andere gaven vereischt, dan hem geschonken zijn; maar bij hen, die degelijke studie bovenal waardeeren, zal hij voldoening hebben van zijn arbeid, althans zoo hij zich, meer dan tot heden, weet los te maken van de algemeen gangbare traditie.

Zwolle, 26 September 1868.
S.A. NABER.

Een kritisch klaverblad.

Madjapahit. Historisch-romantisch tafereel uit de geschiedenis van Java, door J.S.G. Gramberg, 1868, 2 deelen, 8^0.

In den historischen roman huwt zich waarheid aan verdichting, wetenschap aan kunst. Al ligt er ook geen bijzondere Tendenz in, het beginsel ‘l'art pour l'art’ wordt er zelden zuiver in gehuldigd. Meestal is het streven der schrijvers niet enkel het scheppen van een geheel, dat aan de eischen der aesthetica voldoet, maar ook het schilderen van een tijdvak uit de geschiedenis van eenig land, in welks geest zij hunne lezers dieper willen doen indringen. Er zijn uitzonderingen: maar laat mij niet terugkomen op onderscheidingen, die ik mag aannemen dat genoegzaam bekend zijn. Het werk van den heer Gramberg, dat ik ter sprake wil brengen, behoort in elk geval tot die uitzonderingen niet. Hij wil niet alleen den schoonheidszin door een kunstgewrocht streelen, hij wil ook den waarheidszin bevredigen, door aan zijne lezers Java aanschouwelijk voor te stellen, zooals het zich in een der gewichtigste keerpunten zijner geschiedenis vertoonde. Hij wil dat doen, door deels ons historische personen voor oogen te stellen, deels verdichte personen tot de dragers te maken van hetgeen zijne studie van dat tijdvak hem als den volksgeest dier dagen heeft leeren kennen. Wij hebben bij de beoordeeling van zijn werk niet enkel met de lijnen, kleuren, proportiën, perspectief, harmonie van zijn tafereel, met de mogelijkheid en waarschijnlijkheid zijner karakters en toestanden te doen; wij kunnen daarbij de vraag niet ontgaan, of hij het tijdvak, waarin hij ons plaatst, naar waarheid heeft geteekend. Wij hebben dus zoowel met des schrijvers wetenschap als met zijne kunst rekening te houden, en daardoor reeds biedt het werk

aan onze beschouwing twee zijden aan, die duidelijk onderscheiden en begrensd zijn. De beoordeelaar behoort die uiteen te houden; want het zou denkbaar zijn, dat des schrijvers werk, van de ééne zijde beschouwd, grooten lof verdiende, terwijl het, van de andere bezien, schromelijk faalde. Maar de heer Gramberg heeft het zijn recensent niet gemakkelijk gemaakt. Had hij zijne voorrede niet geschreven, wij konden ons wellicht tot het tweeledig oogpunt, dat werd aangeduid, bepalen; na deze voorrede is dit onmogelijk. Hij zegt ons daarin duidelijk dat dit werk met het oog op een bepaald vraagstuk van hoog politiek belang werd geschreven, dat het strekken moet om een toestand in Indië te bestrijden, die daar niet anders dan ten onzen nadeele kan blijven bestaan. Hier is niet enkel, naast l'art pour l'art, ook la science pour la science gehuldigd, maar beider vereeniging is daarenboven dienstbaar gemaakt aan een bepaalde strekking. Uit drieërlei oogpunt hebben wij dus dit werk te onderzoeken, uit dat zijner strekking, uit dat zijner wetenschap, uit dat zijner kunst. Mijne kritiek zal derhalve eene trits van beschouwingen bevatten, die, terwijl zij zich ieder over een eigen, vrij scherp bepaald terrein verbreiden, echter het boek van den heer Gramberg tot gemeenschappelijk uitgangspunt hebben. Zij wekten bij mij de voorstelling op van een klaverblad, dat door drie geheel gescheiden foliola, doch zich vereenigende in één bladsteel, wordt gevormd. En daar het gebruik van dit Tijdschrift wil, dat ook aan kritische opstellen van eenigen omvang een titel wordt gegeven - een gebruik dat mij in dit geval vrij wat hoofdbrekens heeft gekost - hoop ik slechts dat men het niet al te mauvais goût zal vinden, wanneer ik het waag mijn tegenwoordig opstel, bij gebrek van beter, ‘een kritisch klaverblad’ te noemen.

I.

Het doel dat zich de heer Gramberg met het schrijven van zijn werk heeft voorgesteld, is, blijkens zijne voorrede, aan te toonen, hoe gevaarlijk en verderfelijk eene zekere strekking in onze koloniale politiek is, waaraan hij het waagt den naam van ‘Islam-politiek’ te geven. Volgens hem heeft het Nederlandsch

bestuur de uitbreiding van den Islam in zijne Oost-Indische bezittingen in den Archipel, zoo al niet gewild, dan toch zeker in de hand gewerkt, in die mate, dat zij de uitbreiding van ons gezag schier altijd op de hielen heeft gevolgd. ‘Waarom’, zegt hij, ‘worden, onder anderen, de Mohammedaansche dynastiën van Ternate en Tidor met zooveel zorg aangehouden? Welke politiek doet die schijnvorsten nog den looden schepter voeren over de ongelukkig kwijnende Molukken? Waarom zijn de Alfoeren der binnenlanden nog de lijfeigenen van de Mohammedaansche strandbewoners? Waarom zijn die arme, doch innerlijk goede Tengereezen zoo schuw en achterhoudend met hunne aloude gebruiken? Immers alleen omdat zij vreezen, bij eenige toenadering “gemohammedaniseerd” te zullen worden.’

Die klachten zijn niet nieuw; zij zijn ook geenszins onbillijk. Ik wil hier alleen in herinnering brengen eene uitvoerige memorie, die, namens het Hoofdbestuur van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, in 1856 aan den Minister van Koloniën werd ingediend, en in de Handelingen der Algemeene Vergadering van dat jaar als bijlage D. (blz. 68-87) staat afgedrukt. In dat belangrijke stuk zijn een aantal feiten aangevoerd, die meer bepaaldelijk den voortgang van den Islam onder de Battaks van Sumatra betreffen, sedert en voor zooverre zij onder het Nederlandsch bestuur zijn gebracht. In bijzonderheden wordt aangetoond, hoe het gezag van het Gouvernement der Mohammedaansche propaganda tot dekschild dient, en hoe de handelingen der Nederlandsche ambtenaren de verspreiding in de hand werken van een fanatismus, welks gloed in de eerste plaats ons zelven verteren zal. Ik kan de lezing of herlezing van dat zaakrijke stuk aan elk die in deze quaestie belang stelt, ten dringendste aanbevelen. Men meene niet dat het Genootschap de zaak uitsluitend van zijn eigenaardig standpunt heeft beschouwd, en zich bepaald heeft tot de hindernissen die de verbreiding van den Islam aan Evangelieverkondiging en Bijbelverspreiding in den weg legt. Het Genootschap is natuurlijk voor dat punt niet onverschillig; ‘maar’, dus spreekt het, ‘er is meer wat ons noopt de aandacht van Uwe Excellentie op de verbreiding van den Islam te vestigen. Wij houden het namelijk daarvoor, dat op den duur de rust, de vrede en de welvaart in 's Rijks Oost-Indische bezittingen door die verbreiding van den Islam ernstig worden bedreigd, en wij zou-

den achten te kort te komen in het vervullen van de plichten die op ons rusten als burgers van den Staat, welks welzijn ons dierbaar is, indien wij niet onze vrees aan het Gouvernement openbaarden.'

De bescherming en aanmoediging die het Nederlandsch Gouvernement in Indië zoo onmiskenbaar aan de handhaving en verbreiding van den Islam verleend heeft, was inderdaad een noodwendig uitvloeisel van het stelsel dat zoolang heeft geheerscht, om de overzeesche bezittingen zooveel mogelijk voor den invloed der Westersche beschaving te sluiten, ten einde van de Oostersche instellingen gebruik te maken om het volk gemakkelijk te regeeren en te exploiteeren. Slechts door verlichting en beschaving van den geringen man, slechts door verheffing der volksmenigte en hare langzame en voorzichtige bevrijding van het juk haar door hare priesters en hoofden opgelegd, kan men het fanatisme bestrijden, dat, zoo het blijft voortwoekeren, ons gezag in Indië vroeger of later met een onvermijdelijken ondergang bedreigt.

Het zou evenwel onrechtmatig zijn aan de conservatieve beginselen alleen de schuld te geven van het kwaad waarop wij willen opmerkzaam maken. Een zeker liberalisme, of wil men indifferentisme op religieus gebied, dat in de Europeesche maatschappij in Indië sedert lang vele voorstanders telde, heeft daartoe medegewerkt. Men vond er eenig welgevallen in, den Koran, die noch wonderen noch mysteriën kent, te verheffen tegenover het Evangelie, dat, naar men meende, zooveel zelfverloochening van de menschelijke rede eischte; men schreef zieh eene zeer verlichte denkwijze toe, als men de moraal van den Islam op prijs stelde en hare toegevendheid op sommige punten door den aard der Oostersche samenleving gewettigd en voor haar als overgang tot zuiverder begrippen noodzakelijk achtte. Omdat men den Islam slechts zeer oppervlakkig kende, zag men over het hoofd dat deze godsdienst zich de bestemming toeschrijft om de wereld te overheerschen, en het zwaard als een wettig middel erkent om zijne suprematie te vestigen, te handhaven en, waar zij schade leed, te heroveren. Een anders bekwaam en verlicht resident, die voor de gevaren van het fanatisme niet blind was, maar den Javaan voor 'de zuivere en verhevene' leer van het Christendom niet rijp achtte, deed eens in goeden ernst voorstellen aan de Regeering, om de inlanders door hare tusschenkomst in de beginselen van den Islam te doen onderwij-

zen. Hij meende dat, zoo het onderwijs in den godsdienst werd toevertrouwd aan priesters die door het Gouvernement bezoldigd en dus afhankelijk waren, belang en erkentelijkheid hen zou aansporen om verdraagzame lessen te geven, en alles te vermijden wat zou kunnen strekken om de godsdienstige begrippen hunner leerlingen van den Christelijken godsdienst en het Europeesch bestuur te verwijderen[1]. Alsof men vijgen kon plukken van distelen, of druiven lezen van doornstruiken! Een ander ambtenaar drukt zich aldus uit over de vorderingen die de Islam in de laatste jaren op Sumatra gemaakt heeft: 'De bevolking van Baros, Siboga en Natal is toegenomen, wat voornamelijk daaraan is toe te schrijven, dat een groot aantal heidenen tot het Mohammedanisme is overgegaan. Door deze verandering van geloof zijn zij van lieverlede beschaafder en vredelievender geworden, en hebben zij langzamerhand de gewoonten en gebruiken van den Mohammedaan overgenomen. De meerdere daardoor ontstane welvaart en de weldadige invloed van betere maatschappelijke inrichtingen hebben in groote mate de vermeerdering der bevolking bevorderd'[2]. Men ziet het, de invloed dien de Islam aanvankelijk oefent op de barbaarsche bevolkingen die dezen godsdienst aannemen, heeft zelfs voor den beschaafden Europeaan iets verleidelijks. Maar zijn er dan geene andere middelen, op den duur minder gevaarlijk voor ons gezag, om den nog woesten inboorling tot hoogeren trap van ontwikkeling te brengen?

Merkwaardig is het echter, dat de maatregel die, naar het oordeel van den heer Gramberg, het meest gestrekt heeft, om aan den Islam in den Indischen Arcipel verhoogde veerkracht te schenken en de gevaren te vermenigvuldigen die het Nederlandsch gezag van die zijde bedreigen, niet is uitgegaan van een conservatief bewindsman, noch voortgesproten uit een begrip, als ware de Islam nog niet zoo verwerpelijk als middel om den inboorling tot eenigszins hooger standpunt op te voeren, maar dat hij het zuiver uitvloeisel was van de liberale begrippen omtrent godsdienstvrijheid bij den eersten Gouverneur-Generaal, die in de gelegenheid was om de denkbeelden die in 1848 hadden gezegepraald, in Indië in toepassing te brengen. Hoe men ook uit politiek inzicht het gezag van Mo-

1 Zie *Tijdschr. voor N.I.*, 1849, II, blz. 281 vv.
2 Zie *Tijdschr. v.h. Bat. Gen.*, IV, blz. 231.

hammedaansche vorsten, hoofden en priesters had geschraagd, en den stroom der Westersche beschaving gekeerd, die alleen in staat is het fanatisme van den Islam weg te spoelen, men had echter steeds een waakzaam oog gehouden op de hadji's of Mekkagangers, die men niet ten onrechte als het gevaarlijkst element der Moslemsche maatschappij in den Archipel beschouwde, en hun aantal zoeken te beperken voor zoover dit zonder rechtstreeksch verbod der bedevaart mogelijk was. Der Compagnie was dit niet moeilijk gevallen, daar haar monopolie het verkeer binnen enge grenzen beperkte. Maar nauwelijks kon de handel ruimer ademhalen, of het aantal der hadji's nam op onrustbarende wijze toe. Hierom werd in 1825 de bedevaart naar Mekka op Java en in Palembang (waar zij het menigvuldigst voorkwam) bezwaard door eene belasting van ƒ 110, voor elken pas naar Arabië te voldoen, terwijl alleen kinderen beneden de 12 jaren, die hunne ouders of bloedverwanten op den tocht vergezelden, van deze betaling werden vrijgesteld. Om ontduiking tegen te gaan, werd in 1831 bepaald, dat ieder die van Mekka terugkeerde, zonder bij zijn vertrek de ƒ 110 voldaan te hebben, tot de betaling van het dubbele zou genoodzaakt worden. Doch in 1852 verklaarde een arrest van het Hooggerechtshof deze heffingen voor onwettig, omdat zij niet in verbindenden vorm waren afgekondigd, en de Gouverneur-Generaal Duymaar van Twist nam daarop den 3^{den} Mei een besluit, waarbij ze geheel werden afgeschaft. Zonder twijfel werd hij daarbij ook geleid door het besef, dat de maatregelen tot beperking der bedevaart, die voor den Mohammedaan een heilige godsdienstplicht is, zich niet verdroegen met de godsdienstvrijheid, die ook den inboorling behoort gewaarborgd te zijn. Dit nu is het besluit dat den heer Gramberg noopt tot den uitroep: ‘En om nu de kroon op alles te zetten, moest eene q u a s i liberale verordening in 1852 de Mekkagangers doen opkomen als paddestoelen! zoodat zelfs het temperend besluit van 1859 dien stroom niet heeft kunnen keeren, want alleen uit Palembang vertrok in 1864 een aantal van 386 Mekkagangers, terwijl het rapport van onzen consul te Singapoera over 1866 een getal van 1500 uit den Archipel aangaf.’

Het is zeker onmiskenbaar dat op het besluit van 1852 eene belangrijke vermeerdering van het aantal bedevaartgangers volgde. Zij was zoo in 't oog loopend, dat reeds in 1853 de Resident der Preanger Regentschappen voorstelde om, althans voor dit

gewest, de recognitie-gelden te herstellen. De Regeering antwoordde dat zij bezwaar moest maken hare Mohammedaansche onderdanen te belemmeren in de vervulling van een plicht dien hun godsdienst hun oplegde, en dat, zoo al de noodzakelijkheid blijken mocht om de te menigvuldige bedevaarten te beperken, andere middelen daartoe de voorkeur zouden verdienen. Tevens echter nam zij eenige maatregelen om te voorkomen, dat de titel van hadji werd aangenomen door personen die daarop geen recht hadden, wat gebleken was dikwijls te geschieden, terwijl zij aan de gewestelijke autoriteiten voorschreef nauwkeurige aanteekening te houden van allen die naar Mekka vertrokken en vandaar terugkeerden. Men bekwam nu de zekerheid dat het aantal der hadji's werkelijk van jaar tot jaar toenam, en daar men tevens de sporen van meer opgewekten geloofsijver onder de Mohammedanen meende te bespeuren, werd in 1859 eene ordonnantie uitgevaardigd (Staatsbl. n°. 42), waarbij de bedevaart op nieuw aan eenige beperkingen, echter van geheel anderen aard dan vroeger, onderworpen werd. Het besluit was met veel omzichtigheid gesteld, daar het inderdaad de godsdienstvrijheid onaangetast liet, en de bedevaart aan geene andere beperkingen onderwierp, dan de zoodanige die ook in het belang onzer Indische onderdanen waren, bedriegerijen konden voorkomen, en in de bepalingen van de Mohammedaansche wet zelve hare rechtvaardiging vonden. Ieder, zoo werd bepaald, die zich ter bedevaart naar Mekka wil begeven, blijft gehouden zich bij het gewestelijk bestuur van een pas te voorzien. Deze pas moet gevraagd worden door tusschenkomst van de regenten of hunne plaatsvervangers, en wordt niet verleend dan wanneer dezen verklaren, dat de aanvrager de middelen bezit om de heen- en terugreis te doen en gedurende zijn afwezen in het onderhoud der zijnen te voorzien. De houder van den pas is voorts verplicht dien te doen viseeren, zoo vaak hij op zijne reis plaatsen aandoet waar Nederlandsche consuls of consulaire agenten zijn gevestigd. Die van de reis in Ned. Indië terugkeeren, moeten zich ter plaatse hunner aankomst onverwijld aanmelden en den pas doen afteekenen, die alsdan nog voor de verdere reis naar hunne woonplaats geldig is. Hebben zij deze bereikt, dan moeten zij zich op nieuw aanmelden bij het plaatselijk bestuur, dat daarvan aanteekening doet op den pas, die in hun bezit wordt gelaten. Eindelijk moeten zij zich bij den regent of diens plaatsvervanger aanmelden, die zich, in tegenwoordigheid van een priester en, des verkiezende, van een achtingswaar-

digen hadji, door ondervraging behoort te overtuigen, of de teruggekeerde werkelijk de heilige plaatsen heeft bezocht, en, wanneer dit voldoende blijkt, hem een certificaat daarvan uitreikt, 'twelk, behalve door den belanghebbende, ook door hen die bij het onderzoek aanwezig waren, onderteekend wordt, en aan het hoofd van het gewestelijk bestuur van deze uitreiking kennis geeft. Zij, van wie het blijkt dat zij Mekka niet bezocht hebben, bekomen geen certificaat, en mogen de kleeding der hadji's niet aannemen, terwijl de overtreding van dit verbod met eene boete van ƒ 25 tot ƒ 100 gestraft wordt. Gelijke straf is ook van toepassing op verwaarloozing der voorschriften omtrent de passen. Eindelijk wordt aan de hoofden van het gewestelijk bestuur de last gegeven om één register aan te leggen, waarin van de naar Mekka vertrekkenden en vandaar terugkeerenden nauwkeurig aanteekening gehouden wordt.

Dat de hadji's een gevaarlijk element zijn voor het Nederlandsch gezag, is zoo dikwijls gebleken en zoo algemeen bekend, dat ik daarbij niet lang behoef stil te staan. Wie het niet weet, kan zich daaromtrent laten onderrichten door het werk van den heer S. Keyzer, ‘Onze tijd in Indië, beschreven in bundels’ ('s Gravenhage, 1860). Ook in den roman van den heer Gramberg vinden wij daaromtrent vele nuttige wenken. ‘Menig bekeerd Javaan’, zoo lezen wij bij hem, D. II, blz. 5, ‘op aansporing zijner leermeesters naar Mekka ter bedevaart getogen en met den titel van hadji weêrgekeerd, werd naderhand het machtig werktuig om de gemoederen op te winden en den Islam voort te planten. De geestdrift toch die zulk een hadji bezielde, was aanstekelijk en de wonderverhalen die hij der lichtgeloovige menigte opdischte, deden vaak verbazende uitwerkselen en maakten tal van proselieten. De hadji steekt niet alleen uit door zijn witten tulband, door lange, hoogkleurige kleeding en sandalen, boven den barrevoetsgaanden en met een eenvoudigen hoofddoek gedekten inlander, maar ook - en vooral - door houding en blik. Hij heeft besef van zijne geestelijke meerderheid ten gevolge van zijn bezoek aan de heilige stad, aan het graf van Mohammed, en van de door hem volbrachte offeranden en verdere plechtigheden. Hij heeft een soort van gewicht aangenomen in zijn spreken, en, wat niet het minst van alles zegt, hij is boven zijne overige landslieden verheven door zijn stand als priester, dien hij onmiddellijk na zijne terugkomst inneemt. Hij werkt niet, want hoe onkundig ook, hij werpt zich niettemin op

als onderwijzer van den Koran. Wat hij zegt wordt nimmer tegengesproken; zijne woorden zijn orakels, want - hij is een hadji.'

Die beschrijving is ongetwijfeld in alle hoofdpunten juist, en toch kan ik mij met de kritiek die de heer Gramberg over de handelingen der Indische regeering oefent, op dit punt niet geheel vereenigen. Ik heb niets tegen de beperkingen van 1859; ik acht ze wijs en voorzichtig en geloof niet dat zij tot eenige rechtmatige klacht kunnen aanleiding geven. De zucht om den hoogst mogelijken trap van vrijheid te bereiken, mag zeker niet zoover gaan dat ook de deur voor misbruiken en kwade praktijken wordt opengezet. Ofschoon de wet van den Islam aan iederen geloovige de verplichting oplegt om eenmaal in zijn leven de bedevaart naar Mekka te doen, erkent zij echter armoede, waardoor men buiten staat is zich van het noodige voor de reis te voorzien, als eene billijke reden om zich aan het voorschrift te onttrekken, en daarom is in den waarborg dien de Regeering verlangt, dat de Mekkaganger zichzelven op de reis en zijne betrekkingen in zijn afwezen zal kunnen onderhouden, geenerlei inbreuk op de godsdienstvrijheid gelegen. Ook geloof ik dat de Regeering volkomen in haar recht zou blijven, wanneer zij nog een stap verder ging in het voorkomen van verkeerdheden, namelijk door streng toezicht te houden op het v e r v o e r der bedevaartgangers, dat doorgaans plaats heeft met schepen van Arabieren, die, waar zij de inlanders tot de bedevaart aanzetten, daarbij vaak minder de belangen van den godsdienst, dan die van hunne beurs op het oog hebben. De onnoozele inlander, die soms van de reis die hij gaat ondernemen niet het minste begrip heeft, wordt dikwijls het slachtoffer van de hebzucht des Arabischen koopmans. Men zegt dat de tooneelen van jammer en ellende, die het gevolg zijn van de wijze waarop de Mekkagangers, vaak zonder voldoend voedsel of drinkwater, in die Arabische vaartuigen worden opeengepakt, het evenbeeld zijn van de gruwelen die vroeger bij den slavenhandel plaats hadden, en die waarover ook onze tijd bij het vervoer van koeli's uit China soms heeft te blozen. Ongetwijfeld zou eene behoorlijke contrôle op dat vervoer niet slechts het aantal der Mekkagangers verminderen, maar tevens de Regeering op den dank van hare Mohammedaansche onderdanen aanspraak geven.

Maar maatregelen als die welke in 1825 en 1831 verordend, doch door den heer Duymaer van Twist in 1852 opgeheven werden, zou ik ongaarne zien herstellen, en ik weet niet wat

den heer Gramberg recht geeft de intrekking met den naam van q u a s i -liberalen maatregel te bestempelen. De liberale beginselen willen bovenal eerlijkheid in de uitvoering der wetten en gedoogen niet dat men de godsdienstvrijheid in het openbaar proclameert en in het geheim ondermijnt. Heeft men de godsdienstvrijheid eenmaal als een heilig en onschendbaar recht van elken mensch erkend, dan behoort zij ook beveiligd te worden tegen alle inbreuken, zoolang zij niet met de maatschappelijke orde en veiligheid in conflict komt. Geen Javaan verstoort rust en orde door naar Mekka te gaan, zelfs niet door als een veel ijveriger Mohammedaan dan hij vroeger was, vandaar terug te keeren. De wet heeft geen vat op hem en behoort geen vat op hem te hebben, zoolang zijn ijver niet tot onbehoorlijke daden overslaat. Zullen maatregelen die werkelijk de vrijheid belemmeren om te voldoen aan een plicht dien de Islam voorschrijft, niet meer kwaad doen door ontevredenheid en verbittering te verwekken, dan zij goed kunnen doen door het aantal der hadji's binnen enge grenzen te beperken? En hebben niet wellicht juist de pogingen die men heeft aangewend om de bedevaart te bemoeilijken, het aanzien der weinigen die deze moeilijkheid getrotseerd hadden, in het oog der bevolking verhoogd, en bijgedragen om hun dat prestige te geven hetwelk hun invloed zoo gevaarlijk maakt?

In Indië zijn inderdaad velen van oordeel dat het grooter aantal der hadji's, in plaats van het gevaar te vergrooten, dat veeleer zal doen verminderen, en de heer Gramberg moge dit met zekere minachting een ‘praatje’ noemen, dat men ‘van een vroegeren hoogstgemoedelijken chef heeft overgenomen en nu gemakshalve weêr debiteert’, er is inderdaad nog al wat voor te zeggen. De verplichting tot de bedevaart is volgens de leer van den Islam algemeen; niemand, hij zij man of vrouw, mag er zich aan onttrekken. Minderjarigen, slaven, behoeftigen die de reis niet bekostigen kunnen, zieken en gebrekkigen zijn vrijgesteld, en onveiligheid van den weg naar Mekka wordt mede als eene wettige reden van verontschuldiging aangemerkt; maar ieder Moslem moet de bedevaart doen liefst bij de eerste gelegenheid dat alle omstandigheden gunstig en geene beletselen voorhanden zijn, opdat hij niet later verhinderd worde, en wanneer iemand die geene wettige verhindering had, sterft zonder de bedevaart verricht te hebben, moeten zijne erfgenamen dien plicht in zijne plaats volbrengen. Daar de plicht algemeen is,

wordt ook met zijne vervulling geen bijzonder voorrecht verbonden, en het is alleen de betrekkelijke zeldzaamheid der bedevaart in de landen die verder van den hoofdzetel des Islams verwijderd zijn, die de hadji's met een stralenkrans van heiligheid in de oogen der bevolking omgeeft. De voorrechten die de hadji's thans in den Indischen Archipel genieten, zouden van zelf moeten vervallen, indien het niet langer een voorrecht was een hadji te k u n n e n zijn.

Men leide intusschen hieruit niet af, dat het werkelijk mijn denkbeeld is de gevaren der bedevaart te bestrijden door haar zoo algemeen mogelijk te maken. Dit is het niet in de eerste plaats, omdat de bestrijding langs dien weg toch altijd een ijdele hersenschim zou blijven. Het aantal bedevaartgangers moge sedert de opheffing der beperkingen zijn toegenomen, nooit kan de bedevaart in den Indischen Archipel algemeen worden; haar volbracht te hebben, zal daar altijd een middel blijven om zich van den grooten hoop te onderscheiden. De beperkingen die in de hand der Regeering liggen, zijn van geringe kracht in vergelijking van die, door den afstand van Mekka en den maatschappelijken toestand der bevolking opgeworpen. De geringe inlander kan op Java in den regel aan het verrichten eener bedevaart niet denken, en men is er van de onoverkomelijke bezwaren voor de massa der bevolking zoo overtuigd, dat in de leerboekjes, voor godsdienstig onderricht bestemd, van de bedevaart doorgaans òf in het geheel niet, òf zeer ter loops wordt melding gemaakt. En vandaar tevens de leer, die er door sommigen gepredikt wordt, dat, terwijl de rechte bedevaart die is, welke het hart reinigt en den handel heiligt, de reis naar Mekka achterwege kan blijven, indien men zich toch met denzelfden ijver op reiniging van het hart en heiliging van den wandel toelegt[1].

Maar ten andere zou de vermindering van het prestige der hadji's door eene groote vermeerdering van hun aantal ongetwijfeld te duur worden gekocht. Want niet in de hadji's zelven, maar in den geest en de beginselen van den Islam, waarvan de hadji's thans de voornaamste dragers zijn, ligt het gevaar. Wij zullen er niets bij winnen, wanneer, terwijl zij hunne voorrechten verliezen, te gelijk die geest meer overal doordringt, die beginselen zich onder alle klassen verbreiden. En dat zou toch van een sterk toenemend verkeer met Mekka gewis wel het waarschijnlijkst gevolg zijn.

1 Vgl. G.K. Niemann, *Inleiding tot de kennis van den Islam*, blz. 408, 409, 480.

Ik resumeer. Het besluit van 1852, dat de vroegere beperkingen ophief, is niet af te keuren; want inbreuken te maken op de godsdienstvrijheid, waar dit niet volstrekt in het belang van orde en veiligheid gevorderd wordt, gaat de bevoegdheid der Regeering te buiten en loopt gevaar veel grooter kwaad te stichten dan het weren kan. Maar toch was regeling noodig om misbruiken tegen te gaan en kwade praktijken te voorkomen, die door het beter en verstandiger deel der Mohammedaansche bevolking zelve als zoodanig erkend worden. Dien weg heeft de Regeering terecht in 1859 ingeslagen, en zij behoort daarop voort te gaan; want zij heeft nog niet alles gedaan wat noodig is. Voor 't overige zij 't haar streven zorgvuldig alles te vermijden, waardoor zij zou kunnen schijnen tegenover hare heidensche en christelijke onderdanen den Islam te begunstigen, en te waken dat geen harer ambtenaren den ijveraars voor den Islam een voorwendsel in handen geve, om zich, al was 't maar op een schijn van steun van de zijde der Regeering te beroepen. Maar bovenal zij 't haar doel de bevolking te ontwikkelen en met voorzichtigheid en beleid de deur steeds wijder te openen voor de Westersche beschaving; want alleen door verlichting en kennis kan de macht van het fanatisme gebroken worden. En daarbij mag dan de Regeering ook wel een weinig hoop vestigen op dat algemeen verval van den Islam, waarvan de teekenen met ieder jaar duidelijker worden, en dat inderdaad geen anderen grond heeft, dan dat die leer niet bestand is tegen den geest van vooruitgang, die meer en meer de geheele wereld overvleugelt[1].

1 De gunstige werking van het besluit van 1859 tot wering van misbruiken en verkeerdheden, kan vooral blijken uit de oneindig gunstiger verhouding tusschen vertrekkenden en terugkeerenden, die na dat besluit ontstaan is. Wat het cijfer der bedevaartgangers betreft, dit is aanvankelijk na het besluit zeer verminderd, maar later weder gestegen, met dien verstande echter, dat 1864 een exceptioneel groot en 1865 een exceptioneel klein getal hadji's aantoonen. Een en ander zal blijken uit de volgende, aan de regeeringsverslagen ontleende tabel.

Vertrokken bedevaartgangers.

Teruggekeerde bedevaartgangers.

Bij eenig verschil in zienswijze met den heer Gramberg wat het besluit van 1852 betreft, ben ik echter volkomen overtuigd van het belang om de Regeering en de Natie opmerkzaam te maken op de gevaren die ons in Indië bedreigen, wanneer wij onvoorzichtiglijk aan den Islam voedsel geven, en op den plicht om op de woelingen van fanatieke ijveraars een waakzaam oog te houden, opdat veiligheid en orde gehandhaafd en de maatschappelijke vooruitgang beschermd worde. Maar is daartoe nu het rechte middel door den schrijver gekozen? Drie vragen doen zich hier voor. De eerste is of in het algemeen een roman, al is daarin historische waarheid met de verdichting vermengd, het rechte middel kan zijn om zulke lessen te geven? In de tweede plaats of, zoo die vraag al bevestigend mocht beantwoord worden, zulke politieke lessen voor den tijd dien wij beleven, kunnen ontleend worden aan een verhaal, dat ons verplaatst in een tijdvak dat vier eeuwen achter ons ligt? In de derde plaats of, indien ook dit wordt toegegeven, in den roman die voor ons ligt, de feiten en karakters zoodanig zijn ontwikkeld, dat werkelijk die les daarin vervat is? Op geen van deze vragen kan ik volmondig ja zeggen.

Het is vrij duidelijk dat zulke lessen als de heer Gramberg geven wil, slechts kunnen berusten òf op het feitelijk bewijs van het w e r k e l i j k b e s t a a n der gevaren waarvoor men waarschuwt, òf op het betoog dat zij uit de geschetste toestanden als n o o d w e n d i g g e v o l g voortvloeien. Het feitelijk bewijs van het w e r k e l i j k b e s t a a n kan slechts geleverd worden door de geschiedenis - het verhaal van gebeurde zaken - maar nooit door hetgeen de phantasie van een schrijver daaraan toevoegt; door een historischen roman derhalve voor zoover hij h i s t o r i s c h, maar niet voor zoover hij roman is. De lezer zal dus, om de kracht te gevoelen van hetgeen de schrijver hem leeren

Op de cijfers omtrent de Buitenbezittingen kan men zich echter niet verlaten.

wil, de elementen moeten schiften en scheiden, die juist de kunst van den schrijver op het zorgvuldigst tot een geheel heeft saamgeweven en saamgesmolten. Door zich tot de geschiedenis te bepalen, zou men derhalve het doel veel beter bereiken en den lezer een veel bepaalder indruk geven, waarop hij zich veiliger zou kunnen verlaten. Het betoog waarop ik in de tweede plaats doelde, en dat *in casu* had moeten bestaan in het bewijs dat de gevreesde gevaren met noodwendigheid uit den geest en het karakter van den Islam voortvloeien, is niet zeer te huis in een roman, en zou beter worden geleverd in eene wetenschappelijke verhandeling, door de noodige citaten gestaafd. 't Is overbodig te zeggen, dat zulk een betoog in den roman van den heer Gramberg niet geleverd is.

Toch kan de roman in zulke zaken iets doen; hij kon door levendige voorstelling een indruk maken, eene onrust opwekken, en daardoor tot onderzoek aansporen, bij de groote menigte dergenen die noch geschiedverhalen, noch wetenschappelijke verhandelingen lezen. Dit schijnt het dan ook te zijn wat de heer Gramberg met zijn werk heeft beoogd, en schoon hij langs meer dorre en eentoonige wegen zijn doel korter en zekerder had kunnen bereiken, in deze romanlezende eeuw moet men het hem ten goede houden, dat hij verkozen heeft ons door bloemrijke dreven rond te leiden, die, schoon langs allerlei omwegen, ons toch eenigszins nader aan het doel brengen. Maar dan blijft de vraag, of zelfs wat een roman door levendige schildering vermag om de aandacht op zekere toestanden en gevaren te vestigen, zijne kracht nog behoudt indien de schildering ons verplaatst in een lang vervlogen tijdperk, terwijl de beoogde toestanden en gevaren behooren tot het heden. De schrijver kan wel beweren: de Islam is nog dezelfde, de hadji's zijn nu wat zij waren ten tijde van Madjapahit's val; maar waar is het bewijs? Er is misschien heel veel waarheid in die bewering; maar heeft hij den lezer ook daarvan overtuigd?

En wat eindelijk het laatste punt betreft, komt in het werk van den heer Gramberg over de gevaren van den Islam en van de hadji's vrij wat minder voor dan men na de voorrede verwachten zou. Zijn eerste deel kan, wat de T e n d e n z van zijn roman betreft, slechts weinig in aanmerking komen; want de Islam, zooals hij door Raden Rahmat beleden wordt, die in dat deel onmiskenbaar de hoofdpersoon is, heeft niets van dat gevaarlijke karakter, waarvoor hij ons wil waarschuwen. In het

tweede deel kan alleen Hadji Taroeb als de persoon gelden in wiens karakter en daden zich afspiegelt al wat men van de geestdrijverij der hadji's te wachten en te vreezen heeft. De overigen vertoonen zich te vluchtig op het tooneel door den schrijver ontworpen, dan dat wij van hen een sterken indruk zouden ontvangen. Maar juist in de ontwikkeling van het karakter van Hadji Taroeb schuilt, naar mijn inzien, een psychologische fout, die zeer de uitwerking moet verzwakken van hetgeen de schrijver door zijne opvoering heeft beoogd. Hij is niet slechts een geestdrijver, meer bedrogene dan bedrieger, maar maakt zich ook aan het openbaarst en klaarblijkelijkst bedrog schuldig, ofschoon dit met het karakter waaronder hij als Goesti Kromo in het eerste deel verschijnt, bezwaarlijk te rijmen is. De aandacht wordt daardoor van de geestdrijverij van den Moslem en hadji afgetrokken, om meer bij de bedriegerij, die evenzeer bij niet-Moslemen en niet-hadji's kan voorkomen, te worden bepaald.

Indien wij het werk van den heer Gramberg alleen beoordeelen moesten in verband met het doel dat hij zich blijkens zijne voorrede heeft voorgesteld, zou er, mijns inziens, niet veel anders overblijven, dan het te beschouwen als een *failure*. Gelukkig dat wij alleen de voorrede hebben weg te denken en te vergeten wat ons bekend is van de strekking die de auteur in zijn werk wilde leggen, om er veel schoons en goeds in te vinden, waaraan wij volmondig lof kunnen toezwaaien.

P.J. VETH.

Politiek overzicht.

UTRECHT, 25 Februarij 1869.

Onder de vele spiritueele abbés, die in hun niet onsmaakvollen geestelijken dos zich om den weelderigen troon van Lodewijk XV verdrongen, dáár in hun stemmig zwart aardig contrasteerden tegen die schitterende kleuren der jonge ridders en dames van 't hof, - abbés, die over 't algemeen beter op hun plaats waren in het boudoir der gevierde schoonheden, wier toilet zij bespiedden, dan in kerk of kluis, - die, als 't noodig was een text te citeeren, een bonmot wisten te vinden - die sceptisch, achttiende-eeuwsch, veel beter thuis bleken in de encyclopaedie dan in de Heilige Schrift: onder die allen was er géén geestiger en sceptischer dan de secretaris der Napolitaansche ambassade, de abbé Galiani. Tintelen zijn economische geschriften nog nu niet van een vuur, waarbij al de vonken van Bastiat's vernuft bijna verbleeken! Alles is pikant aan onzen abbé. Wat zouden wij in onze nuchtere, deftige, vormelijke eeuw niet voor een uur conversatie met zulk een abbé geven! Want al snuffelt gij nog zoozeer in zijn contes, lettres et pensées, - zoo als zij voor twee jaren in Elzevierschen vorm zijn uitgegeven - gij begrijpt te goed, het is niet de abbé zelf dien gij hoort; het zijn slechts verre echo's. Het is er mede als toen hij zelf voor de eerste maal aan Lodewijk XV werd voorgesteld. Hij was erg krom en gedraaid van figuur, een waar vraagteeken, en verschillende groote heeren konden zich niet weêrhouden te lachen om dien vreemden secretaris. Galiani bespeurde het wel; maar zonder iets te laten merken, stapte hij rustig naar Zijn Majesteit: Sire, dit il, vous voyez à présent l'échantillon du secretaire, le secretaire vient après.

Welnu, deze abbé, die tusschen 1760 en 1770 te Parijs was,

heeft zich gewaagd aan een coup d'oeil prophétique op Europa over honderd jaren. We zijn juist in dat tijdperk. Bezien wij of de abbé een groote dan wel een kleine profeet was? - Il y aura deux religions très marquées, celle des grands et des lettrés, et celle du peuple..... Le pape ne sera plus qu'un illustre évèque et point prince; on aura rogné tout son État petit à petit..... Il y aura beaucoup de troupes sur pied et presque point de guerre... Les forteresses seront toutes en ruines et les boulevards deviennent partout de belles promenades en quinconces ..... Il y aura despotisme partout, mais despotisme sans cruauté: le despotisme ne sisera qu'aux finances des particuliers. Gij ziet, het gaat alles vrij goed: deze secretaris houdt blijkbaar notulen, wanneer het plan van de toekomst wordt bepaald. Maar op ééns valt onze aandacht op een prophetie zoo vreemd, dat wij beginnen te twijfelen aan des abbés profetische gaven; hij zegt: Heureux les robins qui seront alors nos mandarins!

Wij laten een oogenblik met rust den oneerbiedigen toon waarop onze abbé over ministers spreekt. De 19e eeuw is in dit opzigt wel wat vooruit gegaan; maar ministers gelukkig te prijzen in het jaar des Heeren 1860 en volgende, gaat toch niet aan. Bij voorbeeld. Is een minister ouder Napoleon III een gelukkig man? Gelukkig in dien zin, dat hij iets beteekent, op zijn gebied iets heeft te zeggen? Er is dezer dagen uitgekomen een keurige bijdrage hoe Napoleon III gewoon is met zijn ministers te handelen. Het is een brief van den senateur Michel Chevalier, over den oorsprong van het handelstractaat van Frankrijk en Engeland, in Januarij 1860 gesloten. Michel Chevalier verhaalt, hoe sinds 1855, toen op de laatste tentoonstelling gebleken was, dat de fransche industrie wel degelijk op haar eigen beenen kon staan, de keizer het plan of liever de geneigdheid opvatte om Frankrijk tot het systeem van vrijen handel over te brengen. In de zitting van 1856 was een ontwerp-wet daartoe strekkende aan het Wetgevend Lichaam aangeboden. Doch het Wetgevend Lichaam, anders zoo volgzaam, begroette het ontwerp met een bepaalden weêrzin. Napoleon begreep dus zijn ontwerp te moeten intrekken - zonder behulp van de volksvertegenwoordiging het werk te moeten doen. Michel Chevalier maakte gebruik van die stemming van geest van den keizer en wist een schikking met Cobden en Palmerston te treffen over

een mogelijk tractaat. Daarmede ging hij naar den keizer. Wij laten thans de eigen woorden van Chevalier volgen, die karakteristiek voor de zienswijze van Napoleon III zijn. L'empereur fut averti par M. Rouher, auquel j'étais allé, aussitôt à Paris, dire ce que j'avais fait, et que j'avais mis en relations avec Richard Cobden. Il nous reçut à Saint Cloud le jeudi, mais isolèment. Il nous dit qu'il adhérait au projet du traité de commerce et nous recommanda le secret pour quelques semaines. Les négociations commencèrent quand l'Empereur fut revenu de Compiègne, au milieu de novembre. Les négociateurs furent du côté de la France: M. Rouher, ministre du commerce, et M. Baroche, ministre des affaires étrangères par interim, en remplacement de M. Thouvenel, alors éloigné de Paris; du côté de l'Angleterre M. Cobden et Lord Cowley. J'assistais et prenais part aux conférences. M. Achille Fould, Ministre d'État, qui était prononcé pour le traité, entretenait de tout son pouvoir dans des dispositions favorables l'Empereur, qui du reste avait pris son parti. LE MINISTRE DES FINANCES, M. MAGNE, NE FUT PAS MIS DANS LE SECRET, non plus que le Directeur-général des Douanes M. Gréterin, qui était, de mème que M. Magne, pour le système restrictif. Avant la fin de décembre le traité était achevé, mais le temps nécessaire aux formalités diplomatiques a fait qu'il porte le date du 23 janvier suivant. - Le secret recommandé par l'Empereur fut bien gardé par tout le monde. Je puis citer à ce sujet le détail suivant: M. Rouher se méfiait de ses bureaux où la direction du commerce extérieure était confiée à un homme, fort honorable assurément, mais partisan déclaré de la prohibition, et lié avec les chefs prohibitionistes. Les bureaux du ministère ignoraient donc complètement le travail auquel se livraient les ministres. Les notes de M. Rouher étaient copiées par Madame Rouher, de mêmc celles de Richard Cobden étaient mises au net par Madame Chevalier. Quand les termes du traité furent à peu près déterminés, l'Empereur révéla l'affaire au conseil des ministres, où d'objections furent élevées. Les notabilités prohibitionistes averties coururent à Paris. L'Empereur et les ministres, M. Rouher surtout, furent assiégés. Mais rien n'ébranla la resolution du Gouvernement, et le traité fut signé. Let wel, bid ik u, op de woorden: le ministre des finances ne fut pas mis dans le secret. Men zou zoo zeggen, wanneer men zich politieke stelregels herinnert, dat een

mìnister van financiën wel iets te doen heeft met de in- en uitvoerrechten van een volk. Men zou meenen een niet al te gewaagde stelling uit te spreken, wanneer men beweerde, dat dit juist zijn eigenaardig gebied is, dat hij hier de verantwoordelijke man moet zijn. En toch, hoe men zich bedriegt! Napoleon III weet te goed, wie de eigenlijke man is, en dat Frankrijk niet dezen of genen minister, maar hem, den keizer, verantwoordelijk zal stellen.

Zoo leert het dan ook zijn constitutie. De vraag is slechts: kan dat altijd zoo blijven? Kan de keizer - gesteld eens dat er geen Napoleon III meer is, en dat een zoon hem moet opvolgen - altijd die groote verantwoordelijkheid blijven dragen? Is het niet beter dat zijn persoon een weinig van den voorgrond treedt, en dat hij zich soms - vooral als er geen Napoleon III meer is - kan verschuilen achter verantwoordelijke raadslieden? De vraag is dezer dagen in den franschen Senaat behandeld: uiterst voorzichtig, maar toch door een man, wien niemand verdenken kan van ontrouw aan Napoleontische beginselen, door Maupas, den man die met vier anderen den coup d'Etat van 1851 heeft geëffectueerd. Het was een interessante zitting en een interessant onderwerp. Persigny, ook een van de vijf, die den coup d'Etat hebben gemaakt, had reeds voor eenige jaren hetzelfde denkbeeld geopperd. Het zijn dus ditmaal wel de vrienden van den keizer, die 't woord hebben, al wil een slaafsche omgeving hun streven thans niet erkennen. Maupas stond op en sprak ongeveer het volgende. Hij betoogde, dat, nu eenmaal de meer liberale wetten op de drukpers waren gegeven, men noodzakelijk, tot een andere positie der ministers moest komen. Bij de dagelijksche aanvallen en oppositie van de drukpers, zou er een gevaar ontstaan voor het hoofd van den staat, wanneer er geen ministerie was dat in zekeren zin den soeverein dekte, en waartegen dus die slagen van de oppositie konden worden gericht. Maupas durfde het woord ministerieele verantwoordelijkheid niet uitspreken, hetgeen ook tegen de constitutie zoude zijn: hij wilde niet terug tot den tijd van het parlementarisme, maar hij wilde vooreerst een homogeen ministerie, en hij heeft geheel de schaal der dialectiek doorloopen om wel te marquéren het onderscheid tusschen homogeniteit en verantwoordelijkheid. - Doch al zijn welgemeende pogingen waren te vergeefs. Troplong, de president van den Senaat, die zich zelf als de auteur

der tegenwoordige fransche constitutie beschouwt, had reeds herhaalde malen zijn onwil te kennen gegeven over zulk een debat, en eindelijk stond Rouher op, om met zelfverloochenende woorden klagelijk te verklaren, dat er geen solidariteit noodig was voor de ministers, dat zij ook geen behoefte hadden aan homogeniteit, daar zij allen in hun verschillende departementen slechts de uitvoerders waren van de gedachte van het hoofd van den staat. ‘Wat ons betreft - zoo sloot Rouher voor zich en de ministers - nederige dienaars, die wij zijn, hebben wij niet de aanmatiging onze rol te vergrooten. Wat spreekt gij van een president van ministers? Dat is kinderachtig; wij hebben slechts één qualiteit, nous sommes devoués, voila tout.’ Ligt het aan ons, wanneer wij twijfelen of Galiani de toekomst ontsluijerd heeft, toen hij 't uitsprak: Heureux les robins qui seront alors nos mandarins!

Het is echter alsof sedert die invoering van de wet op de vereenigingen en op de drukpers, in het algemeen sinds de meer liberale beloften van het jaar 1868, het evenwicht in het fransche keizerlijk systeem eenigzins verbroken is. Als een deur wordt opengezet, komt niet dadelijk het fatsoenlijke publiek het eerst en het liefst binnen. Zoo is het ook in Frankrijk gegaan bij het vrij toelaten van alle vereenigingen. Wie het eerst begonnen te vergaderen en zich te weren, waren juist niet de deftige bedaarde lieden, maar de oude socialisten. En een aardig voorbeeld is het, hoe die Napoleontische regeering, quasi in het leven geroepen om aan al die woelingen der socialisten een einde te maken, ze, na 17 jaren regeerens, even wakker uit hun oude schuilhoeken weder ziet optreden. De Parijsche bourgeoisie heeft zich weder min of meer ongerust gaan maken over al die luidruchtige vervloekingen van het kapitaal en den eigendom, over al die aanroepingen à la sainte canaille. De regeering, die anders schielijk genoeg bij de hand is, die, nu de deftige bedaarde orleanisten ook aan 't vergaderen zijn gegaan, aan deze allerlei kleine zwarigheden in den weg legt, heeft daarentegen de socialisten laten begaan. Velen hebben zich hoogst verwonderd hierover betoond. Eenige doctrinairen van de oude school zijn den keizer gaan prijzen, omdat hij volgens hen blijkbaar het denkbeeld was toegedaan om het kwade door het goede te bestrijden - een eenvoudige uiteenzetting der ideeën van die sosialisten zou tegelijkertijd eene bestrijding van die denkbeelden

uitlokken - anderen echter hebben een lichten glimlach over deze interpretatie niet kunnen onderdrukken, en hebben veeleer den tact bewonderd van den keizer, die bij het naderen der groote algemeene verkiezingen, niet bijzonder treurig gestemd was, toen hij aan de gegoede klassen van Frankrijk nog eens even kon vertoonen... het roode spook van 't socialisme. ‘Ziet, goede burgers en boeren, waartoe het komen zal, als ik, de keizer, niet het gezag volledig in handen houd!’ - Een interpellatie, die de baron Benoist over die questie van het gestrenger toepassen der bepalingen van de wet op de vereenigingen had op touw gezet, werd dan ook door hem, na een kort antwoord van Rouher, ingetrokken. Nog ongelukkiger afloop had een andere interpellatie, of liever, hier kwam het niet eens tot een interpellatie. Men wilde namelijk tot de regeering eenige vragen richten over de geheele binnenlandsche politiek - over al de questies, die zich in de laatste tijden in menigte hadden geopenbaard, over het ontslag van Séguier, over de drukpers; kortom, over den gang en de leiding van zaken in het binnenland. De regeering deed alle moeite om die interpellatie te weren: en het gelukte haar, daar het vereischte getal afdeelingen zich er niet voor verklaarde. Het kwam echter tot een discussie, wijl in een der afdeelingen de stemming had gestaakt, en de minister Rouher moest dus wel uitspreken, waarom ook de regeering deze interpellatie niet kon aannemen. De reden was, omdat de regeering wel bereid was te antwoorden op deze en gene duidelijk geformuleerde vraag, over dit of dat onderwerp, maar niet in algemeene discussies mocht treden: op zulke debatten van grooter aanleg ging zij niet in. De regeering kreeg gelijk, maar slechts met 112 tegen 101 stemmen. de krachtigste oppositie, die zij nog ooit heeft verduurd.

Helaas, die binnenlandsche politiek baart met het oog op de verkiezingen ook zorgen! Want men is gansch niet zeker wat de Catholieken alzoo zullen doen. Wel heeft de keizer voor de tweede maal den paus geholpen, maar de paus vertegenwoordigt een idee, en ideeën zijn zelden dankbaar, ze gaan haar eigen weg. Daarenboven, bij zulk een algemeene verkiezing heeft ieder een stem: een eenvoudig gast van de brandspuit is een heer, en om het ieder naar den zin te maken is een hoogst moeijelijk werk. Haast zou men blijde zijn als er eens een kleine aflei-

ding was. Geen groote oorlog - neen, maar een kleine buitenlandsche questie.

En ziedaar, de redacteurs der officieuse bladen, die kleine tamboers en pijpers van het groote manhaftige leger, beginnen de trom te roeren, op de flageolet te fluiten, voorwaarts, marsch! tegen..... België. Het was een tweetal dagen een leven als een oordeel. Had het aan den strijdlustigen jongen Heer Paul de Cassagnac gestaan, dan was België reeds nu een fransch departement, en de nog niet lang naar Brussel vertrokken fransche gezant, de vicomte de la Guéronnière (het zou zijn laatste verandering niet zijn!), zou wellicht zich hebben laten overhalen om als prefect te Brussel werkzaam te wezen. Doch terwijl die Heeren zulke luchtkasteelen bouwden en dapper de trom roerden, waren zij de eenigen die voorwaarts trokken. Niet slechts het leger, neen, alles bleef rustig staan. Zij waren zoo ingespannen aan 't werk geweest, dat zij 't niet eens hadden bemerkt, dat alles om hen heen hen dood kalm had aangegaapt. Het was dan ook al te belachelijk zulk een eenvoudige zaak tot een quaestie, en nog wel tot een oorlogsquaestie te durven maken. België had, toen de fransche spoorwegmaatschappij de Est de lijn van den Grand Luxembourg, gaande van Arlon naar Bruxelles, had willen koopen, verklaard dat deze voor de Belgische industrie zoo belangrijke lijn niet in handen van een buitenlandsche Maatschappij kon komen, - en nu de Est toch den koop had gesloten, nam de regeering het initiatief en stelde aan de kamers voor een wet aan te nemen, waarbij het volgende werd bepaald: de spoorwegmaatschappijen kunnen de lijnen (of de exploitatie der lijnen), waarvan zij eigenaren zijn, niet overdoen dan met toestemming der regeering. Die wet werd door de kamers dadelijk aangenomen, en deze geheele economische maatregel zou nu voor Frankrijk, let wel, voor Frankrijk, niet voor de Est, een beleediging zijn! Dat te doen gelooven, zou zelfs een glimlach ontlokken aan Napoleon III. - Er is dus vooreerst geen buitenlandsche quaestie: het lastige binnenland staat alléén daar.

Misschien vinden de HH. Paul de Cassagnac en tutti quanti wel iets tegen Pruissen. Bismarck heeft het hart op de tong, en met een weinig handigheid kan men hier en daar uit enkele uitingen wellicht een kleine beleediging distilleeren. En waarlijk, Bismarck heeft zich de laatste weken meer dan vroeger in het parlement

doen hooren. Het was een belangrijke questie, die werd behandeld. Men zal zich herinneren dat ten vorige jare door de kamers met zekeren onwil (doch Bismark stond er op) een wet was aangenomen, waarbij aan de onttroonde vorsten, den koning van Hannover, den hertog van Nassau en den keurvorst van Hessen, een zeer aanzienlijk bedrag in geld werd gegeven: het was als het ware eene onteigening ten algemeene nutte; door die groote donaties en dotaties zouden die vorsten wel min of meer zedelijk gedwongen worden in hun lot te berusten. Doch het tegendeel had plaats; nauwelijks waren die groote sommen hun door de wet toegestaan (let wel, dat zij ze nooit kregen), of de koning van Hannover en de keurvorst van Hessen begonnen slechts met des te meer ijver hun krijg tegen Pruissen. Krijg op zoo kleine schaal! want wat beteekende het of de koning van Hannover een geheel vreemdenlegioen bleef bekostigen, dat van het eene kleine land naar het andere trok, totdat het quasi een schuilplaats in Frankrijk vond? Wat beteekende het of de keurvorst van Hessen aan elk hof zijn trawanten stuurde, om te zien of in troebel water ook iets voor hem te visschen zou zijn? Ach! het waren klagelijke pogingen, maar die in zooverre voor Pruissen van beteekenis waren, dat de blikken dier onttroonde vorsten telkens een wond in dat Pruissen ontdekten, en die kranke plaats poogden te vergrooten. Er was door dat gewoel van die vorsten altijd een kleine onrust. En dan te denken, dat Pruissen een groot kapitaal voor hen administreerde, dat zij met de reeds vervallen renten zouden krijgen, als zij beter oppasten, dat ging niet aan. Bismarck stelde voor om, als revenge voor de vijandelijkheden dier vorsten, beslag te leggen op hun geheele vermogen, en hun die dotatie af te nemen. Deze wet kwam in de kamers. Zij werd daar met welgevallen ontvangen. Toch stond bij de behandeling van elk dier wetten, zoowel bij de onteigening van den koning van Hannover, als bij die van den keurvorst, één der vroegere aanhangers van beide die vorsten op om die wet uit hun standpunt te bestrijden. Het was na elk dezer verdedigingen der oude vorsten, dat Bismarck zijn fulminante stem deed hooren. En het waren ruwe woorden die hij sprak. Woorden, die bijna daarheen snorden als kogels uit het naaldgeweer. Bismarck ontwikkelde wat Pruissen had willen doen; het had aan den koning van Hannover een finantieele positie wil-

len geven, waardoor hij als Engelsch edelman, als prins van het Britsche huis, en dat was hij dan toch eigenlijk, - hij, de zoon van den hertog van Cumberland - fatsoenlijk zijn stand kon ophouden: 120,000 Lst. zou zijn inkomen zijn, door Pruissen hem gegarandeerd. De Engelschen, die een loyaal volk zijn en niet knibbelen over een kleinigheid, geven niet eens zulke sommen aan hun prinsen. De prins-gemaal kreeg slechts 30,000 Lst. En dat alles gaf men hem zonder een abdicatie te vragen. Als een Europeesche eventualiteit voorviel, die Pruissen ter nederwierp, was de ex-koning niet gebonden: men verzocht hem alleen niet te woelen, nu het hem toch niets hielp. Dat was het beginsel waarvan Pruissen was uitgegaan. De rust van een groot land moest vooreerst, nu de kans voor een dynastie verloren was, niet door dynastieke belangen telkens gestoord worden. Desniettegenstaande heeft koning George juist dat ééne gedaan. Hij heeft er niet op gelet of er soms later een kans voor hem zou zijn om den troon van zijn vader weder te bestijgen; maar hij heeft gezorgd dat er altijd in Pruissen eenige onrust was. Hij heeft openlijk de hulp van Frankrijk ingeroepen om door den franschen keizer Duitschland weder terug te brengen tot den toestand, waarin het was vóór 1866. ‘Wij moeten dus nu zorgen voor de welvaart van Duitschland, sprak Bismarck. Wij willen niet in 't gericht zitten over den gevallen tegenstander, maar wij willen Duitschland voor schade bewaren; wij willen aan het misdrijf tegen den vrede van een groote natie, tegen den vrede van Europa, een eind maken tegenover diegenen, die, door erbarmelijke en kleingeestige dynastieke belangen bewogen, zich geroepen voelen het geluk en de eer van het eigen vaderland in zamenzweringen met het buitenland op het spel te zetten.’ - Dit klonk hard, maar nog harder klonk het den volgenden dag, toen de wet tegen den keurvorst van Hessen aan de beurt was. Bismarck constateerde toen dat ten vorigen jare de vrede van Europa ieder oogenblik in gevaar was geweest. Het was een gespannen situatie geweest, een spanning die eerst ophield toen de minister Bratiano in de Donauvorstendommen aftrad, en de opmerkzaamheid van de diplomatie zich op andere onderwerpen vestigde. Welnu, wanneer de beker zoo vol is, doet iedere droppel ze overloopen: en de keurvorst van Hessen was met zijn geld ijverig in de weer aan de verschillende hoven van Europa die droppel aan te brengen. Het was altijd een speculeeren op het bui-

tenland tegenover Duitschland. Een speculeeren om toestanden weder in het leven te roepen, als toen de keurvorst van Hessen geen aanbouw van een spoorweg in Hessen toestond, voordat hem 200 actiën à 250 thalers elk, of omgekeerd, waren gegeven. Aan dat oproepen van het buitenland tegenover Duitschland moest een einde komen. ‘De Coriolanussen zijn in Duitschland niet zoo weinig talrijk, zeide Bismarck. Het ontbreekt alleen aan de Volscers: wanneer wij die slechts hadden, zou het drama spoedig beginnen: alléén de laatste acte zou niet door alle vrouwen uit Cassel of Hannover worden vertoond. Het is zeer te beklagen, dat het zoo in Duitschland is. Stel u den indruk voor dien het in Spanje, in Rusland, in Engeland, in Frankrijk, in Hongarije, in Denemarken zou maken, wanneer iemand verklaarde dat hij zijn particularistische grillen, zijn privaat-belangen, zijn partijinzichten met behulp van het buitenland zou volvoeren; dat hij zijn gansche hoop daarop vestigde, dat de vlakten van zijn vaderland vertrapt zouden worden door buitenlandsche overwinnende heerscharen! Wat bekommeren hem de rookende puinhoopen van zijn vaderland, wanneer hij er slechts boven opstaat? Gij kunt gerust aannemen dat, wanneer in de landen die ik genoemd heb, tot zelfs in het kleine Denemarken, er lieden waren die het zouden wagen zich leerlingen van deze theorie te bekennen, zij onder de verpletterende verachting van hun landslieden zouden stikken. Bij ons is het zoo niet. Hier stikken zij niet. Hier dragen zij het voorhoofd hoog. Zij vinden verdedigers tot zelfs binnen deze muren. Overal waar verrotting is, daar openbaart zich een leven dat men niet met schoone glacé-handschoenen kan aanraken. Werp ons het spionneeren niet tegen. Ik ben niet tot spion geboren, dat is mijn natuur niet. Wij moeten echter deze reptielen tot in hun hol vervolgen en zien wat zij doen. Daarvoor verdienen wij uw dank. Dat wij ons geld daarvoor gebruiken, moet geen verwijt voor ons zijn. Beproef zelven of gij pek kunt aanvatten zonder u te bezoedelen.’ - Zoo redeneerde Bismarck, en de Fransche journalisten waren er al op uit om na te gaan, of hij met dat buitenland, waartegen hij zijn harnas aantrok, niet altijd Frankrijk bedoelde, en of zulks overeenkwam met een vredelievende houding. Anderen (en wij hebben ze in onze omgeving gevonden) waren tot schreiens toe bewogen over het lot van dien koning van Hannover en dien keurvorst van Hessen, die door Bismarck zoo onzacht werden behandeld. Was dat nu edelmoedigheid in een over-

winnaar? Was het krachtige Pruissen dan werkelijk toch bang voor deze heeren? Was het gepast van reptielen te spreken, als men deze vorsten toch werkelijk verjaagd had, en een koning van Pruissen nu de paleizen betrok, die hun neven nog zoo even hadden bezeten..... en nog veel meer van dien aard. Doch zij die zich zoo opwonden of zich zoo beklaagden, schenen dan toch werkelijk de groote politieke strekking van deze redevoeringen van Bismarck niet te begrijpen. O gij Fransche luchthartigen, die reeds de trom roert, Bismarck heeft het niet alleereerst tegen Frankrijk! en gij, weekelijke beklagers van ex-koningen of ex-keurvorsten, Bismarck heeft het niet tegen uw koning of keurvorst; - neen, Bismarck wil alleen Duitschland, of voorloopig Noord-Duitschland, tot een gevestigde, geconsolideerde éénheid maken. Voor het begrip van die éénheid, van die groote nationaliteit, moeten alle dynastieke belangen zwichten, zelfs het belang van den eigen koning is ondergeschikt. Zijn redevoeringen zijn dus redevoeringen tegen alles wat het particularisme in Duitschland zou steunen; tegen al die privatieve belangen die Duitschland verhinderd hebben tot nu toe zich als een groote natie te doen gelden. De strijd tegen het particularisme, dat is de strijd dien Bismarck voert.

De adel in Pruissen heeft het uitnemend begrepen, dat dit meer en meer de richting van von Bismarck is. Zij beginnen meer en meer, en vooral in het Heerenhuis, hun wrevel te luchten over hem, die voor 1866 hun heil en hun bolwerk was. Zij geven hun afgezonderde positie niet op. Den 8sten Februarij liet graaf Brühl, een der vice-presidenten van het huis en een der corypheeën der conservatieve partij, zich wrevelig ontvallen (het was bij de behandeling der wet op de politie van de jagt), dat hij tegen de commissiën was, die de regeering daarover wilde institueeren, daar deze commissiën op het land meestal bestonden uit kleine kooplui, Joden en ambtenaren van de post en dergelijk onaangenaam gezelschap meer, waarmede een fatsoenlijk mensch liefst niets te doen heeft. En terzelfder tijd kon men in de bladen lezen een artikel, door een der meest feodale heeren uit Noord-Duitschland geschreven, een leider der Mecklenburgsche ridders, Josias von Pluskow, geschreven, en waarin de redevoering van Bismarck tegen Bismarck zelven werd gekeerd. De erbarmelijke belangen, waartegen Bismarck te velde trekt, zijn de eigen belangen van Bismarck zelven,

schreef de ridder. ‘Hij, Bismarck, heeft juist de welvaart van zijn land opgeofferd; juist van hem zijn uitgegaan conspiraties met het buitenland. Hij oefent de sterkste pressie op zijn land uit. Onze producten zijn nog slechts fourage, ons vee een voorspan of proviand, onze akkers exercitievelden, onze huizen kazernen. En dan deze overmoedige sans-gène; waarlijk, zelfs lammeren zouden tijgertanden bekomen.’ - Zoo begint thans een deel van den adel zich over Bismarck uit te laten, nu het blijkt, dat Bismarck boven de belangen van den adel, het politieke belang van het Duitsche volk stelt. De reconstructie van Noord-Duitschland, door hem ondernomen, is niet naar den smaak der Duitsche heeren. Ja, dat de Pruissische koning binnen Cassel rijdt en aan den stedelijken raad de plechtige gelofte geeft de burcht der vroegere keurvorsten, den Kattenburg, geheel te doen opbouwen - dat is, naar het inzien dier Heeren, goed gezien: maar als terzelfder tijd een gansch systeem van vrijen arbeid en vrij verkeer in dat Cassel wordt ingevoerd, wanneer alle overblijfselen van vroegere vorstelijke willekeur daar worden opgeruimd, dat is bedenkelijk. Intusschen of die Heeren zoo hun hoofd schudden, Bismarck gaat zijn eigen gang. Er is op dit oogenblik slechts een zeer teedere questie voor Pruissen: het is de oplossing van het probleem betreffende de verdeeling van Sleeswijk tusschen Pruissen en Denemarken, zoo als die voorgeschreven is door het bekende artikel uit het tractaat van Praag. Te eeniger tijd zouden, wanneer Pruissen niet eenigzins spoedig die questie behandelt, hieruit moeijelijkheden met Oostenrijk of Frankrijk kunnen voortvloeijen.

De Europeesche questie van de vorige maanden is tot aller genoegen afgeloopen. Het drama heeft zijn natuurlijken loop gehad en de Grieksche held heeft in de slotscène, toen hij zich opofferen moest, veel gevoel en pathos ten toon gespreid. Een oogenblik, toen hem de declaratie der conferentie (die in allen deele het ultimatum van Turkije bevestigde) werd vertoond, dacht hij zich te verweren; hij greep reeds naar zijn comedie-degen - maar de arme acteur zag de groote en wezentlijke wapenrusting der tegenpartij en executeerde zich. Thans is het gordijn gevallen. De koning heeft eenige moeite gehad een nieuw ministerie te vinden. De verlokselen voor die betrekking zijn - het oogenblik daargelaten - zelfs in Griekenland niet groot. Eindelijk hebben eenige vaderlandslie-

vende mannen gehoor gegeven aan de roepstem van den koning en heeft de Heer Zaïmis een ministerie bij elkander verzameld. Dit ministerie heeft dan ook nu plechtig de declaratie der conferentie aangenomen en tevens een proclamatie uitgevaardigd, waarin zij verhaalt, dat, hoe smartelijk het aannemen der declaratie ook is, deze stap echter geenszins de toestand van het land bindt, noch een beletsel vormt voor het vervullen van wat Griekenland hoopt.

Wij hebben nog te gewagen van twee parlementen, die in de laatste weken geopend zijn: dat van Engeland en dat van Spanje. De opening van het Engelsch parlement, den 16^{den} Februarij, is dit keer een belangrijker feit dan vroegere dergelijke openingen. Het is een gansch nieuw geconstitueerd lichaam, dat de regeering in het toestroomend Lagerhuis thans voor zich zag. De nieuwe reformbill heeft haar eerste vrucht afgeleverd. Reeds voor dat het tezamenkwam had het nieuwe Lagerhuis iets verricht: vóór zijn optreden had Disraeli het hoofd gebogen en zijn plaats aan Gladstone geruimd. De meerderheid, die deze nieuwe regeering heeft in dat Lagerhuis, is grooter, dan die eenig kabinet in de laatste twaalf jaren heeft bezeten. Men kan dus iets goeds van de toekomst verwachten. Het is - al is het gebouw thans op breeder democratischen grondslag gevestigd - nog altijd het flinke, degelijke oude Engeland, dat hier in het parlement zijn vertegenwoordigers heeft gezonden. Een natie, die veêrkracht heeft om te dulden (het lijden der katoen-arbeiders in Lancashire heeft 't bewezen) en beweegkracht om immer vooruit te gaan. Zij ook het heroïsche, het ontvlambare niet altijd haar element: hier is een mannelijke vastberadenheid, een ontembare energie. Een ieder weet hier, dat hij zijn plicht moet doen. Een ieder begrijpt, dat hij aan al de elementen van zijn land fair play moet gunnen. Het volk begrijpt als bij intuietie, dat geen resultaat verkregen wordt, wanneer men er niet voor gearbeid heeft. Het volk weet ook dat een staatsvernieuwing niet naar abstracte regelen van logica wordt ingericht, maar op practisch gegeven toestanden en feiten zich baseeren moet.

‘Gij vermoedde niet, dat ik professor der logica was,’ met deze woorden lacht de Satan in Dante's Inferno één zijner slachtoffers uit. En het woord mag wel het motto wezen voor vele revolutionnaire periodes. Het wil ons niet uit het hoofd, als wij aan Spanje denken, en ons den dag voorstellen (het was de 11de Februarij)

waarop de Cortes, nu door het algemeen stemrecht bijeengeroepen, zijn geopend: waarlijk, de Cortes mogen zich wel hoeden geen abstracties na te jagen, die weldra zeepbellen blijken. De maarschalk Serrano hield zijn redevoering en gaf uit naam van het voorloopig bewind de macht die het had bezeten over aan de Cortes. Het werd tijd. Reeds had een moord te Burgos, op den gouverneur der stad bedreven, in het voorportaal der cathedraal - wier goederen hij op last der regeering ging inventariseeren - bewezen, dat er een vast gezag in Spanje noodig is. Het voorloopig bewind had moeite den storm te bezweren, en mocht wel bij zich bedenken: voilà comme on finit, quand on ne finit pas. Doch het moeijelijkste werk voor Spanje vangt nu aan. Wie zal Spanje leiden? want men zoekt toch nog altijd den leider, den koning. Het denkbeeld van een driemanschap van Spanjaarden aan het hoofd van het land te plaatsen, denkelijk met het mandaat om Spanje te besturen, zoo als in onze eeuw de naamlooze vennootschappen worden geadministreerd, schijnt weder opgegeven. Het koningsidee staat weder op den voorgrond.

Laat ons hopen dat Spanje EEN MAN vindt: hopen, dat Spanje, door dien koning te kiezen, toch de eendracht weet te bewaren en niet een groot gedeelte van zijn landgenooten ontstemt. Het is een moeijelijk werk. Galiani liet het zich reeds ontvallen: tout être qui fait une profonde révérence à quelqu'un, tourne le dos à quelque autre.

H.P.G. QUACK.

Bibliographisch album.

Geschiedenis van de Geneeskunde en van hare beoefenaren in Nederland vóór en na de stichting der Hoogeschool te Leiden, tot aan den dood van Boerhaave; uit de bronnen toegelicht door J. Banga, Med. Doct. te Franeker. Twee deelen in gr. 8°., VIII *en* 903 *blz. Te Leeuwarden, bij W. Eekhoff*. 1868.

Als een grijsaard van 82 jaren nog lust en opgewektheid heeft gevoeld, om de resultaten van zijn veeljarig onderzoek op het gebied van de geschiedenis der geneeskunde aan zijne kunstgenooten mede te deelen, dan heeft hij, zoowel om zijnen leeftijd als om het onderzoek zelf, aanspraak op onze belangstelling. Prijsvragen toch naar de geschiedkundige ontwikkeling der geneeskundige wetenschappen in Nederland bleven tot dusverre onbeantwoord. Het was ook moeijelijk de overal verspreide geschriften te raadplegen, voordat de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst op het gelukkig denkbeeld gekomen was, om door het verzamelen van werken van Nederlandsche geneeskundigen van alle tijden eene nationale medische Bibliotheek tot stand te brengen, wier catalogus zelfs reeds in 1861 verscheen, om in 1867 door een eerste Supplement gevolgd te worden.

Moge ook al Dr. Ali Cohen voor meer dan 20 jaren in zijne belangrijke aanteekeningen, gevoegd bij de vertaling van Isensee's Geschichte der Medizin, vermeld hebben, wat onze vaderlandsche artsen op verschillende tijden tot de ontwikkeling hunner wetenschap hebben bijgedragen, zijn arbeid kon uit den aard der zaak geene aanspraak maken op volledigheid. Hetzelfde geldt van de aanteekeningen en bijvoegsels, waarmede Dr. Israels zijne uitmuntende vertaling van Haeser's leerboek der geschiedenis der geneeskunde verrijkte, evenals van het daarbij gevoegde aanhangsel van Dr. A. Maas over de Nederlandsche natuur- en geneeskundige

schrijvers der 13de, 14de, en 15de eeuw. Wel deelde deze voortreffelijke geleerde, als lid der Commissie voor de geschiedenis bij de Maatschappij tot bevordering der geneeskunst, ons menige belangrijke bijzonderheid mede over de pathologische denkbeelden, die hier vóór de 16de eeuw in zwang waren en over de wijze waarop destijds de geneeskunde uitgeoefend werd; wel schreef Dr. Israels een lezenswaardig stuk over de verdiensten der Nederlanders in het verspreiden en uitbreiden der Harveyaansche ontdekking, en Dr. A.A. Fokker over Louis de Bils en zijn tijd; wel mogen wij ons over verscheidene opstellen over het onderwijs in de geneeskunde te Leiden, zoowel van de hand van Prof. G.W.Ph. Groshans, als vooral van den Leidschen Hoogleeraar G.C.B. Suringar verheugen; wel kunnen wij nog wijzen op een onvoltooid werk van W.E. Ludeking, getiteld: Levensberigten en Lettervruchten van Nederl. geneeskundigen van de vroegste tijden tot op onze dagen, waarvan slechts het 1ste deel uitgegeven is, dat ons niet verder brengt dan tot de stichting der Leidsche Hoogeschool; maar hoeveel er dus op dit gebied ook geleverd zij, er is nog veel meer te doen overgebleven. Elke bijdrage moet ons dus welkom zijn, vooral wanneer zij komt van de hand van iemand, die reeds vóór meer dan 20 jaren in ons land als eene autoriteit op historisch-geneeskundig terrein werd aangehaald[1].

Dr. Banga verhaalt ons in zijne voorrede, dat hij in den aanvang zijner praktijk, geene bevrediging vindende bij de toen heerschende stelsels in de geneeskunde, door geregelde bestudering der oudere schrijvers, vooral van Sydenham, Boerhaave, Forestus en daarna van die der klassieke oudheid, tot meer heldere inzigten in zijne wetenschap trachtte te komen, hierbij steeds aanteekening van het belangrijkste van het gelezene houdende. Toen nu in latere jaren het genootschap ter bevordering der genees- en heelkunde ‘Eene geschiedenis der geneeskunde in haren geheelen omvang en van hare beoefenaren in Nederland, sedert de stichting der Leidsche

1 Dit bleek ons onder anderen uit eene aanteekening van Dr. Cohen, bij het werk van Isensee. Aldaar vermeldt hij (blz. 494) het oordeel van Dr. Banga over van Beverwycks Schat der Gesontheydt en Ongesontheydt, hetwelk deze hem briefsgewijs had medegedeeld; dit zelfde oordeel nu vinden wij woordelijk in het thans door ons aangekondigd werk van Dr. Banga zelven op blz. 289 terug.

Hoogeschool tot aan den dood van Boerhaave' verlangde, bekroop hem de lust, eene poging ter beantwoording van deze vraag te wagen; maar bij de bewerking ondervond hij, hoeveel moeijelijkheden hiermede verbonden waren, vooral te midden van de beslommeringen, welke het praktische leven van den geneesheer oplevert.

Intusschen bleef de lust tot lezen en van het gelezene aanteekening te houden bij hem levendig en is hij er eindelijk, ook op aandrang van enkele vrienden, toe gekomen, die aanteekeningen in eene geschikte orde te redigeren en het resultaat daarvan als 'eene proeve, een geleidelijk overzigt van de voornaamste ons bekend geworden Nederlandsche schrijvers, met eenig terugzigt op den maatschappelijken, staatkundigen en godsdienstigen toestand gedurende het tijdvak, waarin zij leefden,' aan het geneeskundig publiek aan te bieden. Men bespeurt uit deze nadere omschrijving van het plan van het werk, dat men hier geene volledige geschiedenis der geneeskunde in Nederland moet verwachten, gelijk men alligt, op den titel afgaande, zoude vermoeden. Het komt ons dan ook voor, dat die titel minder gelukkig gekozen is, daar deze, zooals hij thans gesteld is: 'Geschiedenis der geneeskunde en van hare beoefenaren', verwachtingen bij den lezer opwekt, welke de schr. niet vervuld heeft en, blijkens zijne voorrede en inleiding[1], ook niet voornemens was te vervullen. Door bovengemelde wijze van bewerking mist men in het boek den organischen zamenhang, welke bij de beschrijving van de geschiedenis van eenige wetenschap en dus ook van de geneeskunde, die in hare historische ontwikkeling met zoo vele andere wetenschappen in verband staat, vereischt wordt. Indien men de wijze nagaat, waarop de voornaamste schrijvers over de geschiedenis der geneeskunde hun onderwerp behandeld hebben dan ziet men, dat zij het overzigt over den rijken schat van feiten voor hunne lezers gemakkelijker hebben gemaakt, door die geschiedenis

1 Men leest aldaar (blz. 15) de volgende woorden: 'Wij willen zooveel doenlijk in tijdsorde ieder schrijver afzonderlijk in oogenschouw nemen, om te doen zien, wie hij is geweest, welke de vrucht zijner kennis was of voor de nakomelingschap heeft kunnen zijn. Hierdoor mist wel het tafereel zekere eenheid, doch hadden wij in eene ontwikkeling van afzonderlijke leerstukken of leerstellingen ons bepaald bij de verschillende meeningen van gelijktijdige of opvolgende schrijvers, ligtelijk hadden wij in gedurige herhalingen kunnen vervallen, die wij getracht hebben te vermijden.'

in verschillende tijdperken te verdeelen, welke ontleend zijn aan den algemeenen gang der wetenschappelijke ontwikkeling, terwijl in die tijdperken de onderdeelen van de geneeskunde en van hare hulpwetenschappen (scheikunde, plantenkunde, ontleedkunde en natuurkunde van den mensch, ziektekunde en ziektekundige ontleedkunde, heelkunde, verloskunde, enz.), elk op hunne plaats worden behandeld. De gang der wetenschap is hier de hoofdzaak, de levensgeschiedenis harer beoefenaars meer bijzaak en alleen in verband met den eersten van belang. Bij den Heer Banga is de zaak omgekeerd: de levensgeschiedenis der geneeskunstoefenaren en hunne persoonlijke verdiensten voor de wetenschap, zooals die in hunnen tijd werd beoefend, staan op den voorgrond, terwijl de invloed, welken ieder hunner op den algemeenen gang der wetenschap heeft uitgeoefend, wel bij iedere levensbeschrijving afzonderlijk wordt aangeduid, maar de vermelding daarvan juist door deze wijze van behandeling te veel verbrokkeld wordt, om na de lezing eenen algemeenen indruk te kunnen achterlaten. Naar onze meening zoude nauwkeuriger aangegeven zijn, wat wij in het werk van den Heer Banga te wachten hebben, indien de titel van het boek eenvondig aldus ware gesteld: ‘Geschiedenis van de beoefenaren der geneeskunde in Nederland en kritische beschouwing hunner geschriften.’ De geachte schr. die verklaart, dat vriendschappelijke teregtwijzing hem aangenaam zal zijn, houde ons bovenstaande aanmerking ten goede; zij ontneemt toch niets aan de wetenschappelijke waarde van zijnen arbeid, die blijken draagt van ijverige en nauwgezette studie der bronnen, waardoor het werk voor hem, die later de taak op zich zou willen nemen om eene geschiedenis der geneeskunde in Nederland te schrijven, voorbereid en gemakkelijker gemaakt is. Deze vlijtige brounenstudie is inderdaad een der voornaamste verdiensten van zijn werk; hij is hierbij niet alleen met nauwgezetheid, maar ook meestal met kritiek te werk gegaan en geeft ons alzoo een aantal biographiën van de meeste geneeskundigen in ons vaderland, sedert den tijd der herleving der wetenschappen na de middeleeuwen tot aan dien van Boerhaave, voor zoo verre zij iets in geschrifte aan de nakomelingschap hebben nagelaten. Misschien is het aan de hooge waarde, welke de schr. - en te regt - aan deze eigen studie van de bronnen hecht, toe te schrijven en welligt ook aan den wensch, om zooveel mogelijk een onafhankelijk

en zelfstandig oordeel te vellen, dat hij nergens blijken geeft, eenige der boven door ons aangehaalde bijdragen tot de geschiedenis van de geneeskunde in Nederland bij de bearbeiding van zijn boek geraadpleegd te hebben. Wij gelooven evenwel, dat de geachte schr. zich hierbij wel wat op een te eenzijdig standpunt geplaatst heeft en dat hij welligt hier en daar zijne uitspraken eenigzins zoude gewijzigd hebben, indien hij vooral van de bovengenoemde verhandelingen van den Hoogleeraar Suringar, aan wien verscheidene minder bekende en gedeeltelijk onuitgegeven bescheiden ten dienste stonden, kennis had genomen. Zoo is bijv. het oordeel van den Hoogleeraar Suringar over den bekenden ontleedkundige Godfried Bidloo vrij wat minder ongunstig uitgevallen, dan dat van Dr. Banga, en vindt men ook bij hem eene veel meer uitvoerige en duidelijke uiteenzetting van de moeijelijkheden, welke de Hoogleeraar Joh. de Raey bij het voordragen van de stellingen van Descartes aan de Leidsche Hoogeschool heeft ondervonden, dan wij in het onbeduidende, nauwelijks eene enkele bladzijde beslaande artikel over dien Hoogleeraar bij den Heer Banga aantreffen[1]. Gaan wij na deze algemeene aanmerking tot de bijzonderheden over.

In eene goed geschrevene inleiding schetst de schr. den toestand der geneeskunde in het algemeen en in ons vaderland in het bijzonder bij de herleving der wetenschappen, vooral na de uitvinding der boekdrukkunst; hoe Galenus de voorname leidsman was en bleef, totdat Paracelsus in het begin der zestiende eeuw op fantastische wijze eene radicale omwenteling trachtte te bewerken, welke pogingen wel schier overal eenen levendigen strijd uitlokten, maar toch in de denkbeelden van enkelen eene andere rigting te weeg bragten. Intusschen werden de wetenschappen, en daaronder ook de geneeskundige, het meest in Italië beoefend, zoodat de geneeskundigen ook uit onze noordelijke provinciën voor hunne wetenschappelijke vorming, de Hoogescholen van dit land, later ook die te Bazel, Montpellier en Leuven moesten bezoeken, daar de gelegenheid voor eene, ook voor die tijden, volledige opleiding in hun vaderland niet bestond. Het

1 Men vergelijke G.C.B Suringar, *Invloed der Cartesiaansche wijsbegeerte op het genees- en natuurkundig onderwijs aan de Leidsche Hoogeschool* (Tijdschr. voor geneesk., VIII, 1864, blz. 157 sqq.), en *de Medische Faculteit te Leiden op het einde der zeventiende en in het begin der achttiende eeuw*. (Aldaar, blz. 575 sqq.)

aantal degelijke geneeskundigen, wier leven en werken de Heer Banga ons vermelden kan, uit dit tijdperk tot aan de oprigting der Leidsche Hoogeschool, is dan ook betrekkelijk gering. Toch deelt de schr. van velen menige niet onbelangrijke bijzonderheid mede, waardoor de toestand der geneeskunde in dien tijd en de invloed, welken zij op dien toestand hebben kunnen uitoefenen, worden gekenmerkt. Onder de in dit gedeelte voorkomende biographiën trokken die van Johannes Wierus (blz. 60-69), maar inzonderheid die van Petrus Forestus (blz. 87-140) het meest onze aandacht, vooral ook om het verband, waarin de schr. beider leven en werken met de in hunnen tijd heerschende ziekten beschouwt. Het bevreemdde ons eenigzins, dat de schr. in dit gedeelte van zijn werk geen afzonderlijk Hoofdstuk heeft gewijd aan twee geneeskundigen, die voorzeker geen minderen invloed op de ontwikkeling der wetenschap hebben uitgeoefend dan anderen, wier leven en werken hier uitvoerig worden vermeld; wij bedoelen Jodocus Lommius, in 1500 te Buren in Gelderland, en Volcher Koyter, in 1534 te Groningen geboren, dus beide Nederlanders. Van den eersten noemt Dr. Banga zelf zijn *Liber de curandis febribus continuis* een *liber aureus* (blz. 179), terwijl van den laatsten Sprengel getuigt: 'Ehrwürdig ist der Name Volcher Koyter aus Gröningen'[1], en Haeser: 'Volcher Koyter gehört zu den wichtigsten Bearbeitern der menschlichen Anatomie.' Het is waar, beiden hebben hunne kunst in het buitenland, de eerste in het naburige België (Doornik, Brussel), de laatste in Duitschland (Neurenberg) uitgeoefend; maar geldt dit niet evenzeer van Laurentius Frisius, met wiens levensbeschrijving de auteur de rij zijner biographiën opent, die te Colmar en te Metz schijnt gepraktiseerd te hebben en van wien zelfs de plaats zijner geboorte niet eens met zekerheid bekend is? - Met een kort overzigt (blz. 146-153) over den toestand der geneeskunde en van hare aanverwante wetenschappen, wordt dit gedeelte van het werk besloten en wordt de overgang gemaakt tot de tweede meer belangrijke afdeeling (*De geschiedenis der geneeskunde en van hare beoefenaars na*

1 Sprengel (*Versuch einer pragmatische Geschichte der Arzneykunde*, Th. III), maakt niet alleen op de aangehaalde plaats (blz. 61), maar op onderscheidene andere melding van de verdiensten van Koyter op anatomisch gebied; zoo bijv. op blz. 66, 72, 74, 95, 96, 118, 121, 133, 142, 145, 226, 288, 563 van het derde deel van zijn klassiek werk.

de stichting der Leidsche Hoogeschool tot aan den dood van Boerhaave). Is het welligt aan zekere voorliefde voor zijne provincie toe te schrijven, dat Dr. Banga in dit gedeelte eenen Fries, Petrejus Tiara (geb. te Workum, 1514) in de eerste plaats als Hoogleeraar aan de nieuw gestichte Hoogeschool noemt en daarna eerst Gerardus de Bont? Volgens Prof. Suringar (*De twee eerste Hoogleeraren in de geneeskunde te Leiden*. In het Nederl. Tijdschr. voor Geneesk., IV, 1860, blz. 648) was de Bont de eerste en eenige, aan wien bij de stichting der Leidsche Hoogeschool het geven van lessen in de geneeskunde was opgedragen, en werd hem eerst in 1581, dus zes jaren na de stichting der Hoogeschool, Joannes Heurnius als ambtgenoot toegevoegd. Wel werd Tiara in 1575 als Hoogleeraar aangesteld, nadat hij een jaar te Leiden en verscheidene jaren te Franeker de geneeskundige praktijk had uitgeoefend, doch niet om de geneeskunde maar de Grieksche letterkunde te onderwijzen, gelijk hij deze ook te Douai van 1560-1565 had onderwezen. Trouwens ook Dr. Banga zelf maakt geene melding van door hem gegeven geneeskundig onderwijs. Overigens was het in die tijden niet vreemd, dat geneeskunstoefenaars bij hunne praktijk ook het rectoraat of conrectoraat aan eene Latijnsche school waarnamen; wij treffen onder de biographiën, welke Dr. Banga ons mededeelt, verscheidene voorbeelden daarvan aan en wel van geneeskundigen, die later met roem het hoogleeraarambt hebben bekleed. In eenen tijd, toen een groot gedeelte van de geneeskundige wetenschap in het verklaren van Hippocrates en andere schrijvers der oudheid bestond, lag het verband tusschen deze beide betrekkingen als voor de hand. - Na het leven en werken dezer eerste Professoren beschreven te hebben, vermeldt de schr. de stichting der Franeker Hoogeschool (1585) en hare eerste Hoogleeraren, ons daarbij tevens met eenige Friesche geneeskundigen bekend makende. Vervolgens verplaatst hij ons weder aan de Leidsche Hoogeschool en geeft ons de levensgeschiedenis van den verdienstelijken ontleedkundige Petrus Paaw, die het eerst in 1597 te Leiden het theatrum anatomicum tot stand bragt; hierop volgen eenige mededeelingen omtrent geneeskundigen uit dezen tijd, die niet met het onderwijs in verband stonden, onder welke vooral die, Frederik van der Mije betreffende, die te Breda, tijdens het beleg door Spinola (1624-1625) praktiseerde en de hevige ziekten beschreven heeft, welke ge-

durende dit beleg onder de ingezetenen heerschten, vermelding verdienen. Daarna worden wij weder aan de Leidsche Hoogeschool verplaatst en kortelijk met drie Professoren (Aelius Everhardus Vorstius, Regnerus Bontius en Otto Heurnius) bekend gemaakt, van welke de laatste vooral genoemd moet worden, daar door zijn toedoen in 1637 het Collegium practicum medicum of het klinisch onderwijs tot stand kwam. Onze aandacht wordt nu weder van de Leidsche Hoogeschool afgeleid en tot den Franeker Hoogleeraar Winsemius bepaald, om daarna op den bekenden Amsterdamschen geneesheer Nicolaas Tulp over te gaan, van wien de schr. ons eene zeer lezenswaardige levensbeschrijving geeft, en vervolgens op een drietal Amsterdamsche geneeskundigen (Johan en Nicolaas Fontein en Outger Kluyt) gerigt, waarna wij uitvoeriger met twee buitenlanders, den Portugeeschen balling Zacutus Lusitanus en den in Straatsburg geboren Paulus Barbette, die beide omstreeks het midden der zeventiende eeuw te Amsterdam de praktijk hebben uitgeoefend, worden bezig gehouden. Met een kort woord wordt Willem Piso, die met Graaf Joan Maurits van Nassau als lijfarts naar Brazilië is vertrokken en na zijne terugkomst in het vaderland *de medicina Brasiliensi* heeft geschreven, vermeld en daarna over twee heelkundigen, van Meekeren en van Roonhuyze gehandeld, waarvan de laatste door het zoogenaamde Roonhuysiaansch geheim eene zekere beruchtheid heeft verkregen. Aan Vopiscus Fortunatus Plemp, Amsterdammer van geboorte, maar na 1633 of 1634 Hoogleeraar te Leuven, alwaar hij de leer van den bloedsomloop heeft verdedigd, nadat hij er vroeger een hardnekkig tegenstander van geweest was, worden eenige bladzijden (blz. 278-286) gewijd en daarna con amore over den beroemden, ook aan leeken[1] niet onbekenden Johan van Beverwijck gehandeld (bl. 286-313). Na eene korte beschouwing van drie geneeskundigen van dien tijd (Follinus, Willem van der Meer en Jacob de Back), van welke de laatste eigenlijk alleen van historisch belang is door zijn geschrift over de question brûlante van dien tijd - den bloedsomloop - brengt onze schr. ons eindelijk weder op de Leidsche Hoogeschool terug

1 Menig lezer zal zich welligt de mededeelingen in de *Schat der Gezondheid* (Jaarg. 1863, blz. 129, 246, 289 en Jaarg. 1864, blz. 24), over Johan van Beverwijck herinneren, welke door Dr. D.L. (D. Lubach) in genoemd tijdschrift zijn geplaatst.

en worden wij nader met drie Hoogleeraren in kennis gebragt, Adolphus Vorstius, Adrianus van Valkenburg, aan wien volgens Prof. Suringar, het eerst ambtshalve het theoretisch onderwijs in de Heelkunde is opgedragen, en Johannes de Wale of Walaeus, die waarschijnlijk de eerste is geweest, die de leer van den bloedsomloop volgens Harvey bij de geneeskundigen op het vaste land ingang heeft doen vinden.

Wij hebben ons veroorloofd, in vlugtige trekken aan te wijzen, in welke volgorde de meest verschillende onderwerpen in het aangekondigde werk worden behandeld, omdat hierdoor het best in het licht gesteld wordt, hoe zeer de eenheid onder deze wijze van behandelen moet lijden en hoe vaneen gescheiden wordt, wat bij elkander behoort.

In de volgende bladzijden verhaalt de schr. de stichting der Groninger Hoogeschool in 1614 en de geschiedenis van de Hoogleeraren, die aan deze inrigting de geneeskunde hebben onderwezen, tot op het jaar 1753, waardoor hij geheel van de tot hiertoe gevolgde chronologische orde afwijkt en ons in eenige bladzijden (blz. 336-362) tot voorbij den tijd van Boerhaave brengt, met de beschrijving van wiens leven en handelen het geheele werk (blz. 807-871) besloten wordt. Het ligt in den aard der zaak, dat in dit gedeelte ook vrij uitvoerig over den Groninger Hoogleeraar Deusing en zijnen strijd tegen Louis de Bils en vooral tegen den Leidschen Hoogleeraar de le Boë Sylvius wordt gehandeld, op welke beide onderwerpen de schr. later uitvoeriger moet terugkomen, wanneer hij zijn verhaal van de lotgevallen der geneeskundige faculteit aan de Leidsche Hoogeschool weder opvat en ons met haren Hoogleeraar Johannes van Horne (blz. 426-447) en vooral met de le Boë Sylvius (blz. 465-503), den grondvester der chemiatrische school, bekend maakt. Alvorens evenwel tot de Leidsche Hoogeschool terug te keeren, vermeldt de schr. nog de stichting der Illustre school te 's Hertogenbosch (1629), te Middelburg (1656), te Deventer (1630), maar vooral van die te Amsterdam (1632), aan welke eerst later een Hoogleeraar in de geneeskunde werd aangesteld, en na hierop in korte trekken den over het geheel niet gunstigen toestand der praktische geneeskunde in dezen tijd te hebben aangetoond, ook de oprigting der Hoogescholen te Utrecht (1636) en te Harderwijk (1648).

Wij zouden te veel van het geduld onzer lezers vergen en een onbescheiden gebruik maken van de ruimte, welke het tijdschrift ‘de Gids’ aan de behandeling van onderwerpen van geneeskundigen aard kan verleenen, indien wij wilden voortgaan met den geachten schrijver op de wijze, waarop wij zulks tot nog toe gedaan hebben, als 't ware op den voet te volgen. Wij hebben met vrijmoedigheid onze bedenkingen tegen den algemeenen aanleg van het werk in 't midden gebragt; deze bedenkingen zijn evenwel niet van toepassing op de bewerking van de détails van het boek, welke over het geheel met zorg en kritiek zijn behandeld en de blijken dragen van onvermoeide en nauwgezette studie der bronnen.

Onder de biographiën, welke wij in het verdere gedeelte van dit werk met belangstelling gelezen hebben, noemen wij vooral die van den Utrechtschen Hoogleeraar Diemerbroeck en de beschrijving der Nijmeegsche epidemie in 1635 en 1636 (blz. 418-435), van de le Boë Sylvius, van den beroemden ontleedkundige Frederik Ruysch (blz. 514-544), van Johannes Swammerdam (blz. 546-556), van Antonius Nuck (blz. 645-654), van den Schot Pitcairn (blz. 666-684), hoewel deze slechts een jaar (1692-1693) in Leiden onderwijs gegeven heeft, van Hendrik van Deventer (blz. 736-759), van Abraham Titsingh (blz. 785-805), bij welke gelegenheid ook nog van eenige andere niet onverdienstelijke heelkundigen uit dezen tijd vermelding geschiedt, en eindelijk van den grooten hervormer der geneeskunde, Boerhaave, die deze wetenschap van de banden der stelsels losmaakte en tot de zuivere waarneming aan het ziekbed terugbragt. Maar ook in andere levensbeschrijvingen hebben wij veel belangrijks aangetroffen en menige bijzonderheid ook uit het maatschappelijk leven der geneeskunst-oefenaren der zeventiende en uit de eerste helft der achttiende eeuw; wij zagen dikwijls de geneeskundigen onderling strijd voeren met eene hevigheid en bitterheid, welke wij niet bij onze deftige voorvaderen zouden hebben gezocht. Onder de onderwerpen, waarover in het midden der zeventiende eeuw strijd gevoerd werd, trok ook onze aandacht die van den Weesper geneesheer Jacob van Hadden tegen het doen van aderlating bij pleuritis (pneumonie?), welke ons deed denken aan den strijd in onze dagen van Dietl en de Weener Hoogeschool tegen de aderlating in de longontsteking. Men zoude zeggen, dat van Hadden zijnen tijd vooruit is geweest.

Hier en daar zoude men aan den geachten schr. de aanmerking kunnen maken, dat hij ons uit den rijken schat zijner aanteekeningen wel eens wat veel heeft willen geven. Wij begrijpen bijv. niet, welk belang de geschiedenis der geneeskunde bij den persoon van Focquenbroch kan hebben, die misschien wel wat eenzijdig alleen als boertig dichter en als zoodanig natuurlijk ongunstig is beoordeeld, maar die in allen gevalle op de ontwikkeling der wetenschap geenen invloed heeft uitgeoefend. Liever hadden wij in plaats van zijne levensbeschrijving gezien, dat de schr. eenige melding had gemaakt van Joh. Conr. Amman, geneesheer te Amsterdam, die reeds in 1692 een geschrift over het aanleeren van de spraak door doofstommen heeft in het licht gegeven; bij de levensbeschrijving van den Leidschen Hoogleeraar Fred. Dekkers (blz. 697-704), die de genezing van een doofstom meisje door Amman als oor- en ooggetuige vermeldt, zoude zich van zelf de gelegenheid hebben aangeboden, om over deze bijzonderheid, al ware het dan maar in het voorbijgaan, te spreken.

Aan het einde van onzen arbeid gekomen, vestigen wij gaarne, ook in weêrwil van de aanmerkingen, die de liefde tot de waarheid ons op het werk van den Heer Banga deed maken, de aandacht van het lezend publiek daarop. De gewone lezer toch, die geschiedkundig onderzoek niet tot zijne hoofdstudie maakt, maar gaarne eenige bijzonderheden omtrent onze geneeskundigen van de 16de, 17de en 18de eeuw wenscht te vernemen, zal het boek van Dr. Banga met vrucht kunnen naslaan. De bruikbaarheid daarvan is door de toevoeging van drie registers, een tabellarisch chronologisch, een naamregister en een zaakregister, aanmerkelijk bevorderd. Voor de correctie had wel wat meer zorg gedragen kunnen worden. De breede lijst van drukfouten toch zouden wij nog met een groot aantal kunnen vermeerderen.

December 1868.
N.D.S.

H. Wiersma, Over de Natuur van den tijdkoop van Openbare Fondsen. Leiden, 1868.

Het aan het hoofd dezer aankondiging vermelde werk bevat eene zeer verdienstelijke bijdrage tot de leer van het beursregt. Het is eene aan de Leidsche Hoogeschool verdedigde proeve, ter verkrijging van den doctoralen graad in de regten; maar het behandelt een onderwerp, dat zeker in ruimer kring dan dien der regtsgeleerden, belangstelling zal inboezemen.

De schrijver der proeve behandelt den *tijdkoop*, als den meest voorkomenden vorm der effecten-speculatie (hij merkt zelf van tijd tot tijd op, zoowel dat dit niet de eenige *vorm* is, als dat de effecten niet het eenige *voorwerp* van beursspel zijn). Het onderwerp levert in ruime mate stof op voor zulk eene bijzondere behandeling.

Welk is het regtskarakter en welke zijn de gevolgen van den tijdkoop? Volgens het Strafregt? Volgens het Burgerlijk Regt? Hoe onderscheidt zich de gesimuleerde van den waren tijdkoop? In hoeverre moet deze overeenkomst door de wetgeving verboden of beteugeld worden?

Op velerlei wijzen kunnen de voorwaarden van den tijdkoop geregeld worden: de uitgebreide nomenclatuur der verschillende soorten van dit genus (vooral in het Duitsch en Fransch) strekt ten bewijze van de vindingrijkheid der Parijsche, Frankfortsche en Berlijnsche speculanten. Onze schr. geeft eene volledige opsomming van al die soorten van hetzelfde genus, - voor de beantwoording der regtsvragen echter is de kennis van den eenvoudigsten vorm van den tijdkoop voldoende (nam. eene koop-overeenkomst, ten doel hebbende levering en betaling der verkochte zaak op een vooraf bepaald tijdstip, met of zonder regt van kooper of verkooper om dit tijdstip te vervroegen). Ook de financiële bedoeling van kooper of verkooper (*placement* of *speculation*?) komt hierbij minder in aanmerking. Het is juist, wat de schr. opmerkt, dat wel eens met tijdkoop niet dan eene *opération de placement* (belegging of losmaking van geld) beoogd wordt, - maar dit zal toch wel steeds eene uitzondering zijn. Men zou verder kunnen opmerken, dat eene zuivere *opération de placement*, zoo als de schr. zich die voorstelt,

in de praktijk niet voorkomt. Wie is de kapitalist, wien het onverschillig is, of zijne effecten rijzen of dalen, *indien slechts*, zoo voegt de schr. er bij, *die koersvermindering niet zoo sterk wordt, dat de zekerheid van zijn geplaatst kapitaal verloren gaat?* En berust niet deze laatste zinsnede zelve op een min juiste voorstelling, daar toch het *verloren gaan der zekerheid van het geplaatst kapitaal* wel door koersvermindering kan en zal *gevolgd* worden, - maar niet door deze *veroorzaakt* wordt! - Voor geldbelegging zal men juist bij voorkeur zulke fondsen kiezen, die niet aan sterke fluctuatie onderhevig zijn, en waarbij dus, minder dan bij andere, eene sterke daling te verwachten is.

Onze schr. hecht veel aan de onderscheiding van den tijdkoop in drie categoriën:

1^0. De tijdkoop, die, levering der fondsen en betaling van den bedongen prijs bedoelende, zich daarin oplost en zonder wijziging wordt uitgevoerd;

2^0. die, welke oorspronkelijk op levering en betaling gerigt is, maar waarbij de zamentreffende wil der partijen, door omstandigheden geleid, die oplossing verandert in de betaling van een koersverschil;

3^0. die, welke van den tijdkoop den vorm aannemende, daarvan het karakter niet bezit en waarbij de bedoeling der contractanten van den beginne was gerigt op de nakoming door betaling van een koersverschil (*Reines Differenzgeschäft*).

Deze drieledige onderscheiding van onzen schr. (blz. 113-114) is eene combinatie der theoriën van de Duitsche juristen Thöl en Bender, ontwikkeld in hunne geschriften: *Verkehr mit Staatspapieren*. Even als deze juristen, ziet de Heer Wiersma het criterium in de bedoeling der partijen; maar, terwijl Bender verzuimt te onderscheiden tusschen de overeenkomsten, waarbij *a priori* slechts speculatie op koersverschil beoogd, en die, waarbij aanvankelijk levering en betaling bedoeld, maar later eenvoudige verrekening van het verschil bedongen wordt, houdt de Heer Wiersma die onderscheiding in het oog, en sluit zich dus in zooverre aan bij Thöl, die alleen de bij het sluiten der overeenkomst bestaan hebbende bedoeling in aanmerking neemt. Daar nu echter de Heer Wiersma de sub 2 genoemde categorie van overeenkomsten als *wezenlijken* tijdkoop beschouwt, geheel met de eerste categorie gelijkstaande,

(slechts de wijze van *uitvoering* verschilt), zoo heeft ook de onderscheiding in *drie* categoriën geen ander nut dan om duidelijker de verschillende gevallen te doen uitkomen, die zich zouden kunnen voordoen, - ofschoon de vermelding van het tweede geval, althans met het oog op den Nederlandschen effektenhandel, gerust had kunnen achterwege blijven. In de regtsbeschouwing komt de theorie van onzen schr. met die van Thöl overeen.

Van de *bedoeling* der partijen, tijdens het sluiten der overeenkomst, hangt ook volgens Wiersma af, of er een werkelijke dan wel een gesimuleerde tijdkoop aanwezig is.

Ik moet bekennen, dat ik mij met dergelijke beschouwing, op zoo menig gebied door kundige juristen voorgedragen, moeijelijk kan vereenigen. Is niet, bij elke regtshandeling, in de eerste plaats te onderzoeken of de partijen zich duidelijk uitdrukken? Moet niet het onderzoek naar de bedoeling eerst worden toegelaten, wanneer men zich onduidelijk heeft uitgedrukt? Gaat het aan te beweren, dat er *geene* overeenkomst van verkoop gesloten is, wanneer partijen uitdrukkelijk deze benaming aan hare handeling gegeven hebben, en wanneer noch de vorm, noch de inhoud der overeenkomst in strijd is met hetgeen de wet dienaangaande voorschrijft?[1]

Onze schr., die de laatst vermelde vraag bevestigend beantwoordt voor het geval dat de partijen de overeenkomst slechts hebben aangegaan met het oog op het verwachte koersverschil en de daardoor te behalen winst, is omtrent het *bewijs* der simulatie eene leer toegedaan, die aan zijn stelsel in de toepassing bijna alle beteekenis ontneemt. Blijkens eene noot op blz. 118, acht hij (in strijd met de orthodoxe voorstanders der simulatie-leer) eene eedsopdragt om tot de kennis der ware bedoeling te geraken, ongeoorloofd. Ofschoon hij in die zelfde noot een vonnis der Amsterdamsche regtbank aanhaalt, dat, overeenkomstig een pleidooi van Mr. S.P. Lipman, hem die zich op simulatie beroept, den bewijslast daarvan oplcgt, schijnt onze schr. de bewijs*middelen* beperkt te willen zien tot het beroep op geconstateerde feiten en omstandigheden. Strookt dit

1 De vraag omtrent de regtsgeldigheid van den koop en verkoop *als zoodanig*, staat natuurlijk geheel op zich zelve: het geldt hier slechts de vraag of een tijdkoop ophoudt eene *koop-overeenkomst* te zijn, als het motief der partijen was speculatie op het koersverschil.

echter met de eerst aangenomen onderscheiding, volgens welke de *bedoeling* der handelende partijen beslist?

Wat hiervan echter zij (de leer der *simulatie* is inderdaad te belangrijk om haar slechts in het voorbijgaan, bij een vlugtig overzigt als het onze, te behandelen), in het stelsel van den Heer Wiersma, omtrent den gesimuleerden tijdkoop, is de geheele onderscheiding nutteloos en zonder gewigt. Immers, hij ziet in die handeling, ook al is zij naar zijn oordeel geen koopcontract, toch geen spel en weddingschap, geen overeenkomst, die de wettelijke sanctie mist, maar een volkomen regtsgeldig contract. Met hem te strijden over den invloed der simulatie, is dus inderdaad een ijdele woordenstrijd. Terwijl hij eensdeels, door een uit positieve feiten en omstandigheden afgeleid bewijs der simulatie te eischen, de *toepassing* der leer bijna onmogelijk maakt, ontneemt hij verder aan die leer zelve alle waarde en beteekenis, door, niettegenstaande de simulatie, en het ontzeggen van het karakter van koopovereenkomst, de handeling volkomen regtsgeldig te verklaren.

De gesimuleerde tijdkoop toch is wel is waar, volgens Wiersma, geene koop-overeenkomst, maar als zuiver *Differenzgeschäft* volkomen geldig, want die handeling is noch spel, noch weddingschap, zoodat de bepaling van Art. 1825 Burgerlijk Wetboek (‘De wet staat geene regtsvordering toe, ter zake van eene schuld uit spel of uit weddingschap voortgesproten’), daarop niet toepasselijk is. - De gesimuleerde tijdkoop is geen *spel*, betoogt de Heer Wiersma. Het is ook geene *weddingschap*, toont hij vervolgens aan. De bladzijden van zijn werk, aan dit tweeledig betoog gewijd, munten uit door helderheid en oorspronkelijkheid. De fijne analyse der vereischten van de begrippen *spel* en *weddingschap*, doet den schrijver kennen als iemand, die de kunst verstaat met afgetrokken begrippen te werken en die de slotsom zijner beschouwingen zeer juist weet te formuleren. *Spel* is volgens hem slechts dan aanwezig wanneer, met het doel om voordeel te behalen, behalve de overeenkomst, nog iets door partijen verrigt moet worden, zoodat, al treedt ook het oorspronkelijk begrip van *divertissement* en dat van *kamp om den voorrang* op den achtergrond, om meer plaats te laten voor de elementen van *hazard* en van winstbejag, toch steeds eene handeling der partijen vereischt wordt, en, bij gebreke hiervan, de overeenkomst, die winst of verlies van eene onzekere gebeurtenis doet af-

hangen, geen *spel* kan genoemd worden. *Weddingschap* daarentegen onderscheidt zich door de zucht van elke der partijen om hare *meening* als de ware te doen doorgaan, zonder dat hierbij eenige handeling der partijen vereischt wordt. De *Rechthaberei*, volgens v.d. Pfordten het motief der weddingschap, komt bij het *Differenzgeschäft* niet in aanmerking, dat dan ook, - ik geef het onzen schrijver gaarne toe, aan de door hem in abstracto juist gedefiniëerde begrippen van *spel* en van *weddingschap* niet beantwoordt. Het *Differenzgeschäft* is geen *spel* en het is geen *weddingschap*. Maar is die overeenkomst noch spel, noch weddingschap, toch, hoe vreemd het klinken moge, valt zij, mits niet in den vorm van een tijdkoop gehuld, onder de rubriek *spel en weddingschap*.

Een enkel woord ter opheldering van dezen schijnbaren paradox. Wanneer wij de overeenkomst, die slechts de betaling of ontvangst van een koersverschil tot voorwerp heeft, tot de rubriek van *spel en weddingschap* brengen, dan bedoelen wij hiermede het wettelijk begrip van Art. 1811 vgg. van het Burg. Wetboek. Onze wet wil blijkbaar de kans-overeenkomsten slechts dan als regtsgeldige handelingen, die eene actie opleveren, beschouwd hebben, als zij aan eene maatschappelijke behoefte voldoen, d.i., als zij een geoorloofd belang tot onderwerp hebben. Als zoodanig noemt en regelt de wet de overeenkomsten van lijfrente, van verzekering, van bodemerij. Daarnaast noemt zij in één adem en behandelt zij als ééne categorie *spel en weddingschap* (zie Art. 1811 en het opschrift der 3de afdeeling van den zestienden Titel van Boek III). De wetgever, die afkeerig is van de handelingen, waardoor zonder arbeid de een zich verrijkt ten koste van den ander, die tot luiheid aanzetten en meestal improductieve verteringen ten gevolge hebben, wil blijkbaar zijne bescherming ontzeggen aan zoodanige kans-overeenkomst, waarbij speelzucht de eenige drijfveêr is en geenerlei maatschappelijk belang in aanmerking komt.

Daar wij nu echter, in strijd met den Heer Wiersma, zoo dikwijls een koop en verkoop bedongen is, het bestaan van zulk eene overeenkomst aannemen, brengen wij ook den gesimuleerden tijdkoop niet tot de aleatoire contracten, en brengt onze meening omtrent het wettelijk begrip van *spel en weddingschap*, ons niet tot eene van die des Heeren W. afwijkende conclusie omtrent de regtsgeldigheid van dien tijdkoop. Overigens wensch ik nog de opmerking hierbij

te voegen, dat het m.i. eene zeer wenschelijke hervorming zou zijn indien de burgerlijke wetgevers het over spel en weddingschap uitgesproken anathema terugnamen. Verre van mij om deze handelingen uit een economisch oogpunt goed te keuren; maar ik acht de van tijd tot tijd te verleenen tusschenkomst des regters, om een speler tot voldoening zijner schulden te dwingen, een geringer kwaad dan de door de wet gegeven vrijbrief om vrijwillig aangegane overeenkomsten, als zij verlies hebben opgeleverd, met de voeten te treden. Het is bovendien eene zeer bedenkelijke beperking, der individuele vrijheid, die niet kan gezegd worden in 't belang van de goede zeden of openbare orde noodzakelijk te zijn. Met veel genoegen las ik dan ook des schrijvers 16e stelling:

'Het is wenschelijk, dat het weigeren der regtsvordering aan spel en weddingschap worde opgeheven, en dat deze overeenkomst met alle andere worde gelijk gesteld.'

Indien ik het werk van den Heer Wiersma in een zuiver regtskundig tijdschrift te beoordeelen had, ik zoude lust gevoelen onderscheidene zijner juridische stellingen te bestrijden, als daar zijn:

dat de tijdsbepaling de verbindtenis zelve opschort en niet slechts hare uitvoering (blz. 64)[1];

dat, bij tijdkoop van openbare fondsen, de verkooper in gebreke is door het enkel verloop van den termijn, zonder in morâ-stelling (blz. 88-89);

dat, in Art. 1554 B.W., het woord *waren* dezelfde beperkte beteekenis zou hebben als het woord *denrées* in Art. 1657 C.N. (blz. 92-98);

dat, bij wanprestatie en in morâ-stelling van den kooper, de verkooper niet het regt zou hebben terstond de fondsen aan een ander te verkoopen, maar op de uitspraak der ontbinding bij regterlijk vonnis zou moeten wachten (blz. 101);

en nog enkele andere stellingen, die zeer betwistbaar schijnen.

Liever vermeld ik hier enkele financiële en economische opmerkingen van den schr., die mij minder juist voorkomen.

1 Zouden de scheppers dezer moderne theorie onzen schr wel willen toegeven dat wanneer hij, die eene verbindtenis met tijdsbepaling heeft aangegaan, in den tusschentijd sterft, de erfgenamen niet gehouden zijn de verbindtenis na te komen? (Bl. 70) Ik geloof het niet. Maar welke is dan de praktische beteekenis der nieuwe leer?

Blz. 5 worden de openbare fondsen verdeeld in *schuldbrieven* van den staat en *schuldbrieven* van door den staat erkende zedelijke ligchamen. Schr. vergeet dat ook *aandeelen* en obligatiën van naamlooze vennootschappen een zeer belangrijk object van den fondsenhandel zijn.

Blz. 120-124 wordt omschreven wat de Franschen noemen *accaparement* en *étranglement*. De schr. schijnt aan operatiën in vroegere tijden bij een beperkt getal stukken van dezelfde soort mogelijk (ofschoon ook slechts bij uitzondering) te veel het karakter van gewone beurs-speculatiën toe te kennen.

Blz. 125. Hier vinden wij de woorden *agioteur* en *contre-mineur* als tegenstellingen gebezigd. Min juist. Agioteur is in het algemeen degene, die zich zoekt te verrijken door agiotage, en die nu eens op rijzing, dan weder op daling speculeert; - *contre-mineur* is de speculant op daling, ook wanneer die zich niet bedient van de afkeurenswaardige manoeuvres, die de agiotage kenmerken; in de beurstaal staat *contre-mineur* tegenover *liefhebber, contre-mine* tegenover *liefhebberij* (speculatie op rijzing).

Blz. 128-129 wordt den wetgever aanbevolen de kunstgrepen der agioteurs *streng* te *straffen*. De schr. schijnt die kunstgrepen als op zich zelve staande misdrijven te willen zien aangemerkt, ook waar niet de vereischten van *escroquasie* of *valschheid* aanwezig zijn, dus b.v. wanneer logenachtige berigten verspreid zijn om op den koers der effecten te werken of hiertoe een der andere ongeoorloofde middelen is te baat genomen, thans bij Art. 419 *Code Pénal* strafbaar gesteld. Maar mijne meening moet men dergelijke handelingen, als zij niet de vereischten van *opligting* of *faux* hebben, door andere middelen dan strafbepalingen zoeken tegen te gaan. De Code Pénal spreekt o.a. van ‘suroffres faites aux prix que demandaient les vendeurs eux-mêmes (!)’ - ‘coalition entre les principaux- détenteurs d'une même marchandise ou denrée, tendant à ne la pas vendre ou à ne la vendre qu'à un certain prix,’ enz. - Waarlijk, de wetgever die zulke handelingen strafbaar stelt, moet al zeer weinig doordrongen zijn van de eenvoudigste wetten der staathuishoudkunde, en de meest gewone verschijnselen van het maatschappelijk verkeer. De invloed van logenachtige berigten kan, bij ons tegenwoordig stelsel van telegrafische gemeenschap, niet belangrijk genoeg zijn om, met afwijking der gewone strafregtelijke

beginselen, de *logen* anders dan als eene *onzedelijke* handeling te doen aanmerken; - en wat de verder in Art. 419 opgenoemde *manoeuvres* betreft (waarbij onze schr., blijkens het op blz. 184 door hem opgemerkte, nog andere wenscht gevoegd te zien) gelden soortgelijke opmerkingen.

De Heer Wiersma keurt overigens zeer teregt af de dwaze bepalingen van Artt. 421 en 422 C.P., volgens welke de verkoop op tijd van effecten, die de verkooper op het tijdstip der overeenkomst niet ter zijner beschikking heeft, strafbaar is. Door dergelijke ongerijmde bepalingen wordt niets anders verkregen dan geringachting der wet.

Men zal welligt zeggen, dat die artikelen van den Code Pénal het kenmerk dragen van den tijd waarin dit Wetboek is tot stand gekomen, en dat de beurs-schandalen van de dagen der Fransche revolutie daartoe hebben aanleiding gegeven. Intusschen, reeds het Arrêt du Conse van 24 September 1724, had de grondslagen tot die wetgeving gelegd. En, wat vooral stof tot verwondering geeft, nog dezer dagen zijn in eene Engelsche wet dergelijke strafbepalingen opgenomen.

Wij bedoelen de Engelsche wet van 17 Junij 1867, *An Act to amend the Law in respect of the sale and purchase of shares in Joint Stock Banking Companies* (30 en 31 Victoria, cap. 29). De Heer Wiersma had deze wet behooren te vermelden: zij schijnt hem echter niet bekend geweest te zijn. De bedoelde wet eischt bij verkoop van aandeelen in banken (behalve de Bank van Engeland en die van Ierland), wanneer die bij eene schriftelijke acte moet plaats hebben, vermelding van de volgnummers der aandeelen, en, als de aandeelen geene zoodanige nummers hebben, dan vermelding van den naam der houders op het tijdstip van den verkoop. Bij gebreke hiervan is dc verkoop *null and void to all intents* (maar niet *illegal*, zoodat er geen regt bestaat tot terugvordering van het krachtens de overeenkomst betaalde). Valsche opgave van volgnummer of naam wordt gestraft met gevangenis en geldboete. Men begrijpt, dat de Engelsche wetgever langs eenen anderen weg hetzelfde doel heeft zoeken te bereiken, dat de Fransche met Art. 422 van den Code Pénal heeft beoogd. Meer bijzonderheden omtrent die bedoeling kan men vinden in den Engelschen *Economist* van 30 Junij 1866, waar het oorspronkelijke wetsvoorstel, toen door het Parlementslid Leeman gedaan, behandeld wordt.

Het verkeerde, het ondoeltreffende van zoodanige verordeningen, die slechts kunnen strekken om de burgers te gewennen aan ontduiking der wet, behoeft hier niet betoogd te worden. Niet door strafbedreiging, maar door de voortdurende uitbreiding en verbetering van opvoeding en onderwijs zoeke men het kwaad te beteugelen. En men vergete hierbij niet dat het kwaad, in onze dagen, niet uitsluitend of hoofdzakelijk schuilt bij de spelers, maar in hoogere mate bij hen, die op de speelzucht speculeren, die misbruik maken van de ligtzinnigheid van het publiek; die, wetende dat de voorspiegeling van groote winsten meer ingang vindt dan de waarschuwing van hen die verlies voorspellen, en dat eigen ernstig onderzoek door de meesten verwaarloosd wordt en voor velen onmogelijk is, - te zamen spannen om zich ten koste der menigte te verrijken.

Ook zulke zamenspanningen echter kunnen niet op afdoende wijze door de strafwet beteugeld worden. De beste geneesmiddelen worden ook hier aangebragt door eene onafhankelijke drukpers en eene flinke economische opleiding van het publiek, waardoor het leert niets te koopen voor meer dan het waard is!

Amsterdam, November 1868.
T.M.C. ASSER.

***Onze Jongens. Naar het Engelsch van R. Ascoll Hope, door W. Marten Westerman, met een woord vooraf van P.H. Hugenholtz Jr. Arnhem, J. Heuvelink*. 1869.**
***Londen van de schaduwzijde bekeken door een onsentimenteelen reiziger. Naar het Engelsch van James Greenwood. Haarlem, de Erven F. Bohn*. 1869.**

Terwijl de een juicht en de andere jammert over de menigte van vertalingen die de pers ons bijna dagelijks levert, zoo zijn toch allen 't daarin eens, dat onder dien stortvloed van beelden en gedachten uit den vreemde, onze eigen taal en stijl niet mogen lijden. En evenzeer zullen allen, of laat ik maar liever zeggen enkelen, 't mij gereèdelijk toegeven, dat bij eene vertaling niet alleen de inhoud, maar wel degelijk ook de Nederlandsche vorm waarin

ons die wordt aangeboden, van beslissenden invloed zijn moet op ons oordeel over het geheele werk.

Een aantal onzer vertalingen zijn zoo slecht van taal en stijl, dat ze werkelijk gevaarlijk worden voor de lezers. Het publiek wordt daardoor bedreigd, gewoon te raken aan onjuiste uitdrukkingen en slordig gebouwde volzinnen. En tegen dat gevaar mag wel een woord van waarschuwing gesproken worden.

Evenzeer echter eischt de billijkheid dat dan ook met lof gewaagd wordt van die vertalingen, welke door den goeden Nederlandschen vorm een aanwinst mogen heeten voor onze literatuur. 't Is daarom dat ik de beide boekjes bijeenvoeg, waarvan de titels hierboven staan. Beide toch munten uit door een goeden, zuiver Hollandschen stijl. Hoewel ze toestanden schilderen die zoo typeus Engelsch zijn, dat 't zelfs voor hem, die het land en de taal onzer naburen door een jarenlang verkeer nauwkeurig kent, moeijelijk zou zijn telkens de juiste bedoeling van de schrijvers in eene andere taal weer te geven, zoo zal toch niemand in deze vertalingen iets gewrongens of onhollandsch vinden. Groote verdienste, waarlijk niet gering te schatten. Wat de vertaling van Greenwoods boekje betreft, de naam van den uitgever is reeds een voldoende waarborg dat daarin elke echt Engelsche uitdrukking uitnemend zal weergegeven worden in pittig Hollandsch. Immers wie herinnert zich niet nog altijd met genoegen de al voor jaren van zijne hand ontvangen vertaling van Douglas Jerrolds meesterstuk, de Bedsermoenen van het echtpaar Caudle? Dat boekje is in zulk karakteristiek zuiver Hollandsch overgebragt, dat ik waarlijk niet zou weten of de vertaling dan wel het origineel 't aan geestigheid wint. Niemand meene dat voor zulk eene vertolking juist niet zooveel bekwaamheid noodig is. Hij neme maar eens de proef, en ik houû mij verzekerd dat de eerste bladzijde de beste hem al tot andere gedachten zal brengen. Het Engelsch te verstaan is zoo moeijelijk niet, maar wel om telkens het eigenaardige Hollandsche woord te vinden. En juist dat verstaat deze vertaler meesterlijk.

Daarenboven hebben beide boekjes ook veel aardigs wat den inhoud betreft, vooral het tweede. Uit Greenwoods schetsen zult ge Londens bevolking leeren kennen van eene zijde die meer belangwekkend is dan aangenaam, meer leerrijk dan bemoedigend. Het geheim, hoe aldaar de duizenden van wie men geneigd zou zijn te

zeggen: ‘qu'ils sont trop au banquet de la vie,’ in hun bestaan weten te voorzien, wordt u daarin ontmaskerd. En na de lectuur zal 't u niet vreemd meer voorkomen, al kent ge de metropolis niet door eigen aanschouwing, dat de Londenaar zelf bang wordt voor den reusachtigen omvang dien zijne stad verkrijgt. Toch is de Engelschman niet ligt vervaard, dat leert het tweede boekje u wel.

Eer ik echter over dat boekje spreek, moet ik den heer W. Marten Westerman toch vragen, hoe hij, de specialiteit hier te lande voor jongensliteratuur, er toe gekomen is om van den heer P.H. Hugenholtz Jr., - mij op letterkundig gebied geheel onbekend, - een voorberigt te vragen voor dit werk? Juist het omgekeerde zou natuurlijker geweest zijn: het werk van den onbekende, aanbevolen door den op dit terrein overbekenden naam van den vertaler. Ik wil nu nog niet eens spreken over het zoo treurige stelsel, dat een ander het patronaat aanvaardt van een werk, waarvan schrijver en vertaler beide gunstig bekend zijn, maar ik wil vooral deze gelegenheid waarnemen om den heer Westerman eens te laten hooren, dat hij vooral niet huiverig mag zijn om zijn naam te doen gelden, daar waar 't op degelijke lectuur voor onze jongens aankomt. Menig jongen heeft hij te veel goed gedaan door zijn Bato, en bij te velen heeft hij den lust tot lezen opgewekt, dan dat hem daarvoor niet een woord van dank zou toekomen. Wanneer hij voortgaat vooral te zorgen voor aangename en boeijende lectuur, dan zal hij weldra die prullen van een Aymard en consorten uit de handen onzer jongens verdreven hebben. En reeds dàt zou een goed werk zijn. Maar wil hij flinke jongens vormen, dan trede hij ook zelf flink en wakker op en taste hij naar geen steun bij anderen.

Daarenboven ben ik 't volstrekt niet eens met de bewering van den heer Hugenholtz in de Voorrede, ‘dat de Hollandsche en Engelsche jongens sterk sprekende familietrekken hebben.’ Wanneer ik mijne eigene herinneringen van de kostschool en van Engeland raadpleeg, dan zou ik juist tot een lijnregt tegenovergestelde uitspraak komen. Maar zoowel uit die bewering als uit hetgeen in de voorrede later nog gezegd wordt over verschil van opvatting met den schrijver, moet ik opmaken, dat de beide Hollandsche peten van ‘Onze Jongens’ het karakteristiek Engelsche van dit boekje niet hebben opgemerkt. Dan toch zou de vertaler ons niet de uitne-

mend gelukte overzetting er van gegeven hebben die nu voor mij ligt, maar stellig eene bewerking voor ons land, waarvoor juist hij de man is.

Wat toch is de zaak? Ascott Hope, de bekende schoolman in Engeland, schrijft over de Engelsche school. En die Engelsche school is de kostschool *in den regel*, de dagschool *bij uitzondering*. Want de geheele wijze van leven, de verdeeling van de werkuren, de van de woning meest ver afgelegen plaats van bedrijf bij onze naburen, dat alles maakt dat het dagelijksche vaderlijk toezigt er veel minder mogelijk is dan bij ons. Daarenboven bevordert er de historische roem van scholen als Eton en Rugby en Harrow, het stelsel der groote kostinrigting. Die Engelsche school nu heeft haar eigen geschiedenis, haar eigen wetten, haar eigen gebruiken. Ze is een staat in den Staat. Nog wordt de grijze John Bull warm, wanneer ge hem over zijne school spreekt. Want ook daar was hij al een staatsburger, ook daar leefde hij al onder wetten, evenmin geschreven als de grondwet van zijn land, maar daarom even vast en onwrikbaar staande in het hart van iederen Brit, ja er des te heiliger om in zijne oogen. Hij heeft reeds op die school zijn leider in de publieke zaak leeren volgen, zijn dienstjaren leeren vervullen zonder morren of mokken, zijn tuchtiging leeren dragen zonder blikken of blozen, zijn verpligting leeren kennen om ernstige verschillen uit te maken door een manhaften oorlog; hij heeft er aan persoonlijken moed gewonnen door het vuistduel dat er wet is en regel, en gedweeheid tevens, door slaafsche onderwerping aan de partij waartoe hij behoort. Gibbon zegt van de Engelsche kostschool: ‘I shall be always ready to join in the common opinion that our public schools, which have produced so many eminent characters, are the best adapted to the genius and constitution of the English people. A boy of spirit may acquire a previous practical experience of the world, and his playfellows may be the future friends of his heart or his interest. In a free intercourse with his equals the habits of truth, fortitude, and prudence, will insensibly be matured. Births and riches are measured by the standard of personal merit, and the mimic scene of a rebellion has displayed in their true-colours the ministers and the patriots, of the rising generation.’ Dat geheele organisme is alleen aan Engeland eigen en alle vergelijking met Nederland faalt, even als dus ook de verge-

lijking faalt van onze jongens met de zijne en van het beste stelsel van opvoeding dààr en hier. De Engelsche school is eene nationale instelling, bij jong en oud hoog gewaardeerd om de glorierijke traditie en omdat een ieder er deel van heeft uitgemaakt. Een Thomas Hughes tot lid van het Parlement verkozen te zien omdat hij in Tom Brown's Schooldays die nationale school zoo meesterlijk heeft geteekend, is bij onze naburen eene even natuurlijke zaak, als bij ons te lande het feit eene onmogelijkheid zou zijn. Wanneer wij Beets over onze jongens hooren, dan treft ons de zoo poëtische opvatting; maar ge zoudt boven dat stukje even goed elke andere nationaliteit kunnen plaatsen, de Britsche alleen nooit. Het gespierd nationale, wat ge in Tom Brown vindt, zoekt ge daar te vergeefs.

Al ons geredeneer dus over het minder wenschelijke van schoolleggen en tuchtigen en vechten is even ijdel, als het woord van afkeuring dat de man van het Continent gewoonlijk laat hooren over de voorregten in Engeland aan adel en eerstgeborenen toegekend, zonder daarbij al de eigenaardige toestanden in aanmerking te nemen waaruit die, voor ons misschien vreemde gewoonten, voortspruiten. Laten wij liever eerbied hebben voor het krachtig nationaliteitsgevoel dat uit die liefde voor eigen instellingen spreekt, en dat vooral in den tegenwoordigen tijd, waarin juist dat bewustzijn overal elders verflauwt. Wees maar krachtig in uw eigen gevoel en ge zijt wel degelijk ook krachtig tegenover anderen. Neem van den nabuur het goede over wat u ook past, maar laat hem het overige behouden. Een Engelschen roman moet de vertaler in zijn geheel weergeven, maar raadgevingen voor speciale toestanden moeten gewikt en gewogen en geschift worden, zoo ze nuttig zullen werken ook voor anderen dan voor wie ze geschreven zijn.

Het boekje houdt te veel goeds in, dan dat ik niet overtuigd ben van de zelfs spoedige noodzakelijkheid eener tweede uitgave. Want ouders en onderwijzers beide, zullen wèl doen het te lezen. Bij den herdruk kan de vertaler dan het ontzaggelijk vele laten staan wat voor allen past, en daarentegen weglaten of wel omwerken, wat alleen voor Engeland geschikt is. Ik heb te veel op met alles wat de vertaler tot nu toe al voor onze jeugd geleverd heeft, dan dat ik aan iemand anders dan aan hem die taak van omwerker zou willen opdragen. Maar als ik op den titel van een Hollandsch

boek lees ‘Onze Jongens’, en daaronder den naam van W. Marten Westerman, dan màg dat boek alleen geschikt zijn voor ‘Hollandsche’ jongens.

M.

De Kruidkunde, in hare betrekking tot de maatschappij en de Hoogeschool, door W.F.R. Suringar, Hoogleeraar te Leiden. Leeuwarden, bij G.T.N. Suringar. 1868.

Met eenige wijziging en uitbreiding wordt hier in de Hollandsche taal de oratie weêrgegeven, die den 8sten Februarij 1868 te Leiden uitgesproken is bij de overdragt van het rectoraat. In de Annales Academici zal men haar kunnen vinden onder den titel: *Oratio de necessitudine botanicam inter et humanam societatem et disciplinas academicas*. Dat deze redevoering aldus ook voor een grooter publiek is toegankelijk gesteld, dan voor dengenen, die haar mogten aanhooren of in 't oorspronkelijke zullen kunnen lezen, verheugt ons te meer dáárom, omdat wij de overweging van haren inhoud inzonderheid aanbevelen willen aan hen, die, zonder zelven plantkundigen te zijn, ex officio geroepen kunnen worden, de regeling van het onderwijs in de plantkunde aan middelbare en hoogere scholen te bepalen. Men vindt hierin in duidelijke trekken vooral aangewezen, in hoeverre studiën, die slechts aanvankelijk den botanicus ex professo schijnen te interesseren, ten laatste van ingrijpend gewigt kunnen worden voor ernstige maatschappelijke belangen. De behartiging hiervan moge velen gunstiger stemmen, die, in hunne onbekendheid met het praktische nut van botanische studiën, slechts weinig of geene gelegenheid daarvoor schenken aan de door hen beheerde inrigtingen voor onderwijs. Ten anderen wordt in dit opstel de omvang aangetoond, tot welken de plantkunde, door bestudering der plantenwereld, van veelzijdig standpunt, langzamerhand is uitgebreid. Naar aanleiding daarvan moge de vraag, ook in ons land, niet te voorbarig worden geacht, of daar, waar uit kracht van wettelijke bepalingen, de plantkunde onder de verpligte studie-vakken is opgenomen, niet, zoowel in het belang der docerenden, als der auditores, gedacht mag worden aan eene splitsing, zoodat b.v. aan dezelfde inrigting voor hooger on-

derwijs, een leeraar belast zij met de behandeling der zoogenaamde ‘wetenschappelijke’, een ander met die der ‘toegepaste plantkunde.’ In andere landen vindt men deze en nog nadere indeelingen van het onderwijs der plantkunde onder bijzondere docenten veelvuldig.

Eindelijk kan uit deze redevoering blijken - door bewijsgronden uit het leven van Göthe en Rousseau gestaafd, - welk een verheffenden en veredelenden invloed de plantenstudie op de beschaving in 't algemeen vermag uit te oefenen. Is haar, ten onzent, met dat doel, reeds een plaats ingeruimd onder de middelen tot vorming en loutering des geestes? Hoogstens heeft zij tot dus verre bij ons de strekking, tot paspoort te dienen, om door een verpligt examen te glippen, - en dat is inderdaad de armzaligste rol, die zij, naast andere naauw verwante takken van natuur-wetenschap, vervullen kan.

A., 1/12 '68.
Dr. D.J.C.

De Plant. Leesboek voor de hoogste klasse der lagere school, door J.E. Helge. Amsterdam, bij C.L. Brinkman. 1867.

Wij waren onlangs in de gelegenheid, in dit tijdschrift, onze ingenomenheid te betuigen met de methode, door den te vroeg ontslapenen schrijver gevolgd in zijne verschillende voor de lagere school ontworpene leerboekjes. Wie zijne heldere voorstellingswijze van natuurkundige onderwerpen nader wil leeren kennen, raadplege de door zijnen bloedverwant, den Heer W. Degenhardt, uitgegevene Voorlezingen: ‘de turf, het lichtgas en de mensch,’ voorafgegaan door eene levensschets van den overledene (bij C.L. Brinkman, 1867).

Enkele zeer kleine misvattingen, - te min beduidend echter om ze op te sommen, - in dit werkje voorkomend, zijn welligt daardoor blijven bestaan, dat de S. zelf de uitgave van dezen arbeid, bijna zijne laatste pennevrucht, niet beleefde. Eene elders door mij gevondene opmerking, als ware het geen eigenlijk leesboek voor de lagere school, kan ik geheel toestemmen; - de vriendelijke koo-

per verandere dit woord op den titel in: leerboek, - en ik meen; met bescheidenheid, dat er, in zulk een beknopten vorm, schaars een beter voor de leerlingen der lagere school bij ons te vinden is.

A., 1/12 '68.
Dr. D.J.C.

H. Witte, In 't Lommer. Haarlem, Erven Bohn. 1868.

Een boek als dit moet niet door een' man van het vak worden aangekondigd. Voor leeken geschreven moet het door leeken in de eerste plaats beoordeeld worden. En wat is dan het oordeel van den leek? Dat hij den Heer Witte dankbaar is voor het genot hem geschonken. In 't lommer op 't zachte mosch uitgestrekt, heeft hij *In 't Lommer* gelezen en het liefelijk schoon der natuur, die hem omringde, te beter leeren gevoelen omdat hij met eenige, zij het dan ook oppervlakkige kennis, in hare teedere geheimen mocht doordringen.

De Heer Witte geve ons meer zulke boeken: zij zullen welkom zijn. Doch met mate. Het zou hem zelven niet goed zijn, veelschrijver te worden.

De huzaren van Boreel.

De Lichtblaauwe Hussaren van Willem Boreel, ter herinnering aan het Regement Hussaren N°. 6, door een oud Hussaren-officier (H.N.C. Baron van Tuyll van Serooskerken, gep. Kolonel, Militie-Kommissaris in Zuid-Holland). Quatre-Bras, Waterloo, Brussel en de Tiendaagsche veldtogt. 's Gravenhage, bij de Erven Doorman, Boekhandelaren van Z.M. den Koning. 1868.

Het is eene vaak gemaakte opmerking, dat de fransche letterkunde, meer dan elke andere, rijk is aan goedgeschrevene ‘mémoires’, - die onwaardeerbare pasmunt van de geschiedenis. Wie in Frankrijk eenig deel heeft genomen aan staatsen krijgszaken, aan handelingen van het openbare leven, voelt zich al ligt genoopt om wat hij daarbij ondervonden heeft, op te teekenen, en zijne verrigtingen, waarnemingen en opmerkingen aan het algemeen mede te deelen, meestal in dien behagelijken vorm, dien een fransch schrijver aan zulk een arbeid weet te geven. Zeker, men moet niet onvoorwaardelijk vertrouwen op zulke gedenkschriften; men moet ze niet uitsluitend aannemen als de grondslag waarop de geschiedenis mag bouwen; want daarvoor omvatten die ‘mémoires’ niet genoeg het geheel der gebeurtenissen; daartoe zijn zij te veel van een persoonlijken aard, zij zijn daartoe te eenzijdig, te partijdig meestal; maar soms toch kunnen die gedenkschriften dienen tot opheldering van het een of ander belangrijk feit; en zeer dikwijls geven zij een helder inzicht omtrent den waren aard der gebeurtenissen en omtrent den toestand der openbare meening, tijdens het verhaalde feit. De ‘mémoires’ doen niet de geschiedenis in haar geheel kennen; maar zij werpen soms een helder licht op een klein gedeelte van die geschiedenis.

Als eenigzins verwant met die ‘mémoires’ in de fransche letterkunde, kan men de regiments-geschiedenissen beschouwen, waarvan er thans bij ons in de laatste jaren verscheidene zijn in het licht verschenen. Ook de regiments-geschiedenissen

leeren niet de krijgsgeschiedenis in haar geheel kennen, maar zij kunnen soms licht werpen op een klein gedeelte daarvan, en zij kunnen wetenswaardige bijzonderheden bevatten, te uitvoerig voor het geheel der geschiedenis van een oorlog, en toch zeer dienstig om juister te oordeelen over de ware toedracht van zaken bij dien oorlog. Eene regimentsgeschiedenis is niets anders dan in het groot de geschiedenis van eene familie; - een regiment is een groote familie; - en even als de geschiedenis van een geslacht kan bijdragen tot vermeerdering van de kennis der geschiedenis van een geheel volk; even als - om maar eens iets te noemen - de levensbeschrijvingen der van Lennep's, door hun zoon en kleinzoon, wel degelijk dienen om het Nederland van het einde der vorige en van het begin van deze eeuw beter te begrijpen, evenzoo kan de geschiedenis van een regiment daartoe dienen om beter begrip te verkrijgen van de krijgsverrigtingen, waaraan dat regiment heeft deel genomen. - Maar nog eens: men moet niet onvoorwaardelijk, niet te veel zelfs, bouwen op eene regimentsgeschiedenis; zulk een verhaal omvat alle overleveringen en herinneringen van dat regiment, alle bijzondere verrigtingen en lotgevallen van hen, die daartoe behoorden; alles in één woord, wat dat regiment dierbaar is en wat men daar met ijver en liefde in aandenken houdt; maar het is duidelijk, dat men bij het boeken van dit alles op een eenzijdig standpunt staat, dat niet altijd toelaat om met juistheid en onbevooroordeeld, het geheel der geschiedenis te overzien.

De laatste der bij ons uitgekomene regimentsgeschiedenissen, is het werk waarvan de titel voorkomt aan het hoofd van dit opstel. Wij willen een kort, beoordeelend overzicht van dat werk geven. Indien wij hier en daar in tegenspraak komen met de meeningen en beweringen van den hooggeachten schrijver van dit werk, zoo belet dit niet, dat wij zijn verdienstelijken arbeid zeer in waarde houden: het is een goed geschreven werk, onderhoudend en leerzaam tevens. Met warme ingenomenheid beschrijft de Heer van Tuyll de geschiedenis van het regiment, waartoe hij heeft behoord, en dat hij zoo met hart en ziel was toegedaan; niet alleen de officieren van dat korps, maar alle zijne wapenbroeders, alle officieren van het Nederlandsche leger, moeten hem erkentelijk zijn voor het goed volvoeren van zijn nuttige en belangrijke taak.

Het regiment huzaren van Boreel, of huzaren n°. 6, is opgerigt in December 1813, en ontbonden in October 1849. Het heeft dus nog geen volle zes en dertig jaren bestaan; een kort tijdsbestek, maar dat gekenmerkt is geworden door het deelnemen aan roemrijke wapenfeiten.

De oprigter van dit regiment is geweest Jonkheer Willem Boreel, de afstammeling van een oud Amsterdamsch geslacht, dat meermalen op roemrijke wijze in onze geschiedenis voorkomt, en dat zijn luister juist niet behoeft te ontleenen aan een adelijken titel. Boreel was, toen hij zijn regiment oprigtte, in de kracht van den mannelijken leeftijd, omstreeks veertig jaar; hij was in 1787 bij het leger der Republiek in dienst gekomen, maar had de krijgsdienst verlaten in 1795, bij de Fransche overheersching; hij bezat militaire ondervinding, en had, door dien terugkeer tot het ambtelooze leven in 1795, een blijk van gehechtheid aan het huis van Oranje gegeven; hij was dus de aangewezen man om als een der bevelhebbers op te treden bij het leger dat na de omwenteling van 1813 opgerigt werd. Zijn naam - iets waaraan men bij ons te lande veel hecht - droeg ook bij om hem de taak van het oprigten van een regiment gemakkelijker te maken; de vrijwilligers stroomden in menigte daarbij toe; zoodat op het einde van 1814 het regiment reeds eene sterkte had van 982 onderofficieren en manschappen.

Boreel's regiment bestond nog maar anderhalf jaar, toen het deel nam aan den veldtogt van 1815; het streed te Quatre-Bras en te Waterloo tegen Napoleon's legerscharen.

Te Quatre-Bras kwamen de huzaren van Boreel in gevecht met de Fransche ruiterij; zij werden hier geslagen, men moet de zaken eerlijk erkennen zooals zij zijn; en te meer kan men dit doen, omdat er in dien tegenspoed niets krenkends was gelegen. Men heeft soms beweerd, dat de nederlaag der huzaren te Quatre-Bras daaraan toe te schrijven was, dat zij op te overijlde wijze tegen den vijand werden aangevoerd, nog voor dat het regiment geregeld in slagorde was gekomen; het eene peloton voor, het andere na, zegt men, deed den aanval; die aanval geschiedde, bijna in verspreide orde. Het kan zijn, dat zoo iets gebeurd is, en dat daaraan voor een gedeelte de nederlaag van de Hollandsche huzaren was toe te schrijven; maar, ook zonder dat, heeft die nederlaag niets bevreemdends, om de eenvoudige reden, dat waar twee ruiterscharen met elkander in gevecht komen, toch wel een van beide het onderspit zal

moeten delven. Bovendien, voor een pas opgerigt huzarenregiment is er zeker geen oneer in gelegen, van geslagen te worden door Napoleon's ruiterij, een oude beproefde keurbende, die weinig haar gelijke had; integendeel, het is voor de jeugdige ruiters van Boreel een roemvol feit geweest, dat zij zulk een ongelijken kamp hebben ondernomen.

Twee dagen later, te Waterloo, waren Boreel's huzaren gelukkiger, en zagen zij op hunne beurt 's vijands heirscharen voor hen wijken; de moed der huzaren was dus niet terneder-geslagen geworden door de nederlaag bij Quatre-Bras, evenmin als door de vermoeijenissen en ontberingen die den strijd bij Waterloo voorafgingen; toch waren die vermoeijenissen en ontberingen voor jonge troepen niet gering: den nacht van 17 op 18 Junij moest het regiment in het open veld doorbrengen in een bivouac onder een stortregen; er was geen middel om vuren aan te leggen, geen middel om te kooken; en weinig of geen voedsel was er voor hunne ruiters en paarden te verkrijgen. Misschien, zegt van Tuyll, leeft te Deventer de brave wachtmeester Lebbeling nog, die gewoon is den verjaardag van Waterloo te vieren, door dan niets anders te eten dan een stuk raauw vleesch en drooge beschuit, als eene herinnering aan zijnen maaltijd op het slagveld van Waterloo.

Zonder hier in eene uitvoerige behandeling te treden van wat door Boreel's huzaren op den dag van 18 Junij 1815 is verrigt, zij het genoeg te vermelden, dat die ruiterafdeeling daar tot op het laatst deelgenomen heeft aan den strijd; en dat bij den laatsten algemeenen aanval door Wellington's leger gedaan, het regiment van Boreel nog aanmerkelijke verliezen heeft geleden. Raadpleegt men bij Löben Sels de opgaven daaromtrent, dan ziet men dat het regiment huzaren n°. 6, bij het begin van den veldtogt 641 man sterk, op de slagvelden ruim 200 man heeft verloren, nagenoeg een derde gedeelte van de geheele sterkte. Drie zijner officieren sneuvelden: de ridmeesters van Heiden en van Wijnbergen en de luitenant Verhellouw; zes officieren werden gewond: de majoor Jacobi, de luitenants Pauw, Deebets, Rendorp, van Utenhoven en Wolff; de laatste stierf aan zijne bekomene wonden.

Die cijfers, die namen hebben hare welsprekendheid: zij bewijzen dat het *hollandsche* regiment huzaren n°. 6 ruimschoots zijne offers heeft gebragt aan de handhaving van onze onafhankelijkheid en van de vrijheid van Europa.

Met het jaar 1830, met den Belgischen opstand, vangen voor het regiment huzaren n°. 6 andere krijgsverrigtingen aan. Dat regiment was, tijdens het uitbreken van dien opstand, in bezetting te Doornik, waar zich ook de 4^{e} afdeeling infanterie bevond. Men weet dat vroeger *afdeeling*, bij de infanterie de benaming was van wat thans *regiment* heet.

De opstand, den 25sten Augustus 1830 te Brussel uitgebroken, vond spoedig weêrklank in de andere groote steden van België, ook in Doornik. Die oude zetel van de Frankische koningen had eene ligt op te winden en krijgshaftige burgerij, die weldra de stad met onrust vervulde, en onmiskenbare blijken gaf van hare vijandige gezindheid tegen alles wat Hollandsch was, of wat de regering van koning Willem I aankleefde. De bezetting, voor zoover zij niet op de Citadel was, werd in hare kazernen bedreigd, soms aangevallen; en de stoutheid van het oproerige volk werd niet weinig aangewakkerd door de zwakheid van den man, die toen in Doornik bevel voerde

Het was toen ter tijd bij ons krijgswezen het gebruik, om een officier van hoogen rang zeer lang *in activiteit* te laten: hij kon een stokoude grijsaard zijn, doof, half blind, ziekelijk, toch werd er niet aan gedacht om hem op pensioen te stellen, wanneer hij zelf dit niet verlangde. Die verkeerde handelwijze was te wijten niet enkel daaraan, dat men toenmaals het krijgswezen veronachtzaamde en er maar op uit was op inkrimping van de uitgaven voor het leger; maar die handelwijze was ook een gevolg van het goedhartige, menschelijke karakter van den koning; zelf oud wordende, hechtte hij zich te meer aan hen, die grijs geworden waren in zijn dienst, - van *'s lands* dienst was toen minder sprake; - en noode stemde hij er in toe, om een zijner oude getrouwen op pensioen te stellen en hem soms daardoor in de laatste levensjaren aan geldelijke verlegenheid prijs te geven.

Door de ondervinding geleerd, is men thans bij ons daaromtrent eenigszins wijzer geworden; en men heeft thans begrepen, dat het verkeerd is om toe te geven aan het verlangen dat de meeste oude officieren bezielt, om tot op het einde van hunne levensdagen in werkelijke krijgdienst te blijven. Zeker, het is niet goed om, zooals bij sommige legers plaats vindt, een vasten leeftijd te bepalen voor den tijd waarop een officier de krijgsdienst moet verlaten; het is verkeerd, zich daaromtrent te veel te binden aan wettelijke bepalingen; men moet niet vragen, wat de

leeftijd is, maar wat de persoon is. Er zijn er, die zelfs op hooge jaren nog volkomen geschikt zijn om het krijgsbevel goed te voeren; maar toch, dit zijn uitzonderingen; en in den regel kan men aannemen, dat na een zekeren leeftijd, met het klimmen der jaren, niet alleen de ligchaamsterkte afneemt, maar ook de geestkracht. Men is dan misschien nog wel in staat om bij de alledaagsche bezigheden den loop der zaken te volgen; men kan dan bij eene wapenschouwing nog eene zeer goede vertooning maken, nog zeer goed voldoen; men kan dan, dank zij den rijken schat eener langdurige ondervinding, nog gewigtige diensten bewijzen in raadzaal of schrijfkamer, en in al die betrekkingen, die met een rustig en zittend leven gepaard gaan; - maar men is dan niet meer bestand tegen de vermoeijenissen en ontberingen van het harde oorlogsleven; men is niet meer in staat om bij onvoorziene omstandigheden, in een buitengewonen toestand, krachtig en verstandig uit zich zelf te handelen; men heeft niet meer dien ijver, die veerkracht, die rustelooze voortvarendheid, die een goed krijgsbevelhebber moeten kenmerken. Alles heeft zijn tijd: aan den ouderdom het overwegen; aan de jeugd en mannelijke leeftijd het handelen.

In 1830, tijdens het uitbreken van den Belgischen opstand, werd in verschillende steden van België het krijgsbevel gevoerd door officieren die te hoog van leeftijd waren om die taak goed te vervullen. Zoo was het ook te Doornik. De toenmalige bevelhebber van het regiment huzaren, de kolonel van Balveren, gewaagt in een verslag van het voorgevallene te Doornik, van ‘de zwakke maatregelen van den anderszins braven kommandant’ dier stad; en van Tuyll kenschetst dien plaatselijken kommandant als ‘een oud man, die alle energie miste’; van Balveren had herhaaldelijk, maar te vergeefs, aanzoek gedaan om dien hoofdofficier door een krachtiger bevelhebber te doen vervangen.

Natuurlijk dat een zoo slecht uitoefenen van het krijgsbevel verlammend werkte op alles wat te Doornik werd gedaan. Hier kwam bij, dat de infanterie in die stad, de 4^{e} afdeeling, een geheel Belgisch korps, door sommige Belgische officieren reeds zoozeer bewerkt was, dat het gereed stond om bij de eerste gunstige gelegenheid tot de zaak van den opstand toe te treden; men kon op dat korps volstrekt niet meer rekenen; zijn toenmalige bevelhebber schijnt niet de bekwaamheid gehad te hebben om een goeden geest in zijn onderhoorigen te brengen.

Het regiment huzaren n°. 6 dan ook wel grootendeels een Belgisch regiment geworden; maar onder de leiding van den krachtvollen van Balveren bleef het door een goeden geest bezield; de Belgische officieren die tot dat regiment behoorden, kweten zich over het algemeen op eervolle wijze van hunne militaire pligten; een hunner, de luitenant Papejans, verwant aan een voornaam Gentsch geslacht, werd ernstig gewond, bij een aanval door het volk op de kazerne der huzaren gedaan.

Reeds een paar weken verkeerden de troepen in Doornik zoo in een toestand van bedekte, soms van openlijke vijandschap met de burgerij; en de berigten die er ieder oogenblik inkwamen van de uitbreiding die de opstand in andere gedeelten van België nam, en van het oprukken der troepen uit Holland naar de zijde van Antwerpen en Brussel, hielden de gemoederen in gedurige onrust en spanning; toen op den 10^{den} September, tegen den middag, een officier zich bij den kolonel van Balveren aanmeldde, met eene zending uit het hoofdkwartier van Prins Frederik; - om ongehinderd te komen door de hier en daar reeds in opstand zijnde landstreek, had die officier burgerkleeding aangetrokken, - in dien tijd een ongehoord iets. De officier bragt den schriftelijken last over aan den kolonel van Balveren, om nog dienzelfden dag met 3 eskadrons van zijn regiment Doornik te verlaten, over Oudenaarden naar Aelst te marcheren, en zich daar aan te sluiten bij de magt die bij Brussel werd zamengetrokken.

Dat bevel werd op snelle en krachtige wijze uitgevoerd. Van den plaatselijken kommandant, tot wien men zich wendde om wagens te verkrijgen voor het vervoer der bagaadje, ondervond men niets geen hulp; die wagens waren niet te verschaffen bij den opgewonden toestand der bevolking; die bevolking zou zich zelfs gewapenderhand verzetten tegen het vertrekken der huzaren; - zoo luidde het antwoord van den grijsaard. Van Balveren begreep, dat hij hier alleen op eigen krachten moest bouwen; het *aide-toi le ciel t'aidera* kwam hier weêr in toepassing, - een gulden spreuk die men niet genoeg in waarde kan houden. Snel en in stilte werden de bevelen gegeven; bij gemis van wagens, laadde men eenige weinige bagaadje op pakpaarden; het regiment steeg te paard en was op marsch, in minder dan twee uren tijds na het ontvangen bevel. Het Doorniksche volk, van den voorgenomen marsch onderrigt, snelde naar de stadspoort, die naar Brussel geleidt, om daar gewapenderhand den uittogt

der huzaren te beletten; maar van Balveren, dien toeleg verijdelende, trok ijlings een andere poort uit, de *porte des sept fontaines*, en kwam zoo zonder strijd in het open veld. Nog op den avond van dien dag bereikten de 3 eskadrons, te zamen 334 huzaren sterk, Oudenaerden.

Die flinke en echt-militaire handeling van den kolonel van Balveren, bij het verlaten van Doornik, verdient allen lof; toch heeft bij deze gelegenheid van Tuyll een zware grief tegen dien bevelhebber. De standaard van het regiment was niet medegenomen; die werd te Doornik achtergelaten, onder de hoede van het daar geblevene gedeelte van het korps. Toen nu later de nagenoeg geheel Belgische troepenmagt te Doornik de wapens nederlegde, of juister gesproken, tot de zaak van den opstand overging, wist echter de kommanderende officier van de daar achtergebleven huzaren den standaard van het regiment te behouden; de overste Quaita, een Zuid-Nederlander, bleef in België; maar als braaf en eervol krijgsman, zorgde hij er voor dat de standaard naar Holland werd overgebragt. Zoo kwam na verloop van tijd, dat eereteeken weder bij het regiment terug; maar, zegt van Tuyll, dit was ‘meer geluk dan wijsheid’; en ernstig laakt hij de handeling van den kolonel van Balveren, om bij het verlaten van Doornik, dien standaard niet mede te nemen; hij noemt die handeling ‘onverantwoordelijk’.

Wij gelooven dat onze hooggeachte wapenbroeder hier wat hard en onbillijk is in zijn oordeel. Hij stelt de zaken voor, alsof door een laakbaar verzuim, door eene overhaaste drift om maar Doornik te verlaten, de standaard van het regiment, het eereteeken, voor welks behoud men niets moet ontzien, gedachteloos werd prijsgegeven; maar zóó heeft zich de zaak niet toegedragen. Men liet den standaard achter, onder de hoede en bewaking van een gedeelte van het regiment; het grootste ge deelte van het korps, dat is waar, verliet Doornik om naar Brussel te trekken; maar wel denkelijk heeft de bevelhebber gedeeld in de toen vrij algemeen heerschende meening, dat die onlusten te Brussel spoedig gedempt zouden zijn, en het regiment dan spoedig naar Doornik zoude terugkeeren. Het was misschien beter geweest om den standaard mede te nemen, ten minste dat heeft de uitkomst doen blijken; maar zou daarmede mogelijk geen kostbare tijd zijn verloren gegaan? Zou dit verwijl het volk in Doornik niet het middel hebben gegeven, om zich krachtdadig te verzetten tegen den afmarsch der huzaren;

om dien afmarsch misschien onmogelijk te maken? en voor het algemeene belang der krijgsverrigtingen was het duizendmaal beter, dat het regiment aftrok zonder zijn standaard, dan dat het mét dien standaard binnen de muren van Doornik bleef.

Treden wij hier op als verdedigers van het beleid van den kolonel van Balveren, tegen eene onzes inziens onjuiste beoordeeling, bij eene andere gelegenheid daarentegen deelen wij niet in het gunstig oordeel door den geachten schrijver over dien bevelhebber uitgesproken. Het betreft het voorgevallene bij den bekenden aanval op Brussel, den 23sten September 1830.

De huzaren waren van Oudenaerden op Aelst getrokken; daar sloot zich bij hen aan een bataillon van de 5^{e} afdeeling infanterie, onder den overste Schenoffsky, en twee flankeurkompagniën van de 17^{e} afdeeling, onder den majoor de Haan; in alles bij de 1100 man voetvolk. De kolonel van Balveren kreeg het bevel over die vereenigde magt. Na hier en daar kleine oproerige bewegingen gedempt te hebben, trok van Balveren met de huzaren en het bataillon van de 5^{e} afdeeling naar de zijde van Brussel voort; de kompagniën van de 17^{e} afdeeling bleven achter tot bewaking van Aelst en van eenige honderden strafgevangenen die zich daar bevonden.

Den 22sten September bij Zellik, een gehucht tusschen Aelst en Brussel, komt de kolonel van Balveren in gevecht met eene afdeeling der opstandelingen; deze worden uiteengedreven en 12 of 13 van hen gedood. De marsch wordt voortgezet, en de nacht doorgebragt op korten afstand van Brussel. Den 23sten September zal Prins Frederik, met het ruim 10,000 man sterke leger, een algemeenen aanval op die hoofdstad doen; het voornaamste gedeelte der krijgsmagt, door den vorst zelf aangevoerd, zal de Schaerbeeksche poort binnentrekken; links daarvan rukt de generaal Post naar de Leuvensche poort; en regts de generaal Favauge naar de Willemspoort. Eindelijk nog meer regts, moet de kolonel van Balveren de stad binnendringen door de Vlaamsche poort, of *porte de Flandre;* want bij de zoo gemengde nationaliteit der bevolking van Brussel, is het twijfelachtig of men hier de Hollandsche of de Fransche namen gebruiken moet.

Wij zullen ons hier alleen ophouden met de verrigtingen van de kolonne van Balveren; wij zullen niet gewagen van de drie andere kolonnes, die zooals men weet, den 23sten binnen Brussel drongen, daar in een huizen- en stratengevecht werden

gewikkeld, dat ook nog de drie volgende dagen, 24, 25 en 26 September, met dapperheid werd voortgezet; maar ten laatste werd opgegeven, en eindigde met den terugtogt van het Nederlandsche leger.

De kolonne van Balveren bereikte omstreeks 8 uur 's ochtends de *porte de Flandre*. Hier scheen het dat men geen gevecht zou te leveren hebben, maar zich op een feestelijken intogt had voor te bereiden:

(Blz. 42). ‘Parlementairs kwamen bij den kolonel aan, en verzekerden hem dat het oproer gedempt was, en dat de Brusselaren ons dien dag feestelijk zouden inhalen. Men zag niets dan Oranjelinten en vlaggen. Dit, in verband met de omstandigheid dat de aanval door onze troepen aan de andere zijde der stad welligt toen reeds was aangevangen, van welken aanval wij echter niets hoorden, deed den kolonel van Balveren ongelukkiglijk geloof slaan aan al deze onbeschaamde leugens. Zijn te goed vertrouwen op de geloofwaardigheid dezer berigten was oorzaak dat het detachement het slagtoffer werd van het schandelijkste verraad.’

De Hollandsche troepen trekken de stad binnen. Hier en daar ontdekt men wel verdachte teekenen: huizen die gesloten blijven; barrikaden die nog niet zijn opgeruimd; en dwars over de straten diepe kuilen, slechts overdekt met losse planken, die gemakkelijk weg te nemen zijn. Maar men slaat daar weinig acht op, en trekt maar door, met een peloton huzaren aan het hoofd der kolonne. Zoo bereikt men de *Varkenmarkt*. Hier verandert het tooneel: hier stuit men op barrikaden; gewapende opstandelingen roepen tierende en schreeuwende de troepen toe, dat zij hunnen marsch zullen staken; zij eischen zelfs de ontwapening dier troepen. Een oogenblik nog heeft er tusschen de beide partijen een soort van mondgesprek plaats; maar een der opstandelingen plaatst zijn hoed op de bajonet, en dit is het sein voor het gevecht. Eensklaps wordt van achter de barrikaden en uit de vensters der huizen een moorddadig vuur gerigt op de in de straat opeengedrongene kolonne; zware meubels, kokend water, asch, vitriool worden uit de bovenverdiepingen op de troepen geworpen; de afdeeling huzaren, die aan het hoofd is, wordt spoedig in wanorde gebragt, en rent nu in wilde vlugt door de kolonne heen. De achter zijnde troepen worden daardoor in verwarring gebragt, en medegesleept in de nederlaag der ruiters. In blinde vrees werpen infanteristen wapens en

uitrusting weg, om te spoediger buiten de stad te komen; twee hoofdofficieren, de overste Schenoffsky van de infanterie, en de majoor van Borselen van de huzaren, vallen met eenigen der hunnen den opstandelingen in handen; manschappen en paarden worden gedood of gewond. De verwarring is zoo groot, dat eerst een uur buiten de stad de vlugtende en niet vervolgde troepen herzameld worden; en de kolonne van Balveren neemt de volgende dagen volstrekt geen deel meer aan den strijd binnen Brussel, maar gaat den 25sten September terug op het dorp Assche, nagenoeg halfweg Brussel en Aelst.

Van Tuyll is bij deze gelegenheid te gunstig in zijn oordeel èn over den bevelhebber, èn over de troepen. Hij roemt de ‘tegenwoordigheid van geest’ van den kolonel van Balveren, hij zegt dat deze misleid werd door de valsche beloften, hem door zendelingen uit de stad gedaan, dat hij het slagtoffer is geweest van het schandelijkste verraad. Ook de troepen worden geprezen:

(Blz. 46). Noch onze dappere huzaren, noch de niet minder dappere infanterie, verdienen hier eenigen blaam.

‘De verwarring ontstond, laat ons het bij den waren naam noemen, uitsluitend en alleen door het onverwachte, het verrassende van de verraderlijke en in hare uitwerking zoozeer vernielende overrompeling.’

Wij kunnen niet instemmen met dit oordeel van onzen hooggeachten wapenbroeder.

Ieder korps, zelfs het beste, het uitnemendste van de wereld, kan zijn dagen van tegenspoed hebben, zijne oogenblikken van zwakheid; het kan geslagen worden, het kan op de vlugt gaan; en zich daarover te verwonderen en te ergeren, is even onverstandig als onbillijk; vooral wanneer die tegenspoed of zwakheid uitgewischt wordt door vroegere of latere roemrijke wapenfeiten. Eene nederlaag moet erkend worden als eene wederwaardigheid die hersteld zal worden; maar eene nederlaag moet daarom niet voorgesteld worden als een glorievol feit. Men moet geen lof en eer geven aan die huzaren en aan die infanterie van van Balveren, die hier, na een zeer korten strijd, tot eene overijlde vlugt overgaan; en die door hunne nederlaag zoodanig zijn ontmoedigd, dat zij volstrekt geen deel meer nemen aan den kamp, nog dagen lang door hunne wapenbroeders binnen Brussel volgehouden. Er is geen reden om hier te gewagen van de ‘dappere huzaren’ en van de ‘niet minder dappere infanterie’;

dapper kunnen zij geweest zijn, bij andere gelegenheden; zij *zijn* het geweest, dit kan gerust erkend worden; maar niet hier, niet bij den aanval op Brussel.

De voorname oorzaak van de nederlaag is echter de bevelhebber geweest.

De kolonel van Balveren heeft teregt bij ons leger een naam nagelaten van dapperheid en geestkracht; het was in alle opzigten een man van eer, een uitmuntend officier, een zeer goed bevelhebber. Dit alles moet erkend worden, dit alles is niets dan de zuivere waarheid; maar evenzeer is het de waarheid dat hij hier, bij dien aanval op Brussel, weinig beleid heeft betoond, en dat daaraan de nederlaag zijner kolonne was te wijten.

Het binnentrekken van Brussel was eene daad van groote onvoorzigtigheid. Men spreke er niet van dat men is misleid geworden door valsche betuigingen van onderwerping en goede gezindheid; dat men het slagtoffer is geweest van een verraad, dat men niet kon voorzien; want dat is eene geheel onjuiste voorstelling. Men was in 's vijands land; men had met den vijand te doen; nog den dag te voren was men in een gevecht gewikkeld geworden, dat aan de tegenpartij een aantal dooden had gekost; men was dus daardoor gewaarschuwd dat de toestand ernstig was en dat er gevaar dreigde. Wanneer men in zulk een toestand zich geheel en al laat misleiden door eene krijgslist der tegenpartij, zich roekeloos stort in de gespreide hinderlaag, en daardoor eene nederlaag lijdt, dan doet men verkeerd met zich het slagtoffer te noemen van 's vijands verraad; men is alleen het slagtoffer van eigen verkeerd beleid.

Men deed geheel verkeerd met Brussel binnen te trekken; vooral omdat er genoeg kenteekenen waren om aan te duiden dat men hier te doen zou hebben met een vijand, en niet met de vreedzame bevolking eener rustige stad. Men had dus het best gedaan buiten de stad te blijven; maar, wilde men daar binnentrekken, dan had de infanterie aan het hoofd moeten zijn, - het wapen dat bij een straten- en huizengevecht nog altijd genoeg in het nadeel is, maar toch bijna het eenige wapen dat daar is aan te wenden. Nooit had men ruiterij vooraan moeten laten marcheren; - maar het waren maar een twintigtal huzaren, - zegt van Tuyll, - en die hebben toch door hun teruggaan de achter zijnde troepen niet in verwarring kunnen brengen. Wanneer op eene opene ruime vlakte een twintigtal ruiters teruggaan, dan is het mogelijk dat dit geen nadeel toebrengt aan

de achter zijnde troepen, omdat er ruimte genoeg is voor de vlugtelingen om uit te wijken; maar wanneer die ruiters rennende teruggaan door de naauwe straten eener stad, dan kan het niet anders of de achter hen zijnde troepen moeten daardoor in groote verwarring worden gebragt. Dat teruggaan der aan het hoofd zijnde huzaren is wel degelijk de voorname oorzaak geweest van de ondervondene nederlaag; hier ruiterij aan het hoofd te hebben, was geheel verkeerd; een van de Belgische berigtgevers van dien strijd bij Brussel noemt die handeling van den kolonel van Balveren 'l'insigne maladresse'; en geheel onbillijk is dat harde oordeel niet.

Zeer gaarne zouden wij deelen in het gunstig oordeel, door van Tuyll uitgebragt over de handelingen van den kolonel van Balveren bij dezen aanval op Brussel; maar wij kunnen dit niet; want naar onze overtuiging verdienen die handelingen volstrekt geen lof.

Die mislukte aanval op Brussel wordt gevolgd door allerlei tegenspoeden voor het Nederlandsche leger, door eene bijna geheele ontbinding van verscheidene korpsen. Het ontbrak op dat oogenblik aan eene krachtige hand om de krijgszaken te besturen; ontmoediging drong in de rijen door; en de afval onder de Zuid-Nederlanders nam met den dag toe. Ook de huzaren deelden in die algemeene verzwakking, hoezeer naar de opgave van onzen schrijver de desertie bij het 6^{e} regiment 'uiterst gering' was. De scheiding die tusschen Holland en België toen reeds met de daad bestond, bragt er eindelijk toe, om aan de Belgen die nog in onze gelederen waren, een eervol ontslag uit de krijgsdienst te verleenen. Voor het 6^{e} regiment huzaren had dit den 26sten October plaats op de heide tusschen Loenhout en Brasschaet; daar ontvingen de Zuid-Nederlanders, die tot het regiment behoorden, hun eervol ontslag; en namen met warme sympathie afscheid van hunne Hollandsche wapenbroeders, tegen wie zij weldra als vijanden zouden overstaan. Met edele taal herdenkt van Tuyll die gebeurtenis:

(Blz. 52).....Onze scheiding geleek naar die van innig aan elkander gehechte vrienden, die zich voor altijd vaarwel moesten zeggen. Door menigeen werd elkander, met tranen in de oogen, een laatste handdruk gegeven.

'Velen dier nu naar hun geboorteland terugkeerende dapperen verlieten ons met weêrzin, bij het korps eene schoone her-

innering achterlatende van de trouw en den ijver, waarmede zij hunnen koning tot de laatste oogenblikken vóór hun vertrek hadden blijven dienen.'

Door het vertrek der Belgen was het regiment huzaren n°. 6 zoo goed als ontbonden; daar werden nu bijgevoegd de overblijfselen van het regiment huzaren n°. 8, die ook zeer zwak waren, omdat ook dit korps grootendeels uit Zuid-Nederlanders was zamengesteld. Uit dit alles moest nu een nieuw regiment worden gevormd; en dit gelukte ook, dank zij de voortvarendheid en bekwaamheid van den kolonel van Balveren; dank zij de eenige maanden rust, door den vijand ons toen geschonken; dank ook de toen bij ons volk bestaande geestdrift, die velen aanspoorde om zich als vrijwilligers in de rijen van het leger te plaatsen. Van Tuyll noemt eenige namen van aanzienlijken des lands, die toen onze ruiterij hunne diensten aanboden: van der Hoop uit Amsterdam en Crommelin uit Haarlem hadden ieder voor hunne rekening een huzaar, met paard, geheel uitgerust; en de drie gebroeders Schwartsenberg thoe Hohenlandsberg, Scheltinga, van Hoorn en de van Pallandts traden geheel op eigen kosten in dienst als kavaleristen. Met dat al - zoo weinig snel gaat de oprigting van een ruiterkorps - was het regiment tijdens den tiendaagschen veldtogt van Augustus 1831, nog maar 3 eskadrons sterk, te zamen 514 ruiters tellende; het 3^{e} eskadron was eerst den 12^{den} Julij 1831 uit Zutfen naar Noord-Brabant getrokken.

In dat tijdvak, dat tusschen het terugtrekken uit België en den tiendaagschen veldtogt verloopt, had de kleine afdeeling huzaren die in Noord-Brabant was achtergebleven, deelgenomen aan sommige aanvallende handelingen, waardoor de Nederlandsche bevelhebbers toen den nedergeslagen geest van hunne troepen weêr poogden op te wekken.

Zoo was er eene afdeeling huzaren bij de magt, waarmede op den 21sten November 1830 de generaal van Geen de Belgen uit het dorp Esschen verdreef; en het eskadron huzaren van den ridmeester Buma behoorde tot de kolonne, waarmede de hertog van Saksen Weimar den 20sten November van Valkenswaard naar Maastricht trok. Van dien laatsten togt spreekt van Tuyll als ooggetuige; hij herdenkt de snelle en krachtige wijze waarop die togt werd uitgevoerd; op de Limburgsche heide, bij vriezend weêr en aanhoudende sneeuwbuijen, het bivouac zonder vuren, en met geen ander voedsel voor man en paard,

dan wat men bij zich heeft; het bereiken van Maastricht in den laten avond van den 21sten November; van daar de togt naar Venlo, gestaakt ten gevolge van een gesloten wapenstilstand; en de toorn van den driftigen hertog, die, toen hem te Maaseyck een deserteur in handen valt, dezen dadelijk wil laten doodschieten, maar weldra tot bezadigder gemoedsstemming teruggekeerd, van zijn voornemen afziet en den gevangene goed laat behandelen. Vooral die togt van Saksen Weimar naar Maastricht heeft veel bijgedragen om het zelfvertrouwen bij onze troepen te doen terugkeeren, en den overmoed van onze tegenpartij te verminderen.

De tiendaagsche veldtocht gaf het regiment huzaren de gelegenheid om moed en krijgsdeugd te doen blijken, en te toonen dat het nog was het regiment van Quatre-Bras en Waterloo. Met de divisie van den generaal Meijer den 3den Augustus bij Arendonk en Postel de grenzen overgetrokken, kwamen de huzaren, met die divisie, den 4den te Mol, en den 5den te Beverloo. Hier echter kregen zij eene andere bestemming.

Terwijl de Prins van Oranje zijne hoofdmagt als een wigge had ingeschoven tusschen de twee Belgische legers van de Schelde en van de Maas, was een klein gedeelte van zijne magt, de divisie Cortheyligers, van Eindhoven in de rigting van Hasselt voortgerukt. Daine, de aanvoerder van het Belgische leger van de Maas, was de laatstgenoemde Hollandsche divisie tegemoet getrokken, die, grootendeels uit schutterij bestaande, en geen andere ruiterij bij zich hebbende dan twee eskadrons kurassiers, gevaar liep door 's vijands overmagt geslagen te zullen worden. Om dit gevaar af te wenden, werd van de hoofdmagt eenige versterking naar Cortheyligers afgezonden; en daarom moest van Balveren met zijne huzaren en de sectie rijdende artillerie van Wicherlink, op den middag van den 6den Augustus uit het bivouac van Beverloo opbreken, om te Hechtel de divisie Cortheyligers op te zoeken.

De avond begon te vallen, toen van Balveren de divisie Cortheyligers bereikte, welke dien dag een hevigen en eervollen strijd tegen Daine's magt had gevoerd; de schutterijen hadden hier den vuurdoop ontvangen, en menig offer gebragt aan de zaak des vaderlands. Die strijd bij Houthalen op den 6den Augustus is geene overwinning geweest; het is een onbeslist gevecht gebleven; maar voor de Hollandsche schutterijen was het een roemrijk wapenfeit.

Gedurende den nacht nemen de huzaren de veiligheidsdienst waar, om hunne vermoeide wapenbroeders eenige uren rust te verzekeren, noodig voor den strijd waarop men voor den volgenden dag rekent. Maar toen de ochtend van den 7^{den} Augustus aanbreekt, is het Belgische leger verdwenen; Daine is met zijne magt 's nachts teruggegaan op Hasselt, voornemens nu aan eene andere zijde, door het dal van de Demer, den kring van vijanden door te breken, die hem van lieverlede begint te omgeven. De divisie Cortheyligers trekt daarop regts op het dorp Heusden, om den linkervleugel van de hoofdmagt van het Hollandsche leger meer nabij te komen; de huzaren en de rijdende artillerie krijgen bevel om zich weêr aan te sluiten bij de divisie Meijer.

Het is 3 uur des namiddags, toen van Balverens regiment het dorp Kermpt bereikt. Na de vermoeijenissen en ontberingen der twee laatste dagen, na den marsch over de brandend heete hei, is het voor de huzaren een ware verkwikking, eene rei hooge boomen te vinden, in wier schaduw men kan rusten; de paarden worden gedrenkt, brood voor hunne voeding gehaald; men komt een oogenblik op adem en tot krachten; - maar slechts een kort oogenblik; weldra doet zich in de nabijheid een hevig geweervuur hooren; het te paard wordt geblazen, en de huzaren met hunne rijdende artillerie zijn spoedig in gevecht met dienzelfden vijand, die hen bij Houthalen is ontweken, en die nu hier zich naar de zijde van Diest wil doorslaan.

Dat gevecht bij Kermpt, op den 7^{den} Augustus 1831, is een hevige strijd geweest, waarbij door de beide partijen veel dapperheid is aan den dag gelegd; het is daarmede geëindigd, dat Daine's toeleg om hier door te breken, gestuit is door den goeden tegenstand van de divisie Meijer, en dat de Belgische bevelhebber, toen met het vallen van den nacht de strijd door de duisternis eindigde, weêr op Hasselt terugging. Maar voor het overige is de toedragt van zaken niet met juistheid bekend; en hier, in deze geschiedenis der huzaren, verneemt men wel wat het regiment te Kermpt verrigt heeft, maar men krijgt geen duidelijk overzigt van het geheel van het gevecht.

De kennis van het gevecht van Kermpt bepaalt zich tot de kennis van eenige bijzonderheden. Zoo weet men, dat de huzaren van van Balveren en de rijdende artillerie van Wicherlink hier uitgemunt hebben in pligtsbetrachting; en in het bijzonder wordt daarbij genoemd het tirailleurpeloton der huzaren, door

den luitenant König aangevoerd. Hier sneuvelde een jeugdig officier der huzaren, de luitenant Rambonnet; zijn vader, de majoor Rambonnet van de dragonders, was op een ander gedeelte van het oorlogstooneel, en hoorde eerst later de mare van de doodelijke wonde die zijn dapperen zoon had getroffen. Met onstuimigheid werd hier een aanval gedaan door de Belgische jagers te paard; enkele dier ruiters drongen tot bij de huzaren door, en een hunner, die vroeger bij het Nederlandsche leger onder van Balveren had gediend, bragt een sabelhouw toe aan zijn vorigen bevelhebber. Even zoo deed de Belgische artillerie hier heldenmoed blijken; haar bevelhebber Blondeau vond den dood bij een zijner omgevallen vuurmonden, die hij niet wilde verlaten. Ook onze infanterie wordt hier door van Tuyll zeer geprezen, inzonderheid de 13e afdeeling en de Friesche schutterij; den volgenden dag getuigde het slagveld, door de menigte der gesneuvelden van die schutterij en van die afdeeling, hoe dapper die gedeelten van Meijer's divisie daar gestreden hadden. Van Till, een jong officier van de 13e afdeeling, werd hier doodelijk gewond; zijn broeder, toen korporaal, bragt hem uit het vuur, maar keerde oogenblikkelijk daarop terug, om zijne plaats weêr in te nemen in de rijen der strijdenden. Zoo geeft van Tuyll ons menige bijzonderheid, betreffende dat gevecht van Kermpt; maar, wij herhalen het, eene duidelijke voorstelling van het geheel van dien strijd geeft hij niet.

De ernstige strijd die op den 7den Augustus had plaats gehad, deed den Prins van Oranje denken, dat het Daine's voornemen was om bij Hasselt stand te houden; en het Hollandsche leger was daarom geheel in slagorde ontwikkeld, toen het in den ochtend van den 8sten Augustus naar die stad oprukte. Spoedig echter bleek het, dat de vijand den strijd ontweek en zijn heil zocht in een overijlden terugtogt. Den 8sten heeft er dan ook niets anders plaats dan eene vervolging van den vijand, een kort achterhoede gevecht, het veroveren van eenige Belgische kanonnen en van andere wapens, het gevangen nemen van eenige honderd man, en het uiteendrijven van een groot gedeelte van het leger aan de Maas; strijd was er weinig, en ten onregte wordt aan de gebeurtenissen van dien dag de naam gegeven van *Slag van Hasselt*. Op den 8sten Augustus 1831 deed ons leger niets anders dan de vruchten te plukken van het gevecht van Kermpt en van de vroegere handelingen.

Van Tuyll verheft zich hier tegen de meening, als zoude er mogelijkheid bestaan hebben om op den 8sten het geheele leger van Daine verloren te doen gaan; wij gelooven, dat hij hierin ongelijk heeft. Aannemende, dat op den 8sten de vervolging van den terugtrekkenden vijand krachtdadig genoeg geschiedde, zoo is het toch zeker, dat men dien terugtogt onmogelijk zou hebben gemaakt, wanneer men, voor den 7den, de divisie Saksen-Weimar eene andere marschrigting had voorgeschreven, dan men gedaan heeft. Het is zoo goed als zeker, dat men het in zijne magt heeft gehad, om het Belgische leger van de Maas bij Hasselt geheel in te sluiten en te dwingen de wapens neder te leggen; en het is zeer waarschijnlijk dat men, om redenen van staatkundigen aard, dit niet gewild heeft.

Nadat men het eene der Belgische legers buiten werking heeft gesteld, wendt men zich tegen het andere - het leger van de Schelde - dat de onvoorzigtigheid heeft bij Leuven stand te houden en den aanval van den overwinnenden en overmagtigen vijand af te wachten. De huzaren maken toen deel uit van die krijgsmagt, waarmede Saksen Weimar den regtervleugel van den vijand omtrekt, en, zich tusschen Leuven en Brussel en Mechelen plaatsende, daardoor de geheele insluiting van den vijand verrigt. Snelle marschen vordert die beweging. De huzaren, in den namiddag van den 9den Augustus van Hasselt opgebroken, komen 's nachts te Leeuwe of Leau; den 10den te Thienen; den 11den te Bossut.

Den 12den, met het krieken van den dageraad uit het bivouac opgebroken, gaan de huzaren, die de voorhoede uitmaken, te S. Achtenrode de Dyle over, en bereiken, over het dorp Leefdael, den steenweg van Leuven naar Brussel; de geheele magt van Saksen Weimar volgt, zich links uitbreidende naar den steenweg van Mechelen, en front makende naar Leuven, dat nu geheel is ingesloten. Eene poging des vijands om zich door te slaan, wordt verijdeld na een kortstondig gevecht, waaraan ook de huzaren deel nemen; de ontknooping schijnt nu nabij, - toen plotselings de Fransche generaal Belliard aan den Nederlandschen bevelhebber het berigt komt brengen van een gesloten wapenstilstand. De toorn van den hertog kende toen geen palen; en in de kamer waarin hem het berigt van den wapenstilstand gewerd, sloeg hij met krachtige vuist een tafel in stukken. Maar geen vuistslag was vermogend om het gedane, ongedaan te maken: men moest er in berusten dat het Belgische leger ongehinderd uit Leuven wegtrok.

Hiermede eindigt de tiendaagsche veldtogt; hiermede eindigen de oorlogsfeiten van het regiment huzaren. Wat dit regiment nog verder beleefde, in de achttien laatste jaren van zijn bestaan; aan welke oefeningen het deel nam; welke bevelhebbers het verkreeg; welke veranderingen het onderging; en hoe het eindelijk, na eerst in lanciers herschapen te zijn, in 1849 geheel werd ontbonden, dit alles slaan wij voor, als minder belangrijk voor onze lezers. De hervorming en eindelijke ontbinding van het regiment huzaren ontlokken aan van Tuyll eene taal van verontwaardiging, die, in hare hartstogtelijke hevigheid, misschien niet altijd billijk en juist is; maar die zeer goed is te verklaren, zeer goed te verontschuldigen: men hecht zich aan een regiment, waartoe men lang heeft behoord; het is een familiekring, waarin men te huis is; zijn eer, zijn roem, zijn de onze; en de officier, die ongevoelig blijft bij het te niet gaan van zulk een korps dat hem dierbaar was, die heeft het hart niet op de regte plaats.

Met het schrijven van deze geschiedenis der huzaren van Boreel heeft de heer van Tuyll niet alleen tot doel gehad, het in gedachtenis houden van de roemrijke verrigtingen zijner voormalige wapenbroeders; het is ook zijn voornemen geweest om door dit werk aan te toonen, wat men met kavalerie op het oorlogsveld vermag, en hoe verkeerd het daarom zou zijn, dit wapen bij ons te verminderen of te veronachtzamen. De geheele strekking van dit werk duidt aan, dat die tweeledige bedoeling den geachten schrijver gedurig heeft voor den geest gestaan; en in de voorrede komt hij zelfs duidelijk er vooruit, dat zijn schrijven ook ten doel heeft de bestrijding van hen die op de vermindering van onze kavalerie aandringen:

(Blz. VIII)..... ‘dan moge mijn werk ook het nut hebben, om de oogen te openen van hen, die in deze dagen zoo maar in den blinde schermen met de belangen van ons leger. Men zegge dan niet meer: Nederland heeft nog te veel kavalerie.

‘Den waren toestand van dit zoo belangrijk wapen zal ik hier niet beoordeelen; alleen zij mij vergund er nog bij te voegen: Kan men dit wapen thans niet meer uitbreiden, in 's Hemels naam, sloopt het niet verder.’

De tweeledige strekking van het werk van van Tuyll maakt het noodig om ook hier een enkel woord te zeggen over dat

vraagstuk van de kavalerie, eene van die *questions brûlantes*, waarmede ons land thans nog al tamelijk wel gezegend is.

Toen de behandeling van het budget van 1869 bij de Tweede Kamer aanstaande was, zijn verschillende vlugschriften bij ons in het licht verschenen, die alle tot onderwerp hadden het uitcenzetten van den werkkring der ruiterij bij de hedendaagsche oorlogen; en die alle met het kennelijk doel in het licht kwamen, om invloed uit te oefenen op de meeningen betreffende de sterkte der ruiterij bij ons leger.

Met zulk een doel te schrijven, is niet alleen zeer geoorloofd, maar het is zelfs zeer goed, zeer verdienstelijk: ieder die kennis heeft betreffende het een of ander gedeelte van onze staatshuishouding, is verpligt die kennis openbaar te maken; en vooral die meê te deelen aan hen die geroepen zijn om die staatshuishouding vast te stellen en te regelen. Men kan dus niet anders dan lof toezwaaijen aan die vlugschriften over de kavalerie; te meer, daar de meeste dier schriften uitmunten zoowel door stijl, als door denkbeelden.

Wat er misschien in die schriften als minder goed is te achten, dat is het te ruim gebruik maken van aanhalingen van voorbeelden, ontleend aan de krijgsgeschiedenis van de laatste jaren, om daardoor de meerdere of de mindere waarde van de kavalerie te bewijzen. Die voorbeelden hebben minder gewigt, omdat men ze evenzeer *voor* als *tegen* kan vinden; het gaat daarmede als met de aanhalingen uit de Heilige Schrift, die de theologanten van den ouden tijd elkander, bij hunne twisten, naar het hoofd plagten te werpen: ieder vond in het gewijde boek, wat hij daarin *wilde* vinden. Daar komt bij, dat verreweg het grootste gedeelte van die aangehaalde handelingen der ruiterij van den nieuweren tijd, van weinig of geen toepassing zijn op ons land en op onze ruiterij; de lezer ziet spoedig in, dat hij aan al die feiten en namen en cijfers niet veel heeft; hij bewondert de kennis en geleerdheid van de schrijvers, die dit alles bijbrengen tot staving van hunne meeningen; maar bij dien stortvloed van vreemde namen komt hem onwillekeurig voor den geest het bruiloftsvers van Meester Jochem, bij Langendijk:

> ‘Maer zeg, waertoe die kwaeje naemen? -
> - dat is de sjeu van 't dicht. -
> - Ja wel, ziedaer, 'k verstae me
> op die kwae woorden niet, die moesten er maer uit. -
> - Uit! uit! uit! wel dan was mijn heel gedicht verbruid.’

Men zou echter onbillijk zijn, wanneer men die plaats uit den blijspeldichter geheel en al wilde toepassen op die vlugschriften over de kavalerie: zelfs al neemt men uit die schriften ‘de kwaeje naemen’ weg, dan blijft er nog genoeg dergelijke en goede redenering in over.

Over het nut en belang van de ruiterij bij de hedendaagsche oorlogen bestaan uiterste meeningen. Aan de eene zijde de meening - ook bij ons door zeer kundige mannen voorgestaan - dat, door de invoering van de verbeterde vuurwapens en door andere oorzaken, de werking der ruiterij bij de hedendaagsche oorlogen geheel en al van een ondergeschikten aard is geworden; en dat het dus zaak is, thans bij de legers dat wapen, zoo niet geheel af te schaffen, althans aanmerkelijk te verminderen. Aan de andere zijde wordt beweerd, ook door krijgskundigen van naam - onder anderen in Frankrijk, door D'Azémar; in België, door Renard; bij ons, met meer gematigdheid maar met evenveel talent, door De Fremery, een van onze kundigste kavalerie-officieren - dat de ruiterij, wel verre van bij het oorlogvoeren in waarde verminderd te zijn, integendeel heden ten dage een belangrijker werkkring heeft verkregen; en dat men dus, wel verre van dit wapen te verminderen, daaraan eene groote uitbreiding moet geven. D'Azémar gaat zelfs zóó ver, van ergens te beweren: dat het lot van een Staat afhangt van de goede zamenstelling zijner ruiterij.

Met geen van die beide zienswijzen kunnen wij ons vereenigen; zij overdrijven beide; zij wijken, beide, evenzeer van de waarheid af; de waarheid is hier weer in het midden. De Génestet, die zooveel verstandigs gezegd heeft, heeft toch eens op ondoordachte wijze gesproken, toen hij met zooveel geringschatting gewaagde van ‘zoo'n middenman;’ - een ‘middenman’ heeft nog al dikwijls de zaken aan het regte eind; want de waarheid is zeer dikwijls niets anders dan het juiste midden tusschen twee uiterste dwalingen.

Dat de tijd, toen de ruiterij bij een veldslag *het* beslissende wapen was, geheel voorbij is; dat wij, bij de nieuwere oorlogen, niet meer die gevechten zullen zien tusschen groote afdeelingen ruiterij, zooals bij de veldslagen van Frederik II en bij de veldslagen van Napoleon, dat is als eene waarheid aan te nemen. Maar volgt daar nu uit, dat de ruiterij thans alle waarde heeft verloren, dat hare werking op het slagveld thans heeft opgehouden? - volstrekt niet; niet in het allerminste.

Bij elken oorlog is de ruiterij een onontbeerlijk wapen voor het verrigten van de voorpostendienst, voor de beveiliging van een leger; voor die taak kan men dat wapen niet missen; het is daar het hoofdwapen. Maar ook op het slagveld kan de ruiterij nog eene gewigtige rol vervullen, nog belangrijke en beslissende voordeelen opleveren. 't Is waar, de ruiterij moet thans op het slagveld meer onttrokken worden aan het gezigt en aan het vuur van den vijand; zij moet meer bedekt worden geplaatst, meer achter worden gehouden; zij moet alleen in werking treden als de omstandigheden gunstig zijn, zoodat er zeer goed een veldslag kan plaats hebben waarbij de ruiterij in het geheel niets doet; zij moet verrassend aanvallen op een verzwakten of in wanorde zijnde vijand; zij kan dus maar met kleine afdeelingen, hoogstens van een regiment, gelijktijdig werkzaam zijn; hare aanwending vordert groote bekwaamheid bij den aanvoerder, deugdzaamheid bij de ruiterij; - maar zijn die voorwaarden vereenigd, dan kan een gelukte ruiteraanval ook thans bij een veldslag de overwinning tot eene beslissing brengen; ook thans kan de ruiterij, als de krijgskans eene nadeelige wending neemt, den vervolgenden vijand in toom houden; ook thans kan zij een terugtogt der tegenpartij in eene volslagene nederlaag en vlugt doen verkeeren. De ruiterij is het wapen, dat van eene behaalde overwinning vruchten doet plukken.

Men komt vaak daarop neer, dat de finantieele toestand van ons land inkrimping vordert op de uitgaven voor ons krijgswezen; dat wij daarom bij dat krijgswezen ons bepalen moeten tot het strikt noodzakelijke; dat daarom de kavalerie bij ons op een minimum moet worden gebragt. Dat zijn van die algemeene, onbepaalde beweringen, die men gerustelijk kan toestemmen, maar die eigenlijk niets ter zake afdoen; men heeft er niets aan, zoolang men het niet eens is omtrent de juiste beteekenis van de woorden die men daarbij gebruikt. Waarin moet die inkrimping op de uitgaven voor ons krijgswezen bestaan? Tot hoe ver wil men die inkrimping uitstrekken? Wat is het strikt noodzakelijke bij ons krijgswezen? Wat is het minimum bij de sterkte van onze ruiterij? - Naar onze overtuiging is de ruiterij bij ons thans reeds op een minimum gebragt; wat wij nu aan ruiterij hebben, hebben wij zeer noodig; elke verdere vermindering van dit gedeelte onzes legers keuren wij af als verkeerd en slecht.

Anderen weer - zonder onze ruiterij veel of merkbaar te

verminderen - willen hun heil zoeken in eene andere organisatie van dat wapen; zij willen één regiment minder - mogelijk *twee* minder, de meeningen loopen nog al eens uit een - maar daarentegen weer het getal eskadrons bij ieder regiment vermeerderen. Een maatregel, die niets goeds zoude uitwerken, maar veel kwaads aanbrengen. Men stake toch eens eindelijk dat eeuwige veranderen en hervormen, dat een leger bederft; wil men goede korpsen hebben, men moet ze lang en onveranderd laten bestaan; bestendigheid bij de zamenstelling van een leger is eene noodzakelijke voorwaarde voor de deugdzaamheid van dat leger. Van daag opbouwen, morgen afbreken, is het ware middel om nooit iets goeds te hebben; en het is vooral daarom, dat eene legerorganisatie bij de wet hare goede zijde heeft.

Maar die wettelijke regeling van de zamenstelling van ons leger kan er niet komen, zegt men, of eerst moet het verdedigingsstelsel van ons land door de wet bepaald zijn; weet men niet welke vestingen en liniën wij te bezetten hebben, dan hangt alles wat men over de sterkte en zamenstelling van het leger bepaalt, geheel en al in de lucht. Wij gelooven dat men zich daarover eene verkeerde voorstelling maakt.

Men gaat daarbij uit van de meening, dat wanneer eenmaal voor vast aangenomen is, welke vestingen en liniën ons land behoeft, men ook met zekerheid kan zeggen, welke getalsterkte het Nederlandsche leger moet hebben. Immers, men heeft dan maar op te tellen: *die* vesting heeft eene bezetting noodig van zooveel duizend man; *die* linie moet er zooveel hebben; voor het leger aan den IJssel of bij de Grebbe wordt *die* sterkte gevorderd; voor de kustverdediging zooveel; - dit alles te zamen genomen maakt een bedrag uit van zooveel duizend man, en ziedaar dus de sterkte die het Nederlandsche leger hebben moet. Het is zoo dood eenvoudig als het maar zijn kan! - dood eenvoudig; maar het beteekent ook zeer weinig.

Het is onwaar, dat men voor de verdediging van eene vesting of linie eene krijgsmagt noodig heeft van eene bepaalde getalsterkte; het meer of min goede van de verdediging hangt veel minder af van de getalsterkte der krijgsmagt die daarvoor bestemd is, dan van de waarde en het gehalte dier krijgsmagt, en vooral van de bekwaamheid der bevelhebbers. Gij zegt, dat voor de verdediging van die vesting zooveel duizend man noodig zijn: ik antwoord u, dat dit getal niet vast staat, maar zeer rekbaar is; dat met eene bezetting van de *dubbele* sterkte de

verdediging zich meer krachtdadig naar buiten kan doen gelden; en dat, met eene bezetting van maar de *halve* sterkte, toch de verdediging nog zeer goed gevoerd kan worden. Dat vaststellen van eene bepaalde sterkte voor de bezetting van eene vesting is geheel verkeerd; want komt men dan, door de eene of andere omstandigheid, tot een cijfer beneden die sterkte, dan brengt dit ontmoediging te weeg bij de beperkten van geest; en dan is dit soms voor zwakheid en pligtverzuim een voorwendsel om van het voortzetten der verdediging af te zien, door zich te beroepen op de ongenoegzaamheid der middelen waarover men heeft te beschikken. O zeker, hoe grooter krijgsmagt men heeft, hoe beter men zich kan verdedigen; met vijftigduizend man kan men meer doen dan met tienduizend; dit is een van die eenvoudige waarheden, die niemand zal tegenspreken; dit is even ontwijfelbaar, als dat men met *vijf* ton beter eene handelszaak kan beginnen dan met één ton; maar men moet zich ook met de kleinere cijfers weten te behelpen; men moet van die stelling uitgaan: dat de verdedigende magt zóó klein niet kan zijn, of er is altijd verdediging mogelijk. Dit is het goede, ware militaire beginsel.

Wij zijn dus volstrekt niet van meening, dat de wettelijke vaststelling van onze legerorganisatie wachten moet op de wettelijke vaststelling van ons defensiewezen; de eerste kan zonder de laatste plaats hebben; en de laatste is misschien niet wenschelijk. Het is verkeerd, zich ten aanzien van ons vestingstelsel te binden aan vaste bepalingen; bij de zoo telkens veranderende omstandigheden, bij den zoo rassen ommekeer, die er in de staatkundige en in de krijgskundige belangen der volkeren plaats heeft, kan, wat heden goed voorkomt, morgen misschien blijken niets te deugen. Er bestaat thans geen vastheid van meening ten aanzien van het verdedigingsstelsel van een land; ook bij de bekwaamsten kan men ten dien aanzien opmerkelijke wijzigingen en veranderingen van inzigten waarnemen: gij staat heden *dit* verdedigingsstelsel voor; nog korte jaren geleden kleefdet gij een geheel ander stelsel aan; en mogelijk zult gij, binnen weinig tijds, weer iets anders willen. Die verandering van inzigten is niet af te keuren, verre van daar; zij is de vrucht van overtuiging, zij getuigt van onderzoek en oordeel; maar die verandering van inzigten moet u toch tot eene waarschuwing zijn, om u niet onherroepelijk te verbinden aan de meeningen, die gij heden als de goede be-

schouwt. Voor dat men eene wet maakt, die voor lange jaren ons vestingstelsel bepaalt, moet men de volle overtuiging hebben, dat er in die jaren niets zal gebeuren wat eene geheele verandering in dat vestingstelsel noodig maakt. En wie heeft thans die overtuiging? Wie *kan* haar thans hebben?

Het is ook verkeerd, om zich te veel bezig te houden met het vestingstelsel van ons land, en daaraan zulk een overwegend belang te hechten. Niet daarvan hangt voornamelijk de goede verdediging van ons land af, hoe of het vestingstelsel is ingerigt; niet daarin moeten wij bij een oorlog ons heil zoeken, dat wij een fort hebben bij Pannerden, of dat wij een fort hebben bij Utrecht; maar daarin, dat wij een goed leger hebben en een goede vloot, met eene krachtige burgerij, om beide te ondersteunen.

Dit is eene waarheid, die ten allen tijde te weinig gehuldigd is geworden door onze regering: de zorg voor de *doode* strijdkrachten heeft bij haar meer gegolden dan de zorg voor de *levende*. Aan den bouw van vestingen en forten zijn overgroote sommen gelds besteed geworden, - *verspild*, mag men soms zeggen, daar de loop van zaken spoedig het nadeelige en slechte aantoonde van die versterkingen, die men voor goed en noodzakelijk had uitgegeven. Het wantrouwen dat onze volksvertegenwoordiging soms heeft betoond in het bestuur van Neêrland's krijgswezen, was niet altijd ongegrond.

Thans, in dezen tijd van overgang en van gedurige verandering in krijgszaken, zal onze regering verstandig doen met zich ten aanzien van ons vestingstelsel te onthouden van elke handeling die te onherroepelijk is, of die tot groote geldelijke uitgaven leidt. Neem ons vestingstelsel zoo als het thans is; trek daarvan zooveel mogelijk partij, met de minst mogelijke onkosten; breek het nog bestaande niet verder af zonder noodzakelijkheid; en vooral, geef niet toe aan de bouwwoede die sommigen bezielt, en die er toe zou leiden om millioenen uit te geven aan werken van een zeer twijfelachtig nut. De hoofdzaak bij ons krijgsbestuur moet thans zijn het leger goed te houden; want wat men daaraan doet, is altijd goed besteed. Eene vesting kan heden belangrijk zijn, en morgen onnut worden. Maar een goed leger heeft altijd waarde.

Men stelt ons soms, zoo als ons krijgswezen thans is ingerigt, als zwak en weerloos voor, tegenover een aanval van den vijand. Dit is eene verkeerde en onware voorstelling, waartegen wij met al de kracht onzer overtuiging opkomen.

Bij een oorlog kunnen wij spoedig een leger van dertigduizend man aan den IJssel of bij de Grebbe vereenigen; terwijl onze liniën en vestingen genoegzaam bezet zijn door de depôts en door de schutterijen, die daar geoefend en geordend kunnen worden tot goede bataillons, welke na verloop van tijd het leger te velde kunnen versterken. Een land, dat over zulk eene magt heeft te beschikken, is niet weerloos; het komt er maar op aan, om die magt goed aan te wenden; het komt er maar op aan, om haar bekwame aanvoerders te geven en haar met een goeden geest te bezielen. De krijgskans kan tegen loopen; wij kunnen geslagen worden, - alles is mogelijk; maar wanneer zelfvertrouwen en dapperheid bij ons blijven, dan is die nederlaag minder waarschijnlijk of spoedig te herstellen; alleen de zwakke, de moedelooze, bezwijkt dadelijk.

Daarom, wanneer gij het welzijn van uw vaderland wilt - en wie wil dat niet! - zorg dan vooral, dat leger en vloot goed blijven, dat zij aan bekwame handen blijven toevertrouwd, dat zij met geestdrift bezield zijn. Dat is alles; al het andere is van ondergeschikt belang; al het andere is, daarbij, maar kinderspel.

's Hertogenbosch, 26 Januarij 1869.

W.J. KNOOP.

Zandkorrels uit de landengte van Suez.

Egypte is altijd bekend geweest als het land der groote werken, der *wonderwerken*, gelijk men oudtijds zeide, der Pyramiden, van den Sphinx, van het Labyrinth met de twaalf paleizen, van het meer Moeris, en het schijnt bestemd dit te blijven, getuige de reusachtige onderneming der doorgraving van de landengte van Suez, welke, niettegenstaande alle moeijelijkheden, in October 1869 zal zijn wat men gewoon is te noemen: *un fait accompli*.

Terwijl die oude monsterwerken onze verbazing wekken door hunne grootschheid, maar overigens, - met uitzondering van het meer Moeris, hetwelk gegraven werd ter vergâring van het Nijlwater, - geen wezenlijk nut hadden, strekt het Egyptische moderne wonder daarentegen tot verwezenlijking van een der grootste plannen op het gebied van handel, nijverheid en aardrijkskunde. En toch mag de 19de eeuw, zoo fier op hare werken, zich niet uitsluitend de eer toeëigenen dezer zaak; want, gelijk er niets nieuws is onder de zon, was ook reeds in aloude tijden de watergemeenschap tusschen de Roode en Middellandsche zeeën een *fait accompli*, hetwelk slecht door den loop der eeuwen geworden is een *fait détruit*. Evenwel was toen die gemeenschap, door de Pharao's begonnen, onder de Romeinen hersteld en door de Kalifen onderhouden, meer eene zeer indirecte door kanalen uit de Roode Zee naar den Nijl, en verder door middel van dien stroom naar de Middellandsche Zee. Volgens Herodotus waren deze kanalen gemaakt door den vorst Necos, duurde de vaart daarop vier dagen en was de breedte voldoende om twee triremen naast elkander te doen liggen. Het water kwam uit den Nijl bij Bubastis (thans Zagazig) en liep naar de Roode Zee.

Ook Diodorus van Sicilië, Strabo en Plinius beschrijven dit kanaal. Plutarchus verhaalt dat Antonius, kort na den slag bij Actium te Alexandrië komende, Cleopatra bezig vond om hare vloot uit de Middellandsche Zee in de Roode over te brengen door middel van voertuigen over de landengte. Uit dit laatste zou volgen dat het kanaal toen digt geraakt was, of dat het ten gevolge van den lagen stand van den Nijl niet genoeg water bevatte. Langs dit kanaal werd het graan uit het vruchtbare Egypte gevoerd naar de Roode Zee en het zoo dikwijls door hongersnood geteisterde Arabië; doch juist dit nuttige doel had ten gevolge dat aan die watergemeenschap een einde werd gemaakt. Want toen omstreeks 750 jaren na Christus geboorte de stad Medina in oorlog was met een der Kalifen, deed deze, ten einde de stad van leeftogt te berooven, het kanaal bij Suez digt maken, sinds welken tijd het gedeeltelijk verdwenen, gedeeltelijk in onbruikbaren toestand is geraakt.

Tijdens het verblijf van Napoleon in Egypte, in het laatst der vorige eeuw, rees bij dezen het plan eener regtstreeksche verbinding tusschen de Roode en Middellandsche Zee, en gaf hij last aan den Hoofdingenieur Lepère om een ontwerp daarvoor op te maken. Ten gevolge van onnaauwkeurige waterpassingen, kwam deze tot de slotsom, dat de waterspiegel der Roode Zee 8 tot 10 el boven dien der Middellandsche Zee verheven was, en werd een regtstreeksch kanaal tusschen de twee zeëen onuitvoerbaar geacht.

Het denkbeeld van zoodanige doorgraving werd om die reden als eene hersenschim beschouwd, en de zaak bleef rusten, tot dat zij in 1841 weder werd opgevat door den in Egyptischen dienst zijnde Franschen ingenieur Linant. Er werden nieuwe waterpassingen gedaan, waaruit bleek dat de vroegere onnaauwkeurig waren geweest, en dat de waterspiegel der Roode en Middellandsche Zeeën nagenoeg gelijk was. Trouwens werd reeds, terstond na de vroegere waterpassingen van Lepère, door den Franschen geleerde Laplace beweerd dat die waterpassingen niet juist *konden* zijn, daar zij niet overeen kwamen met de leer van het evenwigt van het water op de geheele aarde, in zijn *Système du monde* ontwikkeld. En werkelijk bleek de algemeene theorie juister te zijn dan de speciale onderzoekingen ter plaatse door Lepère ingesteld.

Nadat er nog vele pogingen waren gedaan in het belang der vereeniging van de beide zeeën, wist in 1854 de Heer de Lesseps,

die vroeger Fransch Consul in Egypte was geweest, van de Egyptische regering de magtiging te verkrijgen voor een kanaal tusschen Suez en Pelusium. Vermits het hier gold eene zaak van het hoogste gewigt voor de meeste handeldrijvende volken, kwam op aandringen van de Lesseps eene internationale commissie der kundigste ingenieurs bijeen, waarvan onze Conrad tot voorzitter werd benoemd, om te onderzoeken welke der verschillende plannen, voor het werk ontworpen, als het beste was te beschouwen.

Het is hier de plaats niet om dienaangaande in bijzonderheden te treden; voldoende zij het te vermelden, dat de Commissie het plan aannam, volgens hetwelk het werk thans uitgevoerd wordt.

In 1859 werd het werk aangevangen, maar het vorderde slechts langzaam, voornamelijk wegens den tegenstand der Engelsche regering, of liever van Lord Palmerston, die bij den Sultan de bekrachtiging der concessie van den Egyptischen Onderkoning wist tegen te houden. In September 1859 verscheen zelfs een bevel van den Sultan, dat de werkzaamheden moesten worden gestaakt en de landengte zelve door alle arbeiders ontruimd. De Egyptische regering moest dit bepaalde bevel wel doen gehoorzamen, en het Kanaal van Suez scheen zijn ondergang nabij. De Heer de Lesseps verloor echter den moed niet, maar deed de Fransche arbeiders bij de werken blijven, hoewel zij in de woestijn groot gebrek aan drinkwater hadden. Men moet van nabij gehoord hebben, welke geestkracht en opofferingen er in die moeijelijke dagen noodig zijn geweest om het werk niet in den steek te laten, ten einde te beseffen wat het beteekent om midden in de woestijn, ver van alle bewoonde plaatsen, in een Oostersch land en tegen den zin der regering, eene dergelijke onderneming door te zetten.

Door tusschenkomst van den Franschen Keizer werd evenwel het bevel van den Franschen Consul-Generaal tot terugroeping der Fransche arbeiders ingetrokken en van de Porte eene meer gunstige beschouwing verkregen. Gelijk ieder kwaad meestal toch ook eene nuttige zijde heeft, zoo had de, hoewel bedekte, niettemin werkelijke tegenwerking der Engelsche regering, welke den nieuwen handelsweg naar Indië niet gaarne in Fransche handen zag en ook niet aan de mogelijkheid der onderneming geloofde, eenigermate het gevolg dat Frankrijk zich de zaak meer aantrok dan anders het geval zou geweest zijn. Dit deed

de Lesseps met zijne gewone vrijmoedigheid aan Lord Palmerston zeggen: ‘Van het oogenblik dat Uw Lordschap er eene politieke kwestie van maakt en de doorgraving door de Engelsche regering doet tegenwerken, wordt de zaak in Frankrijk nationaal en is haar voortgang des te meer verzekerd.’ Dit is dan ook vrij wel het geval geworden en de doorgraving is in Frankrijk zeer populair. De Lesseps verhaalde ons ook dat hij groote dankbaarheid verschuldigd was aan de Koningin der Nederlanden, die zeer in den aanvang, toen nog weinigen aan de onderneming geloofden, de goede kansen en het groote belang der zaak had ingezien en tijdens eene reis in Engeland in een gesprek met Lord Palmerston het Suez-Kanaal krachtig in bescherming had genomen.

Te Constantinopel deed zich de Engelsche invloed nog in 1863 gevoelen, toen de Turksche Regering er tegen opkwam, dat de werkzaamheden plaats hadden door middel van gedwongen, al zij het dan ook betaalden, arbeid der inlanders, en verder eischte dat het Kanaal onzijdig verklaard wierd, alsmede dat de Kanaalmaatschappij afstand zou doen van het haar in de Egyptische concessie toegekende eigendomsregt op de zoetwaterkanalen met den omringenden grond. De Onderkoning van Egypte, die zich tegenover de Kanaalmaatschappij verbonden had om de noodige inlandsche arbeiders te leveren, geraakte hierdoor tegenover haar in een moeijelijken toestand. Om daaraan een einde te maken, werd de zaak aan de arbitrale beslissing van den Keizer van Frankrijk opgedragen, die, na het gevoelen eener daarvoor ingestelde Commissie ingewonnen te hebben, de Egyptische regering ontsloeg van de hierboven vermelde verpligtingen waartegen de Sultan zich verzet had, onder gehoudenheid om daarvoor 84 millioen francs aan de Kanaalmaatschappij als schadeloosstelling te voldoen.

Door het vervallen der verpligte levering van Egyptische arbeiders, ontstond er eene noodzakelijke vertraging in de werkzaamheden. Terwijl oorspronkelijk de uitvoering van het werk op handenarbeid was gegrond, moest nu eene geheel andere inrigting gemaakt en voortaan alles zoo veel mogelijk door machines gedaan worden. De vertraging, door deze verandering van stelsel ontstaan, kan gerust op een paar jaren worden geschat, doch van nu aan was de uitvoering ook verzekerd. Wel was de Kanaalmaatschappij nu aan haar eigen overgelaten, doch de bodem waarop zij stond, was thans vast en de nog te overwinnen moeije-

lijkheden konden gering geacht worden, in vergelijking met alles wat reeds te boven was gekomen.

Na deze korte schets van het verledene ga ik thans over tot den tegenwoordigen staat der doorgraving en verzoek ik mijne lezers zich met mij op den spoorweg te willen plaatsen van Caïro naar Suez[1].

Een spoorweg door de woestijn! 't Klinkt als een paradox en het is dan ook alleen de zoogenaamde overlandweg naar Indië, welke de oorzaak van dit verschijnsel is geweest. Er is eene zekere tegenstrijdigheid tusschen de geheele Oostersche Maatschappij en den stoom, tusschen spoorweg-gewoonten en Egyptische toestanden, welke levendig treft en zich telkens in allerlei kleinigheden openbaart. Ten einde de zonnestralen te weren, zijn de wagens allen overdekt met een tweede houten kap, vrij ver van de eerste verwijderd, en waar tusschen de lucht vrij speelt. De eerste klasse is ingerigt als in Europa. In de laagste klassen zijn geen banken, deuren of ramen; er is eene opening, vóór en achter den toegang verleenende, en de reizigers zitten of leggen door elkander op den grond. De togt naar Suez duurt, als er geen sneltrein is voor de Indische mail, 5 à 6 uur. Op één uur meer of minder moet men trouwens niet letten in een Egyptischen trein; de tijd van aankomst is altijd vrij onzeker; men moet reeds zeer blijde zijn van onderweg niet te blijven staan en heelshuids de plaats der bestemming te bereiken. Bijzondere spoed of voortvarendheid moet er vooral niet geëischt worden, want dan zijn Egyptische spoorwegen bepaald gevaarlijk.

Surtout point de zèle! Men dient de beämbten te laten tobben op hunne eigenaardige wijze en alles den gewonen gang te laten gaan. Dit ondervond tot zijne schade de broeder des tegenwoordigen Onderkonings, Achmet Pascha, op den spoorweg tusschen Alexandrië en Caïro, toen er nog geen brug was over den Nijl te Kafr-Zayad en de trein op eene pont overgezet werd. Door de zucht om den doorluchtigen reiziger toch vlug te bedienen, werd de vorstelijke trein met te veel vaart op de pont gebragt en in den Nijl geworpen.

Achmet Pascha boette deze overmaat van ijver met zijn leven en verdronk jammerlijk in de rivier.

1 Ten gevolge van het Suez-Kanaal is deze spoorweg onlangs verlaten geworden en voert eene nieuwe lijn de mail-reizigers van Alexandrië naar Zagazig en Ismaïlia, en van daar langs het Kanaal naar Suez.

Het grootste gedeelte van den weg naar Suez stijgt vrij sterk. Al spoedig houdt de plantengroei op en komt men in de woestijn. Deze is hier niet zoo zandig en hel als ik mij had voorgesteld, maar meestal met eene zwartachtige korst en vele kleine steenen bedekt. Ongeveer halfweg is eene soort van fantastisch versierd chalet, voorzien van een buffet en toebehoorende aan een Garibaldiaanschen Italiaan. Het is daarin vrij koel en aangenaam, niettegenstaande de wanden behangen zijn met portretten van Orsini.

Nog al gestoofd door den warmen spoorwegrid, bereikten wij Suez. Daar er juist eene mail aan kwam, was nergens plaats meer te krijgen, doch de Heer de Lesseps wist door zijnen krachtigen invloed iedereen toch nog onder dak te brengen.

Suez is een klein morsig Arabisch stadje, hetwelk eene groote ontwikkeling te gemoet gaat ten gevolge van de doorgraving.

De ligging der stad is zeer bijzonder: in de woestijn, doch aan zee. De Roode Zee is hel blaauw van water, maar de bergen zijn bepaald roodachtig; het zand is hoog geel. Deze vereeniging van zoo ongewone landschapskleuren heeft iets betooverends voor Europesche oogen, welke echter door de felle weerkaatsing van het licht nog al eens toegeknepen worden. Die groote, eenigzins meer donkere bergmassa in de nabijheid is de Gebel-Attaka, waarop in oude tijden een groot beeld van Baal gestaan heeft.

Vóór dat wij van hier onzen togt door de landengte van Suez beginnen, is het zaak dat wij even een blik slaan op de gesteldheid van die landengte, ten einde later de werkzaamheden beter te begrijpen. Ik wil dit doen aan de hand van een der beste wegwijzers, den ingenieur Lavalley, die het grootste gedeelte der doorgraving uitvoert. De afstand op de landengte van Suez tusschen de Middellandsche en de Roode Zee bedraagt ongeveer 162 Nederlandsche mijlen. In oude tijden was die afstand veel kleiner, namelijk van slechts 90 mijlen. Toen strekte de Roode Zee zich minstens uit tot waar thans Chalouf in de woestijn ligt, terwijl de Middellandsche Zee landwaarts in kwam tot El-Ferdane. De beide zeeën zijn dus terug geweken; de Middellandsche Zee ongeveer 60 mijlen ten gevolge van de aanslibbingen van den Nijl of van andere onbekende oorzaken.

Evenwel heeft de Middellandsche Zee sporen van hare vroegere tegenwoordigheid achtergelaten, namelijk twee meren of liever moerassen, het meer Menzaleh en Ballah. Deze moerassen

zijn zeer groot en alleen van de zee gescheiden door eene smalle zandstrook van 100 tot 200 el breed.

Naar de zijde van de Roode Zee bevinden zich op de landengte de groote drooge kommen der zoogenaamde Bittere meeren, waarvan de bodem 8 tot 10 el beneden het zeevlak ligt en het meer Timsah, hetwelk eenigzins minder diep is. De Bittere meeren hadden vroeger gemeenschap met de Roode Zee of wel maakten daarvan een gedeelte uit. Thans zijn zij volkomen droog. Zij bestaan uit het groote en het kleine meer. Het groote is 20 Ned. mijlen lang en 8 mijlen breed, het kleine 14 tot 15 mijlen lang en 3½ mijlen breed. De kom dezer meeren is 33,000 bunders groot en zal, wanneer men die heeft doen vol loopen, de verbazende hoeveelheid van 1000 millioen kubieke el water bevatten.

Het meer Timsah ligt ongeveer in het midden der landengte en ontving vroeger water uit den Nijl. In de latere tijden geschiedde dit alleen bij de groote Nijl-overstroomingen en was het meer dus in den regel droog.

Zoodanig is de geographische gesteldheid van het terrein.

Het kanaal zal mitsdien loopen van Suez door de vlakte naar de hoogte van Chalouf, van daar door de bittere meeren heen, waarin niet gegraven behoeft te worden, daarna midden door de verhevenheid van het Serapeum naar het meer Timsah, de hoogte van El-Ferdane en eindelijk door de moerassen van Ballah en Menzaleh naar de Middellandsche Zee. Het kanaal zal 8 el diep zijn, dus geschikt voor de meest diepgaande schepen, en eene breedte hebben van 100 el op den waterspiegel en van 22 el op den bodem.

De groote moeijelijkheid van het werk was, gelijk reeds gezegd is, dat het moest gemaakt worden midden in de woestijn, zeer ver van alle bewoonde plaatsen en van drinkbaar water, in oorden waar niets was dan zand en door moerassen waar slechts op enkele plaatsen schuiten van nog geen halve el diepgang konden varen. Het terrein, waarop het kanaal moest aangelegd worden, was dus zoo goed als ongenaakbaar voor materialen en arbeiders en bovendien onbewoonbaar. Immers zijn er, volgens de gewone berekening, om in de woestijn te reizen, voor een gezelschap van drie personen, ongeveer 40 kameelen noodig, beladen met levensmiddelen, water enz. Een van de eerste maatregelen moest dus zijn om vooral in de behoefte aan drinkwater te voorzien. Daartoe strekte het zoetwater-kanaal, hetwelk,

met gebruikmaking van het oude Ouady-kanaal, uit den Nijl bij Caïro gegraven werd naar het meer Timsah ongeveer in het midden der landengte. Deze plek werd alsnu het middenpunt der werkzaamheden en aldaar verrezen spoedig eenige woningen, welke later aangroeiden tot het lieve stadje Ismaïlia. Van Ismaïlia werd het Nijlwater Zuidwaarts gevoerd naar Suez door een kanaal, grootendeels gegraven in de oude overblijfsels van het Pharaokanaal naar de Roode Zee.

Vroeger moest de stad Suez haar drinkwater krijgen in lederen zakken, op den rug van kameelen van verre aangebragt uit putten aan den overkant der Roode Zee. Nadat de spoorweg van Caïro naar Suez was gemaakt, werd laatstgenoemde stad door groote wagons, als regenbakken ingerigt, iederen dag van water voorzien, hetgeen toch nog zeer duur bleef. Toen dus het Nijlwater in het zoetwater-kanaal op natuurlijke wijze naar Suez stroomde, was het feest aldaar. De Arabieren konden slechts met moeite gelooven aan het wonder dat de Nijl te Suez was gekomen. Men zag hen 's nachts heimelijk naar de kanalen gaan en water scheppen om zich te overtuigen, dat het wonder werkelijk geschied was en bij die gelegenheid heeft het welligt nog grooter wonder plaats gehad, dat namelijk de Christenen door Arabieren gezegend werden. Sinds dien tijd is de bevolking der stad Suez geklommen van drie duizend tot vijftien duizend inwoners. Dit zoetwater-kanaal, hetwelk bij het meer Timsah 8 el verheven is boven het zeevlak en langzamerhand afdaalt, wordt door sluizen op peil gehouden. Het is 20 el breed, 2 el diep en heeft eene totale lengte van 115 mijlen.

Doch nu moest er ook drinkwater gebragt worden naar het noordelijk gedeelte der landengte. Vermits het wegens de hoogte van den bergrug van El-Guisr en de moerassen tusschen Ismaïlia en de Middellandsche Zee niet wel mogelijk was om het zoete water door een gegraven kanaal aan te voeren, werd er eene waterleiding in ijzeren pijpen gelegd door de moerassen heen en het drinkwater op die wijze gebragt naar de noordelijke werkplaatsen, bij het punt waar het kanaal in de Middellandsche Zee moest uitkomen. Hier grensden de moerassen tot aan de zee en was slechts eene smalle strook van eenige ellen zand, waarop men ter naauwernood kon staan. Zoodanig was de plek, thans Port-Said geheeten en tot eene stad van 10,000 inwoners aangegroeid, bestemd om eene der grootste havens van de Middellandsche Zee te worden.

Toen de Lesseps voor eenige jaren aldaar het eerst kwam, kon de weeke, moerasachtige bodem ter naauwernood de tenten dragen en moest de grond, waarop zij rusten zouden, eerst met de handen opgehoogd en stevig gemaakt worden. Voor schepen was deze plaats ongenaakbaar en de eerste materialen moesten over boord geworpen worden om zoo naar de kust te drijven. Spoedig werd de ontbrekende grond evenwel gemaakt of opgehoogd en konden er enkele huizen verrijzen. Er werden eenige ijzeren palen in zee in het zand geschroefd, met steenen uit de groeven van Mex bij Alexandrië aangevuld en daarop een plankier gelegd. Aan dit kunstmatig eilandje losten de eerste schepen het materieel voor de kleine baggermolens, hetwelk dan op ligters naar het strand gebragt werd. Zoodra eenige baggermolens in elkander gezet waren, begonnen deze hunnen aanval op de uit te diepen gedeelten bij de kust en in de moerassen. Met de uitgebaggerde specie werd verder de grond gemaakt voor gebouwen, werkplaatsen, smederijen, gieterijen, enz. Zoo werd langzamerhand eene geul uitgediept in de moerassen Menzaleh en Ballah, terwijl de bagger verder strekte om leidijken te maken voor het Kanaal, hetwelk midden door deze meeren moest loopen. De westelijke dijk van dit nog kleine Kanaal in de moerassen werd door Syriërs met de handen verder gevormd en stevig gemaakt en daarop kwamen de pijpen te leggen, welke het drinkwater uit het Zoete Kanaal van Ismaïlia naar Port-Said moesten voeren.

Uit Ismaïlia toog men nu ook aan het werk om den bergrug van El-Guisr door te graven en toen dit geschied was, kwam het water uit de Middellandsche Zee stroomen in het meer Timsah. Uit dit laatste kon men door middel van het zoetwater-kanaal in de Roode Zee komen en zoo was er eene verbinding tusschen de twee zeeën tot stand gebragt, welke, hoewel geen doorloopend Kanaal, toch van groot belang was voor den gang der werkzaamheden en het vervoer van al het noodige. Hiermede was een groote stap gedaan, de voorbereidende werkzaamheden waren als het ware geëindigd en nu kon er met kracht worden voortgearbeid.

Na deze korte schets der wording van het Kanaal, welke ons bij het bezoeken der werken zelve alles beter zal doen begrijpen, keeren wij tot ons reisverhaal terug en wel naar Suez, alwaar ons tegen den avond een verfrisschend uitstapje op de Roode Zee werd voorbereid.

Met een allerliefst stoomsloepje voeren wij naar de sluis van het zoetwater-kanaal, om aldaar van de Roode Zee geschut te worden in het Nijlwater.

Het landschap bij de ondergaande zon was indrukwekkend. Aan den eenen kant de Roode Zee met hare werkelijk roodgetinte bergen in de verte wegsmeltende in de fijne etherische lucht; aan de andere zijde de warmgestoofde onmetelijke woestijn gelijk aan een veld van goud, alleen gebroken door een zilveren lint: het zoetwater-kanaal, en door eene reeks van zonderlinge reuzen, fantastisch boven alles uitstekende: de groote bagger-stoomwerktuigen die de lijn van het zoutwater-kanaal aangeven. Daar tusschen in: het echt Oostersche stadje Suez met talrijke indische scheepjes en de vreemde gespleten Attaka-berg als achtergrond. Digt bij ons: een kampement in aanbouw, bestemd tot een kamp-hospitaal voor zieke Engelsche militairen die uit Britsch-Indië terugkeeren.

De stad Suez zelve ligt niet aan de volle open zee maar meer landwaarts in, terwijl eene breede doch ondiepe geul naar de reede voert, waar zich de prachtige stoomschepen der Engelsche en Fransche Maatschappijen bevinden. In dezen toestand wordt nu ook verandering gebragt, daar de ondiepe zoogenaamde lagunen van Suez worden uitgebaggerd en het Kanaal dus in de reede zal loopen, alwaar eene haven van 300 ellen wijdte met hoofden van 1800 en 2000 ellen, benevens een kolossaal en prachtig droog dok gemaakt worden door de Heeren Dussaud.

Sluizen zijn noch hier te Suez, noch aan den anderen ingang van het Kanaal te Port-Said in de Middellandsche Zee. De waterspiegel der beide zeeën is nagenoeg gelijk en voor belangrijke aanslibbing in de beide havens is niet te vreezen. Onder die omstandigheden zijn sluizen onnoodig geoordeeld, vooral daar zij het nadeel zouden hebben van groote vertraging in de vaart te veroorzaken. De internationale Commissie verwierp de door de Egyptische ingenieurs voorgestelde sluizen aan de beide uiteinden van het Kanaal dan ook geheel. De stroom in het Kanaal, welke in den regel van de Roode Zee zal komen, zal bij de eb en vloed van die zee en bij tijdelijke opstuwing door den zuidenwind gebroken worden door de groote en diepe noordwaarts gelegen kom der Bittere Meeren.

In deze groote binnenzee zullen de stroomen en vloeden uit de Roode Zee, welke altijd kort duren, dood loopen. Het is

een door de natuur gegeven *moderateur* voor den waterstand op het zuidelijk en noordelijk gedeelte van het Kanaal en voor de onderneming van onschatbare waarde.

Die kleine stoombootjes, wier boorden naauwelijks boven het water uitsteken en welke onophoudelijk heen en weder varen als kleine mieren, zijn de zoogenaamde *porteurs de vase*. Deze gaan het zand en de modder, door de groote baggerwerktuigen uit het Kanaal gegraven, uitstorten in de diepte der Roode Zee, door middel van kleppen, welke zich op het vereischte oogenblik langs de kiel openen.

De volgende morgen wordt besteed om de havenwerken met de in de Roode Zee veruitgebragte hoofden te bezigtigen, bij het uiteinde van het Kanaal. Gelijk aan kleine snuivende poneys, voeren vlugge schroefbootjes ons overal heen. Zoo bezoeken wij op de reede ook een der prachtige stoombooten der Messageries Impériales, welke de reizen naar Indiën doen. Het scheen alsof ook wij daarheen moesten varen, zoo ver brengen ons de stoomsloepjes de Roode Zee in. Links van ons op de Aziatische kust bevinden zich de zoogenaamde bronnen van Mozes, te midden van palmboomen en Tamariskenstruiken frisch water opborrelende, en - nog verder landwaarts in - Elim, de legerplaats der Israëlieten in de woestijn, alwaar nog heden ten dage gevonden worden twaalf waterfonteinen en de oude stronken der zeventig palmboomen.

Bij het terugkeeren naar Suez treffen wij vele ondiepe, bijna drooge plekken aan, die als het ware een doortogt toelaten.

Zouden hier ergens de Israëlieten de Roode Zee zijn doorgetrokken? Nog heden doet zich het verschijnsel bij Suez vóór, dat, ten gevolge van den oostenwind, in verband met de eb, de wateren snel terugwijken, om daarna met den vloed en bij het vallen van den wind eensklaps met zoo groote kracht terug te keeren, dat men zich niet meer redden kan. Bekend is het, dat tijdens den Egyptischen veldtogt, Napoleon op die wijze alhier bijna het leven verloor.

Te Suez kwamen de voorname Ingenieurs en Directeurs der Maatschappij den Heer de Lesseps begroeten om de inspectie-reis over de werken met hem mede te maken. De Hoofd-Administrateur tevens Ingenieur Voisin, de Ingenieur-hydrographe Larousse, de Ingenieurs, Hoofdondernemers van het werk, Lavalley en Borel, de Heer Guichard, Directeur van het transport der goederen en ligters op het Kanaal enz.

Het was ook de tegenwoordigheid dezer Heeren, welke behalve het onschatbare gezelschap van de Lesseps, zooveel waarde gaf aan de uitnoodiging welke deze tot ons had gerigt om hem op zijne inspectie-reis te vergezellen.

Behalve mijn vader en mij had de Heer de Lesseps met zijne gewone galanterie ook nog tot den togt over de landengte uitgenoodigd eene Amerikaansche familie, met welke hij kennis had gemaakt, bestaande uit vader, moeder en twee dochters.

Op het begin van het Suez-Kanaal, hetwelk nog niet met de Roode Zee vereenigd is en hier zeer weinig diepte heeft, lag eene geheele vloot van kleine roei- en zeilbooten op ons te wachten. Vrolijker schouwspel dan hetwelk het Kanaal nu opleverde kan men zich moeijelijk denken met die menigte van vlugge witte bootjes en het bonte gezelschap daarin, half Europeesch half Arabisch gekleed, als zwanen voortglijdende op de wateren en deze doende weerklinken van die zekere opgewondenheid, welke ons allen bij het begin van een genotrijken togt gewoonlijk bezielt. Vooral de Amerikaantjes, aardige meisjes, pas aan de school ontkomen en eene liefelijke vereeniging van naïviteit en vrije Amerikaansche manieren, waren uitgelaten en niet weinig verheerlijkt dat zij door de Lesseps zelven, dien galanten edelman van den ouden stempel, werden rondgeleid.

- ‘Doch welke donkere reuzengevaarten rijzen daar, in slagorde geschaard, van verre op, terwijl een ligte damp, als uit hunne neusgaten geblazen, ten hemel stijgt? Zijn het onbekende voortbrengselen van dit werelddeel, uit het dieren- of menschenrijk?’

- ‘Dat zijn verslindende wezens’, was het antwoord, ‘soort van vampyrs, die alles, wat zij maar bereiken kunnen, onverbiddelijk aangrijpen en opslorpen. De Hemel beware u onder hunne klaauwen te komen!’

Reeds verbleekten bij deze akelige schildering de rozen op de Amerikaansche wangen, toen onze naderende vaartuigen al spoedig deden zien, dat die gevreesde gevaarten niets anders waren dan de drijvende groote stoom-baggermolens *à long couloir*.

Op eene soort van ijzeren pont verheft zich een stellaadje van 14 el hoog, en daartusschen dalen eene reeks aan elkander verbonden schepemmers als langs eene breede kolossale ladder in het water neder. Nagenoeg op den bodem van het kanaal staat de voet van de ladder, en nu sleuren de emmers, door eene stoommachine van 35 paardenkracht voortgetrokken, met hunne

opening langs den grond en vullen zich daarmede, klimmen dan de ladder aan de andere zijde weder op en storten, bij den bovensten sport omduikelende, hunnen inhoud op een hellend vlak neder. Dit hellend vlak voert de opgegraven specie in eene horizontale, van boven geopende ijzeren buis, welke eene fabelachtige lengte heeft van 70 ellen (dus zoo wat anderhalf maal zoo lang als de colonne Vendôme), en gedragen wordt door een netwerk van balken, hun steunpunt vindende op een ijzeren op het water drijvende ligter. De buis heeft eene ligte helling en stort aan haar uiteinde de opgegraven specie als uit een gieter neder, ver op de kanten van het kanaal. Ten einde de glijdende beweging van de opgegraven klei te bevorderen, wordt er door stoompompen eene vrij groote hoeveelheid water in de buis gespoten en loopt er ook op den bodem van deze een steeds in beweging zijnde ijzeren ketting. Ziehier voorzeker eene zeer oppervlakkige beschrijving van deze kolossale werktuigen, doch welke, voor niet deskundigen bestemd, voor dezen welligt duidelijker zal zijn, juist omdat zij door een leek is gegeven, dan de naauwkeurigste technische verklaring.

- ‘Maar waartoe die onmetelijke buis met die kostbare stellaadje?’ zal misschien menigeen vragen. En niet ten onregte. De ondernemers zijn ook niet dan uit noodzaak overgegaan tot de aanschaffing van deze werktuigen, welke ieder 500,000 francs kosten. De uit het Kanaal gegraven specie moet namelijk ergens blijven. Te Suez, waar de Roode Zee, te Port-Said, waar de Middellandsche, nabij is, en te Ismaïlia, waar een vrij diep meer is, was de natuurlijkste weg om de baggerwerktuigen hunnen buit te doen storten in stoom-moddervaartuigen, welke hunnen inhoud dan weder gingen neêrploffen in de diepte der wateren. Op de gedeelten van het Kanaal, meer binnen 's lands gelegen, zouden de moddervaartuigen eene te groote reis hebben moeten doen om de zee te bereiken. Daar nu moest het opgegraven zand of de klei op de kanten zelve van het Kanaal gelegd worden, en vermits het Kanaal op de waterlijn 100 el breed zou worden, moesten de baggerwerktuigen, die in het midden aan het graven waren, een middel hebben om het zand op de kanten te brengen. Bovendien kon de opgegraven specie niet onmiddellijk langs de boorden neêrgelegd worden, want ten gevolge van de aan het Kanaal gegeven breedte van honderd el, was de hoeveelheid der uit te graven aarde zeer aanzienlijk en moest er ongeveer 200 kubieke el baggerspecie op ieder strekkende el

der kanten geborgen worden. Hiertoe dient de besproken 70 ellen lange buis, die de bagger vrij ver op het land, en dus op nog al eenigen afstand van de Kanaalboorden uitstort. Het is een zandgieter, en er is iets vermakelijks in, om te zien hoe het opgegraven zand en water met de meeste regelmatigheid aan het uiteinde van den koker eenen aanhoudenden en dikwijls vrij hoogen modderval op het land vormt.

Ook vooral tot het maken van stevige boorden langs het Kanaal, hebben die lange couloirs uitmuntende diensten bewezen. Vermits de opgegraven specie met een gedeelte van het opgeschepte water in de buis komt en daarin bovendien nog water geperst wordt, is de op het land uitgegoten bagger zeer vloeibaar en glijdt deze met eene zachte glooijing vrij ver landwaarts in. Dien ten gevolge zijn de Kanaalbermen zeer breed geworden, namelijk van 150 tot 200 el. Dit nu is in de moerasachtige meeren Menzaleh en Ballah van groot nut geweest, want daardoor had de in den aanvang nog weeke leidijk ter weêrszijde van het Kanaal niet veel gewigt van opgehoogde aarde te dragen, en liep hij buitenwaarts in het meer met eene onmerkbare helling als een zeestrand af, waarop de golven van het meer zich op natuurlijke wijze braken. Ook werd door die aanzienlijke uitgestrektheid grond langs het Kanaal met bagger begoten, het gevaar van zandverstuiving voor een groot gedeelte weggenomen.

Door de helling, welke de lange couloir tot het afdrijven der specie moet hebben, is deze soort van baggerwerktuigen evenwel alleen te gebruiken waar de Kanaalboorden laag zijn, en dus niet op de hoog gelegen gronden. Daar moet het Kanaal te diep ingegraven worden en zijn dus tevens de boorden te hoog om er met den koker de bagger op uit te gieten. Voor die gedeelten van het Kanaal is een ander werktuig uitgedacht, namelijk de *élévateur*. Het is eigenlijk een spoorwegje in de lucht, waarvan men het denkbeeld verschuldigd is aan den Heer Voisin, den Directeur-Generaal der werken. Op den zijboord van het Kanaal bevindt zich een ijzeren wagen, dragende twee regtopstaande lange ijzeren balken, waarop een sterk hellende spoorweg rust. De eene helft van dien spoorweg loopt met eene daling van 23 duim per el naar den waterkant en rust aldaar drie el boven den waterspiegel op eene drijvende pont. De andere helft loopt naar de landzijde op en is aan het boveneinde, hetwelk geen steunpunt heeft, maar in de lucht uitsteekt, 14 el boven den grond verheven.

Op die lucht-rails loopt een wagen, aan welken de met baggerspecie gevulde kisten, welke een ligter aanbrengt, worden vastgehaakt. Door eene stoommachine, welke op een ketting werkt, wordt de wagen met de daaraan hangende gevulde kist langs de rails naar boven getrokken en zoo tot aan het uiteinde van den lucht-spoorweg boven de landzijde gebragt. Aldaar duikelt de kist van zelve om en stort haren inhoud op het land uit, waarna de moddertrein weder naar beneden daalt, om terstond eene andere gevulde kist uit den ligter te halen en op nieuw naar boven te brengen. De vlugge werking van dezen spoorweg in de lucht is alleraardigst om te aanschouwen, vooral ook omdat alles zonder zigtbare menschenhanden gaat en de bewegingen van deze treinen met de uitstorting der kisten op het hoogste punt dus als door tooverkracht geschieden.

Ieder baggermolen heeft twee van deze élévateur-stoomwerktuigen bij zich om hem te ontlasten van de gevulde modderkisten. Het zijn de twee adjudanten, die deze generaals bedienen.

Na verscheidene van deze werktuigen voorbijgevaren en bezigtigd te hebben, verzamelde onze kleine vloot zich op eene plaats waar het zoetwater-kanaal zeer digt in de nabijheid was. De dames zouden spoedshalve den verderen togt afleggen op het zoetwater-kanaal in een tweetal kleine platbodemvaartuigen, welke door paarden of kameelen voortgetrokken worden. Voor ons heeren, die het zoutwater-kanaal met de werken gingen bezigtigen, stonden rijpaarden gereed, en na een galant afscheid van de dames genomen te hebben, geleidde de Lesseps onzen stoet, uit een twaalftal ruiters bestaande, verder. De togt, thans op het midden van den dag, was warm; de ingenieurs hadden alle den Arabischen bonten zijden doek (*coufir*) over hunne hoofddeksels geslagen, ten einde zich te beveiligen tegen de brandende zonnestralen. De Lesseps was bovendien gehuld in het voor de woestijn meest geschikte kleed, bestaande uit een ligten gestreepten mantel van kemelshaar (*abaja*), tegen zon en stof beschermende.

Wij rijden steeds langs het Kanaal, hetwelk hier weinig is uitgegraven, en bevinden ons nog in de vlakte van Suez, waar vroeger de Roode Zee stroomde. Doch langzamerhand rijst de grond en naderen wij de hoogten van Chalouf, welke de Suezvlakte scheidt van de noordelijk gelegen Bittere Meeren. Hier moest het Kanaal gegraven worden in een terrein op eene lengte van ongeveer 5½ mijl verscheidene ellen boven de zee

gelegen. Vermits het Kanaal 8 el beneden het oppervlak der zee moet diep zijn, begrijpt men dat hier eene ontzettende hoeveelheid zand verplaatst is moeten worden. Om die te verminderen, is het Kanaal in plaats van de gewone breedte van 100 el hier vernaauwd tot 60 el.

De Egyptische werklieden van den Onderkoning hebben hier het werk aangevangen, en thans wordt het nog met den kruiwagen voortgezet. Waar de grond evenwel belangrijk rijst, de te vergraven hoeveelheid dus aanzienlijk grooter is, wordt de kruiwagen te klein voor den arbeid en vervangen door de zandwagens. Deze voeren het zand dan uit de diepte langs een dubbelen ijzeren spoorweg, op een hellend vlak van 14 tot 18 ellen hoog naar boven, waar eene stoommachine de zandwagens met kettingen naar boven trekt.

Muilezels brengen de zandwagens van de plaats waar gegraven wordt tot het begin van het hellend vlak en vice versa. Ieder hellend vlak dient om eene lengte van 200 el Kanaal te graven. Is dit verrigt, dan wordt er verderop een nieuw hellend vlak gemaakt en verplaatst men de wagens, de rails en de stoommachine daarheen.

Er zijn hier twaalf van die hellende vlakken, die ieder dagelijks gemiddeld 360 kubieke el grond opvoeren en in het geheel ongeveer 2600 arbeiders bezig houden. Dit stelsel van werken is vrij duur. Het zijn intusschen de levendigste werkplaatsen met die honderden van arbeiders en de vele hellende spoorwegjes.

Eerst had men het voornemen niet dit gedeelte aldus droog te bewerken, maar zou de ontgraving, nadat er water heen gevoerd was, met de stoom-baggervaartuigen plaats hebben. Later is hierin verandering gebragt, voornamelijk omdat de bodem bevonden werd steenachtig te zijn en dus minder geschikt voor de baggermolens.

Het zand is hier niet meer waterdigt en in de werken filtert dan ook vrij veel water uit het zoetwater-kanaal, hetwelk hier in de nabijheid loopt. Door middel van pompen wordt het uit de graafwerken verwijderd.

Tegen den avond komen wij te Chalouf aan, een aardig vrij groot kampement in de woestijn, waar thans vele menschen wonen en allerlei levensbehoeften te krijgen zijn. Vroeger moest de Kanaalmaatschappij zelve zorgen dat hare arbeiders in de woestijn leven konden en dus allen leeftogt en verdere noodwendigheden aanvoeren en verkoopen, hetgeen geene kleine

administratie was. Thans is de landengte van Suez met hare vele werkplaatsen en nederzettingen eene markt geworden, waarheen de kleinhandel zich heeft begeven, zoodat de Maatschappij ontheven is van dit moeijelijke en kostbare gedeelte van hare vroegere taak. Voor den gezondheidtoestand der duizenden van arbeiders heeft de Kanaalmaatschappij steeds bijzonder gezorgd en overal hospitalen met bekwame geneesheeren opgerigt. Al de door ons bezochte hospitalen waren echter ledig. Schoone inrigtingen, doch geen zieken. ‘Dit is het toppunt der kunst’, zeide ons de geestige Chef der geneeskundige dienst, Aubert Roche.

Ondertusschen waren de vaartuigen met de dames ook aangekomen en vereenigde een gulle maaltijd ons 's avonds in een der eenvoudige gebouwtjes der Maatschappij. Een heerlijke maneschijn deed ons onder vrolijk gekeuvel nog onder de veranda's buiten zitten tot 11 uur. Alstoen betrokken de dames weder de twee van slaapplaatsen voorziene vaartuigen, waarmede zij gedurende den nacht den togt op het kronkelende zoetwater-kanaal zouden voortzetten, om tegen den volgenden middag te Ismaïlia aan te komen. Wij heeren spoeden ons naar onze slaapsteden, want morgen wacht ons een krasse dag van 60 mijlen te paard, ten einde evenzeer Ismaïlia te bereiken.

Dat het des morgens om 6 uur in dit jaargetijde in de woestijn vrij koel is, ondervond onze cavalcade bij het opstijgen den volgenden ochtend.

Hier te Chalouf, eene soort van bergrug, tusschen de Roode Zee en de Bittere Meeren, is het terrein zeer hoog en moest het Kanaal dus dikwijls 18 el diep ingegraven worden. Het gezigt van de hooge kanten naar beneden in de breede gracht, welke bijna gereed is en waar de arbeiders als mieren krioelen, is dan ook indrukwekkend. Dit is tevens de eenige plaats waar eene rotsbank gevonden is in het uit te graven zand. Deze was tusschen de twee en drie el diep en bevatte ongeveer 25,000 kubieke el. Wegens de noodzakelijkheid om deze rotsbank te doen springen en verder weg te ruimen, is het graafwerk hier met den kruiwagen verrigt, behalve het vervoeren van den opgegraven grond en rots, hetgeen geschied is door middel van vijf hellende vlakken met ijzeren sporen, even als hier boven reeds beschreven is.

Het zoetwater-kanaal, hetwelk hier in de oude Pharaogracht loopt, bevindt zich te Chalouf, zeer digt bij het zee-kanaal en

daardoor had dit laatste, hetwelk hier zoo diep moest ingegraven worden, veel last van het infiltreren van water in de werken.

Wegens de moeijelijkheid van het terrein kon de arbeid te Chalouf niet met Arabieren aangevangen worden, maar heeft men uit Italië bekwame werklieden moeten doen komen en tevens de werkzaamheden zoo krachtig doen uitvoeren, dat de Europeanen vóór het warme jaargetijde konden worden weggezonden. De werkplaatsen te Chalouf zijn dan ook op zeer grootsche schaal aangelegd geworden.

Langzamerhand daalt de hoogte van Chalouf en komen wij op terreingedeelten, waar de spade thans voor het eerst in den grond wordt gestoken door honderden van Egyptische fellahs met hunne schilderachtige en zoo verschillende kleederdragt. De ochtend, thans minder koel geworden, was heerlijk. Er is in de onmetelijkheid der woestijn eene bijzondere aantrekkelijkheid. Men ademt, denkt en gevoelt zich vrijer in deze eenzaamheid, los als men is van zoovele kleinigheden en kleingeestigheden, welke onze dagelijksche bezigheden in het drukke verkeer der groote steden dikwijls vergezellen. In één woord, men gevoelt zich meer natuurlijk, meer onafhankelijk, laat ik het zeggen, beter dan anders. De omgeving van dezen Oceaan van land stemt van zelf tot diepere gewaarwordingen, tot zekere melancholie, vooral als de herinnering aan de dierbare te huis geblevenen u bevangt en vervult. Dan wordt het ons wel eens wat eng in deze onmetelijke ruimte.

- Comme vous voilà silencieux, vous subissez l'effet du ‘désert,’ klonk plotseling nevens mij de stem van een onzer medgezellen, ‘venez, - que je vous explique le terrain où nous sommes.’

De glooijing welke wij thans inrijden is de kom van het kleine Bittere Meer, hetwelk 14 mijlen lang is. Vroeger was dit alles water, in verbinding staande met de Roode Zee, en de bodem is nog bedekt met schelpen en gipsformatiën. Het kleine meer heeft ten hoogste 5 el diepte beneden het zeevlak, en daarin moest dus nog drie el uitgegraven worden. In deze meerkom wordt niet gearbeid en onze karavaan schrijdt steeds voort in volkomen eenzaamheid.

Doch welke verhevenheid vertoont zich daar in de verte, vol met zwarte stippen als een groot mierennest?

Dat is Habret-el-Echouch, de hoogte gelegen tusschen het groote en kleine Bittere Meer en deze van elkander afscheidende.

Alhier bevindt zich in de volkomen eenzaamheid, 6 mijlen van ieder ander kampement verwijderd, en ook ver van het zoetwater-kanaal, eene werkplaats van 2400 man die met de kruiwagen arbeiden. Hier kan men zich eenigzins voorstellen welke de toestand was bij den aanvang der werkzaamheden op de landengte, welke ontberingen men zich moest getroosten en welke wilskracht er noodig was om hier de werken te beginnen en voort te zetten. Habret-el-Echouch beteekent: *plaats der vogelnesten*, en deze schilderachtige naam komt volkomen overeen met de vroegere plaatselijke gesteldheid. Hier op dit schiereiland tusschen het groote en kleine meer hebben vroeger voorzeker de vogelen voor hunne nesten een veilig oord uitgekozen. Wanneer eenmaal de Bittere Meeren volgeloopen zullen zijn, zal deze plek schoon gelegen zijn tusschen de twee meeren. Wie weet welke badplaats Habret-el-Echouch nog bestemd is voor de woestijnbewoners en reizigers te worden. Zich in deze brandende streken te baden in het verfrisschende water der Roode en Middellandsche Zeeën op de plaats der vogelnesten, waar wel spoedig boomen zullen groeijen, klinkt zeer zeker vrij liefelijk.

Het was hier dat ons een ontbijt wachtte, hetwelk voor deze afgelegen plek waarlijk een festijn mogt heeten. Matigheid werd ons echter aanbevolen, want wij waren nog slechts in het begin van onzen warmen woestijntogt.

Na eenigen tijd voortgereden te hebben, kwamen wij bij eene nieuwe werkplaats van inlanders, arbeidende met den kruiwagen en de spade. '*Mafish moyé*' (er is geen water) is de kreet waarmede zij onze karavaan begroeten, en die telkens herhaald wordt. Uit de inlichtingen van den ingenieur dezer sectie blijkt echter, dat iedere arbeider dagelijks 15 kan water krijgt. Doch het moet van verre aangevoerd worden wegens den grooten afstand, waarop men hier van het zoetwater-kanaal is. De groote angst van den Arabier in de woestijn is het gebrek aan water, en zoo lang hij geen grooten voorraad daarvan bij zich ziet, vreest hij van dorst te zullen omkomen. Het zijn hier bijna uitsluitend inlanders die den arbeid verrigten, Arabieren of Zwarten uit Opper-Egypte en Soudan. Deze wonen in houte hutten, die niet in dorpen vereenigd worden, maar langs de kanaallijn verspreid zijn en telkens verplaatst worden wanneer het werk dit vordert. De Arabieren zijn geen werklieden die het lang kunnen uithouden; zij zijn te slecht gevoed, en het warme klimaat vermindert de spierkracht. Bovendien kan men niet op

hen rekenen. Als zij eenig geld verdiend hebben, gaan zij weg om het te huis te verteren en komen dan later weder terug. Het moet evenwel erkend worden, dat de werkzaamheden op de landengte van Suez, waar zij goed betaald (3 tot 4 francs daags bij de taak) en niet geslagen worden, gunstig op hen hebben gewerkt.

Die uitgestrekte drooge kom daar vóór u, zoo ver als het oog maar kan reiken, is het groote Bittere Meer, acht mijlen breed, 20 mijlen lang en 10 el diep beneden het oppervlak der zee. De boorden dalen slechts onmerkbaar, maar worden aangewezen door banken van schulpen. Daaronder zijn gevonden schelpsoorten, aan de Roode en aan de Middellandsche Zeeën gemeen en ook alleen aan de eerste zee eigen, maar, volgens hetgeen mij verzekerd werd, geene welke uitsluitend behooren tot die van de Middellandsche Zee. Is dit inderdaad zoo, dan volgt daaruit dat de Bittere Meeren oudtijds wel gemeenschap hadden met de Roode Zee, maar geenszins met de trouwens ver afgelegen Middellandsche. ‘En tout cas,’ zeide de Heer de Lesseps, met de hem eigene levendigheid, ‘lorsque nous remplirons les lacs amers, il faudra appeler cette cérémonie le mariage des poissons des deux mers.’

Midden in het meer bevindt zich eene harde en verscheidene mijlen lange bank van zout en gips, na de opdrooging der wateren op den bodem overgebleven als een onwraakbare getuige van den vroegeren toestand.

Daaromheen is eene streek van modder en klei, waarschijnlijk veroorzaakt door de uitdampingen van het zout, en waarin de onvoorzigtige wegzinkt, die zich niet stipt houdt aan de paden, gevormd door de Bedouinen die hier hun zout gaan halen.

De laatste oudheidkundige en geologische onderzoekingen doen gelooven dat de doortogt der Israëlieten door de Roode Zee heeft plaats gehad in de Bittere Meeren, destijds een gedeelte der Roode Zee, of althans daarmede in verbinding zijnde. Die meeren liepen bij laag getij en sterken noordenwind wel droog, terwijl de zuidewind bij hooge vloeden het water plotseling deed terugkeeren. Nog heden komt het water uit de Roode Zee, bij de hooge evennachtsvloeden door den zuidenwind voortgestuwd, tot aan den voet der hoogte van Chalouf. Niets natuurlijker dan dat die vloeden, toen er nog gemeenschap bestond tusschen de Roode Zee en de Bittere Meeren, zich in deze laatsten stortten. Door dergelijken vloed bij het keeren van den wind,

werd de Pharao dus overvallen, toen hij den doortogt wilde beproeven.

Dit alles wordt nog waarschijnlijker, wanneer men bedenkt welke ontzaggelijke kom de Bittere Meeren vormen bij eene gemiddelde diepte van 9 el beneden het zeevlak, zoodat het niet mogelijk was te ontkomen aan het toestroomende water, wanneer men zich in het midden bevond. Ook thans nog, nadat de wateren sedert zoovele honderde jaren geheel zijn geweken, verzinkt men in de Bittere Meeren, wanneer de smalle veilige paden verlaten worden. Geen wonder dus dat Pharao's leger, door den vloed overvallen, geheel verzonk.

Bij deze overdenkingen beving ons een zonderling gevoel, toen wij ons midden in het meer bevonden, over de zoutklompen heenrijdende op dezen alouden bodem der zee of van meeren, door den loop der tijden in land veranderd, en nu weder binnen kort tot het gebied der wateren zullende terugkeeren. Over eenige maanden zal op de plek waar wij zijn, acht el water staan, bevaren door de meest diepgaande schepen, die de voortbrengselen van het Oosten zullen omruilen met die van het Westen. Alsdan zal geen menschelijke voet dezen grond meer betreden, maar een zandwoestijn tot eene zee zijn geworden, zoo uitgestrekt dat men het land niet meer zal kunnen zien.

In deze meerkom behoeft geen spade in den grond gestoken te worden; de natuur heeft niet alleen een kanaal, maar eene inwendige zee gevormd, welke nog dieper zal worden door het gedeeltelijk smelten van de verscheidene ellen dikke zoutlaag op den bodem.

Het heeft bij het ontwerpen van het Kanaal een gewigtig vraagpunt uitgemaakt, of het wel raadzaam was om het door de Bittere Meeren heen te doen loopen. Bij de windvlagen, welke op de landengte volstrekt niet vreemd zijn - er waait zelfs over dag geregeld een vrij sterke noordewind - kon het gevaarlijk en lastig worden voor de schepen om dergelijke uitgestrekte wateren te bevaren. Bij noodzakelijkheid om kalm weder af te wachten, zou er welligt stremming en verwarring ontstaan onder de menigte schepen.

De slotsom der overwegingen hieromtrent is geweest, dat het niet mogelijk was om van te voren dit punt met volledige zekerheid te beslissen, dat het Kanaal dus zou loopen door de Bittere Meeren heen, maar dat de ondernemers verpligt zouden

zijn, zoodra het blijken mogt noodig te wezen, het Kanaal te leggen langs de boorden van het meer, waar 2 of 3 el diepte is, en waar de nog uit te graven grond zou dienen om ter weêrszijde een leidijk te maken. Deze dijken zouden dan met eene zachte glooijing als een zeestrand naar de zijde van het meer afloopen om de golven te breken.

Het doen vol loopen der Bittere Meeren, het kunstmatig herscheppen van eene dergelijke uitgestrektheid land tot eene zee, is eene inderdaad reusachtige zaak.

Het groote Bittere Meer zal ongeveer 900 millioen kubieke el water inhouden, en men berekent dat deze watermassa in ruim zes maanden uit de Middellandsche en Roode Zeeën in het meer kan loopen[1]. Daarbij is aangenomen dat 5,184,000 kubieke el water dagelijks van de zijde der Middellandsche Zee en 1,800,000 el water van die der Roode Zee zal komen, terwijl de verdamping van het water op 1,500,000 kubieke el per dag berekend wordt en de inzuiging van den grond op 600 millioen kubieke el. Daar evenwel wegens den overvloed van arbeiders en den goeden gang van het werk besloten is het gedeelte van de Bittere Meeren tot aan de vlakte van Suez droog te doen bewerken, zal de vulling dier meeren aanvankelijk alleen van de zijde der Middellandsche Zee, maar dan ook met des te meer kracht, geschieden.

Uit Habret-el-Echouch was een Arabier op een dromedaris medegetogen, en met dezen hielden sommige onzer ruiters een wedstrijd, waarin de paarden op betrekkelijk korte afstanden, maar de dromedaris op den langen duur in de onmetelijkheid der woestijn, overwinnaar bleef[2].

1 De onlangs door de dagbladen medegedeelde zoogenaamde *opening* van het Kanaal in tegenwoordigheid van den Onderkoning, bestond eenvoudig in het openen der dammen bij het Serapeum, welke het water uit de Middellandsche Zee beletten in de Bittere Meeren te stroomen. De vulling is dus begonnen.

2 Volgens Buffons *histoire naturelle* en dus ook volgens de algemeene opvatting, is een dromedaris een kameel met ééne bult, terwijl de gewone kameel bevoorregt is met twee bogchels. Dit is echter eene dwaling, ten minste wat Egypte en Afrika betreft. Aldaar is een dromedaris niets anders dan een gewone kameel met twee bulten, doch vlugger gebouwd en van een bijzonder snelloopend soort. De kameel is het gewone paard, de dromedaris het raspaard. Dit komt dan ook geheel overeen met de oorspronkelijke benaming. *Dromedarius* is het in het latijn verhanselde Grieksche *kamelus dromas*. Dromas nu is een bijvoegelijk naamwoord, hetwelk vlug, snelloopend, beteekent. In Azië schijnen evenwel dromedarissen met ééne bult te bestaan.

Aangenaam wordt ons oog verrast door groene stippen in de verte; het zijn tamariskenstruiken, waaruit des morgens eenig vocht loopt, eene soort van gom, welke beweerd wordt de manna te zijn waarmede de Israëlieten in de woestijn gevoed werden. Deze struikenverzameling heet *la forêt de Lambag*, en sommigen hebben eene aanmerkelijke hoogte, doch het blijven groote struiken en schaduw geeft het bosch nagenoeg niet. Jammer dat het veroordeeld is te verdwijnen, want dit gedeelte zal ook overstroomd worden.

Het zijn hier evenwel niet alleen groene twijgen, welke den horizont breken, maar daarachter rijzen heuvelen. Dit is het Serapeum, een duinrug 7 mijlen lang en zes ellen boven het oppervlak der zee hoog en waarin het Kanaal acht el beneden het zeevlak moet gegraven worden. Het was zeer moeijelijk om het materieel voor den arbeid hierheen te brengen, want watergemeenschap was er nog niet, en ook het zoetwater-kanaal bevond zich op 4 mijlen afstand. Na aandachtige bestudering van het terrein, is de Ingenieur Lavalley op het denkbeeld gekomen om drie op die bergvlakte aanwezige verlagingen wat uit te graven, zoodat het ondiepe vijvers werden. Daarna werd uit het zoetwater-kanaal, hetwelk ook zes el boven het zeevlak gelegen is, een zijtak hierheen geleid, waardoor niet alleen deze vijvers volliepen, maar ook de groote drijvende stoombaggermolens gelegenheid hadden boven op het duin te komen. Die molens hollen nu den zandrug uit, even alsof het een kaas was, totdat de noodige diepte verkregen is, waarna de dammen doorgestoken zullen worden en het zoete water voor het zilte uit de Middellandsche Zee zal plaats maken. Eerst is dus van een bergvlak een meer gemaakt, daarna wordt het meer eene vallei en eindelijk de vallei een groot kanaal. Negen baggermolens werken op deze kunstmatige meeren, twee met lange gietbuis voor de lage kanten en zeven bediend door 26 zeer weinig diepgang hebbende stoommodderschepen, welke door openvallende luiken het opgegravene aan de kanten nederstorten. Het zand was hier ontzaggelijk fijn, zoo zelfs, dat men die zijluiken met banden van caoutchouc heeft moeten voorzien, ten einde het ontijdig uitloopen te beletten. Ook de baggermolens hadden in den aanvang moeite met dit fijne zand; het zakte niet langs den gietkoker, en deed den emmerketting zeer spoedig slijten. Hierin werd echter spoedig voorzien door de gietbuis eene grootere helling te geven en den ketting veel dikker te maken. Ook is men thans op de uitge-

breide werkplaatsen van het Serapeum bezig om sommige deelen dezer baggerwerktuigen zoozeer te vergrooten, dat zij op 10 el diepte kunnen baggeren.

Hier bij het Serapeum bestond gevaar voor zandverstuiving, doch dit is thans grootendeels weggenomen door het zoete water, hetwelk op de hoogten is gebragt en door de inzuiging stevigheid aan den grond geeft. Nadat het Kanaal ingegraven is, zullen de omringende duinen door de kunstmatige meeren, welke er maanden lang op gevormd zijn, en het Nijlslib, hetwelk er op gebleven is, met een korst van vette aarde overtogen zijn, welke het daaronder liggende zand zal tegenhouden en waarin men pijnboomen wil planten.

Er was beweerd dat de inzuiging van het fijne zand zóó sterk zou zijn, dat het water steeds in de vijvers zou wegzinken. Dit is volstrekt niet gebeurd, en de zandbodem is na eenigen tijd volkomen digt geworden.

Plotseling zien wij den Heer de Lesseps zijn paard de sporen geven, en weldra volgt de geheele stoet in vollen ren. De ridderlijke Franschman had in de verte de boot gezien met de dames, en thans ging het voortdurend in galop door het mulle zand en de hoogten van het Serapeum op, totdat wij het schilderachtig gelegen kampement aan de kunstmatige meeren bereikt hadden. Aldaar wachtten ons de dames en weldra waren wij afgestegen en ingescheept op een kleine stoomsloep, waarmede de heuvelrug van het Serapeum bevaren werd. Na eene bezigtiging der verschillende werkzaamheden, landden wij aan het einde van het laatste meer, en zagen wij aan de andere zijde in de diepte neêr. Daar lag de groef van Toussoum voor ons, gevuld met water uit de Middellandsche Zee. Vreemd was het aan de eene zijde te zien naar de zoet-water-meeren op de hoogte, en aan de andere zijde naar het laag uitgegraven kanaalvak van Toussoum met het zilte water.

Wij hebben evenwel ter naauwernood den tijd om dit alles te beschouwen, want luide kreten begroeten ons uit een klein stoomjagt. Het zijn de hoofdbeambten der maatschappij met hunne dames, die ons hier tegemoet komen om gezamenlijk naar Ismaïlia te gaan.

Van Toussoum stoomen wij weldra het meer Timsah in, omringd door hoogten, met het bevallige stadje Ismaïlia aan zijne boorden. Het krokodillenmeer (Timsah beteekent krokodil) was vroeger een bijna geheel drooge kleine modderplas met riet omringd en alleen bij hoogen Nijlstand met eenig water gevuld.

Sedert het water uit de Middellandsche Zee er in is geloopen, is het een prachtig meer van 2000 bunders oppervlakte en 15 mijlen omtrek, hetwelk Ismaïlia niet weinig verfrischt. Om het meer te vullen, moest er ongeveer 64,000,000 kubieke el water uit de Middellandsche Zee ingebragt worden, en dit heeft 5 maanden vereischt. Het meer is bezaaid met stoommodderschepen, welke hunnen inhoud aan de kanten van het meer komen uitstorten. Aan de noordzijde komt het Kanaal dwars door de aanzienlijke hoogte van El-Guisr, als door eene reuzenpoort, zich in het meer Timsah een doortogt banen, en dit verhoogt het schilderachtige van het geheel niet weinig. Aan de overzijde van het meer bevindt zich de hooge *Plateau des Hyènes*, welke naam niet veel goeds belooft.

Ismaïlia is een allerliefst stadje midden in de woestijn, een stadje bijna geheel uit villa's en chalets bestaande, met breede pleinen en straten[1], waarop dikwijls slechts een paar huizen staan, - de overige komen spoedig van zelve - in één woord, een stadje zooals het alleen te vinden is in de bouwdoozen voor kinderen, zoo kleurig, zoo frisch en coquet, zoo nieuw en glansrijk, zoo onmogelijk overal elders dan hier en in Amerika, waar steden binnen twee jaren verrijzen. Al die huizen hebben voor en achter tuinen met groene planten of boomen, welig opschietende uit het woestijnzand, gedrenkt door het Nijlwater uit het Zoete Kanaal. Ismaïlia is dan ook een echte oase in de woestijn, met haar meer van zeewater, waarin druk gebaad wordt. Zeebaden midden in de woestijn! Alleen vreest men wanneer het Kanaal geheel gereed is, dat er uit de Middellandsche Zee kleine haaijen, waarvan er vele te Port-Said zijn, zullen komen in het meer.

Dit vriendelijke stadje wordt bewoond door de beambten van de Kanaal-maatschappij, welke hier haar hoofdzetel heeft.

De geheele Fransche bevolking was op de been en haalde den Heer de Lesseps, die in geen negen maanden hier was geweest, feestelijk in.

De stoet begaf zich naar het schilderachtige chalet van de Lesseps, en daar hield deze, nog ligt ontroerd door het herzien van al die vrienden, eene toespraak aan de verzamelde menigte, gelijk hij dat zoo uitnemend weet te doen. Hij zeide getroffen te zijn over de vorderingen van het werk, hetwelk hij bijna

1 Er is ook eene *rue de Hollande*. Over het algemeen staat Holland, wegens het presidentschap der internationale commissie door Conrad enz., enz, in goeden reuk op de landengte van Suez.

niet meer herkende. Alleen aanschouwen kon aan dergelijke reuzenschreden doen gelooven. Wat den geldelijken toestand der Maatschappij betrof, welke het onderwerp van kwaadwillige geruchten was geweest, bragt hij goede tijdingen. Er was genoeg geld in kas voor de voortzetting der werkzaamheden, en ten opzigte van de nog ontbrekende 60 millioen francs kon hij mededeelen dat aan de daarvoor uit te schrijven leening bij eene speciale wet het voorregt zou geschonken worden om loten en premiën daaraan te verbinden. (Werkelijk is deze leening binnen enkele dagen geheel volteekend geworden). Hij dankte de beambten voor hunne ijverige volharding en maande hen aan om deze te blijven behouden, enz., enz. Onder uitbundig gejuich ging de menigte uiteen, en thans haastte ieder onzer zich naar zijne kamer te gaan om eenige rust te nemen en zich voor het middagmaal gereed te maken. Wij hadden het voorregt bij den Heer Lesseps te logeren, even als de Amcrikaansche familie. Om 7 uur was er diner en 's avonds bal in de salon van het chalet, alwaar eene zeer elegante bevolking vereenigd was.

Velen der beambten van de Maatschappij zijn gehuwd, en onlangs was er (echt Fransch denkbeeld) een schitterend *bal paré* gegeven, hier midden in de woestijn. Wij reizigers waren na onze 60 mijlen te paard wel wat moede, doch deden ons best. Wie trouwens met de Lesseps uitgaat, moet weten dat hij geen rust zal hebben, maar steeds in touw zal zijn.

De volgende dagen werden besteed om de werken van het Kanaal, de talrijke ateliers voor het materieel en het overige bezienswaardige der omstreken in oogenschouw te nemen. Dat groote gebouw aan het einde der villa's bevat de stoomwerktuigen, door middel waarvan het zoete water in ijzeren buizen over eene lengte van 80 mijlen wordt gevoerd naar Port-Said en naar de overige werkplaatsen ten noorden van Ismaïlia, die geen drinkwater hebben. De tuin dezer fabriek is prachtig en toont welke schoone planten de woestijn kan voortbrengen, wanneer er slechts water aanwezig is.

De gemeenschap tusschen de Middellandsche en de Roode Zee bestaat tegenwoordig nog slechts voor weinig diepgaande vaartuigen. Uit de Middellandsche Zee volgen deze het groote doch nog ondiepe Zee-Kanaal tot Ismaïlia. Aldaar worden zij, daar de zuidelijke helft van het Kanaal nog niet bruikbaar is, door middel van sluizen geschut in het hooger gelegen Zoetwater-Kanaal, hetwelk zij blijven bevaren tot Suez.

Aan een dezer sluizen te Ismaïlia troffen wij - eigenaardig

genoeg - een Hollandschen sluismeester aan, wegens zijnen landaard waarschijnlijk als specialiteit in het vak beschouwd en aangesteld.

Niettegenstaande den onvoltooiden toestand van het Kanaal, is er toch reeds een aanzienlijk goederenvervoer daarop. Dit geschiedt door middel van volgeladen ligterschepen, welke voornamelijk steenkolen voor de Indische mailbooten en andere voorwerpen van verbruik overbrengen van de Middellandsche Zee naar Suez. De Kanaalmaatschappij int thans reeds ongeveer 200,000 francs per maand voor dit goederenvervoer, hetwelk nu nog maar weinig winst oplevert door het gemis van retourvrachten uit Suez, zoodat de ligters vaak ledig terugkeeren naar Port-Said. Geheele reeksen van ligterschepen worden op die wijze van de eene naar de andere zee gebragt en dragen dan den naam van trein.

's Middags werd er een rijtoer georganiseerd naar het Chalet van den Onderkoning. Iedereen rijdt hier te paard, ook de dames, want in de woestijn kan men bezwaarlijk wandelen en noch minder in een rijtuig rijden. Wij vormen dus een grooten stoet van ruiters en amazonen. Toch is het mogelijk op dezen togt, welke steeds over hard zand gaat, een gedeelte der bezoekers in twee ligte rijtuigen te vervoeren, waarvan het eene, *la voiture à dromadaires*, gediend heeft voor de reis van den Hertog van Brabant. Onze stoet begaf zich verder naar het hoog gelegen kampement van le Seuil d'El-Guisr. Dit is een hooge zandrug, waarvan de doorgraving met 25,000 Egyptische werklieden begonnen en verder door den aannemer Couvreux voortgezet is. Deze laatste heeft bijzondere werktuigen daartoe gebruikt, namelijk zoogenaamde *excavateurs*. Dit zijn stoombaggermolens, die op het drooge werken, met emmers het zand opscheppende en in wagens op ijzeren sporen stortende. Die wagens worden dan zigzagsgewijze naar boven getrokken, alwaar zij hunnen inhoud ledigen.

Deze werktuigen zijn aangewend, toen er door het wegnemen der Egyptische arbeiders gebrek aan handen was. Nadat later andere werklieden zijn aangevoerd geworden, is dit gedeelte weder met den kruiwagen voortgezet. Het is hier eene geheel andere inrigting van het werk als elders; overal ziet men locomotieven die zandtreinen in beweging brengen. Boven op den duinrug bevinden zich het kampement van El-Guisr met zijne R.C. kerk, eene mosquee en de lieve woning en tuin van den Italiaanschen Ingenieur Gioja. Na hier alles bezigtigd te

hebben, begaf de stoet zich door de woestijn naar huis, terwijl de rijtuigen een paar malen in het zand bijna bleven steken.

's Middags was er weder diner bij de Lesseps en 's avonds bal in de groote vertrekken van den Heer Voisin.

De volgende dag was bestemd tot een groote rijtoer in de woestijn naar de oasis van Bir-Abou-Ballah, - de toegang naar het land Gosen en de plek waar volgens de overlevering Jozef zijn vader Jakob, die uit Kanaän kwam, ontmoette. Bir-Abou-Ballah beteekent: *vader van den put der dadels;* bij dezen put ontmoetten de Syrische en Egyptische kooplieden elkander om hunne waren en dadels te ruilen. Het uitzigt van onze karavaan, vergezeld van eene menigte inlandsche stalknechten of sais, geheel in het wit gekleed, was zeer schilderachtig. De warmte werd aangenaam getemperd door een frisschen wind, en dit verhoogde het genot van den togt niet weinig.

Over het algemeen is de grond hier vrij hard, maar van tijd tot tijd zinken de paarden diep in het fijne zand. In het begin was het ons vreemdelingen eenigzins ongewoon om hier doorheen te galopperen alsof het op vlakken grond was, doch de paarden bleken daaraan gewend en kliefden het zand als gazellen.

Dat rijden, met de onmetelijke woestijn vóór zich, heeft eene wonderbare aantrekkelijkheid. De ruiter brandt van eene onwederstaanbare zucht om steeds voort te gaan en vèr vèr in die oneindigheid door te dringen.

Langzamerhand beginnen zich struiken te vertoonen, die gaandeweg toenemen en hier en daar vertoont zich water. Wij zijn bij een gedeelte van het oude Kanaal der Pharao's, hetwelk duidelijk te herkennen is. Die struiken, waarin onze bonte schaar naar willekeur krioelt, maken spoedig plaats voor groene klavervelden en eindelijk verschijnt in al zijne eenvoudigheid de aloude bijbelsche put nevens eene vervallen woning. Vreemdsoortig lot! deze aartsvaderlijke plek is niet lang geleden bewoond geworden door Abd-el-Kader, aan wien de Maatschappij het huis met honderd bunders grond heeft afgestaan.

Nadat wij hier eenigen tijd verbleven waren, gaat onze stoet weder de woestijn in tot dat wij op eene nederzetting van Bedouinen stooten, schilderachtig in tenten gelegerd. In het eerst zijn zij over onze snelle verschijning onthutst, doch zoodra heeft het bejaard opperhoofd de Lesseps niet ontwaard, of hij ijlt om hem de handen te kussen. Voor den Bedouin is de Lesseps, die gedurende jaren deze streken bestudeerd heeft, een

grootsch wezen; hij behoort als het ware tot hun stam; even als zij, munt hij uit in het rijden en schieten.

Naar gindschen zandberg gaat thans de togt en in vollen ren vliegt onze stoet de zandhelling op. Prachtig uitzigt! De woestijn aan alle zijden, maar hier gebroken door de oasis van Bir-Abou-Ballah, dáár door de toppen van Ismaïlia in de verte, ginds door een karavaan van statige kameelen, - terwijl de dalende zon woestijn en hemel met eene gloeijende roode kleur overtrekt. Dit laatste herinnert ons dat het meer dan tijd is om huiswaarts te keeren en in wilde vaart rent de stoet, nu te zamen, dan verspreid, naar Ismaïlia terug, alwaar men nog juist tijd genoeg heeft om zich voor het middagmaal en de *soirée musicale* bij den Heer de Lesseps te kleeden.

's Avonds is het afscheid, want morgen ochtend vroeg moeten de reizigers zich aan deze *delices de Capoue* onttrekken om verder te gaan.

Niet zonder zekeren weemoed verlieten wij dit liefelijke stadje en de vriendelijke bewoners, toen den volgenden morgen een klein stoombootje ons aan het meer wachtte om de reis naar de noordelijke helft van het Kanaal voort te zetten. Van Ismaïlia is het Kanaal geheel open tot in de Middellandsche Zee, hoewel het overal de geheele breedte niet heeft en nergens de vereischte diepte. In den regel staat hier thans 3 el water. Overal zijn de stoombaggermolens bezig aan het uitdiepen en verbreeden. Aan een der uiteinden van het meer Timsah storten 42 stoommodderschepen de opbrengst uit der groote baggermolens welke in de groef van El-Guisr en meer noordelijk werkzaam zijn.

Ons bootje loopt vlug; toch niet vlugger dan het paard van een der beste ruiters uit Ismaïlia, die, langs den kanaalboord rijdende en allerlei evolutiën uitvoerende, ons een groot eind wegs uitgeleide doet. Dit was ter eere van onze jeugdige Amerikaansche dames, die eenen levendigen indruk op hem schenen gemaakt te hebben en wier droefheid over het verlaten van Ismaïlia werkelijk door dit schouwspel werd afgeleid. De traantjes maakten weldra plaats voor een glimlach en het was ook van haar dat men met Pope zeggen kon:

‘Belinda smiled and all the world was gay!’

De togt op ons lief bootje was allergemakkelijkst en gaf iedereen gelegenheid om van de vermoeijenissen der vorige dagen uit te rusten.

Nadat men eenige mijlen doorgestoomd heeft langs vlakke boorden, verschijnt de hoogte van El-Ferdane, welke geheel doorgegra-

ven is. Daarna komt men in het meer Ballah en eindelijk in het bijna 50 mijlen lange meer Menzaleh. Dit zijn, gelijk reeds gezegd is, eigenlijk moerassen, waar geen el water staat, overblijfselen hetzij van de Middellandsche Zee die zich vroeger tot hier zou uitgestrekt hebben of van den verloopen Nijlarm, die zich te Pelusium in zee stortte. Hier was dus noch grond noch water en is het zeer moeijelijk geweest om een diep Kanaal te maken tusschen twee leidijken.

De arbeid is hier aangevangen door de forsche Syriërs, de afstammelingen der Hykso's of herderstammen, die, tot aan de knieën in de modder, met hunne handen geulen hebben gemaakt, waardoor kleine baggermolens uit Port-Said konden komen. Tevens maakten die Syriërs uit de bijeen gegaarde klei, waaraan zij door vermenging van biezen stevigheid gaven, eene soort van grondslag, waarop de kleine zijdijken, die telkens wegzakten, veilig konden rusten.

Nadat de kleine baggermolens hunnen arbeid begonnen waren, zijn langzamerhand de groote werktuigen uit Port-Said in de kanaaltjes doorgedrongen om den bodem verder uit te graven en leidijken te maken. Men heeft beweerd, en het wordt nog steeds herhaald, dat dit een onbegonnen werk zou zijn, dat de bewegelijke moddergrond altijd weder zoude toezuigen en dat ook de leidijken telkens zouden wegzinken in het Kanaal.

De uitkomst heeft dit anders getoond, en er bestaat volstrekt geene reden om aan te nemen dat dit bij het verder baggeren zal veranderen. Men heeft namelijk bevonden, dat zich op den bodem der meeren wel eene zachte modderlaag bevindt, doch dat deze zeer dun is. Daaronder is eene harde kleilaag van eene dikte van verscheidene ellen, en weder daaronder in plaats van loopende modder, een mengsel van zand en klei, hetwelk zeer stevig is en den daaraan gegeven vorm behoudt. Het baggeren in die laag heeft doen zien, dat de wanden van het Kanaal daarin nog steviger zullen blijven staan dan in zandgrond. In de gedeelten van het meer Menzaleh, waar nu reeds de volle diepte van 8 el aan het Kanaal is gegeven, heeft dan ook geene verzakking of wegschuiving plaats gehad, en dit is van te meer gewigt, omdat met opzet die gedeelten het eerst op de volle diepte zijn gebragt, waar bij de boringen de slechtste grond gevonden was. Ook de leidijken houden zich daar zeer goed, zinken niet weg en de daarop telkens uitgestorte bagger blijft rustig liggen. Dit is zeker voor een groot gedeelte te danken aan de flaauwe helling, waarmede de leidijken zich vormen onder de werking der lange gietbuizen, welke den

bagger niet onmiddelijk langs de boorden neêrstorten, maar dien over eene groote uitgestrektheid buitenwaarts verspreiden. Waar het Kanaal in het meer zijne volle breedte en diepte heeft verkregen, zoo als te Raz-el-Ech, is de leidijk ter weerszijde wel 200 el breed, met eene onmerkbare glooijing in het meer uitloopende. Het zijn dus als het ware kunstmatige zeestranden, die aan wind en golven voldoenden wederstand bieden. Ditzelfde beginsel is ook toegepast op de binnenboorden van het Kanaal.

Eerst was de breedte van dit laatste bepaald op 58 el op de waterlijn, later is die gesteld op 100 el. Daardoor behoudt men genoeg breedte om de binnenboorden niet steil maar met flaauwe helling in het Kanaal te doen afloopen als een zeestrand. Deze navolging van de natuur heeft goede uitkomsten gehad, en de steile kanten, die eerst door de kabbeling van het water afbrokkelden, blijven thans ongeschonden.

Op de meeste plaatsen alhier waren arbeiders dan ook bezig om de binnenboorden af te graven en die met eene onmerkbare glooijing in het Kanaal te doen uitloopen. Behalve dit voordeel zal de meerdere breedte van het Kanaal de gemakkelijke vaart niet weinig bevorderen.

Voor dat men van het meer Ballah in het meer Menzaleh komt, ontmoet men op het vaste land tusschen die twee meeren Kantara, welke plaats niet meer in Afrika gelegen is, maar reeds tot Azië behoort. Dit is een van de belangrijkste stations voor de veelvuldige karavanen, tusschen Egypte en Syrië reizende, en de Kanaalmaatschappij heeft er dan ook groote vergaarbakken van de waterleiding uit Ismaïlia gesteld.

Langs dezen weg zijn al de legers getrokken in de oorlogen tusschen Afrika en Azië. Hier hebben de groote veroveraars hunne legerplaats opgeslagen, Ramses, Cambyses, Alexander, Mahomed, Napoleon.

Te Kantara wachtte ons een ontbijt in de galerij van het kleine hotel, versierd met allerlei exemplaren van vogels uit deze streken. De vaart door het meer Menzaleh is niet schoon; toch heeft het Kanaal door het moeras gelegd iets fantastisch. Aan alle kanten water, zoo ver het oog reiken kan, bezaaid met pelikanen en andere watervogels, maar een water dat noch meer, noch zee, noch rivier is, een water waaraan men zien kan dat het eigenlijk geen water is, doch een tweeslachtig element, half droog, half nat. Het Kanaal, geklemd tusschen zijne beide leidijken, en steeds loodregt toeloopende, heeft iets van eene oneindige drijvende ladder. Ging de togt per stoomboot niet

zoo snel, dan zou het hier wel wat eentoonig zijn, doch er is zoo veel op te merken, zoo veel te denken, zoo veel te vragen aangaande de plaatselijke gesteldheid en de werkzaamheden alhier, dat de tijd nog te kort wordt. Ginds in het westen ligt Sane, volgens de nieuwste ontdekkingen de plaats waar de Pharao's verblijf hielden, door een van welke Jozef tot regent verheven werd. Aldaar is Mozes te vondeling gelegd in zijn biezen mand door de onderdrukte bewoners van het naburige land Gosen. Mozes en het Kanaal van Suez! welk een groot gedeelte der wereldgeschiedenis ligt er tusschen deze twee namen, welke elkander hier ontmoeten.

Aan dit gedeelte van het Kanaal is men zeer vroeg begonnen te arbeiden, nog vóórdat de baggermolens met lange gietbuis bestonden. Toen heeft men, zoowel hier als op andere plaatsen, getracht om de met bagger gevulde kisten door ijzeren kranen, die op de boorden geplaatst waren, uit de modderschuiten te ligten en gedeeltelijk neer te storten op de kanten. Daar die kranen slechts tien el vlugt hadden, kon evenwel slechts een klein gedeelte bagger dadelijk uitgestort worden; anders werd de boord te hoog op die plaats en moest het overige in wagens op ijzeren sporen verder gevoerd worden. Dit stelsel voldeed echter niet, omdat de pas gevormde boorden nog niet stevig genoeg waren om het gewigt te dragen van de zware kranen en volgeladen wagens. Bovendien vereischte het te veel handenarbeid.

Zeer ver in het Oosten rijzen de witte overblijfselen van het oude Pelusium aan den golf van dien naam. Eerst zou het Kanaal daarheen met eene sterke oostelijke kromming geloopen zijn, met vermijding van het meer Menzaleh. De baai van Pelusium bleek echter, daar zij te veel in een zak ligt, ongeschikt te zijn om eene goede zeehaven te worden, en toen werd besloten het Kanaal loodregt te doen loopen naar de plek waar thans Port-Said is.

Uit de verte kondigen talrijke masten van groote schepen reeds aan dat het jeugdige Port-Said druk bezocht is, en inderdaad zal deze plaats eene der beste havens van de Middellandsche Zee worden. Die schepen en de kleine stad zijn geheel bedekt met vlaggen ter eere der komst van de Lesseps. De geheele bevolking, Oosterlingen en Europeanen, verdringt zich op de straten om hem te verwelkomen en te begeleiden. Het is een waarlijk feestelijke intogt. Op het balkon van het hoofdgebouw der Maatschappij moet de onvermoeide de Lesseps weder eene toespraak houden, waarin hij niet nalaat te wijzen op de tegenwoordigheid der hem vergezellende reizigers, bestaande uit de Ameri-

kaansche familie, twee Hollanders, drie Engelschen, een Oostenrijker en een Italiaan, in welke omstandigheid hij een gelukkig voorteeken zag voor het zamenstroomen van alle volken naar dezen grooten verbindingsweg tusschen Europa en het Oosten.

's Avonds bleek de stad geïllumineerd te zijn, toen wij na het diner op het strand rondwandelden. Want Port-Said is, gelijk reeds gezegd is, op het zeestrand gebouwd, of liever op het zand uit de zee opgebaggerd en opgehoogd tot vasten grond. De plaats heeft dan ook geheel het uiterlijk van een zeebad met hare lieve veelkleurig geverwde houten villa's langs het strand.

Voor wie uit de brandende woestijn komt, is het zoo heerlijk verfrisschend om zich hier te doen doorwaaijen langs de bruischende golven. Jammer, dat de haaijen het baden gevaarlijk beginnen te maken.

Port-Said is een voorbeeld van hetgeen menschelijke krachten kunnen tot stand brengen. Zoo er ooit een onbewoonbare plek was, verlaten van de goden en de menschen, dan was het voorzeker dit strookje grond, overstroomd half door de zee, half door het moeras-meer Menzaleh. En toch is het thans een uitmuntende haven geworden, de mond van het Suez-Kanaal, eene stad, welke ieder jaar toeneemt en reeds de kiemen van hare toekomstige grootheid vertoont.

Wie dit alles thans ziet, kan zich kwalijk eene voorstelling maken van de moeijelijkheden, welke hier te overwinnen waren.

Hoe men er is geslaagd om de plek langzamerhand bewoonbaar te maken en geschikt tot den ingang van den Egyptischen Bosphorus, hebben wij in het begin van dit opstel reeds verhaald.

Thans blijft ons nog over om te spreken over de kolossale havenhoofden van Port-Said, bestemd om het zand te beletten in de haven te komen en tevens om als zeebrekers te dienen. Van deze moet de westelijke 2500 el lang zijn, de oostelijke 1900 el. De eerste is nagenoeg voleindigd, de laatste is thans tot 1500 el gebragt.

De steenblokken voor deze havenhoofden worden op de plaats gemaakt van opgebaggerd zand en hydraulische kalk (steenen waren hier niet), welke in acht door stoom gedreven mortelmolens worden gestort. De verhouding is 325 wigtjes gebluschte kalk op elken teerling el zand. Wanneer het mengsel gereed is, wordt een valluik in de kuip geopend en valt de mortel in daaronder geplaatste wagens op sporen, die hunnen inhoud gaan uitstorten in vormkisten, bestaande uit vier houten wanden. Deze betonblokken blijven twee maanden droogen, waarna zij gereed zijn om in zee gedompeld te worden. Zij zijn dan

zeer vast, wegen ieder 20,000 Ned. pond en meten 10 kubieke el. In het water nemen zij nog in hardheid toe. Gemiddeld worden 30 dergelijke blokken per dag vervaardigd.

In het geheel zijn 25,000 blokken noodig voor de hoofden. De prijs waarvoor de Heeren Dussaud de levering hebben aangenomen, is 40 francs per kubieke el, hetgeen voor de beide havenhoofden 10 millioen francs bedraagt. Van de gedroogde kunstblokken worden er telkens drie langs een spoorwegje gebragt op eene platte schuit, ten einde in zee geworpen te worden.

Juist was er eene dergelijke schuit gereed, waarop de Heer de Lesseps, mijn vader en ik ons begaven, benevens een paar andere heeren en de jongste der Amerikaansche dames, aan welke laatste, als de moedigste, de vergunning werd gegeven dit bij sterke deining eenigzins vermetel stuk bij te wonen.

De schuit werd door een sleepboot, waarop het overige gezelschap zich bevond, in zee gebragt. Aan het uiteinde van het havenhoofd gekomen, waar de steenblokken moesten worden neêrgestort, liet de stoomboot ons los en werd ons bevolen op het dek te gaan liggen, en, ten einde niet in zee te vallen, ons stevig vast te klemmen aan het een of ander voorwerp, want de schok zou hevig zijn en de schuit bijna omduikelen. Nu werd er door de twee matrozen gewerkt om te komen op de juiste plek waar de blokken moesten neêrvallen, terwijl de opzigter zich gereed maakte om den ijzeren haak weg te slaan, welke hen belette van het hellend vlak waarop zij rustten, in zee te storten. Daar beukt hij er op - plegtig oogenblik van angstige verwachting, waarbij aller adem werd ingehouden - en in een oogwenk storten de drie blokken, een gewigt van over de 60,000 Ned. pond, met een geweldigen schok, die de schuit geheel op zijde doet kantelen, onder donderend gedruisch in het water, hetwelk ons schuimend om de ooren vliegt. Voorwaar, wie zich niet stevig had vastgehouden, zou onmisbaar zijn medegegleden, om een additioneel blok te worden van den zeebreker. Nog geruimen tijd bleef de schuit heen en weder dansen, tot dat eindelijk het evenwigt hersteld was en de sleeper ons weder aanhaakte.

Gedurende de vrij lange terugvaart werd er onderling braaf gekeuveld en niet het minst door de schoone Amerikaansche Miss, die op een der ons vergezellende Franschen een levendigen indruk scheen te maken. Door de sterke deining valt haar fijn bewerkte zakdoek bijna in het water, hetgeen haar een ligten schreeuw doet geven, gevolgd door een vreugdelach, toen het bleek dat haar vrees ijdel was geweest.

- ‘Het zou mij bijna spijten, dat uw zakdoek niet in de zee gevallen is’, zeide de galante Franschman. ‘Ik zou mij gelukkig geacht hebben dien uit het diepste der wateren aan u terug te brengen.’

- ‘Waarlijk....’

- ‘Het is mijne vurigste begeerte u van dienst te kunnen zijn.’

- ‘Hebt gij dan zoo veel voor mij over?’

- ‘Alles.’

- ‘Waarlijk, ik heb lust om u op de proef te stellen.’

- ‘Ik bid u doe het.’

- ‘In ernst?’

- ‘Ik meen het uit het diepst van mijn hart’, hernam de Franschman eenigzins geroerd.

- ‘Welaan dan’, en met eene bevallige beweging wilde Miss Julia haren zakdoek over boord werpen. Gelukkig wist de vlugge de Lesseps het kostbare lapje nog op te vangen, voordat het te laat was, en stelde hij het weder aan de eigenares ter hand, met de woorden:

- ‘Geen dwaasheden, mijn kind, er zijn hier vele haaijen in de zee en bovendien....’

- ‘Laat mij’, viel nu een onzer in, ‘u, Miss Julia, eens eene geschiedenis verhalen, gebeurd aan het hof van een der Spaansche Koningen. Op een dag dat er geen stieren waren voor het geliefkoosde nationale schouwspel, had men een tijger in het renperk gelaten. Doch niemand durfde zich bij het schrikkelijke dier wagen, zoodat de tijd door het aanzienlijk gezelschap dan ook al spoedig werd besteed in galante gesprekken. Een der edelste ridders bezwoer op nieuw zijne liefde aan de schoone Catharina, die hare wederliefde nog niet wilde schenken.’

‘Daarop volgde een gesprek, nagenoeg gelijk aan het zoo even tusschen u, Miss Julia, en onzen Franschman gevoerde. Plotseling laat de schoone Spaansche haren zakdoek in het renperk vallen en zegt tot haren aanbidder:

- Als gij mij dezen doek herovert, zal ik aan uwe liefde gelooven.’

‘De edelman, op wien nu aller oogen gevestigd zijn, wordt doodsbleek, doch begeeft zich onverschrokken in het renperk bij den woedenden tijger, raapt langzaam den zakdoek op en wordt als door een wonder door het dier gespaard.’

‘Terug gekomen begroeten hem van alle zijden daverende toejuichingen wegens zijnen moed, en niet weinig fier is Catharina op haren ridder, wiens liefde zij thans niet meer betwijfelt. Hij

nadert, en, terwijl zij hem met zegevierenden blik aanziet, overreikt hij haar den zakdoek, met de woorden:

- Den zakdoek bied ik u aan, doch mijne liefde neem ik terug, overtuigd dat gij hem niet bemint, dien gij aan zulk een groot en noodeloos gevaar moedwillig hebt blootgesteld.'

- 'Welnu', viel de Lesseps in, 'als wij dan toch aan het verhalen zijn. Luister naar de volgende Oostersche Allegorie, mij door een ouden Arabischen Cheik medegedeeld.'

'Een vlinder fladdert om eene kaars, in den duisteren nacht zich badende in het glinsterende licht en zich verwarmende aan den heerlijken gloed. Zoo brengt hij zalige uren door, doch bedwelmd door het genot, komt hij soms te digt bij den vlam en brandt zijne vleugelen. Dan klaagt hij, doch telkens komt hij terug. Hij kan het niet nalaten, een wondere aantrekkingskracht oefent die vlam op hem uit. Onophoudelijk fladdert hij er om heen, zich koesterende aan den gloed.'

'Helaas! dat hij zich telkens branden moet, verblind door het licht.'

'Zoo klaagt hij te midden van zijn genot en overstelpt daarbij de kaars met verwijten. Maar de kaars antwoordt hem:

Over kleine wonden klaagt gij zoo! Zie mij aan: Kwijnend wordt mijn licht, doffer en doffer mijn vlam; dit is de wet der natuur. Lang heb ik u verwarmd, gekoesterd, gelukkig gemaakt, maar thans ben ik verteerd. Al mijne krachten en sappen heb ik u en u alleen ten beste gegeven; nu ben ik uitgeput, doch gelukkig nog in het besef aan u alles in stilte te hebben opgeofferd en zelfs voor u verborgen te hebben gehouden, hoe juist de gloed dien ik verspreidde en waardoor gij gelukkig waart, mijne vernietiging medebragt. Daarom, o vlinder! die al spoedig eene nieuwe fakkel zult opzoeken om u in te verkwikken, klaag niet zoo luide over de geringe wonden die ik u toebragt. Zie, ik sterf voor u, doch ik klaag zelfs niet.'

- 'Is het noodig er bij te voegen', aldus eindigde de Lesseps, 'dat de kaars in deze Oostersche vertelling is de vrouw en de vlinder de man.'

Hetgeen wij bijgewoond hadden, is het werpen der blokken onder water *à pierres perdues*. Wanneer de opeengestapelde blokken boven het water komen uitsteken, worden de overige er opgebragt door middel van schuiten met een stoomkatrol en vooruitspringenden mast. Het daaraan hangende blok wordt dan zachtkens op de verlangde plaats neêrgelaten.

De blokken worden niet regelmatig en sluitend naast elkander

geschikt, maar ruw op elkander geworpen, hetgeen hier voldoende wordt geacht, terwijl het eerste te kostbaar en onnoodig zou zijn. Het is evenwel de vraag, of het niet beter zou geweest zijn om, even als bij de havenhoofden van het Kanaal door Holland op zijn Smalst, kleinere blokken te nemen, maar die naauwkeurig aaneengesloten naast elkander te plaatsen. Immers is het zeer onlangs te Port-Said gebleken, dat de stroom, welke van het Westen naar het Oosten langs het strand loopt, een klein gedeelte van het zand, hetwelk hij met zich voert, door de openingen tusschen de blokken heenwerpt.

Nadat die stroom door het forceren van dezen doortogt zijne snelheid verloren heeft, valt het medegevoerde zand onmiddelijk aan de binnenzijde van het havenhoofd neder en vormt daar langzamerhand een rug, welke tot de waterlijn stijgt. Nu kon dit hier geen kwaad, dewijl er genoeg plaats over was, om de diepe geul van het eigenlijke vaarwater te verleggen op genoegzamen afstand van het westelijk havenhoofd en van dien zandrug, terwijl deze laatste (dikwijls brengt de kwaal haar geneesmiddel mede) zelf het verder indringen van zand belet. Doch niettemin is het gebeurde eene bijdrage te meer, hoe gevaarlijk ruw-gestapelde havenblokken kunnen zijn, waar binnen de hoofden over weinig ruimte te beschikken valt. Ook voor de vastheid der hoofden wordt de geheel sluitende nederlegging der blokken niet vereischt. De natuurlijke steenen, die gediend hebben om de allereerste losplaats der schepen in zee, de beginselen van het hoofd, te vormen, zijn niet door de kracht van water en wind verplaatst geworden, dus is er weinig te vreezen voor eene verplaatsing der 20,000 pond zware steenblokken.

Er is veel gesproken over de verzanding, welke te Port-Said ten gevolge van stroomen langs het strand en de beweging der golven te vreezen zou zijn, waardoor de haven onbruikbaar en de Kanaalmond verstopt zou worden. Dit gevaar bestond voorzeker, doch de plaatselijke onderzoekingen hebben getoond dat het overwonnen kon worden door zich ver in zee uitstrekkende hoofden.

Wat toch is het geval te Port-Said? De stroomen langs het strand zijn op zich zelve niet sterk genoeg om het zand, hetwelk op den bodem der zee ligt, te verplaatsen; alleen wanneer de golven het opgeheven hebben, komt het in beweging. Dit gebeurt echter slechts digt bij strand, waar de golven op den bodem zelven slaan.

Verder in zee, op de diepte van 5 el, is de zeebodem reeds onbewegelijk. De reden hiervan is gelegen in de uiterst zachte

glooijing van den strandbodem; daardoor is de zee reeds betrekkelijk ondiep op groote afstanden van het strand en wordt de deining der volle zee dus langzamerhand gebroken. Bovendien bestaat de bodem slechts tot op 5 el zeediepte uit zuiver zand, en is op grootere diepte het zand vermengd met slijk of modder, waardoor het eene zekere vastheid krijgt en niet zoo ligt meer verplaatst wordt.

Vermits nu de hoofden zich uitstrekken tot eene zeediepte van acht el, is daar wegens de opgegeven redenen geen beweging meer in het zand, en dus ook geen gevaar dat het in den havenmond zal komen. Digt bij het strand evenwel is er van het westen naar het oosten eene vrij sterke zandbeweging; daardoor wordt het zand geworpen tegen het westelijk hoofd en verbreedt zich het strand aldaar, hetgeen nuttig zal zijn voor de toekomstige uitbreiding der stad. Die verbreeding van het strand geschiedt echter zoo langzaam, dat er geen vrees behoeft te bestaan dat de hoofden in de naaste toekomst verlengd zouden moeten worden.

Een ander gevaar, hetwelk tegen het Kanaal pleegt aangevoerd te worden, is de zandverstuiving, waardoor de met zooveel moeite uitgebaggerde gracht spoedig weder zou gedigt worden. Ook dit gevaar is gebleken niet aanwezig te zijn.

Slechts op enkele gedeelten, waar zeer fijn zand was, zoo als bij El-Guisr en Toussoum, bestond er werkelijk eenige vrees voor zandverstuiving. Vermits de aannemers volgens het contract van de Kanaalmaatschappij vergoeding verkrijgen voor het zand, hetwelk weder in de gracht waait, zijn sedert een tweetal jaren van beide zijden opmetingen daaromtrent gedaan. Daaruit is gebleken, dat er jaarlijks bij het Serapeum of liever tusschen het Meer Timsah en de Bittere Meeren niet meer dan 300,000 kubieke ellen zand in het Kanaal waait, welke hoeveelheid later bij wijze van abonnement voor de vergoeding door de aannemers en de Maatschappij als normaal is aangenomen.

Bij El-Guisr is veel minder beweeglijk zand dan bij het Serapeum, en aldaar kan men gerust aannemen dat niet meer dan 100,000 kubieke el zand per jaar in het Kanaal komt.

Op de overige gedeelten van het Kanaal is de zandverstuiving zoo gering, dat zij niet te bewijzen is geweest, en dat er dan ook de aannemers niet in geslaagd zijn om eenige vergoeding daarvoor van de Maatschappij te verkrijgen. Wanneer er evenwel 100,000 kubieke el daarvoor gesteld wordt, dan zou de geheele jaarlijksche zandverstuiving in het Kanaal nog niet meer dan

500,000 kubieke el bedragen. Deze hoeveelheid behoeft geen bezwaar op te leveren, wanneer men nagaat dat er thans per maand het vierdubbele daarvan gebaggerd wordt, en dat de aanvoer van aarde en modder in de Kanalen van Europa, waar het regent, het opbaggeren van niet veel minder slib vereischt. Dat de zandverstuiving niet groot kon zijn, bleek bovendien uit het reeds sedert eenige jaren aanwezige Zoetwater-kanaal en uit de sinds eeuwen bestaande groote drooge kom der Bittere Meeren en van het meer Timsah, welke steeds hunne oorspronkelijke diepte bleven behouden en niet met zand gevuld werden. Hoe zouden ook de overblijfsels van het oude Pharao-Kanaal zigtbaar kunnen zijn gebleven bij zandverstuivingen van eenige beteekenis? Op de hoogte van het Serapeum is het bewegelijke zand geheel van natuur veranderd en in vasten grond herschapen door het vette Nijlwater, hetwelk er zoolang op gestaan heeft. De aldaar achtergebleven sliblaag, het gevolg der gewone, en ook dezer kunstmatige, Nijloverstrooming, zal bovendien toelaten om deze duinhoogten met boomen te beplanten, welke het zand voortdurend zullen vastleggen.

Men heeft berekend dat, wanneer er van al de stoom-baggervaartuigen slechts één enkel overbleef, dit nog voldoende zou zijn om het gansche Kanaal op behoorlijke diepte te houden. Welke geringe krachten en kosten er dus noodig zullen zijn om het Kanaal te onderhouden, zal gereedelijk beseft worden wanneer men bedenkt welk ontzaggelijk materieel er gebruikt is tot het maken van het Kanaal.

Dit materieel bestond, alleen voor zoover de groote aannemers Borel en Lavalley betreft, uit 61 groote stoom-baggermolens, waarvan 20 met gietbuizen van 70 el lengte, 18 kleinere stoom-baggervaartuigen, 37 groote stoom-modderschepen, om de uitgravingen in zee uit te storten, 42 stoom-baggeraken met bodemkleppen, 30 stoom-baggeraken met zijkleppen, 18 stoom-grondopwerkers (*élévateurs*) met hunne 90 dragers van 700 grondkisten, 20 stoomkranen, 150 ijzeren schuiten voor het vervoer van alle benoodigdheden, 15 stoom-sloepen, 52 locomobiles, enz. enz.

Waarlijk eene nieuwe Armada van vreedzamen doch reusachtigen aard, eene waarde van ongeveer 46 millioen francs vertegenwoordigende, welke door de Kanaalmaatschappij is voorgeschoten.

De geheele hoeveelheid grond, welke vergraven moest worden, bedroeg 74 millioen kubieke el. Daarvan was bij ons bezoek (Maart 1868) ongeveer de helft verrigt. Sedert het in werking brengen der groote baggermachines met lange gietbuis, die

letterlijk zand eten en ieder 's maands 80,000 kubieke el grond baggeren, - eene heeft het zelfs tot 100,000 kub. el gebragt - is de voortgang verbazend toegenomen.

De gewone tot dus verre bekende baggerwerktuigen konden onder de gunstigste omstandigheden nooit meer dan 20,000 kub. el in de maand vergraven. De *dragues à long couloir* van den Heer Lavalley[1] zijn dus eene wezenlijke uitvinding op dit gebied.

Maandelijks werd er tijdens ons bezoek 1½ millioen kubieke el grond vergraven en tegenwoordig is dit tot over 2 millioen kub. el geklommen. Dit is eene aardmassa, welke de boulevards van Parijs tot aan de nokken der huizen zou vullen over eene lengte van 3 mijlen, b.v. van de Madeleine tot Château d'Eau.

Er bestaat geen twijfel meer, of het Kanaal zal in October 1869 voor de scheepvaart geopend worden, al moge het dan ook nog niet geheel in de puntjes afgewerkt zijn. Het groote werk, hetwelk zoo lang onmogelijk werd verklaard, zal dus binnen kort gereed zijn en het schijnt ons toe, dat dit niet genoeg beseft wordt hier te lande.

De nieuwe kortere waterweg naar Indië zal onmisbaar groote gevolgen hebben voor handel en scheepvaart. In den tegenwoordigen tijd, waarin snellere spoor- en waterwegen eene wonderlijke aantrekkingskracht uitoefenen, zoodat dergelijke nieuwe aderen spoedig de levendigste handelskrachten naar zich zien toevloeijen, kan het niet anders of eene magtige handelsbeweging zal langs het Suez-Kanaal ontstaan. Om daarvan slechts een voorbeeld te noemen, zij het voldoende er op te wijzen, dat thans reeds, nog vóórdat het Kanaal voor eigenlijke schepen bevaarbaar is, de handelsbeweging van Port-Said, de havenmond van het Kanaal in de Middellandsche Zee, reeds zoo aanmerkelijk is dat zij over 1868 in tonnenlast bijna gelijk staat met de haven van Bordeaux. Port-Said levert dan ook reeds het uitzigt op van eene groote haven, met hare vele koopvaardijschepen en het drukke bezoek der stoomschepen van al de maatschappijen, die de Middellandsche Zee bevaren, waarvan een ons zal brengen naar Syrië, Constantinopel en den Griekschen Archipel.

1 Deze Ingenieur is inderdaad een bijzonder man. Uit de *école polytechnique* gekomen, is hij als gewoon werkman gaan arbeiden in de voornaamste werkplaatsen van Engeland, ten einde de détails van alles grondig te leeren kennen. Daardoor heeft hij zich bijzondere kundigheden verworven en een grooten invloed op den werkman.
Het schijnt ook dat een zeker aantal dezer hem steeds volgt, zoowel hier als bij de andere groote werken, die hij in Rusland en elders uitgevoerd heeft. Zijn mede-aannemer is de kundige Ingenieur Borel, in Nederland wel bekend door het aanleggen van den Centraal-spoorweg.

Na Marseille is Port-Said reeds de beste haven der Middellandsche Zee en veel gemakkelijker binnen te varen dan Alexandrië, waar men alleen over dag kan binnenkomen wegens de zandbanken.

Marseille is de stad, welke waarschijnlijk het meest voordeel zal trekken van den nieuwen weg naar Indië; zij heeft zich dan ook reeds krachtig voorbereid om gereed en in staat te zijn den nieuwen handelsstroom naar zich toe te trekken. Te dien einde vergroot het zijne reeds zoo aanzienlijke havens, dokken en kaden, zoodat het de uitgestrektheid zijner inladings- en ontschepingskaden weldra van 9 tot 12 mijlen zal brengen.

De nieuwe handelsweg zal eene sterke uitbreiding geven aan de stoomvaart en aan het bouwen van koopvaardijschepen met hulp-stoomvermogen. Voor deze zal de waterweg door Egypte het meest voordeelig zijn, omdat de Middellandsche en de Roode Zeeën in sommige jaargetijden niet zeer gunstig zijn voor zeilschepen. Doch ook hieraan zal men waarschijnlijk op den duur wel weten te gemoet te komen. Waar nieuwe snellere wegen geopend zijn, verdwijnen gewoonlijk vele der vermeende bezwaren tegen het gebruik daarvan en worden de werkelijk aanwezige spoedig overwonnen. Geene bezwaren schijnen zoo groot als die van het ongekende, van het nog niet beproefde. Het is een onmetelijk veld, rijk aan allerlei vreezen, open voor allerlei gevaren. Niets doet meestal die bezwaren sneller verdwijnen of te boven komen dan de feitelijke kennismaking daarmede. Zoo werd vroeger door een groot aantal deskundigen, in Engeland in eene commissie vereenigd, de Roode Zee ook voor de *stoomvaart* ongeschikt geacht, en wat is er van al die bezwaren overgebleven?

Op hoedanige wijze de schepen door het Kanaal gesleept zullen worden, is nog niet vast bepaald. In den aanvang zal dit geschieden door gewone sleepbooten, omdat de Kanaalmaatschappij daarvoor zal gebruiken een groot gedeelte van haar drijvend materieel. Tot dit doel zullen namelijk gebezigd worden de reeds aanwezige sleepbooten en 35 stoom-modderschuiten die in slepers veranderd worden, benevens nog enkele nieuwe sterke slepers. Er zullen gaande weg ook proefnemingen plaats hebben met het *touage*-stelsel, bestaande in stoomsleepbooten die zich ophalen aan eenen ketting, op den bodem van het Kanaal nedergelegd. Wat de stoomschepen betreft, deze zullen zelve door het Kanaal kunnen stoomen met eene snelheid van 10 mijlen per uur. De schepen, minder dan 50 ton metende, mogen geheel vrij door het Kanaal zeilen. Voor de stoomschepen zal de reis op het Kanaal 16 uren duren, voor de gesleepte schepen 24 uren.

Eene commissie van marine-officieren en andere deskundigen heeft omtrent al deze vraagpunten een belangrijk verslag uitgebragt. Volgens de concessie mag de Maatschappij van de schepen 10 francs per ton heffen, doch is het nog niet zeker of dit maximumbedrag op den duur gevorderd zal worden.

Het ligt niet in het bestek van dit opstel om in bijzonderheden aan te toonen, welke gevolgen de nieuwe weg voor den handel der verscheidene landen en voor Nederland waarschijnlijk zal hebben. Trouwens is dit reeds met veel zorg gedaan in het belangrijke verslag der Commissie, bij Koninklijk besluit van 10 Julij 1856 n°. 61, ingesteld tot onderzoek naar de vermoedelijke gevolgen der doorgraving van de landengte van Suez, voor den handel en de reederijen van Nederland[1]. Opmerkelijk is het, dat de statistische grondslagen en berekeningen voor het economische vraagstuk der beide handelswegen - om de Kaap de Goede Hoop dan wel door het Kanaal van Suez - in 1859 gemaakt, allerwege bijval hebben gevonden en als juist zijn erkend. (Zie bij voorbeeld Marteau: Le Canal de Suez, in de Revue Contemporaine van Maart 1868, en M. Fontane: De la marine marchande à propos du percement de l'isthme de Suez.) Meer dan ooit verdient dit belangrijk werk, al mogen sommige beschouwingen van de meerderheid der Commissie omtrent het niet verkoopen van gouvernements-producten op Java voor gegronde tegenspraak vatbaar zijn, de aandacht, nu het Suez-Kanaal, hetwelk toen nog eenigzins als aan eene nevelachtige kim opdeinsde, eene werkelijkheid is geworden, waaraan met den besten of liever den slechtsten wil niet meer te twijfelen valt.

De gevolgen van het Kanaal voor den Nederlandschen handel zijn te regt in dat verslag als niet zeer voordeelig gekenschetst. Want al moge een aanzienlijk deel der groote vaart naar Indië den weg om de Kaap de Goede Hoop blijven volgen, ontwijfelbaar toch is het dat de weg naar Indië voor de havens der Middellandsche Zee merkelijk korter en goedkooper zal worden door het Suez-Kanaal en dat de koloniale producten, waarmede die havens door ons pleegden voorzien te worden, voortaan regtstreeks, hetzij door schepen met hulp-stoomvermogen, hetzij met gewone schepen in de Roode Zee voortgesleept, langs den nieuwen weg zullen aangevoerd worden. Zelfs bestaat er gevaar dat het groote débouché, waarop wij onze koloniale scheepsladingen afzetten, namelijk Duitschland, uit het zuiden door die havens voor een

1 Dit verslag is in 1859 gedrukt en bij de boekhandelaars van Weelden en Mingelen te 's Hage algemeen verkrijgbaar gesteld.

aanzienlijk deel zal voorzien worden van Indische voortbrengselen. Daarentegen zal de mededinging van onze Javakoffij met de Brazielsoort in den Levant door het Suez-Kanaal veel gunstiger voor de eerste kunnen worden.

Doch, gelijk reeds gezegd is, het is hier aan het einde van dit reeds lange opstel de plaats niet om in beschouwingen te treden omtrent hetgeen er al dan niet behoort gedaan te worden, ten einde de gevaren van den nieuwen weg voor de Nederlandsche belangen te verminderen of te overwinnen. De ontwikkeling daarvan zou een afzonderlijke behandeling allezins vereischen. Één ding is zeker, wil de Nederlandsche scheepvaart de mededinging langs *dezen* weg beproeven, dan moet de stoomvaart en die met hulp-stoomvermogen bij ons eene aanmerkelijke uitbreiding ondergaan.

Wanneer dit, even als het bij de andere handeldrijvende volken reeds geschiedt en onmisbaar nog meer geschieden zal, ook bij ons plaats heeft, dan komt het mij niet zoo onmogelijk voor, dat de Suez-weg voor een gedeelte althans der schepen, tusschen onze Oost en Nederland varende, verkieslijk zal zijn boven de reis om de Kaap de Goede Hoop. Dat het Suez-Kanaal langzamerhand den handel tusschen Europa en Indië - vooral met het dan zoo nabij gelegen Bombay - in eene groote mate tot zich zal trekken, al moge dit voor een deel der groote vaart en in het bijzonder voor Nederland niet het geval zijn, daaraan valt m.i. niet te twijfelen en bij den steeds toenemenden handel met Indië gaat dat Kanaal eene belangrijke toekomst te gemoet. Wat de hoogere kosten betreft, aan de vaart met hulp-stoomvermogen verbonden, deze zullen vergoed worden door den korten duur der reizen, door de verminderde verzekerings-premie, door de mogelijkheid om het aanwezige kapitaal in een gegeven tijd meermalen te gebruiken en door de meerdere zekerheid der handelsoperatiën op korten tijd.

Er is evenwel nog een ander gevolg, hetwelk niet minder gewigtig zal zijn. Namelijk de ontwikkeling en beschaving van het nog zoo achterlijke Oostelijk Afrika, hetwelk nu zal liggen aan een belangrijken handelsweg naar Indië en mitsdien in meer onmiddellijke aanraking zal komen met den magtigen Europeeschen stroom van kennis en welvaart en van opbeuring van het bij de Oostersche volken zoo ter neêrgedrukte individu. Ook in dit opzigt zal het Suez-Kanaal geen minder gezegende gevolgen hebben en welligt is hierin het eigenlijke *weltgeschichtliche* doel gelegen der grootsche onderneming: *Aperire terram gentibus*.

Maart, 1869.

H.P. VAN KARNEBEEK.

Antieke beeldhouwwerken in het Vatikaan.

Deze bladzijden worden geschreven naar aanteekeningen en herinneringen uit een verblijf te Rome in de jaren 1862-1864. Tot voor korten tijd bestond het voornemen niet om van die aanteekeningen en herinneringen iets te laten drukken. Eerst onlangs is het denkbeeld bij mij opgekomen, dat eenige opmerkingen over en naar aanleiding van de merkwaardigste der in het Vatikaan[1] bewaarde antieke beeldhouwwerken wellicht niet onwelkom zouden zijn aan de lezers van de Gids, waaronder toch ongetwijfeld vrienden van de antieke beeldhouwkunst worden aangetroffen, die de voornaamste antieke beeldhouwwerken zoo niet uit afgietsels - zelfs in onze akademiesteden zijn geene toonbare gypsmuseums - dan ten minste uit afbeeldingen kennen. De betrekkelijk lange tijd, die sedert mijn verblijf te Rome reeds verloopen is, zal, naar ik vrees, aan mijn geschrijf die frischheid doen ontbreken, die alleen de recente aanschouwing van een kunstwerk aan onze gedachten daarover geven kan, en die minder wordt naarmate die aanschouwing verder achter ons ligt. Ik vrees dat zelfs de photographie zal blijken niet bij machte te zijn geweest om aan mijne herinneringen de volle frischheid der aanschouwing terug te geven.

Terwijl ik dus de vrienden der antieke beeldhouwkunst waarschuw om zich vooral niet te veel van deze bladzijden voor te stellen, moet ik aan den anderen kant de archaeologen verzoeken om, waar ze juiste opmerkingen mochten vinden, die ook hun nieuw zijn, de eer daarvan niet aan mij te geven, maar aan den in mijn tijd nog te Rome woonachtigen Münchenschen hoogleeraar Heinrich Brunn. Deze geleerde, wiens werken door alle archaeologen gedurig geraadpleegd worden, is mij bij de

1 Men herinnert zich, dat het Vatikaansche museum uit drie hoofdafdeclingen bestaat, den *braccio nuovo*, het *museo Chiaramonti* en het *musco Pio-Clementino*.

studie van Rome's antieke kunstwerken een onwaardeerbaar leidsman geweest. Van hetgeen aan deze bladzijden voor den deskundigen lezer eenig belang geven mocht, is het beste van hem afkomstig.

I. De braccio nuovo.

5.[1] *Karyatide, misschien van Diogenes van Athene*.

Het eerste beeld dat bij de intrede in den *braccio nuovo* de aandacht trekt, is eene zoogenaamde Karyatide[2], d.i. het beeld eener krachtig ontwikkelde jonge vrouw, bestemd om, met eenige andere dergelijke, aan een gebouw eene rei zuilen in hunne dragende functie te vervangen. De plaats van het kapiteel wordt ingenomen door een korf op het hoofd. Te Athene zag men voor beelden van op het hoofd dragende meisjes uitnemende modellen, zoo vaak tot viering van een groot godsdienstig feest eene processie gehouden werd, waaraan meisjes van aanzienlijke geboorte als 'korfdraagsters' (*χανηφόροι*) deelnamen. Van daar dat de Karyatiden, die men te Athene zag - de tot ons gekomen Karyatiden van het Erechtheion b.v. - Attische meisjes zijn, in type en kleeding geheel gelijk aan die, die op het fries van het Parthenon deelnemen aan de processie tot viering der Panathenaeën.

Zulk eene Attische Karyatide hebben we hier vóór ons. Eenvoudiger motief dan dit - eene vrouw die iets op het hoofd draagt - is haast niet denkbaar. Aan een zoo eenvoudig motief kan zich alleen de echte kunstenaar ongestraft wagen. De vergelijking van deze Karyatide met eene andere, die ook in den *braccio nuovo* staat (n°. 47), toont duidelijk aan hoe moeielijk juist die eenvoudige motieven zijn. Wie zich voor die andere Karyatide plaatst en de vaas, die zij op het hoofd draagt, wegdenkt of bedekt, ziet niets anders dan eene gedrapeerde vrouwelijke figuur; dat die vrouw iets op het hoofd draagt is nergens aan te bespeuren; integendeel, zoo staat, zoo houdt zich eene *χανηφόρος* niet; vooral de wijze waarop de armen in de plooien van het kleed gewikkeld zijn, sluit het denkbeeld uit dat zij iets op het hoofd draagt. Deze hier daarentegen kan die proef doorstaan. Ook al had zij geen korfje op het hoofd,

1 Ik geef de nummers zoo als ze in 1864 waren en denkelijk nog zijn.
2 De naam Karyatiden is eerst laat aan deze beelden gegeven; oudtijds noemde men ze *κόραι* (meisjes).

zou niemand, die dien stand, die houding van lijf en armen ziet, een oogenblik aarzelen het motief uit te spreken: die vrouw draagt. De stand is vast en onwrikbaar; maar toch zoo, dat vermeden is den indruk te geven als eischte de last het gansche draagvermogen van het lichaam; het eene been is namelijk in de knie een weinig gebogen en draagt daardoor bijna niet meê; de last is dus betrekkelijk licht. De houding van het bovenlijf is recht en strak; maar in de heupen is zooveel beweging, als noodig is om met behulp der loshangende armen het evenwicht te bewaren. De armen, licht gebogen, hangen los naar beneden; de linkerhand houdt eene slip van het kleed, maar de arm wordt daardoor niet belemmerd in eventueele bewegingen tot behoud van het evenwicht.

Met opzet noemde ik zoo even de Karyatyden van het Erechtheion; want deze komt daarmeê zoo sterk overeen, dat een tijd lang de meening verdedigers gevonden heeft, dat we hier eene der Karyatiden van het Ereichtheion voor ons hebben, die dan, gelijk zoo menig ander kunstwerk, hetzij reeds in den keizertijd, hetzij in latere eeuwen, naar Italië zou zijn overgebracht. Het kan niet ontkend worden, dat het motief tot die hypothese wel aanleiding gaf; maar het ontbreken van zekere *finesse* in de uitvoering bewijst hare onmogelijkheid. De niet gedetailleerde uitvoering wijst op een veel lateren tijd dan het motief, en doet ons in dit beeld eene van die kopieën naar oude Grieksche meesterstukken herkennen, zoo als er omstreeks het begin van onze jaartelling door te Rome gevestigde Atheensche beeldhouwers in grooten getale vervaardigd werden.

In den laatsten tijd namelijk van de Romeinsche republiek en in de eerste eeuw van den keizertijd, waren te Rome Atheensche beeldhouwers werkzaam, die niet poogden kunstwerken te scheppen van eigen vinding, maar zich bepaalden tot het meer of minder vrij reproduceeren van beeldhouwwerken uit den bloeitijd der Attische kunst. Deels waren hunne werken vrije navolgingen, waaraan zekere mate van zelfstandigheid van conceptie niet kan worden ontzegd - gelijk b.v. de zoogenaamde Mediceische Venus vrij gevolgd is naar de Knidische Venus van Praxiteles - deels waren het bepaald kopieën. Zulk eene kopie van eene der Karyatiden van het Erechtheion hebben we hier voor ons. De voortreffelijkste onder die kopieën en navolgingen zijn die, welker auteurs zich hunner afhankelijkheid van de oude meesters bewust waren en geene pogingen deden om zich daarvan te emancipeeren. Dit was het standpunt van

den auteur onzer Karyatide. Hij heeft, zoo als de vergelijking van zijn werk met zijn voorbeeld toont, gekopieërd zonder er iets van zijn eigen vinding in te willen brengen en zonder zijne kopie mooier te willen maken dan het origineel. Aan die fijne détails, die geen kopiïst ooit volkomen kan teruggeven, heeft hij zich wijselijk niet gewaagd. Maar des te beter is hij er in geslaagd het motief flink en zuiver te reproduceeren. Van daar de gunstige indruk dien dit beeld op de bezoekers van het Vatikaan pleegt te maken.

Een dergelijk contrast tusschen vinding en uitvoering is in de antiekenverzamelingen te Rome iets zeer gewoons. De antieke beeldhouwwerken, die men te Rome ziet, zijn voor verreweg het grootste gedeelte kopieën (of navolgingen) van oudere Grieksche werken, en de vervaardigers van die kopieën hebben zich maar zelden zoo goed van hunne taak gekweten, als de auteur van deze Karyatyde. Het contrast is doorgaans veel sterker dan hier. Van daar, dat menigmaal hetzelfde beeld door den een hoog geprezen en door den ander voor een minder dan middelmatig werk verklaard wordt; de eerste let vooral op de conceptie, de tweede op de uitvoering.

Men heeft, door eene zeer plausibele combinatie, de vervaardiging van deze Karyatide toegeschreven aan den Athener Diogenes, die in de tweede helft der eerste eeuw vóór onze jaartelling heeft geleefd. Er bevindt zich namelijk te Rome nog eene andere Karyatide, die zeer geschonden en verkeerd gerestaureerd is, maar waarin men toch de wedergade van deze heeft herkend. Die andere bevindt zich in *palazzo Giustiniani*, van waar, volgens overlevering, ook die in den *braccio nuovo* herkomstig zou zijn. Ze zouden dus beide vlak in de buurt van het Pantheon gestaan hebben. Nu verhaalt ons Plinius, dat het Pantheon door zekeren Diogenes van Athene met beeldhouwwerken werd versierd, waaronder Karyatiden, die bij de kenners zeer hoog stonden aangeschreven. Het vermoeden ligt voor de hand dat we hier eene van die Karyatiden van het Pantheon voor ons hebben; te meer daar het op interne gronden toch reeds waarschijnlijk is, dat onze Karyatide door een Athener is gebeiteld.

De kop en een gedeelte van de armen zijn gerestaureerd; maar Thorwaldsen, door wien die ontbrekende deelen vervaardigd zijn, heeft daarbij naar dezelfde Karyatiden van het Erechtheion gewerkt, van eene van welke het beeld, dat hij te restaureeren had, eene kopie is. Thorwaldsen bevond zich tegenover

het origineel aan het Erechtheion in hetzelfde geval als Diogenes en heeft zich op hetzelfde standpunt geplaatst. Van daar dat de behandeling van de gerestaureerde deelen met het overige zoo goed harmonieert.

126. *Zoogenaamde diskobolos, waarschijnlijk kopie van den doryphoros van Polykleitos*.

De Karyatide van Diogenes trekt terstond de aandacht van ieder die den *braccio nuovo* binnentreedt; dit beeld daarentegen, dat als diskoswerper gerestaureerd is, wordt door de meeste bezoekers niet opgemerkt, en het zou ook mijne aandacht zeker niet getrokken hebben, indien ik te midden van den overstelpenden rijkdom van het Vatikaansche museum geheel aan mijzelven was overgelaten geweest. Dit komt daarvan, dat de verdienste van dit beeld niet gelegen is in eene sprank van die genialiteit, die ook den weinig of niet ingewijde bewondering afdwingt, maar in de correctheid, waarmeê hier een jeugdig mannelijk lichaam van normale kracht en schoonheid door den beeldhouwer is teruggegeven. Aan zulk een beeld gaat de menigte voorbij; want het kan slechts gewaardeerd worden naar de mate der kunst*kennis* van den beschouwer.

Het beeld is als diskoswerper gerestaureerd, maar ten onrechte. Naar alle waarschijnlijkheid is het eene kopie van den in de oudheid zoo beroemden lansknecht (*δορυφόρος*) van Polykleitos[1]. De beide benedenarmen zijn modern; de rechter, die nu een diskos draagt, moest los neêrhangen en in de linkerhand moest hij de lans houden.

We staan dus hier voor een dergelijk contrast tusschen vinding en uitvoering, als we zoo even in de Karyatide van Diogenes opmerkten. Maar hier komt er nog iets bij. De doryphoros van Polykleitos was, gelijk de meeste zijner werken, van brons en deze kopie is van marmer. Dat dit beeld eene kopie is van een bronzen origineel, is duidelijk zichtbaar aan de behandeling van het haar, dat niet in eenige groote massa's gescheiden is, maar zich in tallooze dunne lokken eng aan het hoofd aansluit. De beeldhouwer, die deze marmeren kopie vervaardigde, heeft het noodig geacht het beeld een steun te

1 Polykleitos was tijdgenoot van Phidias en na dezen de meest vermaarde beeldhouwer der oudheid. Gelijk Phidias de voornaamste representant is der Attische kunst, zoo is het Polykleitos geweest, die aan de school van Argos haar eigenaardig karakter gaf.

geven, dien het bronzen origineel niet behoefde; hij heeft daartoe het voorwerp gekozen, dat bij het kopiëeren in marmer van bronzen beelden het gewone hulpmiddel was, namelijk een boomtronk. Dien stut moeten we dus wegdenken, als we ons het bronzen origineel trachten voor te stellen.

Het is eene ongemeen krachtige, rustige gestalte, die jonge krijgsman, die daar voor ons staat. Het is eene figuur, juist zoo als zich laat verwachten van den Pelopomesischen kunstenaar, wiens streven, in tegenstelling met de idealistische richting van Phidias en de Attische school, vooral hierop gericht is, het menschelijk lichaam in de hoogst mogelijke volkomenheid in brons te reproduceeren. Polykleitos is er daarbij op uit om alle uitersten te vermijden. Zijne figuren mogen niet te oud en ook niet te jong zijn, niet te klein en ook niet te groot; hunne lichaamsvormen niet plomp of gezet, maar toch ook niet te mager of te fijn. Zijn doryphoros was, naar de uitdrukking van Plinius, ‘viriliter puer’, half knaap, half man; eene uitdrukking waarvoor het beeld, dat we hier bespreken, te forsch gebouwd zou kunnen schijnen, indien niet juist van Polykleitos' gestalten als eene eigenaardigheid werd vermeld, dat ze zoo ‘vierkant’ waren. Dit epitheton, dat van de beelden van Polykleitos gebezigd wordt bij tegenstelling met de slanke gestalten van Lysippos, is volkomen toepasselijk op dezen doryphoros, vergeleken met eene kopie van een athleet van Lysippos, die zich insgelijks in den *braccio nuovo* bevindt, en die we straks nader in oogenschouw zullen nemen.

Bijzondere aandacht verdient, vooral ook met het oog op hetgeen ons oude schrijvers omtrent Polykleitos overleveren, de stand van het beeld. Eerst vereischte in een standbeeld is natuurlijk dit, dat het op zijn beenen sta. Dit schijnt evenzeer van zelf te spreken, als dat een cirkel rond moet zijn. En toch, de beelden van Bernini, die ik gezien heb, staan geen van alle; ook Canova - zijn Perseus b.v. - laat in dit opzicht te wenschen over; eerst Thorwaldsen is zich dezer grondwet zijner kunst klaar bewust geweest; of liever, hij heeft haar der antieke kunst afgezien, want de beeldhouwers uit den bloeitijd der Grieksche kunst hebben deze wet nooit overtreden.

De Grieksche beeldhouwkunst is ook in dit opzicht begonnen met groote stijfheid en angstvalligheid. In de eerste tijden maakte men beelden, die volkomen recht overeind stonden met aaneengesloten voeten. Daarop volgt eene periode waarin de voeten vaneen staan, maar het lichaam toch nog op beide ge-

lijkelijk rust, zoodat al de beschikbare draagkracht gebruikt wordt. Dan komt een tijd waarin men inziet dat een stilstaand beeld lichter staat, wanneer het lichaam slechts door één der beide beenen gedragen wordt, gelijk b.v. met dezen doryphoros het geval is. Men ziet aanstonds, dat hier nog zoo en zooveel draagvermogen *en réserve* is om, zoo noodig, in functie te treden, en dit is het, wat ons den stand van het beeld zoo rustig en licht en vast doet voorkomen.

De eerste erkentenis hiervan werd door de ouden toegeschreven aan Polykleitos. Hij heeft het, volgens een bericht bij Plinius[1], 'uitgedacht,' de beelden op één been te doen rusten. Deze uitdrukking moet natuurlijk niet zoo worden opgevat, dat Polykleitos volgens de overlevering de eerste zou zijn geweest, die eene stilstaande figuur gemaakt heeft, die hoofdzakelijk op één been rustte; ongetwijfeld zijn, zoowel vóór hem als door zijn tijdgenooten, wel eens meer beelden in zoodanigen stand vervaardigd; maar de overlevering wilde weten dat Polykleitos de eerste geweest is, die dit met volle bewustheid en stelselmatig deed.

Die overlevering, zoo opgevat, stemt geheel overeen met de voorstelling die we ons, naar de tot ons gekomen berichten, van het karakter van Polykleitos' werkzaamheid moeten maken. De theoretische erkentenis van het genoemde middel om aan standbeelden lichtheid te geven, en de stelselmatige toepassing van die theorie, zijn juist dingen zooals men ze verwacht van den beeldhouwer die een modelbeeld en een daarbij behoorend boek vervaardigde om de juiste proporties van het menschelijk lichaam nauwkeurig te bepalen. Onder den naam van canon is dat modelbeeld eene autoriteit geweest voor de beeldhouwers, tot op Lysippos, den tijdgenoot van Alexander denGroote, toe.

Men heeft wel eens gemeend dat die canon en de doryphoros een en hetzelfde beeld waren. 'Polycletus,' zoo luiden de woorden van Plinius, uit welke men dat heeft willen opmaken, 'Polycletus diadumenum fecit....., idem et doryphorum viriliter puerum fecit et quem canona artifices vocant, lineamenta artis ex eo petentes velut a lege quadam.' Maar de identiteit der beide beelden kan uit deze woorden kwalijk worden afgeleid. Men heeft dan ook ter wille van die identiteit gemeend, dat Plinius zou geschreven hebben 'quem et (in plaats van *et*

1 'Proprium eius est,' zegt Plinius, 'ut uno crure insisterent signa excogitasse.'

quem) canona artifices vocant.' Maar van andere zijde is terecht opgemerkt, dat de overgeleverde lezing volkomen Pliniaansch is, als men maar juist interpungeert. Het spraakgebruik van Plinius brengt namelijk meê, dat na het woord *puerum* een nieuwe volzin beginne met de woorden: 'Fecit et quem canona artifices vocant.' Na deze emendatie kan natuurlijk van identiteit van den canon met den doryphoros geen sprake meer zijn.

120. *Rustende satyr, waarschijnlijk kopie naar Praxiteles.*

Als we den stand van dit beeld met dien van het zoo even besprokene vergelijken, zien we daaraan alleen reeds dat we hier te doen hebben met eene conceptie uit eene nog verder ontwikkelde periode der kunst. Polykleitos had de beeldhouwkunst in dit opzicht een grooten stap vooruit gebracht, door slechts één der beide beenen den last van het lichaam te doen dragen; Praxiteles ging nog een stap verder en onthief ook dat dragende been nog van een deel van den last, door den eenen arm op een nevens het beeld staand voorwerp te doen leunen. Zoo is het met dezen satyr. Het eene been is geheel werkeloos en het andere draagt den last van het lichaam slechts ten deele, doordat de eene arm op een boomstam leunt.

Daardoor vooral ontstaat die uitdrukking van volkomen rust, van geheele ontspanning des lichaams, die, gevoegd bij eene door geen beeldhouwer ooit overtroffen elegantie van houding en sierlijkheid van vormen, dezen jeugdigen satyr tot een der meest beroemde overblijfselen der antieke kunst heeft gemaakt. Ook in de oudheid moet het origineel van dit beeld een buitengewonen naam gehad hebben, want er is bijna geen werk, waarvan zoovele antieke kopieën tot ons gekomen zijn, als van dit; een afdoend bewijs, dat het in de oogen der ouden een werk was van den eersten rang. Te Rome zijn van dezen satyr twee exemplaren, beide van voortreffelijke bewerking: dit hier, en een in het Kapitolinische museum.

Men heeft aan dit exemplaar in de rechterhand een herderstaf gegeven; ten onrechte; die hand moest eene fluit houden. De auteur van het origineel heeft een satyr geconcipieerd, die, naar de voorstelling der dichters, in het eenzame woud het murmelen eener beek met de toonen zijner fluit heeft begeleid, en die nu, in behagelijke rust tegen een boomstam geleund, meer staat te mijmeren dan te luisteren naar het ruischen der

beek. Hij is met een pantervel bekleed, zoo het bekleed heeten mag, want het bedekt alleen den rechterschouder en een gedeelte van de borst. In het overigens naakte lichaam is het streven van den auteur geweest, de zachte, bijna vrouwelijke vormen van den overgangsleeftijd van knaap tot man in hunne volle bekoorlijkheid weêr te geven.

Men is het er algemeen over eens, dat het origineel van dezen satyr, en van de overeenkomstige in andere verzamelingen, allerwaarschijnlijkst van de hand was van Praxiteles. Wat ons van het karakter van Praxiteles' kunst bekend is, stemt met het karakter van dit kunstwerk zoo volkomen overeen, dat daaraan inderdaad bijna niet kan worden getwijfeld. De auteur van dit beeld heeft niet gestreefd naar de strenge waardigheid, de energie, die aan de werken van Phidias, Polykleitos en hunne tijdgenooten eigen is, maar naar uiterlijke bekoorlijkheid, sierlijkheid en liefelijkheid. Zijn satyr is een wezen, welks lichaamskrachten niet tot eenigerlei werkzaamheid ontwikkeld zijn; aan een gemakkelijk en genotvol leven geeft hij de voorkeur boven krachtsinspanning en werkzaamheid; hij leeft slechts om het leven te genieten. Indien dit beeld eene conceptie is van een der groote Grieksche meesters, wat door de talrijke kopieën hoogst waarschijnlijk wordt gemaakt, dan kan die meester geen ander zijn geweest dan Praxiteles, de tolk van het zinnalijk bekoorlijke. Na Aphrodite en Eros, de schoone vrouw en de knaap in wien de man begint te ontwaken, waren het Dionysos en zijne levenslustige begeleiders, die Praxiteles met de grootste voorliefde schiep en die zijn roem het meest hebben gevestigd. Dionysos, niet opgevat als man van rijperen leeftijd, gelijk in de oudere kunst, maar als een jeugdig man van zachte, vrouwelijke vormen; en satyrs, niet, gelijk in de oudere kunst, van grof zinnelijke, sterk tot het dierlijke overhellende vormen en gelaatstrekken, maar bevallige jeugdige wezens, die voor verfijnd zingenot leven en hun dierlijke afkomst slechts in enkele kleinigheden nog verraden.

In de oudere kunst namelijk wordt het gevolg van Dionysos veel dierlijker gevormd dan de satyr, dien we hier voor ons hebben. De satyr is in de oudere kunst half mensch, half bok, ook wat de gelaatstrekken betreft. Een merkwaardig specimen van die oudere opvatting is b.v. de satyrkop, die onder n°. 315 in het *museo Pio-Clementino* bewaard wordt. Die kop moge eerst in den Romeinschen tijd gebeiteld zijn, de conceptie is ook hier uit een veel ouderen tijd dan de uitvoering. Het is

de personificatie, niet van menschelijke zinnelijkheid, maar van dierlijke geilheid. Geheel anders Praxiteles. In zijne satyrs heeft het menschelijke element het dierlijke bijkans geheel verdrongen: de uitdrukking van geilheid heeft plaats gemaakt voor die van sterk ontwikkelde zinnelijkheid, die zich in het beeld, dat we hier bespreken, vooral in mond en oogen openbaart. Alleen in de spitse ooren en in het haar boven het voorhoofd zien we nog de sporen van den dierlijken oorsprong der satyrs.

Wat men in dezen satyr telkens weêr en telkens meer bewondert, is bovenal de onovertroffen bevalligheid der houding. Sierlijker lijnen, dan die de buiging van dit lichaam vormt, zijn nooit aan het marmer onttooverd. De lijn, die, ten gevolge van het leunen op den rechterarm, door de buitenwaardsche buiging van de linkerheup ontstaat, zou de symmetrie storen, indien niet het evenwicht voor het oog werd hersteld door den linkerarm, die, sterk gebogen, los op de linkerheup rust.

41. *Satyr, die op de dwarsfluit speelt; vermoedelijk kopie naar Praxiteles.*

Deze satyr is als het ware de jongere broeder van den zoo even besprokenen. Ook dit beeld moet naar een in de oudheid beroemd origineel vervaardigd zijn, daar het in meer dan één exemplaar tot ons gekomen is. De leeftijd is iets beneden dien van den rustenden satyr; het moment is niet dat van het uitrusten, maar dat van de bezigheid die aan die rust voorafgaat, en in overeenstemming daarmeê is de uitdrukking niet die van behagelijke rust, maar van lustige bezigheid; doch de opvatting der satyrnatuur is geheel dezelfde.

De elegante houding en de schoone lijnen kunnen met die van den ouderen broeder bijna wedijveren. Ook deze knaap leunt tegen een boomstam; het rechterbeen draagt het lichaam en het linker is buitenwaarts over het rechter heen geslagen. Maar de afstand tusschen de beide voeten is zeer gering, en het lichaam leunt veel minder tegen den boom en is minder gebogen dan dat van den rustenden satyr; met reden, want het fluitspelen vordert een vasteren stand.

Van dezen satyr bezitten we geene kopie die in voortreffelijkheid van uitvoering met die van den rustenden op eene lijn staat; maar ook hier wijst alles op Praxiteles als den vermoedelijken schepper van het origineel.

11. *Sileen met het kind Dionysos op de armen; vermoedelijk kopie naar Praxiteles.*

De stand van dit beeld verschilt van dien van den rustenden satyr weêr juist zooveel, als door het verschillende motief wordt gevorderd. Deze Sileen heeft iets te dragen; daarom is er in zijn stand zooveel minder ontspanning; het rustende been staat gereed om, zoo noodig, dadelijk in functie te treden.

Ook van dit beeld is meer dan ééne kopie tot ons gekomen; een bewijs, dat het origineel een in de oudheid beroemd werk geweest moet zijn. Dat het origineel eene schepping was van Praxiteles is natuurlijk niet met zekerheid uit te maken; maar, naar de tot ons gekomen kopieën te oordeelen, was het een werk, zoo geheel in Praxiteles' geest, dat aan de hypothese, die het aan zijne hand toeschrijft, eene vrij hooge mate van waarschijnlijkheid niet kan worden ontzegd.

De uitvoering van dit exemplaar is zeer middelmatig. In het *musée du Louvre* te Parijs is eene veel voortreffelijker kopie van hetzelfde origineel Vooral de beenen van het Parijsche exemplaar zijn veel beter uitgevoerd dan deze hier.

De Silenen zijn eene soort van satyrs van gevorderden leeftijd. In de meest gewone opvatting der Silenennatuur is verslaafdheid aan den wijn de hoofdtrek. Tallooze malen ziet men er afgebeeld, die in eene meer of minder ver gevorderde phase van dronkenschap verkeeren en door jongere satyrs meedoogenloos worden geplaagd en bespot. Maar de Sileen, dien we hier voor ons hebben, is van eene andere natuur. Het zijn wel dezelfde gelaatstrekken als die van zijne steeds dorstige broeders, maar veredeld. En met reden, want hem is het kind Dionysos ter verpleging en opvoeding toevertrouwd. Met hoogen ernst en innig welgevallen beschouwt de nog krachtige grijsaard het kind op zijne armen, dat bestemd is om een weldoener te worden van het menschelijk geslacht.

Van het kind valt niets te zeggen, daar het grootendeels door moderne hand gerestaureerd is.

67. *Apoxyomenos, waarschijnlijk kopie naar Lysippos.*

Van alle beelden in het Vatikaansche museum heeft deze met de *strigilis* zich reinigende athleet, die eerst voor betrekkelijk korten tijd - tijdens het beleg van 1849 - te Rome gevonden is, de beste plaats gekregen. In meer dan een opzicht

verdient hij die eer. Slechts zelden - om met eene geheel toevallige verdienste te beginnen - slechts zelden krijgen we een antiek beeld te zien, dat zoo uitmuntend geconserveerd is. Ik meen mij te herinneren - en de photographie, die vóór mij ligt, spreekt het niet tegen - dat aan dit beeld niets anders modern is, dan een gedeelte van de rechterhand. Toch heeft de beeldhouwer, die die hand gerestaureerd heeft, het nog verkeerd gedaan. Hij heeft ten onrechte gemeend hier eene kopie vóór zich te hebben van den apoxyomenos van Polykleitos, waarvan Plinius melding maakt; en bovendien heeft hij de woorden van Plinius geheel misverstaan. Van Polykleitos sprekende, zegt Plinius: 'Fecit et destringentem se et nudum talo incessentem;' twee beelden dus, een *ἀποξυόμενος* - wat Plinius door *destringens se* vertaalt - en een *ἀποπτερνίζων* - waarvan *talo incessens* de vertaling is. De restaurator van dezen athleet heeft vooreerst gemeend dat Plinius van één beeld sprak, en ten anderen heeft hij *talus*, dat hier natuurlijk *hiel* beteekent, van een *dobbelsteen* verstaan - er was inderdaad eene soort van dobbelsteenen die zoo heetten - en, om nu het beeld met zijne zinlooze opvatting van de woorden van Plinius in overeenstemming te brengen, heeft hij onzen apoxyomenos tusschen duim en wijsvinger van de rechterhand een dobbelsteen gegeven! En dien dobbelsteen heeft de ongelukkige - als hadden hem Griekenlands goden met verblinding gestraft voor het schendig bestaan van Grieksche kunstwerken te willen restaureeren - dien dobbelsteen heeft hij nog bovendien met het getal *vijf* gemerkt[1] en er dus niet eens een *talus* (*ἀστράγαλος*) van gemaakt, die aan twee zijden blank is en slechts de cijfers 1, 3, 4 en 6 draagt, maar eene *tessera* (*κύβος*), een dobbelsteen gelijk men ze ook tegenwoordig gebruikt. Als men in aanmerking neemt dat dit nu een van de minst beschadigde beelden is, die tot ons gekomen zijn, dan kan men approximatief berekenen hoeveel ergernis door dat restaureeren van

1 Het is soms vermakelijk de dwaasheden te hooren of te lezen, die door verkeerde restauraties van antieke beelden aan onkundige beschouwers ontlokt worden. Zoo schrijft b.v. Taine, in zijne fraai gestileerde en onderhoudende, maar wel wat oppervlakkige *souvenirs de voyage* uit Italië, over dit beeld het volgende: 'Celui-ci vient de courir, il a dans la main un numéro par lequel on voit qu'il est arrivé le cinquième.' (*Revue des deux mondes*, livr. du 1er Janvier 1865, p. 181). Men ziet, de Italiaansche beeldhouwer kan zich over zijne *bévue* troosten, hij wordt door den Franschen *homme de lettres* nog overtroffen. Maar zoo gaat het, als een niet deskundige, al heet hij ook Henri Taine, gaat schrijven over antieke kunstwerken.

antieke beelden wel gegeven wordt. In dit geval is het alleen maar eene verkeerde restauratie van een weinig essentieel gedeelte van het beeld; maar van de meeste beelden in de Italiaansche museums zijn zeer wezenlijke deelen gerestaureerd, en veelal zóó, dat men volstrekt moet beginnen met die moderne deelen weg te denken om, wat er van het antieke beeld over is, inderdaad te kunnen *zien*.

Cicero vond ergens vermeld dat Lysippos[1] den doryphoros van Polykleitos zijn leermeester placht te noemen. Inderdaad sluit zich Lysippos in meer dan één opzicht aan aan de oude Argivische school. Zoo bij voorbeeld al aanstonds in de keus der stof. Gelijk Polykleitos en de andere oude beeldhouwers uit Argos en Sikyon reeds niet dan bij uitzondering in marmer werkten, zoo schijnt Lysippos in het geheel geene andere dan bronzen beelden te hebben gemaakt. Dat deze apoxyomenos kopie is van een bronzen origineel, blijkt reeds bij den eersten oogopslag uit de omstandigheid, dat de vervaardiger van deze kopie gemeend heeft onder den uitgestrekten rechterarm een stut te moeten aanbrengen, die op het rechterbeen rust. Hoezeer hij het beeld daardoor ontsierde, geheel ongelijk had hij niet, want zijn werk was niet bestemd om in een museum bewaard te worden en moest dus een stootje kunnen velen. De beide uiteinden van dien stut zijn aan het beeld blijven zitten en moeten dus, als we ons het bronzen origineel willen voorstellen, met den boomtronk waar het linkerbeen tegen aan staat, worden weggedacht.

Lysippos placht den doryphoros van Polykleitos zijn leermeester te noemen. Dat dit vooral niet van slaafsche navolging te verstaan is, blijkt uit een ander gezegde van hem, dat Plinius meêdeelt. We hebben à propos van den doryphoros reeds gezien, dat Polykleitos' gestalten der latere oudheid ‘vierkant’ voorkwamen. Nu schrijft Plinius van Lysippos dat hij met groote zorgvuldigheid in acht nam hetgeen de Grieken symmetrie noemen, ‘door op nieuwe, vóór hem niet beproefde wijze de vierkante gestalten der ouden te veranderen; en hij placht te zeggen, dat zij het menschelijk lichaam weêrgaven zoo als het [objectief] is, hij, zoo als het [subjectief] schijnt te zijn’[2].

1 Lysippos van Sikyon was aanvankelijk handwerksman en heeft zich als autodidakt tot kunstenaar gevormd. Hij was tijdgenoot van Alexander den Groote, voor wien hij tal van kunstwerken heeft vervaardigd.

2 ‘Non habet Latinum nomen symmetria, quam diligentissime custodivit, nova intactaque ratione quadratas veterum staturas permutando; vulgoque dicebat, ab illis factos, quales essent, homines: a se, quales viderentur esse.’

De vierkante gestalten der ouden, d.i. die naar de leer van Polykleitos; want de proporties van het menschelijk lichaam, gelijk ze door dezen waren vastgesteld, waren tot op Lysippos vrij algemeen door de beeldhouwers als regel aangenomen.

Waarin het verschil tusschen de proporties van Polykleitos' gestalten en die van Lysippos bestond, blijkt volkomen uit de vergelijking van de kopie van den doryphoros van den een met die van den in de oudheid zoo beroemden[1] apoxyomenos van den ander. De doryphoros is inderdaad een ‘vierkante’ kerel, vergeleken met den buitengewoon slanken athleet van Lysippos. Volkomen is op deze beide beelden toepasselijk, wat Plinius van Lysippos bericht, dat hij den kop kleiner maakte dan de ouden en het lichaam fijner en magerder, om daardoor zijne beelden slanker te doen schijnen[2]. Lysippos heeft eene omstandigheid in rekening gebracht, waarmede Polykleitos niet gerekend heeft, dat namelijk de deelen van een lichaam volstrekt niet altijd die betrekkelijke maat feitelijk moeten hebben, die de beeldhouwer wil, dat ze voor het oog van den beschouwer zullen *schijnen* te hebben. Het oogpunt, waaruit het beeld gezien wordt, de plaats die de verschillende deelen van het beeld met betrekking tot elkander innemen, en de meerdere of mindere doorschijnendheid der stof, waaruit het vervaardigd is - ziedaar drie dingen, die, naar 't schijnt, Polykleitos niet, of althans niet stelselmatig, in aanmerking nam, en Lysippos wel. Wat het eerste van deze drie punten betreft, eene anecdote, die van Phidias verteld wordt, zal volkomen duidelijk kunnen maken wat daarmeê bedoeld wordt. De Atheners, zoo luidt het verhaal, lieten eens twee beeldhouwers, Phidias en Alkamenes, elk een beeld van Pallas Athene maken, bestemd om op een hooge zuil te staan. Toen beide beelden klaar, maar nog niet op die zuilen geplaatst waren, werd het beeld

1 Plinius vertelt van het origineel, dat naar Rome overgebracht was en daar op eene publieke plaats stond, de volgende anecdote. Keizer Tiberius, wien dit beeld bijzonder beviel, liet het naar zijne kamer transporteeren en zette er een ander beeld voor in de plaats. Maar het Romeinsche volk was hierover zoo verstoord, dat het in het theater met groot geschreeuw verlangde, dat de apoxyomenos weer op zijne oude plaats gezet zou worden. De keizer moest, hoe noode ook, het volk zijn zin geven.

2 ‘Statuariae arti plurimum traditur contulisse,.... capita minora faciendo quam antiqui, corpora graciliora siccioraque, per quae proceritas signorum maior videretur.’

van Alkamenes algemeen voor het beste van de twee verklaard. Van dat van Phidias was zelfs het gelaat min of meer misvormd. Maar toen de beide beelden op hun verheven standplaats stonden, waren de fouten verdwenen en erkende ieder dat het beeld van Phidias het best geslaagd was. Vermoedelijk is dit verhaal niet historisch; maar, *se non è vero, è ben trovato;* de anecdote toont duidelijk aan, hoe de beeldhouwer het oogpunt in aanmerking moet nemen, waaruit zijn beeld zal worden beschouwd. - Ook de plaats, die de deelen van het beeld met betrekking tot elkander innemen, dient in rekening gebracht te worden. Deelen die van vele zijden licht ontvangen, moeten naar evenredigheid massiever zijn, omdat het sterkere licht, waarin ze gezien worden, hun omvang door een optisch bedrog kleiner doet schijnen dan feitelijk het geval is. - En in de derde plaats moet de beeldhouwer de stof in aanmerking nemen, waarin hij werkt. Brons is minder doorschijnend, neemt minder licht in zich op, dan marmer; de beeldhouwer, die, gelijk Polykleitos, de feitelijke proporties van het menschelijk lichaam volgt, zal, als hij in brons werkt, gestalten maken die gezetter schijnen dan ze metterdaad zijn. - Van de bewuste en stelselmatige toepassing nu van de uit deze feiten voortvloeiende regels, schijnt de eer toe te komen aan Lysippos, den naturalistischen autodidakt, die van de objectief ware proporties van Polykleitos afweek om aan zijne gestalten meer schijnbare waarheid en vooral meer slankheid te geven.

Slankheid van lijf en leden - dit is inderdaad het karakter van dezen apoxyomenos. Hij is minder breed in de schouders en minder sterk gewelfd van borst dan Polykleitos' doryphoros: het lichaam is fijner, de armen en beenen zijn langer, het hoofd is kleiner. Hij *schijnt* nog slanker dan hij *is*. De doryphoros is een toonbeeld van forschen lichaamsbouw en spierkracht, de apoxyomenos van vlugheid en elasticiteit.

Ook van dit beeld vordert de stand onze aandacht, al weder in vergelijking met dien van Polykleitos' beelden. De stand van den apoxyomenos is nog lichter dan die van den doryphoros. Eigenlijk mag het haast geen stand meer heeten; want terwijl de rustige doryphoros den indruk geeft van nog wel eenigen tijd in dezelfde houding te zullen blijven staan, kan men zich van den levendigen apoxyomenos haast niet voorstellen dat hij in het oogenblik volgende op dat, waarin we hem zien, niet reeds eene andere houding zou hebben aangenomen.

De athleet van Lysippos staat daar even bewegelijk, als de lansknecht van Polykleitos onbewegelijk stil staat. Die bewegelijkheid ontstaat vooral daardoor, dat het zwaartepunt niet, gelijk bij den doryphoros, juist boven den dragenden voet valt, maar ter zijde, meer naar den kant van den anderen (rustenden) voet toe, zoodat de punt van dien anderen voet, die vrij ver buitenwaarts staat, door op den grond te steunen, het evenwicht moet bewaren. De doryphoros zou, zonder zich overigens te verroeren, het rustende been kunnen oplichten; als de apoxyomenos het deed, zou hij het evenwicht verliezen. Lysippos is dus eenigermate afgeweken van de leer van Polykleitos, volgens welke het ééne been den last des lichaams alleen moest dragen; het andere been is hier niet volkomen rustend; het draagt, zij het ook maar voor een klein deel, den last des lichaams meê. Toch is deze afwijking in 't minst geen terugkeer tot de oude stijfheid, toen men het zwaartepunt juist in het midden tusschen de twee voeten deed vallen en den last van het lichaam gelijkelijk tusschen de beide beenen verdeelde. Integendeel, het is een stap vooruit, tot nog grooter lichtheid.

Licht - vlug - bewegelijk - levendig - zijn woorden die telkens terugkeeren als er sprake is van dezen apoxyomenos. Geen beter commentaar, dan dit beeld, op den bekenden versregel van Propertius:

> Gloria Lysippi est *animosa* effingere signa.

123. *Lucius Verus*.

Romeinsche keizers lieten zich vaak als goden of heroën, naakt en in staande houding, in marmer afbeelden. Onder die soort van standbeelden van keizers is dit weinig aanlokkelijk beeld van den aangenomen zoon van Antoninus Pius en mederegent van Marcus Aurelius een van de beste.

Aangenaam om te zien is dit beeld volstrekt niet; en toch is de uitvoering alles behalve slecht. Van den doryphoros bij voorbeeld is de uitvoering vrij wat minder; en toch maakt die veel gunstiger indruk. Dit komt daarvan, dat in den Lucius Verus het *ensemble* de *détails* niet beheerscht. Het is namelijk een werk van zeer middelmatig *ensemble;* een werk dus dat, om eenigermate te voldoen, hoogst eenvoudig moest zijn uitgevoerd. Juist het tegendeel is geschied; de beeldhouwer heeft de *détails* met groote zorgvuldigheid uitgewerkt. Van daar dat de *détails* het *ensemble* domineeren in plaats van omgekeerd.

De stand van het beeld is gebrekkig. De positie der beenen heeft veel overeenkomst met die van den apoxyomenos van daareven, maar bij den Lucius Verus is de houding van het bovenlijf met den stand der beenen niet in harmonie.

23. *Zoogenaamde Pudicitia*.

Dat een kunstwerk, zonder correct te zijn, toch een gunstigen indruk kan maken, ziet men hier al heel duidelijk. De beeldhouwer heeft groote fouten gemaakt. Aan deze vrouw ontbreekt de rechterschouder en de rechterborst, en een neêrhangend stuk gewaad kan onmogelijk de schuinsche richting hebben die hier het stuk van den sluier heeft, dat over den linkerarm heen midden voor 't lichaam naar beneden hangt. En toch is het een beeld dat geen beschouwer koel laat. Men ziet de fouten en toch blijft men onder den *charme*, dien deze rijk en tevens zedig gedrapeerde gestalte uitoefent op ieder die haar nadert, den *charme* van vorstelijke waardigheid gepaard met die vrouwelijke zedigheid, waarvan de Romeinen in dit beeld de personificatie meenden te zien, toen ze het (op munten) den naam gaven van *Pudicitia*.

De conceptie is ongetwijfeld van Griekschen oorsprong. Wat de auteur van het Grieksche origineel heeft willen geven, is moeielijk te gissen; wellicht eene muze. De auteur van deze kopie heeft denkelijk dat Grieksche motief voor een ander doel gebruikt. Grieksche beelden werden in den Romeinschen tijd zeer dikwijls gekopieerd om er portretbeelden van bepaalde personen van te maken. Er waren beelden die daarvoor als 't ware in de mode kwamen. Zoo is het gegaan met het gedrapeerde vrouwenbeeld, waarvan we hier eene kopie hebben. In de Italiaansche antiekenverzamelingen vindt men van dit beeld verscheidene exemplaren, die alle, naar 't schijnt, in der tijd de beeldtenis van eene of andere aanzienlijke Romeinsche vrouw op de schouders hebben gedragen.

Het is dus geen zeer groot verlies, dat van dit exemplaar de kop niet tot ons gekomen is. Ook de rechterhand is gerestaureerd, en wel zeer slecht; hij is veel te groot en vergalt het genot van het kunstwerk aan hen, die in het wegdenken van moderne deelen nog ongeoefend zijn.

Vermoedelijk werd dit beeld vervaardigd om in eene smalle nis te staan. Althans, de omtrek is wat genegligeerd, terwijl

het midden met groote zorgvuldigheid en fijnheid is uitgevoerd. Het schijnt wel, dat de auteur - van deze kopie natuurlijk - dit opzettelijk gedaan heeft. Hij heeft het oog van den beschouwer naar het midden van het beeld willen trekken. Daarvoor kan hij moeielijk eene andere reden gehad hebben, dan de enge ruimte waarin het beeld stond geplaatst te worden.

50. *Artemis*.

In den haarband, hoog boven het voorhoofd, zijn twee gaten geboord. Blijkbaar hebben die oorspronkelijk gediend tot bevestiging van eene (metalen) halve maan. Het kleed is niet hoog opgeschort, gelijk het geval pleegt te zijn waar Artemis als jachtgodin wordt afgebeeld; het is het lange, tot over de voeten afhangende gewaad, dat Artemis als Luna pleegt te dragen.

Het is Luna, die zoo juist den slapenden Endymion ontwaard heeft. In houding en gang is tweederlei impulsie uitnemend uitgedrukt: verrast wil zij voorwaarts snellen, naar de plaats waar Endymion ligt, maar de vrees om hem wakker te maken houdt haar in. Het beeld zou in dit opzicht nog meer geapprecieerd worden, indien het beter gerestaureerd was. Vooreerst houdt de godin, door de schuld van den restaurator, de armen wel wat theatraal, en ten anderen zijn de twee helften, waarin het beeld gebroken is geweest, niet goed aaneengevoegd. Het beeld is namelijk midden doorgebroken geweest, en nu is de bovenhelft niet volkomen zuiver op de benedenhelft gezet, maar zoo dat zij een weinig te veel achterover staat.

Deze Artemis zal denkelijk deel hebben uitgemaakt van eene vrije groep, d.i. van eene groep, die uit bijeen behoorende maar materieël gescheiden beelden bestaat, gelijk b.v. de bekende groep die Niobe en hare kinderen voorstelt op het oogenblik, waarop deze door de pijlen van Apollo en Artemis gedood worden. De groep, waartoe deze Artemis behoorde, zou dan uit twee beelden bestaan hebben, dit en een slapenden Endymion.

Van de meeste antieke beelden is de basis modern. Hier hebben we er eene die antiek is en die ons doet zien hoe in de oude kunst ook van de basis de vorm niet onverschillig was, maar in overeenstemming gebracht werd met het beeld zelf. De voorwaartsche beweging der godin wordt geaccentueerd door den naar voren spits toeloopenden vorm van de basis.

86. *Fortuna*.

Ook van dit beeld is de basis antiek. Ook hier is haar vorm met het beeld dat zij draagt, in harmonie gebracht, maar op andere wijze, door hare ongelijke hoogte. Onder den voet, die het gewicht van het lichaam draagt, is zij lager dan onder den anderen, nagesleepten voet.

Deze Fortuna, die in de linkerhand een hoorn van overvloed houdt, terwijl de rechter op een scheepsroer rust, is uitmuntend geconserveerd. Ten deele is het zeker aan deze toevallige omstandigheid toe te schrijven, dat zij door de meeste bezoekers van het Vatikaan zooveel meer bewonderd wordt, dan zij verdient; maar vooral zal die bewondering wel het gevolg zijn van de zeldzame uitvoerigheid, waarmeê het rijk gedrapeerde beeld tot in de kleinste *détails* is bewerkt.

De beeldhouwer, die blijkbaar niet zelfstandig schiep, maar motieven ontleende aan Grieksche gedrapeerde vrouwenbeelden, heeft gemeend dat hij door eene uiterst gedetailleerde uitvoering iets bijzonder verdienstelijks zou kunnen voortbrengen; maar hij is niet bij machte geweest om aan zijn werk dat leven te geven, dat ons in zoo menig slechtweg gehouwen beeld een meesterstuk doet bewonderen.

26. *Titus*.

Dit beeld is in 1828, tegelijk met dat van Titus' leelijke en hartstochtelijke dochter Julia, dat er tegenover staat (n°. 111), opgegraven. Het is voor een werk uit den Romeinschen tijd nog al goed gebeiteld - bepaaldelijk is de behandeling van de toga niet onverdienstelijk - en het is vrij goed geconserveerd. Behalve kleine stukjes van de toga, zijn alleen de linkerhand en de rechter benedenarm modern.

Een welgemaakt man was Titus, blijkens dit beeld, niet; maar de beeldhouwer heeft zijn plicht gedaan en de toga zoo gearrangeerd, dat 's keizers gestalte toch een niet ongunstigen indruk maakt.

Het beeld was in der tijd gekleurd. In de plooien van de toga ziet men op sommige plaatsen het purper nog, en, ofschoon minder duidelijk, in de voering sporen van geele verf.

Men is nog volstrekt niet volledig en nauwkeurig bekend met den aard en den omvang der polychromie in de antieke beeldhouw- en bouwkunst. Wat de beelden betreft, schijnt het

beginsel der polychromie geweest te zijn: onderscheiding door verschillende kleur van verschillende materie. Soms bereikte men dit doel, in plaats van door verving, door het gebruik van marmer van verschillende kleur, op dergelijke wijs als waarop Phidias zijne beroemdste beelden van goud en ivoor heeft gemaakt. Van het gebruik van marmer van verschillende kleur hebben we een voorbeeld in eene buste in de onmiddelijke nabijheid van dit beeld, waarvan het boven den linkerschouder vastgegespte kleed van roodkleurig albast is.

Op de basis heeft de beeldhouwer een bijenkorf aangebracht: een niet ongepast symbool van de werkzaamheid, waardoor zich sedert zijne troonsbeklimming deze vorst onderscheidde, ‘in wien het ideaal van het keizerschap zich scheen te verwezenlijken, en wien een later heerscher zich tot voorbeeld kon nemen, zoo hij tot eer voor zich zelven, tot heil van het volk en in overeenstemming met de openbare meening wilde regeeren’[1].

In het niet zeer schrandere maar goedhartige gelaat herkent men den vaderlijken vorst, die, naar 't verhaal, een dag verloren achtte, waarop hij niemand eene gunst had kunnen bewijzen. De wilde jeugd, die aan zijne troonsbestijging is voorafgegaan, heeft op dit gelaat onmiskenbare sporen achtergelaten.

44. *Gewonde Amazone, misschien kopie naar Phidias*.

Er zijn weinig Grieksche beelden die in een zoo groot aantal kopiën en fragmenten van kopiën tot ons gekomen zijn, als deze gewonde Amazone; wel een bewijs van den grooten roem dien het origineel in de latere oudheid moet hebben gehad. Van geene der kopieën is de rechterarm bewaard gebleven. De omhoog geheven rechterarm, die thans dit exemplaar en de meeste andere ontsiert, is modern. Tijdens mijn verblijf te Rome was de oorspronkelijke houding van dien arm nog slechts het voorwerp van gissingen. Maar later heeft men in eene gewonde Amazone op een antieken gesneden steen[2] eene afbeel-

1 Van Oordt, Constantijn de Groote en zijne voorgangers, I, blz. 338.

2 Die steen, waarvan de waarde voor de kritiek van dit Amazonenbeeld door Klügmann ontdekt werd, bevindt zich in de verzameling van de keizerlijke bibliotheek te Parijs.
Gesneden steenen en munten, waarop dikwijls beroemde beeldhouwwerken werden afgebeeld, hebben reeds menigmaal licht verspreid over de oorspronkelijke gedaante van een of ander geschonden Grieksch beeld. Maar het is niet ieder gegeven, in zulke gevallen de overeenkomst te ontdekken. Er behoort daartoe, bij nauwkeurige bekendheid met een groot deel althans van de tot ons gekomen monumenten, eene soortgelijke gave van combinatie en divinatie, als tot het ontdekken van de wijze waarop eene gemutileerde passage van een Griekschen schrijver moet worden hersteld. Ook in dit opzicht maakt de archaeologie meer en meer de beproefde methode der philologie tot de hare.

ding herkend van hetzelfde beeld, waarvan de gewonde Amazonen in de museën kopieën zijn. De vroeger geopperde gissingen bleken geen van alle juist te zijn geweest: de rechterarm dezer Amazone steunde, blijkens die afbeelding, op de lans, die nevens haar op den grond rustte.

Gelijk het meer gaat, zoo valt het ook hier niet moeijelijk, nu eens de oorspronkelijke houding op externen grond vast staat, op interne gronden hare waarschijnlijkheid te betoogen. De wond in de rechterborst namelijk motiveert in alle andere opzichten de natuurlijke en eenvoudige houding der figuur. De last van het lichaam bij voorbeeld wordt uitsluitend door het linkerbeen gedragen, om de rechterzijde zooveel mogelijk te ontspannen; het rechterbeen rust met de punt van den voet op den grond, maar draagt niet meê. Het hoofd is naar de gewonde zijde een weinig voorovergebogen, en de blik is gevestigd op de gewonde plek, van welke de linkerhand bezig is het onderkleed te verwijderen. Gelijk nu in alle andere opzichten de wond in de rechterborst het middelpunt is van het motief, zoo motiveert zij ook volkomen het met den rechterarm op de lans leunen. De spanning toch der borstspieren aan de rechterzijde wordt door den steun, dien de lans aan den rechterarm geeft, aanmerkelijk verminderd. Nog twee andere interne gronden pleiten voor de aanwezigheid van de lans ter rechterzijde der figuur. Vooreerst zou, daar de wond zich geheel en al aan de rechterzijde van het lichaam bevindt, zonder de lans, het middelpunt van het motief te ver van het midden van het kunstwerk verwijderd zijn. De ontwerper van het beeld heeft dan ook die fout niet gemaakt, maar, door de lans rechts nevens het lichaam te plaatsen, de wond meer in het midden van zijn werk gebracht. Eene tweede artistieke fout zou de bijna loodrechte lijn zijn die de rechterzijde van het lichaam vormt; maar denken we ons de volkomen rechtlijnige lans daarnevens, dan is die bijna loodrechte lijn juist zooveel geaccidenteerd als de harmonie der lijnen vordert.

Het onderkleed bedekt de linkerborst en het geheele lichaam van den gordel af tot een eind boven de knie; om te beletten

dat het lager neêrhange en de beweging der beenen belemmere, is het onder den gordel opgeschort. De wijze waarop het behandeld is - geene diepe plooien, maar tallooze kleine - schijnt op een bronzen origineel te wijzen; een vermoeden, dat door de behandeling van het haar en de oogen althans niet weêrsproken en door den boomstam - het gewone steunmiddel der oude beeldhouwers bij het kopieëren in marmer van bronzen beelden - waarschijnlijk gemaakt wordt. De mantel is zoo teruggeslagen, dat hij van de voorzijde van het lichaam slechts het allerbovenste gedeelte van de borst bedekt en zich overigens, voor wie zich recht tegenover het beeld plaatst, alleen nevens het rechterbeen nog even vertoont. De naakte deelen zijn die eener krachtig ontwikkelde vrouw van welgeronde vormen. Van het edele, ovale gelaat toont de bovenste helft groote vastheid, de onderste meer zachtheid. Zeer schoon is in dit gelaat de trek van bedwongen smart. De matiging, waarmeê de ontwerper van het beeld het gevoel van pijn heeft uitgedrukt, verraadt in zijne Amazone eene hooge mate van heerschappij van den geest over het lichaam.

Vroeger hield men vrij algemeen de exemplaren van deze Amazone voor kopieën van een origineel van Kresilas, een jongeren tijdgenoot van Phidias. Men vond bij Plinius eene gewonde Amazone als een werk van Kresilas vermeld, en daar nu deze Amazone eene gewonde en de conceptie blijkbaar uit den tijd is waarin Kresilas leefde, meende men tot de vermoedelijke identiteit te mogen besluiten. Men verloor daarbij echter uit het oog vooreerst dat het gemeenschappelijke kenmerk van gewond te zijn, de identiteit slechts in zeer geringe mate waarschijnlijk maakt, daar eene gewonde Amazone denkelijk voor Grieksche beeldhouwers een niet ongewoon onderwerp was; en ten tweede dat het weinige, dat ons van Kresilas' richting bekend is, eer strekt om die waarschijnlijkheid te verminderen, dan om haar grooter te maken. Kresilas namelijk schijnt, gelijk Myron, van wien hij vermoedelijk een leerling was, vooral gestreefd te hebben naar het weêrgeven van het physische leven in zijne vluchtigste uitingen; naar het uitdrukken niet van den *animus*, maar van de *anima*. Een van zijne meest beroemde werken was het beeld van een stervenden gewonde; de eigenaardige verdienste van dien stervende lag, volgens een bericht bij Plinius, daarin, dat ‘men aan hem zien kon hoeveel er nog van leven (animae) in hem over was.’ Voor zoover we uit

deze woorden tot het karakter van Kresilas' werken mogen besluiten, moeten we wel aannemen dat zijne gewonde Amazone geheel anders zal zijn opgevat geweest, dan die waarvan onze antiekenverzamelingen kopieën bevatten.

De eerst voor weinige jaren bekend geworden omstandigheid dat onze Amazone op de lans staat te leunen, heeft aanleiding gegeven tot een ander vermoeden omtrent den auteur van het origineel. Onder de in onze bronnen genoemde Amazonen van beeldhouwers uit de vijfde eeuw is er eene, die van Phidias, waarvan uitdrukkelijk vermeld wordt dat ze op de lans leunde. Nu is zeker in een Amazonenbeeld het leunen op de lans evenmin als het gewond zijn eene zoo ongemeene bijzonderheid, dat dit beeld niet zeer wel eene kopie van een derde Amazonenbeeld uit denzelfden tijd zou kunnen zijn. Maar indien we tusschen Phidias en Kresilas moeten kiezen, dan pleit de eenvoud van de conceptie en de rust der gestalte voor het vermoeden dat de exemplaren van deze Amazone kopieën zijn van die van Phidias. De buitengewone talrijkheid der kopieën geeft aan dit vermoeden eene zekere mate van waarschijnlijkheid, die nog aanmerkelijk grooter wordt voor hem, die den verheven adel van het gelaat ook in de kopieën nog weet waar te nemen.

53. *Euripides.*

Vroeger, voor zijne verplaatsing uit palazzo Giustiniani naar het Vatikaan, droeg dit beeld een anderen kop, gelijk blijkt uit eene oude afbeelding (die ik evenwel, zoover ik mij herinner, zelf nooit gezien heb). Bij de verplaatsing heeft men dien anderen kop, die er naar het oordeel van alle deskundigen stellig niet bij behoorde, door dezen antieken Euripideskop vervangen, die - zeer toevallig, indien hij er van ouds bij behoorde: nog toevalliger als het een vreemde kop was - volkomen bij het lichaam past. Dat het een beeld van Euripides is, is inderdaad vrij waarschijnlijk. Het masker in de linkerhand, dat bijna geheel antiek is, bewijst dat het het beeld is van een tragediedichter; ware dit niet het geval, men zou in dezen forsch gebouwden, breed geschouderden man eer een athleet zoeken dan een dichter. Nu wist men in de oudheid van Euripides te vertellen - of het verhaal historisch is, kan ons op dit oogenblik onverschillig zijn; het is genoeg dat het in de oudheid

circuleerde - van Euripides werd verteld, dat hij in zijne jeugd voor athleet was opgeleid. Het is dus nog al waarschijnlijk. dat op deze athletengestalte met het tragedie-masker terecht een Euripideskop is geplaatst.

De ontwerper van dit beeld heeft het kleed zoo gearrangeerd, dat borst, schouders en armen bloot zijn: ongetwijfeld met geen ander doel, dan om het athletische van die deelen te doen uitkomen. De rest van het lichaam is tot boven de enkels bedekt met het kleed, dat daardoor omhoog gehouden wordt, dat twee lange slippen over den linker arm geslagen naar beneden hangen.

Zoowel van het kleed als van de naakte deelen is de behandeling volstrekt niet gedetailleerd; het beeld is in groote trekken uitgevoerd. Maar die groote trekken zijn zeer flink, krachtig en waar gegeven. In dit opzicht steekt de gerestaureerde rechterarm zeer af bij de antieke naakte deelen. Die moderne arm is zeer gedetailleerd uitgevoerd, maar hij mist dat flinke en levendige dat overigens aan dit beeld eigen is.

62. *Demosthenes*.

Een merkwaardig contrast met den forschgebouwden Euripides. Een mager en zwak lichaam, met smalle, ingevallen borst, geheel in overeenstemming met hetgeen ons de overlevering van Demosthenes' gestel en lichaamsbouw bericht.

Het lichaam, zoowel de naakte deelen als het kleed, is zeer weinig gedetailleerd uitgevoerd. De beeldhouwer heeft blijkbaar den kop willen doen in 't oog vallen en daartoe bij de behandeling van het lichaam alles vermeden wat de aandacht tot zich zou kunnen trekken. De kop daarentegen is met groote zorgvuldigheid bewerkt. Ongelukkig staat het beeld in zulk een licht, dat de rechterzijde van het gelaat zeer slecht te zien is. Men moet dezen kop volstrekt 's avonds bij fakkellicht zien[1].

1 Vrienden der antieke beeldhouwkunst, die een winter te Rome doorbrengen, plegen vergunning te vragen en te krijgen om zich het Vatikaansche museum op een winteravond te doen ontsluiten en eenige beelden bij fakkellicht te zien. Een metalen toestel om de vlam maakt dat al het licht naar ééne zijde valt, zoodat, terwijl de fakkels één beeld verlichten, al de andere beelden en de toeschouwers in het donker staan. Het beeld wordt daardoor geïsoleerd en sterker verlicht dan bij dag. De meeste beelden zien er bij fakkellicht al niet anders uit dan bij daglicht, maar bij sommige is het effect inderdaad verrassend.

Dan bespeurt men eerst recht hoe het gelaat tot in de kleinste *détails* is uitgewerkt.

In den tijd van hoogsten bloei der Grieksche beeldhouwkunst, den tijd van Phidias, was idealisme het karakter der kunst, ook waar zij van den Olympus nederdaalde op aarde en het scheppen van godentypen afwisselde met het afbeelden van stervelingen. De Attische beeldhouwers van dien tijd zagen in het uiterlijk van het individu de vleesch geworden idee; ook waar zij eens menschen beeldtenis vervaardigen, is het meer een scheppen naar de natuur, dan een afbeelden van de natuur; al wat in het gelaat, van een Perikles bij voorbeeld, niet wezenlijk maar toevallig is, al wat daarin niet is uitdrukking van Perikles' persoonlijkheid, laten ze weg; ze geven Perikles, niet zoo als hij onder gegeven omstandigheden op een gegeven tijdstip geworden is, maar zoo als hij zijn zou, als zijn uiterlijk door niets geinfluenceerd was dan door zijn innerlijk wezen[1].

Geheel anders in Demosthenes' tijd, den tijd van Lysippus en van het naturalisme in de kunst, ook in het afbeelden van menschen. De kunst streeft nu naar uiterlijke waarheid; men wil een beeld van Demosthenes zoo als hij is; men wil dat gelaat zien zoo als het zich door allerlei invloeden heeft gevormd.

Deze naturalistische opvatting van het portretbeeld komt bij Demosthenes, meer wellicht dan bij iemand anders, tot haar recht. In hem hebben we juist een man, dien niet de natuur gemaakt heeft tot hetgeen hij geworden is, maar die in spijt van de natuur zich zelf heeft gevormd. Ieder kent de anecdotes die in de oudheid circuleerden omtrent de lichamelijke moeielijkheden, die Demosthenes te overwinnen had, en omtrent de middelen waarvan hij zich daartoe bediende. Die anecdotes zijn zeker voor een groot deel onhistorisch; maar dat die moeielijkheden bestonden en dat ze alleen door buitengewone moreele kracht langzamerhand overwonnen zijn - wie er aan twijfelen mocht, een blik op dit beeld of op den uitnemenden kop van Demosthenes in het *museo Pio-Clementino* (n°. 505) zou voldoende zijn om hem te overtuigen. Stalen energie en onbezweken volharding spreken uit heel dat schraal, van rimpelen doorploegd gelaat; maar vooral in den mond, in die vast opeengeklemde lippen, verraadt zich de zeldzame wilskracht, die uit

1 'Mirumque in hac arte est,' schrijft Plinius van een portretbeeld van Perikles uit dien tijd, 'quod nobiles viros nobiliores facit.'

een tengeren, stotterenden, blooden knaap den grooten redenaar gemaakt heeft, die door de macht van zijn woord Griekenland ontwaken en Philippus van Macedonië sidderen deed.

De beide benedenarmen - dat alweder het geknoei van een restaurator het genot van het kunstwerk komt storen! - de beide benedenarmen zijn modern. Men heeft hem eene schriftrol in de handen gegeven; meer dan waarschijnlijk ten onrechte. Van een beeld van Demosthenes, dat te Athene stond, weten we toevallig hoe de houding der armen was, en die houding - met gevouwen handen - komt veel beter dan de hier aan den redenaar opgedrongene met den geheelen aanleg van dit beeld overeen. We kennen de houding der armen van dat Atheensche standbeeld uit eene anecdote, die Plutarchus in zijn leven van Demosthenes heeft opgeteekend, van een soldaat die geld gestolen en het *in de gevouwen handen van dat beeld* onder bladeren van een daarnevens staanden plataanboom verborgen had.

Dit beeld van Demosthenes is uit de onmiddelijke nabijheid van Tusculum afkomstig. Vermoedelijk heeft het dus oudtijds in een daar gelegen buitenverblijf van een Romein gestaan. Onwillekeurig herinnert men zich daarbij, dat de beroemde Romeinsche redenaar, die zich zoo gaarne met Demosthenes vergeleek, bij Tusculum een zomerverblijf had. Wie weet of niet dit beeld in der tijd in Cicero's Tusculanum geprijkt heeft.

9. *Kop van een noordschen barbaar*.

Deze kop is afkomstig van het forum van Trajanus, denkelijk van een triumfboog. De *braccio nuovo* bevat onder n°.118 en 127 nog twee andere barbarenkoppen, van verschillenden landaard, die insgelijks schijnen afkomstig te zijn van monumenten tot verheerlijking van overwinningen van Trajanus.

Tegenover het idealisme der portretbeelden uit den tijd van Phidias en het naturalisme van een beeld als het zoo even besprokene van Demosthenes, onderscheiden zich koppen als deze door characterisme. De beeldhouwer is er op uit geweest om het karakter van den landaard krachtig uit te drukken. Al wat daartoe strekken kon, al de trekken die den landaard karakteriseeren, heeft hij scherp op den voorgrond doen treden, en het overige weinig gedetailleerd.

Indien er van eene Romeinsche beeldhouwkunst in 't geheel sprake kan zijn, is de tijd van Trajanus de bloeitijd van die kunst geweest. Maar de Romeinen waren, spijt al hun weelde en pracht, in den grond een ploertig volk met weinig schoonheidszin. In plaats van naar schoonheid, streven hunne beeldhouwers, waar ze niet kopieëren maar eigen werk leveren, naar karakter. Van daar dat portretbustes, en vooral koppen als deze, waar het er om te doen was een vreemden landaard te karakteriseeren, tot het beste behooren wat ze hebben voortgebracht.

109. *De Nijl.*

Hier is imposant het rechte woord. De kolossale riviergod, wiens gansche voorkomen kracht dicteert en majesteit, ligt daar voor ons uitgestrekt in een nimbus van rustige waardigheid, die hem voegt als zoon van Zeus, en met die uitdrukking van genadige welwillendheid, die hem als weldoener der menschheid toekomt.

De houding waarin hij ligt - het omhoog gerichte en naar ons toegekeerde bovenlijf rust met den linkerarm op den rug van de Sphinx, die als symbool van Egypte nevens hem ligt - die houding geeft aan het geheel eenigermate den vorm van een langwerpigen rechthoekigen driehoek, welks langste rechthoekszijde naar beneden is gekeerd. Die vorm duidt reeds aan dat het beeld niet bestemd was om op zich zelf te staan. Blijkbaar moest het een ander beeld tegenover zich hebben, in dier voege, dat de beide beelden aan weêrszijde van een ingang geplaatst waren, met de korte rechthoekszijden der zoo even gedachte driehoeken naar elkaâr toegekeerd. Die tegenhanger - natuurlijk ook een riviergod - is ook tot ons gekomen; maar het lot heeft ook hier gescheiden wat bijeen behoorde. Hij bevindt zich in het *musée du Louvre* te Parijs, werwaarts hij tijdens het eerste keizerrijk met tal van andere beeldhouwwerken uit Rome werd overgebracht; voor het grootste gedeelte werd die buit later teruggegeven, maar enkele beelden, waaronder dit, zijn te Parijs gebleven. Die wedergade van den Nijl is de Tiber. In den Romeinschen tijd werden deze beide rivieren meermalen als tegenstukken tegenover elkander geplaatst. De Nijl, die door Egypte vruchtbaar te maken Rome van koorn voorzag, had tegenover zich den Tiber, over wiens wa-

teren de oogst van het Nijldal de hoofdstad der wereld bereikte.

De rivier, die Egypte vruchtbaar maakt - dat is het, wat de beeldhouwer in marmer had uit te drukken. Daartoe heeft hij zich niet vergenoegd met den riviergod in de rechterhand een bundel korenaren te geven en in de linker een hoorn van overvloed: ook de in de oogen der ouden zoo merkwaardige jaarlijksche overstrooming, waaraan het Nijldal zijne vruchtbaarheid te danken heeft, moest symbolisch worden aangeduid. Zestien ellen zag men de rivier in de vruchtbaarste jaren wassen: die zestien ellen zijn hier gepersonifieerd en als kinderen voorgesteld, die de reusachtige hoofdfiguur omringen. Deels spelen ze om hem heen, deels klauteren ze tegen hem op: een zit er op zijn schouder en houdt zich aan zijn haren vast, en de zestiende kijkt triomfantelijk boven uit den hoorn van overvloed uit. - Het mag minstens betwijfeld worden, of een Grieksch beeldhouwer uit den goeden tijd zich eene symboliek als deze zou hebben veroorloofd; maar het beeld wordt door het gewemel van al die kleinen van eene zoo verrassende levendigheid, dat men den auteur het gezochte van dat symbool gaarne vergeeft.

Uit de rots, waarop de god ligt, zien we den stroom ontspringen; hij stort zijne golven uit over de voorzijde van de basis, welker vier zijden den loop van de rivier *en bas-relief* karakteriseeren. De voorzijde van de basis vertoont, behalve eenige weinige rietplanten, niets dan water; en terecht; want wat de beeldhouwer hier meer gegeven had, zou òf onopgemerkt gebleven zijn òf storend gewerkt hebben. Wie de drie andere zijden in de door den beeldhouwer gevolgde richting rondgaat, ziet de rivier eerst alleen met waterplanten en watervogels bevolkt; dan wordt het levendiger in zijne golven; nijldieren stijgen er uit op: we zien een hippopotamus in gevecht met een krokodil; nog wat verder vertoont zich de mensch: in kleine schuitjes wagen zich menschen op den stroom en maken jacht op krokodillen; eindelijk voert ons de stroom langs vruchtbare velden, waar vette koeien (even als in Farao's droom) de vruchtbaarheid van het Nijldal symboliseeren[1]. Hiermeê is

1 Op dergelijke wijze is ook van den Tiber de basis *en bas-relief* versierd. De Tiber is hier, waar hij als tegenstuk van den Nijl dient, de rivier wier golven den rijken oogst van het Nijldal aan Rome toevoeren. Daarom zien we op de basis van den Tiber de werkzaamheden gebeiteld, die verbonden zijn aan het vervoer naar Rome van de lading van te Ostia binnengeloopen zeeschepen.

de gang om het beeld heen volbracht en keeren we tot de voorzijde en tot de beschouwing van de groep zelve terug.

In de eerste plaats verdient te worden opgemerkt de hoogst eenvoudige, maar juist om die eenvoudigheid zoo kunstige wijze, waarop de groep is samengesteld. Wat in de compositie van eene groep als deze vooral vermeden moest worden, was dit, dat de zestien kleine figuren de ééne groote om zoo te zeggen dood sloegen; dat de aandacht van den beschouwer door die talrijke accessoore figuren van de hoofdfiguur werd afgeleid. Dit gevaar heeft de beeldhouwer weten te vermijden, deels door aan de kleinen, geheel overeenkomstig hunne accessoore beteekenis, zeer geringe afmetingen te geven - ze zijn nog zoo groot niet als een van de voeten der hoofdfiguur - deels en vooral door de wijze waarop hij ze rondom de hoofdfiguur heeft gegroepeerd. Hij heeft namelijk de massa van het kolossale lichaam geheel vrij gehouden en die met de kleine figuren als 't ware omzoomd. Aan zijne voeten en langs zijne armen en beenen krioelt het kleine goed door elkaâr; maar de forsche, reusachtige torso domineert dat gewemel volkomen. De rustige majesteit van den god komt door het contrast nog treffender uit.

Om dezelfde reden, om namelijk de hoofdfiguur als zoodanig te doen uitkomen, heeft de auteur terecht de kinderfiguren zeer weinig gedetailleerd behandeld. Maar voor den tegenwoordigen beschouwer is zijne zorg in dit opzicht vergeefsch geweest, daar de kleinen grootendeels door moderne hand - ik meen door Canova - gerestaureerd zijn. In welke houding elk der kleinen moest worden gerestaureerd, bleek, voor de meesten althans[1], genoeg uit de fragmenten, die bij het breken aan het beeld waren blijven zitten; maar de beeldhouwer, die met de restauratie is belast geweest, heeft niet opgemerkt of niet willen opmerken, met hoe weinig détail die fragmenten zijn bewerkt. Hij heeft die kinderfiguren zeer fijn geacheveerd, maar daarbij

1 Een is er zeker verkeerd gerestaureerd, namelijk die, die bij den rechterarm recht overeind staat. Wie eenmaal het fijn overleg heeft opgemerkt, dat de schijnbaar toevallige houding van elk der kleinen in harmonie heeft gebracht met de lijnen der hoofdfiguur, moet het onmogelijke voelen van die rechtopstaande houding te dezer plaatse. Dit figuurtje moest ongetwijfeld de opening tusschen den rechterarm en den torso wat meer vullen.

twee dingen over 't hoofd gezien: vooreerst, dat hier die kinderen volstrekt als accessoria moesten behandeld worden, en ten tweede, dat men in zulke kinderfiguren juist dat fijne niet wil, maar veeleer ronde, vleezige vormen.

Ook de hoofdfiguur, de Nijl zelf, is niet zeer gedetailleerd behandeld. Dat zou ook bij deze kolossale afmetingen de aandacht te veel op de détails vestigen en de eenheid der figuur benadeelen. Er zijn kolossale beelden, die eigenlijk niets meer zijn dan vergroote beelden; waar alles zoo is weêrgegeven als het, door een vergrootglas gezien, zich vertoont. Die fout is hier volkomen vermeden; het reusachtige lichaam vertoont geene détails, die aan een beeld van natuurlijke grootte niet ook zouden moeten gezien worden.

De kop van den riviergod verraadt den zoon van Zeus. In gelaatstrekken, haar en baard is de overeenkomst met den Zeustypus van Phidias - dien we vooral kennen uit den zoogenaamden Zeus van Otricoli - onmiskenbaar. Toch is er in dezen kop eene uitdrukking, die we in dien van Zeus niet vinden: eene uitdrukking van melancholie, vooral zichtbaar in de wenkbrauwen en in den mond. Die uitdrukking is eigen aan rivier- en zeegodheden. Bij de zeegoden is het veelal meer een trek van wilde smart, bij de riviergoden meer een waas van kalme zwaarmoedigheid.

Haar en baard verschillen van die van Zeus door eene meer naar beneden golvende beweging, die den watergod wel aanstaat.

114. *Pallas Athene*.

Dit meest bekende van alle Pallas-beelden wordt gewoonlijk òf naar de vroegere bezitters de Pallas-Giustiniani òf ten gevolge van een misverstand, de Minerva medica genoemd. Ten gevolge van een misverstand, daar men bij de slang, die aan de voeten der godin tot haar opziet, aan de slang van Asklepios gedacht en op dien valschen grond, met miskenning van den evidenten Griekschen oorsprong van dit kunstwerk, gemeend heeft hier een beeld te zien van de Romeinsche Minerva Medica.

Dat de slang ook te Athene zelf het symbool was van de schutsgodin der stad, weten we o.a. uit een verhaal, dat Herodotus heeft opgeteekend waar hij de gronden vermeldt die, vóór den slag bij Salamis, bij het naderen van het Perzische

leger, de Atheners bewogen om de stad te verlaten. Naar 't zeggen der Atheners, zoo luidt het verhaal, woont in den tempel hunner godin eene groote slang, die de akropolis bewaakt; alle maanden wordt voor haar een honingkoek als offer neêrgezet, die ook geregeld verdwijnt; maar bij die gelegenheid, toen men het volk wilde bewegen om de stad te verlaten, maakte de priesteres bekend, dat de honingkoek onaangeroerd gebleven was. Dit werkte: met veel meer empressement, dan ze voor dien tijd betoond hadden, verlieten de Atheners hunne stad, want, meenden ze, ook de godin had de akropolis verlaten. - Ook het beroemde tempelbeeld van Phidias, de Athene Parthenos, had de slang nevens zich.

Het mag dan ook als eene uitgemaakte zaak beschouwd worden dat het origineel van dit beeld, al kan het niet, gelijk men vroeger meende, de Athene Parthenos van Phidias geweest zijn[1], toch stellig in den bloeitijd der Grieksche kunst te Athene is vervaardigd. De type van den kop is ongetwijfeld van Phidias afkomstig, en er is in het geheele beeld niets waardoor de hypothese, dat het wellicht eene kopie is van een ander Athenebeeld van Phidias, onwaarschijnlijk gemaakt wordt.

We hebben hier niet alleen slechts eene kopie van een Grieksch origineel, maar bovendien eene zeer geschonden kopie. Niet dat er zeer wezenlijke deelen verloren gegaan en door moderne hand gerestaureerd zijn; integendeel, in dit opzicht is het beeld er bijzonder goed afgekomen; maar de Giustiniani's, voor wie antieke beelden niet zoozeer kunstwerken waren als wel ornamenten, lieten hunne antieken zoo lang poetsen en wrijven, tot alle

1 Het is aardig om te zien hoe de archaeologen langzamerhand nauwkeuriger het motief weten op te sporen van dit door Pausanias niet zeer nauwkeurig beschreven beeld. Een groote stap vooruit is in 1859 gedaan, toen Lenormant in eene kleine onvoltooide statuette, die men te Athene opgegraven had, eene nabootsing van het beroemde tempelbeeld herkende; eene ontdekking waarvan de interne evidentie, die reeds toen geen tegenspraak vond, nog grooter werd toen Conze in 1863 in het *British Museum* een insgelijks te Athene gevonden marmeren schild opmerkte, waarop (op grooter schaal dan op het schild der statuette) eene navolging van denzelfden strijd- van Grieken met Amazonen *en relief* is gebeiteld. Weder een paar jaren later ontdekte Klügmann in het Vatikaansche museum een fragment van een ander marmeren schild, dat blijkbaar naar hetzelfde origineel gevolgd is. Drie reproducties dus van hetzelfde schild-relief; derhalve reproducties van een in de oudheid beroemd kunstwerk; en uit de beschrijving van Pausanias weten we, dat op het schild der Athene Parthenos zulk een strijd van Grieken met Amazonen *en relief* aanwezig was.

krassen er uit en alle eenigszins beschadigde plekjes zooveel mogelijk verdwenen waren. Zoo hebben ze ook dit beeld keurig laten polijsten. Vooral is het onderkleed, daar waar het zich tusschen de aegis en het bovenkleed vertoont, door dat afwrijven bedorven, gelijk zeer duidelijk blijkt uit vergelijking van de plooien dáár met die van dat gedeelte van het onderkleed dat, onder het bovenkleed uit, over de voeten hangt. Gelukkig is de uitmuntend geconserveerde kop, waarin de schepper van dezen Pallastype (ongetwijfeld Phidias) de maagdelijkheid en de wijsheid der voor geen hartstocht toegankelijke godin zeer geprononceerd heeft doen uitkomen, van die bewerking verschoond gebleven.

Bij een beeld als dit doet zich als van zelf de vraag voor: hoe ontstond in de verbeelding van een Phidias zulk een ideaalkop? waarin bestaat eigenlijk het *scheppen* van zulk een godentype? De beeldhouwer gaat daarbij uit van één bepaald gedeelte van het gelaat, waarin de idee, die het wezen uitmaakt van de te beelden godheid, zich bovenal openbaart. Zoo ging Phidias b.v., toen hij zijn Zeustype schiep, uit van het voorhoofd met de wenkbrauwen en het haar. Dat gedeelte van het gelaat eens gevonden, en zóó gevonden dat er zich de majesteit en goedertierenheid van Zeus volkomen in openbaarde, waren al de andere lijnen en vormen van het gelaat daardoor gedetermineerd: ze moesten met het gegevene een organisch geheel uitmaken.

Het schijnt dat Phidias bij het scheppen van den Pallastype en Polykleitos bij het scheppen van dien van Hera uitgegaan zijn van hetgeen hun door de Homerische epitheta *γλαυχῶπις* en *βοῶπις* werd aan de hand gedaan. Als beeldhouwers, wien het niet gegeven is den glans van het oog weêr te geven, moesten ze den zin van die epitheta teruggeven door de positie en den vorm der oogen. Zoo ontstond de Heratype - vlak bij de Pallas-Giustiniani staat (onder n°. 112) een goede Herakop, de zoogenaamde Juno-Pentini - uit drie door het epitheton *βοῶπις* aangewezen gegevens: den grooten afstand tusschen de oogen, zoo groot dat ze tot onder de slapen reiken, hun ongewone grootte, en hun vorm, die, behalve om de rondheid, vooral merkwaardig is om de sterke benedenwaartsche buiging van het beneden-ooglid aan de buitenzijde van het oog. Die gegevens determineerden het gansche gelaat; aan die positie en dien vorm der oogen moest alles analoog zijn.

Op soortgelijke wijze gaf het epitheton *γλαυχῶπις* het uit-

gangspunt voor de schepping van den Pallastype. Hier staan de oogen op kleinen afstand van elkander; ze zijn niet wijd geopend en rond van vorm, als die van Hera; de ronding van het bovenlid is uiterst miniem; ook die van het benedenlid is minder sterk dan bij Hera en die geringere benedenwaartsche ronding bereikt haar laagste punt midden onder het oog, en niet, gelijk bij Hera, verder naar de buitenzijde. Terwijl oogen als die van gindsche Hera een buitengewoon groot gezichtsveld omvatten, gaat de blik van deze oogen recht vooruit. In overeenstemming nu met dien stand en dien vorm der oogen, gaf haar Phidias dat effen, weinig breede voorhoofd, dien smallen, rechten neus en dat smalle, eenigszins neêrhangende gelaat, uit welks benedenhelft - mond en kin - strengheid en vaste wil even duidelijk spreekt als uit de bovenhelft de ongestoorde heerschappij van het verstand.

Met den verheven ernst van het gelaat is geheel de hooge gestalte en de rustige houding der godin in volkomen overeenstemming. Het bovenkleed, dat los over den linkerschouder geslagen is en dat de aegis op de borst half bedekt, houdt zij met de linkerhand vast. Met de rechter leunt zij op de lans, waardoor het rechterbeen vrij is, dat dan ook, in de knie licht gebogen, slechts met de punt van den voet op den grond rust. Niettegenstaande de vernielende hand, waarvan ik zoo straks melding maakte, verwijlt ons oog toch nog met welgevallen bij het schoone contrast dat de zware plooien van het dikke bovenkleed maken met die van het onderkleed, dat van veel dunner stof gemaakt is en dus tallooze kleine plooien vormt.

132. *Hermes*.

De kop is wel antiek en ook wel een Hermeskop, maar hij behoort niet bij dit beeld. Dat is iets, dat men bij het in orde brengen van antiekenverzamelingen meer gedaan heeft; men had een beeld te restaureeren, waaraan de kop ontbrak en men had een antieken kop die er ongeveer bij paste: wat wilde men meer? Niet altijd trof het zoo gelukkig als bij den hierboven besproken Euripides; hier b.v. is de kop een weinig te klein in verhouding tot het lichaam. Er valt niettemin niet aan te twijfelen dat dit beeld een Hermes is; dat wordt voldoende bewezen door den wel grootendeels, maar niet geheel, modernen caduceus in de linkerhand.

De houding is ongemeen los en elegant, en wie zien wil hoe de Grieksche beeldhouwkunst een kleed in marmer wist weêr te geven, heeft de chlamys maar aan te zien, waarmeê deze Hermes gekleed is. In geen van de beelden van den *braccio nuoro* is het arrangement van het kleed zoo voortreffelijk en tevens zoo dood eenvoudig, als hier. Het geheel door eenige weinige zware plooien als 't ware in geledingen gedeeld, en van elk van die deelen het vlak door lichtere plooien gebroken - dat is de rechte manier om een gewaad in marmer te beitelen. De verrassende levendigheid, waarmeê dat hier is gedaan, hebben we zeker ten deele wel aan de losse en bevallige dracht - de Grieksche chlamys - te danken, maar toch ook en vooral aan het talent van den beeldhouwer.

38. *Ganymedes*.

Een recht liefelijk beeld. De knaap, die om zijne schoonheid de schenker der goden verdiende te worden, staat met het eene been over het andere geslagen tegen een boomstam geleund, op soortgelijke wijze als de boven besproken fluitspelende satyr, maar in meer gerelaxeerde houding, daar hij niet, als die satyr, in actie is en de vastere stand van dien satyr hier dus niet vereischt wordt. Recht bevallig is het kleed over den linker arm en schouder van den overigens naakten knaap geslagen. Zijn blik is naar beneden gericht, op den arend, die wellicht oorspronkelijk aan zijne voeten aanwezig was.

Op den boomstam staan de letters Phaidimos; men heeft daarin den naam van den auteur willen zien, maar zonder voldoenden grond. De vorm der letters wijst, volgens het getuigenis van deskundigen, op den Romeinschen tijd.

Ons, die de overblijfselen der antieke kunst in museums bijeengeplaatst plegen te zien, kost het eenige moeite ons die beelden voor te stellen in de omgeving waarin men ze in de oudheid zag. Deze Ganymedes bij voorbeeld diende, blijkens de holte in den boomstam, als fontein. De waterstraal, die uit die opening nederdaalde, moet uitnemend geharmonieerd hebben met het beeld van den schenker der goden, die den arend - het symbool van Zeus - met een frisschen dronk verkwikt.

14. *Augustus.*

In het eerste jaar van mijn verblijf te Rome stond te dezer plaatse een Antinous, die eerst in den zomer van 1863 naar het museum van het Lateraan is overgebracht, om plaats te maken voor dit beeld van Augustus. Men had namelijk in het voorjaar van 1863 te Prima Porta (het oude Saxa Rubra), eenige mijlen ten noorden van Rome, een Augustus opgedolven, zoo prachtig en zoo zorgvuldig uitgevoerd, dat hij inderdaad eene goede plaats in het Vatikaansche museum overwaardig was. Dat eene bekwame hand dit beeld met bijzondere zorg vervaardigd heeft, kan ons niet verwonderen, als we in aanmerking nemen waar het bij 's keizers leven gestaan heeft. Op de plek, waar het beeld gevonden is, had namelijk Augustus' echtgenoote Livia een buitenverblijf gesticht, waarvan te gelijk met dit beeld van den keizer eenige ruïnes zijn opgegraven. In 1864 duurden die opgravingen nog voort; in het begin van dat jaar zag ik er een met muurschilderingen gedecoreerd vertrek: een plantsoen van uitmuntend geschilderde boomen met vruchten en vogels omgeeft het vertrek, dat als eene open plek in een dicht geboomte gedacht is. Wie de Pompejaansche muurschilderingen kent. kan zich te Prima Porta overtuigen van het groote verschil tusschen het werk van een decoratieschilder in eene betrekkelijk kleine provinciestad als Pompeji en dat van een decorateur te Rome, wien de versiering van een verblijf van de gemalin des keizers werd opgedragen.

Dit beeld van Augustus behoort meê tot de best geconserveerde antieke beelden die tot ons gekomen zijn. Wel was het in verscheidene stukken gebroken, maar de stukken waren er nagenoeg alle, zoodat Tenerani, die het gerestaureerd heeft, niet veel meer te doen had dan ze in elkander te zetten.

In den vollen bloei zijner jaren staat de keizer daar voor ons. Een slank, krachtig, welgemaakt man, met een impassibel gelaat van regelmatige schoonheid; een man die zich bewust is dat hij geboren is om te bevelen. Met den schepter in de linkerhand staat hij, blijkens den uitgestrekten rechterarm, gereed om de troepen toe te spreken. De last van het lichaam wordt door het rechterbeen gedragen; het in de knie gebogen linkerbeen is achterwaarts naar buiten uitgestrekt en raakt den grond slechts met de punt van den voet. Hoofd en blik volgen de richting van den uitgestrekten rechterarm. Over

de tunica draagt hij een harnas, rijk versierd met reliefs, die den gedreven arbeid van het metalen harnas fijn gedetailleerd weêrgeven. De mantel is als eene breede sjerp los om 't lijf geslagen, in dier voege dat hij van de voorzijde van het lichaam alleen den buik bedekt; hij wordt omhoog gehouden doordat hij in twee lange slippen over den gebogen linkerarm tot even onder de knie neêrhangt. Het hoofd en de hals, het grootste gedeelte van den rechterarm en de beide beenen van even boven de knie af (ook de voeten[1]) zijn onbekleed. Aan zijne voeten, rechts nevens hem, bevindt zich een op den kop overeind staande dolfijn, op wiens rug een kleine Amor te paard zit. Een Eros op een dolfijn - dat is een zeer gewoon attribuut van Aphrodite; men herinnere zich slechts de zoogenaamde Mediceïsche Venus; hier, bij een beeld van Augustus, dient die vleiende bijvoeging om te herinneren dat van Venus, de moeder van Aeneas, de *gens Julia* afstamt. Te gelijk kreeg de beeldhouwer daardoor een stut voor zijn beeld.

Het *ensemble* van dit standbeeld is ontegenzeggelijk zeer schoon, rijk, prachtig; maar in de uitvoering, vooral in de plooien van den mantel, is iets gemaniëreerds. Men ziet de zorgvuldige berekening waarmeê de beeldhouwer de details van die plooien heeft gearrangeerd, en dat kunstig overleg neemt wel iets weg van de frischheid van zijn werk.

Hoogst merkwaardig is dit beeld om de vele sporen van verf. Ik herinner mij niet ergens een beeldhouwwerk gezien te hebben, waaraan men daarvan zoo vele en zoo duidelijke sporen kon zien. De tunica was karmozijnrood; het harnas ongekleurd, met uitzondering van de bontgekleurde reliefs; de franje onderaan het harnas geel; de mantel purperrood. Aan de naakte deelen zijn nergens sporen van verf te vinden, behalve dat aan den oogappel eene geelachtige kleur was gegeven. De kleuren van dit beeld - ook die van de reliefs op het harnas - bevestigen wat men omtrent het gebruik der polychromie in de antieke beeldhouwkunst reeds meende te hebben opgemerkt: dat het daarbij namelijk volstrekt niet te doen was om aan de voorwerpen hunne natuurlijke kleur te geven, maar alleen om verschillende stoffen en heterogeene deelen door verschillende kleur tegen elkander te doen uitkomen.

1) Barrevoets plegen goden en heroën gebeeldhouwd te worden. Dit is dus eene kleine vleierij van den beeldhouwer.

Van de reliefs op 's keizers harnas stelt de hoofdgroep in het midden een Romeinsch veldheer[1] voor, die uit handen van een tegenover hem staanden Parther[2] een Romeinschen adelaar, weleer door de Parthen buit gemaakt, terug ontvangt. Waarschijnlijk moet noch de Romein, noch de Parther een bepaald individu verbeelden. De teruggave door de Parthen in 't jaar 20 vóór onze jaartelling van de in der tijd op Crassus veroverde veldteekens is dus de gebeurtenis die hier, als het sterkste bewijs van Agustus' onbegrensde heerschappij, op den voorgrond wordt gesteld. De wolf nevens den Romeinschen veldheer symboliseert den krijgsgod Mars, die, als vader van Romulus, de stamvader is van het Romeinsche volk. Tijdens de regeering der *gens Julia* was het eene der meest gewone vleierijen, Mars en Venus, den stamvader van het Romeinsche volk en de stammoeder van de *gens Julia*, vereenigd af te beelden; dit is hier wel niet direkt geschied, maar we hebben toch hier van beide godheden symbolen; van Mars den wolf nevens den Romeinschen veldheer op het harnas, en van Venus den op een dolfijn gezeten Amor, dien we zoo even nevens het standbeeld zelf hebben opgemerkt.

Aan weêrszijde van die middengroep zien we een barbaar[3] in die zittende, door diepen rouw neêrgebogen houding en met die neêrslachtige uitdrukking, die zoo vaak in antieke reliefs gebezigd wordt tot aanduiding van overwonnen volken en onderworpen wingewesten.

Boven de middengroep zweeft eene groep van twee godinnen, de ochtenddauw[4] en de dageraad, gevolgd door den zonnegod[5]. De godin van den ochtenddauw is kenbaar aan de vaas in de linkerhand, waaruit zij de aarde bevochtigt; op den rug draagt zij de godin van den dageraad, die in de linkerhand een fakkel heeft. Achter de groep der beide godinnen rent het prachtige vierspan van den zonnegod.

Daarboven, aan den bovensten rand van het harnas, vertoont

1 Karmozijnroode tunica; blauw met rood harnas; purperroode mantel; blauwe helm.
2 Karmozijnroode tunica; blauwe broek.
3 De een, die achter Augustus zit, heeft blond haar en een blauwen mantel; de ander, achter den Parther, rood haar en een purperkleurigen mantel.
4 Met blauwe vleugels.
5 Op een karmozijnrooden wagen.

zich, omgeven door wolken[1], die de benedenhelft van zijn lichaam onzichtbaar maken, Coelus, de god des hemels. Met de beide wijd uitgestrekte handen spant hij zich het kleed[2], symbool van het hemelgewelf, boogvormig boven het hoofd.

Schuins links en schuins rechts onder de hoofdgroep rijden Apollo en Diana, hij op een grijpvogel, zij op een hert[3]. Apollo Actius en Diana Siciliensis waren de beschermgoden van Augustus en werden als zoodanig vooral op den voorgrond gesteld bij de viering van de *ludi saeculares* in het jaar 17 vóór Chr., dezelfde feestviering waarvoor op 's keizers last Horatius zijn *carmen saeculare* vervaardigde: een gedicht, waarvan geest en strekking, hier en daar zelfs details, merkwaardig met dit beeld overeenkomen[4].

1 Blauw.
2 Purperkleurig.
3 Apollo's mantel en het kleed van Diana zijn karmozijnrood; het haar van Diana blond; de vleugels van den grijpvogel blauw; het hert bruinachtig rood.
4 Zoo stemt al dadelijk in de eerste strofe de aanroeping van Apollo en Diana overeen met de aanwezigheid van die beide godheden op het harnas:

Phoebe, silvarumque potens Diana,
lucidum coeli decus, o colcndi
semper et culti, date quae precamur
tempore sacro.

In eene volgende strofe roept de dichter den zonnegod aan, dien we insgelijks op het harnas terugvinden:

Alme Sol, curru nitido diem qui
promis et celas, aliusque et idem
nasceris: possis nihil urbe Roma
visere maius.

Ook de godin der aarde komt zoowel in het gedicht voor als op het harnas;

Fertilis frugum pecorisque Tellus
spicea donet Cererem corona,

en Augustus' afstamming van Venus, waarvan we boven gezien hebben hoe ze door den beeldhouwer wordt aangeduid, wordt door den dichter evenmin vergeten, als de Parthen (*Medus* bij Horatius) en de hoorn van overvloed, het symbool van de zegeningen des vredes, die uit de onderwerping van alle volkeren voortvloeien; quique vos, zoo luidt zijne bede tot Apollo en Diana:

Quique vos bubus veneratur albis,
clarus Anchisae Venerisque sanguis,
imperet bellante prior, iacentem
lenis in hostem.
Iam mari terraque manum potentem
Medus Albanusque timet secures:
iam Scythae responsa petunt, superbi
nuper et Indi.

Iam fides et pax et honos pudorque
priscus et neglecta redire virtus
audet, apparetque beata pleno
copia cornu.

Eindelijk zien we midden onder de hoofdgroep in liggende houding Tellus, de godin der aarde, met korenaren bekranst. De beeldhouwer heeft haar de attributen gegeven van de Abundantia en van de Foecunditas. In de rechterhand namelijk heeft zij een hoorn van overvloed en aan hare linkerzijde zitten twee kleine kinderen.

Wat de conceptie betreft van de verschillende groepen en figuren op het harnas, doet zich een aanmerkelijk onderscheid gevoelen tusschen de hoofdgroep in het midden en het overige. Van den dichterlijken geest die zich in de conceptie van de accessoore figuren openbaart, is in de hoofdgroep al heel weinig te bespeuren. Geen wonder; want die hoofdgroep moest de beeldhouwer - of, indien deze een werkelijk bestaand harnas kopieerde, de ciseleur - zelf concipieeren; en gesteld ook al, wat inderdaad zeer waarschijnlijk is, dat hij geen Romein maar een Griek was, het vermogen van scheppen, van zelfstandig produceeren, hadden de Grieken van die eeuw zoo goed als geheel verloren; al wat ze nog vermochten was met meer of minder smaak en talent te kopieeren en te reproduceeren.

Zoo heeft de auteur van dit harnas alleen de hoofdgroep zelf geconcipieerd, en voor al de andere figuren en groepen verschillende oude Grieksche motieven en typen op niet onhandige wijze tot één *ensemble* vereenigd. De schoone compositie b.v. boven de hoofdgroep - de zomergod met zijn stijgerend vierspan, voorafgegaan door de godin van den ochtenddauw, die die van den dageraad draagt - die compositie dateert uit den bloeitijd der Grieksche kunst. Geen Romein, geen Griek uit den Romeinschen tijd, was tot zulk eene schepping in staat. Zoo is het ook met de figuur van Apollo op een grijpvogel, met die van Diana op een hert, en met al de andere.

Men ziet hoe dichter en beeldhouwer wedijveren in hoofsche vleierij.

De omstandigheid, dat de hoofdgroep op het harnas de teruggave voorstelt van de Romeinsche adelaars, die sinds de nederlaag van Crassus in het bezit der Parthen gebleven waren, maakt het waarschijnlijk dat dit standbeeld niet lang na die teruggave vervaardigd zal zijn. Het vermoeden ligt voor de hand dat het, even als het *carmen saeculare* van Horatius, zijn ontstaan te danken heeft aan de viering der *ludi saeculares* in het jaar 17. Het beeld zelf, dat Augustus, die in 63 geboren werd, in de volle kracht van het leven voorstelt, wijst ook op een tijd die van het jaar der *ludi saeculares* onmogelijk ver verwijderd kan zijn.

J. RUTGERS.

(*Wordt vervolgd.*)

Een kritisch klaverblad.

Madjapahit. Historisch-romantisch tafereel uit de geschiedenis van Java, door J.S.G. Gramberg, 1868, 2 deelen, 8°.
II.

In het weefsel van waarheid en verdichting dat ons de heer Gramberg in zijn ‘Madjapahit’ aanbiedt, kan men de historische stof bij de schering vergelijken, en de romantische toevoegselen bij den inslag. Maar de eerste is strikt genomen weder samengesteld uit draden van tweeërlei soort. De eene soort werd geleverd door de Javaansche overlevering omtrent de gebeurtenissen die den val van het rijk van Madjapahit en de zegepraal van den Islam voorbereidden en voltooiden, de andere door hetgeen men, met behulp van de overblijfselen der oudheid, de voortbrengselen der letterkunde en de vergelijking van het tegenwoordige, van den godsdienstigen en politieken toestand, het huiselijk en maatschappelijk leven op Java, in het tijdvak waarheen de schrijver ons verplaatst, thans weten kan.

Indien wij ons pogen voor den geest te stellen, welk een omvang van kennis vereischt wordt om ons Java, zooals het voor eeuwen was, en wel op het tijdstip toen daar twee hoofdvormen van de Aziatische beschaving, de Indische en de Islamietische, met elkander in botsing geraakten, in alle opzichten naar waarheid te teekenen, dan zullen wij gemakkelijk kunnen nagaan, dat er geen mensch zal gevonden worden in staat om dat alles zelfstandig uit de bronnen op te diepen, en dat ieder die naar zulk eene voorstelling streeft, op ruime schaal gebruik zal moeten maken van hetgeen door onderzoekers op verschillende gedeelten van het onafzienbaar veld: geschiedkundigen, oudheidkenners, taalbeoefenaars, philologen en tutti quanti, - als resul-

taat van langdurigen arbeid is opgedolven. De mate van beschaving die Java in de vijftiende eeuw genoot, was grootendeels het werk van vreemdelingen, die hunnen godsdienst, hunne letterkunde, hunne maatschappelijke inrichtingen, derwaarts hadden overgeplant; van vreemdelingen, die zelven tallooze trappen van ontwikkeling doorloopen hadden en op het terrein der godsdienstige en wijsgeerige begrippen gescheiden waren in vijandige partijen, waarvan wij verre zijn van een volledig denkbeeld te geven, indien wij ze tot twee hoofdvormen, Brahmanisme en Boeddhisme, terugbrengen. Beide hoofdvormen, met de daarop gebaseerde kunst van den bouwmeester, den beeldhouwer en den dichter, waren evenzeer naar Java overgebracht, maar hadden er zich op eigenaardige wijze met de gebruiken en denkbeelden der oorspronkelijke Polynesische bevolking vermengd, en allerlei stadiën van vervorming en verbastering, vernieuwing en verval doorloopen. En te midden van dien wonderlijken chaos werd nu een nieuw en geheel vreemdsoortig element geworpen, door andere vreemdelingen die, als dragers van een geheel anderen vorm van beschaving, een anderen godsdienst, andere wetten, andere zeden, trachtten in te voeren, en door list en geweld er in slaagden de vroegere beschavers van Java te verdringen en het schoone eiland in eene nieuwe periode over te brengen, die, dank zij den stationnairen en fanatieken geest van den Islam, meer een periode van stilstand dan van ontwikkeling werd. Wie zich in dat alles zelfstandig den weg zou willen banen, zou zoowel de talen van Hindostan en Arabië als die van Java moeten verstaan; zoowel de Veda's, de wetten van Manoe, de stelsels der Brahmanen en Boeddhisten, den Koran en zijne verklaringen en de Mohammedaansche rechtsboeken, als de Javaansche Babads en de oude gedichten in de Kawitaal moeten kennen; zoowel de tempels van Boro Boedoer, Prambanan en honderden meer, en de ruïnen van Madjapahit en de vele andere oude vorstenzetels, als de graven der Mohammedaansche wali's met hunne inscriptiën moeten bestudeerd hebben, en, naast een niet te oppervlakkig onderzoek naar de natuurlijke gesteldheid des eilands, ook de meest omvattende en nauwkeurige nasporingen omtrent de zeden en gebruiken, de kleeding en het huisraad en het gansche leven en bedrijf zijner bevolking in het werk moeten hebben gesteld. Geen land ter wereld is moeilijker in al de constitueerende elementen zijner beschaving te leeren kennen, dan Java, en

het ergste daarbij is, dat al die toevoer van vreemde wijsheid het volk meer verbijsterd dan verlicht heeft, zoodat het in zijn eigen historie geen weg weet, en wat godsdienst, rechtsbegrippen en voorstellingen omtrent de natuur en de menschheid betreft; in schier hopelooze verwarring ligt verzonken.

Een roman als de ‘Madjapahit’ zou dus lang op zich hebben laten wachten, indien het voor zijne samenstelling noodig was die gansche overstelpende massa van kennis als resultaat van eigen studie te bezitten. Ongetwijfeld echter was het voor het doel van den heer Gramberg genoeg, bij de vele bijzonderheden die hem gedurende zijne loopbaan als Indisch ambtenaar door eigen ervaring en aanschouwing waren bekend geworden, die algemeene kennis van het overige te voegen, die men verwerven kan door zich de resultaten der studiën van anderen toe te eigenen en daarvan een vlijtig en oordeelkundig gebruik te maken. Kon hij zelf de Babads niet raadplegen, Raffles, Hageman en anderen hebben de overlevering der Javanen omtrent hunne geschiedenis in meer toegankelijke talen te boek gesteld; kon hij de voortbrengselen der Javaansche poëzij, zooals de Bråtå Joedå en Wiwåhå, niet zelf in het oorspronkelijk lezen, Cohen Stuart en Gericke hebben door vertalingen den inhoud en den geest dier gedichten voor ons ontsloten; kon hij den Arabischen Koran niet gebruiken, Sale, Kasimirski, Ullman en Tollens hebben gezorgd dat men dien ook in de meest bekende hedendaagsche talen van ons werelddeel kan lezen; was hij met de geschiedenis en de instellingen van den Islam niet uit de Arabische bronnen bekend geworden, naast hetgeen hij met eigen oogen daarvan aanschouwd had, waren de schriften van Dozy, Niemann en Keyzer daar, om hem de noodzakelijkste kennis te leveren; kon hij den zin der Hindoe-monumenten van Java wellicht niet altijd door middel van eigen waarnemingen doorgronden, Wilsen, Brumund en andere schrijvers over Java's oudheden konden hem den weg wijzen; en was het hem bovenal moeilijk geheel te huis te raken in de ingewikkelde stelsels der Brahmanen en Boeddhisten, eene zaak die misschien de toewijding van een geheel leven vordert, gelukkig ontbreekt het noch in Duitsche, noch in Engelsche, noch in Fransche literatuur aan geschriften, die populaire handleidingen tot die kennis leveren, ofschoon in dit opzicht de heer Gramberg juist niet in de beste handen schijnt gevallen te zijn.

Waar het er nu op aankwam de langs zoovele verschillende

wegen en kanalen samengevloeide en niet altijd uit de zuiverste bronnen gewelde kennis tot een geheel te vereenigen en op den toestand van Java in de vijftiende eeuw toe te passen, was het niet wel mogelijk dat de heer Gramberg aan de kans van dwaling en misverstand geheel zou ontkomen, en moet men het reeds zeer prijzen, indien eene voorstelling is tot stand gekomen, die in het algemeen waarschijnlijk en overeenkomstig den geest van het gekozen tijdvak mag genoemd worden. De schrijver zelf zal wel niet gelooven dat hij aan het gevaar van mis te tasten overal zal ontsnapt zijn, evenmin als ik mij voorstel dat ik bij de lezing van zijn werk alles zal hebben opgemerkt waartegen gegronde bedenking is te opperen. Vooral in hetgeen de schrijver over de leerstellingen van Brahmanen en Boeddhisten heeft medegedeeld, acht ik mij onbevoegd tot een oordeel, al erken ik ook dat ik somtijds aan de juistheid der voorstelling getwijfeld heb. Waar de schrijver over den Islam spreekt en Arabische woorden aanhaalt, heb ik menige kleine onnauwkeurigheid opgemerkt. Het gelukkigst eindelijk is de heer Gramberg in de behandeling der stof hem door de Javaansche overlevering en monumenten en door het Javaansche volksleven geboden, maar toch zijn ook hier enkele vragen en bedenkingen te opperen. Ik moet er de algemeene opmerking bijvoegen, dat de correctie van het anders zoo fraai uitgevoerde werk, zeer veel te wenschen overlaat, en het bij de fouten in namen en vreemde woorden vaak twijfelachtig blijft of zij als werkelijke misstellingen, dan wel als bloote drukfouten zijn aan te merken. Sommige vreemde woorden zijn nu eens juist, elders verkeerd geschreven. Zoo staat Deel I, blz. 77, ten onrechte *Allah-ta-âllah*, terwijl Deel II, blz. 149, onberispelijk *Allah taâla* is geschreven. Zoo heet Deel II, blz. 36, het bidsnoer of de Mohammedaansche rozenkrans verkeerdelijk *dasti*, waarvoor Deel I, blz. 9, beter *dafti* heeft, terwijl Deel I, blz. 44, nog beter het Arabische *tasbih* daarvoor wordt gelezen, dat in het Maleisch en Javaansch de gebruikelijke naam is. Het woord *dafti* heb ik inderdaad meermalen in Maleische woordenlijstjes aangetroffen, maar ik kan de herkomst van dit woord niet nagaan, evenmin als ik begrijp hoe het door den inlander kan worden uitgesproken, die geen *f* in zijn alphabeth heeft, en de *f* in vreemde woorden verwisselt met *p*. Deel II, blz. 51, lezen wij *Astaga perlah!* Dit is de gewone Arabische uitroep *Istigfára'llâhi* (God moge het vergeven!), die werkelijk,

volgens Pijnappel's Maleisch Woordenboek, door de inlanders tot *Istágapĕr-lah* verbasterd wordt, maar bij de schrijfwijze van den heer Gramberg toch wel wat heel onkenbaar wordt. Hoe is het te verklaren, dat dezelfde schrijver, waar hij Deel II., blz. 154, van: ‘een tal van *bismillah's* en *istaghafar's*’ spreekt, hetzelfde woord in een geheel anderen en beter herkenbaren vorm terug geeft? Een der Arabische personen van het verhaal wordt door den schrijver bestendig Sjech Kalifa *Hoesin*, een andere held bijna even constant Raden *Koesén*[1] genoemd. Wist de heer Gramberg niet dat aan beide personen de Arabische naam *Hoesein* gemeen was, die door de Javanen steeds als *Koesén* wordt uitgesproken, of is het alleen onopmerkzaamheid die hem denzelfden naam in twee verschillende vormen deed teruggeven? Hageman, wien de heer Gramberg ten aanzien der Javaansche overlevering doorgaans schijnt te volgen, noemt in zijne ‘Handleiding tot de kennis van Java’, blz. 28, ook eerstgenoemden persoon: Sjech Kalifa *Koesén*. Zonderlinger nog is het, dat Hadji Taroeb, die Deel II, blz. 13, terecht: ‘Soesoehoenan van *Ngoendoeng*’ heet, reeds op blz. 15 ‘de Soenan (of Soesoehoenan) van *Gnoendoeng*’ genoemd wordt, en dat dan in het vervolg de juiste en de verkeerde schrijfwijze gedurig met elkander afwisselen, ofschoon de verkeerde menigvuldiger is. ‘Widjadari’, Deel II, blz. 90, is niet af te keuren, ofschoon het elders voorkomende ‘Widadari’ meer aan de gewone Javaansche uitspraak beantwoordt; maar zeer verkeerd is het, dat de schrijver geen vasten regel gevolgd heeft ten opzichte van de lange Javaansche *a*, die in de uitspraak het midden tusschen *a* en *o* houdt, maar die hij in Madjapahit, Angka Widjaja enz. door een *a*, maar in Dorowati, Kromo en eenige andere namen door *o* uitdrukt. Ik zou op al deze ongelijkheden niet opmerkzaam maken, indien ik niet eenige hoop koesterde dat de schrijver gelegenheid zal hebben zijn werk in een herdruk te verbeteren; ten minste zouden zoowel het belang van het onderwerp als de wijze van behandeling het, mijns inziens, zulk eene onderscheiding waardig maken. Kwam zulk een herdruk tot stand, dan zouden ook perioden, zooals de volstrekt onverstaanbare, die Deel I, blz. 96, onderste regel, aanvangt, kunnen verbeterd worden. En tevens zou ik dan den schrijver in bedenking geven eene prijsvermindering, zoo

1 Maar toch Deel I, blz. 85, mede Raden *Hoesin*.

al niet door minder weelderigen druk, dan ten minste door weglating van de niet gelukkig uitgevallen platen, te beoogen.

Maar ik stap van de uitvoering van het werk af, om terug te keeren tot de drie kategoriën van bedenkingen en opmerkingen, het wetenschappelijk gedeelte van des schrijvers taak betreffende, die ik reeds aanduidde. Doch ik zeide reeds dat ik mij, wat de Indische godsdienststelsels betreft, niet tot een oordeel bevoegd acht; trouwens het is te minder noodig daarover uit te weiden, omdat het werk reeds door een ander beoordeelaar, die juist van die Indische godsdienststelsels bepaalde studie gemaakt heeft, uit dat oogpunt getoetst is. Het zij mij geoorloofd, wat dit onderwerp betreft, den heer Gramberg en zijne lezers naar de aankondiging van den heer van Limburg Brouwer in het 'Tijdschrift voor Nederlandsch Indië' te verwijzen. Bij één punt, dat meer bepaaldelijk Java betreft, wil ik echter nog een oogenblik stilstaan. De wijze waarop de heer Gramberg het Siwaïsme (dit was de op Java heerschende vorm van het Brahmanisme) en het Boeddhisme, als gelijktijdig van staatswege erkende godsdiensten, in het rijk van Angka Widjaja naast elkander stelt, komt ook mij in hooge mate onwaarschijnlijk voor, en ofschoon de oude godsdienstgeschiedenis van Java nog zeer in het duister schuilt, en wellicht nooit voldoende zal worden opgehelderd, zoo meen ik toch dat wat wij er van weten of met waarschijnlijkheid vermoeden kunnen, de voorstelling van den heer Gramberg niet begunstigt. Op grond vooral van de studiën van den heer Friederich, die zich met zooveel ijver aan de verklaring der monumenten en ontcijfering der inscriptiën van Java gewijd heeft[1], meen ik mij de geschiedenis van het Boeddhisme op dat eiland in de hoofdtrekken ongeveer op de volgende wijze te mogen voorstellen. Nog onbekend in den Archipel in den aanvang der vijfde eeuw, schijnt het zich in de zesde en zevende op Java gelijk op Sumatra vreedzaam naast het Brahmanisme gevestigd te hebben, en wel met dit gunstig gevolg, dat het in de negende eeuw, ten minste op een groot gedeelte van Java, de overhand had erlangd. Dit Boeddhisme was echter niet het oorspronkelijke, zuiver Pantheïstische: het was veeleer die latere vorm, die als de leer van Adi-Boeddha of het theïstische Boeddhisme bekend is, en

1 Friederich, *Over de Inscriptiën van Java en Sumatra* in *Verhandelingen van het Bat. Gen.*, Dl. XXVI, blz. 11-13.

waarin zich de voorstelling van eene hoogste persoonlijkheid weder had ingedrongen. Bovendien is klaarblijkelijk ook nog een andere, nog latere vorm van het Boeddhisme op Java te huis geweest, de leer van de Djāni-Boeddha's, waarvan de geschiedenis nog zoozeer in het duister schuilt (vgl. ook Gramberg, Dl. I, blz. 189). Het verdient althans opmerking, dat van die Djāni-Boeddha's, die men weder met de leer van den Adi-Boeddha in verband heeft gebracht, door aan te nemen dat deze de Djāni-Boeddha's door vijf handelingen zijner zelfbeschouwing (djāna) had voortgebracht, zeer duidelijke sporen worden gevonden in de monumenten van Malang. Doch hoe dit zij, van de 13de, of wellicht reeds van de 12de eeuw dateert eene reactie tegen de Boeddhistische leer. Het Siwaïsme nu, dat zich steeds had staande gehouden, erlangde toen, waarschijnlijk door de overkomst van nieuwe emigranten uit Hindostan, een beslissend overwicht. De schoonste monumenten van Java zijn gesticht in een tijd, toen de Boeddhisten, hetzij door de meer of min bedekte vijandschap, hetzij door de onzekere vriendschap hunner mededingers werden wakker gehouden, en door de prachtige tempels die zij deden verrijzen, ook de Siwaïeten tot krachtsinspanning prikkelden. Maar de overblijfselen van Madjapahit behooren geheel tot de periode van het verval der kunst, dat het gevolg is geweest van de zegepraal der Siwaïeten, wier leer, ofschoon door syncretismus met het Boeddhisme verbasterd, waarschijnlijk gedurende den bloei van dit rijk als de eenige staatsgodsdienst moet worden aangemerkt. Waar is het, dat het Boeddhisme niet geheel is verdwenen, en men nog heden op Bali enkele belijders dezer leer aantreft, maar dit neemt niet weg, dat op dat eiland slechts het Siwaïsme staatsgodsdienst is, zoodat het aanwezen van enkele Boeddhisten aldaar, aan de meening, dat in het rijk van Madjapahit ook voor een openbare en luisterrijke viering van den Boeddhistischen eeredienst plaats zou geweest zijn, geen genoegzamen steun verleent.

De voorname grond der eenigszins onwaarschijnlijke voorstelling van den heer Gramberg schijnt mij daarin gelegen, dat de Javaansche overlevering Angka Widjaja een Boeddhist noemt[1]. Maar men moet haar in zulke zaken niet te zeer bij het woord vatten. Crawfurd heeft het reeds opgemerkt, dat de Javanen

1 Hageman, in *Indisch Archief*, Jg. I, Dl, II, blz. 210.

van het Boeddhisme niets meer weten, ofschoon de meer geletterden onder hen van de goden van het Siwaïsme nog duidelijke voorstellingen hebben. Het woord Boeddha, of, zooals zij schrijven, Boeda, wordt door hen slechts in zeer onbepaalden zin gebruikt, om alles aan te duiden wat tot de periode des heidendoms behoort. ‘Agama Boeda’ beteekent in den mond van den Javaan volstrekt niet de leer van het Boeddhisme, maar eenvoudig den heidenschen godsdienst in het algemeen, die vóór de invoering van den Islam werd beleden[1].

De heer Gramberg zal echter ook nog andere steunpunten voor zijne voorstelling kunnen opgeven, waarvan de waarde niet zoo gemakkelijk is weg te redeneeren. Hij zou zich b.v. kunnen beroepen op eene der inscriptiën van Aditjawarma (Hindoe-vorst op Sumatra in de Padangsche bovenlanden, in de zevende eeuw), waarin van een vereenigd feest voor Soegata en Cambhoe (Boeddhâ en Siwa) sprake is[2], ofschoon in eene tweede inscriptie genoemde vorst geheel als ijverig Boeddhist voorkomt, en van Brahmanisme geene duidelijke sporen gevonden worden. Indien wij nu hier, in een tijd en land waar het Boeddhisme heerschte, toch ook openlijke vereering van Siwa vinden, is het dan zoo gewaagd in eene periode van heerschenden Siwa-dienst toch ook openlijken Boeddha-dienst daarnevens aan te nemen? En hebben wij niet bovendien gronden om te vooronderstellen, dat werkelijk, althans te Boro-Boedoer, de Boeddha-dienst, in weêrwil van het toen heerschende Siwaïsme, tot op het oogenblik van den krijg voor de zegepraal van den Islam heeft voortgeduurd. De nauwkeurige beschouwing van den toestand waarin het monument van Boro-Boedoer verkeert, heeft den heer Wilsen[3] tot het besluit gebracht, dat de verwoesting van dien Dagop noch aan den tropischen plantengroei, noch aan eene aardbeving kan worden toegeschreven, maar het werk is van menschenhanden, en dat zelfs niet enkel de aanvallende Moslems de schuld van de vernieling van het schoone gedenkteeken dragen, maar dat ook de Boeddhisten zelven, als verdedigers, daartoe hebben medegewerkt. Ziehier hoe de heer Wilsen zich de zaak voorstelt. ‘Toen de nieuwe belijders van Mohammed's leer haar met kracht onder de Java-

1 Crawfurd, *Hist. of the Indian Archipelago*, II, p. 220.
2 Friederich, t.a.p., blz. 19.
3 *Tijdschrift van het Bat. Gen.*, Dl. I, blz. 265.

nen wilden invoeren, en de aanhangers van het Boeddhismus te vuur en te zwaard vervolgden, zochten de laatsten, vooral de priesters en grooten onder hen, naar, eene plaats, die hen als een bolwerk tegen den aanrukkenden vijand kon beveiligen. En welke plaats scheen hun daartoe meer zekerheid aan te bieden, dan het van rondsom gesloten, ommuurde Boro-Boedoer? Waar was men de hoede der Godheid nader, dan hier, waar duizenden afbeeldingen van haar aanwezen getuigden, waar millioenen geesten (dewa's) hun verblijf hielden, waar iedere steen, iedere hoek van Boeddha's grootheid en macht, als Heer der wereld, onder levende schepselen sprak, waar bij elken voetstap de geloovigen voor de wonderen zijner almacht verstomden? En was dit zoo, rukte de vijand onder het geroep van Allah aan, zocht hij de muren te beklimmen; hoe spoedig waren dan niet de pijlen verschoten en de verdedigingsmiddelen uitgeput? Wat te doen? Welke middelen te baat te nemen? Reeds beklimt hij de muren, weinige oogenblikken nog, en men valt in zijne handen! Het oog der aangevallenen valt op die lichte versierselen! Één ruk slechts en zij hadden die uitgebroken en met gelijke snelheid op de hoofden hunner vijanden geworpen. Daarna volgden de met niet minder gemak af te nemen klokken en knoopen en wat nog in der haast kon worden afgerukt. Maar te vergeefs! Zelfs dit uiterste middel was niet in staat den machtigen vijand te bedwingen. Hij bestormt de muren, dringt vol woede van de ééne galerij en van het ééne terras tot de andere, en wellicht was het hier dat de laatst overgebleven leden en steunpilaren van het Boeddhismus voor hun geloof bezweken, vallende onder de hand van de nieuwe Mohammedanen, vóór korten tijd nog hunne broeders.’

Deze voorstelling van den heer Wilsen, die echter, voor zoover mij bekend is, geen steun vindt in eenige Javaansche overlevering, maar uitsluitend uit de waarneming der plaatselijke gesteldheid is afgeleid, is voor den roman van den heer Gramberg zeer vruchtbaar geweest. Hij heeft den val van Boro-Boedoer ten nauwste samengeweven met de belangrijkste incidenten van het verdichte gedeelte des verhaals, en de bestorming van dien tempel zelve vormt ongetwijfeld eene der best geslaagde episoden die in het geheele boek worden gevonden.

De heer Gramberg heeft zelf zijne voorstelling omtrent de verhouding van Bramahnen en Boeddhisten op Java, Deel I, blz. 179, op de volgende wijze geformuleerd: ‘De Boeddhisten waren,

even als de Brahmanen, na verloop van tijd, buiten geestelijke gemeenschap met Hindostan gebleven, zoodat men van beide godsdiensten kon zeggen, dat zij “gejavaniseerd” waren geworden. En zoo vinden wij Boeddhisme en Siwaïsme, ten tijde van de invoering van den Islam, niet meer als twee verschillende en elkander vijandige godsdiensten, maar als twee partijen die, zoowel in het kerkelijke als in het staatkundige, tegenover elkander stonden, en - om hier eens moderne termen te bebruiken - liberalen en behouders konden worden genoemd. Mocht echter de leer van Swajambhoe (Boeddha[1]) in vroeger tijd den boventoon op Java hebben gehad, thans had het Siwaïsme weder de eerste plaats ingenomen; het was als het ware de officiëele godsdienst van den staat, hoewel Boeddha nog zijn deel erlangde en er voortdurend plechtigheden en optochten te zijner eer plaats vonden, vooral uithoofde de keizer, zoo niet uit overtuiging, dan toch uit neiging en geaardheid, Boeddhistisch gezind was.’ Na al het opgemerkte zal men in een verdicht verhaal, dat niet in de overweging van het voor en tegen kon treden, maar zich aan een bepaald gevoelen moest houden, en daartoe natuurlijk dat koos, hetwelk de belangen van het verhaal het best diende, met deze voorstelling vrede kunnen hebben, al is het volstrekt niet uitgemaakt dat zij voor de rechtbank der wetenschap kan bestaan.

De heer Gramberg - en dit is de laatste opmerking die ik omtrent zijne voorstelling der Hindoe-godsdiensten en wat daarmede samenhangt, maken wil - heeft zijn werk door enkele zonderlinge vergissingen ontsierd, die hij bij eenige meerdere zorgvuldigheid gemakkelijk had kunnen vermijden, en die ik vertrouw dat hij bij een eventueelen herdruk wel zal willen verwijderen. Op den onmogelijken ‘held Rama Jana’ (Dl. I, blz. 211) is hij reeds elders gewezen, maar even verkeerd is het, dat hij Dl. I, blz. 522, Jagannauth (Djagannâtha) tot den naam eener plaats maakt, terwijl het een der namen van Krischna, de bekende achtste avatara of incarnatie van Wischnoe, is. Maar vooral moeten wij den heer Gramberg waarschuwen voor de telkens bij hem voorkomende verkeerdheid om woorden van

1 Daar tegen dit gebruik van Swajambhoe als naam van Boeddha bedenking is geopperd, wil ik, om den heer Gramberg te verdedigen, opmerken, dat Swajambhoe werkelijk als zoodanig in de inscriptiën van Aditjawarma voorkomt. Vgl. Lassen's *Geschicdenis van den Ind. Archipel*, door de Klerck, blz. 88.

Arabischen oorsprong, zooals *adat* (Dl. I, blz. 139, Dl. II, blz. 161), *djimat* (Dl. I, blz. 191, Dl. II, blz. 33, 40), *kramat* (Dl. II, blz. 220), over te brengen in de Hindoe-periode en in den mond te leggen van personen, die met den Islam nog geheel onbekend waren.

Wij gaan thans over tot de voorstelling die de heer Gramberg van den Islam geeft, eene voorstelling waarvan de algemeene juistheid niet verhindert, dat er in de bijzonderheden nog al eens wat op valt aan te merken. Zoo laat hij b.v. zijne Javanen, en dat nog wel in de vijftiende eeuw, van de halve maan als het symbool van den Islam spreken, en gewaagt hij zelfs een en andermaal van ‘de halve maan van Mekka’[1]. Hij heeft dus uit het oog verloren dat de halve maan, ofschoon reeds vroeger door de vorsten van Khowarezm gebruikt, een Turksch veldteeken is, dat alleen daarom in de oogen der Europeanen het symbool van den Islam is geworden, omdat zij vooral met de Turken te doen hadden, en zij in den Sultan van Turkije het hoofd van den Islam zagen. Heden ten dage beschouwen ook enkele wat beter onderrichte Javanen den sultan van Roem als het hoofd van hunnen godsdienst, en ik zou niet volstrekt durven loochenen, al weet ik er mij geen bewijs voor te herinneren, dat thans de halve maan ook op dat eiland als symbool van den Islam bekend is. Maar het blijft ook dan verkeerd, haar reeds ten tijde van Madjapahit als zoodanig voor te stellen, en oneigenaardig, haar ‘de halve maan van Mekka’ te noemen.

Deel II, blz. 63, stelt de schrijver ons Raden Patah als regent van Bintara voor, omgeven door hadji's, oelema's, chatibs en marbots. Bij dit laatste woord teekent hij aan: ‘m a r b o t of m a r a b o u t, reizend geestelijke’. De heer Gramberg heeft hier de Javaansche m e r b o t s (want dit is de goede schrijfwijze) niet zeer gelukkig met de m a r a b o u t s van Noord-Afrika verwisseld. Beider namen zijn verbasteringen van één en hetzelfde Arabische woord m o r á b i t, d.i. eigenlijk e e n v e r b o n d e n e: m a r a b o u t eene Fransche, gelijk m e r b o t eene Javaansche. Maar met den naam, houdt de overeenkomst op. Wat bij de Berbers of Kabylen een marabout is, zal ik wel niet behoeven te zeggen. Het zal genoeg zijn, wie het niet weten mocht, naar Prof. Dozy's ‘Islamisme’ (blz. 344) te verwijzen; maar

1 Zie b.v. Deel I, blz. 143, Deel II, blz. 17, 147.

een m e r b o t op Java is niet zulk een gewichtig personage; hij is geen heilige, geen voorwerp van vereering, maar eenvoudig een bewaarder der moskee, of wat wij een k o s t e r zouden noemen. Ik twijfel dus of het te rechtvaardigen is, wanneer de heer Gramberg m e r b o t s noemt onder de personen die den regent van Bintara omgaven[1].

Deel II, blz. 107 en volgende, laat de heer Gramberg Hadji Taroeb een verhaal doen van zijn wedervaren bij de bedevaart. Hij laat hem onder anderen het volgende zeggen: 'Wij traden den tempel binnen om den (lees: *de*) k a b a te aanschouwen en onze lippen te drukken op het heiligdom door God zelf uit den hemel gezonden, maar dat door de zonden der menschen zwart is geworden.' In eene noot verklaart de schrijver, zooals na deze mededeeling te verwachten was, het woord k a b a door 'de zwarte steen, het eigenlijke heiligdom'. Deze fout is minder verschoonbaar dan de beide vorige. Zoowel uit het werk van den heer Keyzer over de bedevaart, als uit dat van den heer Dozy over het Islamisme, had de heer Gramberg kunnen leeren, dat de Ka'ba de t e m p e l van Mekka is, en dat de befaamde Zwarte Steen aan den zuiderhoek van dat gebouw in den muur is ingemetseld.

Deel II, blz. 110, spreekt de heer Gramberg van 'gebruikelijke gebeden en *rakats*'. De *rak'ah* of *rak'at*, volgens Javaansche uitspraak *rekangat*, is eigenlijk de buiging van hoofd en bovenlijf die bij het gebed behoort, maar men bezigt het woord ook om het geheele stel van houdingen, gebaren en formules bij het bidden aan te duiden, die met de bedoelde buiging aanvangen. In geen geval kan men gebed en *rak'ah* aan elkander overstellen.

Deel II, blz. 48, worden de d j i n s eenvoudig weg 'booze geesten' genoemd. Volgens de leer van den Islam zijn de djins eene bijzondere klasse van wezens, hooger dan de menschen, maar minder dan de engelen, en zijn sommige djins goed en anderen boos.

Deel I, blz. 98, wordt van Raden Boerereh gezegd, dat hij zich geheel en al aan de Arabische, 'namelijk aan de Islamietische' kleederdracht gehouden had. Die gelijkstelling van Ara-

1 Sommige schrijvers over Java verwarren de merbots met de modins, die de uren des gebeds aankondigen. Zijn er misschien ook plaatsen waar dit aan de merbots is overgelaten?

bische met Islamietische kleeding heeft de heer Gramberg vermoedelijk ontleend aan eene opmerking van den heer Keyzer, die ‘Onze tijd in Indië’, blz. 165, het volgende schrijft: ‘Overal waar de Islam niet met geweld van wapenen is ingevoerd, zoodat de oorspronkelijke bewoners niet zijn gedood en hun land niet is verdeeld onder de veroveraars, maar door middel van overeenkomst is overgegaan, zoodat de oorspronkelijke bewoners in het bezit van hun land zijn gebleven; daar is de Arabische kleeding het kenteeken van den Muzelmanschen overwinnaar, dat spoedig begeerlijk wordt voor den ongeloovige of dikwijls zelfs voor den tot den Islam bekeerden oorspronkelijken bewoner. De Muzelmansche kleeding dus is zeer wenschelijk in de oogen van de Javanen; en juist de bedevaart geeft het recht om haar te dragen, want door zijn verblijf in Arabië is de Javaan als het ware een genaturaliseerd Arabier geworden.’ Ik acht deze voorstelling van den heer Keyzer zeer gewaagd en slechts ten halve gewettigd, en de heer Gramberg heeft, naar ik meen, daaraan te veel gehecht. Het is bekend dat volgens de voorwaarden waarop het eerst de Khalief Omar de Christenen van Syrië in onderwerping nam, aan Joden en Christenen, die in de Mohammedaansche landen als beschermelingen leefden, was voorgeschreven dat zij zich in hun uitwendig voorkomen, in hoofddeksel, haardracht, schoeisel en door eene bijzondere soort van gordels, van de Moslemen moesten onderscheiden. Maar dat de Arabische kleederdracht als eene bij uitnemendheid Islamietische, als het eigenlijke onderscheidingsteeken van den Moslem moet worden aangemerkt, is mij nooit gebleken. En waarom wordt die Arabische kleederdracht dan niet door alle Javanen gedragen, die immers toch allen Moslemen zijn? Waarom dragen zelfs de vorsten en hoofden op Java, die toch ook in geestelijke zaken gezag hebben, de Arabische kleederdracht niet? Waarom beperkt zich haar gebruik tot de priesters en hadji's? Is dat alleen niet reeds genoeg, om ons te leeren, dat de zaak eenigszins anders moet worden opgevat, en die gelijkstelling van Arabische met Islamietische kleederdracht scheef en onjuist is. Jammer daarentegen dat de heer Gramberg zich maar niet aan den heer Keyzer heeft gehouden, waar deze, blz. 167, die Arabische kleederdracht beschrijft. Hij zou dan niet, Deel I, blz. 143, gesproken hebben van een langen, wijden kaftan, en een daaronder gedragen ‘zijden vest of djoebat’. De d j o e b a t

is juist het overkleed, en de kaftan wordt daaronder gedragen[1].

In Arabische namen voor Mohammedaansche zaken, en in Arabische formules die de schrijver aan zijne personen in den mond legt, komen menigvuldige misstellingen voor, die waarschijnlijk ten deele wel niet meer dan drukfouten zijn. Het eerste hoofdstuk van den Koran heet niet, zooals wij in de noot, Deel I, blz. 13, lezen, *el-fatina*, maar *el-fatihah*. De geloofsbelijdenis der Arabieren luidt niet, zooals ze, Dl. I, blz. 44, is medegedeeld: '*Lâ illâha i la'llahoe, Mohammadoe rasaloe*', maar '*Lâ ilâha illâ'llâhoe, wa Mohammadoen rasoeloe'llâhi*'. Dl. I, blz. 71, Dl. II, blz. 23, 65, wordt met kleine verscheidenheden, maar altijd verkeerd geschreven: *ilhamdoe-'l-ililahi, il hamdoe'l-illilahi* en *il-hamdoe'l-illilahi*. Het moet zijn: *el-hamdoe lillâhi*. In Dl. II, moet men blz. 25 *bismi'llâhi* in plaats van *bismi'illah*, blz. 36 *soebhânaho* voor *soebhâna*, blz. 74 noot, *mesdjid* in plaats van *mesdjit*, blz. 139 en 140 *lâ ilâha* in plaats van *lâ illâha* lezen. Bovendien komt mij deze laatste afkorting van de Mohammedaansche geloofsbelijdenis al zeer vreemd en ongepast voor. Wie enkel de woorden *lâ ilâha* uitroept, zegt letterlijk: 'er is geen God', en ik twijfel er aan, of ooit een Mohammedaan de formule 'er is geen God dan Allah' op die wijze zal verminken. Ik voeg hier overigens bij dat men hier en daar wel eens vreemde vormen van Arabische woorden bij onzen schrijver aantreft, die zich door de inlandsche uitspraak laten rechtvaardigen, b.v. Deel II, blz. 78, *moekmin*, het Arab. *moemin*, een geloovige.

Ik neem afscheid van den Islam, met de opmerking dat, hoeveel ook in dit opzicht in het werk te verbeteren en te schrappen valt, de heer Gramberg ook hier leerzaam is (wij spreken op het oogenblik nog slechts over het w e t e n s c h a p p e l i j k gehalte van zijn werk) waar hij uit den schat zijner eigen ervaring put. Als proeve vergunne men ons de volgende beschrijving van de *dikir* (Ar. *dzikr*) mede te deelen. Men leest ze Deel II, blz. 193: 'Daarop traden een dertigtal mannen, allen in het wit gekleed, naar het open gebleven middenvak der moskee. Zij plaatsten zich in een kring, met het gelaat naar elkander gekeerd. Nu ving een eigenaardige koorzang aan,

1 Lane, *Modern Egyptians*, 5th edit., p. 30.

waarbij op uiterst langzamen, doch indrukwekkenden toon het eerste gedeelte der Mohammedaansche geloofsbelijdenis “l â i l â h a [lees: i l â h a] i l l â ' l l â h o e ” gezongen werd. Onder dit plechtige gezang bogen zich de hoofden van het dertigtal diep voorover. Na dit eenige malen te hebben herhaald, kwam er eene lichte verandering in toon en maat. Het refrein werd iets sneller en op hooger toon gezongen; de lichaamsbeweging was daarmede in juiste overeenstemming; de buiging van het bovenlijf der zangers was insgelijks iets versneld. Toen volgde een derde phase, waarin de maat van buiging en gezang weder iets versneld en de toon verhoogd werd. Zoo voortgaande bereikten de uitvoerders zulk een climax in hunne stemmen en bewegingen, dat zij door een ander publiek als dolzinnigen zouden aangemerkt zijn.’

De heer Gramberg zegt ons dat hij van deze plechtigheid meermalen in Indië getuige was[1], en dat de broederschap der Beratib Beâmal, die zich bij de jongste onlusten op Borneo zoozeer door haar fanatisme heeft doen kennen, vooral door de dikir werd geïnspireerd. Bekend is het dat op den avond van (wij zouden zeggen: voor) het Moeloed-feest te Soerakarta en Djokjokarta in de hoofdmoskee eene plechtigheid gevierd wordt, die d i k i r m o e l o e d wordt geheeten. Eene eenigszins breedere beschrijving heb ik er nergens ooit van gevonden, maar ook deze dikir zal in de hoofdzaken wel overeenkomen met het tooneel door den heer Gramberg geschetst. Doch zulke vertooningen zijn niet tot den Indischen Archipel beperkt; te Konstantinopel kan men van soortgelijke uitingen van godsdienstigen waanzin, of wat er althans den schijn van heeft, door de Derwîsjen getuigen zijn. Waarschijnlijk heeft de geestdrijverij zich sedert lang van zulke opwekkingsmiddelen bediend, en al kan men misschien niet historisch bewijzen dat zulke dikirs reeds bij de eerste predikers van den Islam op Java in gebruik waren, zoo acht ik het toch een genoegzaam gewettigden en tevens gelukkigen greep, dat de heer Gramberg door den aanvoerder van den strijd tegen Madjapahit zulke vertooningen aan de bevordering der geestdrift hunner volgers laat dienstbaar maken. Opmerking verdient dat ook in de *Hidajatoe's-Salikina*, eene vrije Maleische vertaling van de *Badajatoe'l-hidájal* van

1 Vgl. ook Niemann, *Inleiding tot de kennis van den Islam*, blz. 351, noot.

Ghazali, groote waarde aan de *dikir* wordt toegekend[1]. Wij zien daaruit althans dat die zaak in het geheel niet nieuw is.

Wij willen thans nog stilstaan bij het gebruik dat de heer Gramberg van de Javaansche overlevering omtrent de invoering van den Islam en den val van Madjapahit heeft gemaakt. ‘Zij, die eenigermate met het verleden van dit belangrijke eiland bekend zijn,’ zegt de schrijver in zijne voorrede, ‘zullen bij de lezing ontwaren, dat bijna alle ingevoerde hoofdpersonen geschiedkundig zijn. Ik heb dus, behalve enkele vergefelijke anachronismen, niet te ruim gebruik gemaakt van de vrijheden, den romanschrijver toegekend.’ Dit laatste stem ik gereedelijk toe, ofschoon ik het concludeerende d u s hier niet recht begrijp; want zelfs al waren alle ingevoerde personen geschiedkundig, zou het zeer mogelijk zijn, dat toch de vrijheden met die personen genomen de perken te buiten gingen.

Ik ben in het algemeen volstrekt geen voorstander van de vrijheden die zich de romanschrijvers ten opzichte der geschiedenis veroorloven, zoodra men met nauwkeurig bekende en goed geconstateerde geschiedenis te doen heeft; maar de stof die geleverd wordt door eene massa van onderling strijdinge en met de ongerijmdste verdichtselen opgesierde overleveringen, zooals die waaruit wij alleen onze kennis der geschiedenis van Madjapahit kunnen putten, laat uit den aard der zaak eene zeer vrije behandeling toe, omdat er uit historisch oogpunt toch niet veel aan te bederven valt. Wat die overlevering hem aanbood, heeft de heer Gramberg met oordeel gebruikt en zoo in zijn verhaal ingeweven, dat eene belangwekkende en aannemelijke voorstelling der gebeurtenissen gegeven wordt, die in waarschijnlijkheid de overlevering zelve, zooals zij in de Javaansche boeken gelezen wordt, zeer verre overtreft. Slechts op één punt, waar die overlevering zeer onwaarschijnlijk is, heeft de heer Gramberg verzuimd haar te verbeteren, en daardoor in zijn eigen werk eene onwaarschijnlijkheid laten bestaan, die, wanneer er eenmaal de aandacht op gevallen is, tegen het einde van zijn verhaal zeer hinderlijk wordt. Zij betreft den levensduur van Angka Widjaja, den laatsten vorst van Madjapahit. Als Raden Rachmat het hof zijns ooms bezoekt, is hij een jongeling van 21 jaren (Dl. I, blz. 69), terwijl hij, op het tijdstip dat Raden Patah het eerst met zijne veroveringsplannen optreedt, ‘een grijsaard’ genoemd wordt (Dl. II,

1 Zie Niemann, *Inleiding* enz., blz. 352.

blz. 79). Angka Widjaja kan men zich, met het oog op hetgeen van zijn zoon Arja Damar en zijne betrekking tot de Poetri Dewi Sahari verhaald wordt, bij den aanvang dezer geschiedenis niet wel jonger dan ongeveer 45 jaar voorstellen, en daar hij Raden Rachmat nog eenige jaren overleeft, moet hij aan haar einde een leeftijd van ten minste wel 90 jaren bereikt hebben, wat op Java althans al zeer onwaarschijnlijk is. Daar de heer Gramberg zich wijselijk van het vermelden van jaartallen onthoudt, valt bij hem het bezwaar slechts bij meer dan gewone opmerkzaamheid in het oog. Maar het kan onzen schrijver niet onbekend zijn, wat Lassen juist uit dit oogpunt tegen de Javaansche overlevering heeft ingebracht[1], waarom hij ook voor de laatste jaren van Madjapahit een anderen vorst aanneemt. Het volgen van Lassen's gevoelen zou echter dezen roman hebben geschaad; maar hij zou niets verloren en in waarschijnlijkheid gewonnen hebben, zoo de heer Gramberg had kunnen goedvinden de gebeurtenissen in wat korter bestek te zamen te dringen.

Van de pogingen, reeds voor de komst van Raden Rachmat aangewend, om den Islam op Java bekend te maken, geeft de heer Gramberg nergens een geregeld overzicht, maar hij veroorlooft zich daarop in den loop zijns verhaals hier en daar toespelingen, die voor den lezer, die in die oude Javaansche legenden minder te huis is, niet altijd de vereischte duidelijkheid bezitten.

Over de allereerste prediking van den Islam in Oost-Java wordt Deel I, blz. 36, gezegd, dat het zaad, door Moelana Ibrahim, Magfoer, Sideh Mohammed en anderen gestrooid, rijke vruchten had gedragen. Vervolgens hooren wij, blz. 71, Angka Widjaja tot Raden Rachmat zeggen: ‘weet dat ik reeds in mijne jeugd verdriet gehad heb ten gevolge der geestdrijverij van een uwer voorgangers, Sjech Mohammed Ed-Doellah. Alleen onze ratoe [de keizerin Dorowati] is in staat geweest dat te vergoeden.’ Op blz. 79 vernemen wij nog eenige bijzonderheden uit een gesprek van Raden Santri met Raden Rachmat en Ratoe Dorowati. ‘Ook het geslacht,’ zegt eerstgenoemde, ‘waartoe de godvruchtige Malek Ibrahim en Sjech Mohammed Ed-Doellah behoorden, is reeds sedert ruim eene eeuw ijverig werkzaam geweest ter verspreiding van de alleen-zaligmakende

1 Vertaling van de Klerck, blz. 122.

leer.' Waarop Raden Rachmat invalt: 'Jammer dat Ed-Doellah's pogingen niet met beteren uitslag zijn bekroond geworden. Onze moeder weet even goed als wij, hoe de vrome man teleurgesteld dit hof verliet, en zijne dochter, de schoone Poetri Dewi Sahari, te Leran moest verliezen. O, wij zullen stellig haar graf bezoeken!' - 'Ach,' fluistert daarop de Ratoe, 'ware de Poetri slechts de gemalin des keizers geworden! Het hof zou thans een geheel ander aanzien hebben, mijn doorluchtige gemaal zou wellicht eene andere levenswijze hebben geleid en...' - 'Het stond geschreven,' valt Raden Santri in, 'zij ruste in het Paradijs; laat ons dus van dit droevig voorval afstappen en steeds op de toekomst van Allah vertrouwen.' Nog eens wordt op deze gebeurtenissen gezinspeeld door Angka Widjaja zelven, als de laatste oorlog is uitgebroken. 'De Brahmanen,' zoo spreekt hij, Deel II, blz. 165, 'beletten mijn huwelijk met de vrouw, die ik als jongeling boven alles lief had. De arme Dewi Sahari stierf kort daarop, en.... verrees op haar graf niet het eerste Mohammedaansche bedehuis? Maar nog meer! Hebben Mahadewa's [Siwa's] dienaren niet op mijn vader gewerkt, om mij gedurende eene groote offerande te doen zweren, nooit den Islam te omhelzen? Die belofte ben ik nagekomen, en zal er getrouw aan blijven tot aan mijn dood, o priester! maar zij heeft mij toch niet belet aan de Arabieren toe te laten hunne leer te verkondigen.....'

Ofschoon de heer Gramberg hier het een en ander inmengt, waarvan de Javaansche overlevering, voor zooveel mij bekend is, niets weet, zal evenwel hij, die de legende kent, zijne bedoeling gemakkelijk verstaan en hem zelfs prijzen wegens den gelukkigen greep dien hij gedaan heeft, om de zwakheid van Angka Widjaja tegenover de predikers van den Islam uit zijne gedwarsboomde liefde voor Poetri Dewi Sahari te verklaren. Maar zou het voor den oningewijde in die oude geschiedenissen niet hoog noodig zijn geweest dit alles wat breeder en meer opzettelijk uiteen te zetten? Zullen die toespelingen niet grootendeels voor hem verloren gaan?

Ik heb hier, naar aanleiding van het medegedeelde, in het voorbijgaan nog een paar andere opmerkingen te maken, waarop ik wensch dat de heer Gramberg acht zal slaan, wanneer hij - een vooruitzicht waarmede ik mij zoo gaarne vlei - eerlang tot eene omgewerkte en van fouten gezuiverde uitgaaf van zijn wezenlijk verdienstelijk werk mag overgaan. In de

eerste plaats wensch ik hem te vragen, hoe lang wij ons het tijdsverloop moeten denken tusschen de kennismaking van Angka Widjaja met de Poetri Dewi Sahari en de komst van Raden Rachmat aan zijn hof. Stellen wij ons den vorst op laatstgemeld tijdstip voor als ongeveer 45 jaren oud, dan kunnen wij toch wel niet veel verder dan 30 jaren teruggaan, om tot den tijd zijner eerste liefde op te klimmen. Maar nu brengt de overlevering de verschijning der Poetri aan het hof van Madjapahit juist met de eerste prediking van den Islam op Oost-Java in verband. Hoe kan dan Raden Santri spreken van eene prediking die reeds vóór meer dan eene eeuw is aangevangen[1]? Zouden wij alsdan niet ook die eerste liefde van Angka Widjaja ongeveer een eeuw voor het bezoek van Raden Rachmat, en dus zijn leeftijd tijdens dat bezoek op omstreeks 115 jaar moeten stellen, zoodat men hem in het geheel den patriarchalen leeftijd van 160 jaren zou moeten toeschrijven? Hier maakt de heer Gramberg het nog vrij wat erger dan de Javaansche overlevering zelve, die, volgens de berekening van den heer Hageman, tusschen de eerste prediking van den Islam te Grissee en den val van Madjapahit, een tijd stelt van 84 jaren, zoodat wij althans met een honderdjarigen leeftijd voor Angka Widjaja zouden kunnen volstaan. Of heeft de heer Gramberg de meening willen uitdrukken, dat Malek Ibrahim en Sjech Mohammed Ed-Doellah niet de eersten waren van hun geslacht, die den Islam op Java predikten, maar reeds twee of drie generaties van voorgangers hadden? Hij zal dan echter moeten erkennen, dat dit duidelijker had moeten gezegd worden, vooral omdat de overlevering niets daarvan weet[2].

Een tweede punt waarbij ik de aandacht moet bepalen, betreft de namen, die de heer Gramberg aan die eerste apostelen van den Islam geeft. Hoe zal de minkundige lezer weten dat Moelana Ibrahim en Malek Ibrahim namen zijn van denzelfden persoon, die volledig Maulana (naar inlandsche uitspraak: Moelana) Malek Ibrahim heet? En hoe komt al verder de heer Gramberg er toe, om diens medgezel en neef, den vader der

1 Vgl. hierbij nog Deel II, blz. 69.

2 Voor elke poging om de Javaansche geschiedenis van dit tijdvak naar tijdsorde te construeeren, zal als uitgangspunt moeten dienen de volkomen zekere dagteekening van den dood van Malek Ibrahim, die wij op zijn grafteeken te Grissee vinden. Hij stierf den 12^{den} Rebioe'l-awal van het jaar der Hedjra 822, overeenkomende met 9 April 1419 onzer tijdrekening.

Poetri, dien de Javaansche overlevering bestendig alleen Radja van Tjermen of Tjermé[1] noemt, den naam van Mohammed Ed-Doellah te geven? Bij alle schrijvers over de geschiedenis van Java die mij bekend zijn, zoekt men den naam van dien Radja Tjermen te vergeefs, en zoo de heer Gramberg dien uit inlandsche berichten heeft opgedolven, dan geeft hij hem toch zeker in verminkten vorm. Ed-Doellah kan niet wel anders dan het Arabische ed-Daulah of ed-Daulat zijn, en vele personen in de Arabische geschiedenis dragen eeretitels die met dat woord zijn samengesteld; maar het komt dan steeds voor als complement van een ander voorafgaand woord, en met Mohammed kan het onmogelijk rechtstreeks verbonden worden.

De andere personen door den heer Gramberg in verband met Malek Ibrahim vermeld, zijn Magfoer en Sideh Mohammed. De namen dezer minder bekende personen, waarvan zelfs de schrijfwijze zeer twijfelachtig is[2], hadden gerust uit zijn werk kunnen wegblijven. De lezer wordt er toch reeds genoeg door al die vreemde namen gekweld.

De eerste personen die, volgens de gewone voorstelling, na Moelana Malek Ibrahim en den Radja van Tjermen in de overlevering omtrent de invoering van den Islam op Java op den voorgrond treden, zijn Raden Rachmat en Raden Santri, terwijl eerst wat later Moelana Ishak, bijgenaamd Ahloe'l-Islam optreedt; die van Raden Rachmat den last ontvangt om den Islam te Balambangan, in Java's Oosthoek, te gaan prediken. De heer Gramberg heeft het voor de economie van zijn verhaal dienstiger gevonden, eene eenigszins andere lezing te volgen, die wij in de hoofdzaken ook bij Hageman terugvinden[3]. Ziehier hoe hij ons de zaak (Deel I, blz. 79 vv.) voorstelt. Drie broeders, zonen van Sjech Djoemadil, en die de namen van Sjech Hasmoro, Moelana Eskah en Sotamris droegen, begaven zich met huns vaders toestemming en zegen naar het Oosten. Zij vonden Selangoer en Malakka op het Maleisch schiereiland reeds

1 Dit is de naam van een landschap van den overwal (S a b r a n g); maar waar het is te zoeken, bleef tot dusver onuitgemaakt.

2 De naam des eersten vindt men nu eens M o e l a n a M a g f o e r , dan weder M o e l a n a M a h f a r geschreven; volgens den een is hij een zoon van Moelana Ibrahim, volgens den ander Moelana Ibrahim zelf. Sideh (volgens anderen Sidek of Tsadik) Mohammed wordt als een bloedverwant of als een zoon van den Radja van Tjermen voorgesteld.

3 *Indisch Archief*, Jg. I, Dl. II, blz. 214.

tot den Islam bekeerd, en besloten daarom zich tot Sumatra en Java te wenden, waar de dienst van Brahma en Boeddha nog in volle kracht was. Sjech Hasmoro koos Sumatra voor zijn deel en bereikte Tjampa, een staatje op de Westkust van dat eiland (blz. 66), waar destijds de pest onder menschen en vee groote verwoestingen aanrichtte. De gebeden en vasten van Sjech Hasmoro bedwongen echter eene ramp, die de offers aan Mahadewa en Doerga niet hadden kunnen afwenden. Hij bleef in Tjampa, en huwde de dochter des konings, die de zuster was van Dorowati, de gemalin van Angka Widjaja. Zijne zonen bij deze vrouw, Raden Rachmat en Raden Santri, in den Islam opgevoed, begaven zich later naar Java, om daar het werk voort te zetten, door Maulana Malek Ibrahim en den Radja van Tjermen aangevangen. Intusschen trekt Sjech Sotamris naar Bintara (Demak), maar wordt door den dood verhinderd iets belangrijks uit te voeren. De derde broeder, Sjech Moelana Eskah, gaat naar Balambangan op Java's Oosthoek en bewijst aan den vorst van dat land een grooten dienst door de wonderbare genezing zijner dochter, die hij daarop tot vrouw erlangt. Maar na eenigen tijd wordt de vrome Eskah van het hof verdreven en van zijne vrouw gescheiden, terwijl men zijn zoon, een hulpeloos wicht, in zee werpt. Het dood gewaande kind wordt echter door Gods beschikking heimelijk gered en te Grissee door eene vrome vrouw, Njai Gedeh Penati, opgevoed, om later van Raden Rachmat onderricht te ontvangen en onder den naam van Raden Pakoe, en als opvolger van Raden Santri in het bestuur over Grissee, onder den titel van Soenan van Giri, eene groote rol onder de predikers van den Islam op Java te vervullen. Moelana Eskah sleet, na zijne verdrijving uit Balambangan, het overige zijner dagen te Singapoera.

Het is niet noodig in bijzonderheden aan te wijzen waarin deze voorstelling van de meer gewone verschilt; maar ik heb ze vooral bijgebracht om bedenking te opperen tegen de vormen van een paar namen en tegen de plaatsing van Tjampa op Sumatra, die een verklarend toevoegsel van den heer Gramberg tot de Javaansche overlevering is. De onmogelijke naam D j o e m a d i l is door verminking ontstaan en luidt volledig, ook in de Javaansche verhalen, D j o e m a d i ' l - K o b r a . M o e l a n a E s k a h is M o e l a n a I s h a k , en al moge nu eerstgemelde vorm door de Javaansche uitspraak der Arabische letters te verklaren zijn, dan blijft het toch de vraag of het zaak is, zelfs op het voorbeeld der

inlanders, een echt Arabischen naam op die wijze te misvormen. De namen Hasmoro en Sotamris, die er niet zeer Arabisch uitzien, moet ik voor rekening der Javaansche overlevering laten. Waarom de heer Gramberg Tjampa op Sumatra plaatst, kan ik niet nagaan, al vinden wij dit als gissing ook bij Hageman. Ik kan niet zien dat er eenige reden is om af te wijken van het gewone gevoelen dat het Tjampa der Javaansche overlevering hetzelfde is als het bekende gebied van dien naam in Cochin-China, welks bevolking sedert eeuwen met Maleiers, de overblijfselen eener oude volkplanting, vermengd is[1].

Duister voor hem die met de oude geschiedenissen van Java niet gemeenzaam is, blijft ook de toespeling Deel I, blz. 85, waar Dorowati, als zij de namen van Arja Damar en zijne zonen hoort noemen, mistroostig uitroept: ‘Ach! moesten die namen mij wederom aan die gehate Chineesche herinneren! Heb ik aan dit wulpsche hof geen verdriet genoeg!’ Wel vindt men, Deel II, blz. 59, de verklaring van deze woorden, maar voor dengeen die haar behoeft, kan deze natuurlijk eerst bij herlezing het gewenschte licht ontsteken.

Ik zal niet onderzoeken of de verklaring van den naam Gresik of Garsik (gewoonlijk Grissee) door g e s t i c h t (Deel II, blz. 69) de voorkeur verdient boven de meer bekende door h a r d e z a n d g r o n d ; noch ook of wij iets winnen door de mededeeling (D. II, blz. 23), dat de naam van een der ijveraars voor de bekeering van West-Java, Ansantang, eene verkorting is voor K i a i H i a n g S a n t a n g , een naam die, zoolang ons zijne moeilijk te raden beteekenis niet ontvouwd wordt, al even weinig tot ons spreekt als het bedorvene Ansantang zelf, dat elders ook tot Amantang geworden is. ‘Hiang’ beteekent G o d h e i d en ‘Santan’ v e r e e r d , a a n g e b e d e n[2]. Hoe kon dit de naam worden van een prediker van Allah? Maar ik wil er hier nog op wijzen, hoe aardig de heer Gramberg verscheidenheid in de opgevoerde personen wist te brengen, door Dl. II, blz. 64, 78, 82, den Palembanger Abdoe'ç-Çamad, den schrijver van de Maleische H i d á j a t o e ' s - S a l i k ī n a , die wij reeds als eene eenigszins vrije navolging van een werk van den beroemden Ghazali leerden kennen, aan het hof en in den raad van Raden Patah te doen optreden. Waarschijnlijk is dit een anachronismus; maar niemand heeft het recht zich daaraan

1 Zie Ritter's *Erdkunde von Asiën*, Bd. III, S. 955.
2 Zie Rigg's *Soendasch Woordenboek*, blz. 407.

te stooten, zoolang de leeftijd van dien schrijver onbekend is. Maar jammer is het dat alleen op blz. 82 de naam van dien Palembanger juist is geschreven, of eigenlijk zelfs daar niet, wijl onder de eerste c de cédille ontbreekt. Maar men kan Abdoe'ç-Çamad, dat te zamen één naam vormt, die ‘dienstknecht des Heeren’ beteekent, niet tot Ç a m a d , en nog veel minder tot A b d o e l verkorten, terwijl A b d - ç - Ç a m a d in het geheel niet kan worden uitgesproken.

Doch reeds meer dan genoeg misschien! In allen gevalle zal men begrijpen dat ik niet uit vitlust in zoovele, vaak kleine bijzonderheden ben getreden. Slechte boeken kunnen op zoo gedetailleerde kritiek geen aanspraak maken, en ik zou mij voor het werk van den heer Gramberg zeker zooveel moeite niet gegeven hebben, indien ik niet overtuigd was dat het een arbeid is van wezenlijke verdienste, die slechts eene zorgvuldige herziening en hier en daar eene kleine omwerking behoeft, om, in een herdruk, eene eervolle en blijvende plaats in de Nederlandsche letterkunde in te nemen.

P.J. VETH.

Politiek overzicht.

UTRECHT, 25 Maart 1869.

Voilà comme on finit quand on ne finit pas. Deze geestige regel uit Paillerons comédie les Faux Ménages, wil ons niet uit het hoofd. Daar is iets aangrijpends in het verhaal van één der hoofdpersonen uit dat drama, hoe hij van den éénen valschen toestand in die anderen is gevallen, door dít toeval zich heeft laten medeslepen, in die ellende is blijven steken: deze ijdelheid heeft nagejaagd, aan die andere gewoonte zich heeft verslaafd: totdat zijn gansch bestaan één verveling, een halfheid is geworden. Heeft hij een huisgezin? Ja en neen. Een vrouw en kinderen? Ja en neen. Helaas, hij kan zich uit dien toestand niet uitredden! Het best was zeer zeker geweest nooit zóó te beginnen; het leven van den beginne af aan geheel anders op te vatten; - maar nú - nu het zoover gekomen is, kan hij niet ééns eindigen; hij had het veel vroeger moeten doen, nu is het te laat, het is een wanhoop..... quand on ne finit pas.

Valsche toestanden (om het even door wat motief in het leven geroepen) zij zijn meestal het deel der politiek. Het dezer dagen verschenen boek van Emile Ollivier: le 19 Janvier, laat ons zien in welk een faux ménage Frankrijk inderdaad is gewikkeld, als er sprake is van het samenwonen van gezag en vrijheid. Het boek is een alleraardigste bijdrage tot de kennis van het tweede Fransche keizerrijk. Wij houden ons niet op met de schildering die de auteur van zich zelven geeft. Hoezeer wij met Ollivier te doen krijgen, wij kunnen begrijpen dat de eerste impulsie der Parijzenaars is geweest hem hartelijk uit te lachen. Niemand is straffeloos de dupe van een slim antagonist. Niemand kan zich ook voor Sir Oracle uitgeven, zonder gevaar te loopen van met zijn profetieën

de ondeugende samenleving te vervelen. Daarenboven, die steeds van onbaatzuchtigheid spreken, zijn daarom nog niet altijd vrij van ijdelheid. En de ééne ondeugd weegt soms tegen de andere op. Doch hoe het zij, daargelaten het eigenlijke doel van Olliviers boek: een rechtvaardiging van zich zelven, bevat het geschrift werkelijk treffende gegevens over het keizerlijk régime. Het bewijst vooral hoe in de laatste jaren de keizer durft en niet durft; met de ééne hand neemt wat hij met de andere geeft; dat zijn bestuur dus opgevat een halfheid wordt. Ollivier laat duidelijk zien hoe èn Morny èn Walewski langzamerhand tot het idee kwamen dat de keizer meer vrijheid aan het fransche volk moest geven. De stoute wending van 24 November 1860 moest door een andere nog flinkere beweging gevolgd worden. Zoo werd langzamerhand voorbereid de stap, die men naar de dagteekening van 19 Januarij 1867 heeft genoemd, waarbij Napoleon werkelijk geloofde iets te doen, wat naar de krooning van het werk geleek. Zoowel Walewski als Morny (die vóór dien tijd gestorven was) hadden begrepen daartoe den keizer in contact te moeten brengen met Ollivier. Deze, weleer behoorende tot dien groep van 5 opposanten van het Wetgevend Lichaam, doch die, gemoedelijker dan zijn vier vrienden, het keizerrijk met geheel zijn hart had aangenomen, - deze vroegere volkstribuun zou die beweging naar de vrijheid leiden. Toen het er echter op aankwam om één der ministeriën aan te nemen, ten einde zoodoende mede te werken om de nieuwe richting voor het land te verdedigen, deinsde Ollivier voor zijn taak terug; hij wilde zelfstandig onafhankelijk blijven, en het resultaat was dus bijna te voorzien. Wel beloofde de keizer den 19^{den} Januarij eenige vrijheden aan het fransche volk, maar bij de toepassing, de uitvoering dier beloften waren de ministers aan het roer, die tot nu toe die vrijheden hadden moeten bestrijden, en Rouher, de eigenlijke vice-empereur, wist te maken dat de beweging naar de vrijheid zoo gering als maar mogelijk was. Dat is de inhoud van het boek, een philippica tegen Rouher. Voeg daarbij eenige aardige portretten, onder anderen dit van den keizer: On s'est formé une idée fausse de la personne de l'Empereur: on se le figure taciturne, impassible; il apparait en effet ainsi dans les solennités publiques. Dans son cabinet, il est autre: sa physionomie est souriante; quoiqu'il ne se départe pas d'une certaine réserve qui ressemble presque à de la timidité, son accueil est cordial,

d'une simplicité qui touche, d'une politesse qui séduit. Il écoute comme quelqu'un qui veut retenir; lorsqu'il n'a rien de péremptoire à répondre, il laisse aller; il n'interrompt que pour présenter en bons termes une objection sérieuse. Son esprit n'est obstrué par aucun gros préjugé; on peut tout lui dire, même ce qui est contraire à son opinion, même la vérité, pourvu qu'on s'exprime avec douceur, avec un sentiment sympathique pour sa personne. Ses revirements, qui à beaucoup ont paru de la dissimulation, ne sont que les mouvements naturels d'une âme impressionable. On pourrait affirmer qu'il n'est accessible qu'à ce qui est grand, s'il n'avait confondu parfois ce qui produit de l'effet avec ce qui est grand. Ses résolutions se forment lentement et il ne lui déplait pas qu'elles lui soient imposées comme une nécessité des choses. Si on ne l'effarait pas, il s'adapterait à la liberté.

En dat de keizer werkelijk van plan was toen - in Januarij 1867 - in meer vrijheidlievenden zin te regeren, wordt duidelijk uit een brief dien hij 12 Januarij 1867 aan Ollivier eigenhandig schreef. Wij lezen daarin deze woorden ....Pour frapper les esprits par des mesures décisives, je voudrais d'un coup établir ce qu'on a appelé le couronnement de l'édifice: je voudrais le faire afin de ne plus y revenir, car il importe et il importe surtout au pays d'être définitivement fixé. Il faut tracer résolument le but que je veux atteindre sans avoir l'air d'être entrainé d'années en années à des concessions successives, car on *tombe* toujours, comme l'a dit M. Guizot, du côté où l'on penche, et je veux marcher droit et ferme, sans osciller tantôt à droite tantôt à gauche. Aardig is voorzeker dat beroep op Guizot. Zou de keizerin dan toch werkelijk gelijk gehad hebben, toen zij 't uitsprak: ja de keizer en ik verschillen, ik ben legitimist, hij Orleanist? Hoe 't zij, wij verbeelden ons een roman te lezen, als wij die gesprekken en brieven van den keizer en Ollivier volgen. De arme Ollivier is blijkbaar in de hoogste hemelen: ‘toen ik de Tuilerieën verliet, flikkerden de sterren tusschen de verspreide wolken in het hemelruim, ik ging herhaalde malen op en neder langs de Seine, ik was gelukkig...’ maar het einde van alles is bekend. Niettegenstaande die verklaringen van 19 Januarij is toch eigenlijk de politiek van Napoleon niet veel veranderd. Aan het vroegere leven is geen einde gemaakt. Het blijft in dit opzicht de oude halfheid, de oude tweeslachtigheid.

De discussie over Haussmanns administratie heeft het weder bewezen. Het was niet te loochenen dat het beheer der gelden van Parijs in geen enkel opzicht te verdedigen was. Met goedvinden van den keizer was Haussmann in der tijd aan het werk gegaan om Parijs te vervormen. Drie doeleinden moesten daarbij worden beoogd. Vooreerst moest de stad uit een militair oogpunt door breede lange straten doorsneden worden, zoodat een eventueele revolutie spoedig door de kanonnen kon worden nedergeveld; ten anderen moest de groote circulatie en de stroomen van menschen, die door de steeds zich ontwikkelende spoorwegen werden aangevoerd, zich gemakkelijker dan vroeger in de stad kunnen bewegen; eindelijk was uit een sanitair oogpunt veel op te ruimen en overal lucht te brengen. Het was dus een grootsch plan dat nagejaagd werd. Een conceptie, wier stoutheid niet te ontkennen viel. Maar eenmaal aan het verbouwen, scheen het dat Haussmann van geen eindigen wist. Het budget van Parijs in 1847 nog 50 millioen franken, steeg tot 250 millioen. De speculatiegeest voegde zich bij dit alles. Huizen werden bij massa's onteigend, ten einde de terreinen later dan des te duurder te verkoopen. En ondertusschen begon de prefect allerlei verbouwingen, die niet langer zich door een motief van nut of noodzakelijkheid lieten verdedigen. Neen, het geleek waarlijk alsof een gril, een opvatting een genoegzame reden was om een nieuwe straat te beginnen en de oude omver te stooten. Bij voorbeeld. Men maakte eerst een nieuwe opera, die reeds 23 millioen kostte, en men maakte toen een plein voor de opera, welk plein ruim 30 millioen beliep, en toen dat alles bijna gereed was, ging men een straat aanleggen, die onmiddelijk van de Tuilerieën naar de nieuwe opera moest voeren, alsof de keizer geen kleinen omweg kon nemen..... De ressources die Parijs aanbood schoten dus weldra te kort, en allerlei wonderlijke transactiën moesten dus van tijd tot tijd gesloten worden, bijv. met het Credit Foncier. Het kwam deze laatste weken tot een discussie over al die transactiën. Het geheele korps législatif - niet de oppositie alleen - moest in gemoede erkennen dat hier een andere weg moest worden ingeslagen. Ook Rouher moest namens den keizer enkele der handelingen van Haussmann vóór het Wetgevend Lichaam desavoueeren, doch een werkelijke omkeer van zaken werd door den keizer niet bedoeld. Een weinig water in den wijn dat was alles wat men deed. Men bleef ten halve staan.

In het bestuur der buitenlandsche zaken is de halfheid even zichtbaar. Wij zijn deze laatste weken getuigen geweest van het behandelen der Belgische Spoorwegquestie. Zeer zeker heeft men met ongeveinsde verbazing de loop dezer zaak nagegaan. Vooreerst was het waarlijk al veel van 't politiek oordeel gevergd, wanneer men dit incident tot de hoogte van een politieke questie verhief. Men kon het toch België niet kwalijk nemen, dat het gaarne meester op zijn eigen terrein bleef, dat het zijn eigen economische belangen naar zijn beste inzicht poogde te behartigen. Wij laten daar of België verstandig deed door op die wijze zich te vrijwaren voor de concurrentie van andere commercieele en industrieele belangen; maar als België goedvond dit standpunt in te nemen, had toch Frankrijk geen schijn of schaduw van recht om zich daartegen te verzetten. Zoo begreep het ook de gematigde partij in Frankrijk. De heethoofden wilden natuurlijk niets liever dan de questie opgrijpen, des noods er een casus belli van maken. De regeering nu heeft in deze zaak ook weder gespeeld met ja en neen. Zij begreep dat zij België voor deze zaak geen oorlog kon aandoen, maar zij toonde zich toch gevoelig. Waren het zuiver economische belangen, die Belgiëns houding motiveerden, welnu, dan moesten die economische belangen nog eenigzins weder gezamenlijk door beide regeeringen onderzocht worden. Wellicht was het nog mogelijk een schikking te treffen. En op die wijze werd België in onrust en spanning gelaten.

Met welk doel? Zeker niet met een doel waar men ruiterlijk mede voor den dag durft komen. Men heeft zooveel nuances, zooveel koorden op den boog, zoozeer èn het voor èn het tegen gewikt en gewogen, dat men in geen enkele richting den rechten weg meer inslaat: altijd de kleine bijpaden, nooit de groote route bewandelt. Men gelijkt op dien officier, die zooveel redeneerde en nooit iets flinks deed, tot wien Wellington zeide: Mijnheer, ge weet te veel voor uw verstand.

De keizer heeft het dan ook noodig geacht wederom het woord tot de natie te richten, ten einde aan te wijzen dat er wèl een algemeene vaste richting in zijn politiek te vinden is. Zoo men zich slechts de moeite geeft te zoeken. Toch is niet alles gedaan; de keizer erkent het nederig. ‘Vele verbeteringen zijn reeds ingevoerd’ - met deze woorden opende de keizer den 24sten Maart den

staatsraad - ‘evenwel ontdekt men nog steeds achter zooveel schijn van voorspoed veel onverdiende ellende en vele nog tot dusverre onopgeloste problemas. Mijn streven zal steeds zijn alle vooroordeelen weg te nemen en iedere vijandschap te ontwapenen; maar tevens zal door mij met nieuwe geestkracht aan de verkeerde hartstochten wederstand worden geboden.’ Een der maatregelen nu die de keizer thans hoopt tot stand te brengen, is de afschaffing der zoogenaamde livretten van de arbeiders. En opmerkelijk is het, dat de keizer zich altijd het liefst beroept op zulke maatregelen, die met de sociale questiën in verband staan. Verkeerd zou men ook doen in dit opzicht te miskennen de goede zijde van Napoleons regeering. De fouten van Louis Philippe's bestuur zijn dan ook in dit opzicht bepaalde wenken geweest. Het volk, de arbeidersbevolking, is op den voorgrond gekomen. Zijn belangen, zijn rechten zijn zeer bepaald het onderwerp van de zorg der staatslieden in Frankrijk geworden. Terwijl een Guizot, een Thiers vroeger alleen aandacht hadden voor een questie als deze: of de onschuldige Isabella zou huwen met een infant, of met een prins van 't huis van Orleans, - heeft de regeering thans ook oog voor den strijd tusschen kapitaal en arbeid. Wanneer men de verslagen doorleest van de jury's, ingesteld ter beoordeeling van de laatste Parijsche tentoonstelling, dan ziet men hoe één der belangrijkste verslagen (president van die jury-spécial was de vicepresident van het Wetgevend Ligchaam Alfred le Roux) gewijd is aan het toekennen van een door den keizer ingestelden prijs institué en faveur des établissements et des localités qui ont developpé la bonne harmonie entre les personnes coopérant aux mêmes travaux, et qui ont assuré aux ouvriers le bien-être matériel, intellectuel et moral. Een prijs dus voor de beste verstandhouding tusschen patroon en werkman, een prijs voor maatschappelijke harmonie. En gaat men de reeks van wetten na, die achtereenvolgens door het Wetgevend Ligchaam zijn goedgekeurd, dan komt een voorname plaats toe aan de wet op de coalities tusschen de arbeiders onderling, de wet van 11 Julij 1868, waarbij staatskassen van assurantie worden opgericht voor ongelukken aan de arbeiders bij, hun werk overkomen, de wet waarbij artikel 1781 van de Code Napoleon wordt afgeschaft en eenige andere van dien aard.

Trouwens het feit dat op zulke onderwerpen de aandacht der regeeringen nog moest worden gevestigd, zal altijd de beste, mis-

schien de eenige verdediging wezen der revolutie van 1848. De man, die een oogenblik de edelste, de reinste motieven dezer revolutie verpersoonlijkte, Lamartine, heeft altijd in dien zin de eerste bewegingen geleid. Op dat terrein staande, ontleende hij de kracht om het ruwe volksgeweld, het symbool der roode vlag, terug te drijven. Hij is zoo even gestorven, die veelbeproefde, de rijkbedeelde.... Bij de stilte van zijn sterfbed hield Frankrijk een oogenblik den adem in. De fouten werden vergeten, de lange ellende van geldverlegenheid en kommervolle ouderdom werd niet herdacht, maar wèl de lichtende dagen, toen deze man de jeugd van Frankrijk vertegenwoordigde en idealiseerde. Hoe klonken zijn zangen zoo melodieus! Hoe liet men zich voortwiegelen op de rhytmische golven dezer zilveren stroom! O, zoo de oever van het meer als in diepe rust scheen gewikkeld, zoo het water slechts verlicht werd door de opgaande ster, niets had toch kunnen voorspellen, dat dit alles slechts een droom was, dat op zijn met dauw besprenkelde vleugels de Tijd zóó snel was weggevlogen! - Hoe het zij, de man die eens Frankrijk den dichterlijksten droom heeft doen droomen, die later bij het losbarsten aller hartstochten alléén door een edel woord de grenzenlooze woede van het gepeupel wist te beteugelen, hij heeft niet te vergeefs geleefd. Het deed ons goed, dat hij met zekere eerbiedige stilte naar het graf werd gebracht. Het gebeurde zooals hij zelf had gewenscht. Geen klokgelui werd gehoord, ten teeken van rouw. Neen, Lamartine was waarlijk nu eerst vrij.

> Si quelque main pieuse en mon honneur te sonne,
> Des sanglots de l'airain, oh! n'attriste personne!
> Ne vas pas mendier des pleurs à l'horizon:
> Mais prends ta voix de fête et sonne sur ma tombe
> Avec le bruit joyeux d'une chaine qui tombe
> Au seuil libre d'une prison.

Het geviel dat op denzelfden dag stierf de president van den senaat, Troplong, en dat deze met alle denkbare eer en ceremonie ter aarde werd besteld.

Wij spraken van sociale toestanden en questiën; maar opmerkelijk is het, dat ook het Rijksparlement in Pruissen zich geheel en al aan zulke questiën heeft gewijd. Ook Bismarck begrijpt dat, wil hij Noord-Duitschland consolideeren, de politieke questiën niet al-

léén op den voorgrond mogen staan. Ook op maatschappelijk gebied is in Duitschland zooveel nog te doen. Terwijl de Pruissische Landdag nog vergaderde - hij werd eerst den 6den Maart gesloten - kwam het parlement reeds den 4den bijéén. In de openingsrede werd met nadruk gewezen op de behoefte aan vrede en aan volledige ontwikkeling van alle krachten van den Bond. Een der eerste wetten, die dan ook aan de orde werd gesteld, was de zoogenaamde Gewerbe-ordnung, een wet regelende de vrijheid van arbeid; een wet, waarbij voor Noord-Duitschland de laatste sporen van gildenwezen en beperking van het arbeidsvermogen zouden worden uitgewischt. Met het oog op deze en dergelijke wetten, had de arbeiderspartij - die vroeger door Lasalle was geleid - al haar krachten ingespannen om eenige vertegenwoordigers uit haar midden naar dat parlement af te vaardigen. En het was haar hier en daar gelukt. Zoo zijn dan ook leden van het Rijksparlement geworden niet alleen het hoofd dezer sociaal-democratische arbeidersvereenigingen, de Heer von Schweitzer, maar ook de cigarenwerker Fritzsche uit Berlijn, de leerlooijersknecht Hasenclever uit Halver en eenige weinige anderen. Toen nu het parlement zich had geconstitueerd door zijn drie vorige voorzitters, Simson, den Hertog van Ujest en von Bennigsen te herkiezen en een motie van Lasten wederom was aangenomen, waarbij het parlement verklaarde dat in alle staten van den bond aan de afgevaardigden op de landdagen volledige vrijheid van spreken moest worden verleend, kwam de Gewerbe-ordnung ter tafel en vroeg de Heer von Schweitzer het woord en sprak ongeveer het volgende. Hij zeide dat hij eenige grondbegrippen van het socialisme zou gaan ontwikkelen. Hij ging van het standpunt uit, dat de verhouding tusschen kapitaal en arbeid een oorlogstoestand was. Hij poogde nu aan te toonen dat aan den arbeid grooter aandeel in de verdeeling van het volksinkomen moest verleend worden, dan de tegenwoordige economische school daaraan wilde toekennen. Vooral daarom, omdat het kapitaal, dat nu zulk een groot deel verkrijgt, niet is ontstaan door spaarzaamheid of onthouding van uitgaven. Neen, in werkelijkheid is het kapitaal ten gevolge der middeleeuwsche verovering en onderdrukking ontstaan. Toen dit kapitaal aldus eenmaal was verkregen, kon men den arbeider rustig de volle vrijheid geven, want men wist wel, dat die arbeider zonder middelen niets voor

zich zelven kon produceeren, dat hij zijn arbeidskracht toch weder moest verkoopen..... De tegenwoordige maatschappij bestaat dan ook uit geëxploiteerden en hen die deze anderen exploiteeren. Even als de slavenarbeid niets anders is dan een wettelijk geregelde diefstal van den slaaf en van zijn arbeidskracht, juist zoo is (slechts onder een anderen vorm) de gansche productie-beweging van den tegenwoordigen tijd niets anders dan een bestendigen door wetten geregelden diefstal van de bezitters op hen die niet bezitten. Dat is de strijd tusschen kapitaal en arbeid. Dien strijd willen wij echter voeren op door de wet gebakend terrein, in rustige en altijd voortgaande ontwikkeling. Of die strijd zoo rustig zal worden beslist, geloofde de spreker echter niet. Hij begroette nu de Gewerbe-ordnung als een schrede voorwaards. De arbeiders krijgen het recht zich te vereenigen: men moet op dat punt zich geheel vrij maken van de inmenging der politie. Een tweede punt dat gewenscht wordt is, dat de fabriekwetgeving meer georganiseerd wordt. De arbeid van kinderen en vrouwen moet strenger worden tegengegaan. Het verbod van den arbeid op Zondag moet scherper worden gesteld. De hoofdzaak is echter, dat men verkrijgt een normaal-arbeidsdag. Voor alle groote industrie-ondernemingen moet een bepaald getal uren voor den arbeid vastgesteld worden, tien of ten hoogste twaalf uren. Staatsbeambten moeten zorgen dat dit gebod niet overschreden wordt. De arbeider zal verheugd zijn, wanneer hij gedwongen wordt slechts zoo en zoo lang te mogen arbeiden. Want het kapitaal heeft een niet te bevredigen honger om den arbeidstijd altijd te verlengen. En tot nu toe is de arbeider machteloos, want hij is gedwongen zich aan de vrije concurrentie te onderwerpen. Daarom moet er een factor ingrijpen, die machtiger is dan de vrije concurrentie, en die factor is de Staat.’

Wij deelen dit alles mede als een teeken des tijds, vooral daarom, omdat de streng feödale partij, bij monde van den Heer Wagener, dadelijk in de bres gesprongen is voor deze denkbeelden van von Schweitzer, en dapper te velde getogen is tegen de bourgeoisie met haar economie politique à la Adam Smith. Wel zeker, Wagener weet wat hij doet, even als Bismarck, toen hij in der tijd Lasalle tegen Schulze-Delitsch ophitste.

Overigens is in de buitenlandsche politiek van Pruissen weder onrust en beweging waar te nemen. De gezanten trekken heen

en weder en uit allerlei kenteekenen meent men een toenadering, een soort van alliantie tusschen Frankrijk, Italië en Oostenrijk te bespeuren. De Heer van Usedom, de Pruissische gezant te Florence, heeft het moeten misgelden. Hij had reeds eenmaal het Pruissisch ministerie in een onaangenaam parket gebracht, toen de geheimzinnige dépêche, waarbij Pruissen aan Italië voorsloeg om bij het uitbreken van den oorlog in 1866 in Hongarije te vallen, openbaar werd. Nu scheen het alsof hij niet opgewassen was tegen die fransche diplomatie, die Italië van Pruissen wilde scheiden. Hij ontving dan zijn ontslag. En ondertusschen merkte men een va-et-vient tusschen de verschillende Europeesche diplomaten op. De ridder Nigra, de Italiaansche gezant te Parijs, reisde plotseling naar Italië; de hertog de Gramont, de fransche gezant te Weenen, vertrok eensklaps naar Parijs. De markies della Rocca kreeg een missie onmiddelijk den keizer van Oostenrijk, die Triëst kwam bezoeken, te complimenteren: en zóó ging het heen en weder, tot groote verbazing en ontsteltenis der bedaarde burgers, die zich verkwikt hadden aan de vreugde van den koning van Pruissen, toen hij in zijn openingsrede het denkbeeld van vrede zoo had toegejuicht. Dat was met recht een vreugde om bang voor te worden.

Al dit reizen en trekken gold niet Spanje. Dat benijdenswaardig land kan zich met kalmte aan de ontwikkeling van zijn revolutie wijden. De Cortes gekozen volgens het algemeen stemrecht, waren eindelijk bij elkander gekomen en hadden tot voorzitter gekozen den wakkeren Rivero. Een hunner eerste werkzaamheden was het Voorloopig Bewind dank te zeggen voor al hetgeen het gedaan had tot volvoering der revolutie, en voorts Serrano te benoemen tot hoofd van het uitvoerend bewind. Deze benoemde op zijn beurt tot ministers, de mannen die tot nu toe zich met de leiding van zaken hadden belast. Het eigenlijke bestuur is in handen van het driemanschap: Serrano, Prim en Topete, want Olozaga is eenigzins meer op den achtergrond getreden, hoewel de Cortes hem benoemd hebben tot president eener commissie, die een nieuwe constitutie voor Spanje moet ontwerpen. De vraag is nog altijd: zal er een koning gekozen worden, en wie zal de gelukkige zijn. In een der vergaderingen van de Cortes heeft Topete, de admiraal die den opstand het eerst begon, zich zonder omwegen voor den hertog van Monpensier verklaard. Hij was een

zeeman, en kon zich dus met zeemansrondheid verklaren. Zijn verklaring was blijkbaar een ballon d'essai; men zou eens zien of de vlieger opging. De naam van den hertog werd echter tot nu toe met weinig enthousiasme ontvangen. Serrano en Prim bepaalden er zich dus voorloopig toe niemand te noemen. Geïnterpelleerd of hij Monpensier niet voor een Bourbon hield, heeft Prim het stilzwijgen bewaard. En dat stilzwijgen is anders hun zwak niet. Het is ontzettend tot welk een rhetorisch enthousiasme zij zich weten te verheffen. Het diapason wordt dan ook telkens iets hooger gestemd. Rivero was met zijn openingsrede reeds begonnen: ‘Hoe zullen wij het vergeten, dat wij de zonen en erfgenamen zijn van dat doorluchtige ras van reuzen, die nu zestig jaren geleden, zich verhieven tegen den overwinnaar der wereld; die zijn troon deden daveren toen hij het toppunt van zijn grootheid had bereikt; met de spits van hun degen dat heerlijk gedicht schreven, begonnen in de velden van Baylen, om te Toulouse en in 't hart van Frankrijk te eindigen: en die te midden der gruwelen van een beleg, nog de onsterfelijke constitutie van Cadix ontwierpen?’ - Serrano was, toen hij tot hoofd van het uitvoerend bewind werd verkozen, iets eenvoudiger, hij vroeg slechts een Washington voor zijn medeburgers; maar allen werden overtroffen door Prim, graaf Reuss. Nadat hij op lyrische wijze beschreven had hoe de revolutie was gemaakt, en van zich afgeworpen had de beschuldiging alsof hij den zoon van Isabella onder een regentschap weder op den troon zou willen brengen, vervolgde hij dus: ‘Neen, ik ken geen andere eerzucht dan mijn land gevestigd en zijn vrijheid verzekerd te zien. Aan dat werk zal ik mijn leven wijden. Ik ben van het geslacht der Guzmans; ik heb het meer dan eens aan de gravin van Reuss gezegd, *en ik deed haar beven*. Don Alfonso de Bourbon op den troon te plaatsen! welk een dwaasheid! De gevallen dynastie restaureeren, maar dat is onmogelijk, onmogelijk, onmogelijk!’ - Spanje wordt echter door dit alles niet veel wijzer. In plaats van de mededeeling dat mevrouw zijn echtgenoote voor hem beefde, zou de natie wellicht nog liever van Prim vernemen, wien hij in zijn wijsheid haar tot koning bestemt? Men gist algemeen dat de candidaat van Prim nog altijd is de vader van den koning van Portugal, don Fernando, die weleer met zooveel tact het regentschap dáár heeft gevoerd. Maar deze don Fernando heeft herhaalde malen reeds verklaard dat hij voor de kroon van Spanje

bedankte, ziedaar dus een kleine moeijelijkheid. Wederom geïnterpelleerd door de republikeinen, die hem vroegen, wie dan de koning zou zijn, daar het volk Monpensier niet wilde, en don Fernando de kroon niet begeerde, heeft Prim dezer dagen geantwoord, ‘dat hij 't wel wist, dat de meeste afgevaardigden het ook wel wisten, en dat als de Cortes slechts ééns de constitutie hadden bepaald, de koning weldra zou benoemd worden.’ Het is niet mogelijk duidelijker zich te verklaren, de Cortes zijn dus nu bezig een constitutie in orde te brengen.

De vrienden van Spanje vreezen dat deze discussie over die constitutie een zekeren familietrek zal vertoonen met de bekende discussie in het parlement van Frankfort over de grondrechten der Duitsche natie. Terwijl dat Germaansche parlement delibereerde over allerlei denkbeeldige rechten, gebruiken de vijanden hun tijd. En reeds ontstaat er wederom telkens een opstand in dat Spanje, nu te Xeres. Bovendien zal zulk een discussie over grondrechten aanleiding geven tot den grootsten strijd in de Cortes zelven. Olozaga, de man die het ontwerp van constitutie moet inleiden, is de man die voor Spanje in allen geval een staatskerk wil behouden. Het ontwerp zal dus die staatskerk bevestigen. Doch ondertusschen is de natie zelf in het begin veel verder gegaan, dan alleen het tolereeren der andere religies behalve de Catholieke. Wat al contrasten dus, wat al tegenstrijdigheden te verzoenen!

Het gaat rustiger toe in het Engelsche Parlement, en al is de rhetoriek der staatslieden er minder verheven, hun welsprekendheid is er niet minder om. Gladstone heeft den 1sten Maart zijn bill aangeboden tot opheffing van de staatskerk in Ierland, en reeds den 24sten Maart is de tweede lezing van deze wet met een meerderheid van 368 tegen 250 stemmen goedgekeurd. De snelheid waarmede deze maatregel is doorgezet, bewijst wel met welk een talent deze groote verandering van den bestaanden toestand is ontworpen en behandeld. Het is een meesterstuk van een goed doordacht plan. Een afgerond systeem, waarin niet veel bressen zijn te schieten. De behandeling der details moet nu nog beginnen, doch voorloopig is het beginsel aangenomen. De rede zelf waarmede Gladstone zijn wet inleidde, was een model van helderheid en soberheid: over alles werd het meest heldere licht verspreid. Hij begon met te verklaren dat het land bij de verkiezingen zich inderdaad reeds had uitge-

sproken over de questie. Men stond dus hier voor den wil van een natie. Van den anderen kant dacht niemand er aan de kerk te berooven, niemand bedoelde haar met schande te overladen en als een Hagar naar de woestijn te jagen; men wilde eenvoudig de instelling in Ierland als zoodanig doen ophouden. Er waren dus twee questies te behandelen. De disestablishment, dat is, het verbreken van den band die de Iersche kerk aan den staat hechtte, en de disendowment, dat is, de overname door den staat van de kerkelijke goederen, en de schadeloosstelling van de kerk. Deze twee operatiën kunnen niet tegelijkertijd geschieden. De disendowment treedt in beginsel in zoodra de wet is aangenomen, de disestablishment eerst na het verloopen van zekeren tijd (1° Januarij 1871), wanneer de kerk zich zelfstandig en vrij zal hebben kunnen constitueeren. Eerst dan zal de volledige liquidatie kunnen geschieden, die waarschijnlijk wel tot 1880 zal duren. Die liquidatie is natuurlijk geen gemakkelijke zaak. Het te realiseeren kapitaal wordt door Gladstone op ongeveer 200 millioen gulden geschat, waarvan een weinig minder dan de helft, ongeveer 90 millioen, na de liquidatie ter beschikking van de schatkist moet komen. Het overige moet aan de kerk verblijven. Men moet, ten einde die verdeeling te kunnen maken, goed nagaan den oorsprong der goederen, en onderscheiden wat door den staat en wat door particulieren is gegeven. De dotaties nu van den staat kunnen door den staat hernomen worden, maar de particuliere schenkingen moeten aan de kerk blijven. Gladstone komt zoodoende tot zijn raming van de gelden, die ten bedrage van 90 millioen, aan den staat moeten toevallen.

Dit is het dorre geraamte van het voorstel dat Gladstone met zijn gewone helderheid en sierlijkheid verdedigde. De tories begrepen terecht dat het lot beslist was. Niettemin hebben zij, van hun standpunt - wij bedoelen vooral Disraëli en Hardy - met talent de wet bestreden. Hun bestrijding was de aanleiding dat Bright opstond, en één van die bezielde redevoeringen hield, wier warmte en gloed zelfs bij een eenvoudige lezing nog als het ware electrisch werken. Zij was niet noodig die warmte, maar het doet zoo goed, als men een innig religieus gemoed als dat van Bright een beroep ziet doen op al de edelste aspiratiën van ons zijn. Wat in den mond van een Disraëli fragmentarisch klinkt, wordt

bij Bright een samenhang, één vaste gedachte. De gestadige gedaantewisseling, waarvan de een gewaagt, wordt bij den ander wel degelijk een wet van vooruitgang, een toenemen van zedelijkheid. Wij staan nog wel niet aan den dageraad van allerlei harmonische oplossingen - dwaas die aldus zich met illusiën zou voeden - maar men begint toch weder te begrijpen, dat beschaving is vermeerdering van leven, en dat juist daarom zoovele oude instellingen als dood nedervallen, omdat er zooveel nieuw leven is.

H.P.G. QUACK.

Bibliographisch album.

Gijsbert Karel van Hogendorp en Leopold van Limburg Stirum in de dagen van 17-21 *November* 1813. *Wederlegging van Dr. R. Fruin, door Theod. Jorissen, Groningen*. 1869.

Zoo als de titel aanduidt, is dit boek geschreven tot wederlegging van een artikel, hetwelk ik in Januari 1868, naar aanleiding van het vroegere werk van den auteur: *De omwenteling van* 1813, in dit Tijdschrift geplaatst had. Het is zeker moeilijk een recensie te geven van een boek, waarin men zelf weerlegd wordt. Maar ik stel er toch prijs op aan de lezers van mijn artikel mijn gevoelen over deze antikritiek kenbaar te maken; en in het Bibliographisch Album heeft wel meer een opstel plaats gevonden, dat onder de eigenlijke recensies niet kan worden gerekend.

De toon, die in dit geschrift heerscht, en menige steek boven water, die er mij in wordt toegebracht, bevestigen, tot mijn leedwezen, wat ik reeds voor lang had hooren zeggen, dat de geachte schrijver heel boos is om mijn vorig artikel. Ik laat het gaarne aan een ieder die het gelezen heeft over, te beslissen of mijn opstel werkelijk reden gaf tot zoo veel wrevel, als zich thans nog na verloop van een jaar in de weêrlegging lucht geeft. Evenwel, het voeden van dien wrok een jaar lang moet den Heer J. meer hebben gekweld, dan de uiting er van mij kon ontstemmen. Ik reken daarom dat hij voor al de onbetamelijkheden, waaraan hij zich jegens mij schuldig maakt, vooraf reeds meer dan naar verdienste zich zelf gestraft heeft. Ik denk er dan ook niet aan om repressailles te nemen.

Wat den geachten schrijver vooral schijnt beleedigd en geërgerd te hebben, is de volzin, waarmeê ik mijn artikel besloot. ‘De getuigenis (zeide ik) door Van der Duyn van Maasdam, door Koning Willem I, door het geheele geslacht dat hem in 1813 had zien

handelen, ter eere van Van Hogendorp afgelegd, is in mijn oog zoo beslissend en overtuigend, dat zij slechts met degelijke bewijzen, niet met vermoedens en gissingen als die van den Heer J. te weêrleggen is.' Die woorden heeft de Heer J. anders opgevat dan ik ze bedoeld had. Hij zegt (blz. 164), dat ik de resultaten van zijn onderzoek 'als bloot vermoeden en gissing aan de kaak had gesteld.' Zoo dit juist was, zoo ik waarlijk de resultaten van zijn uitvoerigen en zorgvuldigen arbeid aan de kaak had gesteld, zou ik zeker rechtmatige reden tot misnoegen hebben gegeven. Maar heb ik dit gedaan? Ik was begonnen met te zeggen: 'Het gunstige oordeel, dat ik over het werk in zijn geheel volgaarne uitspreek, zal ik niet met redenen omkleeden. Ik zal mij bepalen tot enkele punten, waarop ik mij met het gevoelen van den schrijver onmogelijk kan vereenigen.' Wat ik daarop bestreed waren geen feiten, maar gevolgtrekkingen, die naar mijn oordeel uit de feiten niet natuurlijk volgden, en die ik daarom, na ze bestreden te hebben, zonder onbillijk te zijn, vermoedens en gissingen noemen mocht, waaraan geen kracht van bewijs tegen de gevestigde overlevering kon worden toegekend. Ligt er nu in die woorden iets kwetsends voor de eigenliefde van den auteur?

In alle geval, wrevel en boosheid zijn slechte leidslieden bij het onderzoeken en beoordeelen van welke zaak ook. Zij hebben den Heer J. blijkbaar misleid bij het beoordeelen van mijn tegenspraak en van de bedoeling die ik daarbij had. Wat had ik gedaan? Een geliefkoosde stelling van den schrijver had ik bestreden met redenen, die hem voorkwamen nietswaardig en ongerijmd te wezen. Zoo iets is geen zeldzaam geval. Een ieder wordt op zijn beurt bestreden met argumenten, die hij meent dat geen steek houden. Zal men daarom zulk een bestrijder verdenken van alle kwaad en behandelen als een boosdoener?

Ik heb mij vermaakt met onder het lezen aan te teekenen, aan welke misdrijven ik mij in dat korte Gidsartikel volgens den Heer J. alzoo heb schuldig gemaakt. Met iederen nieuwen trek, dien zijn pen in mijn portret teekende, werd het beeld afzichtelijker en - potsierlijker. Onwillekeurig herinnerde ik mij een prent, in der tijd door *Punch* gegeven, waarin aan de eene zijde John Bull wordt voorgesteld zoo als hij is, en daartegenover zoo als hij voor de verhitte verbeelding der Fransche kolonels er uit ziet. Voor

dezen is de zoon van het perfide Albion een soort van sluipmoordenaar met het verraad op het voorhoofd en den dolk in de vuist; in de werkelijkheid is hij een man als een ander, die zonder erg zijn weg gaat, met geen gevaarlijker wapen toegerust dan een opgerolde paraplui. Even onnoozel als de verdachte Engelschman gevoelde ik mij, en met kluchtige verwondering zag ik den Heer J. een portret van mij malen in het genre der Fransche kolonels. Ten genoegen mijner kennissen vooral, die over de gelijkenis kunnen oordeelen, wil ik het schilderstuk hier exponeeren.

Mijn taal bewijst, hoe weinig het mij om waarheid te doen is (blz. 30). Ik vind telkens goed te ignoreeren wat mij niet te pas komt (bl. VI). Ik verzwijg eenvoudig wat ik niet weêrleggen kan (blz. 83). Ik verzwijg de waarheid en verzeker onwaarheid (blz. 84). Ik vind goed de feiten om te keeren (38). Ik beroep mij op schrijvers die van de zaak niet spreken (VIII). Ik reken al te stout op de lichtgeloovigheid mijner lezers (114). Ik vertrouw dat de lezers van de Gids wel niet zullen nazien, of ik de zaken naar waarheid voorstel (43). - Voeg hierbij, dat ik sommige van de hoofdpersonen van 1813, onder anderen Van Stirum, persifleer en belachelijk zoek te maken (30, 31); dat ik Falck en Kemper met minachting bejegen (104): dan zult ge u wel niet verwonderen als de Heer J. van tijd tot tijd herhaalt, dat mijn handelwijs ‘een pijnlijken indruk’ op hem maakt.

Wat mag het doel zijn, dat ik met dit opzettelijk verkrachten der waarheid beoog? Ik had het gaarne vernomen. Maar daarover is de Heer J. niet zoo rondborstig of misschien ook niet zoo goed ingelicht als over den aard mijner misdrijven. Soms schijnt het, alsof ik de onwaarheid boven de waarheid heb verkozen, omdat de onwaarheid aangenamer is in de oogen van het publiek. Ik heb de traditie verdedigd, die aan Van Hogendorp vooral de eer geeft van 1813. ‘Dergelijke argumenten (zegt de Heer J.) mogen bij het publiek op toejuiching rekenen. Wie begint met een lofspraak op de vox populi, kan bouwen op haar dankbaarheid en weêrkeerige verheffing’ (166). Het schijnt echter, dat het mij vooral te doen is geweest om aan Van Hogendorp, tegen beter weten in, de eer te geven die aan anderen, inzonderheid aan Van Stirum, toekomt. Zoo wordt er gezegd, dat ‘de partijzucht’ Van Stirum anders teekent dan hij is. Op een aantal plaatsen kom ik

voor als ‘de apologeet’ of ‘de advokaat’ van Van Hogendorp. De handelwijs van Van Hogendorp jegens Van Stirum doet den Heer J. ‘pijnlijk aan’; maar ‘pijnlijker nog doet het hem aan, dat er voor zulk een zaak een advokaat (dat ben ik) wordt gevonden’ (114). Waarom ik mij dus als advokaat van kwade zaken afsloof, wordt niet gezegd; of ik er voor betaald word of dat ik slechts een liefdedienst bewijs, blijft onbeslist. Maar niet slechts Van Hogendorp verdedig ik dus; ik doe het ook Slicher. De Heer J. heeft op twee bladzijden uit een gezet, dat een tal van onwaarheden in mijn voorstelling zich alle gereedelijk laten verklaren, indien ik bedoeld heb Slicher in een gunstig daglicht te plaatsen. Ik erken, dat bij het lezen van die bladzijden mijn gelijkmoedigheid zwichtte, en dat ik, hoewel alleen, hartelijk heb moeten lachen. De gedachte, dat ik ter liefde van Slicher, die mij zoo na aan het hart gaat als Romulus of Remus, zou hebben goedgevonden ‘de waarheid te verzwijgen en onwaarheid te verzekeren’ en wat er in het zondenregister verder volgt - die gedachte deed mij allesbehalve pijnlijk aan.

Niemand zal verwachten, dat ik mij van den blaam zal zuiveren, die in de weêrlegging mij wordt aangewreven. De Heer Jorissen zelf zal later, als er nog een jaar of wat over mijn artikel verstreken is, tot bezinning komen en misschien dan zelf mij reinigen.

Hij zal dan ook zonder mijn aanwijzing inzien, dat ik van veel bijzonderheden, die hij thans nog meent dat ik ter kwader trouw heb verzwegen, niet gewagen kon, omdat zij niet te pas kwamen. Hij zal dan bemerken, dat ik uitdrukkelijk had gezegd: ‘ik behandel de geschiedenis van 1813 niet; ik wil alleen Van Hogendorp verdedigen tegen verwijten die mij ongegrond schijnen, en de traditie handhaven tegen bedenkingen, die om het gezag van hem die ze voordraagt (den Heer J.) allicht ingang zouden vinden bij het publiek.’ Hoe jammer, dat hij door gramschap verblind, op die woorden thans niet heeft gelet. Hij zou zich dan niet verbazen en ergeren, omdat ik ‘voor mijn lezers verzwijg’ en ‘eenvoudig ignoreer’ al wat met mijn onderwerp in geen noodzakelijk verband staat. Hij zou zich niet verwonderen, ‘dat een Leidsch hoogleeraar, over 1813 schrijvende, met geen enkel woord de gebeurtenissen in zijn woonplaats bespreekt.’ Immers, die gebeurtenissen kwamen hier niet te pas.

Het ware te wenschen geweest, dat ook hij zich meer bepaald had tot de hoofdzaak; zijn boek zou minder lijvig, zijn betoog beknopter en treffender geworden zijn. Maar hij haalt alles overhoop, hij neemt alles in handen, hij bespreekt alles en vermoeit zoodoende de aandacht van zijn lezers zoozeer, dat zij ten slotte niet weten wat zij eigenlijk hebben gehoord, en van het geheel geen voorstelling overhouden. Had zijn weêrlegging zich bepaald tot de hoofdpunten van ons geschil, wij zouden dan veel verder zijn dan nu hij alles ter sprake heeft gebracht. Ik zeg alles, en ik herhaal het. Niets van wat ik gezegd heb laat hij ongemoeid, als hij er iets tegen in weet te brengen. Ik had ter loops Van Assen een gelukkig sterveling genoemd, omdat hij juist op den dag, toen de tijding van den slag bij Leipzig zich in Den Haag verbreidde, in gezelschap was met Van Hogendorp en Van der Duyn. Die uitdrukking was, dunkt mij, nog al onschuldig. Maar de Heer J. doet opmerken, dat Van Assen niet werd ingewijd in de geheimen van die Heeren, en dat er dus ‘voor de geestdrift van Dr. Fruin volstrekt geen reden bestaat. Als deze zaligheid iemand gelukkig maakt (gaat hij voort) is Van Assen het vrij dikwerf geweest. En dan zijn onder de gepromoveerde en niet-gepromoveerde gouverneurs externes zeker vrij wat meer gelukkige stervelingen dan men gewoonlijk aanneemt of zij zelve weten’ (21). Slechts de lust om fouten te vinden en te bestraffen kan zulk een aanmerking, even onjuist van gedachte als van uitdrukking, in de pen geven. Elders neemt hij mij onder handen, omdat ik zijn benaming van ‘pygmeën’ en ‘ontaarde zonen van krachtige vaderen’ voor de oud-regenten van 1795, als historisch onjuist en onbillijk, had gelaakt. ‘Het maakt een pijnlijken indruk (zegt hij dan weêr) Dr. Fruin tot zulke argumenten te zien afdalen om woorden te bestrijden. Zijn er geen meer “brennende Fragen” in de historie van 1813?’ - Hoeveel pijnlijke indrukken wachten hem nog, als hij in later dagen deze wederlegging herlezen zal.

Op alles vat hij vuur en brandt hij los. Van het gebeurde na de tragedie van Woerden heb ik in mijn artikel niet gesproken. Slechts waar ik het oordeel van den schrijver der *Vertraute Briefe* over Van Hogendorp aanhaal, zeg ik dat hij dezen uitbundig prijst, ‘ook vooral om zijn houding na de neêrlaag van Woerden’. Ik mocht dit laatste niet verzwijgen, want het verzwakte mijn argu-

ment eenigermate. Maar dit is de eenige plaats waar ik van het gebeurde na de catastrophe van Woerden gewaag. Hoor nu den Heer J. (blz. VI): ‘Wel beperkt Dr. Fruin zich zelf bij de uiteenzetting der feiten tot het gebeurde der eerste week, maar om mij te wederleggen beriep hij zich op een getuigenis nopens het moedig gedrag van Van Hogendorp na den slag bij Woerden, alsof door mij een enkel woord daarover gesproken was! Het spreekt van zelf dat ik dien strijd niet aanneem. Tot verdediging van wat ik niet beweerde, acht ik mij niet verplicht.’

Als dit geen *querelle d'Allemand* is, wat is het dan wel? En zoo is het gedurig. Wie zijn boeken, dit zoowel als het vorige, gelezen heeft, zal het mij toestemmen, dat de Heer J. nog al stoute gissingen durft wagen. Maar een ander mag niets zeggen, of hij vraagt hem naar het bewijs. Ik had gezegd, dat het Nederlandsche volk voor Van Hogendorp een standbeeld had opgericht, ‘niet omdat hij, zooals op het voetstuk te lezen staat, trouw was aan Vaderland en Oranje, niet omdat hij de Grondwet heeft ontworpen en den vrijen handel voorgestaan, maar omdat hij “1813” in zijn wapen mag voeren, omdat hij, zoo als Van der Duyn van Maasdam zegt, de wezenlijke bewerker van Nederlands verlossing geweest is.’ Wilt gij hooren hoe de Heer Jorissen mij hierover terecht stelt? ‘Het papier is geduldig en het Nederlandsch publiek geloovig. Niemand twijfelt er aan, dat de Leidsche Hoogleeraar eene onderteekende verklaring bezit van allen, die tot het standbeeld hebben bijgedragen, die hem het recht geeft dit te verzekeren. Een zoo solide historicus als Dr. Fruin, denkt er niet aan zulk een stellige verklaring te geven, op grond alleen van de toevallige omstandigheid, dat het jubilaeum van 1863 de aanleiding was tot het oprichten van Van Hogendorps standbeeld.’

Een ander voorbeeld. Ik had gezegd, dat het vermoeden van den Heer J. omtrent den dwang door Tullingh en zijn officieren op Van Hogendorp uitgeoefend, om hem den 21sten November te dwingen als Algemeen Bestuurder op te treden, niet houdbaar was. ‘Alle berichten (zeide ik) die omtrent de zaak tot ons gekomen zijn, van Tullingh, Chad, Bosscha en Van der Palm, stellen de toedracht geheel anders voor.’ Wat antwoordt de Heer J. daarop? ‘Hoe zal ik nu mijn lezers overtuigen, dat noch Tullingh, noch Chad, noch Bosscha, noch Van der Palm een enkel woord over de

kwestie spreken?' (blz. VII). Dus heb ik gelogen: van niets minder beschuldigt de Heer J. mij. Ik beschuldig hem daarentegen van misverstand mijner woorden. Volgens zijn opvatting zou ik het hebben doen voorkomen alsof de genoemde geschiedschrijvers de quaestie, of Van Hogendorp gedwongen dan wel vrijwillig het Bestuur aanvaard heeft, besproken en anders beslist hadden dan hij. Had ik dat gedaan, ik zou werkelijk een onwaarheid hebben gezegd, want het is zoo als de Heer J. verzekert: 'Zij vermelden of één of de beide feiten - de opeisching der officieren en de aanvaarding des bestuurs - maar laten zich over het verband niet uit.' Maar had ik het tegendeel beweerd? Ik had niets anders gezegd dan dat het vermoeden van den Heer J. onbestaanbaar was met hun berichten, met hun voorstelling van de toedracht. Zij konden over de quaestie niet spreken, want die heeft niet bestaan eer de Heer J. ze opwierp. Ik kom straks op de zaak zelve terug.

Niet alle beschuldigingen en verwijten van den Heer J. kan ik hier bespreken. Van vele valt de onbillijkheid en onredelijkheid niet zoo op het eerste gezicht in het oog. Ik zou op het verband, waarin de aangevallen gezegden in mijn artikel voorkomen, moeten wijzen; ik zou den gang mijner redeneering nog eens en wijdloopiger dan vroeger moeten nagaan. Daartoe voel ik geen opgewektheid. Aan de weêrlegging van mijn opstel, groot 22 bladzijden, besteedt de Heer J. een boek van 180 bladzijden. Om op dezelfde manier zijn 180 bladzijden weêr te bespreken, zou ik er volgens den regel van drieën ± 1500 behoeven. Wie schrikt niet op de gedachte. De Heer Jorissen verklaart, dat hij 'nooit eenig geschrift met zooveel onwil en tegenzin geschreven heeft als dit', en wie het leest zal zeker dien tegenzin niet onnatuurlijk vinden. 'Slechts de overtuiging, dat plicht hem voorschreef de waarheid te handhaven, heeft hem belet de pen weg te werpen.' Zulk een overtuiging zou mij nu niet schragen, als ik een wederlegging der wederlegging ondernam. Het is integendeel mijn overtuiging, dat de waarheid er volstrekt niet bij lijden zal, als ik verreweg het grootste gedeelte van de tegenspraak van den Heer J. in haar waarde of onwaarde laat.

Zoo als in mijn vorig artikel wensch ik mij ook thans te bepalen tot de hoofdzaak. Heeft Van Hogendorp bij het leiden der omwenteling van November 1813 de fouten begaan, die de Heer J.

in zijn gedrag meent op te merken? Ziedaar een vraag, bij wier beantwoording de geschiedenis belang heeft, en die ik daarom nog eens, na de repliek van den geachten schrijver, wil bespreken. Het overige van zijn weêrlegging laat ik ongemoeid aan zijn plaats. Van mijn kant wensch ik alles te vermijden wat een wetenschappelijk geschil kan doen ontaarden in een nutteloos krakeel.

Ik zal zeker de verdiensten van den Heer J. jegens de geschiedenis der omwenteling niet betwisten. Eere wien eere toekomt. Voor het bijeenbrengen en het schiften der bouwstof heeft hij meer gedaan dan iemand anders. Maar hierin bestaat ook zijn grootste verdienste. Het overige van zijn arbeid zou ik niet zoo onvoorwaardelijk durven prijzen. Zijn voorstelling van gebeurtenissen en personen, zijn beoordeeling van hetgeen geschied is en van hetgeen had behooren te geschieden, zijn vermoeden omtrent de drijfveeren, zijn waardeering van de betrekkelijke verdiensten der hoofdpersonen acht ik meestal niet geheel juist. Hij handelt in de geschiedenis even als in de polemiek; hij behandelt de historische figuren zoo als hij mij behandelt. Hij is ergdenkend en betrapt de lieden gaarne op fouten. Hij neemt geen genoegen met de natuurlijke en voor de hand liggende verklaring; hij wil dieper doordringen, ontdekken en aan het licht brengen wat eenvoudiger stervelingen niet hebben gezien. Bij het navorschen, bij het opsporen van bescheiden, is deze ontevredenheid met het voorhandene voortreffelijk; aan haar hebben wij den bundel van onuitgegeven stukken te danken, die hij uit allerlei schuilhoeken met moeite aan den dag heeft gebracht. Maar dezelfde eigenschap, die hem bij het navorschen zoo dienstig is, werkt daarentegen nadeelig op het vormen van zijn voorstelling der gebeurtenissen. Ontevreden met hetgeen zich natuurlijk voordoet, vermoedt hij steeds dat er nog iets achter zal zitten, wat hij voor het eerst moet doorgronden en ontdekken. Zoo verbeeldt hij zich allicht, dat hij iets ontwaart; hij volgt den schijn, en dwaalt onwillekeurig af van den gewonen weg, die tevens de goede was.

Van daar zijn kleinachting van de algemeene opinie en van de overlevering die er op berust. Naar mijn oordeel is er veel kans, dat wat allen meenen waar zal zijn. Den man, die door allen voor de hoofdpersoon wordt gehouden, die als zoodanig boven al

zijn medegenooten wordt geroemd, zonder dat daartegen door dezen wordt geprotesteerd, dien man houd ik voor den hoofdpersoon, tenzij men mij het tegendeel bewijze. Gissingen en gevolgtrekkingen, al waren zij op zich zelf niet onwaarschijnlijk, kan ik daartegen niet laten gelden; want als het op het vergelijken van waarschijnlijkheden aankomt, wint het altijd in mijn oogen de waarschijnlijkheid, dat een geheel volk zich niet zal hebben vergist. Dat, b.v., Van Hogendorp door zijn tijdgenooten gehouden werd voor de wezenlijke bevrijder van het vaderland, dat Koning Willem I die meening bevestigde door hem alleen het jaartal 1813 in zijn wapen te schrijven, dat Van der Duyn van Maasdam, die eerst als zijn vertrouwde, vervolgens als zijn medelid van het Algemeen Bestuur, zijn doen en laten van nabij had gadegeslagen, hetzelfde van hem getuigt in veel later tijd, toen hij allesbehalve een blind bewonderaar meer was - zulk een overeenstemmende verklaring der tijdgenooten, ik erken het, heeft in mijn oog een ontzachelijke beteekenis. En wetende met hoeveel bijzonderheden wij onbekend zijn, die toch op den gang der zaken van invloed zijn geweest, en die bij het beoordeelen in aanmerking zouden behooren te komen, koester ik niet licht een meening, die met het gevestigde oordeel in strijd is. Het spreekt van zelf dat, zoo er eerst nu feiten aan het licht kwamen, die voor de tijdgenooten verborgen waren gebleven, dat dan hun oordeel, op onvoldoende gronden gevestigd, aan het wankelen zou geraken. Maar dit is hier het geval niet. Wat den Heer J. minder gunstig over Van Hogendorp doet denken, zijn gissingen omtrent feiten, die, zoo zij plaats hebben gehad, aan velen bekend moeten geweest zijn. Nu acht ik het waarschijnlijker dat die gissingen niet juist zijn, dan dat de omgeving van Van Hogendorp hem een eer zouden hebben toegekend, die hij, om hetgeen zij zelf hadden bijgewoond, niet verdiende.

De Heer J. is van een ander gevoelen. Hij vat zelfs niet juist wat ik bedoel en stelt mijn redeneering onjuist voor. ‘Het beroep van Dr. Fruin (zegt hij blz. 171), waar het de beoordeeling geldt van Van Hogendorp's houding in de dagen van 17-21 Nov. 1813, op Gijsbert Karel's standbeeld en wapen, op de vox populi, op een epitheton door Van der Duyn gegeven, op zijn gedrag na Woerden, volgens een reiziger van 1818 - deze schamele gelegenheids ar-

gumenten zullen een treurige bladzijde beslaan in de geschiedenis der historische kritiek in Nederland.' - Ik acht waarlijk die prophetie al te somber. Mits men mijn redeneering neemt zoo als ik ze zelf ontvouw, geloof ik niet dat de geschiedschrijver, die in later dagen zich zonder twijfel met het geschil tusschen den Heer J. en mij zal bezig houden, zijn kleêren zal scheuren, als hij hoort welke ketterij ik durfde verkondigen. Ik wil heusch geen standbeeld en geen wapen en geen epitheton als bewijs gebruiken. Ik beroep mij alleen op de algemeene waardeering van den mede-bestuurder, den koning en de natie, die zich onder andere in die eereteekens uitspreekt. Ik wil de vox populi, de overlevering, niet voor onfeilbare kenbron der waarheid uitgeven. Ik wil slechts dat wij haar in haar volle beteekenis in rekening brengen bij het vormen onzer voorstelling van het gebeurde. Ik had het uitdrukkelijk gezegd: 'Wat van Van Hogendorp de natie, de koning, zijn ambtgenoot in het Algemeen Bestuur getuigen, getuigt, naar het mij voorkomt, ook de geschiedenis der omwenteling van hem.' Vervolgens had ik naar mijn beste weten voorgesteld, wat de geschiedenis van hem getuigt. Ik had mij daarbij niet op de traditie, maar op de toedracht der zaken, zooals de geschiedschrijvers ze verhalen, beroepen. Ik kan het niet helpen, dat mijn voorstelling een andere is dan die de Heer J. had gegeven. Het is de vraag, welke het naast bij de waarheid komt.

Het eerste punt van belang, waarop wij van elkander verschillen, betreft het gedrag van Van Hogendorp op den beslissenden dag, den 17^{den} November. Ik had dit gedrag geroemd als een blijk van uitstekend beleid. De Heer J. vindt dien lof onverdiend. Laat ons zien wat er van de zaak is.

Om billijk te oordeelen over hetgeen gedaan is, beginnen wij met ons voor te stellen wat gedaan behoorde te worden. Welk doel moesten de leiders der omwenteling zich stellen? Mij dunkt, hun doel moest zijn, de vrucht juist af te schudden als zij rijp was: de beweging aan te vangen op het oogenblik, toen de drang der omstandigheden haar onweêrstaanbaar maakte. Tweeërlei gevaar dreigde en moest vermeden worden. Men moest niet beginnen, eer men tamelijk zeker was van te zullen slagen; men moest allen opstand beletten, zoolang er uitzicht bestond op gewapend

verzet van de overheerschers. Als het mogelijk was de Franschen door de houding der menigte, zonder geweld te gebruiken, tot den aftocht te bewegen, was dit verre verkieslijk boven het verdrijven met geweld van wapenen. Maar aan den anderen kant moest men niet te lang afwachten, niet stil zitten totdat andere, niet zoo welgezinde, leidslieden voorgingen, of totdat het volk, aan zich zelf overgelaten, van zelf begon, op zijn wijs, met noodelooze en gevaarlijke uitspatting. Welnu, de uitkomst heeft bewezen, dat de vrucht juist rijp was toen Van Hogendorp en de zijnen er de hand naar uitstaken; als van zelf viel zij hun in den schoot. Geen geweld is noodig geweest; alle botsing tusschen het volk en zijn overheerschers is vermeden. En toch zijn de al te voorzichtige leidslieden, die zich reeds hadden opgedaan, juist bij tijds teruggeschoven, en is aan de beweging aanstonds een zoo stellige richting gegeven, dat zij slechts kon uitloopen op het gewenschte doel: onafhankelijkheid van Nederland, onder het grondwettig bestuur van Oranje.

Zulk een matig en toch genoegzaam ingrijpen in den gang der zaken op het juiste oogenblik, heb ik een bewijs van uitstekend beleid genoemd, en ik ben nog niet van gevoelen veranderd. Ik wil daarmeê niet zeggen, dat hetgeen gedaan is op zich zelf bijzonder grootsch en heldhaftig is geweest; ik zeg alleen, dat gedaan is wat de omstandigheden vorderden, niet minder en (wat vooral te roemen is) ook niet meer. In dien zin sprak ik van ‘uitstekend beleid.’ De Heer J. spot met dit gezegde, en, zooals het gaat, in die stemming verstaat hij het verkeerd. Hij meent, dat ik in het bloote ‘aannemen van de oranje-cocarde op den 17^{den} Nov. een bewijs van uitstekend beleid’ zie (44), en hij drukt zijn verbazing over iets zoo ongerijmds door een uitroepingsteeken uit - door één uitroepingsteeken, hetgeen bewijst, dat mijn dwaasheid en zijn verontwaardiging hier nog al gematigd zijn; elders kunnen zij door niet minder dan drie uitroepingsteekenen te gelijk, of althans door een uitroepingsteeken en een vraagteeken te zamen, worden uitgedrukt. Iets later komt hij ook tot andere gedachten, en zegt van de manier waarop Slicher tot toegeven bewogen is: ‘Van veel beleid getuigt dit overleg, en wij zijn bereid de eer van deze leiding aan Van Hogendorp te geven.’ Welnu, dan zijn wij het in zoo verre eens. Volstrekt niet,

er volgt nog een maar. ‘Hij zou te meer aanspraak hebben op aller dank voor het beleidvol uit den weg ruimen van dezen grooten hinderpaal, indien hij dien niet zelf in het leven had geroepen’ (73). Ik geef het een ieder die wil te raden, hoe Van Hogendorp dien hinderpaal in het leven geroepen heeft. Niet omdat het moeilijk is te raden, hoe eenige hinderpaal, welke ook, in het leven geroepen kan worden: ik laat de zegswijze voor hetgeen zij is. Maar hoe kan Van Hogendorp hebben veroorzaakt, dat hij Slicher als een hinderpaal op zijn weg aantrof? De voorstelling van den Heer J. is de kennisneming wel waardig, maar zij kan niet in een paar woorden worden meegedeeld. Ik moet verschooning vragen voor een kleine uitweiding.

Waarom heeft Van Hogendorp sedert den vroegen morgen, toen te zijnen huize de oranje-cocarde door zijn vrienden werd opgezet, niets van belang ondernomen tot op den middag? Die vraag, door den Heer J. in zijn vorig boek opgeworpen, had ik beantwoord met te wijzen op de wenschelijkheid van te wachten totdat de Fransche Prefect, die zich gereed maakte om Den Haag te verlaten, vertrokken was. Die verklaring voldoet den Heer J. geenszins. Waarom (vraagt hij) op het vertrek van den Prefect gewacht? ‘Wat deed het er toe of aan de Stassart het lijdelijk toezien en het wijken moeilijk viel? Beide zoowel het eerste als het laatste hadden hij en Bouvier des Eclats reeds in den vroegen morgen beloofd. Waartoe dan die teerhartigheid jegens een vijand, die zich nog wel eens bedenken zou, voordat hij het sein gaf tot een aanval op een gewapende bevolking, aan welke hij, toen ze nog ongewapend was, beloofd had te wijken en lijdelijk toe te zien? Doch teerhartigheid en liefelijke verschooning zijn kinderen van 't gevoel, en van deze rekenschap te vragen aan hen, in wien het spreekt, baat niet veel.’ De Heer J. heeft mij weer misverstaan. Als ik het natuurlijk heb genoemd, dat Van Hogendorp een botsing met de Franschen wenschte te vermijden, die in geen geval noodzakelijk en in elk geval noodlottig zou geweest zijn, heb ik daarmee geen hulde willen brengen aan zijn teerhartigheid of liefelijke verschooning jegens de Fransche beambten. Maar wat zal ik zeggen? De geachte schrijver veronderstelt gaarne, dat men slechts ongerijmdheden tegen zijn redeneering inbrengt.

Natuurlijk verwerpt hij de gedachte dat Van Hogendorp uit teer-

gevoeligheid voor de Stassart zou hebben gewacht. Er moet dus een andere reden bestaan, en hij is zoo gelukkig geweest die te vinden. Van Hogendorp behoefde tijd om zijn plannen, die door een misslag van hem zelf in duigen waren gevallen, te herstellen en op nieuw ineen te kuipen.

Zijn misslag was deze. ‘Des morgens om negen uur had Van Stirum [natuurlijk op verlangen van Van Hogendorp] Slicher uitgenoodigd, om met de oud-regenten van 1795 het stadsbestuur namens den Prins van Oranje te aanvaarden.’ Daar Slicher weigerde, is van dat voorstel toen niets gekomen, en daarom had ik het in mijn vorig artikel niet dan ter loops vermeld. Ik heb zoo doende, zonder het te weten, den Heer J. mijn boozen toeleg verraden. ‘In verband met het verzwijgen van Van Hogendorp's politieke beginselen in 1813, werpt het op den achtergrond schuiven van het verzoek aan Slicher een eigenaardig licht op de beginselen en strekking der kritiek van Dr. Fruin’ (66). Ik wenschte dat ik bij dit eigenaardige licht zoo goed zien kon als mijn wederlegger; ik verkeer nog altijd in het duister omtrent de strekking die, bij dat licht bezien, mijn kritiek vertoonen mag. Ik meen ter goeder trouw, dat ik van het voorstel aan Slicher slechts ter loops gesproken heb, omdat ik het geen uitvoeriger behandeling in mijn kort overzicht waardig keurde. Ik oordeel er nog zoo over. Voor den Heer J. daarentegen heeft deze uitnoodiging een hooge beteekenis, zij is ‘voor de beoordeeling van Hogendorp's politiek op dezen dag een hoofdpunt’. Immers ‘het verzoek is toch zeker gedaan in de hoop, zoo al niet in de verwachting, dat Slicher er aan voldoen zou’. Maar Slicher weigerde. En nu is het moeilijk tegen te spreken ‘dat de plannen van Van Hogendorp door de weigering van Slicher verstoord zijn’. Aangenomen dat zij het zijn, verklaart deze stoornis uitmuntend, waarom hij eenige uren schijnbaar werkeloos heeft laten voorbijgaan. Hij moest een ander plan beramen en in het werk stellen om Slicher tot medewerken te nopen.

Dit is zeker spitsvindig bedacht. Maar is het ook waar? Ik geloof, hoewel ik het nauwlijks durf zeggen, uit vrees van mij weêr als advokaat van Slicher verdacht te maken - ik geloof dat de man, die als oud-prinsgezinde in den Haag populair was, waarlijk niet zoo gevaarlijk was als de Heer J. hem voorstelt, en dat er om hem te winnen niet zooveel kunstgrepen van noode waren. Hij sloeg

het voorstel van Van Stirum af, omdat hij het ontijdig achtte - niet ieder heeft den staatsmansblik van een Van Hogendorp - maar niet omdat hij er op zich zelf zooveel tegen had. Zijn later gedrag en zijn latere verklaring hebben dit, dunkt mij, geleerd. Doch dit zij daargelaten, want het zou mij te ver afleiden als ik het trachtte te bewijzen. Gesteld dat de Heer J. hem juist beoordeelt, dan lijdt zijn gissing niettemin aan een groot gebrek: zij bewijst te veel. Zij zou niet slechts bewijzen dat Van Hogendorp een fout had begaan, maar dat hij een zoo groote fout had begaan, als geen middelmatig man begaan kan. Immers de Heer J., waar hij van de weigering van Slicher spreekt, zegt uitdrukkelijk: ‘Wat te verwachten was geschiedde, Slicher weigerde’ (66). Welnu, als Van Hogendorp staat had gemaakt op iets waarvan het tegendeel te verwachten was, en als hij door die natuurlijke uitkomst zoo verrast werd, dat hij uren behoefde om zijn misslag te herstellen, dan is hij al een zeer onhandig plannenmaker geweest, die niet eens den lof verdient, welken de Heer J. hem toch nog altijd toekent.

Ik keer de redeneering om. Van Hogendorp staat bekend en heeft zich vaak getoond als een verstandig, beleidvol man. Zoo iemand kan zijn plannen niet bouwen op een onderstelling, waarvan het tegendeel te voorzien is. Dus een van beide: òf Slicher was een ander, een beter gezind man, dan de Heer J. meent, en zijn weigering niet van dien aard, dat men buitengewone kunstmiddelen moest aanwenden om haar te boven te komen; òf het voorstel door Van Stirum gedaan heeft niet de hooge beteekenis, die de Heer J. er aan toekent.

Maar er is nog meer. Al nemen wij aan dat de voorstelling van den Heer J. juist is, dan nog kan men niet met reden beweren, dat Van Hogendorp den hinderpaal zelf in het leven heeft geroepen. Laat het waar zijn ‘dat Slicher in den morgen van den 17^{den} alles gedaan heeft, wat hij vermocht, om de verbondenen tegen te gaan’ (56). Heeft hij dit dan gedaan wegens het voorstel van Van Stirum? Zeker niet, want om het voorstel tot een fout te maken, is het noodig te onderstellen, dat hij zich reeds te voren als vijandig jegens de omwenteling had doen kennen. Dus ook al ware het voorstel achterwege gebleven, Slicher zou hebben meegedaan met de tegenpartij. Maar dan kan men Van Hogendorp niet beschuldigen dat hij zich zelf onhandig dien hinderpaal in den weg heeft geworpen.

Zijn voorstel is dan als een vergeefsche poging te beschouwen om een hinderpaal, die buiten zijn toedoen in den weg stond, met zachte hand op zijde te schuiven. Toen dit mislukte, ging hij, altijd volgens den Heer J., over tot krachtiger middelen.

En welk zal dan dit middel geweest zijn? Het opruien van het volk, het in beweging brengen der massa. Als wij mijn wederlegger mogen gelooven, had Van Hogendorp liever het volk buiten spel gehouden. ‘De staatsman, die eene contrarevolutie van 1795 wilde, kon niet anders dan gedrongen door de omstandigheden, zijn toestemming verleenen, dat de medewerking der massa zou worden ingeroepen om de revolutie te doen zegevieren’ (78). ‘Zijn politieke overtuiging bracht mede: alles voor, niets door het volk. De Heeren zouden het doen: de heeren, o.a. ook de oud-regent, de heer Slicher. Maar nu deze zijn medewerking weigert, ja de contrapartij steunt, kan men de bondgenoote niet missen’ (75). Ik erken het, ik had mij Van Hogendorp en zijn politieke beginsels anders voorgesteld. In de teekening van den Heer J. ontwaar ik geen portret maar een karikatuur. Gijsbert Karel in het karakter van den contrarevolutionair, van den regent die de medewerking van het volk aan de omwenteling ongaarne ziet, is mij een vreemd verschijnsel. Ook de toedracht der zaken had ik mij anders voorgesteld. Ik meende dat de massa niet gewacht had met zich te uiten, totdat Slicher weigerachtig bleek te zijn, maar dat zij haar lang bedwongen driften den teugel had gevierd, zoodra zij zag dat aanzienlijker personen voorgingen. De beschrijving van Van Hogendorp zelf schijnt mij juister toe dan die van Heer J. ‘Het volk was gelijk een vuur, dat gereed staat om uit te barsten, en met een vonkje werd het aangestoken en verspreidde zich alom.’ Die vonk was de oranje-cocarde, door de aanzienlijken opgezet. Zoo getuigen allen; zoo verhaalt ook een man uit het volk, wiens onuitgegeven aanteekening de Heer J. ons thans voor het eerst, in de wederlegging, meedeelt. In den vroegen morgen, zegt deze, was er geen opschudding, niets ongewoons te bespeuren. ‘Maar tusschen half acht en acht uren kwam er iemand uit het huis van den Heer Van Hogendorp met een groote Oranjekokarde op de hoed.... Daar werd gezegd: wat beduidt dit? en het ging van mond tot mond. Men schoolde wat bijeen, maar alles bleef nog zeer bedaard; maar toen die persoon met de Oranjekokarde terugkwam, werd hij door de menigte omringd, onder het

geroep van Oranje boven!..... Om negen uren dansten rijk en arm zonder onderscheid om den Voorhout rond, met het geroep van Oranje boven!' Niet anders had ik in mijn vorig artikel gezegd: 'Op een bijeenkomst in den vroegen morgen ten huize van Van Hogendorp werd besloten de Oranjeleus openlijk aan te nemen.... De menigte, die slechts op een sein wachtte, maar zou hebben blijven wachten als het sein niet gegeven was, verlangde niets liever dan te volgen, nu zulke mannen voorgingen, en voor tienen daverde reeds de stad van het Oranje boven.' Ik zal maar, om kort te gaan, ter zijde laten wat de Heer J. ook hiertegen te berde brengt. Wie lust heeft het te vernemen, weet waar hij het vinden kan.

In de meening dat Van Hogendorp de uitbarsting der volksdriften eerst heeft gewild, toen Slicher weigerde met hem mede te werken, moet wel de Heer J. als het doel, dat hij er mee beoogde, het overwinnen van Slicher's tegenwerking vermoeden. Volgens hem was daaraan alles gelegen. 'De vlucht van de Stassart (zegt hij) was niet het *einddoel*, dat men beoogde, het was het *middel* om Slicher en de Franschgezinde partij tot onderwerping te dwingen' (73). Was eens de Stassart vertrokken, dan kon Slicher zich niet staande houden. 'Door het vertrek van den Prefect had de revolutiepartij alles gewonnen wat zij behoefde' (73). Dus, om de Stassart te verdrijven, wordt de massa in beweging gebracht, en de Stassart wordt verdreven 'om Slicher te isoleeren.'

Maar hoe heeft de Heer J., die al de gebeurtenissen van dien dag zoo nauwkeurig kent, over het hoofd kunnen zien, dat de Stassart niet meer gedwongen behoefde te worden om te vertrekken, dewijl hij reeds van den vroegen morgen af daartoe besloten was. Voor zeven uren had hij het al aan Riemsdijk gezegd 'dat hij en de generaal na eene lange conferentie besloten hadden te vertrekken.' Indien dus zijn vertrek den tegenstand van Slicher noodzakelijk moest doen ophouden, viel er niets te doen dan stil te wachten tot hij vertrokken was. De beweging in de stad was op zich zelf meer dan voldoende om den Prefect den lust tot langer blijven te ontnemen. Men had het volk maar te laten begaan en te wachten, totdat hij zijn voornemen uitvoerde. Dan was men met een zeker dat ook Van Stirum op het stadhuis geen tegenstand zou vinden, wanneer hij zich vervolgens als provisioneel gouverneur namens de verbondenen kwam aanmelden.

Ik zie dan ook niet de minste aanleiding tot de verwijtende vraag van den schrijver: ‘Welk oordeel zou de historie over G.K. Van Hogendorp vellen, indien het Slicher en de Fransche partij gelukt ware zich staande te houden op het stadhuis?’ (78). Integendeel. Het is de groote verdienste van Van Hogendorp, het bewijs van zijn beleid en van zijn juist inzicht, dat hij de omwenteling heeft doen aanvangen op het oogenblik toen alles moest samenwerken om zonder geweld, zonder groot gevaar, het beginsel te doen zegepralen, dat hij voor het eenig goede en gewenschte hield. Had hij te vroeg het sein gegeven, waarschijnlijk ware het tot een bloedige botsing tusschen de Franschen en het volk gekomen. Had hij langer geaarzeld, misschien ware een andere richting, een soortgelijke als te Amsterdam, aan de omwenteling gegeven. Door het juiste oogenblik te kiezen, en door toen den eenvoudigen maatregel te nemen, die hij wist dat doel zou treffen, het opsteken der oude Oranjeleus, heeft hij het gelukken der omwenteling van den aanvang af zooveel verzekerd, als menschelijke berekening vermag.

Wij hebben gezien, hoe geheel anders de Heer J. deze handelwijs beoordeelt. Maar hij bepaalt zich niet tot het bloote opmerken en bestraffen van fouten. Hij weet ze ook te verbeteren. Hoe had Van Hogendorp de zaak moeten aanleggen, hoe zou de Heer J. in zijn geval hebben gehandeld? Hoor en oordeel tusschen Gijsbert Karel en zijn verbeteraar. ‘Het bezetten van het stadhuis verzuimd te hebben..... is het sterkste bewijs tegen het zoo hoog geroemde beleid van Van Hogendorp. Bij alle stedelijke oproeren speelt l'Hôtel de ville een hoofdrol; het is gewoonlijk het middelpunt waarom zich zoowel de aanval als de verdediging beweegt. Wie het huis des gezags bezet houdt, heeft het prestige van het gezag tot zijn bondgenoot. En gelijk altijd en overal in dit ondermaansche, is ook in revolutionaire tijden het prestige een macht, waarmede gerekend moet worden’ (67). - Mogen er voor ons geen tijden van omwenteling in aantocht wezen! Anders wij weten het nu: het hôtel de ville bezet. Ik vermeet mij niet te oordeelen over de deugdelijkheid van het voorschrift, maar ik durf toch bescheidenlijk den wensch uiten, dat in zulk geval de aanbevolen maatregel tot even goede uitkomst moge leiden als de misslagen van Van Hogendorp in 1813. - Overigens is het niet gebleken dat, toen de Fransche Prefect maar eens vertrokken was, het veel bezwaar heeft opgeleverd

om hen die het stadhuis en het prestige van het gezag inhadden, Riemsdijk en Slicher, tot toegeven over te halen of huns ondanks te noodzaken.

Het behoeft nauwlijks gezegd, het volgt van zelf uit hetgeen de lezer reeds weet, dat de Heer J. en ik ook verschillen in het beoordeelen van de houding van Van Hogendorp vóór den 17^{den} November. Die houding was afwachtend. Terwijl Van Stirum tot doortasten, misschien zelfs tot een aanval op de Fransche troepen gezind was, hield Van Hogendorp zich bedaard en wachtte zijn tijd af. Lang vooruit had hij zien aankomen, wat thans nabij was; geduldig maar oplettend zag hij het geschikte oogenblik naderen. Ik had met bewondering van dat voorzichtig wachten en van dat bij tijds aangrijpen van de gelegenheid gesproken. ‘Van Hogendorp voorzag een jaar te voren (zeide ik) wat gebeuren zou en nam daarnaar zijn maatregelen. Hij vertrouwde dat weldra de dag der verlossing zou aanbreken, dat de Nederlandsche Staat zou herleven en zich losrukken van de Napoleontische Monarchie. Hij begreep dat de toekomst zou afhangen van de voorwaarden, waaronder dan de Staat herboren zou worden. Hij wilde daarom zorgen dat hij zelf deze voorwaarden zou kunnen stellen. Hij ontwierp een grondwet, waarmee hij (het zijn zijn eigen woorden) den Koning bij Zijner Majesteits komst heeft opgewacht. Toen de lang voorziene dag al nader en nader kwam, bereidde hij al meer en meer voor wat te pas zou komen. En toen het oogenblik daar was, was ook hij gereed en liet zelfs geen nur ongebruikt voorbij gaan.’

Het spreekt van zelf, dat ook deze voorstelling aan den Heer J. aanstoot geeft. ‘Wat is er van deze algemeenheden waar?’ zoo vraagt hij, en hij geeft zich zelf het antwoord: ‘slechts dit ééne, G.K. Van Hogendorp heeft algemeene grondregels voor den nieuwen staat geschreven. Al het overige is onwaar. De toebereidsels, waarvan Dr. Fruin spreekt, zijn genomen door Van Stirum, niet door Van Hogendorp. Dat het uitdenken den laatste als het uitvoeren den eerste moet toegekend worden, moet bewezen worden; beweren is onvoldoende. Een voorstander van Van der Duyn kan met gelijk recht verzekeren, dat deze de ware man, de held is geweest’ (29).

Ik erken, beweren is niet genoeg, men moet bewijzen. Maar ligt in het erkende feit, dat Van Hogendorp een jaar te voren zijn

grondwet ontwierp, niet noodzakelijk opgesloten dat hij op de naderende omwenteling staat maakte, en voorhad haar te leiden in de richting, die hij in zijn plan van grondwet had afgebakend? En wat de voorbereidende maatregelen betreft, zou Van Stirum die alleen zonder overleg met Van Hogendorp hebben genomen? Van der Palm kenteekent hem dus: ‘deelgenoot der vertrouwelijke beraadslagingen van 's Lands redders, was hij tevens de onverschrokken uitvoerder derzelven.’ En de Heer J. erkent zelf, ‘dat niet Van Stirum, maar Van Hogendorp den dag van den 17^{den} heeft geleid’. Is het nu denkbaar, dat Van Stirum op dien beslissenden dag de leiding van Van Hogendorp zou hebben gevolgd niet alleen, maar gezocht, indien hij de vorige dagen onafhankelijk van hem had gehandeld? Is het aan den anderen kant denkbaar, dat Van Hogendorp toen het er op aankwam bereid zou zijn geweest om de leiding op zich te nemen, indien hij aan de voorbereiding niet had meegewerkt? De Heer J., die zulke stoute gissingen waagt, in strijd met de algemeen aangenomen voorstelling, dient toch wel goed te keuren, dat men uit de stellige feiten natuurlijke gevolgtrekkingen afleidt. Wat hij ten slotte zegt, dat men met even veel recht Van der Duyn als Van Hogendorp voor den waren man kan uitgeven, bewijst op nieuw, hoe weinig hij hecht aan de meening en getuigenis der tijdgenooten. Van Van der Duyn heeft nooit iemand beweerd dat hij de hoofdpersoon is geweest, en zelf heeft hij die eer afgewezen en aan zijn ambtgenoot in het Algemeen Bestuur toegekend. Van Van Hogendorp daarentegen beweren het allen, en hij zelf maakt er aanspraak op. Ziedaar het onderscheid tusschen beiden.

Er blijft ons nog over het beleid van Van Hogendorp sedert den 17^{den} November, nadat de Franschen waren afgetrokken, tegen de onverdiende verwijten van den Heer J. te verdedigen. Van drieërlei aard zijn die grieven. Van Hogendorp heeft de omwenteling in gevaar gebracht door niet aanstonds nevens Van der Duyn of anderen als Algemeen Bestuur op te treden, maar een vergadering van oud-regenten samen te roepen, ten einde door haar gemachtigd te worden. Ten andere, door tot die vergadering uitsluitend regenten van voor 1795 te roepen, heeft hij aan hen, die na de revolutie in de regeering waren geweest, gegronde reden gegeven tot de ach-

terdocht, die zich in de groote vergadering van twee dagen later openbaarde. Ten derde, hij is eindelijk nog gedwongen moeten worden om te handelen en het Algemeen Bestuur te aanvaarden; uit eigen beweging zou hij het niet hebben gedaan. - Beschouwen wij deze beweringen een voor een.

Niemand zeker zal het vreemd vinden, dat de Heer J., die met het bezetten van *l'hôtel de ville* wil beginnen, terstond daarop *un gouvernement provisoire* zich zelf wil laten proclameeren. Het een behoort bij het ander.

Doch Van Hogendorp was geen revolutionair uit de Fransche school, maar een Nederlandsch staatsman. Hij wilde liever de knoop ontwarren dan doorhakken. Wel deinsde hij voor het laatste niet terug als het onvermijdelijk was, maar eerst beproefde hij zachter middelen. Zooals de Heer J. het prestige van de macht wenscht te winnen, zoo wilde hij het prestige der wettelijkheid bewaren. Zoo handelde hij in den geest onzer staatslieden van vroeger dagen. Ik zal slechts een enkel voorbeeld in herinnering brengen. Toen Willem III Jacobus II van Engeland overwonnen had, verlangden ijverige vrienden, dat hij zich eenvoudig koning bij het recht van verovering verklaren zou. Zij oordeelden dat op die wijs een tal van moeilijkheden aanstonds afgesneden zouden zijn. En zeker, die moeilijkheden hebben zich later dreigend genoeg opgedaan, en al het beleid van den prins is noodig geweest om ze ten allerlaatste te boven te komen. Maar de wijze vorst wilde toch van het plan zijner vrienden niet hooren. ‘Zoo zorgvuldig (zegt Macaulay) vermeet hij alles wat naar usurpatie zweemde, dat hij zelfs niet de Staten des Rijks wilde oproepen en het voorloopig bestuur aanvaarden zonder den schijn van een parlementair gezag. Een wezenlijk parlementair gezag bestond er niet; maar het was mogelijk binnen weinige uren een vergadering bijeen te brengen, die door de natie met een groot deel van den eerbied, aan een parlement verschuldigd, zou worden aangezien. Een hoogerhuis kon worden gevormd uit de pairs, die zich te Londen bevonden; een lagerhuis uit oud-leden die in het parlement van Karel II zitting hadden gehad en uit de magistraten der hoofdstad.’

Het is als had Van Hogendorp het voorbeeld van Willem III willen navolgen. Ook hij verlangde voor het voorloopig bestuur en nog meer voor de terugroeping van Oranje het gezag van een vergadering, die met eenigen schijn voor Staten-Generaal kon doorgaan;

bij gebrek aan beter, riep ook hij met dit doel gewezen regenten uit een vroeger tijdvak bijeen, en slechts dezulken die zonder tijdverlies te verzamelen waren. Reeds tegen den volgenden morgen werd die vergadering belegd. Had zij beantwoord aan zijn verwachting, nog dienzelfden dag zou de Prins teruggeroepen zijn, en het Algemeen Bestuur, zooals Van Stirum had toegezegd, zijn taak hebben aanvaard. Maar de vergadering stelde hem teleur, zij weigerde een deel der verantwoordelijkheid voor de omwenteling op zich te laden en verleende de verzochte machtiging niet.

Van Hogendorp had zich dus misrekend. Maar is hem dit als een fout aan te tijgen? Met andere woorden, had hij al dan niet goede reden om zich een betere uitkomst te beloven? Hooren wij den Heer J. zelf. ‘De oud-regenten hadden geen enkel voorwendsel om zich te verontschuldigen, veel min een argument om zich te rechtvaardigen.’ Als Van Hogendorp er ook zoo over gedacht heeft, ligt dan de schuld der misrekening aan hem? Ja, zegt de Heer J., hij had zich vooraf moeten vergewissen. Wanneer? Natuurlijk voor den 17^{den}; want de Heer J. vindt de samenkomst op den 18^{den} reeds te laat, en zou dus niet wenschen, dat aan de oproeping nog een onderzoek naar de gezindheid vooraf was gegaan. Maar was het voor den 17^{den} geraden over zulk een onderwerp te raadplegen met zoo velen? Niets is gemakkelijker dan na den uitslag te oordeelen; maar de billijkheid vordert, dat de beoordeelaar zich zooveel mogelijk indenkt in den toestand, waarin het plan beraamd werd.

Het voorwendsel, waarachter de regenten zich verscholen, was hun met de beste bedoeling door een bondgenoot van Van Hogendorp, door Falck, aan de hand gegeven. Zij verklaarden zich niet bevoegd, omdat in hun midden regenten van later tijd ontbraken. Daaruit volgde de noodzakelijkheid om een tweede vergadering, thans uit regenten van voor en van na 1795 samengesteld, te houden. Dat vorderde weer een uitstel van twee dagen, een uitstel dat aan Van Hogendorp niet mag worden toegerekend, want, de Heer J. zelf getuigt het: ‘Van Hogendorp, die dit uitstel zeer afkeurde, drong er te vergeefs op aan, dat de vergadering zich tot iets zou verbinden’ (CLXVII).

Maar waarom ook niet aanstonds een gemengde vergadering geroepen? Door de patriotten te huis te laten, gaf men immers de omwen-

teling den schijn van een restauratie in den geest der oud-prinsgezinden. Het antwoord op die vraag ligt opgesloten in het doel, dat men met de bijeenroeping beoogde. De vergadering moest niet beraadslagen wat te doen stond, maar haar zegel hechten aan hetgeen gedeeltelijk reeds geschied, gedeeltelijk reeds besloten was. Zij moest Oranje terugroepen en het voorloopig bestuur aanstellen. De vergadering, waarvan men de meeste bereidwilligheid om dit te doen, verwachten mocht, en die tevens naar Staten-Genenaal geleek, was derhalve de meest geschikte en meest gewenschte. Haar taak zou in ééne zitting afloopen. Voor volgende bijeenkomsten kon men dan ook andere oud-regenten uitnoodigen.

Dat vele regenten van na 1795 het onvoorwaardelijk terugroepen van Oranje waarschijnlijk geweigerd zouden hebben, is niet te ontkennen. Van Hall, die in dit opzicht een onwaardeerbaar getuige is, zegt uitdrukkelijk, dat vele jongere menschen, die eerst na de omwenteling in het bestuur waren gekomen, aan een prins van Oranje niet meer dachten, niet vijandig maar ten eenenmale onverschillig jegens hem waren. Een ‘veel beteekenend man, die de bescheidenheid hem verbood te noemen’, had hem nog kort voor de omwenteling verklaard, dat niet de Oranje- ‘maar alleen de Statenvlag de Hollanders algemeen zou vereenigen’. En het gebeurde te Amsterdam, waar de regeering zich zoo noode naar de richting van Van Hogendorp heeft gevoegd, bewijst dat die gedachte bij de oud-patriotsche regenten verre van zeldzaam was. Niets natuurlijker dus dan dat Van Hogendorp, dit wetende, zich niet tot dezulken wendde om van hen het terugroepen van den Prins te vergen.

En, vragen wij verder, was er reden om te gelooven dat de regenten van later tijd moediger zouden wezen dan die van vroeger? Bestaat er nu nog, na de uitkomst, grond voor zulk een vermoeden? Hooren wij weêr den Heer J. zelf: ‘Ik ben verre van te beweren dat de patriotsche regenten meer persoonlijken moed hebben gehad dan de regenten van '94 en '95’ (CLXXIV). Dus van hun moed was niet meer te hopen dan van den moed der anderen; van hun gezindheid daarentegen was meer te vreezen. Welk een misslag van Van Hogendorp om ze dan thuis te laten.

De groote vergadering liep den 20sten even vruchteloos af als de vorige op den 18^{den} November. Nu, na deze herhaalde teleurstelling, kreeg de zaak een bedenkelijker aanzien. Met ieder uur werd

het gemis van een erkend Algemeen Bestuur bezwaarlijker en gevaarlijker. Wel hadden Van Hogendorp en Van der Duyn tot nog toe de taak van zulk een Bestuur verricht, maar dat was niet genoeg, het was noodig dat zij openlijk als zoodanig optraden. Hierin zijn mijn wederlegger en ik het eens. Maar hij gaat verder en wil zelfs niet aannemen, dat zij zich intusschen werkelijk als bestuurders hebben gedragen. Om dit te bewijzen, had ik een brief aangehaald, dien de Heer J. vroeger niet opgemerkt scheen te hebben, een brief, den 20sten November aan Heeneman in Den Briel geschreven, waarin Van Hogendorp op zoo stelligen toon bevelen geeft en beloften doet als eenig bestuur doen kan. De Heer J., die het mij kwalijk schijnt te nemen, dat ik mij op dezen brief beroep, en zegt: ‘de eer deze kurieuze bijzonderheid herinnerd te hebben, komt Dr. Fruin toe’ - de Heer J. erkent zelf ‘dat Van Hogendorp zich hier zeker als bestuurder gedroeg’. ‘Maar (voegt hij er bij) des te meer kracht heeft de vraag, waarom voor Den Briel gedaan, wat men voor Den Haag verzuimde’. Ik kan waarlijk de kracht van die vraag niet verpletterend vinden. Voor Den Haag deed de provisioneele gouverneur, Van Stirum, natuurlijk in overleg met zijn vrienden, wat gedaan moest worden. Daar minder dan elders was derhalve het gemis aan een Algemeen Bestuur schadelijk.

Alles komt aan op dit ééne: wat is nagelaten, hetgeen had moeten geschieden? Ik had daarom in mijn vorig artikel de vraag gesteld: ‘Wat is er door de handelwijs van Van Hogendorp verzuimd; welke maatregel, die genomen had moeten worden, is niet genomen?’ Hierop antwoordt thans de Heer J. aldus: ‘Wie *de omwenteling van* 1813, eerste deel, gelezen heeft, heeft op verscheidene plaatsen het een en ander aangetroffen wat tot beantwoording kan dienen. Het zij mij vergund den Leidschen Hoogleeraar daarheen te verwijzen. Overigens zal het wel noodeloos zijn de verzuimen op te sommen van hoofden eener revolutie, die vier dagen laten voorbijgaan, voor zij NB. de natie te wapen roepen. Zeker is er niets intusschen verzuimd?! Zoo'n kleinigheid rekent niet mede’ (174).

Bedrieg ik mij, of moet ik uit dit antwoord opmaken, dat de Heer J. slechts één verzuim, het niet te wapen roepen der natie, heeft kunnen ontdekken? Zoo hij er meer wist te noe-

men, waarom ze niet genoemd; waarom niet dat ‘een en ander’, dat hij op het oog heeft, nader aangeduid? En is het uitstellen van het te wapen roepen wel een wezenlijk verzuim, een verzuim dat geschaad heeft. Gesteld de oproeping ware drie of vier dagen vroeger geschied, zou het in den gang van zaken verandering hebben gebracht? Ik geloof het niet. Immers ook zonder de oproeping, die, men bedenke het wel, niet wegens een verzuim van Van Hogendorp, maar alleen ten gevolge van de onwilligheid der opgeroepen regenten-vergadering niet geschieden kon, ook zonder deze werd de wapening zooveel doenlijk bevorderd. Ook is het niet gebrek aan gewapende burgers geweest wat in het vervolg geschaad heeft. De eenige ramp, die van Woerden, is juist veroorzaakt door een te haastig gebruik der wapenen.

Ik blijf derhalve bij mijn gevoelen: wezenlijk nadeel heeft de weigering van beide vergaderingen niet veroorzaakt. Maar ik erken, langer had het gemis aan een Algemeen Bestuur ook niet moeten duren. Indien Van Hogendorp nog langer had gedraald om het bestuur op zich te nemen, dat men hem niet durfde opdragen, maar gaarne (zooveel althans was gebleken) eigenmachtig zou laten aanvaarden, dan zou hij werkelijk een verzuim hebben begaan. Indien het dus waar is, wat de Heer J. vermoedt, dat Van Hogendorp door Van Stirum, Tullingh en de officieren ‘tot handelen genoodzaakt is,’ en dat hij uit eigen beweging geen eind aan de regeeringloosheid zou gemaakt hebben, dan heeft hij ontegenzeggelijk de omwenteling in gevaar gesteld, en hebben zij die hem dwongen haar gered.

Maar is dit vermoeden gegrond? Het tegendeel verzekert Bosscha: volgens dezen hadden Van Hogendorp en Van der Duyn met eenige anderen des morgens van den 20sten Nov., eer de groote vergadering samenkwam, het plan gevormd om in alle geval onmiddelijk daarna openlijk op te treden. Ik had dit bericht geloofd en als geloofwaardig gebruikt. Ik geloof het nog, en ik acht het te waarschijnlijker, omdat zich Van Hogendorp, in den boven vermelden brief aan Heeneman, op den 20sten werkelijk als Bestuurder voordoet. Maar de Heer J. acht het feit onaannemelijk, omdat de andere goed ingelichte schrijvers er van zwijgen. Het zij zoo; ik zal er mij niet op beroepen, omdat het natuurlijk tegenover hem geen kracht van bewijs heeft. Zooveel zal hij echter wel moeten

toegeven, dat Bosscha zijn bericht zeker niet te boek zou hebben gesteld, indien hij, uit hetgeen hij van anderen vernomen had, den indruk had ontvangen, dat men Van Hogendorp integendeel heeft moeten dwingen.

Aan wien zullen wij bij voorkeur vragen, hoe zich het verzoek der officieren aan Van Hogendorp heeft toegedragen? Mij dunkt aan Tullingh in de eerste plaats, die daarbij de hoofdrol heeft gespeeld. Ongelukkig is zijn verhaal nog niet volledig uitgegeven, maar een uittreksel er van bezitten wij toch in het gelegenheidsgeschrift van den Heer Schubert: 'Oranje boven'. Wel meent de Heer J. dat in die brochure berichten, van elders ontleend, onder het verhaal van Tullingh zijn vermengd. Maar, indien wij alles overslaan wat niet in het bijzijn van Tullingh voorgevallen is, kunnen wij tamelijk zeker zijn, dat wat overblijft zuiver uit de autobiographie zal zijn voortgevloeid. Van alle wellicht vreemde bestanddeelen gezuiverd, luidt het verhaal als volgt:

'Hoe levendig de geestdrift ook mocht zijn, de zonder goed gevolg afgeloopene vergadering ten huize van Van Hogendorp had bij vele nadenkenden bezorgdheid doen ontstaan. Zoo lang een tusschenbestuur ontbrak, vreesde men voor den goeden gang van zaken. Deze meening werd door velen gedeeld, waarom Tullingh het noodzakelijk achtte dit ter kennisse te brengen van den provisioneelen gouverneur van Stirum, die volkomen hierin deelde..... Van Stirum begaf zich naar het huis van Van Hogendorp en verzocht Tullingh en de officieren, die hem vergezelden, het antwoord te willen afwachten te zijnen huize. Dit antwoord was tot aller misnoegen onbevredigend. Dien ten gevolge stelde Van Stirum de HH. officieren voor om den volgenden morgen te 9 uren zich ten zijnent te bevinden, ten einde dan gezamentlijk zich naar den Heer Van Hogendorp te begeven om bij hem aan te dringen een tusschenbestuur in te stellen. Allen stemden hiermeê in....

In den morgen van den 21sten November verzamelden zich de officieren ten huize van Van Stirum, die met Tullingh was overeengekomen dat laatstgenoemde, wanneer zij door den gouverneur waren voorgesteld, het woord zoude voeren. Ten huize van Van Hogendorp aangekomen, waarheen Van Stirum zich vooraf reeds begeven had, ontmoette men hem omringd door zijn huisgenooten, Van Stirum en eenige andere Heeren. Nadat Tullingh het verzoek

had uitgesproken tot instelling van een tusschenbestuur, in afwachting der komst van Z.H. den Prins van Oranje, waarop hij vroeger reeds had aangedrongen, las Van Hogendorp tot antwoord de proclamatie voor, door hem den 20sten opgesteld en mede onderteekend door den Graaf Van der Duyn, waarin zij verklaarden het bestuur des lands op te vatten tot de komst van Z.H. den Prins van Oranje.'

Geeft dit verhaal, ik zeg niet genoegzamen grond, maar geeft het eenige aanleiding tot het vermoeden van den Heer J.? Heeft het niet integendeel allen schijn, alsof Van Stirum het plan, dat hij aan de officieren na zijn terugkomst van het bezoek aan Van Hogendorp voorstelt, in overleg met dezen had gevormd? Nergens in het verhaal een spoor van vrees dat Van Hogendorp kan weigeren; nergens een spoor van aarzeling bij dezen. Het antwoord, de proclamatie, ligt geschreven eer het verzoek gedaan is; zij dagteekent van den dag of van den nacht te voren. Met geen enkel woord wordt er in gezinspeeld op het verzoek der officieren. 'Omdat het geroep van alle zijden om een Algemeen Bestuur tot redding van het Vaderland hun harten diep getroffen heeft,' verklaren Van Hogendorp en Van der Duyn het bewind te aanvaarden. De Heer J. moet daarom onderstellen, dat het stuk geantedateerd en opzettelijk dus gesteld is, om de waarheid te verzwijgen en een onwaarheid te verzekeren (zoo als hij mij zoo vaak toedicht), om het namelijk te doen voorkomen alsof het verzoek, dat werkelijk Van Hogendorp gedwongen had, geen invloed op zijn besluit had uitgeoefend. Mij dunkt, zooveel omslag was niet noodig geweest. Als Van Hogendorp niet wilde schijnen gedwongen te worden, had hij zijn vriend Van Stirum slechts behoeven te verzoeken om hem het bezoek der officieren te besparen en tegelijkertijd zijn proclamatie als uit eigen beweging uit te vaardigen. Dan was elk blijk van den uitgeoefenden dwang spoorloos verdwenen.

Maar hooren wij hoe Van Hogendorp zelf de drijfveeren, die hem bewogen hebben om op te treden, in weinig woorden beschrijft:

'De schrik van de Franschen te Gorcum was overgeslagen tot de regeering van Rotterdam, terwijl de burgerij vol moeds mij smeekte om krachtige maatregelen. Men stond de vlag van den toren te halen; toen was er geen oogenblik beraad; de gewapende

macht van den Haag, eene menigte plaatsen, de generaals kwamen mij dringen om op te treden. Ik had het handschrift van den Heer Van der Duyn en kwam op.'

Hoe verschillend is toch het oordeel over de eenvoudigste zaken. Ik zie in deze aanteekening een rechtvaardiging van het besluit om zonder machtiging het bestuur op zich te nemen, en overigens de uiting van een fieren geest, die hunkert om te handelen, die overtuigd is dat langer dralen onvergeeflijk zou zijn. Op dezelfde aanteekening beroept zich daarentegen de Heer J. voor zijn stelling: 'dat Tullingh den opstand redde door met de officieren Van Hogendorp tot handelen te noodzaken; dat die stap voor Van Stirum slechts onaangenaam kon zijn, en aan zijn optreden een groot deel der verdiensten ontneemt.' Toen Falck later onder de aanteekening schreef, 'dat zij èn den man èn het gedenkwaardig tijdstip eigenaardig kenschetst,' heeft hij wel niet gedacht, dat zij den man kenteekenen zou in het karakter, waarin de Heer J. hem ons voorstelt.

Ik heb mij bij deze uiteenzetting der gebeurtenissen en bij de verdediging van Van Hogendorp opzettelijk niet bediend van zulke bewijsgronden, als door den Heer J. worden gewraakt, en niet zonder eenige uitweiding gehandhaafd konden worden. Ik wil uit dit verzwijgen niet hebben opgemaakt, dat ik ze prijs geef. Evenmin heb ik al de beweringen van mijn tegenpartij ter sprake gebracht, die ik voor onjuist houd. Mijn bestek schreef mij voor slechts de hoofdpunten te behandelen. Ook was het mij niet te doen om met gelijke munt te betalen en op alles wat los en vast is aanmerking te maken. Ik zal mijn doel hebben bereikt, indien het mij gelukt is, wat ik in mijn vorig artikel had aangetoond nog nader te staven: dat namelijk Van Hogendorp noch op den 17^{den} November, noch vooraf, noch daarna de misslagen heeft begaan, waarvan de Heer J. hem verdenkt, maar dat hij werkelijk de man is geweest, waarvoor zijn tijdgenooten en de onze hem houden, (zoo als Van der Duyn het uitdrukt) 'le véritable auteur de la délivrance de sa patrie.'

R. FRUIN.

Die Alttestamentliche Literatur in einer Reihe von Aufsätzen dargestellt von Theodor Nöldeke. Leipzig 1868, 270 p.

Bovengenoemd werkje van den verdienstelijken orientalist Dr. Nöldeke, hoogleeraar te Kiel, is eigenlijk de vermeerderde en verbeterde uitgave van eene reeks van artikelen in het tijdschrift ‘die Grenzboten’ van Gustav Freytag, die in 1865 opende met een stuk over de Joodsche romans en in 1867 sloot met eene bespreking der oudste vertalingen van het O.T. Deze verhandelingen vonden veel bijval, zoo zelfs, dat een Weener uitgever besloot er een ‘Geschäft’ mede te maken, en, zonder medeweten van auteur of redactie der Grenzboten, eenige daarvan nadrukte en afzonderlijk uitgaf, onder den titel: ‘Das Buch Hiob und die Salomonischen Schriften. Biblischkritische Studien.’ Een viertal artikelen is nieuw, en wel die waarmede het geschrift begint, over de historische boeken des O.T. De overige zijn wel is waar hier en daar gewijzigd, maar toch over 't algemeen zoo gebleven als zij oorspronkelijk verschenen. Een gevolg daarvan is, dat niet alle deelen van de Oudtestamentische letterkunde met dezelfde uitvocrigheid zijn behandeld. De schrijver voorziet zelf dat men hem een verwijt zal maken van de bijzondere beknoptheid, waarmede de profetische geschriften zijn besproken, en belooft bij een eventueelen tweeden druk hierin verandering te brengen.

De inhoud van het boek is de volgende: 1^{e} historische boeken (waaronder ook die der Makkabeën); 2^{e} dichterlijke verhalen (romans), n.l. Jona, Esther, Judith, Tobias, Aristeas; 3^{e} lyrische poëzie (psalmen, klaagliederen enz.), waaraan zich het eenige product van dramatische poëzie, dat tevens het eenige zuiver wereldlijke geschrift van het geheele O.T. is, aansluit, n.l. het hooglied Salomo's; 4^{e} het leerdicht, waaronder Spreuken, Sirach, Prediker, de Wijsheid Salomo's en Job worden gerangschikt; 5^{e} de Profeten; 6^{e} Daniël en de Apocalyptische schrijvers; 7^{e} Canon en text; 8^{e} de oude vertalingen.

Indien ik hier den inhoud van elk dezer afdeelingen nader ging ontwikkelen, zou ik het boek onrecht aandoen, waarvan toch de voorname verdienste is, dat het de erkende resultaten der wetenschap in een klaren en aangenamen stijl mededeelt. Want het hoofddoel van den schrijver is om den beschaafden lezer in te leiden in

het gebouw door de wetenschap opgetrokken op de puinhoopen der kerkelijke overlevering, en zijn toenemenden weerzin om zich met het O.T. bezig te houden, te keeren.

Men besluite daaruit echter niet dat de oorspronkelijkheid van zijn boek alleen in den vorm bestaat. De bekwame schrijver heeft zelf ook op dit gebied gearbeid, en hoewel dit geschrift niet voor vakgenooten bestemd is, zal het toch ook door dezen niet zonder vrucht gelezen worden. Het ligt evenwel in den aard van het werkje, dat het hem ook menigmaal onvoldaan zal laten. Zoo b.v. in het eerste gedeelte, waar wij lezen dat Deuteronomium *stellig* het bestaan der andere boeken van den Pentateuch onderstelt, en wel in de hoofdzaak zoo, als wij die thans hebben. Dat de redacteur van die vier boeken derhalve reeds vóór Josia moet geleefd hebben. Dat de toespelingen van Joël en Amos (het ware beter geweest alleen Hosea te noemen) op plaatsen uit deze boeken, ten minste aan de hoofdbronnen daarvan, tot welke Nöldeke ook de wetten rekent, nog een hoogeren ouderdom verzekert, en dus ons recht geeft tot de 9^{e} of 10^{e} eeuw v.Ch. op te klimmen. ‘Daaruit toch, dat eerst sedert Esra's tijd de werkelijke geldigheid van verscheidene wetten van den Pentateuch kan aangetoond worden, mogen wij nog niet besluiten, dat zij eerst toen ontstaan zijn.’ Het blijkt daaruit, dat schrijver de resultaten van Graf in diens ‘Geschichtliche Bücher des O.T.’ geheel verwerpt. Hij heeft zelf gevoeld dat men recht heeft, hieromtrent meer te verlangen dan hij hier kan geven, en belooft daarom in zijne voorrede dat eerlang eene streng wetenschappelijke behandeling van dit en andere onderwerpen zal volgen. Met recht is in het boek, dat wij thans bespreken, alle polemiek vermeden, uitgenomen die tegen het rationalisme en het kerkgeloof.

Dat, waartoe de schrijver bovenal hoopt dat zijn werk zal bijdragen, is de verbreiding van deze overtuiging, dat er op het geheele gebied van den bijbel slechts twee standpunten verdedigbaar zijn: dat van de wetenschap en dat van het geloof aan de kerkelijke overlevering, en dat elke bemiddeling tusschen beide uit den booze is. Dit is het juist, wat nog zoo weinig begrepen wordt, ook in ons land. Er zijn honderden brave menschen, die een afgrijzen hebben van de moderne leer, d.i. van de erkenning, dat de bijbel eene verzameling is van min of meer belangrijke oorkonden over de geschiedenis en het godsdienstig leven van Israël, van den oudsten tijd af tot eu

met de uitbreiding van het Christendom buiten Palestina, met verwerping van het dogma der werktuigelijke inspiratie, - terwijl diezelfde menschen in werkelijkheid alleen daarom geen aanhangers zijn dier leer, omdat zij niet consequent zijn, hetwelk zij niet bemerken, daar zij te weinig over de zaak gedacht en gelezen hebben. Of gelooft gij, die daar in gemoede de mannen van wetenschap verkettert, gelooft gij inderdaad dat de wereld in zeven dagen geschapen is, dat er dag en nacht op aarde was voor de schepping der hemellichten, dat de patriarchen voor den zondvloed bijna een duizendtal jaren leefden, dat in een schip van driehonderd el lang, vijftig el breed, dertig el hoog, minstens twee exemplaren van alle diersoorten, die niet in 't water kunnen leven, van den olifant af tot het kleinste vogeltje toe en nog verder, samen met vier menschenparen hebben kunnen huisvesten, dat er bovendien plaats bleef voor het voedsel voor al die wezens gedurende 150 dagen; houdt gij het in ernst voor goddeloos niet te gelooven dat Beliam's ezelin heusch menschentaal gesproken heeft en dat de zon om de aarde draait, maar eenmaal op bevel van Josua is blijven stilstaan? Gelooft gij dat alles en nog honderd dergelijke zaken meer, ga dan uw gang, ijver tegen de wetenschap, vecht tegen de school, treur er over, dat uw land zoover op den kwaden weg is. Voor u is slechts waar, wat de kerk - hetzij ge die concilie of synode noemt - voor zoodanig heeft verklaard. Als de kerk de Latijnsche bijbelvertaling van Hiëronymus als den eenigen waren geïnspireerden bijbel aanneemt, dan doet gij dit ook. Al komen er nu nog zooveel geleerden, dezen met Hiëronymus' eigen getuigenis, dat hij zijn werk voor alles behalve volmaakt houdt, genen met tal van bewijsplaatsen, dat zijne vertaling den grondtext niet altijd juist teruggeeft, weder anderen met de bewijzen, dat de door de kerk aangenomen text van Hiëronymus fouten van afschrijvers bevat - het doet er niet toe, dat is allemaal valsche wetenschap; de kerk heeft gesproken en daarmede is de zaak beslist. Of men betoogt u dat de aarde oneindig veel ouder moet zijn, dan de bijbel leert, dat er ontzettende perioden moeten liggen tusschen de formatie der verschillende lagen van den aardschors; of Copernicus en honderden sterrenkundigen na hem komen u leeren dat de zon stilstaat en de aarde zich met de andere planeten om de zon beweegt - gij houdt hun zegevierend Genesis 1 en Josua 10 voor: het staat geschreven, daarmede legt gij ook deze betweterij des ongeloofs het zwijgen op.

Maar gelooft gij dat alles niet, of ten minste niet zoo precies, weet gij dan wat gij aan anderen kwalijk neemt? Enkel dat zij consequent zijn, dat zij dieper nadenken dan gij en meer belangstelling toonen. Gij maakt er u maar zoo wat af. Gij vindt dat de *dagen* in Genesis 1 wel *tijdperken* zullen geweest zijn - onlangs heb ik in een onzer tijdschriften zelfs de bepaalde verzekering gelezen, dat het Hebreeuwsche woord *jôm* niet slechts *dag*, maar ook *tijdperk* beteekent. Gij verklaart de schepping der hemellichten op den vierden dag waarschijnlijk met ten Kate voor het eerste doordringen hunner stralen door den nevel. Gij laat u niet in met scheepsconstructie, maar hebt een zwevend gevoel, dat de ellen wel veel grooter zullen geweest zijn, dan die b.v. bij den tempelbouw worden bedoeld, evenals dat de jaren in den voorzondvloedtijd stellig veel kleiner waren dan die van later tijd. Wat de ezelin van Bileam betreft, het zal hem geweest zijn, *alsof* het beest sprak, en het wonder van Josua beteekent eenvoudig eene bovenmenschelijke verhooging van dapperheid en veerkracht. In Duitschland zou men u een rationalist heeten. De goed-Hollandsche uitdrukking voor eene dergelijke behandeling der bijbelsche verhalen is knoeien.

Anderen van u maken het zich nog gemakkelijker. Het O.T. geven zij u present, zij lezen er zelf nooit in, en als iemand er op gesteld is, dit eene verzameling van zuiver menschelijke letterkundige voortbrengselen te noemen, waarover de critiek mag regeeren als over elke andere letterkunde, dan zullen zij zich daar niet zoo bijzonder aan ergeren. Maar men blijve hun af van het N.T. Evenalsof het canoniek gezag van het N.T. niet enkel en alleen rust op dat van het O.T.; evenalsof er eenige grond meer is om Johannes, den discipel van Jezus, voor den vervaardiger van het vierde evangelie te houden, als om aan Mozes de vijf eerste boeken van het O.T. toe te schrijven; evenalsof eindelijk de wonderen van het N.T. van eenig ander allooi zijn dan die van het O.T.

'Hij die, zegt de schrijver, op dit gebied ook het kleinste niet woordelijk aanneemt, die zich bij welke aanleiding dan ook veroorlooft met zijne verklaring van den letterlijken zin van het geschrevene af te wijken, hij mengt zijn menschelijk oordeel in en verloochent het standpunt des geloofs. Zoo ergens, dan is het hier, kiezen of deelen. Voor hem, die waarlijk vast gelooft, zijn op dit terrein geen verstandelijke gronden voorhanden; hij die deze echter hier

zooals elders eenmaal toelaat, hij moet ook de gevolgtrekkingen maken', en, wil ik er bijvoegen, geen wraak roepen over hen, die hem in consequentie overtreffen.

Deze aankondiging was nog niet afgedrukt, toen reeds de door Nöldeke beloofde wetenschappelijke behandeling van eenige der in dit boek besproken onderwerpen verscheen, onder den titel 'Untersuchungen zur Kritik des alten Testaments.' Vier opstellen van zeer verschillenden omvang vormen daarvan den inhoud. Van de bijna 200 bladzijden beslaat het eerste over 'de zoogenaamde grondschrift van den Pentateuch' 144, het tweede over 'de landingplaats van Noach' 11, het volgende over 'het onhistorische der vertelling Genes, 14' 17, het laatste over 'de chronologie der richtertijd' 26 pagina's.

Onder *grondschrift van den Pentateuch* verstaat de schrijver, met vele anderen, het door Ewald 'boek der oorsprongen' genoemde hoofdbestanddeel van de zes eerste bijbelboeken, waartoe volgens eenstemmig gevoelen eerst het scheppingsverhaal van Genesis 1-2 vs. 4*a*, dan de geslachtlijst der Sethieten 5 vs. 1-28, 30-32, Noach en de bouw der ark 6 vs. 9-22 enz. behooren, en waarvan de schrijver zich onderscheidt door een stelselmatig vermijden van den naam Jehovah (de Heer), voordat deze aan Mozes geopenbaard wordt (Exod. 6 vs. 1, 2), en in plaats daarvan Elohîm (God) bezigt, waarom hij dan ook wel de Elohist wordt geheeten[1]. Dit geschrift nu, dat men inderdaad als de wervelkolom van Genesis tot en met Josua mag beschouwen, waaraan wel zeer vele en dikwijls hoogstbelangrijke stukken uit andere geschriften zijn toegevoegd, waarvan ook grootere en kleinere stukken zijn weggelaten, waarin wijzigingen en aanvullingen zijn aangebracht, maar waarvan de geest en strekking de overheerschende is gebleven, dit geschrift zoover als dit nog kan geschieden, te herstellen, is het doel der eerste verhandeling. Het eerste hulpmiddel hiertoe is natuurlijk eene karakteristiek van dit werk, opgemaakt uit die stukken, die volgens 't eenstemmig oordeel van alle critici daartoe behooren. Deze is de streng stelsel-

1 Gewoonlijk geeft men tegenwoordig dezen naam aan een ander veel ouder bestanddeel van den Pentateuch.

matige bouw des verhaals, de verdeeling naar bepaalde getallen, het gebrek aan aanschouwelijkheid, die wij alle reeds in het scheppingsverhaal aantreffen; verder voorliefde voor 't gebruik van staande uitdrukkingen en wijdloopigheid; maar bovenal dit, dat de beschrijving van alles wat den eeredienst betreft duidelijk op den voorgrond staat, ja het hoofddoel van den schrijver kan genoemd worden. In het vaststellen hiervan ligt, voorzoover ik na aandachtig lezen, doch zonder hernieuwd onderzoek, kan beoordeelen, de voorname verdienste van Nöldeke's studie. Onder ditzelfde voorbehoud verklaar ik mij met hem tegen Graf, die de gezamenlijke eeredienstwetten als een afzonderlijk geheel uit den Pentateuch licht. Alleen wat de bepaling van den leeftijd der grondschrift betreft, heb ik meer dan één bezwaar. Nöldeke's stelling is, dat de vereeniging van de grondschrift met de andere bronnen, zooals wij die nu in de vier eerste boeken bezitten, reeds ouder is dan Hosea, en dat de auteur van Deuteronomium deze compilatie reeds zoo gekend heeft, evenals Ezechiël. Nu is echter het feit niet te loochenen, dat de gewichtigste bepalingen van de cultuswetten in volslagen tegenspraak zijn met alles wat wij over den eeredienst voor de eerste verwoesting van Jerusalem weten. Dit toegevende, denkt Nöldeke zich de zaak aldus, ‘dat de schrijver, hoewel uitgaande van het bestaande, toch den eeredienst en de theocratie in zijnen geest wilde ontwikkelen, en dat, wat hem als ideaal voorzweefde, als wet Gods door Mozes verkondigd, voorstelde.’ Hij is dus een bloot theoreticus, wiens voorschriften zoo onuitvoerbaar waren, dat de auteur van Deuteronomium die voor de practijk weer moest wijzigen. Wanneer nu Nöldeke's tijdsbepaling als een paal boven water stond, zouden wij wel genoodzaakt zijn hem dit laatste na te zeggen. Maar dat doet zij niet. Hij zelf zegt, (p. 142) dat een scepticus desnoods alle toespelingen der profeten op ons boek voor toevallig of uit het gebruik derzelfde bronnen kon verklaren[1], ik moet bekennen zelf tot deze twijfelaars te behooren, en dat zelfs ten opzichte van Hosea en Amos, die Nöldeke uitzondert. En wat de stelling omtrent den auteur van Deuteronomium betreft, die hier als een axioma wordt uitgesproken, daarover had wel eene lange verhandeling mogen geschreven worden,

1 Of, had bij er bij kunnen voegen, omgekeerd besluiten dat de schrijver der grondschrift de boeken der profeten gelezen had.

waarin aangetoond werd, dat al de bewijzen, voor het omgekeerde der stelling gegeven, op dwaling berusten. Mogen er enkele plaatsen zijn, waar de prioriteit niet aan Deuteronomium schijnt te behooren, men vergete niet dat dit boek evenals de andere door de hand van redactoren en diaskeuasten is gegaan. Vooralsnog blijf ik het resultaat van mijzelven en vele anderen vasthouden, dat de auteur van Deuteronomium, zooals het ten tijde van Josia geschreven is, onze redactie der vier eerste boeken niet gekend heeft. - En eindelijk nog één gewichtig punt. Nöldeke zegt (p. 127): ‘zoo dikwijls men op het denkbeeld gekomen is, dat Esra aan den Pentateuch zijne laatste gestalte gegeven heeft, zoo weinig innerlijk gehalte schijnt het mij te hebben. Het nieuwe bij Esra en zijne tijdgenooten is juist de volledige erkenning van den Pentateuch als grondwet en de bekrachtiging van het lettergeloof. Een tijd, welken het geheel aan scheppende kracht ontbrak, zou stellig niet zulke moeilijke wetten gegeven en tot nadeel van velen, ja van het gansche volk uitgevoerd hebben.’ Wij weten helaas al zeer weinig omtrent de naëxilische eeuwen, maar zonder twijfel is eene opvatting van den tijd der restauratie, zooals Nöldeke en velen met hem geven, verkeerd. Men constateere aan den eenen kant dat Jeremia nog in de ballingschap leefde, dat Ezechiël's bloeitijd in die periode valt, dat Deutero-Jesaja een tijdgenoot van Cyrus was, dat Zacharia en Haggai medewerkten om de teruggekeerde ballingen ten tijde van Darius tot den herbouw des tempels te bewegen, dat Maleachi schreef na de voltooiing van den tempel - en aan den anderen kant, dat de auteur van het groote werk, dat Chronieken, Esra en Nehemia omvat, niet voor de 4de eeuw voor onze jaartelling kan geleefd hebben, doch waarschijnlijk nog jonger is, dat Daniël in den tijd der Makkabeën thuishoort, dat men in het midden der 3de eeuw en nog veel later nog steeds aanvullingen en wijzigingen in de heilige boeken aanbracht, zooals b.v. Popper zoo overtuigend heeft aangetoond omtrent Exod. 35-40; en zie dan toe of men Esra en zijnen tijdgenooten geen schreeuwend onrecht doet met hen zoo goed als voor Talmudisten te verklaren.

Waarom die wetgeving niet passen zou juist in dien tijd, kan ik niet inzien. En wanneer dan Nöldeke (p. 130) de keus geeft om òf de eeredienstwetten voor even oud te houden als men gewoonlijk het historisch deel der grondschrift doet, òf om ook dit in een lateren tijd te plaatsen, dan kies ik zonder aarzelen het laatste. Eene

dergelijke reconstructie der geschiedenis, zonder een zweem van critiek, naar een kunstig systeem van genealogie en chronologie, waarbij de stof niet om zichzelf wordt behandeld, maar enkel middel is om zekere theoriën te prediken, zooals door Nöldeke zeer scherpzinnig in bijzonderheden is aangetoond, past slecht in den bloeitijd van het profetisme. Van enkele stukken door Nöldeke tot de grondschrift gebracht, meen ik te kunnen bewijzen dat zij niet voor de ballingschap kunnen geschreven zijn. Maar thans hierover genoeg.

In de tweede verhandeling over de landingplaats der ark, toont de schrijver duidelijk aan, dat er minstens twee verschillende overleveringen waren, van welke de ééne, o.a. door Berosus medegedeeld, het Kurdisch gebergte, de andere het gebergte Ararat in Oost-Armenië als zoodanig noemt. De laatste is die van de grondschrift; evenwel is de eerste waarschijnlijk ouder.

Wat Genesis 14 betreft, het onhistorische van dit verhaal was nog door niemand zoo juist en zoo volledig in het licht gesteld, als nu door Nöldekc is geschied. En dit is van te meer gewicht, omdat op dit hoofdstuk, dat sommige geleerden, zelfs nog van den nieuweren tijd, voor voor-Mozaïsch en nog wel aan een Kanaänietisch boek ontleend houden, de geheele theorie omtrent de aartsvaders als historische personen berust. Toch is de verdichting misschien nergens zoo klaarblijkelijk als in dit verhaal. Het eenige, wat Nöldeke nog te doen heeft overgelaten, is eene verklaring van de namen der vier vijandige Koningen. Ik heb zelf meer dan eens getracht die te vinden, maar tot nog toe te vergeefs.

De laatste verhandeling is lang niet de minste. Volgens 1 Kon. 6 vs. 1 was het 4de jaar van de regeering Salomo's, waarin de tempelbouw begon, het jaar 480 na den uittocht der Israëlieten uit Egypte. Dit cijfer, dat in verband met dat in Exod. 12 vs. 40 de basis van zoovele chronologische stelsels is geweest, is volgens het onderzoek van Nöldeke geheel onhistorisch en berust waarschijnlijk op een kunstig systeem, dat aan elk der 12 groote aanvoerders van den uittocht af tot aan den tempelbouw 40 jaar regeeringstijd tockende, en waarvan de sporen in ons boek der Richteren nog duidelijk te herkennen zijn. ‘Eene chronologie, dit is zijn resultaat, niet slechts van de onderdeelen van den richtertijd, maar ook de gansche duur daarvan, is dus voor ons niet meer te herstellen. Hoogstens zou misschien uit een voorzichtig, niet op vereffening van in-

congruente grootheden aangelegd, onderzoek der Egyptische bronnen, een nauwkeuriger bepaling van den tijd der uittocht der Israëlieten kunnen gevonden worden; in hoeverre daarop uitzicht is, kan ik niet beoordeelen. Doch uit het O.T. is het juiste tijdstip volstrekt niet meer op te maken.' Een belangrijk bestanddeel van deze verhandeling is de critiek der verhalen van ons boek der Richteren.

Een verwijt, dat men Nöldeke zou kunnen maken, is door hem in de voorrede geanticipeerd, n.l. dat hij te weinig notitie van den arbeid zijner voorgangers heeft genomen. Doch wanneer men dit verwijt opperde, zou het niet zijn, omdat hij daardoor misschien te kort mag gedaan hebben aan billijke aanspraak op prioriteit, maar omdat eenige resultaten der critiek zoodoende niet te zijner kennis schijnen gekomen te zijn, die niet zonder wederlegging hadden mogen verwaarloosd worden. Ik zeg dit hoofdzakelijk met het oog op het boven besproken Deuteronomisch vraagstuk.

Nöldeke heeft dezen bundel opgedragen aan zijn vriend en ambtgenoot, den historicus v. Gutschmid. Moge dit viertal spoedig door meer dergelijke belangrijke verhandelingen gevolgd worden.

M.J. DE GOEJE.

Verzameling der Consulaire en andere Berigten en Verslagen over Nijverheid, Handel en Scheepvaart. Uitgegeven door het Ministerie van Buitenlandsche Zaken. Jaargang 1868. *'s Gravenhage, Van Weelden en Mingelen*.

De stem uit den vreemde, die onzen nijveren zal mededeelen wat in het buitenland al merkwaardigs op het gebied van den nationalen arbeid in het jaar 1868 is voorgevallen, verdient door hen gehoord ja moest met gretigheid door hen opgevangen worden, wanneer ieder man van bedrijf in ons midden zijn belang wèl verstond. Maar ongelukkig meenen al te velen onder ons nog dat het volgen van de dagelijksche sleur, voldoende is voor hun be-

lang. Met een smadelijken glimlach, die menigmaal nog meer onverstand moet verbergen dan ongeloof verraden, worden die berigten uit het buitenland aangehoord, vooral wanneer ze klagten inhouden over gebrek aan energie en ondernemingsgeest bij den Nederlander. Ongebruikt staat de Jaarlijksche Handelsstatistiek in menige boekerij, onbekend blijven bij maar al te velen de verslagen onzer Consuls. Een schat van kennis gaat daardoor jaar aan jaar verloren, alleen omdat het volk de noodige opgewektheid mist om gebruik te maken van de mededeelingen die de regering, met waarlijk prijselijken ijver, aan de burgers verschaft, nog niet ontmoedigd door het gebrek aan sympathie en medewerking, hetwelk zij tot nu toe altijd van dien waarlijk niet gemakkelijken arbeid heeft ondervonden. Ja, men leest wel nu en dan in de Couranten dat dit of dat Consulair rapport bij deze of gene Kamer van Koophandel ter lezing ligt, maar die Kamers schijnen nog maar altijd den sleutel niet te hebben gevonden die eerst de harten van handelaar en scheepvaartman voor haar zal moeten openen, alvorens haar roepstem de belangstelling van de nijveren in den lande wekken zal. Nauwelijks weet men waar en wanneer die Kamers hare beraadslagingen houden, en zoolang die gesloten blijven, zal ook haar arbeid niet de sympathie van het publiek kunnen winnen, waarop ze toch waarlijk regt hebben aanspraak te maken.

De verwaarloozing der officiële bescheiden van onzen handel in 't binnen- en buitenland, die de regering jaarlijks door Statistiek en Consulair Verslag verstrekt, is grootendeels het gevolg van het weinig openbare leven dat in onzen handel heerscht. Wij hebben geene eigenlijke handelscouranten noch handelstijdschriften, geene handelsvereenigingen noch handelsvergaderingen; ieder koopman bij ons is en blijft een geïsoleerd individu, onmagtig zijn meening of voorstellen in handelszaken ingang te doen vinden bij zijne mede-handelaren, omdat een punt van vereeniging ontbreekt. De Kamers van Koophandel zouden dat centrum kunnen uitmaken, maar nooit vergaderen hare gedelegeerden onderling ter gemeenschappelijke behandeling van zaken van algemeen belang; en zij blijven den toegang tot hare zittingen aan het publiek ontzeggen, ook dan zelfs wanneer het onderwerp van beraadslaging volstrekt geen advies aan de regering uitmaakt, dat geheim gehouden worden moet. Ons numeriek veel

te groot tarief eischt herziening, onze handelswetgeving verbetering, onze conditiën van verkoop vereenvoudiging, ons ceelenstelsel verband met onze termijnen van betaling, ons spoorwegverkeer versnelling en onze spoorwegtarieven verlaging,..... maar de wenschen die tot verbetering van onzen handel op de lippen van iederen koopman liggen, zijn zóó groot dat hun aantal niet is te berekenen en toch, ze blijven wenschen en komen niet tot feiten, vooral omdat ze een centrum missen waarin ze door allen gehoord en door een toereikend aantal personen ondersteund worden om toepassing en uitvoering te vinden.

Waarom nemen onze Kamers van Koophandel de waarlijk begeerlijke taak niet op zich om dat middenpunt uit te maken? Gebruik makende van haar regt van initiatief, hebben zij eenvoudig die kwestie, welke zij 't meest aan de orde rekenen, in eene harer gewone vergaderingen te behandelen, maar dan de deuren wijd te openen voor het belangstellend publiek, zoodat ook de dagbladen aan een ieder vermelden kunnen wat niet alleen de meening der Kamer in haar geheel, maar ook die van elk harer individuele leden is. Dan zou ook de handelszaak publieke zaak worden, discussie door de pers over het oordeel van meerderheid en minderheid zou volgen, de kiezers zouden kunnen oordeelen wie der leden hun sympathie verdient, en de belangstelling in zaken van handel en nijverheid, nu beperkt tot nauw eigenbelang, zou toenemen ten voordeele van eene natie, die nog altijd jaarlijks millioenen als koopman en industrieel weet te verwerven.

Hoe geheel anders van toon en inhoud en strekking zouden dan ook de verslagen worden van hen, die in het verre buitenland de belangen van den Nederlandschen handel vertegenwoordigen. Eene zekere matheid, die nu over vele dier Consulaire mededeelingen ligt, zou dan plaats maken voor een opgewekten geest, bezielend werkende uit den vreemde op ons verkeer. Dat de Consuls 't weten hoe hunne berigten gedaagd worden voor de regtbank dier openbare handelsmeening, gevormd en geleid door de Kamers van Koophandel, en van stonde aan zullen zij den arbeid niet zoo ligt tellen om hunne verslagen op te maken, waaraan zij nu alligt minder zorg besteden omdat zij niet onkundig zijn van de weinige belangstelling, welke ze thans wekken. Geen lid der Kamers dan, die onbekend zou kunnen blijven, noch wiens boekerij verstoken kon

zijn van de Regerings-Statistieken en Consulaire mededeelingen. Want 't zou uit de openbare discussiën al spoedig blijken of de handelskennis, door de regering verstrekt, ook door de uitverkorenen der commerciele kiezers was gewonnen.

Telken jare heeft dit tijdschrift de lezing der Consulaire Verslagen aanbevolen. Met welk gevolg? 't Is mij onbekend. Maar ik waag die poging op nieuw met onverzwakten moed. De 136 verslagen die men in den jaargang van 1868 vindt, houden tal van nuttige wenken en belangrijke mededeelingen in, die ongetwijfeld den lezer niet te leur zullen stellen. Men neme de proef en werke krachtig mede, daar waar de regering den handel bevorderen wil door een ruime bron van kennis te openen.

M.

Trou-ringh voor 't jonge Holland, door H. de Veer.

Niet in luidruchtige feesten of openbare vermakelijkheden zoeken wij Nederlanders ons genoegen, maar in 't hoekje van den haard.

Onze gave van *causerie* moge in groote gezelschappen niet vrij zijn van eenige stijfheid, wij keuvelen allerprettigst en genieten met dankbare harten in den kleinen kring onzer huisgenoten. Wij zijn gezellige huisdieren; ons huis is ons heiligdom en het huwelijksleven is ons element.

Coquette mannen en vrouwen zijn gelukkig bij ons uitzonderingen.

Wij hebben gezonde, redelijke begrippen omtrent onze bestemming; wij weten, dat het onze roeping is (en wij achten die roeping een voorrecht en een zegen) om huisvaders en huismoeders te zijn. Wij kennen den ernst des levens, de voldoening van den arbeid, de zaligheid der plichtsbetrachting. Al geven sommige onzer zich nu en dan vreemde *allures*, en bootsen lichtzinnige beminnelijkheid na, 't gaat hun slecht van de hand en op den bodem van hun hart walgen zij van de rol, die zij fatsoenshalve meenen te moeten spelen.

Hollandsche salons mogen in den regel vervelend zijn wegens een overdreven gemis van geest, hollandsche huwelijken zijn in den regel recht goed en gelukkig.

Laat het zoo blijven! Wij hebben 't beste deel gekozen. Zorgen en arbeid, maar ook het reinste geluk; dege degelijkheid, maar ook de hoogste vreugde.

Laat het jonge Holland in die leeringen worden opgevoed, opdat het te dien opzichte gelijke aan 't oudere en zijn vaderlandschen karaktertrek niet verloochene. Laat de kansel en de burgerschool dezen ernst en tevens deze zaligheid des levens verkondigen; laten zij het doen in een behagelijken vorm, waarbij de theoloog en de paedagoog schuil gaan in den bellettrist; laten zij het doen, gelijk de Heer de Veer 't in dit boekje heeft gedaan.

Ik heb naar mijn beste weten de strekking van den ‘Trou-ringh’ aangegeven; ik zal nu omtrent de aanleiding eenige gegevens mededeelen, die trouwens door den schrijver zelven zijn aan de hand gedaan.

Vóór weinige jaren verscheen te Parijs een werkje van Gustave Droz, getiteld: ‘Monsieur, Madame et Bébé,’ waarvan de beschrijving van het fransche huwelijksleven den grondtoon uitmaakte. Deze zeer intieme schetsen, waarin 't huwelijk ongetwijfeld te veel van de zinnelijke zijde en als eene wettige *liaison d'amour* werd opgevat, maakten een buitengewonen opgang, die zelfs luiden weêrklank vond in ons land. Ik herinner mij, dat ons tijdschrift daartoe ook heeft bijgedragen, zoo ik meen door de plaatsing van een stuk van den Heer Bern. Koster. Maar een ander tijdschrift ging verder. In ‘Los en Vast’ verschenen proeven van een hollandsche ‘Monsieur, Madame et Bébé’, waarvan de schrijver aanvankelijk niet scheen in te zien, dat bij eene overplanting der stoffe op onzen bodem, noodzakelijk *bébé* in *bébés* moest veranderen. Wij zijn daarin minder zuinig dan de Franschen.

Ook deze proeven werden met welgevallen begroet en vormen nu vermeerderd en verbeterd het tafereel, dat ons in den ‘Trou-ringh’ wordt ontrold.

Zal ik nu dit boek gaan beoordeelen? Ik heb een bezwaar van delicaten aart, ontleend aan de wijze van voorstelling, door den schrijver gekozen. Hij stelt in deze schetsen altijd zich-zelven voor; hij spreekt in de eerste persoon en brengt mij in twijfel of ik hier

te doen heb met zijne eigene ervaringen als knaap, jongeling, echtgenoot en vader. - Over de twee eerste hoedanigheden zou ik mij des noods eenige critiek mogen veroorloven; over de beide laatste gaat het moeielijk. Ik kan en mag in 't publiek in geene waardeering treden van den indruk, dien ik van zijn huisgezin heb ontvangen, tenzij ik mij met eenige banale vleierijen van de zaak wilde afmaken.

Wij zijn hier niet in Frankrijk; wij kennen elkander te veel van nabij; wij weten elkaêrs stelling in de maatschappij; elkaêrs familiebetrekkingen en leeftijd. Het gaat bij ons op den man, ja zelfs op de vrouw af, want doorgaans strekt zich onze wetenschap tot de namen van elkanders huisvrouwen uit, vooral wanneer wij nauwgezet de advertenties in de Haarlemsche Courant lezen en een goed geheugen hebben. Dit is inderdaad een inconvenient voor de critiek.

Ik zal dus mijne vrijheid beperken tot eenige algemeene opmerkingen, zooveel mogelijk op onpersoonlijk gebied.

Eene hulde ga voorop aan de goede bedoelingen van den auteur! Hij is niet alleen een lofredenaar, maar zelfs een hartstochtelijk partijganger voor het huwelijk, en zijn ijver voor de voortzetting van het hollandsche geslacht is niet van eenig fanatisme vrij te pleiten. Ik heb eerbied voor dien ijver, maar de groote vrees voor het uitsterven der hollandsche natie acht ik overdreven. De vrees, die te allen tijde eene slechte leermeesteres is geweest, heeft ook dezen auteur verleid tot eene fout. Zij heeft hem op zijwegen gebracht; op het pad der verhandeling, zoo als in het hoofdstuk: ‘hoe ik aan mijne vrouw kwam;’ op het gebied der boetpredikatie, zoo als in ‘Mijn neef de coelibatair’, en in de spheren der aandoenlijke dramatiek, zoo als in ‘Ook een Vrouwenleven’. - De beide laatste schetsen zijn absolute waarschuwingen tegen het ongehuwde leven.

De bundel laat zich best verdeelen in een Preludium met een paar hors-d'oeuvres, in psychologische studiën over man en vrouw en over de bronnen van huiselijk lief en leed, en eindelijk in een paar omtrekken van kinderen.

Indien ik mij niet voorgenomen had, mij geheel van persoonlijke opmerkingen te onthouden, zou ik zeggen dat ‘Mevrouw’ la part de la lionne in het boek heeft, waarover ik ‘Mevrouw’ mijn compliment maak, en dat de kinderen slechts de rol van zij- en achterscherm vervullen.

Ik waag de onderstelling, dat indien eene ‘Mevrouw’ het boek geschreven had, de verhouding voor ‘Mijnheer’ minder gunstig en voor de ‘Bébés’, veel voordeeliger zou zijn uitgevallen.

Het Preludium begint met eene schets, die ik zou willen vergelijken met die teekeningen, die op 't atelier worden gedacht en ontworpen, zonder eenige studie naar de natuur. ‘Hoe men schilder wordt’ is, geloof ik, zuiver eene vrucht van des schrijvers fictie en eene proeve van bestudeerden humor, of, zoo men wil, van humor met voorbedachten rade. Ik mis in de beschrijving van des schooljongens beproevingen met Lacroix, van zijne aanvechtingen om te krabbelen en te teekenen, van zijne ontwakende belangstelling in vrouwelijk schoon, meer of minder schilderachtig verlicht, ten eenenmale den stempel der natuur. - Het tweede stuk schijnt mij meer waar, althans meer waarschijnlijk; ik meen op zestienjarigen leeftijd dergelijke gewaarwordingen te hebben gevoeld en de folteringen te hebben ondervonden van dien toestand, dien men als te klein voor een tafellaken en te groot voor een servet kenschetst. Daarentegen moet ik verklaren niet dat innig medelijden met de twee slachtoffers der maatschappelijke conventie te gevoelen, waarop de auteur billijkerwijs rekent. Openhartig gesproken, vind ik het zoo heel erg niet, dat een neef en nichtje, meenende smoorlijk op elkaêr verliefd te zijn, zich engageeren en later dat engagement verbrekcn. Ik zou hen als grooter slachtoffers beschouwen, indien zij uit eerbied voor de maatschappelijke conventie, in weêrwil van hunne verkoelde liefde, toch samen trouwden en zich zelven voor hun geheele leven ongelukkig maakten. - 't Is prozaïsch, maar 't is waar: beter ten halve gekeerd dan ten heele gedwaald. Nu is zeker van zulk een verbroken engagement gedurende eenigen tijd eene stijve en onaangename verhouding tusschen de twee..... afbrekers en hunne families het gevolg; maar ik heb gezien, dat in den regel die gedwongen positie van lieverlede tot eene gewone terugkeert en men elkander later met volkomen genoegen en opgeruimdheid weder in de sociëteit ontmoet. Deze opmerking maakt mij minder weekhartig omtrent het lijden van de twee slachtoffers van den Heer de Veer; ik durf hun de troost geven, dat hun lot aanmerkelijk zal zijn verbeterd vóor dat de tweede druk van den ‘Trou-ringh’ in het licht komt. Zij zullen met een glimlach de akelige beschrijving van hun martelaarschap herlezen.

Tot de hors-d'oeuvres behooren de studies van de mannelijke en vrouwelijke coelibatair. - De auteur zegt van zijn neef: ‘aan zijne verhouding tot de wereld ontbrak w a a r h e i d’, en zijn leven was: ‘e i n v e r f e h l t e s L e b e n.’ Ik vraag, waar zijn de bewijzen? Omdat iemand een edelmoedig en gevoelig hart bezit, veel van kinderen houdt, welwillend en beminnelijk is en volkomen het vertrouwen van alle jonge vrouwtjes en de vriendschappelijke genegenheid van alle oudere verdient, mist daarom zijne verhouding tot de wereld waarheid, wijl hij ongetrouwd blijft? Zou ik op mijne beurt niet mogen vragen, of juist het bezit van zulk een ruim gemoed, juist die behoefte om allen in zijne liefde en vriendelijke zorgen te omvatten, hem niet ongeschikt maakten tot het altijd meer of min exclusieve, meer of min engbegrensde van onverdeelde toewijding aan den kring van het eigen gezin? Zou neef niet onwaar zijn geweest, als hij zich in dien kring opsloot, en al zijne overige medemenschen beroofde van de weldadige warmte zijner Universal-liefde? Dezelfde type, dezelfde soeur-de-charité-natuur wordt ons in de ongehuwde predikantsdochter geschetst, die zeker al de intensiteit harer liefde noodig heeft gehad om niet tot dominophobie over te slaan. Welke figuren worden ons in den predikant-vader, in zijn opvolger en in zijn zoon voorgesteld! Vooral de Tartuffe met bef en steek is afschuwelijk, of liever wansmakig.

Maar laat ons de gordijn ophalen van de wezentlijk lieve tafereelen, die het boek bevat.

Wanneer ik de dydaktische fout voorbijzie, waarop ik reeds wees, vind ik de thans volgende schetsen van vrijaadje en huwelijk allerprettigst en allerzonnigst. De installatie van het jonge paar, de ongetwijfeld niet-geïdealiseerde opmerkingen van het jonge vrouwtje bij het ophangen van de portretjes der academievrienden van haren man; de noodzakelijke oom en tante, die het *doux téte-a-téte* voor eene week komen storen; de middelen en wegen, de strategie en diplomatie van Mevrouw; de kleine onweêrswolken, die de zwoele temperatuur nu en dan komen zuiveren; de theoretische opvoedkunde van den jeugdigen vader; ziedaar zeer mogelijke voorstellingen van het huwelijksleven. Onder deze zijn sommige meer fransch, andere meer hollandsch. De hoofdstukken, die getiteld zijn: ‘Wij blijven thuis’ en ‘Hoe een verstandige vrouw haar zin krijgt’, dragen een fransch cachet; de drie daarop volgende hebben een in-

heemsch karakter, een karakter, dat zich ook vooral openbaart in: ‘Altijd half en half.’

Ik ben het eens met Mevrouw, dat Mijnheer een passie heeft voor psychologische vrouwenstudiën, een passie, welke hem verleidt om de meest diepzinnige motieven op te sporen voor de onschuldigste en onverschilligste verschijnselen en handelingen. Dit neemt niet weg, dat ik de ingenomenheid waardeer, waarmede hij over zijne vrouw en zes kinderen - zijn 't er nu niet zeven? - spreekt en over het groote genot, dat men voor weinig geld genieten kan, als men zelf maar den schotel der tevredenheid met zich mededraagt. Ook beaam ik de aangename verrassing, die kinder-complotten voor jarige of verjarende vaders opleveren, en ik erken, dat uit dezen bundel een weldadige geur van huiselijken vrede ons toestroomt, weldadiger en kalmer, naarmate hij minder is vermengd met de enivrante exhalaties van fransche passiebloemen, en met de parfums van zuidelijke zinnelijkheid.

JOH. C. ZIMMERMAN.

***Een lief weeuwtje. Naar het Engelsch van Charles H. Ross, door T.H. de Beer. Amsterdam, Gebroeders Kraay*. 1868.**
***Miss Thackeray, Het dorpje aan zee. Uit het Engelsch door Mevrouw van Deventer-Busken Huet. Met een woordje van Dr. M.P. Lindo. Schiedam, H.A.M. Roelants*. 1868.**
***De Newcomes. Gedenkschriften van eene allerdeftigste familie. Door W.M. Thackeray. Uit het Engelsch door den vertaler van ‘De geschiedenis van Arthur Pendennis.’ Deventer, A. ter Gunne*. 1868.**

De eerste van deze in zeer alledaagschen stijl en droefgeestigen toon gedrukte romans wordt door de uitgevers met een zinsnede uit eene Engelsche recensie aanbevolen, 't geen voor die zich de wijze herinneren, waarop de Heeren George Warrington en Arthur Pendennis wel eens hunne recensiën samenstelden, even weinig zal zeg-

gen, als voor die de advertentie kennen, waarin de uitgever van de ‘Gevierden te Heiligerlee’ deze redevoering wist aan te prijzen met woorden van den Heer Groen zelven. De tweede wordt met een goed woordje van Dr. Lindo de wereld ingezonden, 't geen meer zegt. De derde beveelt zich zelven aan, 't geen het beste is.

Op den schrijver van ‘*Een lief weeuwtje*,’ zeiden die van *the Athenaeum*, was van toepassing het Fransche spreekwoord: *coup d'essai, coup de maître*. Kon het laatste lid van deze loftuiting een vertaler aantrekken, het eerste was toch wel geschikt geweest om hem tot onderzoek en nadenken te bewegen. Zou een eersteling, hoe wèl ook gelukt, niet misschien de eigenaardige leemten en gebreken vertoonen, die eerst rijper vernuft en grooter ervaring vermogen aan te vullen en te verbeteren? Een vertaler, tenzij hij een der werklieden in een boekenfabriek wil zijn, heeft, naar het schijnt, tegenover het groote publiek nog hoogere verplichtingen, dan dat hij in juist en vloeiend Nederlandsch het vreemde boek overbrengt. Hij behoort toch ook voor ons te kiezen. Zijn naam op den titel moet min of meer een waarborg zijn, dat zijn arbeid en ons geld aan geen producten van wansmaak zijn verspild. Een eerstbeginnend schrijver heeft het niet in zijn macht, een eersteling zonder zekere daarvan onafscheidelijke zwakheden te leveren: een vertaler kan op het betere wachten. De landgenooten van den auteur mogen, voor de kans van een talent, een genie wellicht, rijker te worden, zijne eerste misvattingen en tekortkomingen wel geduldig dragen: ons ten minste moest dit voordeel gegund zijn, dat wij van zijne onrijpe vruchten verschoond bleven. Och of het geschiedde! De Heer T.H. de Beer zou zijn kracht, tijd, nauwkeurigen arbeid en zeer bruikbare kennis van Engelsch en Nederlandsch aan een werk besteed kunnen hebben dat ten minste voltooid was; de Heer J.C. Greive had licht voor zijn geestige teekenpen, die alleen het vrouwenkopje op het vignet onrecht deed, een even aardig onderwerp gevonden, als het lieve weeuwtje. Want, dat ‘*Een lief weeuwtje*’ een *coup de maître* zou zijn, kan alleen verblinding of slapend kunstgevoel beweren. 't Boek is niet anders dan een *coup d'essai*. Het verdient aandacht als belofte, misschien; als kunstwerk zeker niet. De lotgevallen van den Engelschen taalmeester Polyblank, *professeur* aan het Keizerlijk Collége te Saint-Babylas, zijne onhandigheid, armoede, onbeholpenheid en eindelooze misvattingen;

zijn lijden op school en onder het aankomend ‘*peuple de braves;*’ zijne kennismaking met de schoone jonge weduwe van een ouden baron, die hem verrast als hij, door een gat in de heining haar tuin binnengedrongen, ver van zijn jeugdige martelaars, onder een boom, met de bloote voeten in de beek een stuk worst en een lievelingsboek zit te peuzelen; het leven van de lieve, vroolijke, onwetende, kinderachtige en goedhartige, echt Fransche Manon, actrice vroeger, thans rijke bewoonster van een eenzaam kasteel; hare vriendelijkheid voor den schuwen professor; de lessen die zij van hem neemt en de liefde die de kale man voor haar begint te koesteren; hare ondragelijke dame van gezelschap en zijn losbol van een broer; het gevaar waarin zij verkeert door een voorgenomen huwelijk met een lichtmis en schurk, en de onhandigheden waarin hij niet ophoudt te vervallen - dit alles is met groote levendigheid verhaald. Er is in dit boek een frischheid; er is - zeldzaam verschijnsel in de tegenwoordige literatuur! - een zekere natuurlijke vroolijkheid in, die voor 't vervolg doet hopen. Maar als de schrijver blijkbaar met zijne stof nog geen weg weet, en in de dispositie zoo bedreven als een auteur-rederijker. Als hij wel een reeks prettige tafereelen weet te geven, maar daarvan geen geheel kan maken en zijn boek eindigt, naar 't schijnt, als het hem verveelt om verder te schrijven; als hij zijn held Polyblank niet alleen beschroomd, verlegen, onhandig laat zijn, maar ook lafhartig; als hij, vergetende dat een lezer evenmin vrede heeft met een boek zonder slot als met een held die verachtelijk en onbeteekenend is, verzuimt den professor, als tegenwicht tegen zijne blooheid en belachelijkheden, goedheid en adel van ziel mede te geven; als deze sukkel, op 't oogenblik dat hij alle dwaasheden goed kan maken door een daad van eerlijkheid en moed, door den schurk die de goede Manon rampzalig maken zal te ontmaskeren, deze gelegenheid laat voorbijgaan uit onvergefelijke flauwheid en den lezer met wrevel vervult, dan - zoo de Engelschman misschien nog niets beters kan leveren dan een onafgewerkt boek zonder gedachte, dat van bladzij tot bladzij zijne lezers kregelig maakt, is dit hem niet al te zeer ten kwade te rekenen, maar wel den Hollandschen vertolker, wien niemand dwong een onbekookt werk over te zetten.

Hoeveel beter begreep Miss Thackeray, schrijfster van ‘*Het dorpje aan zee*’, hare taak en hoe welverdiend is Dr. Lindo's aanbeveling.

De ader harer vroolijkheid vloeide niet zoo ruim; ja er vaart ook over hare tooneelen van het Engelsche huiselijke leven een wind van stijfheid, verveling, onuitstaanbare pedanterie en hoogstfatsoenlijke onbeteekenendheid, waaraan maar weinige auteurs onder hare landgenooten schijnen te kunnen ontkomen. Maar voor het overige, over welke heerlijke gave van frischheid beschikt zij! 't Is of zij iets van het ruischen der zee en van den reuk van zeewier in haar boek heeft overgebracht; of gij er het levendige Fransche volk op strand hoort babbelen. '*Een dorpje aan zee*' is eene zeer eenvoudige geschiedenis. Geen belangwekkende schurken treden er op; geen diefstallen worden er gepleegd, geen maagden geschaakt, geen moorden bedreven of testamenten vervalscht; zelfs geen echtbreuk heeft er plaats. Zoo de liefde ook hier de eerste viool speelt, de tijd schijnt voorbij, dat in de romanwereld vooral onwillige ouders, tirannieke ooms, verduisterde documenten, verschil van stand en onwettige geboorte zich tusschen de brandende harten plaatsten. In onze maatschappij, te midden van onze gereglementeerde toestanden, weten vele romanciers deze oude machinerie niet meer te plaatsen; met onmiskenbare verlegenheid zoeken zij naar avonturen en schokkende gebeurtenissen, zonder ze te vinden, hoewel de wereld er vol van is. Ten deele uit dwang, ten deele uit keuze, slaan zij den weg der ziel- en karakterkunde in en laten liefdes strijd uit haar zelve, uit hare eigene onvolkomenheid en gevaren, uit misverstand en valsche toestanden geboren worden. Het is er voorwaar niet minder om. Voor den kunstenaar is tot op zekere hoogte de stof weinig, de behandeling alles. Welnu, laat men kennis maken met Catherine, Dick den schilder, la Fontaine den burgemeester en met Reine Chrétien. Als de lezer Catherines hopelooze liefde voor Dick, waarvan deze zelfs geen vermoeden heeft omdat zijn hart elders is, ziet voortduren ook nadat zij la Fontaine hare hand gegeven heeft, haar ongelukkig maken en voor haar plicht bijna bederven; als hij de eigenaardige moeielijkheden heeft medegevoeld die het inhad om de vrouw te wezen van een man, zoo dwaas, kwastig en onbeteekenend als de burgemeester en om onder één dak als huisvrouw te leven met schoonouders als Monsieur en Madame Médard en eene keukenmeid als Justine; als hij hare kwelling mede heeft doorleefd, maar ook haar eerlijken strijd, ook haar welverdiende zegepraal als zij na dien wanhopigen zwerftocht in de duinen haren

man alles vertelt en dan bemerkt, dat zij de oude genegenheid den wortel afgesneden heeft en haar echtgenoot met kalme, maar oprechte genegenheid aanhangt; als hij met Reine, in waarheid een koningin, alle slingeringen tusschen hare ontembare hooghartigheid en hare liefde voor Dick heeft medegemaakt; als hij uit den kwastigen la Fontaine, die met een boezelaar vóór stof afneemt en in de keuken heerschappij voert, den eenvoudigen, bescheidenen, vergevensgezinden en op zijne wijze verstandigen man ziet ontwikkelen, die ten slotte zijn leven laat in de vervulling van zijn plicht, dan legt hij met voldoening dit boek uit de hand. Het verhaal is levendig genoeg geweest om hem te boeien; schilderachtig genoeg in de voorstelling van landschap, personen en toestanden om zijne verbeelding te prikkelen; belangrijk genoeg hier en daar om aan te grijpen; ernstig genoeg doordacht om zijn oordeel, kunstig genoeg geordend om zijn schoonheidsgevoel werk te geven. In zijn gemoed blijft die eigenaardige nawerking van pas tot rust gebrachte ontroering over, die elk kunstwerk nalaat.

Jammer, dat het Nederlandsch van Mevrouw van Deventer eer geschikt is om het oorspronkelijk te verdonkeren dan nieuwen glans te verleenen. De vertaling is blijkbaar met zorg bewerkt, doch maar al te dikwijls stijf uitgevallen. Maar al te dikwijls zijn de Engelsche perioden overgebracht ja, maar niet omgesmolten. Zij zijn niet genaturaliseerd. Zij vallen niet recht in den vaderlandschen plooi. Hoogstwaarschijnlijk is deze gewrongenheid een gevolg van ongewoonte en zal wel slijten, maar eene volledige hervorming door juiste kennis van ons taaleigen hebben noodig uitdrukkingen als deze: dat de kaarten ‘onvermoeid den toer van de tafel deden’, dat la Fontaine's hart als had hij een hartkwaal, ‘opzwol van trots’, dat hij ‘onvermoeilijk’ was; dat iemand ‘een ander nooit knorde’ en op zijn beurt ‘heel ingepakt was’, waarom ze dan ook ‘bij mekaar hoorden’; uitdrukkingen als: ‘zij begon zich wat op te voelen’, ‘de boete die men te betalen heeft is eene zeer zware, een zeer drukkende’ en ‘Reine's stem was eene zeer eigenaardige’, misplaatste lidwoorden als: ‘buiten *het* spel blijven’, ‘tot *de* uitbundige vreugd der kinderen’, ‘menschen afsnauwen als zij *de* gastvrijheid komen vragen.’

In ‘*De Newcomes*’ toont W.M. Thackeray zich in al de eigenaardigheid van zijn lateren schrijftrant en in de volle kracht van zijn rijp

talent. Hier komen zij u weer tegemoet, of staan ten minste op den achtergrond als oude vrienden te knikken sommige welbekende figuren, namen en types; daar zijn ze weer, de aardige herinneringen uit het schoolleven die de auteur zoo gaarne oprakelt, de tooneelen uit het vroolijke, zorgelooze, onbezoedelde, maar toch zoo gevaarlijke jongelingsleven in Londen, waarvan hij er zoo velen ten beste gaf. Daar is hij zelf weer geheel en al, met zijne verwonderlijke kennis der Engelsche en Fransche beschaafde kringen, zijne vertrouwdheid met het Engeland der Georges, met Indië, het Indische leger vooral en de officieren van de ‘Guards’, zijn kunstenaarsoog, zijn rijke belezenheid, zijne historiekennis, zijn eigenaardigen stijl, werktuig dat zich naar zijn levens- en wereldbeschouwing, naar de greep van zijn machtige hand leerde voegen. Laat niemand trachten naast hem te gaan staan. Op den hoogen top, waarop Thackeray staat, is maar plaats voor één. Welke gaven! Welk een man! Als hij het verkiest, teekent hij u een tafereeltje van de straat of uit de school voor, waarbij u de tranen in de oogen komen. Wil hij de vleugelen zijner verbeelding uitslaan, hij heeft krachts genoeg om ook u mede te dragen, te schokken, te ontroeren, te doen duizelen; maar de zonderlinge man laat deze groote krachten vaak opzettelijk ongebruikt. Kunstgrepen veracht hij evenzeer als goedkoop succes. Evenmin vreemd als zeldzaam is dan ook het verschijnsel, dat jonge heeren en dames in die periode, waarin Aimard, Dumas, de onuitputtelijke L. Mühlbach, Bulwer ook, hun de slaap uit de oogen houden, een eerste deel van Thackeray niet doorkomen. 't Gebeurt wel dat menig ouder en verstandiger mensch een boek als de Newcomes één of twee dagen uit de handen legt, om het wel zeker weer op te vatten, maar eerst als hij eene zekere vermoeienis des geestes, zekeren wrevel zelfs overwonnen heeft. Want er is niet zelden een al te trage voortgang in Thackeray's werken. De actie, als het noodig is, snel en beslissend genoeg afloopende, hokt wel eens of schijnt een langen tijd vergeten te worden. Zeker van zijne kracht, zich verlatende op zijne wonderbare kennis van het menschelijk hart en gave van ontleden, nu eens belemmerd door den overvloed zijner gedachten, dan eens bij handenvol denkbeelden en opmerkingen strooiende waarvan hij weet dat zij belangrijk zijn, gunt hij zich al den tijd. Uit den mensch zelven moet zijn lot voortkomen. Aan verrassende gebeurtenissen, het onvoorziene en zoogenaamd toevallige, mag het maar weinig

danken. Nu verliest menigeen onder zijne hoorders bij den langzamen groei der karakters wel eens het geduld; de onophoudelijke maaltijden, die inmiddels noodig schijnen om die karakters rijp te maken, vervelen hem; nu en dan fronst hij de wenkbrauwen bij eene reeds meermalen gehoorde opmerking, eene reeds versletene aardigheid van den auteur; hij zou hem wel eens tot spoed willen aanzetten. Ja, deze of gene lezer heeft weleens ernstiger grieven. Hij wordt zoo vaak teleurgesteld. Deze man met zijn breede schouders en kloeke houding en die jonge dame, zoo schoon, zoo welmeenend, zoo edel van denkwijze en beginselen, waren nu eens menschen naar zijn hart - maar ach! hoe zijn ook zij als morgensterren gevallen en aan de andere bekrompen, berekenende en schraapzuchtige schepsels gelijk geworden! Kan deze schrijver dan geen held op zijn voetstuk, geen kapel, geen heiligenbeeld laten staan? Als hij een blanke lelie op haar stengel wiegelen ziet, moet hij er een wolk tabaksrook in blazen, om te zien of de smettelooze kleur ook stand houdt? Gelooft hij niet meer aan adel van karakter? Zijn wij dan inderdaad zulke jammerlijke, kleine, laaghartige wezens, of is hij afgunstig op alle grootheid en grijnslacht hij als zijn onzalige scherpzinnigheid weer een van onze zwakke plaatsen heeft ontdekt?

Dergelijke twisten tusschen lezer en auteur worden onveranderlijk weer bijgelegd. Wij mogen boos worden, wij moeten bijna altijd eindigen met weer goed te worden. Wij mogen eenige veeren uit den pauwenstaart onzer illusies verliezen; wij stemmen hem in den regel toe, dat het maar blinkende pronkerts waren. Wij mogen eens mismoedigd of tot in het diepst onzer ziel beschaamd worden bij het aanschouwen van al de laagheid, armzaligheid, 't schaamteloos egoïsme, de valschheid en huichelarij, de latheid en den opgeblazen waan die er in ons en ons gelijken liggen; de blik op de menschelijke natuur moge er niet altijd vroolijker, ons geloof in de nabijheid van het voltooide Godsrijk er niet vaster op worden, tot hem, den schrijver keeren wij altijd met liefde weder. Hij geeselt niet uit lust tot slaan. Hij verheugt zich waarlijk niet in de boosheid. Het doet hem geen goed als hij weer een mensch klein heeft moeten maken. Geen schelle saterlach klinkt door zijn spot, maar wel een enkele maal een nauwbedwongen snik, een angstkreet in tranen gesmoord. Een in den grond weemoedige, diep godsdienstige beschouwing van het menschelijk leven, kenmerkt hem. Indien hij

zoo onbarmhartig geeselt, is het omdat hij in den adel van de gevallen en met slijk bezoedelde zonen zoo heilig gelooft, omdat hij, dezelfde bij wien gij geen godgeleerd stelsel bespeuren kunt, plichtsbetrachting, edelmoedigheid, zelfverzaking, kinderlijkheid en nederigheid, liefde, maar voor alles waarheid van karakter, zoo teeder liefheeft.

Over '*De Newcomes*', door een ongenoemde op verdienstelijke wijze vertaald, behoeft in het bijzonder, om den aard van Thackeray's werken, niet veel gezegd te worden. Als roman zouden wij Vanity Fair blijven verkiezen, maar om er in één adem bij te voegen, dat de oude Oostersche kolonel uit '*De Newcomes*' ons een der aantrekkelijkste figuren van Thackeray's gansche beeldengalerij is, en om onze bewondering uit te spreken over de frischheid en oorspronkelijkheid waarmee hij in ds. Honeyman van Whitlesea's Chapel een geheel nieuwe type ten tooneel heeft gebracht.

W., Jan. '69.
S.G.

***Ongelijk maar niet Ongelukkig. Twee Novellen door Baltwina Vignon. Auteur van de Idealen van Dominé van Beek. D. Mijs, Tiel*. 1869.**

'La mère en défendra la lecture à sa fille.'
M.

***In d'ouden dik. West-Friesche Novelle van Dr. J.J. Aghina. Hoorn, bij F.A. Kramps*. 1868.**

Een boekje van 75 bladzijden, met een ‘voorwoord’ de wereld ingezonden, van een omslag met niet onaardige prentjes in kleurendruk voorzien en voor dertien stuivers te koop.

De voordracht door den Heer Cremer van *Bruur Joapik* bewoog den Heer Aghina om eene geschiedenis, waarin hij als jong geneesheer eenigermate betrokken was geweest, op papier te stellen. Hij verplaatste het tooneel der gebeurtenissen, maakte gebruik van zijn recht om de handelende personen aan te kleeden, gaf hun een lintje en strikje op den hoed en eenige expresselijk voor de gelegenheid vervaardigde uitspraken in den mond, liet hen voor het overige blijven wat zij waren en stelde hen toen eenige zijner vrienden voor. Deze vrienden verloochenden hunne rol niet en drongen op drukken aan. De auteur stemde toe en ziedaar de West-Friesche novelle onder de kinderen der menschen.

Vrienden hebben wel eens slechter raad gegeven, slechter dienst bewezen. Deze geschiedenis mocht het bescheiden plaatsje, waarom zij vraagt, wel bezetten. 't Is een ‘eenvoudig verhaaltje’ inderdaad, maar waar men de waarheid aan proeft. Zegt niet, dat dit dan ook ten minste wel het relaas van eene werkelijke gebeurtenis mag kenmerken! Weinigen hebben slag om weer te geven in hun woord, 't geen hun oog gezien heeft; weinigen om een verhaal in elkander te zetten, weinigen om de waarheid te laten als zij is. Nu, met hoe vluchtige lijnen in deze weinige bladzijden de figuren van vader Klein, baas Jan en vrouw Im, van de vroolijke Trijnje, van Piet, van den degelijken, maar lichtgeraakten en in zijne nederigheid zoo hooghartigen Jaap omgetrokken zijn, zij zijn meer dan schaduwen of poppen. Zij hebben geleefd, zij leven nog. Het kleine, maar ernstige drama, waarin zij betrokken waren, was het natuurlijke gevolg van hun deugden en hartstochten, goed en kwaad, en van beider wonderbare vermenging in 's menschen hart; het was in elk geval belangrijk genoeg om in het hoekje van den haard verteld te worden.

De nauwkeurige schildering van toestanden, plaatsen, zeden en

gebruiken, waarop de doctor blijkbaar hoogen prijs stelt, geeft aan zijn boekje iets blijvends. ‘Tusschen de steden Hoorn, Enkhuizen en Medemblik ligt eene streek lands’, zegt hij, ‘het oude West-Friesland, dat bij de meeste Nederlanders veel te weinig bekend is. Kan het niet bogen op zooveel natuurlijk schoon als Gelderland b.v., de ongeloofelijke vruchtbaarheid van den bodem en de vlijt der bewoners, die geen hoekje gronds van een voet oppervlakte onbebouwd laat, hebben het in een lusthof herschapen.’

‘Er woont nog een krachtig menschenras, dat de Friesche type zuiver bewaard heeft en zich door eigenaardige gebruiken en overleveringen kenmerkt, die wel waardig zijn nader gekend te worden.’

Het landschap van de vruchtbare ‘streek’, zijne met lange ijpenboomen omzoomde straatwegen, zijne boogaards, aalbessenhoven en geurige mosterdvelden; de onsierlijke boerenwoningen, met hare ongebruikte pronkkamers, in den zomer bewoonde koeienstallen, weelde en zindelijkheid; het boerenvolk, zijn stugheid en hartelijkheid; de wreede, door geen vormen van beschaving verzachte wijze waarop het naar den maatstaf van het geld pleegt te meten; de gemakkelijkheid waarmede toch ook weer de standen ineenvloeien en de rijke boer zijn ‘vrouwmeid’ trouwt; de eigenaardige gebruiken bij de vrijerijen der jongelui, als de boerenjongens 's Zondagsavonds uit ‘schooien’ gaan, en dochter en dienstmeid van den huize ‘knechtjes hebben’ tot laat in den nacht, zonder dat de baas ‘Goddank háár behoeft te wantrouwen, want uren in den omtrek had je bij menschen heugenis er niet van 'hoord, dat er ooit kwaad gebeurde’ - op deze en dergelijke dingen geeft ons Dr. Aghina aardige kijkjes, die, als het vrijstaat, den plas tusschen Enkhuizen en Stavoren weg te denken en West-Friesland te beoordeelen naar Friesland, waar moeten zijn.

Laat Dr. Aghina - de ‘streek’ schijnt de historische en letterkundige studiën der Heeren medici te doen gedijen - niet wachten op die ‘andere bekwamer handen’ voor het bewerken van den bodem der overleveringen, gebruiken en zeden van zijn landvolk, - die zich in den regel laten wachten als men zelf de hand niet aan de spade slaat. Maar laat hem dan toch niet meer natuurlijk, schilderachtig, misschien wel aardig trachten te wezen door eene beschrijving, als bijv. van de gevaren waaraan een welgekleed vreemdeling in den ‘koegang’ achter hoestende runderen blootgesteld is.

Laat hem zorgen, dat het landvolk, zonder plat of terugstootend te worden, toch zijne eigene taal en gedachtenkring behoude, zonder die, als thans een enkele maal gebeurde, bij den verteller te borgen. Laat hem vooral oorspronkelijk zijn. ‘Boven dat vee, in de reine morgenlucht, zong de leeuwerik zijn lied, hooger en hooger stijgende;..... zeker opdat onze lieve Heer hem maar het eerst zou hooren,’ is onder vele andere trekken een nieuw bewijs, maar 't welk Dr. Aghina niet behoefde te leveren, dat men, een man als Cremer hoorende, dien het lichtst in zijne zwakheden navolgt.

W., Jan. '69.
S.G.

Léon Faucher.

In het laatst van December 1867 zijn te Parijs twee boekdeelen verschenen, bevattende ‘Brieven en redevoeringen van Léon Faucher’. Ik wensch daarop de aandacht te vestigen, omdat deze belangrijke bijzonderheden mededeelen aangaande de geschiedenis van Frankrijk, zoowel onder de regeering van Lodewijk Philips als onder de republiek van 1848. De brieven vooral, geschreven onder den indruk der gebeurtenissen, geven menige levendige herinnering van die tijden, en doen over vele punten een helder licht opgaan. Bovendien verdient het leven van Faucher zelf belangstelling. Hij is wel bekend als degelijk staathuishoudkundige, doch minder als politiek persoon. Toch was hij ook in dit opzicht merkwaardig en heeft hij aanspraak op waardeering. Ik wil daartoe trachten de vorming van zijn karakter, de ontwikkeling van zijn talenten en den invloed, dien hij uitoefende, - in één woord, zijne gansche persoonlijkheid te doen kennen.

I.

Léon Faucher zag in 1803 te Limoges het levenslicht. Het huisgezin zijner ouders was geen gelukkig huwelijk. De onmin werd van dien aard, dat de vader omstreeks 1816 het huis verliet en de zorg daarvoor geheel overliet aan de moeder en aan den 13jarigen Léon, die haar ijverig bijstond; de weinige uren van rust en uitspanning, welke hem zijne studiën overlieten, of welke hij aan den nacht kon ontwoekeren, besteedde hij aan betaalden arbeid. Zoo teekende hij borduurpa-

tronen, en verwierf daarin zelfs zulk een vaardigheid, dat hij tot 3 francs daags daarmede verdienen kon. Toen hij iets ouder werd, werkte hij als repetitor op de scholen, zocht daarna eene betrekking als huisonderwijzer en ging eindelijk naar Parijs, om er zijne studiën voort te zetten, terwijl hij daarbij tegelijk door het geven van lessen in zijn eigen onderhoud en gedeeltelijk ook in dat van zijne moeder en hare jongere kinderen voorzag. Wel leerde hij aldus bijna uitsluitend de ernstige zijde des levens kennen; de liefde voor zijne moeder, die door de menigvuldige opofferingen, welke hij zich voor haar moest getroosten, aan kracht en innigheid won, was zijn eenige bron van vreugde. Allengs kwam daarbij de hartelijke toegenegenheid der vele vrienden, welke hij zich in zijn verschillende betrekkingen verwierf. De familiën, bij welke hij als huisonderwijzer les gaf, hebben hem gedurende zijn geheele leven dezelfde genegenheid betoond en in de gezellige kringen, die zij voor hem openden, vond hij dikwijls een heilzame verpoozing van het werk, dat voortdurend al zijne krachten vereischte. Aandoenlijke trekken van die hartelijkheid, welke hem aan zijne vrienden verbond, zijn in onderscheidene, vooral in de eerste brieven der verzameling, ruimschoots te vinden.

Opmerkelijk is het, dat de jonge Léon door de omstandigheden waarin hij verkeerde, volstrekt niet verbitterd werd. Van zijn jeugd af heeft hij manmoedig den strijd des levens gestreden met een ernst en volharding, die slechts zelden geevenaard zijn en die men voorzeker eerder bij Engelschen, Nooren of andere volken, welke reeds door de natuur aan ontberingen gewend zijn, zoeken zou, dan juist bij iemand uit het luchthartige Fransche volk. Door dien strijd werd zijn karakter gevormd, zijn wil gestaald en werden zijne talenten veelzijdig ontwikkeld, omdat hij zich nu eens op dit vak, dan weder op een ander moest toeleggen. ‘De jongelingschap zal krachtig zijn, indien zij verlicht is. De poorten der hel zullen haar niet overweldigen. Men kan ons een schandelijk juk opleggen, maar niet onwetenheid,’ schreef hij op 23jarigen leeftijd (I, 10). En in die woorden sprak hij het groote beginsel uit, dat hem bezielde: de zucht om kennis te vergâren en door werken zich eene positie te verschaffen, waarin hij naar de overtuiging van zijn geweten nuttig zou kunnen zijn voor de menschheid en voor Frankrijk het allermeest.

Toch kende hij ook oogenblikken van weemoed. ‘Hij die een ondankbaren werkkring begint en tot eenzaamheid gedoemd is, vooral wanneer hij bedrogen is door mannen of door vrouwen, is er droevig aan toe. De deugd is moeilijk en gelukkig te zijn is het ook, vooral wanneer men uit zich zelven al zijne krachten moet putten’ (I, 15). Maar aan dien weemoed gaf hij niet toe. Vroeger, als jongeling, had hij ook wel eens behagen geschept in ijdele beschouwingen, en zijn hart in ontboezemingen op rijm lucht gegeven, maar zijn vader had zijne verzen verscheurd, het beste misschien wat hij ooit voor zijn zoon gedaan heeft. Zijn dichtvuur schijnt daardoor op eens gesmoord te zijn; het is mij althans niet gebleken dat hij ooit weder eenig vers heeft geschreven, of dat men uit zijn verlangen om eene elegie te dichten (I, 7) iets anders hebbe te verstaan, dan dat hij zijn geest wenschte te ontspannen en eenige weken in de schoone natuur wilde gaan leven en genieten.

Faucher was slechts 19 jaar oud toen hij te Parijs kwam; hij zag er erg jeugdig uit, zoodat hij, om meer ontzag voor zijn bekwaamheden in te boezemen, een bril opzette, wanneer hij zijne lessen in de wijsbegeerte gaf. Tevens zette hij zijne studiën voort, werd in 1827 door de Academie van Lyon bekroond wegens zijne beantwoording van een prijsvraag over de redenen welke de christenvolken moeten bewegen tot belangstelling in de zaak der Grieken, en legde in 1828 zijn examen als professeur de philosophie af. De bekrooning leverde hem 500 francs op., doch gaf hem weinig vermaardheid; hij zelf was niet tevreden over zijn werk en liet het dus niet drukken. Zijn examen was meer een waardig slot van zijne studiën, dan wel de toegang tot een nieuwen, hoogeren werkkring in het onderwijs; hij werd een paar malen bij benoemingen voorbijgegaan, zoodat hij (Juli 1831) besloot die loopbaan vaarwel te zeggen.

‘Ik was wanhopig’ schreef hij. ‘Bedenkt eens! zich bewust te zijn, dat men een goede toekomst hebben kan, en dan gekluisterd te zijn aan de armoedige sponde van het professoraat’ (I, 25). Daarom ging hij gereedelijk tot de journalistiek over, en werd dagbladschrijver, ofschoon zijn eerste werkzaamheid eenigszins vertraagd werd, daar de spanning, welke zijn geest had doorgestaan, voordat het besluit bepaald genomen was, een ernstige ziekte ten gevolge had.

Merkwaardig is het, dat zooveel journalisten in Frankrijk, vooral zij die onder hen een eersten rang innemen, tot de jonge

professoren behoord hebben. Men weet hoe Prévost Paradol, About, de Sarcey onder de jongeren, St. Marc Girardin, Cuvillier-Fleury en nog vele anderen onder de ouderen, òf van het onderwijs tot de politieke dagbladpers zijn overgeloopen, òf zich met beide tegelijk zijn gaan bezig houden. Dit feit laat zich overigens gemakkelijk verklaren, want èn voor politieke beschouwingen, èn voor het onderwijs in de philosophie of in de sociale vakken, is grondige kennis der maatschappij en van hare behoeften een noodzakelijk vereischte. Zoo zijn dan ook die landen waar de journalistiek zulke door degelijke studie geoefende geesten tot zich vermag te trekken, inderdaad gelukkig te noemen. Want daar waar dit het geval niet is, waar de journalisten bijna uitsluitend worden gerecruteerd uit hen die in andere betrekkingen niet slaagden, geraken de dagbladen in minachting en kan van hun invloed op de openbare meening geen sprake meer zijn; veeleer kan men daar verwachten dat de dagbladen de publieke meening, - en altijd nog op eenigen afstand, - volgen, doch niet dat zij, gelijk toch de eerste eisch is, dien men hun stellen mag, de kracht hebben voor te gaan en licht te verspreiden.

In laatstgenoemden zin vatte Faucher de roeping der pers op. Nadat hij eenige oefening had verkregen door enkele artikelen over de wijsbegeerte in de geschiedenis, over archaeologie en andere dergelijke onderwerpen te schrijven, nam hij weldra een levendig aandeel aan den politieken strijd en mocht hij er betrekkelijk spoedig in slagen zich daarbij eene onafhankelijke positie te veroveren. Daartoe droegen vooral twee omstandigheden bij. Vooreerst had de Juli-revolutie voor velen uit de rij der journalisten den toegang geopend tot de betrekking van volksvertegenwoordiger, en was het dus voor opkomende talenten een goede tijd. Voorts had Faucher, gelijk ik in de Dictionnaire de Biographie van Didot vermeld vond, reeds bij zijn eerste optreden de stoutmoedigheid zijne artikelen te onderteekenen, iets dat toen niet zeer gewoon was, doch dat den jongen schrijver natuurlijk dadelijk eene groote bekendheid verschafte. Aan de dagbladen van dien tijd kon ik de waarheid dezer mededeeling niet toetsen, omdat ik die dagbladen niet heb kunnen bekomen. Te meer is het gemis van die bronnen te betreuren, omdat de vrije Fransche pers van dien tijd - door geene andere geëvenaard in levendigheid van discussie, logica, scherpte van redeneering, en veel-

zijdige behandeling der onderwerpen - de zuiverste uitdrukking was van den geest dier dagen. De fragmenten in enkele verzamelingen van dagbladartikelen uit de tijden der restauratie en der Juliregeering opgenomen, leveren daarvan het duidelijkste bewijs.

Faucher had zich verbonden aan de redactie van ‘le Temps’, waarbij hij, na een jaar daaraan werkzaam geweest te zijn; zulk een invloed had verkregen, dat hem in April 1832 de betrekking van hoofdredacteur werd opgedragen. Hij werkte toen van 9 uur 's morgens tot 's nachts 1 uur. ‘Wat’, schreef hem zijn intieme vriend Michelet, ‘gij redigeert geheel alleen het blad! maar dat is een zelfmoord! In naam van uwe toekomst die mij zeer schoon toeschijnt, vermoord u zelf niet aldus reeds bij den aanvang van uwe loopbaan; heb deernis met u zelf en met uwe vrienden’ (I, XIV). Toch bleef hij 3 jaar lang aan le Temps werkzaam, totdat het blad, niettegenstaande het aan invloed won, wegens zijne slechte financieele resultaten moest liquideeren, en Faucher dus zijne betrekking verloor. Na een hevigen strijd gevoerd te hebben met ‘le National’, het blad van Armand Carrel, en na zelfs betrokken te zijn geweest in een duel, dat ten gevolge van die polemiek plaats greep, ging hij voor korten tijd over naar ‘le Constitutionnel’, doch vatte reeds spoedig, in het bewustzijn van zijne krachten, begeerig om daarvan de vruchten te trekken en hakende naar onafhankelijkheid, het voornemen op zelf een blad te stichten. Het zou een Zondagsblad zijn, en strekken ter bestrijding van de slecht gezinde bladen, die door legitimisten en republikeinen voor lagen prijs onder het volk verspreid werden. Hij voerde dit plan met ijver uit, plaatste eenige aandeelen en kon spoedig met het uitgeven beginnen. Evenwel mocht hij er niet in slagen, langer dan 7 maanden zijn blad in het leven te houden; weldra bleek hem dat zijne middelen daartoe te kort schoten, en werd hij alzoo tot zijn diepen spijt genoodzaakt zijne onderneming op te geven. Hij had met de uiterste inspanning gewerkt, zijne vrienden hadden hem gesteund, het blad had langzamerhand in aanzien gewonnen; maar er moest te veel tijd verloopen, alvorens het getal geabonneerden van 500 kon klimmen tot de 3000 à 4000, noodig om de kosten te dekken. ‘Het meest onpartijdige, het best geschreven blad in Frankrijk, waaraan zooveel flinkheid, nauwgezetheid van geweten en talent besteed was,’ (zoo

luidt het oordeel van Michelet), moest ophouden te verschijnen. Voor Faucher leverde dit niet alleen groote teleurstelling, maar ook angstige zorgen op, want de liquidatie sloot met een deficit van 15,000 francs, welke hij zich verbond aan de aandeelhouders terug te betalen. Dit was meer dan waartoe hij rechtens verplicht was, gelijk een zijner Fransche biografen met juistheid opmerkt, maar toch geloof ik dat men hem daarvoor geen al te uitbundigen lof moet toezwaaien. Dat hij zijne zedelijke verplichtingen aanvaardde, was een eerlijke daad en verdient erkenning, doch men moet niet uit het oog verliezen dat hij bij het opwekken tot deelneming zich ook eenigszins persoonlijk verbonden had. De aandeelen in zijn blad toch had hij onder zijne vrienden geplaatst; wel had hij hun eenige voordeelen van de onderneming voorgespiegeld, maar hij zelf zou het grootste aandeel in de winst trekken. Nu was dit laatste zeker in het minst niet onrechtmatig, omdat immers van zijn talent het welslagen van het blad allermeest afhing, maar hieruit volgde ook dat die vrienden meer in zijn belang dan in hun eigen de aandeelen genomen hadden, en hij dus eigenlijk persoonlijk schuldenaar was geworden. Eene jonge dame van 22 jaar b.v., die haar aandeel uit hare spaarpenningen betaald had, kon toch niet eenvoudig worden afgescheept met eene beleefde boodschap dat het geld op was.

Onder den druk dier verplichtingen ging Faucher gedurende eenigen tijd zwaar gebukt, terwijl hij te gelijker tijd, behalve voor zich zelf, nog steeds voor zijne moeder moest zorgen; en dat alles enkel van de verdiensten zijner pen. Hij leverde meer en meer bijdragen aan Revues en trad in de redactie van ‘le Courrier Français’, het blad waarin hij eigenlijk zijn naam als politiek man heeft gemaakt. Zijne positie was ten gevolge van de vele opfferingen, die hij zich getroosten moest, weinig schitterend; al den moed en de hulpmiddelen, die zijn geest opleverde, had hij noodig om het hoofd boven water te houden. Het ergste was nog dat hij aan zijne moeder niet eens zooveel kon zenden als hij wel wenschte en als zij behoefde; meer dan eens was hij genoodzaakt een middagmaal te gaan vragen bij een vriend, zich vóór den tijd ter ruste te begeven wegens gebrek aan olie enz. Zijne gezondheid was zwak, hij leed veel en had barre tijden te doorleven. ‘Ik heb mij noch het verlies van een enkel

oogenblik, noch het smaken van een genoegen ten koste van mijn plicht, te verwijten. Ik weet, dat, toen ik op mij nam mijne schulden te betalen, zonder op te houden de personen te ondersteunen, die mijne hulp behoefden, ik eene taak heb aanvaard boven mijne krachten. Maar het einde der beproeving is nu (Déc. 1836) nabij en de ergste dagen zijn geleden, zooals ik hoop.... Jegens u (Beaufer[1]) alleen heb ik mij te verontschuldigen. Uwe vriendschap heeft zich niet verloochend in een tijd toen het verlaten van een enkelen mijner vrienden mij kon te gronde richten' (I, 60).

Indien de dagen 48 uren lang, en zijne krachten dubbel geweest waren, zou hij nog niet aan alle aanvragen van de redactiën der verschillende tijdschriften en bladen hebben kunnen voldoen. Ieder was er op gesteld zijne artikelen op te nemen, daar deze steeds door de frischheid van gedachte en de rijpe ondervinding welke er uit spraken, algemeen de aandacht trokken en zeer op prijs werden gesteld. Wel was Faucher zich er van bewust, dat hij op die wijze eigenlijk het kapitaal zijner wetenschap in kleine munt uitgaf, en dat hij zijn geest, door dag aan dag nieuwe artikelen te schrijven, gestadig afmatte; maar hij kon niet anders. Toch vormde hij herhaaldelijk plannen voor werken van langeren adem, en gevoelde hij behoefte een boek te schrijven dat hem onder de denkers zou doen rangschikken.

De volgende pogingen daartoe verdienen hier vermelding. In den aanvang van zijne litterarische loopbaan had hij, goed graecus als hij was, eene vertaling der werken van Aristoteles willen beginnen, doch er was niets van gekomen; eene overzetting van den Telemachus in het grieksch was het eenige, wat hij op het gebied van de studie der oude talen leverde. Niet beter liep het af met het plan van eene geschiedenis der restauratie, hoewel hij daarvoor reeds eene overeenkomst met een uitgever gesloten en Frankrijk, België en de Rijnstreken doorgereisd had, om de voor dat werk noodige kennis van die landen op te doen. Van het gevangeniswezen had hij reeds sedert jaren een voorwerp van ernstige studie en overweging gemaakt; hij trok zich het lot der jeugdige veroordeelden bijzonder aan, en vond te mid-

1 Het is mij niet gelukt uit te vinden wie M. Beaufer en welke de grondslag van zijn vriendschap met Fancher was.

den van zijne drukke bezigheden nog tijd en gelegenheid om toezicht te houden op enkelen van hen die uit de gevangenis waren ontslagen, maar zijn voornemen om dat onderwerp grondig en eenigszins uitvoerig te behandelen, moest hij opgeven; hij bracht het niet verder dan tot artikelen en nu en dan eene brochure. Een ander onderwerp dat hij bij herhaling behandelde, was het plan voor een tolverbond tusschen Frankrijk en België, als tegenwicht tegen het Zollverein. Vooral in België vond dit plan bij de publieke meening een goed onthaal; koning Leopold wilde hem daarvoor zelfs de Leopoldsorde verleenen, voor welke eer hij echter bedankte. Men spoorde hem aan zijne denkbeelden uitvoeriger uiteen te zetten, doch Faucher kon den tijd niet vinden om aan dien aandrang gehoor te geven. Hij was te veel genoodzaakt geld te verdienen, en zag al zijn tijd en al zijne krachten door de redactie van het dagblad ingenomen. Zijn invloed als dagbladschrijver won daarentegen met elken dag veld; hij werd allengs eene ‘puissance du jour’, en bleef dit al den tijd dat hij, eerst van 1834 tot 1839 als mederedacteur, daarna tot 1842, als hoofdredacteur aan den Courrier Français werkzaam was. Daardoor ook nam hij aan de gebeurtenissen, welke gedurende de regeering van Lodewijk Philips voorvielen, een levendig aandeel.

Van de verschillende partijen in de Kamer van Vertegenwoordigers waren de ‘doctrinaires’, onder de leiding van Guizot staande, het machtigst. Versterkt door de conservatieven, gaven zij een krachtigen steun aan elk kabinet, waarvan hun aanvoerder deel uitmaakte. Doch de blinde volgzaamheid van deze meerderheid veroorzaakte den overmoed der doctrinairen, hunne onverzettelijkheid en eindelijk den val van het koningschap. Tegenover hen stonden zoowel de legitimisten als de republikeinen, die, hoewel weinigen in getal, toch door de uitstekende talenten van eenige hunner leden bijzonder uitmuntten en zeer in aanzien stonden. Nevens dezen had men nog, tusschen de uitersten in, verschillende meer gematigde schakeeringen der oppositie, de ‘centre gauche’, onder leiding van Thiers, die nu en dan voor korten tijd de ministerieele zetels innam, en de nauw aan haar verwante ‘gauche dynastique’ onder leiding van Odilon Barrot.

De doctrinairen hebben eigenlijk het roer van den staat geheel in handen gehad na den dood van Casimir Périer. Niet alleen toch

zijn de ministeriën, die niet door deze partij gesteund werden, slechts van zeer korten duur geweest, maar ook was hun invloed zeer gering, omdat de koning zelf hen tegenwerkte. De doctrinairen leidden, zooals men weet, hunne politieke beginselen uit de geschiedenis af, en zagen in de dogma's die zij daaraan meenden te moeten ontleenen, zoovele axiomata, die zij stiptelijk hadden op te volgen. Zoolang zij oppositie voerden, waren zij vrijgevig en trachtten zij te overreden, doch zoodra waren zij niet aan het roer gekomen, of zij werden heftig en vervielen in uitersten. Guizot vereenzelvigde zich hoe langer hoe meer met de politiek der ‘résistançe’; tegen elke meening die van de zijne afweek, tegen elken maatregel van de andere zijde voorgedragen, verzette hij zich stelselmatig; hij was dan ook op het laatst geheel onvatbaar geworden om andere meeningen en inzichten te begrijpen, zelfs niet als hij ze bestreed.

Casimir Périer zeide eens van hem: Guizot verlangt aan de regeering van het land de regelmatigheid van een werktuig te geven, en dewijl hij geen kennis heeft van den gang van het werktuig dat hij wenscht te besturen, zal zijne hand te eeniger tijd daarin vastgeklemd geraken. Dit gezegde is bewaarheid geworden. De gevolgen der eigenzinnigheid en verwaandheid van den minister, en ook van Lodewijk Philips, hebben niet slechts Guizot de hand gebroken, maar tegelijk het werktuig, ja zelfs - om de vergelijking vol te houden - de geheele fabriek te gronde gericht.

De beide reeds genoemde partijen van Thiers en Barrot zagen de eenzijdigheid der doctrinaire beginselen in en bestreden die met kracht, omdat beiden begrepen hoe deze tot eene politiek moesten voeren, lijnrecht in strijd met Frankrijks behoeften. De eerste wilde dat de eer van Frankrijk vooral tegenover het buitenland met kracht zou worden gehandhaafd, overtuigd dat het spelen van een groote rol in de Europeesche politiek een hoofdvereischte was voor den bloei en de grootheid van het land. Odilon Barrot daarentegen hechtte aan Frankrijks buitenlandsche politiek niet zulk een groot gewicht; wel zou ook hij niet dulden dat Frankrijk in het minst werd gehoond, maar toch begreep hij dat aan een krachtig optreden tegenover het buitenland eene doortastende hervorming van den binnenlandschen toestand moest voorafgaan. Het volk moest meer vrijheid deelachtig worden en zijn invlocd op den

gang der zaken versterkt zien; alleen op deze wijze zou op den duur Frankrijks grootheid de noodige krachten kunnen verkrijgen en ontwikkelen. Het verschil tusschen Thiers en Guizot was eigenlijk niet zoo groot als tusschen dezen en Odilon Barrot; de eerstgenoemden toch wilden beiden alles voor het volk of voor Frankrijk, maar niet alles door het volk; Barrot echter, die de liberale beginselen in waarheid huldigde, wilde ook allengs aan het volk meer vrijheid en meer invloed verzekeren.

Faucher heeft er voortdurend naar gestreefd, tusschen die verschillende partijen eene onafhankelijke stelling in te nemen; hoewel hij nu eens meer tot de eene, dan tot de andere overhelde, volgde hij toch geen enkele in al hare handelingen. Daardoor scheen hij niet altijd even consequent, althans niet wat de bijzonderheden betrof, doch de eerlijkheid zijner overtuiging werd nooit betwijfeld. In één opzicht echter stond hij onwrikbaar, t.w. in zijn tegenstand tegen de regeering van Guizot, waardoor naar zijne innige overtuiging Frankrijk werd verlaagd en gedemoraliseerd.

Eens schreef hij (I, 165): ‘Ik behoor niet tot de school van Thiers. Met hem ben ik overtuigd van de noodzakelijkheid eener krachtige centralisatie en verlang ik levendig Frankrijk eens zijne plaats te zien hernemen in Europa. Met Barrot gevoel ik de behoefte aan eene regelmatige vrijheid en een onafhankelijk parlement. Maar de natuur heeft mij niet in den vorm gegoten van een hunner. Ik ben jonger dan zij, niet gebonden door eenig verleden en in andere studiën opgevoed.’ Terwijl hij op de eene plaats (I, 101) zegt: ‘Ik voor mij wil de grootheid en den roem van Frankrijk vóór de vrijheid, vóór de bevordering van nijverheid en koophandel’ en daarom herhaaldelijk klaagt over de houding die Lodewijk Philips Frankrijk tegenover het buitenland bij de quaestiën van den dag deed aannemen, lezen wij toch op eene andere plaats: (I, 175) ‘Ik wil niets meer en ook niets minder dan de vrijheid, maar ik wil haar in hare volle ontwikkeling met al hare beginselen en gevolgen’, of (I, 26): ‘trachten wij de vrijheid van het land te verdedigen tegen de willekeur van het hof en de dwaasheid der partijen.’ Men kan niet gewaar worden wien Faucher dan toch wel het meest volgde. Nu eens (November 1837, I, 70) maakte hij gemeene zaak met Barrot, om de vereeniging van de constitutioneele oppositie met de republikein-

sche partij te verhinderen, en weigerde hij na die vereeniging even als deze aan de alzoo nieuw gevormde partij zich aan te sluiten, dan weder moest hij zich jegens dienzelfden Barrot verdedigen over de wijze waarop hij zijne onafhankelijkheid tegenover hem had gehandhaafd (I, 129). Hetzelfde gebeurde hem met Thiers en diens partij. In September 1842 (I, 128) schreef hij: 'Ik heb behoefte in de bosschen en de vrije lucht troost te zoeken voor de schipbreuk onzer politieke verwachtingen. Welk een droevige strijd! Ik heb het gedrag der linkerzijde sterk afgekeurd en kon ook de heftigheid van Thiers niet dulden. Deze stelling had mij hoogst moeilijke en pijnlijke plichten opgelegd; ik heb er naar gestreefd die eerlijk te vervullen, en de hardheden die de vastheid van overtuiging soms medebrengt, te verzachten door eene handelwijze te volgen, welke mij de vriendschap ingaf. Tusschen Barrot en Thiers staande, heb ik den eenen weêrstand geboden en niet geduld dat men den ander zou verpletteren..... Maar men weet dat ik aan mijn gevoelen hecht en heeft mij de offers gespaard, die ik bereid was te brengen.'

Wat hij eigenlijk wenschte, heeft hij uitgedrukt in deze woorden (I, 100): 'Er is in Frankrijk niets dat tegen een verbond tusschen Thiers en Barrot, gesteund door alle eerlijke en invloedrijke dagbladen, weêrstand zou kunnen bieden.' Van de vereeniging dier twee partijen verwachtte hij alles goeds, zoodat, toen in 1839 eene toenadering ontstond, die den grond legde voor eene coalitie tusschen deze twee, en ook bepaald, - al was het niet geheel zooals hij gewenscht had, - tot een coalitie-ministerie leidde, hij hoop vatte, dat eindelijk de regeering van Lodewijk Philips in een beter spoor komen en Frankrijk weder een eerbiedwaardige houding aannemen zou. Voor de vorming dier coalitie had hij dan ook met alle kracht geijverd, gelijk hij in een zijner brieven (I, 76) getuigt: 'Het is geen geringe onderneming, zonder omwenteling den vorst te bedwingen, die met zijne eigene bekwaamheden het meest ingenomen en daarbij van alle vorsten der wereld de minst constitutionneele is. Lodewijk Philips bewijst ons tegenwoordig een grooten dienst, hij brengt menschen tot elkander, die men door een afgrond gescheiden waande. Er bestaat nu weinig verschil tusschen Barrot en Thiers; tusschen Guizot en Barrot vermindert de afstand met elken dag. Hoe jammer dat ge niet in Parijs zijt, om

dien grooten wedstrijd in welsprekendheid te kunnen bijwonen, waarvan wij iederen dag getuigen zijn. Dat heet ik eerst leven!'

Hoewel, gelijk ik daareven reeds met een enkel woord zeide, de coalitie niet zoo tot stand kwam als Faucher wel gewenscht had; hoewel immers de onverzettelijkheid der doctrinaires oorzaak was, dat Barrot en zijne partij niet in het nieuw gevormde kabinet werden opgenomen, was dat ministerie van 1 Maart 1840, met Thiers aan het hoofd, toch inderdaad een ministère de coalition. Faucher steunde het dan ook bij gebrek aan beter; hij deed dit met ijver en toewijding, en stond, in zijne onpartijdigheid, zelfs Guizot ten dienste, toen deze als ambassadeur naar Londen ging, daar hij hem bij zijne Engelsche vrienden in eene goede ontvangst aanbeval, en hem een brief van introductie aan Grote medegaf. 'Ik zal Guizot ondersteunen waar ik kan,' schreef Faucher aan Henry Reeve (I, 94) om deze daad te verklaren. 'Ik houd van mannen van talent, en wil bij deze gelegenheid geen afbreuk doen aan den man, die mijn vaderland vertegenwoordigt.' Guizot schijnt dien brief ook wel te hebben gebruikt, want hij spreekt in zijne Mémoires van zijne kennismaking met Grote en diens echtgenoot, maar dat hij deze aan Faucher te danken had, vermeldt hij niet. De naam van Faucher komt trouwens in de Mémoires nergens voor, ofschoon Guizot hem heel goed moet gekend hebben, getuige de dag in April 1845 toen hij en Duchatel aan de verkiezing van een lid voor de Academie des sciences morales et politiques, waarbij zij gewoonlijk niet opkwamen, deelnamen, bepaald om Faucher, die toen candidaat gesteld was, te weren. Faucher is voor het overige niet de eenige bekwame Franschman en tijdgenoot van Guizot, wiens naam door dezen als ter vergetelheid is gedoemd. Elke persoon, dien Guizot als een tegenstander aanmerkt, en elke bijzondere gebeurtenis, waarin òf hij zelf, òf zijn handlanger niet de voornaamste rol speelt, schijnt zijn aandacht ontgaan te zijn, of ten minste geen plaats verdiend te hebben in de: Mémoires pour servir à l'histoire de *mon* temps. De eenzijdigheid en eentonige eigenlof van deze zijn genoeg bekend; daarover behoef ik thans niet uit te weiden.

De quaestie waarop cene wezenlijke coalitie der voornaamste partijen schipbreuk leed, vermeldt Guizot in zijn vijfde Deel, blz. 18. Hij beweert dat de leus van het ministerie van

1 Maart 1840 zou geweest zijn: geene herziening der kieswet, geene ontbinding der kamers. Hij zelf stelde als eene voorwaarde voor zijne medewerking, dat aan deze twee beginselen zou worden vastgehouden; daarom misschien heeft hij die al te veel op den voorgrond geplaatst en als de hoofdbeginselen van dat ministerie beschouwd. Maar al is de formuleering van die leus van lateren datum, toch blijkt ook uit Fauchers brieven, dat juist de quaestie der kieswet het struikelblok voor de toetreding der partij van Barrot geweest is. Die groote quaestie heeft, althans naar mijn oordeel, den val van Lodewijk Philips veroorzaakt. Wanneer deze ter harte genomen en eene goede oplossing daarvan beproefd ware, geloof ik dat die val zou voorkomen zijn. Natuurlijk zou er dan eene andere richting gegeven zijn aan de binnenlandsche en aan de buitenlandsche politiek: de invloed van het volk op den gang van zaken zou noodwendig grooter geworden zijn, maar de geweldige uitbarsting van 1848 zoude ook zijn vermeden.

Hoevele waarschuwingen heeft Lodewijk Philips niet gekregen; hoevele moordaanslagen en kleine opstanden had hij niet telkens en telkens te straffen. Waarom beschouwde hij die niet als zoovele uitingen der bestaande ontevredenheid, in plaats van te blijven steunen op de meerderheid welke zijne regeering bij voortduring in de vertegenwoordiging vond en bij elke nieuwe verkiezing behouden, zoo niet versterkt zag? Waarom was hij blind voor de teekenen der tijden? Hij bleef onverzettelijk in zijne meening, dat de kamer van afgevaardigden nog steeds eene voldoende vertegenwoordiging der publieke meening vormde en als zoodanig werd geëerbiedigd; hij wilde dus van geene uitbreiding van stemrecht, verlaging van census, of wijziging der bevoegdheid om verkozen te worden, hooren. 220,000 kiezers op eene natie van 36 millioen, een census van 200 francs, zonder eenige toevoeging van capaciteiten, beperking der bevoegdheid om verkozen te worden tot hen die minstens 500 frcs. in de directe belastingen betaalden, zonder uitsluiting van hen die van het gouvernement afhankelijk waren; deze grondslagen, waarop de vertegenwoordiging gebouwd was, waren steeds in de oogen van Lodewijk Philips de volmaaktheid zelf.

Stuart Mill beweert (Dissertations, I, 247) dat de Julirevolutie slechts eene merkbare verandering in de regeerders teweeg bracht, maar het regeeringsstelsel weinig wijzigde. De 80,000 kiezers hadden tot dien tijd (1830) steeds de zijde

van het volk gehouden, en niemand scheen eenigszins te bevroeden waarom dit niet zoo zou blijven. Doch de opposanten van vroeger waren thans ministers geworden en streefden er niet meer naar, het gezag te beperken, nu zij zelven het in handen hadden; toen dan ook anderen daartegen opstonden en op beperking aandrongen, schonden zij op hunne beurt langzamerhand elk heilrijk beginsel van vrijheid, dat zij vroeger in het volk hadden trachten in te prenten. De invloed dien zij op de verkiezingen uitoefenden, was zeer groot. Daarbij werden geen middelen ontzien; - beloften van spoorwegen of van ambten aan bijzondere personen, waren aan de orde van den dag. Aan de kamer van afgevaardigden werd alzoo zelfs de schijn van eene volksvertegenwoordiging te wezen, ontnomen; zij werd eenvoudig tot eene vergadering van ambtenaren gemaakt. Die quaestie der kieswet nu werd herhaaldelijk op het tapijt gebracht, en erlangde bij elke nederlaag die de voorstanders eener uitbreiding van het kiesrecht leden, meer gewicht. Ook Faucher vatte haar in Juli 1839 aan; ‘ik zag de republikeinen zich van deze quaestie meester maken en haar bederven, gelijk zij alles bederven wat zij aanraken; aan den anderen kant had de oppositie geen symbool noch vlag meer.’ Hij zag dat de inwendige toestand van Frankrijk alle veerkracht miste, dat de publieke geest was gesmoord, dat de natie als het ware in slaap werd gebouden, dat de vrijheid der burgers beperkt was tot vrijheid in het behartigen hunner stoffelijke belangen, omdat de regeering in hunne bezorgdheid voor het behoud hunner rijkdommen, haren besten steun zag. ‘Men zoekt afleiding,’ zeide Faucher in 1838 (I, 72), ‘in een toomeloos speculeeren; men ontwaakt rijk of geruïneerd. Karakter en arbeid zijn in volkomen minachting,’ en in 1846 herhaalde hij: ‘Inderdaad de invloed van een gouvernement zonder edelen zin en zonder karakter, heeft ons laag doen zinken’ (I, 172). ‘Elke dag levert een nieuw schandaal op. De kamer en de pers hebben daarover geklaagd. De aandacht van het publiek wordt haars ondanks gevestigd op processen, die alle even schandelijk zijn[1]. Na de omkooperijen bij de verkiezingen en in het politieke, zijn die van ambtenaren thans aan de orde. Het schuim dat op de maatschappij

1 Men denke slechts aan de processen van Teste en de Praslin, die volgens de geschiedschrijvers dier dagen een diepen indruk op het Fransche volk maakten.

drijft, komt uit de meest verschillende rangen naar boven' (II, 43). Zoo was het. De natie had dan ook geen vertrouwen meer in hen, die het roer van den staat in handen hadden; toch was het onmogelijk anderen aan te wijzen, die hunne plaatsen beter zouden vervullen. De partijen konden niet met open vizier en bij helder daglicht den strijd aanvaarden, daartoe was hare vrijheid van handelen te beperkt. Zoo kon het wel niet anders of de geheimzinnige woelingen der democratische en republikeinsche partijen, die in het duister haar doel zochten te bereiken, en in de keuze der middelen verre van schroomvallig waren, namen steeds toe en erlangden waarlijk een dreigend aanzien. Faucher zag dit gevaar aangroeien, maar vermocht daartegen niet veel anders dan te waarschuwen en in stilte te zuchten dat weldenkende, oprechte, eerlijke mannen door hun invloed en goeden raad het gevaar niet vermochten af te wenden en de rechtmatige grieven op te heffen. Bij het onderdrukte gisten der partijen werden thans echter die grieven geëxploiteerd, en werd het zaad der ontevredenheid gezaaid, waaruit later eene zoo hevige revolutie groeien zou. Toen die revolutie uitbrak, erkende iedereen dat de verschillende moordaanslagen, plaatselijke onlusten en sociale processen haar voorboden geweest waren, en als teekenen des tijds meer opmerkzaamheid verdiend hadden, maar niet ieder had er op gelet, toen het nog tijd was. Faucher wel. Herhaaldelijk had hij gewezen op het gevaar, dat onder den bestaanden toestand verscholen lag, op het lage peil waartoe het politieke leven der burgerij gezonken was, op de hevige crisis die men zou moeten doorstaan, als er verbetering zou komen. Het woord 'revolutie' echter sprak hij eerst uit in Juli 1847. 'Het verval van den algemeenen toestand in Frankrijk,' schreef hij toen, 'is hartverscheurend. Wanneer dit bestuur blijft voortduren, loopen wij regtuit op eene revolutie aan.' Evenwel meende hij destijds niet dat ze reeds zoo aanstaande was. 'Nog 2 jaren van dit bestuur, en het is met orde en vrijheid gedaan. Het communisme komt op en breidt zich in de lagere standen uit, even als de zwakheid en de politieke onzedelijkheid in de hoogere. De welgezinde burgers weifelen tusschen de behoefte aan orde en de diepe verachting welke de regeering hun inboezemt' (I, 199 en 200). Maar bij het einde van het jaar 1847 zeide hij: 'Ik voor mij verlang naar het nieuwe jaar alsof dit eene nieuwe toekomst zal openen' (I, 205).

Toch was die nieuwe toekomst eene andere dan hij verwacht had; de verandering kwam spoediger en meer radicaal, dan zelfs zij, die haar hadden voorbereid, konden voorzien.

De optreding van het coalitie-ministerie van 1 Maart 1840 had den invloed van Faucher op den gang der zaken zeer doen toenemen. Hoewel steeds onafhankelijk, was hij voor dat kabinet inderdaad een belangrijke steun. Al weken zijne inzichten nu en dan van die zijner vrienden af, al had hij ook hun menigmaal vermaningen of terechtwijzingen te geven, terechtwijzingen die niet altijd even aangenaam waren en soms kwaad bloed zetten, toch bleef hij over het algemeen de partij, waarbij hij zich had aangesloten, getrouw. Den Courrier Français had hij tot een der beste, meest gelezen bladen weten te verheffen; bijna al zijn tijd besteedde hij aan de redactie daarvan, en niettegenstaande hem de dagelijksche polemiek dikwijls erg tegenstond, voerde hij deze steeds met talent, zonder in het minst te verflauwen. Hij gevoelde zich dan ook zoo sterk aan zijn blad verbonden, dat toen dit, bij het overlijden van Aguado, den eigenaar, verkocht werd, hij zelf een bod daarop deed. Doch zijn bod werd overtroffen. Toen besloot Faucher zoowel uit teleurstelling hierover, als vooral omdat de nieuwe eigenaar eenige wijziging in de politieke gedragslijn van het blad brengen wilde, tegen het einde van 1842 zijn ontslag als hoofdredacteur te nemen, en liet zich door geene aanbiedingen, zelfs niet door een tractement van 30,000 frcs. 's jaars, verlokken. Bij deze gelegenheid heeft hij zich beklaagd over een zijner politieke vrienden, aan wien hij zelf indertijd zeer vele diensten bewezen had. Ik heb niet kunnen te weten komen, wie die persoon geweest is, maar ik kan niet ontveinzen, dat het mij bevreemd heeft, die klacht te hooren van Faucher, wiens voortdurend streven naar onafhankelijkheid hem m.i. moeilijk ooit politieke vrienden heeft kunnen verschaffen.

Thans moest hij nieuwe middelen van bestaan zoeken. Wanneer men bedenkt, dat hij destijds reeds 40 jaar oud was, en zich bovendien niet meer als redacteur aan eenig dagblad wilde verbinden, begrijpt men licht, dat dit hem niet gemakkelijk moest vallen. Om een ambt te vragen, achtte hij beneden zich. Wel had hij bij de verschillende wissellingen van ministerie nu en dan gelegenheid gehad eenige openbare betrekking te erlangen, en waren er hem zelfs verschillende

aangeboden, doch steeds had hij geweigerd. Hij wist wat hij waard was; eerst wanneer hij zijn naam gevestigd zou hebben, wilde hij deel gaan nemen aan de leiding der publieke zaak, maar dan ook op gelijken lijn met zijne vrienden; tot zoolang wilde hij wachten. Een zeldzaam voorbeeld van zucht naar onafhankelijkheid in die dagen, toen de begeerte om ambtenaar te worden zoo algemeen was en alle partijen, zonder onderscheid, zoodra zij de bovenhand hadden gekregen, gretig van de gelegenheid gebruik maakten om de beste posten voor zich en hare vrienden te bemachtigen. Armand Carrel, de Tocqueville en Faucher behoorden inderdaad tot de weinige uitzonderingen, die boven den baatzuchtigen geest van dien tijd verheven waren.

'Ik zoude gevaar loopen van het tooneel af te raken, nu ik de politieke pers verlaat, dus moet ik op het gebied der wetenschap het terrein herwinnen, hetgeen ik op dat der zaken verloren heb. Niets is moeilijker en van meer teederen aard, dan eene verandering van positie, wanneer men die positie niet verminderen en zijn invloed niet verzwakken wil' (I, 141). In afwachting daarvan wijdde hij zich aan wetenschappelijke studiën, doch daar het schrijven van tijdschriftartikelen financieel voordeeliger was dan het uitgeven van een werk van eenigszins grooten omvang, bepaalde hij er zich toe de resultaten dier studiën voor de Revue des deux Mondes, le Siècle en andere tijdschriften of dagbladen te bewerken. Op die wijze verschenen dan ook zijne Études sur l'Angleterre, welke dientengevolge veeleer eene verzameling van losse schetsen, dan een aaneengeschakeld geheel vormen. Bij deze Études is het hier de plaats iets langer stil te staan.

Faucher heeft zich altijd bijzonder tot Engeland aangetrokken gevoeld en is steeds een warm voorstander geweest eener nauwe alliantie tusschen dat land en Frankrijk. De impopulariteit die alles wat Engelsch was, in Frankrijk ondervond, de verwijtingen die men hem deed, als zoude zijn blad 'le Courrier Français' aan Engeland verkocht zijn, schrikten hem niet af. Hij bleef zijn overtuiging getrouw, bevorderde steeds waar hij kon, de goede verstandhouding tusschen Engelschen en Franschen, en wees op de goede voorbeelden welke het eene land aan het andere leverde. Niets ontstemde hem meer, dan wanneer de Engelsche staatslieden aanstoot gaven aan de publieke meening in Frankrijk, b.v. toen Robert Peel bij zijne

herziening der tariefwet de goederen uit Frankrijk afkomstig minder gunstig behandelde dan die uit andere landen. Bovenal was hij gebeten op de whigs, voornamelijk op Lord Palmerston, van wien hij dan ook ergens zegt: ‘Houd u verzekerd dat Lord P. in het bijzonder door de nakomelingschap zal worden gevloekt’ (I, 108), en elders: ‘Zijne lichtzinnigheid heeft meer kwaad aan Europa gedaan, dan jarenlange oorlogen’ (I, 113).

Door geen vooroordeelen tegen het Engelsche volk verblind, schetst Faucher de eigenaardige karaktertrekken dier natie meestal volkomen naar waarheid, en doet hij bovenal het verschil tusschen haar en het Fransche volk treffend uitkomen. ‘De zucht naar het cosmopolitisme’, zoo lezen wij op blz. XVI van het 1e deel der Études, ‘doet ons overal in den vreemde naar voorbeelden en modellen zoeken. Het is als het ware ondanks ons zelf dat wij nog op ons zelf blijven gelijken. Geheel anders de Engelschen. Wanneer zij in den vreemde komen, trachten zij alles aan hunne gewoonten te onderwerpen; vooral bij hunne veroveringen en volkplantingen is dit streven duidelijk.’ En elders: ‘De Engelschman wordt rijk door hetgeen hij produceert, de Franschman door hetgeen hij door besparing oplegt. Wanneer wij in dit opzicht de deugden der oudheid bezitten, dan hebben wij daarbij ook iets van hare onvruchtbaarheid. De Engelschen zijn minder matig, maar al verteren zij veel, zij brengen nog meer voort.’ Op een andere plaats weder zegt hij met zoovele woorden, dat met het Engelsche stelsel der gemeentebesturen, vooral der gemeentefinanciën, misschien te weinig, maar met het Fransche zeer zeker veel te veel gewaagde ondernemingen mogelijk waren. Wat zou Baron Haussmann wel van zulk eene vergelijking zeggen? Zou zij tegenwoordig den schrijver niet een langdradig communiqué op den hals hebben gehaald?

Die voorbeelden van waardeering der verdiensten van de Engelsche natie worden niet verzwakt door een paar onbillijke oordeelvellingen, aan onvoldende kennis toe te schrijven. Als zoodanig wijs ik op zijne verklaring van het gebruik van geestrijke dranken in de behoefte tot opwekking van krachten, die mannen als Pitt, Fox, Sheridan en Byron evenzeer gevoelden als de fabriekarbeiders van Manchester. De heftige partijstrijd, beweerde hij, vordert van de leiders der partijen ontzachlijke krachtsinspanning; om altijd gereed te kunnen

zijn, moeten zij wel tot opwekkende middelen hun toevlucht nemen. (Études, I, 306). Gelijke oppervlakkigheid verwijt ik aan zijne meening, een paar bladzijden verder uitgesproken, alsof Engeland zich gaarne laat voorstaan op zijne meerderheid boven andere natiën en zich aan deze ten voorbeeld stelt, wanneer het niet als meester zich tegenover deze kan doen gelden. ‘De wereld,’ zegt Faucher, ‘heeft lang Engeland op zijn woord geloofd, verblind door zijn voorspoed.’ Wat sommige Engelschen uitspreken, mag toch niet aan de geheele natie worden verweten.

Doch het hoofd-onderwerp zijner studiën is de toestand der arbeidende klasse in Engeland, eene zaak, die destijds de algemeene aandacht in hooge mate tot zich trok. De enquêtes over den toestand der gezondheid van de werklieden, over het werken van kinderen in fabrieken, over de crises in de verschillende takken van nijverheid, over de oproeren en onlusten van de chartisten en anderen, hadden dienaangaande vele hoogst belangrijke feiten aan het licht gebracht. In de rapporten dier enquêtes vond Faucher een rijke bron. Zonder mededoogen wees hij op den kanker die aan Engelands volksbestaan knaagde. Hij spaarde aan zijne lezers geen enkele der gruwelen welke uit het gebrek aan zorg voor de arbeidende klassen voortsproten, en welke het Engelsche volk toen bijna lijdelijk aanzag. In het breede wijdde hij uit over de vernietiging van het huisgezin, de slavernij, het lichamelijk verval en zedebederf der kinderen, de dronkenschap der mannen, de ontucht der vrouwen, het algemeene verval van zedelijkheid en familieleven. Bij elke plaats die hij bezocht, en die de zetel van een anderen tak van nijverheid was, kwam hij op die akeligheden terug, al waren zij ook bijna volkomen dezelfde als hij reeds elders had waargenomen. Daardoor zijn die schetsen wel eenigszins eentonig, maar daardoor vooral stemmen zij den lezer zwaarmoedig. Wanneer men van Londen, Liverpool, Manchester, Leeds, Birmingham - zonder nog de kleinere plaatsen te noemen - niets dan de achterbuurten en de ellende ziet; dan behoeft het wel geen betoog, dat het geheele beeld een hoogst somberen indruk moet geven. Vergelijkt men nu hetgeen Faucher in Engeland zag, met hetgeen men er thans kan zien; raadpleegt men, na het lezen zijner Études, The progress of the working class, 1832-1867, by J.M. Ludlow en Lloyd Jones - een van die vele werken over den toestand der ar-

beidende klasse aldaar, die elkander tegenwoordig opvolgen, - dan zal men gelukkig veel veranderd en verbeterd vinden. Betere woningen, betere localiteit van de fabrieken, eene betere handhaving der orde, meer zorg voor zedelijkheid, onderwijs der fabriekskinderen, beperking der werkuren, minder dronkenschap, meer spaarzaamheid, meer ontwikkeling en belangstelling in de groote vraagstukken van den dag, dat alles geeft ons thans de hoop, dat het groote vraagstuk: of de nijverheid voor de arbeidende klasse noodwendig noodlottig zijn moet, eens eene gunstige oplossing zal vinden. Faucher kon niet veel meer dan de vraag stellen (Études, I, 30), doch hij stelde haar met al den ernst dien zij verdient. Dit neemt echter niet weg, dat al zijne redeneringen juist niet even zwaar wegen; Franschman als hij was, kon hij de verleiding om soms met eene holklinkende phrase te schitteren, niet altijd weêrstaan. Als zoodanig moet verklaard worden hetgeen hij aanvoert als de reden, waarom de fabrieksnijverheid zich bovenal op het land zocht te vestigen; ik geloof dan ook dat zijne bewering, alsof de nijverheid voor hare productie een zekere stille aandacht (recueillement) behoeft (Études, I, 314), bij menigeen wel een glimlach zal wekken, bovenal wanneer men eenige regels verder leest dat de fabrikanten bij de keuze van de plaats hunner vestiging eigenlijk alleen gelet hebben op het meer of minder gemak dat de groote handelsteden opleverden voor den aankoop der grondstoffen en den verkoop der fabrikaten.

Faucher verwachtte de verbetering van den ongelukkigen toestand, dien hij beschreef, van het geheele Engelsche volk en allereerst van de regeering, welke ten minste die gruwelen, waardoor de veiligheid en de gezondheid der arbeiders het meest leden, onmogelijk moest maken. Doch hij verwachtte ook verbetering van de zijde der fabrikanten, die door het bevorderen van onderwijs, door eene betere verdeeling van den arbeid, door geregeld toezicht en betere inrichting der fabrieken zooveel kunnen doen. Zonder de medewerking der arbeiders zelf echter zoude ook z.i. het streven van regeering en fabrikanten geen blijvende vruchten kunnen opleveren. Dit bovenal moesten de fabrikanten leeren inzien, daarom moesten zij zooveel mogelijk gemeenschap van belangen tusschen zich zelf en hun arbeiders vormen; daartoe moesten zij hun een aandeel in de winst verzekeren, of althans hun een aandeel toekennen in de besparingen van materialen en werktuigen, welke door hun

toedoen zouden worden teweeggebracht. Met dergelijke maatregelen was hij meer ingenomen, dan met de coöperatieve stelsels die in zijn tijd in hun eerste opkomst waren. De ondervinding heeft reeds bewezen, dat zijn blik juist is geweest, hoewel niet kan worden ontkend, dat de coöperatie bij vele gelegenheden sommige der bezwaren welke door Faucher tegen haar waren aangevoerd, overwonnen heeft.

Deze studiën over Engeland maakten grooten opgang; het talent in die beschrijvingen ontwikkeld en het grondig onderzoek dat daaruit bleek, hebben niet weinig tot Faucher's roem bijgedragen. Hij zelf zegt 10 jaren van zijn leven aan die studiën besteed te hebben; tweemaal bezocht hij de voornaamste Engelsche steden, om zich met de toestanden goed bekend te maken. De scheeve voorstellingen van het Engelsche volkskarakter, zeden en gewoonten, te dier tijde vooral in Frankrijk in zwang, gaven aan dergelijk nauwgezet onderzoek als het zijne, een groote verdienste; zij voorzagen in eene bepaalde behoefte en werden daarom met des te grooter belangstelling ontvangen.

Voor ons hebben zij die verdienste eenigermate verloren; zij zijn reeds ruim 25 jaar oud. Maar zij hebben nog altijd groote waarde om het standpunt te leeren kennen dat Faucher bij de beoefening der staathuishoudkunde innam; zij toch zijn het voornaamste werk gebleven dat hij op dit gebied heeft geleverd. Faucher behoorde tot de beoefenaars der zoogenaamde practische staathuishoudkunde, die de feiten waarnemen, onderzoeken en vergelijken, doch zich wel wachten algemeene wetten aan te wijzen welke deze feiten als zoovele onvermijdelijke gevolgen moesten teweegbrengen. Dergelijke bespiegelingen, waarin de staathuishoudkundigen der oude school zich vermeidden, om dan uit hun studeervertrek algemeenheden als waarheden te verkondigen, zonder zich te bekommeren om hetgeen rondom hen plaats greep, vielen niet in den smaak van Faucher. Hij sloeg het leven gade, om daardoor de oorzaken van het kwade of het goede op te sporen, en alzoo den weg te ontdekken die tot verbetering van den socialen toestand leiden moest.

Met dit doel bestudeerde hij ook den toestand van verschillende Fransche departementen, en bezocht hij na zijn reis door Engeland, den Elzas, om den toestand der katoennijverheid in de beide landen des te beter te kunnen vergelijken. Deze

laatste studiën zijn niet afzonderlijk uitgegeven, zoodat voor ons die vergelijking verloren is. Over het algemeen bezitten wij van vóór 1848 te weinig artikelen over economische vraagstukken van hem, dan dat wij over zijne verdiensten op dat gebied, vóór genoemd jaar, in alle opzichten zouden kunnen oordeelen. Één artikel echter, hetzelfde dat door Rossi met grooten lof is besproken, verdient hier bijzondere vermelding, t.w. dat over den toestand en de verdeeling van den grondeigendom in Frankrijk, het eerst gedrukt in de Revue des deux Mondes van November 1836. Dit stuk deelt merkwaardige feiten mede en bevat gezonde economische beschouwingen. In bijzonderheden wordt daarin aangetoond hoe verbrokkeld de eigendom van den grond in Frankrijk was, waarvan de zucht om alle spaarpenningen in grond te beleggen, als de voornaamste oorzaak genoemd werd. Eene andere wijze van geldbelegging was bij het volk niet bekend, of werd met wantrouwen aangezien, omdat het er niet over kon oordeelen. Verbetering van het onderwijs zou ook hierin het volk mondig maken. Beter onderwezen en meer ontwikkeld, zou het allengs de voordeelen leeren waardeeren, welke de verschillende wijzen van plaatsing zijner spaarpenningen konden opleveren, en zou het de routine verbreken, waardoor het zich tot dusver slechts bij het bezit van grond bepaald had.

Faucher was echter eigenlijk meer staatsman dan staathuishoudkundige. Zijne studiën op staathuishoudkundig gebied waren hem meer middel dan doel. ‘Na mijn tijd en mijne vermogens gewijd te hebben aan de studie der staathuishoudkunde scheen mij nu het oogenblik gekomen, de lessen der praktijk te voegen bij die der theorie en te toonen of ik eenige geschiktheid voor zaken had. Na zoo langen tijd de pen der kritiek gehanteerd te hebben, gevoelde ik behoefte ook eens handelend op te treden. De administratie van het land, die groote school waarin de staatslieden worden gevormd, was voor de mannen van mijne denkwijze gesloten; ik zocht dus mijn toevlucht in de groote nijverheids-ondernemingen. De administratie van een spoorweg - de lijn Parijs-Straatsburg - van 6 à 700 kilometers met een heirleger beambten, een ontzachlijk materieel en een groot budget, staat gelijk met die van een klein koningrijk’ (II, 62). Zoo begon hij met hetgeen voor hem toegankelijk was, en dong in 1845 naar de betrekking van mede-directeur van dien spoorweg. Hij had het

geluk benoemd te worden en te voldoen aan de verwachtingen die van hem gekoesterd waren; hij toonde in dien post degelijke administratieve bekwaamheden te bezitten.

Doch zijn grootste begeerte bleef altijd in de zaken van den Staat werkzaam te zijn, en vooral begeerde hij het lidmaatschap der kamer. Eene eerste poging wendde hij hiertoe aan in 1842, toen hij zich te St. Valery candidaat stelde; doch deze poging mislukte omdat hij toen nog redacteur van een dagblad was, en men de verkiezing van dagbladschrijvers niet wenschelijk achtte. Ook eene tweede poging in November 1844 te Reims mislukte, maar toch had hij daardoor zulk een gunstige bekendheid verkregen, dat hij in Augustus 1846 aldaar verkozen werd. Beide keeren had hij te Reims gestaan tegenover Chaix d'Est Ange, die reeds 5 achtereenvolgende malen gekozen was. De strijd was hevig; in de kiesvergaderingen voerden de beide candidaten als 't ware een gevecht van man tegen man, eene worsteling met redevoeringen; bij de stemming bleef de zege tot het laatste toe onzeker, daar nu eens de een dan weder de ander de meerderheid had. Bijna zou die strijd nog een duel ten gevolge hebben gehad, zoo niet Faucher's getuigen van Chaix eene verklaring hadden weten uit te lokken, welke Faucher voldoening gaf.

Wanneer nu Faucher (I, 126) verklaart dat hij de benoeming tot lid der kamer slechts noode aanvaardde, kan die verklaring toch wel niet ernstig gemeend zijn; daarvoor had hij te vurig die betrekking gewenscht. Doch aan den anderen kant is het ook zeker, dat hij haar gewicht gevoelde, en dat dit hem misschien een oogenblik tegen zijne taak heeft doen opzien. ‘Ik vergeet niet dat hoe verhevener deze loopbaan is, hoe meer toewijding zij eischt’ (II, 42). Daarbij kwam dat hij het verval van Frankrijk's politieken toestand met open oogen zag, dat hij diep overtuigd was van de dringende noodzakelijkheid eener hervorming, dat hij tevens de onmogelijkheid inzag, om met Lodewijk Philips en Guizot tot die hervorming te geraken, en dat hij toch het koningschap ongeschonden wilde behouden. Zoo moest zijne taak hem wel zwaar vallen: wie bij het bewustzijn dat een Augiasstal moet gereinigd worden, tevens gevoelt, dat hij niet de macht bezit om den stroom daarheen te leiden, die moet noodzakelijk dikwijls weifelen, wanneer hij zich afvraagt wat hem te doen staat. Doch al wenschte Faucher de revolutie niet, toch

werkte hij met de overige fracties, die te zamen de oppositie uitmaakten, daartoe mede, nu eenmaal de stijfhoofdigheid van Lodewijk Philips niet anders kon worden gebroken.

In den korten tijd die tusschen Augustus 1846 en Februari 1848 verliep, vond Faucher voldoende gelegenheid zich in de rijen der oppositie te onderscheiden; 17 maal werd hij tot rapporteur benoemd, en vooral mocht hij de voldoening smaken dat bij de behandeling van financieele vraagstukken zijn advies groot gewicht in de schaal legde. Van zijne redevoeringen in de kamer vóór de Februari-revolutie gehouden, zijn er vijf in de verzameling opgenomen. Twee daarvan zijn uitgesproken bij gelegenheid der debatten over het adres van antwoord op de troonrede, de eene in 1847, de andere in 1848; van de overige behandelt de eerste de tijdelijke verlaging van de invoerrechten op granen enz., de tweede de begrooting voor openbare werken en de som daarop in 1847 uitgetrokken voor den aanleg van spoorwegen, de laatste het charter der bank van Bordeaux. Vooral in de beide eerstgenoemde tastte hij de politiek van het ministerie krachtig aan. ‘Onze financieele toestand,’ zeide hij bij eene dier gelegenheden, ‘houdt aller gedachten bezig en is misschien nog donkerder dan onze politieke.’ ‘Indien dat mogelijk is,’ was daarop de uitroep der linkerzijde. ‘Ja,’ ging hij voort, ‘dezelfde flauwheid heerscht er in de uitvoering, dezelfde wanorde in de administratie. Een hongersnood heeft ter nauwernood uitgewoed, handel en nijverheid kwijnen nog steeds, de loonen zijn zoo sterk gedaald, dat de arbeiders bijna niet genoeg hebben om van te leven, onze uitgaven vermeerderen zonder ophouden en onze inkomsten verminderen, de meeste onzer belastingen zullen weldra ophouden te vloeien, en door een zoo moeilijken, zoo gevaarvollen toestand wordt de regeering toch niet bewogen! Maar hoewel de minister kalm blijft, het publiek raakt opgewonden, maar al te zeer opgewonden zelfs. Een paniek heerscht in de financieele kringen, een ieder is vervuld van den ernstigen toestand onzer geldmiddelen, de rente daalt voortdurend en zelfs wanneer de onheilspellende geruchten blijken onwaar geweest te zijn, herstelt zij zich toch niet’ (II, 71-81).

Bij de behandeling van het voorstel tot tijdelijke verlaging der invoerrechten op granen, stelde Faucher een amendement voor om die verlaging ook voor andere levensmiddelen in te voeren. Vooral bij de verdediging daarvan ontwikkelde hij

zijne economische denkbeelden, en deed hij zich als een voorstander van den vrijen handel kennen. Ongelukkig vond hij daarin zelfs onder zijne partij niet vele medestanders, en werd dan ook zijn amendement verworpen. Hetzelfde lot onderging zijn voorstel om de uitgaven voor de spoorwegen op de begrooting voor 1848 te verhoogen. Al moest hij toegeven dat in vorige jaren de uitgaven voor spoorwegen te hoog waren opgedreven, kon hij eene al te groote bezuiniging op dat punt toch niet goedkeuren. Hij verklaarde zelfs voor eene leening niet terug te deinzen, wanneer daardoor de voltooiing dier werken bespoedigd kon worden, die zoowel voor handel en nijverheid, als voor de verdediging des lands van zoo overwegend gewicht waren. ‘Alle slagvelden van Europa,’ zeide hij bij die gelegenheid, ‘alle handelswegen zijn tegen ons gekeerd; uit een zoo gevaarlijken toestand verlang ik dat wij geraken’ (II, 39).

Zijne redevoeringen over de bank van Bordeaux, wier charter moest hernieuwd worden, bevat eene meesterlijke schets van de wijze waarop het bankwezen in Frankrijk geregeld, of eigenlijk niet geregeld was. Faucher toonde de gebreken van het credietstelsel aan en wees er vooral op hoe de uitgifte van bankbiljetten zoowel door de Bank van Frankrijk met hare 15 bijkantoren in de provinciën als door de verschillende provinciale banken, de circulatie van deugdelijk crediet-papier eigenlijk meer tegenwerkte dan bevorderde. De omloop van dit verschillende bankpapier zette de deur open voor bedrog en kwade practijken; het leverde tevens groot ongerief op, daar het papier van het eene departement in het andere niet gangbaar was, en hierdoor de binnenlandsche tolliniën als het ware hersteld werden, terwijl eindelijk de roekeloosheid waarmede de provinciale banken werden bestuurd, de gevaren voor verstoring van het credietstelsel nog deed toenemen. Op het voorbeeld van Engeland, waarop hij in financieele en industrieele vraagstukken zoo gaarne wees, verlangde Faucher dat alleen de Bank van Frankrijk biljetten zou uitgeven, en dat de departementale banken hunne uitgiften zouden intrekken, gelijk in Engeland geschiedde.

Bij deze gelegenheden toonde Faucher dat hij een goed spreker was, hoewel hij met de welsprekende mannen van zijn tijd niet gelijk stond. Hij sprak vloeiend en duidelijk, bleef zich zelf altijd meester, betoogde en overreedde, doch sleepte

zijne hoorders niet mede. Over een onderwerp waarin hij goed te huis was, was hij altijd bereid te spreken, en dan sprak hij goed, trof de quaestie in het hart en redeneerde logisch. Een voorbeeld daarvan geeft de redevoering die hij den 28sten Augustus 1847 te Reims tot zijne kiezers hield, waarin hij een overzicht van den politieken toestand leverde, benevens eene verantwoording van zijne houding in de kamer. Na te hebben verklaard hoeveel genoegen het hem deed, dat te Reims het optreden van een man der oppositie sedert zijne verkiezing, geen bezwaar meer in had, ging hij aldus voort: ‘De oppositie toch, die zich uitsluitend beweegt op het wettelijk terrein, wil dat de vooruitgang alleen zal plaats grijpen door den stoot van de publieke opinie, en dat zij zal voortspruiten uit den vreedzamen en geregelden strijd der meeningen. Guizot heeft te Lisieux gezegd: alle partijen beloven u vooruitgang, alleen de conservatieve politiek kan u die geven, doch bij de sluiting der zitting van de kamer zeide hij: “Indien het ministerie de quaesties niet heeft opgelost, heeft het die ten minste gesteld.” Quaesties stellen, daarin bestaat dus tegenwoordig de kunst van regeeren! Daarvoor hebben wij een ministerie en 2 kamers, zonder nog van de kiescollegies te spreken; daarvoor betalen wij 13 à 1400 millioen aan belastingen. Het schijnt voor onzen tijd weggelegd te zijn, ministres fainéants te moeten dulden; de rois fainéants der middeleeuwen werden ten minste nog door een majordomus bijgestaan, die werkte. Zelfs de Débats zeggen: de zitting is slecht begonnen en is slecht geëindigd. Het ministerie had geen vast plan van hetgeen het doen wilde, geene rijp overwogen en goed uitgewerkte voorstellen om aan de kamer te onderwerpen, en was er alleen op uit om tijd te winnen, om den hongersnood en de financieele crisis te laten voorbijgaan. Het heeft niet duidelijk willen zeggen in welke hervormingen het zou kunnen toestemmen, welke het slechts ontijdig achtte, welke het steeds zou verwerpen.’ Met die woorden heeft Faucher het kabinet van die dagen geheel geteekend. De leden der vertegenwoordiging moesten de taak der regeering opnemen en de gewichtigste voorstellen, zooals dat tot herziening der kieswet, verlaging van den census en wijziging der kiescollegiën, dat over de verkiesbaarheid van ambtenaren en dat tot invoering van een uniform briefport van 20 centimes, kwamen alle uit den boezem der kamer, werden

gedaan door de mannen der oppositie, als Duvergier de Hauranne, de Rémusat en anderen, doch werden steeds door de ministerieele meerderheid verworpen. Blindelings naderde men de revolutie; in geen enkel opzicht verkoos men aan de wenschen van het volk tegemoet te komen, of zelfs ze aan te hooren.

Bij gelegenheid dat die redevoering te Reims werd gehouden, had er een aardig incident plaats; een der toehoorders vroeg Faucher rekenschap van de houding welke hij had aangenomen tegenover het voorstel van Crémieux, die alle directeuren van spoorwegen van het lidmaatschap der kamer had willen uitsluiten. De publieke opinie was zoozeer gestemd tegen de verkiezing van personen die maar eenigszins geacht konden worden van de regeering afhankelijk te zijn, hetzij in hun particulier belang, hetzij in dat eener maatschappij welke zij bestuurden, dat men zelfs in die vereenigbaarheid gevaar zag. De vraag was voor Faucher zeer teeder; toch antwoordde hij zonder omwegen en openhartig. Hij toonde aan hoe de spoorwegmaatschappijen onafhankelijk waren, daar zij hunne concessiën reeds verkregen en geene meerdere gunsten te wachten hadden, doch verklaarde tevens dat, wanneer een dergelijk voorstel als dat van Crémieux mocht worden aangenomen, hij zelf geen oogenblik zou aarzelen in zijne keuze tusschen zijne betrekking bij den spoorweg en het lidmaatschap der kamer. Toch achtte hij dergelijken algemeenen maatregel zeer nadeelig: ‘De spoorwegen zijn de groote zaak der eeuw. Volgens mijne innige overtuiging moet het gouvernement die niet aanleggen en kan het die niet exploiteeren. Maar opdat maatschappijen dergelijke ondernemingen tot een goed einde brengen, is het noodzakelijk dat bekwame en hooggeplaatste mannen daarin zitting hebben naast de kapitalisten; wanneer men die verwijdert, verdwijnt het element van kracht en moraliteit uit die industrie. Maak van de bestuurders der spoorwegen geene paria's’ (I, 198).

Alvorens tot het tweede gedeelte van dit opstel over te gaan en het aandeel te schetsen, dat Faucher genomen heeft aan de gebeurtenissen, welke na de Februari-omwenteling zijn voorgevallen, wensch ik hier nog eenige bijzonderheden mede te deelen aangaande zijn huiselijk leven en zijn karakter. Hij was gehuwd met Alexandra Wolowska, eene Poolsche, zuster van den bekenden economist Wolowski. In

het begin van 1832 had hij nog aan een vriend geschreven: ‘ik ben thans 29 jaar oud, en denk niet aan een huwelijk; ik vrees zelfs dat ik moeilijk ooit gevoelens zal kunnen koesteren, die daartoe leiden’ (I, 26), maar vijf jaar daarna, in Mei 1837, kwam hij tot de bekentenis: ‘gij zult lachen over dien ernstigen politikus, die door het blad eener roos bewogen wordt en wiens hart klopt alsof hij pas 20 jaar oud was’ (I, 68). Waarschijnlijk heeft zijne armoede hem lang van het huwelijk teruggehouden; op den duur echter moest iemand als hij, die door hard werken zich eene onafhankelijke positie zocht te scheppen, wel behoefte gevoelen aan de rust en de liefde die in het huwelijk te vinden zijn en die het zijne hem dan ook in ruime mate gegeven heeft. Zijn huwelijk bleef echter kinderloos.

Faucher was niet gemakkelijk in den omgang. Hij was in het geheel niet toeschietelijk, en had veeleer iets kouds voor wie hem naderde, terwijl ook zijn stroef voorkomen niet aantrok. Maar door zijne vastberadenheid en zijne eerlijkheid dwong hij zelfs van zijne tegenstanders eerbied af voor zijn karakter. In den strijd voor de waarheid ontzag hij niets en niemand.

Zijne brieven, welke in de verzameling zijn opgenomen, behandelen voor verreweg het grootste gedeelte de politiek; alleen uit de eerste jaren van zijn leven komen er enkele voor waarin de vriendschap alleen den hoofdtoon voert. Zij zijn bijna alle gericht aan zijne meest intieme vrienden, aan Bellecour, in wiens huisgezin hij leermeester geweest was, - aan Henry Reeve, den redacteur der Edinburgh Review, ook bekend door zijne vriendschap met de Tocqueville wiens Démocratie en Amérique hij in het Engelsch vertaalde, - aan mevrouw Grote, de echtgenoot van den beroemden schrijver der geschiedenis van Griekenland, - aan Adolphe David en Dr. Maldan, beiden te Reims, de mannen door wier bemiddeling hij voortdurend gemeenschap hield met zijne kiezers aldaar, - en aan meer anderen. Ongelukkig zijn de brieven welke hij aan Ballanche, de Tocqueville, de Beaumont, Michelet, Vivien en Thiers geschreven heeft, niet bewaard, en moeten wij ons dus tevreden stellen met de wetenschap dat die mannen tot zijne vrienden hebben behoord.

In het jaar 1836 ontmoette hij om de 14 dagen in een salon Ballanche, Quinet, M. Chevalier, de Tocqueville, de

Beaumont, e.a. ‘Wij komen dan bij elkander,’ schrijft hij zelf dienaangaande, ‘om van gedachten te wisselen, en zonder op mijn persoon te doelen, mag ik zeggen dat dezen de keur der denkers te Parijs uitmaken. Misschien zullen deze bijeenkomsten de uitgave ten gevolge hebben van een politiek tijdschrift, waarvan men mij de directie wil opdragen. De onderneming is van gewicht, daarom moet men zich den tijd gunnen om zich daarop voor te bereiden. De doctrinaires zijn aan het bestuur gekomen door de Globe en de Revue Française, waarin zij zich tot een gesloten partij hadden gevormd. Wij moeten eene dergelijke poging ondernemen, maar misschien is het beter te wachten tot de oude partijen geheel in verval geraakt zullen zijn’ (I, 73). Van dit plan heb ik verder geen spoor gevonden, en betreurde daarom vooral het gemis der correspondentie tusschen hem en deze ‘keur van denkers’. Alleen vond ik het volgende oordeel van Beaumont over Faucher, vervat in een brief aan hem zelven geschreven naar aanleiding zijner verkiezing te Reims in 1846 (in deze verzameling aangehaald I, XXXV): ‘Gij hebt eene uitstekende houding aangenomen tegenover alle partijen, waardigheid in al uwe handelingen en wijze gematigdheid in uwe woorden betracht. Gij hebt de gedragslijn afgebakend, die alle candidaten der oppositie bij de aanstaande verkiezingen zullen moeten volgen. Gij zijt zeker persoonlijk in dezen strijd grooter geworden, al zijt ge toch u zelven gelijk gebleven. Uwe loopbaan, vroeger slechts aan enkelen bekend, is nu allen daghelder geworden; en waarlijk, hoe groot de waarde van den geest ook zij, slechts het karakter vermag op den duur de menschen te leiden, vooral in onzen tijd waarin dit laatste zoo zeldzaam en geest zoo algemeen is.’

(*Wordt vervolgd*.)

Vijftig jaren der Duitsche Bondsgeschiedenis.

VIII.
Het herstel van den Bondsdag en de reactie.

Tot op het oogenblik toen het gebouw van 1815 voor goed dreigde in te storten, had de Duitsche Bondsgeschiedenis doorloopend één voornamen karaktertrek bewaard. Eene zekere huisselijkheid had in alle bondsbetrekkingen bovengedreven; het was alsof ééne familie Duitschland onder zich verdeeld had. Wel had ieder lid dier familie kenmerkende, bijwijlen lastige eigenaardigheden; wel waren er voor elk hunner bijzondere, soms zeer tegenstrijdige belangen voor te staan; maar, was al eens eene verstoring der goede betrekkingen nabij geweest, dan had eene persoonlijke zamenkomst van de hoofden der familie steeds volstaan om de algemeene eensgezindheid te handhaven. Want, boven aller bijzondere belangen stond dat eene, waaraan de regeerders zich om strijd onderwierpen, wijl elks bestaan er mede gemoeid was: het belang der aaneensluiting tegenover de geregeerden, der eenheid van de vorsten-familie. De geheele bondshuishouding was slechts het middel geweest om die eenheid te bewaren, gelijk de Bond in het oog der meeste vorsten geen ander doel had dan de volksbelangen daaraan ondergeschikt te maken. En zoodanig was ook het hoofdbeginsel, waarnaar de groote meerderheid der Duitsche staatslieden hunne gedragingen geregeld hadden. Metternich, die het zoo uitnemend verstond de regeringsbelangen in de plaats te smokkelen der volksbelangen, was hun ideaal; onder zijne leiding waren al die congressen en conferenties gehouden, die het kunstig

zamenstel der bondsbepalingen moesten volmaken, en waardoor allengs al datgene aan den Bond ten offer gebragt werd wat men te gevaarlijk oordeelde om aan het volk af te staan. Het begrip der solidariteit was aldus onder de Duitsche regeringen diep geworteld, zoodat gebeurtenissen als die welke de vorming van het Tolverbond vergezelden, niet bij magte bleken het om te stooten, en het zelfs de omwenteling van 1848 overleefde.

Opmerkelijk genoeg, werd daardoor thans de brug gelegd om tot den vroegeren toestand terug te keeren. De familietrek die de Duitsche staatslieden zoo kenmerkend onderscheidde, had zich na de gebeurtenissen dier omwenteling het zuiverst bewaard in de kabinetten der hoofdmagten. Voor Oostenrijk, dat zich met de nationale beweging slechts had ingelaten om haar te bestrijden, was dit ligt verklaarbaar. Opmerkelijker was het bij Pruissen, dat zich aan die beweging gedeeltelijk aangesloten en met het Nationale Parlement regtstreeks onderhandeld had. Men heeft dat verschijnsel willen verklaren door de verdeeldheid in den boezem van het Pruissisch ministerie, maar daarmede de dieper liggende, meer algemeene oorzaak onaangeroerd gelaten. Het is bekend, dat de tweedragt tusschen von Radowitz en von Manteuffel ten laatste een openlijke breuk werd en tot eene verandering van ministerie in Pruissen leidde. En toch lag in beider grondbeginselen eene overeenstemming, die slechts door de hitte van den partijstrijd kon worden voorbijgezien. Radowitz, met zijne verwarde plannen van Pruissische grootheid in 't hoofd, heeft veel geschreven en veel gesproken wat hem onder de onvoorwaardelijkste voorstanders der Pruissische veroveringspolitiek kon doen rangschikken; maar, zelfs waar hij in de branding der omwenteling stond, hield hij steeds vast aan de grondstelling dat de onderlinge eenigheid der regeringen de onmisbare voorwaarde was voor elke staatkundige hervorming van Duitschland. Hij, de raadsman en vriend des Konings, verwachtte eene uitbreiding der magt van Pruissen, niet van de nationale kracht die het Pruissische volk, in verbinding met andere Duitsche stammen, ontwikkelen kon, maar enkel van overeenkomsten tusschen de kabinetten, op den grondslag der absolutistische beginselen. Zoomin als von Bernstorff, die de staatkunde van het Huis Brandenburg te Weenen vertegenwoordigde, dacht hij er aan voor de volvoering zijner plannen te steunen op de democratie. En zoomin als deze zag hij in, dat hij aldus trapsge-

wijze, maar onvermijdelijk, tot Oostenrijk en diens beginselen naderen moest. Waar hij, telkens op nieuw, door onderhandelingen Oostenrijk poogde te overtuigen van de noodzakelijkheid der overeenstemming tusschen de kabinetten, daar wilde de Keizerstaat, van zijn kant, hoe zeer ook van het begrip dier noodzakelijkheid doordrongen, slechts toegeven wanneer zijn oppergezag in Duitschland onbetwist bleef. Dat was een geschil, dat echter niets gemeen had met de beginselen waarvoor Pruissen in 1848 gezegd had zich in de bres te zullen stellen; dat integendeel levendig herinnerde aan dien strijd, die te voren bedektelijk op de congressen der Duitsche vorsten en ministers geheerscht had. Het weinig stichtelijke verschijnsel deed zich nu voor, dat een deel van het Pruissisch ministerie geheime onderhandelingen met Schwarzenberg aanknoopte, met het doel om, bij het welslagen daarvan, zich van Radowitz te ontdoen. Manteuffel zag in het opgeven der bondgenooten van Pruissen het eenige middel om dien staat uit de netelige positie te redden, waarin hij sedert '48 geraakt was; en werkelijk werden, terwijl Radowitz voortging met schitterende redevoeringen in 't Erfurter Parlement te houden en ernstige nota's over het goede regt der Unie in de wereld te zenden, te Weenen ontwerpen tot regeling van een nieuw centraal bestuur van Duitschland door Manteuffel's agenten aan den Prins von Schwarzenberg voorgelegd. Wel herkreeg in den raad des Konings van Pruissen Radowitz meer dan eenmaal de overhand; wel dreigden enkele vraagstukken, ja zelfs het geschil omtrent de beschikking over de Bondskassen, waarin geen penning was overgebleven, tot wezenlijke verwikkelingen tusschen de hoofdmagten te zullen leiden. Maar, te midden van dat alles, werden toch ook de vriendschapsbetrekkingen der kabinetten aangekweekt, en was het zelfs blijkbaar, dat Oostenrijk's vertegenwoordiger in het herstelde Plenum te Frankfort een gedeelte van den zomer van 1850 werkeloos liet voorbijgaan, met het eenige doel om Pruissen den tijd te geven, zijne afgedwaalde staatkunde weder geheel in het spoor der Oostenrijksche terug te brengen. Toen die verandering volbragt werd, door het ontslag van Radowitz en de eindelijke intrekking der staatsregeling van 28 Mei 1849, vierde het oude grondbeginsel der éénheid onder de Duitsche Regeringen een nieuwe zegepraal, die door de reactionaire rigting van mannen als Radowitz en Bernstorff regtstreeks was voorbereid. Pruissen gaf, ter wille daarvan, alle denkbeeld van

uitbreiding voor lange jaren op: Oostenrijk, van zijn kant, was, eer de halsstarrigheid van Radowitz de snaren op het uiterste had doen spannen, tot concessiën bereid geweest, die slechts in de werkelijke of vermeende behoefte aan het herstel dier eenheid haar verklaring konden vinden[1]. Manteuffel was zoo diep overtuigd dat de solidariteit onder de kabinetten het eerste grondbeginsel van alle Duitsche staatkunde was, dat hij, zoodra de Pruissische Kamers het hem te lastig maakten, zijn steun ging zoeken bij Schwarzenberg, en aldus het oude spel herhaalde waarin het verbond tusschen de Oostenrijksche en Pruissische regeringen steeds de dam was, waartegen de democratie zich te bersten had gestooten. In welke mate ook thans de groote volksbelangen den prijs moesten betalen, waarvoor het herstel der eensgezindheid onder de regeringen gekocht werd, bleek uit de grondslagen, die reeds door Oostenrijk en Pruissen in den zomer van 1850 voorloopig vastgesteld werden, en waarbij het geheele denkbeeld der nationale vertegenwoordiging voor Duitschland verworpen, en overeengekomen werd alle onderwerpen, wier behandeling eigenaardig door zoodanige vergadering geschieden zoude, eenvoudig ter zijde te stellen. Het bleek weldra, toen ook de Dresdener Conferentie aan zulke grondslagen haar zegel hechtte, en aan de reactie in haar midden vrij spel verzekerde. Het bleek eindelijk uit de stilzwijgende overeenkomst, waarmede de Duitsche kabinetten zich in de Frankforter Bondsvergadering hereenigden, om alle zaken te laten of terug te brengen op hetgeen zij vóór 1848 geweest waren.

Het streven der reactie werd krachtdadig in de hand gewerkt, eensdeels door de buitensporigheden der revolutionairen, maar meer nog door het uiteengaan dier groote constitutionele partij, die vóór 1848 zich wel aaneengesloten over verscheidene Duitsche Staten uitgestrekt, en het meest tot de bijeenroeping van het Nationale Parlement had bijgedragen. In de geschiedenis van het Parlement lag de eerste oorzaak harer ontbinding; het roemloos uiteinde dier vergadering en het mislukken van de door

1 Werkelijk zon, volgens de best ingelichte schrijvers, Oostenrijk, vóórdat het de Bondsvergadering weder bijeenriep, bereid geweest zijn Pruissen eene volkomene gelijkheid in het Bondspraesidium, met het behoud van zijn verkregen invloed over de kleinere staten, toe te geven. (*Vier Wochen auswärtiger Politik*, S. 5. Zie ook de *Vier Monaten auswärtiger Politik*, en *Kaltenborn*, II, 308).

haar bewerkte Rijksconstitutie, hadden der constitutionele partij eene nederlaag berokkend, waarvan zij zich niet spoedig herstellen zou. Ook die fractie uit haar midden, welke het ijverigst volhard had bij het eenmaal opgevatte eenheidsplan, die, hoewel met wantrouwen jegens de leiders der Pruissische staatkunde vervuld, zich echter bij deze aangesloten had als eene laatste poging om dat plan te verwezenlijken, zij was na de dubbelhartigheid en verregaande zwakheid welke Pruissen zoowel binnen- als buitenslands aan den dag legde, voor het verder voortzetten harer taak teruggedeinsd. Ontmoedigd, zonder uitzigt op de komst van betere tijden, trad het meerendeel van de leden der Gothapartij in het bijzondere leven terug; zij zeiden tribune en pers vaarwel, om voortaan uitsluitend door de vruchten hunner wetenschap het doel der staatkundige hervorming van Duitschland te bevorderen. En daarentegen hadden de verschillende elementen van oppositie tegen die hervorming zich tot een magtigen phalanx vereenigd, waarvan de eerlijke Groot-Duitschers, wien het met Arndt in gemoede slechts om het behoud van het ‘ganze Deutschland’ te doen was, het kleinste deel uitmaakten. De voornaamste kracht daarvan lag in de particularisten van allerlei slag en stempel, wier neigingen met vernieuwde kracht terugwerkten tegen de nivellerende strekking van al wat in de twee laatste jaren van Frankfort en Berlijn was uitgegaan; zij lag in de absolutisten van alle landen, in wier oog Parlement en Grondregten welligt nog meer gehaat waren dan de gevreesde hegemonie van Pruissen. Het doel waarnaar deze uitzagen, was in treffende overeenstemming met de einduitkomst waartoe de conferentiën van Dresden geraakten, toen daar bij monde van den Pruissischen gevolmagtigde de verklaring werd afgelegd, dat de terugkeer tot den ouden Bondsdag onder de gegeven omstandigheden het eenige bereikbare was[1]. Onder de ingewijden dier partij dacht niemand in ernst aan eene nationale hervorming, noch werd eenige waarde gehecht aan de betuigingen van liefde en ijver voor dat werk, waarmede de Desdener Conferentiën gesloten en de zittingen der Bondsvergadering weder hervat werden. In het voorloopig bijeengekomen Plenum legde nog een der afgevaardigden, die zijne invloedrijke stelling niet zoozeer aan de magt van den staat dien hij vertegenwoordigde, als aan zijne eigene talenten ontleende, een volledig

1 Protocol der Dresdener Conferentie, van 16 Mei 1851.

plan van bondshervorming over, waarin althans aan het gezonde beginsel der nationale vertegenwoordiging van geheel Duitschland werd vastgehouden[1]. Maar daarvan werd nimmer iets meer vernomen, sedert te Dresden die vertegenwoordiging in beginsel verworpen was. Wel trachtte Oostenrijk op alle toonen en wijzen de overtuiging ingang te doen vinden, dat het de bestaande betrekkingen uitbreiden wilde, met het doel om de nationale eenheid, de stoffelijke en zedelijke volksbelangen voor altijd te verzekeren[2]; wel had het de wederbijeenroeping der Bondsvergadering weten te bewerken, door het afleggen der plegtige verklaring dat eene grondige herziening der Bondswetgeving haar eerste en hoogste taak zijn zoude, en liet de Pruissische Regering door hare organen verkondigen, dat de wenschen en verwachtingen der natie nu bevrediging zouden vinden. Maar het ging daarmede, als het met de beloften van Kalisch en met de voorspiegelingen bij de opening van den eersten Bondsdag in 1816 gegaan was; het was er te minder ernstig mede gemeend, nadat zoowel de Regeringen als de vertegenwoordigers der natie thans in hunne pogingen schipbreuk hadden geleden, en eene hooge mate van afmatting ook ouder de Duitsche bevolkingen gevolgd was op de overspanning der laatstvoorgaande jaren. De gebeurtenissen van 1813 en '14 hadden, door het verschaffen der zegepraal aan het gezamenlijke Duitschland, een gevoel van vrijheid en eenheid opgewekt, dat althans in de eerste jaren van het bestaan van den Bond den heilzaamsten invloed had uitgeoefend. Na de verdeeldheid en de jammeren, daarentegen, waarvan Duitschland in 1848-50 het tooneel geweest was, dreef een gevoel van ontmoediging en beschaming hoven, dat zelfs de belangstelling der natie in de publieke zaak uitsloot. De eerste handelingen der Bondsvergadering toonden reeds aan, hoe zeer de reactie met dien toestand haar voordeel wist te doen.

Weinige dagen nadat Pruissen weder tot de herstelde Bondsvergadering toegetreden was, droeg deze aan eene commissie, bestaande uit de gevolmagtigden van Oostenrijk en Pruissen, den last op om het geschil dat sedert het vorige jaar in Keur-Hessen tusschen de Regering en de Stenden ontstaan was, tot

1 Dit plan is opgenomen in de *Registratur der vertraulichen Besprechung, dd. Frankfurt* 6 *Juni* 1850.

2 Zie o.a. het artikel ‘Die Bundesversammlung in Frankfurt und die Union’, in de *Deutsche Volkshalle* van 1850.

een einde te brengen[1]. Het was voor haar de meest welkome aanleiding om tot de opheffing dier vrijzinnige staatsregeling te geraken, welke de gebeurtenissen van 1830 en '48 aan het Keurvorstendom geschonken hadden. Onder het voorwendsel dat het monarchaal beginsel door de werking dier constitutie bedreigd werd, werd nu de geheele openbare regtstoestand in Hessen omvergeworpen. Zonder de vertegenwoordiging des lands te hooren, hechtte de Bondsvergadering haar zegel aan de zeer verdachte voorstelling welke hare commissarissen aan het daar gebeurde gaven; en onder haar bescherming werd eene nieuwe staatsregeling bij besluit afgekondigd, die de in de oogen der thans bovendrijvende partij aanmerkelijke verdienste bezat van geheel op de leest der meest beperkende bondsbepalingen te zijn geschoeid. Evenwel bleef de staat van beleg, waarin het Keurvorstendom sedert de optreding van het Ministerie Hassenpflug verkeerde, nog drie volle jaren voortduren. Had de oude Bondsdag zich bij uitzondering slechts eene regtstreeksche inmenging in de inwendige aangelegenheden der Bondsstaten aangematigd, de Hessische aangelegenheid werd het sein om die inmenging zoo algemeen mogelijk toe te passen. De bevoegdheid daartoe gold in de beruchte Bondsbesluiten van 23 Augustus 1851 voor een onomstootelijk beginsel. Daarbij werd eene vaste commissie ingesteld, met het doel om de wijze waarop zij zou plaats hebben, in elk bijzonder geval te regelen; en alle bondslanden werden met die inmenging bedreigd, wanneer zij niet onverwijld tot eene herziening hunner staatsinstellingen besloten, in den geest zooals de bondsvoorschriften dit in 't belang der algemeene rust en vrede vorderden. Dat men het voornamelijk voorzien had op die staatsregelingen die sedert 1848 in 't leven geroepen waren, werd in deze besluiten zelve erkend, terwijl daarbij tevens de grondregten, welke door de Rijkswet van 27 December van dat jaar ingevoerd waren, op voorstel van Oostenrijk en Pruissen weder opgeheven werden. Nu kwamen alle Bondsstaten, die in meerdere of mindere mate door de omwenteling waren aangetast geworden, de een na den ander aan de beurt. De Senaat van Bremen stelde zelf de herziening zijner staatsregeling van 1849 voor, ter voldoening aan de thans genomen bondsbesluiten; en toen

1 Protocollen der 10e Bondszitting van 11 Junij 1851, en der 9e Bondszitting van 27 Maart 1852.

de burgerij op den constitutionelen weg volharden wilde, riep hij de hulp van den Bond in, die onverwijld een commissaris daartoe afvaardigde. In Hamburg en Frankfort, Anhalt, Waldeck, Nassau, Lippe, kwam de Bondsvergadering eigenmagtig tusschen beide, om de intrekking van constitutionele bepalingen te bewerken, die, hoewel onder den invloed der toenmalige gebeurtenissen aangenomen, niettemin algemeen op den wettelijken weg tot stand waren gebragt. Ook de Luxemburgsche staatsregeling werd als een gevolg van het Bondsbesluit van 1851 in streng behoudenden zin veranderd[1]. Het waren in de meeste gevallen de vrijzinnige kieswetten, de zamenstelling en bovenal de bevoegdheden der Landsvertegenwoordigingen, die de inmenging der Bondsvergadering uitlokten. Den Senaat van Frankfort noodzaakte zij bovendien, de reeds in toepassing gebragte gelijkstelling der Joden met de Christenen weder op te heffen. Maar de regtsverkrachtingen, van den Bond uitgaande, bereikten eerst haar toppunt in Hanover. Het daar aan het roer zijnde ministerie Schele moest wijken voor den aandrang dien Oostenrijk en Pruissen door middel van het bondsorgaan bezigden, om aan de Provinciale Stenden, waarin de Ridderschap het overwigt bezat, en die daardoor den naam van *Junkerparlamente* verkregen, hunne oude voorregten terug te geven. Op de klagten dier Ridderschap riep de Bondsvergadering de Hanoversche Regering vormelijk ter verantwoording, en het nieuwe ministerie beijverde zich niet alleen zijne onderwerping aan te bieden, maar zelfs door geleerde deductiën de bevoegdheid van den Bond tot regtstreeksche inmenging in deze zaak te steunen. Dat Hanover zich nu gedwongen zag zijne staatsregeling van September 1848 in overeenstemming met de Bondswetten te herzien, was natuurlijk; dat het ministerie van 1853 twee jaren later voor een zuiver adelskabinet plaats maken moest, lag eveneens in de logische orde. Hetgeen hier voorviel was ook voor Duitschland sedert lang niet meer zonder voorbeeld; maar het wekte in hoogere mate de belangstelling op, wijl de Hanoversche constitutionele strijd, waaraan zich nog de bittere herinneringen van 1837 hechtten, zoo lang aanhield en het volk en zijne vertegenwoordiging in hun

1 De verschillende Bondsbesluiten tot uitvoering van het Besluit van 23 Augustus 1851 zijn te vinden in von Meyer-Zoepfl, ‘Corpus Juris Confoederationis Germanicae’, II. (1859).

weêrstand eene kracht en orde bewaarden, die algemeene erkenning vonden. Het verkreeg eene buitengewone beteekenis daardoor, dat de uitspraak der Bondsvergadering: ‘das Verfassungsgesetz vom 5 September 1848 sei als auf verfassungsmässigem Wege entstanden nicht zu betrachten, und dürfte daher nicht bestehen’[1], eene staatsregeling gold, waaronder land en volk wel voeren niet alleen, maar wier regtmatig bestaan nog door niemand betwijfeld was. Die uitspraak volstond om de bepalingen der constitutie, die een doorn in 't oog van den Bondsdag waren, te doen opheffen; maar zij werkte ook krachtig mede, om in Hanover eene ontevredenheid en weêrzin onder de bevolking op te wekken, die aldaar de eerste kiemen deden ontstaan van het beroemde *National-Verein*

Nu werden ook de drukpers en het regt van vereeniging in de Bondsstaten wederom aan niet minder scherpe banden gelegd, dan vóór 1848 het geval geweest was. Oostenrijk en Pruissen, die de noodzakelijkheid inzagen om maatregelen tegen de vereenigingen van werklieden te nemen, legden daarbij aan de Bondsvergadering de vraag voor: ‘welcher Umfang den zu fassenden Beschlüssen zu geben sein würde, um Vereine von revolutionären Character mit Sicherheit zu unterdrücken.’ Het antwoord op de aldus gestelde vraag kon niet twijfelachtig zijn; en werkelijk werden bij het Bondsbesluit van 1854 *alle* vereenigingen en vergaderingen getroffen, en meer bijzonder nog die welke eene staatkundige strekking hadden, of die verkrijgen konden[2]. Bijna gelijktijdig werd, onder het voorwendsel om de misbruiken der persvrijheid te keer te gaan, eene reeks van voorschriften uitgevaardigd, waardoor die vrijheid met der daad ten zeerste belemmerd werd. Door eene vereeniging van preventive en repressive maatregelen, zou voortaan de drukpers over het geheele bondsgebied weder tot haren vorigen slaafschen toestand zijn teruggebragt, indien zij in de bijzondere wetgevingen en de zelfstandige houding van verscheidene Duitsche Staten niet eene voldoende bescherming had gevonden. Ware het niet dat op de houding vooral van Beijeren, de berekeningen van Oostenrijk en Pruissen waren afgestuit, er zou thans weder, even als te Carlsbad geschied was, eene centrale Bondspolicie verrezen zijn. ‘die einzige Einrichtung’ - gelijk eene

1 Bij v. Meyer-Zoepfl., 1.1, p. 636.
2 Bondsprotocollen van 14 April 1853 en 13 Julij 1854.

geestige brochure van dien tijd beweerde - ‘wo die Einheit nach ihrem Geschmack war’, en die de kroon zou gezet hebben op het met zooveel ijver en zoo goed gevolg ondernomen werk der restauratie[1] Alsof alles herinneren moest aan de tijden van vóór 1848, nam de Bondsvergadering ook thans haar toevlugt tot *incompetent*-verklaringen, waar zij volgens letter en geest der bondswetten de eenige bevoegde, hoogste overheid uitmaakte, en werkte zij daardoor, gelijk bij de bekende vervolging van von der Kettenburg in Mecklenburg, de thans meer dan ooit heerschende godsdienstige onverdraagzaamheid in de hand[2].

De beide hoofdmagten gingen zelve op den aangewezen weg moedig voor. Oostenrijk had, reeds gelijktijdig met de Bondsbesluiten van Augustus 1851, zijne eigene staatsregeling van Maart opgeheven; het kon dit te gereeder doen, wijl zijne uiteenloopende bevolkingen eene grootere waarde aan het behoud harer autonomie hechtten, dan aan de voorregten van het constitutionele leven. De staatkundige reactie verbond zich met het streven naar vermeerdering van den kerkelijken invloed; en zoo liep Oostenrijk in de onveilige haven der concordaatspolitiek, waarin het spoedig door meerdere Zuid-Duitsche Staten

1 Ter kenschetsing van het meermalen aangehaalde werk van Kaltenborn, laten wij hier het oordeel volgen, dat deze Duitsche geleerde over de werkzaamheid der Bondsvergadering in de hovengenoemde jaren uitspreekt. ‘Freilich’ - zegt hij - ‘war die Bundesthätigkeit eben nur mehr abwehrend, negativ, und war öfters wenigstens dem Anschein nach gegen die politische Freiheit, wenn auch in Wirklichkeit nur gegen deren Auswüchse und Ausartungen gerichtet. Auch brachten es die Umstände und Ereignisse mit sich, dass der Bund aus diesem höhern politischen Gesichtspunkte, zur Aufrechterhaltung von Monarchie und Bund und zur Herrschaft der diesen grossen Institutionen zum Grande liegenden Ideen, es nicht schenen durfte sclbst Rechtsverfassungen wieder aufzuheben, oder deren Aufhebung zu sanctioniren (*sic*). Diese Verfassungen waren zum Theil in aller Form Rechtens in's Leben getreten; so die Grundrechte, so die Verfassung in Hanover. Ihre Aufhebung geschah zum Theil unter Verletzung der Rechtsformen. Eine tiefere Betrachtungsweise musste aber diess gutheissen. Denn ungcachtet der formell rechtlichen Entstehung dieser Verfassungen, waren dieselben unter den Schrecken der Revolution entstanden, war die frühere Verfassung unter dem Einfluss der revolutionären Demonstrationen der Massen beseitigt, waren die neuen Gestaltungen ihrem Inhalte nach revolutionär, oder doch dem wesentlichen Grundcharakter Deutscher politischer Verhältnisse und ins besondere dem monarchischen Staatscharakter feindselig!’ (*Geschichte der Deutschen Bundesverhältnisse und Einheitsbestrebungen*, II, S. 354).

2 Aan het gebeurde met von der Kettenburg is het geheele *Erste Heft* (*Zweiter Band*) gewijd van het ‘Archiv für das öffentliche Recht des Deutschen Bundes’ (1855).

zou gevolgd worden. Op schrikbarende wijze nam de druk der belastingen en tegelijkertijd de staatsschuld toe; en de financiële moeijelijkheden werden grooter, naarmate men de eischen van het oogenblik poogde te bevredigen door de ruïne van de toekomst. Het kwam zoover, en de verbittering over materiëlen nood en kerkelijken dwang werd dermate algemeen, dat het Oostenrijksche volk zelf met onverholen tevredenheid toe zon zien, dat eerlang door de magt van vreemde wapenen het heerschende stelsel wierd omvergeworpen.

Was schijnbaar in Pruissen door de staatsregeling van 1850 de overeenstemming tusschen regering en geregeerden hersteld, met der daad verkreeg aldaar eene partij het overwigt, wier strekking zich reeds in hare benaming, de feudale, openbaarde. Het zou nu zelfs blijken dat de bevordering van het monarchaal gezag geenszins het doel dier partij was, zooals zij in den strijd met de revolutie had voorgegeven, maar dat in de plaats daarvan de bevoorregte standen met hunne privilegiën in Pruissen naar boven poogden te komen. Daartoe was het hun niet genoeg de piëtistische neigingen des Konings te vleijen; ook de stellige voorschriften der staatsregeling moesten daarvoor veranderd of opgeheven worden. Zoo werd weldra de gemeentewet ingetrokken, met herstel der oude Kreitsstenden, waarvan het gevolg was dat aan de bezitters der adellijke goederen hunne heerlijke regten werden teruggegeven. Zelfs werd die ‘Gutsund Polizei-Obrigkeit der Rittergutsbesitzer’ bij eene wet van 1855 opzettelijk vernieuwd, welke nog ten huidigen dage in al de Pruissische provinciën beoosten de Elbe van kracht is. Sedert 1853 zag zich de Koning van Pruissen door eene wet gemagtigd om de Eerste Kamer, het Heerenhuis der Vertegenwoordiging, naar zijne keuze zamen te stellen. Daardoor bestond die Kamer sedert en uit hofbeambten, en uit vertegenwoordigers van grafelijke of andere grondbezittingen, van stiften en verschillende instellingen, en miste zij in één woord geheel het karakter van ook van haar kant, gelijk de grondwet wilde, eene vertegenwoordiging der Pruissische natie te zijn. Voor den adel had die bevoorregting, welke - het moet erkend worden - naauw met de geschiedenis van den Pruissischen Staat zamenhing, het gevolg, dat de hoogere, de invloedrijke ambten zoowel der burgerlijke als der militaire dienst in zijne handen vereenigd werden. Maar voor het land vormde zij een keten, onder welks druk de burgerlijke vrijheid, de geheele

maatschappelijke toestand der bevolking hoogst ongunstig bij dien der Zuid-Duitsche Staten afstak. En met de staatkundige vrijheden was het niet beter gesteld, zoolang een militair despotisme, met kerkelijke orthodoxie hand aan hand gaande, den boventoon voerde. Het zou weldra zelfs blijken hoe weinig de staatsregeling door de regering geëerbiedigd werd, tegenover het voorregt van over eene groote militaire magt te kunnen beschikken. De drukpers werd aan een streng toezigt onderworpen, zoodat de Pruissische wet op dit stuk tot voorbeeld strekken kon voor het kort daarop gevolgde bondsbesluit. Uit de zamenstelling der Eerste Kamer werd kennelijk, hoe weinig de vertegenwoordiging voor de volksvrijheden in staat zou zijn uit te rigten. In lijnregten strijd met art. 15 der constitutie, ging eindelijk ook de vrijheid der Protestantsche kerk in Pruissen te loor, daar met de instelling van den Evangelischen Opperkerkeraad eene magt geschapen werd, die uitsluitend van den Koning afhankelijk was, en die dan ook al spoedig het middenpunt werd der strengste orthodoxie.

Stond die kerkelijke orthodoxie evenzeer in de Protestantsche als in de Katholijke Staten ten dienste der reactie, en had die reactie onder de Duitsche regeringen gezegevierd, dan was het duidelijk dat noch voor de bevolkingen der afzonderlijke Staten, noch voor Duitschland als geheel, eenig heil van den nu ingetreden toestand verwacht kon worden. Zelve beroofde de kerk zich aldus van haar wettigen invloed op het volk, door zich met een staatkundig absolutisme te verbinden, dat slechts bij enkele bevoorregten weêrklank vond. En terwijl de Bond, het orgaan der regeringen, slechts als een middel te meer werkzaam was om de politiek der reactie over geheel Duitschland uit te strekken, verviel het staatkundige leven in de Bondslanden weder tot een geest van particularisme, die, de ondervinding had het geleerd, zich steeds het krachtigst deed gelden wanneer het dwangstelsel te Frankfort heerschte. Dat er op de magtige gebeurtenissen, waarvan Duitschland in 1848-50 het tooneel geweest was, eene terugwerking volgen moest, lag in de logische orde van zaken; dat het tijdperk, onmiddellijk komende na de vruchtelooze inspanning van volkspartij en regeringen, voor het tot stand brengen van wenschelijke hervormingen het minst geschikte was, kan eveneens worden toegegeven. Maar dat van die omstandigheden partij werd getrokken om ook de heilzaamste en roemrijkste scheppingen der voor-

gaande jaren te vernietigen, dat Regeringen en Bondsvergadering zich tot taak stelden ook de laatste sporen der nationale beweging uit te wisschen, en ze te beschouwen als niet geschied, dat toonde eene verblinding aan, die slechts in zulke ziekelijke en bedorven toestanden als die van den Duitschen Bond voedsel kon vinden. Dat het zóó ver kwam, was slechts mogelijk bij bondsbetrekkingen die op eene valsche opvatting van het monarchaal beginsel rustten, en die onder voorwendsel van de zelfstandigheid der Staten te waarborgen, ze met der daad van den wil der hoofdmagten afhankelijk maakten. Dat het zoover kwam - de Duitsche Bondsgeschiedenis leverde er het doorloopend bewijs van - was de schuld van Oostenrijk *en* Pruissen; en daarbij was geene plaats voor eene zoodanige tegenstelling tusschen beide, als waarin de latere lofredenaars van Pruissen getracht hebben het uitgangspunt voor zijne hegemonie te vinden.

IX.
Duitschland gedurende den Italiaanschen oorlog van 1859.

Wij hebben in den loop dezer schets tot dusver geene gelegenheid gehad de buitenlandsche staatkunde van den Bond te bespreken. Het tijdperk dat wij doorliepen, was een tijd van vrede bij uitnemendheid; en waar eene enkele der Duitsche hoofdmagten zich al in de aangelegenheden van andere Staten gemengd had, was het geschied voor eigen rekening, en in eene rigting die zich meer door de scherpe teekening der staatsregtelijke beginselen dan door internationale handelingen onderscheidde. Ééne gelegenheid had zich sedert 1830 voorgedaan, om het goede regt van een bondgenoot tegen den aanval van vreemden te verdedigen; maar die gelegenheid was ongebruikt gebleven, wijl de Duitsche vorsten te veel met het in bedwang houden hunner volken te doen hadden, om daarbij nog den last van een buitenlandschen oorlog op zich te laden. In 't algemeen was eene bepaalde staatkundige gedragslijn van den Bond tegenover het buitenland bezwaarlijk denkbaar, welke niet door

Oostenrijk en Pruissen vereenigd geleid werd. De omstandigheid dat ook twee vreemde koningrijken, Nederland en Denemarken, voor een klein deel hunner staten medeleden van den Bond waren, was het minste bezwaar voor eenheid van handeling in dat opzigt; daar deze steeds ondergeschikt bleven aan de meerderheid van stemmen, welke ter Bondsvergadering over de questiën van oorlog en vrede besliste[1]. Oostenrijk noch Pruissen zou zich echter ooit aan de uitspraak van zoodanige meerderheid kunnen onderwerpen, zonder datgeen prijs te geven waaraan het grooter waarde dan aan zijne regten van bondslid hechtte, zijne vrijheid van handeling als groote mogendheid. Het was ook kennelijk in het welbegrepen belang van het Bondgenootschap en van elk zijner leden, die gedragslijn tegenover het buitenland te volgen, welke gezamenlijk door Oostenrijk en Pruissen met hunne overwegende magt wierd aangenomen.

De mogendheden die in 1815 Oostenrijk en Pruissen aan den Duitschen Bond vastklonken, hadden echter met juistheid voorzien, dat eenstemmigheid van beide op het gebied der buitenlandsche staatkunde tot de hersenschimmen behoorde. Verschil van gesteldheid en aanleg, uiteenloopende ja strijdige traditiën verhinderden dit. Daardoor werd wat eene groote kracht had kunnen zijn, de oorzaak van verregaande zwakheid. De krachten van den Bond niet alleen, maar ook die van Oostenrijk en Pruissen werden volkomen geneutraliseerd: want de Duitsche hoofdmagten hadden als bondsleden slechts de keus tusschen een gedwongen zamengaan, dat zich noodwendig in werkeloosheid oploste, of het geldend maken hunner uiteenloopende belangen, waardoor even onvermijdelijk een breuk in het bondgenootschap zou worden voorbereid. Reeds bij den Oosterschen oorlog van 1854 openbaarden zich de noodlottige gevolgen van dien toestand in al hunne kracht. Bezwaarlijk had Rusland toen zijne plannen ten aanzien van Turkije kunnen ondernemen, indien de Duitsche groote mogendheden zich eenstemmig daartegen verklaard hadden; indien zij, niet door verschillende rigtingen beheerscht en door onderlingen naijver verlamd, hare gezamenlijke krachten en die van den geheelen Bond aangewend hadden tot eene gewapende mediatie. In stede daarvan, volgden Oostenrijk en Pruissen ieder zijn eigen weg; de eerste allengs meer naderende tot de Westersche mogendheden, de

1 Artt. 38-41 der Weener Slotakte.

laatste bedektelijk en weldra openlijk tot Rusland overhellend. Wanneer Oostenrijk het nemen van militaire maatregelen voorstelde, verklaarde Pruissen daartoe geene noodzakelijkheid te zien; Oostenrijk sloot een verbond met de Westersche mogendheden, Pruissen weigerde dat. Terwijl Oostenrijk volheid dat Duitsche belangen in de Donau-Vorstendommen op het spel stonden, en de Bond daarom geroepen was, buiten zijne defensieve stelling, krachtig handelend op te treden, beweerde Pruissen dat slechts de striktst mogelijke onzijdigheid door de Duitsche belangen geboden werd[1]. Het laat zich denken hoe zeer de Bondsvergadering door die tegenstrijdige invloeden heenen weêrgeslingerd werd. Met het begin van 1855, toen er voor het eerst uitzigt kwam dat vredesonderhandelingen zouden geopend kunnen worden, stelde Oostenrijk, waarschijnlijk met het doel om daarop invloed uit te oefenen, de mobilisatie van de helft der Bondscontingenten voor. De beduchtheid der Pruissische bewindslieden voor Rusland deed hen toen al dadelijk de beperkende voorwaarde stellen dat die contingenten in geen geval het Duitsche grondgebied overschrijden zouden; weldra verklaarden zij zich tegen den geheelen maatregel, uit overweging dat onthouding voor Duitschland de eenige geschikte staatkunde zou zijn. Zelfs ter Bondsvergadering liep het geschil tusschen Oostenrijk en Pruissen toen zoo hoog, dat andere bondsleden zich verpligt zagen het door bemiddelingsvoorstellen bij te leggen[2]. En middelerwijl was het gewone gevolg van verdeeldheid tusschen de hoofdmagten niet uitgebleven, en hadden de Midden-Staten in afzonderlijke bijeenkomsten getracht zich omtrent de te volgen gedragslijn onderling te verstaan. Hun eisch dat ook de Bond, als zoodanig, bij de onderhandelingen vertegenwoordigd worden zou, werd natuurlijk door Oostenrijk zoowel als door Pruissen in den wind geslagen. Maar, het zonderlinge verschijnsel deed zich daarbij voor dat, terwijl de koningrijken min of meer instemden met de bedoeling van Pruissen, om eene strikte neutraliteit - zij het ook eene gewapende - te bewaren, de vroegere Erfurter bondgenooten van dezen thans naar de zijde van Oostenrijk overhelden. Het was niet te ontkennen, dat aldus de grootste krachten in het Bondgenootschap de Pruissi-

1 Oostenrijksche circulaires van 14 Maart 1854 en 28 Februarij 1855, en Pruissische circulaire van 5 Januarij 1855.

2 Protocollen der 4e en 6e Bondszittingen van 8 en 22 Februarij 1855.

sche zienswijze ondersteunden; en deze overweging oefende een in 't oog vallenden invloed uit op de houding welke Oostenrijk in de tweede phase van den Oosterschen oorlog volgde. Had het met juistheid ingezien dat zijne belangen in het Oosten bescherming vorderden, het wilde daaraan evenwel zijn overwigt in Duitschland zelf in geenen deele opofferen. Zoodra de voor Pruissen gunstige opvattingen in de Bondsverhandelingen begonnen boven te drijven, maakte Oostenrijks tot dusver zoo active staatkunde eene teruggaande beweging, werd het op vermindering zijner legersterkte bedacht, en nam het met vernieuwden aandrang al de draden weder op waarmede het 't meerendeel der Duitsche bondgenooten aan zich wist te hechten. Pruissen, van zijn kant, maakte zich van de verwerende alliantie, waartoe het zich een oogenblik door Oostenrijk had laten overhalen, weder los, en ging voort eene besluiteloosheid aan den dag te leggen, waardoor het bijkans zijn regt verbeurde om later tot de vredesconferentiën te worden toegelaten. Zoo bleef, terwijl de oorlog met het jaar 1855 krachtiger en verwoeder hervat werd, het verdeelde Duitschland in eene afwachtende en werkelooze houding volharden, waarmede Rusland alleen zijn voordeel deed. Zelfs die halve maatregelen, waartoe de Bond ten voorgaanden jare besloten had, werden door de voornaamste Staten niet uitgevoerd; en het bleek dus reeds bij de eerste gelegenheid dat het Bondgenootschap zich op het internationaal gebied bewoog, hoe weinig de kortelings herstelde éénheid der Duitsche Regeringen tegen den minsten schok van buiten bestand was.

Die eenheid zou thans op zwaarder proef worden gesteld. Het voorgevallene ten aanzien van den Oosterschen oorlog was slechts eene inleiding tot de gewigtige gebeurtenissen, waarvan de Duitsche Bond gedurende en na den oorlog van 1859 tusschen Oostenrijk en Italië het tooneel werd. Wij laten de oorzaken van dezen tweeden oorlog hier buiten beschouwing. Geruimen tijd eer hij ontbrandde was het van algemeene bekendheid, dat de Keizer der Franschen met oorlogsplannen omging. Diens weinig vriendschappelijke gezindheid jegens Oostenrijk was ondubbelzinnig gebleken; de vrees lag voor de hand, dat ook de Rijngrens het voorwerp van eventuele veroveringen worden zou. De bekende brochure ‘Napoléon III et l'Italië’, waarvan de oorsprong niet ver gezocht behoefde te worden, kondigde de verbreking der traktaten van 1815 en de erkenning van het

beginsel der nationaliteiten aan. Redenen te over voor de Duitsche Regeringen om zich om Oostenrijk te scharen, en de oude gevoelens van afkeer jegens het Frankrijk der Napoleoniden in Duitschland weder algemeen te doen ontwaken. De vertegenwoordigende vergaderingen der Zuidelijke Staten begonnen met zeldzame eenstemmigheid maatregelen voor te stellen, die regtstreeks tegen de wapeningen van Frankrijk gerigt waren. Te Wiesbaden werd het oorlogsbudget bij acclamatie aangenomen. De Hanoversche Kamer nam, even als de Wurtembergsche, het besluit, hare Regering uit te noodigen op maatregelen bedacht te zijn om Oostenrijk met de gezamenlijke krachten van den Bond te hulp te komen. De Kamer te Weimar drong met klem aan op het behartigen der verdediging van het Duitsche grondgebied. En middelerwijl trok de geheele dagbladpers partij voor het bedreigde Oostenrijk, en legde ook de officieuse *Preussische Zeitung* op ondubbelzinnige wijze haar wantrouwen jegens Frankrijk's bedoelingen aan den dag[1]. Het was dan ook niet te verwonderen, dat Oostenrijk zich in den aanvang met de medewerking van den geheelen Bond vleide, en, naarmate het zekerder werd dat Italië het tooneel des oorlogs worden zou, het denkbeeld veld won dat, om den Rijn te behouden, Duitsche troepen de liniën van Po en Mincio moesten helpen verdedigen. Men had echter gerekend buiten de Pruissische Regering. Het Kabinet van Berlijn, dat sedert het begin der Italiaansche verwikkelingen met die van Londen en Petersburg gezamenlijk bemiddelend optrad, hield - al dan niet ter goeder trouw - langen tijd vol aan het behoud van den vrede te gelooven, en gaf voor ten hoogste verrast te zijn, toen Oostenrijk ten laatste door zijne oorlogsverklaring een einde aan de heerschende spanning maakte. Het noodzakelijk gevolg hiervan was, dat de Pruissische Regering tot op dat oogenblik bleef betwisten dat eenige aanleiding tot voorzorgsmaatregelen in Duitschland bestond, en dat toen Oostenrijk in Februarij reeds den Bond daartoe wilde overhalen, zij die poging afsneed met een beroep op het toepasselijke der bondsbepalingen. Dat Pruissen zich daarmede den onwil van vele Regeringen, met name van de Midden-Staten, en van een groot deel der pers op den hals haalde, behoeft naauwelijks gezegd te

1 Zie de ‘Preussische Zeitung’ van 9 Februarij 1859, en het Engelsche *Blue Book* van 1859: ‘Correspondence respecting the affairs of Italy’.

worden. Vooral in het Zuiden van Duitschland, waar men zich onmiddellijk door Frankrijk bedreigd waande, werd het openlijk van verraad beschuldigd; en een groot deel der populariteit, welke de in Pruissen nieuw opgetredene regering begon te verkrijgen, ging ten gevolge daarvan al spoedig weder verloren. Wanneer dan Pruissen eenige maanden later wel overging tot de wapeningen, die het in Februarij op Oostenrijks aandrang weigerde te doen, is het tot verklaring daarvan niet genoeg, aan te voeren dat de omstandigheden middelerwijl zoodanig veranderd waren, dat hetgeen eerst voorbarig heeten mogt, toen pligt geworden was; want de Pruissische Regering diende haar voorstel tot het op voet van oorlog brengen der bondscontingenten in, vóórdat Oostenrijk zijn ultimatum aan Sardinië nog gesteld had[1]. Die handelwijze had veeleer haar grond in de strekking van Pruissen, om niet door Oostenrijk op het gebied der internationale aangelegenheden op 't sleeptouw te worden genomen. Het weêrstond aan de Oostenrijkschgezinde beweging in Duitschland, wijl het, met daaraan toe te geven, zich op gelijke lijn met de kleinere koningrijken zou gesteld, en zijne rol als groote mogendheid zou hebben opgegeven. Daarom verklaarde het, tegelijk met de indiening van zijn voorstel dat de Bond tot eene gewapende onzijdigheid - gelijk de ‘Kriegsbereitschaft’ met der daad was - besluiten zou, zich tegelijkertijd ongeneigd om zich door eene toevallige meerderheid der Bondsvergadering in zijne vrijheid van handelen te laten hinden[2] Daarom nam het eerst de taak der militaire verdediging van Duitschland op zich, nadat Oostenrijk de handen te vol had gekregen, om zijn overwigt in de bondsaangelegenheden te doen gelden. ‘Da der anderen Deutschen Grossmacht durch ihre Verwickelung in den schwebenden Conflict die dazu nöthige Freiheit der Stellung genommen ist, so fällt ausschlieslich Preussen der Beruf zu, seinen Verbündeten mit seinen Rathschlägen voranzugehen’[3]. Die stelling was het, waarnaar Pruissen haakte; zij kon het eene gewigtige rol verschaffen, die mogelijk maakte dat het zijne eigene staatkunde aan den Bond opdrong. En terwijl de Pruissische Regering al hare pogingen op dat doel rigtte, deed zich ook de openbare meening in Pruis-

1 Pruissische circulaire van 20 April 1859.

2 Potocol der 13e Bondszitting van 23 April 1859.

3 Pruissische circulaire van 29 April 1859.

sen kennen op eene wijze die haar daarin zijdelings steunde. Tegen de bewering van Oostenrijk dat Duitschland verpligt was het in zijn oorlog tegen Italië en Frankrijk te hulp te komen, verscheen in het Noorden eene reeks van geschriften, die geheel in overeenstemming met de Pruissische regeringsinzigten waren. Er werd betoogd, dat het geliefkoosde thema, den Rijn aan de Po te verdedigen, eene krijgs- zoowel als staatkundige dwaasheid was[1]. Beriepen Oostenrijk en de hem thans genegene organen, zooals de Augsburger *Allgemeine Zeitung*, zich op de eenheid van Duitschland, om daaruit de verpligting tot ondersteuning af te leiden, dan werd op de geschiedenis der jaren 1849 en '50 teruggewezen, toen Oostenrijk zoo krachtig medegewerkt had om die éénheid te doen mislukken, op de woorden van een in het Weener Kabinet hooggeplaatst staatsman: ‘Der unpraktische Gedanke einer Deutsche Einheit ist wahrscheinlich die erste Ursache der irrigen Politik Preussen's gewesen’[2] Welk klein gedeelte van Oostenrijk - riep men uit - behoort slechts tot Duitschland! De Duitsch-Oostenrijkkers vormden wel den intellectuelen kern dier monarchie: daarmede wilde men trouw verbonden blijven[3] Maar tusschen die monarchie als zoodanig en Duitschland bestond geene wezenlijke solidariteit, want ‘Ohne den Grundsatz der Nationalität giebt es kein Deutschland, und mit demselben giebt es kein Oesterreich’[4].

Oostenrijk begreep het gevaar dat er in gelegen was, bij zoodanige gesteldheid van zaken, de hem toegenegen Duitsche Regeringen in den oorlog tegen Frankrijk mede te slepen. Pruissen, dat, hoewel vertoon van Duitschgezindheid makende, zich ten taak stelde onzijdig te blijven, ten einde Rusland en Engeland tot vriend te houden en zich Frankrijk niet tot vijand te maken, zou ook aan die beweging weêrstand hebben geboden; en het bondsverdrag ware met der daad verscheurd geweest. Het stond te vreezen, dat Pruissen zich de gelegenheid, die het aangeboden werd, zon hebben ten nutte gemaakt, om de politiek van Radowitz weder op te vatten, en met de Duitsche Staten, die zijne zienswijze deelden, een nader verbond aan te gaan. Maar terwijl die overweging Oostenrijk van uiterste stappen weêrhield,

1 ‘Po und Rhein’ (Berlin, 1859).
2 Ficquelmont, ‘Deutschland, Oesterreich und Preussen’ (Wien, 1849).
3 ‘Eine Stimme aus dem Volke’ (Berlin, 1859).
4 ‘Deutschland und die Italienische Frage’ (Breslan, 1859).

zag Pruissen, van zijn kant, de noodzakelijkheid in om zich aan het hoofd der oorlogsbeweging te stellen, ten einde die te leiden en te beheerschen. Eerst bedwong het die, en maakte zich daar bij Frankrijk eene verdienste uit[1], om daarna een glimp van eenstemmigheid met Oostenrijk te geven aan de maatregelen, die het ter Bondsvergadering voordroeg. De voorstellen van Pruissen, om een observatieleger aan den Rijn te plaatsen om eenige bondscontingenten te mobiliseren, waren berekend om de openbare meening voor zich te winnen; gelijk dan ook de organen der pers ze toejuichten als zoovele blijken van goede verstandhouding tusschen de beide hoofdmagten. Maar men vergat, dat de opstelling van een Duitsch leger aan den Rijn kort te voren door Hanover aan de Bondsvergadering voorgedragen en toen door Pruissen nadrukkelijk bestreden was; dat het toen zijn protest tegen dat voorstel had doen vergezeld gaan van verklaringen, die daarop neêrkwamen, dat Pruissen niet dulden zou dat een andere Staat, dan hij zelf, het initiatief tot militaire maatregelen nam[2]. Men vergat, dat door het Pruissische voorstel tot mobilisatie slechts eene aansluiting der overige Duitsche legers aan het Pruissische bedoeld werd, terwijl daarbij van het Oostenrijksche contingent geene sprake was, en dat ook Pruissen het opperbevel over de aldus zamengestelde troepen voeren wilde, onafhankelijk van eenig toezigt van den Bond[3]. Om dat plan te verijdelen, haastte Oostenrijk zich de mobilisatie van het geheele Bondsleger, onder het bevel van den Prins Regent van Pruissen, te Frankfort voor te stellen, maar onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat zamenstelling en opperbevel afhankelijk bleven van de bondsbepalingen. Hetgeen dus oogenschijnlijk overeenstemming aanduidde, was een bewijs voor de

1 Dit blijkt uit de volgende mededeeling in eene dépêche van den Britschen Gezant te Berlijn: ‘B^{on}. Schleinitz seems to have observed to the French minister, that the present government of Prussia had been *the means of restraining* the violent feeling, which had been excited in Germany by the war in Italy, and to have made themselves impopular by so doing’. (*Lord Bloomfield to Lord John Russell, Berlin* 3 *March* 1860: *Blue Book*, 1860).
Het is bekend hoeveel er over de openbaarmaking dier depêche te doen is geweest. Maar de zin en beteekenis er van werden slechts versterkt door hetgeen de Pruissische minister daarover aan Lord Bloomfield toevoegde: ‘B^{on}. Schleinitz dit not pretend to assert, that the substance of his remarks had not been fairly reported, but that what was put into a despatch, was not calculated for the public press.’ (*Id. to Id.*, 31 *March* 1860).

2 Separaat protocollen der 17^{e} en 18^{e} Bondszittingen, van 13 en 19 Mei 1859.

3 Protocol der 25^{e} Bondszitting van 4 Julij 1859.

diepe klove, die beider zienswijze scheidde. Oostenrijk en Pruissen hadden diplomatiek schaak gespeeld; de verdeeldheid had zoo lang in 't verborgen gewroet, tot zij eindelijk losbarstte. De officieuse *Preussische Zeitung* nam de taak der openlijke bestrijding van Oostenrijk op zich. ‘Oesterreich,’ zei zij, ‘beantragt, den Prinzen Regenten zu ersuchen, die Stellung des Bundesfeldherrn einzunehmen. Der Inhaber der Staatsgewalt Preussen's kann aber dem Bunde nicht persönlich verantwortlich sein. Eine Versammlung welche aus Bevollmächtigten seiner Mitsouveraine besteht, kann nicht seine vorgesetzte Behörde sein.’ En verder:

‘Die Bundesversammlung hat die Wahl zwischen den Anträgen Preussen's und Oesterreich's. Sie kann den von Preussen vorgeschlagenen gesetzlichen Ausweg betreten, oder sie kann Deutschland jeder Action, auch der einer nachdrucksvollen Friedensunterhandlung, berauben. Die *Deutsche Nation* aber, dess sind wir gewiss, wird keinen Augenblick zweifelhaft sein, auf welcher Seite das Erkennen und Wollen dessen liegt, was dem Deutschen Vaterlande in dieser Zeit vor allem Noth thut’[1].

Zoo was het dan tot eene losbarsting gekomen, die onvermijdelijk een breuk in het Bondgenootschap zou hebben na zich gesleept, indien Oostenrijk niet, met fijnen diplomatischen tact, met zijne voorstellen ter Bondsvergadering had doen zamengaan den wapenstilstand en kort daarop gevolgden vrede in Italië. Men kon het zich te Berlijn niet verbergen, dat het sluiten van den vrede op dat oogenblik in het nadeel van Pruissen was, dat de gelegenheid om zich over de neêrlaag van Olmütz op Oostenrijk te wreken, daardoor voor goed vervloog. Want werkelijk had Pruissen van den aanvang af bedoeld af te wachten, dat Oostenrijk, door den oorlog verzwakt, aan zijne hulp behoefte gevoelen en die inroepen zou. Werd dit niet het geval, dan kon het toch van den toestand partij trekken om door zijne eigene krachten te sparen, aan zijne bondgenooten ontzag in te boezemen, hen om zich te scharen, en aldus hoe langer hoe meer Oostenrijk's invloed in Duitschland te ondermijnen; dan kon het toch op een gegeven oogenblik tot eene gewapende mediatie komen, waarvan Pruissen, aan het hoofd der Duitsche Staten, ook aan Oostenrijk de voorwaarden op-

1 *Preussische Zeitung* van 11 Julij 1859.

legde. Ware die taktiek gelukt, dan zou Pruissen de eerste Duitsche mogendheid, Oostenrijk daarentegen zoo goed als uit het Bondgenootschap uitgesloten zijn geworden. Zij mislukte, ten gevolge van het sluiten van den vrede van Villa-franca. Maar het was opmerkelijk, dat reeds de eerste poging van Pruissen om eene zelfstandige politiek te voeren, om als groote mogendheid in de Duitsche aangelegenheden op te treden, ten gevolge had, dat eene verbreking van het bondsverband nabij was. Door de wijze waarop Pruissen zijn militaire voorstellen toelichtte, evenzeer als door die voorstellen zelve, had het verbittering bij het meerendeel zijner bondgenooten opgewekt, en zich steeds meer van Oostenrijk verwijderd. Het was nu gebleken dat, waar het op de internationale betrekkingen en de krijgszaken van Duitschland aankwam, Pruissen niet gezind was zich aan de bondsbepalingen, aan de meerderheid, daarbij voorgeschreven, te onderwerpen. Het eischte, tegenover het voorregt der meerdere magt, die het ter beschikking van Duitschland wilde stellen, onderwerping zijner bondgenooten aan de rigting, in welke het die magt aanwenden zou. Op dat gebied bleef alzoo voor de bondsregeringen voortaan slechts de keus over tusschen Oostenrijk *of* Pruissen. Ging Pruissen, even als ten tijde van het Keizerrijk, zijne kracht zoeken in een militair overwigt, dan stond het te vreezen, dat het wederom van dat overwigt zou willen gebruik maken *tegen* Oostenrijk.

Terwijl aldus de gebeurtenissen van den oorlog, door Oostenrijk in Italië gevoerd, den naijver der beide hoofdmagten tot openlijke verdeeldheid deden overslaan en eene spanning in de betrekkingen tusschen Pruissen en de regeringen der Middenstaten ten gevolge hadden, wekten zij tevens de nationale beweging in Duitschland weder op, die sedert 1850 sluimerende was gebleven. Wel had ook de Oostersche oorlog, waardoor de magt van Rusland zulk een gevoeligen knak kreeg, de hoop reeds levendig gemaakt, dat de drukkende invloed, dien dat rijk op de meeste Duitsche regeringen en daardoor ook op den gang der bondsaangelegenheden bezeten had, zou ophouden, en waren toen reeds in verschillende bondslanden voorstellen gedaan om een vrijzinniger gang van zaken in te voeren. De Wurtembergsche Kamer had toen wel bij motie aangedrongen op eene nationale vertegenwoordiging bij den Bond[1]; en eenige

1 In de zitting dier Kamer van 13 Julij 1855, werd namelijk voorgesteld: ‘Nachdem, bei dem Wiederzusammentreten der Deutschen Bundesversammlung, eine Reform des Bundes wiederholt zugesichert worden, statt dessen aber die früheren Verhältnisse wiederhergestellt seien, fühle die Kammer sich verpflichtet zu erklären, dass sie die Befriedigung des immer dringender hervortretenden Bedürfüisses der Nengestaltung Deuschlands im Sinne der Deutschen Einheit und der activen Betheiligung des Volks bei Regelung seiner Angelegenheiten erwarten.’

andere vergaderingen hadden zich in denzelfden geest doen hooren. Maar die voorstellen hadden geen weêrklank in de openbare meening gevonden, en even geringen indruk had het gemaakt toen de verhandelingen der Wurtembergsche Kamer door haar ontbinding waren afgesneden. De liberale rigting dreigde te vervallen tot het groote kwaad, waaraan alle Duitsche toestanden leden, en te ontaarden in particularisme; hoewel in alle bondslanden vrij sterk vertegenwoordigd, miste zij den band, die haar in 1848 voor een wijle onoverwinnelijk gemaakt had.

Hierin bragten nu de gebeurtenissen van 1859 eene verandering, zóó groot, dat de strekking naar hervorming, welke er uit voortvloeide, sedert niet opgehouden heeft de gemoederen in Duitschland te beheerschen. Thans echter, even als in 1830 en 1848, moest de stoot aan de beweging van buiten gegeven worden. Het beginsel der nationaliteiten, reeds bij het Parijsche vredesverdrag gehuldigd, was ten behoeven van Italië in openlijke bescherming genomen. De schildverheffing van Napoleon, zoowel als de houding door de groote mogendheden daarbij aangenomen, deed zien op hoeveel sympathie eene natie, die hare heiligste regten verdedigt, rekenen kon. In gelijke mate als de verdeeldheid onder de Duitsche regeringen klom, werd het eenheidsgevoel ouder de bevolkingen weder levendig: en de Wurtembergsche Vertegenwoordiging was niet de eenige, waar aan de bewilliging der gelden voor de verdediging van den Bond, de voorwaarde vastgeknoopt werd, dat nu ook de hervorming zijner instellingen zou worden verwezenlijkt[1]. De gevaren, die Duitschland in 1854 en in nog hoogere mate in 1859 bedreigden, stelden den noodlottigen toestand van het Bondgenootschap bij herhaling in het scherpste licht; en zoo was het onder den onmiddellijken indruk daarvan, dat de in de natie wijdvertakte liberale rigting, in al hare nuances, zich hereenigde.

Een kortzigtig ministerie in Hanover, dat door zijn kwalijk begrepen ijver voor het monarchaal beginsel veel kwaad aan-

1 Motie-Hölder.

rigtte, had de verschillende elementen van oppositie daar te lande tot een gebragt[1]. De verklaring door haren leider, Bennigsen, opgesteld, trof zamen met de besluiten, welke in eene bijeenkomst van democraten te Eisenach genomen werden. Beide vergaderingen verstonden zich spoedig onderling; eene algemeene bijeenkomst van constitutionelen en democraten uit alle Duitsche landen werd in laatstgenoemde stad belegd, en zoo kwam het vermaarde manifest van 14 Augustus 1859 te voorschijn, waarmede aan het Duitsche *National Verein* zijne geboorte gegeven werd. Dat stuk ging daarvan uit, dat door den vrede tusschen Oostenrijk en Frankrijk de gevaren voor Duitschland eer toegenomen dan verminderd waren. Die gevaren ontsproten uit de gebrekkige bondsregeling; en daarom moest de Bondsvergadering door een krachtig centraal gezag vervangen, en eene nationale volksvertegenwoordiging ingevoerd worden. Pruissen behoorde daartoe het initiatief te nemen. Wierd Duitschland, vóór dat eene nieuwe centrale regering ingesteld was, wederom van buiten bedreigd, dan moest zoowel het opperbevel over het leger, als het bestuur der internationale betrekkingen, inmiddels aan Pruissen worden opgedragen[2]. De liberale partij scheen alzoo voor dien staat den weg weder te willen effenen, die al tastende en mistastende voor het eerst sedert het bestaan van het Bondgenootschap door von Radowitz was ingeslagen. De krachtige militaire houding, door Pruissen op het laatst van den Italiaanschen oorlog aangenomen, had den gunstigsten indruk te weeg gebragt. Terwijl een veelgeruchtmakend geschrift, waarin voor een groot gedeelte de openbare meening zich afspiegelde, luid verkondigde: ‘Wir können nicht in den Krieg gehen wollen, blos um uns für die Verträge von 1815 zu Kais. Kön. Oesterreichischen Invaliden zusammenschiessen zu lassen’[3], onderschreven een aantal Nassausche en Frankforter burgers, waaronder verscheidene gewezen leden van het Parlement van 1848, eene verklaring, waarbij krachtig aangedrongen werd om aan Pruissen de militaire en diplomatische leiding van den Bond gedurende den oor-

1 Zie hieromtrent ‘Politische Skizzen über die Lage Europa's, von G.H. Graf zu Münster,’ S. 98 fg.
2 Zie het verslag der Eisenaeher Vergaderingen, in de ‘National-Zeitung’ van 1 Septembr 1859.
3 ‘Der Deutsche Kern in der Italienischen Frage.’

log op te dragen[1]. Waar de volkspartij voornamelijk hare verwachtingen op bouwde, was de nieuwe rigting, die met den Prins Regent en diens ministeric '*der neuen Aera*' in Pruissen aan het bewind was gekomen. Dat Regentschap had in zijn programma geschreven: 'Preussen muss in Deutschland moralische Eroberungen machen', en de Duitschers herinnerden zich slechts dat ook Koning Frederik Willem IV eenmaal zulke veelbeteekenende woorden had gesproken, om over het hoofd te zien hoe zeer hij er ontrouw aan geworden was. Bij elke gelegenheid had het nieuwe ministerie Schwerin 'Preussens Deutschen Beruf' hoog doen klinken; het had het regt der nationaliteiten in bescherming genomen en verkondigd, dat het voor het Duitsche vaderland en voor de vrijheid optrad[2]. Redenen te over, waarom het nationale verbond thans weder op Pruissen steunde, en zijne voornaamste krachten daar te lande en in het algemeen in het Noorden vond. Op de Eisenacher vergadering van 14 Augustus waren hoofdzakelijk leden en voormalige leden van de Pruissische, Hanoversche, Hessische en Thüringsche Kamers, en redacteuren van vrijzinnige dagbladen uit Berlijn en Leipzig tegenwoordig, tegenover alléén von Rochau uit Zuid-Duitschland. De meeste, en vooral door hunne persoonlijkheid meest beteekenende toetredingen tot het daar uitgevaardigd manifest, kwamen uit Pruissen zelf; zoo Forkenbeck, Grabow, Venedey, Jacobi, tegenover meestal geheel onbekende namen uit het Zuiden. En eveneens was het gesteld met de adressen van adhaesie tot dat manifest, die uit vele steden bij de regeringen inkwamen. Berlijn, Magdeburg, Stettin en Breslau gingen daarin voor, en werden gevolgd door Hamburg, Hanover, Lubeck, Bremen, Dresden, Leipzig, Weimar. Zoo strekte zich de nationale beweging over het geheele noorden van Duitschland uit, en werd het plan weder levendig om de rijksconstitutie van 1849 uit het stof op te halen, waaronder de reactie die voor goed meende te hebben begraven.

Maar in gelijke mate scheidde zich het Zuiden van die beweging af. Reeds hadden de gebeurtenissen van 1849 de bestaande stamverscheidenheid tot eene bepaald vijandige gezindheid jegens Pruissen doen overslaan. Onder den indruk der houding, thans door die mogendheid aangenomen, trokken alle Zui-

1 Zie die verklaring in de 'Frankfurter Post-Zeitung' van 1 Julij 1859.
2 'Preussische Zeitung' van 9 Februarij en 17 Junij 1859.

delijke dagbladen om het zeerst tegen het programma van Eisenach te velde, dat als een nieuw en sprekend bewijs voor de separatistische neigingen van het noordelijke Duitschland werd ten toon gesteld. Met het doel om de gevoeligheid van het Zuiden te ontzien, verlegde nu het *National Verein* zijne vergaderingen naar Frankfort a/M.; maar op de bijeenkomsten daar gehouden, werd het verschil van inzigten nog meer openbaar. Het voorstel tot het uitvaardigen eener proclamatie aan het volk, waarbij voor het verkrijgen der éénheid van Duitschland de Pruissische hegemonie als onvermijdelijke voorwaarde aangenomen werd, lokte den hevigsten tegenstand uit van de zijde der Beijersche en Wurtembergsche afgevaardigden. Hölder, dezelfde liberale volksvertegenwoordiger, die te Stuttgart nog in het voorjaar op eene bondshervorming aangedrongen had, beweerde dat de geheele Wurtembergsche bevolking tegen de verwezenlijking van die voorwaarde in verzet zou komen; een beweren, dat weinig van zijne kracht verloor door de verklaring van Reyscher, dat hij met zijne landgenooten niet instemde. De voorstellen tot de bedoelde proclamatie werden dan ook verworpen, en de statuten van het *National Verein* zoodanig geformuleerd, dat zij aan de Zuid-Duitschers den minst mogelijken aanstoot zouden geven[1].

En niet minder tegenwerking ondervond het *Verein* van de zijde der Zuidelijke Regeringen. De Midden-Staten hadden het plan van een ‘Trias’, d.i. van eene onderlinge vereeniging tusschen en tegenover de beide hoofdmagten, nimmer opgegeven. Het was het denkbeeld van een zelfstandig zamengaan van het *nicht grossmächtliche Deutschland*, waarvan wij de eerste sporen reeds in het ‘Manuscript aus Sud-Deutschland’ hebben aangetroffen, en waaraan thans onder den invloed van mannen als von der Pfordten en von Beust op nieuw uitvoering werd gegeven. De Ministers van Beijeren, Saksen en Wurtemberg zagen na de voorvallen van den zomer van dit jaar, het beste middel om de autonomie hunner Staten te bewaren, in het zich toeëigenen van eenige dier denkbeelden, waaraan de Eisenacher vergaderingen zulk eene wijde strekking hadden gegeven. Zij meenden daardoor de aanvallen van het *National Verein* niet alleen, maar tevens de éénheidspropaganda te verijdelen, waar-

1 Zie het verhandelde op de Frankforter-vergaderingen van 15 en 16 September, in de ‘Frankfurter Post-Zeitung’ van 22 September 1859.

voor het Kabinet van Berlijn niet ten onregte verdacht werd gunstig gestemd te zijn. Van daar de conferentiën in München en Würzburg in het najaar van '59 gehouden, waar besloten werd gemeenschappelijk een plan van hervorming der bondsinstellingen te Frankfort voor te dragen. Behalve Oostenrijk, sloten zich ook de regeringen van Hanover, Hessen en Nassau daarbij aan.

In verschillende Staten werden nu de vergaderingen van het *Verein* verboden, dat daarop zijn zetel te Coburg vestigde. Het werd daar door den Hertog, in weêrwil der tegenkanting van Oostenrijk, met welwillendheid opgenomen, en gaf er sedert een weekblad uit, aan de belangen van het ééne en ondeelbare Duitschland gewijd. Het nationale verbond verkreeg ook al spoedig zulk eene uitbreiding, dat de regering van Hessen-Darmstadt, niet in staat de beweging in toom te houden, de tusschenkomst van den Bond moest inroepen, tot toepassing der wet van 1854 op het regt van vereeniging[1]. Duidelijker kon de verhouding der Midden-Staten tegenover het *National Verein* niet blijken, dan uit hetgeen hier voorviel. Het Weekblad van dat verbond nam uit de maatregelen van het Hessisch ministerie aanleiding, om de gedragslijn der Duitsche regeringen ten aanzien der nationale éénheid te bestrijden, en hierop verscheen een officieus antwoord, teregt aan dat ministerie toegeschreven, waaraan wij de volgende merkwaardige zinsneden ontleenen.

'Die Hessische Regierung,' zoo lezen wij, 'will eine starke Bundesregierung, ein Bundesgericht und die Berufung von Vertretern der Deutschen Nation zur Theilname an der Berathung über die wichtigsten Interessen. Wer wissen will warum solche Einrichtungen bis jetzt nicht getroffen werden konnten, der mag sich in Berlin so gut wie in Wien erkundigen: die Mittelstaaten sind es nicht, an deren Widerstand die grössere Kräftigung und Einigung Deutschland's bis jetzt gescheitert ist. - - - Der National Verein, in den Bestrebungen seiner Leitern, führt aber zum graden Gegentheil. Er will Deutschland nicht Deutsch, sondern Preussisch machen; er will Oesterreich auflösen; er will uns durch die von ihm angestrebte Einheit nicht Rechtsgleichheit gewähren, sondern uns in

1 Protocol der 1ste Bondszitting ven 5 Januarij 1861.

das Verhältniss von Unterthanen mediatisirter Fürsten drängen'[1].

Wat de regeringen der Duitsche Midden-Staten beöogden, bleek hieruit vrij duidelijk: het was nu slechts de vraag, welke gedragslijn Pruissen ten aanzien der nationale beweging volgen zou. Terwijl die mogendheid, in haar eigenaardige rigting, vóór alle andere hervormingen op die der Bonds-krijgsregeling aandrong, begonnen de Würzburger Staten met openbaarmaking der Bondsverhandelingen en eenheid van wetgeving voor alle Duitsche landen aan de Bondsvergadering voor te stellen. Aan deze en andere voorstellen, ook aan meer omvattende, was de Duitsche Bondsgeschiedenis sedert het jaar 1859 rijk. Uit hunne behandeling zal het verschil van 't standpunt blijken, waarop de regeringen der Midden-Staten, door Oostenrijk gesteund, en dat waarop Pruissen met zijnen aanhang zich stelde. Zij zal de wederzijdsche verhoudingen scherper afteekenen, en de inleiding vormen tot die geweldige omkeering, welke door de Pruissische wapenen in 1866 is volbragt.

X.
De Bondshervorming.

De Augsburger 'Allgemeine Zeitung,' die na de gewelddadige oplossing der crisis van dat jaar, evenmin als eenig Duitsch dagblad in gebreke bleef zich in staatkundige beschouwingen te verdiepen, kwam daarbij veelal tot de slotsom, dat voor de Duitsche regeringen en bevolkingen het beste was zich in het onvermijdelijke te schikken. In zoover die slotsom berekend mogt zijn om de verontruste gemoederen tot bedaren te brengen, kunnen wij er vrede meê hebben. Maar de beweegredenen, die daartoe leiden moesten, waren van tweeërlei aard; en naast de uitnemend praktische stelling, dat het regt voor de magt wijken moest, verscheen eene les, uit de

1 'Erwiederung auf dem Artikel in N°. 33 der Wochenschrift des National-Vereins' (Darmstadt, 1860).

geschiedenis getrokken, waardoor alle schuld van het gebeurde gelegd werd op de schouders van hen, die daarvan, de bittere gevolgen ondervinden moesten. Oostenrijk en de Bondsvergadering - zij waren het, die getoond hadden niets geleerd en alles vergeten te hebben, wat voor de hervorming van Duitschland in nationalen zin noodig was: aan die fout was het te wijten, dat de staatkunde van Pruissen zegevierde[1]. Aan Pruissen werd aldus de dankbaarste rol toegewezen. Het had zijne bondgenooten bevrijd van de klemmende banden, waarin Oostenrijk en de Bondsvergadering hen geslagen hielden; het had - in tegenstelling met Oostenrijk en de Bondsvergadering - het Duitsche vaderland opgeleid tot eene nationale ontwikkeling. Het succes van den oorlog van 1866 was dáár, ten bewijze, dat Pruissen die roeping begrepen niet alleen, maar ook vervuld had. Hoe wij over zoodanige voorstelling der Duitsche Bondsgeschiedenis oordeelen, heeft reeds menige bladzijde in onze voorgaande hoofdstukken aangetoond; wij wilden ze hier echter nog eens scherp in 't oog vatten, nu wij genaderd zijn tot die verschillende hervormingsplannen, die sedert den oorlog tusschen Oostenrijk en Italië van alle zijden openbaar werden en elkander schier onafgebroken opvolgden. Boven den Duitschen patriot, die onder den indruk der gebeurtenissen van den oorlog, zijne beschouwingen in de ‘Allgemeine Zeitung’ neêrschreef, hebben wij den onbevangen blik vooruit; en welligt zullen wij daardoor in staat zijn een onpartijdiger antwoord op de vraag te geven, waarin de wezenlijke tegenstelling tusschen Pruissen en Oostenrijk met opzigt tot de algemeene Duitsche belangen gelegen was.

De gebeurtenissen van 1859 hadden Duitschland in een toestand van koortsachtige opwinding gebragt, waardoor aan alle voor eene wijle onderdrukte hartstogten weder de vrije teugel werd gelaten. Aan de anti-fransche agitatie, die alle bondslanden in rep en roer bragt en waarvan kabinetten en volks-

1 Zie o.a. de reeks van artikelen: ‘Die Deutsche Nation und das Kaiserreich,’ in de *Allgemeine Zeitung* van September 1866.
Zoo waagt zich ook de schrijver eener zoo even verschenen geschiedenis van het Tolverbond, die juist niet door diepzinnigheid van staatkundige beschouwingen uitblinkt, aan de volgende stelling: ‘Von 1849 an verband sich alles was in Deutschland faul und unzeitgemäss war, mit Oesterreich, um das rüstige Fortschreiten Preussen's zu hemmen.’ (‘Geschichte des Zollvereins, von Festenberg-Packish,’ Leipzig, 1869, S. 292.)

vergaderingen weêrgalmd hadden, sloot zich meer blijvend de nationale beweging aan, die thans met éénen slag aan kracht en uitbreiding herwon, wat zij sedert '49 verloren had. De strijd tusschen de beginselen van eenheid en particularisme werd met nieuw vuur hervat, nu de jongste der beide hoofdmagten zich krachtiger toerustte en zelfstandiger optrad, naarmate aan de oudere slag op slag werd toegebragt. In een groot deel van Duitschland vorderde de openbare meening Pruissen op, om openlijk het eenheidsbeginsel tot zijne lens te maken. Het waren niet meer vertoogen, zoo als Pfizer die vóór 25 jaren geleverd had, over de historische roeping van dien Staat, waartoe men zich bepaalde: in de kortelings beleefde oorlogsgebeurtenissen, in den vrede zelf, zoo als die tot stand was gekomen, wees men de gevaren aan, die van zijne zijde dadelijke voorziening eischten. Voor de eenheid van Duitschland tegenover het buitenland, voor de militaire eenheid vooral, was de leiding van Pruissen onmisbaar geworden: op dat standpunt had zich het *National Verein* gesteld; en wij zagen reeds welk eene uitbreiding dat verbond spoedig na zijn ontstaan in geheel het Noordelijke Duitschland verkreeg. De meeste Pruissische stemmen sloten zich daarbij aan. In eene reeds aangehaalde brochure van dien tijd heette het o.a.: ‘Wie viele Differenzen zwischen Kleinstaaterei und Preussenthum auch Staat gefunden haben, nur in dem wenigstens nach Aussen einigen Deutschland ist Heil und Sicherheit Aller zu finden. Es ist Zeit dass endlich die Sonderbündelei aufhöre, und dem entschlossen gemeinsamen Handeln Platz mache’[1]. Tot welken prijs dat gemeenschappelijk handelen met Pruissen te verkrijgen ware, hadden de bondsregeringen in dat jaar 1859 ondervonden. Waartoe dat leiden moest, gaf het hoofd der Duitsche socialisten duidelijk genoeg in een veel geruchtmakend vlugschrift te kennen. Napoleon III - beweerde hij - had in den oorlog tegen Oostenrijk eene waarlijk Duitsche roeping vervuld. Pruissen moest thans, of nooit, zich tegen dat Oostenrijk keeren, dat een eeuwige hinderpaal voor Duitschlands eenheid was, op straffe van het bewijs te leveren, dat het zelf onvatbaar voor nationale denkbeelden en ongeschikt was om die uit te voeren[2].

1 ‘Eine Stimme aus dem Volke’, S. 30.
2 Lasalle, ‘Der Italienische Krieg und die Aufgabe Preussens.’ (Berlin 1859.)

Hetzij zich de strekking naar eenheid aldus in het verlangen naar eene krachtige buitenlandsche staatkunde en eene naauw zamenhangende krijgsregeling onder de leiding van Pruissen uitsprak, of, zich aansluitend aan vroegere plannen, in het streven naar een engeren bondsstaat openbaar werd, in beide gevallen was het gevaar voor de overige Duitsche regeringen even dreigend. In het eerste opzigt werkte de Pruissische Regering heimelijk de heerschende strekking in de hand, zoo zij daaraan niet zelve den voornaamsten stoot had gegeven. Zij had zich geen oogenblik door de bondsbepalingen laten weêrhouden om hare bijzondere staatkunde te volgen, zoolang de oorlog duurde. Nu het vrede was, stelde zij voor die bepalingen zoodanig te veranderen, dat Pruissen met der daad, zoodra het er op aankwam, slechts te beschikken zou hebben over de militaire krachten van de grootste helft van het bondgenootschap. Zulke pogingen werden door Oostenrijk bestreden met de wapenen der eenheidsvrienden. Het Pruissische voorstel - beweerde het met regt - liep in werkelijkheid uit op de verdeeling van Duitschland. Vertegenwoordigde de Bond de nationale éénheid, dan moest ook het bondsleger één zijn. En tegelijkertijd zochten de Midden-Staten langs andere wegen aan de militaire hegemonie te ontkomen, en stelden zij een ontwerp op, dat ook in de krijgsregeling van den Bond het denkbeeld van den trias zou hebben verwezenlijkt. De Zuid-Duitsche dagbladen putten om strijd uit de militaire voorstellen van Pruissen aanleiding tot de hevigste verwijtingen. Overal vonden ontboezemingen als die van den ‘Nürnberger Correspondent’ ingang, waar dat blad uitriep: ‘Die in Aussicht gestelte Erklärung Preussens, keinem Bundesfeldherrn sich unterordnen zu wollen, steht einer Kündigung der Bundesgemeinschaft gleich! So lang man in Preussen die thatsächlichen Gesammtinteressen den Partheisympathien und Zukunftstheorien nachsetzt, sind wir der Uneinigkeit leider sicher’[1]. De officieuse bladen van Beijeren en Wurtemberg vatten met te meer vuur den handschoen tegen Pruissen op, sedert het de strekking toonde, om zich bij het National Verein aangenaam te maken. Want dat was toch wel de beweegreden, waarom de tegenwoordige Pruissische Regering zoozeer alle tradities harer staatkunde verloochende, dat zij thans ook op het herstel dier Keur-Hessische staatsregeling aandrong,

1 Zoo ook het ‘Deutsche Volksblatt’, ‘Mainzer Journal’, enz. van Maart 1860.

die door haar toedoen vooral weinige jaren te voren was vernietigd geworden. Waar Pruissen zoo openlijk toenadering begon aan den dag te leggen tot eene partij, die zijne hegemonie in Duitschland dreef, daar sloten de Midden-Staten zich naauwer aan elkander, om het gevaar dat dreigde, vereenigd onder de oogen te zien. Daar werd het waarschijnlijk dat zij allengs tot Oostenrijk naderen zouden, dat hun ondergang niet zocht en evenzeer als zij belang had bij de bestrijding der voor Pruissen gunstige sympathiën. Daar zou die staatkunde van wedijver tusschen de beide hoofdmagten, die sedert de vorming van het Tolverbond reeds zooveel kwaads gesticht had, welhaast tot een openlijken strijd om de opperheerschappij in Duitschland overslaan.

Bij zoodanige verhouding tusschen de Duitsche Regeringen was het te eer begrijpelijk, dat thans uit haar boezem verschillende voorstellen tot eene Bondshervorming kwamen, even als hare onderlinge eenigheid tot dusver aan alle hervormingen in den weg had gestaan. Het was ook niet onnatuurlijk, dat die bondsleden, die het werk der vereeniging van Duitschland het *National- Verein* uit de hand poogden te nemen, daarmede tevens de nadeelige gevolgen afweren wilden, die het programma van dat Verein, zooals het daar lag, onvermijdelijk op hun staatsbestaan uitoefenen moest. De Würzburger bondgenooten verloochenden hunne traditionele staatkunde niet; maar evenmin kon het ontkend worden, dat hunne voorstellen volkomen berekend waren om een grooten stap nader tot die volkseenheid te doen, die dan toch de natuurlijkste grondslag der staatseenheid uitmaakt. Eenheid van wetgeving en regtsbedeeling was daartoe de aangewezen weg; van den aanvang van het bestaan van het Duitsche Bondgenootschap was daarop gewezen. En door eene vrijzinnige algemeene wetgeving ware de nationale eenheid welligt beter bevorderd, dan door een krachtig uitvoerend gezag, waarheen thans van andere zijden gedreven werd. Het voormalig Rijks-ministerie had dan ook reeds sedert November 1848 de eerste grondslagen gelegd voor de Duitsche regtseenheid. Eene algemeene wet op het wisselregt was uitgevaardigd, een Duitsch handelswetboek voorbereid; en de Rijks-constitutie had de vervaardiging van burgerlijke en strafwetboeken voor geheel Duitschland voorgeschreven. Hadden die ontwerpen toen al geen verder gevolg, hieraan sloot zich toch het voorstel, door Beijeren in 1856 in de Bondsvergadering gedaan, om aan eene gemengde commissie onverwijld de zamenstelling van een Duitsch handelswetboek

op te dragen. De arbeid dier commissie had thans reeds eene tweede lezing doorloopen; in druk verschenen, had hij algemeenen bijval ingeoogst. De vrijwillige medewerking van de meeste regeringen deed verwachten, dat hij algemeen in de bondslanden zou ingevoerd worden[1]. De mogelijkheid, de uitvoerbaarheid eener algemeene wetgeving was alzoo overtuigend gebleken, wel is waar niet door het wetgevend gezag der Bondsvergadering, hoedanig deze niet bezat, maar door haar voorgaan, haar invloed, en verder door de vrije overeenstemming der verschillende regeringen. Hiervan uitgaande, stelden nu Beijeren, Saksen, Wurtemberg, de beide Hessen, Mecklenburg, Nassau en de Saksische Hertogdommen ter Bondsvergadering voor, om eene algemeene burgerlijke en strafwetgeving voor geheel Duitschland voor te bereiden. Daarmede zou aan de wenschen der vaderlandsvrienden worden tegemoet gekomen;de codificatie van een algemeen Duitsch regt zou het beginsel der volkseenheid bevorderen, zonder aan bestaande en erkende verscheidenheden te kort te doen. En met hetzelde inzigt diende Baden aan de Bondsvergadering een uitgewerkt ontwerp van Bondsgeregtshof in, dat naar het oordeel van alle partijen voor de verzekering van den openbaren regtstoestand in het Bondgenootschap onmisbaar was[2].

Voor eene geleidelijke ontwikkeling der eenheid in de wetgeving der bondslanden werd *aldus* de *weg gebaand* niet alleen, maar was ook de groote meerderheid der Duitsche Regeringen, waarbij zich Oostenrijk in den regel aansloot, gunstig gestemd. De commissie der Bondsvergadering, aan wie de bedoelde voorstellen verzonden werden, drukte slechts hare zienswijze en die van een groot deel der openbare pers uit, zoowel als van politieke en wetenschappelijke vereenigingen, gelijk den bekenden Duitschen *Juristentag*, toen zij de aanneming dier voorstellen dringend aanbeval. Teregt beweerde zij, met het oog op de sedert 1816 steeds onbevredigd gebleven volkswenschen: ‘Innere, bleibende Einheit wird leichter erreicht werden, wenn man zu gemeinsamen einheitlichen Gesetzen zu gelan-

1 Blijkens een rapport van het Handelscomité der Bondsvergadering van Augustus 1865, was dit handelswethoek toen door de overgroote meerderheid der Duitsche Staten aangenomen, door Oostenrijk slechts met uitzondering van het 5e boek, handelende over het zeeregt. (*Protokol der* 23e *Bondszitting van* 3 *Augustus* 1865.)

2 Protocollen der Bondszittingen van 17 December 1859 en 5 Januarij 1860.

gen im Stande ist'[1]. Maar juist daartegen verzette Pruissen zich met nadruk. 'Die vorliegende Frage' - zeî het dissenterende Pruissische lid der commissie - 'trifft das gesammte Staats- und Rechtsleben der Bundesländer, und eine Entscheidung derselben im Sinne der Majoritätsanträge würde zu der Consequenz führen können, auch noch andere gesetzgeberische und politische Einigungs-Acte in die Competenz des Bundes zu legen. Eine solche Auffassung der Bundesbefugniss widerstreitet aber dem Geiste und dem Worte der Bundesgrundgesetze'[2].

Dit bezwaar raakte echter meer de formele zijde, dan het inwendige der questie. Na de groote uitbreiding, die eenmaal, in het tijdperk der Carlsbader en Weener Congressen, aan de competentie van den Bond gegeven was, kon daaraan te minder waarde gehecht worden, wijl het nu, in tegenstelling met toenmaals, de nationale eenheid was die men bevorderen wilde. De meerderheid der Bondsvergadering liet zich dan ook geenszins van hare taak afbrengen. De algemeene handelswetgeving zou reeds vele privaatregtelijke beperkingen opheffen; het was zaak op dien weg niet te blijven stilstaan; de eerste stap had vele volgende onontbeerlijk gemaakt. Evenzoo zou het verkeer tusschen de Duitsche landen krachtig bevorderd worden door eene eenparige wetgeving op de gemeenschappelijke materiële belangen. Daarom stelden de Würzburger Regeringen, thans ook door Hanover en Baden versterkt, eene algemeene wet op de schuldverbindtenissen voor, en volgden, na de sluiting van het Weener Muntverdrag, ontwerpen tot invoering van een eenparig maat- en gewigtstelsel, tot gemeenschappelijke regeling van het patentwezen, enz. elkander in bonte rij op. Het was opmerkelijk, dat Pruissen zich gelijkelijk tegen al deze voorstellen aankantte. Nu eens weigerde het kortweg zijne medewerking, waar eene commissie van deskundigen tot onderzoek van het vraagstuk ingesteld werd[3]; dan weder eischte het

1 Rapport in de Bondszitting van 12 Augustus 1861 uitgebragt.
2 Rapport als voren.
3 Zoo, b.v., met opzigt tot de invoering van een eenparig maat- en gewigtsstelsel, waaromtrent de grootste ongelijkheid in de verschillende Bondsstaten heerschte, en welke aangelegenheid dan ook reeds door het Rijks-ministerie van 1848 en sedert in de meeste wetgevende vergaderingen aan de orde gesteld was. Eene commissie, te dier zake door de Bondsvergadering tegen den zin van Pruissen ingesteld, droeg uitgewerkte ontwerpen voor, en de Bondsvergadering noodigde den 18den Julij 1861 de regeringen uit, zich voor de aanneming daarvan te verklaren, Pruissen hield echter zijne verklaring terug tot in October 1864, en wist toen nog te bewerken, dat een nieuw onderzoek terzelfder zake aan eene andere commissie opgedragen werd. Naar aanleiding daarvan werd eerst in Februarij 1866 eene nadere uitnoodiging om zich te verklaren, aan de Bondsregeringen gerigt, waarvan natuurlijk ten gevolge der gebeurtenissen van dat jaar verder niets kwam. (*Protocollen der* 29e *Bondszitting van* 22 *November* 1860, *der* 25e *Bondszitting van* 18 *Julij* 1861 *en der Bondszitting van* 22 *Februarij* 1866).

een onbepaald uitstel, eer de zaak in behandeling zou genomen worden[1]. De Bondsvergadering droeg, in weerwil der tegenkanting van Pruissen, aan bijzondere commissiën de zamenstelling der wetboeken voor Duitschland op; die commissies kweten zich van haar taak met een ijver, een beteren uitslag waardig[2]. Even gunstig was de meerderheid gestemd voor de instelling van een Bondsgeregtshof, dat steeds als de beste waarborg tegen de aanmatigingen der hoofdmagten beschouwd was. Maar Pruissen onttrok zich aan alle deelneming, en wist ook enkele kleinere Noord-Duitsche Staten te bewegen, zich daarvan te onthouden. Het is thans, sedert Pruissen zijne staatkunde in 1866 blootgelegd heeft, niet onduidelijk gebleken, met welke bedoeling het ook aan de meest doeltreffende en gewenschte maatregelen tot eene naauwere vereeniging van Duitschland door middel der Bondsinstellingen, weêrstand bood. Beweerde Pruissen toen dat die instellingen wel voor hervorming vatbaar waren, maar het tijdstip daartoe niet geschikt was[3], dan ware het welligt juister gezegd geweest, dat het 't oogenblik nog niet gekomen achtte om zijne bijzondere staatkundige plannen daarbij door te drijven. Zette de Pruissische Regering toen de stelling op den voorgrond, dat de inmenging van den

1 Zoo b.v., met opzigt tot het ontwerp patentwet, waarvan de doelmatigheid vrij algemeen erkend werd, en voor de aanneming waarvan dan ook de groote meerderheid der Bondsregeringen gunstig gestemd was. Pruissen verlangde een onbepaald uitstel voor de behandeling dezer zaak; het kantte zich tegen de bewerking van wetsontwerpen door eene commissie. En naarmate de meeste bondsleden zich voor de aanneming daarvan verklaarden, wist het enkele andere in zijne tegenwerking meê te slepen, hetzij dan door afkenrende vota uit te brengen, hetzij door hunne verklaringen terug te houden. Zoo hield het de zaak slepende, totdat de gebeurtenissen van 1866 ook de verdere afdoening daarvan onmogelijk maakten. (*Protocollen der* 34e *Bondszitting van* 5 *December* 1861 *en der* 11e *Bondszitting van* 21 Maart 1866.)

2 Het is opmerkelijk, met welken toeleg de geschiedenis van de hervormings voorstellen der Würzburger Regeringen door de aanhangers van Pruissen is verdraaid geworden. Zoo ontkent de reeds genoemde schrijver von Festenberg-Packisch, met voorbijgang van al hetgeen hierboven uit de Bondsprotocollen medegedeeld is, dat de Bondsvergadering ooit aan die voorstellen eenig gevolg zou hebben gegeven. Zoo ook Braun, in een opstel in de ‘Preussische Jahrbücher, XXIter Band, 4tcs Heft’.

3 Pruissische circulaire van 5 Junij 1860.

Bond in de inwendige aangelegenheden der bondsleden tot de kleinste maat beperkt moest blijven, dan kwam zij in lijnregte tegenspraak met hare eigene antecedenten, en vergat zij dat de vermenging van het staatsregtelijk met het volkenregtelijk karakter van den Bond, die vroeger zulke wrange vruchten had afgeworpen, thans, onder den regtstreekschen en magtigen invloed der volksbeweging, niet dan voordeelig en gewenscht zijn kon voor die nationale doeleinden, die ook zij telkens op de lippen had. Hoe meer dan ook Pruissen zich in dit tijdperk aan de algemeene rigting onttrok, des te meer verloor het van den invloed dien het zich bij de volkspartij had verworven. Het *National Verein* gaf nu openlijk te kennen, dat het aan dien Staat nog slechts vasthield uit hoofde zijner overwegende magt, geenszins wegens zijne verdiensten jegens het Duitsche vaderland[1]. En het Pruissische Huis der Afgevaardigden gaf zijne regering eene welverdiende les, met te verklaren, dat de bevrediging der nationale wenschen andere maatregelen dan slechts eene versterking der krijgsregeling vorderde.

Onder de tegenwerpingen door Pruissen tegen de voorstellen der Würzburger Staten ingebragt, was intusschen eene wel berekend om indruk te maken. Aan den Bond ontbraken, in zijne tegenwoordige gedaante, de vereischte wetgevende factoren! Zur Uebernahme - betoogde de Pruissische Bondsgezant - einer die Landesgesetzgebungen beschränkenden legislatorischen Thätigkeit fehlt der Bundes-Versammlung diejenige organische Verfassung und Gliederung, welche für die ‘Uebung gesetzgeberischen Berufs nothwendig sind.’ Legde hij op dat argument een zoo beslissend gewigt, dat hij uit dien hoofde alle medewerking weigerde, dan kon Beijeren met regt aanvoeren, dat hetzelfde bezwaar gold voor elke poging om eene gemeenschappelijke wetgeving voor de Duitsche Staten in 't leven te roepen, en Pruissen alzoo beschuldigen van de zaak zelve niet te willen[2]. Maar de bedenking was daarom niet minder gegrond. Naarmate de Bondsvergadering in het voorbereiden eener algemeene wetgeving vorderde, klemde te meer de vraag omtrent het aandeel dat aan de bijzondere landsvertegenwoordigingen bij het tot stand brengen daarvan toekwam. Het viel niet te ontkennen, dat

1 Coburger Manifest van het *National-Verein* van 4 September 1860.
2 Protocollen der 6e en 28e Bondszittingen, van 6 Februarij en 17 Julij 1862.

wilde men de vertegenwoordiging van elken Bondsstaat over de waarde en aannemelijkheid van alle bijzondere bepalingen doen oordeelen, en in dien zin de ontworpen wetboeken aan meer dan twintig verschillende wetgevende magten voorleggen, men veilig alle hoop kon laten varen dat ooit eene gemeenschappelijke Duitsche wetgeving tot stand komen zou. Aan den anderen kant was de deelneming van vertegenwoordigers der natie aan de behandeling van een zoo aangelegen onderwerp te zeer in het welbegrepen belang der zaak, dan dat zelfs de meest conservative bewindslieden op eene geheele uitsluiting bedacht konden zijn. Aan de wetgevende Kamers was het wel voorbehouden, de ontwerpen die van Bondswege voorbereid en tusschen de regeringen overeengekomen waren, in hun geheel aan te nemen of te verwerpen; maar die bevoegdheid was uiterst beperkt. En hadden al de meeste landsvertegenwoordigingen zich, met eene waarlijk vaderlandslievende zelfverloochening, daarmeê vergenoegd, toen het Duitsche Handelswetboek aan haar onderworpen werd, het was te verwachten, dat op den duur de handhaving der constitutionele beginselen bij haar zwaarder wegen zou dan de weldaad eener algemeene wetgeving, ten spijt daarvan gekocht. Dat de Duitsche regeringen zich met zoodanige overwegingen thans bezig hielden, bewees hoe zeer een betere geest onder haar begon levendig te worden. Niet alleen Baden en Wurtemberg lieten die bedenkingen met ernst gelden[1]; maar de Saksische minister von Beust ontleende daaruit de juiste gevolgtrekking, dat eene vergadering van afgevaardigden uit de wetgevende Kamers bij den Bond het eenig doeltreffende middel zijn zou om eene algemeene wetgeving voor geheel Duitschland tot stand te brengen[2]. Hierop was dan ook het voorstel gegrond, dat Oostenrijk in de Bondszitting van 14 Augustus 1862, in overeenstemming met de Würzburger regeringen, ter tafel bragt.

Het was wel een sprekend blijk der veranderde rigting, die het staatkundig leven in Duitschland doortrokken had, Oostenrijk en zijne bondgenooten thans op de eischen der nationale eenheid te zien wijzen, en hunne voorstellen tot bevordering

1 Badensehe en Wurtembergsche nota's van Mei 1861, in de *Allgemeine Deutsche Strafrechtszeitung* 1861, N°. 28, en de *Deutsche Gerichtszeitung* 1861, N°. 46.

2 Rede van von Beust, in de zitting der Saksische Eerste Kamer van 12 Julij 1861.

daarvan aanknoopen aan die veelbelovende woorden, waarmede eenmaal de eerste Bondsdag was ingewijd. Het was alsof men alles wat daartusschen lag wilde uitwisschen, en thans door eigen initiatief tot stand brengen wat te voren door volksmannen, als een Bassermann, te vergeefs beproefd werd. Want dat Parlement, dat uit de afgevaardigden der Duitsche wetgevende Kamers zamengesteld, bij den Bond vergaderen zou, zou niet slechts als een uitkomstmiddel bij de behandeling van gewigtige wetsontwerpen dienen, maar was bestemd om als een blijvende instelling plaats te nemen in het organisme van den Bond[1]. 'Die Delegirten-Versammlung würde gleichsam eine Vereinigung der sämmtlichen Landesvertretungen darstellen, und ihre Beschlüsse würden ein um so grösseres Gewicht haben, als ihre Berathungen öffentlich vor der ganzen Nation und in dem erhebenden Gefühle einer Gesammtvertretung gepflogen würden', zoo luidde het aanprijzend oordeel van de commissie der Bondsvergadering, in wier handen de voordragt van Oostenrijk gesteld werd[2]. En zeker was deze wel berekend, om een grooten stap nader te brengen tot de vervulling van een lang gekoesterden volkswensch. De strekking er van reikte zoo ver, dat het zelfs de vraag was of dc optreding van een zoodanig begin van parlement in het Duitsche Statenstelsel niet de grondslagen van het geheele Bondsgebouw ondermijnen zou. Dit kon eene aanbeveling zijn voor de voorstellen der Midden-Staten, bij die geavanceerde partij die hare uitdrukking in het *National Verein* vond, bij Pruissen evenzeer, dat inmiddels meer openlijk tegen de bondsinstellingen had partij gekozen. Het tegendeel was echter waar: het *National Verein* trachtte al dadelijk die voorstellen te overvleugelen, door er zijn denkbeeld van een Parlement, uit regtstreeksche volkskeuze voortgekomen, tegenover te stellen. En de Pruissische Regering haastte zich om, met datzelfde denkbeeld op den achtergrond, door het opwerpen van formele bezwaren, het dreigende overwigt van Oostenrijk en de Midden-Staten te bestrijden. De

1 Protocol der Bondszitting van 14 Augustus 1862.
'Die Verfassung des Deutschen Bundes' - verklaarde de Oostenrijksche Bondsgezant - 'wird, nach der Ansicht der Kaiserlichen Regierung, nicht mehr von dem Einflusse der volksthümlichen Staatscinrichtungen unberührt bleiben können, die nunmehr in allen Deutschen Ländern herrschen.' (Bondsprotocol van 22 Januarij 1863. § 31).

2 Protocol der 42e Bondszitting, van 17 December 1862.

bevoegdheid van den Bond, de vraag of over het bijeenroepen eener ‘Delegirten-Versammlung’ bij meerderheid van stemmen kon, dan wel bij éénstemmigheid moest beslist worden, werd aldus de spil waarom zich de strijd ter Bondsvergadering bewoog. Sommige regeringen waren in ernst beducht voor eene buitengewone uitbreiding der bondsbevoegdheden, andere waren het niet minder voor de dreigende taal welke de Pruissische regering begon aan te slaan; waardoor het Pruissen gelukte, met eene geringe meerderheid, het Oostenrijksche voorstel te doen vallen[1].

De afscheiding en verdeeldheid tusschen de Duitsche Staten nam daardoor op schrikbarende wijze toe. Om ons een meer volledig denkbeeld hieromtrent te vormen, moeten wij thans een stap terug doen, en trachten in te halen wat wij bij de bespreking van de gemeenschappelijke voorstellen der Würzburger bondgenooten achterwege moesten laten. Dieper ingrijpende plannen waren opgedaagd; von Beust was daarmede reeds onmiddellijk nadat het vredesverdrag van Zürich gesloten was, te Weenen verschenen, maar had op dat oogenblik geen gunstig onthaal gevonden. De opgang echter dien het *National Verein* in een groot deel van Duitschland maakte, zoowel als het herhaalde en levendige aandringen door menige vertegenwoordigende Kamer op eene grondige herziening der Bondsorganisatie, was oorzaak dat dit onderwerp welhaast in zijne volle beteekenis en wijdsten omvang weder werd opgevat. Bijna gelijktijdig kwamen de Koninklijk Saksische Minister van Buitenlandsche Zaken en de Hertog van Saksen-Coburg in October 1861 met uitgewerkte plannen tot eene volledige Bondshervorming te voorschijn. Stelde zich het laatste nagenoeg op het standpunt dat het genoemde *Verein* ingenomen had, en wilde de Hertog onder de vlag van hervorming het éénhoofdig gezag in Duitschland binnensmokkelen, dan was het niet te verwonderen dat de Bondsvergadering, bij wie hij zijne voorstellen aanhangig trachtte te maken, weigerde met eigen hand haar doodvonnis te onderschrijven. Zij ging ten zijnen aanzien eenvoudig tot de orde van den dag over[2]. Maar het ontwerp van von Beust werd regtstreeks aan de Duitsche Regeringen,

1 Protocol der 3e Bondszitting van 22 Januarij 1863.
2 De voordragt van wege den Hertog van Saksen-Coburg is opgenomen in het 30e Bondsprotocol van 31 October 1861.

aan Oostenrijk en Pruissen in de eerste plaats, medegedeeld; er ontwikkelde zich daaruit een strijd van beginselen, die in omvang en scherpte steeds toenam, en aan dat ontwerp een veel grooter gewigt bijzette, dan de inhoud er van wel verdiende. Von Beust wilde eenvoudig de Bondsvergadering, zamengesteld zooals zij was, behouden, maar slechts tweemalen 's jaars doen bijeenkomen, bij afwisseling in verschillende groote steden van Duitschland. Eene wetgevende vergadering, wier leden door de vertegenwoordigende Kamers der Bondsstaten gekozen werden, zou haar ter zijde staan, met de bevoegdheid om de wetsvoordragten, van Bondswege ontworpen, aan te nemen, te verwerpen en te amenderen, maar slechts met eene raadgevende stem in alle overige politieke aangelegenheden, die de Bondsvergadering goed vinden mogt aan haar voor te leggen. De uitvoerende magt zou om beurten berusten bij Oostenrijk, Pruissen en een derden bondsvorst, als vertegenwoordiger van al de overigen. Tegen de uitvoerbaarheid van dit plan lagen zoo overwegende bedenkingen voor de hand, dat de ontwerper al dadelijk de beschuldiging hooren moest dat het hem daarmede geen ernst was, en hij slechts de bedoeling had aan den gestadigen aandrang der vertegenwoordigende Kamers tegemoet te komen. Maar ook als *ballon d'essai* beschouwd, was in zijn ontwerp de strekking niet te miskennen, om een Trias in het algemeen beleid der Duitsche zaken te vestigen. Niet als vijand van Oostenrijk, vorderde von Beust van die mogendheid de opgeving van het blijvend Bondspraesidium, veel minder nog als vriend van Pruissen; maar als de vertegenwoordiger van die politiek der Midden-Staten, die het ‘nicht grossmächtliche Deutschland’ als een derden hoofdgroep tusschen Oostenrijk en Pruissen wilde doen gelden. Met veel talent werd dit gedeelte van het plan ontwikkeld, en aan Oostenrijk voorgehouden hoe weinig het uitsluitend bezit van het Praesidium meer overeenkwam met de werkelijke magtsverhouding tusschen de Bondsstaten, wijl de ondergeschiktheid die daarin voor de overige lag opgesloten, toch nimmer jegens eene mogendheid als Pruissen geworden was, kon gehandhaafd worden[1].

Oostenrijk hield echter aan zijne voorregten vast, al verbloemde het zijne weigering met een beroep op de eischen

1 Depêche van von Beust van 22 November 1861, in het officiële *Dresdener Journal* van 30 Januarij 1862.

der eenheid van Duitschland[1]. Vroeger, in den drang der omwenteling, was het eenmaal geneigd geweest het voorzitterschap van den Bond met Pruissen te deelen; maar die tijden waren voorbij. Zou Oostenrijk thans in concessiën treden, nu het, in verbinding met de Midden-Staten, er zoo wel in slaagde Pruissen te overvleugelen, het den loef af te steken in de openbare schatting! Dat het von Beust nog moeijelijker vallen zou, dien Staat naar zijne zijde over te halen, kon verwacht worden. Het was echter aan de toenmalige Pruissische Regering voorbehouden, voor het eerst de stelling te verkondigen dat de Bondsconstitutie *niet* te hervormen *was*. In den zomer van 1860 had zij beweerd dat de omstandigheden daarvoor niet gunstig waren; thans, nog geene twee jaren later, hield zij vol dat die hervorming eene onmogelijkheid was geworden[2]. Zoo hadden dan de denkbeelden van het *National Verein*, gesteund door de theoretische hulp van mannen als Droysen, die de Duitsche geschiedenis op hunne wijze reconstrueerden, te Berlijn wortel geschoten[3]. Men gewende er zich aan overdrevene wenschen te beschouwen als gegronde redenen, waarom aan eene hervorming van het geheele Bondgenootschap thans niet meer te denken viel. Plannen, daarmede in lijnregten strijd, liet Pruissen zich nu opdringen als eene verpligting jegens het Duitsche volk; wat men te Berlijn eenmaal, onder den regtstreekschen invloed der meest buitengewone omstandigheden, slechts schoorvoetende had voorgestaan, zou nu als het eigen beginsel der Pruissische staatkunde worden verkondigd. Wel ging het Huis der Afgevaardigden aldaar wat te snel te werk, door de zaak der Bondshervorming voor urgent te verklaren, en openlijk de leiding der diplomatische en krijgszaken in een nieuwen Duit-

1 Nota van von Rechberg, van 5 November 1861, in de officieuse *Donau Zeitung* van 23 Januarij 1862.

2 ‘Wir müssen alle auf den ganzen Bestand des Bundes berechneten Reformvorschläge in der bundesstaatlichen Richtung von vorn herein für unausführbar halten.’ (Nota van Bernstorff van 20 December 1861, in de *Allgemeine Preussische Zeitung* van 9 Januarij 1862).

3 Jürgens zegt teregt in zijne ‘Studien’, die hoofdzakelijk ter bestrijding van het bekende werk van Droysen geschreven zijn: ‘Die *Geschichte der Preussischen Politik* ward in Missbrauch der Geschichtschreibungskunst und in Fälschung deutscher Geschichte geschrieben, zur Befestigung und Verbreitung der grundverderblichen Theorie vom “Deutschen Berufe” Preussen's, zur Anreizung Preussen's, in der Gang wieder einzulenken, den es seit 1740 genommen, und zwar gerade insofern dieser ein unheilvoller war.’

schen Bondsstaat voor Pruissen in aanspraak te nemen[1]. Wel trachtte de Pruissische Regering hare verlegenheid over zoo onbewimpelde en haar vrijheid belemmerende verklaringen te verbergen, door die Kamer te ontbinden. Maar de taal die zij zelve voerde, week in de hoofdzaak daarvan niet af[2]; zij ging zelfs in één opzigt veel verder, dan eenige motie der Pruissische Vertegenwoordiging het tot dusver gewaagd had. Ter verdediging van haar stelsel beriep de Pruissische Regering zich op de werkelijke magtsverhouding der Bondsstaten. 'Wir halten es - zeide zij - für ein tiefliegendes Gebrechen der Bundeseinrichtungen, dass den realen Machtverhältnissen keine irgend genügende Rechnung getragen ist,' en daarop steunende, eischte zij eene zoodanige verdeeling van stemmen in alle belangrijke bondsaangelegenheden, dat daardoor het overwigt van Pruissen voor goed zou verzekerd zijn[3]. Aan de voordeelen die de Pruissische Staat daarvan trekken zou, maakte zij het vraagstuk der Bondshervorming ondergeschikt, zij stelde daarvan het behoud of de omverwerping der geheele bestaande orde van zaken afhankelijk.

Was de grondslag dier redenering al regtens onhoudbaar, de Midden-Staten konden, van hun kant, daaruit het krachtigst argument putten voor hunne aanspraken. Want grondde Pruissen zijn verlangen naar grooter invloed in de bondsaangelegenheden op de werkelijk bestaande magtsverhoudingen, zij - en Beijeren in de eerste plaats - stonden in dat opzigt tot Pruissen nagenoeg in dezelfde reden, als die Staat tot Oostenrijk. Eene bondshervorming op zulk een grondslag kon onmogelijk de volkswenschen bevredigen, evenmin als het waarschijnlijk was dat de regeringen zich daarover ooit zouden kunnen verstaan. De anti-pruissische partij zag dan ook in de geheele houding van Pruissen ten opzigte der bondshervorming slechts

1 Zie de motie der Pruissische Kamer van 24 Februarij 1862, in de *Allgemeine Preussische Zeitung* van 28 Februarij.

2 Zoo heette het in de aangehaalde nota van Bernstorff: 'Die Bildung eines Bundesstaats im Staatenbunde scheint uns mit dem Fortbestehen des letztern sehr wohl vereinbar.' En verder: 'Vom Herrn von Beust ist die Ansicht ausgesprochen, dass die Vereinigung eines *Theiles* der Bundesgenossen zu einem engeren Verband das Ausscheiden der einen Grossmacht aus dem Bunde zur nothwendigen Folge haben müsse, weil der weitere Bund in jenem Falle zu einem blossen Allianzvertrage herabsinke. Wir vermögen unserscits die Nothwendigkeit solcher Folge nicht einzusehen.' (*Nota van* 20 *December* 1861, *l.l.*)

3 *Ibid.*

een nieuw bewijs voor hetgeen zij ten allen tijde beweerd had, dat het Pruissen uitsluitend om zijn eigen voordeel in Duitschland te doen was[1]. Dat het alléén magt genoeg bezat om elke oplossing van het Duitsche vraagstuk te belemmeren en tegen te houden, bewees zijn verzet tegen de Würzburger voorstellen, zijne weigering om deel te nemen aan die beraadslagingen van het meerendeel der bondsleden, waartoe Oostenrijk het in 't voorjaar van '62 uitnoodigde. Het was echter niet magtig genoeg, om dat vraagstuk alléén in zijn zin op te lossen. De Oostenrijksche Regering zou daarom ook nimmer dulden dat de hervorming der bondsinstellingen slechts tot uitbreiding der magt van Pruissen strekken zou. Zij mogt dat niet, om der gevolgen wille niet alleen, maar ook wijl de Keizerstaat minstens de helft van Duitschland, der vorsten zoowel als der bevolkingen, nog op zijne zijde had. Zij zou het te minder, tegenover de weifeling en veranderlijkheid van inzigten die te Berlijn in de Duitsche aangelegenheden bovendreef. Terwijl Pruissen de partij van het *National Verein* beurtelings aantrok en weder afstootte, terwijl het zich nu eens van het plan van een Klein-Duitschland afkeerde, om het daarna zelf te omhelzen, schreed Oostenrijk met kracht en gematigdheid in dezelfde gedragslijn met de Würzburger bondgenooten voort. Het denkbeeld eener deeling van Duitschland, dat men te Berlijn nog slechts fluisterend waagde uit te spreken, werd nu door Oostenrijk en de Midden-Staten openlijk als een schrikbeeld ten toon gesteld. De verwezenlijking van de plannen der unitariërs, met de hegemonie van Pruissen - betoogden zij - werd door de eischen der volkseenheid niet geregtvaardigd. Zij zou feitelijk, zoo al niet regtens, de oplossing van alle bondsbetrekkingen, de afscheiding van de eene helft van Duitschland onvermijdelijk na zich slepen[2]. Die duidelijke taal, weldra in

1 ‘Preussischerseits - zegt Jürgens - ist nicht blos zur Reform des Bundes die Hand nicht geboten, sonder deutlich gezeigt, dass beim Reformiren entweder die Suprematie Preussen's, oder gar nichts herauskommen soll. Mit der Hälfte der historischen Kunst Droysen's würde man sagen können, und sagen müssen: Neu-Preussen hat Altpreussen's Handlungsweise in soweit fortgesetzt, als es weder festen Willen noch Befähigung zur Lösung der Reichsreform zeigt. Es hat die Deutsche Wiederaufrichtung gehemmt, ja geradezu vereitelt durch sein auf eigne Vergrösserung gerichtetes Streben, und wird, solange dieses Streben bei ihm waltet, ihr grösstes Hinderniss sein.’ (*Studien zur Deutschen Geschichte und Politik*, S. 320, 321.)

2 Identieke nota's van 2 Februarij 1862, door Oostenrijk, Beijeren, Saksen, Hanover, Wurtemberg, Hessen en Nassau te Berlijn ingediend.

alle bladen openbaar gemaakt, miste hare uitwerking niet. Het plan, dat de jongste Pruissische staatsstukken hadden aangegeven, werd allengs weder losgelaten; het viel met het ministerie, dat het uit de Radowitz'sche traditiën had opgedolven.

Maar de nota van Bernstorff had het sein gegeven aan alle officieuse en voor de Pruissische hegemonie gunstig gestemde bladen, om tegen de bestaande Bondsconstitutie, en tegelijkertijd tegen de Würzburger en Oostenrijksche hervormingsvoorstellen te velde te trekken. De Pruissische bladen wedijverden daarin met het weekblad van het *National Verein*. De Zuid-Duitsche bladen, ook geheel onafhankelijke als de 'Allgemeine Zeitung' en de 'Nürnberger Correspondent', organen der democratie als de Wurtemberger 'Beobachter', schaarden zich in den regel aan de tegenovergestelde zijde, minder uit ingenomenheid met de bondsinstellingen, dan wel wegens verdenking der bedoelingen van Pruissen. De 'Presse' vooral, het orgaan der liberale partij in Oostenrijk en een der meest verspreide Duitsche dagbladen, vatte naar aanleiding der nota van 20 December vuur, en gaf op de herhaalde aanvallen der Pruissische pers een antwoord, dat door waarheid en puntigheid treffen moest. 'Der Grundgedanke der Vergrösserung seiner Macht - zeide zij - leitet Preussen in allen seinen Beziehungen zum Bunde. In ihm vereinigen sich Preussen's Junker, Constitutionellen und Democraten; er verbirgt sich hinter allerlei Schlagworte und Phrasen; er nennt sich Lösung der Deutsche Frage, ist aber im Grunde nichts als selbstsüchtige Speculation des Preussischen Particularismus und Ausdehnung der Hohenzollern'schen Hausmacht. Im Interesse dieser Preussischen Vergrösserungs-Politik wird die öffentliche Meinung in Deutschland auf alle Weise bearbeitet; zu ihrer Rechtfertigung leugnet Prof. Sybel die ganze grosse Vergangenheit des Deutschen Kaiserreichs, streicht er Jahrhunderte aus der Geschichte Deutschlands, deren ganzer Inhalt reducirt wird auf die Zeit wo der Stern des Kurfürsten von Brandenburg am Deutschen Himmel erscheint[1].... Bis jetzt

1 Met dezelfde strekking waarmede Droysen de Geschiedenis der Pruissische Staatkunde schreef, gaf von Sybel zijn geschrift 'Die Deutsche Nation und das Kaiserreich (1862)' in het licht. Hij plaatste de stelling op den voorgrond: 'Aus dem ganzen Verlauf unserer Geschichte ergibt sich, dass keine andere Verfassungsform historische Berechtigung hat, als jene des *engeren* Bundes unter Preussen *neben* Oesterreich, und des *weiteren* Bundes *mit* Oesterreich.' De geleerde schrijver poogde daarbij aan te toonen, dat Oostenrijk eigenlijk sedert vier eeuwen reeds buiten het Rijk stond, en Duitschland slechts aan zijne bijzondere belangen dienstbaar gemaakt had. Evenwel behoorde het tot Duitschland, en was de geheele afscheiding van den Keizerstaat in geen opzigt wenschelijk. Von Sybel kwam dus tot de slotsom, dat een Duitsche Bondsstaat onder de leiding van Pruissen slechts te bereiken was, wanneer hij zich binnen de grenzen van het bestaande Bondgenootschap vestigde. Krachtig vermaande hij Noord-Duitschland, om zijn streven daarheen te rigten.
Häusser, in zijnc beroemde 'Deutsche Geschichte vom Tode Friedrich des Grossen' (1861-1863), stond eveneens het denkbeeld eener zoodanige hegemonie van Pruissen voor.

war man allgemein der Ansicht, dass Klein-Deutschland, die Preussische Hegemonie, nur Leben und Gestallt gewinnen könne, wenn Preussen vor allem an sich selbst das Werk der Reinigung vollzogen und ein constitutioneller Musterstaat geworden sein würde. Graf Bernstorff aber ist total verschiedener Ansicht. Er hält Preussen, wie es liegt und steht, für reif die Hegemonie in Deutschland anzutreten; ja er acceptirt die Bundesacte, wie sie ist, und bittet nur um etwas Platz für ein zusammenanexirtes Gross-Preussen..... Jene die in Deutschland von Berlin etwas erwartet, sind dadurch ebenso heilsam enttäuscht, wie Jene die von den Beust'schen Reformen Heilung erhoffen. Mehr und mehr wird dieses immer sich wiederholende Zerplatzen all' dieser diplomatischen Seifenblasen die Ueberzeugung verallgemeinern, dass die Lösung der Deutschen Frage nicht das Werk “freier Vereinbarungen”, sondern nur das Resultat mächtiger Ereignisse sein werde’[1].

Voor de juistheid dier laatste bewering waren zeker geene afdoender bewijzen te vinden, dan in de Pruissische bladen zelve, en niet het minst in die welke gewoon waren de regering te verdedigen. Met het jaar 1862 was te Berlijn de bekende strijd tusschen Regering en Vertegenwoordiging over de legerorganisatie begonnen, die jaren achtereen heeft aangehouden; en nu zochten de Pruissische bladen van verschillende rigting het wenschelijke, het noodzakelijke eener verhoogde weerbaarheid voor Pruissen juist daarmede aan te toonen, dat het tegen zijne Duitsche bondgenooten behoorde opgewassen te zijn. Zij stelden als het eerste noodige, een tegenwigt tegen Oostenrijk en de Würzburgers, en verdedigden dat stelsel op eene wijze die niets minder dan geruststellend voor het behoud van den vrede in het Duitsche Bondgenootschap luidde. Één voorbeeld uit velen. De overigens gematigde ‘Spenersche Zeitung’ leerde

1 ‘Die Presse’ van 9 Januarij 1862

openlijk: ‘Unsere Stellung in Deutschland beruht vor allem auf unsere Stärke und unserm guten - Schwert!..... In den Deutschen Angelegenheiten kan Preussen nur etwas ausrichten mit kriegerischer Entschlossenheit, durch den Beweis dass es der Führung Deutschland's wirklich werth ist’[1]. Zoo diep was het begrip van Pruissen's hegemonie thans gezonken, vergeleken bij de tijden waarin een Pfizer op de verdiensten van dien Staat uit een verstandelijk en oeconomisch oogpunt gewezen had; zoo verschillend de taal met die van de organen van vroegere regeringen, die niet dan morele veroveringen in Duitschland beoogd hadden! Dat waren teekenen des tijds, die voor Duitschland eene donkere toekomst voorspelden. De ‘Allgemeine Zeitung’ mogt zich, in eene vlaag van gemoedelijkheid, voorstellen dat niet alle Pruissen dachten als de zoo even vernomen stem kon doen vermoeden, en er zich mede vleijen dat het Pruissische volk vóór alles Duitsch was, in den zin gelijk zij dat bedoelde. Maar zij vergat, dat de Regering te Berlijn reeds te veel in het vaarwater van het *National Verein* gestuurd had, om niet gegronde aanleiding te geven tot de verdenking, dat zij eene bondscrisis uitlokken wilde. Zij vergat dat aan zoodanig voornemen vooraf bij de groote meerderheid der bevolking een goed onthaal verzekerd was, nadat het denkbeeld van Pruissen's Duitsche roeping zich gedurende eene lange reeks van jaren op alle toonen en wijzen ingang verschaft had. Zij vergat dat niets gevaarlijker en verleidelijker is, dan eene natie gestadig uitbreiding van hare grenzen, haar aanzien en magt voor te spiegelen, en dat het Pruissische volk in dat opzigt met niet minder ijdelheid dan eenig ander volk behebt was.

Dat de verdeeldheid tusschen de Duitsche Kabinetten haar wortel had in de bevolkingen, bleek dan ook niet alleen uit den heftigen strijd die tusschen de organen der verschillende partijen gevoerd werd, maar bewezen vooral op dit tijdstip de uitingen van het volksleven, zooals zich dat in tal van vereenigingen en vergaderingen op reusachtige schaal openbaarde. Hier wilde men bij de hervormingen, wier wenschelijkheid niemand ontkende, uitgaan van de bestaande bondsin-

1 Zoo ook de ‘Preussische Jahrbücher’, de ‘Preussische Allgemeine Zeitung’, de ‘National Zeitung’, de ‘Weser Zeitung’, enz. van Julij en Augustus 1862.

stellingen, en de eenheid van Duitschland in hare grondslagen bevorderen: - op dat standpunt stonden de Oostenrijkers en in het algemeen de Zuid-Duitschers. Ginds zocht men de eenheid bij voorkeur in het uitvoerend gezag, in de spits van een nieuwen Bondsstaat, die zich binnen de grenzen van den Statenbond van 1815 vestigen zou. Terwijl het *National Verein* tot dusver Pruissen als de magt beschouwd had, welke voorbeschikt was om die eenheid te verwezenlijken, trad thans eene nieuwe vereeniging met het programma: Eenheid *en* Vrijheid van Duitschland, op. Door Bluntschli en anderen voorbereid, beoogde zij niet een vast verbond te stichten, maar slechts den weg te banen tot vrije conferenties over het Duitsche vraagstuk tusschen leden der verschillende vertegenwoordigende Kamers. Evenzeer werden door haar uitgesloten allen die in hunne bijzondere landsaangelegenheden vrijzinnig, maar in de algemeene bondszaken particularistisch gezind waren, als degenen die wel is waar eene krachtige concentratie der Duitsche staatkunde, maar in eene illiberale rigting voorstonden[1]. Het was duidelijk genoeg, al kon haar programma aanleiding tot eenig misverstand geven[2], dat die vereeniging zich aansloot aan het *National Verein*. Zij had een minder democratischen tint, dan dit; hare voorstanders, meest allen deel van wetgevende Kamers uitmakende, waren aan zekere terughouding in hoogere mate dan de leden van het Verein gebonden. Maar de overeenstemming tusschen beide bleek reeds uit de feitelijke uitsluiting, die zoowel hier als daar alle Oostenrijkers trof; zij bleek niet minder uit de gedragslijn welke beide thans tegenover Pruissen volgden. Geene van beiden wilden, bij de wijze waarop het ministerie Bismarck zijne eigene vertegenwoordiging bejegende, van eene hegemonie van Pruissen meer hooren, zonder dat gelijktijdig de noodige waarborgen voor de vrijheid verkregen werden. Slechts gaf de vergadering, die in September 1862 te Weimar bijeenkwam,

1 Zie de verklaring van Bluntschli, in de *Süd-Deutsche Zeitung* van 30 Junij 1862.

2 Niet onaardig stelde de *Allgemeine Zeitung*, naar aanleiding van dit programma, de vraag: ‘Herr von Schmerling hat Oesterreich in die Reihe der constitutionellen Staaten eingeführt, und damit der Freiheit einen Dienst erwiesen wie kein anderer Staatsmann der lebenden Generation. Es ist bekannt dass er auch die Einigung Deutschland's antrebt. Würde, fragen wir, das grössere Freiheitsverdienst des Herrn von Schmerling seinen Mangel an Sinn für National-Vereins-Einheit ausgleichen?’

meer bedektelijk te kennen, wat het *National Verein* daarna krachtiger uit zou spreken. Hier zoowel als daar verwierp men de hervormingsvoorstellen der Midden-Staten, en werd de instelling van een algemeen Parlement als een regt van het Duitsche volk voorgesteld. Maar, terwijl in de Vergadering van Weimar de Rijksconstitutie nog slechts, als de geest van Hamlet, op den achtergrond van het tooneel bleef, gold de uitvoering dier Staatsregeling van 1849, met Grondregten en Kieswet en de bijeenroeping van het Parlement, in de bijeenkomst te Coburg voor eene dringende noodzakelijkheid[1]. Zoo werd, min of meer onomwonden, van deze zijde aan de gebeurtenissen van 1848 en '49 vastgeknoopt, en verkreeg de rigting van het *National-Verein* nieuwe krachten, zij het dan ook dat die haar zijdelings werden aangebragt.

Inmiddels had de tegenovergestelde rigting evenmin stil gezeten, en was zij integendeel, door het voorgaan der Würzburger-Regeringen en de houding welke Pruissen daar tegenover aannam, tot meerdere inspanning gedreven. De Pruissischgezinde partij, die elke bondshervorming wist te verijdelen, werd door haar als de ‘Geist der stets verneint’ veroordeeld; en als protest tegen die strekking, was reeds in het najaar van 1861 de *Volksbund* te Dresden gesticht. Het Schuttersfeest in 1862 in Frankfort a/M. gehouden, waarbij zich meer dan 15,000 personen uit alle oorden van Duitschland verzamelden, gaf eveneens aanleiding om de secessionistische denkbeelden, aan Pruissen toegeschreven, te bestrijden, en vooral den innigen zamenhang van Oostenrijk met het overige Duitschland op het krachtigst te doen uitkomen. Voor die gelegenheid werd o.a. een tooneelstuk vervaardigd, dat met geestdrift opgevoerd en toegejuicht werd, waarbij een Oostenrijker, een Pruis en een Thüringer zich verbroederden tot ééne ‘einmüthige Trias’, om te zamen het veelbeteekenende lied aan te heffen: ‘Wir wollen sein ein einig Volk’[2]. Hare voornaamste krachten had de Groot-Duitsche rigting echter bewaard voor de bijeenkomst, welke in October van dat jaar te Frankfort gehouden werd. Voorafgegaan door voorbereidende vergaderingen te Stuttgart en München, werd

1 Programma's van Weimar en Coburg van 28 September en 6 October 1862.
2 Zie het verhandelde op dat Duitsche Schuttersfeest, in de *Allgemeine Zeitung* van 16-25 Julij 1862.

die bijeenkomst door het hoofd der Beijersche liberalen, von Lerchenfeld, met de zinspreuk geopend: ‘Wir bedürfen des ganzen Deutschlands; wir haben kein Recht einen Theil auszuschliessen.’ En werkelijk was de bijna 600 leden sterke vergadering zamengesteld uit afgevaardigden van meest alle bondslanden; de Midden-Staten waren er het sterkst vertegenwoordigd, slechts uit Pruissen kwam niet meer dan een enkele voorstander van het grootduitsche beginsel. Het erkende doel dezer bijeenkomst was eene openlijke en krachtige bestrijding der Coburger en Weimarer-vereenigingen, en daarom werd dan ook te Frankfort het ‘Gross-Deutsche Reform- Verein’ gesticht, waarvan von Varnbüler het voorzitterschap aanvaardde. Wat de organen der zoogenaamde Duitsche volkspartij nu ook beweren mogten om dit nieuwe verbond in de algemeene schatting afbreuk te doen, noch van ultramontanisme, noch van reactie droeg het eenige sporen. De beschuldigingen en verdenkingen, waarmede het *Reform- Verein* begroet werd, waren ijdel, zoolang zijne vergaderingen door mannen als Gagern, Weis, Lerchenfeld, Mohl, Brinz en Weydenbrugk geleid werden: zij lieten zich het best weêrleggen door het programma zelf, dat de Frankforter bijeenkomst met zeldzame eenstemmigheid uitvaardigde. Urgentie der bondshervorming en aanneming van de voorstellen der Würzburger-regeringen, als een eersten stap daartoe; krachtig uitvoerend Bondsgezag en Volksparlement; behoud van alle Duitsche Staten in het Bondgenootschap, - zietdaar de hoofdtrekken van dat programma, de grondslagen tevens, waarop het verbond zich vestigde en wijd en zijd zijne vertakkingen uitsloeg[1].

Zoo werden tot het groote doel, de staatkundige hervorming van Duitschland, de meest uiteenloopende wegen ingeslagen. Aan de eene zijde zag men de plannen van 1848 en '49 weder in hun geheel opvatten, in weêrwil dat de gebeurtenissen dier jaren de onuitvoerbaarheid er van aangetoond hadden. Aan de andere werd eene nieuwe poging beproefd om der eigenaardig Zuid-Duitsche staatkunde de zege te verschaffen, die zij tot dusver te vergeefs had nagejaagd. En geene dezer rigtingen sloot zich onvoorwaardelijk bij het stelsel van eene der beide hoofdmagten aan, evenmin als zij met juistheid de stemming

1 Zie de *Allgemeine Zeitung* van 24 en 31 October en 4-7 November 1862.

weêrgaven, die in Oostenrijk of Pruissen onder de bevolkingen bovendreef. Terwijl de Duitsch-Oostenrijkers slechts noode de zijde van het *Reform-Verein* kozen, was de nationale partij in zich zelve verdeeld over de vraag, die eigenlijk alles beheerschte: de toekomstige verhouding van Oostenrijk tot Duitschland. Dezen wilden eene oplossing der Oostenrijksche Monarchie, met het doel om geheel Duitschland één te maken; de plannen van anderen liepen op eene deeling van Duitschland, met behoud der eenheid van Oostenrijk, uit. De beide partijen, die welke voor Klein- zoowel als die welke voor Groot-Duitschland ijverde, bragten aldus veeleer tot verwikkeling, dan tot oplossing van het hangende vraagstuk bij. Slechts ingeval de hervorming van Duitschland het werk der revolutie worden zou, was voor haar een overwegende invloed weggelegd.

Het was, na de gebeurtenissen waarvan wij hier een denkbeeld trachtten te geven, de groote vraag, die alle ernstige Duitsche staatslieden begon bezig te houden, wat het meest dreigde, oorlog of revolutie. Wie den toestand der laatste jaren opmerkzaam gadesloeg, moest erkennen dat hij onhoudbaar was. Naarmate de regeringen zelve de noodzakelijkheid der hervorming verkondigden, onderschreven zij het oordeel, door Robert von Mohl uitgesproken, dat de leiding die de Bondsvergadering tot dusver aan de openbare aangelegenheden gegeven had, voor de regeringen en voor de geregeerden even verderfelijk geweest was. Gelijk de partijen onder alle klassen en standen des volks, zoo stonden de regeringen in een voortdurenden staat van tegenweêr tegen elkander over, gereed naar dat wapen der politieke afscheiding en afzonderlijke verbindtenissen te grijpen, dat de *ultima ratio* in elk bondgenootschap is. De strijd tusschen Oostenrijk en Pruissen om de opperheerschappij in Duitschland stond thans volstreden te worden. Het was dus een hoogstgewigtig oogenblik, waarop Oostenrijk de Bondsvorsten uitnoodigde, om gezamenlijk het werk der staatkundige hervorming van Duitschland ter hand te nemen.

XI.
De Bondshervorming.
(*Vervolg*.)

Reeds in 1862 was zoodanig voorstel van Oostenrijk vrij algemeen verwacht. De constitutionele instellingen konden, met meer regt dan zulks van Pruissen beweerd werd, gezegd worden voor den keizerstaat eene nieuwe ‘Aera’ te hebben geopend. De opregtheid, waarmede de Oostenrijksche Regering sedert 1860 medewerking en steun bij haren Rijksraad in de behandeling van alle publieke aangelegenheden zocht, had de openbare meening ten haren. gunste gestemd. De liberale rigting van een Schmerling en de algemeen gevestigde overtuiging dat hij, vóór alles Duitscher, de eenig ware grondslagen der Oostenrijksche staatkunde zocht in de belangen van Duitschland, gaven zijn ministerie eene populariteit, een invloed zelfs, waardoor de zamenwerkende krachten van Pruissen en de radicale partij met goed gevolg konden bestreden worden. En niet alleen uit dien hoofde had men naar het initiatief van Oostenrij uitgezien: men vermoedde ook dat het partij zou willen trekken van de inwendige moeijelijkheden, waarin de regering van Pruissen zich op dit tijdstip gewikkeld had, ten einde dien staat zijn reeds wankelenden invloed in Duitschland door een stouten slag te ontnemen.

Die bedoeling werd ook aan Keizer Frans Joseph toegeschreven, toen hij in Augustus 1863 de Duitsche vorsten tot het bekende Congres te Frankfort a/M. uitnoodigde. Wij willen echter, afgescheiden van alle politieke verdenking, het plan door de Oostenrijksche regering ontworpen, duidelijk en veel omvattend als het was, voor zich zelf laten spreken. Het was niet meer te ontkennen, dat niet slechts de democratie maar evenzeer alle conservatieve elementen, en de Regeringen niet het minst, eene hervorming der Bondsinstellingen verlangden. Zij was voor de laatste een pligt van zelfbehoud geworden. Niet langer in bondgenootschappelijke betrekkingen, maar bedekt of openlijk in onderlinge vijandschap, verkeerden de Bonds-

staten nog slechts zelfstandig naast elkander, in het voorgevoel van onheilen, die zich telkens dreigender voordeden, maar die men niet bij magte was te bezweren. De inwendige ontwikkekeling van Duitschland, en van elk lid van Duitschland, had aan den Bond van 1815 en '20 alle waarde ontnomen. Met zijne instellingen waren de staatsregelingen van alle Bondsstaten, ook van Pruissen en Oostenrijk, in scherpe tegenspraak. Het memorandum door Frans Joseph aan den Koning van Pruissen ter hand gesteld, erkende dit alles thans met eene openhartigheid, die het slechts kon doen betreuren, dat de belijdenis der waarheid zoo lang was uitgesteld. Maar even stellig stond daarbij op den voorgrond, dat het Oostenrijksche hervormingsplan op federalen grondslag rusten moest. Met monarchiën, zoo als die het Bondgenootschap zamenstelden, waren een eenhoofdig oppergezag en een parlement uit regtstreeksche volkskeuzen voortgekomen, onbestaanbaar. Wie zoo iets verlangde, wilde zelfs niet den Bondsstaat, gelijk die in onderscheiding van den Statenbond beoogd werd, maar een overgang tot de algeheele Staatséénheid, en bij gevolg de verbreking en verdeeling van Duitschland, zonder welke die overgang niet te bewerkstelligen was[1]. De geest der Oostenrijksche voorstellen bleek hier reeds kenschetsend uit; leeren wij nu de hoofdbepalingen er van kennen.

De punten, waarin zij het verst van de oude bondsorganisatie afweken, waren wel het Uitvoerend gezag en het nationale Parlement. Beide bestonden in den eigenlijken zin in het werk van 1815 en '20 niet; het gemis daarvan was gedurende het bestaan van den Bond het aanhoudendst en diepst gevoeld. Oostenrijk stelde nu, naast den Bondsraad (de oude Bondsvergadering), als uitvoerend gezag een Directorium voor, zamengesteld uit de vijf stemmen van Oostenrijk, Pruissen, Beijeren en van twee, welke om beurten daarin zitting zouden hebben, van wege Wurtemberg, Saksen en Hanover. Alle besluiten zouden door dit Directorium bij eenvoudige meerderheid van stemmen genomen worden. Het vertegenwoordigde het Bondgenootschap tegenover het buitenland, en sloot verdragen met vreemde rijken; het had te zorgen voor de uit- en inwendige

1 Zie de *Allgemeine Zeitung* van 27 en 29 Augustus 1863 en het *Mémorial Diplomatique* 1863, p. 240

zekerheid van Duitschland. Onder het eerste was te verstaan het regt van oorlog en vrede. In de uitoefening daarvan was het Directorium slechts gebonden aan de medewerking der meerderheid van den Bondsraad, indien het een oorlog gold tusschen een vreemd rijk en een Bondsstaat die ook bezittingen buiten den Bond had, in alle andere gevallen aan ⅔ der stemmen van dien raad. Wat de inwendige veiligheid van het Bondgenootschap betrof, deze werd aan het Directorium in zoo algemeene en rekbare bewoordingen opgedragen, dat daaronder meer nog verstaan kon worden dan de zoozeer gewraakte bevoegdheden, die de Weener-Slotakte aan de oude Bondsvergadering gegeven had. Het Directorium zou verder het beleid der krijgszaken hebben, den bondsveldheer benoemen, enz., de geldmiddelen, uit de matriculaire bijdragen der Bondsstaten zamengevloeid, beheeren, en het regt hebben de vergadering der afgevaardigden bijeen te roepen, te sluiten en te ontbinden. Die Vergadering, zamengesteld (even als in het 'Delegirten-Project' van 1862) uit 300 afgevaardigden van de beide Kamers der Bondsstaten, zou om de drie jaren bijeenkomen, en hare zittingen zouden openbaar zijn. In alle aangelegenheden van wetgeving zou de eenvoudige meerderheid harer stemmen beslissend zijn, en slechts bij eene verandering der Grondwet van het Bondgenootschap viervijfden gevorderd worden. Onderwerpen der Bondswetgeving waren, volgens het Oostenrijksche ontwerp, de gemeenschappelijke huishouding en het vaststellen van algemeene grondslagen voor de bijzondere wetgevingen, op het stuk der drukpers, van vereeniging en vergadering, van burgerschapsregt en voor alle zoodanige aangelegenheden van gemeen nut, wier regeling door het Directorium in overeenstemming met de vergadering van afgevaardigden zoude gerekend worden tot de wetgevende bevoegdheid van den Bond te behooren. Die vergadering zou tevens het initiatief van wetsvoorstellen kunnen nemen, ook waar deze bestemd mogten zijn de bestaande bondswetgeving uit te breiden. Zij zou het regt van adres en beklag hebben; zij zou een waarborg tegen herhaalde ontbinding of verdaging vinden in de verpligting, aan het Directorium opgelegd, om haar onverwijld weder bij een te doen komen. Zij zou, eindelijk, geheel onafhankelijk zijn van de Wetgevende Kamers, uit wier midden hare leden zouden zijn afgevaardigd[1].

1 Het Oostenrijksche 'Entwurf einer Reformacte' is in zijn geheel opgenomen in de *Allgemeine Zeitung* (ausserordentliche Beilage) van 21 Augustus 1863.

Het was niet te ontkennen, dat het Oostenrijksche ontwerp in sommige opzigten een te ingewikkeld raderwerk scheppen zou. Zoo kwam er nog een Vorstencollegie bij, waarvan het niet regt duidelijk was wat het, naast Bondsraad en Directorium, wezenlijks uitrigten zou. Zoo grepen de werkzaamheden en attributen dezer laatste dermate in elkander, dat een strijd van bevoegdheden in de praktijk zeker niet zou uitgebleven zijn. Daarentegen toonde de Oostenrijksche Regering in de hoofdpunten hare ernstige begeerte, om zich de verkregen ervaring ten nutte te maken. Door de bepalingen omtrent het Bondsgeregtshof, zou voortaan in alle geschillen tusschen de Bondsstaten niet alleen, maar ook in die tusschenregeringen en landsvertegenwoordigingen voorzien worden. Zij waren zoo liberaal gesteld, dat zij aan elk gelijk regt verzekerden. Eenmaal de wenschelijkheid erkend zijnde, dat in de plaats van den ouden Bondsdag een centraal uitvoerend gezag gesteld werd, kwam de aangegeven zamenstelling van het Directorium uit vijf stemmen het best overeen met eene gelijkmatige verdeeling der krachten van geheel Duitschland. De bijvoeging eener zesde stem zou daarin slechts het overwigt naar de zijde der kleinere staten hebben doen overhellen[1]. De eenvoudige meerderheid van stemmen, voor het nemen zijner besluiten gevorderd, was een waarborg dat het Directorium als zoodanig geschikt was tot handelen; eene geschiktheid, die maar met al te veel grond aan de bestaande Bondsvergadering ontzegd werd. Wat verder ook tegen de nationale Vertegenwoordiging bij den Bond aangevoerd mogt worden, als eene inleiding tot den zoozeer begeerden nieuwen staat van zaken, had zij eene waarde, die slechts door de uiterste partijen kon betwist worden. Had niet een zoo ervaren staatsman als Robert von Mohl zich vóór de indirecte verkiezing tot dat Parlement, en tegen het stelsel der regtstreeksche volkskeuzen verklaard?[2]. De grootste verdienste van het

1 Het voorstel daartoe, werd door het Congres te Frankfort aangenomen. Zie overigens het verhandelde op het Vorsten Congres, in het *Mémorial Diplomatique* van 1863.

2 Zie von Mohl's ‘Politik (1862).’
Zoo schreef ook de Hertog van Saksen-Coburg in eene weinig bekende, anoniem verschenen brochure, uit de dagen van het Vorsten-Congres: ‘Der Reformplann Frans Joseph's ist aus sich selbst heraus der weitesten Vervollkommnung fäbig, ganz einfach durch die Verkündigung des freien Wortes, der algemeinen Volksvertretung. Der Kaiser von Oesterreich hat in dem Bundespalast zu Frankfurt an die Stelle der taubstummen diplomatischen Protocolle die Tribüne der Deutschen Nation gesetzt; und wie deren Befugnisse in den heutigen Plänen noch beschränkt sein mögen, es liegt in der Natur derartiger Intitutionen, dass sie mit der Zeit sich selbst ergänzen.’ (*Enthüllungen an das Deutsche Volk. Brussel-Leipzig*, 1863, S. 29).

ontwerp, in ons oog, was eindelijk de gelegenheid aan Directorium en Parlement gegeven, om de eenheid van wetgeving in alle Duitsche landen te bevorderen, de spoorslag welke daartoe voor beide in de nieuwe grondwet van den Bond gelegd werd. Met den drieledigen eisch, dien het Duitsche volk niet had opgehouden te doen hooren, van een krachtig centraal bestuur, een nationaal parlement en eenparigheid van wetgeving, had de Oostenrijksche Regering dus zorgvuldig rekening gehouden. Die eischen konden thans vervuld worden, bijaldien de Regeringen medewerkten, en de partij van het *National- Verein* matiging toonden. Zij hadden oudere brieven, die ze als wezenlijk nationaal stempelden, dan die welke dat Verein aan de gebeurtenissen van 1848 ontleenden: het was slechts de vraag of zij, na zoo aanhoudend onverhoord te zijn gebleven, niet inmiddels door andere eischen verdrongen waren, die met meer kracht voorgedragen werden en verder reikten in theorie en praktijk.

Het Oostenrijksche dagblad de ‘Presse’ had zijne Regering gewaarschuwd, dat het hervormingsplan Pruissen en de zijnen tegen zich had, zonder daarom de openbare meening in Duitschland voor zich te hebben. En zoo was het. De liberale partij kon het wel niet verhelen, dat er wezenlijk goeds in de Oostenrijksche voorstellen was; maar, nog den dag vóór de Vergadering van het Vorsten-Congres, bewees een votum der bijeenkomst van liberale Kamerleden te Frankfort, hoe weinig deze geneigd waren uit eigen beweging van de eenmaal als ideaal aangenomen Rijksconstitutie van '49 af te wijken. Zich niet geheel negatief tegen het Oostenrijksche ontwerp te stellen, was het hoogste bewijs van gematigdheid, dat die vergadering geven kon. Het was voor het welslagen van dat ontwerp te betreuren, dat niet een ruimer aandeel aan de voorgedragen vertegenwoordiging bij den Bond gegeven was. Had de keizerlijke Regering de volksmeening willen vleijen, zij had een parlement

met regtstreeksche volkskeuze voorgesteld, en dat parlement toegerust met grootere voorregten. Dan ware de democratische partij, die zich zoo schromelijk in Pruissen teleurgesteld zag, gunstig voor Oostenrijk gestemd geworden, en de Keizerstaat had naar zijne zijde overgehaald al wat in Duitschland theoretiseerde, schreef en handelde. Maar niet alleen van die zijde, ook van de regeringen wachtte Oostenrijk tegenstand, en wel van tweeërlei aard. Een reactionaire, door den Groot-Hertog van Mecklenburg vertegenwoordigd, voor wien elke concessie aan den tijdgeest, elke vermelding van volksregten een gruwel was. Een liberale tegenstand, geleid door den Groot-Hertog van Baden, die zich in de hoofdzaak aansloot bij het stelsel van het *National- Verein*, maar volgzamer dan dit de zijde van Pruissen hield. Het waren dan ook eenige vorsten die uit belang of neiging het meest naar dezen staat overhelden, die zich tegen het Oostenrijksche ontwerp verklaarden: Baden, Saksen-Weimar, Waldeck, Mecklenburg en Luxemburg-Limburg[1]. Wat echter voornamelijk aan de verwezenlijking van dat ontwerp in den weg stond, was, aan den eenen kant, het openlijke verzet van Pruissen, aan den anderen de terughouding der Midden-Staten. Pruissen had niet willen medewerken tot het Vorsten-Congres, noch zich daarop doen vertegenwoordigen. Maar dit was slechts eene schijnbare onthouding. Al spoedig raadde het alle Duitsche vorsten ten sterkste af, Oostenrijk op den ingeslagen weg te volgen. En zij, die als verdedigers der Pruissische staatkunde zijn opgetreden[2], mogen toezien hoe zich die onvaderlandslievende handeling vereenigen liet met de hoogklinkende Duitsche roeping, welke zij dien Staat toeschreven. Nu verscheen ook een schrijven van den Koning van Pruissen aan zijne bondgenooten, en werd een rapport van diens ministerraad openbaar gemaakt, met het doel om de Pruissische staatkunde te verdedigen[3]. Drie punten werden daartoe hoofdzakelijk aangevoerd, de beide eerste uitsluitend ontleend aan de politieke verhouding tusschen de hoofdmagten. Pruissen verlangde wat Oostenrijk voor zich niet verlangd had, een veto

1 *Mémorial Diplomatique*, 1863, p. 266.
2 Zie o.a. het *Staats-Lexicon* (1865), in voce ‘Preussen’.
3 *Nord-Deutsche Allgemeine Zeitung* van 23 September 1863.

voor alle gevallen van oorlogsverklaring, en de volkomene gelijkstelling met Oostenrijk in het Bondspraesidium. Dat verlangen overeen te brengen met het steeds door Pruissen voorgestane streven naar een krachtiger en eenig uitvoerend gezag, was natuurlijk alleen mogelijk van het bijzondere Pruissische standpunt. Ook daarvan kon met volle regt gezegd worden, dat het de openbare meening tegen zich had; wijl eene volledige gelijkstelling der twee hoofdmagten in de Akte van den Bond zelf, slechts het dualisme versterkt zou hebben, dat reeds op zoo noodlottige wijze het Bondgenootschap verdeelde. Het derde punt door Pruissen vooropgezet, de voorwaarde waaronder het alleen bereid was iets van zijne zelfstandigheid prijs te geven[1], was geheel gegrepen uit het programma van het *National- Verein*. Het verlangde een Parlement, uit het algemeene stemregt voortkomende, en toegerust met ruimere bevoegdheden dan die in het Oostenrijksche ontwerp waren omschreven[2]. Welke regten de Pruissische regering metderdaad aan een nationaal Parlement toekennen wilde, zal ons spoedig genoeg uit hare schepping van het jaar 1867 blijken. Reeds heerschte tusschen de theoriën, die zij verkondigde, en hare handelwijze jegens het Pruissische Huis van Afgevaardigden eene tegenspraak, zoo scherp, dat zelfs de partij die zij daarmeê dienen wilde, er geen oogenblik door verblind werd. De democratie, die in de Duitsche Staten hoe langer hoe magtiger was geworden, ja, geheel de zoogenaamde nationale partij, zag in de Pruissische tegenvoorstellen slechts een behendig gekozen wapen, om Oostenrijk te bestrijden en het werk van het Vorsten-Congres, dat - en omdat het - buiten Pruissen ondernomen was, te doen mislukken. Tegenovergestelde redenen waren alzoo oorzaak, dat de Duitsche plannen van Oostenrijk en die van Pruissen gelijkelijk de sympathie der openbare meening ontbeerden. Van Oostenrijk, wijl de verwachting van hetgeen een Schmerling leveren zou, hoog gespannen was, en zich niet bevredigd zag; van Pruissen, wijl

1 Depêche van Graaf von Bismarck aan Baron von Werther, dd. Gastein, 14 Augustus 1863.

2 ‘Um die Institution der National-Vertretung zu einer frucht-bringenden zu machen, *wird es nothwendig sein*, sie mit entsprechenderen Attributionen auszustatten, als dies nach dem Frankfurter Entwurf der Fall sein sollte.’ (Rapport van het Pruissische Staatsministerie, van 15 September 1863.)

de opregtheid der bedoelingen van het ministerie Bismarck betwijfeld werd.

Dit verklaart intusschen nog geenszins, waarom er van het plan door Oostenrijk tot hervorming der bondsinstellingen ontworpen, en door het Vorsten-Congres gewijzigd, niets gekomen is. Een begin van verwezenlijking reeds, eene bijeenroeping van Duitsche afgevaardigden uit die Staten, welke toegestemd hadden - en deze maakten de groote meerderheid uit -, zou spoedig hebben doen blijken, welk een groote stap er voorwaarts gedaan, welk een degelijke grondslag gelegd ware voor verdere ontwikkeling. Eene gunstige wending der volksmeening was daarvan met waarschijnlijkheid te verwachten. Er moest den Keizer van Oostenrijk ten hoogste aan gelegen zijn, dat zijne voorstellen, na rijp beraad vastgesteld, en met zooveel plegtigheid ten aanzien van geheel Europa in behandeling genomen, niet weder eenvoudig ter zijde gelegd wierden, als waren zij niet geschied. De Hertog van Coburg mogt met regt in zijne aangehaalde brochure, al was die ook geschreven tot aanprijzing dier voorstellen en met het doel om op de behandeling daarvan invloed uit te oefenen, vragen: ‘Ist ein Rückzug denkbar? wäre eine Niederlage erträglich?’[1]. Moest het niet elk nadenkend staatsman in 't oog vallen, dat de magt van het Oostenrijksche Keizershuis voornamelijk op zijn traditionelen invloed bij de Duitsche Regeringen berustte, en niets meer geschikt was om dien invloed te ondermijnen, dan zoodanige nederlaag? In de ‘Hamburger Correspondenz’ verscheen dan ook een berigt, weldra in alle Duitsche bladen overgenomen, dat Oostenrijk, in weêrwil van het verzet van Pruissen, met de Midden-Staten overeengekomen was, het plan tot hervorming der Bondsinstellingen door te zetten. Tot in de bijzonderheden werd die overeenkomst, als reeds te Frankfort tusschen de Souvereinen zelve gesloten, vermeld. Dat berigt was blijkbaar overdreven; tot dusver, althans, mag de geschiedschrijver het niet als juist erkennen. Maar er was in den logischen zamenhang tusschen bedoelingen en feiten veel wat de onderstelling wettigde, dat Oostenrijk een afzonderlijk bondgenootschap met zijne aanhangers in Duitschland zocht tot stand te brengen, uit weerwraak tegen het duidelijk gebleken voornemen van een

1 *Enthüllungen an das Deutsche Volk*, S. 24.

Bernstorff en Bismarck, om Oostenrijk uit te sluiten. Daartoe moesten de ministeriële conferentiën te Neurenberg op het einde van dit jaar den weg banen. Wat daarvan bekend is geworden leert ons, dat Oostenrijk, na afloop der Conferentie, den woordenstrijd met Pruissen besloot door een vinnig memorandum, waarin het dien Staat tegelijkertijd van separatistische, unitaristische en dualistische bedoelingen betichtte[1]. Wanneer dit echter de eenige uitkomst was, waartoe het plegtig bijeengeroepen Vorsten-Congres en de met zooveel geheimzinnigheid belegde ministeriële conferenties leidden, dan lag de gevolgtrekking voor de hand, dat Oostenrijk in de tweede plaats bij de Midden-Staten schipbreuk leed, dat hier weder die eigenaardige staatkunde in het spel was, die bij voorkeur teerde op het *medium tenuere beati!*

Het plan van Oostenrijk ware zeer wel te verwezenlijken geweest. De onbetwistbare vooruitgang die zijne denkbeelden omtrent de bondsorganisatie onderscheidde, duidde op nog verdere ontwikkeling. De nationale Vertegenwoordiging, zooals die te Frankfort in beginsel aangenomen was, eenmaal in het leven geroepen zijnde, zou aanvankelijk velen bevredigd hebben; wij wijzen hier slechts op den zoo populairen Hertog van Coburg. Eene uitbreiding van den oorsprong van dat parlement, zoowel als van zijne bevoegdheden, ware slechts eene questie van tijd geweest. En zoo zou het met meerdere grondslagen der nieuwe organisatie gegaan zijn: die hervormingen zijn toch het duurzaamst, die niet door onvoorbereide overgangen en geweldige schokken worden ingevoerd. De afscheiding van Oostenrijk van Duitschland mogt ook tot dusver door een enkelen Pruissischen staatsman gewenscht en door de meest geavanceerde leden der volkspartij vooropgezet worden, die wensch was nog zeer ver van algemeen gedeeld te worden. In Pruissen zelf had het Huis der Afgevaardigden nog onlangs verklaard, dat de federale band tusschen beide ongeschonden bewaard moest blijven[2]. Von Sybel, een der corypheën van de historische school, die de Duitsche roeping van Pruissen hoog deed klinken en haar een krachtigen steun leende, deed wel uitkomen dat deze slechts te

1 Zie het *Staats-Archiv*. VIII, S. 216-225.
2 Motie van 24 Februarij 1862 (*Allgem. Preussische Zeitung*, 28 Februarij 1862).

vervullen was bij het behoud van het bondgenootschap en der bondsbetrekkingen met Oostenrijk[1]. En hoe de Zuid-Duitschers over dit punt oordeelden, hebben wij reeds meermalen de gelegenheid gehad aan te toonen. Het was dus, bij zoodanigen stand der openbare meening, voor Oostenrijk van het hoogste belang alle verder reikende plannen van Pruissen te voorkomen, niet alleen, maar ook mogelijk dat het daarin slagen zou. Immers, wanneer zijne bondgenooten trouw zijne zijde hielden. Waarschijnlijk had Pruissen, tegenover zoodanige eenstemmigheid, het hoofd in den schoot moeten leggen, te eerder nu het ministerie Bismarck allen steun van de nationale partij miste, en met zijne eigene vertegenwoordiging een strijd op leven of dood had aangevangen. Niet denkbaar was het - *n'en déplaise* aan den Graaf van Münster[2] - dat Pruissen het op dat tijdstip en onder die omstandigheden tot oorlog had laten komen. Maar, wij herhalen het, de eensgezindheid onder de voorstanders van Oostenrijk ontbrak. Met eene enkele uitzondering welligt, was geene gezind het op den voorgestelden weg ten einde toe te volgen. Beijeren vooral, steeds van de droomen eener eigene 'Grossmachtstellung' vervuld, ook de overige Midden-Staten, wilden evenmin uit vrije beweging de hegemonie van Oostenrijk, als die van Pruissen in de hand werken. Toen het er op aankwam te verwezenlijken wat elk om het zeerst als het eerste noodige erkend had, behielden de bijzondere belangen en inzigten weder de bovenhand, en vergenoegde men zich met een ondubbelzinnig blijk van goeden wil gegeven te hebben, tevreden van de schuld der mislukking op Pruissen te kunnen afwerpen.

Wij zouden daarom niet willen beweren dat Oostenrijk geene fout begaan had, met zich vooraf niet op meer stellige wijze van de medewerking der Midden-Staten te verzekeren. Men heeft ook beweerd, dat het eveneens zeker had behooren te zijn van de toestemming der Pruissische Regering; wij achten echter die bedenking, na al het voorafgegane, niet de moeite der wederlegging waard. Maar eene veel grootere fout beging het ministerie Rechberg, met aan de toenadering het oor te

1 *Die Deutsche Nation und das Kaiserreich*.
2 In zijne reeds aangehaalde '*Politische Skizzen*', beweert die schrijver: 'Die Absicht, Preussen zu isoliren, konnte auf diese Weise *ohne Krieg* doch nicht erreicht werden.' (S. 105.)

leenen, welke Pruissen, na de mislukking van het Vorsten-Congres, jegens Oostenrijk betoonde, met het doel den Keizerstaat meê te slepen in zijne plannen ten aanzien van Sleeswijk en Holstein. De verblinding, waarmede Oostenrijk in dien behendig gespannen valstrik liep, was de regtstreeksche oorzaak van den laatsten heftigen strijd tusschen de Duitsche hoofdmagten, het begin van het einde van het Bondgenootschap[1].

M.L. VAN DEVENTER.

1 De omvang dien onze beschouwingen genomen hebben, noopt ons hier af te breken, ten einde de perken van een tijdschrift niet te buiten te gaan. Wij hadden die anders gaarne tot op onze dagen voortgezet en meer bijzonder gewijd aan eene kritiek van de constitutie van den Noord-Duitschen Bond. Het is ons daarom aangenaam te kunnen mededeelen, dat eene Fransche bewerking onzer geheele studie weldra afzonderlijk het licht zal zien bij de uitgevers Lacroix en Verboeckhoven, te Parijs.

Twee vaders.

Het was een heerlijke zomerdag van het jaar 1633. De lange Julidagen waren reeds voorbij, maar de Augustusmaand schonk van dag tot dag een onbewolkten hemel en de velden, de weiden en akkers, de boomgaarden en bloemperken genoten den warmen zonneschijn. Nu en dan werden zij door eene onweersbui gedrenkt; vocht en warmte werkten samen om de natuur te tooien in haar prachtigsten dos, en al de vruchtbaarheid, die in Noord-Hollands kleigronden ligt opgesloten, met volle kracht naar buiten te lokken. De landlieden waren tevreden en verheugden zich in het vooruitzicht op een overvloedigen oogst, en de menschen uit de stad grepen gretig elke gelegenheid, die zich opdeed, aan om hunne donkere woningen en hunne nauwe straten of bekrompen grachten te ontvluchten. De Broekermarkt werd dan ook druk bezocht en groot was het getal der inwoners van Enkhuizen, die wilden deelnemen aan het bezoek, dat gewoonlijk op den tijd der kerkmis aan de stede Grootebroek ten deel viel. Er gingen er te paard en er gingen er te voet, maar de meesten kwamen aan langs den waterweg. Welk reeder van eenigen naam, welk koopman, ten zij kleinhandelaar of winkelier, die er niet een boeier op nahield! In menigte hadden zij Enkhuizen verlaten en gleden over den vlakken waterspiegel, die nauwlijks van tijd tot tijd door een zacht windje eventjes gerimpeld werd, voort, hier een gestuurd door wel gehanteerde riemen, ginds een ander getrokken met een lijn door iemand, die den zoom van het veld langs den vliet volgde, terwijl een derde, al ging het nog zoo langzaam, met opgeheschen zeilen elk zuchtje en elk koeltje van de lucht trachtte op te vangen.

Er was er een onder, die door sierlijkheid van bouw, door

rijkdom van tuigage en bekleedsel, boven allen uitblonk; een eigendom van een van Enkhuizens burgemeesteren; van een van die mannen uit de roemrijke zeventiende eeuw, wier stalen vlijt en kloeke ondernemingsgeest onze hoogste bewondering afdwingen, maar in wier onbuigzaamheid van karakter wij de schaduwzijde van het volksleven dier heldendagen opmerken. Bij de uitrusting van het vaartuig des burgemeesters was geene spaarzaamheid in acht genomen. Onze vaderen hadden vaartuigen waarmede zij geld verdienden en vaartuigen waarmede zij geld verteerden. Deze boeier behoorde tot de laatste soort, en het was te zien ook. Venetië mocht bogen op de pracht van hare gondels, oud-Hollands pleiziervaartuigen hadden ook vloeren met kostbare tapijten bedekt; banken, wier zijden kussens tot nederzitten uitlokten; de hemels der tenten waren met rijk schilderwerk bedekt en gordijnen van satijn, door koorden van gouddraad opgehouden, weerden het zonnelicht af, als het te sterk door de glazen of de vensteropeningen heendrong. Zoo was ook het vaartuig ingericht, dat toebehoorde aan den vader van dien jongen man, die voor zich en zijne vrienden op dezen dag het vrije gebruik er van verzocht en verkregen had, en die nu met al de vroolijkheid zijner twintig jaren praatte en lachte en zong, ondersteund en aangemoedigd door zijne gasten. Het gezelschap was het penseel van een der beste schilders uit dien tijd waardig. Wat jeugd en welvaart en schoonheid kunnen zijn in de houding en op het gelaat van vier paar jonge menschen, jonkmans en jonkvrouwen, het was daar te zien, en tegelijk wat rijkdom door smaakvolle weelde daaraan kan toebrengen. Schalksch vernuft en teedere hartstochtelijkheid straalden bovendien in hunne gesprekken door; zij waren om strijd gereed met een geestig woord, waaruit bleek, dat de wetenschap hunner dagen hun niet geheel vreemd was, al kwamen zij uit eene koopstad, en ook om strijd gereed met een lied. In dien tijd hadden de Hollandsche jongens en meisjes nog niet geleerd, om alleen van meestal afschuwelijk Fransch en Duitsch of onverstaanbaar en onbegrepen Italiaansch gebruik te maken, als de vroolijkheid hen tot zingen drong; zij kenden de oude zangwijzen nog of namen nieuwe dankbaar aan en wisten hunne moedertaal zacht en teeder of krachtig en forsch te doen klinken. Met luide toejuiching werd de dichter begroet die met een nieuw lied optrad; het werd gezongen in den huiselijken kring en bij feesten en gastmalen,

des zomers in de open lucht en des winters in het welverwarmde binnenvertrek.

Eene van de meisjes reikte de guitare aan den gastheer over. Zij was een zacht blond kind van achttien jaren, minder sierlijk maar niet minder kostbaar gekleed dan de andere juffers van dit gezelschap. Zij was bekend bij en geliefd door het grootste gedeelte van Enkhuizens jongelingschap en zij handhaafde nu weder haren roem door den frisschen glans van hare blauwe oogen, door de heldere kleur en de doorzichtige fijnheid van haar regelmatig gevormd gelaat, door den weelderigen rijkdom van hare krullende lokken, die van zilver schenen in de schaduw en van goud in den zonneschijn, door het heldere rood van hare zacht omgebogen lippen, door de weelderige vormen van boezem en hals, door de rankheid van hare houding en door de kleine voetjes, die soms in hun paarsch fluweelen bekleedsel onder den satijnen rok zichtbaar werden.

'Uwe beurt!' zeide zij, en Dirk Semeinsz nam het speeltuig aan.

Hij had in een hoek zijne zitplaats gekozen, zoodat hij, zonder jegens eene andere zijner vrouwelijke gasten onbeleefd te zijn, zijne naaste buurvrouw, welke hij zich voor deze kermispartij tot meisken gekozen had, in het aangezicht zien kon en hij maakte van dat voorrecht ruimschoots gebruik. De andere jongeluî, die het wel moesten opmerken, lachten er soms om, en 'mooie Domenees Grietje,' zóó werd zijne naaste buurvrouw gewoonlijk genoemd, vond het volstrekt niet onaangenaam. In waarheid versmaadt eene mooie vrouw nooit eene hulde aan hare schoonheid gebracht; maar bovendien, hier gaf deze achttienjarige boven al de vrijers in Enkhuizen met geheel haar hart de voorkeur aan Dirk Semeinsz.

Hij was die voorkeur ook waardig. De smaakvolle rijkdom zijner kleeding verhoogde zijne natuurlijke bevalligheid en deed zijn gunstig voorkomen alleraangenaamst in het oog vallen. Ook de stand tot welken hij behoorde, kon hem in een gezelschap tot aanbeveling verstrekken, - hij was een burgemeesterszoon, - maar zijne beste schatten droeg hij in zijn hoofd en in zijn karakter. Uit zijne bruine oogen schitterde een vlugge geest; en al kon bij hem nog niet die vastheid van edele beginselen gevonden worden, tot welke de gelukkigste menschen meestal eerst op rijpen leeftijd kunnen opklimmen, toch verried geen trek in zijn gelaat eenige losbandigheid; al-

les teekende bij hem den gezonden, ronden, vroolijken Hollander, die zijn overvloed nog zonder schade aan lichaam of ziel genoot, en die juist daarom onbeschroomd elke jokkernij en elk geestig woord, dat hem op de tong kwam, durfde uitspreken.

Toch hoorde nu ‘mooie Domenees Grietje’ van hem geene scherts. De ware liefde is bij haar ontwaken en bij hare eerste krachtvolle openbaring ernstig. Hij zag haar nog eens aan, nadat hij de guitarre had in handen genomen; zacht klonk zijn voorspel; Grietje sloeg hare oogen neder, terwijl een purperkleur hare wangen overtoog; de andere jongeluî zwegen ook. Dirk begon. Het was een liedje van Hooft, van den Drossaart van Muiden, keurig van taal en teeder van inhoud, op eene oude zangwijze gezet:

‘Sal nemmermeer ghebeuren my dan nae dese stondt
De vrientschap van u ooghen, de wellust van u mondt?

De vrientschap van u ooghen, de wellust van u mondt,
De jonste van u hartgen dat voor mijn open stondt?

Soo sal ick nochtans blijven u eeuwich onderdaen.
Maer mijn verstroyde sinnen wat sal haer annegaen.’

De zanger gevoelde wat hij zong. Zuiver was zijn toon, maar niet koud; men kon hooren, dat hij zijn warm en teeder hart in zijn gezang uitstortte. De smart der scheiding trilde in zijne stem bij de regels:

‘Mijn sinnen moghen swerven de leyde langhe tijt,
Nu zij, mijn overschoone, zijn u, haer leydstar, quyt.’

en toen hij vervolgde:

De schoone borst tot tranen, ten bate gheen bedwangh.
De traentgens rolden neder van d'een en d'ander wangh,

toen welden in Grietjes oogen tranen op. Zij was niet vroolijk meer en zij was evenmin bedroefd. Zij was ontroerd, overstelpt door de wonderlijke aandoeningen der liefde, even als Dirk zelf.

Hij zong echter voort, terwijl zijne gasten luisterden:

De schoone traentgens deden meer dan een lacchen doet:
Al in zijn hoochste lijden, sy troosten zijn ghemoet.

Vrouw Venus, met haer starre, thans claerder als de Maen,
Bespiede de vrijagie en sach 't mirakel aen.

- ‘En hebben teere traentgens,’ seyd zy, ‘soo groote cracht?
Waerom en is het schreijen niet in der Goden macht?’

De traentgens rolden neder, maer de Godinne soet -
‘Bey liever soud ick schennen,’ sey zy, ‘mijn roosenhoet.’

- ‘Wat gheef ick om mijn rosen, oft maecsel van mijn crans?
Ick sal gaen maecken perlen van onghemeene glans.’

Eindelijk verbrak een der vrienden de betoovering en zong met Dirk mede:

De tranen wierden perlen soo rasch haer 't woort ontging,
Die sy met gout deurboorde en aen haer ooren hingh.

De blancke perlen hielen de crachte van 't gheween,
En doen nog in den hemel dat zy op aerden deên.

en de meisjes lachten weder toen vier volle mannenstemmen het slotvers van het liedje luide opzongen:

Als Venus in de spieghel haer vint met dit cieraet,
Zy wenscht gheen tooverrieme noch cranse tot haer baet.

Nog eens klonk het:

Als Venus in de spieghel haer vint met dit cieraet,
Zy wenscht geen tooverrieme noch cranse tot haer baet.

en men praatte en snapte, men schertste en plaagde weder. Het werd een vreugdevolle middag en een heerlijke avond. Laat keerden zij in Enkhuizen terug, en onder een helderen sterrenhemel geleidde Dirk Grietje naar de woning van hare ouders. Wel driemaal stonden zij stil onder weg. Zij hadden geen haast. Zij zaten nog eenige oogenblikken op de bank voor de deur, welke Grietje moest binnengaan. De maan scheen; de lucht was zoel en geurig; het zachte murmelen van de zee liet zich van de andere zijde van den dijk hooren, en zij zaten

zoo stil en zoo gelukkig. Eindelijk nog één handdruk, nog één kus; zij moesten scheiden, maar zij deden het rijk en dronken van vreugde over de bekentenissen, welke zij voor elkander hadden afgelegd en over de beloften, welke zij elkander gegeven hadden.

‘Zoo de ouden zongen, zoo piepen de jongen,’ dat spreekwoord is wel dikwijls maar lang niet altijd van toepassing. Somtijds schijnt het zelfs, dat jongeluî slechts hun genoegen vinden en aan hunne neigingen voldoen, als zij een toon aanslaan, die met dien hunner ouders den krijschendsten wanklank vormt. De zoon van Burgemeester Semeinsz en de dochter van Domenee Verbrugge zongen samen een alleraardigst liedje van liefde en trouw, terwijl hunne vaders tegenover elkander, reeds gedurende vele jaren, slechts tonen van afkeer en vijandschap aansloegen.

Domenee Verbrugge was een ijverig voorstander van de Dortsche Synode, en Burgemeester Semeinsz had wel eenige neiging tot de Remonstrantsche gevoelens betoond. Prins Maurits was de held van Domenee Verbrugge en Burgemeester Semeinsz had het eens gewaagd om de terechtstelling van Oldenbarnevelt een moord te noemen. Domenee Verbrugge was altijd, hoewel nu onder Frederik Hendrik wat minder heftig, voor den Prins en de ware Gereformeerde religie, en Burgemeester Semeinsz hield het met de Staten en was van oordeel, dat, hoe minder de predikanten zich met de politiek bemoeiden, des te beter.

Bij dat verschil van meening was van tijd tot tijd eene kleine kibbelpartij gekomen tusschen de Heeren Burgemeesters en den Kerkeraad, en Domenee Verbrugge wist van Burgemeester Semeinsz, dat hij op het raadhuis der stad tegenover de eischen van den Kerkeraad de onverzettelijkste was, even zoo goed als Burgemeester Semeinsz van Domenee Verbrugge wist, dat niemand in den Kerkeraad stouter zich beroemde een dienaar te zijn van dien ‘Heer, voor wien al de grooten der aarde zich moeten buigen!’ Domenee Verbrugge hoopte nooit den eerbied, aan de wettige overheid verschuldigd, te vergeten, maar tegenover ‘een beroerder van Israël’ kende hij geen ontzag,

en Burgemeester Semeinsz verachtte waarlijk den godsdienst niet; maar aan de heerschzucht der geestelijken paal en perk te stellen, noemde hij een duren plicht. De Heeren spraken elkander zelden, alleen ambtshalve. Geen van beiden begeerde nadere kennismaking of vriendschap, en daar waren nu hunne kinderen op elkander verliefd geworden, de oudste van Burgemeester Semeinsz, zijn éénige zoon, en de dochter, het éénige kind van Domenee Verbrugge.

De vaders hadden het zich zelven niet te wijten, dat hunne kinderen kennis hadden gemaakt. Er was door hen geene aanleiding toe gegeven; zij hadden het nauwelijks geduld, dat nu en dan het zelfde gezelschap de jongeluî bijéénbracht. Waarlijk, het was wel buiten hen omgegaan, dat partijtje naar de Broekermarkt. Dirk had van zijn vader het gebruik van den boeier gevraagd om met eenige jongeluî ter kermis te gaan en de Burgemeester, vooral sedert den dood zijner vrouw, al meer en meer in handels- en regeeringszaken verdiept, had zijn zoon dat gegund en er niet aan gedacht om te onderzoeken, wie de gasten zouden zijn, en Domenee Verbrugge was juist een paar dagen vroeger naar Amsterdam vertrokken om met eenige ambtsbroeders over enkele punten, rakende het welzijn van de kerk en het vaderland, te beraadslagen. Dirk had het veld ruim gezien en de stoute schoenen aangetrokken. Hij hoopte dat Grietje hem niet zou weigeren om mede te gaan, en zijne hoop werd niet beschaamd. Had hij misschien eerst nog gevreesd, dat Grietjes moeder hem met zijn verzoek zou afwijzen, de goede vrouw, wier zelfstandigheid onder het opzicht van het drukkende gezag, door Domenee Verbrugge ook in zijn huiselijken kring uitgeoefend, volkomen was vernietigd, wist niet wat zij beter kon doen dan aan hare dochter die uitspanning toe te staan. Toch vonden moeder en dochter, zonder dat zij eenige afspraak maakten, het eenparig beter om Domenee Verbrugge bij zijne terugkomst niet lastig te vallen met een verslag van het kermispartijtje naar de Broekermarkt, en zoo gebeurde het, dat eerst na eenige weken, waarin de jongeluî elkander meermalen gezien en gesproken hadden, de zaak aan Domenee Verbrugge bekend werd.

Hard was het voor hem, voor den ijverigen voorvechter des Kerkeraads, te moeten vernemen, dat de zoon van Burgemeester Semeinsz niet alleen zijne dochter ergens ontmoet had, maar haar zelfs in zijn boeier ter kermis had geleid; hard voor den

leeraar, die zoo krachtig tegen de ijdelheid zijner dagen kon getuigen van de ingetogenheid, welke den Christen past, en die zoo onverbiddelijk streng ook eene onschuldige uitspanning kon afkeuren, te moeten hooren dat zijne dochter, onder muziek en zang, in een van die weelderige vaartuigen, naar eene plaats was medegegaan, waar zij zeker ook ten dans geleid was door den zoon van een vader, wiens godsdienstzin bij alle vromen onder zware verdenking lag; dubbel hard, omdat hij dat alles buiten zijne eigene woning vernemen moest. Wat had hij vrouw en kind gedaan, dat zij hem alzoo konden grieven!

Hij trad zijn huis, waar hij zijne vrouw en dochter bijéén vond, met een bedroefd en toornig hart binnen. Hij gaf geen antwoord op den welkomstgroet, die hem na zijne gewone wandeling werd toegebracht, maar zette zich neder en verschrikte de beide vrouwen, die altijd slechts met diep ontzag hem naoogden en nu, daar zij zijn misnoegen opmerkten, hem vreesden, door deze vraag, die op den toon van moeilijk bedwongen gramschap werd uitgesproken: ‘Hoe ver zal uwe dwaasheid wel gaan, moeder! die uw kind het pad des verderfs laat bewandelen? En hoever zal uwe losbandigheid u wel vervoeren, ijdel kind! dat van de afwezigheid uws vaders gebruik maakt om met zijne lessen te spotten?’

Zijne vrouw en dochter begrepen terstond wat hij vernomen had, maar zij spraken eerst geen woord; zij waagden het niet den vertoornden man en vader aan te zien; zij rezen slechts van hunne zitplaatsen op, alsof zij plotseling voor eene rechtbank gedaagd waren.

‘Geen antwoord?’ ging hij na eenige oogenblikken voort. ‘Niets? Geen enkel woord tot rechtvaardiging of verontschuldiging? Stom voor mij, ja stom in het gevoel uwer zonde en schuld; stom voor het aangezicht van den Heer uwen God! Hij heeft gezien hoe in deze woning zijn dienstknecht snood bedrogen werd; hoe van de afwezigheid van den man en vader gebruik werd gemaakt om goddelooze vermaken bij te wonen. Hij heeft het woord gehoord, vrouw! waarmede gij uw kind hebt laten heengaan naar de holen des verderfs! Voor hem zijt gij niet verborgen geweest, kind! Heb ik u niet duizendmaal voorgehouden: “Verblijd u in de dagen uwer jonkheid, maar weet dat gij voor al die dingen komt in het gericht.” Hebt gij dan niets te zeggen? Niets?’ herhaalde hij nog eens.

Zacht en met eene bevende stem antwoordde zijne vrouw: ‘Het is mijne schuld!’

‘Uwe schuld? Ik vreesde dat. Met droefheid heb ik dikwijls opgemerkt, dat de grootschheid des levens en de begeerlijkheid der oogen uw hart konden verlokken, en ik heb daarvan dan nu weder de ondervinding. Wat zegt uw geweten? Toen de zoon van een der Burgemeesters onze dochter wilde medenemen, toen dorst, toen woudt gij geen weêrstand bieden. Al nam hij haar ook mede naar de voorportalen der hel; uwe ijdelheid was gestreeld. Vrouw! meer dan twintig jaar hebt gij met mij samengewoond; ik heb met u gebeden en u het woord des Heeren leeren verstaan; gij hebt mij steeds gehoord, als ik voor de gemeente van den weg des heils getuigen mocht! Heeft dan niets op u invloed? Niets genoeg om u te maken tot een kind des Heeren, tot eene dienstmaagd van den Koning der Koningen, sterk om de verleiding te wederstaan en de vijandschap ook van de machtigen dezer wereld te trotseeren, wetende in wien gij gelooft?’

Maar nu deed Grietje eene schrede voorwaarts. ‘Moeder heeft geen schuld, vader!’ zeide zij.

‘En zij liet u gaan?’

‘Zoo is het; maar ik heb haar nauwlijks gevraagd, en ik weet, o! ik verwijt het mij nu; maar het was mij aan te zien, dat eene weigering mij vertoornen kon! Moeder is altijd zoo goed!’

‘Zoo goed!’ herhaalde Domenee Verbrugge, en het was alsof dat woord van zijn kind zijn hart voor zijne vrouw weder een weinig opende. Hij zag haar althans aan, wel met hoogen ernst, maar reeds met minder toorn in zijn oogopslag. ‘Haar verlangen om te gaan was te sterk, dan dat gij moed hadt om haar te weigeren?’ vroeg hij.

De moeder boog toestemmend het hoofd en strekte naar Grietje eene hand uit, die met kinderlijke teederheid werd aangegrepen, want de dochter zag, dat de toorn van haren vader nu geheel op haar overging.

Zij vergiste zich niet. ‘Gij hadt dan wel begeerte,’ zeide Domenee Verbrugge tot haar, ‘om mijne vermaningen te wederstreven, en daar heen te gaan, waar geene discipelinne van onzen éénigen Verlosser gezien wordt! Ik dacht nog al, dat uwe vermaking was in het bezoeken van des Heeren voorhoven en in het psalmgezang tot zijne eere! Zeg, kind! brandde

in dat huis der zonde u de grond niet onder de voeten? Hebt gij niet gevreesd, toen die ijdele kinderen der wereld u in hun vaartuig medevoerden, dat het water u verzwelgen zou?'

Grietje hief het nedergebogen hoofd niet op, maar zij was gewoon om voor hare ouders oprecht te zijn, en had zij eerst voor haren vader verzwegen wat zij wel vermoedde dat hij ongaarne vernemen zou, nu de ure om bekentenis te doen voor haar gekomen was, nu kon zij ook niets verbergen.

'Het was niet om den boeier en niet om het dansen!' stamelde zij.

'Niet?' en Domenee Verbrugge, die niet begreep, dat hij de gewichtigste tijding nog vernemen moest, schudde ongeloovig het hoofd. 'Niet? zult gij ook nog liegen tegen uwen vader? Voorwaar, ik bemin de poëterij van dien Amsterdamschen kousenkoopman, van dien sinjeur van den Vondel anders niet; zij is mij te kettersch of te paapsch! Maar nu stem ik met hem in:

> Och, d'ouders teelen 't kind, en maken 't groot met smart;
> Het kleene treet op 't kleet, de groote treên op 't hart.

Hij was ontroerd opgestaan en liep het vertrek op en neder. Maar Grietje herhaalde nog eens: 'Het was niet om den boeier en niet om het dansen, vader!'

'Niet? en waarom dan?'

'Ik heb hem zoo lief!' gaf zij nauwlijks hoorbaar ten antwoord, terwijl zij haar gelaat aan de borst van hare moeder verborg.

Haar vader verstond haar wel, maar begreep haar nog niet. 'Hem zoo lief?' vroeg hij. 'Wien?'

Met verwondering zag hij eerst zijne vrouw wankelen en met hunne dochter op een stoel nedervallen, maar vervolgens knikten ook zijne knieën en zocht ook hij steun, toen Grietje den naam noemde: 'Dirk Semeinsz!'

Het bleef gedurende eenige oogenblikken in die kamer doodstil. Domenee Verbrugge hijgde naar adem en knoopte zijn kamizool los. Vervolgens streek hij met de rechterhand over zijn voorhoofd. Eindelijk begon hij te spreken, maar angstig alsof hij een afgrond voor zijne voeten geopend zag en op kort afgebroken toon:

'Ik.... ik begrijp niet! Ik heb niet..... goed gehoord!

Grietje! gij zijt mijn vleesch en bloed! Kind! ik heb u zoo lief! Als ik schuldig.... sta voor den Heer, omdat ik nog een afgod heb voor mijn hart, dan zijt gij die afgod! Zeg, dat ik mij vergis! Gij, gij zoudt hem liefhebben, den zoon van dien Remonstrantschgezinden vader, tegen wien ik de belangen van de ware religie steeds moet beschermen? Den zoon van dien man, die mij, hoewel ik als dienaar van den Allerhoogste en als Apostel van den éénigen Heiland sprak, zoo dikwijls heeft bespot? Gij, gij zoudt dien knaap liefhebben, hem, Dirk Semeinsz? O, indien ik u daarvoor heb opgevoed! Zeg, dat ik den naam heb misverstaan! Hij is het immers niet, die Burgemeesterszoon?'

Maar Grietje begreep, dat zij niet meer zwijgen kon noch mocht, en hoewel hare bekentenis haar nu bijkans reeds berouwde, sprak zij toch met eene vaste stem: 'Hij is het wel, vader!'

Domenee Verbrugge zag voor zich heen met strakke blikken en met een gelaat, waarop geene enkele aandoening te lezen stond, alsof de kennis der waarheid hem versteend had. Eindelijk ontsprongen tranen aan zijne oogen. Hij zag op naar den hemel, maar scheen geene vertroostende gedachte te kunnen vinden. Hij viel bij zijn stoel op zijne knieën en verborg zijn gelaat in zijne handen en snikte en kermde: 'Heere God! ik ben een arm zondaar en heb niets te eischen! Ik bouw alleen op uwe genade in Jezus Christus! Maar o! waarom hebt Gij mij deze beproeving niet gespaard?!'

Ook Burgemeester Semeinsz hoorde eerst eenige weken nadat hij in goed vertrouwen aan Dirk het gebruik van zijn boeier had afgestaan, met wie zijn zoon ter kermis geweest was, en hij vernam er tevens bij, dat de jongeluî telkens gelegenheid wisten te vinden om elkander te spreken, en dat, als Dirk die gelegenheid vond, Grietje haar nimmer vrijwillig ontweek. Wat zou de Burgemeester doen? Hij had zijn zoon te lief om hem iets van zijn rijkdom te weigeren, en hij was trotsch op dien zoon, die den roem van zijn aristocratisch geslacht moest handhaven; maar indien die zoon zijne afkomst en zijn stand verloochende, was het dan niet rechtvaardig om hem ook van het

genot der vaderlijke rijkdommen uit te sluiten? Toch bedwong hij zich en spaarde Dirk eene uitbarsting van den toorn, die zich eerst van hem meester maakte; maar toen hij bedaard was, nam hij een besluit, en toen dat besluit genomen was, toen was hij ook onverzettelijk.

Dirk kon ongeveer vermoeden wat er zou besproken worden, toen hij op een avond, nadat al de bedienden zich verwijderd hadden, het kleine vertrek moest binnengaan, waar zijn vader gewoonlijk alleen was en waar slechts voor een bijzonder ernstig onderhoud aan iemand de toegang vergund werd.

‘Ga daar zitten!’ zeide de Burgemeester en wees zijn zoon den stoel aan, welken hij bij de tafel tegenover zijne eigene zitplaats had nedergezet. Dirk gehoorzaamde stilzwijgend. Op zijn gelaat stond zijne schuldbekentenis reeds te lezen, en zijn vader had volkomen recht om hem toe te voegen: ‘Ik zie, dat ik u niet behoef te vragen, of het gerucht waarheid zegt, dat u den minnaar van Grietje Verbrugge noemt?’

De minachtende toon, waarop de naam van het hem dierbare meisje werd uitgesproken, liet bij Dirk geen vonk van hoop over, of zijn vader misschien zijne keuze zou willen goedkeuren. Hij had eenige zinsneden bedacht, waarmede hij beproeven wilde om zijn vader tot toegefelijkheid en zachtzinnigheid te stemmen en hij had eene flauwe hoop gehad, niet om terstond de goedkeuring van zijn vader te verwerven, maar toch wel om eene beslissende weigering te ontgaan. De woorden bestierven hem echter op de lippen, toen hij zijn vader aanzag; hij zweeg en keek met verlegenheid voor zich.

Zijn vader ging voort: ‘Ik veronderstel echter, dat het u geen ernst is met deze verbintenis; gij kent de eischen van uwen stand, en ook om de houding door den vader van het meisje, een onbeduidenden maar verwaanden kerel, tegen mij dikwerf aangenomen, zoudt gij mij waarlijk genoegen doen door aan die grap een einde te maken. Gij hebt mij nooit ernstige redenen gegeven om over u ontevreden te zijn; ik denk, dat wij ook nu elkander verstaan? Indien dat zoo is, bedenk dan ook eens of gij den boeier niet beter zult gebruiken, als gij, in plaats van de Broekermarkt te bezoeken, bij onze Amsterdamsche vrienden en correspondenten onze belangen gaat aanbevelen?’

Deze toespraak, half ernstig, half lachend gedaan, had geenszins de uitwerking, welke door Burgemeester Semeinsz was be-

doeld. Zijn zoon antwoordde wel niet terstond, maar dat was niet omdat hij er een oogenblik over nadacht, of hij het voorstel van zijn vader zou aannemen. Hevige verontwaardiging en bittere toorn deden zijn bloed koken, en het was alleen een betamelijk ontzag voor zijn vader, een ontzag, dat hij zelfs ook nu niet geheel kon afschudden, hetwelk hem wederhield van in heftige bewoordingen uit te barsten. Na eenige oogenblikken moest hij echter wel antwoorden, maar hij deed het met eene schelle en trillende stem, die zijne gemoedsbeweging verried: ‘Ik heb niet uit ijdele genotzucht aan Grietje het hof gemaakt, vader! Ik weet niet hoe gij hierbij van een grap spreken kunt. Ik heb haar lief met geheel mijne ziel. En ik heb haar dat niet verzwegen. Ook wijst zij mijne liefde niet af!’ en met diezelfde hooghartigheid, welke zijn vader kenmerkte en die hem dus als in het bloed zat, hief hij trotsch het hoofd op en zag onbeschroomd zijn vader aan, terwijl hij zijne bekentenis besloot: ‘Onze harten zijn aan elkander verbonden. Wij zijn niet meer te scheiden. Ziedaar, nu weet gij alles!’

‘Dat hoop ik niet!’ zeide de Burgemeester. ‘Dat hoop ik waarlijk niet. Wel knaap! gij zult toch zoo dwaas niet wezen om de schoone toekomst, die u wacht, prijs te geven? Zoudt gij bestemd zijn om de schoonzoon te worden van dien kleingeestigen kerkkraai, en onder de plak van dien WelEerwaarde te zitten? Een Domeneesdochter! Ik woû u wijzer hebben!’

‘Ik ben niet wijzer!’ zeide Dirk. ‘En al trouw ik met Grietje, daarom raak ik nog niet onder de plak van Domenee Verbrugge!’

Zijn vader hoorde die laatste woorden met welgevallen. De voorstelling, welke hij van onderdanigheid aan Domenee Verbrugge gegeven had, kwetste den hoogmoed van zijn zoon en prikkelde tot tegenstand. De weg, welken de vader om te slagen moest volgen, was dus aangewezen en met onmiskenbare zachtzinnigheid vroeg hij: ‘Maar, beste jongen! ziet gij dan niet in, dat gij kiezen moet: trouwen met Grietje en langzamerhand verzeilen naar den Kerkeraad om naar de pijpen van Domenee Verbrugge te dansen, òf al die gekheid uit uw hoofd zetten en den weg vinden naar de Statenvergadering!’

Het scheen inderdaad Dirk niet zoo kwaad om den weg naar de Statenvergadering te vinden. Hij had geleerd om zich

voor te stellen, dat in het bestuur van zijne stad en zijne provincie en zijn vaderland eene hooge plaats voor hem bestemd was, en hij had volstrekt geen plan om dat vooruitzicht te laten varen. Waarom zou die schitterende toekomst door een huwelijk met Grietje Verbrugge worden vernietigd?

‘Ik begrijp u niet!’ gaf hij zijn vader ten antwoord. ‘De weg naar de Statenvergadering zal toch door een huwelijk met Grietje Verbrugge niet voor mij gesloten worden. Zij is door haar voorkomen en haar geest, dunkt mij, juist geschikt om dien voorspoed te deelen, en de gedachte is mij juist zeer aangenaam, dat ik haar dien kring zal kunnen binnenleiden, waarin zij als een pronkstuk van Gods schepping te huis behoort!’

Burgemeester Semeinsz bleef nog juist bedaard genoeg om zijn zoon met een medelijdenden glimlach te kunnen aanzien en hem opheldering te geven van hetgeen hij niet scheen te begrijpen.

‘Gij weet toch!’ zeide hij, ‘dat *ik* allereerst u dien weg zal moeten banen. Daartoe ben ik bereid, maar niet als gij door eene dwaze liefde uw stand verloochent. In dat geval zou ik ook weinig voor u kunnen doen! Hoe zou ik u kunnen aanbevelen, als men mij kon verwijten, dat gij te hardnekkig waart om u naar den wil uws vaders te schikken, en te los van hoofd, om waar een mooi gezichtje in 't spel komt, aan de eischen van uw stand te beantwoorden!’

‘Ik weet niet, vader!’ zeide Dirk, die zich beleedigd gevoclde, ‘ik weet niet wat gij los van hoofd en hardnekkig noemt: maar als gij meent dat ik Grietje moet vergeten of althans dat ik aan een huwelijk met haar niet meer denken moet, dan kunt gij u de moeite om met mij te redeneeren besparen. Zij is mij niet ééne, maar alle plaatsen in de Statenvergadering waard en de prijs, door u mij daarvoor gesteld, is mij voor haar bezit volstrekt niet te duur!’

‘Ook niet te duur?’ hernam de Burgemeester met drift, ‘als mijne toegenegenheid daaronder begrepen is? Als ik mijne vriendschap u onttrek? Als ik u nauwelijks meet voor mijn zoon erken? Als ik u uit mijn huis verban, omdat gij de plaats in mijn hart verloren hebt?’

Dirk zweeg. De woorden van zijn vader deden hem pijnlijk aan; maar het was alsof hij naast dien toornigen man eene andere liefelijke gestalte zag, met een paar vriendelijke oogen, die hem schenen te vragen, of hij in zijne liefde niet volharden kon?

De Burgemeester ging met zijne waarschuwing voort: ‘Laat haar loopen, zeg ik u. Gij zult het u te laat beklagen, als gij mij nu ongehoorzaam zijt. Gij zegt niets, gij kunt ook niets zeggen, dat mij van gedachten kan doen veranderen. Knaap! gij draagt een naam, die op alle markten een goeden klank heeft, die met onbeperkt vertrouwen in Oost en West wordt uitgesproken. Ik behoor onder de koningen van deze stad en van dit land! Gij zijt mijn zoon en gij zoudt u verslingeren aan die Domeneesmeid! Nooit, zeg ik, nooit geef ik mijne toestemming! Ik droeg u liever naar het graf!’

‘En ik stierf liever dan haar te verlaten!’ met deze woorden rees Dirk op van zijn stoel.

‘Zet u weder!’ zeide zijn vader. ‘En bedenk u nog een oogenblik. Uwe toekomst hangt geheel af van de keuze, welke gij heden doet. Moet ik de handen van u aftrekken, u aan uzelf overlaten, of...’

‘Waarom dat?’ vroeg de zoon, die weder was gaan zitten. ‘Zegen ons, vader! Grietje en mij, en gij hebt een lief kind meer!’

‘Zijt gij dol, knaap! Eer vloekte ik u beiden, haar althans!’

‘Dan kunt gij het ook mij doen!’ en Dirk stond weder op, keerde zijn vader trotsch den rug toe en trad naar de deur.

‘Wacht!’ riep de Burgemeester. ‘Gij kent mij! Ik blijf bij hetgeen ik eens gezegd heb. Huwen zult gij haar niet, zoo lang ik leef! Ik zal haar en haren vader....’

Hij sprak zijne bedreiging niet geheel uit. Zijn zoon had het vertrek verlaten en de deur achter zich dicht getrokken. De Burgemeester zag hem gaan en zijn toorn week voor bittere droefheid. Hij bleef alleen zitten, wel een uur lang. Zijne gedachten gingen terug naar den dag, waarop zijn zoon geboren was. Voor zijne herinnering rees het vroolijke tafereel op van het toppunt, dat hij in zijn huiselijk geluk had gekend. En nu, zijne vrouw was hem ontvallen, maar hij had gewerkt en gezwoegd; rijkdom, eer en macht had hij verworven, en nu zijn eigen kind, zijn éénige zoon vernietigde zijne schoonste verwachting en ontroofde hem de schoonste vrucht, welke hij zich van zijn arbeid beloofd had. Hij dacht ook aan God, gelijk die andere vader, die over de dwaasheid zijner dochter jammerde, en ook de oogen van den trotschen regent vulden zich met tranen bij de overweging van deze pijnlijke vraag: Of de Voorzienigheid zou kunnen gedoogen, dat de loszinnigheid

der jeugd den ouderdom tot eene marteling maakte en in dollen overmoed de vrucht van jarenlangen arbeid en trouwe plichtsbetrachting verkwiste?

De beide vaders hielden hun woord en bleven onverzettelijk volharden in de afkeuring van de liefde hunner kinderen, en de jongeluî bleven evenzoo onwankelbaar getrouw aan de beloften, welke zij elkander eens gegeven hadden. Het huiselijk verkeer werd daardoor natuurlijk bij Domenee Verbrugge, zoowel als bij Burgemeester Semeinsz onaangenaam; vertrouwelijkheid en overeenstemming ontbraken in de beide huisgezinnen, maar terwijl bij Domenee Verbrugge het verdriet stil en zonder eenig gerucht te veroorzaken, aan de harten van vader en moeder en dochter knaagde, barstte de verdeeldheid tusschen den Burgemeester en zijn zoon weldra jammerlijk uit.

Eerst was Dirk gehoorzaam, toen zijn vader hem voor eenige weken naar Amsterdam zond; hij nam de opdracht om daar de handelsvrienden van hun huis te bezoeken niet alleen aan, maar deed de zaken ook spoedig en nauwkeurig af, en het was hem wel eene opoffring om zoo lang uit Enkhuizen en van zijne beminde Grietje verwijderd te zijn, vooral toen zijn vader, door hem allerlei onvoorziene werkzaamheden in de wereldstad op te dragen, van week tot week zijne terugkomst wist te verschuiven en telkens op nieuw bij zijne correspondenten nog iets te doen had, dat juist door zijn zoon moest worden in orde gebracht; maar Dirk hield zich goed. Hij schreef geen woord van beklag naar huis; hij gedroeg zich in Amsterdam, zonder zich geheel te onttrekken aan de uitspanningen, welke hem in de eerste kringen werden aangeboden, zedig en welvoegelijk; hij was ijverig, zoodat zijn vader over zijne koopmanschap wel tevreden wezen moest, en zich soms vergenoegd de handen wreef, alsof hij het middel gevonden had om eene dwaze liefde uit het hart van zijn zoon weg te ruimen; maar Dirk bleef aan die liefde getrouw. Hij was ijverig en nauwgezet, maar vooral in de hoop om zijn vader met zijne keus te verzoenen en hem tot toegefelijkheid te bewegen; hij stelde zich voor, dat bij zijne terugkomst zijn vader zich ten minste eenigszins rekkelijker zou betoonen om zijn zoon, die zich in den handel zoo

goed wist te bewegen, door een gewenscht huwelijk gelukkig te maken. Ook in Grietjes hart wist hij die hoop over te planten. Met zijne betrekkingen in Enkhuizen en in Amsterdam en met zijn geld vond hij gemakkelijk gedienstige handen, die op de geheimzinnigste wijze, zonder dat iemand anders het gewaar werd, briefjes heen en weder wisten te dragen, en langzamerhand hadden de jongeluî elkander opgewonden tot de blijde verwachting, dat de Burgemeester zich voor zijn ijverigen en oppassenden zoon den gang tot een huwelijksaanzoek naar Domenee Verbrugge getroosten zou, en dat deze dan ook wel zou toegeven.

Hoe jammerlijk vergisten zij zich! Een prachtig geschenk, een eigen boeier of een paar harddravers, een aandeel in zijn vaders winstgevende zaak was voor Dirk gereed; hij kon het een of het ander, hij kon des noods ook het een èn het ander nemen; het werd hem door zijn vader van ganscher harte gegund; maar bij het eerste woord dat hij over Grietje sprak, kreeg hij een antwoord, dat hem geen enkelen lichtstraal van hoop meer overliet, en bitse woorden wierpen zijne schoonste verwachting in duigen. De eerste ontmoeting der jongeluî, welke zij zich zoo blij en vroolijk hadden voorgespiegeld, was een uur van sombere moedeloosheid, en in plaats van elkander te verblijden met de beelden van hun toekomstig echtelijk geluk, vereenigden zij zich in bittere jammerklachten over dien onoverwinnelijken tegenstand, door welken alle uitzicht op de vervulling hunner wenschen hun ontnomen werd.

Zelfs alleen door list konden zij van tijd tot tijd elkander eens toespreken; hunne ontmoetingen waren zeldzaam en zij legden het er wel op toe, om ten minste dagelijks elkander te zien, en al ware het slechts in het voorbijgaan en door het vensterglas een blik van liefde te wisselen, maar ook dat was soms onmogelijk. Domenee Verbrugge hield van zijn kant zijne dochter in het oog en Burgemeester Semeinsz waakte zorgvuldig over de gangen van zijn zoon. De eerste kon niet veel meer doen dan Grietje zooveel mogelijk binnen zijne woning houden en zijne ambtsbezigheden alzoo inrichten, dat hij zelf of hare moeder haar meestal kon vergezellen, als zij eens moest uitgaan; maar aan Burgemeester Semeinsz stonden om de liefde van zijn zoon te dwarsboomen, krachtiger middelen ten dienste.

Hij wist, of hij vermoedde, dat de jongeluî hem toch, on-

danks al zijne waakzaamheid, wisten te verschalken, en Dirk had na zijn tocht naar Amsterdam, nog geen half jaar in de ouderlijke woning doorgebracht, of het plan om hem weder, en nu verder en langer, te verwijderen, stond bij zijn vader vast. De Burgemeester begreep echter, dat hij met list moest te werk gaan. Hij voorzag dat ook zijne strengste bevelen zijn zoon niet zouden kunnen bewegen om vrijwillig Enkhuizen te verlaten. Hij besefte, dat toornige woorden Dirk misschien tot een wanhopigen stap zouden brengen; maar hij dacht er niet aan of misschien zijn zoon, indien hij het slachtoffer van list en sluwe berekening werd, de achting voor zich zelf verliezen en in hartstochtelijke overspanning voor zijn vader zoowel als voor zijne geliefde verloren gaan kon.

Eene onverwachte gebeurtenis kwam den Burgemeester bij zijne plannen ter hulp. Brieven uit Genua brachten hem een bericht aan, dat altijd tot buitengewone maatregelen kon gedrongen hebben, en dat hem nu, hoewel een aanzienlijke som op het spel stond, hoogst welkom was. Hij kon nu ook zijn zoon vragen om daarheen te gaan; hij kon hem toonen hoe noodzakelijk het was, die reis te ondernemen; hij kon, zonder bij hem eenige achterdocht te verwekken, hem wegzenden, en was hij eens daar, dan....

Burgemeester Semeinsz deelde zijn zoon de toedracht der zaak mede. Dirk gevoelde zelf van hoeveel belang het was dat hij, als de zoon van den patroon, wiens belangen moesten verdedigd worden, daarheen ging. Hij kon de geheime plannen van zijn vader niet vermoeden, en het viel hem wel hard voor zulk een langen tijd van Grietje te moeten scheiden; maar vergiste hij zich, of zou zijn vader hem inderdaad eenige hoop geven? De Burgemeester zeide wel niets, dat als eene bepaalde belofte kon worden aangemerkt, maar toch straalde in zijne woorden eenige geneigdheid door, om, als deze zaak goed werd behartigd, aan het geluk van zijn zoon geene hinderpalen meer in den weg te stellen. Het waren slechts losse woorden, onzekere uitdrukkingen, welke Dirks aandacht trokken en die door hem werden opgevangen met die gulzige begeerte, welke iemand, die van dorst versmacht, naar een enkelen waterdroppel de tong doet uitsteken. Hij kon later zich op geene enkele toezegging beroepen; daarvoor had de Burgemeester trouw gezorgd, terwijl hij met het hart van zijn zoon een wreed spel dreef. Ook telde die zoon nauwelijks meer

dan twintig jaren en liet zich dus gemakkelijk door een schemerachtig vooruitzicht van toekomstig geluk opwinden.

Van de opzettelijke onachtzaamheid zijns vaders maakte Dirk dus gebruik en wist, op gevaar af van door Domenee Verbrugge ontdekt en gestoord te worden, eene zoete afscheidsure met Grietje door te brengen; toen vertrok hij, reisde voorspoedig, kwam in Genua aan, vond den correspondent van zijn vader, overhandigde het paket met brieven, door hem medegebracht, en ontving uit dat paket, spoedig nadat hij naar zijn logement weder was teruggekeerd, een brief, die aan hemzelf was gericht. Daarin schreef Burgemeester Semeinsz:

‘Mijn waarde zoon!’

‘Ik hoop dat gij de trouwe zorg van uwen vader zult waardeeren en dat gij daarom de ernstige maatregelen, welke hij voor uw geluk heeft genomen, niet zult wederstreven, maar met kinderlijke gehoorzaamheid u onderwerpen. Dank den Hemel, die door eene belangrijke zaak mij gelegenheid gaf om u uit Enkhuizen te verwijderen en u den tijd te laten om eene dwaze liefde te overwinnen. Ik hoop u hier terug te zien komen, volkomen genezen en volkomen bereid om aan de eischen van uw stand te beantwoorden. Wel voorzie ik, dat u dit eenige moeite zal kosten, maar mijn besluit is genomen. Gij blijft in Genua, totdat ik er op rekenen kan, dat gij alle plannen voor de toekomst, die met mijn vasten wil in strijd zijn, hebt opgegeven! Mogen uwe drukke werkzaamheden u dat gemakkelijk maken! Beproef niet om in dat besluit eenige verandering te brengen. Brieven, wier inhoud dat zou bedoelen, zal ik niet beantwoorden! Ik heb aan mijne correspondenten u voorloopig aanbevolen met de u bekende drie H's: houd hem hier! Gij zult zonder mijne toestemming geene plaats op een schip vinden om naar Holland terug te keeren.

Houd u goed, mijn jongen! Ik wensch niets liever dan zeer spoedig u weder hier te zien, als den zoon die mij waardig is, en onverschillig voor dat meisje, waarop gij nu nog zoozeer zijt verslingerd. God behoede u!

Uw Vader.’

Dirk las dien brief en de uitwerking was, dat hij op zijne beurt met gloeiende verontwaardiging de pen opvatte. Zijn vader ontving dit antwoord:

‘Vader!

‘Ik zal Grietje Verbrugge nooit vergeten; ik zal haar huwen ondanks alles, wat gij mij in den weg stelt. Ik zal van hier weten weg te komen en naar Enkhuizen terugkeeren. Gij liebt mij laag en verraderlijk behandeld, zoo schandelijk, dat ik nauwelijks den tegenzin kan verwinnen, die mij bijna terughoudt om te teekenen
Uw zoon.’

‘Ik zal naar Enkhuizen terugkeeren.’ Dirk had het wel geschreven aan zijn vader, maar het was zoo gemakkelijk niet om dat plan te volbrengen. Spoedig trachtte hij eene gelegenheid te vinden, maar het bleek hem terstond, dat alle reeders en scheepskapiteins door de correspondenten zijns vaders gewaarschuwd waren. Hij liep elken dag de haven van Genua op en neêr. Een roeiboot was tot zijn dienst; een zeilbootje om in de baai heen en weder te varen ook, maar iets anders kon hij niet vinden. Hij sprak met kapiteins, die gereed lagen om uit te zeilen; hij beproefde hen om te koopen; hij verhaalde zijne geschiedenis; hij bad en smeekte, alles te vergeefs!

Men hoorde hem geduldig aan; men was beleefd, zelfs vriendelijk, maar eene plaats aan boord voor hem in te schikken, dat konden noch goede woorden, noch geld bewerken. Hij keerde naar het kantoor, waar hij het paket van zijn vader overhandigd had, niet weder terug. Hij werd er toe uitgenoodigd, eerst met beleefden aandrang, later met minder vriendelijke woorden, eindelijk met de bedreiging, dat door zijne achteloosheid eene belangrijke bezitting voor zijn vader zou verloren gaan. Dirk bekommerde zich noch om het een noch om het ander. Hij bracht zijn tijd meest in droevige overpeinzing door, slenterde langs de straten van de oude vochtige stad, praatte met allerlei soort van zeelieden en was in de woning, waar hij zijn verblijf hield, een onaangename, ontevreden, nor-

sche gast. De eene week volgde op de andere, de eene maand na de andere ging voorbij en Dirk bleef dezelfde, standvastig in zijne liefde voor Grietje Verbrugge en juist daarom ook onverzettelijk tegenover zijn vader.

Er kwamen brieven voor hem; hij herkende zijns vaders hand en wierp ze ongeopend op het vuur. Hij begreep terecht, dat zoolang de handelsvrienden zijns vaders hem geene vrijheid gaven om te vertrekken, al die brieven ongeveer denzelfden inhoud zouden hebben. Langzamerhand onttrok hij zich ook aan den omgang met die zeekapiteins, eerst telkens door hem opgezocht, zoo lang hij nog hopen kon er een te vinden, die hem in zijn plan om te ontvluchten behulpzaam wilde zijn. Alleen als er een vreemd schip binnenkwam, maakte hij een praatje, maar keerde meestal spoedig, altijd na een paar dagen, als hij weder eene teleurstelling had ondervonden, tot zijne droevige eenzaamheid terug. Hij zelf wist niet te berekenen, hoe de strijd tusschen hem en zijn vader eindigen zou; maar zijne begeerte om naar Enkhuizen terug te keeren en zijne geliefde Grietje weder te zien werd zoo hevig, dat hij eindelijk tot eene overspanning van wenschen en durven kwam, waarin hij voor geen maatregel, hoe roekeloos ook, meer terugdeinsde.

In Enkhuizen werd Dirks afwezigheid door Grietje Verbrugge betreurd, maar door Grietje niet alleen, ook door Burgemeester Semeinsz. De strenge, trotsche man, die als regent van de stad zijner inwoning en als vader in zijn gezin zijne oppermacht zoo stout handhaafde, die zijne plannen met scherpzinnigheid ontwierp en ten uitvoer bracht, maar het niet verstond, om ter wille van iemand, hoe dierbaar hem ook, in die plannen eenige wijziging te brengen, leed zichtbaar. Zijn uiterlijk voorkomen verried zijne smart. Zijn gelaat verloor die frissche kleur, die zoolang het kenteeken zijner gezondheid geweest was; hij liep niet meer zoo flink rechtop als vroeger; minder vlug werd zijne lichaamsbeweging, en minder vlug ook zijn geest. Lange en bange avonduren werden in eenzaamheid door hem gesleten; dan overpeinsde hij het middel aangewend om, gelijk hij zich verbeeldde, zijn zoon tot inkeer te brengen; dan werd hij geslingerd tusschen hoop en vrees; nu droomde

hij van Dirks blijden terugkeer, en zijn hart klopte sneller alsof hij hem reeds in de armen knelde; dan liet hij zijn hoofd somber leunen op zijne rechterhand, als hij er aan dacht, dat Dirk zijn zoon was, even vasthoudend aan zijne gevoelens en denkbeelden als hij zelf was. De geheele burgerij, ieder die hem vroeger gekend had en hem in die dagen ontmoette, merkte zijn verval op, en hoewel niemand er hemzelf over durfde aanspreken, toch gaf zijn huiselijk leed dikwerf aanleiding tot allerlei gesprekken, waarin hij hier werd geprezen en ginds gelaakt, want hij had, gelijk het in zijn stand en met zijn karakter niet anders wezen kon, zijne vijanden en zijne vrienden. Zelden liet hij zelf zich, hoogstens in onbepaalde bewoordingen, over de afwezigheid en het verblijf van zijn zoon uit en men giste wel, en men was met die gissingen dikwerf zeer nabij de waarheid; maar meer zekerheid had niemand dan deze, die tegelijk door alle inwoners van Enkhuizen bijna gedeeld werd: dat Dirk in zijne liefde voor Grietje Verbrugge standvastig bleef en daarom door zijn vader uit Enkhuizen werd verwijderd gehouden.

Die zekerheid hadden dus ook èn Grietje Verbrugge èn hare moeder èn haar vader. Grietje had zich eerst, hoewel niet zonder moeite, onder deze beproeving staande gehouden door de hoop op Dirks spoedige terugkomst en er zich toe gezet om, gesteund door de toegefelijkheid en de liefderijke vertroosting van hare moeder, den tegenzin van haren vader met zachtzinnigheid te verdragen. Dat werd haar echter moeielijker toen Dirks tehuiskomst van week tot week en van maand tot maand werd verschoven, en zij leerde scherp en bits te zijn en haren vader in hun huiselijk verkeer met onheuschheid te bejegenen, maar zij leerde het slechts voor een korten tijd. Het ongeluk kon haar niet verharden; buigen kon zij en lijden ten koste van gezondheid en schoonheid; maar terwijl hare wangen invielen en hare oogen hun glans verloren en de koorts dikwerf hare krachten sloopte, keerde hare vriendelijkheid terug. Geen verwijt kwam meer over hare lippen; het was niet meer in haar hart. Zij zinspeelde met geen enkel woord meer op den wederzin van haren vader; zij werd vertrouwd met de gedachte, dat de opoffering van hare dierbaarste wenschen door God van haar gevraagd werd en dat zij op deze aarde hare liefde voor Dirk Semeinsz moest verloochenen. Nooit sprak zij zijn naam uit, maar Domenee Verbrugge en zijne vrouw zagen haar van

dag tot dag verminderen in krachten, en zij moesten zich zelf en elkander wel afvragen: wat het einde wezen zou?

Met die vraag kwamen zij somtijds tot een strijd van begeerten, die hun de macht om verstandig te overleggen bijna ontnam. Het gebeurde, dat de zwakke vrouw, die nog nooit haren man had tegengesproken, nu als moeder van een ongelukkig kind, verwijten durfde doen en waarschuwingen uitspreken, over welke zij zich later, dikwijls geen uur nadat zij aan haar hart lucht gegeven had, schaamde, en zij schrikte soms, als zij weder alleen in hare woonkamer zat, bij de herinnering aan de vrijmoedigheid, met welke zij alle bezwaren bestreden en voor de liefde van haar kind gepleit had. Zij bracht ook Domenee Verbrugge, reeds hoogst bekommerd als hij zijne dochter gadesloeg en den jammerlijken invloed van hare ongelukkige liefde op hare gezondheid opmerkte, tot een zwaren strijd. Hij had zijn kind lief, zoo lief als zijne vrouw met hare hoogste eischen wenschen kon; zoo lief dat hij, gelijk hij dikwerf met zelfbeschuldiging overdacht, om zijn kind in opstand zou kunnen komen tegen zijnen God! Menigmaal knielde hij op zijne eenvoudige studeerkamer neder en bad, dat Hij, die de harten der koningen leiden kon als waterbeken, zijn Grietje zou losmaken van den band, die haar aan Dirk Semeinsz hechtte. Hij dreigde in zijne woning niet meer met het oordeel des Heeren; hij sprak geen hard woord meer; hij beproefde om zijn kind op te beuren en te vervroolijken door eene zachte en vriendelijke bejegening en verdroeg geduldig hare grillen. En als hij hoogstens een droefgeestigen glimlach om hare lippen had kunnen te voorschijn roepen, en als zijne vrouw, nadat Grietje zich verwijderd had, met al de fijnheid, over welke eene vrouw, als het moederliefde geldt, beschikken kan, hem verwijtend toesprak, dan boog Domenee Verbrugge het hoofd en dan werd de sterke man zwak. Dan begon hij haar soms te vergeten, die roeping, welke hij de zijne noemde en op welke hij zoo trotsch was, om de rechten der ware religie tegenover de Remonstrantschgezinden te verdedigen, om de partij van den Prins tegenover de Burgemeesters en de Staten te ondersteunen. Er kwamen uren en zij werden talrijker van week tot week, waarin hij geen predikant, geen drijver eener richting, geen hoofdman eener partij, maar geheel en onverdeeld man en vader was; uren, waarin het uitkwam, dat noch theologie, noch politiek het rein menschelijke

gevoel in hem gedood hadden; uren waarin zijn hart met eene allesoverheerschende liefde aan vrouw en kind gehecht was. Dan vroeg hij, eerst heimelijk aan zich zelven, maar vervolgens stamelend, eindelijk luide aan de beide vrouwen: wat hij doen kon?

Grietje wist het juiste antwoord niet te vinden. De liefde maakt wel vindingrijk, maar Grietje had zich sedert Dirks vertrek over de mogelijkheid hunner vereeniging bijna stomp gedacht, en zij was in haar verdriet te zwak van hoofd geworden om gepaste maatregelen te kunnen beramen. Als Dirk tot haar terugkeerde, zou zij misschien door hartstocht volkomen overheerscht tot de buitensporigste daden in staat bevonden worden, maar hij was nu nog ver van haar verwijderd.

Wat Grietje niet wist te zeggen, dat kon hare moeder daarentegen wel aanwijzen, zoo duidelijk en ondubbelzinnig, dat aan Domenee Verbrugge slechts de keuze overbleef om ronduit te weigeren wat zij hem voorstelde of nederig te gehoorzamen.

‘Wist niet,’ vroeg de moeder, die, nu het de levensvreugde van haar kind gold, schrander de grondslagen waarop zij haar plan bouwde, aanwees, ‘wist niet ieder in Enkhuizen, hoe diep Burgemeester Semeinsz onder het verdriet over Dirks afwezigheid gebukt ging? Och, de mannen waren dikwijls zoo hard tegen zichzelf, en nu hadden Burgemeester Semeinsz en Domenee Verbrugge eens bepaald, dat hunne kinderen geen paar zouden worden en zij waren onverzettelijk; maar de hand des Heeren was machtiger dan zij en alle hoogten moesten geslecht worden voor den Heer der Heirscharen! Van haar eigen leed wilde zij niet spreken, maar die vaders braken de harten hunner kinderen en hunne eigene harten daarbij. Zij deden het, terwijl de Heer, door aan Grietje en Dirk zulk eene standvastige liefde in te planten, zoo duidelijk toonde, dat zij door Hem voor elkander bestemd waren!’

‘De belangen der ware religie moesten bovenal in het oog worden gehouden? - Zeker, maar was het dan onmogelijk, dat zij juist door dit huwelijk zouden worden bevorderd?’

‘Trotsch was de Burgemeester en tot op dit oogenblik toe had hij taal noch teeken gegeven van zijn verlangen om Grietje met zijn zoon vereenigd te zien? - Het was zoo! maar had dan Domenee Verbrugge op eenige wijze dc minste toegefelijkheid betoond?’

‘Zijn Meester was meer dan al de grooten der wereld? - Ja, maar daarom juist moest door hem in gedachtenis worden gehouden, wat er geschreven staat: die de meeste onder u zijn wil, die zij aller dienaar!’

‘Was van Burgemeester Semeinsz niets goeds te verwachten? Niet? - En uit het verachte Nazareth, wat was daaruit voortgekomen?’

‘Domenee Verbrugge kon toch niet naar Burgemeester Semeinsz gaan om zijne dochter ten huwelijk aan te bieden? - Neen! Dat zou ongepast zijn. Maar twee verstandige mannen, twee liefhebbende vaders konden, als zij hunne bijzondere inzichten niet al te hard wilden doordrijven en zich niet door hunne veroordeelen lieten beheerschen, te zamen over het lot hunner kinderen wel raadplegen!’

‘Wilt gij niet gaan?’ vroeg Grietjes moeder haren man, terwijl zij met gevouwen handen voor hem stond en hem ernstig aanzag. ‘Wilt gij niet gaan? Maar als gij dan staat bij het lijk van ons kind, als ik haar dan spoedig zal gevolgd zijn, als gij dan eenzaam uw ouden dag zult doorbrengen, o zeg! zult gij dan voor God kunnen betuigen, dat gij u zelf niets te verwijten hebt, dat geen hoogmoed u heeft weêrhouden om den weg zijner Voorzienigheid te volgen; dat gij zijn raad hebt gediend door zelfverloochening en nederigheid? Ga!’ riep zij uit, terwijl zij in tranen uitbarstte en hem snikkende om den hals viel. ‘Ga! ga! Ik was nooit zoo stoutmoedig tegen u als heden! Spreekt God ook niet door den mond eener vrouw? Heeft niet zijn Geest mij al deze dingen in het harte gegeven en op de lippen gelegd?’

Domenee Verbrugge kuste zijne vrouw. Hij zocht Grietje op en kuste ook haar, en nadat hij zijn staatsierok had aangetrokken, verliet hij zijn huis. Wie der inwoners van Enkhuizen nem tegenkwam, groette hem als naar gewoonte; maar kwam bij dezen en genen nieuwsgierigen ook al de vraag op, waarheen Domenee gaan mocht, niemand vermoedde dat hij op weg was naar Burgemeester Semeinsz.

Hij trad eindelijk de stoep voor de woning van den Burgemeester op, niet met dien vasten stap, die hem anders eigen was en die bij zijn hooggestemd gevoel van eigenwaarde als uitdeeler en vertegenwoordiger van Gods genadeverbond uitstekend paste; hij wankelde een weinig en greep met zenuwachtigen haast naar den klopper. Twee-, driemaal liet hij dien nedervallen; toen stond hij onbewegelijk, alsof het hem rust gaf, dat hij ook naar de voorschriften der uiterlijke welvoegelijkheid te ver was gegaan om terug te keeren. Eene oude dienstmaagd deed de bovendeur open en bleef vol verwondering stilstaan toen zij Domenee Verbrugge zag en zijne vraag hoorde: ‘of Burgemeester Semeinsz te huis en te spreken was.’

Het was haar alsof zij droomde, maar toch kwam zij weldra tot bezinning, gaf een toestemmend antwoord, trok de onderdeur naar zich toe en liet Domenee Verbrugge binnenkomen. Met onmiskenbare geestverwarring liet zij hem alleen eene donkere achterkamer binnengaan, volgde hem echter weder terstond, stiet de luiken open en gaf het zonnelicht den vrijen toegang. Zij streek nog hier en daar van eenige meubelen met haar voorschoot een stofje weg en herhaalde, alsof zij vreesde niet goed gehoord te hebben: ‘Dus, Domenee! of Burgemeester te huis en te spreken is?’

‘Ja, Stijntje!’ zeide Domenee Verbrugge.

In diep gepeins verliet zij het vertrek. Zij was nieuwsgierig, maar zij was nog meer verwonderd. Nooit had zij Domenee anders over dezen drempel zien komen, als door een Ouderling vergezeld, om tot de deelneming aan des Heeren Heilig Avondmaal uit te noodigen, of ook, als de Remonstrantschgezinde Burgemeester hem weder eens bijzonder ergernis gegeven had, om die plechtigheid eenvoudig aan te kondigen, echter dan met de uitdrukkelijke vermelding, dat wie de ware leer der Gereformeerde Kerk wederspraken, zichzelf een oordeel zouden eten en drinken. Die bezoeken hadden den Burgemeester gewoonlijk ontstemd en in den huiselijken kring een paar onaangename uren gegeven. Meestal hadden de Heeren stijf en koel afscheid genomen; het was ook gebeurd dat Domenee en Burgemeester nog op de stoep harde woorden gewisseld hadden, en daar stond hij nu alleen in de kamer en wilde den Burgemeester spreken.

Stijntje zocht haren meester op, terwijl Domenee Verbrugge

het vertrek rondzag, dat hem wel niet geheel vreemd, maar toch niet eigen was. Hij ging niet zitten, maar liep heen en weder langs de eikenhouten wanden, die met prachtig snijwerk waren versierd, maar zonder het op te merken. Hij zag op naar de lichtkroon, die in het midden van de zoldering was vastgehecht, maar vestigde er geen aandacht op. Hij bleef staan bij den vooruitspringenden schoorsteen, en terwijl hij zijne oogen strak op den kouden haard vestigde, gaf hij aan zijne aandoeningen lucht: ‘‘t Is voor mijn kind!’ stamelde hij en met die gedachte overwon hij al de bezwaren tegen dit bezoek, die nu weder met alle kracht bij hem opkwamen en hem bijna weder uit de burgemeesterlijke woning verdreven.

Hij wachtte nog een paar minuten en de Burgemeester kwam binnen, haastig, gejaagd, met de sporen van hevige ontroering op zijn gelaat en in zijne houding, met nauwelijks weggewischte tranen in de oogen en met bitteren toorn in het hart. Toch boog hij zich met een stijven groet, die door Domenee Verbrugge met een pijnlijken zucht werd beantwoord. Beiden zwegen een oogenblik; de Burgemeester deed een paar stappen rechts en links, gelijk iemand doet, die niet zeker weet welke houding hij zal aannemen. ‘Zet u!’ zeide hij eindelijk en wees Domenee Verbrugge een stoel aan. Zelf plaatste hij zich tegenover hem en toen zagen zij eerst waarlijk elkander aan, niet schuw of verlegen, maar onverschrokken en zorgvuldig als twee strijders, die éér zij den kamp beginnen, elkanders krachten meten en wegen. Daar zaten zij dan nu bijeen, die twee mannen, die twee vaders, die over het geluk hunner kinderen, die over hun eigen levensgeluk zouden beraadslagen en die toch door hunne denkwijze en hunne levensomstandigheden vijanden zijn en blijven moesten.

Domenee Verbrugge zag dat Burgemeester Semeinsz zijne toespraak afwachtte en knoopte het gesprek aan. ‘Ik ben tot u gekomen, Burgemeester!’ zeide hij, ‘om te spreken over eene zaak, die u zoo min als mij onverschillig kan wezen, en ik zou er niet toe zijn overgegaan, om in dit geval den eersten stap te doen, die misschien minder kiesch kan genoemd worden; maar ik heb gemeend voor het geluk van onze kinderen, over dat bezwaar te moeten heenstappen. Ik beken, dat gij van mij onoverwinnelijken tegenzin verwachten moest, waar het gold de liefde van *uwen* zoon voor *mijne* dochter, en gij zult toestemmen, dat ik van uwe zijde slechts op dezelfde ge-

voelens rekenen kon; maar ik ben hier gekomen om u te zeggen, dat ik voor het geluk onzer kinderen allen tegenstand opgeef. Ik verwacht ook van u niets minder! Onze Heere God spreekt, dunkt mij, door de kracht der liefde hun in de harten gegeven te duidelijk, dan dat wij niet in ootmoed de wegen zijner Voorzienigheid zouden volgen. En Hij zal ook zeker reeds tot uw hart gesproken hebben en zich aan uwe conscientie geopenbaard, gelijk Hij mij door den mond mijner huisvrouw het bevel om hier heen te gaan, verkondigd heeft. Laat ons buigen voor den heiligen wil van Hem, die in den dag der dagen rekenschap van ons vragen zal over de leiding van ons kroost, opdat wij dan blijmoedig tot Hem naderen mogen met de betuiging: ‘Zie, Heer! hier zijn wij en de kinderen, die Gij ons gegeven hebt!’

Niet zonder moeite sprak Domenee Verbrugge alzoo. Stamelende was hij begonnen; toch ging de laatste volzin hem vlot af en toen hij eindigde, hief hij onwillekeurig den rechterarm op. Hij wachtte, hij hoopte dat de Burgemeester de hand zou uitsteken om met een stevigen druk en eene gulle bekentenis zijne toespraak te beantwoorden, maar hij werd bitter teleurgesteld. De Burgemeester was bleek geworden; de tranen waren uit zijne oogen verdwenen; het was hem, terwijl Domenee Verbrugge sprak gelukt om die koele hoffelijkheid en die stootende hoogheid terug te vinden met welke hij gewoonlijk zijne vijanden behandelde. Misschien kon hij slechts voor een enkel oogenblik zijne driften intoomen, maar koud als ijs en daarom dubbel hatelijk klonk Domenee Verbrugge op de bekentenis door hem eerst gedaan het trotsche antwoord tegen: ‘Dat gij mij komt spreken over het welzijn van een mijner kinderen, is mij vreemd, Domenee! Ik ben aan die belangstelling van uwe zijde niet gewoon en zij is mij ook... onverschillig. Maar dubbel vreemd en volkomen onbegrijpelijk is het mij, dat gij spreken kunt van het geluk *onzer* kinderen. Het is waarlijk alsof tusschen de uwen en de mijnen eenige gemeenschap bestaan kon. Ik weet daar niet van; ik wil daarvan niet weten, en het zou, meen ik, u voegen om in dit geval even onwetend te zijn als ik!’

‘Die onwetendheid voegt noch u noch mij, Burgemeester!’ hervatte Domenee Verbrugge, die zich zelf nog meester bleef en zijn doel nog niet opgaf. ‘Er zijn dingen, die men eindelijk zeer goed weten moet en zorgvuldig overdenken, hoe

ongaarne men er ook eerst kennis van neemt, en de wederkeerige liefde van uwen oudsten zoon en mijne dochter, mijn éénig kind, is in deze stad geen geheim! Hoe zou zij u en mij onbekend kunnen gebleven zijn! Geloof mij, het uur is daar, waarin de Heer u en mij vernederen en tot elkander brengen wil! Ik heb den eersten stap gedaan; ik mag van u als Christen verwachten, dat gij den tweeden zult doen!'

'Niet zoo haastig!' zeide Burgemeester Semeinsz met spottende minachting. 'Niet zoo haastig, Domenee! Ik sta niet voor het Consistorie!'

'En ik niet op Burgemeesters kamer!' was het antwoord.

'Neen!' ging Burgemeester Semeinsz voort, 'maar gij bevindt u wel in mijne woning, en hier duld ik niet dat gesproken wordt over zaken, van welke gij u misschien groot voordeel belooft, maar die ik mij niet tot eere reken!'

'Burgemeester!' zeide Domenee Verbrugge. 'Laat ons elkander niet beleedigen. Het zou ons in eeuwigheid kunnen berouwen. De vraag is niet meer wat wij, indien de loop der omstandigheden ons ware toevertrouwd geweest, zouden gekozen hebben. De vraag is: hoe wij best kunnen handelen in den stand van zaken, dien wij kennen. Onze kinderen gevoelen zich ongelukkig; mijne vrouw en ik, wij lijden met onze Grietje mede, en waarom zoudt gij het ontkennen? uw Dirk is uw oogappel en gij zoudt voor zijn leed ongevoelig zijn?'

'Ongevoelig voor hem, voor iets dat hem betreft! Neen! waarlijk,' antwoordde Burgemeester Semeinsz, 'dat ben ik niet! Maar..... ik begrijp niet door welk recht gij u met mijne huiselijke zaken bemoeit. Het zou beter zijn geweest als gij uwe dochter onder behoorlijke tucht hadt gehouden en haar niet hadt veroorloofd om zich te bewegen in een kring, waarin zij niet past en waarin zij zich met berispelijke dwaasheid gedragen heeft.'

'Ik kan zeggen,' betuigde Domenee Verbrugge, 'ik kan voor God verzekeren, dat ik dien tocht naar Broekerhaven niet heb kunnen verhinderen. Ware ik hier en niet in Amsterdam geweest, ik zou het onverbiddelijk gedaan hebben. Maar wat aangaat het gedrag van mijne dochter!' en de stem van den vader, die bij de beleediging aan zijne dochter aangedaan, trilde, 'ik hoop dat uw zoon zich geene grootere dwaasheden zal te verwijten hebben dan die, aan welke mijne dochter zich op dien tocht heeft schuldig gemaakt!'

Domenee Verbrugge dacht niet meer aan de scherpe bestraffing, welke hij over dien tocht Grietje eens had toegediend. Geen vreemde mocht zijn kind beleedigen, al zou hij zelf haar ook hoog ernstig bestraffen. Maar hij kon daarover niet lang nadenken, want gloeiend rood werd het gelaat van Burgemeester Semeinsz; zijne oogen schoten vlammen en met eene heesche stem schreeuwde hij Domenee Verbrugge toe: ‘De dwaasheden van mijn zoon? Wat weet gij van hem? Wat hebt gij van hem vernomen?’

Ontzet week Domenee Verbrugge op zijn stoel achteruit. ‘Van uw zoon vernomen? Niets! Hij is immers in Genua? Bedaar, Burgemeester! Neem mijn voorstel aan. Roep Dirk terug en geef gij uwe toestemming tot zijn huwelijk met Grietje, gelijk ik de mijne geef. Dat zal voor ons allen het beste zijn!’

‘Mijne toestemming tot een huwelijk met uwe dochter!’ riep Semeinsz uit. ‘Nooit! nooit! Dat zoudt gij wel goed overlegd en volbracht hebben Domenee! om uw kind in mijn geslacht binnen te smokkelen, om door haar ons aanzien en onzen rijkdom te doen deelen, maar het gebeurt niet!’ en ruw voegde hij er met een spijtigen glimlach bij: ‘Gij zoudt den Mammon wel eens aardig hebben gediend, zeker om dan spoedig weder tot uwen Heere terug te gaan!’

‘God is mijn getuige!’ zeide Domenee Verbrugge. ‘Dat heb ik nooit op het oog gehad en gij kunt uwe beleedigende taal sparen! Maar ik behoef, ook als het daarop aankomt, niet voor u te wijken. Hoe groot uw vermogen zijn kan, het is voor mijn kind niet te groot, en zij is meer waard dan al uwe macht en al uwe grootheid! Wat spreekt gij, alsof ik niet den grootsten schat had af te staan. Met haar goed hart, met hare rijke geestesgaven, met hare zeldzame schoonheid zou zij een prinselijken zetel tot sieraad zijn!’

‘Een prinselijken zetel!’ lachte Semeinsz woest. ‘Zend haar naar den Haag, man! voor een van de jonkers aan het hof van Zijne Excellentie! Wordt zij zijne vrouw niet, welnu, dan wat anders!’

Domenee Verbrugge stond van zijn stoel op. ‘Ik heb hier niets meer te doen!’ sprak hij. Niets meer dan u te zeggen, dat God de Heer tusschen ons zal oordeelen!’

‘Dat hoop ik!’ voegde de Burgemeester, die ook opgestaan was, hem toe.

‘Laster niet!....’ zeide Domenee Verbrugge. ‘Mij is de wraak, zegt de Heer; en Hij heeft mij zeker hier heen gezonden, opdat ik de boosheid van uw hart weder helder zou doorzien, en opdat ik, die begon te wankelen, voortaan nooit en nergens meer zou aarzelen om u in het aangezicht te wederstaan!’

‘Mijne boosheid!’ herhaalde Burgemeester Semeinsz, en nauwelijks hield eenig gevoel van betamelijkheid beiden mannen terug, dat zij niet elkander aangrepen. ‘Mijne boosheid! Gij kent haar nog niet half, man! Ik haat u en al de uwen met een volkomen haat en ik zal het u toonen met al de macht, die ik bezit en zoolang ik kan ademhalen! Mijn zoon! Mijn Dirk! Door de helsche verleiding van uwe dochter, is hij voor mij verloren! Wij zullen hem nooit wederzien!’ en de rampzalige vader barstte bij de laatste woorden in tranen uit.

Domenee Verbrugge zweeg en trad naar de deur. ‘O!’ riep de Burgemeester, bij wien het gevoel van bitteren haat weder de overhand verkreeg. ‘O! ga toch niet heen in de meening, dat gij hem tot uwe fraaie dochter zult zien terugkeeren. Gij moogt het wel weten; als gij mijne schande openbaar maakt, dan hebt gij slechts zooveel te eer en zooveel te feller mijne wraak te vreezen! Straks ontving ik de tijding. Ondanks alle waakzaamheid is Dirk uit Genua ontsnapt, ontsnapt met een Duinkerker zeeroover! Daar, dat is het werk van uwe dochter! Of ik haar, of ik u haat! Man! als ik het slechts vermag, zal ik haar maken tot de ellendigste en de verachtelijkste van alle vrouwen! En het zal mijne schuld niet zijn, indien gij niet weldra geschandvlekt en onteerd uit onze stad gebannen wordt! Als ik u den kop kon voor de voeten laten leggen, ik zou het niet nalaten! Nu kent gij mijn antwoord. Satan! die mij mijn kind hebt ontrukt, wat komt gij hier doen als een engel des lichts, met uwe praatjes over God en de wegen zijner Voorzienigheid! Ga toch heen!’ en de Burgemeester, door toorn overmand en door zijn kokenden hartstocht uitgeput, viel weder op zijn stoel neder.

Domenee Verbrugge zag hem nog eens aan. Ook bij hem was elk beter gevoel dan dat van vijandschap en wraakzucht onderdrukt. Met een gebogen hoofd en knarsetandende van spijt verliet hij den Burgemeester. Hij kwam te huis en noch zijne vrouw, noch zijne dochter behoefden hem iets te vragen.

Zij begrepen dat alle hoop voor hen verdwenen was, toen hij hun toevoegde: ‘niet op eene stem des Heeren, maar door cene bekoring van den Booze ben ik daar heen gegaan, en ik heb mijn loon gevonden!’

Ongeveer een paar maanden na die bijeenkomst, die Burgemeester Semeinsz en Domenee Verbrugge tot vijanden had gemaakt, onbuigzamer en wraakgieriger tegenover elkander dan zij ooit te voren geweest waren, was op een morgen aan de buitenhaven van Enkhuizen, naar den kant van Broekerhaven, eene meer dan gewone drukte. De zomermorgen was heerlijk schoon. De oprijzende zon bestraalde reeds met een helder licht de Friesche kust en hare stralen werden opgevangen en gebroken en wederkaatst door het woelende water, dat door een frissche noorderkoelte in ontelbare kleine vlakken verdeeld, geleek op een reusachtig kristalblok. Het was vermoeiend, pijnlijk zelfs voor de oogen om over die flikkerende vlakte heen te zien, en toch waren daar aan de buitenzijde der stad vele burgers en zeelieden die, terwijl zij tot bescherming eene hand boven de oogen hielden, of nu en dan het hoofd even afkeerden, naar de zee bleven staren.

‘Wat is dat, Teunis?’ vroeg een van de burgers, terwijl hij zich tot een kloeken zeeman wendde.

‘Dat is een kaag, sinjeur!’ zeide de pikbroek, die een paar stappen naderbij kwam, de ruige muts op zijde schoof en de handen in de wijde zakken van zijn kamizool wegborg.

‘Een kaag! Dat zie ik ook wel!’ hervatte de burger. ‘Het is er een van onze oorlogsvloot, maar wanneer is hij hier gekomen, en wat komt hij hier doen?’

‘Ik weet niet!’ antwoordde de zeeman. ‘Van nacht met den Noordewind hierheen gedreven! Maar er is van hier weinig aan boord te zien. Wij hebben al geroepen, maar de wachthebbende manschap schijnt ons niet te hooren. Het kan ook zijn, dat zij ons niet hooren mogen, maar dan is er iets buitengewoons daar aan boord!’

‘Wat kan daar buitengewoons wezen?’ vroeg de burger.

‘Ja, sinjeur;’ en de zeeman lachte even, met iets van medelijden in den oogopslag waarmede hij weder van de zee het

hoofd naar den burger, die zoo vragen kon, toekeerde.' Ja, sinjeur, de zee, begrijpt ge, is heel wat anders als de voorstraat hier! Om zoo te zeggen, sinjeur weet niet eens altijd wien hij in Enkhuizen tegenkomt; nu, als wij buitengaats zijn, dan weten wij dat nog minder, en... maar kijk!' riep Teunis plotseling uit; 'ik heb er niets meer van te zeggen. Sinjeur ziet wel dat de boot wordt nedergelaten. Er zal een officier naar den wal komen, denk ik. Ja wel! die jongens, die aan de riemen zitten, kunnen roeien ook, hoor! Bliksem! Die een, die aan het roer, heeft ook een veeg dwars over zijn gezicht gehad, maar ik denk dat hij zijn kortjan best te gebruiken weet!'

'Ruwe gasten!' zeide de burger.

'Maar zij bewaren het vaderland, landrot!' en Teunis keerde zich met ergernis af en stapte naar den uitersten rand van de haven. De boot kwam intusschen naderbij. De gezagvoerder van de kaag zat midden in.

'Waar komt gij vandaan?' klonk het van den wal.

'Uit het kanaal!' riep de gulle zeeman.

'Goede reis gehad, kapitein?' werd hem gevraagd, terwijl het touw van de boot in de binnenhaven werd vastgemaakt.

'Matig!' zeide hij, terwijl hij de wenkbrauwen samentrok. 'Waar vind ik den magistraat?'

Er waren terstond een paar rustende kapiteins gereed om hem den weg te wijzen.

De man met de 'veeg over zijn gezicht' bleef aan het roer; de twee andere matrozen bleven bij de riemen zitten.

'Aan 't bakkelijen geweest?' vroeg Teunis, die uit den hoop van nieuwgierigen het woord opvatte.

'Ongemakkelijk!' zeî die aan het roer.

'Buit behaald?'

Die in de boot glimlachten en knikten toestemmend.

'Welke buit?'

De drie in de boot keken elkander eens aan.

'Graag willen weten, hè?' vroeg een van hen.

'Ja!' zeide Teunis. 'Waarom niet? Welke buit?'

'Menschenvleesch!' en een hartelijke lach klonk uit de boot over het water en naar den wal.

'Bliksem!' en Teunis was van vervoering bijna in de boot gesprongen. 'Nu begrijp ik, oude jongen! hoe gij zoo zijt toegetakeld. Wat zijn 't? Spanjolen?'

‘Neen!’

‘Wat dan?’

‘Duinkerkers!’

‘Duinkerkers! Hoezee!’ riep Teunis, en zwaaide zijne muts in de hoogte. ‘Hoezee!’ en al de aanwezigen stemden met zijn vreugdegejuich in. ‘Hoezee!’ klonk het langs de haven.

‘Duinkerkers? Opknoopen, hè?’ verzekerde de een den ander.

‘Hoeveel zijn er?’ vroeg Teunis weder.

‘Zestien!’ zeiden de bootslieden.

‘Zestien? Dat's een vangst. Hoezee!’ en luider nog gingen de jubelkreten op.

‘Schreeuwt zoo niet!’ klonk de krachtige stem van den kapitein, die reeds was teruggekeerd en door de menigte heendrong. Hij schoof Teunis op zijde, en terwijl hij hem minachtend voorbijging, snauwde hij hem toe: ‘Houd den bek, kerel! Beter schreeuwen, dan varen of vechten, denk ik!’

‘Met verlof, kapitein!’ zeide Teunis, en trok zijn muts recht. ‘Ik ben met de Zilvervloot te huis gekomen!’

‘Kom!’ en de gezagvoerder zag nu met onmiskenbare vriendelijkheid om. ‘Kom! Dat valt mij toe! Daar is mijn hand, kameraad!’

‘En de mijne, kapitein!’ antwoordde Teunis. ‘Als ik van dienst kan wezen, hebt gij maar te spreken.’

‘Dat kon er wel van komen!’ hervatte de gezagvoerder barsch. ‘Zij schijnen hier bijzonder langzaam. Wat duivel! Als ik niet zoo dicht bij den wal geweest was, dan had ik zelf ze een voor een aan de ra laten ophangen!’

‘t Was misschien het beste geweest,’ lachte Teunis.

‘Wel ja, maar er is ook een Hollander bij, en die zeurde en rammelde en bad, dat hij moest en zou verhoord worden hier of daar, en ik wou geen landsman, hoe slecht ook, zonder barmhartigheid naar de verdoemenis zenden. Ze zitten nu in de ijzers! Maar zij talmen hier, vooral die Se... Sem.... hoe heet hij ook?’

‘Semeinsz,’ zeide Teunis.

‘Juist, Semeinsz. Morgen zullen de Burgemeesters zien. Ze moeten met de Admiraliteit overleggen, geloof ik. 't Is niet anders. Dus naar boord, jongens!’ en hij sprong in de boot. ‘Wij hebben een vrijen dag! Ik kom straks terug!’ voegde hij Teunis toe.

En zoo wist op dien vroegen morgen geheel Enkhuizen, dat ter zijde van de haven naar de zijde van Broek eene kaag lag met zestien gevangen Duinkerkers; dat onder hen een Hollander was, en dat er dus den volgenden dag recht zou gedaan worden.

Burgemeester Semeinsz zat in de achterkamer van zijn kantoor, in gedachten verdiept, bijna radeloos van smart, terwijl hem juist bijzondere scherpzinnigheid noodig was, indien niet de allervreeselijkste ramp, welke hij zich kon voorstellen, hem treffen zou. Hij wist het niet; niemand had het hem gezegd; hij had de kaag niet gezien; hij had de gevangenen niet gemonsterd; maar uit het verhaal van den kapitein had hij geraden en begrepen, dat die Hollander, die met de andere zeeroovers was gevangen genomen, en wiens bede om verhoor, hoe nutteloos ook om hem van den dood te redden, uit barmhartigheid was ingewilligd, dat die Hollander niemand anders wezen kon dan zijn zoon, zijn Dirk. Gelukkig was de terechtstelling tot den volgenden dag verschoven; zooveel had Semeinsz terstond door zijn overwicht in den raad van Burgemeesteren kunnen doen; maar één dag gaat spoedig voorbij, en Burgemeester Semeinsz wist dat hij handelen moest, of dat het bitterste verlies en tegelijk de folterendste schande hem zouden treffen. Voor een oogenblik kon hij, terwijl hij daar alleen zat te overleggen, nog toegeven aan de hoop, dat een ander Hollander, wie dan ook, één van die losse zwervers, die alleen hun naam van het vaderland overhouden, onder de gevangenen was, en dat diens bede om een verhoor slechts eene list was om het leven nog wat te rekken, en alle kansen op bevrijding, die zich mochten opdoen, waar te kunnen nemen; maar hij kon zich niet ontveinzen, dat die mogelijkheid onwaarschijnlijk was. Als hij alles overdacht, dan moest die Hollander zijn Dirk wezen. Had de kapitein van de kaag hem niet gezegd dat het schip der zeeroovers, dat zij reddeloos geschoten en in zinkenden staat verlaten hadden, koers zette naar de Hollandsche kust? Kon de Burgemeester niet begrijpen, dat zijn zoon juist dat plan had gevormd, om, eens uit Genua ontsnapt, zich aan de Hollandsche kust te laten afzetten? En was dat niet juist een werkje voor zulke gasten, die in de

Middellandsche Zee gemakkelijk voor Hollanders konden zijn doorgegaan, maar die in de Noordzee voor een Hollandschen kapitein hun bedrijf niet zoo licht verbergen konden? Als het den Burgemeester, na alles gewikt en gewogen te hebben, zeker werd dat zijn zoon daar buiten de haven in dat vaartuig geboeid lag, geboeid als een zeeroover, om waarschijnlijk op den volgenden dag, na een kort verhoor, te worden opgehangen, dan zou hij van smart krankzinnig kunnen geworden zijn, indien niet ééne begeerte zijne geheele ziel hadingenomen, die, om zijn zoon te redden, en ééne gedachte al zijne verstandelijke vermogens had ingespannen, die, welke hem naar middelen deed uitzien om aan dien wensch te voldoen. Daarbij genoot hij ook al de voordeelen van zijn verstand, van zijne macht en van zijn geld, al kon hij onmogelijk alle toevalligheden vooruitzien, die aan zijne plannen zouden in den weg staan. In andere omstandigheden was hij er aan gewoon, om, zelfs waar zeer gewichtige belangen op het spel stonden, spoedig een besluit te nemen, en weldra was zijn plan gevormd. Hij verliet zijne woning en gin met bedaarde schreden langs de haven, alsof hij zich, nu er iets buitengewoons te zien was, naar de eischen van zijn stand te midden der burgerij vertoonen wilde, en zich met eigen oogen overtuigen van de waarheid der berichten, die hem waren aangebracht. Hij kwam, naar zijne berekening, juist aan de binnenhaven, toen de kapitein van de kaag weder aan wal stapte. Een gesprek was spoedig aangeknoopt; de Burgemeester vernam dat de zeeroovers goed in de ijzers vastgeklemd zaten; dat dus slechts twee matrozen als scheepswacht waren achtergelaten en dat de overige manschap een vrijen dag had gekregen, welken zij zeker onbezorgd en vroolijk binnen Enkhuizens wallen zouden doorbrengen. De Burgemeester scheen nog eenige zwarigheid te willen maken, maar de kapitein lachte. ‘Hier op de binnenzee is niets te vreezen!’ Men nam afscheid met een handdruk en de kapitein kon niet nalaten, toen hij later in den morgen met een paar nieuwe kennissen zat te praten, om den Burgemeester een hupsch man te noemen, al was het onbegrijpelijk waarom hij talmde met aan die gauwdieven van Duinkerken hun loon te geven.

Het was twee uur in den namiddag geworden. De zomerzon deed meer dan koesteren, zij blakerde de landen. De zee was kalm en strekte hare onafzienbare vlakte als een spiegel uit. De wind, die in den morgen nog eene frissche koelte had aangebracht, was gaan liggen. In de verte hing een nevel; de lucht was zwaar en drukkend. Geene schepen waren in beweging te zien; hier en ginds lag er een voor anker. De dijk was verlaten. Op het havenhoofd te Enkhuizen was de beweging van de morgenuren vervangen door eene doodelijke stilte. In het naburige Broekerhaven lagen de schippers te slapen in hunne huizen of op hunne schuiten. Nauwelijks iemand lette er op dat eene boot, waarin zich twee mannen bevonden, naar zee ging, en hief al een van degenen welke zij voorbijvoeren, het hoofd op om naar hen te zien, weldra werd dat gelaat weder droomerig afgewend. Er was aan die mannen ook niets bijzonders te zien; sleehts spotten kon men met de liefhebberij om in zulk eene warmte wat te gaan roeien op zee. In die boot zat echter Burgemeester Semeinsz aan het roer, terwijl een vertrouwde knecht de riemen genomen had. Zij gingen zee in, recht toe zuidwaarts, terwijl de kaag, waarop zich de gevangen Duinkerkers bevonden, zijwaarts af meer naar het westen lag. Onafgebroken hielden zij denzelfden koers, totdat zij ver genoeg gekomen waren, om geene bespieding van de landzijde meer te moeten vreezen. Toen werd er gewend en westelijk afgehouden. Zij naderden de kaag van de zeezijde.

Van de twee matrozen die aan boord waren, leunde de een over de verschansing en staarde naar de stad, waar zijne makkers feest hielden, en hij verdiepte zich in de voorstelling hunner vroolijkheid zoozeer, dat hij telkens knikkebollende voorover boog. De ander, aan de zeezijde, waar niets te zien, en zoo hij meende ook niets te vreezen was, had zich rustig te slapen gelegd. Hij bemerkte niet dat eene boot zachtkens aan die zijde van het schip stil hield en werd vastgemaakt. Hij hoorde niet dat twee mannen over de verschansing klommen, en eer hij goed wakker werd, had hij zijn wapen verloren en lag hij met stevig gebonden handen en voeten op het dek.

Maar zijn mond was niet gesnoerd, en had de korte worsteling misschien nog aan de aandacht van zijn makker kunnen ontgaan, hij schreeuwde zoo luid om hulp, dat het over het

verdek heenklonk. De matroos trad met de blanke sabel vooruit, terwijl hij met de linkerhand naar zijn gordel voelde, of hij, indien het noodig zijn mocht, zijn mes zou kunnen grijpen. Hij gunde zich nauwelijks den tijd om uit te roepen: ‘Wie zijt gij en wat voert gij daar uit?’ maar aan den oorlog gewoon en door een onverwachten aanval volstrekt niet vervaard, wierp hij zich op de beide mannen. Zij weken echter slechts een paar schreden op het verdek terug. De knecht van den Burgemeester had de sabel van den gebonden matroos opgenomen en weerde den aanval af, terwijl Burgemeester Semeinsz begon te spreken: ‘Blijf rustig en gij zult vorstelijk beloond worden!’ De matroos luisterde niet, maar drong op zijn tegenpartij aan. ‘Hoor toch!’ smeekte de Burgemeester. ‘Ik wil slechts een van de gevangenen redden, dien Hollander. Laat ons dat vrij. Gij zult niets te vreezen hebben. Ik zal uw kapitein wel spreken, en’ - hij hief eene welgevulde goudbeurs omhoog, - ‘dit is voor u!’

‘Schelm, roover, dief!’ riep de matroos. ‘Neem gij dat, dáár!’ en hij sloeg met zijne sabel naar den opgeheven arm van den Burgemeester en trof hem met een schram aan de hand, zoodat de goudbeurs op het verdek viel.

Plotseling, eer de matroos zijne sabel weder kon opheffen, wierp de knecht zich in zijne armen. Beiden verloren bij dien aanval hunne moordtuigen, maar zij grepen tegelijk elkander met woeste kracht aan.

‘Spoedig!’ riep de trouwe dienaar den Burgemeester toe. ‘Spoedig naar beneden! Maak los dien gij bevrijden wilt! Ik zal dezen dolleman wel houden!’

De Burgemeester sprong naar de opening die tot het vooronder toegang gaf. Hij klom naar beneden, terwijl hij nog eens naar het worstelende paar omzag en toen, daar ontdekte hij hen, krom gebogen in de ijzers, met gelaatstrekken die van alle booze hartstochten getuigenis gaven, naast elkander gezet als geboeide wilde dieren, en onder hen zijn zoon, zijn Dirk. Achter in het hol, tusschen menschen wier levensloop eene aaneenschakeling van dierlijke vreugde en onmenschelijke boosheid was, half bedwelmd door de stiklucht, die het broeinest onder de brandende zonnestralen vervuld had, zat hij en zag op en gaf een gil van ontzetting en blijdschap, toen hij zijn vader gewaar werd, zijn vader die naar hem toe vloog en zijn hoofd omvatte en het kuste en met tranen besproeide.

‘Haast u!’ werd van het verdek geroepen.

De Burgemeester talmde ook niet. Snel draaide hij met den looper, welken hij had medegebracht, de kluisters van zijn zoon open.

‘Gij zijt mijn jongen!’ snikte hij. ‘Kom mede!’

Dirk stond op, maar zij konden nog niet weggaan. De Duinkerkers, die eerst nauwelijks begrepen hadden wat er gebeurde, hieven, nu zij Dirk van zijne ijzers bevrijd zagen, de dringendste smeekbeden aan. Had Dirk hun iets te verwijten? Hadden zij hem niet getrouw gediend om zijn plan uit te voeren? Waren zij niet juist daardoor zoo dicht bij de Hollandsche kust en ook in dat hol, waar zij nu zaten, gekomen? Wat was het voor hem, nu hij zelf vrij was, om ook hun de gelegenheid tot ontsnappen te geven?

De Burgemeester hoorde hen zwijgend aan. ‘Haast u!’ klonk het van het verdek met eene flauwe stem.

‘Wie is daar?’ vroeg Dirk.

‘Onze knecht!’ antwoordde zijn vader. ‘Hij kan zeker den wachthebbenden matroos nauwelijks meester blijven.’

‘Wij zullen hem helpen,’ riep Dirk. ‘Geef, vader, den looper!’

Hij begon de Duinkerkers te ontboeien.

‘Zoo! Zij hebben het aan mij verdiend, al zijn zij het anders ook niet waard, maar ik laat hen niet geboeid achter. Nog één! Nu kunnen wij onzen aftocht dekken!’ en hij wierp de laatste kluister neder.

Voort vloog hij het verdek op; zijn vader volgde hem; de Duinkerkers stormden onder luid geschreeuw naar boven. Nog één oogenblik, en de trouwe schildwacht werd van achteren aangegrepen en onder helsch gejubel over boord geworpen, om uitgeput van krachten in de diepte weg te zinken. Burgemeester Semeinsz drong zijn zoon en zijn knecht naar de boot; hij moest beiden ondersteunen, maar niemand deed hem overlast. Zij waren handig om hem nog te helpen, die woeste mannen.

‘Wij komen wel aan wal!’ riepen zij. ‘Eerst zien wij de proviand van den kapitein nog eens na, en dan hebben wij zijne groote boot!’

Met blij geschreeuw en met vroolijke dienstbaarheid werd de boot van den Burgemeester losgemaakt en afgestooten. Semeinsz greep zelf de riemen; de trouwe knecht lag hijgende op een bank uitgestrekt; Dirk zette zich aan het roer.

‘Naar de Noorderstreek!’ zeide de Burgemeester.

Des avonds reeds was het in Enkhuizen bekend, dat al de Duinkerkers ontsnapt waren, en dat de twee matrozen, die als schildwachten waren achtergebleven, spoorloos waren verdwenen, zeker vermoord en in zee geworpen. In den raad van Burgemeesteren en van de Admiraliteit, niet bijgewoond door Burgemeester Semeinsz, die door eene lichte ongesteldheid was verhinderd, werd besloten op de vangst van iederen zeeroover een prijs te zetten. De kapitein van de kaag was woedend. Hij beloofde aan Teunis, die er nu ook niets van te zeggen wist, voor één zeeroover eene som, te groot om met bedaard overleg bepaald te zijn. Maar Dirk Semeinsz zat veilig in den boeier van zijn vader, onder het mooie schuitenhuis, en wachtte slechts den avond af, om onder begunstiging van de duisternis het plan zijner ontvluchting verder te kunnen voortzetten.

Slechts één man in Enkhuizen kon, behalve Burgemeester Semeinsz, vermoeden of die Hollander, die zich onder de Duinkerkers bevond, misschien Dirk Semeinsz wezen kon; hij sprak dat vermoeden echter niet uit; hij zinspeelde er zelfs niet op; Domenee Verbrugge meende al te duidelijk de wegen der goddelijke Voorzienigheid te doorzien, en had zooveel vrede met het, zijns inziens, volkomen rechtvaardig bestuur des Heeren, dat hij het niet waagde, om, zooals hij zich uitdrukte, zijne zwakke menschenhand ter hulpe uit te steken, waar de vinger Gods zoo treffend zichtbaar was. De ongelukkige liefde van zijne dochter voor den zoon des Burgemeesters had hem veel verdriet veroorzaakt en was en bleef hem nog altijd een doorn in het vleesch; maar nu meende hij eene uitkomst te zien, door welke ook voor zijn kind de vrede des gemoeds zou terugkeeren en hare wankelende gezondheid zich herstellen. Altijd bleef zij nog aan Dirk gehecht, maar haar vader twijfelde niet of er zou op het gedrag en het karakter van Dirk, als zijne gemeenschap met de Duinkerkers aan Grietje bekend werd, zulk een ongunstig licht vallen, dat zelfs zijn dood haar niet al te vreeselijk schokken zou en zij weldra ook deze uitkomst de beste zou noemen. Hij begreep echter dat de eerste voorstelling van de ware toedracht der zaak haar ontzettend kon

aandoen, en hij wilde haar dat zooveel mogelijk sparen. Toch was dat niet gemakkelijk. Opsluiten kon hij haar niet. Hoe zou hij zonder eenige bijzondere aanleiding haar zoo hard kunnen behandelen? En die maatregel zou ook niet baten, want hij wist zeer goed, dat in dat geval zijne dochter aan zijne vrouw en aan hunne éénige dienstbode bondgenooten hebben zou, tegen wier vindingrijkheid en behendigheid om zijne bepalingen te overtreden, hij niet was opgewassen. Het was dus te vreezen dat plotseling, gelijk die dienstbode op dezen morgen de tijding van de aankomst eener kaag met gevangen Duinkerkers had aangebracht, ook aan Grietje zou bekend worden, dat Dirk zich onder die gevangenen bevond, en als het recht zijn loop had, dan zou zij op den volgenden dag de doodsklok hooren luiden, en het weten dat de scherprechter....

Domenee Verbrugge huiverde zelf bij die gedachte. Dat, overwoog hij, dat moest zijn kind gespaard worden, en het kon wel zijn dat zijn vermoeden niet bevestigd werd, dat niet Dirk Semeinsz, maar een andere Hollander onder de Duinkerkers was; toch wilde noch durfde hij zijne dochter aan die kans wagen. Hij besloot eindelijk gevolg te geven aan een plan, dat hij reeds dikwijls had overlegd; hij zou Grietje voor eenige weken naar Amsterdam zenden. Hij had dat plan reeds vroeger geopperd, maar Grietje's onwil te duidelijk bespeurd, om het te willen doorzetten; daarentegen had hij meenen op te merken, toen hij er voor eenige dagen nog eens ter loops op had gezinspeeld, dat zij er niet meer zoo afkeerig van was. Maar zou zij reeds den volgenden morgen willen vertrekken? Zou hare moeder haar laten gaan? Hij wist niet dat Grietje, daar zij geene brieven van Dirk ontving, hare moeder deelgenoot van hare bezorgdheid gemaakt had, en dat moeder en dochter hoopten te Amsterdam te kunnen doen, wat te Enkhuizen onmogelijk was, onder hunne vrienden en kennissen naar iemand rondzien, die uit Genua over Dirk berichten zou kunnen inwinnen. En het viel Domenee Verbrugge dus bijzonder mede, dat èn Grietje èn hare moeder wel met eenige verwondering, maar voorts zonder weêrzin hem aanhoorden, toen hij zijn plan voorstelde, en dat Grietje terstond genegen was om, zonder naar de bijzondere redenen, welke hem tot dit onverwacht besluit gebracht hadden, te vragen, zich voor de reis van den volgenden dag gereed te maken. Domenee Verbrugge verliet, toen het al begon te schemeren, zijne woning, om uit

te zien naar een schipper, die den volgenden morgen vroeg de haven zou kunnen verlaten en zijne dochter naar Amsterdam brengen; ook zou hij later nog een paar vrienden bezoeken. Zijne vrouw zette zich in het gewoonlijk bewoonde voorvertrek neder, om nog enkele sieraden voor haar kind gereed te maken, terwijl Grietje in een achterkamer, die op een klein tuintje uitzicht gaf, de noodige kleedingstukken zou inpakken.

Zij was daar bezig, hoewel niet met de vroolijke opgewektheid van iemand, die zich tot het genot van eene lang gewenschte ontspanningsreis gereed maakt, toch met blijkbare ingenomenheid. Toen zij het vertrek binnengekomen was, had zij even door de nog niet gesloten vensters naar buiten gezien. Stil maar prachtig was de natuur. Het maanlicht viel in den tuin en wierp van de boomen en heesters lange, scherp geteekende schaduwen af. De sterren flikkerden; alles voorspelde eene gunstige gelegenheid voor de bepaalde zeereis. Maar het Enkhuizer kind, door den dagelijkschen omgang met reeders en zeelieden van haar vroegste jeugd gewoon naar de richting van den wind te zien, schudde even bezorgd het blonde kopje. De wind was gedraaid van het Noorden naar het Zuiden. Wat zou het morgen zijn voor eene reis naar Amsterdam, bladstil of tegenwind?

Zij ging aan het inpakken en was er eenige tijd mede bezig. Begon het te waaien? 't Was alsof de boomen in den tuin kraakten.

Zij vouwde nog een kleedingstuk te zamen. Hoor! Wat was dat aan het raam? Zij zag om en trad, scherper toeziende, naar het venster. Daar stond hij in den tuin, haar Dirk. Daar stond hij en drukte zijn gelaat tegen de in lood gevatte ruiten, zoodat de glans van zijne vriendelijke oogen haar tegenblonk, en hij wenkte haar, of zij niet naar buiten komen kon. Zij knikte hem toe, en eer zij een woord spreken kon, was zij reeds bij hem. Zij sloten hunne handen ineen. Zij kusten elkander. Zij hielden elkander omvat. Onstuimig drukte hij haar aan zijn hart; hartstochtelijk fluisterde hij haar de liefelijkste namen toe.

Eindelijk hief zij het hoofd, dat zij in sprakelooze verrukking op zijn schouder had laten rusten, weder op, en zag hem in het van vreugde blinkende gelaat.

‘Hoe? Wanneer zijt gij hier gekomen?’

Het verhaal was spoedig gedaan. Met ontzetting werd het

door haar aangehoord. Tranen rezen in hare oogen op. ‘Was hij haar dan teruggegeven, om terstond weder op de jammerlijkste wijze misschien voor altijd haar te worden ontroofd?’

‘Wees gerust!’ klonk zijne bemoediging. ‘Ik ben immers vrij!’

‘Maar morgen?’ vroeg zij weder.

‘Mijn vader is Burgemeester Semeinsz,’ zeide hij. ‘Morgen gaat een bode naar Zijne Excellentie den prins Stadhouder om mijne vrijspraak, en die wordt zeker gegeven.’

‘Maar uw vader?’ en wat zij van den Burgemeester, als het hunne liefde gold, vreesde, sprak uit haren weifelenden toon.

‘Mijn vader,’ antwoordde hij, terwijl hij een arm om haar heen sloeg en een kus op hare lippen drukte. ‘Mijn vader is eindelijk bezweken voor mijn ernstigen aandrang. Hij heeft begrepen dat hij geene andere keuze heeft, òf zijn oudsten zoon te verliezen, òf hem te laten huwen met Grietje Verbrugge! Tertium non datur, zou, geloof ik, uw vader zeggen,’ en lachend drukte hij haar aan zijn hart. Daarop ging hij voort: ‘Hij koos het laatste, en van hem hebben wij geene tegenwerping meer te vreezen.’

Grietje zuchtte, want zij dacht aan haren vader. En ook de stem van Dirk werd ernstig, toen hij verder sprak: ‘Tenzij gij nu mijn verzoek weigert, Grietje, kan niemand ons meer scheiden.’

Zij zag hem verwonderd aan. ‘Wat zou ik weigeren?’

‘Luister! Nu minder dan ooit zal uw vader zijne toestemming geven. Er moet dus iets gebeuren dat hem dwingt om van allen tegenstand af te zien. Hier blijven kan ik niet. Er verloopen stellig eenige dagen eer de vrijspraak van Zijne Excellentie hier wezen kan. Ook dan zelfs kan ik mij niet terstond vertoonen. Ik ben daarom met mijn vader overeengekomen, dat ik morgen ochtend vroeg met zijn boeier de haven zal verlaten, om naar Texel te gaan. De Baljuw aldaar is een vriend van mijn vader. Brieven voor hem zijn reeds gereed. Daar kan ik mij eenige weken, des noods eenige maanden schuil houden, en dus slechts gij, en gij alleen, Grietje, kunt aan ons geluk in den weg staan.’ En hij zag met teederen ernst tot haar op, want hij zelf gevoelde, dat hare liefde voor hem wel groot moest zijn, als zij zijn voorstel zou aannemen. Zij ook, zij begreep dat zij over eene levensvraag zou moeten beslissen, en ernstig peinzend hield zij de

oogen nedergeslagen, terwijl hij vervolgde: ‘Ik heb voorts met mijn vader overlegd, dat gij..... mij naar Texel moet vergezellen.’

Zij trilde van verrassing, van ontroering, van schrik. Hij boog het hoofd tot haar neder, zoodat zijne lippen haar wang aanraakten, terwijl hij fluisterde: ‘Wilt gij niet met mij gaan, Grietje? Heilig zult gij mij zijn als een engel des Heeren. Gij hebt niets te vreezen. Weet gij een ander middel om den tegenstand van uwen vader te overwinnen?’

Zij maakte een ontkennend gebaar, maar door allerlei gedachten overstelpt, vond zij eerst geen antwoord. Hij ontvouwde verder zijne vooruitzichten:

‘Als wij dan vertrokken zijn, dan zal mijn vader tot den uwen gaan en hem alles mededeelen. Mijn vader zeide dat hij die voldoening dan wel dubbel aan den uwen schuldig was. Voor uw goeden naam hebt gij niets te duchten. Wij komen als getrouwde luidjes terug;’ en vroolijk klonken de laatste woorden Grietje toe, maar zij bleef zwijgen, en weder ernstig besloot hij: ‘Kom! onze vaders zullen, als de kogel zoo door de kerk is, ook de handen wel ineen slaan. Mijne liefste! zeg dat uwe liefde groot genoeg is, om u aan mij toe te vertrouwen!’

Langzaam hief zij de schitterend blauwe oogen tot hem op. Zij haalde diep adem. ‘Ik ga met u!’ zeide zij.

‘Kunt gij morgen ochtend vroeg gereed zijn?’

‘Ja, Mijn vader meende mij juist ook morgen naar Amsterdam te doen vertrekken. Zaagt gij niet dat ik bezig was met het inpakken van kleedingstukken?’

‘Heerlijk!’ riep hij luide, en zijn blijde lach weergalmde door den tuin.

‘Zult gij zelf ons nu verraden?’ vroeg zij, ook met een glimlach. ‘Zeg mij liever hoe laat wij zullen vertrekken.’

‘Is zes uur u niet te vroeg? Zie, hier bij deze tuindeur, die aan den stadswal uitkomt, zal onze knecht u afhalen. Hier dicht bij ligt onze boeier; wij gaan er in. Luiken en gordijnen worden voor u gesloten. Eer iemand het vermoedt, zijn wij in zee. En’ - hij zag naar de lucht, - ‘en als de wind zoo blijft en nog wat aanwakkert, dan zijn wij morgen avond op Texel.’

Zij stak hem de lippen toe tot een kus. ‘Wees nu voorzichtig als gij weggaat!’

‘Moet ik gaan?’ en hij sloot haar nog eens in zijne armen. ‘Tot morgen ochtend dan!’ - ‘Tot morgen!’ - Vlug sprong hij over de schutting en verdween in de duisternis.

Langzaam keerde zij naar de achterkamer terug en bracht hare reisbehoeften verder bijeen. Nu en dan evenwel vouwde zij in diep gepeins de handen. Eindelijk keerde zij tot hare moeder terug. Haar vader kwam ook te huis; hij was goed geslaagd en had een schipper gevonden, die den volgenden morgen vroeg zou gereed zijn om naar Amsterdam te varen. Teunis had beloofd goed voor Grietje te zullen zorgen, en als nu de wind, die naar het zuiden was geloopen, naar het noorden wilde uitschieten, dan zou de reis voorspoedig zijn. Grietje hoorde al die berichten van haren vader stilzwijgend aan. De weinige woorden welke zij later in den avond sprak, waren vriendelijk, blijkbaar met kinderlijke teederheid uit haar hart opgeweld. Maar toen zij ter ruste zou gaan en naar hare gewoonte aan hare ouders een kus zou geven, toen begon zij bitter te schreien. Domenee Verbrugge poogde haar moed in te spreken; zijne vrouw vergezelde hare dochter naar haar slaapvertrek, maar keerde weldra weder tot haren echtgenoot terug, en zij gingen, hoewel niet geheel zonder bekommering, toch zonder slaaproovende vrees ter ruste. Voor zijne huisgenooten had Domenee Verbrugge maar verzwegen, wat hij van het ontsnappen der Duinkerkers vernomen had.

De wind was niet naar het noorden gegaan, maar in het zuiden gebleven, en blies eene aangename koelte over de zee. Heerlijk was de zomermorgen. De natuur riep op het land, over de bloeiende velden, en op de zee, over de schitterende golven tot genot en vrede. Maar voorbij de haven van Enkhuizen naar de zijde van Broekerhaven stond eene onrustige menigte. De kaag lag daar nog ten anker. Een paar van de ontvluchte Duinkerkers waren reeds weder gevat en naar het schip teruggebracht. Waar zich de anderen ophielden, was nog onbekend.

Teunis was ook, nadat hij zijn vaartuig aan het einde van de Enkhuizer haven had gereed gelegd, en daar hij toch den tijd had, opgekuierd en stond nu met eenige zeelieden te pra-

ten en te beraadslagen, alsof zij het geheele beloop van de zaak te bepalen hadden. Niet weinig trotsch op het vertrouwen, door Domenee Verbrugge in hem gesteld, vertelde hij dat hij Grietje naar Amsterdam zou brengen. Die mededeeling zette onder het volk aan zijne woorden bijzonder gewicht bij, en iedereen hoorde daar met aandacht, wat Teunis, indien hij kon, met de Duinkerkers doen zou; hoe hij hen naar de kaag zou willen terugbrengen, om hen daar zonder genade te laten ophangen. Men vroeg natuurlijk naar zijn gevoelen over de raadselachtige gebeurtenis, die den vorigen dag moest zijn voorgevallen, terwijl het scheepsvolk van de kaag, op twee matrozen na, die schildwacht hielden, aan wal was. Maar Teunis, hoe gaarne hij iets zou gezegd hebben, wist van dat raadsel de oplossing niet te geven. Hij meende echter, dat een der Duinkerkers bij toeval zijne ijzers zou hebben afgeworpen, dat hij vervolgens de anderen zou hebben bevrijd, en dat zij daarop de twee matrozen vermoord zouden hebben en naar den wal gevlucht zijn.

‘Wat gaat daar onze haven uit?’ zeide plotseling een van de omstanders, die naar het vooruitspringende havenhoofd van Enkhuizen de oogen gericht had. Teunis lette er niet op, maar redeneerde, altijd naar de kaag heenziende en in het volle gevoel van zijn doorzicht, over de gevangenen en het lot dat hen wachtte. Eindelijk stootte men hem aan en drong hem tot nauwkeurige waarneming.

‘Wat gaat daar onze haven uit?’ vroeg men. De een had reeds gezegd dat het vaartuig hem onbekend was; een ander had reeds gemeend eenige gelijkenis met een bekend scheepje te ontdekken. Teunis zeide dat het verwonderlijk geleek op den boeier van Burgemeester Semeinsz. 't Was natuurlijk die boeier niet. Wat zou de Burgemeester zoo vroeg buiten de haven doen? Er was ook geen wimpel aan de mast. 't Moest wat anders wezen.

Maar men zou het aanstonds wel beter kunnen zien, want het vaartuig zou wel beproeven om zuidwaarts te laveeren. Dat deed het echter niet. Het scheen van den zuidewind gebruik te willen maken, om noordwaarts weg te varen. Onwillekeurig was de menigte, door Teunis geleid, radende en overleggende, de haven van Enkhuizen reeds weder genaderd. Het vaartuig hield naar het noorden zijn koers, maar het ging langzaam. De eenige man, dien men zien kon, scheen moeite te

hebben om de zeilen op te hijschen; hij had de handen vol werks om in het lastige vaarwater zijn scheepje tot een vasten en vluggen gang te brengen.

Teunis was intusschen met de hem vergezellende menigte aan de noordzijde van de Enkhuizer haven gekomen.

't Lijkt waarachtig toch de boeier van Burgemeester Semeinsz te zijn!' riep hij uit. 'Ziet, de luiken zijn toegeschoven en de gordijnen ook dicht. Ik kan niet zien wie aan het roer staat; ik kan het ook niet raden, maar.....'

'Gij hebt gelijk, Teunis!' zeide een ander zeeman. 'Ik herken den boeier van Semeinsz ook. Daar, let op; als hij dwars overgaat, ziet gij den blauwen rand onder aan de kiel.'

Men was overtuigd, dat het vaartuig, dat nog altijd niet op gang was, de boeier zijn moest van Burgemeester Semeinsz. Men moest toestemmen dat het voor één man ook bijna niet te doen was om hem op gang te krijgen.

'Wie zou er in zitten?' begon een der varensgezellen het gesprek weder.

'Ik weet het niet,' zeide Teunis.

'Ga naar het huis van den Burgemeester en vraag het daar,' antwoordde een ander met een vroolijken lach.

'De jonge sinjeur Semeinsz is afwezig,' zoo besprak men. 'Anders kon hij daar wezen.'

'Wacht!' riep Teunis, en zelf verschrikt door de gedachte die bij hem oprees, nam hij de ruige muts van zijn hoofd en wees, den arm met haar uitstrekkende, naar het vaartuig. 'Er zullen toch niet een paar van die klanten, die gisteren zijn ontsnapt, met den boeier van Semeinsz op den loop gaan?'

'Mijn God! Hoort gij Teunis?' riep men elkander toe.

Sommigen noemden zijne gissing dwaas; anderen dachten er terstond ernstiger over. Maar zijn gevoelen won langzamerhand veld. De gemoederen waren door de gebeurtenissen van den vorigen dag onrustig geworden. Onmogelijk was het althans niet, wat Teunis had gezegd. Men was reeds op het punt om hem eenparig gelijk te geven, maar eer men er toe komen kon om te bedenken of er ook iets gedaan, of er eenig bericht gegeven, of eenige maatregelen beraamd moesten worden, daar trad Domenee Verbrugge onder hen met de vraag, wat er aan de hand was?

Hij had zijne woning verlaten en was naar de haven gekomen, om te zien of Teunis met zijn vaartuig gereed lag. Zijne

vrouw had hem verzekerd, zooals ook de waarheid was, dat zij Grietje gewekt had. Dat haar kind bijna niet geslapen had, kon zij niet weten. En Grietje was vlug en moedig opgestaan, en hield zich bezig met nog het een en ander voor de reis bijeen te brengen. Toen Domenee Verbrugge wat later zijn huis verliet en hij Grietje toeriep dat hij eens zou gaan zien of het schip gereed lag, had hij geen antwoord gekregen, maar daarop niet gelet en slechts bedacht dat het nu niet ongelukkig was, als Grietje zich in de rangschikking van kleedjes en kantjes kon verdiepen. Hij ging de stad door en kwam aan de haven. Daar lag een schip gereed. Teunis was er niet bij, maar daar ginds stonden eenige menschen bijeen. Domenee Verbrugge stapte verder en kwam naderbij, en kon eindelijk te midden van de zeelieden die daar bijeenstonden, zich rechtstreeks tot Teunis richten met de vraag: ‘Wat is hier aan de hand, vriendschap!’

‘Wel,’ zeide Teunis, ‘Domenee ziet daar dat vaartuig? Weet Domenee wiens vaartuig het is? Niet? Nu, het lijkt bijzonder op den boeier van Burgemeester Semeinsz.’

Domenee Verbrugge kon deze mededeeling niet met onverschilligheid aanhooren, en vroeg dus: ‘Zoo, en waar gaat dat heen?’

‘Ja!’ zeide Teunis weder. ‘Dat bespreken wij juist. En wat zegt Domenee er van? Wij zijn er niet gerust op, dat niet eenige van die Duinkerkers, die gisteren zijn ontsnapt,’ en Teunis wees achterom naar de zijde van Broekerhaven, waar de kaag lag, ‘nu met den boeier van Semeinsz op den loop gaan.’

Een paar zeelieden keerden zich nu ook naar Domenee Verbrugge. ‘Daar houden wij het zeker voor,’ zeiden zij,

‘Als ik wist dat het zoo was,’ hervatte Teunis, ‘dan zou ik zeggen: met verlof, Domenee, uwe dochter moet een uurtje geduld hebben. Met mijn kameraad en nog een paar anderen, die hart in 't lijf hebben, ga ik even met mijn schuit dat ding achterna. Wij moeten weten wat daar is, en zijn er van die rakkers in, dan brengen wij hen weder hier.’

‘Ik ga meê!’ riep er een. - ‘En ik!’ - ‘En ik!’ zeiden anderen.

‘Wat zegt Domenee er van?’ vroeg Teunis.

Domenee Verbrugge dacht een oogenblik na. Het kon zijn dat zij gelijk hadden; het kon ook zijn dat zijn vermoeden aan-

gaande Dirk Semeinsz werd bevestigd, en onmogelijk was het ook niet in dat geval, dat de Burgemeester zijn zoon zocht te redden en hem aan de handen der justitie te onttrekken. Snel overlegde Domenee Verbrugge, dat, indien dit zoo was, en Dirk Semeinsz ontsnappen kon, de uitkomst, welke hij voor zijne dochter meende gevonden te hebben, weder geheel werd vernietigd, en..... dat kon hij niet toelaten. Spoedig was zijn plan beraamd, om, indien Dirk Semeinsz in den boeier gevonden werd, het vertrek van Grietje een paar uren uit te stellen. Ook beteekende het zooveel niet, dat hij nu terstond tot eenig oponthoud verlof gaf. De wind was immers tegen, en het zou naar Amsterdam toch eene langdurige reis worden.

'Wat zegt Domenee er van?' herhaalden de zeelieden, die ongeduldig zijn antwoord stonden af te wachten.

Ernstig sprak hij eindelijk: 'Het recht moet zijn loop hebben, en de overheid draagt als Gods dienaresse het zwaard. Gij moet het beproeven, dunkt mij.'

Teunis ijlde naar zijn schip. Meer hulp dan hij noodig had, werd hem aangeboden. Weinige oogenblikken later zeilden de vervolgers in volle vaart den boeier achterna, terwijl deze, minder juist bestuurd in het lastige vaarwater en door zijn bouwtrant voor een snellen tocht niet zoo goed ingericht, slechts langzaam vorderde.

Ondertusschen stond nog meer noordwaarts van de haven, waar het land met eene kromming voor de zee terugwijkt, een man, die den boeier daar had afgewacht, en nu met angstige bezorgdheid den langzamen en weifelenden gang van het vaartuig gadesloeg. Hij had wel opgemerkt, dat zich aan de noordzijde van de haven eenige zeelieden bijeenverzameld hadden, en hij begreep ook, dat zij den boeier wel zagen, maar daarover bekommerde hij zich niet en hij vermoedde ook niet wat daar bedacht en besproken werd. Eerst toen het schip van Teunis de haven verlaten had, en denzelfden koers van den boeier volgde, zag hij verwonderd op; en die verwondering klom tot vrees, toen Teunis al meer den boeier met zijn schip naderde, en die vrees week voor toorn en doodsangst tegelijk, toen hem geen twijfel kon overblijven, of men wilde onderzoeken wie zich aan boord van den boeier bevonden.

Snel liep hij naar de haven toe en bereikte de menigte juist toen men van den wal zien kon, dat Teunis en zijne gezellen

den boeier deden wenden, en hem, nadat een paar mannen waren overgestapt, op sleeptouw namen, om zoo snel als bij den lagen waterstand met behulp van boomen en riemen mogelijk was, naar de haven terug te keeren.

Hij trad op de zeelieden toe, die voor zijn fonkelenden blik en zijne altijd forsche, maar nu schel klinkende stem terugweken. ‘Wat beteekent dat?’ vroeg Burgemeester Semeinsz. ‘Wie verstout zich om mijn boeier uit zee terug te halen?’ en met die vragen bevond hij zich tegenover Domenee Verbrugge.

Zij hadden elkander nauwelijks wedergezien na die bijeenkomst, die zulke heilzame gevolgen kon gehad hebben, maar slechts tot wederzijdsche verbittering geleid had, en Burgemeester Semeinsz had zijn zoon toegestaan om met Grietje te ontvluchten, daar hem tegen het onverzettelijk karakter van Dirk, indien hij hem redden wilde, geene andere uitkomst overbleef; maar juist daarom te meer was het hem alleronaangenaamst hier Domenee Verbrugge te ontmoeten. De predikant gevoelde ook, dat op dit oogenblik niemands tegenwoordigheid hem in grooter moeielijkheden brengen kon, dan die van Burgemeester Semeinsz, en hij huiverde eerst van schrik, en het berouwde hem bijna dat hij de zeelieden tot het vervolgen van den boeier had aangezet. Hij zweeg eerst, maar werd spoedig tot spreken gedwongen, toen Burgemeester Semeinsz voortging:

‘Kan niemand mij antwoorden? Hoe is het, mannen? Gij zult het mij dan wel zeggen, Domenee! Wat gebeurt daar, en wie heeft daar mijn eigendom aangetast?’

Hij keerde zich weder naar de zee, en hij zoowel als al de aanwezigen zagen dat Teunis spoed maakte. De Burgemeester herhaalde weder:

‘Wat gebeurt daar?’

‘Ik denk, Burgemeester,’ zeide Domenee Verbrugge, ‘dat men uwen boeier weder hierheen brengt.’

‘Dat zie ik waarachtig ook wel!’ riep de Burgemeester uit. ‘Dat behoeft gij mij niet te zeggen. Help mij liever om de ellendelingen te doen verstaan, dat zij mijn boeier ongehinderd moeten laten vertrekken.’ En hij schreeuwde alsof zijne stem over het water heen Teunis en de bemanning van het vaartuig zou kunnen bereiken; hij zwaaide en wenkte met de armen en sprong op den steenen havenmuur en weder op den grond.

‘Wat wil men toch?’ vroeg hij, terwijl geheel zijn lichaam beefde en het koude angstzweet op zijn gelaat parelde.

‘Men vreesde,’ zeide Domenee Verbrugge, ‘dat van de zeeroovers, die gisteren zijn ontsnapt, er eenige met uwen boeier de vlucht namen, en ik zou bijna meenen, nu zij den boeier terug brengen, dat die vrees niet zonder grond was.’

Burgemeester Semeinsz trad nader op hem toe, zoodat geen ander kon hooren wat hij fluisterde: ‘Help mij, Domenee! de boeier moet niet in de haven komen. Kunt gij dan niet begrijpen wie aan boord zijn? Denk aan hetgeen ik u van Dirk gezegd heb, en denk ook aan uw eigen kind!’

Maar Domenee Verbrugge strekte den arm uit en weerde Burgemeester Semeinsz van zich af. Hij bedacht dat zijne dochter immers goed en wel bewaard in zijne woning op hem zat te wachten, en hij wist dat zijn gezag als predikant over de lieden, die daar rondom hem stonden, te groot was, dan dat hij iets van den Burgemeester zou te vreezen hebben. Hij antwoordde dus luide, op ietwat schamperen toon:

‘Zoudt gij den Evangeliedienaar nu willen hooren, Burgemeester? Vroeger hebt gij hem de stad willen uitbannen. Gij woudt hem wel het hoofd voor de voeten laten leggen. Maar mijn Heer en Meester komt op zijn tijd. Al geldt het mijn eigen kind ook, meent gij dat ik zijne ordonnantiën zal wederstaan? Vraagt het hun,’ en hij wees op die zeelieden en burgers, wier getal steeds was aangegroeid, en die met eerbied zijne woorden opvingen. ‘Vraagt het hun, of het anders wezen kan? Al laten wij den boeier weder vertrekken, wij zien toch wie er in zijn. En bovendien, het recht moet zijn loop hebben!’

Burgemeester Semeinsz greep hem met de rechterhand bij den schouder.

‘Is er niets meer aan te veranderen, Domenee? Niets, al gold het uw eigen kind?’

Domenee Verbrugge ontkennend het hoofd, terwijl hij den Burgemeester met trotsche minachting afweerde.

‘Nu, als dan het recht zijn loop moet hebben,’ schreeuwde Semeinsz, ‘kom en zie; God zij u als mij genadig!’

En de twee mannen liepen voort naar de haven toe, omringd door de menigte, die echter een wijden kring om hen vormde en waaronder alle stemmen verstomden; want men begreep, al wist men niet wat, maar dat er iets vreeselijks gebeurde.

De boeier gleed de haven binnen, een prijs door Teunis en zijne medgezellen gemakkelijk behaald. Zij waren op zijde van den boeier gekomen en hadden niet wat zij zochten, maar meer dan dat gevonden. Aan het roer stond de zoon van Burgemeester Semeinsz; hij was het die, daar hij alleen voor het roer en de zeilen zorgen moest, zooveel moeite had om zijn vaartuig op gang te krijgen, en toen Teunis met verbazing uitriep: ‘Wat, sinjeur! weet uw heer vader van dezen tocht?’ toen schoof eene vrouwenhand een gordijn terug, en met een gil van schrik vertoonde zich aan de verwonderde zeelieden Grietje Verbrugge.

‘Laat ons vertrekken!’ zeide Dirk, terwijl Teunis en zijne kameraden, van welke een zich van het roer, en een ander zich van de schoot had meester gemaakt, nog besluiteloos waren. ‘Laat ons vertrekken! Gij zult rijk beloond worden!’

Maar Teunis had spoedig zijne tegenwoordigheid van geest terug, en zijn gezond overleg moest zijne kameraden wel overtuigen, en alle tegenwerpingen van Dirk, al was hij de zoon van Burgemeester Semeinsz, krachteloos maken. ‘Wenden!’ beval Teunis, ‘en naar de haven terug, zoo gauw wij kunnen. Ik denk dat noch Burgemeester Semeinsz, noch Domenee Verbrugge ons zouden bedanken, als wij den sinjeur met de juffer lieten heengaan. Het weêr is ook niet te vertrouwen, en al ware het ook anders, de zaak is niet in orde. Houd u toch stil,’ en hij drukte Dirk met eene stevige hand op de bank van de boot naast Grietje neder. ‘Wat meent ge wel? Zij is Domenees kind, en ik ben gehuurd door haar vader om haar van daag naar Amsterdam te brengen. Drommels, sinjeur! het zal wel goed afloopen, want ik zeg dat gij en de juffer geboren zijt om een paar te worden. Maar ge zoudt de oude heeren duchtig beet genomen hebben. Vooruit!’ riep de zeeman. ‘Er zal wel wat zwaaien, sinjeur!’ voegde hij Dirk toe. ‘En de juffer heeft ook een preek van belang te goed. Maar dan moet gij daarover elkander later maar troosten. Dit houwen wordt natuurlijk vroeger of later trouwen. Vooruit, mannen!’ en zij deden hun best en repten zich; men lachte en schertste onder den arbeid, eerst op gedempten, weldra op luider toon, maar onder die mannen was niemand, die niet met Teunis vol ontzetting het hoofd boog en niet een angstigen blik naar de aangroeiende menigte wierp, toen zij op den wal Burgemeester Semeinsz en Domenee Verbrugge naast elkander zagen staan.

‘Kom dan mede en zie!’ had de Burgemeester gezegd, en

hij had Domenee Verbrugge, die geen tegenstand wilde bieden, voortgeduwd. Deze vreesde voor zich zelven niets kwaads. Op zijn gelaat stond onmiskenbare trots over zijne zegepraal te lezen, en de laatste dreigende woorden van Burgemeester Semeinsz, dat God hem ook genadig zijn mocht, hadden hem niet zachter gestemd. Zij liepen voort tot de plaats, waar voor den sluiswachter een licht bruggetje was opgeslagen. Het was een dunne plank, slechts voor één persoon ingericht; maar als men er midden op stond, dan zag men beter dan van den wal wat de haven binnenkwam.

'Zie!' riep Burgemeester Semeinsz weder, en hij nam Domenee Verbrugge met zich het bruggetje op. Zij stonden naast elkander, en ja, Domenee Verbrugge zag Dirk Semeinsz, die met het gelaat in zijne handen verborgen voorover gebogen achter in den boeier zat, maar hij zag ook, wat Burgemeester Semeinsz hem met de eene hand aanwees, terwijl de andere steeds zijn schouder vasthield; daar lag door schrik en schaamte overweldigd, bezwijmd op de bank naast Dirk Semeinsz, met gesloten oogen, met slap nederhangende armen, met het schoone blonde haar in wanorde over het gelaat en over de kussens van den bank uitgespreid, zijn Grietje, zijn eenige dochter.

'Ziet gij wel, Domenee!' donderde Burgemeester Semeinsz hem toe. 'Er was niets meer aan te veranderen. Het recht moet zijn loop hebben!'

'Duivel!' brulde Domenee Verbrugge.

Zij grepen elkander aan, met de razernij der wanhoop, met schuim op de monden. Zij sloegen de armen om elkander heen, aanvallende en zich verdedigende en lieten elkander niet los, hoewel uit de menigte allerlei kreten van schrik en afkeuring opgingen, hoewel men riep en bad dat zij tot bezinning mochten komen.

Teunis was aan wal gesprongen, nadat hij zijne kameraden bevolen had om den boeier naar de binnenhaven te brengen. Hij begreep dat hij Grietje aan de oogen der nieuwsgierigen onttrekken moest, en dat Dirk ook vooreerst noch zijn eigen vader, noch dien van Grietje kon onder de oogen komen. Hij zag naar de twee vechtende mannen en stond eerst verstomd het treurtooneel aan te zien. 'Dat gaat verkeerd!' riep hij eindelijk, en wendde zich tot eenige omstanders. 'Wie durft hen met mij te scheiden?'

Er traden er vooruit, eerst twee, drie; maar meerderen volg-

den, toen zij voorgingen. Zij naderden de vechtenden; zij meenden hen reeds aan te grijpen om hen te scheiden; het bruggetje boog onder het gewicht der mannen; het boog en rees weder op, en boog weder en kraakte en brak midden door, en een tiental mannen gleed in het water. Een kreet van schrik ging uit het volk op, maar handen werden uitgestoken, touwen toegeworpen, haken aangereikt. Spoedig waren de drenkelingen weder aan wal, behalve die twee, Burgemeester Semeinsz en Domenee Verbrugge. Zij zagen naar geene reddingsmiddelen uit. Zij grepen naar touw noch haak. Zij hielden slechts elkander vast. Zij zonken naar de diepte, maar verloren, hoewel zij gevaar liepen om te stikken, elkander niet. De deining van het water bracht hen boven; zij snakten naar adem, maar bleven voortworstelen. Men riep hun toe, terwijl telkens op nieuw een lijn hun werd toegeworpen; het gelukte zelfs om met een haak het kleed van den Burgemeester vast te grijpen. Maar zij rukten zich weder los, door wederzijdsche wraakzucht krankzinnig. Nog eens kwamen zij boven, reeds bijna krachteloos, maar ook nog eens weder grepen zij met eene laatste prikkeling van levenskracht en haat elkander aan, en toen zonken zij, om niet weder te verrijzen, weg in het koele graf.

De menigte had het treurtooneel met ontzetting gadegeslagen en ging stil en somber uiteen.

Grietje en hare moeder, ook Dirk, zij hadden jaren noodig om zich boven den droefgeestigen indruk dezer gebeurtenis te verheffen.

De chronijkschrijver teekende tot gedachtenis en waarschuwing het voorval op.

Maar de natuur was den volgenden zomerdag even prachtig. Rustig wiegelden de golven, door het zonnelicht bestraald, heen en weder; niets verraadde hoeveel smart en hoeveel haat in hun schoot verborgen lag.

W.P. WOLTERS.

Onze kieswet.

Wie prijs stelt op verscheidenheid in het politieke leven, heeft zeker reeds om die reden met belangstelling kennis genomen van de veldwinnende beweging tegen de Kieswet. Groote en te gelijk nieuwe maatschappelijke vraagstukken komen bij ons zelden aan de orde van den dag, terwijl enkele geprivilegiëerde onderwerpen de treurige eigenaardigheid bezitten, dat zij, eenmaal aan de orde, van de politieke agenda niet meer schijnen te kunnen worden afgevoerd. Getuige de schoolwetkwestie, door jarenlange discussie uitgeput, ofschoon aan hare praktische oplossing nog zelfs niet de hand is gelegd. De beweging voor de afschaffing van het dagbladzegel maakte eene gunstige uitzondering, want de kwestie werd afgedaan en dat in betrekkelijk korten tijd. Voor het onverschillige publiek was het onderwerp echter weinig boeiend; de langere en kortere vertoogen aan de zegelkwestie toegewijd, vonden minder lezers dan zij misschien verdienden, en betrekkelijk weinigen, die van de gelegenheid hun aangeboden om in de *arcana* van onze journalistiek door te dringen, gebruik maakten. De verklaring door een der leden van de Staten-Generaal afgelegd, dat hij alles had gelezen wat over de kwestie geschreven was, mogen zeker maar weinige Nederlanders tot de hunne maken, en ik zou de laatste willen zijn, die hun dit als eene grief toerekende. Ook de debatten in de beide Kamers werden met weinig oplettendheid gevolgd, en zelfs warme voorstanders van de afschaffing kon men dezer dagen meermalen hooren verzekeren, dat die debatten hen hadden teleurgesteld. Zij hadden zich voorbereid op een nauwkeurig wikken en wegen van hetgeen voor en tegen de afschaffing pleitte, op eene grondige en degelijke discussie, maar te vergeefs. De Vertegenwoordiging teerde op de argumenten van elders aangevoerd, en zoo zij er soms al iets oorspronkelijks bijvoegde, was dit

niet altijd van het beste allooi. De ondankbare critici vergaten echter geheel, dat de taak van de Staten-Generaal hier eerst aanving toen die van het publiek reeds was afgesponnen, en dat het hoogst moeilijk, vaak onmogelijk is, aan de discussie over een zoo speciaal onderwerp in den elfden ure nog nieuwen luister bij te zetten.

Maar wat hiervan zij, de kwestie van het dagbladzegel is hier te lande afgedaan, en wij mogen hopen en vertrouwen voor altijd. De beweging tegen de Kieswet, welke haar onmiddellijk opvolgde, zal vermoedelijk minder spoedig hare bevrediging vinden; maar in elk geval zeker ook veel meer belangstelling en deelneming wekken. Het onderwerp ligt, schijnbaar althans, vrij wat meer onder het bereik van het gansche publiek, en bijna ieder beseft, dat de beweging ten slotte wel eens groote en belangrijke gevolgen zoude kunnen opleveren. Er ligt zeker wel wat kunstmatigs en opgeschroefds in den grooten ijver waarmede schier alle dagbladen zich dadelijk van de kwestie hebben meester gemaakt, en geen twijfel of men zal na de Juni-verkiezingen veel minder over den census hooren spreken dan nu het geval is. Maar de beweging zal daarom niet gestuit worden, al moge zij haren weg ook langzamer en meer in stilte vervolgen; want, bedrieg ik mij niet, dan ligt onder het woelen der partijschappen, die zich van de kwestie meester maakten en haar dezer dagen soms vrij onhandig exploiteeren, eene soort van nationaal besef, dat ons stelsel van vertegenwoordiging werkelijk herziening behoeft.

Misschien zijn er die knorren over deze beweging, althans sedert zij leidde tot het vestigen van eene bijzondere vereeniging, welke herziening der Kieswet ten doel heeft. Eene tweede uitgave dus van het anti-dagbladzegelverbond; wel onder veel gelukkiger naam dan dit verbond in de wereld gekomen, maar toch kind van dezelfde moeder, en dat zich dus bij de eerste gelegenheid op dezelfde philippica moet voorbereiden als onlangs de zamenzweerders tegen het dagbladzegel zoo onverhoeds getroffen heeft. Laat het daarom reeds vooraf gezegd zijn, dat anderen minder ongunstig oordeelen over soortgelijke vereenigingen, en in plaats van ze te verketteren, veeleer geneigd zijn ze onder de goede teekenen des tijds eene plaats te gunnen. Hoe meer de groote politieke en maatschappelijke vraagstukken in den boezem van de maatschappij worden gewogen en voorbereid, hoe meer kans dat men ze later in juisten zin

beslissen zal; want van waar moet de wetgever ten slotte de materie voor zijne wetten zoeken, zoo niet in de denkbeelden van de maatschappij rondom hem. Wetten bij verrassing aan het volk gegeven en bestemd om behoeften te bevredigen van welke de maatschappij zich tot nog toe geen rekenschap gaf, zijn zelden de duurzaamste, hoe heilzaam hare strekking ook zijn moge.

In elk geval dat men althans daar, waar het de Kieswet geldt, het uitspreken van de volksovertuiging, op welke wettige wijze dan ook, bevordere in plaats van tegen te werken. Geen moeilijker probleem in den constitutioneelen staat dan het leveren van een Kieswet, welke afdoende waarborgen geeft dat zij ons eene zuivere en juiste volksvertegenwoordiging brengen zal. Of liever, dit probleem is onoplosbaar, want ten slotte zal men zich altijd moeten tevreden stellen met hetgeen naar algemeene overtuiging toch zeer gebrekkig blijft. Reeds om die reden moet de gelegenheid om de Kieswet te zuiveren niet te spoedig worden afgesneden, maar allerminst dan, wanneer juist uit het volk de bezwaren tegen het bestaande oprijzen. Immers, nog meer misschien dan op eene goede vertegenwoordiging, komt het daarop aan, dat het volk ze voor goed houde. Is dit niet het geval, vindt de natie zich in de vertegenwoordiging niet terug, dan moet dit aan het zedelijk gezag van het parlement noodzakelijk afbreuk doen, en dit is te gevaarlijker naarmate het parlement over grooter macht te beschikken heeft. Kan het nu gezegd worden dat te dien aanzien hier te lande niets meer te wenschen overblijft? Men mag aarzelen te antwoorden, wanneer men ziet hoe alle partijen, trots hare geschillen, één zijn in de overtuiging, dat de Kieswet wijziging behoeft. In het kamp der liberale partij is die vereeniging tot herziening van de Kieswet, welke ik zoo even bedoelde, opgericht, en die zelfde herziening, misschien op nog wel zoo groote schaal, schijnt nu ook algemeen in het programma der conservatieven te zijn opgenomen. Trouwens men behoeft zich slechts te herinneren, hoe elke staatkundige partij oordeelt over hare wezenlijke kracht in het land, vergeleken bij de kracht welke zij in de vertegenwoordiging uitoefent. De orthodoxie - men weet het - kan met groote voornaamheid neêrzien op het zoogenaamde *pays légal*, dat naar hare opvatting eene hoogst ongelukkige uitdrukking is van het volk, zooals het werkelijk leeft en denkt; de conservatieven maken bij voorkeur aanspraak

op den naam van nationale partij, terwijl de liberalen, meer precies in hunne opgaven, zeven achtste deel van de natie voor zich in beslag nemen. Hoe zonderling steken die voorstellingen af bij hetgeen wij in de vertegenwoordiging van de wezenlijke kracht der verschillende partijen te zien krijgen.

Op zich zelf is dit verschijnsel zoo vreemd niet, en vermoedelijk zal het ook wel in andere landen voorkomen, dat de staatkundige partijen zich zelven in het land meer kracht toekennen dan zij bij de stembus kunnen openbaren; maar bij ons bestaat tegenwoordig, ongelukkig genoeg, eene omstandigheid, welke het volstrekt noodig maakt, meer dan elders misschien, op dit verschijnsel te letten, namelijk de omstandigheid, dat de twee hoofdpartijen schier in gelijke sterkte tegen elkander over staan. Het is mogelijk dat wij hier met een verschijnsel te doen hebben, dat zeer spoedig voorbij zal gaan; maar wie durft het voorspellen? Op dit oogenblik is het einde van den tegenwoordigen toestand niet te voorzien, maar bestaan er veeleer tal van goede redenen om te gelooven, dat misschien nog jaren lang de meerderheid in het parlement van zeer enkele stemmen zal afhangen. Welnu, onder deze omstandigheden verkrijgen de klachten over de gebreken van het kiesstelsel een geheel ander karakter; het is dan niet meer de vraag of deze of gene staatkundige partij in het parlement wel zooveel invloed uitoefent als zij meent dat haar rechtmatig zoude toekomen; velen beginnen te twijfelen of de meerderheid die wet geeft, niet inderdaad minderheid behoorde te zijn.

Mij dunkt onder deze omstandigheden wordt het hoog tijd het vraagstuk van de herziening der Kieswet ernstig onder de oogen te zien, ook al mocht men meenen, dat dergelijke herziening tot niet zeer gewichtige veranderingen leiden kan. Beter is het kleine veranderingen in te voeren en bij gelegenheid der openbare discussie duidelijk te constateeren, dat de groote wijzigingen, waarop wordt aangedrongen, òf niet mogelijk, òf niet raadzaam zijn, dan bij het volk meer en meer de meening te doen veldwinnen, dat eene getrouwe vertegenwoordiging van de volksmeening stelselmatig wordt tegengehouden. Mochten de aanstaande verkiezingen de meerderheid in de Tweede Kamer bevestigen en aan het ministerie nieuwe kracht geven, dan zou de Regeering een verdienstelijk werk doen, wanneer zij zich de herziening van de Kieswet dadelijk aantrok.

De twee groote beginselen van de Kieswet, welke dezer dagen meer bijzonder ter sprake kwamen, betreffen de verlaging van den census en de indeeling der kiesdistricten. Over beiden wensch ik enkele opmerkingen in het midden te brengen, al ware het slechts om wel te doen uitkomen, dat zoo ik al geneigd ben mij te voegen bij hen, die tegen het bestaande strijd voeren, ik toch de vrijheid wil behouden om mij op zekere hoogte van die strijders af te keeren en hen verder aan eigen lot over te laten.

Verlaging van den census vooreerst: dit is de hoofdzaak en dan ook het doel waarheen de meeste amendementen leiden, welke op de Kieswet worden voorgesteld. Men verwarre echter die amendementen niet, want niet allen bedoelen hetzelfde: immers, terwijl sommigen den census in het algemeen te hoog achten en daarom een lager cijfer willen hebben aangenomen, meenen anderen, dat men slechts moet trachten de nu bestaande groote ongelijkheid tusschen de eene gemeente en de andere te temperen althans. Slechts twee wegen staan open om dit doel te bereiken: verhooging van den census hier of verlaging elders. Het eerste is ondoenlijk, en zoo staat het vast dat alleen door verlaging van den census in bepaalde gemeenten, de ongelijkheid kan worden weggenomen. Met andere woorden: voor sommigen is verlaging van den census hoofdzaak, voor anderen is het slechts een middel om een zeer bijzonder doel te bereiken.

Het verschil tusschen beiden is groot, zoo groot, dat men warm voorstander kan zijn van het laatstgenoemde doel en toch algemeene verlaging van den census ernstig bestrijden. In dit geval verkeer ik zelf. Indien de beweging tot wetsherziening ten slotte daartoe moest leiden, dat men algemeen, op het platte land als in de steden, den census verlaagde en ze overal zooveel mogelijk terugbracht tot het minimum door de Grondwet gesteld, zou ik meenen dat wij, in plaats van een stap voorwaarts te doen, met ons kiesstelsel nog veel verder van den goeden weg afdwaalden dan nu reeds het geval is.

Men zal mij, hoop ik, niet verdenken, dat ik dus schrijvende gedreven word door de vrees, dat het toekennen van het stemrecht aan de kleine burgerij, ten slotte wel eens zoude kunnen leiden tot de beslissende nederlaag van de liberale partij. Wie dit of dergelijk motief voor het alles beslissende houdt,

doet eerlijk wanneer hij geen oordeel over het kiesrecht uitspreekt, want hij is in elk geval een slecht raadgever, die het meerdere aan het mindere opoffert en het staatsbelang verspeelt om een partij te redden. Niet dat ik de voortdurende heerschappij van liberale regeeringsbeginselen hier te lande als eene zaak van ondergeschikt belang aanmerk. Integendeel, naarmate de conservatieven hunne taak meer ernstig beginnen op te vatten en hunne eigenaardige beginselen omtrent school, kerk, koloniën, belastingen, enz., allengs duidelijker ontwikkelen, naar die mate ben ik meer geneigd den eenigszins duurzamen triomf van die denkbeelden als eene wezenlijke ramp voor mijn vaderland aan te merken. Maar nog veel grooter ramp zou het zijn, wanneer het ten slotte mocht blijken, dat terwijl de meerderheid van het volk die conservatieve denkbeelden is toegedaan, zij, dank zij het gebrekkig kiesstelsel, in de vertegenwoordiging niet als meerderheid konde optreden. De heerschappij van eene staatkundige partij, hoe verderfelijk men hare beginselen ook achten moge, is zelden een onvermengd kwaad, en in elk geval nooit duurzaam, terwijl daarentegen het vervalschen van de vertegenwoordiging het constitutioneele stelsel zelf in gevaar brengt en ten slotte noodlottig de vernietiging van dat stelsel moet uitwerken. Derhalve geen kunstmatig *pays légal*, waarin het waarachtige volk zich zelf niet terug kan vinden, en geen herziening van de kieswet met het heimelijke doel om, 't zij dan liberale, 't zij conservatieve belangen te dienen. Allen wie het wel meenen met hun vaderland, tot welke partij zij overigens ook behooren mogen, moeten zich vereenigen in de overtuiging, dat die vertegenwoordiging de beste is, welke de politieke denkbeelden, bij het volk levende, het zuiverst teruggeeft.

De vraag, welke politieke partij door eene uitbreiding van het kiesrecht het meest zou worden gebaat of het meest benadeeld, blijve dus geheel in het midden. Mag men verwachten, dat algemeene verlaging van den census ons eene betere en zuiverder vertegenwoordiging zal brengen dan wij nu bezitten? - Ziedaar de eenige kwestie, welke aan de conscientie van den wetgever ter beslissing zal worden voorgelegd, zoodra hij zich met eene herziening van de Kieswet bezig houdt. Op die vraag nu past naar mijne overtuiging een stellig ontkennend antwoord. De tijd is lang voorbij toen men droomde van een natuurlijk recht van allen, om door hunne stem invloed op het staats-

bestuur uit te oefenen, onverschillig of daartoe geschiktheid bestond of niet. De staat is een te kostelijke instelling om hem als een *corpus vile* te onderwerpen aan de experimenten van ongeoefenden en onbekwamen. Ons recht is eenvoudig het recht om goed geregeerd te worden, en het medestemmen dus slechts te verdedigen, voor zoover het tot eene goede regeering kan bijdragen. De Staten Generaal moeten de politieke denkbeelden van het volk vertegenwoordigen, en de census moet dus niet afdalen tot die klasse, waar geen eigen politieke denkbeelden meer worden aangetroffen; alles tot tijd en wijle meerdere ontwikkeling het politieke leven ook in die klassen zal hebben overgebracht. Onze Kieswet nu heeft de politieke ontwikkeling, naar mijne opvatting, niet te laag maar te hoog aangeslagen, en er bestaat dus voor het oogenblik allerminst reden om bij herziening van de wet op denzelfden weg nog verder voort te gaan. Zoo als de census vooral ten platten lande gesteld is, geeft hij het kiesrecht niet aan enkele personen - want dat kan niet anders - maar aan geheele klassen van menschen, die noch van den staat, noch van zijne belangen, noch van de verschillende regeeringsstelsels zich ook maar eene flauwe voorstelling maken. Ik weet wel, elk kiesstelsel is gebrekkig, hoogst gebrekkig zelfs, en hoe men den census ook regele, nooit zal men beletten dat tal van onbekwame, onkundige en onverschillige kiezers optreden en door hunne stem machtigen invloed op het resultaat der verkiezingen uitoefenen. Maar de omstandigheid dat dit kwaad werkelijk bestaat en niet te veranderen is, kan toch geen reden zijn om het moedwillig te gaan uitbreiden, door het kiesrecht te geven aan een klasse, bij welke onbekwaamheid regel, geschiktheid eene vrij zeldzame uitzondering zijn zal. De Heer Thorbecke zeide eenmaal - en hij herinnerde daaraan nog dezer dagen - dat men niet uit vrees van onbekwamen binnen te leiden, de census zoo moest stellen, dat bekwamen worden buitengesloten. Deze regel is op zich zelf volkomen juist, dunkt mij, mits ze *cum grano salis* worde opgevat. Immers, als men om enkele geschikten te winnen aan honderden ongeschikten het kiesrecht geeft, dan sticht men een groot kwaad om een betrekkelijk onbeduidend voordeel te erlangen, en komt men ten slotte noodzakelijk tot het algemeene stemrecht. Immers ook onder de laagste klasse kan bij uitzondering het besef van politieke belangen zijn doorgedrongen.

Zeker, die ongeschikten zullen, misschien zelfs met bui-

tengewonen ijver, toch hun nieuw recht gebruiken, maar als werktuigen, als middelen in handen van hen, die zich van deze werktuigen weten meester te maken. 't Is geen nieuwe tot nog toe onvertegenwoordigde politieke meening, welke men in haar recht van bestaan erkent, wanneer voor deze klassen de toegang tot de stembus wordt opengesteld; 't is eenvoudig een middel om het getal stemmen, waarover hier een grondeigenaar, ginds een industriëel, elders een vermogend koopman te beschikken heeft, in zeer sterke mate te doen toenemen. In één woord, algemeene uitbreiding van het stemrecht hier te lande, kan in de tegenwoordige omstandigheden slechts beteekenen, dat het beginsel: elk kiezer brengt slechts één stem uit, meer en meer tot een volslagen leugen, en dus ook de hoofdgedachte van ons kiesstelsel meer en meer bedorven worde. De wetgever, die hier het kiesrecht uitbreidt, brengt eenvoudig eenige duizende of tienduizende stemmen op de markt, en stelt die als eene blinde macht ter beschikking van hen, die voor het recht om zich die macht toe te eigenen, het meest veil hebben.

Het is zeker niet mogelijk een afdoend bewijs te leveren voor de juistheid van de hier vooropgestelde meening, maar men moet toch geheel vreemdeling zijn in de praktijk van het verkiezingswerk, nooit iets gezien of vernomen hebben van de wijze, waarop het vooral ten platte lande met het invullen der stembilletten toegaat, om te kunnen zeggen: ‘Er bestaat presumtie, dat er niet slechts hier of daar, maar over het geheele land, ook nog achter het *pays légal*, een klasse van menschen wordt aangetroffen, welke althans zooveel politieke ontwikkeling bezit, als noodig is om met eenige kennis van zaken het stemrecht uit te oefenen. Maar men noeme dan de gronden waarop soortgelijke presumtie met mogelijkheid zou kunnen steunen, want ik voor mij vind ze nergens. Schiet eigen ervaring te kort om het vraagstuk te beslissen, men raadplege dan slechts de manifesten en programma's, welke korten tijd voor de verkiezingen meer bijzonder op het platteland rondgaan. Wij hebben in de laatste jaren heel wat ervaring van de werking onzer Kieswet kunnen opdoen, en maar weinigen die niet nu en dan soortgelijke manifesten onder de oogen hebben gehad. Deze stukken zijn voor de hier besproken kwestie uiterst belangrijk, want zij komen in den regel van mannen, die hun kiezersvolkje uitnemend kennen, en leveren daarom eene getrouwe voorstelling van de mate van politieke ontwikkeling, waartoe naar het oordeel der

meest deskundigen ons volk gekomen is. Welnu, als de argumenten welke gewoonlijk in die manifesten op den voorgrond staan, inderdaad van invloed kunnen zijn op de stem der kiezers, welke aanleiding kan er dan bestaan om het stemrecht te brengen bij eene lagere klasse van de bevolking, voor welke zelfs die argumenten nog te goed zijn? Ik begrijp het drijven naar algemeene census-verlaging volkomen bij hen, die eigen partijbelangen willen bevorderen, maar hoe personen, die het alleen om waarheid in het kiesrecht te doen is, met mogelijkheid kunnen beweren dat dergelijke verlaging dit hoofddoel in de hand werkt, is mij een raadsel. Men moet of moedwillig het oog sluiten voor de werkelijkheid, of van de wereld afgescheiden leven om dergelijke stelling te kunnen volhouden.

Er zon althans eenige reden zijn om anders te oordeelen dan ik hierboven deed, wanneer het bleek, dat de volksklassen, nu van het kiesrecht uitgesloten, zich over die uitsluiting beklagen; dat zij prijs stellen op het genot van een recht, dat anderen toekomt, en van oordeel zijn - ook al mocht dit oordeel steunen op een volkswaan - dat hare eigen politieke denkbeelden in de Staten-Generaal niet worden vertegenwoordigd. Ware dit het geval, die klacht zelve zou van eenige politieke ontwikkeling getuigen en dus een motief kunnen zijn om daaraan te gemoet te komen. Waar is echter ooit van dergelijke zelfstandige klacht gebleken, en waar moet men gaan om dien meer of minder onstuimigen drang naar deelneming aan het kiesrecht terug te vinden, welke men aan de hier bedoelde klassen toeschrijft? Zelfs van eene bijdrage ter beantwoording van die vraag, is tot nog toe niets gebleken; de leus: verlaging van den census, komt niet van beneden maar van boven, en zonderling genoeg, het zijn nu bij voorkeur de zoogenaamde conservatieven die deze leus in hunne banier schijnen te willen opnemen. Hoe de staatkundige partijen zich in den loop der tijden toch vervormen! Dezelfde conservatieven, die in 1848 het stelsel van rechtstreeksche verkiezingen als de grootste ramp beschouwden, welke de grondwetsherziening met zich bracht, - die in 1850 levendig strijd voerden tegen het ontwerp-kieswet, omdat daarbij door den Minister Thorbecke een veel te lagen census was aangenomen, en die nog onlangs in hun programma als hoofddoel stelden het strijden tegen de democratie en tegen de meening dergenen, die onzen regee-

ringsvorm zouden willen aanmerken als een mijlpaal op den weg naar de republiek - diezelfde conservatieven zijn thans de eersten die op verdere verlaging aandringen. Wij zullen naar geen motieven vragen, maar moeten toch opmerken, dat zoolang geen argumenten voor de uitbreiding van het kiesrecht worden aangevoerd, de verdenking voor de hand ligt, dat de eigenlijk gezegde drijfkracht in zuiver partijbelang en in politieke kansberekening gezocht moet worden.

Of wil men misschien als argument doen gelden wat, blijkens het voorloopig verslag, onlangs in de afdeelingen van de Tweede Kamer ten gunste van eene algemeene verlaging van den census werd aangevoerd? Men beriep zich daar op tweederlei: op de uitkomsten van de verkiezingen in de nederlandsche Hervormde Kerk en op buitenlandsche voorbeelden. Wat de kerkelijke verkiezingen betreft, aan hare uitkomsten moest te meer waarde worden toegekend, omdat men daarbij feitelijk het algemeen stemrecht in toepassing had gebracht. Welnu, die uitkomsten hadden niets te wenschen overgelaten: niet alleen groote en algemeene deelneming, maar ook de meest volkomen orde. Vooral aan die orde schenen de voorstanders veel te hechten, althans nog op eene andere plaats voerden zij ten voordeele van hunne stelling het feit aan, dat blijkens de ervaring ‘in die gedeelten van ons land, waar de census op het minimum gebragt is en het stemrecht zich dien ten gevolge tot burgers uit de minder gegoede standen uitstrekt, de verkiezingen niet minder ordelijk plaats hebben dan elders.’ Ik waag mij natuurlijk niet aan eene beoordeeling van de kerkelijke verkiezingen, hare doelmatigheid en uitkomsten; maar aangenomen dat deze volkomen aan de verwachting hebben beantwoord, en dat hare resultaten werkelijk kunnen doorgaan als uitdrukking van de vrije zelfstandige meening der gemeenteleden, dan nog begrijpt iedereen, dat elke vergelijking tusschen deze verkiezingen en die voor onze Tweede Kamer noodzakelijk mank moet gaan. Het nederlandsche volk is zeker meer kerksch dan politisch ontwikkeld; het moge binnen den meestal zeer beperkten kring van de kerkelijke gemeente eene gevestigde overtuiging hebben omtrent het meer of minder verkieslijke van de zoogenaamde moderne of orthodoxe richting; daaruit volgt allerminst, dat het zich laat gelegen liggen aan het staatsbeleid en de groote politieke kwestiën welke daarbij op den voorgrond komen. De orde was zeker voorbeeldig bij de kerkelijke verkiezingen, en

zij zou dat bij de politieke verkiezingen ongetwijfeld eveneens zijn. Maar kan dit nu als motief gelden om nog verder te gaan? Ware de kwestie van het algemeen stemrecht een vraagstuk van orde, men zou met eenige bataillons soldaten de bezwaren, aan zijne invoering verbonden, gemakkelijk te boven komen. De vraag is echter eene geheel andere: men wil eenvoudig weten of verlaging van den census meer of minder waarborgen voor de vrijheid en zelfstandigheid van de verkiezingen oplevert en acht al het andere zeer terecht van geheel ondergeschikt belang. Allerminst zeker kan men uit de orde bij de verkiezingen heerschende, tot hare deugdelijkheid besluiten. Want zelfs voor het tegendeel zon vrij wat meer te zeggen zijn. Immers het doode werktuig is een toonbeeld van orde: waar de kiezers door bekwame aanvoerders geleid, zonder eenige kennis van zaken, zonder zich zelfs rekenschap te geven van hetgeen zij verrichten, hunne stembilletten, meestal door anderen ingevuld, in de stembus komen nederleggen, even hartstochteloos als de pers het eene vel gedrukt papier op het andere stapelt, daar zal de orde voorbeeldig en het kiesstelsel ellendig zijn; terwijl omgekeerd daar waar de kiezer zelfbewust zijne taak vervult en met warmte de belangen van zijn candidaat verdedigt, het kiesstelsel voortreffelijk zijn kan, maar allicht ten koste van de orde. Wanneer er sprake is van woeste en woelige kiezersvergaderingen, dan keeren zich onze gedachten naar Engeland en Amerika, en zeker niet naar het platteland van Frankrijk, waar het geheele volkje onder leiding van den maire of van den geestelijke in gesloten gelederen naar de stembus optrekt. Zou deelneming aan het staatsbestuur daarom den franschen boer beter passen dan den engelschen burger?

Het beroep op vreemde landen heeft althans niet meer waarde dan het verwijzen naar de orde welke hier te lande bij de uitoefening van het stemrecht wordt waargenomen. Het moge waar zijn, wat in het voorloopig verslag van de afdeelingen gezegd wordt, dat men in andere landen van Europa groote neiging ontwaart tot uitbreiding van het stemrecht, dat zelfs het algemeen stemrecht daar meer en meer voorstanders vindt, dit alles kan voor ons geen reden zijn, om mede dien buitenlandschen stroom af te zakken. De vraag of het volk achter het *pays légal* hier te lande het stemrecht wenscht en genoeg ontwikkeling bezit om althans eenigszins zelfstandig van dat recht gebruik te kunnen maken, is eene zuiver locale vraag, waaromtrent de

vreemdeling ons niets leeren kan. De engelsche werkman moge met het beste gevolg zijn pas verworven kiesrecht hebben toegepast, wij verschalken ons zelven en de natie, wanneer wij aannemen dat wat die werkman vermag, ook wel niet te zwaar zal zijn voor de krachten van onze arbeidende klasse. 't Is zoo, ook België, onze buurman, is reeds in 1848 tot het minimum van den census gekomen, maar men lette wel hierop, dat het minimum van ƒ 20 in België vrij wat meer beteekent dan het minimum van ƒ 20 bij ons. Immers België heeft trots dit minimum, op eene bevolking van 4,800,000 zielen, bijna hetzelfde getal kiezers (104,000 tegen 100,000) als wij, met een hoogeren census op eene bevolking van 3,600,000 zielen. Wordt nu, zooals ook mijn wensch is, het kiesrecht in de steden ruimer opengesteld, dan zal, zonder dat men voor het platteland een lager census gaat aannemen, bij ons reeds een veel aanzienlijker deel der bevolking tot uitoefening van het stemrecht worden opgeroepen dan nu in België het geval is.

Wat eindelijk Duitschland betreft, zoo vergete men niet, dat daar als in Frankrijk het algemeen stemrecht niet gegeven is omdat men geloofde aan genoegzame ontwikkeling bij de lagere volksklasse en prijs stelde op kennis van hare meening, maar eenvoudig als een krachtig middel in handen van den machthebbende om den staat naar eigen inzichten te leiden. Immers in beide landen leerde de ervaring meer dan eens, dat als de tegenstand van de beschaafde klassen soms niet te breken is, een geheel volk daarentegen gemakkelijk wordt geleid, mits men dat volk nauwkeurig kenne en weet door welke leuzen het te winnen is. Allerminst meene men dan ook, dat de bestaanbaarheid van het algemeen stemrecht in Duitschland voor eene uitgemaakte zaak doorgaat. Aan bestrijders van het stelsel ontbreekt het daar te lande niet, en onder deze zijn mannen, die Duitschland als zijne beste autoriteiten op theoretisch en praktisch gebied beide pleegde aan te merken. Ik wil mij slechts beroepen op het oordeel van Robert von Mohl, die nog onlangs zijne veroordeeling van het algemeen stemrecht in het Noord-Duitsche Verbond met deze veelbeteekenende woorden besloot: ‘Dass der Urheber des neuen Wahlsystemes nicht mit Denen sympathisirt, welche er itzt erfreuet, und dass er nicht ihnen und ihren Erfolgen zu lieb dasselbe eingeführt hat, ist allerdings sicher genug. Ebenso sehr wahrscheinlich, dass er sich stark genug glaubt, um Folgerungen, welche ihm zu weit gehen,

nöthigen Falles mit aller Schärfe entgegenzutreten und nun der Fluth Halt gebieten zu können. Er mag auch Vieles vermögen, was ein Schwächerer und weniger Kühner weder wagte noch durchzuführen vermöchte. Vielleicht ist also der Verlauf ein langsamerer, sogar ein theilweise anderer, als man nach allgemeinen Regeln anzunehmen genöthigt is. Allein diess Alles ändert in der Hauptsache und auf die Dauer nichts. Unbestritten bleibt selbst im besten Falle, dass die Einführung des Allgemeinen Stimmrechtes in Deutschland eine höchst bedenkliche, in ihrem wahren Wesen und in ihren weiteren Folgen nicht reiflich erwogene, sondern eine nur auf den Erfolg des Augenblickes berechnete genialkecke Maassregel war, an welcher wir und unsere Nachkommen nach aller menschlichen Wahrscheinlichkeit schwer zu leiden haben werden.'

Wie zich op buitenlandsche voorbeelden wil beroepen, zal dus wel doen ook deze en dergelijke autoriteiten te raadplegen. 't Is waar, von Mohl verklaart zich hier alleen tegen het algemeen stemrecht, en zoo ver wenscht men bij ons nog niet te gaan, ook al mocht de grondwet het gedoogen. Maar wanneer men eenmaal het beginsel loslaat, dat toekenning van stemrecht aan een gedeelte van de bevolking dat thans dit recht nog niet bezit, gemotiveerd moet worden door de gebleken geschiktheid van die volksklasse voor de uitoefening van staatkundige rechten, wanneer men verlaging van census verdedigt alleen om het getal kiezers te vermeerderen, dan wordt afkeuring van het algemeen stemrecht louter willekeur en inconsequentie. Het beginsel dat men voorstaat moet noodzakelijk daarheen drijven.

Toch wensch ik allerminst dat men den census onaangeroerd late. Integendeel, ik erken gaarne dat de groote grief tegen de thans bestaande kieswet juist den census geldt, en dat dus het hoofddoel van de herziening zijn moet om daarin verandering te brengen. Verandering nu beteekent vermindering, want het is zeer duidelijk, dat het eenmaal gegeven kiesrecht moeilijk weer kan ontnomen worden. Had men in 1850 zich wat minder illusiën gemaakt omtrent het platteland en daar niet als regel een census van ƒ 20 à ƒ 24 aangenomen, de klachten tegen de wet zouden thans vrij wat minder algemeen zijn. Nu echter

bestaat er eene stuitende ongelijkheid tusschen dat platteland en de grootere gemeenten, eene ongelijkheid, welke alleen door verlaging van den census in die gemeenten kan worden weggenomen. Is de meer of minder groote bijdrage in de directe belastingen overal een slechte maatstaf voor het vermogen van den burger, allermeest in de groote steden, waar de wijze van leven zich veel minder door eenheid kenmerkt dan ten plattelande het geval is. De kleine winkelier, op wiens beschaving dikwijls even weinig te roemen valt als op zijne belangstelling in de publieke zaak, bezit door zijn aanslag in het patentrecht allicht de bevoegdheid om mede te stemmen, terwijl menig hoogst beschaafde, niet in handel en industrie betrokken en dus ook niet patentplichtig, dezelfde bevoegdheid mist. De fout ligt hoofdzakelijk in de grondwet, en is niet geheel weg te nemen, maar zij kan door verlaging van den census in de steden toch aanmerkelijk worden getemperd. En dat dit spoedig geschiede is werkelijk noodig, al ware het slechts ter wille van de zedelijke kracht welke het kiesstelsel moet kunnen uitoefenen. Immers niets is meer geschikt om die kracht te ondermijnen en ook de vrucht van dat kiesstelsel in de openbare meening te benadeelen, dan de wetenschap hoe dikwijls hier aan onbekwamen een recht wordt toegekend, dat den bekwamen onthouden is. Geen beter argument tegen onze wet dan de kiezerslijsten eener groote stad in handen van een deskundigen lezer.

Nog grooter wordt de grief tegen het bestaande, wanneer men den census in de steden vergelijkt met dien voor het platteland aangenomen. Niet alleen dat men op de dorpen, bij een census van ƒ 20 à ƒ 24, in den regel onbekwamen tot kiezers maakt, terwijl men in de groote steden bij een census van ƒ 80, ƒ 100 en ƒ 112 in den regel de bekwamen buitensluit, maar bij de tegenwoordige inrichting van het stemrecht wordt zoodoende tevens aan het platteland een enorm overwicht toegekend. Ik weet wel dat er velen zijn die aan dit argument alle waarde ontzeggen, velen die oordeelen dat op de hier genoemde omstandigheid zelfs niet mag worden gelet, en die gaarne uit de hoogte verklaren: ‘wij erkennen geen onderscheid tusschen stad en land.’ De vraag is intusschen niet - het zij mij veroorloofd dit op te merken - wat al of niet door deze en gene wordt erkend en toegegeven, maar wat werkelijk bestaat. En nu bestaat er onderscheid tusschen stad en land,

hier meer misschien dan elders en zeker niet minder. De nederlandsche maatschappij is voor alles een maatschappij van steden; de meerderheid dier steden op stoffelijk en intellectueel gebied is onbetwistbaar en onbetwist, en met dit feit moet ook de kieswet rekening houden. Doet zij dit niet, en brengt zij het overwicht bij het platteland, dan verkrijgt men eene vertegenwoordiging, misschien voortreffelijk samengesteld, maar in elk geval geen vertegenwoordiging van de nederlandsche maatschappij zooals zij leeft en arbeidt.

En dat nu werkelijk het platteland overwegende macht bezit, kan moeilijk worden geloochend. Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage, Groningen en Utrecht zijn volgens het ministerieel ontwerp, nu door de Tweede Kamer aangenomen, de eenige steden die werkelijk hare kiesdistricten beheerschten. Arnhem zwicht voor de Veluwe, Dordrecht voor de Alblasserwaard, terwijl in het district Leiden, de Akademiestad met hare veertig duizend zielen tot zwijgen wordt gebracht door de boeren aan den Rijn en de boomkweekers te Noordwijk. Van de tachtig afgevaardigden, die welhaast de Tweede Kamer van de Staten-Generaal zullen uitmaken, komen er - nu Groningen niet met Zuidhorn verbonden wordt - slechts veertien uit districten, waar steden de meerderheid hebben, alle anderen uit oorden meer of minder volkomen aan den invloed van het platteland onderworpen. Deze verhouding nu strookt niet alleen zeer weinig met onze tegenwoordige maatschappelijke toestanden, maar zij is daarenboven volkomen onhistorisch. In de dagen van de groote Republiek hadden de steden schier uitsluitend het woord, en van 1814 tot 1848 had men in de provinciale staten - het kiescollegie van de Tweede Kamer - aan de steden een invloed gegeven, veel grooter dan haar toekwam, wanneer men enkel wilde letten op de sterkte van hare bevolking, vergeleken met de bevolking van het platteland. In Noord-Brabant, Noorden Zuid-Holland en Zeeland was de stedelijke stand sterker dan de landelijke, in de twee eerstgenoemde provinciën zelfs sterker of even sterk als landelijke stand en ridderschap te zamen. Overal elders - Drenthe uitgezonderd - had men aan de twee standen hetzelfde getal vertegenwoordigers gegeven, zoodat daar de ridderschap beslissen moest. En nu? Niet alleen dat de steden niet meer aandeel hebben in het kiesrecht dan haar naar het cijfer harer bevolking toekomt, maar dat aandeel is zelfs kleiner dan het bij de toepassing van dien maatstaf

alleen, zijn moest. Immers de gemeenten van meer dan 10,000 zielen hier te lande hebben te zamen ruim 1,064,900 inwoners, dat wil zeggen ongeveer 30 pCt. van de geheele bevolking, terwijl van de 100,040 kiezers slechts 24,328, dat wil zeggen 24 pCt. van het geheele cijfer, tot die gemeenten behooren.

Hoe ongunstig het gesteld is met den politieken invloed, welken onze steden uitoefenen, blijkt het best bij vergelijking met België. Het stedelijk element is daar te lande vrij wat minder sterk dan bij ons, zoodat dan ook de bevolking van de belgische steden staat tot die van het platteland als 265 tot 735. En toch die steden, slechts 26 pCt. van de geheele bevolking, hebben sedert de verlaging van den census in 1848 in haar midden meer dan 42.5 pCt. van het geheel aantal kiezers.

Komt het alzoo tot eene herziening van de Kieswet, dan moet deze voor alles dienstbaar worden gemaakt aan eene verlaging van den census in de steden, ten einde althans eenigszins het verbroken even wicht te herstellen, en aan die steden den politieken invloed toe te kennen waarop zij naar hare overwegende beteekenis in onze maatschappij onbetwistbaar aanspraak hebben.

Naar het oordeel van velen is de verlaging van den census in de steden intusschen nog maar een halve maatregel: niet alleen aan hen die eene zekere som in de belasting betalen, maar vóór alles aan de capaciteiten willen zij het stemrecht hebben toegekend. Deze eisch is inderdaad volkomen billijk - weinigen nog maar die het betwijfelen - en men moet het daarom ernstig betreuren, dat de woorden van de grondwet niet toelaten dien eisch te bevredigen. Het tegenwoordig geslacht heeft de geschiedenis der grondwetsherziening van 1848 reeds zoo volkomen vergeten, en wij beleven in den laatsten tijd vooral zulke zonderlinge omwentelingen bij de verschillende politieke partijen, dat het misschien niet overbodig is te herinneren, hoe de staatscommissie, met het herzieningswerk van 1848 belast, althans ten deele wilde voldoen aan hetgeen nu algemeen gewenscht wordt, en daarom in de grondwet schrijven, dat het stemrecht onafhankelijk van census aan alle gepromoveerden zou toebehooren. In zijne ‘Bijdrage tot de herziening der grondwet’, heeft de Heer Thorbecke het voorstel der commissie nader toegelicht. ‘Kiesrecht der zoogenaamde capacités’, zegt hij o.a., ‘wordt evenzeer geëischt door het aangenomen beginsel

zelf, dat niet allen roept, maar slechts onderstelde bekwaamheid, als ter verbetering der onredelijke fictie, dat geld politiesche rijpheid aanwijze. Hoe talrijker, althans geruimen tijd nog, onder hen, die hun titel van betaling der gevorderde som ontleenen, kiezers zullen zijn zonder begrip, zonder wil en burgerzin, des te ijveriger dient de wet hen te zoeken, welke de betrekking van den burger tot den Staat kennen en weten te waarderen. Van dezen zijn de gepromoveerden slechts ééne classe; allen die proeve van eenige bekwaamheid hebben gegeven, zooveel zij door de wet duidelijk kunnen worden omschreven, hebben gelijke aanspraak, en welligt zou de Grondwet eene algemeene volmagt ter opneming van zoodanige classen aan de wet kunnen geven.'

Had zij het slechts gedaan! Maar zelfs het zeer bescheiden voorstel van de staatscommissie kon geen genade vinden bij het ministerie Donker Curtius-de Kempenaar. Schier zonder opgave van redenen schrapte de toenmalige regeering de voorgestelde bijvoeging, en de beide Kamers der Staten-Generaal, geheel verdiept in het veelomvattende werk der grondwetsherziening, achtten de zaak zelfs niet belangrijk genoeg om daarop terug te komen. De deur werd toegeslagen, en thans nu deze kwestie, als zoovele andere, welke toen bijna ongemerkt voorbijgingen, in hooge mate onze aandacht trekt, en voor ons werkelijk eene zaak van gewicht geworden is, nu kloppen wij te vergeefs.

Komt het immer tot eene nieuwe grondwetsherziening, dan zal men zeker niet verzuimen den raad op te volgen door Thorbecke in 1848 gegeven, en dus den wetgever machtigen, geheel onafhankelijk van census, aan de zoog enaamde capacités het stemrecht toe te kennen. Het is zeker voor den wetgever niet gemakkelijk eenigszins volledig de personen aan te wijzen, welke met reden onder die catagorie gebracht kunnen worden, maar toch in buitenlandsche wetten ontbreekt het niet aan modellen, en daaronder zeer goede[1]. In geen geval zou ik intusschen

1 In het koningrijk Italië bijv. zijn van de verplichting om census te betalen, ontheven: de leden van akademiën, professoren en doctoren, de leden der kamers van koophandel, de civiele en militaire ambtenaren, de procureurs, notarissen, makelaars, geneesheeren, de bevelhebbers op schepen; alle industrieelen en handelaars die zekere huur betalen of een zeker getal arbeiders gebruiken en eindelijk zij die bewijzen eigenaars te zijn van eene zekere hoeveelheid staatsschuldbrieven. Wij voor ons zouden de lijst zeker aanvullen en daarop o.a. ook aan alle onderwijzers eene plaats willen geven.

willen instemmen met hen die beweren, dat zoolang op dat punt geen grondwetsherziening kan verkregen worden, de Kieswet behoort te blijven wat zij is. Bedrieg ik mij niet, dan overdrijven zij, die dus spreken, den invloed, welken de toelating der capaciteiten op de stemming zal uitoefenen, want het getal van deze blijft toch altijd betrekkelijk gering. Daarenboven wordt de census in de steden belangrijk verminderd, dan zal die vermindering van zelve leiden tot het toelaten van een goed deel dezer capaciteiten en dus ook tot gedeeltelijke opheffing althans van het nu geldende bezwaar.

De Nieuwe Rotterdammer Courant heeft dezer dagen in eenige belangrijke opstellen, aan de Kieswet toegewijd, een ander denkbeeld ontwikkeld, en de wenschelijkheid betoogd, om ook de plaatselijke directe belastingen voor den census in rekening te brengen. Aangenomen dat de Grondwet toelaat dit te doen, wat dunkt mij nog al twijfelachtig is, dan nog begrijp ik niet juist welk voordeel uit die verandering kan voortvloeien. Zij zou zeker ten gevolge hebben, dat aan velen, nu uitgesloten, het kiesrecht werd toegekend, maar datzelfde doel is door verlaging van den tegenwoordigen census veel gemakkelijker en mij dunkt ook veel beter te bereiken. Vooreerst toch zou het een kwaad zijn het kiesrecht te steunen op de bijdragen in eene belasting, welker bedrag van het eene jaar op het ander dikwijls aanmerkelijk verschilt, en ten andere loopt de opbrengst van die belasting in de verschillende gemeenten, dikwijls om louter toevallige redenen, te veel uiteen, dan dat elks aandeel daarin ooit voor een veiligen algemeenen maatstaf zou kunnen doorgaan. In gemeenten, welke het geluk hebben groote eigendommen te bezitten, of die aanzienlijke inkomsten ontleenen aan markten, gazfabrieken enz., kan eene bijdrage van ƒ 10 in de plaatselijke directe belasting zeer hoog zijn, terwijl elders, waar dergelijke middelen ontbreken, die bijdrage misschien zeer onbeduidend is. Vergelijkt men bijv. de plaatselijke directe belastingen van 's Gravenhage en Leiden, dan vindt men tusschen beiden een groot verschil, en dat om geen andere reden dan deze, dat terwijl de residentie een zeer uitgebreiden middenstand bezit, die klasse te Leiden in verhou-

ding tot de geheele bevolking zeer beperkt is. De belastingen in laatstgenoemde stad zijn op zich zelven niet hoog, maar daar men er betrekkelijk weinig belastingschuldigen telt, is elks bijdrage groot. Twintig gulden gemeente-belasting beteekent daarom veel meer te 's Gravenhage dan in de Akademiestad. Door bij het bepalen van den census èn op rijks- èn op gemeentelasten te letten, gaat men op politiek terrein den dubbelen standaard als waardemeter invoeren, en bedrieg ik mij niet, dan is op dat terrein dergelijke vermenging nog wel zoo bedenkelijk als in het muntstelsel.

Naast den census is de verdeeling van het land in kiesdistricten de groote kwestie, welke bij herziening van de Kieswet moet worden beslist. Mij dunkt ook hier is verandering van het bestaande in hooge mate wenschelijk. Op het oogenblik dat ik schrijf, beraadslaagt de Tweede Kamer over het wetsontwerp tot herziening van de kiestabel. Het regent amendementen, ofschoon de Regeering in haar oorspronkelijk ontwerp reeds heel wat veranderingen heeft gebracht. Het valt moeilijk te loochenen, dat er in dat passen en meten van kiesdistricten, dat ‘sollen’ met geheele landstreken, die van het eene district naar het andere worden gejaagd, en helaas nergens rust kunnen vinden, iets bij uitstek onnatuurlijks en tevens iets zeer ongezonds ligt. Ik kan mij niet voorstellen, dat er geen middel zou bestaan om aan dien toestand een einde te maken, en acht het zeer wenschelijk dat daartoe eene poging worde gedaan.

De voorname strijd loopt nog altijd over de vraag of men het stelsel van groote of wel dat van kleine kiesdistricten zal aannemen, maar naar mijne bescheiden meening mag en kan dit niet de hoofdvraag zijn. De hoofdzaak is dunkt mij deze, dat wij natuurlijke kiesdistricten hebben, dat wil zeggen, dat men zamenvoege wat van nature bijeen hoort, en scheide wat niet vatbaar is voor vereeniging. Komt men zoodoende tot groote districten, dan noem ik deze gaarne onberispelijk, maar ik zie ook volstrekt geen overwegend bezwaar in kleine afdeelingen, wanneer men bij toepassing van hetzelfde beginsel daartoe van zelf

komen mocht. Zeer velen intusschen volgen stelselmatig een tegenovergesteld beginsel: een natuurlijk district is in hun oog een gruwel; het is hun soms genoeg in deze of gene landstreek eene zekere eenheid op te merken, om onmiddellijk tot het versnipperen van die landstreek te besluiten. Men noemt dat strijd voeren tegen provincialisme en *esprit de clocher*, en roemt de kunstig samengevlochten districten als uitnemend geschikt om echte volkskeuzen te bevorderen. Hoe minder het district een eigen karakter openbaart, hoe beter het zijn zal.

Ik weet dat ik mij hier op een glibberig terrein beweeg en dus voortschrijvende groot gevaar loop nog eens dezelfde aanvallen uit te lokken, welke ik eenige jaren geleden te vervullen had, toen ik in ‘de Gids’ een soortgelijk gevoelen uitsprak. Hoe nu? vroeg men. Weet de schrijver dan niet dat de afgevaardigden het geheele nederlandsche volk vertegenwoordigen en geenszins dit of dat bijzonder district? Weet hij niet dat de moderne staat juist gebroken heeft met het middeneeuwsche beginsel, om de vertegenwoordiging samen te stellen uit mannen, die enkel gekozen door en voor een bijzonder belang, wel als zaakwaarnemers voor hunne committenten optreden, maar geenszins als behartigers van het groote algemeen belang? Men geloove het wel, dat niemand meer geneigd kan zijn dan ik zelf, om deze waarheid te erkennen en in te stemmen met de groote verdienste welke in dit opzicht aan den modernen staat, met den middeneeuwschen vergeleken, toekomt. Ook voor mij staat het vast, dat de afgevaardigden het geheele volk vertegenwoordigen, niet slechts het district dat hen gezonden heeft, wanneer men daarmede namelijk dit bedoelt, dat elk hunner het geheele volk dient en verplicht is het algemeen belang te behartigen, al ware het ten koste van de bijzondere belangen aan zijn district eigen. Hierover kan geen kwestie bestaan. Maar wat is nu het algemeen belang? Vraagt het aan de Heeren Thorbecke, Groen van Prinsterer en Heemskerk, vraagt het aan Groningen en 's Gravenhage, aan Rotterdam en Utrecht, en het zal blijken dat de antwoorden vrij wat uiteenloopen. Welnu, de vertegenwoordiging moet die verschillende opvattingen en voorstellingen van het algemeen belang teruggeven, en hoe juister zij dit doet, hoe inniger het volk zich aan haar zal verbonden achten. Is dit nu waar, dan zal men ook wel willen toegeven, dat de wetgever bij het indeelen

van de kiesdistricten die eigenaardige opvattingen en voorstellingen moet opzoeken en beschermen, in plaats van ze kunstmatig te bestrijden, dat hij daar waar eenheid van levenswijze, van cultuur, van stoffelijke belangen zeker karakter aan een landstreek heeft gegeven, dat van invloed zijn kan op hare voorstellingen van het algemeen belang, die eigenaardigheid ook bij de toepassing van het kiesrecht moet eerbiedigen. Zonderling, terwijl men in het algemeen deze mijne stelling verderfelijk noemt en van oordeel is, dat het vernietigen, althans het verzwakken van alle eigenaardigheden door kunstmatige verdeeling van districten, het beste middel is om eene juiste en ware volksvertegenwoordiging te erlangen, aarzelt men niet in bijzonderheden op het afgekeurde stelsel terug te komen. Men lette slechts op hetgeen dezer dagen voorvalt. Van waar die ijver te Groningen, om zich te vrijwaren voor eene vereeniging met Zuidhorn? Van waar die veerkracht, welke de Zaanstreek openbaarde bij hare pogingen om het ongelukkig huwelijk met Haarlem te ontbinden? Van waar die antipathie welke het denkbeeld eener vereeniging van Goes en Zierikzee op beide plaatsen heeft opgewekt? De reden ligt voor de hand: men meent een eigen karakter te bezitten, eigen denkbeelden te hebben van wat het groote staatsbelang vordert, en wenscht nu ook het vermogen te behouden of te erlangen om die eigenaardigheid in de vertegenwoordiging te openbaren. Is mijne voorstelling van hetgeen tot eene goede verdeeling der kiesdistricten behoort, onjuist, dan moet men de eischen van Groningen, Zaandam enz., niet alleen niet inwilligen, maar ten sterkste bestrijden, want juist het feit waarop die plaatsen zich beroepen, namelijk hare eigenaardigheid, maakt haar naar het oordeel van den wetgever ongeschikt een eigen kiesdistrict te zijn. Willigt men daarentegen die eischen in, waarom dan aan andere plaatsen, die volkomen onder dezelfde omstandigheden verkeeren, aan Leiden bijv., onthouden wat men in billijkheid aan Zaandam en Groningen niet weigeren kan?

Ik strijd niet voor kleine districten, want ook groote landstreken kunnen eene zeer natuurlijke eenheid vormen: ik strijd slechts tegen het onzalig denkbeeld om in districten zonder zin of ziel de beste kweekplaatsen te zoeken van eene deugdelijke volksvertegenwoordiging. Dit moet intusschen gezegd worden, dat de argumenten waarmede kleine districten gewoon-

lijk, en ook nu weder door de Regeering, worden bestreden, juist niet van de meest afdoende zijn. Vooral op twee punten wordt de aandacht gevestigd. Vooreerst vreest men dat kleine districten, te veel onder den invloed van plaatselijke omstandigheden, een kleingeestig *esprit de clocher* zullen openbaren. Dat men zoo sprak in 1850, bij het maken van de Kieswet, is licht te begrijpen, maar met eene ervaring van achttien jaren achter zich, klinkt het argument inderdaad vreemd. Of is het geen feit, dat de zeer weinige kleine districten, die wij hebben, o.a. Groningen, Zuidhorn, Steenwijk en Zierikzee, juist in den regel vertegenwoordigd zijn of worden door mannen aan die districten vreemd? De sterkste theorie moet, dunkt mij, tegenover dit practisch resultaat de vlag strijken.

Het tweede argument betreft niet zoozeer een bezwaar aan de kleine als wel een voordeel aan de groote districten eigen, te weten dit, dat het elke twee jaren de geheele bevolking in de gelegenheid stelt aan de verkiezingen deel te nemen. Mag ik vragen of deze eigenaardigheid wel inderdaad den naam van voordeel verdient? Niemand die twijfelt, dat de onafhankelijkheid van het parlement een zeer wezenlijk vereischte is voor de goede werking onzer constitutioneele instellingen, en om die onafhankelijkheid te verzekeren, heeft de Grondwet voorgeschreven, dat de leden der Tweede Kamer voor den tijd van vier jaren zouden worden afgevaardigd. De termijn is kort genoeg, korter dan in vele andere landen; in Frankrijk en Pruissen worden de leden voor vijf, in Engeland voor zeven jaren gekozen. Welnu, feitelijk wordt deze termijn hier te lande met de helft verminderd, omdat de algemeene verkiezingen telken twee jaren terugkomen. Het nadeelig gevolg kan niet uitblijven en blijft ook niet uit. Naarmate de politieke strijd levendiger wordt en er tusschen de verschillende partijen meer volkomen evenwicht van krachten tot stand komt, naar die mate geraakt de Kamer, zeer ten nadeele van de belangen welke zij behartigen moet, ook meer onder den invloed van het kiezersvolk, althans in het jaar dat aan de verkiezingen voorafgaat, dat wil zeggen van elke twee jaren één. Tot staving van dit gevoelen heb ik aan de ervaring in het tegenwoordig zittingsjaar opgedaan meer dan genoeg: de invloed van de aanstaande Juni-verkiezingen was reeds in September 11. duidelijk zichtbaar in de Kamer, en wordt het natuurlijk dagelijks meer. Welnu, onder dien invloed

zijn feiten voorgekomen en woorden gesproken, welke men inderdaad niet te hard bejegende, toen men ze met den naam van politieke immoraliteit bestempelde. Heeft men zoo als in België, trots zijne groote districten, elke twee jaren partieële in plaats van algemeene verkiezingen, dan is haar invloed op de Kamer zeker vrij wat minder groot. Daarenboven wordt op die wijze nog een ander kwaad weggenomen. Kiesdistricten veranderen soms even gemakkelijk van denkwijze als hunne afgevaardigden, en zoo gebeurt het niet zelden, dat eenig Kamerlid na verloop van twee jaren een collega uit zijn district naast zich krijgt, die op politiek gebied tot zijne tegenvoeters behoort. Het kan niet anders of deze omstandigheid moet aan de zedelijke kracht van den oudsten afbreuk doen, omdat het - ik zeg niet altijd, maar toch zeer dikwijls - vaststaat, dat zoo hij, zijn mandaat nog twee jaren blijft waarnemen, hij dit enkel te danken heeft aan de omstandigheid, dat zijne kiezers in de onmogelijkheid verkeeren het hem voor dien tijd te ontnemen.

Deze argumenten - ik erken het gaarne - putten de kwestie van de groote of de kleine districten geenszins uit. Voor en tegen beiden valt vrij wat meer te zeggen, en mijn doel was dan ook slechts te wijzen op de zwakheid der motieven, welke schier uitsluitend worden aangevoerd. Blijft de census in de steden op zijn tegenwoordig bedrag, dan zou ik de kleine districten stellig voortrekken, als het eenig middel om den rechtmatigen invloed van die steden althans niet geheel te vernietigen. Verlaagt men daarentegen den census, dan zullen steden en platteland elkander beter opwegen en groote, zelfs zeer groote districten, mits zij hunne ‘natuurlijke grenzen’ bezitten, zeer wel bestaanbaar, misschien zelfs wenschelijk zijn. Één groot voordeel althans zou op die wijze gemakkelijk verkregen kunnen worden, namelijk het intrekken van de wetsbepaling, welke gebiedt dat de tabel houdende verdeeling der kiesdistricten telken vijf jaren zal worden herzien. Naar mijne opvatting althans, is de vijfjarige herziening een onvermengd kwaad. Vooreerst is dat streven om in alle afdeelingen zoo juist mogelijk òf 45,000 òf 90,000 inwoners samen te vatten, de voorname oorzaak van de onnatuurlijke grenzen der kiesdistricten, zoo als die hier te lande bestaan. Aan bepaalde cijfers gebonden, moet men wat één is scheiden of samenvoegen wat niet te zamen past. Dit is

intusschen nog maar het halve kwaad: het kunstmatige in de groepeering der districten treedt na verloop van jaren althans eenigszins op den achtergrond: wat niet vereenigd moest zijn groeit langzamerhand samen en zoo geneest de tijd de wonden door de kunst geslagen. De kiezers van hetzelfde district leeren elkaâr allengs kennen, knoopen verbindingen aan en bespreken meer en meer hunne gemeenschappelijke belangen. Maar zie, nauwelijks is met oneindig veel moeite het eerste verband gelegd, in het district althans eenig *public spirit* opgewekt, of eene nieuwe wet komt tusschen beiden om het pas begonnen werk te verstoren. Op die wijze wordt onnatuurlijke samenvoeging de blijvende wet, voor zeer vele kiesdistricten althans. Voeg hier nu bij, dat die herziening op vaste tijden allicht een middel wordt in handen van de heerschende politieke partij, om hare bijzondere belangen te behartigen ten koste van het algemeen. Om dat middel, 't welk zoo natuurlijk voor de hand ligt, geheel ongebruikt te laten, is eene mate van onbaatzuchtigheid noodig, aan politieke partijen maar zeer zelden eigen. Aangenomen dat Nederland in dit opzicht eene gunstige uitzondering maakt, dat onze partijen werkelijk in staat zijn haar eigen belang geheel op te offeren, dan blijft het toch nog onaannemelijk, dat de tegenpartij ooit aan het betrachten van die deugd zou willen gelooven. Van daar dat de discussiën over de kiestabel, moeilijk en onaangenaam op zich zelve, zich bijna noodlottig moeten onderscheiden door den rijkdom van insinuatiën en recriminatiën, welke daarbij wordt ten toon gespreid.

Waarom dan niet als in België de kiesdistricten, geheel onafhankelijk van het cijfer der bevolking, eens voor altijd vastgesteld, zoo als zij natuurlijk moeten zijn ingericht, en voorts aan elk district zooveel afgevaardigden gegeven als het 45,000 tallen inwoners telt? Kan op die wijze het geheel aantal vertegenwoordigers, waaruit de Kamer volgens de Grondwet moet zijn samengesteld, niet zuiver worden ingedeeld, welnu, men geve dan aan die districten, waar men na deeling het grootste overschot vindt, één afgevaardigde meer. De vijfjarige herziening kan in dat geval geschieden, des noods buiten de wet om, bij eenvoudig koninklijk besluit. Immers, de twee of drie nieuwe plaatsen, welke wegens uitbreiding der bevolking moeten worden aangevuld, komen van nature toe aan die distric-

ten, waar op het oogenblik der herziening het bestaande overschot het cijfer van 45,000 meest nabij zal komen. 't Is eene eenvoudige deelsom, welke aan den minsten klerk bij het departement van Binnenlandsche Zaken kan worden overgelaten, terwijl elke kiezer in staat is contrôle te houden en de som na te cijferen. Het hoofdbezwaar tegen dit stelsel zal wel zijn, dat men op die wijze niet verkrijgt zuivere groepen van 45,000 inwoners, en hier aan een grooter, daar aan een kleiner getal personen de taak moet opdragen om een afgevaardigde te benoemen. Maar mag dit bezwaar, op zich zelf reeds niet zeer groot, wel hier te lande wegen? Immers, trots het stelsel van kunstmatige en altijd wisselende districten, ontbreekt er ook nu reeds zeer veel aan die aritmethische gelijkheid. Wordt toch het ontwerp, waarmede de Tweede Kamer zich dezer dagen bezig hield, aangenomen, dan zal men hier een afgevaardigde op 41,000 en elders één op 61,000 zielen hebben, dat wil zeggen een verschil van 50 pCt. Bij eene regeling als ik mij voorstel, behoeft het verschil waarlijk niet grooter te zijn.

De twee beginselen van de Kieswet, hierboven besproken, zijn de eenige, welke in de laatste weken meer bijzonder aan de orde kwamen, geenszins de eenige, welke bij herziening van de wet overwogen en misschien gewijzigd zouden moeten worden. Trouwens niet alleen om de hoofdbeginselen is het te doen, maar ook om de beslissing van velerlei praktische kwestiën, welke zich bij toepassing van de Kieswet hebben voorgedaan, en daaronder kwestiën van groot gewicht. Ik noem slechts de verhouding van het stembureau tot de verschillende collegiën, met het onderzoek der geloofsbrieven belast; eene verhouding, waaromtrent naar mijne meening hier te lande eene zeer ongelukkige jurisprudentie is aangenomen, al moge zij dan ook met de wet in handen te verdedigen zijn.

Hoe meer men doordringt in de bijzonderheden van de Kieswet, hoe meer verschil van meening zich vermoedelijk zal openbaren. Maar over één punt althans scheen men het tot voor korten tijd eens te zijn, namelijk dit, dat de herziening, gewichtige taak bij uitnemendheid, om waarlijk vruchtbaar en volledig te zijn, aan rustige en kalme dagen moest worden

voorbehouden. Wordt zij ondernomen en volbracht met geen ander doel dan om, gebruik makende van eene achttienjarige ondervinding, onze vertegenwoordiging op zoo deugdelijke grondslagen te vestigen, als de gebrekkige middelen waarover wij te beschikken hebben, het toelaten, zij zal dan een zegen kunnen worden voor Nederland. Zal het er toe komen? Tot eene herziening, ja. Maar tot eene wezenlijk onpartijdige? De vooruitzichten zijn niet gunstig, want het gevaar begint groot te worden, dat de Kieswet in het lot zal moeten deelen dat de Schoolwet getroffen heeft. Het voorstel tot algemeene censusverlaging, dezer dagen door den Heer Heemskerk met vermetele hand midden in eene aan deze zaak geheel vreemde discussie geworpen, heeft heel wat illusiën weggenomen, maar zeker meer nog het feit, dat er in onze Tweede Kamer dertig leden te vinden zijn bereid om door hun votum deze zonderlinge toepassing van het recht van amendement te steunen.

Het harlekijnspak heeft voor onze conservatieven, zij mogen regeeren of oppositiemaken, naar het schijnt iets onweêrstaanbaar aantrekkelijks. Geen kleur, welke aan hunne uitrusting ontbreekt, en die zij, vóór alles behaagziek, niet bereid zijn in het volle licht te stellen, zoodra er kans is dat dit der meerderheid welgevallig zou kunnen wezen. Hun beginsel is om er geen te hebben, hun geheele bestaan de karikatuur van eene politieke partij. Wat Mr. Groen van Prinsterer in zijne zoo even verschenen brochure: ‘Aan de conservatieve partij’ tegen het programma van hare Algemeene Kiesvereeniging aanvoert, geldt van de geheele partij, en in zooverre kan men zeggen dat dit program het beeld van de partij met weêrgalooze trouw heeft teruggegeven. ‘In dubbelzinnigheid ligt de levensvoorwaarde. In woordenrijk verzwijgen de levenskracht. De zwakheid van het zamenstel verbergt zich achter eene opeenstapeling van zinsneden, schitterend en elastiek.’ Maar juist om de gelijkenis, zeggen wij dan ook van het ontbinden der politieke partij, wat de Heer Groen gezegd heeft van het ontbinden harer Kiesvereeniging: ‘Een benijdenswaardig uiteinde, voor het vaderland een weldaad. Het is de voorwaarde en zou welligt het begin zijn van een door opregtheid gezuiverden toestand, waarin de belangrijkste vraagstukken zouden worden behandeld *zonder bijoogmerken* en beslist met een, ook naar de uitspraak van het volksgeweten, *nationalen* bijval.’

Spottend is Mr. Groen van Prinsterer vaak een veldheer zonder leger genoemd. De uitdrukking zou - ook blijkens deze laatste brochure - nu beter passen dan ooit, maar wie waagt het nog daaraan het denkbeeld van spotternij te verbinden? Indien veldheer en leger gescheiden zijn, 't is omdat alleen de veldheer stand hield. Die monster-coalitie, welke zich conservatieve partij pleegt te noemen en voor welke elke andere naam even veel of even weinig past, moge op haar banier prijken met groote en schoone namen, langs allerlei stroom en uit allerlei richting bijeengebracht, de naam die haar het liefst zou zijn ontbreekt er aan en zal daaraan blijven ontbreken.

Leiden, 25 April 1869.
J.T. BUIJS.

Een kritisch klaverblad.

Madjapahit. Historisch-romantisch tafereel uit de geschiedenis van Java, door J.S.G. Gramberg, 1868, 2 deelen, 8°.
III.

Indien op een wetenschappelijk werk zoovele aanmerkingen te maken waren, als waartoe, blijkens mijne beschouwing in het vorig nommer, het werk van den Heer Gramberg aanleiding geeft, dan zou zulk een werk in andere opzichten al zeer voortreffelijke hoedanigheden moeten bezitten, om die gebreken goed te maken en aan eene veroordeeling te ontsnappen. Maar wij mogen niet vergeten dat wij hier niet met een wetenschappelijk, maar met een kunstwerk te doen hebben. Zulk een werk kan aan de hoogste eischen der aesthetica voldoen, ofschoon het wemelt van historische en geographische onnauwkeurigheden, van grove zonden tegen het kostuum. Wie heeft ooit beweerd dat de Coriolanus, de Julius Caesar, de Antony and Cleopatra van Shakespeare mislukt zijn, ofschoon de groote tooneeldichter zich telkens aan de geschiedenis en de antiquiteiten vergrepen heeft; of zijn Timon of Athens durven veroordeelen, omdat hij b.v. Timon ‘a Duke’ noemt, en aan diens Atheensche vrienden de Romeinsche namen van Lucius, Lucullus of Sempronius geeft? Wie die de bijbelsche tafereelen van Rembrandt bewondert, zou zich niet schamen hem er een ernstig verwijt uit te maken, dat hij de personen der heilige geschiedenis op zijn doek brengt met de gelaatstrekken en de kleederdracht der Amsterdamsche Jodenbuurt? Wie zou durven loochenen dat de eeuw die een Corneille en Racine voortbracht, ook uitstekende tooneelspelers zal hebben opgeleverd, al is het bekend dat zij de helden der oudheid ten tooneel voerden

in het kostuum van Fransche edellieden? Deze voorbeelden en honderden meer, die ik zou kunnen aanvoeren, bewijzen dat er in de kunst iets hoogers is dan trouw aan het kostuum en aan de historie. Onze eeuw vordert nauwkeurigheid ook in die kleinigheden, en zij vordert ze terecht, omdat bij de meer algemeene verbreiding van kennis zulke misslagen aanstoot geven en daardoor verhinderen dat de kunst haar eigenlijk doel ten volle bereikt. Maar het zijn en blijven voor haar kleinigheden, zaken van ondergeschikt belang, waarin zij grootelijks kan falen, zonder op te houden een meesterstuk te leveren.

Evenwel er is kunst en kunst, en het genre door den Heer Gramberg gekozen, de historische roman, laat te dien opzichte minder vrijheid toe dan eenig ander; want het *doel* dat zulk een kunstvoortbrengsel *qua talis* heeft, is een half wetenschappelijk. Ik heb hier nu niet het oog op die bijzondere Tendenz die de Heer Gramberg nog in zijn geschrift heeft pogen te leggen, maar waarin hij mijns inziens gefaald heeft, zonder dat dit echter iets aan de kunstwaarde van zijn werk ontneemt; maar op het eigenlijk artistieke doel, dat natuurlijk ieder kunstwerk bezitten moet, en dat dus, zoo als van zelf spreekt, niets te maken heeft met de afkeuring die van den kant veler kunstrechters aan de Tendenz in de kunst ten deel valt. De historische roman wil ons den geest van eenig deel der maatschappij in eenig tijdperk der geschiedenis door het opvoeren van geheel of gedeeltelijk verdichte personen in geheel of gedeeltelijk verdichte toestanden veraanschouwelijken, en vindt juist in dit zijn artistiek doel eene noodzakelijke en enge begrenzing der vrijheid om de voorbijgaande historische waarheid aan de blijvende psychologische op te offeren, of om ten aanzien van geschiedenis en kostuum onverschillig te zijn, mits het kunsteffect verkregen worde. Maar toch, het is den romanschrijver meer om de algemeene waarheid van zijn tafereel dan om de nauwkeurigheid van de détails te doen. Het is - wij zeiden het reeds - de geest, het karakter van een tijdperk dat hij ons wil doen kennen, en die geest kan duidelijk spreken uit zijn werk, al begaat hij hier en daar in kleinigheden een historischen misslag. Schoon hij schijnbaar niet een ideaal, maar slechts een trouw beeld der werkelijkheid najaagt, hij is en blijft toch ook daarin artist, en wordt geen photograaf; en hij behoort tot zekere hoogte te idealiseeren, gelijk zelfs een portretschilder idealiseert, die bij het streven naar de ware uitdrukking van het karakter,

kleinigheden mag, ja moet verwaarloozen, en in wien het waarlijk geen verdienste is, wanneer hij, even als het onfeilbare lichtbeeld, elk sproetje en wratje van zijn model ons teruggeeft. Maar niet alleen *errores omissionis*, ook *errores commissionis* moeten den kunstenaar worden ten goede gehouden, indien in weêrwil van deze het hoofddoel van zijn streven wordt bereikt. Een historische roman die den geest van een tijdperk naar waarheid teekent, mag dus om eenige onnauwkeurigheden in namen en data en dergelijke niet veroordeeld worden, al erkent men dat ze fouten zijn die het beter ware geweest te vermijden. Men vergeeft wel den schilder om den wille der uitdrukking, ja van het koloriet en de tooverkracht van zijn chiaroscuro, fouten in teekening en perspectief, die toch de waarde van zijn kunstwerk erger bedreigen, dan die van ‘Madjapahit’ bedreigd wordt door de misstellingen die wij er in opmerkten.

Ik acht het dus voor de waarde van dit werk in het geheel geene onverschillige zaak, dat de Heer Gramberg in den herdruk, dien ik hem zoo zeer toewensch, de fouten verbetere die door andere beoordeelaars, en ook door mij in het vorige nommer zijn aangewezen; maar men zou zich zeer vergissen indien men meende dat ik in dat alles iets meer zag dan zeer vergeeflijke peccadillo's, die aan de wezenlijke waarde van zijn werk slechts geringe afbreuk doen. Nu hij ons in zijn Madjapahit heeft geleverd, wat ik, in navolging van Dr. Van der Linde een ‘geslaagden’ historischen roman durf noemen, een verhaal waarin ons de geest van de Javaansche maatschappij, tijdens den ondergang van het rijk van Madjapahit, voor zoover dat voor Westersche lezers en in eene Westersche taal geschieden kan, naar waarheid werd geteekend, zijn die fouten, die in een wetenschappelijk werk onlijdelijk zouden zijn, in mijn oog slechts kleine vlekjes, die, ja! de kunstrechter mag aanwijzen, maar waaraan hij zich niet mag stooten, en die in allen gevalle op zijn oordeel over het werk slechts geringen invloed mogen oefenen.

Het artistiek doel van zijn streven heeft den Heer Gramberg meer onbewust, dan in duidelijke trekken voor den geest gestaan; het is hem gegaan zoo als velen kunstenaars, die niet in staat zijn zich duidelijk rekenschap te geven van hun streven, en toch een goed werk tot stand brengen. Dit is geen deugd; integendeel, het strekt den kunstenaar tot sieraad en verhoogt den adel van zijn werk, indien hij nog iets meer dan louter kunstenaar is; maar het is een gebrek dat misschien in den

regel den kunstenaar, zoo gij wilt, den eenzijdig gevormden kunstenaar kenmerkt. Voor mij ligt er een bewijs te meer in, dat de Heer Gramberg een kunstenaarsziel heeft. Waar hij redeneert is hij zwak, waar hij beschrijft, aanschouwelijk voorstelt, schildert, toont hij een merkwaardig talent. Men voelt zich aangenaam verrast, wanneer men van de redeneerende en exponeerende voorrede tot de beschrijvingen en tooneelen van het boek overgaat, en weder onaangenaam wanneer men, na den Madjapahit gelezen te hebben, terugkeert tot de redeneeringen, vervat in het later door den schrijver uitgegeven werkje, ‘de sleutel van Madjapahit’ getiteld, waarin hij op nieuw poogt van zijn boek iets anders te maken, dan het naar aard en aanleg bij mogelijkheid kan zijn. Hij komt daar weder terug op die ‘Tendenz’, waarmede ik meen te hebben afgerekend; hij zegt, dat van het boek dat hij in de wereld heeft gezonden, de voorrede in zijne oogen het meeste waarde heeft, en dat de vorm, waarin hij het aanbood, slechts, om eene medische uitdrukking te gebruiken, het *voermiddel* was, om aan het anders minder aantrekkelijke onderwerp meer algemeene belangstelling te verzekeren. Hoe is het mogelijk, zou men zeggen, dat iemand zich zoozeer in de waardeering zijner eigen gaven en krachten vergissen kan; dat een geboren kunstenaar de kunst - den fijnsten en edelsten bloesem van den menschelijken geest - versmaadt en haar *invitis Diis* tot het voermiddel van zekere politieke ideeën wil vernederen! Ik ben verzekerd dat schier ieder die den weêrzin heeft kunnen overwinnen, welken waarschijnlijk de vreemdsoortigheid van het onderwerp aan menigen romanlezer heeft ingeboezemd, en zich aan de lezing van den ‘Madjapahit’ heeft durven wagen, genoten heeft bij de tafereelen van het leven van Java in de 15de eeuw, die de schrijver hem voor de oogen tooverde, maar dat schier niemand hunner er een oogenblik bij het lezen aan gedacht heeft, dat hij uit dit boek moest leeren, dat in deze 19de eeuw de hadji's gevaarlijk zijn voor het Nederlandsch gezag, en eene gezonde politiek van ons vordert dat wij de kinderen des lands meer en meer tot ons trachten te trekken. Men versta mij wel: ik heb niets tegen die stellingen, ik bestrijd slechts de zonderlinge illusie, dat zij door een boek als de ‘Madjapahit’ kunnen bewezen worden.

Ik acht den Heer Gramberg niet veel beter geslaagd waar hij in zijne voorrede nog een ander doel van zijn werk aanwijst, namelijk ‘de aandacht te vestigen op Java, de belangstelling op

te wekken voor een schoon en vruchtbaar eiland en een goedaardig volk.' Ook dit doel zou beter door een werk van anderen aard te bereiken zijn geweest en vooral gevorderd hebben dat onze aandacht bij het hedendaagsche in plaats van het oude Java bepaald ware. Waarom wil toch de Heer Gramberg altijd iets anders dan de geest der kunst wilde, die hem, zonder dat het hemzelven klaar werd, bij de bewerking van zijn boek heeft geleid, en hem een welgeslaagd tafereel van Java tijdens de overheersching van dat eiland door den Islam in de pen gaf, terwijl hij het schrijven van een politiek pamflet of een vertoog voor de 'Maatschappij tot Nut van den Javaan' in den zin had.

Maar bekommeren wij ons niet verder om de bedoelingen van den schrijver - en zien wij alleen wat hij gepraesteerd heeft, en wat wij van de kunstwaarde daarvan te denken hebben. Het werk bestaat uit twee deelen, en nooit was zulk eene splitsing beter gemotiveerd. Ieder deel vormt *bijna* een op zich zelf staand geheel, en er ligt eene vrij lange reeks van jaren tusschen de toestanden en gebeurtenissen die in de beide deelen geschilderd worden. Toch behooren zij onafscheidelijk bij elkander, op de wijze waarop zoo vaak schilderijen of gravures bij elkander behooren, die bestemd zijn om als tegenhangers te dienen.

'In het eerste deel', het zijn de eigen woorden van den Heer Gramberg, 'heb ik zoo goed mogelijk den vroegeren maatschappelijken en godsdienstigen toestand van Java trachten te schetsen, tijdens het einde der ontzenuwde Hindoe-dynastie. Het streven der Arabieren tot uitbreiding van den Islam was toen gematigd en voorzichtig. In het tweede deel treedt de sterker geworden Mohammedaansche partij - hoewel steeds met tact en beleid - toch veel driester op. Een hadji speelt er als krachtig werktuig van den Islam eene voorname rol. Men zal daaruit kunnen ontwaren wat een hadji in Indië vermag.' Korter zou men de tegenstelling en het verband van beide deelen wellicht kunnen uitdrukken door te zeggen, dat het eerste ons in het tijdperk der voorbereiding, het tweede in dat der voltooiing van Java's onderwerping aan den Islam verplaatst. Daarbij wordt echter slechts van ter zijde en in het voorbijgaan van de overheersching van West-Java of het rijk van Padjadjaran door de Mohammedaansche heirscharen gewag gemaakt: terecht, daar deze eene afzonderlijke groep van feiten vormt, die met den val van het oude Hindoe-rijk van Madjapahit in Oost-Java slechts in verwijderde betrekking staat. Hierdoor is op uitstekende wijze

voor de eenheid van het werk gezorgd en tegen verbrokkeling der belangstelling gewaakt. Het Madjapahitsche hof en de vorst Angka Widjaja, dien wij in het eerste deel in mannelijken leeftijd, in het tweede deel in hooggevorderden ouderdom ontmoeten, vormen het middelpunt, waarom alle personen zich groepeeren, omdat zij als vrienden of vijanden van den vorst en zijnen godsdienst geteekend worden, en alle feiten, omdat zij òf tot de tijdelijke instandhouding, òf tot den eindelijken val van zijne dynastie, zijn rijk en den daar gevestigden staatsgodsdienst bijdragen. Het zwakke karakter, het gebrek aan énergie, het willooze drijven op den stroom der gebeurtenissen, die Angka Widjaja kenmerken en waardoor hij zelf voedsel geeft aan de kracht, die welhaast de vijanden van zijne goden en van zijn gezag tegenover hem ten toon spreiden, zijn fijn en waar geteekend, en inzonderheid was het, zooals reeds vroeger door mij werd opgemekt, een gelukkige psychologische greep van den Heer Gramberg, om eene vroegere neiging van Angka Widjaja voor eene Mohammedaansche prinses, Poetri Dewi Sahari, - eene neiging waarin hij door de Brahmaansche priesters was gedwarsboomd, - tot verklaring van zijne weifelende houding ten aanzien der belijders van den Islam te doen strekken. Daar evenwel hierop slechts toespelingen worden gemaakt, en de geschiedenis dier vroegere liefdesbetrekking nergens in duidelijke trekken geteekend wordt, zal, vrees ik, een der beste ideeën van den Heer Gramberg in dezen roman, een motief dat zeer verdiend had breeder te worden uitgewerkt, schier geheel aan de meerderheid zijner lezers ontgaan.

Intusschen is Angka Widjaja niet de eigenlijke held van het verhaal, waartoe trouwens zijn karakter hem ongeschikt maakte. Maar zeer wijselijk heeft de Heer Gramberg ook geen van de beide apostelen, waarvan de een, Raden Rahmat, in het tijdperk der voorbereiding, de andere, Raden Patah, in het tijdperk der voltooiing van Madjapahits onderwerping op den voorgrond treedt, daartoe gekozen. Hij behoefde daartoe een man, die in de *beide* tijdvakken eene rol kon vervullen, en wiens persoonlijke geschiedenis als het ware de type kon worden van de verandering die Java in zin en denkwijze onderging en waardoor de snelle omwenteling mogelijk werd. Tevens was het wenschelijk om voor dien persoon eene gestalte te kiezen, die in de historische overlevering niet op den voorgrond komt, en dus ook niet, wijl karakter en daden gegeven zijn, de vrijheid van

den schrijver, om hem overeenkomstig zijn doel te teekenen, te zeer belemmerde. De beste schrijvers van historische romans hebben zich dan ook meestal aan den regel gehouden, om geen persoon van werkelijke historische vermaardheid tot hunnen held te kiezen; en zij, die van dien regel zijn afgeweken, hebben doorgaans òf een mislukten roman geleverd, òf aan de geschiedenis onbehoorlijk geweld aangedaan.

De Heer Gramberg vond de figuur die hij behoefde, in den man die in het eerste deel als Goesti Kromo optreedt, en in het tweede, als vernieuwd en herboren door de aanneming van den Islam en de bedevaart naar Mekka, als Hadji Taroeb weder te voorschijn komt. Deze Goesti Kromo treedt reeds in het begin van het verhaal als een der jonge legerhoofden van Madjapahit, een deelgenoot der tochten en gevaren van den overwinnenden veldheer Andaja Ningrat op, en ofschoon niets aanvankelijk te kennen geeft van hoeveel gewicht hij voor het verhaal worden zal, weet toch de Heer Gramberg met veel tact eene steeds toenemende belangstelling voor hem te winnen en de aandacht van den lezer het meest op hem te vestigen. Vooral zijne liefde voor Narina draagt daartoe bij. 't Is waar, zij is eene ongeoorloofde; maar in de omstandigheden is veel verschoonends gelegen. ‘In eene achtergalerij langs de vrouwenvertrekken bevond zich eene rustbank, waarop menig ochtend- en avonduur door de jonge vrouwen van 's Keizers harem mijmerend en van liefde droomend werd doorgebracht. Hoe kon het anders of de zoo talrijke vrouwen en bijwijven des Keizers, meest allen in den bloei der jaren, lagen daar smachtend neder; want zich alleen met hofvermaken, met godsdienstfeesten, het wandelen naar het bad en den opschik bezig te houden, was niet altijd voldoende om het jeugdig gemoed tevredenheid en voldoening te schenken. Eentoonigheid, afzondering en jeugd waren dus wel gevaarlijke vijanden, zoowel voor de eer des Keizers als voor de deugd zijner talrijke vrouwenschaar.’ En verder: ‘Ongelukkig had Goesti Kromo zijn oog op de waarlijk fraaie gestalte van Narina, een van 's Keizers jongste goendiks, laten vallen, en even ongelukkig was die ongeoorloofde en onvoorzichtige liefde door de levenslustige vrouw met wederliefde beantwoord. De Goesti, een jongeling van slechts een-en-twintig jaren, was een Wesja, dus van edele geboorte, terwijl hij daarenboven zijn geheele voorkomen in zijn voordeel had. Zijn oogopslag was vrij; soms konden zelfs in oogenblikken van hartstocht en opgewondenheid

zijne oogen vurig schitteren en zijn gelaat eene dreigende houding aannemen. Geen wonder dat de achttienjarige Narina, die met weêrzin in den kraton vertoefde, den omgang met den jeugdigen, krachtvollen Kromo verkoos (al moest dit in 't geheim geschieden) boven het zeldzaam bezoek van den hoewel niet ouden, dan toch haar onverschilligen, zoo niet gehaten en verwijfden vorst? Hare betrekking tot den Keizer was immers slechts voor den schijn; was zij tot heden toe wel anders in aanmerking gekomen dan om den fraaien vrouwenstoet te vermeerderen, of soms een enkelen serimpidans met hare gezellinnen uit te voeren, of ook bij enkele gelegenheden Angka Widjaja een kipas (waaier) na te dragen? Narina had zich dus in de armen der liefde geworpen met de onbevangenheid eener achttienjarige Javaansche vrouw, voor wie het heden alles, en zorg eene onbekende zaak was.'

Die liefdesbetrekking was even ongelukkig als zij onvoorzichtig en roekeloos was. Zij werd verraden en niets restte de ongelukkige gelieven dan eene heimelijke vlucht, waartoe de Boeddhapriester Vastha hen behulpzaam was. Van nu af leefde Narina in stille afzondering op Kromo's landerijen in het landschap Kadoe, waar zij nu en dan in het geheim door haren minnaar bezocht werd en hem in Dalima eene dochter schonk, die wij in het tweede deel eene groote rol zien vervullen. Hoe wreed werd hun geluk door de ijverzucht van Loro, Narina's mededingster naar de liefde van Kromo, verstoord! Ofschoon hij een oogenblik voor de verleiding harer bekoorlijkheden bezweken was, Loro besefte te wel, dat zij Kromo op den duur niet zou kunnen boeien, zoolang Narina tusschen beiden stond. Narina's verblijf werd door haar verraden; de gelieven werden door eene gewapende bende overvallen, Narina tot den giftbeker, Kromo tot den strijd met een tijger veroordeeld. Alleen de kleine Dalima werd door eene dienstmaagd gered.

Ofschoon Kromo aan Narina een oogenblik ontrouw, maar daardoor dan ook de oorzaak van haar en zijn eigen ongeluk wordt, is in het algemeen in de verhouding tusschen die gelieven eene zekere teêrheid en fijnheid van gevoel, die misschien menig lezer misplaatst zal achten in de beschrijving van een volk, waarbij de onderlinge neiging der seksen niet door beschaving en godsdienst veredeld is, en de polygamie in den weg schijnt te staan zoowel aan de ontwikkeling als aan de erkenning van de zedelijke waarde der vrouw. Dit zelfde is in nog hoogere mate het geval in de liefde van Dalima en haren echtgenoot

den bouwmeester Sinowasa in het tweede deel, waarin ons een teedere gehechtheid en huwelijkstrouw geschilderd wordt, die misschien aan menigeen schijnen zal, meer in het Westen dan in de Javaansche maatschappij te huis te behooren. Voor romanschrijvers die het tooneel hunner verhalen hetzij onder de beschaafde volken der oudheid, hetzij onder de volken van het Oosten plaatsen, is er misschien niets dat grooter zwarigheid oplevert, dan de schildering der ‘master-passion’, waaraan bij de Grieken en Romeinen, zoowel als bij de Oosterlingen, het fijne waas der ridderlijkheid, de innige samensmelting van twee zielen

Aaneengeschakeld en verbonden In lief en leed,

de wijding die in onze maatschappij de godsdienst er aan schonk, grootendeels ontbreken. Eene schildering geheel beantwoordende aan de wijze waarop de liefde in het Christelijk Westen wordt opgevat, zou te zeer den stempel der onwaarheid dragen; eene voorstelling die de liefde teekende geheel zooals zij door de oudheid of door het Oosten gevoeld wordt, zou onze kieschheid niet kunnen dulden. Zoo althans schijnen velen te meenen, ofschoon ik erkennen moet dat, naar mijn inzien, ook hier het verschil tusschen menschen en menschen niet zoo absoluut is als sommigen het zich voorstellen, en ook in de klassieke oudheid en in het Oosten de sporen van eene edeler en inniger onderlinge gehechtheid van personen van verschillende sekse niet geheel ontbreken. Ik zal hier niet herhalen wat ik voor een paar jaren in dit Tijdschrift, bij gelegenheid der aankondiging van Ebers' ‘Aegyptische Königstochter’, daarover gezegd heb. Ik wil mij liever beroepen op een voorbeeld dat in het Oosten, in het land der veelwijverij en der miskenning van den adel der vrouw, te huis behoort. Men leze de Arabische vertelling van Aziz en Aziza, door Lane in zijne vertaling der Duizend en ééne nacht opgenomen, en door Laboulaye in Fransche reproductie aan zijn *Abdallah ou le trèfle à quatre feuilles* toegevoegd. Men zal daar vreemde zeden vinden geschilderd, die dikwijls onze kieschheid kwetsen. Maar wat Aziza betreft voel ik mij gedrongen met Laboulaye uit te roepen: ‘Que la figure d'Aziza est touchante et vraie! Combien la grossièreté de ceux qui l'entourent n'en fait elle pas ressortir la finesse et la beauté? Qui se serait attendu à trouver une âme

si tendre et si noble chez une musulmane, dans un pays où règne la polygamie, où, suivant nous, la femme n'est guère plus qu'une esclave? Ce petit roman renverse toutes les idées reçues sur les femmes d'Orient.'

Ook onder de volken van Maleischen stam ontbreekt het niet aan voorbeelden van sterke, romantische gehechtheid tusschen personen van verschillende sekse. Ik zal hier een voorbeeld mededeelen, dat ik onlangs in Boyle's *Adventures among the Dyaks of Borneo* vond opgeteekend. 'Toen wij Bintoeloe bezochten, bevond zich een man uit de bezetting van het fort in hechtenis, wegens eene zaak, die toont tot welk eene sterke genegenheid de Maleiers somtijds in staat zijn. Hij was verliefd geraakt op eene jonge slavin, die zijne genegenheid met de meeste warmte beantwoordde; maar de autoriteiten, zelden geneigd om sympathie te voelen voor alles wat romantisch is, zagen die verbindtenis met geen gunstig oog. De betrekking tusschen het paar had reeds gedurende eenige maanden bestaan, toen zij het denkbeeld opvatten, dat er eenig plan werd gevormd om hen te scheiden, en de vrouw, in de afwezigheid van haren minnaar, onder het overstelpend gewicht van haar wee, zich met de volkomenste en onredelijkste toewijding aan den geliefde, een dozijn dolksteken toebracht. De minnaar keerde terug juist in tijds om zijne geliefde te zien sterven, en werd daardoor opgewonden tot dien staat van woede, die bij de Maleiers onder den naam van *amok* bekend is. Doch, in stede van, gelijk in dien toestand gewoonlijk geschiedt, zijn ongeluk te wreken op personen die daaraan volkomen onschuldig waren, achtte hij het beter zijne woede tegen zich zelven te keeren..... Zonder in de beschrijving te treden van de afschuwelijke wonden, waarvan hij nog maanden later de sporen vertoonde, zal het genoeg zijn op te merken, dat zijn lichaam en ledematen bedekt waren met 16 kwetsuren, die grootendeels gevaarlijk waren. Doch zoo vol leven zijn deze Maleiers, ten gevolge hunner eenvoudige levenswijze en onthouding van sterken drank, in opvolging der voorschriften van den profeet, dat hij toch ten laatste herstelde.'

Wanneer men zich nu nog herinnert hoeveel romantische teederheid, hoe hooge vereering van huwlijkstrouw in de zeden en de letterkunde van Hindostan worden aangetroffen, en daarbij bedenkt dat de Javaansche adel uit Hindostan stamde, dan zal men niet kunnen zeggen dat de Heer Gramberg in de schilde-

ring van Javaansche liefde en huwlijkstrouw ergens te ver is gegaan, en zal het niet noodig zijn er op te wijzen dat andere schrijvers, door en door met Java bekend, niet geaarzeld hebben nog warmer kleuren daarvoor te bezigen, waarbij natuurlijk de aandoenlijke idylle van Saïdjah en Adinda in de herinnering van iederen lezer van den ‘Max Havelaar’ verrijst.

De middelen waardoor Goesti Kromo tot de belijdenis van den Islam gebracht wordt, zijn vernuftig gevonden. Zij brengen mij op een ander punt, waarbij ik een oogenblik wil stilstaan. De inlandsche verhalen aangaande de verbreiding van den Islam op Java zijn met de zonderlingste wonderen doorweven, en de lichtgeloovigheid van den Javaan is in dit opzicht voor geen kleintje vervaard geweest. Om slechts een enkel voorbeeld te noemen: wij vinden van drie der wali's, Soenan Goenoeng Djati, Soenan Bonang en Soenan Giri, verhaald dat zij Raden Patah in den strijd tegen Madjapahit ondersteunden met wonderdadige wapenen, die hem den bijstand van bovenaardsche machten verzekerden. Van eerstgenoemden ontving hij een kettingharnas, waaruit in het gevecht duizenden ratten te voorschijn kwamen om in den strijd behulpzaam te zijn; de kris die Soenan Giri hem schonk, kon op gelijke wijze ontelbare zwermen horzels voortbrengen; terwijl de tooverstaf van Soenan Bonang het vermogen had om, in geval van uitersten nood, van alle kanten bondgenooten te doen aanrukken. En nu wordt ook werkelijk van Raden Patah's overwinning in het laatste gevecht de eer veel minder aan hemzelven dan aan deze wonderdadige wapenen toegekend.

Deze inlandsche verhalen zijn al te buitensporig dan dat een Europeesch schrijver daarvan gebruik kon maken, en al was zelfs onze tijd minder van wonderen ook in werken van fictie afkeerig (men herinnert zich dat Walter Scott daaraan zelfs het geringe succes van zijn *Monastery* had te wijten), de Heer Gramberg kon kwalijk de bovenaardsche machten laten medestrijden tot de vestiging van eenen godsdienst, waarvan hij een zoo warm bestrijder is. Toch is het niet te ontkennen dat de snelheid en doortastende kracht waarmede eene verandering in de geloofsovertuiging des volks werd teweeggebracht, zoowel als de daaromtrent bestaande legenden zelven, doen vooronderstellen dat de invoering van den Islam met eenige vreemde en buitengewone gebeurtenissen is gepaard gegaan, die, hoe natuurlijk zij zich ook verklaren laten, toch op het voor wondergeloof zoo

ontvankelijk gemoed van den inlander den indruk hebben gemaakt van eene tusschenkomst des hemels, om den ouden beeldendienst voor de leer van Mekka's profeet te doen plaats maken; of die althans door de sluwheid en geestdrijverij der predikers van den Islam gemakkelijk in zoodanig licht te plaatsen waren, dat de Javaan daarin den vinger Gods meende te zien. Nu is juist, naar mijn inzien, een der groote verdiensten van Gramberg's verhaal gelegen in de vernuftige en natuurlijke wijze waarop hij daarin tal van bijzonderheden invlecht, die, hetzij door een toevalligen samenloop van omstandigheden, hetzij omdat zij door de apostelen van den Islam behendig geëxploiteerd werden, den lichtgeloovigen inlander als zoovele bewijzen moesten gelden, dat de hemel de partij der volgelingen van den Profeet had gekozen. Werkelijk wordt dan ook de laatste strijd tegen Madjapahit in zijn verhaal, wel niet door het harnas, de kris en den tooverstaf der drie wali's, maar toch door wonderdadige - ik meen in de oogen der inlanders wonderdadige - wapenen beslist, namelijk door de uitwerking van twee stukken geschut, en meer nog van het springen eener ammunitiekist, - geschenken van Arja Damar van Palembang aan zijn pleegzoon Raden Patah, en afkomstig uit de groote stad Istamboel, vanwaar ze door den Arabier Seid Omar naar den Indischen Archipel waren overgebracht. Niet minder aardig gevonden is de wijze waarop, bij den aanval van Sinowasa op het verblijf van den Soenan van Giri, de bijen werkelijk eene rol in de met den schoonsten uitslag bekroonde verdediging vervullen, - eene vinding die den heer Gramberg klaarblijkelijk door de wonderderdadige kris van den Soenan geïnspireerd is, maar waarbij ik toch moet vragen of het niet wat gewaagd was van b i j e n k o r v e n te spreken in een land waar gewoonlijk wel de was en honig van wilde bijen wordt ingezameld, maar (voor zoover mij althans bekend is) geene regelmatige bijenteelt bestaat.

Maar wat vooral onze aandacht verdient, is de groote rol die zulke schijnbaar wonderbare gebeurtenissen vervullen in den levensloop van den eigenlijken hoofdpersoon des verhaals, Goesti Kromo, waarbij wij zoowel hebben te letten op den merkwaardigen samenloop van omstandigheden die zijne bekeering motiveert, als op de wijze waarop hij naderhand zelf, als Hadji Taroeb, op de lichtgeloovigheid der menigte ten behoeve van de uitbreiding der nieuwe leer speculeert. Door den strijd van den Goesti in het tournooi met Raden Rahmat, waarin deze

laatste, werkelijk op geheel verklaarbare wijze, maar tegen aller verwachting, ook die van Goesti Kromo zelven, overwinnaar blijft, ontvangt hij den eersten indruk; want dat hij zijne nederlaag aan een talisman uit Mekka toeschrijft, is reeds een begin der erkenning van de macht van Mekka's profeet. Hoe die indruk allengs versterkt werd, blijke ons uit de volgende woorden, waarin Kromo zelf aan zijne Narina verhaalt wat hem aan het hof wedervaren is: ‘In het sènengspel (tournooi) werd ik door den nu benoemden regent van Soeroepringi overwonnen, zonder dat hij mij zelfs aanraakte, alleen door het uitspreken van één woord. Door het noemen van dat ééne woord doet een zijner medgezellen, de tegenwoordige panembahan van Madoera, onzen maharadja gelooven dat ik een zijner getrouwste onderdanen ben en mij tevens benoemen tot toemenggoeng, en diezelfde persoon sterft niet na het drinken van een beker oepas (vergif), omdat hij nog genoeg besef heeft, hoewel reeds half dood op zijne legerstede liggende, dat woord zuiver uit te spreken, en dat woord’ - hier zag de verhaler eerst behoedzaam om zich heen en fluisterde toen Narina in 't oor, - ‘heet Allah!’ - ‘Dat is wel een sterke mantra (tooverformulier), hernam Narina.’ - Is het dan wonder dat de Goesti, in den strijd tegen den koningstijger, waartoe hij is veroordeeld, omdat hij eene der vrouwen van den harem verleid heeft, zelf van die alvermogende mantra gebruik maakt; dat juist de gedachte aan dat ‘ééne woord’ zijne hoop verlevendigt, zijn moed opwekt, zijne kracht vermeerdert, en dat, toen hij, met dat woord op de lippen, in den ongelijken strijd had gezegevierd, zijn overgang tot den Islam beslist was?

Na zijne bekeering doet Goesti Kromo de bedevaart naar Mekka en keert terug met den vurigsten ijver voor den pas omhelsden godsdienst bezield. Door eene ontembare geestdrift bestuurd, zien wij hem in het tweede deel in de poging om de leer des Korans half door gewelfd, half door overreding te verbreiden, wonderen van moed ten toon spreiden, en in de overtuiging dat niets hem, het voorbeschikte werktuig van Gods wil, zal kunnen deren, aan de grootste gevaren met onverstoorbare koelbloedigheid het hoofd bieden. Maar zijne geestdrijverij sluit beradenheid en sluw overleg niet buiten. Tot zekere hoogte heeft ook hierin de Heer Gramberg zeer juist gezien. De ondervinding van alle volken en alle tijden heeft geleerd dat geestdrijvers, in de overtuiging dat zij *ad majorem Dei gloriam*

werkzaam zijn, het met de voorschriften der moraal, vooral met de waarheidsliefde, niet al te nauw nemen, en vervoerd door den waan dat zij Gods uitverkoren werktuigen zijn, maar al te veel neiging toonen om in iedere kans tot bevordering van het doel van hun streven eene hun door God gebodene gelegenheid te zien, die niet ongebruikt mag worden gelaten, al is het dat daarbij ook een weinig het bondgenootschap van de wijsheid dezer wereld moet worden ingeroepen. Doch in het behandelen van zulke karakters is veel tact, veel omzichtigheid noodig, en reeds vroeger heb ik mijne meening uitgedrukt, dat hier de Heer Gramberg in een psychologischen misslag was vervallen. Klaarblijkelijk toch is het zijn doel geweest om Hadji Taroeb, den man die reeds als Goesti Kromo door zijn flink en rond karakter het hart van den lezer gewonnen heeft, wel als een geestdrijver, maar niet als een huichelaar, wel als een slachtoffer van zelfbedrog, maar niet als een gemeenen bedrieger voor te stellen. Daarmeê ware nu wel eene zekere mate van onoprechtheid, eene zekere neiging om veel ten voordeele van zijn streven uit te leggen en aan te wenden, dat zich aan een onbevangen gemoed in een ander licht zou vertoond hebben, volkomen bestaanbaar geweest; maar de schrijver had moeten zorgen hier niet te treden buiten het gebied van dat schemerig bewustzijn, waarin wat reeds oneerlijk is, zich nog aan het gemoed van den aan zelfbedrog ten prooi gegeven geestdrijver als eerlijk kan voordoen. Treedt het bedriegelijke der aangewende middelen in te duidelijke trekken voor zijn bewustzijn, dan kunnen zij hem niet meer voldoen: dan komen zij met de oprechtheid zijner geestdrift zelve in tegenspraak; dan wordt ons niet langer een fanaticus beschreven, maar een huichelaar. Bedrieg ik mij niet, dan heeft de Heer Gramberg die grens tusschen de oneerlijkheid van het fanatismus en van de huichelarij in zijne beschrijving der handelingen van Hadji Taroeb te zeer uit het oog verloren, inzonderheid waar deze zich van de plotselinge verschijning der geredde Sinta en van de door Sariman aangebrachte paarden bedient, om aan de bende maraudeurs, die de omstreken van Boro-Boedoer verwoest, het geloof aan zijne goddelijke roeping en de bijzondere bescherming over hem uitgestrekt, in te boezemen, ofschoon hij zich duidelijk bewust moet zijn dat de omstandigheden, waardoor die indruk moet worden teweeggebracht, geheel en uitsluitend het gevolg zijn van de bedriegelijke wijze, waarop hij zelf de stukken van zijn spel heeft gerang-

schikt. En evenmin laat zich, dunkt mij, de rol die Sinta en Sariman zelven bij dit bedrog spelen, met hunne vereering van den hadji en hun geloof dat hij een uitverkoren werktuig is, rijmen.

Ik geloof genoeg gezegd te hebben om zoowel van de deugden als van de gebreken van het werk van den Heer Gramberg een denkbeeld te geven, en zal daarom met het ontleden der karakters, die hij ten tooneele voert, niet voortgaan. De meeste zijn eenigszins vluchtig geteekend; het zijn meer schetsen dan uitgewerkte beelden. Maar ik geef aan die lichte en vlugge aanduiding, ofschoon zij niet geheel van oppervlakkigheid is vrij te pleiten, toch nog de voorkeur boven de ‘schwerfällige’ uitvoerigheid van anderen, waaraan wij zoovele romans van ondoorworstelbare lengte te danken hebben. Minder kan ik het goedkeuren, dat de Heer Gramberg zijne lezers met zoo vele woorden uit de talen van het Oosten overstelpt, en ook al toegeeft aan het misbruik om de personen, die hij opvoert in een Nederlandsch verhaal, ten deele in hunne eigene taal te laten spreken. Mag men dit doen in enkele phrases, waarom dan niet met het geheel van wat men hun in den mond legt? Dan eerst was men recht natuurlijk; maar hen twee talen door elkander te laten spreken, is juist het onnatuurlijkste wat men denken kan. En wat daarbij nog het ergste is, de inlandsche woorden, die de heer Gramberg aan zijne Javanen in den mond legt, zijn veelal niet eens Javaansch; zij zijn grootendeels Maleisch, - eene taal, die men om honderd redenen aan de Javanen der 15de eeuw niet in den mond mag leggen, van welke de voornaamste is, dat zij, naar alle waarschijnlijkheid, toen eigenlijk nog niet bestond.

Doch ik zou hiermede terugtreden op het gebied der aanmerkingen, die reeds in het tweede deel mijner kritiek ter sprake kwamen. Ik eindig derhalve met den wensch, dat ik den Heer Gramberg, die een wel niet onberispelijken, maar toch een veelbelovenden historischen roman uit de geschiedenis van Nederlandsch-Indië geleverd heeft, nog dikwijls op dit terrein zal ontmoeten.

P.J. VETH.

Bibliographisch album.

Hebreeuwsche Grammatica ten dienste van het hooger onderwijs. Door Dr. J.P.N. Land, Hoogleeraar te Amsterdam. Eerste Stuk. De leer van de klanken en die van de woorden. Amsterdam, P.N. van Kampen. 1869.

Indien in onze examen-lustige eeuw nog eens een examen - staats-examen natuurlijk - voor recensenten ingesteld en daarbij de regel toegepast wordt, dat alleen zíj tot de beoordeeling van eenig boek zullen worden toegelaten, die bewijzen ook zelven een soortgelijk boek te kunnen maken, dan zal ik mij onder de aspirant-critici der *Hebreeuwsche Grammatica* van mijn vriend Land niet wagen of, gesteld dat ik die dwaasheid bega, zonder twijfel worden afgewezen. Tot het schrijven van een boek als dit worden qualiteiten vereischt, die ik mij bewust ben niet te bezitten. Toen ik het na de eerste lezing nederlegde, en nog meer toen ik het herlezen had, was die overtuiging in mij verlevendigd. Ik zou deze bekentenis voor mij zelven hebben gehouden, ware het niet dat zij mij toescheen eene lofspraak te zijn op den auteur, van wiens werk ik dien indruk had ontvangen. Ook onder de schrijvers van leerboeken zijn er niet weinigen, voor wie de wijze les van den ouden Ennius: *quam quisque norit artem in hac se exerceat*, nog niet overbodig geworden is. Land behoeft niet te vreezen, dat men hem die woorden zal toevoegen, of het moest zijn als eene aanmoediging om voort te gaan op den ingeslagen weg. Hij is hier blijkbaar geheel op zijn terrein. Hetzij hij handelt over ‘den klank in het algemeen’ en ons de functiën der spraakorganen beschrijft (blz. 7 v.), hetzij hij ons de vocalen en hare verwantschap of de klassen der consonanten doet kennen (blz. 9 vv., 13 vv.), hetzij hij de

leer van de woorden voordraagt (blz. 53 vv.) - met één woord, in elk onderdeel van zijne taak beweegt hij zich gemakkelijk en *con amore*. Niet ‘om te voorzien in eene algemeen gevoelde behoefte’ is deze *Hebreeuwsche Grammatica* geschreven, maar allereerst omdat het voor den auteur eene behoefte was, zijne opvatting van de Hebreeuwsche taal systematisch voor te dragen. Het is mij, ook bij eene tweede lezing, niet gelukt ergens eenig teeken van afmatting te bespeuren. Van het begin tot het einde getuigt het boek van opgewekte belangstelling en verraadt het de hand des meesters.

Doch keeren wij nog even terug tot het punt van uitgang. Deze aankondiging zelve bewijst, dat ik niet schroom van de thans nog bestaande recensie-vrijheid gebruik te maken. Ik zou het zelfs betreuren, indien zij ooit werd beperkt of opgeheven. Het hoogste *genre* van critiek is natuurlijk dat, hetwelk zij oefenen, die den schrijver zijn werk des noods nadoen of verbeteren zouden. Doch daarnevens is ruimte voor de meer bescheiden beoordeeling, die het zich tot taak stelt haar object te doen kennen of uit één bepaald oogpunt te doen beschouwen. Alleen zulk eene recensie van Land's *Hebreeuwsche Grammatica* is in dit Tijdschrift op hare plaats. Zij ligt binnen den kring der bevoegdheid van hen, die boeken als dit niet zelven maken, maar - met oordeel des onderscheids - gebruiken. Als een der zoodanigen vraag ik voor enkele oogenblikken de aandacht van den lezer.

Bestond er aan eene nieuwe Hebreeuwsche grammatica behoefte? Op den omslag van Land's geschrift vermeldt de uitgever, dat bij hem het licht hebben gezien en nog steeds verkrijgbaar zijn eene *Hebreeuwsche Spraakkunst* van Prof. Veth en *Hebreeuwsche Rudimenta* van Dr. D. Burger: hadden wij - om van Roorda's *Grammatica Hebraea* en de Duitsche leerboeken te zwijgen - daaraan niet genoeg? Op die vragen geeft Land in het *Voorberigt* antwoord. Zijn doel is: ‘den aanvanger de voordeelen te doen genieten van een nog eenvoudiger en naar zijn oordeel meer juiste taalbeschouwing, dan die in de oudere handleidingen aangetroffen wordt.’ In die vroegere handleidingen worden de feiten wel vermeld en tot zekere groepen gebracht, maar niet v e r k l a a r d . Hare auteurs konden daarin ook bezwaarlijk slagen. Want hoewel zij erkennen, dat de overgeleverde uitspraak niet de oude en ware is, bouwen zij toch

op die uitspraak hunne regels, die dus de eigenlijke taalwetten niet zijn, noch zijn kunnen. Naar het oordeel van Land heeft Justus Olshausen (*Lehrbuch der hebraïschen Sprache*, I, 1861) den weg gewezen tot eene meer rationeele behandeling van het Hebreeuwsch. ‘De vergelijking van het klassieke met het vulgair Arabisch’ gaf hem ‘hoofdregels aan de hand tot herleiding van nieuwere tot oude vocalen en woordvormen. Van dit punt af onzen weg vervolgende, worden wij gesteund door de kennis van hetgeen in andere talen gebeurt, en door het naauwkeurig onderzoek van archaïsmen en anomaliën, die in de hebreeuwsche texten voorkomen niet alleen, maar ook in de punctuatie, die dan toch historisch met de levende taal zamenhangt, hoezeer zij daarvan mettertijd is afgeweken’ (blz. V, VI). Anders uitgedrukt: wanneer wij onderstellen, dat aan de ontwikkelings phase van het Hebreeuwsch, die wij uit de boeken des O. Testaments kennen en waaraan, in het algemeen, de Masorethische punctuatie beantwoordt, een oudere vorm der taal is voorafgegaan, die, wederom in het algemeen, met de Arabische schrijftaal overeenkwam - dan gaat er licht op over de schijnbaar willekeurige veranderingen, die de klanken in de nieuwere taal ondergaan, dan komt er orde en regelmaat in den baaierd van verschijnselen. Van die overtuiging doordrongen nam Land de taalbeschouwing van Olshausen over en draagt hij haar, ‘door eigen onderzoek gewijzigd en aangevuld’, in zijne *Grammatica* voor.

In het *Voorberigt* kon misschien iets duidelijker uitkomen, dat de naaste voorgangers van Dr. Land, bepaald ook de beide hierboven genoemde vaderlandsche schrijvers, waarin zij ook van hem mogen verschillen, met hem boven de bloot-empirische beschouwing der verschijnselen zich wenschen te verheffen en eene rationeele opvatting van de taal voorstaan. Wellicht is de schijn niet genoeg vermeden, als ware het pleidooi voor de rationeele beschouwing tegen hen gericht. Doch dit daargelaten, het verschil tusschen Land en die voorgangers is ontegenzeggelijk groot. Veel meer dan zij maakt hij zich los van de traditie en van de traditioneele benamingen. Reeds de behandeling van het *nomen* vóór het *verbum* en de vervanging van de namen *Qal, Nif'al* enz., door *eenvoudige, reflexieve conjugatie* enz., geeft aan deze *Hebreeuwsche Grammatica* een geheel nieuw voorkomen. Het groote verschil evenwel ligt in de

van Olshausen overgenomen onderstelling eener taal achter de taal, die men bij de voorgangers niet terugvindt, althans niet in dien omvang en zoo consequent toegepast. Hoe staat het met die onderstelling en met het daarop gebouwde systeem? Het is Dr. Land niet onbekend, welke bezwaren daartegen zijn ingebracht, o.a. door Th. Nöldeke (*Orient und Occident*, I, 755-64) en, als het ware bij voorbaat, door E. Renan (*Hist. génér. des lang. Sémit.*, 2e éd., p. 388 svv. 411 svv.). Misschien vindt hij later gelegenheid om ons mede te deelen, hoe hij voor zich ze heeft opgelost. Ik ontveins niet, dat sommige van die bedenkingen bij mij zwaar wegen. Doch het is hier de plaats niet om daarover in bijzonderheden te treden, veelmin om het geheele stelsel te beoordeelen. Wij hebben te doen niet met Olshausen, maar met Dr. Land, bepaaldelijk met de vraag, hoe hij de nieuwe taalbeschouwing heeft dienstbaar gemaakt aan het door hem beoogde doel?

Hij schreef, gelijk wij reeds hoorden, voor den aanvanger. Daaruit vloeide de verplichting voort om veel te bekorten en uit den rijken voorraad van verschijnselen eene verstandige keuze te doen. Voor zoover ik zien kan, is hij daarin uitmuntend geslaagd. Zijne *Grammatica* is niet overladen en toch betrekkelijk volledig. - Voorts werd, met het oog op de behoeften van den leerling, eene en andere afwijking gevorderd van de door Olshausen gevolgde rangschikking. Zoo gaat, in de Eerste Afdeeling, het 6de hoofdstuk, over de Lettergrepen, terecht vooraf aan het 7de, over klemtoon en textverdeeling met hunne teekens, en wordt, in de Tweede Afdeeling, aan de Telwoorden een afzonderlijk hoofdstuk gewijd. - In verband met de bestemming dezer *Hebreeuwsche Grammatica*, is het verder eene gelukkige omstandigheid te achten, dat Land een meer doortastenden aard heeft dan Olshausen: waar deze laatste vraagt en vermoedt, spreekt de eerste zonder aarzeling zijn gevoelen uit. - Doch dit alles zou weinig baten, indien de *Grammatica* hare afhankelijkheid van Olshausen duidelijk verried. Uit den aanhef mijner beoordeeling heeft men reeds opgemaakt, dat dit het geval niet is. Indien wij het niet reeds wisten, of het van Dr. Land zelven vernamen, wij zouden aan zijn boek niet bemerken, dat hij aan één bepaalden gids zich heeft aangesloten. Meer nog dan uit de talrijke toevoegselen (b.v. Tweede Afd., Hoofdstuk I, IV, XV) en uit de afwijkingen ter rechter- of ter linker-zijde blijkt zijne

zelfstandigheid uit het groote gemak, waarmede hij Olshausen's grondstelling hanteert en toepast. Geen enkel oogenblik doet hij ons denken aan David in Saul's wapenrusting. Voor den schrijver van een leerboek als dit is zulk eene losheid van beweging de *conditio sine qua non* om in zijne poging te slagen.

Is dan werkelijk het doel bereikt? Is het hun, ‘die van de beoefening van oude en nieuwe europeesche talen tot die van het Hebreeuwsch overgaan,’ na de uitgave van deze *Grammatica* gemakkelijker geworden, zich in die vreemde sfeer te huis te gevoelen? Land verzekert ons, dat hij ‘sinds 1864 den inhoud van zijn boek mondeling voorgedragen, bij de lectuur van texten gedurig toegepast en ook het onderwijs in de verwante talen daaraan vastgeknoopt heeft; en dat alles niet zonder goed gevolg.’ Dit getuigenis der ervaring wil ik niet geringschatten. Toch blijft, in weerwil daarvan, bij mij eenige twijfel over, dien ik met te meer vrijmoedigheid uitspreek, omdat, gelijk uit al het voorafgaande blijkt, mijne bedenkingen niet den auteur zelven raken, maar het stelsel, dat hij met Olshausen volgt, bepaaldelijk de bruikbaarheid van dat stelsel voor het e l e m e n t a i r onderwijs in het Hebreeuwsch.

Tegen Olshausen zelven zijn deze bedenkingen niet gericht. Wèl noemt deze zijn werk ‘Lehrbuch’, doch het blijkt uit alles, dat hij zich lezers heeft voorgesteld, die reeds Hebreeuwsch kennen. Ten overvloede verzekert hij ons (*Vorwort* S. IX), dat het ‘voor kinderen niet bestemd is’ en dat daarom de paradigmen van conjugatie en declinatie ontbreken. Anders Dr. Land. Zijne *Grammatica* is ‘ten dienste van het Hooger Onderwijs’ geschreven, doch deze benaming omvat, gelijk men weet, het onderwijs aan de Gymnasiën en, al ware het anders, ook het Academisch onderwijs in het Hebreeuwsch is, althans aanvankelijk, elementair. Wij vernamen dan ook reeds uit de Voorrede, dat de Schrijver ‘den aanvanger’ voor oogen heeft gehad. De geringe omvang en de geheele aanleg van zijn boek zijn daarmede in overeenstemming. Bovendien, de ‘eenige tabellen ter repetitie’, die het besluiten, bevatten juist de paradigmen, die Olshausen overbodig keurde, en bewijzen dus mede, dat deze *Grammatica*, zoo al niet voor kinderen, dan toch voor jongelingen bestemd is.

Nu zon ik, vooreerst, willen vragen, of die jongelingen niet eenige

kennis van het Arabisch dienen te bezitten? Zooals het onderwijs thans is ingericht, verwerven zij zich die kennis eerst later (of in het geheel niet). Om Land's *Grammatica* met vrucht te gebruiken, zullen zij m.i. de gewone orde moeten omkeeren. Tot verklaring der verschijnselen, die zich in het Hebreeuwsch voordoen, verwijst zij hen naar eene taal, die op het Arabisch gelijkt als het eene ei op het andere (verg. Olshausen, S. 7 ff., vooral het paradigme van het [onderstelde] oud-hebreeuwsche *verbum*, S. 34 ff.). Hoeveel meer nut zouden zij daarvan hebben, indien zij die taal althans eenigermate kenden! Ja, dikwerf zullen zij in het geheel niet vatten, waarom deze of die oudere vorm wordt aangenomen, omdat de daaraan beantwoordende Arabische vorm hun nog vreemd is. - Volgens Olshausen en Land staat het literair Arabisch tot de andere Semietische talen in soortgelijke verhouding, als het Sanskrit tot de overige takken van den Indo-Europeeschen stam. Zij zijn dus volkomen in hun recht, wanneer zij dat Arabisch voortdurend tot verklaring der grammatische verschijnselen te hulp roepen. Doch bij het elementair, ja zelfs bij het hooger onderwijs in het Latijn en Grieksch, pleegt men het Sanskrit te laten rusten, zonder daarom het recht en het nut der vergelijkende taalstudie te loochenen. Is dit niet rationeel? Zou men niet, wanneer men anders handelde, het onderwijs in de elementen van het Sanskrit moeten laten voorafgaan?

Doch misschien zal mij worden tegengeworpen, dat de daar bijgebrachte analogie niet doorgaat. Bij de studie van Latijn en Grieksch kan men de hulp der taalvergelijking tot op zekere hoogte ontberen. Niet alzoo in het Hebreeuwsch. Hier geeft alleen de vergelijking met de oudere - of eigenlijk: meer ouderwetsche - zuster, het Arabisch, het noodige licht en moet zij dus ook van den aanvang af worden ingesteld; daarom mogen wij ons ook door het daareven geopperd bezwaar niet laten weerhouden. - Moest dit zonder voorbehoud worden toegestemd, dan zou ik niets meer hebben in te brengen. Doch ook na de aandachtige lezing van Land's *Grammatica* blijf ik twijfelen, of die vergelijking werkelijk een zoo helder licht ontsteekt. Herinneren wij ons den ingewikkelden aard van het op te lossen probleem! De Masorethische vocalen zijn bestemd om de uitspraak der levende Hebreeuwsche taal terug te geven. Doch dit wil niet zeggen, dat de Masorethen ten aanzien

der uitspraak van elk woord of van elke groep van woorden eene bepaalde traditie hadden, die zij eenvoudig, in hunne vocalen enz., hebben uitgedrukt. Zij pasten, gelijk van zelf spreekt, zekere algemeene regelen op elk bijzonder geval toe. Nu zal ook door Olshausen en Land worden toegestemd, dat de Masorethen van het door hen aangenomen oud-hebreeuwsch geen begrip hadden, daaraan zelfs nimmer hebben gedacht. Maar is het dan niet bedenkelijk, hunne vocalisatie a a n s t o n d s uit dat ur-hebreeuwsch op te helderen? Als één geheel en als stelsel beschouwd moet zij niet worden verklaard uit praemissen, waarvan hare auteurs geene ‘Ahnung’ hadden, maar a l l e r e e r s t uit de regelen, waarvan zij zelven zijn uitgegaan. Indien en voorzoover zij de ware uitspraak geheel zuiver teruggeeft, stelt zij ons in staat tot gissingen over een vroegeren vorm der taal. Maar zooals zij daar ligt wil zij allereerst uit zich zelve worden opgehelderd. De beoefenaar van het Hebreeuwsch moet, althans aanvankelijk, den tekst des O. Testaments lezen, zooals wij dien uit de handen der Masorethen ontvangen hebben. Ligt daarin niet opgesloten, dat hij beginnen moet met aan hun leiband te loopen? dat ‘de taal achter de taal’ hem, terwijl hij nog bezig is te leeren, een twijfelachtigen dienst bewijst?

In hoever dit bezwaar verder reikt en het geheele systeem van Olshausen treft, laat ik thans in het midden. Wij hebben nu alleen met Land's *Grammatica* te doen. Ik wensch te doen opmerken, dat zij mijne bedenking niet uit den weg ruimt. Over het algemeen weet Land zoo juist te zeggen wat hij meent, dat wij bijna gerechtigd zijn uit onduidelijkheid in de uitdrukking tot mindere helderheid der voorstelling te besluiten. Ik acht het dus ook meer dan toevallig, dat de verhouding tusschen de Masorethische vocalen en het ur-hebreeuwsch bij hem nevelachtig blijft. In het *Voorberigt* heet het eene uitgemaakte zaak, ‘dat de overgeleverde uitspraak niet de oude en ware is’, en wordt verder gezegd, ‘dat de punctuatie historisch met de levende taal zamenhangt, hoezeer zij daarvan mettertijd [?] is afgeweken.’ Wordt ons dan nu, in de Spraakkunst zelve, eene andere en betere uitspraak, of althans een plausibel vermoeden daaromtrent, voorgedragen? Geenszins. In het Hoofdstuk over de ‘toegevoegde klankteekens’ wordt nog eens geleerd, dat ‘hetgeen men dus (d.i. door de klankteekens) beschreef, waarschijnlijk de uitspraak was, toen ter tijde bij de pa-

lestijnsche Joden in gebruik, doch die reeds voor de definitive vaststelling van den (ongepunctueerden) text van de oorspronkelijke was afgeweken' (blz. 22). Een weinig verder heet die vocalisatie 'alles behalve authentiek' (blz. 23). De verplichting om eene betere uitspraak te geven - of althans bij benadering te bepalen - schijnt dus onvermijdelijk. Daaraan wordt evenwel geen gevolg gegeven. Onmiddellijk achter de Masorethische vocalisatie staat de (hypothetische) oude, met die van het Arabisch overeenstemmende uitspraak. Het natuurlijke gevolg hiervan is, dat - althans voor mijn gevoel - de overgang van de ééne tot de andere ongemotiveerd blijft: door de toevoeging van de (hypothetische) oude uitspraak is het probleem één term rijker geworden, maar zijner oplossing geen stap nader gebracht. De leerling verneemt, dat de oorspronkelijke vorm zoo en zoo veranderd is. Doch op de vraag, wáárom dit geschiedt, ontvangt hij in v e l e gevallen geen antwoord.

Ik resumeer. De poging om het overgeleverd Hebreeuwsch duidelijker, doorzichtiger te maken, verdient alle toejuiching. Doch alles heeft zijn bestemden tijd. Eerst verwerve zich de leerling kennis van de verschijnselen en van de wetten hunner opeenvolging. Eerst daarna leide men hem binnen in den *κόσμος νοητός*, die achter de verschijnselen ligt. Doet men dit laatste te vroeg, dan dreigt het gevaar, dat hij de phaenomena en de noumena dooreenwarre en beiden gebrekkig leere kennen. De reden, waarom Land voor dat gevaar niet vreest, ligt voor de hand. Het wordt nl. van zelf afgewend, wanneer de *Grammatica* onder de leiding van haar auteur wordt bestudeerd, of, wat daarmede nagenoeg gelijkstaat, onder de leiding van iemand, die zich het daarin uitgewerkt systeem g e h e e l eigen heeft gemaakt. Maar - als de leerling aan zich zelven is overgelaten, of als de docent zich in deze en gene bijzonderheid niet goed vinden kan, dan vrees ik, dat de studie van Land's *Grammatica* minder bevredigende resultaten zal opleveren. Niets zal mij aangenamer zijn, dan dat de ondervinding mij logenstraffe: buiten en behalve het systeem van Olshausen, waartegen ik bezwaar heb, bevat het boek veel, zeer veel, waarvan ik wenschen zou, dat het gemeengoed wierd. Maar dat systeem, en in een elementair boek..... 'Men bedenke' - schrijft Land, blz. VI - 'dat deze handleiding niet bestemd is voor wie sinds jaren gewend zijn aan eene andere methode.' Misschien vindt deze

en gene dáárin den sleutel van mijne bezorǵdheid. Doch ik voor mij reflecteer over die woorden aldus. ‘N i e t voor hen b e s t e m d’: de auteur alleen kan daaromtrent getuigenis afleggen. Doch ik zou er willen bijvoegen: in sommige gevallen voor hen b e t e r g e s c h i k t, dan voor dezulken, ‘die van de beoefening van oude en nieuwe europeesche talen tot die van het Hebreeuwsch overgaan.’

Ten slotte nog eene opmerking over ééne enkele bijzonderheid. Dr. Land stelt de vocaal *qameç* gelijk met de *o* in *stok lot*, en loochent kortweg het verschil tusschen *qameç* en *qameç hatuf*. Hij schrijft: ‘Een *qòmèç*, die uit korte *u* ontstaan is, noemden de latere fransch-joodsche taalgeleerden *qòmèç hòtup*, doch dit was omdat zij den uit *ā* ontstaanden *qòmèç* op de arabische wijze als *a* uitspraken. Uit Ibn-Ezra († 1167) weet men echter dat alle *qòmèç* denzelfden klank vertegenwoordigde, en er is geen reden om dezen naarmate van zijn oorsprong anders te noemen.’ Ten gevolge van deze wijziging in de uitspraak klinkt ons het Hebreeuwsch, zooals het door Land in hollandsche letters wordt overgeschreven, bijna als eene vreemde taal in de ooren of gelijkt het althans zeer sterk - zou dit toevallig zijn? - op die Semietische taal, waaraan Land's eerste liefde behoort, op het Syrisch. Mijn geachte vriend veroorlove mij, de noodzakelijkheid en het nut van deze afwijking zeer sterk in twijfel te trekken. Het feit, dat de auteurs der punctuatie voor *qameç* en *q. hatuf* één teeken gebruiken, behoeft ongetwijfeld verklaring, maar vindt die ook in de onderstelling, dat zij den *qameç* uitspraken als *a* met overhelling naar *ò*, derhalve als de zweedsche *å*. Doch dit neemt niet weg, dat i n h u n s y s t e e m *qameç* en *q. hatuf* zeer wezenlijk van elkander verschillen. Dr. Land zelf leert ons, dat de *qameç* in ontelbare gevallen door verlenging van de korte *a*, uit *fatah*, ontstaat (§ 67 *a*, 70 *a*, 86 *d*, 111 *b*, 137 *b*, 205 *a*, enz., enz.) en dat de gutturalen voor *qameç* eene even groote voorliefde hebben als voor *fatah*. Bewijst dit niet zonneklaar, dat de *qameç* niet gelijkstaat met de korte *o*, die met de korte *u* verwisseld wordt? Is niet, door beider gelijkstelling, voor een zeer eenvoudig verschijnsel - den overgang van de korte in de verlengde *a* - eene allerzonderlingste wijziging van klank in de plaats gesteld? Het zou mij zeer bevreemden, indien de ondervinding van den docent niet leerde, dat op dit punt de nieuwe

leer minder rationeel is dan de oude en daarom ook minder gemakkelijk bij den leerling ingang vindt. Wat Ibn-Ezra betreft, op wien Land zich beroept, ik kan thans niet nazien, wat hij over dit onderwerp schrijft. Doch ik geloof gaarne, dat wij van hem v e r n e m e n wat Land ons mededeelt. Maar daarom kan ik niet toegeven, dat men dit 'uit hem w e e t.' Zooveel is zeker, dat de auteurs der punctuatie geregeld in eigennamen *qameç* plaatsten, waar, volgens de LXX, de Israëlieten *a* uitspraken. Dit weegt bij mij zwaarder dan het getuigenis van een geleerde uit de 12de eeuw onzer jaartelling.

Voor de behandeling van nog andere bijzonderheden mag ik in dit Tijdschrift geene ruimte vragen. Dr. Land houdt mij - ik ben er van overtuigd - mijne bedenkingen ten goede. Zonder mij zelven in mijn oordeel over hem en over zijn gids ongelijk te worden, kan ik eindigen met den wensch, dat hij in één opzicht Olshausen niet navolge. Diens *Syntaxis*, die reeds in 1861 voor den druk werd bewerkt, is nog niet verschenen. Laat het alzoo niet gaan met 'het tweede stuk van hoogstens gelijken omvang', dat ons op den omslag van dit eerste wordt aangekondigd!

Leiden, April 1869.
A. KUENEN.

Tweede stel prijsvragen, uitgeschreven in het jaar 1868, *door de Maatschappij ter bevordering der Bouwkunst*.

Moge het al eenige bevreemding wekken, dat de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst te Amsterdam, na in de maand Julij 1868 drie prijsvragen te hebben uitgeschreven, reeds in December daaraanvolgende op nieuw een tweetal prijsvragen uitschrijft, die bevreemding houdt op bij het lezen van een naschrift bij deze programma's gevoegd. Het Bestuur deelt daarin mede, dat men in het jaar 1866 geene prijsvragen uitgeschreven heeft, omdat een Bestuursvoorstel (sic) met betrekking tot de viering van het *vijf-entwintigjarig bestaan* der Maatschappij, dat in de 24^{e} Algemeene Jaarlijksche Vergadering van den 27^{en} Junij 1866 gedaan werd, goed-

keuring erlangde. Dientengevolge zijn de prijsvragen (*Raadhuis*, enz.) eerst in Julij 1867 opgemaakt en moest de termijn van inzending vervroegd worden, opdat de beoordeeling vóór de algemeene vergadering van 1868 kon zijn afgeloopen.

Aangezien nu de uitslag der laatste prijsuitschrijving, Julij 1868, ter algemeene vergadering van 1869 moet worden bekend gemaakt en ook voor de beantwoording dezer prijsvragen een kortere tijd dan de gewone beschikbaar kon worden gesteld, besloot het Bestuur in *hare* zitting van den 27^{e} October 1868, dit *tweede* stel prijsvragen op te maken en daarbij *primo November* 1869 als tijdstip van inzending vast te stellen. Door dezen maatregel herstelde zij het verzuim van 1866 en heeft de toen onmogelijk geworden prijsuitschrijving thans plaats gehad. Vervolgens zegt het Bestuur, dat de uitslag van dit tweede stel prijsvragen in het jaar 1870 ter algemeene vergadering zal bekend gemaakt worden en op die wijze naar zijn oordeel deze maatschappelijke zaak, op vroeger gebruikelijke wijze, ook voor het vervolg van tijd zal geregeld zijn.

Die opgegeven redenen zijn te billijken; ook mag men veronderstellen dat de kortere tijd, hierdoor voor het beantwoorden der prijsvragen beschikbaar gesteld, geen bezwaar bij de mededingers zal opleveren en men ten opzigte van de gekozen onderwerpen op eene veelzijdige toezending van goede ontwerpen zal kunnen rekenen.

Als eerste prijsvraag geeft de Maatschappij een programma van een *Gebouw voor eene Hoogere Burgerschool met vijfjarigen kursus;* een onderwerp, der moeite waardig om de aandacht der bouwkundigen bezig te houden, wijl het met het oog op de tegenwoordige regeling van het onderwijs eene zeer nuttige studie kan zijn. De in dit programma opgegeven lokalen en verdere vereischten zijn in overeenstemming met het doel der inrigting en geregeld omschreven. Zeer onduidelijk is echter hetgeen op blz. 4, reg. 1-3 v.o. staat, n.l.: '*Wijders moeten worden aangeduid: in de lokalen tot verzameling van natuurkundige werktuigen en letterkundige preparaten, de vereischte kasten*.' Niemand zal hier kunnen bevroeden, wat men met die *letterkundige preparaten* bedoelt, en het als grooten onzin kunnen beschouwen, zulke zaken in een programma te zetten, ware het niet dat men zeer waarschijnlijk aan een druk- of schrijffout te denken hebbe en *scheikundige*, in plaats van *letterkun-*

dige moet gelezen worden. De redaktie doet evenwel niet goed zulke *fouten* onveranderd te laten, want daar de Maatschappij altijd veel van hen, die de prijsvragen beantwoorden, eischt, is het ook billijk van haar te vorderen, dat zij hare programma's zonder zulke onnaauwkeurigheden uitgeeft.

De tweede prijsvraag bevat een ontwerp van eene *Kunstkast*, waarvan de afmetingen op drie ellen hoogte en vijf ellen breedte gesteld worden en die zoodanig moet ingerigt zijn, dat het geheel gemakkelijk kan gebruikt worden. Van boven voor folianten, breed een halve el en beneden voor portefeuilles en plaatwerken, diep een el. Deze gestelde voorwaarden, met het oog op het gemakkelijk gebruik van die kast, zullen voor de mededingers zeker nog al bezwaar opleveren; want eene zoo belangrijke hoogte van drie Nederlandsche ellen, alleen te veronderstellen als er in het bovengedeelte der kast slechts folianten moeten geplaatst worden, die bij eene breedte van een half el, natuurlijk weder in evenredigheid eene tamelijke hoogte zullen hebben, zal het gebruik eerder bemoeijelijken dan gemakkelijk maken, te meer nog als men bedenkt, dat het benedengedeelte, waarin de portefeuilles komen, eene diepte van een el moet hebben en dus nog tot op eene zekere hoogte een half el voorstaat. Het is dus te betwijfelen of de redaktie in deze behoorlijk heeft doorgedacht, of wel, of men zich duidelijk heeft uitgedrukt; hoe het zij, de beantwoording der prijsvraag moet er ongetwijfeld door lijden, en dit is te meer te betreuren, wijl het onderwerp, zonder dit, voor jeugdige beoefenaren der bouwkunst veel aantrekkelijks kan hebben.

Ter mededinging naar het eerste onderwerp, worden thans alleen de bouwkundigen, geboren of woonachtig in het Koningrijk der *Nederlanden*, uitgenoodigd en naar het tweede onderwerp uitsluitend de leden der Maatschappij, terwijl men zich te houden heeft aan de Algemeene bepalingen, achter de programma's gevoegd, die, met uitzondering van eene kleine wijziging in de redaktie, geen verschil maken met de bekende bepalingen, sedert jaren door de Maatschappij voor het beantwoorden van prijsvragen gesteld.

Jan. '69.

***Flora. Afbeeldingen en beschrijvingen van boomen, heesters, eenjarige planten, enz., voorkomende in de Nederlandsche tuinen, door H. Witte, Hortulanus aan 's Rijks Akademietuin te Leiden. Oorspronkelijke naar de natuur vervaardigde teekeningen van A.J. Wendel. Groningen, J.B. Wolters. Eerste aflevering*.**

Het is nog niet lang geleden, dat wij met leedwezen vernamen, dat eene met de hier aangekondigde eenigzins te vergelijken uitgave gestaakt moest worden, wegens niet voldoende belangstelling bij het publiek. Wij bedoelen het door Prof. Oudemans geredigeerde werk: '*Neérlands Plantentuin*', waarvan slechts 3 deelen het licht zagen. Aan vroegere, daarmede min of meer overeenkomstige geschriften ('*Tuinbouw-Flora*', enz.) was, hoeveel zorg ook aan eene goede uitvoering werd besteed, evenmin een lange levenstijd beschoren. Wij verheugen ons intusschen, dat de wakkere uitgever van *Neêrlands Plantentuin* zich niet ontmoedigen liet en door de uitgave van deze *Flora* toont, dat zijn vertrouwen in den goeden smaak van het publiek geenszins verloren is. Vorm, inhoud en omvang verschillen dan ook van die der voorafgegane uitgaven. Men kan verwachten het geheele werk in twee jaren voltooid te zien. Het zal dan bestaan uit niet minder dan 80 platen en 80 bladen tekst. Het zal in afleveringen verschijnen, elk bevattende 4 chromo-lithographische platen, met 4 bladen beschrijvenden tekst, in royaal 4° formaat. De prijs (47½ cent per plaat met tekst) is, zoo als de uitgever zegt, in verhouding tot de uitvoerigheid en de onbekrompen wijze van uitvoering, zeker bij uitstek gering te noemen. Wij voegen er echter bij: ook in verhouding tot den omvang van ons land; ware dit toch grooter en meer bevolkt, dan kon welligt bij de verwachting van een uitgebreider debiet, de prijs nog iets lager zijn gesteld. Intusschen kan daarin geen bezwaar tegen de aanschaffing gelegen zijn. Te oordeelen toch naar de eerste aflevering, is de inkleeding van het werk zoodanig, dat het vooral eene plaats vraagt in den kring der meer gegoede Nederlanders, die voor de schoonheden der plantenwereld een open oog en hart hebben. En zoo zijn er immers velen? Een bepaald oordeel over deze

Flora wenschen wij ons liefst voor te behouden tot op het tijdstip, waarop wij het werk kompleet hopen ontvangen te hebben. Deze aankondiging heeft thans geen ander doel, dan de aanbeveling dier uitgave in de belangstelling onzer landgenooten. Bewerker en uitgever, zij verdienen die ruimschoots. Het begin laat een goed geheel verwachten.

Amsterdam, 5 April 1869.
Dr. D.J. COSTER.

Goethe's Faust.
Eerste gedeelte.

A. Stahr, Goethe's Frauengestalten.
Fr. Vischer, Kritische Bemerkungen über den ersten Theil von Goethe's Faust.

De literatuur over Goethe dreigt langzamerhand dergelijke dimensiën aan te nemen als die over Shakespeare en Dante. Zooveel is zeker, dat die werken over die werken den tekst, dien zij ophelderen moeten, reeds ver in omvang overtreffen. Of al die commentaren wel zeer bevorderlijk zijn voor de studie van den tekst, daaraan zou men niet zonder reden kunnen twijfelen. Die massa van geschriften wordt allengskens een wal, die den toegang tot den auteur belemmert. Commentatoren hebben over 't geheel een zekere neiging tot wijdloopigheid. Hun taak is immers, om een tekst, die verondersteld wordt duister te zijn, althans opheldering te kunnen velen, van het noodige licht te voorzien. Uit vrees om die taak niet met de noodige naauwgezetheid te volbrengen, vervallen zij soms in de fout van ook datgene te willen ophelderen wat reeds helder is, en steken hun lichten aan bij vollen zonneschijn. Die fout is inzonderheid eigen aan den wakkeren Heinrich Düntzer, wiens onvermoeide vlijt de Goethe-literatuur verrijkt met bijdragen, waarvan de waarde zou verhoogd worden, als hun auteur kon goedvinden, wat scherper en beknopter te zijn. In dit opzicht wordt hij overtroffen door den eersten der beide schrijvers, aan het hoofd van dit opstel genoemd. ‘Goethe's Frauengestalten’ zijn niet het eerste werk over Goethe dat Stahr in het licht geeft. Reeds voor geruimen tijd trad hij op met zijn ‘Weimar und Jena’; het verhaal van een pelgrimstocht naar de streken, waar zijn heilige gewoond en geleefd heeft. Overigens heeft

Stahr zijn vereering en studie niet uitsluitend aan Goethe gewijd. Hij heeft een leven van Lessing geschreven, dat veel bijval en ruime verspreiding, ook buiten Duitschland, heeft gevonden. De lezers van ‘de Gids’ kennen hem als auteur van ‘Tiberius’, een werk dat later nog door drie anderen, tot denzelfden historischen kring behoorende, gevolgd is. Buitendien schreef hij nog eenige werken over Italië. Het aantal zijner werken kenmerkt hem derhalve als vruchtbaar auteur. Populair is hij tevens in hooge mate, en dat niet zonder grond. Hij verstaat de kunst, om de resultaten zuiver af te scheiden van zijn onderzoek. Hij weet ons voor zijn onderwerp te interesseren, door het niet alleen helder, maar ook met gloed en warmte voor te stellen. Als zijn warmte soms overgaat in 't geen de duitschers ‘Überschwänglichkeit’ noemen, dan moet men dat aan zijn landaard ten, goede honden.

Stahr draagt zijn ‘Frauengestalten’ op aan het drietal zijner dochters: Anna, Helena en Maria. Zij ontvangen daarbij van hem een wenk, waaruit schijnt te blijken, dat papa niet zoo zoo geheel tevreden is met de manier waarop zijn dochters Goethe bestuderen. ‘Velen,’ zegt hij, ‘plegen zich te vergenoegen met een vlugtige lectuur, die toch voor het rechte verstand en genot van deze meesterstukken ten eenemale onvoldoende is. Die fout is inzonderheid aan personen van uwe sekse eigen. Haar handelwijs, wat betreft de mate van tijd en studie, die zij toereikend achten voor de edelste dichtwerken, is over 't geheel verwonderlijk. Want, terwijl zij het b.v. natuurlijk en noodzakelijk vinden, om door vlijtige en menigvuldige repetitiën zich een muzikale compositie, een sonate van Beethoven, ja zelfs stukken van oneindig minder gehalte, eigen te maken, deinzen zij terug, alsof er iets ongehoords geëischt werd, bij de gedachte, om evenveel studie aan de meesterstukken der dichtkunst te wijden. En toch is ook bij deze werken ernstige en herhaalde studie noodzakelijk, indien zij voor de vorming van geest en hart vruchtbaar zullen zijn.’

Goethe is de vrouwen-dichter bij uitnemendheid. Bij Eckermann (I, 363) vinden wij een gezegde van hem, dat tot recht verstand van zijn werken van niet weinig beteekenis is. ‘Die Frauen,’ zegt hij, ‘sind das einzige Gefäsz, was uns Neueren noch gebleiben ist, um unsere Idealität hinein zu gieszen. Mit den Männern ist nichts zu thun. Im Achill und Odysseus, dem tapfersten und klügsten, hat der Homer alles vorweggenommen.’

Wij vinden bij Goethe van mannen-karakters slechts twee typen, die, onder verschillende vormen, overal terugkeeren: Weislingen en Goetz, Werther en Albert, Faust en Mephistopheles, Tasso en Antonio, Wilhelm en Jarno, Eduard en ‘der Hauptmann’, Egmont en Oranje. Met hoeveel verscheidenheid nu ook deze twee typen in verschillende figuren door hem zijn voorgesteld, veel rijker toont hij zich als schilder van het vrouwelijk karakter. In die wereld ontgaat hem niets, zijn schildering vervult den geheelen kring, en hij beweegt zich met de grootste gemakkelijkheid van het midden naar elk punt van den omtrek. Welk een afstand tusschen Philine en Natalie, Lotte en Adelheid, Clärchen en Margareta van Parma, Gretchen en Martha, Ottilie en Luciane! Evenwel wordt elk van die figuren met dezelfde zorgvuldigheid en met dezelfde waarheid door hem geteekend. Niet vreemd dan ook dat Goethe's vrouwen dichterlijke typen zijn geworden, die leven gelijk de Andromache en Helena van het grieksche heldendicht, de Beatrix van Dante en de Juliet en Desdemona van Shakespeare. Het was van Stahr een goede greep om die vrouwen-figuren te kiezen, en daaraan zijn opmerkingen over Goethe vast te knoopen. En ofschoon hij nu eigenlijk niets kan geven, wat de opmerkzame lezer van Goethe bij dezen zelven niet vindt, zoe kan het toch voor minder opmerkzame lezers zijn nut hebben om de verstrooide trekken te verzamelen, en datgene wat bij de lectuur van den dichter met tusschenpoozen voor de aandacht treedt, nader bij elkaar te brengen. Daarenboven vindt men bij Stahr vele juiste opmerkingen, die de figuur, door den dichter geteekend, in helder licht stellen.

In het eerste gedeelte van den Faust, neemt de figuur van Gretchen een ruime, men zou haast zeggen al te ruime, plaats in. Voor 't oogenblik laten wij de compositie van 't geheel in 't midden, en beschouwen deze figuur alleen, die, volgens Stahr, even uniek is, als het gedicht, waartoe zij behoort. ‘Zu allen andern Goethe'schen Frauengestalten,’ zegt hij, ‘lassen sich aus dem Bereiche der poëtischen Litteratur Analogiën und Parallelen auffinden; das Wesen aber das der Dichter des Faust in seinem *Gretchen* erschaffen, ist unvergleichbar mit irgend welcher andern Schöpfung irgend welches andern Dichters. Was man auch klügeln und sagen mag: es ist etwas an der Unvergleichlichkeit und der Einzigkeit der “ersten Liebe”, an jenem wunderbaren Zauber erster tiefer Liebesempfindung, der, einmal

dahin, nimmer wiederkehrt, so wenig wie die Jugend selbst, deren Kind die erste Liebe ist. “Gretchen” ist die Verkörperung dieser ersten Liebe.’ Hier zou men al aanstonds Stahr kunnen interpelleren. Als diegene van Goethe's vrouwenfiguren, die uniek en weêrgaloos is, zonder parallel of analogie in de geheele dichterlijke literatuur, zou menigeen eerder ‘Mignon’ dan ‘Gretchen’ laten gelden. Voor deze laatste figuur, beschouwd als beligchaming der eerste liefde, zou men aanstonds als analogie op Shakespeare's Miranda, of op zijn Juliet kunnen wijzen. Wat Stahr echter laat volgen, geeft de noodige restrictie aan zijn bewering, en is meer ter zake. ‘Gretchen ist die Verkörperung der ersten Liebe in dem Herzen eines deutschen Mädchens, eines Kindes aus dem deutschen Volke. Gretchen ist das lyrische Herz des deutschen Volkes, der zur festen Gestalt verdichtete Geist des deutschen Volksliebesliedes, wie es in Goethe's Lyrik seine ideale Vollendung erreicht hat, einzig, unnachamlich, unerreichbar allen andern Völkern; das Bild Gretchens ist der verkörperte Duft des deutschen Liedes; jener Duft, der, wie ein deutscher Denker sagt, für das deutsche Lied dasselbe ist, was die “Blume” des deutschen Weines; das Kennzeichen des Bodens und des Erdreichs, aus dem es erwachsen ist.’ Hier wordt Stahr, wat aan zijn landgenooten wel meer pleegt te overkomen, een weinig ‘überschwänglich’; - ‘Gretchen, Volkslied, Wein, Duft, Blume, Erdreich’ - de beelden worden zoo bont, dat het ons voor de oogen begint te schemeren. Dit mag ons intusschen niet verhinderen om de waarheid te erkennen, die hij te verstaan wil geven. Aan het duitsche volks- en minnelied is inderdaad een bijzondere diepte en innigheid van gevoel eigen. In zoover als deze trekken worden teruggevonden in het beeld van Gretchen, is deze figuur uniek en weergâloos; nieuw en oorspronkelijk zelfs na Shakespeare's Juliet en Miranda, en van deze onderscheiden als de duitsche trouw en innigheid van den italiaanschen gloed en hartstocht.

Stahr maakt ons opmerkzaam op de kunst waarmeê de dichter in huurvrouw Martha een figuur naast Gretchen geplaatst heeft, die tot haar in dergelijke verhouding staat als Mephistopheles tot Faust. Door het contrast met die baatzuchtige vrouw, die, als zij den dood van haar man verneemt, aanstonds aan de nalatenschap en de dood-acte denkt, komt de onschuld en reinheid van Gretchen in helderder licht te staan; maar de omgang

en de vertrouwelijkheid van Gretchen met Martha werpt tevens op het jonge meisje een schaduw. Zeer juist merkt Stahr op, dat Gretchens verhouding tot haar moeder niet is zoo als het behoort. Die moeder, die zelve niet optreedt, wordt indirect, door een paar trekken, met treffende waarheid door den dichter geteekend. Wij zien haar voor ons staan, die vrouw, die in alle dingen zoo accuraat, zoo naauwkeurig is; die zulk een lichten slaap heeft, dat zij bij het minste gedruisch wakker wordt; die in goeden doen is (natuurlijk gevolg van haar accuratesse) en zich veel minder behoeft te bekrimpen dan andere lieden van haar stand, maar die toch geen meid houdt en haar dochter ter deeg laat werken; die ook wel genegen is om iemand met een klein sommetje te helpen, maar tegen onderpand van terugbetaling; daarbij vroom en kerksch, in alle zaken van belang den raad van haar pastoor inroepende; en door haar dochter meer gevreesd en ontzien dan vertrouwd en bemind. Zoo komt Gretchen er toe om nu en dan bij buurvrouw verstrooijing en uitspanning te zoeken, hetgeen de aanleiding wordt tot haar val.

Nemen wij na Stahr de ‘Kritische Bemerkungen’ ter hand, dan komen wij aanstonds in een andere atmosfeer. Met Stahr blijven wij bij den beganen grond; met Vischer beklimmen wij de toppen der Alpen en komen in een lucht, die het ademhalen moeijelijk maakt. Vischer, de bekende schrijver der ‘Aesthetik’, is als discipel van Hegel geharnast in logica en gewapend met dialectiek. Hij gaat aanstonds los op ‘Grund-idee und Ziel’ van het dichtstuk. Bij hem staat a priori vast, dat alles, als het goed zal zijn, moet passen in de hegelsche formule van: these, antithese, synthese. Hij maakt een ruim gebruik van de bekende hegelsche ‘Stichwörter’, van die categoriën, die zoo algemeen en zoo afgetrokken zijn, dat de voorstelling naauwelijks kan volgen. Als Faust door bezwering van den ‘Erdgeist’ zoekt in te dringen in het geheim der natuurkracht, dan noemt Vischer dat: ‘das Object forciren.’ Als hij daarna door zelfmoord zich den toegang wil openen tot het wezen der dingen, dan is dat: ‘das Subject forciren.’ Het lied der aartsengelen in den Proloog, ‘stellt das in der einzelnen, scheinbaren Störung herrschende Gesetz, die Naturordung, dar’ (these), ‘Mephistopheles, die moralische Welt, wie sie durch das Vermögen des Unbedingten, die Freiheit, gegenüber der Harmonie in der Natur, eine Welt der Will-

kür zu sein scheint' (antithese), 'der Herr aber die oberste ewige Einheit, welche beide Welten beherrscht' (synthese). Evenwel vinden wij bij Vischer zeer juiste wenken betreffende verschillende bijzonderheden, en scherpzinnige opmerkingen over de compositie van het geheel. Het is inderdaad jammer, dat hij zich een wijsgeerige theorie en terminologie heeft eigen gemaakt, die voor hem zelven en voor zijn lezers lastig is. Zijn opmerkingen zouden ook zonder deze haar volle waarde hebben, en konden gevoegelijk worden medegedeeld in de taal die iedereen spreekt.

Wat is toch eigenlijk de 'Grund-idee' van den Faust? Goethe zelf antwoordde daarop (Eckermann, III, p. 172): 'Alsof ik dat zelf wist, en zeggen kon! - *Van den hemel door de wereld ter helle*, dat zou des noods iets wezen; evenwel is dat geen idee, maar enkel het beloop der handeling. Dat de duivel zijn weddingschap verliest, en dat een mensch, die bij zware afdwalingen onophoudelijk tot het betere voortstreeft, *verlost* behoort te worden - dat is wel is waar een vruchtbare gedachte, die veel verklaart; maar het is toch geen idee, dat bij het geheel en bij elk tooneel in het bijzonder ten grondslag ligt. Het ware ook inderdaad wat moois geworden, als ik een leven, zoo rijk, zoo bont, zoo afwisselend, als ik in den Faust heb voorgesteld, op het snoertjen had willen rijgen van een enkel doorloopend idee? Het was over 't geheel mijn manier niet om bij mijn dichten te streven naar beligchaming van iets afgetrokkens. Ik ontving in mijn gemoed indrukken, en wel zinnelijke indrukken van allerlei aard, zooals een altoos werkzame fantazie mij die aanbood; en ik had als dichter niets anders te doen, dan die indrukken en beelden af te ronden, te vormen, en op zulk een wijs in woorden te brengen, dat anderen, bij 't hooren of lezen van mijn gedicht, dezelfde indrukken ontvingen, die ik gehad had.'

Dergelijke gedachten, als hier door Goethe worden geuit, vinden wij in het 'Vorspiel auf dem Theater'; behalve dat zij hier zijn uitgewerkt tot een klein drama op zich zelf, een meesterstuk van Goethe'sche kunst en karakteristiek. De directeur wil gaauw geholpen zijn, en wel met een stuk dat toeschouwers trekt en de kas vult; de dichter wil zijn gemoed

uitstorten, zonder zich om kas en publiek te bekommeren, en ruimte van tijd hebben om zijn werk te voltooijen, zoodat het van blijvende waarde zij; de ‘lustige Person’ speelt de rol van humoristisch bemiddelaar. Vischer beweert nu echter, dat Goethe bij de uitgaaf van Faust, eerste gedeelte, in 1807, maar al te veel reden had om met dat voorspel een ‘humoristischen, sceptischen en tot geenerlei resultaat leidenden brief van verontschuldiging’ aan zijn drama meê op weg te geven. Een ‘Grund-idee’ moet er wezen, dat staat vast; reeds Schiller heeft, zoo als uit zijn brieven aan Goethe blijkt, dat idee gezocht, en onder woorden zoeken te brengen. Vischer houdt het er voor, dat het drama klaarblijkelijk ‘das Schicksal des in's unendliche strebenden Menschengeistes’ tot inhoud heeft. Inderdaad, als men uit dit oogpunt de zaak beschouwt, geraakt men in eenige verwarring. Een ‘Grund-idee’ als het genoemde is nergens bepaald en duidelijk uitgesproken, noch staan al de deelen van het gedicht met zulk een idee in noodzakelijk verband. Van dit standpunt ziet het er met de éénheid van den Faust vrij bedenkelijk uit; even bedenkelijk als nog voor weinige jaren met de éénheid van Duitschland. Men begint te vreezen dat de eenheid van den Faust ten slotte slechts door een ‘aesthetisch-philosophischen Gewaltstreich’ zal kunnen tot stand gebracht worden.

Van de grootere werken van Goethe zijn er slechts enkelen, b.v. Goetz, Werther en Hermann und Dorothea, ‘in einem Zuge’ ontworpen en voltooid. Meestal liggen er van den eersten aanvang tot de voltooijing vele jaren tusschen beide; en het stuk ondergaat in dien tusschentijd veelvuldige veranderingen. Over ‘Wilhelm Meister's Lehrjahre’ b.v. zijn twintig jaren verloopen; begonnen in 1776, is dat werk eerst in 1796 voltooid. Met den Faust is het niet anders gesteld. Begonnen is dat gedicht reeds in 1774; maar eerst in 1807 verscheen het eerste gedeelte in 't licht. De grootere werken van Goethe hebben dus een geschiedenis van hun ontstaan, een ‘genesis’, zoo als de duitschers het noemen. Die ‘genesis’ zorgvuldig na te gaan is ongetwijfeld zeer interessant; maar haar sporen zijn meestal door Goethe zelven met opzet uitgewischt. Hij wilde die ‘genesis’ niet al te subtiel nagespoord hebben, en antwoordde in een zijner Xeniën op het verzoek: ‘Lasz doch, was du halb vollbracht, mich und andre kennen:’ - ‘Weil es uns nur irre macht, wollen wir's verbrennen.’ Evenwel

hebben bij den Faust die sporen niet geheel uitgewischt kunnen worden; zij zijn in het gedicht zelf, zoo als het thans voor ons ligt, duidelijk genoeg na te gaan. Maar er is meer. De uitgave van 1807 is niet de eerste. In 1790 werd een gedeelte van het gedicht, als dramatisch fragment, in 't licht gegeven. Deze uitgaaf is intusschen zeer zeldzaam geworden. Wie nog een exemplaar bezit, beware het zorgvuldig; met verloop van tijd kan het voor bibliophilen groote waarde krijgen. In Frankrijk inzonderheid zijn veel liefhebbers voor zulke eerste drukken, die later voor een verbeterden en vermeerderden de plaats hebben moeten ruimen. Sainte Beuve onder anderen kent geen grooter genot, dan zulk een eersten druk b.v. van de Maximes of de Caractères te doorbladeren; en weet er met den meesten smaak over uit te weiden, hoe magtig veel die vooruit heeft boven de latere, geijkte, officieele uitgaaf, die de heerschappij in bezit heeft weten te nemen. Die Faust-uitgave van 1790 in handen te hebben is echter niet noodig, daar wij door de commentatoren naauwkeurig onderrigt zijn omtrent hetgeen zij behelsde. Het waren de volgende gedeelten: 1^0. de eerste monoloog van Faust, en het gesprek met Wagner, tot aan den regel: ‘und froh ist wenn er Regenwürmer findet’ (p. 18-28, deel 11 van de uitgave 16^0 in 40 deelen). 2^0. Het tweede fragment begon afgebroken met den regel: ‘und was der ganzen Menschheit zugetheilt ist,’ die thans midden in het tweede gesprek van Faust met Mephistopheles staat, en eindigde met den regel: ‘ich gratulire dir zum neuen Lebenslauf’ (pag. 72-84). 3^0. Dan volgde aanstonds bijkans de geheele reeks van tooneelen, die de geschiedenis van Gretchen behelzen, beginnende met de eerste ontmoeting: ‘mein schönes Fräulein darf ich's wagen’, en eindigende met Gretchen's bezwijming in de kerk: ‘Nachbarin, euer Fläschen’ (pag. 111-168). In deze reeks van tooneelen ontbrak echter het tooneel: ‘Nacht, Strasze vor Gretchen's Thür’, waarin Gretchen's broeder optreedt, en door Faust in een tweegevecht gedood wordt. Dientengevolge ontbrak ook in het volgende tooneel de regel: ‘auf deiner Schwelle wessen Blut?’ Bovendien was de volgorde der tooneelen anders dan tegenwoordig; het tooneel: ‘Wald und Höhle’ stond namelijk in die eerste uitgaaf tusschen de beide tooneelen: ‘Am Brunen’ en ‘Zwinger’.

Zoo als gezegd is, werd de Faust begonnen in 1774. Goethe bevond zich toen in een tijdperk van krachtige en onophoude-

lijke productiviteit. Hij zelf heeft in ‘Wahrheit und Dichtung’ dat tijdperk met levendige trekken geschilderd. De voorstellingen en indrukken die hij ontving, vormden zich als van zelf tot dichtwerken. De fantazie arbeidde onafgebroken, zelfs in den slaap. Zijn droomen was dichten; dikwerf stond hij midden in den nacht op om in allerijl op het papier te werpen, wat daareven in zijn brein tot voltooijing was gekomen. Bij stukken van grooteren omvang plagt Goethe zich destijds volstrekt niet te binden aan een te voren ontworpen volgorde. Was eenmaal het plan in zijn hoofdtrekken door hem opgevat, dan ging hij aan de bewerking van enkele gedeelten, zoo als de inspiratie van het oogenblik hem dreef. Bij de bewerking van den Faust heeft oogenschijnlijk de episode van Gretchen zich weldra geheel en al van zijn fantazie meester gemaakt; zoodat die tooneelen, zooals zij in den druk van 1790 voorkomen, in éénen adem door hem geschreven zijn, en reeds in dien eersten vorm een gesloten en afgerond geheel vormen. Wat hij, behalve de ‘Gretchen-episode’, in dien eersten tijd van den Faust afwerkte, waren losse fragmenten.

In November 1775 vestigde Goethe zich te Weimar. De afgewerkte gedeelten van Faust bracht hij mede, netjes op postpapier geschreven, en zonder dat er iets geschrapt was, ‘denn ich hütete mich’, zegt hij, ‘eine Zeile nieder zu schreiben, die nicht gut war, und nicht bestehen konnte’ (Eckermann, II, p. 62). Te midden van de verstrooijingen van het hofleven en van de werkzaamheden, die zijn raadsheerschap hem oplegde, bleef de Faust, met zooveel andere ontwerpen en fragmenten, onaangeroerd liggen. In 1786 nam Goethe, het gewoel en de verstrooijing moede, de wijk naar Italië. Daar bezorgde hij de redactie van de eerste ‘Gesammtausgabe’ zijner werken (bij Goeschen in 12 deelen). Zoo kwam ook de Faust weer op het tapijt, en werd het manuscript op postpapier, dat reeds door den tijd geel geworden was, weer voor den dag gehaald. In de ‘Chronologie der Entstehung Goethe'scher Schriften’, vinden wij bij het jaar 1788 aangeteekend: ‘ontwerp tot voortzetting van den Faust, en eenige tooneelen geschreven. Het tooneel “Hexen-Küche” geschreven in de villa Borghese.’ Ook bij deze gelegenheid vorderde Goethe met den Faust niet anders dan door toevoeging van enkele tooneelen. Toen in 1790 de ‘Gesammtausgabe’ gesloten werd, bleef het bij die fragmentarische uitgaaf van het drama, waarvan boven gesproken is. Nu

duurde het weer verscheidene jaren voordat het werk weer werd opgevat. Eerst bij het jaar 1796 vinden wij aangeteekend: ‘een weinig aan den Faust gewerkt’; en bij het jaar 1797: ‘het schema voor Faust gecompleteerd; Oberon's en Titania's gouden bruiloft, de opdracht en den proloog geschreven.’ Nog een paar keer wordt er melding gemaakt van ‘voortzetting van den Faust,’ tot wij eindelijk bij het jaar 1806 lezen: ‘den ersten Theil des Faust abgeschlossen.’

Volgens deze opgaven kunnen wij de bewerking van den Faust slechts in het algemeen en met weinig naauwkeurigheid nagaan. Bepaald kan alleen worden aangewezen, wat er in de uitgaaf van 1807 aan die van 1790 is toegevoegd. Het is de geheele inleiding, opdracht, voorspel en proloog; de tweede monoloog van Faust, na het vertrek van Wagner, zijn voornemen om den giftbeker te drinken, en zijn terugkeer tot het leven bij het hooren van het Paaschgezang. Het tooneel ‘vor dem Thor’, de wandeling op den eersten Paaschdag van Faust met Wagner en de ontmoeting met den zwarten poedel. Het tooneel in het studeervertrek, de bezwering van den poedel, het optreden van Mephistopheles en zijn eerste gesprek met Faust, totdat deze door het toovergezang in slaap gesust wordt. Het tweede gesprek tusschen Faust en Mephistopheles en het verbond dat zij met elkander sluiten, tot aan den regel: ‘und was der ganzen Menschheit zugetheilt ist.’ De beide tooneelen: ‘Auerbachs Keller’ en ‘Hexenküche’. De thans volgende reeks van tooneelen, die de geschiedenis van Gretchen behelzen, is gecompleteerd door toevoeging van het tooneel: ‘Nacht, Strasze vor Gretchen's Thüre’, en van de tooneelen: ‘Walpurgisnacht, met het Intermezzo; Trüber Tag, Feld; Nacht, offen Feld; Kerker.’ Voorts moet gelet worden op de veranderde plaatsing in de uitgaaf van 1807 van het tooneel ‘Wald und Höhle.’

Beschouwt men den Faust, eerste gedeelte, in zijn geheel, dan onderscheidt men duidelijk genoeg twee hoofdgroepen. In de eene groep van tooneelen is Faust, eerst alleen, later onafscheidbaar van Mephistopheles, de hoofdpersoon. In deze tooneelen zijn de motieven der handeling ontleend aan het bekende volksboek, dat aan Goethe het ruwe materiaal voor zijn

drama leverde. In de andere groep van tooneelen daarentegen, zijn de motieven onafhankelijk van het volksboek en is Gretchen de hoofdpersoon. Zij trekt zoozeer de aandacht tot zich, dat zij Faust zelven geheel in de schaduw stelt, die nevens haar slechts een ondergeschikte en passieve rol speelt. Nu is het merkwaardig dat deze tweede groep reeds in de fragmentarische uitgaaf van 1790 een nagenoeg voltooid geheel vormde, terwijl van de eerste groep slechts een paar losse tooneelen voorhanden waren. Gaan wij die tooneelen na, die wij kortheidshalve naar Gretchen kunnen noemen, en behouden wij de volgorde der uitgaaf van 1790, dan vinden wij een afgerond drama, beginnende met de eerste ontmoeting tusschen Faust en Gretchen, die daareven van de biecht komt, en eindigende met den angstkreet van Gretchen, wanneer zij, wederom in de kerk, door schuldgevoel getroffen, in zwijm valt. Dit drama splitst zich van zelf in twee hoofddeelen. Het beloop der handeling is als volgt:

Eerste hoofddeel. Gretchen vóór den val. 1. Eerste ontmoeting tusschen Faust en Gretchen en gesprek van Faust met Mephistopheles. In blinde minnedrift ontstoken, eischt Faust dat Mephistopheles hem de ‘deerne’ verschaffe, wil van geen uitstel hooren, en meent zelf wel, in weinig uren, ook zonder hulp van Mephistopheles, zulk een ‘schepseltjen’ voor zich te kunnen winnen. Faust treedt hier op als volleerd losbol, en, zoo als Stahr opmerkt, als erger duivel dan Mephistopheles, die alle moeite heeft om zijn brutale drift eenigzins te matigen. 2. Gretchen verlaat haar vertrek onder het spreken van eenige woorden, waaruit blijkt welk een indruk Faust op haar heeft gemaakt. Faust, door Mephistopheles in het vertrek gebracht, ondergaat hier een volledige verandering in zijn binnenste. Zijn woeste drift maakt plaats voor een inniger en teederder gevoel, dat hem ten slotte doet uitroepen: ‘Voort, voort, ik keer nimmer hier terug!’ Van dit besluit wordt hij echter teruggebracht door Mephistopheles, die de kleinooden, als geschenk voor Gretchen, komt brengen. Als beiden zijn heengegaan, komt Gretchen terug, en wordt bevangen door een duister voorgevoel van hetgeen haar wacht. In die stemming vindt zij de kleinooden, en kan de verzoeking niet weerstaan om zich daarmeê te tooijen. 3. Faust wandelt in gedachten op en neêr; Mephistopheles komt vloekend en schimpend vertellen, dat de kleinooden door Gretchen's moeder aan den pastoor zijn over-

geleverd. Faust is in dit tooneel een geheel ander man, dan in het vorige gesprek met Mephistopheles. Zoo vol van drift als hij toen was, zoo passief is hij thans; hij spreekt naauwelijks enkele woorden. Echter deert hem Gretchen's droefenis over het verlies van de juweelen, en hij beveelt dat haar een ander stel gebragt worde. 4. Gretchen, die het tweede geschenk gevonden heeft, komt verschrikt en juichend bij buurvrouw Martha. Straks komt Mephistopheles, onder voorwendsel van berigten te brengen van Martha's man. Er wordt afspraak gemaakt, dat hij dien avond met Faust in buurvrouws tuin zal komen, waar hij Margaretha ook hoopt aan te treffen. 5. Faust, wiens liefde met nieuwen gloed is ontwaakt, verneemt van Mephistopheles dat hij dien avond een bijeenkomst met Gretchen zal hebben. De gemoedsbezwaren, die hij nog te kennen geeft, worden met weinig moeite door Mephistopheles uit den weg geruimd. 6. Zamenkomst van Faust met Gretchen. Het meisje, spraakzaam en vol blijde hoop, legt geheel haar hart en leven voor Faust open en biedt geen weêrstand aan zijn vleijen. 7. Gretchen in haar vertrek, alleen. Haar geheele ziel is vervuld met het beeld van den beminde. 8. Nieuwe zamenkomst van Faust met Gretchen in buurvrouws tuin. Gretchen zoekt Heinrich's innigste overtuiging uit te vorschen. Hoe weinig bevredigend het resultaat ook is, schenkt zij hem toch haar volle vertrouwen en belooft hem de nachtelijke zamenkomst, die over haar lot beslist.

Tweede hoofddeel. Gretchen na den val. 1. Gesprek tusschen Gretchen en Lieschen bij de fontein op de markt. Het verhaal van Lieschen, dat aan Gretchen als in een spiegel haar eigen toestand voor oogen stelt, wordt door deze slechts met enkele woorden afgebroken: ‘Het arme meisje’; ‘hij neemt haar zeker tot zijn vrouw’; ‘dat is niet mooi!’ Straks, als zij alleen is, begint haar schuldgevoel te ontwaken, dat zij in weinige woorden uit. Zij leeft echter nog in de vaste hoop, dat Heinrich haar niet zal verlaten en haar voor leed en schande zal bewaren. 2. Tooneel: ‘Wald und Höhle.’ Faust vindt, nadat zijn minnedrift geboet is, op den duur geen bevrediging in het verkeer met Gretchen. Wel verlaat hij haar niet geheel, maar ontwijkt haar soms voor langeren tijd, om zich in de eenzaamheid aan bespiegeling en natuurstudie over te geven. Daarin wordt hij door Mephistopheles gestoord, die telkens weer de begeerte naar het schoone meisje bij hem doet ontvlammen.

3. Gretchen, geknield voor het Maria-beeld. Haar toestand is bijna hopeloos geworden; de herhaalde afwezigheid van Heinrich moet haar het ergste doen vreezen. 4. Gretchen in de kerk. Bij de orgeltoonen en het koorgezang ontwaakt bij haar, met de herinnering aan de dagen der onschuld, het volle besef van schuld en leed. Haar moeder is, door haar onvoorzigtigheid, gestorven, en dat wel plotseling, zonder biecht en oliesel; Heinrich is afwezig, haar schande zal weldra openbaar zijn. Zij bezwijmt.

Ziedaar het drama ‘Gretchen’ zoo als het in de uitgave van 1790 voorkwam. Het is, zoo als men ziet, een welgeordend en bijna voltooid geheel. Het beloop der handeling is eenvoudig en natuurlijk; de afzonderlijke deelen worden geleidelijk het eene uit het andere ontwikkeld. Er ontbreekt alleen een ontknooping, daar Gretchen's bezwijming in de kerk geen beslissend en bevredigend slot vormt. Afgezien echter van de meesterlijke ontknooping, die aan het drama in de uitgaaf van 1807 door de ‘Kerkerscene’ is gegeven, heeft de oorspronkelijke vorm iets op den lateren vooruit. Één punt althans komt mij niet twijfelachtig voor: dat het tooneel ‘Wald und Höhle’ in de uitgaaf van 1790 op zijn ware plaats stond. De geheele inhoud van dit tooneel veronderstelt dat de bijeenkomst, tusschen Heinrich en Gretchen afgesproken aan het slot van het eerste hoofddeel, heeft plaats gevonden, en Gretchen zich reeds onherroepelijk aan den beminden man heeft overgegeven. Alleen in die veronderstelling wordt de geheele situatie in dit tooneel duidelijk en krijgt ieder woord zijn ware beteekenis. Het gezegde van Faust: ‘so tauml' ich von Begierde zu Genusz, und im Genusz verschmacht' ich nach Begierde’; de schildering van Gretchen's toestand: ‘sie steht am Fenster, sieht die Wolken ziehen’ etc.; het zelfverwijt van Faust, ‘was ist die Himmelsfreud' in ihren Armen’ etc., dat alles is zonder motief en zonder beteekenis vóór Gretchen's val. Daarentegen is alles in orde, als wij dit tooneel herstellen op de plaats, waar het in de uitgaaf van 1790 stond.

Voorts is in de uitgaaf van 1807 een nieuw tooneel ingevoegd; het tooneel: ‘Nacht, Strasze vor Gretchen's Thüre’, waarin Gretchen's broeder Valentijn optreedt en door Faust gedood wordt. In verband met het overige beschouwd, geeft dit tooneel aanleiding tot eenige bedenkingen. Van een broeder van Gretchen wordt in het voorafgaande slechts eenmaal ter

loops melding gemaakt; als Gretchen in haar eerste gesprek met Faust zegt: ‘mein Bruder ist Soldat.’ Het optreden van dien broeder te dezer plaatse geschiedt zonder eenige voorbereiding; het motief moet door de fantazie van den lezer worden aangevuld. Gretchen's en Valentijn's moeder is in dit tooneel blijkbaar als reeds gestorven te denken; daar zij anders hier ter plaatse bij den moord op haar zoon, voor haar eigen huis gepleegd, noodzakelijk had moeten optreden. Evenwel worden wij van haar dood eerst onderrigt in het volgende tooneel, door de woorden: ‘bet'st du für deiner Mutter Seele, die durch dich zur langen Pein hinüberschlief?’ De verwijtingen, die Valentijn tot zijn zuster rigt, en het tafereel dat hij ophangt van haar toekomstig lot, zijn wel is waar in overeenstemming met zijn karakter, als ruw maar braaf soldaat, die, bij den val van zijn eenige zuster, zijn besten schat op aarde verloren heeft; maar tot die verwijtingen geeft tot nog toe het gedrag van Gretchen geen genoegzamen grond, en het tafereel van haar toekomst wordt weêrsproken door de volgende tooneelen, waarin haar levenslot een geheel anderen keer neemt. De rede van den stervenden Valentijn zet aan dit tooneel een al te felle kleur bij, die niet in harmonie is met het koloriet der overige tooneelen. Door de ruwe verwijtingen, die de broeder, ten aanhoore van al het volk, tot zijn eenige zuster rigt, wordt Gretchen door het slijk gesleurd en dieper vernederd dan in een enkel der overige tooneelen. Met welke levendige trekken in de overige tooneelen de schuld en het ongeluk van Gretchen ook geschilderd worden, wij worden toch tevens er aan herinnerd: ‘ihr Verbrechen war ein süszer Wahn’, en de dichter wekt door het beeld dat hij van haar teekent onze diepste deernis, maar nergens onze verachting. In de rede van Valentijn echter wordt Gretchen een voorwerp van walging en afschuw. Hoe voortreffelijk dan ook dit tooneel van Valentijn's optreden en dood, op zich zelf beschouwd, zijn moge, het staat met het overige niet regt in verband. Het is niet zonder eenige gewelddadigheid tusschen de oude tooneelen ingeschoven en er losjes meê verbonden door den in het volgende tooneel ingevoegden regel: ‘auf deiner Schwelle wessen Blut?’

Een ander tooneel, dat in de uitgave van 1807 aan den Faust is toegevoegd, is de Walpurgisnacht met het intermezzo: ‘Oberons und Titania's goldene Hochzeit.’ Op dien Walpurgisnacht worden wij voorbereid in het tooneel van Valentijn's optreden

door de woorden van Mephistopheles aldaar: ‘Sie spukt mir schon durch alle Glieder die herliche Walpurgisnacht; die kehrt uns übermorgen wieder;’ waaruit men zou kunnen opmaken, dat deze beide tooneelen in onderling verband door den dichter zijn ontworpen. Echter lag een ‘Walpurgisnacht’ ook reeds in het eerste ontwerp van den Faust. Wij vinden namelijk in de werken van Goethe (vol. 34) een aantal fragmenten en ontwerpen, waaronder ook ‘Paralipomena zu Faust’ voorkomen. Deze Paralipomena moeten bij de studie van Faust vooral niet over het hoofd gezien worden. Zij vergunnen ons een blik te werpen in Goethe's werkplaats, en verspreiden niet weinig licht over het ontstaan van ons dichtstuk. Blaze de Bury heeft ze dan ook, als derde deel van den Faust, in zijn vertaling opgenomen. Zonderling echter zijn de opmerkingen, die hij daaraan doet voorafgaan. ‘Ces fragments,’ zegt hij, ‘composés pour la plupart à bâtons rompus, se rattachent chacun à quelque scène importante du grand oeuvre, qu'ils développent et commentent. Cet esprit de suite et d'ordre, cette persévérance immuable dans l'idée, qui sont les éminentes qualités du génie de Goethe, ont atteint leur dernier terme dans la confection du poëme de Faust; c'est bien là l'oeuvre de Goethe, l'élaboration de toute sa vie. Lorsqu'il s'agit de Faust, Goethe ne se contente plus de faire, il veut *parfaire;* - de là ces fragments ajoutés, ces idées explétives, ces notes au crayon en marge d'une scène’. Het zijn geen ‘notes au crayon’, geen ‘idées explétives’, die wij in de Paralipomena vinden, maar overblijfselen van vroegere ontwerpen en half afgewerkte tooneelen, die oorspronkelijk voor den Faust bestemd waren, maar later door den dichter verworpen werden. De naauwgezette zorg van Goethe's secretarissen, Riemer en Eckermann, die hem in de laatste jaren van zijn leven bij de redactie van de volledige uitgaaf zijner werken ter zijde stonden, heeft deze en meer andere dergelijke fragmenten en schetsen uit zijne papieren opgedolven en voor vernietiging bewaard. Onder die Paralipomena nu is het merkwaardigste fragment een Walpurgisnacht, waarvan aanmerkelijke gedeelten zijn afgewerkt. Het ontwerp van dezen Walpurgisnacht toont een vrij groot verschil met het plan, dat in den Walpurgisnacht van 1807 gevolgd is. In onzen Walpurgisnacht wil Faust naar de kruin van den Brocken, waarheen de groote menigte stroomt, maar wordt door Mephistopheles zijdwaarts geleid. In de Paralipomena echter worden wij naar den berg-

top gebragt, waar Satan zelf te midden van rook en vlammen troont, omringd door de digt opeengepakte menigte zijner vereerders. Hier houdt hij een redevoering tot zijn verzamelde gemeente, waarbij mannen en vrouwen afzonderlijk worden toegesproken en geeft vervolgens eenige particuliere audientiën. De afgewerkte stukken zijn zoo ‘derb’ van inhoud en toon, dat van verscheiden regels de zin door ‘Gedankenstriche’ moet worden aangeduid. Zij zijn in den trant van Satyros, Jahrmarktsfest zu Plundersweilen en Hanswurst's Hochzeit. Geheel de jeugdige overmoed van Goethe spreekt uit die ‘Paralipomena zur Walpurgisnacht’ en kenmerkt ze als een werk van zijn vroegere jaren (1775). Toen de dichter op rijperen leeftijd het drama weer opvatte, begreep hij dat een Walpurgisnacht als die eerste niet geschikt was om in den Faust te worden opgenomen en hij ontwierp dus dit geheele tooneel op nieuw.

Welke plaats bekleedt nu onze Walpurgisnacht in den samenhang van het drama? Zij is ingeschoven daar ter plaatse, waar het beloop der handeling een meer langdurige verwijdering tusschen Faust en Gretchen vereischte. De vlugt van Faust wordt gemotiveerd door den moord van Valentijn. Faust wordt thans, opdat hij Gretchen vergete, door Mepistopheles in allerlei verstrooijingen geworpen en vastgehouden. Gretchen inmiddels, aan zich zelf overgelaten, vervalt van kwaad tot erger en zwerft eenigen tijd ellendig rond, tot zij gevangen genomen en wegens kindermoord ter dood veroordeeld wordt. Dit wordt in het volgende tooneel: ‘Trüher Tag, Feld’ door Faust aan Mephistopheles verweten: ‘mich wiegst du in abgeschmackten Zerstreuungen, verbirgst mir ihren wachsenden Jammer und lässest sie hülflos verderben!’ In den samenhang van het drama moet dus de Walpurgisnacht dienen om de gaping aan te vullen tusschen het tijdstip van Faust's vlugt uit het stadjen waar Gretchen woont en het oogenblik dat hij haar in den kerker wedervindt. Zij moet een beeld geven van de verstrooijingen, waarin Faust in den tusschentijd door Mephistopheles wordt rondgevoerd.

Het motief van een verwijdering tusschen Faust en Gretchen ligt, zoo als wij boven zagen, ook reeds aan het tooneel: ‘Wald und Höhle’ ten grondslag. Alleenlijk is daar de verwijdering minder langdurig en wordt Faust ten slotte door Mephistopheles aan zijn afzondering ontrukt en naar Gretchen teruggevoerd. Ook biedt het begin van den Walpurgisnacht een merkwaardige

overeenstemming aan met het vroegere tooneel. Gelijk Faust aldaar zich verkwikt in het genot en de studie der natuur, zoo ademt hij hier met verrukking de lentelucht in, die hem van berk- en pijnboom te gemoet waait, en luistert naar het ruischen van beek en stroom, die over de rotsen of langs de graszoden vloeit. Die overeenstemming houdt echter spoedig op. Nauwelijks is in de Walpurgisnacht het 'Irrlicht' als gids opgetreden, of wij verlaten den bodem der werkelijkheid om in een phantastische spookwereld binnengeleid te worden. 'Die Neigungen der romantischen Schule,' zegt Vischer, 'kündigen sich in der Walpurgisnacht beunruhigend an. Wir werden mit dunkeln Anspielungen überschüttet, mit einer Anzahl von Xenien, meist ephemeren, satyrischen Inhalts unterhalten.' Een geheele collectie van dergelijke epigrammen, zinspelende op werkelijke personen en op voorvallen van den dag, wordt ons nog in het Intermezzo als toegift geschonken. Zoo worden fantazie en werkelijkheid dooreengemengd; midden onder de fantasmen van den Bloksberg, treden tijdgenooten van Goethe op; en terwijl de aandacht van Faust gevestigd is op toovergestalten als Lilith en het fantoom van Gretchen, worden er schimpschoten gelost op Nicolai en Hennings, op Stolberg en Lavater. Deze wijze van behandeling wordt door Vischer niet ten onregte streng afgekeurd. Ongetwijfeld behoort een phantastisch, tooverachtig, bovennatuurlijk element in zekere mate tot den Faust en is in het onderwerp zelf gegeven. Iedereen zal daarmeê vrede hebben, wanneer het voor een oogenblik, ijlings verschijnend en weêr verdwijnend, te voorschijn treedt, zooals in de bezwering van den Geest in het eerste tooneel, of in het overheerlijke voorlaatste tooneel, als Faust en Mephistopheles des nachts op hun tooverpaarden in vliegenden galop voorbij den 'Rabenstein' zweven. Een ander geval is het echter wanneer, zooals in den Walpurgisnacht, een fantaziebeeld in de plaats van de werkelijke handeling treedt en bij wijze van symbool of allegorie de gaping in het drama moet aanvullen.

In de drie slot-tooneelen wordt de draad der handeling weêr opgevat. Over de ontknooping, die daarmede aan het drama 'Gretchen' wordt gegeven, kan slechts één stem zijn. Als Gretchen weigert om zich te laten wegvoeren, als zij voor haar schuld wil boeten en zich vol vertrouwen overgeeft aan het oordeel des hemels, dan staat zij weêr voor ons in haar eerste reinheid en schoonheid: 'sie ist gerettet.'

Keeren wij thans terug naar de andere groep van tooneelen, waar Faust zelf de hoofdpersoon is. De uitgaaf van 1790 bevatte daarvan slechts die twee losse fragmenten, die boven zijn aangewezen. Het eerste behelst de expositie van het drama: den monoloog van Faust in zijn studeervertrek, de bezwering van den ‘Erdgeist’ en het gesprek met Wagner. Het tweede, buiten eenig verband met het vorige, behelst het gesprek van Faust met Mephistopheles, afgebroken beginnende met den regel: ‘und was der ganzen Menschheit zugetheilt ist’ en het onderhoud van Mephistopheles met den pas aangekomen scholier. Het eindigt daarmeê, dat Faust met Mephistopheles vertrekt om een nieuwen levensloop te beginnen. Hier was derhalve het meeste werk nog te doen. Vooreerst moest het optreden van Mephistopheles en het verdrag, dat Faust met hem sluit, worden voorgesteld. Ten andere moest er een beeld gegeven worden van het nieuwe leven, dat Faust onder geleide van Mephistopheles begint, tot op het oogenblik, dat hij Gretchen ontmoet.

Het eerste thema is in onzen Faust aldus ontwikkeld. Als Wagner is afgetreden, komt Faust weêr tot zich zelven terug. De geestverschijning heeft hem verpletterd: ‘den Göttern gleich' ich nicht - dem Wurme gleich' ich der den Staub durchwühlt.’ In die stemming reflecteert hij over zich zelven, zijn omgeving en het leven dat hij tot dusver heeft geleid. Maar een blik, toevallig geworpen op een flesch, die een giftdrank bevat, doet hem op eenmaal weêr moed vatten en wijst hem, naar hij meent, den weg aan om tot bevrediging van zijn streven te geraken. Moedig den giftbeker gedronken onverschrokken den rug gewend aan de zon des aardschen levens en een nieuw leven zal zich voor hem openen: de toegang zal hem verleend worden tot die geestenwereld, die hem daareven door den ‘Erdgeist’ werd ontzegd. Op het oogenblik echter dat hij den beker aan de lippen zet, hoort hij het klokgelui en koorgezang, waarmeê in den vroegen morgen de viering van het paaschfeest begint. Die klanken doen, met de herinnering aan vroeger dagen, de liefde tot het leven weêr bij hem ontwaken; de beker wordt niet gedronken. Het volgende tooneel toont ons de bevolking der stad, op den namiddag van Paschen, buiten de poort in verschillende groepen verstrooid, om in de vrije lucht het nieuw ontluikende leven der natuur te genieten. Faust en Wagner mengen zich onder de menigte, om straks op een eenzame plek

te rusten. Bij den aanblik der ondergaande zon voelt Faust zijn onrustig streven, zijn verlangen naar nieuwe tooneelen en onbekende oorden weêr ontwaken. Hij roept de geesten aan, die in de lucht zweven, om hem weg te voeren tot een nieuw leven. De bede wordt spoedig verhoord. Op den weg huiswaarts voegt zich een zwarte poedel bij hen, die Faust in zijn studeervertrek volgt. Het volgende tooneel toont ons Faust wederom des avonds alleen in zijn studeervertrek. De zachte en droefgeestige stemming, waarin hij dien dag heeft verkeerd, duurt nog voort. Hij haalt de Evangeliën voor den dag en begint Johannes te vertalen. Hierin wordt hij gestoord door zijn eigen twijfelingen en door het onrustig knorren van den poedel. Dan volgt de bezwering van den poedel, waarna Mephistopheles te voorschijn treedt in de gedaante van een rondreizend student. Mephistopheles maakt zich bekend als de geest van negatie en destructie. Straks wenscht hij heen te gaan; maar een verkeerd geteekend pentagram op den vloer voor de deur belet hem het vertrek te verlaten. Hij verklaart gebonden te zijn aan zekere wetten, die in zijn wereld gelden en niet overtreden kunnen worden. Daardoor ontstaat bij Faust de gedachte, dat er dus veilig een verbond met Mephistopheles zou kunnen gesloten worden. Mephistopheles stemt dat toe, maar wil thans vertrekken, hetgeen ook geschiedt, nadat hij Faust door een toovergezang in slaap heeft gesust. Ook het volgende tooneel speelt weêr in het studeervertrek. Mephistopheles treedt binnen, sierlijk als jonker uitgedost, en noodigt Faust uit om met hem de wijde wereld in te gaan. Faust weet van te voren dat niets op aarde hem bevrediging zal kunnen schenken, maar is toch niet ongeneigd om de proef te nemen. Het verbond wordt gesloten. Mephistopheles zal, zoo lang Faust leeft, zijn dienaar zijn, hem de wereld laten zien en hem iederen wensch bevredigen. Faust daarentegen verbindt zich om hiernamaals Mephistopheles te dienen en biedt zich aan om te sterven, zoodra hij in het tegenwoordige oogenblik zich bevredigd gevoelt. Op die voorwaarde wordt het verbond bezegeld en zij vertrekken.

In de wijze, waarop het optreden van Mephistopheles hier wordt voorgesteld, is Goethe afgeweken van het ontwerp, dat hem oorspronkelijk voor den geest had gestaan. Van dat oorspronkelijk ontwerp zijn namelijk in het dichtstuk zelf, zoo als het thans voor ons ligt, de sporen nog aanwezig. Het tooneel

‘Wald und Höhle’, dat reeds in de uitgaaf van 1790 voorkwam en tot de oudste gedeelten van den Faust behoort, begint met de woorden:

> Erhabner Geist, du gabst mir, gabst mir alles,
> Warum ich bat. Du hast mir nicht umsonst
> Dein Angesicht im Feuer zugewendet.

Wie is die verheven Geest, die aan Faust de natuur tot koninkrijk heeft gegeven, die hem vergunt een blik te werpen in haar borst als in den boezem van een vriend, die de levende wezens voor hem voorbijvoert en hem in de schepselen, die woud en lucht en stroom bewonen, zijn broeders leert kennen? Toch wel geen andere dan de ‘Erdgeist’, die in het eerste tooneel verschijnt. Even klaar is het echter, dat in de woorden van het tooneel: ‘Wald und Höhle’ niet op die eerste verschijning wordt teruggezien. Immers daar komt het niet tot een bede van Faust, noch wordt hem iets gegeven; integendeel, hij wordt teruggewezen met de woorden: ‘du gleichst dem Geist, den du begreifst, nicht mir.’ Faust zegt dan ook, na het sluiten van het verbond, tot Mephistopheles: ‘der grosze Geist hat mich verschmäht, vor mir verschlieszt sich die Natur’; welke woorden thans regtstreeks in strijd zijn met het tooneel: ‘Wald und Höhle.’ Hier vinden wij een weinig verder: ‘Du gabst zu dieser Wonne mir den Gefährten, den ich schon nicht mehr entbehren kann, wenn er gleich, kalt und frech, mich vor mir selbst erniedrigt, und zu Nichts, mit einem Worthauch, deine Gaben wandelt.’ Hiermeê stemt overeen hetgeen wij lezen in het tooneel ‘Trüber Tag, Feld’: ‘Wandle ihn (Mephistopheles) du unendlicher Geist! wandle den Wurm wieder in seine Hundsgestalt - dasz er vor mir im Sand krieche.’ Wij moeten hieruit opmaken dat het oorspronkelijk in 's dichters plan lag om Mephistopheles te laten optreden als ondergeschikt aan den ‘Erdgeist’ en door dezen zelven aan Faust tot medgezel gegeven.

Wat mag de reden zijn dat Goethe bij de vernieuwde bewerking van den Faust van dat plan is afgeweken? Wij zagen boven hoe Goethe in zijn jeugd plagt te arbeiden. Zijn ontwerpen vóór de uitvoering naauwkeurig op papier te brengen, was hij niet gewoon. Wanneer de een of andere stof zich van zijn geest had meester gemaakt, dan droeg hij die bij zich zel-

ven om en dacht er in eenzame uren over na, totdat in een gunstig oogenblik het geheel of een gedeelte tot rijpheid kwam, en geheel voltooid op het papier kon geworpen worden. Het plan had de dichter in zijn hoofd, hetgeen echter niet zóó te verstaan is, alsof bij werken van grooteren omvang, het geheel met al zijn onderdeelen in naauwkeurig geteekenden omtrek vóór de uitvoering vastgesteld ware geworden. Hij begon aan de bewerking, al was ook het algemeene ontwerp nog niet op alle punten tot gelijke vastheid gekomen. Die gedeelten werden dan voorloopig in 't onzekere gelaten: ‘Schwankende Gestalten, dem trüben Blick sich zeigend.’ Een van die gedeelten was ook het eerste optreden van Mephistopheles in het drama, en het verbond, dat Faust met hem, of liever, naar het oorspronkelijke plan, met zijn meester den ‘Erdgeist’ sluit. De dichter was hier al aanstonds in een moeijelijkheid geraakt, doordien de duivel van het volksboek bij hem tot een geheel ander persoon, den ‘Erdgeist’, geworden was. De ‘Erdgeist’ is de personificatie van de natuurkracht, voor zoover zij hier op aarde werkt. Geen duivel, geen booze geest derhalve, maar een god veeleer; de pantheïstische god namelijk, in zoover als deze enkel in betrekking tot de aarde wordt gedacht. Dit wezen, dat in den grond identiek is met den Heer der hemelsche heerscharen van den Proloog, kon tegenover Faust de rol niet spelen van een daemon die ten kwade verleidt. Maar dan kon ook Mephistopheles niet optreden als dienaar en werktuig van den ‘Erdgeist.’ Mephistopheles is zelfs, in de opvatting van Goethe, regtstreeks aan den ‘Erdgeist’ tegengesteld. Deze is de altijd scheppende geest, die sterven laat en geboren worden, maar door die wisseling zelve op elk tijdstip de volle werkelijkheid des levens te weeg brengt en in stand houdt. Mephistopheles daarentegen wordt gedefiniëerd als ‘der Geist der stets verneint’, de gepersonificeerde negatie, die al wat bestaat tot het niet zou willen terugbrengen. Het was dus raadzaam om Mephistopheles onafhankelijk van den ‘Erdgeist’ in het drama te laten optreden. Door de boven aangehaalde woorden van Faust: ‘der grosze Geist hat mich verschmäht’ wordt dan ook alle medewerking van den ‘Erdgeist’ bij het sluiten van het verbond uitdrukkelijk afgesneden.

Voor den ‘Erdgeist’ wordt echter een ander wezen, als eerste bewerker van het verbond tusschen Faust en Mephistopheles, in de plaats gesteld. De ‘Prolog in Himmel’ is door den

dichter ontworpen en geschreven in verband met het optreden van Mephistopheles, zoo als dat bij de hernieuwde bewerking van den Faust is voorgesteld. Met gelukkigen greep ontleende Goethe aan de inleiding tot het boek Job het kader voor dezen proloog, en vond zoodoende het middel om in een dichterlijk fantaziebeeld de algemeene strekking en beteekenis van zijn drama aan te wijzen. De rol, die aanvankelijk aan den ‘Erdgeist’ was toegedacht, om Faust van zijn grenzenloos theoretisch streven te voeren tot beperkte waarneming en van bespiegeling tot praktijk, wordt hier door den Heer der hemelsche heirscharen overgenomen. Hij zal zijn knecht Faust, die tot nog toe op donkere doolwegen wandelt, spoedig tot klaarheid voeren. Mephistopheles, die moeijelijk in verband te brengen was met den ‘Erdgeist’, kon zonder bezwaar optreden onder de dienaren van den oppersten Heer, aan wien alle geesten onderworpen zijn, en die ook den geest der eeuwige negatie en destructie als zijn werktuig weet te gebruiken en aan zijn bedoelingen dienstbaar te maken. Hij wordt derhalve de hoogste bewerker van het verbond tusschen Faust en Mephistopheles, en het eerste motief van Mephistopheles optreden in het drama wordt hiermede in een bovenzinnelijke wereld buiten het drama geplaatst.

Deze verandering van het oorspronkelijke plan heeft echter niet in alle opzigten gunstig gewerkt. De dramatische handeling in het gedeelte van den Faust, dat ons thans bezig houdt, heeft geenszins dien vluggen en vasten gang, dien wij b.v. in het ‘Gretchen-drama’ opmerken. Daar worden wij ‘in einem Zuge’ voorwaarts gevoerd; hier daarentegen worden wij dikwijls op hetzelfde punt vastgehouden; dezelfde situatie keert terug, ‘opernhafte Momente’ treden tusschen beide; kortom, de tooneelen zijn over 't geheel meer van lyrisch-elegische schoonheid, dan bevredigend uit een dramatisch oogpunt. Tot regt verstand van dit gedeelte van den Faust, moeten wij den toestand voor oogen houden, waarin de dichter bij den terugkeer tot het werk van zijn jeugd verkeerde. Ruim twintig jaren waren er verloopen, sedert het tijdstip waarop de eerste bewerking van den Faust gestaakt was. Het gedicht was den dichter min of meer vreemd geworden; hij zelf was in dien tusschentijd veranderd. Tien jaren had hij te Weimar geleefd, in hoofsche kringen verkeerd, andere vormen der zamenleving leeren kennen, dan die van het burgerlijke Frankfort. Het

zangspel, dat aan het Weimarsche hof zeer in den smaak viel, en de meesterstukken van Mozart, die in dezen tijd ontstonden, hadden den dichter opmerkzaam gemaakt op de kracht der muziek, en er had zich bij hem een zekere ingenomenheid met het ‘opernhafte’ ontwikkeld, waaraan wij hem in zijn drama's hier en daar zoo sterk zien toegeven. Voorts had hij een paar jaren in Italië doorgebracht. Te Rome, te Napels, te Palermo, bij het purperen licht van den italiaanschen hemel, onder myrten en laurieren, bij den aanblik van de overblijfselen der antieke architectuur en plastiek, was het hem als schellen van de oogen gevallen en had hij een aesthetisch-intellectueele wedergeboorte ondergaan. De formeele schoonheid was hem in hare hoogste openbaringen voor den geest getreden en klaar geworden. Veel van datgene wat in vroeger jaren zijn belangstelling had geboeid en zijn volle liefde had bezeten, kon hem thans niet meer bevredigen. Zoo ging het hem ook met het lievelingsgedicht van zijn jeugd. Toen hij, na de voltooijing van den ‘Wilhelm Meister,’ omstreeks 1796, besloot om dat gedicht af te werken, en met Schiller daarover correspondeerde, sprak hij van Faust menigmaal als van een ‘barbarische Composition, Dunst- und Nebelgestalten’; en, wanhopend om er van te maken, wat het naar het inzigt wat hij thans bezat, eigenlijk worden moest, verklaarde hij: ‘die höchsten Anforderungen denke ich mehr zu berühren als zu erfüllen; ich werde sorgen dass die Theile anmuthig sind und etwas zu denken geben; das Ganze wird immer ein Fragment bleiben.’

In die stemming begaf zich de dichter aan de bewerking van de partijen, die in de uitgaaf van 1790 open waren gebleven. Het is onmogelijk om bepaald aan te wijzen in hoever hij daarbij gebruik maakte van afgewerkte stukken, die hij onder zijn papieren vond. Dat hij echter van zoodanige fragmenten gebruik maakte, wordt bij een naauwkeurige beschouwing van de tooneelen, die ons thans bezig houden, in hooge mate waarschijnlijk. De ‘Spaziergang’ b.v., is zoozeer in den toon van de oudste gedeelten van den Faust, dat men naauwelijks aarzelen kan om den oorsprong van dit tooneel, voor een gedeelte althans, in 1775 of daaromtrent te plaatsen. Overigens hebben wij in het metrum althans één uitwendig kenmerk om stukken van vroegeren en lateren oorsprong te onderscheiden. Zijn allereerste dramatische stukken, de ‘Laune des Verliebten’ en de ‘Mitschuldigen’ schreef Goethe in alexandrijnen. Dit metrum

heeft hij echter spoedig laten varen; en het is merkwaardig dat hij nog slechts eenmaal, in zijn hoogen ouderdom, daartoe is teruggekeerd in den Faust, ‘Zweiter Theil’, het slottooneel van het vierde bedrijf. Van den alexandrijn wendde hij zich, voor dramatische en verhalende gedichten, tot het metrum van Hans Sachs, den tijdgenoot van Luther, een dichter, dien hij in zijn jeugd veel gelezen en hoog gewaardeerd heeft. Dit metrum is is het jambische vers van vier voeten, of liever, de versregel van vier klemsyllaben, waarbij groote vrijheid genomen wordt ten aanzien van de toonlooze syllaben, zoodat het metrum naar believen trochäisch en dactylisch worden kan. Goethe gebruikt bij dit metrum nog grootere vrijheid, door den versregel naar goeddunken te verlengen of te verkorten, en het aantal klemsyllaben tot vijf of zes te vermeerderen, of tot drie en twee terug te brengen. Soms laat hij ook het rijm varen, zoodat er enkel nog een zeker rythmisch proza overblijft. In dit metrum nu zijn ook de oudste gedeelten van den Faust geschreven, met uitzondering van enkele lyrische tooneelen: ‘Gretchen am Spinnrade’ en ‘Zwinger’. Uitgezonderd is ook de monoloog van Faust, waarmeê het tooneel ‘Wald und Höhle’ begint, die in het metrum van Shakespeare (blank verse, rijmlooze vijfvoetige jamben) geschreven is. Op lateren leeftijd voldeed hem het metrum van Hans Sachs niet meer en gevoelde hij behoefte aan strengere vormen. Nu is het wel is waar volstrekt niet onmogelijk of onwaarschijnlijk, dat hij bij de vernieuwde bewerking van den Faust soms met opzet tot dat metrum is teruggekeerd om de overeenstemming met de oudere gedeelten te bewaren. Omgekeerd echter mag men besluiten, dat stukken, die in strengeren vorm geschreven zijn, zoo als b.v. aanstonds de monoloog van Faust, na het aftreden van Wagner, waarin de vijfvoetige jambus met rijm heerscht, niet uit zijn jeugdigen tijd dateren.

Beschouwen wij nu den inhoud van onze tooneelen wat meer in bijzonderheden, dan kunnen ons de kenteekenen niet ontgaan van latere om- en bijwerking, op grond van een uit vroeger tijd voorhanden materiaal. Nemen wij den daareven genoemden monoloog en vergelijken wij hem met den monoloog van Faust, die het drama opent. De algemeene gang der denkbeelden is in beide dezelfde: weeklagt over den tegenwoordigen toestand en uitzigt op redding; in den eersten door de bezwering van den ‘Erdgeist’, in den tweeden door den giftbe-

ker. De tweede monoloog behelst slechts een rijkere ontwikkeling van hetgeen in den eersten met weinige krachtige trekken is aangeduid. Het is de omwerking van het gedicht der jeugd, in de rijkere en prachtigere vormen, die aan Goethe op later leeftijd ten dienste stonden. Vergelijken wij b.v. de woorden van den eersten monoloog:

> Weh! Steck' ich in dem Kerker noch -
> Beschränkt von diesem *Bücherhauf*
> Den *Würme* nagen, *Staub* bedeckt,
> Den bis ans hohe Gewölb hinauf
> Ein *angeraucht Papier* umsteckt;
> Mit Gläsern, Büchsen rings umstellt,
> Mit *Instrumenten* vollgepropft,
> *Urvähter Hausrath* drein gestopft -

met de volgende passage van den tweeden:

> Ist es nicht *Staub* was diese hohe Wand,
> Aus hundert Fächern, mir verenget,
> Der Trödel, der mit tausendfachem Tand
> In dieser *Mottenwelt* mich dränget? -
> Soll ich vielleicht in tausend *Büchern* lesen
> Dasz überall die Menschen sich gequält? -
> Ihr *Instrumente* freilich spottet mein
> Mit Rad und Kämmen, Walz' und Bügel. -
> Du alt *Geräthe*, das ich micht gebraucht,
> Du stehst nur hier, weil dich mein *Vater* brauchte,
> Du alte *Rolle*, dir wust *angeraucht*,
> So lang an diesem Pult die trübe Lampe schmauchte.

De overeenkomst is onmiskenbaar. Het is alsof wij den dichter voor ons zien, hoe hij op mannelijken leeftijd zich op nieuw verdiept in het lievelingsgedicht van zijn jeugd, hoe de stemming, de situatie van vroeger allengskens weêr bij hem levendig wordt; hoe de indrukken van voorheen, versterkt, bevestigd, verduidelijkt door zooveel rijker ervaring, hem overmeesteren; wij verstaan de woorden van de Opdragt:

> Der Schmerz wird neu, es wiederholt die Klage
> Des Lebens labyrinthisch irren Lauf -

Was ich besitze seh' ich wie im Weiten,
Und was verschwand wird mir zu Wirklichkeiten.

Het tooneel eindigt met de strofen van het paaschgezang, waardoor Faust wordt teruggebragt van zijn voornemen om den giftbeker te ledigen. Hier hebben wij een voorbeeld van 's dichters ingenomenheid met het ‘Opernhafte’ waarvan boven sprake was. Die ingenomenheid komt bijzonder sterk uit in het gedeelte van den Faust, dat ons thans bezig houdt. De bezwering van den poedel in het volgende tooneel: ‘Studirzimmer’, geschiedt met een omslagtigen toestel, zeer onderscheiden van de soberheid der geestverschijning in het begin. Ook dit tooneel eindigt wederom ‘opernhaft’ met het gezang der geesten, waardoor Faust in slaap wordt gesust. In het volgende tooneel keert het muzikale element nog eens terug in het lied der geesten, waarmeê de verwensching van Faust wordt beantwoord. Men zou kunnen vragen, of de dichter met dat alles toch niet een weinig ‘des guten zuviel’ hecft gedaan.

Ik wijs thans nog op eenige passages in dit gedeelte van den Faust, waar een vorig thema weêr wordt opgenomen, om als het ware muzikaal gevariëerd te worden. Het kan niemand ontgaan, dat de Faust zoodoende wel is waar verrijkt is geworden met uitnemende schoonheden van lyrischen aard, maar dat de dramatische handeling ondertusschen zoo goed als stil staat. In den eersten monoloog zegt Faust:

O sähst du, voller Mondenschein,
Zum letzten Mal auf meine Pein -
Ach könnt' ich doch auf Bergeshöhn,
In deinem lieben Lichte gehn,
Um Bergeshöhle mit Geistern schweben,
Auf Wiesen in deinem Dämmer weben,
Von allem Wissensqualm entladen
In deinem Thau gesund mich baden.

Aan het slot van het tooneel ‘Spaziergang’ zet Faust zich met Wagner op een heuvel te rusten en roept uit bij den aanblik der ondergaande zon:

O dasz kein Flügel mich vom Boden hebt,
Ihr nach und immer nach zu streben! -

Nicht hemmte dann den göttergleichen Lauf
Der wilde Berg mit allen seinen Schluchten;
Schon thut das Meer sich mit erwärmten Buchten
Vor den erstaunten Augen auf.
Doch scheint die Göttin endlich weg zu sinken;
Allein der neue Treib erwacht;
Ich eile fort ihr ew'ges Licht zu trinken
Vor mir den Tag und hinter mir die Nacht.

In den Werther vinden wij ook een passage, waar hetzelfde thema in welsprekend proza wordt ontwikkeld, in den brief van 18 Augustus. Aan het slot lezen wij daar: ‘Ach, wie oft habe ich mich mit Fittigen eines *Kranichs*, der über mich hinflog, zu dem Ufer des ungemessenen Meeres gesehnt, aus dem schaümenden Becher des Unendlichen jene schwellende Lebenswonne zu trinken, und nur einen Augenblick, in der eingeschränkten Kraft meines Busens, einen Tropfen der Seligkeit des Wesens zu fühlen, das alles in sich und durch sich hervorbringt.’ Vergelijken wij hiermede de woorden van Faust:

Doch ist es jedem eingeboren,
Dass sein Gefühl hinauf und vorwärts dringt,
Wenn über uns, im blauen Raum verloren,
Ihr schmetternd Lied die Lerche singt;
Wenn über schroffen Fichtenhöhen
Der Adler ausgebreitet schwebt,
Und über Flächen, über Seen,
Der *Kranich* nach der Heimat strebt.

Goethe's Werther is tegenwoordig wat op den achtergrond geraakt, en schijnt in vergelijking met den Faust weinig geteld te worden. Een vergelijking van beide stukken zou echter zeer duidelijk in 't licht stellen, hoeveel sprekende familietrekken Faust met Werther gemeen heeft.

Nemen wij thans het tooneel ‘Studierzimmer’, waarin Mephistopheles voor de tweede keer optreedt. Ook hier wordt in de rede van Faust: ‘In jedem Kleide werd' ich wohl die Pein des engen Erdenlebens fühlen’ - het bekende thema van vroeger weêr opgenomen. Ditmaal met herinneringen aan het boek Job: ‘als ik dacht, mijn bed zal mij troosten; mijn legerstede zal mij verligten; als ik met mijzelven spreek, zoo verschrikt gij mij met droomen en doet mij gruwen door gezigten.’

Auch musz ich, wenn die Nacht sich niedersenkt,
Mich ängstlich auf das Lager strecken;
Auch da wird keine Rast geschenkt,
Mich werden wilde Traüme schrecken.

Die herinneringen komen ook sterk uit in de volgende verwensching van Faust, zoodat het verband niet te miskennen valt, waarin dit gedeelte staat met den ‘Prolog im Himmel.’

Er komen in ons tooneel twee regels voor, die in het tegenwoordige verband niet regt passen. Als het verbond gesloten is, zegt Mephistopheles, die op zich genomen heeft om hier op aarde Faust als knecht te dienen: ‘Ich werde heute gleich, beim *Doctorschmaus*, als Diener meine Pflicht erfüllen.’ Van zulk een Doctorschmaus, waarbij Mephistopheles als dienaar fungeert, is echter in den zamenhang geen sprake, en er is in 't geheel geen plaats voor open, daar Faust en Mephistopheles aan het einde van dit tooneel aanstonds vertrekken. Deze woorden moeten dus oorspronkelijk in een anderen zamenhang gedacht en geschreven zijn. Misschien staan zij in verband met een tooneel, waarvan wij het schema en een paar afgewerkte regels onder de Paralipomena vinden. Dit tooneel is een promotie-dispuut, dat in het auditorium gehouden wordt. Het gewoel en gedruisch, dat aan het dispuut voorafgaat, wordt voorgesteld. Studenten dringen de zaal uit, anderen willen naar binnen. Pedellen gebieden stilte. Mephistopheles treedt op sls ‘fahrender Scholast’; in hetzelfde masker dus als de eerste keer, na de bezwering. Het dispuut begint tusschen den respondent en Wagner. Daarop komt Mephistopheles tusschenbeide, en neemt Faust de rol van den respondent over. Het dispuut wordt voortgezet door Faust en Mephistopheles. Faust dringt aan op methode en geregelden gang; Mephistopheles ‘schwadronirt’, schimpt op eenzijdige schoolwijsheid, roemt praktijk en ervaring. Zoo gaat het een tijdlang voort; Mephistopheles vraagt verklaring van eenige merkwaardige natuurverschijnselen. Faust antwoordt met een wedervraag. Mephistopheles maakt zich met een compliment van de zaak af en belooft later te antwoorden. Het dispuut wordt gesloten; de toehoorders, in twee partijen verdeeld, spreken hun oordeel uit en het tooneel eindigt met een opmerking van Wagner, die, even als op de wandeling met Faust, zijn vrees te kennen geeft, dat er booze geesten in 't spel zijn, die den mensch zoeken te misleiden en te verderven.

Men zou kunnen vermoeden dat dit dispuut oorspronkelijk bestemd was om het tweede optreden van Mephistopheles te motiveren en aan het tooneel, waarin het verbond gesloten wordt, vooraf te gaan. Na het publieke dispuut, was er geschikte gelegenheid voor een particulier onderhoud tusschen Faust en Mephistopheles, leidende tot het sluiten van het verbond. In dien zamenhang kon er sprake zijn van den ‘Doctorschmaus’, die ouder gewoonte op het dispuut volgen moest, en waarvoor Mephistopheles dus zijn diensten kon aanbieden. Die dispuut-scène werd echter door Goethe prijs gegeven, en Mephistopheles treedt thans voor de tweede maal, een weinig brusk en zonder motief, het studeervertrek van Faust binnen. Het is de vraag of wij ook hier er wel bij gewonnen hebben, dat de dichter zijn eerste ontwerp niet heeft vastgehouden, en die zoo meesterlijk aangelegde ‘Disputation’ voltooid. In den zamenhang van het drama zou dit tooneel van voortreffelijke uitwerking zijn geweest. Faust had zich voor zijn vertrek nog eenmaal aan ons vertoond in zijn academische omgeving, in zijn werkzaamheid als leeraar. Er ware gelegenheid geweest om nog eens nadrukkelijk de motieven zamen te vatten, die hem bewegen om alles te laten varen en, onder geleide van Mephistopheles, een nieuw leven te beginnen. De verbond-scène, die in het drama zulk een gewigtig keerpunt vormt, had zoodoende in een krachtiger licht kunnen geplaatst worden, dan bij de tegenwoordige bewerking het geval is.

Tusschen het vertrek van Faust en de ontmoeting van Gretchen bleef een tweede gaping aan te vullen. Er moest een voorstelling gegeven worden van het losse en wilde leven dat Faust in den beginne, onder geleide van Mephistopheles, voert. Daartoe dienen de beide tooneelen: ‘Auerbach's Keller’ en ‘Hexenküche’. Beide tooneelen zijn geheel in den stijl en toon der oudste gedeelten van den Faust. Van de ‘Hexenküche’ weten wij, dat dit tooneel in 1788 te Rome in de Villa Borghese werd geschreven. Onder de Paralipomena vinden wij nog een paar fragmenten, die hier ter plaatse zijn t'huis te brengen. De beide eerste dragen het opschrift: ‘Studierzimmer’, en worden gesproken door Mephistopheles. Zij behooren t'huis in de korte zamenspraak, die, onmiddellijk voor het vertrek, nog tusschen Faust en Mephistopheles wordt gehouden. Het eerste sluit zich als antwoord van Mephistopheles aan de bedenking van Faust: ‘Allein, bei meinem langen Bart fehlt mir die rechte Lebensart’

Wenn du von auszen ausgestattet bist,
So wird sich alles zu dir drängen:
Ein Kerl, der nicht ein wenig eitel ist,
Der mag sich auf der Stelle hängen.

Het andere behelst eene verdere uitbreiding van de opmerking van Mephistopheles: ‘Sobald du dir vertraust, sobald weiszt du zu leben’;

Seht mir nur ab, wie man vor Leute tritt:
Ich komme lustig angezogen,
So ist mir jedes Herz gewogen;
Ich lache, gleich lacht jeder mit.
Ihr müszt wie ich nur auf euch selbst vertrauen,
Und denken dasz hier was zu wagen ist,
Denn es verzeihen selbst gelegentlich die Frauen
Wenn man mit Anstand den Respect vergiszt.
Nicht Wünschelruthe, nicht Alraune,
Die beste Zauberei liegt in der guten Laune;
Bin ich mit allen gleich gestimmt,
So seh' ich nicht dasz man was übel nimmt.
Drum frisch ans Werk und zaudert mir nicht lange,
Das Vorbereiten macht mir bange.

Het derde fragment draagt tot opschrift: ‘Strasze’ en wordt ook aan Mephistopheles in den mond gelegd. Hij weidt op zijn manier er over uit, hoeveel hij met Faust heeft te stellen:

Der junge Herr ist freilich schwer zu führen,
Doch als erfahrner Gouverneur
Weisz ich den Wildfang zu regieren;
Und afficirt mich auch nichts mehr:
Ich lass' ihn so in seinen Lüsten wandeln,
Mag ich doch auch noch meinen Lüsten handelu.
Ich rede viel und lass' ihn immer gehn;
Ist ja ein allzudummer Streich geschehn,
Dann musz ich meine Weisheit zeigen,
Dann wird er bei den Haar'n herausgcführt;
Doch giebt man gleich indem man's reparirt
Gelegenheit zu neuen dummen Streichen.

Blijkbaar heeft dit fragment betrekking tot het wilde en woeste leven, dat in den eersten tijd, na zijn verjonging door den tooverdrank, door Faust wordt geleid. De dichter schijnt dus oorspronkelijk van plan te zijn geweest om die periode, vóór de ontmoeting met Gretchen, nog in een of meer tooneelen af te schilderen.

Het onderzoek naar het ontstaan van den Faust werpt niet weinig licht op eenige uitspraken van Goethe, die in ‘Eckermann's Gespräche’ voorkomen. In die ‘Gespräche’ komt de dichtkunst dikwijls op het tapijt, hetzij naar aanleiding van Eckermann's eigen ‘poëtische Versuche’, hetzij van nieuwe gedichten, die Goethe werden toegezonden. Men zou zelfs uit Goethe's opmerkingen, die daar verstrooid voorkomen, een geheele poëtiek kunnen zamenstellen. Opmerkelijk is het echter dat Goethe daar zoo herhaaldelijk en nadrukkelijk waarschuwt om toch geen werk van grooten omvang te ondernemen, om onderwerpen te kiezen, die in een klein bestek behandeld en in korten tijd voltooid kunnen worden. Heeft men echter eenmaal een onderwerp gekozen, dat groote uitbreiding vereischt, dan raadt hij aan om het in kleinere deelen te splitsen, die ieder op zich zelf een afgerond geheel kunnen vormen. ‘Door die splitsing,’ zegt hij, ‘maakt men zich het werk gemakkelijk, en kan het onderwerp van verschillende zijden op karakteristieke wijs worden behandeld. Een geheel daarentegen van grooteren omvang is altoos zeer moeijelijk, en men brengt zelden iets volmaakts aan 't licht.’ Op een andere plaats zegt hij tot Eckermann: ‘Neem u in acht voor een groot werk. Dat is het juist, waarmeê de beste talenten zich zelve schade doen. Ik heb dat ook ondervonden, en weet hoeveel het mij geschaad heeft. Het tegenwoordige oogenblik heeft zijn rechten; de gedachten en gewaarwordingen, die zich iederen dag aan den dichter opdringen, willen en moeten uitgesproken worden. Heeft men echter een groot werk in het hoofd, dan kan daarnaast niets bestaan; alle andere gedachten worden teruggedrongen, en de genoegelijkheid des levens gaat ondertusschen verloren. Welk een inspanning en arbeid des geestes behoort er niet toe, om bij zich zelven een groot geheel in orde te schikken en af

te ronden; en welk een rustige en ongestoorde toestand des levens om het naar behooren in eenen adem uit te spreken. Heeft men nu misgetast in de keus van het onderwerp, dan is alle arbeid verloren. Of is men bij een werk van grooten omvang zijn stof *niet in alle deelen geheel meester, dan wordt het werk op enkele punten gebrekkig*. Daarover wordt men berispt, en in plaats van loon en vreugd over zijn arbeid, valt ongenoegen en verlamming van kracht den dichter ten deel. Grijpt de dichter daarentegen dagelijks het tegenwoordige oogenblik aan en bewerkt hij aanstonds frisch gestemd wat zich aan zijn geest aanbiedt, dan zal hij zeker altoos iets goeds aan het licht brengen; en wanneer ook soms het een of ander niet gelukt, dan zal daar niets meê verloren zijn.'

Wanneer wij, in het licht van deze en dergelijke uitspraken, het ontstaan van Goethe's grootere werken nagaan, dan zouden wij bijkans met Emerson gaan instemmen, die de opmerking maakt, dat alle werk van Goethe fragmentarisch is, en tot de paradoxale conclusie komt: 'this lawgiver of art is not an artist.' Zoo algemeen en absoluut gezegd is dit ongetwijfeld valsch: het wordt weêrsproken niet alleen door de overvloedige menigte van kleinere werken, die in hun kunsteloosheid zelve van de hoogste 'künstlerische Vollendung' zijn; maar ook door verscheiden werken van grooteren omvang: Werther, Tasso, Iphigenia, Herrmann und Dorothea. Dit echter is ons bij de beschouwing van den Faust gebleken, dat Goethe het hier allesbehalve gemakkelijk heeft gehad, en eerst na veel arbeid, met tasten en zoeken, met verkiezen en weêr verwerpen, er in geslaagd is om een geheel tot stand te brengen, dat hemzelven eenigzins, en wie weet hoe weinig nog, bevredigde. En wanneer wij de wijze van ontstaan voor oogen houden, dan moet het ons eenigzins gewaagd voorkomen, om met Vischer al te subtiel en hardnekkig de 'Grund-idee' van den Faust te willen nasporen. Wilde iemand beweren, dat men daar in 't geheel niet naar vragen moet, hij zou zich, zoo als wij boven zagen, op Goethe zelven kunnen beroepen: 'De duitschers zijn wonderlijke luî; zij vragen naar het idee van den Faust - alsof ik dat zelf wist!' Vischer zou zich dan echter weêr op een andere uitspraak van Goethe kunnen beroepen, waarmeê zeer nadrukkelijk op de éénheid van een kunstwerk wordt aangedrongen, en het eigenlijk kenmerk van zulk een werk daarin gesteld wordt, dat één bezielende gedachte het geheel en al de deelen

doordringt. Er is sprake (Eckermann, III, p. 354) van het woord ‘Composition’. Eckermann maakt de opmerking, dat deze uitdrukking bij werken van kunst en poëzij eigenlijk niet te pas komt. Goethe stemt dat toe: ‘es ist ein *niederträchtiges* Wort’; wij hebben het woord aan de Franschen te danken en moeten het zoo spoedig mogelijk weêr kwijt zoeken te raken. Hoe kan men zeggen: Mozart heeft zijn Don Juan gecomponeerd! Compositie - alsof het een gebak was, dat uit meel, suiker en eijeren zaamgeroerd wordt. Een schepping van den geest is het; het geheel en al de deelen uit één metaal gegoten, door den adem van een en hetzelfde leven doordrongen, waarbij hij die het voortbracht geenszins probeerde, geenszins stukswijze en willekeurig te werk ging, maar waarbij de daemonische kracht van zijn vernuft hem in zijn geweld had, zoodat hij ten uitvoer moest brengen, wat die kracht gebood.’ En wanneer dan de een of andere ‘lustige Person’ de zaak geheel en al in de war wou sturen, dan zou er weêr een ander gezegde van Goethe op het tapijt gebracht kunnen worden, waar datzelfde ‘*niederträchtige*’ woord ‘compositie’ in vollen ernst door hem wordt gebezigd om een gewigtig deel der dichterlijke werkzaamheid te kennen te geven. Bij Eckermann, I, p. 74, zegt Goethe: ‘het individuele, het bijzondere op te vatten en uit te drukken is het eigenlijke leven der kunst. Zoolang men zich aan 't algemeene houdt, kan iedereen het ons namaken; maar het bijzondere maakt u niemand na; waarom? omdat een ander dat niet beleefd heeft. Men behoeft ook volstrekt niet bang te wezen, dat het bijzondere geen weêrklank zal vinden. Ieder karakter, hoe eigenaardig ook, en al wat maar voorgesteld kan worden, van den steen af tot den mensch toe, heeft algemeenheid, omdat alles zich herhaalt, en omdat er geen ding ter wereld gevonden wordt, wat maar éénmaal bestaat. Op dezen trap der individuele voorstelling begint dan tevens datgene, wat men “compositie” noemt’. De wakkere Eckermann kreeg ongelukkig bij die gelegenheid geen nadere verklaring, en, beschroomd om te vragen, begon hij bij zichzelven na te denken of Goethe misschien met die ‘compositie’ ‘die künstlerische Verschmelzung des Idealen mit dem Realen’ bedoelde. Terwijl hij daar nog in verdiept was, gaf Goethe hem den raad, dat hij toch vooral niet verzuimen moest om onder elk gedicht dat hij maakte den datum te zetten.

De ‘genesis’ van den Faust leert ons, dunkt mij, dat wij

het met de eenheid van dit werk niet al te streng moeten nemen. Begonnen werd het op vijf en twintigjarigen leeftijd, toen Goethe nog op verre na dat inzigt niet had in de strenge eischen van den kunstvorm, dat zich in later tijd bij hem heeft ontwikkeld. In het gedicht werd een episode opgenomen, die den dichter overmeesterde, even als de figuur van Adelheid in de eerste bewerking van den Goetz von Berlichingen. De episode drong het hoofdonderwerp op den achtergrond, groeide tot een zelfstandig drama aan en werd, op weinige tooneelen na, in éénen adem ontworpen en voltooid. Twintig jaren later het werk te voltooijen en af te ronden in volmaakte overeenstemming en evenredigheid met het vroeger afgewerkte en reeds in druk gegeven gedeelte - wij hebben gezien dat Goethe dit onmogelijk heeft gevonden. Maar dan zal het ook wel onmogelijk wezen, om ‘die Grund-idee’ van den Faust in een enkele abstracte formule zamen te vatten. Wie daarin behagen schept, die zegge met Vischer: ‘das Schicksal des ins unendliche strebenden Menschengeistes’, of zoeke iets anders. Wie de werken van Goethe in zamenhang wil beschouwen, en het eene met het andere wil vergelijken, die zal waarschijnlijk in Faust en Mephistopheles de beide grondtypen terugvinden, die Goethe in zijn meeste hoofdwerken, nu in deze, dan in gene gestalte, heeft uitgedrukt. Hij zal ook in deze beide figuren de beligchaming vinden van de beide keerzijden der menschelijke natuur, van de twee hoofdrigtingen des menschelijken levens. Maar ook dit is abstractie, en ‘die Auffassung und Darstellung des Besonderen ist das eigentliche Leben der Kunst.’ Idealisme, realisme, subjectief, objectief, al die categoriën zijn bij Goethe ontoereikend. Gelukkig dat er geen diepzinnige bespiegelingen noodig zijn om een werk als de Faust te genieten en te waarderen en min of meer te verstaan en te begrijpen. Het werk telt reeds vele duizenden van lezers en heeft er zeker nog vele duizenden te wachten, die ‘zich zelven, den dichter en de wereld zullen vergeten om enkel in het gedicht te leven.’ Wie eenmaal dien tooverbeker aan de lippen heeft gezet, zal hem zeker zoo spoedig niet verwijderen. En, daar ik Emerson's uitspraak heb aangehaald: ‘Goethe not an artist’, voeg ik er, opdat niemand dat voor zijn laatste woord over Goethe houde, een andere aan toe: ‘Goethe was the soul of his age. If that was learned, and had become, by population, compact organisation, and drill of parts, one great Explo-

ring Expedition, accumulating a glut of facts and fruits too fast for any hitherto-existing savant to classify, this man's mind had ample chambers for the distribution of all. He had power to unite the detached atoms again by their own law. He has clothed our modern existence with poetry. Amid littleness and detail, he detected the Genius of life, the old cunning Proteus, nestling close beside us, and showed that the dulness and prose we ascribe to the age was only another of his masks:

His very flight is presence in disguise.

D.E.W. WOLFF.

Léon Faucher.
II.

De revolutie brak eindelijk den 24sten Februari 1848 uit. Lang reeds waren de voorteekenen daarvan te zien geweest, maar Louis Philippe en zijne ministers hadden de oogen gesloten gehouden. De eene onstuimige vergadering der kamer na de andere, doch vooral de banketten, eene uitvinding van Duvergier de Hauranne, brachten de gemoederen in beweging. Dat van het 12de arrondissement te Parijs zoude alle vorige overtreffen, en werd dan ook door de regeering verboden. Zij ging echter daarbij zoo onhandig en weifelend te werk, dat de ontevredenheid zich in de stoutmoedigste taal lucht gaf en men alles durfde wagen om het gouvernement te trotseeren.

De partij, die het koningschap wilde, doch de ministers verfoeide, geraakte in een moeilijken toestand; de gebeurtenissen werden haar te machtig, zoodat haar bondgenoot tegenover het ministerie, de republikeinsche partij, haar ten laatste ook medesleepte in het verzet tegen den koning. Maar het programma van het banket te Parijs, dat door Marrast was opgesteld, opende de oogen dier constitutioneele oppositie en deed nu ook haar eindelijk inzien, dat de omverwerping der monarchie het noodzakelijk gevolg moest zijn van de beweging, waartoe zij met de andere schakeeringen der oppositie had samengewerkt. Doch het was te laat, zij kon nu niet meer terugtreden, en zag hare poging om de oppositie weder op constitutioneel terrein te brengen, mislukt.

Faucher had het einde van den strijd eerder voorzien en zijne strekking beter begrepen, doch zijne waarschuwingen hadden niet mogen baten. Ook hij werd zijns ondanks medegesleept en

woonde, niettegenstaande hij de banketten streng veroordeeld had, een banket te Reims bij; alleen had hij, om den schijn te redden, voor zijn aannemen der uitnoodiging, de uitdrukkelijke voorwaarde gesteld, dat de eerste dronk aan den koning zou worden toegebracht. Maar aan het banket te Parijs had hij zich niet willen aansluiten, omdat hij het gevaar daarvan al te goed inzag. Hij wilde in zijne oppositie niet verder gaan dan met 53 leden der kamer die bekende beschuldiging van het ministerie te onderteekenen, welke, ter twaalfder ure gedaan, den loop der gebeurtenissen niet meer kon stuiten.

De indruk der gebeurtenissen van 1848 is nog te levendig dan dat men daarover zou behoeven uit te weiden; vooral de wanorde en de regeeringloosheid, die daarvan het gevolg zijn geweest, hebben een hevigen schrik voor revoluties ingeboezemd. Reeds in de eerste dagen na de omwenteling schreef Faucher: ‘De omkeer is volkomen, er zijn geen partijen meer. Ieder eerlijk man heeft besloten het gouvernement te ondersteunen, heeft een geweer genomen en zich in de gelederen der nationale garde gesteld. Het gevoel van het gevaar heeft te Parijs allen met schrik opgejaagd; de droefheid staat op ieders gelaat te lezen en de vrees voor de barbaren uit de laagste rijen der samenleving heeft de geheele stad, in de verwachting dat er eene of andere vreeselijke gebeurtenis op handen is, naar de wapenen doen grijpen. De werklieden weigeren te werken en stellen hooge eischen’ (I, 206). De republikeinen, die juist op de werklieden steunden, konden en wilden zich tegen die eischen niet verzetten; het provisioneel bewind was door beloften gebonden en moest, na lang te voren hare radicale hervormingen der maatschappij te hebben verkondigd, deze aan wanorde ten prooi geven.

Faucher zag dit gevaar van den toestand in, en liet dan ook geen oogenblik verloren gaan om het te bestrijden. Hij nam de pen weder op, maar daarbij ook het geweer, dat hij reeds gehanteerd had bij de Juli-revolutie: ‘Ik sterf liever, dan in een onteerd land te leven’, was zijne leus (I, 213). Onmiddellijk stelde hij zich ter beschikking van het bewind, ontwierp daarvoor eene reorganisatie der Parijzer policie, vormde een plan voor de oprichting van comptoirs d'escompte en werd eindelijk verzocht een plan te leveren voor de herziening van de grondslagen der belasting. ‘Ik gevoel de verantwoordelijkheid die mij is opgelegd; doch ik sidder

bij de gedachte aan de lichtzinnigheid, waarmede de lieden, die ons regeeren, hun last hebben opgenomen en dragen. Zij hebben noch gedachten noch ondervinding; het zijn “enfants terribles” aan het roer. In geen tijdperk hadden de moedige mannen meer behoefte aan krachten aan hun moed geëvenredigd’ (I, 209 volgg.).

Weldra echter veranderde zijne verhouding tot het bewind geheel. De ruwe ommekeer, dien de socialisten door hun ‘droit au travail’ bedoelden, lokte Faucher in het strijdperk en deed hem alle pogingen tot samenwerking opgeven. Hij aanvaardde den strijd met Louis Blanc en begon daarmede zijne reactie tegen de buitensporigheden der democratie. Een gunstig bewijs van zijn talent was, dat die bestrijding opgang maakte; want in die dagen van algemeene opgewondenheid, was het voor een strijdschrift niet genoeg gezonde beschouwingen te ontwikkelen: het moest te midden dier opgewondenheid ook kunnen overtuigen.

Het eigenlijke terrein echter, waarop Faucher met goed gevolg den strijd zou kunnen voeren, waarop hij wellicht den noodlottigen gang van zaken zou vermogen te keeren, was in de Kamer van Vertegenwoordigers. Daarom stelde hij zich met zijne vrienden van de vorige ‘opposition monarchique,’ candidaat voor het lidmaatschap der Constitueerende Vergadering. Reeve, zijn engelsche vriend, had hem dit ontraden. ‘Ik waardeer,’ schreef deze, ‘de gezindheid der patriotten, die zich opofferen om iets uit de schipbreuk te redden; maar het volk, nu meester geworden van het gezag, moet eerst beproefd hebben de theoriën toe te passen, waarin het werd onderwezen. Tot zoolang zal alles, wat zich tegen de democratische beweging verzet, aan stukken gescheurd worden. Wanneer leden van de oude linker-partij of gematigde liberalen verkozen worden, zullen zij door de overheerschende meerderheid of anders door het publiek der tribunes verpletterd worden.’ Faucher echter achtte het streven der vrienden van orde en recht niet zoo hopeloos. Zich beroepende op hetgeen hij in de kamer van afgevaardigden vroeger had verricht, zeide hij den 20sten Maart 1848 in een manifest tot de kiezers van het departement der Marne: ‘Wat ik wilde, wat ik met alle krachten zocht te erlangen, was de regeering van het land door het land. De monarchie heeft ons die geweigerd, de republiek geeft ons die; ik zal daartoe met alle krachten medewerken.

Gij weet, dat ik de anarchie even sterk verafschuw als het despotisme; dat ik hartstochtelijk de vrijheid en de grootheid van Frankrijk bemin; dat de verbetering van het lot der arbeidende klasse het voornaamste onderwerp van mijne studiën en geschriften heeft uitgemaakt. Het is nu uwe taak te overwegen of ik heden even als gisteren de belangen der natie kan behartigen en hare toekomst bevorderen' (I, Préf. 58). Zijn persoonlijk optreden voor de kiezers werd met een voorbeel-deloos enthousiasme begroet, zoodat van de 80,000 uitgebrachte stemmen, 78,600 hem naar de Constitueerende Vergadering afvaardigden.

Orde en vrijheid was zijne leus, de vestiging eener verstandige en gematigde republiek zijn programma. Reeds dadelijk nam hij in de nieuwe vertegenwoordiging des lands een grooter aandeel aan de discussiën, dan hij in de vorige had gedaan; hij stelde zich er meer op den voorgrond en nam plaats onder de leiders zijner partij. Het dreigende gevaar van het oogenblik spoorde hem tot handelen aan; 'binnen twee maanden,' schreef hij den 14^{den} Mei 1848 (I, 219), 'zijn de mannen, die het bewind in handen hebben en hunne geheele partij daaruit verjaagd of is Frankrijk verloren.' Heeft niet de burgeroorlog van Juni daaraanvolgende die voorstelling bewaarheid? Hoe ver is Frankrijk toen van zijn ondergang verwijderd geweest?

Onder de vele sociale vraagstukken, welke destijds in de constitueerende vergadering aan de orde waren en welke zoowel het fabriekwezen als den toestand van handel en crediet, gelijk mede de geldmiddelen van den staat betroffen, stond natuurlijk het toen zoo belangrijke vraagstuk der nationale werkplaatsen bovenaan. Al mogen wij heden ten dage dat denkbeeld zelfs niet meer quaestieus noemen, omdat wetenschap en praktijk het sinds lang geheel hebben veroordeeld, in de dagen van Faucher was het nog een alom heerschende dwaalleer, die als eene hydra de republiek bedreigde en met hare 120,000 werklieden orde en vrijheid voortdurend in gevaar bracht. Die leer bestreed hij dan ook met alle macht, maar toch was het alsof zijne betere denkbeelden aan de dwalingen nog meer voedsel moesten geven. Hij had er voor gezorgd, dat aan den Straatsburger-spoorweg het werk met ijver werd opgevat en dat dus de arbeiders daar niet ledig rondliepen. Hij drong er op aan, dat dit bij de andere spoorwegen eveneens zou geschieden, dat de

Staat daartoe de middelen zou verschaffen in den vorm van subsidies en tevens de nationale werklieden daarheen zou overplaatsen. Doch nu verlangden de voorstanders der nationale werkplaatsen, dat ook de Staat die spoorwegwerken zelf zou overnemen en door zijne nationale werklieden doen uitvoeren. Men zag niet in, welk eene kolossale dagdieverij daaruit zou zijn voortgevloeid: wel mag het een geluk heeten, dat dit onzinnige plan niet werd volvoerd en dat de verkregen rechten der spoorwegmaatschappijen gehandhaafd bleven.

Een ander uitvloeisel van dat streven naar regeling van den nationalen arbeid, was het voorstel tot bepaling van de werkuren in de fabrieken, ook een der meest geliefkoosde leerstukken van de socialisten. Hiertegen betoogde Faucher, hoe de vaststelling van een maximum van werktijd altijd arbitrair, onuitvoerbaar en onmogelijk is, wanneer men daarbij niet tegelijk ook het bedrag der arbeidsloonen kan vaststellen. Bij dit betoog scheen het echter, of hij de kracht zijner redeneringen wantrouwde, en of het gezag zijner verzekeringen moest aanvullen, wat aan de eerste ontbrak. ‘Ik geloof niet,’ zeide hij, ‘dat in deze vergadering iemand is, die aan de studie van het lot der arbeidende klasse, zoowel in Frankrijk als in den vreemde, meer tijd heeft besteed dan ik. Gij kunt met mij in meening verschillen, maar ik veroorloof niemand te denken noch te zeggen, dat hij voor het lijden van het werkvolk eene meer ware, meer oprechte sympathie gevoelt dan ik’ (Mélanges, II, 169). Men zal licht begrijpen, dat deze aanmatigende toon zijne tegenstanders aanstoot gaf en dat daarin wel een reden gelegen is, waarom het denkbeeld, dat hij trachtte te ontwikkelen: het physiek verval der arbeidende klasse wordt veroorzaakt niet door den bovenmatigen arbeid van den mensch, maar door het exploiteeren van het kind, - dat dit denkbeeld op verre na niet gewaardeerd werd, zooals het verdiende. De buitensporigheden der socialisten mogen het verklaren, dat ook hun tegenstanders een hoogen toon aansloegen, verontschuldigen kunnen zij dit niet. Het was eene fout van Faucher, dat hij zich hiertoe liet vervoeren; doch, laat ik mij haasten er bij te voegen, eene fout, die zoo natuurlijk is, dat alleen heroën in de zachtmoedigheid of volkomen karakterlooze personen haar kunnen ontgaan. Doch die fout wordt dan onvergeeflijk, wanneer de verbittering van toon ook tot de redeneeringen overslaat; wanneer deze niet meer vooraf met kalmte

worden gewikt en gewogen, doch eerder alleen uit een geest van tegenspraak en van een oppositie quand-même telkens worden herhaald.

Dit laatste verwijt moet ook Faucher in zekere mate treffen, getuige de houding, welke hij tegenover de quaestie van den borgtocht der dagbladen, zoowel in de zitting van 7 Augustus 1848, als later bij herhaling in April 1849 en Juli 1850 aannam. Hij, de man van de pers, die daardoor was geworden wat hij was, verklaarde zich een voorstander van den borgtocht, omdat deze het ontstaan van die kleine, gewetenlooze blaadjes, die niets zijn dan aaneenschakelingen van pamfletten, verhindert of althans beperkt. Bij de wet van 1819 was de borgtocht ingevoerd en van toen af dagteekende immers de vrijheid der dagbladen? Welk was het gevolg geweest van de opheffing dezer verplichting? De gebeurtenissen van den 15^{den} Mei en de Juni-dagen hadden daarop het antwoord gegeven: voor de vrijheid was losbandigheid in de plaats gekomen. Men had reeds genoeg voor de gelijkheid der dagbladen gedaan, toen het zegel werd afgeschaft; door nog verder te gaan zou men de politieke bladen tot den laagsten trap doen dalen. ‘En wat zal daarvan het gevolg zijn?’ vroeg Faucher. ‘Dat alle eerlijke lieden zich zullen schamen in de dagbladen te schrijven en dat deze zullen ophouden iets in den Staat te gelden. De schrijver mag wel geen beletselen ondervinden, maar hij heeft toch zekere beperkingen noodig, die hem tot nadenken aansporen, hem herinneren aan zijne verantwoordelijkheid, hem doen gevoelen, dat hij in de maatschappij een ambt bekleedt. Wanneer hij dit karakter uit het oog verliest, is hij in mijn oog niets dan een lage “folliculaire”.

Sedert de invoering der goedkoope dagbladen (à 40 francs per jaar), die hunne voornaamste bron van inkomsten in de advertentiën zoeken, is de politieke pers in Frankrijk gevoelig gedaald. Toen hebben zij een ander middel aangegrepen; zij hebben wat men noemt de lichte litteratuur gevormd en den roman-feuilleton uitgevonden, die de maatschappij vergiftigd en onder de monarchie het communisme verbreid heeft, vóór dat dit onder de republiek in de Premier-Paris ons werd opgedrongen. Men wil nu als eenigen waarborg invoeren, dat de schrijvers hunne artikelen zullen moeten onderteekenen. De voorsteller, Ledru Rollin, beweert, dat de journalist iemand is, bezield door hartstocht, die trillende de

pen grijpt, om ze dan te doen vliegen over het papier; dat de redactie van een dagblad eene soort van improvisatie is, die hartstocht vordert. Misschien worden op die wijze bladen geschreven, die tot oproer opruien; met de bladen die enkel er naar streven de openbare meening voor te lichten, is dat niet het geval. Integendeel, de journalist moet zijne hartstochten in bedwang weten te houden; hij moet steeds zijne verantwoordelijkheid voor oogen hebben en indachtig zijn, dat zijne woorden dikwijls eene geheele partij binden. Ik herhaal het, de journalistiek is juist de arbeid, die de meeste gematigdheid en koelbloedigheid, den meest scherpen en zekeren blik vereischt.

Een dagblad moet het orgaan eener partij zijn, geen vluchtige, voorbijgaande persoonlijkheid. Zulk eene individueele pers ondervindt geen sympathie en is wel gedwongen schandaal te maken om de aandacht te trekken. Wanneer daarentegen het dagblad zelf eene meening, een partij vertegenwoordigt, moet de hoofdredacteur er voor waken, dat die eens aangenomen richting ongeschonden bewaard en alzoo de naam van het blad gehandhaafd blijve; hij moet zorgen, dat er overeenstemming besta tusschen het artikel van gister en dat van heden; hij is verplicht de artikels na te zien en daarin de eigenaardigheid van het blad te doen uitkomen. Een dagblad is noodzakelijk een collectieve arbeid, die in den hoogsten graad het kenmerk van die vereeniging van overtuigingen en belangen moet dragen. De schrijvers der artikelen zijn in het dagblad niets; hun naam wordt opgelost in den naam van het blad.

Een ieder kan niet, wanneer hem de gedachte invalt, terstond een dagblad stichten, evenmin als hij eene fabriek of een bankiershuis kan oprichten; want een blad te stichten is niet alleen gebruik maken van de vrijheid van drukpers, dat is zoowel meeningen groepeeren als tevens eene handelsonderneming op touw zetten. Voor een degelijk blad moest onder het koningschap minstens 500,000 francs bijeengebracht worden; nu zou men met 300,000 francs kunnen volstaan, omdat het zegel is afgeschaft en het daardoor mogelijk is geworden op de straat het nummer voor 5 centimes te verkoopen. Doch het moet den betrekkelijk niet zwaren borgtocht van 24,000 francs blijven storten, opdat daarop kunnen verhaald worden de boeten, die het mocht beloopen. In Enge-

land kent men geen borgtocht, maar daar is ook ieder eigenaar van het blad bekend en verantwoordelijk voor de boeten; buitendien leveren daar de advertentiën een zeker onderpand. Deze toch geven eene groote waarde aan den eigendom van het blad, waaruit de boete gemakkelijk te realiseeren valt' (II, 126-144).

Ik heb met opzet eenigszins uitvoerig Faucher's meeningen over het wezen der dagbladen en hunne roeping medegedeeld, zoowel omdat die denkbeelden, als afkomstig van iemand die uit eene langdurige ervaring kon spreken, op zich zelf belangrijk zijn, als ook omdat zij een goeden maatstaf aangeven voor den aard zijner politieke denkbeelden in het algemeen. Mij dunkt, Faucher blijkt hier niet volkomen liberaal te wezen: beperkingen te willen, die geene beletselen zijn, daarom een borgtocht te verlangen, opdat niet een ieder, die maar wil, een dagblad als bij tooverslag zal kunnen oprichten, is met andere woorden voor de drukpers preventieve boven repressieve maatregelen te verkiezen. Zoodra men een dergelijken maatregel aanprijst, gaat men mede met hen, die, even als nu in Frankrijk de keizer, de drukpers aan banden leggen en haar alle vrijheid ontzeggen. Faucher is dan ook niet geheel aan de logica zijner beginselen ontsnapt, want binnen een jaar daarna sprak hij reeds den wensch uit, dat de borgtochten verdubbeld en er weder een dagbladzegel van 3 centimes zou ingevoerd worden (I, 252). Waarom van een dagbladschrijver een borgtocht gevorderd en niet van ieder ander, die zijne meeningen openbaar maakt en het publiek tracht te overtuigen, b.v. van hem die een boek uitgeeft of in groote vergaderingen redevoeringen houdt, of zelfs van een hoogleeraar, die publieke lessen opent? Louis Napoléon is dan ook consequent geweest en heeft voor de sprekers dezelfde beperkingen gesteld als Faucher voor de dagbladschrijvers verlangt. Heeft men op den weg der beperkingen eenmaal den voet gezet, dan moet men dien ook ten einde gaan.

Daarenboven was het bijzonder weinig politiek, in Augustus 1848 dergelijke stellingen voor te dragen. De gematigde partij, de vrienden van orde en vrijheid, gingen in hun strijd tegen de losbandigheid te ver, en met name Faucher verloor den verstandigen raad van zijn vriend Reeve, dien ik boven aanhaalde, al te spoedig uit het oog. Wel waren de onbekwaamheid en zwakheid der regeering, de stoute taal en de oproerige handelingen der socialisten zoovele uitdagingen voor hen die

hun vaderland lief hadden en het wilden redden uit den toestand van regeeringloosheid, maar toch wettigde dit alles niets meer dan een krachtig optreden en een onderdrukken van alle wanordelijkheden, zonder dat daarom het republikeinsche beginsel, regeering van het volk door het volk, mocht worden aangevallen; zonder dat de eerbied, dien men verschuldigd was aan de besluiten der meerderheid, welke in Frankrijk op het algemeene stemrecht berustten, uit het oog mocht worden verloren.

Faucher heeft herhaaldelijk verklaard, dat hij de republiek niet verlangd had, maar dat hij, nu ze eenmaal was uitgeroepen, haar aannam en zou eerbiedigen met het loyale plan aan de proef deel te nemen, al geloofde hij niet aan haar welslagen. Desniettemin kwam zijn afkeer van den republikeinschen regeeringsvorm telkens uit en bleek het maar al te goed, dat hij den gang van zaken afkeurde, juist omdat hij niet de minste sympathie had voor het beginsel, waarvan men daarbij uitging. Hij was misschien zich zelf hiervan niet bewust, maar voor ons, die zijn geheele leven kunnen overzien en zijne handelingen in haar onderling verband beschouwen, kan dit geen duistere vraag zijn. Ook bevestigt het weinige, dat wij van de brieven zijner vrienden kennen, die meening ten volle; èn David èn Reeve waarschuwden hem steeds, dat hij zich toch niet bij de vijanden der republiek moest aansluiten, of vroegen hem opheldering hoe het kwam, dat de vorige oppositie hem afviel en de behoudsgezinden hem ondersteunden zonder hem genegen te zijn.

Verliezen wij echter niet uit het oog, dat de toestand van Frankrijk een chaos geleek. De maatschappij was als het ware onderste boven gekeerd; handel en nijverheid stonden stil; de omzet van goederen was tot op de helft gedaald, de werktijd in de fabrieken beperkt; de bankiers liquideerden; van crediet bestond geen zweem meer; alles moest contant worden betaald; de oogst mislukte; de belastingen konden niet worden opgebracht; te Parijs dreigden de 100,000 man der nationale werkplaatsen elk oogenblik met plundering en roof. De voorstanders van orde moesten wel krachtig optreden en mochten niet nalaten telkens weder de verderfelijke socialistische theoriën te bestrijden. ‘Ik breng dagelijks 12 uren in de vergadering door,’ schreef Faucher, ‘ik leef in eene voortdurende koorts van verontwaardiging en strijd zonder ophouden,

tot mijne krachten uitgeput zijn. Ik tart de ziekte' (I, 220).

In de Juni-dagen ging hij naar de voorposten de verdedigers der orde aanmoedigen en was van 's morgens 5 uur tot 's avonds 8 uur op de been, dan op het eene dan op het andere punt, van tijd tot tijd naar de Vergadering gaande met eene zending, die hem op het slagveld was opgedragen. 'Ik heb mijne gezondheid, mijn leven, alles waarover ik beschikken kan, blootgesteld. Wat kan een goed patriot meer doen? Voor zooveel men zich zelf mag gelooven, houd ik mij verzekerd den rechten weg te hebben ingeslagen. Ik ken nu het gefluit der kogels: zij vlogen dicht genoeg langs mij heen. Wat ik van heldendaden gezien heb aan onze zijde, van barbaarschheid aan de andere, de smartelijke verliezen, de treffende aandoeningen, dat alles zou te gelijk hart en geest neêrslachtig maken. Nooit heeft een dergelijk ras den franschen bodem bezoedeld. Maar toch getuigt hetgeen te Parijs is geschied ten zeerste voor de macht der beschaving; de gematigde lieden toonen zich zoo onverschrokken en ferm, zij hebben nu door een vierdaagschen strijd het gezag ontrukt aan het gepeupel, dat het vier maanden bezeten had. Europa weet niet, hoe huisvaders, rijken, winkeliers, dezelfden die de monarchie hebben laten vallen, zich thans heldhaftig hebben gedragen. De tegenwoordige tijd is moeilijk, maar de toekomst baart mij nu geen zorg meer' (I, 223 volgg.).

Het gepeupel op de straat was bedwongen; thans kwam de beurt aan de aanstokers van het oproer, aan de leden der constitueerende vergadering. Eene enquête zou hun misdadigen toeleg aan den dag moeten brengen. 'Frankrijk zal niet de geheele waarheid weten, maar genoeg om hen te leeren verafschuwen.' Faucher, die aan dien nieuwen strijd een groot aandeel nam, verwierf zich daarbij voor goed de haat der bergpartij. 'Des te beter,' zeide hij, 'vooral indien zij mij vreezen. Ik beschouw hen als de vijanden van alle orde in de maatschappij. Ik tril van verontwaardiging, als ik bedenk, dat de werktuigen van het oproer in de cachotten en de aanstokers daarvan ongestraft en onbeschaamd in ons midden zitten' (I, 228).

De houding, welke Faucher had aangenomen, komt des te sterker uit, wanneer men deze vergelijkt met die van anderen, b.v. van Bastiat, even als hij, een vriend van orde en vrijheid, een vijand van de socialisten, die met onverbiddelijke

logica hunne valsche stellingen ontleedde en vernietigde, die zeker niet de minst krachtige en niet de minst gelukkige bestrijder van hun stelsel was. Doch Bastiat was een meer gemoedelijk man; hij wilde de onwaarheid uitroeien, maar niet haar onderdrukken, noch hen die haar verkondigden verdelgen. Toen Louis Blanc en Caussidière wegens hun aandeel aan het oproer van 15 Mei in staat van beschuldiging werden gesteld, stemde Bastiat tegen. ‘Gij weet,’ zeide hij (Oeuvres, I, 85), ‘dat de leer van Louis Blanc misschien in geheel Frankrijk geen meer beslisten tegenstander heeft dan mij. Ik twijfel er niet aan of die leer heeft een noodlottigen invloed op de meeningen der werklieden en bijgevolg op hunne daden gehad. Maar waren wij geroepen over die leer een oordeel uit te spreken? Mocht ik twee ambtgenooten aan politieke tegenstanders overleveren op een oogenblik, dat er geen enkele waarborg voor vrijheid meer bestond? Integendeel, dat kon niet anders dan verdeeldheid zaaien, de gemoederen verbitteren, eene wijde kloof tusschen de partijen vormen, niet alleen in de Vergadering, maar in geheel Frankrijk.’ Zoo klaagde Bastiat ook over de groote partijdigheid der enquête. ‘Heeft men ooit de hartstochten zich in gevaarlijker voorstellen zien openbaren? De enquête ademt dien geest van verbittering voor drie vierde’ (Ibidem, 88).

De keuze van een president der republiek zou een einde maken aan de regeeringloosheid. Een ieder zal zich nog levendig herinneren, hoe daarbij de candidaturen van Louis Napoléon en van Cavaignac tegenover elkander stonden; de eerste, de neef van den grooten consul en keizer, de tweede de eerlijke generaal, die de republiek had aangevoerd, maar het militair geweld niet dan noode tegen zijne medeburgers had gekeerd, al had hij daarom ook aan de vrienden der orde wel wat zwak toegeschenen. Faucher koos de partij van Louis Napoléon. ‘Deze,’ zeide hij (I, 235), ‘is in het geheel niet het belachelijk personaadje, dat de officieele kwaadsprekers zoo gaarne schilderen. Hij heeft geconspireerd even als de republiekeinen van gisteren en men lacht altijd om de samenzweerders als zij niet slagen. Hij heeft een gezond oordeel, uitgebreide kennis en de meest edele gevoelens. Evenmin als Cavaignac is hij een ordinair mensch; al het voordeel dat de een op de tribune behaalt, herwint de ander in het dagelijksch gesprek en in de overdenkingen in het kabinet. Hij kent Europa goed, hetgeen

voor een regeerder van Frankrijk een groot voorrecht is. Alle uitstekende mannen van ons land, tot welke partij zij ook behooren, zijn er van overtuigd, dat de candidatuur van Louis Napoléon eene reddingsplank is, welke de Voorzienigheid ons in de schipbreuk toezendt. Berryer, Montalembert, Molé, Thiers, Barrot maken gemeene zaak met de boeren en met het leger. De eersten doen het uit overleg, de anderen uit instinct, maar de wijsheid is aan de zijde van beide. Het instinct der boeren gaat in deze zekerder dan de overleggingen en berekeningen der burgerij. Louis Napoléon is vast en loyaal besloten de republiek te handhaven; hij zal geen aanleiding tot een burgeroorlog geven, want hij strekt zijne wenschen niet verder uit dan tot den post, welken de constitutie, wanneer hij gekozen wordt, hem aanwijst' (I, 235). 'Louis Napoléon zal ongetwijfeld gekozen worden', luidt het weder op eene andere plaats (I, 230). 'Ik voor mij heb Cavaignac te veel van nabij gezien, dan dat ik vertrouwen in hem kan stellen. Zijne benoeming zou de groote weg van de roode republiek zijn, die ik, wat mij betreft, tot vernietigens toe zal bestrijden.' Faucher laakte dan ook in November, bij een openbaren brief, het gedrag der afgevaardigden, die voor Cavaignac rondreisden en wierven; van zich zelf beweerde hij later (I, 238): 'Ik heb mij eene volstrekte onthouding bij dezen strijd opgelegd. Ik heb geen vinger verroerd ten voordeele van den candidaat, die mij toescheen de voorkeur te verdienen.'

Hij had met Louis Napoléon op eene zeer eigenaardige wijze kennis gemaakt. Eens toch, dat hij in de vergadering bezig was eenige aanteekeningen te maken, en om zich heen aangaande L. Napoléon, die toen voor het eerst ter vergadering verscheen, het een en ander hoorende fluisteren, even van zijn werk opzag en vroeg, dat men hem toch dat nieuwe lid eens zoude wijzen, keerde iemand, die vóór hem zat, zich om en maakte eene lichte buiging: het was Louis Napoléon zelf. Op die vreemde ontmoeting volgde eene nadere kennismaking, ten gevolge waarvan de beide mannen elkaâr hoog leerden waardeeren, zoodat Napoléon dan ook, toen hij tot president was verkozen, Faucher eene plaats aanbood in het ministerie, dat Odilon-Barrot zou leiden[1]. Faucher nam

1 De Débats, nog niet gewoon aan de gedachte, dat anderen dan de majestueuse Guizot een ministerzetel konden vullen, noemden dit ministerie een van Dii minores.

dat aanbod aan. En na eerst den 20sten December 1848 als minister van openbare werken te zijn opgetreden, volgde hij veertien dagen daarna Léon de Maleville in het departement van binnenlandsche zaken op.

Faucher heeft zeker den ministerieelen zetel wel gewenscht. Een politiek strijder als hij, een man, die de constitutioneele beginselen met hart en ziel was toegedaan, moest wel verlangen met zijne partij en als een van hare leiders, het roer van den Staat in handen te nemen. Toch zegt hij lang te hebben geaarzeld en niet dan op herhaalden aandrang van zijne vrienden, ook van Odilon Barrot, zijn besluit te hebben genomen. Er is geen reden waarom wij aan de oprechtheid dier verklaring zouden twijfelen. Doch toen de beslissing eenmaal genomen was, kwam er geen enkele aarzeling meer bij hem op en vatte hij het roer met vaste hand.

'Ik acht mij geroepen tot herstel van de orde, het vertrouwen, den arbeid, het gezag der sociale beginselen mede te werken. Het is eene ontzachlijke taak, het crediet en den arbeid te doen herleven, de administratie te hervormen, de partij van het oproer te onderdrukken en de reactie in toom te houden. Wij mogen ons niet laten meêslepen naar het keizerrijk, noch ons vernederen voor de revolutie. Ik zal die roeping niet onbeantwoord laten, voor zooverre dit ten minste van moed en volharding afhangt. Louis Napoléon wil het goede, begrijpt de noodzakelijke eischen der politiek en waardeert verstandigen raad. Hij heeft mij een goeden dunk gegeven van zijne grootheid van ziel. Bij gebrek aan elken anderen candidaat der traditie, bood hij de eenige kans aan van terugkeer tot orde. Ik heb die met het geheele land aangegrepen. Doch zelden werd een ministerie gevormd dat meer harmonische elementen, minder jaloezie, meer vastbesloten mannen bevatte' (I, 239-241).

Zoo schreef Faucher in de eerste dagen van het nieuwe ministerie, den 17den en 18den December 1848; reeds toen stelde hij dus het alternatief: òf de revolutie òf het keizerrijk, en begroette hij in de verheffing van L.N. tot den presidentszetel eigenlijk den terugkeer eener vorige dynastie. Hij zag in de republiek, gegrondvest op het algemeene stemrecht

en met een president aan het hoofd, niet veel anders dan eene constitutioneele monarchie, met een klein verschil alleen in den naam. In die beschouwing dwaalde hij m.i. volkomen; het is zijn groote fout geweest, dat hij het verschil tusschen deze beide staatsvormen niet genoeg in het oog heeft gehouden en zich zelf alzoo diets maakte, dat hij de republiek loyaal ondersteunde.

Faucher was er de man niet naar, door dralen of besluiteloosheid de revolutie de bovenhand te laten krijgen. Aan zijne goede voorzorgen, aan zijne rustelooze activiteit in de ure des gevaars en aan het overleg en de vastberadenheid van Changarnier was het te danken, dat den 29sten Januari 1849 een plotseling uitgebroken oproer totaal onderdrukt werd. Er behoorde moed toe, den kolonel Forestier te doen arresteeren met nog een honderdtal andere oproermakers, waaronder vooral eenige gewezen officieren der garde mobile, die door Faucher bij de reorganisatie dier garde met opzet ontslagen waren. Maar die moed was voor het behoud der orde noodzakelijk. Wel meenden bijna al zijne ambtgenooten, dat hij al te ferm was geweest; maar Napoléon koos zijne partij en weigerde zijne demissie aan te nemen. Ook verwierf Faucher bij de verdediging van zijne handelwijze voor de vertegenwoordiging de goedkeuring der meerderheid, niettegenstaande de recriminaties der democraten en vooral van Marrast. Wat zijn stelsel in deze was, bekende hij ronduit: de regeering moet vast besloten zijn elke wanorde tegen te gaan; zij moet ze voorkomen, doch niet afwachten tot zij geroepen is die te onderdrukken, want dan zou het reeds te laat zijn; vooral echter moet zij in het openbaar handelen. Hij beroemde er zich op, dat het misschien de eerste maal was dat het oproer het gezag niet onvoorbereid had gevonden en dat nu de maatschappij het bewustzijn van hare kracht had herwonnen.

Onder de voornaamste daden van Faucher's binnenlandsch bestuur, verdienen vooral vermelding zijn voorstel tot beteugeling der clubs en zijn gedrag bij de algemeene verkiezingen van 3 Mei 1849 voor de Leden der Wetgevende Vergadering, die de Constitueerende zou vervangen.

Geen grooter kwaad kende hij dan de clubs, en talmde niet daartegen maatregelen voor te stellen. Hij wilde ze op eens uitroeien, zoodat het 1ste artikel van het wetsontwerp, dat hij den 26sten Januari 1849 indiende, dan ook luidde: ‘De clubs zijn verboden.’ Deze stoutmoedigheid deed de bergpartij in woede

uitbarsten, zoodat Ledru Rollin de indeeling van dit wetsontwerp beantwoordde met het voorstel om het ministerie in staat van beschuldiging te stellen. Ook meer gematigden vonden het ontwerp te kras. Men zag er tegen op, de clubs te sluiten en gaf bijna algemeen de voorkeur aan maatregelen om ze te beperken en binnen de grenzen der orde te houden. Het wetsontwerp werd daarom onafgedaan gelaten, niettegenstaande de merkwaardige verdediging van Faucher op den 19^{den} Maart 1849 voorgedragen. Hij stelde toen de vraag: Wat is het recht clubs te vormen? en gaf daarop dit antwoord: Dat is het recht zich als permanente vergadering te vestigen om alle mogelijke vraagstukken te behandelen en eene tribune op te richten in rivaliteit met die der wetgevende Vergadering. Het gevaar der clubs bestaat juist in het onbestemde en de algemeenheid der onderwerpen, welke men daar behandelt. De clubs zijn broeinesten van complotten; uit deze is de afschuwelijke burgeroorlog voortgekomen, die in de straten der hoofdstad het bloed deed stroomen en den schrik door het land verspreidde; die Juni-dagen, die eene langdurige herinnering van rouw en afschuw hebben achtergelaten (II, 190). ‘Dat is laster,’ riep Proudhon, en na die woorden ontstond een dier hevige tooneelen, zoo als de fransche vertegenwoordiging er onder elken regeeringsvorm gekend heeft en ook de redevoeringen van Faucher er niet zelden uitlokten. Doch de minister schrikte niet terug; de Vergadering moest ten einde toe aanhooren wat hij haar had mede te deelen; hij ging zelfs voorbeelden aanvoeren en spaarde haar geen enkel feit. Zoo verhaalde hij o.a. dat in een der clubs, den avond vóór de verkiezingen voor de Nationale Vergadering, *gestemd* werd over de vraag: of men deze Vergadering ook in de Seine zou werpen, en dat het besluit daartoe met roode letters gedrukt en aangeplakt werd; dat, toen in de club Valentino gesproken werd over de verkiezing van Lucien Murat als kolonel van de nationale garde, een spreker riep: ‘de eerste vraag die men hem moet doen is deze: Voor het geval dat uw neef mocht trachten zich tot keizer te doen benoemen, zoudt ge dan bereid zijn hem den dolk in het hart te stooten?’ (II, 175). Een algemeen gelach was het antwoord der Vergadering op deze mededeeling, doch men zag, gelijk ik reeds zeide, in dergelijke voorvallen niet zulk een groot gevaar, dat dit door zoo strenge maatregelen zou moeten worden gekeerd.

In de tweede plaats noemde ik de algemeene verkiezingen voor de wetgevende vergadering en de gedragslijn door Faucher daarbij gevolgd. Als minister van binnenlandsche zaken had hij aan de prefecten eene stipt neutrale houding voorgeschreven; bij herhaling had hij hun door circulaires ingeprent zich van alle inmenging te onthouden, doch ook hun aanbevolen alle pogingen tegen te gaan die de een of ander mocht aanwenden om de publieke meening op een dwaalspoor te brengen. Hij geloofde op de prefecten te kunnen rekenen; sommigen hunner, die kreaturen waren van het voorloopig bewind en agenten der socialisten, had hij verwijderd, en alzoo meer eenheid, meer veerkracht aan de handhaving van het gezag gegeven. Dit was inderdaad noodig geweest, want de socialisten zaten niet stil en schenen zich vooral er op toe te leggen de gemoederen in spanning te houden. Wel werden de voorstellen, die zij deden om 't ministerie, Changarnier en zelfs den president in staat van beschuldiging te stellen, verworpen; maar toch verspreidden zij angst en schrik onder het volk, door buiten de kamer het bericht uit te strooien, dat die voorstellen waren aangenomen en dat Changarnier zelfs gefusilleerd was. Faucher had echter nog den dag vóór de verkiezingen naar de verschillende departementen de namen getelegrafeerd van hen, die vóór of tegen gestemd hadden, opdat de kiezers hierop den volgenden dag zouden kunnen letten, welke maatregel voor velen der socialisten het noodlottig gevolg had, dat zij niet werden gekozen. Natuurlijk zochten zij zich daarover te wreken en een ontzettenden storm tegen Faucher gaande te maken. Dit gelukte; Faucher's geheele partij zelf werd medegesleept, en den 14^{den} Mei werd er een votum van afkeuring tegen hem uitgebracht met 519 tegen 4 stemmen, terwijl 400 zich van de stemming hadden onthouden. Zijne ambtgenooten zelfs onthielden hem hunne ondersteuning; een langer aanblijven als minister was dus voor hem onmogelijk, al bleef Louis Napoléon zelf er ook nog zoo sterk op aandringen.

Met de uiterste krachtinspanning had hij vier en een halve maand lang ten nutte van zijn vaderland trachten te werken, om uit den chaos der wanorde veiligheid en vrijheid te doen herleven; doch hij mocht die taak niet volbrengen. Misschien wilde hij te veel op eens den stroom keeren, alvorens hij daaraan een anderen, een veiliger uitweg had geopend; doch hij had volkomen ter goeder trouw gehandeld en was zich

zelven niet bewust iets te hebben nagelaten, wat hij had moeten doen.

Alvorens de rust op te zoeken, die hij had verdiend en ook behoefde, wilde hij in zijne eer hersteld worden. Vooreerst had men hem verweten, dat hij een te ruim gebruik had gemaakt van de geheime fondsen; doch inderdaad was dit verwijt geheel ongegrond. Hij had daarvan veel minder gebruikt dan een zijner voorgangers en had bovenal slechts voor een zeer luttel bedrag orders aan toonder uitgegeven, terwijl juist deze wijze van beschikking, welke aan alle contrôle ontsnapt, vroeger zeer algemeen geweest was. Zijn eigen rechtvaardiging in deze was dan ook zoo klemmend, dat zelfs een zijner politieke tegenstanders had moeten erkennen: ‘inderdaad, die schelm was toch wel eerlijk.’ Maar het meeste kwam het aan op de verdediging van zijn gedrag, bij gelegenheid der verkiezingen, waarom hij gevallen was. Daarom nam hij in de nieuwe vergadering, bij het onderzoek der geloofsbrieven, juist van die leden, die onder de pressie van zijn telegrammen heetten gekozen te zijn, de gelegenheid waar, zich daaromtrent volledig te verantwoorden. De redevoering, die hij te dier zake den 5^{den} Juni 1849 hield, behoort tot zijne beste. Het was een uitstekend pleidooi, dat met een volledig succès werd bekroond, door dat die geloofsbrieven alle met eene overgroote meerderheid werden goedgekeurd en derhalve zijne rehabilitatie volkomen was. Toch sloeg hij ook weder daarbij dien hooghartigen toon aan, waarop ik reeds heb gewezen, toen hij zeide: ‘Het is hier als in de vorige vergadering; men moet zich niet verwaardigen de beleedigingen op te merken’, gelijk hij vroeger bij gelegenheid van den uitval van Proudhon in de vergadering van 19 Maart gezegd had: ‘Ik bid mijne geachte ambtgenooten het incident te laten rusten: op de hoogte waarop deze tribune allen plaatst, die de eer hebben tot u te spreken, ben ik mij bewust het recht te hebben dit met een verachtend stilzwijgen voorbij te gaan’ (II, 198). Wie denkt hierbij niet als van zelf aan het gezegde van Guizot: ‘nooit zullen uwe beleedigingen de hoogte van mijne minachting bereiken.’

Faucher's dagelijksch optreden op de tribune had zijne stem versleten, zoodat hem het verblijf te Eaux Bonnes was voorgeschreven. Hij vertrok dan ook daarheen; maar wetende dat de geest in de provinciën hem zeer genegen was, oordeelde hij het nuttig zich in eenige provinciale hoofdplaatsen te ver-

toonen, om met zijne aanhangers nauwere betrekkingen aan te knoopen en de eendracht en de samenwerking der gematigde partij te bevorderen.

Allereerst lag hierbij Bordeaux aan de beurt, de stad, die in 1848 geweigerd had, den commissaris van het Voorloopig Bewind toe te laten en die steeds voor de handelsvrijheid, als dochter van de politieke vrijheid, geijverd had. De ontvangst, die hem hier te beurt viel, was zeer vereerend, zoodat hij in eene omgeving, die zooveel sympathie voor hem toonde, het zich tot een plicht rekende aan de partij der orde den weg te wijzen, dien zij te gaan had. ‘Wij moeten karakter toonen, juist omdat wij gematigd zijn,’ zeide hij in eene redevoering, den 13^{den} Juni aldaar gehouden; ‘wij moeten trachten ons aaneen te sluiten tegenover de partij der wanorde. Bovenal moeten wij vermijden een tiers-parti te vormen; vroeger is dat een fout geweest, thans zou het een misdaad zijn. Wij moeten ons niet laten ontmoedigen, want op vasten wil komt het vóór alles aan. Regeeringen, die niet willen ondergaan, gaan niet onder; de voornaamste oorzaak van den val van het koningschap was dan ook, dat het zich zelf heeft verzaakt. De publieke geest moet worden opgewekt; deze vermag meer dan de meest uitstekende wetten (II, 271-281).

Na afloop van de kuur te Eaux Bonnes, bezocht hij Limoges, waar hij nieuwe krachten kwam putten uit de aanraking met zijn geboortegrond[1]; waar zijne verschijning vooral noodig was omdat het socialisme er een talrijken aanhang had verworven. Hij heeft daar een zijner merkwaardigste redevoeringen gehouden. ‘De Juli-monarchie is gevallen, omdat zij den middenstand heeft bedorven, omdat zij de zorg voor stoffelijke belangen te veel uitsluitend heeft ontwikkeld, zonder als tegenwicht het plichtgevoel daartegenover te stellen, omdat zij in benoemingen en stemmen heeft handel gedreven. De republiek, in plaats van dat bederf uit te roeien, heeft dat uitgebreid en verergerd; zij heeft in drie maanden meer kwaad gesticht dan de monarchie in achttien jaren, door kwade hartstochten op te wekken en alle standen

1 II, 282. Waar blijft de oorspronkelijkheid, ook van vergelijkingen! Lord Palmerston heeft toch wel niet geweten dat zoo vele jaren voor hem, zijn politieke vijand Faucher reeds de vergelijking van Antaeus had te pas gebracht!

en individus op te roepen tot vernietiging der beginselen, waarop de maatschappelijke orde rust. Dit alles deed het socialisme; doch het zal ons nog verder brengen; de verdeeling van alle eigendommen, de gemeenschap van vrouwen, daarvan gaat de lucht zwanger. Men keert rechtstreeks tot den stand van wilden terug; het socialisme is niet de toekomst, maar het verleden. Men ruit de arbeidende klasse op met haar dergelijke zaken voor te spiegelen; het is meer dan tijd dit te bestrijden. Men heeft reeds te lang gewacht in de meening, dat het onnoodig was het ongerijmde te bestrijden; doch dit is eene grove dwaling. De rede heeft nooit van zelf overwonnen, men kan haar niet doen zegevieren dan, gelijk men zijn dagelijksch brood verdient, in het zweet zijns aanschijns' (II, 295).

Ofschoon deze woorden, welke ook door vele socialisten waren aangehoord, sterk werden toegejuicht, bleef het, gelijk meer met redevoeringen het geval is, ook hier bij toejuichingen; verder reikte de uitwerking niet. Gelukkiger echter was onze spreker te Chalons sur Marne, de hoofdplaats van het departement, dat hij vertegenwoordigde, vooral omdat hij daar eene quaestie behandelde, die geheel ingreep in de politieke gebeurtenissen van den dag. Die quaestie was de vraag, hoe te gemoet zou gekomen worden aan art. 43 der constitutie, waarbij bepaald was, dat de president der republiek om de vier jaar moest aftreden. Faucher zag daarin een groot gevaar. 'Eene verkiezing van een president om de vier jaar is eene revolutie telken vier jaar. Men zorge dit bij tijds te voorkomen. Reeds twee koningsgeslachten zijn verjaagd; zal nu weder over vier jaar een president moeten verjaagd worden, en dat wel een met wien het algemeen tevreden is, die noch reactionair, noch roekeloos is en die zich waarlijk geheel aan het land wijdt? Wij weten al te goed hoe men omwentelingen maakt; laat ons nu eens gaan leeren hoe men hervormingen maakt. Daarom moet de quaestie worden voorbereid in vergaderingen als deze; wanneer daar de openbare meening werkelijk is voorbereid en zij, wetende wat zij wil, haren wensch uitspreekt, zal de Wetgevende Vergadering niet meer kunnen weigeren daaraan te voldoen' (II, 297-306).

Hoe schoon echter deze woorden zijn, zij toonen m.i. duidelijk aan, dat het Faucher met de ondersteuning der toen-

malige republiek inderdaad geen ernst was. Zij wijzen er bepaald op, dat hij eigenlijk in den republikeinschen regeeringsvorm de bron van alle kwaad, van alle wanorde zag; dat hij het volk wel wilde toestaan zijne wenschen uit te spreken en door zijne afgevaardigden toezicht uit te oefenen, maar dat hij in de regeering van het volk door het volk niet tevens de verkiezing der regenten door het volk zelf wilde begrijpen. Toch ligt naar mijne opvatting juist daarin een der voornaamste kenmerken, waardoor de republiek zich van de monarchie, zelfs van de constitutioneele onderscheidt.

Na deze reis in de provinciën keerde Faucher naar Parijs terug. Hij had van de rust buiten die stad toch eigenlijk maar half genoten. ‘De toekomst van het land laat niet toe, dat men voor zijn geest de rust vindt, die men anders zoo gaarne in de bergen zoekt. Ik vrees evenzeer voor hetgeen men doet als voor hetgeen men niet doet. Wanneer ik de dwaasheden naga, die men te Parijs begaat, moet ik bekennen, dat de rust en de afwezigheid mij drukken’ (I, 253 en 254). Inderdaad, hij zag het slechts met ongeduld aan, dat anderen en niet hij het roer in handen hadden. Hij had buiten het staatsbestuur rust noch duur. ‘Ik had den president gewend,’ zoo schreef hij, ‘aan een eerbiedigen tegenstand van zijne ministers; doch mijne opvolgers hebben den teugel bot gevierd aan zijn persoonlijken wil. Nu gelooft hij te regeeren, maar eigenlijk zijn het zijne ordonnans-officieren. Persigny maakt en ontslaat ministers en stoft daarop, onhandig als hij is. In de omgeving van den president droomt men van een keizerrijk en daardoor vermindert zijne populariteit, hoewel hij er zelf niet van spreekt. Ook denkt hij niet aan een coup d'état, maar daartoe zullen de omstandigheden hem dwingen. De President verliest terrein, doch hij verblindt zich zelf. Hij is voor langen tijd de eenige die mogelijk is, maar hij wordt niet grooter en doet niets om te blijven. Hij bemint de kleine zaken en de kleine menschen. Ik tracht in goede verstandhouding met het Elysée te blijven, doch tevens mijne onafhankelijkheid te bewaren. Ik wil niemand volgen, alleen mijne eigene overtuiging: ik wil een staatsman wezen, niet een partijman. Ik heb naast Thiers gezeten, hoewel meer liberaal dan hij, en heb toen zorg gedragen de schakecringen van mijne meening, in hare afwijking van de zijne, scherp te doen uitkomen. Ik heb naast Barrot gezeten, hoe-

wel meer regeeringsgezind dan hij, en heb toen niet nagelaten mij van hem te onderscheiden. Ik blijf gehecht aan de publieke zaak, waaraan ik mijn geheele leven, alles heb opgeofferd' (I, 257-261).

Met deze gevoelens bezield, keerde Faucher in de wetgevende vergadering terug en vatte hij er de leiding der gematigde partij weder op. Hij vond er dadelijk overvloed van werk. Het eerst gordde hij zich aan tot eene bestrijding van den minister van financiën Passy, die eene inkomsten-belasting had voorgesteld, waartegen Faucher eene goeddoorwerkte redevoering hield, welke later in zijne 'Mélanges d'Economie Politique et de Finances' is opgenomen, en aldaar de rij van eenige artikelen over financiën en vooral over diverse budgetten opent. Vervolgens had hij weder een ouden vijand, Jules Favre, te bestrijden, met wien hij als het ware eene worsteling van man tegen man had te voeren, vooral den 22sten Januari 1850, bij de behandeling van de overbrenging naar Algerië der veroordeelde deelnemers aan het Juni-oproer. Faucher noemde Favre's rede de meest vermetele poging om dat oproer te verontschuldigen, dat z.i. niet door de nationale werkplaatsen, maar veeleer door de opruiingen van de regeering was in het leven geroepen, van die regeering, wier plicht het was geweest, de openbare rust te handhaven en ze te herstellen den eersten dag nadat zij was verstoord. 'Zijn wij pas zoover!' riep hij uit, 'dat wij elkander nog vertellen dat de opstand de heiligste plicht is?' - 'Dat hangt er van af,' gaf de linkerzijde ten antwoord en liet Faucher met moeite voortgaan. Aldus getergd schroefde hij zijne uitdrukkingen op, en na het Juni-oproer als verfoeilijk, de handelingen van het Voorloopig Bewind als hoogst verkeerd te hebben gebrandmerkt, besloot hij met de verklaring: 'In moeilijke tijden meen ik alle soorten van moed te hebben getoond. Het is mijne schuld niet, zoo ik daarop uwe goedkeuring niet mocht verwerven; maar ik heb die van mijn geweten, en, ik vraag u wel verschooning, deze blijft mij altijd voldoende' (II, 328).

Ook bij de behandeling van verschillende onderwerpen, die met de openbare werken in verband stonden, toonde Faucher op zijne plaats te zijn. Als goed staathuishoudkundige wist hij dien machtigen hefboom der volkswelvaart te waardeeren, maar tevens stelde hij er prijs op dat, ter bereiking van het doel, keurigheid der middelen niet uit het oog zou worden ver-

loren, waarop het ook in zijn tijd vooral aankwam. Alle partijen wilden de materieele belangen des lands evenzeer bevorderen; doch omtrent de middelen heerschte de grootste strijd. De socialisten wilden dat de Staat spoorwegen zou aanleggen, de economisten dat de Staat dit aan de particuliere nijverheid zou overlaten, behoudens de noodige ondersteuning, als rentegarantie, enz. Beide partijen erkenden, dat de sterke vermindering in de openbare werken eene hevige beroering moest te weeg brengen in de maatschappelijke orde[1]; beide wenschten dat Frankrijk het hart van Europa, het middenpunt der groote beweging van personen en goederen zoude blijven; maar elk wilde een anderen weg inslaan om dit doel te bereiken. Juist omdat van de keuze van dien weg de oppermacht in de regeering afhing, was de strijd daarover zoo gewichtig.

Een andermaal gold het weder de vraag: of vereenigingen van arbeiders zouden worden toegelaten als aannemers van groote werken, zelfs met vrijstelling van borgtocht. Faucher toonde zonneklaar aan, dat dergelijke vereenigingen door gemis aan kapitaal, aan goede leiding en samenstemming, uiteen moesten spatten en dat dan zoowel het werk als de bestede gelden geheel verloren zouden zijn. - Doch bovenal bestreed hij de voorstellen, welke daaraan werden vastgeknoopt, dat n.l. bij dergelijke aannemingen de overheid een tarief der loonen, een minimum voor werken bij de taak zou vaststellen en dergelijke buitensporigheden meer, welke de eigenlijke bedoeling duidelijk aan het licht deden komen; immers men wilde de loonen kunstmatig verhoogen. ‘Doch dit laat zich niet decreteeren,’ zeide Faucher; ‘het eenige middel daarvoor is het land te bevrijden van de onrust, waaronder het gebukt gaat en van de onzinnige theoriën, welke deze onrust onderhouden. Vóór 1848 rezen de loonen gelijkmatig; sedert de rijkdom tot op de helft ingekrompen en de arbeid voor de helft is gestaakt, hebben de loonen in het algemeene lot gedeeld’ (II, 424-433).

1 Vóór 1848 besteedde de Staat gemiddeld jaarlijks 150 millioen aan openbare werken, behalve die der Ponts et Chaussées en besteedden verschillende compagniën daarenboven gezamenlijk 100 millioen; in 1848 besteedde de Staat nog 126 millioen, waarvan 87 voor spoorwegen en de compagniën 56 à 61; in 1849 de Staat 113 millioen, waarvan 95 voor spoorwegen en de compagniën omstreeks 40, terwijl op de begrooting voor 1850 slechts 58 millioen was uitgetrokken.

Eindelijk valt hier nog te vermelden het voorstel der socialisten, dat een bepaald gedeelte, b.v. ¼ of ⅙ der ingenieurs bij de Ponts et Chaussées (onze Waterstaat), zouden moeten gekozen worden uit de daarbij geplaatste conducteurs (de opzichters). De aanleiding tot dit voorstel was, dat juist onder dit corps de socialisten vele aanhangers telden, die men wilde voorthelpen. Faucher verhief zich met kracht hiertegen; hij toonde het ongerijmde daarvan aan en betoogde, dat alleen erkende verdiensten eene reden tot bevordering moest wezen, maar niet de noodzakelijkheid om dat ¼ of ⅙ voltallig te houden, en hield bij deze gelegenheid in het algemeen over de opleiding der ingenieurs eene merkwaardige redevoering, vol wetenswaardige bijzonderheden en juiste beschouwingen. Wat hij o.a. zegt over hun gebrek aan practische kennis, overmatige paperasserie en tegenwerking tegen particuliere ondernemingen van openbare werken, is ook voor andere landen thans nog van waarde. Hij klaagde ook over de eenzijdige richting hunner opleiding, welke te wetenschappelijk, vooral te mathematisch was, zoodat hunne logica te veel, hun verstand te weinig werd ontwikkeld. ‘En toch, niet de logica leidt de zaken in deze wereld, maar het verstand, dat zich weet te schikken naar de omstandigheden en de noodzakelijke eischen des levens in het oog houdt. Daarom misschien zijn de leerlingen der École Politechnique meer dan anderen vatbaar geweest voor die dwaalbegrippen van allerlei secten, die sedert 50 jaren de ontwikkeling der beschaving in de 19de eeuw kenmerken; gebeurtenissen, die ik niet wil qualificeeren om in geene overdrijving te vallen’ (II, 439).

Doch al deze gevechten tegen de socialisten waren niet meer dan schermutselingen, in vergelijking met den grooten strijd over de kieswet. De twee eischen dezer wet: 1^{0}. een drie-jarig verblijf in eene bepaalde gemeente, 2^{0}. het bewijs daarvan uit de registers van den hoofdelijken omslag, werden door zeer velen veroordeeld en als inconstitutioneel aangemerkt. Niet geheel ten onrechte; het algemeen stemrecht is een personeel recht, dat overal binnen de grenzen van het land moet kunnen worden uitgeoefend en niet afhankelijk mag wezen van eenige jaren verblijf noch van aanslag in den hoofdelijken omslag; het eenige middel tegen misbruik mag een scherp toezicht op de kiezerslijsten zijn, doch voorwaarden mogen aan de uitoefening van dat recht niet gesteld worden, omdat die zoovele beperkingen zouden zijn, lijnrecht tegen het algemeene beginsel in-

druischende. Faucher en de vrienden der orde dachten daarover echter anders, en wisten het zoo ver te brengen, dat de zoo berucht geworden kieswet van 31 Mei 1850 eindelijk met 433 tegen 241 stemmen werd aangenomen. Toch gelukte dit niet, dan na een hevigen strijd, waarin Faucher, als rapporteur der commissie van onderzoek, een levendig aandeel had genomen. Maar zijne argumenten waren meer ontleend aan de fouten van het vigeerende stelsel dan aan de billijkheid en rechtvaardigheid der voorgestelde bepalingen: de wanorde bij de verkiezingen, de kwade praktijken der socialisten, het gevaar waarmede de Staat en zijne instellingen werd bedreigd, golden bij hem en zijne partij meer dan de vraag: of het algemeen stemrecht mocht verkort worden. Zij waren in hunne overwegingen niet onbevooroordeeld en verdienden ten volle het verwijt, hun van de linkerzijde toegeroepen, - toen Faucher aan het slot zijner redevoering had gezegd: ‘De vergadering heeft ons eene gewichtige, verhevene en ernstige taak opgedragen; zij heeft ons belast met het onderzoek van eene moeilijke wet, die de meest ernstige gevolgen zal hebben voor den tegenwoordigen toestand en voor de toekomst van het land; wij hebben daarbij al den ijver, al de nauwgezetheid in het werk gesteld, die wij bezitten.’ - ‘En al uwen hartstocht.’ De opgewondenheid zoowel onder het volk als in de wetgevende vergadering was bij de geheele behandeling dezer wet zeer groot. Uit alle oorden des lands kwamen petitiën in, welke op hare verwerping aandrongen, en waarvan de meeste volgens één model door Emile de Girardin gesteld, andere met dreigementen, soms in de meest oproerige taal vervat, gevuld waren, terwijl vele, gelijk bij nationale petitionnementen meer is vertoond, door allerlei slag van lieden, zelfs door koorknapen, waren geteekend of met valsche handteekeningen voorzien, waaronder die van den minister van binnenlandsche zaken, Baroche en van Faucher niet het minst vermakelijk waren. Bij dergelijke opruiing was de verontschuldiging, dat men over de bezwaren der wet moest heenstappen, aannemelijk en was het bijna onmogelijk met kalmte hare voor- en nadeelen te wegen. Men moest als demonstratie tegenover de oproerstokers het gezag handhaven en de wet zelfs aannemen als een noodzakelijk kwaad. Ik geloof dan ook, dat minder hare aanneming dan wel hare voorbereiding te laken is, en dat men beter had gedaan het niet zoover te laten komen.

Die wet bleef een steen des aanstoots, waarover voortdurend geklaagd werd; zij droeg er niet weinig toe bij, om de instellingen der republiek in discrediet te brengen. Faucher bleef haar hardnekkig verdedigen zelfs tegen eenige zijner vrienden, zooals b.v. Odilon Barrot, wiens echt liberalen zin hij overigens volmondig erkende, ook in tegenstelling met den geest van Thiers, die hem thans evenwel steeds aangemoedigd en in de discussies gesteund had met een: c'est cela, très bien, enz. Doch wat bij Faucher zwaarder woog dan de sympathie zijner vrienden, was de ernst van het oogenblik, de gevaarlijke toestand des lands, waartegen men met open vizier, moedig en krachtig moest optreden.

Hij was door zijn geheele houding in deze zaak de algemeen aangewezen persoon geworden voor de politiek van den weêrstand tegen de democratie, doch het duurde nog eenigen tijd alvorens hij geroepen werd die politiek te leiden. Eindelijk echter kwam het er toe door de volgende aanleiding. Changarnier voerde het bevel over de troepen te Parijs, en had reeds herhaaldelijk met gunstigen uitslag onlusten en oproeren bedwongen. Hij was daarom den president niet aangenaam; deze kon niemand naast zich dulden die populariteit en macht bezat, en had dus reeds lang eene gelegenheid gezocht om Changarnier te ontslaan. Faucher vergeleek hem bij de Guise, doch, had hij er bijgevoegd, Louis Napoleon wil niet de rol van Henri III spelen (I, 275). Toen eindelijk in het begin van Januari 1851 Changarnier zijn ontslag ontvangen had, werd dit door de vertegenwoordiging met een zoo scherp votum van afkeuring, uitgelokt door eene motie van Sainte Beuve, beantwoord, dat het ministerie moest aftreden. Eerst nadat hij eenigen tijd met een ministerie van overgang had geregeerd en de gemoederen wat bedaard waren, kon de president weder een degelijk ministerie samenstellen. In dat definitief ministerie nam Faucher op nieuw de portefeuille van binnenlandsche zaken aan met Rouher, Fould en Baroche, als ambtgenooten voor Justitie, Financiën en Buitenlandsche Zaken.

In de wetgevende vergadering brak daarop een storm los, toen de nieuwe ministers voor haar verschenen; eenige hunner, zooals b.v. de drie genoemden, hadden immers reeds zitting gehad in het ministerie dat den 18^{den} Januari haar post had moeten verlaten. Bijna zou dan ook de afkeurende motie, door S^{e}. Beuve op nieuw voorgesteld, ten twee-

den male zijn aangenomen, zoo het Faucher niet gelukt ware zulks te voorkomen, naar ik geloof niet weinig door den invloed van deze waarlijk schoone woorden: ‘Wanneer wij in deze Vergadering iets beteekenen, wanneer wij op dit oogenblik de organen der uitvoerende macht zijn, dan is dit waarschijnlijk omdat de tribune ons heeft in staat gesteld ons zoo hoog te verheffen. Doch indien het in onze gedachten mocht opkomen de minste afbreuk te doen aan die parlementaire macht, waarvan wij een nederig uitvloeisel zijn, dan moge veeleer deze tribune instorten en wij onder haar bedolven worden’ (II, 458). Na eene dergelijke uiting immers moest alle vrees verdwijnen, alsof het nieuwe ministerie er ooit de hand toe zou leenen om de vrijheid der tribune te beperken.

Reeds in 1851 was de toestand des lands rustiger en de gang van zaken meer geregeld, zoodat Faucher toen een eenigszins gemakkelijker taak had dan tijdens zijn eerste ministerie. Hij meende reeds den 31sten Mei te mogen zeggen: ‘Alles gaat goed; de conciliante, ferme houding onzer politiek trekt klaarblijkelijk de meerderheid aan, terwijl zij tegelijkertijd de roode partij met angst en wanhoop vervult’ (I, 287). De voornaamste maatregel echter, die nu moest worden voorbereid, was eene wijziging van art. 45 der constitutie, om de herkiezing van den president mogelijk te maken. Die herkiezing scheen wel niet twijfelachtig, doch de wijziging der constitutie kostte meer moeite. Van de noodzakelijkheid daarvan was Faucher echter innig overtuigd. Reeds in den zomer van 1850, nadat hij voor de tweede maal Eaux Bonnes had bezocht, had hij in de provinciën èn persoonlijk èn door zijne vrienden verklaringen der publieke meening dienaangaande uitgelokt, en had hij getracht op die wijze eene groote manifestatie door het geheele land op te wekken, welke het vertegenwoordigend stelsel zou redden (I, 288).

Doch juist dat uitlokken der openbare meening ten aanzien dezer quaestie, gaf weder aanleiding dat zijne inmenging door de vertegenwoordiging scherp gelaakt werd. Of hij nu al zeide: ‘Geen minister heeft meer angstvalligheid getoond in zijne keuze der middelen; wanneer de uiterste loyauteit niet in mijne natuur lag, zou ik die uit berekening aannemen,’ die woorden konden zijne tegenstanders niet overtuigen, althans niet bevredigen, zij moesten hen veeleer verbitteren. Daarvan was Faucher zich zelf ook wel bewust, anders had hij niet

verklaard: ‘Wanneer ik de oppositie beantwoord, zal ik dit in verpletterende woorden moeten doen van de volle hoogte mijner eerlijkheid en met eene verontwaardiging en minachting, waarin geen enkel hoorder zich zal vergissen. Mijne populariteit is groot genoeg om mij te veroorloven geen acht te slaan op het kruipende gedierte dat achter mij sist.’ Hoe kon hij zelf dit verantwoorden tegenover hetgeen hij een paar dagen te voren aan een der prefecten had geschreven: ‘De waardigheid van het gezag wint niet door stroefheid van vormen en een hoogen toon. Vermijd aan de eigenliefde wonden toe te brengen, die de politiek niet vermag te heelen. Tact en zekerheid van blik maken alleen flinkheid mogelijk’ (I, 292).

Voor het overige kenmerkte zich dit tweede ministerie van Faucher niet door zulke gewichtige maatregelen als het eerste; eene wijziging van het plaatselijk bestuur van Lyon, welke noodzakelijk geworden was door de vele oproeren in deze stad, en een voorstel tot verlenging van de wet op de clubs, waren de voornaamste. Daarentegen ontwierp hij plannen om kunsten en wetenschappen te bevorderen, vooral ten behoeve van de geschiedkundige nasporingen in Egypte en Klein-Azië, omdat hij aan Frankrijk ook een aandeel wilde geven in de monumenten van kunst, zooals het Britsch Museum niet ophield voor Engeland te verzamelen. Een zijner laatste plannen betrof zelfs het tooneel; op zijn voorstel loofde Louis Napoléon prijzen uit voor zedelijke tooneelstukken. Met welk succès, vrage men aan Alexandre Dumas fils, die in de voorrede voor la Dame aux Camélias, op onbarmhartige wijze den draak steekt met de bekrompenheid van Faucher, die zelf als minister de opvoering van la Dame aux Camélias verbood, terwijl de commissie, die het eerst dezen uitgeloofden prijs zou toekennen, juist verklaarde, dat zij daarvoor geen ander stuk kon aanwijzen dan le Demi Monde van dienzelfden Alexandre Dumas. De prijs is dan ook niet toegekend en het besluit spoedig hierna ingetrokken.

Gelukkiger slaagde Faucher in zijne plannen voor openbare werken; hij gaf daaraan een nieuwen stoot, en gelastte de prefecten ontwerpen voor nuttige werken te maken: ‘de zorg om de directe belastingen binnen behoorlijke grenzen te houden, is niet de eenige taak die de regeering te vervullen heeft; het land bezig te houden, is het gerust te stellen’ (II, 526). Hij zelf zorgde voor Parijs. Baron Haussmann heeft de eerste ont-

werpers der verbeteringen en verfraaiingen van Parijs zoover voorbijgestreefd, dat men zich hunner niet meer herinnert. Toch heeft Faucher onder hen aanspraak op eene eervolle vermelding, zoowel omdat hij het doortrekken en verbreeden der Rue Rivoli, als omdat hij den bouw der ‘halles centrales’ (oorspronkelijk een project van Napoleon I) aangevangen heeft. De stad Parijs werd gemachtigd daarvoor eene leening van 50 millioen francs te sluiten, terwijl de hooge regeering deze onderneming ondersteunde door verlof te geven tot onteigening van eene breede strook gronds langs die straat, ten einde daarop nieuwe huizen te bouwen en ook door voor deze nieuwe huizen vrijdom van grondlasten voor 20 jaren te verleenen[1].

Den 15^{den} September werd de eerste steen der halles centrales met groote plechtigheid gelegd, waarbij Louis Napoléon, aan Faucher een blijk willende geven van zijne achting en erkentelijkheid, hem het kommandeurskruis van het legioen van eer overhandigde met deze woorden:

> ‘Mijnheer de minister van binnenlandsche zaken:
> Ik zou deze gelegenheid niet noodig hebben om Uwe zorg en ijver in de leiding der groote belangen, U toevertrouwd, te erkennen. Ik weet dat al Uw tijd aan het welzijn van het vaderland is gewijd. Ik verheug mij door deze benoeming tot kommandeur eener orde, gesticht door den keizer, wiens denkbeelden gij hebt helpen ten uitvoer leggen, U eene billijke belooning voor Uwe moeite en diensten te kunnen aanbieden. Ontvang, mijnheer de minister, dit kruis als een bewijs mijner hoogachting.’

Zoo iets had Faucher in het geheel niet verwacht; integendeel, reeds meer dan eens had hij, wanneer hij daarover gepolst was, zich van eene dergelijke benoeming verschoond.

1 Eene vergelijking van den toestand der stad Parijs in 1852 met dien in 1868 geeft, wat de financiën betreft, de volgende resultaten: in 1852 bedroeg haar budget in uitgaaf 48½ millioen francs, waaronder bijna 7½ millioen voor rente en aflossing eener schuld van 42 millioen; voor 1868 waren de uitgaven geraamd op 245 millioen, waaronder 21 millioen voor rentebetaling, plus ruim 11½ millioen voor aflossing; de accijnsen bedroegen in 1852 34½ millioen, en waren voor 1868 op 102½ millioen begroot. De bevolking is van 1,053,262 tot 1,825,274 in 1866 geklommen. De uitgaven zijn dus vijfmaal, de schuld is viermaal, de opbrengst der accijnsen even driemaal grooter dan in 1852, terwijl de bevolking met 75 pct. toenam.

Doch de beteekenis dezer decoratie werd thans verhoogd door de terzijdestelling der gewone regelen bij het verleenen van het legioen van eer in acht te nemen. Want eigenlijk had hij eerst gedurende een bepaalden tijd ridder en daarna officier moeten geweest zijn, gelijk hij dan ook, opdat pro forma aan die bepalingen voldaan werd, bij verschillende besluiten, welke na deze plechtige uitdeeling in den Moniteur werden opgenomen, achtereenvolgens tot de drie rangen benoemd werd. Daarover werden vrij wat praatjes in omloop gebracht; tegenstanders zagen daarin een bewijs dat hij zich aan den president had verkocht, anderen eene vergoeding voor zijn ontslag dat ophanden zou zijn, slechts eenige weinigen zijner vrienden vleiden zich met de gedachte dat het gebeurde eene onderscheiding voor hunne geheele partij was.

Faucher zelf, misschien een oogenblik aangenaam verrast, maakte zich echter geene illusies over deze groote vertooning; hij vatte haar op als een blijk van persoonlijke welwillendheid, want het was hem maar al te duidelijk hoe de president bij zijne persoonlijke politiek volhardde. Tegen beter weten aan bleef hij evenwel hopen en voorzag hij niet de aanvallen, welke de president in het geheim tegen de constitutie smeedde. Bij de vele ongegronde geruchten die werden uitgestrooid, zooals b.v. dat Napoléon bij het leggen van den eersten steen der halles zich tot keizer had willen laten uitroepen, en dergelijke meer, had hem toch de volgende gebeurtenis de oogen moeten openen. Den 31sten Mei 1851, bij de inwijding van een spoorweg, werd te Dyon een groot banket gehouden, waar de president eene redevoering uitsprak, en o.a. het volgende zeide: ‘Bij alle maatregelen van onderdrukking, welke eene treurige noodzakelijkheid mij noopte te vragen, heb ik steeds de medewerking der wetgevende vergadering ondervonden, maar dit was niet het geval, wanneer ik uitvoering wilde geven aan hervormingsplannen, die mijn hart mij voor het welzijn des volks ingaf,’ terwijl hij daaraan toevoegde, ‘dat hij zonder de partijen en tegen haar wil wel zou weten te voldoen aan de wenschen der bevolking, op wier sympathie hij meer dan ooit kon staat maken,’ en eindelijk: ‘het is noodzakelijk dat ook ik mij eens doe hooren; de banketten zijn tribunes voor mij.’ Ziedaar eene oorlogsverklaring in optima forma, die de gemoederen in hevige beroering bracht. Dupin verweet den president zijn gedrag, Faucher vroeg zijn ontslag, terwijl, naar men zegt, Be-

noist d'Azy, een der vice-presidenten der wetgevende vergadering, op het banket zelf zou geprotesteerd hebben. Louis Napoléon zag dat het terrein nog niet gunstig was, en trok dus die woorden terug; zij werden niet in den Moniteur opgenomen. Faucher, in de wetgevende vergadering daarover geïnterpelleerd, beriep zich op den Moniteur, en wilde niet erkennen dat er andere woorden gesproken waren.

De gemoederen waren echter niet gerustgesteld. Allerlei onrustbarende geruchten van een coup d'état, van eene wijziging der kieswet van 31 Mei 1850, bleven in omloop. Te vergeefs verzocht Faucher den president die officieel te logenstraffen; deze wilde hiertoe niet overgaan, en sprak eindelijk zelf den wensch eener herziening der kieswet uit. Toen bleef Faucher geene keuze meer over; hij was wel gedwongen terstond zijn ontslag te vragen, want zelfs al was hij ook van transactiën zoo afkeerig niet geweest, aan eene herziening der kieswet kon hij onmogelijk de hand leenen. Den 27sten October trad een nieuw ministerie op.

Thans was Faucher niet langer blind voor het streven van den president. Zoolang hij minister was en kon meenen dat de president zijne inzichten deelde, kon hij omtrent de toekomst gerust zijn, maar nu was hij wel gedwongen de ware beteekenis op te merken van hetgeen in zijne nabijheid gebeurde. Had hij kort vóór zijn laatste optreden als minister gezegd: ‘om weder de regeering met eenige voldoening te kunnen aanvaarden, moet men het uitzicht hebben op de mogelijkheid van welslagen in het pogen om aan het land een grooten dienst te bewijzen’ (I, 281), - nu was hij er van overtuigd, dat hij niet langer bij machte was den stroom te keeren. Hij trok zich daarom langzamerhand van het staatstooneel terug. ‘Wij wonen thans de begrafenis der liberale partij en van Frankrijk bij,’ schreef hij den 21sten November, ‘het publiek helt tot het despotisme over; het kost mij moeite de smart en de verontwaardiging die mij bezielen, in te houden. Ik ben ten gevolge daarvan eenige dagen ziek geweest.’ Toch bleef hij den president nog noodig achten, al beging deze groote fouten, en schreef hij: ‘Zonder in hem den wettigen vertegenwoordiger van het gezag te verlaten, moet men hem toch niet volgen in zijne fouten, noch de avonturiers naloopen die hem opstoken’ (I, 299). Maar een 14 dagen later maakte hij die onderscheiding niet meer. ‘De president heeft ons op een weg

gebracht, die op een afgrond uitloopt. Ik zou hem mijne ondersteuning tegen den opstand hebben geschonken, maar ik weiger die aan eene regeering zonder beginselen, geweten en zedelijk gevoel.'

Den 2^{den} December werd hij 's morgens vroeg op eens gestoord door eenige afgevaardigden der linkerzijde, die bij hem kwamen binnenstuiven met den uitroep: 'Gij zijt de eenige die ons kunt redden.' Doch zij kwamen te laat. Faucher vermocht niets tegen het brutale geweld en mocht zelfs blijde zijn niet, als zoovele zijner vrienden, gevangen genomen of verbannen te worden. Wel werden voor zijn deur spionnen geplaatst, en ontving hij eenige dagen later een bezoek van een commissaris van policie, die hem voorzichtigheid in zijne gesprekken kwam aanbevelen, doch hierbij bleef het. Louis Napoléon liet hem zelfs benoemen tot lid eener commission consultative, maar even als vele anderen weigerde hij. Doch men nam hunne weigering niet eens aan. 'Wij hebben uwe namen noodig,' zeide de Morny, 'wij behouden die.' Toen die namen hun effect gedaan hadden, toen de gemoederen wat bedaard waren en velen zich gerustgesteld hadden door de gedachte dat de invloed van Faucher en anderen de wagen in het rechte spoor zoude honden, toen eerst werd op de weigeringen acht geslagen en werd er eene nieuwe lijst opgemaakt waarop die namen niet voorkwamen, terwijl die laatste lijst nu bovendien de eenig authentieke heette te zijn.

Faucher had zijne weigering geformuleerd in den volgenden merkwaardigen brief aan Louis Napoléon, die zeer veel opgang maakte, en al kon hij in Frankrijk niet worden uitgegeven, toch zijn weg naar de buitenlandsche dagbladen vond.

'Met smartelijke verwondering zie ik mijn naam onder die der leden eener commission consultative, door u ingesteld. Ik dacht niet u het recht gegeven te hebben mij die beleediging aan te doen. De diensten, die ik u bewezen heb, meenende die aan het land te bewijzen, machtigden mij misschien van u eene andere erkentelijkheid te verwachten. In ieder geval verdiende mijn karakter meer eerbied.

Gij weet dat ik in mijne reeds lange loopbaan evenmin de beginselen van vrijheid als mijne toewijding aan de orde heb verzaakt. Ik heb nooit noch rechtstreeks noch zijdelings deelgenomen aan schennis der wetten, en om het mandaat te weigeren, hetwelk gij mij opdraagt zonder mijne toestemming,

heb ik mij slechts dat oudere mandaat te herinneren, dat ik van het volk heb ontvangen en dat ik behoud.

Wil, mijnheer de President, de hulde aannemen van mijn *eerbied* (*!*)

Parijs, 3 December 1851. Léon Faucher.

De coup d'état was voor Faucher eene hoogst droevige teleurstelling. Hij die orde en vrijheid had pogen te vereenigen, zag nu het despotisme zegevieren, en de natie te laf om het hoogste goed in de maatschappij, de vrijheid, te verdedigen, of te verdeeld om aan het despotisme eenige perken te kunnen stellen, daaraan hare goedkeuring geven. Tot hare verontschuldiging moet echter worden aangemerkt, dat zij afgemat was door de regeeringloosheid en de twisten der partijen en ter wille der orde de vrijheid opofferde..

De voorstanders der constitutioneele regeering, van het parlementaire stelsel, moesten nu voor goed het veld ruimen. De droefheid in het hart, usque ad mortem, trok Faucher zich terug in de afzondering en wijdde hij zich aan de studie. ‘Ik heb in moeilijke omstandigheden getoond eenige vastheid van karakter (ja) en juistheid van blik (?) te bezitten. Ik acht nu mijne taak volbracht. Waarom zou ik mij vernederen tot een ellendig worstelen met de lage dienaren van dit bewind zonder moraliteit (I, 310, 311). Ik berust voor 3 of 4 jaren in de verkrachting der republiek.’ Hij bedankte dan ook voor de candidatuur voor het wetgevend lichaam, hem te Reims en te Limoges tegelijk aangeboden, en zocht voor zijne werkzaamheid afleiding in de oprichting van het Credit Foncier, waaraan hij ijverig deel nam, en ook in de directie van den nieuwen spoorweg Bordeaux-Cette. Dit laatste werd hem echter niet gegund; op het laatste oogenblik stelde de president het beding dat de benoeming van directeuren zou worden onderworpen aan zijne goedkeuring, met de kennelijke bedoeling òf om Faucher te weren, òf om hem zijne afhankelijkheid te doen gevoelen. Faucher bedankte toen voor die betrekking in aanmerking te komen.

Als de vruchten zijner studiën dagteekenen uit dezen tijd een viertal artikelen voor Guillaumin's Dictionnaire d'Economie Politique, de eenige eigenlijk leerstellige die van zijne hand bestaan, nl. over: le droit au travail, le prêt à intérêt, la propriété, les salaires. In elk van deze toonde hij weder zijne degelijkheid in het behandelen der wetenschap, zijn practischen

blik bij de toelichting der economische quaesties. Ook schreef hij voor de Revue des deux Mondes over la production et la demonétisation de l'or, ter bestrijding van de stellingen van Michel Chevalier, en eindelijk zijn laatste artikel: les Finances de la guerre, waarin hij de financën der verschillende staten, die in den Krim-oorlog betrokken waren, kritiseerde. Van zijne archaelogische studiën, die hij ook weder had opgevat, gaf hij geene resultaten in het licht.

Hij zelf moest erkennen in de studie niet die rust te kunnen vinden die hij zocht, toen hij schreef: ‘Ik gevoel voortdurend den prikkel der politiek en de onmacht waartoe ik met alle vrienden des vaderlands ben gedoemd. Dit verhindert mij de genoegens van het landleven te smaken en mij in de boeken te verdiepen, zonder om mij te zien’ (I, 341); of iets later: (I, 348) ‘900 kilometers spoorweg met een pennestreek toegewezen! Men vervalt van de eene crisis in de andere; het schijnt dat de tegenwoordige politiek een afschuw heeft van bestendigheid en zekerheid. Doch ik bemerk dat mijne uitroepen u stof tot lachen zullen geven. Gij zult wel denken dat ik al zeer naïf ben geworden in de dagelijksche aanraking met de natuur, daar de daden der regeering mij nog aandoen en verwonderen. Wat wilt ge? Ik heb mij nog niet nedergelegd bij hetgeen voorvalt. Ondanks mij zelf blijf ik belang stellen in de politiek. Ik keur zelden goed, zucht veel te dikwijls en streef naar onverschilligheid, zonder die te kunnen bereiken. Ik draag overal de wonde met mij die men ons heeft geslagen. De diepe slaap van het land geneest mij niet. Wij hebben goed trachten, mijn waarde vriend, langen tijd nog zullen wij “des âmes en peine” blijven.’

Of hij de toekomst van Frankrijk juist inzag, is mij niet recht duidelijk geworden; dan eens wees hij op de onmogelijkheid dat het Fransche volk zich er in schikken zoude van het bestier zijner eigene zaken uitgesloten te blijven (I, 316), dan weder schreef hij: ‘men zou moeilijk in de geschiedenis een tijdperk kunnen aanwijzen, dat in gelijke mate de politieke en zedelijke belangen heeft vergeten; men zou een palfrenier tot prefect kunnen maken, zonder dat de openbare meening, indien er nog iets bestaat dat daarop gelijkt, daartegen zou opkomen’ (I, 336). In dezen laatsten zin echter uitte hij zich het meest, als o.a. over het middel dat de regeering bezigde om de publieke meening te onderdrukken. ‘Men be-

weert dat Persigny aan de dagbladen heeft aanbevolen niet te spreken van den invloed dien de weersgesteldheid op den oogst kan hebben. Zelfs niet meer over regen en zonneschijn te kunnen spreken! Wat voor eene vrijheid heeft men ons gelaten!' (I, 346).

Bij die daden echter, waarin de regeering zijne sympathie had, steunde hij haar zooveel hij kon. B.v. toen de oorlog aan Rusland verklaard werd, verheugde hij zich zeer en ging hij zelfs met eenige voorliefde er toe over dien oorlog te verdedigen, en den tegenzin, dien het publiek aanvankelijk daartegen betoonde, te bestrijden. Hij was een aartsvijand van Rusland en tevens altijd een voorstander geweest van eene alliantie met Engeland; geen wonder dus dat zijne sympathie voor dien oorlog, die twee zijner meest geliefde wenschen vervulde, groot was. Aardig is het echter dat hij kort voor het uitbreken van den Krim-oorlog van het Russische gouvernement 60,000 francs had ontvangen, ter voldoening eener vordering zijner echtgenoot, waarschijnlijk wegens bezittingen in Polen. Hij had dus juist in dien tijd verplichting aan dat gouvernement; althans in Rusland zal men dit zoo hebben beschouwd, omdat die regeering gewoon was dergelijke vorderingen meer uit gunst dan als recht te voldoen. Die som kwam hem bovendien zeer te stade, want zijne eigene middelen, misschien voldoende voor zijne behoeften, waren volstrekt niet ruim. Doch wie hierom zijne beginselen zou verzaakt hebben, Faucher nooit.

Zijne gezondheid had in de laatste jaren van parlementairen strijd ernstig geleden, vooral zijn stem en zijne borst. Herhaaldelijk ging hij dan ook voor herstel naar het zuiden van Frankrijk of naar Italië, doch daar er bij zijn toestand geen dreigend gevaar was, ontzag hij ook niet de vermoeienissen van andere reizen. Zoo bezocht hij Engeland, bij gelegenheid der wereldtentoonstelling van 1851, en in 1852 Nederland. Jammer dat van zijne indrukken van Holland niets bekend is; alleen vinden we vermeld dat hij Broek in Waterland, die Nederlandsche caricatuur, bezocht, en daar toegang kreeg tot de openbare school toen hij zijn naam noemde, en als bewijs dat men hem kende, zich door den meester hoorde karakteriseeren als 'l'homme de la lettre'. Dank zij dien intelligenten schoolmeester der 'chinoiserie' Broek, wordt het ten minste nog de moeite waard geoordeeld in zijne levensbeschrijving mede te deelen dat hij in Holland geweest is. Ook wisselde

hij brieven met zekeren Mr. Jacobson, en toonde hij overigens in zijn artikel over de goudproductie. ons bank- en muntwezen te hebben bestudeerd.

In 1854 werd de toestand zijner gezondheid veel ongunstiger. In Mei en Juni van dat jaar was hij ernstig ziek aan een pleuris; hoewel hij weder beter werd, herstelde hij toch niet geheel, had herhaaldelijk aanvallen van koorts en hoestte veel. Daar hij den arbeid niet wilde staken, berokkende hij zich veel kwaad. Een antwoord op zijne kritiek der Russische financiën - een deel van zijne finances de la guerre - lokte eene repliek van zijne zijde uit, waaraan hij met overhaasting arbeidde om het ten spoedigste in de Revue des deux Mondes geplaatst te zien. Daarna begaf hij zich den 9^{den} November op reis naar Italië, ten einde den winter in een zachter klimaat door te brengen, maar te Marseille door typhus aangetast, bezweek hij aldaar den 14^{den} December. Zijn laatste woord was: Patrie!

'Het zou al te droevig zijn, na het hoofd geboden te hebben aan de wanorde van 1848 en 1849, nu vergeten te vallen onder de slagen eener ziekte, zonder blijkbare oorzaak,' had hij nog in Juli geschreven (I, 368). Toch was dit zijn lot. Ik geloof echter dat het voor hem zoo droevig niet was; hij zoude het niet hebben kunnen volhouden, als lijdelijk toeschouwer verder dat keizerrijk te beleven, dat alleen in de slechtste hartstochten van den mensch zijn steun vindt. Misschien was hij het zich zelven niet bewust, doch hij was eigenlijk reeds weggekwijnd van hartzeer over hetgeen hij in zijne omgeving waarnam, over het verlies van al zijne idealen, over de nederlaag die de beginselen van recht en vrijheid, waarvoor hij zijn geheele leven strijd had gevoerd, geleden hadden, en eindelijk over de fout die hij zelf begaan had, door te gelooven dat Louis Napoléon als president eene republiek besturen en recht en vrijheid handhaven zou. Hij sprak het wel niet uit, hoe hij zich in Napoleon had bedrogen, doch het berouw over deze fout knaagde hem toch zeker niet het minst aan het hart. In geen geval had Faucher zich aan keizer Napoleon weder kunnen aansluiten, gelijk later zoovele anderen hebben gedaan. Hij had immers al zijne krachten besteed aan de bestrijding van een persoonlijk gouvernement; daarom had hij dat van Louis Philippe helpen omverwerpen, en zou hij dan zijne medewerking hebben kunnen leenen, nu dit beginsel weder de hoeksteen der

politiek geworden was? De constitutioneele regeering was gevallen, de tribune was verstomd, Faucher viel met haar.

Droevig is het te zien, dat zijn sterven als het ware geheel onopgemerkt voorviel; de dagbladen vermeldden ter nauwernood het feit, en van erkentelijkheid der natie, die in hem een harer edelste burgers verloor, is geen spoor te vinden. Hij had zijne krachten versleten voor het welzijn van Frankrijk; toen hij had uitgediend, gunde men hem ter nauwernood een woord van afscheid. Louis Napoléon toonde al zeer weinig, zoo niet een totaal gemis aan adel van geest, daar hij zelfs de droefheid over het verlies van een onden medestrijder als Faucher onderdrukte. Amedée Thierry sprak bij zijn graf eenige koude drooge woorden over het lid dat de Académie des sciences morales et politiques verloor. en dit was het al.

Faucher liet weinig vrienden na; hij was te stroef, zijn toon en manieren waren te hooghartig, dan dat hij een algemeen bemind persoon kon geweest zijn. Zijne bekwaamheden, zijn moed en oprechtheid werden erkend, maar zijne onhandelbaarheid had zelfs gemaakt dat zijne partij ongaarne aan zijn invloed gehoorzaamde. Doch al mocht hij niet den bijval van velen verwerven, zijne enkele ware vrienden bleven hem oprecht genegen en bewonderden zijn karakter.

Michelet, een der edelste karakters onder de hedendaagsche Franschen, had van hem getuigd: ‘Niettegenstaande het aanmerkelijk verschil tusschen onze meeningen, ben ik hem sedert langen tijd reeds van harte genegen. Waarom? omdat hij een man is. Ik betreur het uitermate hem zoo digt in de nabijheid van mijne vijanden te zien.’ Mij dunkt deze getuigenis van een man als Michelet kan wel opwegen tegen het gemis aan populariteit bij de massa. Faucher zocht dan ook niet de massa te behagen. Hij was eenigszins exclusief, zelfs wanneer hij de genoegens des levens genoot. Hij nam daaraan gaarne deel, maar hij vermeed steeds de groote partijen en bevond zich liefst in een kleinen kring van vrienden.

Uit zijn leven is dit te leeren, dat goede bedoelingen en een verstandig inzicht in de zaken voor een mensch niet voldoende zijn om de maatschappij te hervormen. Miskent hij de behoeften en de richting des tijds, let hij niet op de meeningen van anderen, en is hij te veel overtuigd van de deugdelijkheid zijner eigene inzichten, dan moet zijn streven mislukken. Het is mogelijk de maatschappij door geweld onder het juk te brengen,

maar die haar langs anderen weg wil verwinnen, moet overtuigen en zich naar de bevatting zijner medemenschen schikken. Niettegenstaande de beste bedoelingen, eene uitgebreide kennis van zaken en een eerlijk oordeel, schoot Faucher in de opgenomen taak te kort; in plaats van de omstandigheden te dwingen, werd hij door de woeste kracht van het despotisme omvergeworpen. Wat Guizot eens tot Odilon Barrot sprak: ‘Indien gij op mijne plaats stondt, zoudt gij niet anders handelen,’ heeft Faucher bewaarheid. Zijn lot was bijna gelijk aan dat van Guizot; alleen overleefde hij zijn val niet zoolang. Beiden misten het eerste vereischte om een groot politiek man te kunnen zijn: zij hebben niet genoeg gelet op de behoeften van hun tijd.

N.J. DEN TEX.

Een blik op de maatschappelijke en staatkundige ontwikkeling der arbeidende klassen in Engeland.

Oud, maar daarom nog waarlijk niet verouderd, mag het boekske genoemd worden, dat Lord Brougham reeds in het jaar 1830 schreef, onder den titel: ‘the Results of Machinery.’ Het bevat een toespraak tot de werklieden van Engeland, die toen in woeste benden geheel het land doortrokken, om op de eenzame hoeve, zoowel als in het kolossale fabrieksgebouw der groote stad, elk werktuig te vernielen, dat door een vernuftitiger dan de tot nu toe bekende zamenstelling, veel handenarbeid bespaarde. De ongelukkigen leden zwaar onder den druk der tijden. Werk was alleen voor de bekwamen onder hen te vinden. Toch zagen zij, dat de voortbrenging en het verbruik van die voorwerpen, welker vervaardiging tot nu toe aan hen arbeid en loon verschafte, steeds toenam, maar de overal opgerigte machines verrigtten nu die taak en werkeloos bleven hunne toch zoo arbeidwillige handen.

Was 't dan wel wonder, dat velen van hen in dat werktuig hun vijand zagen en door de vernieling daarvan de aloude bronnen van hun bestaan weêr hoopten te kunnen openen?

Maar juist omdat die hoop een dwaling was, schreef Lord Brougham dat keurig boekske. En hij sprak met te meer vertronwen tot hen, toen hij bemerkte dat er velen waren, zelfs onder diegenen die zwaar onder het geringe aanbod van arbeid gebukt gingen, die niet deelden in dien verdelgingskreet tegen de werktuigen. Want toen in 1827 het Parlement eene Commissie uit zijn midden met het onderzoek belastte naar de

wenschelijkheid, om de ongelukkigsten onder de arbeidsloozen in staat te stellen met hunne gezinnen te emigreren, bleek 't wel dat de nood groot was, maar tevens, dat velen der arbeiders de vernieling der werktuigen afkeurden en daarvan geenerlei voordeel voor hen zelven verwachtten. Joseph Fosher, een arme wever uit Glasgow, strekke tot voorbeeld. Vroeger verdiende hij een pond sterling in de week aan zijn handgetouw, maar sedert de powerloom overal verrees, leverden achttien tot negentien uren arbeids daags hem nog geen zeven, ja soms naauwelijks vier shillingen 's weeks. Toch antwoordde hij ontkennend op de vraag, die hem gesteld werd, of hij dan de vernieling dier powerlooms en in 't geheel van al die nieuwe werktuigen wenschelijk achtte. ‘Wij, mannen van Glasgow, begrijpen zeer goed,’ zoo luidde zijn antwoord, dat te verstandig was, dan dat het niet nog, na dertig jaren, verdient herhaald te worden, ‘dat de werktuigen evenmin kunnen als mogen vernietigd worden. Immers, het eenvoudigst gereedschap is een gedeelte van een werktuig, ja, alles wat wij boven tand en nagel gebruiken, mag een machine genoemd worden.’

Lord Brougham roept alle de andere werklieden van Engeland dat zelfde toe. En hij vestigt er hun aandacht op, dat 't alleen aan de machines dank te weten is, dat hij hen nu in een boekje van ruim twee honderd bladzijden het bewijs kan leveren, dat hun arbeid wel verplaatst, maar ook grootendeels vermeerderd is, wanneer zij eenvoudig de behandeling willen leeren van die voor hen niet nádeelige, maar zelfs zeer vóórdeelige werktuigen. Want de pers stelt hem in staat hun dat boekske voor enkele stuivers te leveren, en dat wel bij duizende exemplaren, terwijl het, met de hand geschreven, maar in enkele afschriften zou kunnen verspreid worden en dan nog wel ponden sterling kosten.

Dat boekje heeft wonderen gewekt. De Vereeniging tot Verspreiding van nuttige Kennis heeft het bij duizendtallen onder de arbeiders verspreid en er teregt den titel aan gegeven van: *De kameraad van den werkman*.

En wanneer de kortelings overleden negentigjarige Lord op één daad van zijn lang en werkzaam leven met voldoening heeft kunnen terugzien, dan mag 't wel genoemd worden het schrijven van dit gulden boekske.

Bijna dertig jaren zijn sedert verloopen. Het aanvankelijk ruw en onvolledig werktuig, waarover de arbeider toenmaals

klaagde, is sedert dien tijd in het meest kunstig en vernuftig product van menschelijke vinding en bekwaamheid verbeterd. Nu nog over het wenschelijke van die wertuigen te spreken, zou niet dwaas, maar belagchelijk zelfs genoemd worden. De honderdtallen van de vroegere werkluî zijn nu in duizendtallen vermeerderd. Maar juist daardoor heeft hun toestand eene belangrijkheid verworven, die ‘de arbeiderskwestie’ overal tot een hoofdvraag van sociaal en politiek gewigt heeft doen rijzen. Vooral in onze dagen mag zij als ‘aan de orde’ genoemd worden. De arbeiders noemt men ‘de kern der natie’ en het gehalte van geheel het volk wordt daaraan getoetst. En inderdaad mag men uit den toestand en de ontwikkeling der arbeidende klasse met voldoende zekerheid oordeelen over den toestand van ‘het overige deel’ der natie.

Over die arbeiderskwestie wensch ik hier een woord te spreken. En wanneer ik een schets wil geven van de sociale en politieke ontwikkeling der arbeiders eener natie, dan zal 't wel niemand bevreemden, dat ik bij voorkeur den Engelschen werkman tot het onderwerp mijner beschouwingen neem. In geen land toch is de arbeidersstand grooter in aantal en in magt; in geen land ook heeft die stand een zoo geheel eigenaardige geschiedenis. Te meer nog besloot ik tot die keuze na de lezing van het even onpartijdig als belangrijk werk van Ludlow en Lloyd Jones, dat onder den titel van *the Progress of the Working-Classes*, 1832-1857, onlangs verschenen is en dat mij dan ook voornamelijk tot leiddraad zal strekken. Het begint met den tijd, waarvan ik hierboven reeds gewaagde, waarin de werkman als 't ware een nieuw leven inging.

Ik zal trachten een antwoord te geven op deze twee vragen, welke ik van overwegend belang beschouw.

1^0. Gaat de arbeider in Engeland vooruit, dan wel achteruit in de ontwikkeling van die politieke eigenschappen, welke den man en den burger kenmerken?

2^0. Moet men de meerdere magt, welke tegenwoordig aan den Engelschen arbeider toegekend wordt, beschouwen als een voordeel dan wel als een nadeel voor het algemeen?

Dat ik *arbeider* alleen hem noem, die door handenwerk zijn brood verdient, zal ik wel naauwelijks behoeven te verklaren. Evenmin de arme als de man, die voornamelijk door hoogeren. meer hoofdarbeid in zijn bestaan voorziet, kan onder de arbeidende klasse gerangschikt worden. En ook de landbouwer kan

nog niet daaronder worden begrepen, omdat zijne politieke en sociale geschiedenis nog altijd moet geschreven worden.

I.

Ten einde ons overzigt zoo geleidelijk mogelijk te maken, zullen wij in korte trekken den toestand trachten te schetsen, waarin de arbeidende klassen in 1832 verkeerden. Wij hebben daarbij voornamelijk op het oog de klasse van arbeiders, die de belangrijkste fabrieksplaatsen en mijndistricten bewoonden, zooals Birmingham, Leeds, Manchester, Glasgow, New-Castle en meer andere, kleinere en grootere, steden, die de middelpunten zijn van groote districten vol leven, waar menschen met volharding en kennis aan de bevordering der nationale welvaart arbeiden. Manchester vooral moet voor ons doel als type gelden. Een cirkel, met een radius van ongeveer 25 mijlen om deze stad getrokken, omvat toch een grooter getal van fabriekssteden dan op eenig ander deel der aarde binnen dezelfde ruimte zal gevonden worden. De meeste dier steden, waarvan sommige nu meer dan honderdduizend inwoners tellen, waren destijds naauwelijks meer dan zoogenaamde burgten en vlekken, waarin eene schamele bevolking van ettelijke honderdtallen over groote afstanden als 't ware verstrooid was. En thans zijn ze, uit een handels- en maatschappelijk oogpunt beschouwd, de ledematen van een kolossus, wiens hart *de* groote stad is. Alle zijn min of meer door gelijksoortige takken van industrie met elkaâr verwant; in allen huisvest een krachtvolle, nijvere en verstandige bevolking, waaronder mannen, die de bewijzen geven geene werktuigen te zijn, maar burgers van een grooten staat. Door duizend banden gevoelen zij zich vereenigd met alle standen van het rijk, en niet als belangstellenden alleen, maar als belanghebbenden nemen zij ijverig deel aan de bespreking en oplossing van elke vraag, die op de openbare zaak betrekking heeft.

In zulk een distrikt kan het eigenlijk karakter van de fabriekarbeiders van Groot-Brittanje naar waarde worden geschat, hun magt gewogen, hun vooruitgang onder den geheelen indruk der werkelijkheid waargenomen.

Door hun deelnemen in de publieke zaak, kan men oordeelen over hun karakter en over hun verstand en tevens over den invloed, dien zij later als politieke mannen zullen oefenen. En in hun beeld kan men geheel de arbeidende klasse zien. Want wanneer men het eigenaardig standpunt van de arbeiders der metropolis uitzondert, dan kan men gerust beweren, dat genoegzaam alle groote bewegingen, die van de arbeidende klassen uitgaan, haren oorsprong in de provinciën namen.

De ontwikkeling der arbeidende klasse van Engeland, welke dagteekent van het jaar der Reform-bill - 1832 - heeft haar oorsprong vooral te danken aan hoogst belangrijke hervormingen op het regtsgebied, Huskisson's finantiele hervormingen van 1824-25, de opheffing der coalitie- of verbodswetten der arbeiders, om zich met hunne kameraden te vereenigen en tevens van die, welke het reizen in den vreemde beletten van den Engelschen handwerksman. En in naauw verband daarmede stond de verbetering der wetten op de scheidsregtelijke uitspraken bij geschillen tusschen meesters en werklieden.

Tot het jaar 1832 toe, werden zelfs de noodzakelijkste hervormingen in den regel ontraden door degenen, die aan het roer stonden. De regering werkte blijkbaar elke beweging onder de arbeiders tegen en zoo zij al niet elke vereeniging van werklieden belette, bewaakte zij die toch ten strengste. Zoo verklaarde de Corresponding-Societies-Act, de wet die de schriftelijke gemeenschap der arbeiders-vereenigingen onder elkander verbood, alle vereenigingen, die uit onderscheidene afdeelingen of takken bestonden, voor onwettig. De Seditaries-Meetings-Act, de wet tegen oproerige bewegingen, waakte er voor, dat alle vereenigingen van 50 personen streng werden nagegaan.

Maar zoovele gebreken, uit den politieken en industriëlen toestand van het land voortkomende en die nadeelig werkten, hadden herziening noodig; zooveel wat werkeloos bleef, moest tot werkzaamheid aangespoord worden. Stemmen, die men vroeger gesmoord had, moest men nu hooren; bezwaren, die men vroeger niet telde, moest men nu onderzoeken; in één woord, in de dringendste en gewigtigste eischen van het kranke ligchaam moest voorzien worden.

De katoennijverheid, die gedurende het eerste gedeelte dezer eeuw snel was vooruitgegaan, begon nu halsbrekende sprongen te nemen. Het oude stelsel van huisarbeid had plaats gemaakt

voor de fabriek op het land, waarheen de behoefte aan water als beweegkracht de eigenaars gedreven had. De arbeider kon dus nog de landelijke lucht genieten, als hij buiten de werkplaats was. Door de toepassing van Watt's vinding moesten deze werkplaatsen echter op hare beurt de plaats ruimen voor die groepen van uitgebreide fabriekgebouwen, welke weldra in en om de groote steden verrezen.

Daar vond men ook ruimen voorraad van kinderhanden voor den arbeid naast de machine, zoodat men de kostbare praktijk niet meer behoefde vol te houden, om de kinderen der bedeelden uit de kersspelen voor de fabrieken te werven.

In Manchester en zijne omgeving verkreeg de katoenindustrie nu eene snelle ontwikkeling. Aanzienlijke winsten werden behaald door menig fabriekant, die naauwgezetter was in de handhaving van de wetten van zijn bedrijf, dan in die welke de menschlievendheid hem voorschreef tegenover hen, wier arbeid tot het welslagen der onderneming onontbeerlijk was. Zelf vlijtig en werkzaam, hield menigeen van hen de klagten zijner werklieden over overmatigen arbeid voor een soort van dagdieverij. En wanneer zij op hunne aanzienlijke winsten zagen, dan bekommerden zij zich weinig, hoe en onder welke omstandigheden die behaald werden. Op dien regel waren natuurlijk uitzonderingen. Intusschen bleven de nadeelige gevolgen niet uit. Gebrek aan onderwijs deed den geest van den werkman verkwijnen, terwijl overmaat van arbeid het ligchaam in zijn wasdom belemmerde en misvormde. Daarenboven gaf de arbeider zich in de enkele uren, die hem van zijn moeitevollen arbeid overbleven, gewoonlijk aan allerlei uitspattingen over; en weldra bleek 't, dat de ligchamelijke, zedelijke en verstandelijke toestand van Engelands fabriekarbeiders-klasse ondermijnd werd en dringend verbetering eischte.

Van regeringswege werd de eene commissie na de andere ingesteld, om onderzoek te doen naar den toestand der werklieden, en daarbij openbaarden zich zulke afschuwelijke feiten, dat ons zedelijk gevoel ons weêrhoudt ze hier in al hun naaktheid weêr te geven. Slechts enkele geloofwaardige getuigen zullen wij met hun eigene woorden laten spreken.

Sir J.P. Kay Shuthleworth laat zich over de bevolking van Manchester in 1832 aldus uit: ‘De bevolking, die in de katoenfabrieken werkt, staat 's morgens ten 5 ure op, werkt in de spinnerijen van 6-8 uur en gaat dan gedurende een half

uur naar huis, om te ontbijten. Dat ontbijt bestaat gewoonlijk uit thee of koffij met een stuk brood; de eerste veelal van slechte hoedanigheid. Dan gaat men op nieuw aan het werk tot 12 uur, om de fabriek weder te verlaten voor het middagmaal, dat gewoonlijk bestaat uit aardappelen en een weinig spek of reuzel; zelden ziet men vleesch op tafel. Die hoogere loonen hebben, eten driemaal 's weeks dierlijk voedsel, maar dan in zeer geringe hoeveelheid.

Hij, die zulk een gezin aan tafel ziet zitten, moet zich verwonderen over de begeerigheid en haast, waarmede ieder zijn deel verzwelgt.'

Zoo voortgaande met de schildering van andere huiselijke bemoeijingen, schetst hij de overige omgeving: 'De bevolking, die zich met zulken kost voedt, is eene digte massa, opgehoopt in kleine huizen, die in naauwe, ongeplaveide en bijna verpestende straten zijn gelegen, in eene met damp overladene atmospheer, vol van de schadelijke uitwasemingen der fabrieken. In de fabrieken zijn de arbeiders gedurende 12 uren in eene verhoogde temperatuur geplaatst, die de krachten uitput en waar bovendien de atmospheer met allerlei stoffen en vuil bezoedeld is. Zij zijn handlangers, die de bewegingen eener ontzettende materiele kracht bewaken en die kracht ondersteunen, waardoor het ligchaam overwerkt en uitgeput wordt. De talrijke mesthoopen en verzamelingen van allerlei afval in de enge gangen en sloppen zijn daarenboven zoo vele talrijke bronnen, waaruit typhus en tal van andere doodelijke ziekten voortkomen.'

Eene commissie deelt mede, dat de kinderen, waaronder er verscheidene zijn van den leeftijd van vijf jaar, even lang in de fabrieken arbeiden als volwassenen. Die kinderen komen des avonds zoo vermoeid te huis, dat de slaap hen, in weêrwil van den honger, overmant, en zij zich gekleed op het stroobed werpen. Allen klagen over pijnen in de lendenen, rug en beenen. De gevolgen van dien langdurigen en overmatigen arbeid openbaren zich in een toenemend geestelijk en ligchamelijk verval. Onder de volwassenen heerschte de grofste onwetendheid en de kunstspinners, die 't best betaald werden, blonken alleen boven de anderen uit door hunne meerdere zwelgerij. Zelf onwetend, bekommerden zij zich evenmin om de ontwikkeling hunner kinderen, die voor hen slechts werktuigen waren tot winstbejag. En tal van ouders sleepten hunne

kinderen naar de fabriek, terwijl zij zelven den dag in lediggang en dronkenschap doorbragten.

Het hoofddoel van dit onderzoek was de overmatige eischen te leeren kennen, waaraan het kind onder het werk blootstond. Op de verstandelijke ontwikkeling werd toen ter tijde nog minder gelet. Hoe het daarmede echter gesteld was, bewijst het getuigenis door Leonard Horner, den bekwamen fabriek-inspecteur, tien jaren geleden daarvan afgelegd. Hij zegt, dat over eene uitgestrektheid van acht vierkante mijlen, die de vlekken Oldham en Ashton besloegen, met eene bevolking van 105,000 zielen, niet ééne openbare dagschool voor de kinderen uit de mindere standen gevonden werd.

En hoe was het onderrigt, dat de overigen ontvingen? Van de 6872 kinderen in zijn district, waaronder Manchester behoorde, voor welke certificaten tot schoolbezoek waren afgegeven, ontvingen 4500 in het geheel geen onderrigt, maar sleepten den dag door onder de zoogenaamde leiding eener oude, doove vrouw of man, in lokalen even vervallen en onzindelijk als hun eigenaars. Zelfs de fabriekscholen van die dagen waren niet meer dan bewaarplaatsen van kinderen, die door de ouders aan hun lot waren overgelaten. En voor de meer bevoorregten was het onderwijs beperkt tot de zondagschool en bepaalde zich tot het spellen en gebrekkig lezen en van buiten leeren van bijbelteksten en stichtelijke gezangen.

En welke waren de uitspanningsmiddelen der volwassenen? Bij openbare feesten en kermissen waren het de lafste of de ongebondenste spelen, waaraan men zich te buiten ging. De zedeloosheid, die onder het vrouwelijk gedeelte der fabriekwerkers en zelfs onder zeer jeugdige meisjes heerschte, doet het gevoel pijnlijk aan. De vrouw deed daar voor den man niet onder in ongebondenheid. 's Zaturdag avonds begon het zingenot, dat 's Zondags werd voortgezet. Dansmuziek lokte schamel uitziende mannen, vrouwen en kinderen naar de kroegen, waar ze zongen en sprongen, dronken en lasterden tot dat de dag aanbrak. Des Zondagmorgens liepen de kerkboden met zilver beslagen stokken door de straten en maakten zich zooveel mogelijk meester van alle beschonkenen en ongebondenen, die dan onder den preekstoel gebragt werden, om gedurende de preek hun roes uit te slapen, terwijl die kerkboden zelven dan de gelegenheid waarnamen, om in de nabijzijnde kroegen van hun werk uit te rusten. Zoo worstelden de meesten het leven

door, onder afmattenden arbeid in de fabrieken en ziel- en ligchaamdoodende uitspattingen in de kroeg.

De gewone handwerksman, die niet in de fabriek werkte, was van een geheel ander gehalte. Hij werd niet gekluisterd door de knellende banden der fabriek en werkte zoolang en zooveel hij verkoos. Hij had meer lust en ook meer gelegenheid om gepaste uitspanningen en onderrigt te nemen. Ook werd hij niet zoo vroeg tot den arbeid gedwongen. Nogtans was de werkplaats van die dagen geenszins een kweekschool voor deugd en goede zeden. In de meest voordeelige bedrijven gingen de werklieden eerst des dingsdags, enkelen zelfs eerst des donderdags aan het werk. Maar toch waren er velen, die zich aan die schadelijke omgeving wisten te onttrekken en die zich door eigen studie allerlei vakken eigen maakten, ja, die in de kruid-, schei- en sterrekunde ervarene mannen werden. Andere weder hielden zich bezig met politieke en godsdienstige kwestiën en wisten in de bijeenkomsten hunner makkers ernstige gesprekken daarover te voeren.

Dat waren vooral degenen, die het eerst een poging waagden, om de Short-time-Bill te verkrijgen. Maar 't kostte hun veel moeite om de massa tot hun denkbeelden over te halen en te bewegen zich aan hen aan te sluiten tot oplossing van dat groote vraagstuk.

Toen later de eene uitvinding de andere in het nieuwe fabriekstelsel volgde en de strijd tusschen de machine en den mensch ten gunste van de eerste dreigde beslist te worden, toen legden die mannen een geestkracht en volharding aan den dag om het van ouds her geërfde gebied te behouden, welke de bewondering van het nageslacht moet wekken. Door allerlei middelen zochten zij elken verloren voet gronds te herwinnen. Zij rigtten bouwvereenigingen op en goedkoope winkels, maar het juiste beginsel van coöperatie kenden zij nog niet en vele hunner pogingen mislukten na korten tijd. Maar ook politieke ontevredenheid dreigde niet zelden tot opstand uit te breken. Zelfs trokken duizenden fabriekarbeiders uit Manchester met pieken gewapend naar Londen om met opstand te dreigen, indien de reform-bill van 1832 niet in werking ware getreden.

De destijds bestaande arbeiders-vereenigingen werkten in het duistere voort en waren veelal door tyrannieke wetten beheerscht. Geweld was de leuze van die allen. Verdeeldheid werd tusschen de broeders van verwante vakken gezaaid en mishande-

delingen waren niet zelden de gevolgen, wanneer de tyrannieke bepalingen niet werden opgevolgd. Elk oogenblik kwamen de arbeiders tegen hun meesters in opstand en vernielden gebouwen en werktuigen, terwijl ze met honend gelach rondom de puinhoopen dansten.

Met enkele trekken hebben wij aangetoond, hoe de toestand destijds was, - zien wij nu hoe die van lieverlede is verbeterd en welke middelen daartoe door de regering en door de arbeiders werden aangewend.

Liever echter dan het tal van rijkswetten hier in 't breede te behandelen, dat tot verbetering van den toestand is afgekondigd, zullen wij de directe en indirecte gevolgen van alle die voorschriften kortelijks aanstippen, om daarbij later langer stil te staan.

De reform-bill van 1832 vond de fabriekarbeiders beneden de 21 jaren enkel beschermd tegen nachtelijken arbeid, tusschen 9½ uur 's avonds en 5½ uur 's morgens; die beneden de 16 jaren waren tot 12 ure en 's zaturdags tot 9 ure beperkt, terwijl kinderen beneden de 9 jaren in 't geheel niet tot den arbeid mogten worden toegelaten. In het jaar 1867 mogten de arbeiders in alle hoofdtakken der industrie van geweven goederen, die door stoom gedreven werden, zich verheugen in een verminderden dagarbeid van 10½ uren, terwijl des zaturdags slechts tot 2 ure na den middag behoeft gewerkt te worden. Indien kinderen op den leeftijd van 8 jaren tot den arbeid toetreden, dan wordt tevens voor hun onderwijs gezorgd. In verscheidene andere takken van nijverheid, waarin geene stoomkracht wordt gebezigd, zijn dezelfde wetten van toepassing gemaakt, en voor korten tijd is de huisarbeid door kinderen van zekeren leeftijd, evenzeer onder wettelijk toezigt gesteld.

In de bergwerken en kolenmijnen arbeidden tijdens de reform-bill van 1832 een groot getal vrouwen en kinderen, die in een staat van ligchamelijk, verstandelijk en zedelijk verval verkeerden. In het jaar 1867 eerst is de arbeid onder den grond aan vrouwen geheel verboden, evenzeer als de arbeid verboden is van knapen beneden de 10 jaren in de kolenmijnen en ijzerertsgroeven, indien zij geen onderwijs ontvangen; en in alle andere bergwerken, wanneer zij geen 12 jaren bereikt hebben. Ook hier is, even als voor de fabrieken, die onder wettelijk toezigt staan, een uitmuntend stelsel van toezigt ingevoerd.

De ongelukkige schoorsteenvegersjongens en de bakkersknechts, die beiden een ligchaamsdoodenden arbeid verrigten moeten, waren in 1832 zonder eenige wettelijke bescherming. Evenzeer waren de matrozen overgeleverd aan de hebzucht en het eigenbelang der reeders en van allerlei volk, dat hun gezondheid verwoestte en zich van hun geld meester maakte. In het jaar 1867 was evenwel een omvangrijk wetboek aanwezig, waardoor de grootste verkeerdheden werden te keer gegaan, zoodat er eindelijk gewaakt wordt voor de gezondheid en de veiligheid ook van die arbeiders.

De wetgeving van 1832 verschafte aan de arbeidende klassen geene andere voordeelen van het bankwezen dan die van de bank van leening of van de particuliere spaarbank. Zij erkende de gemeenschappelijke ‘self-help’ onder geen anderen vorm dan de Friendly-Societes, waaraan alle uitbreiding door associatie ontzegd was. In het jaar 1867 is het spaarbankwezen krachtig ontwikkeld door de post-spaarbank, die niet alleen het crediet van den Staat tot onderpand van den inzet des armen geeft, maar hem ook in staat stelt overal en op elk uur van den dag zijn geld in bewaring te geven of het wederkeerig te ontvangen. Zoo is ook de hulpbank, de bouw-vereeniging, de handels- en onderstandsvereeniging erkend en geregeld bij de wet; de getuigeneed is binnen het gebied van de wet gebragt; de arbeiders-vereeniging op erkenning wachtende en eindelijk de deelneming van den arbeider in de winst geoorloofd, zonder de risico van het deelgenootschap.

Het gezondheidswezen, als zoodanig, was in 1832 als staatsbemoeijing een ongekende zaak. In het jaar 1867 daarentegen wordt Engeland als overstelpt door een stroom van gezondheidswetten. In elke plaats, die groot genoeg is om een plaatselijk bestuur te bezitten, is feitelijk het regt op zuivere lucht, zuiver water, veilige en gezonde woningen, ruime en goed aangelegde straten en openbare gebouwen, door de wet erkend. In ruime mate is tevens bij de wet de verbetering der woningen van de schamele klassen en van de plaatsen voor hare uitspanning bevorderd.

In 1832 had de Engelsche burger geenerlei regt op onderwijs. In 1867 daarentegen werden omstreeks 700,000 p. st. door den Staat verstrekt tot bevordering van het onderwijs van die klassen, welke in staat zijn zelven iets tot dit doel af te zonderen en die de National, British en andere gesubsidieerde

scholen bezoeken. Voor het arme kind werden districtscholen opgerigt, voor het verwaarloosde werkscholen, voor het misdadige kind eindelijk verbeterscholen, om het onnutte en lastige lid der maatschappij tot een nuttig lid te hervormen. De ambachtsschool (mechanic's Institute) van vroeger was in staat zich zelve te ontwikkelen, zoodra ze slechts eenigerlei wettige bescherming erlangde. Van staatswege is het stichten van openbare bibliotheken, musea en scholen aan de schoone kunsten gewijd, gemakkelijk gemaakt. De vindingrijke geest der arbeidende klasse werd aangewakkerd door wetten op het eigendomsrecht der modelteekeningen, door een beter octrooiregt en door de bescherming, welke verleend werd aan artikelen, die op tentoonstellingen geplaatst worden.

In het jaar 1832 kende men niets dan een dagbladpers, die op honderdvoudige wijze aan banden gelegd was, werkende onder den aanhoudenden angst van den algemeenen aanklager, gedrukt door een belasting op het zegel, op de plaatsing van advertentiën en op het papier. In het jaar 1867 is de pers geheel vrij van alle banden en het zegel bleef slechts over voor een privilegie, waarvan het gebruik van eigen keus afhangt.

Ten spijt van Huskisson's finantieele hervormingen, liet de reform-act van 1832 den handel gebukt onder een verderfelijk belastingstelsel. De productie en de consumtie werden daardoor duurder en de onmisbaarste behoeften van den arbeider belast, terwijl de weelde van den vermogenden man onbelast bleef. In het jaar 1867 is het verkrijgen van elke levensbehoefte, van elke grondstof voor de productie, of geheel vrij of aan een matig regt onderworpen: de belasting op deuren en vensters, op de zeep, op steenen en op timmerhout is opgeheven; het regt op brandverzekering is aanmerkelijk verminderd, het eigendom en het inkomen regtstreeks aan den Staat ter beoordeeling gegeven. In 1832 was het postwezen een geldelijke last voor de gemeente, thans is het ook finantieel eene weldadige instelling van den lande.

In het jaar 1832 was de associatie van het kapitaal nog weinig beteekenend, tenzij aangemoedigd door een bijzonder privilegie. In 1867 wordt bijna elke vorm van vereeniging in den handel toegelaten volgens de wetten der bank-actiëngenootschappen. Beperkte verantwoordelijkheid heeft de arbeidende klasse in staat gesteld haar gering kapitaal aan te brengen tot vermeerdering van de productieve kracht des lands

en ze is onlangs door eene wet feitelijk overgegaan aan de vennootschap op bijzondere instellingen.

In het jaar 1832 stelden de zegelbelastingen de gewone wettelijke overeenkomsten feitelijk buiten de wet, even als de justitie-kosten het verkrijgen van wettelijke vorderingen. De vermindering van de eerstgenoemden en de oprigting of veeleer de herleving van de graafschap-geregtshoven hebben beide sedert 1867 binnen haar bereik gebragt. De wet op schadevergoeding bij ongelukken heeft een nieuw civiel regt geschapen, dat van bijzonder gewigt is voor de arbeidende klasse.

In 1832 lieten de armenwetten het land tot bedelarij vervallen en vernederden het. Ofschoon het regt van te leven volledíger dan vroeger erkend is, zoo zijn in 1867 aan de vermeerdering van het pauperisme perken gesteld, evenwel zonder dat die woekerplant geheel uitgeroeid is.

In 1832 was het gemeentelijk leven in de corporatieve vlekken een chaos. In 1867 is het een stelsel, waaraan elk belastingschuldige, of zelfs de bewoner van een belastingpligtig huis deel kan nemen, terwijl het versleten raderwerk der kerspel-wetgeving van alle kanten wordt verbeterd door de ijverige inmenging der plaatselijke beambten.

Ten slotte vragen wij, is dat alles te vergeefs geweest? Mag die vloed van een heilzame, weldadige en opwekkende wetgeving een verspilling genoemd worden van tijd en geld? Is het werkelijk niets meer dan een droombeeld dat, dank zij alle die maatregelen, de massa van het volk beter gevoed is en gekleed, beter woont, gezonder, zedelijker, spaarzamer, werkzamer, zelfstandiger en beter onderwezen is? Of staat zij nog op hetzelfde standpunt als voor vijf en dertig jaar?

Een nader onderzoek der feiten zal ons daaromtrent meer zekerheid verschaffen.

Gaan wij thans den invloed na door de arbeidende klassen gedurende dat tijdvak op de wetgeving en politiek uitgeoefend.

II.

Allen, die bekend zijn met den toestand der arbeidende klassen in Engeland vóór het jaar 1832, weten, dat omstreeks dien tijd vele der wetten, die door de regering in het belang der arbeidende klasse zijn uitgevaardigd, door de arbeiders zelve zijn beraamd en vóór haar afkondiging naauwkeurig onderzocht. En wanneer men den vroegeren toestand met dien van onze dagen vergelijkt, dan zal men dankbaar den invloed en de magt waarderen, door de arbeidende klasse in Engeland geoefend en de natie gelukkig prijzen, die zulk een krachtige kern bezit.

In weêrwil van den treurigen toestand, waarin de groote massa der arbeidende klasse in het jaar 1832 verkeerde, was er, vooral in Lancashire, Yorkshire en de andere digt bevolkte districten, toch ook eene groote menigte fabriekarbeiders, die van hunne ouders eenigermate althans den zegen der opvoeding genoten hadden. Voor den leergragen knaap hadden de in het laatste tiental jaren opgerigte Birkbeckscholen de middelen tot een, zij het dan ook matig en droog, zelf-onderrigt verschaft. Bij gebrek aan een goedkoop dagblad had de arbeider, behalve het pas opgerigte Penny-Magazine en eenige weinige tijdschriften van dien aard, alleen voor lectuur de boeken en brochures, welke door de Useful-Knowledge-Society en andere dergelijke organen werden uitgegeven. Voor wetenschappelijke vorming waren die uitgaven echter niet geschikt. Toch hebben een menigte mannen uit het volk zich door eigen nadenken en onderrigt een juist denkbeeld weten te verschaffen van de pligten, die op ieder mensch rusten, om het algemeen belang te bevorderen. Zij sloten zich aan de welgezinden uit de meervermogende standen aan, om de belangrijke vraagstukken van den dag te onderzoeken en zooveel mogelijk tot oplossing te brengen. Er had destijds een soort van nationale opschudding plaats. Om de politiek van het eigen land, om den vooruitgang der industriëlen, om maatschappelijke verbeteringen en misbruiken van verschillenden aard had men zich tot dusverre weinig bekommerd. Maar nu werden hun oogen daarvoor geopend, en te kennen wat hun ontbrak was voor hen hetzelfde als verbetering te brengen in 't geen zoo dringend verbetering noodig had.

De emancipatie der R. Catholieken was eenige jaren vroeger met behulp der liberale arbeiders tot stand gekomen; de reform-bill was juist in werking getreden en bij de behandeling daarvan hebben de arbeiders bijna eenstemmig de liberale zijde gekozen, omdat zij zich bewust waren, dat het opheffen van een monopolie ten voordeele van zekere standen, slechts verderf met zich voert. Later, toen de onderwijskwestie op den voorgrond trad, waren het weder de verstandigste uit die klassen, die een werkzaam aandeel namen in hare oplossing.

Engeland werd destijds voor het eerst door de cholera bezocht, die op hare beurt den volke de geduchte les gaf, dat onzuivere lucht, onreinheid, overmatige arbeid en ongebondenheid doodsvijanden van het menschelijk leven zijn: de gezondheidshervorming werd op eens een vraagstuk van den dag, aan welks langzame oplossing ook het verstandige deel der arbeidersklasse werkzaam was.

De wijze van behandeling dier vragen, waarin zij meer van nabij of uitsluitend betrokken was, levert steeds het bewijs van de goede inzigten en van de beradenheid der arbeidersklasse van Groot-Brittanje. Daaraan is grootendeels haar goede oplossing te danken. De kwestie van den fabriekarbeid levert hiervan een sprekend voorbeeld. Volgens het oude stelsel werden vrouwen en kinderen in de fabrieken dikwijls 12, soms 14-16 uren daags aan 't werk gehouden. Wat men ook tegen dat schandelijk misbruik aanvoerde, de fabriekanten bleven volhouden, dat elke verandering daarin den ondergang der katoen-industrie ten gevolge hebben zou. Onverdroten bleven echter eenige welgezinde mannen, onder welke de toenmalige Lord Ashley, John Fielder, Michael Thomas Sadler, Richard Oastler, den hardnekkigsten strijd tegen dat misbruik volhouden. Deze mannen verdienen des te meer den dank der menschheid, omdat in den aanvang van den strijd de fabriekarbeiders zelven, door den bijna verdierlijkten toestand, waarin zij destijds verkeerden, zich lijdelijker daarin hebben gedragen, dan de arbeiders in andere takken van nijverheid, die door medelijden met de verdrukten, de beweging steunden. Maar toen hun oogen ééns geopend waren, hebben zij zich met een ongekenden moed en een zeldzame opoffering in het strijdperk geworpen.

Op den 1sten Februarij 1832 leverde Sadler het eerst een petitie in van 10,000 fabriekarbeiders van Leeds, waarin zij

het Huis der Gemeenten verzochten eenige middelen aan te wenden, om den arbeidsuur der kinderen in de fabrieken te verminderen.

Hun voorbeeld vond spoedig navolging. In dezelfde zitting nog kwam uit Bradford en Huddersfield een petitie, elk met 10,000 handteekeningen voorzien; van de arbeiders uit de fabrieken van machinale weefstoelen te Glasgow een adres met 6 à 7,000 handteekeningen, in twee dagen bij elkaâr gebragt; om niet te spreken van de monster-petitie door Sadler en Lord Morpeth aangeboden van 138,000 onderteekenaars, die meerendeels tot de landbouwende bevolking van Yorkshire behoorden, allen hetzelfde verzoek inhoudende. Die getallen vermeerderden nog in de volgende zitting, want het aantal onderteekeningen van Bradford klom tot 12,000, dat van Leeds tot 16,000.

Nadat Lord Ashley zich met de leiding der kwestie belast had, verklaarde hij op den 3^{den} Junij 1833, dat hij evenveel regt heeft te zeggen, volmagt te hebben uit naam der arbeiders te spreken, als alle zijne geachte medeleden regt hadden te beweren dat namens hunne rijke kiezers te doen. IJdel was de poging der tegenstanders om de arbeiders bevreesd te maken, dat met de vermindering in werktijd ook eene vermindering in loon gepaard zou gaan; dat hun kinderen genoodzaakt zouden worden een groot gedeelte van den dag in ledigheid op de straat door te brengen; dat de inkomsten der vrouwen geheel verloren zouden gaan en dat de buitenlandsche concurrentie, die bête noire, de katoen-industrie van het land onvermijdelijk in de handen der mededingers op het continent zou brengen.

De arbeiders verklaarden onvoorwaardelijk op dat alles voorbereid te zijn en zich door die bedreigingen niet te zullen laten afschrikken, om elke poging te wagen, ten einde hun vrouwen en kinderen aan dien geest- en ligchaamsdoodenden arbeid te onttrekken. En om de grootte van het kwaad zigtbaar voor te stellen, organiseerden zij op zekeren dag een monsterachtige processie, enkel bestaande uit kinderen die pas den arbeid hadden verlaten. Toen zag men een schouwspel, zoo afgrijsselijk als de wereld ooit aanschouwd had sinds de arbeid een pligt was geworden. Uitgeteerde, wanstaltige, bleeke spookgestalten, toonbeelden van verval en verdierlijking, kinderen met de trekken van den ouderdom op het gelaat, wezens

die geen jeugd gekend hebben; ziedaar wat het geschokte publiek met ergernis aanstaarde als de gevolgen van misbruiken bij regering en bij industrieel wèl gekend, maar niet weggeruimd.

Toen er later van een beschermende wetgeving ten opzigte van den arbeid in mijnen en bergwerken sprake was, volgde men denzelfden weg. De wet van 1860 mag echter een gevolg genoemd worden van die bemoeijingen der arbeiders in de bergwerken. Zoodra de vorige wet, die hun arbeid regelde, geëxpireerd was - van 1858-60 - hielden de werklieden der onderscheidene districten meetings, waarop het ontwerp van eene petitie voor eene betere wet werd vastgesteld. Een comité werd benoemd, om adressen op te maken, handteekeningen te werven, de gemeenschappelijke belangen te behartigen, de gelden te beheeren, het vraagstuk te brengen onder de oogen van allen, en hunne bezwaren algemeen ingang te doen vinden, meetings te leiden, enz. In de maanden Junij van 1859 en Februarij van 1860 hielden de gedelegeerden zamenkomsten met den secretaris van staat, en volgden zij naauwgezet het debat over den Bill in de beide Huizen van het Parlement. In het rapport van de afgevaardigden der bergwerkvereenigingen lezen wij, dat zij dikwijls gansche dagen, ja soms tot diep in den nacht, in het Huis der Gemeenten stonden, om hunne belangen uiteen te zetten en te bepleiten tegen die oppositie, zoodat zij, overmand door de warmte en de bedorven lucht, en doodelijk vermoeid door uren lang gestaan te hebben na het afleggen van een weg van eenige mijlen, dikwijls met verlangen uitzagen naar hun schacht, hun hamer en naar hunne schamelijke woningen.

Ofschoon zij niet alles verkregen wat zij wenschten, zoo kwamen zij toch in het genot van een wet, die onberekenbare ligchamelijke en sociale voordeelen voor hun stand opleverde. De kosten, door de arbeiders zelven voor deze wet gemaakt, beliepen 900 £[1].

Maar de invloed van de arbeidende standen op de wetgeving ten hunnen aanzien, blijkt ook nog uit tal van andere feiten, die wij later zullen vermelden bij de bespreking der vereenigingen, die nog buiten het gebied der wetgeving liggen. Alleen wenschen wij hier nog te wijzen op de jarenlange agi-

1 Zie een meesterlijke beschrijving van het lijden en strijden dier ongelukkige menschen in die tijden, in Disraëli's Sybil.

tatie door de bakkers volgehouden, om door middel van een wet verbetering in hun toestand te verkrijgen. En men houde wel in 't oog dat de wetten op de bouw-, ambachts- en onderstandsvereenigingen slechts strekken om de bemoeijingen der arbeiders over een uitgebreiden kring door de wet te ondersteunen en te bevorderen. Van deze en van alle overige wetten, die als hare uitvloeisels te beschouwen zijn, kan men veilig zeggen, dat ze door de zelfstandige bemoeijingen der werklieden zijn verkregen. Elke dier vereenigingen had haar eigene geschiedenis eer zij in het Parlement besproken werd, en die geschiedenis is in de staatsstukken neêrgelegd met de verklaring, dat die instellingen met goed gevolg buiten wettelijk toezigt werkzaam zijn, maar dat zij verdienen door de wet erkend te worden.

Moeijelijker is het den invloed der arbeidende klassen te bepalen op de wetgeving van een meer algemeen karakter, op de algemeene politiek. Die invloed toch werd niet altijd op een wijze geoefend, welke voor den oningewijde zigtbaar was. Een voorbeeld bewijze dit. Toen de regering de eerste toezegging deed van 30,000 £ voor het onderwijs, werd ze door velen als de scherpe punt van een gevaarlijke dolk beschouwd.

Een zeker deel der kerkelijke partij in Manchester kondigde een meeting aan in de koornbeurs aldaar, om de oppositie tegen de regering te vormen. Degenen onder de arbeiders, die gunstig voor het nationaal onderwijs gestemd waren en die de zaak ernstig overwogen hadden, kwamen tot het besluit, dat ook hun oordeel gehoord moest worden, om zooveel mogelijk de toegangsbewijzen van die meeting magtig te worden. Meer dan de helft daarvan kregen zij dan ook in handen, die zij in stilte onder de gelijkgezinden verspreidden, met den last, om in hunne kleederen, waarmede zij gewoon zijn de meetings te bezoeken, te verschijnen. Tot verbazing van den voorzitter en den spreker wezen zij met waardigheid en kalmte, zonder redevoeringen te houden of amendementen te stellen, alle besluiten, tot zelfs den dank aan den voorzitter toe, van de hand, en gingen toen rustig uiteen en naar huis, als ware er niets bijzonders voorgevallen. De voorgangers van de meeting kwamen nooit te weten, op welke wijze zij een nederlaag hadden geleden. Zoo had Manchester 't aan den goeden geest van eenige arbeiders te danken, dat het bewaard bleef voor het verwijt van zich tegen dien maatregel te hebben verzet.

Nooit zou de strijd tegen het gedwongen dagbladzegel, of-

schoon gevoerd door de dagbladschrijvers, tot eene beslissing gekomen zijn, wanneer niet de arbeiders als één man verklaard hadden hun bijstand aan de ongezegelde bladen te zullen verleenen. Menige belangrijke bijdrage zou geleverd kunnen worden voor den ijver waarmede vele arbeiders zich in den kruistogt wierpen, doordien zij de goedkoope bladen, op 't gevaar af van een straf te beloopen, die dikwerf niet gering was, toch verkochten.

Evenmin mogen de pogingen vergeten worden, die de arbeidende klasse aanwendde, om de slavenkwestie tot een goed einde te brengen. Elke anti-slavery-meeting werd reeds druk bezocht door de arbeiders. Toen, in 1839/40, door de Engelsch-Oost-Indische Compagnie een poging gedaan werd om een Indische reform populair te maken, toonden de arbeiders van de groote steden eene levendige belangstelling voor dit vraagstuk, en werkte zij in stilte mede tot den val van de heerschappij der Compagnie en tot de invoering van een stelsel, dat eenmaal de trots en den roem van Engeland zal uitmaken.

Een even levendig aandeel namen de werklieden in de beweging, die tot de opheffing der koornwetten moest strekken, ten spijt van den tegenstand der Chartisten en van enkele aanvoerders, op welke de arbeiders anders het meeste vertrouwen stelden. Niet alleen rigtten zij zelven anti-corn-law-societies op, maar velen hunner daarenboven waren wakkere leden van de League. In halls en theaters hielden ook zij hun meetings, terwijl de pen van hun eenigen Ebenezer Elliot - den anticorn-law-rhymer - op de zaak een poëtischen stempel drukte.

Eindelijk moeten wij nog op een gebeurtenis wijzen, die een ieder voorzeker versch in het geheugen ligt, en welke aan alles de kroon opzet. Want ze bewijst dat de arbeidende klassen beslist hebben over Engelands politiek, en dat in haar de kernspreuk bewaarheid wordt: de stem des volks is de stemme Gods.

Toen Engeland, tijdens den jongsten Amerikaanschen burgeroorlog, op het punt stond om de zijde der slavenhouders te kiezen, en allerlei drijfveeren daartoe door de hoogere magten binnen- en buitenslands in beweging gebragt werden, stonden de arbeiders van Lancashire pal en onverschrokken om het heilige beginsel der menschelijke vrijheid te handhaven. Met een bewonderenswaardig geduld gewapend en verder ziende dan speculanten en staatslieden, konden zij te midden van hun eigen leed, dat veroorzaakt werd door dien hardnekkigen krijg, een mee-

ting houden, om Abraham Lincoln met de proclamatie der emancipatie geluk te wenschen!

III.

Laat ons thans uit de feiten zelve het gebruik nagaan dat de arbeidende klassen gemaakt hebben van de sedert de laatste 35 jaren ten haren voordeele gewijzigde wetten.

Allereerst wensch ik op twee belangrijke feiten te wijzen, die de welvaart van het land vrij goed karakteriseren. Het totaal bedrag der in- en uitvoeren was van 1831-1860 met omstreeks 233 pCt. toegenomen, terwijl de kosten voor armverzorging per hoofd van 9 sh. 9 p. tot 5 sh. 6 p. verminderd waren. In de vijf daarop volgende jaren steeg het bedrag van de in- en uitvoeren tot een hoogte, die meer dan viermaal het bedrag van 1831 overtrof, en gelijktijdig daarmede daalde sedert 1863 het bedeelingscijfer van jaar tot jaar. Wel een bewijs waarlijk, dat de arbeidswilligen ijverig werkzaam zijn en dat allengs meer armen tot de rijen der nijveren overgaan.

Maar nog andere bijzonderheden trekken onze aandacht, en vooral de gevolgen van de fabriekswetten.

't Is waar, dat er zoowel onder de patroons als onder de werklieden velen waren, die de geheele hervorming eenzijdig uit een financieel oogpunt beschouwden, en die de waardering toetsten aan eenig verlies of winst. Maar afgescheiden daarvan is 't noodig dat men het oog vestige op een of twee omstanligheden, die de heldere inzigten der arbeiders omtrent dit onderwerp bewijzen.

't Was de gewone voorspelling van de tegenstanders dier wetten, dat daardoor de loonen zouden dalen, de productie zou afnemen en de arbeiders hunne vrije uren zouden verspillen. Maar ziet, juist het omgekeerde heeft plaats gegrepen. Eenige cijfers tot toelichting.

Volgens de berekeningen van Chadwick, een bevoegd deskundige, zijn de loonen in de jaren tusschen 1844 en 1860 van 10 tot 20 pCt. gestegen. Het getal der in werking zijnde spillen, dat in 1850 ruim 17 millioen bedroeg, was in 1865 tot ruim 30 millioen vermeerderd. Toen in 1830 zooveel uren mogelijk werd gewerkt, werden 914,773,563 el katoen gepro-

duceerd, en dertien jaar later, in 1860, toen men volgens het beweren der sentimentalisten de handen der arbeiders had gebonden, was de productie tot een cijfer van 4,431,281,728 ellen, of 384 pCt. gestegen. De gebezigde paardenkracht nam van 1850-1860 met 300 pCt. toe, terwijl de bevolking van Lancashire, de hoofdzetel van de katoennijverheid, met 20 pCt. vermeerderde. In 1838 waren er 4217 fabrieken van geweven goederen in het nieuwe koningrijk, die aan 356,684 personen werk verschaften; in 1860 bedroeg het aantal dier fabrieken 6378, waarin 775,534 personen werkten.

Maar in nog wijderen kring strekten zich de gevolgen van die grootere activiteit uit. Het getal metselaars en schrijnwerkers nam met 29 pCt. toe, dat der machine- en handwerkers en der papiermakers met 50 pCt., der boekdrukkers met 37 pCt., der koetsiers voor eigen gebruik met 180 pCt. en dat der eigen tuinlieden met 532 pCt.

Het zij verre, dat wij dien vooruitgang enkel op rekening van de fabriekswetten stellen. Andere hervormingen in dit tijdvak tot stand gekomen, zooals de opheffing der koornwetten en de gedurige verbetering van het belastingstelsel, hebben ongetwijfeld daartoe medegewerkt. Maar niet minder zeker is het, dat de verhooging der loonen en de toeneming der productie voor een groot deel aan eerstgenoemde wetten zijn te danken, en dat wel in plaats van de vermindering van welvaart, die voorspeld was.

Een meer regtstreeksch gevolg dier wetten mag echter de verbetering van den gezondheidstoestand der arbeiders genoemd worden. De talrijke getuigenissen daarvan afgelegd door de fabriek-inspecteurs, geneeskundigen en geestelijken, ja zelfs van enkele waarheidslievende fabriekanten, zijn te overtuigend, om daaraan nog eenigen twijfel over te laten[1].

Wanneer wij vervolgens een blik werpen op den invloed, dien dat stelsel van arbeid op het onderwijs van het opkomend geslacht heeft, dan zien wij dat daarover de gevoelens nog al verdeeld en de berigten niet even gunstig zijn. Het gedwongen stelsel van arbeid en onderwijs heeft vele kinderen naar die takken van industrie getrokken, welke niet onder wettelijk

1 Wij verwijzen voor nadere bijzonderheden daaromtrent naar de artikels van den heer S. le Poole en van ons in *de Economist* geplaatst. Overigens naar onzen arbeid: *de Gezondheidsleer toegepast op de fabrieknijverheid*, Haarlem, de Erven Loosjes, 1861.

toezigt stonden. Het aantal kinderen, werkzaam in fabrieken, welke onder wettelijk toezigt geplaatst zijn, is dan ook van lieverlede verminderd. In 1835 toch werkten 56,455 kinderen in die fabrieken, drie jaren later maar 29,283, en in 1858 niet meer dan 46,071, in weerwil dat de bevolking in dien tusschentijd aanmerkelijk toegenomen was. Maar daarbij valt in 't oog, dat van het laatste cijfer in Engeland niet minder dan 44,769, in Schotland slechts 1188 en in Ierland niet meer dan 174 werkzaam waren. Het groote verschil in deze cijfers strekt tevens tot verklaring van het verschil in opvatting ten aanzien van de gevolgen der wet ten Noorden en ten Zuiden van den Tweed. De adjunct-inspecteur voor de fabrieken in Schotland verklaart toch, dat de ouders hunne kinderen bij voorkeur naar die fabrieken zonden, alwaar deze volle loonen konden verdienen. Zelfs wanneer kinderen naar de fabrieken met het halve-dagstelsel werden gezonden, gingen zij, zoodra zich de gelegenheid daartoe aanbood, naar andere bedrijven, waar het volle loon betaald werd. Het gevolg daarvan was, dat de fabriekanten niets wilden weten van kinderen die op den halvendag werkten.

De fabriek-inspecteur in Engeland, de heer Redgrave, getuigt daarentegen dat vóór de fabriekwetgeving weinig kinderen gelegenheid hadden de school te bezoeken. ‘In de laatste 30 jaren,’ vervolgt hij, ‘arbeidt elk kind beneden de 13 jaren in een fabriek slechts een halven dag, en gaat denzelfden dag nog 3 uur ter schole. Tegenwoordig (1862) bezoeken meer dan 24,000 kinderen op die wijze de school, maken goede vorderingen en dragen bij tot de verdiensten van het gezin. Zij gaan thans op de beste scholen, terwijl in de eerste tijden van het toezigt die scholen slechts in naam bestonden. In 1843 bezochten naauwelijks 19 pCt. der fabriekskinderen de National-, British- en Denominal-schools, d.i. scholen onder toezigt van bepaalde commissiën staande en van vereenigingen uitgaande, terwijl 45 pCt. op vrouwen- en andere bijzondere scholen gingen. Tegenwoordig bezoeken bijna 70 pCt. openbare en 14 pCt. bijzondere scholen, waarvan niet één enkele door vrouwen bestuurd wordt, en bovendien levert de openbare school van den huidigen dag zooveel meer waarborgen voor deugdelijkheid dan in 1843.’

De heer Chadwick, een even bevoegd beoordeelaar, verzekert, ‘dat de half-time-scholars in drie uren ten slotte evenveel kennis uit boeken opdoen, als de kinderen, die in dezelfde

scholen, vijf of zes uren werden bezig gehouden; eerstgenoemden waren wetenschappelijk degelijker gevormd dan de volledagscholieren, die van dezelfde onderwijzers volgens dezelfde methode onderrigt ontvingen.'

Ziehier ten slotte nog een getuigenis van den heer Akroyd, eigenaar van een der grootste fabrieken onder wettelijk toezigt staande. 'Mijn vader en ik hebben ons in den beginne hevig tegen het halve-dagstelsel verzet. Thans echter dring ik er sterk op aan, dat het beginsel der wet tot alle klassen van arbeiders worde uitgebreid. Ik kan uit ervaring de verzekering geven, dat de maatregelen ten opzigte van de kinderen in fabrieken werkzaam, genomen, even heilzame gevolgen zullen hebben voor de kinderen in den landbouw werkzaam.'

Uit een en ander blijkt, dat de bepalingen omtrent het onderwijs in de fabriekswetten, bij eene goede en oordeelkundige toepassing, even heilzame gevolgen hebben voor de verstandelijke als de overige bepalingen voor de ligchamelijke ontwikkeling van het opkomend geslacht.

Wanneer wij nu het oog vestigen op de algemeene resultaten, welke de laatste 35 jaren, onder den invloed dier wetten, voor de arbeidersbevolking hebben opgeleverd, dan zien wij de bevolking der katoendistricten snel vermeerderen en in welvaart toenemen. Geene arbeidersbevolking van een zoo degelijk zedelijk en physiek gehalte wordt in het V. koningrijk aangetroffen als zij is. Die snelle en ontzaggelijke ontwikkeling dankt de katoennijverheid aan de wettelijke verbeteringen. Een volmaakt machinewezen heeft voortdurend behoefte aan werkzame en krachtvolle handen. De massa heeft zich het geschenk waardig getoond; zij heeft daarvan geen misbruik gemaakt; zij is in verstandelijke ontwikkeling toegenomen, hare levenswijs is verbeterd, hare sociale levensvoorwaarden zijn vooruitgegaan. De arbeiders hebben al de vruchten geplukt, die men van de werking der fabriekswetten verwacht had, maar zij hebben zich door die gelukkige uitkomsten niet laten verblinden. De vrije uren, die door eene vermindering in de werktijden ontstaan zijn, hebben zij nuttig besteed, 's avonds door het bezoeken van scholen, door het oprigten van vereenigingen tot onderlinge leering en uitspanning, door het gepaster vieren van openbare feesten en hoogdagen, enz., enz.

Het was vooral de katoennood, waarin de zedelijke kracht, de volharding en de zelfopofferende moed der arbeidersbevol-

king van de fabrieksdistricten aan den dag kwam. De wijze hoe zij zich in dien kommervollen tijd heeft gedragen, heeft haar tot een voorbeeld gesteld van geheel de beschaafde wereld aan deze en gene zijde van den Oceaan.

Niet een van de minst te waarderen gevolgen der fabriekswetten mag haar invloed op de fabriekseigenaars genoemd worden. Zij, die zich in den aanvang als de grootste tegenstanders van de invoering dier wetten verklaarden, zijn thans daarvan de ijverigste voorstanders en wenden alles aan, om hare bepalingen naar den geest meer nog dan de letter op te volgen. Men vindt thans onder hen mannen, die er eene eer in stellen, de beste scholen te stichten en te onderhouden. Zij gaan voor in alles wat de welvaart der arbeidersklasse bevorderen kan, zoowel binnen als buiten de werkplaats. Ten bewijze daarvan hebben wij eenvoudig te wijzen op die prachtige stichtingen als een Saltaire en een Akroydon, op de vorstelijke schenkingen van de Cresleys en anderen. Wij mogen waarlijk den man niet van overdrijving beschuldigen, die beweerd heeft, dat de nederige fabriekarbeider, door zijne volharding om een goede wetgeving op den fabriekarbeid te verkrijgen, de groote beschaver en zedebevorderaar van zijn meester is geweest.

Wij zouden den schijn van vooringenomenheid op ons laden, indien wij nog langer bij de fabriekswetten en hare gevolgen bleven stilstaan, en welligt zal menig oningewijde in dit deel der parlementaire wetgeving ons nu reeds van partijdigheid beschuldigen, door te beweren, dat wij al te veel gewigt daaraan hechten en al de genoemde uitkomsten uitsluitend aan haar willen danken. Maar dit lag geenszins in onze bedoeling. Wij hebben deze wetten slechts als een voorbeeld willen aanvoeren van eene gelukkige overeenstemming tusschen de regering en een deel der bevolking, dat maar al te zeer in zijne regten verkort was en welks edelste belangen aan eigenbelang opgeofferd werd. Maar bovendien waren het die wetten, welke door haar gunstige uitwerking den eersten stoot hebben gegeven tot die reeks van wetten, welke in den loop der volgende jaren zijn gemaakt en de weldaden van gezondheid, kennis en zedelijkheid onder de werklieden van andere bedrijfstakken hebben verspreid[1].

1 Nadere bijzonderheden daaromtrent kan men lezen in het overzigt door ons geleverd in *de Economist* van 1866 en '67 van den uitslag der enquête van de Children's Employment Commission.

IV.

Onderstands- en weldadigheidsinstellingen waren bij de arbeidersbevolking van Groot-Brittanje sedert lang bekend, maar de juiste grondslagen, waarop ze gevestigd moesten worden en de beste wijze om ze in stand te houden, waren voor een lateren, en wel voor den jongsten tijd weggelegd. De oude zieken- en begrafenisfondsen hadden vele gebreken. Vereenigingen als die van de Old Fellows, Foresters, Druids en anderen, stonden sedert lang buiten het gebied der wet. Sedert 1832 of daaromtrent heeft een snelle en aanmerkelijke uitbreiding van die vereenigingen plaats gegrepen. De belangrijke werken van Ansell en Nelson waren veilige gidsen voor de grondvesting van dergelijke vereenigingen, en om haar bestaan met voldoende zekerheid te waarborgen. De uitsluiting der onderstands-vereenigingen van de bepalingen der Corresponding-Societies-Acts in het jaar 1846, stelde onderscheidene groote vereenigingen in staat om zich onder wettelijke bescherming te plaatsen. Om een voorbeeld te geven van de aanzienlijke sommen, waarover sommigen van haar beschikken kunnen, zullen wij eenige cijfers uit het rapport der Manchester Unity of Old Fellows van het jaar 1847 aanhalen. Na aftrek der sterfgevallen telde zij 387,000 leden, die in 3671 afdeelingen verdeeld waren, met een reservefonds van 2 millioen £. In den loop van dat jaar waren 4841 leden en 2967 vrouwen van leden gestorven. De gelden die aan hunne verwanten zijn uitgekeerd, beliepen niet minder dan 64,433 £ 8 sh. De Ancient order of Foresters telde in het jaar 1863 224,000 leden, en haar jaarlijksche onderstand aan zieken bedroeg omstreeks 220,000 £.

De ruimte laat niet toe hier nadere bijzonderheden mede te deelen omtrent de werking van vele duizenden dier instellingen, welke in Engeland bestaan. 't Zou trouwens een onbegonnen werk zijn, om in een juiste berekening te treden van het aantal leden, waaruit, volgens den secretaris der onderstandsvereenigingen, de 15,118 vereenigingen in Engeland bestaan en de fondsen waarover ze te beschikken hebben. De heer Nash Stephenson schat, in eene verhandeling in 1859 in de Social Science Association over weldadigheids-vereenigingen gehouden, het aantal leden van al die vereenigingen op niet min-

der dan 3,052,000, de som van hunne jaarlijksche bijdragen op 4,980,000 £ en het door hen bijeengebragt kapitaal op 11,360,000 £. En nog schijnen deze cijfers beneden de werkelijkheid te blijven. De heer Charles Hardwick schatte in 1862 het reserve-kapitaal van alle dergelijke vereenigingen in Groot-Brittanje op 20,000,000 £.

Een eigenaardiger vorm van voorzorg heeft in de laatste jaren onder de arbeidersbevolking van Engeland groote uitbreiding verkregen; wij bedoelen de bouw-vereenigingen. Men treft deze tegenwoordig in alle middelpunten van nijverheid aan: in Liverpool, Manchester, Leeds, Birmingham, Londen enz. In al deze steden kan men de arbeiders bij tienduizenden tellen, die behalve een deelgenootschap in een onderstandsfonds, daarenboven een aandeel bezitten in een bouwvereeniging, en waaronder velen die reeds eigenaars zijn der door hen bewoonde panden.

Nog andere voorbeelden staan ons ten dienste, om de uitgebreidheid van sommige dier voornaamste vereenigingen te bewijzen. De bouw-vereeniging te Birmingham werd in het jaar 1847 opgerigt, toen de freehold-landsocieties (vereenigingen tot verschaffing van grondbezit) opgerigt werden met het doel, om freeholders (bezitters van een vrij-erfleen voor 40 shillings) te worden, en wel door den aankoop van groote landgoederen en de verdeeling daarvan onder de aandeelhouders. Dit doel is thans van oudergeschikte beteekenis, want het is den aandeelhouders thans minder te doen om grondbezit of om de politieke magt die het oplevert, dan wel om op dat land een huis te bouwen en op deze wijze vrije eigendommen te vormen. Drie jaren geleden waren er tusschen de 8 à 9000 van zulke arbeiderswoningen gebouwd. Het aantal leden dat tot de vereeniging toegetreden was, bedroeg toen 10,000 en de jaarlijksche inkomsten waren omstreeks 150,000 £. Van die leden behoorde 90 pCt. tot de arbeiders, wier loonen tusschen de 10 en 12 sh. 's weeks bedroegen. Een reeks van die vereenigingen, allen onder hetzelfde bestuur staande, hadden in den loop van 16 jaren 520,000 £ in millioenen kleine sommen verzameld, en men verzekert, dat niet een enkele penning ter kwader of goeder trouw is verloren gegaan. Toch is het beheer van die gelden slechts aan twee of drie mannen uit den middenstand opgedragen. Wat ook geldt van de overige daar gevestigde vereenigingen.

Nog krachtiger is de ontwikkeling van dergelijke vereenigin-

gen in de West-riding van Yorkshire. In het 1858 hadden vier van de voornaamste vereenigingen aldaar een som van 222,232 £ door inschrijving verkregen en 632,457 £ op hypotheek genomen. Alleen de Leed Permanent Bulding Society had tusschen 1848 en '58 door inschrijvingen een som van 519,568 £, door beleeningen een som van 103,226 £ bekomen en 340,692 £ op hypotheek genomen. Tot in 1864 was aan inschrijvingen 1,200,598 £ verkregen, terwijl de gelden op hypotheek genomen 749,864 £ beliepen.

In 1859 telde Sunderland 40 en 7 jaren later reeds 60 van zoodanige vereenigingen. Het aantal leden, dat in het eerstgenoemd jaar 3823 bedroeg, was in 1864 tot 13,401 geklommen en het kapitaal van 582,000 £ gerezen tot 1,768,025 £.

't Is hoogst moeijelijk om een juist cijfer van het geheele aantal der bestaande bouwvereenigingen en van haar ledental in Engeland op te geven, maar de heer Baines schatte het cijfer der leden in 1861 op omstreeks 100,000, die jaarlijks voor een som van 1,750,000 £ inschreven, terwijl door de vereenigingen aan hare leden voor een bedrag van 6 millioen zou voorgeschoten zijn. Dat dit cijfer echter veel te laag is, kan men opmaken uit de schatting van den heer Chambers, die aanneemt, dat alleen in Engeland en Wales 2000 land- en bouwvereenigingen zouden bestaan, met meer dan 200,000 leden. De aan die vereenigingen verstrekte gelden bedroegen tot het jaar 1861 toe, 11 millioen £, waarvan meer dan 8 millioen in onroerende goederen is belegd. Het meerendeel van de leden behoort tot de arbeiders klasse.

Een andere soort van vereenigingen zijn de coöperative en de deelgenootschappen in handels- en nijverheidsbedrijven. Deze vorm van associatie werkt zeer gunstig op de zedelijke en verstandelijke ontwikkeling van den arbeider; maar dit stelsel is ook zoo ingewikkeld in zijne organisatie en werking, zoo naauwgezet in zijne eischen, dat het buitengewone voorzigtigheid en veel overleg in de toepassing vordert. Intusschen komt daardoor het overleg, de bedachtzaamheid en de zelfstandigheid van den arbeider krachtig uit en brengt, bij juiste toepassing, schitterender resultaten voort. Er wordt veel volharding vereischt om met dat stelsel tot eenig resultaat te geraken. Bij de coöperatie heeft men te zorgen voor den inkoop van alle soorten van waren van de beste kwaliteit en tot de laagste prijzen, bij den verkoop voor een voldoende winst en voor een

goede administratie, zoodat de verkregen winsten weder ten meeste nutte onder de inkoopers verdeeld kunnen worden. Dat alles is alleen mogelijk onder een naauwgezet en verstandig toezigt en ijverig beheer, en vordert veel scherpzinnigheid en regtschapenheid. Het waren de arbeiders, die de plannen ontwierpen en in toepassing bragten, zonder vreemde hulp in te roepen. En 't verdient opmerking, dat de eerste proeven met deze soort van coöperatie genomen werden, terwijl de reeds genoemde vormen van associatie bestonden en in bloei waren.

Men kan zich moeijelijk een denkbeeld maken van den stand van zaken bij het ontstaan der coöperative beweging. De straten der fabrieksteden krioelden van kleine winkels, waarin de slechtste waren, met slecht gewigt en valsche maat, tegen hooge prijzen, verkocht werden. De klanten van die winkels waren de losbandigste personen, die, als zij hun geld verbrast en verkwist hadden, hun toevlugt namen tot de stuffshop. Bij een goede betaling moest zulk een nering natuurlijk hooge winsten afwerpen, maar omdat het meerendeel der klanten gewoonlijk in het krijt stond, en de winkelhouders daarenboven niet zelden met dubbel krijt aanteekenden, zoodat de eene schuld op de andere gestapeld werd, maakten de meesten gewoonlijk slechte zaken. Toen nu de coöperative winkels opgerigt werden, was 't bijna onmogelijk om de schuldenaars van de schuldeischers vrij te maken.

De wijze waarop de eerste coöperative vereeniging werkzaam was, verschilde aanmerkelijk van de tegenwoordige wijze van beheer. Eenige personen bragten een sommetje bij elkaâr, om daarmede een winkeltje op te zetten; de winst die na den verkoop der waren overbleef, werd dan onderling gedeeld. De arbeiders en het publiek begrepen echter niets van het groote geheim en van de aanmerkelijke voordeelen, die in zulk een onderneming staken, en 't baatte natuurlijk weinig of de opgewonden jongelieden, die achter de toonbanken stonden, aan de klanten zelfverloochening en voorzigtigheid predikten. De meeste dier vereenigingen gingen dan ook spoedig te niet, omdat een ieder wel winsten deelen wilde, maar weinigen door hunne veelvuldige inkoopen en kapitaalomzetting tot winstvermeerdering toebragten. Eerst met de oprigting van de Equitable Pioneers Store te Rochdale kon er sprake zijn van nieuw leven op dat gebied. De voorname oorzaak van het welslagen dezer onderneming was het voortreffelijke plan, dat bij de toe-

passing van coöperative vereenigingen niet genoeg voor oogen gehouden kan worden noch grondig genoeg bestudeerd. Wij zagen, dat de grootste zwarigheid bij de vroegere winkels bestond in het verkrijgen van een uitgebreide klandisie; bleef die uit, dan moest men de zaken opgeven. De ontwerpers der Rochdaler vereeniging vroegen van het publiek geld voor hun handelskapitaal, waarvoor zij 5 pCt. gaven, met de stellige belofte, om het niet op het spel te zetten door windhandel, terwijl zij aan niemand eenig crediet verleenden. De winst werd dan, na betaling der renten, als dividenden onder de aandeelhouders verdeeld in verhouding tot hetgeen zij in de zaak hadden gestoken. De voordeelen van dit stelsel begonnen van lieverlede zigtbaar te worden. Gesteld honderd personen leggen ieder ƒ 20 in, dan zal ieder na het einde van het jaar ƒ 1 krijgen, als 5 pCt. rente van zijn inleg. Maar om winst te behalen is klandisie even noodzakelijk als kapitaal, en de omstandigheden zijn zeer uiteenloopend om uit beiden die winst te verkrijgen. Om door klandisie te winnen is bijv. een arme fabriekarbeider met een groot gezin een veel voordeeliger aandeelhouder, dan een eenloopend werkman, die hooge loonen maakt. Nu waren hier de behoeftigen het moeijelijkst tot deelneming te bewegen, hoewel zij door hunne schulden het meeste belang hadden om tot de zaak toe te treden. Al de nadeelen, die de kleine winkelnering tot dusverre voor hen opleverde, vervielen hier, en de winsten van den inslag in 't groot, gepaard aan een naauwgezet beheer, kwamen hun bovendien ten goede. En daar contante betaling een eerste vereischte was, verviel ook de groote kanker die aan die gezinnen knaagde, het maken van schulden.

Met voorbeeldige trouw en overleg werden de zaken bestuurd en leidden ze tot uitkomsten zoo schitterend, dat ze gewoonlijk tot voorbeeld worden aangevoerd, en het hier dus overbodig geacht kan worden er nog in bijzonderheden op terug te komen[1].

Met juiste cijfers het aantal vereenigingen van dien aard en dat harer leden op te geven, is onmogelijk, zoowel omdat eene menigte vereenigingen bij de regering niet bekend zijn, als omdat gewoonlijk dezelfde leden deelnemen aan onderscheidene vereenigingen, en dezelfde personen dus meer dan eens geteld zouden worden. Met vrij voldoende zekerheid kan men echter

1 Een reeks van artikels daarover vindt men in de meest gelezen tijdschriften van ons land.

het aantal leden, dat aan dergelijke vereenigingen in Engeland en Wales deelneemt, op omstreeks 200,000 stellen en aannemen, dat drievierde van hen deelhebben aan winkelvereenigingen, terwijl het andere vierde in eenigen tak van groothandel of fabriekswezen betrokken is.

Zoo deelen dan bijna 150,000 leden uit de arbeidersklassen in de voordeelen van de winkeliers, terwijl 50,000 door hun aandeel in grondbezit, als vrijboeren, met de onafhankelijke, stemgeregtigde klassen gelijk staan. De jaarlijksche toeneming van die vereenigingen wordt op 200 geschat, met een gemiddeld aantal leden van 30,000, behalve de gewone vermeerdering van leden in de bestaande vereenigingen.

Maar onze schets van de coöperative beweging is nog niet voltooid. Daaraan ontbreekt nog de belangrijkste zijde: de vermelding van de productive vereenigingen.

Welk een sprekend voorbeeld van ontwikkeld inzigt der arbeidersklasse levert toch de Nord of England Wholesale Coöperative Society Limited, te Manchester, die na een bestaan van twee jaren, een handel drijft van ¼ millioen £.

Niet minder belangrijk is de Wolverhampson and Brewood Industrial and Provident Plate-lock Manufacturing Society, die gedurende een strike door zeven slotemakerswerklieden met een kapitaal van 13 £ werd opgerigt. Deze vereeniging moest in den aanvang een concurrentie van de fabriekanten doorstaan, die hunne prijzen zoo drukten, met het doel om haar ten gronde te rigten, dat zij wekelijks 15 £ verloor. En toch mogt ze 't door volharding zoover brengen, dat zij nu met meer dan zestig man werkt, die wekelijks voor een som van 100 £ afleveren en naar de tentoonstelling te Dudley in het afgeloopen jaar een kist met sloten zond, die met het fabrikaat van de grootste firma's konden wedijveren.

De Working-Gilders Coöperative Association te Londen begon met een kapitaal van 8 £ en had in het afgeloopen jaar een omzet van 2500 £. Onlangs heeft zij zich met de weefstoelmakers vereenigd, en beide werken nu met veertig werklieden, die jaarlijks een handel drijven van 6000 £.

Nogtans zijn de vruchten, die de productive vereenigingen opleveren, in verhouding tot die der consumtive vereenigingen, van geringe beteekenis. De beweging, die zich tusschen de jaren 1850 en '52 op het gebied der productive vereeniging heeft geopenbaard, liet weinig sporen na.

Behalve de zooeven genoemde verdienen nog vermeld te worden de London Coöperative Cabinet Manufacturing Industrial Society, de Metropolitan Coöperative Deal Cabinet Manufacturing Industrial Society Limited, de Coöperative Societies of Working Dyers, Packing Case-makers and Working Tailors.

De zedelijke invloed van de productive vereenigingen kan echter noch naar hare uitgebreidheid, noch naar den omvang van haar bedrijf afgemeten worden. Een zeldzame geest van volharding en een groote mate van goede trouw worden daarbij vereischt, die zoodra de vereeniging gelukkig door de moeijelijkheden der eerste oprigting gebragt is, de aandeelhouderswerklieden tot de degelijkste en zedelijkste mannen van hun stand verheffen. Deze wijze van coöperatie vernietigt de kleingeestige grieven, welke gewoonlijk tusschen arbeiders en meesters worden aangetroffen; zij vestigt een geest van onafhankelijkheid, die berust op het bewustzijn van eigen kracht; zij wakkert een edelen geest van naijver aan en verhoogt het gevoel van eigenwaarde, van billijkheid en stipte pligtsbetrachting, om de eer van de onderneming tegenover de buitenwereld te handhaven. Het voorname geheim van het welslagen van zulk een onderneming bestaat in het vinden van een geschikten leidsman, die met overleg en regtvaardigheid aller belangen weet te behartigen, die de beste wegen weet op te sporen tot inkoop der grondstoffen en de beste markt om het verwerkte aan den man te brengen. Maar zulk een man is een zeldzaamheid en van daar, dat zoo vele dier vereenigingen reeds in den aanvang schipbreuk lijden.

Een andere vorm van productive vereeniging, waar het bezwaar vervalt van een arbeider-administrateur, is de vereeniging met beperkte verantwoordelijkheid (limited Company), die even als de maatschappij op aandeelen beheerd wordt. Een menigte coöperatieve spinnerijen en andere bedrijven zijn in dien geest werkzaam. Een groep daarvan is bekend onder den naam van Industrial Partnership of Industry. Hier ontvangt de arbeider boven zijn loon een deel van de winst. Dit stelsel wordt met verschillende wijzigingen toegepast in de bergwerk-maatschappij van South Buckly, in de fabrieken van Briggs en C^0., in de ijzerfabrieken van Fox, Heerd en Greening, in de Cobden-memorial-Mills op de katoenfabrikage, in de aardewerk- en glasfabrieken van Lloyd en Summerfield, in de drukkerij van Goedall, te Leeds, enz. Men schat het aantal werklieden die vol-

gens dit stelsel werkzaam zijn, op 8 à 10,000. Behalve de financiële voordeelen voor de aandeelhouders, zijn de zedelijke vruchten voor de arbeiders daaruit ontstaande, van onmiskenbaar belang. In korten tijd zijn de uitkeeringen aan de aandeelhouders bij dergelijke maatschappijen aanzienlijk toegenomen en de actiën dientengevolge gerezen, terwijl de opzigters dier fabrieken den ijver en het zedelijk gedrag der werklieden roemen; dronkenschap en dagdieverij worden daar niet meer aangetroffen.

Een niet gering te schatten karaktertrek eindelijk van de coöperative beweging onder elken vorm, is haar verband met een algemeene verstandelijke ontwikkeling. De Equitable Pioneers te Rochdale hebben daarvan het eerste schitterende voorbeeld gegeven. Duizenden ponden sterling zijn door dergelijke vereenigingen aan de bevordering van het onderwijs besteed. Haar voorbeeld heeft de oprigters van de Partnerships of Industry de bepaling doen maken, dat van elk aandeel een gedeelte moet afgezonderd worden, om een reservefonds tot stand te brengen voor bibliotheken, leeskamers, arbeidersclubs of andere instellingen ter bevordering van verstandelijke ontwikkeling.

Die algemeene verbreiding van verstandelijke ontwikkeling zullen wij thans door eenige feiten trachten te staven.

V.

Wanneer wij een vergelijk zouden willen treffen tusschen de vermeerdering der bevolking en de mate van hare verstandelijke ontwikkeling, dan voorwaar zouden wij tot het besluit moeten komen, dat de laatste bij de eerste in vele opzigten achtergebleven is. Nog geen jaar geleden verklaarde de gewezen Minister van onderwijs, H. Bruce, in het Huis der Gemeente, dat in plaats van de 8 à 900,000 kinderen, die thans in Engeland en Wales de school bezoeken, dat cijfer 2 millioen moest bedragen. De Manchester and Salford Society getuigt, dat de verhouding van het aantal schoolgaande kinderen aldaar sinds 1834 van 967 tot 908 per 1000 is verminderd, dat in het jaar 1865 van de 164,000 kinderen tusschen 3 en 12 jaren slechts 55,000 de onderscheidene soorten van dagscholen be-

zochten. De direkteur van het Saltley-College berigt, dat in het jaar 1866 in Birmingham van de 40,164 kinderen tusschen 5 en 10 jaren slechts 18,518 of 46.17 pCt. de school bezochten, en van de 34,495 kinderen tusschen 10 en 15 jaren slechts 9228 of 28.78 pCt. In het rapport van de regeringscommissie van 1861 lezen wij, ‘dat de kinderen op de lagere scholen, die het grootste aantal bevatten, het noodzakelijkste wat zij leeren moeten, lezen, schrijven en rekenen, niet of slechts zeer gebrekkig leeren.’ En toch, in weerwil van die geloofwaardige getuigenissen, durven wij het gevoelen uitspreken, dat de zaak van het onderwijs en de daarmede in verband staande algemeene verstandelijke ontwikkeling in de laatste dertig jaren aanmerkelijke schreden vooruit gemaakt heeft. Dat getuigen zelfs de ergste pessimisten in den lande, dat getuigt de geestelijkheid, dat getuigen ook de onderwijzers, de fabriekanten, de armverzorgers en allen, die dagelijks met de arbeidersbevolking in aanraking komen. Uit andere opgaven blijkt, dat tusschen 1857 en '65 het gemiddeld bezoek der openbare scholen voor Engeland en Wales gestegen was van 531,210 tot 901,750, en voor Groot-Brittanje van 626,696 tot 1,057,745, terwijl er nog voor 500,000 kinderen ruimte op de scholen was. Maar de verbetering geldt meer het onderwijs zelf, dan wel de vermeerdering van het aantal scholen. Het aantal kruisjes-zetters bij het aangaan van een huwelijk is tusschen 1841 en '62 voor de mannen dan ook verminderd van 32.7 tot 23.7 pCt., voor de vrouwen van 48.8 tot 28.5 pCt. Minder gunstig zijn de cijfers evenwel voor Schotland en Ierland. De verklaringen door de regeringscommissie in haar rapport van 1861 afgelegd, ten gunste van de toeneming der verstandelijke ontwikkeling onder de arbeidersbevolking, zijn trouwens zoo overvloedig, dat wij verlegen zouden zijn, wanneer wij ze hier allen moesten overnemen. Vooral gelden die verklaringen ook voor de scholen voor kinderen uit de heffe des volks bezocht: de ragged-schools.

Nog meer gewigt moet voor het oogenblik gehecht worden aan de pogingen, die door de arbeidersbevolking zelve worden aangewend, om de zegeningen van het onderwijs deelachtig te worden, en vooral aan het onderwijs van volwassenen verstrekt. De vraag van het onderwijs voor volwassenen is tegenwoordig aan de orde van den dag en speelt vooral in Engeland een groote rol. De regering heeft in de laatste jaren hare aandacht

daaraan bijzonder gewijd en getracht de pogingen door de burgerij ter bevordering daarvan aangewend, te steunen, of wel zelve voor te gaan waar deze tot dusverre daarin niet voorzien. Dit geldt voornamelijk voor die takken van onderwijs, welke aan de nijverheid en kunst verwant zijn. Tot opwekking van het schoonheidsgevoel en de bevordering van meerdere kunstvaardigheid, verdienen als zoodanig in de eerste plaats de Schools of Design genoemd te worden. Reeds in 1837 bestonden er enkele teekenscholen, maar het bleek bij gelegenheid van de eerste groote tentoonstelling, uit den geringen smaak en de weinige kunstvaardigheid, die in de Engelsche voortbrengselen van smaak werden aan den dag gelegd, hoe gering de vruchten waren, die deze scholen hadden opgeleverd. Toen eerst werden de oogen van het publiek geopend. De Engelschman zelf moest bekennen, dat hij in smaak bij andere natiën, en vooral bij de Fransche, zeer ten achteren stond. De behoefte aan beter onderwijs in het industrieel teekenen werd zoo levendig gevoeld, dat men in 1852 besloot een department of practical Art op te rigten. Van dien tijd begon zich in het onderwijs een snelle vooruitgang te openbaren. In dat jaar bestonden er slechts 21 patroon-teekenscholen, en in 1861 waren er reeds 90 teekenscholen, schools of art, tot stand gebragt, terwijl het cijfer der scholieren van 4868 tot 104,668 was gestegen.

Geen beter getuigenis van de heilzame vruchten, die deze scholen hebben opgeleverd, kon gegeven worden dan de verklaring door de afgevaardigden der Fransche arbeiders, op de tweede groote tentoonstelling, in 1862 afgelegd. Niets schijnt hen meer getroffen te hebben, dan de ontwikkeling die het onderwijs in de kunst, en de vorderingen, die de Engelsche arbeiders in het patroonteekenen hadden gemaakt. Zoo verklaarden bijv. de beeldhouwers: ‘De vooruitgang, dien de beeldhouwkunst in Engeland sedert de tentoonstellingen van 1851 en '55 heeft gemaakt, is ontzaggelijk.’ Gelijke verklaringen worden door de schrijnwerkers, shwals-patroonteekenaars, juweliers, porceleinschilders enz. afgelegd. En allen schrijven dien vooruitgang toe aan de teekenscholen, welke zij den nabuur benijden.

De loffelijke pogingen van den staat hebben dan ook den naijver der arbeidersklasse opgewekt. De teekenscholen van de Working-Men's Colleges zijn sedert dien tijd meer dan ooit in bloei toegenomen; de kunstzin en het gevoel voor het schoone is onder die klasse aangewakkerd en de begeerte naar weten-

schap en kennis vermeerderde zoodanig, dat sinds 1859 verscheidene Science Schools verrezen zijn, die van jaar tot jaar in aantal en bloei toenamen. In dat jaar bestonden er niet meer dan 4 van die inrigtingen, en in 1867 waren er reeds 220 geopend, die 10,231 leerlingen telden, allen tot de arbeidende klassen behoorende. Een tiende gedeelte van de leerlingen, die de kunstscholen bezoeken, nemen ook deel aan den wetenschappelijken cursus. Zoo werd ook op de Royal School of mines (het museum of practical geology) jaarlijks door elken hoogleeraar een populaire cursus, uitsluitend voor arbeiders gehouden, en in den regel is de toeloop daar zoo groot, dat reeds den vorigen dag, waarop een lezing gehouden zal worden, een lange reeks van arbeiders zich aan het bureau verdringt, om toegangsbewijzen te erlangen.

Onder de hulpmiddelen, die middellijk de verstandelijke ontwikkeling van het volwassen deel der arbeidersbevolking bevorderen, bekleeden de volksbibliotheken. door de zoogenaamde Ewart's act in 1852 ontstaan, een eerste plaats. Naast de penny-spaarbanken hebben die inrigtingen in den laatsten tijd wel de meeste uitbreiding en beteekenis verkregen. Behalve vaste bibliotheken heeft men in de landelijke districten ook zoogenaamde circulerende bibliotheken, welke ontzaggelijk veel nut hebben gesticht. 't Eerst werd zulk een volksbibliotheek in Manchester geopend en bevatte na een bestaan van zeven jaren reeds 27,000 boekdeelen om in het gebouw gelezen te worden, 22,000 voor de circulatie. Hoewel het aanzienlijk getal van 24,000 lezers daarvan in die zeven jaren gebruik gemaakt heeft, zoo is toch in al dien tijd voor geen 60 shillings schade of verlies op het uitgeleende geleden. De bibliotheek te Liverpool was in 1859, na een bestaan van zeven jaren, in 't bezit van 52,000 boekdeelen, en had gedurende dien tijd uit de leesafdeeling meer dan 1 millioen deelen uitgeleend, en aan circulerende lectuur in zes jaren ruim 15 millioen.

Ook de invoering van het laag en uniform briefporto heeft krachtig bijgedragen tot de verstandelijke ontwikkeling der arbeidende klasse. Ieder werkman is thans in de gelegenheid om van gedachten te wisselen over zijne belangen, zelfs met den meest ver afwonenden burger van het uitgestrekte Britsche rijk. En dat daarvan een ruim gebruik wordt gemaakt, bewijst de dagelijks toenemende hoeveelheid brieven, die van en naar het platteland verzonden worden.

Wilden wij een volledig overzigt geven van alles wat in Engeland voor den volwassen arbeider gedaan wordt op de zondags- en ambachtsscholen, wij zouden waarlijk niet weten waar te beginnen of te eindigen. Van hoe geringe waarde die zondagsscholen ook mogen wezen voor het kind, voor den volwassen arbeider zijn ze een waar toevlugtsoord. Menig thans hooggeplaatst werkman heeft zijn ontwikkeling te danken aan die scholen, waar het beste onderrigt soms door arbeiders zelven gegeven wordt. Ook de avondscholen moeten vermeld worden, welke door de beide seksen even druk bezocht worden en uitnemende vruchten dragen. Meestal worden ze door godsdienstige vereenigingen, diakeniën en soms door fabriekeigenaars opgerigt en onderhouden.

Maar boven deze allen staan de ambachtsscholen (mechanic's institutes). Hoe ook onderling verschillende van inrigting, zoo hebben toch allen hetzelfde doel. In grooten getale zijn ze over alle deelen van Engeland verspreid, maar worden toch het meest in Lancashire en Yorkshire aangetroffen. Zij bloeijen meer in kleine dan in grootere gemeenten, omdat zij daar minder concurrentie hebben door te staan. Men schatte haar aantal in 1861 op 1200, met omstreeks 200,000 leerlingen; terwijl er in het jaar 1831 nog maar 55 bestonden, met niet meer dan 7000 leerlingen. Deze scholen beantwoorden echter niet overal aan hare oorspronkelijke bestemming. Op enkele plaatsen zag men allengs de meer gegoeden de plaats innemen voor de arbeidende klassen bestemd, omdat het beschaafdere publiek uitgelokt werd door het uitmuntend onderwijs daar gegeven. Een nieuw leven schijnt echter voor die inrigtingen aan te breken, sinds het stelsel van avondscholen en de vereeniging van verscheidene inrigtingen onder één beheer, - de Unions of mechanic's Institutes, - zijn tot stand gekomen. De Unions, waarvan de eerste in Yorkshire in 1857 ontstond, hebben reeds uitstekende vruchten opgeleverd en den geest van associatie op het gebied van onderwijs krachtig bevorderd. De vereeniging van krachten voorziet thans in menige behoefte, die anders onvervuld zou zijn gebleven. De Yorkshire Union telt reeds 122 departementen, met meer dan 20,000 leerlingen, terwijl van 13,920 leerlingen op 42 institutes 5850 leerlingen de avondscholen bezoeken. En de bibliotheken van 78 institutes mogen zich op een aantal van 130,214 boekdeelen beroemen. De Lancashire and Cheshire Union omvat 131 institutes, waarvan 81 bekend gemaakt hebben dat zij

22,780 leden tellen; 71 van de institutes hebben gezamenlijk een jaarlijksch inkomen van 14,186 £ en 35,853 boekdeelen in hare bibliotheken, terwijl 7342 personen hare avondscholen bezoeken. In sommige van die inrigtingen worden jaarlijks prijsvragen uitgeschreven over onderwerpen, die met de nijverheid in verband staan. Opmerkelijk is het, dat bij den wedstrijd die dan tusschen de leerlingen uit de arbeiders- en hoogere klassen plaats heeft, de eerstgenoemden daarbij in den regel de overwinning behalen. In de institutes te Lancashire behaalde in 1862 een schoenmaker van Oldham den prijs in de meetkunde, een machinewerker uit Crew den prijs in de geschiedenis en een wever uit Blackburn den prijs voor de geschiedenis van de koloniën; van de tien die een prijs verwierven, behoorden acht tot de arbeidersklasse. In den laatsten tijd zijn vele grieven tegen de organisatie en werking dier inrigtingen aangevoerd, welke hare vruchtbare werking bedreigen. De voornaamste dier grieven geldt echter minder de organisatie, hoewel ze van het meeste gewigt is voor de arbeiders. Men beweert namelijk dat de werkman in zijne vrije uren meer behoefte heeft aan nuttige uitspanning en aan de gelegenheid om zijn gedachten vrijelijk aan lieden van gelijke beweging als hij is mede te deelen, dan aan gezette studie. Vandaar de zucht naar meerdere concurrentie en de begeerte om zich af te scheiden, welke aanleiding gaf tot het ontstaan van de Workingmen's Colleges. Het oudste college van dien aard is het ‘people college’ te Sheffield, dat thans reeds 25 jaren bestaat. De eerste zes jaren werd die inrigting alleen door haren stichter, een independenten geestelijke, geleid. En zijn onderwijs droeg zulke goede vruchten, dat de leerlingen weldra als onderwijzers konden optreden, de inrigting besturen en in stand houden.

Het Workingmen's College te Londen, voor 12 jaren opgerigt, nam al dadelijk een hooger standpunt in. Het is een soort van voorbereidingsschool tot de universiteiten. De inrigting verkeert in toenemenden bloei; sinds 1854 heeft zij meer dan 4000 leerlingen opgenomen. Daarna volgden weldra de Colleges te Halifax, te Salford en te Ipswich. Het bestuur van die Colleges is zeer verschillend zamengesteld: sommigen hebben een raad van toezigt aan het hoofd, waarin ook de leerlingen vertegenwoordigd zijn, terwijl het College te Sheffield een wezenlijk democratisch karakter in zijne constitutie openbaart. Aan elke dier inrigtingen wordt in meerdere of mindere

mate onderwijs gegeven in kunst, geschiedenis, talen, mathesis en physica, maar natuurlijk bestaat er een groot verschil in den omvang en de uitkomsten van die studiën. De Halifaxschool kan als een inrigting van hoogen rang worden aangemerkt, die zeer veel practisch nut sticht en gelukkige uitkomsten voor de volwassen arbeiders oplevert. Op de Colleges te Ipswich en Salford wordt een nog omvattender onderwijs gegeven, en de laatste heeft daarbij twee groote dagscholen, waar de kunst en de natuurwetenschappen met uitstekend gevolg beoefend worden. Het leerplan van het College te Londen is het meest omvattend van allen: daar wordt, volgens het programma van 1866, onderwijs gegeven in godsdienstleer, teekenen, zang, geschiedenis en aardrijkskunde, Engelsche, Fransche, Latijnsche en Grieksche letterkunde, reken-, stel- en meetkunde, boekhouden, kruid-, natuur- en dierkunde. Opmerkelijk mag 't genoemd worden, dat van de 28 leeraars 12 scholieren der inrigting zelve zijn.

Men schat het aantal eigenlijke handwerkslieden, die onderwijs in deze Colleges ontvangen, op ongeveer de helft, terwijl de andere helft der leerlingen uit kantoorklerken en dergelijken bestaat. Deze inrigtingen worden jaarlijks door 3 à 4000 handwerkslieden bezocht, die zich daar voor hoogere vakken van wetenschap en nijverheid bekwamen. Waar het door de omstandigheden niet mogelijk was dergelijke inrigtingen ten nutte van den werkman te vormen, was de practische zin van den Engelschman er op uit, om den misdeelden doch weetgierigen arbeider een tegemoetkoming te verschaffen en wel door het oprigten van leeskamers. Verscheidene van die inrigtingen werden geheel door de arbeidersklasse tot stand gebragt en bestuurd. Men vindt daar boeken en dagbladen van politieke en godsdienstige strekking. Die leeskamers zijn meestal enkel des Zondags geopend, en van tijd tot tijd wordt er onderrigt gegeven in het goed lezen en leeren verstaan van een dagblad. Sommige dier inrigtingen verkeeren in grooten bloei en hebben soms meer leden dan de bloeijendste ambachtsschool eener groote stad.

Daar de massa van werklieden niet voor gezette studie op ambachtsscholen en colleges geschikt of genegen is, vervulden die leesgezelschappen een werkelijke behoefte, terwijl ze tevens het gezellig verkeer bevorderden. Daardoor zijn dan ook in den laatsten tijd de Workingmen's Clubs and Institutes ont-

staan, die haren oorsprong namen uit de Workingmen's Club and Institute-Union. Het doel dier vereeniging is, om een verstandelijk en gezellig verkeer tusschen de leden der onderscheidene Clubs en Institutes uit de nabuurschap te bevorderen, gezamenlijk mede te werken tot het ontwerpen van verschillende plannen tot verbetering van den socialen toestand der arbeiders, zooals coöperative-, onderstands- en bouwvereenigingen, en den werkman afkeerig te maken van het bezoek van kroeg en herberg. Velen van die gezelschappen hebben daarbij zangscholen, allen leeskamers of inrigtingen, waaruit boeken aan huis verstrekt worden. Het hoofddoel van die Unions is eigenlijk om de leden uit de Clubs naar de Working Men's Colleges over te brengen, alzoo een soort van voorbereidingsschool. De contributiën bedragen van ½ penny 's weeks tot 8 sh. 's jaars. Men schat het aantal dier Institutes in het Ver. Koningrijk op 250. Sommigen tellen meer dan 800 leden, terwijl het gezamenlijk aantal leden op 20,000 geschat wordt. Veel goeds is reeds in het belang der arbeidersbevolking uit dergelijke vereenigingen voortgevloeid.

Hoe ruim een gebruik de Engelsche arbeider ook van openbare bibliotheken moge maken, van alle inrigtingen door en voor hem tot stand gebragt, bezit de leeskamer voor hem nog de meeste aantrekkelijkheid. En het dagblad is daar zijn meest geliefkoosde lectuur. Het is voornamelijk door het goedkoope dagblad, dat hij in de gelegenheid is gesteld, om op de hoogte te blijven van al hetgeen er in de beschaafde wereld voorvalt. Die gelegenheid heeft hij zich zelven geopend door een levendig aandeel te nemen in de destijds plaats gehad hebbende beweging voor de vermindering van het dagbladzegel. Uit dien strijd heeft hij als zegepalm zijn penny-dagblad behaald, en daar is hij trotsch op. Het goedkoope dagblad en tijdschrift, in handen eener goede en conscientieuse redactie, mag in waarheid de opvoeder en de raadsman van den man uit het volk genoemd worden. En men moet bekennen, dat hij zulk een leidsman waard is, en dat hij achting en liefde koestert voor zijn Blad. Wij Nederlanders, met ons phlegma en onze minachting of onverschilligheid voor de politiek, kunnen ons geen denkbeeld vormen van de hartstogtelijkheid waarmede de Engelschman zijn Blad leest, en de vaardigheid waarmede hij uit den colossalen inhoud het voor hem belangwekkendste weet te halen. Die hartstogtelijkheid heeft zich vooral geopenbaard bij

den arbeider. Op volwassen leeftijd bezoekt hij de avondschool, om ten minste een dagblad te leeren lezen, en heeft hij het zoover gebragt, dat hij den inhoud daarvan ook begrijpen kan, dan wordt hij een scherp criticus, die vaak met vuur voor zijn huisgenooten of kameraads zijn opinie verdedigt. Is zijn bijbel zijn leidsman voor den hemel, zijn Blad beschouwt hij als zijn gids door het leven hier op aarde. Nog geen 30 jaar geleden was het Chambers Journal het eenige tijdschrift, dat door den werkman verdiende gelezen te worden, en dat toen uitgegeven werd door de Society for the diffusion of Useful Knowledge. Want de overige goedkoope periodieke lectuur kwetste meer het zedelijk gevoel, dan zij het verhoogde. Tegenwoordig wordt het land als 't ware overstroomd met geschriften voor ieders beurs en bevatting geschikt, en meestal van een zedelijke strekking. Slechts zelden heeft een geschrift van een verdachte zedelijke strekking een noemenswaardig debiet, omdat de publieke opinie het oogenblikkelijk veroordeelt.

't Is bijna ondoenlijk de uitbreiding van dergelijke periodieke lectuur sedert de laatste 35 jaren onder cijfers te brengen. In 1829 bestonden er in Londen 6 avond- en 7 morgenbladen; van de eersten circuleerden dagelijks 11,000 exemplaren, van de laatsten 28,000. Men gaf toen hoog op, dat dit cijfer een vermeerdering van 5000 dagelijks in zeven jaren vertegenwoordigt, terwijl het getal dagblad-exemplaren in het geheele koningrijk op 500,000 wekelijks werd geschat. Later is dat cijfer aanmerkelijk toegenomen. Tusschen 1832 en '51 gaf de Times alleen aan ochtendbladen 39,000 exemplaren daags uit, terwijl de oplaag van alle Londensche bladen 60,000 exemplaren daags bedroeg. Toen destijds bij het Parlement de wet op het dagbladzegel onderzocht werd, vroeg men eenen deskundige of er ooit mogelijkheid zou bestaan, dat een goed blad tegen een penny te verkrijgen zou zijn, en zijn antwoord was: ‘de groote onkosten die een goed blad vereischt, maken het onmogelijk om het tot dien prijs te verkoopen.’ Onlangs heeft echter een van die ‘onmogelijke’ penny-bladen, de Daily Telegraph, aangetoond, dat zijn dagelijksch debiet op 138,700 gesteld kan worden. Dat maakt dus 832,200 exemplaren per week, of 332,000 meer dan de geheele dagbladpers van Groot-Brittanje 38 jaren geleden leverde. Moeijelijk is 't in becijfering te treden van het getal exemplaren, dat van de overige bladen der

hoofdstad uitgegeven wordt, maar zeker weten wij, dat de Evening-Standard en de Morning- en Evening-Star te zamen 900,000 exemplaren, en de Times en nog andere bladen te zamen 420,000 exemplaren 's weeks leveren. Een juiste berekening, die onlangs gemaakt is, heeft doen zien, dat in 1831 het aantal nieuwsbladen in het Ver. Koningrijk bedroeg 295, terwijl dit getal in 1868 op 1800 geschat werd.

Welke gebreken de Engelsche dagbladpers over het algemeen nog moge aankleven, vergeleken met hetgeen zij 30 jaren geleden was, mag zij heden teregt als een van de opvoedende elementen van het volk worden beschouwd. Veel van het goede, dat Engeland in die jaren zag tot stand komen, is aan hare bemoeijingen te danken.

VI.

Wij kunnen van dit onderwerp niet afstappen, eer wij nog een paar bladzijden gewijd hebben aan de mededeeling van hetgeen van regeringswege gedaan is tot verbetering van de uitspanningsmiddelen en de aankweeking van het schoonheidsgevoel onder het volk.

Zonder zelfs te spreken van den verderfelijken invloed der kroeg, zoo mag toch evenmin ontkend worden, dat het volk over 't algemeen niet gelukkig is in de keuze zijner uitspanningen. In den regel strekken die uitspanningen eer om het schoonheidsgevoel uit te dooven en allerlei verderfelijke hartstogten op te wekken, dan het eerste te verheffen en de laatsten te vernietigen. De harmonic-meeting is maar al te dikwijls een aanleiding tot dronkenschap; de pose plastique verbergt de schaamteloosheid maar al te zeer achter de kunst; het afzigtelijk anatomisch museum wekt alles behalve de begeerte naar wetenschap op; het penny-gaff is niets dan een school vol laster; het Casino is weinig minder dan het voorportaal van het bordeel. Het verkeerd voorbeeld dat de hoofdstad in die soort van uitspanningen geeft, vond maar al te zeer in andere deelen van het rijk navolging. Maar geen van al die wanstaltige vormen van genot mag uitsluitend aan de arbeidersbevol-

king geweten worden. Wanneer zij daaraan deelneemt, dan volgt zij eenvoudig het voorbeeld der hoogere standen. Daarentegen kunnen wij gelukkig wijzen op uitspanningen van zedelijker en verhevener aard, die uitsluitend het deel der arbeidersbevolking uitmaken. Als zoodanig verdienen de volks-voorlezingen, penny-readings en de muziekvereenigingen in de eerste plaats genoemd te worden. Ofschoon de eerstgenoemden zich nog altijd in een vrij goede mate van bloei mogen verheugen, zoo verwacht men daarvan echter niet die blijvende belangstelling, welke men van de muziek-vereenigingen koestert. Het tijdvak, waarover onze beschouwingen loopen, mag op het bijzondere voorregt bogen, dat de smaak van het volk voor den zang en de toonkunst in 't algemeen zich bij uitstek gunstig heeft geopenbaard, zoodat deze thans tot een der magtigste middelen van volkontwikkeling gerekend kan worden. Op dit gebied kunnen verscheidene volksleiders met lof genoemd worden. Een eereplaats onder hen neemt de heer Hullah in, die het eerst de baan heeft geopend tot verbetering van het koraalgezang, en die gelukkig door de regering in zijn streven erkend en gewaardeerd is. Later heeft Joseph Mainzer zich daarin nog verdienstelijker gemaakt door het muzikaal onderrigt ook aan de laagste klasse der maatschappij te geven. En eindelijk moet hooge lof toegekend worden aan den heer Curven, den stichter van de volkszangschool, die onder den naam van Tonic-sol-fa zoo populair is geworden. Het tonic-sol-fastelsel werd in 1862 op 94,371 scholen onderwezen. Volgens dat stelsel wordt tegenwoordig ook op de ragged-, national-, British en avondscholen zangonderwijs gegeven. De smaak voor klassieke muziek is daardoor onder het volk zeer ontwikkeld, en met werkelijk veel vrucht heeft men ook scholen opgerigt waar het bespelen van strijkinstrumenten wordt geleerd.

De stichtelijke muziek, het koraal-gezang, schijnt voor het volk nog de meeste aantrekkelijkheid te bezitten. Deskundigen verklaren, dat de uitvoering van den Messias menigmaal met uitstekend gevolg plaats had door de arbeiders in de fabriekssteden.

Tot de vermaken die meer het physisch genot verhoogen, moet als een Engelsche type het cricket-spel gebragt worden. De vrije uren, die den arbeider thans door de vermindering van den werktijd zijn geschonken, besteedt hij gedeeltelijk aan die gezonde uitspanning. Aan sommige fabrieken hebben de fabrie-

kanten tot dat einde afzonderlijke plaatsen ingerigt, waar de jongelieden, na de eenzijdige werkzaamheden in de benaauwde werkplaatsen, het ligchaam veelzijdig kunnen oefenen, waar vaardigheid en vlugheid, opgewekte zin en broederlijke geest worden aangekweekt. Van tijd tot tijd worden hier wedstrijden gehouden en door de fabriekanten prijzen uitgeloofd. Maar buitendien ziet men de arbeidersbevolking op feest- en vrije dagen zich vereenigen, om in het vrije veld zich in dat bij uitstek nationale spel te verlustigen. Anderen weder geven de voorkeur aan roeiwedstrijden, terwijl het ruwe boksen meer en meer begint plaats te maken voor de systematische gymnastiek.

Van veel beteekenis is een andere volksuitspanning, die in den laatsten tijd veel ingang begint te vinden. Wij bedoelen de jaarlijksche togten en daarmede verbondene landelijke feesten, die door gezelschappen, vereenigingen en de eigenaars van groote fabrieken voor hunne arbeiders georganiseerd worden. Deze feesten hebben op de plaatsen waar ze zijn ingevoerd, de kermis met haren verderfelijken invloed grootendeels verdrongen. Welk een reeks van heilzame genietingen wordt hierbij niet gesmaakt! Maanden vóór den bepaalden dag worden reeds berigten ingewonnen, wanneer of op welke wijze het jaarlijksch feest zal plaats hebben. Een ieder maakt zich daarvan zijn eigen illusiën. En als die blijde dag nadert, hoe vrolijk en hartelijk is de stemming dan onder de leden der vereeniging of de werklieden van de fabriek. Eindelijk is die dag aangebroken! Van heinde en verre stroomen de feestgenooten in feestdos naar de aantreêplaats, om het sein van het vertrek af te wachten. Onder toezigt van de commissarissen van orde nemen zij plaats in de versierde waggons of op de met wimpels en vlaggen getooide boot. Een opwekkende muziek verhoogt de stemming van het oogenblik en vermeerdert het genot dat een ieder verbeidt. Met doeken en bloemruikers wuivende, neemt het gezelschap afscheid van vrienden en betrekkingen en van de talrijk zaâmgestroomde nieuwsgierige menigte. Het is een lust om te zien hoe die bonte groepjes van vrolijke deerns en schalksche knapen onder de meer bejaarden van beider geslacht jolen en dartelen. Aan de uitspanningsplaats genaderd, verdeelen zich die groepen en kiest ieder zijn partij. De jonge gezellen ondernemen kleine uitstapjes in de omstreken of organiseren het een of ander spel; de meer bedaagden vleijen zich neder onder het geboomte, in het lommer, om ooggetuigen te zijn van

de spelen der jeugd en zich te vermeijen in hunne vreugd. Een eenvoudig maal, een hartige dronk worden daarbij niet gemist. Maar nooit ontaarden die in braspartijen of drinkgelagen; geen onheusche taal kwetst dan het oor, geen twist verstoort een oogenblik de vreugde. Niet zelden vergezelt de eigenaar der fabriek die vrolijke menigte en deelt in de vreugde van jong en oude 's Avonds, huiswaarts gekeerd, begeeft ieder zich tevreden en blij van gemoed ter ruste. Men ontwaakt verfrischt en gevoelt zich gesterkt en opgewekt om den arbeid met nieuwen lust weder aan te vangen. Weken achtereen hoort men de meisjes en jongens nog van den ‘holy-day’ als van een aangename herinnering gewagen.

Stel daar nu tegenover de kermis!

Een andere soort van genot, die wel het meest van allen gewaardeerd moet worden, is de stille huiselijke werkzaamheid, waaraan de arbeider zich in zijn vrije uren overgeeft. Die huis-industrie is van onschatbare waarde voor de zedelijke verheffing van het gezin. Wij willen de geldelijke voordeelen, die zij oplevert, geheel buiten rekening laten; maar welk een heilzamen invloed oefent zij niet op den man, op het geheele huiselijk leven! De tentoonstelling die vooral in de fabrieksplaatsen dikwijls gehouden wordt, uitsluitend van producten door huiselijken arbeid verkregen, verleent een diepen blik in het zedelijk en verstandelijk leven van de werkende klassen.

En werkelijk verrassend zijn de uitkomsten geweest van die andere tentoonstellingen, van vruchten en bloemen, enkel door arbeiders gekweekt, 't zij op het kleine lapje grond achter de schamele woning of wel eenvoudig op plat of vensterbank, waar dus de menschelijke zorg geheel vergoeden moest, wat aan natuurkracht werd ontleend.

Uit dit alles blijkt voldoende, dat de arbeidersbevolking ook op dit gebied in de laatste 35 jaren reuzenschreden voorwaarts heeft gedaan, en dat zij de heilzame vruchten van een vrijzinnige wetgeving dankbaar heeft geplukt.

Zien wij nog wat de arbeider zonder de steunende hand van die wetten in zijn eigen belang heeft tot stand gebragt.

VII.

De arbeiders-vereenigingen, onder den naam van trades-societies bekend, bekleeden daaronder de eerste plaats. Het oorspronkelijke doel dier vereenigingen was de standaard der loonen op een voldoende hoogte te houden en den toevloed van leerjongens te beperken: een tweeledig doel dus, dat waarlijk niet pleit voor de zeer gezonde economische begrippen van de oprigters. Het karakteriseert echter volkomen den monopoliegeest van den handel in die dagen. Van lieverlede hebben echter de betere inzigten der natie ook op deze vereenigingen gunstig gewerkt; en ofschoon de handhaving der loonen en de ondersteuning bij werkstaking nog het hoofddoel is, zoo zijn toch de middelen, die thans daartoe gebezigd worden, meer overeenkomstig de eischen van billijkheid en regt en van de belangen der arbeiders. Maar daarenboven worden nu ook de aanzienlijke sommen, die bijeenverzameld worden, bestemd tot ondersteuning in ziekte, ouderdom en bij overlijden van de leden of van hunne betrekkingen.

Het aanzienlijk aantal dier vereenigingen in het Vereenigd Koningrijk onder cijfers te brengen is onmogelijk. Maar zeker is 't, dat er geen bedrijf gevonden wordt, waarvan de werkluî niet tevens deelnemers zijn in zulk een instelling. Om krachtiger te zijn, vereenigen zich gewoonlijk de meest verschillende bedrijven tot een enkele vereeniging, zoodat men er telt van 20 à 30,000 leden, die dikwijls een kapitaal bezitten van meer dan 100,000 £ en een jaarlijksch inkomen, 't welk dit cijfer nabijkomt. Zie hier enkele ten voorbeeld! Een der voornaamste is de Amalgamated Society of Engineers, Machinists, Millwrights and Patternmakers, die in het jaar 1851 opgerigt werd. Die vereeniging telde in 1866 niet minder dan 30,980 leden, met een inkomen van 75,672 6.2 £ en een zuivere balans van 115,757 13.10 £. Zij bestond uit 229 onder-afdeelingen in Engeland en Wales, 32 in Schotland, 11 in Ierland, 6 in Australië, 2 in Nieuw-Zeeland, 5 in Canada, 1 in Malta, 8 in de Vereenigde Staten, 1 in Frankrijk: te zamen 295. Van het kapitaal van 484,717 £, dat in 15 jaren was uitgegeven, werd 279,840 £ besteed tot ondersteuning van werkelooze arbeiders (ook door strikes); 115,127 £ voor ziekenondersteu-

ning, 26,935 £ aan invalide arbeiders, 12,400 £ voor verwonding en andere ongevallen; 34,600 £ voor begrafeniskosten; 9,415 £ voor geldelijken bijstand aan de werkluî in andere vakken en 6,400 £ aan schenking tot weldadige doeleinden. De vereeniging neemt in ledenaantal en afdeelingen toe, want in 1867 telde zij 33,599 leden en 308 afdeelingen. - De Friendly Society of operations Masons bezat in Nov. 1866 17,762 leden, 278 afdeelingen, had in dit jaar een inkomen van 17,746 4.11½ £, een kapitaal van 12,334 0.8½ £. - De operatives Bricklayers Society telde in Dec. 1866 5,700 leden, in 96 afdeelingen verdeeld, met een inkomen in dat jaar van 2,700 £. - De National association of Plasteners met 8000 leden in 1867, bezat een jaarlijksch inkomen van 1200 £ en een fonds van ongeveer 2000 £. - De Amalgamated Tailors of England in Manchester met 11,060 leden. - De Friendly Society of Ironfounders of England, Ireland and Wales, met 10,669 leden. - De Boilers and Iron-Ship-Builders met 9000 leden. - De Tailors protective Association in Londen met 7000; de East Lancashire powers-loom-weavers met 6000; de Engine drivers and fireman's United Society met 15,000 en de National association of Coal-mine and ironstone miners of Great-Britain met 36,000 leden, enz., enz. Het aantal leden, dat bij de onderscheidene meetings door de afgevaardigden van de onderscheidene vereenigingen vertegenwoordigd werd, wordt op meer dan 500,000 geschat.

De geheimzinnige sluijer, die vroeger over deze vereenigingen lag, is van lieverlede, onder den invloed van een milde wetgeving, opgeligt en de congressen, in de laatste jaren gehouden, hebben vele bijzonderheden daarover aan den dag gebragt. De tyrannieke bepalingen, waaronder hare leden gebukt gingen, moesten daardoor uit de reglementen geligt worden en plaats maken voor mildere voorschriften, meer met den geest en de behoeften der tijden overeenkomstig. Nog zijn ze verre van volmaakt, maar de vele gebreken worden gedeeltelijk opgewogen door de voordeelen welke zij verstrekken en waarvan wij er eenige zullen aanvoeren.

Zoo even hebben wij reeds met cijfers aangetoond, tot welke nuttige doeleinden een groot deel van de fondsen dier vereenigingen gebruikt wordt. Voorzorg en hulpvaardigheid zagen wij daarbij eene groote rol spelen. Maar behalve de voldoening aan physische behoeften harer leden, leggen sommige er zich

ook op toe, om in hunne geestelijke behoeften te voorzien. Hier hebben ze leeskamers tot stand gebragt, daar tijdschriften en weekbladen opgerigt, waarin de leden het belangrijkste wetenschappelijke en sociale nieuws vinden van die vakken van nijverheid, waarbij zij 't meest belang hebben. De pogingen, die door sommige dezer vereenigingen aangewend zijn op het gebied der productive coöperatie, zijn niet altijd naar wensch geslaagd. Een gunstiger gevolg echter heeft de consumtive coöperatie gehad, vooral in de mijndistricten, waar het zoo verderfelijk truck-system de welvaart van den arbeider ondermijnde. De gewigtigste resultaten dier vereenigingen moeten echter gezocht worden in de groote mate van zelfbeheersching, onafhankelijkheid, energie en zelfvertrouwen, die door hare organisatie en bestuur worden opgewekt en ontwikkeld. Wanneer men toch eens nagaat welk een ingewikkeld en uitgebreid beheer zulke kolossale vereenigingen als bijv. de Amalgamated Society of Engineers, met hare 30,000 leden en 300 afdeelingen, vordert; welk een overleg en een naauwgezetheid er noodig zijn, om de belangen van zoo vele duizenden te behartigen en de dagelijks ontstane verschillen uit den weg te ruimen; als men dan overweegt, dat dit alles door een bestuur uit den boezem der leden-arbeiders verrigt wordt, dan gewis zal een ieder met ons het gewigt dier vereenigingen als een opvoedend element moeten erkennen. En komt men ten laatste op het zwakke punt, het zoogenaamde hoofddoel, waarmede die vereenigingen oorspronkelijk werden opgerigt, dan mag wel beweerd worden, dat het heden ten dage veeleer een strike voorkomt, dan dien bevordert. Een strike is juist voor zulk een vereeniging een verbazende ramp. In tijden van rust, als er veel werk is tegen goed loon, bloeit de vereeniging; maar het onmiddellijk gevolg van een strike is beperking van inkomen en aanmerkelijke verhooging van uitgaven. De bepalingen van de reglementen dier vereenigingen op de strikes, bewijzen dan ook voldingend, dat deze slechts als een noodzakelijk kwaad worden aangemerkt. De voorwaarden, die tot het aangaan van zulk een staking van werk gevorderd worden, zijn zoo bezwarend en zoo voorzigtig gesteld, dat een strike niet dan als een laatst, wanhopig redmiddel moet aangemerkt worden. En 't is ontwijfelbaar dat, wanneer aan een politieke oorlogsverklaring zulke bezwarende voorwaarden en formaliteiten verbonden waren als aan een strike, er dan

vrij wat minder oorlog zou gevoerd worden en de aanleiding daartoe vrij wat geldiger zou moeten zijn dan thans helaas maar al te dikwijls het geval is.

Sommige van die vereenigingen hebben zich in den laatsten tijd bepaald tegen strikes verklaard en de vereeniging der smeden beroemt zich op den naam van Original anti-strike-Society. Die geest openbaarde zich ook duidelijk op het onlangs te Sheffield gehouden arbeiders-congres, waar honderdduizenden arbeiders vertegenwoordigd waren. En waar een strike onvermijdelijk wordt geacht, daar toont de vereeniging zich veeleer als een raadgevende en tot gematigdheid aansporende leidsvrouw, om de gevolgen zoo min schadelijk mogelijk te maken en een bevredigende oplossing van het geschil tot stand te brengen.

De geduchte magt, die zich door de uitbreiding van die soort van vereenigingen in de laatste jaren ontwikkeld heeft, levert voor den onbevangen toeschouwer veeleer reden tot bemoediging dan bezorgdheid op. De invloed, dien zij in tijden van kalmte op de physieke, morele, economische en sociale ontwikkeling van de arbeidersbevolking oefent, is een voldoende waarborg om te voorspellen, dat die kalmte en eensgezindheid, die overeenstemming tusschen werkgevers en werkvragers, al minder en minder verbroken zal worden. In het oog vallend is die invloed gebleken in de bergwerkdistricten, waar de arbeidersbevolking zich altijd vijandig tegenover hare meesters gedroeg, waar de eerste nog geen eeuw geleden beneden het peil van het dier stond; waar de laatsten een tirannij oefenden, waarvoor een planter zich schamen zou. Daar heerschen nu welvaart, tevredenheid, gezondheid, verbroedering; daar heeft de mensch zijn naaste leeren kennen, waarderen en liefhebben.

Een sprekend voorbeeld van den goeden invloed dier vereenigingen is de beweging, die zich in Schotland geopenbaard heeft tot vorming van de bakkers-reform. Die belangrijke klasse van arbeiders ging eeuwen lang gebukt onder den langdurigsten, vermoeijendsten en ongezondsten arbeid. De voorwaarden, waaronder ze gewoonlijk werden aangenomen, beletten hen ooit een huwelijk aan te gaan of aan de overige genietingen van het maatschappelijk leven deel te nemen. Door herhaalde vertoogen en andere middelen tot verbetering door de vereeniging aangewend, is aan dien onhoudbaren toestand eindelijk paal en perk gesteld. De bakkersgezel werkt nu minder lang, onder min-

der ongezonde omstandigheden, erlangt een beter loon en kan nu in de genietingen van het huiselijk en huwelijksleven deelen.

De proef in Schotland genomen is daar zoo wèl gelukt, dat 150 bakkersbazen van Edimburg en Leith aan hunne collega's in Londen het voorstel deden, om hun voorbeeld te volgen. Zij wezen daarbij niet alleen op de eischen der humaniteit, maar ook op de finantieele voordeelen. Dit is wel een sprekend voorbeeld van den gunstigen invloed, dien de arbeiders op de vooroordeelen hunner meesters kunnen oefenen. En zoo algemeen werd de waardij van dat voorbeeld erkend, dat deze beweging als de voornaamste aanleiding mag worden aangemerkt tot het indienen van een bill (1845), tot vermindering van de werkuren in de fabrieken.

Tot staving eindelijk van de goede bedoelingen der Trades-Unions en ten bewijze dat haar streven is om zooveel mogelijk de belangen van beide partijen te behartigen en den vrede onderling te handhaven, moeten wij nog een bepaling vermelden, die voor korten tijd in de statuten dier vereenigingen opgenomen is, namelijk om gerezen verschillen tusschen meesters en arbeiders door zoogenaamde scheidsgerigten te beslissen. Die bepaling werkt in de uitvoering voortreffelijk. Een dergelijke regtbank bestaat gewoonlijk in een gelijk aantal fabrieken, gekozen door de arbeiders en in een gelijk aantal arbeiders door de fabriekanten gekozen. In negentig van de honderd gevallen komt men tot een voor beide partijen bevredigende oplossing. Menige werkstaking, menige ongegronde klagt van den werkman of onbillijke handelwijs van den fabriekant wordt voorkomen of uit den weg geruimd[1].

Deze voorbeelden hebben de regering genoopt, om de bill door Mackinnon voorgesteld en door Lord St. Leonards overgenomen (to establish equitable courts of conciliation to adjust differences between masters and workmen) in overweging te nemen. Honderdduizenden arbeiders hebben hunne adhaesie daaraan geschonken en de regering zal ten laatste aan dien ontzettenden aandrang geen weêrstand kunnen bieden.

1 De arbeiders van Preston hebben daarvan bij de thans bestaande strike weder het bewijs geleverd. De bezwaren door de fabriekanten tegen een minnelijke schikking opgeworpen, doen dien treurigen toestand nog voortduren.

VIII.

Een beschouwing van den toestand der arbeidersbevolking in Engeland zou geen aanspraak kunnen maken op eenige volledigheid, wanneer daarbij niet twee onderwerpen behandeld werden, die er zulk een gewigtige rol in spelen en die, zoo ze al niet de arbeiderskwestie beheerschen, toch een gewigtigen invloed oefenen op het sociale en morele leven van den werkman. Wij bedoelen natuurlijk de matigheids- en godsdienstkwestie.

De onmatigheid is een ondeugd, waarvan men boven alle andere zoo gaarne deze klasse van burgers beschuldigt. En de pessimisten beweren daarenboven, dat dit kwaad nog gaandeweg toeneemt. Zij daarentegen, die van nabij bekend zijn met de pogingen en middelen, welke door de arbeidersklasse in de laatste jaren aangewend zijn om haren ligchamelijken, zoowel als haren zedelijken welstand te verbeteren, verklaren integendeel dat die kwaal juist afneemt.

Hoewel de uitbreiding der matigheids-beweging op zich zelve geenszins tot bewijs strekt voor de toeneming der onthouding, maar veeleer voor de uitgebreidheid van het kwaad, zoo levert zij echter een duidelijk bewijs van de ontwikkeling der zedelijke magt onder de arbeidersbevolking. 't Zou waarlijk ook een onbegonnen werk zijn om, al ware 't ook maar vlugtig, hier alles te willen opsommen, wat in het V. Koningrijk in de laatste jaren al gedaan is om die volkskwaal te bestrijden; en evenmin wenschen wij ons te verdiepen in den min of meer gunstigen uitslag van die pogingen. Cijfers hebben hier geen positieve waarde en juiste cijfers zijn onmogelijk te verkrijgen. En wat men ook uit die cijfers zou willen bewijzen, 't is niet de toenemende zedelijkheid, de toenemende begeerte om zich te matigen in of zich te onthouden van het gebruik van sterke dranken. Bewijzen daarvoor hebben wij waarlijk reeds vroeger geleverd, toen wij de reeks van vereenigingen opsomden, wier doel is spaarzaamheid, zedelijke ontwikkeling, schoonheidszin onder de arbeidersbevolking te bevorderen. Dàt zijn de ware matigheidsgenootschappen, en hier hebben de cijfers, die op vermeerdering van leden wijzen, meer waarde. Maar waar wij wèl op willen wijzen, als op zoo vele oorzaken, die

tot de drinkzucht aanleiding geven, dat is de gebrekkige opvoeding, die het kind uit het volk geniet, dat zijn de slechte woningen, waarin het gezin veelal is gehuisvest, dat is het gemis aan voldoende gelegenheid voor den ongehuwden arbeider of voor den vader van een talrijk gezin, om zijn vrije uren en zijn zondagen gepast door te brengen, dat zijn het slechte voorbeeld en de velerlei verleidingen, waarin zij juist door de hoogere standen gebragt worden.

Wij hebben in den loop van onze beschouwing op de meeste van die aanleidingen gewezen. Wij hebben daarbij de aandacht gevestigd op de gevaarlijke klippen, waarop de arbeider verzeilt, als hij zijn vrije uren en feestdagen niet gepast weet te besteden. Het besef van dat kwaad heeft tot de zoogenaamde Sunday-league aanleiding gegeven, die hoofdzakelijk ten doel heeft om van de regering te verkrijgen het openstellen van musea, openbare tuinen en alle plaatsen, waar de man uit het volk op de zon- en feestdagen gepaste uitspanningen vinden kan[1]. Te regt ziet men daarin een der krachtigste middelen, om de gelegenheid tot dronkenschap te keer te gaan. De arbeidende bevolking zelve neemt levendig deel aan die beweging. Ten bewijze hoe juist deze zaak door haar wordt begrepen, strekke het feit, dat dezer dagen (5 Oct. 1868) door de dagbladen is medegedeeld, dat in de wijken van St. Pancras te Londen tegenwoordig duizenden werklieden een zoogenaamde zondagsmarkt bezoeken. Men beweert, dat verveling hiervan de oorzaak is. Daarom zonden het Traktaat- en Matigheidsgenootschap welsprekende mannen, om het volk op die dagen toe te spreken. Weldra vormde zich een openbare Secular Society, die echter een anti-christelijke rigting heeft. Wel waren de toehoorders vrij talrijk, maar van alle die afgezanten had het talrijkste en aandachtigste gehoor een beschaafd werkman, een horlogemaker, die in de open lucht een dispuut hield met een Schot aangaande de zondagskwestie. ‘Indien nu des zondags de musea en de schilderijententoonstelling geopend

1 De Minister Gladstone gaf onlangs aan een deputatie van handelaren en handwerkslieden te kennen, dat hij de strenge viering van den Zondag als den krachtigsten steun beschouwde van de godsdienst; dat de sociale en physieke behoeften der bevolking eischen, dat op den Zondag niet gewerkt worde. De regering was echter bereid om aan het verlangen der deputatie in zoo verre te gemoet te komen, dat de nationale musea in de avonden der werkdagen zouden geopend worden.

worden en goede muziek in de parken werd gegeven,' zeide hij, 'dan zouden de ouders een gedeelte van den Zondag met hunne kinderen op nuttige en aangename wijze kunnen doorbrengen. En de Zondag zou, in plaats van als een dag van verveling verwenscht, als een der heerlijkste dagen der week geroemd worden, als een ware rustdag, die verademing schonk en veredeling tevens. Kennis zou worden verspreid en smaak ontwikkeld voor al het schoone in Gods heerlijke natuur.' De juistheid van die bewering erkenden ook sommige der matigheidsgenootschappen en onder de middelen om hun doel te bereiken, organiseerden zij voor hare leden in den winter eene reeks van populaire voorlezingen en concerten en pleiziertreinen in den zomer. En de verklaring van de directie van het Cristal-palace, dat de toevloed van bezoekers tot de arbeidersklasse behoorende, aldaar jaarlijks toeneemt en meer dan 2 millioen menschen bedraagt, terwijl onder de 18 à 19 millioen, die er sedert de oprigting heentrokken, geen 18 gevallen van kennelijke dronkenschap bij de politie werden opgeteekend, bewijst voldingend, hoe uitnemend het openstellen van plaatsen van gepaste uitspanning op Zon- en feestdagen, de matigheid bevordert.

Over 't algemeen mag men een gunstig getuigenis afleggen van de arbeidersbevolking van Engeland ten opzigte van den matigheidszin in het gebruik van sterke dranken, en in den laatsten tijd vooral van de werklui in die beroepen, waar het kwaad vroeger een ontzettende hoogte had bereikt. Vooral van de arbeiders in de bergwerken mag dat getuigenis afgelegd worden. Dertig jaar geleden was in Wolverhampton een *tinman* tevens de benaming van een beschonken deugniet. De nieuweling werd door zijne kameraden niet geduld, eer hij bij zijn intrede een vast bepaalde som voor sterken drank had gestort. Men kan zich geen denkbeeld vormen van de ongebondenheid, die vroeger onder dat volk heerschte. Tegenwoordig zijn zij toonbeelden van werkzaamheid, matigheid en ingetogenheid. Het intreêgeld wordt thans bestemd tot bijdrage voor een ziekenfonds. De eigenaars der mijnen geven jaarlijks feesten aan hunne werklieden, en ofschoon daar volop gelegenheid is om te drinken, zoo wordt daar evenwel nooit ongebonden taal gehoord, noch dronkenschap gezien.

Een even gunstig getuigenis wordt tegenwoordig gegeven van de arbeiders in de ijzermijnen. Ook zij stonden vroeger

als drinkebroêrs van den echten stempel bekend, die zich zelfs beroemden op dien titel. Tegenwoordig worden zij eene ‘respectabele broederschap’ genoemd, en velen van hen zijn eigenaars van hunne woningen, hebben een matig kapitaal in de spaarbank en laten hunne kinderen goed onderwijs genieten.

Overigens is het een bekend feit, dat matigheid en ingetogenheid meer eigenschappen van die soort van arbeiders zijn, welke middelmatige, dan van die welke hooge loonen verdienen. De staalwerkers van Sheffield strekken daarvan ten bewijze. De wevers van Spitalfield, die hoogstens 8 sh. 's weeks verdienen, zijn gewoonlijk matig; de arbeiders in de kolenmijnen, die viermaal meer kunnen verdienen, zijn maar al te vaak dronken. Dit feit heeft een kleinhandelaar in kolen te Manchester tot beginsel doen aannemen om aan niemand crediet te geven, die meer dan 24 sh. 's weeks verdient; en ongelukkiglijk heeft de ervaring bewezen dat hij goed heeft gezien.

Maar de werkman wordt, helaas! door zijne meerderen, zijne meesters, dikwijls genoodzaakt te drinken of daartoe in de verleiding gebragt. Hier zijn het aannemers, ginds opzigters of eigenaars van fabrieken en werkplaatsen, die hem in den val lokken. Het verderfelijke truck-system en de noodlottige gewoonte om werkvolk aan te nemen en uit te betalen in kroegen of bierhuizen, zijn nog verre van uitgeroeid in Engeland. Op die plaatsen wordt het geduld van den werkman gewoonlijk op een harde proef gesteld en dan tracht hij zijn verveling door drinken te verdrijven. Ja, in sommige streken zijn de kroeghouders de bemiddelaars tusschen de aannemers of de personen, die met de uitbetaling der loonen belast zijn. Hier worden de werkvragers stelselmatig tot drinken verleid en van hun roes wordt gebruik gemaakt om hen te bestelen. In die omstandigheden verkeerden bijv. de kolendragers en sjouwerlieden aan de schepen te Radcliff-Cross. Zij dienden echter bij de regering eene petitie in om aan dien toestand, waardoor ze dreigden te gronde te gaan, een einde te maken. De regering vaardigde daarop een wet uit, waarbij het oprigten van agentschappen en kantoren werd bevolen, waar de werklieden hunne contracten met de kapiteins en reeders moeten sluiten en ontvangen. Sinds dien tijd is hun toestand aanmerkelijk verbeterd. Van de ellendigste soort van werklieden zijn ze thans tot een welvarende klasse geworden.

Een andere soort van afzetterij levert het ‘butty-system’

onder de bergwerkers van Zuid-Staffordshire[1]. Een butty is een soort van ronselaar, een persoon tusschen den eigenaar van de groef en den arbeider staande. De agent van den butty die hem vervangt, heet ‘daggy.’ De butty staat gebrandmerkt wegens zijne grove afzetterijen, die hij tegenover de arbeiders pleegt. Meestal zelfeigenaar of deelhebber van een bierhuis, dringt hij op allerlei wijs bij de arbeiders aan, dat zij veel zullen drinken. Nu eens zendt hij groote hoeveelheden bier en sterken drank naar de groeven, waarvoor hij groote sommen in rekening brengt, al gebruikt de arbeider daarvan geen droppel; dan weder wordt op den avond der uitbetaling het grootste gedeelte van het loon in die huizen verteerd door tot drinken aan te sporen. Hij, die het meest drinkt, heeft ook de meeste kans om werk te krijgen. Nu voorziet daarin wel de wet (Act 23 en 24 Vict. c. 131) door de bepaling, dat de uitbetaling der loonen slechts mag geschieden in daartoe uitsluitend bestemde kantoren, welke niet aan een huis mogen grenzen, waar bier of sterke dranken verkocht worden; maar het misbruik, dat de opzigters veeltijds met bierhuishouders in gemeenschap handelen, verlamt maar al te zeer de goede bedoelingen der wet.

Uit een en ander blijkt echter voldoende, dat de drinkzucht niet meer zoozeer het kenmerk is van de arbeidende klassen als vroeger. De massa gevoelt maar al te wel dat zij gebukt gaat onder een kruis, dat haar door vroegere geslachten op de schouders is gelegd. Zij strijdt met een ernst en een volharding tegen het kwaad, die het medelijden en de belangstelling van de meer beschaafde en onafhankelijke klassen verdienen.

Ten aanzien van de godsdienstkwestie, hebben de arbeidersklassen in den laatsten tijd menig hard woord moeten vernemen. Zij zijn beschuldigd van onverschilligheid jegens de Kerk, ja, zelfs van kwaadwilligheid jegens hare woordvoerders. Op eene conferentie, in het begin van 1867 in het London-Coffeehouse gehouden, heeft de geestelijkheid zich zeer ongunstig over haar uitgelaten. De arbeiders, waaronder zeer gemoedelijke en verstandige lieden zijn, hebben die beschuldigingen als zeer overdreven bewezen en aangetoond, dat, voor zooverre ze juist mogten heeten, de oorzaken daarvan niet bij hen moesten gezocht

1 De gruwelen, waaraan de werklieden destijds blootstonden, is treffend geschetst in het meergenoemde werk van Disraëli, Sybil.

worden, maar integendeel bij de voorgangers zelven der Kerk en bij de hoogere standen. De arbeiders bekenden het ronduit, dat het theatrale van de kerkdienst hun godsdienstig gevoel weinig opwekte en de inhoud der preken, zoowel als de wijze waarop die preken gehouden worden, veeltijds de bevatting der massa te boven ging. Maar wanneer men hen van onverschilligheid beschuldigde jegens de openbare godsdienst dan, meenden zij, moest men niet enkel hen daarvoor verantwoordelijk stellen. Immers, ook onder de hoogere standen was het regel, dat de openbare godsdienstoefeningen voor vijf-zesde gedeelte slechts door vrouwen en kinderen werden bezocht! Overigens kan die beschuldiging nog maar alleen voor de bevolking van Londen gelden. In de laatste jaren toch heeft zich in de landelijke districten een opgewekten godsdienstgeest onder de arbeidersbevolking geopenbaard; ja, hier en daar zelfs een fanatiek ijveren, dat tot veel verdeeldheid onder de broeders van hetzelfde geloof heeft geleid. Maar daarnaast ontwikkelde zich ook een gezonder geest, om tot het ware wezen der godsdienst door te dringen. De wetenschappelijke geest, die zich van lieverlede onder de arbeidende klassen openbaart, de lust om de geheimen der natuur te leeren kennen, heeft velen met warme sympathie en innige liefde voor de werken van den Schepper vervuld en opgewekt om den Maker in Zijne werken te verheerlijken. Bepaalde het godsdienstig onderwijs zich vroeger tot het werktuigelijk in het geheugen prenten van teksten en gezangen, tegenwoordig strekt zich dat meer uit tot een bevattelijk onderrigt in de moraal van de godsdienst en de toepassing daarvan op het maatschappelijk leven. Het aankweeken van broederlijke liefde en echte humaniteit, het streven naar meerdere volmaaktheid op deze wereld, als voorbereiding tot een hooger leven, ziedaar de bedoelingen van het godsdienstig leven van velen onder die standen. De massa staat evenwel nog op een te laag peil, om het innerlijk wezen en de hoogere beteekenis van de godsdienst te kunnen begrijpen en naar waarde te schatten.

Zoo zijn wij dan aan het einde van onze beschouwingen genaderd en meenen de twee vragen, aan het hoofd van dit opstel gesteld, voldoende beantwoord te hebben voor zooverre dat in de beperkte ruimte van een maandschrift mogelijk is. Het

strekke tot eer van de Engelsche natie en vooral van den stand, welks belangen wij hier besproken hebben, dat op beide die vragen ook een bevredigend antwoord kon gegeven worden. Wij durven gerust beweren, dat de geschiedenis geen volk onder de zon kan aanwijzen, hetwelk in een betrekkelijk korten tijd en zonder groote sociale of politieke schokken, zulk een verbazenden stoffelijken vooruitgang onder de nijvere klassen verkregen heeft als het Engelsche volk. Maar ook geen land kan op de wereldkaart aangetoond worden, alwaar de economische en verstandelijke welvaart onder alle standen der maatschappij in een betrekkelijk korten tijd zoo aanmerkelijk is toegenomen als daar.

Waarachtige vooruitgang en beschaving van geheel het volk, deze beschouwingen hebben 't ons geleerd, zijn alleen mogelijk onder een vrijzinnig bestuur, dat overal helpt waar bijzondere krachten te kort schieten, dat beschermt, waar de regten van den staatsburger verkort worden, maar dat zich ook ten strengste onthoudt van elk ingrijpen, zoodra daardoor de individuele krachten verlamd zouden kunnen worden of het zelfvertrouwen bedreigd. En voldingend is 't ons uit dit tal van feiten gebleken, dat de verlichting en de beschaving van de lagere klassen der maatschappij de eerste voorwaarden zijn tot het welvaren van den Staat.

Leeuwarden, Februarij '69.

S. S^{r}. CORONEL.

Politiek overzicht.

UTRECHT, 25 Mei 1869.

De gebeurtenissen in Spanje bewijzen wel duidelijk dat het monarchale beginsel, het begrip van het koningschap, - de instelling die zoo langen tijd het steunpunt is geweest van het Europeesche staatswezen, - voor vele volken zijn beteekenis geheel verliest. Of is de koning, dien de Spanjaarden zich nu wellicht zullen kiezen, in een enkel opzicht te vergelijken met de hooghartige figuur van een Filips II? Waarlijk, voor de door onzen tijd gemaakte koningen geldt meestal het woord uit den Napoleontischen tijd. Het werd te Erfurt gehoord. Napoleon was dáár gekomen en al de overwonnen keizers en koningen kwamen hem bezoeken. Ook de koning van Wurtemberg kwam toeschieten. De schildwacht nu, ziende het prachtige rijtuig en gevolg, dacht dat er een keizer aankwam en beval het drievoudig saluut; doch een officier herstelde de fout en deed het te langdurig geroffel der trommen ophouden: Taisez vous donc, ce n'est qu'un roi. Het is maar een koning. En zeer zeker de tijden van een Lodewijk XIV behooren geheel tot de geschiedenis. Toen werd het zelfs heiligschennis beschouwd, als de koning zich inliet met een bankier en hem hoffelijkheden bewees, ten einde zich geld te verschaffen. Het koningsidee stond te hoog. De fiere hertog de Saint Simon, die het moest aanzien dat Lodewijk XIV aan den joodschen bankier Samuel Bernard zijn Marly zelf toonde, kon het niet verkroppen; hij noemde het une prostitution du roi: - en nú....

Men heeft den vader van den tegenwoordigen koning van Portugal bij een uit zijn zaken teruggetrokken notaris vergeleken. Zeker is het dat hij aan het koningsambt een niet al te verheven roeping toekent. Sinds hij met eenigen glans het regentschap voor zijn zo-

nen heeft gevoerd, is hij reeds meer dan ééns in de gelegenheid geweest weder in zaken te komen. Doch het vóór en tegen bedaard wegende en wikkende, heeft hij zich aan die eer onttrokken. Zoo heeft hij de Grieken aan hun lot overgelaten, en thans ook weder voor Spanje bedankt. Ditmaal was de weigering zelfs in vrij onbeleefde vormen gekleed. Zij het ook dat die onbeleefdheid niet aan hem bepaald te wijten was, daar de Portugeesche regering in zijn verkiezing alleen een manoeuvre zag om langzamerhand een Iberische éénheid, met andere woorden een inlijving van Portugal in Spanje, te bewerken, - zeker is het, dat de partij van Spanje, die op hem gerekend had, Serrano, Olozaga enz., vrij ruw werd afgescheept. Wie nu? Dit was en blijft de vraag. Er waren wel candidaten, die zich zelven aanboden, maar in Spanje is het als in ieder ander land. Om een betrekking te krijgen, moet men niet het air aannemen er naar te vragen. Onbegrijpelijke moeite geeft zich b.v. don Carlos, de vertegenwoordiger der Carlisten. Hij heeft reeds een leening uitgeschreven, die, als zijn expeditie gelukt, later volgens het prospectus door het Spaansche volk zal worden gehonoreerd; een strijdros, waarop hij zijn intocht zal doen, is reeds aangeschaft; hij zal Spanje dan uit de anarchie verlossen; helaas! men wil niets weten noch van hem, noch van zijn leening, noch van zijn strijdros. - Ook de hertog van Monpensier had zich vrij wat moeite gegeven om in aanmerking te komen. Zoolang hij die moeite deed, scheen het alsof zijn kansen met den dag minder werden. Hij is dus van tactiek veranderd, en heeft verklaard dat ambtelooze rust toch eigenlijk zijn levensideaal was. Sinds dit oogenblik is men hem komen aanzoeken, en is men zijn candidatuur ernstig gaan bespreken. Of Monpensier het daarom toch worden zal, is met-dat-al twijfelachtig. Meer en meer luiden de berichten dat men in Spanje voorloopig een regent zal benoemen, hetzij dan Serrano, hetzij dan Prim, die, even als weleer Surlet de Choquier in België, voorloopig het bestuur zou voeren. Dit alleen is zeker, dat de Cortes, na met algemeene stemmen besloten te hebben dat de volkssouvereiniteit bij de natie berust, en dat alle machten uit haar voortvloeijen, den 20sten Mei met 214 tegen 71 stemmen vastgesteld hebben, dat Spanje een monarchie zal zijn. De republikeinen hebben het dus, niettegenstaande de laatste verkiezingen hun weder eenige voordeelen hebben gegeven, vooreerst verloren.

Die stemming over de monarchie was slechts een incident van de behandeling der project-constitutie. De discussie daarover heeft sommige bizarre rhetorische tooneelen opgeleverd, tooneelen die slechts met moeite door het overig Europa zijn begrepen. Want men dient hier wel op te letten dat deze zeer ontvlambare natie op 't oogenblik nog meer door de religieuse dan door de politieke questie wordt geagiteerd. Het is zoo, er ontstaat beweging in de vergadering, zoodra Prim voor de zooveelste maal wordt geïnterpelleerd, of hij soms niet van plan is de rol van Monck te gaan spelen, en den zoon van Isabella op een geleidelijke wijze weder als koning wil binnensmokkelen; ook moet hij dan telkens zijn ‘nooit ofte nimmer’ herhalen - doch al de opwinding waartoe de vertegenwoordigers dan in staat zijn, verbleekt bij 't tooneel, wanneer de kerkelijke questie op het tapijt komt. Dan wordt het een ware storm in de vergadering. De president zelf wordt in staat van beschuldiging gesteld. Zijn hooggeroemde onpartijdigheid wordt verdacht. Serrano, het hoofd van het voorloopig bewind, dreigt zijn ontslag te nemen. Al de elementen zijn losgelaten. De orde wordt een ware anarchie. Zoo in de fameuse zitting op het laatst van April, toen een afgevaardigde uit Catalogne, Capdevila, bij een discussie over de vrijheid van de niet-Catholieke kerken de persoon van de Heilige Maagd had aangetast. Zoo, toen later Garcia Ruiz zich opmerkingen veroorloofde tegen den heiligen Vincentius Ferrier, die zich een aureool had verworven door het laten verbranden van een menigte joden. In één woord, worden dergelijke questiën aangeroerd, dan blijkt het wel waar Spanje zich nog altijd voor passioneert. De politieke pretendenten kunnen zedelijk worden vermoord, de koningen en koninginnen verjaagd, maar wacht u aan te raken tot zelfs den zoom van het kleed der heiligen. En uit dit alles is de les te trekken dat Spanje, hoe XIX^{de}eeuwsch men het ook vervormt, toch nog een andere staat is dan het katoenspinnende Engeland.

En het is misschien goed dat het zoo is: dat iedere natie haar eigen karakter, haar eigen passie behoudt. In welk een vervelende monotone wereld zouden wij anders ons bevinden. Een wereld zonder gloed of kleur, waar elke oorzaak juist hetzelfde gevolg zou hebben, een ware fabriek. Thans is het gelukkig zoo niet. Het zuiden van Europa blijft een andere kleur vertoonen dan onze noordelijke staten. Eigenaardig is bij voorbeeld uit een staatkundig oogpunt in Italië

de nu en dan voorkomende samensmelting van twee groote politieke partijen. Sinds dat Cavour door die vereeniging van de regeringspartij met het centrum - een huwelijk, een connubio, is dit steeds genoemd - aan het staatsbestuur een vastheid en kracht had gegeven, die groote daden mogelijk maakte, is zulk een politiek connubio in Italië een feit geweest van beteekenis. Menabrea, de eerste minister sinds Cavour, die min of meer in staat blijkt het pasgevormde koningrijk te consolideeren, heeft deze laatste weken denzelfden maatregel doorgezet. De piemonteesche groep van afgevaardigden, die onder den naam van de Permanente zich nog steeds ter zijde hield, sinds de conventie van 1864 Florence tot hoofdstad van Italië had gemaakt, is door Menabrea overgehaald zich met de eigenlijk gezegde regeringspartij te verzoenen. Ook de zoogenaamde tiers-parti is in dit connubio begrepen, zoodat het ministerie, dat uit deze samenvoeging zou voortkomen, slechts ééne groote oppositie tegenover zich zou hebben, de oppositie geleid door Ratazzi en Crispi. De voorwaarde van dat connubio was dat het ministerie zou aftreden; dit deed het dan ook, doch de koning gaf natuurlijk aan Menabrea weder de vorming van een nieuw ministerie. Deze behield zijn knappen minister van financiën, den graaf de Cambray-Digny, voegde uit zijn eigen partij Minghetti toe, nam uit de permanente één hunner hoofden, Ferraris, aan wien de portefeuille van binnenlandsche zaken, een der belangrijkste, werd gegeven, en gaf ook aan twee leden van den tiers-parti, Mordini en Bargoni, een plaats. Het connubio is op de volgende grondslagen gevestigd: aanname der finantieele plannen van de Cambray-Digny, decentralisatie voor het binnenland, en voorts een gezamenlijk plan der buitenlandsche politiek.

Die buitenlandsche politiek tegenover Frankrijk en Rome is en blijft natuurlijk altijd het zwakke punt van Italië. De verschillende stukken die door de diplomatie in het vorige jaar daarover gewisseld zijn, verschijnen nu langzamerhand. Er blijkt daaruit dat Menabrea, na het fameuse ‘jamais’ van Rouher, zich onthouden heeft met Frankrijk te besogneeren over de eigenlijke questie van Rome. Trouwens dat Frankrijk was ten vorige jare zoozeer in clericalen zin werkzaam, dat zelfs een interventie van Spanje in Rome door Napoleon schijnt te zijn goedgekeurd, een plan waarin de deugdzame Isabella alleen gedwarsboomd is door de juist uitbrekende revolutie

in haar eigen land. Menabrea heeft dus de groote questie met Frankrijk als het ware een oogenblik laten rusten, en heeft aan den Heiligen Stoel voorstellen gedaan om in den bestaanden toestand als het ware te-zamen zich te schikken en tant bien que mal te-zamen te leven. Dit is de bekende modus vivendi dien Menabrea aan het gouvernement van den Paus heeft voorgeslagen. Het Italiaansche ministerie vroeg aan den Paus een union douanière et postale, voorts een opheffing der passen en een vrijen overtocht voor zijn troepen. Op die wijze zou het enclave van den kerkelijken staat geen beletsel zijn voor Italië, en de souvereiniteit van den Paus zou niet worden aangetast. De modus vivendi is echter, gelijk bekend is, niet aangenomen. Sinds dien tijd heeft Menabrea zich slechts bepaald den terugtocht der fransche troepen uit Rome te vragen. De scheiding van kerk en staat is overigens in Italië weder een stap verder gebracht door de aanname van een wet in het Parlement, waarbij de vrijstelling van de conscriptie voor de geestelijken is opgeheven. Wij beoordeelen dezen maatregel niet, wij constateeren dien slechts, evenzeer als wij opteekenen, dat ja het eeuwfeest van Macchiavelli met glans is gevierd, en in hem een der eerste apostelen van Italiës eenheid is herdacht, doch dat ter zelfder tijd weder een nieuw complot van Mazzini tegen de eenheid, zooals ze nu gevormd is, is ontdekt.

Van het zuiden van Europa kunnen wij niet scheiden, zonder te vermelden dat de koning van Portugal, Fernando's zoon, eenigzins zich schuldig heeft gemaakt aan een kleinen coup d'état, door het aantal afgevaardigden naar de Kamer plotseling te verminderen, en een nieuwe kieswet te octroijeeren. De aldus samengestelde Kamer schijnt nu rekkelijker dan de vorige placht te zijn. Ze heeft den maatregel goedgekeurd, waaronder ze in het leven is getreden. Voorloopig schijnt de oude oppositie, die nu geëcarteerd is, zich niet eens in de nieuwe verkiezing gemengd te hebben. Zij vindt het beter zich te onthouden. Zij denkt als die man in den revolutietijd, wiens broeder door de Terreur in den kerker was gezet. Men vroeg hem of hij iets zou doen. - O non, j'attends, ce règne ne peut durer, il est trop contraire au progrès des lumières.

Een zoodanige onthouding is echter in Engeland nooit begrepen; daar is een ieder wel degelijk telkens opgestaan om de constitutie van het land te verdedigen, wanneer ze was aangevallen. En daarom is dan ook die constitutie het levend en bezielend beginsel van

het staatsleven geworden. En zonderling is het dat nergens die constitutie zoo dikwijls verandert. Telkens zijn de verschillende bepalingen gewijzigd naar de behoeften van den tijd. En onze tijd schijnt wel bijzonder getuige te moeten zijn van die veranderingen van het oude Engeland. Nauwelijks is de Bill over de opheffing van de staatskerk in Ierland in het Lagerhuis aangenomen - de derde lezing, na de behandeling van al de details der wet, werd 7 Mei goedgekeurd - of allerlei andere voorstellen werden gedaan, voorstellen die wel geene kans hebben om dadelijk tot wet te worden verheven, maar die toch als zoovele voorteekenen kunnen worden beschouwd, dat een nieuwe orde van zaken als onmerkbaar in aantocht is. In de vorige maand is zoo door Locke-King, den bekenden afgevaardigde van East-Surrey, het voorstel gedaan om bij een erfstelling ab intestato, de onroerende goederen aan dezelfde regelen te onderwerpen als de roerende. Men ziet het, het is een aanval tegen het eeuwenoude erfrecht der eerstgeboorte. Want men weet dat volgens de tegenwoordige Engelsche wetgeving de volgende regelen worden in acht genomen bij zulk een successie ab intestato: de onroerende goederen gaan op den oudsten zoon over; wat echter de roerende betreft, daarvan komt een derde aan de weduwe, en de twee andere derden aan de kinderen of aan de bloedverwanten. Locke-King poogt nu ook de onroerende zoo te doen verdeelen, en ging zijn voorstel door, dan zou een geheele wijziging der aristocratie van Engeland daarvan het gevolg zijn. Reeds in 1869 deed hij voor het eerst dat voorstel: het werd toen verworpen met 271 tegen 76 stemmen; in 1866 herhaalde hij het: toen werd het met 281 tegen 84 stemmen afgewezen. Thans echter, nu hij voor de derde maal het ontwerp voorbracht, mocht hij zich in eenige welwillende woorden van Gladstone verheugen. - Van een andere zijde is een even krachtige stoot tegen de tegenwoordige inrichting der aristocratie, en wel tegen het Hoogerhuis, beproefd. Het was Lord Russell, die een oud denkbeeld van Lord Palmerston overnam en dat in een wetsvoorstel kleedde. Men zal zich herinneren dat in het jaar 1856 Lord Palmerston met 't idee opkwam om pairschappen voor het leven te benoemen. Het doel van dien maatregel was de rechtsuitsprekende functie van het Hoogerhuis beter te doen vervullen door dit Huis. Die functie toch werd geheel overgelaten aan de Law-Lords, maar hun aantal was beperkt, en men kon toch niet ter

wille van de rechtspraak telkens erfelijke pairschappen gaan creëeren. Daarom wilde Lord Palmerston thans pairs voor het leven benoemen, en als eersten van die pairs benoemde de koningin den rechter Sir James Parke tot Lord Wensleydale. Den 7^{den} Februarij 1856 kwam het echter daarover tot een discussie in het Hoogerhuis, en op voorstel van Lord Lyndhurst werd besloten den Lord for life niet toe te laten. Palmerston gaf den strijd met het Hoogerhuis op en benoemde Sir James Parke nu eenvoudig tot erfelijk pair, hetgeen te beter zonder letsel kon geschieden, omdat de nieuwe Lord toch geen kinderen of nakomelingen had. De questie zelve is sinds dien tijd onbeslist gebleven, totdat Lord Russell haar nu weder voorbracht. Zijn voorstel is nu, aan de kroon de bevoegdheid te geven dergelijke pairs voor hun leven te benoemen, doch die bevoegdheid tegelijkertijd te beperken. Slechts 28 zulke pairs zullen in het geheel kunnen worden benoemd, en maar vier in elk jaar. Tevens worden de klassen van menschen aangegeven, waaruit zulke pairs zouden moeten worden genomen. De eerste lezing van dit voorstel is aangenomen. - Over het algemeen is een strekking onder de nieuwe wetgevers zichtbaar om de hervormingen nu door te zetten, ook in de wetgeving. Zoo is in het Lagerhuis weder behandeld het oude voorstel om het huwelijk met de zuster der overledene vrouw te vergunnen. Sinds 1858 werd dat voorstel in het Parlement behandeld, doch tot twee keeren door het Hoogerhuis verworpen. In deze zitting heeft de heer T. Chambers weder een bill betreffende dit onderwerp in het Lagerhuis ingebracht, en hoewel de wet uit een religieus, maatschappelijk en zedelijk standpunt van veel kanten werd bestreden, is zij toch voorloopig door het Huis der Gemeenten aangenomen. De discussie over dien bill heeft voor ons, die aan gansch andere toestanden gewend zijn, iets vreemds, doch op te merken is het toch dat die zoogenaamde religieuse bezwaren terrein verliezen. Ook Bright heeft zich voor de wet verklaard.

Bright is juist deze laatste weken telkens nog al heftig aangevallen. Hij kan zich blijkbaar nog niet gewennen aan de positie van een lid van een ministerie. Hij is al zijn leven zulk een edele maar krachtige persoonlijkheid geweest, die links en rechts de waarheid uitsprak, zonder zich te bekommeren of zijn uitspraken al of niet door de partij, waartoe hij behoorde, werden goedgekeurd. Als parlementslid ging dit goed: als minister moet hij hier en daar kleine

onaangenaamheden daarover ondervinden. Dit keer heeft hij zich over de questie van Ierland uitgelaten, zonder te bedenken of zijn ideeën ook het ministerie konden verbinden. Hij is dus door het ministerie moeten worden gedesavoueerd. De questie van Ierland blijft met dat al de zeer lastige en zorgelijke questie. Zij gaf zelfs deze laatste weken aanleiding tot een incident, waarvan de wedergade in geen ander land bijna denkbaar is. De mayor van de tweede stad in Ierland, van Cork, de turbulente O'Sullivan, die reeds meer dan eens zich tot een voorvechter der Iersche ontevredenen had opgeworpen, had wederom een dolzinnige redevoering gehouden op een of ander gastmaal. Hij had zich opgewonden en naar aanleiding van het bezoek van prins Alfred in Ierland, had hij het uitgesproken, dat hij zich best had kunnen voorstellen hoe de dolk van een Fenian dezen prins had pogen te treffen. Het sprak van zelf, dat de regering nu iets moest doen tegen dien O'Sullivan. Het was echter een lastig geval. Het gemeente-recht is heilig volgens Engelsch recht; een mayor door de gemeente benoemd is bijna onschendbaar. Een ingrijpen in de bevoegdheid der gemeente om wien zij wilde tot Mayor te kiezen, was dan ook zelden voorgekomen. Romaneske lezers van den vroegeren tijd herinneren zich misschien dien aandoenlijken roman van Walter Scott: the heart of Mid Lothian, en zullen u uit dien roman een precedent weten te verhalen, het voorval met Porteous; zij zullen u verhalen hoe het vermoorden van dien Porteous door het gepeupel van Edinburgh aan den toenmaligen Mayor, het was in 1736, Alexander Wilson, zijn betrekking kostte. Op voorstel van Lord Carteret werd hij door het Hoogerhuis van zijn ambt ontzet, en werd hem verboden zijn leven lang zulk een betrekking weder te bekleeden. Zooals ik zeide, oude bewonderaars van Walter Scott zullen u dat voorval dadelijk citeeren. Men vergete echter niet dat het 't eenige precedent in de gansche Engelsche geschiedenis der latere tijden is, en dat de Wilson-disabilities-bill alleen en op zich zelf staat. Het werd echter als precedent door Gladstone gebruikt om een zelfde bill tegen O'Sullivan voor te stellen. Er bleef echter deze moeijelijkheid, dat O'Sullivan niet voor het Hoogerhuis maar voor het Lagerhuis moet moest worden gedaagd. En in allen geval men maakte van O'Sullivan voor zijn volk een martelaar, en gaf hem als indirect nu reeds een uitzicht om lid van het Parlement te worden. De moeijelijkheid

is voorloopig echter afgesneden, omdat O'Sullivan vrijwillig zijn betrekking heeft nedergelegd.

Zoo weert men zich in Engeland, en tegelijkertijd maakt men er zich wel een weinig bezorgd over de houding van America. Nog onder het presidaat van Johnson was als afgezant van de Vereenigde Staten in Londen aangekomen de heer Reverdy Johnson. Deze heer had zich al dadelijk op den meest vriendschappelijken voet met de Engelschen ingezet; hij was op al hun diners geweest, had hun wijn gedronken, en dan getoast en geklonken. De slotsom van al zijn toespraken was geweest dat er geen grooter boezemvrienden op aarde waren dan John Bull en Jonathan. De Engelschen waren machtig gevleid door al deze redevoeringen, en Lord Stanley had de moeijelijkheid der Alabama-questie op het tapijt gebracht om nu, terwijl America zulk een gemakkelijken gezant had gekozen, tot een schikking te komen. Stanley begon te onderhandelen, legde een project over en Reverdy Johnson nam het project aan: ‘daar hebt ge mijn hand en laten wij er verder niet over spreken.’ Zoo had dan het Engelsche volk zich ingebeeld dat die questie uit de wereld was. Maar intusschen is het allengs gebleken dat America en Reverdy Johnson niet volmaakt hetzelfde is. Integendeel, America heeft dat Alabama-tractaat onmiddellijk verloochend. Grant is als president opgetreden, en onder diens bestuur heeft de Senaat het op één stem na unaniem verworpen. De Senator Summer, wiens rede den meesten weêrklank bij deze discussie vond, heeft er op gewezen, hoe zonderling Engeland zich heeft gedragen tijdens den grooten opstand; hoe Engeland telkens en telkens het Zuiden scheen aan te moedigen; en ten einde de groote questie op het ware terrein te brengen, is Reverdy Johnson teruggeroepen, en is als ambassadeur van America in Engeland benoemd de man, die het eerst en 't best de rechten der Noordelijke Staten heeft verdedigd, de heer Lothrop Motley.

Met al haar zonderlingheden blijft echter Engeland toch altijd het voorbeeld voor elken anderen staat. Bismarck begrijpt het wel, en zendt zijn zonen naar dat land, om daar met den jongen Engelschen adel kennis te maken. Het zijn daar nog andere individuën dan die Pommersche jonkers, gedrild en gewend aan den Pruissischen korporaalstok. Want met die Pruissische edellieden is zoo heel veel niet uit te voeren, al hebben zij tot nu toe zich aan Bismarck vastgeklampt. Men moet hunne verbazing hooren, nu Bismarck, op

het voetspoor der Engelsche ministers, de zalen van zijn huis wijd opengezet heeft voor alle leden van het rijksparlement zonder onderscheid, niet meer alleen voor diplomatie en adel! En ondertusschen toont Bismarck uitstekend te kunnen manoeuvreeren met dat parlement. Terwijl de Gewerbe-ordnung behandeld werd en langzamerhand de eerste lezing daarvan ten einde kwam, waarbij opmerkelijk was het aannemen van een Bonds-Oberhandelsgericht te Leipzig, zijn de politieke discussiën ook niet achterwege gebleven. Op vier saillante punten wenschen wij daarbij de aandacht te vestigen. Allereerst op de questie van het rijkskanselierschap. Zoo als men weet is de kanselier van den Bond, dat is Bismarck, volgens de constitutie de éénige minister van den Bond, in wien zich al de functies van alle denkbare ministeriën vereenigen. Bismarck heeft nu verder zijn kanselierschap zoo ingedeeld, dat hij de verschillende functies, die daartoe behooren, elk aan de leiding van een hoogen ambtenaar onder hem staande heeft gegeven, bijv. aan Delbrück, aan Michaelis: - nu is er reeds dadelijk bij het vestigen van de constitutie door de nationaal-liberale partij op aangedrongen, dat er niet zou zijn één Bondskanselier met allerlei ambtenaren onder hem, maar een Bondskanselier met aan het parlement verantwoordelijke ministers naast hem; thans is de Bondskanselier de éénige verantwoordelijke man, en omdat hij voor zooveel verantwoordelijk is, is hij even als de Fransche keizer inderdaad niet verantwoordelijk. Zoodra die wensch toen ter tijde werd geopenbaard, heeft Bismarck zich daartegen gekant. Hij zeide, dat de Bondskanselier, volgens het beginsel der constitutie, inderdaad steeds werken moest met de verschillende commissiën van den Bondsraad (de Bondsraad toch verdeelt zich voor alle verschillende zaken in bijzondere commissiën), en dat die commissiën in zekeren zin collegiale ministeries waren; kwamen er nu nog ministers bij, meer direct ressorteerende onder het parlement, dan was alle eenheid verbroken. Men hoorde indertijd die argumentatie van Bismarck aan zonder ze recht te begrijpen; doch men zag in, dat alzoo de afspraak was geweest van Bismarck met de verschillende Duitsche hoven, die tot den Noord-Duitschen Bond waren toegetreden, en men insisteerde dus niet. Nu echter de Noord-Duitsche Bond reeds eenigen tijd aan het werk is, heeft de nationaal-liberale partij, ditmaal verbonden met een fractie der vrije conservatieve partij,

geleid door graaf Münster, het oude voorstel, van ministeries naast den Bondskanselier te zetten, herhaald. Het was het voorstel van Twesten en graaf Münster. Het kwam half-April in behandeling en de discussie was zeer opmerkelijk. Nadat Twesten en Münster elk van hun standpunt het voorstel hadden ontwikkeld, beide dogmatisch en doctrinair, nam Lasker, die meer en meer de beste politieke kop der nationaal-liberalen blijkt, het woord en toonde aan, dat men waarlijk niet bedoelde de éénheid van het werken van den Bondskanselier te breken, dat men slechts bedoelde het werk onder zijn leiding wat duidelijker, wat zelfstandiger te splitsen. Zoo opgevat, kreeg het voorstel een andere beteekenis. En helder bleek het uit de rede van Bismarck, die zich heftig tegen de plannen van Twesten en Münster verzette, dat een wijziging in den geest zoo als Lasker aangaf, niet ondenkbaar was voor het vervolg. Dan kwam het er eigenlijk maar op aan, de verschillende hoofdambtenaren van het Bondskanselierschap den naam van ministers te geven. En dit kon misschien later wel gebeuren. Het is een merkwaardige rede door Bismarck toen gehouden, vol treffende mededeelingen en uitingen. Hij waarschuwde o.a. de Heeren afgevaardigden voor het gevaar, nu reeds te veel te centraliseeren; men moest toch altijd aan de verhouding tot het zuiden van Duitschland denken, en het was niet te ontkennen, dat de stroomen van Noord en Zuid thans uit elkander liepen. Het Zuiden is volgens Bismarck door en door particularistisch en conservatief. De Noord-Duitsche Bond is hun reeds veel te eng verbonden; wanneer het verband niet zoo straf was, dan zou het Zuiden misschien reeds er toe hebben kunnen besluiten eerder toe te treden. - Voorts trof ons Bismarck's opvatting van een homogeen ministerie; men ziet uit die woorden duidelijk, door de woorden heen, hoe zeer hij telkens te worstelen heeft gehad met de eigen Pruissische ministers. Hij stelde namelijk op den voorgrond, dat zulk een ministerie, dat uit de hoofden der departementen in collegie vereenigd samengesteld was, inderdaad een staatsrechtelijke fout was; dat veeleer, in plaats van dien vorm van ministerie op den Bond te willen toepassen, Pruissen een ontzettenden stap voorwaarts zou doen, indien het de inrichting van den éénen minister aannam. Avis à Eulenburg en consorten. - Wat hij wilde, was in de verte de positie van den Raadpensionaris bij de Staten, tijdens de republiek der Vereenigde Provinciën. In dien toestand, waarbij aan de

provinciën groote onafhankelijkheid werd gelaten, zag hij een analogie met de positie, die hij voor zich begeerde. In het algemeen ried hij echter aan om nog wat geduld te hebben. Men moest niet zoo dadelijk bij den oorsprong van het werk, nu er nog zooveel te doen was, alle inrichtingen reeds willen veranderen.

En dat er nog veel te doen was, vloeit voort uit de discussiën dezer laatste weken. Het hoofdstuk der Financiën blijkt bij lange na niet in orde te zijn. De financiën van den Bond zijn, zoo als men weet, daarop ingericht, dat de Bond enkele belastingen, vooral indirecte kan heffen, en dat voorts elke staat zijn bijdrage geeft. Zoo was het geheele budget van inkomsten voor het jaar 1868 ongeveer 72,000,000 thalers; van die som werd ongeveer 50,000,000 thalers gedekt door belastingen op de beetwortelsuiker, op het zout, op den brandewijn, op het bier, op tabak; voorts door de in- en uitgaande rechten, de opbrengsten van de post en den telegraaf. De overige 22,000,000 thalers moesten door bijdragen der staten gedekt worden: Pruissen leverde in 1868 daartoe 16,873,000 thalers, Saksen 1,500,000 thalers en de andere staten naar evenredigheid. De inkomsten werden natuurlijk door de uitgaven geheel en al geabsorbeerd. Het blijkt nu echter dat dit alles niet genoeg is. De uitgaven zijn ontzettend gestegen, vooral ook na de overdracht van de leiding der buitenlandsche zaken aan den Bond; er moeten dus hiervoor belastingen zijn, en de verhouding der afzonderlijke staten, die toch al hun eigen belastingen hebben, wordt door dien cijns moeijelijker. Vooral Pruissen begint te bemerken, dat de grootheid ook haar eigenaardige bezwaren heeft en in alle gevallen even kostbaar als kostelijk is. - Bismarck is nu zeer bezig de ministers van Pruissen en de leden van het parlement te beduiden, dat, wie het doel wil, ook de middelen moet willen. Ondertusschen zijn de questies van geld niet diegene, die hij het best kan behandelen. Even als Lord Chatham weleer, doet het hem haast genoegen, dat de zaak veel geld kost. Zij is er hem des te meer waard om. Hij heeft een zonderling chevaleresque manier om met geld om te springen. Het herinnert aan de manieren van den aartsbisschop van Narbonne onder Lodewijk XVI. ‘On prétend que vous avez des dettes, Monseigneur l'Archevêcque’ - zeide de koning - ‘et même beancoup.’ - ‘Sire,’ was het antwoord, ‘je m'en informerai à mon intendant, et j'aurai l'honneur d'en rendre compte à votre Majesté.’

Nog twee incidenten zijn uit het parlementsleven van den Noord-Duitschen rijksdag te releveeren. Het eerste was het antwoord van Bismarck op de vraag van Twesten, om ook voor het parlement in orde te maken zulk een blaauw-boek van de verschillende stukken en depêches betreffende de buitenlandsche politiek. Goede Hemel! hoe kwam bij dat antwoord de echte Bismarck aan den dag! Dat verzamelen van depêches, enz., was naar zijn inzien wel de grootste humbug die geleverd kon worden. Zonderling moeten toch de verschillende ministers van Buitenlandsche Zaken al die uitingen gevonden hebben. Bij voorbeeld het volgende: ‘Mijne Heeren, als gij uw verlangen wilt bevredigd zien, dan zal ik voortaan genoodzaakt zijn twee depêches te schrijven, een voor het wezenlijk gebruik in de diplomatie, en een tweede voor u, die openbaar kan gemaakt worden. En denkt niet dat ik een uitzondering zou maken; neen, zoo geschiedt het overal. Nog meer. Ik zou enkele depêches alleen voor dergelijke publiek-making moeten schrijven, die ik anders zeker niet geschreven zou hebben, wijl ze overbodig waren, enz., enz. Gij geeft mij dus alleen veel meer werk, maar achter le fin mot de l'histoire komt gij toch niet. Werkelijk, voor buitenlandsche zaken is het parlement niet het beste spraakorgaan. Wil ik het volk interesseeren in een belangrijken diplomatieken maatregel, dan hebben mij de middelen nooit ontbroken. In 1863 en 1866 stonden de depêches even spoedig in de dagbladen als ze verzonden waren. Nu zou het in gewone tijden slechts een beletsel van wederzijdsch vertrouwen zijn. De regeringen worden wegens die dadelijk publiekmaking toch al angstig genoeg om ééns met vol vertrouwen te spreken.’ De Engelsche ministers, die toch door hun lange ondervinding met zooveel tact publiek maken wat zij meenen dat daarvoor geschikt is, hebben dikwijls, ook Bismarck weet dat uit zijn carrière als ambassadeur, zich moeten blootstellen aan aanmerkingen van de betrokken regeringen. - Zoo redeneerde Bismarck en het Huis drong niet verder aan. De overige ministers van buitenlandsche zaken hebben zich de woorden van Bismarck laten welgevallen, omdat een ieder meende uit te vinden, dat de Pruissische minister toch eigenlijk vooral zijn vriend von Beust, met al diens herhaalde publiek gemaakte dépêches, persiffleerde.

Het andere incident was het gevangen zetten van een der leden van het parlement te Gladbach. Het was een der leden van de Lassali-

aansche partij, de arbeider Mende. Hij was juist te Gladbach, bij een woelige onstuimige vergadering der arbeiders. Wegens eenige te krasse woorden werd hij door de politie aangehouden. Bismarck heeft hem echter, op verzoek van het parlement, weder in vrijheid moeten stellen. Vermelden wij nog dat Hannover met groote meerderheid naar dat Parlement gezonden heeft den aartsvijand van Pruissen, professor Ewald uit Göttingen, die zoo even uit zijn professoraat was gezet; dat daarentegen de oude eerbiedwaardige generaal von Stavenhagen en de fiere turbulente von Vincke daaruit voortaan gemist zullen worden. De eerste stierf; de ander nam afscheid van het staatsleven.

Wij spoeden ons naar Frankrijk, waar gewichtige zaken zijn voorgevallen. Het oude corps legislatif is gesloten en den 23sten en 24sten Mei zijn de nieuwe verkiezingen voorgevallen. Omdat de levensduur van het oude Wetgevend Lichaam ten einde liep, waren de laatste zittingen niet geheel van belang ontbloot. Den 10^{den} April hield de markies de la Vallette er eene ontvouwing van de buitenlandsche politiek, en wees hij - tot groote voldoening van geheel Europa - de vredelievende richting van het fransche buitenlandsche beleid aan. Het was een ruiterlijk vasthouden aan de beginselen die eenmaal door la Vallette in zijn bekende dépêche van 16 September 1866 waren ontwikkeld. Wat ook Thiers moge pruttelen, Frankrijk is vooreerst besloten zich niet te mengen in de Duitsche zaken, en Pruissen vooreerst fair play te laten. Ook van den kant van Italië voorzag de minister vooreerst geen moeijelijkheden. De rede van la Valette werd met onverdeelde sympathie aangehoord, zij het dan ook dat de maarschalk Niel in den Senaat, bang voor zijn legerorganisatie, schielijk eenig oorlogsrumoer deed hooren. Niemand echter was de dûpe van deze fanfares. Evenmin maakte men zich ongerust over het denkbeeld waarmede de keizer eensklaps voor den dag kwam, om aan de oude soldaten, die de oorlogen van de republiek en het oude keizerrijk hadden medegemaakt, ten minste een eenigzins redelijk pensioen te verzekeren. Men moest wel iets doen met het oog op de nieuwe verkiezingen, en de keizer wilde juist wel iets voor het eigenlijke volk doen, daar het Wetgevend Lichaam eenigzins onmeêdoogend een kleine verhooging der pensioenen van de oude onderwijzers had afgestemd. De parlementaire campagne, die haast eindigen zou, kenmerkte zich nog in den Senaat door het feit dat Maupas en Rou-

her wederom slaags raakten. Maupas stelde voor het ministerie van staat, door Rouher bekleed, het vice-empereurschap, op te heffen; Rouher vroeg of het een wraakneming was voor het feit dat Rouher nu ettelijke jaren geleden het ministerie van policie, toen door Maupas vervuld, had doen vervallen. Het dispuut zelf, hoe personeel ook, had geen bepaald reëel belang; des te meer een interpellatie van Ollivier omtrent het standpunt dat de regering dacht in te nemen met betrekking tot het aanstaand concilie. Baroche antwoordde dat alle bisschoppen vrijelijk derwaarts konden gaan, maar dat de regering nog geen besluit had genomen of zij zelve er zich zou laten vertegenwoordigen. Eindelijk was al dien tijd de belgische minister Frère Orban in Parijs geweest, ten einde te beproeven de fransche regering te overreden het hangende spoorwegincident niet als politieke, maar als economische questie te beschouwen en op te lossen. Hetgeen hem eindelijk gelukte.

En zoo rustte zich langzamerhand alles tot de verkiezingen toe. De minister van binnenlandsche zaken, Forcade de la Rocquette, was in de laatste discussiën van het Wetgevend Lichaam gebleken een energiek en scherp minister te zijn: hij zou dus met ijver de zaak der regering hierin behartigen. Het was nu zes jaar geleden dat de laatste algemeene verkiezingen hadden plaats gehad. Toen - het was in 1863 (zie ons politiek overzicht van 25 Junij 1863) - was voor het eerst de meer algemeene deelneming ook der oude partijen aan de verkiezingen waargenomen. Vóór dien tijd, en wel bij de aftreding van het eerste corps legislatif in 1857 (men weet dat het Wetgevend Ligchaam voor zes jaren telkens wordt gekozen), was de onthouding vrij algemeen; bijna niemand uit de oude partijen wilde den eed doen om alsdan zitting te kunnen nemen in het vertegenwoordigend ligchaam. Doch in 1863 was dat anders. Het keizerrijk scheen meer geconsolideerd. De oude namen traden op den voorgrond en wilden het wagen weder mede te werken, ten einde het keizerrijk op een meer liberalen weg te brengen. De naam van Thiers gaf vooral beteekenis aan de verkiezingen van 1863. Tot nu toe waren er altijd slechts 5 opposanten in de Kamer geweest, 5 mannen die onveranderlijk in de bres stonden om een weinigje vrijheid voor Frankrijk te vragen; nu kwamen er meer helpers zich bij hen voegen, en onder hen het beste wat Frankrijk uit zijne vroegere regeringen had overgehouden: Thiers, Berryer, Lanjuinais,

Jules Simon en anderen. De oppositie toog aan het werk, vooral geleid en in parlementaire vormen gehouden door Thiers en Jules Favre, de een met het oog op het verleden, de ander met het oog op de toekomst gericht: deze twee poogden de keizerlijke regering en de keizerlijke majoriteit in de Kamer telkens aan te vallen en een stap voorwaarts te brengen, elk op zijn eigen wijze en naar zijn eigen doelwit, maar over het algemeen - hoe buitengewoon veel talent zij bij dat alles ten toon spreidden - hielp hun oppositie niet veel. Toen kwam er langzamerhand bij een enkelen uit het midden der oppositie, namelijk bij Ollivier, waarbij Darimon zich later voegde, het idee op: of men Frankrijk niet grooter voordeel bezorgde door zich meer ruiterlijk met het keizerrijk te vereenigen, en alsdan concessies aan dat keizerrijk te ontrukken, of liever dat keizerrijk zachtkens te vervormen. Er was een groep uit de groote majoriteit, een groep die geleid werd door Buffet en door Latour-Dumoulin, die ook meer vrijheid voor Frankrijk noodzakelijk rekende. Ollivier wist zich met die groep te vereenigen: het werd de zoogenaamde tiers-parti, die zijn praktisch resultaat vond in de concessie, welke Napoleon den 19^{den} Januarij 1867 deed. De vorming van dien tiers-parti had een belangrijke uitwerking op het Wetgevend Ligchaam. Ze had dit resultaat, dat de overige leden der groote majoriteit, bang dat het keizerrijk als het ware zijn eerste traditiën zoude loslaten, zich nog nauwer vasthielden aan de streng conservatieve begrippen van orde. Granier de Cassagnac en Jerome David deden hun uiterste best om een verder toegeven van den keizer, dat zij als een medeslepen op den dobberenden revolutionnairen stroom beschouwden, tegen te gaan. Maar nog een ander resultaat had die vorming van den tiersparti gehad. En hier was het vooral dat Ollivier's persoonlijkheid op den voorgrond kwam. De republikeinen van vroeger, die medegewerkt hadden om de oppositie te vergrooten, begonnen met leedwezen te zien dat zoovele mannen, op wien zij vroeger als rotsblokken gesteund hadden, tot het keizerlijk kamp overgingen; het werd een bepaalde haat tegen Ollivier en - ook Favre en Thiers, die zich, ja, geheel en al buiten Ollivier's pogingen hadden gehouden, maar die toch alleen op uiterst parlementaire wegen het keizerrijk wilden bestrijden, ook die vonden allengs niet meer den ouden bijval. Pelletan bleef eigenlijk alleen de man naar het hart der republikeinen. Het ontstaan dus van den tiers-parti had tot onmiddellijk gevolg de

versterking der twee uiterste fractiën: de ultra-keizerlijken en de ultra-radicalen.

De positie was dus geheel anders dan in 1863. De radicalen hadden nu te bestrijden, vooreerst hun eigen hoofden, die te gematigd, te zacht, te parlementair, te oud waren: Thiers, Carnot, Garnier-Pagés, Jules Favre, Guéroult, Marie, enz., en ten tweede den verrader Ollivier en de zijnen. De keizerlijke partij had te bestrijden de gematigden uit haar midden, die neigden tot de ideeën van Ollivier, bijv. Latour-Dumoulin; voorts eenige kleine fractiën die met haar verschilden over clericale en commercieele vraagstukken. Zoo stond de questie. Een worsteling van de parlementairen en den tiers-parti tegen twee uiterste partijen.

Het is der moeite waard die worsteling in enkele van haar schakeeringen en bewegingen na te gaan. Men moet hier zeer onderscheiden Parijs, Lyon en Marseille, dat wil zeggen de steden waar de oppositie meester van het terrein, en de provinciën waar de regering over het algemeen zeker van de keuze was. In die provinciën liet de regering het systeem der officieele candidaten geenszins los: integendeel, met groote scherpte werd het stelsel versterkt, en alle middelen, die der regering ten dienste stonden om haar candidaten door te drijven, werden gebruikt. De regering werkte op de ambtenaren, op de onderwijzers, op de gens d'armes, op het leger, en waar men kon op de geestelijken. De officieele candidaten werden voor een wijl letterlijk uitdeelers van regeringsconcessiën en gratificatiën aan gemeenten. Had nu een gemeente een kanaal, een weg, een school, een kerk noodig, men kon er zeker van zijn dat de officieele kandidaat de belofte van het tot stand komen van al die inrichtingen in zijn zak had. Wat de ambtenaren te doen hadden, had Forcade de la Rocquette hun reeds ingeprent. In de zitting van 1° April had hij het reeds gezegd, en het werd later bij circulaire voorgeschreven: ‘La constitution consacre le secret du vote. Nous entendons le respecter. Mais nous pensons que le devoir des fonctionnaires est de ne pas contrarier les vues du gouvernement, que leur dignité consiste à le soutenir. Quand on aspire à servir un gouvernement, c'est qu'on approuve sa politique. Sinon c'est ailleurs qu'on doit chercher son avenir.’ Ieder dus die een staatsbetrekking had, moest bedenken dat hij niet voor rekening van het land, maar door de kas van de regering werd betaald! Zoovèr was de theorie

nog nooit gedreven. En zoo aangevuurd begon de administratie op alle wijze pressie uit te oefenen. Ook de geestelijken werden niet met rust gelaten. In de Loiret liet dan ook een pastoor weten dat zijn kerk, - grace à la bienveillance de M. Nogent Saint Laurens (de officieele candidaat) et de M. le prefet, uit de grande aumonerie een prachtig altaarsieraad had gekregen. Elders is het niet de pastoor, maar de bisschop zelf, die zich in het verkiezingswerk mengt. De bisschop van Bayonne, bij voorbeeld, ondersteunde met al zijn macht de officieele kandidaten, en vooral den Heer Chesnelong, in wien, volgens de bisschop, une florissante santé se joint aux qualitès éminentes de l'esprit et du coeur. Het moet echter erkend worden dat de bisschoppen zich niet overal volgzaam voor de regering betoonden; niet alleen beval de bisschop van Poitiers, Mgr. Pie, openlijk de candidatuur van Thiers aan, maar in andere districten, bijv. te Montpellier, bestreed zelfs de bisschop den officieelen candidaat, den Heer Pagezy, wijl hij protestant was. ‘Nous voulons être représentés par des catholiques, puisque nous sommes catholiques’, sprak de bisschop. ‘Nous restons ainsi sur le beau terrain de notre foi et en servant l'Eglise nous pensons servir l'Etat.’ De regering wilde echter liefst dat de Staat op andere wijze werd geholpen. Zij vorderde van al haar vrienden de meest onbeperkte medewerking, en ten einde aller pogingen aan te vuren, hield de keizer den 10^{den} Mei te Chartres een redevoering, waarin hij zeide: ‘Comme en 1848 je m'adresse encore une fois aux honnêtes gens de tous les partis, en les invitant à seconder la marche régulière de mon gouvernement dans la voie libérale qu'il s'est tracée et à OPPOSER UNE INSURMONTABLE RESISTANCE aux passions subversives qui semblent se reveiller pour menacer l'oeuvre inebranlable du suffrage universel.’

De oppositie van haar kant zat ook niet stil. Vooral Thiers en Jules Favre poogden niet alleen in de steden, maar ook in de provinciën hun aanhang te versterken. Een gansche rij van beroemde fransche namen, de intelligentie van Frankrijk uitmakende - mannen, die reeds hun sporen verdiend hadden in vroegere parlementaire kampen, in geschriften over politiek, historie of literatuur - werden aangespoord zich candidaat te stellen, den eed van getrouwheid aan den keizer te doen, en zoodoende mede te willen werken om een liberaal keizerrijk te vestigen. Een Albert de Broglie, een Edouard

Laboulaye, een Napoleon Daru, een Dufaure, een Prévost Paradol, een graaf de Falloux, een Duvergier de Hauranne, kortom allerlei in gansch Europa gevierde namen stelden zich beschikbaar en wierven om de gunst van het algemeen stemrecht. Thiers verdubbelde bijna zijn werkzaamheid. Het is ongeloofelijk welk een aantal brieven, circulaires, verklaringen en manifesten hij in deze laatste weken in de dagbladen heeft laten afdrukken; in allen deed hij uitkomen dat men zich moest keeren tegen het gouvernement personnel, dat men voor Frankrijk de noodzakelijke vrijheden moest vragen. De oude man was weder geheel jong geworden. Alsof hij een mogendheid à petit pied was, deelde hij overal aanmoedigingen en terechtwijzingen uit. In zijn program aan de Parijsche kiezers van den 12^{den} Mei liet hij uitkomen hoe zijn oppositie het keizerrijk op alle fouten, voordat die bedreven werden, had opmerkzaam gemaakt. Or une opposition qui s'est bornée à dire au prince règnant: Laissez aux ministres seuls la responsabilité du gouvernement: N'allez pas au Mexique: Ne favorisez pas de votre silence les entreprises si dangereuses de la Prusse: Ne cherchez pas dans la dépense un éclat factice, et cherehez au contraire dans l'économie la force véritable de l'Etat: une opposition qui a tenu ce langage, non pas après l'événement, pour le vain plaisir de blamer, mais avant, quand le mal était facile à prévenir, une telle opposition peut se présenter non seulement au jugement du pays, mais à celui de l'histoire, qui est le pays de l'avenir. Zoo dacht Thiers; en de oude man voelde zijn kracht herleven. Hij bedacht wel dat hij op veel vraagstukken met de liberale democratie verschilde, dat hij op het stuk van handel zoo protectionistisch mogelijk was, dat hij in de questie van Rome zeer sterk de handhaving van het wereldlijk gezag van den Paus voorstond, maar hij meende genoeg te hebben gedaan voor de vrijheid, om nu weder aan het hoofd van allen te kunnen staan. - Nog meer dan Thiers dacht natuurlijk Jules Favre het recht te hebben de oppositie te kunnen leiden en overal den stoot te kunnen geven. Was hij niet de eigenlijke chef geweest van de democratische oppositie in het Corps Legislatif nu elf jaren lang? Sinds den dag dat hij het eerst benoemd was tot lid van het Wetgevend Ligchaam, den 24sten April 1858, had hij de vaan der democratie hoog opgehouden. Hij wist wel dat hij voor de democratie te veel alles spiritualiseerde, dat hij aanstoot gaf, wanneer hij niet in haar

grof materialistische theoriën zich kon vinden; maar geen nood, zijn welsprekendheid overwon alle antipathieën; dat hij zijn aanvallen tegen het keizerlijk systeem in meer litterairen vorm wist in te kleeden, kon hem toch niet tot een verwijt worden aangerekend: dat hij in den vorm gematigd was, kon hem toch niet schaden, wanneer slechts het idee werd vastgehouden: de gematigde vorm was de eenige waarmede men op een vergadering, als het Corps Legislatif, kon werken. Zoo dacht Favre en moedig gaf ook hij zijn circulaire uit. In Parijs stelde hij zich beschikbaar in het district waar Darimon niet meer herkozen wilde worden. In Lyon wilde hij zijn oude plaats ook herwinnen, en overal waar geen candidaten waren, stelde Favre, even als Thiers, zijn naam als vaandel tegen het keizerlijk régime. - En naast Thiers en Favre meende ook Ollivier aanspraak te hebben op den dank der democratie. Had hij niet eigenlijk die vrijheden veroverd, waarvan men nu zulk een kwistig gebruik zou gaan maken, de vrijheid van drukpers, het recht van vereeniging? Hij zeer zeker had den eed van trouw aan den keizer, dien hij in 1857 voor het eerst had moeten afleggen, oprecht gegeven; hij had daar niet mede gespeeld; eens het keizerrijk aangenomen hebbende, meende hij dat het nu zijn taak was dat keizerrijk liberaal te maken; niet om te vernietigen, maar om op te bouwen, daarvoor had hij den eed gedaan. En ziedaar, hij had verkregen, wat niemand voor eenige jaren denkbaar achtte. Hij had bovendien den keizer weder in contact met de democratische ideëen gebracht: hij had vooral den keizer ondersteund in de zoogenaamde sociale wetten, wetten op de coalities der arbeiders, enz., enz. Ook hij rekende op steun bij de democratie, op zekeren dank bij eenigen, al was het niet bij velen; hij had zijn mandaat eerlijk vervuld. Laat u toch niet verblinden, riep hij zijn kiezers toe; bedenkt toch dat de vrijheid een zaak is van langzazamen groei en ontwikkeling. Rappelez-vous que les progrès durables s'accomplissent avec lenteur. Ce n'est pas en un jour que du gland mis en terre s'élance le chêne aux branches vigoureuses. Il n'y a de subite que la tempête; mais la tempête déracine, renverse, dévaste et ne laisse après elle qu'un long souvenir d'effroi.

Zoo spraken en werkten de oude chefs der oppositie. Doch ziet, naast hen was een gansch andere kracht werkzaam geworden. Al zeer spoedig, toen in Parijs die politieke vereenigingen voor het

eerst weder plaats hadden, kon men het merken dat de oude chefs niet meer onverdeeld het oor van Parijs hadden. Carnot, Garnier-Pagès werden als verouderd voorgesteld door de heethoofden onder de republikeinen; Jules Favre had te veel getransigeerd met de regering; Ollivier had zijn eer geheel en al verkocht, even als Guéroult, de vriend van prins Napoleon; Thiers was bruikbaar, maar een man van het ancien regime, een pis-aller; slechts Eugène Pelletan, slechts Jules Simon, slechts Picard vonden genade: tegenover de anderen ging een gedeelte van de democratie te Parijs heftiger candidaten stellen, candidaten, die iets zouden uitvoeren en niet altijd zouden blijven parlementeeren met de regering. Zoo werd tegenover Carnot gesteld een jong advocaat, die zich zoo even bekend had gemaakt door zijn revolutionnaire welsprekendheid in het verdedigen der betrokkenen in de zaak van Baudin, te weten Gambetta: zoo werd tegenover Ollivier geplaatst Bancel, de discipel van Victor Hugo, het lid der Bergpartij in 1849 en sinds 1851 verbannen, en zoo werd tegenover Garnier-Pagès geplaatst de bekende republikein Raspail, tegenover Gueroult Jules Ferry en tegenover Jules Favre Henri Rochefort, de schrijver der Lanterne, en werd de candidatuur van Thiers bemoeijelijkt door de socialistische candidatuur van den graaf d'Alton-Shee.

Het spreekt van zelf, dat de verdeeldheid onder de oppositie te Parijs, de regering, of liever de ultra-keizerlijken, hoogst aangenaam was: - men had nu eenmaal Parijs opgegeven. Te Parijs stelde de regering niet eens in het begin officieele candidaten. Het was nu een bonne fortune, waarmede de regering zich niet had durven vleijen. Hoe! zij zou ontslagen worden van de geduchte vijanden Thiers en Jules Favre en daarvoor in de plaats krijgen een Raspail, een Gambitta, een Bancel; waarlijk, de ruil was voor de regering al te gelukkig; bovendien kon zij, wanneer er eenmaal sprake van het kiezen van zulke candidaten was, des te sterker de provinciën bang gaan maken met het roode spook der revolutie, dat dreigend weder het hoofd ophief te Parijs.

De regering liet dus doodeenvoudig al die Heeren onderling begaan, zorgde alleen dat in het district van Thiers, dat geheel en al geremanieerd was, een serieuse regeringscandidaat was, de Heer Devinck, en liet nu de democraten het uitvechten. En de bataille, die zij elkander leverden, was warm genoeg. Op de politieke ver-

gaderingen werd het een waar duel tusschen de fracties der democratie. In de circulaires werd de strijd voortgezet. Het gevecht werd het heftigst tusschen Ollivier en Bancel. Zelfs samenscholingen hadden plaats na een van de vergaderingen, waarop Ollivier zijn kandidatuur zocht te verdedigen; samenscholingen, die eerst met moeite door de policie uiteengedreven werden. Rancel, al had hij zoo even den eed gedaan, noemde zich de irréconciliable, en toen Ollivier het uitsprak dat zijn oppositie was een constitutioneele, die het land tot de vrijheid zou voeren, terwijl de onverzoenlijke politiek tot onheil zou leiden, proclameerde Bancel onmiddellijk deze woorden: ‘Entre nos adversaires et moi, voici la différence. Ils implorent tout de la complaisance du prince: j'attends tout de la souveraineté du peuple.’

En onder andere vormen werd door die heftige uiterste linkerzijde denzelfden strijd gevoerd tegen Jules Favre, Garnier-Pagès, Carnot en Gueroult. Rochefort beriep zich op zijn werkzaamheid in de Lanterne, en zou behalve de politiek ook de sociale questies hervormen. Hoe hij dat zou doen, was zeer gemakkelijk. Hoort slechts het slot van zijn circulaire. ‘Le travail doit être constitué de facon à developper les intelligences et non à les obscurcir. Chose bien simple et que cependant personne n'a encore pu obtenir, je demande que pour arriver à vivre, l'ouvrier, et surtout l'ouvrière, ne soient pas dans l'obligation de se tuer.’ Mij dunkt deze echo van 1848 zegt genoeg. Nog sterker liet Gambetta zich uit. Deze voegde voor zijn circulaire een soort van declaratie van rechten, die hij voor het volk zou verwerven: daaronder merken wij op, behalve de gewone reeks van vrijheden in het algemeen: la nomination de tous les fonctionaires publics par l'election. La suppression des armées permanentes. La suppression des gros traitements. La suppression du budget des cultes, etc., etc. Men ziet het, deze Heeren houden niet spoedig op als zij bezig zijn aan het supprimeeren der zaken.

De regeringsbladen wreven zich bij dit alles de handen. Trouwens de zaak der regering kon niet anders dan winnen, wanneer een Thiers, tegen wien de regering nog in 1863 als het ware alle krachten moest inspannen, nu door zijn eigen partij werd bestreden. De andere Orleanisten waren al van zelf niet bijzonder gevaarlijk. Tegenover het algemeen stemrecht konden zij

het toch bezwaarlijk houden. Het algemeen stemrecht wil een getrancheerde opinie of positie, en de vele gedistingueerde talenten, die zich onder den naam van het oude Orleanisme hebben geplaatst, missen bij al hun groote qualiteiten dat positieve, dat rotsachtige, 't welk alleen de massaas wint. Zoo Prévost-Paradol. Indien er één uitnemend talent is in Frankrijk, dan is het zeker het zijne; de degen, dien hij hanteert, is zeker wel van het fijnste gepolijste staal: toch maakt hij als redenaar, tegenover een massa geplaatst, meer het figuur van een handig schermmeester dan van een soldaat. Ziet hem bij voorbeeld tegenover de kiezers te Nantes. Hij heeft tot zeker oogenblik het terrein goed behouden, doch daar komt de épineuse questie van Rome te berde: van alle kanten besprongen, weet hij op het laatst geen ander antwoord te geven dan dit: ‘Si la question Romaine soit posée devant la chambre, je declarerai à la chambre qu'investi par la ville de Nantes d'un mandat spécial pour la reforme du gouvernement personel et pour le rétablissement de la liberté francaise, et ayant demandé et accepté dans ce but le suffrage réuni d'électeurs profondément divisés sur la question romaine, je m'abstiendrai de voter!’ Ziet, zulk een handigheid veroordeelt al dadelijk den candidaat: laat hij zich nu verder weren, laat hij het staal schitterend flikkeren, zijn zaak is na zulk een verklaring voor goed verloren. Welk een vat geeft zulk een ontwijkend gedrag dan ook aan Granier de Cavagnac, - wien wij waarlijk niet als een model stellen! - Hoort hem spreken over de Orleanisten in zijn circulaire aan zijn kiezers: ‘Les plus cauteleux sont les *revenans* de 1830..... Si la France avait l'imprudence de se livrer encore à eux, ils recommenceraient les divisions qui les ont perdus. Leurs princes au premier danger serieux, se sauveraient encore en fiacre et en blouse, ayant l'ambition qui convoite les trones, sans le courage qui les defend.’

De dag der verkiezingen is gekomen. Het antwoord van het volk op al de vragen daaraan gesteld, is verpletterend geweest. In de provinciën heeft de keizer bijna overal de zegepraal behaald. De sterke keizerlijke majoriteit is behouden. Waar de oppositie het terrein beheerschte, zijn overal de zeer gematigde kandidaten gevallen tegenover de felle vertegenwoordigers der uiterste linkerzijde. In Parijs vielen dadelijk Ollivier, Carnot en Gueroult; Jules Favre en Garnier-Pages komen in herstemming tegen de eigen geestverwan-

ten en Thiers moet in herstemming komen tegen den keizerlijken candidaat Devinck.

Thiers en Favre hebben daarenboven in geen enkel district een plaats in het Wetgevend Ligchaam veroverd. Emile Ollivier is ten minste in het departement du Var tot afgevaardigde benoemd. Glais Bizoin, een der wakkerste oppositieleden, is niet herkozen.

De slotsom is, dat het algemeen stemrecht ook hier weder bewezen heeft, het liefst de uiterste richtingen te begunstigen.

Wij begonnen ons overzicht met de opmerking, dat de eigenlijke tijden der monarchie voorbij schijnen; men vergunne ons de vraag: of wij zooveel gewonnen hebben, nu wij de volkssouvereiniteit aan het werk zien?

H.P.G. QUACK.

Bibliographisch album.

Regtsgeleerdheid.
letterkundig overzigt.

Onder de zakelijke regten zou men in den tegenwoordigen tijd welligt aan de hypotheek, die historisch een der jongste is, en daarom in de handleidingen en wetboeken het laatst wordt behandeld, de eerste plaats moeten toekennen, indien men alleen op belangrijkheid lette. Belangrijk toch is dit regt uit een juridiek oogpunt, om het algemeen gebruik, dat er meer en meer van wordt gemaakt, en de vele moeijelijke regtsvragen, die zoowel de wetgever als de wetsuitlegger daarbij te beantwoorden heeft, maar niet minder belangrijk van het economisch standpunt, om den gewigtigen invloed, dien een goed ingerigt hypotheekstelsel kan uitoefenen op het vruchtbaar gebruik der kapitalen, en daarom middellijk op de welvaart des volks.

Roerende zoowel als onroerende zaken hebben hunne eigenaardige voor- en nadeelen. Terwijl de eerste voor een levendig verkeer geschikt zijn, en, gemakkelijk van hand tot hand gaande, hunnen eigenaar de gelegenheid verschaffen om door eenen herhaalden omzet ruime winsten van zijn kapitaal te trekken, stelt die zelfde gemakkelijkheid den minder voorzigtigen eigenaar bloot aan het gevaar om zijn vermogen al zeer spoedig te zien vervloeijen, terwijl in elk geval hare afwisselende waarde den eigenaar aan allerlei onzekere kansen onderwerpt. Daarentegen zijn onroerende goederen niet zoo gemakkelijk te vervreemden: zij geven dus minder kans op verlies, maar evenzeer minder kans op ruime winsten; en

zelden zullen die zoo hoog klimmen, dat zij den eigenaar in staat stellen aan zijne bezitting die zorg te besteden en die verbetering aan te brengen, welke noodig zijn om uit den grond al die vruchten te trekken, welke hij onder een goed beheer zou kunnen opleveren.

De voordeelen van beide soorten te vereenigen, ziedaar het doel, waartoe de hypotheek behoorlijk toegepast moet leiden. Door zijn land tot onderpand te geven, wordt de grondeigenaar in staat gesteld om, terwijl hij zijn eigendom behoudt, de noodige aankoopen te doen, die dien eigendom in waarde zullen doen toenemen; door op dezelfde wijze zijn huis te verbinden, ontvangt de koopman de gelegenheid, om zijne zaken uit te breiden, en ook zijn vast goed, zonder dat het dit karakter verliest, aan het verkrijgen van nieuwen rijkdom dienstbaar te maken. Aan den anderen kant verkrijgt de geldschieter, terwijl hij eene matige rente van zijn geld trekt, zekere waarborgen voor het behoud van zijn kapitaal, welke hij anders te vergeefs in handels-operatiën of staatspapieren zou zoeken.

Een goed hypotheekstelsel is dus voor de algemeene welvaart eene zaak van het hoogste gewigt. Dit is eene waarheid, die wel is waar altijd erkend werd, maar vooral in onze dagen meer en meer de aandacht trekt, nu aan den eenen kant de aanzienlijke prijsvermindering der meeste staatseffecten de oogen hebben geopend voor de grootere zekerheid, welke deze wijze van geldbelegging aanbiedt, terwijl aan den anderen kant het vooroordeel, alsof het verhypothekeren der vaste goederen alleen een laatste redmiddel kon zijn voor insolvente debiteuren, alvorens zij zich in den onvermijdelijken verkoop schikten, allengs wijkt voor een meer gezond inzigt in de voordeelen, welke de niet rijke maar bekwame en soliede grondeigenaar kan trekken uit het op die wijze gebruiken zijner bezittingen. Vooral sedert zich ook in ons vaderland hypotheekbanken hebben gevestigd, die door eene eigenaardige wijze van aflossing een dergelijk vruchtbaar maken van den grondeigendom aanmoedigen, wordt het algemeene nut van dit regtsinstituut meer en meer erkend, en is daarmede van zelf de vraag op den voorgrond getreden, of onze Nederlandsche wetgeving inderdaad voldoet aan al de eischen, welke men bij een zoo gewigtig onderwerp stellen mag.

Immers, tegenover het nut, hetwelk deze instelling aan de alge-

meene welvaart kan aanbrengen, staat een groot gevaar. De waarde van eene hypotheek bestaat vooral in hare zekerheid; de geldschieter verlangde eenen reëlen waarborg, omdat de persoonlijke niet voldeed; hij heeft dus regt van den staat te eischen, dat deze de hypothecaire wetgeving zoo inrigte, dat die waarborg hem werkelijk eene ontwijfelbare en zekere vastheid geeft; was dit niet het geval, dan had hij zich met den persoonlijken waarborg, dien de schuldenaar hem aanbood, kunnen tevreden stellen, en natuurlijk zijne voorwaarden naar het meerder of minder vertrouwen, dat hij in dezen stelde, kunnen inrigten. Gelukt het dus eenen bedrieger, om een vast goed, hetwelk het zijne niet is, als het zijne te doen voorkomen, of wel een, dat reeds voor eene andere schuld verbonden is, als vrij voor te stellen, dan vervalt voor den geldschieter de geheele waarborg, waarop hij gerekend had, en die den grondslag der leening had uitgemaakt. Hetzelfde is het geval, indien partijen te goeder trouw in dwaling omtrent deze en dergelijke punten hebben verkeerd. Hoe meer zulks kan geschieden en geschiedt, des te minder zullen de kapitalisten er toe overgaan om gelden op hypotheek te geven, en des te minder wordt het economisch nut dezer wijze van geldschieten bereikt. Te moeijelijker is nog die regeling, omdat, indien eens het bedrog of de vergissing gepleegd zijn, er twee regthebbenden met gelijke aanspraken tegenover elkander staan, tusschen wie de wetgever bezwaarlijk in billijkheid eene keuze zal kunnen doen; zoowel hij, die op zoodanige wijze zijne regten verliezen zou, als hij, die eene onzekere aanspraak gekregen heeft, waar hij op goede gronden meende een vast regt te hebben bekomen, eischen bescherming. Wie bij dien strijd moet worden voorgetrokken, laten wij hier in het midden; genoeg dat de wetgeving zoo behoort te zijn ingerigt, dat dit conflict zich zoo zelden mogelijk zal voordoen.

De vraag is thans, hoe de verschillende wetgevingen aan dien eisch hebben beantwoord. Bij de Romeinen was het grondcrediet nog zeer weinig ontwikkeld: terwijl aanvankelijk de grondbezitter, die geld behoefde, daarvoor geen anderen vorm kon vinden, dan een voorwaardelijken verkoop, sloeg men later, toen de eigenlijke hypotheek was aangenomen, tot het tegenovergestelde uiterste over. De hypotheek werd nu door eene enkele overeenkomst gesloten, en de eenige waarborg voor den geldschieter, dat zijn geldleener wer-

kelijk eigenaar was en niet vroeger het goed aan een ander verbonden had, bestond eigenlijk in de straf, welke op een zoodanig bedrog, dat als stellionaat werd aangemerkt, gesteld was[1]. Hoe zwak deze waarborg was, zal wel geen betoog behoeven.

Volgens ons oud-hollandsche regt moest de hypotheek, om geldig te zijn, gesteld worden voor het gerigt van de plaats, waar het goed gelegen was, en moest daarvan voorts, nadat de veertigste penning voldaan was, behoorlijke aanteekening in een register worden gehouden. Daar het publiek echter tot die aanteekeningen niet algemeen toegang had, en een aantal wettelijke hypotheken, die niet werden ingeschreven, nevens de ingeschrevene konden bestaan, was ook hier nog het geldschieten op hypotheek eene alles behalve zekere zaak.

In de latere wetgevingen is dit onderwerp meer en meer naauwkeurig geregeld. In de eerste plaats werd de grond van staatswege opgemeten en naar de onderscheiden erven afgedeeld, van al hetwelk eene beschrijving is opgemaakt, die onder den naam van kadaster bekend is. Wel was dit oorspronkelijk meer geschied om daarnaar de grondbelasting te verdeelen; maar toch deed het voor eene behoorlijke regeling van den grondeigendom en het grondcrediet niet minder goede diensten, omdat men thans een vasten legger verkreeg, waaraan zich ook de beschrijving van den regtstoestand der onderscheiden perceelen kon aansluiten.

Nadat men op die wijze de mogelijkheid verkregen had om alle perceelen duidelijk en bepaald te kunnen aanwijzen, besloot men in de tweede plaats tot de aanlegging van een register, waarin alles zou worden opgeteekend, zoowel omtrent den eigendom dier perceelen, als omtrent de zakelijke regten, die daarop rustten, waarvan de wetenschap voor derden van belang zou kunnen zijn. Hoe dit register echter moet worden ingerigt, en welke kracht aan die aanteekening moet worden gehecht, om het voorgestelde doel te bereiken: ziedaar vragen, naar wier juiste beantwoording de regtsgeleerden van onzen tijd nog steeds zoeken.

In Duitschland is het staatsgezag steeds gewoon, eene zekere

1 De vermelding van het stellionaat in art. 711 W.v.B.R., en de straffen daarop bij de artt. 586 en 710 gesteld, maken tegenover onze tegenwoordige hypothecaire wetgeving een vreemd figuur.

voogdij over de burgers uit te oefenen; geen wonder dus, dat ook in dit geval de regering zich in staat en geroepen gevoelde om die registers zoo te houden, dat zij de werkelijke en absolute waarheid zouden vertegenwoordigen. Al wat daarin stond zou waar zijn: de staat zou zorgen, dat geen regt daarin ingeschreven of daaruit afgeschreven werd, indien dit niet behoorde; geschiedde het toch, dan ging de aanteekening in de registers voor, en had men alleen het regt om die alsnog aan te vullen. Het behoeft geen betoog, tot hoevele zwarigheden een dergelijk stelsel aanleiding geeft. Iedere inschrijving geeft op die wijze aanleiding tot een zij het ook in den regel eenvoudig proces, waarbij men den hypotheekregter van de gegrondheid zijner aanvrage moet overtuigen; en is eens die toestemming verleend, wat niettegenstaande het meest naauwkeurig onderzoek toch ten onregte kan geschied zijn, dan is daardoor onherroepelijk het regt verkort van een derde, die geen partij in het geding was, ja welligt van zijn verlies gedurende eene reeks van jaren geene kennis bekomt.

In het Fransche regt was de beteekenis der hypotheekregisters veel beperkter, en liepen deze daardoor veel minder gevaar om een beletsel in plaats van een hulpmiddel voor het werkelijke regt te worden; hunne kracht was alleen negatief: elke acte, waarbij de hypotheek werd gevestigd of opgeheven, moest, om geldig te zijn, in de registers worden ingeschreven; maar niet al wat ingeschreven was werd daarom alleen reeds geldig. Was dus het gevaar eener vergissing veel geringer, en verviel daardoor de noodzakelijkheid van een voorafgaand regterlijk onderzoek, toch bleef de zorg en daarmede de verantwoordelijkheid voor de juistheid van den inhoud der registers voor een niet onbelangrijk gedeelte bij den staat berusten. Door eene min gelukkige inrigting dier registers waren zij niet van dien aard, dat het publiek zich daarin zelf van den waren toestand kon vergewissen. In plaats van die inzage moesten partijen zich dus tevreden stellen met het attest van den hypotheekbewaarder, dat eenig erf vrij of wel op eenigerlei wijze belast was. En dit attest - het was een noodzakelijk gevolg van den hier beschreven toestand - gold, althans voor hem, aan wien het was afgegeven, als absolute waarheid; kwam daarin dus eene fout voor, dan verloor de vroegere hypotheekhouder even goed zijn regt, als in Duitschland door eene fout in de registers, zonder dat de wet even-

veel waarborgen aanbiedt om zoodanige fouten te voorkomen. Die eenige waarborg bestond eigenlijk in de eerlijkheid en naauwgezetheid van den hypotheekbewaarder, waarbij men kan voegen het voorschrift, dat alle inschrijvingen na tien jaren werden vernieuwd, zoodat het onderzoek den bewaarder althans mogelijk was gemaakt: beging hij toch eene fout (en wie zal de mogelijkheid daarvan tegenspreken?), dan werden partijen daarvan het slagtoffer. Voegt men bij dit niet te miskennen gevaar het tweede, waarin de geldschieter, evenzeer zonder eenige schuld van zijne zijde, kon geraken, dat namelijk eene wettelijke algemeene hypotheek, schoon niet ingeschreven, op de goederen des schuldenaars drukte, dan heeft men een paar der gewigtigste gebreken van het Fransche hypotheekstelsel, welke onze wetgever teregt gemeend heeft te moeten vermijden.

Het stelsel, waarvan onze wetgever uitging, was dat der meest volkomen openbaarheid. De algemeene en stilzwijgende hypotheken, welke in ons vaderland evenzeer als in Frankrijk steeds inheemsch waren geweest, werden opgeheven, alleen omdat zij niet vatbaar waren om door inschrijving ter algemeene kennis te worden gebragt. In plaats der Fransche registers, waarin alle acten op zoodanige wijze werden opgenomen, dat alleen de bewaarder zelf daarin den weg kon vinden, en die dan nog om de tien jaren moesten worden herzien, zou één algemeen boek komen, waar bij ieder grondstuk op eenvoudige wijze werd aangeteekend, wie de eigenaar was, en welke zakelijke regten daarop rustten. In plaats van de preventieve staatszorg, die vooruit alles onderzocht en weerde wat onjuist was, maar dan ook onbepaald geloof eischte aan hetgeen zij had goedgekeurd, zoude de inrigting zoo eenvoudig worden, dat men gerust alles kon opnemen, en veilig aan belanghebbenden de beslissing overlaten, wat al dan niet als geldig behoorde geëerbiedigd te worden.

Il y aura pour chaque ville et commune, zeide de heer van Crombrugghe op 1 Maart 1825 tot de Tweede Kamer der Staten-Generaal, un registre unique, dans lequel seront inscrits à la gauche les immeubles, les mutations de propriété, les autres droits réels acquis sur l'immeuble, et les inscriptions hypothécaires dont il sera grevé. Ainsi toute personne, en inspectant le registre, connaitra aussitôt le propriétaire de l'immeuble, qui fait l'objet de ses re-

cherches, les droits réels et les charges hypothécaires, dont cet immeuble est affecté. - La fraude et l'erreur seront impossibles pour l'homme tant soit peu attentif.

Het zal wel geen betoog behoeven, hoe echt vrijzinnig dit denkbeeld was. In plaats van voor zijne registers of voor de attesten zijner ambtenaren eenig onbeperkt geloof te eischen, laat de staat aan de belanghebbenden de volle verantwoordelijkheid voor hetgeen zij meenen te moeten en kunnen doen; in plaats van eenige preventieve zorg om het gevaar te weren, waarin de burgers zouden kunnen vervallen, meent de regering genoeg te hebben gedaan met de burgers in de gelegenheid te stellen om al die mogelijke gevaren door eigen onderzoek volledig te leeren kennen. Worden zij desniettemin daardoor getroffen, dan is het hunne eigen schuld; de staat behoeft zich dit niet meer aan te trekken dan eenig ander verlies, hetwelk zij bij gebreke van de noodige voorzigtigheid dagelijks kunnen lijden.

In beginsel was de nieuwe regeling dus volkomen juist; en had de uitvoering eenigszins aan de gedane beloften beantwoord, geen twijfel of ons hypothecair stelsel zoude boven menige andere Europesche wetgeving hebben uitgeblonken, en in de praktijk de meest gewenschte resultaten hebben opgeleverd. Dit was echter niet het geval, en vandaar dat onder de verschillende verbeteringen, die nu en dan, zoo al niet aan de beslissing, dan toch aan het onderzoek der wetgevende magt onderworpen worden, ook de hervorming van de wetgeving omtrent den grondeigendom en de zakelijke regten eene gewigtige plaats inneemt. De regering van 1860 heeft een ontwerp betreffende dit onderwerp aangeboden; eene latere regering heeft eene commissie benoemd om een gewijzigd plan te ontwerpen. Moge er eene derde regering gevonden worden, aan wie het gelukt, omtrent deze en andere noodige herzieningen wetten af te kondigen!

Ook onder de regtsgeleerde schrijvers is dit onderwerp niet onbehandeld gebleven. De heer Mr. R.A.J. Colenbrander heeft eene verhandeling over de verbetering van het hypothecair stelsel in Nederland in het licht gegeven, die tegelijk in het XVI^{de} deel der N. Bijdragen opgenomen werd; de heer Mr. J.L. Wolterbeek Dz. behandelde daarop De hypothecaire wetgeving in Nederland, terwijl eindelijk de heer Colenbrander, nadat de heer P.J. Bachiene in

het XIII^{de} deel der Themis het ontwerp van 1860 tegen eenige zijner aanmerkingen had verdedigd, onlangs op enkele punten van zijn betoog is teruggekomen in eene brochure over het Legaliteitsbeginsel.

Wanneer men de klagten, door deze schrijvers ontwikkeld, zamenvat, dan bestaat de hoofdgrief tegen den tegenwoordigen toestand daarin, dat de boekhouding, zooals die in 1828 en 1838 bij verschillende koninklijke besluiten geregeld is, in plaats van het voorgestelde algemeene register te geven, over het algemeen naar het voorbeeld der Fransche registers ingerigt werd. Daar dientengevolge de acten niet naar de erven, maar naar de eigenaars werden gerangschikt, werden langzamerhand onderscheiden bijregisters noodig gekeurd, waarvan het een naar het ander verwijst, zoodat thans reeds tien onderscheiden boeken bestaan. Het spreekt wel van zelf, dat hierdoor het algemeen overzigt zeer moeijelijk wordt, en van het hoofdbeginsel onzer nieuwe wetgeving, de volledige openbaarheid, weinig in de praktijk overblijft, daar evenzeer als onder de Fransche wetgeving niet ligt iemand anders dan de hypotheekbewaarder, wiens dagelijksch werk dit is, den weg in dien doolhof zal vinden. Bedenkt men daarbij, dat, in het vertrouwen op de vereenvoudigde wijze van boekhouding, de tienjarige vernieuwing der acten door onzen wetgever is afgeschaft, en derhalve de omvang van het onderzoek aanmerkelijk vergroot, dan is het niet te ontkennen, dat onze hypothecaire wetgeving minder nog dan de Fransche voldoet aan het ideaal, dat ieder, die ‘tant soit peu attentif’ de noodige mate van voorzorg in acht neemt, zich zelf voor elke dwaling zou kunnen vrijwaren.

Onder de genoemde schrijvers ziet vooral de heer Wolterbeek in deze gebrekkige wijze van boekhouding de voornaamste fout onzer hypothecaire wetgeving, en beveelt hij daarom de aanlegging van een nieuw algemeen register aan, thans niet bij koninklijk besluit, maar bij de wet geregeld, en in hoofdzaken op de leest van het Duitsche grondboek geschoeid. De inschrijving zou dan niet naar de namen der eigenaars, maar naar de perceelen geschieden; de inrigting zou zoo eenvoudig zijn, dat men, even als in Duitschland, met vier in plaats van tien boeken zou kunnen volstaan; terwijl eindelijk het beginsel van publiciteit zoo volkomen zou worden toegepast, dat niet alleen acten van aankoop of hypotheek, maar alles, wat op den eigendom

invloed kan uitoefenen, daarin zou worden opgenomen. Als zoodanig zoude de aanvaarding van erfenissen, de huwelijksche voorwaarden, de toestand van voogdij of curatele des eigenaars en dergelijke omstandigheden worden aangeteekend, zoodat werkelijk door eene enkele inzage de geheele regtstoestand van elk erf met zijnen eigenaar zou gekend worden.

In het algemeen genomen vereenigt zich ook de heer Colenbrander in den wensch naar eene dergelijke inrigting van de registers; en inderdaad, wanneer men zich maar niet voorstelt, dat deze ooit de absolute waarheid zullen weêrgeven, of dit tracht te bereiken door ze zelve als die waarheid te doen eerbiedigen, gelooven ook wij, dat eene dergelijke boekhouding veel boven onze tegenwoordige zou voorhebben. Zoo de genoemde schrijvers dan ook te dezen aanzien verschillen, het is alleen omtrent ondergeschikte punten, b.v. of als grondslag het kadastraal perceel, dan wel de goedseenheid moet worden aangenomen, en dergelijke, waaromtrent ik hier niet in nadere bijzonderheden wensch te treden, zoowel omdat ons dit te ver zou kunnen afleiden, als omdat daarvoor eene meerdere kennis van de détails der tegenwoordige boekhouding noodig is, dan waarop ik mij mag beroemen.

Slechts ééne opmerking vinde hier hare plaats, en wel betreffende de meerdere aanteekeningen, die in het voorgestelde register zouden worden opgenomen. Dat men ook hen, die door erfregt of huwelijk eigenaars worden, verpligten wil dit in te schrijven, laat zich verdedigen, maar hoe zou de inschrijving van voogdij en curatele moeten plaats hebben? Die ze zouden moeten doen, hebben juist belang er bij hun toestand te verzwijgen, en er zou dus voor hen geenerlei straf op het door hen gepleegd verzuim staan. Bovendien moet aan deze omstandigheden meer publiciteit gegeven worden dan thans geschiedt (en dit zou wel te wenschen zijn), dan geldt dit voor alle andere handelingen evenzeer als voor de vervreemding of verbinding van onroerende goederen: de heer Colenbrander wil dan ook een afzonderlijk daartoe bestemd en voor het geheele rijk geldend register, hetgeen echter, vreezen wij, in de uitvoering nog al zwarigheden zou opleveren.

Naast deze verbetering der boekhouding wenscht de heer Colenbrander, in dit opzigt geheel eenstemmig met den heer Bachiene, de wederinvoering der periodieke vernieuwing, die in het Fransche

regt bestond. De heer Wolterbeek verzet zich daartegen, en bij de verwachtingen, die hij van zijn nieuw algemeen register koestert, teregt. Het is toch niet te miskennen, dat het karakter van een zakelijk regt schijnt mede te brengen, dat het, eenmaal wettig gevestigd zijnde, de zaak volgt, zoolang deze bestaat. Bovendien zijn aan de vernieuwde inschrijving altijd eenige moeiten en kosten verbonden, en kan het menigmaal onbillijk zijn, indien men door een zoo ligt mogelijk verzuim, als de niet-vernieuwing is, een zoo gewigtig en schijnbaar zoo zeker regt verliest.

Nu geef ik gaarne toe, dat dit slechts argumenten van convenientie zijn, maar de geheele zaak is ook niets dan een cxpedient, waarvoor in theorie niet één grond is aan te voeren. Blijkt het dus mogelijk, het register zoo eenvoudig en duidelijk in te rigten als de heer Wolterbeek wil, dan moet de periodieke hernieuwing als eene volstrekt nuttelooze omslag verworpen worden: blijft de boekhouding meer of min als zij thans is, dan is de vernieuwing ook in ons oog het eenige middel om het onderzoek naar den toestand der verschillende erven althans mogelijk te maken. Dat het eerste ons echter het verkieslijkst toeschijnt, spreekt van zelf.

Voorts worden nog verschillende verbeteringen van meer ondergeschikten aard, de boekhouding betreffende, door de genoemde schrijvers voorgeslagen. Zoo wenscht de heer Colenbrander, dat de hypothecaire registers niet meer arrondissementsgewijze, maar in elk kanton gehouden zullen worden; zoo stelt de heer Wolterbeek voor, het financieël en juridiek karakter der hypotheekbewaring te splitsen, en de werkzaamheden, die wij hier op het oog hadden, geheel onder het departement van Justitie te brengen. Nog vele dergelijke punten worden ter sprake gebragt, waaromtrent wij den lezer naar de aangehaalde geschriften verwijzen; wij twijfelen niet of hij zal daar menigen belangrijken wenk aantreffen.

De tweede hoofdvraag, die met betrekking tot onze hypothecaire wetgeving te beantwoorden valt, is deze, of de staat, door alle acten, die ter inschrijving worden aangeboden, ook de meest onwettige, aan te nemen en in te schrijven, niet te ver gaat. Op zich zelf juichen wij het beginsel, dat daaraan ten grondslag ligt, zeer toe, en ongaarne zouden wij de verpligting der belanghebbenden tot eigen onderzoek zien beperkt of wel geheel opgeheven; maar aan den anderen kant mag men niet vergeten dat de staat, nu hij

eenmaal de zorg voor de inrigting van een openbaar register heeft op zich genomen, behoort te waken, dat nu ook dat register zoo nabij mogelijk aan de waarheid kome, en niet, in plaats van een hulpmiddel voor den zoekende, een middel worde om hem van den regten weg af te brengen. Al wat de staat op eenig gebied doet, behoort althans het vermoeden van juistheid en geloofwaardigheid in zijn voordeel te hebben; anders ware het beter, dat hij zich geheel terugtrok; de particulieren wisten dan althans, voor welke gevaren zij zich te wachten hebben.

Daarenboven mag men niet vergeten, dat, al krijgt de ongeldige acte door hare inschrijving in regten geen gevolg, zij daarom door den werkelijk regthebbende wel degelijk een gevolg, en soms een zeer onaangenaam gevolg kan hebben. Wanneer ons wettig en onbetwist eigendom, zooals toch werkelijk kan gebeuren, door een onbevoegde wordt overgedragen of bezwaard, of wel wanneer eene ons toebehoorende hypotheek wordt geroyeerd, omdat een derde, met wien wij niets te maken hebben, daarin, als ware hij de hypotheekhouder, heeft toegestemd, dan is zulks alles behalve onverschillig. Wel blijft ons regt bestaan, en kunnen wij de onregtmatige inschrijvingen weder doen opheffen, maar niet dan ten koste van een proces, dat ons geld kost en in allen gevalle eenigen tijd duurt, gedurende welken wij van de uitoefening van onze meest onloochenbare regten zijn verstoken. Bovendien kunnen derden te goeder trouw op de ongeldige acte hebben gerekend, en lijden zij dus werkelijk schade, ten gevolge niet van eigen schuld, maar van eene dwaling, waarin hen de staat gebragt heeft.

Nu beweert wel de heer Colenbrander, dat deze bezwaren grootendeels denkbeeldig zijn, en de ondervinding althans niet leert, dat daaromtrent vele regtsgedingen voorkomen. Het is mogelijk: verreweg de meeste menschen zijn te eerlijk om zich op zoo onregtmatige wijze te verrijken; vele processen worden welligt niet algemeen bekend; in vele zaken wordt welligt, nadat het feit ontdekt is, de gepleegde fout vrijwillig hersteld. Dat processen hierover echter mogelijk zijn, heeft de Amsterdamsche regtbank in de laatste maanden tot twee malen toe kunnen zien. In het eerste geval was iemand veroordeeld tot vergoeding van kosten, schaden en interessen, die later op weinige honderd guldens begroot zijn; terwijl deze zaak nog in appèl behandeld werd en het vonnis dus

nog niet eens kracht van gewijsde had bekomen, deed de eischer dit vonnis bij den hypotheekbewaarder inschrijven, en nam tot een bedrag van ƒ 8000 inschrijving op de onroerende goederen van den gedaagde. In het tweede geval beweerde een aannemer eene zekere vordering te hebben voor buiten het bestek geleverd bijwerk, welke later is ontzegd; terwijl deze zaak hangende was, nam hij, als zoogenaamd geprivilegieerd crediteur, eene inschrijving van vijf maal het gevorderd bedrag op het gebouwde huis. Wel heeft de regtbank in beide zaken onmiddellijk het royement der aldus genomen inschrijving gelast, maar inmiddels waren de eigenaars in de vrije beschikking over hun eigendom beperkt geweest, en kunnen daardoor groote schade hebben geleden.

Nu weet ik wel, dat eene zoodanige schade door het inschrijven van ongeldige acten, ook bij het meest naauwkeurig voorafgaand onderzoek des hypotheekbewaarders, altijd mogelijk zal wezen, en men, om in dit opzigt volkomen zekerheid te hebben, tot het Duitsche legaliteitsbeginsel zou moeten komen; maar toch is er een middenweg. Fouten, ter goeder of kwader trouw begaan, zijn, indien er bepaalde regelen bestaan, mogelijk doch zeldzaam; zoo als de toestand nu is, staat ieder eigenaar aan zoodanige gevaren bloot, als wij zoo even geschetst hebben, en is het een heerlijk middel voor practizijns van zekere soort om processen te maken.

Om dit te voorkomen, stelde de regering in haar ontwerp van 1860 voor, den hypotheekbewaarder zekere regelen voor te schrijven, waarnaar hij de bevoegdheid en zelfs de verpligting had, de inschrijving der hem overgelegde acten te weigeren. Wil men dit beginsel, zoowel door den heer Wolterbeek als den heer Bachiene verdedigd, eene gematigde toepassing van het legaliteitsbeginsel noemen, tegen dien naam kan geen bezwaar bestaan, mits men niet uit het oog verlieze, dat datgene, wat het hoofdkenmerk en daarmede ook de hoofdfout van dit laatste uitmaakt, hier wordt gemist; de hypotheekbewaarder onderzoekt wel wat hij inschrijft, maar zijne toestemming en daarop gevolgde inschrijving geeft daarom nog geene absoluut bindende kracht aan de acten.

Toch verzet de heer Colenbrander zich ook tegen eene zoodanige gewijzigde en beperkte aanneming van het Duitsche beginsel. In het ontwerp van 1860 was daarmede verbonden het voorschrift, dat de hypotheekbewaarder persoonlijk aansprakelijk zou zijn voor alle

verkeerdelijk door hem gedane inschrijvingen of royementen; wordt deze bepaling, welke zoowel de heer Wolterbeek als hij zelf in mijn oog teregt als hoogst onregtvaardig bestreden hebben, niet aangenomen, dan vreest hij, dat het voorafgaand onderzoek in een blooten vorm zal ontaarden; maar blijft die aansprakelijkheid, en is de bewaarder dus genoodzaakt om ernstig te onderzoeken, dan kan dit tot de grootste moeijelijkheden voor de belangstellenden aanleiding geven. Onwillekeurig toch zal deze zich genoopt gevoelen om telkens nieuwe en meerdere bewijzen van het goed regt der aanvragers te vorderen; en waar slechts de geringste mogelijkheid van twijfel overblijft, zal hij uit vrees voor eigen schade de inschrijving weigeren.

Naar ons oordeel is deze voorstelling evenzeer overdreven. Wel kan dikwijls de vraag, wie als regthebbende te beschouwen is, bij eenigszins ingewikkelde familiebetrekkingen vrij moeijelijk te beantwoorden zijn, en gelooven wij gaarne, dat thans de belanghebbenden, die met de zoodanigen te handelen hebben, zich tevreden stellen met vermoedens, waar de ambtenaar strenger bewijzen zou vorderen; maar toch blijven deze gevallen altijd uitzonderingen. Het doel is dan ook minder, om onbetwistbare regten te doen bewijzen, dan wel om onloochenbaar onregt te keeren; en dit zal zeker bereikt worden door een voorloopig onderzoek, indien maar niet de ambtenaar geldelijk voor iedere verkeerde uitspraak wordt aansprakelijk gesteld. De administratie van het Grootboek verkeert min of meer in denzelfden toestand, als waarin men dan de hypotheekbewaarders zou stellen, en heeft in zooverre nog meer aanleiding tot gestrengheid, als de staat hier zelf debiteur is en door hunne verkeerde beslissing een onherroepelijk regt voor den aanvrager gevestigd wordt. Zij is dan ook - ieder, die met haar in aanraking geweest is, zal zulks erkennen - vrij lastig, maar daarom hoorden wij toch nimmer van zulke onoplosbare zwarigheden als de heer Colenbrander ons hier voorstelt. In allen gevalle is die last vrij wat gemakkelijker te dragen dan de bevinding van den grondeigenaar, die, zonder daarvan iets te weten, zijn land plotseling bezwaard ziet, of van den hypotheekhouder, die door een royement zijner hypotheek wordt verrast.

Een ander bezwaar van denzelfden schrijver, dat op die wijze de hypotheekbewaarder regter zou worden, komt ons voor meer in

naam dan inderdaad eenigen grond te hebben. Zeker, de bewaarder wordt in het nieuwe ontwerp geroepen om te beslissen, of hij de hem aangeboden acte als goed of slecht wil erkennen, en zal zulks doen naar hetgeen hem regt schijnt; maar daarom is hij nog geen regter. Doet niet elk ambtenaar hetzelfde? of liever, doet niet ieder burger hetzelfde, wanneer hij bij de aanvrage van eenen schuldeischer overweegt, of hij die als regtmatig of onregtmatig behoort te erkennen, en of hij daaraan al dan niet zal voldoen? Eerst wanneer de genomen beslissing voor derden verbindend wordt, ontstaat regtspraak, en dat zou bij den hypotheekbewaarder nimmer kunnen voorkomen, omdat men altijd van zijne toestemming of weigering zich op de uitspraak des regters zou kunnen beroepen.

Over het geheel genomen zouden wij de houding, welke de hypotheekbewaarder moet aannemen, het liefst vergelijken met die van de ambtenaren van den burgerlijken stand. Even als in de registers van genen de regtstoestand der onroerende goederen is na te gaan, dienen de registers van dezen om den regtstoestand der personen te leeren kennen. De staat, die beide laat houden, behoort te zorgen, dat zij der werkelijke waarheid zoo nabij mogelijk komen, maar daarom vormen zij de absolute waarheid nog niet. Al ontbreekt mijne geboorte-acte, of al staat mijne dood-acte in de registers opgeteekend, daarom kan ik gelukkig zeer wel leven en mij gezond gevoelen; doch ik zal maar wat meer moeite hebben, om mijn bestaan in regten te doen erkennen, en mijn belang vordert dus, dat ik die registers zoodra mogelijk met de waarheid in overeenstemming doe brengen. Evenzoo kan eene hypotheek, al is zij in de registers geroyeerd, nog wel leven, maar daarom is het toch van belang, dat dit zoo min mogelijk geschiede, en als het gebeurd is, gemakkelijk weder worde hersteld.

Om nu die overeenstemming van de registers van den burgerlijken stand met de werkelijke waarheid zoo zuiver mogelijk te bewaren, zijn aan de ambtenaren vaste voorschriften gegeven; alleen wanneer daaraan voldaan wordt, schrijven zij in. Maar daarom zijn zij nog geen regters, en is er van hunne beslissing beroep. Hebben zij ten onregte ingeschreven of eene inschrijving geweigerd, dan kan nog de regter de verbetering gelasten, en is de invloed, welken de tijdelijk gepleegde onjuistheid op de regten van derde belangheb-

benden behoort uit te oefenen, bij de wet geregeld. Waarom kan niet hetzelfde voor de hypotheekbewaarders gedaan worden?

Nu weet ik wel, dat de heer Colenbrander mijne vergelijking niet zeer gelukkig zal achten, omdat naar zijne meening onder de acten van den burgerlijken stand ongeveer 10 pCt. valsch zijn. Waarop dit beweren rust, is mij echter onbekend, en onder die omstandigheden meen ik het te mogen in twijfel trekken. Wanneer hij ten minste bedoelt, dat deze acten valsch zijn in dien zin, dat zij den werkelijken toestand niet vermelden, en niet slechts zoo, dat enkele minder naauwgezette ambtenaren daarin formaliteiten vermelden, die niet geheel door hen zijn nagekomen, dan zoude uit een zoo ongeregelden toestand wel meer ongelegenheid voortkomen, dan thans ter onzer kennis komt. Hij vergunne ons dus vooralsnog de juistheid van dit feit te betwijfelen, en daarin althans geen grond te zien om niet eene soortgelijke regeling voor de hypotheekbewaring aan te bevelen.

Ten slotte zou men kunnen vragen, welke dan de regelen zijn, waarnaar de hypotheekbewaarder zich zoude behooren te regelen. Het is echter ons voornemen niet, deze vraag in bijzonderheden te onderzoeken, omdat eene boekaankondiging op die wijze het karakter van eene zelfstandige verhandeling zou verkrijgen, waarvoor het hier de plaats niet is. Alleenlijk merken wij op, dat reeds veel zou gewonnen zijn, indien de hypotheekbewaarders alle inschrijvingen en royementen weigerden, die niet althans in uitwendigen vorm aan de werkelijke vereischten voldeden en opgemaakt waren door personen, die zich voorloopig als daartoe bevoegd konden legitimeren. Of het daarbij noodig is voor alle eigendomsoverdragten den authentieken vorm te eischen, zoo als in 1860 werd voorgesteld en door den heer Bachiene verdedigd wordt, laten wij in het midden; maar zeker zoude men alle ongeteekende onderhandsche acten moeten weigeren. Ook de kadastrale omschrijving der goederen in alle acten zou een groot gemak opleveren, ofschoon de heer Colenbrander teregt heeft opgemerkt, dat dit vereischte toch niet algemeen zou kunnen worden toegepast, en althans in testamenten bezwaarlijk zou kunnen gevorderd worden. Men zou desniettemin die vermelding in de hypothecaire acten kunnen eischen. Zoo zijn er meerdere vragen, waaromtrent wij naar de aangekondigde werken vermeenen te mogen verwijzen, waar zij op grondige

wijze, ofschoon somtijds met uiteenloopende resultaten, worden besproken.

Slechts ééne opmerking van den heer Colenbrander moeten wij nog overnemen, dat men namelijk niet, uit zucht om het grondcrediet te bevorderen, bepalingen invoere, die tegen de eenvoudigste regelen des regts strijden. Dat een hypotheek zou te niet gaan ook door een onwettig royement, of doordien de hypotheekbewaarder verzuimd heeft daarvan in zijn uittreksel melding te maken, is onregt. Men moge daardoor het geldleenen op hypotheek gemakkelijk maken, aan den anderen kant offert men de regten op der vroegere hypotheekhouders, die niet minder, en veeleer als oudste regthebbenden nog meer aanspraak op bescherming kunnen doen gelden. En per slot van rekening benadeelt men het grondcrediet zelf, daar de geldschieters, op die wijze hun geld verliezend, zich nog eer zullen terugtrekken, dan wanneer zij schade geleden hebben door op ongeldige stukken af te gaan en zich dus in den regel althans eenig verzuim te wijten hebben.

Uit het vorenstaande is voldoende gebleken, in welken zin wij meenen dat eene gewijzigde wetgeving op de onroerende goederen en de hypotheken behoort opgesteld te worden. Wanneer de staat, die zich met het houden der registers belast, zorgt, dat zij zoo naauwkeurig ingerigt zijn, dat zij der werkelijke waarheid zeer nabij komen, en tegelijk zoo eenvoudig en duidelijk, dat ieder zich door inzage van hunnen inhoud kan vergewissen, kan men verder de zorg voor de particuliere belangen der burgers gerust aan hen zelven overlaten. Wanneer eene volkomen openbaarheid den belanghebbende in staat stelt te onderzoeken, wat hij noodig heeft, zal de prikkel des eigenbelangs er hem wel toe brengen om dit onderzoek zoo volledig mogelijk te doen zijn; wie daarin te kort schiet, ondervinde zelf de nadeelige gevolgen. Beter dat de een of ander op die wijze door eigen schuld eenige schade lijdt, dan dat de staat het den burgers tracht gemakkelijk te maken door maatregelen, die het gevoel van eigen verantwoordelijkheid verslappen, en ligtelijk, uit allerlei consideratiën van schijnbare billijkheid, die onveranderlijke regtsregelen schenden, welke altijd ten slotte blijken de ware billijkheid vertegenwoordigd te hebben.

Hetzelfde beginsel, hetwelk, naar wij zagen, aan de hypothecaire wetgeving ten grondslag ligt, begint ook bij andere onderwerpen

van het burgerlijk regt meer en meer zijnen invloed te doen gelden. Ook daar ziet men tegenwoordig in, dat de staat, voor zoover hij nog een directen en preventieven invloed op de belangen der burgers uitoefent, dien langzamerhand moet inkrimpen, en ieder op zijne eigene verantwoordelijkheid moet laten handelen, behoudens alleen de pligt der regering om alle bedrog tegen te gaan door de meest mogelijke openbaarheid te bevorderen. Vooral in het handelsregt worden enkele hervormingen in dien geest verlangd, en het is mijn oogmerk op een paar daarvan met een enkel woord te wijzen, hetgeen mij tevens aanleiding zal geven om een paar geschriften der laatste maanden ter sprake te brengen. De bedoelde onderwerpen zijn de makelaardij en de naamlooze vennootschappen; de geschriften zijn: de Herziening onzer Handelswet, door Mr. J.A. Levy en de Handelsregtelijke Aanteekeningen van Prof. T.M.C. Asser.

Een paar malen reeds wezen wij op het werk, getiteld: Het algemeene Duitsche Handelswetboek vergeleken met het Nederlandsche Wetboek van Koophandel, door eerstgenoemden schrijver. Sedert werd deze uitgave geregeld voortgezet, en, ofschoon het ondoenlijk is hier in bijzonderheden te treden, verklaren wij gaarne, dat het, met ijver door den schrijver bewerkt, menige belangrijke opmerking bevat, en onder de jongste literatuur over het handelsregt eene waardige plaats inneemt. Nadat het in den loop van het laatste jaar was ten einde gebragt, heeft de schrijver daaraan nog eene inleiding toegevoegd, onder den vorenstaanden titel ook afzonderlijk uitgegeven, en waarin, na de uiteenzetting van de geschiedenis der Duitsche wetgeving, kortelijk die punten worden besproken, welke naar des schrijvers opvatting in ons handelsregt vooral herziening behoeven, en het nut aangewezen, dat daarbij van het Duitsche wetboek kan worden getrokken. Dat al die onderwerpen daarbij niet à fond behandeld worden, spreekt van zelf; wanneer men echter in dit geschrift niet meer zoekt dan de schrijver daarin wilde geven, eene inleiding om het nut van zijn werk te doen gevoelen, of wel een vlugschrift om op de hoofdgebreken van ons handelsregt te wijzen, dan mag men daaraan den lof niet onthouden, dat er de meest noodige verbeteringen onzer wetgeving op eenvoudige en duidelijke wijze in aangewezen zijn.

Onder die verbeteringen noemde ik in de eerste plaats de her-

vorming der makelaardij, die, lang door den handel gewenscht, ten vorigen jare bij de wetgevende magt is aanhangig geworden, en die, wij zijn zulks geheel met den heer Levy en den ontwerper van dat voorstel eens, alleen door alle staatsbemoeijing met dezen handelstak op te heffen, op goede grondslagen kan worden gevestigd.

Gelijk bekend is, zijn makelaars tusschenhandelaars, personen, die er hun werk van maken, koopers en verkoopers tot elkander te brengen, en aldus den handel bevorderlijk te zijn; terwijl zij door het onzijdig standpunt, hetwelk zij innemen, geschikt zijn om hen bij het sluiten der overeenkomst onpartijdig voor te lichten, en later, indien er tusschen partijen geschil mogt ontstaan, de ware bedoeling daarvan in het licht te stellen.

Bij eene zoodanige betrekking nu is tweeërlei opvatting mogelijk. Het algemeen belang brengt mede, dat alle handelingen gesloten worden onder het onpartijdig oog van een deskundige, die ieder bedrog terstond ontdekken en beletten kan; hetzelfde belang vordert evenzeer, dat later over de beteekenis dier handelingen zoo min mogelijk verschil ontsta; redenen genoeg voor den staat om zich deze zaak aan te trekken, en te zorgen, dat de makelaars inderdaad aan de vereischten, die men aan eene zoodanige betrekking mag stellen, voldoen. De makelaars worden alzoo min of meer openbare ambtenaren, van staatswege benoemd en zoo noodig ontslagen, en die in dat toezigt een waarborg geven, dat zij het vertrouwen waardig zijn, hetwelk het publiek genoodzaakt is in hunne eerlijkheid en bekwaamheid te stellen.

Aan den anderen kant kan men zeggen, dat die noodzakelijkheid inderdaad niet zoo streng bestaat; dat niemand gedwongen is dezen of genen makelaar te gebruiken, en dat het eigenbelang hier veel beter waarborgen zal zoeken en vinden, dan de contrôle der regering ooit zou kunnen geven. Wil men een onbekwaam of oneerlijk tusschenpersoon gebruiken, dan heeft men het zich zelven te wijten, indien schade daarvan het gevolg is; derden hebben daarbij inderdaad slechts een zeer verwijderd belang. Maar wil men dit niet, dan kan men zelf veel beter opzoeken, wie zijn vertrouwen verdient, dan indien men afgaat op eene staatszorg, die in waarheid weinig of niets beteekent. Benoemd wordt eigenlijk ieder, die een tijdlang de practijk van den handel heeft gezien, en geene misdrijven gepleegd heeft,

die hem met justitie of policie in aanraking hebben gebragt; afgezet wordt niemand, dan die zich in staat van faillissement bevindt, of eene strafregtelijke veroordeeling heeft ondergaan. Is het dan niet beter, dat de staat eene zoodanige contrôle laat varen, en den burgers overlate, wie zij als tusschenhandelaars willen gebruiken, dan dat hij aan sommige personen een attest van soliditeit verleent, dat geenerlei waarborg hoegenaamd geeft, en alleen kan dienen om het eigen onderzoek daarnaar te verslappen en van den weg af te brengen?

Daarbij komt, dat de wetgever, om voor de makelaars het karakter van onzijdige ambtenaren te bewaren, hun verschillende verpligtingen heeft opgelegd, waaraan toch niet de hand te houden is. Zij mogen in de vakken, waarin zij makelaars zijn, geen handel drijven, noch zich tot borg stellen voor handelingen, door hunne tusschenkomst gesloten. De nakoming dezer verpligting wordt zelfs onder eede van hen geëischt, en toch is het een feit van algemeene bekendheid, dat velen, en daaronder zij, die overigens het vertrouwen der kooplieden schijnen waardig te zijn, zich over deze verpligting heenzetten met eene gemakkelijkheid, die bewijst, dat de handel aan die onpartijdige staatsambtenaren geen behoefte gevoelt. Zij daarentegen, die de wettelijke omschrijving hunner betrekking en den door hen afgelegden eed in ernst opnemen, vinden slechts zeer zelden eenige belooning in het meerder vertrouwen, dat het publiek hun boven hunne minder conscientieuse ambtgenooten verleent.

Waar dit het geval is, kan de keuze tusschen beide opvattingen niet wel twijfelachtig zijn. De eerste moge in vroegeren tijd goed hebben gewerkt, moge nog gewenscht worden in landen, waar de regering gewoon is eene zekere voogdij over hare onderdanen uit te oefenen, bij ons en in onzen tijd is zij niet langer vol te houden. Wil men haar verdedigen, dan zij men consequent, en geve door een naauwkeurig onderzoek vóór de benoeming en strenge contrôle gedurende de uitoefening der betrekking ernstige waarborgen. Maar erkent men, dat dit onmogelijk is, en bovendien door den handel niet meer verlangd wordt, dan zij men eveneens consequent, en schaffe bepalingen af, die zonder eenig nut den minder naauwgezetten makelaar bevoordeelen boven den gemoedelijken, en van het publiek een vertrouwen vragen, dat zeer slecht geplaatst kan zijn.

Wij hopen dat eerlang in dien geest ook door de tegenwoordige regering een wetsontwerp zal worden aangeboden, en nemen nog slechts de aanmerking over, welke de heer Levy teregt maakt tegen die bepaling van het vroegere ontwerp, die aan de makelaarsboeken eene zekere beslissende kracht verleende. Is toch de makelaardij eene geheel vrije betrekking geworden, en vervalt daarmede zelfs die waarborg, welke de benoeming en de mogelijkheid van afzetting door het openbaar gezag, zij het ook in zeer geringe mate, gaven, dan is er hoegenaamd geen grond om in hem, die eene zoodanige affaire uitoefent, meer vertrouwen te stellen dan in iemand anders, en den regel: ‘unus testis nullus testis’ te zijnen behoeve te wijzigen. Het is ook onnoodig. In regtsgedingen wordt zelden van het bewijs der makelaarsboeken gebruik gemaakt, en nog zeldzamer wordt bij handelingen, zonder hen gesloten, op dien grond het gemis hunner tusschenkomst betreurd. Reeds thans bestaat het nut van hun boek hoofdzakelijk daarin, dat zij, het vertrouwen van beide partijen bezittende, opkomende geschillen als arbiters bijleggen, en aldus processen overbodig maken. Dezen invloed zullen zij meer nog dan vroeger uitoefenen, wanneer partijen genoodzaakt zullen zijn zich nog meer dan thans rekenschap te geven van het vertrouwen, dat zij in hen stellen; eenen anderen, meer geregtelijken invloed aan hun boek toe te kennen, zou bij hunne veranderde positie niet gaan.

Ten slotte wenschen wij de werking van hetzelfde beginsel te herinneren bij de nieuwere opvatting van de leer der naamlooze vennootschappen. Het gevaar, dat hier bestaat, en dat de tusschenkomst van den staat schijnt noodig te maken, ligt daarin, dat de aandeelhouders niet met hun geheel vermogen, maar alleen voor zoover zij aan de onderneming hebben deelgenomen, voor de schulden aansprakelijk zijn, en het voor derden dus zeer moeijelijk kan zijn te weten, hoe ver zich het vermogen der maatschappij uitstrekt. Ziet men nu in het staatsgezag een zorgenden voogd, die voor de belangen der burgerij moet waken, die als zoodanig zorgt, dat elke aanteekening in de hypothecaire registers onbepaald vertrouwen verdient, en in de makelaars ambtenaren aanwijst, die van zijnentwege den kooplieden onpartijdigen raad geven, dan ligt het voor de hand, aan dien staat ook de zorg op te dragen, dat de beperkte aansprakelijkheid der naamlooze vennootschappen niemand schade aandoe. In dien

kring van denkbeelden komt men er van zelf toe, die vennootschappen door den staat te doen erkennen en regelen te stellen, waarnaar zij zich moeten gedragen, en over wier nakoming de regering een naauwlettend oog houdt. Meent men, dat een dergelijk toezigt op den duur niet wel kan worden uitgeoefend, dat het de ware roeping der regering miskent, en ten slotte meer kwaad dan goed doet door het gevoel van eigen verantwoordelijkheid bij de burgers te verzwakken, dan moet men deze regeling afkeuren, en, even als in de beide andere onderwerpen, ook hier alle heil van eene volledige en behoorlijk georganiseerde publiciteit verwachten.

Onze wetgever, wiens werkzaamheid in het tijdperk van overgang viel, betreedt hier, even als in vele andere onderwerpen (wij herinneren alleen het wisselregt), een middenweg: d.i. hij vordert voor de naamlooze vennootschappen eene voorafgaande erkenning, maar stelt die afhankelijk van bepaalde voorwaarden, en laat na de oprigting het staatstoezigt geheel los. Dat dit systeem zich boven het absolute stelsel van staatstoezigt aanbeveelt, doordien alle willekeur uitgesloten is, en de vrijheid van handelen niet door noodelooze banden wordt gekneld, is niet te ontkennen; maar daartegenover staat nu weder een nieuw nadeel, dat in onze oogen niet geringer is. Het staatstoezigt is nu meer schijnbaar dan werkelijk; het voorkomt geen der gevaren, waartegen het gerigt behoorde te zijn, maar het verslapt daarentegen de werkzaamheid van het publiek, dat nu vertrouwen stelt op waarborgen, die inderdaad niet bestaan. Geen wonder dan ook, dat de meeste regtsgeleerden van den laatsten tijd ook voor ons land het aannemen der beginselen wenschen, die de wetgeving der meeste ons omringende volken leiden, en waardoor de roeping van den staat beperkt wordt tot de zorg voor eene volledige publiciteit; de burgers mogen dan zelf den toestand van iedere naamlooze vennootschap onderzoeken, en beslissen wat hun te doen staat.

Dat beginsel zoo ver mogelijk en op onderscheiden gebied van wetgeving door te voeren, is blijkbaar een eisch van onzen tijd. En daarbij kunnen wij de opmerking niet terughouden, hoe ook de burgerlijke wetgeving den invloed ondervindt van de politieke beginselen, die het staatsgezag leiden. Meermalen is de invloed behandeld, welken de staathuishoudkunde op het civielregt uitoefent; zoo ook is het verband tusschen staats- en strafregt onmisken-

baar; maar niet minder belangrijk zou een onderzoek zijn naar de verhouding der burgerlijke wetgeving tot den politieken toestand, waaronder de volken in verschillende tijdperken leefden. Dat het beginsel, hetwelk wij in de drie door ons behandelde onderwerpen hebben gesteld, noodwendig met de constitutionele monarchie van onzen tijd zamenhangt, zou daarbij gemakkelijk kunnen worden aangetoond.

Dan, wij mogen niet vergeten, dat wij hier eene boekaankondiging leveren. Wij besluiten dus onze opmerkingen omtrent de beide door ons genoemde handelsregtelijke onderwerpen met de mededeeling, dat ook de heer Levy in dit opzigt de door ons ontwikkelde beginselen voorstaat. Dit verdient te meer opmerking, daar het Duitsche handelswetboek hier geheel andere denkbeelden huldigt, en wij bij de lezing der eerste aflevering gevreesd hadden (gelijk van zijn standpunt ook wel te verklaren zou zijn geweest), dat hij zich wel eens te ver door zijne voorliefde voor den Duitschen wetgever zou laten verleiden. Met genoegen zagen wij dus, dat dit niet zoo geweest is, en hij, bij al zijne overigens zeer regtmatige ingenomenheid met het werk van dien wetgever, toch het goede, dat ons van elders kan toekomen, niet minder erkent.

Ten slotte wenschten wij de aandacht onzer lezers te vestigen op de brochures, welke de hoogleeraar Mr. T.M.C. Asser onder den titel van Handelsregtelijke Aanteekeningen in het afgeloopen jaar is begonnen uit te geven. Reeds zijn twee ter onzer kennis gekomen, waarvan de eerste de Amsterdamsche aanvarings-clausule bij casco-verzekering toelicht, en de tweede het tractaat behandelt, hetwelk tot regeling van den toestand der naamlooze en andere vennootschappen tusschen Nederland en Italië gesloten is. Dat men hier geene wetenschappelijke monografiën te wachten heeft, ligt voor de hand; blijkbaar dienen zij alleen om de aandacht te vestigen op het belangrijkste, dat op het gebied van het handelsregt nu en dan voorvalt, en daarover op eenvoudige wijze het oordeel des schrijvers bekend te maken. Tot regt verstand van het bestaande en tot voorbereiding van hervorming, waar die wenschelijk schijnt (aldus omschrijft hij zelf zijne bedoeling), is welligt bescheiden behandeling van speciale punten niet minder dienstig dan de alles omvattende beschouwing van een geheel regtsstelsel, waarbij meestal de

belangrijkste onderdeelen onaangeroerd blijven en waardoor men dus ten slotte niet veel verder komt.

Over het geheel is derhalve de taak, die hij zich voorstelt, overeenkomstig met het plan, hetwelk de redactie van het Magazijn van Handelsregt bij het openen harer rubriek Mengelingen voor oogen had, en waarover wij vroeger een gunstig oordeel uitspraken, daar het ons de meest geschikte weg scheen, om de wenschen en behoeften der praktijk, die bij eene wetenschap als het handelsregt van overwegenden invloed zijn, tot de kennis van den geleerde en den wetgever te brengen. Hun plan heeft niet de resultaten opgeleverd, welke daarvan te wachten waren, misschien omdat het op de medewerking van *alle* belanghebbenden gebouwd was, en ieder daarom het geven der gewenschte opmerkingen gerust aan zijnen buurman meende te kunnen overlaten. Dit gevaar valt weg, nu de heer Asser de taak alleen op zich heeft genomen. Wij wenschen hem dan ook den meesten voorspoed bij deze onderneming, en twijfelen niet, of hij, die de wetenschap met de praktijk steeds zoo gelukkig heeft weten te verbinden, is ook in dit opzigt de geschikte persoon, om in zijne mededeelingen beider belangen en behoeften in het oog te houden.

Uit het hier gestelde standpunt komt de eerste brochure ons het belangrijkst voor, waarin enkele bepalingen worden behandeld, die ter voorkoming van gerezen moeijelijkheden aan de Amsterdamsche polis zijn toegevoegd. Zoo ergens, dan is op het gebied der assurantie de geest des volks nog het meest bezig een gewoonteregt in den zin der ouden te scheppen. Meer dan bij andere onderwerpen wordt daar de geschreven wet aangevuld, gewijzigd of ter zijde gesteld, naar hetgeen de belanghebbenden zelven als nuttig en noodig erkennen. Die werkzaamheid na te gaan, te leiden of wetenschappelijk te verwerken, ziedaar een der schoonste pligten van den regtsgeleerde; en van harte zullen wij het toejuichen, indien wij den heer Asser in zijne Aanteekeningen menigmaal op dat gebied zullen zien optreden.

De tweede brochure behandelt een onderwerp van een geheel anderen aard, waarvoor wij de opening van eene dergelijke reeks nieuwe brochures minder noodig zouden geacht hebben, doch dat daarentegen meer de aandacht van het groote publiek schijnt te hebben getrokken: althans het heeft verschillende dagbladarti-

kelen en zelfs een tegenschrift (van Mr. F.S. van Nierop) uitgelokt.

Ieder regtsgeleerde weet, hoe de vraag naar de regtspersoonlijkheid van vreemde naamlooze maatschappijen, d.i. de vraag, of deze al dan niet bij ons in regten kunnen optreden, jaren lang onze regtbanken en regtsgeleerden verdeeld gehouden heeft. Het is hier de plaats niet daarover lang uit te weiden; genoeg zij het te herinneren, dat de Hooge Raad bij arrest van 23 Maart 1866 de hier bedoelde vraag toestemmend beantwoord heeft.

Daarmede is echter deze zaak niet ten einde. Wat er ook moge zijn van de juistheid dezer beslissing, in allen gevalle levert zij voor onze eigen naamlooze vennootschappen dit nadeel op, dat zij die in eene ongunstige verhouding tegenover de buitenlandsche plaatst, en dus eene aanvulling en herziening noodig maakt. Niet zoozeer omdat de onze een patentregt betalen, waaraan de vreemde niet onderworpen zijn; dit bezwaar, zoo het er een is, geldt meer tegen die belasting, dan tegen de wetgeving op de vennootschappen; maar omdat onze maatschappijen, alvorens de koninklijke erkenning te verkrijgen, aan onderscheiden eischen moeten voldoen, die natuurlijk voor vreemdelingen niet gelden. Wil men dus de kwestie als door dit arrest afgedaan beschouwen, dan vordert de billijkheid, dat die eischen òf voor onze maatschappijen worden verzacht, òf door eene bijzondere wet ook op de vreemde toepasselijk verklaard.

Maar de kwestie is in waarheid niet beslist, zoolang de wetgever niet gesproken heeft. Welk gezag men ook (en teregt) aan de beslissingen van den hoogsten regter moge toekennen, de lagere regtbanken blijven vrij, en wie waarborgt den vreemdeling, dat in eene zoo betwistbare regtsvraag niet menig regter een tegenovergesteld gevoelen blijve aankleven, ja dat niet de Hooge Raad, uit andere leden zamengesteld, in een ander proces anders oordeelen zou?

Die laatste bedenking heeft aanleiding gegeven tot het tractaat, dat op 11 April 1868 tusschen Nederland en Italië gesloten is. Terwijl andere regeringen (Frankrijk, België en Oostenrijk) in de beslissing van ons eerste regterlijk collegie aanleiding genoeg hadden gevonden om ook onze naamlooze vennootschappen wederkeerig in hunne landen toe te laten, verlangde de Italiaansche regering een

tractaat, waarbij die toelating van weêrszijden uitdrukkelijk wordt beloofd.

Tegen dit tractaat brengt de brochure van den heer A. eenige bezwaren in het midden, en wel hoofdzakelijk dit, dat, wanneer deze weg algemeen wordt gevolgd, de verlangde wetsherziening zeker achterwege blijven zal, en de ongunstige toestand onzer eigen maatschappijen tegenover hunne vreemde mededingers bevestigd zal worden. Dit is nu wel niet direct op de Italiaansche toepasselijk, daar hunne wetgeving soortgelijke waarborgen bevat als de onze; maar blijkbaar heeft deze bedenking bij onze regering weinig gegolden, en was het voornemen, nog meerdere dergelijke tractaten te sluiten, ook met andere landen, wier wetgeving op dit punt meerdere vrijheid toelaat. Om dat bij tijds te voorkomen, wenscht hij de verwerping van het tractaat door de Staten-Generaal.

Tegen deze conclusie is men van verschillende kanten opgekomen, en ook de Staten-Generaal hebben aan zijnen wensch geen gehoor gegeven. Bij een tractaat is men altijd min of meer jegens eene andere mogendheid verbonden; waar dus geen gewigtig belang in het spel is, behoort de volksvertegenwoordiging geene zwarigheden te maken, althans tot de aanneming eerder over te gaan, dan indien het eene binnenlandsche wet geldt. Zulk een belang nu was hier vooralsnog niet geschonden. Ook al is het tractaat aangenomen, toch komen de Italiaansche maatschappijen in geene andere verhouding dan waarin zij voor hen, die de leer van den Hoogen Raad huldigen, reeds waren; terwijl de Italiaansche wetgeving van dien aard is, dat van eene bevoorregting boven onze eigen medeburgers geene spraak kan zijn.

Terwijl wij dus ook van onze zijde geene voldoende termen zouden gevonden hebben om tot eene verwerping van het tractaat aan te raden, verheugen wij ons, dat de heer Asser op de bestaande zwarigheid beeft gewezen en vereenigen wij ons geheel met zijn wensch (die wel de hoofdbedoeling van zijn schrijven zal zijn geweest), dat onze wetgevende magt de bestaande moeijelijkheden niet uit het oog zal verliezen, of meenen, dat door het aangaan van eenige dergelijke tractaten de regtstoestand der vreemde maatschappijen naar behooren zou zijn geregeld.

Voor het overige is dit bezwaar ook niet dan een der vele, die in den laatsten tijd tegen de geheele regeling der naamlooze ven-

nootschappen in onze wet gerezen zijn, en komen wij dus van zelf terug tot ons uitgangspunt, dat ook hier alleen het waarlijk vrijzinnige stelsel van vrijheid en openbaarheid verbetering kan aanbrengen. Vrijheid, om daardoor den staat te ontheffen van een toezigt, dat wel altijd een hinderpaal, maar slechts zelden een degelijken waarborg heeft opgeleverd; en naast die vrijheid eene behoorlijk geregelde openbaarheid, waardoor het publiek in de gelegenheid wordt gesteld om zich zelf die waarborgen te verschaffen, welke het in zijn eigen belang noodig acht. Daarmede zou dan ook de toelating der vreemde maatschappijen noodwendig beslist zijn, omdat er geen bezwaar zou kunnen bestaan om van hen, indien zij in Nederland wilden werkzaam zijn, die zelfde openbaarheid te eischen, waaraan onze eigene maatschappijen zich zouden moeten onderwerpen.

Mogt eenmaal onze wensch naar eene dusdanige wetsherziening vervuld worden en daarnaast nog menige verbetering in onze handelswet worden ingevoerd! Den heer Asser wenschen wij de gelegenheid toe om zijne Handelsregtelijke Aanteekeningen met menige bijdrage te verrijken: wij twijfelen niet, of zij zullen dan krachtig medewerken om het handelsregt in zijne werkelijke behoeften te leeren kennen en waarderen, en daardoor middellijk ook tot verbetering der handelswetgeving het hunne bijbrengen.

P.R. FEITH.

Het Legaliteitsbeginsel en de bevoegdheid der hypotheekbewaarders om de rechtmatigheid der van hen gevorderde doorhaling van inschrijvingen te onderzoeken volgens den Code Napoleon, door Mr. R.A.J. Colenbrander. Amsterdam, Joh^{s}. Muller. 1868.

De vervulling der taak, die de redactie van ‘de Gids’ mij opdroeg, is niet gemakkelijk, althans niet voor mij; bijzondere omstandigheden, van geen belang voor den lezer, verhoogen die moeielijkheid; een en ander zou mij dan ook gewis geleid hebben tot het besluit van mij ten dezen te verschoonen, ware het niet, dat de rechtmatige vrees, dat de bewuste lettervrucht alsdan niet in dit tijdschrift zou besproken worden, mij daarvan had teruggehouden[1].

Slechts zeer enkelen toch hielden zich tot dusver in Nederland, in openbare geschriften althans, met het hypotheekvak onledig; bijna allen, zoo niet allen, werkten alleen fragmentarisch en de literatuur over dat onderwerp is bijzonder arm; gesteld zelfs, dat men al 't recht hebbe van eene literatuur te spreken. 't Is zeer te bejammeren dat het zoo is en dat genoegzame voorlichting den wetgever ontbreekt, want het kon zoo gemakkelijk anders zijn. Ons vaderland is gelukkig niet zoo arm aan goede rechtsgeleerden, die, als zij zich eene korte oefening in het praktisch gedeelte wilden getroosten, zulke goede wenken zouden kunnen geven, dat het niet aan veelzijdige voorlichting behoefde te ontbreken; doch eenige

1 Dat deze vrees ijdel zou zijn en dat het werk van den Heer Colenbrander ook eene plaats zou vinden in het *Overzicht*, geleverd door den Heer Feith, kon de auteur van dit opstel niet weten. De Redactie heeft nu echter te verklaren, waarom zij tweederlei beschouwing van hetzelfde boek in *de Gids* opneemt. De reden is eensdeels, dat het onderwerp in deze dagen zeer bepaald aan de orde is en van alle zijden toelichting eischt, ten andere, dat de Heer Feith de kwestie inzonderheid van de juridische zijde beschouwt, terwijl de Heer van Eck als kundig en ervaren practicus van zijn standpunt nuttige wenken geeft.

praktische oefening en bekendheid met de boekhouding schijnen mij ten eenenmale onmisbaar. Ik kan al de oorzaken van die weinige belangstelling in een onderwerp, dat toch voor de maatschappij van zooveel gewicht is, niet opsporen; maar het is zeker, dat de Nederlandsche Regeering (ik spreek niet van een of ander kabinet) nooit grooten lust betoonde, dat onderzoek aan te moedigen. Toch heeft ons volk hier wel een prikkel noodig, terwijl bovendien zulk een onderzoek, ofschoon altijd hoogst wenschelijk, bovenal dringend vereischt wordt in den constitutioneelen Staat. De schrijvers zullen wel komen, ik voorspel het als zeker; maar wanneer? als de wet aangenomen is en in de praktijk hare leemten blijken. Ik zeg niet, dat met de medewerking van goede en ijverige schrijvers, die den wetgever een' wel bereiden akker aanboden, er immer eene volmaakte wet zou kunnen geleverd worden, doch nu de akker nog bijna in het geheel niet ontgonnen is, zullen wij voorzeker zeer verre van die volmaaktheid verwijderd blijven.

Het bovenvermeld werk is gesplitst in twee §§.

In de eerste §, die tot opschrift heeft: *Welke is de aard van het legaliteitsbeginsel?* geeft de schrijver al dadelijk rekenschap, waarom hij zich van de uitdrukking *legaliteitsbeginsel* bedient, en op blz. 4 wordt de vraag: Wat is eigenlijk dat legaliteitsbeginsel? aldus beantwoord: Volgens de schrijvers van de *Ergänzungen und Erläuterungen der preussischen Rechtsbücher durch Gezetzgebung und Wissenschaft* (Breslau, 1838), p. 8, moet men er door verstaan: ‘*die Prüfüng* aller zu veröffentlichenden Handlungen seitens der Hypotheken-Behörde, dass dieselben *ihrem wesen nach* nicht gegen die Vorschriften der Gezetse, *ihrer Form nach* rechtsgültig und dem öf fentlichen Zustande des Hypotheken-Buchs gemäss seyen.’

Julius Merkel, Das Notariat und die willkürliche Gerichtsbarkeit (Leipzig, 1860, p. 102), spreekt er niet anders over: ‘alle Anträge und Gesuche,’ zegt hij, ‘welche das Grundstück selbst und eine mit oder an demselben quantitativ oder qualitativ vorzunehmende Veränderung oder auch nur den Besitzer des Grundstücks (einen Wechsel der Besitzer) so wie eine von dem Besitzer auf das Grundstück zu übernehmende oder davon abzustossende Schuldlast betreffen, sind vom Hypothekenrichter *genau zu Prüfen* (*Lega-*

litätsprincip) und diese Prüfung vor jedem Eintrage sowohl als vor jeder Löschung auf die Giltigkeit und Richtigkeit des angegebenen Rechtstitels zur Eintragung oder Löschung ingleichen auf des Anbringers Legitimation (ad Causam und ad Processum) zu richten.'

'De Duitsche hypotheekbewaarders hebben dus niet slechts toe te zien op den vorm der akten en op de bevoegdheid der personen, die hunne tusschenkomst vorderen, maar bepaald ook op de in die akten omschreven handelingen.'

Het beginsel nu, waaruit deze verpliehting tot *Prüfung, onderzoek*, voortvloeit, noemen de Duitsche schrijvers het *Legitalitätsprincip*, en met het oog op de 'Hypothekenrichter', zeide onze schrijver reeds vroeger (Nieuwe Bijdragen, deel XVI, 1^{e} stuk): 'Men heeft die openbare ambtenaren ook belast met de zorg, dat er geene akten opgemaakt worden vóór dat hun gebleken is van de bestaanbaarheid der voorgenomen handeling in rechten. Dit noemen de Duitschers 'het beginsel der Legalität.'

In de verplichting van den bewaarder, om zich te verzekeren van de bevoegdheid der partijen, ziet de schrijver alzoo het Duitsche legaliteitsbeginsel, dat ook bij ons zou zijn ingevoerd, indien het ontwerp van 1860 wet geworden ware. Immers dit ontwerp zegt in art. 1266 van die ambtenaren: 'zij zijn verantwoordelijk voor de nadeelen, spruitende uit doorhalingen, *ten verzoeke van daartoe onbevoegden* gedaan.'

Wat den omvang hunner bevoegdheid tot onderzoek bij doorhalingen betreft, zouden, volgens den schrijver, onze bewaarders geheel in denzelfden toestand komen, waarin de Duitsche Hypothekenrichter zich bevinden, en zou men aldus ook van hen moeten zeggen, wat Merkel in zijn bovengenoemd werk, blz. 117 en 118, van de laatsten zegt: 'Denn obgleich das Grund- und Hypothekenbuch jedem Betheiligten Gelegenheid giebt, sich selbst daraus zu unterrichten, so wird doch allenthalben Legalität vorausgesetzt, *und es ergiebt sich als schwere Pflicht des Hypothekenrichters* dass er die Berichtigung und Befähigung, sowie die Identität der Betheiligten genau examinirt,' etc. 'Auch ist vor jedem Eintrage *und vor jeder Löschung genaue Prüfung des* zur Eintragung oder Löschung angegebenen Rechtstitels, sowie der Legitimation desje-

nigen, der darauf anträgt, voraus zu schicken, und dafür, dass Anstände und Mängel gehoben werden, serge zu tragen.'

Daar de bewaarder niet tot de rechterlijke macht, maar tot de administratieve ambtenaren behoort, spreekt het van zelf, dat hij de geldigheid niet als rechter beoordeelt; doch dat dit verschil alleen formeel is en niets te maken heeft met het wezen van de zaak, wordt door den schrijver in 't breede aangetoond, wanneer hij aan Dalloz, Paul Pont en arresten van de hoven van Agen en van Caen voorbeelden ontleent, waaruit blijkt, dat men in den bewaarder, zoo als 't aangehaald wetsontwerp dien wil, een administratief rechter ziet, maar een rechter, van wiens beslissing men in hooger beroep kan komen.

Blz. 11 zegt de schrijver nog een enkel woord over de uitdrukking *rechter in het hoogste ressort*, welke de Regeering bezigde en Mr. Asser (Het Nederlandsch Burgerlijk Wetboek, vergeleken met het Wetboek Napoleon) § b, 84, herhaalde. Ook Mr. van Breugel ontkent niet, zegt de schrijver, dat de bewaarder, wanneer hij die bevoegdheid bezit, als rechter moet worden aangemerkt; hij heeft tegen die benaming geen bezwaar; alleen verzet hij zich tegen de qualificatie *in het hoogste ressort*. Volgens Mr. van Breugel (zie zijne brochure *Over het groote gevaar om geld onder hypotheek te plaatsen*, blz. 76 en 77) heeft een bewaarder zoo weinig *in het hoogste ressort* te beslissen, dat, als hij ongegronde bedenkingen maakt, de partij hem door de arrondissements-rechtbank laat condemneeren om de radiatie te doen en schade en interessen daarbij te betalen.

De S. echter meent, dat de Regeering en Mr. Asser in den hypotheekbewaarder geen rechter *in het hoogste ressort* hebben gezien wanneer hij het doen eener doorhaling weigert, maar slechts dan, wanneer, zoo als art. 2198 C.N. bepaalt, een onroerend goed in sommige gevallen van de daarop klevende verbanden ontheven wordt, door dat de bewaarder verzuimde om ze op een getuigschrift van bestaande verbanden te vermelden.

'Was de uitdrukking,' zegt de schrijver, blz. 12, 'dus onder den C.N. zeer juist, ze is het nog in veel ruimer zin, met betrekking tot het ontwerp van 1860, volgens hetwelk niet alleen de bij verzuim niet opgegeven inschrijving in 't algemeen en zonder de beperking van art. 2198 als doorgehaald beschouwd wordt,

maar de doorhaling ook de inschrijving voor goed te niet doet, zoodat eene veroordeeling van den bewaarder door den rechter in vele gevallen voor dengene, wiens inschrijving onrechtmatig is te niet gedaan, niet het gevolg hebben kan dat een gewoon hooger beroep heeft, nl. dat hetgeen op last van den lageren rechter geschied is als niet geschied beschouwd wordt.' 'Het beroep op den rechter mist hier juist,' vervolgt de schrijver, 'dat, wat aan hooger beroep waarde geeft; 't is hier hazepeper zonder haas.'

'Het ontwerp,' lezen we blz. 15, 'stelt den bewaarder verantwoordelijk voor de nadeelen, spruitende uit doorhalingen, op verzoek van daartoe onbevoegden gedaan, en geeft hem hiertoe de bevoegdheid om te onderzoeken, welke de rechtsbetrekking is *tusschen derden*, om daarvan te doen afhangen of hij eene daad verrichten zal, *welke van beslissenden invloed op de rechten van derden wezen kan;* want als hij ten onrechte doorhaalt en een ander terstond na deze doorhaling inschrijving neemt, is de ongelukkige, wiens inschrijving, buiten zijn toedoen, doorgehaald is, van zijn rang verstoken en verliest alle daaraan verbonden voordeelen, omdat het ontwerp, in art. 1240, de inschrijving doet te niet gaan, onverschillig of de doorhaling te recht of ten onrechte is geschied. Nu is het juist een van de kenmerken van het legaliteitsbeginsel, dat de rechten *van derden onderling* afhankelijk gemaakt worden van de beslissing van den ambtenaar. Volgens het nieuwe Duitsche stelsel, doet eene doorhaling het zakelijk recht te niet gaan, hoedanig zij ook geschied mocht zijn.'

Met een enkel beroep op Mr. M.S. Pols (zie zijn akademisch proefschrift: *De openbaarheid des eigendoms en der zakelijke regten*, blz. 26, noot 2), vervolgt de schrijver: 'in sommige landen als Pruissen, Saksen en Saksen-Weimar, blijft wel het zakelijk recht bij eene onrechtmatige doorhaling bestaan, maar werkt niet tegen later ingeschrevenen, terwijl het zakelijk recht in andere landen, door de doorhaling, voor goed te niet gaat. De rechten van dengene, wiens inschrijving ten onrechte is doorgehaald, alzoo de rechten van derden, zijn dus altijd afhankelijk van het oordeel des ambtenaars en het Duitsche systeem is in dit opzicht geheel gelijk aan dat van het ontwerp.'

In § 2 behandelt S. *de bevoegdheid der hypotheekbewaarders tot*

ondersoek volgens den Code Napoleon, en zegt, dat hij na het ontwerp van 1860 met den C.N. naauwkeurig vergeleken te hebben, tot de slotsom gekomen is, dat het onder het Fransche recht zeer twijfelachtig was, of de bewaarder recht had, eene gevorderde doorhaling te weigeren en of hij voor de rechtmatigheid der door hem verrichte doorhalingen aansprakelijk was, terwijl het ontwerp hieromtrent geen twijfel overlaat.

De bevoegdheid nagaande, welke de bewaarders volgens den C.N. hadden, wijst de schrijver al dadelijk op Asser, die, § 655, zegt dat evenmin volgens onze, als volgens de Fransche wet, de bewaarder zich zal kunnen bemoeien met het onderzoek over de qualiteiten dergenen, die de doorhaling vorderen, b.v. of zij de eenige erfgenamen bij versterf zijn van hem, op wiens naam de inschrijving te boek staat; zoodanig onderzoek valt buiten zijn bereik. Ontkent Asser alzoo de bevoegdheid van den bewaarder en daarmede natuurlijk ook alle aansprakelijkheid voor de gevolgen van de door hem gedane doorhalingen, anders wordt er over gedacht door Jhr. Mr. J.J. de Rovère van Breugel, schrijver van een reeds hierboven aangehaald werkje, dat in 1842, zonder naam des schrijvers, bij J. Roering te 's Gravenhage is uitgegeven. De Heer van Breugel, die - en zeer uit de hoogte - beweert, dat des bewaarders bevoegdheid en aansprakelijkheid naar den C.N. vaststonden, heeft de door den schrijver aangehaalde auteuren niet gekend of vergeten te raadplegen, want anders zou hij hebben ontdekt, dat hetgeen door hem als zoo'n onomstootelijke waarheid werd voorgesteld, volgens de Franschen zelf eigenlijk nog maar ‘*une question très délicate*’ was.

Kan de Heer van Breugel zich beroepen op de jurisprudentie, zijn tegenstanders kunnen de meest gezaghebbende schrijvers er tegenover stellen. Opmerkelijk is, dat de vroegere Fransche administratie, met deze schrijvers overeenstemmende, het omtrent de bevoegdheid van den bewaarder geheel eens was met den Heer Asser.

De schrijver, die, na in 't breede op de meest gezag hebbende Fransche auteuren gewezen te hebben, het geheel eens is met Mr. Pols, dat de zeer magere gronden van het Hof van Cassatie buiten de beginselen van den Code liggen en daarmede in rechtstreekschen strijd zijn, houdt het voor niet ondenkbaar, dat het ge-

noemde rechtscollegie te eeniger tijd van gevoelen zal veranderen.

‘Dit neemt echter niet weg,’ zegt hij blz. 28, dat in Frankrijk de bevoegdheid der bewaarders feitelijk geldt, zoo als zulks hier te lande ook het geval was tot aan het bekende arrest van den Hoogen Raad van 1843, niettegenstaande het gevoelen van Mr. Asser, hetwelk, alles wel beschouwd, toch op zeer goede gronden steunt en door Mr. van Breugel zeker niet met zoo verregaande minachting zou behandeld zijn, als deze laatste schrijver zoo op de hoogte geweest was van de zaken, waarover hij schreef, als men recht had te verwachten van een ambtenaar bij het vak der hypotheekbewaring.

Houdt men de opmerking van den schrijver in het oog, dat wij, na dit laatste arrest, ten aanzien van het hier behandelde onderwerp, geheel op hetzelfde standpunt zijn gekomen, waarvan naar hot gevoelen van schrijvers die niet zonder gezag zijn, en naar dat van de vroegere Fransche administratie, de C.N. is uitgegaan, dan zal men zich wachten voor de voorstelling, alsof het systeem van den Code geen twijfel overliet en wij ons na het arrest van 1843 in eene richting bewegen, die niet alleen met de Fransche jurisprudentie, maar ook met het Fransche wetboek strijdig is; alsof wij dus van den eenigen waren en goeden weg zouden zijn afgeweken; eene dwaling, die bij den Heer van Breugel is voortgesproten uit het begrip, dat het natuurlijk is, in den aard der zaak ligt, van zelf spreekt, dat in een goed hypotheekstelsel een geldschieter in de doorhaling eenen vasten grondslag moet hebben voor zijne handelingen en dat de Fransche wetgever zulks dan ook niet anders heeft begrepen.

Blz. 29 wijst de schrijver op de artt. 1265, al. 2 en 1266 al. 4, van het B.W., welke het onmogelijk maken ons wetboek met het Fransche gelijk te stellen, daar die twee artikelen met opzet gemaakt zijn om belanghebbenden er opmerkzaam op te maken, *dat het hun zaak zijn kan* onderzoek te doen naar de rechtmatigheid der gedane doorhalingen. Omdat deze bepalingen en het onmiskenbare doel, waarmede ze voorgesteld werden, geen twijfel toelaten, noemt de Heer van Breugel ze: ‘rariteiten,’ welke eene codificatie soms aanbiedt, ‘waanzinnige wetsbepalingen’ en acht hij eene stellige wets-

bepaling zeer wenschelijk, om het gezond verstand in dezen ‘buiten aanranding te stellen.’

Kan men den Heer van Breugel niet gemakkelijk noemen, zijn lezer heeft, volgens den schrijver, de keus of hij hem gelijk geven dan wel een zot wil heeten, waarom op zijn werkje ten volle toepasselijk is het woord van Heinrich Heine: ‘Es wachsen hier freilich keine Citronen und keine Goldorangen, aber faule Aepfel gedeihen in erfreulichsten Fülle.’

De schrijver, die een voorstander is van de periodieke vernieuwing, en den duur der geldigheid eener inschrijving hoogstens op twintig jaar wenscht bepaald te zien, wil het publiek de rechtmatigheid der gedane doorhalingen zelf doen nasporen, maar de boekhouding dan ook niet aangelegd hebben op de eigenaars, zoo als thans geschiedt, maar op de perceelen, hetgeen men in der tijd even uitdrukkelijk beloofd als onverantwoordelijk lichtzinnig nagelaten heeft.

Na op blz. 32 te hebben gezegd, dat hij meent volkomen bewezen te hebben, dat het ontwerp rechtstreeks voorschrijft, wat onder den C.N. *une question très délicate* was, en het dus vaststaat, dat het ontwerp verder gaat dan het Fransche Wetboek, vervolgt de schrijver aldus: ‘Er is, ten bewijze dat het recht op onderzoek aan de bewaarders moet gegeven worden, gewezen op de omstandigheid, dat zij zonder deze bevoegdheid het eenmaal ingeschreven recht niet zouden kunnen *bewaren* en dat deze ambtenaren juist hierom *bewaarders* heeten en de aan hun beheer toevertrouwde inrichting *bewaring*’, terwijl hij uitvoerig ten slotte aantoont, dat het bewijs, uit de letterlijke beteekenis van één woord getrokken, al heel zwak is.

Ik ben het volkomen eens met den schrijver dat, waar de heer Rovère van Breugel hem steeds onbekend is gebleven, men geen eerbied van hem kan vorderen voor de nagedachtenis van dien Inspecteur-Generaal en dat hij dus alleen aan diens geschriften die waarde toekent, welke zij naar 't hem voorkomt op zich zelf verdienen, maar hij houde het ons, ouderen onder de ambtenaren en voormalige ambtenaren der registratie, ten goede, dat wij, die ge-

tuigen waren van 's mands veelomvattende kennis in zoo menig vak van wetenschap, anders oordeelen En mocht nu ook al die eerbied bij sommigen onzer, die, als tijdgenooten van den Heer van Breugel, zoo gaarne over zijne zonderlingheden in woord en schrift henenstappen, zich wellicht wat overdreven betoonen, toch schijnt het mij toe, dat de filiale liefde van het toen jongere, thans reeds vergrijzende geslacht, zelfs al wordt zij overdreven, op goede gronden gevestigd is.

't Zij mij nu vergund, mijn eigen meening over sommige punten in quaestie nader te doen kennen. Ik wensch dat te blijven doen, zoo als ik steeds gewoon was[1], en mij niet te mengen in het rechtsgeleerd debat, waarin ik niet te huis behoor, maar als het ware als deskundige den rechter, die de motieven moet zoeken en de uitspraak geven, in te lichten.

Zij het door eenigermate overeenkomende opleiding, of waardoor dan ook, ik ben het meer eens met de ambtenaren, die de schrijver bestrijdt, dan met den schrijver zelf. Toch wensch ook ik geen voorafgaand onderzoek naar de rechtsgeldigheid der stukken; ik wil eerst dan beoordeeling van de stukken, wanneer zij bij de bewaring inkomen. Het vigeerend stelsel, dat den bewaarder tot eene machine maakt, welke draait voor ieder die haar smeert, en welker eenig vereischte groote nauwkeurigheid is, vermindert de verantwoordelijkheid van den bewaarder, en wij zijn dus daarmede zeer gediend; dat stelsel is echter gewis niet in het belang van 't publiek, en alleen de goede trouw en eerlijkheid, welke in Nederland gelukkig nog zoo zeldzaam niet zijn, hebben de nadeelen, die anders ten gevolge van eenig bedrog zeer menigvuldig en groot hadden kunnen wezen, voorkomen. Men wete toch, dat thans de doorhaling van inschrijving plaats heeft op toestemming van wien dan ook, en dat dus de schuldenaar, onmiddellijk na het tot stand komen eener hypotheek, deze op toestemming van een ander die niets te verliezen heeft kan doen doorhalen en 't vaste goed op nieuw verbinden; niets belet zelfs die manoeuvre meermalen te herhalen, gelijk zulks in 't buitenland is voorgekomen. Hetzelfde kan plaats hebben met den verkoop van vast goed, schoon het bedrog daar spoediger zal uitkomen en de kosten eenigszins

1 Zie nu laatstelijk Bijblad Economist, 1867, bladz. 207 en volgende en de Economist van 1868, blz. 797 en volgende.

aanzienlijker zijn. Ik ken een geval, waarin zoo iets op zeer groote schaal in Nederland plaats had, en wanneer de wetgeving niet spoedig veranderd wordt, de industrie van allerlei aard, goede en kwade, zulk eene vlucht neemt, zullen de nadeelen van het tegenwoordig stelsel in Nederland ook wel niet lang meer uitblijven. De schrijver heeft overigens wel gelijk, dat het bewustzijn der macht om naar de bevoegdheid van de partijen onderzoek te doen, welke wij ongetwijfeld na 't bekende arrest van den Hoogen Raad van 1843 niet meer hebben, gesteld dat wij ze vroeger hadden, zoo vast bij de bewaarders ingeworteld was, dat ik vele jaren daarna aan andere bewaringen groote moeielijkheid had om doorhaling te verkrijgen op toestemmingen, die juist niet a domino verleend waren. Toch kunnen zich gevallen voordoen, waarin dit onvermijdelijk is, zooals ik er een bijwoonde, waarin de schuldeischeres non compos en nog niet onder curateele gesteld was, terwijl met de doorhaling groote haast moest worden gemaakt en de toestemming verleend werd door iemand van de familie, een geaccrediteerd en vermogend man. Zoo is het mij ook meermalen voorgekomen, dat waar vast goed werd vervreemd door iemand, die niet als eigenaar daarvan in den kadastralen legger bekend stond, terwijl ook in de akte de wijze zijner verkrijging niet werd opgehelderd, de landmeter voor de kantoordienst, waar 't geene oorspronkelijke te naamstelling gold (dan was men iets gemakkelijker), zwarigheid maakte in de overboeking. Ook deze handelwijze sproot voort uit hetzelfde verkeerde beginsel, daargelaten nog, dat een landmeter voor de kantoordienst (niet van de velddienst), schoon rijksambtenaar, feitelijk niets meer is, dan een klerk van den bewaarder, wiens bevelen hij stipt heeft op te volgen. Vele notarissen maken ook voor hun gemak misbruik van de bestaande wetgeving, door, wanneer de schuldeischer wat veraf woont, een ander, als mondeling daartoe gemachtigd, te doen teekenen. Dat alles gaat intusschen den bewaarders niet aan; zij zijn verplicht de uitlegging, door den hoogsten rechter aan de wet gegeven, op te volgen, ook al mochten zij die, even als ik, in het openbaar belang anders wenschen.

Ik zoude wenschen dat de Staat aansprakelijk was voor alle nadeel, dat op de bewaringen aan het publiek berokkend wordt, behoudens zijn verhaal op wien het behoort, waarover nader. Dat is ten eerste billijk, door dat de regeering de instructiën maakt en hand-

haaft, het personeel kiest en daarop toezicht uitoefent; ten andere is het wenschelijk, omdat de schade zoo groot kan zijn, dat een beperkte borgtocht, hoe aanzienlijk ook, geen verhaal genoeg aanbiedt, terwijl de onbeperktheid van het te verhalen bedrag natuurlijk het vertrouwen in het hypothecair krediet vermeerderen en alzoo het algemeen belang bevorderen zou. En vergelijkt men nu nog de opbrengst aan den fiscus in dat geval, met hetgeen plaats heeft bij het grootboek, waar geen offers hoegenaamd van dien aard gevorderd worden, dan, zou men zeggen, heeft de hypothecaire schuldeischer aanspraak op alle mogelijke verzekering door den Staat. Nu wil ik in dat geval, gesteld dat men daartoe overgaat (ik heb echter weinig hoop op de vervulling), geenzins den borgtocht van de bewaarders opheffen, doch die zou dan kunnen gesteld worden ten behoeve van den Staat, zonder tusschenkomst van de rechterlijke macht; dit zou den bewaarders aanzienlijke kosten besparen, terwijl het bedrag van den borgtocht misschien ook hier en daar wel voor vermindering vatbaar zou zijn, daar de Staat toch vele middelen van bedwang heeft tegenover 't meerendeel van zijne niet levenslang aangestelde ambtenaren. Maar wat het onderzoek naar de bevoegdheid betreft, deze kan veel beter worden opgedragen aan de notarissen, die daartoe door hunne bekendheid met de familie oneindig beter in staat zijn dan de bewaarders, aan welke laatsten ik enkel een materieel onderzoek wensch op te dragen en die ik zou willen zien toegelaten om aan te nemen wat in de notarieele akten daaromtrent voorkomt. De bewaarder die niet in aanraking komt met partijen en wiens werkzaamheid zich tot zijn kantoor bepaalt, is geheel en al ongeschikt voor 't onderzoek naar die bevoegdheid. Hij zal de overlegging van kostbare stukken eischen, en toch nog op de verklaringen van derden moeten afgaan. De notaris zij voor den inhoud zijner akten aansprakelijk jegens den Staat. Ik vind vooral bij die ambtenaren het stelsel van een zwaren borgtocht wel hard, omdat velen dien niet zullen kunnen stellen, en bovendien voor de belangrijke notariaten nog al een groot rouleerend kapitaal noodig is; het aannemen van dat stelsel zou dus wel weder eene bevoorrechting te meer wezen voor den meervermogende, hetgeen ik inderdaad zou betreuren, doch ik heb de gewoonte steeds meer te zien naar 't belang van het algemeen, dan naar dat van een enkelen stand of persoon. Eischt dus, bij overneming van de aansprakelijkheid door den Staat, behoudens verhaal op wien 't behoort,

het publiek belang een zwaren borgtocht door de notarissen, men ga er toe over. In de bestaande, waarlijk niet onverbeterlijke wet op 't notariant wordt immers ook kwistig gewerkt met geldboeten; zelfs staat de gelegenheid open tot schorsing en afzetting, hoewel natuurlijk ten aanzien van de notarissen, die levenslang zijn aangesteld, altijd de tusschenkomst der rechterlijke macht noodig is. Misschien ware het ook wel zeer wenschelijk - dit zij in het voorbijgaan gezegd - die tusschenkomst in de bedoelde gevallen voor schorsing en afzetting, welke anders door de regeering alleen worden uitgesproken, ook verplichtend te maken ten aanzien der bewaarders, om dezen eenigen waarborg te geven tegen willekeur. Maar men neme een vasten regel aan, verbindend voor ieder. Nimmer worde meer doorgehaald dan tegen overlegging (niet op vertoon, zooals de wet onzinnig zegt; men zou er last genoeg van kunnen hebben, als partij het bleef vorderen) van een vonnis in kracht van gewijsde gegaan of van eene authentieke akte, en de regeering, de uitvoerende en één der takken van de wetgevende macht, zij daar zoo goed aan onderworpen als de minste der burgers. Als resolutiën van een departement van algemeen bestuur, verklaringen van een ontvanger der successierechten, en ik weet niet wat al, als authentieke akten moeten worden aangemerkt, dan behooren er ongetwijfeld nog vele andere stukken, bepaaldelijk resolutiën van een gemeentebestuur, enz. toe. 't Is intusschen grootelijks zaak, de bevoegdheid tot het opmaken van toestemmingen tot doorhaling zoo maar niet lichtvaardig aan ieder toe te kennen, doch dit verlang ik dringend, dat de regeering zelf beginne met de wet op te volgen en na te leven.

Ik wensch, dat het publiek staat kunne maken zoowel op de getuigschriften van de bewaarders als op den inhoud van de registers. Wat de getuigschriften betreft, ga ik niet zoo ver, van te wenschen, dat de inschrijving, die men verzuimd heeft daarin te vermelden, zou ophouden op het betrokken vast goed te drukken. Het schijnt zonderling, en zoo ik mij een oordeel mag aanmatigen, niet zeer juridisch, den persoon, die met dat getuigschrift niets hoegenaamd te maken heeft, van zijne rechten te berooven. Behoudens verhaal voor het nadeel, door 't verkeerde getuigschrift berokkend op wien dat zal behooren, wensch ik elke inschrijving die bestaat, onverschillig of zij al dan niet in staten en getuigschriften opgenomen of vermeld

is, de kracht te laten behouden die haar toekomt. Is evenwel eene inschrijving doorgehaald, al mocht het later blijken dat zulks ten onrechte ware geschied, dan zou ik aan de inschrijvingen, die inmiddels genomen zijn, ongetwijfeld boven haar den voorrang wenschen toe te kennen en in 't algemeen nimmer de wederinschrijving van een bereids doorgehaald verband willen toestaan, anders dan op rechterlijk bevel.

't Kan in mijn stelsel nuttig zijn, dat bij de vordering van eene inschrijving door of namens den schuldeischer, bijaldien althans de borderellen niet door een notaris geteekend zijn (dat is mij ook waarborg genoeg), de grosse vertoond worde; de 3^{e} aliena van art. 1232 B.W. zegt te veel of te weinig; er zal wel bedoeld zijn *deel* en N^{o}., dat zal wel altijd onmiddellijk, misschien aan enkele der grootste bewaringen binnen een zeer kort tijdsverloop, kunnen worden opgegeven, daargelaten het geval, dat er in den eersten tijd na eene aangenomen verplichte vernieuwing eens honderden tegelijk inkomen, maar in dat geval zijn zelfs 24 uren op verre na nog niet voldoende. Tegen de afgifte van een der borderellen vóór de inschrijving heb ik groot bezwaar; de inschrijving in het zoogenaamd hulpregister zal immers zelfs aan een zeer klein kantoor, al werkt men vlug, niet altijd binnen de 24 uren kunnen geschieden[1], en nu is het zeer aan te bevelen, en dat zal wel aan ieder ordelijk kantoor geschieden, dat het zoogenaamd collationneeren plaats hebbe met 't andere borderel, waarnaar de inschrijving niet is geschied, want zoo doende alleen verkrijgt men de zekerheid, waaraan nog al iets gelegen is, dat beide borderellen eensluidend zijn.

Ook onzen schrijver schijnt de wederinvoering van de vernieuwing der inschrijvingen dringend noodzakelijk toe. Meer en meer wint die overtuiging veld. Waren vroeger vele rechtsgeleerden, die weinig met de praktijk vertrouwd waren, tegen de vernieuwing, een kwaad, ik erken het, schoon een zeer onvermijdelijk kwaad, zij zijn echter meer en meer tot het gevoelen gekomen, dat ik van den beginne van mijn loopbaan was toegedaan, en waarin ik meer en meer door 't geen ik waarnam en ondervond, bevestigd werd.

Ik moet bij deze gelegenheid herinneren aan 't geen ik vroeger[2] heb opgemerkt. Waar een of ander perceel, bij het maken van 't

1 Ik schroom niet te verklaren, dat het bij mij niet altijd plaats vindt.
2 Bijblad Economist, 1867, blz. 212 en 213.

verband nog deel uitmakende van een kad. N^{o}., wordt belast, schijnt het dringend noodig, dat de uitslag van de opmeting en de nieuwe nummering ook aan de schuldeischers worden medegedeeld, en wanneer binnen zekeren tijd geene reclame daartegen van hen mocht zijn ingekomen, moet de bewaarder van alle verantwoordelijkheid te dier zake zijn ontheven. Men vergete toch niet, dat deze, ook door mindere nauwkeurigheid der akten van overgang, niet altijd in staat is de juistheid der meting en teboekstelling te beöordeelen, en dat niemand kan of mag worden aansprakelijk gesteld, dan voor een handeling of verzuim, waardoor ten gevolge van zijne schuld nadeel is berokkend.

Eene verplichte vernieuwing der inschrijving binnen korten tijd nadat het belast perceel weder als een geheel afzonderlijk nummer bekend was geworden, zou tevens, naar mijn inzien, zeer aannemelijk zijn.

De schrijver verwijst naar een vroeger stukje, waarbij hij mij meermalen op verplichtende wijze aanhaalde[1], over het wenschelijke van eene boekhouding op perceelen, van een zoogenaamd *grondboek*. Ik heb in der tijd moeite gedaan om het te Bonn te vinden; daar en in de verdere streken, die Fransch geweest zijn, bestaat echter nog het Fransche stelsel naar den C.N. 't Grondboek vindt men alleen in de oude Pruissische monarchie. Ik ben en blijf het ook op dat punt geheel met den geachten schrijver eens, ja ik zou mij met zulk een grondboek sterk maken, door eene verlenging van den termijn voor de vernieuwing te stellen, het publiek belangrijke voordeelen te kunnen aanbieden. Ik wil er aan herinneren, dat men in 1828 het stelsel van een grondboek heeft aangenomen, en in 1838, zonder eenige ondervinding van het nadeelige, want 't had niet gewerkt, van dat stelsel is afgeweken. Ik heb mij bijna 30 jaren met het hypotheekwezen bezig gehouden; ik ben sinds 17 jaren bewaarder en heb de stellige overtuiging, ja ben er door gezette overweging voortdurend in versterkt, dat het grondboek de beste, eenvoudigste, nauwkeurigste en de minst gevaarlijke boekhouding is, die men kan uitdenken. Mocht ik mij verheugen dat enkele denkbeelden van mij, vele misschien op andere en betere dan de door mij aangevoerde zwakke redenen, van lieverlede meer en meer ingang vinden, 't was zoo niet met het

1 Nieuwe Bijdragen voor R. en W., deel 17, blz. 659, enz.

grondboek. Daar had ik steeds alle mannen van het vak, voor zoo verre zij zich daarover uitlieten, tegen mij. En toen heb ik gezwegen, zonder overtuigd te zijn, om er de invoering van vele andere verbeteringen, die ik voorstond, niet onder te laten lijden. Maar nu de heer Colenbrander 't op nieuw ter sprake bracht, kan ik toch niet nalaten met hem protest aan te teekenen tegen een, naar ik zeker acht, zeer onjuist, schoon helaas vrij algemeen bestaand gevoelen.

Als er eens nieuwe wettelijke bepalingen en ten gevolge daarvan instructiën zijn vastgesteld, beide nadat ruime gelegenheid gegeven is tot kritiek door het publiek en door de betrokken ambtenaren, is het zeer te hopen, èn dat aan de strikte naleving van beide, wetten en instructiën, zeer de hand gehouden wordt, èn dat door hoofdambtenaren *uitsluitend daarmede* belast, een behoorlijk toezicht op de wijze van werken, die dan aan alle kantoren gelijk moet zijn en blijven, worde uitgeoefend. Is dat altijd wenschelijk, 't is dubbel noodzakelijk, wanneer de Staat de aansprakelijkheid voor geleden nadeelen, behoudens verhaal op wien het behoort, overneemt. Wordt het zoogenaamd verantwoordelijk werk steeds, ik hoop overal, onder vier oogen bewerkt, het zou, wanneer de Staat de aansprakelijkheid overnam, wenschelijk zijn, dat van die naziening door een vreemd oog (dat is door een ander dan dat van den bewerker) uit eene of andere aanteekening bleek. Ik wensch niet in te veel details te treden, anders zoude ik gaarne nog 't een en ander daaromtrent in 't midden brengen.

't Is eindelijk ook zeer te hopen, dat, tot welke verbeteringen men ook besluite, de inrichting van vaste lokalen, goed ingericht voor de bewaring van het zoo belangrijk archief en gevrijwaard tegen brandgevaar, de invoering der verkorte boekhouding van de hypothecaire verbanden, de eene bewaring wederkeerig voor de andere, daaronder begrepen zullen zijn. Eene uiteenzetting van mijne gronden daarvoor komt hier echter minder te pas; zij heeft in der tijd elders plaats gehad[1], en zal nu door de belangstellenden nog wel kunnen worden opgespoord.

Mocht ik ten slotte, ten aanzien van den kundigen schrijver van het besproken werkje, mij een enkelen wensch veroorloven, dan zoude het deze zijn, dat hij in zijne geschriften, die door mij en vele an-

1 Weekblad van het Regt, 20 Febr. 1860, N°. 2140. Economist 1868, blz. 813.

deren, ook bij, ja misschien nog te meer door verschil van meening op hooge waarde gesteld worden, naar meerderen eenvoud streve, opdat hij algemeen beter gevolgd en begrepen worde. Voor 't overige herbaal ik den wensch, dat vele anderen die daartoe bevoegd zijn, zich geroepen zullen voelen, om dit zoo weinig ontgonnen veld te helpen bearbeiden, want hun arbeid zal vruchten dragen voor 't algemeen, al heeft niet ieder de talenten van Mr. Colenbrander en al zullen ook weinigen zich zoo verdienstelijk maken als de heer Ph.J. Bachiene, wiens onvermoeide werkzaamheid ook op dit gebied algemeen gewaardeerd wordt.

Gorinchem, 13 Februari 1869.

A. VAN ECK.

Naschrift.

Men vestigde dezer dagen mijne aandacht op een vonnis der Rotterdamsche rechtbank van 16 Januari 1868, voorkomende in het *Regtsgeleerd Bijblad*, behoorende tot de *Nieuwe Bijdragen van Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, jaargang 1868, blz. 100 enz.; en naar aanleiding daarvan veroorloof ik mij de volgende opmerking.

't Blijkt ook weder uit dat vonnis, dat onze wetgeving op het onderzoek naar de bevoegdheid van partijen, die toestemming tot doorhaling verleenen, al zeer ongelukkig is en eene schromelijke verwarring moet aanbrengen, welke bovendien nog veel erger zou zijn als men algemeen bekend was met de rechtspraak. De Rotterd. rechtbank immers overwoog, blz. 105, 2^{e} alinea:

‘dat de doorhaling eener hypothecaire inschrijving, die zelfs op volkomen wettige wijze en met toestemming van den hypotheekhouder heeft plaats gehad, op zich zelve genomen nooit meer kan bewijzen, dan dat die vroeger genomen inschrijving is komen te vervallen, en dat daaraan voor het vervolg alle kracht ontnomen is, maar dat zoodanige doorhaling, zoolang niet van de reden blijkt waarom zij is gegeven, voor den crediteur het regt onverlet laat, om uit krachte van dezelfde obligatie ten alle tijde op nieuw inschrijving te vorderen, en dus *a fortiori*, niet als bewijs van de delging der hoofdverbindtenis strekken kan.’

Volgens die leer is 't dus nog niet eens genoeg, dat men onderzoekt of de doorhaling al dan niet a domino geschied is, een onderzoek dat al zeer lastig en kostbaar en waarvoor niet iedereen geschikt is, maar staat men bovendien hieraan bloot, dat, waar dat onderzoek de meest voldoende resultaten heeft opgeleverd, de met toestemming van den schuldeischer doorgehaalde hypotheek nog ieder oogenblik op nieuw kan worden ingeschreven. De bewaringen beantwoorden op die wijze geenszins aan hare bestemming; even als onder den *C.N.* kunnen er nu nog hypotheken bestaan die niet ingeschreven zijn, en het hyp. stelsel biedt dus niet de minste zekerheid meer aan. Aan eene beoordeeling dier leer waag ik mij niet; is zij juist, zoo moeten, dunkt mij, de ver uitstrekkende gevolgen ieder de oogen openen en aansporen om de wetgeving zoo spoedig mogelijk te veranderen.

Maar 't groote belang der maatschappij bij de verandering der wetgeving nog eens daargelaten, schijnt het toch zeker, dat men op 't oogenblik, dat men van 't recht van onherroepelijke volmacht, volgens art. 1223 B.W., gebruik wil maken, ingeschreven moet zijn, met opneming in de registers van dat beding, als zijnde de voorwaarde, die de wet voor het uitoefenen van dat zeer exceptioneel recht gesteld heeft. Is dus de inschrijving eenmaal doorgehaald en, naar de aangenomen leer, weder inschrijving geoorloofd, dan moet deze naar mijn bescheiden meening toch plaats gevonden hebben alvorens men van zijne onherroepelijke volmacht gebruik kan maken. Is het een groot bezwaar, nu en dan ondoenlijk zelfs, de rechtmatigheid eener doorhaling te beoordeelen, 't is oneindig erger dat de vernieuwing van inschrijvingen, op toestemming van den bevoegde doorgehaald, den voorrang heeft boven inschrijvingen *na* die doorhaling, *vóór* die vernieuwing genomen.

Hoe eindelijk den gedaagde 't inroepen van zijn recht tot onherroepelijke volmacht wordt *toegestaan* tegen den eischer, *geweigerd* tegen den intervenient, verklaar ik met den hoogleeraar van Boneval Faure (zie de noot op blz. 106) niet wel te begrijpen.

9 Maart 1869.

A.v.E.

***Een brug over den Oceaan. Stoomvaart op Amerika, door M.H. Jansen, Oud-Kapitein ter Zee. Delft, J. Waltman Jr.* 1869.**

Ik weet niet of de werkelijk aardig gekozen titel van deze brochure ook tal van lezers er voor gewonnen heeft in ons commercieel land. Wel hoop ik 't, maar de ervaring heeft mij geleerd om op dit terrein vooral, geene groote verwachtingen te koesteren. Intusschen heb ik er toch van enkelen een woord over vernomen, en dat was gunstig. Men vond echter wel dat eene zoo eenvoudige zaak, als eene geregelde stoombootvaart tusschen Nederland en Noord-Amerika toch mag genoemd worden, niet zooveel ophef verdiende. Daarenboven, er bestond reeds een vrij druk verkeer tusschen beide landen, zoo meende men, en of nu enkel de uitbreiding daarvan zulke groote offers van den Staat waard was, daaraan waagde men 't ten minste te twijfelen. Immers de heer Jansen achtte alleen dan de verwezenlijking van zijn plan mogelijk, wanneer de regering jaarlijks ƒ 662,400 of ƒ 55,200 voor elke maandelijksche reis, zijnde ƒ 8 voor ieder af te leggen Engelsche zeemijl, aan de op te rigten maatschappij voor subsidie toestond. En zou het voordeel der ongetwijfeld zeer wenschelijke stoomgemeenschap met Noord-Amerika voor dien prijs toch niet wat al te duur gekocht zijn? zoo luidde eindelijk de vraag.

't Is zoo, alleen wanneer dat cijfer van subsidie door onze regering verleend wordt, noemt de ontwerper zijn plan uitvoerbaar. Maar juist op die klip vrees ik dat het schipbreuk lijden zal. In ons land schijnen tegenwoordig alleen dán door den Staat de noodige gelden beschikbaar gesteld te worden voor groote ondernemingen van openbaar nut, wanneer deze zich willens en wetens in zulke financiële moeijelijkheden gewikkeld hebben, dat enkel tusschen staatshulp en failliet de keus overblijft. Wanneer een minister van financiën in onze Tweede Kamer beweert, dat hij alleen verstand heeft van amortiseren, maar geenerlei kennis van het sluiten van leeningen, dan vindt hij toejuiching bij de vertegenwoordigers van een volk, dat ongeveer het vierde eener eeuw later dan elke andere beschaafde natie een spoorwegnet tusschen de hoofdsteden

zijner provinciën gespannen heeft, en waarvan de exploitante nog daarenboven voortdurend in moeijelijkheden verkeert. Onze Kamers schijnen maar niet te kunnen begrijpen dat de betaling van rente van een kapitaal dat belegd wordt in middelen van beter gemeenschap en sneller vervoer, in het openen van havens en kanalen en in het leggen van spoorwegen, geen nadeel, maar integendeel groot voordeel voor het land oplevert. Zóózeer zijn wij van een voorheen bij uitstek ondernemend volk gedaald tot de nederige rol van angstvallige renteheffers, dat wij ons reeds geen begeerlijker toestand kunnen voorstellen, dan vrij te zijn van schulden, al schreeuwt ook elke eens zoo drukke handelsstad en elke vroeger zoo drukke lijn van gemeenschap met den vreemde luide om wraak, dat de noodige kapitalen niet opgenomen worden om daarmede die werken van openbaar nut tot stand te brengen, welke aan den buitenlander de middelen verleenen om in handel en scheepvaart en nijverheid ons voorbij te streven. Een rentelast van vier procent achten wij helaas! nog drukkend, en onze jaarlijksche baten hebben wij over om het kapitaal van die zoo goedkoope schuld af te lossen, een bewijs dus, dat niet eens meer die matige rente door ons op zekere wijze kan verdiend worden. En verwacht ge nu van de mannen die zulk een geringen dunk hebben van het productief vermogen hunner landgenooten, eene jaarlijksche bijdrage van bijna zeven tonnen gouds voor de uitvoering van uw hoe ook onmiskenbaar wenschelijk plan? De ondervinding wettigt mij niet dat te vertrouwen, hoe zeer ik 't ook wenschen zou.

Eigenlijk moest ons dan ook een glimlach om de lippen spelen, wanneer wij in het jaar onzes Heeren 1869 nog een officier der Marine van het traditionele land van handel en scheepvaart het nut hooren betoogen van een geregeld stoombootverkeer tusschen Nederland en Noord-Amerika, zonder dat een ieder het regt heeft te spotten met zijne aanprijzing eener immers door niemand betwiste waarheid. Terwijl Engeland sedert dertig jaar eene stoomvaart met Amerika onderhondt, en van Fransche en Duitsche havens tal van booten daarheen stoomen, zal men in ons land nog niet verder gevorderd zijn dan tot de overlegging van het wenschelijke en mogelijke eener dergelijke vaart uit onze havens? Maar die glimlach zou wel spoedig van onze lippen wijken, zoodra ons oog maar viel op de cijfers van ons verkeer met de nieuwe wereld. Immers een ge-

heel andere uitdrukking zal ons gelaat aannemen, wanneer wij in de te weinig geraadpleegde regeringsstatistiek de bladzijde: Noord-Amerika getiteld, maar eens opslaan en daar voor het laatst geconstateerde jaar, dat van 1867, vinden

Algemeene invoer ván en algemeene uitvoer náár N.-Amerika

ƒ 10,890,633,		ƒ 4,081,131,	
waarvan aan		waarvan aan	
petroleum	ƒ 3,549,000.	gedisteleerd	ƒ 486,000.
reuzel	ƒ 324,300.	meekrap	ƒ 587,000.
tabak	ƒ 5,703,000.	garancine	ƒ 295,000.
terpentijnolie	ƒ 347,000.	lood	ƒ 319,000.
	wijn	ƒ 943,000.	

Daarbij komt nog dat de tabak voor een groot gedeelte, en het lood en de wijn geheel, doorvoerartikelen zijn. Voor onzen eigen handel, met welk woord men tegenwoordig zoo schermt, blijft dus een niet veel grooter aandeel over dan hetwelk onze vlag geniet in de scheepvaartbeweging tusschen dat land en het onze. Diezelfde statistiek toch geeft ons voor Nederland als cijfers voor 1867 van

Inklaring	**uitklaring**
106 schepen,	31 schepen,
waarvan 10 onder Nederlandsche vlag.	7,
32 onder Engelsche vlag.	6,
9 onder N.-Amerikaansche vlag.	5,
26 onder Pruissische vlag.	9,
7 onder Bremer vlag.	4.
7 onder Noordsche vlag.	
16 onder diverse vlag.	

En dat terwijl Hamburg in datzelfde jaar 1867 voor eene waarde van ƒ 27 millioen van N.-Amerika ontving in 105 schepen en er 85 schepen heenzond.

Is nu het bewijs nog noodig, dat de uitbreiding van ons verkeer met N.-Amerika veeleer noodzakelijk dan wenschelijk mag genoemd worden? Maar veel beter dan ik dat zou vermogen, heeft de schrijver der brochure dat pleit beslist. Een kort woord volge, om zijn plan in vlugtige trekken te schetsen, vlugtig daarom, opdat de lezer dezer aankondiging, die het merkwaardige boekske nog niet kent,

uitgelokt worde om zijn denkbeelden in hunne volle uitgebreidheid te genieten.

Van Vlissingen vertrekke eerst maandelijks en vervolgens tweemaal 's maands een stoomschip naar Noord-Amerika, en wel naar de zuidelijk gelegen haven Norfolk, en onze regering verleene daarvoor de hierboven genoemde subsidie, die alligt gedekt zal worden door de opbrengst der brievenmail. Dat is het plan van den heer Jansen.

Al dadelijk rijst bij Amsterdammer en Rotterdammer de zeer natuurlijke vraag: waarom van Vlissingen en waarom naar Norfolk? Die vraag heeft de schrijver voorzien, en aan het antwoord daarop dan ook een zorg besteed, die wij, al overtuigt hij ons ook niet volkomen, toch niet genoeg kunnen waardeeren, omdat ons daardoor menige belangrijke mededeeling verstrekt wordt welke wij anders zouden gemist hebben. Maar volgen wij hem op den voet.

Allereerst bepleit hij het nationaal belang der zaak. Wat de handel op het Oosten in vroegere eeuwen was, dat wordt tegenwoordig meer en meer de handel op het Westen, omdat de rijke bodem van de Nieuwe Wereld de werkkrachten der Oude lokt, in wier door welvaart klimmende behoeften Europa weêr voorzien kan door zijn grooter industrieel vermogen. Sedert de eerste stoomgemeenschap in 1840 tusschen Liverpool en Halifax geopend werd, is het aantal stoombooten dat te Nieuw-York aankomt, in 1867 tot het aanzienlijk getal van 488 geklommen, waarvan 404 booten 197,012 passagiers aldaar overbragten. Was in 1861 het aantal stoomvaartuigen dat die haven binnenkwam 222, tegen 132 zeilschepen, reeds in 1867 was de verhouding ten voordeele der stoombooten geklommen tot 488 tegen 198 zeilvaartuigen. Alleen in dat jaar landden niet minder dan 242,025 landverhuizers te Nieuw-York, waarvan 117,591 Duitschers, 2,156 Nederlanders en 1,623 Belgen. En hoe meer de stoomvaart toeneemt, hoe meer die lui van dat sneller vervoermiddel gebruik zullen maken. De verschillende Duitsche Staten voerden in 't zelfde jaar aan voortbrengselen van nijverheid in de Ver. Staten in voor eene waarde van 57 millioen dollars, en wanneer Amerika maar weêr eens tot zijn normalen toestand is teruggekeerd, tot eene betaling in specie zonder agio en tot eene heffing van matige invoerregten, alleen op de belangen van den fiscus en niet op die van enkele industriëlen gegrond, dan

zullen die cijfers nog aanzienlijk ten voordeele der Duitsche industrie klimmen. De uitvoer naar Amerika van Hamburg en Bremen te zamen, bedroeg in 1859-60 eene waarde van 14 millioen dollars, maar reeds in 1866-67 voerde elke der beide havens bijna even zooveel uit, en bereikte de invoer aldaar van N.-Amerika een ongeveer gelijk cijfer. Toch werden van de bijna 29 millioen dollars die het Tolverbond in 1866-67 naar Amerika zond, nog 8 millioen over Engeland, ½ millioen over Frankrijk, ¾ millioen over België, ⅝ millioen over Nederland verscheept. En wanneer wij nu alleen maar letten op het aandeel dat de aan onze grenzen gelegen Duitsche fabrieksteden in die verzendingen hadden, 2,271,000 doll. zijden-, 6,683,000 doll. wollen- en 509,000 doll. katoenen-manufacturen, 944,632 doll. staal- en 842,277 doll. loodwerk, dan zal wel niemand twijfelen aan de gemakkelijkheid zelfs om een groot gedeelte althans van dien Duitschen uitvoer naar Amerika over Nederland te leiden, zoodra wij maar eene vaste geregelde stoombootvaart daarheen aan eene onzer havens verzekeren. Eenvoudig gebruik te maken van de natuurlijke ligging van ons land, is dus alles wat wij noodig hebben voor zulk eene belangrijke zaak. En die eisch zal men toch, dat vertrouwen wij ten minste, niet te zwaar voor ons noemen.

Nu is Vlissingen voorzeker uitnemend gelegen voor het verkeer met N.-Amerika. In weinige uren bereikt men vandaar het Engelsche Kanaal en den Theems en vermijdt daarbij tevens de gevaren der Noordzee, terwijl de booten van Hamburg en Bremen ruim 30 uren moeten stoomen, eer zij nog maar op de hoogte van Vlissingen kunnen komen. Daarenboven staat die ruime en in den winter altijd open haven, in gemeenschap met de Schelde, de Maas en den Rijn, zoodat Duitschland en de Elsas, ja tot Lyon toe hunne goederen sneller en goedkooper daarheen kunnen vervoeren dan zelfs naar Hâvre. Weldra belooft de spoorverbinding daarenboven de aansluiting van die stad met het groote Europesche net. En om het belangrijke van die gemeenschap goed te doen uitkomen, heeft de schrijver zeer juist eene vergelijkende tabel der afstanden van een tal van groote Duitsche steden tot Vlissingen, Hamburg en Bremen opgemaakt, waaruit duidelijk het voordeel van het goedkooper vervoer naar onze haven blijkt. Ook voor de Duitsche landverhuizers, die nu nog bijna allen hun weg nemen over Liverpool,

Bremen en Hamburg, is die verkorte gemeenschap een groot voordeel. Bij al die privilegiën van ligging, waarin Vlissingen boven Amsterdam en Rotterdam roemen mag, moet men nog het voorregt voegen van de reeds sedert onheugelijke tijden als uitnemend erkende haven aldaar, terwijl de uitkomsten der werken tot verbetering van de zeewegen naar onze beide groote koopsteden nog altijd twijfelachtig zijn. Zijn later IJ en Maas zulke goede vaarwaters geworden, dat ook vandaar de transatlantische booten kunnen vertrekken, welnu, dan zal 't voor de groote steden des te gemakkelijker zijn om ook zelve eene stoomvaart met N.-Amerika te openen, zoodra 't Vlissingen reeds gelukt is om althans een gedeelte van den stroom van het verkeer uit Duitschland over Nederland te leiden, Laat de voor dat verkeer meest gunstig gelegen haven van Nederland voorgaan, en is het pleit dáár gewonnen, dan volgen de andere steden zeker al zeer spoedig.

Alligt wordt de mislukking van eene dergelijke onderneming te Antwerpen gebruikt, om dit plan te bestrijden, maar ook dat heeft de schrijver voorzien, en door de beknopte geschiedenis van deze zaak, elke poging van dien aard verijdeld. Ik zal daarbij echter niet stilstaan, maar liever wijzen op het allerbelangrijkste hoofdstuk, waarin hij de gronden ontwikkelt waarom hij juist de zuidelijke haven Norfolk en niet het noordelijker maar zooveel bedrijviger Nieuw-York, tot bestemmingsplaats van zijn lijn kiest. Dat hoofdstuk echter moet de belangstellende zelf lezen. De feiten en de cijfers die de schrijver tot verdediging zijner keuze geeft, zijn zoo talrijk en toch in een zoo beknopt cadre zamengedrongen, dat ik hem stellig onregt zou doen als ik hier een greep deed, en door tal van geldige bewijzen te verzwijgen, zijn plan maar half verdedigde. Dat de lectuur den daaraan besteden tijd ruimschoots beloonen zal, daarvoor sta ik evenwel borg.

Laat ook de ontwerper het onmisbare eener rijkssubsidie aan deze onderneming zelf verdedigen, en het bewijs geven dat de Staat alle kans heeft om nog meer geld uit het brievenvoer te trekken dan de geheele hulp bedraagt, als er maar verstandige maatregelen te dien opzigte genomen worden. De geschiedenis der concessiën en subsidiën van de verschillende Engelsche, Fransche en Duitsche stoombootlijnen, die hij als voorbeelden daarbij aanhaalt, zal voor menigeen van groot belang zijn. En als wij

lezen dat Engeland in dit jaar nog de aanzienlijke som van £ 10 millioen aan zijne mailbooten betaalt voor het brievenvervoer, dan zal niemand zeker meer twijfelen aan het onmisbare eener rijkssubsidie voor eene dergelijke onderneming hier te lande.

Ik besluit hier mijne aankondiging van dit inderdaad merkwaardige geschrift. Op den belangrijken inhoud wil ik wijzen, niet dien verkort weêrgeven. Mogt mijne poging, om er de aandacht op te vestigen van allen die belang stellen in de ontwikkeling der welvaart van ons land, gelukken, en mogten de magtigen in den lande hunne krachten vereenigen om eene onderneming tot stand te brengen, die in waarheid rijke winsten voor onzen handel en voor onze nijverheid belooft. Eindelijk zal de regering ons de lang gewenschte en te lang ontbeerde spoorwegen geven; laat ons dan nu ook die ijzeren armen met mannenvuist aangrijpen en tot over den Oceaan uitstrekken, om daar de vruchten te plukken welke er nog in kwistigen overvloed voor een ieder rijpen, die werken wil en werken kan.

Jammer dat de drukker de zoo heldere denkbeelden van den schrijver op zulk eene onbehagelijke en onduidelijke wijze in kaart gebragt heeft. Is eene tweede uitgave der brochure noodig, wat ik hoop en verwacht, dat dan ook een fraaijer kaart dit zoo fraaije plan verduidelijke en die zóó verlengd worde, dat ze geheel geopend naast den lezer moge liggen, opdat hij die telkens bij de lectuur kunne raadplegen.

Maar niet met een woord van berisping kan ik deze aankondiging sluiten. Veel liever eindig ik met eene welgemeende dankbetuiging aan den schrijver voor zijnen in waarheid verdienstelijken arbeid.

P.N. MULLER.

***Binnen de Perken. Naar het Hoogduitsch, van F. Spielhagen. Arnhem, D.A. Thieme*. 1869.**
***De kinderen van kapitein Grant. Naar het Fransch van Jules Verne. Leyden, de Breuk en Smits*. 1868.**

Als de vertaler van dezen inderdaad fraaijen roman van Spielhagen met opzet de menigte germanismen gebragt heeft in de hollandsche uitgaaf, waarvan die letterlijk wemelt, om daardoor aan het boek toch vooral een sterk geteekend Duitsch karakter bij te zetten, dan heeft hij monnikenwerk gedaan. Want ik ten minste zou weinig romans kunnen opnoemen die zulk een diepen stempel dragen van de nationaliteit des schrijvers, als juist deze. Reeds uit de lijst der personen blijkt dat. Niet eene enkele toch van die figuren, welke tegenwoordig onmisbaar schijnen te zijn in een Duitschen roman, ontbreekt hier. Men oordeele. Een Duitsche baron verliest door onverstand zijne voorvaderlijke goederen en is het slagtoffer van de sluwe praktijken van zijn zwager, een joodsch bankier, die aan den wèl geslaagden woeker zijner vaderen zijn adelijken titel te danken heeft. Maar terwijl de zoon van den baron verbitterd wordt over de dwaasheden van zijn vader, en door allerlei intrigues zijn naam weêr in aanzien hoopt te brengen, is daarentegen de eenige stamhouder van den gedoopten jood een *mauvais sujet*, die het onregtmatig verkregen goed weêr op even zondige wijze verspilt. Gelukkig staat een wakkere houtvester den ouden baron in alle moeijelijkheden trouw ter zijde, en spreidt, met de twee eenige dochters der beide mannen, die naar het hart één zijn hoe ook gescheiden naar de wereld, een aangenaam waas over het geheele verhaal. De hoofdpersoon is echter de neef van den houtvester, een man die dweept van eene hervorming der arbeidende klasse; een socialist, die wel wordt voorgesteld als iemand van zeldzame scherpzinnigheid, en die zelfs den vorst des lands tot de toepassing zijner theoriën dreigt over te halen, maar wiens vage en eindelooze redeneringen ons toch altijd even koud laten, als onzeker, welke plannen hij eigenlijk ten uitvoer leggen wil. Ook de zoon van den houtvester is een warme democraat, en geniet zelfs de eer eener gevangenschap voor de liberale artikelen, welke hij als redacteur van een dagblad

schrijft, maar de socialist spot met den neef, die niet, als hij, van de rookende puinhoopen van kasteelen en fabrieken het heil der arbeiders verwacht. Toch bekoelt de hoflucht ook zijn warm hoofd en brengt dat weêr in harmonie met de temperatuur van zijn ijskoud hart, waarop de schoonste dames gedurig een mislukten aanval wagen en waartoe alleen de dweepende dochter van den houtvester toegang wint. Zij echter wordt door hare tante, die als beeldschoon meisje de gunst van den vorst en eene blijvende woning in het koninklijk paleis heeft weten te verwerven, tot eene schitterende rol in de *chronique scandaleuse* van het hof bestemd, eene onderscheiding waarvoor zij evenwel oogenblikkelijk vlugt, zoodra zij den toeleg doorziet. Eene wilde schoonheid, uit het diepe bosch naar de residentie getogen, om vrolijker en jeugdiger aanbidders te vinden dan die eeuwig zwijgende honderdjarige eiken en kastanjes van het Thüringerwoud, verbindt in hare fladderende togten gedurig de verschillende personen van dit verhaal op eene wijze die den lezer steeds in spanning houdt. En wanneer een sluw en hooghartig prediker, een dweepende schoolmeester en een pedante docter ons soms vervelen door hunne gezwollen redeneringen, dan weet die onstuimige Gipsy ons weêr door hare vermetelheid te boeijen. Meesterlijk is ook de oude hoveling geteekend, die met de vroegere vriendin des konings angstvallig het geheim der geboorte van hun zoon tracht te verbergen, wiens losbandig leven maar al te zeer het ouderlijk karakter weêrgeeft. En de bejaarde zuster van den ouden baron en van den trouwen houtvester zijn zulke beminnelijke figuren, dat ge u telkens verheugt wanneer zij u weêr een blik gunnen in haar lief huiselijk leven.

Is na deze korte schets van het boek nog wel een woord van aanbeveling noodig? Ik twijfel er aan. Mijne ingenomenheid er mede blijkt daaruit toch wel voldoende, al is noch de gang noch de knoop van het verhaal er uit op te maken. Zelfs heb ik geen woord gesproken van de coquette dochter van den bankier, wier ligtzinnig en toch goedhartig karakter ons soms met medelijden vervult, en met opzet zweeg ik van den vader, wiens lage ziel zich verlustigt in den opgang dien zijn zoon in de *jeunesse dorée* maakt, zij 't dan ook door liederlijkheid en verkwisting. De teekening ook daarvan make het genot uit van den lezer, die dan ook wel de groote fout van het boek zal ontdekken. Vraagt ge mij, waarin

ik die meen te ontdekken, dan is mijn antwoord gereed. De hoofdfout ligt in den hoofdpersoon. Hij is een onmogelijk man, onmogelijk in zijne handelingen, even onmogelijk als de meeste toestanden zijn waarin hij geraakt. Daarenboven blijft het doel dat hij bereiken wil, onzeker. Is 't eene coöperatieve beweging die hij in het fabriekwezen wil voorstaan? Maar dan is de schrijver òf onbekend met dat stelsel, òf hij is er onbillijk voor. Is hij eenvoudig democraat? Dan is de strijd dien hij tegen zijn liberalen neef voert, ongegrond. Socialist is hij alleen in zijne eindelooze redeneringen, nooit in zijne plannen. Het onpraktische van den Duitschen dweeper blijft dan alleen over als onbevredigend resultaat voor den lezer.

Blijkbaar heeft Spielhagen met groote ingenomenheid Fanny Lewald's meesterstuk: von Geschlecht zu Geschlecht, gelezen, want menige episode in zijn roman herinnert den lezer aan die zoo fijne karakterstudie van de begaafde schrijfster. En ook in het onwillekeurig abandon dat beide auteurs aan hunne gedachten en pennen gelaten hebben, zonder een enkel oogenblik te denken aan den wel wat te grooten omvang dien hunne verhalen dreigden te verkrijgen, ligt een zekere familietrek. Daarin toch bleef de schrijver niet zoo geheel: Binnen de Perken! En daaronder heeft ook de vertaler geleden. Hij is met de beste bedoelingen begonnen, en ook zeer lang angstvallig gebleven in de keuze zijner woorden om toch vooral niet die zoo natuurlijke fout der meeste vertalers uit het Duitsch te begaan en eenvoudig een germanisme neêr te schrijven, wanneer het juiste Hollandsche woord hem niet gauw genoeg inviel. Maar in den stapel van deelen hebben zijne goede bedoelingen al spoedig een graf gevonden. 't Is jammer, want het eerste deel bewijst dat de man beter werk leveren kan, dan hij in de laatste deelen geleverd heeft.

Toch eens aan het neêrschrijven zijnde van mijne grieven, mag ik de groote grieve niet verzwijgen, die ik tegen den uitgever heb. Die geldt zijn vignetten. Terwijl de schrijver met angstvallige zorg zijne hoofdpersonen als heroën zoekt voor te stellen, maakt een onhandige teekenaar van hen karikaturen, die den lezer onwillekeurig doen glimlachen als hij aan hen denkt. Vooral voor het tweede en vierde deel heeft hij van den man, dien wij al lezende voor een halve godheid houden, zoo'n kolossalen ploert gemaakt, dat alleen de glimlach over zulk een dwaas figuur de ergernis over zulk eene voorstelling

kan temperen. Mag men dat vergeven aan iemand als hem, die juist door tal van keurige uitgaven het bewijs geleverd heeft dat hij op alles wat het publiek uit zijne handen ontvangt, een zeker cachet van perfectie weet te drukken? De Amsterdamsche firma Tresling en C^{o}. toone hem hoe een goed vignet moet zijn, dan zullen zijne toch reeds door hun smaakvol uiterlijk bepaald boven velen uitmuntende uitgaven, nog aanzienlijk in behagelijkheid winnen.

Aan den vertaler geef ik den welgemeenden raad Jules Verne's Lotgevallen van de Kinderen van Kapitein Grant eens te lezen, om te leeren, wat een goede Hollandsche vertaling is. Want daardoor onderscheidt zich dat boek werkelijk gunstig, gunstiger dan door den druk, die al zeer slecht is. En de inhoud? Ja, die is alleraardigst, wat den vorm betreft; gemakkelijk en vloeijend en geleidelijk, maar voor 't overige te veel in het genre van Aymard, behalve het bloedbad waarin die man al zijne producten doopt eer hij ze in de wereld stuurt. Het is een verhaal van een schatrijken Lord, die een Britschen zeeman tracht op te sporen, wiens schipbreuk hij verneemt door het opvisschen van een flesch, waarin de man het verhaal van zijn ongeluk aan de wijde wateren heeft toevertrouwd, hopende op het gunstig lot dat ook waarlijk aan dien broozen bode te beurt valt. Het schrift is eigenlijk nauwelijks meer te lezen. Enkele halve woorden alleen zooals: .....tannia, ...gonie....Austral.... Contin... ‘37° 11’’ zijn nog te ontcijferen. De edelman gaat nu met zijn eigen jagt en in gezelschap van zijn vrouw en zwager en de kinderen van den schipbreukeling benevens een Franschen natuurkundige, naar Zuid-Amerika, de 37ste parallel langs, en bereikt eindelijk, na de zonderlingste ontmoetingen en vreeselijkste ontberingen in de binnenlanden, zijn doel. Wil men op deze wijze enkele weinig bekende gedeelten van den aardbodem beschrijven, dan is zekerlijk het middel uitstekend gehanteerd, want jong en oud zal zich aan de lectuur letterlijk vergasten, terwijl de tijd er aan besteed, nuttig doorgebragt is tevens. Waarlijk geen schrale lof.

M.

De landaanwinning op De Friesche wadden.

Een woord naar aanleiding van de beschouwing over bovengenoemd Project. door den Heer T.J. Stieltjes, in 'de Gids,' 1869. N°. 1.

Met eene ligt te begrijpen belangstelling nam ik kennis van het artikel 'Ameland', in het Januarijnommer van 'de Gids,' naar aanleiding mijner brochure over de Landaanwinning op de Friesche Wadden[1]. - Met genoegen mogt ik uit dat in vele opzigten belangrijk artikel zien, dat een zoo erkend bevoegd beoordeelaar als de Heer Stieltjes, de wenschelijkheid der voorgestelde Landaanwinning ten volle erkent, en overtuigd blijkt te zijn, niet alleen van het groot algemeen nut en de heilzame gevolgen dier onderneming, maar ook van derzelver praktische en financiëele uitvoerbaarheid. Meer bijzonder was het mij aangenaam, dat de Heer S. zich in beginsel kon vereenigen met de voorgestelde eenvoudige middelen om tot de opslibbing van het Wad te geraken en daarvan goeds verwacht, terwijl ook hij juist die hoogere afdamming afkeurt, evenzeer door mij bestreden, maar die ik - force majeure - genoodzaakt was in mijn project op te nemen. Indien ik desniettegenstaande

1 De Landaanwinning op de Friesche Wadden, in hare noodzakelijkheid, uitvoerbaarheid en voordeelen beschouwd en toegelicht door Jh. Mr. P.J.W. Teding van Berkhout. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink, 1867, 126 blz. met 2 kaarten en profilteekeningen. Prijs ƒ 1.

naar aanleiding van het artikel Ameland de pen opvat, zal men wel willen gelooven dat dit niet geschiedt om in eene wederlegging te treden van den heuschen en kundigen beoordeelaar, wiens belangrijk opstel het doorloopend bewijs levert, niet alleen van studie en zorgvuldig onderzoek, maar ook van belangstelling en sympathie, en die zelfs daar waar hij bestrijdt, dit blijkbaar doet met de bedoeling om der goede zaak bevorderlijk te zijn. Integendeel, indien ik met bescheidenheid eenige bedenkingen in het midden wensch te brengen, zoo geschiedt dit alleen in het belang der zaak, welke benadeeld zoude kunnen worden indien eene - ik geloof te mogen zeggen - aanvankelijke, op eene enkele waarneming gebaseerde opvatting, maar die ongelukkigerwijs het levensbeginsel van het Project betreft en daarenboven op eene wijze gemotiveerd is, welke ieder niet volkomen plaatskundige moet overtuigen, geheel zonder wederlegging bleef. Zoodanig is de twijfel, welken de Heer S. aan den dag legt, of de door ontwerper voorgestelde opslibbingsperiode wel lang genoeg gesteld zij, - zijne door aanhalingen en becijferingen over slibgehalte enz., ingekleede meening, dat voor de geheele opslibbing van het Wad waarschijnlijk een langer tijdsverloop gevorderd zal worden. En ik vrees, dat zulke meening, openlijk verkondigd door eene autoriteit als Stieltjes, noodzakelijk nadeelig moet zijn voor de hier bedoelde commanditaire onderneming.

Het project tot Landaanwinning op de Friesche Wadden toch berust op de gegronde waarschijnlijkheid, dat, bij aanwending van doelmatige middelen, eene krachtige en *spoedige* opslibbing van het Wad zal verkregen worden. Hierin, in dien betrekkelijken spoed, in de gegronde verwachting dat ondernemers zelve de rijke vruchten zullen plukken van hunnen inleg, ligt de grondslag, de raison d'être, van het geheele ondernemen. Ontbreekt die grondslag, wordt de verwachting aangaande eene krachtige en spoedige opslibbing onwaarschijnlijk of slechts twijfelachtig, dan vervalt daarmede ook alle reden voor de bedoelde onderneming. De zaak moge dan als zaak van algemeen belang, uit een vaderlandslievend en philanthropisch oogpunt volkomen aanbevelenswaardig blijven; uit het oogpunt van den ondernemer blijft zij dit niet meer, als zaak van goede voordeelige geldbelegging verliest zij elke waardij, de stimulans tot het bijeenbrengen van kapitaal ontbreekt, in één woord:

de zaak wordt financiëel onmogelijk. Maar geheel integendeel blijft het mijne stellige en steeds krachtiger overtuiging, dat door aanwending van slechts eenvoudige, onkostbare middelen, niet enkel eene algemeene, maar ook eene spoedige (spoediger nog dan aanvankelijk is opgegeven, zie blz. 54 brochure) opslibbing van het Wad te wachten is. En de gronden van deze mijne overtuiging berusten niet op het geloof in derden, hoe deskundig ook, of op eene enkele aanschouwing in loco, maar op feiten, herhaaldelijk waargenomen, en in hun onderling verband vergeleken; feiten, in het oogvallend en overtuigend genoeg, om mijn aanvankelijk onderstellen aangaande het groot opslibbend vermogen van het Wad tot zekerheid te doen aangroeijen, nog vóór dat ik het eerste woord had gelezen van wat ook door anderen over deze zaak werd geschreven. En deze overtuiging, ik geloof te mogen zeggen, dat ze algemeen is bij de bewoners der omliggende kusten, bij de zoodanigen, welke dag aan dag en jaar op jaar van de wisseling van toestanden op het Wad getuigen waren, lieden zonder theoretische opleiding, geen deskundigen, als men wil, maar op wier gezond oordeel en praktischen blik daarom misschien weinig minder te vertrouwen is.

Reeds in de inleiding mijner brochure is gewezen op die wisseling van toestanden op het Wad, waarvan de oorzaken in het IVe Hoofdstuk nader zijn ontwikkeld, en dat niet enkel om reden te geven van datgene wat verwacht kon worden, maar evenzeer tot verklaring van reeds waargenomen en telkens op nieuw waar te nemen opslibbingsresultaten, verwonderlijk zelfs voor wie geheel bekend zijn met de vele en krachtige oorzaken, welke tot hunne vorming zamenwerken, maar ongelooflijk voor wie ze nimmer aanschouwden, of, omdat zij ze eene enkel maal slechts aanschouwden, dien voornaamsten grondslag voor juiste waardering en gevolgtrekking ontbeerden, welke, gelijk in de meeste zaken, ook hier, in vergelijken en in hun onderling verband beschouwen van h e r h a a l d e waarnemingen bestaat. Had de Heer Stieltjes, die gedurende zijn eenig bezoek[1] aan het Wad, blijkbaar reeds zoo veel gezien en opge-

1 Onder ongunstige omstandigheden bovendien, wat voorafgaande windrigting betreft, destijds meest uit het O. en Z., wat ik mij daaruit herinner, dat ik, daags voor de komst van den Heer S. op Ameland belet werd van Hollum (westpunt van Ameland) naar Nes langs het Noordzeestrand terug te wandelen, uit hoofde der sterke afstuiving van het duinzand, dat mij tevens in het aangezigt woei. Nog herinner ik mij, dat des morgens van denzelfden dag de postschipper mij het voorstel deed, met hem te voet van Nes naar den vasten wal over te steken, en dat later bij hoog watertij, de overtogt niet op de gewone wijs, maar slechts per roeiboot kon geschieden. Hierin ligt de verklaring, waarom de peilingen tijdens de overvaart van den Heer S. met uitzondering van eenig slib onder den Frieschen wal en in eenige diepere geulen, slechts hard zand op den bodem der zee aanwezen.

merkt heeft, gedurende eenige weinige opvolgende wisselingen van wind en weder slechts, getuige kunnen zijn van de snelle en dikwerf merkwaardige wisseling van toestanden op het Wad, dat soms met slibmassa's als overdekt, korten tijd daarna geen spoor er van meer vertoont, om weldra weder met nieuwe nog uitgebreider slibnederlagen bedekt te worden,..... dit zoude voor een zoo ervaren en praktisch opmerker geweest zijn als een opengeslagen boek der toekomst, en voorzeker, zijn oordeel over den vermoedelijken duur der aanslibbing aanmerkelijk hebben verbeterd. Acht hij thans eene langere periode van aanslibbing dan de door mij voorgestelde[1] waarschijnlijk, misschien had hij zich dan veeleer geschaard aan de zijde van hen, die meenen, dat de duur der aanslibbing door mij te lang is voorgesteld, en onder gunstige, maar waarschijnlijke omstandigheden, in den halven tijd zal kunnen plaats grijpen[2].

Ook zoude ik het wenschelijk hebben gevonden, indien de Heer Stieltjes, bij zijn bezoek van Ameland, zijn onderzoek niet had bepaald tot de aanslibbing bij den stroomleidenden dam, maar ook eens een kijkje ware gaan nemen van de kribbetjes, aansluitende aan het steenoeverwerk tegenover Kooiplaats en meer oostelijk. Deze toch, hoewel slechts van geringe lengte en zeer eenvoudige constructie, zijn echter in zoover hoogst belangrijk, omdat ze in 1867 daargesteld op die

1 Een tijdsverloop van 16 jaren namelijk: dat dit echter aanzienlijk korter zal kunnen worden, is ook de slotsom mijner beschouwing, einde IV^{de} hoofdstuk, blz 54 brochure.

2 Dit is o.a. het oordeel van den Heer H. Bosker, in polderaangelegenheden wel ervaren, en zulks op grond van eene zorgvuldige waarneming van resultaten, elders onder zeer overeenkomende omstandigheden verkregen, medegedeeld in n°. 1 en 2, beide van de Nieuwe Boerengoudmijn en van het Bijblad van de Landbouwcourant (Red. Prof. L. Mulder te Arnhem) jaargang 1869.

plaatsen, waar de strooming langs den wal reeds aanzienlijke ontgronding had veroorzaakt en het steenoeverwerk met vernietiging bedreigde, reeds in den nazomer van 1868, toen ik ze zag, dus in een enkel jaar, geheel waren ingeslibd. Voorwaar wel een bewijs van krachtige en spoedige aanslibbing, en voor mij althans meer bevredigend, dan het zien den volgenden dag van de aanslibbing bij den stroomleidenden dam, waar ik sedert mijn laatste bezoek geene op 't oog zigtbare verhooging kon waarnemen.

Een ander niet minder opmerkelijk voorbeeld van aanslibbing onder den Frieschen wal, werd mij juist een jaar te voren aangetoond door den Notaris Klaasesz te Ternaard. Deze geleidde mij, September '67, naar den hoek van den polderdijk bij Vischbuurt, waar in den zomer van 1866 een ver in zee vooruitspringend hoofd was aangelegd, met het doel om de strooming van het terugëbbend water van den dijk af te keeren en zoodoende besparing van dijksonderhoud te verkrijgen. En, wat niemand in zoodanige mate had durven verwachten, ook hier was een enkel jaar genoeg, om eene aanslibbing te vormen van zeer aanzienlijke dikte, welke zich, bijna van het uiteinde van den langen dam, in schuinsche rigting, tot ver langs het strand oostwaarts uitstrekte.

Beide deze voorbeelden, mij bekend geworden nadat mijne brochure het licht zag, hebben mij nog versterkt in mijne overtuiging betreffende het groot aanslibbend vermogen van het Wad. Zij gaven nog meer grond aan mijne verwachting, dat de aanslibbing veeleer korter dan langer zal duren, en maken het mij onmogelijk in te stemmen met den Heer S., waar deze een tegenovergesteld gevoelen is toegedaan.

En dat ik niet alleen sta in deze overtuiging, maar dat ze gedeeld wordt door de zoodanigen, welke het meest zaaken plaatskundig moeten geacht worden, mag men daaruit opmaken, dat weinig weken nadat mijne brochure het licht zag, het Polderbestuur van Westdongeradeel, benevens vele ingezetenen van Ternaard, Holwerd en nabij gelegen gemeenten, mij naar aanleiding der uitnoodiging blz. 116 brochure, berigt deden toekomen dat zij voor een betrekkelijk groot getal aandeelen in de voorgestelde onderneming verlangden deel te nemen.

Al deze feiten zullen, hoop ik, kunnen opwegen tegen de twijfelingen, zelfs van eenen zoo teregt het algemeen vertrou-

wen genietende deskundige, als de Heer Stieltjes, en den lezer beter overtuigen dan indien ook ik weder met cijfers en berekeningen over het afvoerend vermogen onzer rivieren te berde kwam. Op beide, slib en waterafvoer, heb ik anders, gelijk natuurlijk, gedurende de laatste jaren meer dan vroeger acht geslagen, maar ben daardoor bovenal tot deze overtuiging gekomen, hoe hoogst bezwaarlijk het wel altijd blijven moet, om in deze tot een, al zij het slechts benaderend cijfer te geraken, of, om van een gemiddelden afvoer gedurende een tijdsverloop (een jaar b.v.) te spreken. Ieder toch, die eenigermate met onze groote rivieren bekend is, en getuige was van den geweldigen water- en slibafvoer sedert October 1866, in tegenstelling van de voortdurend lage waterstanden der voorafgaande jaren, zal gereedelijk erkennen, dat die afvoer het eene jaar bij het andere oneindig veel verschilt, en dat gedurende een enkelen dag van hoogen waterstand, bij verdubbelde stroomsnelheid na plotselingen was, meer water, maar vooral ook, meer slib wordt afgevoerd, dan gedurende maanden van lagen stand. Zoo haalt de Heer Stieltjes aan, dat de afvoer van den IJssel bij uiterst lage en zeer hooge standen afwisselt van

100 el per sekonde,	of 8.640.000 el per etmaal
tot 4000 kub. el	of 345.600.000 el per etmaal

Sprekende cijfers voorwaar, maar nog veel meer beteekenend voor den slib dan voor den waterafvoer, daar ieder weet, dat een gelijk volumen water veel meer slibdeelen bevat bij hoogen dan bij lagen waterstand, een verschil in gehalte zoo groot, dat het zeker op het drievoudige en waarschijnlijk op het tienvoudige te stellen is. Zoodat, indien de waterafvoer kan wisselen van 1 tot 40, dit verschil voor den slibafvoer alsdan van 1 tot 120 a 400 zal aangroeijen.

Geheel kan ik mij met den Heer Stieltjes vereenigen, waar hij aan den IJssel een grooter aandeel toekent in den gemiddelden afvoer van den Boven-Rijn[1]. Dit grooter aandeel is in het voordeel van den direkten slibafvoer naar de Wadden, maar in zoover van minder overwegend belang, omdat (zoo als bladz. 38 brochure werd aangetoond) de door den Boven-Rijn afgevoerde vaste stoffen evenzeer via de Zeeuwsche stroo-

1 Zie noot onder blz. 46 Brochure.

men en zeegaten, als door den IJssel en Zuiderzee het Wad zullen bereiken.

Maar wat van dien meerderen of minderen slibafvoer ook moge wezen, dit is zeker en het wordt ook door den Heer Stieltjes aangetoond, dat de rivierslib slechts ééne der oorzaken is tot landaanwinning, en dat er, behalve deze, nog vele en vermogende oorzaken zijn, welke ik, voor zoo ver ze mij bekend waren, heb medegedeeld blz. 48 en vv. brochure. Ook werd nog een en ander hierover medegedeeld door den Heer S., die zijne algemeene beschouwing over aanwassen met deze woorden besluit: ‘Eindelijk slibt een vlak liggend wad, door de meer langzame afebbing, sneller op dan een wad of slib, dat onder eene helling ligt naar zee. De omgekeerde helling soms voorkomende, indien een hoogere buitenrand het spoedigst is opgeslibd, is voordeelig, mits het water uit de meer binnenwaards liggende deelen door eenige openingen kunne afloopen en de slib gelegenheid krijge om op te droogen voor den volgenden vloed.’ Hoe gunstig ook in dit opzigt, gunstiger welligt dan Dollard of Laauwerzee, de plaatselijke gesteldheid van het Wad geacht mag worden, daarvan kan ieder belangstellende zich het best een denkbeeld vormen, door eene oplettende beschouwing der naauwkeurige en met zorg bijgehouden hydrographische kaart van het Friesche zeegat[1], waarvan ik de acquisitie vermeen te mogen aanbevelen aan ieder, die zich eene meer volledige en tot in bijzonderheden afdalende voorstelling der voorgestelde onderneming verlangt te vormen.

In onmiddellijk verband met het voorgaande, als zijnde mede een gevolg van het verschil in voorstelling aangaande den duur der opslibbing, staat een ander bezwaar van den Heer Stieltjes, dat waarschijnlijk aan dezen en genen nog al bedenkelijk zal zijn voorgekomen. Ik bedoel ‘die leemte in mijne begrooting, welke niet onopgemerkt mag worden voorbijgegaan’

1 De meer volledige titel is: Hydrographische Kaart van het Friesche Zeegat met een gedeelte der Friesche en Groninger Wadden, opgenomen en in plan gebragt op last van het Departement van Marine, herzien door A.R. Blommendal, Luit. ter zee, 1ste klasse, 1859. Prijs der kaart en beschrijving ƒ 1.50. Verkrijgbaar bij de Directiën der Marine. Aansluitende aan evengemelde kaart, volgt die van de zeegaten van Vlieland, Terschelling en Ameland, in plan gebragt als voren door Blommendal, Kapt. Luit. ter zee, 1866. Prijs ƒ 1.75.

(bladz. 32 der afdrukken van 't Gidsartikel). Waarheid is het, dat in mijne begrooting op de werken tot landaanwinning, die tot verkaveling, bedijking, enz., onmiddellijk volgen; maar dit sluit geenszins in, gelijk ik het nadrukkelijk ontken, dat daarom een leemte ontstaat in mijne begrooting, die in ieder opzigt en naar mijn beste weten is opgemaakt overeenkomstig de voorstelling (en niet de gunstigste en meest waarschijnlijke, zie aanteekeningen einde brochure), die men zich op goede gronden van de onderneming mag vormen. De Heer S. zegt: ‘de afsluiting tot stand gebragt zijnde volgen daarin (?) onmiddellijk de werken tot indijking, verkaveling, enz. Maar niet aldus, gelooven wij, zal de gang van zaken zijn.’ Dat ik dit evenmin geloof, kan genoeg blijken uit het Ve Hoofdstuk mijner Brochure, inleiding en toelichting van het XVIe, Begrooting van Kosten, zoo mede uit het einde van het IVe Hoofdstuk, waar meer bepaald over de v e r m o e d e l i j k e duur der opslibbing wordt behandeld.

Maar schoon dan ook in mijne voorstelling der zaak, dat onmiddellijk opvolgen blijkbaar een tusschenruimte van eenige jaren binnensluit, zoo verwacht ik daarom toch niet, dat die aanslibbing zoo langzaam zal voortgaan om de aanwending der zeer groote kosten door den Heer S. voorgesteld, te regtvaardigen, en dit te minder, daar juist het voorbeeld van den Dollard, mede door den Heer S. genoemd, veel beter mag doen hopen. In dien inham toch, niet gunstiger gelegen dan de beide inhammen van het Wad, na de aanhechting van Ameland, is na het leggen, ik meen van slechts één rijsdam, in 8 maanden tijds, van Augustus 1846 tot April 1847, eene slibnederzetting verkregen, ter dikte over de geheele oppervlakte van ruim 900 bunders van gemiddeld 3 palmen[1], welke dikte in Augustus daaropvolgende tot een gemiddeld van 4 palmen was aangegroeid. Alzoo een werkelijk verkregen resultaat, dat verre de fraaist gekleurde voorstelling, welke ik immer van de zaak heb durven geven, overtreft. - Wat overigens betreft

1 Dit is, zooals de Heer H. Bosker in het reeds vroeger aangehaald artikel mededeelt, het gemiddeld van 113 met de noodige zorg gedane peilingen, in 5 evenwijdige rigtingen, op gelijke afstanden over de geheele oppervlakte gedaan, en deze aanslibbing is te meer merkwaardig, dewijl ze op een naar zee afhellend strand plaats greep, tot op de hoogte van volzee, en op enkele punten zelfs daarboven.

het denkbeeld van voorloopige indijking, of althans bekading der reepsgewijze aanwassen, dit ligt wel zoodanig voor de hand, dat men zal willen gelooven, dat het zelfs aan mijne aandacht niet ontsnapt is: ten overvloede was 't mij ook door anderen aan de hand gedaan. - Ik kon mij echter met die opvolgende bekadingen niet vereenigen, daar reeds bij eene globale berekening het zich liet aanzien, dat de kosten de baten zouden overtreffen: terwijl bovendien, en ik acht dit geen gering bezwaar, die achtervolgens ingedijkte stukken alle verdere slibaanvoer en verhooging zouden ontberen. - Alleen dus voor het geval van zeer trage opslibbing, en, wil men inkomsten trekken, ook dan nog slechts wanneer er zekerheid bestaat, dat de kosten door de baten gecompenseerd zullen worden, kan het stelsel der reepsgewijze en telkens vooruit te brengen bedijking in aanmerking komen. Maar, hetzij dit stelsel met voordeel kan worden toegepast of niet, steeds zal dit het alternatief blijven: òf de kosten worden gedekt, òf ze worden dit niet, en in dit laatste geval behoort men ze niet te maken, ergo, in geen van beide gevallen behoeven ze voor uitgaaf in de begrooting voor te komen. Daarenboven is het om inkomsten te trekken geen volstrekt vereischte, dat de aanwassen ingedijkt of bekaad zijn, getuige al die beneden hoogwaterpeil liggende Friesche voorlanden, waar schapen en runderen bij het zilte kweldergras gedijen, en de bundersgewijze opbrengst grooter is dan van binnendijks land van middelmatige kwaliteit. Zoo zal ook zonder eenigen twijfel de nog niet binnengedijkte landaanwinning op het Wad, vooral gedurende de laatste jaren der opslibbingsperiode, reeds eene niet onbelangrijke opbrengst geven. In de begrooting is daarvoor echter niets te goed gedaan, omdat zich laat voorzien, dat tegenover die opbrengst het Wad ook eenige uitgaven zal vorderen, als van greppelen, het plaatsen van lage slibvangers tusschen de hoogere platen en diergelijke kleinere werken, geheel van omstandigheden afhankelijk en moeilijk vooruit te bepalen.

Ook het denkbeeld, om door slibslooten de verhooging der landen te versnellen, is een gevolg van de langzame voorstelling welke de Heer S. zich vormt aangaande de aanslibbing. Ging die aanslibbing uiterst langzaam, dan ja, zouden zulke slibslooten waarschijnlijk alle aanbeveling verdienen, en het daardoor te verkrijgen resultaat niet te duur gekocht zijn, tegen

eene uitgaaf zooals die door den Heer S. wordt berekend. Waar echter zooals hier, eene krachtige natuurlijke aanslibbing verwacht mag worden, daar worden zulke kunstmiddelen, welke in den regel daar behooren aan te vangen, waar de vrije natuurlijke aanwas ophoudt, overbodig. En allerminst schijnt het raadzaam, tot zulke aanzienlijke uitgaaf over te gaan, indien, zooals de Heer S. berekent, gedurende tienjarige toepassing van het slibslootenstelsel, slechts dezelfde verhooging te wachten is, als in den Dollard, zonder slibslooten, in één jaar: een resultaat, dat men, alle omstandigheden in aanmerking genomen, nagenoeg in gelijke mate op het Wad zoude mogen verwachten, ofschoon de begrooting op heel wat minder resultaten gebaseerd is. Totdat het tegendeel zal zijn gebleken, kan men alzoo aannemen, dat het niet berekenen van de uitgaaf voor slibslooten, geen leemte in de begrooting daarstelt. Daarbij komt, dat indien de aanslibbing genoegzame vastheid zal hebben bekomen, om daarin slooten te kunnen graven en behouden. deze voor een goed deel zullen komen ten bate der verkaveling welke in haar geheel berekend is.

In het algemeen, het zij met bescheidenheid gezegd, is de zaak door den Heer Stieltjes wel wat donker ingezien, waardoor hij er toe gekomen is, met misschien al te veel zorg de schaduwzijden te doen uitkomen, dientengevolge op bezwaren en leemten te stuiten, waar die in werkelijkheid, althans in die mate niet bestaan, en een enkel maal zelfs, om een feit van waarlijk groote beteekenis ten goede, onder zoodanig aspekt aan den lezer voor te stellen, dat deze er noodwendig juist eene tegenovergestelde leering uit moet trekken. Van dien aard is het, mede door den Heer S. (blz. 11) gereleveerde, feit van den Ooypolder bij Nijmegen, in mijne brochure (blz. 35) aangehaald, als een opmerkelijk voorbeeld, hoe onder gunstige omstandigheden bijna al het slib, in dit geval 12/13, uit de watermassa bezinkt, in het Gids-artikel slechts een voorbeeld ten betooge, dat niet de geheele massa het Wad bereikt. Welk betoog eindigt met deze cursief gedrukte woorden: ‘*Dat* 12/13 *gedeelte kwam dus niet naar zee*.’ Effektvol 12/13 voorzeker, voor wie zonder veel nadenken daarheen leest, en wat beteekent het in werkelijkheid? De Ooypolder is groot 1014 bunders, hij wordt geïnundeerd ter hoogte van 1.2 el, waartoe alzoo noodig is eene watermassa van 12,168,000 kub. el; daarentegen is de

de waterafvoer van de Waal, tijdens die inundering, op 5000 à 6000 kub. el per seconde te stellen, zoodat hetzelfde feit als voorbeeld van volkomen slibnederzetting, werkelijk van hooge beteekenis, als bewijs van niet afvoer naar zee, zich reduceert tot de slibmassa, welke in 40 minuten 35 seconden, of bij een afvoer van 6000 el, in 35 minuten door de Waal wordt afgevoerd.

Van eenige meerdere beteekenis zeker is de slibmassa, welke op de uiterwaarden achterblijft, maar, en hierop is door den Heer S. niet gerekend, dit verlies wordt gedeeltelijk althans, en misschien meer dan vergoed, door de slib en vooral kleideelen, welke bij regenachtig weder, door greppels, slooten en wateringen uit het binnendijksche naar de rivieren worden afgevoerd. Misschien eene verklaring van het meermalen waargenomen feit, dat onze groote rivieren in slibhoudendheid toenemen, hoe verder zij hare loop naar zee vervolgen; terwijl diezelfde langzame, voor 't oog onmerkbare, maar voortdnrende afvoer van vaste stoffen, niet geheel buiten rekening behoort te worden gelaten, waar men eene verklaring zoekt van het hoogteverschil buiten- en binnendijks, vooral indien binnendijks veel kleiland ligt, dat als bouwland wordt gebruikt. De verhooging der uiterwaarden in eene gegeven tijdruimte geeft dus een onjuiste basis ter becijfering.

Maar wat van dit alles ook zij, gelukkig, zooals ik reeds vroeger bemerkte, geldt het hier slechts ééne der oorzaken tot landaanwinning. Gelukkig ook, worden die andere oorzaken door den Heer Stieltjes in hare volle waarde en kracht erkend, en mag ik mij na de gemaakte bemerkingen, die ik, om het groot belang der zaak, niet mogt achterwege laten, verder geheel en zonder voorbehoud vereenigen met de overige beschouwingen en bemerkingen van den Heer Stieltjes. In de eerste plaats vereenig ik mij volkomen met zijne bezwaren[1] tegen den dam of de verbinding ter hoogte van ruim volzee, zoo-

1 Ook in de geschreven Memorie van v. Diggelen van het jaar 1846, mij eerst sedert kort bekend geworden, worden de gevaren van die hoogere afdamming met veel duidelijkheid en ernst aangetoond. - Dat een grintweg over zulk een dam weinig genot zal geven; wil ik gaarne toegeven, 't ligt trouwens ook niet in de bedoeling, gelijk kan blijken blz. 90 brochure, waar met betrekking tot den bedongen puinweg Holwerd-Ness wordt bemerkt, dat die wel niet anders bedoeld kan zijn dan door den ingedijkten polder.

als die in de ontwerp-concessie, niet tot *mijn* genoegen, is opgenomen, maar omdat die wijze van verbinding een der grondslagen der concessie moest uitmaken, en mijn niet toetreden tot die voorwaarde (dit was mij duidelijk genoeg te kennen gegeven) alle verdere onderhandeling zou hebben afgebroken. Zoo heb ik dan in het stelsel der hoogere afdamming berust, *maar* slechts onder dit schijnbaar eenvoudig, maar volgens mijne overtuiging hoogst gewigtig beding, dat die afdamming eerst drie jaar (later is vijf jaar aangevraagd) na voltooide afdamming der geulen, behoeft te worden gemaakt, en intusschen het stelsel van lage opslibbingsmiddelen, bij wijze van proefneming, in toepassing mogt worden gebracht, gedurende een tijdsverloop, mijns erachtens lang genoeg, om hare werking te kunnen beoordeelen, en blijkt die goed te zijn, reeds een aanmerkelijk resultaat van opslibbing, en een veel beteren grondslag voor het maken der hoogere afdamming te bekomen. Dit stelsel van lage slibvangers - waarom de Heer Stieltjes zulks ontwerp van der Toorn noemt[1], heb ik

1 Blz. 28 spreekt de Heer S. van een ontwerp van der Toorn, begrooting T.v.B., en blz. 31 van het stelsel van lage slibvangers door den Heer van der Toorn voorgesteld, door den Heer T.v.B. overgenomen. Ik heb volkomen vrede met die wijs van voorstelling, daar het publiek natuurlijk meer vertrouwen zal stellen in het ontwerp van een zoo ervaren Ingenieur als de Heer v.d.T., dan van een dilettant, zonder eenigen titel. De waarheid is echter, dat ik mij van den beginne af de landaanwinning op het Wad nimmer anders dan door middel van lage werken heb voorgesteld, zooals kan blijken uit de Bijlage mijner eerste aanvraag om concessie, van 18 September 1860, in de maand daaropvolgende overgedrukt, en aan HH. leden der Staten-Generaal uitgedeeld, waarin nimmer anders dan van *lage* werken gesproken wordt, en men b.v. blz. 24 leest: ‘Wat de wijze van aanleg betreft, stelde aanvrager zich eerst voor, met geringe wijziging van rigting, het Project van Peyma te volgen. Sedert echter en na bespreking van deze zaak met deskundigen, is rekwestrant tot het besluit gekomen, dat eene enkelvormige rijswerkverbinding van *zeer lagen* aanleg, waarschijnlijk even goed aan het doel zoude beantwoorden, bij minder kansen van verstoring. Aanvrager stelt zich voor die voor die verbinding de eerste maal slechts eene zeer gcringe dikte te moeten geven, volgens Project 0,30 el, dan de resultaten der eerste opslibbing af te moeten wachten, om vervolgens slechts langzamerhand volgens project in vijf verschillende opwerkingen, het hoofd op de vereischte hoogte brengen.’ Ook in de bekroonde verhandeling van den Ingenieur van der Toorn over de schorren enz., mede voorkomende in de lijst (blz. 7) der gedrukte stukken, door den Heer Stieltjes geraadpleegd, leest men in eene noot onder blz. 81, waar het stelsel van lage werken voor de plaatsen waar kentering bestaat, en met name voor het Wad, als het beste wordt aanbevolen: ‘dat in de aanvraag om eoncessie van den Heer Teding van Berkhout, het werk der aanhechting op deze doelmatige wijs wordt voorgesteld.’

niet begrepen - berust op de waarschijnlijkheid, trouwens door de ondervinding bevestigd, dat, waar eene natuurlijke krachtige gesteldheid tot opslibbing bestaat, ook reeds eenvoudige middelen krachtige aanslibbing zullen teweeg brengen[1]; is daarentegen die gesteldheid middelmatig gunstig, dan zal het resultaat, ook bij aanwending van betere middelen, het middelmatige weinig overschrijden, terwijl bij ontbreken van natuurlijke geneigdheid, zelfs de meest krachtige middelen geen resultaat te voorschijn zullen doen treden. Het is dit stelsel van lage werken, geringacht door HH. Inspecteurs van den Waterstaat, daarentegen door andere deskundigen als het beste aanbevolen, en dat ook in de talrijke gecombineerde vergadering der Friesche dijksbesturen den 13^{den} September 1864 te Holwerd gehouden, een algemeenen bijval mogt ondervinden, dat ik om verschillende redenen voor het Wad het meest, het eenig geschikte acht, en waarvan ik verwacht, dat het de verbinding van Ameland met den vasten wal grootendeels langs natuurlijken weg zal teweeg brengen. Bijzonder stel ik het daarom op prijs, en ik acht het een groote steun voor mijn plan, dat een deskundige, die zoo teregt het algemeen vertrouwen bezit, zich in beginsel met dat stelsel kan vereenigen, en dit, op grond eener beschouwing, waarin praktisch en duidelijk de voor- en nadeelen der verschillende stelsels van afdamming worden uiteengezet, zoowel uit een technisch als financieel oogpunt het beste keurt. Dit oordeel, van een man, die alleen reeds door zijne uiteenzetting en beoordeeling der verschillende stelsels het beste bewijs levert, van juist en helder inzien der zaak, is te meer belangrijk, omdat het hier dit *eerste* onderdeel der uitvoering betreft, dat als grondslag der onderneming kan aangemerkt worden, en haar geheele risico in zich sluit. Zoo iets daartoe kan bijdragen, om den twijfel en (laat ons het kind bij zijnen naam noemen) het wantrouwen van sommige kapitalisten weg te nemen, en de deelneming in de zaak te

1 Eene groote verscheidenheid van middelen, om onder verschillende omstandigheden den aanwas te bevorderen, vindt men aangewezen in de Praktische Anleitung zum Deieh-Siel und Schlengenbau, durch J.W.A. Heinrichs, Bremen 1771, en aldaar 2^{e} Theil, Cap. III, S. 490-587, von den Mitteln zur Beförderung des Anwachses.

bevorderen, dan moet het de overweging zijn, dat zelfs eene specialiteit als Stieltjes gunstig oordeelt over dit eenvoudige en bovenal zoo goedkoope opslibbingssysteem, waarmede de opslibbing van het Wad grootendeels verkregen zal worden, en daarmede een verzekerd oordeel over de verdere resultaten der onderneming, terwijl intusschen nog een goed deel van de eerste 10° ^{o} storting ongebruikt zal kunnen blijven. - Moge ook bij de Hooge Regering het zoo goed gemotiveerde oordeel van den Heer S. in verdiende aanmerking komen, en bijdragen tot de erkentenis, dat deze onderneming er niet te minder aanmoediging en ondersteuning om verdient, wijl hare uitvoering wordt voorgesteld op eenvoudige, de belangen van derden niet compromitteerende, en (ik geloof dat dit door den Heer S. volkomen juist gezegd is) op de financiëel eenig mogelijke wijze. Moge dit verder leiden om ook het zoo rationeele en praktische denkbeeld van den Heer S. (blz. 34), dat ten opzigte van het afwerken van den dam, geen tijds- maar hoogtebepaling in de concessie moet voorkomen, ingang te verleenen, en er toe bijdragen eene gunstige dispositie te verwerven op het in December ll. door mij ingediende voorstel, om het uitkeeren van het subsidie niet bloot volgens tijdsbepaling te regelen, maar dit tevens van zekere verkregen verhooging van het Wad afhankelijk te stellen, en wel zoo, dat het eerste ¼ van het subsidie zal worden uitgekeerd na voltooide afdamming der geulen, weder ¼ wanneer het Wad in de rigting der kentering doorloopend tot eene hoogte van 1 el + L.W. zal zijn aangeslibd, het derde ¼ na verkregen verhooging tot 1.75 + L.W., eindelijk het laatste ¼ wanneer de dam tot de voorgeschreven hoogte van circa 0.5 boven volzee zal zijn afgewerkt. Wat dit laatste punt (afwerken der verbinding) betreft, is reeds vroeger door de Regering in gunstige overweging genomen, den vroegeren termijn van drie jaar tot op vijf jaar te verlengen, terwijl de laatstelijk voorgestelde clausule, dat geen subsidie zal worden uitgekeerd, dan na voorafgaande verhooging en verbetering van het Wad, te blijkbaar in het belang is van Rijk en Provincie, die nu altijd gebaat zullen blijven boven hetgeen zij subsidiëeren, om de aanneming van het voorstel te mogen betwijfelen. Maar ook de onderneming wordt minder gehasardeerd, naarmate een ruimer tijdsverloop wordt gegund om tot de natuurlijke verhooging van het Wad te geraken;

zij het dan ook dat de terreinsgesteldheid in de rigting der kentering, in verband beschouwd tot de opslibbingsresultaten, elders onder overeenkomende omstandigheden verkregen, weinig doet vooronderstellen, dat van dien langeren termijn gebruik zal behoeven gemaakt te worden. Volgens de hydrographische kaart toch, heeft het Wad over de lijn der voorgenomen aanhechting, beginnende aan Friesche zijde, de navolgende hoogte in palmen boven gewoon hoog water:

+ 8 + 9 + 8 + 8 + 7 + 6. 1^{e} duizend el.	+ 6 + 5 + 5 + 5 + 4 + 8. 2^{e} duizend el.	+ 7 + 8 + 8 - 4 - 4. 3^{e} duizend el.
+ 4 + 6 + 7 - 5 + 4. 4^{e} duizend el.	+ 5 + 5. 5^{e} duizend el.	+ 8 + 8 + 6 + 5 + 4 - 4 + 4 + 4 + 5. 6e duizend el. 7e duizend el.
+ 5 + 7 + 8 + 7 + 8^{e} duizend el,		

de laatste 1300 el gemiddeld 7 en 8 palm boven laag water, tot aan het steenoeverwerk van Ameland. Uit deze opgaaf blijkt, dat het Wad, van beide oevers af ter breedte van 1000 à 1300 el, eene hoogte behoudt van 7 à 8 palm boven gewoon laag water, dat die nergens daalt beneden 4 palm boven laag water, terwijl in de geulen ter gezamentlijke breedte van ongeveer 700 el, eene diepte van 4 en 5 palm beneden gewoon laag water wordt aangewezen[1]. Indien dus de geulen worden gedigt tot op de hoogte van het naastliggend wad, dan heeft men al dadelijk eene doorloopende afdamming ter hoogte van vier palm boven laag water, welke al spoedig door aanwending der eenvoudige opslibbingsmiddelen, aanvankelijk op de lagere gedeelten tusschen de hoogere platen, tot 6 en 8 palm + L.W. zal kunnen aangroeijen. Eerst bij eene doorloopende hoogte van 8 palm, zullen, blijkens opgegeven peiling, de opslibbingswerken doorloopend over de geheele lengte der verbinding,

1 Indien men deze peiling van het jaar 1859 vergelijkt met die van den Ingenieur Kros, van 1849, toont dit eenige verhooging van het Wad, en mindere diepte der geulen. Die verandering schijnt echter zoo langzaam en geleidelijk plaats te grijpen, dat ze aan dagelijksche waarnemingen ontsnapt. Zoo beweert de veerschipper Tooren, die meer dan 25 jaren het Wad bevaart, dat de algemeene toestand onveranderd is gebleven, misschien iets minder diepte der middengeulen, en alleen met eene zeer merkbare verplaatsing of opschuiving zoowel van geulen als van zandbanken van het westen naar het oosten; een soortgelijk verschijnsel alzoo, als blz. 50 brochure, van de Kapersplaat op het Groninger wad is medegedeeld, en misschien als een uitwerksel van de heerschende windrigting, uit de W. streken van het kompas, mag worden aangemerkt.

noodig zijn, maar dan ook zal eene enkele opwerking van het tuinwerk kunnen volstaan, om de aanslibbing tot op 1 el + L.W. of half tij te brengen, op welke hoogte (zie ook Stieltjes, blz. 15) de plantengroei zich begint te ontwikkelen, welke op hare beurt krachtig tot behoud en verdere verhooging der aanslibbing zal bijdragen, die waarschijnlijk - en 't voorbeeld van den Dollard, waar de aanwas met snelheid tot op de hoogte van volzee bleef voortgaan, mag dit doen verwachten - niet zal ophouden bij het reeds beduidend gunstig resultaat, aant. IV blz. 121 brochure, als waarschijnlijk voorgesteld.

Is eenmaal deze doorloopende verhooging en daarmede werkelijk eene *lijn*[1] van kentering verkregen, dan is vooreerst spoedige verzanding der naastgelegen geulen te verwachten, maar dan zal ook deze verhooging in verband met de hoogere platen, welke zich (zie hydr. kaart) op gunstigen afstand aan beide zijden verheffen, en vooral op eenigen afstand ten westen der kentering, eene aaneenschakeling van hoogten vormen welke van 8 tot 10 palm + L.W. bij de Friesche kust, verder naar het midden tot 12 en 13, en eindelijk tot 18 palm + L.W. aangroeit, met enkele lagere gedeelten daartusschen waar met voordeel de opslibbingsmiddelen zullen kunnen worden aangewend, een geheel tot landaanwinning vormen, naar het zich laat aanzien niet minder gunstig dan de plaatselijke gesteldheid van den Dollard, waar zoo groote resultaten zijn verkregen. Het is zoodanig aaneengeschakeld geheel, dat het Wad bijna noodwendig in een toestand moet brengen, waarin al de bezwaren van de dadelijke en onvoorbereide hoogere afdamming onafscheidelijk, zullen verdwenen zijn. Een toestand, die, naar ik durf hopen, het bewijs zal opleveren, dat de opslibbing van het Wad geheel langs den natuurlijken weg kan plaats hebben, en waarin die thans door sommigen nog zoo

1 Zoodanige lijn van kentering (dat de Heer S. thans van een vak van kentering spreekt, is geheel juist) zal gedeeltelijk reeds geaeht kunnen worden verkregen te zijn onmiddellijk na de afsluiting der geulen, daar dan zoowel de uit het oosten opkomende vloed, welke door de geulen aan Friesche zijde in den regel doorschiet tot bij den hoek der Holwerderpolder, als de uit het westen opkomende vloed, welke door de geul aan Amelandszijde doorschiet tot tegenover de Buren, zullen worden opgehouden, totdat de tegenovergestelde stroom evenzeer de afdamming bereikt zal hebben.

onmisbaar geachte hoogere afdamming alzoo onnoodig zal blijken, en waarschijnlijk voorzigtiger die geheel achterwege te laten.

Is het dan, zooals de Heer Stieltjes zeer juist aanmerkt, een verleidend denkbeeld eigenaar te worden van 60,000 bunders, die à ƒ 1000 reeds eene waarde van 60 millioen vertegenwoordigen, dan is het, bij al dat verleidende, tevens niet weinig geruststellend, dat al die op het oogenblik nog in de wateren zwevende rijkdom langs zoo geleidelijken, natuurlijken weg wordt aangevoerd, met aanwending van zulke eenvoudige min kostbare middelen kan worden vastgelegd als 't ware en behouden, en bovenal, dat juist dat eenvoudige en min kostbare, door een zoo vertrouwd deskundige als de Heer S., voor het beste en meest rationeele wordt verklaard.

Heb ik dus vroeger in mijne brochure aangetoond en met het oog op de kleinste inpoldering van 15.300 bunders becijferd, hoe in deze zaak gegronde verwachting van enorme winst, staat tegenover een betrekkelijk nietig risico, hoeveel gunstiger wordt dan die verwachting en hoeveel gegronder vooral moet ze aan derden voorkomen, nu eene specialiteit als Stieltjes, zich blijkbaar de landaanwinning niet anders voorstelt (en 't schijnt wel de meest rationeele voorstelling) dan tot de volle uitgebreidheid van 27,000 bunders. Zelfs de mogelijkheid eener verdere aanslibbing van het Wad, bezuiden Terschelling, en uitbreiding der landaanwinning tot 60,000 bunders wordt door hem erkend. En - wat aan vankelijk nog misschien de grootste beteekenis heeft - het stelsel van lage slibvangers keurt hij niet alleen goed, maar hij voert er ook deugdelijke bewijzen voor aan, waarom dit stelsel (dat slechts voor schade in de begrooting is uitgetrokken) het meest rationeele en beste is.

Door een en ander wordt, door een blijkbaar onpartijdig deskundige, ten duidelijkste aangetoond, hoezeer de ontwerper heeft trachten te vermijden de zaak in te fraaije kleuren voor te stellen, en hoe het boven elken twijfel is te stellen, dat de voorgestelde onderneming genoeg levenskracht bezit en genoegzame kansen van voordeel aanbiedt, om tot stand te komen en goede winsten af te werpen, al erlangt zij ook slechts een gering gedeelte van die ondersteuning van staatswege, welke in den regel aan dergelijke ondernemingen pleeg te worden verstrekt.

Dit ontneemt echter niets aan de kracht van het betoog of aan de waarde der beschouwing van den Heer Stieltjes, waar deze in korte en duidelijke trekken aantoont, hoe buiten alle evenredigheid het aangeboden Rijkssubsidie gering is te achten, èn met betrekking tot hetgeen door Provincie en Dijksbesturen is toegezegd, èn met het oog op de groote direkte en nog grooter indirekte voordeelen voor het Rijk bij deze onderneming, maar dat, als men tot maatstaf van vergelijking neemt wat andere groote inpolderingen bundersgewijs aan 't Rijk gekost hebben, - tot weinig percenten slechts van hetgeen wezen moest terugdaalt. En deze bemerking van den Heer Stieltjes klemt des te meer, daar gelijk blz. 93 brochure reeds is aangetoond, dat zoogenaamd subsidie eigenlijk niet anders is, dan gedeeltelijke bekostiging van een werk, waarvan het nut en de noodzakelijkheid reeds voor lang, na speciaal onderzoek zijn erkend; een werk, dat, zoo deze onderneming niet tot stand mogt komen, wat vroeger of later geheel door het Rijk en verdere belanghebbenden zal moeten worden bekostigd.

Ja, zeer zeker getuigen de grondslagen der Concessie, waarmede ik in November 1865 meende mij te mogen vereenigen, van eene gematigheid, zoo als schier nimmer in dergelijke zaken wordt betracht. Maar des te grooter verbazing mag het dan ook wekken, indien sedert al dien tijd de Hooge Regeering in deze geen beter doel, geen ander streven schijnt gekend te hebben, dan om steeds verder af te dingen op de voorwaarden, die toch in overleg met de hoogste ambtenaren van 's Rijks Waterstaat zijn geregeld en voorgesteld. Zelfs toen de Staten van Friesland, in de zomervergadering van 1867, met eene eenparigheid van stemmen, welke het beste getuigenis geeft van het groot en algemeen belang, dat men in Friesland althans in de zaak stelt, hadden besloten het Provinciaal aandeel in het subsidie van ƒ 150,000 tot ƒ 200,000 te verhoogen, kon de toenmalige Minister van Binnenlandsche Zaken niet bewogen worden aan de Kamer het voorstel te doen, dat het Rijk (hetwelk toch netto ƒ 20,000 's jaars boven de provincie bij de voorgestelde zaak zal profiteeren) het overige ten bedrage van ƒ 250,000 voor zijn aandeel zoude nemen.

Toen nu ook het tegenwoordig hoofd van het Departement had te kennen gegeven te zullen volharden bij het beginsel, dat

het Rijk niet boven de helft mag bijdragen in het subsidie, heb ik, zoowel op aandringen van medebelanghebbenden, als uit overweging dat in eene zoo groote zaak tijdverlies spoedig boven die laatste ƒ 50,000 zoude kosten, gemeend te moeten berusten. Maar niet, - omdat ik in 't minste van de billijkheid of wenschelijkheid der ministeriëele vasthoudendheid aan gezegd beginsel overtuigd was, - of instemde met de vrees, dat in eene zaak van zoo kapitaal belang eene subsidie van ƒ 250,000, nog wel over jaren verdeeld, zooveel meer dan een van ƒ 200,000 bezwaar zoude ondervinden bij de Vertegenwoordiging. Integendeel. - Gelijk het door den Heer Stieltjes blijkbaar zoo diep gevoeld is, kon het, dacht mij, door geen lid der beide Kamers ongezien blijven, hoe buiten alle evenredigheid gering hier het offer was, tegenover het groote doel, dat bereikt zal worden, gelijk het het beste bewijs is voor het soliede en levensvatbare der onderneming, indien ze, een groot offer waard zijnde, toch slechts een gering behoeft te vragen. Onbegrijpelijk waarlijk, indien men dat alles nagaat, hoe juist deze zaak zooveel belemmering, zooveel oponthoud en tegenwerking moest ondervinden, en alleen dan verklaarbaar, wanneer de hoofden van het Departement - misschien omdat altijd weêr andere, meer pressante zaken den voorrang hadden - zelve niet in de gelegenheid waren, au fond van de zaak kennis te nemen, en alzoo haar groot belang te leeren kennen, - terwijl daarentegen, bij kennisneming alleen van de grondslagen der concessie, het algemeen belang minder uitkomt en de aandacht meer bepaald wordt op de geldelijke opoffering voor het Rijk en de eerste bezwaren der afdamming.

Ook nog in dit opzigt acht ik het van geen geringen steun, dat door een deskundige van erkende bekwaamheid, het groot belang en daarbij de groote eenvoud der voorgestelde onderneming openlijk wordt erkend en aangetoond. De dienst hierdoor der goede zaak bewezen, acht ik van grooter belang dan het nadeel dat door de geopenbaarde twijfelingen van den Heer S., zelfs indien ze niet weêrlegd vermogten te worden, kan worden te weeg gebragt. Thans echter, meen ik, hadden zelfs die twijfelingen, ruiterlijk geopenbaard, die loyale bestrijding, waarvan ik gaarne aanneem dat ze enkel in het belang der zaak geschiedde, eene nuttige strekking, in zoover ze de ongezochte gelegenheid verschaften tot eene nadere uiteenzetting en toelich-

ting die, ik waag dit te hopen, zal hebben toegebragt om nog sommige[1] bezwaren weg te ruimen en nevelen op te klaren. Zelfs die onverholen, wigtige beschuldiging, van leemte in mijne begrooting, van te fraai gekleurde voorstelling, die mij aanvankelijk, waarom het niet te erkennen? geërgerd en bedroefd heeft, als te vermetel in eene zaak van zoo jaren lang overleg en raadpleging, en mijns erachtens niet geregtvaardigd door eene enkele kortstondige waarneming in loco, moet, ik besef het thans ten volle, het stempel der meest onwraakbare onpartijdigheid drukken op de beoordeeling van den Heer Stieltjes. En zoo mag ik dan thans uit volle overtuiging en in ieder opzigt mijnen dank betuigen voor de zeer belangrijke beschouwing, die, naar ik vertrouw, krachtig zal bijdragen om de oogen te openen voor het groot belang der Landaanwinning op de Friesche Wadden.

Moge de Heer Stieltjes, in het bewustzijn van ook ditmaal weder het algemeen belang met zijne talenten te hebben gediend, in de ervaring eerlang dit met vrucht te hebben gedaan, in de erkentenis zijner medeburgers, de meest eervolle belooning vinden voor de zorg en moeite aan zijn ernstig onderzoek besteed. Moge dit het deel zijn van die allen, die aanspraak

1 Waarschijnlijk echter niet alle bezwaren, daar er zoo zonderlinge onder zijn, dat men ze moeijelijk kan vooronderstellen, zoolang ze niet bepaaldelijk zijn geopenbaard. Zoo b.v. is mij uit de residentie de vrees te kennen gegeven, dat niet de ligtere slib, maar wel de zwaardere zandlaag de bovenste zal wezen in den Nieuwen polder. Zoo bouwt de Heer Amersfoordt, in 't weekblad van de Haarlemmermeer van 26 Junij 1867, een schijnbaar zeer ernstig bezwaar tegen den afsluitdijk, op eene vergissing of onjuiste voorstelling zijnerzijds, van ruim *twee* Nederl. el, aangaande de hoogte der getijen. Hij zegt namelijk: ‘het water rijst bij springtijen op de wadden 27 palm, en dus komt de afsluitdijk slechts 13 palm boven springtij te liggen.’ In de beschrijving bij de hydrographische kaart, dus offieieel, leest men, dat de gemiddelde rijzing van het wad op het Friesche Wad is 20 à 21 palm: met springtij heeft men 3 à 4 palm water meer op de Wadden. Dus 23 à 24 palm verschil met den Heer A., die blijkbaar bij hoog, in plaats van bij laag water, het getijverschil optrekt. Tot geruststelling moge dan ook dienen, dat de hoogst bekende stormvloed, die van 5 Februarij 1825, te Harlingen de hoogte bereikte van 2.40 el boven volzee, te Holwerd van 2.70 el boven volzee, en te Nieuwe zijlen van 3 el boven volzee, zoodat eene dijkshoogte van 4 el boven volzee, of van 3.50 el boven springvloed, (in het Friesche gat rijst de springvloed 4 à 5 palm boven gewoon hoog water) in stede van tot bezorgdheid te leiden, meer dan voldoende is te achten, zelfs bij de hoogste stormvloeden, zoodat ook dit onderdeel der begrooting van eene ruime berekening getuigt.

hebben op dankerkentenis, uithoofde hunner werkzame behartiging der goede zaak[1]. Moge de stem van zoo vele geachte en kundige mannen niet blijven als die des roependen in de woestijn; moge zij in staat zijn die laauwheid, die overdreven schroomvalligheid (zoo als Prof. van Hall het noemt) van onze kapitalisten te overwinnen, die zich zoover uitstrekt, dat men zelfs geen inzage[2] van mijn voorstel schijnt te durven nemen.

En indien dan het onderzoek in deze zaak *eindelijk* zal zijn afgeloopen; indien, wat ik op goed gezag meen te mogen aannemen, in deze zitting der Staten-Generaal, de zaak ter tafel wordt gebragt en de concessie verleend, dat dan ook algemeene deelneming, op eene meer dan gewone wetenschap van het voorstel gegrond, niet achterwege blijve. Want waarlijk, hoe dieper men in de zaak indringt, hoe meer men ze, zoowel uit een maatschappelijk en philanthropisch oogpunt, als uit het oogpunt van soliede en voordeelige geldbelegging op prijs zal stellen, en bovendien, om hier met de eigen woorden van den Heer Stieltjes te besluiten: Eene geheele provincie kan dus langzamerhand gewonnen worden en de verdediging der kusten van Friesland en Groningen weder, als vóór de afscheiding der eilanden, naar de duinenrij en tusschenliggende dijken worden overgebragt.

'Om zulk een groot doel te bereiken, moet het den Staat waard zijn een daaraan geëvenredigd ofler te brengen.'

1 Onder deze de Heer H.B. Klaasesz, die het eerst in het 'Dockumer Weekblad' aan deze zaak een leading-artikel beeft gewijd, dat door vele dagbladen is overgenomen. Prof. van Hall voor een zeer belangrijk stuk, de Landaanwinning in Nederland, in het 'Tijdschrift voor Nijverheid', en waarin met betrekking tot de statuten der op te rigten Vennootschap, eene bemerking voorkomt, welke ik hoop te behartigen. De kamer van koophandel en fabrieken te Dockum, welke in eene circulaire deze zaak heeft aanbevolen, en de kamer van Deventer, namens welke in de stedelijke Courant het plan werd aanbevolen. Prof. de Bruyn Kops voor zijne welwillende beoordeeling in de 'Oeconomist'. Prof. L. Mulder voor verschillende artikelen in de Landbouwcourant en Boerengoudmijn. Dr. Eilers de Haan, voor zijne sympathieke ontboezeming in het Jaarboekje van de Maatschappij van Weldadigheid. De Heer H. Bosker, voor zijn praktisch artikel boven medegedeeld, Mr. Jongsma, voor zijne aankondiging in de mededeelingen en berigten van de Friesche Maatschappij van Landbouw. Eindelijk voor menige boekaankondiging, vermelding en overname van artikels in dagbladen van elke kleur en rigting, welke in den regel van ingenomenheid met de zaak getuigen.

2 In het jaar der uitgaaf, zijn niettegenstaande de laag gestelde prijs, in het geheel slechts 146 exemplaren der Brochure verkocht.

Maar, ook elken staatsburger moet het waard zijn, den kleinen inleg te wagen, die hoogst waarschijnlijk meer dan tienvoudig vergoed zal worden, om eene zaak te helpen tot stand brengen, die arbeid en welvaart zal verschaffen aan duizenden, die nijverheid en bedrijvigheid in ruimen omvang zal bevorderen en als een vernieuwd en verjongd leven zal doen stroomen door vele deelen van ons maatschappelijk gebouw.

Deventer, Maart 1869.

P.J.W. TEDING VAN BERKHOUT.

Een arsenaal voor de kunst.

> Wie Niemand sich in Wahrheit den Gebildeten zurechnen darf, der nicht die Werke der groszen Dichter alter und neuer Zeit in sich aufgenommen hat, so wird fortan Keiner den Anspruch auf allgemeiner Bildung erheben dürfen, der nicht eine Vorstellung erworben hat von den Meisterwerken der bildenden Kunst.
> W. LÜBKE.

M a r t i e t A r t i had ik met gulden letteren willen zetten boven den ingang naar de welbekende kunstzalen van A r t i e t A m i c i t i a e, waar het Amsterdamsche kunstenaarsgild herhaaldelijk de belangstellende vrienden van teeken- en schilderwerk weet heen te lokken. Telken jare brengt men daar wat nieuws en wat degelijks bijeen, wel waard door Neêrland's Koning en Koningin in oogenschouw te worden genomen, ter opluistering van wier bezoek aan de hoofdstad van het rijk, genoemde zalen worden gevuld met kunststukken. De herinnering aan die keurige verzameling van echt Hollandsche schilderijen bij eene vorige gelegenheid daar bezichtigd en bewonderd, is nog levendig, en weder heeft genoemde Maatschappij zich aan een dergelijke onderneming gewaagd. Met onvermoeiden ijver was een Commissie voor eenige maanden in de weêr met correspondenten in andere steden om voor deze maal in hare galerij te vereenigen wat men van wapentuig en krijgsattributen merkwaardig voor het oog van den kunstenaar of voor dat van den geschiedkenner zou vinden in de openbare of particuliere verzamelingen van ons land, dat op roemrijke wapenfeiten te land en ter zee in zijn groot verleden mag trotsch zijn. Ik weet niet of de zoo geroemde tropee van wapenen uit Nederland en zijne Koloniën, te 's Gravenhage in het vorige najaar opgericht, bij gelegenheid van den wedstrijd der scherpschutters, de heeren kunstenaars op deze gedachte heeft gebracht; maar dit weet ik

wel, dat het eene goede gedachte was, eens te laten zien wat in de dienst van M a r s de a r s met hare onuitputtelijke vindingen weet voort te brengen, schoon en liefelijk om te aanschouwen, even rampzalig als het omgekeerde is; ik wil zeggen, wanneer de verwoestende oorlogsgod den schepter zwaait over de kunstenaars en hunne grootsche voortbrengselen. Dan geldt het recht van den sterkste, dat is van ruw geweld; dan heet het verdienste, tempels en beelden te vernietigen, kerken en paleizen in asch en puin te verkeeren, waarover de tijd en de elementen met zand en klimop allengs een droevig kleed kunnen spreiden; Heidelberg's kasteel moge een schilderachtige ruïne zijn, wij zijn haar aan den oorlog verschuldigd. Maar omgekeerd, dat is wat anders; dan wordt de kunst als krachtige dienares door den wapensmid ingeroepen, dan weet zij te maken kunststukken, zooals in grooten getale de zoo goed geslaagde tentoonstelling van wapentuig en krijgsattributen op Arti laat zien.

Reeds te Delft was het voor eenige jaren gebleken, dat er ook in ons land vrij groote liefhebberij is voor de kunstwerken van zwaardveger en wapensmid, hetzij zij om de kunst in eere worden gehouden, hetzij om de daaraan verbonden herinnering. Men kon met zekerheid voorspellen, dat er nog veel meer van dien aard kon bijeengebracht worden; ik noem het een gelukkig plan dit onderdeel van onze Culturgeschichte, zouden de Duitschers zeggen, te nemen; want de uitkomst heeft bewezen, dat het geheel wel waard is gezien te worden. En dat het aanzienlijk genoeg is, blijkt uit de lijst van 110 inzenders, waarbij nog een paar uit het buitenland, en 42 gemeente- en rijks-instellingen, die te zamen 1361 nummers op den catalogus hebben gebracht. Toch is dit niet alles, want er is nog zeer veel merkwaardigs ongestoord in de wèlbewaarde kast gebleven, in plaats van deel te nemen aan de bedevaart naar Arti. Ik begin met mij zelven; een beschamend ‘p e c c a v i ’ moet er uit; op het voorbeeld van professor Ruhnkenius iets opgeteekend ten nutte van een volgenden keer, even als deze de begane misslagen bij de viering van het tweede eeuwfeest der Leische hoogeschool heeft vermeld, ten einde de nakomeling bij een volgende maal zou kunnen zorgen o.a. voor zitplaatsen van hoogleeraren van andere universiteiten, die toen, in groote getale herwaarts gekomen, niet zijn bejegend met de onderscheiding, die aan hooggeleerde gasten toekomt;

zij moesten toen staan onder den grooten hoop om de feestredenaars aan te hooren, waarvan de eerste drie uren aan één stuk sprak, maar zonder dat er iemand naar hoorde, laat Ruhnkenius er op volgen. Welnu, de vaandels waaronder de academische jongelingschap van Utrecht en Groningen ter verdediging van het vaderland is opgetrokken, prijken op Arti, terwijl de Leidsche daar ontbreken; twee worden er hier op de Senaatskamer bewaard, en mijn oog valt dagelijks op de vexilla van 1786 en 1815, welke op de Academische bibliotheek zijn geplaatst; en toch heb ik op een onbewaakt oogenblik aan Arti's correspondent gezegd, dat de bibliotheek niets had om die verzameling op te sieren. Dus deze fout later hersteld, als wanneer de statiedegen, vroeger bij de publieke promotie gedragen, bij wijze van historische bijdrage misschien zal prijken, maar zeer zeker de steenen kogels, die voor eenige jaren de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde ten geschenke ontving als geschiedkundige proeve van de belegeringwerktuigen van vroeger dagen; ik veronderstelde, dat van de 13,000 gevonden kogels in de kelders van het kasteel te Voorst bij Zwolle, het Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam ook een stel zou bezitten, en hield ze hier om kosten te besparen; zoo kan de zuinigheid de wijsheid bedriegen.

Maar, zoo als meer het geval is, ook hier zijn de cijfers van de inzendingen niet voldoende om over het belang van het geheel te oordeelen; men moet Arti's galerij bezocht hebben, om zich te overtuigen hoe talrijk en merkwaardig de ingezonden voorwerpen zijn, en wat meer zegt, hoe uitmuntend de commissie er in geslaagd is, dat alles te plaatsen in de vakken, waarin de vlaggen en vaandels, uitgestoken boven de stalen kurassen en wapenrustingen, de zalen verdeeld hebben; hoe in harmonie zijn gebracht die stoot- en statiedegens, met pistolen en karabijnen tot rozetten geschikt, of die hellebaarden en pieken, opgehangen tusschen vlammende slagzwaarden en verraderlijke slangendolken, in het midden waarvan hier een voetboog, ginds een maliënhemd, daar een ijzeren rondas of een schildpadden schild is geplaatst, terwijl kruithorens en patroonhouders, helmen en stormhoeden, lansen en spontons, en wat niet al de ledige plekjes aanvullen. Kortom, dat alles opgesierd met wimpels en banieren, met sjerpen en bandeliers, heeft de kunstenaar zoo weten te plaatsen, dat die wreede moordtuigen

hun afzichtelijk karakter schijnen af te leggen en den grootsten vijand van sabel en geweer tot zich trekken. Zoo ging het mij, toen ik die haakbussen en musketten, die dievenvangers en strijdzeisen daar zag, en zoo is het gegaan met menige dame, die met welgevallen het oog heeft geslagen naar de blinkend geschuurde kleine stukken met familiewapens versierd, bediend door een konstabel in miniatuur, of naar de glinsterende bronzen mortieren en houwitsers, of naar de nette modellen van koperen kanonnen met kaissons. De lompste en verraderlijkste wapenen, door een kunstenaar geschikt, komen in een ander licht te staan; zonder huivering gaat gij naar het oudste kanon hier aanwezig, dien voorvader van den achterlader van voor drie eeuwen, en dankbaar staart gij het aan in het bewustzijn, dat onze kust nu veel beter zal verdedigd worden door dat onlangs aangevoerde Zweedsche kanon van 24 duim, dat den kogel van 140 pond zelfs 8000 el ver zal werpen, dank de 25 pond kruit. Dat wapenrek ginds, met die breede beulszwaarden, gelukkig uit vroeger eeuwen, moge sombere herinneringen opwekken, evenals dat andere, waarop zoo kernachtig gegraveerd staat dat, ‘het sloeg den Staat een diepe wonde’, in 1619; gij zult het oog niet afwenden van die morgensterren en goedendags, van die knodsen en strijdhamers, tegen den muur opgehangen in schoone symmetrie, evenals die bajonetten en sabels, die sporen en stijgbeugels; gij bewondert daarna dien voetboog, waarvan de zware veer met behulp van wendel en katrollen moest gespannen worden; hier trekt dat gegraveerde ijzeren rondas uw aandacht en is die ook dubbel waard; ginds treffen uw oog die pronkschilden onzer oude schutterijen, beschilderd met ‘Jacob strijdende tegen den Engel’ of met ‘Ariadne door Perseus verlost’; daar midden in de zaal vindt gij een bronzen kanon op sierlijk gesneden en verguld affuit, zooals gij wel nooit had aanschouwd; iets verder leunen tegen een stevig geweerrek snaphanen en musketten, of hoe zij mogen heeten, ingericht voor tromp- of achterlading; genoeg dat men de geschiedenis van die nijverheid in hare ontwikkeling kan nagaan, het gesukkel met die zware bussen zich kan voorstellen, met die lontroeren en die geweren met radsloten, die de soldaat op een forket moest laten rusten om te kunnen schieten; verder de verbetering in de vuursteensloten op te merken, toen de haan niet meer toesloeg in omgekeerde richting, en wat al verder is bedacht en in praktijk gebracht met percussie-

sloten en revolvers, en vooral met de sedert 1866 ten troon gestegene en door ‘de wonderen van Mentone’ gewijde achterladers. Elders kan men op vreedzame wijs in kennis komen met de sabels en geweren, door de meest beschaafde volken onzer eeuw gebezigd; ik wil daarbij niet verwijlen; ik heb als leek daar volstrekt geen verstand van; ik bezocht Arti slechts voor het uiterlijk voorkomen van dat gereedschap van Mars, en was meer dan voldaan, toen ik de pistolen aanschouwde zoo groot, dat men ze voor een geweer kon aanzien, en andere zoo klein, dat de hand ze bedekte, en weder andere zoo fijn maar verraderlijk aangebracht naast een degen. Met belangstelling zag ik dien keezendegen, uit de dagen van ellendige tweespalt, en die vaandels, beschilderd met of zonder de oranjekleuren of zinnebeelden, al naar gelang dat de bovendrijvende partij die liet waaien, in naam maar niet in der daad voor het heil van het vaderland.

Maar er is nog veel meer op te merken. Arti leert ons, of liever, hernieuwt op verrassende wijze de wetenschap, dat de Javanen, zoo vaak de slachtoffers van vernederende beoordeelingen, ten minste in de kunst van wapens te smeden en staal te maken, voorwaar geen kleinigheid wat techniek betreft, veel verder zijn dan vele andere volken; wij zien daar dat die Indianen, die door moeder natuur misdeeld heeten, wier ontwikkeling dus beperkt moet blijven, gevesten en scheeden kunnen vervaardigen van rotting en hout, zoo taai en zoo hard als het beste ijzer, waarvan bovendien de vorm uw aandacht verdient; zij schitteren van glans, en de vele diamanten en ander gesteente, waarmeê zij bezet zijn, trekken uw oog, of zij zijn met goud en zilver rijk getooid, zoo zij al niet voor een groot gedeelte uit dat kostbaar metaal zijn vervaardigd, terwijl de wonderfijne figuren om vorm en teekening menigen goudsmid van het beschaafde Europa ten voorbeeld kunnen strekken. Niet gewanhoopt aan de ontwikkeling van die inlanders, uit wier handen zulke prachtwapens komen, als de statige en zoo rijk gevulde toonkasten van Natura Artis Magistra op het Rokin heeft geplaatst naast die niet minder rijke verzamelingen van particulieren, die de Indianen weten te waardeeren en voor hunne vorstelijke prachtwapenen toonen hart te hebben. Maar ik mag niet langer vertoeven bij die krissen en klewangs, bij die sabels en lansen; die moorddadige pieken mochten eens gaan gewagen van het menschenbloed, waarmede een koppesneller of zeeroover ze bezoedelde.

Niet alleen om het vele nieuws en moois, dat Arti den bezoeker laat zien, noem ik de tentoonstelling zoo goed geslaagd, ook om het vele oude daar vereenigd, dat hem de dagen van een roemrijk verleden voor den geest brengt. Men meent daar verplaatst te zijn in een Museum voor onze geschiedenis, dat de Ruyters verkleind standbeeld ontsluit, waar Piet Hein met gullen zeemansblik in de eerste voorkamer met welgevallen schijnt te staren op de vlag van de Zilvervloot; waar Wassenaar van Opdam en Cornelis de Wit, waar de Ruyter en de Trompen, de Liefde op doek of paneel tot op Zoutman in crayon zijn uitgenoodigd, die burgerhelden, waardig daar te prijken bij de welbekende beeldtenis van den Vader des Vaderlands, door M. van Miereveld geschilderd; daar hangt Willem I tegenover Willem III, midden in die groote zaal, met Maurits, voor wien de door hem ingevoerde lontroeren staan uitgestald, met de langwijlige lading in ongeveer 30 tempos, zooals het relief op die Delftsche blauwe bierkan leert, en beter nog in gindsche toonkast de koperen platen van de ‘Wapenhandelinghe van roers, musquetten en de spiessen door Jacob de Gheyn, 1608.’ Bij het binnenkomen in de andere zaal, valt ons oog op de schilderij van de meesters van het gild der wapensmeden, wier werk gij aanstonds zult aanschouwen, maar eerst nog staan wij stil bij het door den Groningschen kunstenaar ontworpen model van de groep, die eerlang zal verrijzen op het stille Heiligerlee, om te getuigen van den heldendood van den prins van Nassau, die het eerst zijn bloed moest doen stroomen bij de verdediging van ons vaderland. Daar ligt de telg van het geslacht, waarvan de daden bij onpartijdig en degelijk onderzoek nog schooner bleken te zijn dan tijd- en landgenoot het ons had voorgesteld; maar in zijn val leunt hij tegen de Nederlandsche Maagd, die, met het zwaard gewapend, hem met haar schild beschermt, hem ter hulp gesneld - blijkens den nog opwaaienden mantel, - terwijl de leeuw in fiere houding haar ter zijde staat; zinnebeelden van Neêrlands moed en kracht, die den vijand van volk en recht eindelijk overwonnen.

Een ander sieraad van die zaal kan genoemd worden de groote wapentropee aan het eind, waarin alle krijgsgereedschappen uit de moeilijke dagen van 1830 zoo flink zijn opgehangen of boven elkaâr gestapeld, die kurassen en huzarenmantels, die helmen en steken, die lansiersmutsen en wijduitloopende chakots, die vuursteengeweren en karabijnen, tot de gladde

bijl met het schootsvel van den sapeur, voor ons historische herinneringen, want zij zijn alle reeds door andere vervangen. En rechts en links daarnaast hangen die kostbare portretten van de heeren hoofdofficieren, in het kamp vervaardigd, om overgebracht te worden op het groote doek van C. Kruseman, voorstellende de verwonding van het paard des Prinsen van Oranje bij Bautersem, den held, die het laatst zijn bloed liet stroomen bij de verdediging van Nederland. Die welbekende, en ik durf zeggen populaire schilderij, moest dat kenschetsende oogenblik uit 's prinsen veldtocht vereeuwigen; maar helaas! de bejaarde schilder heeft zijn doek overleefd. Ach, verdienstelijke historieschilder, waarom hebt gij u van de traditie van Rembrandt en van der Helst verwijderd; waarom hebt gij met zooveel olie en met zulke olie geschilderd, dat de onderste verf op lange na niet droog kon zijn, vóór dat reeds een tweede streek van uw penseel ze bedekte; nu is immers die olie eerst gelijk druppels aan een beslagen vensterruit gaan zakken en heeft de kleur meêgenomen, in verschillende stralen naast elkaâr een stroomkaart gelijk, afdruipende over uw grootsch historiestuk; eindelijk is het uit Haarlems paviljoen weggenomen, want het kon niet langer, toen de manen over de borst van het paard waren gezakt en de welbekende roode monteringkleppen naar... doch neen, geen bedroevende omschrijving, die het hartzeer, bij mijn laatste bezoek ondervonden, zou hernieuwen. Voor de eer van onze schilderschool had ik gewenscht, dat dit doek veel vroeger ware verwijderd, zoodra die kwaal zich vertoonde, even ongeneeslijk als het barsten van de verf van Horace Vernet, want sommige stukken van dien genialen kunstenaar schijnen als met een vischnet te zijn behangen, helaas! voor altijd. Had men Krusemans stuk liever bij tijds op den grond gelegd en in vrede's naam er een copie van vervaardigd; beter iets van den leerling naar, dan niets van den meester. Maar genoeg, in ernst de vraag gedaan of het reeds te laat is, of er geen ervaren schilder zou te vinden zijn, die nog een officieele kopie kon nemen van een stuk, dat voor de geschiedenis van Nederland en Oranje het wel verdient, al moge de opgewondenheid van 1830 merkbaar gewijzigd zijn.

Van opgewonden dagen gesproken, die toonkast met zilveren en gouden gedenkpenningen van Neêrlands wapenfeiten te land of ter zee geslagen met die afbeeldingen van de vorstelijke en burgerhelden, die aldus vereerd werden door den tijdgenoot,

die toonkast, zeg ik, is niet het minst merkwaardige van Arti's verzameling; hoe vele belangstellenden zag ik daar g e n i e t e n ; naast de vele liefhebbers die munten of penningen verzamelen, zijn er inderdaad nog meer die belangstellen in deze geschiedkundige afbeeldingen, mits men het hun maar zoo smakelijk weet voor te leggen als de eigenaar van deze uitgelezene stukken wist te doen. Hij laat daar zien de geuzenpenning naast de noodmunten van Haarlem en Leiden, van Woerden en Amsterdam, de penning op den dankdag van de vernieling van de Onoverwinnelijke Vloot, van dit beleg en die overgave, van dien veldslag of deze verovering door onze geheele geschiedenis, en daarbij trekken vooral de aandacht de waarlijk fijn beschilderde driekleurige linten om de hoeden gedragen in de opgewonden dagen - want daarop wilde ik terugkomen - van de overwinning bij Doggersbank ter eere van Zoutman en Kinsbergen. Ginds prijkt de degen, waarmede de luitenant, die deze victorie kwam boodschappen, te Amsterdam werd vereerd! In die andere kast ligt een ring en een doosje met het certificaat, dat zij gemaakt zijn van een stuk ijzer en een klomp hout, afkomstig van de boot van Van Speyk; daarnaast de kostbare eeredegen, door Tielenaren aan hunnen stadgenoot aan den verdediger van de Citadel geschonken. Maar te vergeefs zocht ik naar de eindeloos herhaalde portretten van die toen zoo gevierde mannen; heeft geen der dappere van '30 een porseleinen pijp meer, waarop de afbeelding van die mannen, die zij zich ten voorbeeld stelden? Men mag glimlachen over den overprikkelden volksgeest op sommige oogenblikken, maar deze heeft toch zijne geschiedenis, en die vermeldt, dat het zwart-rood, de kleuren van Van Speyk, den Amsterdamschen weesjongen van weleer, in dassen en andere kleêren juist daarom een geruimen tijd zijn gedragen, en ik herinner mij zeer goed een Klok- en Hamerspel, dat in een ‘Chassé en Van Speyk's spel’ naar de behoefte van die dagen was omgewerkt.

Ik geef gewonnen dat het aardigheden zijn; van ernstiger aard is dan ook dat stuk van een bom, door h e t monstermortier tegen de Citadel geworpen, de kommandostaf van Piet Hein, een onooglijk bamboes, het wapenrek met Oostersche en andere wapenen, door den Dey van Algiers aan Marten Tromp geschonken, de sierlijke orde van Sint Michel, door Frankrijk's koning aan Hollands grootsten Michiel vereerd, geschenken, die nog iets anders beduiden dan de gouden keten door de

Staten aan dien zeeheld gegeven, die hier prijkt naast de ordeketen van den graaf van Bossu en dien grooten eereketting van Zoutman. Een oogenblik vraag ik nog de aandacht voor den gouden beker, door de Staten aan Cornelis de Witt vereerd, tot blijvend aandenken aan den togt naar Chattam, welke vermaarde expeditie in émail daarop is afgebeeld, en dan sta ik nog stil bij het kristallen drinkglas van Cornelis Tromp, om den dolk van Maarten van Rossum en den voetboog, waarmeê Jacoba van Beijeren te Noordwijk naar den vogel schoot, voorbij te gaan, en liever te wijzen op afbeeldingen uit de Spaansche geschiedenis, ik bedoel het Delftsche tapijt, waarop het beleg van Leiden is geweven, en de merkwaardige proef van die andere Delftsche nijverheid, die 70 tegels, waarop het bekende ruitergevecht tusschen Breauté en Lekkerbeetje op de Vuchterheide is afgeschilderd, natuurlijk minder mooi dan op dat gebarsten paneel met bonte kleuren, of dat andere van Van de Velde; de voorstelling van genoemd tweegevecht van die 20 ruiters, op paarlemoer gegraveerd, verdiende de eereplaats midden in die zaal vol historische merkwaardigheden.

Ook voor de geschiedenis van de muziek zijn eenige bijdragen op Arti te vinden; ik bedoel niet de trom, die door Rembrandt zou zijn nageschilderd in de Nachtwacht, maar de gekleurde afbeeldingen van die paukenslagers met hunne groote trombonnes, geplaatst op een daarvoor opzettelijk vervaardigden wagen met fiksche paarden bespannen. Ik heb verder het oog op die ronde trompet en die Turksche schel in de tropee van 1830, beider vorm behoort tot het verleden; en verder die zilveren trompet, die den Utrechtschen vrede zou hebben afgekondigd, en die andere, door de Soevereine Vorstin in 1813 aan hare lijfwacht vereerd, waarop de namen der leden van dat corps zijn gegraveerd; ten slotte wijs ik nog op dien zilveren bazuin van een oud kapitein-luitenant der groene compagnie van de Haagsche schutterij.

Voor de geschiedenis van het ornament is de verzameling van wapentuig in Arti oneindig rijker; die kruithoorns immers zijn van fijn gesneden ivoor, de pistolen zijn met zilver of goud ingelegd, die karabijnen met paarlemoer en ivoor in ebbenhout keurig geïncrusteerd, die geweerkolven zijn sierlijk of lomp, maar toch merkwaardig in notenhout gesneden, die schilden zijn fraai gedreven, die klingen fijn gedamasceerd, met koper of ijzer, met zilver of staal kunstig bewerkt, geci-

seleerd of gegraveerd, of hoe ook de kunst van den zwaardveger of den wapensmid dat opwerken en uitsnijden moge noemen, wanneer zij de plaats weten te vinden om zich te doen gelden op den loop of den haan, op de lade of het slot, op het gevest of de scheede. Zouden de graveurs van sommige onzer zilverfabrieken, onze verlakkers en ijzergieters, niet met vrucht dat arsenaal van ornament kunnen bezoeken?

Heb ik dus onbewimpeld ingestemd met het plan en de uitvoering van Arti's tentoonstelling, nog een woord van hulde voor dat ‘kunstlievend lid dier Maatschappij,’ door wien een achttal photographiën zijn vervaardigd van eenige der voornaamste gezichten in die kunstzalen. Dat wapentuig blijft slechts voor korten tijd daar vereenigd; die afbeeldingen zullen tot blijvend aandenken kunnen strekken en misschien ook tot opheldering van hetgeen ik hierboven met woorden trachtte uit te drukken. Het was een goede gedachte van dat lid en tevens een edele gedachte, want de twee gulden, die men gaarne voor elk stel zal neêrleggen, strekken ten voordeele van het Weduwen- en Weezenfonds van de Vereeniging, wier naam is A r t i e t A m i c i t i a e. Maar waarom is die goede gedachte in het vorige jaar te Arnhem niet opgekomen, of ten minste niet ten uitvoer gebracht? Stereoscopische afbeeldingen, zooals van Volksvlijt, om geene voorbeelden uit het buitenland te noemen, zijn aangename herinneringen; van vele punten had ik een blijvend kijkje willen bewaren, nu dat houten gebouw spoorloos verdween evenals de afbeelding daarvan op de Nymeegsche zeep, daar ter plaatse gestempeld, in schuim moest opgaan, en dat te meer, nu vele inzenders ‘voor een behagelijk voorkomen van wat zij étaleerden’ hadden gezorgd, en aan de Commissie van rangschikking, in weêrwil van de beperkte ruimte ‘onvoorwaardelijk lof’ is toegezwaaid. Wat dit betreft, is er iets van het verloren terrein in onze oogen herwonnen; moge het ook in die van andere zijn, wanneer eerlang de deuren van Volksvlijt geopend worden voor de Vereeniging ter bevordering van fabriek- en handwerksnijverheid, wier plan zóó breed werd opgezet, dat de krachten van de in het midden van het land zoo geschikt gelegen Stichtsche hoofdstad te kort schoten; maar Utrecht is dan ook gelukkig bewaard voor het aandoen van een beleediging aan den energieken stichter van dat paleis van ijzer en glas, dat zich trotsch verheft aan Amstels boorden en door hem genoemd en bestemd werd voor V o l k s v l i j t; daar alleen k a n en m a g

het bedrijf en de huishouding van den h a n d w e r k s m a n worden bezien en verbeterd op de wijze als men het nu heeft aangelegd.

Die photographiën èn het ornament èn de muziek hebben mij van die vaderlandsche herinneringen afgeleid; ik wilde nog de opmerking maken, dat Arti bewezen heeft, dat wanneer Nederland nog geen Geschiedkundig Museum bezit als Frankrijk in zijn Musée des Souverains in het Louvre, het er toch wel een kon hebben, en dat de voorwerpen merkwaardig genoeg zijn om er een te mogen hebben. Zijn de heldendaden van Hollands vorsten en vlootvoogden, om mij slechts hierbij te bepalen, alleen aan de jeugd met behulp van geschied- en leerboeken meêgedeeld, waarom ze niet aanschouwelijk voorgesteld en met de boven aangehaalde stukken opgehelderd? Beter en levendiger zal de herinnering aan dat schoone verleden worden voortgeplant, en dat moet gezegende vruchten afwerpen.

Wat wij van dien aard hebben, is overal verspreid; de vaandels in de danszaal te Amsterdam zijn met behulp van een lorgnet niet eens goed te onderscheiden, en veel is onder de curiosa geraakt in het Kabinet van Z e l d z a a m h e d e n te 's Gravenhage. Welnu, een vroeger heerschende geest moge nog tegenwoordig de heeren verzamelaars er toe brengen de spelden, afkomstig van het speldekussen van Maria van Reigersbergen, of het botervlootje van Van der Werf niet af te slaan voor hun kabinet, de openbare musea wenscht men te zuiveren van zaken, waarvan de waarde zoo betrekkelijk is. Neen, het voorbeeld van eenige steden worde door het rijk gevolgd, en is dat eens op touw gezet, ik ben overtuigd, dat vele particulieren daarbij hunne kleinoodiën zouden voegen en ze aan een Vaderlandsch Museum in bruikleen afstaan, gelijk dat met de openbare bibliotheken in het algemeen belang meer en meer in zwang komt; daarbij behoudt de eigenaar zijn recht van eigendom op zijne wapens of vlaggen, die men voor hem zal houden uit den roest en uit de mot. Ons land zal nooit groote wapenzalen kunnen vullen, hoe dapper ook onze voorouders hebben gestreden; de redactie van Arti's catalogus wees er reeds op, er is geen groote voorraad van ridderharnassen, wel van hetgeen onze schuttersgilden overlieten van hunne boogen en

schilden, van hunne vaandels en geweren, op wiens lade elk lid zijn gebeeldhouwd wapen had. Er is geen denken aan zalen als in den Tower of in de Rustkammer te Dresden, of in het museum te Madrid, dat van alle de kroon heet te spannen, of in het Musée d'Artillerie te Parijs, of in het Waffen-Museum van het Arsenaal van Oostenrijks hoofdstad, dat indrukwekkende en uitgestrekte stuk van nieuweren bouw, dank zij de welwillendheid van vele, die hunne guldens inwisselden tegen Schuldverschreibungen van zoo en zooveel millioenen, maar met 5 pCt. rente; veilig en prachtig zal daarin bewaard worden het overschot van de wapenen, die in 1848 door de oproerige bevolking van Weenen uit de niet verdedigde wapenzaal in het midden der stad werden gestolen, want gelukkig is later een groot deel daarvan nog teruggebracht door de hulp van Croaten en Italiaansche soldaten.

Wij zullen die volken hunne groote verzamelingen niet benijden; bovendien passen die ridderharnassen veel beter in die Rustkammer van een Duitschen vorst; maar wij zouden zeer tevreden zijn met een verzameling als België in de Porte de Hall te Brussel bezit. Naast eenig wapentuig zou ik eenige afbeeldingen en boeken willen zien opengeslagen achter glas; want Arti bewees, dat goed gekozen platen de aandacht trekken, welke zij ten volle verdienen; ik bedoel die gravure van de exercitie der Utrechtsche schutterij naast een Corpus Juris Militaris, die ‘Regelen der fortificatie van Hondius’, die ‘Beschryvinge van de edele ende ridderlycke schermkonste’ en wat dies meer zij. Maar vooral een goede hoeveelheid historieplaten, door den tijdgenoot gekocht tot aandenken van een wapenfeit, zooals men later een courant bewaarde, waarin het verhaal van een overwinning door onze dapperen behaald. Op deze wijs kon een historische atlas, zooals er vele hier te lande bewaard worden, bij gedeelten ten toon gesteld, goede renten afwerpen; want zeer velen zouden daarmeê hunne historische kennis aanvullen, en dat zou waarlijk zijn nut hebben, naar mijne meening.

En omdat ik dit beweer, meen ik bij voorraad voor zulk een Historisch Kabinet een plaatsje te mogen bespreken in het Museum Willem III, dat te Amsterdam moet komen. Voor het oogenblik sluimert die onderneming, maar men zal ze te gelegener tijd wel eens wakker schudden; de dood van den kundigen bouwmeester, wiens ontwerp het best werd bevonden, zoo

al niet om uit te voeren, dan toch om na te volgen, zal wel geen slecht voorteeken zijn; ik voor mij hecht niet aan zulk eene profetie en verwacht dat het zoo vurig verlangde gebouw na rijp beraad wel zal verrijzen in de steeds groeiende en dus bloeiende hoofdstad.

Maar komen de mannen van de kunst hiertegen op, die niet zonder reden die rariteiten en historische herinneringen meer leelijk dan mooi vinden, die zij daarom liever aan de residentie willen afstaan, omdat dit geen arsenaal van zuivere kunst zou worden, ik geef hun groot gelijk; in het vorstelijke 's Gravenhage zijn die gedenkstukken uit de tijden der graven en stadhouders wel zoo eigenaardig geplaatst. Even goed kan deze taak aan het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap worden overgelaten, nu het uitzicht op een waardiger bewaarplaats voor de verzameling is geopend. Doch ik heb ééne voorwaarde, wanneer ik mij onmiddellijk schaar aan de zijde van de ware kunstvrienden. Ik bespreek namelijk dan een plaatsje voor wat anders; het is voorloopig nog maar op papier; maar het Museum Willem III is immers nog niet veel verder? Stelt het schildersgild hoogere eischen, dat mag ik hooren, dat geeft mij moed een lans te breken voor de geschiedenis van de kunst, en dat te meer nu de donkere wolk is gebroken, die in de sombere najaarsdagen zoo dreigend hing boven de Academie der beeldende Kunsten te Amsterdam. Reeds toen had ik de pen opgenomen en aan de Redactie van ‘de Gids’ de in de volgende bladzijden ontwikkelde gedachten toevertrouwd. Maar het bleef in portefeuille, want hetgeen ik naar aanleiding van het South Kensington Museum den lezer had aangeboden, werd door de bijdrage van den heer van Westrheene, die zijne beschrijving van dat arsenaal van de kunst reeds liet drukken, geheel overschaduwd. Ik haastte mij dus voor den ervaren kunstkenner, die zijne versche indrukken zoo duidelijk wist weêr te geven, de vlag te strijken; maar nu durf ik weder mijn bootje in zee zenden met den nieuwen, ofschoon ietwat langen wimpel, dien ik thans in Arti heb gevonden.

In het najaar van 1868 schreef een ongenoemde Amsterdammer zijne ‘Gedachten over eene Academie van Beeldende Kunsten’, en uitte o.a. den wensch, ‘dat juist in de dagen, waarin het leven van deze Academie het meest bedreigd scheen, - de subsidie was door den Minister van de Begrooting afgenomen -

het begin van een verjeugdigd leven zou dagteekenen.' Welnu, deze wensch schijnt vervuld te zullen worden; het Wetsontwerp tot herstel en verbetering van die Academie is ingediend, en belooft een betere toekomst, vooral daarom naar mijne wijze van zien, omdat de lessen zullen opengesteld worden aan zulke leerlingen, die op een Hoogere Burgerschool alvast een behoorlijke opleiding hebben genoten; voor goed is dus het geloof, dat aan talentvolle jongens alle kennis zoo maar aanwaait, gelukkig opgegeven; ware het eerder geschied, vele zouden naar menschelijke berekening niet zoo treurig verongelukt zijn.

Op de verjongde Academie nu zal naast de beeldhouw-, graveer- en schilderkunst ook de geschiedenis der kunst worden vertegenwoordigd; dat dit hoogst nuttig is, behoef ik niet te zeggen, maar ik wil de veelbeteekenende woorden van E. Förster hier afschrijven: 'Die Geschichte der Kunst ist ohne Anschauung der Werke nur halb oder noch weniger als halb verständlich.' Ik onderschrijf deze woorden, want het weinige dat ik met eigen oogen aanschouwde van de kunststukken van Europa's meesters in schilder- en beeldhouwkunst heeft mij de waarheid van dat gezegde maar al te duidelijk doen ondervinden; ik haast mij er bij te voegen, dat het zien van die voortbrengselen dier groote meesters een liefde voor de kunst doet ontstaan, die niet kan uitgedoofd worden. Maar hoe nu zulk een tuighuis van de kunst gebouwd en gevuld?

Met weinig moeite en betrekkelijk weinig geld, is mijn antwoord. Wij leven in een tijd, waarin afbeeldingen door het licht worden gemaakt op steen of koper, die juiste en onvergankelijke afdrukken geven, hetgeen ik van photographiën niet zoo dadelijk zou durven zeggen, terwijl men langs galvanoplastische of andere wegen 'art-reproductions' zooals de Engelschen ze noemen, van de meest gewenschte volkomenheid kan vervaardigen. Daarvan getuigde de heer van Westrheene in zijne boven aangehaalde beschrijving van het South Kensington Museum (Gids, December 1868).

Bij wijze van aanvulling wil ik eerst een woord invlechten over den grooten 'Art Catalogue', dat prachtig hulpmiddel voor alle kunstvrienden, waarvan het plan is uitgegaan van de bestuurders van de bibliotheek van genoemd Museum, welke '15,000 boekdeelen telt in alle talen over allerlei onderwerpen van kunst, hare geschiedenis, hare theoriën en toepassingen.' Het is bekend, dat het tot de idealen van den fieren Brit be-

hoort, in de reusachtige model-bibliotheek van het British Museum met der tijd een exemplaar te krijgen van elk boek, dat gedrukt is geworden. Evenzoo moet, als het wel wil, de boekerij van South Kensington alle boeken over de beeldende kunst na verloop van jaren omvatten. Men begrijpt terecht, dat er zeer veel tijd noodig zal zijn om zoo ver te komen, en daar het in vele gevallen van groot gewicht is te weten, dat er dit of dat boek geschreven is over een bepaald onderwerp, en dat het in een andere boekerij bewaard, daar geraadpleegd kan worden, zoo heeft de practische Engelschman het plan ontworpen om al vast een lijst te maken van alle plaatwerken en alle boeken en geschriften over de kunst en de kunstenaars, dat is een 'Universal Catalogue of art books, comprehending Painting, Sculpture, Architecture, Decoration, Coins, Antiquities, etc.' De uitvoering, die reeds aan dit plan is gegeven in het vorige jaar, noopt mij hierbij nog even stil te staan.

Hebben de Franschen zich nog zelden bezondigd, op den titel van een hand- of woordenboek het veelbeteekenende 'complet' weg te laten, al beantwoordt de inhoud daaraan niet, de Engelschen trachten op een aardige wijze de volledigheid van deze reusachtige kunstlijst nabij te komen. Overtuigd dat zulk een werk slechts door vereende krachten kan tot stand komen, hebben de ontwerpers de lijst der titels, voor zoover de grootste bibliotheken ze kunnen leveren, laten afdrukken als proefbladen en iedereen uitgenoodigd die opgaven te verbeteren en aan te vullen. Om deze proefbladen zoo goedkoop en toch zoo algemeen mogelijk te verspreiden, verscheen met Januari 1868, nadat een poging om een der kolommen van de Times daarvoor te gebruiken, mislukt was, een half vel met een honderdtal titels als bijlage van den Engelschen Navorscher, het weekblad 'Notes and Queries'. De lijst is in alphabetische orde van de namen der schrijvers opgesteld; voor vele, die slechts een klein onderdeel van de zoo uitgebreide kunstgeschiedenis zullen raadplegen, was een stelselmatige indeeling doelmatiger geweest; maar daaraan zal men later wel op eene andere wijze tegemoet komen; deze catalogus is al vast eene groote aanwinst. Het 'Science and art department', van wien dit alles uitgaat, liet deze lijst voorafgaan door een oproeping in vier talen, waarin de omvang en het plan van net werk nader wordt uiteengezet en waarin iedereen wordt uitgenoodigd aan bedoeld secretariaat

- niet eens gefrankeerd - te willen zenden de afschriften van ontbrekende of de verbeteringen van onjuiste titels. Onze Navorscher heeft op dat alles het Nederlandsche publiek gewezen; moge die stem gehoord worden, want ook voor onze kunstgeschiedenis wordt op die wijze een belangrijk getal bijdragen en aanwijzingen in dat arsenaal der kunst bijeengebracht.

Van meer gewicht voor de geschiedenis van onze kunst acht ik evenwel dien anderen catalogus door de bestuurders van het South Kensington Museum ontworpen, een dergelijk reuzenplan voorwaar, want het is niet meer en niet minder dan een lijst op te stellen van de kunstvoortbrengselen van alle kunstenaars in alle openbare of bijzondere galerijen verspreid. Charles d'Henriet schreef in de Revue des Deux Mondes van 1 September l.l. (t. 77, p. 193-212. L'enseignement populaire des arts du dessin en Angleterre et en France), dat het ‘Foreign office’ te Londen tot dat einde brieven zond aan de gezanten te Dresden, Parijs, Munchen, Berlijn, Turijn en Rome, om deze onderneming te bevorderen. Ieder, die zich met de geschiedenis van een of ander kunstenaar meer bepaald heeft bezig gehouden, en hem wil leeren kennen en beoordeelen uit zijn werken, heeft de behoefte gevoeld aan de opgaven der kabinetten, waar dit paneel of dat doek van hem bewaard wordt; met zulk een lijst kan eerst een geschiedenis van de heeren kunstenaars worden vervaardigd. Is evenwel het bericht van genoemden Franschman juist, dan gaat het South Kensington Museum rond bij alle landen, waar schilderijen van de eerste meesters gevonden en bewonderd worden, maar zullen o n s Trippenhuis en o n s Prins Mauritshuis vooreerst de noodige bouwstof niet leveren. Zijn zij over het hoofd gezien de onaanzienlijke vertrekken, waarin de Potter's Stier en Rembrandt's Nachtwacht zijn geborgen en door de vreemdelingen vrij druk bezichtigd worden? Wordt de Hollandsche schilderschool zoo stoutweg geïgnoreerd, vroeg ik mij af; maar neen, dat is onmogelijk; wat niet is, kan nog komen, zegt het spreekwoord; mogen eerlang de heeren directeurs van 's Rijks Musea en die van Haarlem, Rotterdam en Utrecht, en welke steden zooals Leiden die voorbeelden volgen, ons geruststellen en aan Engelands Ministerie van Buitenlandsche Zaken de opgaven zenden van de stukken van Lucas van Leiden en Rembrandt van Rhijn, van Jan Steen en van der Helst, van Ruysdaal en Hobbema, van Wouwerman en van die alle wier zoo hoog ge-

prezen kunststukken nog in ons vaderland zijn gebleven. Want dat maakt juist de beoefening onzer kunstgeschiedenis zoo moeielijk, dat zulk een groot getal Hollandsche doeken en paneelen, bijna tegen goud opgewogen, het land hebben verlaten, en sedert korter of langer tijd de galerijen van Parijs of Munchen versieren, van Rome of Dresden, van Florence of elders, waar ik ze terugvond in die prachtige gebouwen, voor zulke stukken de waardige paleizen, waar ik met aangename gewaarwording voor mijn Hollandsch hart door tal van kenners en liefhebbers ze niet het minst zag bewonderen. Hoevele Hollandsche schilderijen in die openbare verzamelingen schitteren, en hoevele de eer genoten van voor grof geld op kunstverkoopingen aan den rijken eigenaar van een min of meer gesloten kabinet te worden toegewezen, zal eerst uit die volledige lijst blijken, waarmede South Kensington ons wil verrijken. Dan zal onze schilderschool voor hare geschiedenis belangrijke gevolgen ondervinden van den kruistocht ten nutte der kunst door Engeland ondernomen, waarvoor de Nederlandsche kabinetten niet gesloten kunnen blijven.

Maar Nederland is uitgesloten van iets anders, en dat bejammer ik zoo zeer, dat ik het niet langer kan verzwijgen; Nederland, dat voor de academische lessen der kunstgeschiedenis art-reproductions noodig heeft, - de eischen van het tegenwoordig kunstonderwijs zijn nu eenmaal zoo hoog, - loopt groot gevaar van ze niet te kunnen krijgen. Ik las namelijk in de Nederl. Spectator van 12 September het volgende bericht:

> ‘In de Times is de inhoud afgedrukt van het bij gelegenheid der wereldtentoonstelling gesloten prinsenverdrag, 't welk ten doel heeft de vermenigvuldiging van alle voorname kunstwerken ten behoeve van de musea in alle landen te bevorderen. Dit verdrag is onderteekend door den prins van Wallis, den hertog van Edinburg, de kroonprinsen van Pruisen, Saksen, Rusland, Italië en Denemarken, prins Jerôme Napoleon, de prinsen Lodewijk van Hessen en Oskar van Zweden, den graaf van Vlaanderen, de aartshertogen Karel Lodewijk en Reinier van Oostenrijk, den hertog Nikolaas van Leuchtenberg en prins Amadeus van Italië. Het beveelt het stelsel van reproductie aan, dat in South Kensington Museum met goed gevolg wordt aangewend. In elk der genoemde rijken en landen zullen commissarissen worden benoemd, die onderling in betrek-

king staande, voor het vervaardigen, aankoopen en ruilen van dergelijke afgietsels zullen zorg dragen.'

Toen de heer C.C. Huysmans in 'de Gids' van 1864, dl. II, blz. 23, 'Een vraag des tijds, Kunst en Industrie', in zulk een helder licht heeft gesteld, heeft hij tevens meêgedeeld, op welke doeltreffende wijze South Kensington het teekenonderwijs en de liefde voor de kunst tracht te bevorderen o.a. door het tijdelijk ten toon stellen van nagebootste kunststukken in andere steden en kleinere plaatsen van Engeland. Hoe veelzijdig die reusachtige inrichting zich sedert ontwikkeld heeft en welk een schat van kunstvoortbrengselen in haar museum, hetzij in het oorspronkelijk vereenigd is als haar eigendom of in bruikleen afgestaan, of wel tijdelijk daar ter bezichtiging gesteld, hetzij in afbeeldingen of in afgietsel van pleister of papierpap of langs galvanoplastischen weg op het oorspronkelijk vervaardigd, dat alles heeft de heer van Westrheene voor weinige maanden in ditzelfde tijdschrift beschreven. Verder heeft the Illustrated London News herhaaldelijk afbeeldingen gegeven van de aanwinsten van South Kensington Museum, en van die afgietsels, als b.v. van dien sierlijken - ten minste voor een deel - antieken strijdwagen, de bekende bigae uit het Vatikaan; the Art Journal heeft ook verscheidene kolommen gevuld met uitvoerige beschouwingen over bedoelde verzameling. Hoe nu kerken en museums, gebouwen en gedenkteekenen van verschillende landen voor genoemd doel het hunne kunnen leveren, is zonneklaar op de Parijsche tentoonstelling gebleken. Daar stond het keurige afgietsel van dien beroemden preekstoel uit Pisa met die merkwaardige reliefs en die sierlijke kolommen door leeuwen gedragen; daar vond ik de deuren van Florence's doopkapel, en bewonderde dat meesterstuk op nieuw; daar waren ingezonden voorwerpen van Italiaanschen en Duitschen, van Zwitserschen en Franschen stijl, van Spaansche en Portugeesche, ja van Russische en Hindousche kunst; bovendien liet South Kensington photographische afbeeldingen vervaardigen en verkrijgbaar stellen van voorwerpen van ivoor of glas, van metaal of aardewerk, die minder geschikt zijn om te worden afgegoten. In den catalogus van de Engelsche afdeeling werd als eigenlijk doel van deze reproducties opgegeven: 1°. het bevorderen van het oprichten van plaatselijke museums bij de teekenscholen in Engeland, en 2°. het uitbreiden van

het hoofdmuseum van South Kensington tot eene illustratie van de kunstgeschiedenis van alle volken.

Maar de krachtige en practische geest der Engelschen heeft het niet hierbij gelaten; het prinsenverbond dat ik zoo even noemde, heeft zich hieruit ontwikkeld. Minder zelfzuchtig dan men denkt, wil South Kensington zijne verzameling ten nutte van anderen uitbreiden, dat is, een internationaal ruilstelsel van nagebootste of afgebeelde kunstvoorwerpen in werking doen treden. Voor ongeveer 15 jaren heeft de heer A. Vattemare een dergelijke ruiling van voorwerpen van wetenschap en kunst in het leven geroepen. Die zaak is toen door onze regeering met eenige honderde guldens en door verschillende bibliotheken, genootschappen en particulieren met belangrijke bijdragen gesteund. Hoofdzakelijk strekte zich dat stelsel uit over de boeken, die men als overtollige exemplaren kon missen; er is toen wel wat goeds uit ons land gegaan, maar men heeft ook vele zaken van waarde terugontvangen. Doch toen een ondervinding van 8 jaren leerde, dat in andere staten op verre na zooveel niet werd afgestaan, zoodat het stelsel gebrekkig werkte, is de rijkstoelage niet meer verstrekt. Bovendien waren de door Vattemare bezorgde boeken wel eens stukken van een geheel, of droegen zij de blijken, dat elk bij het uitschieten van dubbelden het beste exemplaar natuurlijk voor zich houdt. Welnu, die keerzijden kan dit nieuwe ruilstelsel niet hebben, want art. 3 van bovengenoemd Prinsenverdrag bepaalt uitdrukkelijk, dat ‘elk land vrij zal blijven schikkingen te maken voor ruil van wat het verlangt, dat elk land zijn eigene commissie zal benoemen naar zijne eigene inzichten, dat elke commissie met elke andere zelfstandig mag correspondeeren en onderhandelen over de voor andere te maken reproducties en over het inruilen van dezulken, die zij voor haar eigene verzameling wenschelijk zal achten.’

Zoo heeft Engeland, dat eerst als één man opstond om het op de kunstindustrie verloren gebied te herwinnen, de blikken als een ware wereldburger verder uitgestrekt, en biedt het aan elk land van de genoemde prinsen van dit vorstenverbond de gelegenheid aan zich een arsenaal voor de kunst aan te schaffen voor betrekkelijk weinig geld. Daartoe sloten de vorsten van Europa een overeenkomst; zij verstonden zich met elkaâr ten nutte van de kunst, evenals zij uitbreiding hebben gegeven aan de beginselen van het internationale saniteitscongres, en zich

verbonden, - het was aan onze dagen voorbehouden dit heugelijke feit op te teekenen, - om ten minste geene ontploffende kogels op elkaârs onderdanen af te schieten!

Maar Nederland is, o schande! met Spanje en Portugal, uitgesloten uit het verbond, waarbij het kleine Denemarken en het nederige Hessen is opgenomen! Wij zullen geen museum voor de geschiedenis der kunst aanleggen; de meesterstukken uit de kabinetten van verschillende landen, die wij nooit of niet dan met groote reiskosten onder het oog kunnen krijgen, zullen wij noch in afgietsel, dat den vorm geheel teruggeeft, noch in afbeelding, die de natuur onberispelijk getrouw weêrgaf, kunnen aanschouwen hier te lande en ze tot nut en genot mogen bestudeeren! En juist dat zien van zulke kunstgewrochten werkt zoo heilzaam tot opwekking van den zin voor het schoone en tot veredeling van de geheimzinnige eigenschap van het oog des gevoels, als ik den goeden smaak aldus mag omschrijven. ‘Il y va de l'honneur du pays et de ses intérêts matériels les plus grands’, schreef Léon de Laborde in 1851, en ‘du haut de sa grandeur’ verkondigde hij, dat onze regeering de kunst niet meer ondersteunde. Noch toen, noch nu is dit het geval; sedert is zelfs veel gedaan. Een ruime toepassing van de wet op het middelbaar onderwijs deed in bijna alle steden van ons land een nieuw leven ontstaan op dit gebied, door het teekenen verplichtend te stellen. Alle bezoekers der hoogere burger- en avondscholen genieten dit onderwijs bijna gratis; hier en daar is het tot op de lagere scholen doorgedrongen, en op vele, kon ik zeggen op a l l e fatsoenlijke meisjesscholen! Van dezen ongemerkt, maar zoo breed gelegden grondslag verwacht ik voor liefde en belangstelling in de kunst hier te lande zeer veel. Ik onderschrijf de woorden van den heer J.W. Kaiser, in de vergadering van de Academie der Beeldende Kunsten uitgesproken, dat ‘de kunst een krachtig middel tot volksbeschaving is, dat zij in de hand eener wijze regeering een middel te meer is ter volksontwikkeling’, en ik begroet derhalve met vertrouwen op de toekomst de door de Kamers eerlang te herstellen Academie van Beeldende Kunsten.

En omdat de zaken zoo staan, doe ik een poging om te herstellen wat verzuimd is. Even als in de andere landen onder een vorstelijken voorzitter, lid van dat prinsenverbond, zich een commissie vormt, zou ik er ook bij ons een willen zien. Wij kunnen hooggeborenen aanwijzen, die met erkend talent

teekenstift of penseel hanteeren, hooggeplaatsten die een open oog hebben voor iets wezenlijk schoons, aanzienlijken die de voorportalen hunner buitenhuizen met beelden, en de muren hunner pronkzalen met schilderijen versieren in den waren zin van dat woord, kenners, die portefeuilles met keurige aquarellen weten te vullen; ik zou onbescheiden zijn als ik hier namen noemde, maar ik mag wel zeggen dat er gelukkig onder ‘die reiche Holländer’ mannen zijn, die zulk een commissie konden vormen, zoowel mannen van het vak als kenners van de kunst, zoowel zij die met liefde, als zij die met stoffelijke middelen zulk een nationale zaak zullen willen voorthelpen. Waarom zou dan niet zulk een commissie zich kunnen opwerpen en met den Broeder des Konings als Voorzitter, evenals b.v. België met den Graaf van Vlaanderen en Oostenrijk met zijne aartshertogen, de groote voordeelen voor kunst en beschaving, die het Prinsenverdrag aan de volken van Europa aanbiedt, ook voor het volk van Nederland overeenkomstig onze behoeften en onze middelen bereikbaar stellen?

Maar wat zal ons landje, werpt men mij tegen, voor plastische werken in ruil kunnen geven voor de vele en groote stukken, die wij van elders behoeven? Hiertegen moet ik opmerken, dat ik van nabij weet, dat het wetenschappelijk ruilstelsel, door onze Academies en Genootschappen met de zustervereenigingen in het buitenland onderhouden, op bijna beschamende wijze aantoont, hoeveel degelijks en kostbaars van die zooveel rijkere instellingen wordt ontvangen voor het betrekkelijk schamele deel, dat wij kunnen schenken. Verder vraag ik op mijne beurt, of ons land werkelijk arm is in voortbrengselen van beeldhouwkunst. En hier geef ik met opzet geen lijstje van die zaken, want ik wil niet vooruitloopen, en geen verzameling noemen ten einde geen directeur te ontstemmen; vooringenomenheid worde vermeden, want welwillende samenwerking is noodig; wat strijd en tegenwerking op het gebied der kunst vermag, daarvan zal het Willemspark immers moeten getuigen.

Maar uw plan zal handen vol geld kosten, werpt men mij tegen; daar is voor ons landje niet aan te denken; weet gij wel dat South Kensington zoo machtig kan optreden, dank zij de regeering van Engeland, die aan dat Museum van 1856 tot 1860 de som van £ 40,000 en daarna voor de helft van den bouw van Fowke's plan bij de £ 93,000 heeft besteed; daarbij

zou al hetgeen onze regeering voor zulk een doel nog afzonderen, zóó treurig afsteken, dat het beter is de zaak niet op het touw te zetten: laat ons liever stillekens te huis blijven, dan dat ons land de rol van ongenooden gast bij dezen ‘picnic’ zou vervullen, die zijn aandeel niet eens zou kunnen betalen; en dan ten slotte, waar blijft gij met al die dingen, waar zult gij ze bergen? want daarvoor zult gij plaats noodig hebben. Om met het laatste te beginnen, ik heb reeds een plaatsje besproken in het Museum Willem III; ik zeide een plaatsje, maar ik bedoelde een flinke ruimte, want ik zou beginnen met de afgietsels der deuren van de doopkapel te Florence, door Michel Angelo, en die kon het wel beoordeelen, waardig gekeurd de poorten van het Paradijs te worden; ik zou denken aan den preêkstoel uit Pisa, want die zweeft mij nog voor den geest. Welnu, voor zulke zaken is ruimte en goede ruimte een hoofdvereischte, en al is meergemeld museum nog niet opgebouwd in een der nieuwe wijken der hoofdstad, er is een uitnemende gelegenheid om die voorwerpen te bewaren en te laten kijken, en wel nergens anders dan in een paar zijzalen van het Paleis voor Volksvlijt, op de wijze van het S o u t h Kensington Museum, midden tusschen Amsterdams O o s t - en W e s t -einde; dan blijft de groote middenzaal met de gaanderijen en al het overige beschikbaar voor de vele minnaars van de toonkunst of voor wat men het beschaafde publiek ten beste zal willen geven; dank de mogelijkheid van één rijksdaalder na korter of langer tijdsverloop in drie, in tien of nog meer, ja in duizenden te kunnen veranderen, zijn immers de finantieele gronden hersteld van het trotsch en deugdelijk uit Amstels drassen bodem opgetrokken paleis. Deze zijzalen mogen dan die voorwerpen opnemen, totdat het nieuw arsenaal der kunst zal betrokken kunnen worden. Het spreekt van zelf, dat ik die afgietsels ten nutte der geschiedenis van het vak wilde doen strekken, en dat zij te Amsterdam bij de Academie van beeldende kunsten zouden dienen; en daarom is dus vooreerst het aanschaffen van vele pleisterbeelden naar de antieken niet noodig, want die bezit die instelling reeds. Deze konden alvast op die wijs een betere plaats krijgen en zouden zeker door meer menschen bekeken worden dan nu het geval kan zijn, en dit heeft immers zijn nut, want de beschaafde wereld is nooit in de gelegenheid geweest met een goede verzameling pleisterbeelden naar de Grieksche meesterstukken en de Romeinsche navolgingen hier te lande in kennis te komen.

Er blijft nu alleen over het bezwaar van de finantieele zijde op te lossen. Van de regeering zou ik niet durven rekenen op groote bijdragen; ons land heeft ernstiger belangen, wier behartiging den voorrang verdient, alvorens men zich met deze zaak op onbekrompen wijs kan inlaten. Met den zedelijken steun en werkelijke hulp, zooals Arti nog onlangs ondervond, zou ik voor mij al tevreden zijn. Het overige moet aan de particulieren overgelaten worden. Ons volk heeft in zich zelf de kracht gevonden om zeer veel tot stand te brengen, dat elders slechts door de machtige hulp der regeering ontstond. Of is er een land aan te wijzen met zoovele genootschappen en wetenschappelijke vereenigingen, die op onzen republikeinschen bodem, zou ik haast zeggen, zoo welig getierd hebben, en van welker levenskracht de vele reeksen geleerde of nuttige geschriften het onwederlegbaar bewijs zijn, naast de vele boekerijen of verzamelingen, die uit die instellingen voortkwamen. De bibliothecaris van Venetië, Giuseppe Valentinelli, bezocht in 1860 ons vaderland, en was getroffen door ‘dien buitengewonen geest voor vereenigingen’; in een boekdeel[1] van 260 bladzijden beschreef hij de Nederlandsche bibliotheken en wetenschappelijke vereenigingen, en wanneer ik nu van diens register wegneem de particuliere boekerijen, en alle die niet meer bestaan, tel ik er nog een 40 à 50, waarvan er slechts een twaalftal door den staat wordt onderhouden, benevens 31 maatschappijen, waaronder nog de koninklijke academie van wetenschappen; waarlijk voor een klein land sprekende bewijzen van zelfstandigheid van het volk. Dezen, ik zou haast zeggen vaderlandschen weg wenschte ik in te slaan en de belangen der B e e l d e n d e K u n s t e n aan de zorgen van eene M a a t s c h a p p i j opdragen, naast die ter bevordering van de Bouwkunst en die voor Toonkunst als derde van de zustrentrits; en deze zou met hare leden of donateurs door het geheele land op de wijze van die twee anderen kunnen werken ten nutte der beeldende kunsten, wier minnaars en beoefenaars thans zoo vermeerderd zijn, en even zoo goed zich onder ééne vlag konden scharen als de heeren notarissen en bouwkundigen, boekhandelaars en

1 Delle Biblioteche e delle Società Scientifico-Litterarie della Neerlandia. Opgenomen in de werken der Academie van wetenschappen van Weenen. Behoudens de vele drukfouten in de eigennamen een zeer bruikbaar en vrij volledig werk.

onderwijzers, geneeskundigen en entomologen, ingenieurs en kruidkundigen. De groote bijval, dien de vereeniging voor de geschiedenis der muziek mocht ondervinden, bewijst dat men voor zulke instellingen iets over heeft.

Maar waarom zou ik een Maatschappij voor Beeldende Kunsten schetsen, zooals die voor mijn verbeelding was verrezen? In Arti bezit Nederland een vereeniging van mannen, die van en voor die kunst leven, die meer dan eens getoond hebben de kunst te kennen in hare behoefte en in hare kracht; welnu, als ik in het bovenstaande niet al te ver van de waarheid ben afgedwaald, durf ik vertrouwen, dat Arti het balletje, uit sympathie voor de zaak door mij opgeworpen, zal opnemen, dat door haar toedoen een commissie van ‘the right men on the right place’ zich zal vormen, dat de geschiedenis der kunst, van staatswege gedoceerd, aan de nieuwe Academie te Amsterdam zal worden opgehelderd door een verzameling van de beroemdste kunstvoortbrengselen der eerste meesters van Europa, dat in één woord door de hulp van Arti het meer genoemde verbond der vorsten van Europa voor Nederland niet worde een ‘acte van seclusie’.

Leiden, 9 Mei 1869.

W.N. DU RIEU.

De maan der kennis.
Theologisch-metaphysisch drama.

Dat de allegorie menigmaal tot voertuig heeft gestrekt voor de verspreiding van godsdienstige en zedekundige begrippen, is uit de geschiedenis der letterkunde van oudere als van nieuwere tijden genoegzaam bekend. Vooral onze middeneeuwen leveren talrijke voorbeelden van zinnespelen, mysteriën en allegorische verhalen. Vreemder verschijnsel evenwel mag de poging worden genoemd, om heel een wijsgeerig en theologisch stelsel in dramatische vormen in te kleeden als eene levende werkelijkheid. Te vreemder evenwel het verschijnsel, te meer verdient het, uit een letterkundig zoowel als uit een wijsgeerig oogpunt, te worden opgemerkt waar wij het aantreffen. En niet zonder belangstelling zullen dan ook, naar wij vertrouwen, eenige mededeelingen worden ontvangen omtrent een dergelijk, den meesten onzer lezers waarschijnlijk nog geheel onbekend tooneelstuk, dat vóór eenige jaren uit Indië naar Europa werd overgebragt, en in vele opzigten aan de vereischten schijnt te voldoen van wat in 't algemeen onder den naam van philosophisch drama kan worden aangeduid.

Wij bedoelen het vroeger reeds met een woord door ons vermelde Prabôdhatjandrôdaya, of het Verrijzen van de Maan der Kennis, toegeschreven aan Krishna Miçra, en vermoedelijk zamengesteld in de zevende of achtste eeuw onzer jaartelling[(1)]. Dit ongetwijfeld even merkwaardige als zonderlinge dichtwerk bevat niet alleen eene verklaring en verdediging, maar ook, en wel voornamelijk de als 't ware theatrale tentoonstelling, indien wij deze uitdruikking hier eens mogen aanwenden, van een theologisch-metaphysisch systeem in de verschillende momenten zijner innerlijke wording en ontwikkeling, zoodat de

leerbegrippen en abstractiën waaruit het gevormd wordt, en die alle in de gedaante van dramatische personen op het tooneel verschijnen, door onderlinge zamenwerking en door hunne worsteling met afwijkende en tegenstrijdige, van stap tot stap den toeschouwer, als 't ware, voortleiden op den weg, dien het bespiegelend denken zelf bij de vorming van het stelsel doorloopen heeft. Daarbij verloochent het nergens zijn karakter als drama: de handeling blijft voortdurend natuurlijk, levendig en goed volgehouden naar een wèl aangelegd plan; zóó zelfs, dat men des noods het gansche stuk uit een zuiver aesthetisch oogpunt als een gewoon schouwspel kan beoordeelen, ook zonder de begrippen zelve in aanmerking te nemen welke het in zijn wijsgeerigen ontwikkelingsgang te voorschijn brengt. Daarenboven worden de meer ernstige tooneelen telkens afgewisseld door andere van dikwijls humoristischen aard; en bijkans overal straalt te midden van den hoogen ernst, dien het onderwerp vereischt, eene scherpe en somwijlen ook geestige satire door, die ons een diepen blik laat werpen in het godsdienstig en maatschappelijk leven van het volk en van den tijd des dichters. Van den anderen kant zou men niet weinig zich bedriegen indien men meende, dat de lezing en verklaring van een zoo ingewikkeld en veelomvattend stuk als het hier bedoelde, steeds eene ligte taak mag heeten. Om het in al zijne bijzonderheden te verstaan toch zijn wij genoopt, ons gansch en al in de meerendeels ons nog zeer ongewone Oostersche denkvormen te verplaatsen; en zelfs al gelukt ons dit, toch zien wij ons telkens in gevaar, door inmenging van onze eigene voorstellingen het eigenaardig karakter van gene weêr uit het oog te verliezen. Eene volledige en woordelijke vertaling van het drama[(2)] schijnt ons dan ook van weinig nut voor hen, die geene bepaalde studie van Indische wijsbegeerte maken, en eischt in elk geval, om voor hen verstaanbaar te worden, een zoo uitgebreid arsenaal van verklarende aanteekeningen, dat de meerderheid der lezers zich waarschijnlijk wel van nadere kennisneming zou laten afschrikken. Eene meening, wier gegrondheid wel niet zal worden betwijfeld, wanneer men slechts bedenkt, dat zelfs de beschaafde Indiër onzer dagen het werk in den regel niet dan met behulp van de daaraan toegevoegde scholiën begrijpen kan. Niet zoo gansch ondoenlijk echter komt het ons voor, door middel van een kort overzigt ook den Westerschen lezer, bij eenige welwillende opmerkzaamheid zijnerzijds

met den hoofdzakelijken inhoud en de strekking van het stuk eenigermate bekend te maken. Althans wij zien geene reden om de proef niet te wagen: zelfs al mogt het ons niet gelukken, den ganschen zin van het werk volkomen en algemeen begrijpelijk te doen worden, wij zullen niettemin op menige bijzonderheid kunnen wijzen, die uit haren meer algemeen menschelijken aard niet alleen voor een ieder zeer goed verstaanbaar, maar ook der opmerkzaamheid van elk beschaafd lezer ten volle waardig zal blijken te zijn.

Nuttig schijnt ons intusschen, eer wij tot den inhoud zelven overgaan, een kort woord vooraf over het wijsgeerig en godsdienstig standpunt van den dichter, een streng Vedantist of regtzinnig Brahmaan van den lateren tijd, en, wat het uitwendige of vormelijke der eeredienst aangaat, een Vishnoeïet. Ten opzigte van het stelsel van den Vêdânta, of het orthodox-geloovig systeem der latere Brahmanen, konden wij alligt met eene verwijzing naar onze vroegere verhandeling over dat stelsel[(3)] volstaan. Eene vlugtige herinnering evenwel aan de grondbeginselen der bedoelde theorie is hier misschien nog niet overtollig.

Alle dingen, - dus leert de Vêdânta, - zijn eindig en voorbijgaande. Al de uitwendige, zinnelijke verschijnselen zijn slechts vormen en gestalten. Zij hebben mitsdien niets wezenlijks dan het ééne en eenige Wezen der dingen zelf. En dit wezen is de Geest, die in de verschijnselen en in den mensch zelven zich openbaart. De Geest is de schepper en onderhouder aller dingen; in hem keeren zij alle weder terug; hij is de heer van het heelal, boven en buiten wien niets bestaat. De Geest is God. - Door zich evenwel te openbaren en te uiten in zijne verschijnselen treedt de Geest als 't ware buiten zich zelven; hij vermenigvuldigt zich; hij schijnt in de veelvuldige gestalten der buitenwereld verdeeld, en in deze opgelost. Ware dit nu werkelijk en niet enkel schijnbaar het geval, de Geest zou daarmede als zoodanig ook ophouden te bestaan; hij zou ondergaan in zijne schepping; of liever, men zou moeten aannemen, dat hij nooit bestaan had, vermits dan juist de menigvuldigheid der dingen en niet de eenheid van het Wezen de waarheid zou zijn. Dit echter is onmogelijk; want wat voorbijgaand is (en geen enkel verschijnsel is bestendig) kan ook geen wezenlijke onvergankelijke waarheid worden genoemd. - Maar de Geest blijft dan ook geenszins in de menigvuldigheid

dier wisselende vormen bevangen. Door nadenken en bespiegeling over de ijdelheid aller uitwendige dingen komt hij tot zich zelven: hij wordt zich zelf bewust, en herkent zijn eigen, eeuwig wezen te midden van die wisseling der verschijnselen. In dat zelfbewustzijn is hij zalig, van allen harstogt vrij, door geene gemoedsbeweging in zijne eeuwige rust verstoord, en, wetend dat er buiten hem niets wezenlijks bestaat, ook alwetend en oppermagtig door het begrip van zijne almagt en oneindigheid. - Hoe echter geraakt nu de mensch tot de kennis van den Geest? Hoe verkrijgt hij de zekerheid, dat de Geest het eenig en eeuwig wezen der dingen is? Eenvoudig door na te denken over zich zelven en zijne eigene gedachte. Wie toch is het, die den Geest als het Wezen te midden der verschijnselen leert begrijpen? Wie anders dan hij, de denkende mensch zelf? En waar en in wien vindt hij den Geest? Al wederom nergens anders en in niemand anders dan in zich zelven. Hij zelf dus is die eeuwige en oneindige Geest; hij zelf, - dat is natuurlijk niet zijn eindig en voorbijgaand Ik, maar zijn ware wezen, - is God. En in dat godsbewustzijn, dat tevens zijn hoogste zelfbewustzijn is, leeft hij vrij en zelfstandig, vrij van hartstogt en zonde, en voor altijd uit de banden der eindigheid verlost.

Houden wij dit begrip van den Geest, als den God-mensch, nu wèl in het oog, dan heeft ook het drama van Krishna Miçra, althans wat de wijsgeerige strekking aangaat, niets wat ons duister behoeft te schijnen. Laten wij echter het bedoelde begrip wederom los, gaan wij ons God en wereld, God en mensch weêr als gescheiden, als tweeërlei substantie voorstellen, beschouwen wij den Geest nu eens als den oneindigen Algeest en dan weêr als den eindigen geest des menschen, stellen wij alzoo den buitenwereldlijken God weêr in de plaats van den aldoordringenden, stellen wij den transcendenten in de plaats van den immanenten, dan loopen wij groot gevaar, geen enkel woord meer van de gansche zaak te verstaan. De hoofdbedoeling toch van het stuk is geene andere dan eene dramatische inkleeding te geven aan het zoo aanstonds omschreven zelfbewustworden van den Geest. Bevangen namelijk in de menigvuldigheid der uit hem zelven, door de gezamenlijke werking van Verstand en van Schijn, voortgesproten eindige verschijnselen, en daardoor zich zelven en de wereld onderwerpend aan de magt van redelooze hartstogten, moet hij door de overwinning

van deze uit de banden der eindigheid worden verlost, en zoodoende door vrijheid tot zelfkennis worden opgevoerd. Het rijk van den Geest zien wij mitsdien in ons drama tusschen twee, wel is waar beide uit hem zelven, den gemeenschappelijken stamvader, geborene, maar niettemin onderling vijandige magten verdeeld. De eene partij, bestaande uit louter hartstogten en ondeugden, en aangevoerd door Waan, of de verbijstering, houdt den Geest terug in de wereld der verschijnselen, zoodat hij zich verbeeldt, zelf tot de reeks der verschijnselen te behooren en slechts een eindig Ik te zijn, - eene inbeelding, waardoor hij gestadig in angst en schrik verkeert, en de gansche wereld der geesten in verwarring brengt. De tegenovergestelde rigting, die der redelijke onderscheiding, en die dan ook Rede als hoofd erkent, is de partij van zelfverloochening en van deugd; haar streven bestaat in de verlossing van den Geest, eerst door onderwerping van hare en zijne vijanden, de zelfzuchtige hartstogten, en vervolgens door de openbaring van het regtzinnig geloof. De strijd nu tusschen beide partijen vormt den hoofdinhoud van het stuk; het besluit is de vrijwording van den Geest, symbolisch voorgesteld als het verrijzen van de Maan der Kennis. De Geest, dat is altijd de Algeest, die tevens de Mensch bij uitnemendheid, de Poeroesha is, komt ten laatste, na den val van Waan en al de zijnen, tot de overtuiging: Wat ik tot dusver als het wezenlijke beschouwde, de wereld der eindige verschijnselen, is niets; en het Wezen, dat ik zocht, maar niet vinden kon, ben ik zelf, ik de Godmensch, de Opperheer.

Dit wat het zuiver wijsgeerig karakter van ons drama betreft. Maar nu speelt tusschen al die metaphysische abstractiën ook nog eene meer bepaald theologische, of wil men, formalistische rigting. De dichter, zeiden wij reeds, is niet alleen als wijsgeer Vedantist, maar als theoloog ook Vishnoeïet; dat wil zeggen: voor hem geldt Vishnoe, in tegenstelling van Çiva, als persoonsverbeelding van den Geest. En hier, wij erkennen het gaarne, stuiten wij op eene moeilijkheid, die bij de verklaring van het drama ons niet weinig in den weg staat. Om het onderscheid tusschen die beide, meer bepaald godgeleerde rigtingen slechts eenigermate duidelijk te maken, zou niet alleen eene vrij breedvoerige oudheidkundige verhandeling worden vereischt, maar bovendien is de Indologische wetenschap ook nog geenszins bij magte om alles reeds te verklaren wat tot den

geduchten en blijkbaar eeuwenheugenden strijd der beide groote secten betrekking heeft. Voldoende dan zij het voor 't oogenblik, op te merken, dat de Vishnoedienst in 't algemeen als de meer humane en meer wijsgeerige, die van Çiva als de ruwere, meer zinnelijke beschouwd kan worden; en indien hier eene alligt gewaagde, althans slechts ten deele passende vergelijking geoorloofd mogt zijn, wij zouden de eerstgenoemde, wat haar karakter betreft, ongeveer in eene soortgelijke verhouding kunnen beschouwen als het Christendom tegenover de oorspronkelijke godsdiensten der klassieke oudheid. Ook werd het Vishnoeïsme de godsdienst der hooger beschaafden: het Çivaïsme daarentegen bleef doorgaans, even als vele zoogenaamd heidensche gebruiken en voorstellingen zich nevens ons Westersch Christendom hebben gehandhaafd, tot de volksgodsdienst behooren, gelijk het oorspronkelijk dan ook van de oudere, nog wilde stammen afkomstig schijnt, terwijl de dienst van Vishnoe waarschijnlijk aan de Arische Indiërs haar ontstaan te danken heeft gehad. Hoe dit echter ook zij, in ons drama, vertoonen zich beide rigtingen tegenover elkander gelijk wij hier meenden ze met enkele trekken te mogen aanduiden; en de dichter, schoon voor 't overige geheel wijsgeer, blijkt toch ook nog genoeg aan eene vormelijke eeredienst te hechten, om aan de zijne, aan die van den in Krishna geopenbaarden Vishnoe, na behaalde zege over de Çivaïeten, een gewigtig aandeel in het groote verlossingswerk toe te kennen, en van haar het toekomstig heil der menschheid te verwachten. En toch, zoozeer ook de maker van het stuk zich doet kennen als anti-Çivaïet, toch geldt de polemiek en de satire waarmede zijn werk is opgevuld, meer nog dan alle andere de volstrekt ontkennende, zuiver atheïstische en materialistische rigtingen, zoodat wij een oogenblik zelfs Çivaïeten en Vishnoeïeten tegen deze verbonden zien, om voor 't overige weêr uit elkaâr te gaan zoodra de overwinning op het volstrekte ongeloof is behaald. Vermits eindelijk de Vêdânta (even als trouwens ook de afwijkende rigtingen) voor zijne leerstellingen zich op het gezag van Openbaring en Heilige Schrift, - d.i. van de Veden en andere heilige boeken, - beroept, zoo speelt ook natuurlijk de Openbaring hier eene zeer gewigtige rol, en wordt voor de zelfkennis van den Geest en de kennis der waarheid in 't algemeen voorgesteld als een onmisbaar element.

Het bovenstaande zal, gelooven wij, tot voorloopige verklaring en inleiding wel voldoende zijn. Omtrent nadere bijzon-

derheden het een en ander in onze aanteekeningen. Over de eigenaardigheden van het Indisch drama als zoodanig vergelijke men o.a. de inleiding van Dr. Kern op zijne vertaling van Sakoentala. Uit ons overzigt zal intusschen reeds blijken dat het Indisch tooneel weinig van het onze verschilt. Het voornaamste onderscheid is alleen hierin gelegen, dat de Indiërs zoomin als de Grieken en de vroegere Engelsche tooneelisten zich van eigenlijk gezegde decoratiën bedienden. Hunne stukken werden meest opgevoerd in de hal of gehoorzaal van eenig paleis. Eene verhevenheid vóór een gordijn diende er tot tooneel, en bij den aanvang van een bedrijf melden de optredende spelers in hunne eerste woorden gemeenlijk wie zij voorstellen en welke de plaats is waar ze zich heeten te bevinden. - Omtrent den hier aangewenden vorm nog ééne opmerking vooraf. De hier en daar ingelaschte fragmenten zijn doorgaans woordelijk gevolgd naar den Sanskrit- en Prakrit-tekst[(4)], althans waar dit zonder te groote stijfheid en zonder aan de duidelijkheid te schaden ons mogelijk scheen. Het metrum bij de navolgingen is echter vrij gekozen, daar het Indische in den regel nagenoeg onbruikbaar mag heeten voor onze taal. De namen der personen eindelijk hebben wij getracht zoo goed mogelijk te vertalen. Wel klinken de Sanskrit-namen veel beter en drukken ook veel naauwkeuriger de begrippen uit, welke zij vertegenwoordigen; maar de voorstelling zou, vreezen wij, ook veel aan duidelijkheid missen, indien voortdurend die vreemde, voor de meesten toch onverstaanbare woorden ter aanduiding van denkvormen en hoedanigheden behouden bleven. Wij hebben ons dus vergenoegd, de oorspronkelijke benamingen meestal nevens de vertaalde aan te teekenen, waar de personen, welke zij aanduiden, voor het eerst ten tooneele treden of het eerst door de sprekenden worden vermeld.

I.

In het rijk van Koning Waan (Râdja-Môha) heerscht algemeene verslagenheid. Koning Rede (Râdja-Vivêka), de zoon der Schrift, toch gaat, naar men verhaalt, zich uitrusten ten

strijde, en belaagt met magtige bondgenooten de tot dusver onbetwiste heerschappij van Waan over den Geest.

Dezen stand van zaleen bespreekt, in den aanvang van het eerste bedrijf. Liefde (Kâma), een van Waan's ministers, met Wellust (Rati), zijne gemalin. Schoon zelf geenszins op zijn gemak, geeft hij zich echter den schijn alsof hij volstrekt niet bevreesd is, en wel iets van de onheilspellende geruchten vernomen heeft, maar er toch eigenlijk niet veel belang in stelt. - Koning Rede, - dus snijdt hij op, - vermag niets zoolang hij, Liefde, zich slechts met de zaak blijft bemoeijen, en de harten der menschen gevangen houdt:

> ‘De rede is magtig nog zoolang uit lotus-oogen
> Geen steelsche liefdeblik in 't hart des wijsgeers dringt;
> Maar, zegeviert in 't eind toch mijner waap'nen kracht, -
> Een vrolijk huis, een stoet van vrouwen, jong en schoon,
> Een rijke bloemenhof, de wind met geur beladen,
> Het bijgegons in 't loof, de zilverglans der maan, -
> Waarom Vorst Rede dan, den zoon der Schrift, te duchten?’

Wellust is inmiddels nog gansch niet gerust. Koning Rede, - meent zij, - heeft toch krachtige bondgenooten in de beide Vorsten Eeredienst en Vroomheid, en tegen hen mag men wel op zijne hoede zijn. - ‘Och!’ - antwoordt Liefde, ‘die Vorsten zijn zoo erg niet te vreezen. Als onze trouwe dienaren, Dronkenschap, Afgunst, Huichelarij en de overigen hun maar eens goed onder de oogen zien, dan loopen ze van zelf tot Onregt, dien trouwen raadsman der Koningen, over. En daarenboven hebben wij ook altijd de vrouwen op onze hand; de mannen zullen dus ook wel op onze weide blijven grazen.’

Wellust zou echter nog wel wat meer van de zaak willen vernemen; en nu verklaart Liefde haar de betrekking die er oorspronkelijk tusschen de beide Koningen bestaan heeft, en die juist de aanleiding is geworden tot hun strijd: -

De Geest (de Poeroesha) huwde in der tijd met Schijn (Mâyâ). Uit die echtverbindtenis werd een zoon geboren, met name Verstand (Manas), en deze schiep het zigtbaar heelal en de ligchamen der menschen, goden en daemonen. Hij zelf huwde twee vrouwen: Daad (Pravritti) en Bespiegeling (Nivritti). Uit de

eerste ontsproot de stam, die Koning Waan als hoofd erkent, uit de tweede het geslacht van Koning Rede:

> ‘Uit 't geestlijk echtverbond van Geest, het eenig Wezen,
> En Schijn, begoochlingskracht, ontsproot een zoon: Verstand.
> Daarop ontstond 't heelal: de hemel, aarde en hel;
> En eind'lijk ons geslacht, van oorsprong tweeërlei.’

De Geest nu, onder den invloed van Schijn, zijne gemalin, en van zijn zoon Verstand, die Daad beter mogt lijden dan Bespiegeling, verleende de heerschappij over de wereld aan Koning Waan en de zijnen, en de kinderen van Bespiegeling leiden sinds dien tijd een eenzaam en zwervend leven. Daarover zijn zij nu verstoord, en trachten, met hun Koning Rede aan 't hoofd, den regtmatigen regent, en met dezen ook hun eigen stamvader Verstand, van den troon te stooten.

- ‘Maar, - vraagt Wellust, - hebben ze nu ook middelen om hun boosaardig plan door te zetten? Is er eenige kans voor 't gelukken hunner onderneming?’

Liefde wil eerst niet zeggen wat hij vernomen heeft; maar zijne vrouw vleit zoo vriendelijk dat hij 't geheim niet langer weet te bewaren, en haar mededeelt wat eene profetie, lang in de familie bewaard, maar tot dusver aan de meesten onbekend gebleven, omtrent den eindelijken val van hun Koning voorspelt. Koning Rede namelijk, hun vijand, zal zijne verstooten gemalin Openbaring (Oepanishad), die hij voor Redenering (Mati) had verlaten, weêr tot zich nemen; en uit dat vernieuwde huwelijk zal eene dochter Wetenschap (Vidyâ) en een zoon. Kennis (Prabôdha) geboren worden, die de heerschappij van Koning Waan te gronde zullen rigten, en in 't eind het gansche geslacht als booze reuzen zullen verslinden.

Wellust valt in onmagt, doch Liefde brengt haar spoedig weêr bij, en terwijl hij bezig is, al snoevende op zijne kracht en die zijner bondgenooten, haar gerust te stellen, verschijnt in het tweede tooneel Koning Rede met zijne tegenwoordige gemalin Redenering. Liefde acht, met al zijne grootspraak, zich toch niet veilig in dat gezelschap, en haast zich, na nog eenige schimpscheuten, met zijne vrouw te verdwijnen. -

Koning Rede inmiddels, hoe ook door zijne tegenstanders gevreesd, bevindt zelf voor 't oogenblik zich in een moeilijk geval. Naar luid der voorspelling moet hij Openbaring, zijne

verstooten echtgenoote, tot zich nemen, opdat Wetenschap en Kennis uit hen geboren mogen worden; en op zich zelf heeft hij daar ook niets tegen; maar hoe nu met Vrouw Redenering, zijne tweede gemalin, te handelen? Zal deze niet jaloersch zijn en de hereeniging trachten te beletten? Of zou zij misschien, zooal niet grootmoedig genoeg zijn, dan toch uit den aard van haar wezen genoeg kloek overleg bezitten om door eene opoffering van hare zijde de bedoeling van haar echtgenoot in de hand te werken? Vorst Rede begrijpt, het in elk geval eens te kunnen beproeven, en begint nu met Redenering op de hoogte te stellen van den toestand, 't Spreekt wel van zelf, dat hij de zaak van zijn eigen standpunt, en dus van een geheel ander dan Liefde, zijne tegenpartij, beschouwt. Wat nu echter in de voorstelling van dezen ons nog duister is gebleven, wordt ons door de nadere verklaring van Rede thans voldoende opgehelderd.

De Geest, - zoo vernamen wij straks uit de mededeelingen van Liefde, - had uit zijn geestelijk huwelijk met Schijn een zoon, Verstand, gewekt, en, na door dezen de wereld te hebben geschapen, de heerschappij over de wezens aan de kinderen der Daad, aan Koning Waan en de zijnen, toegekend. Maar hoe was dit alles toegegaan? Door welke kunstgrepen had Waan zich van de opperheerschappij kunnen meester maken, en hoe was het inmiddels onder den invloed dier slimme gasten met den Geest zelven gesteld? Dit is het wat ons uit de mededeelingen van Koning Rede en zijne antwoorden op de gaandeweg door Redenering gestelde vragen thans nader blijken zal.

Schijn, een wezen zonder nadenken en overleg, de begoocheling in eigen persoon, die zich zelve evenzeer misleidt als elk ander met wien zij in aanraking komt, wist ook de Geest te bedriegen nadat deze haar tot vrouw had genomen. Ziende dat hare jeugd voorbijging en dat haar echtgenoot, een oud man reeds, geen behagen stelde in den lust, trachtte zij hem en zich zelve als 't ware te verjongen door hem allerlei vormen en gestalten voor te tooveren en hem deze voor werkelijkheid te doen aanzien, schoon ze inderdaad niet anders dan bedriegelijke droomgestalten konden zijn. Dit te weeg te brengen, gelukte haar voornamelijk door de medewerking van haar zoon Verstand, die de bedoelde droombeelden, de zoogenaamd geschapen dingen en de menschelijke ligchamen in 't leven riep, en ze nu aan zijn vader, den Geest, voorhield als een spiegel,

waarin deze, almede door invloed van Eigendunk (Ahamkâra,) den oudsten zoon van Verstand, ter kwader ure zóó zich zelf begon te aanschouwen dat hij zich ging inbeelden, niets anders dan die wisselende vormen en gedaanten te zijn. Op die wijze verloor hij langzamerhand het zelfbewustzijn, loste zich op als 't ware in de verschijnselen, en zag zich dien ten gevolge door deze gekluisterd als met onverbreekbare ketenen. Wel blijft er nog eene flaauwe herinnering aan zijne voormalige vrijheid en zelfstandigheid bij hem over, maar juist die herinnering maakt hem des te ongelukkiger.

> ‘Met honderd, keet'nen is aan wereldvreugd de Geest
> Door Eigendunk en 't rot dier boozen vastgeklonken.
> Zelfdenkend, zàlig, vrij van elken wensch, verkeert
> Hij door hun toedoen nu in staat van diepe droefheid.
>
> Als 't schitt'rend bergkristal aanschouwt de Geest, misleid
> Door Schijn, als in een staat van vormverand'ring zich;
> En, schoon van wiss'ling vrij, hij niets verlieze aan glans,
> Toch doet de oneed'le vaak hem twijf'len aan zich zelven.’

En zoo ontstaat in hem dan ook de voorstelling, dat hij de handelende persoon in den mensch uitmaakt, terwijl het integendeel Verstand is, die door Daad en hare kinderen de handelingen der menschen te weeg brengt.

> ‘Schoon één, woont nu de Geest veelvormig in die velen,
> En wat Verstand bedrijft, weêrspiegelt zich in hem.’

Dit gaat bij wijlen zóóver, dat hij in den mensch zijn eigen wezen in 't geheel niet meer weet te herkennen, en, door Eigendunk op het dwaalspoor gebragt, het eindig en voorbijgaand Ik met al de daartoe behoorende, voorbijgaande vormen als het eenig wezenlijke leert beschouwen. Zoo vergeet hij zich meer en meer, en denkt dat hij zelf de beperkte eindige Ikheid is.

> ‘Ik ben geboren, - denkt de Geest, - deze is mijn vader,
> Mijn moeder die; mijn vrouw, mijn zoon, mijn bloedverwant,
> Mijn vijand en mijn vriend zijn de and'ren ginds; mijn huis,
> Mijn schat is hier; dit weet en dat vermag ik. - Dus
> Bedolven in den vloed der ijd'le droomgestalten,

Die als in slaap Verstand hem voorhoudt, ziet hij niets
Dan deze, en in hun kring steeds rondgedreven, weet
De Alwetende niet meer wat hij in waarheid is.'

En welke zijn nu de treurige gevolgen van dien toestand, waarin de Geest door de schuld van zijne vrouw en van zijn zoon verkeert? Dat de heerschappij over de gansche wereld in handen is gespeeld van de kinderen van Daad, de eerste vrouw van Verstand, aan Koning Waan namelijk en diens ministers en hovelingen, aan Eigendunk, Hoogmoed, Liefde, Haat, Toorn, Huichelarij en al de overige vertegenwoordigers van den hartstogt, terwijl Koning Rede en de andere kinderen van Bespiegeling, zooals Vriendschap, Gemoedsrust, Medelijden, Geloof, door de menschen niet meer in eere worden gehouden en in droeve ballingschap over de aarde moeten rondzwerven.

Kon nu eenmaal de Geest weêr tot zich zelven komen, kon hij, uit de strikken van Schijn en de haren verlost, te midden der wisselende verschijnselen weêr zich zelven als het eenig ware en onveranderlijke Wezen leeren herkennen, kon hij, in één woord, tot volkomen Zelfbewustzijn worden gebragt, hij zou ook het gezag in handen stellen van Koning Rede en diens stam, en het menschdom zou voortaan gelukkig zijn.

Met ontsteltenis hoeft de Vorstin Redenering, die zich ook wel eens een oogenblik door Verstand en Waan laat vervoeren, maar, tot nadenken gebragt, toch ook weder aan Rede gehoor geeft, deze mededeelingen uit den mond van haar echtgenoot vernomen. - 'Maar hoe, - vraagt zij ten slotte, - hoe zal de Geest dan ooit tot zelfbewustzijn teruggebragt kunnen worden? Of bestaat er een middel waardoor de ware wetenschap zich hem openbaren en de regte kennis voor hem verrijzen zal?'

Koning Rede laat het hoofd hangen, en zwijgt beschaamd.

- 'Hoe nu, mijn Heer en gebieder! - vraagt wederom Redenering, - wat last van schaamte buigt uw diadeem ter neder?

Koning Rede. - Vriendin! der vrouwen hart is ligt toegankelijk voor ijverzucht, en daarom weifel ik, als hadde ik zelf een misdaad begaan.

Redenering. - Mijn Heer en vriend! Zoo mogen andere vrouwen zijn, die den hartewensch van den echtgenoot weêrstaan, onverschillig of hij gehoor geve aan willekeur, dan wel zich kwijte van een heiligen pligt; niet ik alzoo!

Koning Rede. - Welnu dan, hoor!

Indien Gemoedsrust mij met hare vrienden bijstand
Verleende tot herstel van 't heilig echtverbond
Met Openbaring, thans door lange scheiding droef
Te moede en trotsch van mij zich keerend, en indien
Dan gij, vriendin! een wijl den lust verzakend, u
Terughield, dan ware ook uit droom en diepen slaap
't Ontwaken voor den Geest weêr moog'lijk; want een zoon,
De Kennis, zou door ons verrijzen en hem wekken.

Redenering. - Indien, mijn vriend! de verlossing van den Geest uit de banden die hem knellen, op die wijze mogelijk is, dan kome voor altijd de hereeniging aan de Vorstin Openbaring met mijnen Heer en gebieder tot stand! Mij moet het welkom zijn!

Koning Rede. - Vriendin! wanneer gij inderdaad u zoo edelmoedig betoont, dan zien wij binnen kort en voor langen tijd onze liefste wenschen vervuld.

Door wetenschap zij hun, die snood den Wereldvorst,
Den eeuw'gen, een'gen Geest, in wiss'lende gestalten
Gebonden en verdeeld, straks op het pad des doods
Te voeren zochten, thans de regte straf bereid,
Die 't schand'lijk leven hun, den Godverscheurders, rooft!
Ik ga, en Kennis rijze, en breng met hulp der vrienden
Tot wezenseenheid Hem door zelfbewustzijn weêr!'

II.

Terwijl aldus van weêrszijden de stand van zaken door de partijen besproken wordt, zitten de bondgenooten en dienaren van Koning Waan, den regerenden vorst, niet stil, maar beijveren zich, zijne bedreigde heerschappij over het menschdom door alle middelen die hun ten dienste staan te bevestigen. Zoo maakt ons nu het eerste tooneel van het tweede bedrijf met de handelingen en beraadslagingen van twee zijner magtigste vrienden bekend; namelijk van Huichelarij (Dambha) en dien Ei-

gendunk (Ahamkâra), oudsten zoon van Verstand, wiens bemoeijingen ter misleiding van den Geest ons straks door Koning Rede werden verklaard.

Het tooneel verbeeldt in dezen aanvang van het tweede bedrijf eene kluizenaarswoning aan den oever van den Ganges, niet ver van Benares (Varanâsi), de heilige stad bij uitnemendheid. Vóór de kluizenaarswoning bevindt zich Huichelarij, als boeteling gekleed; of liever: niet gekleed, maar besmeerd met klei en behangen met het heilige koeça-gras. In eene alleenspraak vertelt hij ons wat hij daar komt uitvoeren:

- ‘Door onzen Grootvorst, Koning Waan, is mij een belangrijke last opgedragen. - Huichelarij, mijn zoon! - heeft hij tot mij gezegd, - Koning Rede heeft met zijn ministerraad besloten, de Kennis te doen verrijzen ten einde den Geest te wekken; en daarom heeft hij Gemoedsrust, Zelfbeheersching en de overigen naar verschillende heilige bedevaartplaatsen gezonden om de zaak voor te bereiden. Nu kunt gij door uwe waakzaamheid het onheil welligt nog voorkomen, dat ons geslacht boven 't hoofd hangt. Op aarde namelijk is eene stad, met name Benares, boven alle andere beroemd om de heiligheid der pelgrims, die er de verlossing komen zoeken. Ga nu derwaarts en tracht de gemoedsrust van de boetelingen te verstoren, die gij er vinden zult! - Ik geloof mij thans wèl van dien last gekweten te hebben: bijna geheel Benares heb ik aan mijne magt onderworpen, en mijne leerlingen gedragen zich uitmuntend:

> Bij maanlicht zwelgen zij in huizen van vermaak
> Uit geur'gen vrouwenmond den wellust zwijmeldronken
> Met volle teugen in, om daags bij 't offervuur
> Als heil'ge vromen weêr, alwetend, ingewijd
> In God's verborgenheên, te preêken voor het volk.
> Zoo dienen zij ons plan en 't menschdom wordt bedrogen.

Maar, we die vreemdeling zijn mag, die daar ginds den Ganges is overgestoken en herwaarts komt?’

Van de overzijde, namelijk, nadert Eigendunk, als Çrôtriya-Brahmaan (d.i. een van de allerheiligste en allerregtzinnigste soort), al gesticulerend en declamerend over het verval der orthodoxie en het toenemen der ketterij. Verontwaardigd gaat hij een ketterschen boeteling voorbij, dien hij daar aan den oever ziet zitten.

‘Ginds op zijn rotsblok troont, aan Ganges' koelen oever
Een heilige. Om zijn staf is koeça-gras gewoeld,
En naast hem ligt zijn nap, terwijl zijn vingertop
De kralen van zijn krans, als bad hij, staâg verschuift.
De huich'laar! die slechts aast op 't goud en goed der rijken!

De kluizenarij, die hij thans nadert, schijnt hem beter uit te zien. Hij bespeurt zelfs een bepaalden reuk van regtzinnigheid. Nog meer is hij opgetogen, als hij, steeds nader bij gekomen, Huichelarij zelf ontwaart:

‘Maar zie, daar is hij zelf: van 't hoofd, tot aan de voeten
Met graauwe klei besmeerd, en haarvlok, pols en oor
En lendenen omkranst met koeça-gras. Voorwaar!
't Is me of de Huich'larij daar levend vóór mij staat!’

De ontvangst is echter vèr van vleijend. Terwijl hij aan Huichelarij zijn groet wil brengen, weert deze hem af met minachtend gebaar, en een scholier, die middelerwijl uit de kluizenaarswoning is te voorschijn gekomen, wil hem zelfs terugjagen, en verbiedt hem den drempel te betreden eer hij behoorlijk zijne voeten heeft afgewasschen.

- ‘Hoe! wat? -roept Eigendunk uit, - ik een Çrôtriya Brahmaan uit het regtzinnig land van Gaûda, ik zou hier nog eerst mijne voeten moeten wasschen!’

Na veel gekibbel geeft hij evenwel toe, en maakt gebruik van het bekken dat de scholier hem op een wenk van Huichelarij heeft aangeboden. Maar naauwelijks doet hij, na de voetwassching, een stap om Huichelarij te naderen, of deze weert hem heftiger nog dan te voren, af. - ‘Terug, - zegt hij, - terug van hier! Ik ruik eene verdachte lucht!’

Nu wil Eigendunk ten minste een oogenblik uitrusten en zoekt een plaatsje op de bank bij de deur. Maar dat gaat ook al niet:

‘Scholier. - Hei daar! men gaat zoo maar niet op den zetel van den hoogheilige zitten.

Eigendunk. - Hoe nu, ellendeling! Wij die in het regtzinnige Gaûda om onze heiligheid beroemd zijn, wij zouden niet eens op die bank mogen zitten! Hoor eens, gij uilskuiken! en verneem wat ik ben. Geen spatje kleeft er op mijn stand:

Was ook mijn moeder niet zoo hoog van rang, ik zelf
Ik huwde een kind der Çrôtriya's, en daarom sta
Ik hooger dan mijn vader; niettemin heb ik
Mijn trouwe gemalin verstooten; want een dochter[5]
Eens ooms van moederszij van zeek'ren boezemvriend
Van mijns vrouws broeder werd eens valschlijk aangeklaagd!

Huichelarij. - 't Mag waar zijn, Brahmaan! Maar gij weet niet wat mij gebeurd is. Hoor!

Eens toen ik het paleis van Indra binnentrad,
Rees heel der wijzen schaar eerbiedig voor mij op,
En Brahma wees terstond zijn straks met koemestwater
Gewasschen, heil'gen schoot me als eerezitplaats aan!

Eigendunk. - (Ter zijde). - Wat grootspraak! 't Is of ik Huichelarij zelf hoor! Maar we zijn er ook nog! - (Luide):

Wat stoft ge op Brahma's gunst? Wie is die Brahma? Wat
Uw Indra? Wat beduidt dier Wijzen heil'ge schaar?
Ken mijner boete kracht![6] Wel honderd Brahma's, Indra's
En Wijzen vallen straks aanbiddend mij te voet!

Huichelarij. - (Met blijdschap). - O, welk een geluk! Dat kan niemand anders dan onze eerwaarde grootvader Eigendunk zijn! - Heer! ik ben Huichelarij, de eigen zoon van Verlangen. Ontvang mijn eerbiedigen groet!

Eigendunk. - Zoon! ik schenk u mijn zegen! 't Is waar, ik herinner mij nu, nog als knaap u gekend te hebben omstreeks het einde van het derde wereldtijdperk; maar dat is al zoo lang geleden, en ik ben ook wat oud geworden, zoodat ik u niet terstond herkende. Hoe gaat het u, en hoe vaart uw zoontje Valschheid?

Huichelarij. - Zeer wel! Hij is altijd bij mij; ik kan geen dag buiten hem. Hij is trouwens ook hier op bevel van onzen Grootvorst, Koning Waan.

Eigendunk. - En uwe ouders, Verlangen en Begeerlijkheid, zijn zij ook welvarend?

Huichelarij. - Ook zonder hen zou ik niet kunnen leven. Ze zijn mede hier. Maar, Hoogeerwaarde! wat mag de reden zijn dat Uwe Heiligheid ons met een bezoek vereert?

Eigendunk. - Mijn zoon! Ik had vernomen dat Koning Waan een onheil dreigde van de zijde van Koning Rede; en daarom ben ik nu herwaarts gekomen om eens onderzoek naar den regten stand van zaken te doen.

Huichelarij. - Nu, dan is Uw Eerwaarde hier juist ter regter tijd aangekomen, daar ook weldra onze Vorst uit de Indrawereld hier wordt verwacht. Men zegt namelijk dat hij te Benares zijn verblijf wil gaan houden.'

In korte woorden deelt Huichelarij nu verder aan Eigendunk mede, welke gevaren het rijk bedreigen en welke middelen er beraamd worden om ze te keeren. Terwijl hij daarmede bezig is, verkondigt de roep van een Heraut buiten het tooneel de komst van Koning Waan in de heilige stad, en Huichelarij verwijdert zich met Eigendunk om den Vorst zijne opwachting te gaan maken. -

Het tweede tooneel brengt ons eindelijk ook met Koning Waan zelven in kennis. De groote gehoorzaal van zijn paleis te Benares binnentredend met zijn gevolg, houdt de Koning eene alleenspraak, waarbij hij, als atheïst, materialist en communist, om de menschen lacht die nog aan iets gelooven:

- 'Och! die onnoozele lieden! Hoe ze door fraaije woorden zich laten verschalken!

> Er is een Zelf, een ziel, - zoo zegt men, - onderscheiden
> Van 't ligchaam; zij geniet in de and're wereld 't loon
> Der goede werken. - Nu! die hoop geldt evenveel
> Als bloesem, bloem of vrucht te wachten van een luchtboom!

Aan voorstellingen blijven ze hangen, aan beelden uit hun eigen brein, en zoo bedriegen zij zich zelven en de wereld.

> Wat niet is, dat is juist het Wezen, - zeggen zij,
> Met ijd'len woordklank hen bestrijdend, die teregt
> Den Geest ontkennen. Wie, wie heeft er zonder ligchaam
> Ooit geest of ziel aanschouwd? Wat anders dan de som
> Van de verschijns'len zelve is ook het menschlijk leven?

En 't ergste is juist dat ze ook anderen, niet alleen zich zelf misleiden!

> Als menschen van elkaâr niet door gelaat of leden
> Verscheiden zijn, wat dan in standen ze verdeeld?

Wal zegt ge ook: - Deze vrouw is mijn; dat goed behoort
Een ander? - Wat beduidt die ijdele onderscheiding?
Onzinnig en den mensch onwaardig is 't verbod
Van wat ge als plund'ring, roof of overspel veroordeelt.

Gelukkig intusschen begint zich meer en meer het materialisme te verspreiden, en leert op velerlei wijzen, dat niets waarheid is wat niet tastbaar is bewezen, dat de elementen denken en het Wezen der dingen zelf zijn, dat rijkdom en liefde, bezit en genot, de hoogste belangen der menschen uitmaken, dat er geene andere wereld bestaat, en dat de dood nog de hoogste weldaad is. - Deze leer heeft op ons koninklijk verlangen een groot wijsgeer aan zijne leerlingen verkondigd, en dezen zetten nu met ijver het goede werk onder de menschen voort.'

Een materialistisch en atheïstisch wijsgeer, die thans met zijn leerling optreedt, komt het laatste gezegde van Koning Waan bevestigen.

- 'Meester! - dus vraagt de leerling, terwijl zij te zamen den Koning naderen, - indien eten en drinken tot de gewigtigste bezigheden der menschen behooren, waarom plagen zich dan die boetelingen, die alle wereldvreugde verzaken, met harde boetedoening en dagenlange vasten?

Materialist. - De hoop, mijn zoon! op belooning in eene andere wereld is het suikergebak, waarmeê de gekken zich voeden, die door valsche leering om den tuin worden geleid.

Wat dunkt u beter, zeg! de omhelzing eener vrouw
Met groot en glanzend oog en welgevulden boezem,
Of 't luistren naar den raad van 't lijfuitmerg'lend volk,
Dat dorst bij zonnebrand verdienste en wijsheid noemt?

'Leerling. - Ja maar, meester! de vromen zeggen toch, dat wij den lust der wereld moeten verzaken, omdat genot steeds vermengd is met smart.

Materialist. - Och, die vromen!

Gemengd is lief en leed, - zoo spreken ze, - mitsdien
Verzake men 't genot en elke levensvreugd! -
Gij dwazen! Werpt gij dan de volle rijstaâr weg,
Omdat in bolsters nog de korrels zijn gehuld?'

Met veel voldoening heeft de Koning, dien beide bezoekers thans genaderd zijn, deze laatste woorden aangehoord. - ‘Ha! - roept hij uit, - eindelijk treft verstandige taal weêr ons oor!’ - Vriendelijk ontvangt hij dan ook den wijsgeer, die hem komt begroeten, en vraagt hem nu naar 't geen de Tijdgeest (Kali) met zijne hulp tot stand heeft gebragt.

Het antwoord luidt geruststellend:

> ‘Geminacht is alom bij 't volk 't gebod der Schrift
> En ieder doet wat lust hem ingeeft’.....

Niettemin is nog alles niet zooals men 't wenschen zou. - Er bestaat, - zegt de materialist, - eene zeer magtige boetelinge, Vishnoedienst (Visnoebhakti) genaamd[(7)]. Wel is deze door den Tijdgeest verbannen en tot eenzaamheid veroordeeld; maar magtig blijft nog haar invloed, en het geslacht van Koning Rede wordt bijzonder door haar in bescherming genomen. Koning Waan moge dus tegen haar vooral op zijne hoede zijn!

De Vorst is het hiermede volkomen eens. Die Vishnoedienst heeft hem altijd gedwarsboomd en schijnt het ook nu weêr te willen doen. Hij besluit derhalve haar uit den weg te ruimen, doet een wachter van het paleis verschijnen en gelast hem, tot Liefde, Toorn, Verlangen en anderen te gaan en hun uit zijn naam te zeggen dat ze zich gereed moeten houden om de boetelinge Vishnoedienst op te ligten, en zoo mogelijk van kant te maken.

Naauw echter is de bode vertrokken, of daar verschijnt wederom een brenger van slechte tijding: een boodschapper namelijk van de Vorsten Dronkenschap (Mada) en Hoogmoed (Mâna), met een brief, waarin de Koning tegen een nieuw complot gewaarschuwd wordt.

‘Heil! - zoo luidt de brief, dien de Koning leest nadat het gehoor van den materialist geëindigd is - voor de voeten van den Grootvorst, den hoogen Koning, den oppermagtigen heerscher in Benares, buigen zich met achtvoudigen voetval de Vorsten Hoogmoed en Dronkenschap, en doen te weten: - De Vorstin Gemoedsrust (Çânti) is met hare moeder, Geloof (Çraddhâ), in dienst getreden van Koning Rede, en dag en nacht in de weêr om diens hereeniging met de Vorstin Openbaring tot stand te brengen. Voorts: - Ofschoon Regt (Dharma), de vader van Geloof, anders steeds de medgezel van Liefde heette,

schijnt hij nu tot Onthouding (Vaîragya) en de zijnen te willen overloopen; althans hij ontwijkt genen en schijnt om te gaan met geheime voornemens. - Aan onzen Vorst nu te beslissen, wat ons te doen staat!'

Hoewel door al die onrustbarende geruchten nog gansch niet uit het veld geslagen, begrijpt echter Koning Waan, dat hij zijne maatregelen moet nemen. Hij zendt te dien einde wederom een bode aan Liefde, met bevel om Regt terstond in boeijen te sluiten en streng te bewaken, en doet inmiddels zijne ministers Toorn (Krôdha) en Verlangen (Lôbha) ontbieden, om met hunne hulp Gemoedsrust magtig te worden. Beide verschijnen op 's Konings bevel, Toorn met zijne vrouw Geweld (Himsâ), en Verlangen met zijne echtgenoote Begeerte (Trishna), en belasten zich met de uitvoering.

Nog blijft evenwel Geloof, de moeder van Gemoedsrust, over. Wat met haar aan te vangen? Eenig nadenken brengt den Koning op den inval, Vleijerij (Mithyâdrishti) te laten komen om door haar ook Geloof onschadelijk te maken. Vlerjerij nu is eene hetaere, die niet alleen de geliefde van het gansche hof blijkt te zijn, van de ministers zoowel als van den Koning, maar daarenboven het voorregt geniet, door allen om 't zeerst bemind te worden, zelfs door de vrouwen, die zich niet eens jaloersch jegens haar durven betoonen, vermits zij haar evenzeer noodig hebben als de mannen. Ook zij belast zich met de zending, welke de Koning haar opdraagt, en het bedrijf eindigt met een zeer teeder tooneeltje tusschen haar en den Vorst.

III.

De ministers en hovelingen van Koning Waan zijn inmiddels de eenigen niet, die met de bondgenooten van Koning Rede in 't strijdperk gaan treden, en voornamelijk ook Geloof zoeken magtig te worden. De regerende Vorst heeft nog eene menigte aanhangers, die welligt meer in 't duister, maar daarom niet minder krachtig werkzaam zijn. Zoo onder anderen de ketters of de belijders van heterodoxe, niet op 't gezag der Veden rustende of van de Heilige Schrift zelfs afwijkende gezindheden. Ook dezen zijn er op uit, om het regtzinnig geloof onschade-

lijk te maken; doch, terwijl ze nu de ware Çraddhâ, die het vertegenwoordigt, voor 't oogenblik nog niet in handen weten te krijgen, komt een nagemaakt geloof (eigenlijk Vleijerij in de gedaante van Çraddhâ) hun te hulp, en zorgt, dat de tegenpartij hen wel is waar ketters of onregtzinnigen, maar daarom nog geen ongeloovigen kan noemen; 't geen altijd, wil men der wereld zand in de oogen strooijen, een voordeel is. Nu heeft dit Kettergeloof ook nog de aangename hoedanigheid, alle heterodoxe secten tegelijk te kunnen dienen, zoodat het op den roep des eenen even vlug als op dien van den anderen verschijnt, en den een steeds evenzeer als den ander weet te voldoen. Het ware geloof is middelerwijl volkomen zoek geraakt; niemand weet meer, waar het te vinden.

Dit alles wordt ons duidelijk in het derde bedrijf, waarin Gemoedsrust (Çântî) met hare vriendin Medelijden (Karoenâ) optreedt, te vergeefs hare moeder, Geloof, zoekend, die zij verloren heeft. Gemoedsrust is zich zelve niet meer, nu zij den steun van Geloof moet missen; zij is onrustig geworden en loopt gejaagd her- en derwaarts, terwijl hare vriendin Medelijden haar vruchteloos moed tracht in te spreken. - ‘Ach! - roept zij uit, - waartoe verder nog te zoeken? Overal ben ik al rond geweest, maar ik vond haar nergens.

> Langs Ganges' heilig strand, met vrome boetelingen
> Bevolkt, zwierf 'k rustloos om; hun kluizen, wèl voorzien
> Van al wat de eerdienst eischt, van kransen, ringen, schalen,
> Doorzocht ik een voor een; maar - van Geloof geen spoor!’

Medelijden, schoon eigenlijk ook ten einde raad, komt echter, om hare vriendin te troosten, of althans haar bezig te houden, op den inval om eens bij de ketters te gaan zoeken, of Geloof ook soms onder hen verdwaald mogt zijn. Gemoedsrust stemt toe in het voorstel; terwijl echter beide zich op weg willen begeven, wordt haar de moeite al gespaard, vermits daar juist een aartsketter aankomt. De beide vriendinnen herkennen hem evenwel zoo terstond niet, en staan in 't eerst, niet zonder reden, ontzet bij zijn aanblik. De man namelijk is spiernaakt en van top tot teen met modder besmeerd, terwijl zijne lange ongekemde haren hem langs de schouders zwieren. In zijne hand houdt hij een paauwenstaart.

- ‘Ach, vriendin! een booze geest! - roept Medelijden uit.

- Neen, - meent Gemoedsrust, - 't is een spook!

- Doch een spook, - verbetert Medelijden, - vertoont zich zoo niet op klaarlichten dag.

- Ha! ik zie het al! - herneemt Gemoedsrust, - het is een Naaktlooper.'

En inderdaad blijkt uit eenige woorden, die de man spreekt, dat hij een volgeling is van Djina (aan de secte der Boeddhisten verwant, schoon van deze in sommige leeringen ook weder afwijkend) en die in 't bijzonder de gelofte heeft gedaan, zich niet te kleeden: vanwaar dan ook zijn naam: Digambara of Naaktlooper. Terwijl de beide vrouwen hem onbemerkt bespieden, roept hij luide de moeder van Gemoedsrust: - 'Geloof! Geloof! kom hier!' - Eene vrouw verschijnt en vraagt hom naar zijn welbehagen.

- 'Ga, - antwoordt hij, - tot mijne scholieren, en bewaak ze streng, dat ze niet in verleiding komen!'

Geloof, of die er de rol van speelt, verwijdert zich gehoorzaam. Gemoedsrust, schoon hare moeder in die vrouw niet herkennend, is echter op 't hooren van den naam niet weinig verschrikt; maar Medelijden stelt haar dra weder te vrede:

- 'Ook onder de ketters, - zegt zij, - is er een Geloof; maar het is eene dochter der duisternis. Nu zal die daar ongetwijfeld dat Duisternis-geloof zijn.'

De Naaktlooper houdt intusschen niet lang het rijk alleen. Naauw is zijn Geloof heengegaan, of daar verschijnt een echte Boeddhist, in de gedaante van een bedelaar, lang en mager als een jonge palmboom, en met een enkelen vlok op den overigens kalen schedel. Ook deze roept Geloof op, en terstond verschijnt weêr de gedienstige, schoon onder een anderen vorm.

- 'Ga, - dus beveelt hij, - en verkondig onze leer onder de bedelaars on al 't overige gemeene volle!'

Geloof rukt weêr uit; en nu ontwaart de Bedelaar den Naaktlooper, dien hij aanspreekt, en met wien hij natuurlijk al spoedig in twist geraakt over het regte geloof en den waren weg ter zaligheid.

Terwijl nu het gekibbel tusschen die twee, tot groote stichting van de beide luisterende vrouwen, nog voortduurt, verschijnt er een derde, maar die er nog heel wat erger uitziet dan de beide anderen. 't Is dan ook een heretiek van veel kwaadaardiger natuur: een ultra-Çivaïet namelijk, of vereerder van dien Çiva, die even als Doergâ, zijne vrouw, behagen schept

in bloedige menschenoffers, en daarom ook met een halsketen van menschenschedels voorzien is. Het karakter zijner dienst is grof zinnelijk. En de leer, dat zingenot boven alles te verkiezen is, wordt nu ook door zijn volgeling verkondigd, die, even als zijne afgodsbeelden, met een krans van menschenschedels is getooid, en daaraan den naam van Schedelman (Kâpâlika) ontleend.

Tegen dezen keeren zich nu onmiddellijk, hun onderlingen twist stakend, de beide anderen. De Naaktlooper gaat vóór hem staan en vraagt spottend:

‘O Schedelman! gij knekelman!
Wat tooit ge u met die knoken dan?
Wat, zeg mij, noemt gij heiligheid?
Wat is uw weg ter zaligheid?

- ‘Menschenbloed, - antwoordt hem de Schedelman, - en menschenhersenen zijn het hoofdgeregt bij onze offermalen, en uit holle schedels drinken wij bij onze feestgelagen den wijn.

- o Boeddha! heilige Boeddha! - roept de Bedelaar uit, terwijl hij zich de ooren toestopt, - wat gruwzame en onheilige plegtigheden!

De Naaktlooper stemt met hem in: - “Een booswicht, - zegt hij, - die dezen ellendige verleidde!”

Waarop de Schedelman natuurlijk in toorn ontbrandt: - “Wat, gij gemeene ketters! gij kaalkop! vlokdrager, haaruittrekker! De heilige echtgenoot van Doergâ een booswicht! Hij die in de veertien werelden schepping, onderhoud en vernieling werkt!

Naaktlooper. - Kom, Schedelman! een goochelaar heeft u wat op den mouw gespeld.

Schedelman. - Hoe, wat? Nu weêr een goochelaar! De Heer der heirscharen zou een goochelaar zijn? Wacht eens!

Aan Çiva's heilige echtgenoot,
Wie lang wis dit misbaar verdroot,
En 't geestenheir bij trommelslag
Geroepen tot den oordeelsdag,
Moog' 't versche bloed voldoening schenken
Waarmeê mijn zwaard don grond gaat drenken!

Naaktlooper. - (Verschrikt, terwijl de Schedelman met uit-

getogen zwaard op hem aankomt). - Nu, nu! hooggeëerde heer! Uw naaste geen kwaad te doen is immers de eerste der pligten!

Bedelaar. - Hoogeerwaarde heer! Waartoe die toorn bij een voor de aardigheid aangevangen woordenstrijd?'

De Schedelman, hiermeê voor 't oogenblik voldaan, steekt zijn zwaard weêr op, en de Naaktlooper, nu ook weêr moed vattend, begint op nieuw:

- 'Mag ik u thans nog eens iets vragen?' - 'Ja!'

- 'Nu dan! wij hebben thans gehoord, wat uwe heilige gebruiken zijn; maar zeg ons nu ook, waarin uwe zaligheid bestaat.' - 'Wel vriend! in zingenot! Waarin anders?

> Waar zaagt gij ooit geluk, gescheiden van de zinnen?[8]
> Of wenscht ge als hoogst genot dan, zeg me! een steen te zijn?'

Nu, dat kan Naaktlooper noch Bedelaar vatten! Zaligheid zonder verloochening van begeerten, schijnt hun onmogelijk. In elk geval is 't in strijd met de Veden en de verdere Heilige Schriften (waarop ze zich thans weêr, tegen de wederpartij nl., beroepen). Maar de Schedelman weet er spoedig raad op om beide ketters te overtuigen. Geloof (d.i. dan weêr zijn eigen bijzonder geloof, of dat zijner secte) zal hen wel tot rede brengen.

Dit geloof, door hem opgeroepen, treedt nu te voorschijn als Çivaïetin, namelijk even als hij met een halsketen van doodsbeenderen versierd (Kâpâlinî), maar voor 't overige als een zeer schoone, zeer wellustige vrouw. Op bevel van den Schedelman, den Çivaïet, gaat zij, terwijl Geloof en Gemoedsrust uit haar schuilhoek met schrik haar gadeslaan, naar den Bedelaar en omhelst hem. Het middel blijkt spoedig uitnemend te werken; althans de Boeddhist bekeert zich al vrij vlug tot het Çivaïsme. Evenzoo gaat het den Naaktlooper als de Çivaïete zich tot hem wendt. (Jammer dat het gansche, nog al Aristophanische tooneeltje zich bezwaarlijk voor heel kiesche ooren laat wedergeven!)

Met de inwijding in de Çivaïetische geheimenissen is het hiermeê echter nog niet uit. De beide bekeerlingen hebben een voorproefje van de liefde gehad; ze moeten nu ook aan den wijn. En na eenig tegenstribbelen van hun kant, gelukt het den Schedelman, met behulp van zijn Schedelvrouw, ook weldra hun den beker te doen ledigen, waarin hij het parelend

vocht heeft uitgegoten. De beide waardige heeren worden natuurlijk dronken, en terwijl zij daar over het tooneel rondslingeren, gaat de Schedelman tot tijdverdrijf een toertje dansen met zijne Çivaïete. De Bedelaar en de Naaktlooper vinden dat heel aardig en willen ook meêdoen. De Naaktlooper gaat zelfs al dansend aan 't zingen:

‘Als met zwellenden boezem ge aan 't harte mij drukt,
En dat oog der gazelle mijn zinnen verrukt,
Wat dan, Çivaïete! wat vraag ik nog meer
Naar een Djina's geloof en verloocheningsleer?’

Ten laatste slaan beide allerlei wartaal uit, en tuimelen over elkander; maar Schedelman, die daar niet enkel gekomen is om grappen te verkoopen, maar voornamelijk om zaken in 't belang van Koning Waan te doen, brengt de twee weêr bij, en gaat met hen beraadslagen, hoe men Geloof, de dochter van Regt, op de geschiktste wijze in handen zal krijgen, daar toch van hare zijde almede het grootste gevaar dreigt voor de heerschappij van den wettigen Vorst.

Gemoedsrust en Medelijden worden nu natuurlijk duobel opmerkzaam, omdat uit het gesprek alligt blijken zal, waar de vriendin zich bevindt. Geen der waardige bondgenooten echter weet het nog in 't eerst; maar de Naaktlooper, die ook een sterrewigchelaar is, neemt een stuk krijt, gaat aan 't uitrekenen, en ontdekt weldra, waar Geloof haar verblijf houdt:

‘Niet op bergen in den hooge,
Niet op de aarde, niet op 't drooge,
Niet in stroom of waterwel,
Noch in schaduwen der hel,
Maar bij Vishnoebhakti woont zij
En in 't hart dor eed'le troont zij.’

Alzoo bij de magtige, vorstelijke boetelinge, bij de Heilige Dienst van Vishnoe in hare eenzame afzondering, heeft Geloof tijdelijk hare toevlugt gezocht. Ook daar bevindt zich, blijkens nadere berekening van den Naaktlooper, haar vader, Regt.

Spoedig is nu ook het plan tot ontvoering van Geloof opgemaakt: de Schedelman zal onmiddellijk naar Çivadienst[(9)], de magtige vijandin van Vishnoedienst gaan, om haar de zaak mede

te deelen. Geen twijfel of zij zal terstond hare maatregelen nemen om Geloof aan hare gehate mededingster te ontrooven.

Maar Gemoedsrust en Medelijden hebben het plan ook vernomen, en haasten zich van hare zijde naar Vishnoedienst, om deze te waarschuwen en zoo mogelijk het boos opzet te verijdelen.

IV.

Het plan om Geloof op te ligten en gevangen te nemen, gelukt, doch slechts ten deele. In het vierde bedrijf toch zien wij Geloof (ditmaal weder het regte geloof) bij Vriendschap (Maîtrî) komen, en hooren haar de wijze beschrijven, waarop zij en Regt door de bloeddorstige Çivadienst als door een roofdier ontvoerd werden. Vishnoedienst echter was gewaarschuwd; en hoewel zij te laat kwam om de uitvoering van het opzet te voorkomen, toch wist zij hare vijandin door den magtigen blik harer oogen te verslaan, en Geloof en Regt weêr uit de klaauwen van het monster te bevrijden. Daarop had de Vorstin aan Geloof in last gegeven, tot Koning Rede te gaan, hem moed in te spreken en hem een gelukkigen uitslag van den strijd te beloven, indien hij en de zijnen alle krachten wilden inspannen om Liefde, Toorn en de overige bondgenooten van Koning Waan ten onder te brengen.

- ‘En gij nu, - vraagt na deze mededeelingen Geloof aan Vriendschap, - wat doet gij en uwe zusters, Medelijden, Blijdschap en Verdraagzaamheid voor de goede zaak?

- Ons werk, - antwoordt Vriendschap, - geschiedt in stilte, maar is daarom niet ijdel. De goeden en regtvaardigen blijven ons eeren, en Toorn en zijne vrienden hebben geen magt over hen.

> Mij en mijn zust'ren blijft wie op de regte plaats
> Het hart draagt, steeds getrouw in voorspoed en in leed.
> Bij smart van and'ren roept hij Medelijden in;
> Bij goede werken eert hij Blijdschap van 't gemoed;
> En aan Verdraagzaamheid kent hij de zege toe
> Waar Vijandschap het hoofd omhoog heft. Zoo komt Vrede
> In 't innerste der ziel tot stand, als zij door Toorn
> Of door Begeerlijkheid bijwijlen wordt verstoord.’

Wel voldaan geeft Geloof thans haar voornemen te kennen om Koning Rede te gaan opzoeken, die tijdelijk in het heilige land van Radhâ zijn verblijf houdt; en na een hartelijk afscheid van hare vriendin begeeft zij zich op weg ter voldoening aan den last van de Vorstin Vishnoedienst.

De toegezegde hulp dezer magtige bondgenoote versterkt dan ook Koning Rede in zijn voornemen om, in afwachting van de groote gebeurtenis, die hem en den zijnen voor goed de heerschappij over het menschdom zal verzekeren, reeds terstond den oorlog te verklaren aan Koning Waan. In het tweede tooneel optredend met zijne vrouwelijke, uit verschillende deugden zaâmgestelde lijfwacht, doet hij van zijn kant, even als Koning Waan in een vorig bedrijf, zijne getrouwen oproepen en gelast hun, zich aan te gorden tot den strijd tegen den gemeenschappelijken vijand.

Zoo verschijnt op zijn bevel in de eerste plaats Wezenkennis (Vastoevitjâra, d.i. hij die het wezen der dingen zoekt en onderscheid maakt tusschen wezen en schijn). Deze bijzonder ijverige kampvechter heeft het voornamelijk op de vrouwen voorzien:

- 'Wat, - roept hij in verontwaardiging uit, - wat is dan toch de vrouw? Een geraamte van beenen en knoken met wat vleesch er over heen en met fraaije kleederen bedekt, anders niet. Iets wezenlijks mag men 't niet noemen. Denkt gij soms; dit of dat meisje heeft mij opgemerkt, kent mij, heeft mij lief, - weet dan, gij dwaas! dat dit ding van vleesch en been niets ziet noch kent, maar dat het alleen de onligchamelijke geest is, die vermag te kennen en te aanschouwen. Dat verschijnsel, dat vrouw heet, blijft altijd iets onwezenlijks; maar, voor zoover het als verschijnsel nog een aanzijn heeft, doet het niets dan kwaad. O vrouw! uw naam is onheil![10].' -

Wezenkennis wordt nu door Koning Rede tot kampioen tegen Liefde benoemd, vermits toch de vrouw de sterkste bondgenoote van dezen, en Wezenkennis juist op haar het ergst gebeten is.

Nadat hij weder is afgetreden, vertoont zich eene figuur van zachter en liefelijker aard: het Geduld (Kshamâ), even als Gemoedsrust en Vriendschap de vrouwelijke persoonsverbeelding eener deugd. Zelfbeheersching en vergevensgezindheid zijn hare voornaamste eigenschappen en tevens de middelen waarmede zij Haat en Toorn bestrijden zal. Op de vraag toch van den

Vorst, hoe zij den kamp met die magtige vijanden denkt te bestaan, antwoordt zij:

> ‘Een vriendlijk woord voor hem, die ligt in toorn ontbrandt,
> Een kalm bescheid aan wien door drift zich laat vervoeren,
> Een groet voor wien ons scheldt en ons vervolgt met smaad,
> Een zegewensch voor hem die slaat en ons vervloekt:
> Ziedaar mijn wapens, Vorst! Geen haat vindt toegang meer
> In 't hart dat zich ontsluit voor liefde tot den naaste[11].’

Tegenover Begeerte eindelijk zendt Koning Rede de Tevredenheid (Samtôsha) in het strijdperk. - ‘Waarom, - vraagt deze (wederom eene mannelijke personificatie), - waarom is niemand tevreden met zijn lot? Naauw heeft men verkregen wat men wenscht, of men begeert weêr wat anders. Naar schatten jaagt de mensch, en bedenkt niet dat hij toch eenmaal weêr van zijne rijkdommen scheiden moet, 't zij dat hij ze verliest, 't zij de dood een eind maakt aan zijn bezit. En de dood, de graauwe dood, met de eeuwige slang tot hoofdsieraad, komt altijd, en dwingt hem toch eenmaal te verlaten wat hem lief is geworden. Is het u dan niet beter, niet alles te verkrijgen wat gij verlangt, dan toch weêr te verliezen wat gij verworven hebt? Gelukkig in waarheid slechts hij, die het stof der begeerlijkheid leerde afwasschen in den klaren stroom der tevredenheid met het aangewezen lot!’

Nadat nu ook deze kampioen zijn last ontvangen heeft, komt een bode den Vorst berigten, dat het leger gereed staat om naar Benares op te breken en den veldtogt tegen Koning Waan te ondernemen. De krijgsolifanten, de strijdwagens met vlugge en sterke paarden bespannen, het voetvolk met lange speeren gewapend, en de ruiterij met het blinkend zwaard in de hand, staan tot den marsch geschaard; en alles wacht slechts op den Vorst, om op te trekken ten strijde. Het heiloffer wordt geplengd, en de Koning bestijgt met zijn Wagenmenner den strijdwagen om zijn leger op te leiden tegen den vijand. -

Het slottafereel van het vierde bedrijf vertoont ons Koning Rede, Benares op zijn strijdwagen genaderd tegen 't vallen van den nacht.

- ‘Zie, o Vorst! - dus spreekt de Wagenmenner[12] bij den aanblik der stad, -

Zie! ginds door zilverschijn van 't maanlicht overtogen,
Verrijst Benares met haar trotsche tempelbogen,
En lustpriëelen door de frissche bron besproeid,
En torentransen digt met vlaggen als begroeid,
Wier wimpel op den wiek der ligte winden wiegelt,
Gelijk zich de onweêrsstraal in najaarswolken spiegelt[13].
Daar, in den lusthof, noodt, gebogen onder last
Van bloesems, 't welig loof de nijv're bij te gast;
En alles wekt den lust der zinnen in die dreven,
Waar 't koeltje zelfs ten dienst van Çiva schijnt verheven[14].
Den stroom ligt rimp'lend, toch verkondigt het zijn lof
Als 't in de blaad'ren ruischt en geurig bloemenstof
Langs 't pad der bijen strooit, of ginder in de lanen
Der lustwaranden speelt met sidd'rende lianen.

De Koning.

Ja! schoon rijst aan den stroom, die als met zilv'ren band
Heel de aarde omsloten houdt, aan Ganges' lagchend strand
De stad waar Çiva troont, zijn priest'ren hoogtijd vieren,
En 't maanlichtdiadeem zijn vorstlijk hoofd mogt sieren.
Maar hier dan ook de plek, waar 's geestes duisternis
Verdwijne voor het licht, als, tot behoudenis
Van zielen, Kennis rijst, en Wetenschap de stralen
Van hooger maanlichtglans in 's menschen hart laat dalen!

De Wagenmenner.

Maar ginds ook 't heiligdom van Vishnoe, die aan de aard'
Schoon ongeschapen zelf, in Krishna geopenbaard[15],
Aan Ganges' oever zich door reiner dienst ziet eeren!

De Koning.

Voorwaar! hij is die God, die, naar de wijzen leeren,
Hier in den mensch op aarde een tijd'lijk aanzijn heeft,
Doch, met zich zelf hereend, door deugd als Geest herleeft!'

Reeds vlieden, gelijk de Wagenmenner zijn Koning doet opmerken, Liefde, Toorn, Begeerte en velen der overigen de plek, zoodra zij de verschijning van Rede gewaar worden. Nog

is evenwel het oogenblik van den eigenlijken strijd niet daar, en, terwijl alles nog in rust verkeert, daalt Koning Rede van zijn strijdwagen, en verheerlijkt, bij den aanblik van Vishnoe's tempel, den God in een hymne, waarbij hij in zijne verschillende incarnatiën hem aanroept en ten slotte zijn zegen afsmeekt op de onderneming, waarvoor hij zich gaat toerusten:

‘Gij, die alleen vermoogt het droombeeld te verjagen,
Waardoor Verstand voor 't één de tweeheidsdwaling stelt,
En twijfel aan den Geest de geesten kan belagen
Dien Waan door Eigendunk in te enge banden knelt!
Wees, Vishnoe! gunstig ons; hoor uw getrouwen smecken!
Geef na verbijstringsnacht hun 't licht der waarheid weêr!
't Bewustzijn, weêr ontwaakt, zij der Verlossing teeken,
En 't menschdom love Uw naam, o eenig God en Heer!’

V.

De strijd is eindelijk gestreden tusschen de beide vijandige partijen. Een groote veldslag is geleverd door de legerbenden van Koning Rede tegen die van Koning Waan. Niet alle bondgenooten echter zijn daarbij tegenwoordig geweest. Vishnoedienst onder anderen, van nature afkeerig van oorlogstooneelen, heeft zich tijdelijk weêr teruggetrokken in hare kluizenaarswoning in het gebergte, en wacht daar met Gemoedsrust op de terugkomst van Geloof, die haar berigt zal brengen van den uitslag. En schoon zij vertrouwen blijft stellen in de goede zaak, toch is zij niet gansch zonder ongerustheid, vooral nu Geloof langer uitblijft dan zij meende te mogen verwachten. Eindelijk echter, terwijl zij daar met Gemoedsrust op en neêr gaat vóór hare kluizenarij, komt Geloof van het slagveld terug en verhaalt na wederzijdsche begroeting, wat daar is voorgevallen, en hoe Koning Rede met de zijnen een roemrijke zege bevochten heeft.

Naauwlijks, - zoo verhaalt zij, - was de dag aangebroken, of de beide legers stonden reeds in slagorde geschaard, terwijl de lucht weêrgalmde van de oorlogskreten die van weêrs-

zijden in de gelederen werden aangeheven. Niet zonder vormelijke verklaring echter wenschte Koning Rede den strijd aan te vangen, en daarom zond hij, eer het sein tot den aanval gegeven werd, de Logica (Nyâyâ) als gezant[16] naar Koning Waan, om het rijk van hem op te eischen, of, bij weigering, hem uit te dagen tot den openlijken krijg. Hooghartig, gelijk zich wel laat denken, klonk het antwoord van den regerenden Vorst; en terstond nadat de gezant zich had teruggetrokken, begon ook het gevecht. In de voorhoede van Koning Waan streden de twijfelingen der ketters en ongeloovigen en bestormden de aanhangers van Koning Rede met magt van ketterschriften; maar onwrikbaar stond tegenover hen allen de Redekunt (Sarasvatî) met hare bondgenooten, en overstelpte hen met Veda's en Oepaveda's en Anga's en Poêrana's en Itihasa's en nog zooveel heilige boeken meer dat zij spoedig begonnen terug te deinzen en genoopt werden den aanval op te geven. Terwijl nu echter het vijandelijk leger zich weêr verzamelde en tot een hernieuwden aanval zich gereed maakte, zag men een merkwaardig verschijnsel. Aan de zijde van Vorst Rede, den Vishnoeïet, verrezen niet alleen al zijne geloofsgenooten, maar ook ettelijke Çivaïeten en Brahmaïeten schaarden zich aan zijnen kant; en nevens den Vêdânta, zijn eigen stelsel, traden ook de overige, anders afwijkende en elkaâr bestrijdende systemen in het gelid[17]. Niet zonder reden geeft bij dit gedeelte van het verhaal Gemoedsrust hare verwondering te kennen, dat rigtingen, die elkaâr anders plegen te bekampen, nu zoo broederlijk nevens elkander konden staan. Geloof geeft evenwel spoedig eene afdoende verklaring van het raadsel: Wanneer beide, uit de Heilige Schrift geboren rigtingen in het bepaald ongeloof (of wat ze daarvoor houden) een gemeenschappelijken vijand te bestrijden hebben, dan verbinden ze tijdelijk zich met elkander, hoezeer ze anders ook onderling verdeeld mogen zijn[18]. Bovendien is er ook geen wezenlijk onderscheid tusschen de geloovigen; de vormen hunner godsdienst mogen soms verschillen, en zij mogen andere namen geven aan het Wezen, dat zij vereeren, hun streven is toch één en hetzelfde:

> ‘Het ongeboren, eeuwig, onverganklijk licht
> Heet Brahma voor den een, en voor den ander Vishnoe
> Of Çiva, al naar 't in zijne eigenschappen zich

Verschillend openbaart. Wie echter trouw aan 't woord
En aan 't gezag der Schrift zich houden, gaan toch allen
Één weg, schoon de een dit pad en gene een ander volgt.
Gelijk den oceaan de stroomen, zoo ook zoeken
Wie vast staan in 't geloof den éénen, eeuw'gen God[19].

Tegen de aldus verbonden magt der geloovigen, 't zij dan van meer, 't zij van minder regtzinnige rigting, bleken nu weldra de ongeloovige ketters van Koning Waan niet bestand te zijn. Geweldig, wel is waar, was de schok toen de beide vijandelijke legers met hunne paarden, wagens en olifanten op elkander stootten; maar niet lang bleef de uitslag twijfelachtig: de troepen van Wereldsgezindheid werden weldra verstrooid, de ketterschen verloren hun grond tegen de standvastige strijders voor het geloof, de Boeddhisten vloden links en regts en zochten eene schuilplaats bij de barbaarsche stammen (de Mletja's) der aarde, de Schedelmannen en andere belijders der zinnelijke Çivadienst dwaalden steeds verder naar de woonplaatsen der lagere rassen af[20], en de verkondigers van het Nihilisme werden al strijdend onder den voet geworpen door de dappere kampioenen der waarachtige wijsbegeerte. En te midden van het krijgsgewoel zochten en vonden elkander ook de vijandige aanvoerders, en almede bleef de overwinning aan de vrienden van Koning Rede. Wezenkennis versloeg Liefde, Geduld Toorn, Tevredenheid Begeerte, Nederigheid Hoogmoed, Lof eens anderen IJdelheid, en zoo vervolgens. Van één alleen bleef het lot onbekend. En wel van den opperbevelhebber van het vijandelijk leger: niemand wist te zeggen, waar Koning Waan zelf gebleven was: na den nederlaag van zijn leger was hij spoorloos verdwenen; niemand had taal of teeken meer van hem vernomen. En, ondanks hare blijdschap over de bevochten zegepraal, blijft dit laatste toch onrust baren aan Vishnoedienst. Maar bovendien blijft er nog eene gewigtige vraag: wat werd er van Verstand (Manas), den stamvader der beide strijdende geslachten, en tot dusver in zijne eenzijdigheid steeds gunstig voor Koning Waan en de zijnen gestemd?

- ‘In een aanval van droefheid over het verlies van zijn meest geliefde kinderen, - antwoordt Geloof, - besloot hij, zich zelven het leven te benemen.

- Nu! - herneemt Vishnoedienst, thans volkomen gerustgesteld, - als dat gebeurt, of als Verstand zijne alleen-

heerschappij slechts opgeeft, mogen wij allen tevreden zijn en zal de Geest ook spoedig uit zijne banden worden verlost.'

En om dien uitslag te bespoedigen, zendt nu Vishnoedienst terstond de Redekunst naar Verstand, om hem tot Zelfverloochening (Vaîragya) te brengen en zoodoende hem tot inkeer en tot afstand van het gezag aan Vorst Rede te bewegen. -

Troosteloos over het verlies van zoovelen zijner kinderen, afstammelingen allen van zijne geliefde Pravritti (Daad), wier hart bij 't vernemen van den dood harer zonen gebroken is, geeft in het tweede tooneel van dit vijfde bedrijf Verstand aan Besluit (Samkalpa) zijn voornemen te kennen om den brandstapel te bestijgen en een eind te maken aan zijn bestaan. Daar treedt echter de zachtmoedige en wijze Redekunst (Sarasvatî) te voorschijn en herinnert den Vorst aan die eenige waarheid, die alleen troost kan verschaffen in het leed der wereld; aan de leer van de onbestendigheid aller dingen en van het eenig wezenlijk geluk in de volkomene eenheid met het eeuwig en onveranderlijk Wezen in zijne onvergankelijke, aan geen wisselingen meer onderhevige natuur. De dingen dezer wereld gaan voorbij; als in een droom ontstaan zij, als in een droom verdwijnen ze weêr alle; rijkdom en magt, vrouw en kind en al wat ons lief en dierbaar was, neemt een einde; slechts dat ééne eindigt nimmer en heeft dus ook blijvende waarde wat in en door zich zelf bestaat en God zoowel als het ware wezen des menschen is. Tot zelfmoord heeft Verstand besloten om den dood der velen die hij lief had; zijn wezenlijk Zelf te dooden echter vermag hij niet; want het is onvergankelijk; maar wat hij te dooden heeft en tot den wortel uit te roeijen, dat is die zelfzucht, die slechts heil vindt in het eindig en ras voorbijgaand Ik. Moeilijk, het is waar, en Sarasvatî geeft het Vorst Manas gaarne toe, moeilijk blijft het overwinnen der zelfzucht; maar de overtuiging, dat alle dingen toch onbestendig zijn en men dus niet veel wint met aan deze zich te hechten, is de eerste stap die tot eindelijke overwinning leidt, en de zege is behaald wanneer de zinnen eenmaal tot bedaren zijn gebragt en de ziel omhoog is gestegen naar de blaauwe onbewolkte lucht of in het kristallen meer van Brahma's eeuwig wezen verzonken is.

Aandachtig heeft Verstand geluisterd naar de vertroostende taal en door menige vraag nadere verklaring uitgelokt. Terwijl hij nog nadenkt over het gesprokene, verschijnt hem de Zelf-

verloochening, zijn lang miskende zoon, en komt het werk voltooijen, door de heilige Sarasvatî voorbereid. Verstand begroet hem met vreugde en leert door hem weêr inkeeren tot zich zelven, tot dat ware, wezenlijke Zelf, waarvoor het eindige, voorbijgaande wijken moet. Slechts door zelfverloochening, - ten laatste begrijpt hij het thans, - slechts door overwinning der zelfzucht, door volkomen zege over het egoïsme komt de mensch tot waarheid en wordt hij het eeuwig heil deelachtig in zijne hereeniging met God. Nu is ook aan Koning Rede de heerschappij over de aarde verzekerd: Verstand belooft hem en zijner gemalin, Openbaring, den troon; Geduld, Tevredenheid en al de overige bondgenooten van Rede zullen voortaan zijne ministers zijn; als welkome gasten mogen Vriendschap en hare zusters ten hove verschijnen; en Bespiegeling (Nivritti) zal door Verstand weêr in eere worden ontvangen als zijne wettige echtgenoote. Dan eindelijk, - dus spreekt Redekunst nog ten slotte tot Verstand, - dan zal ook door dit uw heilrijk besluit de Geest terugkeeren tot zijne natuur, en, door uw toedoen eens verstrikt en van zich zelf vervreemd, ook door u weder één met zich zelven zijn:

‘Door u bewogen, toont, verzonken in den toestand
Van worden, ouderdom en sterven, de een'ge God
Als menigvuldig zich, gelijk ook de ééne zon
Ons duizendvoudig schijnt, wanneer wij in de golven
Der wild bewogen zee haar beelt'nis zien weerkaatst.
Doch, keert slechts gij, mijn zoon! weêr tot u zelven in,
Herstellend de eenheid in de wiss'lende gestalten,
Dan straalt ook weêr de Geest met onverbroken glans,
En kent zich zelf, gelijk in d' effen waterspiegel
De dagvorst onverdeeld zijn éénig beeld aanschouwt.’

VI.

Wat van den beginne reeds werd voorspeld en gedurende het gansche drama is voorbereid, komt in het laatste bedrijf nu eindelijk tot vervulling: het zelfbewust worden van den Geest en de volkomen zegepraal dientengevolge van het licht over de duisternis. Verstand, op de aanmaning der heilige Redekunst

zich nu eenmaal verloochend en der alleenheerschappij vaarwel gezegd hebbend, verijdelt door zijn vrijwillig terugtreden ook de kunstenarijen van Schijn, zijne moeder, en de Geest wordt daardoor vrij en aan zich zelf overgelaten. Nog beproeven wel is waar, gelijk wij uit een gesprek van Geloof en Gemoedsrust vernemen, de laatste aanhangers van Koning Waan om door nieuwe droomgestalten en begoochelingen den Geest nogmaals af te leiden van het pad, 't welk hij begint in te slaan en dat hem tot eindelijke zelfkennis voeren zal; maar hunne magt is gebroken, en de Geest, langzamerhand zijne oorspronkelijke kracht herwinnend, heeft den eersten stap reeds gedaan op den weg ter zaligheid: hij heeft de wereld der zinnen leeren kennen voor 't geen zij is, voor het onwezenlijke en voorbijgaande; hij zegt haar vaarwel en overwint daarmede den Eigendunk, die hem deed hechten aan het eindig Ik, en het Wezen, d.i. zijn eigen ware wezen voor hem verborgen hield. Dit ten laatste hem te doen vinden, in zich zelven de eenige waarheid hem te leeren aanschouwen, wordt nu de taak der Vorstin Openbaring, wier verzoening met Koning Rede, naar wij uit de vroeger medegedeelde profetie vernomen hebben, het verrijzen van de maan der Kennis, d.i. dan der regte Zelfkennis, te weeg zal brengen voor den Geest.

Van de vervulling nu dier profetie zijn wij getuige in het slottooneel van het drama, waarin wij ten laatste ook den Geest, den Poeroesha, den Vorst der Vorsten zien optreden, maar in den aanvang zich zelven nog niet bewust en nog niet vermoedend, dat hijzelf die Heer aller wezens is. Hem naderen eerbiedig Koning Rede met de Vorstin Openbaring, door Geloof en Gemoedsrust begeleid; maar de Geest begrijpt de eer nog niet welke hem wordt toegebragt, en onderstelt nog dat juist omgekeerd de Koning en de Koningin zijne gebieders zijn.

Nu echter licht deze laatste hem in omtrent zich zelven door een kort verhaal van hare wederwaardigheden gedurende den tijd, dien ze gescheiden van Koning Rede, haar wettigen echtgenoot, onder de vertegenwoordigers dier rigtingen heeft doorgebragt, die vormelijk haar wel als de Openbaring erkennen en zich ook beroepen op haar gezag, maar inderdaad haar trachten te vervalschen om vertrouwen te winnen voor onregtzinnige rationalistische leeringen. Allen vroegen zij haar, wien en wat zij vereerde als het beginsel en wezen der dingen. En onveranderlijk luidde het antwoord:

‘Hem, uit wien 't Al ontspruit, tot wien het wederkeert,
Aan wien 't zijn glans ontleent, in wien het zalig is,
Hem, zalig in zich zelf, door daden niet verstoord,
Der wezens Heer, in wien, het eindig voortbestaan
Ontvliedend na den dood, de goeden 't eeuwig leven
Erlangen onverdeeld, hem loof ik, hem, den Geest!’

Maar niemand verstond haar; niemand bezat nog de Kennis, die van noode is om den Geest te leeren begrijpen. De een bleef het beginsel aller dingen de Daad noemen, een ander de Kracht; geen hunner bevroedde, dat het eerste en hoogste noch de handeling zelve kan zijn, noch de kracht die de handeling teweeg brengt, maar dat het de Geest alleen is, die het al doet geboren worden en onderhoudt, de Geest alleen die levend maakt. Vandaar dan ook dat geen van allen zich wist te bevrijden van die hoop op loon en vrees voor straf, die alleen heil in goede werken ziet en niet in het geloof, die alle ware zelfstandigheid, dus ook alle waarachtige vrijheid en zedelijkheid doodt, en die alleen hij weet ter zijde te stellen, die het eigenlijk wezen der dingen in den reinen geest zelven herkent. Door allen dan ook uitgeworpen, ja door sommigen zelfs vervolgd, omdat zij weigerde hun oogmerken dienstig te zijn, vlood in 't einde Openbaring naar een nabijzijnden Vishnoe-tempel, waar zij welwillende verpleging vond, totdat Geloof haar kwam uitnoodigen om zich te hereenigen met Koning Rede, den voortaan onbetwisten troon met hem te deelen, en met hem thans hare hulde te brengen aan den wezenlijken en eenigen Opperheer.

Verbaasd ziet de Geest in 't ronde bij het vernemen van die taal. Wie en waar is dan die Opperheer, die God, van wien Openbaring spreekt? - ‘Ben ik dan, - vraagt hij, - ik, de Poeroesha, de Mensch, ben ik dan zelf de Geest van wien gij getuigt?’

- ‘Zoo is het inderdaad! - antwoordt de Openbaring: - Uit de strikken bevrijd, door Schijn u gespannen, ziet gij thans met onbeneveld oog de waarheid, die lang u verborgen bleef.

Ken, Geest des Menschen, dan, ken, Algeest! thans u zelven:
Daar is geen and're magt, geen Heer, geen God dan gij!’

En nu verrijst, opgeroepen door Wetenschap, met helderen glans de Maan der Kennis, en verdrijft de laatste schaduwen

van den nacht der onwetenheid, en vaagt de laatste nevelen van den twijfel weg, en in den donkeren schoot der vergetelheid zinkt Waan met al zijne satellieten en al de vijanden van den Geest.

Ten slotte verschijnt nog Vishnoedienst om zich te verblijden in den aanblik van het werk, door haar en hare vrienden volbragt. En eerbiedig nadert haar de Geest, zegt der heilige boetelinge dank voor hare weldaden, en eindigt met de heilbede, dat hare gunst het menschdom steeds ten zegen moge strekken, en dat alle vromen en goeden, veilig en door Kennis voorgelicht, den togt mogen voortzetten over den oceaan des levens, zonder te stranden op de klippen van zelfzucht en van zingenot[(21)]:

> ‘Gelijk 't verschroeide veld de milde najaarsregen
> Zij 't menschdom ginds op aarde, o Heil'ge! uw gunst ten zegen!
> Der Vorsten wijs bestuur, geen duist're dwing'landij
> Beheersche land en volk! Van waan en dwaling vrij
> Moog' de opgeklaarde geest den donk'ren nacht verbannen,
> Waar zelfzucht, eigendunk en driften zamenspannen;
> En kennis, als de baak, op 's levens klip gesticht,
> Zij hem ten gids naar 't rijk van 't onverganklijk licht!’

Indien het ons thans gelukt is, zin en strekking van het hier in zijne hoofdtrekken verklaarde drama, aan de meesten onzer lezers duidelijk te maken, het zal ons eene aangename voldoening voor een niet gemakkelijken arbeid zijn. Maar wij kunnen in dat geval het oordeel over het stuk ook gerust aan henzelven overlaten. Wij meenen hen in de gelegenheid te hebben gesteld om, zoo niet volledig, dan toch in voldoende mate, afgezien van den vorm, zoowel de wezenlijke schoonheden te waarderen, die het een eersten rang onder de letterkundige voortbrengselen van ouder en nieuwer tijd verzekeren, als de feilen op te merken, waaraan het, meer nog door zijn eigen karakter dan door onbedrevenheid des dichters, ook hier en daar mank gaat. Dat het Prabôdhatjandrôdaya door en door een Tendenz-stuk is, en dat ook eene zoo fijn uitgesponnen allegorie als wij hier aantreffen, niet altijd van zekere smake-

loosheden zich vrij kan houden, zal wel niemand willen betwisten. Maar, eenmaal de keus van het onderwerp toegegeven, zal men ook breedheid van aanleg, fijnheid van bewerking en levendigheid van voorstelling nevens diepgedachten zin niet aan het hier besproken kunstwerk mogen ontzeggen; en niet te gewaagd schijnt ons zelfs de stelling, dat het in zijne soort niet alleen alle andere werken van dergelijken aard overtreft, maar ook, als wijsgeerig drama, in de gansche litteratuur van oudere en en van nieuwere volken zijne wedergade niet vindt. Wie elders aan soortgelijke allegoriën zich waagden, 't zij dan in mysteriën of in zinnespelen, waren alligt zeer welmeenende zedemeesters of zeer vrome en ijverig geloovige lieden, maar een dichter zal men wel te vergeefs onder hen zoeken. En dat onze Krishna Miçra, of hoe anders de maker van het stuk mag heeten, dichter was, moet dunkt ons reeds blijken uit eene gebrekkige navolging of overzetting. Alleen Bunyan, de beroemde schrijver der ‘Pelgrimsreis’, komt als allegerist hem welligt nabij; maar Bunyan schreef geen drama, en koos den veel gemakkelijker vorm van een verhaal of visioen, zoodat de vergelijking natuurlijk slechts ten deele kan worden toegepast.

Wat men voor 't overige van de leer zelve denke, die in het medegedeelde tooneelstuk verkondigd wordt, dit, zouden wij meenen, doet ter beoordeeling niets af. Den een zal ze misschien volmaakt onbegrijpelijk voorkomen, den ander in zekere opzigten hoogst profaan, een derde niet dan ijdel woordenspel; maar aan de opgave om een metaphysisch-theologisch systeem, welk dan ook, in zijn eigen ontwikkeling en in zijn strijd met al de overige, waarmeê het in aanraking kwam, ten tooneele te voeren, zal wel niet ligt beter dan door onzen dichter worden voldaan. En welk belang zijn drama voor de kennis van het door hem zelven verdedigd stelsel zoowel als voor die der velerlei afwijkende en tegenstrijdige bezit, zal, hoe vlugtig ook onze mededeelingen, toch na deze wel geen verdere aanduiding behoeven. Voor de geschiedenis der godsdienst en wijsbegeerte blijft het Prabôdhatjandrôdaya een rijke bron van leering en als zoodanig onze volle opmerkzaamheid verdienen, ook al bezat het uit een letterkundig oogpunt voor 't overige veel geringer waarde. De voorstelling van die menigte van rigtingen en secten en systemen, die, op velerlei wijzen elkander kruisend, nu eens elkaâr bijstaande, dan weder heftig elkander bestrijdend, als in eene fantasmagorie, als de beelden van

een tooverlamp, ons voorbijtrekken, geeft ons een inzigt in heel het godsdienstig leven en het wijsgeerig denken van Indië, gelijk geen opeenvolgende of zelfs vergelijkende uiteenzetting van de verscheidene stelsels bij magte is ons te verschaffen. Wat al leven en beweging op godsdienstig en wijsgeerig gebied ook daar weder in dat verafgelegen en lang onbekende Hindostan, welks bewoners wij tot heden gewoon waren steeds voor blinde heidenen en bijgeloovige, onnadenkende afgodendienaars uit te maken! Maar wat al nieuwe bewijzen ook hier weder, dat wij Westerlingen ons al zeer ten onregte verhoovaardigen op onze verbazende vorderingen op het gebied van het bespiegelend denken! Of zou men in ernst nog meenen, dat wij de oplossing van die problemen thans wezenlijk eene schrede naderbij zijn gekomen, die sinds eeuwen ook onze Oostersche broeders hebben bezig gehouden? Reeds de lezing van dit ééne drama ware voldoende om ons van die illusie te genezen. Ook zij leert ons op nieuw, dat de Wijsheid zoo min uitsluitend in het Westen als in het Oosten troont, maar dat wijsgeerig denken en godsdienstige bespiegeling eene werking is van de menschelijke natuur, die onder gelijke omstandigheden in gelijke mate overal wordt waargenomen waar de mensch tijd en gelegenheid vindt om zich over te geven aan zijne mijmeringen. Leerden we ook dit thans wederom inzien, leerden wij meer en meer het nut erkennen, niet van het twisten over de hooger voortreflijkheid van het eene dogma boven het andere, maar van het historisch onderzoek naar het ontstaan en de wording der menschelijke begrippen en van hunne verklaring uit het wezen des menschen zelf, ook voor ons zou de Maan der Kennis niet te vergeefs zijn verrezen, schoon zeer zeker in gansch anderen zin dan met het drama van dien naam door den orthodox-geloovigen dichter werd beoogd.

P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

Eindnoten:

(1) De Sanskrit- en Prakrit-tekst werd, in Devanagari-karakters, met twee commentaren, in Italiaansche letter, uitgegeven door H. Brockhaus. Leipzig, 1845.

(2) Er bestaan, voor zoover ons bekend is, drie vertalingen van het stuk in Westersche talen: een Engelsche en twee Duitsche. Alleen eene der beide laatste hebben wij ter hand, nl. die van Hirzel (Zürich, 1846). Deze heet nog de beste te zijn, en is ook ongetwijfeld niet zonder verdienste. Niettemin ware 't ons zeker ondoenlijk geweest, ze volkomen te verstaan, indien wij de gelegenheid niet gehad hadden, van den oorspronkelijken tekst en de scholiën kennis te nemen; en vrij van verkeerde opvattingen is zij ook menigmaal bij lange niet, terwijl de uiterst gewrongen manier, waarop de vertaler, vooral in de verzen, het Sanskrit tracht na te bootsen, zijne overzetting dikwerf nagenoeg onleesbaar maakt.

(3) Vêdânta. Gids van December 1867.

(4) De hoofdpersonen spreken, als in alle Indische tooneelstukken, Sanskrit, de meer ondergeschikten Prakrit, een dialect dat hier en daar nog al sterke afwijkingen vertoont. Hier intusschen spreken ook verscheidene vrouwen, waarschijnlijk om hare hooge beteekenis, Sanskrit, 't geen anders zelden het geval is. De meesten bezigen voor 't overige afwisselend versmaat en proza.

(5) Aan den hoogen rang van den Brahmaan ontbrak eigenlijk iets, doordien zijne moeder geen Çrôtriyâ was; maar hij had dit weêr ingehaald door de verstooting van zijne vrouw, omdat eene dochter van een oom van een vriend van den broeder dier vrouw eens valsch aangeklaagd werd! Men wane inmiddels niet dat de voorstelling hier erg overdreven is. Het geheele, geestig geschetste toonoeltje is, naar wij uit andere gegevens kunnen opmaken, als uit het leven gegrepen. De aanmatigingen der Brahmanen en hunne belagehelijke pogingen om zich

hemelhoog boven de overige menschen en ook wederom boven elkander te verheffen, moeten bijwijlen aan het ongeloofelijke hebben gegrensd.

(6) Ook deze bluf is geenszins zoo dwaas overdreven voorgesteld als men misschien meenen zou. Bij de Indiërs bestond, inderdaad een geloof, dat een heilig man door zijne boeten en goede werken zich zoo hoog kon verheffen, dat de goden, d.i. de hemelbewoners, zelfs hem dienen moesten. In de Indische mythologie vindt men hiervan meer dan één voorbeeld, dat voor het hier gegevene niet behoeft onder te doen.

(7) Vergelijk het in de inleiding gezegde omtrent den strijd tusschen de Vishnoeïeten en Çivaïeten. Later ontmoeten wij ook Çivadienst en hare aanhangers, als bondgenooten van Koning Waan en tegenstanders van Vishnoedienst.

(8) Tusschen deze woorden en de volgende staan in den tekst eenige, waarvan de letterlijke vertaling juist niet moeilijk is, maar waarvan de zin, ook bij de verklaring der scholiën, ons ontgaat.

(9) In den tekst wordt deze persoonsverbeelding onder den naam Bhaîravî, d.i. Doergâ, de echtgenoote van Çiva, voorgesteld. Er kan echter geen twijfel zijn, of hiermede is de Çivadienst, in tegenstelling van die van Vishnoe bedoeld, en niet de echtgenoote zelve, of de vrouwelijke personificatie van den God.

(10) Eene tint van ironie tegen zijn eigen stelsel valt hier bij den dichter niet te miskennen, die ook te veel satiricus was, om zelf niet in te zien, tot welke dwaasheden ook het overdreven, alle waarheid en werkelijkheid in de verschijnselen ontkennend idealisme van den Vêdânta leiden moest.

(11) Lang heeft de Westerling dit beginsel niet alleen als het hoogste voorschrift zijner godsdienst en zedeleer, maar ook als zijn bijzonder eigendom beschouwd, waarvan naar hij meende de ‘Heidensche’ Aziaat geen denkbeeld had.

(12) Den Wagenmenner bij een Indisch Vorst en krijgsoverste stelle men zich niet voor als een eenvoudig koetsier, maar als den medestrijder, en bijgevolg ook veelal vertrouwde van zijn meester. Zoo is ook de Wagenmenner van Indra een zeer voornaam persoon in de Indische mythologie.

(13) Schoon de vier volgende regels in den tekst in proza worden gesproken, kwam het ons toch geschikter voor, bij onze navolging den spreker in versmaat te laten voortgaan. Zoo ook eenige regels verder.

(14) Letterlijk: ‘Waar de ligte winden zelve boetelingen schijnen, die de Pacoepata- (Çiva-) geloften hebben afgelegd’.

(15) De uitdrukkingen van den tekst zijn hier door kortheid en gedwongenheid alligt eenigzins duister. Vishnoe heet er: ‘zonder aanvang, begin hebbend in Krishna’. Het kan echter moeijelijk worden betwijfeld of deze woorden doelen op de bekende voorstelling van Vishnoe's menschwording.

(16) De Nyâyâ-leer kan in zeker opzigt als voorlooper en wegbereider van den Vêdânta beschouwd worden, en is dus hier niet zonder grond als gezant voorgesteld, die den oorlog komt verklaren aan de tegenpartij, de ongeloovige, alles ontkennende rigting.

(17) Hier wordt hoofdzakelijk gedoeld op de groote Brahmaanschwijsgeerige scholen van Indië, die, wel is waar, onderling in menig belangrijk beginsel zeer verschillen, maar nogtans alle gewoon zijn, het gezag der Veden en der overige heilige boeken in te roepen, 't geen met de eigenlijk gezegde kettersecten, zooals de meeste Boeddhistische, niet altijd het geval is. In den tekst wordt hier ook de Sânkhyâ-leer genoemd; uit hetgeen verder volgt zou men echter moeten betwijfelen, zelfs tegen het gezag der Scholiasten, of hier wel de atheïstische Sânkhyâ (zie hierover: Gids van Dec. 1868) bedoeld kan zijn. Meer waarschijnlijk komt het ons voor, dat de dichter hier de theïstische Sânkhyâ van Patandjali in 't oog had, die anders in den regel ook de Yôga-leer wordt genoemd.

(18) Ultramontanisme en Gereformeerde Orthodoxie in verbond tegen de Moderne rigting! Alwederom geen nieuws onder de zon.

(19) Eene hoogst merkwaardige plaats voor hen, die nog aan den veel besproken onzin van de Indische Drieëenheid gelooven! Zoo 't nog noodig ware, levert deze plaats wel het onweêrsprekelijk bewijs, dat de geloovige Indiërs, als zuivere monotheïsten, slechts één éénigen God erkenden, schoon dan de namen en attributen mogten verschillen, waaronder zij meenden hem te moeten vereeren.

(20) Beide de hier genoemde feiten zijn historisch: de Boeddhisten zijn werkelijk uit Hindostan naar vreemde landen van Azië verjaagd, en de grofzinnelijke Çivadienst werd al meer en meer door de Arische Hindoe's teruggedrongen naar de meer onbeschaafde, oorspronkelijke stammen, bij wien ze ook eigenlijk te huis behoorde. Ook de overwinning der nihilisten door de orthodoxe volgelingen van den Vêdânta kan in zeker opzigt een historisch feit worden genoemd.

(21) Men houde hier in 't oog, dat het Indisch drama, naar de regelen der kunst, bij de opvoering aanvangend met een gebed, ook steeds moet eindigen met een zegenwensch, en wel door den hoofdpersoon tot eenig Wijze of Beschermheilige gerigt. Eigenlijk is het daarbij natuurlijk de dichter zelf die zijn heilwensch te kennen geeft en eene of andere moraal aan zijn werk toevoegt.

Edgar Quinet, geschiedschrijver en staatkundige.

Geen levensbeschrijving is het, die ik van Quinet wil geven, - en wel om twee redenen: vooreerst zou ik de bronnen voor die biographie niet weten te vinden; - ten tweede, omdat de tijd daartoe nog niet gekomen is. Eene levensbeschrijving moet den lezer in staat stellen den persoon, dien zij schildert, volledig te leeren kennen en beoordeelen, en dat is onmogelijk, zoolang die persoon nog leeft. Elken dag immers kunnen zich nieuwe omkeeringen in zijne zienswijze, nieuwe onbegrijpelijkheden in zijn karakter, nieuwe lotgevallen in zijn leven voordoen. Nu is, wel is waar, Quinet's loopbaan in zooverre geeindigd, dat hij in staatsburgerlijken zin dood is, en in de rust der ballingschap zich uitsluitend aan de wetenschap wijdt, - en 't is niet te denken, dat de zesenzestigjarige grijsaard een karakter en eene richting, een wil en eene liefde, die den proef van voorspoed en tegenspoed gedurende lange jaren hebben doorgestaan, in zijn laatste jaren zal verloochenen. Toch wil ik geen stouten greep doen naar de stift, waarmede de Muze der Geschiedenis haar eindoordeel over Quinet zal neêrschrijven. Met dit opstel wensch ik alleen belangstelling te wekken voor een man, wiens werken ik veel gelezen heb, en die mij toeschijnt een der meest eigenaardige figuren onder zijn tijd- en landgenooten te zijn.

Mijn onderwerp zou evenwel te veel omvatten, zoo ik al de werken van den schrijven er onder begreep; ik moet dus eene keuze doen; en daar Quinet's originaliteit ontegenzeggelijk het meest te voorschijn treedt in zijn geschiedkundige en politieke werkzaamheid, wensch ik mij daartoe te bepalen. Zijn zuiver litterarische werkzaamheid[1] laat ik dus voorloopig buiten be-

1 Daaronder behooren voornamelijk de volgende werken: *Ahasvérus, Prométhée, les Esclaves, les Epopées, Francaises du XIII*^{e} *siècle, Napoléon, - Oeuvres complètes d'Edgar Quinet*. Ed. in 8°. Parijs, 1858. Dl. VII, VIII en IX. Voorts nog *Merlin l'Enchanteur*. Parijs, 1860.

schouwing; misschien biedt zich later eene gelegenheid aan, daarop terug te komen. Thans zal ik alleen de indrukken trachten weêr te geven, op mij te weeg gebracht door de lezing van Quinet's historische en politieke geschriften, in verband met hetgeen ik van zijne opvoeding weet en met de geschiedenis onzer eeuw. Welligt ontstaat aldus een beeld, dat velen doet verlangen met het model nader bekend te worden.

I.

't Is geen banaliteit als ik zeg, dat de tijd waarin Quinet geboren werd, op diens vorming een overwegenden invloed gehad heeft. Althans zou zijne opvoeding een geheel andere geweest zijn, zoo hij tien jaren vroeger of later geboren ware.

Uitgeput door de geweldige schokken der revolutie, inwendig en uitwendig gewond in dien razenden strijd tegen wezenlijke en denkbeeldige vijanden, gaf Frankrijk zich op den 18^{den} Brumaire aan Napoleon over, onder deze eenige voorwaarde, dat het orde en rust zou genieten. Dien wensch te vervullen was voor Napoleon gedurende vijftien jaren niet moeilijk. Frankrijk was zoo goed als dood; niets roerde zich in het groote lichaam. Ter nauwernood luisterde het nog soms naar de zegekreten ter eere van den held, die uit Egypte, uit Berlijn, uit Weenen terugkeerde om te Parijs triomf te vieren.

In dien tijd, en in een der stilste, meest afgelegen hoekjes van Frankrijk, te Bourg en Bresse[1], werd Edgar Quinet geboren (1803). Zijn vader, onder de Republiek en de eerste jaren van het Keizerrijk *commissaire des guerres*, kenmerkte zich door een ijzeren wil en groote onafhankelijkheid van karakter. Hij had Napoleon de omverwerping der Republiek nooit kunnen vergeven. Eerst de val van den overweldiger deed een wrok ophouden, die zoo ver ging, dat elke toespeling op Napoleons roem in het huis van Quinet vermeden moest worden. Hij was een onvermoeid werker en legde zich in latere jaren

1 La Bresse is dat gedeelte van het oude Bourgondië, dat tusschen de Saône, de Rhône en de Franche Comté ligt.

ijverig toe op de beoefening der wiskundige wetenschappen, waarin hij het zeer ver bracht. In den omgang stil en teruggetrokken, boezemde hij zijn kinderen meer ontzag dan liefde in, zonder daarom ooit tot buitengewone strengheid over te gaan. De opvoeding van Edgar en diens zuster werd grootendeels overgelaten aan Mevrouw Quinet, wier beeld, zooals Quinet het in zijne '*Histoire de mes Idées*' teekent, ieder voor haar moet innemen. Van protestantsche ouders geboren en eerst in de buurt van Genève, later te Versailles opgevoed, vereenigde zij 'dans un mélange unique la solidité des principes genevois avec le naturel élégant, la hardiesse d'idées, la curiosité inquiète de l'ancienne société française, dont elle avait entrevu, enfant, les derniers restes.... Revenue en Suisse avec son père, alors maire de Versoix, elle connut madame de Staël au château de Cran. L'admiration qu'elle éprouva dès lors pour la personne, pour les écrits, pour les vues nouvelles de madame de Staël, se joignit à, tous les contrastes qui se réunissaient dejà en elle. Au reste sa figure ressemblait à son esprit: de grands yeux noirs, vifs, profonds, qui jetaient des éclairs, un beau front encadré de longs cheveux noirs bouclés, des traits charmants, la grâce même. Telle était celle à qui mon éducation fut remise. Que cette éducation n'aît pas produit de meilleurs fruits et surtout de plus brillants en de pareilles mains, c'est ce qui m'étonne chaque jour davantage'[1].

In deze laatste woorden zie men geen *captatio benevolentiae* of gehuichelde nederigheid. De diepe vereering en bewondering die Quinet voor zijne moeder gevoelde, verloochende hij nimmer, en nog bij haar graf gaf hij aan die gevoelens een even schoone als roerende uiting[2]. In dit opzicht verschilde hij zeer van Goethe, aan wiens huisgezin dat der Quinets menigmaal doet denken. Frau Aja moge als vrouw en als moeder voortreffelijk geweest zijn - Goethe was te veel gewend (en misschien ook te zeer geneigd) zich te laten bewierooken, om een dergelijke vereering ook niet, in Olympische rust, van den kant zijner moeder te ontvangen.

Intusschen was de invloed van zulk eene moeder op Quinet van onschatbare waarde, juist wegens het tijdperk, waarin zijne kinderjaren vielen.

1 Oeuvr. Compl., Dl. X, p. 124.
2 l.c., p. 301.

Waartoe strekte de opvoeding der kinderen in Frankrijk onder Napoleon? Bijna uitsluitend tot de vorming van goede soldaten en gehoorzame onderdanen. Het maatschappelijk leven was tot stilstand gebracht door de geweldige krachtsinspanning, die gedurig vereischt werd om Europa ten onder te houden. Welk nut had in zulk een toestand, waarvan niemand nog het einde voorzag, een geregeld onderwijs in vakken, die nooit of zelden in toepassing zouden komen? Was het niet genoeg, zoo men zorgde voor verharding van het lichaam en voor ontwikkeling van die hoedanigheden, welke voor den oorlog onmisbaar zijn? Zoo dachten zeer velen in Frankrijk, en niet het minst zij, die, zooals Quinet's vader en diens vriend, de gewezen Conventionnel Baudot, tien jaren lang de revolutiekoorts hadden gehad, en thans vermoeid en uitgeput aan een betere orde van zaken begonnen te wanhopen. Overeenkomstig deze denkbeelden werd de jonge Quinet van zijn vroegste jeugd af veelal vrijgelaten in het gebruik van zijn tijd en in de keuze zijner makkers. Des zomers op het landgoed der familie, nabij Certines, nam hij hartstochtelijk en voor zoo ver zijn krachten het toelieten, deel aan alle werkzaamheden van den landbouw. De winters, te Bourg en Bresse, later te Charolles doorgebracht, werden gewijd aan de gewone ijsvermaken en voorts aan een voortdurenden burgeroorlog onder de jeugd der stad, waarbij het dikwerf vrij ernstig toeging, zoodat zelfs de helden van den dag met gebroken of ontwrichte armen naar huis gebracht werden.

Hoe weinig deze ruwe vermaken ook tot beschaving bijdroegen, bleven zij toch niet zonder gunstige gevolgen op de vorming van den jongeling: zij hadden eensdeels de strekking hem alleen op eigen krachten, eigen energie te doen vertrouwen; - ten andere brachten zij hem in gedurige en vertrouwelijke aanraking met de kinderen uit de mindere standen; hij leerde aldus de gevoelens van het volk van nabij kennen en begrijpen, - hij deelde in de illusiën, de wenschen en de angsten van het volk. Zoo groot was zelfs de invloed van zulk een omgang, dat hij, wiens vader een der felste vijanden van Napoleon was, tot eene afgoderij voor den grooten Keizer verleid werd, waarvan hij zich eerst jaren later en door grondige studie der geschiedenis kon bevrijden.

Het onderwijs, dat Quinet onder deze omstandigheden genoot, was natuurlijk hoogst elementair: een meester in de wiskunde,

bij wien hij tijdelijk uitbesteed werd, omdat zijn vader het rumoer der kinderen niet kon verdragen, leerde hem schrijven, - en wel met den vinger in het zand, met krijt op een bord, enz., doch nooit met de pen op het papier. Zoodra hij had leeren lezen, - hetgeen eerst later gebeurde, - begon zijn meester hem al spelende de beginselen der latijnsche taal meê te deelen. Zijn eerste inwijding in de kunst ontving hij van een ouden, ontslagen priester, die later getrouwd was. De methode van dezen waardigen leeraar, op de historie gegrond, was deze: er zijn twee groote Italianen, Raphaël en Michel-Angelo; de kunst van den eerste heeft bestaan in het trekken van volkomen cirkels met ééne pennestreek - terwijl de tweede het middenpunt van die cirkels onfeilbaar wist te raken; de leercursus bestond nu in het trekken van cirkels op een bord en in levendige aanvallen op de middenpunten dier cirkels. - Verder was Quinet op zijn elfde jaar niet gekomen.

Gelukkig echter voor hem, dat het gevaar van verwildering, dat bij zulk eene opvoeding te duchten was, door den vertrouwelijken omgang met zijne moeder, later ook met zijne zuster, geweerd werd. Dagelijks bleef hij althans eenige uren bij haar. De onbeperkte liefde, die hij voor haar had, stelde Mevr. Quinet in staat steeds op de hoogte te blijven van zijn gemoedsleven, - en maakte hem ontvankelijk voor den godsdienstigen en zedelijken invloed zijner moeder. Ofschoon protestantsch, terwijl de Quinets roomsch waren, sprak zij nooit over dogmen; haar blik verhief zich tot eene sfeer, waar geloofsverdeeldheid geen beteekenis meer heeft. Gesprekken met God over hare kinderen, ontboezemingen, waarvan Quinet zich de ongedwongen welsprekendheid nog vijftig jaren later herinnerde, - de lezing van de meesterstukken der fransche en engelsche letterkunde, door haar toegelicht en bevattelijk gemaakt, - ziedaar de middelen die zij aanwendde. Daarbij kwam het voorbeeld, de groote verdraagzaamheid zijner moeder, - de achting, de liefde die zij overal genoot; - is 't wonder, dat Edgar zich door haar liet leiden, dat hij haar als het voorbeeld leerde beschouwen, waarnaar hij zich te vormen had?

Maar andere tijden stonden aan te breken. Het keizerrijk viel; de vreemdeling drong Frankrijk binnen en voerde de Bourbons op den troon terug. De oorlog was voor goed ten

einde en de Heilige Alliantie zorgde wel, dat Frankrijk in de eerste jaren aan geen verovering zou denken.

Welken onmetelijken invloed de verdrijving van Napoleon tot op de verste kringen van 't maatschappelijk leven uitoefende, dat ondervond Quinet dadelijk. Waar bleven thans de vooruitzichten eener militaire loopbaan? Gesteld zelfs, dat neiging hem die loopbaan deed kiezen, welke kans van avancement bleef er over in de eeuw van vrede, die nu aanbrak, - en voor den zoon van een republikein, die zijne overtuiging nooit verbloemd had? Er moest dus naar een ander middel van bestaan uitgezien worden, - en inmiddels moest men den tijd zoeken in te halen, die voor onderwijs verloren was gegaan. Quinet werd dientengevolge in 1815 naar het *Collège* zijner geboortestad gezonden.

Zijne smart, zijne wanhoop hierover, was ontzettend. ‘Un jeune oiseau de proie enlevé nouvellement aux forêts et porté à la ville dans une cage d'osier, ne tombe pas dans un désespoir plus morne. Mais au moins cet enfant des forêts, dès qu'il se voit captif, a la fierté de se laisser mourir de faim.’ Gedurende de twee jaren, die hij nog te Bourg doorbracht, ontving of liever onderging hij het onderwijs dat hem gegeven werd geheel werktuigelijk. Hij haatte zijn boeken, zijn werk, zijn makkers.

Onnatuurlijk was die gemoedstoestand niet. Het drooge van buiten leeren van taalregels, het maken van rhetorische stijloefeningen, - het lezen van *Estelle et Némorin* van Florian, - hoe kon dat bij Quinet belangstelling opwekken? Er was een element in zijn karakter, waarop in het schoolleven, zoo als hij het leerde kennen, volstrekt geen acht werd geslagen. Ik bedoel zijne verbeeldingskracht, die zeer levendig was, ja soms zelfs ziekelijk overprikkeld scheen, gelijk men uit de voorbeelden kan zien, die hij er in zijne *Histoire de mes Idées* van geeft. De school had de strekking, deze eigenschap geheel te onderdrukken, terwijl die even als alle menschelijke vermogens en neigingen, aan een verstandige leiding moest toevertrouwd zijn, die haar matigde, zonder haar alle voedsel te ontnemen. Zulk eene leiding had de knaap bij zijne moeder gevonden, - in haar gesprekken met hem, in de lezing van de voortreffelijkste producten der verbeelding, in een Shakespeare, een Corneille. Nu hij van dien omgang verstoken was, gaf hij zich over aan eene soort van stille wanhoop, te midden waarvan ongeregelde,

onbestemde, vage opwellingen den ziekelijken toestand zijner verbeelding aanduidden.

De resultaten dezer twee eerste studiejaren kon hij later aldus opsommen: ‘Je sortis du collège à peu près comme j'y étais entré, n'ayant rien appris, mais n'ayant aussi rien à oublier.’

Na een korten tijd van verpoozing, bij zijne familie doorgebracht, en waarin hij zich gedeeltelijk van de doodende indrukken der klasse herstelde, plaatste hem zijn vader in 1817 op het *Collège* te Lyon; hij zou daar vooral in de wiskunde studeeren, als voorbereiding tot de Polytechnische School. Met evenveel weêrzin als twee jaren te voren, liet hij zich naar Lyon geleiden; - ditmaal echter bleek die bezorgdheid gelukkig ongegrond te zijn! In het hoofdvak zijner studie vond hij een leeraar, ‘de eenige waarvan hij ooit iets geleerd had,’ die Quinet's warme verbeeldingskracht wist dienstbaar te maken aan de beoefening van hetgeen oogenschijnlijk een der droogste vakken is. Meer dan dit - er was in het seminarium een vergeten hoekje, dat hem voor de beoefening der muziek - hij was een goed vioolspeler - werd afgestaan, en daar vond hij wat voor hem eene hoofdvoorwaarde van studie was, - vrijheid. De welwillendheid van den abt Rousseau, die aan het hoofd der inrichting stond, liet hem toe vele uren ongehinderd in dat vertrekje door te brengen. Daar voor het eerst ging zijn geest open voor de veredelende indrukken der klassische oudheid; - daar las of liever verslond hij achtereenvolgens alle latijnsche schrijvers, waarvan in de bibliotheek van den abt de beste uitgaven aanwezig waren. Daar maakte hij kennis met de meesterwerken der Italiaansche letterkunde; - Dante, Petrarca, Ariosto, Tasso, Macchiavelli verschenen voor zijn geest en deden hem, gelijk hij zelf zegt, de Latijnen vergeten. In de drie jaren, die hij te Lyon doorbracht, haalde hij door eigen, zelfstandigen arbeid niet alleen alles in wat in zijne kindschheid verwaarloosd was, maar begon hij ook den schat van kennis en belezenheid te verzamelen, die in al zijn werken doorstraalt.

Vooral in één opzicht werden die jaren voor Quinet gewichtig: voor het eerst werd hij met de geschiedenis vertrouwd, en wel met een tijdvak, waarvan hij in vele opzichten de weêrga beleefd had. In Gregorius van Tours vond hij weêr, wat hem als knaap reeds had getroffen, en waaronder ook hij gezucht had: de overweldiging namelijk van een groot rijk door vreemde

volken. Waren niet tot tweemaal toe, na Leipzig en na Waterloo, vreemde soldaten bij honderdduizenden Frankrijk binnengetrokken? Telkenmale was het huis van Quinet's vader door de inkwartiering van Hongaren en Croaten ontheiligd. Hij herkende de Hunnen waarvan Gregorius sprak aan de kleine paarden, die hij de Kozakken naar den drenktrog had zien leiden. En wanneer hij bij Tacitus las van vluchtende keizers, van verraad en vervolging, van kortstondige heerschappijen als die van Galba en Otho, was het dan niet alsof Napoleon, Lodewijk XVIII, de Honderd Dagen, de tweede Restauratie voor zijn oog herleefden?

Zoo werd de geschiedenis, waaraan hij zijn leven zou wijden, voor hem onafscheidelijk van hetgeen hij zelf beleefd had.

Het eigenlijke doel van zijn verblijf te Lyon, de voorbereiding tot de Polytechnische school, werd bij deze veelvuldige werkzaamheden misschien wel wat uit het oog verloren. Het eind-examen schijnt althans niet schitterend geweest te zijn: ‘l'honneur resta sauf, mais ce fut tout,’ zegt hij. Maar dit verdroot hem evenmin als zijnen vader; hij had zijn ideaal nooit gesteld in de Polytechnische school, en zijn vader troostte zich met de gedachte, dat Edgar nog geen zeventien jaar oud was en nog veel kon leeren. Voorloopig ging hij nog eenigen tijd in de ouderlijke woning te Certines doorbrengen.

Daar vond hij zijne moeder en zuster terug. De tijd der wederzijdsche ontboezemingen brak weêr aan; voor zijne toekomst werden tallooze plannen gemaakt. Van elk boek dat zij te zamen lazen, werd hij de held, en telkens ontstond de vraag of hij niet zeeman zou worden als de Conrad van Byron, of diplomaat als Werther vóór zijn lijden? Maar niets mocht hem behagen, en zijne moeder kon met recht zeggen, dat hij een diepen afkeer had van elk beroep waarvan hij leven kon.

Eindelijk hakte de vader den knoop door: hij bleef bij zijn eerste voornemen, en in November 1820 bracht hij zijn zoon naar de Polytechnische school te Parijs.

Tot hiertoe gaat de ‘*Histoire de mes Idées*,’ waaraan ik de biographische bijzonderheden, die voorafgaan, bijna uitsluitend heb ontleend. Verder te gaan met eene biografie van Quinet, zou, als gezegd, voor mij ondoenlijk zijn.

Één punt evenwel moet ik uit het voorgaande nog relevee-

ren. Hoe kwam het dat Quinet, die zich in de laatste jaren met zooveel ijver gewijd had aan de studie der talen en der geschiedenis, niet eene loopbaan koos waarin hij die studie ook als middel van bestaan kon aanwenden? Hij zelf geeft er ons de reden van op. Vooreerst vertrouwde hij niet genoeg op eigen talent; en zelfs indien dit anders geweest ware: ‘à cette question fréquente dans nos provinces: “Que faites vous de votre fils?” je ne voulais pas condamner mon père à répondre: “J'en fais un philologue, un *homme de classe;* je le destine au grec, à l'histoire, à la philosophie; que sais-je? j'en fais un magister de village.” Je savais que le moindre soldat de fortune chevronné, rentrant au village, y avait cent fois plus de crédit que le plus grand professeur, docteur, écrivain et paperassier du monde.’

Als middel van bestaan moest in 1820 een letterkundige loopbaan in Frankrijk buiten sprake blijven. Trouwens is het beroep van *homme de lettres*, althans in den goeden zin van 't woord, zelden een goudmijn. Maar bijzondere redenen droegen daartoe in de eerste twintig jaren onzer eeuw bij. Reeds heb ik gewezen op de inertie, den dood des geestes, die onder de heerschappij van Napoleon over geheel Frankrijk kwam. Dat geheele tijdvak leverde slechts twee namen op, die der fransche litteratuur luister bijzetten, - Chateaubriand en Mevr. de Stael, - en beiden putten hunne ingeving uit geheel andere bronnen dan die op franschen bodem ontsproten. Hoe weinig de opvoeding onder 't Keizerrijk bijdroeg tot de vorming van een intellectueel ontwikkeld geslacht, hebben wij gezien. Was 't wonder, dat zich vijf jaren na den val van 't Keizerrijk nog geen hooger verstandelijk leven ontwikkeld had, - dat de gedachte, zoo lang onderdrukt en aan banden gelegd, haar oorspronkelijke veerkracht nog niet terug kon vinden? - Voorzeker, er waren mannen aanwezig, die met roem de banier der wetenschap en der letterkunde omhoog konden houden. Guizot, Thierry, Lamennais, Thiers, Victor Hugo, Lamartine, ze leefden allen - maar allen ook streefden en zochten naar nieuwe vormen om de nieuwe gedachten uit te drukken, en voorloopig roerde zich niets over de wijde oppervlakte van Frankrijk. Van waar had onder zulke omstandigheden een jongeling als Quinet, die zich zelven niet kende, - die behalve de ouderlijke woning en het studeervertrek nog niets gezien had, - die op het gebied des geestes overal niets dan doodsche stilte ontwaarde, -

vanwaar had hij den moed gekregen terstond eene loopbaan te kiezen, die eer noch voordeel scheen te kunnen bieden?

Maar, gelijk hij zelf aan 't slot zijner autobiografie opmerkt: niets is onherroepelijk dan alleen het lot dat wij ons zelven bereiden. - Zijn vader geleidt hem, zoo als wij gezien hebben, in 1820 naar de Polytechnische school; - in 1823 verschijnen *les Tablettes du Juif Errant*, Quinet's eerste werk, eene soort van halfstudentikose boutade, waarin men reeds vele denkbeelden vindt, die hem later den strijd deden aanvaarden tegen reactie, tegen de opvijzeling der middeneeuwen door de romantische school, tegen het Jezuietisme. Zijne keuze en zijne richting was toen dus reeds gevestigd en wel in lijnrechten strijd met de eerste bestemming, die zijn vader hem had gegeven.

Gaan wij na, hoe hij zijne roeping vervulde, en welke plaats hem toekomt onder de fransche geschiedschrijvers van onzen tijd.

II.

Het eerste werk van wetenschappelijke waarde dat Quinet in 't licht gaf, was eene vertaling van Herder's *Idëen zur Philosophie der Geschichte*, voorafgegaan door een oorspronkelijke inleiding. Het verscheen in 1825. Reeds vroeger evenwel had Quinet zich met dergelijke studiën bezig gehouden; in 1823 had hij eene *Histoire de la Conscience Humaine et de la Personalité Morale*, later nog een werk over: *les Institutions politiques dans leurs rapports avec la religion* geschreven. Uit wantrouwen in zijn talent had hij echter niet eens getracht die uit te geven.

Men ziet aan de titels dier onuitgegeven werken, dat hij zich van den aanvang aan de philosophie der geschiedenis wijdde. Wel had hij reeds op school eene aanteekening begonnen op de chroniek van Gregorius van Tours; maar Guizot en Thierry, wier werken tegen 1824 verschenen, hadden hem op het gebied der oud-fransche geschiedenis het gras voor de voeten weggemaaid. Bovendien komt het mij voor, dat Quinet zoowel door zijn aanleg als door den geheelen loop zijner studie, eerder geleid werd tot de beschouwing van den samenhang eener

reeks van bekende feiten, dan tot een dor en dikwijls ondankbaar onderzoek van oude, bestoven documenten.

Hoe het zij - Quinet's voornaamste werken behooren alle tot hetzelfde gebied. De *Introduction à la Philosophie de l'Histoire de l'Humanité* (1825), *le Génie des Religions* (1840), *la Grèce Moderne et ses Rapports avec l'Antiquité* (1840), *les Jésuites* (1843), *l' Ultramontanisme* (1844), *le Christianisme et la Révolution française* (1845), *les Révolutions d'Italie* (1848-52), *Marnix de St. Aldegonde* (1854), *la Révolution* (1865) - al die werken behandelen de philosophie der geschiedenis; - de schrijver verhaalt niet de feiten, maar tracht den zin en den samenhang daarvan op te sporen. Het motto van Barante: *Scribitur ad narrandum, non ad probandum*, wordt hier omgekeerd; - want daar in het opsporen, in het beoordeelen van dien samenhang persoonlijke opvatting een groote rol speelt, moet de schrijver ook *betoogen* dat hij gelijk heeft.

Inderdaad is dan ook de lange reeks werken van Quinet, die ik zoo even opsomde, niet anders dan het betoog van twee stellingen, waarvan de eerste reeds in de *Introduction à la Philosophie de l'Histoire de l'Humanité* gevonden wordt. Zij is deze: ‘l'histoire, dans son commencement comme dans sa fin, est le spectacle de la liberté, la protestation du genre humain contre le monde qui l'entoure, le triomphe de l'infini sur le fini, l'affranchissement de l'esprit, le règne de l'âme’[1]. De tweede stelling, die wel eerst later door Quinet geformuleerd is, doch reeds van den beginne een punt van overtuiging bij hem uitmaakt, luidt aldus: het verbond tusschen de verschillende tijdvakken der geschiedenis kan alleen in dat der verschillende godsdiensten gevonden worden; want uit de godsdiensten, d.i. uit de voorstelling, die zich elk volk maakt van het wezen der Godheid en van den aard zijner betrekkingen tot haar, spruiten de staatkundige instellingen, de kunst, de wijsbegeerte van dat volk als noodzakelijke gevolgen voort.

Trachten wij weêr te geven (natuurlijk in uiterst beknopten vorm, daar het historische systeem van onzen schrijver in vele afzonderlijke werken verspreid ligt) - trachten wij weêr te geven, hoe hij deze denkbeelden ontwikkelt.

De wereld heeft, om den toestand te bereiken waarin wij

1 Oeuvres Compl., Dl. II, p. 366.

haar kennen, tallooze perioden van overgang moeten doorleven, die telkens nieuwe vormen van plantaardig en dierlijk leven medebrachten. In die onmetelijke reeks is geen enkele schakel vergeten; - wezens van gemengden aard vormen den overgang tusschen geheel verschillende soorten. Die gestadige verandering is nu tevens gestadige vooruitgang, nimmer achteruitgang; alle krachten der natuur beginnen bij een lageren vorm om tot een hoogeren te geraken. Eindelijk verschijnt de mensch, het meest volmaakte product van de werkzaamheid der natuur, - en sedert dat oogenblik heeft, voor zoover wij kunnen nagaan, geen verdere vooruitgang in de stoffelijke schepping plaats gehad. Daarentegen is die wet van vooruitgang thans op de menschheid overgegaan. - Wat maakt deze daarvoor vatbaar?

Omringd door een machtige wereld, waarvan alle verschijnselen voor hem nieuw zijn en hem overweldigen, heeft de mensch iets in of buiten zich moeten vinden, dat hem van de overheersching der zinnelijke natuur bevrijdde. Zonder dat ware hij als alle andere wezens van dag tot dag, van eeuw tot eeuw tot de herhaling der zelfde werkzaamheden gedoemd geweest, - zonder ooit een stap verder te komen, zou hij slechts de eeuwige overlevering der stoffelijke natuur, de wet der reproductie, gevolgd hebben. Moet men nu met Herder die eerste daad van onafhankelijkheid, waardoor zich de mensch van de stoffelijke natuur scheidde, aan een rechtstreeksche openbaring van God toeschrijven, die den mensch eene taal, een godsdienst gaf en het verder aan hem zelven overliet, zich te ontwikkelen? Maar waarom wordt die openbaring dan niet herhaald, zoo dikwijls een nieuwe gedachte, eene hervorming van bestaande toestanden zich voordoet? Neen, zegt Quinet, de daad, waardoor de mensch zich voor het eerst van de overheersching der zinnelijke wereld losmaakte, heeft geen bovennatuurlijken oorsprong kunnen hebben. Wat toen geschiedde, zien wij in de geschiedenis telkens en telkens herhaald, zonder aan iets bovennatuurlijks te denken. Door welk wonder komt het, dat wij thans niet meer onder de wet der middeneeuwen, of onder die van Alexander den Groote leven? Aan welke tooverij hebben wij het te danken, dat Paulus gevangenschap en marteling tart, dat Cato zich om 't leven brengt, dat Luther den banvloek van Rome trotseert, dat de Nederlanders gedurende tachtig jaren niet Spanje krijg voeren? Hebben Paulus, Cato, Luther, Marnix, Prins Willem, allen openbaringen ontvangen van God?

Zeer zeker niet. - Wat hen deed handelen, lag in hen. De mensch heeft op verschillende tijdstippen verklaard niet tevreden te zijn met de bestaande instellingen, - naar eigen keus en op eigen gevaar heeft hij andere daarvoor in de plaats willen stellen. Die onafhankelijkheid van zin, die heldhaftigheid, dat hebben van een ideaal, - het zijn kenmerken, den mensch van den beginne eigen, en die toereiken om de geschiedenis en den vooruitgang te verklaren[1].

Gegeven dus de natuur, zoo als zij was bij het ontstaan der menschheid, en de mensch, begaafd met de eigenschappen, die ‘la bonne vieille nature humaine’ vormen, dan is er geen bovennatuurlijke oorzaak noodig geweest voor het ontstaan der maatschappij, den eersten stap op den weg van ontwikkeling. Men zoeke den oorsprong daarvan evenmin in een *contrat social*, aangegaan door menschen, die de eerste elementen der beschaving reeds bezaten. Indien de volken begonnen waren met de deductiën, de sluitredenen, de didactische methode van Rousseau, dan zouden ze hoogst waarschijnlijk nog in de bosschen aan 't redeneeren zijn, en dan had hun de uitvinding van den vischhoek, van de pijl, van de steenen bijl weinig gebaat, want het gebruik van die voorwerpen drijft de menschen eerder uiteen dan tot elkaâr.

Neen, de maatschappij is geboren op het oogenblik, dat uit de aanschouwing der wereldorde het denkbeeld der godheid, als van een allesbesturende macht, in den geest van één man is ontstaan, die dat denkbeeld aan anderen heeft kunnen verkondigen, openbaren of opdringen. Op dat oogenblik is het begrip eener betrekking ontstaan tusschen den mensch en hetgeen buiten hem staat, en de mensch heeft zich daardoor van de natuur gescheiden. En zoodra dat denkbeeld ook aan anderen is meêgedeeld, is een gemeenschappelijk leven begonnen bij hen, die allen een zelfde godheid erkenden en aanbaden. De godsdienstige eenheid sticht aldus de politieke eenheid, en uit het denkbeeld der godheid is de maatschappij ontstaan.

Deze waarheid, door redeneering gevonden, wordt overal door de overlevering bevestigd. Aan den oorsprong der geschiedenis van elk volk vinden wij een uitverkoren man, een dichter, een profeet, die de tijdgenooten bij elkaâr roept, hen onderwijst en hun de plaats doet kennen, die zij onder de geslach-

1 Oeuvres Complètes, Dl. II, p. 356.

ten der menschen moeten innemen. Die figuren zijn de personificatie van geheele tijdperken van ingeving en ontdekking. Zoo schildert de Grieksche mythe Orfeus, de Egyptische Hermes, de Perzische Zoroaster, de Hebreeuwsche Mozes. Allen verkondigen de godheid, en geven wetten aan den Staat, - 't is hunne roeping tegelijk priesters en koningen te zijn.

Even als de overlevering deze opvatting van den oorsprong der maatschappijen staaft, zoo toont de geschiedenis aan, dat uit de godsdienstige begrippen van elk volk diens staatkundige instellingen voortvloeien. - De perken van mijn bestek veroorloven mij niet Quinet in het uitvoerig betoog van deze stelling te volgen; voorshands zij het genoeg te verwijzen naar het eerste deel der *Oeuvres complètes, le Génie des Religions*, waarin hij den geest en den invloed van de godsdiensten der oudheid nagaat. In zeer korte trekken zou men de slotsom van dit betoog aldus kunnen samenvatten:

Bij de Oostersche volken, de Assyriërs, Meden, Perzen, Egyptenaren, eene vergoding der natuur, een zinnelijk pantheïsme, en daarmede overeenkomstig een theocratisch koningschap, dat alles omvat en regelt, dat geen onderscheid tusschen goddelijke en menschelijke wetten, geen privaat eigendom kent.

Bij de Grieken polytheïsme, apotheose van den mensch, die zich de goden naar zijn eigen beeld voorstelt en hen naar zijn eigen opvatting van het schoone wijzigt; daarnaast ontwikkeling van het individueele element in het staatsleven, de theocratie door de republiek vervangen.

Bij de Romeinen eindelijk, apotheose van den staat, waaraan alles, zoowel de individueele burger als de geheele wereld buiten Rome, onderworpen moet worden: in dien staat aristocratie, zoo lang deze het uitsluitend recht behoudt op de *sacra*, de wetenschap der goddelijke dingen, - maar zoodra zij die aan de plebejers overgeeft, heerschappij der democratie; - naar buiten verovering, gepaard met het overnemen van de goden der overwonnen volken; en zoodra uit die verwarring van goden door de stoïcijnen de identiteit te voorschijn is gehaald van het begrip, dat onder al die godennamen verborgen ligt, het denkbeeld van de eenheid der godheid, - dan spiegelt zich die eenheid weer af in de centralisatie van het keizerrijk, in de eenheid van het Romeinsche recht voor alle onderdanen - en zoo wordt die maatschappij rijp voor een nieuwen

godsdienst, het Christendom, waarvan eenheid en gelijkheid de hoofdbestanddeelen zijn.

De overeenkomst tusschen godsdienst en maatschappelijke instellingen heeft Quinet het uitvoerigst met betrekking tot het Christendom nagegaan; zij het ook mij vergund bij dit punt wat langer stil te staan. De stof daartoe vind ik in de reeks van voordrachten, die Quinet gedurende drie achtereenvolgende jaren in het *Collège de France* hield (1843-1845) en die hij uitgaf onder de titels van: *les Jésuites, l'Ultramontanisme* en *le Christianisme et la Révolution française*.

Het Christendom had in de eerste eeuwen van zijn bestaan menigen kamp te strijden, gevaarlijker dan de vervolgingen door de Romeinsche Keizers. Allerlei leerstelsels kwamen te voorschijn, die den nieuwen godsdienst in verband moesten brengen met den ouden, die eene transactie tusschen den ouden en den nieuwen geest bedoelden. Nam de Kerk die ketterijen in haar dogmenstelsel over, dan teekende zij daardoor haar doodvonnis; want geen nieuw geloof verovert de wereld, zoo het althans in den aanvang het oude niet onderdrukt en uitroeit[1]. Maar de Christelijke Kerk streed dapper en onvermoeid tegen alles wat de zuiverheid harer leer kon bezoedelen, en Gnosticisme, Manichaeïsme, Arianisme gingen voor dien tegenstand te gronde. Het Concilie van Nicaea zette als het ware de kroon op het dogmenstelsel der Kerk, door te verklaren dat Christus dezelfde natuur had als God; dat hij de god-mensch was. Nu ontstond evenwel een nieuwe vraag. Heeft die Jezus, de god-mensch, een dubbelen wil, een goddelijken en een menschelijken, of is zijn wil alleen goddelijk? Hoe spitsvondig komt ons die vraag voor! - en toch hield zij gedurende de vierde en vijfde eeuw, in weêrwil van de gruwelen der volksverhuizing, de geheele Christenheid bezig. Maar wat gebeurde dan ook, toen zij, eveneens door een concilie, in dien zin beslist werd, dat de godmensch twee willen had, een goddelijken en een menschelijken? Van dat oogenblik dagteekent het felle antagonisme tusschen de Kerk en den Staat. De eerste, als uitdrukkende den goddelijken wil van Christus, ontleent alleen daaraan haar aanspraak op de opperheerschappij over den Staat, die slechts den menschelijken wil van den Zoon Gods vertegenwoordigt. Zoo ligt de geheele geschiedenis der middeneeuwen opgesloten in den

1 *Marnix de St. Aldegonde*, Oeuvr. Compl., Dl. V, p. 77.

uitslag der discussie over eene vraag die ons heden doet glimlachen, en door hun votum over die vraag, zijn de conciliën als het ware de Constituante der middeneeuwen geweest.

Het Christendom predikt gelijkheid en broederschap. Vanwaar, vraagt Quinet, dat die heerlijke leer niet terstond met gejuich begroet en onverwijld in de maatschappelijke instellingen uitgedrukt is? De reden daarvan moet gezocht worden in het gezag, dat een nieuw dogma, dat der voorbestemming, vooral door de geschriften van Augustinus verkreeg. De een is voorbeschikt voor den hemel, de ander voor de hel, - onherroepelijk en zonder reden of oorzaak moet de een zalig worden en de ander verdoemd! Is die leer niet de vestiging eener ongeneeslijke ongelijkheid in den hemel? - waarom zou er dan ook geen ongelijkheid op aarde zijn? Waarom zouden sommigen niet onveranderlijk bestemd zijn om de voorrechten van deze wereld te bezitten, daar anderen weêr bestemd zijn om het eeuwige leven te genieten? Eenige weinige uitverkorenen hierbeneden, eenige weinige uitverkorenen daarboven, - die denkbeelden moeten dikwijls genoeg met elkaâr verbonden geweest zijn; zij verklaren de lijdzaamheid en het geduld der wereld onder eene ongelijkheid van standen, die eeuwen duurde. Augustinus beschrijft in den hemel eene soort van leenstelsel, - heeren des levens, lijfeigenen des doods. ‘Désormais les Barbares peuvent arriver. Ils n'ont rien à faire qu'à réaliser cette société idéale que le grand docteur fait planer sur leur esprit..... Sur cette féodalité divine s'établira la féodalité civile et réelle que vous connaissez’[1].

Zoo lang de Kerk en haar opperhoofd de uitdrukking bleven van den geest des Christendoms, zoo lang de menschheid zich tot hen kon wenden als tot haar geweten, - zoo lang behielden zij ook de opperheerschappij in de Christenheid, zoo lang gold het anathema van den Paus ook als uitspraak van Gods gerecht. Alles onderwierp zich aan Rome en het toppunt zijner macht bereikte Rome toen Hendrik IV door Gregorius VII vernederd en weder opgebeurd werd. - Maar op den duur bleef het niet waar, wat Gregorius van elk opperhoofd der Kerk zeide, *quod romanus pontifex efficitur omnino sanctus*, dat de roomsche paus door zijne verheffing ten volle een heilige wordt. Overal begon in vervolg van tijd de geestelijkheid, op 't voor-

1 Oeuvr. Compl., Dl. III, p. 85.

beeld van Rome, eigen voordeel en genot te zoeken, - het zout der aarde was zouteloos geworden. En buiten de Kerk verspreidde zich al meer en meer de geest van onderzoek, geholpen door de betere hulpmiddelen die de uitvinding der boekdrukkunst en de herleving der oudheid hem aan de hand deden. Het oogenblik der Hervorming was daar, en Luther behoefde slechts zijn banvloek over den Paus uit te spreken, om geheele volken aan de Kerk te ontrukken.

Evenwel was het groote lichaam, het zichtbare teeken van Gods wil op aarde, zoo als het zich noemde, nog niet van leven beroofd. De geweldige schok der Hervorming, hoe nadeelig ook voor de uitgebreidheid der roomsche heerschappij, had ten minste dien weldadigen invloed, dat de Kerk al haar krachten verzamelde om den geduchten vijand te bestrijden. Van alle kanten bestookt, zocht zij ook van alle kanten hulp, en dank zij der inquisitie, den Jezuieten en het Concilie van Trente, bepaalden zich de vorderingen der Hervorming ongeveer tot het gebied, dat deze bij haar eerste optreden veroverd had.

Maar was nu na het midden der XVIe eeuw in Europa niets veranderd dan alleen het aantal volgelingen der Roomsche Kerk? Oneindig veel was er veranderd, ook in het staatkundige, - en geen wonder, want zoowel in de Roomsche Kerk als daarbuiten was een nieuw dogma verrezen.

Sedert de opkomst der Christelijke Kerk bracht de gewoonte mede, dat bij voorkomende geschillen over kerkelijke tucht of kerkelijke dogma's, de bisschoppen uit alle deelen der Christenheid bij elkaâr kwamen om te overwegen en te beslissen. Aan die Conciliën was van ouds de hoogste macht in de Kerk toegekend; zij hadden zelfs Pausen afgezet; en zoo al sommige Pausen die groote vergaderingen aan zich onderworpen hielden, geschiedde dat alleen wanneer mannen als Gregorius VII of Innocentius III te Rome zetelden. Maar na de opkomst der Hervorming in Duitschland ging Rome geheel anders te werk. Het Concilie van Trente, voor de overgroote meerderheid uit Italiaansche bisschoppen bestaande, die onmiddellijk onder 's Pausen invloed stonden, - bovendien nog bewerkt door de nieuwgevormde militie van den Pauselijken Stoel, de Jezuieten, - het Concilie kende den Paus eene onfeilbaarheid toe, die hij nooit te voren bezeten had, en herschiep daardoor de Kerk in de meest absolute monarchie. En wat zien wij nu vroeg

of laat in alle staten die Rome trouw zijn gebleven? Filips II, die zonder Cortes, bijna zonder raadslieden, uit het Escuriaal de halve wereld bestuurt, - Lodewijk XIV, met zijn 'l'Etat, c'est moi', - overal, in Toscane, Napels, Oostenrijk, overal de staat door koninklijke ordonnantiën bestuurd, even als de Kerk door Pauselijke Bullen. En deze toestand duurt voort, totdat Frankrijk zich zoowel van het Koningschap als van de Kerk losmaakt![1].

Welk was daarentegen het dogma der Hervorming? Onafhankelijkheid van het individu, - verwerping van elke menschelijke autoriteit, - vrijheid van onderzoek, alleen beperkt door de onfeilbaarheid van het boek, waarin Gods woord geschreven stond. Wel was spoedig reeds na den aanvang der Hervorming de heilige ijver, waarmede zij begonnen was, ontaard in een vinnigen strijd tusschen de volgelingen der verschillende Hervormers, - wel moest de toeschouwer, die deze verdeeldheid bij de eene partij vergeleek met de eenheid en de inspanning van krachten bij de andere, tot de gevolgtrekking komen, dat het protestantisme een doodgeboren vrucht was; - de Hervorming antwoordde op de triomfeerende strijdschriften der Jezuieten, - niet met boeken, - maar met de vestiging van nieuwe Staten, wier levensvatbaarheid door een bestaan van drie eeuwen is bewezen. Inderdaad, wie herkent niet in de Engelsche Revolutie den geest der Hervorming te midden van een feodale maatschappij? De constitutie, is zij niet de staatkundige bijbel, voor wiens uitspraak elke strijd moet ophouden? Die geest van opstand, die alles schijnt te zullen omverwerpen en die toch niet verder gaat dan een vrijwillige onderwerping aan de wet, - die heiligheid van de individueele rechten van den burger, - die eerbied, even groot voor den huiselijken haard als voor den tempel, - dat geluk en ongeluk bij voorbestemming, waardoor vrijheid en ongelijkheid worden verzoend, - die waarborgen voor de vrijheid van drukpers, een gevolg van het recht van onderzoek, - zijn het niet stuk voor stuk de dogmen der eerste Hervormers[2]? Hetzelfde zien wij in de Vereenigde Nederlanden. In het nieuwe geloof, dat de Hollanders in de XVIe eeuw omhelsden, waren drie beginselen, die hunne geschiedenis verklaren: afschuw van

1 Oeuvr. Compl., Dl. II, p. 168 volg.
2 Oeuvr. Compl., Dl. III, p. 192.

de Roomsche Kerk, waardoor zij zich van Spanje losmaakten en hunne nationaliteit redden; - de Calvinistische leer van de uitverkorenen door de genade, waarop de oligarchie der Staten werd gegrondvest en waartegen zich bij verschillende gelegenheden de naijver der menigte verhief; deze zocht dan geregeld hulp bij den vertegenwoordiger van het geliefde stamhuis; - eindelijk het beginsel van zelfstandig onderzoek, dat den republikeinschen geest in 't leven hield en verhinderde, dat de souvereiniteit, in weêrwil van alle pogingen, op den vorst werd overgebracht[1].

Zoo vertoont, zegt Quinet, de geschiedenis, sedert het ontstaan van het Christendom voortdurend de overeenstemming tusschen dogma en staatsinrichting: ‘l'humanité stupéfaite a fini par reconnaître que le Christ s'incarne de siècle en siècle dans l'histoire’[2].

De hoogste toepassing dezer wet ziet Quinet in de fransche omwenteling, toen zij haar beginselen in de *Déclaration des Droits de l'Homme* uitdrukte. Gelijkheid van allen, - onafhankelijkheid van elk individu, - broederschap tusschen alle bewoners der aarde, niet alleen tusschen de burgers van denzelfden staat, - bescherming van de waardigheid en zelfstandigheid van 't geweten, - zijn het niet directe uitvloeisels van de Christelijke leer? Na een langen nacht van achttien eeuwen ontwaakt bij de menschheid eindelijk het bewustzijn dat God in den mensch woont, dat hij zich reeds in dit leven openbaart. Dat bewustzijn maakt dat men met de oude instellingen, die met den goddelijken geest niet te rijmen zijn, geen vrede kan hebben, en doet een geheel nieuwe regeling van rechten en verplichtingen ontstaan. Te midden van de duizelende hartstochten der Revolutie, treedt dit denkbeeld bij allen te voorschijn, bij Mirabeau zoowel als bij Danton en Robespierre; alle partijen nemen het als eene erfenis van elkaâr over; het is de groote kracht der Revolutie, - de waarborg dat de Revolutie, aan welke gevaren ook blootgesteld, hoe dikwijls ook overwonnen, ten slotte toch de zegepraal zal behouden[3].

Ziedaar hoe Quinet de geschiedenis in haren samenhang op-

1 Oeuvr. Compl., Dl. V, p, 162 vlg.
2 Oeuvr. Compl., Dl. III, p. 79.
3 Oeuvr. Compl., Dl. III, p. 261. Zie Révolution, passim.

vat. Met het hier meêgedeelde heb ik gemeend te kunnen volstaan, om een denkbeeld te geven niet alleen van zijne meening, maar ook van zijne methode; ik heb natuurlijk geheel moeten afzien van elke poging om datgene weêr te geven, wat nog een bijzondere aantrekkelijkheid geeft aan zijn geschriften; ik bedoel de wijze van voorstelling van het onderwerp, den rijkdom van toelichtende voorbeelden, den toon van innige overtuiging, die in zijn woorden weêrklinkt, - eindelijk en vooral zijn levendigen stijl, zoo rijk aan schakeeringen, zoo bitter en zoo zoet naarmate hij het geweld, de wreedheid, de sluwheid, de schijnheiligheid vervloekt, of ook het eerste ontwaken der menschheid beschrijft, te midden van de wonderen der Aziatische natuur. Om die hoedanigheden van onzen schrijver te waardeeren, leze men hem; 't is ook alleen om velen daartoe te brengen, dat ik over hem spreek.

Om nu tot de kern der vrucht, de philosophie, die Quinet van de geschiedenis verkondigt, terug te komen, - stel ik mij de vraag, hoe hij aan zijn systeem gekomen is. Grootendeels is hij door Herder gevormd, aan de studie en vertaling van wiens werken hij jaren gewijd heeft, en van wien hij zelf getuigt, hoe zeer diens boek hem met vreugde, met moed, met hoop op de toekomst vervuld heeft[1]. Evenwel is er één punt van afwijking tusschen hen, dat m.i. bij Quinet zeer verklaarbaar is: hij ontkent, gelijk wij zagen, de stelling van Herder, dat de vooruitgang der menschheid door een wonderbaarlijke openbaring is aangevangen. Het bovennatuurlijke heeft klaarblijkelijk weinig aantrekkelijks voor hem; het heeft weinig vat op zijne natuur, en geen wonder! Hij was immers in de overlevering der Revolutie opgevoed, - door een vader, die daaraan zelf een groot deel genomen had, - en door eene moeder van hooge verstandsontwikkeling en die door merkwaardige vrijheid van vooroordeelen in vele opzichten aan Madame Roland doet denken. - Trouwens in de *Histoire de mes Idées* bekent hij zelf, dat er maar één oogenblik in zijn leven geweest is, waarop hij van zich kon getuigen, dat hij geloofde; het was bij gelegenheid van zijn eerste belijdenis. Later had hij de gothische Kerken van Frankrijk en Duitschland gezien; hij had Athene bezocht en Spanje; - te Rome had hij den pauselijken zegen *urbi et orbi* ontvangen; hij

1 Oeuvr. Compl., Dl. II, p. 379.

was verrukt, overweldigd geweest. En toch wist hij wel dat het slechts poëtische aandoeningen waren. ‘Il n'y avait rien dans tout cela qui ressemblât de loin à se qui s'était passé dans l'Eglise de Notre-Dame de Bourg. Ce moment est unique. Il n'est pas revenu; il ne reviendra pas. Il devait à la fois éclipser tous les autres et les éclairer de leur véritable lumière.’ De man die zoo sprak, kon de geschiedenis der menschheid niet met een wonder doen beginnen. Veel meer kwam het met zijne natuur overeen, het beginsel van den vooruitgang te zoeken in hetgeen hij van zijne kindschheid af in zijn, vader voor oogen gehad had: in den vrijen wil van een heldhaftig, onbuigzaam karakter, dat zich tegen elke overheersching aankant.

Vraagt men mij nu of ik de stelling beaam, dat de politieke instellingen bij elk volk als noodzakelijke gevolgen moeten beschouwd worden van den godsdienst; dat de godsdienst en de geschiedenis van een volk onafscheidelijk aan elkaâr verbonden zijn, of, zoo als Quinet het ergens uitdrukt, ‘que la religion engendre l'histoire’, dan kan ik dat niet zonder voorbehoud toestemmen. Allerminst wil ik ontkennen, dat de godsdienst overal en altijd een overwegenden invloed heeft uitgeoefend op den vorm dien een volk aan zijn staatswezen geeft. Het tegendeel te beweren, zou ongerijmd zijn: - waar zich eenmaal eene denkwijze gevormd heeft, die aan de godheid deze of gene eigenschappen toekent, - waar het ideaal, dat een volk tracht te bereiken, en dat zijne uitdrukking vindt in het denkbeeld der godheid, waar dat ideaal onder bepaalde beelden of formulen kenbaar gemaakt en aangenomen is, daar is het ondenkbaar, dat ook niet de instellingen op den duur in gelijken zin ingericht worden en de navolging van dat ideaal althans beoogen. Maar de godsdienst is niet het eenige element, dat hier in aanmerking komt. Er zijn nog tallooze andere oorzaken, die tot de inrichting van een Staat kunnen medewerken, en de verschijnselen op staatsrechtelijk gebied zijn bij geen enkel volk alleen uit den godsdienst te verklaren. Klimaat, grondgebied, betrekkingen tot andere volken, verovering, geschiedenis, alles heeft in mindere of meerdere mate daarmede te doen. Dit springt zoodanig in 't oog, dat een uitvoerig betoog onnoodig is; trouwens zou mij Quinet zelf bewijzen aan de hand kunnen doen van de waarheid der stelling. Althans zijn sommige voorbeelden, die hij in zijn betoog aanhaalt, zonder hulp van buiten, d.i. van an-

dere oorzaken dan alleen godsdienstige, onverklaarbaar. Zoo hebben wij gezien, dat hij een direct verband van gevolg en oorzaak ziet tusschen het leenstelsel en de leer der voorbestemming, zoo als zij door Augustinus gepredikt werd. En toch zien wij later dat zelfde dogma ‘qui fait comprendre la longue patience du monde sous l'inégalité des conditions’[1] in de Republiek der Vereenigde Nederlanden, ‘provoquer la jalousie des masses. - C'est là ce qui mit si souvent hors de lui le peuple le plus froid et le plus patient de la terre.....’[2]. Welke is nu de invloed der praedestinatieleer in de geschiedenis.....? Zoo al de stedelijke of provinciale regeringen in onze Republiek eenigszins in verband zijn te brengen met die leer, - onze voorouders, 't is bekend, hielden niet minder van theologiseeren dan wij, - moet toch m.i. het middeneeuwsche leenstelsel meer aan de overheersching van vreemde stammen over de oude bewoners van het land toegeschreven worden, dan aan een dogma, waaraan noch leenheer, noch vasal in de meeste gevallen ooit gedacht heeft, en waarvan de invloed door de roomsche leer der goede werken zeker voor een groot deel werd geneutraliseerd.

De zucht, of liever de neiging om uit een geval, dat zich dikwijls voordoet, een algemeene wet af te leiden, heeft Quinet hier meêgesleept. Een zijner landgenooten, Tocqueville, de man die in onze eeuw misschien het best aan het gevaar ontkomen is *de se payer de mots*, - Tocqueville heeft opgemerkt dat de hier bedoelde neiging bij de tijdgenooten zeer dikwijls voorkomt en heeft daarvan de redenen op wonderbaar scherpzinnige wijze aangetoond. ‘J'apprends’, zegt hij, ‘chaque matin en me réveillant, qu'on vient de découvrir une certaine loi générale et éternelle dont je n'avais jamais ouï parler jusque là..... Dans les siècles d'égalité, tous les hommes sont indépendants les uns des autres, isolés et faibles; on n'en voit point dont la volonté dirige d'une façon permanente les mouvements de la foule; dans ces temps l'humanité semble toujours marcher d'elle même. Pour expliquer ce qui se passe dans le monde, on en est done réduit à chercher quelques grandes causes qui agissent de la même manière sur chacun de nos semblables, les portent ainsi à suivre tous volontaire-

1 Oeuvr. Compl., Dl. III, p. 85.
2 Oeuvr. Compl , Dl. V. p. 162.

ment une même route. Cela conduit encore naturellement l'esprit humain à concevoir des idées générales, et l'amène à en contracter le goût'[1].

Aan deze zwakheid toegevende is Quinet zoozeer getroffen door het feit, dat de godsdienst in de geschiedenis een voorname rol speelt, - het bood zulk een vasten leiband aan om het doolhof der geschiedenis te doorloopen, - dat hij vele andere omstandigheden over het hoofd gezien heeft, die zeer zeker een grooten invloed hebben op den loop der gebeurtenissen. Het denkbeeld dat godsdienst en staatsinstellingen uit elkaâr voortspruiten, is in de hoofdzaak waar; maar door er een algemeene wet van te maken, die overal in de geschiedenis hare toepassing moet vinden, is Quinet er toe geleid de feiten geweld aan te doen, ten einde ze in het systeem te doen passen.

Een tweede aanmerking op Quinet's theorie der wereldgeschiedenis betreft diens opvatting van de fransche revolutie als de vervulling, de verwezenlijking in den Staat van de Christelijke leer. In zulke termen uitgedrukt, komt mij ook deze stelling te algemeen voor. Quinet komt daardoor in tegenspraak met zich zelven. Gelijk wij gezien hebben, schrijft hij het aan het dogma der genade, zonder werken of verdiensten, toe, dat de beginselen van gelijkheid en broederschap, die het Christendom in zich sluit, eerst zoo laat in de maatschappelijke instellingen konden overgaan. Nu is de leer der genade ontegenzeggelijk een hoofdpunt in het Christelijk dogmenstelsel; indien de Revolutie dus niet beschouwd kan worden als eene toepassing van de genadeleer, dan is het moeilijk in haar eene incarnatie van het Christelijk dogma te zien. Michelet, wiens *Histoire de la Révolution française* (2e uitgave) met de verklaring begint, dat hij Quinet's *Révolution* geheel beaamt, - Michelet ziet in de Omwenteling juist de negatie van het Christendom, het begin van het rijk des Rechts, in tegenstelling van de eeuwen, die door de Genade zijn beheerscht[2]. En zeker komt het beroep, door de fransche revolutie uitsluitend op de *Rechten* van den mensch gedaan, niet overeen met of kan althans geen uitvloeisel zijn van een godsdienst, die bij den mensch geen rechten erkent. Het eenige wat de omwenteling met het Christendom gemeen heeft, is het zedelijke

1 Tocqueville, *la Démocratie en Amérique*, Dl. III, p. 25.
2 Michelet, Hist. de la Révolution franc., Dl. I, p. 23 vlg.

principe, het gebod der liefde en de gelijkheid van allen. Maar deze overeenkomst op zedelijk gebied maakt *de déclaration des droits de l'homme* nog niet tot eene ‘incarnation du Christ’ in de geschiedenis: de *déclaration* kan even goed als eene reactie tegen het Christelijke dogma beschouwd worden.

III.

De werken van Quinet, aan de geschiedenis van enkele volken gewijd, zoo als de *Révolutions d'Italie, la Philosophie de l'Histoire de France* en *la Révolution*, zijn om twee redenen merkwaardiger dan de boeken waarin hij zijne theorie der wereldgeschiedenis ontwikkelt. Vooreerst toch doet zich het misbruik der *idées générales*, dat wij in Quinet's algemeene geschiedenisleer gemeend hebben te moeten wraken, hier in veel mindere mate gevoelen; de onderwerpen zijn van meer beperkten omvang en geven niet in gelijke mate als de wereldgeschiedenis tot de bedoelde overdrijving aanleiding. Ten tweede zijn het onderwerpen, waarmede Quinet niet alleen ten volle vertrouwd is, maar die hem ook van den beginne met een enthousiasme, eene liefde bezielen, die zich nimmer verloochenen. Hij heeft die boeken met het bloed van zijn hart geschreven, zou men kunnen zeggen: men kan hem dan ook het best daaruit leeren kennen.

Wij herinneren ons dat Quinet in het collège te Lyon de Italiaansche taal geleerd en de voornaamste werken der Italiaansche letterkunde bestudeerd had. ‘Dès lors j'aimai l'Italie; je me jurai de ne pas mourir sans la voir et n'ai plus cessé de m'occuper d'elle’[1]. En inderdaad, geen jaar bijna gaat voorbij, of wij vinden in zijne geschriften het een of andere teeken, dat hij zich met dat geliefkoosde land bezig houdt. Na zijne benoeming tot Professor aan het Collège de France, wijdt hij verschillende cursussen aan de behandeling der Italiaansche letterkunde; steeds tracht hij zich daarmede en met de geschiedenis beter vertrouwd te maken; herhaalde reizen in Italië, het doorsnuffelen van archieven en bibliotheken, het op-

1 Oeuvr. Compl., Dl. X, p. 243.

sporen van oude chronieken, alles moet dienen om hem Italië beter te doen begrijpen. Eindelijk en na zulk eene voorbereiding, geeft hij in 1848 het werk in het licht, dat de slotsom van zijn onderzoek behelst; - is het wonder, dat de *Révolutions d'Italie* het beste werk is van onzen schrijver?

Tijd, ruimte en talent ontbreken mij, om hier een résumé te geven van dit boek. Het is zoo rijk aan feiten, aan scherpzinnige opmerkingen, aan wenken voor de toekomst, dat een résumé volstrekt niet in staat zou zijn eenig denkbeeld te geven van de wijze van bewerking, die aan het boek zijn groote waarde geeft. Enkele trekken evenwel wil ik er aan ontleenen, - ware 't ook slechts om aan te toonen, dat de studie der geschiedenis bij Quinet niet is een tijdverdrijf, of ook eene aanleiding om schoone rhetorische perioden aan elkaâr te rijgen, - om aan te toonen hoe hij daarentegen uit die geschiedenis leeringen put van den meest praktischen aard en voorspellingen die met de wonderlijkste getrouwheid worden vervuld.

Welke is de reden dat de Italianen nooit eene natie gevormd hebben? Ziedaar de vraag waarop Quinet in zijn *Révolutions d'Italie* het antwoord geeft.

Bij den aanvang der middeneeuwen, nadat de elkaâr verdringende golven der volksverhuizing eindelijk tot stilstand gekomen zijn, ontwaakt Italië als uit een langen, angstigen droom in denzelfden toestand van verbrokkeling, dien wij in alle overige rijken van dien tijd aantreffen. Één zaak echter heeft Italië boven de andere landen voor: in de tallooze steden, die het land onder elkaâr verdeeld houden, heerscht overal een geest van gemeentelijke autonomie, die eerst eeuwen later in de *communes* van Frankrijk en in de Vlaamsche steden ontwaakt. Maar te gelijker tijd vertoont zich een vreemd verschijnsel; die steden, wier inwendig bestuur van zulk een grooten onafhankelijkheidszin getuigt, alle vragen ze: wie is onze souverein, aan wien ontleenen wij onze rechten? Het antwoord: Gij zelf zijt souverein, - komt bij niemand op. Geheel Italië zoekt zijn recht van bestaan elders dan in zich zelven, - en ziehier hoe dit komt.

De herinnering aan de Romeinsche heerschappij leefde in de harten van alle Italianen nog steeds voort. Zij was echter op vreemdsoortige wijze verwrongen. De rampen, die gedurende de volksverhuizing over Italië kwamen, waren zoo ontzettend

geweest, dat de laatste Romeinsche keizertijd, een tijdperk van algemeene uitputting en dienstbaarheid, in de overlevering toch als de gouden eeuw werd voorgesteld. Toen Italië dus weêr eenigermate tot rust kwam, wendde het van zelf de oogen naar het heerlijke verleden, en trachtte dit op nieuw in 't leven te roepen, door zich althans weêr onder de opperheerschappij der Romeinsche keizers te plaatsen. Maar wie was in de elfde en twaalfde eeuw de opvolger van die keizers? Was het de Duitsche vorst, die in elk menschengeslacht ééns over de Alpen trok, om te Rome de gewijde kroon te ontvangen, en die zich dan weêr verwijderde en zich als 't ware achter een gordijn van nevelen verschool, - in een land dat in beschaving even ver achterstond bij Italië als tegenwoordig de Russische maatschappij bij de onze? Velen, en onder hen voornamelijk de adel, die zich buiten de steden ophield, erkenden in hem den Caesar[1]. Maar te Rome zetelde een andere vorst, die, behalve dat hij in het bezit was van de eeuwige stad, nog bovendien als stedehouder van Christus op aarde een veel hoogeren rang bekleedde dan alle wereldlijke machten. Hij was het zichtbaar opperhoofd der Kerk; - was niet die Kerk in bijna alle handelingen van het burgerlijk leven gemoeid? Kon het dan anders, of ook een machtige partij in Italië, waartoe vooral de grootere steden behoorden, erkende in den Paus den opvolger van den Romeinschen Keizer, en verwachtte van hem het herstel der gelukkige eenheid, die als een flauwe herinnering ieder voor oogen zweefde!

De strijd tusschen deze groote partijen woedde gedurende den ganschen loop der middeneeuwen voort en verhinderde ten eenenmale de wording eener Italiaansche eenheid. Het beginsel waarvan hij uitging, was reeds voor de nationaliteit doodend. Men zocht de souvereiniteit niet in zijn eigen recht, - maar bij vorsten, die beide even afkeerig waren om aan den luid uitgedrukten wensch der Italianen te voldoen. De keizers begrepen niet eens wat men van hen wilde, als zij van het oprichten eener Romeinsche heerschappij hoorden spreken; hunne tochten naar Italië werden meestal slechts in het belang hunner Duitsche politiek ondernomen, en zij bekreunden zich verder niet om de Italianen, als zij in Italië eenmaal het noodige goud hadden verzameld. En de Paus, hoe kon hij de vorming

1 Oeuvr. Compl., Dl. IV, p. 25 vlg.

van een Italiaansch rijk beoogen? Hij was immers uit den aard zijner waardigheid een kosmopoliet; hij maakte aanspraak op de heerschappij over de geheele wereld; - hoe had hij een Italiaansch vorst kunnen worden, een vorst die de Italiaansche belangen geheel ter harte nemen en tegen de geheele wereld verdedigen zou! Trouwens, de ondervinding had dikwijls genoeg bewezen, dat de eenheid van Italië voor den Paus een gruwel was, die op elke wijze voorkomen moest worden, - en de Heilige Stoel was altoos de eerste macht geweest, die den vreemdeling met dat doel in het land riep[1]. Bovendien hadden de Welfen, die den Paus als hunnen Heer erkenden, meermalen de smartelijke ondervinding moeten opdoen, dat hun gemeentelijke zelfstandigheid bij den Paus even grooten afschuw verwekte als de heerschappij des Keizers, en als hem die gemeentelijke zelfstandigheid opgedrongen werd, had de Paus zich zelfs met den Keizer verbonden om zulk eene aanmatiging tegen te gaan. Ondertusschen ging, te midden van de vreeselijke demoralisatie, die de eeuwenlange krijg der Welfen en Gibellijnen deed ontstaan, die vrije municipale fierheid langzamerhand geheel verloren. Weêr was het een Paus, die dit laatste spoor van leven uitwischte, door aan Florence een vorstengeslacht op te dringen, dat, zoo het heette, tot herstel der orde het meest volslagen despotisme invoerde. Van dat oogenblik af was Italië dood: eene nationaliteit had het nooit kunnen vormen; nu verloor het ook in elk zijner bestanddeelen de onafhankelijkheid die den bloeitijd der Italiaansche republieken had mogelijk gemaakt, - en Italië werd, wat het drie eeuwen lang gebleven is, een geografische uitdrukking, en meer niet.

In 1847, toen Quinet dit schreef, verkeerde geheel Italië in een toestand van opgewondenheid, van blijde verwachting, die aan krankzinnigheid grensden. Pius IX was Paus geworden, en had zich, bij zijne verheffing tot den Heiligen Stoel, geneigd getoond, eenige liberale wijzigingen in het bestuur zijner Staten in te voeren. Enkele ambten zouden voortaan door leeken bekleed worden; de provinciën zouden afgevaardigden naar Rome sturen, wel niet om wetten te maken, maar om raad te geven; er werd eene amnestie verleend, enz. Dit was genoeg om de Italianen in 't geheele schiereiland van vreugde te doen trillen

1 Oeuvr. Compl., Dl. IV, p. 232.

en de gelukkigste verwachtingen te doen koesteren. Het denkbeeld eener nationaliteit, reeds zoo dikwijls vergeten, werd weêr te voorschijn gehaald, en in tallooze geschriften, couranten, vergaderingen, optochten, werd de Paus aangewezen als de vorst, die deze Italiaansche eenheid en nationaliteit eindelijk zou grondvesten.

Men weet hoe die episode afgeloopen is: de revolutie van 1848 te Parijs, de moord van Rossi, vroeger gezant van Frankrijk bij den Paus, later liberale minister van Pius IX, de uitroeping der Republiek te Rome, eindelijk de herstelling van den Paus op den Heiligen Stoel, met behulp van den vreemdeling, ziedaar de laatste bedrijven van het drama. Sedert 1849 is alles weêr op den ouden voet hersteld, - ja, de geest van reactie, die in 1846 van het Pausdom uitgevaren scheen, is teruggekomen met andere geesten boozer dan hij zelf, en ‘het laatste van dien mensch is erger geworden dan het eerste.’

Ziehier nu wat Quinet den Italianen toeriep op het oogenblik dat de verwachting van het herstel der nationaliteit door den Paus het hoogst gespannen was. De kwalen, waaraan gij lijdt, zegt hij, zijn blijkens de geschiedenis deze:

1. Volslagen gemis aan eigen rechtsbewustzijn; een ingewortelde gewoonte om het beginsel der souvereiniteit, d.i. uw zedelijk bestaan, buiten u zelven te zoeken, hetzij bij den Keizer, hetzij bij den Paus.
2. Onvermijdelijke onderwerping aan den vreemdeling, daar diens onafgebroken overheersching niets anders is dan het gevolg der innerlijk leêgte in het zelfbewustzijn des volks.
3. De aard zelf van het pausdom, dat geen afzonderlijk volk kan vertegenwoordigen; en vandaar volstrekte onmogelijkheid om een Italiaansch vaderland te stichten, zoo lang de souvereiniteit over een Italiaanschen staat aan een man toebehoort, die, zoo hij iets beteekent, de negatie is van het denkbeeld vaderland.

Wilt gij dus vrij, wilt gij als natie geboren worden, doet dan juist het tegenovergestelde van hetgeen gij zoolang gedaan hebt. Moet Rome niet van Italië losgerukt worden, laat dan de souvereiniteit zuiver Italiaansch zijn; - scheidt dus de Kerk van den Staat. Laat de eerste universeel worden, zoo zij het kan; laat de Staat nationaal zijn. En verder, - verbeeld u niet, dat gij weinig inspanning zult noodig hebben om uwe onafhankelijkheid te herwinnen, - dat een weinig goede wil toe-

reikend zal zijn. Neen, om van Oostenrijks overheersching bevrijd te worden, zult gij het zwaard moeten trekken en goed en bloed moeten opofferen; maar ook dat is niet genoeg. Wilt gij overwinnen, stel dan een hooger beginsel tegenover het Oostenrijksche regeeringsstelsel - de scheiding van Kerk en Staat tegenover het roomsche, jezuietische principe, - een vrijen regeringsvorm tegenover het absolutisme, de heerschappij van het recht tegenover de willekeur![1].

Zeker heeft de geschiedenis van Italië sedert 1847 aan deze voorspelling een treffende vervulling geschonken. De Paus, die uit den aard der instelling, die hij vertegenwoordigde, niet het minste kon toegeven aan de eischen der meer gevorderde liberalen, - die, hoe vaderlijk hij ook regeerde, steeds absoluut vorst bleef, - die bovendien veel te veel eerbied had voor de legitimiteit der overige Italiaansche vorsten, de Paus werd, gelijk Quinet voorzag, gedwongen de oude politiek van den Heiligen Stoel te hervatten, en Italië *ad maiorem gloriam Ecclesiae* op te offeren. En wat in 1859 en 1860 tot bereiking der Italiaansche eenheid en onafhankelijkheid geschied is, bevestigt Quinet's gevoelen niet minder. Er is tegen Oostenrijk gestreden, - Italië heeft zijn goed en bloed veil gehad om te overwinnen, - het heeft zich geconstitueerd als volk, vrij en vrij geregeerd - er bestaat althans een Italiaansche Staat. En misschien zouden wij zelfs in de moeielijkheden, waarmede die Staat op dit oogenblik te kampen heeft, nog een bewijs kunnen vinden, dat Quinet gelijk heeft. Of zou Italië niet rustiger, machtiger, welvarender zijn, indien het zich durfde los te maken van dien vreemden invloed, waardoor het vooralsnog tot allerlei transactiën wordt gedwongen met den Heiligen Stoel, - indien het wat meer heroïsme aan den dag legde, wat meer op eigen krachten steunde, het beginsel der onafhankelijkheid van den Staat tegenover de Kerk wat scherper doordreef?

Ik houd mij overtuigd, dat Cavour geen oogenblik zou geaarzeld hebben, de woorden van Quinet tot de zijne te maken.

In alle geval zal men erkennen, dat de man, die uit de geschiedenis leeringen put, zoo duidelijk door den loop der gebeurtenissen gestaafd, zijn leven nuttig besteed heeft, al zijn de beginselen die hij voorstaat in discrediet en al ondergaat hij in de ballingschap de straf voor zijne vrijmoedigheid en zelfstandigheid.

1 Oeuvr. Compl., Dl. IV, p. 499 vlg.

Wij zijn thans tot het deel van Quinet's werkzaamheid genaderd, waaruit men zijne verhouding tot de geschiedschrijvers onder zijn tijdgenooten het best kan leeren kennen. Ik bedoel zijn geschriften over de geschiedenis van Frankrijk, bepaaldelijk over de Fransche revolutie.

Vóór 1789 heeft geen enkel groot talent zich aan de beoefening der fransche geschiedenis gewijd. Het scheen alsof het verhaal van zulk een langdurige dienstbaarheid te pijnlijk, of ook van te weinig belang was[1]. Maar na den val van 't Keizerrijk, toen de Restauratie een regeringsvorm had ingevoerd, waarin der natie althans eenige politieke rechten werden toegekend, - toen ging men alle overblijfselen van het verleden verzamelen en onderzoeken, ten einde den oorsprong te vinden der gezegende vrijheid, waarvan men zich voor alle tijden verzekerd waande. Tegelijkertijd evenwel openbaarde zich bij allen, die zich aan dat onderzoek overgaven, een zonderling streven om de geschiedenis voor te stellen als een voortdurende voorbereiding van de constitutioneele monarchie onder de Restauratie of onder Lodewijk Filips. Al wat vóór 1789 gebeurd was, werd goedgekeurd, als zijnde een stap tot de vrijheid. Alle auteurs, van welke richting ook, de doctrinair zoowel als de socialist, Guizot, Lavallée, Thierry, Louis Blanc, allen vereenigen zich in het gevoelen, dat elke gebeurtenis in de fransche geschiedenis noodzakelijk moet strekken tot voorbereiding der vrijheid. Daarom werd de onderdrukking der *communes* in de XII^{de} eeuw toegejuicht; daarom moest Etienne Marcel vermoord worden, wiens denkbeelden bijna geheel overeenkomen met die der Constituante;[2] - daarom was de uitroeiing van het protestantisme door Karel IX en Lodewijk XIV een vrijheidlievende daad. Vooral om dit laatste punt te bewijzen werden ergerlijke sophismen gebruikt. ‘Het beginsel van Calvijn was het individualisme, vermengd met denkbeelden van onderdrukking. Welk is nu de onderscheidende, de kenmerkende trek der religieoorlogen geweest bij een zoo loyaal, zoo ridderlijk, zoo menschlievend volk als het Fransche? Het was..... de moord, - de moord, die de hatelijkste, maar ook de meest logische en rechtstreeksche uiting is van het indi-

1 *La Révolution*, 2de Edition. Dl. I, p. 4.
2 Oeuvr. Compl., Dl. III, p. 377.

vidueel gevoel, als dit bovenmate wordt aangeprikkeld en bedorven.' Wel zeker, antwoordt Quinet op deze tirade van Louis Blanc, daaruit volgt dus dat wij roomschen onze handen kunnen waschen van al het bloed, gedurende de godsdienstoorlogen vergoten, en dat bij voorbeeld in den Bartholomaeusnacht de Hugenooten de fout begaan hebben zich zelven te vermoorden![1]. Op die wijze voorgesteld wordt de fransche geschiedenis een drama, waarin slechts één persoon eene rol heeft, namelijk het noodlot. En om een systeem te redden, dat tegen het gezond verstand en den zin der gebruikelijke woorden indruischt, vindt men nieuwe uitdrukkingen uit, of verdraait men den zin der oude woorden. De steeds toenemende en eeuwendurende willekeur der koningen wordt een *dictature plébéienne, un tribunat démocratique*, terwijl de ongelukkige natiën, die niet op de fransche wijze voor de vrijheid zijn opgevoed, onder *un fédéralisme provincial* zuchten, zooals de Vereenigde Gewesten, of onder een *fédéralisme communal*, gelijk Engeland, of eindelijk onder een *fédéralisme totalitaire* (?) gebukt gaan, zooals de Vereenigde Staten[2].

Tegen zulk eene theorie, die de uiting der individualiteit in de geschiedenis veroordeelt of zelfs loochent, en in alle gebeurtenissen niets ziet dan de werking van een blind noodlot, verzet zich Quinet van den aanvang af met al de kracht eener innige overtuiging. Hij die in de geschiedenis den vooruitgang alleen toeschreef aan daden van moreele zelfstandigheid, hoe kon hij vrede hebben met eene beschouwing, die de willekeur der koningen tot hoogste wet van den vooruitgang in de fransche maatschappij maakt? En bovendien, hoe onlogisch is die methode! Als noodzakelijke voorwaarde der staatsburgerlijke emancipatie noemt men de aanhoudende uitbreiding der koninklijke macht. En op het oogenblik dat die langzame voorbereiding der vrijheid door het absolute koningschap is afgeloopen, - op het oogenblik dat men zonder schok of stoot overgebracht meent te worden tot de periode van vrijheid, die zoo van zelf uit den vroegeren toestand zal voortvloeien, - op dat oogenblik barst de revolutie uit met al haar woede, haar wanhoop, en haar teleurstellingen! Wie weet daarvan de oorzaak, en hoe komt het

1 l.c., p. 401.
2 Aanhalingen uit de *Histoire parlementaire de la Révolution française*, van Buchez en Roux, in Oeuvr. Compl., Dl. III, p. 402.

dat de vrijheid steeds eene utopie blijft? Ligt dan de absolute monarchie alleen in het plan der Voorzienigheid, en is de Revolutie een toevallig verschijnsel zonder reden van bestaan?

Quinet vat het verband van oorzaak en gevolg in de fransche geschiedenis geheel anders op, en wel aldus. De oorspronkelijk gallische bevolking van Frankrijk is door herhaalde veroveringen, eerst door de Romeinen, later door de Franken, van den aanvang der geschiedenis aan overheersching gewend geweest. Rome vooral is in Frankrijk machtig gebleven, en heeft er het meest toe bijgedragen de onderwerping aan den wil der koningen uit te breiden en te bevestigen. Voor die vereenigde macht van Kerk en Koningschap hebben alle pogingen, gedurende de middeneeuwen en later door individuën of enkele corporatiën gedaan, moeten zwichten. Waarheen men ook vóór 1789 de oogen wendt, nergens ontwaart men iets anders dan *le bon plaisir*, en daarnaast of daarachter de Kerk. Nooit heeft dus het fransche volk de opvoeding door vrijheid genoten, die alleen de vrijheid op den duur mogelijk maakt.

Nu kwam op het laatst der vorige eeuw een oogenblik, waarop die toestand niet langer houdbaar bleek te zijn; armoede, hongersnood, onderdrukking aan de ééne zijde, willekeur, overdaad, staatsbankroet aan de andere, - tevens een zeer algemeene bekendheid met de geschriften en de denkbeelden der mannen, die in de laatste vijftig jaren de voorloopers der revolutie geweest waren, - ziedaar de oorzaken, die aan de uitbarsting der omwenteling zulk een glans, zulk eene kracht gegeven hebben. In verband beschouwd met de fransche geschiedenis is de Omwenteling dus niets dan een zeer begrijpelijke reactie tegenover eeuwenoude misbruiken. En let men op den loop dier omwenteling, dan zal men zien, dat Frankrijk's verleden, in plaats van tot voorbereiding der vrijheid te dienen, juist het gelukken der revolutie ten eenenmale heeft belet.

Bij het inzien der *cahiers*, die de kiezerscollegiën aan hunne afgevaardigden in 1789 als instructiën medegaven, staat men verbaasd over de eenheid van wil, die op dat oogenblik de gansche natie bezielde; niet alleen de Tiers Etat, maar ook min of meer de adel en de geestelijkheid dringen op dezelfde rechten en vrijheden voor het geheele volk aan; met eenig voorbehoud ten aanzien hunner bijzondere voorrechten, zooals jachtrechten of tienden, vereenigen zich de geprivilegieerde standen met den Tiers Etat om de afschaffing of de wijziging van

alle instellingen van het Ancien Régime in den zin der vrijheid en der zelfregeering te eischen[1].

Tien jaren verloopen, gedurende welke de natie de souverein is geweest, die in alles de wet stelt, en wiens wil onvoorwaardelijk opgevolgd moet worden; en op den 18^{den} Brumaire onderwerpt zich dat zelfde volk bijna even eenstemmig aan den wil van een gelukkigen krijgsman, - en er blijft geen spoor meer over van de vrijheid, waarvoor zooveel opgeofferd is.

Er moet eene reden te vinden zijn voor zulk eene verloochening van beginselen; Quinet noemt er eenige, die ook tevens verklaren, waarom de fransche revolutie reeds in haar eerste dagen op een dwaalspoor geraakte.

Wat beoogde de Omwenteling? Alleen de verovering der gelijkheid, zoo als later beweerd is? Maar dan had zij in den nacht van 4 Augustus 1789 haar beslag gekregen, toen adel en geestelijkheid met elkaâr wedijverden in het opofferen hunner voorrechten, - en Frankrijk had niet tot het Consulaat behoeven te wachten om een Wetboek te verkrijgen, dat dan ook zeker den naam niet zou gedragen hebben van Code Napoléon. Neen, vrijheid, zelfregeering, dat waren de wenschen die in de *cahiers* en de Constituante op den voorgrond stonden, en daarin schuilde juist de groote moeilijkheid. Want wie had in Frankrijk ooit iets dergelijks gezien? Sedert eeuwen was men zoo gewend geweest de macht van het gouvernement in alles te kennen, dat niemand wist hoe hem de handen stonden, toen hij geroepen werd zijn eigene en de publieke zaak te behartigen[2]. Bovendien had de langdurige onderwerping eene soort van angstvalligheid, van schroom, zelfs bij de stoutste mannen der revolutie achtergelaten, die hen belette te doen wat hun verstand gebood. Twee voorbeelden kies ik uit de vele, die Quinet geeft, om deze gevolgen der onervarenheid en van het vroegere absolutisme aan te toonen.

De Constituante maakt eene grondwet, waarin de konink-

1 Tal van voorbeelden bij Ch. L. Chassin, *Le Génie de la Révolution*, Dl. I, p, 319 vv. - Ook bij Tocqueville, *Ancien Régime et Révolution*, p. 162 vlg. en voorts in *Oeuvres Complètes* van dien schrijver, Dl. VIII, p. 146.

2 Over de geweldige centralisatie en de sterke neiging om steeds de hulp van het centrale gezag zelfs bij privaatzaken in te roepen, ook in het Frankrijk van vóór '89, vergelijke men Tocqueville, *Ancien Rég. et Révol.*, Livre II, Chap. II et III.

lijke macht op allerlei wijze gekortwiekt, of eigenlijk tot de functiën van een hoog staatsambt beperkt wordt; de uitvoering dier grondwet draagt, of liever dringt zij op aan een afstammeling van Lodewijk XIV, zelf geheel in de overlevering van dien vorst grootgebracht. Had de eerste nationale vergadering minder ontzag gehad voor den vertegenwoordiger eener alleenheerschappij die honderde jaren geduurd had, - dan zou zij zich deze les der geschiedenis ten nutte gemaakt hebben, dat zulk eene vermindering van de rechten der kroon, wil zij vruchten dragen, òf met wederzijdsche goedkeuring tot stand moet komen, òf gepaard moet gaan met eene verandering van koning. De Engelsche omwenteling van 1688 had daaraan haar welslagen te danken, dat Willem III zich gewillig onderwierp aan voorwaarden, waarvan de nakoming hem eene kroon bezorgde, terwijl Jacobus II in diezelfde voorwaarden niets dan krenking en vernedering zijner waardigheid kon zien. Wat kon men anders verwachten van Lodewijk XVI, dan hetgeen hij werkelijk deed? Moest niet uit den aard der zaak elke eed dien hij op de Grondwet van 1791 zwoer, een meineed zijn? Was het niet zeer natuurlijk dat hij die Grondwet als een werk des duivels moest beschouwen, en al zijn best deed haar te ondermijnen?[1]. - En nu volge men den loop der gebeurtenissen: de Koning, of wat hetzelfde is, het hof, is voortdurend aan 't beramen van complotten, om de macht der nationale vergadering tegen te werken: - het Parijsche volk en de Assemblée wantrouwen den Koning, gelijk wel niet anders kon bij zulk een tegennatuurlijken stand van zaken; bij elke ontdekking of vermeende ontdekking van een nieuw complot stijgen het wantrouwen en de woede van het volk; slag volgt op slag, represaille op represaille, - totdat eindelijk de angst voor hetgeen niet meer is dan de schaduw van een koning, tot razernij overslaat, en de natie gedurende twee jaren, gelijk Ajax, in de duisternis om zich heen slaat en treft wien zij bereiken kan!

Een tweede fout beging de Constituante volgens Quinet in hare regeling der kerkelijke kwestie. Haar eerste woord was geweest: vrijheid van godsdienst, verdraagzaamheid. Heerlijk beginsel, voorwaar! - maar dat in Frankrijk niets dan een groot woord kon zijn; want waar allen, op een enkele uitzondering na, een zelfden godsdienst belijden, en nog wel

1 La Révolution, Dl. II, p. 201 en passim.

een godsdienst die vrijheid van onderzoek uitsluit, daar beteekent vrijheid van godsdienst niets. Maar wat erger is - de Revolutie, die alles omverwerpen en vernieuwen wil wat met het Ancien Régime samenhangt, - zij begint op den eersten dag te transigeeren met hetgeen de ziel van het Ancien Régime geweest is, de Katholieke Kerk. Wel verre dat de Constituante, bijna uitsluitend samengesteld uit ongeloovigen, tegenover het Katholicisme het beginsel van gewetensvrijheid handhaaft, durft zij zelfs niet openlijk te verklaren dat er geen staatsgodsdienst is, en tegenover het voorstel van dom Guerle, die den staatsgodsdienst wil behouden, behelpt zij zich met de uitvlucht dat het ongerijmd is aan het bestaan daarvan te twijfelen[1]! Zij wil dus den nieuwen vrijen staat vestigen op de oude Kerk, die alle onderzoek verbiedt. En hoe verder men komt, des te krasser wordt die tegenstrijdigheid. Aanvankelijk althans maakt de *constitution civile* der geestelijkheid den priester vrij van de hierarchie die in den Paus culmineert; maar wat beteekent zulk eene hervorming, zoolang men den priester alle macht laat over het geweten der natie, - zoolang door het gedwongen coelibaat de geestelijkheid eene kaste blijft vormen, afgescheiden van de overige burgers, en die geen belang stelt in een vaderland? Rome houdt niet op met haar banvloek tegen de omwenteling te slingeren; bijna overal werken de priesters, ook de *assermentés*, in 't belang der oude orde van zaken; zij stoken in de Vendée een vuur aan, dat geheele legers van de Convention verslindt, - en toch gelooven Danton, Desmoulins, Robespierre, St. Just en hunne aanhangers dat de oude godsdienst van zelf en door gebrek aan belangstelling zal uitsterven; toch willen ze zelfs niet het salaris der priesters intrekken, omdat dat onverdraagzaam zou zijn[2].

En als het volk, gelijk dikwijls, van een juist beginsel uitgaande, maar in de toepassing falende, - als het volk aan alle nieuwigheden die het ziet invoeren, een nieuwen godsdienst ten grondslag wil leggen, en alleen door lichtvaardigheid en domheid tot die dwaze vertooningen van Godinnen der Rede vervalt, - wie zijn het dan weêr die de vaan van Katholicisme en gewetensdwang omhoog houden, - wie zijn het, die met meer ijver en macht dan ooit een getrouwe zoon der Kerk had

1 La Révolution, Dl. I, p. 160 vlg.
2 Ibid., Dl. II, p. 135.

vertoond, in geheel Frankrijk de alleenheerschappij der Kerk handhaven? Natuurlijk weêr de twaalf mannen van het Comité du Salut Public. En het wonderlijkste van alles is, dat zij dat uit verdraagzaamheid doen. ‘St. Just lui-même avait écrit dans ses institutions: “Tous les cultes sont également permis et protégés.” Quoi! tous, au milieu de la lutte, même le culte qui vous maudit? - Oui. Et c'est de ce moment qu'il a été convenu d'abandonner presque toujours le fond pour sauver le mot’[1].

Zelfs als Robespierre met zijn *culte de l'Étre Suprême* voor den dag komt, wacht hij zich wel daarvan een veroverende Kerk te maken[2]. Altijd blijft de eerbied bestaan voor het Katholicisme, dat zelfs voor een steun der Revolutie gehouden wordt; want, zegt Robespierre, ‘il ne reste plus guère dans les esprits que ces dogmes imposants qui prêtent un appui aux idées morales, et la doctrine sublime et touchante de la vertu et de l'égalité qne le fils de Marie enseigna jadis à ses concitoyens,’ en verder: ‘Attenter directement à ce culte, c'est attenter à la morale du peuple.’ Altoos dus dezelfde verwarring tusschen Christendom en Katholicisme; altoos weêr de opoffering van het wezen aan het woord. De Godsdienst van het Hoogste Wezen is dan ook in het systeem van Robespierre voor niemand bestemd, dan voor de hooger ontwikkelden; wat de groote menigte aangaat, doet het er niet toe, of de godsdienstige meeningen die een volk aankleeft al dan niet vooroordeelen zijn; men moet altijd in het systeem van dat volk voortredeneeren[3]. En daarom laat men de Kerk ongemoeid, die uit haren aard antirevolutionnair is en de Revolutie zal overwinnen.

Hoe verschillend waren de hervormers der XVI^{de} eeuw en de stichters der uit de Hervorming voortgesproten instellingen te werk gegaan! Het woord verdraagzaamheid, waarmede de Omwenteling begon, had de Hervorming het laatst uitgesproken. Hendrik VIII, Elizabeth, de Republiek der Vereenigde Nederlanden, de Amerikaansche Staten, allen waren ze begonnen met den ouden godsdienst te verbieden en te verbannen, - en eerst dan, wanneer het nieuwe geloof aan het gansche volk

1 La Révolution, Dl. II, p. 136.
2 Ibid, p. 165.
3 Ibid , Dl. I, p. 188.

een andere denkwijze, een ander temperament gegeven had, gaven die Staten aan het oude geloof de vrijheid terug. Alle gevaar was dan voor de nieuwe instellingen geweken en het volk niet meer vatbaar voor eene priesterheerschappij.

De ramp dus, waardoor de Revolutie te gronde ging, bestond hierin, dat er niemand onder haar leiders gevonden werd, die den zedelijken moed had een algemeen erkenden en aangenomen godsdienst aan te randen. Allen daarentegen meenden ze, dat hetgeen zij in hunne geschriften en redevoeringen weêrlegd hadden, ook opgehouden had te bestaan, en dat het gezond verstand en de rede toereikend waren om eene instelling als de Roomsche Kerk te doen ineenstorten. Ondertusschen bespeurden zij niet, dat de Omwenteling haar krachten verspilde, - terwijl de Kerk niets te doen had dan het oogenblik af te wachten, waarop uitputting en teleurstelling aan den afgod der soldaten de gelegenheid schonk, zich de almacht toe te eigenen. - Deze opvolger der groote revolutionnairen was consequenter dan zij: hij zag terstond in, dat wat bij zijn voorgangers ongerijmd was geweest, voor hem de beste, de eenige politiek moest zijn; hij zorgde dan ook dat hij Rome weêr op zijne hand kreeg. En zoolang hij de Kerk en haar opperhoofd eerbiedigde, bleef hij ook in het rustige bezit der oppermacht.....

Ziedaar in korte trekken wat Quinet als hoofdreden opgeeft van het mislukken der omwenteling. 't Is alweêr een nieuwe toepassing van zijn geliefkoosde stelling omtrent den samenhang van godsdienst en staatsinstellingen. Het betoog daarvan schijnt mij hier zeer logisch toe en komt met de feiten geheel overeen. - Men leide echter uit de omstandigheid, dat ik het idee van Quinet over de fransche omwenteling niet verder ontwikkel, niet af dat hij zich weêr aan het misbruik van *idées générales* schuldig maakt, door alle verschijnselen van het revolutionnaire tijdvak aan een zelfde oorzaak toe te schrijven. Integendeel, in geen werk geeft Quinet grooter blijk van grondige bekendheid met al wat zijn onderwerp betreft; - nergens heeft hij dus minder behoefte zich met eenige algemeene stellingen te behelpen, ten einde den loop der gebeurtenissen te verklaren. Indien dan ook dit stuk niet al te lang dreigde te worden, zou ik mij het genoegen niet ontzeggen, hier de denkbeelden van onzen schrijver nog verder te analyseeren. En dan zou ik in de eerste plaats op dat gedeelte van *la Révolution* wijzen, waar hij aan-

toont, hoe het Schrikbewind, door de overlevering te volgen der oude fransche centralisatie, van zelf het oude gevaar der fransche maatschappij in de hand werkte en verergerde, de uitputting namelijk der provincie ten voordeele van de hoofdstad; en hoe de Girondijnen in dit opzicht met hun denkbeeld van decentralisatie en departementale zelfstandigheid veel meer revolutionnair waren dan de Montagne, wier administratief stelsel slechts in een andere hand behoefde over te gaan, om terstond de Republiek in eene despotie te doen veranderen[1].

Maar, als gezegd, mijn bestek is te kort, en ik verwijs dus weêr naar Quinet zelf.

IV.

Geleidelijke verwezenlijking van den godsdienst, speciaal van het Christendom, in de geschiedenis der maatschappij: - de fransche omwenteling bij haar eerste optreden vooralsnog de verhevenste openbaring van die wet der geschiedenis, - ziedaar het historisch credo van Quinet. Welk aandeel het in de vorming zijner politieke ziens- en handelwijze gehad heeft, en in hoeverre die politieke overtuiging met zijne opvoeding, met den tijd waarin hij geleefd heeft, samenhangt, dit moet ik ten slotte nog aanduiden.

Frankrijk is voor Quinet het heilige land bij uitnemendheid, en wel in twee opzichten: vooreerst als vaderland, als het land waar hij geboren is, waar hij genoten en geleden heeft: - maar ten tweede niet minder als vertegenwoordiger van het schoonste denkbeeld, dat hij uit de geschiedenis heeft leeren kennen, als het land dat voor het eerst aan de wereld vrijheid, gelijkheid en broederschap tot ideaal gegeven heeft, en dat volgens hem geroepen is, dat ideaal in werkelijkheid over te brengen.

Maar die roeping, hoe kort is Frankrijk daaraan getrouw gebleven! Hoe spoedig volgden moedeloosheid, zwakheid, be-

1 Merkwaardig is de overeenkomst tusschen Quinet en Tocqueville op dit laatste punt: van een geheel ander standpunt redeneerende, komen beiden volkomen tot hetzeelfde resultaat. Zie *Ancien Régime et Révolution*.

wondering voor ruwe kracht op die eerste opwelling! Het Frankrijk van '89, dat overal zijn nieuw evangelie ging verkondigen, - dat jaren lang onoverwinnelijk tegenover Europa stond, - hoe zeer had het eer en waardigheid vergeten, door zich aan Napoleon te onderwerpen! En toch had het ook in andere opzichten bij die onderwerping weinig gewonnen. Want zelfs de krijgsroem, het grootste aanloksel, dat den Franschman geboden kan worden, had onder 't Keizerrijk minder moreele waarde dan onder de Republiek. Welk onderscheid tusschen de oorlogen der twee tijdvakken! Onder Hoche, Kleber, Joubert, Desaix, Jourdan, de grootste onbaatzuchtigheid bij de opperhoofden, de verhevenste zelfopoffering, de meest onverstoorbare tevredenheid bij de soldaten, ook onder geduchte beproevingen. Later daarentegen, als de wil van één man oorzaak en aanleiding van den oorlog geworden is, ziet alles in afwachting van bevelen of uit gunstbejag naar de oogen van dien ééne, - het militair genie van den Keizer moet in alle behoeften, in alle gevaren voorzien, op straffe van de legers uiteen te zien spatten, zoodra hij in zijn ‘Kaiserwahnsinn’ dingen onderneemt, die zijn krachten te boven gaan.

Quinet's jongelingsjaren vielen, gelijk wij gezien hebben, in de dagen, toen Frankrijk de straf onderging voor die aanbidding van den veroveraar. Hij had de invallen der gealliëerden bijgewoond; in zijns vaders huis had hij maanden lang en met innige woede de tegenwoordigheid moeten dulden van vreemdelingen, die hij zich vroeger nooit had voorgesteld dan als vluchtende voor den grooten Keizer, - zelfs was hij eens door een der ingekwartierden met lichamelijke tuchtiging bedreigd[1]. De herinnering aan Frankrijks grootheid onder de Republiek, - zijn kinderlijke trots over Frankrijks macht onder den Keizer, werden in die dagen plotseling gestoord op eene wijze, die in het hart van Quinet een brandende wonde achterliet. En hoe meer hij zich in de geschiedenis verdiepte, hoe meer hij den roem bewonderde van de eerste tien jaren der Omwenteling, des te scherper begon ook het contrast te worden tusschen Frankrijk zooals het kon wezen, en Frankrijk zooals het in 1815 was.

Het spreekt van zelf, dat eigen ervaring en eene opvoeding

1 Oeuvr. Compl., Dl. X, p. 154.

als de zijne Quinet niet voorbereid hadden, om de regering der Bourbons, die door de gealliëerden op den troon hersteld waren, als eene eer of eene weldaad voor Frankrijk te beschouwen. Handelend trad hij echter onder de Restauratie niet op; hij wijdde zijn ganschen tijd aan de studie der zuidelijke litteraturen van Europa, en aan de vertaling van Herder's werk; ook ondernam hij in 1829 eene reis naar Griekenland, en toen hij in 1830 terugkeerde, waren de Bourbons verdwenen, en begroette hij met innige vreugde de Fransche driekleur, die de witte vlag der Bourbons vervangen had, als het symbool der zegevierende revolutie, het teeken dat het geliefde vaderland uit een vijftienjarige vernedering verrezen was!

Maar de Juli-monarchie was evenmin als de Restauratie bestemd, Quinet's wenschen en illusiën te vervullen.

Al aanstonds na de troonsbeklimming van Lodewijk Filips was het duidelijk dat de omwenteling van 1830 de gevolgen niet zou hebben, die de democratie er zich van voorstelde. Op het gebied der wetgeving waren dit de eerste maatregelen der Juli-monarchie: behoud van een hoogen census als voorwaarde van kiesrecht en van verkiesbaarheid; - daardoor verdeeling der natie in twee kampen, *le pays légal* en *le pays illégal*, - de wenschen van dit laatste deel der bevolking zonder wettige uiting gelaten en steeds over het hoofd gezien. Daarnaast eene gemeentewet, geheel in de overlevering opgesteld van het oude Frankrijk; sterke centralisatie en voortdurende tusschenkomst van het hoogste gezag bij de minste handelingen van het gemeentebestuur. - In de buitenlandsche staatkunde was de hoofdzorg van de elkaâr opvolgende ministeriën veeleer de nieuwe regering door de groote mogendheden te doen erkennen en goedkeuren, dan te voldoen aan de beginselen, waarvoor de restauratie had moeten zwichten. Vandaar eene politiek, die zoowel in het binnenland als daarbuiten in hevigen strijd kwam met de inzichten van een groot deel der fransche natie. Handhaving der orde, weêrstand aan democratische hervormingen, verzekering van de rechten der kroon, - dat waren de woorden die in de redevoeringen der voorstanders van de *politique de résistance* het meest voorkwamen.

Hoe sommigen, die toch ook onder de bevoorrechten van het staatkundige stelsel der Juli-monarchie behoorden, over die politiek dachten, blijkt uit het door 135 oppositieleden onderteekende *Compte-rendu à nos commettants*, van 28 Mei

1832[1]. Daar leest men o.a. '...Loin de nous d'imiter nos adversaires dans leurs violences et leurs calomnies. Mais que les hommes du 13 Mars nous disent si une seule de leurs promesses a été tenue?

Ils devaient réunir autour du trône toutes les opinions, et et ils ont jeté des divisions funestes parmi des hommes généreux que rapprochaient l'amour de la liberté et le sentiment des dangers de la patrie.

Ils devaient affermir la révolution, et ils ont brisé ses appuis naturels par la dissolution des gardes nationales des villes les plus belliqueuses et les plus dévouées.

Ils devaient favoriser la liberté de la presse qui sauva la France, et ils l'ont traquée avec leurs réquisitoires, ruinée avec les impôts, corrompue avec leurs amortissements, accablée avec les amendes.

Ils savaient que l'immense majorité de la nation et de la chambre des députés voulait abolir l'hérédité de la pairie, et ils ont traité de *visionnaire* et de *folle* la volonté nationale et parlementaire.

Ils avaient déclaré qu'ils feraient régner l'ordre légal, et il n'est pas de loi dont ils n'aient perverti ou faussé l'application:

Qu'ils s'appuieraient sur les chambres, et ils ont étouffé leur initiative; qu'ils acquitteraient, par l'hospitalité, la dette de la France envers les réfugiés de Pologne, de l'Italie, de l'Espagne, et ils ont flétri cette hospitalité par les conditions honteuses qu'ils y ont attachées

La France de 1830 a pensé, comme celle de 1789, que la royauté héréditaire, entourée d'institutions populaires, n'a rien d'inconciliable avec les principes de la liberté. Que le gouvernement de juillet rentre donc avec confiance dans les conditions de son existance. Le monde entier sait ce que la révolution française apporte de puissance à ceux à qui elle se donne; mais elle veut qu'on se donne à elle sans retour, sans arrière-pensée.'

De aldus door de leden der oppositie gewraakte politiek van

1 Zie Louis Blanc, *Hist. de Dix ans.* Documents histor., Dl. IV, p. 227. *Les hommes du* 13 *Mars* zijn Périer, Soult, Sébastiani, Louis, Barthe, de Montalivet, d'Argout, de Rigny.

Casimir Périer werd in hoofdzaak door allen overgenomen, die tot 1848 aan 't roer van Staat kwamen. En men lette wel, dat dit manifest uitging van mannen, die allen, op zeer enkele uitzonderingen na, koningsgezind waren en het bestaande kiesstelsel goedkeurden. Het spreekt van zelf, dat de republikeinen, destijds nog bijna niet in de kamer vertegenwoordigd, een vrij wat harder oordeel velden over de handelingen der Juli-monarchie.

Voor Quinet bestonden nog andere redenen van ontevredenheid over de politiek van Périer, Guizot, de Broglie en hunne geestverwanten, redenen die nauw samenhingen met zijn karakter en historische overtuiging. Wij kennen het hooge denkbeeld dat hij had van Frankrijks roeping in de wereld, - wij weten hoe zeer hij zich gekrenkt gevoelde door de vermindering van macht die zijn vaderland in 1815 had ondergaan. - In de Juli-dagen, zoo redeneerde hij, hebben de Franschen althans het uiterlijk teeken dier vernedering, de dynastie der Bourbons, verwijderd; - is nu het oogenblik niet gekomen, om die soort van voogdijschap af te schudden, welke de achterdocht der groote mogendheden over hen uitoefent? Overal waar onderdrukten naar vrijheid streven, sta hun het revolutionnaire Frankrijk bij[1]. Italië, België, Spanje, Polen, allen zoeken een middel om aan de knellende banden te ontkomen, hun door de Heilige Alliantie aangelegd. Door de Juli-omwenteling is Frankrijk de aangewezen voorganger geworden van hen, die zoolang naar een leidsman gezocht hebben. Als middenpunt, als aanvoerder van die beweging naar vrijheid, ontleent het aan de sympathie der volken een ongekende kracht, en behoeft het niemand te vreezen!

Ziedaar de wenschen die Quinet koesterde. Ons, - die dat ‘patriotisme révolutionnaire’ nooit in onze aderen voelden koken, - die bovendien in onze eigene geschiedenis redenen te over hebben om de vrijheid te wantrouwen, die door tusschenkomst van den vreemde verkregen is, - ons komen die wenschen wellicht overdreven en onverstandig voor. Ik doe dan ook opmerken dat ik Quinet's opinie niet verdedig, maar haar alleen uit zijn verleden en dat van zijn land zoek te verklaren.

Hoe was nu de houding der regeering van Lodewijk Filips

1 *Allemagne et Italie*, Oeuvr. Compl., Dl. VI, p. 139, 158 en passim.

tegenover deze wenschen? Haar eenig streven is en blijft Europa gerust te stellen, dat de revolutie niet verder zal gaan dan Parijs. Polen wordt koelbloedig aan zijn lot overgelaten; Italië, na een kort vertoon van kloekmoedigheid, overgegeven in handen van zijn ouden vijand, Oostenrijk; - in België wacht men zich wel voor al te grooten invloed, ja men belast zich met de uitvoering van een tractaat dat zijn ontstaan te danken heeft aan het wantrouwen der mogendheden tegen Frankrijk. Later gaat men nog een stap verder. Portugal tracht het in de Juli-revolutie gegeven voorbeeld te volgen, door donna Maria te verdrijven. Terstond vereenigt zich Frankrijk met Engeland, om het beginsel der legitimiteit staande te houden, en om Engeland's invloed in Portugal te herstellen. ‘Que personne ne nous accuse d'inertie, nous courons à l'action. Nonseulement nous ne protégeons plus nos amis, c'est nous qui nous chargeons d'aller les étouffer. La Pologne était trop loin pour que nous puissions l'aider; le Portugal est assez près pour que nous allions l'accabler. La Suisse libre est sous nos pieds; nous n'aurons qu'un pas à faire, avec l'Autriche, pour lui écraser la tête. Trop longtemps nous avons été les contemplateurs muets des hautes oeuvres de la sainte alliance; nous voilà, dieu merci, ses valets de bourreaux.’

Deze woorden ontleen ik aan een der talrijke brochures die Quinet van 1830-1848 in 't licht gaf en die zijn gevoelen over de kwestiën van den dag behelzen[1]. Steeds herkent men daarin dezelfde zucht om Frankrijk's macht en aanzien in Europa op den vroegeren voet te herstellen, doch alleen door daden Frankrijk waardig, en dus in het belang van de groote beginselen der revolutie. Die geschriften zijn juist daarom zoo merkwaardig, omdat zij zich geheel aansluiten aan hetgeen wij van Quinet's historische werkzaamheid weten. - En wat den vorm betreft, zijn zij meesterlijk: in levendigheid van stijl, in zeldzaame ‘*verve*’, in scherpe ironie, in gloeiende verontwaardiging zijn deze stukjes in de zoo talrijke pamflettenlitteratuur onzer dagen zelden geëvenaard.

Voor een groot deel is deze polemiek tegen Guizot gericht,

1 Die brochures zijn gedeeltelijk herdrukt in de Oeuvres Compl.; enkele vindt men in Dl. VI. *Allemagne et Italie*. Het citaat in den tekst is uit *La France et la Sainte Allinnce en Portugal*, Dl. X, p. 86. Zie ook in hetzelfde deel: *Avertissement au pays*, 1815 et 1840.

ofschoon diens naam er zelden of nooit in genoemd wordt. Guizot is de meest consequente voorstander van de denkbeelden die Quinet bestrijdt. Zijne *Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps* o.a. zijn niets dan een doorloopend pleidooi voor de *politique de résistance*. Op dien meesterlijken, doch ook eenigszins meesterachtigen toon, die steeds zijn stijl kenmerkt, betoogt hij daar dat de troon van Lodewijk Filips alleen door die politiek gegrondvest is, en dat Frankrijk onder die regeering niet alleen gelukkig, maar ook tevreden moest zijn. Het doel dat hij en zijne geestverwanten zich stelden, was de vestiging van 'la liberté politique, c'est-à-dire l'intervention et le contrôle efficace des peuples dans leur gouvernement'[1], en tegen dit streven had Quinet noch eenig ander republikein onder de Juli-monarchie iets hoegenaamd in te brengen. Alles kwam daarop aan, wat men onder het woord volk te verstaan had. Voor Guizot is het volk niets dan de tweeof driemaal honderd duizend kiezers die 200 frcs. in de belasting betalen. Quinet hecht natuurlijk een vrij wat ruimer beteekenis aan dat woord. Als men nu de geschriften van beide partijen vergelijkt, dan stuit men gedurig op deze tegenstrijdigheid: Gij verraadt de revolutie, roept Quinet, gij vernedert Frankrijk voor het buitenland, gij miskent den wil der natie! - Wat, antwoordt Guizot, hoe kunt gij dat zeggen? Mijn daden zijn immers goedgekeurd door eene meerderheid van 225, van 221, van 235 leden? De natie is volkomen tevreden, - *tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes*, - en al wat ge wilt en zegt is niets anders dan *passions des partis*[2]. En zoo vulde men den ganschen duur der Juli-monarchie met eene discussie, die uit deze dubbele beteekenis van het woord volk voortsproot.

Als men de Mémoires van Guizot doorleest, zonder dit in het oog te houden, zal men hem in de meeste gevallen van elke fout vrijspreken; zijne verdediging is op alle punten zoo logisch ingericht, zoo welsprekend voorgedragen, dat men wel moet toegeven dat er geen beter regeering bestaan kan dan die

1 *Mémoires pour servir à l'hist. de mon temps*, Dl. VIII, p. 2, en passim.

2 Tocqueville zegt ergens: 'C'est l'erreur commune des gens qu'on appelle sages et pratiques, dans les temps ordinaires, de juger, d'après les règles, les hommes dont le but est précisément de changer ou de détruire ces règles...' Onuitgegeven Hoofdst. van *l'Ancien Régime et la Révolution*, in Oeuvr. Compl., Dl. VIII, p. 60

waarvan hij deel uitmaakte; ja, men is zelfs geneigd met hem in te stemmen, als hij van zijn aandeel in de parlementaire intrige, die men *la coalition* noemt, aldus spreekt: ‘Dans mon élan vers ce but (altoos weêr *l'établissement d'un gouvernement libre*) ma faute fut de ne pas tenir assez de compte du sentiment qui dominait dans mon camps politique[1], et de ne consulter que mon propre sentiment et l'ambition de mon esprit plutôt que le soin de ma situation. Faute assez rare de nos jours, et que, pour dire vrai, je me pardonne en la reconnaissant’[2]. Alleen in het laatste hoofdstuk der Mémoires gevoelt men dat er iets hapert aan het systeem van verdediging. Wat? - zoo vraagt men, - die monarchie, welke gedurende bijna achttien jaren onafgebroken uwe politiek gevolgd heeft, dat *gouvernement libre*, dat Frankrijk volgens uwe voorstelling zoo volkomen bevredigde, - één korte februaridag is toereikend geweest om het te doen inéénstorten, zonder dat er een enkele poging gedaan werd om het weder op te richten! Is het Fransche volk dan zoo wispelturig, dat het als een kind het speelgoed wegwerpt, waarom het zoolang gezucht en geweend heeft?

Zoek geen oplossing van het raadsel bij Guizot. Op de ongenaakbare hoogte waarop die groote schrijver zich stelt, laat de revolutie van 1848 hem geheel ongedeerd; hij en zijne politiek staan in geen verband hoegenaamd met het feit dat hem deed vallen, en in 1867, toen hij het laatste deel zijner Mémoires uitgaf, zou hij hetzelfde gedaan en gezegd hebben als in 1848.

Om de uitbarsting van 1848 in verband te brengen met de geschiedenis, doet men beter bij Quinet licht te gaan zoeken, en als men dan bij hem jaren te voren uitingen vindt die den loop der gebeurtenissen met wonderlijke juistheid voorspellen, dan heeft men het recht te gelooven, dat Quinet, al is hij een van die ‘esprits rares et généreux, que le mauvais génie de leur temps a séduits et attirés dans son impur chaos, et qui valent mieux que leurs idées et leurs succès’[3], - dan mag men aannemen, zeg ik, dat Quinet althans scherper ziet en beter oordeelt dan het eminente hoofd der doctrinairen.

1 Een gevoel dat wij politieke eerlijkheid zouden noemen.
2 Guizot, *Mémoires*, Dl. IV, p. 312.
3 Guizot, *Mémoires*, Dl. III, p. 182. Dit is de eenige uiting die in deze Mémoires over Quinet voorkomt.

Neen, Frankrijk heeft op den duur geen vrede kunnen hebben met een regeeringsstelsel dat het geld tot eenigen maatstaf van staatkundige macht verklaarde, - daarvoor had het te lang de democratie van het revolutionnaire tijdvak gekend; - daarvoor was de hartstocht der gelijkheid te diep in het hart des volks ingeworteld. In het bewustzijn zijner kracht, en met de herinnering aan de macht die het onder de Republiek en het Keizerrijk bezat, kon het zich niet vergenoegen met de geïsoleerde en dikwijls lijdzame rol, die het thans moest vervullen. - Beide oorzaken van den val der Juli-monarchie omschreef Quinet treffend, nog vóór de revolutie uitbrak. Aan het slot zijner beschouwingen over de onlusten der veertiende eeuw tusschen de hoogere en lagere standen te Florence[1], drukt zich Quinet aldus uit: ‘Tout le monde voit la révolution française aboutir de nos jours au règne de nouveaux *popolani grassi*, dont la ressemblance avec les anciens est frappante: même génie de parvenu, même infatuation, même mépris des sentiments populaires (*de l'universale*), même abandon aveugle de tout instinct de patrie. La grosse bourgeoisie, entraînée par ses chefs, émigre aujourd'hui sur le terrain des traités de 1815 et de la St. Alliance, comme la grosse bourgeoisie toscane du quatorzième siècle émigra sous le drapeau de l'ennemi gibelin..... Il me semble que les *popolani grassi* de notre temps, en ne s'appuyant sur aucun autre fond que l'argent, entreprennent une chose non-seulement nouvelle dans le monde, mais téméraire; car d'abandonner à ses adversaires, Dieu, la patrie, l'héroïsme, la beauté, la science, l'art, c'est, en vérité, se dépouiller outre mesure et faire la part trop belle à la fortune impatiente du *peuple maigre*.’

Reeds lang voordat hij deze woorden schreef, had hij zich onverholen onder de tegenstanders der politiek van Lodewijk Filips en diens ministers geschaard, en wel op een andere wijze dan door geschriften. Als Hoogleeraar aan het Collège de France, waar hij met het onderwijs belast was in de Zuid-Europeesche letterkunde, had hij sedert zijn optreden in 1841 zijn eigenlijk onderwerp steeds in verband gebracht met de verschijnselen die de Zuid-Europeesche geschiedenis op godsdienstig gebied aanbood, en hierin was hij geheel consequent met de grondstelling zijner theorie der geschiedenis. Zoolang zijn

1 Révolutions d'Italie, Dl. IV der Oeuvres Compl., p. 183.

onderwijs, op deze wijze uitgebreid, punten betrof die voor de heerschende orthodoxie onverschillig waren, werd hij in zijn lessen niet gestoord. Maar toen hij, het verval van Italië en van de italiaansche letterkunde beschrijvende, de oorzaak daarvan opspoorde in de verspreiding van het jezuietisme, toen liet men hem niet meer met rust. De Jezuieten, ofschoon in Frankrijk niet als corporatie erkend, hadden onder de Restauratie en de Juli-monarchie een grooten invloed weten te verwerven, en waren eigenaars van een tal van bezittingen en instellingen van onderwijs, waardoor zij dien invloed steeds vermeerderden. Het recht van vrij onderzoek en van vrij spreken, dat in het Collège de France altijd geëerbiedigd werd, werd op hun aandrijven eerst door interpellatiën in de Kamer, later ook door oproerige demonstratiën in het lokaal aangerand. Quinet en zijn vriend Michelet antwoordden daarop door in 1843 bij afwisseling over de Jezuieten een cursus te houden, waarin zij de leerstellingen van Loyola en diens volgelingen nauwkeurig analyseerden en het betoog leverden, dat de macht der Jezuieten over een volk den zedelijken en stoffelijken achteruitgang van dat volk onvermijdelijk ten gevolge heeft. Door deze uittartende houding jaagden de beide professoren nu ook vele leden der hooge geestelijkheid tegen zich in 't harnas, en in verschillende brochures, o.a. in een brief van den Aartsbisschop van Parijs[1], werden de beschuldigingen tegen de Jezuieten als tegen de Kerk gericht opgevat. Quinet liet den wenk niet onopgemerkt voorbijgaan en de cursussen der twee volgende jaren liepen over het ultramontanisme en schilderden de verhouding der Roomsche Kerk tot de maatschappij; de algemeene strekking daarvan was, gelijk wij weten, dat die Kerk, hoezeer ook in den aanvang der middeneeuwen eerbiedwaardig en nuttig, thans niet meer het Christendom kan vertegenwoordigen, maar integendeel de negatie is van het Christelijk beginsel, dat de Revolutie tracht te verwezenlijken. Het laat zich begrijpen, dat deze stellingen, aan een talrijk gehoor in het Collège de France verkondigd, - dat de welsprekendheid en de schoonheid van vorm waarin Quinet zijne denkbeelden voorstelde, op de studeerende jongelingschap een machtigen indruk moesten maken. En daar hij evenmin als Michelet een gelegenheid

1 *Observations sur la controverse élevée à l'occasion de la liberté d'enseignement*. Parijs, 1843.

verzuimde, om de onvereenigbaarheid van de politiek van Lodewijk Filips met hun ideaal der democratie aan te toonen, werd het Collège de France gedurende de laatste jaren der Juli-monarchie eene kweekschool der democratie. Er vormde zich rondom de leerstoelen der twee beroemde Hoogleeraren een kern van jeugdige republikeinen, die tot den val der Orleans zeer zeker het hunne hebben bijgedragen; en in dien zin zou men kunnen zeggen, dat ook het onderwijs van Quinet, naast de gebreken der Juli-monarchie, een van de oorzaken der omwenteling van 1848 is geweest.

Men kan het toenmalige ministerie althans niet verwijten, dat het dit gevaar niet inzag. Hetzij uit angst, hetzij uit toegeeflijkheid aan de eischen der orthodoxe partij, zou het den lastigen Hoogleeraren gaarne het spreken belet hebben. Maar de positie der regeering was moeilijk. Zij had alleen de bevoegdheid toe te zien dat geen Hoogleeraar van zijn programma afweek; in dat programma zelf kon zij geen wijziging brengen, dan met toestemming der Hoogleeraren, die echter grootendeels op de hand van Quinet waren. Deze had bovendien nog een voordeel: tijdens zijne benoeming tot Hoogleeraar had hij lang geaarzeld of hij die betrekking wel kon aannemen, daar zijne meeningen zoo hemelsbreed verschilden van de officieel aangenomene, - en alleen de verzekering van den minister Villemain, dat hij volkomen vrijheid van spreken zou hebben, was in staat geweest hem in het Collège de France te doen optreden. Zijn positie scheen onaantastbaar. Toch vond de Salvandy, Villemain's opvolger onder Guizot, er een middeltje op, Quinet tot zwijgen te brengen. Quinet's programma , door het Collège de France goedgekeurd, omvatte *les littératures et les institutions comparées de l'Europe Méridionale*. Vooreerst trachtte men Quinet te bewegen, het woord *institutions* van zijn programma te doen verdwijnen. Wat deed het er toe? Hij zou immers de grootste vrijheid behouden om te spreken over wat hij wilde? Wie dacht er aan, onder *le gouvernement libre* bij uitnemendheid iemand dat heilige recht te ontnemen? - Quinet bleef op zijn stuk staan en weigerde. - Toen liet men eenvoudig het programma drukken met weglating van het noodlottige woord. Gelijk men verwacht had, weigerde Quinet, over die kleingeestige tyrannie gebelgd, zijn cursus voort te zetten.

Deze uitslag van den strijd tusschen den Minister en den Hoogleeraar gaf aanleiding tot een groote demonstratie van de

zijde der studenten. Ten getale van ongeveer drie duizend, gingen zij Quinet hunne verontwaardiging betuigen over de handelingen van het hooge gezag.... de regeering liet de studenten door de cavallerie uitééndrijven; verschillende studenten werden gewond, - en de orde was hersteld. Maar van dergelijke herstellingen der orde hangt de geschiedenis der Juli-monarchie aan elkaâr, en het incident dat ik hier meêdeel, schijnt zoo weinig belangrijk geweest te zijn, dat Guizot in zijn Mémoires er geen melding van maakt.

Onder de tweede Republiek vinden wij Quinet weêr op zijn post als moedig voorvechter van de rechten der vrijheid, zoowel van het individu als van de volken. Als lid der Nationale Vergadering zag men hem onophoudelijk dezelfde beginselen verdedigen, die hij zoolang van den leerstoel had verkondigd. De Republiek was nu wel is waar uitgeroepen, en in zooverre hadden Quinet's beginselen gezegevierd; maar hoe spoedig verdwenen de illusiën, die hij zich daarvan gemaakt had! hoe spoedig moest hij erkennen dat dezelfde oorzaken, die de revolutie van 1789 en die van 1830 hadden doen mislukken, ook nu nog bestonden?

Terstond begon zich weêr de oude onbeholpenheid te vertoonen, het gebrek aan initiatief, de gewoonte om in alles het gezag van het gouvernement in te roepen. De jacht naar bezoldigde staatsambten werd zoo mogelijk nog onbeschaamder dan vroeger. Is het dan het ideaal der democratie, dat zooveel personen mogelijk op staatskosten leven? Zelfs onder de eerste bewerkers der revolutie werden sommigen door dit misbruik zoodanig afgeschrikt, dat zij den ouden tijd terugwenschten. Natuurlijk waren er anderen, de zoogenaamde *satisfaits* onder Lodewijk Filips, die met nog meer verlangen de vleeschpotten van Egypte en de rustige rust van de gouden eeuw der bourgeoisie herdachten. En dan het oude, ingewortelde ontzag voor de Kerk! - terstond reeds na de uitbarsting kwam het voor den dag en riep men de priesters om de vrijheidsboomen te zegenen, die zij in hun hart slechts konden vervloeken. Het lager onderwijs liet men geheel in handen van degenen, die sinds eeuwen de vrijheid van onderzoek hadden bestreden; - en de eerste oorlog dien de Fransche Republiek ondernam, was een veldtocht tot herstel der pauselijke macht te Rome, en tot omverwerping der eenige nationaliteit, die op het voorbeeld der Fransche revolutie zich vrijgevochten had!

Tegen die fouten, die inconsequentiën der Fransche Republiek, trok Quinet met alle macht te velde. Brochures, redevoeringen, niets werd nagelaten om de publieke opinie voor te dichten, de inertie der tevredenen wakker te schudden, de vijanden der Republiek te ontmaskeren[1]. Maar wat baatte het? Wat vermocht die ééne stem tegen gebreken en zwakheden die een eeuwenoud absolutisme in Kerk en Staat had achtergelaten?

Welk het einde was, weet ieder. Op den 2^{den} December gebeurde, wat Quinet sedert twee jaren had zien aankomen: onder de oude leus: herstel der orde, werd de vrijheid gedood. En de hulp der Kerk schoot den tweeden Napoleon evenmin te kort als diens eersten naamgenoot! ‘La France s'est chargée de donner la plus puissante démonstration des lois de l'histoire, en résumant la vie des sociétés qui s'étant proposé d'abord de concilier le catholicisme avec la liberté, puis voyant que ce problème est insoluble et se trouvant acculées à l'impossible, se sont volontairement anéanties dans un suicide national’[2].

Als een der scherpzinnigste en vurigste vrienden der vrijheid, als onomkoopbaar vijand van elke soort van onrecht en geweld, werd Quinet natuurlijk zoo spoedig mogelijk na den coup d'État over de grenzen gezet. Hij vestigde zich eerst te Brussel, later in Zwitserland, waar hij thans woont.

Men heeft Quinet wel eens van germanisme beschuldigd. In den mond zijner landgenooten kan die beschuldiging niet verwonderen. Hij verkondigde eene leer, die voor het gros der fransche natie onbekend en vreemd moest klinken; - men wist dat hij een deel van zijn leven gewijd, had aan de studie der duitsche letterkunde; dat zijn litterarische loopbaan met de vertaling van een duitsch auteur begonnen was, en voortdurend gaf hij blijken dat hetgeen aan de overzijde van den Rijn gebeurde, door hem met aandacht werd gevolgd. Kunnen wij echter met dat oordeel instemmen? Gedeeltelijk slechts. In de opvatting van het Christendom, als hoogste uitdrukking der

1 Zie o.a. *L'Enseignement du peuple*. Paris, 1850. *La Croisade française-autrichienne-espagnole contre la République Romaine*. 1849.
2 *Révolutions d'Italie*, Dl. IV, p. 529.

zedeleer, geheel afgescheiden van elk dogmenstelsel, - in dat denkbeeld kan men, zoo men wil, een gevolg zien van de afbrekende kritiek op theologisch gebied, die de eerste helft onzer eeuw in Duitschland kenmerkte, en waarvan Quinet de resultaten in Frankrijk voor het eerst bekend maakte[1].

Maar deze meening is het niet, wat hem het meest van zijn landgenooten onderscheidt. Een andere leer, die telkens in zijn geschriften terugkeert, en die veeleer met zijn karakter, dan met zijne studie samenhangt, moet in Frankrijk vrij wat meer opzien baren, dan hetgeen hij van het Christendom denkt. Ik bedoel zijn voortdurend streven om het recht der individualiteit staande te houden tegenover de in Frankrijk zoo algemeene, haast zou men zeggen zoo natuurlijke strekking om het individueele te onderwerpen aan het algemeene.

Lees de fransche schrijvers over sociale vraagstukken in de laatste zeventig jaren; lees vooral de fransche democraten, van Robespierre en Baboeuf, tot Louis Blanc en Victor Hugo. Allen, hoe verschillend ook van aanleg en ontwikkeling, maken met het grootste gemak een systeem, dat de vrijheid, de gelijkheid en de broederschap ten gevolge moet hebben. Geef ons het algemeene kiesrecht, zoo spreken ze allen, - en laat voorts de Staat zorgen voor een goede opvoeding der kinderen, voor het stoffelijk en zedelijk welzijn der burgers, voor een rechtvaardige verdeeling van de winsten tusschen industrieelen en arbeiders, enz., enz.; dat alles is op deze of gene wijze gemakkelijk te bereiken, zoo slechts de Staat overal de handen vrij heeft, en niet belemmerd wordt door verouderde provinciale of gemeentelijke instellingen. Van de rechten en plichten van het individu nauwlijks een woord; de mensch is maar eene eenheid in de groote sommen die door die sociaal-wiskunstenaars worden gecombineerd.

Quinet begint juist bij het andere einde: - ook hij is door en door een democraat, - hij wenscht met hart en ziel dat de democratie zegeviere, - maar als eerste voorwaarde van die overwinning stelt hij, dat elk individu een wil, eene persoonlijkheid, een geweten hebbe, die niet bukken voor den wil der groote menigte, of voor de uitspraak eener heerschende autoriteit; elk beware in zich die onafhankelijkheid; elk er-

1 Zie *Allemagne* passim in Dl. VI, en *Examen de la vie de Jésus*, in Dl. III der *Oeuvres compl.*

kenne dat de macht, die boven den Staat verheven is, in hemzelven schuilt. ‘Vous cherchez toujours au loin ce pouvoir spirituel, indépendant de la terre. Vous l'avez plaçé d'abord dans Rome, au Vatican, puis dans les livres du dix-hiutième siècle, puis dans les assemblées, les conseils de la Révolution, toujours en dehors. Combien de temps vous faudra-t-il donc pour déclarer que le pouvoir spirituel, qui lie et qui délie, habite tout près de vous, en vous, dans votre poitrine? L'Etat ne peut rien sur cette Eglise, et cette Eglise domine l'Etat, car elle le juge, elle l'absout, ou elle le condamne; ses arrêts finissent par être exécutés’[1]. - Die souvereiniteit van het geweten alleen is in staat de democratie voor de gevaren te behoeden, die haar ook op het oogenblik der overwinning bedreigen. Niemand luistere naar de verlokkende stemmen die van eene hervorming in den Staat alleen het geluk der menschheid willen doen afhangen. Om dat doel te bereiken, kiest men een slecht middel, als men den mensch een toestand voorspiegelt, waarin hij alles zal doen wat hem behaagt. Neen de democratie eischt van elk harer aanhangers evenveel strijd, evenveel zelfopoffering als elk ander regeeringsbeginsel, en hare leus moet niet zijn: *Doe wat ge gemakkelijk vindt*, maar deze: *Doe altijd wat ge vreest te doen*. Alleen aan zulk een inwendigen, heldhaftigen strijd ontleent de ziel hare kracht en het steunpunt vanwaar zij de wereld in beweging brengt!

Dit is de kern van Quinet's overtuiging. Hij verkondigt dus eene leer, die voor zijn landgenooten vreemd moet zijn. Is die leer daarom echter van duitschen oorsprong, gelijk in Frankrijk beweerd is?

Naar mijne meening is zij niet speciaal duitsch, evenmin als men haar speciaal hollandsch, amerikaansch of fransch kan noemen. Tocqueville, wiens naam ik reeds zoo dikwijls genoemd heb, is een van de weinige Franschen, die met evenveel klem als Quinet de rechten van het individu tegenover den algemeenen wil staande houdt, en hij heeft die opinie zeer zeker niet uit Duitschland ingevoerd[2]. Neen, - overal zal die overtuiging zich vormen waar een man in zich het bewustzijn

1 Oeuvr. Compl, Dl. III, p. 267.

2 Tocqueville, *La Démocratie en Amérique*, Dl. III, p. 533 en passim Tocqueville maakte zich de Duitsche taal eerst eigen als voorbereiding voor zijn laatste werk: *l'Ancien Régime et la Révolution*.

vindt en behoudt, dat hij in hoogste ressort aan niemand dan aan zich zelven verantwoordelijk is, - waar iemand in de allereerste plaats op eigen krachten steunt, - waar iemand overtuigd is eindelijk, dat vrijheid alleen door zelfopoffering en zelfbeheersching mogelijk wordt. Met andere woorden, alleen een man van karakter kan den eisch stellen, dat het individueele karakter zich overal doe gelden en steeds geëerbiedigd worde. Zulke mannen behooren, Goddank, niet uitsluitend tot dit of dat land; Luther, Filips van Marnix, Milton, Washington, John Stuart Mill, Tocqueville zijn van dien stempel. Dat ook Quinet met volle recht onder hen mag gerangschikt worden, is de hoogste lof dien men hem kan toekennen. Tegenover dien lof beteekent het weinig, of zijn beginselen, zijn wenschen, zijn verwachtingen nog op toepassing of vervulling wachten. Daarop antwoordt hij, - en ik weet Quinet niet beter te kenschetsen dan door zijn eigene woorden mede te deelen[1]: - ‘Mais, direz-vous, vos idées n'ont pas eu pour elles la force. Elle n'ont pas triomphé. Vous êtes un vaincu. - Je le nie. Je suis resté seul, cela est vrai; mais j'ai eu cette bonne fortune, qu'en perdant tout, j'ai vu tous mes pressentiments réalisés, tous mes avertissements confirmés, tous mes principes consacrés et couronnés par ma ruine volontaire. Ce n'est pas là être vaincu.’

J.A. SILLEM.

1 Slotwoorden van *la Révolution*, Dl. II.

Godsdienstwetenschap en wijsbegeerte in het jongste ontwerp van Wet op het Lager onderwijs.

Men mag het betreuren, men mag er zich aan ergeren, men mag er zich boos over maken, loochenen kan niemand, dat de godsdienstkwestie in onze dagen de brandendste van alle brandende vragen is. Nederlanders vooral zijn in de gelegenheid dit dagelijks op te merken. Zij munten gewoonlijk uit in kalmte en bezadigdheid. ‘Geduld,’ zeggen zij met vader van Alphen, ‘geduld is zulk een schoone zaak, om in een moeielijke taak zijn doelwit uit te voeren.’ Daarom haasten zij zich in den regel niet. ‘De kat uit den boom kijken,’ dus: dit door van Alphen om zijn geduld geprezene en aan de jeugd ten voorbeeld gestelde beest in deze lofwaardige eigenschap nog te overtreffen, dat is voor hen een geliefkoosd streven, een echt nederlandsche bezigheid, ofschoon dan ook ‘achter het net visschen’ een straf is die zij zich nog al eens op den hals halen. Zij volgen liefst, dat is het veiligste, en komen dus ook dikwijls achteraan. Doch in één punt althans zijn zij de andere volken vooruit. In godsdienstige ontwikkeling zijn zij verder dan iemand gevorderd. Vandaar dan ook dat de religieuze kwestie hier meer dan elders op den voorgrond treedt en de gemoederen in beweging brengt. Staatkundige vraagstukken zijn gewoonlijk niet bij machte om de brave Hollanders warm te maken, maar als er een godsdienstig vraagstuk mee gemengd is, dan raken ze in vuur, dan heeft ieder zijn meening, dan wordt, hetgeen anders haast onopgemerkt door ‘de heeren’ in den Haag zou beslist zijn, door allen besproken. Is het een

deugd? Is het een zwak? Misschien wel beide, maar een feit is het zeker. Daarom zullen er in het nieuwe wetsontwerp op het Hooger Onderwijs zeker geen artikelen zijn, waarop algemeener de aandacht gevestigd wordt, geen, waarover de diskussiën in en buiten de Kamers levendiger zijn, dan de artikelen 123 (23 is een omineus getal!) - 125, die over het meesterschap in de godgeleerdheid handelen. Hier en daar zijn er dan ook reeds stemmen over opgegaan: onder anderen in het eerste Nommer van *Het Vaderland*, in een artikel waarmee de Redaktie - het zij tot haar eer gezegd! - zich niet volkomen vereenigen kon, en in het Meinommer van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[1]. Daar heeft Prof. Tideman eenige opmerkingen over *het Theologisch Onderwijs aan de hoogescholen naar de nieuwe Concept-wet* gegeven, waarvan de leden der Kamers, zoo wij hopen, kennis zullen nemen. Ik zal straks gelegenheid vinden mijn instemming met verscheidene daarvan te betuigen. De juistheid van de meeste springt ieder in het oog. Maar er zijn, behalve de door den amsterdamschen hoogleeraar behandelde, nog eenige punten, die ik in het licht wil stellen, en men zal mij, die *pro parte virili* voor het recht der godsdienstwetenschap heb gestreden, wel vergunnen in deze zaak mijn ‘dankbaar, maar onvoldaan’ te doen hooren.

Dankbaar - ik ben het, en van harte. Was as ik lid van de Eerste Kamer - iets wat vooreerst niet tot de waarschijnlijkheden behoort - en was het Ontwerp door de Tweede Kamer ongewijzigd aangenomen, ik zou voorstemmen met volle overtuiging, al had ik ook gewenscht dat de andere tak van de wetgevende macht daarin eenige verandering had gemaakt. Liever op deze wijs de godsdienstwetenschap aan de akademie behouden, dan haar aan de kerkgenootschappen overgelaten. Liever de nederlandsche taal- en letterkunde en stijl en de wijsgeerige zedekunde voor onderdeelen der godgeleerdheid verklaard, dan haar verbannen te zien uit de rij der zusterwe-

1 Prof. Dr. A.J. Vitringa geeft in *de Tijdspiegel* een reeks van belangrijke artikelen onder den titel: *Het Weis-ontwerp op het Lager Onderwijs van den Minister Foek, vergeleken met dat van den Oud-Minister Heemskerk*. Zie de nommers van Mei en Juni 1869 van genoemd Tijdschrift. De Hoogleeraar is daarin echter, op het oogenblik dat ik dit schrijf, nog niet tot de bespreking der wijsbegeerte en der godgeleerdheid genaderd.

tenschappen. Ja, liever de oude, gereformeerde fakulteiten met al haar gebreken, dan een hooger onderwijs zoo treurig verminkt. En ik ben niet de eenige, die zoo denkt. Op de twee laatste vergaderingen der zuid-hollandsche Predikantenvereeniging is dat overtuigend gebleken. Die vereeniging bestaat uit professoren en predikanten van zeer verschillende richting en verschillende kerkgenootschappen. Niettemin vond daar het Ontwerp-Heemskerk, dat de theologie van de Hoogeschool uitsloot, en de kerkgenootschappen veroorloofde daarmede naar believen huis te houden, ten vorigen jare geen enkelen verdediger. Integendeel, na zeer warme pleidooien, uit onderscheiden oogpunten tegen de afschaffing van het theologisch onderwijs aan de univerziteit gevoerd, benoemde men een kommissie, met opzet uit voorstanders der drie godsdienstige hoofdrichtingen gekozen, en droeg men haar op om in een brochure, van wege de Vereeniging openbaar gemaakt, de wenschelijkheid van het behoud der theologie aan de akademie, in 't belang van wetenschap en godsdienst beide, aan te toonen. De aftreding van het Ministerie Heemskerk maakte de uitvoering van dien last onnoodig. Maar de stemming was intusschen niet veranderd. Had het Ontwerp-Heemskerk verleden jaar van alle zijden tegenstand ondervonden, in de voorjaarsvergadering van dit jaar werd het Ontwerp-Fock door orthodoxen, liberalen en modernen, in weerwil van sommige bezwaren tegen bijzonderheden, met ingenomenheid begroet, en zeker zou, indien de Vereeniging rechtspersoonlijkheid had bezeten, een adres aan de Staten-Generaal, tot ondersteuning van het laatstgenoemde koncept, van haar zijn uitgegaan. Die de wetenschap en den godsdienst beide liefheeft, wenscht dat het worde aangenomen, en zou in de verwerping een groote ramp voor beide zien.

Zijn wij dan blind voor de moeilijkheden, die hier werkelijk bestaan? Geenszins. Maar wij meenen, dat zij in het voor ons liggende Ontwerp voor het grootste deel overwonnen zijn, en wij zijn overtuigd, dat een tegenovergestelde oplossing tot vrij wat ernstiger moeilijkheden aanleiding zou geven, en de treurigste gevolgen zou na zich slepen.

‘Houdt u aan beginselen,’ roept men, ‘daarmee komt gij 't verst. Waar geen staatskerk meer bestaat, waar kerk en staat van elkander gescheiden zijn, daar mag de staat geen onderwijs in de godgeleerdheid meer geven. Is de kerk voor den godsdienst wat de staat is voor de maatschappij, dan be-

hoort de godgeleerdheid of de wetenschap van den godsdienst bij de kerk en niet bij den staat, en moet zij aan haar zorgen worden overgelaten.' Ik geloof ook dat men met beginselen zeer ver komt, en van beginselloosheid ben ik een verklaard vijand. Men zij echter zoo goed om beginselen en *doctrines* uit elkander te houden. Ofschoon het vraagstuk der scheiding van kerk en staat voor mij nog niet zoo geheel is uitgemaakt, als het dat voor de doktrinairen onder onze liberalen pleegt te zijn, wil ik voor 't oogenblik geheel en al instemmen met hen, die ze onvoorwaardelijk van elkander willen scheuren. De zaak is te ingewikkeld om ze hier ter loops en als in 't voorbijgaan te behandelen. Het zij zoo! Kerk en staat volkomen gescheiden. De staat bemoeie zich met geen godsdienstige belangen, de kerk zorge geheel voor haar eigene zaken. Wat volgt daaruit? Dat de staat niet behoeft te zorgen voor de opleiding van toekomstige leeraars der verschillende kerkgenootschappen. Dat de staat geen dogmatisch onderwijs geeft, geen apologeten benoemt, geen praktische theologie doceert. Maar ook, dat de staat zich onbevoegd moet achten, om godsdienstwetenschap onder de vakken van hooger onderwijs aan zijn hoogescholen op te nemen? Niet in het minste. 'Kan iemand', zoo vraagt de schrijver in *Het Vaderland*, 'de neutraliteit der lagere school verdedigen en tegelijkertijd wenschen, dat van staatswege aan de hoogescholen de godgeleerdheid onderwezen worde?' En met gemoedelijken ernst voegt hij er bij: 'Men stelle toch de groote vragen zuiver, noeme de dingen bij den waren naam, en hebbe den moed der overtuiging.' Ik meen dien moed te bezitten, en ik wensch zeer, dat de vragen zuiver gesteld worden. Doch de vraag van onzen auteur is niet zuiver gesteld. Zooals zij daar ligt, beantwoord ik haar zeker toestemmend. Ik verdedig de zoogenaamde neutraliteit der lagere school van ganscher harte. Ik zou niet begeeren dat daar godsdienstonderwijs gegeven wierd. Maar ik ben zoo vrij, godsdienstonderwijs en onderwijs in godsdienstwetenschap scherp van elkander te onderscheiden. Het laatste komt op de lagere scholen niet te pas, want het is hooger onderwijs, en wordt evenmin als het romeinsche recht of de ontleedkunde aan kinderen onderwezen. Het eerste wil ik zoowel van de lagere en de middelbare als van de hoogere scholen geweerd hebben. Geen akademiepredikers dus. Geen bijzondere theologie aan de univerziteit, want die is ten leele hooger godsdienstonderwijs (dogmatiek), ten deele voorbe-

reiding tot een kerkelijk ambt (praktische theologie). Hierin zijn wij dus volkomen aan onszelf gelijk. Maar de godsdienstwetenschap, de algemeene theologie, zooals Prof. Tideman haar noemt, is een deel der wetenschap[1], en mag alzoo aan een univerzeele wetenschappelijke inrichting niet ontbreken. Lichtschuwe kerken zullen haar liever niet onderwezen zien, en beschouwen haar als uit den booze. Maar moet de staat zich daardoor vervaard laten maken? Het onderwijs in de natuurwetenschappen is ook voor zekere vromen een gruwel, en indien vele kerkgenootschappen het moesten geven, zij zouden het op geheel andere wijze doen dan nu van staatswege geschiedt. Moet de staat nu ook dit uit zijn handen geven, en schromen het stelsel van Copernicus daarbij ten grondslag te leggen, opdat predikers als de eerwaarde Knack niet geërgerd zouden worden? ik zou van de geschiedenis hetzelfde kunnen zeggen. Kerkgenootschappen, die met een geest van uitsluiting bezield zijn, streven naar volkomen heerschappij, en dulden niet dat iemand zich een oordeel veroorlove over iets wat met hun dogmatiek in aanraking zou kunnen komen. De staat wachtezich wel, zich door hun misbaar in verwarring te laten brengen, of uit vrees een enkel zijner rechten op te geven. Hij is aan de burgers verplicht een toevluchtsoord voor vrije wetenschap, ook voor zoover die op den godsdienst betrekking heeft, aan zijn hoogescholen te openen. Hij geve aan de kerk al waarop zij recht heeft. Hij beleedige haar niet, door dogmatiek, dat is wijsgeerig godsdienstonderwijs, van zijnentwege te doen geven. Hij vergunne haar, indien ze met zijn onderwijs niet tevreden is, eigen scholen, seminariën, akademiën, of hoe zij die betitelen wille, te stichten. Maar godsdienstwetenschap is geen onderwijs in den godsdienst; zij is het wetenschappelijk onderzoek van den godsdienstigen mensch, zij is

1 Ik heb dit uitvoerig trachten aan te wijzen in *De Gids*, Mei 1866, blz. 231 vgg. en *Theol. Tijdschrift*, 1867, n°. 1, blz. 42 vgg., en mag hier wel naar die opstellen verwijzen. Men vergelijke ook, al is zijn methode een geheel andere dan de mijne, de artikelen van Émile Burnouf, *La Science des Religions*, sedert een paar jaren in de *Revue des Deux Mondes* verschenen. Die weten wil welk een gewichtige rol de godsdienstwetenschap in zuiver anthropologische en ethnologische vraagstukken speelt, leze het *Rapport sur l'Anthropologie* van De Quatrefages, ten vorigen jare op last van de fransche Regeering uitgegeven. De Quatrefages zegt daarin uitdrukkelijk, dat de godsdienstwetenschap voor het bepalen der rassen althans niet minder diensten beweren heeft dan de linguistick.

een deel van die anthropologie, die ook aan de staats-hoogescholen te huis behoort, en de kerk heeft volstrekt geen recht om haar uitsluitend voor zich te eischen.

Of zal men zeggen: ‘De kerk zal zich van-zelf met het onderwijs in de theologie belasten. Zij zal de jongelieden die zich tot het leeraarsambt bekwamen, nadat zij het gymnasium hebben verlaten, aan eigen inrichtingen opleiden, en de professoren in de godgeleerdheid aan de staats-hoogeschool zullen dus met studeerkamers kunnen volstaan en geen gehoorzalen behoeven. Zij zullen docenten zijn *a non docendo*.’ Het is zoo ongeveer gezegd. Ik zou mij op een afgetrokken standpunt kunnen plaatsen, en antwoorden dat de staat een plicht die op hem rust. niet verzuimen mag, omdat een ander misschien zich met de vervulling daarvan zal willen belasten. Ik zou recht hebben te beweren, dat de vraag alleen deze is: zal de staat het hooger onderwijs ter hand nemen? en dat, zoo men deze vraag voor uitgemaakt houdt en toestemmend beantwoordt, dat onderwijs niet gebrekkig mag zijn. Ik zou kunnen vragen, of men zoodoende niet aan alle onderwijs van staatswege een einde zou kunnen maken; wanneer de staat toch alles moest nalaten, wat anderen wellicht gaarne op zich zouden nemen, dan zou hij, uit aanmerking van het bestaande bijzonder onderwijs, ook de openbare scholen wel kunnen sluiten. En ik zou den regel dien men tegen ons heeft gebezigd: met beginselen komt men 't verst, hier in mijn voordeel kunnen inroepen. Maar ik wil dit niet doen. Ik wil slechts het praktische, van 't bezwaar in 't oog houden. En dan ben ik niet bevreesd dat het den hoogleeraren in du godsdienstwetenschap aan hoorders zal ontbreken. De kerk zal zich met het oprichten van akademiën niet haasten. Zij moet, helaas! zuinig zijn. Reeds nu maakt zij zich ongerust, dat ze op eigen kosten in een gedeelte der opleiding van haar toekomstige leeraars zal moeten voorzien. Vele vromen hebben, als 't op klagen aankomt, een zeer teeder geweten, doch als 't op betalen aankomt, wordt dit geweten rekbaarder en sluit zich de beurs. Ik geloof dus niet dat de staat voor konkurrentie van deze zijde beducht behoeft te zijn. De roomsch-katholieke kerk zou haar kweekelingen zeker niet van het staatsonderwijs in de godsdienstwetenschap gebruik laten maken. Maar de hervormde kerk zou, indien zij dit evenzeer verbieden en haar aanstaande predikers dwingen wilde van een theologisch onder-

wijs gebruik te maken dat door een bepaalde dogmatiek beheerscht wordt, haar eigen doodvonnis teekenen, althans aanleiding geven tot een scheuring die zij gaarne verhoeden wil, tot het ontstaan eener vrije gemeente, die het licht der wetenschap niet vreest. Men heeft het geval verondersteld, dat de regeering een israëlietisch Rabbijn met de uitlegkunde des Ouden Testaments belastte, of dat een Roomsch-katholiek het onderwijs in de geschiedenis der christelijke kerk te geven had, en men heeft gevraagd of de protestantsche kerk haar jongelingen met vreugde naar zulke onderwijzers zou heenzenden? Waarom niet, als die Rabbijn, die Roomsch-katholiek, een wetenschappelijk mensch was, en zijn methode de zuiver wetenschappelijke? Waarom zou eenig protestant bezwaar hebben, het Oude Testament door Rabbi Geiger, de joodsche literatuur door Merx, den Talmud door Derenbourg te leeren kennen, of bij katholieke professoren, zooals Movers, Hug, Döllinger, kollegie te houden?

‘Maar dit zuiver wetenschappelijk onderwijs, dat niet hervormd, niet israëlietisch, niet roomsch-katholiek zal moeten wezen, is een illuzie.’ Laten wij elkander toch door geen halve waarheden van den weg brengen. Het is waarheid, dat beoefenaars der zuivere wetenschap slechts bij uitzondering onder de Roomsch-katholieken, niet in grooten getale onder de Israëlieten, meest onder de Protestanten gevonden worden. Maar dat zij geen illuzie is, dat bewijzen reeds de namen, die zoo straks genoemd zijn. Wat is de geheele waarheid? De vrije godsdienstwetenschap is een vrucht der hervorming, zooals trouwens alle vrije wetenschap, van de natuurkundige af, tot de nieuwere wijsbegeerte toe. Slechts op den bodem van het Protestantisme kon zij ontstaan. Maar zij is aan de protestantsche kerk niet meer gebonden. Zij heeft haar invloed ook daarbuiten doen gelden. Zij telt onder haar beoefenaars ook zonen van Israël en volgers van Rome. De kerk van Rome is haar niet genegen, en de orthodoxie in de hervormde kerk of in de synagoge evenmin. Deze zijn over 't geheel met de wetenschap op geen teederen voet. Maar is dit nu een reden voor den staat, om die jeugdige veelbelovende, die zich onder zijn bescherming heeft ontwikkeld, als een ballinge uit te drijven en over te leveren aan haar vinnige haters? Moet zij de onzijdigheid zoover drijven, dat zij een tak der wetenschap weigert te doen onderwijzen, omdat die in zijn karakter, althans

in zijn oorsprong protestantsch is, uit het beginsel van het vrije onderzoek geboren? Doch dan moet hij alle wetenschap prijsgeven. Dan moet hij van de hoogescholen niets dan hoogere gymnaziën maken. En zelfs dit zal hem ten kwade worden geduid. Ik weet wel, dat ook de beoefenaars der algemeene godsdienstwetenschap, zooals trouwens de beoefenaars van iedere wetenschap, in richting verschillen. Dat geeft echter, vooral waar drie akademiën zijn, niet het minste bezwaar. Ook deze verschillende richtingen worden in alle kerkgenootschappen gevonden, en wanneer iedere univerziteit eene daarvan vertegenwoordigt, heeft niemand reden tot klagen. De nederlandsche staat is geen protestantsche staat meer, zegt men. Ik ontken het niet. Maar hij is een onafhankelijke staat. Hij behoeft bij de inrichting van zijn hooger onderwijs niet te vragen, of de geest daarvan ook veroordeeld wordt door de Bul *Quanta cura* en den pauselijken syllabus. Hij vindt een wetenschap, die haar ontstaan wel aan de vrijheid te danken heeft, die de hervorming op geestelijk en bijzonder op godsdienstig gebied heeft gewerkt, maar die nu het eigendom van geen enkele kerk meer is. En hij verkort niemands rechten door die wetenschap aan zijn inrichtingen van hooger onderwijs een plaats te geven. Hij is allerminst verplicht en aan de ware liberaliteit niet verschuldigd, haar vogelvrij te verklaren, ten gevalle van hen die haar niet meenen te behoeven of haar in hun bekrompenheid verachten.

Want een verbanning der godsdienstwetenschap van de akademie en een uitlevering aan de kerk staat bij mij met haar vogelvrij-verklaring gelijk. Het is, op zijn zachtst genomen, een *leap into the dark*, een *salto mortale*. Het kan gelukken. Het kan zijn, dat de kerk zich de arme ballinge aantrekt. Het is niet waarschijnlijk. Althans niet zonder dat zij zich aan zekere voorwaarden onderwerpt. Met haar vrijheid is het werkelijk gedaan. Men mag met zekeren ophef van het roemrijk verleden der kerk gewagen, en vragen of de seminariën der kleine kerkgenootschappen doofpotten voor den geest waren. Ik wil op den roem der hervormde godgeleerden niets afdingen, en de kweekscholen der Doopsgezinden, der Lutherschen, der Remonstranten niet verachten. Maar eilieve, wie heeft die hervormde hoogleeraren benoemd? Immers niet de kerk, maar de staat. En wie heeft, waar zij kon, de vrijer denkenden onder hen, vervolgd, en den staat, zoolang hij nog met een bepaalde kerk verbonden was, gedwongen hen af te zetten? Ik behoef het

antwoord niet te geven. Ook vergete men niet, dat de seminariën, waar het onderwijs, in weerwil van de voortreffelijke mannen die aan hun hoofd stonden, altijd zeer gebrekkig was, genoodzaakt waren met het staatsonderwijs te wedijveren. Overal en altijd heeft de kerk, waar het uitsluitend aan haar was overgelaten, het onderwijs verwaarloosd. Met het hooger onderwijs zou zij niet anders handelen. Men noeme mij een enkel land, waar zij 't geheel in handen heeft, en waar het tevens vrij en wetenschappelijk is. ‘Waar is uw vertrouwen op de waarheid?’ roept men ons toe. Ik antwoord: op de macht der waarheid vertrouw ik met al mijn hart, doch, waar het de wetenschap geldt, vertrouw ik op de kerk niet veel.

De vrienden der godsdienstwetenschap mogen dus dankbaar zijn aan den Heer Fock, dat hij haar recht heeft erkend, en haar, die, hoewel een der jongste wetenschappen, haar sporen toch reeds wettig verdiend heeft, de smaadheid niet heeft aangedaan, om haar te verwijderen uit den kring waarin zij werkelijk behoort. Er *is* een van de Kerk onafhankelijke godsdienstwetenschap, die ook verheven is boven de verschilpunten der verschillende kerkgenootschappen. Noem haar kettersch, noem haar heidensch, noem haar zoo gij wilt, wie geen vreemdeling is op het gebied der wetenschap, weet dat zij bestaat, en dat zij aan de andere, vooral de anthropologische wetenschappen, reeds belangrijke diensten bewezen heeft, evenals ze van hetgeen deze vonden dankbaar gebruik heeft gemaakt. Haar los te rukken van de andere vakken van kennis, waarmee ze zoo nauw verbonden is, zou een gewelddaad zijn, doodelijk voor haar, schadelijk ook voor de zusterwetenschappen. Daarom, al getuigde het ontwerp van den vorigen Minister van binnenlandsche Zaken van veel studie en kennis, het ontwerp van zijn opvolger biedt, behalve op andere punten, ook in dit opzicht eene groote verbetering aan, dat het meesterschap in de godgeleerdheid daarin verkrijgbaar, en het onderwijs in de hiertoe noodige vakken daarin aan de hoogeschool verplichtend wordt gesteld. De Heer Fock heeft zoodoende een bewijs gegeven van wetenschappelijken zin, waarvoor hem hulde behoort te worden gebracht.

‘Dankbaar - maar onvoldaan’. Helaas! ik kan het niet verbergen, geheel bevredigd heeft het nieuwe ontwerp mij niet, en ik ben wel genoodzaakt het beleende woord van den leider

der anti-revolutionnairen tot het mijne te maken. Ik heb van mijn dankbaarheid rekenschap gegeven. Ook omtrent mijn onvoldaanheid dien ik mij te verantwoorden. Zij betreft de uitvoering, de bijzonderheden.

Over woorden en uitdrukkingen zal ik niet veel twisten. Het is wel wat vreemd, om datgene wat in de artikelen 124 en 125 beschreven wordt, in art. 123 *godgeleerdheid* te noemon, want het is toch inderdaad iets geheel anders dan hetgeen men tot-nog-toe theologie heeft geheeten. Godsdienstwetenschap zou een veel juistere naam zijn. Godgeleerdheid is, als wij op het woord letten - niet op den letterlijken zin slechts, die eigenlijk onzin is, maar op de wezenlijke bedoeling - godgeleerdheid, theologie, is in de eerste en voornaamste plaats dogmatiek. De kritische en historische wetenschappen, die tot de theologie werden gerekend, behooren daartoe slechts als opleiding tot dit hoofddoel, dit toppunt, deze kroon. Een theoloog, dat was van den aanvang af in vollen nadruk een dogmaticus, een bespiegelend godsdienstwijsgeer. Nu heeft in den loop des tijds het woord wel een veel ruimere beteekenis gekregen, zoodat het vrij wat meer dan theozofie en dogmatiek omvat, maar het is nog niet gezien, dat men den naam godgeleerdheid toepaste op een wetenschap, waaraan juist datgene wat het wezen der theologie uitmaakt, de dogmatiek, ontbreekt. Evenwel, ik weet hoe het met woorden gaat. Zij eindigen dikwijls met geheel het tegenovergestelde aan te duiden van 't geen ze oorspronkelijk hebben beteekend. Is men aan een woord gewoon, men laat het niet gaarne varen, en bekommert zich niet over juistheid of onjuistheid. Toen voor een paar jaar het *Theologisch Tijdschrift* zou worden opgericht, waren sommige Redacteuren van meening dat het eigenlijk: Tijdschrift voor Godsdienstwetenschap (met of zonder bijvoeging van de woorden: en Theologie) moest heeten. Het spreekt van zelf dat ik dit gevoelen krachtig ondersteunde. Maar toen het bleck, dat een ander deel der medeoprichters daartegen groot bezwaar had, berustte ik met groote kalmte in een naam die mij eigenlijk niet geheel juist voorkwam, overtuigd dat de zaak er geen schade door zou lijden. Ik denk er nog zoo over. Wil men de godsdienstwetenschap voortaan godgeleerdheid noemen, ik heb er vrede mee, mits men maar niet vergete, wat er onder moet worden verstaan.

Maar tegen andere punten heb ik meer bezwaar. De vakken,

waarin men tot verkrijging van het meesterschap in de godgeleerdheid examen zal moeten afleggen, maken voor mij een wel wat bonte en zonderlinge verzameling uit, die niets heeft van een organisch of zelfs van een logisch geheel. Tot herinnering schrijf ik hier de bedoelde artikelen uit. Twee examens worden, volgens art. 123, gevorderd. En art. 124 bepaalt:

'Het eerste examen behelst:

a de Nederlandsche taal- en letterkunde en stijl;
b de algemeene Godsdienstgeschiedenis;
c de geschiedenis van de wijsbegeerte;
d de geschiedenis van de Christelijke Kerk;
e het ontstaan en de geschiedenis van de Israëlietische en Oud-Christelijke litteratuur.'

Art. 125 bepaalt:

'Het tweede examen behelst:

a de interpretatie der oorkonden van de Israëlietische en van de Christelijke godsdienst;
b de geschiedenis van de Israëlietische godsdienst:
c de geschiedenis van den oorsprong der Christelijke godsdienst;
d de geschiedenis van de Christelijke leerstellingen;
e de wijsbegeerte van de godsdienst;
f. de wijsgeerige zedekunde.'

Een aantal vragen rijzen hier aanstonds op. Waarom - reeds Prof. Tideman heeft het opgemerkt - waarom moet een theologant examen afleggen in de nederlandsche taal- en letterkunde en stijl? Het in wenschelijk, dat hij, even als ieder beschaafd Nederlander, daarin niet onervaren zij. Maar van hem als godgeleerde kan dat toch niet worden gevorderd; althans niet meer dan van rechtsgeleerden en literatoren. Is het omdat zijn predikatiën later door taal en stijl zouden uitmunten? Doch daarvoor heeft de staat niet te zorgen. Dat behoort tot de bijzondere opleiding van de leeraars der kerk, die door het Ontwerp aan deze laatste is overgelaten. In nauwer verband met de godsdienstwetenschap staan de geschiedenis der wijsbegeerte en de wijsgeerige zedekunde. Het is voor den theoloog van het hoogste belang dat hij daarin bedreven zij. Maar voor den rechtsgeleerde niet minder, en evenzeer voor den letterkundige of voor den historicus. Beide vakken behooren niet meer tot de godgeleerdheid, dan tot eenigen anderen tak der geestelijke wetenschappen. Niet zonder grond

is eindelijk beweerd, dat het Wetsontwerp zich met de geschiedenis der christelijke kerk en met die der christelijke leerstellingen op een twijfelachtig, en daarom gevaarlijk, terrein begeeft. In 't afgetrokkene kan men zich voorstellen, dat hierin onderwijs gegeven wordt van een standpunt, verheven boven de kerkelijke verschillen, maar in de praktijk zal dit haast onuitvoerbaar blijken. Ik vrees hier zeer voor reklames van kerkelijke zijde, waarvan het wettige tot op zekere hoogte zal moeten erkend worden, en waarop het zeer moeilijk zijn zal een antwoord te vinden. Ik meen dus, dat dit punt eenige wijziging zal moeten ondergaan, en dat de vakken onder 124 *a* en *c* en onder 125 *f* genoemd, de nederlandsche taal- en letterkunde en stijl, de geschiedenis der wijsbegeerte en wijsgeerige zedekunde, behooren te vervallen.

‘Ook de geschiedenis der wijsbegeerte en wijsgeerige zedekunde?’ zoo vraagt, gansch verwonderd en ontsticht, de een of andere vriendelijke wijsgeer, die zijn oog over deze bladzijden heeft laten gaan; ‘is dit iets anders dan gruwelijke barbaarschheid? Is er wetenschappelijke theologie, laat staan godsdienstwetenschap mogelijk, zonder dat haar beoefenaar een nauwkeurige kennis der filozofie en van haar geschiedenis bezitte?’ Geduld, o mijn wijsgeerige vriend! ik ga u een schitterende voldoening bereiden.

Waarom wil ik de twee genoemde wijsgeerige vakken uit het kader der godsdienstwetenschap verwijderen, en alleen de wijsbegeerte van den godsdienst behouden, die daarvan een onafscheidelijk deel uitmaakt? Omdat ik ze voor den theoloog onnoodig acht? Geheel niet. Maar juist omdat ik aan de wijsbegeerte een eigen plaats verzekerd wenschte te zien, die haar toekomt, en die haar in het nieuwe Ontwerp niet gegeven wordt. Inderdaad, de toestand der filozofie, deze koningin der wetenschappen, is naar de voorgestelde regeling niet benijdenswaardig. In het Hooger Onderwijs van Nederland is zij nooit door buitengewone gunstbewijzen bedorven. Dat heeft altijd aan een zekere onwijsgeerigheid geleden. Het had er iets van of men de wijsbegeerte een plaatsje aan de akademie vergunde, meer ‘voor zijn fatsoen’ en omdat het wat vreemd zou staan indien zij geheel ontbrak, dan wel omdat men van haar noodzakelijkheid, haar onmisbaarheid voor iederen man van wetenschap diep overtuigd was. En in dit opzicht heeft het Ontwerp-Fock niet die hervorming aangebracht, die wij reden hadden te ver-

wachten. Ziet haar dolen, de arme zwerfster! Waar zal zij een onderkomen vinden? Bij de klassieke letteren - ja! mits zij grieksch en latijn spreke, mits zij zich tot de oudheid beperke. Bij haar oude, doch niet altijd even warme en oprechte vrienden, de godgeleerden - ja, zij willen dat ze hun haar geschiedenis verhale en zedekunde onderwijze, op gevaar af dat ze ten laatste vernemen moet: ‘Uw moraal is zeer schoon en verheven, doch de godsdienstige, de christelijke is toch eigenlijk vrij wat zuiverder; wij weten het in den grond beter dan gij!’ Maar de Semiet, naar zijn aard, sluit haar de deur. De Indiër verzaakt zijn karakter, vergeet Sânkhya en Kapila, en wil in 't koele Westen van geen wijsgeerige bespiegelingen weten. De Nederlander zegt, dat hij zijn taal zeer goed verstaan kan zonder haar, en dat zijn letterkunde zonder veel filozofie uitmuntend te begrijpen is. De Historicus eindelijk is te zeer bezig om zich ‘een algemeene kennis te verwerven van de geschiedenis in haar geheelen omvang,’ te zeer verdiept in de geheimenissen der diplomatiek en der palaeographie, dan dat hij zich nog tot filozofeeren zou kunnen zetten. Is het wonder, dat de ongelukkige, ten einde raad, en zooals men dat in een toestand van zenuwachtige gejaagdheid meer ziet gebeuren, zich binnendringt waar men haar geheel niet zou zoeken, waar ze zich ook al bijzonder weinig thuis moet gevoelen, en dat ze de polynezische meesters, de toekomstige ambtenaars in Nederlandsch Oost-Indië overhaalt om niet slechts naar haar geschiedenis, maar ook naar haar bespiegelingen te luisteren?

Met andere woorden, volgens het Ontwerp van den Minister Fock wordt kennis van de bespiegelende wijsbegeerte en haar geschiedenis van niemand gevorderd dan van hen, die meesters in de polynezische letterkunde begeeren te worden. Slechts de godgeleerde moet haar geschiedenis kennen en in haar moraal geen vreemdeling zijn, en de meester in de klassieke letteren moet toonen ook een meester in de wijsbegeerte der Grieken en Romeinen te wezen. Maar noch de meester in de semietische, noch die in de indische, noch die in de nederlandsche letterkunde, noch die in de geschiedenis behoeven iets bijzonders van de wijsbegeerte en haar geschiedenis te weten. Ik heb weinig verstand van koloniale zaken, en vermeet mij dus niet te beoordeelen wat voor een oost-indisch ambtenaar, zal hij de belangen van het Moederland met die der Kolonie vereenigen, wenschelijk of noodig is. Ik moet echter bekennen

nooit in de verte te hebben vermoed, dat voor hem als zoodanig de bespiegelende wijsbegeerte en haar geschiedenis een vereischte kon zijn, tenzij men beweren wil, dat de ingewikkelde kwestie van het kultuurstelsel zich zonder behulp der bespiegelende wijsbegeerte niet laat oplossen. Maar als zij nu werkelijk voor den meester in de polynezische letterkunde onontbeerlijk is, is zij het minder voor dien in de klassieke letterkunde, is zij het niet oneindig meer voor den meester in de geschiedenis? En kan zij werkelijk door een meester in eenige letterkunde worden gemist?

Ik zou daarom zeer wenschen dat de Minister, in overleg met de Staten-Generaal, kon besluiten aan de wijsbegeerte een eigene plaats in het Hooger Onderwijs te verzekeren, en haar voor alle beoefenaars der geestelijke wetenschappen, of althans voor letterkundigen en godgeleerden, verplichtend te maken. In het laatste geval zouden dan tusschen de artikelen 115 en 116 twee nieuwe artikelen moeten worden ingevoegd, ongeveer van den navolgenden inhoud:

‘Ieder, die het meesterschap in een der letterkundige wetenschappen of in de godgeleerdheid wil verkrijgen, moet vooraf een examen in de wijsbegeerte afleggen.’

Dit examen omvat:

a algemeene geschiedenis der wijsbegeerte;

b uiteenzetting van het stelsel van een der oude wijsgeeren, naar verkiezing van hem die het examen aflegt, hetzij van een oosterschen, hetzij van een griekschen of romeinschen wijsgeer;

c gelijke uiteenzetting van het stelsel van een der nieuwere wijsgeeren, naar verkiezing van hem die 't examen aflegt;

d de logika;

e de zielkunde;

f de wijsgeerige zedekunde.

Daarmede vervalt dan natuurlijk art. 120 *h.*, waar van de meesters in de polynezische letterkunde een examen in de bespiegelende wijsbegeerte en haar geschiedenis wordt geëischt. Uit het examen in de godgeleerdheid vallen dan ook van-zelf de geschiedenis der wijsbegeerte en de wijsgeerige zedekunde weg. Maar de wijsbegeerte van den godsdienst blijft, als tot de godsdienstwetenschap behoorende, en als specialiteit daar evenzeer op haar plaats, als de wijsbegeerte der Grieken en Romeinen een bijzondere studie van de beoefenaars der klassieke letterkunde moet blijven uitmaken. Men zou zelfs nog verder kun-

nen gaan, en een meesterschap in de wijsbegeerte instellen, waartoe behalve het genoemde examen nog een tweede zou worden vereischt, dat onder anderen de aesthetiek en de metaphysika zou omvatten. Doch ik laat dit, als niet rechtstreeks tot mijn onderwerp behoorende, aan de overwegingen der wijsgeeren over.

Werd zulk een wijsgeerig examen nu aan den toekomstigen meester in de godgeleerdheid opgelegd, dan zouden de theologische examina zeer vereenvoudigd, en gemakkelijk tot één gebracht kunnen worden. Ik zou dan het tegenwoordige art. 123 aldus willen lezen:

'Het meesterschap in de godgeleerdheid wordt verkregen door één examen.'

In de plaats van de twee volgende artikelen zou dan dit artikel kunnen komen:

'Dit examen omvat:

a de algemeene godsdienstgeschiedenis;

b de geschiedenis van den israëlietischen godsdienst tot den ondergang van Jeruzalem;

c de geschiedenis van den christelijken godsdienst vergeleken met de mohammedaansche en buddhistische godsdiensten;

d de algemeene geschiedenis der godsdienstige letterkunde, bijzonder der oud-israëlitische en oud-christenlijke;

e de interpretatie der oorkonden van den mozaïschen en den christelijken godsdienst;

f. de wijsbegeerte van den godsdienst.'

Na hetgeen ik reeds geschreven heb, zullen weinige woorden tot toelichting dezer voorgestelde wijzigingen genoeg zijn. De bedoeling daarvan is duidelijk. De geschiedenis der christelijke kerk en die der christelijke leerstellingen is samengevat in de geschiedenis van den christelijken godsdienst, die dan ook werkelijk alleen tot de algemeene godsdienstwetenschap behoort. De vergelijking met de mohammedaansche en buddhistische godsdiensten is een waarborg, dat zij niet uit een partikularistisch oogpunt zal beschouwd worden, en dat de behandeling zuiver wetenschappelijk zal zijn. Wetenschap begint toch eerst daar, waar men vergelijkt. Om dezelfde reden is de geschiedenis der oud-israëlietische (de bijvoeging: oud, was noodzakelijk, zooals Prof. Tideman reeds terecht heeft opgemerkt) en der oud-christelijke letterkunde, met de algemeene geschiedenis

der godsdienstige letterkunde in verband gebracht. Ik bedoel daarmee natuurlijk niet, dat iedere theoloog een studie make van den Korân, den Veda, het Zend-avesta of de chinesche Kings, dat hij moet trachten het egyptische Doodenboek te ontcijferen of door te dringen in de geheimenissen van het amerikaansche Popol-Vuh, maar dat hij in staat gesteld worde de overblijfselen van de godsdienstige literatuur der oude Israëlieten en de eerste Christenen te vergelijken met gelijksoortige boeken, waarin andere volken de openbaringen der godheid meenden te lezen, en dat hij toone dit onderricht niet te hebben verwaarloosd. Zoo alleen toch zijn de Bijbelboeken volkomen te verstaan en te waardeeren. Bij de geschiedenis van den israëlietischen godsdienst was de beperking: tot den ondergang van Jeruzalem, noodzakelijk, gelijk zij zonder twijfel in de bedoeling van den Minister Fock heeft gelegen. Het overige is in 't wezen der zaak gebleven als in het aan de Tweede Kamer ingediende Wetsontwerp.

- En zoudt ge nu, als dit alles in het koncept stond, zooals gij dat, onpraktisch genoeg wellicht! op uw studeerkamer hebt uitgebroed, niet slechts dankbaar, maar ook voldaan, geheel voldaan zijn?..... Bijna, geëerde vrager! Ik heb hier en daar nog een enkel vraagteeken gezet. Ik zou bij voorbeeld wel willen opgehelderd zien, waarom tot het meesterschap in iedere letterkunde volgens het voor ons liggend Ontwerp, de kennis van die letterkunde wordt vereischt, van de indische alleen niet. Wanneer men een sanskriet werk in proza en een in poëzie kan uitleggen, kennis bezit van het taaleigen der Veda's en van de indische oudheidkunde, dan is men meester in de indische letterkunde. Het sanskriet is geen gemakkelijke taal en het taaleigen der Veda's een doornbosch. Maar men zou de bha*tt*a's van Nederland nog wel iets meer dan dat kunnen vergen, en in de eerste plaats dit, dat ze in de geschiedenis der letterkunde, waaraan ze zich gewijd hebben, niet onkundig zijn. Doch misschien is dit in de indische oudheidkunde begrepen, en bestaat de onregelmatigheid alleen daarin, dat hetgeen bij de andere letterkundige wetenschappen bijzonder genoemd wordt, hier met al het historische wordt samengevat onder dien titel, die door Lassen's *Alterthumskunde* voor dit vak klassiek is geworden. Maar zeker zijn daaronder de Perzen niet begrepen. Vruchteloos heb ik deze mijn oude vrienden in het Wetsontwerp gezocht. En zij hadden toch een

bescheiden plaatsje verdiend. Zij zijn de eenigen niet. Ook de Egyptenaars, de Assyriërs, de Babyloniërs ontbreken. Het is begrijpelijk. Dat de Egyptenaars en de zoogenaamde Semieten twee takken zijn van hetzelfde ras, is nog niet met zulk een overtuigende klaarheid bewezen, dat de wetgever de egyptische taal- en letterkunde bij de semietische mocht voegen; en voor het egyptisch een afzonderlijk meesterschap in te stellen, zou wellicht door de praktijk worden gewraakt. De tijd zal eens komen, waarop men zal inzien dat de studie der egyptische oudheid den sleutel bevat voor talrijke raadselen der oude geschiedenis, en dat men van de historie, den godsdienst, de geheele ontwikkeling der volken van West-Azië en Zuid-Europa slechts een gebrekkig begrip heeft zonder haar. Maar die tijd is nu nog niet rijp, en de uitstekende bepaling in artikel 29 van het tegenwoordig Ontwerp: ‘Wij behouden ons voor aan eene of meerdere hoogescholen leerstoelen te vestigen voor al die vakken of onderdeelen van vakken in deze wet niet vermeld en tot wier beoefening in het belang der wetenschap de gelegenheid behoort open te staan,’ geeft gelegenheid om ook voor de egyptische taal- en letterkunde een leerstoel op te richten, wanneer het blijken mocht noodig te zijn. De uitkomsten van het onderzoek der babylonische en assyrische oudheid en taal - hoe schitterend ook - zijn nog te jong en onzeker, om daarin nu reeds een examen te vorderen. Toch, wanneer het waarheid is, wat de assyriologen verzekeren, dat het assyrisch tot de semietische talen in dezelfde verhouding staat als het sanskriet tot de arische of indogermaansche, dan zal men mettertijd aan de toekomstige meesters in de semietische letterkunde de beoefening van die taal wel dienen op te leggen. Maar de oud-perzische en baktrische taal en literatuur had dit nu reeds verdiend. Aan de meesters der indische letterkunde mag het Zend-avesta en de taal waarin het geschreven is, niet geheel onbekend zijn. Professor Kern te Leiden geeft daarin dan ook nu reeds kollegie. Althans zou het, ook voor de beoefenaars der godsdienstwetenschap, van belang zijn, dat de gelegenheid om het Zend- avesta door zulk een bevoegd taalkenner te hooren uitleggen, bleef bestaan, al werd er dan ook nooit examen in afgenomen.

Ik ben op de grenzen van het terrein dat ik mij heb afgebakend, en wellicht met één voet er al over. Het wordt dus tijd dat ik eindig. Als ik het door mij geschrevene overzie,

kan ik niet nalaten over mijzelf te glimlachen. Een persoon, wien niet alleen door de Grondwet de bevoegdheid ontzegd is om ooit tot lid der vertegenwoordiging te worden gekozen, maar die zelfs geen kiesrecht bezit - al behoort hij niet tot dat volk achter de kiezers waarop de antirevolutionnairen hun hoop gevestigd hebben - zulk een persoon stelt amendementen voor, met een memorie van toelichting voorzien; amendementen, die nooit in behandeling zullen komen. Maar het was alleen hooge ingenomenheid met de grondgedachte, door den Minister Fock in zijn Wetsontwerp op veelszins voortreffelijke wijze uitgedrukt, en levendige belangstelling in de wetenschap, die mij noopten over dit onderwerp mijn gedachten te zeggen. Nu is het van het hart. Wellicht ook dat een of ander van de ideën in dit opstel weergegeven, de aandacht trekt van een lid der wetgevende macht, en door hem aan de praktijk wordt dienstbaar gemaakt.

12 Juni.
C.P. TIELE.

Politiek overzicht.

UTRECHT, 25 Junij 1869.

Schelling, de groote wijsgeer, heeft in zijn werk over de godsdiensten der oude volken, Egypte gekarakteriseerd als het volk zonder poësie. Behalve een enkel droef gezang en voorouderlijke liederen, waaraan, zooals Herodotus uitdrukkelijk zegt, geen nieuwe zangen ooit werden toegevoegd, is bij hen geen spoor van dichters te vinden. Geen der talrijke inschriften op Obelisken of tempelwanden, heeft zich als een gedicht doen kennen. Maar had Egypte dan ook geen scheppende, zich in allerlei vormen vrij bewegende en bewegelijke poësie: gedichten waren er toch, maar in een anderen vorm. In hun reusachtige bouwwerken, in hun kolossale beelden had zich die poësie versteend: een belichaamde phantasie, die op haar wijze gelijken rang hield met de melodieuse zangen der andere oude volken.

Eeuwen zijn sinds die dagen der oude wereld verloopen, en wederom is Egypte het tooneel van een der stoutste bouwwerken onzer eeuw. Naar die verre landschappen, waartusschen de Nijl zich slingert - landschappen in zulke eigenaardige gele en rozenroode tinten gekleurd - zal in den nazomer van dit jaar menigeen zijn blikken en schreden wenden, wanneer het Kanaal van Suez zal worden geopend. De onderkoning is deze weken op reis gegaan om persoonlijk de groote souvereinen van Europa uit te noodigen die opening bij te wonen, en men begint dus ook in Europa te begrijpen, dat men weldra voor een werkelijkheid, voor een feit zal staan. - Het is zulk een wonderlijk vorst, die onderkoning van Egypte! About heeft hem in zijn jongsten roman ons pogen te teekenen en ons opmerkzaam gemaakt op de perspectieven die zijn politiek najaagt. Men moge zich dan ook over die politiek vroolijk maken en lachen over die Egyptische tweede kamer waar

(dit stond vast) een droite en een gauche moest zijn even als in alle andere constitutioneele staten, maar waar nu niemand te bewegen was aan de linkerzijde te gaan zitten; men moge over al de invallen van dezen min of meer Parijschen sultan, opvolger der Pharaos, niet even gunstig denken: - zeker is het, dat Egypte onder het bestuur van Ismaïl-Pacha niet stil staat. En het zal de roem van Ismaïl in latere tijden wezen, dat hij op alle wijze bevorderd heeft de grootsche plannen van Lesseps, dat hij geen rust of duur heeft gekend, vóór dat de wateren der Middellandsche Zee zich met die van de Roode Zee konden vermengen. Grootsch idee voorwaar, en dat een geheel andere plooi aan de handelsbeweging van Europa kan geven, dat steden als Marseille tot den bloei van een New-York kan roepen en dat de sluimerende energie in plaatsen als Venetië en Genua weder kan opwekken tot daden als in het stout verleden!

Doch het is nog niet het oogenblik zich in die bespiegelingen te verdiepen: voorloopig teekenen wij slechts op, dat de Onderkoning deze laatste weken hof bij hof heeft bezocht, met het oog op de aanstaande groote gebeurtenis. Het wil ons toeschijnen alsof de Onderkoning, die met de mare van het blijde feit aankwam, overal zeer teleurgesteld moet zijn geweest over den indruk zijner boodschap. Want als wij alleen letten op de bladen en berichten, dan schijnt het alsof de kabinetten wel iets anders te doen hebben dan op de opening der landengte van Suez te letten. Heeft elk land bijna niet zijn eigen politieke questie? het eene volk zijn strijd tusschen kerk en staat, het andere zijn verkiezingsweeën, het derde zijn ministerieële crisis? en wegen niet al die politieke bezwaren ruim zoo zwaar als dat verre toekomstige maatschappelijke belang, de opening van een nieuwen handelsweg? De Onderkoning heeft ten minste op zijn reis bij de vorsten kunnen zien, dat elke staat zijn eigenaardige moeijelijkheden heeft.

De Fransche keizer heeft ze in volle mate. De herstemmingen zijn anders ook nu afgeloopen, zoodat de verkiezingen, waar men zoo lang als tegen op heeft gezien, reeds tot het verleden behooren. Zij leverden nog pikante bijzonderheden op. Opmerkelijk is het, dat te Parijs de herstemmingen in menig opzicht hebben getemperd de woeste drift, die de eerste aanloop der verkiezingen had genomen. Men weet het, Thiers en Favre waren bij de eerste stemming niet gekozen; zij moesten even als Garnier Pagès en

Ferry, aan wien Guéroult zijn plaats nu afstond, nog eens zich onderwerpen aan al de kansen van een volkskeus. Thiers, Favre en Garnier Pagès stonden elk tegenover een vertegenwoordiger der alleruiterste partijen, een omstandigheid, die vooral in het geval van Thiers veel bezwaren voor de liberale oppositie had, omdat in dit district de kandidaat der regeering, de Heer Devinck, groote kans van slagen had. Niettegenstaande dit wilde de kandidaat der socialisten, de oud-pair van Frankrijk, graaf d'Alton Shee, zich niet terugtrekken voor Thiers, evenmin als Rochefort zich terugtrok voor Favre, of Raspail voor Garnier Pagès. Het was vooral in het district van Thiers een woedende slag. Nog ééns spanden de zoogenaamde onverzoenlijken alle pogingen in, doch ditmaal behield het gezond verstand ten minste de bovenhand: Thiers en Favre en hun medestander werden gekozen. - Het scheen zelfs alsof die onverzoenlijken, die reeds gekozen waren, zelfs wat water in hun wijn begonnen te doen. Ten minste Gambetta, die als uiterste vertegenwoordiger te Parijs gekozen was, en die nu ook te Marseille nog in herstemming viel, vaardigde een circulaire uit, wier toon zeer voordeelig afstak bij die zijner eerste wilde elucubratiën. Hij trachtte in die circulaire goed te onderscheiden tusschen de democratie en de demagogie, en goed er op te drukken, dat de democratie wel degelijk het hoogste belang had bij het vestigen der orde. Geen anarchie mocht het wachtwoord zijn, neen, dévouement à l'ordre, principe fondamental des societés, et à la liberté, garantie indispensable aux mains de tous pour la protection, la dignité et les intérêts de chacun. Onder die leus werd hij dan ook te Marseille tegenover Lesseps gekozen. - Over het algemeen leed de regeering nog eenige nederlagen, en niet alleen in de personen der bepaalde oppositie, maar ook door 't triomfeeren van verschillende leden der tiers-parti, die het ministerie op alle wijze wilde weren, zoo onder anderen Latour Dumoulin, Caley-Saint Paul, enz. De orleanisten en parlementaristen moesten ook dit keer weder overal het onderspit delven. De schrijvers van het Journal des Debats in het bijzonder. Prevost, Paradol en Leon Say waren reeds van het tooneel. Laboulaye moest zich maar vrijwillig onttrekken. Ernest Renan verloor het bij de herstemming. Tegenover publicisten als Granier de Cassagnac, Clement Duvernois, Dréolle, die reeds dadelijk verkozen waren, moesten zij vlag en wimpel strijken.

Het resultaat der verkiezingen zal wezen dat tegenover een 200tal officieele kandidaten zich bij sommige gelegenheden een oppositie van een 90tal onafhankelijke afgevaardigden kan stellen. Die ontwikkeling der oppositie wordt des te opmerkelijker, wanneer men let op de stemmen zelven die uitgebracht zijn. Terwijl bij de vorige verkiezing in 1863 zich nog 5,300,000 kiezers voor de officieele candidaturen verklaarden, tegenover 1,800,000 stemmen die op de onafhankelijke candidaten kwamen, bleven in 1869 slechts 4,000,000 kiezers getrouw aan de officieele kandidaten, terwijl 3,200,000 kiezers hun stem aan onafhankelijke leden gaven. De meerderheid van de regeering is dus teruggebracht tot slechts 800,000 stemmen; en wanneer men bedenkt dat hieronder nog de ambtenaren medetellen, dan ziet men dat het eigenlijk Napoleontisch systeem wel wat aan het dalen is. Het is dan ook niet onaardig na te gaan hoe langzamerhand de stemmen van een officieelen candidaat op een oppositie-candidaat zijn gevallen. Een gansche reeks van nuances is bij zulk een gelegenheid in eenige jaren doorloopen. Eerst ging men van den candidat officiel over op den candidat agréable, dan van den candidat agréable op den candidat indépendant, straks van den candidat indépendant op den candidat opposant, om tot den candidat radical te vervallen, en in sommige streken op den candidat irréconciliable. Er is een vaste loop, een vaste stroom bij al die verkiezingen, maar waarlijk niet ten gunste van het keizerlijk systeem.

De vraag is nu slechts voor Napoleon: wat te doen? Zal hij meer vrijheid geven? Zal hij het status-quo bevestigen? of zal hij misschien heil in een buitenlandsche diversie zoeken? - Voor het oogenblik schijnt het dat ten minste geen meer vrijheid zal worden gegeven. En in zekeren zin was de zaak van de vrijheid op het punt haar eigen spel te verliezen. Toen toch de keuzen der herstemmingen te Parijs bekend werden, toen het bleek dat de onverzoenlijken geslagen waren, zijn er door woelgeesten, waaraan het nooit ontbreekt, allerlei pogingen gedaan om te Parijs een soort van oproer te doen ontstaan. Hetzelfde had plaats te Nantes en te Bordeaux, waar de oppositie-kandidaat gevallen was ten gevolge van het gedwee voor de regeering stemmen der bewoners van het omringende platteland. Die onlusten, waarbij zich later voegden de ongeregeldheden, die te Saint Etienne door het arbeidersvolk tegen de industrieelen werden gepleegd, kregen een oogenblik zelfs een

onrustbarend karakter, vooral te Parijs. Doch de politie - en vooral de houding der burgerij zelve - wist spoedig daaraan een einde te maken, en de keizer kon weder vrijelijk overal in Parijs rondrijden. Nauwelijks waren echter die onlusten aan den gang, of Persigny schoot als het ware uit den hoek en gaf aan den keizer den raad om toch andere ministers te nemen, en vooral om een krachtig bestuur te doen gelden. Le gouvernement a semblé faible, irrésolu, pusillanime, et une partie du peuple l'a meprisée, daar zat de fout. De regeering moest resoluut te werk gaan. Nu eens sinds 19 Januarij 1867 de liberale ideeën gekozen zijn, moet men die ideeën ook goed volgen. In deze wereld zijn het alleen de ideeën die iets kunnen uitrichten. Dans ce monde il n'y a en realité de redoutable que le choc des idées, parceque les idées seules peuvent enfanter le dévouement, les sacrifices, l'héroisme des ames.... L'empereur n'a donc qu'à persévérer résolument dans les voies liberales qu'il a ouvertes, mais en appelant à lui toute une nouvelle génération jeune, forte, intelligante et surtout courageuse et convaincue. Met andere woorden: Persigny wijst op een ministerie waarin Ollivier zou kunnen plaats nemen; het status-quo, door Rouher verdedigd, wil hij tot elken prijs zien verdwijnen. - De keizer schijnt echter nog altijd niet overtuigd van het voordeel dat hierin voor zijne politiek gelegen is. Integendeel: hij acht Rouher en zijn stelsel nog altijd een groote kracht; hij heeft dus de gelegenheid te baat genomen om aan het volk van zijn zienswijze te doen blijken; in een brief aan den baron de Mackau, zoo even tot lid van het Wetgevend Ligchaam gekozen, schrijft hij de volgende woorden: les concessions de principes ou les sacrifices de personnes sont toujours inefficaces en présence des mouvements populaires: un gouvernement qui se respecte ne doit cèder ni à la pression, ni à l'entrainement, ni à l'émeute. Met andere woorden: Napoléen laat Rouher niet los en zal het bestaande stelsel blijven handhaven. De Kamer is nu tegen 28 Junij bijeengeroepen, ten einde zich te constitueeren en de geloofsbrieven te onderzoeken. Reeds zijn de vroegere president Schneider en de oude vice-presidenten, ook de streng conservatieve Jerome David, weder herbenoemd, en geheel de oude regeeringstactiek wordt weder te berde gebracht. Het oude lied op een nieuwe melodie. Zoo even is zelfs het leger weder aangesproken met klinkende woorden die niets beteekenen.

In Berlijn is men eindelijk ook gereed gekomen met het parlementaire werk. Hoewel men de finantieele moeijelijkheid, waaronder de Noord-Duitsche Bond nu reeds gebukt gaat, niet uit den weg heeft weten te ruimen, heeft men echter in het Rijks-parlement eene zeer groote zaak verkregen, te weten de Gewerbe-Ordnung is nu afgehandeld. De Bondsraad heeft daaraan zijn goedkeuring gegeven, en waarschijnlijk zal reeds met 1° October van dit jaar deze belangrijke wet voor gansch Noord-Duitschland van kracht zijn. Het is een uiterst merkwaardige wet voor het geheele Duitsche maatschappelijke leven; de wet poogt den ganschen arbeid van het volk zoo mogelijk te regelen: en niet het minst belangrijk is zij om haar negatieve zijde. Al de verschillende beperkingen en belemmeringen, die nog in Duitschland op het punt van den arbeid bestonden, worden een voor een opgeheven. En een enkele lezing van deze wet kan ons doen zien, welk een heirleger van zulke beperkingen nog geldend was. Zoo moet nog uitdrukkelijk bepaald worden dat een ieder elk bedrijf kan uitoefenen; zoo wordt het onderscheid tusschen stad en land met betrekking tot de industrie, opgeheven. Gilden mogen niet langer anderen verhinderen het werk te doen. Het gelijktijdig uitoefenen van verschillende bedrijven, en evenzoo het gelijktijdig uitoefenen van hetzelfde bedrijf in verschillende plaatsen, is nu geoorloofd. Alle beperking voor de handwerkslieden betreffende het verkoopen van zelfvervaardigde waren is opgeheven. Het recht der molens, branderijen, brouwerijen om de verbruikers te dwingen slechts bij haar zich te voorzien van hun behoefte, wordt te-niet gedaan. De verschillende approbatiën van wege het staatsbestuur worden afgeschaft, enz. enz., en zoo gaat die wet voort regelende het kleinste en het geringste en tevens het meest gewichtige. Wij treffen er later de bepalingen in betreffende het werken door kinderen in de fabrieken; kinderen onder de twaalf jaren mogen niet tot regelmatig werk in de fabrieken gebruikt worden. Voorts bepalingen betreffende de werkuren der arbeiders; de arbeidsuren mogen niet voor 6½ uur 's morgens beginnen, en niet tot na 8½ uur 's avonds duren. Voorts moeten de industrieelen hun arbeiders het loon in geld betalen. Hulp- en onderstandskassen moeten voor de arbeiders opgericht worden. Alle strafbepalingen tegen coalitiën der arbeiders worden opgeheven. Kortom deze wet zoekt en vindt het volk bij zijn arbeid, in zijn geheelen handel en

wandel en zal een gewichtigen socialen invloed op geheel Noord-Duitschland uitoefenen. Zulke wetten b.v. op Meckelenburg toegepast, zullen dáár schielijker de oude overblijfselen der feodale ridder-inrichting doen verdwijnen, dan wellicht een gewelddadige revolutie had kunnen doen.

Terwijl zoo het Rijksparlement werkte en kalm zijn arbeid voortzette, door niets gestoord dan door de knorrige uitvallen van Ewald, die, zoo even door de oppositie te Hannover gekozen, te pas en te onpas wilde verklaren hoe zeer de annexatie van Hannover aan het volk aldaar onaangenaam was, werd tegelijkertijd ook het Tolparlement te-zamen geroepen. Men weet dat het Tolparlement inderdaad niet anders is dan het Rijksparlement, waarbij zich dan de afgevaardigden uit Beijeren, Wurtemberg, Baden en Hessen-Darmstadt voegen. De vertegenwoordigers van over de Main kwamen en het Tolparlement werd geopend. Ditmaal ging het echter ook dáár in tegenoverstelling met verleden jaar zeer business-like toe. Niet de koning van Pruissen, zelfs niet Bismarck, neen slechts de president van het bondskanseliersministerie, de heer Delbrück, opende en leidde de discussiën. Een wet betreffende het heffen en innen der verschillende rechten en tollen werd goedgekeurd, doch van de eigenlijke hervorming van 't tarief van in- en uitgaande rechten kwam weder niets tot stand; de regeering had voorgesteld op de petroleum een hooger recht te heffen: het parlement weigerde die verhooging, om het genot van 't licht voor den armen man niet te duur te maken. Uit een politiek oogpunt was de zitting van dat Tolparlement alleen merkwaardig doordat de president-minister van Beijeren, de vorst von Hohenlohe, die er zitting nam, en even als ten vorige jare dadelijk tot vice-president werd verkozen, onmiddellijk weder van zijn nationaal-Duitsch gevoelen deed blijken, al was hij overtuigd dat zijn zienswijze in Beijeren zelf nog al tegenkanting vond.

En zoo was de tijd dáár, dat beide parlementen, zoowel het Rijks- als het Tolparlement, op den 21sten Junij zouden worden gesloten. De koning was juist van een reis door de geannexeerde gedeelten van Pruissen teruggekomen, en liet in de sluitingsrede dan ook weder eenige woorden over het nationale werk der meerderheid hooren. Die reis van den koning van Pruissen was in vele opzichten gewis niet onbelangrijk. Moge men niet al te veel

waarde hechten aan het schijnbaar weidsche onthaal in de stad Hannover zelf, zoo is de ontvangst in Bremen, Oost-Friesland en Westfalen waarlijk niet zonder beteekenis. Uit alle kleine teekenen en trekken komt altijd die ééne waarheid te voorschijn, dat Noord-Duitschland er trotsch op is thans iets te beteekenen in de rij der staten. De waardeering van het nationale éénheidswerk is een oprecht gevoel. Aardig is dat verblijf te Bremen, waar de koning gelegenheid vindt tegenwoordig te zijn bij het afvaren van de Duitsche Noordpool-expeditie, en waar hij den wakkeren kapitein Koldewey de hand drukt. Zinrijk is de ontvangst op de beurs te Bremen, als de handelstand hem en zijn minister Bismarck den dank aanbiedt voor het feit dat de Duitsche vlag ter zee weder iets gaat beteekenen, en daar de Duitscher zich geen feest kan denken zonder dat de poëzie haar geur en wijding aan dit alles geeft, zoo werd ook op de beurs (denk u dien toestand in, o Amsterdam!) de laurierkrans aan den koning aangeboden niet zonder gedicht. Een jonkvrouw sprak den koning op deze wijze namens den handelsstand toe:

Wir möchten gern - wir wissen nur nicht wie -
Dem König etwas recht Sinnvolles spenden:
Sprache der Blumen: Pflanzenpoesie -
Wenn die sich nur an unserer Börse fänden.
An Pflanzen freilich fehlts der Börse nie;
Sie treibt Botanik ja an allen Ende;
Ihr riesiges Herbarium enthält
Oft ganze Aernten einer halben Welt.

Was aber nützen heut ihr Strauch und Baum?
Was trockne Blätter und gedörrte Rinde?
Cuba's Gewächs schickt sich zum Strausse kaum,
Die Baumwollflocke kaum zum Kranzgewinde.
Reich sind die Güter, die für diesen Raum
Der Dampf daher führt und die weh'nden Winde,
Doch viel zu arm als Bild des Danks für Ihn,
Der uns der Güter Höchstes hat verliehn:

Ein Vaterland in neuem Hoffnungsglanze!
Die deutsche Flagge hoch am deutschen Mast!

Het was een echt-Duitsch poëtisch tafereel daar op de beurs te Bremen. De koning nam al die woorden en gaven recht dankbaar aan, doch tot zijn eer voegen wij er bij, dat hij geen enkele toespraak bijna beantwoordde, of hij wees allereerst op Bismarck, die

op zijn dringend bevel mede had moeten gaan. Vergeten wij niet dat op deze reis door het Noorden de koning de oorlogs-marinehaven aan de Jahde-boezem bij Heppens inwijdde, aan welke haven thans door den koning den naam van Wilhelmshaven werd gegeven. Het was een denkbeeld van Pruissen reeds vóórdat de Bond was geconstitueerd. De vorige koning had reeds het plan opgevat, sinds was men met Oldenburg gereed gekomen over den afstand van het terrein en thans kon de koning de haven, die een Duitsch Cherbourg hoopt te worden, als een kostbare gift aan den Noord-Duitschen Bond geven. De tocht van den koning ging door Oost-Friesland, waar hij met gejubel werd ontvangen, daar al de herinneringen van Frederik den Groote er wakker werden, en zoo kwam hij ten laatste, afdalende ook in Westfalen, te Osnabrück. Miquel, de wakkere burgemeester aldaar, tevens een der uitnemendste redenaars van de nationaal-liberale partij (hij zou ons Hollanders alleen reeds lief zijn om zijn broeder den Utrechtschen hoogleeraar), had hem daar het feest bereid in de oude zaal, waar weleer de vrede van het jaar 1648 gesloten was, die den dertigjarigen krijg voor Duitschland eindigde. Wat al herinneringen wekte dat feest in die zaal op! Toen was Duitschland zóó onmachtig, zóó verdeeld, nú zoo machtig en vast verbonden! Toen heerschte en beval de vreemdeling, thans behoort Duitschland gansch alleen aan de Duitschers. Men kan zich voorstellen welk een thema voor een scherpen geest deze antithesen aanboden, en Miquel wist ten volle dat historisch oogenblik te doen waardeeren. - En zoo kwam de koning, na door deze reis het nationaliteits-idee van Noord-Duitschland zoo mogelijk nog gesterkt te hebben, in Berlijn rustig terug om de parlementen te sluiten. Hetgeen hij deed.

Over het algemeen begint in Duitschland ééne zaak ook nog de gemoederen min of meer in beweging te brengen. Wij bedoelen de religieuse questie, en wel de op handen zijnde bijeenroeping van het algemeene concilie te Rome. Met eenige zorg beginnen enkele Duitsche regeeringen het feit gade te slaan, dat de Catholieke kerk zoo geheel dreigt te vallen in de handen der uiterst clericale richting, der ultramontanen. Bleef deze omstandigheid zich alleen in zuiver religieuse questiën openbaren, dan zou geen regeering zich het recht durven toekennen daarin mede te spreken, doch nu die richting in de kerk tevens aan de moderne maatschappelijke en

staatsorde den oorlog verklaart, kan men zich voorstellen dat enkele staten voor gevaarvolle questiën beginnen te vreezen. De Beijersche minister, de vorst von Hohenlohe, is begonnen, zonder zich over ed questie zelve nog uit te laten, de aandacht der Duitsche regeeringen op het feit te vestigen, en wil een gezamenlijken Duitschen stap provoceeren. Of het hem echter gelukken zal, is hoogst onzeker. Daarentegen is het zeker dat Oostenrijk thans vast te werk gaat tegen alle clericale pretentiën. De jongste weken hebben ons een feit bericht, dat vroeger in Oostenrijk ongeloofelijk zou hebben geschenen. Men heeft een bisschop, den bisschop van Linz, met geweld gedwongen voor de rechtbank te verschijnen. Het beginsel van algemeene gelijkheid is dus daar op de hooge geestelijkheid toegepast.

Dit beginsel der algemeene gelijkheid begint toch allengs overal door te dringen. Ook in Spanje is het nu een vaste wet geworden. Want de constitutie is gereed gekomen en door de afgevaardigden goedgekeurd. Het is de constitutie van een zeer democratisch ingerichten monarchalen staat. Een constitutioneele koning en twee kamers maken de wetgevende macht uit. Ten einde nu de moeijelijkheid te ontsnappen van dadelijk zich te moeten voorzien van een koning, heeft men voorloopig zich bepaald tot de keuze van een regent. Trouwens de edele Don Fernando van Portugal had juist practisch bewezen liever allerlei pirouettes zich te getroosten dan dien saut perilleux te wagen om den Spaanschen troon te beklimmen. Zacht rust hij dan ook in de armen der lieve danseres, die hij onder een baiser d'adieu aan Spanje tot zijn morganatische gemalin verheven heeft! De met allerlei deugden versierde Isabella zou op het punt van moraliteit zich wellicht anders met hem kunnen verzoenen. Maar Don Fernando is nu voor goed afgetreden. Men zal wel niet meer van hem hooren. Serrano heeft, ten einde alle moeijelijkheden voorloopig uit den weg te ruimen, zich laten welgevallen den titel van regent met de bijvoeging van Hoogheid aan te nemen. Het is in een zekere mate een soort van opoffering, want zooveel hij als hoofd zijner partij vermocht, zoo onbaatzuchtig en verzoenend als hij steeds te werk ging, zoo weinig zal hij als regent beteekenen, nu zijn partij haar leider van het parlement verloren heeft, en hij zelf slechts handelen kan door zijn ministerie, of liever eersten minister, tot welke betrekking hij den onvermijdelijken Prim heeft moeten benoemen. Serrano maakt min of meer het figuur

van een homme de paille om de plaats van den aanstaanden koning te bewaren. Een voorloopig vorst. Hoeden wij ons echter de kracht te verkleinen van dat woordje ‘voorloopig’ in onze eeuw. Meer en meer is alles voorloopig, en in ons land vooral duren voorloopige instellingen en wetten niet het minst lang. Niet te ontkennen echter is het, dat door deze solutie, die misschien door de omstandigheden dringend geboden was, eigenlijk de republikeinsche partij het vooreerst en in het wezen der zaak gewonnen heeft. Waarom toch zich zooveel moeite gegeven om een koning te zoeken, als men zich zelf regeeren kan? dus hebben de republikeinen nu maanden achtereen geroepen. En hun roepen is verhoord. De Spanjaarden helpen zich zelven voorloopig. En waarlijk de Spanjaarden hebben vooreerst meer noodig een goede administratie, een geregeld ordelijk bestuur dan juist een koning. Men citeerde in de Cortes het woord van een Castilliaanschen boer die zeide: ‘wij hebben meer behoefte aan water dan aan een koning,’ en het komt ons voor dat de man nog zoo onlogisch niet redeneerde. En men moet bekennen, dat reeds veel op dien weg is gedaan; Spanje is nu vooreerst in de maatschappelijke beweging der moderne wereld ingetrokken. De groote beginselen van vrijheid en gelijkheid zijn in de constitutie opgenomen, en tegen de geestelijke onverdraagzaamheid, die slechts tolerant is voor de liefhebbende Isabella, aan wie de kerk de roos der onschuld aanbood, is voor goed een dam opgeworpen. Dit wil echter niet zeggen, dat Spanje in eens het ideaal van vrijheid en gelijkheid heeft bereikt: neen, een paar gevangennemingen, zoo even ons gemeld, doen nog altijd zien, dat Spanje nog veel te leeren heeft, en dat het ver is van den Engelschen eerbied voor het individu.

Dat Engeland heeft deze weken zeker een der belangrijkste phasen van zijn constitutioneel bestaan doorleefd. Wij bedoelen de questie der behandeling van de wet over de Iersche kerk in het Hoogerhuis. De questie in hoeverre het oude traditioneele Engeland zich zou verzetten tegen de moderne wet van Gladstone. Aan den éénen kant het oude recht, de oude herinneringen, de vormen en kleuren van het verleden - aan den anderen kant de billijkheid, het beroep op de toekomst en de nivellementsgeest der tegenwoordige tijden. Men kan zulk een strijd, wanneer hij zich van tijd tot tijd in de geschiedenis voordoet, ruw voeren, zonder eerbied van wederzijdsche positie of beginselen, en men kan hem op edele wijze

voeren met onderlinge achting voor de door elke partij noodzakelijk ingenomen houding. Het komt ons voor, dat de strijd in Engeland in werkelijkheid zeer edel is gevoerd. Het lag voor de hand, dat het Huis der Lords niet voetstoots de nieuwe wet kon aannemen. De geheele inrichting van den historisch geworden Engelschen staat verzette zich tegen zulk een gave aanneming: en het Hoogerhuis, dat in zekeren zin de historie vertegenwoordigt, moest dus uit den aard der zaak protesteeren. Men heeft de Lords van Engeland zeer eigenaardig de levende archieven van het koningrijk genoemd, en die archieven wezen op andere gegevens dan het stelsel, hetwelk Gladstone had ontwikkeld. Het sterkst had zich die oude geest van het Hoogerhuis weder verpersoonlijkt in Derby, die ja, als minister en leider der partij, van het staatstooneel vrijwillig was afgetreden, maar die als machtige persoonlijkheid zijn invloed heeft blijven behouden. Hij heeft het Hoogerhuis pogen te beduiden, dat er geen verkeerder taktiek voor dat Huis kon zijn dan om den tijdstroom (zij het dan ook op eenigen afstand) steeds te volgen; de stroom van dat zelfde water zoude dan welhaast ook het Hoogerhuis zelf medeslepen. En waarlijk zijn woorden kregen een oogenblik klem. Want terwijl nog dat Hoogerhuis bezig was als het ware met zich zelf af te rekenen en te overwegen hoe het best de maatregel van Gladstone met de eischen van het verleden kon worden overeengebracht, brak daar eensklaps onder het volk een stem los, die zonder eerbied voor traditie of verleden, ruw en onbesuisd de volle waarheid sprak. Het was Bright. Hij kon zich maar niet voorstellen, dat al die Lords als bezig waren te hooren naar het tikken van hun eigen ouderwetsche verloopen horlogies, terwijl de wijzer van het werelduurwerk een gansch anderen tijd aanwees. ‘Wat zit gij onder elkander u te plukharen over dezen of genen kleinen maatregel? let op den geest des tijds en volgt dien. Het volk heeft bij zijn verkiezingen voor het Lagerhuis klaar en duidelijk uitgesproken wat zijn meening is, de Iersche staatskerk moet afgeschaft worden.’ Dus luidden zijn woorden in een brief aan een meeting: en niet malsch was zijn oordeel over de Lords, ‘die niet zeer wijs zijn.’ Het was een onbesuisd woord, dat slechts olie in het vuur der hartstochten wierp: een woord te ongepaster, omdat Bright weder vergat dat hij minister was; als volkstribuun had hij zich zoo kunnen uiten, niet als lid der regeering. De kundige, tact-

volle Earl Granville en de hoogst fatsoenlijke Lord Clarendon, hebben dan ook moeite genoeg gehad om de Lords te overtuigen, dat Bright zulke goede eigenschappen had, dat zij 't hem dit keer maar moesten vergeven, zich zoo lomp te hebben uitgelaten. En waarlijk, de Lords hadden dien uitval niet verdiend. Reeds hadden zich enkele van de anders zoo conservatieve Tories van Lord Derby afgescheiden, en hadden deze te kennen gegeven, dat zij, ja, wel is waar zeer tegen de wet gekant waren, maar dat over het beginsel zelf het volk reeds uitspraak had gedaan en dat het Hoogerhuis die uitspraak van het volk moest eerbiedigen. Het was in allen deele een schitterend tournooi, die driedaagsche discussie in het Hoogerhuis. Nieuwe argumenten werden wel niet bijgebracht, maar de strijd der verhoudingen, der positiën kwam zoo aardig aan het licht. Ook die aartsbisschoppen, die telkens tegenspraken, doch niet durfden tegenstemmen, kampten op een eigenaardige wijze. Het morgenlicht stroomde reeds door de gekleurde vensters der gothische zaal, toen de eindstemming op den 18^{den} Junij werd gehouden. Met 179 tegen 146 stemmen keurde het Hoogerhuis in beginsel de wet van Gladstone goed.

Was het een grillig toeval van het lot, dat juist in die dagen werd onthuld en vóór het parlementsgebouw geplaatst het standbeeld van Lord Palmerston? Was het niet diens groote kunst geweest altijd geleidelijk den volksgeest te volgen? En sprak nog niet diens fijnbesneden mond, om welken een voortdurende glimlach zweefde, dat men zóó alleen zijn rang bleef behouden? De wezenlijke leiders des volks, de mannen die een nieuwen weg als met den vinger aanwijzen, zijn schaarsch; ééns in de honderd jaren komt zulk een persoon ter wereld, wien het gegeven is de gansche menigte terug te houden en ze te dwingen een andere richting in te slaan: maar in het dagelijksch staatsleven zijn die leiders hoogst zeldzaam; voorzichtig is het dus die schare in gewone tijden maar te volgen en steeds te zorgen, dat het eigen horloge steeds een kwartier vooruit is. Voor Lord Palmerston was het een woord uit het diepst der ziel gesneden, dat woord van den franschen democraat: j'étais leur chef, il fallait bien les suivre.

Dit alles en veel meer heeft de onderkoning van Egypte op zijn reis door Europa deze laatste weken kunnen zien. Van zijne opening van het Kanaal van Suez zal hij tot nu toe weinig gehoord

hebben. Alleen uit America kan een verre echo van zijn stout bedrijf hem weêrkaatst zijn. Want ook America heeft zich met bijna niets anders bezig gehouden dan met triumfzangen over het voleindigen van een wel niet zoo groot, maar toch zeer belangrijk middel van gemeenschap. Met andere woorden, de groote spoorweglijn, die dwars door de Vereenigde Staten heenloopende den Atlantischen Oceaan met de Stille Zuidzee zou vereenigen, de zoogenaamde Pacific-baan, is gereed gekomen. Het is een ontzettend werk geweest, en een groote stap voorwaarts voor America. De Vereenigde Staten zijn door dit communicatie-middel werkelijk een éénheid geworden. Het Westen en Oosten zijn vereenigd, en de schuilhoeken die de Vereenigde Staten nog hier en daar aanboden, waar de Staat zijn armen nog niet kon slaan, zullen moeten verdwijnen. Wij denken daarbij aan de arme Indianen. Nog voor eenige maanden (Johnson was toen nog president) hadden zij een deputatie naar Washington gezonden om ten minste met rust te worden gelaten. Zij kwamen met lange mantels en wonderlijk grillige veeren op het hoofd, vier in getal: hun namen alleen riepen gansch andere toestanden voor de verbeelding; verbeeld u den vreemden klank van deze namen: Keskuk, Wan-co-Mo, Mana-Toh-Wah en Quah-Quah-Lup-pe-Quah. Zij gaven bedaard te kennen, dat hun stam reeds zoozeer in getal verminderde. Toen hun vaders nog leefden telde hun stam 10,000 zielen; nu waren zij slechts 700 in getal. Zij leefden van de jacht, weidden buffels, doch werden nu voortdurend gekweld en bedrogen door de zonen der blanken. Zou dat niet kunnen ophouden? zoo vroegen zij zacht aan den President der Vereenigde Staten? Was het noodig, dat zij nooit recht konden krijgen en dat de blanke bevolking hen altijd mocht kwellen? Johnson ontving hen vriendelijk, doch een wezenlijk antwoord ontvingen zij niet.

Arme Quah-Quah-Lup-pe-Quah! weid niet langer uw buffels; werp uw boog en vergiftige pijlen weg! Wat kunt gij doen tegen de met reuzenschreden voortrollende beschaving! Hoor, daar gilt het gefluit der locomotief langs uw bosschen; het vuurspuwend monster spoedt zich vliegend voort, buig u neder en leg uw hoofd maar onder zijn raderen. Tegen die woedende godheid zijn de geheimzinnige geesten uwer wouden en prairieën niet bestand!

H.P.G. QUACK.

Bibliographisch album.

P.A. Ramaer, De verhouding der Volksvertegenwoordigers tot hunne committenten in de constitutionele monarchie. Academisch Proefschrift. Leiden, 1868.

Toen Macaulay na de Reform van 1832 te Leeds candidaat was gesteld voor het Lagerhuis, werd hij van vele zijden lastig gevallen met vragen omtrent de gedragslijn, die hij als lid dacht te volgen, en werd hem herhaaldelijk te kennen gegeven, dat het van zijn antwoord zou afhangen of men op hem zou stemmen, ja of neen. Tot veler misnoegen echter weigerde hij standvastig zich ergens toe te verbinden, maar onder de bepaalde verklaring, dat hij in al zijn doen en laten geheel vrij wilde blijven, gaf hij in eenen brief aan een der kiezers rekenschap van zijne weigering.

Na eerst er op gewezen te hebben, dat iemand, die van staatszaken zijne hoofdbezigheid maakt, hiervan in den regel beter op de hoogte is dan anderen, betoogt hij, dat de kiezers daarom tevreden moeten zijn met het contrôleeren van het gedrag des vertegenwoordigers, maar niet behooren te verlangen dit te regelen naar vooraf gegeven voorschriften. Immers: ‘wanneer iemand vindt, dat hij niet beter wordt onder de behandeling van zijnen geneesheer, dan roept hij een anderen; wanneer zijne schoenen hem niet bevallen, verandert hij van schoenmaker; wanneer zijne vertegenwoordigers hem slecht rogeeren, dan herkiest hij hen niet. Dit is echter iets anders, dan het wezen zou, wanneer hij, na de hulp van eenen geneesheer te hebben ingeroepen, wiens wijze van behandeling hij voor verstandig houdt, dien doctor noodzaakte hem bepaalde pillen en drankjes voor te schrijven. Wanneer hij tevreden is over een schoenmaker en hem steeds zijne clandisie gunt, dan zou het zeer absurd zijn, wanneer hij er bij ging zitten, als de man aan het werk was,

om elke beweging van zijne vingers te besturen. Evenzoo zou het absurd wezen, positieve beloften te eischen van zijnen vertegenwoordiger en iederen dag en uur de handelingen van dien persoon te willen nagaan. De kiezers moeten eerst voorzichtig kiezen, maar dan ook hun vol vertrouwen schenken, en wanneer de tijd, waarvoor hun afgevaardigde zitting had, om is, moeten zij zijn gedrag billijk nagaan, en naar den algemeenen indruk oordeelen of zij hem zullen herkiezen of niet'[1].

Terwijl hij dus erkent, dat de kiezers behoorlijk moeten toezien , op wien zij hunne stem zullen uitbrengen en nauwgezet overwegen, of zij den eens gekozen afgevaardigde later op nieuw zullen kiezen, verklaart hij zich ten stelligste tegen het vragen van beloften, door het geven waarvan de vertegenwoordiger in zijne vrijheid gebonden wordt. Deze leiden dan ook licht tot hetzelfde resultaat als het 'mandat impératif', of, om met onze grondwet te spreken, als de 'last of ruggespraak met hen die benoemen', en de invloed die hierdoor aan de committenten ten deele valt, is van geheel anderen aard dan die, welke hun is verzekerd door het recht om bij de periodieke aftreding, in verband met de publiciteit der debatten en der stemmingen, te waken, dat op den duur geen persoon in de vertegenwoordiging zitting heeft die, schoon door hen gekozen, met hunne denkwijze in strijd handelt. En indien zij dit kunnen, zooals m.i. aan geen twijfel onderhevig is, dan volgt daaruit reeds, dat het zwaartepunt der macht bij de kiezers kan berusten, hoewel het hun niet geoorloofd zij aan de vertegenwoordigers een zoodanigen last te geven, dat deze er aan zijn gebonden. Immers, wanneer het vertegenwoordigend lichaam eene ruime macht heeft, wanneer de tijd, waarvoor zijne leden gekozen worden, zeer kort, de openbaarheid onbeperkt en de verkiezingen volkomen vrij zijn, zal wel de macht van de kiezers grooter wezen dan eenige andere in den staat; zij zal dan overwegend zijn, ook wanneer het hun niet geoorloofd is een 'mandat impératif' te geven.

Is dat alles anders: de macht der kiezers wordt er des te geringer door. Zelfs zal zij zoo goed als niet bestaande zijn, wanneer aan de door hen gekozen vergadering geen werkelijke macht,

1 Deze plaats, aangehaald en vertaald door Mr. Ramaer, blz. 230, 176, is te vinden in 'The public life of Lord Macaulay', by the Rev. Fr. Arnold, blz. 112.

maar alleen eene adviseerende stem, een moreele invloed is toegestaan, en dan zal zij in werkelijkheid niets toenemen, al verkrijgen de kiezers de bevoegdheid om aan de leden hunne gedragslijn voor te schrijven door middel van verbindende instructiën. Zoodat de vraag, of zij de bevoegdheid hiertoe bezitten, van ondergeschikt belang is voor hem, die wenscht te onderzoeken, of eenige staatsinrichting het zwaartepunt der macht doet berusten bij de kiezers, ja of neen; of die staatsinrichting - indien zij nl. het kiesrecht zeer ver uitbreidt - vestigt hetgeen men dikwijls noemt democratie, ook wel volkssouvereiniteit.

Macaulay wil zeker aan de Parlementsleden de vrijheid om te handelen, zooals hun wenschelijk zal voorkomen, geenszins verzekeren met het doel om de macht der kiezers te beperken of in te korten. Hij erkent die in haar vollen omvang, maar geeft, om hun aan te toonen dat zij onverstandig zouden handelen, wanneer zij die vrijheid aan banden wilden leggen, een paar eenvoudige voorbeelden. Hiermede heeft hij natuurlijk het onderwerp niet uitgeput: dat lag geenszins in zijne bedoeling, en, naar ik geloof, zou hij niet verlegen zijn geweest, als hem gevraagd was zijne stelling met meer gronden te verdedigen.

Die stelling is algemeen aangenomen, niet alleen in Engeland, maar ook in bijna alle constitutiën, en door ten naastebij alle schrijvers. Onze grondwet heeft haar in art. 82 aldus geformuleerd: ‘de leden stemmen, elk volgens eed en geweten, zonder last van of ruggespraak met hen die benoemen.’

Welke is de zin van dit verbod? Waarom heeft men het in onze grondwet opgenomen? welke is zijne geschiedenis? in welk verband staat het met andere voorschriften of beginselen? Tot welke resultaten moet het leiden in de praktijk? Ziedaar eenige vragen, die, eene opzettelijke beantwoording overwaardig, ruimschoots stof opleveren voor eene monographie. Mr. Ramaer heeft in zijne uitvoerige en met zorg bewerkte dissertatie die taak aanvaard. Hij heeft zich evenwel niet willen bepalen bij eene behandeling van het verbod, vervat in art. 82, maar, zooals de titel reeds aanduidt, eene bijdrage willen leveren over de verhouding der vertegenwoordigers tot hunne committenten in de constitutioneele monarchie, dus ook over andere voorschriften en beginselen op dit onderwerp betrekkelijk, zijne beschouwingen willen mededeelen.

Hij verdeelt zijne stof in drie hoofdstukken: het eerste handelt over den middeneeuwschen staat; het tweede over de revolutie; het derde over den modernen staat. Dit is in twee afdeelingen gesplitst, nl. ééne over het positieve staatsrecht, waarin een groot aantal constitutiën de revue passeeren, en ééne over het 'algemeene staatsrecht', waarin de grondslag van het verbod van last en ruggespraak en zijne toepassing in de praktijk ter sprake worden gebracht. Met dat verbod houdt hij zich hoofdzakelijk bezig: wel stipt hij hier en daar andere zaken aan - b.v. de publiciteit der zittingen, waardoor de moreele band tusschen kiezers en gekozenen wordt versterkt (blz. 144, 179, 180, 191, 208, 209, vgl. ook blz. 281) - zaken, die van invloed zijn op de verhouding van den vertegenwoordiger tot de kiezers, maar hij doet dat meer in het voorbijgaan, zonder er opzettelijk over in beschouwingen te treden.

Na een op breede schaal aangelegd historisch onderzoek, waarin de Schrijver menige interessante bijzonderheid mededeelt, komt hij tot het resultaat, dat men den grondslag van het verbod van last en ruggespraak niet moet zoeken in motieven van doelmatigheid, maar dat hij 'het hoogere karakter draagt van eenen rechtsgrond'. En die rechtsgrond is deze: *uitsluiting der volkssouvereiniteit*[1].

Zijn betoog komt in hoofdzaak hierop neder: in den tijd der Middeneeuwen ziet men overal aan de vertegenwoordigers mandaten medegeven, en dat had zijnen grondslag in de toepassing der privaatrechtelijke regelen van deelbaarheid en vervreemdbaarheid op de staatsmacht. Met die begrippen heeft men gebroken. Daar de mandaten geen anderen grondslag kunnen hebben dan die begrippen, of de volkssouvereiniteit, is daar waar zij zijn uitgesloten de grond van die uitsluiting dus thans deze: verwerping der volkssouvereiniteit. Elke andere grond toch, dien men voor hunne uitsluiting heeft trachten te vinden, is onvoldoende of fictief, kan althans geen aanspraak maken op den naam van rechtsgrond. En dat het noodzakelijk die rechtsgrond moet zijn, volgt uit hot wezen zelf van het Parlement: immers dit is niet alleen het 'orgaan des volks', het is ook *'eene macht over het volk':* zoodat het volk, 't welk den plicht der gehoorzaamheid moet in acht nemen, natuurlijk geene bevelen kan geven; immers: 'waar deze plicht afhankelijk is van de toe-

1 Vgl. blz. 200, 202, 228, 256; 135, 141, enz.

stemming der onderdanen zelven, is de staat ten onderste boven gekeerd en zijnen ondergang nabij'[1].

Ik moet hulde doen aan de zorg en het talent, waarmede dit betoog, waarvan ik hier natuurlijk slechts de hoofdtrekken weêrgeef, is ineengezet, toegelicht en verdedigd, maar er bijvoegen, dat ik betwijfel, of het afdoende is. Zoowel ten opzichte van Nederland als van andere landen is het mij onmogelijk aan te nemen, dat het verbod van last of ruggespraak tot grondslag heeft uitsluiting der volkssouvereiniteit: met uitsluiting hiervan staat het m.i. in 't geheel niet in verband. En even als het resultaat mij onaannemelijk voorkomt, zoo lijdt ook de redeneering, waarop het steunt, indien ik mij niet bedrieg, aan gebreken, en voor zooverre zij op feiten is gebouwd, vrees ik dat deze, voor een deel althans, zich eer tegen haar verzetten, dan als grondslagen kunnen dienen.

Ik zal trachten zoo kort mogelijk mijn gevoelen toe te lichten.

Het is bekend, dat in de Republiek der Geünieerde Provinciën van volkssouvereiniteit geen schijn of schaduw was. Eveneens, dat er menigmaal klachten werden gehoord over de inrichting der Staten, vooral der Staten-Generaal, en wel voornamelijk gegrond in het voorschrift, dat zij niet bevoegd waren in zaken van eenig belang besluiten te nemen, zonder instructiën te hebben van hunne committenten. Pogingen, herhaaldelijk aangewend, om daarin verbetering aan te brengen, zijn telkens afgestuit (vgl. blz. 73, 85, 54) en eerst in 1798 gelukt. Toen werd trouwens de geheele staatsinrichting veranderd. Artikel één der constitutie hield in: 'de Bataafsche Republiek is één en ondeelbaar.' De Provinciën verloren haar zelfstandig bestaan, en werden 'administratieve Ligchamen, ondergeschikt en verantwoordelijk aan het Uitvoerend bewind' (art. 147). 'Geen Lid van het (vertegenwoordigend) Ligchaam vertegenwoordigt immer eenig afzonderlijk gedeelte des Volks, noch ontvangt eenigen bijzonderen Lastbrief' (art. 31), zoo sprak verder diezelfde Constitutie, die in art. 2 verklaarde: 'De oppermagt berust in de gezamenlijke Leden der Maatschappij, *Burgers* genoemd.' In andere artikelen werd dit nader geregeld (b.v. art. 11, 13, 37, 50, 64 enz.).

Op hetzelfde oogenblik dat de volkssouvereiniteit werd *gehuldigd*, werd het verbod van lastbrieven tot wet verheven. Dit dwingt

1 Blz. 2, 202, 226, v. enz.

ieder, die bedenkt dat er vóór de omwenteling wel geen sprake was van volkssouvereiniteit, om ten minste te twijfelen, of dat verbod is tot stand gekomen, juist ten einde de volkssouvereiniteit *uit te sluiten*. Inderdaad werd met dit verbod een geheel ander doel beoogd; nl. te zorgen, dat onze republiek niet *in naam* alleen, maar ook *metterdaad* één geheel vormde en niet een bond van zelfstandige staten; te zorgen, dat het vertegenwoordigend lichaam kon werkzaam zijn in het belang van het volk. Later is het artikel, dat de volkssouvereiniteit proclameerde, weggelaten, de uitsluiting van last of ruggespraak gebleven; mij dunkt: dit doet ons met nog meer recht vermoeden, dat die twee bepalingen niet met elkaâr samenhangen. De redenen dan ook, die de laatste bepaling hadden doen opnemen, waren van kracht gebleven. De staat bleef één, het vertegenwoordigend lichaam - hoe ook samengesteld - moest niet lijden aan gebreken, waarmede men vroeger bij ondervinding had kennis gemaakt, en waarvan wellicht het voornaamste dit was, dat zijne leden aan lastbrieven plachten gebonden te zijn. Veel tijdverlies was er door veroorzaakt, vele heilzame maatregelen er door tegengehouden: ieder wist het. Maar ook gaf niemand een bevestigend antwoord op de vraag, of het mogelijk is, dat een voorstel behoorlijk worde overwogen, wanneer de personen, die er over zullen beslissen, reeds gebonden zijn om vóór of tegen te stemmen, naarmate hunne committenten vóór de discussiën hebben besloten! Elke waarborg, dat de beslissing der meerderheid waarschijnlijk die is, welke het best de belangen van het geheel zal bevorderen, vervalt toch, wanneer reeds vóór de beraadslaging het besluit van elk der leden is opgemaakt - en zelfs niet door die leden, maar door personen, die in hunnen werkkring - het zorgen voor één der onderdeelen - geenszins geleerd hebben een juist oordeel te vormen over, of een oog te hebben voor de belangen van het geheele volk, wier beslissing zij desniettemin in handen hebben.

Men mag dit utiliteitsgronden noemen, daartegen wil ik geen bezwaar maken, mits men erkenne, dat zij afdoende zijn, of het tegendeel aantoone. De naam dien men er aan geeft is een bijzaak, de hoofdzaak, de eenige waar het op aankomt is, of de gronden deugdelijk zijn of niet. Wie dus *omdat* zij behooren tot de utiliteitsgronden, gaat zoeken naar andere, begeeft zich reeds op een ge-

vaarlijken weg: althans hij heeft veel kans dat hij niets zal vinden. Nu evenwel Mr. Ramaer is gaan zoeken, en meent dat hij heeft gevonden, zou het onverstandig zijn, wanneer we weigerden hem te volgen; we behouden toch de vrijheid om te zien of zijne meening, dat hij gevonden heeft, juist is.

Dat in 1798 het doel geweest is, de volkssouvereiniteit uit te sluiten, is onaannemelijk, zooals ons gebleken is, want men huldigde haar met zoovele woorden. Maar is later het verbod van last en ruggespraak misschien behouden met dat doel? Dit blijkt nergens uit: noch in 1814, noch in 1815 of bij gelegenheid der herzieningen van 1840 tot 1848 is er ook maar op gezinspeeld. Van Hogendorp en Thorbecke geven er geheel andere gronden voor op. En nu was het toch in 1814 en 1815 zeker niet noodig een artikel in de Grondwet op te nemen met die strekking: want er was geen gevaar, dat in die Grondwetten zou gezien worden huldiging der volkssouvereiniteit! In 1848 is er veel veranderd, de macht der Staten-Generaal is uitgebreid, die van het volk vooral door de directe verkiezingen zeer vermeerderd, en het oude artikel, dat last en ruggespraak verbood, behouden. Heeft het toen plotseling eenen zin gekregen, dien het nooit had gehad? - Dat blijkt wederom nergens uit. Mogen we het dus maar zoo voetstoots aannemen? - Mijns inziens niet, en ik kom derhalve tot het besluit, dat de leer van den Schrijver: ‘het verbod der mandaten in onze Grondwet opgenomen, heeft tot grondslag uitsluiting der volkssouvereiniteit’, zeer waarschijnlijk onjuist is, maar dat het niets te maken heeft met de vraag of die Grondwet haar huldigt, ja of neen. Onderstel, dat de in 1848 gemaakte veranderingen ons aanleiding geven om te zeggen: onze Grondwet heeft de volkssouvereiniteit willen huldigen, dan zoude het behoud van het verbod van last of ruggespraak, hetwelk nooit bestemd was geweest om haar uit te sluiten, daar niet tegen pleiten; onderstel het tegendeel, dan staat dat verbod met uitsluiting dier souvereiniteit evenmin in verband als vroeger[1].

Het is dus m.i. niet aannemelijk, dat de rechtsgrond dien de Schrijver meent gevonden te hebben, werkelijk bestaat. Wanneer we het oog wenden naar andere landen, zullen we tot hetzelfde re-

1 Vgl. Ramaer, over onze geschiedenis, blz. 53-87, 149-168, 192-205.

sultaat komen. Voor alle zekerheid raadplegen we bij voorkeur hetgeen S. ons zelf mededeelt.

In Duitschland werden in de Middeneeuwen instructiën gegeven aan de leden van den Rijksdag, en hierin is geene verandering gekomen: de Staten zijn meer en meer zelfstandig geworden (blz. 21-26). De leden van de Landdagen ontvingen oudtijds ook lastbrieven; nu en dan beslisten zij zonder hunne committenten te hebben geraadplaagd; op den duur echter heeft de aaneensluiting der standen, die daartoe leidde, geen kracht genoeg behouden, om hunne rechten te handhaven tegenover het absolutisme (blz. 26-29). De constitutiën, in de 19de eeuw tot stand gekomen, verbieden bijna alle de mandaten (blz. 208-218).

In Frankrijk was ook het mandatenstelsel langen tijd in zwang, maar de standenvergaderingen zijn daar sedert de zeventiende eeuw niet gehouden (blz. 29-38). In het laatst der vorige eeuw is het stelsel afgeschaft, en de volkssouvereiniteit gehuldigd (blz. 116-146). De grondwetten van lateren tijd gaan voort het eerste te verbieden, en huldigen tevens uitdrukkelijk of stilzwijgend de volkssouvereiniteit (blz. 178-192).

De Belgische constitutie verklaart: ‘tous les pouvoirs émanent de la nation’ en verbiedt wel niet uitdrukkelijk, maar toch, zooals algemeen wordt aangenomen, implicite het geven van bindende instructiën (blz. 206).

In Engeland is langzamerhand het oude stelsel verdwenen (blz. 38-53), nooit met zooveel woorden de volkssouvereiniteit geproclameerd, maar wel de macht van het Lagerhuis en van de kiezers zoo aanmerkelijk toegenomen, dat zonder twijfel het zwaartepunt der macht in den Staat bij de kiezers berust. Deze hebben evenwel geenszins de bevoegdheid hunnen vertegenwoordiger een mandaat te geven, tot het opvolgen waarvan hij kan gedwongen worden; - vrijwillige beloften die de leden kunnen afleggen, komen thans niet in aanmerking (blz. 168-178).

Deze opsomming toont aan, dat overal waar het zwaartepunt der macht berust bij de kiezers, hetzij volkssouvereiniteit door de constitutie disertis verbis is gedecreteerd of niet, het mandatenstelsel is buitengesloten, en bovendien, dat het zwaartepunt niet bij het volk, maar bij den vorst berustte overal waar en zoolang als het mandatenstelsel gold. Meest vervallen de mandaten langzamerhand, en we kunnen in den regel nagaan, hoe ongeveer gelijktijdig met

dat vervallen degenen die door het volk of door de standen worden afgevaardigd, beginnen in te zien dat sommige belangen aan het geheele volk gemeen zijn, en hoe zij die algemeene belangen, en niet ieder alleen die van zijne committenten, beginnen te maken tot het voorwerp hunner beraadslagingen met den vorst. Een dergelijk verschijnsel - dat S. ons niet mededeelt - vinden we ook in de voor twee jaren vastgestelde constitutie van den Noord-Duitschen bond, waarvan art. 29 bepaalt: ‘die Mitglieder des Reichstages sind Vertreter des gesammten Volkes und an Aufträge und Instruktionen nicht gebunden.’ Dit alles bevestigt mij ten stelligste in mijne meening, dat het verbod op andere gronden steunt, dan uitsluiting der volkssouvereiniteit, maar bovenal op de behoefte in de praktijk gegrond, om een eind te maken aan een stelsel, dat voor de algemeene belangen treurige resultaten opleverde.

Misschien is het niet onmogelijk, te verklaren hoe de Schrijver, die toch ook de geschiedenis heeft geraadpleegd, tot zijn besluit is gekomen. Ontevredenheid met utiliteitsgronden, het is reeds opgemerkt, heeft hem er toe gebracht, naar rechtsgronden te zoeken. Of die ontevredenheid voldoende is gemotiveerd, zou ik betwijfelen: de vrees toch (en andere motieven worden niet opgegeven), dat een volk al te licht er toe zal overgaan, een voorschrift te veranderen, dat alleen op zulke gronden steunt (blz. 250), zal wel geheel ijdel zijn: immers ieder verstandig man zal evenzeer wenschen te behouden wat utiliteitsgronden hebben doen aannemen, als 't geen rechtsgronden aanbevolen hebben, zoolang zij hem nl. afdoende voorkomen. Maar nu heeft de Schrijver bij het zoeken naar eenen rechtsgrond zich een weinig laten beheerschen door eene groote, ik zou zeggen een overdreven vrees voor democratie en volkssouvereiniteit. Wanneer hij hierover spreekt, heeft hij somtijds voor oogen den toestand die in de jaren na 1789 in Frankrijk heerschte (blz. 131-137), somtijds eenen toestand, die ook heden ten dage voorstanders vindt, nl. een zoodanigen, waarin - door welke inrichtingen doet hier niets ter zake - aan zoovelen onder het volk als mogelijk is een zoo ruim en zoo krachtig aandeel in zijne regeering wordt gegeven als mogelijk is (blz. 200, 231, 236, 244 enz.). Het verschil is te belangrijk, dan dat men het ook maar een oogenblik over het hoofd zou mogen zien. Wij zullen zien of Mr. Ramaer het wel altijd zorgvuldig genoeg heeft in het oog gehouden.

Door zijne groote vrees schijnt hij er toe gekomen om te beweren, dat eene ouafhankelijke vertegenwoordiging niet kan samengaan met, niet geduld wordt door de democratie (b.v. blz. 137, 147, 165 v. enz.) en dat dus eene constitutie, die eene zelfstandige vertegenwoordiging wenscht, wel partij moet kiezen tegen de volkssouvereiniteit: immers het Parlement is uit zijn aard eene macht boven het volk, niet de dienaar van het volk (blz. 226). Nu is hem - wellicht door de democraten te identifieeren met volgelingen van Rousseau - evenwel een onderscheid ontgaan tusschen twee dingen, een onderscheid door Macaulay op zoo eenvoudige manier toegelicht; hij vergeet nl. dat de uitsluiting van bindende instructiën wel de eenmaal gekozen leden der vertegenwoordiging onafhankelijk maakt, nl. in dien zin, dat niemand hen kan dwingen zus of zoo te stemmen, maar dat daardoor nog geenszins de macht der kiezers, of wil men, de volkssouvereiniteit is uitgesloten. Want ook dan zijn het de kiezers, die in hoogste resort beslissen. Zij geven wel niet vooruit bevelen aan de personen, die gekozen zijn, maar zij dragen zorg, zoodra de tijd der aftreding is aangebroken of eene ontbinding gedeereteerd, alleen zoodanige personen te verkiezen, die, naar hunne overtuiging, in hunnen geest zullen werkzaam zijn. Er is geene macht ter wereld, die het hun kan beletten, en, wil men hunne bevoegdheid in twijfel trekken om tegen den tijd der verkiezing zich te vergewissen van de opiniën, die de candidaten voorstaan, dat verandert de zaak niet: zij zullen, indien het hun ernst is, ook dan alleen personen kiezen, wier denkwijze hun van elders bekend is, en door wier verkiezing zij dus kunnen bereiken wat zij noodig of heilzaam oordeelen. Het kiesrecht geeft aan de kiezers ten laatste de macht in handen, die de vertegenwoordiging uitoefent: op den duur kunnen zij deze zóó samenstellen, als hun in 't belang van het vaderland wenschelijk voorkomt, en van hen hangt het dus af, of een maatregel zal tot stand komen, of eene instelling zal worden behouden, ja dan neen. Dit is de werkelijkheid. Door geen betoog, hoe scherpzinnig ook, kan men haar wegcijferen. Men kan beweren dat er dan volkssouvereiteit heerscht, maar die naam doet weinig af; ook kan men zeggen, zooals Mr. Ramaer: ‘de inhoud van dit recht (het kiesrecht) is alleen de aanwijzing van personen. *Facto* moge nu en dan door de keuze van zekere personen *implicite* vóór of tegen zekere zaak worden beslist, *jure* hebben

de staatsburgers noch direct, noch indirect deel aan de wetgevende macht. Deze wordt door den Koning in gemeen overleg met de volksvertegenwoordiging uitgeoefend en niet door de kiezers' (blz. 258, even zoo over de ontbinding, blz. 282, 284). Dat kan men wel zeggen, maar men verkondigt eene fictie, volkomen in strijd met de werkelijkheid, en volkomen in strijd met het doel, waarmede eene vertegenwoordiging wordt in het leven geroepen. Het doel toch dat men hiermede beoogt, is, te zorgen dat het volk zóó worde geregeerd, dat het zich gelukkig gevoelt, en wanneer het nu eene vertegenwoordiging bezit, die tot het tegenovergestelde medewerkt, dan wordt bij de eerste periodieke aftreding of bij de eerste ontbinding de gelegenheid gegeven om haar zoo te vernieuwen, dat die medewerking onmogelijk wordt. In den regel maakt het van die gelegenheid gebruik, en gaat dan zijne bevoegdheid niet te buiten, maar gebruikt tot een volkomen wettig doel het volkomen wettig middel, nl. zijn kiesrecht, en in plaats van het te beschuldigen van overschrijding van macht, wanneer het op die wijze handelde, zou men het bespotten, wanneer het dezelfde personen koos, door wier medewerking het volgens zijne overtuiging slecht werd geregeerd. Of, om met Macaulay te spreken: de man, die slechte schoenen krijgt, gaat zoeken naar iemand dien hij op goede gronden kan houden voor een beter schoenmaker: hij is niet dwaas genoeg om zich bij voortduring slechte schoenen te laten maken. Hij is evenwel te gelijker tijd wijs genoeg om zijn nieuwen schoenmaker, als hij hem eens heeft gekozen, zijn eigen gang te laten gaan bij zijn werk.

Zoo bestaat er een groot onderscheid tusschen de bevoegdheid, die de kiezers hebben om te kiezen wie zij willen, en hunne bevoegdheid om aan hen, die zij willen kiezen of gekozen hebben, verbindende instructiën te geven. Had Mr. Ramaer dit onderscheid in het oog gehouden, hij zou niet hebben beweerd, dat 'eene onafhankelijke vertegenwoordiging (d.i. eene die niet gehouden is aan mandaten) onbestaanbaar is met democratie'. Wel is zij onbestaanbaar met eene zeer gebrekkig, of in 't geheel niet georganiseerde democratie, als men daaronder b.v. verstaat overheersching van het gemeen, zooals die in 1792 in Parijs de overhand had, maar daaruit wil toch zeker niemand een argument putten! Immers: waar een bandelooze troep alles naar zijn pijpen laat dansen, daar is geen enkel regeeringslichaam, hoe ook samengesteld, onafhankelijk. Feiten

als die, welke lijnrecht in strijd met de Grondwet plaats hebben, kunnen ons niet baten, wanneer we zoeken naar de motieven, die het een of ander voorschrift in die Grondwet hebben doen opnemen. Men kan er dus tot oplossing van de vraag, om welke reden het mandatenstelsel is verboden, hoegenaamd geen gebruik van maken[1].

Maar eene onafhankelijke vertegenwoordiging, in dien zin, dat hare leden niet aan last of ruggespraak zijn gebonden, is zeker wel bestaanbaar met democratie, wanneer men hiermede bedoelt: eene inrichting, die het zwaartepunt der macht doet berusten bij het volk: het bewijs levert Engeland, om niet te spreken van andere landen. En dat had de Schrijver ontkend. Het Parlement, noem het zooals gij wilt, beweer met S. dat het is een ‘deel der organische eenheid, waarbij het staatsgezag berust’ (blz. 250), of dat het is ‘het orgaan des volks’, het Parlement is het middel, waardoor het volk de macht uitoefent, die de constitutie het heeft toevertrouwd. En omdat het een onbruikbaar middel zou worden, wanneer de kiezers aan zijne leden bindende mandaten mochten geven, is dit meestal verboden, en wordt dit verbod geenszins afgekeurd door velen, die de macht van het volk zoo ver mogelijk wenschen uit te breiden, en bij welke de Schrijver, alsof zij allen Rousseau napraatten, het streven onderstelt om de leden wel aan instructiën te binden (blz. 231, 235, v., 244). Die leden zijn geroepen om maatregelen te beoordeelen, voorgesteld voor het heil van het geheele volk, en moeten nu, even als de regeering zelve, elk voorstel toetsen aan het welzijn van het geheel, niet aan dat van het deel, waardoor ieder van hen is gekozen. Ik zeg niet, dat zij het altijd *doen* - misschien zou ik dan eene stelling opwerpen, die in strijd is met de werkelijkheid, dus eene *fictie* verkondigen, - maar ik zeg, dat zij het *behooren* te doen, ook al schrijft geen

1 Mr. Ramaer put uit de geschiedenis der Assemblée Législative het bewijs, ‘dat eene onafhankelijke volksvertegenwoordiging door de democratie, waar zij in de gelegenheid is om hare beginselen consequent toe te passen, nimmer wordt geduld’ (blz. 137). - Hij kon er alleen het bewijs uit putten dat de constitutie - en wil hij - dat ook de beste constitutie niet bestand is tegen het geweld van een woesten volkshoop; maar hij kan er niet uit bewijzen, dat de uitsluiting van last of ruggespraak in strijd is met democratische beginselen. Vgl. blz. 165.

Grondwetsartikel het hun voor. In dien zin zegt Blackstone: ‘And every member, though chosen by one particular district, when elected and returned, he serves for the whole realm. For the end of his coming thither is not particular, but general; not barely to advantage his constituents, but the *common* wealth;..... And therefore he is not bound, like a deputy in the United Provinces, to consult with, or take the advice, of his constituents upon any particular point, unless he himself thinks it proper or prudent to do so’[1]. Volgens dezen beroemden schrijver was derhalve het lid niet gebonden aan last of ruggespraak, omdat hij dan niet zou kunnen doen, wat hij behoort te doen: *waken voor de belangen van het geheele rijk*. Dit laatste is in bijna alle nieuwere constitutiën voorgeschreven, en er volgt reeds uit, dat last of ruggespraak niet kan plaats hebben; evenwel is ook het verbod hiervan in de meeste opgenomen, omdat de reden waarom het eerste voorschrift was gegeven anders misschien niet zoo zou in het oog worden gehouden, dat het ten allen tijde trouw zou worden opgevolgd.

Neen, zegt Mr. Ramaer, niet met dat doel is die bepaling opgenomen in de latere constitutiën, te beginnen met het decreet der Assemblée Nationale van 22 Dec. 1789, maar met het doel om als rechtsgrond te fungeeren voor het verbod van last of ruggespraak. Hij betoogt, dat zij niet bevat een voorschrift, maar eene stelling, die in strijd is met de werkelijkheid: eene fictie. Dan is het hem niet moeielijk aan te toonen, dat eene fictie bezwaarlijk een deugdelijke rechtsgrond kan zijn, en zoo baant hij zich een weg om tot het besluit te geraken, dat er geen rechtsgrond overblijft, behalve uitsluiting der volkssouvereiniteit.

Nu is het bekend, dat er over den zin van art. 74 onzer Grond-

1 Commentaries, I, B. I, ch. II, ed. London, 1788, p. 159. Ik moet hier opmerken, dat Mr. Ramaer, die in de noot deze plaats wel afschrijft, maar in den text eene vertaling er van geeft, hier de vergelijking met de Geünieerde Provinciën weglaat. Die vergelijking echter toont, dat Blackstone juist de *doelmatigheid* op het oog had. En dat hij niet er op uit was eene fictie (dat nl. de leden voor het geheele volk optreden) als *rechtsgrond* te doen aannemen, springt in het oog, wanneer we 't woord ‘he serves for the whole realm’ aldus vertalen: ‘hij dient het geheele rijk’, of ‘hij is geroepen om te zorgen voor het heil van het geheele rijk’, in plaats van met S. het woord vertegenwoordigen te gebruiken, dat voor tweeërlei opvatting aanleiding geeft, en waardoor we dus gevaar loopen Blackstone verkeerd te verstaan.

wet: ‘de Staten-Generaal vertegenwoordigen het geheele Nederlandsche volk’, verschil van gevoelen bestaat: velen noemen het een voorschrift, anderen eene fictie. Wie m.i. gelijk heeft, wil ik voor het oogenblik daarlaten, om hier alleen er op te wijzen, dat Blackstone met de woorden: ‘he serves for the whole realm’, blijkbaar heeft willen zeggen, dat het de roeping is van het Parlementslid om de algemeene en niet de bijzondere belangen te bevorderen. En nu is nooit gebleken, dat men met het opnemen van een dergelijk voorschrift in eenige constitutie iets anders heeft gewild. Welk recht heeft nu de Schrijver om eerst de bepaling tot eene fictie te verklaren, en dan te beweren, dat zij door de revolutiemannen alleen is aangegrepen ‘pour le besoin de la cause’ om te kunnen gebruikt worden als rechtsgrond voor de uitsluiting der mandaten, en dat zij ook later altijd met dat doel in de constitutiën is opgenomen? (blz. 115, 127, 143, 153, 163, 190, 231, v., 244 enz). Montesquieu heeft er een geheel anderen grond voor gegeven, maar bovenal de ondervinding van de leden der Assemblée Nationale zelve, die van den beginne af gevoelden, dat het hun onmogelijk was iets degelijks tot stand te brengen, zoolang zij gebonden waren door hunne cahiers. Daarom begonnen zij met zich er van los te maken, daarom ook hebben zij ze voor de toekomst verboden. Er is noch in de discussiën, noch in het verband waarin de artikelen voorkomen in de constitutiën, een spoor te vinden, dat men die bepaling als rechtsgrond voor de uitsluiting der mandaten heeft beschouwd of willen doen beschouwen. Maar dezelfde behoefte, die heeft doen verklaren, dat elk lid de belangen van het geheele volk moest behartigen, heeft aanleiding gegeven tot opname van het verbod der verbindende instructiën.

Er behoort derhalve eenige vrijmoedigheid toe, om de geschiedenis zoo te verklaren als Mr. Ramaer doet. Zoo ik mij niet bedrieg, vat hij het voorschrift: ‘ieder lid vertegenwoordigt het geheele volk’, eerst in een anderen zin op, dan er ooit aan gehecht is, en daarop beweert hij, dat men het opraapte om er eene andere bepaling, het verbod der mandaten, op te kunnen steunen, eene bepaling, die zulk een steun niet noodig had. Ik vrees dus, dat de Schrijver niet met genoegzame voorzichtigheid of gestrengheid jegens zich zelven gewapend is geweest, toen hij het terrein der historie betrad, en dat zijn wensch om iets te vinden, waardoor de juistheid van

zijne stelling werd bevestigd, hem heeft verleid om al te licht te meenen dat hij vond hetgeen hij zocht. Ik wil dit nader bevestigen door zijne aandacht voor een oogenblik te bepalen bij een ander punt.

Op blz. 63 deelt hij ons mede, dat het Engelsche Parlement in de zeventiende en achttiende eeuw eene groote mate bezat van 't geen hij noemt ‘zelfstandigheid’: en wel ten gevolge hiervan, dat het ‘leefde buiten verband met het volk’. - Waaraan dit laatste toe te schrijven was, weten we: totaal bederf van het kiesstelsel en omkooperij, op groote schaal gedreven, waren de hoofdoorzaken[1]. - Hij zegt dan, dat die ‘zelfstandigheid’ aanleiding gaf tot eene nieuwe theorie, en dit kan blijkens hetgeen volgt (blz. 148, v.) geene andere zijn dan die van Blackstone, dat er nl. geene verplichtende mandaten mogen gegeven worden hierom, omdat ieder lid van het Huis behoort ‘not barely to advantage his constituents, but the common wealth’. Vervolgens, dat deze theorie eerst in de dagen der fransche revolutie eenigermate als een *axioma* is verkondigd (blz. 239), en toen met een zeker doel is gebruikt. - Deze voorstelling is onjuist. Die theorie bestond reeds lang: noch bij Blackstone, noch, naar ik meen, ergens elders is er eenig spoor te vinden, dat die zoogenoemde ‘zelfstandigheid’ er aanleiding toe heeft gegeven, waarin het Parlement zich zou verheugd hebben in de 17de en 18de eeuw. En die gaf er geen aanleiding toe, want Coke, die ruim honderd jaren vroeger (1623) had geschreven, zegt reeds precies hetzelfde als Blackstone, nl. dat de leden niet verplicht zijn eenigen last op te volgen. Blackstone heeft zeer waarschijnlijk de

1 Erskine May, Constitutional History of England, I, p. 272, vgg.; Fischel, die Verfassung Englands, S. 380, vgg. - William Pitt wees herhaaldelijk op dien treurigen toestand. ‘Upon looking to that House,’ zeide hij, ‘they found that by length of time, by the origin and progress of undue influence, and from other causes, the spirit of liberty and the powers of check and control upon the crown and the executive government, were greatly lessened and debilitated.’ ‘The House itself had discovered, that a secret influence of the crown was sapping the very foundations of liberty by corruption’, enz. Zie Pitt's Speeches, 2^{d} ed. vol. I, p. 45, 46 enz. Daarom verlangde Pitt eene reform. - Mr. Ramaer, blz. 174, is niet afkeerig van de meening, dat deze overtuiging bij hem ontstond ten gevolge van het verschijnsel dat bij sommige gelegenheden de kiezers programma's vroegen van de candidaten. Hiervoor wordt echter geen enkele grond aangevoerd.

door S. aangehaalde zinsneden van hem afgeschreven, behoudens één verschil, dat hij nl. de zinnen heeft omgezet[1].

Maar dat die 'zelfstandigheid' geene aanleiding tot die theorie heeft gegeven en er niets mede te maken heeft, blijkt zonneklaar, wanneer men bedenkt, dat zij *niet bestond*. Integendeel: het Lagerhuis leed aan *totaal gebrek aan zelfstandigheid* - niet zelfstandigheid in den zin, dat zijne leden niet aan mandaten waren gebonden, maar in den zin dien de Schrijver er op deze plaats aan hecht - het Hof en eenige aanzienlijke families beheerschten het volkomen, zoodat het leefde 'buiten verband' met het *volk*, ja: maar volstrekt niet 'buiten verband met zijne *committenten*', want dit waren het Hof en eenige aanzienlijke families. Deze toestand veroorzaakte ontevredenheid bij het volk, hetwelk eene stem verlangde te hebben in de beslissing over zijne eigen belangen. En nu stelt S. (blz. 171) het zóó voor, alsof Blackstone de leer, dat het Parlementslid, wil hij met zijne kiezers confereeren, dit *mag* doen, wellicht heeft verkondigd om te doen uitkomen, dat dan toch het initiatief van hem moet uitgaan, en zoo 'eenen dam tegen al te hooge aanspraken van de committenten heeft willen opwerpen'. Deze conjectuur is evenwel onaannemelijk, omdat Blackstone de uitsluiting van bindende instructiën als eene van ouds bekende zaak voorstelt, op het voetspoor van Coke, en omdat de grond, dien S. voor zijne conjectuur aangeeft - nl. de opkomst der democratie, met den woeligen John Wilkes aan het hoofd - nog niet aanwezig was toen Blackstone schreef (1765), maar eerst ruim tien jaren later[2]; voorts omdat Blackstone een groot voorstander was van een uitgebreiden invloed van het volk: immers eene bladzijde vroeger zegt hij: 'In a free state every man, who is supposed to be a free agent, ought to be in some measure his own governor; and therefore a branch at least of the legislative power should reside in the whole body of the people.' Eindelijk omdat in Engeland reeds lang het besef was levendig geworden dat het geheele volk sommige gemeenschappelijke belangen heeft.- Dit echter in het voorbijgaan. Het is voldoende

1 Mr. Ramaer oordeelt, dat aan de gelijkluidende uitspraak van Coke en Blackstone geenszins dezelfde gedachte heeft ten grondslag gelegen (blz. 171, vgl. 244). Ik betwijfel, of hij voor deze vrij gewaagde conjectuur voldoende gronden heeft gegeven.

2 May, I, p. 324, v., 386, v.

gebleken, dat de leer: ‘ieder lid dient het geheele volk: dus geene verbindende mandaten’, niet is voortgesproten uit den feitelijk bestaanden, maar verkeerden toestand dat het Lagerhuis in de 17de en 18de eeuw niet leefde in verband met het volk, maar dat die leer reeds van veel ouderen tijd dagteekent, in Engeland als beginsel, niet als fictie, reeds lang een axioom was, en dus stellig niet eerst in de dagen der fransche revolutie eenigermate als een axioom is verkondigd.

Eindelijk, om aan te toonen, dat dit axioom door de fransche revolutiemannen willekeurig en ‘pour le besoin de la cause’ is aangegrepen om de onverbindbaarheid van mandaten te kunnen decreteeren, wijst S. er op, dat Coke en Blackstone ‘dien regel geenszins onvereenigbaar achtten met lastgeving en ruggespraak’ (blz. 239). Beide schrijvers hebben echter juist het tegendeel betoogd, en na dit te hebben toegelicht, alleen gezegd, dat het lid, als hij wil, *mag* ‘conference’ houden of ‘consult with, or take the advice of his constituents’, m.a.w.: hij *mag* met zijne committenten te rade gaan, maar instructiën, waaraan hij zich heeft te houden, zijn volgens Coke en Blackstone onvereenigbaar met het beginsel, dat ieder lid optreedt om de belangen van het geheele volk te behartigen.

Deze onnauwkeurigheden zijn daarom niet zonder belang, omdat S., indien hij ze had vermeden, nooit tot de conclusie had kunnen komen, dat de geschiedenis zijne stelling bevestigt: ‘uitsluiting van last en ruggespraak vindt zijnen grond niet in het beginsel, dat ieder lid het geheele volk vertegenwoordigt - dit toch is niets dan eene fictie - maar in uitsluiting der volkssouvereiniteit.’

Eene andere opmerking, die tevens kan strekken om aan te toonen, hoe het mogelijk was, dat de Schrijver tot zijn resultaat kwam, staat eenigszins met de vorige in verband. Even als hij door zijnen wensch om uit de geschiedenis zijn systeem toe te lichten, nu en dan onwillekeurig daarin heeft gelezen wat er niet in te lezen was, zoo is het hem ook ontgaan, dat hij soms eene wijze van redeneeren gebruikt, welke hem het betoog wel gemakkelijk maakt, maar die gevaarlijk is, omdat zij licht aanleiding geeft tot onjuiste gevolgtrekkingen. Enkele keeren gebeurt het hem, dat hij eerst aan eene instelling, ook wel aan een persoon, het een

of ander beginsel, den een of anderen grondslag of theorie toeschrijft, zonder te bewijzen, dat die werkelijk aanwezig zijn, om daarna uit dat beginsel, dien grondslag, die theorie te argumenteeren. Die argumenten maken dan natuurlijk op den lezer niet altijd den indruk, dat ze proefhoudend zijn.

Een paar voorbeelden, die mij in het oog zijn gevallen. Het mandaten-stelsel vond volgens S. oudtijds zijnen grond in het beginsel waarop de middeneeuwsche staat steunt. Wat dit beginsel is, wordt aangegeven op blz. 2: ‘de middeneeuwsche staten berustten allen op één beginsel, de toepassing der privaatrechtelijke regelen van deelbaarheid en vervreemdbaarheid op de staatsmacht.’ En nu wordt later de afschaffing der mandaten op zeer gemakkelijke wijze verklaard. Toen nl. de derde stand, in 1788 tegelijk met de beide andere door Lodewijk XVI bijeengeroepen, zich had verklaard tot Assemblée Nationale, ‘was hiermede de middeneeuwsche staat gevallen; en dus was stilzwijgend de afhankelijkheid der leden van de mandaten afgeschaft’ (blz. 119). - Ik geloof niet dat dit waar is: indien de ondervinding niet juist toen geleerd had, 't geen zij in den tijd der middeneeuwen, toen ieder onderdeel van den staat min of meer op zich zelf stond, niet kon leeren, dat die instructiën ondoelmatig waren nu de leden der vergadering zouden gaan werkzaam zijn in het belang van 't geheele volk, zou men ze wel eenvoudig behouden hebben. - Doch tegen de redeneering zelve heb ik bezwaar. Gaarne erken ik, dat men die regelen van privaatrecht dikwijls heeft toegepast op de staatsmacht, maar mogen we nu zeggen dat die toepassing daarvan was het beginsel, waarop de middeneeuwsche staten steunden? - Gebruikt iemand zulk eene uitdrukking als eene figuurlijke wijze van spreken, dan zal ik - hoezeer ik haar min juist noem - hem niet lastig vallen. Maar wel, indien hij meent eene waarheid in den strengen zin des woords te verkondigen. Men heeft wel in den tijd der Middeneeuwen dikwijls onwillekeurig op onderwerpen van publiek recht dezelfde regelen toegepast, die men ook in het privaatrecht gebruikt; men gaf zich nog geen rekenschap van het verschil dat tegenwoordig algemeen wordt erkend; maar heeft men des bewust, als grondslag van de werking van het staatsgezag de privaatrechtelijke regelen van deelbaarheid en vervreemdbaarheid gebruikt? Mogen we deze dus noemen het beginsel waarop de middeneeuwsche staten berustten? Ik

zou vreezen dat we dan te ver gingen. Wat S. echter op blz. 15 verklaart: ‘het middeneeuwsch staatsgebouw berustte *niet* op een theoretischen grondslag, het was onder volkeren van geringe ontwikkeling door de behoeften des oogenbliks ontstaan en werd, naarmate de maatschappelijke toestanden veranderden, voortdurend gewijzigd,’ dat is, geloof ik, de waarheid.

Meer nadeel heeft aan de stevigheid van zijn betoog eene andere dergelijke fout toegebracht. ‘Het denkbeeld,’ zoo lezen we op blz. 255, ‘waarop de vertegenwoordiging berust, bestaat daarin, dat het volk, “de menigte individus”, zich in het Parlement als persoonlijkheid terugvindt, en dat, ten einde het representatieve stelsel iets meer te doen zijn dan “een stelsel van repraesentatie of tooneelvertooning”, aan een grooter of kleiner deel der staatsburgers is opgedragen de leden van het Parlement, althans voor het belangrijkste deel, door verkiezing te benoemen.’ - Weêr wil ik toestemmen, dat het volk zich in de vertegenwoordiging terugvindt, al houd ik in een wetenschappelijk betoog zulk eene ietwat nevelachtige uitdrukking voor minder gewenscht; ook ontken ik niet dat het kiesrecht bestemd is om te zorgen on als resultaat oplevert dat stelsel meer te doen zijn dan eene tooneelvertooning, maar wat beteekent nu eigenlijk die geheele volzin? Zijn we er wijzer door geworden? - Streng genomen vernemen we alleen, dat de vertegenwoordiging, nu hare leden werkelijk door verkiezing der staatsburgers benoemd worden, dit tot stand brengt, dat ‘de menigte individus’ zich niet in schijn, maar inderdaad in het Parlement terugvindt als persoonlijkheid. En nu zijn we nog niets verder. Maar door zoo voort te gaan, zou ik mij misschien het verwijt op den hals halen van jacht te maken op spitsvondigheid; mijn hoofdbezwaar ligt dan ook niet in het aangevoerde. Het is dit: de S. baande zich, nu hij heeft vooropgesteld dat de vertegenwoordiging op dat denkbeeld berust, op al te gemakkelijke wijze den weg, om te betoogen, dat de kiezers ‘*jure* noch direct, noch indirect, deel aan de wetgevende macht hebben’ (blz. 258). Had hij niet de geschiedenis moeten raadplegen? en zoo hij dit gedaan had, zou hij dan niet tot de conclusie zijn gekomen, dat de vertegenwoordiging wel degelijk dient om te zorgen dat het volk zóó worde geregeerd als het in zijn eigen belang wenschelijk oordeelt, en daartoe ook dienen moet? En had hij dan niet tevens een meer voldoend ant-

woord bekomen op de vraag, welke de beteekenis is van het kiesrecht?

Op een ander betoog eene aanmerking van dezelfde soort. Nu de gewoonte heeft opgehouden, zoo zegt de S. (blz. 221, vgl. blz. 242), de voornaamste rechtsbron te zijn, en het werk der rechtsformatie is overgebracht in handen van het centraal gezag, ‘loopen de natiën gevaar, dat de rechtsstof voornamelijk uit theoretische bronnen zal worden geput, en dat het belang van den Staat, als abstracte eenheid, eenen overwegenden invloed zal uitoefenen. Ten einde dit te verhoeden, is in de constitutioneele monarchie de wetgevende macht niet aan den souverein alleen opgedragen, maar hij oefent haar uit in gemeen overleg met het Parlement, welks leden moeten optreden voor de bijzondere rechten en belangen, die in den boezem der natie bestaan, en er aanspraak op hebben om zooveel mogelijk te worden erkend en verschoond.’ - Wat is die ‘Staat als abstracte eenheid?’ Waar is hij? Heeft hij - die ‘Staat als abstracte eenheid’ - belangen? - Ik moet erkennen dat ik het niet weet, en dus het antwoord moet schuldig blijven. Maar het volk, ‘die menigte individus’, heeft wel belangen, dat is zeker. - Doch dit daargelaten, mijne grief is weêr deze, dat S. door deze raison d'être, zonder welke volgens hem ‘de geheele instelling zeer overbodig zou wezen’ (blz. 222), aan de vertegenwoordiging te geven, heeft gezorgd, dat hij zijn pleidooi wint, 't welk hij straks aanvangt tegen Mr. Hubrecht, die beweerde, dat elk lid der vertegenwoordiging moet opkomen om te zorgen voor de belangen van het geheele volk.

Wanneer nu de Schrijver bij het beoordeelen van praktische vragen, eene dergelijke methode gebruikte, zou ik aan zijne uitspraak geen hooge waarde kunnen hechten. En ik vrees, dat hij er niet vrij van zal blijven, wanneer ik lees (blz. 257): ‘de constitutioneele monarchie is toch meer dan een loutere vorm, zij is een politiek organismus, welks bestaan op bepaalde beginselen berust, die niet naar willekeur door anderen kunnen worden vervangen, en uit het oogpunt, dat die beginselen mij aanwijzen, zal ik de praktische vragen, waartoe de verhouding van last en ruggespraak tot het kiesrecht aanleiding geeft, beantwoorden.’ - Men kan de constitutioneele monarchie een politiek organisme noemen; men kan vaststellen, dat zijn bestaan op bepaalde beginselen rust, maar daardoor

zegt men niet welke die beginselen zijn, bewijst men niet, dat hetgeen men die beginselen noemt, het werkelijk zijn. En eerst nadat dit bewijs is geleverd, kan het betoog klemmen; voor zoover het achterwege blijft, berust het op een zwakken grondslag.

Had Mr. Ramaer telkens wanneer hij zulk een algemeen beginsel, zulk eene algemeene theorie vooropstelt, eerst onderzocht of zij wel onbetwistbaar is, dan zou hij misschien nu en dan tot een ander resultaat zijn gekomen. Wellicht was hem niet ontgaan, wat ik aan de hand der geschiedenis meen te hebben betoogd, dat de bepaling: ‘ieder lid van het Parlement vertegenwoordigt het geheele volk’, zeer lang algemeen is doorgegaan voor een regel, volgens welken die leden hun gedrag behooren te richten. En dan zou hij misschien ook van oordeel zijn, dat naar onze Grondwet eveneens op ieder lid de plicht rust om te waken voor de belangen van het geheele volk. Wanneer de leden of bestuurders eener vennootschap hunne stem moeten uitbrengen over eene de vennootschap betreffende zaak, die aan hunne beslissing onderworpen is, dan moet en dan kan ieder van hen zijn oordeel toetsen aan hetgeen hem voor de geheele vennootschap wenschelijk schijnt: niet aan 't geen hem persoonlijk het voordeeligst zou uitkomen. Evenzoo - want wie het tertium comparationis in het oog houdt, zal mij niet tegenwerpen dat ik op het staatsrecht argumenten uit het privaatrecht wil toepassen - evenzoo kan en moet ieder staatsburger, ook ieder lid der vertegenwoordiging, zijne stem richten naar hetgeen het belang van 't geheele volk zijns oordeels eischt. Daarom kan ik geen voldoende reden vinden om dat voorschrift eene fictie te noemen: evenmin zooals het in onze Grondwet is geformuleerd. Alle argumenten door Mr. Ramaer bijgebracht opzettelijk te weêrleggen, daarvoor is het hier de plaats niet, en na het vroeger over de geschiedenis aangevoerde, wellicht minder noodig. Maar indien nu die regel geene fictie is, doch een voorschrift, 't welk een zeer voldoenden grond heeft, nl. dezen, dat, werd het niet geobserveerd, een vertegenwoordigend lichaam zijne werkzaamheden niet behoorlijk zou kunnen verrichten, dan valt de stelling van Mr. Ramaer, dat het verbod van last of ruggespraak tot rechtsgrond heeft: uitsluiting der volkssouvereiniteit. Dan belet dat gebod geenszins dat het zwaartepunt der macht berust bij de kieswet, al wordt hun oordeel niet over elken maatregel gevraagd. Dan blijkt het, dat

het verbod kan bestaan ook daar, waar inderdaad de staatsinrichting op democratischen grondslag berust, of, wil men het zoo noemen, de volkssouvereiniteit huldigt. Het is waar, er blijven dan alleen utiliteitsgronden, maar zijn die, omdat zij dezen naam dragen, onvoldoende, of - wat meer zegt - beslissen die niet ten slotte altijd de vraag: welke voorschriften behoort eene Grondwet al of niet te bevatten?

Ten slotte een woord over de toepassing van het verbod van last of ruggespraak. Schoon thans bijna overal aan de committenten de bevoegdheid is ontzegd om hunne afgevaardigden te dwingen tot het opvolgen van eenige instructie, kan toch een candidaat, die omtrent zijne te volgen gedragslijn *beloften* aflegt, waaraan hij zedelijk gedwongen is zich te houden, aanleiding geven tot dezelfde bezwaren, welke door dat verbod moesten worden vermeden. Dergelijke *beloften* dus zijn ongeoorloofd. Niet zoo gemakkelijk is het een afdoend antwoord te geven op de vraag, hoe men moet denken over *verklaringen*, vooral wanneer zij niet zoozeer algemeene beginselen als wel enkele bepaalde onderwerpen betreffen. Een categorisch, voor alle omstandigheden voldoend antwoord te geven, wil ik niet wagen. Het is m.i. eene questie van politieke moraliteit, niet alleen aan de zijde van den candidaat, maar ook aan de zijde van de kiezers. Dwangmiddelen zullen dus niet baten (eenigszins anders de Schrijver op blz. 280). Daar echter zulk eene verklaring altijd eenig gevaar kan medebrengen, dat de gekozene zich er min of meer door gebonden voelt, kan hij niet te voorzichtig zijn, maar hem het spreken te verbieden, dat zou ik in vele omstandigheden voor geheel verkeerd houden: b.v. wanneer een ander zijne meeningen onjuist voorstelde, of wanneer er een onderwerp, waarin de kiezers levendig belang stellen, ter sprake komt, b.v. tegenwoordig in ons land het lager onderwijs, zouden dan de kiezers niet behooren te weten, hoe hij, dien zij weldra tot lid der vertegenwoordiging zullen benoemen, er over denkt?

Maar het wordt tijd dat ik afscheid neem van den Schrijver. Hoewel in meer dan één opzicht in gevoelen met hem verschillende, doe ik dat niet zonder nogmaals hulde te hebben gedaan aan de zorg en het talent door hem besteed aan zijn proefschrift, dat in allen gevalle de lezing overwaard is.

Groningen, Februari 1869.

W.A. REIGER.

***Lief en Leed uit eene kleine wereld, door Christine Muller. Amsterdam, P.N. van Kampen*. 1869.**

Ik beken gaarne dat ik deze novelle met groot genoegen gelezen heb. Niet omdat ze uitmunt door verrassend nieuwe gedachten of door stoute grepen; integendeel, veeleer is het verhaal van alles wat in den intimen kring voorvalt der enkele gezinnen van de kleine provinciestad waarin ge binnengeleid wordt, zeer eenvoudig, ja soms zelfs wel eens wat te alledaagsch. Maar de teekening der verschillende personen en toestanden is zoo natuurlijk en zoo aanschouwelijk, dat de schrijfster daarvoor inderdaad allen lof verdient. Blijkbaar heeft zij een groot gemak van schrijven, dat velen haar wel mogen benijden; en terwijl de knoop van het verhaal even aardig is gelegd als geleidelijk ontward, staan vooral de vrouwelijke figuren gedurig als levende beelden voor ons. Ook dan wanneer de pseudoniem niet op den titel te lezen stond, zou toch niemand er een oogenblik aan getwijfeld hebben, dat eene vrouwelijke hand de draden van dit verhaal gesponnen en geweven heeft. 't Best zijn de vrouwelijke personen dan ook gelukt, ja eigenlijk boezemen zij alleen ons belangstelling in, hoewel de jonge advocaat waarschijnlijk tot den held van het verhaal bestemd was. Maar hij is al te weifelend en de andere heeren weer al te kras, zoodat de vele lezers die ik het boek toewensch omdat het die verdient, wel even als 't met mij het geval was, telkens dankbaar zullen zijn, zoodra zij zich weder in het gezelschap der dames bevinden.

Ongetwijfeld is deze novelle de eerstelinge van de schrijfster. De kwistige zorg waarmede ze is uitgerust voor die gevaarlijke reis naar dat zoo wispelturig volk hetwelk men lezers noemt, bewijst 't. Er schuilt dan ook stof en intrigue genoeg in voor drie romans. Maar getuigt dat niet juist voor de zorgvuldigheid der moeder voor haar troetelkind!

Moge deze geheel oorspronkelijke novelle, die nationaal is tot in merg en been, blijde begroet worden door de zoo velen in den lande, die gedurig klagen over den toenemenden invloed der vreemde romans onder ons. Deze eerstelinge zal dan ook wel spoedig haar monopolie verliezen. En wanneer dan meer soberheid van intrigue ge-

paard gaat met breedere uitwerking van enkele nu wel wat al te verrassende details, terwijl een zuiverder stijl nog meer waarde bijzet aan den waarlijk meesterlijken verhaaltrant, dan zal elk boek dat ten titel voert: door de schrijfster van Lief en Leed, stellig gretig lezers vinden bij onze dames vooral. En de beste aanbeveling te mogen gronden op zijn eerste werk, dat zegt veel voor een auteur!

M.

Martinus des Amorie van der Hoeven.

Tu Duca, tu Signore, e tu Maestro.

I.

In één der zangen van Homerus verschijnt de schim van Elpénor voor Ulysses en roept hem weeklagend toe: ‘Laat mij niet onbeweend en niet onbegraven achter.’

Zoo staat bijna dagelijks voor mijn geest de droeve gestalte van Martinus van der Hoeven en vraagt het éénige, waaraan hij waarde hechtte: een herinnering.

Hij heeft op aarde gewandeld in de vaste overtuiging dat hij zweefde in het midden des tijds, met een onbegrensde loopbaan vóór en een onbegrensde loopbaan achter zich, tusschen twee oneindigheden, - en dat het bestaan hier op aarde alleen in zooverre eenige beteekenis had, als het in verband werd gebracht met dat begrip van 't eeuwige.

In den golfslag der onrustige levenszee werd ook hij, arme golf, weggenomen, nu rijzend en zwellend met de andere, dan alléén van allen afgeslingerd en bijna brekend onder het slaan der winden; maar nooit, hetzij de zon lichtend over de wateren glinsterde, hetzij de orkaan in 't duister loeide en huilde over de baren, nooit vergat die enkele golf, dat door haar heên machtig en kalm zich openbaarde de groote Oceaan. Zonder dien Oceaan was de golf niets: maar omgekeerd, ook zonder golf zou de Oceaan geen Oceaan zijn.

Peinzend en mijmerend over die mysteriën, hebben wij hem te midden van ons allen gezien: altijd zoekende het verband tusschen het begrensde en onbegrensde, tusschen stof en tusschen geest: een tijdlang vol enthousiasme, toen hij dat verband meende gegrepen te hebben, woorden sprekend waardoor de vuurvlam schitterde, of de ingehouden traan trilde, maar woor-

den die als bruischende stroomen over onze hoofden golfden, bezielend, schokkend, meêsleepend, waarin de diepste problemen van wetenschap en kunst, van historie en litteratuur, van philosophie boven alles ons werden ontrold: totdat het enthousiasme brak en de pijnlijke trek op zijn gelaat verried wat er in hem omging. Zuchtend en lijdend, een last voor zijn huisheer, werd hij gevonden afgetobd tegen een ijzeren stang van een hek, of leunende tegen een muur dáár verder, tot aan zijn dood, ‘één dier bedroefde wezens, die men philosophen noemt, wier eenig genot bestaat in het mededeelen nu en dan van wat zij gevoelen of denken.’

Toen kwam de dood, 13 October 1868.

II.

Hij was den 20sten Februarij 1824 te Rotterdam geboren en bleef tot eenigen tijd na zijne promotie onafgebroken in het ouderlijk huis.

De vader werd in October 1827 benoemd tot Hoogleeraar aan de kweekschool der Remonstranten te Amsterdam, en van toen af heeft Martinus in Amsterdam gewoond en geleefd. Hij ontwikkelde zich onder de leiding van dien vader, doch tevens had een ander zeer grooten invloed op hem; wij bedoelen zijn drie jaren ouderen broeder, den jongen Abraham des Amorie van der Hoeven.

Nog betrekkelijk jong was de vader, toen zijn zoon Martinus hem geboren werd - even zes en twintig jaar oud - en stond dus nog bij den aanvang van zijn glansrijke loopbaan. Hij was in de lente van 1820 gehuwd met Agatha Stuart en het huisgezin breidde zich allengs uit. Het talrijke kroost wedijverde in innige gehechtheid aan de ouders. Het was zulk een gelukkig huisgezin. De vader was voor vrouw en kinderen de éénige, de afgod, middelpunt van aller gedachten en gevoelens. En tegelijkertijd was die vader allengs de lieveling van zijn natie geworden, de man wiens naam en voornaam ieder kende, die de scharen van verrukking aan zijn lippen deed hangen, de redenaar bij uitnemendheid. Als hij op den gewijden kansel stond en zijn woorden door 't kerkruim rolden,

dan hoorde de opgetogen menigte niet iets verhalen, niet iets betoogen: neen, de openbaring, de verschijning van Christus werd door dien man wederom als een feit voorgesteld; men zag de personen zich bewegen, handelen, lijden en sterven; de blijde boodschap werd wederom aan de menschheid gebracht. De rijzige gestalte, de waardigheid in houding en gebaren, de heldere, krachtige, melodieuse stem, alles werkte mede om de werking eener persoonlijkheid toe te laten. Men vroeg haast niet meer wat gezegd werd, men wendde den blik slechts naar hem die sprak. De betoovering duurde even lang als het geluid der stem werd gehoord. Het levende woord kwam tot allen, en allen, armen en rijken, geringen en aanzienlijken, jongen en ouden, ze hadden slechts oogen voor den man, die het algemeen bekende, het oude dus wist voor te stellen, dat het met nieuwe vreugde telkens werd vernomen. Dit was de vader zooals de wereld hem kende. De vader, die door die wereld als op de handen werd gedragen, en die deze toewijding ook gaarne aannam, als iets waarop hij, voorzien van den hoogsten adelbrief, den adel des geestes, recht had. Een man bovendien van fijne, aristocratische vormen, die nooit den ernst zijner bediening verloochende. T'huis ook in de kringen van het hof en der groote wereld, was hij overal de man van zuiveren smaak, van fijnen tact, van 't echte décorum. Hem trok altijd alleen aan het geacheveerde, het klassiek eenvoudige, de gedachte voor zoover zij in een goeden vorm zich kon uiten, des noods de middelmatige gedachte: geen fantasie, geen nieuwe opvatting, geen pas ontluikend maar mild opschietend leven werd door hem gewaardeerd: neen, hij greep alleen het afgeronde, het gerijpte: geen worstelen, geen zoeken bij hem, maar een éénheid, een harmonie van gaven, een zich zelven sluitende kring van denkbeelden en gevoelens. Wat wonder dat ook de huiselijke kring die schijnbaar compleete persoonlijkheid met een grenzenlooze piëteit vereerde, en dat hij, die in de wereld steeds op den voorgrond stond, mede in de oogen der kinderen, ook van Martinus, als met een glans was omgeven.

En die vader had in zijn oudste kind een zoon die in zekeren zin even harmonieus al de fijnere diepere gaven begon te ontwikkelen die buiten het redenaarstalent van den vader lagen. Ook deze had zich aan de theologie gewijd, maar de kring zijner gedachten niet zoo spoedig gesloten. Onder degenen die het Evangelie verkondigd hebben, kennen wij geen

aandoenlijker, geen roerender figuur dan deze jonge man, die op 27jarigen leeftijd in Maart 1848 overleed. Welk een mystieken trek heeft dat peinzend bleeke gelaat, en toch tegelijk welk een frischheid, welk een onbevangenheid van oordeel schuilt er in hem! Deze schreef in ééns, haast spelende, boeken die modellen zijn van fijn beschaafd Hollandsch. Wij herinneren ons geen proza, waarin de Hollandsche taal losser, leniger en fijner zich ontwikkelt, een proza waar spreek- en schrijftaal zoo geheel en al samenvloeijen en het verhaal eene causerie wordt. Hetzij de stoutste gedachten moeten worden uiteengezet, of de gewone gebeurtenissen van den dag moeten worden medegedeeld, de stijl blijft altijd even gedistingeerd. Een lichte tint van humor zweeft over al die perioden heen en geeft aan elke zinwending iets eigenaardigs. De adem der poëzie bezielt de abstracte redeneering. Alles leeft, alles bloeit voor onze oogen. O gij meesters en geleerden, ziehier uw meester in 't schrijven, de student die zoo even zijn boeken heeft vaarwel gezegd en zijn akademiereis u gaat vertellen. En blijft niet staan bij den vorm, hoe smaakvol, hoe bevallig, - neen, let eens op de denkbeelden die daar golven door dat brein. Hoe zullen die denkbeelden, daar slechts even aangeduid, weldra rijpe vruchten worden, waarvan vele, niet de minst bekwame onder ons jongeren, hun liefste theologisch voedsel zullen maken. Weldra worden van den kansel dingen verkondigd die de diepste wijsgeerige overdenking had doen geboren worden. Waar vindt ge bij beroemde modellen, bij uw Massillon, bij uw Beurdaloue, gedachten die de zijne evenaarden? Welk een overpeinzing onderstelde een gedachte als de volgende uit zijn leerrede over de voorbeschikking: ‘Voor vijftig jaar werd aan de meesten onzer nog door geen mensch gedacht; weder vijftig jaar, en de meesten onzer zijn weêr sinds lang vergeten. Uit den oceaan des levens zijn wij voor een oogenblik als opgedoken, om het licht te zijn, en een spel der golven te zijn, en weêr te worden ingezwolgen. Één oogenblik is ons gegund! Maar in dat enkel oogenblik aanschouwen wij den Vader, die ons gekend heeft vóór de grondlegging der wereld. 't Is ons genoeg: wij hebben Hem, Hij heeft ons gezien. In het bewustzijn dat we Hem liefhebben, roemen wij dat alle dingen ons ten goede moeten medewerken. God heeft ons gekend; dat ons de wereld vergete!’ En opstel na opstel staafde weldra hoe deze vrome peinzende geest denkbeeld op denk-

beeld uitwerkte. Het was hem te doen om de punten van aanraking van vereeniging overal op te zoeken. De papieren scheidsmuren tusschen ehristenen en christenen zocht hij weg te nemen. Al de verschillende aspiratiën naar den Christus zocht hij tot één stroom, tot één straal te leiden. En verwonderlijk was het welk een weêrklank die woorden, die zoo zeer tegen den geest der eeuw schenen aan te druischen, hier en daar nog vonden. Hetzij hij over 't eigenaardig goede in de Roomsch-Catholieke afdeeling der christenkerk sprak, en aan de kunst een grooter invloed op de protestantsche godsvereering wilde geven: hetzij hij later de Mariadienst besprak of de Groningsche richting in de Nederlandsch hervormde kerk, of de Duitsch-Catholieke scheuring behandelde, het waren telkens muzieknoten die aangeslagen werden, en naar wier melodieusen klank men luisterde, totdat hij 't accoord greep in die heerlijke uiteenzetting: de godsdienst het wezen van den mensch, en in het daarmede gelijkstaande gedicht: Geloof des harten.

Dit waren de twee geesten die op Martinus inwerkten. Ik vergeet daarbij niet, al staat zij op den achtergrond, de moeder, die de teêrgevoelende kinderen als 't ware onder 't gelui der kerkklokstoonen (wie denkt niet aan het boek van Strauss?) telkens aan het betere vaderland, aan het vergankelijke der wereld herinnerde: de moeder, wier mystieke geest allengs op de kinderen overging, die hen telkens wees op den door haar afgodisch vereerden man en vader, en die met haast overdreven zorg hen koesterde en tegen den ruwen wind der buitenwereld onder haar vleugelen beschutte.

III.

Te midden van deze omgeving wies de knaap op, in een diep gevoel van af- en aanhankelijkheid, een innige behoefte aan aansluiting aan die drie personen wier leven zijn leven was. Al zeer spoedig bleken ook eigenaardige begaafdheden het deel te zijn van dezen geest.

Hij was in die eerste jeugd - vriendelijke zusterstemmen hebben het ons verteld - een vroolijk, gezond en schoon kind: de oogappel van zijn moeder, die trotsch op haar blozenden

jongen was. De andere broeders en zusters noemden hem schertsend moeders cavaliertje. Hij werd bij voorkeur ook medegenomen als de moeder eens uitging, en hij zag er dan met zijn donkerbruin haar, met zijn levendige oogen en frissche roode wangen (denkt u, wat onderscheid met latere dagen!) zoo innemend uit. O de moeder zag haar liefsten droom in dit haar kind verwerkelijkt!

De vroolijkheid, de dartelheid duurde niet lang. Er was in het huisgezin der van der Hoevens - de vader had het zoo gewild - een atmosfeer die de kinderen vroegtijdig, al te vroeg, tot studie riep. Zij moesten allen groote mannen, redenaars worden. Zij werden daartoe in den goeden zin des woords gedrild. En als eens die zucht in de kinderen was gebracht, gaf de diep mystieke geest der moeder daaraan een innigheid die aan geen oppervlakkigheid, geen halfheid meer plaats overliet. Het spelen werd vergeten; het inspannen, het leeren begon. Ter wille der verrassende resultaten zag de vader wellicht over het hoofd het kunstmatige, het overspannene dat zulk een opvoeding verkreeg: ook zelfs op den rijksten geest heeft dressuur altijd een slechten indruk. Toch was het verwonderlijk hoe zeer ook Martinus in die opleiding zich ontwikkelde. In het begin niet gelijkstaande met zijn ouderen broeder, van wien grooter verwachtingen werden gekoesterd, haalde hij hem weldra in. Het kind kon, toen hij zijn vierden verjaardag telde, reeds lezen. ‘Mijne eerste herinneringen,’ zoo deelde zijn zuster ons mede, ‘zijn van zijn vierden verjaardag, toen er met groote letters in onze huiskamer was aangeplakt: Martinus oud vier jaar; hij kan lezen.’ Men ziet uit deze enkele mededeeling reeds hoe zeer alles in dit huisgezin den kinderen er toe drong, knap, geleerd te worden. Welk een prikkel tot ambitie ligt er voor een vierjarig kind in die eenvoudige woorden: ‘hij kan lezen’. Straks zal het kind andere dingen weten, andere kundigheden verwerven; hij zal duizelingwekkende raadsels pogen te verklaren; en toch (droevige ironie!) wat hij volgens veler meening 't best kan, wat hij het liefst doet, het zal altijd tot op het laatste uur voor zijn dood zijn samengevat in dat enkele woord, dat van den vierjarigen knaap wordt getuigd: ‘hij kan lezen’.

Hij ging op school bij den Heer A. van Leeuwen, die vroeger huisonderwijzer in zijn huis was geweest, en met de van der Hoevens naar Amsterdam was gegaan, waar hij een school

oprichtte. Natuurlijke historie was in die kinderjaren zijn lievelingsvak. Het was een kleine passie waartoe de geschriften en de persoonlijkheid van zijn oom Jan van der Hoeven, den beroemden hoogleeraar te Leiden, hem aanvuurde. Des zomers vertoevend op het bekoorlijk Duinlust, onder Overveen, waar het huisgezin de zomermaanden sleet, dwaalt het kind daar aan den zoom der duinen overal rond; hij let wel niet op den liefelijken wasem van het jeugdig groen, niet op het dichte loof van 't lage hout, niet op de bloemen, ‘op de madelief der velden, de duinroos die in de heggen bloeit, of de kamperfoelie die in 't wilde door het kreupelhout zich slingert’: - al die schilderachtige kleuren en zoete geuren die een David Jacob van Lennep (later zijn meester) zoo wist te waardeeren, neen, het kind is niet tevreden tot hij het slaan der zee ziet, en de gewassen dier zee in haar oneindig verscheiden schelpen kan opvangen. Misschien boeide het kind reeds onbewust wat later den man zou verteren, het ruischen van de oneindige zee. Het is slechts een oogenblik, dat wij hem tegenover de natuur zien, doch wellicht weegt dat oogenblik in het leven.

Zoo werkte en droomde de knaap, toen hem op elfjarigen leeftijd een geweldige slag het hart trof: de moeder stierf 31 Julij 1835 op dat Duinlust, te midden der schoone natuur. Het bloeijende kind werd in ééns stil en telkens ongesteld. Al wat naar genot en leven riep werd inééngekrompen. Het uitwendige werd geheel en al verteerd in het inwendige leven. De vader raadpleegde er bezorgd zijn broeder Pruys van der Hoeven over, die denzelfden zomer te Bloemendaal vertoefde: ‘geloof mij - zeide deze - het kind zoekt zijn moeder en kwijnt onder haar verlies.’ Nooit meer hebben de broeders en zusters hem weder zoo natuurlijk, zoo vroolijk gezien als voor dat jaar 1835. Het frissche, het krachtige was voorbijgegaan. Al herkreeg hij zijne opgeruimdheid, het leven had een gansch andere plooi verkregen. De natuurstudie trad op den achtergrond, de boeken hielden voortaan alleen den geest bezig.

En uit die boeken was het de studie der letteren die hem alléén aantrok. De oudste broeder was hem bij dat alles vóór geweest, en was met toestemming van den vader hem in zijn werken in 't eerst tot leidsman. Die broeder was in zooverre van hem onderscheiden, dat deze altijd - hoe verwonderlijk geleerd ook - de geleerdheid bleef beheerschen, bleef bevelen. Abraham was als opgeschoten knaap zonder moeite de eerste, een

weinigje pedant onder zijn tijdgenooten, meestal vol vernuft, altijd dichter. De vader weet er van te gewagen in de roerende biografie voor de kanselredenen van zijn zoon geplaatst, hoe niemand minder het voorkomen had van gestadig en ijverig werkzaam te zijn. Van zoogenaamd letterblokken bij dezen Abraham geen zweem. Niet de ernst en de stroefheid van een kamergeleerde, maar gezelligheid en omgang met vrienden waren de eigenaardigheden. Niet alzoo Martinus. Deze ging al zeer spoedig gebukt onder het gewicht der diepe vragen die de studie aanbood. Zijn gedachten waren meestal overspannen werkzaam. Te midden van het drukke huishouden zat hij in een hoekje stil te lezen. Hoe meer hij leerde en nadacht, hoe ernstiger en afgetrokkener zijn levensbeschouwing werd. Schertsen deed hij zelden meer. Op het gymnasium gekomen, werd die studie-geest hoe langer hoe uitsluitender. De huisgenooten hoorden altijd van boeken en nog eens van boeken. Wel ging hij op de straat, op de woelige markt - doch hij zag niets en stond slechts voor de stalletjes op oude boeken te staren. Te huis was hij verdiept in lectuur. En de huisgenooten moesten hem maar laten begaan, want hoe zachtzinnig anders, op dit punt was het kind obstinaat en koppig. De overspannen richting, eens in het hart gedreven, was niet meer te keeren. Daarbij begon men te zien welk eene gave van geheugen hij had. Men moest dus alles zijn loop laten.

De vader die dat leeren, dat studeeren had gewild, werd zelf soms bang voor het resultaat. Hij begreep bovendien toch den geest van dit zijn kind niet. Hij stond alleen verbaasd over Martinus als over Abraham, over zijn wonderkinderen. Aan zijn vrienden kon de oude hoogleeraar (toen nog zoo oud niet) zitten vertellen, dat hij van de vlugheid van Martinus geen begrip had. Deze kinderen waren niet tevreden met een juiste evenredigheid van kennis en gaven, met een schoone dispositie van vorm en inhoud, waarbij de inhoud natuurlijk iets van haar gewicht moest opofferen, ten einde aan den vorm zich te huwen - neen, deze joegen het onbekende na, wierpen vele traditioneele vormen, waaraan de vader gehecht was, over boord, totdat de waarheid gevonden, neen gevoeld was. Het beeld van Saïs moest ontsluijerd worden, al zou de aanblik hen ook den schrik om het hart slaan.

Dat zou echter later het geval zijn. Vooreerst was het nog zoover niet, al ging het die richting op. Wij zijn in het jaar 1839

Martinus is vijftien jaar en wordt student. Hij zou in de rechten en letteren studeeren, maar in werkelijkheid legde hij zich alleen toe op de letteren, en was dan ook onder zijn medestudenten bijna alleen als student in de letteren bekend. De klassieke literatuur in haar ganschen omvang was het doel. De ideeëngang der Grieken en Romeinen na te gaan, was zijn ideaal. De letteren namen geheel zijn ziel in. Uren lang zat hij op zijn kamertje in de boeken gedoken. De vader, die hem eerst zoo had aangezet, vond het weldra bedroevend dat hij haast nooit zijn kamertje verliet, en met het prachtigste weder opgesloten bleef. Wij zien hem daar zitten, den eenen auteur na den anderen in zijn geheel doorlezend. Aan zijn enkele vrienden schrijft hij over die studiën. Zij gaan des zomers op reis, zij wandelen te midden der schoone natuur: hij hoort niet naar 't gezang der vogelen, naar de duizend stemmen in het woud; hij zit te lezen en dwaalt in de wereld der gedachten. Na Homerus komt Xenophon, na Xenophon Tacitus, - de eene dag volgt op den anderen, en de eene avond verdwijnt na den vorigen, en altijd zit hij ineengebogen op zijn stoel en slaat de bladeren van zijn boek om.

En meent niet dat hij enkel leest om te weten, neen, hij worstelt met al die auteurs in zijn gedachte: den loop hunner denkbeelden gaat hij na; hij toetst of zij hun denkbeelden juist hebben uitgedrukt; waar de overgeleverde vorm dier geschriften hem niet bevredigt, is hij dadelijk gereed een anderen beteren vorm te gissen, een vorm die naar zijn inzien de echte moet zijn geweest; hij doet niet anders dan conjecturen maken. Een David Jacob van Lennep, een Bosscha zijn de leidslieden geweest, waar het betrof de wereld der oudheid te begrijpen; zij hebben bij hem de aesthetische en intellectueele strekking der klassieke denkbeelden doen gelden, te sterker hem tot die beschaving den zin doen neigen, omdat hier een waarlijk afgesloten sfeer aan den geest wordt aangeboden, die door den geest dus volkomen kan worden begrepen en als het ware opgenomen: maar noch David Jacob van Lennep, al is hij de smaakvolle geleerde bij uitnemendheid, noch Bosscha, al is hij een rijke historische geest zonder weêrga in Nederland, zijn de ware meesters van Martinus. Hem is noodig de meester die de oudheid beheerscht, die in zekeren zin die oudheid tot een product van eigen geest kan maken, een tweede eigen schepping op bekende motieven; hij erkent als

zoodanig slechts één meester, slechts den éénigen Hoffman Peerlkamp.

Hoe had die Hoffman Peerlkamp door zijn stoute conjecturaalkritiek, toegepast op Horatius en Tacitus, de Leidsche philologie in de schatting der Europeesche wereld, zoo al niet gereleveerd, maar toch in allen gevalle op dezelfde hoogte gehouden, als waarop zij eeuwen lang zich nu reeds had gehandhaafd! Een Wyttenbach, een Hemsterhuis, een Ruhnkenius, een Valckenaer waren niet te machtige figuren om Peerlkamp als hun evenknie te begroeten. In de oogen van Martinus allerminst. Tot hem moest hij zich persoonlijk richten. Hij zond hem in het jaar 1841, door bemiddeling van zijn oom Jan van der Hoeven, zijn conjecturen over Tibullus, weldra, toen hij hem persoonlijk had leeren kennen door het candidaatsexamen in de letteren, zelf conjecturen op Seneca en op andere auteurs. Het werd een soort van briefwisseling tusschen hen beiden, wel is waar zeer spaarzaam gevoerd - want de ongewone eerbied, dien Martinus aan Peerlkamp toewijdde, liet niet het alledaagsch schrijven te dikwijls toe - maar toch een wederzijdsche mededeeling van gedachten, waarbij ook de hooge geest van den Leidschen philoloog treffelijk uitkomt. Martinus schrijft hem bijvoorbeeld over zijn plan om een latijnsch auteur te bewerken: ‘Consilii te tui non poenitebit, antwoordt Peerlkamp. Litterae Graecae olim in patria nostra fere jacebant. Homines ad id studium revocati, in eo unice elaboraverunt. Hodie omnia sunt Graeca. Regnat in his rebus quoque mos quidam. Satis nosti me Graeca non contemnere. Sed neque Latina sunt contemnenda. Nam multa scriptores etiam hodie auxilium expectant. Tu facile aliquem invenies, ingenio ac naturae tuae aptum, sed ipse invenies non admonitus. Sedibus aetheriis spiritus iste venit.’ Die laatste wenk was als uit 't hart van Martinus geschreven. Voor hem was er reeds toen niets toevalligs, niets onsamenhangends. Alles had bij hem al spoedig een hooger beteekenis.

Met des te meer ijver wierp hij zich op de litterarische studiën. Op Virgilius vooral was zijn studie aanhoudend gericht. Wat hem nevens de conjecturaalkritiek het meest aanlokte, was het volgen van een gedachte bij de verschillende auteurs; het opmerken hoe één gedachte, een beeld bij één schrijver, de kiem is geweest van een oneindig aantal andere gedachten bij latere schrijvers. Den rooden draad, hier duidelijk,

daar slechts even door een weêrschijn zichtbaar, te volgen: 't beeld hier aangegeven, daar opgenomen, ginds vervormd, verder verwerkt en eindelijk in zijn volheid als afgerond te zien, - dit was een tijd lang zijn grootste geestelijk genot. In dat zoeken van aanverwante denkbeelden, die op één denkbeeld moesten worden teruggebracht, takken en twijgen die van één stam waren afgebroken, bloemen en knoppen die uit één stengel waren opgewassen, was hij buitengewoon scherpzinnig: zijn geest vond ook hier een productieve werkzaamheid; hij werkte als het ware mede in de gedachte met al de oude zoo beminde klassieke auteurs.

En de studie der Rechten.....? Ach, Martinus was toen ter tijde een wonderlijk jurist. Hij had die studie der rechten er alleen bij genomen, omdat de vader er zoo sterk op aandrong. Deze hield hem steeds voor, dat dit voor het maatschappelijk succès het dienstigst was. Martinus vertelde zelf wel later dat hij in zijn studententijd voor de rechten alleen gewerkt had als er een examen te doen was; dan werkte hij een paar maanden voor dat examen, en dan was die schuld aan den vader afgedaan. De rechten waren en zijn nooit zijn predilectie geweest. Er zijn nog enkele onder zijn tijdgenooten, die weten te vertellen hoe verwonderd professor van Hall was, toen Martinus eens op een middag bij hem kwam, en zonder hem over onderwerp of iets geraadpleegd te hebben, hem zijn juridieke dissertatie bracht, met verzoek vergunning te ontvangen daarop in de rechten te promoveeren. De vergunning werd gegeven, maar bij die promotie hadden de letteren ook weder geheel den voorrang.

Het was op den 21sten Januarij 1840 in het groote auditorium te Leiden. Martinus, weldra 21 jaar oud, zou in beide vakken tegelijk promoveeren. Hij verdedigde in het eerste uur zijn literarische studie de nonnullis locis veterum scriptorum, en in het tweede uur zijn haast vluchtig neêrgeschreven opstel de furtis ex jure XII tabularum.

IV.

In de voorrede voor zijn literarische dissertatie wijst hij op den nomen Hoevenianum, op den naam der van der Hoevens, die nu in zooveel takken van wetenschap met hoogen luister bloeit. Hij hoopt niet geheel een onwaardig lid van dat geslacht te zijn.

Wie was hij, die alzoo sprak? Hoe komt het dat juist hij aan dien naam een ongewonen luister zou bijzetten? Wat was de kern van zijn leven en bestaan? Wij hebben tot nu toe gezien dat hij werkzaam was zooals niet velen, dat hij altijd zich over zijn boeken boog, en als verteerd werd door het vuur der studie. Doch ook anderen, met gelukkigen aanleg voorzien, hebben niet gerust voordat zij geleerden werden; ook voor anderen is de morgenzon dikwijls opgerezen, terwijl het lamplicht nog een mat schijnsel op het papier wierp: ook voor anderen is het stil in een hoekje lezen, terwijl het leven met zijn gedruisch niet wordt opgemerkt, een behoefte geweest, en zij hebben, hoeveel vruchten zij van hun arbeid ook hebben gegeven, toch niet de beteekenis van een Martinus gehad. - Hoe komt het dat onder die breede rij van beroemde van der Hoevens nu, nu zij bijkans allen gestorven zijn, niet het minst op de bleeke figuur van Martinus de aandacht valt? Wat zou het eigenaardige zijn waardoor deze geest als in eens zijn rang zou innemen? Want niet (zooals hij dacht toen hij zijn dissertatie verdedigde) in het ontleden der denkbeelden van de oude letterkunde, niet in het verwerken der juridieke begrippen zou zijn rang zijn gelegen, hoe voortreffelijk hij in beide deze wetenschappen uitmuntte; neen, zijn beteekenis zou hij later hebben, omdat zijn bestaan op het innigst zou samenhangen met de diepste geheimen der philosophie, omdat hij nog eens zich zou gaan wagen aan het mysterieuse probleem van 's menschen bestaan op aarde, en daarvan in de bezielendste taal zou getuigen. De atmosfeer aan huis, de vader en de broeder, hadden natuurlijk het religieus element bij Martinus aangekweekt; desniettemin was dat alles tot nu toe altijd in onbewusten toestand bij hem aanwezig. Het was nog niet zijn eigen wezen, zijn eigen werk. De onbewuste kalme toestand zou echter weldra in eenige onrust verkeeren: begin van eigen gedach-

ten en eigen leven. Hoort hem daarover zich verklaren in een kostbaren brief in 1849 aan zijn besten vriend geschreven:

> ‘Gij weet even goed als ik zelf, dat gedurende mijne vier eerste studie-jaren ééne zaak mijne geheele ziel onverdeeld heeft ingenomen, namelijk de studie der oude letteren. Op het einde van mijn vierde studie-jaar is hierin plotseling eene groote verandering gekomen. Ik had toen juist mijne belijdenis gedaan: - en zoowel die belijdenis, als het hooren van sommige studenten-preeken, toen ter tijde door Abraham uitgesproken, hadden een diepen indruk op mij gemaakt en het gevoel in mij opgewekt, dat nooit *geheel* in mij gesluimerd had, dat conjecturen-maken toch niet de hoofdzaak van ons leven wezen kon, en dat ik mijn hart gehecht had aan iets, onbekwaam om dit hart te vervullen. Daarbij kwam eene thesis, door Abraham achter zijne dissertatie geplaatst en verdedigd, die mij de geheele ziel doorsneed. Het is de 8ste thesis achter zijne literarische dissertatie over J. Clericus: *Qui scit ut sciat stultus est, qui sciunt ut sciantur stultiores*. Parvi enim facienda scientia quae in se terminatur, nihili plane quae in gloriolam tamquam in auras evanescit: at vero plurimi quae ad sapientiam pertinet. - Ik kon mij zelven bij het lezen van die thesis niet ontveinzen, dat *gloriola* het naaste en eerste doel was waarom ik werkte: - want ik wil niet ontkennen dat er *ook* edeler drijfveeren waren die mij aan de letteren bonden, maar *gloriola* was toch de voornaamste. En evenmin kon ik het loochenen dat, wel bezien, die gloriola toch eigenlijk in niets anders bestond dan in *aurae evanidae*. Bij dit één en ander kwamen nu nog onreine gedachten, die mij overal vervolgden en kwelden. Dit alles te zamen genomen bragt mij, na hevigen strijd, tot het besluit om mij van de studie der letteren met geweld los te scheuren en een geheel nieuw en godsdienstig leven aan te vangen. Nog heugt mij de morgen, waarop ik het eerst dat besluit ten uitvoer bragt. Ik was toen ter tijd bezig aan het bewerken eener geschiedenis van de Perzische oorlogen met de Romeinsche keizers, waartoe ik eene menigte boeken, onder anderen van de Bibliotheek der Doopsgezinden, in gebruik had. Op zekeren morgen bragt ik alle die boeken aan de Bibliotheek terug, ten einde mij zelven te dwingen, mijne studiën af te breken.
> Ik klampte mij nu krampachtig aan het Christendom en den Bijbel vast, - en als gij mij in dien tijd hebt gadegeslagen (het was in den zomer van 1843, in denzelfden tijd waarin Abraham zijne reis door Duitschland deed) - dan zal het u niet ontgaan zijn in welk een exceptioneelen toestand ik toen ver-

keerde. Ik bond mij zelven aan de gestrengste leefregeien, - las niets anders dan godsdienstige boeken: - dwong mij zelven om aan niets anders te denken: - en ik vatte het plan op om van studie te veranderen en mij aan het predikambt te wijden: - een plan, dat ik ook werkelijk zou volvoerd hebben, wanneer Vader en Abraham (bij brieven uit Duitschland geschreven) mij daarvan niet hadden teruggehouden. Doch die toestand, waaronder ook mijne gezondheid werkelijk begon te lijden, was te *gespannen*, om te kunnen voortduren. Bovendien na het einde der zomervacantie moest ik weder aan het Collegie-houden, en ik moest mij tevens in dat jaar (het vijfde mijner studiën) prepareeren voor mijne doctorale examens, en die examens zelve afleggen. Daarop moesten dan de dissertatie en de promotie volgen. Dit alles moest mij wel uit de overspannen stemming en de louter-godsdienstige spheer, waarin ik mij eenigen tijd bewogen had, tot mijne oude studiën althans *eenigermate* terugbrengen. *Eenigermate* namen die studiën dan ook weder mijn hart in: en ik drong half *volens*, half *nolens* de godsdienstige gedachten, die mij gedurende eenigen tijd geheel vervuld hadden, als 't ware op den achtergrond van mijne ziel terug.'

Wij breken hier af. Men ziet werwaarts de richting van den geest zich neigt, al komt zij nu nog niet tot volle recht en klaarheid. Geen literarische en juridische studiën op zich zelve zullen dezen geest voldoen. De hoofdzaak van het leven - hij begreep dit volkomen - zat elders. Dringender en dringender kwam van tijd tot tijd de vraag zich stellen: wie zijt gij? Wat is uw roeping hier? Wie gaf u die roeping? Die vraag kwam als een plotseling onweder aandrijven; de bliksemstralen schoten van alle kanten los; ratelend rolde de donder voort, en het beangstigd gemoed klampte zich hier en daar vast en zag het sterke weêrlicht flikkeren, doch mocht nog niet de kalme helderheid zien, als het onweder, na den dampkring gezuiverd te hebben, is weggetrokken. Het begrip van het oneindige heeft zich, zij het ook bij schokken, meester gemaakt van dezen geest. Het komt met geweld en met dwang. Geen rustige kalme gang, harmonieuse ontwikkeling van eens gelegde kiemen en telkens beter gekende waarheden. Neen, de levensvraag stelt zich hier als een flikkerend licht dat het wolkenruim scheurt. De diep mystieke ziel hijgt naar dat oneindige, even als het der jacht ontkomen hert naar 't water dorst.

Martinus zoekt en is ontrust.

V.

En door nog iets anders zou Martinus blijken weldra zelfs in het gens Hoeveniana uit te munten; wij bedoelen zijn redenaarstalent. Want Martinus zou nu de maatschappij intreden en weldra die maatschappij verbazen.

Hij had waarlijk dat eerste succès in de maatschappij nooit gewenscht of zich voorgespiegeld. Zijn eenige lust was geweest, ergens vergeten, liefst in een stadje in den achterhoek, of anders in een academiestad, een praeceptorsplaats op een gymnasium te verkrijgen, waar hij ongestoord zich aan de studie der letteren zou hebben kunnen wijden. Een duitsche gedachte, dichterlijk gekleurd. Stil en vergeten de jeugd te onderwijzen, terwijl de buren hem steeds denzelfden gang naar de school zien gaan, zonder te bevroeden wat denkbeelden daar rolden door dat hoofd. Wij zien reeds uit de brieven aan Peerlkamp dat hij reeds voor zijn promotie moeite doet voor zulk een plaats; na zijn promotie wilde hij met geweld die carrière opzoeken, doch zijn vader verbood het, en de wensch van den vader was voor Martinus wet.

De vader drong hem advocaat te worden. De vader was zich de talenten van Martinus bewust: wist dat een van der Hoeven, als hij moest spreken, ook spreken kon: en had de meer dan gewone begaafdheid in het oratorisch spreken van zijn zoon reeds opgemerkt. Zijn melodieuse roerende stem had zelfs bij gewone oogenblikken iets betooverends. Toen ter tijde, in Januarij 1845, was Mevrouw Bosboom, nog slechts bekend doch even beroemd als Jufvrouw Toussaint, dikwijls bij de van der Hoevens. Martinus hield veel van haar. In de enkele brieven die ons van hem onder de oogen zijn gekomen, en waarin hij steeds zwijgt over anderen, lezen wij toch 28 Januarij 1845 (hij schrijft toen ter tijd meest latijn): Domina Toussaintia a nobis discedet me quidem invito. Welnu, deze meer dan begaafde vrouw vroeg hem van tijd tot tijd haar een episode uit de Ilias of uit de Odyssee in het Grieksch te reciteeren, om zich, hoewel zij het Grieksch niet verstond, te verkwikken aan de harmonieuse zangrijke verzen van die taal der Hellenen, zooals zij zijn mond dan ontvloeiden. En haast nog dieper was de indruk als hij van den aandoenlijksten klassieken dichter,

zijn lievelingsauteur Virgilius, eenige regelen voordroeg, wier suaviteit en bijna fluweelen drapeering dan eerst recht gewaardeerd werd.

De vader wist dat wel en drong dus aan tot een loopbaan waar spreken de hoofdzaak zou zijn. Martinus deed den eed als advocaat half onwillig. ‘Ik moet den naam van rechtsgeleerde nemen, maar blijf geheel aan de letteren gewijd,’ zoo sprak hij. Doch zonderling, dit veranderde weldra. In een brief van den 6^{den} September 1845 lezen wij het volgende:

> ‘De nu eindigende week is niet zonder belang voor mijne kleine juridische praktijk geweest. Voorleden Zondag heb ik mijne eerste zes schellingen voor gegeven advies verdiend. 't Was een Zaankanter, die mij kwam raadplegen. Hoe hij juist aan mij komt, weet ik niet: tenzij misschien door den naam van Vader. Vervolgens kwam op Woensdag-avond Abraham de Vries bij mij, zeggende, dat hij des Vrijdags-morgens in de Civiele Kamer van het Hoog Gerechtshof (de belangrijkste van alle) in appel pleiten moest, maar dat hij dien dag uitging, en mij kwam vragen of ik er kans toe zag, het nog voor hem te doen. Hij zou trachten mij in der haast de noodige inlichtingen te geven. Ik waagde het aan te nemen, ofschoon nog slechts eenen dag ter mijner voorbereiding hebbende. Ik had te pleiten tegen een der knapste advokaten van onze balie, Tydeman. Hij bragt mij zeer in 't naauw, maar bewust *au fonds* der zaak het regt aan mijne zijde te hebben, sloeg ik er mij doorheen. Ik moet dit eenigzins als mijn eigenlijke intrede als advokaat beschouwen.
> Eindelijk heb ik gisteren in de Crimineele Kamer van het Hof een persoon verdedigd, die in dronkenschap burengerucht makende en daarop door de politiedienaars gegrepen, zich tegen hen verzet en een hunner een bloedige doch kleine wond aan den pink had toegebragt. Ofschoon ik wist hoe tegenwoordig meer dan ooit de geest van het algemeen tegen de dronkenschap is gerigt, en bijzonder ook het Gerechtshof de dronkenschap niet als een verzachtende maar als een verzwarende omstandigheid der misdaden beschouwt, heb ik gemeend..... mijne overtuiging over dit punt als verzachtende omstandigheid, zooveel mogelijk met kracht te moeten doen gelden. Het gevolg is geweest, dat in het vonnis, behalve de vermindering der straf om de ligtheid der toegebragte wonde, ook nog zijn vermeld andere favorabele omstandigheden. Daar deze woorden wel op niets anders dan op de dronkenschap slaan kunnen (die

het Hof niet bij name heeft willen noemen), mag ik dat als een vrucht van mijn pleidooi aanmerken.'

En dat kon hij gerust doen. Want als advocaat was zijn optreden onmiddellijk schitterend. Zijn coup d'essai was een coup de maître. Zonderling, die jonge man, die zich als het ware buiten de geheele maatschappij gehouden had, die zich stil tot nu toe in zijn boeken had verscholen, bleek in eens de niet overtroffen pleitredenaar. En niet alleen door zijn talent van spreken, neen vooral ook door zijn indringen en analyseeren der ingewikkelde zaken die hij behartigde. Wij hebben uit den mond van tijdgenooten pogen op te vangen wat hij als advocaat was, en het oordeel is bij allen éénstemmig. Iedereen was opgetogen over zijn vlugheid van opvatting, over zijn scherpzinnigheid en welsprekendheid. Hij scheen voor advocaat geboren. De besten zullen het u zeggen, hoe zij niemand ontmoet hebben die zoo geheel in iederen toestand, in ieder gevoelen en iedere opvatting wist door te dringen en ze zoo volkomen wist weêr te geven. Nil humani scheen hem vreemd, maar alles werd onder zijn voorstelling dieper, grondiger, rijker, volkomener. De volheid van zijn eigen gevoel en verstand bracht hij op ieder object over, doch zonder iets van de zuiverheid van dit object verloren te doen gaan. Al wat geconcentreerd in zijn binnenste was, kwam nu bij dit contact met de maatschappij naar buiten, en prachtig rolde de volle stroom van denkbeelden voort bij iedere rede.

Twee punten troffen dadelijk een ieder en verbaasden de Amsterdamsche advocaten-orde, namelijk zijn ontzettend geheugen en zijn heerlijke gave van improvisatie. Deze jonge man bracht geen enkele aanteekening mede; nog sterker, hij teekende niets op van wat zijn tegenpartij, die hij straks moest beantwoorden, ontwikkelde. Hij stond slechts te luisteren als een naief kind, dat vreemde dingen hoort. En nooit werd toch een tegenpartij beter beantwoord. Hij weêrlegde een pleidooi van Lipman van anderhalf uur, zonder tittel of jota genoteerd te hebben.

En onmiddellijk gevoelde hij dat hij daar aan die balie meester was; dat hij op dat terrein volkomen t'huis was. Men weet nog het volgende kleine voorval te vertellen. Hij had, zeer in het begin van zijn advocatie, de pleidooijen van een zeer ingewikkeld wissel-proces, eisch en antwoord, tusschen twee

der eerste Amsterdamsche advocaten, als toeschouwer en hoorder bijgewoond. Het was vijf uren geworden. De advocaten waren vermoeid en verzochten uitstel voor de verdere behandeling. De President wilde liever voortgaan en de Rechtbank weigerde het uitstel te verleenen. Martinus ging daarop tot den advocaat des eischers, die zeer vermoeid was, en bood hem eenvoudig weg aan om terstond in diens plaats in dit proces, dat hem niet aanging, te repliceeren. De advocaat des eischers nam het aanbod niet aan, maar het aanbod zelf getuigde hoe sterk Martinus zich gevoelde, die eerst dien morgen, uit de pleidooijen, de geheele zaak had leeren kennen.

Zijn roem als advocaat klom vooral na 1845. Geheel Amsterdam was er toen van vervuld. De aanzienlijken en de geringen wisten er van te gewagen. Er woonde in een straat die hij dagelijks voorbijging als hij naar het paleis van justitie liep, een eenvoudig man die, toen Martinus weder eens passeerde, een van zijn vrienden vroeg: ‘Zie toch eens, daar loopt hij weder; wat mag dat toch voor een kereltje wezen? hij draaft hier dagelijks voorbij; ik begin al te lachen als ik hem zie; hij vliegt maar voort met zijn neus in den wind en ziet naar niets om zich heen.’ De vriend antwoordde niet, maar kwam een paar dagen later terug en verzocht den ander om met hem eens naar het paleis van justitie te gaan, waar juist een belangrijke zaak zou behandeld worden, en ziet, die daar pleitte en den vollen stroom van bezieling over de ingewikkelde juridieke twistpunten liet golven, was de nietige voorbijganger, dien hij zoo goedmoedig had uitgelachen. De man heeft het verhaald, hoe hij nooit meer om Martinus heeft gelachen, en voortaan kon Martinus opmerken dat een onbekende altijd eerbiedig diep hem, waar hij hem ook zag, begroette. En die roem, dien hij bij aanzienlijken en geringen verkreeg, werd al grooter en grooter; nooit was de wedergade van dat pleiten gehoord.

Had hij de rechten nu lief gekregen? Zeker is het, dat hij eerst jurist werd toen hij als advocaat moest werkzaam zijn. Voor het eerst kreeg hij toen een zekere liefde voor de rechten. Maar de eigenlijke practijk vond hij spoedig, toen de eerste opwinding voorbij was, ‘een gemeenen boel’. De beste zaken die hij van de beroemdste advocaten kreeg, namen wier rechtschapenheid boven alle verdenking stond, wij noemen Mr. Donker Curtius, Mr. Brugmans, stuurde hij terug, wijl hij ze niet wilde bepleiten. Het meest werkte hij met Mr. van der Meer de

Wijs, die alles in der minne afdeed. Het was een aardige man, die van der Meer de Wijs; hij poogde alles zoolang te passen en te schikken, totdat het proces vermeden was. En Martinus voegde zich geheel in dien geest. Zijn huisgenooten - want nog eenigen tijd bleef hij in het ouderlijk huis als advocaat wonen - weten nog te verhalen hoe hij met zulk een hoogen ernst (die zoo contrasteerde tegen zijn tenger, haast kinderlijk uiterlijk), bij echtscheidingen die hij moest behandelen, man en vrouw bij zich liet komen, hen afzonderlijk onderhield, hun bezwaren trachtte uit den weg te ruimen, en zich zoo grootelijks verblijdde als hij den vrede had hersteld. En zoo deed hij bij alle zaken.

Zoo werkte hij ongeveer drie jaren. Niemand die zóó het rechtsinstituut wist te ontwikkelen en het op het concreete geval zoo duidelijk wist toe te passen. Men was het spoedig daarover eens, dat zoo de advocatuur misschien slechts een uiting was van zijn groot talent, dat talent het best zich zou kunnen ontvouwen in een professoraat der rechten. Die gelegenheid deed zich te Amsterdam weldra voor, daar de Hoogleeraar J. van Hall in het midden van het jaar 1848 naar Utrecht vertrok.

Martinus van der Hoeven werd toen in diens plaats benoemd tot Hoogleeraar in de Rechten aan het Athenaeum te Amsterdam.

De Rechten zouden voortaan zijn hoofdstudie zijn. Doch de Letteren had hij al dien tijd niet vergeten. Vooral Virgilius was de lievelingsauteur dien hij behandelde. In het jaar 1846, het jaar na zijn promotie, gaf hij uit een epistola ad virum doctissimum W.H.D. Suringar, de Donati Commentario in Virgilii Aeneida. In deze studie bewees hij volkomen dat Tiberius Claudius Donatus, van wien een commentaar op de Aeneis is bewaard gebleven, die vrij onbeduidend is, niet mag geïdentifieerd worden met Aelius Donatus, uit wiens commentaar op de Georgica en op de Aeneis veel is aangehaald door Servius. Martinus smaakte de voldoening dat ook in Duitschland, vooral door O. Ribbeck in zijn Prolegomena Critica ad Virgilium, Lipsiae 1866, dit zijn gevoelen werd aangenomen. Martinus had een jaar te voren, in 1845, reeds een studie over de Scholiën op Virgilius geplaatst in het tijdschrift de Symbolae Litterariae. Zoo bleef hij altijd min of meer een Literator.

Men ziet het echter, het bagage geschriften, dat hij meêbracht bij zijn optreden als professor, was niet groot. Doch hier was

meer dan een auteur, meer dan een scherpzinnig compilator benoemd. Hier was benoemd een persoonlijkheid. Een leider van de jeugd. Een man die door zijn tooverachtige welsprekendheid, mystieke verheffingen en groote scherpzinnigheid een figuur uitmaakte geheel en al verschillend van het gewone cadre waaruit anders de geleerden genomen werden. Te midden van die breede rij van hooggeleerden staande, viel er op hem altijd een afzonderlijk licht. Een figuur door een Rembrandt te treffen. Oogenschijnlijk zoo nietig, bijna jongensachtig, zonder iets van het stoute vuur der jeugd. Neen, het half toegenepen oog, dat, als het in het gewone leven opzag, half dwalend den blik langs de wanden deed zwerven, wees allen op innerlijken strijd en woeling der gedachten. De gang door het leven was haast linksch: hij spoedde zich door alle drukten van straat- en marktgewoel, door volle zalen waar hij moest spreken, heen, als had hij geen bezinning van de drukte van die menschen; want wat beteekende al dat leven tegen de wereld der gedachten in zijn hoofd? Het was alsof de gedachten haar bleeke schaduw over het reeds zoo bleeke voorhoofd wierpen.

En donkerder werd nog de wolk die over het gelaat zich samentrok, toen van de aarde was weggenomen de broeder, aan wien zijn ziel hing, Abraham des Amorie van der Hoeven. Men heeft te dikwijls bij dat sterfbed vertoefd, aandoenlijk als het ons beschreven is door den eigen vader, dan dat ik noodig heb daar thans bij stil te staan. Den 20sten Maart 1848 stierf hij te Utrecht. Hij had reeds vooraf, in Januarij, van elk der huisgenooten een roerend afscheid genomen. Hij was zoo blijde naar den Hemel te gaan; hij was maar bang dat dat voorrecht te groot voor hem zou zijn. ‘Ik kan maar niet begrijpen, dat ik bij zooveel overblijfselen van zinnelijkheid en zelfzucht reeds eenige geschiktheid hebben zou voor den omgang met de gezaligden en met Christus.’ Toch moesten de overgeblevene huisgenooten hem niet al te zeer benijden. ‘God roept mij vroeg tot een hooger wereld op, maar een volstreden strijd is toch nog schooner en wacht ook heerlijker kroon’, en zich tot Martinus wendend, gaf hij dien - wij zijn in de maand voor de Fransche revolutie - zijne verwachting te kennen, dat er groote gebeurtenissen op handen waren, die, naar zijne vaste overtuiging, tot de uitbreiding van het Godsrijk zouden medewerken onder het hoog bestel van Christus, die in

den volsten nadruk alles in allen zou worden'. - Zoo stierf Abraham welhaast en liet Martinus nu werkelijk alléén achter. Hij had met den oudsten broeder gedweept zonder ophouden: toen die hem ontviel, begon hij de andere broeders en zusters te ontgaan, begon hij gezellig verkeer hoe langer hoe meer te mijden, begon hij slechts des te meer alleen met zich zelven te leven.

VI.

Het was een merkwaardig oogenblik, toen den 9^{den} October 1848 Martinus van der Hoeven in de gehoorzaal van het Athenaeum zijn intreêrede als Hoogleeraar in de Rechtswetenschap deed. Hij was nu vier en twintig jaar oud. Nauwelijks een man. Het gehoorzaaltje zag er echter luisterrijk uit. Al wat in Amsterdam naam had, was daar binnengevloeid. En uit die vergaderde schare ging als het ware een electrieke stroom uit om den jongen professor te verwelkomen. Het was alsof zelfs de portretten aan den wand, portretten van geleerden zonder tal, van een Machiavelli, van een Cartesius, van een Vossius, van een Barlaeus, tot zelfs van een Cras, hem als jongsten lieveling der Muzen begroetten. En statig rolden welhaast de harmonieuse latijnsche perioden hun allen toe, toen Martinus hun zijn inzichten ontvouwde de arte recte gerendi muneris professorii. Die rede was naar het zeggen van een ieder voortreffelijk van inhoud en vorm. Zijn stelling was: de kunst van een professor is wetenschappelijke obstetrie. Een ieder glimlachte - maar wij verzekeren u dat men aan het einde niet meer glimlachte, maar in bewondering verzonken was. En toen na het houden der oratie eenige zijner vertrouwdste vrienden, waaronder Mr. A. de Vries, tot hem gingen en hem, zooals gewoonlijk geschiedt, verzochten die oratie te doen drukken, moest men uit den mond van den jongen Hoogleeraar vernemen, dat dit niet wel mogelijk was. Hij had de rede niet op schrift. Hij had slechts eenige opmerkingen in de laatste dagen in het hoofd verzameld, zich wat voorbereid, en zijn latijnsche rede geïmproviseerd. In de Academische Annalen, waar elke redevoering van een nieuw professor wordt afgedrukt, kon zij niet eens worden meêrgedeeld. Terwijl van

een ieder in die boekdeelen de rede als het ware plechtig met alle staatsie wordt ter aarde besteld, leest men van Martinus alleen: die 9 Octobris 1848 a curatoribus in conventum ordinis introductus, eodem hoc die munus suum adiit orationem habendo de arte gerendi muneris professorii. Die korte zinsnede, in tegenoverstelling van den langen omhaal bij anderen, heeft hier toch ook hare zinrijkheid.

Juist twintig jaren lang zou Martinus Professor blijven. Altijd na voorbereiding nieuwe colleges improviseerend. Altijd lezend, peinzend en overdenkend en dan in vollen stroom de resultaten van zijn lectuur en meditatie aan zijn studenten mededeelend.

Hij is echter dat eerste jaar van zijn professoraat niet dadelijk tot zijn volle kracht gekomen. De wezenlijke éénheid van gedachten was nog niet verkregen. Zijn meeningen en beginselen waren nog meer afzonderlijke pijlen die door het luchtruim snorden; de band die al die pijlen tot een vasten bundel zou vereenigen, was er nog niet.

Het is intusschen van belang die eerste collegiën, voor zoover de herinnering van zijn oudste leerlingen strekt, eenigszins nader te ontleden. Hij hield zich in 't begin uitsluitend bij het vak dat hij moest uiteenzetten, de rechten. De methode was voor die leerlingen natuurlijk verrassend en nieuw. Hoe meer prof. van Hall en ook zijn ambtgenoot den Tex de oude, om niet te zeggen ouderwetsche manier van college geven waren toegedaan, - een manier waarop men echter niet moet neêrzien, daar zij proefhoudend gebleken is voortreffelijke juristen te vormen - des te meer moest nu de methode van Martinus, die meer naderde tot hetgeen de franschen onder hun cours verstaan, gewaardeerd worden. De vorm waarin de wetenschap werd aangeboden, trad voor het eerst op den voorgrond. De studenten waardeerden zijn welsprekendheid en scherpzinnigheid, zijn talent om over min of meer vervelende onderwerpen interessant te spreken. De zeer diepe indruk, dien hij later maakte, ging toen nog niet van hem uit. Zelf was hij toen nog niet een compleete éénheid geworden.

Doch hoe het ook zij, er ging leven, nieuw leven van die collegies uit. De eenzame onderzoeker van de wetenschap wist die wetenschap voor zijn hoorders te bezielen, en in stroomen levend water voor hen te doen vloeijen.

VII.

Hoe was het intusschen met het eigenlijk leven van Martinus zelf gesteld? Was het hijgend hart tot rust gekomen? Hadden de mystieke verheffingen die hem ontroerden, een vast lichtpunt verkregen? - Wij verlieten hem in 1843 dobberend in een halven gemoedstoestand, zooals hij 't zelf noemde.

Dat zou anders worden, dat moest anders worden. Het zoeken en onderzoeken zou bij Martinus tot een solutie voeren. De koortsachtige liefde voor het verhevene die hem dreef, moest tot een bevrediging komen. Hier bij hem was geen kalme zucht naar de waarheid, tevreden zoo men elken dag een stap verder komt; neen, hij moest het absolute vinden en grijpen. Hoe dikwijls had hij, nu de rosmolen der practijk hem had losgelaten, en hij weder rustig te-midden zijner boeken aan studie alleen zich wijden kon, daarover gepeinsd. En ziet, hij vond de oplossing van zijn denken.

Hij vond de éénheid van zijn bestaan.

Doch laten wij hem dit met zijn eigen woorden verhalen. Het is het vervolg van den brief van 5 Februarij 1849, dien wij zoo straks afbraken. Het is misschien de roerendste bladzijde uit de geschiedenis der menschelijke gedachten die wij kennen. Daar is altijd en terecht zeer bewonderd een bladzijde van Jouffroy, waarin deze zijn twijfelingen en zijn besluit omtrent de levensvragen die hem geen rust lieten, te boek stelde. Bedriegen wij ons wanneer wij aan deze stille bladen van Martinus dezelfde, wellicht nog hooger waarde toekennen?

> ‘Ook na den afloop mijner promotie bleef ik in dien halven gemoedstoestand - om het zoo uit te drukken. Ik studeerde weder druk in de Letteren en gaf in het jaar dat op mijne promotie volgde, 1845, de Emendationes in Virgilii Scholiastas (in de Symbolae Litterariae opgenomen) en mijne Epistola over Donatus in het licht. Op het einde van 1845 wilde het toeval dat een paar pleidooijen, die ik aan de Regtbank hield, eenigen bijval verwierven, en mij van verschillende kanten (eerst door den advocaat Brugmans, later ook door onzen vriend van der Meer de Wijs) wierd aangeraden, om mij geheel en al aan de regtsgeleerde praktijk te wijden. Ik volgde dien raad, die ook door Vader ondersteund werd, in het begin van 1846 op; te meer daar ik mij verbeeldde welligt in de regtspraktijk die

voldoening voor mijn hart, die rust voor mijn gemoed te zullen vinden, welke ik in mijne litterarische studiën sedert het jaar 1843 niet meer vinden kon. Gij weet met hoeveel ijver ik mij gedurende de beide jaren 1846 en 1847 op de advocatuur heb toegelegd. Intusschen *rust* vond ik ook daarin niet: *rust* heb ik sedert den zomer van 1843 nimmer gekend (behalve dat ik thans in de laatst verloopene dagen eindelijk tot rust gekomen ben, zoo als ik u straks zal meêdeelen). - Zoolang ik in den rosmolen der praktikale bezigheden werd omgevoerd, en niet om mij-zelven dacht, was het mij wel; maar zoo dikwijls ik tot bezinning kwam, en met mij zelven verkeerde, vond ik niets dan onrust en smarte. O, hoe dank ik thans God voor al het doorgestane wee, waarvan de omvang alleen aan Hem bekend is. Die inwendige strijd en onrust werd niet weinig in 1847 vermeerderd door het lezen van Abrahams Brief aan Oosterzee en van den Roman: das Haus, van Frederika Bremer, twee geschriften die mij diep schokten.

In het begin van 1848 was die onrust vooral door het bijwonen van Abrahams sterfbed ten toppunt gestegen. In den aanvang van Augustus werd ik tot mijne nieuwe betrekking geroepen. Ik had nu twee maanden (Augustus en September) voor mij, waarin ik, nà het vaarwel zeggen der praktijk, geene bepaalde en dagelijksche bezigheden te verrigten had. Ik was als met mij-zelven alleen. De inwendige strijd werd nu nog sterker, zoo sterk, dat er eene beslissing op *moest* volgen. - Wat moest ik echter doen? - Moest ik mij weder als vroeger aan een godsdienstige gedragslijn binden en vastklampen, zooals ik vroeger in wanhoop gedaan had? Doch zoo iets kan men *eens* doen, niet tweemaal. Ik wist ook bij ervaring hoeveel overdrevens en verkeerds aan dien overspannen toestand was verbonden geweest. Toen was ik een kind, nu was ik een man geworden. Ik kon niet meer door blind geloof en als door een coup de désespoir mij aan het Christendom vasthechten: wilde ik een stap doen die duurzaam wezen zou, ik moest die dan doen uit *vrije overtuiging* en *zelfstandige keuze*. Maar daartoe voelde ik geene kracht in mij. Wel had ik een duister gevoel van de waarheid van het Christendom: maar dat gevoel was mij nu niet genoeg: ik moest tot een besluit komen, en *of* mijn geloof vast en op *redelijke, klare* gronden vestigen en dan ook voor het Christendom leven; - *of* mij in de regtsgeleerde studiën dompelen, en tot mijn hart zeggen: *Breek of of wees stil!* Doch tot geen van beiden voelde ik kracht en ik verkeerde in de akeligste onrust. Soms wenschte ik te sterven, en toen de koorts mij in die beide maanden tweemalen aantastte, had ik

beide die keeren een stille hoop, dat ik bezwijken zou. Soms wendde ik mij in het gebed onder een vloed van tranen tot God, en vroeg Hem wat ik toch misdaan had, en hoe Hij het toch kon aanzien dat zijn arm kind van honger en dorst versmachtte, terwijl alle andere menschen om mij heen rust en vrede schenen te genieten. - God heeft mijne bede gehoord en met der daad beantwoord.
Ik ging in die dagen toevallig eens door de Kalverstraat. Voor de glazen van De la Chaux zag ik een boek staan van den Parijschen Hoogleeraar Michel Chevalier, over het socialistisch stelsel van Louis Blanc. Daar ik dien schrijver uit een opstel van “de Gids” had leeren kennen en waardeeren, en die questie toen aan de orde van den dag was, ging ik in den winkel om het boek te koopen. De la Chaux kende mij volstrekt niet en ik hem ook niet. Het was jaren geleden, dat ik eens uit zijn winkel een historisch boek, tot de Perzische geschiedenis betrekkelijk, gekocht had, en anders was ik nooit in zijn winkel geweest. Toen ik nu het boek van Michel Chevalier van hem kocht, liet hij mij eenige andere boeken over staathuishoudkunde en de Parijsche revolutie zien, waarvan ik er nog een kocht. Daarop haalde hij de Études sur Pascal van Vinet voor den dag, toonde het mij en zeide: “Dat is ook nog een fraai boek.” Hoe hij op de gedachte heeft kunnen komen om mij dit boek te laten zien, kan ik volstrekt niet nagaan. Ik had naar boeken over staathuishoudkunde gevraagd, en mij als advocaat aan hem bekend gemaakt. Hij had mij dan ook overigens alleen politische of economische werken getoond. Evenmin kan ik begrijpen, hoe ik tot het besluit kwam om dit boek op staanden voet van hem te koopen. Ik kende Vinet volstrekt niet. Pascal weinig meer dan bij name. Als Latijnsche schooljongen had ik onder de overige Fransche classieken ook wel eens een oog in Pascal's Pensées geslagen, en ook later wel eens iets over Pascal als Apologeet gelezen, doch nooit had hij mij in bijzondere mate bezig gehouden. Intusschen ik nam het boek - ik weet zelf niet waarom. Thans, nu dat boek mij de grondslag van een nieuw levenstijdperk en van vroeger onbekende zaligheid geworden is, kan ik niet nalaten in dit gansche voorval eene genadige beschikking van God en eene verhooring van mijn gebed op te merken - en ik twijfel niet, of gij zult mij gelijk geven.
Wat heeft dat boek mij aangegrepen! - Hoe vond ik vooral in dat eerste opstel, bij die schildering van den mensch, van zijne ellende, van de oorzaak zijner eerzucht, van de redenen waarom hij bezigheid en tijdverdrijf zoekt - *mij zelven* trek voor

trek weder. - Hoe moest ik instemmen met dat koninklijk woord: “Nos misères sont misères de grand seigneur, misères d'un roi dépossédé.” En hoe dikwijls had ik al de waarheid ondervonden van dat andere: “Malgré la vue de toutes nos misères qui nous touchent et qui nous tiennent à la gorge, nous avons un instinct que nous ne pouvons réprimer, qui nous élève.” - Toen wij laatst te zamen spraken, eindigdet gij met mij aan te bevelen om naauwkeurig te onderzoeken of al die gevoelens niet welligt illusiën konden zijn, die ik mij zelven had wijs gemaakt. - Illusiën!! - dus zou ik vijf jaren lang de snijdendste smart en weeën geleden hebben door eene illusie. - En dat terwijl ik niets anders deed dan alle mijne pogingen aan te wenden om die gedachten en gevoelens, zooveel in mij was, te verdringen. Want juist uit die pogingen ontstond de strijd en onrust die in mij was.

Ik gevoelde na de lezing van Vinet, dat ik nu was op den weg van onderzoek, dat ik een greep had gedaan in den innigsten grond van mijn werkelijk leven en dat ik *voort* moest gaan. Hij die den moed heeft gehad zulk een onderzoek aan te vangen, *kan* niet halverwege blijven steken: hij moet voortgaan, hetzij dat onderzoek hem ten slotte voere in den *hemel*, of tot zijn eigene *vernietiging*. Een geheim gevoel mijns harten zeide mij, dat ik in den hemel zou aanlanden. - Maar ik besloot op dat duister gevoel niet af te gaan, 't welk aan vroeg ingeplante denkbeelden zijnen oorsprong te danken zou kunnen hebben. Ik volgde de les van Pascal: “On a beau dire, il faut avouer que la religion Chrétienne a quelque chose d'étonnant! - C'est parce que vous y êtes né, dira-t-on. - Tant s'en faut; je me roidis contre par cette raison-la même, de peur que cette prévention ne me suborne.” Dat roidir contre, dat *verharden van mijn hart*, heb ook ik aangewend. Onafhankelijk en onbevooroordeeld, met eene volkomene vrijheid en zelfstandigheid, heb ik mij zelven en den Bijbel onderzocht. De uitspraken van mijn geweten, mijne wenschen en begeerten, mijne geheimste gedachten en gevoelens heb ik aan het Christendom getoetst. Ik heb nagegaan hoever redenering reiken kan en of het Christendom met de uitspraken der rede (voor zooverre de rede gaat) al dan niet overeenstemt. Ik heb een deel van het Evangelie gelezen, en wel opzettelijk met den commentaar van den ongeloovigen rationalist Fritzsche. Ik heb getracht geen twijfel terug te dringen, geen gedachte te smoren. Ik heb de lessen des Evangelies in praktijk gebragt en aan de ervaring beproefd of *Christen te wezen* inderdaad is *volkomen mensch te zijn*. Ik heb mij ondervraagd of ik die lessen en die leer ook a priori door

mij zelven had kunnen uitvinden, of alleen door het onderwijs van het Evangelie en de werking van Gods Geest. - En hoe langer hoe meer ben ik tot het resultaat gekomen: het *Evangelie is goddelijk, zoo waarachtig als ik leef*. - De gansche Christelijke dogmatiek is slechts de toepassing der les: *Ken u zelven!* en de Christelijke moraal gebiedt niets anders dan: *Wees u zelf!* Maar zonder dat de Zoon Gods op aarde was gedaald had de mensch nimmer zich zelven kunnen leeren kennen of zich zelf kunnen worden. - Beproef het als ik en gij zult het ondervinden; geloof met mij, die het ondervonden heb.

Toen ik met u dat lange gesprek voor eenige maanden houden mogt, was ik midden op dien weg van onderzoek. Gij zult toen wel aan mij bespeurd hebben, hoe onafhankelijk ik daarin te werk ging. Ik heb dat onderzoek voortgezet op dezelfde wijze tot aan het einde van het vorige jaar. Toen echter kon ik op die wijze niet verder voortgaan. Het “verharden van mijn hart” moest eens een einde nemen. Nadat het voortreffelijke, onlangs uitgekomen werk van Prof. Scholten, over de Leer der Hervormde Kerk, het licht nog helderder voor mij ontstoken had, en ik dat boek met mijne geheele ziel beamen moest, besloot ik de akten van het onderzoek voor gesloten te verklaren, en nu voortaan te genieten wat ik gevonden had. Ik begreep nu voor het eerst hoe het Evangelie ons het *gelooven* als een *pligt* kon voorschrijven. Men moet vrij onderzoeken, men mag zich zelfs in het onderzoek soms kunstmatig in den toestand verplaatsen alsof men twijfelde, maar wanneer men langs dien weg tot een klare, heldere en welbewuste overtuiging gekomen is, dan moet men het Christendom in praktijk brengen, *afgaande op zijn eens verkregen geloof*, zonder dat men juist bij iedere handeling die men verrigt, zich van alle de gronden waarop ons geloof en onze overtuiging rust, onafgebroken kan bewust zijn. De Heer zeide tot Thomas: “omdat gij gezien hebt, Thomas, hebt gij geloofd; zalig zijn ze die niet zullen gezien hebben en nogtans zullen gelooven.” - Ik heb mij wellicht reeds eenigermate aan de overtreding van dat voorschrift schuldig gemaakt. Ik heb willen *zien*, klaar en helder *zien*, voor ik geloofde. Nu *heb* ik gezien. Laat ik nu ten minste mijn geloof niet langer weigeren. - Wie kan ook lang die roerende bede weêrstaan, wanneer hij de waarheid er van aan zijn hart ondervonden heeft: *Λεῦτε πρὸ□ με πάντε□ οἱ κοπιῶντε□ κὰι πε φορτισμένοι, κᾴγω ἀναπάυσω ὑμᾶ□*. - En wie ijst niet terug voor het denkbeeld, dat hij door een hardnekkig ongeloof “*het kruis van Christus zal verijdelen?*” Neen, ik zal gehoor geven aan de vermaning van Pascal: Jésus sera en agonie jusqu'à la

“fin du monde: - il ne faut pas dormir pendant ce temps-là.” - En als ik soms twijfelen mogt of ik Jezus wel gevonden heb, of ik mij reeds den zijnen noemen mag, dan wil ik mij die plaats van Pascal te binnen brengen, die treffende plaats, die mij reeds zoo dikwerf heeft opgebeurd, waar Pascal zich verbeeldt dat Jezus-zelf aan hem verschijnt en hem zegt: “Console-toi: tu ne me chercherais pas, si tu ne m'avais trouvé.”
Zoo omtrent dacht ik aan het einde van het vorige jaar. Ik besloot dus toen mijn onderzoek te sluiten en van de theorie tot de praktijk over te gaan. En zoo er nog eenige twijfel bij mij had kunnen overblijven, de zaligheid, de voldoening en de vrede, die ik sedert dien tijd gesmaakt heb, zouden allen twijfel bij mij hebben weggenomen. O, ik ondervond de waarheid van Tholucks gezegde: “Niets kan het hart des menschen vervullen dan alleen God: - zelfs niet het voorgevoel van God, alléén God-zelf.” Zoo is het. Alleen de gedachte dat God-zelf ons ziet en ons lief heeft, dat wij Hem zelven en Christus en de Engelen na korten tijd aanschouwen zullen, dat alléén is genoeg voor dat kleine hart der menschen-kinderen. - Zoo als vroeger mijn bestaan mij toescheen niets anders dan eindelooze smart en onrust te zijn, zoo zie ik thans niets voor mij dan eindelooze vrede en zaligheid. O mogt ook gij spoedig die zaligheid deelachtig worden.
Ik besluit dezen mijnen brief met u eenige opmerkingen mede te deelen, die ik bij mijn onderzoek naar de waarheid van het Christendom gemaakt heb, en die wellicht ook u bij een dergelijk onderzoek zouden kunnen te stade komen.
Vooreerst: men moet zoodanig onderzoek doen met zijn geheelen mensch, niet alleen met zijn verstand, maar met alles wat in ons is zonder uitzondering. Een probaat middel om te zorgen, dat men bij zoodanig onderzoek om zoo te zeggen met zijn geheelen persoon tegenwoordig is, heb ik het volgende bevonden: ik was namelijk gewoon in mij zelven in gedachte mijn voornaam, *Martinus!* uit te spreken. De voornaam heeft een magische kracht op ons gemoed. Met dien naam worden wij door ouders en huisgenooten genoemd in onze kindsche jaren, het kinderlijke en natuurlijke in ons komt op het hooren van dien naam in ons te voorschijn: gevoelens en herinneringen in ons hart verscholen en sedert lang door ons teruggedrongen, komen weder bij ons op den voorgrond.

Ten tweede. Men moet zorgen bij dat ouderzoek *klaar* en *precies* te zijn, en zijne denkbeelden vooral niet in een duisteren nevel hullen - men moet alles om zoo te spreken *à la lettre* nemen, en wel bedenken dat men niet met *begrippen* of

inbeeldingen, maar met waarachtig *zijn* en *leven* te doen heeft. Wanneer van God gesproken wordt, moet men niet aan een begrip, eenen naam of eene voorstelling, maar aan een *waarachtig persoon* denken. Als er van zaligheid en geluk gewaagd wordt, moet men niet aan een sentimenteele gemoedsstemming denken, maar aan een wezenlijken toestand. Een *man* moet als *man* het Christendom onderzoeken; hij moet *dapperheid* en *karakter* hebben om het geloof en den twijfel onder de oogen te zien; hij moet *durven doorgrijpen*.'

VIII.

De éénheid was gevonden. De bange worsteling om tot een vast steunpunt voor het leven te komen, scheen ten einde. Daar was geen tweestrijd meer tusschen geloof en wetenschap. Het leven dat nu toe in verschillende deelen zich had gesplitst, half aan wetenschap, half aan religieus bewustzijn gewijd, kon voortaan als één totaliteit zich ontwikkelen. Niet *een* beginsel was verkregen, neen, *het* beginsel dat voortaan alles zou doordringen. Het leven was voortaan geen rhapsodie meer, samengesteld uit allerlei fragmenten, neen, het zou een kunstgewrocht zijn naar één gedachte ontworpen, door één geest bezield. Tot nu toe waren alle gaven en talenten geweest als zoovele afzonderlijke staven en wapens. Thans was de band dáár, die deze staven tot een waren bijlbundel zou maken: 'een vreeselijk liktorswapen, maar tevens een glanzend zinnebeeld van hoogere orde'. En omdat die éénheid was gevonden, zouden nu alle kiemen en krachten die in dezen jongen geest sluimerden, tot de meest grootsche ontwikkeling komen. Het werk der peinzende gedachte resumeerde zich in een prachtige bloem, die op een ideëele wijze de ziel van den denker zou wedergeven. Weldra zou de wereld die bloem in haar harmonieuse veelkleurigheid bewonderen en den geur genieten die van de zijden en fluweelen ontplooide bladeren haar toewasemde! Want het zou ontzettend zijn welk een expansie alle geestvermogens van Martinus zouden verkrijgen. De wijsgeer zou de diepste problemen der ziel nu zoeken te ontleden, maar ook de redenaar zou thans het gevondene aan de toevloeiende me-

nigte telkens trachten te openbaren; de zachte roerende stem van zoo even zou een geweldige kracht aannemen, die alle ruimte kon vervullen. O die zwakke, nietige figuur werd tot een kracht, tot een macht. In verrassende vaart rolden de ideeën over de hoofden der schare. De hand behoefde slechts opgeheven te worden en het regende paarlen om ons henen.

Wat vooral bij dat alles zou treffen, was de moed bij 't samenvatten der beschouwingen; de vaillance (om 't treffend uitheemsche woord te gebruiken) waarmede hij voor zijn overtuiging zou uitkomen. Hij zou een souvereine minachting hebben voor alles wat dagelijksch en laag was. Geen zou er zijn die scherper de routine der menschen zou brandmerken. Als die bleeke, nietige, bijziende kluizenaar van zoo even den spreekstoel beklom, dan zou er met hem, als hij slechts het vierde van een uur gesproken had, een geheele transformatie in de verbeelding der toehoorders plaats hebben. Men zag dan een geweldigen strijder, een atlas-figuur, die de wereld op zijn schouders zou torschen, ten einde die wereld, als ze zoo verachtelijk bleef, in het niet weg te slingeren! Daar was slechts één redding voor de wereld, en die redding was Christus. Want ziedaar de tweede trek die onmiddellijk trof. Martinus kende geen andere waarheid dan die van den heiligen Augustinus. Ook voor hem waren de slotwoorden van dat heerlijke zevende boek der Confessies, woorden uit het diepst der ziel gevloeid. Hoe dikwijls hebben wij hem, weenend van aandoening, dat hoofdstuk ons hooren voorzeggen! De eigenaardige trilling der stem gaf aan die reeds zoo vreemde latijnsche klanken haar wijding, en stil bogen wij het hoofd. Want de waarheid openbaarde zich zelve. Perierunt illae quaestiones..... alle vragen verstomden, waarin wij ons tot nu toe hadden verdiept. Het Evangelie bracht een andere boodschap dan al wat de oude wijsgeeren hadden gedacht en geleerd. Zij waren wel dicht bij de wijsheid geweest, maar in welk een gansch anderen geest verplaatste ons de blijde boodschap. Bij hen waren nooit die woorden gesproken; Komt tot mij allen die beladen zijt. ‘Nemo ibi audit vocantem: Venite ad me qui laboratis’. De menschheid had tot nu toe als met gekruiste armen tegenover een stroom gestaan, die immer zijn golven voortrolde; dieper en dieper had zij in dat water tot den bodem toe pogen te zien, tot eensklaps de wateren zich scheidden en de Godheid zich aan haar in Christus openbaarde. Het ware wezen van 't Christendom

was dan ook niets anders, volgens Martinus, als de tegemoetkoming van God aan de wereld.

Wij zullen zijne werkzaamheid in deze richting thans nagaan, en zullen die periode van hoogsten bloei en vruchtbaarheid, die zich van 1849 uitstrekt tot aan den dood zijns vaders, in Julij 1855, trachten te ontvouwen. Wij merken op dat hij in November 1849, ter gelegenheid van het vijftigjarig jubilaeum van David Jacob van Lennep als hoogleeraar aan het Athenaeum te Amsterdam, nog een litterarische studie in het licht gaf, bevattende een twaalftal uitnemende verbeteringen van corrupte plaatsen bij de ouden. Hij zou voor langen tijd die studiën sluiten. Want andere zaken en andere ideeën hielden Martinus nu bezig.

Het groote publiek zou eerst in het jaar 1850 van dat alles de zekerheid krijgen. Een klein opstel over het geschrift. Ariste, ou le vrai ami, toen ter tijde uitgegeven onder den naam van François Hemsterhuis, gaf reeds dadelijk te kennen welke onderwerpen Martinus voortaan het liefst zou behandelen, En bij de behandeling der wijsgeerige vraagstukken zou het blijken, dat Martinus een eigenaardige plooi aan zijn gedachten zou geven. Wij zullen een bladzijde afschrijven, waarin Martinus op inwendige gronden zal bewijzen dat de Ariste niet van Hemsterhuis kan zijn.

> ‘Als het waar is dat de individualiteit van een schrijver zich uitdrukt in zijne schriften, dat het genie, zelfs wanneer het zich verbergen wil, zich nogtans verraadt: zoo de ziel, die boven het stof der aarde zweeft, de denkbeelden laat vallen uit de hoogte, en zoo een verheven geest geen werk van alledaagschen muntslag leveren kan: - dan is Hemsterhuis, Neêrlands Plato, de schrijver niet van den Ariste. Al het verschil, dat er bestaat tusschen den echten wijsgeer, die in hooger kringen ademt, en eene gewone ziel, die zich zelve alleen daarom den titel van philosooph heeft toegeëigend, omdat zij gewoon is over de dingen dezer wereld, niet meer *na te denken*, maar meer te *raisonneren* dan de meeste menschen doen: - al dit verschil is aanwezig tusschen den auteur van de Lettre sur l'homme et ses rapports en den schrijver van het practisch-zedekundig handboekje: Ariste ou le vrai ami.
> De moraal, die de Ariste leert, is een flaauwe en platte moraal. Philisterij, en wat de Duitschers Spiessbürgerlichkeit noemen, is er de ziel van. Als een onbesproken en ordentelijk

> man daarheen te leven, en aan het land lot en schot op te brengen, is, volgens den schrijver, de ware zedelijkheid. De wijsbegeerte heeft niets gemeen met het navorschen van de geheimen der schepping en het uitbreiden onzer kennis; beteugeling der hartstochten is haar eenig doel. Men moet in het leven niet te veel nadenken: overmaat van overpeinzingen is nadeelig voor ons geluk. Alle uitersten zijn te vermijden, onder anderen ook in de vroomheid. De menschen behoorden gewaardeerd te worden niet slechts naar hun karakter, maar meer nog naar het nut dat zij toebrengen aan de maatschappij. De wereld heeft in hare oordeelvellingen meestal gelijk: het best is zich daarnaar te regelen. Of deugdsbetrachting voortspruit uit eene onzuivere bron, moet niet te naauw onderzocht worden; praktisch komt het op hetzelfde neder. Vaderlandsliefde is ontstaan uit gewoonte en zucht tot navolging: nu die gewoonte eenmaal aanwezig is, behoort men zich daaraan te houden. Lessen der hoogste wijsheid zijn onder anderen deze: Les devoirs marchent avant les plaisirs; l'honneur est préférable à la vie; la santé est plus précieuse que les richesses, etc. En het eindresultaat van alle philosophie is vervat in het woord van den wijze: Nihil est melius nisi laetari, et facere bene in vita sua.
> Kan iemand gelooven, dat dergelijke platheden gevloeid zijn uit de pen van Hemsterhuis?'

Dit alles waren echter slechts aanwijzingen; negatieve opsomming van wat de philosophie niet is. Straks zou Martinus in dat jaar 1850 positief en nadrukkelijk verklaren hoe hij zich de ontwikkeling van den geest in ons land en elders dacht. Het was bij gelegenheid van het Tweede Letterkundig Congres te Amsterdam gehouden. Men herinnert zich nog misschien het enthousiasme waarmede voor het eerst in Noord-Nederland dat Congres plaats had, met wat warmte die Belgen werden ontvangen, die het zich tot een eer rekenden, de vrije Nederlandsche taal te blijven spreken en beoefenen! Hoe het Amsterdamsche patriciaat wedijverde met de burgerij, om de gasten waardig te huldigen, en hoe Felix Meritis zijn vleugeldeuren opende om zijn zaal tot vergaderkamer te doen strekken! Er was kleur in die eerste zittingen van het Congres! De schoone en heldere Septemberdagen, waarin alles zoo scherp geteekend, zoo goed verlicht is, waarin naast de rijke vruchten van den herfst overal nog de kleurenpracht der bloemen schemert, - waren als een heldere spiegel der gezellige bijeenkomsten, doch uit den aard der zaak, hoe men het zich ook ontveinsde, een

congres werd te dikwijls ‘een paradeplaats van geleerden en poëeten’. En Martinus wilde een poging beproeven dat anders te doen zijn. Zijn vader, de leider van dit litterarisch feest, had hem gevraagd te spreken, en hij had beloofd te zullen spreken over de vraag, ‘of er gegronde hoop bestaat dat Nederland zijnen voormaligen roem in de beoefening der wetenschappen zal herwinnen’. Reeds den eersten dag, den 16^{den} September, nam hij als de tweede der sprekers het woord en hield hij zijn beloofde improvisatie. Na een korte inleiding knoopte hij zijn onderwerp vast aan het doel van het congres, en toonde hij aan, dat taal- en letterkunde zich dan alleen kunnen ontwikkelen, wanneer het volk zich zelf ontwikkelde. ‘Wilt gij de Nederlandsche taal- en letterkunde verheffen: - werpt dan een edelen hartstogt in de ziel van dat volk. Onwillekeurig uit zich de rijke phantasie in schoone dichtmaat, van zelf kleedt zich het rein gevoel in gekuischte taal: uit eigen beweging spreekt de edele geestdrift brandende woorden en gloeijende volzinnen. Geeft mij één groot man, één slechts: Exoriare aliquis! - en ik zal u ontwikkeling van taal- en letterkunde geven.’ Nu vroeg hij zich af of het volk van Nederland op dit oogenblik zulk een edelen hartstocht kende. Voordat hij tot dit onderzoek overging, wilde hij echter één punt ter zijde stellen en weêrleggen namelijk hen die in onzen tijd het uitspraken dat de volken even als de menschen een tijd van leven hebben en even als de menschen sterven, en dat het Nederlandsche volk stervende was. Ziehier zijn woorden daarover:

> ‘Ik vraag dus: Is het waar, dat de volken, even als de menschen, sterven kunnen? Ik beantwoord die vraag met eene onderscheiding, en ik zeg: Ja, in de oude wereld stierven de volkeren; - Neen, in de nieuwe wereld kan de dood de volkeren niet langer treffen.
> In de oude wereld was het hooger leven van elk lid van ons geslacht ten naauwste met ieders nationaliteit verbonden. De mensch verkeerde in dikke duisternis, wanneer hij antwoord zocht op de vragen, die hij gedwongen was zich zelven voor te leggen; Wat is de wereld, en wat ben ik in de wereld? Op den bodem van zijn eigen gemoed was geene bevredigende oplossing te vinden. Hij zocht hulp; hij zocht een steunpunt, door zich aan te sluiten aan zijne medemenschen, aan hen vooral die nevens hem uit denzelfden volksstam waren voortgesproten. De

godsdienstige overleveringen zijner natie gaven althans in zekere mate antwoord op de vragen, die hij zelf niet beantwoorden kon. Ook de eigenlijke grondbeginselen van regt en billijkheid, van zeden en maatschappelijke orde, waren voor zijn oog verborgen. Maar hij vergat die onzekerheid, door zich te houden aan de wetten en instellingen van zijn vaderland. De groote leêgte, die in zijn hart, dat voor God gemaakt was, overbleef, zoo lang hij God niet kende: hij ontveiusde ze, door zijn vaderland tot zijn God te maken, door zich met geheel zijn ziel te wijden aan den roem en den voorspoed zijner natie. Daaruit volgde echter noodzakelijk, dat zoo de natie in luister verminderde, of door ruimere inzigten eigen kleur en zelfstandigheid verloor, tevens een zedelijke dood alle de leden der natie trof. De individualiteit hing af van de streng afgeslotene nationaliteit. Sparta heeft gebloeid, zoo lang het zich in eene eenzijdige rigting heeft verzet tegen alle werking van buiten. Maar toen het aanving die eenzijdigheid te gevoelen, en zijne gestrenge wetten, zeden en overleveringen wijzigde naar juistere begrippen van andere volken: toen neigde Sparta ten ondergang. Rome was groot, zoo lang het Rome bleef. Maar nadat, door de doodelijke aanraking der Romeinsche magt, achtereenvolgens de natiën rondom de Middellandsche zee aan het gebied van die stad waren onderworpen, en de volken van buiten, ofschoon overheerd, toch ook invloed begonnen uit te oefenen op hunne heerscheres: - van dat oogenblik dagteekent de val van Rome. Zoo stierven in de oude wereld de volken. De kwijning der nationaliteit doofde tevens het hooger leven in al de individuën uit.

Thans is het anders geworden. De nieuwe wereld vangt aan met een nieuwe godsdienst, die deze, vroeger nooit gehoorde, leer op aarde heeft gebragt: De menschheid in haar geheel is gevallen; in haar geheel kan zij niet weder worden opgerigt; maar ieder, een voor een, elk onzer afzonderlijk, kan uit den val hersteld worden. Daardoor is het zwaartepunt van de menschelijke waarde verplaatst, en van de natie op het individu overgebragt.

En er is op aarde eene persoonlijkheid gezien, die - hij het eerst van allen - zich alleen, zijne persoonlijke overtuiging, zijn karakter en zijn geweten tegen de gansche wereld heeft overgesteld. En de wereld is voor hem teruggedeinsd; - en de wereld is door hem hervormd; - en hij is van het tooneel dezer aarde afgetreden met den zegetoon op de lippen: “Ik heb de wereld overwonnen.” Sedert dien tijd hangen wij niet meer af van het leven eener natie, noch van het leven der ge-

heele menschheid. Onze persoonlijkheid, vroeger zwak en onmagtig tegen den invloed der wereld, is nu sterk geworden, omdat zij zich met de Goddelijke persoonlijkheid veroenigd heeft. Wij, elk van ons, wij, ieder individueel, worden in onmiddellijke gemeenschap met de Godheid gebragt. Dat heeft de waarde van de nationaliteit niet verminderd; want deze is niets anders dan de uiting van ons individueele leven, voor zoover het grondbeginsels bevat, die in alle de leden van denzelfden volksstam gelijkelijk aanwezig zijn. Maar daardoor is wel de *uitsluitende* waarde der nationaliteit vernietigd. Wij kunnen ons thans niet meer met den dood van ons volk verschoonen om onzen eigen dood te verontschuldigen. *Wij* kunnen wel sterven, maar of wij sterven of leven zullen, is in de hand van ieder onzer gelegd. Thans kan de natie voor een tijd verkwijnen: toch blijven de individuën voortbestaan, en zullen door eigene kracht ook de natie weder uit den doodslaap verheffen en opwekken. Want ook het individueele leven is niet gezond en volledig, zoo het zich niet in de nationaliteit openbaart. - Daarom, o hoogwijze formulier-smeden, betweters en criticasters! ik betwist uwe algemeene stelling; ik ontken dat nog in onzen tijd volken sterven kunnen. Daarom zijn wij niet gediend met uwen voorbarigen treur- en lijkzang op de uitvaart der Nederlandsche natie. Wij kunnen leven: wij zullen toonen dat er leven in ons is!'

Nadat Martinus zoo aan het verraste publiek de grootsche stelling had ontwikkeld, dat de moderne volken niet meer konden ondergaan omdat ze in Christus gedoopt waren, en als het ware had doen gevoelen dat, zoo men zich boven de aarde verheffen kon, men à vol d'oiseau met het oog der ziel de menschen zou onderscheiden in gedoopte en ongedoopte, als wit en zwart tegen elkander afstekende, - ging hij over tot de beantwoording der vraag: hoe Nederland zich ontwikkelen moest om zijn ouden rang weder te herwinnen?

'Wanneer wij wetenschappelijke geschriften van eene eeuw, of twee eeuwen geleden, in de hand nemen, dan is het ons, als werden wij in eene andere wereld verplaatst, als gingen wij met andere menschen, met eene andere soort van geesten om. Welk is de oorzaak van dat groote onderscheid? In de vroegere eeuwen beoefende men de wetenschappen van eene andere zijde dan thans, als 't ware van de uitwendige zijde; men beschouwde ze niet als een altijd gebrekkigen weêrschijn van de volheid des werkelijken levens; maar men meende dat zij louter in de boe-

ken vervat waren en eene zelfstandigheid voor zich zelve bezaten. Men bestudeerde de schriften der oudheid, alsof ze niet afkomstig waren van werkelijke menschen, gelijk wij zijn. Men beoefende de geschiedenis alsof ze niet inderdaad geschied was. Men ging in de natuurkunde te werk, alsof de natuur iets op zich zelve was, iets anders dan een sluijer, waarmede de wijsheid en liefde van een persoon, die de grond en het wezen der natuur is, zich zelf omhangen heeft, om te gemoet te komen aan de zwakheid der stervelingen, die zijnen onmiddellijken aanblik nog niet verdragen kunnen. Van dáár die koude wijze van behandeling, zonder geest en leven: van dáár die stijve, starre, strakke eenzijdigheid: van dáár ook die scherpe grensscheidingen tusschen de verschillende faculteiten, - doode grensscheidingen, die aan de kennis van elk bijzonder voorwerp, in waarheid slechts uit den gemeenschappelijken grond van alle dingen te putten, meer hinderlijk dan bevorderlijk zijn. Van lieverlede kwam men tot het bewustzijn van die eenzijdige rigting. Men onderzocht de geschiedenis dieper en dieper, en het bleek, dat het innerlijk leven van menschen haar grondslag is, en dezelfde geheimen op haar bodem zijn nedergelegd, die de volledige kennis van elken persoonlijken geest voor ieder ander, buiten hem zelven afsluiten. Men ondervroeg de natuur, en men zag, dat alles in haar een doel heeft, een doel door liefde berekend, door onuitputtelijke wijsheid bereikt. De sluijer werd doorschijnend, en de liefde vertoonde zich achter de koude stof. Men begon te begrijpen, dat om de raadsels der natuur te ontcijferen, vóór alles dezelfde liefde in onze borst moet worden aangekweekt; want het gelijke wordt slechts door het gelijke verstaan. Zoo vond men langzamerhand op den diepsten grond van alle die uiterlijke wetenschappen, warmte, ziel, leven en persoonlijkheid.

Dien sprong nu van die vroegore meer bekrompen beschouwingswijze tot deze ruimere inzigten, heeft de beoefening der wetenschappen in ons vaderland niet of naauwelijks, slechts half en gebrekkig medegemaakt. In die vroegere rigting der studiën voelden wij ons op ons terrein; wij schreden krachtig voorwaarts, al de anderen vooruit. Thans bevinden wij ons op een gebied, waar wij minder te huis behooren; wat wij doen kunnen, bepaalt zich schier tot het nahinken van de overigen. Aan onze natie ontbreekt de ruime blik, de wijsgeerige zin. Wij zijn misschien eenigzins bovenmatig *plat, positief, materieël, prozaïsch* en *praktisch*. Dat is eene natuurlijke hoedanigheid van ons nationaal karakter, die eigen willekeur ons niet gegeven heeft, en die dan ook, op zich zelve beschouwd, noch lof noch berisping

verdient. Zij hangt welligt eenigermate zamen met den bodem, waarop wij wonen. Althans het trof mij onlangs in de beschrijving, welke de Duitsche Hoogleeraar Creuzer van zijn eigen leven gegeven heeft, het volgende aangeteekend te vinden. Creuzer was van Heidelberg naar Leidens Academie beroepen. Gij kent dien beroemden Mytholoog; gij weet, hoe hij de kunst verstond om de ideeën onder de schors der Grieksche mythen los te maken en op te sporen. Welnu, Creuzer nam het beroep naar Leiden aan. Maar na verloop van een jaar verlangde hij naar zijn vaderland terug. Hij geeft er zelf deze reden van: “De lieden in Holland (zegt hij) waren gul en voorkomend, de collega's vriendschappelijk jegens mij gezind; maar... maar... ik kon in dat vlakke land geen mythologisch idee grijpen.” - Het valt ook niet te ontkennen, dat deze natuurlijke karaktertrek van onze natie zijne groote voordeelen heeft. Het is ons goed geweest, in de jongst verloopene jaren goed geweest, dat de losse en wufte geest van een naburig volk ons niet heeft kunnen aansteken. Het is niet minder nuttig, dat de dikwerf al te hoogdravende bespiegelingen van onze Hoogduitsche stamverwanten hier koude hoofden vinden, om er in af te koelen. Maar toch moeten wij ons voor de eigenaardige gevaren wachten, die uit deze nationale hoedanigheid voortspruiten. Weest prozaïsch zooveel gij wilt: maar wat zoudt ge zeggen, wanneer eens de poëzij het ware proza was? Voorzeker, het laatste woord, dat aan deze schoone wereld ten grondslag ligt, is geen plat proza. De poëzij komt er nader bij. Weest materiëel zooveel gij wilt, maar bedenkt, dat als eens de schellen u van de oogen zullen zijn gevallen, en gij uit het gebied van zinnenschijn en ijdelheid in het rijk van leven en waarheid zult zijn overgegaan, de materie zal blijken niet het allermateriëelste geweest te zijn. Weest positief, zooveel gij het wilt zijn, maar die door u geestdrijvers on dweepers worden genoemd, zijn welligt inderdaad positiever dan gij. - Laat ons niet, zoo als de meesten onzer tot nog toe waren, menschen zijn uit twee stukken zamengesteld, met ééne afdeeling van ons bestaan godsdienstig, met eene andere beoefenaars der wetenschappen. Die twee gedeelten van ons leven moeten elkander doordringen: onze godsdienst moet wetenschappelijk, onze wetenschap godsdienstig worden. Ik verzeker u: de beoefening der wetenschappen zal er niet onder lijden.’

Met andere woorden: de Nederlandsche natie moest van binnen zich hervormen en van binnen rijk en welvarend worden. Wat Martinus voor zich zelven had verkregen, daaraan

wilde hij het Nederlandsche volk deelachtig maken. Het hooge standpunt thans door hem zelven ingenomen, moest het standpunt van het Nederlandsche volk worden. Al de bezielende welsprekendheid die hem ten dienste stond, al de kracht waarover hij te beschikken had, moest tot dat doel leiden. Zijne edele en mystieke ziel was ten volle overtuigd dat dit hervormen van den inwendigen mensch voor het gansche volk een mogelijkheid was. Hij zelf had na lang worstelen de waarheid gegrepen; de waarheid was zulk een volheerlijk goed, dat hij niet twijfelde of haar licht zou de menschen eindelijk bekooren, indien slechts de sluijer werd weggenomen die het beeld nog omhulde. Dieper en dieper werd dan ook zijne studie om slechts nog overtuigender te kunnen uiteenzetten hoe de ware philosophie niets anders en niets hoogers te doen had dan zich te doordringen van de waarheid der christelijke openbaring. In dit opzicht meende hij dat een gansche nieuwe baan van onderzoek kon worden ingeslagen, en hij nam zich voor dien weg te betreden.

In het jaar 1852 vooral meende hij dat voor hem het oogenblik gekomen was zijn standpunt te dien aanzien nader te kunnen verduidelijken. Naar aanleiding der toen verschenen wijsgeerige zedeleer van Richard Rothe, schreef hij de volgende gedenkwaardige woorden:

> ‘Het is eene onloochenbare waarheid, dat de bespiegelende wijsbegeerte er nog op verre na niet in geslaagd is, om de schatten van het Christelijk geloof in zich op te nemen en tot haar eigendom te verwerken. De wereldbeschouwingen, die den grondslag uitmaken van de stelsels, ook van de meest voortreffelijke wijsgeeren, staan nog altijd verre beneden *die*, welke vervat is in de heilige belijdenis, die nu reeds sedert achttien eeuwen in het altijd nieuw en steeds zich zelf hervormend en reinigend geloof van millioenen Christenen leeft. Bij het Christendom is de wijsbegeerte ten achteren: de schatten van het Christelijk dogma kon zij tot nog toe niet “magtig” worden.
> Vruchteloos zou de wijsbegeerte trachten dezen stand van zaken te verbergen. Het past haar veeleer dien met nederigheid en demoed te erkennen. Welke deugden moeten aan haren beoefenaar meer eigen zijn dan deze? - Maar zij behoeft zich ook die erkentenis niet te schamen. Want het is juist een gevolg van de hooge voortreffelijkheid der wijsbegeerte, dat het *quantum* van waarheid, hetwelk reeds lang in het geloof en het

onmiddellijk bewustzijn der menschheid aanwezig was, eerst veel later kan worden opgenomen in *hare* diepere opvatting. Vooral dán moet dit het geval zijn, wanneer de absolute waarheid zelve in het bewustzijn der menschheid wordt nedergelegd, zoo als geschied is bij de vestiging der Christelijke godsdienst. Die absolute waarheid volledig weder te geven in een organisch tezamenhangend denksysteem, en haar met de wijsgeerige bespiegeling geheel te doordringen en te overmeesteren, is een ideaal, dat welligt nimmer door de wijsbegeerte zal worden bereikt, - en waaromtrent zij ten minste de belijdenis zich niet als schande behoeft aan te rekenen, dat zij tot nog toe in de verwezenlijking van dat ideaal te kort schoot.

Maar wél geloof ik, dat de speculative wijsbegeerte thans ver genoeg is gevorderd, om meer opzettelijk, dan meestal tot dusverre geschiedde, zich met het Christelijk geloof in *contact* te stellen. De wijsbegeerte heeft hare eigene krachten in volle vrijheid en onafhankelijkheid thans genoeg beproefd. Het wordt tijd dat zij zich aan het Christendom *orientére*, en zich zelve ernstig de vraag voorlegge: “Wat het dan toch eigenlijk is, waardoor de Christelijke wereldbeschouwing, in verhevenheid en innerlijke kenmerken van waarheid, zóó ver boven de hare uitmunt?”

Wat mij betreft, ik geef op die vraag het volgende antwoord. Volgens de Christelijke wereldbeschouwing is het eerste, het hoogste en het absoluutste, de oorsprong en grondslag van alles, te zoeken in het *Ethos*, en wel in de volmaking van het Ethos, dat is te zeggen, in de *Liefde*. De heilige Agapé is, naar de leer des Christendoms, de oorzaak en moeder van alle dingen. In de stelsels der wijsgeeren daarentegen bekleedt het Ethos een secundairen on afgeleiden rang. Het ontspruit eerst uit den duisteren achtergrond òf van eene physische en materialistische, òf althans van eene logische noodwendigheid. Physica en Logica is bij de wijsgeeren de eigenlijke *ἀρχή*. Uit haar worden zedelijkheid, heiligheid en liefde gebaard, kinderen veel schooner dan de moeder zelve is. Wanneer men nu bedenkt, dat het product in verhevenheid en waarde niet staan kan boven datgene waardoor het wordt geproduceerd, dan bespeurt men ligtelijk, dat de wereldbeschouwing dor wijsbegeerte mank gaat aan eene ongerijmdheid, en hare eigene wederlegging met zich medebrengt. Het Ethos staat boven de Physis en de Logica, - en toch wordt het in de stelsels der wijsgeeren uit de Physis of uit de Logica geboren. Zoo iemand die hoogere waarde der Ethica in twijfel mogt trekken, ik verwijs hem naar de heerlijke woorden van Pascal over de “drie rangen van

grootheid”, die ik hier, althans gedeeltelijk, wil afschrijven, omdat zij, hoe overbekend ook, nooit genoeg kunnen worden gelezen en bepeinsd.
“La distance infinie des corps aux esprits figure la distance infiniment plus infinie des esprits à la charité, car elle est surnaturelle.
Tout l'éclat des grandeurs n'a point de lustre pour les gens qui sont dans les recherches de l'esprit. La grandeur des gens d'esprit est invisible aux rois, aux riches, aux capitaines, à tous ces grands de chair. La grandeur de la Sagesse, qui n'est nulle part sinon en Dieu, est invisible aux charnels et aux gens d'esprit. Ce sont trois ordies différant en genre.
Les grands génies ont leur empire, leur éclat, leur grandeur, leur victoire, et leur lustre, et n'ont nul besoin des grandeurs charnelles, où elles n'ont pas de rapport. Ils sont vus non des yeux, mais des esprits: c'est assez.
Les saints ont leur empire, leur éclat, leur victoire, leur lustre, et n'ont nul besoin des grandeurs charnelles ou spirituelles, où elles n'ont nul rapport, car elles n'y ajoutent, ni n'y otent. Ils sont vus de Dieu et des anges, et non des corps, ni des esprits curieux: Dieu leur suffit.
Archimède, sans éclat, serait en même vénération. Il n'a pas donné des batailles pour les yeux, mais il a fourni à tous les esprits ses inventions.
Oh! qu'il a éclaté aux esprits! Jésus Christ, sans bien, et sans aucune production au dehors de science, est dans son ordre de sainteté. Il n'a point donné d'invention, il n'a point régné; mais il a été humble, patient, saint, saint, saint à Dieu, terrible aux démons, sans aucun péché. Oh! qu'il est venu en grande pompe et en une prodigieuse magnificence, aux yeux du coeur, et qui voient la Sagesse!
Il eût été inutile à Archimède de faire le prince dans ses livres de géométrie, quoiqu'il le fût. Il eût été inutile à notre Seigneur Jésus Christ, pour éclater dans son règne de sainteté, de venir en roi: mais qu'il est bien venu avec l'éclat de son ordre!
Il y en a qui ne peuvent admirer que les grandeurs charnelles, comme s'il n'y en avait pas de spirituelles, et d'autres qui n'admirent que les spirituelles, comme s'il n'y en avait pas d'infiniment plus hautes dans la Sagesse.
Tous les corps, le firmament, les étoiles, la terre et ses royaumes, ne valent pas le moindre des esprits; car il connait tous cela, et soi; et les corps, rien. Tous les corps ensemble, et tous les esprits ensemble, et toutes leurs productions, ne

valent pas le moindre mouvement de charité; cela est d'un ordre infiniment plus élevé.
De tous les corps ensemble, on ne saurait en faire réussir une petite pensée: cela est impossible et d'un autre ordre. De tous les corps et esprits on n'en saurait tirer un mouvement de vraie charité; cela est impossible et d'un autre ordre surnaturel."
Deze onsterfelijke plaats van Pascal bevat de veroordeeling van meest alle stelsels der wijsgeeren. Schier allen maken zij inbreuk op het axioma: "De tous les corps et esprits on n'en saurait tirer un mouvement de vraie charité." De philosophie der meest voortreffelijke denkers heeft tot nog toe, strijd voerende tegen empirisme en materialisme, als punt van uitgang aangenomen de *eerste* thesis van Pascal: "De tous les corps ensemble on ne saurait en faire réussir une petite pensée: cela est impossible et d'un autre ordre." Hare leuze was: *Niet de gedachte is uit de stof, maar de stof is uit de gedachte afgeleid!* - Thans ligt de *tweede* thesis van Pascal aan de beurt: "De tous les corps et esprits on n'en saurait tirer un mouvement de vraie charité, cela est impossible et d'un autre ordre surnaturel." De wijsbegeerte construere thans een stelsel op dezen grondslag: *Niet het Ethos is uit de Physis of uit de Logica, maar Physis en Logica beide zijn uit het Ethos geboren en bestaan slechts ten behoeve van het Ethos!* Eerst als de philosophie *dit* standpunt zal hebben bereikt, zal het empirisme en materialisme *waarlijk* door haar zijn overwonnen. Een louter *logisch* idealisme is eigenlijk niet idealistisch: - het is in den grond der zaak het materialisme nog niet te boven. Want wat is de logische gedachte anders dan een doffe weêrschijn van de materie en de empirie? Maar wanneer de ethische ideën - (niet dat wat *is*, maar dat wat zijn *moet* en *behoort* te zijn) - als de grondslag van het heelal zullen zijn aangewezen, eerst dán ademen wij vrij in het hoogere leven, en hebben wij de physische empirie werkelijk beneden ons. - Dáárdoor alleen zal ook de philosophie voor goed een einde kunnen maken aan den bangen strijd, dien zij over Gods persoonlijkheid met het Pantheïsme te voeren heeft. Want als de absolute grond van alle dingen in het Ethos en in de Liefde moet gezocht worden: - denk u dan eens dat Ethos en die Liefde zonder persoonlijkheid!'

Terzelfder tijd stelde hij er prijs op dat het publiek toen reeds inzag wat hemelsbreede kloof hem scheidde van de twee richtingen die in Nederland de denkende hoofden als in twee kam-

pen verdeelden, wij bedoelen de zoogenaamde orthodoxe school en de later zoo treffend dusgenaamde moderne richting. Bij geen van beiden kon hij zich voegen: en vooral de laatste zienswijze achtte hij toen ter tijde absoluut verkeerd. Doch ook de orthodoxe zienswijze was de zijne niet. Hoe voortreffelijk zij naar zijn inzicht door haar leider, den Heer Groen van Prinsterer, werd vertegenwoordigd, hoeveel eerbied hij ook dezen scherpen en fijnen geest toedroeg, hij kon zich niet ontveinzen dat het grondbeginsel van diens stelsel niet juist was. Zijn God was een God van willekeur, niet van Rede. Daarom had alles bij Groen ook een zonderling mesquinen vorm. Groen vindt het als een miskenning, als men het eigendomsrecht op iets anders baseert dan op de uitspraak der tien Geboden: Gij zult niet stelen. Tegen een stelsel dat zulk een karakter van willekeurigheid droeg, meende hij te moeten opkomen. Hij deed het in hetzelfde jaar 1852 in een opstel in ‘de Gids’ over Stahl's redevoering: Wat is revolutie? Wij merken op dat Martinus te veel eerbied voor Groen gevoelde, dan dat hij niet blijde was de gelegenheid te kunnen hebben een anderen naam dan dien van Groen als antagonist te kunnen gebruiken. De kern zijner bedenkingen nu tegen diens beschouwing is vervat in deze bladzijden:

> ‘Volgens Stahl is het rationalisme ('t welk hij op deze plaats als identisch beschouwt met de leer der revolutie), omdat het de rede op den troon zet, ongeloof aan God. Naar mijn gevoelen is het dáárom *geloof* aan God. Wie de rede aanhangt, verwijdert zich van de Godheid niet; want de rede is één van de oogen, waarmede wij de Godheid zien, één van de armen, waarmede wij ons aan God vastklemmen. Demonstrationes sunt oculi quibus videmus Deum. Men verwarre slechts niet met het rationalisme de platte nuttigheidsleer en allemans-philosophie, die in ons vaderland een tijd lang onder den naam van rationalisme is gangbaar geweest. - Al verder is volgens Stahl het rationalisme, terwijl het ongeloof aan God is, tevens “*een daartegen overstaand geloof* aan den mensch.” In die woorden erkent Stahl op een inderdaad meer dan naïve wijze, dat *geloof aan den mensch* hem vreemd is. Wat mij betreft, ik houd het daarvoor, dat “wie aan den mensch niet gelooft en den mensch niet eert, dien hij ziet, moeijelijk aan God zal kunnen gelooven en God eeren, dien hij niet ziet. Eindelijk vat Stahl al zijne bezwaren tegen de rationalistische leer zamen in de stelling, dat zij “eene *zelfvergo-*

ding is van den mensch". Het woord: *zelfvergoding* wordt gewoonlijk gebezigd van den man, die zich zelven tot zijn God maakt. In dien zin is de zelfvergoding, wel verre van door het rationalisme te worden gehuldigd, daarmede integendeel in lijnregten strijd. Men zou echter de spreekwijs *zelfvergoden* ook kunnen toepassen op hem, die *zich zelven goddelijk maakt*, of - om eene bekende en schoone uitdrukking van Jacobi te gebruiken - die zich zelven *theomorphiseert*. *Die* zelfvergoding is het doel, waarnaar wij allen op deze aarde streven, en ik wil niet ontkennen, dat zóó edele mannen als Kant en J.G. Fichte zijn geweest, daarin niet juist de meest geringe vorderingen zullen hebben gemaakt. - Het zij mij geoorloofd ten slotte het volgende te zeggen. Al de hardheden en onbillijkheden, waartoe Stahl zich zoowel in dit geschrift als in zijne andere meer uitgebreide werken laat vervoeren, komen naar mijne bescheidene maar innige overtuiging voort uit ééne groote dwaling. Stahl's Godsbegrip is niet rein en zuiver genoeg. Hoewel hij zelf te goeder trouw meent in zijne philosophie het Christelijk Godsbegrip te bezitten, heeft inderdaad zijn God nog iets aan zich van dien *Θεῖο□ φθύνο□*, genoeg bekend uit Herodotus en andere Hei densche schrijvers. De God van Stahl is in de eerste en voornaamste plaats een oppermagtig heerscher, die nederige gehoorzaamheid en onderwerping wil, en tegenover wien, als *κρείττων*, wij boven alles onze minderheid moeten gevoelen. De God van Stahl is jaloersch; wat aan den mensch gegeven wordt, wordt aan Hem ontnomen. Maar, zoo reeds Plato geleerd heeft: *ἔπεται δὲ θεοῖ□ ὁ ἀεὶ θέλων τε καὶ δυνάμενο□ φθόνο□ γαρ ἔξω χορöυ θἐιου ἵσταται*, dan past het nog veel meer aan den Christen, met een kerkvader te zeggen: "Niet te heerschen en magtig te zijn, is eerst en meest de ware goddelijkheid; dat alles ligt eigenlijk buiten de goddelijke glorie." En terwijl Stahl ons vreeze aanjaagt met de Oud-Testamentische prediking: "Al wat gij aan de menschheid toeëigent, is een roof aan God gepleegd," leenen wij liever het oor aan de zachtere stem des Evangelies: Zoo wat gij aan de menschheid geeft, dat geeft gij aan mij.'

Veel dieper echter waren de geschilpunten die hem van de andere zijde scheidden. Hier waren het degenen die later den naam van modernen zouden verkrijgen. Zij die het supranaturalisme en de aprioristische ideeën loochenden. In het algemeen voelde Martinus zich toen ter tijde weinig getrokken tot hetgeen de mannen der zoogenaamde verlichting, vooruitgang en liberalisme toen op het stuk van philosophie verkondigden.

Al die dood-eenvoudige en natuurlijke verklaringen, waarvan zij den mond vol hadden, boezemden hem een ondubbelzinnig wantrouwen in. Hij geloofde niet dat alles zoo geleidelijk voorwaarts ging, zooals die heeren het zich inbeeldden. Op de hoogte van zijn speculatieve wereldbeschouwing zag hij neder op hun beroep op ervaring alleen. Dat kennis alleen op waarneming gegrond was, achtte hij een armoedige wereldbeschouwing. Zonderling was het hem te moede, dat iemand voor wien hij grooten eerbied als geleerde had, wien hij vroeger als vriend had aangesproken, dat Opzoomer zich juist tot die zienswijze begon te bekennen, dat deze zijne vroegere dienst in de scholen van Krause en Fichte den jongeren afzwoer, om zich te bekeeren tot de empirische methode. Toen dan ook Opzoomer door de uitgave van zijn werk: De weg der wetenschap, en zijn rede over Burke's staatkunde, dezen zijn overgang ter kennis van het publiek bracht, nam Martinus dadelijk het woord om de nieuwe denkbeelden van Opzoomer te toetsen. Hij bracht daaromtrent het volgende in het midden:

> ‘De erkentenis dat in den menschelijken geest apriorische ideën aanwezig zijn, is het eigenlijk levensbeginsel van de bespiegelende wijsbegeerte. Alleen begrippen, die niet uit de ervaring zijn ontleend, kunnen ons verder leiden dan de ervaring. Zij zijn de gouden keten, die onzen geest zamenhecht met den geest der geesten: - de vleugels, die ons doen opstijgen boven het stof tot in de wereld van het ware zijn. Daarom is ook in alle tijden de bespiegelende wijsbegeerte met de erkentenis dier aprioriteit, geboren en gestorven, gerezen en gevallen. Socrates is de vader der wijsbegeerte geworden door het maken van twee ontdekkingen. Vooreerst ontdekte hij dat de algemeene begrippen die wij ons van de voorwerpen vormen, niet door waarnemingen van buiten kunnen ontstaan, maar een *apriorisch* element in zich moeten bevatten. Met geestdrift drukt Plato die waarheid uit, door zijnen grooten leermeester aan het licht gebragt: *οὐ γὰρ ἡ γε μήποτε ἰδοῦσα (ψυχὴ) τὴν ἀληθέιαν εἰ□ τόδε (τὸ τοῦ ανθρώπου) ἥξει τὸ σχῆμα δεῖ γὰρ ἄνθρωπον ξυνιέναι κατ' εἶδο□ λεγόμενον, ἐκ πολλῶν ἰὸν αἰσθήσεων εἰ□ ἕν λογισμῷ ξυναιρόυμενον τοῦτο δὲ ἔστιν ἀνάμνησι□ ἐκείνων, ἅ ποτ' εἶδεν ἡμῶν ἡ ψυχὴ ξυμπορευθεῖσα θεῶ, καὶ ὑπεριδοῦσα ἃ νῦν εἶναι φαμέν, καὶ ἀνακύψασα εἰ□ το ὄντω□ ὄν*. - De tweede groote ontdekking van Socrates was gelegen in de opmerking, dat wij gewoon zijn bij inductie te redeneren en aan die redenering een bewijskracht toe te kennen, welke niet

anders verklaarbaar is dan door de vooronderstelling, dat de onvolledigheid der ervaring door een *aprioristisch complement* wordt aangevuld. - Deze twee Socratische ontdekkingen zijn de wortels gebleven van al de wijsbegeerte der ouden. - De nieuwere wijsbegeerte heeft hare wedergeboorte te danken aan Descartes. Van de merkwaardige reize, welke die groote denker ondernomen heeft in de diepste diepten van den menschelijken geest, is ééne waarheid als een buit van onberekenbare waarde door hem naar huis gebragt: - de aprioriteit der Gods-idee. Toen werd aan de wijsbegeerte haar praesens numen, en daarmede haar levensbeginsel geschonken. - En eindelijk in de derde plaats, Immanuel Kant is daardoor de hervormer der speculatieve philosophie geworden, omdat hij den *apriorischen* oorsprong van de stambegrippen van tijd en ruimte, van oorzaak en gevolg in een nieuw licht geplaatst, en boven alles de aprioriteit en den ethischen *imperativus* ons tot bewustheid heeft gebragt. De gedachte aan die aprioriteit van het pligtbegrip had voor Kant zooveel verhevens, dat hij zelf betuigt slechts één indruk te kennen, die in verhevenheid daarmede gelijk staat, namelijk de aanblik van den starrenhemel. Ik voor mij beken geheel eenstemmig met hem te denken.

Zóóveel is der wijsbegeerte gelegen aan het vasthouden van de erkentenis der apriorische elementen, vervat in het menschelijk weten. Van lieverlede heeft de wijsbegeerte de aangeboren begrippen ontdekt en gewonnen, die zij geplaatst heeft op het inventarium der eeuwige waarheden, der organen, waarmede zij werkt, der kostbare schatten waarin zij leeft en weeft. Prof. Opzoomer haalt zonder erbarmen, op het voorbeeld van sommige Fransche en Engelsche “positieve” philosophen, door dat gansche inventarium de pen. Zal ik trachten hem te wederleggen? Ik zou er hier geen ruimte voor vinden. En, bovendien, zijn er niet drie wijsgeerige stelsels: de Cartesiaansche, de Leibnitziaansche en de Kantiaansche philosophie, waarin die wederlegging reeds sinds lang volbragt is? - Één opmerking echter moet ik op nieuw herhalen. Neen, nooit heeft Mr. Opzoomer zich *waarlijk* vergast aan dien verheffenden aanblik van den starrenhemel der aangeboren ideën in het menschelijk gemoed, - lichten, door den Vader geplant, die van den Vader getuigen, en ons naar den Vader trekken: - want anders zou hij zijne eerste liefde niet zoo schromelijk hebben kunnen verzaken.
Nu nog een woord over de “Schets der Staatkunde van Edmund Burke”. Met een talent, verre boven mijn lof, is die schets geschreven. Ik ken Burke's geschriften niet genoeg, om eene grondige recensie van die schets te leveren.

Maar toch genoeg ken ik die geschriften, om van ganscher harte in te stemmen met schier alles wat Mr. Opzoomer ter eere van Burke heeft gezegd. Ik wil gelooven, dat hij onder al de nieuwere politici het ideaal der volmaaktheid het naast heeft bereikt. Ik zou er toe kunnen komen, zijne spreuk als het beste rigtsnoer van den staatsman aan te bevelen: “A disposition to preserve and an ability to improve would be my standard of a statesman”. - Maar ik heb toch bij dit alles, - ik heb vooral bij de rede van Opzoomer - mijne reserves te maken. Zich niet van het pad der ervaring te verwijderen, niet op het ligchaam van het volk experimenten te maken omtrent de deugdelijkheid van schoolsche leerbegrippen, geene hervormingen te doen, die niet door de meerderheid des volks verlangd, en door de tijdsomstandigheden als van zelve aan de hand gegeven worden: - dit zijn altemaal voorschriften van *voorzigtigheid*, waarvan de opvolging in de *praktijk*, of liever nog in de *pragmatiek* der staatkunde pligtmatig wezen kan, en op wier waarde ik niets wil afdingen. Maar zoodanige regelen van voorzigtigheid tot *absolute* en uitsluitende beginselen ook in de wijsgeerige theorie van staatsregt en staatshuishouding te verheffen: - zie, dat kan ik niet goedkeuren. Van Burke, den praktischen politicus, laat ik mij dergelijke dingen gezeggen: - van den leerstoel der wijsbegeerte (de Hoogleeraar vergeve het mij) wensch ik iets hoogers en beters te vernemen. Neen, eene ideënlooze, empiristische politiek kan het laatste woord der wetenschap niet zijn. De ervaring is blind, zoo zij niet (zij het dan ook met voorzigtige schreden) zich rigt naar de ideën, die eeuwige leidstarren van het menschelijk geslacht. Hoor het van den edelen Rossi, die toch ook wel geweten heeft wat het zegt een praktisch politicus te zijn: “Les théories inspirent naturellement beaucoup de défiance; mais on a beau faire, elles se glissent partout: plus ou moins complètes, elles dominent toujours les actions des hommes, qu'ils le sachent ou qu'ils l'ignorent. *On n'échappe point à l'empire des principes généraux, le monde leur appartient, et c'est la gloire de l'homme de leur obéir*.”
En terwijl Prof. Opzoomer zich werpt in de armen van een politiek empirisme, blijf ik met stille hoop den tijd verbeiden, waarin de “schoolsche leering” zóóver zal zijn gevorderd, dat zij waardig wezen zal de uitoefening van haar aangeboren majesteitsregt te aanvaarden en de praktijk te gaan beheerschen: - en waarin de spreuk van Plato, thans nog eene onwaarheid, volle waarheid zal geworden zijn: *Gelukkig het land, waarin de koningen wijsgeeren en de wijsgeeren koningen zijn*.’

Men ziet het, 't hooge supranaturalistische standpunt handhaafde hij tegenover deze laatste stelling met groote kracht. Had hij tegenover de enge opvatting van het orthodoxistisch geloof een ruimer Godsbegrip geëischt, hij was niet van zins iets aan de nuchtere beschouwingen der realisten en modernen toe te geven. Tegenover beide richtingen stond hij over: niet tusschen haar beiden in. Geen bemiddelende houding wilde hij aannemen. Hij had een eigen hoog begrip van het leven zooals het in Christus aan de wereld was geopenbaard, en nu door het bewustzijn van den denkenden mensch moest worden opgenomen. Alleen in dat leven was symbool. De natuur was niet anders dan een sluijer, waarmede de wijsheid en de liefde van een persoonlijkheid, die de grond en het wezen der natuur is, zich zelve omhangen heeft, om te gemoet te komen aan de zwakheid der stervelingen, die haren onmiddellijken aanblik nog niet verdragen kunnen. Liefde in de hoogste beteekenis is het woord van het raadsel van dit leven. En omdat dit woord alzoo door hem begrepen was, was hij gelukkig en juichte hij in het leven. Al was hij meestal eenzaam onder de menschen, vrijwillige kluizenaar, zooals hij zich noemde; al mocht geen vrouwenhart hem, die toch zooveel behoefte aan liefde had, tegenkloppen; al werd ook het getal van vrienden, die hij weleer nog zoo noemen mocht, telkens kleiner; al werd hij meer en meer vreemdeling in gezellige kringen; - geen nood, vreugdeloos was hem het leven niet. Want hij gevoelde de nabijheid Gods in en om hem heen. Het was wel niet de vreugde der wereld - neen, juist de diepste gedachte, de verrassendste ontdekking kwam altijd bij hem als onder tranen tot 't leven - maar het was een heilige kalmte die hij genoot. Reeds toen waren er enkelen die hem zachtkens aan zijn eenzaamheid wilden onttrekken, die hem meer naar het leven der maatschappij wilden terugvoeren. ‘Spaar uw gezondheid’, riep men hem toe. Doch hij zelf schreef aan een der vrienden, die weder dat thema had aangeroerd, den 6^{den} September 1851 het volgende:

> ‘Wat het punt betreft door u aangeroerd, doe mij het genoegen u daaromtrent niet verder bezorgd te maken. Ieder is voor zich zelven de meest natuurlijke doctor, en weet beter dan anderen, wat goed of schadelijk is voor zijn eigen gestel. Uwe meening dat ik welligt mijne gezondheid opzettelijk verwaarloos omdat een vroegtijdige dood mij wenschelijk voorkomt, is *niet* gegrond. Vroeger was mij die wensch inderdaad niet vreemd,

> ofschoon ik toch nooit daarom met opzet mijne gezondheid zou hebben willen ondermijnen. Maar sedert ruim een jaar geleden: - sinds ik God en het eeuwige leven reeds in het tijdelijke eenigermate heb leeran vinden en genieten, is die wensch zelf bij mij verdwenen. Wat onze Abraham dienaangaande schrijft: “Proza en Poëzij,” blz. 85, is mij door ondervinding op de proef gebleken: “zal de Christen zich op aarde te-huis gevoelen, dan moet hij - mag ik zoo spreken - den hemel op aarde, het Jenseits in Diesseits hebben; zal hij niet ongeduldig haasten naar de toekomst des Heeren, dan moet hem die met al hare beelden en vormen zoo na mogelijk gebragt, dan mag zij hem vooral niet als in een nevel onttrokken worden.” - Vroeger - ik herinner het mij - klonk mij de bede van Augustinus, altijd als uit mijne ziel gesproken, tegen: “Moriar, Deus meus: - moriar, ne moriar, ut Te videam”. Thans zou ik onopregt zijn, indien ik niet verklaarde, dat het nu anders bij mij is gesteld.’

Mochten wij zijn gemoedstoestand, op het keerpunt waartoe wij nu gekomen zijn, naast dien van anderen plaatsen, wij zouden den Martinus van de jaren 1851 en 1852 het liefst bij Novalis vergelijken. Ook bij Novalis is de grondtoon van het leven zoo onuitsprekelijk droef, maar ook bij Novalis is het toppunt aller wenschen en gedachten: de vereeniging van philosophie en religie. Ook bij Novalis is die sterke afkeer van het alledaagsche en platte, ‘das Alltagsleben’, en evenzeer de neiging om hetgeen anderen vreemd en bovennatuurlijk vonden, als iets gewoons te beschouwen. Beiden vatten het leven om hen heen als een wondervol mysterie op; beiden trachtten in hun gedachten tot de diepste consequentie door te dringen; beiden begrepen ook dat godsdienst in de eerste plaats betooning van moed is. ‘Is dat Christendom - riep Novalis uit - zoo kleinmoedig te zijn? Hebt gij dan geen vonk van trotschheid en schaamte in uw hart?’ Beiden eindelijk begrepen dat het wezen van alles, de diepste gedachte Liefde was. Godsdienst is absolute Liefde, gelijk Liefde Godsdienst is.

IX.

Zoo naderde het jaar 1854, misschien het belangrijkste jaar der philosophische werkzaamheid van Martinus. Hij begon te gevoelen dat het dringend noodig was - wilde hij meer begrepen worden - dat hij zijn speculatief philosophisch standpunt, zijn mystiek-religieuse richting moest formuleeren. De stroom van golvend metaal, die als vloeibaar gesmolten goud of zilver gloeiend daarhéén bruischte, moest in vaste vormen worden bedwongen, om weldra als zoovele munten met handen-vol uit 't luchtruim den menschen te worden toegestrooid. En munten van 't edelste gehalte! Als die gedachten in het leven traden, hadden ze tegelijk haar eigen vorm gekregen. Men kan niet zeggen dat Martinus een eigenlijk gezegden stijl had. Wat zijn broeder Abraham kon geboeid hebben, zou door hem niet in dezelfde mate zijn genoten. Hij was geen artiste. Niet één derzulken van wie 't woord des dichters geldt: ’il est de ces esprits, qu'une façon de phrase, - un certain choix de mots tient un jour en extase!’ - maar toch is het wonderbaar, hoe ook de vorm bij Martinus tot de betoovering medewerkte. De vorm was bij hem letterlijk een accident van de gedachte, een ligchaam van 't idee. Nooit hebben wij iemand aldus zien formuleeren als Martinus deed. Een harmonie begeleidde dit alles. En nog nu, nu wij weder het boekske openen dat altijd, altijd naast ons ligt, is het alsof een zeer heerlijke lentemorgen, met al de muziek die uit de velden ruischt, met al het licht dat door het dichte woud stroomt en tintelt, mij omringt, zoodra ik die woorden weder lees! Want wel zal zeer veel, wat in onze eeuw en in ons land over philosophie of religie geschreven is, vergeten worden; tot stof zullen vergaan die bladen, opgevuld met helklinkende phrases, opgewonden zinnen, die ons soms aan zeepbellen doen denken: nog één zuchtje en voorbij is die kleur; - maar hier waren 't gedachten als met het eigen bloed geschreven, gedachten waarin al het lijden der laatste jaren maar ook al de triomf van het oogenblik was samengevat.

Onze lezers begrijpen dat wij spreken over het boekske dat Martinus in Junij 1854 schreef: Over het wezen der gods-

dienst en hare betrekking tot het staatsrecht. Wederom was de aanleiding te vinden in de behoefte die Martinus gevoelde zich rekenschap te geven van zijn oppositie tegen die twee antithesen, in onze vorige bladzijden vermeld, de richting van Opzoomer en die der antirevolutionairen. Vooral Opzoomer. Deze had in het tijdschrift de Themis zoo even een opstel geschreven over deze vraag: 'Kan de godsdienst grondslag van het staatsrecht zijn?' Hij kwam daarbij op tegen de stelling van Madame de Stael: La religion doit être tout ou rien dans la vie. Hij beweerde dat de godsdienst wel *veel*, maar toch niet *alles* in het leven zijn moet, vooral niet in het politieke leven. Meer of min meende Martinus in dien strijd ook betrokken te zien het geschrift van zijn broeder Abraham: 'de Godsdienst het wezen van den mensch'. Met al wat in hem was trok hij dus tegen het betoog van Opzoomer, dat tegen zijn gansche beschouwing aandruischte, te velde.

En daar Martinus zich geen kritiek kon denken, zonder eerst de beginselen, van waaruit die kritiek moest voortvloeijen, vooropgesteld te hebben, resumeerde hij eerst in het kort zijn eigen philosophie. Die philosophie is hoogst eenvoudig. Zij stelt zich deze vraag: Wat is Godsdienst? en het antwoord luidt: met vrijen wil en met bewustzijn in de dienst der Godheid te treden, om voor zijn deel mede te werken aan den arbeid, die door Haar ontworpen is en bestuurd wordt. Wederom rijst de vraag: wat is dan dit werk van God? en het antwoord luidt weder: de verandering der menschelijke maatschappij in een koningrijk der Hemelen. Onder die benaming: het koningrijk der hemelen, wordt volgens de leer van Jezus verstaan in de eerste plaats een rijk van *geesten*, maar ten anderen een *gemeenschappelijk* rijk der geesten. Elke handeling nu die wij verrichten met het oog op dit groote werk van God, ons zelven klaar en helder bewust van den samenhang, waarin die enkele handeling staat tot het plan van den ganschen arbeid, is heilig en zalig. Elke handeling die wij volbrengen zonder dien samenhang te kennen of vrij en zelfstandig te willen, is zonde, ellende en dood. - Dat is eigenlijk de gansche inhoud van het boekje, maar dat alles wordt ontvouwd in denkbeelden, die alle als zoovele texten voor een denkend leven zijn. Wij zullen op enkele plaatsen wijzen, hoe moeijelijk het valt een uittreksel te geven, maar wij wenschen het goed te doen gevoelen, hoe Martinus het ethisch leven verstond. Nadat hij

verklaard heeft wat het eigenlijke werk van God en dat der menschheid is, gaat hij aldus voort:

> ‘Aan dat werk der menschheid te arbeiden met onafgebroken ijver en inspanning van alle krachten, - daaraan lijf en leven, ziel en zinnen te zetten, - dat te doen in eenvoud, nederigheid en kinderzin, niet onzen eigen wil volbrengende, maar het werk en den wil onzes Vaders, - dat te doen in gemeenschap met de broeders, zoodat ons eigen hooger leven ons niet dierbaar is, indien zij er niet in deelen, en wij niet zoozeer onzen eigen geestelijken wasdom wenschen, maar de ontwikkeling der geheele menschheid te zamen: - dát is godsdienst, en dát is zaligheid; dat is het allerheiligst Christelijk geloof, hetgeen ook het mijne is. Ik althans ken geen ander geluk, ja, ik houd diegenen voor verzonken in volstrekte nietigheid en waan, die meenen dat er buiten deze zaligheid nog eens andere te vinden is, waarvan zij zich meester zouden kunnen maken, en die zij magtig zouden kunnen worden.
> .....Ons zelven moeten wij op deze wijze in de dienst der Godheid stellen, aan Haar toebrengen en *opofferen*. Dit is het ware begrip der *offerande*. De plegtigheden van het bijgeloof zijn daarvan eene afschaduwing en een voorgevoel. Men stelt zich in onzen tijd vaak de godsdienst te *passief* voor. Zij is integendeel eene actieve dienst. “Zij “werkt altijd gelijk de Vader werkt.” Zij spant en zet onze krachten uit tot eene vroeger niet gekende hoogte. Zij kortwiekt niet de vleugelen van onzen geest, en belemmert niet ons wetenschappelijk onderzoek, en breekt niet het gevoel onzer sterkte. Het omgekeerde is waar. Eerst dán is onze hand vaardig en onze knie waarlijk krachtig, en schiet onze geest arendswieken aan, wanneer wij weten dat wij arbeiden aan *het* eigenlijke werk *der menschheid*, dat tevens het werk is van God. Velen schijnen te meenen, dat de godsdienst gelegen is in eene laaghartige kruiperij jegens een wezen, waarvan zij zich een beeld geschapen hebben in hunne hersenen, en dat zij vervolgens *God* noemen. Doch de ware godsvrucht is betooning van geest en van kracht: “Het koningrijk der Hemelen wordt geroofd met geweld, en het zijn de geweldenaars die het grijpen.” Zelfs den hemel leert ons de godsdienst met de gedachte trotseren en doordringen, en juist daardoor den hemel winnen. Want God *kan* ons de zaligheid niet schenken anders dan door middel van onze eigene vrijheid.
>
> .....Het handelen van den godsdienstige is ook

dáárom onderscheiden van dat van den niet-godsdienstige, omdat de eerste gelooft aan Gods Voorzienigheid. Dit geloof heeft ten gevolge, dat de godsdienstige man zijn blik onafgewend gevestigd houdt op zijn *eigen* werk, op dat wat *hem* te doen staat, en zich nimmer verontrust of moeite geeft om andere dingen. Alles buiten hem en om hem zal de Voorzienigheid bezorgen. Hij zelf zal zich dan eerst daarmede inlaten, wanneer die zaken het voorwerp zullen geworden zijn van *zijnen* pligt en van het werk *hem* toevertrouwd. Zoo arbeidt hij voort in eene regte lijn, den blik niet wendende naar deze of gene zijde, maar altoos uitstrekkende naar hetgeen dat vóór hem is. Wat niet door hem *gedaan*, of *thans* niet moet gedaan worden, trekt zijne aandacht niet. Dat zal wel worden voorzien: - daarvoor zal God wel zorgen. De Stoïcijnen leerden te regt, dat wij onzen geest alleen moeten moeijen met dat, wat in onze magt is (*τὰ ἐφ ἡμῖν*); - om het andere (*τὰ οὐκ ἐφ ἡμῖν*) bekommeren wij ons niet; wij hopen het niet van te voren, en vreezen het niet, vlieden het niet vooraf, en zoeken het niet; als het tot ons zal gekomen zijn, is het tijd genoeg om het volgens onzen pligt aan te nemen of te verwerpen; en tot ons komt het *zeker*, indien het ons goed en nuttig is. - De ongodsdienstige man ziet van ter zijde af naar de dingen rondom hem. Zijn blik is verstrooid, en zijn geest wordt verdeeld en geslingerd door blijde of treurige verwachtingen. De godsdienstige is steeds geheel verloren en verzonken in het werk dat hij op ieder tijdstip te verrigten heeft - *hoc agit*.
Wanneer in het leven van den vrome iets voorkomt - eene ontmoeting of eene omstandigheid - waarvan hij den zin en de strekking niet raden kan, zoodat hij niet weet wat God daarmede voorheeft, hoe ook dit weder dienen moet hem ten goede: - dan legt hij dit voorval weg in zijn hart als een schat. Het is eene profetie, die hare vervulling wacht. De vrome beschouwt zoodanig voorval als eene *halve*, nog niet voltooide en afgedane gebeurtenis. De andere aanvullende helft zal later volgen, en dan ook zeker den zin van het eerst gebeurde openbaren. En als nu werkelijk, soms langen tijd daarna, de tweede gebeurtenis plaats heeft (*hoc erat!*) die met de eerste in verband staat: dan wordt hij geroerd, en hij zegt, dat die tweede of latere geschied is *om de eerste te volbrengen en aan te vullen, ἵνα πληρωθ□ τὸ πρῶτον*. Dit is de diepe zin van het Nieuw-Testamentische “opdat vervuld zou worden.”
Zoo is het leven van den godsdienstige een voor hem zelven doorzigtig kunstwerk. Wat hij gedaan heeft (*τὰ ἐπ' αὐτῷ*) is gearbeid naar één plan en uit één stuk: wat de Goddelijke Voor-

> zienigheid door omstandigheden van hem zelven onafhankelijk in zijn leven heeft ingevlochten (*τὰ οὐκ ἐπ αὐτῷ*) stemt met het eerste harmonisch te zamen. Niets blijft half of onafgedaan, zoodat het zou verloren gaan, en niet zou worden opgenomen in de voltooijing van het geheel; en dat geheel hangt weder onafscheidelijk te zamen met het opus universale van het godsrijk.'

Terzelfder tijd beproefde Martinus ook het Godsbegrip meer philosophisch te construeeren. Hij wilde het liefst hierover een discussie openen, hopende onze geleerden op dat punt wakker te schudden. Hij liet dus in de jaarboeken van wetenschappelijke theologie, toen onder redactie van den Heer J.J. van Oosterzee, drie stellingen over theïsme en pantheïsme afdrukken, waarover hij gaarne met dezen of genen correspondent, die zich mocht voordoen, nader van gedachten zon wisselen. De stellingen werden door een predikant bediscussieerd; men mag betwijfelen of aan de bedoeling van Martinus voldaan was.

De stellingen luidden aldus:

1.

> Het Theïsme, zoo als het gewoonlijk wordt opgevat, lijdt aan eene groote fout. Men stelt zich de Godheid voor als een afzonderlijk *subject*, een wezen *naast* - ofschoon tevens *boven* - de overige wezens. Daardoor wordt men verwikkeld in de volgende moeijelijkheid. God, op die wijze gedacht, kan wel Koning van het Heelal *de facto* zijn, maar nimmer *de jure*. Slechts toeval is het en een spel van het noodlot, dat juist dit Wezen van eeuwigheid of heeft bestaan, en toegerust is geworden met de magt om Schepper te zijn van alles, wat buiten Hem aanwezig is. De teerling had even goed op ieder van ons kunnen vallen, en *ons* de heiligheid, liefde en volmaaktheid kunnen schenken, die thans het aangeboren deel is van Hem, die nu eenmaal den troon van het Heelal heeft ingenomen. Zullen zijne titels tot wereldheerschappij niet *feitelijk*, maar *legitiem* zijn, dan moet Hij begrepen worden als *het* Wezen, dat het ware *Zijn* van *alle* wezens is.
> Regeringen de *facto* pleegt het niet aan dienaren te ontbreken. Zij hebben trouwens de magt in handen en kunnen bewezene diensten beloonen. Maar God vraagt ons hart en verstand, en die laten zich niet omkoopen.

2.

Het Pantheïsme tracht God te begrijpen als *de éénheid van al het bestaande*. Doch die éénheid is niets dan eene abstractie, zonder leven en werkelijkheid. Desniettemin voelt de Pantheïst zich gedrongen den hoogsten trap van het *zijn* aan de Godheid toe te eigenen. De tegenstrijdigheid wordt voltooid door zijn begrip van *immanentie*, hetgeen hem verbiedt buiten de empirische werkelijkheid eene andere realiteit aan te nemen. Zoo verliest hij zich in onoplosbare moeijelijkheden, en gaat ten slotte over in een zwevend en oscillerend zich heen en weer bewegen tusschen God en het heelal. De spreuk van Anselmus: *Plus est esse in re quam esse in intellectu* laat hem geen rust, en dwingt hem tot eon onophoudelijk en magteloos pogen om den God, dien hij inderdaad slechts *in intellectu* bezit, als een reëel wezen te construeren.
Wie ter handhaving van den levenden en persoonlijken God zich tegenover het Pantheïsme stelt, is een edel strijder. Minder edel en heilig is het oorlogsvuur in de borst van hen, die vooral dáárom van het Pantheïsme afkeerig zijn, omdat dit stelsel *den mensch* van zijne zelfstandigheid tegenover God schijnt te berooven. De zoodanigen geldt het heerlijk woord van J.G. Fichte (Nachgelassene Werke, III, S. 392): ‘Nun wird ihnen ja die Selbständigkeit Gottes nicht abgelaügnet. Nur wollen sie dieselbe erst durch Aussonderung von sich, aus der zweiten Hand, haben: wenn er nicht aussèr ihnen ist, sie also zugleich als wahre Selbste ausser ihm, so ist er nicht. - Er ist ihnen also das *zweite* Selbständige; durch den Gegensatz entstanden, um ihrentwillen da, mittelbar zu erfassen: sie selbst sind aber das *Unmittelbare*, über dessen Existenz und Realität weiter gar kein Streit ist. - *Sicht* fühlen sie, Gott nicht; in sich leben sie, nicht in ihm. “*Dieser Sinn ist nun wirklich so alt als die Welt; ist aber darum doch nur ein unheiliger und ungö'ltlicher Sinn*.”’
Het zoogenaamde *Panentheïsme* is eene mislukte en oppervlakkige poging om twee, niet waarlijk en innig vereenigde rigtinen door willekeurige verbinding tot eene schijnbare rust te brengen. Het voorzetsel *ἐν* is een veel te losse band om het *πᾶν* en den *θεὸ*□ met elkander te doordringen. In den strijd tusschen de Realisten en Nominalisten, waarvan de eersten beweerden: *universalia ante rem*, en de laatsten: *universalia post rem*, stonden ook mannen ‘van het juiste midden’ op, die de formule op de baan bragten: ‘*universalia in re*,’ - met even ongelukkig gevolg.

3.

> De ware weg der verzoening tusschen de theïstische en pantheïstische stelsels schijnt mij toe, te zijn aangewezen in de woorden van Jezus bij Johannes XIV:9-12, en van Paulus Romeinen I:20.
> De Theïst moet afstand doen van zijn verkeerd en ijdel pogen om zich de Godheid voor te stellen *objectief* en buiten Hare werken. Wij moeten, als eenvoudige kinderkens, de werken ons laten vertellen van hunnen werkmeester, aanhoorende wat ons gezegd wordt, zonder uit eigen gemoed of voorstellingsvermogen er iets aan toe te voegen.
> Schleiermacher leert: 'Die Frömmigkeit ist dass Gefühl der schlechthinigen Abhängigkeit." Liet de taal het toe, dan zou ik nog liever van de '*schlechthinige Zusammenhängigkeit*' gewagen. In alles de *junctura* voor den geest te hebben, waardoor het enkele en afzonderlijke zamenhangt met het gansche heelal, en dan in die *junctura juncta* de *junctura jungens* te aanschouwen, - dat is Godsdienst.

Dat alles echter was als het ware slechts het preludium tot hetgeen nu volgen zou. Martinus besloot in den winter van 1854 voordrachten te houden over de bespiegelende wijsbegeerte en hare geschiedenis, ten einde op zijne wijze mede te werken om de Nederlandsche natie van binnen te hervormen en te verrijken. Die voordrachten zouden gehouden worden in de groote gehoorzaal van Felix Meritis te Amsterdam, en hoewel alleen toegankelijk voor de leden dier maatschappij en de studenten, was het echter voor ieder die er belang in stelde, mogelijk gemaakt ze bij te wonen. Het waren dus min of meer publieke voordrachten. Het zijn zeker de beroemdste die immer in ons land zijn gehouden. Nooit is de vleugelslag van het genie, dat der zonne te gemoet stijgt, merkbaarder vernomen; nooit was de indruk van het verhevene dus in ons land voelbaar gemaakt! Wij zien hem nog daar staan op de massieve hooge tribune. Het oog is nog altijd haast toegenepen naar binnen gekeerd; geen schittering van oogvlam meldt wat er omgaat in het hoofd: geen levendige geaccentueerde geste geeft beweging en teekening aan de woorden; neen, al die kunstmiddelen staan Martinus niet ten dienste, maar zoo bezielend rollen de woorden over de vergadering, zoo statig rijzen de armen van tijd tot tijd omlioog, dat bij niemand verwondering te be-

speuren is als de rede soms overgaat in het innig gebed. De eerste van die voordrachten is gehouden Woensdag den 22sten November 1854, en met enkele tusschenpozingen werd nu elke week des Woensdags avonds ten half acht zulk een rede gehouden. Na elke voordracht werd gelegenheid gegeven tot een gemeenzaam onderhoud met den spreker. Wij zullen trachten van die redevoeringen zoo mogelijk een overzicht te geven.

De eerste voordracht zou handelen over de Grieksche wijsbegeerte vóór Socrates. Hij had als schets van die rede den volgenden korten inhoud eerst aangekondigd. Die schets luidde aldus: De Grieksche wijsbegeerte vóór Socrates (*Het denken gevoelt zich door de natuur overheerscht en daaraan onderworpen*. A. De Ionische wijsgeeren: (*Wat is het wezen der ons omringende natuur en hoe is zij geworden?*) B. De Pythagoreërs: (*Welken regel voor ons eigen handelen kunnen wij aan de beschouwing der natuur ontleenen?*) C. De Eleaten: (*Het begrip der natuur lijdt aan eene tegenstrijdigheid, en wijst ons heen naar een hooger zijn*.) - Wanhoop om de waarheid te vinden (*de Sophisten*). - Overgang tot Socrates.

Thans begon hij zijn voordracht. Hij ving aan met te herinneren, hoe vóór 50 jaren de Remonstrantsche Hoogleeraar Philippus van Hemert van hetzelfde spreekgestoelte, dat hij thans innam, zijne Kantiaansche stellingen had verkondigd. In dien tijd was de philosophie van Kant allerwege in ons vaderland aangenomen en beleden. Dat zelfde gunstige onthaal hadden de wijsgeerige stelsels van den lateren tijd - Fichte, Schelling en Hegel - niet gevonden. Inderdaad had men na van Hemert in ons land niet meer gephilosopheerd. Thans was hij, Martinus, in 't ootmoedig bewustzijn van de geringheid zijner krachten opgetreden om de taak op te vatten, waar van Hemert die had nedergelegd. Want hij was er ten levendigste van overtuigd, dat, waar de philosophie uit een land verdwenen was, daar met haar de diepste en grondigste beoefening van alle wetenschap was weggenomen. De philosophie toch is het edelste in het geheele menschelijke leven, de edelste uiting van den menschelijken geest. Om dien vroegeren wijsgeerigen zin weder op te wekken, daartoe had hij, Martinus, dezen cursus geopend. Men moest niet te veel van hem verwachten: maar toch vroeg en vorderde hij belangstelling. Hij was die waardig. Want wat hij sprak, wat hij zou verkondigen, hij had het (zoo bekende hij hier) alles zelf doorleefd, doorworsteld in vijf jaren van onafgebroken, dikwijls bange studie. Het was het zijne, het was opgesloten in zijn borst, hij had het met

grooten denkarbeid, onder hevigen inwendigen strijd on groote zielesmarten veroverd. Het was de innigste overtuiging zijner ziel, die hij ging uitspreken.

Over het geheel bekende Martinus op het standpunt van den ouderen Fichte te staan. Niet dat hij een Fichteaan was in alle opzichten, in alle bijzonderheden zijner leer. Zulk een aanhanger van dezen of genen grooten wijsgeer kan slechts bestaan, terstond nadat zulk een wijsgeer is opgestaan. Dan vormt hij een school en verzamelt rondom zich een kring van aanhangers en nasprekers of gelijkdenkenden; maar korten tijd na zijne persoonlijke verschijning, houdt het - anisme op. Zoo was ook Martinus geen naspreker van Fichte. Maar zijn standpunt moest opgevat worden op deze wijze: De philosophie varieert inderdaad evenmin- als de Christelijke kerk. Evenmin als ooit een als orthodox aangenomen dogma in de kerk is teruggenomen, zoo neemt ook de wijsbegeerte geen harer schreden terug. Wat zij eenmaal voor waarheid erkend heeft, kan nooit meer door haar als onwaar verworpen worden. Maar daarom is nog niet altijd de nieuwste vorm, waarin zij wordt voorgesteld, de laatste schrede die zij gedaan heeft. De laatste schrede nu door de wijsbegeerte gedaan, heeft zij door den ouderen Fichte gedaan. Wel zijn Hegel en Schelling hem gevolgd, doch de eerste trachtte slechts het terrein der wijsbegeerte uit te breiden; elk gebied in wetenschap en kunst wilde hij haar veroveren, maar de legermachten die hij daartoe aanvoerde, waren niet anders dan de begrippen van zijn voorganger. Hij heeft de wijsbegeerte wel extensief maar niet intensief verder gebracht. Evenmin Schelling. Nadat deze van Fichte afgeweken is, heeft hij in de philosophie gepoëtiseerd; hij heeft wel enkele heerlijke nieuwe ideeën nedergelegd in zijne werken, maar hij heeft die stof niet wijsgeerig verwerkt. Martinus stond dus op het standpunt van Fichte, en waar deze de taak had laten liggen, meende hij haar te moeten opvatten. Niet dat hij meende de wijsbegeerte eene schrede te kunnen verder brengen. Daartoe achtte hij zijne krachten te gering. En toch was hij misschien in één opzicht van Fichte onderscheiden en mocht dat ééne in hem eigenaardig heeten. In hem toch - zoo ging hij voort - vereenigde zich het innigst Christelijk geloof met de diepst mogelijke philosophische studie: en ofschoon ook Fichte Christen was, en de hoogste wijsheid in het eerste hoofdstuk van het Joannes-Evangelie vond uitgesproken, zoo was toch bij dezen die overeenstemming iets bijkomends. Nadat Fichte toch door *eigen nadenken* en zuivere bespiegeling tot de waarheid gekomen was, beschouwde hij het als een goede vondst hetzelfde in het

Evangelie terug te vinden. Niet alzoo was het bij Martinus het geval. Hij had een anderen weg gevolgd dan Fichte. De drang des Christendoms was het die hem tot philosopheeren gebracht had. De Bijbel was hem de eigenlijke bron der waarheid, niet slechts haar norm en regel, maar ook haar orgaan. Niet door de philosophie kwam hij tot den Bijbel, maar van den Bijbel tot de philosophie. Daardoor was nu wel de philosophie niet verder gebracht dan vóór hem, maar misschien was hij daardoor bijzonder geschikt de wijsbegeerte in ons vaderland te doen herleven: de geest toch van ons volk was een christelijk practisch, religieuse geest.

Dit was de inleiding. Martinus had nu nog een enkele opmerking over de scheiding van Christenen en niet-Christenen, overeenkomende met de oude scheiding tusschen gewijde en ongewijde volken. De eersten hebben den beteren inhoud, de anderen den beteren vorm. Die nog paganisch is heeft zich door niets dan van buiten gegevens laten imponeeren; voor niets heeft hij een oogenblik zijn zelfstandigheid, zijn vrijheid vergeten: de Christenen daarentegen hebben den beteren inhoud. Maar beide richtingen kunnen dan iets van elkander overnemen. Nog meer. De eersten gaan uit van de bestaande wereld; het wereldbewustzijn staat bij hen op den voorgrond en vandaar trachten zij te komen tot het Godsbewustzijn; wij Christenen daarentegen ontvingen het Godsbewustzijn om niet, en vandaar trachten wij ons de wereld te veroveren en tot het wereld-bewustzijn te komen. Nu zijn de laatsten echter te veel theïsten; God is in hen een afgezonderd bepaald iets, buiten het rumoer der volken: de eersten zijn daarentegen te veel pantheïsten; in plaats van God in alles te zien, noemen zij alles God: - beide richtingen hebben dus veel van elkander te verkrijgen, en zoolang die ruiling nog niet volledig heeft plaats gehad, is de missie van het Heidendom niet volbragt.

Nu begon Martinus zijn onderwerp te bespreken: de wijsbegeerte der Grieken. Onder de Grieken vond de wijsbegeerte haren oorsprong, omdat onder hen het eerst de mensch tot zelfbewustzijn is gekomen. In het Oosten kon dit begin niet worden gemaakt. Daar was de natuur te rijk, te weelderig; ze overstelpte den mensch. Bij de Grieken was het balanceerpunt tusschen den mensch en de natuur. Bij de Grieken was toch in de eerste periode de natuur nog machtiger dan het denken: de geheele vóór-socratische philosophie is niets anders dan het zoeken naar het balanceerpunt. Tot op Socrates duurde de strijd. Toen sloeg de weegschaal om; het denken overwon de natuur en beheerschte haar.

Zoo zien wij dan vóór Socrates den mensch de natuur beschouwen en met zijn oog meten. Hij vraagt: wat is de natuur? - Wij moeten hier drie achtereenvolgens optredende scholen onderscheiden. Allereerst de Ionici, die nog maar alleen vragen: wat is de natuur en hoe is zij geworden? Zoo vragende en denkende hebben deze een onsterfelijke waarheid aan het licht gebracht. Te weten, dat de natuur een éénheid is: van één kiem gaat zij uit en ontwikkelt zich dan in verscheidenheid en veelheid, doch tot één eenheid keert zij weder terug. Nog zijn er zoo vele Ionici in ons midden. Zij allen, naturalisten, zoo als wij ze noemen, kunnen niet hooren van een subject buiten de natuur (God), dat op zekeren tijd zou hebben goedgevonden de natuur te maken: want zij weten het wel beter, dat de natuur geen ding, geen doode massa is. De natuur is iets veel hoogers. Zij stellen natura tegenover factura en erkennen haar als een uit zich zelf ontwikkelend wezen. De groote natuuronderzookers zijn allen van dat beginsel uitgegaan. En wel verre van hen te misprijzen, moeten wij hen toeroepen: gaat voort op uw weg. Want terwijl zij de éénheid in de veelheid erkennen, wordt de stof zelve voor hen hoe langer hoe geestelijker, hoe langer hoe meer levend. En terwijl wij bij het woelen der volken, bij de geruchten van oorlogen ontrust zijn en beangst, slaan zij ook daarheen een rustigen blik, want ook dat is natuur. Dat moeten wij van hen leeren. Hoe meer wij de *geheele* natuur als één eenheid, van één kracht uitgaande, beschouwen, en hoe zelfstandiger wij dat doen, des te meer zal ook voor ons de natuur spiritueel worden, des te meer zullen wij er God in erkennen. Wij zullen zien dat wat wij vroeger als dorre stof beschouwden, inderdaad niets anders is dan de taal, dan de woorden van de Godheid; die stof zal zich aan ons openbaren als leven, liefde en vrijheid, de openbaring, de buitenzijde der Godheid.

De Pythagoreërs deden een stap verder op de baan der wijsheid. Het praktisch belang stond bij hen op den voorgrond. Zij vroegen niet meer: wat is de natuur? maar: welke regelen kunnen en moeten wij uit de natuur afleiden voor ons eigen handelen? En als wij hen eens die vraag naspreken.....? O, als wij des avonds onze woning verlaten, en in de schoone natuur blinken ons van den hemel de tintelende sterren en zilveren maan tegen, - als wij die dan aanschouwen in haar onverstoorbaren loop, dien zij kalm en rustig en regelmatig volbrengen, zonder schokken of beroeringen - en wij slaan dan een blik op ons eigen leven, zoo onordelijk, zoo verward, zoo onzeker: - o, dan zouden wij kunnen wenschen ook maar één

van die sterren te zijn; dan zouden wij kunnen bidden om onzen vrijen wil maar te mogen verliezen, en ook zoo kalm en rustig en ordelijk onzen weg af te leggen! Dan zou ook aan onze borst die kreet der smart kunnen ontglippen, die aan Bilderdijk ontvlood, toen hij het gedicht van Boëthius vertaalde, waar hij roept om gelijkheid met de natuur. Wanneer wij ons met de natuur vereenzelvigen, dan zijn wij kalmer. De natuur roept ons toe: word mij gelijk; beweeg u zelven ook zoo stil en kalm, o mensch! naar maat, naar harmonie, naar muziek. Aan die stem ontleende Pythagoras zijn levensregel.

En zeer zeker, even als de Ionici, hebben de Pythagoreërs nog altijd recht van bestaan. Ook wij moeten tot hun stelregel komen, al is het na een langen en grooten omweg. In het koningrijk der Hemelen gelden dezelfde regelen van kalmte en orde als in den sterrenhemel. Wanneer God de menschheid aanziet, wanneer hij nederblikt op de volken, op deze groote stad met al haar woelingen en drukten, dan ziet Hij ons reeds even ordelijk voortbewegen als de sterren, - want de wanorde die zich aan ons vertoont is slechts schijn; de wanklank ligt slechts in onze ooren, die nog onvatbaar zijn voor de ware harmonie.

Hooger stonden de Eleaten. Het kon hen niet verborgen blijven, dat het begrip der natuur met zich zelf in strijd was. Overal deden zich tegenstrijdigheden voor. Vooral in de volgende punten. De Ionici spraken steeds van eigenschappen der stoffen, maar als men hen vroeg wat datgene was, dat die eigenschappen bezat, dan antwoordden zij telkens met nieuwe eigenschappen, zonder ooit het wezen der dingen uit te spreken. Hoe was verder te rijmen het begrip van substantie en het begrip van eeuwigdurende wording, vernietiging en oplossing? Eindelijk. Da philosophen hadden gesproken van de dingen buiten den mensch, maar kan men het bestaan der dingen op zich zelven wel afscheiden van het menschelijk denken? Immers neen. - Want niet de dingen zelve, slechts de begrippen der dingen nemen wij waar; nooit kunnen wij de dingen anders kennen, dan zooals zij ons voorkomen, en de diepste zelfstandige grond van iets dat buiten ons bestaat moet ons altijd verborgen blijven.

Al die tegenstrijdigheden stonden de Eleaten voor den geest. Maar toch werden ook zij nog door de natuur overheerscht en moest er dus ook voor hen een *zijn* buiten henzelven wezen. Wat was dat *zijn?* Dit wisten zij niet. De schepping werd hun een groote droom, waarin de werkelijkheid zich openbaart en toch weder verbergt: de veelkleurige natuur rondom hen wisten zij niet anders te verklaren, dan als de weerspiegeling

van *het eene ware zijn* door de veelkleurige glazen van ons verstand. Alles wat wij zien is niets dan een beeld van dat ware zijn - en het *ware zijn* zelf is daarachter. En altijd grijpt de mensch naar die waarheid, die hem altijd even onbereikbaar blijft. Daarom moesten zij het erkennen: er is een wereld van waar zijn, er is ook een wereld van betrekkelijk zijn, van schijn. De eerste moet rond, onafhankelijk, één zijn, maar blijft onbereikbaar voor den mensch. De andere was als een keten, langs welken de mensch van schakel tot schakel kon opklimmen, maar wiens oorsprong hij nimmer kon bereiken. Alleen zich vastklemmende aan het ideaal kon de menschheid in gedachten dit ware zijn bereiken, nooit *in waarheid*. Toch behielden zij één ding, eene weder onvergankelijke waarheid, namelijk die éénheid die zij zochten. Maar welke die éénheid was, dat ééne ware zijn, dat wisten, dat begrepen zij niet.

Op dat magere voedsel echter kon de mensch niet teren: overtuigd van den afstand waarop de mensch altijd bleef van het ware zijn, ontstond er een heir van sophisten, die luide verkondigden, dat de waarheid niet bestond, en die in dien wanhoopskreet voor den waren wijsgeer hun roem en hunne wijsheid stelden. Maar toen de sophist met spot en uit winstbejag die vraag deed hooren: wat is waarheid? toen zag de Godheid op de menschen neder en deed Socrates geboren worden.

Dit was de eerste voordracht. Martinus gaf nu voor zijn volgende voordracht dit programma op: De Grieksche wijsbegeerte na Socrates. (*Het denken stelt zich tegen de natuur over als haar meerdere.*) A. Socrates. (*Door het zuivere denken, niet door zinnelijke waarneming, is de waarheid te vinden.*) B. Plato. (*Het wezen van alle dingen is vervat in de ideeën of begrippen van den goddelijken en menschelijken geest.*) C. Aristoteles. (*De gedachte is de bewegende kracht der werkelijkheid.*) D. De Stoïcijnen. *De mensch, die denkt en overeenkomstig zijn denken handelt, is vrij, zalig en heilig.*). - *De Romeinsche wereldmonarchij een practisch Stoïcisme. De tijd rijp voor de komst van den Verlosser*.

Hij zou hier eerst spreken over Socrates alléén. Die rede over Socrates is altijd door allen, die Martinus gevolgd hebben, beschouwd als het hoogste toppunt, waartoe zijn welsprekendheid gekomen is. Wellicht zal men ons de vermetelheid vergeven, wanneer een enkele keel getracht wordt uit aanteekeningen, toen ter tijde gehouden, die rede nog eens te construeeren. Zelfs de flaauwe weêrschijn doet dunkt mij gevoelen, hoe heerlijk de gloed is geweest, die toen van Martinus uitging. Martinus

sprak dan over Socrates op den 29sten November 1854 op de volgende wijze:

Er zijn vier stellingen, vier groote woorden, waarin de waarheid des levens, voor zooverre die in ons bereik ligt, wordt uitgedrukt. Zij stemmen overeen met de vier perioden die wij in de geschiedenis der wijsbegeerte hebben te onderscheiden, want in elk tijdvak is één van haar ontdekt en aan het licht getreden. De Grieksche philosophen vóór Socrates leerden ons dat *het heelal eene eenheid is*, door één middelpunt gedragen, en dat slechts voor hen, die dezen grondslag erkennen, alles licht is geworden. De tweede periode ging verder: *die éénheid is geest*, is gedachte, is bewustzijn, predikte zij. Doch Christus kwam, en de goddelijke waarheid werd nu den mensch gebracht: *die geest is liefde*, dat denken is lievend en minnend; de scherpzinnigste gedachte is niets dan de vurigste gloed der liefde. De vierde periode eindelijk ging tot de openbaring terug, en putte uit haar die vierde groote waarheid: *die liefde wil vrijheid* en zelfstandigheid: ook in het schepsel moet zij wezen, dat is de wil des Scheppers. Wie deze vier waarheden heeft gevat en in zich opgenomen, hij is overgegaan van den dood tot het leven, want alle duisternis is bij hem weggevallen, om plaats te maken voor het licht: hij heeft de volle zaligheid gesmaakt, die de mensch in zijn aardsche leven bereiken kan. De voornaamste oorzaak van het gebrekkige der tegenwoordige opvatting des Christendoms ligt daarin, dat men de derde en vierde waarheid of wel de laatste alleen van de overige afzonderde, om dan haar alléén als goddelijk en eeuwig te erkennen: en toch, voor den denker zijn de beide laatsten zonder de eerste onbestaanbaar; hij kan zich onmogelijk op eene hoogte stellen, zonder vooraf de trappen te kennen die tot die hoogte hebben geleid. Gewoonlijk geschiedt dat niet: men gelooft aan de liefde, maar omdat niet eerst het heelal als rustende op de helderheid der gedachte wordt erkend, daarom is die liefde vaak zoo koud en half, daarom is die liefde de ware niet.

Beschouwen wij thans *de tweede periode* nader; zij leert dat de éénheid des heelals, die reeds vroeger gevonden was, geest en bewustzijn is. Aan het hoofd dier ontwikkeling staat *Socrates*, de eerste sterveling, die het gebied van het empirische weten verliet, en in wien de menschheid in haren eigen boezem greep, om aldaar den sleutel van het heelal te vinden. Waarmede zal ik hem u vergelijken? Ik weet geen beter beeld te gebruiken, dan dat waaronder Plato hem ons schetst in het Symposion. Plato verhaalt daar dat, als wij eene beeldengalerij intreden, ons oog daar ook Faunen, Saters of Silenenbeelden ontmoet, die ruw

gehouwen en in onedele gestalte, noch door kunstvolle bewerking, noch door uitdrukking onze blikken tot zich trekken. Maar ziet, - die Silenenbeelden waren meer dan zij bij den eersten oogopslag vertoonden; zij openden zich, en binnen in hen vond men godenbeelden, heerlijk bewerkt, meesterstukken der kunst. Zoodanig was ook Socrates: in uiterlijke gedaante deed hij zich onaangenaam en onaanzienlijk voor, doch wie tot zijn binnenste wist door te dringen, hij zou in hem godenbeelden vinden van onovertroffen kunst en schoonheid. Meestal wordt Socrates alleen als Silenusbeeld gekend, want de meesten raadplegen slechts de beschrijving die in de Gedenkwaardigheden, door Xenophon, van hem is opgeteekend: een man die op verre na niet bij machte was den diepen geest van Socrates te vatten; hij schetst hem ons als een eenvoudig, braaf en verstandig man, die onder het Atheensche volk nuttige zedelessen wist te verspreiden, wiens redeneeringen wij wel met zeker genoegen, doch niet zonder eenige verveling, kunnen lezen, en die, gelijk Schleiermacher het uitdrukt, wat te veel auf Niederländischen Art voortpraat. Maar als wij die beschrijving volgen, dan vragen wij verbaasd: hoe is het mogelijk dat zulk een man van staatswege is omgebracht? En na de lezing maken wij die eerste woorden van den goeden Xenophon tot de onze. Doch er is meer: als Socrates niets anders was dan die practische wijsgeer, die zulke nuttige zedelessen uitdeelde, hoe is het dan mogelijk dat met hem de geschiedenis der wijsbegeerte zich in twee streng onderscheidene helften verdeelde? Vanwaar de groote revolutie, die zich door hem heeft doen gevoelen? Vanwaar dat zij, die na hem kwamen, niets hebben willen doen dan de door hem gelegde kiemen ontwikkelen en op zijne grondslagen voortbouwen? Zou misschien Socrates iets meer geweest zijn, dan hij ons door Xenophon is geschetst? Ook Plato heeft ons in zijne verhevene dialogen veel van zijn leermeester medegedeeld. Meestal kent men den wijsgeer ook hier slechts van het uitwendige: de gewone lezer laat zich door den schoonen vorm bekoren; zijne tong wordt gestreeld door het Attisch zout, maar dat dit Attisch zout zelf weder een Silenengestalte is, dat godenbeelden in zich bevat, daaraan denkt hij niet, en zoo is ook hier zijne kennis onvolledig, want hij leest als met een deksel op het aangezicht. Maar daarenboven Plato was de man niet om eenvoudig na te praten, wat hij van zijnen meester had gehoord, en wij zijn dus in onzekerheid of dat wat Plato hem toekent wel in waarheid van Socrates afkomstig is. Zoo verkeeren wij in een moeijelijk dilemma, niet wetende waaruit wij den wijsgeer zullen kennen. Doch gelukkig staan ons eenige hulpmiddelen ten dienst. Er is een spreuk

van Socrates voor ons bewaard, die hij altijd op de lippen droeg, en die wel voor de meesten weder een Silenusbeeld gelijkt, maar daarom toch een diepen zin bevat; zij is deze: *ik weet, dat ik niets weet, dan alleen dit, dat ik niets weet*. Buitendien vinden wij bij Aristoteles, die altijd nauwkeurig onderscheidt tusschen de woorden van Plato en Socrates, eenige stellingen, die ons meer licht kunnen geven bij ons onderzoek; zij zijn deze; *Deugd en wijsheid zijn één: Niemand zondigt willens;* verder teekent deze op, dat Socrates *de dingen naar begrippen verdeelde*. Zoo wij deze gegevens nauwkeurig onderzoeken en daaruit een geheel samenstellen, en daarna andermaal de gedenkschriften van den goeden Xenophon opslaan, zullen wij daar menig woord beter begrijpen, en op vele plaatsen een zin- vinden, dien de schrijver wellicht zelf in de verhaalde gesprekken niet doorzag. Tevens is ons in die stellingen een maatstaf gegeven ter zifting van het Socratische en de Platonische dialogen, en zoo zien wij ons in staat de wijsbegeerte van onzen wijsgeer nauwkeuriger na te gaan.

Het wezen der Socratische philosophie meen ik aldus te moeten uitspreken: tot nog toe was de waarheid alleen door zinnelijke waarnemingen gezocht, die, hoe diep zij ook mogen gaan, en hoe verre zij zich ook uitspreiden, nooit anders dan de buitenste oppervlakte kunnen leeren kennen, terwijl het innigste wezen der dingen altijd verborgen blijft. Socrates greep het eerst in eigen boezem en vond den sleutel ter verklaring van het heelal. Gaan wij nader den zin zijner spreuk na, dan zal dit ons duidelijker worden. Johann Georg Haman heeft in zijn wonderbaar ironische Socratische Denkwürdigkeiten haar dus in het begin verklaard. Socrates (zegt hij) had veel te doen met hen, die zich verbeelden alles te weten: dagelijks verkeerde hij met sophisten, die alles behandelden, en toch eigenlijk niets wisten; gelijk nu een fatsoenlijk man, wanneer hij in gezelschap van valsche spelers komt, zich zal verontschuldigen, door te zeggen dat hij niet spelen kan, zoo stelde ook Socrates zijne nietwetendheid tegenover hunne veelweterij. Zeker die verklaring is aardig en fijn gevonden, maar toch mogen wij haar niet voldoende noemen, want het raadsel, hoe dan zulk een mensch eene geheele omwenteling in de philosophie zou kunnen gebracht hebben, blijft onopgelost. Laat ons Soorates nauwkeuriger nagaan: tikken wij van alle zijden tegen dat Silenusbeeld aan, om te zien of het ook ergens eene holte bevat, en ja, dan kan het ons niet lang verborgen blijven, dat onze spreuk niet slechts negatief, maar ook positief is. Dit ééne toch moest hij weten: wat weten is, eerst door het gewone begrip met de

notie van het ware weten te vergelijken, kon hij tot dit negatief resultaat geraken. - Dat ware weten heeft Socrates gevonden: het bestaat hierin, dat men een aaneengeschakeld stelsel van begrippen hebbe, en in het bijzondere altijd het algemeene zie, terwijl dat algemeene een begrip is, vervat in onze gedachten, uitgesproken in onze woorden. Slechts wie zoo de dingen kent, slechts van hem mag het gelden dat hij *weet*. Nu wordt ons ook het door Xenophon medegedeelde duidelijk; nu weten wij wat Socrates bedoelde, als wij hem door Athene's straten zien rondwandelen, en telkens hooren vragen en uitvorschen: wat is deugd? wat is recht? nu ook verstaan wij de door Aristoteles medegedeelde stelling die van eene verdeeling van begrippen spreekt.

Nog bevangt ontroering mij bij de gedachte wat naamlooze zaligheid Socrates moet gesmaakt hebben, toen het eerst de duisternis van het empirisch weten helder licht voor hem werd; toen hij die grootste ontdekking maakte, die ooit door eenig mensch is gedaan: alles rust op gedachte, welke begrijpbaar is voor den mensch. Naar het bijzondere behoefde hij toen niet meer te vragen, want het ééne algemeene had hij leeren kennen: wie het begrip eener zaak heeft, kent van zelf de gevolgen en bijomstandigheden. Zeg mij wat de staat is, en de geheele politiek wordt voor mij een kinderspel, want zoo ik dat ééne begrip heb gevat, vloeit al het andere van zelf hieruit voort. O, M.H.! waarmede zal ik u het gevoel schetsen, dat den wijsgeer bij die ontdekking moet hebben bezield; ik weet het niet anders te doen dan door eene vergelijking uit het gebied der Mythologie. - Er was een tijd dat het heelal zijn aanzijn reeds ontvangen had, en reeds niet meer woest en verward ter neder lag, maar toch was alles nog ledig, de ware polsslag des levens ontbrak, het was eene doode aarde. Saturnus, de verpersoonlijkte Tijd, heerschte over alles: hoe treurig moet zulk een heelal geweest zijn! Als wij den tijd toch voelen, dan is dat een bewijs dat ons leven nog ledig is, en het ware leven ons nog ontbreekt, want bij dagen en uren kunnen wij het nog afmeten. Altijd eentoonig was dat bestaan. Saturnus verslond aanstonds weder zijne kinderen, de eene dag slokte den anderen op om weder eenen nieuwen dag voort te brengen, die op dezelfde wijze zou verdwijnen. Maar ziet, er geschiedde eene omwenteling. Jupiter verving Saturnus op den troon des heelals, in hem was kracht en leven. De overgang tot die nieuwe wereldorde was deze. Reeds bestond de geheele schepping, hoe stil en doodsch dan ook; alleen de rozenstruik ontbrak. Het was een schoone morgen, de zon schoot hare frissche stralen op

het strand van het bekoorlijke Cyprus; schuimende golven kronkelden en krulden zich rondom de oevers van het schoone eiland, al weêrkaatsten zij den vriendelijken zonnegloed: stil bewogen zij zich voort: doch ziet, het schuim der baren dringt zich te-zamen, het drijft tot één, en een wonderschoone gestalte wikkelt zich los uit 't schuim, het was Aphrodite; zij heft het hoofd uit de golven, dat was het oogenblik van haar geboorte, zij slaat een blik op de aarde rondom haar, en het bewustzijn van leven ontwaakte in haar binnenste, want zij wist dat deze aarde bestemd was om door haar te leven, dat zij het koude hart van warmen gloed zou doen tintelen, dat zij aan den ledigen tijd een heerlijken inhoud zou geven. De golven wentelen en vleijen zich krullend om haar; zij drukken zich verheugd tegen haar boezem aan, en niet dan noode zetten zij haar af op de oevers van Cyprus. Niet verre van het strand verrees een tempel, bestemd om de schoone godin te ontvangen, van de zee gescheiden door een veld met kruiden en sprietjes, hoe eentoonig dan ook van kleur. Naar dien tempel spoedt zij zich, en eenige plantjes mogen de zaligheid smaken van door haar voet te worden gedrukt, zij trilden van genot bij die gewaarwording, en dachten en mijmerden en droomden den ganschen dag van niets anders dan van dat zonderling liefdesavontuur: - en toen het uur der ruste kwam, hadden zij zoo gaarne zich aan die bespiegelingen willen blijven overgeven, en zacht sluimerden zij in. Maar het baatte niets, want zij droomden van de schoone Venus, en toen zij des anderen morgens ontwaakten, zagen zij vol verbazing zich zelven en elkander aan: en ziet, overal waren zij met schoone kleuren bekleed, zij waren een rozenstruik geworden. Het leven was een ander leven geworden, het hart klopte in den boezem, en de doodsche ledigheid was voorbijgegaan. Alles bloeide.

Stelt u, M.H.! Aphrodite voor zooals zij, zich loswindend uit het schuim, zich boven de aarde verhief. Wat moet er in haar blikken hebben gelegen, toen zij die rondom zich sloeg, en zij aan al de geslachten dacht die door haar eerst zouden leven!

Datzelfde gevoelen bezielde Socrates, toen hij tot het schitterend resultaat kwam, waarmede hij de wereld verrijkte. De mensch had langen tijd in de natuur geleefd, hij had haar waargenomen, en niets dan een eentoonige reeks van duizend middelen gevonden, - altijd vond hij middelen, die tot een einddoel moesten leiden, doch dat einddoel zelf bleef hem verborgen. Stelt u den mensch, die het ellendige van dat pogen doorziet, voor oogen; eensklaps ontwaakt in hem het bewustzijn: die natuur is niets anders dan de uiterlijke gedachte, die ook in mij leeft, zij is

het buitenste van het denken: en dat denken, ik ken het: die gansche natuur is geest van gelijken aard als ik, ik kan met haar spreken en haar verstaan. In den beginne was de gedachte, en door de gedachte is alles gemaakt, wordt alles gedragen en alles is dus verstaanbaar voor het menschelijk denken. Hij, in wien dat bewustzijn is ontwaakt, ziet de schepping met eenen nieuwen blik aan: ik kan u kennen, roept hij haar toe, zoo ik u maar in begrippen omzet; uw innigste wezen behoeft voor mij niet ondoorgrondbaar te blijven; ik kan het doorgronden en weten.

Socrates nu was reeds een grijzaard toen hij die ontdekking maakte, en hij wist dus dat hem niet meer gegeven was de volledige kennis der natuur aan het licht te brengen, doch ik wil, sprak hij, de kiem die ik heb ontdekt, in de borsten van mijne jonge medeburgers leggen, opdat in hen die waarheid zich ontwikkele. In het bewustzijn van het groote idee dat hij aan het licht had gebracht, kon hij ‘het weten’, 't welk slechts bij de buitenzijde zich bepaalde, ‘een niet weten’ noemen, en zijne eigene kennis alleen in het bewustzijn van dat hoogere stellen. Zoo vergeleek hij zich zelven bij eene oude vrouw, die zelve geene kinderen meer krijgt, doch door de aanwending der kunst anderen weet zwanger te maken en anderen in de geboorte bijstaat.

Door het machtig gevoel van zaligheid overstelpt, kon hij niet anders uitroepen dan deze woorden: er is een ware wetenschap ook voor den mensch verkrijgbaar, ik bezit haar ook niet, maar ik weet dat ik ze niet heb, want ik ken haar wezen. Daarom ook noemen alle latere philosophen zich gaarne zijne kinderen, want alle treden in zijn voetspoor, zoekende naar de waarheid, langs den weg dien hij hun heeft aangewezen.

Al zegt de spreuk van Socrates dat hij eigenlijk niets weet, zoo is het er toch verre van af dat zij alleen eene beteekenis van armoede zou wezen. Even als de Christen in het geopenbaarde en in het leven nog zooveel duisters ziet, waarvan hij de opheldering eerst in een volgend leven verwacht, en toch, zoo men hem vraagt of hij zich armer vindt dan zoovelen die gerust voortleven, tevreden met de aarde, en zonder verlangen naar den hemel, en of hij met hen zou willen ruilen, luide *neen* antwoordt, met de betuiging: wij hebben den schijn van ons gedaan, en weten dat er een waar zijn bestaat, al is het nog niet geheel in ons: wij hebben de eerstelingen des H. Geestes reeds in ons binnenste: onze armoede is veel rijker dan hun bezit. Evenzoo was het ook met Socrates' spreuk; aan de bekentenis van de armoede paarde zij een triumfkreet over het veroverde goed, over de kennis van dat ééne ware weten. Wel

is die bekentenis evenals die des Christens ootmoedig, ongeveinsd, maar daarom aarzelt de wijsgeer niet, evenmin als de geloovige, te erkennen dat zijn leven specifiek beter is dan dat van hen, die hunne armoede niet kennende - berustend in het ontvangene - voortleven.

Het orakel te Delphi - waaraan ik niet durf besluiten of wij het eene hoogere goddelijke inspiratie moeten toekennen - het orakel te Delphi heeft Socrates voor den wijssten aller menschen verklaard: dat is, hem niet een veelweter, een philister, een man van gezond verstand genoemd, maar het heeft daarmede aangeduid dat in Socrates iets geheel nieuws ontstaan was, en een bewustzijn in hem was ontwaakt dat de wereld vroeger niet kende. En het orakel wist wel wat het zeide, even als Socrates die uitspraak zeer wel begreep; daarom ging hij zich met de anderen vergelijken, en bevond dat het verschil daarin bestond, dat zij meenden iets te weten, terwijl in hem de overtuiging leefde dat hij niets wist, - ons weten is niet de kennis van de oppervlakte der dingen, zooals die op het netvlies van ons oog zich afspiegelt, wij kunnen met onzen blik nooit verder dan het uitwendige doordringen; neen, alles hangt op eene gedachte Gods; de schepping zelve is niets dan een zichtbaar geworden gedachte van het hoogste Wezen, en de mensch eene zelfdenkende gedachte van den Allerhoogste; wij behoeven bij de kennis ons niet tot het uitwendige te bepalen: door de redeneering klimmen wij op tot het begrip der dingen, en eerst dan is onze kennis grondig en volledig.

Rigten wij ons nu tot de beide andere stellingen van Socrates, door Aristoteles ons medegedeeld: *Wie wijs is, is tevens deugdzaam*, en: *Niemand zondigt willens*. De eerste stelling, zij zegt hetzelfde (hoewel in veel mindere mate), als hetgeen later door het Christendom is uitgesproken, dat het geloof noodzakelijk rechtvaardigt, en dat hij, in wien het geloof geplant is, braaf moet zijn. Gelijk de Reformatie die waarheid tot bron des inwendigen levens maakte, en Jezus verklaarde: die zondigt weet niet wat hij doet, evenzoo moeten wij ook Socrates' spreuk opvatten. Wanneer wij, Christenen, iemand van een geloof zonder werken hooren spreken, dan worden wij toornig, want wij weten dat zulk een spreken onrecht doet aan het geloof hetwelk wordt opgevat als een dood iets, het opzeggen eener van buiten geleerde les, met onderdrukking van allen twijfel: dat is het geloof niet dat den mensch deugdzaam maakt. Het geloof kan in de borst niet ontstaan zonder eene geheele omkeering des levens, zonder wedergeboorte, maar wie dan ook daarna gelooft, hem is het geloof eene kracht ten leven, die hem bezielt

in alles wat hij doet. Wilt gij een schoone en warme ontwikkeling des geloofs lezen, slaat dan Luther's voorrede voor den brief van Paulus aan de Romeinen op, en ziet hoe hij gloeit van verontwaardiging over die doode opvatting van het geloof, die geen invloed op het leven uitoefent. Neen, eerst geeft het geloof verbrijzeling des harten over de zonde, allengs wordt de zonde overwonnen, en de geloovige moet in reiniging en heiligmaking toenemen. Zoo dacht ook Socrates over de wijsheid: alle deugden waren hem uitvloeisel der wijsheid, en onafscheidelijk van haar. Dapperheid, matigheid - zij zijn niets anders dan de kennis van datgene wat men het meest te weten heeft, zij berusten op een grondig weten en kennen der dingen. - Gelijk ten tijde van Luther het geloof gewoonlijk als een dood iets werd opgevat, dat op het leven geen invloed had, zoo is het thans het geval met het denken. Men beschouwt 't als iets afgetrokkens dat op zich zelf staat, dat in een bijzonder loket van ons hoofd teruggedrongen, op ons zelven en het leven geen invloed kan hebben, - en toch het denken is ten innigste met ons bestaan ineengevlochten; wij weten niets dan dat wat wij zijn, nihil scimus quam quod sumus. En zoo is het ook met de liefde: want ook denken en lieven zijn onafscheidelijk, slechts wat wij denken lieven wij, omdat wij op de wieken, die de liefde ons aanhecht, het heelal doorvliegen; het lieven scherpt ons verstand; het is in waarheid denken, en de wijsbegeerte zij is slechts eene andere vorm der verliefdheid en liefde. En die ware wijsbegeerte *moet* in het leven ingrijpen, zij *kan* niet dood zijn; buiten haar mag een lagere trap van deugd bestaan, doch even als wij, Christenen, weinig aan eene natuurlijke liefde hechten, die ook de dieren met ons gemeen hebben, en eerst die liefde voor de eenige ware erkennen, welke uit het geloof zich ontwikkelt, even zoo dacht Socrates over die deugd; zonder wijsheid is zij een toevallig iets, dat uit het instinct van goedhartigheid ontspringt, maar dat het ware fondament, de echte menschelijke wijsheid, mist, en aan de andere zijde was hij overtuigd dat waar dat fondament gelegd is, de deugd noodzakelijk *moet* volgen. Het geloof ontstaat door de prediking, zegt de apostel, al worden niet allen die de prediking hooren bekeerd, omdat een deksel op veler ooren ligt, en de woorden des levens niet tot het binnenste des harten doordringen. Even zoo wist Socrates dat hij niet op een ieder evenveel vermocht, maar als er een jongeling tot mij komt, zeide hij, dan is er eene stem in mijn binnenste, die mij meldt of ik in staat zal zijn hem tot de eeuwige waarheid te leiden. En is die stem bevestigend, is hij door de Godheid uitverkoren, dan *zal* hij door mijne prediking

zalig worden. Is het niet alsof wij den weêrklank vinden van de taal des evangelies, dat wie de blijde boodschap waarlijk in zich opneemt, onmogelijk verstoken kan blijven van de zaligheid. Wien God heeft uitverkoren, dien heeft Hij ook geroepen, en wien Hij geroepen heeft, dien heeft Hij ook geheiligd. Voor wien het uur, door de Godheid bepaald, geslagen heeft, roept Socrates uit, die wordt door mijne redenen wijs, en daardoor noodzakelijk heilig en zalig; nooit kunnen zij uit die zaligheid weder uitvallen, want wie eenmaal die zaligheid heeft gesmaakt, voor hem is zij eeuwig en onveranderlijk. Deugd en wijsheid zijn onafscheidelijk. Daarom is ook de deugd te leeren.

Ten nauwste hangt met deze stelling zijne tweede samen: *dat niemand willens zondigt*. Ook hier hooren wij eene taal die een flauw afschijnsel van het volle licht des evangelies ons wedergeeft. Als Jezus in zijne laatste oogenblikken nog aan het kruis de bede slaakt: ‘Vader vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen,’ dan is het er verre van af dat wij eene uiting van 's Heeren goedhartigheid daarin mogen vinden. Hij meende wat Hij sprak, en diepe waarheid lag aan zijne woorden ten grondslag. Zoo is ook Socrates' taal op te vatten: als het eenmaal licht in ons binnenste is geworden, en de wereld van schijn voor ons is weggevallen, dan zullen wij heilig zijn. Vóór dien tijd wisten wij niet wat heiligheid was, het hoogere was ons onbekend, en zoo was ons leven een leven van zonde, van zonde uit onwetenheid. Meent echter niet dat hiermede ook maar in het minst het gevoel der verantwoording en der wroeging zoude zijn weggenomen, want zoo wij al zondigden uit onwetenheid, onze schuld ligt hierin: dat wij nog niet wisten terwijl wij reeds zoolang konden weten; juist daarin, dat wij nog zoo laag, zoo weinig ontwikkeld zijn, ligt onze zonde. Allengs leeren wij de zonde begrijpen, wij zien het dat ieder naar het goede streeft, maar uit onkunde zoo menigmaal het kwade voor het goede houdt.

Menigmaal veroorloofde ik mij in mijne rede eene vergelijking tusschen Christus en den Heidenschen wijsgeer. Verwijtend richt wellicht een uwer de vraag tot mij: is dan het Christendom niets anders dan Socrates' leer? Mijn antwoord is gereed. Zoo wij Socrates om Christus verlagen, dan doen wij al een zeer lage handeling, want vooreerst zou ik u wel willen vragen, wat Christus zoude gevoelen, als Hij zag dat men een ander verlaagde om Hem hoog te kunnen stellen? Maar er is meer: alles wat is, bestaat alleen door Christus, en zonder Hem is niets van wat is; ook in Socrates was Christus; zoo gij dus den eersten miskent, dan is het niet de heiden dien gij onrecht doet, maar gij

lastert den Christus zelven. In elk geval zoude 't toch al eene zeer zonderlinge jaloerschheid zijn, dien gij in den Verlosser veronderstelt, zoo gij meent dat men zijne eer te na kwam, omdat men den mensch verheft. Wilt gij weten wat het ware onderscheid is tusschen den zoon van Sophroniscus en den Zoon van God? Het is dit: de eerste sprak: het heelal is geest, de tweede: die geest is liefde. - Doch niet alsof de wijsgeer uit zich zelven de waarheid kende, ook in Socrates sprak Christus, ook de eerste stelling sprak Hij, maar het was de nog niet geopenbaarde Zoon, die de wereld daarmede verrijkte.

Het verschil tusschen beide moge u blijken uit beider dood. Socrates had zijn gansche leven onder het Atheensche volk geleefd, en de hoogste wijsheid, die hem was geopenbaard, voortdurend rondgedragen; in ieder mensch zag hij een verscholen engel, dien hij overal en in alles aan het licht wilde brengen; een ieder had hij van onkunde overtuigd, doch omdat de waanwijze Atheners dat bewustzijn niet wenschten, zoo werd de wijsgeer door hen ter dood veroordeeld. Maar de dood was hem eene verlossing; nooit is iemand met zoo namelooze blijdschap gestorven: hij zocht het ware zijn, dat hij als bereikbaar voor den mensch kende, maar dat ook door hem zelven nog niet geheel bereikt was (oogen en ooren toch belemmerden hem nog steeds om het te bemachtigen), en nu zou hij naar het rijk der ideeën gaan, waar niets hem van dat ware licht meer zou kunnen verwijderd houden; eene onuitsprekelijke blijdschap vervulde zijn boezem. Zijne verdedigingsrede was als eene uitdaging aan zijne rechters; als een die feest vierde trad hij voor hen; des nachts beloofde een droomgezicht hem dat ten derden dage zijn vurige wensch, om in de betere gewesten verplaatst te worden, vervuld zou worden. Op den laatsten dag onderhield hij zich met brandende begeerte over het rijk der ideeën, waar hij zich heen begaf. Vrouw en kinderen liet hij even bij zich toe, maar verwijderde ze aanstonds weder met de woorden: zij begrijpen niets van mijn geluk. Met innige blijdschap nam hij den gifbeker, en legde zich ter ruste; hoe langer hoe gelukkiger, hoe langer hoe zaliger gevoelde hij zich. Gij moet weten wat gij met mijn lijk zult doen, sprak hij tot zijne jongeren, want ik zelf ontvlugt u. En na het verzoek aan Echecrates te hebben gedaan om een haan aan Aesculaap te offeren, ten einde de Godheid voor de genezing, die de dood hem aanbracht, te danken, werd zijn vurigste wensch vervuld en blies hij zalig en gelukkig den laatsten adem uit.

En nu Christus! - Nooit stierf iemand met naamloozer smart en bitterder leed, dat toch zeker niet uit vrees voor den dood

ontstond. Weinige dagen voor zijn lijden deed de Heer een plechtigen intocht in het groote Jeruzalem, dat met palmtak en gejuich Hem ontving. Hij liet zijn blik over de stad gaan, en als altijd, wanneer Hij een groote schare rondom zich zag, zoo werd Hij ook nu door het krachtigst gevoel van gemeenschap overweldigd. Die velen meenden gelukkig te zijn, en wisten niet dat datgene wat zij hadden, van hen zou worden weggenomen; maar Christus wist het; Hij zag de barensweeën en smarten, die hun deel zouden moeten worden; Hij wist dat zij schijnbaar zouden triumpheeren, maar dat de vreugd hun tot leed zou worden, dat de zonde zich het sterkst zou gaan openbaren, en dat zij slaande op hunne borsten van den kruisberg zouden wederkeeren. Hij ziet dat alles, en die gedachten geven Hem de roerende woorden in, die ons door den Evangelist zijn vermeld. Slechts korten tijd vertoefde Hij in die stad, die Hem zoo bittere smart deed gevoelen. En toch ontbrak Hem ook toen geen moed: staande voor zijne rechters, door allen verlaten, toen ook het gevoel van gemeenschap met God Hem was ontnomen, sprak hij dit heerlijk woord op de vraag des Hoogepriesters: ‘Zijt gij Gods Zoon?’ ‘Ja, gij hebt het gezegd.’ Verhevener woord is nooit op aarde gesproken; niets bewijst beter hoe ook in het vreeselijkst lijden de kracht Hem niet begaf. In de laatste gesprekken die Jezus met zijne jongeren hield, sprak Hij niet van het rijk der ideeën, waar Hij heenging, maar Hij sprak van hen die achterbleven, en als in tegenstelling met Socrates' woorden, vertroost Hij hen met de overtuiging dat, al moge zijne uiterlijke gedaante hen verlaten, Hij zelf met hen blijft. Nog aan het kruis had Hij een hart voor het leed der menschheid, en terwijl Socrates in zijn laatste ure Xantippe van zich dreef, was Jezus ook toen nog met het lot zijner moeder begaan, en wees haar zijnen liefsten jonger aan, die haar tot zoon zou wezen.

Socrates en Jezus - hun beider dood was spoedig, doch bij den eersten was het door vurige begeerte en naamlooze blijdschap: bij den laatsten werd het hart door overmaat van leed overstelpt en bezweek onder den last der smart. Ziet daar het onderscheid. Socrates wist dat het heelal geest was, en dat hij door zijnen geest met dien geest gemeenschap konde hebben; in Christus leefde het bewustzijn der *liefde*. Hij droeg de menschheid in zijn boezem.

Vandaar dat de discipel van Socrates niets vuriger wenscht dan aanstonds te sterven. Zoo verhaalt Cicero ons van een jongeling, die uit brandende begeerte naar het rijk der ideeën, een einde maakte aan zijn leven, en ook Cato sterkte zich door de

lezing van Socrates' gesprekken, vóór hij het zwaard in eigen boezem stak. - Doch de Christen zoude zich aan allen willen vastklemmen, hij wil de zaligheid niet, zoo hij haar niet met zijne broeders deelt; hij hecht waarde aan niets dan aan datgene wat hij als resultaat van het gemeenschappelijk denken en gevoelen kent.

Hoeveel grooter die ontwikkeling is, die het Christendom gaf, springt in 't oog: de geschiedenis vóór Christus gaf niets dan een praeludium van wat de Verlosser bracht. De Reformatie is niets dan een terugslag op den Verlosser. Hij is alles in allen. Door den Heiden te verheffen verduisteren wij in niets den stralenkrans die den Zoon van God omgeeft! -'

De derde voordracht behandelde nu de scholen na Socrates, tot op de komst van den Verlosser. Allereerst Plato. Plato, die eigenlijk niets anders is dan Socrates, die van der jeugd af aan de Socratische methode heeft gekend en gevolgd. Hij is het heerlijke Jupitersbeeld, dat in de Silenus-gestalte verborgen was geweest. Socrates was met ironie en in onaanzienlijke gestalte de Atheensche Staten doorgegaan; doch toen hij stierf, viel de Silenus-gestalte uitéén, en het heerlijk godenbeeld trad in den God der wijsbegeerte, in Plato te voorschijn.

Als men van de Platonische philosophie spreekt, dan verstaat men daaronder zijn leer van de ideeën. Wat verstond Plato door zijn ideeën? Een voorbeeld heldere het op. Als hij een zaal met rechters zag, dan sprak hij: gij allen verdedigt de belangen van de orde en van den staat en verbeeldt u voor een eindig doel werkzaam te zijn, maar achter u is eigenlijk iets anders: het is de idee-rechter, die in u zich openbaart. De Godheid denkt zich een ideaal-staat, daarin moet weder een volkomen rechter wezen; doch niet tevreden met die gedachte, wil zij ook werkelijk maken wat zij denkt om de zaligheid der aanschouwing van dit ideaal te smaken. Zij kan echter de verwerkelijking alleen volbrengen in een onzuivere stof, die nooit de idee geheel weêrgeeft, en daarom zijn er zoovele dingen noodig om te-zamen de zuivere idee voor te stellen.

Plato was dichter en kunstenaar. Zijn God is ook dichter en kunstenaar. Het heelal is hem een ἄγαλμα door de Godheid gevonden, om er zich zelven en de menschen mede te verlustigen. Toen Hij sprak: er zij! begonnen de ideeën zich te realiseeren, zij woelden en bruischten in de stof en zullen woelen en bruischen, totdat de uitdrukking geheel aan de idee zal beantwoorden. - Vragen wij nu of wij in dat stelsel voldoening kunnen vinden, dan is het antwoord dit. Dezelfde zwarigheid,

die altijd tegen de kunst in ons oprijst, doet zich ook hier voor. Van kunstgenot kan men niet leven. Die Godheid met al haar kunst is ons te koud. Hij is geen vader der menschen; wij kunnen ons nooit tot hem verheffen dan in oogenblikken van kunstgenot. Die Godheid heeft niet waarlijk hart voor de menschen, de haren des hoofds van een iegelijk onzer zijn bij Hem niet geteld; Hij telt zijn ideeën en zorgt voor haar; nooit vermengt Hij zich met de wereld.

Aristoteles greep die stof, die massa weder aan, die door Plato in zijn systeem was overgelaten. Hij leerde dat die stof inderdaad geen werkelijkheid had. In alles schuilt de gedachte. De stof is slechts een mogelijkheid om de gedachte te verwezenlijken. Zoo verkreeg hij weder de eenheid, die bij Plato gemist werd. Maar de idee was bij Aristoteles niet zuiver meer; zij werd door de verbinding getroubleerd. In alles was nu een streven. Het menschelijk bestaan was niet anders dan de poging om ziel te worden, en de ziel zelve slechts een poging om Gods gedachten in zich op te nemen. De gedachte is de bewegende kracht der werkelijkheid. In een hymne, die hij der Godheid toezingt - want al is het in Proza vervat, zijne bezielde woorden mogen den naam van hymne dragen - heet Aristoteles haar de Albeweegster, omdat het in alle dingen het begeeren naar haar heeft verwekt; en datgene wat ons tot haar heenvoert, noemt hij den trek naar gedachten. De leemte van het stelsel is, dat wij niet verder dan de gedachte komen. Tot het begrip Liefde komt hij nergens. In alles is slechts een mogelijkheid, die werkelijkheid kan worden, maar die, als zij voltooid is, in de Goddelijke gedachte zich verliest. De voltooijing van ons bestaan is tevens onze ondergang.

De Stoïcijnen nu brachten deze resultaten van Plato en Aristoteles op het practisch leven over. De Stoïcijn stelde dat de geheele wereld door de rede geregeerd wordt.

..... Pascal zegt ergens, dat de zaligheid der Stoïcijnen zoo groot was, dat zij den zelfmoord als achterdeur moesten openhouden. Die spot is eenigermate verkeerd, want gedachte is altijd liefde, en dat ook de Stoïcijnen die eerste beginselen van liefde niet vreemd waren, blijkt b.v. uit Cicero's werk, de Legibus (Lib. I.). En buitendien was voor den Stoïcijn de zelfmoord een relatieve deugd, al is zij voor ons een der grootste misdaden. Hij beschouwde den dood als iets, dat in der menschen macht stond; wanneer dus de rede gebood te sterven, bleef hij ook daarin zijne maximes getrouw, en het sterven was hem een redelijk weggaan uit deze wereld; zoo lang hij niet wist dat God de levensmate in Zijn eigen hand

had gesteld, kon de zelfmoord niet anders dan relatieve deugd zijn.

Ook een groot gemeenschapsgevoel kenmerkte den Stoïcijn. Bij alle menschen stelde hij de gedachte gelijk en dezelfde; ééne gedachte kon dus geheele identiteit tusschen twee personen vestigen: een ander vereischte dus dezelfde liefde als welke men zich zelven toedroeg. De Stoïcijn trachtte altijd het individuele van ieder af te nemen en werd dus in waarheid een cosmopoliet.

Martinus nam hieruit aanleiding om met een enkel woord op te merken, hoe de roeping van het Romeinsche volk was om het Stoïcisme te realiseeren en hoe het Romeinsche rijk zelf niet dan een practisch Stoïcisme werd. Het eigenaardige van de Romeinen is, dat zij mannen met rede waren, die met ijzeren wil volvoerden wat zij zich eens hadden voorgesteld. Ten onrechte beschuldigt Augustinus hen van roem- en eerzucht: neen, in hen leefde het bewustzijn eener roeping, die zij te volbrengen hadden: de wereld wilden zij tot ééne stad maken, orbem urbem facere, waarin alle individualiteit zoude vervallen, en die alleen dat, wat allen gemeen is, mocht opnemen. In den aanvang imponeerde Rome slechts zijne nationaliteit, maar allengs kwamen zij er toe alle individualiteit uit te wisschen. Werkelijk heeft de groote stad dit doel bereikt: gedeeltelijk in haar heerschen, geheel in haar taal en recht. Vooral onder Augustus kwam Rome tot de bereiking van haar bestemming, hij had zich tot doel gesteld eene centralisatie aller volken in de oude stad. Daartoe was tellen en meten noodig. Opmetingen en volkstellingen werden dus door hem verordend. Een algemeenen census, den eersten van het geheele volk, schreef hij uit. Tot nog toe splitste zich de geschiedenis in gewijde en ongewijde; doch als de wereld voor de waarheid rijp zoude geworden zijn, moest Palestina uit één spatten, terwijl toch aan datzelfde Palestina beloofd was, dat het eenmaal zelf allen zou beheerschen. Meer en meer werd het net van den census uitgebreid; zelfs te Bethlehem werd een bureau gevestigd, en ziet, juist toen werd de Christus geboren, die het ware middenpunt van het heelal zou worden, dat door Rome was voorbereid. Jezus was het, die de bestemming in zich droeg om de ware ideeën van het Romeinsche rijk te vervullen. Hij was niet gekomen om iets af te breken, maar om te vervullen. Het is opmerkelijk hoe de Zaligmaker, nadat Hij in Cajafas tegenover het Joodsche volk gestaan had, toen Hij tegenover de Heidenen werd overgesteld, aan den Romeinschen landvoogd niet in Joodsche termen, maar in eene taal, die den Romein verstaanbaar moest zijn, het antwoord gaf:

ik ben een Koning. En werkelijk, het duurde niet lang of de wereld was Christelijk en Rome het middenpunt der Kerk. Het vroegere tijdperk was gesloten; van nu af aan zouden niet meer de Romeinen maar de Germanen de eerste worden in het plan der geschiedenis.

Met deze drie voordrachten was de beschouwing der philosophie vóór Christus gesloten. Martinus zou nu de wijsbegeerte na Christus gaan behandelen. Wij zullen thans minder uitvoerig in ons overzicht zijn. Trouwens het is ons slechts te doen om het standpunt van Martinus, minder om de zaak zelve. De voordrachten over de oude Grieksche wijsbegeerte gaven ook reeds voor een goed deel dit standpunt aan. Wij zullen ons nu vergenoegen slechts enkele punten aan te stippen.

Martinus heeft weder in een programma den geleidelijken gang aangewezen, dien hij in de geschiedenis der nieuwste philosophie meende te vinden. Zijn schets van die ontwikkeling was de volgende:

A. De wijsbegeerte na de komst van den Verlosser en vóór de Reformatie. (*Het denken gevoelt zich door de Christelijke openbaring overheerscht en daaraan onderworpen*.)

I.

Speculatieve inhoud der Christelijke openbaring.

a Bevestiging van het resultaat der Grieksche wijsbegeerte, dat de gedachte de grond is van het Heelal. (*Leer van den Logos*.)

b Nieuwe leer des Christendoms. (*Het denken, dat het Heelal draagt, is tevens lieven*.)

1. Liefde van God tot zich zelven. (*Leer der Drieëenheid*.)
2. Liefde van God tot de menschen. (*Leer der Verlossing*.)
3. Liefde van den mensch tot God en den naaste. (*Christelijke zedeleer*.)

Overgang van de Grieksche tot de Christelijke wijsbegeerte.

a De Grieksche wijsbegeerte doet eene poging, om zich aan het Christendom aan te sluiten. (*Nieuw-Platonische school*.)

b De Grieksche wijsbegeerte neemt Christelijke bestanddeelen in zich op. (*Pseudo Dionysius Areopagita*.)

c De Grieksche wijsbegeerte verandert in de Christelijke. (*Joannes Scotus Erigena*.)

II.

De philosophie der middeleeuwen.

1. Schooltijd der jeugdige Europesche volken. (*De wijsbegeerte wordt Scholastiek*.)
2. De schoolsche vorm zelf wordt het voorwerp der wijsgeerige bespiegeling. (*Strijd tusschen de realisten en nominalisten*.)
3. Daar in den boezem des Christendoms het denken tevens lieven, en het lieven tevens denken is, splitst zich de wijsgeerige bespiegeling in tweeën.

a Het gevoelen en beminnen oefent een overwegenden invloed op het denken iut. (*De Mystieken*.)
b Het denken onderdrukt het gevoel. (*De Scholastieken*.)

B. De wijsbegeerte na de Reformatie. (*Het denken eigent zich, vrij en zelfstandig, den inhoud der Christelijke openbaring toe*.)

I.

Begrip der Reformatie. *Het Christelijk individu verwerpt de massa der traditie en de uiterlijkheden der kerkgemeenschap, en trekt zich terug op zijn eigen onmiddellijk bewustzijn en op het gezag der H. Schrift*.

II.

Wijsbegeerte na de Reformatie.

A. *Eerste periode* (de verledene): Afval der wijsbegeerte van de Christelijke openbaring. (*Het menschelijk denken wordt opgevoed tot vrijheid en zelfstandigheid*.)

1. De menschelijke geest trekt zich terug op de empirirische waarneming der natuur. (*Baco van Verulam*.)
2. De menschelijke geest trekt zich terug op de eerste en eenvoudigste waarheden, het meest oorspronkelijk en onmiddellijk in de rede geopenbaard. (*Descartes*.)
3. Op den grondslag dier waarheden wordt het gansche heelal in een wijsgeerig stelsel geconstrueerd. (*Spinoza*.)
4. De mensch bezint zich, dat hij in de wijsgeerige constructie van het heelal zijn eigan construerend *ik* uit het oog heeft verloren. (*Leibnitz*.)
5. De mensch, zijn eigen *ik* beoefenende, vindt in de regels van zijn denken de wetten, die de hem omringende schepping beheerschan. (*Kant*.)
6. De wetten van het menschelijk denken *beheerschen* niet alleen de hem omringende schepping; maar die ge-

heele schepping *zelve* is niets anders dan de *verschijning* der wetten van het denkvermogen. (*J.G. Fichte*.)

7. Op den grondslag van dit beginsel wordt het gansche heelal in een wijsgeerig stelsel geconstrueerd. (*Hegel*.)

B. *Tweede periode* (van overgang.)

1. De mensch, na alles te hebben opgelost in zijn eigen *ik*, schrikt voor dien afgrond der vernietiging terug. (*Jacobi*.)
2. De menschelijke geest, zonder den eens ingeslagen weg te verlaten, tracht eene wezenlijkheid buiten zijn *ik* terug te vinden. (*J.G. Fichte, in zijne latere periode, en Schelling*.)

C. *Derde periode*, (die van de toekomst): Het wijsgeerig denken, opgevoed tot vrijheid en zelfstandigheid, keert tot de Christelijke openbaring weder.

Wij voegen nu aan dit programma slechts enkele opmerkingen, fragmenten van hetgene het meest karakteristiek uit de voordrachten van Martinus mag genoemd worden.

Allereerst zijn opvatting van het optreden van 't Christendom. Tot nog toe - zoo sprak Martinus - was de mensch althans in het ongewijde deel der geschiedenis als aan zich zelven overlaten; hij had beproefd hoeverre zijne wijsheid reikte. Zijne wijsheid was geheel Weltweisheit; de mensch bestudeerde de natuur en trachtte tot het middelpunt der wereld door te dringen, maar daartoe te komen was hem niet mogen gelukken. Toen hij nu zijne krachten ten volle had beproefd, ziet daar kwam op eens het middelpunt tot hem en verscheen hem in menschelijke gedaante, het opende met hem een gesprek en zeide: ‘ja, het is waarheid wat gij hebt gevonden: ik ben gedachte, maar ik ben meer, ik ben ook liefde en wil gemeenschap aanknoopen met een iegelijk uwer; om dat te bewijzen daartoe strekte de geheele geschiedenis.’ - De menschheid had haar God gezien en en gehoord; de herinnering aan dat gesprek, dat zij met haar mocht voeren, kon nooit weder worden uitgewischt: de geschiedenis wendde zich om, maar van nu af aan had zij een Janusgedaante, waarvan het eene hoofd naar de toekomst zag, en het andere voortdurend naar het verledene staarde: de mensch deed verder niets dan datgene zich assimileeren; de Weltweisheit was veranderd in Gottweisheit. Men kende meer dan de wereld, want, om het zoo uit te drukken, achter de wereld om had men de Godheid gezien: de mensch trachtte nu de openbaring in overeenstemming te brengen met de wereld: uitgaande

van de kennis Gods zocht men de waarneming aan haar te huwen.

‘.....Het woord der openbaring dreunde door de scholen der philosophie en wat was het resultaat van dien schok? Het was de Nieuw-Platonische school. Die school wilde van de Christelijke openbaring nog niet veel weten, zij vertrouwde te veel op de wijsbegeerte. Zij kon daarom geen levendig geloof genoeg hebben om de openbaring aan te nemen, te minder omdat hoogmoed een harer karaktertrekken is. De Neoplatonische school sluit zich nog af van 't Christendom, al ondergaat zij den invloed daarvan. Ziet hier wat haar onderscheidt: Zij is niet alleen meer Weltweisheit, maar achter de wereld erkent zij eenen God, dien zij onderzoekt, zoo als Hij op zich zelven is. Zij erkent 5 graden van het zijn: *God, idee, ziel, natuur, stof*. Den eersten graad: God, heeft zij aan de anderen toegevoegd. Plato hield zich niet bezig met de Godheid zelve, zonder de idees; de kunstenaar vertoonde zich bij hem nooit anders dan door de kunstwerken; doch anders is dit bij den Neoplatonicus: het Goddelijk wezen zelf verkondigt hij. Het Neoplatonisme leert verder, dat men meer of minder door exstase, door eene bovenmenschelijke beschouwing genot kan hebben van de Godheid. Plato had gezegd: zie de ideeën en gij zult God kennen; de Neoplatonicus sprak: verdiep u verder dan de ideëen, klim zoo hoog op als gij maar vermoogt, en dan zult gij de Godheid beschouwen: aan Plotinus was zulk een extatische toestand slechts driemaal gedurende zijn geheele leven voorgevallen, nadat hij zich langen tijd verdiept had in 't denken.

Deze leer was ontstaan tegenover het Christendom, door het beweren des Christens dat hij een God kende hooger dan de wereld; en uit de waarneming van den Neoplatonicus, dat de wereld niet genoeg heeft aan de werken der Godheid, maar naar God-zelven vraagt. Zij is later vaak veranderd en gewijzigd, doch twee voorname punten zijn in haar op te merken. Vooreerst ging zij over in de hemelsche hiërarchie van Pseudo Dionysius Areopagita, die in de vijfde eeuw leefde, en in wien wij de kern der geheele Middeleeuwsche dogmatiek hebben. Vervolgens is zij weder te vinden in Joannes Scotus Erigina, die ons in de negende eeuw als het ware reeds het bewustzijn der Reformatie vertegenwoordigt. Het Neoplatonisme stelde, dat de lagere trap slechts door de tusschentrappen tot den hoogeren kon komen; zoo kon de mensch nog niet tot de hoogste beschouwing der Godheid komen, als hij zich niet eerst verdiept had in de ideeën; hij kon dan nog verder komen door engelen en daemonen: want

ook de ideeën zijn slechts tusschentrappen; en omdat zij zulke tusschenpersonen aannamen, verdedigden zij ook het polytheïsme, want in die vele Goden erkenden zij de daemonen. Het Neoplatonisme nam verder ook de emanatie aan. Emanatie heeft plaats als iets, uit natuurlijke oorzaak, uit de Godheid uitgaat, zonder dat Zij het wil of weet. Zij geschiedt buiten God om. De schepping daarentegen geschiedt als de Godheid iets wil en met een bepaald doel iets vestigt. Zoo God iets denkt en die gedachten van zich zelven, zonder dat Hij 't weet, geesten worden, dan echter is het Emanatie. Vergelijken wij nu deze beide stellingen met het Christendom, dan vinden wij twee punten van onderscheid: 1. de mensch komt slechts door trappen tot God, en 2. de Godheid laat zich niet in met de menschheid.

Beide die stellingen zijn onchristelijk. De menschheid toch hangt onmiddellijk samen met de Godheid en te recht heeft Albertus Magnus gezegd: dat niets zoozeer als de mensch met de Godheid overeenkomt. Ook de tweede stelling is voor den Christen onbestaanbaar. De verschilpunten worden duidelijk, wanneer wij op de twee groote middeleeuwsche wijsgeeren het oog slaan. Dionysius Areopagita leert, dat de Godheid door trappen en legioenen van Engelen met de menschheid in betrekking staat; in die uitgebreide rangorde van wezens staat ook de mensch en zoo heeft hij deel aan de Godheid. Maar Zij, en hier is het nieuwe van Dionysius, Zij stroomt uit eigene beweging tot den lageren uit: door al die lagere trappen heen wil zij ook om zich zelve gemeenschap aanknoopen met den mensch. Bij Dionysius alzoo wil God *zelf* met ons gemeenschap aanknoopen, maar toch gaat het door trappen. Ziet daar de leer der Roomsch-Catholieke Kerk; zij is Christelijk, wij hebben door haar met de Godheid gemeenschap uit eigene beweging Gods, maar door Engelen, door Maria. Alleen als wij ons in de groote orde der dingen stellen, hebben wij de gemeenschap: de waarheid is ja in de kerk, maar alleen door den priester komt zij tot ons: de gemeenschap is er, maar alleen door de heiligen smaken wij haar, en met die heiligen komen wij weder door de reliquiën in verband. Dat is eene heerlijke leer en in de Middeleeuwen of in de tegenwoordige R.C. landen kon niets anders verwacht worden. Dezelfde stelling passen de R.C. op de Sacramenten toe: zij heeten bij hen de kanalen, waardoor het Goddelijke tot ons vloeit; bij de Protestanten daarentegen zijn zij eene heilige handeling, waaraan de belofte van onmiddellijke gemeenschap is verbonden. Volgens de R.C. veranderen brood en wijn in vleesch en bloed des Heeren, ook zonder dat de geloovige ze gebruikt;

de Protestanten erkennen de verandering eerst als zij die met een geloovig hart tot zich nemen. De sacramenten zijn bij de R.C. een middel, bij de Protestanten eene gelegenheid.

In Johannes Scotus Erigena zien wij deze leer overslaan in eene anticipatie van het Protestantisme. Hij is een der menschen zooals er slechts weinigen geweest zijn, die rusten aan den boezem van God en van den strijd des levens niet schijnen te weten, gelijk ook David en Johannes en Spinoza en Fénélon waren. Eigenaardig is Erigena's boek over de *natuur:* het is alsof de rust die over de natuur ligt uitgespreid, in zijne gemeenschap met God wordt wedergevonden. Men vindt bij hem eene schijnbare aansluiting aan Dionysius Areopagita, maar twee veranderingen merken wij op, - en hierin ligt juist zijn Protestantsch karakter. 1°. Hij erkent drie trappen, de laatste trap vloeit dan weder in de eerste. 2°. De oorzaak heeft de gevolgen lief en daalt daarom onmiddellijk tot hen af, d.i. wij kunnen uit eigen boezem onmiddellijk met de Godheid ons vereenigen en behoeven niet langs trappen tot haar op te klimmen, en de Godheid daalt uit liefde tot ons. Het heelal verbindt hij daarom met de Triniteit; hij stelt den Vader als causa, den Zoon als effectus, den Geest als vereeniging. Schijnbaar verliest hij hier het verschil uit het oog, dat bestaat tusschen de Triniteit in God en die in de schepping, maar al spreekt hij 't niet uit, het bestaat daarom toch voor hem. Zoo vinden wij ook bij den apostel Johannes eene samenvloeijing van het eindige in de eeuwigheid: hij stelt het oordeel voor als toekomend, en zegt toch: hij is reeds geoordeeld: en dat in vele dingen, want in het eerste ziet hij reeds 't laatste. Ook Scotus Erigena ligt zoo kalm aan den boezem der Godheid, dat hij dit verschil in de Triniteit niet bemerkt.

.....De philosophie der middeleeuwen was nog eene overheersching van het Romeinsche over het Germaansche karakter. Eerst langzamerhand begonnen de Germanen het geleerde te spellen. Als wij namelijk iets willen leeren, dan moeten wij beginnen het te verdeelen; zoo deden ook de Germanen; de bespiegelingen werden eerst geanalyseerd en daarna één voor één gememoriseerd, dat is de methode der Scholastici. - Wanneer wij op school gaan en over het gehoorde gaan nadenken, beginnen wij altijd met dat wat wij op school geleerd hebben: zoo, toen de Germanen mondiger werden, gingen zij niet dadelijk tot de ideeën, maar zij begonnen met de begrippen en onderzochten of die woorden alleen maar woorden waren, dan of zij werkelijk bestonden. Dat was de tijd der Nominalisten en Realisten: terwijl de eersten het er voor hielden dat slechts individuen, geen soorten bestonden, beweerden de realisten het bestaan der soor-

ten en geslachten. In dit schijnbaar onbelangrijk geschilpunt ligt een zeer belangrijk beginsel. De realisten kwamen overeen met de Neoplatonici en de volgers van Dionysius: de nominalisten daarentegen met het Protestantsche dogma. Wanneer er namelijk slechts eene menschheid bestaat, waarvan wij niets dan uitvloeisels zijn, dan is de Platonische ideeënleer waarheid: dan heeft God slechts gemeenschap met de menschheid, niet met ieder individu. Zoo was ook de leer der Scholastici. Dan schiep God ook niet een ieder onzer, dan ziet God ook niet een iegelijk. Het Nominalisme daarentegen was reeds het waaijen der koelte van het naderend Protestantisme.

Maar ook der Germanen hart begon te kloppen voor wat zij geleerd hadden. Met al de innigheid die hun eigen was, grepen zij de stof aan; hun denken werd een denken en lieven en gevoelen, en zoo ontstond het Mysticisme.

.....De vereeniging tusschen godsdienst en philosophie heeft eerst in Spinoza plaats gehad, een der edelste en indrukwekkendste personen, die stil en onopgemerkt hier, en na zijne verbanning uit de synagoge, te Ouderkerk, te Voorburg en te Schagen leefde; hij is een alleenstaand denker, die zich met de buitenwereld weinig inliet; hij verdiende zijn brood met het slijpen van glazen, en terecht heeft Hegel het opgemerkt, dat er een schoon verband tusschen het beroep en den wijsgeer was, want altijd hield hij zich met het licht bezig. Spinoza, de grootste der denkers die misschien ooit geleefd heeft, hij, de man in wien de philosophie haar Medusahoofd aan de wereld heeft getoond, in wien de wijsbegeerte als geïncarneerd was, hij had een godsdienstig gemoed, zooals er slechts zelden gevonden worden, en verdient het ten volle dat wij hem op ééne lijn stellen met David en Johannes en Scotus Erigena, die in stille rust en innige gemeenschap met God voortleven. Spinoza heeft weinig uitgegeven; het meeste vond men na zijnen dood in handschrift; zijn eenig streven was zich aan het stille denken te wijden, zonder naar eer of roem te staan; daarom wees hij ook het hem opgedragen professoraat van de hand. En ziet, juist die man is het die het eerste stelsel gaf, dat een geheel mag heeten, waaraan niet één klavier ontbreekt.

Er is maar één ding: God, was zijn leer, God is alles en alles is God; buiten God is niets dan eene eindige verschijning Gods, gelijk aan den golfslag op den oceaan, beurtelings opgeworpen en weder verzwolgen; zoo beschouwde hij het heelal. God openbaart zich tweeledig: vooreerst in de oneindige ruimte, dan in het oneindige denken, terwijl het lichaam en elk stoffelijk ding slechts eene begrensde openbaring van het eerste, de ziel eene

diergelijke van het tweede is. *Zaligheid* bestaat daarin, dat wij, gelijk wij werkelijk zijn, ons ook als deelen der Godheid gevoelen, dat wij althans enkele dingen in God en uit God zien: zonder dat is de mensch onzalig en dood. Spinoza heeft het eerst dat woord gesproken, dat als een der woorden des levens nimmer zal vergaan: wij handelen alleen voor zooverre wij denken, wij denken alleen voor zooverre wij iets beschouwen in en uit God, en wij leven alleen voor zooverre wij handelen. Zoo gij aan den vromen vraagt wat toch wel zijne zaligheid mag wezen, hij zal u antwoorden: alles wat ik zie en ondervind breng ik in verband met God; uit Gods hand neem ik het aan; al de verschijnselen der natuur breng ik tot het Godsbewustzijn terug, en zoo is alles nieuw voedsel voor mijne zaligheid. - Vragen wij waarom Jezus zalig was? zelfs in het toppunt van zijn lijden heeft Hij nooit werkelijk geleden, want in dat lijden zag hij God, en stervend was Hij zalig, want Hij zelf wilde sterven. Wanneer wij alles in onze gedachten in verband brengen met de Godheid, dan *lijden* wij nooit, maar zijn altijd zalig. Ik weet niet wie de groote geest geweest zij, die de uitvinding deed om passief te zijn en smart te gevoelen door één woord uit te drukken; maar dat mag wel eene Godheid geweest zijn, want daarin ligt de sleutel ter regte waardeering van het geheele leven. Eerst in het handelen hebben wij voortdurend gemeenschap met God; het leven, het treuren wordt alles een liefdeverkeer, en welke blijdschap is er buiten de liefde? Dat heeft Spinoza het eerst uitgesproken. Ieder kan zalig worden, leerde hij, zoo hij maar tot den allerdiepsten grond, tot God doordenkt; wij handelen bij alles, omdat wij bij alles tot God doordenken. Toen Spinoza in zijn eenvoudig kamertje te 's Hage was opgesloten, alleen met het heelal, was hem zoo alles eene uiting van de Godheid; zóó te zijn was zijn geheele leven; ik verwin mijne passies door mijn denken, riep hij uit; nooit kan de gedachte der ziel vergaan, die God in ons denkt; zij is waarlijk onsterfelijk. - Treffend is het, het einde zijner Ethica te lezen, en dáár zijne stille vroomheid te bewonderen; zelfs Jacobi, zijne heftigste tegenstander, moest dit erkennen. Spinoza had nog met dezelfde gegevens gecijferd als die Cartesius had gebezigd, maar hij was ‘Gott-inniger’.

.....Johan Gottlieb Fichte was de wijsgeer *κατ' ἐξοχην*, in wien die wijsbegeerte haar hoogsten trap bereikt heeft. Zijn wijsbegeerte heeft het volstrekte idealisme doen zegevieren. Alles wat de mensch ziet of met zijn zinnen waarneemt, de geheele schepping is zijn eigen daad. Zij is niets anders dan de verschijning der wetten van het denkvermogen. De slotsom van alles is: niets bestaat werkelijk dan wat ik wil dat besta. Het menschelijk den-

ken is tot de hoogste vrijheid en zelfstandigheid opgevoed. De niet-philoosoph staat op een toren, en hij meent dat de toren hem draagt, en de bodem den toren, maar wat die aardbodem, die een deel is der aardbol, draagt, - dat weet hij niet. Doch de philosooph weet, dat zijn lichaam hangt aan zijn gedachte, dat de toren aan zijn lichaam en de aarde aan den toren hangt.

Zóó golfden de woorden van het hoogste idealisme daar in die ruime zaal. Was het wonder dat vele hoorders, door de betoovering als overwonnen, zich dikwerf verplaatst waanden in een schoonen gothischen dom, zooals die aan den Rhijn hier en daar oprijst; dat het hun soms toescheen alsof de wanden tot gewelven en spitsbogen zich verhieven, en dat langs die gewelven statige orgeltoonen klonken, ruischend, klagend, jubelend, dankend: de toon klom langzaam al hooger en hooger, ademloos volgde men die muziek, en opgenomen in de sfeer dezer toonen, in dat klanken-gebouw, dat telkens als 't ware werd afgebroken om telkens hooger het luchtruim in te stijgen, gevoelde men zich daar zóó t'huis, dat men zich wilde ontveinzen dat men in een betooverde wereld was gevoerd. Men had de motieven gegrepen, die in het lied schuilden, en dreef nu op melodiën mede! Voorwaar voor tegenspraak, voor kritiek was bijna geen plaats over: men genoot en poogde niet te vergeten. Zij ten minste die de breede trappen afdaalden om huiswaards te spoeden, zij bleven als onwillekeurig dralen, als wilden zij de echo van die zoo even gehoorde muziek nog eens, hoe onvolkomen ook, hooren: zij wilden hier een klank, daar een melodie, daar een gedachte vaster in het hoofd hechten, opdat het niet den schijn zou hebben alsof het harmonicuse gebouw, dat zoo even uit lichtstralen en vliedende klanken voor hen was opgetrokken, vervliegen zou, als de buitenlucht 't aanraakte. Zij gingen dus zoo traag die trappen af. Hun gedachten waren vervuld met Martinus.

Eens toen zij weder die schreden afdaalden, was het nog met een andere persoonlijkheid dat zij zich bezig hielden. Die andere was da Costa. Martinus had na elke voordracht de geleerden en niet-geleerden opgeroepen om zich met hem te meten, om tegenwerpingen te maken en door wrijving van denkbeelden tot grooter helderheid te komen, en ook da Costa was op die oproeping verschenen. Het was na de tweede voordracht, die over Socrates, dat hij het woord opnam. Al behoorde Marti-

nus tot een jonger geslacht, de zoon uit het Oosten voelde zich als aangetrokken tot deze diepzinnige verschijning. De dichter-held die met zulk een bezielden riddermoed en met zulk een onbegrensde offervaardigheid voor Christus' eer tot nu toe de partij des ongeloofs (zooals hij ze noemde) bestreden had, wilde voor een oogenblik getuige zijn van den kamp dien Martinus tegen denzelfden vijand voerde, zij het ook met gansch andere wapens. En toen da Costa hem nu op dien bewusten avond gehoord had, sprekende over Socrates, scheen het hem toe dat ja de strijd vol moed en heroieken zin door Martinus gestreden was, maar dat de wapenen nog niet de éénige-goede waren. Hij maakte zijne noodzakelijke restrictiën, en ontwikkelde op zijn wijze hoe hij zich de hoogste wijsgeerige opvatting van het Christendom dacht. Bovenal meende hij, de Oosterling, de geboren Israëliet, dat Martinus ten onrechte die wijsbegeerte van het Westen op gelijke lijn plaatste met de wijsheid uit het Oosten. Het werd een schitterend tournooi, hoffelijk en edel, tusschen hen beiden. Da Costa werd warm, al de vonken van dat vuur-spattend genie vlogen dwarlend rond: het bruisend gevoel van den dichter welde naar alle zijden op: niet ontledend maar divinatorisch sprong hij voort: ten spijt zelfs van goeden smaak huwde hij 't meest gemeenzame beeld aan de stoutste voorstelling, om straks al de stoffen zijner denkbeelden aan de krachtige éénheid zijner persoonlijkheid te onderwerpen; en als verpletterend liet hij het Martinus bemerken dat da Costa niet der Bergrede liefelijke sterre boeide, maar wel der Apocalypse verterend vuur! ‘Gij hebt,’ dus voegde hij Martinus toe, ‘ons gesproken van de verrassing, toen uit het onaanzienlijk beeld van Socrates het ware godsbeeld te voorschijn kwam; wat zou 't zijn als er een tweede verrassing was en uw heerlijk beeld nu in waarheid bleek *niets* te zijn? En het is niets. Tegenover de spreuk van Socrates: ik weet dat ik niets weet, stel ik over de betuiging: ik weet niets dan Jezus Christus en dien gekruisd! Gij hebt, o Hoogleeraar, uw Socrates een verloskundige in het groot genoemd; ik vraag u, waarvan verloste hij? Ik teeken protest aan tegen uw voorstelling alsof Socrates behoorde in de genealogie van Jezus. Neen, 't Woord, dat 't leven had bij God den Vader van eeuwigheid, heeft iets geheel nieuws gegeven, en is niet gradueel, maar in essentie van Socrates onderscheiden. Ik huldig uw verheven uitlegging der Grieksche wijsgeeren, ik waarschuw u echter

voor haar gevolgtrekking en gevolgen.' - Martinus bedacht zich een oogenblik, als wilde hij da Costa weêrleggen. In diepgebogen houding en als verlegen zat hij daar neder stil peinzend. Dadelijk echter gaf hij het op. Hier stond niet een geleerde met wien te twisten viel; hier stond een zelfde Godsovertuiging, een Gods-bewustzijn tegenover hem. Hij sprak hem dan ook toe als gansch éénig genie, als een groot man: drager van een richting: een richting echter die naar zijn inzien uitstervende was. Hij noemde da Costa den Elia, die op zijn Semitischen vuurwagen door onze Noorderstreken het Evangelie ronddroeg, en als hij ten hemel zou zijn gevaren, dan zou het de bede van Martinus zijn: dat de profetenmantel van dien Elia op zijn eigen onwaardige schouders mocht vallen!

Meende wellicht Martinus dus al te vermetel dat de beginselen van da Costa slechts in den vorm verschilden van de zijne, en dat die Oostersche denkbeelden alleen een meer Westerschen vorm moesten aannemen, om de wereld te overwinnen? Of gevoelde Martinus een oogenblik, toen hij da Costa inderdaad niet beantwoordde, dat da Costa, die op dezelfde wijze als weleer Martinus het Evangelie had gegrepen (men denke aan de heerlijke verzen: 'In diepten verzonken van leed en ellende enz.'), dat da Costa met zijn bestrijding van den geest der eeuw en met zijn heênwijzen naar wet en profeten, als oorsprong van het Christendom, met zijn handhaving van het oude geloof alléén, toch op den meest vasten grond stond, terwijl hij, Martinus, iets zwevends verkreeg, en soms slechts een mengeling van speculatieve en bijbelsche voorstellingen ten beste gaf? - Wij weten 't niet: wij durven haast niet gissen.

En zeer zeker de toehoorders waren niet van die laatste meening. Voor de meesten van hen, ik spreek vooral van de jongeren, had Martinus werkelijk het raadsel van het bestaan opgelost; en naar huis gaande, ziende naar de blinkende sterren, doorstroomde ook hen een zalig gevoel en ontvloeiden van hun lippen de woorden: o Martinus, o onze Meester!

H.P.G. QUACK.

Longfellows populariteit.

The New-England Tragedies, by Henry Wadsworth Longfellow. London, 1868.

Bijzonder belangrijk is het de oorzaken op te sporen van de populariteit, welke sommige schrijvers gedurende hun leven genieten. Het is even verkeerd om in een dergelijk verschijnsel een bewijs van uitnemende verdiensten te zien, als om het tegendeel te onderstellen en met een soort van aristocratisch wantrouwen neêr te zien op den gelukkigen sterveling, dien de *vox populi* reeds gedurende zijn leven onder de heroën of halfgoden eene plaats geeft.

Onontwikkelde menschen zijn meestal de eerste meening toegedaan. Zij zien reeds in de populariteit zelf van een man of van een geschrift een bewijs dat deze populariteit verdiend is. Zij zeggen dat geen boek opgang maakt of het heeft veel ware verdiensten, en zij zien in het feit dat het den schrijver gelukt is, eene groote menigte te behagen, het bewijs, dat hij de heerlijke gave bezit om het menschelijk hart te roeren en de sympathiën van het volk op te wekken.

Een verstandiger man echter, die wellicht in het afgetrokkene ook deze meening is toegedaan, zal dikwijls spoedig genezen worden, wanneer hij de woorden van den gunsteling des volks leest of hoort. Waarom kunnen populaire predikers, wier kerkgebouwen te klein zijn om al de toehoorders te bevatten, zoo vaak een welopgevoed en beschaafd man ergeren en terugstooten? Hun valsch vernuft, hunne gezwollenheid en onwaarheid bewijzen dat men populair kan worden door tot de menigte af te dalen, in plaats van de menigte tot zich op te heffen. Zoo lang Miss Braddon hare lezers bij duizenden, George Eliot de

hare bij honderden telt, bewijst de populariteit van een schrijver niets voor zijne ware verdiensten.

De tweede meening van welke ik sprak, die, welke alle populariteit quand même wantrouwt, is daarentegen dikwijls eigen aan de verstandelijke aristocratie van een volk, welke, en het is haar te vergeven, met den volkssmaak weinig op heeft. De lange treurige lijst van groote mannen die, door hunne tijdgenooten miskend en vervolgd, thans door de menschheid als geniën met dankbare bewondering worden geëerd, en de nog langere lijst der groote mannen van den dag, wier namen aan het groote publiek zelfs ten eenemale onbekend zijn, bewijzen dat tijdgenooten onbevoegde regters zijn, en dat slechts het nageslacht in staat is den lauwerkrans uit te reiken. Ook de meer ontwikkelde minderheid onder die tijdgenooten is vaak niet minder onbillijk. De letterkundigen uit haar midden onderscheiden zich zelden door groote edelmoedigheid in het beoordeelen van elkanders werken; zij zijn dikwijls verschillende scholen toegedaan en door dogmatische bekrompenheid somtijds blind voor groote verdiensten. Van de anderen, die ofschoon zelf geene schrijvers, echter door opvoeding en talent uitnemend geschikt zijn om een oordeel te vellen, is het daarenboven dikwijls maar al te waar, dat zij, wanneer zij waarheid spraken, zouden behooren uit te roepen, wat Jago zeide, toen Desdemona hem vroeg haar te prijzen:

> O gentle lady, do not put me to 't;
> For I am nothing if not critical.

Inderdaad, gebrek aan edelmoedigheid, ellendige naijver, zucht om zonderling te schijnen en om eene goedkoope reputatie van knapheid te verwerven, dat alles maakt zoo velen onwillig om hunne stem te voegen bij het algemeen koor van loftuitingen, dat een schrijver begroet, ofschoon het toch zeer goed mogelijk is, dat hij, hoewel onbevoegden hem prijzen, uitmunt door heerlijke gaven en een koning is van zijn geslacht.

Het is derhalve onmogelijk een algemeenen regel aan te nemen. Populariteit bij zijne tijdgenooten bewijst op zich zelf niets vóór en niets tegen een schrijver. Welke zijn in dit geval echter de wetten, die deze populariteit regelen? Is zij toeval? of is het mogelijk een betere reden te vinden?

Het zou mij te ver voeren, indien ik wenschte aan te too-

nen hoe bijzonder veel toevallige omstandigheden dikwijls hebben bijgedragen tot den opgang welken een boek maakte.

Een aardig opstel zou kunnen geschreven worden, met het opschrift: ‘De invloed van het toeval en van de mode in de letterkundige wereld.’ Vele werken hebben een ontzaglijken opgang gemaakt omdat zij bepaaldelijk het juiste onderwerp op het juiste tijdstip behandelden.

De Quincey, een der geestigste engelsche schrijvers, toonde eens aan in eene recensie van Foster's ‘Essay's,’ hoe de groote reputatie van deze meer dan middelmatige stukken alleen te danken was aan een zamenloop van omstandigheden, welke met hunne innerlijke waarde niets te maken had. Doch het toeval is een Deus ex machina, welken wij niet noodig hebben, ten einde de reden te vinden, waarom het eene genie populair is, het andere niet.

Als algemeenen regel echter mag men, geloof ik, wel aannemen, dat de groote meerderheid van het volk ten eenemale ongeschikt is om hetgeen werkelijk schoon en verheven is in een schrijver, te onderscheiden van hetgeen met een hoogdravend gebrom de vooroordeelen van den dag vleit[1]. Een schrijver kan slechts ten volle gewaardeerd en begrepen worden door zijn meerderen en zijn gelijken. Minderen schatten hem of te hoog of te laag. Hunne geestdrift overdrijft zijne deugden, of hunne onwetendheid maakt hen blind voor zijne waarde. Indien schrijvers van groot genie populair zijn, dan is dit in den regel te danken aan zekere eigenaardigheden van hun talent, doch niet aan hun genie.

De geestverschijningen en moorden, de levendige afwisseling van tooneelen en de geestige woordspelingen in Shakespear's drama's maakten den dichter populair onder het volk. Slechts een uitgelezen minderheid is in staat iets van den omvang van

1 Om niet te wijdloopig te worden, kan ik slechts aanstippen, hoe in enkele gevallen, wegens eene begrijpelijke oorzaak, het volk een poëem bemint en waardeert vóór dat het door de kunstrechters op zijn' waren prijs geschat is geworden. Zoo werden Bunyan's Pelgrimsreize en de Foe's Robinson Crusoë door de volksstem geadeld, vóór dat deze werken nog zelfs bekend waren bij de meer ontwikkelden. Zoo werden ook de Karel- en Arthurromans en in het bijzonder ‘de Geschiedenis van de fiere jongelingen op hun heldhaftig paard’ geliefd in de achterhocken der steden met ‘eene Ridderlijke en Middeleeuwsche liefde,’ gelijk Alberdingk Thijm zegt, terwijl de deftige toongevers in stijve verhandelingen de klassieken commentarieerden, en in nog stijvere verzen caricaturiscerden.

het groote genie te bewonderen. Zelfs de domste boer, de ruwste kermisgast kan een brutaal genoegen hebben, wanneer hij Don Quixote ziet afranselen door een troep onbeschaafde ezel-drijvers, kan lagchen wanneer hij Sancho-Pancho in een tafellaken op en neder ziet werpen, kan sympathie gevoelen voor dien dikken sensualist op zijn langoor, en geheel en al de verwondering deelen waarmede hij de weinige zelfzucht van zijnen ridderlijken meester beschouwt. Doch slechts de fijngevoelige en hoogontwikkelde man van kennis en smaak kan het tragische en smartelijke beseffen van deze aangrijpende geschiedenis; kan de treffende allegorie begrijpen van den ridderlijken Spanjaard, die zich op fiere wijze een ouden mantel om de schouders werpt, en kan sympathie gevoelen voor zijne onsterfelijke dwaasheid, wanneer hij zich met heilige geestdrift wil toewijden aan een hersenschim en opofferen voor een droombeeld. Het publiek is te verstrooid en heeft de kunst te weinig lief om zich eenige studie te getroosten, ten einde een kunstwerk te leeren begrijpen. Een schrijver in de Saturday-Review schreef eens het succes van zekeren zouteloozen schrijver toe aan diens negatieve hoedanigheden, aan de afwezigheid van alles wat slechts eenigszins op oorspronkelijkheid geleek of inspanning kostte om begrepen te worden, zoodat zijn boek, even als de Revalenta Arabica onzer advertenties, zelfs door de zwakste magen kon verteerd worden.

Tusschen de aangapende bewondering, welke alles slikt wat slechts flauw, week en zoet is, en de al te spitsvindige kieskeurigheid, welke alles ontleedt, even als die geleerde gastronoom, die door een scheikundige analyse den geur van bourgognewijn trachtte te beoordeelen, tusschen die twee uitersten ligt de ware weg, om dichters te leeren begrijpen.

Doch indien alleen een kleine minderheid in staat is een dichter op den juisten prijs te schatten, wat beteekent dan die andere, algemeen erkende waarheid, welke aan zoo vele geniën in het uur der beproeving goeden moed gaf, dat n.l. het nageslacht alleen in staat is het juiste oordeel te vellen? Wordt de minderheid van heden dan altijd de meerderheid van morgen, en in welk opzicht is de meerderheid helderziend voor de schrijvers van weleer en blind voor tijdgenooten?

Dit verschijnsel vindt zijn oorzaak in een van de meest vertroostende wetten op intellectueel gebied, eene wet, welke de Engelsche kunstrechter Ruskin aldus formuleert: ‘Elke ver-

keerde meening is veranderlijk, elk ongegrond oordeel voorbijgaande, zoodat, terwijl de vooroordeelen en gevoelens, welke verdiende eer weigeren en onverdiende eer bewijzen, geen genoegzame groeikracht bezitten, om gedurende eenigszins langeren tijd een blijvend getuigenis af te leggen; daarentegen die andere meeningen, welke door de weinige bevoegde rechters op deugdelijke gronden gevormd zijn en welke noodwendig onveranderd blijven, langzamerhand verspreid worden, dieper nederdalende naarmate zij zich verder uitstrekken, totdat zij als een zuurdeesem den geheelen klomp doortrekken, en met absolute macht regeeren, zelfs daar waar de gronden, waarop zij rusten, niet begrepen kunnen worden.'

Op deze langzame overwinning van alles wat consequent is, over alles wat weifelt, steunt de roem van hetgeen uitstekend is in kunst en letterkunde, want het is veeleer eene beleediging jegens datgene, wat werkelijk verheven is, te onderstellen, dat het op eenigerlei wijze zou kunnen spreken tot lage, onontwikkelde vermogens[1]. Vertroostend noem ik deze wet, want een oprecht schrijver vraagt geen andere aanmoediging dan de verzekering dat, indien hetgeen hij gevoelt en deukt waar is, zijn werk zal leven.

Nu is het echter een vreemd verschijnsel, dat het publiek zich aanvankelijk altijd tegen de uitspraak der bevoegden verzet, en dat in de letterkunde iedereen zich zelf in staat acht een oordeel te vellen. Over het algemeen stemt men wel toe, dat eenig vak van wetenschap door niemand kan worden beoordeeld, tenzij hij dit bestudeerd hebbe.

Aangaande Duitsche classieke muziek te verklaren, dat men die niet bewondert, haalt u onmisbaar en vaak te recht de beschuldiging op den hals, dat dit een bewijs is, dat gij die muziek niet kent, en niet dikwijls genoeg gehoord hebt. Schilderijen beoordeelt men wel onmiddellijk na een' vluchtigen blik, doch over het algemeen stemt men toch toe dat alleen eenige ondervinding, gecultiveerde smaak en kennis van de techniek aan dit oordeel meer waarde bijzetten. Doch tot het beoordeelen van de letterkundige producten heeft men niets van dien aard noodig. 'Gezond verstand, mijnheer, is voldoende tot het beoordeelen van een roman. Verzen moet ik gemakkelijk kun-

1 'Les âmes màles,' zegt Rousscau, 'ont un idiome dont les âmes faibles n'ont pas la grammaire.'

nen begrijpen of zij zijn onzin. Las Molière zijn stukken niet voor aan zijn keukenmeid?'

Dergelijke opmerkingen hoort men iederen dag. De kritiek die door vele bewonderaars van Klaasje Zevenster van dat boek geleverd werd, kan voor menigen Nederlander een goed criterium zijn geweest van veler kunstsmaak. Niets treft meer dan de totale afwezigheid van elke poging om een werk als een geheel te beschouwen. Voor détails alleen heeft men oogen. Dat het verhaal weet te boeijen is den een genoeg; dat de conversatie op sommige plaatsen los en natuurlijk is, stelt den ander tevreden; dat een der romanhelden wel eenigszins gelijkt op iemand dien men kent en van wien men zich onmiddellijk voorstelt dat hij voor het portret gezeten heeft, vervult het kunstlievende hart van een derde met bewondering; dat een vaderlandsch onderwerp behandeld wordt en men met de hoogst-fatsoenlijke van Doertoghes in aanraking komt, is den vierde reden genoeg om het boek te prijzen; dat een van de sociale vraagstukken van den dag besproken wordt, en de schrijver nuttig wenscht te zijn, is aangenaam aan den philanthropischen letterkundigen smaak van een vijfde, die ter wille van eene soort van twijfelachtig zedelijke strekking, slechts al te geneigd is om de letterkundige zonde over het hoofd te zien, welke de schrijver pleegde toen hij de kunst verlaagde en in het aangezicht sloeg.

Deze neiging van het publiek, om een werk te beoordeelen naar de goede bedoeling, welke de schrijver er mede had, doet het meeste kwaad en is de bron van veel onverdiende populariteit. Uit een letterkundig oogpunt is het ons even volmaakt onverschillig te hooren dat de schrijver van plan is de menschheid te verbeteren, als te vernemen dat hij de opbrengst van zijn boek aan de watersnood-lijders wenscht te geven. Wij hebben alleen te maken met het werk van den kunstenaar, en wij geven aan een goed geschilderde koe den lof, dien wij onthouden aan eene slecht geschilderde 'Afneming van het Kruis,' al had de schilder ook met de vroomste bedoeling het penseel ter hand genomen. Doch even als het publiek in den schouwburg in de handen klapt als een acteur het eene of andere brave gevoelen, of eenige godsdienstige gemeenplaats, op een declameerenden toon uit, zoo prijst het ook met den kunstsmaak van een stemmige hofjesjufvrouw de deugdzame bedoeling van een' romanschrijver of dichter. Maar een waar kunstenaar schrijft niet met het doel om den Prix Monthyon te verwerven,

zooals Emile Augier dat met zijne comedie Gabrielle deed; en juist de populariteit van deze comedie, welke onlangs door den heer Réville om hare zedelijke strekking zoozeer geprezen is, kan een merkwaardig bewijs geven van de liefde voor sentimenteele, *clap-trap*, welke zelfs een Parijsch publiek kan vervoeren en een man als Réville kan misleiden. De Heer Augier heeft in deze comedie trachten te bewijzen, dat een vrouw altijd beter bemind wordt door haren echtgenoot dan door haren minnaar. Gabrielle is eene vrouw, die op het punt staat hare huwelijkstrouw te schenden, haar echtgenoot en kind te verlaten, plicht en eer met voeten te treden ..... omdat eene hartstochtelijke liefde, hoe schuldig ook, haar vervoert? - neen, omdat zij zich verveelt en zich in hare ijdelheid gekrenkt acht. Of zulk een zwak schepsel nu toevallig trouw blijft aan haren echtgenoot of niet, bewijst al heel weinig, en de fout welke Augier, door dezen misgreep, als kunstenaar en dichter begaat, wordt wel beschouwd alleen geëvenaard door zijne fouten als zedeleeraar.

De minnaar Monsieur Stephane, die, dans l'intéret de la morale, voor den echtgenoot zal behooren onder te doen, is een petit-maître, die uit caprice aan een mooi vrouwtje het hof maakt, doch evenmin als Gabrielle door hartstocht vervoerd wordt. Hij is volstrekt niet wat de Franschen noemen: ‘un amant sérieux’, maar hij is sentimenteel, opgeschroefd, en heeft Gabrielle niet met zijn hart en ziel, doch slechts met zijne verbeelding lief. Wanneer hij haar voor eeuwig vaarwel zegt, doet hij dat op eene koele wijze, die klaarblijkelijk aantoont, dat het hem vrij onverschillig is. Hij is geen dramatisch persoon, doch alleen een kapstok, aan welken Mijnheer de echtgenoot, als hij in de beroemde scène zijn groot-vaderlijk sermoen begint over het onverstandige van het overspel, zijne zedekundige opmerkingen kan ophangen.

De echtgenoot heeft le beau rôle. De minnaar is zelfzuchtig en ijdel, - hij is edelmoedig; de minnaar is arm - hij is rijk: de minnaar staat met den mond vol tanden, en slaat een mal figuur - hij is welsprekend en geestig. Dit maakt echter de zedekundige les voor vrouwen, wier echtgenooten niet geestig, doch saai en prozaïsch zijn, en wier minnaars daarentegen ‘admirable Crichtons’ zijn, juist niet aangrijpender en overtuigender.

Wanneer Gabrielle op het einde uitroept: ‘O Père de fa-

mille! ô Poète! je t'aime,' dan bewijst dit niet veel anders als dat een echtgenoot moreel verplicht is welsprekend, dichterlijk en geestig te zijn, of..... gare à lui!

Dit schaadt natuurlijk wel min of meer aan de waarde der zedekundige les, en daar de geheele opvatting van de comedie zoo onartistisch mogelijk is, kunnen wij de reden van de populariteit en van den Prix Monthyon, welke dit zwakke stuk beide verwierf, alleen vinden in de enthousiaste bewondering, welke dat vaak belasterde publiek gevoelt voor deugdzame bedoelingen en edele gevoelens. De eindindruk van het stuk moge onzedelijk zijn, indien de schrijver slechts deugdzame uitdrukkingen gebruikt en de deugd op eene boeijende wijze prijst, dan is tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles, want zoo wil het dat beminnelijk optimisme van een onoordeelkundig doch braaf publiek.

De scène in Augier's comedie, waarin de echtgenoot het geluk van het huiselijke leven met al zijn lusten en lasten in schoone en welsprekende woorden beschrijft, heeft de sympathie zoowel van het publiek als van den heer Réville opgewekt, en hen op aandoenlijke wijze blind gemaakt voor de groote artistische en menschkundige fout, welke de schrijver beging, toen hij de trouw van eene vrouw liet afhangen van de oratorische overwinning van Mijnheer haar echtgenoot. Neen, zelfs een advocaat zonder zaken, die mager wordt uit hevig verlangen om eens te mogen pleiten, zal, indien hij zijne vrouw hartelijk lief heeft, hare liefde op andere wijze trachten terug te winnen dan door eene welsprekende pleitrede ten gunste van de huwelijkstrouw.

De meerderheid laat zich te spoedig medesleepen door alles wat op haar gevoel werkt, om een goed oordeel te kunnen vellen over eenig kunstwerk. Zoovele miskende geniën hebben het menschdom verveeld door tot in het oneindige hun 'la critique est aisée et l'art est difficile' te doen hooren, dat het publiek hunne woorden eindelijk is gaan gelooven, en zich nu werkelijk voorstelt, dat niets gemakkelijker is dan een' schrijver te critiseeren.

Het is bijna onmogelijk om niet de levendigste dankbaarheid te gevoelen voor Disraeli, wanneer deze in een zijner romans voorstelt om een parlementsacte uit te vaardigen, welke aan zekere versletene citaten de welverdiende rust schenkt, en een zware boete oplegt aan ieder, die poogt de rust van deze ou-

den van dagen te storen. Het is zeer te betreuren, dat de ex-Premier van Engeland aan zijn korstondig bestuur niet door deze wet de onsterfelijkheid geschonken heeft.

Critiek vereischt groote kennis en veel studie, en hoe aanzienlijk het onderscheid tusschen theorie en praktijk ook zij, zullen er echter weinig menschen gevonden worden, die durven ontkennen dat Schlegel even goed een kunstenaar is als Shakespear, Ruskin, als Turner, Winckelmann, als Dannecker.

Critici worden teregt door eenen Engelschen schrijver ‘educators of taste’ genoemd, en het is niemand gegeven om zonder studie onderwijzer en opvoeder te worden. Het ware te wenschen, dat een tweede Boileau het publiek hiervan trachtte te overtuigen, door eene spreuk te bedenken, geschikt om ex cathedra te worden aangehaald, want dergelijke spreekwoordelijke uitdrukkingen worden zoo vaak als argumenten gebruikt door menschen, die daarmede zich zelf en anderen bedriegen, dat het niet meer dan billijk is eene tweede spreekwoordelijke uitdrukking bij de hand te hebben, die juist het tegenovergestelde zegt. Niets dat waard is bezeten te worden, verkrijgt men gemakkelijk. Geen aangeboren talent en fijn gevoel maken ernstige studie overbodig voor hem, die de groote dichters begrijpen en waardeeren wil. Niet een ieder is het gegeven om de hoogere mathesis te kunnen begrijpen; dagen en nachten van studie worden gevorderd van hem die de afgetrokkene wetenschappen bestudeert; eveneens bestaat er ook eene hoogere poëzie, welke even als de Pythia van het Delphische orakel, alleen wil profeteeren en spreken, wanneer Hercules haar daartoe dwingt na harden strijd.

Shakespear, Dante, Milton en Vondel ontsluiten u het heerlijke tooverland, dat gij aan hunne hand wenscht binnen te treden, niet onmiddellijk, wanneer gij hun dat vraagt, omdat gij toevallig juist behoefte hebt uit te rusten van het groepeeren van cijfers en gij u gaarne wenscht te verpoozen ‘door zoo iets geheel anders.’

Inspanning, ernstige toewijding en sympathie worden vereischt om groote dichters te begrijpen. Zij kunnen slechts populair worden, indien de groote meerderheid zeer ontwikkeld en welopgevoed is. Derhalve is het eene zeer belangrijke bijdrage tot de kennis der algemeene ontwikkeling van een volk op een gegeven tijdstip, wanneer men opmerkt, welke dichter populair is bij de meerderheid van het lezende publiek.

Pope met zijne koude, uitstekend geacheveerde verzen, met zijne conventioneele dichtvormen, zijne onnatuurlijkheid en geestigheid, zijn gekunstelden smaak en classieke helderheid van gedachten, geeft ons een duidelijk begrip van den kring waarin hij leefde, en die hem vergoodde.

Byron, wanneer hij in prachtige verzen zijn noodlot vervloekt, hij een zoon van den orkaan, door de stormen meêgevoerd, met zijne vurige liefde voor volken, zoo niet voor individuën, met zijn hartstocht voor de vrijheid:

> Yet, Freedom! yet thy banner, torn, but flying,
> Streams like the thundercloud against the wind;

Byron kenschetst de geheele periode welker held hij was. Merkwaardig moet het derhalve zijn, om kennis te maken met den meest populairen dichter van onzen tijd, den man die in Amerika, in Engeland, en overal waar de Engelsche taal wordt verstaan, gelezen en geliefd wordt, en die door honderde jeugdige dichters is nagevolgd.

Het kan op het oogenblik natuurlijk mijn doel niet zijn om eene schets te geven van Longfellow's gedichten; alleen heb ik hem, juist omdat zijne werken zoo algemeen bekend zijn, gekozen als een voorbeeld, om duidelijk te maken, wat ik aangaande ‘populariteit’ wenschte te zeggen.

Opmerkelijk is het dat zijne Hiawatha en Evangeline, de beste vruchten zijner pen, tot die populariteit het minst hebben bijgedragen en betrekkelijk zeer weinig bekend zijn, terwijl hij zich door de zwakste zijner kleinere gedichten het beroemdste heeft gemaakt. Onder deze kleine gedichten bevinden zich wel is waar juweeltjes, verzen zoo teeder, zoo van zelf aan het hart ontvloeid, dat zij aller bewondering moeten wekken; doch zij verklaren door hunne kunstwaarde Longfellow's populariteit niet. Het geheim van zijn talent verraden zij echter, en zonder het bepaald te willen, omschrijft de dichter zelf in zijn ‘the Day is done’:

> Come, read to me some poem,
> Some simple and heartfelt lay,
> That shall soothe this restless feeling,
> And banish the thoughts of day.

Not from the grand old masters,
  Not from the bards sublime,
Whose distant footsteps echo
  Through the corridors of Time.

For, like strains of martial music,
  Their mighty thoughts suggest
Life's endless toil and endeavour;
  And to-night I long for rest.

Read from some humbler poet,
  Whose songs gushed from his heart,
As showers from the clouds of Summer,
  Or tears from the eyelids start.

Longfellow behoort inderdaad tot die nederige dichters waarvan hij spreekt. Hij is eenvoudig en ongekunsteld. Nooit overlaadt hij zijn stijl met te veel versierselen. Helder als kristal vloeijen zijn woorden op rythmischen kadans voort, en openbaren zij ons zijne gedachten onmiddellijk en duidelijk. Doch hoe zachtdommelig en zoetvloeijend ook, zijn zij echter weinig oorspronkelijk en meestal middelmatig. De ‘Levenspsalm’ en het ‘Excelsior’ zijn door honderdduizenden gelezen, worden door honderdduizenden aangehaald; eenige der daarin voorkomende uitdrukkingen zijn spreekwoordelijk geworden. - Zijn het echter kunstwerken?

Het is zeker reeds veel gewonnen, wanneer een dichter een ijdelen en winderigen omhaal van woorden vermijdt en kunstenaar genoeg is om eenvoudig te wezen; want alleen aan een uitstekend genie als Shakespear is het gegeven om zonder groote eenvoudigheid waar en verheven te zijn.

Doch eenvoud is niet genoeg; de dichter heeft meer noodig, en juist wel datgene wat aan Longfellow ontbreekt.

Op welluidende wijze worden in zijne verzen de gewone voorschriften, die men iederen Zondag van den predikstoel hoort, weêrgegeven. Niets is er onverwacht, niets aangrijpend, niets ongewoon.

Hoe waar! hoe schoon! zucht iedere vrome ziel, roept iedere schooljongen uit, bij de eerste lezing. De gedachten zijn zoo klaarblijkelijk waar, zoo gemakkelijk te begrijpen; het is zoo aangenaam voor onzen aankomenden jongeling om zijne eigene

gedachten, die hij mogelijk juist gisteren in een oogenblik van vertrouwen, toen het schemerde, aan zijne oudste zuster mededeelde, heden weder als poëzie terug te vinden, dat men begrijpt hoe hij die verzen toejuicht en 's dichters gemeenplaatsen als gouden woorden onthoudt.

De groote menigte houdt er van om hare eigene denkbeelden uitgedrukt te zien door de dichters, doch verlangt er zelden naar om de gedachten des dichters te vernemen en te leeren kennen. Dikwijls hoort men, zelfs in beschaafde kringen, iemand uitroepen bij het lezen van een boek: ‘hoe schoon! dat is juist wat ik gevoel en denk.’ Den besten lof zou men echter meestal geven wanneer men uitriep: ‘hoe vreemd! hoe verwonderlijk! hoe nieuw! daar heb ik nog nooit aan gedacht, en toch zegt iets in mij, dat het waar moet wezen; laat ik trachten door studie de meening des schrijvers te begrijpen.’

Gladstone heeft eens de welsprekendheid op schoone wijze omschreven als: ‘the speakers power of receiving from his audience in a vapour what he pours back upon them in a flood.’ Dit zelfde kan men echter niet zeggen van de poëzie. De dichter tracht niet de gevoelens, gedachten en overtuigingen zijner tijdgenooten uit te drukken in een vorm, waardoor dat alles dieper dan ooit in hun hart gegrift en hun zelfvertrouwen vermeerderd wordt. De dichter heeft eene eigene meening, welke men moet trachten te begrijpen; hij is geen wolk die de damp van het aardrijk in regen teruggeeft, doch een mijn die ontgonnen moet worden. Maar de menigte houdt er nu eenmaal niet van zich veel moeite te geven om letterkundige voortbrengselen te leeren begrijpen. Haar leeren moet spelen zijn, de letterkunde moet haar gemakkelijk worden gemaakt en pasklaar voor haar begrip. Zij vat het niet, dat er minder tijd en inspanning noodig is om het goud uit de kwartz-rotsen te breken, dan om de diepste gedachten, de ware meening te leeren vinden in de werken van geniën.

Het groote publiek juicht, wanneer het de gevoelens van den dag in een of ander kunstwerk terugvindt. Het juicht en knikt goedkeurend met het hoofd, wanneer op een concert een deun gespeeld wordt, die ieder fluit of neuriet. Het juicht, wanneer het in den schouwburg een ‘heusch’ paard ziet, wanneer de decoraties den ‘dam’ of de markt voorstellen, die men eideren dag overgaat.

Vele van Longfellow's bewonderde verzen zijn van die ‘heusche’ paarden, welke men als oude kennissen met vreugde begroet in hun nieuwe pracht en heerlijkheid. ‘Ja, dat is mooi, dat is aardig! Kijk eens, dat paard, dat ons misschien in onze vigilante hierheen gereden heeft, zien wij nu met een prachtig zadel en een ridder op den rug tusschen de coulisses doorrijden.’

Ja, dat is mooi! die gemeenplaatsen, van welker waarheid ieder onzer volkomen overtuigd is, die ‘schrijfexempels voor de lagere scholen’, zoo als Professor Opzoomer ze noemt, op welluidende wijze te hooren versifieeren.

Ja, het leven is geen ijdele droom, het leven is ernstig; vreugd noch droefheid is ons doelwit; steun maar niet te veel op de toekomst; gij moet u niet als een koe laten voortdrijven maar als een held strijden; zie niet om u heen of voor u uit, maar werk met ijver; eerst zaaijen dan maaijen; geduld is zulk een schoone zaak, enz.

Het is alles ontegensprekelijk waar, en het heeft Longfellow's Levenspsalm door duizenden doen van buiten leeren; het is mooi, het is waar, het is kort,.... maar het is op zijn best poëzie.

‘Resignation’ is een vers van dezelfde soort. De dichter wenscht daarin bedroefden te troosten door de hoop der onsterfelijkheid. Doch vergelijk dat nu eens met Wordsworth's ‘Ode on the immortality’ welke het zeker eenig nadenken kost te begrijpen, maar waarin de dichter op meesterlijke wijze zijne gronden voor het geloof aan de onsterfelijkheid vindt in de herinnering aan de jaren der kindschheid; en na de lezing van die beide gedichten zal men begrijpen wat ik bedoel, wanneer ik zeg, dat een waar dichter iets anders tot ons weet te zeggen dan de afgezaagde moraal, de alledaagsche vertroostingen, welke de minst ontwikkelde ziekenoppasser gebruikt bij een sterfgeval.

Het valt moeijelijk om Longfellow's groote populariteit te begrijpen, wanneer men zich geen rekenschap geeft van de voorkeur, welke de meerderheid van het publiek altijd geeft aan bevallige, elegante middelmatigheid, boven de forsche aangrijpende kracht van groote geniën.

Gemeenplaatsen, op welluidende wijze uitgedrukt, door eene godsdienstige, christelijke overtuiging geïnspireerd, met een onmiskenbaar talent beschaafd en afgerond, bekooren de

menigte. Dit gaf Tollens zijne populariteit, en Longfellow overtreft Tollens nog in lyrische gave. Hij heeft het talent om soms regels te schrijven, die den eigenaardigen klank hebben welke een echo achterlaat en zich onwillekeurig in ons geheugen hechten; hij heeft weinig gedichten geschreven waarin onze verbeelding of ons gevoel niet getroffen worden door eene gelukkige uitdrukking of door een juist gekozen beeld, door zekeren vriendelijken pathos.

Longfellow is een juwelier. Enkele kostbare steenen weet hij met grooten smaak en kunstige vingeren in te zetten. Nooit is hij vulgair of ruw; een keurige takt en een fijn gevoel leiden hem altijd. Hij is *gedistingueerd*, en zegt de meest alledaagsche opmerkingen, de grootste *platitudes*, met een ‘ick en weet niet wat’, dat den hoogbeschaafden man verraadt. Hij maakt regelen die iedereen aanhaalt, kleine gedichten, welke menigmaal op muziek zijn gebracht en die aan duizende piano's in Engeland en Amerika, door frissche meisjesstemmen gezongen, zijn talent in de salons en huiskamers van ontelbare gezinnen hebben doen bewonderen.

Het is alzoo gemakkelijk genoeg redenen voor zijne populariteit te vinden, doch met dit al is de voorkeur, welke aan zoetvloeijende middelmatigheid boven kernachtige genialiteit gegeven wordt, geen verblijdend verschijnsel, en kan dit een nuttigen wenk geven aan hen, die te veel met onze 19de eeuw dweepen.

Een van de nadeelen, welke eigen zijn aan een toestand van overbeschaving, wanneer overal welvaart heerscht en de meerderheid indommelt onder den zoeten wiegezang van een ongewaardeerde vrijheid welke het geen strijd heeft gekost te veroveren; wanneer geene machtige godsdienstige of staatkundige beweging de gemoederen en hartstochten in beroering brengt en de menschheid voortzweept, - een van de nadeelen die zulk een toestand vergezellen, is dat alle menschen bijzonder op elkander gelijken en als het ware naar één model geknipt zijn.

Oorspronkelijkheid, krachtige persoonlijkheid ontbreken. Het *niveau* is verhoogd, doch men heeft de bergtoppen moeten gebruiken om de dalen te vullen, en de menschheid is een eentoonige vlakte geworden.

Deze hervorming der menschen tot ongeveer gelijksoortige werktuigen, is niet zoo schoon als men wel eens heeft hooren

beweren. Wel zijn er tegenwoordig meer menschen dan vroeger, in staat om zekere mate van voortreffelijkheid te waardeeren; doch het getal van hen, die de hoogste voortreffelijkheid in kunst en poëzie kunnen opmerken en begrijpen, is, geloof ik, ook veel kleiner. Men beoordeelt vaak de mate van beschaving en ontwikkeling in een land, naar het aantal van hen die kunnen lezen en schrijven, en ofschoon dit zeker een soort van maatstaf aan de hand geeft, zoo gaat dit oordeel toch euvel aan dezelfde fout die men tegenwoordig zoo dikwijls begaat. Men verwart te vaak het doel met de middelen om tot dat doel te geraken. Juist zoo als men met de vrijheid dweepende in haar te veel het hoogste doel, te weinig den weg tot het hoogste doel ziet, zoo beschouwt men ook de kennis van lezen te veel als de beschaving zelf, terwijl zij veeleer slechts een der wegen is, die tot beschaving kunnen leiden. Zoo waardeert men in de dichtkunst te veel de eene of andere gelukkige uitdrukking, de schoone los daarheen geworpen gedachte, de aanschouwelijke wijze van voorstellen, in plaats van te zoeken naar dat ideale en verhevene, waarvan al die afzonderlijke schoonheden slechts het gewaad moeten zijn.

De gladde volmaaktheid van het keurig afgewerkte juweeltje moge genoegen doen, de critiek moet echter waken dat men het niet verkiest boven de majesteit en de edele proporties van het verheven doch onvolmaakte meesterstuk. Indien ongeoefende oogen de machtige architectuur en aangrijpende grootschheid van de oude kathedraal niet kunnen begrijpen, laat dan de edelsten en besten onzer vooruittreden om aan te toonen hoe dit onvolmaakte, doch heerlijk gedachte meesterstuk, schoonheden bezit van veel reiner en edeler gehalte dan het keurige zilverwerkje van Benvenuto Cellini. Laat de groote meesters ons leeren, dat de roemrijke nederlaag goddelijker is dan de gemakkelijke overwinning, dat Thermopylae een heiliger naam is dan Mentana. Want het is eenmaal zoo; de menigte wordt afgeschrikt van heerlijke schoonheden, wanneer daaraan tegelijk groote fouten kleven, en verkiest het pleisterbeeld van een opzittenden poedel boven de Venus de Milo die een arm mist.

Ik sprak zoo even van de oude kathedraal. Inderdaad, de groteske versierselen, de fantastieke, vormlooze monsters, de duivelen en draken, met hun vreemd gegrijns, die allerlei onmogelijke houdingen aannemen, wekken den af-

keer op van den oppervlakkigen toeschouwer, wiens oog aan de kleine fouten blijft hangen. Treden wij echter het hooggewelfde portaal binnen. Onze oogen moeten gewennen aan het plechtige, geheimzinnige halfduister. In duizende tinten stroomt het getemperde licht door de hoogè, smalle boogramen en verspreidt het een warmen gloed door de ruime gewelven heen. In de donkere schaduw der breede pilaren maken de lichten onder het heiligenbeeld de duisternis zichtbaar, en de zilveren lamp die in de kapellen brandt, werpt een zachten tooverglans om zich heen.

Duisternis en mysterie, kunstmatig licht en bedwelmende wierook, kostbare metalen, die het oog der menigte trekken waar schoone vormen dit niet kunnen doen, plechtige orgeltoonen en zuiver gevormde heiligenbeelden, alles wat mysticisme en bijgeloof kunnen aanwenden om de rede te verstikken en alleen het gevoel op te wekken, het zachte gemurmel van die schaar, die met verstrooide blikken de van buiten geleerde gebeden prevelt, - de holle vormen van een versteend christendom - niets, niets kan ons ergeren en kan onzen indruk bederven. Wij mogen jeugdige Hollanders zijn, wellicht met een puriteinschen afschrik voor Roomsche plechtigheden vervuld, wij kunnen ons niet onttrekken aan dat gevoel van huivering, van aanbidding en heilig ontzag. Het groote genie van den machtigen bouwmeester heeft in die mystieke lijnen, in die eindelooze bogen, in die opeenvolging van gewelven tot ons gesproken; wij schamen ons onze diepe aandoening niet, en wij knielen neder op de vochtige zerken om met gebogen hoofd dien grooten God te aanbidden, tot wiens eer die trotsche pilaren zich verheffen, van wiens ondoorgrondelijke grootheid die oneindige gewelven ons de symbolen zijn.

Niettegenstaande onvolkomenheden en ruwheden, niettegenstaande de aanwezigheid van priesters en tooneel-décoraties, hebben wij den grooten geest van den bezielden kunstenaar eenigzins begrepen.

En ziet nu om u, komt morgen, komt honderdmalen weder, en telt onder de aanwezigen, onder al die groepen vreemde bezoekers, hoe velen door hun zwijgen en houding toonen dat zij uwen indruk gedeeld hebben. Gij zult hen met gapende bewondering het eene of andere kostbare juweel uit de kerkschatten zien aanstaren; gij zult hunne uitroepen van verbazing hooren, wanneer zij het kunstig gesneden kruisbeeld, het

opgeschikte reliquiënkastje zien; gij zult hunne geestdrift aanschouwen over het fraaije borduursel van de rijke kerkgewaden, - maar ernst, ontzag, aanbidding, vraagt hun die niet.

De edele bouwmeester, die heerlijke toovenaar van weleer, die bezielde dichter, die de steenen heeft laten zingen tot Gods eer, spreekt tot weinigen; de goudsmid en passementwerker spreekt tot duizenden. - Het zelfde heeft plaats in de letterkunde. Het publiek begint langzamerhand geheel en al het vermogen te verliezen om over een kunstwerk als een geheel te oordeelen en de voortreffelijkheid daarvan af te meten naar den indruk, welken het achterlaat. Haastig lezen en vlug vergeten is de vloek van onzen tijd. Laat ieder onzer eens nagaan hoevelen zijner bekenden, die honderde boeken en tijdschriften lezen, dezen of genen grooten schrijver in zijn geheel kennen, hem tot hun vertrouwde gemaakt hebben, zich zijne gedachten hebben eigen gemaakt en alzoo doortrokken zijn geworden van zijn geur, als de wijnkruik van Horatius van den geur van den ouden Falerner.

Men is te zeer eclecticus; men kiest en keurt, en puurt de honig uit iedere bloem; doch te vaak ontbreekt de korf, waar men den buit kan bewaren. Want grondige kennis van een of twee groote dichters, proza-schrijvers en wijsgeeren is onontbeerlijk voor wie in staat wil zijn al wat hij later leest te gebruiken, te onthouden en te rangschikken, en alleen zij die dat gedaan hebben, kunnen het gevaar ontgaan, van aan de halfgoden der letterkunde den zetel te geven van Zeus den bliksemslingeraar.

De critiek nu moet er voor waken, dat het publiek niet geheel en al het vermogen verliest, om het werkelijk verhevene te onderkennen van hetgeen minder edel, doch gemakkelijker te begrijpen is. En de reden waarom velen van de uitstekendste Engelsche critici oogenschijnlijk Longfellow's verzen te scherp afkeuren, is dan ook eenvoudig gelegen in hunne vrees, dat het volk de gedichten van dezen zoozeer bewonderden schrijver werkelijk voor ‘la grande poésie’ zal gaan houden. Men hoort zoo dikwijls klagen, dat de literatuur van onzen tijd in gehalte verminderd is, en toch is het bijna alleen aan het publiek te wijten, dat die klacht gehoord wordt. Want ook op letterkundig gebied zijn de economische wetten in vele opzichten toepasselijk en ook daar regelt de vraag het aanbod. Ver-

scheiden dichters van den dag vinden geen gehoor; daarom blijven hunne namen onbekend, en is het voor velen alsof zij niet bestaan.

Hoeveel bewonderaars van Longfellow weten b.v. dat Engeland in Robert Browning, den echtgenoot der begaafde dichteres, die ik voor een paar jaar bij de lezers van ‘de Gids’ inleidde, een dichter bezit zoo oorspronkelijk en geniaal, dat geen enkele onder de thans levenden zich met hem meten kan? Velen die zijn laatste werk ‘The Ring and the Book’, dat thans in maandelijksche afleveringen verschijnt, lezen, zullen het met mij eens zijn dat deze dichter bestudeerd en bewonderd zal worden door hetzelfde nageslacht dat van Longfellow waarschijnlijk weinig of geen notitie meer zal nemen.

Tijdgenooten kunnen onmogelijk beoordeelen of hunne eeuw rijk is aan dichters of niet. Vele hunner grootste en edelste mannen worden eerst door het nageslacht verstaan en begrepen. Indien men eens de geheele bevolking van Amsterdam liet verklaren welke harer stadgenooten zij als dichters erkende, zoude het mij niet verwonderen dat Ds. Laurillard meer stemmen op zich vereenigde dan Potgieter. Daarom ‘klinkt het niet alleen zeer aannemelijk’, maar is het m.i. een zekere waarheid, ‘dat de stand der fraaije letteren onder eenig volk de hoogte van zijn geestelijke ontwikkeling teekent’. De Heer Gorter heeft deze stelling in het laatste Februari-nummer van ‘de Gids’ belachelijk voorgesteld en er de bruikbaarheid van ontkend, doch hij heeft haar, dunkt mij, een weinig uit haar verband gerukt. Immers ligt in die stelling volstrekt niet opgesloten dat dichters en romanschrijvers zich inbeelden, alsof zij voor het geheele volk, zoowel ‘voor de mannen der statistiek als voor de medewerkers in tijdschriften,’ denken en spreken. Doch dichters doen een rechtstreeksch beroep op onze geestelijke vermogens en op de vatbaarheid om het schoone en verhevene te begrijpen, welke ieder mensch in meerdere of mindere mate bezit. En nu is het zeker dat de mate van populariteit, welke de letterkundigen genieten, den grootsten invloed heeft op den stand der letterkunde in een bepaald tijdperk. Daarom zijn de dichters betere tolken van den zin voor het schoone en van de geestelijke behoeften der menschheid in zeker tijdvak harer ontwikkeling, dan schrijvers van ‘niet-fraaije wetenschappelijke werken’, die slechts tot een zeer beperkt getal van ingewijden

kunnen spreken, en die derhalve voor of tegen de algemeene volks-ontwikkeling niets bewijzen.

Wanneer een geschiedschrijver b.v. een denkbeeld wenscht te geven van de algemeene ontwikkeling in de zeven provinciën gedurende het stadhouderloos Bestuur van 1650-72, dan zal eene beschouwing van den toestand der fraaije letteren gedurende dat tijdperk, hetwelk op den gouden bloeitijd onzer letterkunde volgde, hem van onberekenbaar nut zijn. Duidelijk zal hij de algemeene ontwikkeling ontwaren in de toenemende populariteit van Cats, in de hooge vereering welke dichters als Antonides, de Decker, Hoogvliet, Vollenhove en Oudaan genoten. Het gebrek aan goede prozaschrijvers, grootendeels het gevolg van de ongelukkige voorkeur welke het publiek aan leerdichten schonk, kan hem dan tevens menige nuttige vingerwijzing geven. Doch bovenmatig onbillijk zou het wezen, wanneer die geschiedschrijver terzelfder tijd de ‘algemeene’ ontwikkeling in die jaren wilde beoordeelen naar de onvatbaarheid van het publiek om Spinoza te begrijpen. Dat deze groote wijsgeer, die zich alleen tot de intellectueele aristocratie der wereld wendt, bijna door geen ander zijner tijdgenooten begrepen is, dan door een van Holland's grootste mannen, den edelen Raadpensionaris Jan de Wit, bewijst niets tegen de algemeene ontwikkeling van het hollandsche volk, voor hetwelk zijne geschriften toen, even als thans, een gesloten boek moesten zijn. Mannen als Lessing, Hegel, Goethe en Schleiermacher, zijn er noodig geweest, om hem te doorgronden en zijn genie aan de wereld te openbaren; een wijsgeer als hij kon slechts door zijne evenknieën beoordeeld worden.

Wanneer men later de ontwikkeling van het engelsche volk gedurende onzen tijd, zal wenschen te beoordeelen naar den stand der fraaije letteren in die jaren, zal voor den rechterstoel des geschiedschrijvers Robert Browning optreden als vertegenwoordiger der kleine minderheid die in zijn genie geloofde, en Martin Tupper zal de tienduizenden vertegenwoordigen die in zijn ‘Proverbial Philosophy’ de dichtkunst naar hun hart vonden. George Elliot zal dan worden afgevaardigd door het uitgelezen publiek dat haar bewonderde, en Miss Braddon, Charles Reade en Wilkie Collins door hun aâmechtige toehoorders. De populariteit van Longfellow zal dan worden vergeleken met die van Tennyson, Macaulay, Dickens en Thackeray, en die vergelijking zal den geschiedschrijver een belangrijk

inzicht geven in de geestelijke ontwikkeling van het engelsche volk, al is het ook dat hij niet ‘zonder veel hoofdbrekens’ tot het maken zijner gevolgtrekkingen komen zal.

Wanneer ik in Longfellow's populariteit een bewijs zie voor mijne meening, dat tijdgenooten onbevoegde rechters zijn, dan is dit niet omdat ik hem miskennen wil. Het is er verre van af dat ik den invloed geringschat, welken hij zoowel in Europa als in Amerika gehad heeft. Zijn talent is groot en vele zijner gedichten zijn frisch en liefelijk. Hij heeft zeker veel goeds gedaan, want het is altijd beter een zwak dichter te bewonderen, dan in het geheel geen poëzie te lezen. Vele menschen die mogelijk met een soort van affectatie beweren, niets met poëzie op te hebben, die Milton ongelezen laten, in Shakespear slechts de zwakke passages bewonderen, en voor Dante's betoovering geene ooren hebben, die Browning te onverstaanbaar vinden, en die, de metaphysische spitsvindigheden van Tennyson's In Memoriam niet begrijpende, zijn klassieken toon, het afgewerkte zijner denkbeelden en zijn zuiver kunstenaarsgevoel niet kunnen waardeeren, hebben in Longfellow's gedichten de poëzie gevonden die hen aantrekt en ten minste eenigszins met eene ideale wereld vertrouwd maakt. De soort van dichtkunst welke hij populair heeft gemaakt, is wel geen lamp voor onzen voet, om ons den weg door het leven te toonen, is ons geen hulp in het ontwarren van de raadselen des levens, wanneer die ons angstig maken en ons verstand om verlichting smeekt, doch deze poëzie valt voor een oogenblik als een verfrisschende dauw op ons gejaagd hart.

Het zijn geen diepe zedekundige gedachten welke de dichter op kernachtige en plastische wijze ons voorstelt, doch het zijn edele, reine gevoelens, welke hij op welluidende wijze bezingt. Voor hen die met Byron in arren moede hun noodlot hebben vervloekt, en met Heine's pessimistischen blik overal ‘philisters’ hebben gezien, is het verfrisschend en opbouwend om van Longfellow te vernemen dat het edeler en mannelijker is te strijden, dan te bukken, dat het ‘Excelsior’ een betere leus is dan het ‘Cursed be my fate’; doch terzelfder tijd behoort men te gevoelen dat voorschriften, hoe uitstekend ook van strekking en hoe keurig van uitdrukking en versifikatie, weinig invloed en kracht hebben, indien de indruk dien de verzen op ons achterlaten, niet met die voorschriften overeenkomt.

In het Preludium van zijne ‘Stemmen van den Nacht’, zegt

Longfellow wel dat ware dichters behooren te putten uit den diepen stroom van het leven, waarin zich een hemel weêrspiegelt, zwart en donker door de zonden der menschheid, en dat zij ‘in het volle menschenleven moeten grijpen’ om de belangstelling op te wekken, doch hij zelf volgt dat voorschrift nergens op. Hij predikt met zijne woorden, niet met zijn voorbeeld.

Het is natuurlijk zeer aangenaam voor den aankomenden jongeling en zijne achttienjarige zuster, die vol beminnelijke geestdrift met Longfellow dweepen, om zich voor te stellen dat zij in zijne verzen de diepzinnige poëzie van eenen dichter leeren begrijpen, die nooit ophoudt met hen op het hart te drukken dat het leven ernstig en plechtig is. Het zal niemand verwonderen dat zij meenen door hunne bewondering van Longfellow te bewijzen dat zij vatbaar zijn voor iets degelijkers dan Tollens en Lamartine, en ofschoon het hunne schuld niet is dat zij zich dit voorstellen, vergissen zij zich echter schromelijk. Wanneer Longfellow diepzinnig wil zijn, is hij nevelachtig en onwaar. Wat is de zin van zijn Excelsior bij voorbeeld? Een jongeling zou er eigenlijk uit moeten afleiden, dat hij niet beter kan doen, dan de raadgevingen van ouderen van dagen in den wind te slaan, voor de gebeden zijner geliefden doof te zijn, de ervaring der wijzen te verachten, om in den duisteren nacht, zonder gids, met een vaandel bezwaard, een onbekenden berg te beklimmen met een onbestemd doel voor oogen, dat geen mensch begrijpt. De jongeling durft echter deze allegorie niet zoo eng opvatten; hij zoekt naar eene diepzinnige beteekenis, verbeeldt zich die gevonden te hebben en begint dus het leven met een valsch ideaal. Ik geloof, om alleen te spreken van de dichters aan welke Longfellow in de volksgunst is opgevolgd en die nu bijna niet meer gelezen worden, dat de jeugd, die Byron en Wordsworth bestudeert en liefheeft, een mannelijker, krachtiger en gezonder menschenras belooft te zullen worden, dan de jeugd die bij Longfellow zweert en, in zijnen Levenspsalm de verklaring van zijn Excelsior vindende, met een nevelachtige overtuiging de verzoekingen der wereld tegemoet gaat.

Wordsworth verruimt hart en hoofd; zijne gevoeligheid is gezond, zijne gedachten zijn kernachtig, en hij dwingt werkelijk tot nadenken, terwijl de half-wijsgeerige opmerkingen van Longfellow geheel ‘ready-made’ aangenomen, en met gesloten

oogen geslikt kunnen worden. Byron zal, hoezeer hij beweert dat het beter is de wereld maar aan haar lot over te laten, toch tot handelen aansporen, want zijn voorbeeld is krachtiger dan zijne voorschriften, de man is beter dan zijne beginselen, en al is Byron evenmin als Longfellow de beste leidsman dien men voor een jongeling kan wenschen, zoo verkies ik toch zonder twijfel den eerste. Byron's leerling zal waarschijnlijk meer pit en leven hebben, meer ‘feu sacré’ en kostelijke dwaasheid; hij zal zelfs in zijne dolste overdrijvingen meer van dat ijzer vertoonen waaruit onze krachtige mannen gesmeed worden, dan Longfellow's discipel, dien ik in een half-melancholieke stemming zie mijmeren over het nut van werken en handelen, zonder dat zijne pols éénen slag per minuut sneller klopt, en die achterover in zijne easy-chair gelegen, het hoofd vol krachtige besluiten, den dans der muggen in het luchtruim zal volgen, om uitgeput door zijne onbestemde mijmering, misschien een fransch romannetje ter hand te nemen, of een caféchantant te gaan bezoeken.

Wanneer ik dit zeg, heb ik vooral den invloed op het oog van die kleinere gedichten, die het meest bekend zijn, en in welke zooveel nuttige voorschriften gegeven worden. Wij hebben, ik herhaal het, niets te maken met de bedoeling van een schrijver. Zijn *tendenz* moge onberispelijk zijn, en zelfs de wijding der kerk ontvangen hebben, wij vragen alleen naar zijn werk. Hij moge honderdmaal herhalen dat hij de deugd liefheeft; dat hij de menschen tot handelen wil aansporen; dat hij tot vaderlandsliefde of zelfverloochening wil opwekken, onze eenige vraag is of hij het doet. En nu is Longfellow's groote fout, welke tevens zijne populariteit verklaart, deze dat hij ons voortdurend zijne kostelijke bedoelingen voorhoudt, en als het ware insinueert dat hij krachtig en opwekkend is als de krijgsklaroen des ridders, terwijl toch de indruk, welken zijne verzen achterlaten, vrouwelijk, zoet en weekelijk is. Hoe is het echter mogelijk, zal men vragen, dat een schrijver van zulk een onmiskenbaar talent ons zoo koud en onbewogen laat, dat zijne gedichten ons niet meer treffen en geene ideale wereld voor ons openen; hoe is dat mogelijk? Ik voor mij geloof dit verschijnsel voor een groot deel te moeten wijten aan Longfellow's gebrek aan waarheid. Het is der menschheid wel is waar niet gegeven te ontdekken wat absoluut waar is, en wanneer ik dus van waarheid spreek, wil ik daarmede niet zeggen dat een schrij-

ver *de* waarheid moet bezitten, maar alleen dat hij zelf waar moet zijn. ‘Oprechtheid is zedelijke waarheid; schoonheid is aesthetische waarheid’. Met andere woorden, een dichter moet zelf overtuigd zijn, dat wat hij ziet waar is, wanneer hij die overtuiging aan anderen wenscht te geven. Wanneer gij wilt dat ik ween, zoo ween eerst zelf, zeide Horatius. Betreur wat gij slechts wilt, den dood uwer beminde, de uitbreiding van het rationalismus, de groote macht van het pausdom, maar betreur het waarachtig, met uw geheele hart en ziel, of wij blijven koel. Geloof in uwe roeping als dichter, wees overtuigd dat gij een stem zijt en geen echo, dat heilige geestdrift u vervoert, of schrijf anders liever proza, wanneer gij uwe gedachten wilt openbaren. Valsche geestdrift, valsche roeping is de vloek der kunst. Een groot kunstrechter heeft gezegd: ‘Indien sommige schilders werkelijk engelen zien daar waar wij slechts een ledige ruimte aanschouwen, laat hen engelen schilderen, doch laat niemand onzer zich dan voorstellen dat ook hij een engel kan schilderen volgens de abstracte begrippen van het engelachtige.’ En nu geeft Longfellow ons m.i. juist poëzie volgens de abstracte begrippen van het poëtische, en predikt hij eene krachtige, werkdadige moraal volgens de abstracte beginselen der zedeleer. Wanneer men ook ziet hoe hij zich gewaagd heeft aan het drama, die hoogste schepping der dichtkunst, dan kan men in dezen misgreep niets anders zien dan een gebrek aan waarheid, een miskenning van de eigenaardige richting van zijn talent. Hij had veeleer een uitstekend proza-schrijver kunnen worden, en de weinige proza-stukken, die hij geschreven heeft, bezitten m.i. veel meer levenskracht dan het meerendeel zijner gedichten.

Indien men opmerkt wat al talent en smaak, welk eene heerschappij over de taal, welk een ontwikkeling en studie er noodig zijn om werken als Evangeline en Hiawatha te schrijven, dan moet men het betreuren dat zoovele personen onder het lezen dezer gedichten in slaap zijn gevallen en nog in slaap zullen vallen. Wie kan al de schoonheden dezer twee dichtstukken tellen; hoe liefelijk is het eerste, hoe eenvoudig en fijn gevoeld is het tweede! Vooral de Hiawatha is in vele opzichten een waar kunststuk. De beelden zijn zoo ongezocht, de eentoonigheid der versmaat beschrijft zoo getrouw hetgeen ons van het leven der Indianen gemeld wordt, de dorpsfeesten zijn zoo natuurlijk beschreven, Pau-Puk-Keevis, l'enfant chéri

van de Indiaansche schoonen, met zijne fraaije mocassins en kostbaar bont, staat ons zoo duidelijk voor den geest, dat het onmogelijk is voor dit gedicht en voor elke der afzonderlijke schoonheden daarvan niet van bewondering vervuld te zijn.... en toch, wanneer wij in een kunstenaar, in een dichter, voornamelijk de macht om indrukken teweeg te brengen waardeeren, dan gevoelen wij, na dit gedicht gelezen te hebben, dat er iets aan ontbreekt, ‘le souffle épique, le souffle lyrique’. Ik zeide in het begin van dit opstel dat hetgeen aan Longfellow ontbreekt, juist het eenige onmisbare in een dichter is. Uit Shakespear's werken kunnen wij leeren hoe groot een dichter kan zijn, zelfs zonder eenvoud; Alfred de Musset's gedichten sleepen ons mede, hoe vaak wij ze ook ter hand nemen, ofschoon het hem faalde aan gezond zedelijk en godsdienstig gevoel, en hem de heilige wijding van het geloof ontbrak; Byron's bezielde lier doet ons trillen van sympathie en werkt onstuimig op ons gevoel, al betreuren wij zijn egoïsme, en de toomeloosheid zijner hartstochten; Milton's dogmatische theologie en puriteinsche koudheid kunnen niet verhinderen dat wij den invloed gevoelen van zijn machtigen, edelen geest, die in zijne verhevene gedichten als met plechtige orgeltoonen onze ziel aan het stof onttrekt; doch aan Longfellow ontbreekt ten eenenmale het sine qua non van den dichter... de hartstocht. Doch die hartstocht heeft zijn oorsprong in het opgewekte leven van het gemoed, dat alsdan zijn natuurlijke taal vindt in de poëzie. De dichter, hetzij men hem met de Romeinen een ‘Vates’ noeme, of met de Grieken den naam van ‘een maker, een schepper’ waardig keure, is boven alles een bezield man, die in onwederstaanbare geestdrift de lier grijpt, dien het oud-testamentische profetenvuur tot spreken dwingt, en die door eene geheimzinnige macht wordt aangedreven, om zijne broeders op te wekken tot machtige daden en tot grootsche gedachten.

‘Longfellow is an accomplished man, but he is not a frenzied man’, hoorde ik eens zeggen, en deze zoo juiste woorden hielden voor mij zijne veroordeeling in als dichter. Want hetgeen Plato in zijn Phaedrus (blz. 245 A.) zegt, schijnt mij steeds onwedersprekelijk waar: ‘Al wie zonder de geestvervoering welke de Muzen opwekken, zich naar haar paleis begeeft, in het vertrouwen dat hij door kunst een goed dichter zal zijn, is zelf ten eenenmale onbruikbaar, want zijne poëzie, die van

het nuchtere verstand, moet voor de poëzie van hen die in geestvervoering zijn, geheel verdwijnen'. Poëzie is enthousiasme, de god in ons, die als de geest vaardig wordt over den dichter, hem aangrijpt, en aan 'the poet's eye in a fine frenzy rolling' al het geschapene doet zien, zooals hij het nog nooit te voren zag. Als de taal van den hartstocht, der diepste gewaarwordingen, spreekt poëzie tot het vermogen, dat ieder onzer bezit om ook zelf hartstocht en diepe aandoening te gevoelen. Ieder die weet wat het is om in heilige verontwaardiging op te springen, om voor een persoon of zaak die veracht of vertreden wordt, met woord of daad te gaan strijden; die begrijpt wat het is, om trillende van geestdrift, het zwaard omhoog en het 'moriamur pro Rege nostro' op de lippen, trouw te zweren aan een vorst, voelt en begrijpt wat poëzie is. Ook eerst onder den invloed van een krachtige passie toonen wij onze natuur zooals zij is, en treedt onze ware persoonlijkheid aan het licht, vrij van de conventioneele vormen die haar meestal verbergen. Wanneer hartstocht ons drijft, worden onze daden en bewegingen indrukwekkender en waardiger, onze woorden beteekenisvoller en vuriger. Wij redeneeren niet en komen toch tot een besluit; wij worden er heengestuurd en in de hitte eener edele verontwaardiging berekenen wij de gevolgen niet onzer daden; in onzen toorn denken wij aan goud noch eer; in onze geestdrift denken wij aan wonden noch dood; in het vuur eener heilige liefde, wanneer ons hart zich opent, wanneer ons eigen ik zich ontdoet van alle geleende deugden en ondeugden, is alle zelfzucht ons vreemd en denken wij alleen aan het geluk der geliefde: alles wat aardsch en onzuiver is, werpt onze diepe aandoening verre van zich, gelijk het gloeijend ijzer de waterdroppelen die men daarop giet. Onze gedachten grijpen ons aan en rijzen dadelijk voor ons op als zoovele beelden, want de hartstocht maakt ons voor het oogenblik tot dichters, en geeft aan alles wat wij denken en gevoelen een plastischen vorm. Het was hartstocht, welke aan die groote menigte Hongaren die zoo nameloos diep gevoelde en dichterlijke uitdrukking op de lippen gaf: 'laat ons sterven voor onzen *koning* Maria Theresia'. Tracht dit eens in proza over te brengen. Poogt eens door eene omschrijving, zooals Longfellow er met de grootste welsprekendheid en de fijnste woordenkeus heeft opgesteld, denzelfden indruk teweeg te brengen, als door dat enkele woord 'onze *koning* Maria Theresia!' en gij zult be-

grijpen wat het onderscheid is tusschen proza en poëzie. Hartstocht wekt de verbeelding op en vergeestelijkt daardoor zelfs het meest zinnelijke. Wat echter den kunstenaar onderscheidt van den man, dien hartstocht slechts voor een oogenblik tot dichter wijdt, is de gave om die verrukking van het oogenblik op indirecte wijze ook bij anderen op te wekken. De eerste taak van den dichter is het, ons de schoonheid aanschouwelijk voor te stellen, ons te leeren zien en gevoelen wat werkelijk schoon is. De gewone mensch die in zijne hartstochtelijke bewondering voor iets schoons, zijn indrukken aan anderen tracht mede te deelen, slaagt nooit. Hij zal meestal door zijne uitroepingen en de opeenstapeling van eene menigte bijvoegelijke naamwoorden, zijne hoorders onbewogen en koud laten; omdat hij tracht na te bootsen wat hij bewondert, zal zijne beschrijving hem geheel mislukken; hij zal zijne geestdrift dikwijls bekoelen door zijn eigen woorden, en al hebben zijne hoorders voor die geestdrift ook eerbied en sympathie, zoo zullen zijne opgeschroefde uitdrukkingen en zijne overdrevene beeldspraak hen waarschijnlijk veeleer doen glimlachen, dan hunne bewondering gaande maken.

De kunstenaar daarentegen gevoelt door instinct en ondervinding dat het onmogelijk is om eenige diepe aandoening in directe termen weder te geven, doch hij vindt in het gebruik van beelden en in symboliek de middelen om *suggestief* te werken. Hij tracht bij ons alleen op indirecte wijze hetzelfde gevoel op te wekken, dat hem vervoerde in het oogenblik der bezieling. Den waren kunstenaar zal het gelukken om hetzelfde gevoel van hartstochtelijke aanbidding en heilig ontzag, dat bij hem werd opgewekt in het oud germaansche bosch, terwijl de ondergaande zon de hooge boomtoppen met goud en purper overgoot, terwijl het geheimzinnig duister van den vallenden avond en de hoorbare stilte zijn hart met ontzag vervulden, ook bij anderen op te wekken, door hun de oneindige bogen en gewelven te toonen van zijn gothischen tempel. Zelfs al doen de bedaardheid, ernst en studie, waarmede hij zijn kunstwerk ontwerpt en voltooit, misschien den oppervlakkigen toeschouwer twijfelen of het wel hartstocht is geweest, die dat statig kunstwerk in het leven riep, zoo zullen toch zij, die het nader bestudeeren en zich doordringen van den geest des bouwmeesters, in hun eigen geestdrift het bewijs vinden dat dit toch wel werkelijk het geval was. Hartstocht wordt slechts door

hartstocht opgewekt en in Longfellow's dramatische poëzie is het juist dat gebrek aan bezieling, hetwelk onzen dichter eenvoudig een smaakvol belletrist laat blijven, terwijl toch slechts een vonk van dien hartstocht voldoende zou zijn geweest om leven te geven aan zijn schoone beelden en hem onsterfelijk te maken.

De edelste, verhevenste en waardigste dichtsoort is het drama. Een daad roert ons dieper dan een woord, en eene grootsche gedachte in eene handeling te openbaren, is het verheven doel van de grootste geniën.

Een dramatisch dichter is bovenal een schepper, die menschen, persoonlijkheden en types vormt, en elk voor zich zelven laat spreken. Wat al hartstocht, leven en vurige bezieling zijn er noodig om aan al die kinderen der fantasie een frisch, oorspronkelijk individueel bestaan te geven. De dramatische schrijver moet een Pygmalion zijn die niet één, maar tien of twintig standbeelden uit hun steenen slaap opwekt en door zijn hartstocht het leven schenkt.

In Longfellow's laatste werk ‘The New-England Tragedies’, in 1868 te Londen verschenen, kunnen wij bewaarheid vinden hetgeen ‘the Spanish Student’, zijn eerste dramatische gedicht, ons reeds deed vreezen, namelijk dat zijne bevallige en vriendelijke muze niet Melpomene is.

In die treurspelen zien wij het zwakste en onbeduidendste product van zijn pen; daarin vinden wij al de fouten, doch geen enkele der deugden van zijn talent. Dit is te opmerkelijker, omdat de duur van eens dichters gaven dikwijls een zuivere toetssteen is van de kracht en den omvang van zijn talent, terwijl wij juist ook hieruit zien, dat Longfellow vroeg uitgeput is geraakt. Hij geeft ons in genoemd werk twee dramatische verhalen van de vervolging welke de kwakers en heksen in Nieuw Engeland te verduren hebben gehad. Reeds in de metrische voorrede neemt de dichter ons tegen zich in, wanneer wij daar lezen: ‘Waarom behandelt gij dergelijke onderwerpen? zal misschien op twijfelachtigen toon deze of gene vriend mij vragen. Waarom brengt gij de dwalingen van een lang vervlogen tijd weder aan het licht?

> I answer: For the lesson that they teach;
> The tolerance of opinion and of speech.’

Kan men op prozaïscher wijze een slechter kunstregel voorschrijven?

De dichter die den predikstoel beklimt om ons op de eene of andere zedekundige les te onthalen, heeft weinig kans om ons te boeijen, doch een dramatisch dichter die voor catecheseermeester wil gaan spelen, is geheel en al onverdragelijk. Een waar dichter behoeft ons in zijn werk niets meer te geven dan eene ideale voorstelling van de natuur en van de menschheid; hij behoeft daarin niets meer uit te drukken dan zijn eigen kunstenaarsbewondering voor hetgeen hij in werkelijkheid of verbeelding ziet, zijn eigen vreugde over hetgeen zich aan zijn kunstenaarsblik vertoont. Maar is hij een bezield kunstenaar, dan moet ook zijn werk, omdat het waar is, een zedelijken invloed hebben, al schrijft hij niet met het doel om nut te stichten, al schrijft hij niet om de neutrale school aan te prijzen, of om ons aan te toonen dat het verkeerd is ketters te verbranden, de huwelijkstrouw te schenden, onze kinderen te bederven, of te veel wijn te drinken. Stellen wij ons Shakespear voor Othello schrijvende met het doel om aan te toonen dat blanke meisjes beter doen geen negers te trouwen, vooral niet negers die jaloersch zijn, of Macbeth dichtende om den volke te verkondigen, dat te veel ambitie gevaarlijk is, en dat het zeer slecht is om een gast te vermoorden! Als de dichters de eene of andere moraal moeten aanprijzen, dan heeft Homerus waarschijnlijk met de Ilias eene aangrijpende commentaar willen leveren op het tiende gebod: ‘gij zult niet begeeren de vrouw uws naasten’, en heeft Dante zeker een handboek voor de zedekunde willen leveren, met een lijst der misdaden en zonden, welke meest vermeden moesten worden.

Die apenliefde voor de moraal en voor de zedelijke strekking van kunstwerken heeft al wat op hare rekening. Fransche romannetjes doen er vaak hun voordeel mede, en eindigen dikwijls na een weinig stichtelijken inhoud met een paar volzinnen ad captandum, vol spreekwoordelijke zedelijkheid, juist geschikt om in een hollandschen schouwburg gedeclameerd te worden tot stichting van den engelenbak. Toch redt zulk een deugdzaam zinnetje het boek; het is de neutrale vlag die elke lading dekt, het is het moesje hetwelk de tante bij Gustave Droz zoo behendig wist te plaatsen, dat zij kon uitroepen: ‘dans tous les cas, la mouche sauve tout. Ça détourne l'attention!

Men houdt eene predikatie om eenig voorschrift der moraal te ontwikkelen; men schrijft een geschiedenisboek om ons ver-

draagzaam te maken; doch men dicht geen tragedies om ons te leeren dat het beter is kwakers ongemoeid te laten. De dichter die zoo iets doet veroordeelt zich zelf, en de vloek van onvruchtbaarheid rust op hem. Aphrodite schenkt aan het standbeeld door Pygmalion vervaardigd het leven niet om de jonge vrouw op een zondagschool les te laten geven, maar omdat zij schoon is en omdat Pygmalion haar vurig liefheeft. De dichter die menschen wenscht te onderwijzen, behoort een leerdicht te schrijven, en kan in eene berijmde verhandeling over eenig wetenschappelijk of wijsgeerig onderwerp, het aangename met het nuttige trachten te vereenigen. Hij kan bij voorbeeld met den Catsiaanschen dreun, in deftige Alexandrijnen, eenige goede, eentoonige burgerlijke lessen geven en de Doodkiste voor de Levendigen, het Nut der Tegenspoeden, of andere vermakelijke onderwerpen bezingen, totdat hij zijne lezers in kalme verbazing laat vragen, of hij een dichter van den tienden, of wel een wijsgeer van den vijftienden rang is. Bovenal moet hij niet te veel van die lichtgeraakte ijdelheid bezitten, die aan sommige dichters zoo zeer misstaat, en behoort hij met philosophische berusting te kunnen verdragen dat men later in de Revue des Deux Mondes van hem zegt dat houtsneêprentjes noodig zijn voor de juiste waardeering zijner poëzie, welke merkwaardig is doordat winkeliers en huishoudsters er goede ‘directions d'économie domestique’ in kunnen vinden.

Het boek van Longfellow, dat geschreven is om de menschheid te waarschuwen tegen onverdraagzaamheid, bevat twee drama's: Endicott en Giles Corey. Wij zullen ons bij het eerste bepalen, want dezelfde opmerkingen zijn op beide drama's evenzeer toepasselijk.

De handeling heeft plaats te Boston, in het jaar 1665. Het eerste bedrijf verplaatst ons in een ‘Meeting House’ der Puriteinen. De predikant Norton houdt een predikatie volgens een tekst uit de Openbaring, welke hij toepast op de locale ketterijen in zijne gemeente. Intusschen komt Edith, eene kwakerin, blootvoets, met hangende haren, en gevolgd door eene menigte kwakers, het kerkgebouw binnen, en begint een godgeleerd dispuut met den predikant, die haar eerst met teksten bestrijdt, en wanneer dit niet baat, uit de kerk laat zetten. Norton spoort Endicott, den gouverneur van Boston, aan tot geweldige maatregelen tegen de kwakers. Deze worden in de gevangenis geworpen en hunne boeken verbrand. Merry, een

puriteinsche policie-agent, nijdig en onverdraagzaam van karakter, plakt een proclamatie aan, waarbij ieder met de zwaarste straffen bedreigd wordt, die het waagt de kwakers te herbergen of te verplegen, terwijl hij tevens kapitein Kempthorne gevangen neemt, die hen op zijn schip naar Boston gebracht heeft en beweert dat het brave menschen zijn. John Endicott, de zoon van den gouverneur, is intusschen plotseling verliefd geworden op Edith, het schoone kwakerinnetje, dat hem, toen zij gevangen genomen werd, had toegeroepen: ‘Waarom vervolgt gij mij, Saul van Tarsus?’ Door liefde gedrongen, smeekt hij van zijn vader vergiffenis voor de kwakers, en toont hij voor hen zooveel sympathie, dat hij uit het ouderlijk huis verbannen wordt. Hij tracht Edith uit de gevangenis te redden, doch deze weigert hem te volgen, omdat onzichtbare banden haar kluisteren, en zij het haar plicht acht als martelares voor het geloof der kwakers te lijden. Wanneer hij blijft aandringen, zendt zij hem weg met de volgende sententieuse woorden:

> Put this temptation underneath thy feet,
> To him that overcometh shall be given
> The white stone with the new name written on it,
> That no man kwows save him that doth receive it.
> And I will give thee a new name, and call thee
> Paul of Damascus and not Saul of Tarsus,

waarop de minnaar haar cel verlaat, terwijl zij zelf in den bijbel gaat lezen. Men zou echter gedacht hebben dat zelfs een kwaker-meisje, dat met teksten schermt als een statisticus met getallen, toch nog wel eenige hartelijke woorden zoude kunnen vinden om hem, die alles waagt om haar te redden, voor zijne ridderlijke bedoeling te danken.

Wenlock Christian, de vader van Edith, wordt ter dood veroordeeld door Endicott, en in dezen laatsten heeft Longfellow naar het schijnt den ernstigen gestrengen man willen schetsen, die zijn plicht volvoert, hoe meêwarig zijn hart ook moge zijn, die zijn geliefden zoon van zich stoot, omdat deze met ketters medelijden heeft, en die nu een man ter dood moet veroordeelen, omdat hij een kwaker is. Een waar dichter zou getracht hebben van dezen toestand partij te trekken, om den toeschouwer schrik en medelijden in te boezemen. Doch hoort nu Longfellow:

Wenlock Christian,
You must be taken back from hence to prison,
Thence to the place of public execution,
There to be hanged till you be dead - dead - dead!

De onnatuurlijkheid en wansmaak van dezen laatsten regel met dat drievoudige: dead - dead - dead! is inderdaad niet wel mogelijk te overtreffen.

Lichamelijk lijden op het tooneel te brengen, om den tragischen schrik op te wekken, is een vrij onedele en zeer onartistische manier om ons te verteederen. Longfellow laat echter Edith in het publiek geeselen, en het is zeer wel mogelijk, dat wanneer zijn stuk op een zeer realistisch tooneel wordt opgevoerd, de roode striemen op Edith's ontbloote rug, en de trouwe afbeelding van: ‘there's blood upon her clothes, her hand, her feet’, de toeschouwers werkelijk zullen doen lijden en ook pijn doen gevoelen, doch indien hij met zijne woorden zulk een indruk heeft willen teweeg brengen, is hem dit volkomen mislukt.

Het drama eindigt op eene kleurlooze wijze. Terwijl Edith gegeeseld wordt, ontvangt Endicott het bericht dat Karel II koning is geworden en alle verdere vervolging tegen de kwakers ten stelligste verbiedt. Hierop klaagt de gouverneur op eene droevige egoïstische wijze, dat de macht om menschen ter dood te veroordeelen, hem ontnomen is, en zegt dat dit bevel hem zijn ‘selfrespect’ ontrooft. Het volk dreigt met oproer, omdat een ander gevangen kwaker wreed mishandeld is, terwijl Dr. Norton de proclamatie, waarin de gouverneur beloofd had deze zaak te zullen onderzoeken, afscheurt. John Endicott tracht te vergeefs Edith in de wildernis op te sporen, en verneemt, in Boston teruggekeerd, de amnestie van Karel II. In het laatste tooneel komt de Deus ex machina met eene ongemotiveerde ontknooping den dichter te hulp. Gouverneur Endicott valt plotseling dood neder, nadat hij vernomen heeft dat Norton en de andere vervolgers der kwakers ook allen plotseling dood zijn nedergevallen. Daardoor eindigt de vervolging der kwakers eigenlijk faute de combattants, want de ‘apoplexie foudroyante’

‘must teach
The tolerance of opinion and of speech.’

Dus eindigt dit zwakke stuk, dat van een drama niets meer bezit dan den naam. De hartstochtelijke liefde voor godsdienstige vrijheid welke de Puriteinen er toe dreef om vaderland en betrekkingen te verlaten, kwam in strijd met de blinde dweepzucht die hen na hun aankomst in het nieuwe vaderland onmiddellijk andersdenkenden deed vervolgen, en zulk een toestand zou aan een dramatisch dichter werkelijk gelegenheid te over hebben gegeven om schrik en medelijden in te boezemen, om levende karakters te scheppen. Zoo ligt in de woorden, welke eene vrouw bij het zien der geeseling van Edith zegt:

> Did I forsake my father and my mother
> And come here to New England to see this?

de kiem van een waarachtig drama, dat onwillekeurig meer tot verdraagzaamheid zou hebben aangespoord, dan Longfellow's verhandeling in vijf bedrijven. Hij heeft alles even zwak en mat afgebeeld. De gouverneur is een zwak man, die doet wat de Dominé zegt en zwakke spijt betuigt over hetgeen hij gedaan heeft. De kwakers, de onverdraagzame puriteinsche predikant, de zoon van den gouverneur, allen geven ons den indruk alsof wij hen door een bewasemd glas zien; geen van hen heeft kleur en scherpe omtrekken; allen zijn zij doezelig en graauw afgebeeld. Zij zouden ons doen denken dat een vervolging om den geloove al een heel kinderachtig, vervelend iets was, een bewijs van zwakken Jan Salie-geest en van kleingeestig krieuwen, terwijl zoo iets integendeel altijd het verschrikkelijke gevolg is geweest van een vurigen godsdienstigen ijver en van een overweldigenden hartstocht, welke mannen met een onbuigzame overtuiging en een ijzeren wil de verzenen tegen de prikkels deed slaan. Wat is dat voor een inquisiteur die gouverneur Endicott, die wreed is omdat hij ongelukkig naar den slechten raad luistert van zijn predikant, en die dood nedervalt omdat zijn zoon hem verlaten heeft en zijne vervolging der kwakers hem berouwt? Zij waren toch wel anders gevormd, die oude Puriteinen, die mannen van staal en ijzer, die heilig overtuigd waren van hun goed recht, die met een geesel Gods als Cromwell aan het hoofd, hunnen koning naar het schavot zonden, en als een verterend vuur door Engeland en Ierland trokken, om alles te verbranden wat hun als kaf voorkwam. Zij mogen gedwaald hebben, hun hartstocht moge hen verblind hebben, doch zij waren mannen, krachtige,

edele mannen, en geen oude vrouwen. De Puriteinen vielen niet bij tientallen dood toen zij begonnen te denken aan hunne gepleegde wreedheden.

Zulk een toestand als Longfellow hier beschrijft, waar de hoofdpersonen niets doen dan het hoofd bukken en den storm over zich heen laten gaan, waar in het minst geen strijd wordt gevoerd, waar met christelijke gelatenheid en onderwerping alles geleden wordt, en waar men de rechterwang toekeert nadat de linker geslagen is, zulk een toestand is bovendien ook niet tragisch, hij is alleen pijnlijk. Doch de allergrootste fout van deze drama's is hunne levenloosheid. Geen enkel tooneel staat ons helder voor den geest, niet één der opgevoerde personen zullen wij ons later herinneren. Toch komt in een drama alles aan op den geheelen indruk welken de handeling teweegbrengt. Het is niet de hoofdzaak, of eenige passage zich er bijzonder goed toe leent om te worden aangehaald[1], of een enkel gedeelte schoon is, maar of de personen leven, of de actie een machtigen dramatischen indruk maakt. Wat Rembrandt als schilder bijzonder onderscheidt, is, dat hij de aandacht van den toeschouwer nooit van de hoofdzaak aftrekt door bijzaken, door een fraai tapijt of een glanzende zijden japon; hij laat al het licht vallen op den hoofdpersoon, en men vergeet zijne schilderijen nooit. Dit is het juist wat een dramatisch dichter

1 Zelfs aan dergelijke passages is het boek arm. Slechts de twee volgende verdienen aangehaald te worden.
De eerste is in Endicott. De gouverneur spreekt:

The sin of heresy is a deadly sin,
't Is like the falling of the snow, whose crystals
The traveller plays with, thoughtless of his danger,
Until he sees the air so full of light
That it is dark; and blindly staggering onward,
Lost, and bewildered, he sits down to rest;
There falls a pleasant drownsiness upon him,
And what he thinks is sleep, alas! is death.

De tweede komt voor in Giles Corey. Giles heeft zijne ossen verloren en zegt:

All my dear oxen dead. I loved them, Martha,
Next to yourself. I liked to look at them,
And watch the breath come out of their wide nostrils,
And see their patient eyes. Somehow I thought
It gave me strength only to look at them.
And how they strained their necks against the yoke
If I but spoke, or touched them with the goad.

behoort te doen. Al te groote welsprekendheid, al te schitterende beschrijvingen misstaan zelfs in een drama, wanneer zij de juiste evenredigheid der deelen verbreken, en nadeel doen aan de kracht van het geheel.

Hetgeen de ware kunstenaar van den dilettant onderscheidt, is Architectonikè, zegt Goethe, de macht om een grootsch geheel te scheppen, en niet door deze of gene losse gedachte, of eenig treffend beeld, onze bewondering op te wekken; hij moet het geheele kunstwerk tot ons doen spreken en daardoor een indruk teweegbrengen geëvenredigd aan de grootschheid der opvatting. Een Engelsch schrijver merkt ergens op, dat menig tooneelstuk van den tegenwoordigen tijd een grooter aantal gelukkig gekozen uitdrukkingen en dichterlijke gedachten bevat, geschikt om te worden aangehaald, dan al de zeven tragedies van Sophocles te zamen. Doch hij voegt er bij dat die tooneelstukken, hoe schitterend en geestig eenige losse gedeelten ook zijn, slechts een vluchtigen indruk maken en der volgenden dag vergeten zijn, terwijl de Antigone en Oedipus door de eenvoudige ontwikkeling van het onderwerp, en de juiste verhouding der onderdeelen, den lezer in de ziel grijpen en hem de geheele handeling zoo duidelijk voor de verbeelding tooveren, dat hij Antigone en Oedipus vóór zich ziet. De vorstelijke grieksche jonkvrouw met haar edelen moed, haar heerlijken hartstocht voor godsdienst, waardoor zij de wetten der goden verkiest boven de wetten der aarde, zij wordt nooit vergeten. Het machtige genie van den ouden dichter heeft met het geheele drama tot ons gesproken, en de diepe indruk dien wij ontvingen, toen wij in de hitte onzer geestdrift met Antigone leden en streden, blijft in ons gegrift zelfs wanneer de geestdrift van het oogenblik bekoeld is.

Billijkheidshalve mag ik echter deze vergelijking tusschen Longfellow en Sophocles niet voortzetten, want het is niet rechtvaardig den eenen dichter te verwijten dat hij niet meer op eenen anderen dichter gelijkt. Toch heeft men uit deze weinige woorden ongetwijfeld reeds genoeg kunnen zien, welk een hemelsbreed verschil er bestaat tusschen een dramatisch dichter en een leerdichter, welk een onvruchtbare kunstvorm het didactische drama is.

Heb ik de grenzen van Longfellow's bevallig talent in deze studie misschien met te scherpe lijnen geteekend, heb ik de schaduw verzwaard en het licht getemperd, heb ik alzoo enkelen

zijner bewonderaars geërgerd, bij voorbaat doe ik boete. Want niet met voorbedachten rade heb ik onbillijk willen zijn jegens den zoetvloeijenden Amerikaanschen zanger, door niet meer sympathie te bewijzen voor den gemoedelijken toon zijner gedichten.

Doch het is uit volle overtuiging dat ik Longfellow's vermaardheid ten eenemale onevenredig acht aan zijne dichterlijke gave. Het goede en liefelijke in hem heb ik trachten te waardeeren, al zal mijn lofspraak aan zijne bewonderaars wellicht schraal genoeg zijn voorgekomen.

Het moge eenzijdigheid van smaak aan den dag leggen, dat ik in de poëzie van onzen tijd gaarne wat meer gedachte en wat minder gevoel zou zien, even als ik in de muziek onzer dagen gaarne wat minder gedachte en wat meer gevoel zou aantreffen, doch ik geloof toch niet dat het eenzijdig is te verklaren, dat zelfs bij uitsluitende gevoelspoëzie gebrek aan hartstocht en eene voorliefde voor zedelijke strekking inderdaad noodlottig zijn.

CHARLES BOISSEVAIN.

Antieke beeldhouwwerken in het Vatikaan.

II. Het museo Chiaramonti.

Het *museo Chiaramonti* draagt een gansch ander karakter dan de verzameling in den *braccio nuovo*. Reeds het emplacement maakt een geheel anderen indruk. De lange onopgesmukte corridor, die door Pius VII (Chiaramonti) tot een museum is ingericht, vormt met de rijke en imposante architectuur van den *braccio nuovo* een contrast, dat geheel analoog is aan het verschillend karakter der verzamelingen zelve, die er bewaard worden. Bij de oprichting namelijk van het *museo Chiaramonti* heeft men zich voorgesteld eene verzameling te maken, niet, gelijk tot dien tijd toe de gewoonte was, van *bezienswaardig* gekeurde overblijfselen der antieke beeldhouwkunst, maar van *alle* overblijfselen, 't zij ze den verzamelaar bezienswaardig voorkwamen of niet. De verzameling in den *braccio nuovo* daarentegen, ofschoon jonger dan het *museo Chiaramonti*, is in dit opzicht eene verzameling van den ouden stempel. De *braccio nuovo* bevat een betrekkelijk niet zeer groot aantal antieke beelden en bustes, waarvan de meensten voor iederen vriend der antieke beeldhouwkunst, ook al is hij volstrekt geen archaeoloog, bezienswaardig zijn: het *museo Chiaramonti* is eene rommelzoo van beelden, statuetten, bustes, architectonische fragmenten, reliefs, scherven, enz.; eene rommelzoo, waaronder verreweg het meeste voor den archaeoloog zeker meer of minder belangrijk is, maar voor den kaustvriend weinig aantrekkelijks heeft. Wie geen archaeloog van professie is, pleegt dan ook in den *braccio nuovo*, dic geen 150 nummers bevat, ze-

ker driemaal zooveel tijd door te brengen als in het *museo Chiaramonti*, met zijne meer dan 700 nummers. Als voortbrengselen der kunst zijn, met weinige uitzonderingen, de voorwerpen in dit museum deels middelmatig, meerendeels beneden het middelmatige.

287. *Knaap, die onder 't visschen in slaap is gevallen.*

Ofschoon ik er mij wel voor wachten zal mijn geschrijf onleesbaar te maken, door bij vele van die zeven- à achthonderd nummers stil te staan, mag ik toch niet onopgemerkt laten hoe hier en daar onder al dien rommel kleinigheden schuilen, die ook den niet-archaeoloog een oogenblik aangenaam kunnen bezig houden. Dat is het geval bij voorbeeld met dit onaanzienlijk beeldje, dat een knaap, een kind nog, voorstelt, die onder 't visschen een slaap gekregen heeft, waaraan hij geen weêrstand bieden kon. Het hoofd, dat door den visschershoed (*causia*) tegen de zonnestralen beschut wordt, is op de opgetrokken knie gezonken; de linkerarm rust op het mandje, waarin de knaap zijne vangst bewaart.

In vroeger tijd meende men, dat de antieke beeldhouwkunst geen genrebeelden had gekend. Een beeldje als dit - en er zijn er meer, ook in dit zelfde museum - zou voldoende zijn om het tegendeel te bewijzen; grondiger studie van de geschiedenis der Grieksche beeldhouwkunst heeft dan ook de onjuistheid van die meening aan het licht gebracht; en bovendien, een beeld als b.v. de fluitspelende satyr in den *braccio nuovo*[1], wat is dat anders dan een mythologisch genrebeeld?

De moderne beeldhouwers zijn er over 't algemeen niet genoeg van doordrongen, hoe weinig door den beschouwer fijnheid van uitvoering gemist wordt, wanneer de beeldhouwer geen fijne uitvoering gewild, er niet naar gestreefd heeft. In genrebeelden, bij voorbeeld, pleegt de moderne beeldhouwer zeer zijn best te doen op de uitvoering, die dan ook meestal uiterst fijn geacheveerd is; doch maar al te dikwijls laat zijn werk ons koud. Men ziet natuurlijk wel welk motief hij heeft *willen* geven, maar gegeven heeft hij het niet. Terwijl het geheim der

1 Zie het vorig artikel van de Gids van April, blz. 79.

kunst juist daarin ligt, met geringe middelen veel te doen, heeft de auteur van zulk een levenloos modern genrebeeld met veel moeite weinig gepresteerd. Hier daarentegen is aan de uitvoering weinig zorg ten koste gelegd; ze is vluchtig, grof, slordig zelfs: maar - de jongen *slaapt*.

655. *Zoogenaamde Perseusgroep.*

Men heeft dit beeld, dat half als mythologische voorstelling, half als genrebeeld gedacht is, voor een deel gehouden van eene zoogenaamde vrije groep[1], die Perseus zou hebben voorgesteld, bezig met aan Andromeda de afspiegeling in 't water te toonen van het Medusenhoofd, dat haar versteenen zou als zij het in werkelijkheid aanzag. Men moest bij die verklaring aannemen, dat het andere beeld van de groep, de Andromeda, was verloren gegaan. Gewaagd of onwaarschijnlijk was deze hypothese op zich zelve in 't minst niet; de Endymion bij voorbeeld, die bij de Artemis in den *braccio nuovo* behoorde, is verloren gegaan, en zoo zijn de meeste vrije groepen niet dan onvolledig tot ons gekomen. Uit dit oogpunt bestaat dus tegen de oude verklaring van dit beeld geen bezwaar.

Maar de gulden regel der philologie: ‘eerst emendeeren, dan interpreteeren,’ wordt in onzen tijd ook door philologisch gevormde archaelogen in toepassing gebracht. Men heeft opgemerkt, dat het spiegelbeeld aan de voeten van den vermeenden Perseus, voor zoover het antiek en niet het werk is van den restaurator, niets heeft van een Medusenhoofd; bij nauwkeurige beschouwing van het antieke gedeelte, bleek het de reflex te zijn van het eigen gelaat van den jongen man, die er op neêrziet. Het is dus niet Perseus, maar Narkissos, die zich in het water spiegelt en dien een kleine Eros op zich zelven verliefd maakt. Verlangt iemand voor deze interpretatie nog een extern bewijs, hij kan het vinden op een sarkophaag, die ergens in het Vatikaan[2] staat. Op dien sarkophaag zal hij *en relief*

1 Eene soort van goepen, waarvan we hier in den *braccio nuovo* een voorbeeld gezien hebben in de Artemis die Endymion nadert (de Gids van April, blz. 87).

2 Als mijn geheugen mij niet bedriegt in de zoogenaamde *Galeria Lapidaria*, het verlengde van het *musco Chiaramonti*.

een zich in 't water spiegelenden Narkissos gebeeldhouwd zien, en eene vergelijking van dat relief met dit beeld hier vóór ons, doet aanstonds in 't oog vallen dat de man, die dien sarkophaag maakte, gewerkt heeft naar hetzelfde beeld, waarvan we hier een allesbehalve voortreffelijk exemplaar vóór ons hebben.

Zoo hebben reeds meermalen de meestal leelijke reliefs van sarkophagen goede diensten bewezen voor de kritiek en interpretatie van antieke beeldhouwwerken, wanneer bleek dat de vervaardiger van den sarkophaag een motief ontleend had aan een ander beeld of relief. Het is dan daarmeê als met zekere Grieksche geschriften uit den Romeinschen tijd, die op zich zelve het lezen niet waard zijn, maar voor den philoloog toch waarde krijgen, wanneer blijkt dat de auteur een plagiaat heeft begaan uit een ouderen schrijver, wiens woorden in de tot ons gekomen handschriften van zijn werk door de afschrijvers verknoeid zijn. Het is vooral in de laatste decenniën, dat philologisch goed voorbereide archaeologen de streng wetenschappelijke methode der philologie op de kritiek en interpretatie van antieke kunstwerken met uitnemend gevolg zijn gaan toepassen. Zoo heeft zich de vroeger niet geheel ten onrechte door de philologen gering geschatte archaeologie, vooral door de soliede Duitsche archaeologen, uit de school van den onlangs overleden Bonnschen hoogleeraar Welcker, als zusterwetenschap der philologie volkomen gelegitimeerd[1].

701. *Odysseus, die aan Polyphemos de drinkschaal reikt.*

Hier hebben we eene statuette, die werkelijk deel uitmaakte van eene vrije groep. De groep bestond uit twee figuren: Polyphemos en Odysseus, die den cycloop de drinkschaal komt aanbieden. De Polyphemos van dit exemplaar is verloren gegaan; maar toevallig is van een ander exemplaar van dezelfde groep de Odysseus verloren gegaan en de Polyphemos tot ons gekomen. Die Polyphemos bevindt zich insgelijks te Rome, en wel in het Kapitolinische museum. Daar zien we hem zoo als hij juist weêr een van Odysseus' ongelukkige tochtgenooten gegrepen heeft; op het punt van zijn slachtoffer te verscheuren, ziet hij op naar Odysseus, die hem den verraderlijken dronk

1 Uitvoeriger heb ik dit uiteengezet in de Gids van April 1864.

aanbiedt. Van den kop van dien Polyphemos wordt de echtheid door sommige deskundigen betwijfeld; van dezen Odysseus zijn, behalve de punt van den neus en een paar stukjes van de voeten, de beide armen en een stuk van den linkerschouder gerestaureerd. De houding der armen was zeker eene andere dan die de restaurator er aan heeft gegeven; denkelijk werd de drinkschaal met beide handen vastgehouden; zoo is ten minste de positie der armen op een relief[1] dat, hoe grof en slordig ook bewerkt, naar dezelfde groep schijnt te zijn gevolgd, waarvan we in dit beeld en in den Polyphemos van het Kapitolinische museum twee kopieën, elk voor de helft, bezitten.

Een god kan de kunst in volkomene rust beelden. Om aan de idee van Zeus, van Hera, van Athene, gestalte te geven, is zelfs de kop alleen voldoende, en ook waar de kunst hen ten voeten uit afbeeldt, is het niet noodig hen handelend voor te stellen. De typen, die b.v. Phidias van Zeus en Athene, Polykleitos van Hera, hebben geschapen, zijn van zoo volkomene innerlijke noodzakelijkheid, dat ze, ook zonder handeling, het wezen van die godheden volkomen uitdrukken.

Anders is het gesteld met mythische stervelingen. Een Narkissos of een Odysseus heeft de Grieksche kunst nooit gepoogd door den kop alleen of in volkomene rust voor te stellen; actie was hier in de oogen der Grieksche beeldhouwers onontbeerlijk om inderdaad een Narkissos of een Odysseus kenbaar af te beelden. Zoo hebben we hier Odysseus op het gewichtigste oogenblik van zijn verblijf bij Polyphemos, gelijk we daar straks Narkissos zagen, die zich in 't water spiegelt en op zijn eigen spiegelbeeld verliefd wordt.

Philostratos beschrijft in het tweede boek zijner *Imagines* eene schilderij waarop Odysseus voorkwam, en zegt dat men hem herkent aan zijn gefronst gelaat en aan zijn rusteloos waakzaam voorkomen[2]. Dat ook de beeldhouwkunst, om een Odysseus te beelden, die beide eigenschappen vooral zocht te doen uitkomen, blijkt ten duidelijkste uit den kop van deze statuette. De wenkbrauwen zijn zwaar gefronst; boven de oogen zijn ze naar beneden, maar aan de uiteinden boven den neus naar boven samengetrokken; in overeenstemming met de uitdrukking

1 Dit relief komt voor op een antiek lampje, dat in het voorjaar van 1862 te Napels door den hoogleeraar Brunn werd aangekocht.

2 *ἐπίδηλο□ ὁ Ἰθακήσιο□ ἀπὸ τοῦ στρυφνοῦ καὶ ἐγρηγορότο□.*

die het gelaat daardoor krijgt, zijn de hoeken van den niet geheel gesloten mond benedenwaarts gericht, terwijl de bovenlip en de kin een weinig omhoog getrokken zijn. Deze eigenaardigheden vormen de eerste der beide genoemde eigenschappen (*τὸ στρυφνόν*) en geven aan het gelaat het karakter van den *πολύτλα□*: de andere door Philostratos genoemde trek, die van rustelooze waakzaamheid (*τὸ ἐγρηγορό□*), zetelt vooral in het naar boven geslagen oog en komt het best uit als men het beeldje *en profil* ziet. De blik is namelijk scherp en schijnt in het voorwerp waarop hij gericht is als door te dringen; maar men verwacht bij de minste aanleiding die beweeglijke oogen op een geheel ander punt gevestigd te zullen zien. Dien indruk van beweeglijkheid, dien de oogen geven, heeft de beeldhouwer nog verhoogd door den hals eer lang en mager te maken dan het tegenovergestelde. Het hooge voorhoofd, de dunne, fijn gevormde bovenlip en de vooruitstekende kin zijn met de scherpte van den blik evenzeer in overeenstemming, als de smalle neus, waarvan de lijn, *en profil* gezien, een klein weinigje inwaarts gebogen is.

De kop zou klein schijnen, indien niet de beeldhouwer, denkelijk juist om die reden, zoowel het haar achter de ooren en in den nek, als den baard zeer weelderig had gemaakt. De baard is zoo gevormd, dat de kin er wel van onderen en aan beide zijden, maar niet van voren door wordt bedekt.

418 A. *Zoogenaamde Odysseus*.

Indien deze kop werkelijk Odysseus voorstelde, zou hij het tegendeel bewijzen van de zoo even uitgesproken stelling: dat namelijk door de Grieksche beeldhouwers een heros nooit, gelijk een god, door den kop alleen en buiten alle actie werd afgebeeld. Hier toch hebben we eene buste waarvan de borst, gelijk bij de zoogenaamde hermen, naar beneden vierkant uitloopt; het is dus niet, gelijk men anders zou kunnen vermoeden, een fragment van eene geheele figuur, die wellicht in eenigerlei handeling was voorgesteld; het is nooit iets meer geweest dan een kop met den hals en een gedeelte van de borst; van handeling geen zweem. Van tweeën één dus: òf we hebben het een geheel eenig en op zich zelf staand voorbeeld van een mythisch persoon, afgebeeld op eene wijze, die we anders alleen

in godentypen en in portretbeelden van gewone stervelingen aantreffen, òf deze kop stelt niet Odysseus voor, maar een der hemelgoden.

De benaming Odysseus, die aan deze buste gegeven is toen zij weinige jaren geleden - ik meen in 1861 - in het Vatikaansche museum werd opgenomen[1], berustte eigenlijk alleen op de omstandigheid dat het hoofd bedekt is met een pileus van volkomen denzelfden vorm, als waarmeê Odysseus pleegt te worden afgebeeld; het is dezelfde soort van muts, dien ook de Odysseus draagt, dien we zoo even aan Polyphemos de drinkschaal zagen reiken. Een andere grond om in dezen kop een Odysseus te zien is er niet. Integendeel, eene niet al te vluchtige vergelijking met den kop van het boven besproken beeld van Odysseus toont aan dat deze buste, indien zij inderdaad denzelfden heros verbeelden moest, eene geheel en al mislukte poging zou moeten heeten om hem voor te stellen; maar de conceptie van dezen kop verraadt zoo ontegenzeggelijk een kunstenaar van hoogen rang, dat aan zulk eene mislukte poging niet te denken valt.

Die vergelijking werd in het najaar van 1862 aan de te Rome verblijf houdende vrienden der antieke kunst gemakkelijk gemaakt door het bestuur van het archaeologisch instituut, dat de beide koppen in gips liet afgieten en die afgietsels nevens elkander ter beschouwing aanbood; een voortreffelijk hulpmiddel tot vergelijkende studie van antieke beeldhouwwerken, dat ongetwijfeld bij ruimer en meer stelselmatige aanwending menig verrassend resultaat zal opleveren en den omvang onzer kennis van de Grieksche kunst aanmerkelijk zal uitbreiden.

Zeker, er is - en dit strekt eenigzins tot verontschuldiging van hen die in de nieuw gevonden buste een Odysseus meenden te herkennen - er is eenige overeenkomst tusschen de beide koppen. Uit beide spreekt schranderheid en energie; het epitheton *πολύμητι*□ zou aan beide met recht kunnen worden gegeven. Maar grooter dan de overeenkomst is toch het verschil, dat vooral gelegen is in de rustige kalmte van den kop dien we hier bespreken, vergeleken met de rustelooze beweeglijkheid van dien van Odysseus. Dáár scherpe opmerkzaamheid

1 Men vond haar bij het leggen der fundamenten van de zuil, die op *piazza di Spagna* ter herinnering aan de afkondiging van het dogma der onbevlekte ontvangenis is opgericht.

en vaardige tegenwoordigheid van geest, hier bedaarde waarneming, bedachtzaam nadenken en kalm overleg. De hals, die bij Odysseus lang en mager is, is hier kort en dik; nek en borst onderscheiden zich van dezelfde lichaamsdeelen bij Odysseus door buitengewone spierkracht. In overeenstemming hiermede heeft de beeldhouwer het gelaat en de verschillende deelen daarvan ongemeen breed gemaakt, terwijl bij Odysseus alles scherp en smal is. Om den afstand tusschen de beide slapen van het hoofd nog grooter te doen schijnen, dan hij werkelijk is, zijn rechts en links van het voorhoofd breede lokkenmassaas aangebracht, terwijl boven het voorhoofd slechts weinige lokken onder den pileus uitsteken. Ook de baard is meer in de breedte, dan in de lengte, zwaar gemaakt, om ook aan de benedenhelft van het gelaat een nog breeder voorkomen te geven. De oogen staan ver vaneen en de blik is niet doordringend, als die van Odysseus, maar neemt rustig de indrukken op van de voorwerpen die binnen het ruime gezichtsveld der oogen vallen. Het verschillende karakter van de beide koppen is volgehouden tot zelfs in de wijze waarop de pileus op het hoofd is geplaatst; hier staat hij nagenoeg recht op het hoofd: bij Odysseus sterk achterover.

Onder de goden is er maar één van wien deze kop het beeld kan zijn, namelijk Hephaistos. Het wezen van den gespierden *χλυτοτέχνη*, gelijk we hem bij Homeros in zijne werkplaats zien arbeiden, is hier zoo volkomen uitgedrukt, dat het bijna overbodig is er op te wijzen dat juist Hephaistos met hetzelfde hoofddeksel pleegt te worden afgebeeld als Odysseus.

Aan den naam van Hephaistos was voor de Grieken iets belachelijks verbonden, sedert de homerische zangers den *ἄσβεστο γέλω* vereeuwigd hadden, dien bij een twist tusschen Zeus en Hera de drukke bedrijvigheid van den hinkenden *ἀμφιγυήει* bij de vergaderde goden deed uitbarsten. Wellicht is het daaraan toe te schrijven dat door Grieksche beeldhouwers betrekkelijk zelden beelden of koppen van Hephaistos vervaardigd zijn. Onder de overblijfselen althans dor antieke beeldhouwkunst is van geen der hoofdgoden de beeldtenis zoo zeldzaam als van hem. Het was dus een recht gelukkig toeval, dat in deze buste een ideaalkop van Hephaistos aan het licht bracht, die in onze kennis van de Grieksche godentypen eene niet onwezenlijke lacune voortreffelijk aanvult.

176. *Niobide, waarschijnlijk van of naar Skopas*.

Een van de weinige beelden in de Italiaansche antiekenverzamelingen waaraan de ontbrekende deelen niet door een modernen beeldhouwer zijn gerestaureerd. Wie het beeld ziet, voelt zich geneigd om te gelooven dat het eerbied voor zoo heerlijk een kunstgewrocht geweest is, die van eene poging om het ontbrekende aan te vullen weêrhield. Want hoe treurig dit beeld ook verminkt is - de kop, het grootste gedeelte van den rechterarm, de linkerhand en eenige stukken van het gewaad zijn verloren gegaan - toch pleegt deze voortsnellende vrouwelijke gestalte ook op den oningewijde een onweêrstaanbaar machtigen indruk te maken. Onder de gedrapeerde vrouwengestalten, die uit de oudheid tot ons zijn gekomen, is er, met uitzondering van die uit Phidias' werkplaats, die den gevel van het Parthenon versierden, wellicht niet eene, die in levendigheid en waarheid met deze Niobide kan worden gelijk gesteld.

De overlevering bericht dat Praxiteles of zijn niet veel minder beroemde tijdgenoot Skopas - wie van beide wist men in Plinius' tijd niet - eene groep vervaardigde, die Niobe en hare kinderen voorstelde op het oogenblik waarop deze laatsten door de pijlen van Apollo en Artemis worden neêrgeveld. Die groep - eene zoogenaamde vrije groep, uit een aantal op zich zelf staande figuren en groepen bestaande - is een van die beroemde kunstwerken geweest, waarvan in den Romeinschen tijd menig liefhebber eene ('t zij volledige, 't zij gedeeltelijke) kopie bezat. Van verscheidene kopieën, worden in de Italiaansche, antiekenverzamelingen fragmenten aangetroffen; van één exemplaar zijn verscheidene figuren over, waaronder het beeld van Niobe zelve; het bevindt zich te Florence in het *palazzo degli Uffizi*. De uitvoering van dat exemplaar is zeer ongelijk; sommige figuren zijn zeer middelmatig, andere zeer verdienstelijk bearbeid. Reeds Winckelmann heeft dit opgemerkt, ofschoon hij de beste figuren te hoog stelt. ‘Le groupe de Niobé’, zoo luidt zijn oordeel over het Florentijnsche exemplaar, ‘pris dans son ensemble, ne pourrait mériter le premier rang; mais si l'on regarde la mère et la première des filles, je crois que se sont les seuls morceaux sur lesquelles nous pouvons nous former une parfaite idée du goût pur et simple de la vraie école grecque. Nous y trouvons la parfaite symmetrie du vi-

sage, la convenance des parties, la pureté des coutours, l'union des formes même poussées jusqu'à cette beauté qui reste presque sans caractère. La tête de la première fille est parfaite'[1]. De lof, in deze woorden aan een gedeelte van het Florentijnsche exemplaar toegezwaaid, zou zeker minder onbepaald geweest zijn, indien niet Winckelmann van de werken der Grieksche beeldhouwers bijna uitsluitend kopieën gekend had. De meeste oorspronkelijke Grieksche beeldhouwwerken die we bezitten - die van het Parthenon b.v. - zijn eerst na zijn tijd bekend geworden[2]. Ook deze verminkte Niobide zou, als hij haar gezien had, den genialen kenner der antieke sculptuur ongetwijfeld hebben doen inzien hoe ver ook de best uitgevoerde figuren van het Florentijnsche exemplaar nog verwijderd zijn van de schoonheid en kracht die het werk van Skopas of Praxiteles moet bezield hebben. Deze Niobide is, zoover ik weet, onder al de tot ons gekomen fragmenten van verschillende exemplaren der Niobidengroep het eenige, waarvan ook thans nog, nu men tal van oorspronkelijke Grieksche beeldhouwwerken uit verschillende perioden en scholen kent, sommige bevoegde beoordeelaars meenen dat het wel een stuk van het origineel zelf zou kunnen zijn. In allen gevalle behoort deze figuur tot een verreweg voortreffelijker exemplaar dan het Florentijnsche of eenig ander waarvan men in Italië overblijfselen aantreft. Indien het beeld al niet van de hand van den meester zelf mocht zijn, dan is het toch eene kopie die in zeldzame mate vrij is van dat gebrek aan harmonie tusschen conceptie en uitvoering, dat in meerdere of mindere mate van bijna alle andere beroemde beelden in de Italiaansche antiekenverzamelingen de waardeering bemoeielijkt. Als het eene kopie is, is het er eene die niet alleen in voortreffelijkheid van uitvoering, maar zeker ook wat den tijd der vervaardiging betreft, slechts op geringen afstand van het origineel staat.

De dochter van Niobe is hier voorgesteld als vluchtende. Zelve is zij nog ongedeerd, maar reeds hebben de pijlen van Apollo en Artemis meer dan een van hare broeders en zusters

1 In de *Remarques sur quelques monumens antiques*, die Hartmann na Winckelmann's dood uit zijne nalatenschap in het fransch vertaald en in Millin's *Magazin encyclop.* gepubliceerd heeft.

2 De voornaamste van die ontdekkingen heb ik opgesomd in de Gids van April 1864, blz. 18

getroffen. Van schrik en angst vervuld ijlt zij heen, als ware het mogelijk bij hare moeder eene veilige schuilplaats te vinden voor het gevaar. De rechterhand hield boven het hoofd eene slip van het bovenkleed vast, waarmeê zij onwillekeurig poogt het hoofd te beschermen, achter hetwelk zich dat gedeelte van het kleed door den tegenstand der lucht boogvormig welfde. Het hoofd was half omgewend, gelijk de houding van het lichaam toont; de richting namelijk waarin zij voortijlt is niet dezelfde als die waarin men zich plaatsen moet om de borst recht tegenover zich te hebben. Deze laatste richting - die waarbij men de borst *en face* heeft - is blijkbaar de richting waaruit de auteur gewild heeft dat het beeld zou gezien worden.

Op den eersten aanblik treft ons van deze Niobide de zeldzame schoonheid; maar niet aanstonds voelen we ons in staat ons rekenschap te geven van haar grond. Dat dit juist bij de schoonste kunstwerken het moeielijkst is, ligt in het wezen zelf van het schoone ‘Es kann leichter,’ schrijft Winckelmann ergens, ‘wie Cotta beim Cicero von Gott meynet, von der Schönheit gesaget werden, was sie nicht ist, als was sie ist; und es verhält sich einigermassen mit der Schönheit und ihrem Gegentheile, wie mit der Gesundheit und Krankheit; diese fühlen wir und jene nicht.’ Laat ons evenwel trachten het voorbeeld van denzelfden Winckelmann te volgen, die elders verhaalt hoe hij zich zijne kennis van antieke kunst verworven heeft. Het was, zegt hij, doordat ik bij elk beeld ‘mir selbst die Nothwendigkeit auflegte, nicht den Rücken zu wenden, bevor ich etwas von Schönheit mit dessen Gründe gefunden hatte.’

Bij dit beeld maakt ons de overigens zoo betreurenswaardige verminking die taak minder moeielijk. Daar de onbekleede deelen van het lichaam ontbreken, moet het vooral de behandeling van het kleed zijn, en de wijze waarop zich in zijne plooien de vormen van het lichaam verraden, die aan dit beeld, ook in zijn tegenwoordigen toestand, een zoo zeldzamen charme geeft. De beeldhouwer heeft het treffend effekt van zijn werk niet het minst daaraan te danken dat hij niet naar effekt gestreefd heeft. In dit opzicht is de vergelijking met menige andere gedrapeerde gestalte, bij voorbeeld met de bekende (in motief geheel en al verschillende) slapende Ariadne in het *museo Pio-Clementino* (n°. 414) hoogst leerzaam. Daar heeft de beeldhouwer zeer merkbaar naar effekt gestreefd. Hij heeft niet eenvoudig die plooien gegeven, die het natuurlijk gevolg zijn

van de ligging van het lichaam, maar, omgekeerd, voor het lichaam eene gekunstelde ligging uitgedacht om rijkdom van plooien te krijgen. Zijn werk heeft daardoor, hoe goed het ook is uitgevoerd, iets gemaniereerds. De auteur van onze Niobide daarentegen heeft zich met die zelfbeheersching, die aan de groote Grieksche meesters eigen was, geheel aan de natuur der dingen gehouden. Hij heeft slechts de hoogst eenvoudige regelen in acht genomen, waaraan het antieke gewaad eener voortsnellende vrouw krachtens de wetten der natuur gehoorzaamt. Drie gegevens moesten uit den aard der zaak den vorm van het gewaad determineeren. Gegeven was vooreerst een lichaam met bepaalde vormen, die op den val en de plooiing van het kleed invloed uitoefenen; ten tweede de natuurlijke zwaarte van het kleed, waardoor het, aan zichzelf overgelaten, recht naar beneden hangt; en ten derde de weêrstand van de lucht ten gevolge van de snelle voorwaartsche beweging. Hoe zich onder die gegevens het gewaad plooien moest, en waar het de vormen van het lichaam meer of minder moest laten doorschemeren - dat der natuur met zeldzame opmerkingsgave te hebben afgezien en dáárin niet modellen gekopieerd maar der natuur nageschapen te hebben, is de verdienste van dezen beeldhouwer, door welke zich zijn werk van de meeste andere gedrapeerde beelden onderscheidt. Men vestige bij voorbeeld de aandacht op die gedeelten van het kleed, die door den tegenstand der lucht tegen de voorzijde der beenen worden aangedrukt, en volge het met het oog waar het zich van het lichaam weder verwijdert: in de wijze, waarop die zachte overgangen aan het marmer onttooverd zijn, zal men eene waarheid bewonderen, die slechts in oorspronkelijke werken uit den bloeitijd der Grieksche kunst pleegt te worden aangetroffen. Die waarheid kenmerkt de gansche draperie, tol in de fijnste rimpels van het gewaad toe. Onder al deze plooien en fladderingen zal men er ook bij de nauwkeurigste analyse niet ééne vinden, die niet uit de drie genoemde gegevens met volstrekte noodzakelijkheid voortvloeit; en omgekeerd, geen enkel plooitje wordt in dit gewaad gemist, dat door die gegevens wordt gevorderd. En slaan we na zulk eene ontleding van de details nog eens een blik op de beweging der figuur in haar geheel, dan treft ons alweder hare waarheid als de grond van hare schoonheid. De kracht waarmeê de radelooze angst is uitgedrukt, die de beweging der voortijlende gestalte doortintelt,

heeft haar grond in de eenvoudige, naar effekt niet strevende wijze, waarop de beeldhouwer het motief gegeven heeft. Gelijk in de plooiing van het gewaad, zoo is ook in de beweging van het lichaam niets dat niet door het motief gevorderd wordt, en omgekeerd, niets wordt door het motief gevorderd of het is met volkomene klaarheid gegeven. Zoo veraanschouwelijkt ons dit fragment meer dan al de figuren en groepen van het Florentijnsche exemplaar, waarin die levendigheid en levensvolheid gelegen was, die de ouden in de Niobidengroep zoozeer bewonderden; eene levensvolheid, die een der epigramdichters aan de hoofdfiguur, het beeld van Niobe zelve, deze woorden deed in den mond leggen:

> Van levend maakten mij de goôn tot steen weleer:
> Praxiteles schiep hier uit steen mij levend weêr[1].

In dit epigram wordt Praxiteles genoemd als de auteur van de Niobidengroep. Plinius gewaagt van twijfel, dien men in zijn tijd koesterde, wie van beide die groep vervaardigd had, Praxiteles of Skopas. Het zou mij niet verwonderen als die twijfel juist aan het aangehaalde dichtje zijn ontstaan te wijten had. Wellicht toch koos de dichter om geene andere reden den naam van Praxiteles, dan omdat het de eenige beroemde naam uit de kunstwereld was, die in zijn distichon wilde passen. Zooveel is zeker - en het is vreemd genoeg dat de archaeologen in het vuur van hun strijd over den vermoedelijken auteur der groep deze eenvoudige opmerking nooit schijnen te hebben gemaakt - dat zijn metrum de vermelding van den naam Skopas niet gedoogde. Het komt mij dus niet onwaarschijnlijk voor, dat alleen eene dichterlijke vrijheid oorzaak is geworden dat in de latere oudheid de Niobidengroep door sommigen aan Praxiteles werd toegeschreven, terwijl eene meer betrouwbare overlevering Skopas noemde als haar auteur.

Indien deze gissing omtrent het ontstaan van den door Plinius vermelden twijfel juist is, vervalt natuurlijk al wat door archaeologen pleegt te worden aangevoerd om aan te toonen hoe licht de verwantschap, die tusschen het karakter van Sko-

1 Ἐκ ζωῆ□ με θεοὶ τεῦξαν λίθον' ἐκ δὲ λίθοιο ζωὴν Πραξιτέλη□ ἔμπαλιν εἰργάσατο.

pas' werken en dat van die van Praxiteles bestond, kon doen twijfelen wie van beide de auteur was van de Niobidengroep. Ik geloof ook niet dat in de latere oudheid eene meening omtrent den auteur van een kunstwerk ontstond op grond van het karakter van dat werk; wanneer Plinius of zijne tijdgenooten (en van verscheidene voorafgaande generaties durf ik hetzelfde beweren) een kunstwerk aan een bepaald auteur toekennen, dan doen ze dat ongetwijfeld op grond van overlevering, niet op interne gronden. Men heeft gezegd dat, indien de Niobidengroep niet op interne gronden aan Skopas en Praxiteles beide met bijna evenveel recht kan worden toegekend, Plinius en zijne tijdgenooten, die daarover in twijfel verkeerden, stumpers waren, wier oordeelvellingen over antieke kunst niet het minste vertrouwen verdienen. Ik houd het er inderdaad voor dat Plinius niet in staat was om een gegeven kunstwerk aan te zien of het al dan niet het werk kon zijn van een bepaalden kunstenaar. Maar dat zijne opmerkingen en oordeelvellingen over kunstenaars en kunstwerken daarom als onbetrouwbaar zouden moeten worden ter zijde gesteld, is eene gevolgtrekking die te minder opgaat, naarmate er meer reden is om aan te nemen dat het doorgaans niet zijne eigene wijsheid is, die hij ten beste geeft, maar slordige[1] compilatie uit verloren geschriften van oudere kunstkenners.

Hoe dit zij, met het karakter van Skopas' scheppingen, voor zoover het ons uit berichten en oordeelvellingen der ouden en uit reproducties van enkele zijner werken bekend is, schijnt het hoog tragische onderwerp van de Niobidengroep veel meer overeen te stemmen, dan met dat van de werken van Praxiteles. Immers terwijl Praxiteles' roem bovenal gelegen is in het zinnelijk bekoorlijke en hefelijke van zijne scheppingen[2], muntte Skopas vooral uit in het weêrgeven van hevige hartstochten en sterke gemoedsaandoeningen. Dit kontrast tusschen

1 Zoo vertelt hij ergens eene anecdote betreffende Amazonenbeelden van eenige der beroemdste Grieksche beeldhouwers. Hij noemt die beelden op in deze bewoordingen: ‘Haec est Polycliti, proxuma ab ea Phidiae, tertia Cresilae, quarta Cydonis, quinta Phradmonis.’ Van een beeldhouwer met name Kydon heeft niemand ooit gehoord; maar we weten dat Kresilas uit Kydonia geboortig was. De goede Plinius heeft van Kresilas geboorteplaats, die in het boek waaruit hij de anecdote overnam naar Grieksch gebruik aan den naam was toegevoegd, een beeldhouwer gemaakt.

2 Zie het vorig artikel, in de Gids van April, blz. 78 en 79.

de beide tijdgenooten, waarop we naar aanleiding van een paar beelden in het *museo Pio-Clementino* nader zullen terugkomen, schijnt genoegzamen grond op te leveren om Skopas te houden voor den vermoedelijken auteur der groep.

372 A. *Een ruiter; relief van een Attischen beeldhouwer.*

Dit fragment is een van de weinige oorspronkelijke Grieksche beeldhouwwerken die men in Italie's antiekenverzamelingen aantreft. Van de zoo even besproken Niobide wordt nog door sommige kenners betwijfeld of het wel het origineel zelf is; maar dit relief heeft, zoover ik weet, niemand ooit voor kopie gehouden. De stijl wijst op een vroegeren tijd dan die van de Niobide. Daar trof ons bovenal levensvolle waarheid, hier edele verhevenheid. De adel van den Attischen geest, dien we in de tot ons gekomen origineelen van Atheensche beeldhouwers uit de vijfde eeuw (vooral in de sculpturen van het Parthenon) niet genoeg kunnen bewonderen, is in deze figuur - bij voorbeeld in de houding van den ruiter - onmiskenbaar. Onder de details verdient vooral de arm, die de teugels houdt, de aandacht; in elke spier van dien arm openbaart zich de geniale intuitie, waarmeê de beeldhouwer de natuur heeft verstaan, en de zelfstandigheid, waarmeê hij hare wetten tot de zijne heeft gemaakt.

Toen dit relief naar het *museo Chiaramonti* werd overgebracht, heeft men gemeend daarin een stuk te bezitten van het fries van het Parthenon, waarop naar de conceptie van Phidias en onder zijn toezicht de processie van het feest der Panathenaeën gebeiteld was; eene processie, waaraan ook de Atheensche ruiterij deel nam, die uit duizend van de aanzienlijkste jonge mannen des lands bestond. Indien niet een groot gedeelte van dat fries, en daaronder ook een gedeelte van den stoet der ruiters[1], tot ons gekomen was, zou die meening zeker algemeen voor zeer waarschijnlijk zijn gehouden. De edele, verhevene stijl van dit relief zou met het volste recht zijn aangevoerd om althans de mogelijkheid van die hypothese te betoogen.

1 Ik hoop dat het overbodig is de lezers van de Gids op het voortreffelijke boekje van Cherbuliez, *à propos, d'un cheval* (herdrukt onder den titel *un cheval de Phidias*), opmerkzaam te maken.

Hare onjuistheid is dan ook vooral op externe gronden aangewezen. Bij vergelijking van dit fragment met de overblijfselen van het fries van het Parthenon is gebleken vooreerst dat de afmetingen niet overeenkomen en ten tweede dat de stof eene andere is. Het fries van het Parthenon namelijk is van Penthelisch marmer, dit fragment daarentegen van kalksteen. Ook de uitvoering is ongelijk. Tegenover de minder gedetailleerde behandeling van het fries van het Parthenon onderscheidt zich de uitvoering van dit werk door grootere zorgvuldigheid. Die meerdere zorg, aan de details besteed, en vooral ook de iets meer naturalistische behandeling der manen van het paard, maken het waarschijnlijk dat dit relief een weinig jonger is en eerst in het laatst van de vijfde of in het begin der vierde eeuw werd vervaardigd. Wellicht is het een stuk van een grafmonument.

417. *Kop van Augustus als knaap.*

Rome bezit van Augustus een aantal koppen die ons den merkwaardigen man in verschillende leeftijden veraanschouwelijken. Deze buste, waarvan alleen de kop antiek is, stelt hem voor op ongeveer achttienjarigen leeftijd en toont in hem een tengeren, vroegrijpen knaap, die geene onbezorgde jeugd gekend heeft. Zeer treffend is de overeenstemming tusschen dezen kop en dien van het standbeeld van Augustus in den *braccio nuovo*[1]; terwijl sommige andere Augustuskoppen 's keizers trekken min of meer idealiseeren, hebben deze beide, bij minder aanspraak op artistieke waarde, de verdienste van sprekender gelijkenis. De overeenstemming tusschen beide strekt zich uit zelfs tot weinig essentieele bijzonderheden, zoo als bij voorbeeld het arrangement van het haar boven het voorhoofd.

Deze buste wordt door het groote publiek, vooral door Engelschen, veel meer bewonderd dan ze verdient. Onder de antieke beeldhouwwerken te Rome zijn er niet vele, waarvan de Romeinsche kunsthandelaars zooveel kopieën aan den man weten te brengen, als van den jongen Augustus. Gedeeltelijk heeft het beeld die overdreven bewondering te danken aan de

1 Vgl. het vorig artikel in de Gids van April, blz. 104.

ongeschonden gladheid van het blanke Parische marmer, gedeeltelijk ook aan de omstandigheid dat aan den kop juist dat fijne, ietwat magere eigen is, dat zoo vaak bij jonge Engelschen van een gedistingeerd uiterlijk wordt aangetroffen.

Wellicht is deze kop eene kopie van een bronzen origineel; althans, eene goede bronzen kopie doet zijne schoonheid beter uitkomen dan eene even goede van marmer.

606 A. *Kop van Poseidon*.

Beelden van Poseidon zijn zeldzaam. Het *museo Pio-Clementino* bevat (onder n°. 394) een staand beeld van den god, maar aan een zoo onbeduidend beeld, als dat is, heeft men niet veel. De flauwheid, waarmeê de type van Poseidon in den kop van dat beeld is uitgedrukt, is niet dan een zeer zwakke nagalm van hetgeen een kop van Poseidon in den bloeitijd der Grieksche sculptuur moet zijn geweest.

Verreweg voortreffelijker is deze uitmuntend geconserveerde kop, die onder de regeering van Pius VII te Ostia werd opgedolven. Hier kunnen we zien op welke wijze de Grieksche kunst het wezen van den god der zee in menschelijken vorm uitdrukte. Bij den eersten aanblik treft ons de gelijkenis tusschen dezen type en dien van Zeus. De type van Poseidon is door de Grieksche kunst blijkbaar niet alleen na, maar ook naar, dien van Zeus geschapen. Zij gaf aan de beide broeders dezelfde trekken, maar gewijzigd naar beider verschillend wezen. In tegenstelling met de kalme, rustige majesteit van Zeus, drukt het donkerder gelaat van Poseidon de wilde, bruischende beweging uit van de zee. De trek van smart, dien de antieke kunst steeds geeft aan de mythische wezens met welke de Grieksche phantasie de zee bevolkte, is ook op dit gelaat, met name in de oogen en in den niet geheel gesloten mond, aanwezig. In wilde, verward golvende lokken hangt, door de zwaarte die de vochtigheid er aan geeft, het weelderige haar aan beide zijden van het gelaat naar beneden. Maar het bewustzijn van oppermachtige heerschappij is in dezen type even onmiskenbaar als in dien van Zeus.

495. *Eros, misschien kopie van Lysippos.*

Ofschoon van dezen Eros verscheidene exemplaren tot ons gekomen zijn - te Rome alleen zijn er drie, waarvan deze wat uitvoering betreft niet de minste is[1] - is het niet zeker welk het motief was. De exemplaren die we bezitten zijn daartoe te zeer verminkt. Van deze repliek is de rechterarm geheel en de linker bijna geheel modern. Men houdt het er vrij algemeen voor, dat Eros hier was voorgesteld bezig met zijn boog te spannen. Anderen meenen dat hij de deugdzaamheid van zijn boog beproeft. Zooveel is zeker, dat de knaap met zijn boog iets uitvoert waartoe eenige krachtsinspanning vereischt wordt.

Wat de bevallige lichaamsvormen van den schoonen godentelg reeds doen vermoeden, dat namelijk dit beeld eene kopie van een kunstwerk van groote beroemdheid moet zijn, wordt boven allen twijfel verheven door de omstandigheid dat van hetzelfde beeld nog verscheidene andere kopieën in de hedendaagsche antiekenverzamelingen voorhanden zijn. Die omstandigheid geeft steeds het recht om aan te nemen dat het origineel een in de oudheid zeer beroemd beeld moet geweest zijn. Vroeger placht men aan te nemen dat dat origineel een werk was van Praxiteles. Van Praxiteles wist men door schriftelijke overlevering dat hij beroemde beelden van Eros gemaakt had; hier had men eene kopie van een beroemd Erosbeeld; derhalve zou het zeker wel eene kopie van een van die beelden van Praxiteles zijn. Dat deze redeneering geen steek houdt, behoeft geen betoog. Sedert de geschiedenis der Grieksche beeldhouwkunst grondiger beoefend wordt, heeft men gezien dat deze Eros met het karakter van Praxiteles' werken niet overeenstemt. Reeds de stof, waaruit het origineel vervaardigd was, maakt het minder waarschijnlijk dat Praxiteles er de auteur van zou zijn geweest. Praxiteles toch werkte bij voorkeur in marmer; bepaaldelijk waren de meest beroemde zijner werken, zijne beelden van Aphrodite en van Eros, marmeren beelden; met reden, want voor het beelden van zachte, weeke lichaamsvormen is het marmer eene veel geschiktere stof dan het strenge, alle licht te-

1 Van de beide anderen bevindt zich het eene in Villa Albani, het andere in het museo Capitolino.

rugkaatsende brons. Ofschoon het dus volstrekt niet onmogelijk is dat Praxiteles ook een bronzen Eros gemaakt zou hebben, is het toch niet zeer waarschijnlijk. En van dezen Eros was het origineel ontegenzeggelijk van brons. Dat blijkt uit den boomstam, dien de kopiïst er als stut heeft bijgevoegd; uit de armen, waaraan een Grieksch beeldhouwer, als hij in marmer werkte, niet eene zoodanige houding zou gegeven hebben dat ze zonder eenigen steun in hunne volle lengte uitgestrekt zijn, en eindelijk uit de behandeling van het haar, dat, naar de gewoonte der vervaardigers van bronzen beelden, in tallooze kleine hoeveelheden verdeeld is. Veel meer nog dan de stof, pleit de stijl tegen het vermoeden dat dit beeld naar Praxiteles gekopieerd zou zijn. Deze voorstelling van Eros is aardig en levendig; maar ze mist de diepte en het gevoel waardoor zich, gelijk we aan den beroemden Eros in het *museo Pio-Clementino* zien zullen, Praxiteles' opvatting van den god der liefde kenmerkt. Aan een zoo geprononceerd naturalisme, als dat van dezen Eros, is Praxiteles nog vreemd; die richting dateert eerst van Lysippos. Nu weten we uit Pausanias dat van Lysippos, die uitsluitend in brons werkte, te Thespiae een bronzen Eros stond. Pausanias vermeldt van dat beeld niets dan het bestaan; hij voegt er niets bij, waaruit zou kunnen worden opgemaakt of deze Eros er eene kopie van zou kunnen zijn: maar indien het origineel het werk was van een der beroemde Grieksche meesters, dan heeft zeker de hypothese, dat het een werk van Lysippos zal zijn geweest, de meeste waarschijnlijkheid.

III. Het museo Pio-Clementino.

3. *Herakles; van den Athener Apollonios*.

Gelijk in den *braccio nuovo*, zoo is ook in het *museo Pio-Clementino* het eerste beeld dat de aandacht trekt een werk uit die Attische renaissance-school, die omstreeks het begin van onze jaartelling te Rome bloeide. ‘Apollonios, zoon van Nestor, uit Athene,’ die, naar luid der inscriptie, dezen Herakles vervaardigd heeft, was een tijdgenoot van Pompejus en Caesar.

Geen der beelden van het Vatikaansche museum is meer algemeen bekend - bij geruchte althans - dan deze Herakles, en dat niettegenstaande den verminkten toestand waarin hij tot ons gekomen is. De kop, de armen en de helft van de beenen ontbreken. Gelukkig heeft men zich van het restaureeren der ontbrekende deelen onthouden. De heros zit op een steen waarover de leeuwenhuid ligt, van welke eene slip over de linkerdij geslagen is. Overigens is hij geheel naakt. De wending van het bovenlijf en van den nek toont dat de kop links naar boven gewend was. Welk het motief mag geweest zijn, is geheel onzeker; er is veel naar geraden, maar zonder grond en dus zonder vrucht. Winckelmann meende grond te hebben om aan te nemen dat het beeld Herakles na zijne opneming onder de goden voorstelt; maar zijn grond is onjuist. Hij dacht namelijk dat de Grieksche sculptuur bij het beelden van goden de aderen wegliet. Dat hij zich daarin bedroog blijkt uit den - in zijn tijd nog niet bekenden - Poseidon van het fronton van het Parthenon. Van goden werd door de Grieksche beeldhouwers het lichaam juist zoo gevormd als van stervelingen; bij beide zijn aderen zichtbaar, maar alleen dan, wanneer de actie, waarin het lichaam gedacht wordt, het eischt. Dat bij dezen Herakles geene aderen zichtbaar zijn, bewijst dus niet hetgeen Winckelmann er uit heeft willen bewijzen.

Ook in zijn tegenwoordigen verminkten toestand is dit beeld belangrijk voor de geschiedenis der kunst. Met de Karyatide van Diogenes[1] en eenige andere beelden leert hij ons het karakter kennen van de werken der Attische beeldhouwers, die omstreeks den aanvang van onze jaartelling te Rome arbeidden, en wier streven zich bepaalde tot het leveren van weinig gedetailleerde kopieën en reproducties van werken uit de eeuw van Phidias of uit die van Skopas, Praxiteles en Lysippos. Op den lof, die aan den auteur van die Karyatide toekomt, dat hij namelijk zijn origineel wat den aanleg, het ensemble, betreft voortreffelijk heeft gereproduceerd, - op dien lof heeft ook Apollonios ten volle aanspraak. Van daar de in onze oogen overdreven bewondering der Michelangelo's en der Winckelmann's. Het is niet moeielijk om tegenwoordig, sinds de sculpturen van het Parthenon en een aantal andere oorspronkelijke beeldhouwwerken uit den bloeitijd der Grieksche kunst aan het licht ge-

1 Zie het vorig artikel, in de Gids van April, blz. 71.

komen en in gipsafgietsels algemeen bekend geworden zijn, - het is niet moeielijk om in onzen tijd tot het inzicht te komen dat een werk als deze torso onmogelijk in de eeuw van Phidias of van Praxiteles kan zijn uitgevoerd; maar om in den tijd van Michelangelo of in dien van Winckelmann den aanleg van het beeld op de juiste waarde te schatten, om er eene conceptie in te herkennen, der eeuw van Phidias of van Praxiteles niet onwaardig, - dat getuigt van te grooter kunstkennis, naar mate de uitvoering van het beeld verder beneden de conceptie staat.

Men zou Apollonios onrecht doen, als men de uitvoering bepaald slecht noemde. Hetgeen er op is aan te merken, is niet eene of andere positieve fout, maar gemis aan precisie. Gelijk op elk ander gebied, zoo ontbrak ook op dat der kunst aan de Grieken van Apollonios' tijd *τὸ ἀκριβέ□*. Wie in de gelegenheid is om gipsafgietsels van een der beelden uit het fronton van het Parthenon en van dezen torso met elkander te vergelijken, zal dit gebrek aan akribie vooral kunnen opmerken in de plooien, die overal gevormd worden waar verschillende deelen van het lichaam aan elkander grenzen. Vooral aan de rechterzijde vormt de wending van het bovenlijf verscheidene meer of minder diepe plooien. Vergelijken we nu in dit opzicht dezen torso met den Ilissos of met den zoogenaamden Theseus van het Parthenon, dan is daar alles scherp en precies; ook bij de zachtste overgangen is de scheidslijn volkomen duidelijk aangegeven. Hier daarentegen zijn door gemis aan precisie de lijnen, die tusschen de massaas de grenzen moesten vormen, tot vlakken geworden.

Maar, afgezien van dat gebrek aan akribie, is de uitvoering onberispelijk. Voorzoover Apollonios gepoogd heeft zijn origineel te reproduceeren is hij daarin geslaagd; flink en zonder eenigen zweem van die angstvalligheid, die aan kopiïsten zoo vaak eigen is, heeft hij het ensemble gegeven. Dat hij niet gepoogd heeft ook de fijnere details te geven, dat hij niet gestreefd heeft naar meer akribie, is in een beeldhouwer van dezen tijd veeleer eene verdienste dan het tegendeel. Zonder alle aanspraak op zelfstandigheid te verliezen en af te dalen tot slaafsch kopieeren, kon hij de accuratesse der oude meesters evenmin navolgen, als Diogenes en de andere Atheensche beeldhouwers van zijn tijd. Had hij het beproefd, het zou hem toch niet gelukt zijn aan zijn werk dat frissche, krachtige leven te

schenken, dat de sculpturen der vijfde en vierde eeuw doortintelt. Het zou hem gegaan zijn als den beeldhouwer die gindschen Meleager (n°. 10 van het *museo Pio-Clementino*) gebeiteld heeft: eene correcte, met minutieuse zorgvuldigheid tot in de kleinste details bewerkte kopie, maar zonder eenig leven. Apollonios heeft zich geene illusies gemaakt omtrent de maat zijner krachten en niet getracht meer te geven dan hij met klaar bewustzijn van het hoe en het waarom geven kon.

537. *Buste van Zeus; kopie van Phidias*.

Deze marmeren kopie van den kop van het meest beroemde beeld der Grieksche oudheid wordt doorgaans, naar de plaats waar ze gevonden is, de Zeus van Otricoli genoemd. De verhouding tusschen aanleg en uitvoering is geheel dezelfde die we in den zoo even besproken Heraklestorso of in de Karyatide van Diogenes hebben opgemerkt. Ofschoon er geen enkele externe grond is om deze buste aan een Attisch beeldhouwer uit den tijd van Augustus toe te schrijven, geeft toch de wijze, waarop de kopiïst zijne taak heeft opgevat, eene hooge mate van waarschijnlijkheid aan de hypothese dat hij tot dezelfde school behoord zal hebben als de Atheners Apollonios en Diogenes. Ook hij heeft zich wijselijk onthouden van een vruchteloos pogen om ook in de fijnere details het werk van Phidias te reproduceeren. Maar het ensemble heeft hij zoo goed verstaan en zoo flink en juist weêrgegeven, dat zijne kopie ons eene vrij duidelijke voorstelling vermag te geven van de wijze waarop Phidias de idee van Zeus in menschelijken vorm heeft uitgedrukt.

Volgens eene anecdote, die ons door schrijvers uit de latere oudheid is overgeleverd, antwoordde Phidias op de vraag, naar welk model (*πρὸ τί παράδειγμα*) hij het beeld van Zeus zou maken, dat zijn model de bekende passage in de Ilias zou zijn, waar Zeus aan Thetis de vervulling van hare bede belooft:

> *ἦ καὶ κυανέῃσιν ἐπ' ὀφρύσι νεῦσε Κρονίων*
> *ἀμβρόσιαι δ' ἄρα χαῖται ἐπερρώσαντο ἄνακτο*
> *κρατὸ ἀπ' ἀθανάτοιο, μέγαν δ'ἐλέλιξεν Ὄλυμπον.*

Een blik op de buste van Otricoli is voldoende om ons te

overtuigen dat inderdaad die verzen van Homeros Phidias' uitgangspunt geweest zijn bij het ontwerpen van zijn beeld. Bij oppervlakkige beschouwing zou men kunnen meenen dat die verzen den beeldhouwer niet meer aan de hand konden doen dan de abstrakte idee van verheven majesteit en geweldige macht. De dichter geeft op zijne wijze aan die idee een konkreeten vorm door de uitwerking te vermelden; hoe geweldig een god Zeus is, doet hij ons daarin zien, dat, ook wanneer hij goedertieren gestemd is, eene zoo geringe beweging, als de in de aangehaalde verzen beschrevene, voldoende is om den Olympos te doen trillen. Langs dezen weg kan natuurlijk de beeldende kunst de idee van macht en majesteit niet uitdrukken.

Toch heeft Phidias aan die verzen ook den vorm ontleend, waarin hij de idee van den oppermachtigen en goedertieren heerscher konkreet heeft uitgedrukt. De dichter zelf noemt de wenkbrauwen als den hoofdzetel van de macht en de majesteit van den koning der Goden. Oorzaak van het trillen van den Olympos is hem de beweging der wenkbrauwen van Zeus, waarmeê eene overeenkomstige beweging der haarlokken gepaard gaat. Met de wenkbrauwen bedoelt hij natuurlijk niet, in de engere beteekenis van het woord, de haren boven de oogkas, maar, in ruimeren zin, het benedenste gedeelte van het voorhoofd, dat zich boven de oogen welft en, deels door zijn vasten bouw, deels door de groote beweeglijkheid zijner spieren, de drager is van de kracht van den geest en de tolk van de stemming van het gemoed. Gelijk de welving der wenkbrauwen met de benedenhelft, zoo hangt de vorm van de haarlokken samen met den bouw van de bovenhelft van het voorhoofd. Opwaarts golvende lokken, gelijk zich de dichter die van Zeus voorstelt, postuleeren een hoog gebouwd en open voorhoofd, den zetel van wijsheid en van helderheid van geest.

Dat deze gegevens voor Phidias het uitgangspunt geweest zijn bij het ontwerpen van zijn Zeus-ideaal, leert ons de buste van Otricoli zeer duidelijk. Zwaar welft zich het benedenste gedeelte van het voorhoofd boven de groote, rustig en helder uitziende oogen, terwijl van het hoog uitgebouwde bovenste gedeelte zware haarlokken sterk omhoog stijgen, om vervolgens aan weêrszijde van het gelaat een weinig voorwaarts neêr te golven, zonder evenwel aan de openheid van het voorhoofd de minste afbreuk te doen. In den bouw van het voorhoofd en in het

ἐπιῤῥώδασθαι der lokken is het karakteristieke van dezen kop gelegen, en aan de overige deelen van het gelaat heeft de beeldhouwer den vorm gegeven, die uit die gegevens met innerlijke noodzakelijkheid voortvloeide.

Het *museo Pio-Clementino* bevat (onder n°. 325) een zittend beeld van Zeus, uit *palazzo Verospi* herkomstig, dat zeer ten onrechte in handboeken pleegt te worden afgebeeld om een denkbeeld te geven van den Zeus van Phidias. Het beeld verdient volstrekt de reputatie niet, die het daardoor gekregen heeft. Het is een hoogst middelmatig werk en geheel anders ontworpen dan dat van Phidias. En wat den kop betreft, waarop het toch vooral aankomt - ook eene oppervlakkige vergelijking met de buste van Otricoli is voldoende om te doen zien hoe weinig aanspraak de Zeus Verospi er op maken kan, eene navolging te heeten van den Zeustype van Phidias.

277. *Buste van Kronos.*

Afbeeldingen van Kronos zijn zeer zeldzaam. Uit de plaats die de onttroonde god in de Grieksche mythologie inneemt, laat zich die zeldzaamheid volkomen verklaren. Bij de Romeinen speelde de met Kronos geïdentifieerde Saturnus eene grootere rol; van daar dat hij in de Romeinsche wereld wat minder zeldzaam werd afgebeeld.

Deze kop zal wel een werk zijn uit den Romeinschen tijd. Maar de type is ouder en onmiskenbaar Grieksch. De ontwerper van dezen type is uitgegaan van den door Phidias gegeven type van Zeus, waarin hij die wijzigingen gebracht heeft, die het verschillend wezen van Kronos vorderde. Kronos representeert tegenover Zeus den ouden tijd en het conservatisme, de vrees voor het nieuwe, voor verandering en ommekeer. Het sterkst moet natuurlijk de kunst dit verschil in wezen in die deelen uitdrukken, waarin het karakteristieke van den Zeustype gelegen is: in den bouw van het voorhoofd en in den val van het haar. Van daar dat platte en lage voorhoofd, grootendeels bedekt door het sluike haar, dat van onder den sluier, waarin het hoofd gehuld is, slap neêrhangt. Voor het overige zijn het de trekken van Zeus, maar overgezet in het benepene en vreesach-

tige. Het is de echte conservatief, die zijne eigene kinderen verslindt, minder uit moorddadigheid, dan uit angst voor verandering.

549. *Buste van Pluton-Sarapis*.

De Aegyptische god Sarapis werd door de latere Grieken met Pluton, den broeder van Zeus en beheerscher der onderwereld, geïdentifieerd. Zijn beeld onderscheidt zich van dat van Pluton alleen door den modius dien hij op het hoofd draagt.

Ook in dezen kop herkent men aanstonds een bloedverwant van Zeus. Ook deze type is eene modificatie van den Zeustype van Phidias, maar weêr geheel anders gewijzigd dan die van Kronos. Geen van beide ziet er vriendelijk uit, maar, terwijl het uiterlijk van Kronos zich kenmerkt door benepen vreesachtigheid, drukt dat van Pluton-Sarapis duistere ernst uit en onbuigzame strafheid. Het sombere gelaat, donker als de onderwereld, wordt overschaduwd door het zwaar voorover hangende haar. Het is de duisternis van den eeuwigen nacht, in menschelijke gestalte veraanschouwelijkt.

Deze buste is van gewoon marmer; maar niet zelden werd, om dien indruk nog sterker te maken, opzettelijk zwart marmer gekozen. Zulk een exemplaar van zwart basalt bevat het *museo Pio-Clementino* onder n°. 299. Zoo werden satyrs soms uit rood marmer gehouwen, b.v. de satyrkop die (onder n°. 294) niet ver van die zwarte Sarapisbuste geplaatst is, of de satyr die druiven plukt, insgelijks in het *museo Pio-Clementino* (n°. 433), eene roodmarmeren kopie van een bronzen origineel.

431. *Artemis*.

Een beeld dat veel minder bekend is dan het verdient. Wellicht is dit daaraan toe te schrijven, dat het zich volstrekt niet onderscheidt door eigenschappen die ook bij vluchtige beschouwing in het oog vallen. Slechts op hem, die zich rustig in de beschouwing verdiept, kan het zijne eigenaardige fantastische werking uitoefenen. Den hinderlijken modernen linkerarm moet men zich weten weg te denken.

Het is Artemis als Selene, de maangodin, die 's nachts door het woud (van daar de pijlkoker op den rug) zwerft; 's nachts, als in het maanlicht alles er spookachtig uitziet. Het fantastische van zulk een nachtelijk woudtafereel spreekt zich uit in de beweging, die meer een zweven is dan een gaan, in den *unheimlichen* ernst van het schoone gelaat, en vooral in de loshangende haren, die achterwaarts fladderende het aangezicht in een breeden krans omgeven.

Aan een beeld als dit wordt ons duidelijk hoe de pandaemonistische natuurbeschouwing der Grieken het der beeldhouwkunst mogelijk maakte iets dergelijks te geven als het landschap is op het gebied der schilderkunst.

547. *Buste van Okeanos*.

Gelijk het zoo even besproken Artemisbeeld met een landschap kan worden vergeleken, zoo zou men met nog meer recht deze kolossale buste een zeestuk kunnen noemen. Het is geen cultusbeeld - een eeredienst van Okeanos bestond niet - maar eene zuivere personificatie.

Vloeiend, als de golven waaruit zich de borst verheft, is het beeld van den watergod. Het weelderige haar, minder woest en verward dan dat van Poseidon[1], hangt, even als dat van dien zeegod, in golvende lokken langs slapen en wangen naar beneden, waar het zich met den zwaren baard vereenigt, die nog natter neêrvloeit en van onderen in tal van vlokken aan de borst kleeft. De wenkbrauwen en de huid van de borst zijn plantaardig geschubd. Op gelijke wijze wordt in de wangen, ter plaatse waar de baard begint, het vegetabilische element van het water veraanschouwelijkt. Het voorhoofd wijkt naar boven een weinig terug, terwijl de onderkaak wat vooruit treedt. In de wenkbrauwen en in den geopenden mond ligt de trek van smart, die in de Grieksche kunst aan alle watergoden eigen is; maar het is niet die wilde hartstocht, waarmeê zij het onstuimig karakter der zee veelal personifieert, maar een stille droefgeestigheid, die overeenstemt met de kalmte van den Okeanos-stroom en met de landschappelijke opvatting van het water, die aan dezen type ten grondslag ligt.

1 Zie boven, bl. 314.

Merkwaardig is het dat de ontwerper van deze buste aan Okeanos attributen van den Dionysoscultus gegeven heeft; de horens op het hoofd en de wingerdblaâren en druivetrossen, die in de haren zijn ingevlochten, zijn attributen van mythische wezens uit de omgeving van Dionysos. Wellicht is het de rijkdom aan wijngaarden van de kust van Campanie, die daartoe aanleiding gegeven heeft; want daar, in den omtrek van Bajae en Puteoli, is deze buste gevonden. Door het aanbrengen der horens bereikte de beeldhouwer tevens een artistiek doel: met de beide dolfijnen in den baard dienen ze om aan het ensemble zekere consistentie te geven, die er anders, door het vloeiende en golvende karakter van den kop, aan ontbreken zou. Ze zijn voor het oog iets dergelijks, als de lijst is om eene schilderij.

427. *Dansende Bakchante.*

Wie Göthe's *Italienische Reise* gelezen heeft, herinnert zich wellicht de groote opgewondenheid, met welke hij spreekt van een beeld uit Napels, dat in den laatsten tijd van zijn verblijf te Rome (in het voorjaar van 1788) derwaarts overgebracht en hem te koop werd aangeboden. Hij zou het ook gekocht hebben, indien niet zijne vriendin Angelica Kaufmann hem de groote bezwaren van zulk een koop had onder 't oog gebracht. Nog voor zijn vertrek werd het op 's pausen last voor het *museo Pio-Clementino* aangekocht en kreeg het daar de plaats die het er nog bekleedt. Het is niet maar eenvoudig, zoo als Göthe meende, het beeld eener jonge en schoone dansende vrouw, maar, blijkens de wijnranken in het haar, eene dansende Bakchante. De cultus van Dionysos was in Napels en zijne omgeving een zeer heerschende.

Göthe's warme bewondering van dit beeld, schijnt voor een zeker gedeelte niet uit de schoonheden van het kunstwerk zelf verklaard te moeten worden, maar uit psychologische oorzaken. Uit hetgeen hij er over schrijft[1] ziet men duidelijk dat de mogelijkheid en het voornemen, om dit kunstwerk als zijn eigendom naar Duitschland meê te nemen, hem zoo heeft opge-

1 *Zweiter Aufenthall in Rom*, even voor het einde.

wonden, dat zijn oordeel over de kunstwaarde van het beeld niet meer geheel vrij was. Evenwel, al is zijne bewondering niet geheel vrij van overdrijving, niemand zal ontkennen dat dit beeld, ook van eene verzameling zoo rijk als de Vatikaansche, een der schoonste sicraden is.

Gelijk de zoo even besproken Okeanosbuste, is ook dit beeld uit Campanie herkomstig. Daaruit verklaart zich de eigenaardige behandeling, waardoor net zich, bij nauwkeurige vergelijking, van de meeste andere Vatikaansche beelden onderscheidt. Aan de te Rome gebeitelde beeldhouwwerken is over 't algemeen zekere strengheid eigen, tegenover welke zich de Zuid-Italiaansche kunst, bij grooter losheid en geestigheid, onderscheidt door iets weeks, weelderigs en vluchtigs. Dit verschil tusschen de Zuid-Italiaansche en de Romeinsche kunst had zijn grond in het verschil tusschen het leven te Rome en het leven in Groot-Griekenland. De naieve lichtzinnigheid, de geestige levenslustigheid en het onbezorgde bij den dag leven der luchthartige bewoners van het zuiden van Italië spiegelen zich af in hunne kunst. Zoo heeft men b.v. opgemerkt dat op Campanische vazen de teekening minder streng pleegt te zijn dan op Etrurische.

Die weekheid en vluchtigheid der Zuid-Italiaansche kunst is, ook in de beeldhouwkunst, niet altijd een gebrek. Er zijn onderwerpen, die bij zulk eene behandeling kunnen winnen. Bij uitnemendheid is dit het geval met een onderwerp als dit, waar het er in de eerste plaats op aankwam de beweging van het dansen in marmer weêr te geven. Zoo licht en los, zoo levendig en waar, als die beweging hier gegeven is, kon haar wellicht geen beeldhouwer geven, die niet het zorgelooze en luchthartige leven der Zuid-Italianen had meêgeleefd.

De charme, dien dit beeld op ieder die het nadert uitoefent, wordt niet weinig verhoogd door de zeldzame gaafheid. Niet slechts zijn, met uitzondering van den rechterarm, die grootendeels modern en ietwat zwaar uitgevallen is, alle extremiteiten van het lichaam ongeschonden, maar ook de draperie, waarvan de uitstekende deelen zoo licht hadden kunnen breken, is ongedeerd gebleven. De kleeding bestaat uit een zich aan het lichaam aansluitend onderkleed van eene stof die zoo dun is, dat zij de schoone vormen van het lichaam wel omhult, maar niet onzichtbaar maakt, en uit een mantel, waarvan de danseres twee uiteinden met de beide handen in dier voege vast-

houdt, dat hij de voorzijde van het lichaam niet bedekt, maar aan weêrszijde een rijkdom van sierlijk gecomponeerde plooien vormt, die met de beweging van het lichaam op het schoonst harmonieeren. Aan de linkerzijde, die op het door den beeldhouwer gefixeerde punt des tijds de rustende is (want het is het linkerbeen dat op dit oogenblik den lichten last van het lichaam draagt) - uit de omlaag gestrekte linkerhand hangt de mantel in eenige gelijkmatige geledingen recht naar beneden; maar die gelijkmatigheid wordt gecontrabalanceerd door tal van kleinere plooien en rimpels, die de beeldhouwer in elke van die geledingen met losse verscheidenheid heeft aangebracht. Aan de rechterzijde, die op het oogenblik het meest in beweging is (van daar ook aan die zijde die zwaai van het onderkleed, die aan het geheel een zoo machtig élan geeft) - aan de rechterzijde golft hij uit de omhoog geheven hand tot de knie naar beneden in tal van luchtige en rijk gevarieerde plooien, waarvan het levendig spel als een weêrklank is van de dansende beweging van het lichaam.

Slechts wie voor dit alles blind is, kan eene schepping als deze gering schatten, omdat er de adel der oude Attische sculptuur in wordt gemist.

543. *Kop van Hadrianus*.

In dezen kolossalen kop van Hadrianus bezitten we, blijkens de plaats waar hij gevonden is, een om zoo te zeggen officieel portret van dien keizer. Hij is namelijk bij diens mausoleum - het tegenwoordige fort S. Angelo - gevonden, nabij de plaats waar het kolossale standbeeld van Hadrianus moet hebben gestaan. Van dat beeld hebben we hier naar alle waarschijnlijkheid den kop.

Naar zijne oorspronkelijke bestemming moest derhalve deze kop aanmerkelijk hooger staan, dan men hem hier geplaatst heeft. Aan dien ongelukkigen stand is het zeker voor een deel toe te schrijven dat de waardeering van het kunstwerk door de tegenwoordige beschouwers niet geëvenredigd pleegt te zijn aan de moeite, die zich de bekwame beeldhouwer gegeven heeft. Maar de min gunstige indruk, dien zijn werk maakt, heeft nog

een anderen grond die in een gebrek van het werk zelf gelegen is; een gebrek trouwens dat we in alle beeldhouwwerken terug vinden, die in den tijd van Hadrianus te Rome vervaardigd zijn.

De Romeinsche kunstwerken namelijk uit de regeering van Hadrianus verschillen in karakter zeer aanmerkelijk van die uit den tijd van Trajanus. Men kan haast niet gelooven dat b.v. deze kop en de barbarenkoppen in den *braccio nuovo*[1] werken zijn uit twee onmiddellijk op elkander volgende generaties. Gelijk die barbarenkoppen, zoo toont ook al wat we verder uit den tijd van Trajanus over hebben een streven naar characterisme, en in die richting heeft onder Trajanus de beeldhouwkunst te Rome werk geleverd dat in zijne soort inderdaad voortreffelijk is. Onder zijn opvolger daarentegen streeft de kunst weêr naar idealisme, maar met allesbehalve schitterenden uitslag. De beeldhouwwerken uit dezen tijd zijn korrekt en zorgvuldig gebeiteld; de technische bedrevenheid der beeldhouwers is niet gering; maar wat er aan hun werk ontbreekt is leven. Glad en fijn bewerkt, zonder fouten maar ook zonder leven: dat is het karakter van de sculptuur onder Hadrianus.

537 en 538. *Borstbeelden van de Tragedie en van de Komedie.*

In een portretkop, als de zoo even besprokene, kan uit den aard der zaak dat mislukt streven naar idealisme niet zoo duidelijk uitkomen, als in ideaalkoppen. Hier hebben we twee zulke scheppingen der phantasie, de personificatiën van de Tragedie en van de Komedie, twee bij elkander behoorende borstbeelden, gevonden op het terrein der villa van Hadrianus bij Tivoli, waar ze zeker tot versiering gediend hebben van het keizerlijk theater. Wie het karakter van de sculpturen uit den tijd van Hadrianus kennen wil, moet deze koppen bestudeeren; het is haast alsof Canova ze gemaakt had: zoo elegant en gelikt, zoo onbezield en koud.

Naar het schijnt is niet alleen de uitvoering van deze kop-

1 Zic het vorig artikel, in de Gids van April, bl. 95.

pen uit den tijd van Hadrianus, maar ook de vinding. Daaraan schijnt het te moeten worden toegeschreven dat men reeds op den eersten blik getroffen wordt door een modern *je ne sais quoi*, waardoor ze zich van grieksche ideaalkoppen onderscheiden. Het zijn dan ook strikt genomen niet zoozeer ideaalkoppen, als wel personificatiën. Met de grieksche typen van Melpomene en Thalia hebben ze volstrekt geen overeenkomst; de auteur heeft zelfstandig geproduceerd.

Uit beide oogpunten - dat der vinding en dat der uitvoering - zijn deze borstbeelden van groote waarde voor de geschiedenis der beeldhouwkunst in den tijd van Hadrianus' regeering. Ze vertoonen ons in beide opzichten een streven naar de volkomenheid der oude grieksche sculptuur; een streven, ernstig en vlijtig, maar machteloos; het gemis van de dichterlijke phantasie der Grieken en van hun zin voor harmonie tusschen vorm en inhoud was door geen vlijt of technische bedrevenheid te vergoeden.

540. *Antinoos.*

Van dezen gunsteling van Hadrianus zijn een vrij aanzienlijk aantal beelden, bustes, reliefbeelden en afbeeldingen op munten tot ons gekomen, en ongetwijfeld zijn er nog heel wat meer verloren gegaan. Hij werd afgebeeld met de attributen van allerlei goden: als Apollo, als Hermes, als Dionysos, als Ganymedes, enz., enz. De oorzaak van die veelvuldige afbeelding van Antinoos lag niet in zijne zeldzame schoonheid van gelaat en lichaamsbouw, maar in de bigotterie waarmeê Hadrianus zijne nagedachtenis vereerde. Antinoos had zich namelijk verdronken, in het geloof dat de opoffering van zijn leven voor 's keizers welzijn noodzakelijk was. Van daar al die eerbewijzen aan zijne nagedachtenis. Aan den Nijl, ter plaatse waar hij verdronken was, stichtte Hadrianus eene stad, naar den overledene Antinoopolis geheeten; aan een sterrebeeld werd de naam Antinoos gegeven; op verscheidene plaatsen werd eene eeredienst van Antinoos ingevoerd, en zijne beeldtenis zag men weldra in alle oorden der oude wereld in alle mogelijke vormen.

Onder al de tot ons gekomen beelden van Antinoos is dit kolossale exemplaar, dat een jaar of tien geleden uit het Lateraansche museum naar het Vatikaansche is overgebracht, het

prachtigste en ook wel het voortreffelijkste. Het is een Antinous met de attributen van Dionysos. Het eigenaardig karakter van de beeldhouwkunst onder Hadrianus verloochent zich ook hier niet. De beeldhouwer heeft er naar gestreefd de beeldtenis van Antinoos te idealiseeren; hij heeft een portret willen geven naar de opvatting van Phidias en diens school; en men moet erkennen dat hij in zijn streven naar idealisme een weinig beter geslaagd is dan de auteurs der andere beeldhouwwerken die we uit dezen tijd over hebben. In den kop althans is wat minder gebrek aan leven dan bij voorbeeld in de zoo straks besproken koppen der Tragedie en Komedie.

De trekken van het gelaat zijn van sombere schoonheid. In korte, krullende lokken bedekt en overschaduwt het haar het grootste gedeelte van het voorhoofd; de zware wenkbrauwen zijn donker gefronst en geven aan den blik eene melancholische uitdrukking, die zich in den weeken mond herhaalt; de wangen zijn zeer vol en rond; de dikke lippen verraden eene zinnelijke natuur. De borst heeft den buitengewoon forsch gewelfden bouw, waaraan men op den eersten blik alle afbeeldingen van Antinoos herkent.

Het geheele kleed is modern; alleen de naakte deelen zijn, grootendeels althans, antiek. Het beeld was een zoogenaamde akroliet: alleen de naakte deelen waren van marmer, het kleed was van (verguld?) brons.

53. *Hermes.*

Dit beeld is, gelijk het verdient, een der meest beroemde van de geheele Vatikaansche verzameling; maar het is onder een anderen naam bekend. Het is de zoogenaamde Antinoos van het Belvedere[1]. Hoe men ooit dezen Hermes voor een Antinoos heeft kunnen aanzien, is onbegrijpelijk. Tusschen

1 Het binnenplein van het onder den naam van Belvedere bekende gedeelte van het Vatikaansche paleis vormt een achthoek, welks acht zijden om den andere grenzen aan eene opene gaanderij en aan vier vertrekken, die, naar de beelden die er geplaatst zijn, de namen dragen van *gabinetto dell' Antinoo, gabinetto del Laocoonte, gabinetto dell' Apollo* en *gabinetto di Canova*. Men meende, door aan den Perseus en de vuistvechters van Canova deze plaats te geven, dien kunstenaar eene welverdiende hulde te brengen; maar als men zijn roem had willen verkleinen, had men daartoe moeielijk doeltreffender middel kunnen vinden.

Antinoos, wiens schoone, droefgeestige trekken en forsch gewelfde borst toch waarlijk kenbaar genoeg zijn, en dezen type van een jeugdig, door gymastiek tot volkomen schoonheid ontwikkeld mannelijk lichaam, is niet de minste gelijkenis. Het schijnt dat men tot die onjuiste interpretatie verleid is door de omstandigheid dat het beeld gevonden is op dat gedeelte van den Esquilinus, waar vermoedelijk een door Hadrianus bijgebouwd gedeelte van de thermen van Titus gestaan heeft. Zoo ging men in vroeger eeuwen te werk bij de interpretatie van antieke kunstwerken.

Winckelmann, die een veel te goed kenner was om een oogenblik te kunnen gelooven dat dit beeld Antinoos zou moeten voorstellen, vermoedde dat het een Meleager zou zijn; anderen opperden andere gissingen, totdat eindelijke Visconti de onjuistheid van al die verklaringen aantoonde door te wijzen op een ander, veel minder voortreffelijk, exemplaar van hetzelfde beeld in palazzo Farnese. Het Farnesische beeld heeft vleugels aan de voeten en een caduceus in de hand: twee attributen waarvan een alleen reeds voldoende zou zijn om het afdoend bewijs te leveren dat het Grieksche origineel, waarvan zoowel het Vatikaansche als het Farnesische kopieën zijn, een beeld was van Hermes, die als god der gymnastiek wordt afgebeeld in den vorm van een *ἔφηβο□* van ideale schoonheid en kracht.

Ongeschonden is ook dit beeld niet gebleven. De rechterarm ontbreekt bijna geheel, en van den linker de hand en een klein gedeelte van den benedenarm. Van het over den linkerschouder en om den linkerarm geslagen kleed ontbreekt de van dien arm neêrwaarts hangende slip. Bovendien heeft de beeldhouwer, die de gevonden stukken van het beeld heeft aaneengevoegd, de beenen onherstelbaar bedorven. Hij heeft namelijk de stukken niet volkomen juist op elkander geplaatst en het gemakkelijker gevonden de daardoor ontstane oneffenheden glad te vijlen, dan de stukken weêr uit elkander te nemen en beter ineen te zetten.

Hoeveel ook aan antieke beeldhouwwerken door moderne restauratie bedorven is, toch zijn er gevallen, waarin het verkieslijker is ontbrekende deelen door een bekwaam beeldhouwer, die zijne taak goed begrijpt, te doen restaureeren, dan het beeld in zijn geschonden staat te laten blijven. Wanneer b.v. het puntje van den neus is afgebroken - ongeschonden neuzen

plegen in antiekenverzamelingen zeer in de minderheid te zijn - dan is restauratie daarvan bijna noodzakelijk, zal het kunstwerk kunnen worden verstaan en genoten. In den regel wordt dan ook een dus geschonden neus gerestaureerd[1]. Om eene dergelijke reden ware het wenschelijk dat ook van dezen Hermes niet de neus - want die is ongedeerd gebleven - maar de rechterarm gerestaureerd werd, wat te lichter geschieden kon, daar eenerzijds de schouder en een gedeelte van den bovenarm en andererzijds de sporen van de hand, die tegen de heup rustte, eene zeer juiste aanvulling van het ontbrekende mogelijk maken. Wenschelijk ware die aanvulling, omdat eerst door de positie van den rechterarm - door het rusten van de rechterhand tegen de heup - de houding van het lichaam mogelijk wordt. Zoo als het beeld daar nu staat, is niet alleen de lijn, die door de sterke buitenwaartsche buiging van de rechterheup gevormd woldt allesbehalve schoon, maar de gansche houding der hoofdzakelijk op den rechtervoet rustende figuur schijnt op onmogelijke wijze verwrongen; wat te meer te bejammeren is, daar juist in de golvende lijnen der ledematen, in de lichte en rustige houding des lichaams en in de gelukkige vereeniging van Praxitelische elegantie met de lichaamskracht van Polykleitos' athleten, de hooge voortreffelijkheid van dit beeld voor een groot deel gelegen is.

De uitvoering getuigt van eene zeer fijne hand. Het geheele lichaam, vooral het schoone gelaat, welks verheven kalmte een god volkomen waardig is, is meesterlijk geacheveerd. Daarentegen zijn - en ook dit verraadt een niet middelmatig kunstenaar - de bijzaken als bijzaken behandeld, d.i. veel minder gedetailleerd dan het lichaam. De palmtronk b.v. nevens het rechterbeen - een attribuut van Hermes als god van de gymnastiek - is slechtweg daarheen gehouwen, ofschoon toch zoo, dat de beeldhouwer blijkbaar de natuur van den palmboom goed heeft verstaan. Iets meer gedetailleerd is de bewerking van de chlamys, maar ook die is in vergelijking met het lichaam ruw behandeld. De chlamys zal oudtijds wel gekleurd geweest zijn; maar ook zonder dat komt door de verschillende behandeling de glad en fijn bewerkte oppervlakte van

1 Hoe zeer, waar men dat niet gedaan heeft, de geschonden neus het aangezicht schendt, kan men zien aan een voortreffelijk zittend beeld van Anakreon in villa Borghese, dat in zijn tegenwoordigen toestand door een recht leelijken wipneus wordt ontsierd.

het naakte lichaam tegen de ruwere van het kleed voortreffelijk uit.

Dat het origineel een in de oudheid beroemd kunstwerk moet geweest zijn, blijkt daaruit, dat er verscheidene kopiën van tot ons gekomen zijn. Men heeft wel eens gemeend dat het origineel een werk zou kunnen geweest zijn van Polykleitos, onder wiens werken een beeld van Hermes vermeld wordt. Inderdaad is in den lichaamsbouw van dezen Hermes iets van dat vierkante, dat aan de beelden van Polykleitos eigen was, niet te miskennen; en terwijl we van Polykleitos weten dat zijn streven vooral gericht was op de hoogst mogelijke volkomenheid in de proporties van het lichaam, is niet zelden door moderne kunstenaars juist dit beeld gebruikt als model van een menschelijk lichaam van onberispelijke proporties. Van Poussin b.v. is het bekend dat hij dezen Hermes in dat opzicht boven alle andere antieke beelden stelde en het om zoo te zeggen als zijn canon gebruikte[1].

Eene eigenlijke kopie van een werk van Polykleitos kan evenwel dit beeld onmogelijk zijn. Een streven naar uiterlijke bekoorlijkheid, dat aan Polykleitos en zijne eeuw nog vreemd was, is in de uitvoering van het kunstwerk even onmiskenbaar, als in den aanleg de genoemde eigenschappen die aan hem herinneren. Dat streven dateert eerst van Praxiteles en de vierde eeuw. Indien dus - wat evenwel eene bloote mogelijkheid is - indien dus deze Hermes eene navolging is van dien van Polykleitos, dan is het in allen gevalle eene zoo vrije navolging, dat de auteur bijna geacht kan worden een nieuw kunstwerk van eigen vinding zelfstandig te hebben geproduceerd. In dien zin zou dan dit beeld, dat ongetwijfeld evenzeer van Grieksche hand is als van Grieksch marmer, beschouwd moeten worden als een oorspronkelijk werk, waarvan dan de andere tot ons gekomen exemplaren van dezen Hermes kopiën zouden zijn.

J. RUTGERS.

(*Het slot in een volgend Nummer*.)

1 Zie over Polykleitos het vorig artikel, in de Gids van April, blz. 75 en volg. en blz. 83.

Bibliographisch album.

Sex. Aurelii Propertii Cynthia cum libro quarto Elegiarum qui Propertii nomine fertur. Editio novum in ordinem digesta recensente Dominico Carutti. Hagae comitum apud Martinum Nijhoff. 1869.

De buitengewone gezant en gevolmachtigde minister van Z.M. den koning van Italië bij het Nederlandsche hof, Dominico Carutti di Cantogno, heeft bij zijn vertrek naar Florence een voorbeeld nagelaten, dat in de wereld der diplomaten wel uiterst zeldzaam zal zijn: van zijne belangstelling in de klassieke letteren heeft hij getuigenis afgelegd door eene uitgave van Propertius, in welke hij zooveel nieuws mededeelt, dat hij alleszins gerechtigd was tot het aan Horatius ontleende motto: *Vestigia* ausus *deserere*.

Maar is al dit nieuwe ook juist? Gesteld, dat het niet zoo ware, dan zou ik toch huiverig wezen, in dit zeer bijzondere geval, aan de eischen vast te houden, welke men met volle recht pleegt te stellen aan een philoloog van professie. Ongaarne zou ik het mijne bijbrengen, om anderen, die tusschen ernstiger bezigheden de studie der oudheid in uren van verpoozing bijhouden, af te brengen van hun licht verklaarbaar verlangen, om aan het publiek de indrukken mede te deelen, welke zij als de blijvende vrucht hunner lectuur meenen te moeten beschouwen. Zeker zijn er tijdperken geweest, waarin de dilettanten op dit gebied van wetenschap eerder moesten worden weerhouden dan aangespoord, om hunne invallen openbaar te maken; doch die tijd is lang voorbij. Het komt mij voor, dat het tegenwoordig soms van belang kan zijn te vernemen, welk oordeel de man van smaak uitspreekt over de vraagpunten, welke de wetenschap bezig houden, daar zijne wijze van studeeren hem behoedt voor het gevaar, waaraan soortgelijke onderzoekingen als de hier bedoelde somtijds blootstaan, van namelijk te ontaarden in geestelooze haarkloverij en onwetenschappelijke micrologie, feilen, waarvan

ik niet zou durven beweren, dat de groote edities van Propertius, welke in deze eeuw verschenen zijn, vrij zijn gebleven.

Indien deze nieuwe uitgave alleen gekenmerkt werd door eene aantrekkelijke frischheid, welke te eener zijde even ver verwijderd blijft van oppervlakkigheid, als van kleingeestigheid aan den anderen kant, zouden wij, naar ik meen, reeds alle reden hebben de verschijning van dit kl. oct. boekje toe te juichen; maar hetgeen bepaaldelijk nieuw is in hetgeen wij hier aantreffen, is voor een aanmerkelijk deel zoo niet boven allen twijfel verheven, dan toch in zulk eene verblijdende mate waarschijnlijk, dat het de nadere uiteenzetting wel beloont. Alleen daar waar de schrijver zich begeeft op het gebied der tekstcritiek in den engsten zin des woords, gevoelt men, dat hij een wapen hanteert, dat hem eenigermate vreemd is; maar in de gevallen, dat de vraag beslist moet worden niet door eigenlijk dusgenoemde taalgeleerdheid, maar door gezond oordeel en gezuiverden smaak, gepaard met nauwkeurige lectuur, zal men den schrijver in vele opzichten gaarne willen volgen. Die alleen op de gebreken let, welke het werk eens dilettants bijna noodwendig aankleven, zal misschien den banvloek uitspreken over ongemotiveerde omzettingen van een groot aantal verzen en weinig aannemelijke tekstverbeteringen. Hij zal met eenig recht beweren, dat eene onberedeneerde bloot subjectieve critiek hier een dubbelzinnigen triomf viert. Die daarentegen alleen op de aanbevelenswaardige zijden van dit werkje let, zal met veel grond kunnen volhouden, dat de vraagstukken, welke hier goeddeels voor het eerst worden opgeworpen, tevens een fiksch eind nader worden gebracht aan hunne definitieve oplossing.

Het is niet bijzonder eenvoudig, om de hier aanhangige onderwerpen zonder groote uitvoerigheid aldus uiteen te zetten, dat de lezer, die geene bepaalde studie van Propertius gemaakt heeft, een tamelijk helder denkbeeld verkrijgt van de zwarigheden, welke hier overwonnen moeten worden; maar ik wil de proef toch wagen.

De laatste uitvoerige, zelfs wat al te omslagtige uitgave van Propertius verscheen in 1843 en volgende jaren, door de hand van G.A.B. Hertzberg. Het valt niet gemakkelijk de redeneeringen van dezen wel geleerden maar uiterst verward on onsamenhangend schrijvenden philoloog te toetsen. Daaraan valt het mogelijk toe te schrijven, dat men tot nog toe, voor zoover mij bekend is, niet

genoegzaam gelet heeft op zijn onvermogen, om, zelfs na zoo vele geleerden, die dit onderwerp behandeld hebben, eene verstaanbare beschrijving te geven van den levensloop des dichters. Zoo strekt zijn betoog - onder vele zwarigheden kies ik alleen deze - om te bewijzen, dat het tweede boek der Elegieën moet geschreven zijn tusschen de jaren 728 en 732 van Rome. Maar nu wordt in de zevende elegie melding gemaakt van eene vergeefsche poging van Augustus om de *lex de maritandis ordinibus*, de later zoo beroemde lex Papia Poppaea, door te drijven:

> Gavisa es certe sublatam, Cynthia, legem.

Die vergeefsche poging is ons bekend: zij valt in 736, en eenvoudig omdat dit niet rijmt met zijne opvatting van het leven van Propertius, is Hertzberg genoodzaakt aan te nemen, dat Augustus reeds in 732 eene dergelijke, evenzeer mislukte poging gewaagd heeft, waarvan hij met zeer weinig goed gevolg de sporen elders zoekt aan te wijzen. Het verdubbelen der overgeleverde feiten is een bekende en veel gebruikte kunstgreep, wanneer men met chronologische onderzoekingen op een dwaalweg is.

Soortgelijke zwarigheden als deze, geven Carutti aanleiding het vraagstuk nog eens te herzien. In de eerste plaats moet hier het vierde boek behandeld worden, welks eerste elegie tot nog toe de bruikbaarste bouwstoffen voor de vaststelling van Propertius levensjaren scheen te geven. Maar zie, behalve de laatste elegie, de door Valckenaer gedoopte en boven alles wat wij van Propertius bezitten, uitblinkende *regina elegiarum*, welke zonder dan minsten twijfel in 738 gedicht is, is al het overige van zoo uiterst zwakke poetische waarde, dat men tot de gevolgtrekking is gedwongen geworden, waarin de conservatieve Hertzberg wel moet toestemmen, dat de vrienden des dichters hem na zijn dood den slechten dienst hebben bewezen van zijne halfvoltooide en ongepolijste nagelaten verzen tot een vierde boek te verzamelen en uit te geven, welks inhoud Propertius onwaardig schijnt, terwijl de versmaat daarentegen met grooter zorg behandeld is dan in de vorige boeken.

Van de elf overige elegieën noemen wij in de eerste plaats die *de Dracone Lanuvii*, een fragment duister van inhoud en, voor zoover het gered is en begrepen kan worden, van zeer middelmatige en half verstaanbare taal; vervolgens *Cynthiae rixa*, waarin Lygda-

mus, die, gelijk wij weten, de bediende van Cynthia was, voorkomt als die van Propertius zelven; ten derde *In lenam*, waarvoor, even als voor de *Epistola Arethusae*, Ovidius blijkbaar als voorbeeld gediend heeft; eindelijk de *Umbra Cynthiae*, welke, even als trouwens ook de elegieën *Cynthiae rixa* en *In lenam*, onrecht doet aan de geliefde van Propertius, die tot den *equester ordo* behoorde, gelijk Plinius het uitdrukt, of tot den *demi-monde* zoo als wij zeggen, maar hier wordt afgeschilderd als genomen uit het *quart-de-monde*, of liever uit een stand, waarvoor in deze Fransche uitdrukking een aanzienlijk kleiner breuk zou moeten worden in plaats gesteld. Het Latijn heeft het voorrecht, dat men het te allen ure mag citeeren:

> Saepe Venus trivio commissa et pectore mixto
> Fecerunt tepidas pallia nostra vias.

Er blijven nu nog zes elegieën van gelijksoortigen vorm, welke blijkbaar bij elkander behooren: *de urbe Roma, Vertumnus, Herculis mors, Jupiter Feretrius, Tarpeia* en *de pugna, Actiaca:* stukken, die door vorm en inhoud doen denken aan de Fasti van Ovidius. Bij deze verzen hopen zich de zwarigheden van alle kanten op. In het stuk *de urbe Roma*, dat ik in de eerste plaats noemde, zegt de dichter:

> Roma, fave, tibi surgit opus; date candida, cives,
> Omina; et inceptis dextera cantet avis.
> Sacra *dies*que canam et cognomina prisca locorum;
> Has meus ad metas sudet oportet equus.

Dat is dus een werk van studie, niet alleen van poëtische ingeving: geen losse dertig- of veertigregelige elegie, maar even als het werk van Ovidius, een gedicht van langen adem: de zes fragmenten wijzen dat ten overvloede uit. Maar wat zegt Ovidius van Propertius, dien hij zoo goed gekend heeft?

> Cuius opus Cynthia *solo* fuit.

Hem was deze arbeid dus onbekend, welke hem toch veel belang moest inboezemen om de verwantschap met het onderwerp, dat hij zelf had gekozen. Maar vervolgens zegt Propertius zelf ergens:

> Visus eram molli recubans Heliconis in umbra
> Bellerophontei qua fluit humor equi,
> Reges, Alba, tuos et regum facta tuorum,

Tantum operis nervis hiscere posse meis;
Parvaque tam magnis admoram fontibus ora,
Unde pater sitiens Ennius ante bibit -
Cum me Castalia speculans ex arbore Phoebus
Sic ait, aurata nixus ad antra lyra:
Quid tibi cum tali, demens, est flumine? quis te
Carminis heroi tangere iussit opus?
Non hic ulla tibi speranda est fama, Properti.

Het onderwerp, dat hij zich gekozen zal hebben, maar hetwelk hij weder had laten varen, was dus van historischen aard, in den trant van Ennius; de fragmenten uit het vierde boek hebben daarentegen een mythologischen inhoud, ja zelfs schijnt de dichter zijn werk eenigermate aan dat van Ennius tegenover te stellen:

Ennius hirsuta cingat sua dicta corona,
Mi folia ex hedera porrige, Bacche, tua.

Andere bedenkingen tegen taal en stijl kunnen zonder zekere uitvoerigheid niet besproken worden; ook het ongelijkmatige van den inhoud, welke nu eens den lezer tamelijk zal voldoen, dan weder beneden de matigste eischen terugblijft, kan hier slechts worden aangegeven. Opmerking verdient het evenwel, dat het eerste gedicht, *de urbe Roma*, het meest afgewerkte van allen, een groot aantal versregels telt, die zonder eenigen twijfel aan Ovidius ontleend zijn: dit is door Carutti volkomen uitgemaakt.

In de tweede helft dier elegie laat Propertius zich door een Astroloog bewegen zijn plan te laten varen:

At tu finge elegos, fallax opus; haec tua castra!
Scribat ut exemplo cetera turba tuo.
Militiam Vaneris blandis patiere sub armis,
Et Veneris pueris utilis hostis eris.

In welken tijd nu dit tweede gedeelte ook geschreven zij, hetwelk door Carutti waarschijnlijk te recht als een geheel afzonderlijk stuk beschouwd wordt, daar het des noods nog kon geduld worden aan het slot van het laatste of zesde fragment, maar niet aan het slot van het eerste, dat de inleiding moest worden van het geheele werk, zeker is het toch dat het eerste gedeelte moet geschreven zijn, voordat Propertius Cynthia tot onderwerp zijner liederen koos. Hij was dus zeer jong, hoogstens twintig jaar, toen hij met dat

groote werk een aanvang maakte. Nu weten wij wel, dat men in de oudheid den dichter zonder bedenking eenige zelfverheffing toestond, maar toch klinkt het ongeloofelijk, dat de twintigjarige in zijn eerste gedicht, toen hij zijn naam nog verwerven moest, zal hebben gezegd:

> Ut nostris tumefacta superbiat Umbria libris
> Umbria Romano patria Callimacho.

Wel mag het tegenwoordig geslacht niet zoozeer met Callimachus zijn ingenomen, maar de Romeinen dachten anders en het getuigschrift dat de jongeling zich hier geeft, klonk bespottelijk van aanmatiging. De zaak wordt niet veel beter, wanneer wij aannemen, dat deze stukken, onder welke omstandigheden dan ook, later door Propertius zijn vervaardigd, want, zoo het hem toen al geoorloofd ware zich met Callimachus te vergelijken, hetgeen ik niet wil betwisten, dan had het toch geene houding dit te doen, terwijl hij voor het eerst zich waagde op dit nieuwe gebied; zijne woorden hadden op hunne plaats kunnen zijn in eene elegie op Cynthia, niet bij eene eerste oefening in eene dichtsoort, waaromtrent hij, gelijk boven is aangehaald, zelf zegt:

> Non hic ulla tibi speranda est fama, Properti.

Carutti oppert de zeer vernuftige gissing, dat de zes bedoelde elegieën en de *Epistola Arethusae* het werk zijn van den door Ovidius bekenden Sabinus, die volgens een brief uit Pontus:

> Penelopae rescribere jussit Ulixen
> Errantem saevo per duo lustra mari
> Quique suam Troezena *imperfectumque Dierum*
> Deseruit celeri morte Sabinus *opus*.

Het is zeer mogelijk: wij bekoman alzoo niet alleen den naam des dichters te weten, maar insgelijks den titel van het boek. Carutti noemt die zes stukken dan ook *Fragmenta Dierum*, terwijl de Epistola Arethusae goed past voor een dichter, die antwoorden had geschreven op de Heroides en dus, even als in zijn onderwerp, ook in vorm en stijl Ovidius vermoedelijk zal hebban nagebootst. Wij kunnen dit hier niet nagaan, doch vergenoegen ons met de opmerking, dat er wel werken der oudheid zijn, die op lichtvaardiger gronden aan de schrijvers ontnomen zijn, wier namen zij droegen en dat het in ieder geval voorzichtig zal zijn bij het zoeken

naar gegevens omtrent het leven van Propertius, geen gebruik te maken van de bijzonderheden, die de elegie *de urbe Roma* bevat, vooral ook daarom niet, omdat wij dusdoende onmiddellijk in de zwarigheden verward raken, welke ik reeds opmerkte dat ook Hertzberg, de laatste uitgever, niet heeft weten te overwinnen.

Carutti wijst op de laatste elegie van het eerste boek:

> Qualis, et unde genus, qui sint mihi, Tulle, penates,
> Quaeris pro nostra semper amicitia.
> Si Perusina tibi patriae sunt nota sepulera,
> Italiae duris funera temporibus,
> Cum Romana suos egit discordia cives: -
> Proxima supposito contingens Umbria campo
> Me genuit, terris fertilis uberibus.

De plaats zelve der elegie geeft eene vingerwijzing, dat wij hier den jeugdigen dichter hooren, die, op soortgelijke wijze als ook Ovidius gedaan heeft, de plaats en het jaar van zijne geboorte aangeeft. Het einde van den Perusijnschen oorlog valt in 714; derhalve is dit het geboortejaar des dichters, terwijl hij het levenslicht moet hebben gezien in een overigens onbekend stadje van Umbrië, niet ver van Perusia, hetwelk in de vlakte gelegen was: wederom een bewijs voor de onechtheid der woorden van den Astroloog in het vierde boek, die het stadje op een heuveltop verlegt.

Is deze redeneering juist, dan was Ovidius, die in 711 geboren is, drie jaren ouder dan Propertius. Men meent, dat dit in strijd is met deze woorden uit de Tristia:

> Virgilium vidi tantum, nec avara Tibullo
> Tempus amicitiae fata dedere meae
> Successor fuit hic tibi, Galle; Propertius illi:
> Quartus ab his serie temporis ipse fui
> Utque ego maiores, sic me coluere minores.

Men vergeet evenwel daarbij, dat Propertius nog zeer jong was, toen hij zijne eerste gedichten uitgaf en dat al wat wij van Ovidius bezitten, waarschijnlijk eerst na den vroegen dood van zijn vriend het licht heeft gezien. Zeker is het, dat de aangehaalde woorden geschreven zijn, toen Propertius reeds meer dan vijf en twintig jaar in het graf lag: daar Ovidius geene chronologische tabel de letterkundige geschiedenis van Rome vervaardigde, behoefde hij zich

dus niet te herinneren, dat hij zelf toch eigenlijk drie jaren ouder was geweest dan de dichter van *Desine Paule*. In 1886 zullen zijne tijdgenooten moeite hebben om te begrijpen, dat de Génestet in 1829 geboren was.

De beroemde *regina elegiarum* valt buiten kijf in 738; na dit jaar is er geen regel te vinden, die met waarschijnlijkheid aan Propertius kan worden toegeschreven. Zijne liefde voor Cynthia heeft volgens zijne eigene bekentenis vijf jaren geduurd: *Quinque tibi potui servire fideliter annos:* onder welken tijd men natuurlijk ook moet begrijpen de korter en langer maanden, dat rijker mededingers aan de betrekking tijdelijk een einde maakten. Een der elegieën, reeds boven aangehaald, valt ontwijfelbaar in 736; een ander, die op den dood van Marcellus, even zeker in 731. Wij stellen dus, dat Propertius op achttienjarigen leeftijd met Cynthia heeft kennis gemaakt, zoodat juist nog even tijd overblijft voor Lycinna, Cynthia's voorgangster. Het eerste boek mag dan zijn uitgegeven in 733, de beide andere in 735 en 737.

Het scheelt veel, dat met de boven in uittreksel gegeven uiteenzetting de quaestie zou zijn opgelost: integendeel, eerst nu beginnen de moeielijkheden. Het is zeker, dat, door welke oorzaak dan ook, de elegieën thans ordeloos dooreen staan en geene menschelijke scherpzinnigheid zou kunnen bewijzen, dat zij geschreven zijn in de volgorde, waarin wij haar thans lezen. Daar het eerste boek stellig afzonderlijk verschenen is - van het tweede en derde is dit minder zeker -, zoo behoort eene elegie, die begint met de woorden: *Nox mihi prima venit*, welke nu in het derde boek staat, natuurlijk tot het eerste, terwijl de meergemelde elegie, waarin over de lex *de maritandis ordinibus* gehandeld wordt, van het tweede boek zal moeten verhuizen naar het derde. Carutti's poging om door het herstel der natuurlijke volgorde de lectuur aangenamer en verstaanbaarder te maken, verdient dus lof en men kan beweren, dat hij over het geheel geslaagd is, ofschoon ik niet begrijp, waarom hij de elegie op den dood van Marcellus, die toch de oudste moet zijn, niet het allereerste geplaatst heeft.

Even weinig als het voldingend bewijs zou kunnen geleverd worden, dat Carutti in het herstellen der chronologische volgorde overal goed gezien heeft, zou ik de taak willen aannemen om in twijfelachtige gevallen daarvoor iets beters in de plaats te geven. Behalve

dat bij sommige elegieën de aanwijzingen al zeer onduidelijk zijn, komt er bij, dat Propertius zelf verklaart, sprekende van de aanleiding tot zijne ontboezemingen;

> Maxima de nihilo nascitur historia.

En zoo gaat het in dit soort van poëzij. Al de sonetten van Petrarca leeren ons Laura's persoonlijkheid nog niet kennen en waar Göthe zich op dergelijk terrein begeeft, in de Romeinsche Elegieën, welke hier en daar door Propertius geïnspireerd zijn, kunnen wij de historische nauwkeurigheid der schilderingen wel op voldoende wijze toetsen, maar dan vinden wij niet alleen voorvallen vermeld, die nooit gebeurd zijn, maar ook andere, welke nooit hadden kunnen gebeuren en welke, zoo zij gebeurd waren, eene zeer donkere schaduw zouden geworpen hebben over zijn zedelijk karakter; met name geldt dit van sommige bijzonderheden, welke in de Venetiaansche epigrammen behandeld worden. De tijdgenooten wisten waaraan zich te houden, want Göthe deed met zijne elegieën, wat Ovidius van Propertius getuigt: *Saepe suos solitus recitare Propertius ignes*, maar de nakomelingschap moet op hare hoede zijn.

Staat het vast, gelijk ik geloof dat het vaststaat, dat lang na Propertius de elegieën in deze zonderlinge wanorde geraakt zijn, dan ligt het voor de hand naar een draad in dit doolhof om te zien. Men zou zeggen, dat men met ijverig zoeken moet kunnen gewaar worden, hoe door het verschikken der bladen in den lang verloren archetypus sommige gedeelten van plaats gewisseld hebben. Carutti heeft dat punt volstrekt niet behandeld. Oorspronkelijk koesterde ik de hoop, dat de zaak weinig moeielijker zou zijn dan het wedervinden van de juiste volgorde in de ongeordende bladen van een palimpsest, hetwelk ik bij ondervinding wist dat inderdaad vrij eenvoudig is. Wel was het vraagstuk hier veel ingewikkelder, omdat men niet weet, hoeveel regels op iedere bladzijde van den archetypus gestaan hebben en hoeveel bladen in elkander geschoven waren, maar ik meende, dat sommige kenteekenen mij hier den weg wezen, met name het feit dat meer dan eens juist 63 tot 64 versregels van hunne plaats zijn geraakt. Thans moet ik evenwel bekennen, dat de niet geringe moeite, welke ik bij dit onderzoek heb aangewend, vruchteloos is geweest en het mij niet gelukt is eene bevredigende oplossing te vinden. Wel is het mogelijk iets te ver-

zinnen, dat tamelijk wel voldoet; maar de evidentie, dat men het ware gevonden heeft, ontbreekt en daarmede het eenige kenmerk, waaraan de juistheid van zulk een resultaat kan getoetst worden. Mogelijk zal een ander gelukkiger zijn.

Lichter dan de gezegde verwarring van de bladen der handschriften is de zwarigheid, welke voortvloeit uit de omstandigheid, dat de elegieën niet altijd op de juiste wijze zijn afgescheiden, zoodat somwijlen twee stukken tot één enkel vereenigd zijn of één stuk in twee elegieën gesplitst is. Ware dit geschied met de Romeinsche Elegieën van Göthe, dan zou het kwaad gering zijn, want het doorgaans epigrammatische slot wijst van zelf aan, waar het stuk eindigt. Bij de ouden in het algemeen en bij Propertius in het bijzonder, is dit veelal anders. Wel eindigt de elegie dikwijls met een puntig woord, maar herhaaldelijk is het moeielijk te beslissen, welke onder de vele puntige wendingen nu juist voor slotphrase bestemd was. De onderling uiteenloopende gevoelens der uitgevers zijn het bewijs dezer stelling, doch ook hier heeft Carutti m.i. dikwijls het ware getroffen.

De niet deskundige lezer zou waarlijk niet vermoeden, dat de grootste moeielijkheid onder alle nu nog ter bespreking overblijft. Niet alleen zijn de elegieën zelven van hare plaats geraakt, maar, vooral in het tweede boek en hier en daar elders, is ook de richtige volgorde der enkele verzen op storende wijze verbroken. Scaliger was de eerste, die hierop de aandacht vestigde en door allerlei omzettingen den verbroken samenhang heeft trachten te herstellen. Nadat zijne gissingen tot op den tijd van Hemsterhuis als gezaghebbend waren overgenomen, heeft in het begin dezer eeuw Lachmann eene editie uitgegeven, toen hij wel nog ecrst 23 jaar oud was, maar toch reeds toonde Lachmann te zijn. Deze sloot zich nauwer aan de overlevering aan, maar vooral Hertzberg is van eenen bijgeloovigen eerbied voor de traditie bevangen. Nu geeft ieder wel toe, dat de elegie uit haren aard aanleiding geeft tot uitbreidingen en invoegingen, sprongen en grillige wendingen, welke in een mathematisch betoog uiterst misplaatst zouden zijn, maar de ongelijkmatigheden zijn zoo groot en de samenhang is soms dermate gestoord, dat men wel tot het middel eener kleine omzetting moet overgaan. Ongelukkig blijft men daarbij altijd eenigermate van subjectieve opvattingen afhankelijk; de een zal gehad verwerpen,

wat de ander wel vreemd, maar toch niet geheel onverklaarbaar vindt. Zoo zijn de omzettingen van Carutti veel gewaagder dan die van Scaliger, en toch beweerde men reeds van dezen, dat hij de maat van het den criticus geoorloofde ver had overschreden. Zijn subjectief gevoel is daarbij zijn eenige maatstaf en, al moge hij dikwijls de waarheid gevonden hebben, toch zou de onbeperkte vrijheid, welke hij zich veroorloofd heeft, als eene *res pessimi exempli* in een philoloog niet mogen geduld worden. Deze aankondiging is reeds zoo uitvoerig geworden, dat men niet van mij verlangt, dat ik verder in bijzonderheden zal treden. Genoeg zij de verzekering, dat, zelfs bij de willekeurigste omzettingen, het Carutti toch niet altijd gelukt tot een onberispelijken samenhang te geraken. Ook is het volkomen onbegrijpelijk, door hoedanige fouten der afschrijvers al die omzettingen noodig zijn geworden.

De tekstcritiek in den engen zin des woords is voor Carutti slechts bijzaak. Ik mag daarover zwijgen en zoo rest mij niets dan aan te geven aan welke drie soorten van lezers ik deze uitgave kan aanbevelen. In de eerste plaats komen zij, die Propertius blootelijk voor uitspanning lezen en in de nieuwe volgorde der elegieën met genoegen zullen opmerken de achtereenvolgende phasen, welke Propertius liefde doorloopt. Vervolgens noem ik om eene soortgelijke reden hen, die met het oog op verder voortgezette wetenschappelijke studie, eene voorloopige kennis met Propertius willen aanknoopen. Eindelijk denk ik aan alle toekomstige uitgevers, die door Carutti herhaaldelijk tot nadenken zullen worden opgewekt en aanleiding vinden, de opgeworpen quaestiën van allerlei aard nader te toetsen.

Men mist in deze uitgave een zeer noodwendig tabellarisch overzicht van de aangenomen omzettingen der verzen, terwijl het aantal drukfouten wel verraadt, dat de schrijver niet gewoon is voor de pers te werken. Moest ik iets zeggen van Carutti's latiniteit, dan zou ik haar beleefdheidshalve nagenoeg middelmatig noemen.

Zwolle, Mei 1869.

S.A. NABER.

Lucian Müller, Geschichte der klassischen Philologie in den Niederlanden. Leipzig, Teubner. 1869.

Onder de welbekende karaktertrekken onzer landgenooten behoort ook, dat wij eene buitengewone belangstelling betoonen in al wat de vreemdeling over ons schrijft en denkt: ik behoef mij dus in het minst niet te verontschuldigen bij de bekentenis, dat ik de verschijning van dit boek, hetwelk reeds lang te voren was aangekondigd, met nieuwsgierigheid heb te gemoet gezien en ik het bij de ontvangst onmiddellijk achtereen heb uitgelezen. De toenmaals verkregen gunstige indruk heeft zich bevestigd, nu ik eenige uren heb kunnen afzonderen om alles rustig na te gaan en van het gelezene een kort verslag gereed te maken.

Dr. Lucian Müller, door zijne talrijke bijdragen tot de kennis der Latijnsche dichters in ruimen kring geacht als een der grondigste thans levende beoefenaars van Romeinsche poëzij, met enkele onzer nederlandsche philologen persoonlijk bevriend en overigens bij allen aanbevolen door hetgeen Dr. Schotel van hem vermeldt in de Vaderlandsche Letteroefeningen van 1867, Afdeeling Belletrie, blz. 437, heeft zich zijn vrij langdurig verblijf in Holland voortreffelijk ten nutte gemaakt, om zich met de lotgevallen onzer vaderlandsche philologen en den loop der philologische studiën te onzent in bijzonderheden bekend te maken, daartoe gebracht door zijne meermalen uitgesproken sympathie voor de critiek, welke door Prof. Peerlkamp op Horatius is uitgeoefend. Het resultaat dier studiën deelt hij ons thans in een werk mede, hetwelk in Nederland om meer dan eene reden de aandacht verdient. Van de twee afdeelingen, welke het bevat, schildert de eerste de *philologischen Schulen der Niederländer*, de tweede den *Betrieb der klassischen Studien auf Gymnasien und Universitäten*, terwijl in een aanhangsel de *lateinische Versification der Niederländer* behandeld wordt en voorts de noodige bijlagen niet ontbreken.

Om met dit aanhangsel te beginnen: de inhoud hiervan zal den nederlandschen lezer niet geheel onbekend zijn, daar het voor een goed deel eene omwerking bevat, zoowel door uitbreiding als door inkrimping, van hetgeen voor een paar jaar door den schrijver in

de nederlandsche taal, bij wijze van afscheidskaartje aan zijne hollandsche bekenden, over Hugo de Groot als Latijnsch dichter in het licht was gegeven. De richting mijner studiën verbiedt mij over dit gedeelte een eigen oordeel uit te spreken: ik kan slechts de daarin vervatte leering met dankbaarheid aannemen en ieder philoloog de lezing aanraden, bepaaldelijk zoo zijne studiën gewoonlijk zich in deze richting niet bewegen. Voor het minst zal hij met genoegen kennis maken met de sympathie eens vreemdelings voor eene oudvaderlandsche wetenschappelijke liefhebberij, waaraan nauwelijks iemand te onzent ooit zou denken, zoo het programma van Hoeufft hem niet jaarlijks daaraan herinnerde. Het kan zijn nut hebben te hooren, wat een deugdelijk beoefenaar der Latijnsche dichtkunde ten voordeele dier oude, thans bijna vergeten, oefening weet aan te voeren. Twee, drie eeuwen geleden was het maken van Latijnsche verzen eene modezaak, welke in het ongerijmde werd overdreven; langzamerhand, bepaaldelijk in de laatste honderd jaar, is daarin verandering gekomen en het aantal Latijnsche dichters is bestendig afgenomen, totdat, zoo het schijnt, thans ook de laatste verdwenen is. Het spreekt wel van zelf, dat niemand, en vooral geen dichter van den echten stempel, voor het uitstorten van zijn gevoel het voertuig eener vreemde taal kiezen zal en stellig althans geen doode taal, waarin hij gebonden is, niet alleen aan den gegeven vorm; want dat is bij het gebruik van ieder vreemd idioom het geval; maar evenzeer aan de beelden en voorstellingen, wendingen der gedachten en opvatting van het menschelijk leven, waarin de oude maatschappij zich van de onze hemelsbreed onderscheidt. Niet daarom derhalve kan die oefening worden aangeprezen, maar om te geraken tot eene juistere voorstelling van de eenige voortreffelijkheid, welke de beste der oude dichters bereikt hebben in het vinden van de juiste uitdrukking voor ieder hunner gedachten. Zij kunnen niet langer onze modellen zijn voor hetgeen zij gezegd hebben, maar zullen het nog wel langen tijd blijven wegens hun meesterschap over den vorm. Het ligt in den aard der zaak, dat navolging hier het beste middel is om tot waardeering te geraken.

Ook de eerste en voornaamste afdeeling van dit boek, de geschiedenis der philologie in Nederland, geeft mij geene aanleiding mijn rol van verslaggever te laten varen. Kon ik al het geheel beoordeelen, gelijk ik nu mijne eigene meening heb over sommige der

hier behandelde geleerden, dan zie ik nog niet in, wat het aanwijzen van misgrepen hier ter plaatse zou kunnen uitwerken. In een Duitsch tijdschrift kon dit in het belang van onzen nationalen roem geschieden; voor ons, Nederlanders, ligt de beteekenis van dit overzicht hierin, dat wij vernemen, hoe de vaderlandsche wetenschap zich aan den vreemdeling voordoet. Zelfs zijne afkeuring zou ons niet in de eerste plaats de pen in de hand moeten duwen om ons te verdedigen, maar, met terzijdestelling van alle lichtgeraaktheid, deden wij best ons zelven te beproeven, of soms de terechtwijzing ons hoe dan ook mocht baten. Gelukkig bestaat tot een en ander weinig aanleiding: Dr. Müller heeft zijn boek opgesteld met onmiskenbare sympathie voor de groote philologen, die sedert 1575 zoo goed als onafgebroken hier te lande geleefd en gewerkt hebben. Met zorg heeft hij zich op de hoogte gesteld van wat hij wilde beschrijven; ook zijne beoordeelingen van die geleerden, wier voorwerp van studie van het zijne het meest verschilde, kenmerkt zich door bezadigdheid en grondigheid. Het spreekt wel van zelf, dat men somwijlen eene critiek ontmoet, welke wat te gestreng klinkt, andermaal eene oordeelvelling, welke zonder schade iets minder aanprijzend had kunnen wezen: dit alles hangt goeddeels van per soonlijke indrukken af: maar over het geheel kan ik mij best vereenigen met de karakteristieken der geleerden, wier werken mij sedert jaren in handen zijn. De veelzijdige kennis, waarvan de schrijver blijken geeft, verdient erkend te worden.

Over het geheel had deze geschiedenis iets uitvoeriger kunnen zijn: ik twijfel bijv., of hij, die Hemsterhuis, Ruhnkenius en Valckenaer nog niet kent, uit de gegeven beschrijving eene genoegzaam volledige voorstelling van het driemanschap zal bekomen. Ik betreur dit te meer, omdat de omvattende studiën, welke aan dit boek ten grondslag liggen, het den schrijver uiterst gemakkelijk zouden gemaakt hebben in meerdere bijzonderheden te treden, dan het kader medebrengt, hetwelk hij zich nu eenmaal gekozen heeft. Voor den Nederlandschen philoloog, die uit den aard der zaak zijne blikken allereerst naar zijne landgenooten onder de critici wendt, is het gegevens zeker voldoende; zij, voor wie het boek eigenlijk geschreven is, zouden wellicht uitvoeriger bericht verlangd hebben. Zooveel blijkt evenwel, dat er niet aan valt te denken, om ten behoeve der Gidslezers uit die korte en zaakrijke uiteenzetting eenig uittreksel

te maken. Slechts dit ééne veroorloof ik mij af te schrijven, hetwelk gevonden wordt aan het slot der beschouwing van de groote Latinisten tot op den tijd van Oudendorp: ‘De werken der voortreffelijkste nederlandsche philologen worden gekenmerkt door eene ingenieuse gemakkelijkheid en zekerheid der critiek, die ons het ware met onvervalschte naïveteit - om zoo te zeggen - aanbiedt en het verkeerde minder pijnlijk doet gevoelen, daar het vrij is van aanmatiging, onvruchtbare en geleerde schijnvertooning of kleingeestige haarkloverij. Men ziet het Nicolaas Heinsius, Gronovius, Schrader en Peerlkamp aan, dat zij van hun overvloed mededeelen, dat zij kunnen beschikken over de degelijkste bekendheid met de schrijvers, die het voorwerp hunner beschouwing zijn, zoowel als met de geheele literatuur, zonder welke de scherpzinnigste beoefening van één bepaald werk al zeer licht op een onvruchtbaar en eenzijdig phantaseeren nederkomt. - Omgekeerd kan men aan de nederlandsche philologen veeleer verwijten, dat zij het begrip van het individueele missen, zoowel wat vorm als wat inhoud aangaat; dat zij meer letten op de overeenkomst dan op het verschil tusschen de verschillende vertegenwoordigers der literatuur. De oorzaak ligt deels in het nationale karakter dier geleerden, deels in de eenzijdige en uitsluitende beoefening der oudheid, welke buiten aanraking met de moderne auteurs binnen de schoolwanden besloten bleef, deels ook in de ijverige studie van de dactylische poëzij, wier vertegenwoordigers sedert den tijd van Augustus onder den invloed van Virgilius, Ovidius en Horatius hunne individualiteit in taal en versvorm al te weinig hebben weten te bewaren.

Menigeen zal het boek het eerst hebben opgeslagen, waar de schrijver over de philologen der negentiende eeuw handelt, en hij zal dit over het geheel met genoegen hebben gedaan. Slechts met eene enkele onvoorzichtige uitzondering, welke aan het objectieve der schets grootelijks schade doet, maar waarvan ik, hoezeer met weerzin, melding moet maken, om niet den schijn op mij te laden, alsof ik den uitval goedkeurde, zal men zich met het meeste best kunnen vereenigen, bepaaldelijk ook daar, waar de philologen ter sprake komen, die op gevorderden leeftijd tot in de laatste jaren de wetenschap vertegenwoordigden van een geslacht, dat nu voorbij is gegaan.

De beschouwing aan onzen Cobet gewijd, is met warme erken-

ning zijner geniale verdiensten geschreven. Het eenig bezwaar tegen zijne methode verdient hier te worden medegedeeld, niet omdat ik die bedenking als juist zoude wenschen te onderschrijven, maar eenvoudig omdat het mij leerzaam dunkt te weten, in welk opzicht de richting van Cobet - of liever, want dat is toch vooral Müllers bedoeling, die zijner volgelingen - in het buitenland een verkeerden indruk maakt. ‘Cobets grammaticale regels loopen al te dikwijls uit op een tamelijk werktuigelijk wegen en tellen van het voor en tegen, op eene waarschijnlijkheidsregel, die op het papier een goed figuur maakt, maar in de levende taal, die gelijk overal ook bij de Atheners hare veranderingen en hare verscheidenheid naar tijden en schrijvers heeft, niet op gelijke wijze kan worden toegepast. Het verwijt komt neder op het meermalen door mij genoemde gebrek aan gevoel voor het individueele, dat ook bij de hollandsche latinisten voor den dag komt.’ Het zou belangrijk zijn te weten, of Meineke, Bekker en de beide Dindorfs, die volgens den schrijver alleen met Cobet kunnen worden vergeleken, dit bezwaar zouden deelen. Bijna zou ik het betwijfelen, vooral wat de beide laatstgenoemden betreft. Maar dit durf ik wel beweren, dat, met het oog op het gewicht, hetwelk vermoedelijk in Duitschland aan Müllers woorden zal gehecht worden, wijl geen zijner landgenooten met de Leidsche toestanden van zoo nabij bekend is als hij, het wel te betreuren valt, dat hij, naar men mij verzekert, met Cobet zoo weinig persoonlijken omgang heeft gehad. Het komt mij voor, dat dit somwijlen voelbaar is.

Eindelijk de tweede afdeeling, over de organisatie van het onderwijs. Voor zoover zij bestaande toestanden schildert, kunnen wij haar met stilzwijgen voorbijgaan, daar de gebreken, waaronder bepaaldelijk onze latijnsche scholen zuchten, genoegzaam bekend zijn. Iets anders is het, waar wenken gegeven worden, waaraan wij ons bij de organisatie van het onderwijs in de klassieke talen zouden kunnen houden: wenken, welke, het verdiend gezegd, op nauwkeurige kennis van wettelijke en bestaande toestanden gegrond zijn. Sluiting der latijnsche scholen, wier leerlingental zoo gering is, dat het buiten alle evenredigheid valt met de onvermijdelijke kosten van deugdelijk onderwijs; het *jus promovendi* naar de Academie behouden, onder toezicht van staatswege door middel van geregelde inspectie; een staatsexamen voor hen, die toegang tot de Academie

verlangen, zonder den cursus op de latijnsche scholen voltooid te hebben: ziedaar stellingen, waartegen bij mij althans geen bezwaar bestaat: integendeel. Dat een Duitscher onze propaedeutische examens afkeurt, is vrij natuurlijk; het zou ongerijmd zijn ons voorbeeld in Pruissen na te volgen; maar dat wij ze zouden kunnen missen - mits, gelijk van zelf spreekt, gezuiverd van de thans slechts al te zeer in het oog loopende fouten -, kan ik niet toegeven. Mijne gronden heb ik ten vorige jare in dit tijdschrift ontwikkeld en wil ze nu niet herhalen, deels omdat zij niet wederlegd zijn, deels omdat later meer dan een publicist zich in gelijksoortigen zin heeft uitgelaten. Laten wij hopen, dat althans in dit uiterst gewichtige punt het thans aanhangige wetsontwerp niet ondoordacht zal worden aangenomen.

Ziehier eene andere opmerking. Nadat de schrijver gesproken heeft over het volstrekt onvoldoende aantal professoren, ten gevolge waarvan groote onderdeelen der philologie aan de Academie in het geheel niet vertegenwoordigd worden en hij dit in bijzonderheden heeft aangetoond, vervolgt hij aldus: ‘Vergelijkt men met het tweetal professoren te Leiden, Utrecht en Groningen het feit, dat te Bonn op eene hoogeschool van den tweeden rang, al zij deze dan ook dichter bij den eersten dan bij den derden, voor klassieke philologie, oude geschiedenis en de andere aanvullingswetenschappen tien leeraren werkzaam zijn, behalve die voor het Sanscrit en de romanische talen, dan behoeft het bovengezegde niet verder te worden uitgewerkt.’ Let wel, dat die tien leeraren niet eens propaedeutische colleges behoeven te geven, maar uitsluitend philologische: kunnen wij ons dus verwonderen over het oordeel, hetwelk elders aldus wordt samengevat? ‘Bij de examens in de literarische faculteit wordt te weinig gelet op eene eenigszins omvattende, uit eigen lectuur geputte kennis der oude letterkunde, in het algemeen op eigen studie, een vrijen blik en veelzijdige ontwikkeling, welke trouwens door het te gering aantal leeraren voor de studenten bijna onbereikbaar is. Dit gebrek heb ik opgemerkt bij alle hollandsche studenten in de philologie, ook bij de ijverigste, zonder dat men hun dit eigenlijk zou kunnen verwijten.’

Dr. Müller wenscht in Nederland twee hoogescholen, waarvoor dan Leiden en Utrecht in aanmerking zouden komen. Zijne veroordeeling van het stelsel van ééne Academie rust op de volgende

beschouwing, welke mij in den mond van aan Duitscher zeer merkwaardig voorkomt. ‘De vroegere Annalen der hoogescholen leeren maar al te dikwijls, dat bij het vervullen van vacaturen camaraderie en nepotisme soms meer invloed hebben gehad, dan oorbaar was. Door verwijdering van iedere concurrentie zou dit kwaad zeker niet verminderen. Maar zelfs afgezien van dit nadeel, zou aan ééne Academie de wetenschap in Nederland onvermijdelijk hare vrije beweging verliezen en in routine ontaarden. Men denke daarbij niet aan het voorbeeld van Zwitserland, hetwelk, evenzeer onder te veel Hoogescholen gebukt, het plan overweegt om deze alle door ééne enkele, werkelijk de *universitas literaria* vertegenwoordigende, te vervangen. Zwitserland staat op intellectueel gebied reeds lang in de nauwste verbinding met Duitschland. Het gebeurt ieder oogenblik, dat Duitsche leeraren daarheen en omgekeerd Zwitsersche herwaarts beroepen werden. Noch met Duitschland, noch met Frankrijk, noch met Engeland staat Holland in zoo nauwe betrekking. Een langzaam verstijven van het wetenschappelijk leven zou, naar ik meen, noodwendig het gevolg zijn eener enkele Universiteit. Alles wijst veeleer naar twee, waartoe met het oog op het tegenwoordig getal studenten en het wetenschappelijk verleden, vooral Leiden en Utrecht in aanmerking komen.’

Doch reeds genoeg en wellicht reeds te veel, om te toonen, dat wij Hollanders, al is dit boek ook in de eerste plaats voor Duitschers geschreven, daarmede toch ook zelven ons voordeel kunnen doen. De schrijver verdient onzen dank voor zijne betoonde zorg, om zich met ons verleden en ons tegenwoordig in de philologie bekend te maken. Die weet, dat menig Duitsch philoloog van naam in den belachelijken waan verkeert, dat zijne zegeteekenen onze rust verstoren, terwijl hij zelf bij het beoordeelen van hollandsche philologische werken aan een op het gebied der wetenschap misplaatsten nationalen naijver toegeeft, zal de sympathie op prijs stellen, waarmede de schrijver zijn onderwerp heeft behandeld en ten einde gebracht.

Zwolle, 20 Mei 1869.

S.A. NABER.

Geographie van Europa, door H.C. Rogge. Amsterdam, IJ. Rogge. 1869.

Dr. O. Peschel heeft in het Deutsche Vierteljahrs-schrift (April-Juni 1868, SS. 103-131) een alleszins lezenswaardig opstel geschreven onder den titel: ‘Die Erdkunde als Unterrichtsgegenstand.’ Bij de aankondiging van dat artikel noemt Petermann (Mittheil., 1868, S. 473) de aardrijkskunde een der meest aantrekkelijke wetenschappen, mits men er slechts niet van der jeugd af aan een tegenzin in heeft leeren krijgen door 't van buiten leeren van namen en getallen. Hij zegt verder, dat Peschels opstel hem ‘aus der Seele’ geschreven is en zou ieder leeraar in de aardrijkskunde willen noodzaken daarvan kennis te nemen; dan zal men eerst beter leeren inzien, meent hij, wat eigenlijk geografie is en er toe gebracht worden zelf van dat vak een grondiger studie te maken. Ik geloof dat bij ons te lande een zoo scherpe opwekking tot studie van het vak zelve en tot afschaffing van een geheel verouderde en verkeerde methode minder noodzakelijk mag heeten. Inderdaad, hoewel Peschels opstel alleszins lezenswaardig blijft en ik het mijnen collegaas, die er nog geen kennis mede maakten, gerust durf aanbevelen, zal men van den anderen kant vrijmoedig mogen beweren, dat de belangstelling in het aardrijkskundig onderwijs en in de aardrijkskunde zelve hier te lande bij het met dat vak belaste personeel levendig en wassende is; dat men over de beste methode om geografie smakelijker te maken en voor te dragen, gaarne van gedachten wisselt. Het aantal geografieboeken en boekjes, dat in den laatsten tijd niet jaarlijks, maar schier maandelijks, het licht zag, bewijst reeds iets, tenzij men daarin eene ingenomenheid wilde zien met eigen methode, natuurlijk in geen ander handboek neêrgelegd, of aan finantieele operatiën en speculatiën wilde denken, waartoe men niet altijd het recht heeft.

Meer bewijzen de Verslagen der Commissiën voor de eind-examens der Burgerscholen, vooralsnog de beste bronnen, om de methode te leeren kennen, welke men bij 't onderwijs in de verschillende vakken bij het M.O. volgt, mits men dan ook in die verslagen meer geve dan eene omschrijving der cijfers, welke men heeft toegekend,

en door 't nauwkeurig mededeelen van 't gevraagde en 't verkeerde in de antwoorden, zoowel verklaring aflegge van methode en van 't geen men in het vak 't belangrijkst rekent, als van de leemten, welke men in de kennis der geëxamineerden aantreft. - Eindelijk was de aardrijkskunde op de laatste vergaderingen der Leeraren aan inrichtingen van M.O., op die der Vereeniging voor paedagogiek te Utrecht, en in het Weekblad voor Lager en Middelbaar Onderwijs, een voorwerp van ampele bespreking. Vanwaar die opgewekte belangstelling in het vroeger, zoo niet ter zijde geschoven, dan toch stiefmoederlijk behandelde vak? Eenvoudig, meen ik, is zij daardoor te verklaren, dat men dit uitgebreide vak aan een ‘Fachlehrer’ heeft opgedragen. Dit is voorzeker bij de niet ontbrekende nadeelen van het vaksysteem een der voordeelen, dat de ‘Fachlehrer’, meer dan de ‘Klassenlehrer’, volgens Peschel de ‘maid of all works nach der Rangordnung englischer Dienstboten,’ in staat wordt gesteld, dat wat hij onderwijzen moet in zijn geheelen omvang te overzien, jaren lang met de leerstof om te gaan, over de beste wijze om ze mede te deelen na te denken. ‘Wo Klassenlehrer,” zegt Dr. Peschel, über alle Dinge und über Geographie unterrichten sollen, da müssen danu nothwendig die Handbücher herhalten und der Schüler gedruckt im Buche lesen was auf der Karte steht. Da werden dann die Namen der Golfe und Vorgebirge, der Flüsse und Seen, der Residenzen und der Landhauptstädte, die Quadratmeilen und die Ziffern der statistischen Seelen überhört. Da wo Fachlehrer vorhanden sind..... können auch die geeigneten Kräfte wie vorhanden gedacht werden.’

Mag men echter wor een vak als aardrijkskunde deze ‘geeigneten Kräfte’, een ‘Fachlehrer’, afzonderen? Neen voorzeker, wanneer geografie moet blijven, wat zij vroeger was, kennis van plaatsen ‘nuda locorum nomina’; wanneer zij zich beperkt tot een overigens volstrekt niet onbelangrijk onderdeel van het vak, zooals het tegenwoordig wordt opgevat, maar toch altijd slechts eon onderdeel, de topografie. Maar wel degelijk behoeft men den ‘Fachlehrer’, wanneer de lerraar zich die ruimere opvatting van aardrijkskunde (Erdkunde) wil eigen maken, welke een Ritter en v. Humboldt daar aan gegeven hebben. Dan wordt zij een belangrijk vak en kan zeer voel bijdragen tot die algemeene ontwikkeling, welke men met het onderwijs op onze Burgerscholen beoogt; maar dan wordt zij tevens

een zeer uitgebreide wetenschap met vele onderdeelen. Wel is waar zullen weinig leeraren aan de hooge eischen kunnen beantwoorden, welke v. Humboldt in zijn briefwisseling met Berghaus durft stellen[1] (wij zouden dit met het oog op de leerlingen haast een geluk durven noemen); maar toch ook bij matiger eischen wordt er een aanhoudende studie van den leeraar vereischt, die zijne leerlingen aardrijkskunde volgens de nieuwere opvatting, niet enkel topografie wil onderwijzen.

Wat wil dan toch die nieuwere opvatting; waarom brengt zij juist zooveel meer tot algemeene ontwikkeling bij?

Zij wil dat de leerling van de natuurkundige gesteldheid der landen een even heldere voorstelling ontvange als van de staatkundige; dat het hem duidelijk zij, hoe die natuurkundige gesteldheid des lands, 't klimaat, de produkten, op den aard, den godsdienst, de levenswijze en de middelen van bestaan der bevolking een beslissenden invloed uitoefent; eindelijk, dat hij ook die bevolking zoo nauwkeurig mogelijk leere kennen. Behalve de natuurkundige beschrijving der landen, stelt zij dus ook de ethnografie op den voorgrond. Omdat staatkundige aardrijkskunde verder gaat dan 't opnoemen van tallooze departementen, districten of graafschappen, dewijl zij volgens de definitie van alle handboeken de aarde als woonplaats van den mensch beschouwt, maakt zij in verband met de natuurkundige de aardrijkskunde tot *land- en volkenkunde*. Zij doet dit niet in dien zin, dat men zeden en gewoonten, kleeding en wapenen of 't volkskarakter uitvoerig beschrijft (wat weinig docenten naar waarheid zouden kunnen doen, tenzij bij zeer uitgebreide lectuur over of langdurig verblijf te midden van het volk), maar in dien geest, dat de leerling van 't openbare staatsleven der volken, hun afkomst, godsdienst, handel, industrie en verdere voornaamste

1 V. Humboldt ontving uit Delhi het verzoek om door den een of anderen berlijnschen geleerde een handboek voor aardrijkskunde te laten schrijven, 't welk dan in het hindostani vertaald en op de indische scholen ingevoerd zoude worden. Hij kon, zooals Dr. Peschel zegt, de verzoeking niet weêrstaan ‘Tausende von arglosen Hindugemüthern mit Berliner Erkenntnissen ‘zu befruchten.’ In 't 3e deel zijner briefwisseling met Berghaus, beschrijft v. Humboldt tot in bijzonderheden, wat hij in zulk een handboek wenscht opgenomen te zien (Peschel, S. 103-107). Wat hij niet voor europeesche leerlingen zou verlangd hebben!!

middelen van bestaan begrip krijgt, zoo helder en volledig als de de tijd en zijn ontwikkeling het toelaten. - De duitsche handboeken leiden soms de beschrijving der landen in met eenige zwevende woorden over de ‘Weltstellung’ der landen. Terecht maakt men zich daar vroolijk mede. Toch is 't niet ongerijmd, dat de 18jarige leerling tot het begrip dier ‘Weltstellung’ kome, maar dan niet, dewijl het hem door handboek of leeraar is voorgepraat, maar dewijl hij door en na de lessen als van zelf heeft leeren inzien, welke eigenaardige plaats de verschillende landen nu innemen, eenige door rijkdom van producten, andere door levendigen handel, ontwikkelde industrie, vrij staatsbestuur, andere eindelijk minder door welvaart der bevolking dan wel - door prachtige legers en vloten. - Vergis ik mij niet, dan vat de geograaf de pen op, waar de geschiedschrijver ze heeft neêrgelegd. Hij schetst den toestand der volkeren van het heden, en gelijk goede geschiedschrijvers bij 't beschrijven der volkeren van 't verleden met het land beginnen en dit zelfs (b.v. een Max Duncker) zeer uitvoerig beschrijven, omdat daardoor zooveel van 't eigenaardige in het volk verklaard wordt, zoo ook nu nog de geograaf, die dan nog dit voorheeft, dat hij langer bij het land mag stilstaan, dat hij het volk slechts op een gegeven tijdstip behoeft te beschrijven, eindelijk dat zijne bronnen overvloediger zijn en meer te vertrouwen.

Hoe veelomvattend deze eisch ook moge schijnen, zoo men hem voor 't eerst hoort uitspreken; hoe zeer hij de leerstof der aardrijkskunde dreigt uit te breiden en daardoor steeds meer van 't geheugen en 't bevattingsvermogen der leerlingen te vorderen - toch kan men er daarom gemakkelijk aan voldoen, dewijl in waarheid de leerstof niet uitgebreid, maar verdeeld wordt, en door die systematische indeeling, waarbij het eene als 't ware uit het andere voortvloeit, het eene het andere verklaart en weder in't geheugen roept, het geheugen niet overladen maar geholpen wordt. Veel (en zie hier ons hoofdargument) zal de docent, met dien eisch voor oogen, over boord kunnen werpen, wat de oudere handbocken op den voorgrond stellen: tal van kapen, inhammen, bergtoppen, alles wat niet strikt noodig is om een levendig beeld van land en volk te scheppen. Daardoor zid hij al weder het geheugen te gemoet komen en tevens tijd vinden, om tot die details over te gaan, welke in staat zijn om liefde voor het vak op te wekken, welke meer nog

dan elke systematische en methodische behandeling op zoo verrassende wijze het geheugen scherpt, ja den eenigen waarborg kan opleveren, dat na het eindexamen nog iets van het vak behouden, niet alles opzettelijk verwaarloosd en vergeten zal worden. Ik kan mij niet weêrhouden hier te laten volgen, wat Dr. Guthe over het hier besproken punt in de voorrede van zijn Lehrbuch der Geographie (Hannover, 1868) zoo eenvoudig en juist in 't midden brengt. ‘Von der Ansicht ausgehend’, zegt hij S. IV, ‘dasz es die erste Aufgabe der Schule ist Interesse zu wecken und Geistesthätigkeiten zu üben, dass aber solches nicht geschehen kann an verblaszten Umrissen von Allgemeinheiten, sondern durch Vorführung frischen, farbenreichen, individuellen Lebens und durch liebevolle Vertiefung in's Detail, so weit dies nöthig ist um die Hauptsachen in's rechte Licht zu setzen, und ihnen die angemessene Stoffage zu verleihen, wählte ich mir jedes Jahr einige bestimmte Partieen zu genauerer Behandlung heraus. Auf diese richtete ich gleichzeitig meine Privatstudien und indem diese mir selbst fortwährend neues zuführten, wurde mein Vortrag frisch und lebendig: ich lernte ja mit den Schülern gleichzeitig..... Wenn nun die Wirkung eines guten Unterrichts darin besteht, beim Schüler Hunger und Durst nach weiterem Wissen zu wecken und dass derselbe dankbar dafür ist in der Schule

Nil didicisse nisi hoc fermentum,

so habe ich gute Erfolge erreicht, *hätte aber nicht gern meine Klassen von “jedem” Fremden examiniren lassen mögen*.’ Nogmaals dus, door een grondige behandeling der natuurkundige gesteldheid van landen en werelddeelen, door een zooveel mogelijk uitvoerige behandeling van 't ethnografisch gedeelte, eindelijk door het bijbrengen van een verstandig-nauwkeurige kennis der staatkundige indeelingen en der topografie kenmerkt zich het tegenwoordig geografisch onderwijs tegenover dat van vroegeren tijd en wil het op gemakkelijke wijze het voorstellingsvermogen ontwikkelen, het geheugen zooveel doenlijk sparen en 't verstand met een menigte wetenswaardige zaken verrijken.

Geheel naar de behoeften van het tegenwoordig onderwijs en overeenkomstig de nieuwere opvatting van aardrijkskunde is het werkje van den heer Rogge ingericht. Wanneer men de aanwij-

zingen, welke de schrijver in zijn voorrede over het gebruik er van geeft, opvolgt en zich niet laat afschrikken door de menigte namen, letters en cijfers, welke zich bij het eerste gezicht aan ons oog vertoonen (wij hebben hier nu bepaald met een leerniet met een leesboek te doen); wanneer men daarbij de verklaringen geeft, voor welke de schrijver tercht ruimschoots de gelegenheid heeft gelaten; meer nog, wanneer men gebruik maakt van 't verleende verlof ‘om weg te laten wat men overbodig acht’, zal de leerling zonder eenigen twijfel een juiste voorstelling ontvangen van Europa in 't algemeen en van de europeesche landen en volken in 't bijzonder. Laat ons zien, hoe de schrijver langzamerhand een scherp geteekend beeld voor hun oogen ontrolt, of liever, hoe hij de leerlingen zelve werelddeel en landen van zoo verschillende kanten laat bezien en bestudeeren, dat zij eindigen moeten met zich eene voorstelling te vormen, die in 't vervolg haar scherpste omtrekken mag verliezen, maar nimmer geheel uit het geheugen kan gewischt worden. Eerst wordt Europa als plat vlak beschouwd, zonder op de verheffingen van den grond in 't minst acht te geven. Door 't opgeven der uiterste punten, de lengte- en breedtegraden, wordt terstond aangewezen, tot welk halfrond (noordelijk en landhalfrond), tot welke zone Europa behoort. Op tweeërlei wijze wordt bewezen, dat de zee in Europa meer dan in eenig ander werelddeel diepe insnijdingen in het land gemaakt, en daardoor overvloedig baaien, bochten, inhammen en havens gevormd heeft; schrijver doet dit vooreerst door de opgave der verhouding tusschen den continentalen stam (het vasteland) en de deelen (schiereilanden en eilanden), en verder door de aanwijzing, hoe in Europa op elke 41 □ mijlen één aan zee gelegen is (kustenlijn en lengte). Van Europa's oppervlakte wordt een denkbeeld gegeven door vergelijking met die van andere werelddeelen, met die van de geheele landmassa en der geheele oppervlakte van de aarde. Door de opgave van Europa's lengte en breedte, in mijlen uitgedrukt, kan de leerling beginnen met zich ten minste eenig begrip van de afstanden in ons werelddeel te vormen. Door een reis om de kusten eindelijk beziet de leerling den buitensten omtrek van het platte vlak nauwkeuriger en maakt kennis met de ligging en namen der verschillende golven, baaien, straten, kapen, schiereilanden en eilanden. Een nauwkeurige beschrijving der kusten, zeer goed met een enkel woord te geven;

(b. v, rotsig, vlak, moerassig, zandig, met duinen voorzien) zou, bij zulk een reis om de kusten ter vergelijking dier verschillende stranden, geheel op haar plaats geweest zijn. - Nadat dus Europa als plat vlak (minder juist E's horizontale vorm) op alle mogelijke wijzen bestudeerd is, wordt op de verschillende verheffingen van den grond (E's verticalen vorm) gewezen. De verhouding tusschen hoog- en laagland wordt opgegeven, de ligging van beiden nader omschreven, de onderdeelen genoemd, de rivieren niet enkel aangewezen, maar tevens aangetoond, vanwaar zij ontspringen, naar welke zeeën of oceanen zij stroomen. - Uit den horizontalen en verticalen vorm van werelddeel en landen wordt nu het wis- en natuurkundig klimaat afgeleid. Door de ligging toch onder bepaalde breedtegraden, de meerdere of mindere nabijheid en insnijdingen der zee, den aard van het laagland, de verheffingen van den grond (alle zaken, op welke men bij 't bespreken der bovengenoemde vormen telkens wees), wordt zoowel 't klimaat in 't algemeen als de duur der jaargetijden, de massa regen, de gemiddelde jaarlijksche warmte in hoofdzaak verklaard. - Stelde de heer Rogge die warmte kortweg voor door het laten trekken der isothermen, wier kronkelingen en onregelmatige loop telkens op 't verschil tusschen wis- en natuurkundig klimaat moeten wijzen, een niet minder heldere voorstelling zal de leerling ontvangen van Europa's plantengroei, wanneer de aangegeven poolgrenzen der verschillende gewassen getrokken zijn, de poolgrenzen der granen, denneboomen (waarom toch naaldboomen, blz. 9?), ooft- en beukeboomen, van den wijnstok, den olijf enz. Ook bij 't bespreken van de richting dier lijnen zal de docent menige aanleiding vinden om het bij 't klimaat besprokene te herhalen en uit te breiden. Gelijk toch het klimaat in hoofdzaak door horizontalen en verticalen vorm bepaald wordt, zoo bepaalt het op zijne beurt, voor een belangrijk gedeelte, plantengroei en dierenwereld, ja oefent ook een onbetwistbaren invloed op de bewoners van land en werelddeel uit. - Nadat dus de landen op deze wijze, wat hunne natuurkundige gesteldheid aangaat, nauwkeurig bekeken zijn, komt schrijver tot de ethnografie. De bevolking wordt naar haar afkomst in verschillende stammen verdeeld (waarom geen rassen genoemd, blz, 10, en waarom toch de Magyaren, blz. 64, tot de Romanen gerekend?), de percentsgewijze verhouding tusschen die stammen opgegeven. Ook met het oog op hun godsdienst worden de bewoners van Europa

nader onderscheiden, terwijl ten slotte de staten, in welke het werelddeel verdeeld is, worden opgenoemd, vooreerst in volgorde van hun oppervlakte, daarna van hun absolute, eindelijk van hun relatieve bevolking. Dat opnoemen in volgorde, zulke vergelijkende overzichten, hebben groot nut. Waarom gaf schrijver ze ook niet meer bij 't natuurkundig gedeelte? Vergelijkingen der bergketenen, ten opzichte van lengte, breedte, oppervlakte, kam- en tophoogte, van rivieren ten opzichte van bevaarbaarheid, stroomlengte en stroomgebied, behooren in zulk een algemeen overzicht te huis. - Bij de landen afzonderlijk worden eindelijk nog staatsinstellingen, middelen van verkeer, de indeeling van staten en provinciën, alsmede de topografie uitvoerig behandeld.

Toen wij boven zeiden, dat de heer Rogge zijn boekje naar de nieuwe opvatting van aardrijkskunde had ingericht en wij die inrichting nauwkeuriger bezagen, geschiedde dit meer ter kenschetsing dier opvatting, dan dat wij deze als iets bijzonders in het werkje wilden beschouwd hebben. Schrijver maakt daarop dan ook geen aanspraak, en zou dit dan ook moeilijk kunnen doen bij de algemeene bekendheid, welke de werken van von Klöden, Daniël, Mackay en vele anderen hier te lande verkregen hebben. Evenwel zien wij in het consequent toepassen der nieuwere methode, ook op de landen in 't bijzonder, zoowel als op het werelddeel in 't algemeen, een verdienste van het werkje. Zoo menig handboek verschiet zijn kruit bij 't algemeen overzicht, en wordt dor en onvolledig bij de afzonderlijke landen. Maar daarenboven heeft het boekje toch ook nog wel zijn eigenaardige verdienste en zijn raison d'être tegenover de handboeken, welke de schrijver zelf ‘zeer uitvoerig en zeer voortreffelijk’ noemt, 't Is nl. geheel ingericht met het oog op een belangrijk onderdeel van het geografie-onderwijs, het teekenen van kaarten. Het wil de jongens leeren zoeken, zien en teekenen, en daardoor hun voorstellingsvermogen ontwikkelen. Begrijpen wij den heer Rogge wel, dan wil hij niet te huis buiten de les prachtig gekleurde kaarten laten vervaardigen, waarbij veel tijd verloren gaat, maar dan wil hij van elke les een gedeelte afzonderen, om zoowel bij het natuurkundig gedeelte, als bij de staatkundige indeeling en topografie der landen, dat wat door het handboek wordt aangegeven, in kaart te laten brengen. Hiermede zal geen tijd verloren gaan, noch machinaal werk verricht worden.

Wij stellen ons voor, dat de leeraar een land of een werelddeel als 't ware laat construeeren. De leeraar heeft den omtrek op het bord gebracht, de leerlingen hebben dien den vorigen avond te huis en op hun gemak geteekend. Eerst meer gevorderde leerlingen zullen dien van het bord af uit de hand op het papier kunnen overbrengen. Toch moet de omtrek zuiver zijn, wanneer de teekening nauwkeurig zal blijven en de leerling zijn ambitie onder het teekenen behouden. Wat de leeraar op het bord invult, brengen de leerlingen op hun papier over. Da geheele klasse is daarbij ingespannen en met lust bezig. Met elke nieuwe les wordt de teekening volledíger; de leerling is meer of min trotsch op zijn werk en, wat meer beteekent, met elken dag aanschouwt hij duidelijker in zijne verbeelding de plastische vormen van een land, de richting der bergketens, den loop der rivieren, de betrekkelijke ligging der steden[1]. De leerling zal zich wachten slordig of machinaal te werken, wanneer de leeraar den slag heeft de nauwkeurige en nette teekenaars door woord of anderszins te beloonen; wanneer hij zich bij de mondelinge repetities van hunne attentie bij het teekenen vergewist door juist dien loop, die ligging en richting het nauwkeurigst te laten beschrijven, of, wat een uitstekende oefening mag heeten, wanneer hij bij de schriftelijke repetities den omtrek geheel uit het hoofd laat invullen, d.i. de kaart als 't ware uit het hoofd laat construeeren. De slordige, gebrekkige of onbeholpen teekenaar zal na langer of korter tijd vaardiger worden, de uit het hoofd geteekende kaart steeds minder verschillen van die, welke met behulp van atlas of van het bord af vervaardigd zijn; met het ontwikkelen van het voorstellingsvermogen zal het geheugen sterker worden. Voor hen nu, die deze teekenoefeningen boven het aanwijzen op groote wandkaarten (voor klassen van 20 à 30 leerlingen toch altijd te klein), of boven het zoeken op zeer verschillende atlassen mochten verkiezen, is Rogge's handboekje een uitstekende handleiding. Door tal van onderscheiden cijfers en letters (zij zijn het, die 't boekje bij eene *oppervlakkige* beschouwing zulk een afstootend uiterlijk geven), draagt hij zorg, dat in de teekening alles behoorlijk

1 Dat ook van het ethnografisch gedeelte veel in kaart kan worden gebracht, b.v. overzichten van de verschillende stammen en godsdiensten of van de dichtheid der bevolking, bewijst Petermann in zijn ‘Karte von Europa und dem Mittel-Meere.’ Gotha, Justus Perthes, 1867.

onderscheiden kan worden, en wijst hij den leerling den weg tot een duidelijke en nette teekening. Daartoe is het spaarzaam gebruikmaken van de ruimte een eerste vereischte: dus cijfer en letter in, de beteekenis dier cijfers en letters naast de kaart. Door die symbolen wordt echter meer verkregen dan een nette teekening. Dr. Peschel, een groot voorstander van kaarten teekenen, die er ook over klaagt, dat ‘beim Unterrichte viel zu sehr das Lehrbuch, und ‘viel zu wenig das Länderbild zur Geltung gelangt’, maakt naar aanleiding van dat teekenen verscheidene opmerkingen, van welke wij een er willen mededeelen. Volgens hem maakt men nog altijd te veel werk van het bloot copieeren. De leerling moet (blz. 112) ‘die symbolischen Absichten in dein Vorbild während der Nachahmung inne werden.... Landkarten sind Sinnbilder, die in einer Geheimsprache zu uus reden, und vor allen sollte daher der Unterricht für ein vollständiges Verständniss dieser Bildersprache sorgen’..... Ieder zal de juistheid dezer opmerking beseffen, maar tevens inzien, dat deze klip bij het teekenen, het gedachtenloos copieeren, behalve door boven aangegeven middelen, dan het beste zal vermeden worden, wanneer de leeraar andere symbolen (hier dus cijfers en letters) kiest, dan de kaart aangeeft, en zoodoende den leerling noodzaakt zoowel op de beteekenis van de symbolen op de kaart te letten, als van die, welke hij in zijne eigene teekening bezigt.

Ten slotte eenige opmerkingen over den inhoud dezer handleiding. Schrijver is verstandig genoeg niet bij dien inhoud te zweren. ‘Staat er te veel in,’ zegt hij, ‘welnu, ieder kan weglaten wat hij overbodig acht. Is het hier on daar niet uitgebreid genoeg, welnu, ieder kan het gemakkelijk aanvullen.’ 't Is zoo vrijgevig mogelijk inderdaad, en tegenover zooveel vrijgevigheid wordt schier elke aanmerking op het te veel of te weinig onedelmoedig. Maar van den anderen kant, zou men het eindelijk niet wat meer eens kunnen worden over datgene, wat wèl, wat niet over boord te werpen is; wat noodzakelijk op de kaart gebracht moet worden, die een trouw en levendig beeld moet geven van de natuur- en staatkundige gesteldheid der landen? Zal dat beeld levendig blijven, men verge dan niet te veel. Te groote nauwkeurigheid in de détails zal hier de aandacht van het beeld in zijn geheel aftrekken; de hoofdtrekken zullen des te flauwer in de verbeelding geprent

worden, en naarmate het voorstellingsvermogen minder te hulp komt, zal het ‘geheugen weêr meer met het leeuwendeel naar huis gaan’[1]. 't Zij ons vergund een poging te wagen om in dezen tot meerdere eenstemmigheid te komen. Kan men de massa kapen niet tot diegenen terugbrengen, welke het uiteinde van een bergketen of de uiterste punten van land en werelddeel aanwijzen? Zullen alle zijtakken van rivieren niet weggelaten kunnen worden, welke als handelswegen geene beteekenis hebben? Kan men met het opnoemen der onderdeelen en toppen van bergketenen niet uiterst spaarzaam zijn, wanneer men een of twee der hoogste toppen heeft opgenoemd, of het brongebied der rivieren heeft aangewezen? Zou men zich bij de steden niet tot de hoofdsteden en de aanzienlijkste der haven-, handels- en fabriekssteden mogen bepalen, waarbij dan nog de geschiedkundig zeer merkwaardige plaatsen? Waartoe een zoo groot aantal meren opgenoemd? Zou men zich niet mogen beperken tot diegenen, welke om hun grootte, hooge ligging, groote diepte, kleur of andere merkwaardige eigenschappen bekend zijn? Waartoe de kleinere insnijdingen, welke de zee maakt, genoemd, tenzij aan zulk een inham een merkwaardige havenplaats gelegen is? Dat men in Frankrijk, Engeland of Spanje enkel de oude historische indeeling opgeeft, geschiedt niet, omdat men den ouden slender wil volgen, maar uit medelijden met de leerlingen, of uit berekening. Van de historische indeeling blijft iets hangen; zij is meestal bij de bewoners van het land de gebruikelijkste, en zij biedt beter gelegenheid aan tot historische herinneringen, dan de vermelding van onsamenhangende gebeurtenissen, van veldslagen en beroemde personen bij elke stad, die daartoe slechts gelegenheid aanbiedt. Wat zal men daarentegen met de 89 departementen van Frankrijk beginnen? De teekening er van zal uren aanhouden; ze te laten van buiten lecren, zal niemand in de gedachten komen; men zou ze nog het best met de leerlingen op de kaart kunnen nagaan en er gerust op kunnen zijn, dat ze alles den volgenden dag vergeten hebben.

Nog in een ander opzicht dan enkel bij 't leveren van de te overvloedige bouwstoffen voor 't vervaardigen van de kaarten, heeft

1 Dr. Pijnappel in zijne aankondiging van 't hier besproken werkje. Weekblad voor Lager en Middelbaar Onderwijs, 27 Febr. 1869.

schrijver toegegeven aan de te groote zucht tot nauwkeurigheid. Van de stelling uitgaande, dat geschiedenis en aardrijkskunde hand aan hand moeten gaan, heeft hij veel werk gemaakt van historische herinneringen en geen gelegenheid voorbij laten gaan, om zijne leerlingen aan een veldslag, een vrede, een beroemd schilder, letterkundige of staatsman te herinneren. Zelfs wanneer wij schrijvers stelling onvoorwaardelijk konden toegeven, zouden wij wederom vreezen, dat de veelheid dezer historische herinneringen de voorstelling van zooveel zaken en personen meer zal verwarren dan verlevendigen. Hoe vindt schrijver verder tijd over zoo verschillende onderwerpen ook slechts een enkel woord in 't midden te brengen, wanneer het uur aan 't onderwijs der geografie besteed moet worden? Bij 't enkel noemen der namen kan het toch onmogelijk blijven. - Overigens meen ik in de wijze, waarop geschiedenis en aardrijkskunde hand aan hand moeten gaan, grootendeels van schrijver te moeten verschillen. - Het verband tusschen geschiedenis en aardrijkskunde (natuurlijk wanneer het laatste hoofdvak is), schijnt mij slechts in zooverre noodzakelijk, als het eerste, de geschiedenis, kan dienen om de ethnographie te verklaren en den sleutel aangeeft ter verklaring van den hedendaagschen toestand der landen en volken. - Niet zelden ook is de natuurkundige gesteldheid van een land door verschillende bewoners gewijzigd: hier werden bij den voortgang der beschaving moerassen droog gemaakt, bosschen uitgeroeid; elders verwilderde het land na den ondergang der vroegere beschaafde bevolking. Een en ander oefende zelfs invloed uit op 't klimaat en de vruchtbaarheid van den bodem. Wil de geograaf daarbij stilstaan, 't zal noodig kunnen zijn; dat hij zich evenwel bij de historische merkwaardigheid van verschillende plaatsen on plaatsjes zou moeten ophouden, daardoor gevaar loopen zich te veel in bijzonderheden te verliezen van niet geografischen aard en van 't geheugen nog meer te vergen, is ons nimmer duidelijk geworden, ja zelfs nimmer uitvoerbaar voorgekomen. Dat hij, die èn geschiedenis èn aardrijkskunde onderwijst, gaarne van zijne geografielessen gebruik maakt, om aan het vroeger geleerde te herinneren, is verklaarbaar. Of die historische herinneringen daarom een integreerend deel van het geografie-onderwijs uitmaken, blijf ik betwijfelen. Zij waren wellicht noodig, toen geografie nog slechts topografie mocht heeten en men afwisseling bij het strenge memo-

riewerk noodig achtte. Thans moet het vak van een andere zijde zijn aantrekkelijkheid ontleenen. - Schrijver vergunne mij verder deze vraag: Waarom zijn bij eene geografie van Europa de koloniën der verschillende mogendheden soms zoo uitvoerig behandeld; bij Engeland b.v. het Kaapland, zelfs met zijne tallooze ‘divisions’? Een enkele aanstipping was dunkt mij voldoende geweest. Een nauwkeuriger beschrijving zal schrijver toch zeker bij 't werelddeel zelf willen geven, waarin zij gelegen zijn, vooreerst, dewijl zij alsdan kunnen geteekend worden op de wijze zooals dit nu met de landen van Europa geschied is en verder, dewijl hun natuurkundige gesteldheid, hun klimaat, bevolking, handel, enz. slechts in verband met het werelddeel, waarin die koloniën gelegen zijn, kunnen besproken worden. Bij Europa zou het bestuur der koloniën dienen behandeld te worden, wat trouwens ook even goed later kan geschieden; voor al 't overige kunnen noch mogen zij buiten het werelddeel, waartoe zij behooren, beschouwd worden. Dit geldt even goed van onze Oostindische bezittingen, als van 't Kaapland en andere uitgestrekte koloniën. Doch genoeg. Ter voorkoming van misverstand moeten wij doen opmerken, dat wij bij 't bespreken van het werkje van den Heer Rogge van het denkbeeld zijn uitgegaan, dat het niet enkel voor de lagere klasse dienstig is, maar dat het ook op de hoogere klassen kan gebruikt worden. Schrijver heeft, meenden wij, daarin neêrgelegd, wat hij na ernstige studie van Europa voor zich zelf en na herhaalde behandeling van het werelddeel met verschillende klassen, als noodig en nuttig heeft leeren beschouwen. In zooverre legt hot boekje dan meteen getuigenis van 's schrijvers methode af. Wij aarzelen dan niet (daargelaten het verschil van zienswijze in de bovengenoemde punten), als onze overtuiging uit te spreken, dat die methode zoowel als het boekje alleszins aan te bevelen zijn, en uiten den wensch, dat ook voor de overige wereldeleelen een dergelijke handleiding moge volgen.

Utrecht, Maart 1869.
C.M. KAN.

***Het Programma van de Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis*.**
***W. Moll. Berigten aangaande den staat van het kerkgezang in Nederland, tijdens de opkomst en den bloei der oud-Nederlandsche Muziekschool. (Overgedrukt uit de Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*.**

Welke grieven men ook tegen de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst hebbe in te brengen, men zal niet kunnen ontkennen, dat deze Maatschappij steeds met grooten ijver is werkzaam geweest op het gebied van de Geschiedenis der Nederlandsche muziek. Als het resultaat harer onvermoeide pogingen tot het leggen van een grondslag voor de beoefening dier geschiedenis, wijzen wij op de uitgave der 'Collectio Operum Musicorum Batavorum Saeculi XVI'. Met recht mag de Maatschappij er zich op beroemen, dat zij in deze verzameling, waarvan in 1859 het XII^{de} en laatste deel het licht zag, 'de onwraakbare bescheiden voor de kunstglorie des 'Nederlandschen volks heeft verzameld, neêrgelegd en aan het licht, gebragt.'

In hare pogingen om op eene andere meer indirecte wijze tot de beoefening der Nederlandsche muziekgeschiedenis aan te sporen, namelijk door het uitschrijven van prijsvragen daarop betrekkelijk, is de Maatschappij echter niet geslaagd. Integendeel, hier is haar niet dan de bitterste teleurstelling ten deel gevallen. De door haar uitgeschreven prijsvragen toch werden niet beantwoord, of de beantwoording geschiedde door buitenlanders.

Waaraan is dit waarlijk zoo bedroevend gemis aan belangstelling in eigen roemrijk verleden te wijten? Misschien aan den aard der voorgestelde prijsvragen? Men oordeele, of de Maatschappij te hooge eischen stelde. De in het jaar 1856 uitgeschreven prijsvraag luidde aldus: 'Historische schetsen uit het gebied der Nederlandsche Muziekale kunst in de XVIe eeuw, als bouwstoffen tot eene kunstgeschiedenis.' De opgave is van algemeenen aard, en den schrijver werd dus een ruim veld ter bewerking gegeven. En toch geen enkel Nederlandsch Toonkunstenaar of kunstgeleerde waagde er zich aan. In 1861 werden drie antwoorden ingediend en be-

kroond, doch de bekroonden waren Duitshers. Dezelfde stof, die natuurlijk door deze drie verhandelingen niet uitgeput was, werd nog ettelijke jaren daarna, doch te vergeefs, ter bewerking opgegeven.

In 1864 werden er twee nieuw prijsvragen uitgeschreven:

'Eene Naamlijst, althans der voornaamste Toonkunstenaars en Schrijvers over Toonkunst, die van den vroegsten tijd tot in het begin der XVIII^{de} Eeuw in de Noordelijke Nederlanden geboren zijn en geleefd hebben; met opgave van hetgeen bekend mogt zijn omtrent hun leven en werken, en met aanwijzing der openbare of bijzondere verzamelingen in welke die werken, in handschrift of in druk, te vinden zijn.'

'Eene uitvoerige Monographie over J.P. Sweelinck (geboren te Deventer, 1540), den grondlegger der Duitsche Orgelschool, toegelicht door eene zoo volledig mogelijke verzameling zijner in handschrift of in druk bestaande werken.'

De laatste vraag wacht nog steeds op eene beantwoording; op de eerste werd in het verloopen jaar een antwoord ingediend, en, hoewel de Maatschappij de ingekomen verhandeling wegens hare onvolledigheid en onnauwkeurigheid op vele punten ter uitgave ongeschikt achtte, bekroond.

Het zou onbillijk zijn, den bekroonden schrijver, den bekenden Duitschen muziekgeschiedvorscher Rob. Eitner, hiervan een verwijt te maken, daar hij natuurlijk met eigenaardige moeilijkheden en bezwaren te kampen heeft gehad. In de inleiding van zijn werk, die in N°. 38 der Allgemeine Musikalische Zeitung (3de Jaargang) werd opgenomen, beklaagt de schrijver zich in de volgende niet zeer vleiende bewoordingen over het gemis aan medewerking door hem in Nederland ondervonden: 'Ich bedauere, dass von den 'Holländern selbst bisher so wenig zur Erforschung der Biographie ihrer Kunstheroen geschehen ist. Jedes Land, jede Stadt forscht jetzt in den Archiven der Kirchen, in den Bibliotheken, in den Chroniken nach ihren Tonmeistern. In Deutschland, Frankreich, Belgiën herrscht ein reges Leben, und jeder Monat bringt fast eine Novität über Specialforschung in der Musikgeschichte..... *Wer forscht in Holland danach? An wen ich mich auch dort wandle, entweder erhielt ich gar keine Antwort, oder die wenig tröstliche: Hier giebt es nichts, hier beschäftigt sich kein Mensch mit Musikgeschichte*.'

Deze woorden zijn scherp, maar zij bevatten geene onwaarheid. Het is mogelijk, dat, in strijd met de bewering van Eitner, er velen in den lande zijn, die zich met de Muziekgeschiedenis bezighouden; doch vraagt men naar de resultaten, dan kunnen wij slechts wijzen op een uiterst gering aantal werken, die van studie der muziekgeschiedenis getuigen. En is het niet bedroevend, dat wij te vergeefs in de laatste jaargangen van het muziekaal tijdschrift Caecilia naar een opstel zoeken, zoo als dikwijls door den voormaligen redacteur Dr. Kist, werd geleverd, dat althans als eene kleine bijdrage tot betere en meer nauwkeurige kennis der vroegere Nederlandsche muziekale toestanden kan beschouwd worden?

Wij willen hier niet treden in een nader onderzoek naar de oorzaken van dit gemis aan belangstelling in de kunstgeschiedenis van ons eigen vaderland; want hieraan zou zich als van zelf de vraag knoopen, waarom de belangstelling in de Toonkunst hier te lande nog zoo gering is, dat wij zelfs nog geen zweem van oorspronkelijke goede literatuur op muziekaal gebied bezitten, en de beantwoording daarvan zou ons voor het ons hier gestelde doel te ver leiden.

Was het wonder, dat de Maatschappij ter bevordering der Toonkunst andere middelen en maatregelen beraamde om haar geliefkoosd doel te bereiken? Overtuigd dat samenwerking en concentratie de eerste vereischten zijn, waar het geldt het in alle oorden des lands opsporen van bronnen en historische bescheiden, besloot de Algemeene Vergadering op 23 Junij 1868 het Hoofdbestuur te machtigen tot het aanwenden van pogingen om eene Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis op te richten, die als eene filiaalstichting der Maatschappij later zelfstandig zou moeten optreden ‘om het (tot onze schande) zoo slordig braakliggend veld van ons roemrijk kunstverleden te ontginnen en bovenal te redden, wat er in ons Land in openbare verzamelingen of bij bijzondere personen nog te vinden zij van Nederlandsche muziek en boekwerken van dien aard.’ Het gevolg van dit besluit was de oprichting der Vereeniging op 19 November 1868.

Op uitnoodiging der Maatschappij is het Hoofdbestuur aanvaard door mannen, van wie de meesten zich op het gebied van wetenschap en kunst een welverdienden naam hebben verworven. Het doel der Vereeniging is ‘de ten onzent zoo goed als onbekende en

toch zoo roemrijke geschiedenis der Nederlandsche Toonkunst en meer bepaald het regtmatig aandeel van Noord-Nederland daarin na te sporen en aan het licht te brengen.'

De leden worden verdeeld in adviseerende Leden van het Hoofdbestuur, Correspondenten, Beschermers en gewone Leden. De taak die de Correspondenten op zich nemen, bestaat voornamelijk in het doen van nasporingen van hetgeen in hunne woonplaats belangrijks te vinden is. Ieder belangstellende kan zich als correspondent opgeven, doch elk correspondent moet tevens Beschermer of Lid zijn. Beschermers betalen minstens ƒ 3, gewone Leden minstens ƒ 1.25 jaarlijksche contributie. Alle ingekomen mededeelingen worden door het Hoofdbestuur onder verschillende hoofdrubrieken gerangschikt en in afzonderlijke verslagen uitgegeven. Het tijdschrift de Navorscher is tot orgaan der Vereeniging gekozen voor vraag en antwoord betreffende feiten en personen. De Caecilia zal eveneens mededeelingen opnemen. Later hoopt de Vereeniging een afzonderlijk tijdschrift uit te geven. De Beschermers en Leden ontvangen elk jaar een afdruk der verslagen; eerstgenoemden bovendien een afdruk, partituur en stemmen, van ten minste één Oud-Nederlandsch Muziekwerk.

Zij, die in het jaar 1869 tot de Vereeniging toetreden, ontvangen kosteloos het niet in den handel zijnde en hierboven vermelde geschrift van Prof. Moll.

Hoe zeer ook met dit laatstgenoemde stuk ingenomen, zouden wij liever gezien hebben, dat het Hoofdbestuur der Vereeniging in een afzonderlijk stuk een kort overzicht had geleverd van het tijdvak, dat voor ons vaderland het gewichtigste en roemrijkste geweest is, en daarin in breede trekken had gewezen op de beteekenis van de oud-Nederlandsche school en haar invloed op de verdere ontwikkeling der toonkunst. Men had dan tegelijkertijd gebruik kunnen maken van de gewichtige feiten, door Prof. Moll aan het licht gebracht. Het stuk van den geleerden schrijver is, zooals het daar ligt, ongeschikt om den oningewijde de groote beteekenis te doen gevoelen van het tijdvak der Nederlanders voor de muziekgeschiedenis, nl. den invloed, dien de Nederlandsche school op de ontwikkeling der muziek in de verschillende landen van Europa en vooral in Italië heeft uitgeoefend, waar haar polyphone en contrapunctische stijl den hoogsten trap van volmaaktheid in Palaestrina bereikte. Uit dit oogpunt is het tijdvak der Nederlanders bovenal belangrijk.

Prof. Moll heeft daarop niet gewezen, omdat hij het Nederlandsche Kerkgezang meer op zich zelf en niet in verband met de algemeene Muziekgeschiedenis beschouwt.

Het Hoofdbestuur zou, door een zoodanig overzicht te leveren, als door ons bedoeld wordt, nog meer het groote gewicht hebben doen uitkomen van de dure verplichting, die op ons Nederlanders rust, om, niet zoozeer tot eigen glorie, maar veelmeer in het belang der toonkunst in 't algemeen, al onze krachten in te spannen ter verkrijging eener betere en meer nauwkeurige kennis van de historische ontwikkeling der muziek.

Na al het gezegde behoeven wij niet verder op krachtdadige ondersteuning van de pogingen der Vereeniging aan te dringen. Wij hopen en vertrouwen, dat die pogingen met den besten uitslag zullen bekroond worden.

April.
v.R.

Martinus des Amorie van der Hoeven.

(*Vervolg*.)
X.

Heerlijke gave der improvisatie! Waarlijk van Martinus mag gezegd worden dat hij bij elk dier voordrachten de aandoeningen zijner ziel als op muziek zette, en ons vergunde dit concert bij te wonen! Zouden wij ze zuiver karakteriseeren, we zouden geen ander woord voor die improvisatiën weten dan het woord: dichterlijke fantasieën. Wij hebben gezien hoe hij de eigenlijke kern der wetenschap, de philosophie, aldus mededeelde: doch even verrassend en boeijend waren in diezelfde jaren zijn verschillende voordrachten over al die takken van menschelijke kennis, die als zoovele stroomen uit de bron der wijsbegeerte voortvloeijen: wij noemen de literatuur, de kunst, de geschiedenis, de staatswetenschappen en het recht.

Want Martinus bleef in al die vakken voortstudeeren, en wist geen grooter genot in die dagen, dan de vruchten van die studie en overpeinzing te reproduceeren in zijn redevoeringen. Hij arbeidde altijd door; nieuwe indrukken werden steeds opgezocht; wij kennen geen receptiever geest dan dien van Martinus.

> Elke' indruk prijs als de' eerste lenteblaên!

Zijn hart was als dat der vrouw, zoo zacht, zoo teeder, zoo gevoelig voor elke trilling! Deze edele mystieke ziel voedde zich met de dauwdruppelen, die elke lentemorgen des geestes op aarde achterliet. Er bleef in hem altijd iets van de eenvoudigheid van een kind, een kinderlijke zin om hooge nieuwe dingen te bewonderen. Bij elke aspiratie naar iets hoogers

ademde hij mede. Zijn hart klopte hoorbaar als hij den vleugelslag van een nieuwen frisschen geest meende te hooren; hij moest hem volgen en met hem worstelen, totdat hij hem liefhad. Want zonderling! deze bleeke kluizenaar had het grootst mogelijke communauteitsgevoel. Hoe oorspronkelijk ook, hoe gansch exceptioneel daarheen levende, - figuur die geheel en al trad uit het cadre onzer maatschappij, - hem bleef toch weder (als om volkomen het tegenbeeld der moderne wereld te zijn) gansch en al vreemd het atomistisch, individualistisch gevoel dat ons allen heeft aangegrepen. Wíj gelijken van verre een compacte massa, en toch een ieder staat voor den ander als afgesloten, heeft niets met diens innerlijk wezen, diens inwendig leven te maken! Anders Martinus. Voor hem was geen genot denkbaar, wanneer het niet gemeenschappelijk werd genoten. Voor het koningrijk der hemelen rekende hij in de eerste plaats dit vereischte, dat de burgers van dat rijk tot een organisch geestelijk lichaam vereenigd waren. Er moest tusschen hen bestaan volstrekte gemeenschap, volkomen doorzichtigheid van den een voor den anderen, absolute samenwerking, zoodat ieders wil, gedachte en werkzaamheid slechts factor is in het gemeenschappelijk facit van den éénen algemeenen wil. Hij voor zich wilde zulk een factor zijn, wilde zijn gedachten doen strekken tot vermeerdering van het geestelijk leven zijner broederen. Hij deed het op zijne wijze: hij sprak.

De verschillende onderwerpen, waarover deze rijke, harmonisch begaafde geest 't woord voerde, te volgen, ware onmogelijk. Wij vergenoegen ons hier enkele trekken scherper te doen uitkomen, zelfs die het meest aan de philosophie tegenovergesteld schijnen.

Het opmerkelijkst toch waren in deze periode, die tot den zomer van 1855 loopt, zijn verschillende voordrachten over de staathuishoudkunde. In de winters van 1852, 1853 en 1854 zorgde de Afdeeling Koophandel van de Maatschappij Felix Meritis dat de verschillende geleerden van ons vaderland aldaar een reeks van redevoeringen hielden over onderwerpen die den handel raakten. Martinus was natuurlijk een der eersten die aangezocht waren. Hij hield er een rede over de berekening van particuliere avarij op koopmanschappen in den Amsterdamschen assurantiehandel, maar vooral een reeks van voordrachten over de geschiedenis der economie politique.

Zoo als altijd bij Martinus was ook hier zeer eigenaardig het

formuleeren der verschillende zienswijzen. In eene redevoering in December 1853 gehouden, gaf hij het volgende overzicht:

> Martinus herinnerde, dat op het einde der vorige eeuw de schoone wetenschap der staathuishoudkunde werd geboren. De hoofdvraag die zij te beantwoorden heeft, en die vooral de aandacht harer beoefenaars gespannen houdt, is deze: 'Wat zal er van de maatschappij in hare ontzettende ontwikkeling worden?' Op deze vraag waren tot vóór weinige jaren zes onderscheidene antwoorden gegeven, die gevonden worden in de volgende stelsels: 1°. Het tutilaire of protectionnistische stelsel, dat de maatschappij aan leibanden wil houden. 2°. Het naturalistische stelsel, door Smith en Say vertegenwoordigd, die de natuur haren vrijen loop willen laten volgen. 3°. Het fatalistische stelsel, volgens Malthus en de Sismondi, die meenen, dat de maatschappij onherroepelijk eene steeds diepere ellende te gemoet gaat en het pauperisme meer en meer zal toenemen. 4°. Het artificiële stelsel, dat de maatschappij door kunstmiddelen wil hervormen, en dat gevonden wordt bij de socialistische schrijvers. 5°. Het providentieële stelsel voorgestaan door Frédéric Bastiat; 6°. Het technische stelsel dat niet alleen het goede uit het providentieële stelsel in zich heeft opgenomen, maar ook het menschelijke verstand en de menschelijke rede doet medewerken tot de ontwikkeling der maatschappij; niet door artifices, maar door echten kunstzin, die de natuurwetten opspoort en de natuur in hare werking navolgt. Het zijn voornamelijk David Ricardo en John Stuart Mill, die deze leer hebben verkondigd.
> Behalve deze zes stelsels, die allen in Europa gevormd zijn, is er nog een zevende, dat vóór eenige jaren in Noord-America is ontstaan, en dat genoemd zou kunnen worden het architectonische stelsel. Even als een architect het plan ontwerpt, dat door werklieden van minderen rang wordt uitgevoerd, zoo bevat het architectonische stelsel het groote staathuishoudkundige plan, waarvan de onderdeelen in de andere stelsels zijn bewerkt geworden.'

Het was dus vooral Carey, die door Martinus nader werd beschouwd en toegelicht. Het volgende jaar, in dezelfde weken toen hij zijn philosophische voordrachten hield (14, 21 en 28 December 1854), sprak hij over eigendom en socialisme, over de weelde en over de weldadigheid, beschouwd uit het standpunt der staathuishoudkunde. De strekking van al zijn economische betoogen was deze, dat de idealen der socialisten zouden

verwerkelijkt worden, maar door anti-socialistische middelen. Martinus helde in het algemeen sterk naar het socialisme over en bestreed met groote scherpzinnigheid de theoriën van de toenmalige economisten. De Heer J.B. Say en zijn onmiddellijke volgelingen behoorden juist tot de categorie van personen, die hij het eerst zich dacht als vertegenwoordigers van het begrip van ‘schijn.’ De sociale wetenschappen trokken hen vooral aan wanneer zij werden beschouwd in het licht der Christelijke zedeleer. ‘Bestaat er conflict - zoo vroeg hij zich dikwijls af - tusschen de Christelijke zedeleer, die tot weldadigheid aanspoort, en de economie die het aalmoezen geven verbiedt? Want een volmaakt zedelijk man, die voor zijn geheele leven een gearrêteerd plan heeft, waarnaar hij handelt, zegt altijd tot zich zelven: ik heb geen tijd en ik kan geen geld missen, gedachtig aan de spreuk: *Richesse oblige*. Hij beschouwt zijn vermogen, als hem door de Voorzienigheid gegeven om er mede te woe- keren en het zoo productief mogelijk te doen zijn. Bij elke andere transactie in de maatschappij worden de beide handelende partijen rijker. Maar bij het oefenen van weldadigheid worden beiden armer, zoowel hij die geeft, als hij die ontvangt.....’

Aldus sprak Martinus dikwijls over de staathuishoudkunde. En over alle onderwerpen die hem geboeid hadden, die hem een indruk hadden gegeven, was hij niet moede 't woord te voeren. Want spreken was nu voor hem loven geworden, en elk van die verschillende voordrachten was als het ware een formuleering der indrukken van een afgeloopen werk, indrukken door studie en lectuur verkregen. Het gemeenschapsgevoel (zoo als ik zeide) was hierbij in groote mate de drijfveer, die hem tot al die mededeelingen noopte. Hij achtte het doorzichtig zijn de één voor den ander een der groote eischen van het Christendom. Hij wees altijd op de heerlijke zijde in dat opzicht van het Godsbestaan zelf. Eens drukte hij dit bezielend dus uit in een rede over de muziek:

> Als wij in een vreemde stad ons bevinden voor een dag, waar wij zeer veel bezoeken moeten afleggen, dan gaan wij het ééne huis binnen, en ziet, wij komen in een gezelligen kring en genieten een oogenblik van die heerlijke gewaarwording: wij treden in een andere woning binnen, daar is het een klaaghuis on wij deelen in het leed;' wij komen bij een derde familie en vreugde klinkt ons tegen; wij vinden hier een eenzaam denker,

> ginds een warm deelnemer aan al wat in de maatschappij rondom ons voorvalt, - en als wij des avonds dan te huis gekomen ons in ons zolven terugtrekken, en die verschillende aandoeningen nog eens onzen geest laten voorbijtrekken, dan heeft hetzelfde plaats waarmede ik de muziek vergelijk. Toonen trekken ons voorbij, en elke toon heeft een beteekenis, elk brengt een andere herinnering, ean andere aandoening mede..... Welk een heerlijke muziek moet der Godheid wel van deze aarde tegenruischen!'

En dan te denken dat er van al deze welsprekendheid niets, niets is overgebleven!..... dat het niet anders was dan een gaaf door den Hemel aan het ééne geslacht geschonken, om in de heugenis van het volgende alleen als eigennaam van bezielde improvisatie voort te leven!..... Ach! wie geeft ons terug de omvangrijke stem, met haar streelende rondingen, met haar trillingen en verheffingen! De dichter heeft in een gouden rhytmus zijn liederen gecadanceerd, en zij blijven ons in het hoofd suizen: de schilder heeft met licht gepenseeld en wij staan vol verrukking voor zijn beelden; maar van u, o Martinus, is niets over dan een herinnering. De wind steekt op aan het strand, wij wandelen langs de eeuwigrollende baren, voor een oogwenk denken wij uw machtige stem te hooren, doch het was niets, niets dan onze eigene verbeelding, waarin een zucht, een echo van uw woorden was blijven hangen.

XI.

Zoo werkte Martinus door zijn spreken voor de groote maatschappij. De vraag is nu, hoe werkte hij toen ter tijde voor de kleinere, engere maatschappij, die allereerst aan zijn zorgen was opgedragen: de studentenwereld? Hoe was Martinus als professor? Wij hebben reeds met een enkel woord aangestipt, dat de ware bezieling ook voor de colleges eerst kwam, toen Martinus de éénheid van zijn leven gegrepen had. Bij hem was alles uit één stuk. Ééne gedachte bezielde en doordrong alles. Daarom is de indruk van Martinus op de allereerste leerlingen, die hij voor zich zag, niet zoo diep geweest als op de latere. Zij waardeerden zijn colleges hoog, te hooger naarmate zij minder wa-

ren verwend; maar wat zij waardeerden, was zijn welsprekendheid en scherpzinnigheid, zijn talent om over soms vervelende onderwerpen interessant te spreken. Dit werd echter weldra anders. Er begon zeker besef bij de studenten te komen, dat op juridisch terrein een nieuw licht voor hen opging. Het recht werd langzamerhand van uit zijn hoogste beginselen door Martinus ontvouwd en de philosophie vormde ook hier den achtergrond. De algemeene rechtsbeginselen werden dus met voorliefde door hem behandeld en de eigenaardige plaats die deze rechtsbeginselen tegenover en naast de wetten van de zedelijkheid innamen, telkens op meesterlijke wijze afgebakend. En als om zich te hoeden van zóó te dikwerf in algemeenheden te vervallen, trad hij van den anderen kant zoozeer in de détails, dat soms alleen 't fijnste intellect hem volgen kon in de ragfijne analyse.

Het was een éénig genot hem op die colleges te hooren! Wederom zonder een enkele aanteekening, zonder geschreven schets of iets van dien aard, kwam hij voor zijn lessenaar. Wilde het toeval, dat gij een les van de historia Juris hadt bijgewoond, uw bewondering kende geen grenzen. Hier kwam de litterarische studie van Martinus bij elke verklaring te hulp. Want bij voorbeeld het jaar toen ik die lessen bijwoonde (ieder jaar veranderde Martinus zijn wijze van behandeling en schiep hij het collegie als op nieuw) was de uiteenzetting van het oudste Romeinsche recht een doorgaand parallelisme tusschen Grieksche en Romeinsche begrippen. Reeds dadelijk kwam dit uit:

> Hij wees er bijv. in het begin op, hoe de drie karaktertrekken van het Romeinsche volk waren: graviteit, bepaaldheid en practische zin. Wat de eerste hoedanigheid betreft, de *graviteit* - dus ging hij voort - de Grieken hebben er geen woord voor, evenmin als voor majestas. Denken wij ons het beeld van een paterfamilias te Rome, dan begrijpen wij die graviteit. In het uitspreken der taal komt zij reeds uit. Bij de Grieken valt de klem op de laatste syllabe, even als bij de Franschen: er is bij hen een zekere gezwindheid, men absorbeert alles om schielijk tot het laatste te komen. Bij de Romeinen daarentegen valt de klem op de voorlaatste syllabe; zij zijn niet zoo gehaast. In plaats van θεὸ□ spreken zij uit Déus. Zij geven zich voor alles wat zij doen en spreken den tijd. Voegt daarbij hun *bepaaldheid*. De Grieken doen soms iets lichtvaardigs, maar de Romeinen nimmer. Wat geschreven is blijft geschreven, zegt de Romein. De Romein was niet geobligeerd, wanneer hij

niet op een vraag van den schuldeischer bepaald geantwoord had. De Griek had de hypotheca, de Romein de traditie. Necesse est (zoo sprak hij) aliquid intercedere. Zoo ging het bij alle veranderingen. Geen verandering erkende de Romein, nisi aliquid intercederet. Daarom heeft ook de Latijnsche taal zoo iets bepaalds. Het is eigenlijk een taal en stijl om op marmer te houwen. Het is een lapidaarstijl. De Romeinen gebruiken weinig woorden, maar woorden die niet gemist kunnen worden. In inscripties werd hun geschiedenis geschreven.
Die twee eigenschappen, graviteit en bepaaldheid, zijn uitnemend en heerlijk voor het burgerlijk recht. Niet voor het handelsrecht; dat moet leniger zijn. Tegenwoordig is het niet altijd even gemakkelijk te beantwoorden of iemand geobligeerd is of niet. Bij de Romeinen was alles echter met ijzeren banden omsloten. Het recht was bij hen gepantserd.
Merkt eindelijk op hun *practischen zin*. Er is reeds door anderen op gewezen, dat bij de Grieken het eigenaardige het ποιεῖν, bij de Romeinen het πράττειν was: ποιεῖν heeft plaats, wanneer ik in dat wat ik doe genoegen heb wegens de kunstmatigheid, niet wegens het resultaat: πράττειν heeft een resultaat op het oog. Als de Griek een schoon leven doorleefde, dan was hem dat belooning genoeg: hij dichtte zijn leven; het ποιῆμα van hem moest een ἄγαλμα voor de anderen zijn. Dit begreep de Romein niet. Hij zag neder op de Grieken: haec natio nihil aliud agere videtur quam ut in otio negotiosa sit, zeiden de Romeinen van de Grieken. De Eomein daarentegen streofile naar een doel.
In dat werken was de Romein materialistisch droog. De Griek was idealistisch, hij was niet romantisch maar idealistisch, hij verheugde zich hoe de ideeën zich uitten in de wereld, hij wierp zich op de empirische wereld, en die wereld werd schoon onder zijn behandeling. De Romeinen daarentegen waren als de Engelschen. Walter in zijn editie van Theognis heeft een aardige opmerking op deze plaats ὅτι καλὸν φιλόν ἐστιν, ὅτι οὐ καλὸν οὐ φιλόν ἐστι: hij zegt daar: de Engelschen hebben een andere spreuk: handsome is what handsome *does*. Zoo is ook de Romein. Hij vraagt altijd: quid agis!
Die practische zin der Romeinen was zeer geschikt voor het recht. Het recht toch heeft ten doel ons vermogen door de gemeenschap met anderen te verhoogen, enz.'

Let er op, dat deze woorden slechts opgevangen zijn van één college, één der misschien duizend lessen, die hij in een jaar gaf: een les, letterlijk uit mijn aanteekeningen overgenomen. En gingt gij den volgenden dag op het uur der Instituten in de

collegekamer, dan zoudt gij, hetzij over slavernij, hetzij over traditie, wellicht de meest wijsgeerige en duidelijke ontvouwingen gehoord hebben; het begrip van die rechtsinstituten werd dan in al zijn intensiteit u verduidelijkt, terwijl de literarische studie ook hier nog sterk op den voorgrond stond. Op het uur der Pandecten daarentegen, werd een plaats uit de Digesten met alle zorg en met omhaal van alle schrijvers; tot in de fijnste détails, nageplozen. Zoo was de opleiding, die men van Martinus in het Romeinsche recht verkreeg. - In het Nederlandsch burgerlijk recht en in het Handelsrecht was de ontvouwing iets minder volledig, maar het was altijd exceptioneel. Zijn pleit-college was echter in alle opzichten uitstekend: de beroemde advocaat kwam dan geheel boven. Zijn Burgerlijk wetboek steunde geheel op het Romeinsche recht. Van studie van het Germaansche recht waren daarbij weinig sporen te ontdekken. Later heeft Martinus dat zelf ingezien, en een ander zelfs eens uitgenoodigd om naast hem daarin als privaat-docent college te geven. Hij gevoelde zelf dat dit vak door hem min of meer verwaarloosd was. Voorts sprong hij met het Nederlandsch recht zeer cavalièrement om. Juristen van de oude school rilden van zulk een interpretatie. Hij bracht in praktijk (maar ten goede) het Napoleontische: la loi c'est de la gomme-élastique. Daarbij speelde hem soms de overgroote vlugheid en de ontzettende memorie bij al dat college geven wonderlijke parten. Anderen menschen denken een oogenblik over een stelling na: hij greep in dat zelfde oogenblik een stelling met al hare consequentiën en ab- en dependentiën dadelijk vast, gaf er vorm aan, en de stelling werd stelsel. Een stelsel dat hij straks op het college-uur zou verkondigen.

Vraagt men nu, of die zeer hooge exceptioneele leiding juristen vormde, dan antwoord ik: ja en neen.

Ja bij enkelen: en bij hen niet zoozeer om het onderwijs dat hij gaf, als om den stoot tot eigen nadenken en studie, dien hij wist te geven. In scherpzinnigheid en grondigheid evenaarden weinigen hem, terwijl niemand zoo de kunst heeft begrepen den discipel zelven te laten denken. In dat opzicht had hij iets van zijn ideaal, van Socrates. Bij elke openings- en sluitings-rede van zijn colleges, - want Martinus was altijd gewoon dat met een opzettelijke rede te doen, - kwam dit uit. Telkens kwam hij terug op het woord, waarmede hij zijn professoraat begonnen was, te weten, dat het werk van een hoog-

leeraar was wetenschappelijke obstetrie. Herinneren wij ons een enkele van die zoo merkwaardige openings- en sluitingsvoordrachten!

> Wij gedenken die van October 1853. Een professor moet geven (zoo sprak hij) een paradigmatisch, een elenctisch en een maientisch onderricht. Paradigmatisch in zooverre hij een voorbeeld en modèl moet geven. Hij doet dat op zijn college waar alleen door hem gesproken wordt. Daar geeft hij de lessen, de voorbeelden die te volgen zijn. Hij toont zich daar dienaar zijner wetenschap. Elenctisch, in zooverre hij zijn studenten door redeneeren er toe te brengen zoekt, dat zij inzien, dat het door hen beweerde valsch is: responsie-colleges moeten hiertoe dienen; de methode zelve is het eerst goed door Socrates aangewend. Eindelijk maieutisch. Dit is de ware Socratische methode. De moeder van Socrates was een vroedvrouw; Socrates zelf wilde een vroedmeester van anderen zijn. En dat is de ware tact van elken professor. In ieder student sluimert een genie: het moet wakker geschud worden en in het leven treden. En gelijk de vroedvrouwen in ouden tijd tevens koppelaarsters waren, zoo moet de professor zijn studenten in zulk een gemeenschap met boeken en auteurs brengen, dat zij op hun beurt geestelijke kinderen verwekken. Dit alles behoort tot den omgang van den professor met de studenten buiten het college.

En zoo was dan ook werkelijk het onderwijs en de omgang. De voortreffelijksten genoten hiervan, vingen met een wonderlijk enthousiasme die woorden op en poogden op die wijze hun recht te bestudeeren. Zij versmaadden elke inleiding, elke brug tot de wetenschap; zij namen dadelijk de Pandecten zelven ter hand en poogden met behulp van Puchta's System der Pandecten, eigen stelsel en eigen meeningen te verkrijgen. Zij lazen al de Duitsche tijdschriften en poogden zoo in contact met al de beoefenaars van het Romeinsche recht te komen. Zij wilden geleerden zijn, terwijl zij nog scholieren waren.

Maar juist voor het meerendeel der scholieren was Martinus, juist omdat hij de eenige professor voor Romeinsch en burgerlijk recht was, misschien niet de beste leidsman. Het meerendeel der studenten heeft noodig een vasten leiband, een ijzeren methode, een gareel, waarin zij beter hun begrippen, wanneer zij die krijgen, kunnen passen, en voor hen bood Martinus niet veel. Zijn wonderbare ideeën werden voor hen vage, nevelachtige meeningen, phrases, wier diepte zij niet begrepen;

zijn idealisme maakte hen nog platter en prozaïscher, en terwijl zij hem van verre bewonderden als éénig figuur, haastten zij zich hem den rug toe te wenden en het recht op de gewone routine en slentermanier zich in te pompen. - De woorden van Martinus waren hun als pijlen over het hoofd gesnord, en hadden het hart niet getroffen.

De fout voor minder gelukkige resultaten zat hier vooral in de inrichting, waardoor Martinus de éénige hoogleeraar voor geheel het civiele recht was; terwijl zijn genie eerst waarlijk in de rechtsgeleerdheid had uitgeblonken, wanneer hij aan een groote academie, naast anderen, de rechtswetenschap van ééne zijde, van haar ideëelen kant, had kunnen doceeren: terwijl het meer praktisch, het zuiver materieele en formeele onderwijs aan anderen zou zijn overgelaten.

Dit alles echter begreep men later eerst goed. In de periode die wij nu behandelen, tot den zomer van 1855, zou het heiligschennis hebben geheeten, indien men dergelijke aanmerkingen hardop zou gezegd hebben; men formuleerde het liever op deze wijze, dat Martinus niet de Hoogleeraar in de rechten, maar DE Hoogleeraar, de professor κατ' ἐξοχην was. Des Zaturdagsmiddags ten één ure - hij woonde destijds op 't Rusland, in het Wapen van Amsterdam - was hij gewoon al zijn studenten, van alle jaren, bij zich in een der zalen van 't door hem bewoonde gebouw te vragen, om met hen over alle zaken, die voor wetenschap en kunst van belang waren, te spreken en te discussieeren. Dáár om de groene tafel gezeten, verre van de atmosfeer eener collegekamer, beproefde hij zijn maieutisch onderricht. Wij waren eerst bang en beschroomd om met hem in discussie te treden; doch de schroom ging een weinig weg, als hij met een inleiding een voordracht had gehouden over het onderwerp dat hij bespreken wilde. Al de schittering van zijn genie kwam dan uit op die Zaturdagmiddagen in het Rusland.

> Den eenen keer sprak hij over recht en moraal en billijkheid. Hij gaf deze formule: recht is het samenstel van organische middelen om ons een uitwendige sfeer van vrije machtsuitoefening (vrijheid) te bezorgen - de zedelijkheid leert ons die vrijheid gebruiken. Hij wees daarbij op de uitspraak van Schelling: de zedelijkheid geeft de materie van ons handelen, het recht de vorm van ons handelen; en op de gedachte van Hegel: wees een persoon (qui per se est) en eerbiedig de anderen als personen.

De billijkheid omschreef hij op de volgende wijze: Billijkheid is het recht dat niet verheven is tot een absolute norm, *a*. hetzij omdat het nog niet gedaan is, dewijl het recht nog niet volledig is; *b*. hetzij omdat die aequitas ook niet tot een absolute norm moet gebracht worden; *c*. hetzij omdat het een recht is, dat slechts tot individuën betrekking heeft. Hij bestreed daarbij de omschrijving: recht is het recht à priori, billijkheid is het recht à posteriori.

Een ander maal sprak hij en spraken wij over de philologie: dat is over de philologie, zoo als zij door Cobet werd geleerd in zijn Variac Lectiones. Hij begon te betoogen, dat er wel degelijk, afgescheiden van de philologie van elk vak, ééne uitsluitende philologie was. Een studie van eene beschaving, die als een afgesloten geheel ons toegereikt werd. Drieërlei nu zijn de organen waarmede de menschelijke geest zulk een beschaving bewerkt: het verstand, het oordeel en het Vernunft (het denken). Verstand is alles goed in zich opnemen, het verstaan; dat was het werken in de middeleeuwen. Met de renaissance begint het tijdperk van het oordeel en oordeel is tweederlei, subsumeerend van het algemeene tot het bijzondere, determineerend van het bijzondere tot het algemeene. De philologie nu heeft vooral gediend om het oordeel der menschen te ontwikkelen en te scherpen: men begon te werken met de Grieksche en Latijnsche manuscripten, daar kritiek op uit te oefenen, eerst eenvoudige diplomatische kritiek, later conjecturale kritiek, eindelijk de hoogere kritiek, waarbij men waagde te beslissen of dit of dat geschrift aan dezen of genen schrijver toegekend mocht worden. Van lieverlede begon zoo de kritiek van de woorden op de begrippen te worden toegepast. Het tijdperk der Vernunft begon. - Op een gymnasium in Duitschland zaten op de banken twee knapen naast elkander, die, tot mannen opgegroeid, beide krachtig werkende, hemelsbreed van elkander zouden verschillen, en waarvan de een de eeuw een gansche schrede zou vooruitzetten. Het waren Ruhnkenius en Kant. Ruhnkenius zou geheel de periode van het oordeel vertegenwoordigen, en dat oordeel tot de hoogste volkomenheid brengen. Kant zou het oordeel tot Vernunft maken on den overgang daartoe in zijn werken banen. Men bezit nog een brief van Ruhnkenius aan Kant, waarbij het roerend is te zien, hoe die twee periodes met elkander in contact en strijd komen. Ruhnkenius raadt hem daarin aan, om toch liever Plato te bestudeeren en een zuiveren tekst van Plato te bezorgen; dan zou hij het menschdom meer dienst bewijzen dan door zijn boek: ‘Kritik der wahre Vernunft.’ Sinds dien tijd, sinds 1770 werd het oordeel en de kritiek veredeld, werd het

Vernunft. Mannen van dat veredeld oordeel zijn Kant, Reimarus in zijn fragmenta Wolfenbutliana, Lessing, F.A. Wolff en Böckh.

Wij Hollanders hebben nog niet de oude baan verlaten. Maar in die oude baan, in die periode van het oordeel hebben wij de heerlijkste figuren: een Wyttenbach, uitmuntend door het schoon latijn dat hij schreef, een Hemsterhuis, merkwaardig om zijn polyhistorie, een Ruhnkenius, eenig om zijn smaak, een Valckenaer, uitstekende door zijn conscientieusiteit; doch bovenal de bouquet van klassieke geleerdheid, die Leiden nog bezit: Bake, bij wien op den voorgrond staat scherpzinnigheid, die het schielijkst weet, wanneer in de logische ontwikkeling van een gedachte iets hapert; Peerlkamp, uitstekende als latijnsch poëet en eenig om zijn conjecturale kritiek; Geel, merkwaardig omdat hij niet uitsluitend philoloog is, maar een algemeene kennis bezit, en eindelijk Cobet, den criticus in de philologie.

Wij durven bij Cobet, die nog leeft, niet te vermelden hoe Martinus hem prees; hij staat zoo hoog, dat wij alleen den kleinen tint van kritiek, waarmede Martinus zijne beschouwing over hem sloot, willen mededeelen. Martinus sloot namelijk met een voorbeeld uit Epictetus. Er kwam - zoo vertelde hij - eens een jonkman bij Epictetus, en zeide dat hij Chrysippus had gekocht en hem nu zou gaan studeeren. - En denkt ge hem geheel te verstaan? vroeg Epictetus - Neen, antwoordde hij, ik heb tevens Commentariën op hem gekocht. - Pas op, zeide toen Epictetus, dat gij, terwijl gij meent hem logisch te zullen verstaan, hem niet ten slotte alleen grammatisch bestudeert.

Het was een heerlijke voordracht en misschien zullen velen zich nog met mij herinneren de aandoenlijke wijze waarop Martinus zijn voorliefde tot de klassieke studiën legitimeerde met de verzen van Goethe, die hij op zijn eigenaardige wijze ons voorzong:

> Also das wäre Verbrechen, dass einst Properz mich begeistert,
> Dasz Martial sich zu mir auch, den Verwegne, gesellt'?
> Dan ich die Alten nicht hinter mir liess, die Schule zu hüten,
> Dass sie nach Latium gern mir in das Leben gefolgt?

Een derde maal sprak hij over de Restauratie, naar aanleiding van het boekje, dat Opzoomer daarover had uitgegeven. Hij begon met uitéén te zetten, dat de ware πολιτίκη τέχνη daarin bestond, dat men den staat, die volgens droit divin was, veranderen moest in een staat volgen droit humain: de staten moesten constituties worden: dit nu moest zeer voorzichtig gedaan worden; men moest zich goed aansluiten aan het werk der Voor-

zienigheid. Wij moeten het werk der Godheid, die dat werk onvolkomen gelaten heeft, volkomen maken. De antirevolutionairen nu zijn daartegen. Zij gelooven niet dat de menschen het werk van God mogen overnemen, en voorts kunnen zij zich God niet als een gedachte denken, maar moeten altijd een wil of willekeur onderstellen. De revolutionnairen staan echter nog verder af; zij erkennen geen geschiedenis, geen overnemen van vroegere toestanden. Zij denken dat de menschen dezelfde ontwikkeling hebben als planten. Doch de ontwikkeling der menschen is integendeel een zig-zag: met horten en stooten, doch altijd voorwaarts. Om den mensch door strijd tot hooger ontwikkeling te brengen, is de beweging niet gelijkmatig. Zoo ontstaan revolutiën en hierop volgen reactiën en restauratiën. - Eene reactie is altijd iets onaangenaams, zij is ook passief: maar een restauratie is iets heerlijks. Dan komt men terug tot die dingen, welke man vroeger in dollen ijver in de revolutiekoorts had weggeworpen. De lading, waarvan het schip was ontlast in den storm, wordt weder teruggezocht. Een restauratie is eene ἀποκατάστασι□. Het kind is jongeling geworden, doch heeft tegelijk met die jongelingschap zoo iets gemaakts, zoo iets formeels gekregen: hij wil weder als kind vrij en ongedwongen leven, en zijn restauratie begint. Het terugkomen van den verloren zoon is in dien zin een restauratie. Zij is dan altijd een vrije beweging. Zoo komen wij allen eens in het paradijs terug, maar dan uit vrije beweging, als geesten, die den wil Gods willen doen.

Een vierde maal sprak hij over de Grieksche mythologie. Ook het wezen der mythologie is een reeks van pogingen van den mensch om de natuur te overmeesteren en vrij te zijn. Deze pogingen doorloopen drie periodes. *a*. De Gigangentijd, waar de mensch door kracht hoopt vrij te worden. *b*. De Prometheus-mythe, waar de mensch dat zelfde door kunst wil tot stand brengen. *c*. De Hercules-mythe, waar de mensch door zielenadel het poogt te doen.

a. De Gigangentijd. De mensch poogt de aarde, die hem zoo drukt en beknelt, van zich af te slingeren om zoo in den hemel te komen, waar hij ziet dat hij t'huis behoort. Doch na die mislukte poging is de mensch nog dieper gezonken, en nu wandelt men over den Aetna en men voelt niet welk een heerlijk hemelbewoner daaronder zucht en kermt. De Verlosser heeft op dat gevoel van beknelling door de wereld gezinspeeld, als Hij zegt: ἐν τῷ κόσμῳ θλῖψιν ἕξει□ ἀλλὰ θαρσεῖτε ἐγὼ τόσμον νενίκηκα.

b. De Prometheusmythe. De mensch begint zijn verstand en kunst te beproeven, om zoo in den hemel te komen; hij begint nijverheid te beoefenen en ontdekkingen te maken; hij weet het vuur te roo-

ven en denkt zoo vrij te komen. - En waarlijk, er zijn nog zoo menschen die gelooven, dat het doel van alles is de ontdekkingen van de industrie; maar al dragen wij heerlijke kleederen, ons hart is daarom niet rustig. - En toen begon de worsteling tusschen Jupiter en Prometheus. Jupiter wilde hebben dat Prometheus hem onderdanig was, maar Prometheus lasterde steeds meer en meer, en toen ketende Jupiter hem vast en legde een altijd weder herboren spijt en smart in hem, en toch wilde Prometheus niet bukken en altijd bleef hij smalen, maar eens hoorde hij de voetstappen van iemand naderen, en toen begon zijn hart te trillen, want zijn redder naakte, het was Hercules.

c. De Herculesmythe. Deze zou de menschen leeren vrij, waarlijk vrij te zijn. - Op den Olympus was ook niet altijd alles éénig; er was een geheime strijd tusschen de aristocratie en de democratie. Juno stond aan het hoofd der aristocratie en Jupiter aan dat der democratie. De eigenlijke naam toch van Juno is Hera, heerscheres; zij is de aristocratische matrone, die niet wilde, dat de Goden zich vermengden met de menschen. Jupiter integendeel vermengde zich met de menschen, en als hij dat deed, dan ontstak Hera in heftigen toorn on wilde de kinderen van Jupiter niet in den hemel hebben. Eens had Jupiter bij Alemene weder een zoon verwekt; het was Hercules, en met dezen zou het beproefd worden of hij in den hemel zou komen. Let wel, de oorsprong van Hercules is van de Goden; de redding van de menschheid gaat uit van de Godheid. Hercules dan zou in den hemel komen. Juno zeide: ik zal het hem beletten. Welnu, antwoordde Jupiter, ik stel u vrij het hem te beletten; werp hem allerlei labores voor, en als hij door een van die labores overwonnen wordt, dan komt hij niet in den hemel. En zie, Hercules bestond ze allen. Eindelijk moest hij het grootste werk doen: den hemel moest hij torschen, en vertrouwend op de Goden, nam ook Hercules dien last op zich.

Ultimus coelum labor irreflexo
Sustulit collo.

Toen werd Juno zelve vermurwd door die deugd, door dien moed. Niet dat Hercules niet een mensch was van gelijke beweging als de anderen, sed ille vera via enisus est, zegt Horatius.

Eens sprak hij over de episode uit de Aeneïs, die over Dido handelt. Als hij over zijn lievelingsdichter Virgilius sprak, kreeg zijn stem zoo iets aandoenlijks en streelend zachts, dat zulke oogenblikken bijna onvergetelijk waren. Virgilius - zoo ontwikkelde hij - heeft in zijne Aeneïs de wereldbedwingende

missie van het Romeinsche volk verheerlijkt, en van het kritische moment tegenover Carthago heeft hij de episode van Dido gemaakt. Virgilius schetst ons in Aeneas het Romeinsche volk, zooals het zich in dien held incorporeert. Aeneas zou een klein stadje stichten, daaruit zou Rome voortkomen, en Rome zou de wereld overheerschen. Om nu in Italië te geraken moest hij een langen tocht ondernemen, doch hij moest slechts vertrouwen op de Goden, die zouden hem daarheen leiden: volharding is dan ook het thema van de Aeneïs. Virgilius was een zeer beminnelijk, gevoelig dichter, en toen hij nu aan die entre-acte met Carthago kwam, kreeg hij medelijden met dat gevallen Carthago en schetste zóó zijn Dido.

Om nu de verhouding van Rome en Carthago of van Aeneas en Dido in het vierde boek van de Aeneïs goed te begrijpen, moeten wij vooral letten op Europeesch Africa (Carthago) en op Afrikaansch Europa (Spanje). In die landen vinden wij den Europeeschen aard gloeiende van de Afrikaansche zonde. We vinden verder in die volken een vurig enthousiasme, doch dat spoedig delasseert; het symbool van Rome is de geduldige stier; van Carthago, zooals Virgilius te recht zegt, het vurige, levendige, vlammende, maar ook ongeduldige en schichtige paard. Let slechts op Hannibal: hij kwam als een vlam, alles verterend en verwoestend; maar het Romeinsche geduld overwon hem. Dien aard hebben de Europeesch-Afrikaansche en Afrikaansch-Europeesche volken altijd gehad; de roode purperen gloed op hun gelaat is hun symbool; de vuren der inquisitie zijn uitingen van hun aard. Als wij ook van het vierde boek van de Aeneïs overgaan in het vijfde, dan zendt Carthago aan Aeneas een vuurvlam na; die vlam zou haar door Rome worden teruggegeven. Het best zien wij dien opvliegenden aard vertegenwoordigd in Dido en in don Quichote. Dido is de vlam, die opschiet en verdwijnt; zij is hartstochtelijk verliefd, maar vergeet te huwen; de hartstocht nu is wel iets wat ons roeren en treffen kan, maar zij is niet eeuwig, zoo als de liefde eeuwig is. Dido is dan ook een tragisch persoon, niet bestemd om te blijven. Diezelfde geest is in de Spanjaarden; zij hebben den eigenlijken riddergeest voor zoover die bestaat in het najagen van avonturen; en wat is nu de don Quichote? hij is de ridder, die in de prosaïsche wereld nog naar avonturen gaat jagen. - In de leer van Augustinus zien wij ook den Afrikaansch-Europeeschen aard; ook dat is een ultra-leer; ze heeft een phantastisch aanzien. Augustinus was ook geheel een Carthagisch karakter. De zachte ziel van Virgilius nu had medelijden met dat Carthago, en hij kleedt haar val in het denkbeeld van eene vrouw, die in eene vlam te niet gaat.’

Nog vele onderwerpen zou ik kunnen aanstippen - wij herinneren aan een uiteenzetting der verdiensten van Peerlkamps Opmerkingen betreffende de Staten-overzetting van het Nieuwe Testament, die in 1855 verscheen, - en aan een discussie over de Slavernij, waarin hij tegen het Uncle-Tobyïsme te velde trok -; maar het geschetste is voldoende om een indruk te geven van die heerlijke Zaturdagmiddagen op het Rusland. De Fransche literatuur is vol van hare causeries du lundi, les samedis de Monsieur un tel: ik wilde wel dat ik het talent bezeten had om deze Hollandsche Zaturdagen terug te roepen in de verbeelding: Martinus bezielend ons het schoonste en diepste, wat literatuur, kunst of wetenschap aanbood, ontwikkelend, en wij met den glans der geestdrift op 't gelaat, hem aanstarend en bewonderend, straks hem onze vragen en bedenkingen voorleggende. Het was een schoone tijd, en die daar aan de groene tafel hebben gezeten, zij zullen de herinneringen daarvan altijd behouden: et in Arcadia ego!

En in waarheid was Martinus niet alleen ‘de Hoogleeraar’ voor zijn eigen studenten, neen, alle studenten in 't Athenaeum, die slechts wilden, konden zich met hem in contact stellen. Vooral de theologen, en daaronder in de eerste plaats de leerlingen van zijn vader, trok hij tot zich. In den winter van 1853 vormde de vader het plan om eenmaal in de week zijn studenten en enkele andere theologen te vereenigen: de zoon zou dan een voordracht houden over een of ander vooraf aan te kondigen onderwerp, waarop aan de studenten gelegenheid zou worden gegeven hun oordeel daarover uit te spreken en ophelderingen te vragen: de vader zou alles met zijn eind-oordeel besluiten. Men noemde die bijeenkomsten 't Eristicum, en Martinus sprak er over de Mariavereering, over de betrekking tusschen het verledene en toekomende in het *ἵνα πληρωθῇ* des Nieuwen Testaments, over een proeve van populaire cathechismus en wel over Gods eenheid en eigenschappen, en over de Groninger School. Later mochten weêr enkele van zijn studenten het genoegen hebben een ganschen winter met hem Plato te lezen, en eens in de week daarvoor samen te komen: in één woord, daar was geen vermoeidheid, geen afmatting bij hem te bespeuren, zoodra het gold de studenten tot het ware leven te brengen. Hij offerde daarin zich zelven voor hen op.

Zoo hij hen slechts wist te onttrekken aan den slender, aan

de routine van het werktuigelijk leven, dan was hij genoegzaam beloond. Diegenen die zich meer aan hem hechtten had hij lief met jaloerschheid, met een vriendschap, zooals wil ze in Plato's dialogen geschilderd zien tusschen Socrates en zijn jongeren. Het gold voor hem in waarheid zielen te redden uit den dood. Hij zocht ze te overtuigen van hun eigen nietigheid, en hen te waarschuwen tegen de wereld van schijn, waarin zij zich tot nu toe bewogen. Verre echter was hem elke weekheid in dien omgang: neen, hard kon hij zich soms uiten; het was een gewoon woord in zijn mond, dat God hard in ons snijdt als in goed hout: wij kunnen iets verdragen; en terwijl hij ons aanmaande om de handelingen van anderen niet altijd te kritiseeren, ze veeleer als natuurevènementen te beschouwen en te beoordeelen, leerde hij ons onze eigen handelingen als ethische werken te behandelen en altijd sloot hij dan met de woorden van Goethe, dat het ons streven moest zijn:

> Uns vom halben zu entwöhnen,
> Und im GANZEN, Guten, Schönen,
> Resolut zu leben.

XII.

Zoo ging het leven van Martinus voort tot den zomer van het jaar 1855. Toen greep een verandering in zijn leven plaats, die van groote beteekenis zou zijn: zijn vader stierf. Zijn vader was tot nu altijd voor hem geweest een ideaal, een compleete man, iemand die volmaakte harmonie tusschen inhoud en vormen wist te bewaren en te verwerkelijken. Met zijn gewonen toeleg om achter de verschijning het idee zelf te zien, had Martinus dien vader eens in 't openbaar als geïdealiseerd. Het was op den 29sten November van het jaar 1852 geweest. De vader beleefde toen de viering van zijn vijf en twintigjarig Hoogleeraarsambt en Martinus wenschte die heugelijke gelegenheid te herdenken in een toespraak tot de gezamenlijke studenten in de groote Gehoorzaal van het Athenaeum. Hij schetste toen voor het opgekomen gehoor op wonderbare wijze de verdiensten van den vader met betrekking tot de kanselwelspre-

kendheid in de Nederlandsche kerk en de hervorming der Remonstrantsche Broederschap. Hij wees op hem als op een compleete persoonlijkheid, die daarom *εἴδωλα* afzette in zijn jongeren. Melodieus en aangrijpend rolden zijn woorden door de zaal: eenmaal aan het woord, kende hij geen verhoudingen waarvoor hij zich had te ontzien. Hij wilde ten volle de verschijning van zijn vader doen waardeeren. Hij was los van zijn omgeving en hij zag niets dan zijn vader. ‘Dat heeft mijn vader gedaan’, klonk verpletterend het gehoor en zeker allereerst den vader toe, en eerst aan het slot kwam Martinus weder als tot bezinning en gevoelde hij dat hij niet alléén was: hij ontroerde zichtbaar en bedwong het door de woorden die hij als zich zelven toesprak on waarmede hij eindigde: ‘ik wil evenwel deze plaats, die ik als man heb betreden, niet als kind verlaten.’

Toch had hij zich tot nu toe als kind gevoeld. De vader had een bijna mysterieusen invloed op hem. De moeder had hem steeds geleerd zóó den vader te vereeren, en de zoon bleef daaraan getrouw. De kinderlijke piëteit heeft hij, zoolang de vader leefde, nooit verloochend. En de vader gebruikte het ascendant dat hij over Martinus had, om hem voor alle extravagantiën - zooals de wereld die noemt - te behoeden. De mystiek-idealistische zin, die den zoon vervulde, dreef hem natuurlijk als buiten de wereld, dreef hem een weg in te slaan die de gansche wereld achter zich liet. De vader wist hem te overreden in de wereld met al haar instellingen en inrichtingen te blijven, en op die wijze de wereld te verbeteren. Aandoenlijk was het om aan te zien, hoe Martinus, alleen om den ouden man genoegen te doen, in de Remonstrantsche kerk de nederigste diensten zich getroostte, armbedeeling en huisbezoek met zekere opgewektheid uitoefende, en elken Zondag met 't zakje de bescheiden gaven dor kerkgemeente collecteerde. Ook in het huiselijk leven en in de gezellige kringen der wereld wist de vader hem nog soms enkele oogenblikken te houden. Die hem daar ontmoet hebben, weten hoe hij, ééns in een gezelschap gekomen, in die dagen soms spraakzaam was en zich beminnelijk toonde; hij animeerde zich dan in zijn gesprekken, en in weêrwil van zijn door bijziendheid steeds verergerende linkschheid, was hij bijna ongedwongen in gezelschap van dames; een aardige zet miste op hem in die dagen haar uitwerking niet. En in huis..... als hij in

de kamer kwam waar de huisgenooten met anderen te-zamen waren, dan wist hij spoedig een of anderen theoloog te vinden dien hij zou bestoken. Wee den theologant, zoo hij Scholten durfde verdedigen. Martinus liet hem dan niet los; Scholten was in die dagen voor Martinus den gevaarlijken vijand van 't Christendom, ‘een man die het bovennatuurlijke of profetische uit de woorden van den Heiland zocht weg te nemen: de voorstander eener methode, die men het spiritueele rationalisme zou kunnen noemen: daarin bestaande, dat men de woorden en leeringen van den Verlosser door interpretatie omzet en verandert, zoolang totdat zij hetzelfde schijnen te zeggen wat de mannen van verlichting, vooruitgang en liberalisme ons in de loci communes hunner dilettanten-philosophie als de hoogste wijsheid gewoon zijn op te disschen.’ Zoo ten minste omschreef hij toen ter tijde (sinds 1851) de richting van Scholten. Welnu, poogde iemand die richting te verdedigen, aanstonds vloog Martinus op hem toe. De familie amuseerde zich met die disputen. De discussiën werden staande gevoerd, waarbij Martinus in het vuur van zijn rede, de hand vooruit, zoo op zijn tegenpartij aandrong, dat deze telkens verder moest teruggaan, en het menigmaal gebeurde, dat hij hem, zonder zelf daarvan iets te bemerken, in een hoek van de kamer klemde, totdat de ander eindelijk om wat ruimte moest bidden. Het einde was dan dat hij met een dwaze paradox in een hartelijk lachen uitbarstte.

In dat geheele leven en zijn, in die samenleving bleef Martinus door den invloed van zijn vader. Hij bleef goedhartig voor alle menschen. Aardige trekken zijn ons daarvan verteld. Op het einde van 1854 (toen hij dus reeds 6 jaren professor was) kreeg de diaconie van het dorpje Wilnis geschil met een andere diaconie over armlastigheid van een behoeftige. Zijn zwager, die predikant van een naastbijgelegen dorp was, vroeg Martinus om raad. Martinus gaf dien niet alleen, maar zeide ook, dat, als de zaak voor den kantonrechter kwam, hij die menschen wel genoegen wilde doen met, natuurlijk gratis, voor hen te pleiten. Het aanbod werd dankbaar aangenomen, en hij ging naar Loenen, waar hij zich tot groote verbazing van den kantonrechter als advocaat van de diaconie van Wilnis aanmeldde, voor haar pleitte en zijn zaak won.

In één woord, de invloed van den vader trok hem, in den goeden zin van het woord, steeds tot de aarde. Daarin trouwens

waren vader en zoon volkomen eensgezind, dat zij beiden in het Christendom in de eerste plaats den Christus, den eengeboren Gods, die zich zelven tot een rantsoen voor velen heeft gesteld, zochten en eerbiedigden. Wel is waar begon de vader in den laatsten tijd wel eens te merken dat de zoon wat dieper inzicht vorderde, dan de vader kon geven. Als de oude professor gepreêkt had, zocht hij bij zijn t'huis komen altijd of Martinus ook tegenwoordig was: dat was een teeken van adhaesie. Was Martinus er niet, dan wist de vader reeds vooraf dat er bedenkingen bij hem waren, en als de vader dan later het gesprek op zijn leerrede trachtte te brengen, moest hij van den zoon wel zeer bescheiden, maar toch zeer gewichtige bezwaren hooren. Niettemin, in de hoofdzaak van het Christendom waren zij het eens, en Martinus zocht zich slechts des te inniger met Christus steeds te vereenigen. Met tranen in de oogen hoorde men hem dikwijls de verzen van Novalis opzeggen:

> Ich weiss nicht, was ich suchen könnte,
> Wär jenes liebe Wesen mein,
> Wenn er mich seine Freude nennte,
> Und bei mir wär, als wär ich sein!

De vader had dien Jezus steeds verkondigd en Martinus boog het hoofd voor elken wenk van den vader.

Doch nu stierf de vader. Martinus had hem den 25sten Mei 1855 naar Vevey geleid, was toen spoedig teruggekeerd, en op den 29sten Julij 1855 stierf de vader op zijn terugreis naar het vaderland.

Martinus gaf zich onmiddellijk rekenschap van dat sterven; de band, die hem aan vele dingen gehecht had, was verbroken; een periode van zijn eigen leven was voortaan gesloten.

XIII.

Het gaf den indruk alsof Martinus op den dood van den vader - eens zoo innig door hem vereerd - had gewacht, ten einde zich, nu die band was verbroken, geheel te emancipeeren. Wat hij nog gedaan had voor de wereld, voor den

schijn, had hij ter wille van zijn vader gedaan. Hij zou nu geheel oprecht kunnen leven, niets meer doen voor 't uiterlijke: geheel en al van binnen, nooit meer van buiten leven. De grenzen die tot nu toe door Martinus in de ontwikkeling zijner verschillende talenten en gaven waren geëerbiedigd, werden nu overal overschreden. Het zekere evenwicht dat hij nog tusschen zijn leven en het leven der maatschappij had in 't oog gehouden, werd dadelijk moedwillig verbroken. Elke opvatting, elke overtuiging werd nu door hem tot haar uiterste gevolgtrekking doorgevoerd. Elke trek werd scherper ingesneden, elke groeve dieper beploegd. Alles kreeg al zeer spoedig het merk van nog inniger te zijn doordacht, van nog scherper te zijn bepeinsd, maar tegelijkertijd bleek het dat die zekere glans van poëzie en van éénheid, die tot nu toe over alles gezweefd had, was weggevaagd. Alle hoedanigheden traden buiten 't spoor. Hij begon meer alléén te staan. Wij weten die periode niet beter te kenschetsen tegenover de vroegere, dan door te wijzen op het onderscheid tusschen het tweede en eerste gedeelte van Goethe's Faust en op het verschil tusschen de laatste en vroegere kunstgewrochten van Beethoven.

De opgenoemde werken doen reeds zien, hoe hoog wij de uitingen van Martinus in deze jaren stellen. Het waren misschien de diepste gedachten die door Martinus zijn geopenbaard, maar die gedachten vormden met elkander niet meer zulk een duidelijken, voor een ieder zichtbaren samenhang. Er was voor 't oog der wereld niet meer zulk een harmonie. Er scheen hier een te weelderige groei, dáár bijna onvruchtbaarheid te heerschen. Het was duidelijk dat hij 't plan van 't leven eenigzins had veranderd.

Hij zelf gaf bij eene sluiting van zijn lessen, den 21sten Debember 1855, hiervan rekenschap aan zijn studenten.

> Hij wees op het heerschen van den dood in het gansche zoogenaamde leven, en op de noodzakelijkheid dat men tot het ware leven opstond. Reeds in den prilsten leeftijd - zoo sprak hij - wordt het zaad des doods gestrooid in onze harten. Terwijl wij nog als kinderen oprecht zijn en belangstelling hebben in allerlei zaken, zendt men ons op school; daar begint de verandering, de bederving. Wij hebben (en dat is zeer goed) mechanisch leeren lezen, schrijven en rekenen, en nu begint de meester ons geschiedenis te leeren: hij leert ons dat wij het va-

derland *moeten* liefhebben. Maar liefde kan niet met ‘moeten’ samengaan. Wij *moeten* ons vaderland niet beminnen, maar wij *hebben* 't lief. Gelijk Jezus aan 't kruis voor allen stierf, maar den wenk gaf: predikt mijn evangelie, beginnende bij Jerusalem, zoo zijn ook wij, als wij waarlijk leven, leden der algemeene menschheid, maar bewaren toch ook onze liefde voor den grond onzer geboorte. Het kind weet wel niet waarom - maar nu leert men hem te *moeten*. - Later spreekt men hem over den 80jarigen oorlog, en de Spanjaarden worden als de Boozen, de Nederlanders als de Braven voorgesteld, terwijl de kinderen zoo nooit in staat zullen zijn te begrijpen dat een oorlog een reinigingsmiddel Gods is, en dat aan beide zijden heerlijke en groote ideeën vigeeren. - Men laat hem van buiten leeren feiten en jaarcijfers bij menigte, jaartal aan jaartal, terwijl van zelve de chronologie geleerd wordt als men de geschiedenis der begrippen navorscht: dan begrijpt men 't, Abraham *moet* voor Mozes, en Johannes de Dooper *moet* voor Jezus geleefd hebben, Zeno en Chrysippus *moeten* elkander opgevolgd hebben.

Zóó leerende den schijn, leerende van buiten, zetten wij mutatis mutandis onze studiën voort en worden studenten. Doods-onderwijzers hebben den dood gezaaid en wij werden dood.

Nu doet God nog een laatste poging met ons, om te zien of wij 't betere leven nog willen beginnen, in *het vergelen*. Fichte trof in een Berlijnsch koffijhuis een Fransch taalkundige in diep gepeins aan. Hij hoorde dat de man een systeem had gevonden om den oorsprong der Fransche taal te verklaren, maar 't weder had vergeten. Ce n'est rien, hervatte Fichte, des idées, on ne les perd guère. Doch wat wij van buiten geleerd hebben, kunnen wij gemakkelijk vergeten. Vergetende dan hetgeen wij vroeger hebben aangeleerd, moeten wij nu streven naar het ware weten. Daartoe moeten wij *oprecht* zijn. Bij alles moeten wij vragen waarom? en wij moeten niet leven zooals de kinderen gewend worden, die in de salons geleerd worden achting en hoffelijkheid te bewijzen aan mannen van wie zij niets weten.

Laat de dooden hun dooden begraven. Wij echter, laten wij ons opwekken ten leven!

En gelijk hij leerde, zoo deed hij zelf. Een eerste gevolg van dat terugtrekken, in zich zelven, van dat geheel en al breken met de wereld, was het zich nog vaster aansluiten aan de orthodoxe opvatting van het hervormde Christendom. Het idealisme kreeg meer en meer de plooi van een zeer mystiek orthodoxisme. De na de voordrachten in Felix aangeknoopte vriendschapsband met da Costa gaf aan die neiging, aan die richting

misschien een bepaalde plooi. Da Costa hield veel van Martinus, gelijk hij groote sympathie had gehad voor zijn oudsten broeder en het gansche geslacht der van der Hoevens. In 1855 optredende in de Hollandsche Maatschappij, had da Costa verklaard dat de vriendschap, die hij voor den vader had gekoesterd, overgegaan was op den zoon, ‘Hoogleeraar in de Rechten, en in het Hoogste Recht, dat der Waarheid’. Martinus kwam in dien tijd veel bij da Costa. Meestal Zaturdagavonds, soms van 7 tot 12 of 1 uur 's nachts, zaten zij in onafgebroken gesprek. De verhouding, wij zullen het straks zien, was kort maar zeer vertrouwelijk. Toch wist Martinus altijd het onderscheid van beider richting bij veel overeenstemming goed te doen uitkomen. Een ons medegedeelde brief van Martinus aan da Costa doet dat zien. Hij is geschreven bij gelegenheid dat da Costa aan Martinus zijn pas verschenen bundel gedichten *Hesperiden* schonk, vóór welken bundel da Costa het motto had geplaatst;: *ὅτι πρὸ□ ἑσπέραν ἐστι* (Lukas XXIV:29).

> ‘Hoe kan ik u genoeg danken voor de toezending van uwen nieuwen dichtbundel. Et donum ipsum gratum est et dantis voluntas. Bij den titel alleen kan ik mij niet nederleggen. De Hesperus of Avondster moet in een Lucifer of *φωσφορο□* veranderen. Ik neem de vrijheid u op goed geluk, of het welligt u nog onbekend ware, het nevensgaande geschrift van Bunsen eens toe te zenden. *De teekenen des tijds* duidt hij op eene andere wijze *ὅτι μὴ πρὸ□ ἕσπεραν ἔστι*. Misschien - als ik u weder mag komen zien - verneem ik wel uw gedachte daarover.
> Ik kan niet meer aan het vallen van den avond gelooven, sedert Johannes schreef: *ὅτι ἡ σκοτία παράγεται καὶ τὸ φῶ□ τὸ ἀλήθινον ἤδη φαίνει*. En ook *uw* leven neigt nog niet ten avond. Ja het zal dit nimmer doen. Altijd als ware het van voren af te beginnen, is het eigenaardige van den Christen, “wiens jeugd telkens vernieuwd wordt als die eens arends”. Het “eeuwige heden” is de eenige tijdrekening die hij kent. Het frappeert mij dikwijls in Johannes dat hij van geen tijdrekening weten wil. In zijn proloog is de chronologie van den Christus incarnandus en incarnatus niet uit elkander te houden. En ook als hij de Lijdensgeschiedenis aanvangt, wil hij van geen afscheiding weten. *Zooals* Jezus de zijnen had liefgehad, *zóó* heeft hij ze ook liefgehad tot den einde.’

Die mystiek orthodoxe zin op idealistischen grondslag kwam nu in de verschillende voordrachten sterk uit. Want nog altijd, en

haast nog ingrijpender dan vroeger, deelde hij de in zijn ziel verwerkte overtuigingen in bezielde taal aan het publiek mede. Maar hoe dieper hij ging, hoe minder opgetogen het publiek daar stond; als verwonderd en met open oogen begon men hem allengs aan te staren. Men kwam even talrijk, doch schudde het hoofd. In Doctrina, in Felix Meritis, in de Hollandsche Maatschappij, in het Nut van het Algemeen, in de Rederijkerskamers trad hij op, telkens haast de gelegenheid zoekende om de menschen te overreden, te schokken en hen van den dood tot het leven te roepen. Hij had geen menagementen meer voor zijn publiek. Hij sprak niet meer in de taal van zijn gehoor, neen, als een boetgezant trad hij voor hen op, en overtuigde hen van hun nietigheid en zonde. Zijn toeleg was blijkbaar hen te schokken en te ontroeren over hun eigen bestaan, over hun voortleven in een wereld van schijn en onoprechtheid.

Reeds had hij eens in een voordracht in de Hollandsche Maatschappij het publiek, en vooral de talrijke vrouwenschaar, die opgekomen was om een of ander letterkundig genot te smaken, en voor een avond zich der literatuur te wijden - ontsteld door een mystiek religieuse rede over de *Heilige Liefde*. Als met gesloten oogen en in de innigste ontroering had hij de wonderbaarste geheimenissen aan de hoorders en hoorderessen ontvouwd; aangeduid wat die Liefde was, hoe Christus zich uit liefde had opgeofferd, en hoe het Avondmaal het Liefdemaal bij uitnemendheid is. Die zich dien avond herinneren, zien Martinus daar nog staan op het gestoelte, verzonken in de heiligste gedachte en aanbidding, reciteerende en paraphraseerende het lied van Novalis op het avondmaal.

Wenige wissen
Das Geheimniss der Liebe,
Fühlen Unersättlichkeit
Und ewige Durst.
Des Abendmahls
Göttliche Bedeutung
Ist den irdischen Sinnen Räthsel;
Aber wer jemals
Von heissen, geliebten Lippen
Athem des Lebens zog,
Wem heilige Glut

In zitternde Wellen das Herz schmolz,
Wem das Ange aufging,
Dass er des Himmels
Unergründliche Tiefe mass,
Wird essen von seniem Leibe
Und trinken von seinem Blute
Ewiglich.

Een zelfde voordracht ditmaal over de *Heilige Rede* hield hij nu den 26sten November 1855 in Doctrina. Wederom voor een publiek (nu alleen hoorders), dat voor gansch andere zaken gekomen was, dan om een der problemen van de religie te hooren uitéénzetten; kooplieden, die, na de werkzaamheden des daags volbracht te hebben, wel iets nuttigs of verstandigs of iets dat den geest ontspant, zouden willen hooren. Voor hen ontvouwde Martinus zijne leer.

Hij begon met te zeggen hoe hij behoorde tot het geslacht dier bedroefde wezens, die men philosophen noemt, wier eenig genot bestaat in het mededeelen nu en dan van wat zij gevoelen en denken. Want denken is het ware. De sterren - cijfers op 't bord van het zwerk ter ontcijfering ons door Gods Voorzienigheid opgeschreven, - de dieren om ons heen, zoo vreemd en ons toch zoo eigen, zijn problemen door ons op te lossen: de gansche schepping zelve moet door ons worden nachgedacht: na God.

En het denken zelf is ééns in den Logos in het lichaam verschenen. Logos is denken zelf, en het lichaam waarin de gedachte zich kleedt: de Rede. - De stoffelijke wereld is slechts een tusschenschuifsel, dat wegvalt als het aardsche leven ophoudt, een wereld die we - even als de mensch in de oudheid de Sphinx - moeten aandurven. De Sphinx was een verbazingwekkend, vreeselijk monsterdier; als de mensch het tegenkwam, zag hij het verbaasd aan; maar als hij het lang had aangezien, was 't alsof de oogen van die Sphinx zeiden: ‘Durf maar, heb moed, ik ben zoo vreeselijk niet,’ en de mensch die durfde strijden hoort de Sphinx, die een engel des lichts wordt, tot hem zeggen: ‘Heb moed, uw geloof heeft niet gewankeld,’ en hij gaat ten hemel in. Zoo is ook de wereld om ons heen een vreemd iets, waarin wij eerst verzinken, maar waarover wij later heerschen, door de gedachte. De gedachte nu is het *al:* de eigenlijke inhoud van al wat beslaat. En de gedachte is vleesch geworden: de Rede. Socrates, Plato, de Stoïcijnen hadden hier

> een voorgevoel van. Johannes kon het neêrschrijven; hij had de eeuwigheid gezien.
> De philosophen nu dienen de Rede. Als men hun toeroept: zijt niet hoogmoedig, weest leerlingen van Jezus Christus, dan kunnen zij zeggen: wij zijn het; Christus is de Rede. Men schrikt voor hen die zoo spreken, en zegt: zij willen weten en gaan op verkeerde wegen. Daarom gaan de philosophen in droefheid den gang door het leven, niet begrepen wordende.
> Doch de Rede, Christus, is het met hen toch ééns.
> De Fransche revolutie richtte een tempel op aan de Rede, dat heeft zijn beteekenis.
> Mijn leven - zoo eindigde Martinus - is mij niets waard, als ik moet gelooven dat Hij niet is de Rede, en dat er iets stoffelijks is. En wederom: ik wenschte eeuwig verloren te zijn, als het geen waarheid is, al wat ik gezegd heb.

Het jaar 1856 was vooral merkwaardig door al de redevoeringen die Martinus toen gehouden heeft. Hij had er blijkbaar behoefte aan, nog eens in volle kracht doch ook in volle oprechtheid de menschen als zijn broederen toe te spreken. Wij herinneren ons een rede op den 2^{den} Januarij 1856 in Felix Meritis gehouden, waarin hij, naar aanleiding van de toen in 't oosten woedenden oorlog, de opvattingen der Grieksche en Roomsch-Catholieke en Protestantsche kerk met elkander vergeleek.

> .....De Roomsch-Catholieke kerk - zoo sprak Martinus - is de apostel Petrus, met zijn ijver, met zijn verloochening. Zooals echter de apostel Paulus hem eens in 't aangezicht weêrstond, zoo weêrstond Luther de Roomsch-Catholieke kerk. De Protestantsche kerk is de apostel Paulus.
>
> .....De Heer zal weldra - zeide Schelling - de Roomsche kerk aanzien, zooals Hij Petrus aanzag, en zij zal uitbarsten in tranen.
> .....De Grieksche kerk gelooft niet dat de Heilige Geest van den Zoon uitgaat, de R.-Catholieke kerk wel: - hierin is nog de aard van het oude Griekenland en van Rome te zien. De Heilige Drieëenheid toch is Vader, Zoon en Heilige Geest, dat is gevoel, gedachte en wil of daad. Bij de Grieken nu had de wil een andere sfeer dan de gedachte, bij de Romeinen niet.

De redevoering sloot met een schildering uit de mythologie, zooals Martinus alleen die kon geven. Het was een voorstelling der liefde van den Alpheus voor de Arethusa. Hoe deze

twee stroomnymfen eindelijk zich vereenigden nadat alles door Alpheus was te boven gekomen, was wel na al het doorgestane leed en kommer en moeite de grootste zaligheid. Wij wagen niet die voorstelling - al is het in een flaauwe echo - te herhalen. Nimmer hebben wij de stem van Martinus aandoenlijker hooren trillen, dan toen deze woorden door de zaal rolden: ‘Eens vloeit de Alpheus des tijds in de Arethusa der eeuwigheid’. - Die stem had toen ter tijde al haar volle kracht en majestueuse ronding. Martinus tooverde met die stem. Men gevoelde een gewaarwording van geluk, van ernstige heilige vreugde als men die stem aanhoorde. Hem te hooren gaf hetzelfde genot alsof men een symphonie van Beethoven hoorde uitvoeren, alsof men Ristori haar Mirrha zag voorstellen. Wat zou het zijn indien Martinus zelf eens over die kunst, te midden van het ruischen der symphonieën, zou spreken?

Het was op den 28sten Januarij 1856, in de groote zaal van het Park te Amsterdam. Het honderdjarig eeuwfeest ter eere van Mozart werd gevierd. Nog klonken de laatste toonen van het Requiem door de zaal: toen stond Martinus op en plaatste zich voor het orkest. Hij zou een korte rede over Mozart houden. En zeer zeker daar kon geen gepaster inleiding voor den redenaar gehouden worden dan juist dat Requiem. Martinus toch, na den schepper van den romantischen Don Juan, den componist van de door magische tooverkracht aantrekkende Tooverfluit gehuldigd te hebben, begon zijn onderwerp nog hooger op te vatten. Hij bewees ons hoe wij gerechtigd waren groote genieën te vereeren, omdat door de hun gebrachte hulde ook de geheele menschheid gehuldigd wordt. Vooral de toondichter, die meer dan anderen naar de harmonie streeft, verdient die vereering. Zijn verfijnd gehoor - dus drukte Martinus zich uit - weet al de fijne nuances op te vatten, die te-zamen op hare wijze het harmonisch alomvattend verband van het heelal weêrgeven, en weet al die nuances te doen samensmelten tot een kunstwerk, zacht, sterk, liefelijk en ernstig, week en verheven. Zoo had Mozart geleefd en gewerkt, en toen alles volbracht was, dichtte hij zelf zijn zwanenzang, bereidde hij zelf zijn rustplaats voor, en wikkelde hij zich in dat eigen Requiem als in een lijkkleed, om in te gaan tot de eeuwige rust: in requiem aeternam.

Wij twijfelen of ooit het begrip van kunst meer nader gebracht is tot den mensch, dan op dezen avond. Het was een cenig genot, te midden van de fijne instrumentatie van het or-

kest en het jubelend gezang der koren, als ter afwisseling die roerende stem van Martinus te hooren, die, hoe eenig en hoe gansch anders bewerktuigd dan zang en muziek kunnen zijn, toch zoo volmaakt zich voegde in het algemeen accoord!

Intusschen werd in dat jaar 1856 de studie der philosophie telkens dieper voortgezet; worstelend met de meest strenge orthodoxe opvattingen, zocht hij telkens meer overeenstemming te brengen tusschen de waarheden van het geopenbaarde Christendom en de stellingen der speculatieve wijsbegeerte. De omgang met da Costa bracht hem vooral tot de lectuur der middeleeuwsche wijzen en mystieken. De peinzende gestalten uit dien tijd trokken hem nu vooral aan. Uit een brief uit dat tijdperk aan da Costa (een brief van 16 Januarij 1856) zien wij hoe hij arbeidde:

> Een deel van mijn kersvacantie heb ik besteed aan de studie van den Heiligen Bernard, in de uitgave van Mabillon. Ik geloof thans niet meer alleen om uws zeggens wil: want ook ik zelf heb gezien on ervaren hoeveel heerlijkheden bij hem te vinden zijn, en welk een voortreffelijk huishouder hij is van de geheimnissen Gods. Er verschijnt thans in Duitschland eene Medulla uit zijn werken, die niet kwalijk als index rerum op zijn schriften kan dienen.
> In de nieuwe literatuur hebben vooral mijn aandacht tot zich getrokken de zeer onlangs verschenen voorlezingen van F. von Baader over Jacob Böhme. Van laatstgenoemden theosooph is nog zeer veel te leeren voor een diepe opvatting van het leerstuk der Triniteit.
> Ik heb nog dikwijls nagedacht over hetgeen door u gezegd werd, toen ik het laatst bij u was, namelijk dat mijn standpunt hierin uw goedkeuring niet kon wegdragen, dat ik gelijk op een kleedermaker, die een patroon voor een kleedingstuk op het laken heeft afgeteekend, maar vergeet het uit te snijden en den zelfkant af te knippen. - Ik beken dat ik te-gelijk hoogst positief christelijk en tevens zeer universeel tracht te zijn. Uwe vergelijking accepteerende, zou ik die aldus willen uitdrukken, dat mijn Christendom is *ἐν ἀκροβυστίᾳ* niet *ἐν περιτομῇ*.

Die omgang met da Costa - altijd met de overal zichtbare nuance van onderscheid - werd inniger, en Martinus kreeg, als door het contact met dien éénigen geest, zelf als nieuwe vleugelen. Hij had zich toen ter tijde geheel op de studie van Schelling geworpen. Schelling was de Duitsche philosooph uit

het Heldentijdvak, die het meest van allen genaderd was tot een mystieke opvatting van het Christendom, en reeds daarom moest hij nu vooral Martinus aantrekken. Daarbij kwam nog een uitwendige aanleiding. Schelling had de laatste jaren vóór zijn dood in Berlijn steeds er van gewaagd dat hij 't woord der philosophie gevonden had, maar als men hem dan verder ondervroeg, zweeg hij steeds stille. Men had over die mysterieuse uitlatingen van Schelling dikwijls nagedacht, soms zich daarover verontwaardigd - men herinnert zich het vers van den jongen Abraham van der Hoeven aan Schelling: ‘Weet gij het woord, en wilt het niet verkondigen?’ - doch altijd was er toch een zekere verwachting over die nieuwe theorieën van den wijsgeer. Hij was nu gestorven en in de lente van 1856 kwamen die werken, die Schelling zelf niet had willen uitgeven, door bemiddeling van zijne zonen uit. Een ieder die philosophie beoefende, schafte zich het eerste boekdeel aan, om het nieuwe licht, dat Schelling zou ontsteken, te bewonderen. Martinus natuurlijk in de eerste plaats, en daar bij hem de ontzettende receptiviteit altijd gepaard ging met onmiddellijke reproductie, kondigde hij aan dat hij voordrachten in het Odéon over Schelling zou houden voor alle studenten en anderen die het zouden willen bijwonen.

Die voordrachten hadden plaats in Mei en Junij van dat jaar 1856. Zij gaven wel geen nieuw licht over de zoogenaamde ontdekking van Schelling - die bovendien een illusie bleek te zijn - maar zij waren des te merkwaardiger voor het standpunt dat Martinus toen ter tijde innam.

> Martinus begon met te herinneren dat hij in zijn voordrachten van 1854 in Felix Meritis met J.G. Fichte geëindigd was. Hij was op het toppunt der wijsbegeerte gekomen, maar hield het ten laatste op dat standpunt niet uit. Men moest nog verder voort. Fichte is in de Furcae Caudinae van het subjectivisme. Het Ik is in de engte gedreven. Hij duizelde: want niets dan het Ik blijft over. Fichte echter was manmoedig, te groot om zijn standpunt op te geven on onmachtig om voort te gaan. - Zijn opvolger, Hegel, gaal op het terrein der vele dingen, en verliest het ééne noodige. - Maar eerst Schelling vat de vraag weder dieper op; hij ziet in dat de mensch geen schepper, maar een na-schepper is; wij scheppen niet (zooals Fichte leerde) een wereld buiten ons uit ons eigen bewustzijn. De vraag rijst dus: ‘Wat bestaat buiten mij?’

> En een tweede questie had Fichte onopgelost gelaten. Het bespiegelend denken zag toch altijd nog een macht tegenover zich: het Christendom. Wel wezen de philosophen op Jezus; wel geldt van hen zijn woord: ‘Ik zal ze allen tot mij trekken’ en wederom: ‘De wijsheid is gerechtvaardigd uit hare kinderen,’ - maar de tempel was niet ingetreden, de philosoof bleef op den drempel des Christendoms staan. Het Christendom stond daar als een macht tegenover de philosophen. Niet het vulgaire Christendom dat zegt: dat we onzen plicht moeten doen, en lief zijn, en naar geen te hooge dingen streven: dat vertelt dat we een goeden Vader in den Hemel hebben, bij wien wij in den dood gaan: niet het Christendom dat in philanthropie en aalmoezen uitdeelen bestaat, maar het Christendom dat zich kruisigde op Golgotha; het Christendom der smart, der zelfvernietiging en der wedergeboorte. - Dat bleef dus de groote questie: welk is de verhouding tusschen dat Christendom en de philosophie?

In een viertal voordrachten, - de laatste werd 2 Junij gehouden - poogde nu Martinus uiteen te zetten, dat Schelling misschien tot enkele resultaten gekomen was. Doch hoe langer hij sprak, des te meer bleek het dat de aanloop, de verwachting van Schelling te groot was geweest; Martinus wilde het zich zelven ontveinzen, doch zijn hoorders begrepen hem, toen zij hem vooral over het verleden der philosophie en weinig over de solutie in de toekomst hoorden spreken. Het was bij gelegenheid van een dier voordrachten, dat weder een worsteling tusschen hem en da Costa plaats had. Het was op den 14^{den} Mei, na de derde beschouwing. Martinus had dien avond op zijn meest dichterlijke wijze gesproken over Hellas in verband tot de Schellingsche philosophie. Hellas - zoo sprak hij - was de mensch in zijn jeugd, die, op eigen kracht steunende, den weg der wording opgaat. Hesiodus vooral weet dat uit te drukken. Hij is de dichter der jonkheid. In zijn Theogonie zien wij de Godheid worden en de jongste altijd de heerlijkste zijn. En die Hellenen dachten juist. Zij begrepen, dat de mogelijkheid van Goden te zijn in ons gelegd was. Wij moeten de konsonanten worden van de vocaal der Godheid, de luit, waarop de Godheid speelt. Toen nu Martinus aldus nog eens Hellas had verheerlijkt en zijn dithyrambe ter eere van Griekenland had gezongen, stond da Costa op en hield op zijn wijze een even stoute als schitterende rede. ‘Is Hellas of Israël het uitverkoren volk?’ Dit was het thema van zijn oppositie. ‘Gij,

Martinus, zegt het eerste, ik antwoord het laatste,' sprak da Costa. En als een stormwind loeide thans zijn aanval tegen de verheerlijking van den mensch, zooals Martinus zich die droomde; met onuitputtelijke kracht werden de bliksemstralen door dezen arend tegen de ideeënwereld der Grieken losgeslingerd: straks stroomden dan weder de woorden der innigste liefde uit zijn mond, als hij zíjn volk, zíjn natie, zíjn Joden - die ja nog dwalend en dolend waren, doch altijd bleven het uitverkoren volk Gods - rehabiliteerde. Opmerkelijk was 't oogenblik, toen hij half fluisterend met sonore stem aan Martinus toeriep: 'Gij hebt een element vergeten,' en langzaam oprijzende, onder ademlooze stilte de rechterhand opheffende, zeide: 'de zonde.' Da Costa maakte op dien avond een geweldigen indruk, en alle studenten bejegenden hem met eerbiedige aandacht; later, als wij onder vrienden ons dien avond herinnerden, kwamen ons dikwijls in de gedachten de woorden, die Potgieter hem na zijn sterven wijdde:

> Een leerstoel voor U? U, den leidsman der dwaling.
> Onze jeugd met vernuften tot meesters uw buit!
> Het hof om te rusten, benoemd bij herhaling,
> Voor wie niet al plaatse? - Slechts u sloot het uit!

Het was alsof Martinus dat alles ook gevoelde. Op den avond bij de repliek had hij tot hem gezegd: 'Sprekende meende ik u te herkennen, en toen heb ik eenigszins scherper tinten laten vallen om het genoegen te hebben u tot spreken uit te lokken.' Want Martinus vereerde dat koninklijke dichterlijke gemoed zoozeer, en had hem zoo lief in dat jaar 1856, dat hij hem wel op alle wegen had willen volgen, om het genot te hebben dialectisch met hem te kunnen worstelen! Inderdaad volgde hij da Costa in 1856 tot in diens lievelingsdenkbeelden, en tot in de huldiging van diens heros, Bilderdijk. In den herfst toch van 1856 (den 11^{den} October) werd herdacht het honderdjarig eeuwfeest der geboorte van Bilderdijk, en da Costa, gesteund door al wat in Amsterdam zin en hart voor literatuur en kunst had, had voor de gedachtenis van zijn held een ridderlijk feest bereid. Het heerlijke vaandel met de teisterbantsche kleuren golfde voor de eerste keer onbekampt door de lucht, waar da Costa den standaard had geplant. De strijd, die er om en tegen dat vaandel was gevoerd, werd ver-

geten, en alleen de algemeene vijand, de platte vulgaire ondichterlijke geest, onder de oogen gezien. Da Costa vloog vooruit, gelijk een moedig ros, naar de krijgsbanier en een drom van ridderlijke geesten volgde hem. Onder hen ook Martinus. En toen da Costa zijn woord had gesproken - zijn redevoering, die naar ons inzien het schoonste meesterstuk is, dat onze taal als rede heeft aan te wijzen - en des avonds aan den gezelligen disch zij allen zich vereenigden, die aan Bilderdijk hun hulde hadden gebracht: toen stond ook Martinus op om dien Bilderdijk zijn dank te brengen. Want ook Martinus had een huiverenden eerbied voor dien heros, dien leeuw, nooit in ruste (quando si posa), maar altijd voortstappend en den staart slingerend over het stof; dien poëet, voor wien de poësie een stoute en diepe krijgskunst was. Ook tot zijn geest sprak die Bilderdijk, die man, niet van de meerderheid, maar van de autoriteit: beschikker van verborgen rijkdommen, wier schatkamer eenig en alleen de Bijbel was. Zijn hart klopte voor den ouderwetschen grijsaard, soms zonder brood, voor wien het leven weemoed was geweest, en die altijd een bitter heimwee naar hoogere gewesten had gevoeld. En met al den zwier, die zijn altijd literarischen geest eigen was, wist Martinus het beeld van Bilderdijk - zelfs na een da Costa - een oogenblik in de gedachte te herroepen. Straks trok hem dat onderwerp, die persoon nog heftiger aan, en eenige weken later hield hij in Felix Meritis (het was op den 26sten November 1856) zijn rede over Bilderdijk en Feith.

Een da Costa mocht over den dichter spreken, Martinus zou Bilderdijks wereldbeschouwing pogen te verduidelijken.

> Hij zette uitéén hoe Bilderdijk het menschelijk geslacht in volstrekt verval en radicale boosheid had gevonden. Het leven was als geprofaniseerd.
>
> De banden van het heilige waren verbroken. In de 13de en 14de eeuw leidde men meer een heilig leven. In de stad, waar hij sprak, in Amsterdam bijv., was alles toen in betrekking gebracht tot het heilige. Er waren haast meer feestdan profane dagen: tempels bij menigte. Kleeding, opvoeding, maatschappelijke gebruiken waren in verband gebracht met goddelijke zaken. Geloof aan wonderen bestond. Alles werd tot dienares der theologie gemaakt: krijg en wetenschap, bouwen schilderkunst. De mensch was Sethiet, kind van Seth, Godskind. Thans zijn wij Kaïnieten, kinderen van Kaïn, die tegelijk aan den broodermoord denken. De wereldbeschouwing nu van

Bilderdijk kwam overeen met die vroegere religieuse opvatting. Bilderdijk sprak: Gij meent, o mensch, dat de natuur dood is, en van zichtbare zinnelijke krachten afhangt; gij dwaalt, uw oogen worden dicht gehouden, zoodat gij de voorwerpen niet zien kunt in hun dieper wezen. God maakt zijn engelen tot winden, zijn dienaren tot vlammen vuurs. Zoo als eertijds in den tijd van Eliza, zoo is het nu en altijd. En Bilderdijk zag de beteekenis der dingen; hij geloofde dat de Revolutie een apocalyptischen zin had en dat Napoleon de voorlooper van den Antichrist was. Hij dacht, dat het einde der dingen nabij was.
Waarom? In de eerste eeuwen na Jezus Hemelvaart was de geloovige Hem wachtende: de gedachte dat de Godheid onder de menschen had verkeerd, was zoo verbazend, dat het geloof vermoedde, dat zeer spoedig na die plotselinge verdwijning voor altoos de Godheid zou wederkeeren. En in tijden van nachtelijke duisternis hoopt de Christen dat Jezus komt. Heeft hij niet gezegd: ik zal komen als een dief in den nacht? En Bilderdijk leefde in den nacht. Want naast de Revolutie stond het Rationalisme. Toen dat in Duitschland veld won, verwachtten in dien nacht Bengel, Jung Stilling, Bilderdijk zeer spoedig Jezus. Bilderdijk dacht voorts dat God alles deed door Engelen en Geesten. Hij zag in de dieren gevallen engelen, ja zelfs aan leiding en invloed der engelen geloofde hij in het huiselijk leven. O! hoe bekrompen dunkt dit aan den mensch van den tegenwoordigen tijd! Thans zijn het de stoffelijke krachten, die alles schijnen te doen. Maar ik zeg u: het zijn de Geesten, het is de Geest. Bilderdijk zag in alles wat hem omringde een tempel. Hij was uit het profane in het heilige leven overgegaan. Hij hijgde den dood tegen, en zag reikhalzend uit naar de nieuwe bedeeling. - Eindelijk, Bilderdijk was een getuige Gods op aarde. Drie getuigen zijn er. De Doop (het water); het kruis van Christus (het bloed), en de Geest. De Geest werkt door mannen, die den Geest der getuigenis hebben. - Onder dezen was Bilderdijk.

Dit zijn woorden, geïsoleerde klanken, uit de verbazing-wekkende rede over Bilderdijk, die Martinus gehouden heeft. Da Costa zelf was verpletterd, toen hij 't hoorde; hij zeide: ‘ik heb gemeend Bilderdijk gekend te hebben, maar het is verwonderlijk hoe zeer deze hem weet te grijpen. Hij heeft hem doorgrond.’

Verbazingwekkend was die rede nog meer voor hen, die zich later dat spreken herinnerden. Want het was de laatste rede die Martinus voor het publiek uitsprak. Nog eens zou hij later,

in 1860, op grooter schaal voor studenten een reeks voordrachten over philosophie houden, maar de eigenlijk oratorische voordrachten, waarbij de vorm zich huwde aan den inhoud, waarbij voor een gemengd publiek al de gedachten werden medegedeeld, die in zijn ziel huisden, waren - het zou later blijken - hiermede gesloten. Het zwaard dat zoo schitterend in het licht had weêrkaatst, werd in de scheede gestoken, en al trilde het daar wel meermalen, nooit zou het meer flikkerend voor het ridderlijk tournooi er uit getrokken worden. Een uitzondering zou in 1860 worden gemaakt, maar toen zou het blijken, dat aan dat zwaard bloed kleefde, het eigen bloed van Martinus.

Want ziehier wat Martinus tot niet-spreken verder noopte. Hij begon in te zien dat zelfs dat spreken niet dan schijn en ijdelheid opleverde. Hij sprak als een boetgezant, die de wereld van zonde zou overtuigen, en de wereld vatte het op als schoone oratorie en verkwikte zich daaraan. In plaats dat de menigte, na hem gehoord te hebben, handenwringend en kermend naar huis ging, klapte men dood bedaard in de handen en vergeleek enkele fragmenten in de herinnering, apprecieerend, critiseerend, of alles wel zoo frappant, zoo talentvol was geweest als een vorigen keer.

En Martinus, die den mensch niet tot weenen had kunnen aanzetten, schreide zelf bitterlijk. Hij had niet willen schrijven, omdat bij schrijvers de stijl zoo medewerkt bij de gedachte en de inhoud zich dus zóó naar den vorm moet plooijen; hij zelf was daarenboven nog dikwijls zoekende, zoodat hij de volle waarheid nog niet als op schrift kon zetten. ‘Mijn tijd is nog niet gekomen,’ - antwoordde hij aan da Costa, die hem tot schrijven aanzette - ‘maar uw tijd is altoos daar.’ En thans zou hij ook vooreerst niet meer voor het publiek spreken, totdat God hem later zou oproepen, als het zijn tijd weder werd.

En dieper en dieper voortpeinzende, kwam het hem voor alsof ook een zekere verandering in zijn innerlijk leven moest plaats hebben. Het scheen hem toe, dat hij, die de diepste maar tegelijk de wijdste en omvangrijkste levensbeschouwing najoeg, zich niet zoo binden mocht aan den wel zeer diepen, maar toch zeer engen invloed van de orthodox-hervormde richting. Die enge aansluiting zou zijn eigenlijk leven begrenzen. De gelofte, die hij zich zelven had afgelegd na den dood zijns vaders, luidde anders. Toen had hij alles wat nog

aan schijn en uiterlijkheid herinnerde vaarwel gezegd. Hij had besloten de kerk niet meer te bezoeken, geen Zondag als vroeger meer te vieren: en zou hij zich nu aan al die oude vormen weêr langzaam gaan binden? - want het orthodoxisme vorderde dit. - Neen, dat kon niet. Daarbij de Hervormde opvatting was maar één phase van de kerk; ook het Catholicisme had zijn rechten: mocht hij dus zich in een engte laten drijven? - Neen! Hij zou zijn eigen richting vervolgen en zich losscheuren van al die orthodoxe vormen. Een groot offer moest hij daarvoor brengen. Maar hij deed het gaarne. Het liefste wat hij had was de omgang met da Costa. Welnu, het werd opgeofferd. Hij zag hem nooit meer. En toen later da Costa op het lijdens- en sterfbed lag, zag het huisgezin dikwijls uit of niet die eenzame peinzer, dien da Costa eens zoo lief had gehad, een enkele maal zou terugkomen, om een enkel woord van liefde te spreken. Doch hij kwam niet. Noch in de lange ziekte, noch bij den dood, noch aan het graf van da Costa zag men ooit Martinus.

XIV.

De studenten waren de eersten die het bemerkten, dat er bij Martinus een groote verandering had plaats gehad. Hij was na den dood van den vader weder in het ouderlijk huis gaan wonen. Daar in het bekende huis op het Singel brachten de studenten hem in Januarij 1857, toen het 225jarig eeuwfeest van de stichting van het Amsterdamsch Athenaeum werd gevierd, des avonds een serenade. Het was het mistige koude weder van het saisoen, alles grauw, grijs en donker. Doch ziet, met lichtende fakkels komt daar, met kleuren versierd, met banieren getooid, de stoet langs de grachten af! Een stroom van licht, van gloed, van damp. De paarden steigeren, de toortsen verbleeken een oogwenk, om knallend weder onder rook in lichtelaaijen glans te ontbranden; de muziek speelt luider den fakkelmarsch van Meijerbeer; het gejoel en 't gedrang van het volk om den stoet komt nader en nader, en onder alles klinkt het lö der studenten, die met fakkels en met licht hun hoogleeraar, hun Martinus, komen begroeten. En Martinus had hart

voor dergelijke hulde. Hij nam het eerbewijs, dat studenten hem wilden brengen, altijd aan. Waren zij niet de harten, waarin hij, als Socrates weleer, zijn ideeën had willen schrijven? En zichtbaar ontroerd was hij, toen een zijner leerlingen namens allen hem aansprak. Hij die hem aansprak was toen nog jong en sprak er van hoe de studenten wel altijd met groote vreugde tot hem, Martinus, kwamen, doch dat toch ook de blos der droefheid hen beving, als zij bedachten hoe weinig zij beantwoordden aan het ideaal, dat hij zich had voorgesteld; hoe wonderlijk zij nog gehecht waren aan de wereld van schijn en waan. Aan wie de schuld, als de woorden van den hoogleeraar als vliegende pijlen over het hoofd snorden, en zoo weinig het harte troffen? Aan hen, die immer zoo laag ter aarde bogen, of aan hem, die zoo hoog het doelwit stelde? - En Martinus was bewogen. Hij dacht niet meer om den kring, die zich in die voorkamer verzameld had om getuige te zijn van 't feest; hij zag slechts zijn leerlingen tegenover zich en sprak er van hoe ook hij zelf nog altijd verzonken was geweest in veel onoprechtheid. Hoe hij wellicht zijn hoogleeraarschap in de rechten vaarwel zou zeggen om nog meer de dienaar des geestes te zijn; hoe hij het tot levenstaak zou stellen, zich nog veel meer dan vroeger tot offerhande te maken, en hoe hij zoo innig verheugd zou zijn, als zij (de studenten) wat meer droefheid over hun leven hadden.

De studenten, op straat met muziek invallende, begrepen niets van het tooneel daar binnen. Het Iö vivat en het Gaudeamus werd weder aangeheven, als ging de wereld haar gewonen gang. De muzenzonen met hun fakkels en hun lichten en hun banieren en hun paarden en hun muziek bewogen zich verder en verder; ze trokken af zoo als een blijde droom versterft: haast weêrspiegelde het water in de grachten geen enkel licht meer: alles was weder grauw, grijs en donker.

Ook donker in het gemoed van Martinus. Het idealistisch standpunt, waarbij vrijheid en zelfstandigheid van den geest het allereerste vereischte had uitgemaakt, begon hem niet zoo meer te bevredigen als vroeger. Nog altijd poogde hij zich met Fichte's idealisme, zij het ook met de nuance van Schelling, te vereenzelvigen; doch als hij die ideeën als bij het woord nam, de proef op de som wilde nemen, om het zoo uit te drukken, dan ontglipten hem meer en meer die ideeën. Aan den wil van het Ik moest alles zich onderwerpen. Helaas! het leven spotte gruwzaam met al die hooge aspiratiën. Wij

scheppen ons een wereld buiten ons uit ons eigen bewustzijn, leerde Fichte. Ach! zelfs het nascheppen van den Schepper scheen soms zelfs twijfelachtig: de individualiteit verloor zich in den toestand van God te zijn. Daarbij had Martinus zich allengs tot andere studiën gewend, die hij nog niet kende. Uit de nalatenschap van zijn vader had hij voor zijn aandeel de boekerij gekozen en nu was hij dien boekenschat gaan verslinden. Zoo had hij zich ook geworpen op de studie van 't Hebreeuwsch en Arabisch, en was hij de Oostersche wijsheid, die hem volkomen vreemd was, gaan bewerken. Het boek van Bunsen, Gott in der Geschichte, dat in die dagen uitkwam, en waartegen hij gewichtige bezwaren had - gelijk hij zich vroeger, op zijn meer orthodox standpunt, direct vóór Stahl en tegen Bunsen in dien bekenden strijd tusschen hen beiden had verklaard - wekte hem mede op, om de Oostersche studiën met kracht door te zetten. Een gansch nieuwe wereld ging daarbij voor hem open. Een geheimzinnige wereld, waarin Gods adem veel tastbaarder als werd gevoeld. Het Indische leven en de Indische levensbeschouwing werd nu ook mede in den kring der studiën opgenomen, en bij de groote kracht van receptiviteit en veréénzelving, die Martinus kenmerkte, liep natuurlijk het standpunt van Fichte groot gevaar van voor goed verdrongen te worden. De elementen van zijn geest ontwikkelden zich volgens de noodzakelijke wet van hun wording en bestaan; alles in Martinus neigde tot een meer absoluut mysticisme, tot een meer bepaald mystieken zin.

Martinus was altijd gewoon zijn gemoedstoestand aan dien van een of andere machtige persoonlijkheid uit de literatuur te hechten en met die persoonlijkheid zich als te vereenigen in geestelijke liefde. Wij hebben gezien hoe allereerst, toen hij nog in de klassieke letteren alleen leefde, Virgilius hem geheel had ingenomen: later, toen de philosophische geest in hem vaardig werd, was Pascal degeen geweest, die in alles den eersten stoot hem gaf: nog later, toen het idealisme van Fichte op den voorgrond stond, was Novalis de dichter, dien hij niet moede werd aan te halen, wiens liederen en gedachten hij allen van buiten kende; thans, nu Martinus inderdaad naderde tot de richting weleer door Bohne in zijn stillen eenvoud gegrepen, was er voor hem een schrijver, tot wien hij al zijn gedachten terugbracht, en die auteur was Johann Georg Hamann.

En Hamann was het waard aldus te worden bestudeerd. Zonderling is het, zoo weinig als deze mystieke schrijver in ons land gekend wordt: te zonderlinger omdat in ons land Goethe al zeer spoedig op zijn woord geloofd wordt. Welnu, Goethe's Wahrheit und Dichtung en zijn andere geschriften zijn vol van den lof van deze mystieke figuur. Goethe wijdt dien Magus uit het Noorden (men weet dat Hamann uit Konigsbergen was) verschillende zijner schoonste bladzijden. Hij spreekt van den Sibyllijnschen stijl zijner bladen en gewaagt van zijn wonderbare grootheid en innigheid. Goethe droeg zelfs het plan met zich om, om zelf een uitgave der werken van Hamann te bezorgen: hij vindt de diepste kern van diens uitingen vervat in deze maxime: ‘alles wat de mensch gaat doen, zij het door daden of woorden of door iets anders, moet uit het geheel van al zijn vereenigde krachten ontspringen: al het fragmentarische (Vereinselte) is absoluut verwerpelijk.’ Goethe heeft daartegen zijn bedenkingen: hij meent dat de mensch juist door eenzijdigheden zich ontwikkelt. Dit neemt niet weg, dat hij Hamann zeer hoog blijft waardeeren, hem met Vico vergelijkt, en met stille ontroering eens zijn graf te Munster op het kerkhof bezocht.

Inderdaad heeft al wat groot is in Duitschland aan Hamann zijn eerbied gewijd. Herder en Lessing, Jacobi en Lavater en wederom Jean Paul waardeeren hem elk naar zijn eigen opvatting en gaven. Treffend is de uitspraak van Jean Paul over zijn stijl. Hamann's stijl - zegt hij - is als een stroom, dien tegen de bron op een storm terugdrijft, zoodat de Duitsche marktschepen daarop in het geheel niet kunnen voortkomen. - Martinus nu werd niet moede in de geschriften te lezen van dezen raadselachtigen wijsgeer, die even als hij zelf het begrip van godsdienst op inspiratie, op directe goddelijke openbaring, terugbracht. Hamann vatte den mensch (dat goddelijk daemonium) op als een ongedeeld wezen in onmiddellijke nabijheid met God en de natuur. Elke scheiding der menschelijke vermogens, elke poging den mikrokosmos te ontleden of te analyseeren, was hem een gruwel. Echter was geen systeem van wijsbegeerte denkbaar zonder het individu. In plaats van objectieve voorstelling trad dus op den voorgrond een veelal mystieke autobiografie. Alle uitersten, de meest heterogeene dingen, konden des noods in zulk een individu, zulk een persoon, vereenigd zijn. De coincidentia oppositorum werd meer be-

paald door Hamann geleerd, en juist daardoor werd dan diezelfde persoon de meest volkomen indifferentist. Voeg daarbij hoe Hamann's geloof letterlijk gebaseerd was op het credo quia absurdum, en hoe hij de triniteit, de menschwording Gods in Christus, en de leer der verzoening en verlossing allereerst behandelde en men zal begrijpen hoe Martinus allengs met hem dweepte. Martinus is een der weinige Hollanders geweest, die Hamann werkelijk verstaan hebben.

En gelijk het geheele wezen van Martinus altijd in elke phase scherp gemarqueerd was, zoo werd die mystieke zin bij Martinus een geheel en een levenszaak, waarvoor al het andere als in het niet wegzonk. Mystieke verheffingen volgden elkander op. Die op zijn hooge studeerkamer (de vroegere kamer van zijn vader) bij hem des avonds toegelaten werd, tusschen de rijen boeken, die dwars door het vertrek heen liepen en verder alle wanden vulden, kreeg toen ter tijde zonderlinge indrukken mede naar huis. Eerst zat Martinus in het begin van den avond aan de overzijde der kleine tafel bij het raam, en aan het einde van zijn monoloog, die soms een paar uurde, zat hij met zijn knieën tegen de uwen, zoodat de laauwe adem van zijn vurigen geest u in het aangezicht vloeide. Gij waart onder een geheimzinnige macht gebracht: gij zaagt op tot dien Christus-kop (van Guido Reni), door doornen gewond, dien Christus der smarte, die daar achter zijn stoel hing, en gij wildet uit dien aanblik ten minste de kracht putten om hem te weêrleggen, te antwoorden, of eenigzins zijn zielsbehoefte te bevredigen. Te vergeefs: het was alsof alles in een wonderbare tooverwereld was opgenomen. Gij deinsdet zelf nu niet meer terug voor de meest tastbare opvatting van dat Christendom; gij wildet aan de Evangeliewaarheden een letterlijke beteekenis geven; gij dacht Martinus daarmede het gewaagde zijner stellingen te doen gevoelen. Geen nood. Martinus volgde u op den voet. En is dan de Christus u verschenen? - Ontzettend klonk het u toe, hoe Martinus het geloofde. - En gelooft gij, dat als gij u nederwierpt van deze hooge kamer, de Engelen Gods zouden komen en u opvangen.....? - Ja, klonk het antwoord....

Geen wonder, dat bij zulk een stemming Martinus zich bijna los gevoelde van alle aardsche betrekkingen en relatiën. In dien tijd, het was op het einde van het jaar 1859, was zijn broeder Cornelis stervende. Hij wilde er bijna niet van hooren. Eens kreeg hij als een oogenblikkelijk berouw. Plotseling

stond hij voor zijn zuster te Delft, vroeg of hij bij haar kon logeeren, en gaf het voornemen te kennen den volgenden dag met haar naar 's Hage te vertrekken om den zorgelijk zieken broeder te bezoeken. Zijn komst wekte een ontzettende vreugde, en zijn zuster verkwikte zich aan het genot dat de zieke broeder zou hebben bij dat vurig verlangd bezoek. Martinus was zoo opgewekt on speelde met de kinderen; tot hij één van allen vroeg, hem het voor hem nieuwe huis te laten zien. Ongelukkig kwam hij op de studeerkamer, vond daar een boek, dat hem onmiddellijk aantrok, vroeg of hij het mede naar Amsterdam mocht nemen; on toen zij den volgenden morgen naar 's Gravenhage reden, stapte hij dáár aan het station uit het rijtuig met zijn boek onder den arm en spoorde naar Amsterdam, zonder zijn stervenden broeder gezien te hebben, wat ook de zuster mocht bidden en dringen! - Want Martinus was zich gaan verwijten, dat hij aan de ingeving van zijn gevoel had toegegeven, dat hij getoond had van zijn betrekkingen te houden. - ‘Gij moet niet,’ zoo sprak hij, ‘van mij liefde verwachten zoo als andere menschen die geven; lief heb ik u en de uwen van heeler harte, maar ik leef een leven der gedachte en zoo heb ik u lief in gedachte. En voorts: Wie zusters of broeders lief heeft boven Mij, sprak de Christus, die is mijns niet waard.’

Meer en meer trad bij Martinus een wereldbeschouwing op den voorgrond, zooals wij die bij de peinzende gestalten der middeleeuwen, bij een Tauler ontmoeten: een wereldbeschouwing, waarbij - met verwerping van het begrip van arbeid, van inspanning van alle moreele en intellectueele krachten, het hoogste goed werd beschouwd te zijn een toestand van rust, van genieten, van ‘schouwen’. De studie van Baader op Böhme had hem vooral aangegrepen. De tekst uit de Heilige Schrift, Hebreën I, vs. 3: ‘de Verlosser is het afschijnsel Gods, het uitgedrukte beeld Zijner zelfstandigheid,’ werd voor hem een levenswoord. Alle arbeid, ook die des geestes, is in zekeren zin ellende; alle arbeid onderstelt worsteling; het is iets slaafsch en onedels, - zoo sprak hij dikwijls, - de aristocraten willen dan ook niet werkende gezien worden. In het boek der Spreuken wordt van de Wijsheid (die Christus is) niet gezegd: zij werkte, - maar: zij speelde voor het oog der Godheid. Spelende schiep zij de wereld. Het ideaal is dus te doen wat men wil, doch zonder arbeid. Een toestand van rust en

arbeid tegelijkertijd. Hier op aarde heeft men dat gevoel, dien paradijsstaat, in oogenblikken van kunstgenot. Kunst wordt dan ook afgeleid van kunnen: wij *kunnen* dan. De Christen is dan ook het meest religieus, wanneer hij het minst werkzaam is, op den Zondag. Hij is dan bevredigd. De Verlosser stelt het hoogste goed dikwijls voor onder 't beeld van een bruiloft, dat is een bevrediging des harten. Wij zelven zijn een kunstwerk, dat zich bewust is een kunstwerk te zijn en zich daarin zalig gevoelt. Wij moeten zijn een spiegelbeeld, waarin de Godheid zich afspiegelt, een afdruk van Zijn zelfstandigheid. Een miroir vivant, zeide reeds Leibnitz. En wanneer is nu zulk een spiegel goed? Dan alleen wanneer het spiegelglas zorgt dat het niet voor den dag komt. Een bloem is alleen dan schoon, wanneer de stengel die ze draagt, op wortels rust; de basis is dus zeer materieel, maar is onder den grond, en als de wortels kunnen gezien worden dan sterft de bloem. De mensch legge zich zóó in rust als in verticale positie voor God. God doorschiet hem met zijn bliksem, en vormt van hem het teeken des kruises.

XV.

Martinus zou nog ééns in het openbaar deze zijn denkbeelden gaan uitspreken. Nu echter niet zoozeer omdat hij overtuigd was, dat hij vele leerlingen en aanhangers zou vinden; neen, de eerste aanleiding (gissen wij) was wel de behoefte om voor zich zelven nog eens scherp te formuleeren, wat dan eigenlijk nu zijn standpunt was, nadat zooveel was ter zijde geworpen. Wat hij sprak - daarvan was hij overtuigd - zouden in allen geval woorden des levens zijn, die anderen tot nadenken konden opwekken.

Het zijn de bekende en zooveel besproken voordrachten in het Athenaeum in den winter van 1860-1861 gehouden, waarin hij het standpunt, toen door hem ingenomen, uitéénzette, en tegelijkertijd weder die richting verder ontwikkelde. Wederom stroomden alle studenten en een groot publiek van geleerden in de zaal om hem te hooren; doch welk een onderscheid met die voordrachten van 1854-55, in Felix Me-

ritis! Toen doordrong den spreker de zaligheid van den triomf. Hij had het verband gegrepen tusschen religie en philosophie, en van zijn hoog idealistisch standpunt zou hij de ontdekkingen, die hij gezien had, mededeelen. Thans was het anders. Hij had niet meer het gevoel van de zegepraal. Wat hij kon mededeelen waren vlammende woorden; doch zijn hart was weder opengereten, en stil, haast onmerkbaar, stroomde 't bloed uit 't eigen hart, onder het heerlijkst wat hij te verkondigen had.

Fijne opmerkers hebben er dan ook op gewezen, dat zelfs de vorm van het spreken reeds veel verloren had. Een zekere aise, een vanzelfheid, die hem vroeger zoo kenmerkte, scheen hem niet meer zoo eigen. Zijn rede wemelde soms van barbarismen en uitheemsche woorden. Het was niet meer de gekuischte taal van vroeger, niet meer de keurige dictie van weleer. Gedurige herhalingen moesten zich de hoorders laten welgevallen. Er was iets van de betoovering van den vorm vervlogen. Doch de inhoud zelf maakte toch steeds een diepen indruk. Men zag niet meer in hem een philosooph, neen, men vereerde een profeet. In stomme bewondering zaten de studenten aan zijn voeten en luisterden naar de orakeltaal. Zij zelven gevoelden het weldra, dat hij in de allereerste plaats ten doel had om door zijn prediking een machtigen indruk op hun ontvankelijk gemoed te maken, nog meer dan om een bepaald goed geordend systeem mede te deelen. En die indruk was dan ook zeer groot. De studenten werden onweêrstaanbaar weder losgerukt uit den kring der gedachten, waarin het practische, alledaagsche leven zich beweegt; zij leerden het verhevene, het heroïsche weder kennen.

De zaal op het Athenaeum was op die winterdagen, als hij zou spreken, reeds vroeg eivol. Als het één uur sloeg, sloop hij, in zwarten rok en witten das, voorovergebukt door de dichtinééngedrongen menigte toehoorders en ging hij naar den catheder. In de schaduw van dien catheder, tusschen de twee hooge boogramen in, die de zaal verlichtten, vertoonde zich zijn magere hoekige gestalte eenigszins fantastisch. Zijn stem, in den aanvang meestal hard, scherp en snerpend, kreeg bij de improvisatie haar buigzaamheid terug en dien klank, die zeker nooit meer is gehoord. Weldra vond hij de toonen die als uit het hart van het gehoor waren gegrepen, en zeer velen zaten dan ook met tranen in de oogen.

Het standpunt waarop Martinus stond, en dat hij achtereenvolgens voor zijn hoorders ontwikkelde, was het volgende: Boven de physica staat de meta-physica, dat is de wereld der ideeën, het idealistisch standpunt, dat de ideële wereld uit de reële te voorschijn roept; - maar boven de meta-physica staat de meta-metaphysica, dat is het schouwende leven.

Philosophie is zoodoende contemplatie. Het latijnsche woord contemplatie wordt afgeleid van templum, dat is het deel dat de wigchelaar, om door de vogelvlucht geleid te worden, afbakende in de hemelruimte en met één blik overzag. Contemplatie is dus de volle blik op al de ontvangen indrukken, op al de door den arbeid in zes dagen verzamelde kennis. Het is dus het werk van den zevenden, den heiligen dag, den sabbath. Het is het otium liberale. Wij staan eerst naast den kunstenaar, wij zien de vorming der omtrekken, de schakeering der kleuren, maar daarna plaatsen wij ons op een afstand om den geheelen indruk der schilderij met één oogopslag in ons op te nemen. De natuurwetenschap houdt zich bezig met de afzonderlijke deelen der wereldruimte, maar de contemplatie werpt één alomvattenden blik op de afzonderlijke deelen, in hun verband en samenhang, en ziet de harmonie der symmetrie in alles wat bestaat; hij ziet het heelal, den mundus. Hij werpt een blik op dit heelal, zoo als bijv. een Oerstedt op de waterwerken van Versailles, toen hij aantoonde hoe de waterstraal der fontein steeds zijn cylindervorm behield, terwijl toch de deelen, de enkele druppels, altijd trachtten weg te spatten: te vergeefs, want door een innerlijke Nemesis worden zij teruggehouden en gedwongen tot het bewaren van de harmonie. De blik op het geheel, dat is dus de contemplatie en tegelijk de speculatieve philosophie. Men heeft haar wel eens verweten, dat zij zich ronddraait in een kring en altijd hetzelfde zegt: doch dit spreekt van zelf; het is altijd dezelfde blik op het geheel. De contemplator ziet en beschouwt. Het is als bij de Olympische spelen. Sommigen komen den prijs winnen, anderen hun talenten vertoonen, Heródotus komt er zijn boekrol lezen - maar de overige zijn toeschouwers; en zulk een toeschouwer te Olympia, dit is nu de contemplator in het leven. In één punt faalt slechts die vergelijking, die reeds van Pythagoras afstamt. In verhouding tot het getal der worstelaars, dichters en schrijvers, die om den prijs kampen of hunne talenten ten toon spreiden, was dat der toeschouwers te Olympia aanzienlijk. Maar hoeveel contemplatores telt thans onze wereld? Martinus blijft het antwoord liever schuldig, in de hoop dat de toekomst hun getal zal doen aangroeijen.

De beschouwing van den contemplator is objectief. Men moet zich losmaken van het denkbeeld der aangeboren begrippen. Idea

innata is alleen het instinct der dieren. In dit schouwen is de philosooph als verzonken: hij ziet de volheid van het rijk des geestes, hij is zalig; van hem heet het:

Volat avis sine meta
Quo nec vates nec propheta
Avolavit altius.
Vidit numquam tot secreta
Nec implenda, nec impleta
Homo purus purius.

En die contemplatie, die toestand van het schouwen is gebaseerd op volmaakte negatie; negatie allereerst van de stof. Die negatie is eerst door den contemplator op alles toegepast; hij heeft getracht in alles door te dringen, dat iets scheen te zijn, opdat hij eerst gelijke kracht verwierf met den vijand dien hij later moest vernietigen; dit is het werken geweest der zes dagen; het tot bewustzijn brengen van het niet-zijn. Gelooft gij nog, dat, wanneer allen stierven of vernietigd werden, niet alleen de menschelijke geesten, maar ook hoogere en lagere, zoovele als wij er kunnen waarnemen, goddelijke geesten en dieren; - wanneer alle oogen werden gesloten en alle waarneming ophield; - gelooft gij dan, dat onze aarde nog aanwezig zou zijn? Zoo ja, dan staat gij niet op het standpunt der philosophie; zoo neen, dan zijt gij vatbaar om de leeringen der philosophie te verstaan. Die negatie van alles wordt dus een nihilisme, en dit nihilisme, dit zalige nihilisme is de bodem waarop de contemplator, de schouwer, staat.

Dit nihilisme is de nacht waaruit de morgen oprijst!

Aldus staande op den grondslag van het nihilisme, moet men het heelal durven aanzien, en dan zal het ons gaan als bij de Indiërs. De natuur is volgens den Indiër gelijk aan een Bayadère, een wulpsche danseres, die al haar bevalligheden ten toon spreidt en meer wil schijnen dan zij is. Maar het oog van den wijze treft haar: de dartele schaamt en omhult zich. Wie zich in hare onkuischheid verlustigt, zal haar dieper doen zinken en zich zelven verderven, en zijn straf zal zijn op het rad der wedergeboorte rondgedraaid te worden, en telkens weder tot dat ijdele nietige leven te ontwaken, totdat hij zich bekeert. Maar de wijze wiens oog haar trof en haar tot schaamte dwong en haar noodzaakte die ijdele vertooning van wellust en bevalligheid te staken, wordt opgenomen in de oneindigheid, waarnaar hij haakt. Zoo is ook de natuur bestemd om veel te schijnen, maar voor den wijze niets te zijn.

Wat beteekent nu dit standpunt? Waarin verschilt de contem-

plator, de schouwer, van dengeen die alleen de metaphysica heeft beoefend?

Daarin, luidt het antwoord, dat de contemplator, de schouwer, zich abstraheert van psychologie, van theologie en van eschatologie. Die laat hij daar. De *psychologie:* want voor den contemplator is de *ψυχή* een ideëel phantastisch iets. De physiologie beschouwt het gewone lichaam en de zenuwstelsels tot in de allerfijnste werkingen, die men alleen door de uitvloeisels kan kennen. Meer en meer leert zij de *ψυχή* ontberen, en beschouwt de stof als door krachten en willen geregeerd. Op dergelijke wijze handelt de schouwer, maar uit een metaphysisch oogpunt. Inderdaad is het alleen omdat wij het relatieve idee van het tegenwoordige zoo gaarne op het toekomende leven overbrengen, dat wij de psyche zóó angstig willen redden, en die dan denken als een onstoffelijke stof.

En de *theologie?* Ja, wanneer zij bleef staan bij het idee van het heilige, dan zou de contemplator hare theorie niet schroomen. Maar de theologie luistert de Godheid op met ideeën uit de reëele wereld, bijv. van een vredelievend vader, ideeën uit de wereld die wij zien en aan die wereld ontroofd.

En de *eschatologie?* Zij is geheel uit abstracte denkbeelden samengesteld. Van die abstracte denkbeelden wil de contemplator niets weten; hij houdt zich bij de realia. Hij fantaseert niet over een volgend leven, maar hij kent aan *dit* leven een ideëele waarde toe, en verlengt het daardoor als van zelf tot in de eeuwigheid. In allen geval zal er nooit een ander beter leven komen voor hem, wiens leven hier niet goddelijk en heerlijk is, wiens onvolkomen leven op aarde niet als in een spiegel het ware leven weêrkaatst. En wanneer al de dwaas, die het ware elders zoeken en over het graf verplaatsen wil, eens tot een ander bestaan herboren werd, hij zou dit ware leven altijd weêr verder verplaatsen, en zoo rondgedraaid worden op het rad der wedergeboorte tot altijd hetzelfde ijdele en nietige bestaan. Juist dit is de groote waarde van het Oude Testament, dat het bijkans geen leven kent na dit leven, en in datzelfde leven alles gedaan en alles volbracht wil hebben. Gij vraagt: wanneer zal het koningrijk der hemelen komen? Het koningrijk der hemelen is er al, is reeds midden onder ulieden; in ons alleen moet het subject veranderen. De Stoïcijnen begrepen dit. Terwijl bij Plato de philosophie nog te veel is een retraite spirituelle, een vluchten uit de tegenwoordige wereld, waren de Stoïcijnen reeds hier op aarde bevredigd, en namen in hun systeem de individueele onsterfelijkheid niet aan. Dat wil niet zeggen, dat de Stoïcijnen die loochenden, maar zij abstraheerden er zich van en hadden den moed ze te loochenen.

Van al die zaken, psychologie, theologie en eschatologie moet dus de contemplator zich abstraheeren. Plato zegt, dat alle bewoners dezer aarde *γυμνὸι* zullen komen voor den rechterstoel van Minos, Aeacus en Rhadamanthys, de rijken ontdaan van hunne eereteekenen en van al hun goud. Schleiermacher wilde, dat ook de philosooph er meer *γυμνὸ□* zou komen, ontdaan van de hoop op een volgend leven. Jean Paul verhaalt ons een droom: hij droomde namelijk, dat hij gestorven was en op het kerkhof ontwakende vernam, dat er geen God was. Stelt u zulk een ontwaken voor. Hoe akelig schijnt het u! Wat koude huivering bevangt u bij die voorstelling! Maar de philosooph moet eenigermate ruw zijn en hard. Wanneer hij het idee van het goede behoudt, blijft het leven toch dezelfde beteekenis, dezelfde waarde houden, al was ook de Godheid niet. Stelt u dan nu eens voor, dat het *denken*, en de *wil*, en het *goede* alles regeerden, en dat er geen God was. Stelt u uzelven voor ontdaan van alle denkbeelden, uit de idee der Godheid voortspruitende, zonder eenige voorstelling omtrent ziel, Godheid of toekomend leven, en komt dan voor de rechtbank van het philosophisch contemplatief leven. Blijft u het heerlijke dan toch nog heerlijk? Blijft u het leven ideëel? Dan is 't het ware leven dat gij leidt. Dan is op uw eindig bestaan het oneindige licht gevallen. Zalig die zóó sterven, want zij zullen leven! Ja, zalig wie zóó den philosophischen dood van het nihilisme sterft!

Voor den contemplator, den schouwer, zijn er *drie strikken:* 1°. de voorstelling van de substantie, 2°. de voorstelling van het vinculum causale, 3°. de vulgaire opvatting van de Godheid. Wat de voorstelling van de substantie aangaat, het is het principe des doods in ons, dat, als het levende qualiteiten ziet, aan die qualiteiten het leven ontnemen wil en het toekennen aan een stoffelijke doode kern, waarvan die qualiteiten niet dan accidenten zijn. - Zoo ook, wanneer wij zien dat iets gebeurt, nadat iets anders is voorafgegaan, dan leggen wij tusschen die beiden een duistere kracht, een vinculum causale, en zeggen, dat het één als gevolg uit het ander is voortgevloeid. En terwijl het geestelijke in de natuur de subsistentie van al het bestaande niëert, mechaniseeren wij dit vergankelijk en onzelfstandig subsisteerende. Maar het vinculum van causa en effectus is al op zich zelf zeer onverstaanbaar. Want het moet teruggebracht worden op iets anders dat effectus sui en eerste causa is. En wat doet nu de geest der duisternis en der waarheid? Hij zoekt een Ens achter de wereld, dat de causa sui in zich draagt, en dat hij met den schoonklinkenden naam van Deus bestempelt. Maar dat causa sui is een machtwoord, een contradictio in terminis. Het is de vulgaire traditie, ingeslopen inhet Christendom.....

Dit nu alles vermijdende, komt men op het standpunt van den schouwer, die op vele vragen ronduit moet antwoorden: ‘ik weet het niet, - het Heelal is een groot onopgelost probleem.’ Het is mogelijk - zoo ging Martinus voort - dat ik met deze bekentenis mijn toekomst verspeel. Maar wanneer men gestreden heeft onder een vaandel, en onze makkers zijn naast en vóór en achter ons gevallen, en wij weten dat wij zullen vallen, en willen toch het vaandel niet laten in des vijands macht, dan wikkelen wij er ons in en wagen moedig nog één kamp, en bezwijken dan in en met het signum, dat wij liefhadden. Indien ik met deze bekentenis, met de idee waarvoor ik strijd, mijne toekomst heb verloren, welnu, ik geef ze! Daar is ze!

Van dit standpunt uit wordt nu door Martinus in die voordrachten een blik geslagen op de oude en nieuwe philosophie. In zekeren zin wordt er uit een ander standpunt hetzelfde gedaan, als hetgeen hij in 1854 in Felix Meritis had volbracht. En aardig is het om op te merken de vele punten van verschil, die zich voordoen wanneer wij die beide reeksen van voordrachten nagaan. Van de philosophie vóór Christus wordt eigenlijkalleen beschouwd Pythagoras, voorts de Eleatische school en de Sophisten als de negatieve, Socrates en Plato als de positieve contemplatieschool. Pythagoras is degeen die het begrip van de speculatieve philosophie greep, die het eerst een blik op de harmonie en de symmetrie van het heelal vestigde. Met veel meer voorliefde dan vroeger werden door Martinus de Eleaten en de Sophisten behandeld. Op de vraag wat het bestaande voor ons is, antwoordden de Eleaten: *niets*. Alle begrippen, tijd, ruimte, plaats, zijn relatieve, d.i. betrekkingsbegrippen. Zij begrepen dus reeds den eersten trap dien de philosooph moet beklimmen: vernietiging van al het bestaande. De Sophisten, de zoo vaak miskende Sophisten, vatteden hetzelfde onderzoek op; gelijk echter de Eleaten het physisch heelal, zoo waagden deze het eerst het ethisch heelal te doen verdwijnen voor de negatieve philosophie.

Bij Socrates wordt lang stil gestaan bij de beschouwing van het *δαιμόνιον*, dat volgens Martinus samenvalt met het *ἀγαθὸν* en het *εὖ*. Dat laatste was de basis van het moreele heelal. Dat *εὖ* is datgene wat ons in alles bevelen moet, advienne que pourra. Het vasthouden van dat *εὖ* door Socrates, vergeleek hij met den toestand van het gebed, van het geloof van den Christen. Het *δαιμόνιον* was dus het positieve goddelijke idee, dat uit het nihilisme was opgebouwd. De groote verdienste van Socrates was, dat door hem de philosophie van transcendent nu immanent werd, zoodat er niet meer gevraagd werd naar oorzaken van zaken, maar naar

ideeën, naar oogpunten waaruit de menschelijke geest de zaken beschouwen kon. Bij Plato splitst zich dat hoogste idee van het heelal in deze drie krachten: het goede, het ware, het schoone. - Het *goede*, dat is het *ἄγαθον* van Socrates, en de kracht die alles voor den wijze ten beste doet uitloopen., Dat is de idee der tragedie, de idee der wereldbeschouwing, die de aarde maakt tot een plaats der ontwikkeling, waardoor de heros eindelijk na eene *καθάρσι*□ komt tot zijn doel. Een immensum, de gansche wereld, stelt zich tegen hem, maar wijkt allengs, wanneer hij strijdende voor zijn idee dien kamp zonder twijfelen bestaat. Het is de idee van de Moriah, waar Abraham den zwaarsten strijd. zonder aarzeling volstrijdt, en eensklaps verandert zijn gansche blik op het heelal, en ziet hij nabij zich een ram, dien hij slacht in de plaats van zijn zoon. Daarom noemde hij dien berg Moriah, de plaats waar het voorzien wordt, en dat Moriah is de ware tempel Gods, de plaats der absoluut romantische uitkomst.

Het *ware* is een andere der drie krachten waardoor het heela wordt geregeerd. Plato erkende een hooger waar, een *ὄντω*□ *ὄν*. Want bij hem is de materie niet alleen als basis waar, maar ook waar als parabool in het ideëele. De ideëele wereld spiegelt zich af en drukt zich af in het reëele. En dat idee van Plato vinden wij ook weder terug in Markus Evangelie, cap. 4 vers 11: *ἐν παραβολαῖ*□ *τὰ πάντα γίνεται*. Die tekst is de lievelingstekst der speculatieve philosophie; dien zal zij tot het laatste toe verdedigen. Van dien zal zij niet dulden dat iets worde afgedaan. Een feit kan historisch waar zijn, maar het kan ook nog geschieden heden en morgen, het is ook waar als symbool van een idee. Dat is het begrip van het ware bij Plato, het driemaal waar, waar in de derde macht; zoo is ook het Nieuwe Testament meer dan waar. Het is historisch waar en in den bovennatuurlijken zin waar. Daarom negeert men het historische in den Bijbel niet, wanneer men het ook als symbool opvat. Alles is parabel op aarde en daarin ligt haar waarheid. Misschien had de Catholieke kerk zooveel ongelijk niet toen zij overal de parabelen letterlijk opvatte en om een parabel haar hoofd der kerk instelde. En het kon wel gebeuren, dat zoo men de éénheid van Italië wil doordrijven, en daarom den Paus wegjagen wil, dat dan de philosophen het kruis aan den schouder hechtten, denkende: ‘een kruis misstaat nooit’, naar het zuiden aftrokken, en zich vóór den zetel van den Paus wierpen, zeggende: ‘Pater, benedic filiis tuis’, denkende: ‘de zegen van een oud man schaadt nooit’. En dan kon het ook wel gebeuren dat zij zich om zijn zitplaats heênschaarden en niet duldden dat hij daarvan afgetrokken werd dan over hunne lichamen heen. ‘E*ν παραβολᾶι*□ *τὰ πάντα γίνεται*.

Het *schoone*. Is het *ἀγαθὸν* het mannelijke, het *καλὸν* is de

vrouwelijke zijde van het zedelijk universum: het allerheiligste. Voor het *καλὸν* wijkt de philosophie, want schoon is datgene waardoor het stoffelijke ideëel wordt en het reëele blijvend. Al het ideëele is gereproduceerd in het reëele en het reëele verzinnelijkt het ideëele. De man zoekt de idee van het *καλὸν* en strijdt om haar te verwerven; de andere helft van ons geslacht draagt die idee, en is die idee. De idee van het *καλὸν* is het allerheiligste wat op aarde bestaat, en daarom moet de vrouw zich omsluijeren, opdat die mysterie niet openbaar worde. Maar wij, verdorven aardzonen, zijn niet waard dat de vrouw het voor ons omsluijere; wij vatten het toch niet. Daarom wil Paulus 1 Cor. XI dat zij zich voor de Engelen omhullen zal. - Voor het *καλὸν* wordt Plato inconsequent, en bevredigd met de empirische philosophie.

Dit is de Platonische philosophie, die geen andere wereld waarneemt buiten de wereld die wij kennen, maar die ééne wereld laat besturen door de drie krachten van het ware, het goede en het schoone.

En hiermede sloot Martinus zijn beschouwing der oudere philosophie en spoedde hij zich naar den modernen tijd.

De moderne tijd is de tijd der absolute emancipatie van het individueel subject, van de enkele persoonlijkheid, die zich uit het verband der geheele menschheid rukt, zich terugtrekt, en van het individueele standpunt uit de waarheid zoekt, die hij zich wil toeëigenen. Alle ontdekkingen in het Westen hadden de strekking het individu te emancipeeren. Te-recht begreep men dat de Voorzienigheid geen slaven maar vrije kinderen wil. Zie eens, wat de Summa van Thomas Aquinas, de grootste autoriteit der middeleeuwen, als kenbron der waarheden opgeeft: de *Schrift*, de autoriteit der *traditie*, de *ideae universales et innatae*, de *empirische waarneming*, de *syllogistische logica*. Al die kenbronnen nu zijn beurtelings aangevallen en omvergeworpen.

Intredende in de moderne philosophie staan wij dadelijk voor een dilemma: Baco of Descartes, of welke is de aanvang der moderne philosophie?

Martinus verklaart zich natuurlijk voor Descartes - Baco is hem de man van de zes werkdagen en Descartes de man die op den rustdag zich aan de contemplatie wijdt - en geeft nu achtervolgens een zeer breedvoerige analyse der Meditationes van Descartes. Hij tracht aan te toonen dat Descartes op den tweeden dag zijner twijfeling bijna het rechte had gegrepen en bijna was ingegaan tot het geluk van 't nihilisme, maar hij was vreesachtig, kleinmoedig en vlood terug. Hij had den waren moed tot twijfelen niet. Hij twijfelde met een reservatio mentalis. Hij hield zijn eigen toestand van den tweeden dag voor

overspanning, voor een experiment van korten duur. Maar de twijfel is juist vrijheid en daardoor zaligheid. Reeds in het eerste axioma van Descartes: cogito ergo sum, is dat ego, in cogito opgesloten, te veel. Wat is in het zuivere denken het ik? Cogitare had de wijsgeer moeten zeggen, en als er een vorm geweest was nog onbepaalder dan deze, hij had dien moeten kiezen. Is dat cogitare alléén te ijdel? Stel eens dat alles, dat de empirische wereld, dat zelfs ons eigen ik zich oploste in dat eene: geest, gedachte, bewustzijn - zou dat zoo schrikkelijk zijn?

Met voorliefde werd Leibnitz door Martinus behandeld. Hoewel in vele opzichten beneden Cartesius, heeft Leibnitz dien in één opzicht overtroffen. Hij heeft het eerst het groote woord der moderne speculatieve philosophie uitgesproken, dat de menschelijke geest een afgesloten monade zonder vensters is, die alleen in zich zelven en uit zich zelven leeft; een eigen mundus, een wereld à part, waarin van buiten geen licht kan vallen.

In een reeks van schitterende uitweidingen heeft Martinus dien toestand van een monade zonder vensters trachten op te helderen door middel van analogiën. Vooreerst door het wezen en karakter van Griekenland. Wat is het, waardoor Griekenland en vooral Athene, het brandpunt van het Hellenisme, ons zóó boeit? Vanwaar die frissche adem, die ons uit die streken tegenwaait? Het is omdat de Grieken den oorsprong van al het hunne, zelfs van hun *πολιτεία*, in zich dragen. De Goden die het heelal regeeren, wonen in Griekenland zelf. Inlandsche Goden en Godinnen hebben de olijf geplant. De Grieken waren altijd bij zich thuis en vonden alles in hun eigen historie. - Voorts wees Martinus ook nog, ten einde dat afgeslotene van de monade te verduidelijken, op het idee der soevereiniteit, waarvoor onze liberale Aufklärungs- en handelspolitiek geen oog meer heeft. Want de constitutioneele monarchie is een gedurig conflict, waarbij de soevereiniteit aan niemand is opgedragen. Niemand kan zeggen: *ik* heb de soevereiniteit alleen: *ik* dirigeer en administreer alles naar mijn eigen inzicht. Vroeger was het echter anders. Toen vonden wij een macht die werkelijk macht is, soevereiniteit.

Voortgaande en Kant behandelende, stelde hij Kant bijna beneden Hume, de claasieke scepticus der moderne philosophie, die constant heeft doorgetwijfeld. Kant gaf ons een boek dat wij op de banken der philosophenschool behoeven, maar eenmaal van die banken ontslagen, kunnen wij zijn scholastisch epitome ter zijde leggen, en moeten wij naar de frissche opvatting van Hume terug. Onder de discipelen van Kant is er dan ook een geweest, een Israeliet uit Polen, Salomon Maimon, die tot Hume geheel en te-recht is teruggekeerd, en op wien vooral het licht moet vallen.

Zoo naderde Martinus langzamerhand de nieuwste philosophie: die van Fichte, Schelling en Hegel.

Het standpunt van Fichte was het streng idealistisch standpunt, de richting die Martinus in hoofdzaak, zij het dan ook met allerlei wijzigingen, onverbeterlijk was toegedaan.

Maar is dat houdbaar? - en zoo ja, bevredigt het ons? Maakt het ons gelukkig? Wordt dan niet alles het beeld van eigen hoogmoed? Dat is de vraag van de philosophie na Fichte, de vraag die het tragisch tijdperk van de eerste helft der 19de eeuw in het aanzijn riep. Een zoon dier ongelukkige eeuw was Schelling, de mysticus, die zich aan hoogere machten soms wilde onderwerpen, een tragische figuur.

Diens groote opvolger, Hegel, maakte het negatieve van het subject, het overgaan van het eene op het andere standpunt, tot het eigenlijk wezen van den menschelijken geest. Hij beschouwde alles als vrucht van den menschelijken geest, de historie als diens verleden, God als diens ideaal, geschapen door de edele fantasie. De Drieëenheid was bij hem de vorm waaronder het in zich opnemen van God wordt voorgesteld. Het heelal is de pyramide die binnen haar wanden alles omsluit en uitloopt in den menschelijken geest als top. Den menschelijken geest, ons zelven terug te vinden, dit is ons doel. In dat zoeken, in dat overgaan van het een op het ander, in die negatie zelve vond Hegel de positieve waarde van de negatie; de uil van Minerva vliegt en ziet in den nacht, en de nacht is het zinnebeeld der negatie. Hegel sluit zich hiermeê aan Böhme, die datzelfde had gevonden, die evenzoo in de negatie de positieve zijde had gewaardeerd, omdat zij 't heelal terugbrengt tot een gedachten-systeem, omdat haar conclusie positief is, de stellige negatie. Maar loutere negatie is toch negatief. Daarom zie ik (zeide Martinus), een gewijzigd Hegeliaan, de waarde der negatie hierin, dat zij het intellectueele ontwikkelt, want zij dwingt ons om in alles door te dringen. Zij geeft moed, mannelijkheid en energie, om overal den geduchten vijand te affronteeren. Zij leert ons liefde tot de waarheid, liefde tot het schoone (want het ideëele moet het niet-ideëele, onze geest moet de objecten buiten ons doordringen), liefde tot het goede. Zulk een geest wordt door de objecten buiten zich niet langer beheerscht, maar heeft alles aan zich zelven onderworpen.

Van het *zijn* en het *niet-zijn* is bij Hegel het *worden* de synthese, en de mensch is bij hem de altijd wordende geest. Voor mij - dus eindigde Martinus - is van het *zijn* en het *niet-zijn* het *Verschwinden* de synthese, zoodat voor den geest die werkelijk is, de objecten die niet zijn, moeten verdwijnen. Wilde Hegel dat de geest alles für und an sich zou maken, ik wil dat hij

door het für sich heen tot het alles an sich kome. Ik hoop op een volgend bestaan, waarin de geest objecten zal vinden, waaraan hij zich kan aansluiten, objecten die hij lieven, maar die hij ook door zijn eigen idee weder beheerschen zal. Maar anders houd ik mij noch met theologie, noch met psychologie, noch met eschatologie op. Ik ben een immanent idealist. Het leven is voor mij een *ἀιὼν*, een afgesloten eeuw, een afgerond geheel, waarop wellicht, maar niet nawijsbaar verbonden, een nieuwe *αἰὼν* kan volgen. Dat zonderlinge korte leven wil ik bestudeeren, al wat er objectief in schijnt tot den bodem toe leeren kennen, en met de ideeën van alles mijn geest verrijken, evenals Wilhem Meister, wien het niet gaat gelijk in andere romans, waar alles den held medeloopt, maar wien zich veeleer alles van de slechtste zijde voordoet, wien het alles dwarsboomt, terwijl hij, de held, zich met de idee van alles verrijkt. Zoo wil ik door het pessimisme, dat om het kwade van alles het leven betwijfelt, tot het optimisme, dat in alles de goede idee in zich opneemt, gaan. Dat is mijn streven en mijne philosophie.

Zoo eindigde Martinus. Wij zouden echter zeer onvolkomen deze machtige verpletterend melancolieke voordrachten waardeeren, wanneer wij, behalve op den algemeenen gang, niet wezen op de talrijke episodes, die soms, schijnbaar vreemd aan het onderwerp, met een inwendigen band daarin werden gevlochten.

Wij bedoelen o.a. zijn waardeering der beweging van 1837 en 1838 in ons land. Toen begon - zoo sprak hij - het mouvement, dat den modernen tijd baarde, krachtig zich te ontwikkelen. En die beweging werd veroorzaakt door drie werken die toen verschenen: *Geel, Onderzoek en fantasie; de Gids*, waarin Bakhuizen van den Brink en Potgieter (die de hulde en den dank van Nederland verdient) nieuwe ideeën wierpen; en *Thorbecke, Aanteekeningen op de grondwet*. Al deze werken werden dan achtereenvolgens nader gekenschetst.

Wij vergeten ook niet zijn appreciatie van van Heusde. In de jaren - zoo zeide Martinus - die aan het mouvement van 1837 voorafgingen - jaren die door dit mouvement te veel werden miskend - bloeide aan de Utrechtsche hoogeschool de philosooph van Heusde, philosooph zooals geen ander na hem meer in ons land is geweest. Van Heusde was van echt Hollandschen oorsprong. Hij was geboren uit de philologische kritiek, die een eigenaardige deugd van de Hollandsche geleerden is. Uit de school van Wyttenbach kwam dan in den tijd, dien ik bedoel, het specimen criticum in Platonem uit, een specimen dat in keurige en klassieke latiniteit, in rijkdom van conjecturen, de werken

der meesters bijna evenaarde, en die in genie verre overtrof. De schrijver was van Heusde. Later ging hij over van de *verba* tot de *res*. De philologen namen het hem kwalijk af, en beschouwden hem als een overlooper. Wij moeten ook erkennen dat hij na dien tijd soms wat breedsprakig werd, en wat veel philosophie vastknoopte aan de etymologie van woorden, maar de groote waarde van zijn werk kan daarom niet geloochend worden. Zijn idee is deze: alle philosophen vóór Plato hebben het eindige op het oneindige toegepast, Plato het oneindige op het eindige. Geheiligd door wijsbegeerte en godsdienst, is de mensch oneindig midden in het eindige, en eeuwig in het oogenblik. Van alle kanten omringt ons het oneindige, als wij het maar willen zien. Het gansch heelal wordt beschikt door een zekere Voorzienigheid, die, zoo wij maar medewerken, iederen stap van ons leven van eenige beteekenis maakt.

Wij zouden vele dergelijke kleinere episodes of karakteristieke uitingen kunnen herzeggen, doch eindigen liever met het weêrgeven van één voordracht - de derde - waarbij hij als bij uitzondering zich eens (voor de eerste en laatste maal, zeide Martinus) zou begeven buiten het gebied, dat hij aan den contemplator had toegewezen, waarop hij spreken zou over de theologie van den Bijbel. Wij doen dat te eerder, omdat een zonderling voorval zich aan die voordracht hecht.

Martinus begon met te wijzen op de verdienste van den Bijbel, dat hij den lezer opvoedt, hem langzaam vervormt, en hem brengt waar hij wezen moet. Wie den Bijbel ter hand neemt, staat nog laag, maar onder het lezen verheffen die bladen den mensch en brengen hem tot klaarheid. De zin, die bij ons wordt verondersteld, als wij die heilige bladen openslaan, is niet meer dezelfde waarmede wij ze sluiten. Het Oude en Nieuwe Testament voeren tot de negatie, het nihilisme, waaruit de waarheid des te schooner rijzen kan. Wij zullen het zien, door allengs eenige mysteriën op te helderen of op te lossen, die zich bij het lezen aan ons voordoen.

Het eerste mysterie is: wie is God? - Wij slaan het Oude Testament open om die vraag te beantwoorden. Een geest van heiligheid waait u uit die bladen tegen. Het gewicht van den God des Ouden Testaments verplettert u. Waarom zwijgt men thans van die goddelijke heiligheid? Waarom wordt die in onze dagen van den kansel niet meer verkondigd? De Israelieten mochten den heiligen naam niet uitspreken. Zij stonden op het standpunt der vreeze. En nog staan velen op dat standpunt. Ik begrijp dat. Maar hebt gij, die mij met een glimlach aanhoort, het Oude Testament in den grondtekst gelezen? Ik pas een naam, die tegenwoordig populair is geworden, op mij zelven toe: Multa-

tuli: ik heb veel verdragen, ik heb voel geworsteld en gestreden, maar ik, Multatuli, heb de waarheid gevonden. Augustinus bad dat God tot hem spreken mocht, opdat hij die stem mocht naloopen, totdat hij haar gegrepen had en God kennen mocht, en datzelfde gebed heb ik dikwijls gebeden en het is verhoord. Ja, ik heb de waarheid gevonden! De negatieve philosooph weet, wat de doortocht door de Roode Zee is. Hij zelf heeft dien doortocht mede gemaakt. Ook in hem heeft de geestelijke Israeliet den vleeschelijken Pharaö achter zich gelaten, en is op den anderen oever uitgegaan. Hij weet wat die stem van Damascus is, die niemand hoorde dan Paulus alleen, en het licht dat hem van den hemel omstraalde, want het licht heeft hém omschenen, de stem heeft tot hém gesproken. Hij weet wat dat vuur in het doornbosch was, dat de struiken niet verteerde: een Eleatisch vuur. Hij weet wat het zeggen wil, dat Mozes, die zich ver boven de andere Israelieten verhief, Gods אחוריים zag, God in den effectus. Hij ziet God niet, want God kan niet gezien worden absoluut. Hij bestaat niet absoluut, en Mozes is een mensch als wij. Maar hij ziet God in den effectus, in Zijn werk, in Zijn daden. Zoo heeft Jakob met God geworsteld en heeft Hem overmocht. Zoo heeft Augustinus gebeden om God te zien. Zoo heb ik ook menigmalen gebeden om God te zien, en heb Hem gezien. Ik ben die Ik ben; dit is (want het Hebreeuwsch heeft twee tijden: het perfectum, waardoor wordt uitgedrukt dat iets is, onveranderlijk is, op zich zelf is, in geen betrekking tot iets anders is: en het imperfectum, dat uitdrukt wat afhankelijk, wat in betrekking tot iets anders is); Ik ben die Ik voor u in betrekking tot u ben, zooals gij mij ziet in den effectus.

Mijn tweede mysterie is: wie is Jezus? Stelt u voor dat iemand de wereld ontvlucht, die hem niet voldoet, en zich in de woestijn begeeft, om daar te vinden wat hij zoekt. Maar hij gevoelt zich nog niet voldaan, hij heeft nog niets gevonden. Hem hongert en de geest der wereld fluistert hem toe: ‘zeg dat die wereld, die gij ontvlucht, toch zóó slecht niet is. Zeg dat wat gij voor steenen gehouden hebt, inderdaad brooden voor u zijn. Voed u weêr met dat wat gij als wan-voedsel verworpen hadt, en die steenen zullen brooden worden.’ Ja, zij kunnen het voor u worden, gij hebt slechts te willen, maar het einde zal openbaren of het goed voedsel is geweest. Stel dat die mensch aan den geest der wereld weêrstand biedt, dat hij niet meer voor brood wil aannemen, wat hij weet steenen te zijn, en eindelijk zal hij het hoogere voedsel vinden, dat hij zocht; uit den Hemel zal het komen. Wie is nu Jezus? In de Evangeliën wordt ons ééne tijdsbepaling gegeven, onder al het schoone en heilige

ééne koude prozaïsche opmerking: dat Jezus geboren werd onder de eerste *ἀπογραφὴ*, toen Quirinus over Syrië stadhouder was. Die *ἀπογραφὴ* is er nimmer geweest. Die tijdsbepaling is valsch. Wie is dan Jezus? Hij zelf antwoordt *ὅτι καὶ λαλῶ ὑμῖν*: wat ik u ook zeg. Zijn *λαλία*, zijn *λόγο□*, dat is hij voor ons. Hij bestaat voor ons niet anders dan in zijn *λαλία*, dan in zijn *λόγο□*. Maar zijn *λόγο□*, dat is hij. Wat hij in betrekking tot ons is, dat is hij: en die betrekking tot ons is zijn woord. En dit is het verhevene, dit is het gentleman-like in Jezus, dat hij niet liet wroeten in zijn eigen wezen, maar zegeningen verspreidend om zich heen, ontsnapte mot zijn eigen *ik*, waar men het zocht te grijpen. Jezus was de Schouwer bij uitnemendheid. Daarom stelde hij Maria, de schouwende Maria, boven de practische Martha. Het is goed dat er ook Martha's zijn; niet allen kunnen bespiegelende philosophen worden, maar de Maria's staan toch boven haar. Op Petrus, de *πέτρα*, werd de kerk gebouwd, maar Joannes was de geliefde discipel. In de middeleeuwen vergeleek men het practische leven bij Lea, die meer kinderen baarde on spoediger, maar het bespiegelend leven bij Rachel, Rachel met haar schoone oogen, die maar twee zonen baarde, maar meer waard dan die velen. En gij weet, wie die *Ben-Jamin* is, die *Ben-Oni*, die zoon der smarte. Ik die veel geleden, gebeden en geworsteld heb, ik weet het ook. Er is onlangs een werkje in het licht gekomen van Pécant, waarin met veel oprechtheid en eerlijkheid wordt aangetoond dat Jezus niet zondeloos was. Het is met oprechtheid geschreven en niet te weêrspreken, als men met den schrijver uitgaat van het denkbeeld, dat Jezus een man van het practische leven was. Want het bespiegelende leven staat hooger, en wie op den hoogeren trap niet staat, is niet volmaakt. Het betere sluit het goede niet uit, maar het is een van de eerste eischen der volmaaktheid, het goede op te offeren aan het betere. Maar Jezus was een schouwer, de *θεωρὸ□* bij uitnemendheid. Daarom kon hij zondeloos zijn. En zóó wordt ons ideaal ons niet ontnomen. *σύ, τί□ εἶ; ὅτι καὶ λαλῶ ὑμῖν*.

Mijn derde mysterie: *de wet*. De wet, als de eerste bladzijde bij Kant, onderstelt den mensch nog op het kinderlijk standpunt, maar zij helpt mede om hem op te voeden. En eenmaal moet hij zóóver gebracht worden, dat hij als Paulus de negatieve philosophie ook op haar toepast. Want wat kan de indruk van een ernstige oprechte lezing van den brief aan de Romeinen anders zijn dan één pennestreek, maar een geniale pennestreek, die Paulus door het gansche Oude Testament haalt, waarin hij slechts twee teksten laat staan; één uit Genesis: ‘Abraham geloofde en het werd hem tot rechtvaardigheid gerekend,’ de

andere uit Habakuk: ‘De rechtvaardige zal uit het geloof leven.’

Mijn vierde mysterie: de reformatie. Wat Paulus in den brief aan de Romeinen deed met het Oude Testament, dat deed Luther in zijn werkje over den brief aan de Galaten. Nog herinner ik mij den indruk door de eerste lezing van dat werkje op mij gemaakt, waarmede ook hij tot het zalig nihilisme voert. En het werd mij duidelijk, waarom de Roomsch Catholieke kerk hem noemde den Solarius, als die maar één woord gebruikte: *Fides*, en wederom *Fides*, en *Fides* ten derde male. Het werd mij duidelijk dat Schwedenborg beweerde Luther in den hemel gezien te hebben, op een wit papier altijd schrijvende: Glaube, Glaube, Glaube. - Ook voor ons staat de boom, aan welks tak wij het alles afsterven, het zalig nihilisme plukken, de *σταυρὸ*□, het kruis, het teeken waarin men overwinnen zal. Het staat voor ons opgericht om ons tot een nihilisme te voeren, waaruit het geloof - tot een dood, waaruit een nieuw en eeuwig leven - tot een macht, waaruit een morgen rijst. De nacht is stil en donker. In den nacht stelen de dieven en ontbloot de moordenaar zijn dolk. Ook het lijden van Jezus was in den nacht het hoogst geklommen, want toen verloochende zijn discipel hem. Petrus verloochent Jezus in den nacht: het is alomme zwart en donker. Maar op hetzelfde oogenblik kraait de haan, het teeken van den morgen: de zon wendt zich naar de aarde toe: Christus werpt een blik op den zondaar. Uit het donker daagt het licht, uit den dood een nieuw leven. Zóó dachten ook de eerste Christenen, en vergeleken de zon met Christus, als zij hun morgenlied zongen. Zóó rijst ook uit het nihilisme eerst een nieuw waarachtig leven.

Jongelieden, die mij hoort! de vrijheid is geen publieke vrouw, die wandelt op de straten en haar bekoorlijkheden veil heeft voor den eersten, die haar aanrandt. Zij is de dochter van het nihilisme, waartoe men eerst door veel worsteling komt. Wie waarachtig vrij wil zijn, moet eerst gebonden wezen; uit den nacht moet zich de morgen, uit het niets het ware leven, het waarachtig geloof verheffen. Nog zijn er zielen, zwakke zielen, die de fijne berglucht niet verdragen kunnen, vreezende voor een geestelijk rhumatisme, en die liever in de bedrukte laagte blijven wandelen. Maar gelooft het niet, wanneer men u de bespiegelende philosophie voorstelt als een gevaarlijke vijandin, die u liefelijk medesleepen en in het verderf storten kan. Zij zal de rookende vlaswiek niet uitdooven en het gekrookte riet niet verbreken. Maar als gij zelven de vlaswiek dooft en het riet verbreekt, als de moderne theologie zoover gaat, dat zij meent den

Christus niet meer te behoeven, dan zal de philosophie roepen: noster est! manum injiciet. Wanneer de priesters zelven in den tempel loochenen, wien zij moesten dienen, dan zullen de kinderen van hem getuigen, kinderen, kleine kinderen, ja! maar schouwende kinderen. En zoo de theologie den tempel afbreekt, in drie dagen bouwt de philosophie hem weder op!

Zoo sprak Martinus, vergetende dat hij de kerk begon te lasteren. En toen hij dan ook de volgende week voor een talrijk gehoor zijn vierde voordacht begon, had er een zonderling vreemd tooneel plaats. Martinus begon met vergiffenis aan de Kerk te bidden, aan de kerk die hij beleedigd, die hij miskend had. Hij sprak het uit, niet te zullen voortgaan, vóór dat die vergiffenis hem geschonken was. Hij vroeg haar te ontvangen door den mond van een der dienaren van de Kerk, van welk kerkgenootschap ook, leeraar of Hoogleeraar. Hij vroeg absolutie van de Kerk. Zoo er één was onder de toehoorders, die het recht had uit naam der Kerk te spreken, hem verzocht hij op zijn vraag te antwoorden: Heb ik de vergiffenis der Kerk? - Na een lange pauze antwoordde een stem: Ja. En Martinus ging nu weder voort. Die dat tooneel hebben bijgewoond, herinneren zich in hun leven geen oogenblik, zoo pijnlijk als de pauze tusschen vraag en antwoord. De oprechtheid van Martinns, de angstige toon zijner stem, zijn deemoedige woorden, de groote stilte in de eivolle zaal, - maakten zulk een indruk, dat het antwoord van den predikant, die de absolutie uitsprak, met een zucht van verlichting werd vernomen. Martinus sprak sinds dat voorval niet meer over theologie.

XVI.

Alles zinkt weg, alles moet voor onzen geest verdwijnen; het bestaande, dat slechts schijn is, moet geheel te niet gedaan worden, wil het ware Zijn zich in ons openbaren: - dat was dus de conclusie, waartoe Martinus bijna met onverbiddelijke logica gekomen was. Het werd dus NACHT om en in Martinus' gemoed. Maar niet een nacht, zoo als eens Novalis zich dien voorgesteld had, toen hij zijn Hymnen aan den Nacht schreef; een toestand, waarin men reeds een voorsmaak van het

hemelsche heeft; waar droom op droom den geest verrukt en men reeds met het Oneindige, met den Christus omgaat; een gloeiende, verterende mystieke zucht naar de oneindige Liefde:

> O! sauge Geliebter,
> Gewaltig mich an,
> Dasz ich entschlümmern
> Und lieben kann.
>
> Ich lebe bei Tage
> Voll Glauben und Muth,
> Und sterbe die Nächte,
> In heiligen Glut.

neen, - een doode, monotone loodzware nacht, zonder droom, zonder begoocheling, maar met veel angst.

Dat abstraheeren der levensbeschouwing van het begrip van God en van het begrip van het toekomend leven, wreekte zich. Hij hield voor zich zelven nu als vaste regel, te blijven denken en peinzen buiten elke bezieling door het Godsbegrip om: hij wilde nu wat hij gezegd had à la lettre opvolgen. Ruw en hard zijn. Zijn hart verharden. En ziet, hij moest na zijn voordrachten in het Athenaeum reeds ondervinden, dat men in de wereld straffeloos zulk een overtuiging haast niet uitspreekt. Vroeger, toen hij in Felix Meritis, in vol enthousiasme over het geluk van zijn standpunt, luide bekend had de richting van Fichte te volgen, had hij dikwijls moeten glimlachen als de wereld zulke wonderlijke gevolgtrekkingen uit dat zeggen maakte, en hem voorstelde als iemand, die onbeleefd genoeg was het bestaan van een ieder weg te cijferen: hij had een vrolijken lach soms over bij die kluchtige verontwaardiging der menschen. Doch nú was het geheel anders. Hij was nu volmaakt niet begrepen. Hij had pogen duidelijk te maken, dat het begrip der Godheid uit de philosophie streng moest worden verwijderd: de philosooph moest atheïst zijn: evenmin als de geschiedenis en de mathesis en de physica zich met het Godsbegrip bemoeit, evenmin moest de philosophie het doen. Aan de theologie laat zij de kennis van het Godsbegrip over; zij bemoeit er zich niet mede; en het is een verwarring van denkbeelden, als men in de contemplatieve philosophie van een transcendenten, immanenten, of welken anderen God ook spreekt.

Tegelijkertijd droeg hij met groote vrijmoedigheid de verhalen van het Oude en Nieuwe Testament als symbolen voor. Hij verklaarde ja, dat hij den Bijbel voor het Heilige Boek bij uitnemendheid hield, maar de daarin vervatte gebeurtenissen kregen onder zijne behandeling zoo dikwijls den naam van allegorie, van symbool, dat men niet wist hoe hij 't opvatte. De menschen begrepen van dat alles niets. Om zich heen hoorde Martinus zich langzamerhand uitmaken voor een Godsloochenaar, een Atheïst. Wat Martinus als methode van onderzoek voordroeg, werd door hen als gemoedsovertuiging verstaan en schromelijk voelde hij zich miskend. Voor die miskenning, die zoo het innerste der ziel raakte, had hij geen lach meer over.

En zeer zeker, voor wie niet geheel zijn geestesontwikkeling als het ware mede had doorloopen, voor dien wemelde - om niet erger te zeggen - elk zijner laatste voordrachten van de grofste inconsequentiën en tegenstrijdigheden. Ofschoon zijn uitspraken altijd - men wilde het gaarne bekennen - den stempel droegen van het krachtig genie, kon men, als hij het woord ergens over nam, onmogelijk voorzien in welken zin hij concludeeren zou. Het ééne oogenblik hield men hem voor den beminnelijksten Christen: en reeds het volgende oogenblik was de opvatting hemelsbreed hiervan verschillend.

Zoo was het oordeel der menschen, en Martinus vond dus bij niemand ter wereld eenigen steun toen hij het stoutste bedrijf der philosophie wilde beginnen: het denken abstraheeren van het Godsbegrip.

Toch met moed zich in dien nacht geworpen, hoe guur ook de nachtlucht door zijn gescheurden mantel drong; scheuren, door welke de booze wereld den hoogmoed meende te zien henen schijnen. Het huiverde hem echter. Daar was bovendien nog een ander diep gevoel van onvoldaanheid voor hem gekomen. Een onvoldaanheid, opgewekt door de weinige vruchten van zijn eigenlijk gezegd rechtsgeleerd onderwijs. Die rechtsgeleerdheid, waaraan hij zijn leven had moeten wijden, nam toch eigenlijk slechts zeer weinig van zijn geest in. Ja hij had, omdat hij een rijke talentvolle geest was, zich in die rechtstudie een zekeren naam gemaakt. Tal van opstellen, hetzij afzonderlijk uitgegeven, of met studies van zijn vriend A. de Vries te samen gevoegd, of anders in de rechtsgeleerde Tijdschriften geplaatst, hadden bewezen dat hij, al was hij niet in de eerste plaats een juridiek hoofd, toch op

het terrein der jurisprudentie onder de beste namen mocht geteld worden. En de colleges, zoo boeiend gegeven, zoo frisch en nieuw, waren eenig in haar soort geweest. Doch ziet, eigenlijk gezegde leerlingen in de Rechten wist hij, op zeer zeldzame uitzonderingen na, niet te vormen. Dat wekte een gevoel van onlust voor de colleges op. Reeds bij de serenade, die in 1857 de studenten hem brachten, zinspeelde hij reeds, dat hij wellicht niet altijd meer hoogleeraar in de Rechten zou blijven. Hij dacht er soms over, die betrekking neder te leggen. Doch om te leven moest hij iets doen, iets uitrichten, iets arbeiden voor de maatschappij. Hij voegde zich dus weder in het college geven, en vergeleek het met het tentenmaken van Paulus, waardoor ook deze 't brood verdiende. En - voegde hij er bij - Paulus maakte waarschijnlijk *goede* tenten: men moet alles zoo goed mogelijk doen. Het professoraat was dus geen doel meer, maar slechts een middel, te beter, omdat het hem later zooveel tijd overliet voor zijn philosophische studiën.

Het was dan ook treurig op te merken, hoe zeer de colleges verminderden. Met quasi-opgewektheid stond hij soms daar te spreken. De rede begon vloeiend, maar weldra zag men dat de gedachten een gansch anderen loop hadden genomen als de woorden: de voordracht haperde, en stotterend en zich repeteerend sleepte de weleer zoo bezielde Martinus zijn les ten einde; hier had iets plaats (in omgekeerden zin) als met het lied van Mozart's Don Juan:

> - une mélancolique et piteuse chanson,
> Respirant la douleur, l'amour et la tristesse.
> Mais l'accompagnement parle d'un autre ton.
> Comme il est vif, joyeux! avec quelle prestesse,
> Il sautille! - on dirait que la chanson caresse
> Et couvre de langueur le perfide instrument.
> Tandis que l'air moqueur de l'accompagnement
> Tourne en dérision la chanson elle-même,
> Et semble la railler d'aller si tristement.

Martinus wilde als het ware zich zelven en de jongelieden vóór hem bedriegen, en doen alsof hij nog liefde voor dat recht had; maar helaas! de afgematheid en de verveling waren slechts al te zichtbaar. Reeds waren eenmaal de Curatoren op zijn college geweest om te zien of het gerucht waarheid sprak: -

verbeeldt u de Curatoren, die anders zich zoo zorgvuldig onthouden van bemoeienis in het geven van onderricht, zij, als waren zij inspecteurs, zittende op een college, en nog wel bij den vroeger zoo schitterenden Martinus!

En Martinus had nog andere leerlingen gehad, dan juist die studenten in de Rechten. Daar waren er enkelen geweest, die zich zeer tot hem voelden aangetrokken, die in werkelijkheid zijn discipelen ook in de philosophie wilden worden. Enkelen in wier borst hij dezelfde liefde voor de ideeën zocht in te planten. Enkelen die hij - als hij zich met Socrates mocht vergelijken - zwanger had willen maken om aan vruchtbare denkbeelden het leven te geven. Zijn levende boeken, zoo fluisterde hem zijn illusie soms in. En ziet, die weinige discipelen, zij waren zoo gemakkelijk te tellen - men kon wel misschien tot vier tellen - die weinige leerlingen, opgebracht door hem met een zorg als van een moeder, zijn lievelingen - hij zag ze door den realistischen tijdgeest aftrekken van de hoogte der speculatie, waarop hij ze zoo gaarne hun tenten naast de zijne zou hebben zien opslaan! De één snelde op reis na een langen studietijd, op reis, om de wereld van schijn te zien; een tweede bekende blozend dat hij een andere liefde had, liefde voor de vrouw in wie Martinus juist de verzinnelijking van den schijn zag, de vrouw, zelve nog half natuur, die in menschelijken vorm den mensch zocht te verleiden en te vervoeren; de ander wierp zich juist in de moderne ideeën, door hem zoo veracht, en een vierde had den moed niet om langer door te denken: - kortom, zij allen begaven hem en lieten hem alléén.

Geen treurende weêmoed beving hem, maar de nacht werd slechts des te ontzettender. Het was een troostelooze eenzaamheid, een folterende leêgte. Soms sloop de koorts het lichaam binnen: Martinus zag de natuur, den schijn, nogmaals moeite doen om hem ten onder te brengen. Hij wilde zich niet door de natuur laten beheerschen. Rustig bleef hij doorwerken en doorpeinzen. Krijgt men koorts van één dag te werken, welnu, overwin ze door twee dagen te arbeiden, was zijn leuze. En hij werkte door. Op zijn eenzame kamer (hij woonde niet meer met het huisgezin der van der Hoevens) pijnigde hij zich om de natuur te bedwingen. Dagen lang at hij niet. Doch altijd was de geest werkzaam. Alle diepten, die nog te onderzoeken bleven, werden doorzocht. Hij had nu al zijn boeken verkocht. Zijn ontzettend geheugen stelde hem in staat den inhoud van elk boek, als hij 't wilde, bijna letterlijk

te onthouden: al die boeken waren dus voortaan overbodig. Hij had ze allen verslonden. Alleen zeer karakteristieke, van den gewonen vorm afwijkende, boeken werden nu gelezen. Zoo vooral Schwedenborg, of het mogelijk ware dat deze eenig licht kon geven. Van dien tijd dagteekenen drie gedachten (geheel theosophie) die hij liet drukken en met verzoek van geheimhouding toen ter tijde aan eenige weinige vrienden mededeelde. Zij laten zien waarmede de geest van Martinus toen bezig was. Zij dragen de dagteekening van 20 Februarij 1862.

1.

'Johann Georg Hamann, de *Magus im Norden*, was geen vriend van den *Sterrenhemel*. Hij hield het met de ééne *zon*. "De sterren," zegt hij, "zijn een oneindige tautologie, zoo als de golven der zee en het zand aan hare oevers."

Abraham heette oorspronkelijk Abram, de verhevene vader. Maar hij wilde hebben eens *groote* nakomelingschap. Zijn geloof moest - (zoo wenschte hij in dwazen waan) - het geloof worden van velen. Toen zeide hem de Heer met fijne ironie, dat die nakomelingschap zijn zou als het zand der zee en de sterren des hemels: - dat wil zeggen, dat zij *niets waardig* zijn zon. Van toen af werd zijn naam veranderd in Abraham, אַב דַּי הָמוֹן, dat is: vader eener slechte massa, of slechte vader der massa.

Gods wijsheid verbeterde later zijn dwaasheid en maakte de *σπέρματα* in Plurali, tot een *σπέρμα* in Singulari.

De treffelijken bevinden zich altijd als Loth in Sodom. Sodom en Gomorra waren te groot om ten behoeve van Loth gespaard te worden. Maar hij nam zijn toevlucht tot een *klein* stadje, *Zoär*, aldus van wege zijne kleinheid genoemd. Genesis XIX, 20, en *die* stad bleef bewaard.

2.

De verborgen naam van God is niet Jehova, Jahve, maar Ahve met Aleph, in plaats van *Jod*. Zoo komt de naam dan ook voor, waar hij het eerst vastgesteld wordt. Exodus III, 14. De *Jod* moet weder verdwijnen: *οὐκ ἦν οὕτω□ ἀπ' ἀρχῆ□*. Daarop schijnt geduid te worden Exodus XVII, 16, van welke plaats de verborgen zin deze schijnt te zijn: "Zoo lang er een Jod is in den naam van Jah, is er strijd." Jezus zegt, dat wanneer hemel en aarde voorbijgaan, een *jota* uit de wet zal verdwijnen. Jehova werd eigenlijk uitgesproken Jaö. Neemt men nu de i weg, dan blijft aö over. 'Ahve beduidt: *ik ben, 'εγω εἰμι*. Ziedaar het

mystieke van de Apocalypse: *ἐγω εἰμι το α και το ω*; *ἐγω εἰμι* en *α και ω* is tweemaal het zelfde.

De gansche wereld bestaat slechts in het bewustzijn van den *mensch*, zoo als de idealistische philosophie leert. Omnia in homine ex homine et ad hominem creata sunt. De mensch kan dus niet anders zeggen dan: *Ik ben het*. Hij kan niet buiten zijn eigen geest treden: - zijne monade heeft geen *fenestras*, gelijk Leibnitz het uitdrukt, en hij kan derhalve geen andere leer voordragen dan deze: *Ik ben wat ik ben*. Exodus III, 14. Toen Jezus zeide: *ἐγω εἰμι*, Joann. VIII, 24 en 58, namen de Joden steenen op.

3.

De Roomsche kerk is daarin van de Protestantsche kerk onderscheiden, dat zij naast het *Sacrament* van den *Doop*, ook nog dat van de *poenitentie* aanneemt, en wel in dien zin, dat de poenitentie niet strekt om de *doopgenade* wederom op te wekken en levendig te maken, maar eene zelfstandige waarde voor zich zelve heeft. Tegen die leer is reeds van te voren profetisch opgetreden de Brief aan de Hebreeën, leerende dat het ware offer maar ééns geofferd en het bloed van Christus ons maar éénmaal toegeëigend wordt. Symbolisch wordt dit karakter der Roomsche kerk afgebeeld in de geschiedenis van haren representant, den apostel Petrus, die, toen Jezus gereed was zijne voeten te reinigen, op nieuw met het geheele *ligchaam* wilde gewasschen worden. De Christen eenmaal gedoopt is voor altijd in beginsel *rein*. Slechts de voeten, waarmede hij op de aarde treedt, worden door de gemeenschap der wereld bezoedeld.’

Maar wat hielpen deze gedachten tegen den woedenden storm die allengs in het hoofd van Martinus begon te woelen? Soms was het alsof hij van de visioenen, waarvan Schwedenborg sprak, was omgeven; dan weder werd alles zoo ledig en zoo onuitsprekelijk stroef. Het begrip van onsterfelijkheid, dat hij logisch had laten varen, nu ook geheel vaarwel te zeggen, kostte hem geweldige moeite. En toch, het plan van het nihilisme, dat hij zich had voorgesteld, eischte dat gebiedend. Van tijd tot tijd wierp hij zich dan ook in eens in andere studiën, ten einde die bange oogenblikken niet meer te verduren. Hij stortte zich op de geschiedenis, bereid en gereed om in 1863, toen de Hoogleeraar der geschiedenis uit Amsterdam vertrok, daarin college te geven. Het was pen oogenblik van verademing, en de studenten dankten aan dit oogenblik weder de

tintelende lessen over de Fransche revolutie, waarin hij de dogmatiek der revolutie op boeijende en welsprekende wijze uitéénzette. Die studie der revolutie maakte hem bijna - in den overspannen toestand waarin hij was - zelven tot een revolutionair. Een brief van 17 Februarij 1863 aan een zijner vrienden geschreven, behelst het volgende:

> ‘Mij dunkt, gij moest u op den voorgrond stellen, om, met beleid en omzigtigheid, eene collecte en geldzending van hier naar *Polen* te organiseren. Ondersteuningen van de Philhellenen hebben tijdens de jaren in de twintig de Grieksche vrijheid gegrondvest, en Amsterdam's deelneming was toen lang niet de minst belangrijke. De Poolsche zaak is niet minder schoon, en het geheele Westersche Liberalisme is er bovendien bij geïnteresseerd, dat Rusland door het verlies van Polen op Azië teruggeworpen en zoo alle pressie op de Westersche belangen verdreven worde. Leent gij uwen naam, dan ben ik bereid als eerste inzet den zilveren inktkoker met Fichte's beeldtenis, dien ik voor mijne voordrachten in Felix als geschenk ontving, ter versmelting in te zenden. Handel naar uw goedvinden en overtuiging.’

Aandoenlijk was dat aanbod van den inktkoker, het eenigste wat hij toen bezat, en waaraan hij zoo hooge waarde hechtte. - Doch met wat enthousiasme hij zich ook toen op al die historische studiën had geworpen, het sprak van zelf, dat het gemoed, de geest daarmede niet bevredigd waren. Die geest was gewoon met de oneindige begrippen te werken en voelde zich gebonden in al die historische voorstellingen, waar het idee zoo getroubleerd te voorschijn trad. De oude vragen kwamen dus met hernieuwden aandrang weder boven en lieten hem rust noch duur. Waar was die schoone éénheid tusschen philosophie en religie, eens na zooveel innerlijken strijd verkregen? Ach! hij had na den dood zijns vaders de kerk verlaten omdat zooveel schijn en waan zich aan die kerkelijke inrichting hechtte. Maar had hij goed gedaan? Hij bleef toch het sterke communauteits-gevoel behouden. Eens drong hij binnen in een openstaand kerkgebouw. Het bleek een Catholieke kerk te zijn. En des avonds vertelde hij, onder het storten van veel tranen, hoe diep bedroefd hij was geweest, toen hij, in die Catholieke kerk, de menschen zich om de Tafel des Heeren zag verdringen, hongerend en dorstend naar de gemeenschap met Hem, die het

ware voedsel hunner ziele is, hun eeuwigen Verlosser in deze rampzalige wereld. En de vraag stelde zich aan hem voor, of die Catholieke kerk dan toch eigenlijk niet als religieuse gemeenschap de eenige ware kerk was. Hij had nu al haar kerkvaders en heiligen, voorzoover het hem mogelijk was, bestudeerd. Reeds vroeger had hij altijd gehecht aan Heiligen-vereering, aan de Kommunie, aan de Mis en aan geheel de heerlijke rangregeling van haar Kerk. De Mariavereering was altijd een zijner liefste leerstukken geweest. Toen hij in 1854 aan de studenten van zijn vader op het Eristicum zijn denkbeelden ontwikkelde, was de eerste voordracht, die hij hield in het bijzijn van zijn vader, aan de Maria-vereering gewijd. Hij noemde toen het onderzoek naar dat leerstuk een opsporen wat de Catholiek heeft en hetgeen wij Protestanten missen. De twee groote afdeelingen der Christenkerk (zoo sprak hij toen) moeten toch later één worden: men heeft dus nu reeds bij de Catholieken crypto-protestanten, en bij de Protestanten crypto-catholieken. Het lied van Novalis:

> Wer einmal, Mutter, dich erblickt,
> Wird vom Verderben nie bestrickt,
> Trennung von dir musz ihn betrüben.....

dit lied suisde hem altijd in de ooren: die rhytmische klanken, op wier golving hij zich zoo dikwijls liet wiegen, lieten hem niet los. Bij gelegenheid van de verheffing tot dogma van het aloude gevoelen omtrent de zondeloosheid van Maria - onbevlekt zelfs toen zij in den moederlijken schoot ontvangen werd! - verzekerde hij aan Catholieken, dat hij dat leerstuk aannam; dat het ondenkbaar was Christus te doen geboren worden uit een persoon die ooit, al was het ook nog zoo kort, onder de heerschappij van den Duivel had gestaan. Er behoefde niet veel stappen verder gedaan te worden. Zou misschien in die Catholieke kerk, die al die leerstukken en mysteriën bevatte, dan niet die rust te vinden zijn, die hij nu vruchteloos overal zocht? Zou hij daar niet in zijn misschien zoo korstondig leven kunnen vergeten, dat hij al denkende zich losscheuren moest van het Godsbegrip, maar bovenal van het idee der onsterfelijkheid? O! dat begrip van nacht, het was eigenlijk een begrip vol wanhoop: hij wenschte dan maar te sterven, dan was het gedaan met hem en met al die gedachten! In wanhoop liep

hij des nachts over de kamer, waar de slaap nooit, nooit zijn moede oogen sloot. ‘Mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten!’

XVII.

- Fragment. -

..... Hij was ontvlucht als een hert aan zijn vervolgers. Waarheen te vlieden? Naar de zee, wier ruischend golfgeklots hem als kind ééns zoo had geboeid. Het was een Octoberdag van het jaar 1866. Hij was op het strand gekomen, alleen, verre van alle menschen en woningen. De reuzengolven kwamen met daverend geweld neder en beukten het strand. Hij was zoo klein tegenover die onmetelijke zee. De oogen dreven zonder rust, zonder doel: hij stond in zijn gedachten verloren. Daar scheen een denkbeeld hem wakker te maken. Wat! indien hij de natuur eens macht gaf over hem: indien hij eens wilde bekennen, dat zij de sterkere was gebleven en dat hij den kamp had moeten opgeven. Het eindige leven was zóó rampzalig, dat het der moeite niet loonde zóó ingespannen te strijden. Dan zou er misschien slaap komen, dan ware het nacht. Men mocht, ja, den dood niet zoeken, maar de natuur verzoeken, dat was iets anders, dat was toch nog een meesterschap - zij het nog zoo gering - over die natuur. En hij zat reeds te midden van de golven, wachtend of misschien een zware golf zou willen komen en hem mede zou voeren tot de eeuwige rust, tot den eeuwigen nacht. Doch de golven wentelden wel om hem heen, verhieven wel haar kruinen tot hem - maar bij hem gekomen, braken zij en vloeiden zij machteloos henen. De natuur wilde hem zóó niet overwinnen.....

XVIII.

Toen Martinus uit zijn krankzinnigheid ontwaakte (hij was door zijn broeder en zwager naar Leiden gebracht en later in Utrecht geleid, om daar verpleegd te worden), was het met schokken, dat hij zich zelven hervond. Zijn ziekte was geweest een absolute negatie van zich zelven: al de verschijnselen daarvan waren vlak het tegenovergestelde van hetgeen hem anders kenmerkte. Een hardnekkig stilzwijgen over hetgeen er in zijn ziel omging, was de eigenaardige trek. Gewoonlijk liep hij - nog te Leiden zijnde - in het oneindige den tuin rond of lag op een rustbank, zonder een woord te zeggen. Zijn uiterlijk was huiveringwekkend, niet zoozeer door het uitgeteerde van zijn lichaam, maar vooral door het wezenlooze van zijn oog. Uit dien wezenloozen toestand, die slechts een oogenblik ophield, toen men hem naar het gesticht te Utrecht bracht (iets dat hij niet heeft kunnen vergeten of vergeven), moest hij nu stap voor stap ontwaken. Eerst werd hij weder zeer orthodox, maar een orthodoxisme dat zich over de Protestantsche en Catholieke kerk tegelijk uitstrekte. Hij hoorde met stichting een der streng orthodoxe predikanten en iets later begaf hij zich weder in een Catholieke kerk. Hij had zich in een biechtstoel begeven, in de hoop, dat hij ontbonden zou kunnen worden van de schuld der zelfverheffing en redevergoding, die zwaar op hem drukte: maar de biechtvader, die verscheen - een Pater Dominikaan, die hem volstrekt niet kende - hoorde met verwondering, dat hij nog nooit had gebiecht, en weigerde toen hem de absolutie te geven: daaraan moest - zoo sprak de Dominicaan - een volledige aanvaarding der Catholieke doctrina voorafgaan. Hij beval aan Martinus een paar boeken aan, die hij lezen zou. Martinus las die boeken - het waren zeer goede - doch daar is het ook bij gebleven. Die zeer orthodoxe stemming, een herademing uit ‘zijn ziekte der geleerden’, zoo als hij later den toestand van het jaar 1866 noemde, duurde echter niet lang. Hoe meer hij tot zich zelven kwam, des te meer kwam de oude Martinus van de periode na 1860 weder boven; maar nu zonder angst, bijna in rust. Hij scheen zich geresigneerd te hebben, om aan het begrip van onsterfelijkheid - dat wat hem het meeste moeite had veroor-

zaakt - niet te hechten. ‘Weet ge - zoo sprak hij tot een vriend - wat ik denk. Ik heb altijd het leven bij het woord genomen, en dat is mij ook gelukt. Ik ben in mijne beschouwing van het leven niet bedrogen geworden. Maar als ik nu aan de onsterfelijkheid geloofde, en het was eens niet zoo, dan zou ik bedrogen zijn, en dat wil ik niet.’ Hij zelf leidde dan ook, toen hij weder geheel beter was, zijn ziekte en alles af uit het wegzinken en herleven van zijn *on*geloof aan onsterfelijkheid. Dat was misschien wat al te absoluut alles in één dogma gelocaliseerd, maar toch - dat dogma speelde bij zijn geheele levensopvatting een groote rol.

Van nu af was hij dus teruggegeven aan de aarde en zocht hij de oneindigheid weder midden in het eindige, en de eeuwigheid in het oogenblik. Zonderling waren de vormen, waarin zich die zucht en die drift om het eindige te leeren kennen, openbaarde. Naweeën van den ziekelijken toestand, waarin hij verkeerde. Hij - de eenzame kluizenaar van weleer - wilde reizen, de wereld zien. Hij reisde op het einde van 1866 naar Londen, naar Berlijn, gejaagd, bijna zonder geld, staande een ganschen langen rid door Duitschland in een wagen vierde klasse, te midden van de ellendigste en armoedigste volksklasse. Hij kreeg soms in ernst een materialistischen zin, hij, de vroegere idealist! Ten minste hij berustte in veel, waartegen hij vroeger met den uitersten hartstocht had gestreden. Hij nam nu het leven aan voor wat het was, zonder eenige illusie, bijna zonder ideaal.

Hoe meer hij in dien toestand voortleefde, des te grooter was het gevoel bij hem, dat het eigenlijk leven voor hem gedaan was, en dat zijn gezondheid en krachten hem slechts toelieten passief indrukken hier en daar op te vangen. Een soort van neêrslachtige onverschilligheid omtrent het leven maakte zich van hem meester, slechts nu en dan afgewisseld door een naieve verwondering over dit of over dat, wanneer iets nieuws zich aan hem voordeed: en bijna altijd, zoodra hij aan het spreken kwam, kenmerkte hij zich nu door zijn sublieme ongeloovigheid aan dat waaraan anders de Christenen zich in de eerste plaats hechten.

Een kenmerk van dien tijd was ook zijn zucht om de menschen op te zoeken. Het alléén zijn was niet meer zijn lust en zijn leven. De verschillende, grootere bijeenkomsten der letterkundige maatschappijen, die jaarlijks gehouden worden - wij bedoelen bijv. de Leidsche Maatschappij van Letterkunde

en het Utrechtsch Genootschap - werden door hem in 1867 bezocht. Dwalen zag men daar zijn droevige gestalte te-midden van de leden, met angstige hoop oplettend of zich ook iemand meer bepaald aan hem wilde aansluiten. Op de vergaderingen van de Evangelische Alliantie, in den zomer van datzelfde jaar 1867 gehouden, was hij ook nog een trouw bezoeker. Hij was toen zelfs *zéér* belangstellend. Hij herinnerde zich toen zijn omgang met da Costa van weleer en kon daarover met aandoening spreken. Maar anders waren dat niet de kringen, waar hij in 1867 het meest gezien werd. Neen, deze geest, die nu het leven in het eigen leven wilde vinden, zocht het liefst de kringen dergenen, die feitelijk (zonder zich van die overtuiging rekenschap te geven) zoo voortleefden. Hij zag de lichtzinnige wereld met zulk een nieuwsgierigheid aan. Die kringen hadden voor hem zoo iets raadselachtigs. Terwijl hij het leven als zulk een bittere marteling had doorgestaan, niet wetend waar soms het hoofd te bergen, beangstigd als hij was door al die vragen, waar het eindige aan het oneindige zich knoopte, leefden deze kinderen der eeuw, vrolijk en onbezorgd, luchtig en schertsend daarheen, in volmaakten vrede met hun bestaan. Les enfants du siècle, zich niet bekommerend om de questies van zijn en niet-zijn, van waarheid en schijn, van het al of niet transparant zijn der dingen op aarde. Dachten ze soms aan inhoud en vorm, het was niet dan bij het lied van Musset:

> C'est l'étui d'une perle fine
> La robe de Mimi Pinson,

En was het nog maar dat zij dachten aan die figuurtjes met den blos op de wangen, den kus op den mond, zoo even uit een schilderij van Watteau of van Boucher ontsnapt, ach, meestal wisten zij slechts te vertellen van de eerste de beste zeer moderne brune of blonde, trippelend op de maat van Offenbachs Duchesse. En als de wijn in de roemers fonkelde, als het gesprek levendig werd door allerlei kwinkslagen, hoe wisten zij dan aan hun tafels elken dag tot een feest te maken; het leven is zoo kort - dachten zij - de mensch beteekent zoo weinig, de fortuin lacht zoo grillig u toe; wat zouden wij het geluk zoeken, terwijl het daar is te genieten? Niet slechts even de lippen nat gemaakt, neen, met volle teugen het levensvocht gedronken! - Martinus zat eerst zwijgend aan tafel -

denkt u een der publieke tafels van Amsterdam - tusschen hen in; zonderlinge gedachten gingen door zijn brein, gedachten, die soms dwaalden langs de tafel van Plato's symposion; maar weldra mengde hij zich in hun gesprekken en wist hij door zijn groote belezenheid aan de meest alledaagsche dingen een belangrijkheid bij te zetten, die deze geroutineerde kinderen der eeuw hem benijdden; hij bestudeerde hen om te weten, hoe of zij toch zoo tevreden met het leven konden zijn; en zij zagen hem aan met eerbied en oplettendheid, bij zich zelven vragend, hoe iemand zoo kon wezen, en wat die geleerdheid ten lange leste iemand baatte? Zóó had ééns een tooneel plaats, dat ons altijd herinnert aan een der eerste hoofdstukken uit den Sartor Resartus van Carlyle. Het was den 29sten Februarij 1868, 's Konings verjaardag. Des avonds zou er assaut en bal zijn in 't Park. De officieren van de cavallerie, die dagelijks in de stad Elberfeldt aan de table d'hôte zaten, engageerden andere officieren, ook der schutterij, om dien dag daar gezamenlijk te dineeren, en zoo gingen er twintig ongeveer, van verschillende wapens, die 's morgens geparadeerd hadden, daarheen. Zij hadden vooruit besteld, zaten aan een tafel apart, naast de gewone table d'hôte. Een der oude leerlingen van Martinus was ook daarbij. Hij zag daar Martinus zitten met een vrij lang oranje-lint aan zijn knoopsgat. Een der officieren stond toen op en zeide: ik zal van der Hoeven vragen een toast te drinken op den Koning. De leerling van Martinus bad en smeekte den officier dit niet te doen, omdat hij vreesde dat men 't deed om hem te ridiculiseeren. Intusschen vergiste hij zich daar geheel in, want eerbiediger kon niemand toegesproken worden, dan Martinus door den officier. Martinus nam de propositie dadelijk aan. En toen het dessert was gekomen en de champagne gebracht, stond hij op en dronk op den Koning met zijn oude stem, die klonk als metaal, en waarbij ieder stil *moest* zijn. Zoodra Martinus opstond, was de tafel der officieren als één man met hem opgestaan; daarop volgde de table d'hôte, met uitzondering van twee heeren, waarvan één een vreemdeling was. Toen het klinken met Martinus en het enthousiasme wat bedaard was, kreeg men van de zijde der officieren die twee zittende personen in het oog, waarop een der officieren verklaarde, dat het niet te pas kwam te blijven zitten, als er op den Koning werd gedronken. Een oogenblik later ging een ander officier weder met een glas wijn naar die Heeren toe, om ze te ver-

zoeken op te staan en dan op den koning te drinken: - maar toen dat werd geweigerd en de Heeren zeiden dat zij aan een table d'hôte vrij waren zich te gedragen zooals zij wilden, draaide een der officieren hun den rug toe, en wierp de ander hun den wijn in het gezicht. De twist begon dus, het werd een rumoer, een luidruchtig geraas, een woedende twist; de stemmen doorkruisten zich ruw door de zaal: ontzettend was het gedruisch..... en Martinus zat dat alles stil aan te zien, hij merkte op, zeide geen woord meer, doch sloop later ongemerkt henen. Dat was de omgeving die Martinus zich toen het liefst koos.

In waarheid beschouwde hij het leven toen als een roman. Waarom - zoo sprak hij dikwijls - trekt de roman zóó aan? Het is omdat de held een idee heeft, waarvoor hij leeft en waardoor hij overwinnen moet. Hij gaat steeds daarmede vooruit, zonder te weten waarheen. Wanneer hij vooraf wist wat het einde zou zijn, was de schoonheid van het stuk verloren. Neen, alles geschiedt à point-nommé, alles is ingericht voor den held van het stuk, hij heeft zich met alles niet in te laten, het is beschikt, het loopt tot zijn heil uit. - Romans waren dan ook toen de boeken die hij het meest las. Met de nietigste fransche romans kon hij, die alle mogelijke diepzinnige boeken gelezen had, zich toen amuseeren.

Zijne studiën had hij toch anders ook met kracht weder opgevat. Hij was verrast toen zijn studenten hem na zijn ziekte zoo hartelijk weder aanspraken, bij gelegenheid toen hij zijn lessen hernam, en had die lessen met liefde weder opgenomen. Hij wilde ook weder zijn indrukken aan de studenten mededeelen, en ontwikkelde bijv. op meesterlijke wijze voor hen de beginselen waarvan de politiek van Bismarck (wiens optreden hij zeer bewonderde) uitging. Zelf had hij meer dan vroeger de positieve natuurwetenschappen eenigszins in den kring zijner studiën getrokken. Darwin's boek had hem zeer bijzonder aangetrokken: Wat philosophie betreft, mocht men hem het meest met het diepzinnige boek van Lasalle over ‘die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos’ zien zitten. Dit boek boeide hem ongemeen, en gaf hem bijna weder een gevoel alsof hij zich een volgeling van Heraclitus zou kunnen wanen. Die tijd was echter lang voorbij. De geniale Lasalle trok hem ook in zijne andere werken aan. Martinus bewonderde zeer zijn System der erworbene Rechte, waarin met alle werkelijkheid

gebroken wordt, doch tegelijkertijd viel hij met heftige studie op het Historisches Zeitschrift van Rudorff aan. Hij kocht dat geheel, las het met ongemeenen ijver en prees nog kort voor zijn dood den tijd gelukkig, toen met iedere aflevering van het Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft nieuwe ontdekkingen werden medegedeeld. Al het voortreffelijke in de rechtsstudie sedert geleverd, scheen voor zijn oogen toen niet te bestaan.

Hij gevoelde ook weder behoefte zich te uiten door spreken of schrijven, en het zijn twee belangrijke momenten hieruit, waarop wij nog de aandacht willen vestigen.

De eerste betreft dat spreken. Eigenlijk gezegde improvisatiën hield hij wel niet meer, maar hij had zich in 1867 weder laten inschrijven als lid van de Vrijdagsche Debating-Club. Vroeger toen hij het leven was begonnen, was hij van dit eigenaardig gezelschap, dat zulk een grooten invloed heeft gehad op de telkens zich vernieuwende jeugd van Amsterdam, een actief lid geweest. Hij behoorde tot de oprichters van die vereeniging, waarvan de eerste vergadering is gehouden 28 December 1846, en bleef lid tot October 1847, toen hij bedankte. Hij had zich niet meer thuis gevoeld in een kring waar het 'Jonge Holland' toen vooral den boventoon voerde. Doch nu in Februari 1867 liet Martinus zich op nieuw als lid aannemen, en nadat hij 15 Februari 1867 daar de stelling had verdedigd dat de Ottomannische heerschappij het grondgebied van Europa behoorde te ontruimen, signaleerde hij zich door twee oppositiën tegen twee groote richtingen van godsdienst: tegen de moderne richting in de kerk en tegen de Roomsch Catholieke opvatting. - Den 15^{den} November 1867 verdedigde de Heer P.H. Hugenholtz Jr. er deze drie stellingen: 1°. het supranaturalisme is strijdig met de wetenschap en doodelijk voor de godsdienst; 2°. als een onuitroeibare behoefte der menschelijke natuur steunt de godsdienst op anthropologischen grondslag; 3°. het Christelijk Theïsme is de meest bevredigende godsdienstvorm voor den denkenden en godsdienstigen mensch van dezen tijd. - Martinus was tegenwoordig bij de verdediging en stond weldra op om in een schitterende rede - geheel herinnerende aan zijn oude welsprekendheid - die stelling te bestrijden. Hij betoogde dat het Theïsme van den modernen theoloog een eigendunkelijk samenstel was van het positivisme met zoogenaamde Christelijke elementen, en dat de wetenschap in zekeren zin atheïs-

tisch was, in zooverre zij zich niet ophield met het individu en diens behoeften. Vooral Darwin had uitgemaakt dat het individu geen waarde heeft, dat in alle klassen van wezens een lutte pour l'existence bestaat, en dat in dien strijd duizende kiemen verloren gaan. Wat nu de godsdienst betreft: men moet van het Nieuwe Testament opklimmen tot het Oude Testament, tot de oude wijsgeeren, bepaaldelijk tot Zoroaster, Heraclitus en Socrates. Dan zal men tot de overtuiging komen dat de openbaring duidelijk, hoewel symbolisch, Gods immanentie verkondigt. Ieder mensch leeft aanvankelijk een schijnleven te midden van wereldsche beslommeringen of huichelarijen. Eerst wanneer hij zich in de eenzaamheid in de woestijn teruggetrokken heeft, ontwaakt het nieuwe leven van ware godsdienst. Terecht is er in het Oude Testament geen sprake van onsterfelijkheid der ziel. Sedert men weet dat de aarde om de zon draait, kan er ook van zelf geen sprake meer zijn van een hemel boven ons. Gods immanentie dat leert de geopenbaarde godsdienst. Een tweede maal trad hij (het was in Januarij 1868) tegen den abbé Brouwers op. De stellingen van den abbé kwamen op het volgende neder: 1°. de Roomsch Catholieke kerk had in de 16de eeuw groote behoefte aan hervorming; 2°. die hervorming heeft plaats gehad door het concilie van Trente; 3°. de denkbeelden en daden van Luther waren een samenraapsel van ongerechtigheden. Nadat de abbé deze stellingen had uiteengezet, stond Martinus op in zijn volle kracht en stelde deze drie stellingen: 1°. de Roomsch Catholieke kerk had *geen* behoefte aan hervorming. Wij Protestanten, die reeds lang tot mannen zijn opgewassen, dulden echter niet dat een smet op onze moeder geworpen wordt. 2°. Het concilie van Trente heeft niets hervormd. 3°. Luther is de heros die ons gebracht heeft tot het bewustzijn, dat wij niet langer bestemd waren om als kinderen onder de vleugelen der moeder te blijven. De welsprekendheid van Martinus was op dien avond weder prachtig, grandioos, in gedachten, in taal, in stem en actie. Het was in ieder opzicht van zijn kant een getuigenis, een belijdenis; een belijdenis te meer van gewicht, omdat het een duidelijk licht werpt op zijn oordeel - bij het scheiden allengs uit het leven - over de Roomsch Catholieke kerk, waarvoor hij toch ten allen tijde zulk een sympathie gehad had.

Even merkwaardig als die fragmentarische uitingen bij het levendig worden eener mondelinge discussie, waren de korte bladzijden die

hij in deze periode van zijn leven nog schreef. Wij bedoelen zijn twee kleine opstellen over Bilderdijk die hij in ‘de Gids’ plaatste. Het laatste opstel verscheen, in het Januarij-nummer van het jaar 1868 en trok vooral de aandacht. Bij gelegenheid toch der uitgave van de brieven van Bilderdijk met de Tydemans had Martinus weder de vroegere liefde voor Bilderdijk als voelen herleven. Hij had zich weder in dat leven van dien eenzamen geest ‘ingeleefd’ en wilde ten minste op enkele psychologische trekken daarvan wijzen. Ze hadden zooveel analogie met zijn eigen leven. Hij toonde vooreerst aan dat de wereld dergelijke compromittante, de wereld verwerpende en door de wereld verworpene persoonlijkheden, als Bilderdijk was, ongaarne tot openbare betrekkingen roept of hen met het onderwijs der jeugd belast. En zijn er zeer fijn ontwikkelde geesten die zich toch voor zoo iemand in de bres stellen, dan doen zij het als Nicodemus in den nacht; zij schamen zich openlijk voor zulk een geest te werken. Hij helderde dit op door de wijze waarop David Jacob van Lennep Bilderdijk's belangen bevorderde. - Hij wees er ten anderen op dat de verstandige wereld, de wereld die op het standpunt van Aufklärung en van de heerschende tijdsbeschouwing staat, als zij te doen heeft met zulk een genie als Bilderdijk, van hem een gerangeerd mensch wil maken. Zij willen hem afleiden van zijn paradoxen, zij meenen hem te kunnen leiden en een soort van voogdij over hem uit te oefenen, en folteren hem zoo eindeloos, verbitteren hem inderdaad het leven en roeien alle geest en lust bij hem uit. - Eindelijk toonde Martinus aan dat, hoe eenzaam en vijandig tegen de wereld Bilderdijk ook leefde, hij eindelijk één jonger ontmoette, voor wien hij voordeel en alles opofferde, mits hij slechts kon bewerken dat deze niet bedorven werd en niet op den algemeenen hedendaagschen weg geraakte. Het was da Costa, en Martinus riep uit: ‘Zonderling, ook van deze wereld- en menschen-haters schijnt het oude woord te gelden: ziet hoe lief zij elkander hebben! Neen, zoo eenzaam leven niet de vrijwillige solitairen, de οἰωνοὶ van ons geslacht, dat zij niet minstens hier en daar er éénen zouden ontmoeten, *in cujus sinu requiescunt, quocum sic loquuntur uti secum*.’

Is het te gewaagd, wanneer wij bij deze korte studie, die Martinus aan Bilderdijk wijdde, tusschen de regels pogen door te lezen en gissen dat Martinus die drie opmerkingen inderdaad op zijn eigen leven toepaste? Ook hij was van het ge-

slacht der peinzende, solitaire helden, der wereldhaters. Ook hem zou men in den laatsten tijd gaarne als een compromittant mensch uit elke openbare betrekking geweerd hebben, al liet men hem ook toe thans nog zijn ambt te houden: - ook hem hadden vrienden en bekenden tot een gerangeerd man willen maken, ordelijk en bedaard en vlijtig en deftig; ook hij eindelijk had toch wel eens iemand ontmoet aan wiens boezem hij had willen uitrusten. Doch neen. Dat laatste was voor hem ijdel gebleken. Hij was eenzaam gebleven. En thans nu hij zich den naam van da Costa herinnert, roept hij in het slot van zijn studie eensklaps uit: ‘Bilderdijk en da Costa! - namen onafscheidelijk verbonden in de geschiedenis onzer letterkunde en in de veel dieper historie van den Nederlandschen geest - waar is onder de thans levenden de derde Diadooch die zich als evengelijke schakel aan die *catena aurea* zou durven aan te lasschen?’ Er was een oogenblik in zijn leven geweest - in zijn hoogsten bloei - toen hij zich had voorgespiegeld, die derde evenknie te kunnen zijn. Hij had gebeden dat de mantel van Elia, bij het wegsterven van da Costa, op zijn schouder mocht vallen.... En nu - melankoliek, materialistisch, sceptisch, moedeloos sleepte hij zich naar het graf.

XIX.

Want het einde was weldra nabij. In Januarij van dat jaar 1868, toen hij zijn bezielde beschouwing over het Catholicisme hield, leed hij reeds zeer veel, en moest hij telkens hoesten; een ongeneeslijke kwaal verteerde hem. Hij leed ontzettend. Meestal lag hij te zuchten op zijn rustbed. Kon hij even opkomen, dan sleepte hij zich van zijn kamer (toen op den Nieuwendijk te Amsterdam), ging de straat op en trachtte het Leesmuseum te bereiken. Hij was bang voor een ziekbed en voor den doodstrijd zelven, en met ijzeren wil dwong hij zijn vermoeid en afgetobd lichaam voort; hij wilde van geen gemak, van geen rust weten; hij gaf zich zelven in niets toe. Die bij hem kwamen in de laatste dagen, ontvingen een ijskouden indruk van volkomen resignatie.

Een zijner geliefkoosde stellingen toen was te zeggen: dat het dwaasheid is voor anderen te willen leven. Dat - zeide hij - heeft Jezus ook begrepen. Als die beveelt den naasten lief te hebben als zich zelven, meent hij: beproef het maar eens, dan zult gij wel bemerken dat het toch niet gaat.

Hij had een bepaald gevoel van verzadiging van de studie. ‘Als men jong is - zeide hij - denkt men dat alles in boeken te vinden is. Zoo heb ik ook alles gelezen. Maar dan bemerkt men dat het daarin toch eigenlijk niet zit. Toen ben ik over alles gaan denken. Maar het is moeijelijk aan het denken te blijven, zonder toevoer van buiten. Nu ben ik maar blijde, als ik eens een zeldzaam boek kan krijgen.’

Nog in de laatste dagen - te bed liggende, terwijl het hoesten en opgeven hem telkens stoorde - sprak hij en mijmerde hij over de begrippen van God en onsterfelijkheid.

Toen - het was den 13^{den} October - was hij weder eens uitgegaan, en was hij, na veel zuchten en inspanning, tot in het Leesmuseum gekomen. Hij zette zich neder op een stoel. Hijgend nam hij een journaal ter hand. Hij zag er in, doch gaf plotseling een gil; de knechts liepen toe - één ving hem op in zijn armen als lijk.

De studenten brachten hem *en corps* naar zijn laatste rustplaats op het kerkhof. Het werd een oogenblik een gewoel om zijn graf. Doch de laatste echo van dat gedruisch verstomde; het werd weder alles stil; de wereld ging haar gang, alsof er nooit een Martinus was geweest.

XX.

En toch leeft daar menigeen, die misschien er zelf niets van weet, maar die zeker veel platter, veel trivialer wezen zou, dan hij nu is, indien hij niet met Martinus in contact was geweest. Want op die wijze heeft Martinus een missie vervuld. Hij heeft geen advocaten gevormd en geen editiën van klassieken bezorgd, en uit het gewone standpunt van het ‘gezond’ verstand is dus zijn leven geweest een ‘verfehltes Leben’. Maar zijn roeping lag hooger. Zijn kracht lag in den indruk dien hij maakte, niet in de bijzonderheden van zijn weten. Hij had

een onweerstaanbaar vermogen om bij hen, met wie hij in aanraking kwam, aspiratiën op te wekken. Het streven naar iets hoogers dan dit gewone alledaagsche leven. Dat was zijn philosophie, zijn wijsgeerig stelsel. En daarom, als ooit in Amsterdam tusschen de twee synagogen het beeld van Spinoza oprijst, dan zal onder den stoet van geesten die op het voetstuk en relief moeten worden afgebeeld, het beeld van Martinus, den laatsten onzer wijsgeeren, niet mogen gemist worden.

O mijn Meester! Heb ik u den eenigen niet geheel gewaardeerd, ik heb toch altijd wel sterk het gevoel gehad dat uw 'waanzin' zooveel heerlijker was dan het verstand van allen die mij omringen. Gij zijt niet in onze armen gestorven; een vreemde, een bediende in een leeszaal ving u op, gij, die als kind door uw moeder met haast overdreven zorg waart gekoesterd! Maar wij blijven u dragen in ons hart; uw leven is voor ons een legende: en uw graf blijft een plaats van bedevaart, waar wij ons van het vergankelijke, van de wereld van schijn en waan, ontdoen.

O de zonnestraal trilt, als zij des morgens weder voor het eerst het gras aanraakt dat uw graf bedekt. Zij voelt het: onder dat gras is verholen een afgebroken lichtstraal.

Julij 1869.

H.P.G. QUACK.

Hugo de Groot, als verdediger van het Christendom.

Hugo de Groot, als verdediger des Christendoms beschouwd. Eene litterarisch-apologetische proeve, door Dr. F.C.L. Wijnmalen. Utrecht, W.F. Dannenfelser, 1869.

Wie in onze dagen optreedt met eene ‘litterarisch-apologetische proeve’ waarin hij den Godsdienst en het Christendom, zooals zij door hem begrepen worden, tracht te handhaven, heeft, dunkt mij, reeds om het doel, hetwelk hij zich voorstelt, aanspraak op billijke waardeering. Ook al hebben wij in den strijd over den godsdienst voor ons zelve met volle overtuiging eene keuze gedaan, en al staan wij in die overtuiging onbewegelijk vast, toch zou het voorbarig zijn te beweren, dat die strijd reeds algemeen en volkomen is beslist. Van verschillende zijden worden nog steeds door eerbiedwaardige personen tot verdediging en bestrijding de edelste krachten aangewend, de heerlijkste vermogens ten beste gegeven; slechts jammerlijk fanatisme of kleingeestige betweterij kunnen ons in den waan brengen, dat wij boven dwaling verheven zijn, en hetzij wij dan door tegenspraak tot een hernieuwd onderzoek worden aangespoord, hetzij wij door overeenstemming in onze meening worden bevestigd, wie ons eene Apologie levert, zij het ook slechts eene apologetische ‘Proeve’, hij kan bij voorraad op onze dankbaarheid rekenen. Vooral tegenwoordig is zulk eene poging lofwaardig. Zij kan velen opmerkzaam maken op dat ééne noodige voor de Christelijke Theologie, dat bij den eersten schok, door de uitvoering van Art. 23 van het Algemeen Reglement voor de Nederl. Herv. Kerk teweeg gebracht, voor eenigen tijd verzuimd, bijna uit het oog verloren kan worden, maar waaraan de behoefte toch weldra zich weder met

vernieuwde kracht zal doen gevoelen. Inderdaad, de orthodoxie kan van die zegepraal, die haar in de kerk toelacht, en die haar wellicht spoedig geheel zal ten deel vallen, weinig genot hebben, tenzij die kerkelijke overwinning bekroond worde door eene wetenschappelijke; wij wachten van de orthodoxie eene Apologie, die bewijzen zal dat zij niet, gelijk haar aangewreven wordt, door eene toevallige meerderheid hare tegenpartij overstemd en overschreeuwd heeft, maar dat inderdaad de vox populi is geweest de vox Dei. De Heer Wijnmalen heeft daartoe eene poging willen doen; ook in 't algemeen heeft hij tot verdediging van den Godsdienst en het Christendom iets willen bijbrengen. In den tijd dien wij beleven, beteekent het iets, zich zulk een doel voor te stellen, terwijl ook die bescheidenheid, met welke hij zijn boek slechts eene ‘proeve’, eene ‘bijdrage’ genoemd heeft, erkentenis verdient.

Op de vraag: hoe hij in zijne poging is geslaagd? zullen echter, naar ik mij voorstel, nog al uiteenloopende antwoorden inkomen. Er zullen er wel zijn, die het boek prijzen. De dogmatische rekkelijkheid, de voorliefde voor Pascal, de overhelling naar de ethisch-irenische richting, het zachtzinnige conservatisme van den schrijver waarborgt hem veler toejuiching. Maar ik denk dat de echte orthodoxen deze Apologie liefst niet voor de hunne zullen erkennen; zij die niet houden van geven en nemen, zij zullen den schrijver eene zekere koelheid jegens gewichtige leerstukken verwijten en dat in zijn werk een onvergefelijken misslag noemen, even als de Heer Koenen[1] reeds vóór jaren om diezelfde koelheid de Apologie van Hugo de Groot heeft veroordeeld; en gelijk hij daarin gevolgd is door Prof. Broere[2], zoo zullen in de veroordeeling van Wijnmalens boek de Roomschen denkelijk ook nu met de orthodoxen samenstemmen. Als daarentegen de Moderne Theologen in dit boek eenig behagen scheppen, dan pleit dat voor hunne verdraagzaamheid, want de schrijver behandelt hen bepaald met minachting en schijnt, alleen waar het hen geldt, scherpe woorden te kunnen gebruiken[3]. Hij had, naar mijn bescheiden oordeel, beter gedaan, als hij steeds bedacht had, wat hij zich slechts[4] nu en dan schijnt te herinneren, dat zij niet zijn

1 Nederl. Stemmen van het jaar 1837.
2 De terugkeer van Hugo de Groot tot het Katholieke geloof, 1856.
3 Zie bijv. blz. 4, 5, 289.
4 Zie bladz. 6. Aant. 2.

tegenpartij zijn, en indien hij ijveriger hun bondgenootschap gezocht had, zou hij kostelijke dingen van hen geleerd hebben.

Maar over dit alles wensch ik niet uitvoerig te spreken. Evenmin zal ik uitweiden over de wonderlijke verdeeling van het boek. Zij is deze: 'I^{ste} Hoofdstuk: De Geschiedenis van het Bewijs van den waren Godsdienst; II^{de} Hoofdstuk: Het Bewijs van den waren Godsdienst in het licht der Historie beschouwd; III^{de} Hoofdstuk: De voortdurende waarde van het Bewijs van den waren Godsdienst.' Hoe is het mogelijk geweest, dat de schrijver deze verdeeling heeft bedacht, opgeschreven en laten drukken, zonder te gevoelen, dat zij, wat de taal aangaat onwelluidend en met eene gezonde logica in strijd is? Meer dan deze vraag veroorloof ik mij hierover niet. Ook valt het mij zelfs gemakkelijk over menig ander punt te zwijgen, bijv. over de waarde van de Apologie van de Groot voor onzen tijd. Zij wordt door Wijnmalen vrij hoog aangeslagen, maar ik geloof niet dat de Groot's werk nu nog voor den Godsdienst in het algemeen of voor het Christendom in het bijzonder eenige waarde heeft. Maar, gelijk ik reeds te kennen gaf, ik wensch bij dat alles niet stil te staan.

Mijne aandacht is vooral gevestigd geweest op den historischen inhoud van Wijnmalen's boek. Hugo de Groot als verdediger van het Christendom voor te stellen is geene gemakkelijke taak. De Heer Wijnmalen heeft echter die taak op zich genomen, en alzoo voor zijne apologetische proeve een litterarisch-historischen grondslag gezocht, waarop hij zijne eigene stellingen bouwt. Ik laat onbeslist of die stellingen op dien grondslag kunnen staan, en of zij misschien, al verviel die grondslag, toch staande zouden blijven, maar het is de moeite waard om te onderzoeken, hoe die grondslag is gelegd. Het historische gedeelte is ook in dit boek verreweg het grootste. Ik heb het met opmerkzaamheid gelezen, en nu waag ik op mijne beurt eene bijdrage te leveren voor de kennis èn van den tijd, waarin de Groot leefde, èn van den grooten man zelf; ik voeg er eene beknopte kritiek bij zoowel van zijne Latijnsche als van zijne Hollandsche Apologie, die hen echter ook alleen toetsen zal aan de eischen van den tijd, waarin zij geschreven werden. Wat de Heer Wijnmalen over het een en ander gezegd heeft, zal ik getrouw vermelden; de lezer kan dan oordeelen door vergelijking en zal, hoop ik, mij toestem-

men dat het historische gedeelte van het boek vollediger en juister had kunnen zijn.

Over den tijd, waarin de Groot als Apologeet optrad, spreekt Wijnmalen in zijn boek, zoowel op blz. 69 en volg. als op bladz. 39 en volg., op de laatstgenoemde plaats om te verklaren hoe de Groot tot het schrijven van eene Apologie kwam; op de eerste om de redenen aan te wijzen, die aan zijne Apologie zulk een verbazenden opgang verschaften. Het verwondert mij, dat door Wijnmalen dezelfde antwoorden volkomen voldoende schijnen geoordeeld te worden, onverschillig of men die vragen doet met het oog op het Hollandsche Dichtstuk, of op de Latijnsche Verhandeling. Toch is tusschen die stukken een niet onbelangrijk verschil, en niet alleen eenige jaren later dan het Hollandsche, maar ook voor een ander publiek werd het Latijnsche opgesteld. Ook gaat het niet aan, dat Wijnmalen aan het allervoornaamste, dat hierbij in aanmerking komt, nauwelijks eene enkele bladzijde toewijdt. Laat het waar zijn dat de groote opgang van beide werken vooral ook is toe te schrijven aan het krachtig wetenschappelijk leven dier tijden; aan den grooten naam door de Groot reeds als litterator en jurist, gedeeltelijk zelfs reeds als theologant verworven; aan de merkwaardige levensomstandigheden, onder welke zij werden opgesteld, het eene in Loevesteins kerker, het andere onder het verkeer in de eerste kringen te Parijs, - maar wat noopte de Groot om voor het Christendom de handschoen op te nemen? Welke vijanden wilde hij bestrijden?

Geen verstandig man gaat eene zaak verdedigen, die niet wordt aangevallen; hij heeft wel wat beters te doen. De Groot was niet om werk verlegen en te verstandig om iets onnoodigs te ondernemen. Van het voornaamste, dat hierbij in aanmerking komt, van het ongeloof van dien tijd, zegt Wijnmalen veel te weinig, alleen ongeveer dit, blz. 14: ‘Voeg hierbij nog, dat de geest des ongeloofs toen ook reeds vele, zelfs anders voortreffelijke mannen bezielde; zijn kille adem had bij velen de warmte des geloofs doen verdwijnen. Een Vanini, Giordano Bruno, Dominis predikten een onverholen atheïsme; de Kerk smoorde wel hunne stem, door hen ten vure te doemen, maar hun geest bleef leven en woekerde desniettegenstaande aanhoudend voort. In Engeland trad Hobbes op met zijne materialistische wereldbeschouwing, die

ook in ons vaderland enkele geesten aantrok; hij bestreed wel niet bepaald het aanzijn van één Hoogste Wezen, als eerste oorzaak der wereld, maar zou er wel in zijn stelsel voor het bestaan van God, en derhalve ook voor den Godsdienst eene plaats zijn? Vestigen wij verder het oog op Frankrijk; ook daar was het scepticisme van Montaigne lang niet vergeten; in de 17de eeuw werd hij nog meer gelezen dan Charron; op de ernstigste vragen der menschelijke natuur antwoordden velen met zijn: “Que sçais-je?” of zij namen het: “Je ne scai” van Charron, dat deze als opschrift op het huis, dat hij in 1600 te Condom deed bouwen, beitelen liet, als hunne leuze over. Een sceptisch glimlachje speelde er om veler lippen. Men was - het is ergens terecht opgemerkt - in menig opzicht “wereldsch, toch niet onvoldaan, ongeloovig, toch niet ongelukkig”[1]. - Dan nog blz. 52: ‘En hoevele vijanden van den Nazarener zouden zij (nam. de Hollandsche zeelieden) niet telkens allerwege ontmoeten, ongeloovigen en vrijdenkers, die, waar de vrees hen niet terughoudt, het verborgen gift hunner goddeloosheid straffeloos onder de eenvoudigen meenen te kunnen uitstrooien. Die gedurige en onvermijdelijke aanraking met belijders van andere godsdiensten en met aan het Christendom vijandige personen kon voor onervarene zeelieden wel eens besmettelijk wezen; lichtelijk zouden zij door hen medegesleept kunnen worden, zoo zij hun geloof tegen de velerlei aanvallen niet konden verdedigen.’ - Eindelijk, blz. 53: ‘Het lag voorts geheel in zijn geest en zijne bedoeling, dat terwijl zijn werk voornamelijk tot onderrichting der Hollandsche matrozen moest dienen, ook zijne overige medeburgers daarvan partij zouden trekken. Ook voor hen was eene verdediging van het Christelijk geloof niet geheel overbodig, vooral niet in een tijd, waarin, gelijk wij straks nader zullen aanwijzen, het Christendom in sekten dreigde te vervallen, waarin alles, naar de wel ietwat overdreven uitdrukking van Vossius, tot godvergetelheid zich neigde. (Quo omnia ad ἀθεότητα vergunt.’) - Waarom doet Wijnmalen dat zoo kort af? Of is er niets meer van te zeggen?

Het is in 't algemeen een moeielijk tijdvak uit onze geschiedenis, die eerste helft van de 17de eeuw. Te vergeefs vragen wij dikwijls: was is er gebeurd? en het wordt er niet be-

1 De laatste woorden zijn van prof. Broere.

ter op, als wij vragen: wat is er gesproken en gedacht? Bungener begint de Introduction van zijne Etudes sur Voltaire et son temps aldus: ‘Un comédien qui se faisait peindre s'amusa un jour, dit-on, à se donner insensiblement les visages divers qu'il savait prendre sur la scène. Le peintre aux abois se lamentait des rébellions de son pinceau. Il fut longtemps à s'apercevoir que c'était l'original qui changeait. Moi aussi j'ai longtemps désespéré de la saisir, malgré d'incessantes études, cette mobile et capricieuse figure du siècle que je voulais peindre; moi aussi je me suis enhardi et consolé en la voyant échapper plus ou moins à beaucoup de ceux qui ont cru l'avoir saisie.’ De tijd, waarin de Groot leefde, is even onhandelbaar als de eeuw van Voltaire, en als wij ons eene waarachtige voorstelling willen vormen van de godsdienstige en zedelijke denkwijze dier dagen, dan worden wij niet zelden door allerlei tegenstrijdigheden overbluft, en nauwelijks meenen wij ons oordeel gevormd te hebben, of wij vinden weder iets, dat ons dringt om het te wijzigen of op te schorten.

't Is waar, behalve de meer of min bekende geschiedverhalen zijn ons uit dien tijd ook overgebleven bijzondere stukken, waarin het oordeel van den eenen tijdgenoot over den ander staat uitgedrukt. Maar hoe weinig dat soms beteekent heeft nog onlangs een merkwaardig voorbeeld uit onzen tijd geleerd. Als iemand over honderd jaar de werken van Mr. J. van Lennep leest, en dan het opstel van Réville in de Revue des deux Mondes[1], of de rede, door Beets in de Koninklijke Academie gehouden[2], bestudeert, dan zal hij zich misschien verbeelden van Lennep ook als mensch vrij wel te kennen, en met eerbied zijne nagedachtenis bewaren. Dit laatste doen wij ook, maar onwillekeurig rijst ons een glimlach om de lippen, als wij bedenken hoe het nageslacht klakkeloos zal kunnen misleid worden door een paar deftige heeren, die, wij kunnen er zeker van zijn, bij het schrijven van hunne opstellen door geene enkele onedele beweegreden geleid werden.

Ook hebben wij brieven uit dien tijd, niet weinige zelfs, maar hoevele en juist van de merkwaardigste zijn verloren gegaan! Wie zegt ons wat er te lezen stond in al die brieven van Arminius, van Uitenbogaert, van Oldenbarnevelt, van Hooft,

1 Livraison, 15 Oct. 1868.
2 Jaarboek der Acad. 1868.

van de Groot zelf, die verdwenen, spoorloos verdwenen zijn En hoe voorzichtig waren velen in dien tijd, zelfs in hunne vriendschappelijke briefwisseling, om eenig geheim of hetgeen zij waarlijk over de eene of andere zaak dachten, aan het papier toe te vertrouwen. Ook helpt het niet altijd, dat wij over ‘alle de wercken’ van eenig beroemd persoon kunnen beschikken. Laat iemand eens eene juiste karakterteekening geven van Constantijn Huygens, van den Heer van Zuilichem! Hij is een ‘vroom Christen’ genoemd[1]. Uit het ‘Cluys-werck’ is dat oordeel ook te rechtvaardigen; maar diezelfde Huygens, heeft hij niet zoovele dubbelzinnige puntdichten vervaardigd? En heeft hij ook niet, toen hem, om met Borger te spreken, niet alleen ‘meer dan zes en dertig,’ maar bijna drie en zestig ‘zonnen draaiden over 't hoofd’, die meesterlijke, maar allesbehalve vrome of zedige klucht van Trijntje Cornelisz gedicht en doen opvoeren? Dat de godsdienstige en zedelijke denkwijze van zulk een man niet gemakkelijk is af te teekenen, zal men moeten toestemmen, ook al heeft men de oprechtste bewondering voor het talent, dat in al die dichtstukken doorblinkt. - Wat voor man was Cats? Verwijs[2] heeft hem ‘een dierenliefhebber in alle eer en deugd’ genoemd; ik wil er hem voor houden; maar zou het nu zulk eene schandelijke verdenking zijn, als wij met een[3] zijner beoordeelaars instemden in de verzuchting: ‘Ach, hadde Cats maar liever eene tweede vrouw genomen!’ Toch hadden onze voorouders zijne werken in folio naast den bijbel liggen, en ook dat niet geheel ten onrechte. In menig opzicht blijven wij, menschen, ons zelven en elkander een raadsel.

In de geschiedenis van de eerste helft der 17de eeuw neemt de strijd tusschen de Remonstranten en de Contra-Remonstranten zulk eene belangrijke plaats in, dat men gemakkelijk andere gewichtige verschijnselen voorbijziet. Burckhardt[4] zegt: ‘Je deutlicher die Aussagen auf diesem Gebiete zu sprechen scheinen, desto mehr muss man sich vor einer unbedingten Annahme, einer Verallgemeinerung derselben hüten.’ De voorstelling is niet volkomen juist, dat ons volk in twee kampen

1 Gids, 1842, blz. 165.
2 Nederl. Klass., III, blz. 24.
3 Potgieter, Proza, II, blz. 129.
4 Die Cultur der Renaissance in Italien, S. 341.

als het ware verdeeld was, de eene partij door Arminius, zonder dat hij het bedoelde, in het leven geroepen, onder Episcopius, Uitenbogaert en anderen opgetreden, door Oldenbarnevelt vooral beschermd, de andere, als wier hoofdleider Bogerman, als wier vader Gomarus kan genoemd worden, door Prins Maurits gesteund; de eerste de zwakste, de andere de sterkste, sedert, gelijk Vondel in zijne ‘Weegschael van Hollandt’ zegt:

‘.....myn Heer de Prins
Gommers zijd', die boven hing,
Trooste met zyn staele kling,
Die zoo zwaer was van gewicht,
Dat al 't andre viel te licht:
Doen aanbad elk Gommers pop,
En Armyn die kreeg de schop!’

Er waren er ook, die aan die twisten weinig of geen deel namen, terwijl anderen er zich mede inlieten bovenal, indien niet alleen, om de politieke beteekenis van den strijd. De theologanten van wederzijde waren natuurlijk vol geestdrift voor hetgeen zij ‘de ware leer’ noemden, enkele lafhartigen uitgezonderd; een groot gedeelte van het volk, verreweg het grootste gedeelte, liet zich door die geestdrift, waarvan zij telkens, dagelijks bijna, wekelijks zeker de proeven aanhoorden, medesleepen; Vondel werd de hekeldichter, die zijn Roskam zwaaide en zijn Rommelpot onbeschaamd door de straten van Amsterdam liet brommen; maar er waren ook anderen, vooral onder de meer aanzienlijken, of liever onder de meer beschaafden, die gaarne aan het theologisch gekef een einde zouden gemaakt hebben, niet uit zachtzinnigheid, of uit oprechte hoogachting voor de theologische wetenschap, maar omdat zij er nauwelijks eenig belang in stelden. Er waren volkomen ongeloovigen; er waren half-geloovigen, wier harten door liefde voor de kunst, voor litteratuur en muziek en schilderkunst waren ingenomen, of wier gedachten meest verwijlden bij politieke kansberekening. Het kan wel zijn bijv., dat Oldenbarnevelt inderdaad de Remonstrantsche gevoelens deelde; niet onmogelijk dat zijn helder hoofd het gevaar bespeurde, aan hetwelk zich eene theologic, die de praedestinatieleer huldigt, blootstelt; maar het kan ook wel zijn, dat de staatsman vooral begreep met de

streng republikeinsche Remonstranten beter het land te kunnen regeeren, dan met de Gomaristen, en daarom bijzonder aan de eerstgenoemden de voorkeur gaf. Oldenbarnevelt kwam zoo nu en dan eens ter kerke; het Avondmaal verzuimde hij jaren achtereen; hij was - 'geen theologant' - zeide hij eens tegen Maurits, en deze erkende er ook niet veel van te weten; trouwens het bleek ook uit hetgeen zij bespraken[1]. Toch deelde Maurits misschien inderdaad de gevoelens der Gomaristen. Daarvan is wel geen afdoend bewijs het gesprek door hem in zijne stervensure met Bogerman gehouden[2]. Stervende belijdt menigeen wat hij, gezond en in volle levenskracht, heeft verloochend; dat kan gebeuren als hardnekkige onwil eindelijk gebroken wordt, en ook, als de kracht van denken afneemt en het eertijds heldere verstand is verdoofd. Het is echter niet geoorloofd aan Maurits alle oprechtheid te ontzeggen bij zijne keuze en haar slechts de vrucht van huichelachtige berekening te noemen. Maar is het toch niet opmerkelijk, dat juist zóó sterk bij hem de Gomaristische gevoelens begonnen te werken, om hem met zijn hofstoet tot dien merkwaardigen kerkgang van 23 Juni 1617 aan te zetten, toen zulk eene greep in de kerkelijke zaken bij zijne politiek voortreffelijk te pas kwam, en haar bijzonder kon versterken? Waarlijk, wij maken ons niet schuldig aan die booze achterdocht, die ons zelve schande aandoet, als wij kunnen meenen dat beide mannen, Maurits en Oldenbarnevelt, anders in de twisten tusschen Remonstrant en Contra-Remonstrant zouden gehandeld hebben, indien de politiek buiten spel gebleven ware. Misschien zou dan 'de grijze stijfkop' de vrijgevigheid zelve zijn geworden, en Maurits, steeds dankbaar jegens den vriend, aan wien hij meer dan aan iemand anders zijne verheffing tot Stadhouder verschuldigd was, had Oldenbarnevelt misschien uitgenoodigd op een vroolijk partijtje te Rijswijk, en er niet aan gedacht om het te doen vallen, 'dat Hooft, dat heilig Hooft, dat springop springvloed schutte, dat Nassau's glorie, stutte'[3].

Beide mannen hadden hunne volgelingen, gelijkgezinden, die

1 Zie Groen van Prinsterer, Handboek der Gesch van het Vaderland, I blz. 240.
2 Groen van Prinsterer, t.a.p., I, blz. 259.
3 In de 'Secunda Scaligerana' lezen wij, p. 220, van Maurits: quand il est au presche, il songe à autre chose, il devise ou badine. La Religion des Princes est nulle.

ook voor of tegen de Remonstrantie partij kozen, omdat de politieke en de religieuse kwestie niet van elkander te scheiden waren. Maar het is niet minder waar, dat vele beschaafde, vele bepaald geleerde mannen zich buiten den strijd wisten te houden, of, indien zij aan de eene of andere zijde zich scharen moesten, in het bestrijden van hun tegenpartij verwonderlijk flauw waren. Trouwens zelfs tijdens en meer nog eenigen tijd na de eerste schokken der Reformatie, waren er onder de meer beschaafden hier te lande geweest, die zich tamelijk onzijdig hielden, hoe heftig ook Roomschen en Protestanten elkander bestreden, wier godsdienstige denkwijze bovenal vrede met andersdenkenden eischte, indien zij niet volkomen onverschillig werden. Zulke mannen waren bijv. Coornhert en Spieghel. Zij bleven katholiek of werden protestantsch, maar door pastoor noch geuzenprediker lieten zij zich regeeren, of tot twisten over den godsdienst medesleepen. Men kent het versje van Spieghel[1];

Ons ouders waren slecht en recht,
Soo was ook haer ghelove;
Weetzuchtigheit broedt dit ghevecht,
Houdt slecht en recht verschoven.
Sy bruyckten Gods woord tot Gods min;
Dat duidt nu elk een na zijn sin,
Dit doet ons dus partijen.
Begheeft al sulcken twistbeghin,
Haalt slecht en recht gheloof weêr in,
Soo moghen w'al verblijen.

Ons kindsheid kinderkerkeleer,
Die hield alleen van noden
Het Vader-ons, 't Gheloof, niet meer
Benedijst en Tien gheboden.
Och, laat ons noch hier blijven by,
Dees woordtwist stellen aan een zij,
En 's Duyvels list verfoeyen!
Godt is de liefd! Dit is het slot;
Wie in de liefd' blijft, blijft in God;
Laat ons *in Liefde bloeyen!*

1 Te vinden bij van Vloten, Beknopte Geschiedenis der Nederl. Letteren, blz. 200.

Velen dachten als hij. De gulden vrijheid hadden zij lief, en tegenover vreemde overheersching goed en bloed op te zetten achtten zij plicht, maar overigens, als hunne zaken hun vrijen tijd lieten, dan werd die aan de kunst gewijd. Iets later, in de eerste helft der 17de eeuw, waren dergelijke mannen niet zeldzaam. Men kan van hen niet zeggen, dat zij boven de partijen stonden; dat zou eerst het geval zijn geweest, indien zij door ernstige studie waren opgeklommen tot eene zienswijze, waarbij de twistvragen, die de menigte in beweging brachten, waren opgelost. Zij hielden zich, zooveel mogelijk, buiten de partijen; slechts nu en dan, als het onvermijdelijk was, als het niet anders kon, spraken zij een woord mede. En als men zoekt naar de reden van die terughouding, van die rekkelijkheid, van die onverschilligheid, dan ontdekken wij hun ongeloof. Het was het ongeloof van hun tijd, een ongeloof, dat bedekt werd door allerlei officieele vormen, dat met de eene of andere kerkgemeenschap, meestal met die der Hervormden of Contra-Remonstranten gepaard ging, een ongeloof, dat bij de meesten binnen zekere grenzen bepaald bleef, bij een enkele slechts tot de uiterste grenzen voortging; maar het was ongeloof. Onverklaarbaar is het inderdaad niet dat, bij de hartstochtelijkheid, waarmede eerst Paap en Geus, later Remonstrant en Contra-Remonstrant elkander bestreden, sommigen van den godsdienst afkeerig werden, of zich zelfs veroorloofden er mede te spotten. Bij eene oppervlakkige beschouwing wordt een strijd over den godsdienst al licht een strijd tegen den godsdienst. Maar ook onder hen die dieper nadachten, waren er die het gezag der Moederkerk verloren en dat van den Bijbel niet aangenomen hadden, voor wie met het Pausdom ook de Godsdienst zelf was vervallen, of die reeds waren opgevoed in eene wijsgeerige denkwijze, bij welke voor een geopenbaarden godsdienst, en dus ook voor het Christendom van de eene of andere partij weinig eerbied overbleef.

Dat de herleefde studie der oude, klassieke litteratuur daaraan niet weinig toebracht, is even zeker als dat ook juist zij velen tot het standvastig belijden der nieuwe religie leidde en daarin steeds versterkte. De Grieksche en Romeinsche schrijvers gaven letterkundige, historische, wijsgeerige stof in overvloed, waarin men zich kon begraven tot doof wordens toe voor de taal van den Bijbel, al was het Nieuwe Testament het eerste Grieksche leesboek geweest, dat men in handen gekre-

gen had, en al behoorde men ook niet tot die geäffecteerden, die het minachtend later voor altijd ter zijde schoven, als zij bemerkten dat de heerlijke taal van den goddelijken Plato er tot een Oostersch gekleurd patois in verknoeid was. Bovendien werd het ongeloof door buitenlandschen invloed niet weinig versterkt, indien het er al niet in zekeren zin door ontstaan was. De lust tot reizen, van oudsher een kenmerk van ons volk; de gewoonte van onze koop- en staatslieden, ook daarin waardige navolgers van die andere republikeinen in een zuidelijk gelegen laag land aan zee, in Venetië; de bewegelijkheid, aan hoogere en lagere standen in dien tijd eigen, liet ook onze geleerden binnen de enge grenzen van stad, gewest of vaderland geene rust. Ook toen de Universiteit te Leiden reeds was gesticht en de roem van hare Hoogleeraren over de grenzen klonk, ging men nog vandaar naar Orleans, om aan de oevers van de Loire den ridderslag der rechtswetenschap te verkrijgen, of naar Parijs om de lessen, die aan de Sorbonne gegeven werden, bij te wonen. Bologna werd bezocht en de reis ging naar Toscane, waar in het door de Arno besproeide, liefelijke Florence Lorenzo Magnifico de Medicis de Platonische Academie gesticht had. Dat Rome niet vergeten werd, dat het door velen als het hoofddoel van hun tocht beschouwd werd, spreekt van zelf.

De Heer Alberdingk Thijm zegt in zijn vermakelijk levensbericht van Mr. van Berckel[1]: ‘Tot onze gewoonten (nam. der katholieken) “behoort ook nog al - eene Italiaansche reis te doen. Dat deden de zonen der deftige Amsterdammers in de XVII^{de} eeuw ook, - o.a. P.C. Hooft en Willem van den Vondel.’ - Het is mij niet onverschillig, dat juist die namen door den Heer Thijm zijn genoemd; ik wensch nog bijzonder op hen terug te komen, maar nu reeds kunnen zij dienen om te doen gevoelen, dat althans niet zonder eenigen grond van de gevolgen dier Italiaansche reizen mag gezegd worden: er kwamen er terug, vaster dan vroeger aan den katholieken kerkvorm verbonden, ook anderen, die meer dan ooit tegenover de Papistische dwalingen de zuivere Religie, zoo als men zeide, wenschten te handhaven, maar, - van de losbandigen en verdwaasden van wie niets goeds meer te hopen was,

1 Levensberichten, Bijlagen tot de Handelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterk., 1868.

zwijgen wij, - maar er kwamen er ook nog terug, die, hoewel zij misschien een eervolle loopbaan zouden ten einde brengen, en een grooten naam verwerven, door twijfel geschokt, van den godsdienst vervreemd, ongeloovig geworden waren. Niet velen van de laatsten spraken hun gevoelen uit; als zij het deden, waren zij nog hoogst voorzichtig; de meesten zwegen er over; maar hoe sterk de liefde voor de letteren, voor schilder- en beeldhouwkunst en voor muziek bij hen mocht zijn opgewekt, noch de godsdienst, noch de theologie plukten van hunne Italiaansche reizen rijke vruchten. Indien zij nog in een God geloofden, en dat deden inderdaad de meesten, zij wisten echter al zeer weinig van Hem te zeggen; de Hoogste Oorzaak van al het bestaande, zoo als zij God gewoonlijk voorstelden, of de Deus Optimus Maximus, al werd Hij in bijzondere en officiëele stukken telkens vermeld (hoe menigmaal gedachteloos, alleen om niet van de bekende terminologie af te wijken!), was hun te hoog om over Zijn Wezen en Zijn Bestuur na te denken. Er was bij hen, ook terwijl zij den Godsdienst van den Staat uiterlijk dikwijls getrouw bleven, geen innig geloof, geen waarachtige erkentenis eener bovennatuurlijke openbaring, geene godsdienstige overtuiging, die in geestdrift kon doen ontvlammen.

Het Italië der Renaissance had vrijdenkers in menigte, enkele wijsgeeren, maar het had geene Reformatoren voortgebracht. Burckhardt heeft in zijn, reeds genoemd, kostelijk werk de redenen daarvan duidelijk aangewezen, dunkt mij, al zegt hij uitdrukkelijk, het feit niet volkomen te kunnen verklaren. Op de vraag: waarom niet in Italië, gelijk bijv. in Duitschland, eene Hervorming ontstaan en gehandhaafd is? - antwoordt hij:[1] ‘Es giebt eine scheinbare Antwort: die Stimmung Italiens habe es nicht über die Verneinung der Hierarchie hinausgebracht, während Ursprung und Unbezwingbarkeit der deutschen Reformation den positiven Lehren, zumal von der Rechtfertigung durch den Glauben und vom Unwerth der guten Werke, verdankt werde. Es ist gewiss, dass diese Lehren erst von Deutschland her auf Italien wirkten, und zwar viel zu spät, als die spanische Macht bei weitem gross genug war, um theils unmittelbar, theils durch das Papstthum und dessen Werkzeuge Alles zu erdrücken. Aber schon in den frü-

1 T.a.p., blz. 366.

hern religiösen Bewegungen Italiens von den Mystikern des XIII Jahrhunderts bis auf Savonarola war auch sehr viel positiver Glaubensinhalt, dem zur Reife nichts als das Glück fehlte, wie es ja dem sehr positiv christlichen Hugenottenthum auch fehlte. Colossale Ereignisse wie die Reform des XVI Jahrhunderts entziehen sich wohl überhaupt, was das Einzelne, den Ausbruch und Hergang betrifft, aller geschichts-philosophischen Deduction, so klar man auch ihre Nothwendigkeit im Grossen und Ganzen erweisen kann. Die Bewegungen des Geistes, ihr plötzliches Aufblitzen, ihre Verbreitung, ihr Innehalten sind und bleiben unsern Augen wenigstens insoweit ein Räthsel, als wir von den dabei thätigen Kräften immer nur diese und jene, aber niemals alle kennen.' V. Leopold stemt in zijne Verhandeling[1]: 'Ueber die Ursachen der Reformation und deren Verfall in Italien während des sechzehnten Jahrhunderts', grootendeels daarmede in. Toch gaat hij verder en beproeft het verschijnsel te verklaren, dat ook inderdaad niet geheel boven ons bereik ligt, al laten wij speelruimte over voor bijzondere omstandigheden, die ons onbekend gebleven zijn, en al houden wij in het oog dat het onmogelijk is, om de karakters van al de historische personen uit dat tijdvak geheel te doorgronden.

Voor eene Reformatie was een deel der Italianen te ongeloovig, een ander deel te bijgeloovig, en daarom kon er tegenover de machtige Hierarchie van Rome geen bondgenootschap gelijk dat der Lutherschen en Hervormden in Duitschland en in ons Vaderland ontstaan, dat met een eigen godsdienstig beginsel den Paus kon trotseeren. Geheel het tijdvak der Middeneeuwen door, waren het on- en bijgeloof van het oude Heidendom min of meer onder het Italiaansche volk blijven voortbestaan, gelijk dat volk zelf, ten spijt van de herhaalde invallen van moordende en plunderende barbaren was bewaard gebleven; het ongeloof, meestal aangeduid als Epicurismus, of alléén omdat de Christelijke openbaring soms geheel, meestal echter slechts voor een groot gedeelte verworpen werd, of ook omdat daarmede een losbandig levensgedrag gepaard ging; het bijgeloof, dat uit het huiverend ontzag voor hetgeen in de natuur het vermogen des menschen overtreft was ontstaan en

1 Illgen's Zeitschrift für die Histor. Theologie. Jahrg. 1843. 2 Heft Scite 101.

zich in astrologie, in heksenvereering, in spookverschijningen en dergelijke dingen openbaarde.

De beschaafde Italianen dreven den spot met monniken en priesters, met kerkedienst en dogmatiek, en het volk deed dikwijls met hen mede, maar in allen ernst werd gestreden over de vraag, die ook wel op de markt, ook in de herbergen en barbierswinkels behandeld werd, of Plato of Aristoteles de voorkeur verdiende[1]. Leo X spotte zoo roekeloos over de onsterfelijkheid der ziel, dat hij eindelijk zelf begreep, om als Paus geen al te gek figuur te maken, eens eene bul tot handhaving van dat leerstuk te moeten uitvaardigen, en Marcilius Ficinus predikte in de kerk voor het hoogaltaar, dat de dialogen van Plato, zoo niet al liever, dan toch even zoowel als de Heilige Schrift daar gelezen en verklaard moesten worden. Toch bleef Leo X Paus en Marcilius Ficinus een gehoorzaam zoon der kerk, die bovendien ijverig aan astrologie deed. Lang vóór hen waren er onder de Italianen reeds zoo verdraagzaam voor den Islam en het Jodendom, dat Boccaccio de bekende fabel van de drie ringen, door Lessings 'Nathan der Weise' beroemd geworden, niet alleen in zijne 'Decamerone' onder veler toejuiching verhalen, maar haar alweder aan een ouder werk, 'Honderd oude Verhalen' betiteld, ontleenen kon.

Door de studie der klassieken werden de menschen en instellingen der oude Staten tot idealen; 'es war Italiens grösste Erinnerung,' zegt Burckhardt[2], en als het zoover kwam, da überwaltigte die antike Speculation und Scepsis bisweilen den Geist der Italiener volständig.' Of, zoo als Leopold[3] ongeveer zegt: de geleerden gaven aan de vruchten van Hellas en Latium de voorkeur boven die van Palestina, en zij werden voor den godsdienst volkomen onverschillig. Die onverschilligheid ging ook op het volk over en, met haar, minachting en haat jegens priesters en monniken, al kon ook onder bijzondere omstandigheden een boetprediker als Savonarola voor eenigen tijd eene andere stemming te voorschijn roe-

1 Wie herinnert zich niet hoe meesterlijk het Italiaansche, vooral het Florentijnsche leven van dien tijd is geschilderd door George Elliot, in haar roman 'Romola'!
2 T.a.p., blz. 396.
3 T.a.p., blz. 129.

pen, al stierf ook wel eens een der ongeloovigsten met de Kerk en met God, zoo als het heette, door een vromen biecht verzoend[1].

Reformatoren had Italië dus niet; er waren geene mannen als een Luther, en uit het Italiaansche volk kon ook voor hem niet, gelijk uit de volken van Noord-Duitschland en de Nederlanden, een jubelkreet van toejuiching opgaan; iemand van zijn innig godsdienstig, trouwhartig maar ruw gemoed kon in het Italië van de Zestiende, of van het begin der Zeventiende eeuw slechts weinig ernst, maar veel lust tot disputeeren vinden, slechts veler spotlust en ook veler bitteren haat opwekken. Maar Italië had staats- en krijgslieden, het had dichters en prozaschrijvers, en wat wij nu vooral moeten opmerken, het had vrijdenkers en wijsgeeren. Wijnmalen noemt er slechts drie[2] en zet hunne namen naast elkander, alsof wij hen op ééne lijn mochten plaatsen: Vanini, Giordano Bruno, Dominis. De laatste verdient echter nauwelijks genoemd te worden. Hij schreef, het is waar, te midden der Remonstrantsche twisten uit Engeland, waar hij zich in 1618 ophield, aan onze Algemeene Staten een brief, om hen tot zachtzinnigheid en verdraagzaamheid aan te sporen, maar zijne onstandvastigheid, door welke hij nu eens Protestantsch en dan weder Roomsch werd, naar dat zijn belang en de tijdsomstandigheden dat medebrachten, belette dat hij eenigen belangrijken invloed uitoefende; en door geen werk van eenige beteekenis heeft hij zich een beroemden naam verworven. Als een zwerver, die nergens rust had, was hij algemeen bekend, maar zijne kennis was middelmatig, zijn karakter verdacht[3].

Ook Julius Cesar, zooals hij zich uit ijdelheid noemde, of Lucilio, zooals hij werkelijk heette, Vanini, is meer bekend geworden door zijn treurig levenseinde, dan door den invloed op zijn tijdgenooten uitgeoefend, of door de belangrijkheid zijner geschriften. Toen J.G. Fichte in Niethammer's Journal van het jaar 1798 zijne verhandeling: ‘Ueber den Grund unseres Glaubens an eine göttliche Weltregierung’ geplaatst had, en door velen van Atheïsmus werd beschuldigd, nam een van Duitsch-

1 Burckhardt, t.a.p., blz. 442, vermeldt een allermerkwaardigst voorbeeld, Pierpaolo Boscoli.
2 T.a.p, blz. 74.
3 Bayle, Lexicon, in voce; en: Der gelehrte Criticus von Hermann Luden, Leipzig, 1706. III, blz. 837.

lands geleerden, die zich slechts met de voorletters W.D.F. aanduidt, daaruit aanleiding om het leven en karakter van Vanini nog eens weder te onderzoeken, en beproefde hem van Atheïsmus vrij te pleiten[1]. Het laatste was gemakkelijk, want Vanini kon, als het te pas kwam, het geloof in den God der Katholieke Kerk verdedigen, en op een anderen tijd dat geloof dapper bespotten. Maar voor zijn karakter eenige achting af te dwingen of hem van de grofste zedeloosheid vrij te pleiten, dat is onmogelijk. Moritz Carriere zegt te recht van hem[2]: 'Indem er sich vom Autoritätsglauben befreite, ward er zum Spötter, indem er "nach Vernunft, Experiment und dem Zeugniss des Aristoteles" lehren wollte, hatte er einen richtigen Grundsass, aber es fehlte ihm an selbständiger speculativer Kraft, und darum verlor er mit dem intellectuelen auch den sittlichen Halt, als er es wagte ganz auf eignen Füssen zu stehn.' Heftig tegen Luther en de Protestanten[3], wist Vanini zelf zich zoo weinig tegen de hevigste beschuldigingen zoowel van de grofste ketterij als van de schandelijkste losbandigheid te verdedigen, dat hij door den Kapitoul van Toulouse, Catel, werd ter dood veroordeeld. Niet alleen werd dit vonnis door zijn tijdgenoot, den geschiedschrijver Grammont, goedgekeurd, maar ook Victor Cousin heeft na een nauwgezet onderzoek erkend dat Vanini er overvloedig aanleiding toe gegeven had. De barbaarsche wijze echter, waarop hij is behandeld, boezemt ons het diepste medelijden in, en Carriere mocht op hem wel toepassen wat Shakespeare Antonius laat zeggen bij het lijk van Cesar, over de beschuldigingen door zijne moordenaren tegen den Imperator ingebracht:

> If it were so, it was a grievons fault,
> And grievously hath Caesar answer'd it.

Dat Wijnmalen Girolamo Cardano en Bernardino Telesio niet genoemd heeft, is minder vreemd, hoewel ik in dit opstel toch nog met een enkel woord op den eerste zal terugkomen, maar

1 Leben und Schicksale, Geist, Character und Meinungen des Lucilio Vanini, eines angeblichen Atheisten im siebzehnten Jahrhundert; nebst eine Untersuchung über die Frage: war derselbe ein Atheist oder nicht? von W.D.F. Leipzig, 1800.

2 Die philosophische Weltanschauung der Reformationszeit in ihren Beziehungen zur Gegenwart. 1847, blz. 517.

3 In zijn Apologia Concilii Tridentini.

Tomaso Campanella, al moet hij bij Giordano Bruno achterstaan, mag niet met stilzwijgen voorbijgegaan worden. Carriere spreekt uitvoerig over hem[1], en in 1722 verscheen bij de Wetsteins te Amsterdam de tweede uitgave van een merkwaardig boekje van Cyprianus, waarin zijn lotgevallen verhaald, zijne geschriften opgegeven, en in vier bijlagen de getuigenissen van eenige beroemde geleerden over hem medegedeeld en beooordeeld zijn[2]. De beschuldiging van Atheïsme past voor Campanella slechts in zooverre als men Pantheïsme met Atheïsme gelijk stelt; daarentegen was hij bijgeloovig genoeg om aan sterrenwichelarij en tooverkunst groote waarde toe te kennen. Inderdaad was de godsdienst voor hem niet veel meer dan een middel tot het bereiken van politieke bedoelingen. Dat komt duidelijk uit in zijn boek ‘de Monarchia Hispanica’, hoewel hij het wereldrijk, dat hij wilde gesticht hebben, weder met in de Katholieke Kerk welbekende woorden, het Messiasrijk noemde. Ook nog in een ander opzicht is dat boek merkwaardig, daar het meer dan eenig ander geschrift van zijne hand bewijst hoe zeer hij met zichzelf in strijd kon zijn. Telkens namelijk, als hij daartoe eenigszins aanleiding vindt, bestrijdt hij Machiavelli; hij ontziet zich niet om dezen staatsman de grofste scheldnamen te geven; en toch is juist dit werk: ‘de Monarchia Hispanica’, het voornaamste dat hij geschreven heeft, geheel in den geest van Machiavelli. Ook Campanella zal ik in dit opstel nog eens moeten noemen.

Wijnmalen spreekt ook van Filoteo Giordano Bruno, maar het is niet genoeg alleen den naam van dien beroemden Nolaner te vermelden. Zijne lotgevallen zijn bekend. Eerst monnik, verliet hij weldra, toen men daar zijn genie aan banden wilde leggen, het klooster, en hield zich achtereenvolgens te Genève, te Lyon, te Toulouse en te Parijs op. Later begaf hij zich naar Engeland, vandaar naar Wittenberg, dan naar Helmstadt, waar hij protestant schijnt geworden te zijn. Dat hij door de Lutherschen van ketterij beschuldigd werd, was waarlijk geen wonder; evenmin dat het heimwee naar zijn heerlijk vaderland hem weder over de Alpen voerde, naar Venetië. Zijne vrienden noemden het eene hachelijke reis en vreesden niet zonder re-

1 T.a.p., blz. 522-608.

2 Vita Th. Campanellae, autore Ern. Sal. Cypriano. Accedunt hac secunda editione appendices IV; Doctorum virorum de Campanellae vita, philosophia et libris schediasmata complectentes. Amstelodami, apud Wetstenios. 1722.

den het ergste; het overkwam hem ook. De Inquisitie eischte hem op; na eenige tegenstribbeling werd hij door Venetië overgeleverd en 17 Februari 1600[1] stierf hij te Rome op den brandstapel. Hij was een merkwaardig, een groot man, al is het er verre van af dat zijne philosophie in allen deele den toets der kritiek zou kunnen doorstaan, en al is het zeer overdreven als Carriere, die met bijzondere zorg zijne levensgeschiedenis en zijne werken behandelt[2], hem bijna tot den vader der nieuwe philosophie maakt. Ook geloof ik niet dat de beroemde Franschman Huët gelijk heeft met zijne bewering, door Bayle[3] medegedeeld, dat Descartes de beginselen zijner philosophie van Bruno heeft overgenomen, maar toch is het opmerkelijk, dat niet alleen Descartes en ook bijzonder Spinoza en Leibnitz in hunne werken treffende punten van overeenkomst met de denkbeelden van Bruno vertoonen, maar dat tevens hetzelfde kan gezegd worden van Kant en Fichte, van Schelling en Hegel en anderen. Te recht past Carriere hierop het gezegde van Göthe toe: ‘Es winken sich die Weisen aller Zeiten’. De methode van Bruno is die van geniale intuitie. Hoe weinig zekerheid zij ook moge waarborgen, en tot hoevele zijsprongen en dwaze streken zij hem ook moge gebracht hebben, zij heeft hem, met zijne veelzijdige geleerdheid, ook stellingen doen verkondigen, die hem onder de uitstekendste denkers eene plaats verzekeren. Ik sprak daar van zijne geleerdheid; zij was inderdaad bewonderenswaardig. Hij had niets verzuimd, noch de studie der Ouden, noch die van de letterkundige voortbrengselen zijns tijds, noch die der natuur, die juist ook in zijn tijd door Copernicus eene nieuwe vlucht nam. En de kracht van zijn geest kwam vooral daarin uit, dat al die geleerdheid hem niet overstelpte; zij bleef geene rudis indigestaque moles, maar werd door hem verwerkt, als de voedende kracht, waaruit hij zijn eigen stelsel ontwikkelde. Vol geestdrift en dichterlijk vuur beschreef hij wat hij dacht, alsof hij het gezien had, en kleedde de waarheden, welke hij verkondigde, in beelden, of door hem zelf gevonden, of aan anderen ontleend, maar meestal indrukmakend schoon. Een dor betoog te leveren, de philosophie te behandelen more geometrico, het was zijne zaak niet, hij ge-

1 Carriere zelf heeft juist deze opgave verbeterd; het jaartal moet zijn 1594. Zeitschrift für Philosophie von Fichte enz. 1869. I.
2 T.a.p., blz. 365-494.
3 Lexicon, in voce Bruno.

voelde er zich niet toe in staat. Hij sprak ex cathedra, in orakeltaal, maar voor den opmerkzamen lezer is in zijne geschriften de logische orde onmiskenbaar; dat hij zelf daaraan ook groote waarde toekende, blijkt uit zijne ijverige beoefening van de kunst van Ramundus Lullus[1], hoewel zij niets beteekent en met haar ijdel woordenspel nog behoort tot de scholastieke kunstenarijen der Middeneeuwen. Het Godsbegrip van Bruno, of wil men liever, zijne voorstelling van God was Pantheïstisch en Deïstisch tegelijk; het had wel iets van hetgeen men in lateren tijd Theïsme heeft willen noemen. God is het zijn in al wat is, de algemeene substantie waaruit, waarin en waardoor alles bestaat; de hoogste oorzaak van alle oorzaken en dus van alle dingen. Hij is al wat is; Hij heeft geen naam, of alle namen. Maar tegelijk Hij is de hoogste kennis en wetenschap, de hoogste goedheid en liefde, de hoogste schoonheid, een zichzelf bewust wezen. De vraag of het laatste kan aangenomen worden zonder tevens het beperkende begrip van persoonlijkheid op God toe te passen, behandelt Bruno niet. Van de algemeene substantie weet hij niets te zeggen; natuurlijk niet, want ook de natura naturans van Spinoza, wat is zij meer dan eene ijdele abstractie? Maar het leven, zegt Bruno, is overal en de wereldziel vervult alles. Hij beroept zich op Lucretius: ‘Mens agitat molem et toto se corpore miscet.’ Daarom zegt hij ook met denzelfden dichter: ‘omnia mutantur, nihil interit.’ De verschillende dingen zijn namelijk niet willekeurig uit de materie genomen, maar in hen zien wij de natura naturata; vorm en stof mogen niet van elkander afgescheiden worden; bijna verheft Bruno zich tot het zuivere Monisme: geen geest zonder stof, en geen stof zonder geest; geene abstractie, noch spiritualisme, noch materialisme, - maar realisme. Nauw is daarmede verbonden zijne meening aangaande de onsterfelijkheid des menschen. Daar hij toch inderdaad aan den geest de prioriteit toekent, hoewel de geest niet zonder stof en God zonder de wereld niet kunnen gedacht worden, nam hij voor de onsterfelijkheid de theorie der zielsverhuizing aan. Maar ook zij is geene toevallige. Men wordt hond of zwijn, omdat men zich als een hond of een zwijn is gaan gedragen, maar om geene andere reden ook wordt men held, dichter, denker of stijgt op naar de sterren, dan omdat men daarheen ziel en

1 Zie over hem: Carriere, t.a.p., blz. 372.

zin gericht heeft. Streng en daarom heerlijk schoon is zijne moraal. Allereerst zij men oprecht voor zichzelf, want intellectus est interna lectio. Om juist te kunnen denken, is zedelijke kracht noodig, De waarheid moet om haar zelfs wil, of beter uitgedrukt, niet om geld of goed of iets van dien aard gezocht worden, maar om met haar anderen en zichzelf te zegenen. Lief te hebben was hem het hoogste; hij achtte het zijne hoogste zaligheid. Waarom zou deze man het kruisbeeld gekust hebben, dat men hem op den brandstapel voorhield? Hij kende de zonde en hij had de zijne dikwijls genoeg betreurd, maar hij beantwoordde daar aan zijn eigen ideaal, on stierf zonder vrees en zonder pralerij, rustig en blijmoedig den heldendood in den dienst der waarheid!

Zulke mannen had Italië in dien tijd; en men kende er bovendien de werken van Copernicus en Kepler: de eerste had zijn werk zelfs aan Paus Paulus III opgedragen. Maar konden beide geleerden, aan den overgeleverden godsdienst getrouw, nog in vrede met de kerk sterven, toch brachten zij voor mannen als Bruno de heerlijkste bouwstoffen bijeen. Wel moest soms in een hachelijk oogenblik een van die natuurkundigen voor de overmacht der Inquisitie zwichten, gelijk het Galileï gebeurde; het beteekende echter weinig voor den gang hunner studiën, niets voor het gebruik, dat er door anderen van gemaakt werd.

Het is zoo, er waren in Italië ook menschen van eene andere denkwijze dan Bruno, minder vrij; bij het begin der Renaissance scheen het zelfs dat de kerk onder de Humanisten voorvechters voor hare zaak en verdedigers van de openbaring des Christendoms vinden kon. Maar al liep het niet altijd in 't oog, en al waren die defensores fidei zelve met den besten wil bezield, zij waren niet zelden door het ongeloof toch reeds bedorven. De Humanisten hadden de kerk ingenomen, zij zaten op den zetel van Gregorius en Innocentius, en als zij den Godsdienst en het Christendom verdedigden, was het niet zelden bovenal hun wensch, dat de fraaie zinsneden van hun pleidooi zouden bewonderd worden[1]. En als zij werkelijk geloovig wilden zijn, dan waren nog sommige dingen voor hun geloof te zwaar, of Christendom en Heidendom werden op de zonderlingste wijze dooreengemengd. Toen Aeneas Sylvius geworden

1 Vergelijk Dr. Georg Voigt, die Wiederbelebung des classischen Alterthums, oder das erste Jahrhundert des Humanismus. (1859.) S. 478.

was Paus Pius II, was het hem ernst met de verdediging van den godsdienst. Wat zeide hij? ‘Christianam fidem, si miraculis non esset approbata, honestate sua recipi debuisse.’ Burckhardt[1] heeft gelijk als hij opmerkt, dat zich in dit woord een opkomend rationalisme vertoont; hij had er kunnen bijvoegen, dat de strekking van zulk een verklaring nog veel verder gaat, al komt zij zelfs ook in onzen tijd aan velen tamelijk onschuldig voor. Pic de la Mirandula schreef na zijn bekeering, gelijk het heet, een boek, getiteld: Heptaplus, of Hepameron, waarin hij het Mozaïsche scheppingsverhaal behandelde, maar voor de samenstelling heeft de Platonische Philosophie meer bouwstoffen geleverd dan de Bijbel, even zoo goed als voor zijne Apologie, welke hij vóór zijne bekeering schreef[2]. Van mannen als Marcilius Ficinus en Leo X heb ik reeds gesproken, en nu keeren wij dan terug tot de herinnering dat in de zeventiende eeuw, ook in het begin er van, door velen onzer landgenooten Italië bezocht werd en dat er vandaar ook wel ongeloovig terugkwamen.

Willem van den Vondel, de broeder van den grooten Joost, stierf spoedig na zijne terugkomst in het vaderland, of vergiftigd, of aan de gevolgen zijner losbandigheid, maar aangenomen dat hij mag genoemd worden als een voorbeeld van geloofsversterking door sommigen op eene Italiaansche reis opgedaan, wat zullen wij van anderen, wat bijv. van Pieter Cornelisz. Hooft zeggen? Staüdlin heeft eenige opmerkingen geschreven over de philosophie van den geschiedschrijver Tacitus[3]. Hij zegt onder anderen dat in de werken van dien wegwijzer van Hooft zijn ‘sehr merkwürdige philosophische Stellen, kurze aber characteristische Raisonnements in die Erzählung verwebt.’ Tacitus heeft het er niet op toegelegd om een bepaald philosophisch systeem te verkondigen, evenmin als hij een dorre kroniek schreef. Maar ‘man sieht aus seinen Schriften eine gewisse bestimmte philosophische Denkart nicht weniger deutlich, als aus den Schriften eines Hume und Raynal hervorleuchten. Freilich spricht er auch hie und da, wiewohl weit seltener als andere alte Geschichtschreiber, und namentlich Livius, den

1 T.a.p., blz. 406.
2 Zie zijne levensbeschrijving bij C. Meiners, Lebensbeschreibungen berühmter Männer aus den Zeiten der Wiederherstellung der Wissenschaften. Band II.
3 Als bijlage tot het werk: Geschichte und Geist des Scepticismus, vorzüglich in Rücksicht auf Moral und Religion. 1794.

Lehren der herrschenden Volksreligion gemäss, aher diess musste er, weil er sonst von dem grössten Theile seines Volks nicht gelesen und nicht verstanden worden wäre, indem jede Volksreligion selbst der Sprache gewisse Spuren eindrückt und jedes Volk von einem Schriftsteller eine gewisse Achtung für die öffentliche Religion fordert, wenn anders die letzte nicht schon ein Gegenstand der Verachtung und des Spotts geworden ist.' - Verder: 'die glücklichste Mischung von Tiefsinn und Empfindung, von lebhafter Imagination und fester Urtheilskraft gibt seinen Geschichtbücher ein ganz eigenes Gepräge. Er schreibt als Selbstdenker, nicht als Auhänger irgend einer Secte, als Mann, der seine Philosophie im Leben, nicht in irgend eine Schule gelernt, der sie aus eigenem Nachdenken und Beobachten, nicht aus dem Munde eines angestaunten Lehrers geschöpft hat.' Men zegt dat Hooft de werken van Tacitus minstens vijftigmaal gelezen heeft; dat die lectuur op zijn stijl als geschiedschrijver grooten invloed heeft uitgeoefend, lijdt geen twijfel; maar zou bovendien van hetgeen Staüdlin over Tacitus zegt, ook niet veel op Hooft van toepassing zijn? Vinden wij ook niet bijv. in zijn hoofdwerk, in zijne 'Nederlandsche Historiën', eine 'gewisse Achtung für die öffentliche Religion', noodzakelijk om door het volk gelezen en begrepen te worden, en tegelijk eine 'gewisse bestimmte philosophische Denkart'? Ik zal slechts een enkel voorbeeld bijbrengen, dat men gemakkelijk kan nagaan; ik bedoel de opmerking, welke hij maakt, als hij de komst van Alva in de Nederlanden en de instelling van den Raad van Beroerte vermeld heeft. Hij schildert de ellende onzer vaderen, het hangen, branden, wurgen, onthalzen; hoe met 'hun goedt, lijf en leeven, min nocht meer dan met lorren' gespeeld wordt. En wat zegt hij nu, de Protestant, die der Hervormde Kerk, ook na de Synode van 1618, uiterlijk getrouw bleef? Welke geloofsovertuiging is de zijne en wordt door hem in eene bezielde toespraak tot verzoening en vertroosting aan zijne lezers voorgehouden? Hij zegt letterlijk dit[1]: 'Voorwaar, hoe ik dit en gelijk beloop dieper inzie, hoe ik min grouds in de oordeelen Gods vind; en de tuimelende ongestaadigheit der menschelijke zaaken in allerlei handel mij meer voor de ooghen komt.' Dat was zijn geloof in God en de goddelijke Voorzienigheid! Met vurige liefde voor zijn

1 Folio-uitgave van 1642, blz. 153. Verwijs, Nederl. Klass., II, blz. 26.

volk, met gloeiende verontwaardiging over gewetensdwang en tyrannie beschreef hij den worstelstrijd tegen Spanje en de Inquisitie, maar ondanks zijne voorzichtige eerbiediging van de ‘Volksreligion’, komt ‘seine gewisse philosophische Denkart’ soms, zooals in de aangehaalde plaats, verrassend aan het licht. Indien hij een geloof had gehad als een mosterdzaad, met welke bezielde woorden zou hij gewezen hebben op die eeuwige glorie van den hemel, die door duizende martelaren voor hunne tranen en hun bloed verkregen werd, en op dien aanbiddelijken weg der Goddelijke Voorzienigheid, langs welken de uitverkorenen in de gemeenschap met hun Verlosser door lijden tot heerlijkheid ingaan! Maar - hij vond geen grond voor de ‘oordeelen Gods’; hij zag niet verder dan ‘de tuimelende ongestaadigheit der menschelijke zaaken’. Niet alleen echter in zijne Historiën straalt zijn ongeloof door; het verraadt zich ook in zijn reisverhaal, ook in zijne brieven. De uitgave van het een en ander door Dr. van Vloten is algemeen bekend, en als wij die[1] ‘Reis-heuchenis’ lezen, dan treft het ons daarin bijna geen enkel woord over den godsdienst te vinden. Hooft vertrok van Amsterdam 11 Juni 1598 en kwam terug 8 Mei 1601. Drie jaren lang, van zijn achttiende tot zijn een en twintigste, reisde hij door Frankrijk, Italië en Düitschland; hij was niet alleen te Parijs en Bologna, ook te Florence en te Rome; hij vermeldt allerlei bijzonderheden daar gezien, maar over godsdienst en wijsbegeerte, zwijgt hij. Hij had, éér hij zijn vaderland verliet, den nagalm van den geuzentijd nog gehoord, maar eerst als hij op zijne terugreis te Augsburg is gekomen, schijnt hij zich te herinneren, omdat de stad ‘half Luiters, half Catholieks’ is, dat er Roomschen en Protestanten in de wereld zijn. Had zijne opvoeding hem reeds min of meer onverschillig voor den godsdienst gemaakt en werd hij door zijne reis in die onverschilligheid versterkt? 't Is moeielijk te bepalen, maar zeker, waarvan dat stilzwijgen getuigenis geeft, van geloovige belangstelling in den godsdienst stellig niet! Daarvan ook later bij hem geen zweem, toen in zijne bijzondere levensomstandigheden het godsdienstig vraagstuk eens dreigend opkwam. De weduwe Bartelotti, Heleonora Hellemans, kon, hoezeer door zijne liefde bewogen, eerst niet besluiten om aan den zes en veertigjarigen weduwnaar Hooft hare hand tot een huwelijk te reiken. Ook hier

1 Genoemde uitgave, II^{de} Deeltje.

kwam, gedeeltelijk door haar eigen nadenken over dit punt, gedeeltelijk door inblazing van gedienstige vrienden, de vraag op: ‘wie hast du's mit der Religion?’ Ja, Hooft's vrienden waren niet kerksch[1]. En hooft zelf ook niet bijzonder. Hij vergat wel eens de vergaderplaats van de belijders der ‘ware Religie’, om bij Socrates ter kerke te gaan, zooals hij aan Baek schreef[2], en zond aan dezen de preek over, welke hij gehoord had, namelijk het stuk dat hij uit de Memorabilia van Xenophon had vertaald. Maar wat zal Hooft aan de weduwe Bartelotti antwoorden? Zal hij openhartig zijne gevoelens blootleggen? Haar door eene soort van geloofsbelijdenis, ten minste door eene betuiging van gehechtheid aan de hoofdwaarheden van den Christelijken godsdienst, gerust trachten te stellen? Niets daarvan! Hij is daartoe ook te voorzichtig. Hij beroept zich vooreerst op ‘de welwijse spreuke, die ick soo menighmael ut UEd. schoone mondt hoorende, met stightinge opgeschept heb, te weeten: dat de Religie in 't gemoedt ende niet in 't utwendighe geleghen is. Waer benevens haer ook gelieve met ernst in aendacht te houden de versekeringe, die ick U.E. opdraegh van dat mij ten uitersten wee zoude doen, selfs noopende 't uytwendighe eenigh geschil tegens haer te maeken.’ Op die overeenstemming bouwt hij dan voort in een volgenden brief. Zij had hem ‘alle den boesem geboort ende uitgevischt,’ maar zij waren het immers op de wijze, zooals gezegd is, eens ‘in 't stuk van den godsdienst.’ En nu kan hij voor zijne vrienden er zich gemakkelijk afmaken; ‘het verschil van gevoelen met U.E.’ is ‘immers al te blaeuw een bescheidt, om een goedt huwlijk om te laeten’[3]. Misschien zal iemand zeggen dat dit alles slechts bewijst hoe ver Hooft ‘in 't stuk van den godsdienst’ zijn tijd vooruit was. Ik zal dat noch ontkennen noch bevestigen, maar zulk een ‘zijn tijd vooruit zijn’ beteekent dan dat men niet *meer*, maar *minder* gelooft dan zijne tijdgenooten, en het zou nog te bezien staan wie het best redeneerden, Hooft met zijne onverschilligheid en zijn ongeloof, of die anderen, die meenden dat èn ‘kerksch te zijn’, èn al dat ‘uitwendige’, hoe ook door hem geminacht, wel degelijk tot den godsdienst behoorde. Althans, welk een ketterjager

1 Van Vloten's uitgave, I, blz. 310-318.
2 Van Vloten's uitgave, II, blz. 360.
3 Van Vloten's uitgave, I, blz. 316.

Voetius ook geweest is, hij maakte er zich niet aan schuldig, maar sprak de eenvoudige waarheid uit, toen hij verklaarde, ‘dat Hooft wel niet Roomschgezind was geweest, doch ook nimmer den Hervormden Godsdienst had beleden’[1]. Met de twisten van 1618 liet Hooft zich dan ook volstrekt niet in: zijn politiek was die der onzijdigheid, en hij had wel wat anders te doen dan voor den godsdienst het harnas aan te trekken. Vondel verbeurde zijn vriendschap door dat warme en onbeschroomde geloof, dat de groote dichter zoo welsprekend uitsprak en door die godsdienstige overtuiging met mannenmoed gestaafd, toen hij tot de Katholieke Kerk overging. Gelijk Hooft waren er niet weinigen. Aan hunne klassieke vorming was het zeker te wijten, dat zij soms in de gewichtigste levensomstandigheden spoediger een citaat uit een Grieksch of Latijnsch boek te pas wisten te brengen, dan een bijbelspreuk. Bijv. bij de veroordeeling der Remonstranten gaven Uitenbogaert en Dominicus Sapma antwoord gelijk men dat van theologanten en predikers verwachten kon, met eene bijbelspreuk; maar de staatsman Hoogerbeets citeerde Horatius: ‘Hic murus aheneus esto, nil conscire sibi, nulla pallescere culpa,’ even als ongeveer eene halve eeuw later Corn. de Wit zijnen rechters toevoegde: ‘Aequnm ac tenacem propositi virum’ et q.s. - Die mannen reisden zooals Hooft, of bleven te huis zooals Barlaeus, maar wat in Italië omging, bleef hun niet verborgen. Dat blijkt reeds uit de navolging van Italiaansche dichters en prozaschrijvers, zooals van Petrarcha en Tasso door Hooft, van Sannazaro door van Heemskerk; en men las ook de geschriften der vrijdenkers en wijsgeeren. Van Barlaeus[2] weten wij dat stellig. Ook was hij, hoe gedienstig eerst met zijne pen voor de Remonstranten, niet sterk in het geloof. Later liet hij hen wel niet geheel in den steek, maar ging toch ook, als de Leidsche schout Bont op hem een kwaad oog scheen te hebben, naar de ‘groote kerk’. Na den dood zijner vrouw schreef hij aan Const. Huygens een brief, waarvan het eerste gedeelte door Geel[3] rondweg en te recht heidensch genoemd wordt. Gelezen had hij het ‘Amphitheatrum’ van Vanini zeker, toen hij oordeelde, dat het eer een

1 Van Vloten's uitgave. I, blz. 312.
2 Zie zijne levensbeschrijving bij van der Aa, Biographisch Woordenboek, in voce. En Mr. Mees, Fakkel, XII, blz. 71-151.
3 Over het proza, blz. 31.

bewijs *voor*, dan *tegen* het Atheïsmus mocht heeten[1]. Men las de geschriften der Italianen. Het is bekend dat Julius Cesar Scaliger het boek van Cardano, getiteld ‘de subtilitate’, aan eene gestrenge kritiek heeft onderworpen[2]. Bovendien waren die Italianen zelve geenszins onverschillig voor ons land en ons volk. Engeland en de Nederlanden waren meer nog dan het protestantsche gedeelte van Duitschland voor hen vrijhavens. Vanini vertoefde eenigen tijd te Amsterdam. Giordano Bruno reisde althans ons land door, en juist de opstand der Nederlanders tegen Philips in verband met den strijd der Hervorming tegen Rome, had aan Campanella aanleiding gegeven tot het schrijven van zijn theologico-politisch vertoog, ‘de monarchia Hispanica’, waarin hij het plan voordroeg van een wereldrijk, onder één vorst, den koning van Spanje, en met één godsdienst, dien van den Paus. Voor een vrijdenker was dat nog al een aardig plan, ernstig gemeend natuurlijk in zooverre als ook Machiavelli bijv. bepaalde deugden in een vorst eischte, namelijk coram populo[3]. Het is ondenkbaar dat Grotius van dit alles onkundig zou gebleven zijn; hij moest er wel kennis mede maken, en hij heeft het ook gedaan, al was het niet altijd tot versterking van zijn geloof.

Tot verdraagzaamheid jegens de Roomschen werd hij in zijn ouderlijk huis reeds gestemd. Zijn vader had er geen bezwaar in gezien om eene Roomsche vrouw te huwen, en Hugo gedacht ook later steeds dankbaar ‘dien godsdienst boven geloofsverdeeldheid’, welken hij in het huis zijner ouders had zien beoefenen. Gesteld dat hij inderdaad, terwijl hij nog maar een aankomende jongen was, gelukkig heeft volbracht, wat zijn vader moedeloos had opgegeven, dat hij zijne moeder van hare Roomsche dwalingen overtuigd heeft[4], dan ligt daarin nog niet

1 Cyprianus, Vita Campanellae, pag. 148.
2 Nouvelle biographie générale, Firmin Didot Frères, direct. Dr. Hoefer, 8.691. Jules Scaliger, à l'affût de tous les talents nouveaux pour se déchainer contre cux, l'attaqua vigoureusement. Ce dernier (Cardan) se justifia de manière à réduire son adversaire au silence; toutefois Scaliger ne se tint pas pour battu et par un tour de charlatan qui peint l'homme, il feignit de croire que sa critique avait tué Cardan et fit à ce sujet une préface hypocritement louan geuse dans laquelle il déplorait un triomphe qui coûtait si cher à la république des lettres. Cardan se portait si bien, qu'il survécut dix-huit ans à Scaliger. Het artikel over Cardano is van Victorien Sardou.
3 Vergelijk Voigt, t.a.p., blz. 409: Schein und Sein.
4 Wijnmalen, t.a.p., blz. 38.

een bewijs van zijn protestantschen ijver. De overwinning moet hem gemakkelijk zijn gevallen. Of zou de oude ‘Jufvrouw’ de Groot niet eene zonderlinge moeder zijn geweest, indien zij zich niet had laten overhalen door een zoon, die de stoutste droombeelden van haren moedertrots overtrof, en tegelijk voor hare moederliefde zoo gevoelig bleef? Later woonde Hugo bij Junius; nog weêr later bij Uitenbogaert; eerst in Leiden, dan in 's Gravenhage, waar het wemelde van vreemdelingen, van geleerden, waar over allerlei onderwerpen van theologie en philosophie gedacht en gesproken en geschreven werd. Hij las den Bijbel en de Kerkvaders, maar hij las ook Plato en Aristoteles en Cicero, en ook zeer goed, gelijk uit zijne latijnsche verhandeling de verit. Rel. Christ. blijkt, Lucretius. Van het leerdicht van dien Epicurist kon hij eene editie gebruiken, de twaalfde, sinds de eerste bij het begin der Renaissance zonder jaartal en zonder naam van drukker en uitgever verschenen was. Ook las hij de geschriften der Italiaansche philosophen, hij zoowel als G.J. Vossius, door wien zij hem soms ter lezing bezorgd werden. ‘Legi et Campanellae somnia’[1], schreef hij hem 10 December 1616. ‘Gratias ago’, en op eene merkwaardige overeenkomst in denkwijze en betoogtrant van de Groot met Giordano Bruno hoop ik nog te wijzen. Ook stond hij in vriendschappelijke betrekking met Edwart Herbert de Cherbury. Die betrekking was misschien reeds ontstaan in ons land, tijdens de edele Lord in het leger van Prins Maurits diende, wellicht ook eerst in Engeland, terwijl de Groot daar in 1613 als gezant van onze Staten vertoefde. Later werd zij nog nauwer, toen beiden zich te Parijs ophielden[2], en de Engelschman onzen begaafden landgenoot raadpleegde over de uitgave van zijn werk: ‘de Veritate, prout distinguitur a Revelatione, a Verisimili, a Possibili et a Falso. Paris, 1624.’ - Wijnmalen[3] doet het voorkomen alsof het mogelijk zou zijn geweest dat de Groot bij het schrijven zijner verhandelingen ook Hobbes en zijn systeem kan in het oog hebben gehad. 't Is waar, Hugo was het Delftsch Orakel, en Orakels plegen vooruit te zien, maar de Hollandsche Apologie is van 1620, de Latijnsche van 1627, en Hobbes trad niet voor 1628 als schrijver

1 H.G. Epistolae, 87.
2 G.V. Lechler, Geschichte des englischen Deismus, blz. 36.
3 T.a.p., blz. 74.

met eene vertaling van Thucydides op; zijn hoofdwerk, ‘Leviathan’, verscheen eerst in 1651. Ik geloof niet dat de Groot, toen hij zijne Apologieën schreef, aan hem gedacht heeft, of het moest dan zijn als aan een van die geestige jonge mannen, die door Francis Bacon tot vrije en zelfstandige studie waren opgewekt[1]. Evenmin had de Groot het beruchte werkje ‘de tribus Impostoribus’ gelezen. Hij twijfelde of het wel bestond. Hij had er dus wel van hooren spreken en er over nagedacht[2]. Dat kon ook wel niet anders, daar zelfs een Hollander, Dr. Herman Rijswijck, hoewel ten onrechte als schrijver genoemd werd en ook Erasmus de verdenking van het te hebben opgesteld, later niet kon ontgaan[3]. Daarentegen kende onze Hugo de Socinianen opperbest, zooals uit sommige zijner brieven, op welke ik nog eens de aandacht zal moeten vestigen, blijkt. Daarin vinden wij tevens het bewijs, dat hij voor de philosophie van zijn tijd ook in later dagen niet onverschillig was. ‘De Oartesii et Galilaei, eminentium philosophorum opera tibi visa gaudeo’, schreef hij in September 1638 aan Johnson[4]. Ook ontmoette hij in 1613 te Londen Casaubonus. Zij kenden elkander reeds en hadden reeds brieven gewisseld; nu konden zij samen spreken over veel dat hun ter harte ging, en door persoonlijken omgang elkander leeren hoogachten[5]. Zonder twijfel spraken zij ook uitvoerig over dat droombeeld, dat beiden zoo lief was, eene hereeniging van de twee groote partijen in de westersche Christenheid, de Roomsche en de Protestantsche[6]. Waren zij geloofshelden geweest, zij zouden zich met zulk een humanistisch en onuitvoerbaar plan niet bezig hebben gehouden, en vreemd voor ‘een theologant in zijn hart’ is ook wat de Groot over Casaubonus aan Meursius schreef: ‘Venio ex Anglia; literarum ibi tenuis est merces. Theologi regnant; Leguleji rem faciunt; unus ferme Causabonus habet fortunam satis faventem, sed, ut ipse judicat, minus certam. Ne huie quidem locus in

1 Lechler, t.a.p., blz. 69.
2 Grotii App. ad Comm. de Antichristo, pag. 133.
3 Vergelijk Dr. F.W. Genthe, Liber de Tribus Impostoribus. Leipzig, 1833. Opmerkelijk dat deze titel ook meermalen voor een Apologetisch doel is gebruikt, bijv. door Kortholt. De drie Impostores zijn bij hem: Herbert, Hobbes en Spinoza. Zie Fabricii Syllabus etc.
4 Grotii Epistolae, 1035.
5 Vergelijk Heinrich Luden, Hugo Grotius, blz. 56.
6 Broere, t.a.p., blz. 15.

Anglia fuisset, ut literatori; induere Theologum debuit'[1]. Alsof er voor Causabonus en Grotius iets beters mocht geweest zijn, dan te leven in den dienst van de 'Koningin der wetenschappen', der Sancta Theologia! - Eindelijk mogen wij ook niet vergeten wat de vrienden van de Groot, door wie hij te Parijs tot het verwerken van zijn Hollandsch leerdicht in eene Latijnsche verhandeling werd aangezet, hem kunnen hebben medegedeeld. Hij zelf kon reeds kennis gemaakt hebben met dat scepticisme dat door Montaigne getoond, maar vooral door Charron krachtig uitgesproken was. Daarvan kan ik echter noch uit zijne brieven, noch uit zijne andere werken het rechtstreeksche bewijs leveren. Maar Bignon zal niet nagelaten hebben de Groot op de 'Essais' van Montaigne en op de werken van Charron, vooral op dat, betiteld: 'de la Sagesse', opmerkzaam te maken. Met elkander vereenigd, mochten deze twee mannen voor den Godsdienst en het Christendom gevaarlijk heeten, en wie beider geschriften nauwkeurig bestudeerde, kon licht vervallen tot eene twijfelzucht, die hem ten laatste aanzette om te beproeven in een leven van onnadenkend zingenot die raadsels te vergeten, van welke noch door de openbaring, noch door de rede eenige oplossing scheen te kunnen gevonden worden. Uit de Essais van Montaigne komt hierbij vooral de twaalfde uit het tweede boek in aanmerking[2]. Hij had het werk van Raymundus de Sabunde[3], getiteld: 'Theologia Naturalis, sive liber Creaturarum', in het Fransch vertaald en beantwoordde in eene Essai de bedenkingen tegen dat werk van verschillende zijden ingebracht. Sommigen beweerden namelijk dat het niet te pas kwam om de waarheden van het Christelijk geloof, door bewijzen aan de rede ontleend, te steunen. Anderen wezen vooral hierop, dat de rede te zwak is om zulk eene taak te kunnen volbrengen[4]. Montaigne gaf hun niet geheel gelijk; ook waar het godsdienst en moraal geldt, kan de rede van dienst zijn, maar toch als het op bewijzen, op het vinden en vaststellen der waarheid aankomt, dan is de rede onvermogend. Hij spot met de wijsgeeren van alle tijden[5]: 'Fiez vous à vostre philosophie; vantez vous d'avoir trouvé la febve au gasteau,

1 Grotii Epistolae, App. 2.
2 Edition Firmin Didot Frères, Paris, 1833. Tome II, page 136-380.
3 Fabricii Syllabus, blz. 454.
4 Staüdlin, t.a.p., II, blz. 11.
5 T.a.p., blz. 249.

à veoir ce tintamarre de tant de cervelles philosophiques! Le trouble des formes mondaines a gaigné sur moy que les diverses moeurs et fantasies aux miennes ne me desplaisent pas tant, comme elles m'instruisent; ne m'enorgueillissent pas tant, comme elles me humilient en les conferant: et tout aultre chois, que celuy qui vient de la main expresse de Dieu, me semble chois de peu de prerogative.' - Wat spreekt men van wijsgeerige beginselen: '[1] or n'y peult il avoir des principes aux hommes, si la Divinité ne les leur a revelez: de tout le demourant, et le commencement, et le milieu, et la fin, ce n'est que songe et fumée.' En wat verder: '[2] C'est pour le chastiement de nostre fierté, et instruction de nostre misère et incapacité, que Dieu produisit le trouble et la confusion de l'ancienne tour de Babel; tout ce que nous entreprenons sans son assistance, tout ce que nous voyons sans la lampe de sa grace, ce n'est que vanité et folie: l'essence mesme de la verité, qui est uniforme et constante, quand la fortune nous en donne la possession, nous la corrompous et abastardissons par nostre foiblesse. Quelque train que l'homme prenne de soy, Dieu permet qu'il arrive tousiours à cette mesme confusion.' Hij eindigt dan ook met de verklaring:[3] 'il (nam. de mensch) il s'eslevera si Dieu luy preste extraordinairement la main; il s'eslevera, abandonnant et renonceant à ses propres moyens, et se laissant haulser et soublever par les moyens purement celestes. C'est à nostre foy chrestienne, non à sa vertu stoique, de pretendre à cette divine et miraculeuse metamorphose.' -

Zijn vriend en leerling Charron was het met hem eens over de menschelijke rede. Ook hij zegt:[4] 'C'est un fons d'obscurité plein de creux et de cachots, un labyrinthe, un abisme confus et bien entortillé, que cet esprit humain. Il n'est point desir plus naturel que le desir de connoitre la verité. Nous essayons tous les moyeus que nous pensons pouvoir servir; mais enfin tous nos efforts sont courts, car la verité n'est qu'un acquest, ny chose qui se laisse prendre et manier et encores moins posseder à l'esprit humain. Elle loge dedans le sein de Dieu, c'est là son giste et sa retraite; l'homme ne

1 T.a.p., blz. 286.
2 T a.p., blz. 305.
3 T.a., p., blz. 380.
4 De la Sagesse, I.

sçait et n'entend rien à droict, au pur et au vray come il faut, tournoyant toujours et tastonnant l'entour des apparences, qui se trouvent partout aussi bien au faux qu'au vray; nous sommes nais à quester la verité; la posseder appartient à une plus haute et grande puissance.' Maar Charron ging tevens verder. Wel is waar, hij legde eene verklaring af, door welke hij zich tegen geloofsvervolging vrijwaarde[1]: 'pour les particularitez tant de la creance qu'observance, il faut d'une douce sommission et obeissance s'en remettre et arrester entièrement à ce que l'église en a de tout temps et universellement tenu et tient, sans disputer et s'embrouiller en aucune nouveauté, ou opinion triée et particulière,' en hij doet ons aan Lessing denken, die ook soms zijne ketterijen aan den man bracht met de verontschuldiging, dat hetgeen hij schreef niet *δογματιχῶ□* maar *δογματιχῶ□* moest worden opgevat; want Charron zegt in de voorrede van de tweede uitgave van zijn genoemd boek, dat zijne beoordeelaars zijn vervallen tot 'sept mescontes-qui sont: de rapporter au droict et devoir ce qui est du fait; au faire ce qui est du juger; à resolution et determination ce qui n'est que proposé, secoué et disputé problematiquement et academiquement; à moy et à mes propres opinions, ce qui est de l'esprit et sufficance interne; à la religion et creance divine ce qui est de l'opinion humaine; à la grace et operation surnaturelle ce qui est de vertu et action de naturelle et moralle.' Maar bovendien is zijne overeenstemming met den Wolfenbuttelschen Bibliothecaris ook in een ander opzicht merkwaardig. Lessing bestreed voornamelijk in zijne 'Erziehung des Menschengeslechts' en in zijn opstel: 'über die Entstehung der geoffenbarten Religionen' alle zoogenaamde openbaring om den natuurlijken godsdienst, zoo als het heet[2], aan te bevelen. Charron doet iets dergelijks, en blijft in stoutheid van kritiek bij Lessing niet achter, terwijl ook hij aan een zekeren natuurlijken godsdienst de voorkeur schijnt te geven. 'Schijnt', zeg ik, want nauwelijks heeft hij iets gesteld of hij zelf betwijfelt het ook weêr. Eene gevestigde overtuiging is bij hem niet te vinden; men kan zich op hem beroepen voor het Rationalisme, voor het Deïsme, voor het Pantheïsme, vóór en tegen de onsterfelijkheid der ziel, en ook voor het Supranatu-

1 De la Sagesse, II.
2 Wie schildert ons eens den waren Lessing af?

ralisme der Mystiek; hij roept allen toe: ‘que scais-je?’ - Als wij hierbij in aanmerking nemen hoe men sedert Henri IV aan het hof te Parijs en in de hoogste kringen van Frankrijk voor den godsdienst al onverschilliger geworden was; welk een zonderlinge prelaat en kardinaal de groote staatsman Richelieu was: en tot welk eene hoogte twijfelzucht en ongeloof klimmen moesten waar, bij alle eerbiediging van den staatsgodsdienst, de werken van Montaigne en Charron in ieders handen waren, dan kan het ons niet verwonderen, dat de Groot, die voor zijne land- en taalgenooten als Apologeet was opgetreden, door menigen vriend, die nog op den godsdienst prijs stelde, werd uitgenoodigd om zijne handhaving van het Christendom ook voor geleerde Franschen te bewerken. Aan die uitnoodiging heeft hij voldaan en de Latijnsche verhandeling volgde op het Hollandsche leerdicht. Wij kunnen nu beproeven om ons over beide werken een juist, zij het ook niet over alle onderdeelen, een volledig oordeel te vormen.

Het is algemeen bekend en het wordt ook bovendien door Wijnmalen nauwkeurig vermeld[1], hoe de Groot, toen hij als Apologeet optrad, van alle kanten werd geprezen. Het leerdicht in Hollandsche verzen heette weldra ‘aureus libellus’, en die eervolle benaming werd later ook op de Latijnsche verhandeling toegepast. Dat Latijnsche stuk te vertalen was voor de buitenlanders, die van het werk van de Groot genot wilden hebben, niet zoozeer noodig, maar daarentegen werd het Hollandsche in alle talen van het beschaafd Europa en zelfs in sommige van het Oosten overgezet. Ook door dezen dubbelen arbeid, in zijne moedertaal op Loevestein, in het hem zoo eigen geworden Latijn te Parijs volbracht, heeft de Groot zich zooveel roem verworven, dat bijna onder de toejuiching, die tot hem opging, alle andere stemmen zijn versmoord en het schier vermetelheid mag heeten om over zijn werk onafhankelijk te willen oordeelen, even alsof het mogelijk zijn zou om niet demoedig in dat gunstige oordeel te berusten en niet onvoorwaardelijk met het koor der laudatores in proza en poëzie in te stemmen. Toch waren er ook reeds onder de tijdgenooten van de Groot, die én over hemzelf én over sommige zijner geschriften niet zoo bijzonder gunstig dachten, en ook zijne

1 T.a.p., blz. 156 enz.

Apologieën werden niet zonder tegenspraak door sommigen uitbundig geprezen; door anderen werden zij zelfs streng afgekeurd. Het lijdt geen twijfel, dat allerlei hartstochten, zelfs zeer onedele, bij dit vonnis hunnen invloed deden gelden. Er waren er in dien tijd niet velen, die kalm en onpartijdig over een werk van de Groot, alsof het van een onbekend persoon was, hun oordeel konden uitspreken. De geschillen over politiek en religie, waaraan hij deel nam en waarbij hij zich op den voorgrond plaatste; de beroemdheid, welke hij zich, reeds zoo vroeg, had weten te verwerven: zijne inderdaad zeldzame talenten en reusachtige geleerdheid, het een of het ander, en ook wel dit alles te zamen, maakte hem tot een voorwerp van bijna afgodische vereering voor sommigen, maar ook van onverzoenlijken haat voor anderen. Tol welk eene onbeschaamde miskenning van eens anders verdienste nijd en afgunst kunnen voeren, heeft tegenover de Groot niemand meer bewezen dan de Leidsche Hoogleeraar Daniël Heinsius. ‘[1]Als hij,’ schreef Maria van Reigersbergh in 1624 uit Amsterdam naar Parijs aan haren Hugo, ‘Als hij van UE. spreekt, zoo zeidt hy, men zeidt veel van Grotius gheleertheyt, maer wat heeft hy toch ghedaen? Men ziedt niet veel van zyn werck.’ Wel mocht zij er bijvoegen: ‘Hem quelt de jaloezie, ende dat heeft hem altijd ghequeldt.’ Ook het oordeel van Salmasius over de Groot was niet zeer gunstig. Wij hebben een brief van hem aan Saravius[2], waarin hij Grotius met eenige andere geleerden, met Barlaeus en den bovengenoemden Heinsius, vooral met Vossius vergelijkt en de vergelijking valt voor de Groot niet zeer gunstig uit. Salmasius houdt Vossius voor grooter geleerde; Barlaeus en zelfs Heinsius voor betere dichters. ‘Princeps tibi est Grotius,' schrijft hij, “mihi Vossius.’ Hij spreekt dan verder over de bijzondere vakken, waarin Grotius zal uitmunten. ‘In Theologicis nemo est, cui me minus similem videri velim. Ubique Socinianus est, in libello de Veritate Religionis Christinae, in notis ad Novnm Testamentum et adnotationibus Veteris. In Philosophicis, si disputandi solertia spectetur, vix mediocribus par est; nee unquam vidi, qui minore cum vi ratiocinetur.’ Wat verder weêr: ‘In Poesi

1 Brieven van M.v.R., uitgegeven door Mr. H. Vollenhoven en Dr. G.D.J. Schotel, 1857, blz. 36.

2 Crenii, Animadversiones, I, pag. 23.

vir est sui nominis, magnus. Sed omnes in his locis Barlaeum praeferunt, multi etiam Heinsium; hic certe animosio et *ποιητιωτερ□*; sed Poetica nihil facit ad principatum litteratum. Vossius in his *ἐπὶ πᾶσι χριταῖ□* sine controversia praecellit. Nee meum hoc *μονόκριμα*,, sed omnium doctorum Italorum, Germanorum, Polonorum et Belgarum, ut in litteris multorum vidi, in scriptis plurimorum et ex sermonibus plurium collegi.' De brief is nog langer, gaat op dezelfde wijze voort, en werd te Leiden geschreven, 20 November, 1644. Misschien is echter ook dit oordeel, zoo niet ingegeven, dan toch gescherpt door 'jaloezie, die quelde.' - Maar ook echte Theologanten vonden op de werken van de Groot te veel af te dingen om te kunnen zwijgen. De strijdlustige Groninger Sam. Maresius schreef: 'de Antichristo contra Hugonem Grotium.' In het derde deel van de folio-uitgave der Latijnsche werken van den Leidschen Hoogleeraar in de Godgeleerdheid, Andreas Rivetus, vinden wij vier verhandelingen tegen de Groot; zij nemen daar een paar honderd bladzijden in, en er is nauwelijks een enkele bij te vinden, waarop een woord van lof geschreven staat. Ook wat later noemde Voetius, zeker niet om hem te prijzen, de Groot 'dubiae aut variatae Religionis.' En het zou al een bijzonder soort van loftuiting zijn, indien zij bedoeld ware, dat versje van Aeg. Menagius, die, toen hij de theologische werken van de Groot gelezen had, met toespeling op het bekende distichon, over de geboorteplaats van Homerus, van den grooten Delvenaar zeide:

> 'Smyrna, Rhodos, Colophon, Salamin, Pylos, Argos, Athenae,
> Siderei certant Vatis de patria Homeri.
> Grotiadae certant de religione, Socinus,
> Arrius, Arminius, Calvinus, Roma, Lutherus'[1].

Ik breng dit niet in herinnering omdat deze ongunstige beoordeelingen van de Groot en van zijne werken mij zwaarder wegen dan de roem hem in vroeger en later tijd door zoovele andere uitstekende mannen toegezwaaid; ook niet omdat ik er volkomen mede instem. Ik acht mij tot zulk een veelomvattend oordeel, als ik in dat geval zou uitspreken, volstrekt onbevoegd. Maar ik wensch alleen te doen opmerken, dat ook

1 H. Luden, Der gelehrte Criticus; III, Seite 313.

reeds in zijn eigen levenstijd over de Groot gesproken is op eene wijze die, als iemand in onzen tijd iets van hem minder goedkeurt, voor de beschuldiging van nieuwerwetsche ‘stoutigheid’ moet vrijwaren.

Inderdaad, vooreerst wat den vorm aangaat, de Groot is als Apologeet niet gelukkig geslaagd, dunkt mij. Het zal wel zijn, zooals de fijne Latinisten zeggen, dat hij zijne verhandeling: de Veritate Religionis Christianae, voor de geleerden schrijvende, zich van de taal der geleerden onberispelijk, meesterlijk zelfs heeft bediend. Ook zijne Hollandsche verzen zijn over 't algemeen goed; het viel hem blijkbaar gemakkelijk om in de eens gekozen versmaat ook abstracte onderwerpen te behandelen, zoowel als landen, steden, volken op te sommen of gebeurtenissen in herinnering te brengen. Men mag voorts aan de Groot geen verwijt maken van hetgeen aan didaktische poëzie uit haren aard eigen is. Zelfs Bilderdijk heeft in zijn ‘Ziekte dar Geleerden’ zijn naam als dichter slechts door enkele gedeelten, zooals over de pijn, de taal enz. gehandhaafd, en overigens er zich ook mede tevreden moeten stellen, dat hij toonen kon een handig verzenmaker te zijn. Maar de Groot had zich tevens een bijzonder soort van lezers voorgesteld, en al wilde hij dien kring niet al te nauw beperken en gaarne aan al zijne medeburgers een nuttig geschrift in handen geven, toch was het Hollandsche dichtstuk vooral voor zeelieden bestemd. Wij mogen dus onderzoeken of de Groot inderdaad voor zeelieden geschreven heeft, of hij de zaken naar hunne bevatting voorgesteld, de grondslagen voor zijne verdediging van den Christelijken godsdienst aan den kring hunner levensomstandigheden en ervaring ontleend heeft, of hij hunne taal wist te spreken? Hij behoefde daarom niet ruw, niet gemeen te wezen; ‘de taal van de straat’[1] omvat hetgeen Brederode aan de personen in zijne blijspelen in den mond geeft, maar de taal van de straat, en ook die der zeelieden, heeft uitdrukkingen en vormen in overvloed, waarin, zonder eenigen aanstoot te geven, onderwerpen van godsdienstigen en zedelijken aard kiesch en kernachtig kunnen behandeld worden. Het is met die taal als met die der hoogere standen: het edelste zoowel als het gemeenste spiegelt er zich in af. Wijnmalen getuigt[2]:

1 Wijnmalen, t.a.p., blz. 161.
2 T.a.p., blz. 160.

‘De Groot vergeet geen enkel oogenblik, dat hij in de eerste plaats schrijft ter onderrichting van eenvoudige en onervaren zeelieden.’ Bijna zou ik, na het Bewijs van den waren Godsdienst eens weder gelezen te hebben, er toe kunnen komen om dit oordeel van bepaald bevestigend, bepaald ontkennend te maken en te zeggen: De Groot heeft er na zijne inleiding, dus nadat hij een vijftigtal verzen geschreven had, volstrekt niet meer aan gedacht, dat hij iets voor eenvoudige, onervaren zeelieden opstelde. Misschien waren zij in dien tijd van een eenigszins ander gehalte dan tegenwoordig, maar beschaving en kennis zullen sedert de zeventiende eeuw in dien stand toch wel niet zooveel zijn achteruitgegaan, dat tegenwoordig voor zeelieden een zeker boek volstrekt onbruikbaar zou moeten heeten, hoewel het vóór twee eeuwen juist voor hunne bevatting berekend was. 't Is waar, wij vinden hier en daar een enkelen regel waarin de volkstoon aangeslagen is en eene taal gesproken wordt, welke de zeelieden konden verstaan. Bijv.[1] dat iets zoo zeker moet geacht worden

> ‘Als dat het ijs is koud en tweemaal vier is acht.’

Ook bij de verdediging van het geloof, dat het bestuur der Goddelijke Voorzienigheid zich zelfs over allerlei kleinigheden uitstrekt’[2]:

> ‘'t Gebeurt niet by geluk altijt te werpen ses.’

Maar overigens zullen de zeelieden, niet alleen die van de laagste, maar ook die van hoogere rangen, het met dit boek, indien zij de lezing beproefden, dunkt mij, moeielijk gehad hebben.

Ik verbeeld mij één van die forsche, ruwe en ruige knapen, die met Houtman in den dageraad der Oostindische Compagnie was medegegaan, die later met Koen Java bezocht heeft, en die nu weder op reis is, wat ouder en wat stemmiger en ook wat aanzienlijker geworden, schipper op een der schepen van 's lands vloot, of uitgegaan voor eene reederij. De zee is kalm, de wind gunstig, het bestek opgemaakt, het werk verdeeld; de ‘oude’, zooals de matrozen hem noemen; heeft niets te doen. Hij ziet het dek nog eens roud, en met eene vlugheid, welke gij hem waarschijnlijk niet zoudt hebben toegeschreven, want

1 Bewijs v.d.w.G., IIIe druk, blz. 5.
2 T.a.p., blz. 13.

hij loopt slechts strompelende en slingerende over de straat, gaat hij nu langs den touwladder naar boven, en hij staat, ondanks de golvende beweging van het schip, vast, terwijl hij met eene krachtige hand sommige touwen nog wat aantrekt. Met een paar sprongen komt hij weder op het dek. Langzaam daarentegen gaat hij de kajuitstrap af en zet zich gemakkelijk neder. Laat hij nu dat boek eens inzien, dat hem door de patroons is medegegeven. Het is van Mijnheer de Groot, wel bekend; hij is nu te Parijs of te Stockholm; vroeger Pensionaris van Rotterdam, voor dat de Heeren te huis aan het kibbelen raakten, terwijl Janmaat Java veroverde en Batavia hielp stichten. Maar 't was over de ware religie. Wel mogelijk, en dit is ook een boek over den Godsdienst. Onze zeerob heeft er niets tegen. De zwarten zijn duivels, als zij zich niet willen onderwerpen aan het gezag der Hollanders; de Spanjolen, Portugezen, Duinkerkers en de Engelschen ook al, zij zijn halve duivels en met behulp van den God van Nederland moeten zij uitgeroeid of onderworpen en de Oost moet als het beloofde land, overvloeiende van melk en honig, overheerscht; maar juist daarom is de Godsdienst hem ook niet onverschillig. Hij begint te lezen; eerst gaat het nog al:

[1] ‘Trouhartig Hollandsch volk, vermaert van meenig eeuw,
Die nu al over langh de vlagge van da Leeuw
Doen vliegen hebt soo verr' de wind heeft konnen dragen,
En uwen naem verbreyd,’ enz.

en bij de opsomming van de voordeelen der Oostindie-vaart knikt hij tevreden. Ernstiger worden zijne gelaatstrekken bij de volgende vermaning:

[2] ‘Op dat gy brengen sond diep in 't versengde land
Een aengenamer vier van Goddelijken brand,
Op dat al waar men siet des hemels twaleff lichten
Gy 't licht door twaleff boôn ontsteecken soud gaen stichten,
Op dat gy voeren soud tot aen het winter-huys
En aen de Zuyder asch 't Jeruzalemsche kruys.’

Van hetgeen door het teeken des kruises wordt aangeduid,

1 T.a.p., blz. 1.
2 T.a.p., blz. 1.

heeft hij aan zijne donkergekleurde natuurgenooten op Java nog niet veel medegedeeld. Maar hij leest verder, een twee en dertig verzen. Ja, Heidenen en Mohammedanen, en de Joden, die men overal aantreft, 't is een gemeen goedje en onze schipper, hoewel voor zichzelf een zeeman ‘met God en met eere en geen filosoof,’ heeft ook wel anderen ontmoet, die met alles den spot dreven; laat zien wat Mijnheer de Groot daarvan zegt:

[1] ‘Vooreerst dan dat 'er is een wesen noit begonnen,
Daer van werd ons gemoed dus krachtigh overwonnen,
Dat veele saken zijn, die hadden haer begin,
Is buyten loocheningh, alsoo 't blijkt by de sin.
Nu wat 'er ergens is van die geworden saeken,
Dat konde doch van selfs niet aen het wesen raeken:
Want in 't gunt niet en is, is geen voortbrengens kracht.
En dat iet was, eer 't was, waer sottelyk gedacht.
Van ietwes anders dan soo moet het zijn gekomen.’

Maar de zeerob begint nu hardop te lezen en schuift den groven wijsvinger langs de regels over het papier voort:

[2] ‘Dat ander wederom moet by ons zijn genomen
Of dat het noit en wierd, of dat het wierd wel eer;
Is dat geworden mee, soe moeten wy al weêr
Toestaen een andre saek, die daer van heeft gegeven
Den oorspronk, en mitsdien soo werden wy gedreven
Te stellen noch een saek, waer d'andre saek van quam,
En weêr een ander noch, daer die begin van nam,
En alsoo voort en voort -.’

Een oogenblikje, as je blieft! 't is alsof er iets in de rondte draait. Maar even na te denken, schijnt ook niet te baten, en luider nog en sneller gaat het voort:

[3] ‘..... tot dat nae alle desen
Men komen tot een saeck die noit begon te wesen,
Maer altijt eenwigh was, en die niet by geval,
Maer gantsch noodwendlyk is, waer van het afkomt al.
Soo is 'er dan een God, alsoo, gelijk wy weten,
't Gunt is en noit en wierd met dien naem werd geheeten.’

1 T.a.p., blz. 3.
2 T.a.p., blz. 3.
3 T.a.p., blz. 3.

Is het onzen zeeman duidelijk geworden? Ik betwijfel het, maar het is ook niet voor hem, het is voor anderen geschreven, die den vaardigen schrijver kunnen bewonderen, nu hij één der ‘argumenten voor het bestaan van God’ vrij nauwkeurig in tamelijk goede Hollandsche verzen heeft opgegeven.

Misschien ziet dezelfde lezer, ondanks de eerst ondervonden teleurstelling, na een dag of wat het boekje nog eens in. Het gaat eerst nog al, hoewel niet zonder bijzondere inspanning, maar spoedig wordt het hem weder te hoog:

[1] ‘Wanneer 't dan God gelieft de stoelen te versetten;
Geen raedslagh, geen geweld 't voornemen kan beletten.
Soo heeft de halve Pers een suyg'ling van een hond
Der Meden groote macht gevelt in korter stond.
Soo is van Hellesvloed tot aen des Ganges stromen
De Macedoonsche held al vechtende gekomen,
End' heeft met sijn Sariss' het Asiaensch gebied
Verbrooken, en verplet gelijk een kraekend ried;
Geen wal hem tegen stond, geen watren hem en keerden,
Geen rots ontgingh sijn hand, geen yser hem en deerden.
Siet ook eens Cesar aen; wat dat hy ook begint,
De uitkomst daer op volght, hy komt, hy siet, hy wint.
Noch Walsche legertocht, noch vrome Duytsche daden,
Noch Pompeiaensch beleyd met al die wijse raden,
Noch 't oproer van sijn volk, noch dorst, noch hongersnood
Noch Pharnaces geweld, noch Jubas tegenstoot,
Kon hem verhindren niet, noch ook d'Egyptsche lagen,
De Roomsche trotsheit most van hem het juk verdragen;
Jae Cato sagh gheen wegh om Cesars heyrschappy
t'Ontgaen, dan door de dood hem selfs te maeken vry.
Hoe komt het dat aldus lucht, water, on de menschen
Sich buigen voor een man meer dan hy konde wenschen?

Waarlijk het draait den ‘eenvoudige en ongeleerde’ voor de oogen en nauwelijks heeft hij aandacht vour hetgeen volgt, ofschoon hij dat goed begrijpen kan, omdat hij, al ware het nooit, in een speelhuis, toch dikwijls genoeg voor de aflossing van de wacht de steenen heeft in handen gehad:

[2] ‘Men keer het waer men wil, dat is een seeker les;
't Gebeurt niet by geluk altijt te werpen ses.’

1 T.a.p., blz. 12.
2 T.a.p., blz. 13.

En als hij, nog niet op zichzelf vertrouwende, op Java aangekomen of in het vaderland teruggekeerd, onder zijne standgenooten rondhoort of misschien zijn oordeel door het hunne zal worden gewijzigd, dan wordt het integendeel daardoor versterkt. De een heeft het, in weêrwil van de hem onbekende eigennamen en de vreemde zaken, welke hij vermeld vond, volgehouden tot aan: ‘Beantwoordinge van de tegenworpinge van dat een lighaem zijn gedaente verloren hebbende niet en soude konnen herstelt werden.’ Bijv.:

[1] ‘Maer nu denkt iemand nogh, men siet den Kanibael,
Eens anders mensches vleesch gebruyken tot zijn mael;
De menschen worden ook gegeten van de visschen,
Dewelke komen weer op menschelijke disschen;
Waeruit men vorder dan gaet vragen hoe 't kan zijn
Dat een en 't selve stuk soud wesen 't u en 't mijn? enz.

Hij kon volkomen instemmen met de betuiging van de Groot op de volgende bladzijde:

‘Hetwelk ik niet en segh om ietwes te verklaren
Het gunt God niet gelieft heeft ons te openbaren.’

en toen heeft hij het opgegeven, want er kwamen alweder vreemde namen in overvloed. Een ander heeft zich ook daar nog niet laten afschrikken; hij zegt dat hij in het tweede boek goede zedelessen gevonden heeft en zelfs het derde over de Heilige Schrift heeft hij doorgeworsteld, maar toen! Hij is noch Heiden, noch Jood, noch Mohammedaan; met hen disputeeren, dat mogen de predikanten doen, voor hen is het vierde en vijfde en zesde boek[2]. - Is het onverklaarbaar dat Brandt, hoewel hij elders het Bewijs van den waren Godsdienst uitbundig prijst, in zijne levensbeschrijving van de Ruyter wel vermelden kan dat de groote Admiraal behalve den Bijbel zelden andere dan theologische boeken in handen nam[3], maar niet daarbij kan voegen dat hij aan dit boek van de Groot de voorkeur gaf?

1 T.a.p., blz. 34.
2 Wijnmalen teekent aan, t.a.p. blz. 101, dat van Vloten in zijne Bekn. Gesch. der Nederl. Lett. van 4 boeken spreekt en houdt dat voor eene drukfout. Erger is dat H. Luden, t.a.p. blz. 211, aan de Latijnsche Verhand. slechts 5 boeken toekent, hoewel hij er een vrij uitvoerig oordeel over uitspreekt. Dat zal ook wel eene drukfout zijn!
3 Uitgave van 1699, blz. 615.

Of is het Bewijs door de zeelieden minder gelezen, omdat het van een Arminiaan was? 't Is niet onmogelijk, maar onze zeelieden en vooral onze Oostindievaarders van dien tijd waren juist niet allen even gezet op den Godsdienst. Men raadplege hierover slechts het bekende werk van Valentijn[1] eens.

Het blijkt echter zoowel uit de Latijnsche verhandeling als uit het Hollandsche leerdicht dat de Groot inderdaad in menig opzicht de Arminiaansche zienswijze deelde. Tholuck[2] beweert dat daaraan ook zijn te danken die 'Klarheit und Bundigkeit', door welke deze geschriften van de Groot, gelijk over het algemeen die der Remonstranten uitmunten. Wijnmalen[3] stemt daarmede in, maar duidelijk en beknopt zou ik deze geschriften van de Groot nietwillen noemen; liever zou ik zeggen: *nuchter*. Inderdaad, geestdrift is bij dezen Apologeet niet te ontdekken; noch in de zuivere Latijnsche zinnen, noch in de Hollandsche verzen kunnen wij iets vinden dat ook slechts vergeleken kan worden bijv. bij die prachtige voorstelling van Mornay, door Wijnmalen[4] te recht met ingenomenheid vermeld: 'Nous avons un Dieu infiniment juste et un homme infiniment pécheur; cette justice infinie d'un coulpe infinie ne peut être satisfaite que par une peine ou réparation infinie, c'est à dire Dieu lui-même. Mais cette divinité ne doit payer notre désobéissance qu'en obéissance, notre démerite qu'en mérite, et notre rebellion qu'en humilité. Il convient donc que notre médiateur soit Dieu et homme; homme né sous la loi, mais Dieu pour la parfaire; homme pour servir, mais Dieu pour affranchir; homme pour s'humilier jusqu'à tout, mais Dieu pour s'exalter au dessus de toutes choses; hommes pour pâtir, mais Dieu pour vaincre; homme pour mourir, mais Dien pour triompher de la mort.' Hoe zouden wij ons ook kunnen vleien, dat bij de Groot iets van dien aard zou voorkomen, bij hem die over den Heiligen Geest nauwelijks met een enkel woord spreekt, en voor wien de Christelijke moraal eene zedewet is, waarin, nu ja! de liefde ook wel als de voornaamste plicht is opgenomen, maar waarin zij niet is de triumf van den waren godsdienst, dat allerhoogste, waarvan Paulus zeide: het blijft. Bovendien, juist over de gewichtigste leerstukken, over die door welke het Christendom zich van an-

1 Uitgave van Dr. S. Keyzer, I, blz. 554 enz., II, blz. 95, 433.
2 Vermischte Schriften, I, blz. 159.
3 T.a.p., blz. 161.
4 T.a.p., blz. 206.

dere godsdiensten onderscheidt, zweeg de Groot. Ik meen, dat het een groot gebrek van deze werken is. Hij zelf heeft het trachten te verontschuldigen en te vergoêlijken in zijne brieven aan Crellius, aan zijn broeder, aan anderen, maar zelfs ook Wijnmalen[1] neemt die verontschuldiging slechts gedeeltelijk aan. Tholuck[2] keurt dat evenzeer af en noemt het een ‘Mangel an rechter und besser Einsicht in das Wesen des Christenthums’. Indien deze theoloog met gelijke maat wilde meten, dan had hij hiervoor scherper woorden mogen kiezen, en over dit gebrek van de Groot even snijdend moeten oordeelen, als over diegenen zijner tijdgenooten, die in hunne historische kritiek het voetspoor van Lessing meenden te volgen: ‘Das ist eben der Lessingsche Grundirrthum, den Unzählige mit ihm in dieser Zeit theilen, dass er diesen Organismus zerstören will. Nicht wie Brutto und Emballage zum Netto verhält sich die christliche Geschichte zu den Ideen, so dass man das eine abziehen könnte und müsste um das nackte Facit zu bekommen, sondern wie Leib und Seele; wer da secirt und schneidet, tödtet.’ Zoo is ook de beknoptheid van deze geschriften duur gekocht, namelijk door datgene weg te laten, waarop het bovenal aankwam. Al zou men die leerstukken, bijv. van de godheid van Christus, van de verzoening en dergelijke voor onzen tijd van luttel, zelfs van geene de minste waarde meer achten, men zal moeten toestemmen dat de Groot hen in zijn tijd niet mocht hebben weggelaten. Daarbij juist had hij de vijanden, welke hij bestreed, te bepalen. Zijne voorgangers hadden dat ook gedaan en ziet! terwijl hij van die leerstukken in de eerste drie boeken zwijgt, opzettelijk zwijgt, is hij toch genoodzaakt om in zijn betoog tegen Heidenen en Joden en Mohamedanen van hen melding te maken; daar moet hij dan ter loops over hen spreken, alsof het niet beter geweest ware hen vroeger grondiger te behandelen! Hoe men het Hollandsche leerdicht beknopt kan noemen, begrijp ik niet. Welk een omhaal, welk een omslachtigheid van historische herinneringen er in is, hebben de proeven, boven vermeld, reeds aangetoond. De Latijnsche verhandeling is zoo weinig beknopt, dat zij eer als een bewijs van de Groot's rijke belezenheid kan genoemd worden. Onophoudelijk beroept hij zich op Latijnsche en Grieksche schrijvers, hoewel hunne

1 T.a p., blz. 207.
2 T.a.p., blz. 161.

woorden, zooals hij zegt, hem niet tot bewijs, maar slechts tot de aanwijzing van eene zekere overeenkomst kunnen dienen. Oppervlakkig is hij daarentegen somtijds wel, waar hij, zooals aan het begin, voor het bestaan van God slechts één argument gebruikt, ofschoon hem meerdere ten dienste stonden.

Bondig en duidelijk kan zijn betoog evenmin heeten. Ik beroep mij weder op de bijgebrachte proeven, en hierbij wensch ik, met bescheidenheid, te zeggen wat ik vooral tegen de Groot als Apologeet heb. Hij was namelijk geen philosophische kop, geen doordenker. Ik bedoel niet, dat hij niet zuiver redeneeren kon, dat hij niet met scherpzinnigheid bij het een of ander pleit dat hij voerde, zich van alle bruikbare argumenten te pas wist te bedienen, of dat hij een warhoofd was; voor zulk eene beschuldiging, voor de verdenking, al heeft hij er aanleiding toe gegeven, staat hij toch inderdaad te hoog. Maar dit meen ik, dat hij, ondanks zijne bewonderenswaardige geleerdheid, ondanks zijne bekwaamheid als jurist en advocaat en diplomaat, dat hij althans in zijne Apologieën niet getoond heeft die kracht van wijsgeerig denken, waarmede een beginsel tot zijn laatsten grondslag toe en vandaar uit zoover mogelijk wordt nagespoord.

Hoewel hij de geschriften der philosophen las en zoo nauwkeurig, dat hij hunne uitspraken, waar hij die noodig had, gemakkelijk kon te pas brengen, was hij toch, naar het schijnt, met de studie der philosophie, als zij verder ging dan logica, niet bijzonder ingenomen. Althans in dien merkwaardigen brief[1], dien wij van hem hebben aan den Heer de Maurier, gezant van koning Lodewijk XIII bij de Staten, stapt hij over de Metaphysica luchtig heen. Eerst zegt hij: ‘Philosophia omnis divisa - in Contemplativam et Activam, hanc praecipue curare debes, illam non ultra, quam ut huic ancilletur. Commune utrique instrumentum est Logica. - Post Logicam Physica sequatur.’ Vervolgens noemt hij ook Metaphysica, hij noemt haar zelfs ‘primam philosophiam’, maar wil er toch slechts ‘gustum aliquem’ van genomen hebben, en herinnert zich juist hierbij, dat hij van den tijd van den Franschen edelman niet te veel mag vergen. ‘Sed vereor, ne nimium liberalis erogator sim tui temporis’. In dit opzicht is ook opmerkelijk wat Luden[2] zegt over het werk van de Groot: de jure belli ac pacis.

1 H.G. Epist., blz. 17, 54.
2 T.a.p., blz. 185-201.

Niet geheel ten onrechte namelijk, hoewel hij te ver gaat, schijnt Rousseau in zijn Contract Social tegen de Groot te zijn opgekomen. ‘Bei Grotius’[1], verklaart Luden, ‘ist nichts Philosophisches zu finden.’ Verder[2]: ‘Selbst das, was er Naturrecht nennt, ist nicht mit Consequenz verfolgt. Ja, es ist oft schwer, zu begreifen, was er damit will. Bald scheint er das darunter zu verstellen, was die alten Heiden, im Gegensatze der Christen und des Volks Gottes, für Recht hielten; bald das, was die sinnliche Natur begehrt, und daher auch von Thieren gesucht wird; bald aber, was, unabhängig von beiden, die Vernunft, d.h. Grotius rechtliches Gefühl, für Recht erkennt.’ Maar het allerduidelijkst komt het gebrek, dat wij bedoelen, in datzelfde werk van de Groot uit, als hij voor het hoogste recht erkent: ‘ein willkührliches Gesetz welches Gott den Menschen unmittelbar bekannt gemacht haben soll;’ bij de vermelding daarvan toekent Luden[3] nog aan, dat men volgens de Groot niet zeggen mag: ‘Gott will etwas, quia justum est, sondern justum est, quia Deus voluit.’

Al waren echter deze herinneringen van geene waarde, dan zou daarmede nog niets veranderd worden in ons oordeel dat de Groot als Apologeet telkens hinkt op twee gedachten, en met de zonderlingste inconsequentie te werk gaat. Hij keurt het in zijne voorgangers af, dat zij beproefd hebben om de leerstellingen van den Christelijken godsdienst te staven met bewijzen aan de rede ontleend, of met de uitspraken der oude philosophen van Griekenland en Rome. Hierbij schijnt hij dus geen vriend van de Renaissance, en niet gediend te willen zijn van het Humanismus; voor den godsdienst wil hij een anderen grondslag. Welke zal dat zijn? Misschien het geschreven Woord alleen, de Bijbel, het Nieuwe Testament? Alles eerst en bovenal onwankelbaar vastgesteld met een onwedersprekelijk: *γέγραπται*, en dan ja, vervolgens het verstand en de redenering, die slechts ad ornandam orationem dienen, aangehoord? - Geenszins! - Hij begint met hetgeen men theologia naturalis kan noemen, en hij ontleent wel veel, verder zelfs het meeste aan den bijbel, maar de oude dichters, wijsgeeren, wetgevers brengen ook rijkelijk hunne schatting bij. Zegt men, dat het toch geheel iets

1 T.a.p., blz. 191.
2 T.a.p., blz. 193.
3 T.a.p., blz. 194.

anders is om voor de godheid van Christus bijv. zulke getuigenissen en bewijzen bij te brengen als voor de Voorzienigheid enz., dan bedenke men dat, éér dit verschil zuiver kan aangewezen worden, men het moeielijke vraagstuk te beslissen heeft, welke leerstukken de belangrijkste zijn. En toch ook voor de godheid van Christus, voor de drieëenheid zelfs brengt de Groot later Heidensche en Joodsche getuigen bij[1]. Het valt licht te begrijpen, dat wij hem dus ook niet kunnen vrijspreken van de fout, tot welke hij bij deze handelwijze wel vervallen moest, namelijk dat hij wijsgeerige en bijbelsche stellingen met elkander, tot verzwakking van de eene en de andere verward heeft. Laat ik nog eens mogen terugkomen op hetgeen altijd in eene Apologie van den godsdienst het voornaamste is. Hij bouwt zijn geloof aan het bestaan van God op dit eenig argument[2]: 'Ac primo quidem libro ut ostendam non esse rem inanem religionem, ab ejus fundamento ordior; quod est, Numen esse aliquod. Id autem probare sic aggredior. Res aliquas esse, quae esse coeperint, sensu ipso et confessione omnium constat. Eae autem res sibi non fuerunt causa ut essent; nam quod non est, agere non potest; nec ipsa res esse potuit, antequam esset. Sequitur igitur, ut aliunde habuerint sui originem: quod non tantum de illis rebus, quas ipsi aut conspicimus, aut conspeximus, fatendum est; sed et de iis, unde illae ortum habent, donec tandem ad aliquam causam perveniamus, quae esse nunquam coeperit, quaeque sit, ut loqui solemus, non contingenter, sed necessario. Hoc autem, qualecunque tandem sit, de quo mox agemus, id ipsum est, quod Numinis, aut Dei voce significatur.' Men ziet, het komt nagenoeg geheel overeen met hetgeen wij reeds uit het Hollandsche leerdicht hebben opgegeven[3]. De Groot had echter van zijne voorgangers, bijv. van Johannes Ludovicus Vives, den vriend van Erasmus, humanist als hij zelf, kunnen leeren, dat er in eene Apologie, reeds bij het begin, iets beters te zeggen is. Deze namelijk philosopheert niet als de Groot, en rept niet van hetgeen hij nog op het bovengenoemde argument laat volgen, van dat alles of niets beteekenende 'quod semper, quod ubique, quod ab omnibus', maar tot bewijs voor het bestaan van God,

1 Bewijs v.d.w.G., blz. 87, 120.
2 De Verit. Rel. Christ. Edit. Bergman, pag. 3.
3 Zie blz. 484.

zegt Vives terstond: God zelf heeft zich bekend gemaakt[1]. Hij hield in het oog, wat ook de Groot aan het begin van zijn arbeid en niet eerst later moest bedacht hebben. In het derde boek[2] van zijne Apologie beroept deze namelijk zich te recht op Plato; hij vraagt: ‘quis est, qui ita sit sagax, ut quid Deus velit ex earum rerum genere, quas libere velle potest, id suapte conjectura speret se posse deprehendere?’ en laat er op volgen: ‘Quare optime Plato horum nihil sciri posse dicebat sine oraculo.’ Wij lezen ook in de Phaedo[3], dat de mensch de levenszee moet oversteken met die beginselen, die hem de beste toeschijnen, tenzij iemand het doen kan veiliger en zekerder op een steviger vaartuig, *λόγου θείου τινό*□, door eenig goddelijk woord geleid. Wat voor de kennis van den wil van God geldt, geldt natuurlijk nog in hoogeren zin voor de overtuiging van zijn bestaan. Had de Groot dit bedacht, hij zou bewaard zijn gebleven voor de logische fout, tot welke hij nu vervallen is, nu hij tot verdediging van den Christelijken godsdienst met het bovengenoemde argument en met een beroep op het algemeen gevoelen, het bestaan van God bewijzen wil. Niet alleen toch dat het wel wat vreemd van hem is, om zich er op te beroepen dat godsdienst allerwege wordt aangetroffen, daar hij eenige verzen vroeger gezegd heeft[4]:

> ‘Komt gij op Minas kust, daer sult gij zijn verwondert,
> Hoe dat de booze geest uit holle boomen dondert.
> De Mandorijn recht op van silver en van goudt
> Een leelijk beeld, dat hy voor sijnen meester houdt.
> Komt gy dan in Peru of Chili ta verkeeren,
> Gy sult den Duyvel sien met menschenbloet vereeren.’

maar bovendien als hij met de wijsgeeren zegt: God is de summa causa rerum, dat geeft hij hun al te veel toe. Giordano Bruno had hetzelfde gevoelen uitgesproken[5], maar noch hij, noch de Groot hebben daarmede iets bijgebracht voor het geloof in God, zooals de Christelijke godsdienst dat bedoelt. Al nemen wij niet eens in aanmerking dat bij Bruno reeds uitdrukkingen

1 Vergelijk W. Francken Az., Vives, de vriend van Erasmus, blz. 70.
2 Edit: Bergman, pag. 132.
3 Platonis Phaedo, 85. D.
4 Bewijs v.d.w G., blz. 2.
5 Zie blz. 465.

voorkomen, die ons doen denken aan hetgeen even na de Groot door Spinoza zou gezegd worden[1]: ‘Deus est omnium rerum causa immanens, non vero transiens’, waarmede de geheele voorstelling van eene summa omnium rerum causa als een zelfbewust, persoonlijk wezen vervalt, toch gevoelt ieder hoe weinig beteekenend voor het Christendom zulk een Godsbegrip, of zulk eene Godsvoorstelling is. Met die regels:

[2] ‘So is er dan een God, alsoo, gelijk wy weten
't Grunt is en noyt en wierd met dien naem werd geheeten.’

en met de verklaring[3]: ‘ad aliquam causam - (pervenimus), quae esse nunquam coeperit, quaeque sit, ut loqui solemus, non contingenter, sed necessario,’ staan wij niet bijzonder op een Christelijk standpunt, wij kunnen er even goed Joden, Mahomedanen, wij kunnen er zelfs in zekeren zin Polytheïsten mede zijn. - De Groot zou zich echter over zulke bedenkingen niet bekommerd hebben; zij kwamen bij hem niet op, want hij maakte geen groot verschil tusschen de capita religionis naturalis zoogenaamd en die der Christelijke openbaring; hij zelf heeft ook rondweg in de inleiding van het Latijnsche stuk de reden opgegeven, die het eerste boek, waarin de inhoud van den godsdienst hoofdzakelijk wordt ontvouwd, zoo schraal deed uitvallen[4]: ‘existimabam enim pro veritate non nisi veritate certandum, et quidem tali, quam ipse animo approbarem; frustra enim daturum me operam ut persuaderem aliis, quae non ante mihi persuasissem.’ Vandaar ook de teleurstelling die menigen lezer, als hij het eerste boek heeft uitgelezen, in het tweede bereid is. Het eerste eindigt aldus:

[5] ‘Daerom de beste raed, waerdoor sal konnen blijken
De waerheit, en waervoor de losse waen sal wijken,
Is dat men toone klaer door grondelijk beweer,
Gods waren dienst te sijn de Christelijke leer.’

of, in het Latijn[6]: ‘Quod cum Christiana Religio supra alias se nobis adferre polliceatur, sitne ei fides habenda, secunda

1 Ethic. Pars I. Prop. XVIII.
2 Bewijs v.d.w.G., blz. 3.
3 Edit. Bergman, pag. 3.
4 Edit. Bergman, pag. 2.
5 Bewijs v.d.w.G., blz. 23.
6 Edit. Bergman, pag. 74.

hujus operis parte examinabitur.' Men kan verwachten dat nu in het tweede boek allereerst de kenmerkende verhevenheid van den Christelijken boven dien algemeenen godsdienst, die in het eerste boek is aangewezen, zal ontvouwd worden. Wat vinden wij? Allerlei historische bewijzen, of althans wat daarvoor dienen moet, dat Jezus heeft geleefd en wonderen gedaan, dat hij schandelijk gestorven is. Maar dan is het weder alsof het toch eigenlijk komen zal:

> [1] 'Nadien nu Jezus bragt een noit gahoort gebod
> Verklarende daertoe gelast te zijn van God' -

en in het Latijn[2]: 'haec admittenda Religio, non tantum ob factorum testimonia, de quibus jam egimus, verum etiam ob ea, quae religioni sunt intrinscca; cum nulla ex omnibus saeculis ac nationibus proferri possit, aut praemio excellentior, aut praeceptis perfectior, aut modo, quo propagari jussa est, admirabilior.' Wat wordt ons dan aangewezen? De voortreffelijkheid van het loon, en de voortreffelijkheid der zedewet in den Christelijken godsdienst. Bij hetgeen in het eerste boek gezegd is, is niets meer bij te voegen, zelfs niet de erkenning van God, als Vader, als Geest, als Liefde; de summa omnium rerum causa is[3] 'heel goed'. - De voortreffelijkheid van het loon wordt dan verder aangetoond in eene schildering van den hemel, en de voortreffelijkheid der geboden met de vermelding van eenige bijzonderheden zooals: men moet aan den vijand vergiffenis schenken; men moet het huwelijk van één man met ééne vrouw heilig houden; men moet waarheid spreken, enz. enz. en, 't is zoo, de Groot zegt ook:

> [4] 'Het offer meest begeert is een geloovigh hert
> Waerdoor de goedheid Gods van ons omhelset werd,
> Waerdoor wy op sijn maght onwankelmoedigh bouwen,
> Waerdoor wy op sijn woord standvastelyk vertrouwen;
> Waeruit dan voort ontstaet een troostelyk verwaght,
> En ware liefde, die de wetten Gods betraght.' -

maar hoever staat het toch achter bij hetgeen Paulus leerde

1 Bewijs v.d.w.G., blz. 31.
2 Edit. Bergman, pag. 86.
3 Bewijs v.d.w.G., blz. 7.
4 Bewijs v.d.w.G., blz. 37.

1 Cor. 13, en hoeveel verhevener is hetgeen de Heidelbergsche Catechismus bedoelt, als het heet[1]: ‘het is onmogelijk, dat zoo wie Christo door een waarachtig geloof is ingeplant, niet zou voortbrengen vruchten der dankbaarheid.’

Ik zou hier nog meer kunnen bijvoegen, en de vier volgende boeken ook bijzonder doorloopen, maar ik hoop genoeg gezegd te hebben, om mijn oordeel aldus te mogen samenvatten:

De Groot was de man niet om eene Apologie te schrijven, noch voor geleerden, noch voor ongeleerden. Hij heeft het ook niet kunnen doen, en dat niet omdat de gevangenis van Loevestein of de ballingschap te Parijs zijn geest al te zeer nederdrukten, maar om eene andere, voor de beoordeeling van den man (vir sui nominis, magnus) vrij wat belangrijker reden. De ongeloovigen van dien tijd kon hij niet overtuigen, niet rechtstreeks bestrijden zelfs, want gedeeltelijk was hij één der hunnen en kende aan het onderscheidend kenmerk van de Christelijke openbaring weinig waarde toe, en de meesten gaven zich uit eigen beweging met hem aan dezelfde inconsequentie over, om namelijk zonder die openbaring voorop te zetten, Supranaturalisten te blijven, of wil men liever, in den God van den Bijbel te blijven gelooven.

Leiden.

W.P. WOLTERS.

1 In het antwoord op de 64ste vraag.

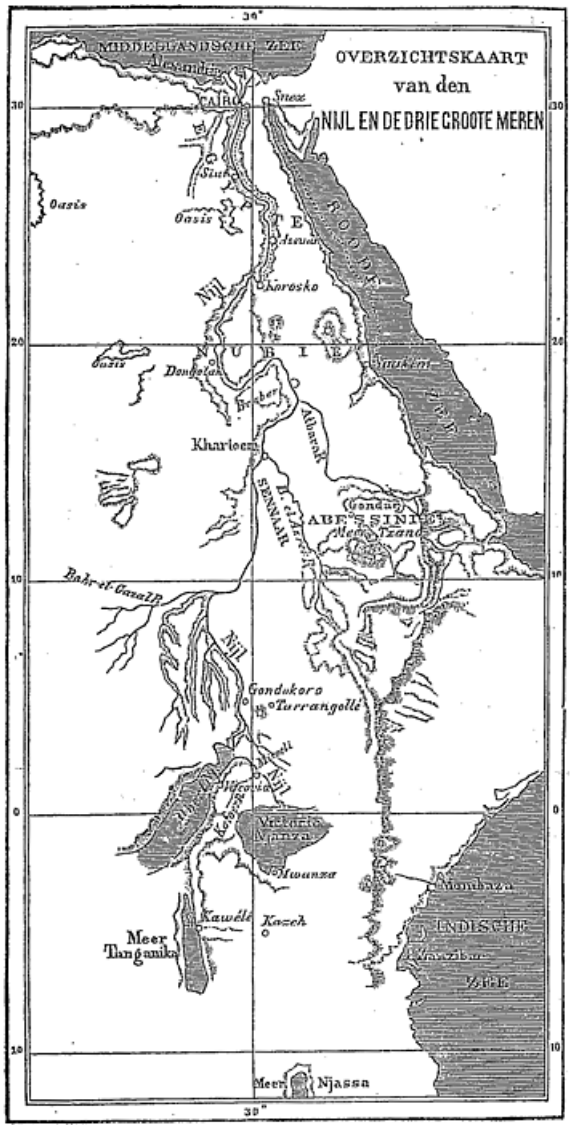
OVERZICHTSKAART
van den
NIJL EN DE DRIE GROOTE MEREN
MIDDELLANDSCHE ZEE
CAIRO
Suez
Oasis
Oasis
NUBIE
Dongolah
Berber
Khartoem
SENNAAR
Blauwe Nijl
ABESSINIË
Bahr el Ghazal R.
Witte Nijl
Gondokoro
Tarrangollé
Victoria Nyanza
Mwanza
Kawélé
Kazeh
Meer Tanganika
Mombaza
INDISCHE
Meer Njassa

De Nijlbronreizen der Engelschen.

I.

‘Wat de bronnen van den Nijl betreft, - noch van de Aegyptenaars, noch van de Libyers, noch van de Grieken, die ik ooit heb gesproken, wist iemand daar iets van te zeggen’[1]. - Zóó schreef vóór drie en twintig eeuwen de man, dien we, ten spijt van zijn vaak kinderachtige grootvaderlijkheid, nog immer als den vader der geschiedenis behooren te eerbiedigen. ‘De bronnen van den Nijl’ was toen en bleef nog eeuwen lang een spreekwoordelijke uitdrukking voor een onoplosbaar raadsel[2]. Schier even raadselachtig waren de overstroomingen, waaraan Aegypte zijn vruchtbaarheid, ja zijn bewoonbaarheid is verschuldigd. Zonder uitzondering trad en treedt nog heden de Nijl ieder jaar in de laatste helft van Juni buiten zijn oevers; en drie maanden later was en is nog heden alles weêr *in statu quo* - juist het tegenovergestelde van alle andere rivieren: immers,

1 Herod. II, 28.

2 Bijzonder curieus is het gesprek tusschen Caesar en den aegyptischen priester Achoreus in de Pharsalia. Lucanus laat Caesar zijn *speech* aldus eindigen:

> .....Nihil est, quod noscere malim,
> Quam fluvii causas, per secula tanta latentes,
> Ignotumque caput. Spes est mihi certa videndi
> Niliacos fontes: bellum civile relinquam. (X, 189 enz.)

Waarop Achoreus een ellenlange, allesbehalve wetenschappelijke beschrijving van den Nijl geeft, waarin o.a. voorkomt:

> Arcanum natura caput non prodidit ulli,
> Nec licuit populis parvum te, Nile, videre. (295.)

vooral in de warme landen, bereiken deze in den zomer juist hun laagsten waterstand. Vier verklaringen geeft Herodotus daarvan op, alle verkeerd. Twee eeuwen na hem leefde de alexandrijnsche bibliothecaris Eratosthenes, de eerste Griek, die de aardrijkskunde als een afzonderlijke wetenschap heeft behandeld. De hoofdverdienste van zijn verloren, maar door aanhalingen bij Strabo en anderen eenigszins bekend geworden aardrijkskundig werk is het verzamelen van verspreide opgaven. Zoo hebben we van hem een fragment, waarin hij o.a. als oorzaak van de Nijloverstroomingen ‘volgens sommigen’ opgeeft, ‘dat de zomerregens de overvolheid te weeg brengen.’ (*Strabo*, XVII, 1ste of 2de bl.) Nu verwart hij wel den Astapus (Blauwen Nijl) met den (Witten) Nijl; maar het gevoelen, dat de periodieke Nijlzwelling door zware regens wordt veroorzaakt, is door de onderzoekingen van den Engelschman Baker bewezen en toegelicht, zooals mijn derde hoofdstuk o.a. kortelijk zal aantoonen.

Maar waar de bronnen te vinden, bleef een raadsel. Petronius, stedehouder van Aegypte, onder Augustus, drong door tot Napata aan den Nijl, residentie der aethiopische koningin Candace, een aanzienlijke stad, waarvan de bouwvallen tusschen 18° en 19° N. Br. nog heden voorhanden zijn. Na Candace te hebben overwonnen, keerde Petronius naar Aegypte terug; en sedert schijnt alle bemoeiing der Romeinen met Aethiopie te hebben opgehouden tot den tijd van Nero. Deze vorst had een voorliefde voor den Nijl, die zijn nieuwsgierigheid prikkelde. Seneca (*Quaest. Natur.* VI, 8) bericht, dat op Nero's bevel een kleine vloot den stroom opvoer, onder bevel van twee officieren (*Centuriones*), die moesten trachten de bronnen te vinden. Ze drongen door tot schijnbaar eindelooze, met Papyrus-riet bedekte moerassen, waaruit de Nijl scheen voort te komen, en die in 1840 gebleken zijn bezuiden den 9^{den} graad N.B. te liggen. Zoo ver schijnt later niemand gekomen te zijn tot op onzen tijd.

Bijna een eeuw later dan Nero leefde te Alexandrie Claudius Ptolemaeus, de beroemdste sterrekundige en een der beroemdste wis- en natuurkundigen van de Oude Wereld. Diens tot ons gekomen aardrijkskundig werk is juist geen aangename lektuur, daar men er bijna alleen lijsten van eigennamen in vindt. Maar het is een allerbelangrijkst gedenkstuk van den toenmaligen stand der wetenschap. Ook over de bronnen van den

Nijl spreekt hij, maar slechts zeer ter loops. Zijn woorden zijn: '..... het Maangebergte, waarvan af de meren van den Nijl de sneeuw ontvangen' (IV, 9). Nu zegt hij wel niet, dat die meren de *bronnen* van den Nijl zijn; maar ongetwijfeld heeft hij dat bedoeld. En dan is het waarlijk verrassend, nu eindelijk bewezen te zien, dat de Nijl werkelijk uit twee meren ontspringt, waarvan het eene werkelijk aan den voet van een zeer hoog gebergte zich uitstrekt. Van meren in het zuiden, waaruit de Witte of de Blauwe Nijl zou ontspringen, had reeds Eratosthenes, blijkens het boven aangehaalde fragment, gewaagd, evenwel zonder nadere aanduiding. Of het genoemde hooge gebergte het door Ptolemaeus bedoelde is, kan men bezwaarlijk uitmaken. Oppervlakkig klinkt het niet waarschijnlijk, dat hij van het bestaan eener zoo afgelegen keten zou hebben kennis gedragen. Misschien hebben zijn zegslieden daarmeê geen nauwkeurig bepaald gebergte op het oog gehad. Alleen is het opmerkelijk, dat een groot gedeelte van het land, bezuiden het eerst ontdekte der twee Nijlmeren, nog heden den naam draagt van Oe-nja-Mwezi, d.i. Maanland[1].

Tot zoo ver de berichten der Ouden. In de Middeneeuwen en later nog zwoer men bij Ptolemaeus, wiens opgaven door de arabische schrijvers op goed geloof werden aangenomen en verspreid. Daarbij bleef het tot op onze dagen. Wat den Bahr el Azrek of Blauwen Nijl betreft, daarvan weet men nauwkeurig, waar hij uit het groote abessinische meer Tzana te voorschijn komt, zooals reeds Ptolemaeus, die het meer Cóloë noemt, had opgegeven. Maar de Bahr el Azrek voert den naam van Nijl slechts door een misverstand: hij is de grootste der *takken* van den Nijl, - meer niet. De eenige ware Nijl is de Witte (Bahr el Abiad); en daarvan onderstelde men nog in 1840, dat hij op ongeveer 7°. N.B. ontsprong uit plassen, door water van het gebergte gevoed. Hoe zwaar men zich vergiste, zal aanstonds blijken.

De man, wien de moderne beschaving de eerste gewichtige nasporingen op dat gebied heeft te danken, is de beroemde onderkoning van Aegypte, Mehemed Ali, die door verlichte hervormingen den moord der Mamelukken en zoo veel andere wreedheden hoopte te doen vergeten. In 1820 had hij een

1 Het woord *mwezi* schijnt in alle negertalen *maan* te beduiden: althans aan de kust van Guiné heeft het eveneens die beteekenis.

inval gedaan in Nubie, die geëindigd was met de onderwerping (meerendeels maar in naam) van die groote landengroep. In 1822 bezweek Sennaar, na gedurende meer dan drie eeuwen de hoofdstad te zijn geweest van een machtig neger-koninkrijk. Bijna de geheele bevolking vluchtte voor de zegevierende wapenen van den aegyptischen veroveraar; en nog heden is Sennaar niet veel meer dan een verzameling van bouwvallen. In 1827 stichtte Mehemed Ali aan de zamenvloeiing van den Witten en Blauwen Nijl een nieuwe hoofdstad, die hij Khartoem noemde, en die tegenwoordig in haar afzichtelijk onreine straten meer dan dertig duizend ingezetenen herbergt. Dit Khartoem nu werd het uitgangspunt voor den eersten grooten tocht, die sedert Nero's dagen de opsporing der Nijlbronnen ten doel had. Onder de leiding van den franschen ingenieur d'Arnaud, voer een kleine vloot den Bahr el Abiad op, en bereikte de reeds vermelde moerassen. Met groote moeite doorworstelde men die akelige wildernis, en kwam eindelijk aan een liefelijk oord, waar op 4° 54' N.B. 29½ O.L. de Nijl het eilandje Tsjanker omvademt. Verder kon men het niet brengen, daar de lage waterstand de vaart naar het zuiden onmogelijk maakte. Dr. Werne, een duitsch geneesheer, die aan den tocht had deelgenomen, gaf er een uitvoerige beschrijving van uit.

Zoo was dan de weg tot verdere ondernemingen gebaand. Deze bleven niet uit; maar men bracht het gedurende meer dan twintig jaren niet noemenswaard verder dan boven genoemd eilandje. Daartegenover aan den rechteroever bouwde men eenige hutten, en gaf aan dat geïmproviseerde dorp den naam van Gondokoro. Op dit Gondokoro vestig ik de bijzondere aandacht voor het recht verstand van de twee laatste der drie hoofdstukken, waarin dit opstel verdeeld is. Te Gondokoro werd door de oostenrijksche R.K. Zending te Khartoem een kerk en zendelingshuis van steen opgericht; maar de Paters vonden bij de bevolking zooveel tegenwerking, dat ze na verloop van weinige jaren naar het noorden terugkeerden. Tegenwoordig zijn die gebouwen niet meer dan een puinhoop, en bestaat Gondokoro uit eenige houten schuren en een zeker aantal hutten van zoden, die twee à drie maanden in het jaar door ivoorhandelaars uit Khartoem en hun gevolg worden bewoond, maar anders leêg staan.

Thans verzoek ik den lezer zich in gedachte te verplaatsen naar Afrika's oostkust. Daar ligt op 4° Z.B. een eilandje in

den mond der breede Mombas of Mombaza, en daarop de stad van dien naam, van ouds een portugeesche bezitting, maar in 1820 veroverd door den Imam (keizer) van Maskate[1]. Op een tiental uren afstand van die voor den handel zeer gunstig gelegen zeehaven, stichtte in 1844 de Eerw. Krapf, een geleerd duitsch zendeling in engelschen dienst, aan de rivier de Protestantsche Zending Rabaï M'pia, waar hij den Zwitser Rebmann tot ambtgenoot kreeg. Beiden brandden van verlangen om het binnenland te onderzoeken; en van tijd tot tijd drongen ze tot op aanzienlijke afstanden daarin door. Onder de vele berichten, die ze bij die gelegenheden inzamelden, waren er geen, die zoozeer hun belangstelling wekten, als die betreffende een of meer verbazend groote meren in het oostelijk gedeelte van Midden-Afrika, die met verscheidene stroomen zouden gemeenschap hebben. Een Memorie, dienaangaande door Rebmann in het licht gegeven, trok in hooge mate de aandacht der aardrijkskundigen; en in 1856 besloot de *Royal Geographical Society* te Londen, een expeditie uit te zenden, die moest trachten, de bewuste meren te vinden, en zich te overtuigen, of ze met den Nijl in verband stonden. De leiding werd opgedragen aan kapitein Burton van het indisch leger, - een onderscheiding, die hij te danken had aan zijn reizen in Arabie en elders, aan de even levendige als degelijke beschrijvingen, die hij daarvan had uitgegeven, aan de groote gemakkelijkheid, waarmeê hij Arabisch sprak, en aan de ongewone gehardheid van zijn lichaam. Op zijn verzoek werd hem een gewezen indisch wapenbroeder toegevoegd. Die man was de nog geen dertigjarige luitenant John Hanning Speke, wiens naam weinige jaren later onsterfelijk geworden is door den bewonderenswaardigen ontdekkingstocht, waaraan mijn tweede hoofdstuk zal gewijd zijn. Toen reeds had hij zich bekend gemaakt door zijn kordaatheid in den Krimoorlog, en door zijn deelneming aan Burton's mislukten ontdekkingstocht, in het land der Somals in noordoostelijk Afrika, dien hij reeds in 1854 in *Blackwooods Magazine* had beschreven.

Door den 6^{den} graad Z.B. doorsneden, ligt op acht à tien uur afstand van de oost-afrikaansche kust het eiland Zanzibar of Zanguebar, waar vaak de naburige kuststreken van het vas-

1 Maskate is een aanzienlijke zeehaven in Arabic, tegenovur Beloetsjistan. De Engelachen, tusschen wier indische en arabische bezittingen ze ingedrogen ligt, noemen haar gewoonlijk Muscat.

teland naar genoemd worden. Naar het vasteland gekeerd ligt de groote, bloeiende koopstad van dien naam, in 1857, en, voor zoover ik weet, nog heden, residentie van sultan Saïd Medzjid, zoon en plaatsvervanger van den Imam. van Maskate, den. machtigen heerscher, wiens afrikaansche bezittingen, op de puinhoopen van portugeesche gevestigd, in naam althans, van Magadoxo op 2° N.B. langs de kust tot kaap Delgado tusschen 10° en 11° Z.B. zich uitstrekten[1]. Saïd Medzjid, een verlicht en welwillend vorst, had zich bereid verklaard om den voorgenomen tocht van Burton te bevorderen; en toen deze met Speke in het voorjaar van 1857 te Zanzibar was geland, hield de sultan woord, en liet ze met een van zijn korvetten naar de overkust brengen. Den 17den Juni stapten ze aan wal bij het dorp Kaolé (6° 23'), met een geleide van dragers en gewapenden, en een voorraad kralen, bonte kleedingstukken en andere voorwerpen, geschikt voor geschenken en ruilingen. Buitendien ontbrak het hun geenszins aan ammunitie.

Aanvankelijk volgde de kleine karavaan zooveel mogelijk den zuidelijken oever der Kingani-rivier, d.i. eerst zuidwaarts en dan zuidwestwaarts. Het klimaat is daar zóó ongezond, dat Speke en een aantal manschappen door hevige koortsen werden aangetast. Ze konden daarom niet veel spoed maken, en hadden drie weken werk, om zich een dertigtal uren van Kaolé te verwijderen, en wel tot een dorp, waar in 1845 de jonge fransche luitenant Maizan het slachtoffer geworden was van zijn heldhaftige weetgierigheid. Iets noordelijker clan Burton geland, had hij, bijna zonder geleide, insgelijks den loop der Kingani gevolgd, en was in het bewuste dorp eerst goed ontvangen door het opperhoofd. Deze echter kreeg niet genoeg geschenken naar zijn zin, boud hem aan een boabab, en sneed hem, na vreeselijke martelingen, hoogsteigenhandig de keel af. Sedert werd, naar het zeggen der inboorlingen, de moordenaar vervolgd door den geest van zijn slachtoffer, in de gedaante van een draak. Zeker is het, dat hij verdween, en dat de Zanzibarsche regeering vruchtelooze pogingen deed om hem in handen te krijgen.

Den verderen tocht van Burton in zijn geheel te volgen, zou de grenzen overschrijden, waarbinnen ik blijven moet. Genoeg - na tallooze moeielijkheden getrotseerd te hebben op

1 Thans schijnen de afrikaansche bezittingen van den Imam onafhankelijk, en onder diens zonen verdeeld te zijn.

een eerst westwaarts en daarna noordwestwaarts gerichten tocht, bereikte men den 7^{den} November de stad Kazeh, de voornaamste stapelplaats der arabische kooplieden, die met hun karavanen ivoor en andere zaken uit het binnenland komen inruilen. Kazeh ligt even bezuiden den vijfden graad Z.B. en op 30° 40' O.L.[1]. Het deed den uitgeputten reizigers goed, hier te midden van beschaafde Arabieren een gastvrij onthaal te vinden, hun verschaft door de aanbeveling van den zanzibarschen sultan. Hier kregen ze nauwkeurige berichten aangaande een zeer groot meer, dat den naam droeg van Tanganika, en waar ze onfeilbaar komen moesten, als ze naar het westen gingen. Den 15^{den} December verlieten ze Kazeh. Na twee maanden lang westwaarts te zijn getrokken, kwamen ze (12 Febr. 1858) geheel uitgeput aan den voet van een steile rots. Met de uiterste moeite dwongen ze hun ezels en zich zelven om den top te beklimmen; en ziet! een onmetelijke waterplas lag aan hun voeten, 's Anderen daags stonden ze aan den oever van de Tanganika: nog één dag, en haar golven werden voor het eerst sedert de schepping door Europeanen gekliefd.

Op de gansche reis van Burtou zijn de waarnemingen uitsluitend door Speke verricht, uit de daarvan bekend gemaakte resultaten blijkt, dat het punt, waar ze het meer bereikt hadden, even benoorden 5° Z.B. en op 27° 40' O.L. ligt, en dat het geheele meer zich van ongeveer 8° tot ongeveer 3° Z.B. uitstrekt, waar het in een punt uitloopt. Naar het zuiden wordt het hoc langer hoe breeder. De grootste breedte schijnt echter beneden de twintig uren te blijven. In ieder geval is het grootste der europeesche meren (Ladoga) veel kleiner dan de Tanganika. De westelijke oever loopt bijna recht langs een lijn, die met 27¼ of 27⅓ graad O.L. overeenkomt. Naar deze opgaven kan men de kaart van Afrika, zoo die niet op bijzonder groote schaal is, nauwkeurig aanvullen.

Onbeschrijfelijk was de indruk, dien de prachtig begroeide bergen langs de oevers op het reisgezelschap maakten. Nog denzelfden dag landden ze een weinig noordelijker bij het vlek Kawélé. Toen de bevolking daar de blanke mannen zag, schenen, zooals Burton in zijn onderhoudend reisverhaal zich uitdrukt, hun de oogen van verbazing uit het hoofd te rollen. Het opperhoofd haastte zich om hun een bezoek te brengen.

1 Overal reken ik naar den meridiaan van Parijs. Voor de berekening naar Greenwich telle men 2⅓, en voor die naar Ferro 20 graden bij.

Vernemende, dat ze geen koopluî waren, kon hij maar niet begrijpen, waarom ze *dan* zulk een bezwaarlijke reis hadden ondernomen; en zijn behandeling toonde zijn wantrouwen. Over het geheel zijn de omwoners der Tanganika wild en valsch. Na eindelooze afzetterijen gelukte liet Burton twee groote prauwen met een aantal roeiers te huren; en den 11^{den} April verlieten ze het ongastvrije Kawélé en roeiden langs den oever noordwaarts. Op een afstand van omstreeks dertien uren van Kawélé, staken ze over naar Oeboeari, een overschoon rotseiland, dat zich een tiental uren van het noorden naar het zuiden uitstrekt. Na een kort bezoek aldaar, zette men koers naar den westelijken oever van het meer, die in de onmiddellijke nabijheid lag. Juist op 4° Z.B. stapten ze daar aan wal, maar bemerkten, spoedig, dat de inboorlingen bewesten de Tanganika, ten minste op dat punt, nog veel erger zijn dan die ze aan den oostkant hadden leeren kennen. Dieper gezonken of minder ontwikkelde menschen kan men zich wel niet voorstellen. Te lui om zelfs den geringsten arbeid te verrichten, voeden ze zich met insekten (zelfs ongedierte!) en krengen, zelfs van hun eigen afgestorvenen. Door honger gedreven, geven ze zich soms de moeite om hun evenmensch te vermoorden; maar dien te braden ware te veel gevergd: ze eten alles rauw. En dat in een land, waar ieder zaadje, aan den grond toevertrouwd, honderdvoudige vruchten voortbrengt!

Natuurlijk bleven onze reizigers niet lang bij zulk slag van menschen. Weêr scheepten ze zich in; en na tien uren roeiens langs de kust, landden ze aan de zuidpunt van een miniatuurkoninkrijk, waarvan de talrijke bevolking wat minder ruw is dan de overige meeromwoncrs, en hen met luidruchtige muziek verwelkomde. Ze hadden het verste punt bereikt, waar ooit Arabieren waren doorgedrongen. De noordpunt der Tauganika en de geheele noordoostkust zijn zoo onherbergzaam, dat zelfs de overige meeromwoners er zich nimmer wagen. Alleen hoorde Burton door een menigte berichten bevestigd, dat men van de noordpunt in een rivier komt; maar helaas! die rivier kon de Nijl niet wezen, daar ze niet *uit* het meer loopt, maar er *in*. Met dat al brandde Burton van begeerte om zich hiervan te overtuigen. Maar al zijn smeekingen, al zijn aanbiedingen vermochten niet een enkelen inlander te nopen hem derwaarts te geleiden. Daar hij zijn roeiers niet kon dwingen, liet hij zich, na een paar weken oponthoud, naar Kawélé terugbrengen, waar

hij behouden aankwam, na een storm te hebben doorgestaan, die golven van twintig en meer voet hoogte deed verrijzen. Over het geheel is de scheepvaart op de Tanganika dikwijls zeer gevaarlijk.

Den 26sten Mei verlieten ze Kawélé; en met inspanning van alle krachten bereikten ze reeds den 20sten Juni dat zelfde Kazeh, dat hun in het vorige jaar een zoo welkome verademing had verschaft. Hier werden ze letterlijk *alle* ziek, - Burton zoo erg, dat hij maanden lang het bed niet kon verlaten. Speke, een zeer forsch man, met een ijzersterk gestel, was aan liet moorddadige klimaat zoozeer gewend geraakt, dat hij spoedig geheel hersteld was. Daar het zijn vriend te Kazeh aan de noodige verzorging geenszins ontbrak, besloot hij intusschen met een tiental gewapenden noordwaarts te trekken, om te trachten een meer te vinden, dat, naar het zeggen van sommige Arabieren, nog veel grooter was dan de Tanganika. Den 10den Juli gaf hij aan dat voornemen gevolg. Door een schoon, bergachtig land, dat nog nimmer door een Europeaan, en slechts zelden door Arabieren was betreden, trok hij met groote snelheid naar het noorden. Na drie weken bereikte hij een rivier, die hij overtrok, en waarlangs hij weldra aan een breede, met eilandjes bezaaide kreek kwam. Door een sterk bevolkt land (steeds noordwaarts) langs den oostelijken oever dor hoe langer hoe breeder wordende kreek trekkende, kwam hij den 3den Augustus in een vlek, Mwanza geheeten (2° 25' Z.B., 30° 45' O.L.); en toen hij een hoogte in de onmiddellijke nabijheid bestegen had, ontdekten zijn verrukte oogen een onafzienbare plas, waarin zich de kreek ontlastte. Als door een ingeving voelde hij zich overtuigd, de bron van den Nijl te hebben gevonden, - de waardige wieg van zulk een reus[1].

De geenszins innemende bevolking verkoos niet hem gelegenheid te geven om het meer te bevaren: zoodat hij reeds den volgenden dag naar Kazeh terugkeerde, waar hij den 25sten Augustus arriveerde, en Burtou nog altijd buiten staat vond om de terugreis naar Zanzibar te aanvaarden. Intusschen had hij uit verschillende berichten opgemaakt, dat het meer zich tot omtrent 2° N.B. uitstrekt, en dat het daar min of meer puntig in een breede rivier uitloopt. Natuurlijk hield hij zich over-

1 Zoo de Nijl niet, de grootste rivier der aarde is, zwicht hij alleen voor den Maranhon (Amazonas) en den Missisippi, van de Missouri-bron gerekend.

tuigd, dat die rivier de Nijl was. Later is gebleken, dat die berichten juist zijn, niet voor *dit*, maar voor een *ander* reuzenmeer, waarvan de ontdekking aan den reeds genoemden Baker bleef voorbehouden, zooals mijn derde hoofdstuk in bijzonderheden zal aantoonen. Ik neem deze gelegenheid waar, om voorloopig meê te deelen, dat de Nijl is gebleken *eerst* uit het door Speke ontdekte meer te stroomen, en dat dit meer tot een paar uren benoorden den Evenaar reikt, terwijl de uitgestrektheid naar het oosten onbekend is. Het schijnt, dat Mwanza verreweg het zuidelijkste punt is, en dat de westelijke oever tusschen 29° en 30° O.L. loopt. In ieder geval is het meer eenige malen grooter dan de Tanganika, en in meer dan één opzicht een der belangrijkste aanwinsten, die de aardrijkskunde sinds eeuwen gedaan heeft. Speke meende, dat de waterspiegel tusschen de drie en vier duizend voet boven den oceaan ligt; maar uit Baker's herhaalde nauwkeurige waarnemingen van het Nijlniveau is gebleken, dat die hoogte *meer dan vier duizend* voet bedraagt, liet dubbel van die der Tanganika. De naam, dien de inlanders aan het meer geven, is Oekerewe Njanza, naar het groote eiland Oe Kerewe, dat eenige weinige uren benoorden Mwanza ligt. Ter eere van zijn koningin noemde Speke het meer Victoria Njanza, een naam, die ook om de beteekenis van het woord *victoria* bijzonder gepast mag worden genoemd. Trouwens, die naam is zóó in de mode, dat hij op de meest verschillende punten van den aardbodem prijkt. Het woord *njanza* beteekent *meer* of *breede rivier*, wat vaak tot verwarring aanleiding geeft. De omwoners der Victoria Njanza kennen den Nijl onder geen anderen naam dan Njanza. Een dialektische verscheidenheid van het woord is *njassa*, tevens de naam van een zeer groot meer, dat op ongeveer dezelfde O.L. als de Tanganika tusschen 11° en 15° Z.B. zich uitbreidt.

Toen de opgetogen Speke zijn ontdekking aan zijn vriend meêdeelde, vond hij zich grievend teleurgesteld. In plaats van warme gelukwenschingen niets dan schouderophalen, ja soms beleedigende spot! De door langdurig lichaamslijden knorrig geworden man misgunde zijn Adjunct den roem van een ontdekking, die de zijne zou in de schaduw stellen. Speke was in geen stemming om bij zulk een bejegening lijdelijk te blijven. Het eene woord lokte het andere uit; en het betreurenswaardige gevolg is geweest, dat de vriendschap, die tot

dusver tusschen die twee uitstekende mannen bestaan had, een schok ontving, waarvan ze zich sedert niet meer schijnt te hebben hersteld. Twee aanhalingen uit Burton's overigens uitmuntend reisverhaal zijn genoeg om den geest te doen kennen, die hem nog na den terugkeer in Europa bezielde. Yan Speke sprekende, zegt hij: ‘Waarschijnlijk hadden de bronnen van den Niil haar oorsprong in zijn hersenpan,’ en: ‘Hij heeft onze reis belachelijk gemaakt door zijn gewaande ontdekking, die op zoo zwakke grondslagen berust, dat geen verstandig aardrijkskundige er notitie van neemt.’ Zóó kan hartstocht verblinden! Te recht zegt Forgues, de bekwame vertaler van Speke's laatste reis: ‘Loin qu'elles [Speke's argumenten betreffende den oorsprong van den Nijl] échappent par leur inanité à, la discussion des géographes, il nous semble, que le capitaine Burton pourrait bien se trouver le seul géographe, qui les conteste.’

Het jaar 1858 was bijna verstreken, toen eindelijk Burton zich in staat voelde om de terugreis naar Zanzibar te aanvaarden. Tusschen Kazeh en den oceaan was hun weg dezelfde als in 1857, behalve het gedeelte, dat nu het laatste was. Ditmaal bereikten ze (3 Februari 1859) de zee op een punt, dat nog iets zuidelijker ligt dan de zuidpunt van het eiland Zanzibar. Vandaar kwamen ze eerst een maand later in de stad. Zanzibar, waar ze spoedig gelegenheid vonden om naar Engeland terug te keeren. Daar maakten hnn ontdekkingen veel opgang. Burton kreeg van het genootschap, dat hem had uitgezonden, een groote gouden medalje; en Speke werd kapitein. Burton gaf kort daarop zijn reisverhaal uit, maar kon niet verhinderen, dat Speke's groote ontdekking nog veel meer de algemeene aandacht wekte dan die van het meer Tanganika. Uit ergernis hierover verliet hij in het begin van 1860 zijn ‘ondankbaar vaderland’, en ging troost zoeken bij de Mormonen, in het afgelegenste gedeelte der Vereenigde Staten.

II.

Een der sieraden van het tegenwoordig Groot-Brittanje is Sir Roderick Impey Murchison. Schot van afkomst en ge-

boorte, heeft hij echter sinds een aantal jaren zijn gewoon verblijf in Londen, waar hij in de hoogste mate de algemeene achting geniet. De thans bijna tachtigjarige man besteedt zijn werkzaam leven en zijn aanzienlijk vermogen hoofdzakelijk aan de bevordering der wetenschap, - meer bijzonder der geologie en geographie. Als geoloog heeft hij een europeeschen roem: als aardrijkskundige heeft hij zich vooral bekend gemaakt door het bevorderen van gewichtige ontdekkingsreizen. Voor Speke koesterde hij een vaderlijke genegenheid. Toen deze hem, den voorzitter van het aardrijkskundig genootschap, in Mei 1859 zijn eerste bezoek bracht, en hem de ontdekking van het meer Victoria Njanza meêdeelde, toonde hij ‘zijn lieven zoon’ de levendigste belangstelling. Hoe meer hij de kaart, die Speke hem ter hand stelde, bestudeerde, des te meer werd hij overtuigd van het overgroot belang eener nieuwe onderneming, die de onderzoeking des Victoria, Njanza in verband met den Nijl tot hoofddoel zou hebben. Speke was bereid om dien tocht te ondernemen: langs den Nijl zou hij trachten terug te keeren. Murchison rustte niet, voordat hij de Geographical Society en het Gouvernement had overgehaald om ieder een subsidie van ₤ 30,000 voor de reusachtige onderneming beschikbaar te stellen. Dit gaf Vivien de Saint Martin aanleiding tot de volgende ware opmerking: ‘C'est une justice, qu'il faut rendre à nos voisins, que, lorsqu'une entreprise se présente, qui promet de servir la science, d'ouvrir de nouvelles perspectives commerciales, ou même seulement de jeter un nouvel éclat sur le nom anglais, ils ne se bornent pas, comme on le fait trop souvent ailleurs, à des voeux ou à d'insuffisants secours: ils assurent largement et promptement les moyens d'exécution.’ Overigens toonde ook Frankrijk op waardige, wijs zijn belangstelling. De *Société Géographique Française* gaf Speke haar groote gouden medalje.

Hoewel alleen Speke de verantwoordelijke leider der nieuwe onderneming zijn zou, werd hem echter een wetenschappelijk reisgezel toegevoegd in kapitein Grant, zijn voormaligen wapenbroeder in Bengalen, die dit als een gunst verzocht had. Deze, minder sterk van lichaam en gestel dan Speke, maar even sterk van geest, brandde van verlangen om in den roem te deelen, die, in geval van welslagen, van het grootsche waagstuk zou afstralen. Hij heeft getoond, dat een deel van dien roem hem toekomt. Een andere veelbelovende voorzorg was

de volgende. John Petherick, een schotsch gelukzoeker, sedert 1846 te Khartoem als ivoorhandelaar gevestigd, had zich zekeren naam gemaakt door tochten, die hij, in 't belang van zijn handel, in Aegyptisch Soedan (de tegenwoordige naam van Opper-Nubie) gemaakt had. Toevallig kwam hij aan Engeland een bezoek brengen in de dagen, toen Speke druk bezig was met de voorbereiding van zijn groote reis. Voor een aanzienlijke som, die hij van de regeering bekwam, nam hij op zich, te Khartoem een stoombootje te koopen, te bemannen en van al het noodige te voorzien, ten einde daarmeê den Nijl op te stoomen, en te trachten tegen het begin van October 1860 te Gondokoro te zijn. Daar zou hij eenige booten voor Speke en diens reisgezelschap gereed houden; en nog hooger op zou hij hun zoo ver mogelijk met zijn stoomvaartuig te gemoet gaan. Neemt men bij dit alles nog in aanmerking, dat Speke velerlei benoodigdheden (o.a. 20,000 geweerpatronen) van het gouvernement meêkreeg, zoo kan men zich een denkbeeld maken van het vertrouwen, dat zijn nieuwe onderneming hem en velen anderen inboezemde.

Den 27sten April 1860 scheepten Speke en Grant zich in naar de Kaap de Goede Hoop, daar er geen gelegenheid was om rechtstreeks naar Zanzibar te gaan. Den 4den Juli bereikten ze het voorloopig doel van hun reis. De gouverneur, de welbekende Sir George Grey, was onuitputtelijk in zijn blijken van belangstelling. Hij bewerkte, dat het kaapsche parlement hun een subsidie toekende van ₰ 3,600 voor aankoop van muildieren, ezels, enz. Ook kregen ze tien gewapende Hottentotten meê. Den 16den Juli nam de admiraal Keppel hen met zich op een korvet naar Zanzibar, waar ze den 17den Augustus landden, en zoowel bij den sultan als bij den engelschen consul een uitstekend onthaal genoten. De Sjeik, die bij den vorigen tocht met de leiding der karavaan was belast geweest, nam op nieuw die taak op zich, terwijl Bombay, een neger van veel ondervinding en beproefde trouw, die Burton's rechterhand was geweest, zich volgaarne verbond om als opzichter der gewapenden meê te gaan. Toen alle toebereidselen voltooid waren, scheepten Speke en Grant en de engelsche consul zich den 25sten September in op een korvet, die de sultan tot hun beschikking had gesteld, en bereikten dien eigen dag Bagamojo, het punt waar Maizan, wiens vreeselijke dood in mijn vorig hoofdstuk vermeld is, zijn tocht had be-

gonnen. De Sjeik en de gehuurde manschappen waren daar reeds vroeger aangekomen.

Den 2den October namen de reizigers afscheid van den consul, en aanvaardden den tocht naar het binnenland, en wel in de volgende orde:

een gids met de britsche vlag,
175 inlandsche dragers, grootendeels gewapend,
de tien Hottentotten,
de Sjeik,
26 gewapenden uit Beloetsjistan,
negerinnen, zieken, geiten, enz.

Speke, Grant en Bombay waren nu hier, dan daar.

Een indrukwekkende karavaan! Maar voordat men te Kazeh was aangekomen, was de meerderheid gedeserteerd, en waren de overigen voor een gedeelte gestorven of op weg om te sterven. Overigens bereikten ze Kazeh, den 24sten Januari 1861, zonder verdere ongelukken dan het verlies van meer dan de helft der koopwaren, die ieder reiziger in die streken moet meênemen, wil hij beveiligd zijn voor den hongerdood. Met die zaken waren de deserteurs op de loop gegaan, Te Kazeh vond men een uitmuntend onthaal bij de arabische kooplui, die in een oorlog met een paar inlandsche hoofden waren gewikkeld. Den 17den Maart verlieten Speke en Grant de stad met de manschappen, die hun gebleven waren. De Sjeik bleef te Kazeh, om de voorwerpen in ontvangst te nemen, die Speke hem later hoopte te sturen. Ditmaal nam men een meer noordwestelijke dan noordelijke richting, daar men zoo spoedig mogelijk wilde komen in het merkwaardige koninkrijk Kara-gwé, dat volgens geloofwaardige berichten zich langs den westelijken oever der Victoria Njanza uitstrekte. Spoedig bereikte men het vlek Mininga, waar de staat van Grant's gezondheid een langdurig oponthoud noodig maakte. Na velerlei moeielijkheden, die o.a. Speke tot een nieuw bezoek te Kazeh dwongen, verliet men Mininga op het laatst van Mei, met versterkt gevolg en een nieuwen tolk en gids. Van hun verdere reis naar Karagwé meld ik alleen, dat ze den 17den November de grens van dat land op 2½ graad Z.B. en 29° 10' O.L. overschreden.

Innig verheugd, dat ze, na zooveel onaangename bejegening, nu eindelijk in een min of meer beschaafd land waren gekomen, waren ze niet minder verrukt over de prachtige landschappen, die zich van nu af voor hun oogen ontrolden. Ze

brachten Speke de gelukkige dagen, te binnen, die hij gesleten had, waar de Indus zich een weg baant door den Himálaja. Hooge bergwanden waren met het fijnste en dichtste gras bewassen, en gekroond door Acacia-boschjes, waar witte en zwarte rhinocerossen de zonnestralen kwamen ontschuilen; en in de diepte zwierven geheele kudden *hartebeesten*[1] en buffels. De. opgewekte stemming, die zulke natuurtooneelen bij onze reizigers teweeg brachten, werd verhoogd door de gulle ontvangst, die hun overal ten deel viel. Koning Roemanika (zijn naam verdient in Europa te worden geëerbiedigd) had aan zijn onderdanen ten strengste bevolen, de blanke mannen met hun gevolg van alles, wat ze mogten noodig hebben, rijkelijk te voorzien. Dientengevolge werden ze met schapen, gevogelte en vruchten overstelpt.

Reeds aan de grens hadden ze een gemachtigde van Roemanika gevonden, die hen naar de residentie moest geleiden. Den 25sten November kwamen ze daar aan. Steden zijn er in Karagwé niet. De residentie is niets dan een groote hut met cenige kleine, omgeven door een natuurlijk park (1° 43' Z.B. 28° 40' O.L.). Bijna op den top van een hoogen berg gelegen, heeft ze het uitzicht op een meertje, dat, tusschen rijk bewassen bergwanden ingesloten, omstreeks vijftien honderd voet lager ligt. Grant was getroffen door de overeenkomst met het meer Windermere in het engelsche graafschap Westmoreland, hetgeen Speke aanleiding gaf om aan het afrikaansche pendant den naam te geven van Klein Windermere. Door de hooge ligging is het klimaat er zeer gezond, hoewel, de frissche winden de mannen van de kust soms deden bibberen.

Roemanika haastte zich de wondermannen te ontvangen. Eenvoudig gekleed, was hij met gekruiste beenen op den grond gezeten, met zijn broeder naast, en zeven knapen, zijn zonen, achter zich. De koninklijke familie van Karagwé is van dat schoone, donkerbruine negerras, dat meer bijzonder in Abessinië t'huis behoort. Met edele openhartigheid verwelkomde Roemanika de blanke bezoekers door hun de hand te drukken, - een soort van begroeting, die bij de zwarten in Afrika tot de zeldzaamheden behoort. Op zijn uitnoodiging namen Speke en Grant op den grond, plaats; en het onderhoud werd levendig.

1 Het woord *hartebeest* voor een prachtige antilopen-soort is door den invloed van het hollandsche element in Zuid-Afrika in het Engelsch overgegaan.

Met de grootste belangstelling hoorde hij, waar ze vandaan kwamen, en hoe ze het aanlegden om in onbekende landen hun weg te vinden. 't Was reeds duister, toen ze voorloopig afscheid namen. Ze kregen een nachtverblijf in de onmiddellijke nabijheid, terwijl het gevolg op eenigen afstand een kamp had opgeslagen.

Ruim zes weken zijn ze daar gebleven. De reden van dat lange oponthoud was deze. Karagwé strekt zich op verre na niet uit tot het punt, waar de Nijl uit het groote meer te voorschijn komt. Be geheele ruimte tusschen dien stroom en Karagwé (in rechte lijn ± zestig uren) wordt ingenomen door het koninkrijk Oeganda, dat door den Evenaar wordt doorsneden, en veel grooter is dan Karagwé. 't Was dus van het grootste gewicht, zich te verzekeren van de goede gezindheid van koning Mteza, den beheerscher van dat land. Te dien einde zond Roemanika hem een afgevaardigde, die om een goede ontvangst voor de twee blanken moest verzoeken, voor wier goed gedrag de beminnelijke vorst zich borg stelde, ‘als waren het zijn eigen kinderen’. Volgens gebruik gaf Bpeke den boodschapper een geschenk voor Z.M. meê. Lang duurde, het, eer men er iets van hoorde. Gedurende al dien tijd onthaalde Roemanika zijn gasten op de onbekrompenste manier, en toonden dezen hun erkentelijkheid door een aantal geschenken, die meestal in Europa weinig of geen waarde zouden hebben. Voor ivoor en andere koopwaren bedankten ze nu en gedurende de gansche reis. In het hoofddoel van die reis stelde Roemanika veel belang. Bij gelegenheid van de aardrijkskundige gesprekken, die hij dikwijls met zijn gasten hield, hoorden dezen voor het eerst van een groot meer bewesten Karagwé, dat in een week door roeibooten kon worden overgestoken, terwijl men daartoe voor de (Oekerewe) Njanza een maand noodig had. Dit meer heette Loeta Nzigé. Voorloopig verzoek ik den lezer dit wel te onthouden, daar mijn derde hoofdstuk grootendeels aan dat meer zal gewijd zijn. Roemanika's opgaven kunnen juist zijn, maar niet de gevolgtrekking, dat de Loeta Nzigé veel kleiner is dan de Victoria Njanza. Van beide meren was het oversteken bedoeld van het westen naar het oosten. Dat de Loeta Nzigé zich zoo verbazend ver van het zuiden naar het noorden uitstrekt, was klaarblijkelijk in Karagwé onbekend.

Den 8^{den} Januari 1862 verscheen eindelijk een gemachtigde van Mteza, met een talrijk gevolg, waartoe ook vrouwen en kinderen behoorden. Met trommels en fluiten naderden ze ‘het

paleis', en brachten de welkome tijding, dat hun gebieder zeer verlangende was om de blanke mannen aan zijn hof te zien, dat ze hen daarheen zouden geleiden, en dat de dorpshoofden in last hadden, hen zonder betaling van al het noodige te voorzien. Één ding vergalde Speke's vreugde. Het was de ziekelijkheid van Grant, wiens voortreffelijke hoedanigheden hij op hoogen prijs had leeren stellen. Schoorvoetend besloot hij hem bij Roemanika achter te laten, met een deel van het gevolg en van de goederen. De voor de wetenschap belangrijke zaken, die hij tot dusver had verzameld, en een verslag van zijn wedervaren gaf hij een naar Kazeh vertrekkenden Arabier meê. Deze beloofde alles te zullen overhandigen aan den Sjeik, die op zijn beurt zorgen zou voor de overbrenging naar Zanzibar. Den 10^{den} Januari nam Speke een hartelijk afscheid van Roemanika, en zette zijn tocht blijmoedig in noordoostelijke richting voort.

Na een tiendaagschen tocht bereikte hij de grens van Oeganda. Daarna trok hij een week lang door een uitstekend vruchtbare en vijverrijke streek, en zag toen van den top eener hoogte voor het eerst de onmetelijke waterplas terug, die, hem in 1858 bij Mwanza in zulk een verrukking gebracht had. De bevolking van dit schoone land leeft bijna uitsluitend van bananen, die hun tevens Pombé verschaffen, een ook in andere afrikaansche staten gelief koosde zacht bedwelmende drank. Van bananen werden onze reizigers dan ook ruim voorzien; maar de door wildbraad verwende manschappen verkozen 'die flauwe kost' niet te eten; zoodat de oegandasche gastvrijheid niet veel hielp, en Speke vaak in verlegenheid was, daar niemand den grooten koning om anderen leeftocht voor hem dorst gaan vragen.

In de onmiddellijke nabijheid der Njanza passeerde hij de Linie op 29½ graad O.L. Na een vermoeienden tocht naar het oosten, gedeeltelijk door moerassen, meestal op geringen afstand van het meer, kwam hij in het gezicht der residentie (19 Febr.). Deze ligt op 0° 21' N.B. en 30° 25' O.L., en schijnt evenmin als die van Roemanika een bepaalden naam te hebben. Ze maakt echter meer vertooning, daar ze de gansche helling bedekt van een hoogen heuvel, en bestaat uit hutten van een grootte en sierlijkheid, zooals Speke ze nog nooit onder negers had gezien. Over het geheel maakte Oeganda op hem den indruk van een betrekkelijk rijk en beschaafd land, -

wel te verstaan *uiterlijk;* want van geestbeschaving zijn noode flauwe sporen te vinden. Er zijn veel dorpen, waaronder uitgestrekte, maar geen enkel, dat den naam van stad verdient. De hoofdoorzaak der groote vruchtbaarheid is gelegen in de veelvuldige regens.

Uit zijn voorraad rood laken had Speke, om een waardig figuur voor den koning te maken, zijn volk voorzien van mutsen en rokken. Van een onmiddellijk gehoor was bij een Mteza geen spraak. Toen de nieuwgeüniformden, op een eerbiedigen afstand van het paleis in parade geschaard, hun geweren, tot niet geringen schrik der bevolking, hadden afgeschoten, werden ze naar een huttengroep geleid, waar de weinige Arabieren, die met het hof kwamen handeldrijven, plegen te overnachten. ‘Wat?’ - riep Speke - ‘Is *dat* een verblijf voor een man van koninklijken bloede? Als ik niet vlak bij den souverein logeeren kan, ga ik naar mijn land terug, zonder hem mijn aangezicht te hebben vertoond.’ Maar 's konings gemachtigde wierp zich voor hem op de knieën, en overreedde hem om voor één nacht ten minste met het hem toegewezen kwartier tevreden te zijn. 's Anderen daags werd hem plechtig aangezegd, dat Mteza hem zou ontvangen, waarop hij paleiswaarts toog, voorafgegaan door den gids met de britsche vlag, en gevolgd door een dozijn van zijn nieuwbakken soldaten en eenige dragers van geschenken. Voor het paleis hoorde hij, dat hij met de zijnen buiten op den grond moest gaan zitten, totdat het Z.M. zou behagen hem te laten roepen. Vol verontwaardiging riep hij uit, dat hij vijf minuten zou wachten, en, als hij dan nog niet geroepen was, zich zou verwijderen. De vijf minuten verliepen, zonder dat iemand de ongehoord vermetele woorden aan den monarch had durven overbrengen. Speke hield woord. Hij vertrok, de geschenken op den grond voor het paleis latende liggen. Algemeen achtte men hem verloren; want met menschenlevens speelde Mteza. Maar *audaces fortuna jurat*. Nauwelijks m zijn *logis* teruggekomen, werd hij ten hove ontboden, met verlof om zijn ijzeren, stoel (waarvan de roem zich van Karagwé uit verbreid had) meê te brengen. En ditmaal werd hij na vrij wat formaliteiten toegelaten.

Omstuwd door een zeer talrijk, prachtig in allerlei dierenhuiden gedost gevolg, zat op een plateform een jonkman van meer dan zes voet lengte, schoonen, herculischen lichaamsbouw, en aangename gelaatstrekken. Het was de man, voor wien

Oeganda in het stof kroop. Van een gesprek kwam vooreerst niets in. Mteza vergenoegde zich met den blanken man aan te gapen, en zijn commentariën aan de *crême* van zijn hovelingen meê te deelen. Met het vallen van den avond ging hij naar een meer confidentieele hut, waar hij Speke ontving, te midden van een gedeelte van zijn Harem, die in zijn geheel bijna *vier honderd* stuks telde. ‘Hebt ge mij gezien?’ - was het eerste dat hij sprak, en wel met onuitsprekelijk zelfbehagen. Eindelijk mocht nu ook Speke het stilzwijgen breken. Hij beijverde zich, hem te beduiden, dat het hoofddoel van zijn groote reis was, den roemvollen koning der koningen te leeren kennen. Wat hij te zeggen had, zeide hij aan Bombay, en deze aan den tolk; en dan nog vorderde de etikette, dat de tolk eerst het woord richtte tot een soort van kamerheer. Met eenige onbeduidende plichtplegingen liep deze eerste audientie af.

Nauwelijks was de volgende dag aangebroken, of een aantal pages brachten Speke twintig koeien en tien geiten met 's konings groeten. De vele geschenken, vooral de vuurwapens, hadden zijn anders niet zeer gevoelig hart verteederd. Twee dagen later ontving hij zijn blanken gast in de open lucht. Bij die gelegenheid verzocht hij hem, op een viertal koeien, die in de nabijheid rondliepen, te vuren. Speke nam een revolver met vijf loopen, en doodde het viertal in een ommezientje, onder de oorverdoovende toejuichingen der aanschouwers. Onmiddellijk laadde de koning een der karabijnen, die hij gekregen had, en gaf die aan een page, met de woorden: ‘schiet ginder een man dood’. De knaap vertrok; een minuut later knalde oen schot; en met een gezicht, als had hij een vogel geschoten, kwam het negertje terug. ‘Is 't gelukt?’ - riep Mteza. ‘Heerlijk!’ - was 't eenig antwoord. En niemand nam er notitie van, dat al weêr een evenmensch was opgeofferd aan een der bloeddorstige grillen van den dwingeland.

Een paar dagen later bracht Speke zijn eerste bezoek bij de koningin-moeder, de eenige persoon in Oeganda, die den koning aandorst. Deze joviale, vijf en veertigjarige dame rookte hij die gelegenheid een pijp van haar geliefkoosde tabak, en onthaalde haar gast op puike Pombé en dansen, die door zwarte Bajadères onder oorverscheurend accompagnement werden uitgevoerd. De kleine geschenken, die ze kreeg, maakten haar tot ‘de gelukkigste der koninginnen’. Ze beantwoordde die

attentie door een gift, bestaande uit een koe, een pak gedroogde visch, enz.

De slaafsche onderworpenheid der bevolking is ongeloofelijk. Heeft de koning bij zijn diner een brok in zijn mond, dat hij te hard vindt, zoo haalt hij het er uit, en geeft het aan een hoveling, die het met uitbundige vreugdeblijken kauwt en inslikt. Zelfs de hoogst geplaatste richt nimmer het woord tot den gebieder, zonder zich neêr te werpen op den grond, met de beenen in de lucht, en de wangen wentelende in het stof. De minste inbreuk op deze en andere voorschriften der etikette wordt met den dood gestraft. Vooral in den Harem wordt de uiterste strengheid of liever wreedheid gehandhaafd. Sedert Speke na langdurig aanhouden een hut gekregen had in de onmiddellijke nabijheid van het paleis, waartoe ook de talrijke hutten der vrouwen behooren, ging er letterlijk geen dag om, dat hij niet minstens één dier beklagenswaardige schepsels aan een om de pols bevestigd touw naar de slachtbank zag sleuren. Waarschijnlijk was vaak haar eenig vergrijp, dat ze Z.M. verveelden. Eens hield het hof in den omtrek een *diner champêtre*. Het kwistig gebruik van Pombé had algemeene vroolijkheid teweeggebracht, toen een der vrouwen van den Harem een bijzonder fraaie vrucht plukte, en die haar heer en meester aanbood. ‘Wat?!’ - riep hij uit - ‘Een vrouw waagt liet *mij* iets aan te bieden!’ En terstond gaf hij bevel, de vrijpostige schoone het hoofd af te slaan. Met de roerendste gebaarden smeekte ze om genade; en al de aanwezige vrouwen wierpen zich voor Mteza op de knieën. Alles vergeefs! De woesteling greep oen knots, en had die reeds opgeheven boven het hoofd van zijn slachtoffer, toen hij zijn arm voelde tegenhouden. Het was Speke, die reeds meer dan twee maanden lang de dagelgksche wreedheden lijdelijk had aangezien, maar het ditmaal niet *kon*. En wat denkt ge dat de tryran deed? De nieuwheid der zaak deed hem *lachen! Qui rit est désarmé*. Speke smeekte als een persoonlijke gunst om het pardon der vrouw; en onmiddellijk werd het haar geschonken.

Om rechtstreeks met Speke te kunnen spreken, gaf Mteza zich de moeite om het Ki Swahili te leeren, een taal, die te Zanzibar en de naburige streken dezelfde rol speelt, als in onze Oost het Maleisch. Speke had zich die taal, evenzeer als het Arabisch, grondig eigen gemaakt; en Roemanika, die haar ook verstond, had zich daardoor aangenaam verrast gezien. Speke

wenschte niets vuriger dan zijn leêgen tijd te besteden aan ontdekkingstochten langs of op het meer. Maar Mteza had de bespottelijke pretensie om de kennis van zijn land te beschouwen als een kroonmonopolie; en daar hij in zijn gast een onuitputtelijke bron van geschenken zag, en hem daarom zoolang mogelijk wilde bij zich houden, duurde het tot den 23sten April, eer hij hem het genot verschafte van een tocht naar het meer. Spoedig kwam men aan een diep inspringenden inham van het meer, dien Speke *Murchison Creek* noemde, en die twee uur bezuiden den heuvel ligt, waarop Mteza's residentie is gebouwd. Na aldaar overnacht te hebben, bereikte men den volgenden morgen het eigenlijke meer. Speke was in verrukking. Nergens in Afrika had hij een zóó bekoorlijk landschap gezien. De Murchison Creek herinnerde hem de beroemde baai van Rio Janeiro, waarbij de Njanza de rol van de open zee vervulde. Alleen in zóóver wint het de braziliaansche zeeboezem, dat de borgen daar veel hooger zijn, of liever schijnen, daar een berg die zich *duizend* voet boven den Njanza verheft, *meer cfun vijf duizend* voet boven de zee ligt.

In vijftig barken scheepte het gezelschap zich in, onder accompagnement van een aantal trommels, die zich ook op het water dikwijls lieten hooren. Tot den 30sten duurde de watertocht, waarbij men echter telkens aan wal bij de Murchison Creek overnachtte, waar een soort van kamp was opgeslagen. Iedere dag was een nieuw bedrijf van *Le roi s'amuse*. Een dier amusementen was, zich aan Speke's kolossalen baard vast te klampen, als de golfslag de koninklijke bark deed kantelen. Eens landde men op een eilandje, bewoond door een soort van priester of toovenaar (in Afrika vaak synoniem), die den leeken den wil verkondigde van Mgussa, den god of geest van den Njanza. Bij monde van zijn mannelijke Pythia deelde Mgussa op geheimzinnigen fluistertoon aan het gezelschap iets meê, dat het onmiddellijk vertrek ten gevolge had. Ik neem deze gelegenheid waar, om te constateeren, dat de godsdienst in aequatoriaal Afrika zoo wat = o is. Wel neemt men, in Oeganda althans, het bestaan aan van een Opperwezen, den in den hemel wonenden Loebari; maar men laat er zich bijzonder weinig aan gelegen liggen.

Intusschen was Grant nog altijd ziek en de gast van Roemanika. Deze liet het hem aan niets ontbreken en zond van tijd tot tijd een bode met een brief naar Speke. Eindelijk was

hij op een ongemak in de beenen na hersteld. Hij nam afscheid van zijn edelmoedigen gastheer, en liet zich in een palankijn dragen naar het hof, waar zijn vriend reeds drie maanden had doorgebracht. Den 27sten Mei verkondigden de musketten van het hem tegemoet getrokken eskorte, dat hij in het gezicht der residentie gekomen was. De blijdschap der vrienden, na een scheiding van meer dan vier maanden, kan men zich lichtelijk voorstellen. Reeds den volgenden dag werden beiden door Mteza ontvangen in een gehoor, even plechtig als toen hij Speke voor het eerst gezien had. Graiit is een voortreffelijk teekenaar; en zijn portretten maakten bij den koning en al de zijnen *furore*.

Ten noorden van Oeganda ligt het koninkrijk Oenjoro, dat met zijn aanhoorigheden minstens even groot schijnt te zijn als Oeganda. De Nijl vormt van beide landen de oostelijke, van Oenjoro tevens de noordelijke grens. Koning Kamrazi, de beheerscher van dat land, was Mteza's gezworen vijand, en *pour cause*, daar deze zijn onderdanen onophoudelijk op het gebied van zijn buurman liet stroopen, en Kamrazi veel te flauwhartig was om hun die invallen betaald te zetten. Vandaar, dat een aanbeveling van Mteza onzen reizigers in Oenjoro meer kwaad dan goed zou doen, en het zeer moeilijk voor hen was om de toestemming der beide vorsten voor een reis door dat land te bekomen. Eerst in Juli besloot Mteza hun een eskorte meê te geven, dat ze naar en op den Nijl, en zoo naar Kamrazi's residentie zou geleiden. Hij verachtte zijn broeder-koning zoo diep, dat hij diens toestemming onnoodig, en een stuk of wat geweren voldoende achtte, om hem eerbied af te dwingen. Den 7^{den} nam men afscheid van het hof, en aanvaardde den tocht noordwaarts, wel voorzien van koeien en andere benoodigdheden, het gevolg eener grootmoedige bui van Mteza. Door een schoon, wildrijk bergland bereikte men den 11^{den} het vlek Kariten N.N.O. van Mteza's paleis, op 0° 55' N.B. gelegen. Daar scheidde Speke zich van Grant, na een week oponthoud. Grant zou met een deel van het gevolg over land noordwaarts naar Mroeli, de hoofdplaats van Oenjoro, vertrekken, terwijl Speke het naaste punt aan den Nijl zou opzoeken, den stroom mei booten, die hij daar op Mteza's last vinden moest, zou opvaren tot de Njanza, en dan, zoo mogelijk, tot Mroeli afzakken. Nog den eigen dag trok Speke over de Loeadzjerri, een verbazend breede, maar meerendeels doorwaadbare rivier, die uit den Njanza, in den Nijl schijnt te loopen.

De 21ste Juli was voor Speke een onvergetelijke dag. Eindelijk zag hij den Nijl voor zich! En welk een landschap! Een kristalheldere, ruischende, meer dan twee duizend voet breede stroom omvademt een menigte eilandjes, door visschers bewoond, en klippen, waar krokodillen zich in de zon baden. De hooge oevers zijn met het prachtigste geboomte begroeid, waar duizenden antilopen onder grazen, terwijl, zoo in als langs het water, nu eens logge nijlpaarden, dan weêr dichte vogelscharen telkens nieuwe schakeeringen vormen van het betooverende natuurtooneel. Oerondogani heet het dorp, waar Speke den Nijl bereikte. Het ligt op dezelfde N.B. als Kari, en bijna volkomen op 31° O.L. De bestuurder van het bootenstation, dat Mteza hier onderhield, was afwezig, en de booten waren het ook. Na een paar dagen wachtens zag men den stationschef met drie barken verschijnen. Er meer te leveren, weigerde de man; en naar Oenjoro te varen, was volgens hem gekkenwerk. Van den nood een deugd makende, trok Speke nu over land naar het punt, waar de Nijl uit het meer te voorschijn komt. Na een moeielijken tocht door een streek, waar de olifanten boom noch hut hadden overeind gelaten, bereikte hij den 28sten zijn doel. Het viel hem in zoover tegen, dat hij den eigenlijken Njanza niet zien kon, daar een inham met zeer sterke bocht westwaarts, waaraan hij den naam gaf van *Napoleon Channel*, den overgang vormt van het meer tot de rivier. Bij het uittreden uit dezen inham vormt de Nijl een vijf honderd voet breeden, maar slechts twaalf voet hoogen waterval, dien hij *Ripon Fulls* noemde, en die juist even noordelijk als Mteza's paleis ligt, maar bijna een graad oostelijker. Op dit overschoone punt sloeg Speke zijn tabernakel op voor den tijd, dien zijn trouwe Bombay zou noodig hebben, om bij Mteza te gaan aandringen op booten naar Oenjoro, en diens antwoord te melden. Den 10den Augustus kwam Bombay terug met een gemachtigde van den koning, die bewerkte, dat men zich den 13den op vijf barken inscheepte; zoodat Speke eindelijk het genot mocht smaken om den Nijl van zijn oorsprong af te bevaren.

Volgaarne zou ik een beschrijving willen geven van dien merkwaardigen watertocht; maar de gedachte weêrhoudt me, dat ‘de Gids’ vrij wat meer is dan een gids door de binnenlanden van Afrika. Ik meld dus alleen, dat, na een curieusen scheepsstrijd met eenige oenjorosche booten, de bemanning van Speke's

miniatuur-vloot, hoewel ze de overwinning behaald had, hardnekkig weigerde verder te roeien, zoodat hij gedwongen was om over land naar Kari terug te keeren. Daar gekomen, werd hij verrast door de tijding, dat Grant, rdt Mroeli teruggekeerd, in de nabijheid kampeerde. Na eenige dagen zoekens, vond Speke den 20sten Augustus Grant werkelijk eenige uren zuidwaarts gekampeerd. Kamrazi had hem doen aanzeggen, dat hij het land moest ruimen. Men had den even lichtgeloovigen als lafhartigen vorst wijs gemaakt, dat de blanken menscheneters waren. Wijselijk had Grant gemeend, voor het oogenblik te moeten toegeven.

Vereenigd overschreed men den 23sten de grens van Oenjoro. Een geweldig contrast met Oeganda! Niets dan Dzjungels en sombere bosschen, hier en daar afgewisseld door een dorp, dat in kleine, smerige hutten een havelooze bevolking herbergt. Den 9^{den} September bereikte men Mroeli (1° 38' N.B., 29° 56' O.L.), de ellendige residentie van een ellendigen souverein. De ligging is niet schoon, maar merkwaardig, namelijk op een moerassige landtong, gevormd door de zamenvloeiing van den Nijl en een breeden tak, den Kafoer. Toen Kamrazi de tijding van Grant's terugkomst met aanzienlijke versterking had ontvangen, begreep hij *bonne mine à mauvais jeu* te moeten maken, en opende, door tusschenkomst van derden, met hen een ruilhandel van levensmiddelen tegen geschenken. Eerst den 18^{den} kon hij van zich verkrijgen om een audientie te geven aan de twee blanken, die hem na vrij wat onderhandelens hadden beduid, dat ze *geen* menscheneters, maar vredelievende reizigers waren. Bang om zich voor zijn hof te compromitteeren, ontving hij hen bijna zonder gevolg in een hut, die hij alleen dáárvoor op een eenzame plek had laten opslaan. Hij is een zeer schoon man. Met Roemanika's bruine kleur en bijna caucasische gelaatstrekken vereenigt hij Mteza's kolossalen en toch zeer buigzamen lichaamsbouw. Maar zijn zwervende, uitpuilende oogen verraden zijn volslagen gemis van geestkracht en oprechtheid. In mijn derde hoofdstuk zal de lezer veel van hem hooren, zoodat ik hier kort zal zijn. Twee maanden lang bleven Speke en Grant te Mroeli ter prooi aan de jammerlijke bedelpartijen en vervelende conversatie van den gekroonden lafaard. In het begin van dit hoofdstuk heb ik verhaald, hoe de Schot Petherick op zich genomen had om hun tegemoet te gaan. Om te trachten zich met dien heer in verbinding te

stellen, werd Bombay naar het noorden gestuurd. Hij bereikte den zuidelijken voorpost van den Khartoemer ivoorhandel; maar de vogel was gevlogen. Niet Petherick vond hij er, maar wel diens in een boom gesneden naam. Na zijn terugkomst te Mroeli zaten Speke en Grant daar op heete kolen, en rustten niet, voordat ze den koning de bevordering van hun reis naar het noorden hadden afgeperst.

De 9de November verloste hen van het akelig verblijf in het ongezonde Mroeli, waar geen dag zonder zware regenbuien verliep, en de vlakke, eentoonige omstreken geen vergoeding voor het onaangename van het vlek opleverden. Op twee groote barken scheepten ze zich in, en zakten den Nijl af. Het vee konden ze niet bergen, en lieten ze daarom onder sterk geleide langs den oever trekken. Den 19^{den} kwam men aan een punt, waar de rivier zich loodrecht in een geringe diepte stort. Dit punt (de Karoema Waterval) ligt. op 2° 15' N.B. en 30° 10' O.L. Het is voor den loop der rivier een zeer gewichtig keerpunt. Yan hier loopt ze, naar men vernam, onafgebroken westwaarts, totdat ze zich na veel watervallen en stroomversnellingen (*Stromschnellen, Rapides*) in het groote meer Loeta Nzigé stort, waar men reeds in Karagwé van had hooren spreken. Op korten afstand van het punt van instrooming loopt, naar men berichtte, de Nijl weer *uit* het meer, en wel naar het noorden. Verschillende omstandigheden verhinderden Speke om zich van de waarheid van een en ander te vergewissen.

Bij den Karoema Val verlieten ze den 22sten November den Nijl, en sloegen den naasten weg in naar Gondokoro, dat de lezer zich nog wel uit het eerste en het begin van *dit* hoofdstuk zal herinneren. Benoorden den Nijl, van den Karoema Val tot ver noordwaarts, strekken zich onbewoonde Dzjungels en moerassen uit. Na een week lang door die akelige wildernissen steeds noordwestwaarts te zijn getrokken, bereikte men eindelijk weêr een bewoond land, waar de zuidpunt van een noordwaarts loopende bergketen gekroond is met een dorp, door moedernaakte negers bewoond. Het volgende hoofdstuk zal doen zien, dat ook Baker daar geweest is. Op diens kaart draagt dit merkwaardige punt den naam van Fatiko (2° 44' N.B. 29° 50' O.L.). Het grijze opperhoofd ontving de reizigers allervriendelijkst, en deed gedurende het tweetal dagen, die ze er doorbrachten, de Pombé in stroomen voor hen vloeien.

Den 1sten December verliet men Fatiko en weldra ook het gebergte, om weêr noordwestwaarts te trekken. Reeds den 3den kwamen ze te Faloro, de te midden van liefelijke heuvels gelegen voorpost, waar Bombay Petherick's naam in een boom gesneden had gezien (3° 10'.N.B., 29½° O.L., dus op dezelfde lengte als Gondokoro). Onbeschrijfelijk was de vreugde van Speke en Grant, toen ze, na meer dan twee jaren onder wilden of halfwilden te hebben doorgebracht, eindelijk een kamp voor zich zagen, waar, naar ze meenden, Petherick met zijn manschappen was gelegerd. Maar ze werden teleurgesteld. Petherick was er niet, en scheen er nooit geweest te zijn: althans het bleek later, dat zijn naam op den bewusten boom niet door *hem* was ingesneden, maar door Andrea Debono, een te Khartoem gevestigd Malteezer, die denzelfden handel *beoosten*, als Petherick *bewesten* den Nijl dreef. Daar Speke en Grant zoo verbazend lang uitbleven, was Petherick ongeduldig geworden, en had Debono verzocht om diens manschappen in hun station te Faloro te laten wachten op de reizigers, die, naar hij te recht onderstelde, daar of in den omtrek moesten doortrekken, wilden ze in Gondokoro belanden.

Ze waren echter met al deze bijzonderheden onbekend, toen ze, na weêrzijdsche vreugdesalvo's, het kamp binnentraden, en een man, die er als een Turk uitzag, hen omhelsde. Die man was Mehemed, de intendant van Debono, die zelf naar Khartoem was teruggekeerd. Met zijn tweehonderd soldaten (Aegyptenaars, Arabieren en negers) had hij, na het vertrek van zijn meester, maanden lang op de twee Engelschen gewacht, en intusschen ‘zijn tijd gekort met ivoor te verzamelen.’ Wat men van die *tijdkorting* te denken heeft, zal zoo aanstonds blijken. Het geheele kamp was of scheen uitgelaten van vreugde; en het gastvrij onthaal, dat Speke en Grant hier vonden, was hun een kleine vergoeding voor een groote teleurstelling.

Het bleek echter spoedig, dat er aan een onverwijld vertrek naar Gondokoro geen denken was. Eerst in Februari zon Mehemed daar booten vinden, om met den verzamelden voorraad naar Khartoem terug te varen. Evenmin zouden, beweerde hij, zijn gasten daar scheepsgelegenheid vinden; en daar, zoo als hij te recht aanmerkte, het verblijf te Gondokoro, langer dan noodig is, in geen enkel opzicht aanbeveling verdient, was de natuurlijke gevolgtrekking, dat men vooreerst in Faloro diende

te blijven. Reeds was het nieuwe jaar (1863) aangebroken, en nog maakte Mehemed niet de minste toebereidselen tot vertrek. Speke en Grant smachtten naar *merry England;* maar ze begrepen zich in de omstandigheden te moeten schikken. Met jagen, hun verzamelingen aan te vullen, denkbeeldige brieven te schrijven, en meer andere onschuldige vermaken, deden ze hun best om de verveling dragelijk te maken. Spoedig werd het hun duidelijk, waarom de ivoorhandel met soldaten gedreven wordt. Die handel is een schande voor de kooplieden, die er van leven, en voor de aegyptische regeering, die hem duldt. Hij komt *hierop* neêr. Een khartoemsch koopman sluit een contract met een intendant (gewoonlijk een Arabier), die een aantal fuseliers bijeenraapt, daarmeê naar Gondokoro vaart, en van daar uit de binnenlanden afloopt, om de arme inboorlingen met geweld van wapenen tot het leveren van olifantstanden te dwingen. De koopman, meestal een Europeër of Aziaat, *ziet* die gruwelen niet: hij laat den intendant de kastanjes uit het vuur halen. Maar dingen, waar Speke en vooral Baker nauwkeurig van onderricht werden, zullen den chefs, in wier naam ze geschieden, toch wel niet onbekend zijn. Terwijl Speke en Grant te Faloro verblijf hielden, zagen ze o.a. een dorpshoofd met een reusachtigen olifantstand naderen, de losprijs voor zijn dochter, die door Mehemed's troepen was geroofd. Zoo verbindt zich aan den schandelijken ivoorhandel de nog schandelijker handel in menschenvleesch! Op hoe groote schaal ook deze laatste gedreven wordt, zal mijn volgend hoofdstuk toonen. Het schijnt echter, dat sedert 1865 de aegyptische regeering maatregelen neemt om althans den *openlijken* slavenhandel te keer te gaan.

Den 11^{den} Januari was Speke's geduld ten einde, en vertrok hij met de zijnen, Mehemed achterlatende, die, na van tijd tot tijd enkele detachementen te hebben vooruitgestuurd, eerst den 31sten zich met hen vereenigde, en wel te Apuddo (3° 34' N.B., 29° 40' O.L.), waar ze hem twee weken hadden opgewacht. Apuddo is een groot dorp in een schoone bergstreek, *el dorado* voor jagers. In de onmiddellijke nabijheid trekt een prachtige tamarindeboom de aandacht. De wakkere italiaansche reiziger Miani had daar in 1861 zijn naam in gesneden; maar Speke kon dien niet meer ontcijferen. Zóó ver was nog nooit een Europeaan doorgedrongen. Van Gondokoro was hij zoo veel mogelijk langs den Nijl zuidwaarts ge-

trokken, om te trachten zich met Speke en Grant te verecnigen. Maar zijn gevolg had hem te Apuddo verlaten; geen enkel inboorling wilde hem vergezellen; en hij mocht nog van geluk spreken, dat hij heelshuids te Gondokoro terugkwam.

Den 1sten Februari trokken de vereenigde gezelschappen van Mehemed en Speke verder noordwestwaarts, en bereikten in een paar uren den Nijl, dien Speke sedert den Karoema Val niet had weêrgezien. Hij is daar niet breed. Naar de afbeelding te oordeelen, heeft hij wel wat van den Rijn op de hoogte der Lurley. Daar men de bochten van den Nijl wilde vermijden, verloor men hem weldra weêr uit liet gezicht, en kwam den volgenden dag aan de Asoea een tak van den Nijl, waarover veel is geredetwist. Daar ze in den regentijd een verbazend snellen stroom heeft, en dan meer vertooning maakt dan de Nijl boven de samenvloeiing, meenden Miani en anderen, dat de Asoea de ware Nijl is. Maar Baker heeft uitgemaakt, dat ze in de wintermaanden (althans vóór Februari) in den regel droog is, en de sterke stroom wordt veroorzaakt door de sterke helling van het terrein, dat ze doorsnijdt. Bevaarbaar is ze nooit. Speke laat haar op zijn kaart voortkomen uit een meer, Bahr Ingo genaamd, dat, naar hij had vernomen, ten oosten van de Victoria Njanza ligt, en daarmeê door een meerengte is verbonden. Op Baker's kaart ontspringt ze tusschen den eersten en tweeden graad N.B. uit het gebergte. Deze laatste opgaaf is waarschijnlijk het naast bij de waarheid. Zeker is, dat ze op 3° 48' N.B., 29° 38' O.L. in den Nijl loopt, en een hoofdzakelijk noordwestelijke richting heeft.

Onze vrienden doorwaadden de Asoea, waarbij het water hun tot aan de borst kwam. Naarmate men verder noordwaarts trok, werd het land lachender en bevolkter; maar de talrijke dorpen werden bij Mehemed's nadering door de meeste inwoners verlaten, en vaak door de gewetenlooze troepen geplunderd Onderweg verzamelde Mehemed nog meer ivoor, en vergrootte hij zijn karavaan dermate, dat zijn manschappen *met* die van Speke eindelijk een duizendtal beliepen. Dat groote aantal bleek een geluk te zijn, toen men den 13den Februari de grens van het gewest Bari, waartoe Gondokoro behoort, had overschreden. Daar heeft de bevolking het meest van den ivoor- en slaven-handel te lijden, on is ze onbeschrijfelijk op de Khartoemers ‘met den aankleve van dien’ verbitterd. Men

had er een algemeenen aanval op Mehemed beraamd. Van alle kanten roffelde de oorlogstrom, en stroomden de inboorlingen samen, tot in de onmiddellijke nabijheid der gehate vreemdelingen. Op stuk van zaken echter deden ze niet veel meer dan schreeuwen.

Den 14^{den} overnachtte men te Doro, zes uur ten Z.Z.W. van Gondokoro. Doro is een kleine pleisterplaats aan den Nijl, dien men sedert het doorwaden van de Asoea niet meer gezien had. Aan de overzij ligt de hooge rots Ridzjeb (Regiab), waarin menig Nijl-reiziger (als ik het wel heb, ook freule Tinne) zijn naam heeft gegriffeld. Men was dus eindelijk weêr in bekende streken gekomen; en 's anderen daags trok men het langgewenschte Gondokoro in triomf binnen. Een aantal vaartuigen lag voor anker. Uit een daarvan kwam een blanke te voorschijn, die veel op Speke leek, en recht op dezen toeliep. Speke meende natuurlijk, dat het Petherick was. Maar neen! het was de man, die hem weldra naar de kroon zou steken: het was Samuel Baker, een van zijn beste vrienden! *Zulk* een ontmoeting laat zich niet beschrijven. Waren Speke en Baker Franschen of Duitschers geweest, ze zouden ongetwijfeld een geruimen tijd in elkanders armen hebben doorgebracht; maar als echte Britten toonden ze *uiterlijk* slechts door een krachtigen handdruk, wat er omging in hun binnenste. In mijn volgend hoofdstuk kom ik op deze *belle alliance* terug.

Te Gondokoro vernam Speke met veel deelneming het overlijden van zijn hoogen begunstiger, den *prince consort*. Uit Engeland wachtten hem hier ook brieven, o.a. een, waarin de waardige Murchison hem meldde, dat de *Geographical Society* hem haar groote gouden medalje had toegekend. Vijf dagen na zijn aankomst verscheen eindelijk ook de man, die hem zooveel teleurstelling had berokkend. Petherick (intusschen britsch consul te Khartoem geworden) kwam eindelijk van zijn stapelplaats in het binnenland (ver bewesten Gondokoro) terug. Hij had, zeî hij, berichten uit liet zuiden ontvangen, die hem alle hoop hadden doen opgeven om Speke en Grant weêr te zien. Overigens trachtte hij zijn verlegenheid te verbergen onder een vloed van beleefdheden, die tamelijk koel werden opgenomen. Zijn hulp, maar vooral die van Baker, stelde Speke en Grant in staat om den 26sten Februari zich in te schepen, en Gondokoro, ruim van al het noodige voorzien, te verlaten.

Omtrent hun verdere reis meld ik alleen, dat ze snel den

Nijl afzakten tot Khartoem, waar hun vaartuigen t'huis behoorden, en vandaar, met ik weet niet welke reisgelegenheid, behouden te Caïro aankwamen. Daar overlaadde Saïd, de toenmalige onderkoning, hen met beleefdheden: waarschijnlijk wenschte, hij den ongunstigen indruk weg te nemen of te verflauwen, dien hij wel begreep dat de toestand van Aegyptisch Soedan op hen had te weeg gebracht. Bombay en de overige zeventien negers en vier negerinnen, die van Zanzibar af de ontzaglijke reis hadden meêgemaakt, weiden te Caïro gephotographeerd, en rijkelijk beloond naar Suez gezonden. Vandaar kwamen ze behouden te Zanzibar aan, waar nieuwe belooningen en eerbewijzen hen wachtten.

Na een kort oponthoud in de aegyptische hoofdstad, kwamen onze vrienden, nu zonder een enkelen dienaar, per spoortrein te Alexandrie aan. Daar schijnen ze terstond gelegenheid te hebben gevonden om naar het vaderland terug te keeren. Van hun geheele reis op den Nijl en verder naar Engeland kan ik geen enkelen datum opgeven, daar Speke dit in zijn dagboek evenmin doet. Alleen heb ik elders gevonden, dat ze reeds den 18^{den} Juni te Londen een soort van *entrée triomphale* hielden, waarvan de indruk nog verhoogd werd door de gelijktijdige viering van den Waterloodag. Speke werd de held van den dag; en de spoedig volgende uitgaaf van zijn dagboek bewees, dat de algemeene geestdrift verdiend was. Over de *letterkundige* waarde van zijn dagboek zal ik tegelijk met die van Baker's reisverhaal spreken.

Het duurde niet lang, of de onvermoeibare onderzoeker vatte het plan op om zijn ontdekkingen te gaan voltooien. Maar het was anders beschikt. Den 15^{den} September 1864, in de bekoorlijke omstreken van Bath op de jacht zijnde, kreeg hij door een noodlottig toeval de lading van zijn geweer in zijn lichaam, en stierf bijna oogenblikkelijk. Hij was nauwelijks zeven en dertig jaren oud. Juist wachtte men hem te Bath in een daar vergaderd congres, waar hij zijn zienswijze omtrent den Nijl tegen Burton zou verdedigen. Ook Grant en de beroemde Livingstone zouden aan het debat deelnemen; en om den grijzen Murchison geschaard, wachtten die uitstekende mannen met ongeduld Speke's komst. Men denke zich hun ontsteltenis, toen ze in zijn plaats de treurmare ontvingen van zijn dood! Burton kon niet spreken, maar greep een stuk papier, en drukte schriftelijk zijn bewondering uit voor den ‘vurigen

ijver en de loyaliteit' van den man, dien hij gedurende zijn leven maar al te zeer had miskend.

Het stoffelijk overschot werd door meer dan tweeduizend menschen naar de laatste rustplaats geleid, waar weldra de dankbaarheid van zijn landgenooten een zijner waardig gedenkteeken deed verrijzen.

III.

'Even als het pasgeboren eendje instinktmatig naar het water loopt, zoo is ook de eerste beweging van den echten Engelschman, wanneer hij zijn eigen meester is, te water en de wijde wereld in te gaan.' Ziedaar de eigen woorden van Samuel White Baker, den merkwaardigen man, aan wien dit mijn laatste hoofdstuk in de eerste plaats gewijd is. Zoo ooit een vrije Brit aan Baker's criterium heeft beantwoord, is hij zelf het. Rijk genoeg om zelfs in het peperdure Londen een onbekrompen renteniersleven te kunnen leiden, was hij reeds op jeugdigen leeftijd in Indie als civiel ingenieur onvermoeid werkzaam (kort vóór 1848). Op Ceylon gekomen, voelde hij zich onweêrstaanbaar geboeid door de eeuwenheugende wouden, die eenmaal onzen Haafner zoo welsprekende woorden hadden ontlokt. Acht jaren bracht hij daar grootendeels met jagen door, waarbij zijn forsch lichaam een buitengewone mate van gehardheid verkreeg. Naar het moederland teruggekeerd, gaf hij daar een boeiend verhaal uit van zijn ceyloneesche avonturen. Iets later vinden we hem in Bulgarije, als ingenieur-direkteur bij den aanleg van den spoorweg, die tegenwoordig Roestsjoek met Varna, den Donau met de Zwarte Zee verbindt. Bij die gelegenheid heeft hij waarschijnlijk kennis gemaakt met het lieve vrouwtje, dat hij in 1860 huwde: althans ze is een Hongaarsche. Waarom ik haar nu reeds noem, zal straks blijken.

Toen hij den bewusten spoorweg naar wensch voltooid zag, kwam de oude lust tot vreemde avonturen met vernieuwde kracht bij hem op. Juist was zijn vriend Speke op weg naar Zanzibar voor zijn tweede groote ontdekkingsreis; en zoo kwam het denkbeeld bij hem op, om den Nijl te gaan opvaren, en te trachten zich met Speke en Grant te vcreenigen, *alles ge-*

heel, voor eigen rekening. Weldra gaf hij aan zijn voornemen gevolg, en vertrok naar Alexandrie, waar hij en zijn vrouw in het begin van April 1861 aankwamen, om onmiddellijk naar Caïro te sporen. Nog in die hoofdstad deed hij al het mogelijke om zijn nauwelijks achttienjarig vrouwtje van het deelnemen aan den gevaarvollen tocht af te schrikken. Het mocht niet baten. ‘Waar *gij* gaat,’ sprak ze, ‘daar ga *ik*, en waar *gij* sterft, daar wil *ik* begraven worden.’

Zoo zeilden ze dan samen van Boelak (Caïro's haven) den Nijl op, en landden zes en twintig dagen later, te Korosko (22° 44' N.B.), vanwaar ze op kameelen door een zandwoestijn, waar de thermometer van Fahrenheit vaak meer dan 110° in de schaduw wees, de reis vervolgden tot Berber (17° 58'). Door dezen onaangenamen weg snijdt men de groote Nijlbocht af, en vermijdt verscheidene lage watervallen. Berber is een der voornaamste Nijlsteden. Voorloopig bleven ze daar; want Baker had bespeurd, dat kennis van het Arabisch een *conditio sine qua non* was voor het welslagen van zijn onderneming. Om nu den tijd, dien hij daarvoor noodig had, tevens aan aardrijkskundige waarnemingen dienstbaar te maken, besloot hij intusschen eenige takken van den Nijl te onderzoeken, en wel in de eerste plaats de gewichtige Atbara, den Astáboras der ouden, aan wiens zuidelijken oever de beroemde priesterstaat Méroë begon, die verkeerdelijk voor een eiland werd gehouden. Men geloofde namelijk, dat de Astaboras ergens met den Astapus (Blauwen Nijl) samenkwam, in welk geval Meroë een Bommeler-Waard in het groot zou geweest zijn.

Den 11^{den} Juni verlieten ze Berber, en kwamen weldra aan de ontzaglijke watermassa, die door de samenvloeiing van Nijl en Atbara gevormd wordt. Laatstgenoemde rivier volgden ze een geruimen tijd langs den zuidelijken oever, totdat ze een aanzienlijken tak bereikten, waarlangs ze verder naar Abessinie trokken, en vandaar, laatstelijk langs en op den Bahr el Azrek (Blauwen Nijl), naar Khartoem. Daar kwamen ze juist een jaar na hun vertrek uit Berber aan. Deze merkwaardige reis heeft Baker in een afzonderlijk Werk beschreven, waarmeê we ons hier niet kunnen ophouden. Alleen constateer ik, dat men eerst *hierdoor* de zekerheid heeft gekregen, dat de overstroomingen in Neder-Aegypte *uitsluitend* het gevolg zijn der periodieke zwelling van de Atbara en den Bahr el Azrek met hun takken, welke laatste zwelling weêr het gevolg is van de

periodieke regens in Abessinie, waar al die rivieren ontspringen. Van de Atbara moet men eigenlijk niet zeggen *zwelling*, maar *vulling*, daar. ze, de drie regenmaanden uitgezonderd, op eenige kuilen na, geheel droog is. Ze krijgt wel voortdurend water van haar takken; maar het gloeiende zand van haar breede bedding slurpt alles op. Het vruchtbaar makende slijk, dat de overstroomingen achterlaten, is voornamelijk een geschenk van den Bahr el Azrek.

Te Khartoem was een der eerste bezigheden van Baker een bezoek bij Moeza Pacha, Gouverneur van het belangrijkste gedeelte van Aegyptisch Soedan, een man, wien hij ‘de *brutality* van een wild beest’ toeschrijft. Als heimelijk bevorderaar van den ivoor- en slaven-handel, zag die dignitaris met leede oogen de ontdekkingsreizen, waardoor de gruwelen aan den dag zouden komen, die voor hem een bron waren van allerlei voordeel[1]. Geen wonder, dat hij Baker niet zeer beleefd ontving. Toen deze hem den Firman voorhield, waarbij de onderkoning een iegelijk gelastte om toonder op zijn Nijlreis behulpzaam te zijn, maakte Moeza (misschien met heimelijke machtiging van Z.H.) er zich van af door de uitvlucht, dat *Bahr el Abiad* niet *Witte Nijl*, maar *Witte Stroom* beteekent, en hij dus niet verplicht was hem te helpen om naar Gondokoro te komen.

Zoo begon de ontzettende reeks van hinderpalen, die Baker moest doorworstelen, eer hij zijn onvergetelijken tocht zou hebben ten einde gebracht. Eere den man, die zich door niets van zijn grootsch doel heeft laten afschrikken! Maar ook eere de jonge vrouw, wier engelachtig geduld en zelfopofferende liefde hem overal op zijn bange tochten hebben verzeld en getroost!

Door de tegenwerking van den Pacha viel het Baker uiterst moeielijk, zich de benoodigde manschappen, lastdieren, ruilwaren, enz., te verschaffen. Eindelijk gelukte het hem, drie groote barken te huren, en met 96 personen te bemannen. Daaronder waren 45 Arabieren, die hem van Gondokoro af tot eskorte moesten dienen: dezen voorzag hij alle van uniformen en geweren. Voorts nam hij o.a. een aantal ezels en eenige paarden en kameelen met zich. Op het punt zijnde om zich in te schepen, kreeg hij bezoek van een militair beambte, die van wege Moeza Pacha een hoofdgeld van een maand soldij voor ieder van zijn (Baker's) manschappen eischte. Terstond liet hij

1 Sedert is die woestaard door een menschelijker personage vervangen.

op alle drie zijn booten de britsche vlag hijschen, en gaf hij zijn vast besluit te kennen om iederen handlanger van den Pacha, die het wagen mocht aan boord te komen, tot een duchtig Nijlbad te zullen dwingen. Zulk een man dorsten de Khartoemers niet aan, en hij vertrok ongemoeid den 18^{den} December. Bij het van wal steken passeerde men het stoombootje der dames Tinne, dat voor anker lag. De dames (Douairière Tinne, haar dochter en haar zuster, freule van der Capellen) woonden tijdelijk te Khartoem. Terwijl Speke in Oenjoro de gast was van Kamrazi, waren ze te Gondokoro geweest, ja zelfs nog iets verder; maar de lage waterstand had ze gedwongen om naar Khartoem terug te keeren. Van Baker's voorgenomen afvaart verwittigd, waren ze aan boord van haar vaartuig gekomen, en brachten hem en zijn bloeiende echtgenoote met wuiven een laatst vaarwel. Weinig dachten ze, welk een treurig lot haar wachtte. In Februari van het volgende jaar met een aanzienlijk smaldeel opgevaren tot de Gazellen-rivier (Bahr el Ghazal), die zich op 9° 10' N.B. aan de westzij in den Nijl stort, zeilden freule Tinne en haar tante (haar moeder was te Khartoem gebleven) dien gewichtigen tak een groot eind op, maar werden toen door de moorddadige uitwasemingen der moerassen zóó geteisterd, dat freule van der Capellen en een groot deel van het reisgezelschap bezweken. Alexandrine Tinne keerde naar Khartoem terug, en vond ook haar moeder niet meer in leven!

Den 2^{den} Februari 1863 stapten de echtelieden Baker te Gondokoro aan wal. Gondokoro was een hel voor andere menschen dan voor handelaars. Uit haat jegens de vreemden, die zich vermaten de geheimenissen van hun fraaien handel te bespieden, werkten de kooplieden dezen onophoudelijk tegen, om ze tot den terugtocht naar Khartoem te noodzaken. Het ergste was, dat de Arabieren, die Baker met zooveel moeite en kosten in een legertje had herschapen, door hun landgenooten, die te Gondokoro in dienst der handelaars waren, tegen hun meester werden opgeruid. Het gevolg was toenemende weêrspannigheid en eindelijk een oproer, tot welks demping al de geestkracht noodig was, waarmeê Baker in zoo hooge mate is begiftigd.

Bijna twee weken had hij te Gondokoro doorgebracht, toen een geweervuur, als van een naderenden vijand, hem op het verdek joeg van het vaartuig, dat hem tot verblijf strekte. Het

waren Mehemed's of liever Debono's manschappen, die het einde van hun razzia's met musketschoten vierden. Plotseling kwamen Baker's Arabieren naar zijn schip stormen, schreeuwende, dat bij de binnentrekkende karavaan twee Europeanen waren. Met kloppend hart snelde Baker naar den wal, den naderenden te gemoet; en... ja! zijn voorgevoel had hem niet bedrogen: het waren Speke en Grant! Ze zagen er haveloos en afgetobd uit, vooral Speke. Geen wonder! hij was van Zanzibar tot Gondokoro bijna zonder uitzondering te voet gegaan. In mijn vorig hoofdstuk noemde ik deze ontmoeting een *belle alliance*. Ze verdient dien naam niet zoozeer om de merkwaardige verrassing, die ze voor Speke en Grant opleverde, als wel om de gevolgen voor Baker. Immers, in plaats van op goed geluk naar het onbekende zuiden te trekken, kon hij, dank zij den onschatbaren berichten, schriftelijken instructiën en kaarten, die Speke hem gaf, met wisse schreden afgaan op een nauwkeurig afgebakend doel, - de ontdekking en onderzoeking van het meer Loeta Nzigé. Daar hij zijn drie (voor vijf maanden gehuurde) booten niet meer noodig had, was dit voor Speke en Grant een heerlijke gelegenheid om gratis tot Khartoem te komen. Daarenboven schonk Baker hun een aantal dingen, waaraan ze behoefte hadden, en die te Gondokoro niet te krijgen waren, zoodat ze elkander wederkeerig uitstekende diensten bewezen. Met weemoed, maar toch ook met geestdrift zagen Baker en zijn vrouw eindelijk de heldhaftige mannen vertrekken, die het geheim van zooveel eeuwen hadden ontsluierd, - voor 't minst een tip van den sluier hadden opgelicht. *Zij* hadden hun taak volbracht: Baker bad God, dat ook *hij* de *zijne* zou mogen volbrengen.

Velerlei moeielijkheden maakten hem het rechtstreeks doordringen naar het zuiden onmogelijk. Hij besloot daarom een naar het zuidoosten trekkend handelslegertje (ik weet er geen beter naam voor) te volgen, in weêrwil van de bedreigingen, waarmeê Ibrahim, de intendant, die het commandeerde, hem van dat voornemen poogde af te schrikken. Den 26sten Maart aanvaardde hij de reis naar het binnenland, zonder gids en zonder tolk. Hij en zijn vrouw, ieder op een voortreffelijk paard, openden den trein, die uit soldaten, een paar negers, een paar negerinnen, en een zeker aantal ezels en kameelen bestond. Nog dien eigen dag haalden ze Ibrahim in. ‘Waagt het niet om bij ons te blijven!’ - klonk hun dreigend te

gemoet. Bedaard trokken ze de langzaam voortrukkende karavaan voorbij, en kwamen 's anderen daags aan het heerlijk gelegen dorp Belinjan, aan den voet van den steilen berg van dien naam. Met moeite kregen ze daar een gids, die hen zou geleiden naar Elliria, het eerstvolgende gewest. Vruchteloos trachtte een gezantschap van wege Baker Ibrahim door het aanbod van een aanzienlijk geschenk te winnen. De norsche Arabier zwoer, dat hij het opperhoofd van Elliria zou bevelen om de vreemde indringers niet door te laten en des noods te dooden. Gelukkig werd zijn troep te Belinjan door handelszaken opgehouden, zoodat Baker kans had hem bij den hoofdman van Elliria te voorkomen. Een tweede gelukkig toeval was, dat twee negers van Ibrahim, dien ze als dragers dienden, deserteerden, en zich bij Baker's gezelschap aansloten. Beiden behoorden t'huis in Latoeka, een merkwaardig, nog nimmer door een Europeaan betreden land, onmiddellijk beoosten Elliria. Hun eigen belang bracht dus meê, hun nieuwen reisgezellen een weg door Elliria te banen.

De tocht van Belinjan naar Elliria was bijzonder moeielijk. Onwillige manschappen, diepe ravijnen, die hun telkens den weg versperden, een vijandig corps, dat hun op de hielen zat, - dat alles was meer dan voldoende om een gewoon menschenkind te ontmoedigen. Maar Baker was de gepersonifieerde volharding. Weinige dagen na hun vertrek uit Belinjan kwamen ze in een gevaarlijken bergpas, waar de bevolking hun zonder moeite het lot der Romeinen bij Caudium had kunnen berokkenen. Men liet hen echter ongemoeid. Het terrein was zoo moeielijk voor de bagage, dat Baker en zijn vrouw vooruitreden, slechts door een der beide Latoeka-negers vergezeld. Plotseling zagen ze een heerlijk dal aan hun voeten met dorpen bezaaid, door twee à drie duizend voet hooger dan de vlakte verrijzende bergen ingesloten. Het was Elliria (4½° N.B., bijna 30° O.L.), Baker juichte: hij meende het Ibrahim te hebben afgewonnen. Ze daalden af, tot waar een paar reuzenboomen hun een welkome schaduw boden, en zetten zich neêr, om op hun achterblijvers te wachten. Lang hoorden noch zagen ze iets. Eindelijk zagen ze omhoog het begin van een karavaan; maar..... het was die van Ibrahim! Hoogst waarschijnlijk waren ze verloren geweest zonder de koelbloedigheid van mevrouw Baker, die haar woedenden gemaal overreedde om Ibrahim met goede woorden te gemoet te gaan. Aan

het gesprek, dat Baker met hem aanknoopte, nam zijn vrouw, die vrij goed Arabisch had leeren spreken, met zooveel takt deel, dat de woesteling vermurwd werd, en beloofde hun niets meer te zullen in den weg leggen. Schitterend was het weêr gebleken, hoe ver men komt met geld en goede woorden.

Weldra was men door dichte drommen inboorlingen omringd, en kwam de hoofdman te voorschijn, om de gewone doortochtschatting te eischen. Ibrahim beduidde hem, wie Baker was: en deze verzocht hem een oogenblik vóór hem te poseeren. Een voortreffelijk teekenaar zijnde, had hij in tien minuten het portret klaar van het gemeenste gezicht, dat hij ooit gezien had. Eerst toen zag hij zijn karavaan, wier lot hem zeer ongerust begon te maken, langzaam den bergpas afdalen. Speke had hem een reeks van afzetterijen voorspeld, maar tevens gezegd, dat daar proviandeering tegenover stond. Maar in Elliria is gastvrijheid onbekend. Gelukkig was hij ruim van leeftocht voorzien, zoodat hij na een verblijf van een paar dagen onbezorgd het gezelschap van Ibrahim naar Latoeka kon volgen.

Den 30sten Maart vertrokken de vereenigde karavanen naar het oosten. Het was een even schilderachtig als indrukwekkend geheel. *Hier* wapperde de britsche standaard, *ginds* de halve maan. *Hier* reed men op ezels, *ginds* op ossen; weinigen waren te paard, de meesten te voet: en boven alles uit staken de hoog beladen kameelen. Onder de voetgangers waren een zestigtal zwaar bepakte negerinnen, sommige bovendien met kinderen in leeren draagbanden op den rug. Na enn tocht van eenige dagen, door een streek, waar de grond soms geel zag van de kostelijke pruimen, die daar in 't wild groeien, bereikte men Latomé, een der voornaamste steden van Latoeka. Vóór de stad werd Baker verwelkomd door een handelsgezel schap van honderd man, dat in Latomé reeds zaken gedaan had. De intendant, Mohammed Her, was de man, die te Gondokoro het meest had bijgedragen om Baker's Arabieren van hun meester te vervreemden. Deze hadden met hem samengezworen om te Latomé met al de wapens en bagage tot hem over te loopen, na Baker te hebben vermoord. Omtrent zijn vrouw bekommerde men zich niet. Twee trouwe negers, die hij in dienst had, hadden hem alles geopenbaard. De verwelkoming moest dienen om achterdocht te voorkomen.

Baker en de zijnen bleven buiten de hooge palissades, die de stad omgeven. Zij en de beide intendanten met de hunnen

kampeerden ieder onder een reuzenboom, in de onmiddellijke nabijheid van Latomé. Spoedig ontstond er twist tusschen de beide handelstroepen. Mohammed Her beweerde, dat hij het monopolie had in Latoeka, en zich des noods met geweld tegen het verder trekken der anderen zou verzetten. Ibrahim en de zijnen noemden dit een ongehoorde aanmatiging; en het schelden en plukharen duurde tot laat in den nacht. Voor dag en dauw brak Ibrahim's gezelschap op, en zette de reis naar het oosten voort. Vruchteloos beval Baker de zijnen op te pakken en Ibrahim te volgen. Be hoofdbelhamel slingerde hem zelfs beleedigende woorden naar het hoofd. Met een enkelen vuistslag wierp Baker hem bewusteloos ter aarde. De muiters stonden als aan den grond genageld van schrik. Onmiddellijk vervolgde hij zijn voordeel, en sleepte ze een voor een bij hun werk, totdat allen gehoorzaamden. De samenzwering was mislukt; en weldra had men Ibrahim ingehaald.

Door een alleraangenaamste streek ging het nu langs den voet van het steile Laffiht-gebergte naar Tarrangollé, de hoofdstad van Latoeka (4½ gr. N.B., 30½ gr. O.L.), waar men 's anderen daags aankwam, nadat bovengenoemde belhamel en vier andere van Baker's Arabieren heimelijk naar Mohammed Her waren overgeloopen, en veel geweren en ammunitie hadden meêgepakt. Toen Baker die jobstijding ontving, had hij met donderende stem, vlammende oogen en de houding van een profeet uitgeroepen: ‘Ze zullen een prooi worden van de gieren!’ De Mohammedanen, zoowel van Ibrahim's als van zijn eigen gezelschap, schreven hem ‘het booze oog’ toe, en beefden bij zijn vreesselijke woorden. Verwonderlijk spel van het toeval! Weinige dagen later werd zijn profetie vervuld. Mohammed Her deed met al de zijnen (dus ook met Baker's overloopers) een aanval op een Latoeka-dorp, in het hart van het gebergte, hopende op een rijken buit aan slaven en vee. De inwoners boden heldhaftigen weêrstand, en drongen den vijand in een bergpas, die dood loopt op een afgrond, waar al de nog levenden te pletter stortten. Zoo waren ze dan werkelijk ‘een prooi der gieren’; en voortaan werd Baker als een wondermensch met het diepste ontzag door zijn mahomedaansche reisgezellen behandeld.

De Latoeka's zijn een vroolijk en tevens krijgshaftig volk. Nergens, zelfs niet in Abessinie, heeft Baker zoo welgemaakte en zoo sterke negers gezien. De zwarte huid is bijna het

eenige punt van verschil met de blanken. Een hoog voorhoofd, groote, schoone oogen, een welgevormde neus en een kleine mond geven hun iets zeer aangenaams; en hun betrekkelijk beschaafde manieren zijn met hun uiterlijk volkomen in harmonie. Welk een verschil met de baviaanachtige tronies en gebaarden der meeste negers aan de kust van Guiné! Zelfs de een paar dagreizen van Latoeka verwijderde Elliria-negers zien er, met hun bevoorrechte buren vergeleken, grof en gemeen uit. In beide gewesten gaan de mannen geheel, de vrouwen bijna geheel naakt. De hutten zijn in Latoeka klok- of kegelvormig en gemiddeld vijf en twintig voet hoog. Daar de deur weinig meer dan twee voet hoog is, kruipt men in huis. Dit laatste is in zeer veel negerlanden het geval. Daar binnen is het in Latoeka veel zindelijker dan in de meeste negerhutten, maar even donker. Nergens in Afrika schijnen de negers, tenzij ze onder europeeschen invloed staan, begrip te hebben van vensters, hoewel men b.v. in Oeganda door wijde ingangen met afdaken eenigszins in de behoefte aan licht voorziet.

Tarrangollé is een groote stad. Binnen de ijzerhouten palissades, die al de Latoeka-steden omringen, vindt men hier drieduizend hutten, ieder door een gepalissadeerden voorhof omgeven. De breede hoofdstraat en eenige mindere straten loopen uit op lage poorten, die, in de palissadeering uitgehouwen, 's nachts met doornige Mimosa-takken worden afgesloten. Baker en de zijnen kregen huisvesting *in* de stad. Zijn vrouw maakte daar furore, hij zelf minder, daar de zon hem een arabische gelaatskleur gegeven had. Moy, de hoofdman van Tarrangollé en min of meer van het gansche land, ontving de blanken zeer vriendelijk. Bokké, zijn Sultane Favorite, was buiten zich zelve van verbazing, toen *mevrouw* Baker haar vertelde, dat ze *mijnheer* Baker's *eenige* vrouw was. Ze gaf haar den welgemeenden raad om haar onderste voortanden uit te trekken: dan zou ze er veel beter uitzien. ‘Dat ziet ge aan mij,’ zeî ze.

Na een verblijf van weinige dagen te Tarrangollé, verliet Ibrahim met de meerderheid van zijn manschappen die stad, om terug te keeren naar Gondokoro, vanwaar hij spoedig met versche krijgsbehoeften hoopte terug te zijn. Slechts vijf en dertig man, onder bevel van den onder-intendant, Soliman, bleven achter, en wel *in* de stad. Dit alles was bij de opgewondenheid, die Mohammed Her's catastrophe in Latoeka had

veroorzaakt, zeer onvoorzichtig; maar het ergste was, dat Soliman en de zijnen zich allerlei ergerlijke gedragingen veroorloofden. Het duurde niet lang, of grove beleedigingen, vrouwen door hen aangedaan, voerden tot de uitbarsting, die Baker sinds lang gevreesd had. Op zekeren avond ontdekte hij, dat alle vrouwen en kinderen en de meeste mannen de stad hadden verlaten. Hij begreep, dat een nachtelijke aanval op til was; en daar de meeste Latoeka's het verschil tusschen hem en de Arabieren niet schenen te begrijpen, nam hij in allerijl met Soliman maatregelen voor een gemeenschappelijke verdediging. Hij woonde aan een plein, dat met de rest der stad alleen door een poortje gemeenschap had, dat op de hoofdstraat uitliep. Op dat plein trok hij al zijn mannen en die van Soliman samen, behalve een paar patrouilles, die de hoofdstraat moesten verkennen. Zoodra de vijand door het poortje zou trachten te dringen, zou men, op Baker's gegeven teeken, de omliggende huizen in brand steken. Zoo wachtte men, wel voorzien van krijgsbehoeften, den vijand af. Mevrouw Baker was een tweede Kenau Hasselaar. Weldra meldden de patrouilles, dat een onafzienbare volksmenigte zich buiten de stad bijeentrok. 't Was middernacht, toen Commoro, Moy's broeder, een man, die door gansch Latoeka wordt op de handen gedragen, toelating tot Baker's vesting verzocht en verkreeg. Hij verzekerde, dat de voorgenomen aanval tegen zijn zin en dien van zijn broeder geschied was, en dat hij al het mogelijke doen zou, om de Latoeka's de wapenen te doen neêrleggen. Baker zeî, dat hij anders de geheele stad zou in brand steken, en voegde er bij, dat de arabische handelaars zich voortaan wel beter zouden gedragen, vooral wanneer hun leider zou zijn teruggekeerd. Commoro vertrok; en om twee uur verstrooide zich de vijand, en keerde de bevolking vreedzaam in Tarrangollé terug.

's Anderen daags gedroegen Soliman en de zijnen zich vee voorzichtiger; maar Baker vond het toch verkieslijk hen aan zich zelven over te laten. Hij verliet met de zijnen de stad, en betrok een kamp in de onmiddellijke nabijheid. Dagelijks defileerden daar voorbij hem ruim 10,000 (zegge *tienduizend*) runderen, die elken morgen uit de stad naar de wei werden gedreven. Daar men hardnekkig weigerde hem een enkel stuk vee te verkoopen, en de gedachte aan *roastbeef* hem deed watertanden, mogen we den armen man wel bij Tantalus verge-

lijken. Gelukkig vond hij eenige vergoeding in de jacht, en schoot hij dagelijks een menigte vogels, waaronder onbekende eendsoorten. Als we nagaan, dat hij geheel alleen zich en de zijnen (een veertigtal) dagelijks van wild voorzag, en buitendien vaak wild cadeau deed aan stedelingen, die hem bezochten, krijgen we inderdaad van hem een voorstelling als van een tweeden Nimrod. Trouwens, hij bezat de beste geweren, die destijds in Groot-Brittanje te krijgen waren.

Eens had Baker een gedenkwaardig gesprek met Commoro. Op zijn vraag, of de mensch na den dood even volkomen vernietigd is als het dier, antwoordde Commoro: ‘Wel zeker! maar een os b.v. is sterker dan een mensch; en daarom is zijn geraamte steviger.’ Vruchteloos trachtte Baker hem een denkbeeld te geven van God en onsterfelijkheid. Hij geloofde niet aan iets hoogers hoegenaamd, - niet eens aan tooverij, die toch onder de negers bijna overal een groote rol speelt. En zooals Commoro denken al de Latoeka's, hoewel allesbehalve een stompzinnig volk, waar het stoffelijke belangen geldt.

Ibrahim liet zich niet lang wachten. Hij had een voorspoedige reis gehad, en begon er aan te denken, om nog verder dan Latoeka in het binnenland door te dringen, - iets, wat nog geen enkel handelaar ooit had durven ondernemen. Spoedig bood zich een gunstige gelegenheid daartoe aan. Er kwamen namelijk zwarten uit het zuidwesten met geschenken voor Ibrahim en Baker. Hun opperhoofd zond die, met de uitnoodiging om het ivoor, dat bij hen overvloedig voorhanden is, tegen andere voorwerpen te komen ruilen. Baker en Ibrahim beloofden ieder met een deel van zijn manschappen te zullen komen. Beiden wilden vandaar naar Tarrangollé terugkeeren, om daar het drooge jaargetij af te wachten. Baker wenschte wel spoedig verder zuidwaarts te trekken; maar de rivier de Asoea kan voor het grootste gedeelte alleen in het drooge jaargetij worden overgetrokken. Commoro beloofde voor de veiligheid der achterblijvenden te zullen zorgen.

Den 2^{den} Mei ving de tocht naar het zuidwesten aan. In die richting wordt Latoeka begrensd door het Madigebergte, dat evenwijdig loopt met de reeds genoemde Laffihtbergen, maar veel uitgestrekter en hooger is. Na *eens* aan den voet en tweemaal in het hart van de bergketen te hebben overnacht, kwam men in de hoofdplaats, een nederig dorp, dat, even als

het land, Obbo heet (4° 2′ N.B., 30° 10′ O.L.). De hoogste punten van dit prachtige bergland liggen vijf à zes duizend voet hooger dan het Latoekadal, dat ruim twee duizend voet boven de zee ligt. De bergpas, die de hoofdgemeenschap tusschen Obbo en Latoeka vormt, verheft zich echter nergens meer dan 2,500 voet boven de groote vallei.

De Obbo's zijn een arm, maar krachtig bergvolk. De ongetrouwde vrouwen gaan geheel, de getrouwde bijna geheel naakt. De mannen hebben geen andere kleeding dan een los aan een koord over den schouder geworpen geitenvel. Hun taal heeft bijna geen overeenkomst met de latoekasche. Ook hun gelaatsvorm, hoewel niet leelijk, is in menig opzicht anders. Het dorp Obbo ligt in een bergvlakte, 3,700 voet boven de zee. In een smerige hut vond Baker huisvesting. Katsjiba, het opperhoofd, een jolig grijsaard, ontving zijn gasten uiterst vriendelijk; maar het verblijf beviel hun toch over het geheel slecht. Er zijn weinig plekken op aarde, waar zooveel regen valt. Slechts in December en Januari is men er van verschoond: de tien overige maanden regent het genoegzaam *iederen dag*. Dientengevolge is de plantengroei zoo weelderig, dat men zich nauwelijks verroeren kan, tenzij op de enkele paadjes, die door menschenhanden met moeite worden onderhouden. Het gras is vaak tien voet hoog, wat voor de vele olifanten en rhinocerossen vrij wat geschikter is dan voor den mensch. Het vermakelijkste van Obbo was de oude hoofdman met zijn familie. Katsjiba is in de oogen van zijn onderdanen een groot toovenaar, die zelfs macht heeft over de elementen. Een van de gewoonste voorwerpen, die men hem geeft, om in zijn gunst te komen, zijn vrouwen. Daar nu zijn residentie veel te bekrompen was om al die dames te herbergen, huisvestte hij er in ieder dorp eenige, zoodat hij altijd *chez lui* was. Het getal van zijn kinderen bedroeg honderd zestien, behalve de dooden. Slechts één van zijn vrouwen was onvruchtbaar. Ze smeekte den ‘blanken toovenaar’ haar een middel daartegen te geven. Baker gaf haar de eerste de beste pil uit zijn medicijnkist; en ze ging opgetogen weg.

Den 21sten Mei keerde men naar Tarrangollé terug, waar men weldra behouden aankwam, na zich in het dal te hebben vergast aan den aanblik van de prachtigste giraffes. Baker had de voldoening van de europeesche groenten, die hij in zijn kamp gezaaid had, alle uitmuntend opgekomen te zien. Maar

hier gold het *Sic vos non vobis*. Niet voor zich en de zijnen, maar voor de Latoeka's bleek hij die voorzorg te hebben genomen. Het gedrag der ‘handelaars’ bracht op nieuw zulk een verbittering in den lande teweeg, dat Ibrahim besloot zijn hoofdkwartier te verleggen naar Obbo, en Baker, die de Latoeka's niet meer vertrouwde, schoorvoetend besloot hem te volgen, hoewel zijn vrouw ernstig aan galkoorts leed. Samen bijna drie honderd personen sterk, verlieten de beide gezelschappen Tarrangollé voor goed den 23sten Juni, en bereikten Katsjiba's residentie vijf dagen later. Mevrouw Baker werd in een palankijn gedragen, en kwam althans niet verergerd in de hut, die de oude grappenmaker voor zijn blanke gasten had gereed gehouden.

Meer dan een half jaar zijn ze daar gebleven. In dien tijd liet Ibrahim zich door Baker overreden om met hem te vertrekken naar Mroeli, Kamrazi's residentie, wier ligging Speke's kaart nauwkeurig aanwees. Maar op stuk van zaken waren ze te ziek om te gaan. Verscheidene personen van beide gezelschappen *stierven*, en bijna alle (ook Baker) *leden* aan de koortsen, die het gevolg waren van de vreeselijke vochtigheid. Toen Baker al zijn kina opgebruikt, en het drooge jaargetij eindelijk beterschap gebracht had, was het jaar 1864 reeds aangebroken.

Den 5den Januari verliet men eindelijk het regen- en koortsland, en trok naar het zuiden. Daar Baker, onder veel andere van zijn dieren, ook zijn kostbare paarden had zien sterven, was hij verheugd op een os te kunnen rijden. De streek, die men doortrok, was zeer schoon en rijk aan het fijnste gras. De dorpen, die zich daar tusschen bevallige heuvels verschuilen, waren alle verlaten: de slechte roep der ivoorhandelaars had de bevolking met hun duizenden runderen doen vluchten. Vier dagen na het afscheid van Katsjiba bereikte men (3° 12′ N.B. 29° 50′ O.L.) de Asoea, den merkwaardigen stroom, dien Speke dicht bij zijn vereeniging met den Nijl was overgetrokken. Waar Baker haar overtrok, ligt haar bedding 2,875 voet boven de zee (ongeveer 900 boven Gondokoro). Door de sterke afhelling naar den Wijl is haar stroom zóó onweêrstaanbaar, dat men er alleen in den korten tijd, waarin het niet regent, over kan. Baker vond haar op een geul van een hand breed na droog. Den 13den sloeg men de tabernakels op te Sjoa (3° 4′ N.B. 29° 44′ O.L.), het hoofddorp van een klein gelijknamig gewest,

waar ieder dorp een zelfstandig staatje vormt. Sjoa is een paradijs. Het hoofddorp ligt 3,880 voet boven de zee; en de prachtige Sjoaberg, aan welks voet het zich uitstrekt, verheft zich nog acht honderd voet hooger. Geiten, hoenders, boter en wat niet al zijn er bijkans voor niet te krijgen; het land wordt door liefelijke beekjes doorsneden, en met de grootste zorg bebouwd; het klimaat is aangenaam en gezond; en de naakte bevolking, opgetogen over Baker en nog meer over zijn lieftallige vrouw, was de voorkomendheid zelf. Een zoo uitgelezen landje heeft Baker op zijn geheele reis niet aangetroffen.

Vijf dagen verblijf te Sjoa verkwikten onze reizigers zoo volkomen, dat ze in de opgewektste stemming verder zuidwaarts trokken. Hun eerste nachtkwartier hielden ze in datzelfde Fatiko, waar Speke en Grant zoo bijzonder vriendelijk door het dorpshoofd waren ontvangen. Vandaar passeerden ze de akelige wildernis, die hun voorgangers, toen ze van den Karoema Val kwamen, dus in omgekeerde richting, hadden doorgeworsteld. Men bereikte den Nijloever eenige uren bewesten den Karoema Val. Na dagen lang in onbewoonde Dzjungels gesmacht te hebben, was het een genot, door de trotsche wonden te trekken, die de oevers van den Nijl op deze hoogte omzoomen. De rivier *zag* men in den regel niet; maar men hoorde, hoe haar golven braken tegen de klippen en eilandjes, waar haar bedding meê bezaaid is. Dicht bij den Karoema Val vond men een veer; maar de bevolking der overzij, die zich daar in grooten getale had verzameld, weigerde hen over te zetten. Met de grootste moeite gelukte het Baker die lieden tot andere gedachten te brengen. Hij gaf hoog op van de kostbare geschenken, die hij Kamrazi geven wou, en dreigde onmiddellijk naar zijn land te zullen terugkeeren, zoo men zijn tocht naar Mroeli belemmerde. Na tallooze moeielijkheden, die's konings gemachtigden hun in den weg legden, bereikten Baker en Ibrahim met de hunnen de hoofdplaats van Oenjoro op den 10^{den} Februari. De reden der vele belemmeringen was deze. Kort te voren had Mehemed, de intendant, die Speke en Grant zoolang had gezelschap gehouden, een inval gedaan in noordelijk Oenjoro; en Kamrazi was daardoor zóó bang geworden voor de ivoorhandelaars, dat hij Baker, nu deze in *zulk* gezelschap kwam, in het minst niet vertrouwde. En toch was Ibrahim's corps op verre na zoo geducht niet meer als vroeger. Daar hij op verschillende punten manschappen achtergelaten,

en vele door den dood verloren had, was het cijfer van zijn soldaten en die van Baker te zamen tot beneden de honderd gedaald. Desniettemin liet Kamrazi beide gezelschappen over den Kafoer zetten, onder voorwendsel dat hij *daar* woonde. Weldra echter zagen ze, dat hij nu door een breeden stroom van hen was gescheiden.

In een ellendige hut, wemelende van muskieten, en omgeven door een akelig moeras, moesten Baker en zijn vrouw, die door galkoorts op den rand des grafs was gebracht, wachten tot het ‘den grooten koning’ zou behagen hen te ontvangen. 's Anderen daags stak een menigte gewapenden de Kafoer over; en reeds meenden de Arabieren, dat men hen verraderlijk kwam overvallen, toen het bleek, dat Kamrazi, die zich zonder sterk geleide niet veilig achtte, hun een bezoek kwam brengen. In de open lucht liet hij op eenige luipaardvellen een koperen stoeltje plaatsen, en op dien zetel tronende, ontving hij Baker, die zoo koortsig was, dat men hem dragen, en op een mat voor den koning neêrleggen moest. Na eenige plichtplegingen kwam Baker er voor uit, dat het hoofddoel van zijn reis het meer Loeta Nzigé was. Hij antwoordde, dat het meer *Mwoetan* Nzigé heette[1], en er zes maanden noodig waren, om het te bereiken. Dit was een grove leugen; maar hij vreesde, dat Baker vertrekken zou, zonder zich door hem behoorlijk te laten exploiteeren. Onder de geschenken, die Baker al dadelijk voor hem deed uitspreiden, behoorde een geweer. Op zijn aanhouden werd het afgeschoten, waarop het dappere gevolg van Z.M. tot diens groote vreugde zoo overijld de vlucht nam, dat ze over elkander heentuimelden.

Omtrent het verdere verblijf te Mroeli meld ik alleen, dat de nauwelijks boven den Nijl uitstekende vlakte, waar die hoofdplaats ligt, ruim vier duizend voet hooger bleek te zijn dan de zee, - dat de gezondheid van Baker en zijn vrouw allengs verbeterde, toen de koning hun een verblijf had aangewezen in de eigenlijke residentie, - en dat Ibrahim en de zijnen, rijk begiftigd met ivoor, naar het noorden terugkeerden, om Kamrazi te helpen tegen de muiters, die daar tegen hem waren opgestaan. Zoo was Baker dan weêr aan eigen krachten

1 Het schijnt, dat Loeta of Mwoetan *meer* beteekent. In ieder geval is het verkeerd, om, zooals eenige duitsche aardrijkskundigen doen, het bewuste meer Mwutan alleen te noemen.

overgelaten. Zijn manschappen waren gesmolten tot elf Arabieren en twee negers. Hij had dus, ook om den weg te wijzen, een eskorte van Kamrazi noodig. Deze gaf hem dat dan ook, maar eerst na hem schier alles, wat hij bezat, te hebben afgebedeld. Den 24sten Februari was alles tot de afreis gereed. Men nam afscheid; maar ziet! op het laatste oogenblik kwam de vorstelijke gastheer met een eisch te voorschijn, waar Baker nimmer aan gedacht had, - zijn vrouw! Bedaard trok onze held zijn revolver, en leî op den ellendeling aan. Terstond waren de hekken verhangen. ‘Och!’ klonk het - ‘wees niet boos! Ik wilde u ook een vrouw geven, en dacht, dat ge er niets tegen zoudt hebben om te ruilen.’

Men keerde het gehate Mroeli den rug toe; en na weêr op den zuidelijken Kafoeroever gebracht te zijn, trok men zuidwestwaarts, Baker en zijn vrouw ieder op een os gezeten. De naaste weg naar het meer was W.N.W.: maar dan stuitte men volgens den gids op ondoordringbare moerassen. Zoo trok men dan op doorgaans geringen afstand van den Kafoer dagen lang door bosschen, Dzjungels en moerassen, totdat de rivier zich naar het zuiden wendt, en men haar dus moest overtrekken (1° 10′ N.B., 29° 18′ O.L.). Aan doorwaden was geen denken, en booten waren niet te krijgen. Gelukkig was de geheele waterspiegel met een twee voet dik tapijt van waterplanten bedekt, zoodat men, vlug daarover heenwippende, de overzij kon bereiken. Manschappen en bagage kwamen op die wijs behoorlijk, hoewel niet geheel droog, over. Ook het echtpaar moest zich te water begeven. Onmiddellijk achter haar man ging mevrouw. Nauwelijks vijftig voet gevorderd, ziet hij om, en..... ziet zijn vrouw, nog vlak bij den oever, met vreeselijk verwrongen gelaat door het onkruid zakken. In een paar sprongen is hij bij haar, trekt haar omhoog, en is op het punt om met haar in de diepte weg te zinken. Maar eenige van zijn Arabieren kwamen te hulp; en telkens door het onkruid zakkende, maar zich telkens weêr omhoog werkende, sleepte men de ongelukkige vrouw naar de overzij. Een zonnesteek had haar getroffen. Met gebalde vuisten, opeengeperste tanden, starre oogen en lijkkleur op de wangen, lag ze onbeweeglijk onder den boom, waar men haar had neêrgelegd. Alle middelen om de levensgeesten op te wekken waren vergeefsch. In een palankijn naar het eerstvolgende dorp gedragen, werd ze daar in een ellendige hut neêrgelegd. Maar

daar was geen leeftocht te krijgen; zoodat men reeds den volgenden morgen verder moest, om van de voortbrengselen der wouden te leven. Om dezelfde reden kon men in geen der volgende dorpen meer dan nachtverblijf houden: Mteza van Oeganda, nog steeds Oenjoro's aartsvijand, had ze onlangs laten leeg plunderen. Zeven dagen liep Baker naast de draagbaar; en zeven nachten waakte hij aan haar sponde, waarbij de akelige stilte slechts nu en dan door het verre gehuil van hyaena's werd afgebroken. Op den derden dag had ze zich bewogen, en zelfs gesproken; maar het was de taal geweest van een razende. Op den achtsten dag kon de rampzalige man zich nauwelijks meer voortsleepen; en toen ze dien avond op nieuw een dorp hadden bereikt, had hij nog slechts de kracht om de dierbare in een mantel te hullen: toen zonk hij als bewusteloos aan haar zijde. Het was zoover met haar gekomen, dat men een droog plekje opzocht voor haar graf!

Na een verkwikkenden slaap ontwaakte hij 's morgens met het zelfverwijt, dat hij zijn vrouw aan haar lot had overgelaten. Hij sprong op, en zag haar doodsbleek, maar kalm, en geregeld adem halende. Ze was gered! Weldra sloeg ze de oogen op; en beider lippen stamelden een dankgebed tot Hem, die redding had aangebracht, waar alle menschelijke middelen waren te kort geschoten.

Gelukkig hadden Mteza's bandieten ten minste de kippen gespaard, zoodat de echtelieden zich naar hartelust konden te goed doen aan cieren, en een paar dagen konden blijven, waar ze waren. Den 13^{den} Maart werd de tocht hervat. Den ganschen dag trok men over een lagen bergrug langs den rand van een onmetelijk moeras, dat van tijd tot tijd de hoogten doorbrak, en dan zeer moeielijk te passeeren bleek. Men overnachtte in een aanzienlijk dorp, te midden van akkers, met blauw suikerriet beplant. Als hemelmuziek klonk Baker daar de tijding in de ooren, dat hij 's anderen daags het groote doel van zijn pelgrimstocht zou bereiken. De gids, die bij de aankomst aan het meer een rijke belooning zou krijgen, was reeds vóór zonsopgang in de weêr; en Baker en hij, ieder op een os, snelden de overigen vooruit. Kamrazi's eskorte was reeds vroeger naar Mroeli teruggekeerd, zoodat Baker behalve den gids nog maar dertien man en eenige negerinnen bij zich had. Eerst ging het bergaf, *toen* een diepe vallei door, *toen* een berg op, die van het zuiden naar het noorden loopt; - en ziet!

de groote prijs lag aan zijn voeten! Flikkerend in de stralen der tropische zon, lag daar een meer - *een zee*, zou men zeggen: zoo onmetelijk, zoo indrukwekkend. Tegenover hem, in het verre westen, schenen hemelhooge blauwe bergen midden uit den waterspiegel te verrijzen. Noordwaarts en zuidwaarts niets dan water! Triomf! De hoofdbron van den Nijl was gevonden. Al het lijden was nu vergeten: het eenige gevoel, dat de borst van den heldhaftigen reiziger doortrilde, was dat van dankbaarheid.

Ter eere van een man, wien Groot-Brittanje, ja in sommige opzichten de menschheid veel verschuldigd is, noemde hij het meer Albert Njanza, een bij uitstek gepaste naam, in verband met de Victoria Njanza, die er door een groeten stroom meê is verbonden. Uit waarnemingen en berichten, toen en later door hem verzameld, is het volgende gebleken. De Albert Njanza loopt aan zijn noordelijk uiteinde min of meer in twee punten uit. Uit de eene, die tusschen 2½ en 2⅔ graad N.B. ligt, komt de Nijl (Bahr el Abiad) als een bevaarbare stroom te voorschijn: de andere schijnt ongeveer even noordelijk, maar een tiental uren westelijker te reiken. De oostelijke oever (althans het noordelijke gedeelte daarvan) is vrij nauwkeurig bekend. Van het punt, waar de Nijl *uit*, tot waar hij *in* het meer vloeit, loopt deze oever ongeveer acht uren lang Z.Z.O. waarts. De instrooming van den Nijl ligt op 2° 17′ N.B. en 29° 15′ O.L. Vandaar loopt de oostelijke oever ongeveer honderd uren lang Z.W. waarts, behalve aan weêrskanten van den Evenaar, waar hij een tijd lang Z.Z.O. waarts loopt. Op ongeveer 2° Z.B. wendt hij zich westwaarts, en strekt zich dan in die richting tot op een onbekende verte uit. Van den westelijken oever valt alleen te zeggen, dat hij tegenover de instrooming van den Nijl slechts acht à tien uren van de overzij verwijderd is, - dat hij even benoorden 2° N.B. bijna twintig uur lang westwaarts loopt, - en dat hij verder zuidwaarts in den regel evenwijdig schijnt te loopen met de oostkust. De waterspiegel ligt 2,720 voet boven den oceaan, - waaruit volgt, dat de Nijl, om van den Victoria Njanza in den Albert Njanza te komen, een trapsgewijze daling hebben moet van minstens dertien honderd voet. Het zou voorbarig zijn, nu reeds de geheele oppervlakte van het reuzenmeer zelfs maar bij benadering te willen opgeven. Er is echter zeer veel kans, dat het niet alleen den Victoria Njanza, maar zelfs het

canadasche Bovenmeer in grootte zal blijken te overtreffen, en dus alleen te zwichten voor de Caspische Zee[1]. Hoe dit ook zij, - zelfs afgescheiden van de Nijlkwestie, is onze geographische kennis door de ontdekking van den Albert Njanza allerbelangrijkst uitgebreid.

Keeren we tot onze reizigers terug! Niet alleen mevrouw Baker, maar zelfs de alles behalve sentimenteele Arabieren van het gevolg waren opgetogen bij den aanblik van het meer. De rotsen waren zóó hoog en moeielijk af te klimmen, dat de ossen over den bergrug moesten gebracht worden naar Magoengo, waar men ze hoopte terug te vinden. De gids, die daarmeê verd belast, zou het gezelschap daar opwachten. Het door ziekte en ontbering zeer verzwakte echtpaar bereikte niet dan met zeer veel moeite den voet der rots. Nog een kwartier door weiland, en men raakte met de voeten de groote Nijlbron! Vijf minuten verder lag een visschersdorp, Vacovia genaamd (1° 15′ N.B., 28½ graad O.L.), waar men zijn intrek nam. Hoewel de Albert Njanza, even als de Victoria Njanza en de Tanganika, zoet water heeft, is toch de oever, althans bij Vacovia, zóó met zout doortrokken, dat alle landbouw in de onmiddellijke nabijheid van het water onmogelijk is. Een vergoeding daarvoor levert de zoutbereiding, die in deze streken een belangrijke tak van nijverheid is. De bevolking toonde zich geenszins vijandig, en voorzag de raadselachtige bezoekers voor luttel kralen van het noodige.

's Anderen daags zag Baker met zijn teleskoop aan de overzij twee reuzenwatervallen, misschien de grootste der aarde. Het dorpshoofd berichtte, dat Mteza's rijk een weinig bezuiden Vacovia begon, on dat vandaar tot Magoengo, waar de Nijl in het meer loopt, alles het eigendom was van Kamrazi. Aan de overzij was nooit een van diens onderdanen geweest, daar de overtocht voor hun kano's te gevaarlijk was. Alleen wist de zwarte burgervader, dat zich daar langs het meer een machtig koninklijk uitstrekte, Mallegga genoemd, welks bewoners meer noordwaarts, waar het meer veel smaller is, meermalen naar Magoengo overstaken, om handel te drijven.

Acht dagen bleef men te Vacovia. Men huurde twee groote, van roeiers wel voorziene kano's; men scheepte zich in; on vroolijk

1 Misschien is ook de Victoria, Njanza grooter dan het Bovenmeer.

doorkliefden de roeiers de golven. Zoo dicht mogelijk hield men zich aan de kust. Het was een prachtige tocht. Nu eens weiland of bosschage; dan weêr niets dan rotsen van gemiddeld vijftien honderd voet boven het meer, die soms zóó ver in het vaarwater uitstaken, dat men, door er met bamboes tegen te duwen, zich zonder roeien kon voortbewegen. Van tijd tot tijd opende zich het gebergte tot een kloof, waar een beek, door dadels en euphorbia's overschaduwd, zich een doortocht baande naar het meer. In 't water dartelden honderden nijlpaarden; en in het zand lageu tallooze krokodillen, zoo oubeweeglijk als boomstammen.

Twaalf dagen lang roeide men op die wijs voort, telkens aan wal overnachtende. Iederen dag heerscht (in den regel althans) op dit merkwaardig waterbekken een wind, die tegen één uur opsteekt, en soms een allergevaarlijkste storm wordt. Eens waren onze vrienden op het punt om met man en muis te vergaan: als door een wonder spoelden ze juist op een geschikt plekje aan wal. Op 1° 42′ voeren ze een imposanten waterval voorbij: een kleine rivier stort zich daar bijna loodrecht van een duizend voet hooge rots in het meer. Op den 13^{den} dag bereikte men den eindpaal van den watertocht, - Magoengo en den mond des Nijls. Baker, die een indrukwekkend natuurtafereel had verwacht, zag zich teleurgesteld. Uit zijn beschrijving maak ik op, dat de Nijlmond veel heeft van een hollandsche veenplas. Niet de minste stroom, en aan weerskanten verbazende massa's biezen! Trouwens, de geheele noordelijke uithoek des Albert Njauza is rondom bezet met hooge biezen, die een zoo breede en compacte massa vormen, dat ze het landen schier overal onmogelijk maken. Daardoorheen is door menschenhanden een smal vaarwater uitgespaard, om naar Magoengo te kunnen komen, Met veel moeite werkten Baker's kano'h zich daardoor heen. Aan wal stonden een menigte inboorlingen, die zoo gedienstig waren om de kano's op het drooge ie trekken. Men werd verwelkomd door het dorpshoofd en den gids, die met de ossen goed was overgekomen. Magoengo is een groot dorp, op den top van een lagen bergrug, die glooiend naar den Nijlmond afdaalt. Na zoolang in booten te zijn opgesloten geweest, was het een genot, den berg te bestijgen, en daarboven het uitgestrekte panorama te genieten, dat het meer aanbood. De overzij is daar duidelijk zichtbaar. De bergen van dien oever zijn op deze hoogte veel lager dan in de richting van

den Evenaar, maar toch altijd veel hooger dan die in het noordelijkst gedeelte van den oostelijken oever, waar ze zich niet meer dan vijf honderd voet boven het meer verheffen. Niet alleen zag men den Nijl *in*, men zag hem ook *uit* het meer vloeien, en kon noordwaarts de breede vlakte, die hij doorstroomt, *à perte de vue* volgen. Baker vernam, dat hij, uit het meer tredende, een zoo sterken stroom heeft, dat het voor booten bijna ondoenlijk is terug te keeren. Dit, gevoegd bij den woesten aard der noordwaarts wonende stammen, hield de meeromwoners terug van de Nijlvaart naar het noorden. Ze weigerden dan ook hardnekkig om de vreemde bezoekers den Nijl af te roeien; zoodat Baker zijn plan om zóó naar Gondokoro te komen mopst opgeven. Reeds Speke had aan het gedeelte van den Nijl tusschen de beide meren den bijzonderen naam gegeven van Victoria Nijl of Somerset. Zooveel mogelijk op of langs *deze* rivier naar den Karoema Val, en vandaar naar het gezegende Sjoa terug te keeren, - ziedaar het reisplan, dat van nu af door Baker werd gevolgd.

Reeds den dag na de aankomst te Magoengo (5 April) aanvaardde de onvermoeibare man de reis op den Somerset met twee kano's, hoewel hij bij het afklimmen van den berg zijn knieën voelde knikken van zwakheid, on zijn vrouw er zeer bleek en uitgemergeld uitzag. Den ganschen dag roeiden ze oostwaarts door een gemiddeld vijftien honderd voet breed water zonder den minsten stroom. Reeds den eersten dag hadden de uitwasemingen van de tallooze planten, waar hot brakke water meê bedekt was, een verderfelijken invloed op de reisgenooten. Bijna alle (de roeiers uitgezonderd) kregen koorts; en toen men den eersten nacht in een dorp op geringen afstand van de rivier had doorgebracht, moesten Baker en zijn vrouw naar de kano's worden gedragen. Den volgenden dag begon de Nijl zich al spoedig te versmallen tot zeven à acht honderd voet. De biezen hielden op; en onmiddellijk uit het water rezen aan weêrskanten steile heuvels. Van stroom echter nog geen spoor. Op den derden dag werd al spoedig stroom merkbaar, en begon men het verre ruischen te hooren van een waterval. Dit ruischen, zoowel als de stroom, nam meer en meer toe; nog smaller werd de bedding; en aan weêrskanten verrezen trotsche loodrechte rotswanden. Nog een hoek om, en het verrukte oog aanschouwde den grootsten van alle Nijlcataracten. Met donderend geweld stort de schuimende watermassa zich van

een breede rotskloof ter hoogte van minstens honderd twintig voet[1] loodrecht in een kolk van nauwelijks honderd vijftig voet breedte, ommuurd door donkere, prachtig begroeide rotsen, die hier en daar over het water heenhangen. Hier was de eindpaal der Nijlvaart. Verder oostwaarts moest men over land gaan. Baker doopte den waterval *Murchison Falls* (2° 15′ N.B., 29½° O.L.).

De nacht werd doorgebracht in de bouwvallen van een dorp aan de rivier, 's Anderen daags werden boden naar een naburig dorp gestuurd, om te vernemen, of de ossen daar waren aangekomen. Dit bleek het geval te zijn; maar hut liep tot den volgenden namiddag, eer de beesten met een aantal inlandsche dragers het nog altijd koortsachtig reisgezelschap kwamen afhalen. Helaas! de ossen waren door de giftige Tzetzé-vlieg gebeten, misten alle kracht, en stierven binnen een paar dagen. Met inspanning van alle krachten klauterde men boven den waterval. Vandaar ging het langs den zuidelijken oever oostwaarts, en wel te voet, met uitzondering van mevrouw, die in haar palankijn werd gedragen. Daar het dien ganschen dag stortregende, kwam men doornat in het dorp, waar men zou overnachten, 's Anderen daags trok men steeds oostwaarts langs den Somerset, die ten gevolge van den steeds rijzenden bodem tallooze kleine watervallen on stroomversnellingen vormt. In zijn veel broeder geworden bedding verrijst oostwaarts een aantal eilanden. Slechts een, Patoan, ligt westelijk. Het draagt een dorp, waar men den nacht wilde doorbrengen. Na veel halloroepen kwam een kano vandaar de reizigers afhalen. In het dorp gekomen, had men in lekke hutten veel te lijden van een vreeselijk onweêr, dat dien nacht losbarstte.

Bevend van koorts verliet hot zwaar beproefde echtpaar 's morgens het logis, en zag toen, dat Patoan slechts tien minuten lang is, en uit een prachtig begroeide granietmassa bestaat. Het was bijzonder dicht bewoond, omdat de burgeroorlog, die het noorden van Oenjoro verscheurde, velen daarheen had doen vluchten. De gansche streek beoosten Patoan was in de macht der rebellen; en hun hoofden nestelden op de eilanden tusschen Patoan en den Karoema Val. Ibrahim had woord gehouden door ze te bestoken; maar na een duchtig bombardement van het voornaamste hunner eilanden, was hij naar Gondokoro teruggekeerd, met achterlating van tien man voor Kamrazi's lijf-

1 De Niagara Val is 150, die van Schaffhausen 85 voet hoog.

wacht. Baker bevond de hoogte van den waterspiegel bij Patoan 3,195 voet boven de zee, dus bijna vijf honderd voet hooger dan de Albert Njanza. De Karoema Val ligt nog acht honderd voet hooger. In rechte lijn ligt Patoan slechts 4½ uur beoosten den Murchison Val; maar de ravijnen, die telkens den weg versperren, maken den feitelijken afstand veel grooter.

Dat de blanke gast van Kamrazi zich niet wilde blootstellen aan het gevaar van in handen der muiters te vallen, zal de lezer zonder moeite begrijpen. Hij deed daarom al het mogelijke, om dragers en een gids rechtstreeks naar Sjoa te bekomen: maar geen enkel inboorling verkoos hem te vergezellen. Na een paar dagen verblijf op Patoan besloot hij aanvankelijk in de richting van Mroeli, en zoo met een omweg naar den Karoema Val te trekken. Onder geleide van eenige Patoaners kwam hij met de zijnen weldra in een door de muiters verwoest dorp, waar hij overnachtte in een hut, die zoo weinig waterdicht was, dat hij een kanaaltje door den bodem graven moest, om er ten minste niet in te zakken, 's Anderen daags was het inlandsche eskorte spoorloos verdwenen. Daar zaten ze, midden in de akeligste moerassen en wildernissen, die men zich denken kan, zonder gids, onder dagelijksch accompagnement van plasregens. Met de uiterste moeite verschafte het gevolg zich door zwerftochten in den omtrek zooveel als strikt noodig was om niet van honger te sterven. Baker en zijn vrouw werden zóó ziek, dat ze het bed niet meer konden verlaten.

Tien weken lang hebben ze die nieuwe beproeving doorgestaan, gedurig denkende, dat ze hier eerstdaags hun graf zouden vinden. Mocht zijn vrouw hem overleven, ze zou zich laten doodhongeren. De ellendige Kamrazi had aan zijn getrouwen op Patoan bevel gezonden om de reizigers naar dat vreeselijk oord te brengen, en dan te deserteeren. Iedere week stuurde hij een gemachtigde naar Baker, met verleidelijke aanbiedingen, mits hij zich verbond om togen de rebellen te velde te trekken. Telkens keerden die heeren met een alles behalve vriendelijk antwoord terug: ze bleven dan ook ten laatste geheel weg. Eindelijk slaagde Baker's gevolg er in, een gids op te loopen, om met den intendant, die de manschappen commandeerde, aan Kamrazi, die op twaalf uur rechtlijnigen afstand gekampeerd was, de boodschap te brengen, dat, zoo het hem ernst was met het bondgenootschap, hij vijftig man zenden moest, om het gezelschap af te halen: een persoonlijk onderhoud met Z.M. zou

misschien tot den gewenschten uitslag leiden. Dit lokaas werkte. Het verlangde eskorte verscheen, en bracht een os meê, om voorloopig in de behoefte aan leeftocht te voorzien. Eindelijk verliet men de akelige plek, waar men zoolang was opgesloten geweest. Baker en zijn vrouw werden elk in een palankijn gedragen. Vijf dagen had men werk om door de wildernissen heen te worstelen. Heinde en ver hadden de rebellen de dorpen in brand gestoken, en de pisangbosschen verdelgd door al de boomen midden door te hakken. Zóó wilden ze den gehaten Kamrazi bedwingen! Eindelijk bereikte men Kisoena, een groot dorp, door Kamrazi's troepen voor verwoesting beveiligd (2° 2′ N.B., 29° 50′ O.L.). Daar was tijdelijk de residentie van den Koning der Koningen. De ontmoeting met de tien Arabieren, dezen door Ibrahim afgestaan, was buitengemeen hartelijk. De ruwe kerels werden verteederd bij den aanblik van het bleeke, vermagerde echtpaar. Eerbiedig kusten ze beiden de handen. ‘Bij Allah!’ - riepen ze - ‘op de gansche aarde is geen vrouw te vinden, die een zóó moedig hart heeft.’

Een kleine hut werd op 's konings bevel den blanken gast tot verblijf aangewezen. Nauwelijks geïnstalleerd, kreeg hij een bezoek van den man, dien hij voor Kamrazi had gehouden, maar die nu bleek diens broeder te zijn. De ware Kamrazi, bang om door de bezitters der vreeselijke vuurwapens te worden vermoord, had zijn broeder bevolen zich voor hem uit te geven. Het doel van het bezoek was, Baker te nopen om ten spoedigste bij den koning zijn opwachting te gaan maken. Het antwoord was, dat *deze* bij *hem* moest komen. Den volgenden morgen kwam de prins terug, om te verklaren, dat zijn broeder het onmogelijk met zijn waardigheid kon overeenbrengen om het eerste bezoek af te leggen. Het antwoord was, dat in ieder geval eerst een goede voorraad leeftocht moest worden gezonden. Dat hielp. Een paar uur later kregen ze een koe, een kalf, een schaap en een voorraad Pombé. Sinds verscheidene maanden hadden ze geen melk geproefd; en daar de koe dat artikel overvloedig leverde, konden ze zich eindelijk te goed doen aan het geschiktste voedsel, dat voor hun verzwakten toestand met mogelijkheid te vinden was. Na eenige onderhandelingen beloofde Baker, den koning, die op eenigen afstand bij het leger gekampeerd was, te zullen bezoeken, mits deze hem liet afhalen.

Den volgenden morgen verscheen de prins mot een talrijk

gevolg, om onzen vriend naar het kamp te geleiden. Deze, wetende, dat bij natuurmenschen verbazend veel van het uiterlijke afhangt, had zich gedost in een schitterend kostuum van Bergschot, dat hij voor soortgelijke gelegenheden had meêgebracht. Toen hij, als een pauw, zijn hut uitstapte, verhief zich uit duizend monden een kreet van bewondering. Hij zette zich in een palankijn; een aantal zwarten betwistte zich de eer om hem te dragen; en door tien van zijn gewapenden gevolgd, werd hij naar de koninklijke tent overgebracht. Het woord *tent* is eigenlijk onjuist, want in plaats van tenten bestond het kamp uit een dicht opeengepakte massa hutten van zoden. Onder een afdak voor een dier hutten wachtte de ware Kamrazi zijn bezoeker af. Deze nam plaats op een tabouret, hoewel zelfs de prins op den grond zat. Na een tijdlang, Baker schuins aanziende, met zijn hovelingen te hebben gepraat, vroeg Kamrazi, waarom hij hem niet eer bezocht had. Het antwoord was: ‘omdat men me heeft laten honger lijden, en ik te zwak ben om te loopen.’ Na eenige verontschuldigingen en langdurig vruchteloos bedelen om het Bergschot-kostuum en wat niet al, verklaarde de koning eindelijk, toen Baker zich toornig wilde verwijderen, dat hij hem voortaan van al het noodige rijkelijk zou voorzien. Het eenige, dat Baker hem gegeven had, was kruit en lood, bijna het eenige, waarvan hij nog ruim voorzien was. Na het nieuwsgierig gepeupel met knotsen te hebben doen uiteenjagen, liet Kamrazi den bezoeker vertrekken, die in het dorp door een verbazende massa met open mond starende inboorlingen werd ontvangen.

Spoedig bemerkte Baker, dat er vooreerst geen gelegenheid zijn zou om Sjoa te bereiken. Van den nood een deugd makende, richtte hij zich te Kisoena zoo goed mogelijk in, en timmerde zich een *comfortable* hut met veranda. Daar hij het hof met de hoop op zijn deelneming aan den oorlog bleef paaien, meende Kamrazi hem in goede luim te moeten houden door ruimen toevoer van levensmiddelen. De koe gaf zóóveel melk, dat ze om den anderen dag een heel aardig kaasje konden maken. Daarenboven kregen ze iedere week een os en een voorraad meel. Een metamorphose van belang was het gevolg. De manschappen werden alle dik; en hun meester en zijn vrouw, die nu ook weêr de *luxe* van koffiedrinken konden genieten, voelden de koorts bijna met den dag verminderen, en hun krachten en levenslust naar evenredigheid toenemen. Op zeke-

ren dag kreeg hij bezoek van den koning met een talrijk gevolg. Gelukkig was hij gewaarschuwd; zoodat hij zijn kostbaarste zaken aan de gretige blikken van zijn hoogen bezoeker had kunnen onttrekken. Desniettemin zette deze hem vrij wat af; en toen Baker eindelijk verklaarde, dat hij hem tegen aanvallen der muiters beschermen, maar niet zelf aanvallende partij zijn wilde, werd hij boos, en verliet de hut zonder een woord te spreken.

Nu was het gedaan met de gratis proviandeering; en Baker mocht van geluk spreken, dat de arabische lijfwacht van Z.M. hem voor billijken prijs van het noodige voorzag. Zoo waren een paar maanden verloopen, toen men op zekeren dag, na zonsondergang, een verschrikkelijk alarm hoorde. De muiters waren in aantocht! Debono's intendant, Mehemed, van wien reeds in dit en het vorige hoofdstuk is gesproken, had zich, tegen ruime beloften van slaven en ivoor, met honderdvijftig fuseliers bij hen aangesloten: en het gerucht liep, dat hun gezamenlijk leger tot op drie uren afstand van Kisoena was doorgedrongen. De nacht ging echter ongestoord voorbij. Met het krieken van den morgen kwam de groote Kamrazi geheel alleen *sans façons* in Baker's hut, gekleed in een kort kieltje, dat Speke hem gegeven had. Op een schertsend compliment over zijn kostuum, als veel geschikter om te vechten dan zijn lange staatsiemantel, antwoordde hij: ‘Vechten! Neen! om gauw te kunnen vluchten, heb ik me zoo gekleed. Wie kan tegen zoo veel geweren vechten? Pak uw boeltje op, en ga meê naar de Dzjungels: daar zullen we ons verbergen.’ 't Was een jammerlijk gezicht, dien forschen, ruim zes voet hoogen man te zien beven en handenwringen. Bedaard liet Baker de britsche vlag boven zijn woning hijschen, en beduidde Kamrazi, dat die vlag het machtigste land der aarde vertegenwoordigde, en dat hij niets te vreezen had, mits hij de proviandeering hervatte, en gidsen verschafte, die eenige van zijn (Baker's) lieden naar Mehemed zouden geleiden. Een weinig gerustgesteld, verliet Kamrazi de hut; en weldra vertrokken acht welgewapende Arabieren en een twintigtal zwarten naar het vijandelijk hoofdkwartier.

Dit hoofdkwartier bleek verder te zijn dan men gedacht had. Eerst laat op den volgenden dag keerde het gezantschap terug, met elf man van Mehemed. Deze kwamen zich overtuigen, dat ‘de Engelschman’ bij Kamrazi was, - wat hun ongeloofelijk

scheen. Voor Baker geleid, hurkten ze in een halven cirkel voor hem neêr. Hij zette een zeer trotsch gezicht op, en verklaarde plechtig, dat iedere aanval op Kisoena een beleediging was. Groot Brittanje aangedaan, en dat hij zorgen zou, dat hun aanvoerder, als hij zich niet oogenblikkelijk terugtrok, te Khartoem zou worden opgehangen. Na eenig gehaspel verklaarden Mehemed's lieden, ten aanhoore van Kamrazi's broeder, dat ze op bevel van den blanke het land zouden verlaten, maar anders den koning en zijn broeder stellig zouden hebben doodgeschoten. Baker onthaalde het elftal goed; en den volgenden morgen vertrokken ze, met een brief voor Mehemed, die de overeenkomst zou bekrachtigen. Weldra schreef deze terug, dat hij alleen om Baker's wille den Nijl weêr was overgestoken, na het voornaamste hoofd der muiters van al zijn vee en een menigte slaven te hebben beroofd. Kamrazi was buiten zich zelf van blijdschap. Als blijk van dankbaarheid zond hij Baker twintig kolossale olifantstanden, waarvoor deze echter bedankte. Hij werd nu zoo dapper, dat hij besloot de rebellen aan te grijpen. Zijn leger brak op, en keerde eenige dagen later juichend terug. De burgeroorlog was geëindigd. Al de eilanden waren veroverd; duizenden muiters waren gedood; en hoewel de twee hoofdleiders waren ontsnapt, hun vrouwen en kinderen waren gevangen. Deze verrassende uitkomst was men voornamelijk aan de geweren der tien Arabieren verschuldigd. Die heeren lieten zich daar vrij wat op voorstaan. Niet tevreden met de verbazende massa ivoor, die Kamrazi hun schonk, maakten ze ook aanspraak op de krijgsgevangenen, een zeer lucratief handelsartikel. De twist liep zoo hoog, dat ze dreigden Z.M. voor den kop te zullen schieten. Woedend liep deze naar zijn blanken gast, om diens hulp in te roepen. Baker bracht hem onder het oog, dat hij tot iederen prijs de Arabieren moest te vriend houden, want dat anders ongetwijfeld Ibrahim na zijn (Baker's) vertrek zich met Mehemed zou vereenigen, om hem te onttronen, ja te dooden. Dit hoorende, kreeg de groote man angst, en smeekte den ander, hem toch niet te verlaten. Een groot gedeelte van zijn land, ja alles, wat hij verlangde, kon hij krijgen. Baker antwoordde, dat hij niet eeuwig in Oenjoro blijven kon, maar, daar er nog in geen half jaar booten in Gondokoro zouden zijn, hem de eer van zijn gezelschap nog een poosje gunnen zou. Kamrazi beloofde, de gevangenen aan zijn arabische lijfwacht te zullen afstaan; maar den vol-

genden dag verlangde hij de twee mooiste meisjes voor zich. Woedend trokken de Arabieren uit, om hem in zijn hut te overvallen. Gelukkig was Baker hiervan verwittigd. Hij beval het tiental, rustig naar huis te gaan: en terstond dropen ze af. Hij had ze in zijn macht, daar ze bijna al hun kruit hadden verschoten; maar hij wachtte zich wel, dit Kamrazi te zeggen.

Zoo was hij dan verreweg de magtigste man geworden van het koninkrijk! Door zijn toedoen verontschuldigden zich de tien weêrspannigen bij Kamrazi, en werd de zaak der gevangenen overgelaten aan de beslissing van Ibrahim, die het tiental slechts tijdelijk aan Kamrazi had afgestaan. Ibrahim was met het gros van zijn leger in Sjoa. Daarheen zond Baker een brief, die door vier dor zijnen en een aantal inlanders aan Ibrahim zou worden overhandigd. Hij schreef, dat er ontzettend veel ivoor tot zijn beschikking lag, en, om dat niet door onvoorzichtigheid van het tiental te doen verloren gaan, zijn komst in Oenjoro ten hoogste wenschelijk was.

De 20ste September was een schoone dag voor de echtelingen. Aan het hoofd van een honderdtal gewapenden, deed Ibrahim zijn intocht te Kisoena, en heette de blanken, met wie hij zoo lang lief en leed gedeeld had, hartelijk welkom. Hij bracht van Gondokoro een aantal brieven meê voor Baker, meestal twee à drie jaar oud. De nieuwste brief was van Speke, die hem het *Illustrated London News* stuurde, met zijn (Speke's) en Grant's portret, en van den *Punch* het nommer, waar die gebochelde heer de Nijlbronnen ontdekt. In jaren had Baker zoo niet genoten. Hoe zou zijn vreugde niet zijn vergald geweest, had hij geweten, dat *op dien eigen dag* de wakkere vriend, wien hij zoo veel verplichting had, naar de laatste rustplaats werd heengedragen!

Als blijk van hoogachting voor zijn europeesche vrienden, schonk Ibrahim hun eenige kleedingstoffen en andere nuttige zaken. Trouwens, hij had reden tot dankbaarheid. Zonder Baker zou hij zelfs met het *bestaan* van Oenjoro niet zijn bekend geweest: en nu had hij daar een onuitputtelijke bron van voordeel. Ivoor, slaven en vee kon hij naar hartelust krijgen, als hij Kamrazi maar bijstond op diens strooptochten. De overmoedig geworden lafaard zond zijn bondgenoot naar verschillende stammen aan de overzij van den Nijl; en telkens keerde deze zegevierend met rijken buit terug. Kamrazi en Baker hadden hun domicilie overgebracht naar een dorp, dat een paar uur

bewesten den Karoema Val, tien minuten bezuiden den Somerset lag. Daar, te midden van onafzienbare pataten-akkers, in een aangenaam en gezond oord, wachtten Europeanen en Arabieren bedaard het drooge jaargetij af, om gezamenlijk naar Sjoa op te breken. Baker kwam op den inval om uit pataten een soort van jenever te stoken; en de uitslag overtrof de verwachting. De koorts, die hem nog niet geheel had verlaten, hield voor altijd op, nu hij dagelijks een stevig glas heeten grog dronk. Hij verklaart, ook wat herstel van krachten betreft, aan zijn brouwsel de grootste verplichting te hebben. Het maakte in Oenjoro verbazend veel opgang. Op Kamrazi's verlangen werd een soort van fabriek gesticht, als een blijvend gedenkteeken van de zegeningen der europeesche beschaving. Of evenwel de gevolgen voor de zwarte bevolking even heilrijk zullen zijn als voor den stichter der fabriek, neem ik de vrijheid te betwijfelen.

Gedurende den tijd, dien deze nog in Oenjoro doorbracht, had hij gelegenheid, Kamrazi's verfijnde wreedheid te leeren kennen. Even gewetenloos dwingeland als Mteza, bezit hij geen enkele van diens betere eigenschappen. Nu hij op den steun van Ibrahim rekenen kon, kende zijn willekeur geen palen. Vijf honderd zwarte soldaten doorkruisten het land in alle richtingen; en het nietigste vergrijp, ja de minste verdenking werd met den dood gestraft, liefst met den ‘Kamrazischoen.’ Dit is een zeer zwaar blok, waarin zich een klein, gat bevindt. In dat gat wordt de voet van het slachtoffer gestoken, en door een dwarshout zeer onzacht bevestigd; zoodanig, dat het zitten onmogelijk en het liggen zeer moeielijk is. Daarin blijft de ongelukkige zonder voedsel, totdat de dood hem verlost.

Eindelijk begonnen de dagelijksche regens te minderen, en maakte men zich gereed om Oenjoro te verlaten. Ibrahim liet dertig van zijn soldaten achter bij Kamrazi tot zijn terugkomst in het volgende jaar, als wanneer hij nog mooier geschenken dan *dit* jaar beloofde te zullen meêbrengen. Men nam afscheid; en den 16^{den} November trok men naar de rivier, waar eenige groote kano's gereed lagen om hen over te zetten. Het was een indrukwekkende karavaan: *zeven honderd* dragers, *tachtig* soldaten, een *tweehonderdtal* vrouwen en kinderen, en, bij wijze van achterhoede, Baker en zijn getrouwen. Met het overzetten van zooveel menschen ging de geheele dag heen; zoodat

men aan den noordelijken oever overnachtte. Nogmaals ging het door de wildernis, die ook Speke en Grant hadden doorgeworsteld. Op den vijfden dag rukte men binnen in het dorp Sjoa, waar een goed gepalissadeerd kwartier, nevens dat van Ibrahim, voor Baker was gereed gemaakt. Na tien maanden in het natte Oenjoro, waar men vaak bijna stikt in het hooge gras, te hebben doorgebracht, was het een verrukkend genot, in de heerlijke dreven van het gastvrije Sjoa de versterkende berglucht in te ademen. Niemand beklaagde zich, dat men nog een geruimen tijd moest wachten, eer het bootenseizoen van Gondokoro zou zijn aangebroken. Jammer maar, dat de roofzucht der Arabieren de bevolking der omliggende streken meer en meer verbitterde, en aanleiding gaf tot tooneelen, soms belangrijk genoeg, maar waarover ik het stilzwijgen bewaren zal.

Kerstmis en nieuwjaar (1865) deden Baker het heimwee krijgen; en ook zijn vrouw begon hartelijk te verlangen om weêr onder beschaafde Europeërs te zijn. Intusschen maakte ze zich verdienstelijk met de opvoeding van een zestal negerkinderen, door Ibrahim's troepen buit gemaakt. Een daarvan raakte zoo aan haar gehecht, dat hij, toen het scheidensuur daar was, met geweld van haar moest worden losgerukt. Die scheiding had plaats in Februari, zoodra men berekenen kon, Gondokoro in den bootentijd te zullen bereiken. Ibrahim en een aantal der zijnen gingen met Baker's gezelschap mede naar Gondokoro. Door heerlijke landschappen trok men naar Apuddo, waar Baker, even als Speke, Miani's boom bewonderde. Van hier naar Gondokoro hadden ze eenige aanvallen van vijandige negerstammen door te staan, die alle gelukkig afliepen. Toen ze ten laatste (*wanneer*, geeft Baker niet op) den eindpaal van hun landreis hadden bereikt, werden ze bitter teleurgesteld. Booten noch levensmiddelen waren te krijgen. Bijna *drie duizend* slaven waren te Gondokoro door de. ‘ivoorhandelaars’ bijeengebracht, om ze daar over te pakken in vaartuigen, waarbij vergeleken de ergste landverhuizerschepen koninklijke plezierjachten zijn. Maar wat hadden nu die menschlievende heeren aan al hun moeite? Dringende vertoogen van de groote europeesche mogendheden hadden eindelijk te weeg gebracht, dat de caïrosche regeering den slavenhandel streng verboden had, en een viertal stoomschepen den Nijl had doen opvaren, waarvan twee reeds op den Bahr el Abiad een aantal slavenschepen had-

den opgebracht. De bemanning was zwaar gestraft, en de slaven waren, zoo het heette, vrij gelaten, dat wil zeggen - de mannen tot allerlei diensten geprest, en de vrouwen onder het garnizoen van Khartoem verdeeld. Wat er van de weinige *kinderen*, die zulk een slaventransport overleven, geworden is weet ik niet te zeggen. Voegt men hierbij, dat de samenpakking van zooveel menschenvleesch een verschrikkelijke pest had doen ontstaan, zoo kan men zich een denkbeeld vormen van het aantrekkelijk verblijf, dat het toch reeds zoo onaangename Gondokoro in de eerste maanden van 1865 opleverde. Opgetogen waren dan ook onze vrienden, toen Baker er eindelijk in slaagde, een groote bark te huren, die hen voor bijna ƒ 500 naar Khartoem brengen zou.

Den 5^{den} Mei bereikte men die stad, waar pest en hongersnood duizenden hadden weggeraapt. Hier dankte Baker zijn gevolg af, een enkelen trouwen neger uitgezonderd. Ongelukkig was de waterstand zóó laag, dat het echtpaar bijna twee maanden in de hoofdstad van Aegyptisch Soedan moest blijven. Over de verdere reis zal ik zeer kort zijn. Ze zakten den Nijl af tot dat zelfde Berber (blz. 528), waar ze *meer dan vier jaar geleden* hun reis naar Abessinie hadden begonnen. Van daar trokken ze, eerst door een zandwoestijn, en toen over barre, maar indrukwekkende bergen, naar Suakim, een gewichtige koopstad aan de Roode Zee (19° N.B.). Daar vonden ze, in afwachting van scheepsgelegenheid naar Suez, een gastvrij onthaal bij den gouverneur. Veertien dagen later landde een stoomboot, die troepen afzette, en terstond naar Suez terugkeerde. Van die welkome gelegenheid maakte Baker gretig gebruik, om naar die half europeesche stad te stoomen. Vijf dagen later waren ze er, en stapten af in een engelsch hôtel. *Pale Ale* en beddelakens! welk een genot! Een menigte landnooten, die met den *mail* waren aangekomen, deden Baker een oogenblik vergeten, dat hij nog op verre na niet t'huis was. Spoedig bracht de spoortrein hem naar Caïro, waar hij zijn trouwen neger een goede betrekking in Sheppard's hôtel verschafte. Toen hij, in den spoortrein naar Alexandrie stappende, den braven man voor het laatst de ruwe hand drukte, was zijn hart te vol om te spreken. Zijn vrouw was nu de eenige, die hem bijbleef, van de velen, die hem vergezeld hadden, waar geen blanke immer den voet had gezet. Ze was bijna zoo brum als een Arabier, zeer vermagerd, maar God dank gezond. Te Alexan-

drie wachtte Baker een streelende verrassing, - de tijding, dat de *Geographical Society* hem bij voorbaat haar groote gouden medalje had toegekend.

Op het laatst van October kwam hij te Londen aan, waar hij niet minder dan Speke werd gevierd, te meer daar men nog voor weinige maanden wanhoopte hem immer te zullen weêrzien. Hij werd in de britsche ridderschap opgenomen, zoodat hij thans *Sir* Samuel heet. In 1866 gaf hij onder den titel '*The Albert Nyanza*' zijn reisverhaal uit. Dat merkwaardige boek is veel beter gestileerd dan Speke's journaal. Speke geeft zijn rijke bouwstoffen wel nauwkeurig weêr, maar stelt ze zelden recht aanschouwelijk voor, en weet ze niet tot een aesthetisch geheel te verwerken. Baker treedt minder in kleine bijzonderheden, maar voldoet bij de lezing veel beter. Het publiek heeft dit bewezen; want zelfs de dure eerste druk der duitsche vertaling was in weinig meer dan een jaar uitverkocht, terwijl thans een tweede (goedkoope) uitgaaf 'met succes wordt gedebiteerd.'

Baker's herhaalde drangredenen hebben Ismaïl, Aegypte's beheerscher, in dit jaar (1869) genoopt om hem, met den titel van Pacha, aan 't hoofd van 4,000 man naar den Boven Nijl te zenden, ten einde de ontdekkingen voort te zetten, alles bij Aegypte in te lijven, en den slavenhandel uit te roeien. Een stalen stoombootje, dat uit stukken kan worden ineengezet, zal van den Albert Njanza overland naar den Victoria Njanza worden vervoerd. Op dezen veelbelovenden tocht schijnt Baker niet door zijn vrouw te worden vergezeld.

En nu de slotsom. Hebben Speke en Baker de Nijlsphinx overwonnen? Is het raadsel van zooveel eeuwen ontsluierd? Ja en neen! *Ja*, in zoo ver het bestaan der meren, waar de oudheid reeds van gewaagde, nu bewezen is, en deze zelfs gedeeltelijk in bijzonderheden zijn bekend geworden. *Neen*, in zoo ver nog niet is uitgemaakt, of die meren gevoed worden door rivieren, waaronder misschien een als de Nijl zou kunnen worden beschouwd. De ontdekking van het meer Tanganika is voorzeker van groot belang, maar door de ontdekkingen van Speke en Baker bijna geheel in de schaduw gesteld. Lang heeft Burton volgehouden, dat de ware Nijl zal blijken uit het door *hem* ontdekte meer te voorschijn te komen; maar

sedert het gebleken is, dat de twee Njanza's veel hooger liggen, schijnt hij van zijn dwaling te zijn teruggekeerd. Eenige aardrijkskundigen onderstellen, dat de Victoria Nijl of Somerset wel de ware Nijl is, maar dat in het onbekende oostelijke gedeelte des Victoria Njanza een rivier zal blijken uit te loopen, die de eerste Nijlafdeeling vormt, en wier bron moet worden gezocht op het groote gebergte, dat zich tusschen 35° en 36° O.L. aan weêrskanten van den Evenaar uitstrekt. Van twee der toppen althans van die keten weet men, dat ze met eeuwige sneeuw zijn gekroond. Dit zou het Maangebergte van Ptolemaeus kunnen zijn; en zoo zou die oude geograaf ook in de sneeuwkwestie gelijk hebben. Anderen meenen, dat de ware Nijl zal blijken zich te storten in het onbekende zuidelijk deel van den Albert Njanza, in welk geval de Somerset niets met den Nijl zou te maken hebben, en er omtrent de eerste bron nauwelijks een gissing zou kunnen worden gewaagd. Dit laatste gevoelen munt geenszins uit door waarschijnlijkheid. Één ding is zeker: de Albert Njanza is de voornaamste *voeder* van den Bahr el Abiad. Ook is het nu bewezen, dat de Somerset dient om den Albert Njanza te voeden met het overtollig water van den Victoria Njanza, en dus, zoo al niet het grootste, dan toch een zeer groot aandeel heeft in de handhaving van den waterstand, - iets, waartoe de vele regens onvoldoende zijn, daar de tropische zon verbazend veel water doet verdampen, en de bodem ook veel opslurpt. Ik voor mij (zoo het ook mij vrij staat, bij zoo veel onzekerheid een bepaald gevoelen te uiten) houd het voor waarschijnlijk, dat (even als het geval is met het canadasche Bovenmeer) een aantal stroomen de twee reuzenmeren voedt, maar dat geen daarvan een zóó overwegenden voorrang heeft boven zijn confraters, dat men ooit met zekerheid zal kunnen zeggen: '*Dat* is de ware Nijl.'

Is het ook niet meer een strijd over woorden dan over zaken? Wat doet het er toe, of men de Werra Werra noemt of Wezer, al heeft ook de laatste naam meer *raison d'être?* Speke's verdiensten zijn er niets geringer om, al blijkt het, dat de Somerset niet bewijzen kan, dat hij de Nijl is. Zijn verhouding tot den Bahr el Abiad heeft een treffende overeenkomst met die van de Niagara tot den St. Laurens. Of men nu de Niagara liever St. Laurens noemt, is immers een zaak van zeer weinig beteekenis. Al de canadasche meren zijn door stroomen met elkander verbonden. Nu zou men alles van het Boven-

meer tot het meer Ontario als den St. Laurens kunnen beschouwen; maar het is veel praktischer (en dus amerikaanscher) telkens verschillende namen te gebruiken.

Dat Speke en Baker beweren, de Nijlkwestie *geheel* te hebben opgelost, blijft voor *hun* rekening. Maar dat beide in de eerste vreugde hun resultaten een weinig *te* hoog hebben geschat, is zóó natuurlijk, dat het ten hoogste onrechtvaardig zou zijn, hun dat kwalijk te nemen. Ik heb getracht de kleine overdrijvingen van beiden tot de ware afmetingen terug te brengen. Voorzichtigheidshalve heb ik wel eens gezegd ‘Het schijnt zoo,’ waar *zij* zeggen ‘Het is zoo.’ Maar in het algemeen dragen hun boeken den onmiskenbaren stempel van waarheid en van een eerlijk, ernstig streven naar onpartijdigheid. Zoo spreken ze b.v. met de warmste sympathie niet alleen van elkander, maar ook van den Franschman Maizan, den Italiaan Miani, de hollandsche freule Tinne. Vooral Baker is een toonbeeld van internationale beleefdheid.

Afgescheiden van de rechtstreeksche, *Errungenschaften*, hebben Burton, Speke, Grant en Baker ook de zeer groote verdienste van den weg te hebben gebaand voor anderen. Voorgelicht door de vruchten van hun zelfopofferenden ijver, kunnen nu anderen met minder kans op mislukking hun voetstappen volgen. Van een vijfden Brit, den beroemden Livingstone, zijn misschien gewichtige aanvullingen van het groote werk te wachten; en ook elders zijn er, die de taak der vier Engelschen willen voortzetten, of daarmeê reeds begonnen zijn. Mochten belangrijke aanwinsten onzer geographische kennis daarvan en van Baker's nieuwen tocht het gevolg wezen, zoo zal ik misschien nogmaals een plaats in ‘den Gids’ voor de bespreking daarvan verzoeken. Voor het oogenblik zal ik het hierbij laten. Moge ook ten onzent bij enkelen een edele wedijver ontstaan, om, op het voorbeeld van Alexandrine Tinne en Frans Pollen, de bevrediging van hun zucht tot avonturen dienstbaar te maken aan de bevordering der wetenschap!

'*s Gravenhage*.

L.W. VAN DEVENTER.

Bibliographisch album.

Mr. J.G.A. Faber, De Hondsbossche en Duinen tot Petten. Purmerende, J. Schuitemaker. 1869.

De aanleiding tot het schrijven van dit werkje is gelegen in het door Gedeputeerde Staten van Noord-Holland opgemaakte ontwerp van een nieuw reglement van bestuur voor het Hoogheemraadschap van de Hondsbossche en Duinen tot Petten, en meer in het bijzonder in den daarbij voorgestelden gewijzigden omslag van de lasten van dit waterschap.

Volgens de thans bestaande regeling zijn de omslagpligtige landen verdeeld in drie klassen, welke aangeslagen worden in de verhouding van 2 voor de eerste, tegen 1½ voor de tweede en 1 voor de derde klasse; eene classifisatie en verhouding, welke blijkens oude bescheiden reeds in het jaar 1499 bestonden. Tot de eerste klasse behoort het oude land in Duinkavel; tot de tweede de ingedijkte meeren in Duinkavel; voorts de kavel Waterland en twee der vier ambachten van West-Friesland, met name Geestmerambacht en de Schager en Niedorper Koggen; tot de derde, de twee overige ambachten van West-Friesland, met name de Vier Noorder Koggen en Drechterland. Maar de tot elke dezer klassen behoorende gronden worden wederom niet gelijkmatig aangeslagen. Op de kohieren van het Hoogheemraadschap zijn namelijk de onderscheidene waterschappen, bannen of gemeenten gesteld op een bundertal, aanmerkelijk kleiner dan de werkelijke grootte. Deze kohieren berusten toch in hoofdzaak nog steeds op eene zetting, in het jaar 1539 opgemaakt, waarbij aan sommige dezer ligchamen eene aanmerkelijke kwijtschelding van lasten is verleend door ze te stellen op een minder morgental, dan waarop zij in 1537 waren opgemeten. Door

de sedert dien tijd plaats gehad hebbende veranderingen, zijn deze verschillen ongetwijfeld nog vergroot. Het gevolg is, dat thans op vele plaatsen de omslag geschiedt over een grooter bundertal, dan waarvoor het Hondsboschgeld aan het Hoogheemraadschap verschuldigd is, en dat dus het bedrag, dat metterdaad door elken bunder betaald wordt, in de verschillende waterschappen, bannen of gemeenten van dezelfde klasse toch zeer uiteenloopt.

Thans wordt door Gedeputeerde Staten voorgesteld om, met behoud van de bestaande verdeeling der landen in drie klassen, den omslag der lasten in iedere klasse voortaan bunder-bundersgelijk, en dus niet meer naar het oude kohier te doen geschieden. Alleen zou als overgangsmaatregel aan de landen, die voortaan hooger zouden worden aangeslagen, eene tegemoetkoming worden toegekend van 50 percent van het gekapitaliseerd bedrag der door de invoering der nieuwe regeling geleden schade.

Het is tegen deze voorstellen, dat de S. ‘door belanghebbenden uitgenoodigd en met vele bescheiden toegerust’ opkomt.

S. toont met vele cijfers aan, dat van de invoering van den bunder-bundersgelijken aanslag het gevolg zal zijn, dat sommige landen of waterschappen voortaan meer, andere minder dan vroeger zullen betalen. Voor zoodanigen ‘geweldigen omkeer’ bestaat volgens hem geen voldoende grond. Om, dus ongeveer laat de S. zich zoowel aan het begin als aan het einde van zijn betoog uit, om eene gewenschte administratieve eenvormigheid te verkrijgen (het ideaal van allen die van de schrijftafel en niet in de werkelijkheid beoordeelen), wordt de historische ontwikkeling over het hoofd gezien, worden bestaande toestanden miskend, en wordt er op revolutionaire wijze nivellerend te werk gegaan.

Indien het ons geoorloofd is, onze meening tegenover die van den S. te stellen, dan merken we op, dat juist de door hem geleverde cijfers aantoonen, welke ongelijkmatigheid et thans in den omslag der lasten van het Hoogheemraadschap bestaat, en dus eene krachtige drangreden opleveren, om aan dien toestand een einde te maken. Waterschapslast toch is een publieke last, en de publieke lasten behooren over de betrokken ingezetenen in billijke evenredigheid te worden verdeeld. Welke reden kan er uit dit oogpunt nu bestaan om den eenen polder zwaarder te belasten dan eenen anderen, die daarnevens gelegen is, en geacht wordt hetzelfde be-

lang bij de te onderhouden werken te hebben? S. blijft, in gebreke, dit aan te toonen; en naar ons oordeel zal er dan ook bezwaarlijk eene goede reden voor zijn op te geven. Onze meening zou zijn, dat eene bestaande onbillijke verdeeling der openbare lasten er niet eerwaardiger om wordt, al heeft zij sedert lang haar 300jarig bestaan gevierd, of al wordt zij met den naam van historischen toestand getooid.

Één argument is er, hetwelk dikwijls, ook door gezaghebbende schrijvers, wordt gebezigd om elke verandering in eene eenmaal bestaande regeling, niet alleen der polderlasten, maar ook der grondbelasting te bestrijden, en hetwelk wij daarom niet met stilzwijgen willen voorbijgaan, nu ook de S. op blz. 31 daaraan herinnert. De koopwaarde der landerijen, zegt men, regelt zich onder anderen naar de lasten, die op het land zijn gelegd. Eene verhooging van die lasten wordt in werkelijkheid alleen gedragen door dengene, die op het oogenblik der verhooging eigenaar is, want zij staat gelijk met eene ontneming aan dezen van een gedeelte van de waarde van zijnen eigendom; eene vermindering daarentegen is een zuiver geschenk aan hem gedaan.

Wij antwoorden hierop, dat degeen, die bij de berekening van de koopwaarde van landerijen de op het oogenblik daarop rustende belastingen als eene constante grootheid in aanmerking neemt, eene foutieve berekening maakt. Hij behoorde te overwegen, dat, even als bij vermeerdering of vermindering der behoeften van het waterschap, de waterschapsbelasting rijst of daalt, zoo ook, wat de grondbelasting betreft, bij vermeerdering of vermindering der behoeften van den staat, de belasting op den grond in gelijke evenredigheid met die op andere voorwerpen zal rijzen of dalen; gezwegen nog van de veranderingen, welke provinciale en gemeenteopcenten jaarlijks naar mate der behoeften ondergaan. Hij behoorde in de tweede plaats te overwegen, dat, daar er in het stuk van belastingen geene privilegien mogen bestaan, eene bevoorregting van het eene stuk grond boven het andere, welke op het oogenblik mogt bestaan, geene kansen van duurzaamheid oplevert, en dat hij er zich dus op moet voorbereiden, dat daaraan, zoodra dit den wetgever overtuigend blijkt, een einde zal komen. Heeft hij dit alles bij zijne berekening der koopwaarde in acht genomen, hij zal noch door vermeerdering van den last in geval van vermeerderde behoeften, noch

door evenredigmaking eener ongelijkmatige verdeeling benadeeld worden. Heeft hij het echter bij zijne berekening over het hoofd gezien, hij heeft dit alleen aan zich zelven te wijten, maar heeft geen regt om van het openbaar gezag te vorderen, dat dit zorg drage, dat hij niet ten gevolge zijner verkeerde speculatie nadeel ondervinde.

Eenigzins onverwacht is het, dat de S., hoewel de strekking van zijn geheele betoog is, om het behoud van de bestaande regeling te verdedigen, evenwel niet onvoorwaardelijk daartoe concludeert, maar ten slotte het dilemma stelt, om òf het bestaande te behouden, òf een onderzoek in te stellen, of wel inderdaad door alle gronden, die belang hebben bij het behoud van de zeewering van den Hondsbossche, in de lasten daarvan wordt bijgedragen, en of de sedert 1499 en vroeger bestaande verdeeling der omslagpligtige gronden in klassen wel beantwoordt aan het belang, dat de onderscheidene deelen van Noord-Holland bij het behoud dier zeewering hebben. De vraag rijst toch, hoe, indien uit dit onderzoek de billijkheid eener verandering bleek, de S. het zou maken met zijne met zooveel nadruk voorgedragene bezwaren omtrent miskenning van historische ontwikkeling, bestaande toestanden en verkregen regten? Wat hiervan echter ook zij, de S. gaat naar ons oordeel te ver door aan de door hem geopperde twijfelingen (en meer zijn het niet: want hij onthoudt zich van het uitspreken van een eigen oordeel) eene exceptie van niet ontvankelijkheid te ontleenen tegen de voorgestelde regeling, welke in elk geval, in afwachting van mogelijke nadere verbetering, vergeleken bij den tegenwoordigen toestand, een stap vooruit is.

Kunnen wij ons met dit gedeelte van het betoog van den S. dus niet vereenigen, anders is het met hetgeen hij opmerkt omtrent het voorstel van Gedeputeerde Staten, om aan de door de nieuwe regeling benadeelde waterschappen of eigenaars van tot geen waterschap behoorende schuldpligtige landen, eene tegemoetkoming uit de kas van het Hoogheemraadschap toe te kennen. S. wijst er op, dat deze tegemoetkoming (waarvan het totale bedrag door hem tusschen de twee en drie tonnen gouds wordt geschat) volgens het voorstel niet zou betaald worden uitsluitend door degenen, die door de nieuwe regeling worden gebaat, maar uit de kas van het Hoogheemraadschap, dat is uit da opbrengst der te heffen waterschaps-

lasten. Deze lasten nu worden voor ongeveer de helft opgebragt door degenen, aan wie de tegemoetkoming moet worden uitgekeerd; zoodat dezen dus de hun toegedachte schadevergoeding voor een groot gedeelte zelve zouden betalen. S. toont daarenboven de onbillijke werking van dit voorstel aan, ten opzigte van de waterschappen, waarvan een gedeelte, de zoogenaamde vroonlanden, thans van den omslag is vrijgesteld, doch in het vervolg zal moeten betalen. Ten opzigte van het al of niet toekennen van schadevergoeding, en van de berekening van het bedrag daarvan zou hier, volgens het voorstel, het waterschap als één geheel beschouwd worden, terwijl inderdaad de werking van de veranderde heffing van den omslag, ten opzigte van de tot dusver vrijgestelde en van de van oudsher schuldpligtige landen geheel verschillend is. Het komt ons voor, dat de juistheid van deze opmerkingen moeijelijk kan worden ontkend.

Een soortgelijke maatregel als thans door Gedeputeerde Staten van Noord-Holland, voor het Hoogheemraadschap van den Hondsbossche wordt beoogd, is vóór eenige jaren voor de waterschappen in Friesland tot stand gebragt. Daar werden de waterschapsomslagen geheven over de floreenen, dat wil zeggen, in evenredigheid van de huurwaarde, op welke de vaste eigendommen bij eene in 1511 onder Hertog George van Saxen gemaakte taxatie geschat waren. Na verloop van drie en een halve eeuw waren deze floreenen natuurlijk een zeer ongelijkmatige grondslag voor de heffing der dikwijls zeer hooge waterschapslasten geworden. Daarbij kwam, dat in vroegere tijden was toegelaten, den floreenlast van het eene stuk land op het andere te verleggen, hetgeen de ongelijkmatigheid nog vermeerderd had. Bij de Provinciale verordening van 11 Januarij 1864 is daarom ook voor alle waterschappen in Friesland de floreen als maatstaf van onderhoudspligtigheid en stembevoegdheid afgeschaft en vervangen door eenen algemeenen omslag over alle eigendommen in het waterschap gelegen, behoudens aanneming eener klassificatie, indien die eigendommen niet alle een gelijk belang bij de te onderhouden werken hebben. Men heeft zich dus ook in Friesland door soortgelijke bezwaren, als door den S. worden ingebragt, niet laten weêrhouden om de historische, doch ongelijkmatige verdeeling der lasten door eene meer billijke te vervangen.

Als overgangsmaatregel is bij die gelegenheid bepaald, dat nog gedurende twintig jaren na de invoering van den nieuwen maatstaf

van onderhoudspligtigheid en stembevoegdheid, van de vroeger met floreen bezwaarde eigendommen jaarlijks als vaste bijdrage zal worden geheven de som, die gemiddeld gedurende de laatste twintig jaren daarvoor was opgebragt. Is de opbrengst dezer vaste bijdrage (zoo lang zij wordt geheven) niet voldoende om de waterschapslasten over een jaar te bestrijden, dan wordt hetgeen meer benoodigd is volgens den nieuwen maatstaf omgeslagen. In het tegenovergestelde geval kan het overschietende tot aflossing van schuld of tot belegging worden gebezigd. Een dergelijke overgangsmaatregel schijnt alle aanbeveling te verdienen. Men ontgaat daardoor aan de eene zijde den plotselingen overgang van het oude naar het nieuwe stelsel; van de andere zijde de groote verrekening, welke van het Noord-Hollandsche voorstel het gevolg zou zijn.

Uit het bovenstaande zal de hoofdinhoud van het werkje van den Heer Faber voldoende zijn gebleken. Wij hebben er alleen nog bij te voegen, dat daarin in kort bestek een overzigt van de geschiedenis van het Hoogheemraadschap van den Hondsbossche wordt gegeven, voor ieder, die niet de gelegenheid heeft van de bronnen zelve kennis te nemen, der lezing allezins waardig. Ter verduidelijking is er een kaartje bijgevoegd, gevolgd naar de kaart van Hollands Noorderkwartier in 1288, van Mr. G. de Vries, en waarop de tegenwoordige toestand van den Zeedijk en omstreken met roode lijnen is aangewezen.

W.A.v.V.

***Handleiding bij het eerste onderwijs in Scheikunde aan Burgerscholen, door Dr. D. Huizinga. Groningen, P. Noordhoff*. 1868. ƒ 0.75.**

De getrouwe afspiegeling der handelwijze van hen, die óf ter uitvoering der wet op het middelbaar onderwijs, óf geheel vrijwillig, middelbare scholen opgericht hebben, het Rijk en de gemeenten, en die door hun ijver tot vestiging van Hoogere Burgerscholen - en het liefst die met 5-jarigen cursus - het zwaartepunt der nieuwe wet aanvankelijk in de scholen voor de meer gegoeden plaatsten en daar door zeer ten praejudice eener goede uitvoering der wet hen die in de eerste plaats behoefte hadden aan goed middelbaar onderwijs, hetgeen de wet hun kon schenken onthielden, vindt men in de opvolging der leerboeken ten dienste der nieuwe middelbare scholen verschenen.

Korten tijd toch na de uitvaardiging der wet besloten tal van gemeenten spoedig tot de inrichting van middelbare scholen met 5-jarigen cursus; en mogt men tot de oprichting eener hoogers burgerschool met driejarigen cursus besluiten, de school, tot wier vestiging het plan werd gevormd, werd spoedig door de inrichting eener 4de klasse eene hybridische instelling, of werd na een kort bestaan geheel in eene hoogere burgerschool met 5-jarigen cursus hervormd; de oprichting van burger dag- en avondscholen, in tegenstelling met die der hoogere burgerscholen verplichtend voor gemeenten boven de 10,000 zielen, ging daarentegen schoorvoetend, en zoo niet het voorschrift der wet gebiedend ware geweest en de inspecteurs voor het M.O. met even veel ijver de belangen van dat gedeelte der bevolking, waarvoor deze scholen bestemd waren, als die van dat andere deel, hetwelk met de oprichting der hoogere burgerscholen zijn voordeel kon doen, behartigd hadden, zouden wij zeker niet in 't bezit dier scholen zijn welke men thans in verschillende gemeenten ten getale van 27 vindt[1].

In de opvolging der nieuw verschenen leerboeken vindt men het bewijs dezer achtereenvolgende inrichting van hoogere burgerscholen en burger dag- en avondscholen; en evenzeer als de ver-

1 Waarvan echter slechts 5 met dagcursus.

houding in getal der hoogere burgerscholen tegenover de burger dag- en avondscholen zeer ten voordeele der eersten is, vinden de leeraars voor de meeste vakken eene rijke keuze van leerboeken ten gebruike aan hoogere burgerscholen, terwijl de leerboeken ten dienste van het onderwijs aan burger dag- en avondscholen slechts weinig talrijk zijn.

Eerst in de laatste dagen is hun getal aanmerkelijk vermeerderd.

Na de hoogere burgerschoollitteratuur komen de leerboeken voor burgerscholen te berde. - Eerst de edellieden, daarna de boerenlui.

In 't algemeen kan het gehalte van het regiment boeren, vergeleken met dat der edellui, geroemd worden. Dat trouwens het ‘noblesse oblige’ niet altijd het devies der schrijvers van leerboeken is geweest, is in dit Tijdschrift reeds meermalen aangetoond. De verklaring van de hoogere waarde der leerboeken voor de burger dag- en avondscholen is echter, naar 't mij voorkomt, wel te geven; de boer beweegt zich gewoonlijk niet gemakkelijk in andere kringen dan de zijne, terwijl daarentegen de edelman in hoogere en lagere kringen toegang vindt. ‘Van het ontzettend aantal leerboeken die weinige maanden na het in werking treden der wet het licht zagen, waren er zeker velen die met het opschrift *voor middelbaar onderwijs* werden gedoopt, nadat zij jaren lang, verborgen onder stof en misdruk, met weemoedigen blik hadden uitgezien naar eene inrichting van *hooger* OF *lager* onderwijs, om hen in genade aan te nemen.’ Het middelbaar onderwijs, zooals het op de hoogere burgerscholen wordt gegeven, meende men immers, stond ook juist tusschen lager en hooger onderwijs in! Zoozeer werd de aard van het onderwijs op de burger dag- en avondscholen niet miskend, dat men de bruikbaarheid van de leerboeken ten dienste dier scholen voor scholen van hoogeren en lageren rang betoogde.

Onder het vele goede in de litteratuur der burger dag- en avondschool neemt het werkje, waarvan ik den titel boven afschreef, eene eerste plaats in; had ik reeds vroeger het plan gevormd een enkel woord ter aanbeveling en opwekking tot juiste waardeering te schrijven, de toezending van een exemplaar door de Redactie van dit Tijdschrift doet mij dit voornemen ten uitvoer brengen.

In menig opzicht verdient de schrijver hoogen lof. - De grenzen, waarbinnen hij zich beweegt, zijn zeer juist door hem bepaald en de lezing van zijn werkje schenkt ons de overtuiging dat hij

de leerlingen waarvoor hij schreef, de trap hunner ontwikkeling, nimmer uit 't oog verloor.

Alvorens echter nog iets over de wijze van uitvoering te zeggen, wenschte ik de methode door den schrijver gekozen, ter sprake te brengen.

Bij inzage der handleiding zal de lezer reeds spoedig opmerken, dat hij geene miniatuur-uitgaaf van een grooter leerboek voor zich heeft, maar weldra erkennen dat eene zeer eigenaardige wijze van bewerking der leerstof door den schrijver is gekozen.

In de voorrede worden wij op het kenmerkende dezer nieuwe methode gewezen, en zoowel uit hetgeen daar wordt opgemerkt als als uit de uitvoering van het gevormde plan blijkt het spoedig, dat Dr. Huizinga Dr. Arendt's Lehrbuch der Chemie en het werkje Organisation, Technik und Apparat des Unterrichts in der Chemie van denzelfden schrijver heeft gelezen en overwogen en de denkbeelden omtrent onderwijs in scheikunde aldaar ontwikkeld voor een groot gedeelte beaamt. Het heeft mij leed gedaan dat Dr. H., bij de schoeiing van zijn boekje op den leest door Arendt aangegeven, diens naam als voorganger heeft verzwegen; hoogst welkom is mij deze gelegenheid ter bespreking van enkele der door Arendt in de inleiding van zijn Lehrbuch, maar vooral in het laatstgenoemde boekje besprokene punten.

Welk leerboek der scheikunde men ook inzie, telkens zal men dezelfde indeeling der leerstof terugvinden; men behoeft zich, ten einde deze ondervinding te verkrijgen, niet tot de leerboeken van dit of van het laatste jaar te bepalen, tusschen de rangorde waarin de verschillende zaken besproken worden, is in de leerboeken van nu en van voor twintig jaren en meer, geen principieel verschil. De veranderingen in de zienswijze der meeste scheikundigen gedurende het laatste tiental jaren heeft op het onderwijs slechts zeer langzaam ingewerkt en tal van voorbeelden zijn aan te wijzen van leeraren die òf de oudere theoriën op hunne lessen huldigen en daardoor meermalen stellingen verdedigen, welke zij op eene andere plaats als onjuist kenmerkten, òf hetgeen zij met zorg gedurende twee jaren hadden opgebouwd, in het laatste jaar van den driejarigen cursus over scheikunde, weder afbreken en de organische scheikunde op anderen leest schoeien dan de anorganische scheikunde, waardoor niet weinig voedsel wordt gegeven aan de toch reeds zoo gangbare mee-

ning dat de organische scheikunde als een afgesloten geheel wel van de scheikunde der metalen en metalloïden te scheiden is.

In den strijd over het al of niet opnemen in het onderwijs van de resultaten der nieuwere wetenschap, eenen strijd die zich hoewel zeer ten onrechte tot strijd over een al of niet gebruiken van het nieuwe teekenschrift bepaalde, mengt Dr. Arendt zich niet. - Met reden meent hij dat het verloochenen van het vele goede, door de onderzoekingen der laatste jaren ons geboden, misdaad is, en zonder verdediging van het door hem in dit opzicht gekozen standpunt, wijl hij het verschil beslist acht, kiest hij de zijde van hen, die in hun onderwijs de beginselen der nieuwere scheikunde huldigen. - Wanneer hij toch over het onderwijs in scheikunde wenscht te spreken, dan kiest hij een geheel nieuw gezichtspunt, dan vraagt hij zich af of de methode van onderwijs tot nu toe bij alle onderwijs in scheikunde aan inrichtingen van middelbaar onderwijs gevolgd en afgespiegeld in de talrijke leerboeken, wel de juiste is; wel die is welke behoord gevolgd te worden, zoo men het doel waarmede onderwijs in de scheikunde wordt gegeven, wil bereiken.

Wanneer men met mij meent dat het onderwijs in scheikunde op de middelbare school minder gegeven wordt ter vermeerdering der positieve kennis van hen die het ontvangen, dan wel ten einde hen de hooge waarde der natuurwetenschappelijke methode te doen erkennen, ten einde hen, zooals het vroeger geformuleerd werd, ‘scheikundig te leeren denken’, dan zal men tevens moeten toegeven dat de wijze waarop tot nu toe het onderwijs in scheikunde gegeven werd, niet als zeer geschikt ter bereiking van dat doel kan worden gekenschetst. Al wil ik gaarne erkennen dat bij de mondelinge voordracht der leeraren, belast met het geven van onderwijs in scheikunde, dit doel beter wordt in 't oog gehouden, zoolang men de leerlingen leerboeken als degenen die nu het meest gebruikt worden in handen geeft, zal het onderwijs meer de feitenkennis vermeerderen dan vormend zijn; al verschilt toch de opvatting die men verdedigt in punten van ondergeschikt belang, van die welke in het leerboek gevonden wordt, men is toch gedwongen om in hoofdzaak dezelfde rangregeling der te bespreken feiten en verschijnselen te volgen, en juist die volgorde moet worden afgekeurd.

Ziet men een leerboek voor scheikunde in, men zal, en de keuze is geheel vrij, steeds eene indeeling der leerstof naar de elementen

vinden; d.i. de verschillende elementen met de verbindingen die zij onderling vormen, worden achtereenvolgend behandeld. Aan de behandeling der elementen gaat dan nog immer eene inleiding vooraf, waarin, nu eens meer dan weder minder uitvoerig, de hoofdbegrippen en de voornaamste wetten welke het scheikundig onderzoek hebben leeren kennen, aan den lezer worden medegedeeld.

Deze indeeling, wellicht zeer te prijzen voor een handboek der scheikunde, daar zij door hare overeenkomst met den vorm van een woordenboek, het vinden der beschrijving van de eigenschappen der elementen en hunne verbindingen gemakkelijk maakt, mist echter eenigen paedagogischen grondslag.

In de inleiding worden de scheikundige watten, die juist *door den leerling* na waarneming door vergelijking en in 't algemeen door behoorlijke verwerking van het waargenomene behooren gevonden te worden, opgesomd. Zoo het den leeraar niet gelukt om den leerling de wet zelve te doen vinden, dan moet althans de keus der verschijnselen zoo juist, de band waarmede zij vereenigd worden zoo hecht, de orde waarin zij volgen zoo geleidelijk zijn, dat wanneer de leerling na formuleering der wet den afgeloopen weg weder gaat, hij de overtuiging erlangt dat die weg op geen ander doel kan uitloopen. Zuiver abstracte begrippen worden in de inleiding den leerling ter overweging gegeven; men spreekt daarin van atomen en moleculen, van aequivalentgewichten, atoom- en moleculairgewichten, van valentie, van verbindingen en elementen, enz., en al valt het nu nog gemakkelijk voor de leerlingen de definitiën dier begrippen te leeren, allen die gedurende eenige jaren onderwijs in scheikunde gaven, zullen het met mij eens zijn wanneer ik beweer dat die eerste lessen in de wetenschap én leeraar én leerling in veel moeijelijkheden brengen, en dat de leeraar, overtuigd dat door hetgeen later ter sprake zal worden gebracht, veel zal opgehelderd worden dat nu nog niet wordt begrepen, gewoonlijk in de eerste lessen - de inleiding der leerboeken - niet op eene zóó degelijke verwerking van het in de les besprokene kan aandringen, als anders door hem wordt geëischt. Ik althans wil gaarne erkennen dat het mij nimmer mogelijk was de inleiding onzer hedendaagsche scheikundige leerboeken goed te doen begrijpen, wanneer men namelijk daaronder iets anders verslaat dan het mechanisch van buiten leeren van enkele definitiën. - En ligt daarin - vooral in het aanvullen van

hetgeen waarin men te kort is geschoten gedurende de behandeling der scheikundige verschijnselen - niet een sterk bewijs tegen de juistheid der tot nu toe gevolgde methode? Trouwens de miskenning van het inductief karakter der scheikundige methode, een karakter waarvan het beeld bij het onderwijs zoo duidelijk mogelijk moet worden gegeven, is reeds een voldoend argument tegen het volgen van den tot nu toe bewandelden weg. En dat men, zoo men de hoofdstellingen der scheikunde voorop doet gaan en dan de verschijnselen als ware het bagage doet volgen, van miskenning in bovengenoemden zin mag spreken, zal toegegeven worden.

Vreemd schijnt het mij dat men, nadat Gerhardt zijne Organische Scheikunde op een veel beter en meer met onze eischen overeenstemmend beginsel had gebouwd, op dat spoor voortgaande, met de omwerking der leerstof in onzen zin zoo lang heeft getalmd; want op het gebied der organische scheikunde was eene veel meer rationele, hoewel nog voor vele wijzigingen vatbare volgorde, de algemeen gebruikelijke geworden. Wellicht is door de vermeerdering van het aantal dergenen, die onderwijs in scheikunde ontvangen, eene vermeerdering niet alleen in ons land, - het gevolg der inrichting van het middelbaar onderwijs - maar ook in andere landen zeer aanzienlijk, de behoefte aan een boek, dat met recht een leerboek kan worden genoemd, sterker gevoeld, en heeft de algemeenheid der klacht over de geringe deugdelijkheid, uit een paedagogisch oogpunt, der scheikundige leerboeken, Dr. Arendt tot het bewerken van zijn leerboek geleid.

Het is hier de plaats niet om de methode van Arendt uitvoerig te beschrijven; alleen zij opgemerkt, dat hij, ten einde het zeer omvangrijke materiaal, dat bij het samenstellen van een leerboek behoort te worden verwerkt, eenigszins te rangschikken, vooral op de verschillende scheikundige processen het oog gevestigd heeft en achtereenvolgens oxydatie-processen, zwavel- en chloorverbindingen, reductieprocessen, electrolyse, omzetting van oxyden in zwavel- en chloormetalen en omgekeerd, zoutvormingen enz. ter sprake brengt; steeds tracht hij van 't een voudige tot het meer ingewikkelde op te klimmen, daarbij een paedagogischen regel volgende, die bij de redactie der oude scheikundige leerboeken wederom geheel en al uit het oog verloren was, daar toch de geschiedenis van menig element en zijne verbindingen bij de gewone indeeling, eerst na tal van lessen behandeld,

vrij wat eenvoudiger is dan de geschiedenis veler elementen en hunner verbindingen gewoonlijk bij den aanvang van den cursus gegeven.

De feitenkennis der leerlingen wordt dus niet alleen grooter naarmate zij langer den cursus hebben gevolgd, maar tevens worden zij meer en meer vertrouwd met de natuurwetenschappelijke methode van onderzoek, waardoor het hun mogelijk wordt om, nadat zij eerst enkele eenvoudige verschijnselen hebben leeren analyseeren en verklaren, ook naar de verklaring van meer ingewikkelde scheikundige processen te zoeken.

Elk verkregen resultaat wordt in Arendt's stelsel het uitgangspunt voor nieuwe beschouwingen, en daardoor vormt alles een goed gesloten geheel, een keten, waarvan geen enkele schakel kan worden gemist.

Dr. Huizinga nu volgt dien zelfden weg; hij gaat uit ‘van dagelijksche aan den leerling (ten minste oppervlakkig) bekende verschijnselen, zoekt eene omstandigheid op, waarin al die verschijnselen overeenstemmen, onderzoekt de verandering der verschijnselen bij uitsluiting of verandering van die omstandigheid, gaat de rol daarvan nader na, constateert of weêrlegt door de proef vermoedens, die zich bij dat onderzoek opdringen, komt zoodoende allengs tot een wet die de verschijnselen beheerscht, en toetst die wet dan door proefneming in allerlei richtingen.’

Aan dit programma is de Schr., vooral in het eerste gedeelte van zijn werk, getrouw gebleven, en met grooten tact zijn door hem de verschijnselen gekozen en gerangschikt; alleen schijnt hij - en een *confiteor* heeft men van hem al gehoord - bij de verdere bewerking nog te veel aan de oude indeeling gedacht te hebben, waardoor sprongen van chloor op phosphorus en van dit laatste element op kiezelaarde voorkomen, en de geleidelijke opklimming in de samengesteldheid der scheikundige verschijnselen verloren gaat. Wellicht zal de Schr. bij eene tweede uitgaaf van zijn werkje, door hem eene voorloopige proeve - door mij uitnemend geslaagd geacht - van de uitwerking der bovenstaande denkbeelden, minder zorg hebben om hetgeen één element betreft, zooveel mogelijk nog onder één hoofd te brengen, maar daarentegen aan de scheikundige wetten, die hij den leerling doet kennen, meerdere waargenomene verschijnselen ten grondslag leggen en hen ook in meer verschillende richting toepassen; zoodoende zal de feitenkennis der leer-

lingen niet geringer, en het vormend element in het onderwijs versterkt worden.

Opper ik het bezwaar, dat de Schr. zich nog niet geheel heeft weten los te maken van de vroegere wijze van behandeling, de plaats die hij aan de mededeeling der beteekenis van het begrip element geeft, schijnt mij minder gelukkig gekozen toe. - Moge de plaats, die aan de verklaring van dit zoo gangbare woord, onder het *laatste* hoofd, op de *laatste* bladzijde wordt ingeruimd, recht duidelijk het revolutionaire van des Schrijvers methode doen uitkomen, vreemd is het, dat hij, met mij, het gemak erkennende, dat het gebruik van dit woord ons biedt, de mededeeling van 't woord, waarmede wij gewoon zijn niet voor ontleding in heterogene bestanddeelen vatbare stoffen te bestempelen, tot voor 't laatst bewaart. De plaats toch waar het denkbeeld van samengestelde en enkelvoudige stoffen wordt opgewekt, is in 't leerboek op eene bladzijde met een veel lager cijfer aan te wijzen, en daar behoorde, ook *nadat* proefnemingen werden genomen, beschouwingen er aan vastgeknoopt, het begrip, de conclusie geschetst, ook de terminologie hare plaats gevonden te hebben.

Ook andere bezwaren van ondergeschikten aard, rijzen bij eene naauwkeurige lezing, met het potlood in de hand, bij mij op; zij verflauwen echter den gunstigen indruk niet dien 't geheel ons geeft.

Het ga dezen eersteling wel! en moge de Schrijver bij het gebruik van zijn Handboekje zulke schoone vruchten inoogsten, dat hij ook spoedig tot de overtuiging kome, dat een leerboek, waarvan de schrijver van dezelfde hoofddenkbeelden uitgaat, de beginselen der nieuwere scheikunde huldigende, op de hoogere burgerschool gemist wordt. Ook op die instelling van middelbaar onderwijs mag het inductief karakter van de methode der scheikundige wetenschap niet geloochend worden.

A. April '69.

H.F.R. HUBRECHT.

***Lucifer. Een volksboek tot verbreiding van natuurwetenschap, uitgegeven onder redactie van Dr. B. Verver. Leeuwarden, A. Akkeringa*.**

Wij aarzelen niet het bovenstaand volksboek, op grond van het zoo even verschenen eerste nummer, niet vertrouwen aan het lezend publiek aan te bevelen. De naam van Dr. Verver toch klinkt op het gebied der natuurwetenschappen zoo goed, dat wij reeds met belangstelling elke onderneming mogen begroeten, die onder zijn toezicht begonnen wordt, en van haar veel goeds mogen verwachten.

Kennis is macht, luidt het devies, waaronder het eerste nummer van den 'Lucifer' in de wereld treedt. *Natuurkennis is en geeft macht*. Zij verruimt niet slechts den blik, leert ons niet alleen al het geschapene in zijne ware gestalte erkennen, vaagt niet alleen bijgeloof en vooroordeel weg; maar zij is het ook, die onze zwakheid te hulp komt, daar zij ons leert alle krachten der natuur ten onzen dienste te gebruiken. Zij is het, die tot de schoonste, de nuttigste en voor het physieke en maatschappelijke leven invloedrijkste ontdekkingen en uitvindingen geleid heeft en nog leidt. Is het dus wel te verwonderen, dat iedereen, al is zijn dagelijksche werrkring ook vreemd aan de wetenschap, toch genoopt wordt zich op de hoogte te brengen van die tallooze verschijnselen, wier hoog belang voor nijverheid en kunst in het dagelijksche leven telkens meer te voorschijn treedt? Is het te verwonderen, dat op geen gebied van wetenschap, wellicht alleen met uitzondering van de religieuse, of liever, de stichtelijke lectuur, de pers zoo vele werken te voorschijn brengt?

Is het verwonderen, dat de regeering zoowel als de individuën er op uit zijn de natuurkennis te populariseeren?

Natuurkennis, - dat is niet alleen de voorwerpen der natuur, maar ook de wetten te kennen en toe te passen, waarnaar de natuur werkt, - die natuurkennis te populariseeren, bij het volk ingang te verschaffen, de uitbreiding daarvan te bevorderen, ziedaar zeker een in het oog van ieder, die geen domper of vriend der duisternis is, zeer verdienstelijk werk. Maar hoogst moeielijk is het tevens, altijd het juiste midden te houden russchen begrijpelijkheid

uit oppervlakkigheid, en onverstaanbaarheid uit degelijkheid; tusschen het onderhoudende van anecdotes en wonderbaar klinkende verhalen, en het minder boeiende, ja zelfs dorre van den didactischen schrijftrant; tusschen het aantrekkelijke van een prachtwerk met kostbare platen, en het minder uitlokkende van het sober gewaad van een goedkoop leerboek.

De proeve, in de eerste aflevering door de Redactie afgelegd, geeft ons goeden moed, dat zij ook in dit opzicht wel zal slagen. Een 25tal steendrukplaten en gravures zullen den tekst zooveel mogelijk toelichten en ophelderen. Aan stof zal het haar niet ontbreken en verscheidenheid geeft zij in haar eerste nummer genoeg.

Voor het tegenwoordige willen wij ons bij deze aankondiging bepalen om de aandacht van het publiek er op te vestigen. Om ons oordeel uit te spreken, wachten wij eerst op het einde van een jaargang.

Juli

- t.

De quaestie der kiesdistricten.

Niet slechts bij ons, maar in alle staten van Europa houden zich staatslieden en publicisten bezig met de vraag: hoe men het best de volksvertegenwoordiging zal samenstellen. Natuurlijk; want de invloed der volksvertegenwoordiging op den gang der regeering neemt gestadig toe; de regeeringen zelf trachten zooveel mogelijk overeen te stemmen met den volkswil, en die wil spreekt zich het nadrukkelijkst uit in de vertegenwoordiging des volks. Het is daarom van het hoogste belang dat het vertegenwoordigend lichaam zoo nauw mogelijk aan zijn naam beantwoordt en de gezindheid en neiging des volks in volle waarheid uitdrukt.

Het zijn vooral tweeërlei gebreken van het kiesstelsel, die kunnen verhinderen dat de volksvertegenwoordiging aan dit vereischte voldoet. Vooreerst wanneer de voorwaarden der bevoegdheid om mede te kiezen niet goed gesteld zijn, zoodat zij niet insluiten de menigte van hen die werkelijk bevoegd zijn, of niet uitsluiten de menigte die nog de vereischten van kennis, belangstelling en zelfstandigheid mist. Aan dit gebrek lijdt min of meer ieder kiesstelsel dat tot nog toe ergens is ingevoerd. Door het algemeene stemrecht wordt zeker een onrechtmatige uitsluiting voorkomen. Maar een toelating van talrijke onbevoegden is niet minder onrechtmatig en schadelijk. Zij verhindert dat de wil van het verstandigste deel des volks zich in zijn werkelijke kracht openbaart. In de tweede plaats kan de wijs, waarop gekozen wordt, een vertegenwoordiging samenstellen, die het volk in zijn verscheidenheid niet juist vertegenwoordigt. Door willekeurig en kunstmatig de kiezers te verdeelen en te groepeeren kan men zelfs een aanzienlijke minderheid overstemmen en onvertegenwoordigd laten. In Frankrijk, waar de menigte van onbeschaafde en afhankelijke

kiezers de meer bevoegde toch reeds van hun rechtmatigen invloed berooft, wordt door de verdeeling der kiesdistricten dit kwaad nog veel verergerd. Algemeen is de klacht daarover geweest bij gelegenheid der laatste verkiezingen.

Bij ons bestaan insgelijks, maar gelukkig in veel mindere mate dan in Frankrijk, beide gebreken. De stemgerechtigdheid is niet goed bepaald; er worden er die de beste aanspraak hebben van verstoken gehouden; er worden er daarentegen meê bedeeld, die noch belangstelling, noch kennis bezitten. Verder verhindert de bestaande indeeling in kiesdistricten dat de gezindheid van ieder gedeelte des volks met juistheid vertegenwoordigd wordt. Over beide gebreken wordt van verschillende zijden geklaagd. De klachten zijn nog niet zoo dringend en de gebreken niet zoo hinderlijk, dat zij tot onverwijlde hervorming van ons stelsel nopen. Maar zij verdienen toch bij tijds onderzocht en overwogen te worden, opdat men wete wat te doen, wanneer het oogenblik om te handelen gekomen zal zijn.

Over den census en de verbeteringen die ons stelsel in dit opzicht behoeft, zal ik niet uitweiden. Ik heb daarover niets te zeggen wat niet reeds door anderen is voorgesteld. Maar over de indeeling in kiesdistricten en de wijs van stemmen zijn gedachten bij mij opgerezen, die ik aan het oordeel mijner lezers wil onderwerpen. Het zijn slechts denkbeelden die ik ter overweging aanbeveel, geen vastberaamde plannen, die ik hoe eer hoe liever verwezenlijkt zou wenschen. Ik weet dat de Grondwet aan hun verwezenlijking in den weg staat, en ik verlang niet naar een spoedige herziening der Grondwet. Dit verhindert echter geenszins, dat ik nu reeds mijn gedachten meêdeel en dat anderen er over nadenken. Bij ons is de constitutie, niet minder dan in Frankrijk, voor herziening en verbetering vatbaar.

Wij beginnen met de historie, met een onderzoek naar de omstandigheden, waaronder de indeeling in kiesdistricten is ontstaan. Het is van belang te weten, of de redenen, die tot de aanneming van deze wijs van verkiezen in der tijd geleid hebben, nog bestaan, dan wel of de grond, waarop zij toen gevestigd is, haar heeft begeven. Door zulk een historisch onderzoek te verzuimen, loopt de wetgever gevaar van bepalingen te laten voortleven, die met hare oorzaken hadden moeten vervallen.

Van een volksvertegenwoordiging is in Europa eerst sprake

sedert de groote revolutie der vorige eeuw. Vóór het jaar 1789 bestond nergens een vertegenwoordiging des volks: slechts een vertegenwoordiging van standen bestond hier en daar, en ook in de Nederlandsche gewesten die onze Republiek uitmaakten. In Holland en Zeeland waren het vooral de steden, in de andere provinciën de steden en de adellijke grondbezitters, die in de regeering vertegenwoordigd waren; de kleinere steden en de plattelandsgemeenten werden slechts in Friesland en Groningen, en daar nog uiterst gebrekkig, vertegenwoordigd. Vertegenwoordigd te worden was toen ter tijd geen algemeen volksrecht, maar een voorrecht aan enkele personen en corporatiën verleend, die het doorgaans behielden, al hadden zij ook het aanzien verloren, waaraan zij het in der tijd te danken hadden gehad, en er van verstoken hielden al wie later tot aanzien en macht geraakten. Van daar dat zelfs in Engeland, waar in de 14de eeuw, nevens de edelen en prelaten van het Hoogerhuis, een tamelijk volledige vertegenwoordiging van de steden en het platte land in het Lagerhuis gezeten had, dit goede stelsel allengs geheel ontaard was; immers de bezitters van het voorrecht bleven er in gehandhaafd, al hadden zij de hoedanigheid, waarom het hun verleend was, verloren, en aan den anderen kant werd het niet meêgedeeld aan dezulken, die sedert die hoedanigheid hadden verworven. Kleine plaatsen van oude herkomst zonden voortdurend hun afgevaardigden naar de Commons; groote steden daarentegen, die van later dagteekenden, werden niet vertegenwoordigd. - In Frankrijk bestonden de Staten-Generaal slechts in naam. Sedert 1614 waren zij niet opgeroepen. Toen zij in 1789 weêr voor het eerst na zoo lange tusschenpoos zouden bijeenkomen, werden zij overeenkomstig het oude gebruik gekozen.

Maar met hun samenkomst in Mei 1789 brak een nieuw tijdvak aan. De vergadering der drie standen bracht een omwenteling te weeg, enkel door zich tot nationale vergadering te verklaren. De vroegere standen hielden op afzonderlijk te bestaan; de oude provinciën verloren haar zelfstandigheid: één ondeelbaar rijk, één gelijk-berechtigd volk kwamen in de plaats. Het was geen voorrecht meer van enkelen, het werd een recht van allen om zich bij de regeering te doen vertegenwoordigen.

Hoe zon voortaan dat nieuw gevormde rijk voor de administratie ingedeeld, hoe zou dat herboren volk voor de uitoefening van zijn kiesrecht gegroepeerd worden? Aan een com-

missie, waarin de beroemde Siéyès de hoofdpersoon was, werd het ontwerpen van de plannen daartoe opgedragen. Spoedig was zij met haar ontwerp gereed; met geringe wijziging nam de vergadering het aan. Het beloont de moeite wel de discussie, die er in de vergadering over plaats had, in den Moniteur na te lezen: het was voor de eerste maal dat er over het samenstellen van een volksvertegewoordiging werd gehandeld; het stelsel, toen in Frankrijk ingevoerd, is in de hoofdzaak het model gebleven, waarnaar men zich sedert overal elders in Europa heeft gericht.

Het ineengesmolten rijk werd voor de administratie en voor de verkiezingen in 83 departementen van ongeveer gelijken omvang verdeeld; elk departement kreeg een zeker aantal vertegenwoordigers te kiezen, geëvenredigd aan zijn uitgestrektheid, zijn volkrijkheid en zijn belastbaar vermogen. Alle burgers, met slechts weinige noodzakelijke uitzonderingen, kregen stemrecht; in groepen van ongeveer zes honderd samengevoegd, benoemden zij bij meerderheid van stemmen één kiezer op de honderd zielen; de kiezers van het geheele departement in één vergadering vereenigd kozen vervolgens, insgelijks bij meerderheid van stemmen, zooveel vertegenwoordigers als het departement overeenkomstig den drieledigen maatstaf recht had af te vaardigen. Maar die vertegenwoordigers vertegenwoordigden niet het departement in het bijzonder, maar alle departementen te zamen; zij waren volksvertegenwoordigers. In strijd met dit beginsel werd echter door de vergadering in het ontwerp der commissie de bepaling ingelascht, dat de afgevaardigden gekozen moesten worden uit de verkiesbaren in het departement woonachtig. Men wilde zoo doende voorkomen dat uitsluitend mannen van naam, van algemeene bekendheid gekozen werden; men vreesde voor de groote heeren en voor de hovelingen, maar ook voor de beroemde advocaten uit de groote steden. Bovendien, zeiden sommigen, behoorde men de plaatselijke belangen niet uit het oog te verliezen; ook deze dienden vertegenwoordigd te worden. Zoo hinkte men nog bij het invoeren van het stelsel op twee gedachten. Men wilde volksvertegenwoordigers, die tevens de belangen van hun departement vertegenwoordigen zouden.

Weinige jaren na de revolutie in Frankrijk had in Nederland een niet minder volkomen omwenteling plaats. Ook hier versmolten de provinciën tot één ondeelbaar rijk, de standen tot een eenig volk. De Staten-Generaal werden vervangen door

een volksvertegenwoordiging naar het Fransche voorbeeld. Nog duidelijker zou het hier blijken dat geen afzonderlijke deelen van den staat vertegenwoordigd werden. Volgens de constitutie van 1798, de eerste die bij ons werd vastgesteld, waren het de departementen niet die afgevaardigden zonden naar het vertegenwoordigend lichaam. ‘Tot het geregeld uitbrengen van de stem der Burgeren’ werd een bijzondere verdeeling van het grondgebied, onderscheiden van de administratieve, verordend. De stemhebbende burgers uit de naast bij elkander gelegen huizen, buurten of wijken, waarin vijf honderd zielen woonden, vereenigden zich in een grondvergadering en benoemden één kiezer. De kiezers, door veertig zulke grondvergaderingen benoemd, vormden een distrietsvergadering. Tegelijk met het benoemen van haar kiezer, wezen de grondvergaderingen aan, wien zij voor het district tot vertegenwoordiger verlangden: stemden meer dan de helft der veertig grondvergaderingen voor denzelfden persoon, dan was deze gekozen, en de kiezers hadden niets te doen; anders kozen zij er een uit de drie candidaten die de meeste stemmen der grondvergaderingen op zich vereenigd hadden. Hier kon dus van geen vertegenwoordiging van een gedeelte des volks sprake zijn; het district, dat afvaardigde, vormde geen eenheid gelijk het Fransche departement; het diende tot niets anders dan tot ‘het geregeld uitbrengen van de stem der burgers’.

Noch in Frankrijk, noch hier te lande schijnt men bij het beramen van dit kiesstelsel er aan gedacht te hebben, om zonder districten het geheele volk in eens al zijn vertegenwoordigers te laten kiezen, ofschoon dit uit den aard der zaak het natuurlijkst scheen te volgen. De afgevaardigden immers waren onder het ancien régime gekozen door hen die ze afvaardigden. Zoo schenen ook thans de vertegenwoordigers gekozen te moeten worden door hen die ze vertegenwoordigen zouden: de vertegenwoordigers van het geheele volk door het geheele volk. Maar 750 vertegenwoordigers, en zoo talrijk was ongeveer de Fransche vergadering, kon men kwalijk tegelijk door alle kiezers laten kiezen. Het volk, voor het eerst in de staatszaken betrokken, kende niet zooveel geschikte candidaten; en bij de beperkte publiciteit en de geringe kennis der staatsburgers was het niet mogelijk dat er zich zooveel aanstonds algemeen bekend maakten. Bovendien Siéyès was voor het kiezen bij minstens twee trappen, hetgeen een verdeeling van de stemgerechtigden

in groepen noodzakelijk vereischte. Eindelijk, men hechtte er aan dat de verkiezing geschiedde in vergaderingen. Het geheele volk in ééne vergadering bijeen te roepen, was onmogelijk. Kiesdistricten en grondvergaderingen waren derhalve onmisbaar. Bij ons bestonden dezelfde bedoelingen en dus dezelfde noodzakelijkheid. Het getal der te kiezen vertegenwoordigers was hier zeker veel geringer, maar het bijeenbrengen van alle stemhebbende burgers op één plaats, in ééne vergadering, was hier even ondenkbaar als in Frankrijk. Het was dus natuurlijk dat men er niet aan dacht, om af te wijken van het Fransche voorbeeld.

Wij zullen de wijzigingen, die het stelsel met der tijd in Frankrijk ondergaan heeft, niet nagaan. In Nederland kwam weldra het koningschap van Lodewijk Napoleon, daarna de inlijving bij Frankrijk de democratie verdringen. Vervolgens, na de revolutie van 1813, werd het oude stelsel der standen-vertegenwoordiging, gewijzigd en verbeterd, maar toch wezenlijk het stelsel der vorige eeuw, op nieuw in zwang gebracht. Eerst in 1848 kwam men tot het democratische beginsel van 1795 en tot de volksvertegenwoordiging terug. Doch het kiesstelsel werd toen niet naar het oorspronkelijk model der revolutie ingericht, maar naar de gewijzigde copiën, die sedert 1813 in verschillende staten van Europa in gebruik waren gekomen. De verkiezing zou niet trapsgewijze, maar rechtstreeks; niet door alle burgers, maar door de meer gegoede, die voor de meest verlichte doorgingen; niet in vergaderingen, maar bij eigenhandig in te leveren stembiljetten geschieden. Zoo gaf men dus al de eigenaardigheden van het oude stelsel op, die in der tijd het verdeelen van het volk in districten noodzakelijk hadden gemaakt. Het kiezen van een zeventigtal volksvertegenwoordigers in eens, door nog geen honderd duizend kiesgerechtigden, kon in 1848 voor een land als het onze ook wel geen onoverkomelijk bezwaar opleveren. Toch bleef men juist in dit ééne opzicht aan het overigens verlaten stelsel getrouw. De kiezers werden in districten van ongeveer 45,000 zielen gegroepeerd, die elk één vertegenwoordiger zouden benoemen.

Waartoe die verdeeling? Waarom thans zich niet gehouden aan den aard der zaak, waarvan men vroeger was afgeweken om redenen, die nu niet meer bestonden? Het ontbrak niet aan tijdige waarschuwing. In een brochure onder den titel: *Algemeen Stemrecht behoudens maatschappelijke orde*, wezen de

Heeren Dr. W. Cnoop Koopmans en Mr. Hugo Beijerman, nog tijdens de discussie over de grondwetsherziening, op het verkeerde van het stelsel van verkiezing bij districten:

> Wij achten niets geschikter (zeiden zij) om het groote en belangrijke beginsel: *de gevolmagtigde volksverlegenwoordiger treedt in die betrekking op ten behoeve des geheelen volks*, of, zooals de bestaande grondwet en evenzoo de ontworpen nieuwe het heeft: *De Staten-Generaal vertegenwoordigen het geheele Nederlandsche volk*, afbreuk te doen, en met name het plaatselijk belang te zien zegevieren boven het algemeene, dan elk kiesdistrict zijn eigen vertegenwoordiger te doen, kiezen. Neen! De *geheele* Natie moet hem kiezen, die de geheele Natie vertegenwoordigt. Één afgevaardigde voor zooveel duizend zielen over het geheele land is goed om het getal afgevaardigden te bepalen; één afgevaardigde voor zoo veel duizend zielen als dáár of dáár wonen, is verkeerd, want het geeft aanleiding tot een hier schadelijk particularisme of provincialisme. Het komt ons dus wenschelijk voor, dat elk stemgeregtigde zooveel volksvertegenwoordigers noeme als er telkens tot aanvulling der uitvallenden of overledenen moeten genoemd worden..... Nu reeds staat men toe, dat de vertegenwoordiger uit welk deel van Nederland ook, gekozen worde. Het benoemen van zooveel Leden der Kamer, als telkens noodig zijn, vermindert ook zeer aanmerkelijk allen plaatselijken invloed op de keuzen.

Het zou niet gemakkelijk zijn gevallen deze redeneering te weêrleggen. ‘De geheele Natie moet hem kiezen die de geheele Natie vertegenwoordigt.’ De juistheid van dit beginsel was niet te loochenen. Een verkiezing door districten zou dan alleen redelijk zijn, wanneer het algemeen belang niet meer was dan de som van een aantal districtsbelangen, en indien werkelijk ieder der districten een bijzonder en eigen belang had dat vertegenwoordigd diende te worden. Maar niemand die dit beweerde; integendeel, allen waren het volkomen eens, dat ieder vertegenwoordiger geen bijzonder district maar het geheele volk als eenheid vertegenwoordigen moest. Ook heeft men het later altijd voor een beleediging gehouden, indien men een volksvertegenwoordiger tegenwierp, dat hij ijverde in het belang van het district, waaruit hij was afgevaardigd.

Met dat al heeft men echter op de waarschuwing der Heeren Koopmans en Beijerman geen acht geslagen, en het plan door hen aan de hand gedaan, niet eens in ernstige overwe-

ging genomen. Bij de beraadslaging over de Grondwetsherziening en over de Kieswet in de Kamers is, zoover ik mij herinner, over zulk een wijs van verkiezen niet eens gesproken. Het stelsel. dat overal, in alle constitutioneele staten in gebruik was, werd ook in ons land zonder nadenken ingevoerd. Het heeft thans lang genoeg gediend om uit de ervaring beoordeeld te worden. Men kan niet ontkennen dat de gevolgen, door de schrijvers der brochure voorzien, zich werkelijk doen gevoelen. Wel is het provincialisme, waarvoor zij vreesden, door strijdige oorzaken gelukkig onderdrukt, en het particularisme heeft zich slechts bij enkele gelegenheden, vooral bij het stemmen over publieke werken, ten nadeele van het algemeen belang getoond. Maar de plaatselijke invloeden hebben op de keus der vertegenwoordigers doorgaans heilloos gewerkt. Niemand kan het zich ontveinzen, dat zeer vele, zoo niet de meeste der sedert 1848 gekozenen aan het Nederlandsche volk volslagen onbekend waren, toen zij in hun district voor het eerst in aanmerking kwamen, en dat sommige zich vervolgens juist niet als de meest geschikte vertegenwoordigers van het volk hebben doen kennen. Naar het mij voorkomt heeft de Arnhemsche Courant (in een reeks van artikelen in November 1866) de treurige gevolgen van ons kiesstelsel zeer juist en zonder overdrijving beschreven. Ik geloof niet beter te kunnen doen dan het voornaamste van hetgeen zij heeft gezegd, hier over te nemen.

> Het algemeen en ook door onze Grondwet aangenomen stelsel om voor de keuze zijner afgevaardigden het land in kiesdistricten te verdeelen, waarvan elk slechts een breuk van het geheel der Vertegenwoordiging levert (1/75 of 2/75 of hoogstens 5/75) is voor een groot deel de oorzaak der ongelegenheden, waarover men thans zoozeer klaagt. De verdeeling zelve in kiesdistricten is uit den aard der zaak altoos min of meer willekeurig. De gemeente is een natuurlijke, het kiesdistrict is een kunstmatige, een fictive eenheid. Het is een zamenstelling van gemeenten tot een bedrag van 45,000 zielen of het veelvoud daarvan. Naarmate de bevolking toe- of afneemt, worden nieuwe gemeenten bijgeteld of oude afgetrokken. De nadeelen van dit stelsel vallen in het oog: kiezers die geenerlei betrekking tot elkander hebben, die dus niet met elkander in aanraking en overleg kunnen komen, waartusschen, omdat zij dikwerf niet in rigting overeenstemmen, geene zamenwerking mogelijk is, worden als makke schapen in

> een perk, zamen gedreven om te laten blijken welke hunne gemeenschappelijke overtuiging is. Is de meerderheid der kiezers ééne rigting toegedaan en bestaat er bij hen aansluiting, dan is de stem der minderheid geheel krachteloos, en er behoort een soort van heldhaftigheid toe te komen stemmen, met de voorwetenschap dat dit nutteloos protest door de tegenpartij slechts als een blijk harer meerdere populariteit zal geëxploiteerd worden.....
> Ons kiesstelsel heeft bovendien de strekking om kleine meerderheden hier en daar te vormen, die soms groote verspreide minderheden beletten ook hare mannen naar de vertegenwoordiging af te vaardigen. Hierdoor ontstaan kunstmatige meerderheden die soms feitelijke meerderheden smoren. Onder ons stelsel kan het gebeuren, dat op een man in verschillende kiesdistricten het dubbel, ja drie of viermalen het aantal stemmen worden uitgebragt van een ander die met groote meerderheid gekozen is, en dat evenwel de eerste het zelfs niet tot herstemming kan brengen en van het Parlement blijft uitgesloten. Waarom? Omdat gene de man van het district, de lokale celebriteit is, terwijl deze aanhangers heeft die door het gansche land verspreid zijn. Dat dit gebeuren kan, is de veroordeeling van het stelsel.

Mij dunkt, de schrijver van het bovenstaande heeft het hoofdgebrek van het stelsel, waaruit al het overige kwaad voortvloeit, met juistheid aangewezen. In de kiesdistricten worden kleine meerderheden gevormd, die beletten dat de meerderheid van het geheele volk zich doet gelden. De mannen, die bij de meerderheid van het volk het hoogst staan aangeschreven, zijn niet dezelfde die in de districten door de meerderheid der daar wonende kiezers benoemd worden. De vertegenwoordigers, dus gekozen, zijn uit dien hoofde niet altijd ware volksvertegenwoordigers; zij zijn dikwerf vertegenwoordigers van een district, dat slechts een fictieve eenheid is. Ik stem het den scherpzinnigen schrijver toe, dat daarom alleen het stelsel reeds veroordeeld is. Een kiesstelsel, dat een vertegenwoordiging levert verschillend van de ware volksvertegenwoordiging, is in strijd met het wezen der zaak, en mag niet blijven voortbestaan. Zoo oordeelen dan ook mannen van gezag, om er één te noemen, de heer Mr. G. Van Oosterwijk, Griffier der Staten van Gelderland, een onzer meest geachte schrijvers over staatsrecht[1].

1 Zie Weekblad voor de burgerlijke administratie, Juli en Augustus 1869.

Maar de veroordeeling van het stelsel der kiesdistricten is niet tevens de rechtvaardiging van het stelsel, hetwelk ons, in de plaats er van, door den schrijver in de Arnhemsche Courant en door Mr. Van Oosterwijk wordt aangeprezen: het stelsel van één district, dat het geheele land zou omvatten. Hoezeer ik instem met de klachten over het bestaande, met de aanprijzing van het daartegenovergestelde kan ik mij geenszins vereenigen. Zoo weinig, dat, als ik slechts tusschen deze beide te kiezen had, mijn keus zich vestigen zou op het tegenwoordige stelsel, hoe gebrekkig het ook is.

Immers, thans wordt de meerderheid van het geheele volk verhinderd zich in haar volle kracht te doen gelden; maar dan, onder het stelsel dat ons wordt aanbevolen, zou de meerderheid zich doen gelden ver boven haar wezenlijke kracht: zij zou de minderheden van allen invloed verstoken kunnen houden, tenzij die minderheden zich aaneensloten en een nieuwe kunstmatige meerderheid vormden, die dan op haar beurt de wezenlijke meerderheid tot zwijgen zou kunnen brengen. Thans, nu de meerderheid des geheelen volks in sommige districten de minderheid heeft, kunnen de richtingen, die slechts door een minderheid onder het volk worden gevolgd, zich nog soms bij toeval doen vertegenwoordigen. Dan zou de meerderheid, zoo zij het wilde (en zij zou het willen althans in tijden van spanning en hartstocht) haar tegenpartij van de vertegenwoordiging volkomen kunnen uitsluiten.

Wij behoeven ons hier niet met gissen te behelpen; de ondervinding spreekt luide genoeg. In de gemeenten worden de raadsleden gekozen zonder indeeling in districten, dus overeenkomstig het stelsel dat nu ook voor het kiezen der volksvertegenwoordiging gevolgd zou worden. In de groote steden wordt als het ware de proef genomen, waaruit de werking van het stelsel blijken kan. En wat zien wij er gebeuren? De richtingen, die slechts door minderheden worden gevolgd, worden slechts bij gedoogen of wegens tijdelijke onverschilligheid der meerderheid vertegenwoordigd, en niet door de mannen die zij bij voorkeur haar vertrouwen schenken, maar door dezulken die het meest in den smaak der meerderheid vallen. Zoo worden bijna nergens de ultramontanen vertegenwoordigd, tenzij men ze vertegenwoordigd wil achten door katholieken, die hun politieke beginsels niet zijn toegedaan. En zoo gaat het niet alleen met de ultramontanen. Ik wijs, één voorbeeld

uit vele, op hetgeen onlangs, bij de laatste verkiezing, in de hoofdstad is gebeurd. Er trad daar onder anderen een raadslid af, die ook door zijn tegenpartij geprezen werd als ‘de meest bekwame tegenstander van hare beginselen,’ als ‘een in zeker opzicht kolossale en in alle gevallen merkwaardige figuur’[1]. Hij verkreeg bij de stemming nog eenige stemmen meer dan de volstrekte meerderheid, maar minder toch dan de candidaten der tegenpartij, en dus was hij niet herkozen. Zeker, men kan het de meerderheid niet euvel duiden, dat zij haar stem niet gaf aan een bekwamen en daarom geduchten tegenstander van hetgeen zij wenschelijk achtte. Maar aan den anderen kant is het toch zeer te betreuren, dat de minderheid beroofd werd van haar bekwaamsten woordoverder. De beraadslaging verliest daardoor van haar waarde; de gemeenteraad beantwoordt minder aan zijn roeping. En dat niet door de schuld van de meerderheid of van de minderheid der kiezers, maar door de eigenaardigheid van het kiesstelsel. Wat zou er dan worden van de vertegenwoordiging des volks, indien voor haar verkiezing dat zelfde stelsel werd aangenomen? De gemeenteraad, de volksvertegenwoordiging zijn beraadslagende lichamen. Dat hun besluiten eindelijk bij meerderheid van stemmen worden vastgesteld, niets natuurlijker. Indien men niet wil dat de meerderheid de wet stelt, moet men zich houden aan de gebruiken van den Poolschen rijksdag, waar eenstemmigheid gevorderd en niet dan door geweld verkregen werd. Maar wat bij het opmaken van besluiten noodzakelijk is, is niet noodig bij het samenstellen eener raadplegende vergadering; integendeel, daarbij moet voor de vertegenwoordiging der minderheden evenzeer als der meerderheid worden gezorgd. Indien het juist was wat de Heer Van Oosterwijk onlangs beweerd heeft: ‘dat de volksvertegenwoordiging de uitdrukking behoort te zijn der gezindheid van de meerderheid van het tot verkiezen bekwaam verklaarde volk’, zou zeker de door hem aanbevolen wijs van kiezen de meest geschikte zijn. Maar ik ontken de juistheid van zijn beginsel. Een volksvertegenwoordiging moet, om aan haar naam en wezen te beantwoorden, niet slechts de meerderheid maar ook de minderheden, ieder naar mate van haar kracht en beteekenis, vertegenwoordigen. Kernachtig is dit uitgedrukt

1 Zie het bericht uit Amsterdam in de N. Rotterdamsche Courant van 25 Juli 1869.

door Guizot: ‘Le but du gouvernment représentatif n'est atteint que par le triomphe de la vraie majorité, la minorité constamment présente et entendue. Si la majorité est déplacée par artifice, il y a mensonge. Si la minorité est mise d'avance hors de combat, il y a oppression. Dans l'un ou l'autre cas le gouvernement représentatif est corrompu’[1].

Het verdient opmerking, dat die gelukkige uitwerking der indeeling in kiesdistricten, het toelaten van eenige vertegenwoordiging der minderheden, waarom het stelsel in onzen tijd vooral aanbevelenswaardig schijnt, oorspronkelijk door de ontwerpers geenszins bedoeld was. De revolutionairen, die in Frankrijk en in Nederland het stelsel van districten hebben ingevoerd, bedoelden zeker allerminst in de nationale vergadering hun tegenpartij te doen vertegenwoordigen. Overtuigd dat hetgeen zij geloofden het eenige ware en goede was, wenschten zij de tegenspraak van de voorstanders der oude begrippen niet eens te hooren. Onze constitutie van 1798 vorderde van de stemmers in de Grondvergaderingen en van de kiezers in de Districtvergaderingen een verklaring van dezen inhoud: ‘Ik beloof dat ik in al de benoemingen, die ik heden doen zal, niemand stemmen zal dien ik geloove een aanhanger van het stadhouderlijk of foederatief bestuur of voorstander van aristocratie of regeringloosheid te zijn.’ Alleen dus aanhangers van de revolutie en de daaruit geworden orde van zaken mochten het volk vertegenwoordigen; men zorgde dat de kiezers uitsluitend naar de meerdere of mindere geschiktheid der candidaten van een en dezelfde richting te vragen hadden. Het stelsel ging uit van de onderstelling, dat de overgroote meerderheid eensgezind was, en kon daarom gerust zoo veel kiesdistricten verordenen als het dienstig oordeelde; indien allen van dezelfde denkwijs waren, deed het er weinig toe hoe zij gedeeld en gegroepeerd werden: altijd zouden het gelijkgezinden zijn die te zamen stemden.

De tijden zijn sedert veranderd en de toestanden insgelijks. Eensgezindheid wordt thans bij de kiezers niet ondersteld en niet gevorderd. De wetgever weet dat zij niet bestaat, dat er over den aard van het volksbelang en de middelen om het te bevorderen de meest uiteenloopende gevoelens worden gekoesterd,

1 Histoire des origines du gouvernement représentatif, XVIe leçon.

en hij erkent dat elk van deze recht heeft om zich uit te spreken en, zoo het kan, bij de regeering te laten vertegenwoordigen. De indeeling in kiesdistricten, die oorspronkelijk was ingevoerd omdat men de minderheid door andere middelen had uitgesloten, en onderstelde dat bij de meerderheid geen verschil van gevoelen bestond, - dat stelsel wordt thans nog behouden om redenen die met die onderstelling en bedoeling der ontwerpers lijnrecht in strijd zijn: omdat men er namelijk een geschikt middel in ziet om, nu er zoo veel verschil van inzicht bestaat, de minderheden in de gelegenheid te stellen van zich althans eenigermate te doen vertegenwoordigen.

Niemand die deze bedoeling niet toejuicht. Het is echter de vraag of de oude inrichting voor de nieuwe bedoeling het meest geschikt is. Het kan gebeuren dat een werktuig aan een geheel ander doel dan waarvoor het bestemd was uitmuntend voldoet. Hebben wij hier inderdaad met zulk een zeldzaam geval te doen? Een ieder die op den aard der klachten let, welke over ons kiesstelsel worden aangeheven, zal het moeten betwijfelen. Immers er wordt juist het luidst geklaagd, dat sommige denkwijzen zich tegenwoordig volstrekt niet, andere zich niet overeenkomstig het aantal van haar aanhangers, kunnen doen vertegenwoordigen. - Maar, eer wij verder gaan, zal het noodig zijn de grieven, die hier te lande en elders tegen het algemeen aangenomen stelsel worden ingebracht, meer in de bijzonderheden te beschouwen.

In de eerste plaats hooren wij klagen, dat in de districten uitsluitend de meerderheid, en de minderheid volstrekt niet, vertegenwoordigd wordt. Of kan iemand gerekend worden vertegenwoordigd te zijn door den afgevaardigde van zijn district, wiens verkiezing hij tot het laatste toe bestreden heeft, en die in de Kamer spreken en ijveren zal voor hetgeen hij verderfelijk acht? Gesteld dat in alle districten de aanhangers van dezelfde gezindheid in de minderheid waren, dan zouden die allen, hoe na hun aantal bij dat der meerderheid kwam, volstrekt niet vertegenwoordigd wezen. Alleen omdat toevallig de gezindheid, die in het ééne district de minderheid heeft, de meerderheid uitmaakt in een ander, weegt de uitsluiting hier tegen de uitsluiting daar op. Doch slechts eenigermate. Het is er verre van af dat iedere denkwijs juist in zooveel districten de meerderheid heeft, als vereischt wordt om haar zooveel vertegenwoordigers te bezorgen als zij, wegens het getal van

haar aanhangers door het geheele land, recht zou hebben te kiezen. Daarom meten dan ook de partijen na den afloop der verkiezingen haar kracht niet af naar het aantal vertegenwoordigers van haar kleur, die zij gekozen hebben gekregen, maar naar het aantal stemmen, die door het geheele land op haar candidaten zijn uitgebracht. Na den afloop der laatste verkiezingen in Frankrijk troostte zich de oppositie over de vele nederlagen, die zij had geleden, met de opsomming van het enorm getal stemmen dat de onafhankelijke candidaten in het geheele land hadden bekomen. Zij rekende uit dat zij wel geen derde van de gekozenen, maar niet veel minder dan de helft der kiezers aan haar zijde had. Eveneens hebben de conservatieven hier te lande beweerd, dat zij en hun geallieerden bij de jongste verkiezingen wel geslagen zijn, maar alleen ten gevolge der ongunstige indeeling in districten, dewijl toch op hun vrienden het grootste getal stemmen door het geheele land zou zijn uitgebracht. En, wat er ook van die beweringen moge zijn, te ontkennen is het niet, dat men door een handige schikking der districten de partij, die men begunstigen wil, wel eenige vertegenwoordigers meer kan bezorgen, dan haar rechtens, in evenredigheid tot het getal van haar aanhangers, zou toekomen.

Alleen de meerderheid van het district wordt dus door zijn afgevaardigde vertegenwoordigd. Het kan zelfs gebeuren dat de verkozene niet eens de meerderheid voor zich heeft. Want er bestaan hier te lande niet slechts twee, maar stellig vier partijen. Drie van deze zijn tegenover de vierde, die verre de machtigste is, verbonden. Liever dan den liberaal gekozen te zien, stemmen conservatieven en ultramontanen den antirevolutionair, met wiens denk- en handelwijs zij echter volstrekt niet gerekend willen worden in te stemmen.

Dat is misschien nog het jammerlijkste wat uit onze wijze van verkiezing voortvloeit: die coalitie van tegenstrijdige partijen bij de stembus. De kleine partijen, die den doorslag kunnen geven, stellen haar voorwaarden aan den candidaat, wiens verkiezing van haar afhangt. Wij hebben voor eenige jaren gezien, hoe bij de stembus ‘als al het overige wegsmelt in de zucht naar levensbehoud’ van den candidaat in doodsnood een verklaring werd gevergd, die niet wezenlijk van een belofte verschilde, en in strijd was met de antecedenten van een geheel parlementair leven. Thans hooren wij weêr de cene partij aan de andere zeggen: stem heden voor mijn man

in de Haarlemmermeer, dan en anders niet stem ik morgen voor den uwen in Alkmaar. En dat hoewel de contractanten, slechts ten opzichte van een enkel belang eenstemmig zijn, maar overigens lijnrecht tegen elkander over staan.

Bij de verkiezingen is op deze wijze alles ondergeschikt geworden aan de overwinning van de partij of van de coalitie. De keus van den persoon staat daarbij verre achter. Die keus wordt doorgaans overgelaten aan enkelen. Een kiesvereeniging, meestal uit weinige leden bestaande, bepaalt wie de candidaat der partij zal zijn, en op dezen hebben dan al de partijgenooten te stemmen, tenzij ze door verbrokkeling van stemmen de tegenpartij in de hand willen werken. Weêrkeerig heeft de kiesvereeniging te letten op den smaak der kiezers, niet alleen op dien van haar erkende volgelingen, maar ook op dien der weifelaars, die nu eens met haar dan weêr met haar tegenpartij stemmen, al naar de een of de andere candidaat hun bevalt. De kiesvereeniging kan dus niet vragen: wie is de bekwaamste vertegenwoordiger van onze beginselen? Zij moet vragen, wie heeft van al die in aanmerking komen de meeste kans? wien van onze politieke vrienden kunnen wij er ‘doorhalen’? Ongelukkig kan men in vele districten een staatsman van vaste beginsels en van een onbuigzaam karakter er niet doorhalen; want zoo iemand heeft te veel stellige tegenstanders. Een gematigd man, bekend en bevriend in de streek, van wien men weinig weet en van wien dus velen iets mogen hopen, is daar de candidaat, met wien men de meeste kans heeft. Na de Aprilbeweging kostte het veel moeite om Thorbecke gekozen te krijgen; Thorbeckianen ging gemakkelijker. Een paar jaren later werden wel nog Groenianen herkozen, maar Groen van Prinsterer niet.

Wij roeren daar een ander groot gebrek van ons stelsel aan een partij, die de neêrlaag lijdt, behoudt soms haar niets beteekenende leden en verliest daarentegen haar beste woordvoerders, haar hoofden. Dat hangt enkel van het toeval af. Zoo zijn bij voorbeeld in Engeland, tijdens den oorlog met China, juist Cobden en Bright om hun tegenstand tegen Palmerston en tegen de oorlogspartij niet herkozen. In Frankrijk heeft het dit jaar weinig gescheeld of Thiers en Favre waren gevallen; de hoofden eener partij, die aanhangers bij duizenden telt, zouden uit de volksvertegenwoordiging zijn uitgesloten, terwijl een goed getal van volgelingen zitting kreeg. Zoo gaat het overal.

Ook bij ons mag men vragen, of het wel de minst verdienstelijke leden van de conservatieve partij zijn, die bij de laatste verkiezing uit de Kamer zijn geraakt?

Daarentegen verliest nooit een vertegenwoordiger zijn plaats, omdat hij getoond heeft onbekwaam of ongeschikt te zijn. Uit vrees voor versnippering van haar stemmen en daardoor mogelijke overwinning van haar tegenpartij, herkiest iedere partij altijd haar aftredenden vertegenwoordiger. Immers zoo men hem laat vallen en een ander stelt, krijgt men zijn persoonlijke vrienden tegen zich, en loopt gevaar den candidaat der tegenpartij te zien verkiezen. Dat nooit. Dus de onbekwame maar weêr gesteld: al redeneert hij slecht, hij stemt toch goed. Stemde hij slecht en redeneerde hij bondig, dan was het een ander geval.

Onder deze omstandigheden is het bijna onmogelijk een nieuwe partij te vormen en in de Kamer vertegenwoordigd te krijgen. Hoeveel aanhangers over het geheele land moet een gezindheid wel tellen, eer zij in één district de meerderheid uitmaakt! De politieke richting van het *Journal des Débats*, heeft zeker talrijke aanhangers in Frankrijk en het volste recht om vertegenwoordigd te worden; toch is het niet gelukt een enkel van haar woordvoerders, noch Laboulaye noch Prévost-Paradol, gekozen te krijgen. In Engeland heeft John Stuart Mill een groot getal vereerders en volgelingen; bij de laatste verkiezing is hij te Westminster geslagen en nergens elders gekozen. Onder ons zijn er zeker honderden zoo niet duizenden, die de richting zijn toegedaan in de vorige Kamer door de Heeren de Bosch Kemper en Pijnappel vertegenwoordigd; maar in niet één district hebben zij de meerderheid, en het gevolg is dat de concilianten bij de jongste verkiezingen uit de Kamer geweerd zijn.

Ziedaar eenige der nadeelige uitwerkingen van ons kiesstelsel, die, dunkt mij, voldingend bewijzen, dat de indeeling in kiesdistricten niet dan zeer gebrekkig voldoet aan het doel, waartoe zij wel niet oorspronkelijk is ingevoerd, maar waartoe zij toch thans voornamelijk behouden wordt, namelijk om de verschillende partijen in de Kamer te doen vertegenwoordigen.

Zoo rijst van zelf de vraag bij ons op: Zou er geen middel te bedenken zijn om dat doel zekerder en volledíger te bereiken?

Eer wij deze vraag trachten te beantwoorden, willen wij ons

het doel dat wij beoogen, nog duidelijker voor den geest roepen. Hoe wenschen wij tegenwoordig dat een volksvertegenwoordiging samengesteld zij; voor welke taak moet zij berekend wezen?

Ik vind het algemeene gevoelen dienaangaande voortreffelijk uitgedrukt door John Stuart Mill, in zijn geschrift *On Representative Government*. Na eerst te hebben aangewezen hoe ver zich de invloed der volksvertegenwoordiging op de regeering behoort uit te strekken, vervolgt hij aldus:

> Bovendien heeft het Parlement nog een andere, nauwelijks minder gewichtige taak te verrichten. Zij moet namelijk 's volks Bureau van Klachten en Congres van Denkwijzen zijn: een strijdperk waarin niet slechts het gevoelen van de natie in 't gemeen, maar het gevoelen van elk deel der natie in het bijzonder, en zooveel doenlijk het gevoelen van elk uitstekend man zich uitspreken en andersdenkenden tot wederlegging uitdagen kan; waar ieder burger zeker is iemand te vinden, die, beter dan hij zelf zou kunnen, zijn gevoelen zal uitspreken, niet slechts ten aanhoore van vrienden en geestverwanten, maar in het aangezicht van tegenstanders om het aan hun bestrijding ter toets te brengen; waar zij, die overstemd worden, toch moeten erkennen dat hun meening ten minste gehoord en overwogen is, en niet verworpen uit enkel overmoed, maar om redenen die aan de meerderheid overtuigend voorkwamen; waar iedere partij haar krachten kan monsteren en zich genezen van alle illusie, die zij zich omtrent het getal van haar aanhangers mocht hebben gemaakt; waar de meening die onder het volk het algemeenst is, zich werkelijk als de machtigste voordoet, en haar kracht slechts behoeft te vertoonen, niet eens aan te wenden, om de regeering tot toegeven aan haar verlangen te bewegen; waar staatslieden veel stelliger en zekerder dan aan eenig ander teeken kunnen te weten komen, welke meeningen en krachten onder het volk veldwinnen en welke verminderen, ten einde daarnaar hun maatregelen niet slechts overeenkomstig de behoeften van het oogenblik te nemen, maar tevens in de richting, waarin het volk zich blijkbaar voortbeweegt.

Vergis ik mij, of is het ideaal, dat Mill ons hier teekent, inderdaad het toonbeeld dat wij allen zoo na mogelijk verwezenlijkt wenschen te zien? De schrijver in de Arnhemsche Courant, die de nadeelen van ons tegenwoordig stelsel zoo

juist heeft aangewezen, stelt aan een goede vertegenwoordiging nagenoeg dezelfde eischen. Hooren wij ook hem.

> In de Vertegenwoordiging moet zich de stem van het land doen hooren, niet de stem eener enkele partij, eener enkele rigting, maar van alle partijen en alle rigtingen die eene openbare meening vormen, die een algemeen inzigt, een algemeenen wensch uitdrukken, al is het juist niet het inzigt en niet de wensch van de groote meerderheid. Ook de minderheden moeten zich kunnen uiten en doen hooren, deze minderheden namelijk die eene publieke opinie en niet eene loutere individuele uitdrukken.

Hoe zeer verschilt zulk een vertegenwoordiging, zoo als onze tijdgenooten ze wenschen, van die welke onze voorouders in 1798 zochten samen te stellen, en waaruit zij alle orangisten, aristocraten, federalisten, in één woord allen die van de meerderheid verschilden, op het zorgvuldigst weerden! Geen wonder, zoo het kiesstelsel, dat zij invoerden om hun doel te bereiken, voor ons oogmerk niet meer deugt.

In den laatsten tijd zijn er dan ook allerlei plannen tot hervorming van het verouderde stelsel aan de hand gedaan. De lezers van dit Tijdschrift zullen de voornaamste kennen uit het volledige en kritische overzicht, dat de Heer Mr. Reiger in een vroegeren jaargang van De Gids (November, 1866) er van gegeven heeft. Wij behoeven ze niet op nieuw te bespreken; slechts aan één wil ik herinneren. Verreweg den meesten bijval heeft het plan gevonden, dat Thomas Hare, een Engelsch jurist, heeft voorgesteld. Het is niet slechts door Mill onvoorwaardelijk aangeprezen, maar ook door Fransche en Duitsche publicisten als een heugelijke ontdekking begroet, en door Robert von Mohl met het ei van Columbus vergeleken. Wie de eigenaardigheden van dit plan wil leeren kennen, en tegen het lezen van het nog al lijvige boek, waarin de auteur het heeft ontvouwd, mocht opzien, kan niet beter doen dan het opstel van den Heer Reiger herlezen. Voor mijn doel is het genoeg, dat ik de hoofdtrekken van het stelsel in het geheugen mijner lezers terugroep.

Hare betreurt het dat in het parlement partijen heerschen en dat er voor individueele gevoelens, voor zelfstandige en onafhankelijke karakters, zoo weinig plaats is. Hij meent dat de vertegenwoordiging uit dien hoofde geen volledige, geen

juiste vertegenwoordiging des volks is. Hij schrijft dien treurigen toestand vooral aan het kiesstelsel toe, en bepaaldelijk aan de indeeling in kiesdistricten, die in Engeland nog wel in naam overeenkomstig het middeneeuwsche stelsel een vertegenwoordiging van graafschappen en van steden is, maar werkelijk sedert de Reform van 1832 meer en meer nadert tot een vertegenwoordiging van ongeveer even groote districten, naar het voorbeeld van het vaste land. Hij wil die indeeling daarom opheffen, maar niet om al de vertegenwoordigers door al de kiezers te laten kiezen, zooals bij ons is voorgesteld, maar om de kiezers zich vrij en naar eigen goeddunken tot afdeelingen te laten groepeeren, die ieder één vertegenwoordiger mogen benoemen. Er komen dus in de plaats der geographische kiesdistricten zooveel kiezersafdeelingen als het Lagerhuis leden telt, elk bestaande uit een zeker getal kiezers, dat verkregen wordt door het bedrag der kiezers van alle districten te deelen door het aantal leden dat gekozen moet worden.

Brengen wij het plau van den Engelschen auteur op onze toestanden over. Wij krijgen dan 80 kiezersafdeelingen, omdat onze Tweede Kamer 80 leden telt. Het getal kiesgerechtigden bedraagt ongeveer 100,000; stellen wij dat daarvan 80,000 aan de verkiezing deelnemen, dan krijgen wij (dit getal gedeeld door het getal vertegenwoordigers) 80 afdeelingen, ieder van 1000 kiezers. Elke candidaat, die door 1000 kiezers in het geheele land gestemd wordt, is derhalve verkozen. Het ideaal van dit stelsel zou zijn, indien juist 80 staatslieden door evenveel duizendtallen van kiezers tot vertegenwoordiger werden begeerd: dan zou een ieder vertegenwoordigd worden door den man naar zijn hart. Maar dit ideaal zal wel nooit worden verwezenlijkt. Sommige algemeen geëerde staatslieden zullen veel meer dan 1000 stemmen verwerven. Daarentegen zal het aantal van hen, die er 1000 verwerven, veel minder dan 80 bedragen. Hoe in dat geval te handeleu? Het eerste bezwaar is het gemakkelijkst uit den weg te ruimen. Aan de kiezers wordt vergund niet maar één naam, maar zooveel namen als zij willen, op hun stembiljet te plaatsen. Heeft dan hun n°. 1 reeds de vereischte 1000 stemmen verworven, als hun biljet aan de beurt komt, zoo wordt die naam geschrapt en komt n°. 2 bovenaan; is ook deze van de noodige 1000 stemmen al voorzien, dan komt n°. 3 in zijn plaats, en zoo vervolgens, totdat eindelijk een, die nog niet gekozen was, de stem bekomt.

Op deze wijs gaat zij in geen geval verloren, maar komt te stade aan iemand, die wel niet in de eerste plaats, maar toch na een of meer anderen door den kiezer als vertegenwoordiger gewenscht werd. Het behoeft niet gezegd, dat de volgorde, waarin de biljetten worden gedépouilleerd, thans een zaak van belang is: stel dat A. op 2000 biljetten bovenaan staat, en op 1000 van deze in de tweede plaats B., op de 1000 andere C., dan hangt het van de volgorde, waarin de biljetten in handen worden genomen, af, of B., dan wel C. nevens A. verkozen is. Daaromtrent zijn echter billijke regels te stellen.

Het andere bezwaar is niet zoo gemakkelijk op te lossen. Stellen wij dat 50 candidaten het vereischte getal van 1000 stemmen bekomen hebben, maar dat er voor de 30 overige vacaturen op een groot aantal candidaten ongenoegzame getalen zijn uitgebracht. Wie van dezen zal men dan voor verkozen houden? Hen, antwoordt Hare, die op de meeste der overblijvende stembriefjes in de eerste plaats voorkomen. Het is duidelijk dat op deze wijs het bezwaar geenszins is weggenomen. Want sommige vertegenwoordigers zullen dan door veel minder dan 1000 kiezers worden gewild, en een niet onaanzienlijk getal kiezers zal onvertegenwoordigd blijven. Een betere oplossing heeft echter noch Hare noch een zijner vrienden kunnen bedenken.

Een aantal andere zwarigheden zijn te maken en zijn werkelijk gemaakt tegen vele bijzonderheden van het stelsel, die wij, hoe gewichtig zij ook zijn, onvermeld laten. Wij bepalen ons tot het wezen van de zaak. Tegen het plan in zijn geheel is hoofdzakelijk het volgende ingebracht.

Het stelsel is te ingewikkeld; een gewoon kiezer kan het niet begrijpen. - Toegegeven, antwoordt Hare; maar het is slechts ingewikkeld voor den stemopnemer; de kiezer heeft niets te doen, dan de namen van staatslieden, door wie hij vertegenwoordigd wenscht te worden, op te schrijven in de volgorde waarin hij ze wenscht. Een locomotief is ook een samengestelde machine, maar de reiziger, die in den trein plaats neemt, heeft daar geen last van; en het zou onzinnig zijn op dien grond de locomotief als middel van vervoer af te keuren. Zoo is het ook met mijn plan: de stemopnemer moet goed kunnen rekenen en opmerkzaam wezen; maar dit bewijst niets tegen de bruikbaarheid van het stelsel. - Het antwoord is snedig, maar voldoet niet. De reiziger weet waar de locomotief hem heenbrengt; de kiezer is niet zeker aangaande de uitkomst, waartoe

hem de nieuwe wijs van stemmen brengen zal. Hare bedenkt niet, dat een kiezer doorgaans voor slechts weinige staatslieden persoonlijke voorkeur gevoelt; wanneer hij er een of meer genoemd heeft, is hij aan het eind, en dan is het hem onverschillig wie verder gekozen wordt, mits het iemand zij die zijn staatsbegrippen is toegedaan. Mill erkent de waarde dezer tegenwerping en ziet daarin een ernstig bezwaar tegen Hare's stelsel; hij vreest dat de kiezers, achter een paar namen waaraan zij hechten, onnadenkend de een of andere partijlijst zullen overschrijven. En het hoofddoel van Hare was juist om de kracht der partijen te breken ten behoeve van individueele gevoelens.

Dit doel wordt echter door een ander veel gewichtiger bezwaar bijna zeker verijdeld. Hoe nauwer een partij aaneengesloten is, hoe volgzamer zij is jegens haar hoofden, des te meer zal zij bij deze wijs van stemmen haar voordeel kunnen doen. Wie buiten partijverband stemt, loopt gevaar dat zijn candidaat niet zooveel stemmen bekomt als noodig is om, zij het dan ook bij betrekkelijke meerderheid, verkozen te worden, en het kan dus licht gebeuren dat hij zijn stem wegwerpt. Maar wie de lijst eener partij overschrijft, vermijdt dit gevaar. Stel dat 40,000 kiezers dezelfde lijst op hun biljet overnemen; dan wordt eerst n°. 1 wegens de eerste 1000, dan n°. 2 wegens de tweede 1000 stemmen verkozen verklaard, en zoo vervolgens tot n°. 40 toe; geen enkele stem mist haar doel. Het eenige gevaar, dat een dus aaneengesloten partij loopt, is, dat eenige stemmen die boven de 40,000 op een 41sten candidaat worden uitgebracht, ontoereikend blijken te zijn en dus verloren gaan; maar overigens werkt haar kracht zoolang zij strekt. Dat dit werkelijk het geval is, kan zelfs Hare niet ontkennen; maar hij tracht zich en ons te troosten met de hoop, dat de kiezers te onafhankelijk zullen zijn om zoo slaafs de lijsten te volgen, die eenige partijhoofden hun voorschrijven. Een schrale troost voorwaar! Immers het is voldoende dat ééne partij zich zoo gesloten en gedisciplineerd betoont om de andere tot navolging bijna te noodzaken. En dan zou het kwaad, dat Hare verhelpen wil, nog veel verergerd zijn. De partijen, niet meer verdeeld in districten, maar onder één centraal bestuur gebracht, zouden onder nog veel strenger tucht geraken dan ooit te voren.

De groote fout, waaraan mijns inziens de plannen van Hare en Mill lijden, ligt hierin, dat zij niet uitgaan van de bestaande toestanden, van de natuurlijke neigingen der kiezers en in het

algemeen der staatsburgers van onzen tijd. Hun ontwerpers hebben, te recht of te onrecht, een afkeer van gesloten partijen, zij verlangen een personeele vertegenwoordiging, en zij willen nu zulk een vertegenwoordiging bij de wet verordenen. Zij verliezen uit het oog, dat een wet niet in staat is om een neiging van hen, die zij beheerschen moet, willekeurig te veranderen; dat de wet zich plooit naar de gezindheid der menschen, niet omgekeerd de menschen zich schikken in de bepalingen eener wet die met hun neiging in strijd is. Partijen bestaan nu eens, en de kiezers toonen met der daad dat zij bij partijen hun stemrecht wenschen uit te oefenen. Het is geen gevolg van het bestaande kiesstelsel bij districten, dat zulke partijen zich hebben gevormd; het tegendeel is ons gebleken. Uit geheel andere oorzaken, buiten toedoen der kieswet, zijn de politieke partijen voortgekomen, en zij zullen in wezen blijven en blijven werken zoolang de redenen van haar bestaan voordturen. Zoolang zullen ook alle wetten, die haar opzettelijk over het hoofd zien en buiten rekening laten, worden verdraaid en misbruikt tot haar doel. Het is juist het hoofdgebrek van de tegenwoordige verkiezing bij districten, dat zij kiezers onderstelt die zoo weinig van elkander in zienswijs verschillen, dat allen door een en denzelfden persoon gevoegelijk vertegenwoordigd kunnen worden, terwijl toch het tegendeel in het oog springt. Vandaar dat elke verkiezing ontaard is in een strijd tusschen partijen, en dat de partij, die daarbij het onderspit delft, onvertegenwoordigd blijft. Dit noopt tot coalitie van onderling oneenige minderheden, tot transactie tusschen deze, tot het vragen van verklaringen van de candidaten, tot politieke immoraliteit. Slechts van enkele van deze schandalen zou de kieswijs van Hare ons verlossen. Het hoofdgebrek, het misbruiken van het stelsel tot doeleinden die het niet beoogt, zou voortduren.

Een goede wet moet in overeenstemming zijn met de begrippen en de toestanden van heden. De wetgever die doet als waren er geen politieke partijen, schijnt te meenen dat zij geen grond van bestaan hebben, dat zij toevallig en slechts voor het oogenblik zijn opgekomen en weldra weêr verdwijnen zullen. Wie durft echter zoo iets beweren en verwachten?

Een ieder erkent dat het bestaan van politieke partijen in onzen tijd noodzakelijk is, omdat er onder ons verdeeldheid in denkwijs en bedoeling bestaat. De staatsbegrippen, die sedert

de Fransche revolutie in Europa heerschen, en de instellingen die daaraan beantwoorden, worden door zeer velen als waar en heilzaam gewaardeerd, door vele anderen daarentegen afgekeurd en verre beneden de begrippen en instellingen van vroeger tijden gesteld. De protestantsche antirevolutionairen verfoeien den geest der revolutie en bevelen den terugkeer aan tot de begrippen, die sedert de kerkhervorming tot aan het eind der vorige eeuw in protestantsche landen en ook bij ons den staat hebben beheerscht. De katholieke antirevolutionairen of ultramontanen verfoeien èn revolutie èn reformatie, en prijzen met den syllabus de begrippen en toestanden van voor de kerkhervorming aan. Onder de voorstanders der moderne begrippen, die het eens zijn omtrent de beginsels, bestaat weêr over hun toepassing groot verschil: als liberalen en conservatieven staan zij tegenover elkander. Ziedaar reeds vier partijen, die niet door een kiesstelsel het eerst in de vertegenwoordiging verwekt, maar onder het volk door den natuurlijken loop der dingen ontstaan zijn. Zoolang zij bestaan, hebben zij recht om vertegenwoordigd te worden bij de regeering. Een parlement, waarin zij kunstmatig, door de werking der wet, verhinderd werden zich in haar kracht te toonen, zou niet wezen wat Hare en Mill verlangen dat het is, geen afspiegeling van het, in partijen verdeelde, volk.

In strijd met de letter der wet, waaronder wij leven, heeft zich ongemerkt in onze Tweede Kamer zulk een volksvertegenwoordiging naar partijen gevormd. Het is niet te loochenen, dat de leden der Kamer zich niet als afgevaardigden van de districten, waardoor zij benoemd zijn, maar als vertegenwoordigers van de partijen, wier candidaat zij waren, beschouwen. Nog onlangs, gedurende de afgeloopen zitting, kwam dit van zelf aan den dag. Kort na elkander legden twee afgevaardigden, een protestantsche en een katholieke antirevolutionair, verklaringen af niet slechts uit eigen naam, maar, zooals zij zich uitdrukten, ook ‘voor de rigting welke zij in de Kamer vertegenwoordigden’. Op die betuiging maakte een ander lid, een liberaal, opmerkzaam, en hij deed nadrukkelijk uitkomen, ‘dat niet ieder lid der Tweede Kamer meende voor zijn deel het geheele Nederlandsche volk (zooals de Grondwet voorschrijft) te vertegenwoordigen in al zijn verscheidenheden en schakeringen, maar dat er leden waren, die meenden dat zij een bepaalde kerkelijke rigting vertegenwoordigden.’ Dat viel niet tegen te spreken.

Maar evenmin was het te ontkennen, wat hem ten antwoord werd gegeven: ‘Alle verscheidenheden tegelijk te vertegenwoordigen, is niet mogelijk. Wanneer gij meent zelf geen rigting in de Kamer te vertegenwoordigen, maakt gij u schromelijke illusiën.’ Dit noopte tot een nadere verklaring: ‘Ik heb niet gezegd,’ zeide het liberale lid, ‘dat men niet namens een rigting mocht spreken; neen: ik heb gezegd, dat men hier geen *kerkelijke* rigting behoort te vertegenwoordigen.’ Tegen het vertegenwoordigen van een politieke richting door een volksvertegenwoordiger had dus niemand bezwaar. En met reden. Zoo de Grondwet dit verbood, zou zij het onvermijdelijke verbieden: niemand kan twee tegenstrijdige denkwijzen tegelijk vertegenwoordigen, zoo min als hij twee heeren tegelijk kan dienen.

Ziedaar juist het verschil aangewezen tusschen het vertegenwoordigen van districten en van partijen. Men kan gemakkelijk alle districten tegelijk vertegenwoordigen, onmogelijk alle partijen. Niemand zal het afkeuren, dat een staatsman zich ter zelfder tijd in twee districten candidaat stelt; maar wat zou men zeggen indien hij zich tegelijk aan twee partijen als vertegenwoordiger aanbood? Het gemeen landsbelang bestaat niet uit de som van de verschillende belangen der districten; het staat boven die plaatselijke belangen, en de districten hebben doorgaans niet eens een eigen belang. Iedere partij daarentegen heeft haar eigen zienswijs, en er bestaat buiten deze geen algemeene zienswijs van het gezamenlijke volk. Men kan dus wel het bijzondere belang van het district, waaruit men is afgevaardigd, ter zijde stellen voor het algemeen belang; maar zijn eigen zienswijs en die zijner partij te laten varen voor de zienswijs van allen is onmogelijk, want zulk een algemeene zienswijs bestaat niet. Daarom als de Grondwet voorschrijft, dat de Staten-Generaal het geheele Nederlandsche volk vertegenwoordigen, kan zij slechts bedoelen, dat ieder lid de algemeene belangen van het geheele volk en niet de bijzondere belangen van zijn committenten behartigen moet; geenszins dat hij het moet behartigen overeenkomstig de zienswijs van het geheele volk. De Grondwet kan niet geacht worden te vorderen wat onmogelijk is.

Het zijn deze gronden voornamelijk, waarop mijn oordeel herust: dat het kiezen bij districten aan onze toestanden en neigingen niet meer past, en vervangen behoort te worden door het kiezen bij partijen. Aan Hare komt mijns inziens de eer toe van den waren weg tot hervorming te hebben aangewezen.

In de plaats der geographische districten, die geen eenheid vormen en kiezers samenvoegen die niet samen kunnen stemmen, verlangt hij vrijwillige vereenigingen van eensgezinde kiezers. Daarin zie ik de kern van zijn stelsel; het overige, waartegen gegronde bedenkingen zijn ingebracht, acht ik slechts bijzaak. Met behoud van zijn hoofdgedachte stel ik dus aan een voor onzen tijd geschikt kiesstelsel de volgende eischen: dat het de bestaande partijen, zooveel mogelijk in evenredigheid aan haar krachten, door haar meest bekwame en geachte woordvoerders en leidslieden doet vertegenwoordigen; dat het den wedstrijd tusschen de partijen bij de stembus zoo onschadelijk mogelijk maakt, en dat het de partijen niet kunstmatig in het leven houdt, maar ongemoeid laat wegsterven zoodra de geest des tijds het meêbrengt.

Ik weet wel, dat het woord partij een slechten klank heeft, en dat ik, door er mij van te bedienen, gevaar loop van verkeerd begrepen te worden. Als men van partijen hoort gewagen, denkt men aan partijschap en partijdigheid. Een volksvertegenwoordiging naar partijen moet dus een oppervlakkig beoordcelaar, op den klank van het woord af, tegenstaan. Maar ik bedoel met partij een vereeniging van gelijkgezinde staatsburgers tot behartiging van het volksbelang naar hun eigenaardige zienswijs. Zulke vereenigingen zijn onmisbaar in een constitutioneelen staat, en vooral tot uitoefening van het kiesrecht, dat zonder vereeniging niet wel uit te oefenen is. De lezer overwege dus, of door een stelsel, als hetgeen ik thans in de hoofdtrekken ga schetsen, de ontaarding der partijen in factiën en het toenemen van partijschap en partijdigheid al dan niet bevorderd zou worden; maar hij ergere zich niet aan een woord, dat zoowel een goede als een kwade beteekenis heeft, en verwerpe niet lichtvaardig uit dien hoofde het geheele plan.

Ik behoef nauwelijks te zeggen dat ik de door mij geprezen hoofdgedachte van Hare wensch over te nemen. Ik hef de verdeeling in kiesdistricten op: het geheele volk vormt één district; één centraal bureau bestuurt het verkiezingswerk over het geheele land. Van wege dit bureau wordt zoo kort doenlijk voor den tijd der verkiezing aan elken kiesgerechtigde door het gemeentebestuur, waaronder hij woont, een brief bezorgd, waarin hem gevraagd wordt: of hij ditmaal met eenige erkende kiesvereeniging wil stemmen, en zoo ja, met welke; een lijst van de kiesvereenigingen, die door het bureau erkend zijn,

gaat daarbij. Wie op dien brief niet antwoordt, verklaart door zijn zwijgen dat hij geen deel wil nemen aan de ophanden verkiezing. Anders moet het antwoord, op den brief zelf geschreven en door den kiesgerechtigde onderteekend, op de thans gebruikelijke wijze bij het plaatselijke bureau, op een bepaalden dag in persoon worden ingeleverd. Uit de ingekomen antwoorden maakt het centraal bureau nu zoo spoedig mogelijk op: 1°. hoeveel kiesgerechtigden aan de verkiezing deel zullen nemen; 2°. hoeveel zich voor iedere vereeniging hebben verklaard, en hoeveel buiten alle vereenigingen verlangen te stemmen. Daaruit leidt het af, hoeveel vertegenwoordigers elke vereeniging, en hoeveel de afzonderlijk stemmende kiezers te benoemen zullen hebben. Het doet dit op deze wijs. De Kamer bestaat uit 80 leden. Indien dus van de 100,000 kiezers 80,000 voornemens zijn te stemmen, bestaat de kiezersafdeeling, die één lid mag kiezen, uit 1000. Stellen wij nu dat zich voor de vereeniging der liberale partij 35,000 kiezers hebben verklaard, dan kiest die vereeniging 35 afgevaardigden; voor de conservatieve vereeniging hebben zich 20,000 verklaard, voor de katholieke antirevolutionairen 12,000, voor de protestantsche 8000, derhalve hebben die vereenigingen respectivelijk 20, 12 en 8 vertegenwoordigers te kiezen; de 5000 overige kiezers zijn tot geen vereeniging toegetreden; gezamenlijk kiezen zij dus 5 vertegenwoordigers. Zoodra deze berekening afgeloopen is, wordt de uitkomst bekend gemaakt, en aan ieder kiezer een stembiljet gezonden, dat aan het hoofd den naam draagt der vereeniging waarbij hij zich heeft gevoegd, en verder opgaaf bevat van het getal der door zijn vereeniging te kiezen leden, en ruimte om cr de namen van zooveel candidaten in te schrijven. De kiezer brengt dit biljet ingevuld, maar niet onderteekend, op de thans gebruikelijke wijs terug. Het centrale bureau sorteert de biljetten naar de vereenigingen, en telt de stemmen op, die ieder der candidaten verworven heeft. Van hen die de meeste stemmen hebben bekomen, worden er zooveel verkozen verklaard als de partij vertegenwoordigers te kiezen had.

Ziedaar de hoofdtrekken van het plan; straks over eenige bijzaken.

De voordeelen, die er naar mijn meening uit voortvloeien, zijn voornamelijk de volgende.

De vertegenwoordiging der partijen is zoo na mogelijk geëvenredigd aan haar wezenlijke kracht. De meerderheid verdrukt

de minderheden niet, maar kan ook niet door een coalitie van oneenige minderheden onderdrukt worden. Zulke coalitiën bij de stembus, met al haar kwade praktijken, komen niet meer te pas. Ieder stemt uitsluitend met zijn geestverwanten.

De keus der personen wordt volstrekt gescheiden van die der beginsels. Thans verklaren zich de kiezers voor de beginsels door te stemmen op een candidaat, dien zij niet zelf hebben gekozen, maar dien een niet talrijke kiesvereeniging hun heeft aangewezen. Naar mijn plan zouden allen zich eerst vrij en openlijk over hun beginsels hebben verklaard, en vervolgens even vrij meêwerken om de beste vertegenwoordigers van die beginsels te kiezen.

De strijd tusschen de partijen zou zich bepalen tot een strijd over beginsels. Hadden de kiesgerechtigden zich eens daarover verklaard, dan was het strijden gedaan. Het kiezen van personen geschiedde vervolgens door elke partij in veiligheid, buiten alle vrees voor de tegenpartij. Niemand behoefde te stemmen voor een candidaat, die hem niet aanstond, uit vrees van anders zijn stem weg te werpen en de tegenpartij te bevoordeelen. Voor zijn partij kon zijn stem niet meer verloren gaan. Kreeg al de man van zijn keus de meerderheid niet, in alle geval werd iemand van zijn beginsels gekozen.

De partijen, ontslagen van de vrees voor de mededinging der tegenpartij, en verstoken van de hoop om anderen dan haar aanhangers tot meêstemmen te verlokken, zouden in de keus van haar candidaten veel onbeschroomder te werk kunnen gaan. Zij zouden niet behoeven te vragen, wie aan de meerderheid der kiezers van allerlei kleur het welgevalligst was; zij zouden met haar eigen oordeel uitsluitend te rade mogen gaan. Zij zouden de allerbekwaamste van haar aanhangers kunnen kiezen, en niet behoeven te herkiezen wie hun verwachting te leur hadden gesteld. Indien eenige partij in getal van aanhangers was afgenomen, en bij gevolg een of twee vertegenwoordigers minder te kiezen had dan te voren, zou zij zelf mogen bepalen welke van haar woordvoerders zij het liefst wilde missen; haar hoofden althans zou zij behouden. Een uitsluiting van mannen als Cobden en Bright, als Thiers en Favre, als Thorbecke en Groen van Prinsterer, ware niet te vreezen.

Groote voordeelen voorwaar, en die, dunkt mij, wel kunnen opwegen tegen de nadeelen, die aan elk stelsel eigen zijn

en zich zeker zouden vertoonen als ooit het mijne in praktijk werd gebracht.

Maar het grootste voordeel, dat ik er van wacht, heb ik nog niet genoemd. Ik heb ondersteld dat de vier hoofdpartijen, die tegenwoordig den staat beheerschen, onder de werking van het nieuwe stelsel onverzwakt zouden voortbestaan. Het tegendeel komt mij echter waarschijnlijk voor.

Wat houdt thans een partij bijeen, ook bij aanmerkelijk verschil van inzicht tusschen haar aanhangers? De vrees voor de tegenpartij; niets anders. Stel u voor, dat de meer geavanceerde liberalen zich ergens afzonderden van de overige, en een eigen candidaat aanbevalen. Welk een wraakgeschrei zou er opgaan! Verraad aan de goede zaak zou zulk een handelwijs heeten. Bedenk slechts: in sommige steden bestaan twee liberale kiesvereenigingen, de een wat meer, de ander wat minder democratisch van bedoeling of van samenstelling. Hoe zelden toonen zij haar eigenaardigheid door het stellen van eigen candidaten. De een schikt zich naar de ander; in onderling overleg worden door beide dezelfde candidaten gesteld. De publieke opinie vordert dit: immers de hoofdzaak is de overwinning der partij; de keus der personen moet daaraan ondergeschikt blijven. In mijn plan is zulk een aaneenkoppeling niet meer noodig. Elke verscheidenheid van zienswijs kan zich uiten, zonder eenig gevaar voor de gemeenschappelijke belangen. Om daartoe zoo ruim mogelijk gelegenheid te geven, moet de erkenning van nieuwe kiesvereenigingen door het centraal bureau zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt worden.

Bij voorbeeld, op deze wijs. Iedere vereeniging van minstens 100 kiesgerechtigden, die haar beginsels en bedoelingen in een kort programma, door haar leden onderteekend, kenbaar maakt aan het bureau, heeft recht om onder den naam, dien zij in overleg met het bureau aanneemt, op de lijst der erkende vereenigingen geplaatst te worden. Zij kan verder door al de middelen der publiciteit aanhangers trachten te winnen. Verkrijgt zij er zooveel als noodig is om een afdeeling te vormen, dan heeft zij het recht verworven om een vertegenwoordiger te kiezen; verkrijgt zij het dubbel aantal, dan heeft zij recht op twee vertegenwoordigers. Ik zou bij deze berekening den gewonen regel willen gevolgd hebben, dat de helft en daarboven voor een geheel, daarbeneden voor niets wordt gerekend - met dien verstande evenwel, dat om recht op een eersten vertegenwoordiger

te krijgen, het volle getal vereischt werd: een zienswijs die geen 80ste der kiezers voor zich heeft kunnen winnen, verdient nog niet vertegenwoordigd te worden. Wanneer dit laatste plaats had, zou men nog in tijds aan hen, die er zich voor verklaard hadden, de gelegenheid dienen te geven om zieh bij een der andere vereenigingen, die wel het vereischte aantal hadden bekomen, naar ieders welgevallen, te voegen. De bijzondere bepalingen die hieruit voortvloeien, laat ik kortheidshalve ter zijde; zij leveren geen praktiesch bezwaar op. Het zou b.v. kunnen gebeuren, dat de Kamer een lid boven of beneden de 80 bekwam, al naar dat er toevallig meer getallen boven de helft voor heele, of beneden de helft voor niet gerekend moesten worden; maar dit zou tamelijk onverschillig zijn.

Van oneindig grooter belang zou het wezen, dat de groote partijen zich nu bij voorkomende gelegenheid gemakkelijk konden splitsen in verwante en bevriende, maar toch onderscheidene, vereenigingen. Zoo zouden thans de conservatieven tot hun wezenlijk voordeel uiteen kunnen gaan. Het is bekend dat er in den boezem van de partij verschil bestaat over het al dan niet wijzigen der wet op het lager onderwijs. De eene helft heeft zich in samenwerking met de antirevolutionairen niet ongenegen betoond om in eenige wijziging toe te stemmen; de andere helft wil van zulk een verandering niet hooren. Om die reden heeft men de partij welmeenend aangeraden zich te ontbinden, en zich voor de helft in de liberale partij en voor de wederhelft in de antirevolutionaire op te lossen. Misschien is er onder het tegenwoordige kiesstelsel geen zachter geneesmiddel te bedenken dan deze zelfmoord. Maar zoo het door mij aanbevolen stelsel werd ingevoerd, was de kwaal gemakkelijk te verhelpen. Twee conservatieve partijen, eensgezind in de meeste opzichten, maar met een verschillend programma ten opzichte van het onderwijs, zouden zeer goed naast elkander kunnen bestaan, indien de overeenstemmenden door het geheele land zich vrijelijk mochten aaneensluiten. Hetzelfde zouden thans ook de antirevolutionairen kunnen doen. Onder hen is de hervorming van het bestuur van Indië de twistappel. Volgens den Heer Groen hebben zich velen hunner, tegen zijn raad, bij de laatste verkiezingen aan de zijde der conservatieven gehouden, uit vrees voor de hervormingsplannen der liberalen, die daarentegen door anderen hunner van harte worden toegejuicht. Hoe uitnemend zou het hun te pas komen, indien het kiesstelsel

hun toeliet, zonder eenig bezwaar voor de aan alle dierbare belangen, zich te verdeelen in twee afdeelingen, die elk haar eigen overtuiging in de groote quaestie van het Indisch bestuur konden volgen? En ook onder de liberalen bestaat verschil van gevoelen over meer dan ééne quaestie. ‘De liberale partij is een tweedrachtig gezelschap’, heeft men dezer dagen gezegd[1]. Zoo dit juist is, zou het tot krachtiger samenwerking zeker goed zijn, indien het gezelschap in twee eendrachtige helften uiteen ging. Door zulke tijdelijke splitsingen zouden de partijen zich niet verzwakken; want haar vertegenwoordigers in de Kamer zouden in alle quaestiën, waarover geen verschil bestond, voortdurend blijven samenwerken. Daarentegen zou de oprechtheid er bij winnen; de volksmeeningen zouden zich duidelijker uitspreken, en de volksvertegenwoordiging te beter aan haar naam en aan haar roeping beantwoorden.

Een nieuwe partij zou zich ook gemakkelijk kunnen vormen, en zoodra zij de vereischte kracht had verworven, zich doen vertegenwoordigen. Om een voorbeeld te nemen, de conciliante partij - die zich ongaarne partij noemt, maar toch een partij is in zoover zij een vereeniging is van gelijkgezinde staatsburgers - die partij zou zeker thans reeds in staat zijn om een of meer vertegenwoordigers in de Kamer te brengen. Waarschijnlijk zou eveneens een vereeniging van hen die liefde voor de katholieke kerkleer met gehechtheid aan de moderne staatsbegrippen weten te paren, zich vormen en zich doen gelden. In alle geval zou daartoe de gelegenheid gegeven zijn zoodra de wil er toe ontstaan was.

Zelfs een personeele vertegenwoordiging, gelijk Hare en Mill bedoelen, zou zich onder zulk een kiesstelsel kunnen vestigen, als de kiesgerechtigden het maar wilden. Niets zou, bij voorbeeld, aan de vrienden van Mill, die in zijn kiesdistrict van Westminster niet herkozen is, gemakkelijker vallen dan zich samen te voegen tot een vereeniging, onder de leus der liberale beginsels volgens de opvatting van John Stuart Mill. Honderd kiesgerechtigde vereerders waren voldoende om die vereeniging te doen erkennen. Ongetwijfeld zou zich voor haar het noodige aantal kiezers verklaren, om althans één vertégénwoordiger te kiezen, misschien wel het dubbel: in dat geval kon nevens Mill nog een zijner bekwaamste volgelingen of

1 Mr. Groen van Prinsterer, Nederl. Gedachten, n°. 1.

vrienden worden afgevaardigd. Voor mannen als Laboulaye en Prévost-Paradol zou in Frankrijk hetzelfde even gemakkelijk te doen zijn. Bij ons eveneens voor dezen en genen, die het onbescheiden zou zijn te noemen.

De vrije groepeering zou allerlei vereenigingen toelaten. Het volk zou telken reize de wijs van verkiezen zelf bepalen. In geval het de voorkeur gaf aan het stelsel, door den Heer Van Oosterwijk en anderen in bescherming genomen, zou niets verhinderen dat het dit in praktijk bracht. Het behoefde daartoe slechts te verklaren met geen vereeniging te willen stemmen; zoo stemden allen gezamenlijk. Ook de indeeling in kiesdistricten kon blijven bestaan, voor zoover het volk dit verlangde. Wenschten de gelijkgezinden van een provincie of van een stad zich aaneengesloten te houden, dan zou zich een vereeniging kunnen vormen van Amsterdamsche liberalen, van Haagsche conservatieven, van Friesche antirevolutionairen, hoewel het natuurlijk ook elders wonenden zou vrijstaan zich daarbij aan te sluiten, en geen inwoner daartoe verplicht zou wezen. Zulk een splitsing van de groote partijen zou in uitgestrekte rijken met talrijke parlementen zelfs noodzakelijk zijn. Een partij die misschien honderd vertegenwoordigers of meer te kiezen had, zou het wel geraden vinden haar aanhangers in kleiner afdeelingen, die ieder een beperkt getal vertegenwoordigers kozen, te verdeelen. Voor ons land bestaat dit bezwaar echter niet. Het aantal afgevaardigden, dat zelfs de talrijkste partij bij ons te kiezen zou hebben, zou niet zoo groot zijn, of het kon door de kiezers met kennis van zaken worden benoemd. Immers de meerderheid der aftredende vertegenwoordigers zou uit den aard der zaak steeds herkozen worden, en voor hen, die men vervangen wilde, zou het wel niet aan candidaten ontbreken, die of om hun bekende verdiensten, of om de openlijke, en met redenen omkleede aanbeveling van bekende en vertrouwde vrienden, evenzeer in aanmerking verdienden te komen als thans, onder het bestaande stelsel, de meeste candidaten in de districten.

Het is van ondergeschikt belang of men de vertegenwoordigers bij volstrekte, dan wel bij betrekkelijke meerderheid van stemmen zou doen verkiezen. Mij komt het laatste raadzaam voor. Immers het geldt niet de keus tusschen voorstanders van verschillende richtingen, maar tusschen meer of min gewenschte vertegenwoordigers van dezelfde denkwijs: dat hier de meeste stemmen aanstonds beslissen, schijnt natuurlijk. Werd dat begin-

sel aangenomen, dan zou men misschien meteen de partieele verkiezingen tusschentijds kunnen vermijden, door te bepalen, dat bij sterven of bedanken van een vertegenwoordiger in zijn plaats zou optreden diegene van zijn partij, die de meeste stemmen bekomen had na hen die reeds in de Kamer zitting hadden. Men zou iets soortgelijks kunnen verordenen ten opzichte van de vertegenwoordigers, die tot ministers werden benoemd: dat zij namelijk, voor zoolang zij die waardigheid bekleedden, ophielden volksvertegenwoordiger te zijn, en vervangen werden door hen die in aantal stemmen volgden op de verkozen afgevaardigden van hun partij. Zoo zou men het nadeel kunnen ontgaan, dat er in gelegen is, als de ministers na hun aftreden buiten staat zijn zich in de Vertegenwoordiging over door hen genomen maatregelen van bestuur te verantwoorden. De partij, die aan het bewind was, zou dan immers bij een verkiezing in de eerste plaats de ministers kiezen, alhoewel dezen eerst zitting zouden nemen na hun aftreding en inmiddels vervangen worden door anderen, die hun beginsels waren toegedaan.

Misschien bedrieg ik mij, maar ik zou van zulk een kiesstelsel ook meer gestadigheid in de regeering verwachten. Met meer verandering in het personeel der volksvertegenwoordigers zou, geloof ik, minder afwisseling in de verhouding tusschen de partijen plaats hebben. Thans oefenen in tijden van spanning en opgewondenheid de minst bevoegden onder de kiezers, de wispelturigen en onverschilligen, een overwegenden invloed uit. De verplaatsing van een paar duizend stemmen, van de eene partij naar de andere, is voldoende om in drie, vier districten de minderheid tot meerderheid te maken, en zes of acht vertegenwoordigers van de eene partij door evenveel van de andere te doen vervangen, hetgeen de onderlinge verhouding der partijen in de Kamer zoo kan verstoren, dat een verandering van ministerie noodzakelijk wordt. Een uitwerking zeker niet geëvenredigd aan het gewicht van de oorzaak. Onder het stelsel, door mij aanbevolen, zou zulk een verplaatsing van stemmen veel minder beteekenen, juist zooveel als zij te zeggen heeft, nooit minder en nooit meer. Altijd zou een tachtigste der uitgebrachte stemmen recht geven op de verkiezing van één afgevaardigde. Thans kan ook de opkomst van een paar duizend kiezers, die gewoonlijk uit onverschilligheid thuis blijven, een invloed op de verkiezingen uitoefenen, die ver gaat boven haar

eigenlijk vermogen. Onder het nieuwe stelsel zou zij slechts te weeg brengen dat iedere afdeeling kiezers, om recht te hebben van één vertegenwoordiger te kiezen, een vijf en twintigtal stemmen sterker zou worden.

Uit dien hoofde zou ook, gelijk het behoort, een ontbinding der Kamer een zeldzaamheid wezen; want niet dan onder zeer zeldzame omstandigheden zou een ministerie, dat door de Kamer niet gesteund werd, kunnen hopen bij een nieuwe verkiezing zooveel stemmen onder de kiezers te werven, als noodig was om een iets beteekenend aantal stemmen in de Kamer te winnen. Het toeval zou hier niets vermogen; kunstenarij zou weinig uitwerken; de gezindheid des volks zou zich in al haar verscheidenheid steeds even juist openbaren.

De betrekking tusschen vertegenwoordiger en vertegenwoordigden zou dezelfde blijven als thans. Niet nauwer dan reeds nu het geval is, zou de volksvertegenwoordiger aan zijn partij verknocht zijn. Ook nu zijn het partijen die verkiezen, en volksvertegenwoordigers die namens bijzondere richtingen het woord voeren. Voortaan zou dit feit niet meer ontveinsd behoeven te worden; het zou als rechtmatig worden erkend. Maar geen vrijheid zou aan de partijen worden verleend, die zij niet nu reeds zonder tegenspraak nemen. Het geven en het ontvangen van een mandaat behoorde even stellig als thans verboden te blijven. De vereenigingen mochten programmata en geloofsbelijdenissen uitgeven, en hun candidaten in algemeene bewoordingen hun instemming daarmeê betuîgen; maar beloften zouden niet gevergd en niet afgelegd mogen worden.

Op den volksgeest zou het stelsel denkelijk gunstig werken. Ik zou verwachten dat aan de verkiezing veel meer dan tegenwoordig deel zou worden genomen. Althans tweëerlei oorzaak van onverschilligheid en onthouding was dan weggenomen. Thans blijft men allicht thuis, wanneer men toch zoo goed als zeker is, dat zijn partij het verliezen moet, en insgelijks, wanneer men aan de overwinning van zijn partij niet twijfelt. Onder het nieuwe stelsel zou iedere stem meêtellen. Hoe meer stemmen voor de partij, hoe meer recht op het kiezen van vertegenwoordigers. Hoe meer stemmen voor de hoofden der partij, hoe grooter het aanzien van dezen in de Kamer. Naar mate de partijen zich verdeelden, en verscheidenheden van denkwijs naar de stemmen der kiezers mededongen, zou er ook meer nadenken van de burgers worden gevorderd. Het zou

dan niet enkel de vraag zijn: zijt ge liberaal of conservatief? maar: tot welke verscheidenheid der conservatieve of liberale denkwijs helt ge over; wat wilt ge voor Indië; hoe denkt ge over de neutrale school? en zoo voorts. Het antwoord op die vragen, uitgedrukt in de keus der vereehiging waarmeê men wenscht te stemmen, zou onderteekend, als het ware ten aanzien van allen gegeven worden. Ook in dit opzicht schijnt mij mijn stelsel een quaestie, die vooral in Engeland veel besproken is, gelukkig op te lossen; ik bedoel de quaestie van de openlijke of geheime stemming. Ik zal ze hier niet uitvoerig bespreken, en niet herinneren wat voor en tegen de geheime stemming, *the ballot*, te zeggen is. Het redelijkst schijnt het, dat men zich over de zaak, dat is over de partij die men kiest, openlijk verklaart, maar de personen bij geheime stemming benoemt. Zoo is het gebruik in alle vergaderingen. Zoo wil het ook het stelsel, dat ik aanbeveel. Wie te beschroomd is om zich openlijk bij een partij te voegen, kan nog altijd verklaren, onafhankelijk van alle bestaande vereenigingen te willen stemmen. Hij betuigt zoodoende, dat hij minder hecht aan beginsels dan aan personen, en dat hij iemand denkt te stemmen, dien hij persoonlijk vereert en vertrouwt. Met duizend anderen heeft hij dan het recht één vertegenwoordiger te kiezen; het kiezen gaat zeker in den blinde, en de uitkomst is aan het toeval overgegeven: maar hij heeft het zoo gewild. Stelt de uitslag hem te leur, hij kan zich een volgende keer aansluiten bij geestverwanten. De ervaring zal spoedig leeren, dat het kiezen een collectieve en geen individueele taak is; een recht, waarvan men in overleg met anderen, niet naar bijzondere voorliefde gebruik moet maken.

Ziedaar het stelsel, dat ik in de plaats van het bestaande zou wenschen, in zijn hoofdtrekken. Wezenlijk is het hetzelfde als dat van Hare. Het bedoelt een hervorming in zijn geest. Het berust op denzelfden grondslag als het zijne: de vrije groepeering der kiezers van het geheele land. Alleen hierin verschilt het, dat het geen personeele vertegenwoordiging wil, die nu eens niet in den smaak onzer tijdgenooten valt, maar een vertegenwoordiging naar partijen, overeenkomstig den geest van onzen tijd. Wat de mechaniek betreft, bestaat het verschil tusschen zijn plan en het mijne hoofdzakelijk hierin, dat hij zich houdt aan het oude gebruik en de kiezers te gelijk over beginsels en personen laat stemmen, terwijl ik daarentegen de

beginsels van de personen afzonder, en eerst de kiezers over de partij, die zij de voorkeur geven, zich verklaren, en vervolgens de personen, die zij tot vertegenwoordigers dier partij verlangen, benoemen laat. Daardoor wordt veel wat zijn plan omslachtig maakt, in het mijne overbodig. Tevens wordt het doel, dat hij met zijn stelsel waarschijnlijk niet bereiken zon, door het mijne verzekerd. Zijn stelsel, dat de partijen zoo min mogelijk vertegenwoordigd wil zien, zou, gelijk wij zagen, uitloopen op een nog vaster organisatie en nog strenger tucht der partijen. Het mijne, dat uitgaat van de vertegenwoordiging der bestaande partijen, kan tot haar gedurige splitsing en vervorming en zelfs tot een persoonlijke vertegenwoordiging leiden, zoodra slechts de kiezers het willen. Dat is zijn eigenaardigheid en zijn verdienste, dat het den wil der kiesgerechtigde burgers noch ten goede noch ten kwade beheerscht, maar zich als een werktuig laat gebruiken naar hun goeddunken. In een tijd als den onzen, waarin de vrijheid van vereeniging in zoo menig opzicht heilzaam werkt, schijnt het niet ongeraden ook op het samenstellen der volksvertegenwoordiging dit beginsel toe te passen.

R. FRUIN.

De slag van Nieuwpoort.

Onder de bouwstoffen voor de geschiedenis onzes vaderlands bekleedt eene voorname plaats het ‘Journaal van Anthonis Duyck, advokaat-fiskaal van den Raad van State (1591-1602).’ Dit werk is eerst sedert weinige jaren ter kennis van het algemeen gekomen door de uitmuntende uitgave, die de Heer L. Mulder daarvan heeft bezorgd. Dat Journaal van Duyck werpt een nieuw en helder licht over de veldtogten van Prins Maurits; voor de kennis van onze krijgsgeschiedenis is het van eene onschatbare waarde.

De lezing van Duyck's Journaal heeft den schrijver der hier volgende bladen genoopt, om den veldtogt van 1600 in Vlaanderen op nieuw te behandelen. Hij heeft gemeend dat men, zelfs na Bosscha's meesterlijke beschrijving van den slag van Nieuwpoort, nog wat nieuws kan zeggen over die krijgsgebeurtenis, thans, nu men daarover opgaven kent, wier kennis denkelijk verborgen is gebleven aan den hooggeachten schrijver van ‘Neêrlands heldendaden te lande.’ Hij gelooft ook, dat men over verschillende feiten van dien veldtogt van 1600 een ander oordeel moet vellen dan de meeste onzer schrijvers gedaan hebben; en hij heeft getracht, de gronden uit een te zetten, waarop dat afwijkende oordeel berust.

De zestiende eeuw was ten einde geloopen, en reeds meer dan dertig jaren had Nederland gestreden voor zijn onafhankelijk volksbestaan. Die strijd, aangevangen met zoo zwakke en onbeduidende middelen tegen een zoo reusachtigen vijand, had, tot verbazing der wereld, eene wending genomen, zoo gunstig

voor de zaak der vrijheid, als geen menschelijk verstand dit had kunnen voorzien.

De nieuwe Republiek had echter bange en donkere tijden gekend. In de dagen van Alva en Requesens hadden Holland en Zeeland - en wel nog verstoken van de hulp hunner twee magtigste steden! - jaren lang het hoofd moeten bieden aan de Spaansche heerschappij; toen de groote Zwijger door de hand eens moordenaars was gevallen en Parma's veldheersgenie het vaderland op den rand des ondergangs bragt, had dat vaderland, wanhopende aan zijne toekomst, zich den vorsten van Frankrijk en van Engeland aangeboden, en zich vruchteloos aangeboden; en zelfs later, toen de heldendegen van Prins Maurits de grenzen der Republiek weêr aanmerkelijk had uitgebreid en vastheid en zamenhang gegeven aan ons krijgswezen, waren de jaren 1598 en 1599 nog jaren van bange beproeving geweest: verlaten van onzen vroegeren bondgenoot, Hendrik IV, slecht of niet ondersteund door de Engelsche Koningin Elisabeth, konden wij toen aan Mendoza's geduchte overmagt slechts onbeduidende strijdkrachten overstellen, en alleen de omstandigheid, dat die strijdkrachten ter beschikking stonden van den grootsten veldheer van Europa, was de oorzaak dat de Spaansche heirscharen toen niet tot in het hart van Holland zijn doorgedrongen.

Maar het jaar 1600 opende onder gunstiger vooruitzichten. De zon van voorspoed brak voor ons weêr door; geldgebrek, de groote kwaal van de slecht beheerde Spaansche monarchie, had de Spaansche legermagt in de Nederlanden weêr tot oproer doen overslaan; en Maurits had gebruik gemaakt van dien toestand van weêrloosheid zijner tegenpartij, om Crèvecoeur en St. Andries te vermeesteren (24 Maart en 11 Mei 1600), en daardoor de Bommelerwaard tegen 's vijands aanslagen verzekerd. Toen, aangemoedigd door die eerste voordeelen, besloot men tot grootere ondernemingen over te gaan, en gebruik te maken van het overwigt, dat men tijdelijk op den vijand had, om eene geheel andere wending aan den krijg te geven; men besloot den oorlog in 's vijands land over te brengen, Oostende te ontzetten, Duinkerken te vermeesteren, Vlaanderen te veroveren.

Die togt naar Vlaanderen in 1600 wordt door de meeste van onze schrijvers voorgesteld als een roekelooze en geheel ondoordachte handeling; - wij deelen die meening niet.

Dat die togt naar Vlaanderen op bepaalden last van de Staten-Generaal is ondernomen en voornamelijk op aandrijven van Zeeland, is zoo goed als zeker; en even zeker is het, dat de Stadhouder van Friesland, Graaf Willem Lodewijk van Nassau, die onderneming heeft afgeraden en afgekeurd. Maar of Prins Maurits zelf - zoo als beweerd wordt - dien togt naar Vlaanderen als eene verkeerde handeling heeft beschouwd en slechts met tegenzin zich met de uitvoering daarvan heeft belast, dit is minder zeker; dit is aan gegronden twijfel onderhevig.

Zij, die Prins Maurits willen gerekend hebben onder de tegenstanders van dien togt naar Vlaanderen, kunnen zich beroepen op eene plaats, voorkomende in het Journaal van Duyck (2de deel, blz. 615), waar gezegd wordt:

> 'Hoewel hem' (Maurits) 'dien tocht seer tegen de borst was ende tegen syn advys, meinende beter aen de Brabantse cante den viant werck te maken, daer toe Graef Willems advys medeliep; dan gebonden aen de precysheyt van der Staten resolutie om die van Zeelant te assisteren, moste hem daermede conformeren.'

Maar daar is eene omstandigheid, die hier minder waarde geeft aan die getuigenis van den anders zoo goed onderrigten advokaat-fiskaal; het is de omstandigheid, dat die woorden van Duyck aanvankelijk niet in zijn Journaal hebben gestaan, maar eerst later, als aanteekening, door hem daarbij zijn gevoegd. Wanneer heeft die bijvoeging plaats gehad? Misschien eerst na den val van Oldenbarneveld; misschien hadden die woorden ten doel, om de terdoodbrenging van den grooten staatsman eenigzins te verontschuldigen, door op hem de beschuldiging te laden, als zoude hij, tegen het gevoelen van Maurits, eene daad van de uiterste roekeloosheid hebben doorgedreven.

Uit niets blijkt voor het overige, dat Maurits zich ernstig heeft verklaard tegen den ontworpen togt naar Vlaanderen. Integendeel, in een der brieven van den Frieschen Stadhouder Graaf Willem Lodewijk (voorkomende in Groen van Prinsterer's Archives, etc., 2e Serie, blz. 41) beroemt die vorst er zich op, dat hij den togt naar Vlaanderen heeft afgeraden tegen ieders meening; - tegen *ieders* meening; dus ook tegen de meening van Prins Maurits. De vermeestering van Duinkerken was ook iets, dat reeds lang geleden Maurits had beziggehouden. Reeds tien jaren vroeger, in de maand October van het jaar

1590, had de Stadhouder een aanslag beraamd om Duinkerken door verrassing te vermeesteren; hij was toen met zijne legermagt te Oostende geland, en langs de duinen over Nieuwpoort getrokken naar de zijde van Duinkerken; maar te vroeg door den vijand ontdekt, had hij daarom de onderneming opgegeven. Er is dus niets bevreemdends in, dat in 1600 Maurits zich zeer goed konde vereenigen met een krijgsplan, dat hij reeds tien jaren vroeger op kleine schaal had ontworpen en trachten uit te voeren.

Men heeft dus het recht niet om Prins Maurits te stellen onder de tegenstanders van den togt naar Vlaanderen in 1600: al is het dat die togt hoofdzakelijk door de Staten is doorgedreven en dus op hunne verantwoording nederkomt. Maar de voorname vraag bij dit alles is, of die krijgsonderneming was goed te keuren; en om die vraag op te lossen, heeft men maar te onderzoeken: of er groote voordeelen van waren te verwachten en of er groote gevaren mede gepaard gingen?

Wanneer bij den veldtogt van 1600 het krijgsgeluk zich voor de Republiek verklaarde, dan kon dit eene beslissende wending aan den oorlog geven. Onderstel, dat het Maurits was gelukt de Vlaamsche havensteden te vermeesteren, - en naar de vroegere wapenfeiten van dien veldheer, en naar den toestand waarin de oorlogvoerende partijen in den zomer van 1600 verkeerden, was die onderstelling volstrekt geen onwaarschijnlijkheid - dan zou daardoor meer voordeel zijn verkregen, dan men kon verwerven door een gelukkigen veldtogt in Braband. Was het kustland van Vlaanderen in de magt der Republiek gekomen, dan waren daardoor de Spaansche Nederlanden verstoken van toevoer over zee uit Spanje, en dan was er een einde gemaakt aan de zeerooverijen der Duinkerkers. En wie geen vreemdeling is in onze geschiedenis, weet hoe geducht een geesel, toen en later, die zeerooverijen der Duinkerkers voor ons zijn geweest; hoe die Algerijnen van het noorden de zeeën met schrik vervulden en onzen handel en scheepvaart zulke felle slagen toebragten, dat het land van noodgeschrei weêrgalmde en de brandendste haat allen ontgloeide tegen dat geduchte roofnest. En er zou misschien binnen kort een tweede Duinkerken verrijzen, nu Frederik Spinola zijne gewapende galeijen in de haven van Sluis had gebragt en vandaar, in de onmiddellijke nabijheid van Zeeland,

onzen handel en scheepvaart nog meer kon bestoken, dan het verder verwijderde Duinkerken dit vermogt.

Slaagde Maurits in zijnen krijgstogt van 1600, dan zou al dat kwaad ophouden, dat de vijand ons aandeed; dan was de Noordzee weêr vrij; dan kon visscher en handelaar daar weêr rustig de golven klieven, zonder gevaar te loopen van geplunderd en vermoord te worden; dan bespaarde men een millioen 's jaars, nu aan konvooigelden uitgegeven, waarvoor nog maar eene onzekere veiligheid werd gekocht; dan maakte men het Spanje onmogelijk om later ons te bestoken met eene nieuwe *Armada*, waarvoor het dan in Nederland geen havens meer zou vinden. Alleen *die* voordeelen reeds zouden zeer groot zijn geweest; - maar men kon meer hopen: het overwinnende leger van Maurits kon, na de vermeestering van de kusten, in het binnenste van Vlaanderen doordringen, den oorlog overbrengen in dat rijke gewest, en daardoor de Spanjaarden berooven van de hulpmiddelen, die zij daaruit trokken. In één woord, was het krijgsgeluk ons gunstig, dan kon die veldtogt van 1600 het einde van den oorlog aanbrengen.

Maar tegenover die groote uitkomsten stonden groote gevaren? - Men heeft dit beweerd; maar bij eenig onderzoek zal men het weinig gegronde van die bewering erkennen.

Wanneer men een leger over zee brengt in een vijandelijk land, waar men geen enkel vast punt bezit; wanneer men eene landing doet zoo als de Engelschen in Noord-Holland, in 1799, of zoo als de bondgenooten in de Krim, in 1854, dan kan zulk eene handeling gevaarlijk zijn, omdat door ééne nederlaag het gelande leger geheel verloren kan gaan, dewijl het geen versterkte stelling heeft tot wijkplaats, en dewijl het weder inschepen van een geslagen leger, in de onmiddellijke nabijheid van een overwinnenden vijand, eene ondoenlijke zaak is. Maar geheel anders is het, wanneer het gelande leger op 's vijands grondgebied dadelijk in het bezit komt van een versterkte haven; dan is er volstrekt geen gevaar in zulk eene landing gelegen; bij nederlagen of tegenspoeden trekt men terug op die havenvesting; men vindt daar eene veilige wijkplaats, en men kan zich daar ongehinderd inschepen en 's vijands land weêr verlaten.

Dit laatste nu was de toestand, waarin de Republiek in 1600 verkeerde: landde haar leger in Vlaanderen, dan vond het daar dadelijk eene sterke vesting, die tot steunpunt voor

de verdere krijgsondernemingen kon dienen, tot wijkplaats in geval van tegenspoed. Oostende was in het bezit van de Staten gebleven; en het beroemde driejarige beleg heeft op de overtuigendste wijze bewezen, dat dit geen vesting was, die met den eersten aanloop voor 's vijands strijdmagt zou bezwijken. Te Oostende geland, kon het leger der Republiek daar veilig zijn voorraad van levensmiddelen en krijgsbehoeften plaatsen, alles wat het noodig had om oorlog te voeren; en nam die oorlog eene ongunstige wending, dan kon het op Oostende terugtrekken, zich daar ongehinderd inschepen en naar Holland terugkeeren. Het voordeel van Oostende is zoo in het oog vallend, dat, toen de Engelschman Francis Vere daar het bevel voerde (1601), hij het voorstel deed om daar een 10,000 man in een verschanst kamp te vereenigen, en vandaar aanvallend te werk te gaan, of ten minste door het dreigen met dien aanval, in Vlaanderen 's vijands magt bezig te houden en onschadelijk te maken. Dit voorstel vond, wel is waar, een bestrijder in den Frieschen Stadhouder, Willem Lodewijk, die zelfs hieruit aanleiding nam om te beweren, dat Vere wel uitmuntte aan het hoofd van een regiment, maar de bekwaamheid van een legerhoofd miste; maar die bewering is even weinig gegrond als de bestrijding van een voorstel, dat getuigt van de helderheid van Vere's krijgskundige inzigten.

De togt naar Vlaanderen in 1600 had dus groote uitkomsten kunnen opleveren; die togt kon zonder gevaar geschieden. Toch is het ontegenzeggelijk, dat de gevolgen van die onderneming geheel onbeduidend zijn gebleven, en dat wel degelijk het Hollandsche leger bij die onderneming zeer groot gevaar heeft geloopen. Aan welke oorzaken is dit dan te wijten?

Vooreerst aan eene misrekening ten opzigte van het onvermogen van den vijand. Men had aan de Hollandsche zijde er op gerekend, dat men bij dien togt naar Vlaanderen de handen vrij zoude hebben om te doen wat men wilde, en dat er zeker een geruime tijd zoude verloopen, alvorens het aan de Aartshertogen Albertus en Isabella gelukken zou een leger te velde te brengen, waarmede men zich ernstig had bezig te houden; men meende dus al den tijd te hebben om ongehinderd de sterke plaatsen aan de Vlaamsche kusten te belegeren en in te nemen. Die meening rustte op goede gronden; en dat zij toch door de uitkomst is gelogenstraft geworden, is aan de

Hollandsche regenten volstrekt niet te verwijten als een bewijs van hun verkeerd beleid; het bewijst alleen, dat in den oorlog, even als in andere wereldsche zaken, ook het onvoorziene, het onverwachte kan plaats hebben.

In het voorjaar van 1600 was het krijgswezen in de Spaansche Nederlanden in een deerniswaardigen toestand; de langdurige wanbetaling had muiterij verwekt onder de troepen; op het kasteel van Antwerpen, te Diest en andere plaatsen, hadden de soldaten openlijk alle gehoorzaamheid opgezegd, en - ordelijk te midden van hunne wanorde - hadden zij zich, onder verkoren hoofden, tot eene soort van militaire republiek gevormd; aan het te velde brengen van een leger viel niet te denken, - zoo scheen het. Wie kon nu voorzien, dat die toestand van zaken zoo in een oogenblik zou ophouden, en dat de bewonderenswaardige geestkracht der Aartshertogen er in zou slagen om de muiterij onder het krijgsvolk zoo dadelijk te doen ophouden, en met zoo buitengewone snelheid een sterk leger bijeen te brengen tot verdediging van Vlaanderen? - dit was door niemand te voorzien, en dit is toch een der voorname oorzaken geweest, waarom die togt naar Vlaanderen zonder gevolgen is gebleven, en waarom daarbij het Hollandsche leger zoo groot gevaar heeft geloopen.

Als een tweede oorzaak moet genoemd worden de onjuiste voorstelling, die men zich in Holland maakte ten opzigte van de gezindheid van de bevolking der Zuidelijke Nederlanden. Men had ten dien aanzien in Holland te gunstige verwachtingen; verwachtingen, die bij de uitkomst bleken hersenschimmen te zijn. Men meende, dat, wanneer Maurits met zijn leger den voet had gezet op Vlaamschen bodem, het geheele volk dadelijk het Spaansche juk zoude afschudden en zich als één man bij de heirmagt der Republiek aansluiten; men meende, dat dan de dagen van de *Pacificatie van Gent* zouden terugkeeren.

Men zag voorbij, dat de tijden veranderd waren; dat Vlaanderen en Braband nu reeds weêr twintig jaren aan het Spaansche gezag onderworpen waren geweest, en dat in die gewesten de vrijheidsgezinde partij geheel te niet was gegaan, de volkskracht geheel was gebroken. De hoogere standen, de adel, de geestelijkheid alleen, hadden nog eene stem - hoe onbeduidend dan ook - in de staatszaken uit te brengen; maar die stemden mogten soms morren over den last des oorlogs en over

de willekeur der Spanjaarden, dat ging echter nooit zoo ver, dat het hun vijandigen zin tegen de Republiek te boven kwam. En, men moet billijk zijn: eene vereeniging van het Noorden met het Zuiden was toen alleen mogelijk geweest met een man van zoo heldere inzigten, van zoo ruime begrippen, van zulk een wereldburgerlijken geest, als dien van den grooten Willem I; die vereeniging was niet te verwachten van de enge en beperkte staatkunde der Staten, met hun uitsluitend Hollandschen geest, met hun ijveren voor het Protestantismus, met hunne overdreven zorg voor de geldelijke belangen hunner gewesten. Te naauwernood is het Hollandsche leger in Vlaanderen verschenen, of de Staten-Generaal zenden brandschattingen uit: men moet erkennen, dat dit niet het beste middel was om het Vlaamsche volk voor zich te winnen.

Eindelijk, als een derde oorzaak moet genoemd worden het minder goede beleid van Prins Maurits.

Maurits, als legerhoofd gedurende den veldslag van Nieuwpoort, is boven allen lof verheven; hij is daar de eigenlijke overwinnaar; aan hem is de daar behaalde zege te danken geweest. De grootheid van Maurits, als veldheer, is ook zoo algemeen erkend en gehuldigd, dat het overbodig is daarover verder uit te weiden; wij gelooven, dat hij de grootste veldheer van zijn tijd is geweest, en dat was toch de tijd, waarin Hendrik IV en Spinola geschitterd hebben. Maar dit uitstekende van den Oranjevorst erkennende, is men daarom toch niet gehouden om *al* zijne krijgshandelingen als groot en uitstekend te roemen; integendeel, het is pligt om ook het minder goede aan te wijzen, dat daarin voorkomt; en dat minder goede valt hier, bij dien zomerveldtogt van 1600, duidelijk op te merken.

Dat het Hollandsche leger, op het oogenblik van den slag van Nieuwpoort, in het dreigendste gevaar verkeerde van geheel verloren te gaan, is voornamelijk te wijten geweest aan de verkeerde handelingen van Maurits: wij zullen zien, dat dit gevaar niet bestaan zou hebben, wanneer men maar betere maatregelen had genomen om de gemeenschap met Oostende te verzekeren en het aanrukkende Spaansche leger tijdig tegen te houden. Evenwel is het verzuimen van die betere maatregelen niet als een zware grief te berde te brengen tegen Maurits: de Stadhouder verkeerde in de meening - en iedereen deelde daarin - dat men in den eersten tijd met geen Spaansch leger zoude te doen hebben. De verschijning van Albertus

met zijne heirmagt in het kustland van Vlaanderen was voor de Hollanders even onverwacht, als voor Napoleon de verschijning van Blücher met zijne Pruissen op het slagveld van Waterloo.

Maar erger grief kan men er den Stadhouder van maken, dat hij van de bij Nieuwpoort behaalde overwinning geen partij heeft getrokken, en dat hij daardoor gemaakt heeft, dat die togt naar Vlaanderen in 1600 geheel en al zonder gevolgen is gebleven.

Te Nieuwpoort was het Spaansche leger geheel en al geslagen; en niet alleen de stoffelijke verliezen des vijands waren groot geweest, maar ook had die strijd een zoo diepen zedelijken indruk gemaakt, dat de overwinnaar, van den eersten schrik gebruik makende, tot de stoutste handelingen had kunnen overgaan. Algemeen verwachtte men dan ook, dat de behaalde zege door groote en belangrijke voordeelen zou bekroond worden: Graaf Willem Lodewijk, toen hij het eerste berigt van de overwinning krijgt, schrijft, dat Maurits nu al wel voor Duinkerken zal staan en den geheelen zomer het voordeel dier overwinning zal doorzetten; en de gevangen Admirant van Arragon zegt, dat Maurits door die zege meester is geworden van geheel Vlaanderen (Groen van Prinsterer, de tweede Serie der *Archives*, 2^{e} deel, blz. 21 en blz. 15). Maar die verwachtingen werden geheel en al teleurgesteld door de werkeloosheid van den overwinnaar; men deed niets om van de behaalde zegepraal partij te trekken; men vervolgde den geslagen vijand zoo weinig, dat diens bagaadje, den dag na den veldslag, nog rustig te Leffinge is gebleven, in de onmiddellijke nabijheid van het slagveld; men deed geen poging om zich in Vlaanderen uit te breiden, of Nieuwpoort in den eersten schrik te vermeesteren; men liet dagen verloopen, alvorens iets te doen; men begon daarna een soort van beleg van Nieuwpoort, maar een beleg, dat men niet krachtig doorzette, niet ernstig meende, en dat men spoedig opgaf om met het leger naar Holland terug te keeren en van de geheele onderneming tegen Vlaanderen af te zien.

Voorwaar, wie hier de handelingen van Maurits als veldheer huldigt, die geeft toe aan blinde vooringenomenheid, of heeft die handelingen niet met aandacht onderzocht en overwogen. Het heeft al den schijn alsof Maurits, door de grootte van het gevaar, dat zijn leger te Nieuwpoort heeft geloopen, onwillig is geworden om in Vlaanderen iets verder te ondernemen, even

alsof dat gevaar niet te wijten was geweest aan zijne eigene verkeerde maatregelen, en even alsof dat gevaar niet geheel was afgewend geworden door de behaalde zege!

Verblinde partijdrift heeft de beschuldiging durven uiten, dat Oldenbarneveld en de Staten met opzet Maurits en het Hollandsche leger in zulk een gevaarlijken toestand hebben gebragt, om beide ten verderve te brengen. - Waarom zouden zij dit gedaan hebben? Met welk inzigt? Wat moest de vrucht zijn van dit landverraad? - Geen mensch, die daarop een verstandig antwoord weet te geven, en die beschuldiging is dan ook zoo onzinnig, dat het niet noodig is haar ernstig te wederleggen. Toch spookt die beschuldiging nog hier en daar bij sommige onzer schrijvers rond; niet bepaald en openlijk vertoont zij zich, maar zijdelings en bedekt; zelfs Da Costa - de driftige en eerlijke Da Costa - maakt zich aan zoo iets schuldig, wanneer hij in zijn heerlijk gedicht: ‘de Slag van Nieuwpoort,’ 's lands Staten afschildert, hoe zij te Oostende wel om de zege bidden, maar als schuldbewusten, met wroeging en zelfverwijt in het hart.

Men grondt zich bij die beschuldiging vooral op het gezegde van Van Reid: ‘Barneveld en de mannen van den tabberd hebben ons in het gevaar gebragt; maar God heeft onzen ondergang verhoed.’ Die woorden bewijzen niets tegen Oldenbarneveld en tegen ‘de mannen van den tabberd’; maar die woorden bewijzen, dat het toen niet ontbrak aan lieden, die er ijverig op uit waren om het zaad der tweedragt te zaaijen tusschen de Stadhouders en de Staten. De Prinsen van Oranje hebben opregte vrienden gehad, maar te dikwijls zijn zij ook omgeven geweest door zelfzuchtige hovelingen, die, strevende naar eigen voordeel en grootheid, er geen gewetensbezwaar van hebben gemaakt om vijandschap te stoken tusschen mannen, wier eensgezindheid zoo hoog noodig was voor het algemeene welzijn; en het is eene oude waarheid, dat veel van het kwaad, door vorsten bedreven, te wijten is geweest aan slechte raadgevers; aan die menschen, die hen tot het kwade hebben aangespoord, of ten minste daarvan niet hebben teruggehouden; aan dat verachtelijk ras van vleijers, teregt door den Franschen dichter bestempeld als:

‘présent le plus funeste
Que puisse faire aux rois la colère céleste.’

Den 20sten Mei 1600 hebben de Staten van Holland het besluit genomen om Duinkerken te belegeren. Tegelijkertijd vaardigen zij de bevelen uit tot het doen van eene buitengewone ligting van 3000 man, voor den tijd van vijf maanden; het aanwerven van die nieuwe troepen werd over de verschillende Hollandsche steden verdeeld, en die *waardgelders* schijnen bestemd te zijn geweest om in verschillende sterke plaatsen de bezettingen te vervangen, die den togt naar Vlaanderen moesten mede maken. Tot beveiliging van de Betuwe, was eene kleine afdeeling bestemd, onder Hohenlo, en bestaande uit de twee regimenten voetvolk van de kolonels Duivenvoorde en Wijngaarden, ieder van 10 kompagniën of vaandels, en uit 8 kornetten ruiterij. - Men weet dat in dien tijd de infanterie verdeeld was in regimenten, uit een verschillend aantal kompagniën bestaande, die *vaandels* genoemd werden, omdat ieder van die kompagniën een eigen vaandel had. De ruiterij was toen ingedeeld in *kornetten* - kompagniën of kleine eskadrons; soms werden eenige kornetten ruiterij vereenigd tot eene soort van regiment, maar die vereeniging was maar van tijdelijken aard. De sterkte van de kompagnie infanterie was gewoonlijk omstreeks de 100 man; enkele keeren daarboven. Onder anderen de Friesche kompagniën waren meestal veel sterker en telden soms van 130 tot 150 man. De kornet ruiterij was in den regel beneden de 100 ruiters; meestal maar 70 à 80 paarden.

Den 26sten Mei doet Prins Maurits de bevelen - of *patenten*, zoo als men dat toen noemde - opmaken voor het marcheren van 10,000 man voetvolk en 2000 ruiters. Die troepen zijn aanvankelijk bestemd om zich den 5den Junij in beweging te stellen; maar toen men op het einde van Mei ontdekt, dat de schepen, bestemd om het leger naar Vlaanderen over te brengen, nog niet zeilvaardig zijn, wordt de marsch eenige dagen uitgesteld. Onder de toebereidselen tot den togt wordt vermeld, dat Maurits met zich wilde nemen 125 vaandels voetvolk en 25 kornetten ruiterij; - de sterkte van het voetvolk is iets grooter geworden. Verder moesten er ingescheept worden: 100 wagens, 250 trekpaarden, 16 heele kanons, 14 halve kanons en 7 veldstukken. - Men verstond onder *hecle kanons* 48 ponders, onder *halve kanons* 24 ponders en onder *veldstukken* 12 ponders; de twee eerste soorten van vuurmonden dienden alleen bij vestingen en bij sterke stellingen. -

Ook werden er bevelen geven, dat bij de inscheping het leger voorzien zou worden voor 24 dagen aan brood.

Eindelijk zijn de 800 vaartuigen gereed, die men voor het overbrengen van het leger en van de krijgsbehoeften noodig heeft, en den 14^{den} Junij neemt de inscheping der troepen een aanvang. Acht halve kanons worden in kleine schepen geladen naar Oostende; de overige artillerie, de munitie en de leeftogt komen in râzeils. Te Schoonhoven en te Gorkum worden de wagens en trekpaarden ingescheept, even als de ruiterij, die in het Overmaasche aanwezig is. De ruiterij, die zich in Noord-Braband bevindt, gaat te Bergen op Zoom aan boord; te Rotterdam en Delfshaven de kornet ruiterij van Wagemans, eenige vaandels voetvolk en de trein van Prins Maurits; het overige voetvolk scheept zich in te Dordt, te Willemstad en in Zeeland.

Half Junij zijn de Hollandsche havensteden vol drukte en oorlogsgewoel; alom worden krijgsbenoodigdheden aangevoerd en ingescheept; alom trekken krijgsbenden voort, verlangend naar roem en avonturen, en in gespannen verwachting van de groote onderneming, waartoe het legerhoofd hen bestemt. Dat legerhoofd zelf verlaat den 17^{den} Junij 's Gravenhage en komt te Delfshaven; een schitterende stoet van edelen en grooten vergezelt hem; een Hertog van Holstein, een Prins van Anhalt, een Solms, de Franschman Chatillon, de Engelschen Grey, Vere en Drury. Ook de Staten-Generaal willen aan den togt deel nemen; den 18^{den} Junij verlaten zij den Haag en volgen Maurits. Dat 's lands regenten zelve op het krijgstooneel wilden aanwezig zijn, bewijst wel dat zij zich iets groots en buitengewoons van de oorlogshandelingen voorstelden.

De rivieren en wateren, die ons land doorsnijden, hebben in vroeger en later tijd bij onze oorlogen groot voordeel opgeleverd, omdat zij het middel gaven om spoedig de strijdkrachten van het eene gewest naar het andere over te brengen; vooral bij de veldtogten van den tachtigjarigen oorlog kan men dat voordeel opmerken. Maar men had toen den stoom niet - die tooverkracht van onzen tijd; met de zeilvaartuigen hing men van den wind af, en ondervond daardoor soms vertraging en oponthoud. Dit had nu ook hier plaats. Maurits, den 18^{den} Junij van Dordt gezeild, had met de snelste schepen dien dag *het Scheld* bereikt en was den volgenden dag voor Rammekens gekomen; dien dag kwam ook het grootste gedeelte van de vloot dáár, of voor Arnemuiden, of voor het hoofd van Mid-

delburg. Maar de noordwestenwind maakte het gedurende een paar dagen onmogelijk om de Noordzee in te stevenen en zoo Oostende en Duinkerken te bereiken; men bleef dus werkeloos bij Walcheren, met ongeduld uitziende naar een ommekeer in de windrigting, die het mogelijk zou maken om den togt te vervolgen. Het is het Grieksche leger, door tegenwind aan het strand te Aulis geketend, toen het Troje wilde beoorlogen; met dit onderscheid evenwel, dat Agamemnon's krijgers in hunne tenten op het strand verbleven, en Maurits strenge bevelen had gegeven, dat niemand der zijnen de schepen zoude verlaten.

Maar kende men in die dagen geen stoomvaart, men kende evenmin de telegraaf, die zoo oogenblikkelijk een mare overbrengt; men kende evenmin de dagbladen, die alle geheimhouding onmogelijk maken. Het was toen ter tijd zeer goed mogelijk, de toebereidselen tot eene krijgsonderneming lang verborgen te houden voor den vijand. Men mogt in de Spaansche Nederlanden wel wat gehoord hebben van de krijgstoerustingen bij de Republiek, de omvang en het doel van die krijgstoerustingen bleven daar toch een geheim, en men kon dus daar nog niets doen om het dreigende gevaar te keer te gaan. De meest mogelijke voorzorgen werden aan de Hollandsche zijde ook genomen om te verhinderen, dat de vijand berigt kreeg van wat men voor had; en men werd daarin begunstigd door den gebrekkigen toestand van wegen en middelen van gemeenschap van die dagen. Gezanten van den Keizer, die kortelings in den Haag waren geweest, bevonden zich op dat oogenblik te Middelburg en wilden vandaar naar Antwerpen vertrekken; wijsselijk deed men hen echter die reis eenige dagen uitstellen, ten einde te beletten, dat door hen de Spanjaard berigt kreeg van den slag die hem dreigde.

De wind blijft noordwest, en na herhaalde beraadslaging tusschen Maurits en de Staten, geeft men het eindelijk op om over de Noordzee Oostende en Duinkerken te bereiken. Men besluit nu het leger met 6 veldstukken over de Wester-Schelde naar Staats-Vlaanderen over te brengen, het te Philippine te ontschepen en vandaar, achter Brugge om, naar Oostende te trekken. De schepen met bagaadje en leeftogt zullen dan eenige dagen later naar die vesting vertrekken, wanneer de wind in dien tijd gedraaid is.

Den 21sten Junij, des namiddags om 2 uur, gaat Graaf Ernst

van Nassau, een broeder van den Frieschen Stadhouder, met een deel des legers van de reede van Rammekens onder zeil, en komt om 5 uur bij Philippine. De Zeeuwsche regimenten van Piron en Van der Noot worden daar het eerst aan wal gezet; op den hoek van den dijk, bij Philippine, hebben de Spanjaarden eene kleine schans, maar slechts 27 man zijn daar in bezetting, en deze denken niet aan wederstand, maar zijn tevreden met een vrijen aftocht te bedingen. Maurits, met het overige der vloot des namiddags ten 4 uur onder zeil gegaan, komt dien dag tot Biervliet; den volgenden dag bereikt hij Philippine, en op den namiddag van den 22sten Junij heeft het geheele Nederlandsche leger voet aan wal gezet op Vlaanderen's grond.

Het leger van den Stadhouder bestond uit 128 vaandelen voetvolk en 25 kornetten ruiterij; naar de gewone sterkte van het vaandel voetvolk en van de kornet ruiterij, kan men die magt begrooten op 13,000 man voetvolk en 2,000 ruiters. Er bestaan kleine verschillen in de opgaven aangaande die sterkte. Het leger had 6 vuurmonden, veldstukken, bij zich.

Het voetvolk was in drie groote afdeelingen gesplitst, waarover het bevel voerden: Graaf Ernst van Nassau, Graaf George Everhard van Solms en Sir Francis Vere.

Die verdeeling van een leger in drie groote afdeelingen was eene gewone handeling bij de krijgskunst van die dagen; elk dier afdeelingen maakte dan bij een veldslag een der drie liniën van de slagorde uit, en bij de marschen vormden die drie afdeelingen beurtelings en bij dagelijksche afwisseling de voorhoede, de middentogt en de achterhoede des legers. Bij de oorlogen van onze dagen gaat men niet op zoo stelselmatige wijze te werk: een leger wordt thans verdeeld in groote afdeelingen, die men divisiën of brigaden noemt; maar het aantal van die afdeelingen is zeer veranderlijk en willekeurig; op het slagveld plaatst men ze niet op de regelmatige wijze van weleer, maar zoo als de aard van het terrein en de omstandigheden dit medebrengen; en bij oorlogsmarschen laat men *de zelfde* afdeeling, zoo niet voortdurend, ten minste langen tijd, de dienst der voorhoede verrigten; die voorhoede wordt niet met elken dag omgewisseld, zoo als dit gebruikelijk was in de dagen van Prins Maurits.

Graaf Ernst van Nassau had vier regimenten voetvolk onder zijne bevelen, te zamen 40 kompagnieën uitmakende. Het Duit-

sche regiment van den Graaf zelf telde 14 kompagniën. Een tweede regiment, onder Edmond, bestond uit 12 kompagniën Schotten, goede, dappere soldaten, al is het dat er een enkele keer (1593) een opstand bij had plaats gehad, veroorzaakt door wanbetaling, waaraan zich sommige hunner bevelhebbers hadden schuldig gemaakt. De twee andere regimenten waren Zeeuwen, het eene onder Piron, het andere onder Van der Noot; ieder van die regimenten bestond uit 7 kompagniën.

Solms voerde 5 regimenten voetvolk aan, te zamen 45 kompagniën tellende. Een regiment Franschen, onder La Noue, bestond uit 14 kompagniën. Een regiment Walen, onder den Heer van Marquette, was 10 kompagniën sterk: die Walen hadden vroeger de Spaansche bezetting van St. Andries uitgemaakt en die sterkte met standvastige dapperheid tegen Prins Maurits verdedigd; toen zij echter zonder eenig ontzet bleven, moesten zij eindelijk tot de overgave besluiten, en lieten zich toen door den overwinnaar overhalen om tot de krijgsdienst van de Republiek over te gaan. Zij werden toen tot een regiment gevormd, dat de *nieuwe Geuzen* genoemd werd, en waarover de jeugdige Frederik Hendrik, in naam, kolonel werd. Het waren oude, beproefde soldaten, zich kenmerkende door dien militairen geest, die ten allen tijde den Walen is eigen geweest; zij hebben de nieuwe zaak, waartoe zij waren overgegaan, even trouw gediend, als vroeger de zaak, die zij nu verlaten hadden. - Een derde regiment, door Hans Crych aangevoerd, kon naauwelijks aanspraak maken op dien naam, daar het slechts uit 5 kompagniën Zwitsers bestond. In dien tijd komen de Zwitsers nog weinig voor in de zamenstelling van ons krijgswezen; later heeft de Republiek bijna altijd Zwitsersche troepen bij haar leger gehad; op onze slagvelden hebben zij naast ons gestreden, en daardoor een hechten band gevormd tusschen twee volken, beide evenzeer vermaard door vrijheidsliefde. Het vierde en vijfde regiment bestonden uit 8 kompagniën Hollanders, onder de Gistelles, en 8 kompagniën Stichtschen, onder Huchtenbroek.

Francis Vere had 3 sterke regimenten ouder zijne bevelen, twee Engelsche en een Friesch. Van de twee Engelsche regimenten had het eene, het zijne, dertien kompagniën; het andere, door zijn broeder Horatio Vere aangevoerd, telde er slechts 11. Het Friesche regiment, onder Hettinga, bestond uit 17 kompagniën. Bovendien waren bij deze afdeeling ge-

voegd 2 kompagniën voetvolk van Van der Aa, bestaande uit de garde van Maurits en van Hohenlo. In het geheel had Vere dus 43 kompagniën voetvolk onder zich.

Men ziet uit deze opgave, dat de zamenstelling van de regimenten voetvolk zeer uiteenloopende was, wat het aantal der kompagniën betreft; want - niet gesproken van de Zwitsers, wier 5 kompagniën misschien niet als een regiment werden beschouwd - had men aan de eene zijde de beide Zeeuwsche regimenten, die ieder slechts uit 7 kompagniën bestonden, en aan de andere zijde het Friesche regiment, dat er 17 telde. Ook de sterkte der kompagniën was zeer uiteenloopende: bij het Zeeuwsche regiment van Piron telde elke kompagnie nog geen 100 man, en bij de Friezen van Hettinga moet die sterkte omstreeks de 150 man hebben uitgemaakt.

Aan het hoofd van de ruiterij stond Graaf Lodewijk Gunther van Nassau, ook een der broeders van den Stadhouder van Friesland. Die ruiterij was gesplitst in 7 afdeelingen, ieder uit 3 of uit 4 kornetten bestaande, en een soort van kleine regimenten vormende; die indeeling van de ruiterij in regimenten was echter maar van een tijdelijken en kortstondigen aard, en niet zoo vast en onveranderlijk als bij de indeeling van het voetvolk: herhaaldelijk gebeurt het, dat er kornetten van verschillende regimenten bijeen worden gevoegd. De bevelhebbers van die 7 verschillende afdeelingen waren: Graaf Lodewijk Gunther zelf, Graaf Frederik van Solms, Risoir, du Bois, Marcelis Bax, Stakenbroek en Van Balen.

Dit leger had de zamenstelling, die toen en nog lang daarna bijna alle Europesche legers hadden.

Volkslegers, legers geheel zamengesteld uit denzelfden landaard, had men toen weinig of niet; de legers bestonden meest altijd uit troepen van allerlei tongen en talen; en zoo kwam het, dat men hier, bij het Nederlandsche leger van Prins Maurits, Duitschers en Zwitsers, Walen en Franschen, Engelschen en Schotten had - en zelfs Nederlanders, zou men haast geneigd zijn te zeggen; maar bij nadere overweging, zal men die spottende bijvoeging niet gebruiken; want gaat men de zamenstelling na van andere heirscharen van dien tijd, dan zal men tot de overtuiging komen, dat dit leger van Maurits nog meer aanspraak had op den naam van een Nederlandsch leger, dan het leger van Gustaaf Adolf op den naam van een Zweedsch leger, of de krijgsmagt van Parma en Spinola op den naam

van Spaansche legers. De Nederlanders bij dit leger van het jaar 1600 waren verreweg talrijker dan elke andere landaard bij die heirmagt: zij maakten meer dan een derde gedeelte uit van de sterkte van het voetvolk; verscheidene van de uitstekendste bevelhebbers waren Nederlanders van geboorte; de Nassausche vorsten waren dit door aanneming en keus.

Onder die heirscharen, uit alle deelen van Europa toegestroomd naar de Nederlanden, om daar de wapenen te voeren onder Maurits, konden velen gedreven zijn door liefde en geestdrift voor de zaak waarvoor werd gestreden; maar toch, die edele drijfveer heeft denkelijk slechts het kleinste gedeelte doen handelen. Anderen, in grooter getale, werden aangespoord door zucht naar roem, door begeerte om krijgskennis te verwerven, door het aantrekkelijke dat krijgsgewoel en krijgsgevaar vergezelt; of ook - en dit zal wel bij het grootste getal de voorname drijfveer zijn geweest - door zucht naar geldelijk voordeel, door dorst naar buit, door de noodzakelijkheid om in het levensonderhoud te voorzien. En wat hier gezegd is, geldt van de hoogere en lagere bevelhebbers; van de soldaten valt nog minder goeds te zeggen. De Nederlandsche regimenten mogen misschien beter zamengesteld zijn geweest; daar kunnen bij geweest zijn de burger uit de Hollandsche steden, de boerenzoon uit Friesland of Gelderland, die uit ware liefde voor het vaderland zich in de rijen van het leger hadden geschaard; maar bij de vreemde regimenten was dit anders gesteld: die bestonden grootendeels uit fortuinzoekers en landloopers; men had daarbij soms allerlei geboefte. Er werd gestreden voor eene edele zaak; maar daarom waren de strijders nog niet altijd edel; en vaak is men geneigd hier de Fransche spreuk toe te passen; *l'armée ne vaut pas le drapeau*.

Men moet niet toegeven aan blinde vooringenomenheid met den vaderlandschen roem, zich geen hersenschimmen dienaangaande maken; men moet zich niet voorstellen dat de legers van onze Stadhouders, tijdens den tachtigjarigen oorlog, eene zamenstelling hadden, nabijkomende aan wat ons de oudheid vermeldt van de legers waarmede de Grieksche Staten den vrijheidskamp tegen de Persische Keningen hebben gevoerd. De zamenstelling der legers van Maurits en van Frederik Hendrik was dezelfde als van de andere legers van dien tijd; zij is nog lang in Europa dezelfde gebleven; het Pruissische leger van Frederik II was nog zoo. Elke legermagt bevatte toen zeer slechte,

zeer onzuivere bestanddeelen; en alleen eene strenge, onverbiddelijke krijgstucht kon eenheid en zamenhang geven aan eene zoo bont bijeengebragte menigt een allen binnen de perken van hunnen pligt houden. Dit wist Maurits op meesterlijke wijze te doen; met krachtige hand wist hij elke poging tot bandeloosheid bij zijne soldaten tegen te gaan, hen aan orde en gehoorzaamheid te gewennen, en door onophoudelijke oefeningen en langdurige oorlogen hen tot uitmuntende krijgsscharen te vormen. De soldaten van Prins Maurits kenmerkten zich door de deugden evenzeer als door de ondeugden van den krijgsstand dier tijden; aan zich zelven overgelaten, waren het gevleeschde duivels voor den weerloozen landzaat; goed aangevoerd, waren het helden tegenover den vijand.

Maurits en zijn leger waren elkander niet vreemd meer: lange jaren hadden zij zamen geoorloogd en in menigen strijd zich met de Spanjaarden gemeten. 't Is waar, die strijd had meestal plaats gehad bij het verdedigen of aanvallen van verschansingen, bij wallen en grachten, daar waar de Romeinsche krijgskunst van den veldheer de dapperheid zijner soldaten zoo aanmerkelijk ter hulp kwam; gevechten in het open veld waren schaarsch geweest, en maar op kleine schaal; zelfs de zege bij Turnhout (24 Januarij 1597), hoe volkomen ook, kon moeijelijk een veldslag worden genoemd. Nu, bij dien togt naar Vlaanderen, was er kans om op een open slagveld in geregelden strijd den vijand te ontmoeten; en hoeveel dapperheid de regimenten van Maurits ook dikwijls hadden doen blijken, kon toch niemand vooruit zeggen, of zij den schok zouden kunnen doorstaan van dat geduchte Spaansche voetvolk, dat toen zijn wedergade niet had in Europa, en dat, nog veertig jaren later, op het slagveld van Rocroi (1643), Condé zoolang en zoo hardnekkig de overwinning zou betwisten.

In de school van Maurits waren uitmuntende aanvoerders gevormd; velen daarvan woonden den togt naar Vlaanderen bij. Zoo had men bij het voetvolk den Schot Edmond, die, door krijgsmansverdienste, van de laagste rangen was opgekommen tot aanvoerder van een regiment, te Nieuwpoort streed, Oostende verdedigde en eindelijk binnen Rijnberk sneuvelde (1606). Zoo had men Marquette, die de Walen aanvoerde, en de laatste bevelhebber is geweest van het heldhaftig verdedigde Oostende; Huchtenbroek, die, dan eens officier, dan weêr burgemeester van Utrecht, ook binnen Oostende den beldendood is gestor-

ven; - zijne zuster, eene der schoonste vrouwen van Holland, was met een der Baxen getrouwd; - van der Aa, de aanvoerder van de kleine afdeeling voetvolk, die aan den strijd bij Turnhout had deelgenomen; Taco Hettinga, de dappere bevelhebber der Friezen. Bij de ruiterij had men onder de uitstekende aanvoerders Cloet, Panier, Lasalle, du Bois - of eigenlijk Werner van den Houte - een der dapperste ridmeesters van het leger; Stakenbroek, die later, bij Frederik Hendrik's leger, meer dan eens het opperbevel heeft gehad over de geheele ruiterij; Godard van Balen, een der personaadjes van den meesterlijken roman, waarin mevrouw Bosboom de verrassing van Hoey behandelt, en van wien de geschiedenis met waarheid vermeldt, dat hij het geweest is, die aan den strijd bij Nieuwpoort eene beslissende wending heeft gegeven; eindelijk Marcelis Bax, de held van Turnhout, de ruiteraanvoerder van ongeëvenaarde dapperheid, mét zijn broeder Paulus Bax, de Castor en Pollux van den tachtigjarigen oorlog. De groote daden van Paulus en Marcelis hebben een derden broeder, Jan Bax, eenigzins overschaduwd, en haast doen vergeten dat ook deze een uitstekend krijgsman is geweest.

Een van de merkwaardigste onder de hoogere aanvoerders van het leger was de Engelschman Francis Vere, een man van groote, uitstekende hoedanigheden, een bevelhebber die in dapperheid en krijgsbeleid uitmuntte, en aan wien ons vaderland veel te danken heeft gehad. Maar zijn hoogmoed, die hem te naauwernood toeliet om zelfs Maurits boven zich te dulden; zijne eigendunkelijke handelingen, zijne stugheid en zijne inhaligheid in geldzaken, waren oorzaak dat hij meer vijanden had dan vrienden. Hij heeft eene beschrijving nagelaten van den veldslag van Nieuwpoort; als men die beschrijving leest, zou men haast beginnen te gelooven, dat de overwinnaar niet is geweest Prins Maurits, maar wel Sir Francis Vere; overdreven zedigheid is niet het hoofdgebrek van dien Brit. Later heeft hij, als opperbevelhebber binnen Oostende, die vesting behouden, door den Aartshertog Albertus te misleiden met geveinsde onderhandelingen tot overgave, ten einde daardoor tijd te winnen tot het verkrijgen der volstrekt noodige versterkingen uit Zeeland; - eerlijk of loffelijk was dat middel volstrekt niet; maar het heeft toen de vesting behouden, en getuigt dat Vere veel op zijne verantwoording durfde nemen, en een man was die zelfstandig wist te handelen; ook daarom is het geheel

ten onregte, dat Graaf Willem Lodewijk hem de bekwaamheid van een opperbevelhebber ontzegt, en in hem niets anders wil zien dan een geschikt aanvoerder van een regiment.

Ook Horatio, de broeder van Francis Vere, de aanvoerder van een der beide Engelsche regimenten, heeft zich toen en later door schitterende dapperheid onderscheiden.

Verschillende vorsten uit het Nassausche huis vergezelden Maurits op dezen krijgstogt: graaf Ernst, die bij Leffinge de nederlaag heeft geleden, maar toch, door het tegenhouden van den vijand, aan Maurits toen den tijd schonk om zich tot den veldslag voor te bereiden; graaf Lodewijk Gunther, die jong is gestorven, maar die anders misschien zich een schitterenden krijgsroem zou verworven hebben, te oordeelen naar de uitstekende wijze waarop hij te Nieuwpoort de ruiterij aanvoerde, en naar de dapperheid door hem betoond op den togt naar Cadix (1596); Justinus van Nassau, de onechte zoon van Willem I, die later op zoo uitstekende wijze Breda tegen Spinola heeft verdedigd; ‘Breda, que les Hollandais defendaient admirablement’, heeft Victor Hugo gezegd. (Le Rhin, Conclusion.)

Met levendige deelneming zag het leger hier ook in zijn midden twee jongelingen, naauw den kinderlijken leeftijd ontwassen, maar door de herinnering aan wat hunne groote voorvaderen deden, reeds vroegtijdig geprikkeld om naar roem te dingen: Chatillon, een kleinzoon van den Franschen admiraal de Coligny, en Frederik Hendrik; onder de kampvechters en martelaars voor de zaak der vrijheid telde de een zijn grootvader, de ander zijn vader. Hoe verschillend is het lot dier beide jongelingen geweest! de een sneuvelde kort daarna bij de verdediging van Oostende; de andere, de *Stedenwinnaar*, heeft een langen en roemrijken levensloop gehad en is de lieveling van zijn volk geworden, en als veldheer door de nakomelingschap soms vergeleken met zijn broeder Maurits.

Van Maurits zelf is het best alleen als veldheer te spreken; daarin kan hij het onpartijdigst worden beoordeeld; daarin moet hem door allen regt worden gedaan. Het gewoel der staatspartijen heeft te veel stof om zijn beeld doen oprijzen, dan dat men dat beeld altijd juist en duidelijk zou hebben kunnen zien. De een herinnert zich alleen dat sombere tooneel op het Haagsche Binnenhof, toen, met van ouderdom wankelende schreden, Neêrland's grootste staatsman daar het schavot beklom; met afkeer wendt hij zich af van den man, wien hij schuldig acht

aan dien regterlijken moord; hij vergeet, dat een enkele daad - die zeker niet kan worden geregtvaardigd of verontschuldigd - niet de herinnering mag uitwisschen aan een geheel leven, gewijd aan Neêrland's welzijn en grootheid. Een ander, door tegenovergestelde inzigten geleid, zoekt juist de grootheid van Maurits in zijne staatkundige handelingen; en wanneer de dichter, de geboorte des helds bezingende, hem in bezielde taal toeroept:

> ‘Wees welkom, teed're scheut, ten hoogen eik geboren.....
> Gij zult graaf Maurits zijn.....’

dan wil dit bij hem misschien nog meer zeggen: gij zult de kampvechter der Dordtsche Synode, dan: gij zult de innemer van Geertruidenberg, de overwinnaar van Nieuwpoort zijn. Men wil soms den held van eene partij maken van wie de held van geheel Nederland is.

De held van Nederland is Maurits geweest, als krijgsman, als legerhoofd: als zoodanig wordt zijne grootheid algemeen erkend. 't Is waar, toen hij het leger der Republiek heeft geschapen; toen hij dat leger onderwierp aan eene tot nu toe onbekende krijgstucht en oefende in eene nieuwe krijgskunst; toen hij met die heirmagt vesting op vesting belegerde en innam, in een tiental jaren de grenzen der Republiek gedurig uitbreidde, en vastheid en zamenhang gaf aan onzen Staat; toen werd hij daarbij ondersteund door twee mannen, aan wie zeker dat krijgsgeluk van 1590 tot 1600 voor een gedeelte is toe te schrijven: graaf Willem Lodewijk van Nassau en Oldenbarneveld. De Friesche stadhouder schraagde zijn neef met zijne kennis en krijgswetenschap; de groote raadpensionaris waakte er over met onvermoeide zorg en beleid, dat het Maurits niet ontbrak aan de middelen, die tot het goed voeren van den oorlog noodig waren. Maar, die hulp erkennende welke Maurits van deze beide mannen heeft ondervonden, moet men desniettemin aan hem zelf den lof geven, dat hij een groot en uitstekend legerhoofd is geweest.

De wijze om de marschen en de kampen van een leger te regelen; om eene heirmagt in slagorde te scharen; om geregelde krijgsbewegingen op de strijdplaats uit te voeren; om nieuwe vechtwijzen voor de verschillende wapens aan te wenden; om door nieuwe werktuigen de verschillende oorlogshandelingen te begunstigen; om door rustelooze snelheid de strijdkrachten spoedig over te brengen van het eene oorlogstooneel naar het an-

dere; vooral de wijze om den schansarbeid toe te passen, en daardoor zich vaak onaanvalbaar te maken, en met geringe sterkte een overmagtig vijand het hoofd te bieden; - in dit alles is Maurits een baanbreker en een onovertroffen meester geweest; en daardoor komt hem als veldheer de hoogste rang toe onder zijne tijdgenooten. Men heeft zijne krijgskunst de Romeinsche krijgskunst genoemd: en met regt: het is de krijgskunst van de legioenen der Scipio's, zooals Polybius die beschrijft; - natuurlijk met het verschil, dat door de aanwending der vuurwapens werd teweeg gebragt, en door het krachtiger optreden der ruiterij, een wapen dat bij de Romeinsche legers maar eene zeer ondergeschikte rol speelde.

Een Fransch soldaat klaagde er eenmaal over, dat de aanvoerder, wanneer men den vijand tegemoet ging, nooit zeide: '*allons* mes enfants'; maar altijd: '*allez* mes enfants'; - die klacht konden de soldaten van Maurits nooit doen hooren; want hij deelde in al hunne vermoeijenissen en gevaren; hij was oorlogsman van top tot teen, - zooals dat trouwens bij de oorlogen van die vroegere eeuwen veel meer eene noodzakelijkheid was dan in onze dagen: Napoleon heeft misschien nooit zijn degen tegen den vijand gebruikt, en men beweert dat Wellington op het slagveld van Quatre-Bras in burgerkleeding is verschenen. In de dagen van den tachtigjarigen oorlog moest een aanvoerder de oorlogshandelingen niet alleen besturen, maar daar persoonlijk deel aan nemen; en weinig aanvoerders die dit meer en beter hebben gedaan dan Prins Maurits. Van zijn vroege jeugd af aan oorlogshandelingen gewoon; in het harnas opgegroeid; ervaren in alle mannelijke oefeningen en bevoorregt met een sterke gezondheid en een krachtigen ligchaamshouw, had Maurits alle hoedanigheden, die toenmaals de aanvoerder moest bezitten, en die ook in onze dagen nog hare hooge waarde hebben, al is het dat zij thans minder onontbeerlijk zijn. Men zag den stadhouder, even als de minste soldaat, marschen verrigten; vermoeijenissen verduren; hitte en koude, ontbering en ongemak doorstaan; de nachten wakende doorbrengen in schans of legerplaats; een ganschen dag lang op het snelle krijgsros den vlugtenden vijand vervolgen; en in den strijd een dapperheid betoonen, zoo schitterend en buitengewoon, dat zij geen gering deel had aan een behaalde overwinning.

Ziedaar de groote, de uitstekende hoedanigheden van Prins Maurits; ziedaar waarin hij zich een waardige telg toont van den

edelen en heldhaftigen Willem I. Maar zijn karakter is eene mengeling geweest van goed en van kwaad; het herinnert niet altijd aan zijn vader; het brengt soms ook in geheugenis dat hij tot moeder heeft gehad de ruwe, losbandige Anna van Saksen.

Den 23sten Junij 1600 breekt het Hollandsche leger van Philippine op, en trekt Vlaanderen in.

In onze dagen wordt bij een oorlog, bij een veldtogt, dikwijls een operatieplan gemaakt, aanduidende welk doel men met dien veldtogt beoogt, en door welke middelen men dat doel wil bereiken. Het opmaken van zulk een operatieplan heeft zijne goede zijde, wanneer men daardoor in algemeene trekken wil vaststellen wat men hoofdzakelijk wil verrigten; maar verkeerd is het, wanneer dat operatieplan te veel in bijzonderheden treedt en te veel alle handelingen wil voorschrijven; zoo iets is nutteloos werk; die handelingen kunnen niet vooruit worden vastgesteld; zij hangen af van de omstandigheden, vooral van de handelingen der tegenpartij, - even als bij het schaakspel de zetten, die men doet, afhangen van de zetten die de tegenpartij verrigt.

Bij de veldtogten van den tachtigjarigen oorlog komt er niets in van het opmaken van een geregeld operatieplan; men handelt daarbij naar de ingevingen van het oogenblik; men bespreekt of beraamt bijna dag voor dag, wat men doen wil. Daarom is het ook ondoenlijk om bepaald te zeggen wat bij dezen veldtogt in Vlaanderen het operatieplan van Maurits is geweest. Het schijnt echter dat het in de hoofdzaak hierin heeft bestaan: in zuidwestelijke rigting Vlaanderen binnenrukken; Brugge, een der hoofdsteden van dat gewest, niet belegeren, maar daarom heen trekken; Oostende naderen, en die havenvesting als dépôtplaats gebruiken; het verder aan de kust gelegen Nieuwpoort belegeren; en, na de inneming van die vesting, naar Duinkerken oprukken, een kleinen dagmarsch van Nieuwpoort verwijderd.

Ziedaar waarschijnlijk het operatieplan van het Hollandsche legerhoofd in Junij 1600. De deugdelijkheid van dit plan hing voornamelijk af van den toestand waarin 's vijands strijdkrach-

ten verkeerden, en van de gesteldheid van zaken in het gewest waarheen men den oorlog wilde overbrengen.

De toestand, waarin 's vijands strijdkrachten verkeerden, was bij den aanvang van de onderneming van dien aard, dat daardoor die onderneming alle kans had van te zullen slagen. De Aartshertogen hadden geen geld om hunne troepen te betalen; die troepen waren voor een gedeelte in volslagen opstand; er was niets meê aan te vangen; een leger te velde te brengen scheen voor de Spaansche bewindhebbers toen eene onmogelijkheid te zijn; hoogstens zou het misschien gelukken eene afdeeling te vereenigen, echter zoo zwak, dat zij volstrekt niet bestand zou zijn tegen het leger der Staten. Die meening was zoo vastgeworteld en zoo algemeen verbreid, dat, toen Maurits voor Nieuwpoort het eerste berigt kreeg van de nadering van het Spaansche leger, dit berigt hem met verbazing sloeg, en hij overtuigd was dat dit leger dan toch maar eene geringe sterkte kon hebben en niet boven de 5000 man kon bedragen. Naar alles wat men van den toestand des vijands wist, kon men er aan de Hollandsche zijde bijna vast op rekenen, dat men de belegeringen van Nieuwpoort en van Duinkerken ten einde gebragt zou hebben, voordat die vijand iets ernstigs kon doen om dit te beletten. De uitkomst heeft het ongegronde van die meening bewezen; maar dat was niet te voorzien.

Wat de gesteldheid betreft van Vlaanderen's westelijk gedeelte, dat bij dezen veldtogt het tooneel van den oorlog zou worden, daaromtrent schijnt men bij de Hollandsche aanvoerders niet genoegzaam ingelicht te zijn geweest.

In dien tijd had men voor het regelen van de bewegingen en handelingen van een leger in vreemde gewesten niet die hulpmiddelen, welke men in onze dagen daarvoor heeft: van bijna alle landen van Europa bestaan thans uitvoerige en duidelijke kaarten en volledige statistieke opgaven; men heeft beide maar te raadplegen, om te weten hoe men in die landen een leger kan bewegen, hoe men het daar kan onderhouden, hoe het daar kan oorlogen; en het zijn de officieren van den generalen staf die voornamelijk met deze taak zijn belast, en die met hunne kennis ten dezen de aanvoerders van het leger moeten bijstaan. In den tijd van Prins Maurits was dat anders; men had toen noch generalen staf, noch uitvoerige kaarten; werd de oorlog in het buitenland gevoerd, dan tastte men in het donker rond; men was onbekend met de algemeene gesteldheid des lands; met

den toestand van rivieren, gebergten, bosschen en moerassen, met de aanwezigheid van wegen, vaarten, bruggen en veeren; met de hulpmiddelen die het land opleverde voor de voeding der troepen. Geen wonder dus, dat men bij zulk een togt in 's vijands land, gedurig stootte op zwarigheden die men niet had voorzien; geen wonder dat men herhaaldelijk leest dat het leger van Maurits bij den een of anderen marsch verdwaalde, of daarbij stuitte tegen stroomen of wateren, wier aanwezigheid men niet vooraf kende.

Toch was Vlaanderen geen land dat groote of gewigtige zwarigheden opleverde voor het oorlogvoeren. Een enkele blik op het westelijk gedeelte van dat gewest - met dat gedeelte alleen hebben wij ons bezig te houden - zal dat aantoonen.

Meer dan derdehalve eeuw is er verloopen sedert den slag van Nieuwpoort, en het West-Vlaanderen van onze dagen is volstrekt niet meer wat het in het jaar 1600 was. Dit rijke, landbouwende gewest heeft thans een groot deel van zijne vroegere heidevelden en bosschen zien verdwijnen, en wordt alom doorsneden door steenwegen, door ijzeren spoorwegen en door breede kanalen, die de hoofdstad Brugge verbinden met de steden Nieuwpoort, Oostende, Sluis en Gent. In 1600 was er niets van dit alles, behalve eene vaart van Brugge naar Sluis, niet dezelfde echter als de thans bestaande. In plaats van steenwegen en spoorwegen had men toen niets anders dan landwegen, waarover de zware kar slechts traag en met moeite voortkwam; in plaats van de kanalen, verschillende kleine rivieren, wier water naar de duinstreek voortstroomde en op verschillende punten door den moeijelijken afloop poelen en moerassen vormde; in plaats van die vruchtbare bouwvelden, waar de nijvere landman thans bijna geen plek gronds overlaat waarvan hij geen partij trekt, toen nog vele uitgestrekte bosschen, nog onafzienbare heidevelden, waarop zich in de verte de muren van een adellijk kasteel deden zien of de kerktoren van een onaanzienlijk dorp. De steden hadden toen misschien meer bevolking dan in onze dagen, en zeer zeker meer krijgskundig gewigt, want alle waren met wallen en grachten omgeven, alle waren vestingen; het platte land daarentegen was minder bevolkt, vooral ook omdat door de gedurige strooptogten van kleine vijandelijke scharen vele landbewoners er toe gebragt werden om veiligheid te zoeken achter de muren eener stad.

Het westelijk gedeelte van Vlaanderen is een vlak en effen

land, dat geen gebergten heeft, geen groote rivieren of andere gewigtige hindernissen, die den marsch van een leger kunnen stuiten. De zeeknst van Sluis tot Duinkerken - eene lengte van 15 à 16 uren gaans - had verschillende havens, waarvan slechts eene - Oostende - in het bezit der Hollanders was; de andere zeehavens - Sluis, Blankenberge, Nieuwpoort en Duinkerken - behoorden aan de Spanjaarden. Langs de geheele zeekust strekte zich een duinreeks uit van eenige honderd ellen breedte; en tusschen die duinstreek en den hoogeren grond van Vlaanderen hadden de naar zee stroomende kleine rivieren een aantal moerassen of drassige gronden gevormd. Die moerassen maakten eene wezenlijke afscheiding uit tusschen de duinstreek en het overige van Vlaanderen; slechts enkele wegen liepen door die afscheiding, als het ware engten vormend, die men maar had te bezetten, om den vijand het doordringen te beletten van de duinstreek naar het binnenste van Vlaanderen, of omgekeerd, van het binnenste van Vlaanderen naar de duinstreek. Op of bij die wegen bevonden zich dan ook schansen, waarmede men in dien tijd niet spaarzaam was.

Wanneer men tusschen Sluis en Nieuwpoort de zeekust wilde verlaten om naar het binnenland van Vlaanderen te trekken, dan kon men hoofdzakelijk maar drie wegen volgen: een weg, loopende van Blankenberge naar Oudenburg, vroeger een aanzienlijke Vlaamsche stad, maar in 1600 reeds geheel vervallen; een tweede weg, van Oostende over Breedene ook naar Oudenburg; en de derde, uitgaande van Mariakerke - een dorpje in de duinen tusschen Oostende en Nieuwpoort - naar Leffinge en Snaeskerke. De moerassige grond aan de oostelijke zijde der duinen maakte het ondoenlijk voor de minder beweegbare legers van dien tijd, om, anders dan over een dier wegen, van de zeekust te trekken naar Brugge of andere plaatsen in het binnenland van Vlaanderen; die wegen maakten enge passen uit, die men maar had te bezetten, om den vijand, die van het binnenland van Vlaanderen kwam, den toegang naar de duinstreek tusschen Blankenberge en Nieuwpoort geheel af te sluiten. Te Oudenburg was eene schans, die de beide wegen afsloot, van Blankenberge en Oostende komende; ook te Snaeskerke was eene schans; bovendien kon men den toegang tot de kust bij het dorp Mariakerke beletten, door bij het dorp Leffinge de brug af te breken, die daar over het riviertje de Iperlee was.

Die gesteldheid van het terrein en die toestand van zaken bij

den vijand, wezen als van zelf aan, wat het leger van Maurits had te doen bij dien togt van Philippine naar de zeekust; die togt moest met snelheid verrigt worden, en bij het aanvallen van Nieuwpoort en van Duinkerken geen tijd worden verloren, ten einde door dien spoed den vijand geen gelegenheid te geven om eene magt te vereenigen, sterk genoeg om den aanval op die beide vestingen te beletten; en dewijl men dan toch dit verontrusten door den vijand als eene mogelijkheid moest aannemen, moest het Hollandsche leger, terwijl het Nieuwpoort aanviel, zijne gemeenschap met Oostende verzekeren; dit kon gemakkelijk geschieden, wanneer eene afdeeling van dat leger de brug bij Leffinge en de schansen bij Snaeskerke en van Oudenburg sterk bezet hield, even als andere kleine schansen, die de Spanjaarden toen ter tijd reeds opgeworpen hadden rondom Oostende, om het later beleg dier vesting voor te bereiden.

Noch het een, noch het ander is gedaan. De marsch van Philippine naar Nieuwpoort is op langzame wijze, met onnoodig tijdverlies, verrigt; en toen het leger voor Nieuwpoort kwam, werd er slecht gezorgd voor het behouden der gemeenschap met Oostende; de brug te Leffinge werd niet afgebroken; de schansen te Snaeskerke en Oudenburg te zwak bezet. Men vertrouwde er te veel op, dat er geen Spaansch leger zou komen opdagen.

Den eersten dag, den 23sten Junij, kwam men niet verder dan tot Assenede; een marsch van minder dan twee uren gaans. Bij dien marsch vormde Ernst van Nassau de voorhoede, met zijne 4 regimenten voetvolk en de 3 regimenten ruiterij van Lodewijk Gunther, van Risoir en van Stakenbroek. Op die voorhoede volgden de 6 stukken geschut, op blokwagens, en de bagaadje. Dan kwam de middentogt, bestaande uit 5 regimenten voetvolk van Solms, en de 2 regimenten ruiterij van de andere graaf van Solms en van Du Bois. Eindelijk kwam de achterhoede, het voetvolk van Francis Vere en het regiment ruiterij van Van Balen. Het regiment ruiterij van Marcelis Bax bleef dien dag nog te Philippine achter, om de schepen te beschermen, waaruit nog niet alles was aan wal gebragt.

Toen graaf Ernst te Assenede komt, vindt men daar het kasteel van Wackene nog bezet door 30 Spaansche soldaten; deze echter geven dat huis dadelijk over, vrijen aftocht bedingende; men vond daar veel eigendommen der boeren uit den omtrek. Een strooptogt, 's middags door 200 Hollandsche ruiters tot voor

de poorten der stad Gent gedaan, doet een aantal paarden en koeijen buit maken; eenig voetvolk, dat naar de zijde van Sas van Gent stroopte, was minder gelukkig en verloor enkele manschappen, die door de Spaansche bezetting dier plaats gevangen werden gemaakt. De Staten-Generaal, die op den marsch bij de afdeeling van Vere waren, schreven dadelijk brandschattingen uit; dit leverde echter weinig op.

Den 24sten Junij gaat de marsch van Assenede over de dorpen Bassevelde en Caprijke op Eecloo. Het leger heeft op dien marsch weêr de gewone indeeling in voorhoede, middentogt en achterhoede; wat gisteren middentogt was geweest - Solms - was dien dag voorhoede; en wat gisteren achterhoede was geweest - Vere - werd heden middentogt; en Ernst van Nassau, de voorhoede op den 23sten Junij, was op den 24sten Junij de achterhoede. Die omwisseling had geregeld met elken dagmarsch plaats, zoodat daarop niet verder zal worden teruggekomen. De indeeling van de ruiterij, bij de drie gedeelten van het leger, verschilde ook den eenen dag met den anderen.

De marsch van den 24sten Junij was grooter dan die van den vorigen dag; evenwel kan men den afstand van Assenede tot Eecloo op niet meer dan 3 à 4 uren gaans stellen; en dus was het eigenlijk nog maar een kleine marsch. Toch kwam de voorhoede eerst om 1 uur des namiddags te Eecloo, en het was zeer laat op den dag, toen de achterhoede die plaats bereikte. Die vertraging wordt geweten aan den slechten toestand van de wegen; maar aan die vertraging had nog meer schuld de slechte wijze waarop de marsch werd verrigt. Men was onbekend met den weg; men had geen goede gidsen; de artillerie slaat bij vergissing den weg in naar Gent, in plaats van de voorhoede te volgen naar Eecloo; zij moet terugkeeren; dit veroorzaakt oponthoud, en eene zoo groote verwarring, dat, naar Duyck beweert, had de vijand toen aangevallen, de bagaadje onfeilbaar zou verloren zijn gegaan.

Indien men zich bij het Hollandsche leger gevleid had, in Vlaanderen eene bevriende bevolking te vinden, door wie men met open armen zou worden ontvangen, dan moeten reeds de eerste dagen van den marsch voldoende zijn geweest om het weinig gegronde van die verwachting te doen blijken. Het landvolk had bijna overal de vlugt genomen; en, bij de toenmalige zamenstelling der legers, was die voorzorg zoo erg niet

te verwonderen of euvel te duiden; schaars ontmoette men iemand der bevolking: men vernam dan ook weinig van den vijand: alleen hoorde men dat den vorigen dag Spaansche ruiterij van Nieuwpoort naar de zijde van Gent was getrokken, omdat de Spaansche aanvoerders beducht waren dat Sas van Gent zou worden aangevallen. Hieruit bleek, dat de vijand nog onbekend was met het ware doel van den togt.

Den 25sten Junij gaat de marsch van Eecloo op Maele, een dorp op een klein uur afstands van de hoofdstad Brugge, en waar zich het oude kasteel bevond van de graven van Vlaanderen. Deze marsch was grooter dan de vorige, maar werd zonder bezwaar verrigt en door geen wederwaardigheden gekenmerkt, tenzij men als zoodanig wil aanmerken, dat te Maele een nachtelijk alarm het leger in onrust bragt; het was echter geen vijand die met een aanval dreigde; het alarm ontstond door het loopen van een haas. Al meer en meer werd de vijandige gezindheid der bevolking blijkbaar; enkele afgedwaalde soldaten, ook een soldatenvrouw, werden door de Vlaamsche boeren op gruwzame wijze vermoord. Het is zeer mogelijk dat die wreedheid is uitgelokt geworden door gewelddadigheden, gepleegd door het leger; maar, zooals natuurlijk, die wreedheid deed de troepen in woede ontvlammen, en gaf het aanzijn aan nieuwe gewelddaden. Bij het verlaten van Eecloo werd dat dorp in brand gestoken; evenzoo handelde men met de huizen die men op marsch voorbijkwam. Het schijnt wel dat de aanvoerders die buitensporigheden toelieten, of ten minste niet ernstig tegengingen; daaraan deden zij verkeerd; plunderen, rooven en branden zijn niet het middel om de bevolking voor zich te winnen.

Het leger had zich den 25sten Junij vroeg in beweging gesteld; maar toch, nog voordat de hoofdmagt den togt begon, een paar uur voor het aanbreken van den dag, was graaf Lodewijk Gunther met 3 regimenten ruiterij naar de zijde van Brugge gereden. Buit maken was het doel van dien vroegen togt; en dat doel werd bereikt; want reeds om 6 uur 's ochtends voor de stad gekomen, vermeesterde de ruiterij 1200 stuks rundvee en 150 paarden en maakte 40 gevangenen. Van een dier gevangenen, een soldaat, vernam men dat de Spaansche bezettingen van de bij Oostende aangelegde forten te Plassendaele en te Breedene die sterkten verlaten hadden en op Brugge waren teruggegaan; 350 Spanjaarden uit de

forten bij Oostende, en ruiterij uit Nieuwpoort waren buitendien, na eerst naar de zijde van Gent te zijn getrokken, den vorigen nacht ook te Brugge gekomen.

Het bleek dus dat de Spanjaarden voorzorgen hadden genomen, om Brugge tegen een aanval te verzekeren. Maar het moeijelijke beleg van die groote stad lag volstrekt niet in de bedoeling van het Hollandsche legerhoofd; en op den 26sten Junij trok men aan de zuidzijde om die stad heen, zonder haar aan te vallen. Die marsch had plaats op zoo korte nabijheid van Brugge, dat van de stadswallen op het Staatsche leger werd geschoten, zonder dat dit echter eenig nadeel te weeg bragt.

Ook hier is de gedaante der landstreek sedert het jaar 1600 geheel veranderd; de breede vaart naar Gent bestond in dat jaar niet; over het *minnewater*, dat thans in die vaart uitloopt, was toen, even buiten de stad, eene brug, waarover het leger van Maurits trok. Vandaar bereikte de ruiterij van de voorhoede het dorp St. Andries, op den weg van Brugge naar Oudenburg, de weg dien men wilde inslaan. Maar het voetvolk van de voorhoede en de bagaadje geraakten weêr aan het dwalen: zij sloegen veel te vroeg links in, en kwamen daardoor teregt in het dorp Lophem, op den weg van Brugge naar Rousselaere; toen terugkeerende, sloegen zij weêr bij vergissing den weg in naar Dixmude, totdat zij eindelijk, regts aanhoudende, door het bosch heen, op den weg naar Oudenburg kwamen. Met al dat omdoolen waren 4 à 5 uren tijds verloren, zoodat de voorhoede dien dag niet verder kwam dan tot het dorp Jabbeeke, op een paar uur afstands van Brugge; en het was reeds nacht, toen de achterhoede Varssenaere bereikte, een dorp halfweg Brugge en Jabbeeke. De marsch was met weinig orde verrigt; en in de nabijheid van Brugge werden weêr een aantal huizen door de soldaten in brand gestoken.

Den 27sten Junij gaat men weêr vroeg op marsch, en bereikt spoedig het nabij zijnde Oudenburg. Men vindt de schans daar verlaten; even zoo wordt eene kleine schans te Plassendael spoedig door de Spanjaarden ontruimd; - Plassendael is een dorp, een groot uur ten zuidoosten van Oostende gelegen, thans aan de vaart van Brugge naar Oostende; ook die vaart bestond niet in 1600. Het grootste gedeelte van het Hollandsche leger blijft te Oudenburg; maar Solms, met zijne 5 regimenten voetvolk en met 7 kornetten ruiterij, zet den togt voort om de schans Albertus in te sluiten, ten westen van Ostende in de

duinen gelegen en die door de Spanjaarden bezet was gehouden.

Maurits, het gewigt van Oudenburg inziende, bestemt het regiment voetvolk van Piron en de 2 kornetten ruiterij van Wagemans en van Van der Wel, om daar als bezetting te blijven. In de schans van Oudenburg moeten gebragt worden levensmiddelen voor 8 dagen, en 2 stukken geschut met 50 schoten voor ieder; Piron krijgt last om dagelijks van Oudenburg ruiterpatrouilles den weg naar Brugge op te zenden, ten einde berigten van den vijand in te winnen. Van elk van de 5 regimenten voetvolk van Solms werd ééne kompagnie afgenomen, en die, met de kornet van Du Bois, vereenigd onder het bevel van den luitenant-kolonel Bruges; die afdeeling moest de bezetting uitmaken van de kleine schans te Plassendael, en van eene andere, ook door de Spanjaarden verlatene schans te Breedene, naar de zijde van de duinen, op een klein uur ten oosten van Oostende.

Intusschen was de tegenwind veranderd, en kon de Hollandsche vloot eindelijk van Rammekens naar Oostende stevenen. Reeds den 25sten Junij waren een aantal schepen, met bagaadje beladen, derwaarts onder zeil gegaan, zonder op het geleide der oorlogsvaartuigen te wachten. Die voorbarige drift bekwam hun echter slecht; Spinola verliet met zijne galeijen Sluis, en viel aan op de voorbijzeilende Hollandsche schepen; een twintigtal dier vaartuigen werd door de Spaansche galeijen genomen en vernield, en de bemanning grootendeels gedood. De galeijen hadden zelfs de stoutheid aan te vallen op een Hollandsch oorlogschip, dat daarna aankwam; die aanval werd echter afgeslagen; bij dien strijd sneuvelde de bevelhebber van het oorlogschip, Bankert, een naam beroemd in de jaarboeken van ons zeewezen. - Den 28sten Junij kwamen, beschermd door 12 oorlogsvaartuigen, de overige Hollandsche schepen, met krijgsvoorraad en leeftogt beladen, ongehinderd te Oostende.

Die vesting werd toen de groote magazijnplaats voor het leger van Maurits. Naar Oostende vertrokken den 27sten Junij de Staten-Generaal; daarheen vertrok ook den volgenden dag de Stadhouder, om met de Staten te beraadslagen; 's avonds was hij echter te Oudenburg terug. Het leger bleef te Oudenburg den 28sten en 29sten Junij werkeloos; het heette om zich daar te voorzien van levensmiddelen voor vier dagen; tot dat einde werden de munitiewagens ontladen en naar Oostende ge-

zonden, om vandaar brood en bier te halen. In die twee dagen heeft de aanval en de inneming plaats van het fort Albertus, eene kleine vierkante schans, waarin 140 Spanjaarden in bezetting waren, en die gewapend was met 5 kleine vuurmonden.

Solms heeft in den avond van den 28sten Junij 4 halve kanons (24 ponders), uit Oostende gekomen, tegen het fort Albertus in batterij gebragt; den volgenden morgen om 8 uur openden die stukken haar vuur op de sterkte, en 's namiddags heeft de overgave plaats. De Spaansche bezetting verkrijgt vrijen uittogt, mits zich verbindende om in de eerste zes maanden niet in Vlaanderen te dienen. In het fort Albertus komt als bezetting eene kompagnie voetvolk uit Oostende.

Eindelijk wordt den 30sten Junij de togt voortgezet. Solms trekt 's ochtends vroeg met zijn voetvolk, 7 kornetten ruiterij en 2 halve kanons, van het fort Albertus langs het strand op Nieuwpoort en slaat zich neêr te Westeinde, een dorp bij de duinen, een klein half uur ten oosten van die vesting. Maurits wilde met de hoofdmagt zijne marschrigting meer zuidelijk nemen dan Solms, en van Oudenburg langs den regteroever van de Iperlee over Snaeskerke, Leffinge en Slijpe naar Nieuwpoort trekken. Toen men echter ter hoogte van Slijpe kwam, op een half uur afstands van eene kleine schans aan den Nieuwendam, die bezet was door Spaansche troepen uit Nieuwpoort, zag men zich genoodzaakt terug te keeren, omdat men daar twee breede armen van de Iperlee ontmoette en men geen pontons genoeg had om die beide wateren te overbruggen. Maurits ging toen op Leffinge terug, en ging de Iperlee over, door middel van de bij dat dorp aanwezige brug; men trok toen vandaar naar de duinen, maar kwam dien dag niet verder dan tot het dorp Mariakerke, op een musketschot afstands van het fort Albertus. Tusschen Leffinge en de duinen vond men den weg zóó slecht en met zóóveel hindernissen, dat het middernacht werd voordat men Mariakerke bereikte, hoewel het nog vroeg in den ochtend was toen men van Oudenburg opbrak. De achterhoede des legers, onder Ernst van Nassau, bleef dien nacht te Leffinge.

Den 1sten Julij, 's ochtends vroeg, breekt Maurits weêr op van Mariakerke, en trekt op Nieuwpoort. Die vesting, een klein half uur van de Noordzee verwijderd, wordt daarmede verbonden door een haven; 's ochtends om 8 uur, bij laag water, trekt Maurits die haven door, en plaatst zich met het voetvolk van Vere en van Solms, met de ruiterij van Lodewijk Gunther

trekt Maurits die haven door en plaatst zich, met het voetvolk van Vere en van Solms, met de 4 regimenten ruiterij van Lodewijk Gunther van Nassau, Solms, Bax en Van Balen en met 2 halve kanonnen, aan de westzijde van Nieuwpoort; aan de oostzijde van die vesting komt het voetvolk van Ernst van Nassau, met de twee regimenten ruiterij van Risoir en van Stakenbroek en het overige geschut. De schans aan den Nieuwendam, een kwartieruurs ten oosten van Nieuwpoort, wordt door de Spanjaarden ontruimd en dadelijk bezet door 150 soldaten, uit verschillende kompagniën van Graaf Ernst genomen; evenzoo gaat de bezetting van eene andere kleine schans, aan den ingang der haven gelegen, binnen Nieuwpoort terug; veel Hollandsche schepen, van Oostende, komen toen 's avonds de haven van Nieuwpoort binnen. Op den namiddag zendt Maurits ruiterij uit naar de zijde van Veurne, die terugkomt met veel runderen, daar buitgemaakt.

Nieuwpoort was nu ingesloten door het Hollandsche leger; het beleg van die vesting zou beginnen. Om de gemeenschap met Oostende te bewaren, was Oudenburg bezet door het Zeeuwsche regiment van Piron; ook in de schans van Snaeskerke waren een paar kompagniën voetvolk; maar de belangrijke pas van Leffinge werd geheel verwaarloosd; de brug daar over de Iperlee werd noch afgebroken, noch bezet; en ongehinderd kon dus eene vijandelijke magt vandaar de duinstreek bereiken bij Mariakerke en zich plaatsen tusschen Oostende en het leger van Maurits.

Negen dagen tijds had het Hollandsche leger doorgebragt om van Philippine voor Nieuwpoort te komen, - een marsch, dien men in de helft van dien tijd had kunnen verrigten. Is er voor die traagheid een voldoende reden te vinden?

Men bouwde er op, dat men over overvloed van tijd had te beschikken; dat de Spanjaarden toch geen leger zouden kunnen bijeenbrengen. Maar dat was iets, waarop men niet te vast had moeten bouwen; hoe langzamer de togt plaats had, hoe meer de kans toenam, dat de vijand eene legermagt zou kunnen vereenigen. Snelheid was dus een voornaam vereischte.

Kan men dan de slechte wijze, waarop die marsch door Vlaanderen werd uitgevoerd, genoegzaam verklaren door de omstandigheid, dat die plaats had in een vreemd land, in een land, dat men niet kende? - ook niet. Men had met eenige

ernstige inspanning wel geschikte gidsen kunnen vinden. Toen men twee dagen te Oudenburg stand hield (28 en 29 Junij), had men ten minste zooveel inlichtingen omtrent de landstreek kunnen inwinnen, dat men bij den marsch van 30 Junij niet had behoeven te stuiten op hindernissen, wier aanwezigheid men niet kende; en wanneer, zoo als bij de marschen op den 24sten en op den 26sten Junij, de voorste troepen den goeden weg volgen, maar de achter zijnde gedeelten des legers aan het dwalen geraken, dan is dit wel een bewijs, - niet dat men den weg niet kende - maar wel, dat men de eenvoudigste maatregelen verzuimd had, waardoor de goede uitvoering van een marsch verzekerd wordt.

Het lijdt dus geen twijfel, dat die marsch van Philippine naar Nieuwpoort (23 Junij-1 Julij) op gebrekkige wijze is verrigt, geheel in strijd met de meesterlijke wijze, waarop Maurits de marschen van zijn leger wist te regelen, die zich vaak kenmerkten door eene snelheid en orde, welke men bij de nieuwere oorlogen niet verbeteren zoude. Wil men het uitmuntende beleid van den Stadhouder in dit gedeelte van de veldheerskunst naar waarde schatten, men leze onder anderen in Duyck, op welke wijze de marschen van den 5^{den} en 6^{den} Mei 1594 plaats hadden, toen het leger van Maurits oprukte om Groningen te vermeesteren.

Wanneer een leger 's vijands land doortrekt, dan kan het meestal zeer goed in zijne voeding voorzien, door het ophalen van den leeftogt, welken dat land bevat; dit is zelfs een zeer gewone wijze van handelen. Maar men moet daarbij de vijandelijke landstreek niet meer drukken dan onvermijdelijk is; men moet er voor zorgen, dat die levensmiddelen op goede wijze over het leger verdeeld worden, en de voeding van den soldaat er door verzekerd wordt; in één woord, er moet orde en regelmaat zijn, zelfs bij die gewelddadige berooving.

Aan die orde en regelmaat heeft het hier, bij het leger van Maurits, ontbroken: zijne ruiters, naar verschillende zijden stroopende, haalden zooveel slagtvee op, dat, ware door een goed bestuur dat vee regelmatig aangewend voor de voeding van den soldaat, het Hollandsche leger maanden lang voorzien kon zijn van rundvleesch; - maar de behaalde buit bleef het eigendom van den soldaat; zij werd op de meest roekelooze wijze verspild, verdobbeld of verkocht; men zag, - naar Fleming's opgave (*Oostende's Tegenweer*, enz.) - somtijds een geheel koebeest

verkoopen voor een ton bier, of voor een vat melk. Maurits had eene uitmuntende krijgstucht bij zijn leger ingevoerd, waardoor het zich gunstig onderscheidde van de andere legers van dien tijd; waar hij wilde, wist hij roof en geweld zeer goed te keer te gaan; met bewondering vindt men opgeteekend, dat tijdens het beleg van Geertruidenberg (1593), de Noord-Brabandsche boeren, het ergste vreezende van het naderende Spaansche heir, met huisraad en vee de wijk namen binnen de verschanste legerplaats van Prins Maurits, waar hun niet het minste leed, niet de minste afpersing wedervoer, ‘alwaer hen niet een hoens ey vercort en werde’ - om de woorden van Duyck te gebruiken. Maar de zorg voor de voeding en het levensonderhoud van den soldaat liet toch ook bij Maurits zeer veel te wenschen over; het verstandige legerbeheer van onze dagen was toen geheel en al onbekend; men liet den soldaat zelf zijn leeftogt aanschaffen, wat dikwijls ten gevolge had, òf dat hij zich aan nutteloozen roof schuldig maakte, òf dat hij gebrek leed. Van beide toestanden vindt men voorbeelden: in 1600 wordt in Vlaanderen oneindig meer slagtvee opgehaald, dan het leger van Maurits noodig had; in 1592, bij het beleg van Coevorden, verliest dat leger een aantal soldaten door gebrek, niet omdat er geen leeftogt voorhanden was, maar omdat die soldaten geen geld hadden om dien leeftogt te betalen. Zoo iets is in onze dagen moeijelijk te begrijpen; het legerbeheer van onzen tijd staat op oneindig hooger trap dan in de 16de eeuw.

Werd de marsch naar Nieuwpoort op gebrekkige wijze uitgevoerd, gebrekkig waren ook de maatregelen, die men nam om de gemeenschap van het Hollandsche leger met Oostende te verzekeren. Van de drie wegen, die tusschen Sluis en Nieuwpoort, van de Duinstreek naar het binnenste van Vlaanderen bragten, kwamen er twee te Oudenburg zamen; hier had men het Zecuwsche regiment van Piron als bezetting in de schans geplaatst, en bevelen waren gegeven om die schans te voorzien van geschut en van levensmiddelen, en, door dagelijks ruiterafdeelingen naar de zijde van Brugge uit te zenden, tijdig berigt te ontvangen van de nadering des vijands.

Die bevelen waren goed; maar het is niet genoeg, goede bevelen te geven, men moet ook zorgen dat zij uitgevoerd worden, en hier gebeurde dit niet, of te langzaam en te gebrekkig. Piron's regiment telde 7 kompagniën; maar eene daarvan

was in de schans te Snaeskerke, en de zes andere te Oudenburg maakten niet meer uit dan 500 man. De schans te Snaeskerke, halfweg Oudenburg en Leffinge, was, behalve door die kompagnie van Piron, nog bezet door eene andere kompagnie, die Ernst van Nassau er nog in had geplaatst; maar die schans had slechts eene geringe sterkte; zij sloot bovendien niets af en diende alleen om eenige verbinding uit te maken tusschen Oudenburg en Leffinge. Maar te Leffinge zelf was niets; de brug over de Iperlee was niet afgebroken, niet bezet, en dat was een groot verzuim. Een paar duizend man, bij Leffinge geplaatst, hadden het den vijand onmogelijk gemaakt om het Hollandsche leger af te snijden van Oostende; en een paar duizend man meer of minder voor Nieuwpoort, had weinig afgedaan voor den val dier vesting.

(*Het slot in een volgend Nummer*.)

De Conservatieve partij.

Zelfstandigheid herwonnen of parlementair cijfer en zedelijke volkskracht, door Mr. Groen van Prinsterer, 1869.

De nieuwe zitting van de Staten-Generaal is geopend en naar oud en eerbiedwaardig gebruik heeft de troonrede in meer korte dan sierlijke zinnen een beknopt overzicht gegeven van de werkzaamheden, welke dit jaar de volksvertegenwoordiging wachten. Wij hebben daarbij te doen met eene regeering, aan welke niemand zal verwijten dat zij naar avontuurlijke politiek overhelt, eene regeering welke vóór alles duidelijk zijn wil en den rechten weg bewandelen. Oppervlakkig schijnt het dus alsof men nooit veiliger dan in deze oogenblikken voorspellingen zou kunnen wagen tot zelfs over de hoofdmomenten van den politieken strijd, dien wij te gemoet gaan, aangenomen altijd dat het toeval, 'twelk dikwijls ook op dit gebied aan de scherpzinnigheid zoo leelijke parten speelt, niet storend tusschenbeide komt. En toch in weerwil van dit alles is het alsof juist deze keer zelfs over de naaste toekomst van onze binnenlandsche staatkunde zeker geheimzinnig waas ligt uitgespreid, alsof een vraagteeken van meer dan gewonen omvang aan den ingang van den nieuwen jaarkring heeft post gevat. De reden ligt voor de hand: men kent de regeering, hare wenschen, bedoelingen en plannen, maar men kent weinig of niets van de vertegenwoordiging, welke over die bedoelingen en plannen zal te oordeelen hebben. Nieuwer dan de regeering en geheimzinniger dan de troonrede staat zij daar als een levend raadsel voor ons. Zoo er immer voor onze Tweede Kamer aanleiding bestond om bij den aanvang van hare werkzaamheden tot zieh

zelve in te keeren en zich de vraag te stellen: wie ben ik en waar wil ik heen? - dan zal het wel deze keer zijn. Het nederlandsche publiek tuurt in zekeren zin even nieuwsgierig naar de vernieuwde Kamer, als de man, die onderscheiden hem weinig bekende stoffen heeft dooreengemengd, turen zal naar het fabrikaat dat de vrucht moet zijn van zijn arbeid.

En geen wonder, want die vernieuwde Kamer is het kind van eene beweging, welke inderdaad een zeer eigenaardig karakter droeg. De politieke storm, welke in Juni ll. over het land is heengevaren, was niet alleen zoo heftig als maar zelden te voren, maar ook voor een goed deel het resultaat van eene oorspronkelijke kracht, welke van het volk is uitgegaan. Trots de pogingen der partijhoofden en in zekeren zin van het parlement zelf om meer dan vroeger den strijd te leiden, door vooraf de hoofdkwestiën te stellen, welke bij de verkiezingen zouden worden uitgemaakt, is het volk toch door de staketsels heengebroken en heeft het zich een eigen weg gebaand. Niet dat het nieuwe beginselen, andere denkbeelden op den voorgrond schoof, maar het maakte gebruik van zijn recht om de gestelde kwestiën anders te rangschikken, om vooraan te stellen wat meer op den achtergrond stond en omgekeerd; met andere woorden het wijzigde den maatstaf, het criterium waarnaar de geschiktheid van dezen of genen candidaat moest worden beoordeeld.

Het groote gewicht van de jongste verkiezingen ligt in dit enkele feit, veel meer dan in het resultaat van de stemming op zich zelve: het versterken van de regeeringspartij en het verzwakken van de oppositie. Eene gedienstige maar brutale statistiek, welke van alles rekening houdt behalve van de zelfstandigheid der gekozenen, heeft reeds dadelijk bij het heropenen van de stembus tot den laatsten man de sterkte uitgecijferd, waarover de verschillende partijen in de nieuwe Kamer zouden te beschikken hebben; maar geen statistiek is in staat vooraf de gevolgen te bepalen van het feit dat ik noemde, en dat ten slotte hierop neêrkomt, dat bij de kiezers eene andere waardeering van liberaal of niet liberaal heeft gegolden dan waaraan men ons tot nog toe gewend had. Een van beiden: óf de stembus heeft nutteloos gewaarschuwd en de oude coalitiën zetten haren strijd voort, zouder zich af te vragen of zij werkelijk wortel hebben bij het volk, óf de verkiezingen van 1869 worden het uitgangspunt van eene hervorming der par-

tijen. Mocht dit laatste gebeuren dan kan niemand voorspellen waartoe die verandering leiden zal, maar tevens iedereen gevoelen dat de gevolgen gewichtig moeten zijn.

Bedrieg ik mij in mijne opvatting van de jongste verkiezingen, dan is het in elk geval een bedrog, wijd en zijd in Nederland verspreid. Ik wil mij slechts beroepen op de stemming, welke bij de verschillende partijen sedert Juni kan worden waargenomen. Waarom zooveel zelfvertrouwen bij de liberalen, zooveel neerslachtigheid bij de conservatieven, zooveel optimisme bij den Heer Groen van Prinsterer vooral? De resultaten van de verkiezing, de triomfen welke behaald, de verliezen welke geleden werden, kunnen alleen die stemming niet verklaren, want de liberale partij is dikwijls vrij wat sterker, de conservatieve vrij wat zwakker geweest dan zij nu zijn zal, zonder dat toch de eerste zooveel moed en de laatste zooveel moedeloosheid aan den dag legde als in deze laatste maanden. En dan de Heer Groen van Prinsterer, wiens ‘dankbaar maar onvoldaan’ spreekwoordelijk is geworden. Zijne partij heeft geene noemenswaardige versterking bekomen, en toch, te oordeelen naar het voorbericht, dat aan het geschrift boven dit opstel genoemd, werd toegevoegd, zou men meenen dat die partij reusachtige vorderingen had gemaakt en dat het oogenblik van haar triomf, in lange jaren van moeitevollen arbeid voorbereid, met rassche schreden naderde. Dit alles nu is niet te verklaren, tenzij men aanneme, dat naar het algemeen gevoelen bij de jongste verkiezingen, geheel afgescheiden van het feitelijk resultaat der stemming, eene zedelijke kracht is openbaar geworden, van welke de verschillende partijen voor zich of veel goeds of veel kwaads voorspellen.

Ik wil eene poging wagen om het eigenlijk karakter van die zedelijke kracht op te sporen, niet als doellooze nalezing op de verkiezingen die achter ons liggen, maar om een maatstaf te winnen voor de toekomst. Immers zal het wèl zijn, dan moet men in het parlement de karaktertrekken terug vinden van de verkiezingen, uit welke het is voortgekomen. Het vestigen en handhaven van die gelijkenis tusschen moeder en kind, tusschen de kiesgerechtigde menigte en de vertegenwoordiging, is misschien het gewichtigste probleem dat zich in den constitutioneelen staat kan voordoen. Velen twijfelden of die gelijkenis hier tot nog toe wel bestond, en in navolging van anderen heb ik zelf meer dan eens dien twijfel uitgesproken, en daarin wel niet

de eenige verklaring, maar toch eene der hoofdoorzaken gevonden van de kwalen waaraan wij lijden en over welker bestaan bijna geen verschil van gevoelen meer overblijft. Wanneer nu een feit voorkomt als bij de jongste verkiezingen, dat, naar mijne opvatting althans, dat gemis aan harmonie tusschen kiezers en vertegenwoordiging scherp teekent, dan moeten allen die naar verbetering haken, de gelegenheid om dat feit toe te lichten, niet ongebruikt laten.

Het karakter van den strijd waarop ik wijzen wilde, staat in het nauwste verband met de geschiedenis van onze conservatieve partij, en van daar de titel van dit opstel. Wat wilde die partij bij de verkiezingen zijn? Wat hebben deze van haar gemaakt? Welke toekomst is voor haar weggelegd? Met deze vragen te beantwoorden vervul ik de opgenomen taak.

I.

Er zullen nu weldra vijf jaren verloopen zijn sedert de Tweede Kamer van onze Staten-Generaal dagen lang eene meer pikante dan praktische discussie voerde over de vraag: of er hier te lande werkelijk eene conservatieve partij bestaat. De vraag werd in zeer verschillenden zin beantwoord: onder de mannen van wie men mocht aannemen, dat zij door langdurige ervaring goed op de hoogte waren van onzen staatkundigen toestand, kwamen er voor, die het bestaan van de partij krachtig volhielden, terwijl anderen althans niet minder stellig verzekerden, dat zij tot zelfs de sporen van dergelijke partij in Nederland vruchteloos hadden gezocht. De discussie leidde natuurlijk tot niets en het antwoord op de vraag bleef achterwege. Zou het resultaat even onbevredigend zijn, wanneer men het noodig mocht oordeelen - wat zeker evenmin wenschelijk als waarschijnlijk is - het debat over de gestelde vraag thans te heropenen? In zekeren zin stellig niet, want er is in de laatste vijf jaren heel wat veranderd. De partijen staan, ongelukkig genoeg, nu scherper tegen elkander over dan ooit te voren, en eene zeer belangrijke fractie van de Kamer, welke tegen de liberalen hardnekkig strijd voert, heeft in den laatsten tijd eerst als regeeringspartij en daarna als oppositie in-

en buiten de Kamer te duidelijke bewijzen van haar bestaan gegeven dan dat het zou kunnen aangaan dat bestaan te betwisten. Haar naam, een naam aanvankelijk meer opgelegd dan vrijwillig gekozen, is die van ‘conservatieve partij’, en in zooverre dus heeft dat woord thans bij ons eene zeer bepaalde beteekenis gekregen. Elkeen kent die beteekenis, en niemand die er meer aan denkt het bestaan van de partij te ignoreeren, onder het nietig voorwendsel dat men haren naam slecht gekozen acht. *Verba valent usu*. Trouwens niets zou gemakkelijker zijn dan ook uit andere landen voorbeelden aan te halen van partijnamen, welke ieder in den mond heeft, en die, zoo zij vroeger al een duidelijken zin hadden, althans in den tegenwoordigen tijd alle beteekenis missen.

Maar juist omdat de naam onverschillig is, bewijst de titel, door eene bepaalde partij aangenomen, dan ook allerminst dat in het parlement en nog veel minder dat bij het volk werkelijk die staatkundige richting zou bestaan, welke de naam schijnt aan te duiden. Zeker, het goed recht van het conservatisme is even onbetwistbaar als dat van het liberalisme, maar die omstandigheid belet niet dat het vaak nergens in den staat te vinden is, omdat daartoe in den eigenlijken zin van het woord de materie ontbreekt. Het kan in dit geval voortleven als neiging misschien, maar niet als zelfstandig regeeringsstelsel. Het best kan men zich een blijvend conservatief regeeringsstelsel denken in landen als Engeland, waar, bij gemis van eene alles omvattende constitutie, niet noodzakelijk één zelfde hoofdbeginsel alle staatsinstellingen beheerscht; waar men dien ten gevolge oud en nieuw, bont dooreengemengd en vaak zonder verband, naast elkander kan aantreffen en waar het staatsgezag eeuwen lang bezig is om stuk voor stuk de oude maatschappij af te breken en daarvoor eene nieuwe in de plaats te stellen. In zulke landen kan eene altijd werkzame conservatieve richting althans gedacht worden, eene richting, welke, zoo dikwijls aan de oude of verouderde overblijfselen de hand wordt geslagen, als het ware opschrikt en er schier instinctmatig op uit is het oude te verdedigen en aan den nieuwen tijd zijne veroveringen stap voor stap te betwisten. Elders, en dus ook bij ons, laat de geschreven grondwet - het moge dan beter of wel minder goed zijn - niet altijd ruimte over voor den dagelijkschen arbeid van eene conservatieve partij. Er is ook daar strijd tusschen vooruitgang en behoud zoolang de vraag open ligt of een nieuw

regeeringsbeginsel, dat hier toejuiching ginds afkeuring ondervindt, al of niet in de grondwet zal worden opgenomen; maar eenmaal de beslissing gevallen, wordt, zoo al niet de vrede geteekend, dan toch voor langer of korter tijd de strijd geschorst. Wij hebben met name van 1840 tot 1848 dien strijd gekend; misschien waren in dat tijdperk de namen liberaal en conservatief minder algemeen op de lippen dan thans, maar de twee richtingen bestonden en beide - die welke streed voor het behoud van een meer persoonlijk monarchaal gezag en die welke naar eene zuiverder volksregeering heen wilde - hadden ongetwijfeld haar eigen leven niet enkel in de Kamer, maar ook daar buiten bij het volk. De grondwetsherziening van 1848 kwam echter de onderscheiding opheffen; zij stelde nieuwe beginselen, en eenmaal die beginselen gegeven, was het ook eene uitgemaakte zaak, dat alle regeeringsinstellingen dienovereenkomstig moesten worden ingericht. Er zal misschien, waarschijnlijk zelfs, een tijd komen, waarin mannen opstaan die over de grenzen van 1848 heen willen, en mocht dit gebeuren, dan zal er ongetwijfeld ook een partij verrijzen, welke die mannen in den weg treedt en voor behoud van het bestaande ijvert; maar op dit oogenblik is aan onzen politieken horizont evenmin iets van dergelijke actie te bespeuren, als omgekeerd van eene reactie, welke naar een vroegeren toestand terug wil. Het kan wel zijn dat de neiging daartoe hier of daar zonder veel moeite zou kunnen worden opgespoord, maar het blijft in elk geval eene neiging die zich verbergt. In de praktijk blijkt daarvan niets. Onze grondwet is de gemeenschappelijke bodem waarop de politieke partijen zich bewegen; geen van haar die zich meer in het bijzonder het verdedigen van die wet tot taak stelt, omdat ook geen van haar tot nog toe lust gevoelt ze te bestrijden. 't Is waar, ook afgescheiden van die eensgezindheid, zou zich bij de toepassing van de grondwet hier een meer en daar een minder conservatieve zin kunnen openbaren, maar niemand is tot nog toe in staat geweest het bestaan van dergelijk onderscheid aan te wijzen. Zelfs omtrent de beteekenis en de toepassing van het zoogenaamde parlementarisme bestaat in de praktijk tusschen onze politieke partijen geen verschil. Enkelen in den lande bestrijden het, en de conservatieve partij heeft nu en dan de houding aangenomen als of zij zich aan de zijde dier enkelen schaarde, maar het is niet de vraag wat eene partij zegt doch wat zij doet, en van verschil in doen

bleek niets. Immers het is niet bekend, dat de conservatieven als regeeringspartij de persoonlijke rechten des Konings ruimer of als oppositie de rechten van het parlement enger hebben afgebakend dan dit bij de tegenpartij het geval was.

Behoudens eene uitzondering, waarop ik zoo aanstonds terugkom, heeft dus de conservatieve partij hier te lande sedert 1848 de groote beginselen van het behoud niet, althans niet op eenigszins in het oog vallende wijze, vertegenwoordigd; zij miste daartoe niet slechts de stof, maar ook, waar men die stof wellicht nog had kunnen vinden, de neiging. Deze verklaring bedoelt natuurlijk geen verwijt, maar zij moet noodzakelijk voorafgaan, wil men de oorzaken leeren kennen van de teleurstellingen welke de conservatieve partij, vooral ook in den laatsten tijd, zoo ruimschoots heeft ondervonden. Geen staatkundige partij kan zich staande houden, wanneer zij niet is de vertegenwoordigster van beginselen, welke in het volk leven en meer in het bijzonder aan een deel van dat volk eigen zijn. Het is mogelijk dat zulke beginselen bij de conservatieven bestaan, maar het zijn in elk geval geen beginselen van behoud. En natuurlijk, want over behoud of niet behoud wordt thans allerminst bij het volk getwist.

Nooit kwam dit duidelijker uit dan in de eerste jaren na 1848. Ware er werkelijk eene conservatieve partij in Nederland overgebleven, zij zou zich het meest geopenbaard hebben dadelijk na de grondwetsherziening, toen de herinnering van den gevoerden strijd nog het levendigst was en men daarenboven in de eerste groote organieke wetten de nieuwe beginselen, in de grondwet neergelegd, moest gaan uitwerken. Welnu, juist in die eerste jaren is er van conservatieve partij geen spoor. Wel ontbrak het reeds spoedig niet aan parlementairen strijd en begon het publiek de strijdenden dadelijk te onderscheiden in liberalen en conservatieven, maar die onderscheiding had hoofdzakelijk eene historische beteekenis, en steunde vooral daarop, dat men aan de eene zijde den Heer Thorbecke vond, den man, die vóór 1848 de liberale vaan in handen had gehouden, en aan de andere zijde Mr. van Hall, die in dienzelfden tijd als krachtig verdediger van de beginselen van het behoud was opgetreden. In het parlement zelf werd echter dat woord conservatief meestal zorgvuldig vermeden, en dit zonder moeite, want al voerde men strijd, 't was toch een strijd waaraan maar zelden verschil van opvatting omtrent de eischen van meer of

minder snellen vooruitgang ten grondslag lag. Integendeel, de hoofdgrieven welke in de Kamer tegen het eerste ministerie Thorbecke werden aangevoerd, golden veelal kwestiën, welke geheel vreemd aan de beginselen van het liberalisme of conservatisme, meer betrekking hadden op de persoonlijke hoedanigheden van hem, die aan het hoofd stond van het Kabinet.

De trouwens niet talrijke bestrijders van dat Kabinet waren dan ook door geenerlei vasten band verbonden. Zij wilden geen partij zijn en zochten juist in die eigenaardigheid hunne meerdere voortreffelijkheid. Zij kwamen niet op als verdedigers van een bepaald beginsel, dat vijandig tegen het beginsel van het ministerie overstond, maar als mannen, die, in hoofdzaak de richting van het Kabinet toegedaan, voorgaven slechts een vrije kritiek te bedoelen, eene kritiek, die, als zij vaak voor conservatieve beginselen in de bres sprong, toch ook even geneigd was om als verdedigster van liberale belangen op te treden. Zeer in het bijzonder was dit de houding van den Heer van Hall zelven: indien hij niet optrad als patroon van de liberale beginselen, dan was dit niet omdat hij vijandig tegen die beginselen overstond, en nog veel minder omdat hij een eigen stelsel had, met dat van de liberale partij onvereenigbaar. Zijn stelsel was om er geen te hebben, en de groote grief, welke de liberalen tegen hem aanvoerden, lag juist daarin, lag in de groote gemakkelijkheid waarmede hij van het eene beginsel in het andere oversprong, zonder zich veel te bekreunen over het meer of minder consequente van de gedragslijn die hij volgde. De Heer van Hall vertegenwoordigde hoogstens eene zekere methode van regeering, maar allerminst eene partij, en van daar dan ook dat de dagbladen, welke door hem werden geïnspireerd, de algemeene beginselen met rust lieten en zich vergenoegden om, was hij minister, zijne regeeringshandelingen een voor een te verdedigen, en, was hij lid van de Kamer, oppositie te maken tegen bepaalde handelingen of voorstellen van het ministerie Thorbecke. Men ontweek alle theoretische kwestiën en dacht er niet aan om, zoo als wij dat tegenwoordig zien, 'tzij dan een algemeen zoogenaamd conservatief regeeringsstelsel samen te brengen, 'tzij ook maar het liberale stelsel in het algemeen te veroordeelen. Men begreep in die dagen te goed, dat, voor zoo ver men zelf een stelsel had, dit geen ander zijn kon dan het liberale, en dat dus strijd tegen het liberalisme strijd zoude zijn tegen eigen beginselen.

Welken invloed de Heer van Hall en de zijnen ook in de eerste parlementen na 1848 mochten uitoefenen, bij de verkiezingen moest die invloed zeer gering zijn. Men kan, althans bij een zoo weinig politisch ontwikkeld volk als het onze, de kiezers niet licht enthousiast maken voor deze of gene regeeringsmethode, vooral dan niet als men er zelf meer op gesteld is de wezenlijke eigenaardigheden van die methode te verbergen dan ze duidelijk te openbaren. Om de meerderheid van de kiezers in beweging te brengen en hen te nopen mede te werken tot het omverwerpen van eene bestaande regeering, is veel meer noodig: men moet zich kunnen voordoen als de vertegenwoordiger van een tot nog toe verwaarloosd beginsel, waarvan het volk de beteekenis vat en waarvoor het hart heeft; men moet een duidelijk en voor de menigte inderdaad begeerlijk doel voor oogen kunnen stellen dat men zegt te willen bereiken, en dat zonder verandering van regeering niet te bereiken is. Van dat alles nu was in de eerste jaren na 1848 geen sprake; de warme liberalen bleven zich scharen om den Heer Thorbecke, en de onverschilligen bleven te huis. De Heer van Hall moest vooral steun zoeken in de hoogere kringen, bij hen die, in het politieke leven ingewijd, een zeer hoog denkbeeld hadden van zijne persoonlijke talenten als staatsman, en voorts bij de onvergenoegden, het overschot dergenen, die tegen de grondwetsherziening van 1848 gestreden hadden, zonder dat zij daarom toch voor het oogenblik iets auders wilden dan bestendiging van hetgeen was.

Deze zoogenaamde conservatieven, dus zonder afdoenden steun bij de kiezers, moesten zich wel vergenoegen met in het parlement eene afwachtende houding aan te nemen. Zij mochten door tact en beleid nu en dan eene kleine parlementaire overwinning behalen, op een duurzamen triomf en eene beslissende nederlaag van de regeeringspartij viel niet te rekenen, zoolang niet een gelukkig toeval deze of gene kwestie zoude hebben op het tapijt gebracht waarin het volk levendig deel nam. Kon men in die kwestie met fijn beleid naar den geest van de meerderheid des volks tegen de regeering partij kiezen, dan was de overwinning zeker. In 1853 kwam zulk eene kwestie vrij onverwacht opdagen, en men weet welke de gevolgen waren. De liberalen ondervonden de eerste en de eenige groote nederlaag, welke zij immer bij algemeene verkiezingen geleden hebben, en dit niet omdat zij liberalen waren, maar

omdat zij de rechten van de Katholieken verdedigende, schier alle protestantsche elementen van den staat tegen zich in het harnas joegen. Het was een warme strijd bij uitnemendheid, want het gold een vraagstuk waarin de kiezers levendig belang stelden, maar ook een strijd van zuiver kerkelijken aard, welke op zich zelven met de beginselen van het conservatisme niets gemeen had.

Met 1853 beginnen de partijen in de Kamer zich veel duidelijker te teekenen dan vroeger het geval was. De liberalen, oppositie geworden, sluiten zich als zoodanig nauw aaneen, veel meer dan dit met de vroegere, vrij toevallige en volstrekt niet georganiseerde oppositie het geval was. De Roomsch Katholieken kozen meer dan ooit hunne zijde, en natuurlijk, want het was immers de katholieke zaak, welke de liberalen vóór alles kwamen verdedigen. Als blijk van de bestaande eensgezindheid werd het hoofd van de liberale partij in een zuiver katholiek district tot volksvertegenwoordiger gekozen, zeldzaam blijk van vertrouwen inderdaad, dat, bedrieg ik mij niet, sedert nimmer werd herhaald. Het besef van het onrecht haar aangedaan, - een onrecht dat vooral duidelijk in het licht kwam toen de nieuwe regeering niets wezenlijks deed om die protestantsche beweging, voor welke zij zich had in de bres gesteld, werkelijk te bevredigen - maakte de oppositie niet zelden eenzijdig, en die eenzijdigheid deed het getal persoonlijke vijanden van de liberalen, reeds tusschen 1849 en 1853 vrij groot geworden, aanmerkelijk aangroeien. De strijd werd levendiger en bitterder, maar zonder dat daaraan meer dan vroeger een verschil van zienswijze omtrent de hoofdbeginselen van ons staatsrecht ten grondslag lag. Zoo dikwijls dan ook het een of ander groot liberaal beginsel inderdaad verdediging behoefde, zoo als bijv. bij het vaststellen van de wet op het lager onderwijs, zien wij liberalen en conservatieven voor een oogenblik hunne onderlinge geschillen vergeten, om zich vereenigd krachtig te verzetten tegen eene kerkelijke partij, welke, ofschoon zeer zwak in de Kamer, in sommige deelen van het land vrij wat kracht ontwikkelde. Men stuitte voorál bij die gelegenheid op eene politieke gedachte, welke ten eenenmale vreemd aan de dagelijksche twisten van liberalen en conservatieven, rechtstreeks uit het volk voortkwam en die stellig vijandig overstond aan de beginselen van de vrijzinnige partij in al hare schakeeringen.

De verdere geschiedenis van onze partijen tot op den jongsten tijd is niet anders geweest dan de natuurlijke ontwikkeling van de feiten, welke ik hier in herinnering bracht. De scheiding werd allengs grooter, maar het bleef eene parlementaire scheiding, waarvan men de sporen bij het kiezersvolk niet terugvond, omdat geen wezenlijk verschil van beginselen daaraan ten grondslag lag. Aan de oppervlakte, te midden van die kringen, welke werkelijk deel nemen aan het politieke leven, in wier midden de echo van de parlementaire discussiën dan ook gestadig doordringt, mocht men eene soortgelijke partijverdeeling opmerken als in het parlement zelf; naarmate men dieper kwam, verstomden de twisten en werden de kunstmatige onderscheidingen uitgewischt, om zich alle op te lossen in één zelfden volksgeest, weinig belang stellende in het parlementaire leven, maar dankbaar de voordeelen genietende van onzen regeeringsvorm en daarom instinctmatig geneigd om de liberale beginselen, waaraan men die voordeelen te danken had, te verdedigen. Het mocht waar zijn dat er in die beginselen allerlei nuances voorkwamen, de groote massa van het kiezersvolk had te weinig kennis van de politieke kleuren om dergelijke nuances op te merken.

De conservatieven hadden alzoo zeer weinig gelegenheid om in den waren zin van het woord eene staatkundige partij te worden, een partij, die steunende op een gedeelte van het kiezersvolk, allengs meer wortel zou kunnen schieten in het land en eindelijk als vertegenwoordigster van de meerderheid niet alleen de regeering in handen nemen, maar haar ook in handen houden. De antipathie, in vele hoogere kringen tegen de liberale beginselen opgewekt, mocht door persoonlijken invloed bij een deel van het kiezersvolk worden overgeplant, in de meeste distrikten was die invloed niet overwegende. Aan eene treurige ervaring daaromtrent heeft het den conservatieven allerminst ontbroken. Sedert 1853 meer dan eens door toevallige omstandigheden tot de regeering geroepen, moesten zij telkens ontwaren niet alleen dat zij geen meerderheid ter hunner beschikking hadden, maar ook dat elke volgende verkiezing de rijen hunner medestanders dunde ten voordeele van de groote liberale meerderheid. Wel deed zich in den loop der jaren eene kwestie voor, die inderdaad levenskwestie voor Nederland, de natuurlijke, ongekunstelde en volkomen oprechte verdeeling van het parlement in eene liberale en conservatieve partij toeliet, maar alle pogingen aangewend

om die kwestie, het groote koloniale vraagstuk, tot grondslag te maken van eene partij-verdeeling in het land, faalden tot nog toe volkomen. Waarom? Om verschillende redenen misschien. Vooreerst zeker omdat bij deze kwestie geen twee partijen, die van absoluut behoud en die van absolute emancipatie, tegen elkander overstaan. Een deel van de conservatieven is gestemd voor langzame hervorming en smelt als zoodanig samen met een deel der liberalen, dat gaarne met een minimum van hervorming genoegen zoude willen nemen. Maar in de tweede plaats, ook al bestond die onbestemdheid niet, ook al wilden alle conservatieven in de Kamer als verdedigers van het absoluut behoud optreden en alle liberalen de verantwoordelijkheid dragen van eene radikale hervorming, ook zelfs dan nog zou men de kiezers niet bewegen om krachtig voor een van die twee beginselen partij te trekken. Ons kiezersvolk wordt ongelukkig genoeg niet licht geroerd; slechts weinig snaren op het politiek klavier, waarvan de trilling tot in zijne ooren doordringt en hem aanzet tot eene handeling, 't zij dan in deze richting of in gene. En het koloniale vraagstuk is, althans vooralsnog, niet eene dier weinige snaren. Immers reeds meer dan eens hebben de woorden: ‘de koloniën zijn in gevaar!’ tot leus gediend bij de verkiezingen, maar van de magische kracht, welke die woorden moesten uitoefenen, bleek nergens iets. Enkele individuen mochten zij wakker schudden, zij waren niet in staat dien grooten stroom van kiezers, welke den uitslag der stemming bepaalt, in beweging te brengen.

Zoo bij gemis van een groot staatkundig beginsel, dat zij te gelijk met een deel der natie tegen de liberalen konden verdedigen, de conservatieven maar zoo gelukkig waren geweest in hun midden een man te vinden, die door zijne onbetwiste en onbetwistbare meerderheid zich in eene zekere mate van populariteit verheugen mocht. Immers een volk schaart zich dikwijls even gemakkelijk om een persoon als om een beginsel, zelfs dan, vooral dan misschien, wanneer het beginsel dat die persoon moet vertegenwoordigen, in onbestemde nevelen gehuld ligt. Welnu, ook in dat opzicht waren de conservatieven bij uitstek ongelukkig. Aan bekwame, zelfs zeer begaafde mannen ontbrak het hun nimmer, en ontbreekt het hun ook nu niet, maar wáár zijn zij, die onder de conservatieven de plaats kunnen innemen, welke de andere partijen aan hare hoofden hebben bereid? De dag, waarop de Heer van Hall het staat-

kundig tooneel vaarwel zeide, moet in de geschiedenis der conservatieven met een zwarte kool worden aangeteekend. Niet dat die staatsman eene zoo groote mate van populariteit genoot, maar hij had aan een goed deel van het nederlandsche volk een hoogen dunk weten in te boezemen van zijne groote bekwaamheden, en van daar dat in moeielijke oogenblikken de oogen zich dikwijls onwillekeurig tot hem keerden als tot den man, die het best in staat zou wezen om de moeilijkheden uit den weg te ruimen. In dat vertrouwen lag een kracht, welke meer dan eens met goed gevolg, zij het dan ook maar tijdelijk, het gemis van eigen politieke beginselen konde vergoeden.

De Heer van Hall bezat daarenboven een talent, dat voor de conservatieven, in hun eigenaardigen toestand hier te lande, onschatbare waarde had. Bijna altijd minderheid in het parlement, behoefden zij eene groote mate van parlementairen tact, om zich zelven tegen nederlagen te beveiligen. Altijd een afwachtende houding aannemende, moesten zij hun voordeel doen met de fouten van de meerderheid, tot dat eindelijk het toeval eene van die vitale kwestien zou doen ontstaan, van welke men zeker wist, niet alleen dat zij in hooge mate de belangstelling wekte van de natie, maar ook dat zij bij de verkiezingen met goed gevolg tegen de liberalen zoude kunnen worden verdedigd. Welnu, die deugd, van meer waarde voor de conservatieven dan welke andere ook, heeft de Heer van Hall met zich in het graf genomen. Van politieken tact bij de minderheid is na zijn dood bijna geen spoor te vinden; hare verdere geschiedeniis is eene aaneenschakeling van misgrepen, welke in de laatste jaren soms kolossale proportiën aannemen.

Dus hebben onze conservatieven jaren lang voortgeleefd, altijd zoekende naar een eigen zelfstandig steunpunt bij het kiezersvolk, en het op den duur nergens vindende. Niets bleef onbeproefd, zelfs niet de vrij onschuldige poging om door naamsverandering op het volk invloed uit te oefenen. Zij conservatieven zouden de echt nationale partij zijn, draagster van het onvervalschte liberalisme, terwijl hunne tegenstanders zich moesten vergenoegen met den naam van radikalen, die in schijn de vrijheid verdedigende, inderdaad slechts overheersching en despotisme bedoelden. Tusschen dit echte en valsche liberalisme hadden dan de kiezers uitspraak te doen. Maar het baatte niet, want het kiezersvolk wees de opgedragen judicatuur van

de hand. En geen wonder, want de natie is niet de onpartijdige rechter, die de geschillen te beslissen heeft, tusschen parlementaire partijen oprijzende. Het hapert haar daartoe aan de noodige bekwaamheid, zeer zeker aan de noodige belangstelling. De vraag is, of gij er in geslaagd zijt u werkelijk te vereenzelvigen met een deel van die natie, een stem te geven aan eene behoefte die zij voelt oprijzen, maar tot nog toe niet konde bevredigen, een doel aan te wijzen dat zij met geestdrift wil najagen? Zoo niet, al uwe pogingen blijven ijdel: voor uwe parlementaire twisten staat het volk te hoog of te laag; die twisten kunnen te nauwernood de oppervlakte bewegen van de kalme sfeeren, waarin het zich uitsluitend beweegt.

Men begon het langzamerhand zelf ook in te zien. Wenschten de conservatieven niet alleen regeeringspartij te worden, maar ook, eenmaal regeering zijnde, zich althans eenige jaren rustig in het gezag te handhaven - en o die wensch was zoo levendig! - dan moest een andere weg worden ingeslagen. Aan eigen krachten overgelaten, was men niets, want het beroep op de conservatieve elementen in de maatschappij vond slechts bij eene kleine minderheid weêrklank. Er moest hulp van elders komen, en de gelegenheid om die te verwerven was in de laatste jaren bij uitstek schoon. Immers van het eerste oogenblik af, dat de rechtstreeksche verkiezingen in Nederland werden ingevoerd, had men in de Kamer een paar mannen zien plaats nemen, die daar kwamen om beginselen te verdedigen aan de liberalen en conservatieven beiden even vreemd, beginselen, waarvan de eigenlijke strekking en beteekenis, ofschoon het waarlijk niet aan toelichting ontbrak, door verreweg de meesten niet dan zeer oppervlakkig werden begrepen. Ware het niet dat het zeer buitengewoon en schitterend talent en niet minder de zeldzame ijver, waarmede die enkele zoogenaamde antirevolutionairen hunne gevoelens verdedigden, noodzakelijk de aandacht boeiden en tot bewondering opwekten, dan zou hunne tegenwoordigheid bijna onopgemerkt zijn gebleven. Voor de andere partijen had die tegenwoordigheid in elk geval in de eerste tijden geen groot praktisch belang; want wat baatte het bondgenootschap van een paar leden? Daarenboven men had met lastige menschen te doen; personen die evenmin bij de conservatieven als bij de liberalen te huis behoorden en die nog al prijs schenen te stellen op hunne zelfstandigheid. De moeite, welke men zich zou moeten getroosten

om dit bondgenootschap te verwerven, zou buiten alle verhouding groot geweest zijn, vergeleken bij de positieve voordeelen, welke het, eenmaal verworven, zou kunnen afwerpen.

Het gezag van de antirevolutionairen als staatkundige partij bleef ous jaren lang onbeduidend. Het scheen zelfs in den loop der tijden eer te verzwakken dan zich uit te breiden. De nieuwsgierigheid was voldaan, het verrassende en nieuwe van de verschijning verdwenen; wel bleef men bewonderen, maar die bewondering kon niet beletten, dat men vaak knorrig den storenden invloed waarnam, welken de meestal theoretische redevoeringen van de antirevolutionaire medeleden op den gang van het praktisch debat uitoefenden. En inderdaad eene machtige belemmering stond de ontwikkeling van de partij, welke den Heer Groen van Prinsterer als haar hoofd en leider erkende, in den weg, namelijk de onklaarheid van hare bedoeling. Die naam antirevolutionair mocht uitnemend passen voor eene wijsgeerige school, ze was te uitsluitend negatief voor eene staatkundige partij, welke voor alles dient te weten wat zij wil en wenscht. Met de doctrinaire uitspraak, dat in de beginselen van de fransche revolutie de kanker van het liberalisme in al zijne vertakkingen ligt opgesloten, was men weinig gevorderd; men wilde ingelicht zijn omtrent de praktische gevolgen van die overtuiging, en het groote onderscheid kennen, dat er bestaan zou tusschen de regeeringsmaatregelen van een liberaal en die van een antirevolutionair, gesteld dat deze laatste immer het bewind in handen kreeg. Het antwoord op deze vragen, ofschoon dikwijls beproefd, scheen niemand volkomen helder, en geen wonder dus, dat het ver boven de sfeeren lag van die eenvoudige kiezers, op wier steun de antirevolutionairen het meeste vertrouwen stelden. De bestaande kerkelijke verwantschap mocht er toe leiden, dat die kiezers nu en dan voor een antirevolutionair kandidaat hunne stem uitbrachten, maar hoe konden zij met hart en ziel strijden, hoe konden zij propaganda maken voor een beginsel waarvan de eigenlijke beteekenis hun ten eenenmale ontsnapte?

Geheel anders werd de verhouding van het oogenblik af, waarop de Heer Groen met zijn eisch tot schoolwetherziening te voorschijn kwam. Vreemd klonk die eisch aanvankelijk in het parlement, en liberalen en conservatieven, beiden even verrast, schenen ook beiden even stellig besloten dien eisch niet in te willigen. Hoe, de schoolwet herzien? Die wet, nog

nauwlijks tot stand gekomen en zulks te midden van bezwaren en moeilijkheden, waarvan de herinnering nog onverzwakt bij elkeen voortleefde, - die wet, welke meer dan eenige misschien de gemeenschappelijke overtuiging van liberalen en conservatieven uitdrukte, en aan welke men ook meer dan aan eenige een lang leven had toegezegd, omdat men stellig meende, dat zij meer dan eenige andere misschien eene nationale behoefte kwam bevredigen? Maar anders en beter was het onthaal buiten de Kamer: het voorstel kwam op een bij uitstek gunstig oogenblik, midden in een zeer levendigen kerkelijken strijd, die zoo ze belangstelling wekte in de hoogere kringen der maatschappij, nog in veel grooter mate de aandacht trok van de burgerklassen. Aan dien strijd sloot de eisch tot schoolwetherziening zich onmiddellijk aan, en de kwestic, welke het parlement ter zijde stelde, was van zelve volkszaak geworden. Van dat oogenblik hield alle onklaarheid en onzekerheid op; wat de antirevolutionairen waren en wilden wist men ook nu nog niet, maar was ook volkomen onverschillig; men wist dat zij de schoolwet bestreden en zulks in het belang der orthodoxe en tegen de moderne richting. De streng gereformeerde had aan die wetenschap genoeg niet alleen om zelf te stemmen, maar ook om anderen met warmte tot stemmen aan te zetten. 't Is waar, die opgewektheid oefende aanvankelijk niet veel invloed uit op de samenstelling van het parlement; het getal antirevolutionaire leden bleef uiterst klein, maar het was dan toch een opmerkelijk feit, dat in alle deelen van het land, in schier elk distrikt, honderde, vaak duizende stemmen voor kandidaten van die kleur werden uitgebracht.

Geen wonder dat dit feit de aandacht trok van de overal naar steun zoekende conservatieven. Immers hunne armoede was juist de rijkdom van de kerkelijke partij. In het parlement hadden de conservatieven zeker vrij wat meer invloed dan de antirevolutionairen, maar hoe stond het daar buiten bij het volk? De demarcatielijn tusschen liberalen en conservatieven was in de Kamer duidelijk zichtbaar, ja geheel op den voorgrond gesteld, maar had men tot nog toe niet vruchteloos beproefd die lijn door te trekken buiten de Kamer, en het volk te verdeelen zoo als die Kamer verdeeld was? Bij de antirevolutionairen juist omgekeerd: men had wel eens gezegd, dat er veel goede wil en scherpe oogen noodig waren om die partij in de vertegenwoordiging op te merken. Maar zie nu eens daar

buiten: de onzichtbare lijn wordt daar een breede stroom, welke de maatschappij in twee deelen scheidt. Als men eens samen konde gaan, al ware het dan ook slechts een eind weegs? Als de invloed van de conservatieven in de Kamer zich eens konde huwen aan den invloed van de antirevolutionairen in het land?

De verleiding was groot en werd welhaast onweêrstaanbaar toen het bleek, dat men nog een stap verder zoude kunnen gaan en een derde in de vereeniging opnemen. Het verband tusschen liberalen en Roomsch Katholieken, vroeger zoo innig, was in de laatste jaren vrij wat verzwakt, en dreigde welhaast geheel verbroken te zullen worden. Immers, als in de meeste deelen van Europa, had men ook hier invloedrijke organen van de Roomsch Katholieken, die eerst schuchter en bedekt en daarna onverholen een kruistocht predikten tegen schier alles wat de liberalen in de moderne maatschappij achten en liefhebben. Zeker niet alle Roomsch Katholieken deelden de meeningen, in die organen verkondigd; maar het viel toch niet te loochenen, dat die meeningen allengs veld wonnen, en dat er in vele streken van ons land voor de liberalen van dien kant niet meer op hulp zou te rekenen zijn. Alle illusie moest ophouden, toen het bleek dat de Katholieken ook in de onderwijskwestie de zijde van de liberalen verlieten om met de ultraprotestantsche partij zamen te gaan, en weldra niet minder heftig dan deze, op herziening van de schoolwet aan te dringen.

De coalitie kwam in de Kamer geleidelijk en zonder veel moeite tot stand. De drie elementen, welke zich samenvoegden, hadden onderling inderdaad zeer weinig punten van overeenstemming, maar er bestond een negatief verband: de gemeenschappelijke antipathie tegen de liberale partij. Die antipathie moest dan ook werkelijk de leus worden van het nieuwe verbond; het zou de vereeniging zijn van alle anti-liberale, of zoo als men het liever noemde, van alle anti-radikale elementen in den staat, te samen verbonden in de overtuiging, dat vernietiging van de heerschappij der zoogenaamde radikale partij vóór alle andere zaken door het welbegrepen staatsbelang geboden werd. Een ieder zou voorts in de gemeenschap zijn eigen bagage bergen: deze zijn sympathie voor het cultuurstelsel, gene zijn vrees voor de overheersching van moderne begrippen in kerk en school, alle te samen hunne persoonlijke grieven en veeten. De vraag wat te doen als eenmaal de gemeenschappelijke vijand zou verslagen zijn, werd

liefst als praematuur ter zijde geschoven; maar uit de bestaande antecedenten viel licht af te leiden, dat men eene gemeenschappelijke regeering van alle anti-radikale elementen zeer wel bestaanbaar achtte, zoo men maar de opperste leiding aan de conservatieven wilde toevertrouwen. En die opperste leiding kwam hun van rechtswege toe, niet alleen omdat hunne partij in het parlement nog altijd veel sterker was dan elk der beide andere, maar ook omdat zij in hun karakter iets bij uitstek rekkelijks en plooibaars hadden, dat bij eene soortgelijke vereeniging onmogelijk konde worden gemist, en toch bij de ietwat stugge antirevolutionairen en ultramontanen vruchteloos zoude worden gezocht. Waren zij, de makers van de schoolwet, er niet reeds toe gekomen om ten believe van de vrienden herziening van die wet in het gemeenschappelijk programma op te nemen, en hadden zij niet nog kort te voren zich over de verhouding van kerk en staat uitgelaten in een zin, welke niet veel behoefde te worden uitgebreid om op de blijde toejuiching van de verschillende kerkelijke partijen te kunnen staat maken?

II.

Om den triomf van deze dreigende coalitie te verzekeren, was vóór alles één ding noodig: men moest er in slagen haar onder het kiezersvolk over te planten. Ook daar behoorden alle politieke en kerkelijke onderscheidingen, welke er bestaan mochten, althans voor eenige weken te worden uitgewischt, om plaats te maken voor die ééne groote onderscheiding, welke met de woorden radikaal en anti-radikaal werd uitgedrukt. Conservatieven, antirevolutionairen, ultramontanen, zij moesten voor een oogenblik aan hunne eigen wenschen het zwijgen opleggen en in zekeren zin zich zelven vergetende, samenwerken in het besef, dat het verwezenlijken van elks bijzondere wenschen onmogelijk werd gemaakt door een muur, welke allen gelijkelijk in den weg stond en die daarom vóór alles door inspanning van gemeenschappelijke krachten moest worden weggeruimd, dat wil zeggen de heerschappij van de zoogenaamde radikalen.

En dat dit groote doel eindelijk zou worden bereikt, hierop scheen men stellig te mogen rekenen. Het optimisme van de

gecoaliseerden was groot en openbaarde zich telkens in het parlement. Men verkeerde sinds Mei 1868 in een tusschentoestand, door toevallige omstandigheden in het leven geroepen, en waaraan Juni 1869 een einde zoude maken. De Kamer kon nu de schoolkwestie laten rusten, want de beslissing verbleef aan de kiezers; en dat die beslissing ten nadeele van de radikalen zoude uitvallen, daaraan twijfelde men niet. Er bestond trouwens grond genoeg voor dat optimisme, en onder de liberalen zelven waren er aanvankelijk zeer velen, die van de Juni-verkiezingen weinig goeds verwachtten. Immers de coalitie was niet nieuw; reeds bij de algemeene verkiezingen, welke op de eerste en tweede Kamer-ontbinding volgden, had men haar aan het werk gezien en hare kracht ondervonden. 't Is waar, zij slaagde toen niet, maar zij slaagde toch bijna, en gaf aan de anti-liberale partij eene kracht, welke bij die van de tegenstanders maar zeer weinig achterstond. Enkele nieuwe overwinningen zouden voldoende zijn om de kolossale minderheid van de coalitie tot eene meerderheid te maken, en op die overwinningen scheen met grond gerekend te kunnen worden. Immers, het was bekend genoeg, dat de liberalen in 1869 veel meer zwakke plaatsen zouden te verdedigen hebben dan de tegenpartij, plaatsen, een jaar te voren niet dan met de uiterste krachtsinspanning en schier door een wonder veroverd. Was het overmoed, wanneer men aannam, dat dit wonder althans niet overal, althans in één of twee distrikten niet ten tweedemale zoude plaats grijpen? Reeds bij eene enkele verkiezing, in een der weifelende distrikten tusschentijds voorgekomen, had men een volbloed-liberaal zien wijken voor een der warmste aanhangers van de antirevolutionaire partij. Dat zelfde feit behoefde in Juni 1869 slechts door een paar andere soortgelijke te worden gevolgd, en de meerderheid was verplaatst, de muur gevallen, welke de coalitie tegenhield.

Maar meer dan op iets anders, meende men te mogen rekenen op het motto, dat de leus van de beide partijen zijn zoude. Bij de jongste algemeene verkiezingen had telkens eene constitutioneele kwestie op den voorgrond gestaan, eene kwestie, wel in zekeren zin zeer gelukkig gekozen, omdat zij de conservatieven gelegenheid gaf, zich voor te doen als verdedigers van het monarchaal gezag tegen republikeinsch geweld, maar aan den anderen kant toch zeer ongelukkig gesteld, omdat daarover tusschen de gecoaliseerden zelven verschil van meening

bestond. De Heer Groen van Prinsterer, een man wiens steun alleen een leger waard mocht heeten, had buiten de Kamer in die kwestie ten stelligste partij gekozen tegen de conservatieven en een goed deel van zijne eigen politieke vrienden. 't Is waar, die vrienden hadden ten slotte hun leider in den steek gelaten, maar het kwaad was gesticht; in plaats van medewerking, had men tegenwerking ondervonden en daardoor althans een deel van de beschikbare krachten verlamd gezien. Welnu, dat lastige constitutioneele vraagstuk was nu reeds lang vergeten en vermoedelijk voor immer van het tapijt; in zijne plaats zou een ander komen, waarvan men zich wonderen voorstelde. Uit overmaat van welwillendheid en om zich te vrijwaren tegen eene verdeeldheid, als een jaar te voren zooveel jammeren stichtte, zouden de conservatieven er in berusten, dat de kwestiën welke hun bijzonder ter harte gingen, de koloniale kwestie bijv., meer op den achtergrond bleven, en dat de eerste plaats werd ingenomen door het vraagstuk, dat voor alles de medestanders, antirevolutionairen en ultramontanen, boeide, namelijk de schoolwetherziening. Werd dit de leus, dan was men zeker dat de Heer Groen van Prinsterer aan de eene, *de Tijd* aan de andere zijde, met geestdrift zouden medewerken en niet rusten eer zij den laatsten kiezer aan hun invloed onderworpen, naar de stembus hadden gedreven. Voor de conservatieven zelven was de leus ongetwijfeld minder aantrekkelijk; want in hunne rangen is schoolwetherziening weinig populair; maar geen nood, de conservatieven vinden hunne beste krachten in de hoogere klassen van de maatschappij, bij menschen met betere politieke hoofden dan die welke in den regel op orthodoxe schouders staan. Men zou geen moeite hebben hun de zaak duidelijk te maken en wel te doen begrijpen, dat het woord schoolwetherziening in den mond der conservatieven vóór alles beteekende: ‘handhaving van het cultuurstelsel’ en ‘weg met het liberale Kabinet!’ Was die berekening zoo slecht, en had men onder dergelijke omstandigheden werkelijk geen redenen te over om goede verwachtingen te koesteren van den uitslag der Juni-verkiezingen?

Toch zijn deze verwachtingen teleurgesteld, en zoo bitter teleurgesteld als de conservatieven in hunne somberste dagen niet hadden kunnen droomen. Dat zij, die zich eene overwinning hadden voorgespiegeld, de nederlaag leden, was op zich zelf reeds hard genoeg, maar toch inderdaad het minste kwaad. De kan-

sen van den electoralen strijd zijn en blijven wisselvallig; men kan sneuvelen met eer en daarbij het beginsel redden dat men verdedigde, vooral dan wanneer er, zooals hier, in elk geval geen sprake is van eene volstrekte nederlaag, omdat men dan toch als zeer indrukwekkende minderheid overblijft. Het is eene teleurstelling ja, maar eene welke na twee jaren in een blijden triomf verkeeren kan. Grooter is reeds het kwaad, dat die nederlaag in billijkheid niet kon worden toegeschreven aan achteloosheid of onverschilligheid van de kiezers, want zoo ooit hier te lande, dan heeft men inderdaad in Juni 1869 een politieken volksstrijd gezien, een strijd levendiger dan men tien jaren geleden in het kalme Nederland mogelijk zou hebben geacht. In alle distrikten waar de keuze van een bepaalden candidaat ernstig betwist werd - en alleen deze leveren een juisten maatstaf op ter beoordeeling van den ijver der kiezers - was de deelneming zoo algemeen als zij alleen dan zijn kan, wanneer het volk werkelijk belang stelt in de kwestie die beslist moet worden. Door kunstmiddelen kan men honderde onverschilligen naar de stembus zweepen, geen duizenden, niet een geheel distrikt. Men moge het erkennen of niet, het uitgesproken oordeel was wel een volksoordeel. Maar het grootste en tevens het meest onverwachte kwaad dat men bij de verkiezingen ondervond, was dit, dat zij de geheele anti-liberale coalitie, met zooveel moeite tot stand gebracht, als een kaartenhuis omverwierpen. Trots alle moeite daartoe aangewend, trots de vertoogen door de conservatieve dagbladpers jaren lang met kwistigen overvloed verspreid, hebben de kiezers geweigerd zich te voegen naar den gedachtengang, welke in den laatsten tijd de politieke debatten van onze Tweede Kamer leidde, geweigerd alle politieke lijnen en grensteekenen uit te wisschen, om daarvoor slechts eene enkele onderscheiding in de plaats te stellen, die van radikaal en antiradikaal. En waarom die weigering? Omdat het volk die onderscheiding niet vat, omdat zij in het gewone volksleven niet kan worden waargenomen, omdat zij het product is van een strijd in hoogere sfeeren, welke het volk niet heeft medegemaakt, naar welken het zelfs niet heeft omgezien. Maar als het geen oor heeft voor deze onderscheiding, zoo is er daarentegen eene andere, welke het maar al te wel kent, eene onderscheiding welke ons volk nimmer geheel vreemd geweest is, al stond zij vroeger ook niet zoo scherp geteekend op den voorgrond als tegenwoordig het geval is, de onderscheiding tusschen liberaal

en klerikaal. Vraag niet naar de juiste beteekenis van die geleerde namen, het kent die niet; maar het weet dat die twee woorden in betrekking staan het een met liefde, het ander met vrees voor orthodoxie, en zie, van die liefde of van die vrees is het volk vol. Sinds vele jaren heeft het telkens vernomen dat op politiek gebied het symbool van die onderscheiding in de schoolwet ligt. Hoe en waarom zou de eenvoudige kiezer u weder moeilijk zeggen, maar hij weet dat schoolwetherziening in de richting ligt van de orthodoxie, daarentegen handhaving van de schoolwet in de richting dergenen die de orthodoxie vreezen en bestrijden, en ook deze kennis is hem genoeg. Is het nu onder die omstandigheden te verwonderen, dat, toen reeds in den aanvang van den verkiezingsstrijd de schoolwetkwestie telkens op den voorgrond trad, die kwestie ook de eenige was welke de aandacht van het volk boeide? Daar het voor uw criterium radikaal of anti-radikaal oor noch oog had, stelde het daarvoor zeer natuurlijk het zijne in de plaats: ‘tegen of vóór de schoolwet’; dat wil zeggen: orthodox of niet orthodox. De liberale partij heeft die stemming begrepen en daarmede in hooge mate haar voordeel gedaan; hoe scherper de kwestie werd gesteld, hoe beter het zijn zoude. Harerzijds werd het daarom van de daken verkondigd, dat de conservatieven schoolwetherziening bedoelden, en die enkele verklaring was genoeg om schier alles wat anti-orthodox was in Nederland en daaronder duizenden misschien die voor het behoud van een ministerie Thorbecke nimmer den weg naar de stembus zouden hebben afgelegd, naar de gelederen van de liberalen te drijven.

De aanval bleef van conservatieve zijde niet onbeantwoord. ‘Ja zeker’ - dus heette het - ‘wij willen de schoolwet herzien, maar wij bidden u, stel u gerust; want onze strijd tegen die wet is minder schrikwekkend dan gij denkt. Onze grieven betreffen ondergeschikte punten, allerminst het beginsel van de wet, een beginsel voor ons niet minder heilig en goed dan voor onze tegenstanders.’ De tegenstanders worden niet gerustgesteld, maar de gesproken woorden zijn intusschen meer dan voldoende om alarm te wekken in het kamp van de bondgenooten. ‘Hoe,’ roepen deze, ‘gij hebt maanden lang geweeklaagd over de tyrannie van de schoolwet, gij heet te strijden aan onze zijde, en nu het er om te doen is stand te houden, spoedt gij u voort! Gij hebt slechts kleine grieven tegen de

wet, ondergeschikte bezwaren, die door een geringe wijziging van woorden gemakkelijk kunnen worden uit den weg geruimd; maar denkt gij dan dat wij jaren lang met heel onze ziel zouden hebben strijd gevoerd, wanneer het slechts om dergelijke bezwaren te doen was? Het beginsel van de wet is u heilig, welnu weet dan dat voor ons het onheilige van de wet juist in dat beginsel gelegen is. Hoe kunnen wij dan zamen gaan?' En vrienden en vijanden vereenigden zich ten slotte in één zelfden eisch: 'de tijd van dralen is voorbij: wie niet vóór ons is, is tegen ons.'

Men heeft voor eenigen tijd in de dagbladen met nog al ophef melding gemaakt van twee brieven door Graaf Schimmelpenninck, als kandidaat voor de Tweede Kamer te Almelo, aan twee verschillende kiesvereenigingen in dat distrikt toegezonden. Beiden behelsden dezelfde aanbeveling, maar de toon waarin zij waren opgesteld verschilde, en wel naar mate van de politieke kleur, welke de schrijver aan elk der beide kiesvereenigingen toekende. Het maakte zeker een zonderling effect, die beide brieven dus naast elkander geplaatst te zien; maar deed Graaf Schimmelpenninck ten slotte meer of iets anders dan de geheele conservatieve partij bij die zelfde gelegenheid? Had zij niet overal soortgelijke brieven gereed? Gold het den vrede te handhaven met de bondgenooten, dan werd hoog opgegeven van de antipathie tegen de schoolwet; gold het de aanvallen te keeren van de tegenpartij, dan werd die antipathie tot een minimum teruggebracht. Wie in die dagen voor de lectuur van dagbladen en kiesprogramma's tijd over had, vond keus van kleuren genoeg.

Ziedaar het grootste kwaad dat de verkiezingen der conservatieve partij gebracht hebben. Zij is niet slechts verslagen, maar ook gedemoraliseerd uit den strijd te voorschijn gekomen. Zij heeft het effect gemaakt van een théater-held, die midden in de actie snorren en bakkebaard verliest, en wiens degen, met het gazlicht in aanraking komende, als loos papier in vlammen opgaat. Haar lot is dan ook het lot geweest dat in de meeste pantomimes voor *Pierrot* is weggelegd. Van alle kanten vallen klappen, maar alle klappen komen op zijn rug neêr. Slagen van de vijanden hier en van de vrienden daar. En welke slagen! Slagen zooals alleen vrienden ze geven kunnen, wanneer eenmaal de vriendschapsband verbroken is.

Het is zeer natuurlijk dat de conservatieven de geleden ne-

derlaag op eene geheel andere wijze verklaren dan ik gedaan heb in de voorgaande bladzijden. Volgens hen is het betreurenswaardig resultaat dat de verkiezingen opleverden, slechts te wijten aan de weêrgalooze trouweloosheid van de liberalen, gevoegd bij de onverklaarbare houding door den Heer Groen van Prinsterer aangenomen. Beiden te samen hebben de natie verblind en er haar toe gebracht om moord te plegen aan eene partij, welke zich zelve bij voorkeur de nationale noemde. De beschuldiging is te gewichtig om er niet een oogenblik bij stil te staan.

In de eerste plaats de liberalen. Zij hebben willens en wetens de verkiezingskwestie vervalscht, door de conservatieven te doen voorkomen als vijanden van de staatsschool, terwijl deze inderdaad slechts strijd voerden tegen enkele bepalingen der schoolwet. Aangenomen dat die beschuldiging in hare volle zwaarte op de liberalen zou moeten blijven rusten, ook dan nog zou men wel moeten erkennen, dat de conservatieven in deze op nieuw blijk gaven van volslagen gemis aan politieken tact. De keuze van de wapenen, welke bij den verkiezingsstrijd zouden worden gebruikt, stond aan hen, en hunne keuze valt op de schoolwet, dat wil zeggen op eene kwestie, welke bij de bekende stemming van een groot gedeelte der natie zoo gemakkelijk konde worden gekeerd tegen hen die haar aanvoerde. Waarom mochten de liberalen niet de taktiek gebruiken, welke door de tegenstanders zelven was aan de hand gedaan? De conservatieven wilden al de vijanden van de school: de hartstochtelijke, de warme en de lauwe, tot één massa zamenvoegen; welnu, de liberalen hebben geantwoord, door al de vrienden van die school, de heele en de halve, onder hunne vanen te roepen. Bestond er trouweloosheid, dan bestond zij in elk geval aan beide zijden in gelijke mate. Maar in de tweede plaats: hoe de bewering dat de strijd tegen de schoolwet enkel ondergeschikte punten gold, te rijmen met de houding, door de hoofdorganen van de conservatieve partij in de laatste maanden aangenomen? Hadden deze niet met de antirevolutionairen en ultramontanen gewedijverd in hunne polemiek tegen de bestaande school; hadden zij niet mede gejammerd over de onderdrukking waaraan de meerderheid bloot stond, en ook hun banvloek geslingerd tegen de liberalen, die niets minder bedoelden dan de volksschool dienstbaar te maken aan het verspreiden van moderne begrippen? Indien de liberalen deze opgeschroefde

verontwaardiging voor goede munt hebben opgenomen en daaruit zeer natuurlijk afgeleid, dat de oppositie der conservatieven vrij wat verder reikte dan tot eenige ondergeschikte bepalingen der schoolwet, mocht men dan in dat bedrijf iets anders zien dan eene welverdiende hulde aan het voortreffelijk spel dier conservatieven toegebracht?

Eindelijk nog dit, en nu zonder eenige ironie. Indien de liberalen tijdens de verkiezingen hunne politieke tegenstanders hebben voorgesteld als vijanden ook van de hoofdbeginselen der schoolwet, dan kan hun niet alleen geen onwaarheid, maar zelfs geen overdrijving worden ten laste gelegd. Wel beweerden de conservatieven luide het tegendeel, maar hunne handelingen waren met die beweringen in strijd. Een enkele blik op de lijst der kandidaten, die zij bij de verkiezingen steunden, was meer dan genoeg om dat te getuigen. Immers allen die van verre of van nabij tot de liberale partij behoorden, werden geweerd, en in plaats van deze aanbevolen ettelijke conservatieven vooreerst, maar naast en nevens deze verschillende ultramontanen en antirevolutionairen, die de geheele wereld kende als hartstochtelijke vijanden van onze staatsschool. Trouwe vrienden inderdaad, zij die geen moeite sparen om aan de verbitterde vijanden van hun eigen beginselen eene plaats in de zaal der volksvertegenwoordiging in te ruimen! Mocht men niet in elk geval dit zeggen: Indien uwe liefde voor de staatsschool groot is, dan is uw haat tegen het liberalisme toch nog grooter. Door dien haat gedreven, zijt gij uwe oppositie tegen eenige ondergeschikte bepalingen van de schoolwet begonnen, en diezelfde haat geeft u thans den treurigen moed om de bitterste vijanden van die wet te steunen. Wie staat ons borg, dat gij, altijd door dienzelfden hartstocht geleid, morgen ook niet het beginsel van de wet zult aantasten, ja zelfs het grondwetsartikel waarop dat beginsel steunt? Wie de schoolwet waarlijk liefheeft en haar aan uwe bescherming toevertrouwt, handelt onverantwoordelijk. Zoo sprak men in de eerste Juni-dagen, en thans nu de laatste emotiën van den verkiezingsstrijd sinds lang zijn uitgewischt, durf ik diezelfde verklaring met volle overtuiging herhalen.

Maar veel meer dan door de taktiek van hunne vijanden hebben de conservatieven geleden door hunne bondgenooten, door den Heer Groen van Prinsterer vooral. Weken achtereen heeft de

leider van de antirevolutionaire partij de vrienden, die toch zoo gaarne als zaakwaarnemers van zuiver orthodoxe belangen wilden optreden, met schorpioenen gegeeseld, zonder hun zelfs het recht te geven om elders dan in de binnenkamer hun spijt en smart aan den hardvochtigen tuchtmeester te koelen. Om niet alles te bederven en de hulp der weifelende antirevolutionairen niet voor altijd te verliezen, moest men de slagen van den hoofdman zoo al niet als liefkozingen, dan toch als louter vriendschappelijke berispingen aanmerken, welke niet zachtzinnig genoeg konden worden beantwoord. Ik heb in die dagen vaak medelijden gevoeld voor de conservatieven en begrepen wat hun de vrijheid waard zou zijn geweest om slechts voor een enkele maal den stroom van haat en verbittering, welke hunne gemoederen vulde, tegen den hoofdman der antirevolutionairen te mogen uitstorten. Die moeilijk bedwongen drift, die pijnlijke zelfbeheersching, dat smartelijk zwijgen, zij waren het dramatisch element bij uitnemendheid in den jongsten verkiezingsstrijd.

Eenvoudige lieden, te weinig vertrouwd met het politieke leven om iets van die driften te gevoelen, maar geloovig conservatief en vast overtuigd dat met het vestigen van eene anti-radikale coalitie de politieke wijsheid haar laatste woord gesproken had, zij stonden verstomd over den toon, welke door den Heer Groen van Prinsterer in zijne verkiezingspamfletten werd aangeslagen, en begrepen niets van zijne houding. ‘Groen van Prinsterer wordt oud’ - dus riepen zij - ‘en begint de gaaf te verliezen om zijne eigen belangen wel te onderscheiden. Dat hij vroeger, bij gelegenheid van de eerste en tweede Kamer-ontbinding, uit ontzag en vriendschap voor Keuchenius, de conservatieven bestreed, mocht eene politieke fout zijn, 't was in elk geval eene verklaarbare, misschien zelfs eene edele fout; maar dat hij thans, nu van die oude kwestie niets meer is overgebleven, nu de conservatieven zijn eigen strijdleus aanheffen, toch in zijne oppositie tegen de bondgenooten volhardt, zie dat is onverklaarbaar en niet veel beter dan de gril van een eigenzinnig oud man. Al mocht het waar zijn, dat de conservatieven weigerden tot het einde toe met hem meê te gaan, dit kon geen reden zijn om, zooals nu, de kaart te spelen van de tegenpartij, van den grooten gemeenschappelijken vijand, het radikalisme. Wist hij dan niet, dat men vooral op politiek gebied zich met het mindere moet tevreden stellen, wanneer het meerdere niet te verkrijgen is, omdat dan toch in

elk geval iets beter is dan niets.' Zoo spraken de conservatieven, en niet alleen zij, want onder de antirevolutionairen zelven scheen de meerderheid geneigd om met hen in te stemmen. Zij, de scherpzinnige politici, beklaagden zich, dat het oog van den ouden hoofdman zijne vroegere helderheid verloren had, juist toen te midden van eene algemeene en onbegrijpelijke verblinding alleen dat oog waakte en de oude hoofdman den arbeid van eene geheele partij op zijne schouders laadde. 'Iets beter dan niets', dat wil zeggen opruiming van eenige ondergeschikte bezwaren beter dan eenvoudige handhaving van de onderwijswet; ja het schijnt zoo. Maar weet gij dan niet dat het tegenovergestelde waarheid is, en dat in de laatste jaren geen doel den Heer Groen zoo na aan het harte heeft gelegen dan het doel om juist die waarheid in het licht te stellen? Iets! Maar dat woord beteekent voor de antirevolutionairen: handhaving van het bestaande min het recht om te klagen; het is de spons die de lijn onzichtbaar maakt, maar de scheiding bestaan laat; de schitterende decoratie, welke de sombere werkelijkheid voor het oog verbergen moet; het officieel attest van volkomen herstel, ten dienste van een doodzieke uitgereikt; het bevel gegeven aan de troepen, na jaren lang arbeiden tot een ernstigen strijd bijeengebracht, om zich op te maken tot het houden van parade, te defileeren voor de hoofden der verbonden mogendheden, en daarna in te rukken. Neen, geloof het wel, na alles is niets het meest begeerlijke. Men kan iets aannemen, maar het vragen nooit.

Daarenboven, aangenomen dat de Heer Groen door zijne houding de zaak van de schoolwetherziening in geen enkel opzicht heeft bevorderd, is het zoo zeker dat hij op een ander gebied door die houding niets gewonnen heeft? Niemand kan beweren dat het hoofd der antirevolutionairen ondankbaar handelde tegenover de conservatieven, - want waar zou hij zijn stof tot dankbaarheid moeten zoeken? Niemand kan hem ook van trouweloosheid beschuldigen, want niet alleen dat hij zich bij de parlementaire coalitie niet had aangesloten, maar hij had ook niets onbeproefd gelaten om zijne vrienden daartegen te waarschuwen. De eenige grief die men kon aanvoeren was eigenlijk een zelf-verwijt, eene klacht over eigen kortzichtigheid. Men had gemeend dat de Heer Groen uit eigenbelang zoude volgen, en zie, het bleek ten slotte dat hij dit eigenbelang anders opvatte. Was nu die opvatting zoo vreemd? Wat kwam de Heer Groen eigenlijk doen? Hij kwam scheiding vragen van een onverdeelden boedel,

met de stellige wetenschap dat het grootste deel van het kapitaal, in dien boedel opgesloten, hem toebehoorde; dat de levende krachten waarover de gecoaliseerden te midden van het volk konden beschikken, de krachten waren welke aan de eene zijde door de ultramontanen, aan den anderen kant door hem werden aangebracht. Jaren lang hadden de conservatieven dien gemeenschappelijken boedel als hun goed geadministreerd, zonder aan de deelgenooten iets anders toe te kennen dan nu en dan eene enkele ondergeschikte plaats aan tafel. Was het wonder, dat de Heer Groen er naar haakte om eindelijk eens voor eigen rekening beheer te voeren, hij die jaren lang slechts het kind van de rekening geweest was? Maar - zegt men - aan eigen krachten overgelaten, zouden de antirevolutionairen slechts eene minderheid zijn, ook dan nog, wanneer zij op de krachtige hulp van de ultramontanen rekenen mochten. Zeker, maar de Heer Groen is geduldiger of minder heerschzuchtig dan gij. Vergeet niet, dat minderheid te zijn, maar vrije zelfstandige minderheid, welke slechts naar hare eigen ingevingen heeft te luisteren, reeds veel zegt voor menschen, die, al waren zij krachtig in het land, in het parlement tot nog toe geen wezenlijk eigen bestaan gekend hadden, maar ingedeeld in de rangen van verkapte of niet verkapte liberalen, doelloos hadden rondgezworven zonder wezenlijken invloed uit te oefenen. Trouwens de Heer Groen is een goed rekenmeester; hij kent de conservatieven beter dan zij hem kennen; hij weet dat hunne vereeniging uit eene bont gekleurde menigte bestaat, en dat, wanneer er onder die menigte velen zijn wier denkbeelden schier samenvloeien met die van de liberalen, niet weinig anderen daarentegen nauw aan zijne school verwant zijn. Mocht hij er niet op rekenen, dat, als eenmaal de antirevolutionairen hun eigen vlag zelfstandig in het land en in het parlement geplant en op die wijze de conservatieven tot machteloosheid zouden hebben gedoemd, een deel der conservatieven, dat ‘nog niet tot bewustzijn gekomen smaldeel van de antirevolutionaire partij’, die aan haar ‘territoir naastbij woonachtige fractie’ zich onder de klerikale vanen zoude komen scharen? En gebeurde dit, zou de minderheid dan nog zoo onbeduidend blijven?

De andere bondgenoot van de conservatieven, de ultramontaansche partij, was daarentegen onberispelijk. Door haar voorbeeldig gedrag trachtte zij goed te maken wat aan den kant der

antirevolutionairen bedorven werd. Eene enkele klacht over het zeer schrale deel dat op de algemeene conservatieve kandidatenlijst aan de Roomsch Katholieken, meer bijzonder in het Noorden, werd toegemeten, was het eenig teeken van verzet, en nog bleef dit zonder steun en beteekenis. En toch is het zeer de vraag, of niet veel meer dan de taktiek van de liberalen, meer zelfs dan de binnenlandsche oorlog door den Heer Groen van Prinsterer verwekt, het bondgenootschap met de ultramontanen tot de nederlaag van de conservatieven heeft bijgedragen? De partij van *de Tijd* heeft jaren lang de reputatie genoten, dat zij ook op politiek terrein blijken wist te geven van grooten tact en daar uitmuntend hare belangen konde behartigen, al hield zij zich meestal op den achtergrond. Of die reputatie nog verdiend is? Mij dunkt men mag er aan twijfelen. Of hare politiek is zoo diep dat het menschelijk oog die diepte niet meer peilen kan, of zij beweegt zich in den laatsten tijd op een geheel verkeerden weg en holt daarop voort, niet wetende hoe op beter terrein terug te komen. De stoutheid waarmede zij in de laatste jaren tegen de moderne beschaving is te velde getrokken; de bittere en waarlijk niet handige strijd, welken zij in diezelfde jaren voerde tegen de liefste herinneringen van het nederlandsche volk, hebben de oude antipathie van de protestanten, welke ter nauwernood sluimerde, weder wakker geschud. De liberalen hebben het begrepen, en gevoeld dat het overloopen van die oude bondgenooten naar de tegenpartij hen rijker en die tegenpartij armer maakte. Niets heeft er meer toe bijgedragen om de rangen van de liberalen te versterken en hen te maken tot de partij van de onbetwiste meerderheid, dan de wetenschap dat zij streden tegen ultramontaanschen overmoed; niets heeft de conservatieven meer benadeeld dan de verplichting waarin zij verkeerden om dien overmoed te vergoelijken, soms zelfs om ze door hunne stem te steunen. En waar zijn de vruchten welke tegen die nadeelen overstaan? Zouden de ultramontanen propaganda maken onder de conservatieven, en zij als de Heer Groen van Prinsterer kunnen spreken van een nog niet tot bewustzijn gekomen smaldeel van hunne partij, onder de conservatieven huizende, van eene fractie op de grenzen van hun territoir woonachtig? Geen sterveling die het gelooft. Er is onder de protestantsche conservatieven waarschijnlijk niet één enkel man, die met recht onder dat smaldeel zou kunnen worden gerangschikt. Hebben zij dan althans

door de houding in de laatste jaren aangenomen, hunne eigen partij versterkt? Maar die partij was, scheen althans, vroeger eene ongebroken nauw aaneengesloten eenheid, en thans dreigt er van alle kanten scheuring en kan men reeds de beginselen waarnemen van eene liberale Roomsch Katholieke partij, welke tegen de ultramontanen optreedt.

Eene merkwaardige openbaring van de impopulariteit der ultramontanen bij hunne protestantsche bondgenooten leverden de verkiezingen te Haarlemmermeer. Ziedaar een streek welke de liberalen met volle recht onder de verloren distrikten rangschikten, een streek waar Roomsch Katholieken, orthodox-Protestanten en conservatieven te samen eene overwegende meerderheid uitmaakten. Bij de eerste stemming erlangt de Heer van der Biesen, bekend als warm aanhanger van de politiek door *de Tijd* voorgestaan, de meeste stemmen, en naast, maar verre achter hen komt de liberale candidaat. Naar gewone berekening was de verkiezing van den Heer van der Biesen volkomen verzekerd; immers een klein gedeelte van de stemmen aanvankelijk door conservatieven en antirevolutionairen op anderen uitgebracht, ware voldoende geweest om hem eene groote meerderheid te verschaffen. De conservatieve organen steunen hem dan ook, en eveneens de Heer Groen van Prinsterer, die natuurlijk aan een anti-schoolwetman boven een liberaal de voorkeur geeft. Welnu de orthodoxen, die, trots de ernstige vermaningen van den Heer Groen, te Leiden en te Gouda niet konden worden overgehaald om bij de herstemming tusschen een liberaal en conservatief kandidaat althans neutraal te blijven, diezelfde orthodoxen kunnen te Haarlemmermeer, trots alle vertoogen, trots de waarde welke zij hechten aan schoolwetherziening, niet afgebracht worden van het plan om voor den liberalen kandidaat te stemmen. Hun afkeer van het liberalisme is groot, maar nog grooter hunne antipathie voor de ultramontaansche partij. Is er sterker bewijs mogelijk voor de stelling, dat in de laatste Juni-maand de politieke strijd geheel in eene kerkelijke beweging onderging?

Bedrieg ik mij niet, dan ligt de verklaring van de nederlaag, door de conservatieven bij de jongste verkiezingen geleden, in de omstandigheden, welke ik hierboven uiteenzette, omstandigheden welke alle te samen tot dit enkele feit kunnen worden teruggebracht, dat het kiezersvolk zijn eigen politieke gedachte,

zijn eigen criterium heeft in de plaats gesteld van het criterium door de conservatieven opgedrongen, en zoodoende op schitterende wijze de onoprechtheid heeft gewroken, welke de parlementaire partij-groepeeringen van de laatste jaren kenmerkte. De verkiezingen hebben bewezen - en daarin ligt hare heilzame beteekenis - dat al kan men soms door middel van coalitiën een vluchtigen parlementairen triomf behalen, isolement, dat wil zeggen het streng vasthouden aan eigen beginselen, de voorwaarde is om op den duur invloed op de natie uit te oefenen.

III.

En nu de toekomst. Zeide ik in den aanvang te veel, toen ik beweerde, dat de richting welke aan onze binnenlandsche staatkunde in het nu geopende zittingsjaar zal gegeven worden, nog in het duister ligt? Wie durft bepalen of, en zoo ja, welke vruchten de Juni-verkiezingen voor het parlementaire leven zullen afwerpen? Twee invloeden staan nu reeds duidelijk geteekend tegen elkander over, die van den Heer Groen van Prinsterer, die de gemaakte winsten wenscht te realiseeren en ook in het parlement naar gewijzigde partij-formatie streeft, en die van de conservatieven, die, een sluijer werpende over de Juni-dagen, het oude spel willen vervolgen en de verscheurde coalitie herstellen.

Dat de Heer Groen van Prinsterer hier het goed recht geheel aan zijne zijde heeft, behoeft zelfs geen betoog. Hoe men ook oordeele over de waarde of onwaarde van staatkundige partijen, niemand zal ontkennen, dat, wanneer bij onze algemeene verkiezingen twee strijdige politieke gedachten duidelijk zijn aan het licht gekomen, wanneer de behoeften, wenschen, vreezen van een volk, zich bij die gelegenheid in twee aan elkander tegenovergestelde richtingen hebben geopenbaard, de vertegenwoordiging die richtingen ook moet teruggeven, of zij is haren naam onwaardig en een dood lichaam in plaats van eene levende kracht. De Heer Groen vraagt niet anders dan dat die eerste eisch van het vertegenwoordigend regeeringsstelsel eindelijk ook eens hier bevredigd worde, en dat dus de klerikalen in de Kamer optreden zoo als zij zijn opgetreden in het land, dat wil zeggen

als de eenige zelfstandige politieke macht, welke op dit oogenblik in Nederland tegen het liberalisme overstaat. Of het zoo zijn zal? De Heer Groen is blijkens zijne jongste geschriften vol moed en openbaart daarin meer optimisme dan men in de laatste jaren bij hem konde opmerken. Het antwoord hangt natuurlijk geheel af van de houding, welke de antirevolutionaire partij in de Kamer zal aannemen, en het hoofd van die partij is zeker meer dan iemand bevoegd daaromtrent eene voorspelling te wagen. Zooveel is in elk geval zeker, dat wanneer het zelfstandig optreden van de antirevolutionairen ook nu mocht achterwege blijven; wanneer het mocht blijken dat bij hen het bewustzijn van eigen kracht ook nu nog niet is levendig geworden; indien zij, genoegen nemende met het emplooi van stillen geldschietenden deelgenoot, het beheer van de vennootschap geheel aan de conservatieven mochten willen overlaten, het publiek met volle recht zou mogen zeggen, dat de antirevolutionairen in Nederland zich niet als politieke partij kunnen vestigen, omdat haar wel een krachtig lichaam maar geen politiek hoofd gegeven is, geen hoofd in staat om naast en na den Heer Groen van Prinsterer de denkbeelden van zijne eigen richting op politiek terrein te vertolken.

Toch zal het aanvaarden en handhaven van zulk eene zelfstandige houding moeite kosten; want, te oordeelen naar de dagelijksche vertoogen van hunne hoofdorganen, zijn de conservatieven allerminst bereid het oude verbond, waarin hun het leeuwen-aandeel toekwam, prijs te geven. Zij keeren den rug toe aan Juni 1869, en - wat moeite het ook koste, - zij zullen de wang, nog gloeiende van de striemen door klerikale handen geslagen, den klerikalen tot het ontvangen van den vredekus voorhouden. Vraag niet waarom, want de wensch om vol te houden en voort te gaan op den eenmaal ingeslagen weg, zal vermoedelijk meer door den warmen hartstocht dan door het koel verstand zijn ingegeven.

Of zouden hartstocht en verstand hier aan dezelfde zijde staan en het herstellen van de oude coalitie inderdaad de wel gewogen eisch zijn van eene gezonde conservatieve politiek, of welken anderen naam men aan die politiek ook geven wil? Maar men zegge dan op welke overweging een soortgelijke eisch zou kunnen steunen. Immers eene staatkundige partij, althans eene welke zoo gaarne voor de groote nationale partij wil doorgaan, moet toch een hooger doel kennen dan het doel

om steentjes te werpen in den tuin van tegenstanders, eene grootscher bestemming dan de bestemming om, op het gevaar af van telkens ruw te worden afgewezen, hier en daar en overal naar hulp te zoeken tegen een vijand, van wien men weet dat hij door dien tegenstand wel belemmerd maar in geen geval kan overwonnen worden. Of wordt misschien door dergelijken guerilla-oorlog de vijand afgemat en verzwakt? Men hoopt het; maar dat men toch, alvorens met dien liefelijken droom in te slapen, nog eens een ernstigen blik werpe op de resultaten bij de jongste Juni-verkiezingen verkregen, en daar naar waarheid zoeke. Gelooft gij inderdaad, dat die groote liberale partij, welke daar geheel aan eigen krachten overgelaten, met goed gevolg eene drieledige coalitie bestreed, uit louter Thorbeckeanen of Putteanen of hoe zij anders heeten mogen, was samengesteld? O neen, hare rijke gelederen omvatten vrij wat meer, en dat, dank zij uwe taktiek; want van het oogenblik af waarop gij het woord anti-liberalisme op uwe vanen geschreven en door uwe coalitie met de klerikalen de ware beteekenis van dat woord hebt aangewezen, stonden allen, wie die leus als een gevaar in de ooren klonk, tegenover u. En hun cijfer - gij hebt het ondervonden - is verpletterend groot.

Men heeft in de laatste maanden in conservatieve en klerikale bladen veel geschreven, en dat met eene zekere bewondering, over de zeldzame tucht, welke in de rangen der liberale partij zoude worden in acht genomen, over de gedweeheid waarmede allen zonder onderscheid de bevelen van de hoofden plegen te ontvangen, en de stipte gehoorzaamheid waarmede zij die uitvoeren. In dat sterk uitgedrukt *esprit de corps* zou zelfs de eigenlijke verklaring liggen van de groote kracht, welke de liberalen bij de jongste verkiezingen uitoefenden. Het kost waarlijk moeite bij het lezen van zulke vertoogen een glimlach te onderdrukken. Ik beweer geenszins in de geheimen van de liberale partij te zijn doorgedrongen, maar haar leven is mij toch niet zóó vreemd, of ik kan weten wat dergelijke verklaring waard is. Welnu, ik bid u te gelooven, dat de discipline die gij bedoelt, die gij in het openbaar smaadt maar in stilte bewondert en o zoo gaarne in uwe eigen rangen zoudt willen overplanten, dat die discipline slechts in uwe verbeelding leeft. Zeker, de liberalen hebben bij de jongste verkiezingen een nauwgesloten eenheid gevormd, maar waarom? Om verschillende redenen misschien, maar vóór alles toch omdat zij u conservatieven tegen-

over zich hadden. Indien er tucht heerscht in hunne gelederen, dan is het omdat gij de taak van tuchtmeester wel hebt willen op u nemen. Gij zijt voor de liberalen als een ijzeren band, welke alle verscheidenheden, in hunne partij woelende, tijdelijk versmoort en alles samensnoert tot een vaste ondoordringbare massa. Uwe functie tegenover ons is als de functie van den herdershond tegenover de schaapskudde; gij dwingt ze vereenigd te blijven. Luisteren de liberalen slechts naar partijbelang, dan kunnen zij niet anders wenschen dan dat gij volkomen slagen moogt in uwe pogingen om het oude verbond te herstellen. Zoolang dat bestaat zijn zij veilig.

Toch is er voor de conservatieve partij eene betere toekomst te vinden. Zij behoeft slechts terug te komen op hare schreden en weer dat uitgangspunt op te zoeken, dat zij allengs geheel uit het oog verloor. Immers wel verre dat zij in den aanvang scherp tegen het liberalisme als tegen haren onverzoenlijken vijand overstond, verzuimde zij niets om wel te doen uitkomen dat zij deel uitmaakte van de groote liberale partij, zij het dan ook een zelfstandig deel. Met andere woorden, zij deed zich voor als linker centrum, en inderdaad dat was zij ook. Elke stap sedert gedaan om de rechter zijde, dat wil zeggen de zijde der klerikalen, te naderen, was een stap tot haar verderf; zij vervreemdde van haar eigen beginsel, en dat zonder vrucht, want de rechterzijde, de verkapte liberaal herkennende, heeft haar smadelijk uitgeworpen. Had zij daarentegen stand gehouden op haar eigen terrein en op den duur hare glorie gezocht in hare vrijheid, hare vrijheid tegenover elk partijverbond, dan zouden de kiemen van scheiding in de liberale partij als in elke andere opgesloten, zich zonder vrees ontwikkeld en de conservatieven, hun voordeel doende met die scheiding, wat vroeger of later allicht het middel gevonden hebben om met een deel der liberalen als krachtige regeeringspartij op te treden, terwijl zij de meer radikale elementen aan eigen lot overliet.

Tot het prijsgeven van die gezonde politiek hebben de organen van de conservatieve partij misschien nog wel het meest bijgedragen. Immers in den loop der tijden hebben deze zich meer en meer gefatsoeneerd naar één groot model, het model van het hoofdorgaan te 's Gravenhage. En wonder is het niet, want dat orgaan, vooral in den eersten tijd met onhetwistbaar talent geschreven, moest alle andere conservatieve bladen op den achtergrond schuiven. Dat het Dagblad van 's Gravenhage aan-

vankelijk met groot gejuich ontvangen werd, laat zich begrijpen, en men kan toegeven, dat het in den eersten tijd als oppositieblad tegen het tweede ministerie Thorbecke aan zijne partij inderdaad gewichtige diensten bewees. Maar sedert is het geheel anders geworden: want, bedrieg ik mij niet, dan heeft het blad aan de reputatie van de conservatieve partij veel kwaad gedaan. Zeer ongelukkig voor haar, is zij in de oogen van het publiek onverbrekelijk aan haar blad verbonden, en worden alle grieven, welke men tegen zijne redactie pleegt aan te voeren, grieven tegen zijne tactiek, zijne onoprechtheid, zijn dogma, zijne bedreigingen en insinuatiën, op de breede rekening van de conservatieve partij overgeschreven. De onbillijkheid is groot, want zoo zeer als iemand ben ik overtuigd, dat het getal dergenen die de solidariteit van die Dagbladpolitiek willen dragen, ook onder de conservatieven uiterst gering is. Maar zoolang men den moed niet heeft openlijk uit te spreken wat in stilte wordt toegegeven, en een nieuw krachtig orgaan te scheppen, dat eene andere en betere conservatieve politiek verdedigt, tot zoo lang blijft het kwaad voortwoekeren en de partij de schade dragen van deze gevaarlijke en inderdaad niet benijdenswaardige solidariteit.

Het is waarlijk niet uit sympathie voor die scherpe tegenstelling van liberaal en klerikaal, dat ik hier strijd voer tegen eene coalitie, achter welke de groote strijd van de naaste toekomst, als achter een vermolmd en doorzichtig scherm nauwelijks meer verborgen ligt. Er valt inderdaad niet te roemen op groote politieke ontwikkeling bij het volk van Nederland, wanneer twintig jaren na 1848 het geheele staatkundig leven zich nog oplost in eene zuiver kerkelijke beweging, welke door toevallige omstandigheden plotseling op het staatkundig terrein gedrongen wordt. Maar het ligt er toe, en de werkelijkheid houdt niet op werkelijkheid te zijn, omdat men goed vindt haar te loochenen. De wet moge kerk en staat scheiden, in het volksgemoed zijn beiden vereenigd, thans nauwer vereenigd dan ooit. Eene moderne en anti-moderne wereldbeschouwing staan hier zoowel als elders, in den staat niet minder dan in de kerk, scherp gewapend tegen elkander over; de schoolwet is op dit oogenblik niets meer dan het symbool van

dien strijd. Al mocht men er in slagen dat symbool weg te nemen, de strijd zal worden voortgezet, vinnig als thans, en zich openbaren in vernieuwde eischen, van welke op dit oogenblik niemand, ook de klerikale niet, aard en omvang zou kunnen aanwijzen. Komt het tot eene eenigszins belangrijke en algemeene uitbreiding van het stemrecht, dan kan het niet anders of die strijd in plaats van te verzwakken, zal scherper en heviger worden dan ooit; want de conservatieven mogen het wel weten, naarmate men dieper graaft bij het volk, naar die mate ziet men de radikale, dat wil zeggen absolute, eenvoudige, aan alle transactie vreemde beginselen veld winnen en die onbestemde kleur verdwijnen, welke aan de oppervlakte voorhanden, voor conservatieve oogen zooveel aantrekkelijks heeft.

De gevaren van den naderenden strijd mogen zeker niet te licht geacht, maar toch ook van den anderen kant niet overdreven worden. Immers aan de groote liberale partij blijft eene bemoedigende gedachte over, namelijk deze, dat de vijand welke tegenover haar komt staan, niet als elders eene vast aaneengesloten massa vormt. Onze klerikale partij zal in elk geval het product zijn van twee elementen, in het heden en verleden innig vijandig en ook in de toekomst door eene onoverkomelijke klove gescheiden. Antirevolutionairen en ultramontanen mogen een enkele maal ter bereiking van een bepaald doel die klove dekken, dat zij immer te samen als eenheid zouden regeeren, is ondenkbaar.

De liberale partij, zooals zij thans bestaat, heeft misschien ten slotte nog het meest deze twee gevaren te vreezen: hare eigen fouten en de mogelijkheid dat de conservatieven een gezonder politiek gaan volgen. Welk van die twee gevaren wel het dreigendst zijn zoude?

Leiden, September 1869.

J.T. BUIJS.

Een prijsvraag.

I.

Ons gewoonlijk zoo stille en vergeten landje werd zeker nog nooit door zoo vele vreemdelingen bezocht, als in de laatste maanden. En terwijl in andere jaren de gegoede bewoners van onze westelijke streken tegen den zomer altijd oostwaarts trekken, om zich te verkwikken in het genot der zuivere lucht en bekoorlijke natuur van ons èènig Gelderland, ja zelfs Duitschlands diëet trotseren alleen ter wille van zijn klimaat, zoo was ditmaal juist de anders meest ontvolkte streek des lands, de levendige bij uitnemendheid. Het in den zomer zoo drukke en vriendelijke Arnhem klaagde nu over gebrek aan bezoekers, terwijl het in de warmste maanden des jaars bijna altoos doodsche en verlaten Amsterdam thans zijne gasten nauwelijks kon herbergen. Niet langer behoefde men in onze spoorrijtuigen uur aan uur zwijgend door te brengen, want gedurig trof men vreemdelingen aan die hunne bewondering lucht wilden geven over onze vriendelijke weiden of hunne verbazing over onze tallooze windmolens. Ja zelfs uit enkele vensters van het werkelijk fraaie Amstelhotel schoot nu soms een lichtstraal bemoedigend op het pad van den toevallig voorbijgaanden aandeelhouder, hem blijde uitkomsten voorspellende van een jaar, waarin gelukkig ook nog andere dan dienende geesten alleen in de ruime gangen en zalen ronddoolden.

Maar 't was waarlijk niet vreemd, dat ons anders zoo vergeten landje dit jaar van heinde en verre den vreemdeling trok. Immers hoofd- en hof- en bisschopsstad hebben als om strijd feest gevierd in dezen zomer, en wel ieder op zeer eigenaardige wijze. Uit alle oorden van Europa, ja zelfs van Egypte en Amerika stroomden de strenge mannen der statistiek naar Nederland toe, maar te vergeefs zoudt ge hen gezocht hebben te midden van de kooplui en bankiers van het berekenend Amsterdam. Daàr

waren nu duizenderlei voorwerpen uitgestald, die door de internationale volksvlijt voor den arbeider vervaardigd werden, voor den arbeider ook van de toekomst, zoo als de welsprekende president - welke zaak die zulk een woordvoerder heeft kan mislukken? - zeer geestig van de luxe-artikelen beweerde, welke door de niet al te digte mazen van het net der vreemde commissiën geslopen waren. Ge zoudt dien toevloed van het meest bonte mengehnoes van alle landen zeker veeleer in het centrum van ons spoorwegverkeer gewacht hebben, maar de tentoonstelling te Arnhem had geleerd, dat maar een enkel locaal in ons land bij magte is om de keurige producten der nijverheidsmannen zoo te doen uitkomen, dat aan het talent van den vervaardiger regt wedervaart. De grijze bisschopsstad had daarentegen de best geoefende scherpschutters des lands binnen hare muren vereenigd. En terwijl ge die juist naar ons Longchamps der uniformen zoudt verwezen hebben, ontving de residentie daarentegen met groote gulheid de statistici van gisteren en..... ook die van heden alleen!

Ge ziet 't, onder het deftig waas van strenge wetenschap werd zoowel de arbeider van de woelige werkplaats als de geleerde uit zijn stille studeercel naar Nederland opgeroepen, ja zelfs werd den schutter de gelegenheid aangeboden om die vastheid van hand en juistheid van oog te toonen, waarmede hij het behoud zijns vaderlands belooft te waarborgen. En nu moge vooral hij op alle deze feestelijkheden smalen die aan geene enkele van de bijeenkomsten deelgenomen heeft, alligt omdat zijn verstand wel ver genoeg reikt om het werk van anderen belachelijk voor te stellen maar niet om het te verbeteren, de onbevooroordeelde daarentegen zal erkennen dat ze reeds daarom van groot nut geweest zijn voor ons land, wijl ze tal van vreemdelingen van naam en gezag en invloed herwaarts hebben gelokt. Wanneer een der bekwaamste schoolmannen van Frankrijk daardoor kennis gemaakt heeft met onze zoo veelsoortige inrigtingen van onderwijs, en deze het goedkeurend oordeel van een man als Duruy hebben verworven, dan mag ons dat aanmoedigen om krachtig voort te bouwen aan dat fondament van beschaving. 't Is een aardige glorie geweest van ons kleine landje, den Lord Mayor van de grootste stad der wereld als gast te hebben zien aanzitten aan den disch van den gullen burgervader der hoofdstad. Want in de oorkonden van den metropolis wordt deze reis naar Holland opgeteekend als het vierde feit, dat een Lord Mayor zich naar het buitenland begeven heeft. En die

opvolgers van Whittington gevoelen zich hooger en zijn ook inderdaad magtiger heeren, dan menig gekroond potentaat van Europa! Een Lord Houghton was reeds als commoner een man van gezag; en, eer hij nog onder onze statistici zitting nam, zelfs bij de lezers van Engelsche tijdschriften alleen onder ons voorzeker overbekend, als de dichter Monckton Milnes. En dat ook zijn ver reikend gunstig getuigenis van ons land en van ons volk geene onverschillige zaak voor ons mag genoemd worden, erkent een ieder, die de vreemde pers van onze dagen volgt in haar scheef en partijdig oordeel over Nederland. Geïsoleerd door onze taal, en niet magtig genoeg om als toongevende natie op te treden, eischt reeds ons belang, om geheel ons volk te doordringen van dien internationalen geest, welke het wachtwoord is van de tweede helft dezer eeuw. Niet wegzinken in eene groote natie, verlangen wij Nederlanders; ons gevoel van nationaliteit, gegrond op traditiën die glorierijker zijn dan die van eenig ander volk, verfoeit zelfs de gedachte daaraan. Wij willen integendeel ons opheffen tot de hoogte welke de magtigere heeft weten te bereiken en ons als zijn evenknie doen gelden. Maar daarom moeten wij dan ook met flinke mannenvuist de hand vatten die de vreemdeling ons toesteekt, en onzen blik verruimen door nauwkeurig acht te geven op datgene wat hij denkt en doet. Dagelijks ontvangende en gevende, ruilende en wisselende van woord en gedachte, zullen de natiën onderling winnen aan kracht. Onze woorden vliegen pijlsnel geheel de wereld rond en in een oogwenk verplaatsen wij ous te midden der verste landen. Maar eerst dan zullen wij nut hebben van die snellere vlugt, wanneer wij ons niet alleen vlug en gemakkelijk met den vreemdeling kunnen onderhouden, maar vooral met hem kunnen leven en denken in den kring van denkbeelden waarin hij zich gewoonlijk beweegt, en hem wederkeerig kunnen overbrengen naar onze wereld van gedachten en daden. 't Is aan de snellere middelen van vervoer en aan de spoorwegen vooral dat wij de wegruiming der tallooze belemmeringen te danken hebben, welke vroeger het onderling verkeer der volken moeielijk maakten. Vrijheid van handel en bedrijf, opheffing van gilden en octrooijen en paspoorten, meer kennis van vreemde talen en toestanden, billijker waardering van elkanders eigenaardigheden, van deugden zoowel als van gebreken, wij mogen ze de vruchten noemen van denkbeelden die gerijpt zijn door het drukker verkeer van het eene volk met het andere. En niet onaardig beweerde dan ook dezer

dagen een geestig Franschman, dat vele der bedenkingen die men hier te lande inbragt tegen de vooral in Frankrijk en Engeland begeerde eenheid van munt en maat en gewigt misschien zeer juist, maar stellig ijdel waren, omdat, zelfs binnen weinige jaren, de spoorwegen allen toch wel tot die nu schijnbaar zoo onmogelijke eenheid zouden gedwongen hebben. Immers het muntverschil vooral belemmerde de snelheid en het gemak van de reizende wereld, en die wereld bleek de oppermagtige en gebiedende te zijn, vooral in het rijk der sociale hervormingen.

> How he goes and how he fares
> No one knows and no one cares,

moge uitnemend kunnen dienen tot devies van den man, die buiten zijn tijd leeft en een onbekend aanzijn voortsleept, verderfelijk zou de spreuk zijn voor een volk, voor een klein volk bovenal. Dat toch kan alleen gedijen door zijn belang te erkennen in de gemeenschap met andere volken. Dat dan vrij enkelen in ons midden het goede van dergelijke bijeenkomsten eenzijdig afmeten naar het betwistbaar nut dat ze opleveren voor de strenge wetenschap, de man van meer doorzigt zal zich tevreden stellen met de nauwere gemeenschap welke wij daardoor met den vreemdeling sluiten, en daarin een groot voordeel erkennen voor zijn land. De ontwikkeling der eene natie wordt daardoor spoediger het deel der andere, want de algemeene standaard van beschaving wordt dan natuurlijk die van de meest gevorderde. Al hooger en hooger stijgen dus de eischen van allen, en als ongemerkt, maar toch onvermijdelijk, dwingen daardoor de geregeerden hunne regeerders om dat gulden stelsel van bestuur te volgen, hetwelk Gladstone zoo juist in deze weinige woorden uitdrukte: ‘It is the duty of rulers to make it easy for the people to do right and difficult to do wrong.’

Daarenboven, indien èèn volk voortdurend de bewijzen geeft van zijne - in mijn oog begeerlijke - afhankelijkheid van zijne naburen, dan is 't wel Nederland. Ik zal daartoe wel nauwelijks behoeven te wijzen op de tallooze werken en instellingen van openbaar nut welke wij aan onze naburen te danken hebben, noch op de menigte van voorwerpen van productie en gebruik, die de vreemdeling ons verschaft, want reeds een vlugtige blik op onze letterkunde is meer dan voldoende om dat bewijs, desgevorderd nog, te leveren. Of is zelfs de onderstelling mogelijk, dat aan den man van smaak onder ons het genot

zou ontzegd worden om te beschikken over die grootere keuze van buitenlandsche literatuur, dan hij zeker in een enkel land der wereld vinden zou, of dat aan het gros onzer lezers den waren stortvloed zou onthouden worden van vertaalde romans? Wat zou hun dan resten? Tot in onze wereld van fantasie toe zijn wij dus van den vroemde afhankelijk; en dan zouden wij nog van het voorregt der persoonlijke gemeenschap met de begaafdsten van daar willekeurig afstand doen! Ons nationaliteitsgevoel zal juist krachtiger worden, wanneer wij in druk verkeer met hen treden. Want door het betere van hen op te merken en over te nemen zullen wij ons eigen land tot zulk eene hoogte opvoeren, dat reeds onze ijdelheid gestreeld wordt door den naam van Nederlander te dragen. Of moet de ingekerkerde Japanner ons eer tot voorbeeld strekken dan de reizende en trekkende Engelschman?

Maar reeds meer dan genoeg over de ongewoon groote belangstelling, welke Nederland in dit jaar van den vreemdeling mogt ondervinden. Ik kom nu eindelijk tot het eigenlijk doel van dit opstel. Niemand zal 't mij echter euvel duiden dat ik alle die vreemden met een woord herdacht, noch dat herdenken hier ter plaats zonderling noemen, waar ik de poging ter sprake wil brengen van onze meest nationale instelling bij uitnemendheid om ons volk tot kracht op te wekken, en dat wel door na te volgen wat daarvoor in het buitenland is geschied. Ter zake dus.

In het jaar 1860 gaf Samuel Smiles zijn bekend werk ‘Selfhelp’ uit, en onmiddellijk nam ik de pen op om het onder de aandacht van ons publiek te brengen. Weinige maanden daarna verscheen eene hollandsche vertaling; en toen de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen kennis had gemaakt met dit waarlijk voor velen weldadig boekske, haastte zij zich met inderdaad loffelijken ijver, om daarvan aan elk harer leden een exemplaar uit te reiken. - Ge zult van die kennismaking met een aantal wakkere Engelschen, zeker geen nadeel bespeurd hebben bij onze landgenooten? - Maar toen het boek, door die ruime verspreiding, in zoo veler handen gekomen was, scheen toch eene zekere ontevredenheid ons publiek te bekruipen, dat de vreemdeling hier den Nederlander tot voorbeeld werd gesteld. De oude geest van onafhankelijkheid maakte eene soort van rebellie gaande tegen zulk een vreemden meester, en al spoedig stond het besluit vast, dat onze natie zelve de noodige typen zou leveren ter vervanging van die Engelsche

grootheden. In de Algemeene Vergadering der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, van het jaar 1866, werd dan ook met groote meerderheid van stemmen het voorstel van het departement den Helder aangenomen, om eene prijsvraag uit te schrijven van dezen inhoud: ‘Naar aanleiding van het werk Selfhelp with illustrations of character and conduct bij Samuel Smiles, een oorspronkelijk Help u zelven, uit het leven van Nederlanders, die door eigen krachtsontwikkeling aan den stoffelijken, verstandelijken en zekelijken vooruitgang der maatschappij hebben gearbeid.’

Alzoo achtte men hier de kennismaking met den vreemdeling niet voldoende, eer ze in navolging was ontaard! Ik heb dat betreurd. Wanneer dàt de invloed moet zijn van ons drukker verkeer met het buitenland, dan zou men waarlijk bijna geneigd zijn om te dezen opzigte het bekende: ‘onze kracht ligt in ons isolement,’ goed te keuren. Wij moeten echter door dat verkeer wel onze kennis vermeerderen en onzen blik verruimen, maar daarbij ook des te angstvalliger letten op het behoud van onze zelfstandigheid in ons eigen werk. Selfhelp is een echt Engelsch boek, Engelsch tot in merg en been, en het groote industriële Engeland levert tal van bouwstoffen op voor zulk een werk. Zoodra Smiles gelukkig in zijn poging geslaagd was, volgde dan ook onmiddellijk een landgenoot zijn voorbeeld op, en Fox Bourne gaf eene niet onaardige biographie van de meest ‘famous English Merchants.’ Ook dat boek heb ik aan onze lezers aanbevolen als een weldadige prikkel tot den arbeid. Maar ik heb mij wel degelijk gewacht, om eene Nederlandsche bewerking van deze boeken uit te lokken. Beide deze Engelsche schrijvers hadden eene ruime keuze van voorbeelden onder hunne tijdgenooten. En kunnen ook wij daarover beschikken?

Zie, juist op die vraag had eerst een bevestigend antwoord moeten gegeven worden, en dat wel na behoorlijk gewikt en gewogen te zijn, alvorens men tot het openlijk uitschrijven daarvan overging. Verre van mij om haar in ontkennenden zin te beantwoorden, maar tot die onaangename noodzakelijkheid zal de meerderheid der Algemeene Vergadering de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen brengen, wanneer de prijsvraag zonder antwoord blijft. En aan die toch altijd beleedigende onderstelling wordt ons volk geheel onnoodig prijs gegeven alleen omdat men bij den vreemdeling niet enkel ter schole gaan maar hem ook slaafs navolgen wil, daarbij stout bewerende, dat ook

de kleinere datgene vermag te doen waartoe de grootere in staat bleek. Het Hoofdbestuur heeft dan ook, wijselijk, niet zelve de vraag gesteld.

Maar reeds hoor ik 't mij tot een verwijt maken dat ik nu al wanhoop aan het voldoend antwoord op een vraag, die eerst voor drie jaar gesteld is. Wie zegt u, oningewijde in de zaken der Maatschappij, zoo heet 't alligt, dat het antwoord niet reeds sedert lang in de portefeuille van de commissie van beoordeelaars schuilt? Ik beken gaarne veel meer geneigd te zijn tot de onderstelling dat het dan nog veel dieper schuilt, en wel in het brein van dezen of genen onzer schrijvers. En in dat oordeel sta ik niet alleen. Velen met mij zijn van gevoelen, dat het rijk der prijsvragen uit is. De goede schrijvers van onze dagen achten eene bekrooning niet langer als den voldoenden prijs voor hun arbeid, al kent dan ook zelfs eene zoo te regt hoog gewaardeerde instelling als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen hun die toe. Ook schromen zij monnikenwerk te zullen verrigten, wat natuurlijk het gevolg is van de afkeuring van hun arbeid. Immers niet meer dan één antwoord kan worden aangenomen. En willen de teleurgestelde schrijvers dan toch nog eenig loon voor hun arbeid trachten te verkrijgen en verschijnt het verworpen product ook in 't licht, dan wordt onze arme letterkunde, geheel onschuldig, veroordeeld om het nadeel te lijden van een stelsel, dat zij al voor jaren heeft afgekeurd. Daarenboven, voor taakarbeid staat de goede schrijver te hoog. En alleen de behandeling der vrijwillig gekozen stof kan voor den man van studie en smaak uitlokkend zijn! Moge de Maatschappij dan niet langer optreden als de vruchtbare moeder van allerlei misschien uitstekende en verrassende denkbeelden, maar die zoo ligt mishandeld worden door slaafsche pennen, en zij zal aan onze letterkunde zoowel als aan onze letterkundigen een grooten dienst bewijzen. Den beteren weg dien zij in aller belang volgen kan, heeft zij zelve niet alleen voor langen tijd reeds aangewezen, maar ook met uitnemend succes bewandeld. Immers zelfs de waarschijnlijk wel mislukte poging dezer prijsvraag is het gevolg van dat beter stelsel. Had de Maatschappij niet voor ieder van hare leden een exemplaar van Selfhelp aangekocht en het boek daardoor in meer dan veertien duizend handen gebragt, waarschijnlijk zou de ijdele begeerte niet bij de mannen van den Helder opgekomen zijn. Welnu, een vrij wat krachtiger prikkel voor onze goede schrij-

vers en een vrij wat betere waarborg voor onze letterkunde ligt in de zekerheid, dat een voor ons kleine landje zoo aanzienlijk debiet als de aankoop van 14,000 exemplaren mag genoemd worden het werkelijk goede boek wacht, - en waarvan daarenboven de stof vrijwillig door den schrijver gekozen is, - dan de mooiste medaille of hare waarde. Geene angstvallige beperking dan van het onderwerp, geene vraag waarop alleen van hem een antwoord te wachten is die wanhoopt aan zijn succes door de vrije pers, maar veel liever eene premie toegekend aan allen, die door hun vernuft aan onze letterkunde een nieuw sieraad bijzetten.

Intusschen beweren enkelen, dat de ware oorzaak van het nog niet verschijnen van een antwoord op de gestelde vraag eene geheel andere is. De algemeene Secretaris, zoo fluisteren zij elkander in 't oor, heeft 't op dit oogenblik nog te druk met het leggen van de laatste hand aan zijne wederlegging van de wel ondeugende, maar toch ook zoo aardig geschrevene brochure van den altijd even strijdlustigen Dr. A. Kuyper, tegen de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, dan dat hij nu den tijd zou kunnen vinden om eenigen anderen arbeid voor de pers gereed te maken. 't Heeft al den schijn dat zij, die zoo spreken, de best ingelichten zijn. Want dat de Maatschappij tegen dien aanvaller een verdediger zal vinden, en dat wel in haren daartoe evenzeer geroepenen als zoo uitnemend bevoegden Secretaris, daaraan twijfelt wel niemand, hoe lang hij dan ook het geduld van geheel het lezend publiek reeds op de proef gesteld hebbe.

Maar hoe men ook verder moge rondspartelen in dat onbegrensde rijk der onderstellingen, dit feit blijft toch vaststaan, dat de vraag onbeantwoord is gebleven. En dat heb ik verwacht. Zoodra ik den eisch las dien men aan ons kleine volkje stelde, heb ik daarin eene onbillijkheid gezien van den eenen landgenoot aan den anderen, stellig echter onwillens en onwetend bedreven. Nauwelijks durfde ik bij mijne aanbeveling van het boek van Smiles zelfs flauwelijk de hoop te laten doorschemeren op eene eenvoudige vertaling. Maar verder waagde ik ook niet te gaan. Immers wanneer zulke werken in waarheid doel zullen treffen, dan moet daarin de eene tijdgenoot optreden voor den anderen tijdgenoot. Bij Fox Bourne's Biographiën van Engelsche kooplui behoefde dat echter niet het geval te zijn. Daar treedt meer de kennis van de geschiedenis van

den handel op den voorgrond, en niet de gelijke tot den gelijken spreekt daar, maar de voorvader tot het nageslacht. Met volle vrijmoedigheid heb ik dan ook bij het bespreken van diens arbeid mijne jeugdige landgenooten opgeroepen, om eindelijk een leegte te vullen in onze letterkunde, en onze handel- en scheepvaartheroën van de zestiende en zeventiende eeuw te schetsen in den geest van hun tijd. Biographiën van mannen als een Usselinx, een le Maire, de Moucherons, Semeyn, Plancius, Gilles Hooftman, Spilbergen en van de vele anderen die met hen als de grondleggers mogen geroemd worden van onzen eertijds zoo grooten wereldhandel en van onze toen wijd en zijd zich vertoonende scheepvaart, ik noemde ze begeerlijk voor het publiek, maar begeerlijk ook als arbeidsstof voor hen, wier tijd en kennis niet verslonden worden door het dagelijksch bedrijf. Alleen hij echter die, behalve den lust tot historisch onderzoek, ook de voldoende geschiedkundige bekwaamheid bezit om de handelingen zijner helden in goed verband te brengen met de feiten van die dagen, is bij magte zulk een werk van degelijk gehalte te leveren. En alleen van dengenen die ingenomen is met zulk een taak kan ook een vorm verwacht worden, welke den lezer boeit. Ik geloof niet dat men die eischen te hoog gesteld kan noemen, al zal dan ook het aantal van hen die er aan kunnen voldoen, beperkt blijken te zijn in ons kleine landje. Niet ligt toch zal iemand eene geldelijke belooning vinden welke hem voor de kosten en het tijdverlies dekt onafscheidelijk van een arbeid, waaraan talrijke onderzoekingen en nasporingen in bibliotheken en archieven verbonden zijn. De eer die hij inoogst en het nut dat hij sticht moeten meer bij hem gelden, dan de klinkende voordeelen. Alleen uit de rij onzer vermogende Nederlanders mogen wij een Hollandschen Macaulay of Motley verwachten. Maar wordt het genot der voorregten welke die enkelen boven de velen bezitten, daardoor juist niet te grooter nog?

Aan rijkdom van stof zal 't dien schrijver waarlijk niet ontbreken. Immers de personen wier leven hij schetsen zal, worden door een ieder als met den vinger aangewezen. 't Moet daarenboven een genot zijn met hen die glorierijke tijden van ons volksbestaan te doorleven, toen de schijnbaar onmogelijk vol te houden strijd van het kleine volkje tegen den overmagtigen kolos de nationale krachten tot eene ongekende hoogte had ontwikkeld. Alles wat er groots en flinks in ons volk

sluimerde, werd door dien strijd waarlijk wel wakker geschuld. Geene enkele deugd die toen in ons schuilde, of ze werd door oefening tot eene werkelijke volmaaktheid gerijpt. Juist zulke volleerde mannen waren de geijkte personen voor ondernemingen als de toen door onze kooplieden beraamde, door onze geleerden bestuurde, en door onze zeevaarders ten uitvoer gebragte. Spanje heeft ons eene opvoeding gegeven, uitnemender en vruchtbaarder, dan waarop wij ooit hadden mogen hopen, hoe hard de school ook geweest zij waarin het ons gedwongen heeft te leeren eigen kracht in te spannen en daarop alleen te bouwen. Het was een ruw werk dat die ontdekkers van onbekende landen en zeeën te verrigten hadden; er werd heel wat moed en volharding toe vereischt om nieuwe volksplantingen te stichten onder een schroeijend heete zon, of nieuwe wegen te zoeken te midden van een labyrinth van ijsbergen en ijsvelden; een krachtige overtuiging was er toe noodig om de groote kapitalen, met zooveel moeite en inspanning gewonnen, aan de hachelijke kansen van de verre ontdekkingstogten te wagen. Wanneer dan ook de oorlog tegen Spanje niet ware voorafgegaan, wanneer onze voorvaders die harde leerschool niet hadden doorloopen, zij zouden de kracht en den moed daartoe niet bezeten hebben. Daarenboven had die oorlog aan ons volk eene staatkundige en ook maatschappelijke grootheid bijgezet, waardoor het langen tijd daarna nog tot de toongevende magten van Europa bleef behooren. Grootendeels aan onze vijanden hadden wij een handel te danken zoo groot, dat Portugees en Spanjaard en Brit voortdurend tot allerlei maatregelen van uitsluiting en beperking de toevlugt moesten nemen om hun eigen handel staande te houden, maatregelen die echter maar al te dikwijls juist de kracht vergrootten van hem dien ze moesten vernederen en die alweêr de waarheid bevestigden van la Bruyère's aardige bewering, dat de wonderen de kinderen zijn der moeielijkheden. Wij Nederlanders waren toen zulk een krachtig volk, omdat wij, even als Napoleon van zijne beste generaals beweerde, gekneed waren uit het slijk der velden. En toen ruim een halve eeuw later Cromwell onze scheepvaart wilde fnuiken door zijne Navigatieacte, poging die helaas! maar al te goed gelukte, lag reeds in die wet de erkentenis opgesloten van de gevaarlijke hoogte voor andere natiën, waarop wij geklommen waren. Spanje had ja deze gewesten verwoest, onze steden verbrand, onze landgenooten

vermoord, maar de van bloed doorweekte bodem scheen wel als verdubbeld van wasdom, de steden herrezen met ongekenden luister uit hare puinhoopen, het jongere geslacht bleek nog krachtiger en vastberadener te zijn dan het vorige, want de nood had leeren zoeken naar uitkomst, de strijd had gehard en de ervaring had tot wijsheid doen rijpen. Geene natie kon roemen op een verleden als de onze, van de tweede helft der zestiende af tot aan ruim de eerste helft der zeventiende eeuw toe. Maar toen wij ook eens rijk waren en beschaafd en geleerd, oppermagtig ter zee en gevreesd, ja geducht in raadzaal en kabinet, toen brak ook voor ons de tijd aan van rust en van kalmte, van weelde en van gemak. Allengs namen toen anderen de eerste plaats in waarop wij ons zoo lang hadden weten te handhaven, en het jongere geslacht, dat toen de toekomst in handen kreeg, gaf maar al te duidelijk de bewijzen, dat het geboren was in de blijde dagen van roem en van grootheid en niet, zoo als het vroegere, getogen en gehard in strijd en beproeving en ontbering.

Zei ik te veel toen ik 't eene begeerlijke taak noemde, de hoofdmannen van die dagen te mogen schetsen te midden van de gebeurtenissen welke het volk als tot grootheid dwongen?

Maar eene geheel andere taak wacht hem, die zijn stof op de leest van Smiles moet schoeien. Hij moet den eenen tijdgenoot opwekken tot kracht en moed en volharding, door hem te wijzen op het grootsche wat de andere tijdgeneot daardoor vermogt. Alleen de mannen toch die onder gelijke omstandigheden leven, kunnen onderling tot voorbeeld dienen, want in de tijden sluimert vaak de gelegenheid tot ontwikkeling. Het punt van uitgang moet hetzelfde zijn van meester en van scholier. Hoe weldadig het voorbeeld van een le Maire en de Moucherous en van die andere helden van vroegere dagen ook moge zijn voor het nageslacht, niet zij behooren in het cadre dat de Engelschman heeft gekozen en dat wij van hem trachten over te nemen. Voor jeugdige werklui sprak hij. Hun wilde hij het bewijs leveren dat zij 't alleen aan zichzelven zouden te wijten hebben, wanneer zij in hun nederigen stand een behoeftig leven bleven voortslepen, want zij hadden eenvoudig den blik rondom zich te slaan om in hun eigen omgeving tal van voorbeelden te vinden tot welke groote dingen hij in staat is, die van de omstandigheden partij weet te trekken.

Nu zal 't voorzeker geenerlei moeielijkheid, voor den weinig

begaafden schrijver zelfs, opleveren, om enkele van die mannen in ons vaderland te schetsen. Maar vergeten wij toch niet, dat de breede galerij die te vormen is van eene bevolking van meer dan dertig millioen gevaarlijk dreigt te worden, wanneer de weinige drie millioen Nederlanders die als voorbeeld nemen. Wat den grooten past, voegt daarom waarlijk nog den kleinen niet. Erkennen wij daarenboven dat Engeland thans bloeiender en magtiger is dan wij, even als dat land vroeger eens hetzelfde van ons moest getuigen. Tegenover de breede lijst die de Brit ons voorhoudt van verdienstelijke tijdgenooten kunnen wij eene even breede lijst overstellen, maar... van groote voorvaderen. Verheugen wij er ons liever in daartoe in staat te zijn. Hoe weinigen die dat met ons kunnen doen! Wel is dat verleden niet ons alles en ons heden niet zoo geheel onbeduidend; wel zijn wij daarin nog niet met Spanje gelijk dat ons alleen een lang verleden rest, maar toch is onze rol op het gebied van politiek zoowel als van handel, van scheepvaart zoowel als van nijverheid en van landbouw zoo weinig oppermagtig, dat de poging om ons te meten met den grootere, zou dreigen ons tot verkeerdheden te verleiden. Wanneer de magtige vreemdeling een Walhalla oprigt, en de reeks van nissen kan vullen met de beeldtenissen van verdienstelijke tijdgenooten, misgunnen wij hem dan die glorie niet. Afgunst verraadt kleingeestigheid, ja meer nog, zwakheid. Maar nog veel minder mogen wij ons door zijn voorbeeld laten verlokken tot de dwaasheid, om ook in ons kleine land een even groote galerij te bouwen met een gelijk aantal nissen, om dan ter elfder ure te ontdekken, dat de noodige figuren ons ontbreken om die ook waardiglijk te vullen. Met schaamte, ja met ergernis zouden wij dan het gelaat van die ledige nissen afwenden, terwijl de vreemdeling met een spottenden glimlach op die vele voetstukken zou neêrzien. zwijgend, maar met zekere ironie, wachtende op de helden, die ze zullen durven betreden. Of wel, - en de tweede dwaasheid zou nog erger, hoewel natuurlijker zijn dan de eerste, - men zou zich haasten om die ruimten toch aan te vullen maar met middelmatige grootheden, en alzoo een premie toekennen aan halfheid en onbeduidendheid, tot groot verderf van geheel de natie.

Dat hoogmoed ons niet doe dalen van den rang, dien wij nog altoos te midden der volken van Europa mogen handhaven. Wanneer wij echter de kleinheden in ons midden nog meer tot

grootheden gaan verheffen, dan is onze val onvermijdelijk. En dat zullen wij toch wel moeten doen, wanneer ook wij eene nabootsing van Smiles's Self Help willen leveren.

Ook Italië heeft het boek niet kunnen lezen zonder de poging te wagen tot navolging. En wilt ge de uitkomst van die proef kennen? Ik ben bereid ze u te geven.

VOLÉRE È POTÈRE - WILLEN IS KUNNEN. Onder dien veelbelovenden titel heeft Michele Lessona, hoogleeraar aan de kunstschool te Turijn, het bewijs trachten te leveren, dat ook Italië mannen genoeg telt voor eene galerij van wakkere landgenooten, zoo als Smiles in zijn Selfhelp er eene over Engeland opgerigt heeft. Dat woord trachten is mij niet onwillekeurig uit de pen geglipt, integendeel heb ik het met opzet gebruikt. En hij die het boek gelezen heeft zal mij ongetwijfeld het regt ontzeggen, om eene voor den schrijver gunstiger of vleijender uitdrukking te bezigen. Toch acht ik 't wenschelijk dat het onder de aandacht van ons publiek gebragt worde, omdat het niet alleen den ongunstigen uitslag verklaart van de poging om ook in ons land zulk een eerzuil voor den tijdgenoot op te rigten, maar zelfs het gevaarlijke bewijst van een gedeeltelijk slagen. Daarenboven treft ons nog eene andere eigenaardigheid in dezen arbeid. De Vereeniging voor Volksonderwijs te Florence, eene zuster- of juister nog eene dochter-instelling van onze Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, had evenzeer eene premie uitgeloofd aan den schrijver die eene navolging leverde van de zoo welgelukte poging van den Engelschman, om den eenen landgenoot tot arbeid en ondernemingsgeest op te wekken door hem te wijzen op den voorspoed, dien de andere landgenoot daaraan te danken had. Maar, zonderling genoeg, 't mogt ook de Italiaansche Maatschappij niet gelukken een antwoord op haar vraag te winnen. Immers toen de auteur van het boek dat voor mij ligt, op het herhaald en dringend verzoek van den ondernemenden uitgever Barberà te Florence, eindelijk de pen ter hand genomen had om naar den uitgeloofden eereprijs te dingen, bekroop hem onder het schrijven zoo zeer de vrees voor een afkeurend oordeel der commissie van recensie, dat hij het voltooide manuscript aan de vrije pers overgaf, ten einde het gevaar te vermijden van monnikenwerk te hebben verrigt. En ook hij wendt zich in de voorrede met de dringende bede tot de Florentijner instelling dat deze toch liever

het goede boek, ja zelfs het goede manuscript dat haar aangeboden wordt, koope en door de verspreiding onder hare vele leden ruimschoots ingang verschaffe bij het groote publiek, dan dat zij voortga prijsvragen uit te schrijven in welker strak gareel de goede auteur zich toch niet wil schikken, en waardoor dus alligt aan den middelmatigen arbeid eene onverdiende goedkeuring wordt toegekend. Toch had deze schrijver de meest uitnemende bronnen ter zijner beschikking gehad om daaruit te kunnen putten. De Minister Ménabréa had aan alle Italiaansche consuls eene circulaire uitgevaardigd, waarbij zij verzocht werden aan den schrijver alle die mededeelingen uit hunne omgeving te verschaffen, welke hem van dienst zouden kunnen zijn. En menige biographie welke hij geeft is dan ook van Italianen, die in den vreemde hun fortuin hebben gemaakt.

Ik ben de kennismaking met dit boek verschuldigd aan dezelfde vriendelijke hand, waaraan dit tijdschrift zijne geboorte en vooral zijne ontwikkeling te danken heeft. Mijne lezers zullen 't voorzeker onnoodig achten dat ik den naam hier nog neerschrijf, nadat zij zoo gedurig hun leedwezen betuigd hebben dien niet meer in onze bladen te vinden. Voortdurend blijft hij het strenge oog vestigen op alles wat de pers hier of in den vreemde opmerkelijks levert, en nauwelijks had hij dit boek van Florence ontvangen, of hij stelde het mij welwillend ter hand, om het hier met een woord aan te kondigen. Een opdragt van die zijde mogt noch wilde ik weigeren, en ik beken gaarne mij daarenboven met de hoop te hebben gevleid, dat de lectuur mijn wantrouwen in de mogelijkheid om een goeden tweeden Selfhelp te schrijven, zou beschamen. In die hoop werd ik nog versterkt, toen ik later in het uitmuntend geredigeerd Saint Paul's Magazine een vleijend getuigenis van dit werk las, hoewel de daarbij hoog opgevijzelde verkoop van 14,000 exemplaren in weinige dagen en dat wel met een nog steeds toenemend debiet, voor mij geenszins gelden kan als een bewijs van de degelijkheid van den inhoud. De nationale ijdelheid wordt te zeer door zulke boeken gestreeld. - Tot mijn leedwezen heeft de lectuur die hoop evenwel beschaamd.

Juist had ik echter d'Azeglio's I miei Ricordi gelezen. En aanvankelijk wantrouwde ik mijn weinig gunstig oordeel over mijne laatste lectuur, vreezende misschien nog te zeer onder de bekoring te zijn van de eerste. Maar ook zelfs bij eenig nadenken, moest ik toch de reeds dadelijk opgevatte meening

handhaven dat Italië geen beter tegenhanger van den arbeid van Smiles kon verlangen, dan het ongevraagd en ongevergd in de autobiographie van zijnen zoo begaafden zoon al ontvangen had. De van levenslust tintelende jonkman, die al vroeg de schitterende uniform van vaandrig bij de koninklijke garde wegwierp en de gemakken en genoegens van de weidsche ondadelijke woning vaarwel zei om die te verwisselen met de povere plunje en armoedige werkplaats van den nog ongeoefenden en onbekenden schilder, maar wiens naam dan ook weldra als kunstenaar en schrijver en staatsman tevens de glorie werd van zijn land, hij was immers het meest uitnemend voorbeeld van 't geen ijver en volharding vermogen. Daarenboven was er karakter in zijn succes. Niet het *moneymaking* talent van den Engelschman toch mag als ideaal worden voorgehouden aan den zoon van het Zuiden, die reeds door weldadiger lucht en bodem gedeeltelijk ontheven is van den dwang, welke den man van het Noorden geene keuze laat tusschen ontbering en gebrek of zwaren arbeid, maar tot in het dagelijksch bedrijf toe, blijve elke natie getrouw aan hare traditiën. Die traditiën toch zijn de uitingen van het volkskarakter. En roem en eer en goud door woord en pen en penseel behaald is even karakteristiek voor den Italiaan, als het winnen van alle die begeerlijkheden door handel en door industrie, voor den Engelschman zou mogen heeten. Waarom dan nog angstvallig ook van andere, alligt twijfelachtige grootheden onder de landgenooten, eene lijst gemaakt, wanneer men reeds op zulk een uitnemend type van nationale kracht wijzen mag? Hoe ligt, zoo vreesde ik, schaadt de poging om toch nog meer te geven, in stede van te baten. - En Lessona's arbeid heeft die vrees bij mij tot waarheid gemaakt.

Meen daarom niet dat ik dwaselijk de waarde zou willen verkleinen van het vele goede, dat de Turijner hoogleeraar van een aantal zijner landgenooten heeft opgeteekend. Integendeel waardeer ik hoog de verdiensten van vele der mannen, wier leven hij beschrijft. Maar juist door dat woordje vele wil ik te kennen geven, dat hij ook maar al te dikwijls tot de zoo treurige fout is vervallen van pygmeën tot heroën te verheffen, alleen omdat anders te vele nissen in de door hem geopende galerij ledige voetstukken zouden vertoonen. En liever geen Walhalla opgerigt dan eene die het aanzien heeft van een kermistent met wassenbeelden, waar groot en klein en beroemd

en berucht in ééne rij naast elkander staan. Waar toch blijft het verdienstelijke van zulk een werk, wanneer het de ijdelheid van den onbeduidenden man nog streelt!

Ik heb echter reeds over het boek een oordeel uitgesproken, eer ik den lezer nog in staat gesteld heb om te kunnen beslissen over de billijkheid van mijn vonnis. Een vlugtig nagaan van den inhoud herstelle die fout. Laten wij te zamen de rijen langs gaan waarin Lessona zijne helden heeft geschikt, en na afloop der wandeling kunnen wij dan uitmaken, of de opvatting van den lezer met de mijne strookt.

P.N. MULLER.

(*Wordt vervolgd.*)

Politiek overzicht.

UTRECHT, 20 September 1869.

Een studie der feiten op staatkundig gebied in de laatste maanden in Frankrijk voorgevallen, kan een studie zijn van hooge politiek. Zelden is een zoo gansch éénige samenloop van allerlei staatkundige motieven zichtbaar geweest: een tooverachtig sombere achtergrond deed des te meer het volle licht uitstroomen op al dat gewoel, op al die beweging; figuren die - elk misschien door een andere beweegreden geleid - echter te samen één doel poogden te verwerkelijken: de vervorming van Frankrijk. Het rijk van het gezag moest veranderen in het rijk der vrijheid. Dit was de groote gebeurtenis, die wij in haar détails in de volgende bladzijden zullen pogen te analyseeren. En die studie van hooge politiek kan tegelijkertijd zijn een zeer fijne psychologische studie. De gebeurtenis der buitenwereld had haar weêrslag in het inwendig leven van zeer velen, die zich met de politiek hebben ingelaten. Er was toch in de laatste dertig jaren een geslacht opgegroeid van resolute mannen, die alleen aan het tegenwoordige geloofden. Een geslacht dat in zekeren zin de ideeën verwierp, omdat die ideeën naar zijn inzicht nevelachtig of vaag waren. Die jonge mannen vroegen alleen naar positieve feiten, positieve resultaten, zonder zich te bekommeren hoe die resultaten er waren gekomen. Het is veel beter te leven in een stad doorsneden met ruime straten, afgewisseld door breede pleinen, waar het zonlicht en de zoele lucht overal kunnen binnendringen, dan in nauwe bedompte straten, waar de kromme bochten de circulatie bemoeijelijken: welnu - zoo spraken zij - breken wij die oude straten af; wat bekommert het ons of de tegenwoordige eigenaars klagen, hun zonen zullen er ons dankbaar voor zijn. Dus redeneerende hadden zij langzamerhand, zonder zich van dat alles goed rekenschap te geven, de formule van VRIJHEID - dat is: eerbied voor

de rechten van anderen - gewijzigd in de formule van het GEZAG, dat is: dwang naar het goede. In hun verbeelding steunde dat régime der vrijheid slechts op een hinderlijk mecanisme van beletselen, die elk resultaat onmogelijk maakten. Zij daarentegen waren positief, zagen alleen naar het doel en achtten het middel geoorloofd, zoo het oogmerk slechts werd verkregen. De vroegere opvatting van zedekunde was voorbij. Wat toen moraal heette, was nu statistiek. En statistiek is een vergelijking van bestaande feiten, ze draagt haar les met zich mede. Een gouvernement moet de kracht hebben die les in eens te kunnen verwerkelijken. Gedistingeerde type van dat jongere geslacht was bij voorbeeld de Morny. Hij werd in de politiek een ideaal voorzoover de positivisten een ideaal mogen hebben. Heb geen scrupules, vooral geen vooroordeelen, maar doe wat uw hand vindt te doen. Neem de werkelijkheid en vervorm die: gij zijt gewoon van beginselen en overtuigingen te spreken, laat dit varen en eerbiedig slechts de convenances. Maak uw land groot, geef het den eersten rang onder de volken. Al het andere is slechts bijzaak. Vrije discussie, parlementair debat, publiciteit: dit alles is niet het leven, het is slechts het rumoer van het leven. Het staal van den degen is soms een beter oplossing dan argumenten. Zij vroegen daden en nog eens daden. Denkt gij dan - zoo riepen zij ten slotte hun tegenstanders toe - langs den langen vermolmden ladder der menschelijke theoriën het waarlijk welzijn der natie te bereiken?

Zij, die zoo spraken of dachten - en grooter is het getal der laatsten dan men oogenschijnlijk zou meenen - zagen met eenige voldoening op naar het Napoleontische stelsel. Zij ontveinsden zich niet den veelzins treurigen oorsprong van dat keizerrijk, maar zij wilden niet voorbij zien dat in dit Frankrijk onder Napoleon iets gedaan, iets verricht werd. Napoleon had een programma gegeven en had dit volbracht. In 1852 had hij te Bordeaux gezegd: J'ai de grandes conquêtes à faire, mais en France. Son organisation intérieure, son développement moral, l'accroissement de ses ressources ont encore d'immenses progrès à faire. Il y a là un assez vaste champ ouvert à mon ambition, et il suffit pour la satisfaire. En ziedaar, de geheele regeering van Napoleon had bewezen dat hij dit plan voor oogen had gehouden. In elk gebied van het materieel welzijn van het volk was krachtig ingegrepen. De conservatieve

elementen in het volk waren overal versterkt en tegelijkertijd ruimte gegeven aan den drang tot ontwikkeling. De landbouwende klasse en de arbeiders der fabrieken hadden in gelijke mate ondervonden dat er voor hen gezorgd werd. De geheele handel was in ééns (zonder discussie of beraad) vrijgemaakt van alle beletselen. Tegelijkertijd was in het buitenland Rusland teruggedrongen, Italië vrijgemaakt en was voor het eerst weder de traditie van Hendrik IV opgenomen in de troonrede van November 1863, waar Napoleon III de vorsten van Europa had opgeroepen om met hem een tijdvak van orde en vrede te vestigen. Wie had dit alles gedaan? Hoe was dit alles mogelijk geweest? Zeker niet - zoo meenden velen - zoo de keizer altijd en altijd met kamers en met geheel den parlementairen omslag had moeten werken: neen, dat alles had alleen kunnen gebeuren omdat er één vaste wil, één vaste richting was geweest, met andere woorden, omdat een personeele regeering was in het leven getreden.

En nu - ziedaar het feit der laatste maanden - moet die personeele regeering zelve bekennen dat het niet mogelijk is aldus verder voort te regeeren. Napoleon geeft het gezag, tot nu toe alleen door hem gevoerd, in hoofdzaak op, en keert eenigszins terug tot de oude parlementaire tradities.

Toen toch langzamerhand tegen den 28sten Junij de door het volk gekozene afgevaardigden bijeenkwamen om over te gaan tot het onderzoek der geloofsbrieven, bleek het dat er wel iets veranderd was in de denkwijze van Frankrijk. Het was waar, oogenschijnlijk geleek het alsof de groote steden een stem van ongeduld hadden uitgebracht, terwijl de provinciën en het platte land over het algemeen het keizerlijk régime hadden beaamd. Maar alles nauwkeuriger opnemend en toetsend, werd het duidelijk dat ook de provinciën voor het meerendeel slechts hadden toegestemd in de overtuiging dat Napoleon thans meer vrijheid aan het land zou geven. Zij hadden ja de officieele candidaten gekozen, maar hun opdrachten gegeven en toegesproken als waren zij mannen van de tiers-parti. De woorden van Ollivier, de bedachtzame pogingen van Buffet, Segris en Latour-Dumoulin hadden een ontzettenden weêrklank onder het volk gevonden. Dat alles werd zichtbaar, toen de helderheid van het kalme leven was teruggekeerd, en de rook van den strijd was opgetrokken. Er werd een stem door Frankrijk vernomen die naar

hervorming riep. De keizer telde dus niet alleen de stemmen van zijn bedriegelijke majoriteit, maar woog ze vooral, en toen hij dan ook Rouher den 28sten Junij het corps legislatif liet openen tot een zitting enkel alleen om de geloofsbrieven te onderzoeken, liet hij verklaren: Le renouvellement du Corps Legislatif par le suffrage universel est une occasion naturelle pour la nation de manifester ses pensées, ses aspirations et ses besoins. Mais l'étude des résultats politiques de cette manifestation ne saurait être précipitée. A la session ordinaire le gouvernement soumettra à la haute appréciation des pouvoirs publics les résolutions et les projets qui lui auront paru les plus propres à réaliser les voeux du pays. Nog stond dus Rouher. De keizer temporiseerde. Doch het was duidelijk dat zijn geest dobberde her- en derwaards gedreven. Het publiek kwam iets van die fluctuatiën te weten, toen het bleek hoe oneenig het bureau van het corps legislatif was. De keizer had den vice-president baron Jerome David, den steunpilaar der conservatieven, tot groot-officier van het legioen van eer benoemd. Onmiddellijk bood Schneider de president zijn ontslag aan, daar het hem voorkwam dat de keizer dus overhelde tot bevestiging van het status-quo in de politiek. De keizer moest nu in een brief verklaren dat men geen gevolgtrekkingen uit die decoratie mocht maken, en Schneider bleef president. Men ging dus aan het onderzoeken der geloofsbrieven, doch de afgevaardigden, ééns bijeengekomen, konden onmogelijk met dat werk alleen vrede hebben. De leiders der tiers-parti namen het initiatief en begrepen een interpellatie tot het keizerlijk gouvernement te moeten richten. Die interpellatie, eerst uiterst bescheiden ingekleed, kreeg door den atmosfeer, waarin de Kamer was geplaatst, een meer bepaalden vorm. Nous demandons à interpeller - zoo heette het - le gouvernement sur la nécessité de donner satisfaction au sentiment du pays, en l'associant d'une manière plus efficace à la direction de ses affaires. La constitution d'un ministère responsable: le droit pour le Corps Legislatif de régler les conditions organiques de ses travaux et de ses communications avec le gouvernement, seraient, à nos yeux, des mesures essentielles pour atteindre ce but. Het groote woord was dus door de tiers-parti uitgesproken; men verlangde een verantwoordelijk ministerie, en daardoor zou van zelve de personeele regeering in eene parlementaire zijn vervormd. De interpellatie nu werd door de leden der tiers-parti geteekend - de

linkerzijde met Thiers en Favre en Gambetta hield zich buiten dat alles - en, o wonder, weldra trad ook een gedeelte der vroegere majoriteit, zelfs mannen als Mackau en de Mouchy, toe, om mede de interpellatie te teekenen. Een jacht naar liberaliteit beving het weleer zoo behoudende Wetgevend Ligchaam; een onweêrstaanbare impulsie scheen de Kamer voort te drijven; men dacht niet eens meer aan het senatus-consult, dat verbood de constitutie te bediscussieeren; weldra was de vraag aan de regeering geteekend door 116 leden.

Men begrijpt dat bij het belang van deze zaak eenigzins verbleekte het gewicht dat anders het onderzoek der geloofsbrieven zou gehad hebben. Toch was ook hier een verandering bij vroeger te bespeuren. Het was duidelijk dat een groot gedeelte van het Wetgevend Ligchaam geen genoegen nam met het doordrijven der officieele candidaten. De leden der linkerzijde en de leden der tiers-parti stonden op de bres en hielden elke overijlde goedkeuring eener verkiezing tegen. Elke eenigszins twijfelachtige keuze werd tot het uiterste bestreden. Zoo naderde langzamerhand de 12de Julij. Ondertusschen was in de hooge regeeringskringen een groote gisting ontstaan. Het viel niet te loochenen dat de interpellatie, als zij in discussie kwam, zou worden aangenomen, want de geheele linkerzijde, die zich tot nu toe niet verklaard had, zou er vóór stemmen. Het rijk van Rouher en van de oude majoriteit was derhalve gedaan. Napoleon begreep dus dat het beter was zelf het initiatief te nemen. Plotseling verscheen den 12^{den} Julij een keizerlijke boodschap, waarbij aan geheel het keizerlijk systeem een andere wending werd gegeven. Rouher moest voorlezen hoe de keizer besloten had om aan de bevoegdheden van het Wetgevend ligchaam de grootst mogelijke uitbreiding te geven, dat dus een senatus-consult zou worden ontworpen, om de volgende punten te regelen: 1°. attribution au Corps Législatif du droit de faire son règlement intérieur et d'élire son bureau; 2°. simplification du mode de présentation et d'examen des amendemens; 3°. obligation pour le gouvernement de soumettre à l'approbation législative les modifications de tarifs qui seraient dans l'avenir stipulées par des traités internationaux; 4°. vote du budget par chapitres, afin de rendre plus complet le contrôle du Corps Législatif; 5°. suppression de l'incompatibilité qui existe actuellement entre le mandat de député et certaines fonctions publiques notamment celles de ministres; 5°. extension de l'exercice du droit d'in-

terpellation. Men moet erkennen dat door die toezegging de keizer betrekkelijk veel deed: vooral het vijfde punt behelsde veel meer dan de woorden eigenlijk zeiden. Daarin toch lag opgesloten de ministerieele verantwoordelijkheid. Want als de ministers uit de afgevaardigden werden genomen, en tegelijkertijd afgevaardigden bleven, dan was een vaste band gelegd tusschen de ministers en het Vertegenwoordigend Ligchaam. De opgenoemde punten werden dan ook met gejuich begroet, en het ‘leve de keizer’ klonk van alle kanten. De 116 trokken hun interpellatie in; men zou nu den keizer vertrouwen.

Een oogenblikkelijke verkoeling ontstond weder, toen op even onverwachte wijze nu dadelijk de zittingen van het Wetgevend Ligchaam verdaagd werden. Men wilde niet inzien dat Schneider alleen door die prorogatie als het ware de crisis had verhaast, en men vond het zonderling dat de stem van de vertegenwoordiging werd gesmoord op het oogenblik dat als het ware het gewichtigste lot der natie zou worden behandeld, te meer daar de geloofsbrieven van nog 55 leden niet onderzocht waren. Hoe het zij, - en al was het niet te ontkennen dat die plotselinge prorogatie, die met voorbijgang van allen tact het eerst in de staatscourant werd aangekondigd, een misgreep was - het bleek weldra dat de keizer krachtig voortging op den nu ingeslagen weg. Rouher en de verdere ministers boden hun ontslag aan. Het nieuwe régime zou beginnen.

Allereerst moest nu een kabinet gevormd worden. En de samenstelling van zulk een kabinet had waarlijk eigenaardige bezwaren. Want hoewel de oude majoriteit wel gedwee zou zijn, - zij was dan ook verkozen om den keizer in alles te volgen - zoo was er echter nog een gansche groep officieele kandidaten, wier geloofsbrieven nog moesten worden goedgekeurd. De regeering moest hun verkiezing verdedigen, en men diende dus wel den minister van binnenlandsche zaken te behouden, onder wiens leiding die verkiezingen hadden plaats gehad. Maar naast dien minister wilden nu eenmaal de mannen van de tiers-parti: Buffet, Segris, enz. niet zitten. De mannen die de leiding hadden gehad der jongste gebeurtenissen, zouden dus niet de eerste stappen op den weg der vrijheid kunnen voorbereiden. Men werd het weldra hierover eens, dat men slechts een kabinet van overgang kon formeeren. Het groote feit trouwens was dat de vice-empereur Rouher aftrad, on dat met

hem het ministerie van staat, waarin al de departementen bijna geabsorbeerd werden, verdween. De persoonlijkheid die sinds 1863 inderdaad den politieken toestand beheerschte, trad af van het teoneel. De oude tijden waren voorbij. Met hem traden af Baroche, La Vallette en Duruy. De minister van finantiën Magne, die van openbare werken Grenier en die van oorlog en marine bleven; naast hen traden op de prins de Latour d'Auvergne voor buitenlandsche zaken, Duvergier voor justitie, Bourbean voor onderwijs, en Alfred le Roux voor handel en industrie. Chasseloup Laubat zou den staatsraad voortaan presideeren. Dit ministerie nu zou de hervormingen, aangegeven door den keizer, ontwerpen. - Oogenschijnlijk was het ministerie, al dacht men niet aan Rouher, van vrij wat minder beteekenis dan dat hetwelk nu aftrad. Het verlies van den minister van buitenlandsche zaken La Valette was niet gering te achten, vooral daar zijn opvolger min of meer de clericale richting was toegedaan; Duruy's ijver zou wellicht niet kunnen geëvenaard worden door Bourbeau, al gaf deze te kennen dat hij dezelfde richting zou volgen in het onderwijs als zijn voorganger; - doch men troostte zich door aan te nemen dat deze mannen een ministerie van transitie zouden vormen. De groote zaak was dat het senatus-consult, waarbij de nieuwe wending zou worden geformuleerd, in milden onbekrompen zin zou worden ontworpen. La Valette kreeg het gezantschap te Londen, dat door den prins de la Tour d'Auvergne werd verlaten, Duruy werd senator, en Rouher president van den senaat, welke betrekking sinds den dood van Troplong was opengelaten.

Op dien senaat zouden weldra aller blikken gevestigd worden. Hoe zou dat staatsligchaam, dat zich onder den invloed van Troplong zoozeer tegen elke verandering gekeerd had, de nieuwste verandering begroeten? Wel hadden de uitingen, die in den laatsten tijd daar uit den mond van een Maupas, van een Sartiges, van een Brenier gehoord waren, op verandering gewezen, maar toch zoo forsch een greep hadden zelfs die senatoren niet vermoed. De senaat bovendien was samengesteld juist om de begrippen van gezag in de eerste plaats te vertegenwoordigen, en het was dus niet twijfelachtig aan welke zijde zijn sympathie zou zijn. Bij gelegenheid van den Italiaanschen oorlog was het gebleken hoe zeer die senaat de conservatieve elementen van Frankrijk had verzameld, en in de laatste tien jaren had de senaat nooit een gelegenheid verzuimd om

reactionnaire te zijn. Daarbij kwam nog iets anders. Volgens het oorspronkelijk Napoleontisch systeem was de constitutie onder de hoede geplaatst van den senaat. De senaat had een eigenaardigen werkkring tegenover het Wetgevend Lichaam, in zooverre dat Wetgevend Liehaam alle wetten behandelde, uitgezonderd die waarbij verandering werd gebracht in de eonstitutie van Frankrijk. Dezulken behoorden enkel en alleen tot den werkkring van den senaat. Nu begreep de senaat zeer goed dat bij een uitbreiding der vrijheden, bij een meer overhellen tot het parlementaire stelsel, ook dit prerogatief hem zou worden ontnomen; dat veel meer het Wetgevend Lichaam, samengesteld uit directe volkskeuze, hierover een stem moest hebben, dan de senaat, alleen bestaande door de keuze en den wil van den keizer. Toch wilde de senaat à tout prix dat voorrecht houden, en elk ontwerp tot verandering der bestaande orde van zaken moest hierop letten.

Het waren de ministers Duvergier en Chasseloup Laubat, die belast waren geworden met het bewerken van het ontwerp-senatus consult, waarin de concessies, geformuleerd in de boodschap van 12 Julij, zouden worden vervat. Hun arbeid vorderde, en tegen den 2^{den} Augustus kon de senaat bijeengeroepen worden om kennis te nemen van het project. Rouher opende dit-keer voor de eerste maal den senaat en herinnerde er aan hoe de gansche strekking der regeering van Napoleon III was geweest om aan het volk allengs meer vrijheid te geven en noodigde den senaat uit vrijelijk het aangebodene te onderzoeken. Ce ne sera - zoo voegde hij er bij - pas l'un des signes les moins éclatans de cette époque que ce mouvement continu de TRANSFORMATION DE L'EMPIRE AUTORITAIRE EN EMPIRE LIBÉRAL, mouvement qui a pour chef le souverain lui même, pour point de départ l'amnestie, pour étapes successives les reformes de 1860, de 1863 et de 1867, et qui vient aboutir aujourdhui, sans précipitation ni sans secousse, à une équilibre perfectionné entre les pouvoirs publics, à une repartition meilleure de leurs droits et de leurs délibérations. Den volgenden dag kon Duvergier het senatus-consult zelf aanbieden. Het ontwerp senatus-consult had de verschillende wijzigingen, door den keizer aangegeven, opgenomen, en de minister stond vooral bij de twce eerste stil. Die twee eerste waren dan ook de belangrijkste. Het eerste punt gaf aan het Wetgevend Ligchaam voortaan ook het initiatief

in zaken van wetgeving, en het tweede behandelde de verantwoordelijkheid der ministers. Bij het eerste punt merkte men op dat de senaat zijn eigenaardige positie, in zooverre hij niet het initiatief tot wetten, maar wel de constitueerende bevoegdheid had, bleef behouden; bij het tweede punt was de questie der verantwoordelijkheid der ministers - zoowel collectief als individueel - eenigszins vaag gesteld, omdat de keizer er prijs op bleef stellen zijn eigen verantwoordelijkheid te behouden. Voorts werden door den minister de overige punten der keizerlijke boodschap één voor één behandeld. - De senaat benoemde een commissie om het stuk te beoordeelen, en deze commissie benoemde tot haar rapporteur den opvolger van Troplong, als eerste president in het hof van cassatie, den heer Devienne.

Terwijl Devienne bezig was het rapport gereed te maken en de uitéénloopende gevoelens der commissie tot één geheel te verwerken, hadden er twee gebeurtenissen in Frankrijk plaats, die zeer levendig de gevoelens van het publiek bezig hielden. In de eerste plaats viel de Napoleonsdag (15 Aug.) dit keer in het jaar waarin het honderdjarig geboortefeest van Napoleon I werd gevierd. Napoleon III vierde dien dag door een algemeene amnestie voor alle politieke misdrijven uit te vaardigen. Het was dus duidelijk dat de keizer op den ingeslagen weg van vrijheid voortging. Hij wilde blijkbaar een geheel zuiveren atmosfeer scheppen en alle herinnering aan vroegere vervolging en onderdrukking uitwisschen. Aan alle refugiés staat voortaan Frankrijk open. Zij allen kunnen, wanneer zij willen, weder in dat Frankrijk hun pogingen tot bevordering van het algemeen welzijn doen strekken. Doch een ander voorval had nog vrij wat meer indruk. Het bleek toch weldra - hoe men het zich ook verheelde - dat de gezondheid van den keizer zelven zeer veel te wenschen overliet. Zou hij daarom zooveel toegegeven hebben, omdat hij het einde misschien voorzag? was de vraag die als onwillekeurig op de lippen kwam. Zou welhaast die hand, die tot nu toe meester bleef op het schaakbord van Europa, verstijven? Zou dat oog, dat wel is waar nederblikkend slechts voor zich zag, maar onder het neêrzien alles als met een kompas mat, verkwijnen? Waar moest het heên, als die geheimzinnige figuur, tot wie Frankrijk het allereerst zou opzien, al had zij ook verantwoordelijke ministers om zich heên, wie Frankrijk toch alles zou wijten of danken, al teekende voortaan een minister de besluiten - als die figuur eens van het tooneel moest

aftreden? Wie bleven over? Een kind, een vrouw en dan in de verte de eerste prins van den bloede, de prinselijke tribuun vol blaam, vol rumoer, een ieders verbazing, niemands vertrouwde!

Was het wonder dat, met dien achtergrond van een mogelijk sterfbed in het verschiet, de discussiën van den senaat een zeker mysterieusen tint kregen? De sprekers spraken niet wat zij dachten, maar voeren uit tegen wat zij vreesden. De discussiën bewogen zich voornamelijk om deze twee punten: in hoeverre de senaat vervormd zou worden in een chambre de pairs, dat wil zeggen in hoeverre de senaat zou opgeven zijn constitueerende bevoegdheid en meer bepaald een eerste kamer zou worden; voorts of de senaat ook, wat zijn samenstelling betreft, eenige wijziging zou ondergaan, in zooverre hij niet door den keizer alleen zou worden benoemd, maar voor een gedeelte ook zou gekozen worden b.v. door de conseils généraux, het tweede punt betrof de verantwoordelijkheid der ministers. - Op beide deze punten nu was het rapport van Devienne uiterst omzichtig gesteld. Het was een rapport zonder enthousiasme. Devienne nam 't senatus-consult aan, maar zonder de minste blijdschap. Integendeel, hij beklaagde zich haast over de eeuwige zucht naar verandering, die den Franschen geest scheen te kenmerken: hij waarschuwde dan ook vooral tegen overijling, maar nam overigens de verschillende punten, door den keizer aangegeven, aan; de verantwoordelijkheid der ministers werd zelfs iets nader omschreven, doch sterk trok het rapport van Devienne te velde tegen de poging van hen die nu den senaat zelven zouden wenschen te vervormen, die de samenstelling van dat staatslichaam zouden willen veranderen of de rol van assemblée constituante daaraan zouden willen ontnemen. Het was dit keer tegen een eigennaam dat de polemiek van het rapport zich bewoog. Want een der senatoren, de president Bonjan, had het gewaagd in dien zin een amendement voor te stellen. Dat amendement nu werd geëcarteerd door het rapport.

De indruk, dien het rapport van Devienne maakte, was dus die van een klagende resignatie: en dat zou misschien de indruk der geheele discussie ook zijn geweest, wanneer er niet een incident had plaáts gehad, dat in eens aller hartstochten in beweging bracht. Den 2^{den} September toch, den eersten dag der discussie, verscheen plotseling in den senaat Prins Napoleon zelf. Hij had zich na de laatste jaren, vooral na zijn rede in 1865 te Ajaccio, min of meer van het

staatstooneel teruggetrokken; hij had toen de vaan ontrold van het democratisch keizerrijk, dat zonder omwegen den weg der vrijheid betrad; toen die rede was gedesavoueerd, had hij morrend gezwegen, doch thans nu de keizer zelf weder het soin had gegeven, nu de keizer het woord vrijheid hoog in het vaandel had geschreven, stond hij weder op zijn post, gereed om nog verder te gaan dan de keizer, bereid om de staatskar nog iets sneller in het goede spoor te wentelen. Hij was het die 't amendement Bonjan zou opnemen, nog vóór dat het door dien senator zou zijn ontwikkeld, en die dat amendement schitterend zou verdedigen. In het algemeen wilde hij dat de senaat op andere wijze het initiatief van den keizer zou beantwoorden dan in het rapport van Devienne gedaan was. Hij wilde de keizerlijke gedachte breed opvatten en mild verwerkelijken. On a l'air d'approuver du bout des lèvres et de faire ses réserves, riep hij uit, dat moest niet. Men moest den band tusschen het keizerrijk en de vrijheid niet als een mariage de raison gaan beschouwen; ook niet als een proefneming; neen, het moest een zaak van vertrouwen wezen. Je voudrais - zoo ging hij voort - que l'Empire autoritaire brûlat ses vaisseaux sans esprit de retour. En zelf ging hij, al sprekende, de schepen van zijn dynastie verbranden. Je crains bien que ceux qui ajournent la liberté à l'époque ou il n'y aura plus ni partis hostiles ni prétendans ne risquent d'attendre longtemps. Non! un pays a toujours le droit de demander la liberté, et c'est avec elle que vous tuerez les prétendans. Vous dites que le gouvernement constitutionnel est une importation anglaise. Erreur! partout où on a voulu adopter le régime constitutionnel on a pris la même formule, parcequ'elle est bonne, et que comme le beau, si je puis le dire, elle ne saurait différer d'un pays à un autre. - Aujourd'hui, Messieurs, l'on ne peut gouverner qu'au grand jour! Permettez moi de vous rappeler un mot d'un homme d'Etat dont je reconnais le mérite sans partager toutes ses idées: ‘On peut tout faire, disait-il, avec les bayonettes, excepté s'asseoir dessus.’ Et bien! je crois qu'on peut tout faire avec le despotisme, excepté le faire durer. - De prins ging nu de verschillende leemten van het senatus-consult bespreken. Hij toonde aan hoc bekrompen over het algemeen het denkbeeld van den keizer was opgevat. Hij beval vooral aan de amendementen door den heer Bonjan voorgesteld, waarbij ook aan den senaat een meer waardige

rol werd toegekend. Hij ging nog verder: hij wilde (even als Sartiges) het senatus-consult afschaffen, waarbij het verboden was de constitutie in discussie te brengen; hij wilde voor het vervolg zien voorkomen dat de kiesdistricten bij decreet van den keizer alleen konden worden veranderd; het getal afgevaardigden wilde hij zien vermeerderd, hij wilde eindelijk geheel de gemeentelijke organisatiën doen veranderen, en in allen geval de maires door den gemeenteraad doen benoemen; de beraadslaging dier gemeenteraden moest dan in het openbaar geschieden. En toen hij dat alles even gematigd als duidelijk had uiteengezet, vervolgde hij aldus: Mon cadre est bien étendu, si je l'avais rempli tout entier, j'aurais craint d'abuser de votre patience. J'ai borné mon argumentation à discuter les obstacles constitutionnels qui s'opposent à la fondation de cet Empire libéral, le rève de ma vie, le but de mes facultés. Je ne me préoccupe pas en ce moment des lois que vous aurez à voter en dehors de la constitution. Quand viendront ces lois, alors nous discuterons, alors on se prendra corps à corps, alors se livreront les vraies batailles. Alors se présenteront la suppression de ce qui reste de la loi de sureté générale, l'abolition de l'article 74 de la constitution de l'an VIII, une loi sur l'administration de la ville de Paris, une loi sur les rapports de l'Eglise et de l'Etat, sur l'instruction primaire gratuite et obligatoire, sur la liberté de l'instruction supérieure, sur la décentralisation, sur l'émancipation du citoyen, sur les économies sérieuses, sur la politique extérieure. Alors s'engageront les véritables luttes, et nous verrons s'écrouler tous les vieux abus, toutes les pratiques surannées. Il faut s'occuper des affaires, des affaires du pays, car le temps des molles somnolences est passé. Cela vaudra mieux que le culte exclusif des intérêts matériels. La vie politique renait: que son souffie anime nos discussions. Et alors, s'il m'est permis de jeter un coup d'oeil sur l'avenir, il faudra discuter dans un esprit très élevé, sans préoccupation du passé! IL NE FAUDRA PAS FAIRE DU PETIT PARLEMENTARISME BOURGEOIS, il faudra laisser enfler les voiles au souffle des grandes aspirations populaires et democratiques.

Zoo sprak de Prins, en het was alsof een onweder door de zaal van den Senaat loeide. Telkens in de rede gevallen, terwijl hij sprak, klonk hem een algemeen protest tegen zoodra hij geëindigd had. De minister van Binnenlandsche Zaken bekende geen oogenblik langer

minister te zullen blijven als de rede van den prins het programma werd. De graaf de Ségur d'Aguesseau, de type der meest reactionnairen, karakteriseerde de rede als triste, affligeant, scandaleux, en de president Rouher liet dien graaf eigenlijk begaan. Het was een politique de casse-cou, meende men in den Senaat, en dat zeer bedachtzame lichaam wendde zich dan ook met afschrik van zulk eene rede af. Het amendement van Bonjan - dat deze met ongewone scherpzinnigheid ontwikkelde - mocht slechts tien stemmen verwerven, en de wijzigingen, zooals zij in het rapport van den heer Devienne waren geformuleerd, werden alleen aangenomen. De Senaat liet de waarlijk éénige gelegenheid, die hij had om zich in de publieke opinie te verheffen, smadelijk voorbijgaan.

Want men bedenke het wel, de publieke opinie wendde zich op haar beurt van dien Senaat af: men had slechts oogen voor het discours van prins Napoleon, op al het andere werd niet gelet: het stilzwijgen van het volk is een les voor de staatslichamen. De ware weêrslag op het initiatief van den keizer werd dan ook niet gevonden in het rapport van Devienne, maar in een rede van Ollivier, die, tot president benoemd van een der algemeene raden, met een rede de debatten dier vergadering opende. Hij riep daarin alle liberalen op om zich te vereenigen en zich te organiseeren; hij riep hen op om nu ook eens met zekere passie het werk der vrijheid op te nemen. Laat niet aan de vijanden alleen het privilegie der hartstocht: steuut de nieuwe politiek van den keizer; dat de onvolmaaktheid van sommige détails u niet blind make voor het goede van het geheel - en gij zult, als gij uw taak goed begrijpt - een nieuwe revolutie aan uw land besparen. Dat is reeds een belangrijke economie, voegde hij er aardig bij.

En ja, dat is het probleem van Frankrijk, als eens de keizer de moede oogen mocht sluiten: het besparen van een nieuwe revolutie. Wij gelooven dat de keizer den eenigen weg, die tot dat doel leidt, heeft ingeslagen. Hij heeft voor zijn kind ten minste die baan geopend. Mocht Napoleon III sterven, weldra sterven, dan zal die zoon, aan den éénen kant getrokken door de onstuimige, onbesuisde figuur van prins Napoleon, aan de andere zijde overhellende tot de bevallige moederlijke dweepster, in wier oogen de voorstanders van het verleden aanmoediging meenen te vinden, voorwaarts kunnen gaan, nu die weg is voorgeteekend.

En de vrienden der vrijheid zullen den troost met zich mede dragen, dat zelfs de grootste positivisten, de meest practische mannen der eeuw, geen anderen steun ook voor hun practische plannen weten, dan de eeuwige ideeën der vrijheid.

Wij stonden in onze gedachten deze weken aan het lange ziekbed van den edelen Montalembert. O, de tijden zijn zoo veranderd, sinds dat hij in 1830 het schoone liberale programma der vereeniging van het Catholiek systeem met het idee der vrijheid ontrolde. Sinds heeft de katholieke kerk zich hoe langer hoe meer van dat idee der vrijheid afgewend. De Veuillots en consorten hebben zich binnengedrongen op de plaats waar vroeger een Montalembert, een Lacordaire, een Ozanam stond. Doch ziet, de zaak die hij eens voorstond schijnt wel door het Ultramontanisme voor een wijl overwonnen, hij zelf ligt wel stervende op het ziekbed - maar geen nood: een lichtstraal, een flikkering vertoont zich aan den hemel, en Montalembert leeft weder op. In Duitschland begint zich onder de katholieken een strekking te openbaren, vijandig aan de plannen, waarmede het concilie van dit jaar wordt bijeengedreven, en Montalembert begroet die pogingen der vrijheid op dat gebied: J'ai cru voir luire un éclair au milieu des ténèbres, et entendre enfin un accent viril et chrétien au milieu des déclamations et des adulations écoeurantes dont nous sommes accourdis. - Au milieu de cette ruine de mon corps, mon âme me semble avoir conservé encore une certaine vigueur, et c'est avec une intime et profonde jouissance que mon coeur et mon esprit vont se réfugier sur ces bords du Rhin, où se sont developpées mes premières impressions d'étudiant, et où je retrouve aujourdhui les seules consolations qu'il me soit donné de rencontrer dans la sphère des préoccupations du polemiste politique et religieux. Zoo sprak hij als gebroken, en zijn woorden zijn nog nauwelijks vernomen, of in Parijs zelf vinden die oude, haast vergeten klanken een daverenden weêrgalm in het woord dat pater Hyacinthe slingert tegen een kerk, die op even consequente wijze als weleer de Napoleontische staat zou willen verbenrd verklaren de vrijheid van het individu.

H.P.G. QUACK.

Bibliographisch album.

Goethe's Faust, vertaald door A. Steenbergen. Met inleiding van Dr. J. van Vloten.

Stond het vrij om, bij een vertaling van Faust, met den goeden wil en de edele bedoeling voor lief te nemen, dan zou men slechts toejuiching kunnen schenken aan hem, die zich de moeite geeft om den dichtlievenden hollander den toegang te openen tot een dichtstuk, dat, eenmaal verstaan en begrepen, genoemden hollander van menig vooroordeel zou kunnen bevrijden, en onder anderen zou kunnen bijdragen om hem te genezen van overdreven ingenomenheid met eigen rijmelarij. Jammer maar, dat het willen en bedoelen hier niet voldoende is. Goethe's Faust vertalen is een werk dat òf goed, òf in het geheel niet moet gedaan worden. Wie dit werk onderneemt en uitvoert met ontoereikende middelen, bereikt het tegendeel van hetgeen hij bedoelde. Na de lectuur van zijn vertaling zal de dichtlievende hollander uitroepen: ‘Kijk, hadden we geen gelijk? Het is met dien Goethe zoo veel bijzonders niet; zijn Gretchen kan niet halen bij Bilderdijks Elpine; die spreekt vrij wat mooijer.’ Tot het vertalen van den Faust wordt een mate van talent en arbeid vereischt, die grooter is dan men denken zou. Trouwens, bij het onafgebroken geklepper van de hollandsche vertaalmolen, waarin zoo zelden goed meel gemalen wordt, bederft men zijn gehoor, en verliest zijn vermogen om een goede vertaling van een slechte te onderkennen. Maar iemand die duitsch verstaat, zou ook dit van de duitschers kunnen leeren. Zij bezitten een genoegzaam aantal werken, waaraan men de moeijelijke kunst van vertalen zou kunnen bestuderen; werken, die als toonbeeld kunnen dienen van hetgeen op dit terrein kan worden verricht. Ik noem b.v. slechts: Shakespeare's Sounetten van Bodenstedt en den Sophocles van Jordan. Buitendien, een vertaler van Faust behoeft

niet verlegen te zijn om modellen, waaraan hij des noods zijn werk zou kunnen toetsen, en waarvan hij zou kunnen leeren hoe een vertaling van Faust er behoort uit te zien. In het fransch bestaan er, voor zoo ver ik weet, drie vertalingen, die van Stapfer, van Porchat en van Henry Blaze; waarvan de laatste inzonderheid allerwege als voortreffelijk wordt gewaardeerd.

Slaan wij nu onze hollandsche vertaling open, dan ontmoet ons al aanstonds een ongelukkig voorteeken. De uitgever heeft gemeend dit werk te moeten opsieren door een copij in steendruk van Kaulbach's bekende teekening, voorstellende: de eerste ontmoeting tusschen Faust en Margareta. Die copij is echter zóó uitgevallen, dat zij een goede vertaling van Faust geweldig ontsieren zou; en bij hem, die het boek voor het eerst in de hand neemt, aanstonds de gedachte doet oprijzen, dat het met deze vertaling treurig moet gesteld wezen, indien zij in dezelfde verhouding staat tot het werk van Goethe, als die leelijke prent tot het werk van Kaulbach.

De duitsche taal heeft den naam van buigzaam te zijn en zich gemakkelijk te leenen tot het vormen van samengestelde woorden. Ofschoon nu die eigenschap ook aan het hollandsch niet geheel vreemd is, gaat de vertaler van Faust toch wat te ver, en vormt hij samenstellingen, die, naar het mij voorkomt, niet van het beste allooi zijn. Zoo vinden wij b.v. een *geestentand*, een *geestengeslacht* en een *geestenwoord;* een *vieringsstond* benevens *zon- en hooggetijden;* een *duivelsvuist* en een *drudenvoet;* een *heksenwijf, heksenrot* en *heksenwezen*, benevens een *voddeheks;* een *hellelosch* benevens *helgoed* en *jonkvolk;* een *dilettantgespuis* benevens *maskaradespot* en *hokus-pokus-spel;* een *redenvloed* en een *denkensdraad;* een *rotsenzee* en een *wolkbed;* een *smeerbuik* en een *ravensteen;* een *menschgod* en een *preêkheer;* een *zielsgeluste* en een *hartsbegeer;* alsmede een *hartsvriend* en een *hartsvriendin;* een *midnacht* en een *dampkringszucht;* een *schimpgebroed* en een *aapgebroed*, benevens *gesnorpijp* en *snaargejoedel*. Voorts b.v. naamwoorden en werkwoorden, als: *geheimvol, reuzengroot, onbehuisd, ingeduiveld, inblikken, inzweven, opzweren, wegwelken*.

Eene andere eigenaardigheid meen ik opgemerkt te hebben in de zucht van den vertaler om een aantal naamwoorden met een zachte *e* te verlengen; b.v. *gidse, ziele, harte, stemme, gezichte, bronne, zonne, helle, plaatse, hope, koortse, komste, luste, vuiste, zone*,

winste, toorne, verlangste, angste. Ik heb altoos gemeend dat deze verlenging der naamwoorden eigen was aan de nederlandsche kanseltaal, en dienen moest om de rede te rekken en haar zalving bij te zetten. Waartoe zij echter in een vertaling van Faust moet dienen, tenzij om hier en daar het vereischte aantal syllaben in den versregel te krijgen, is mij niet duidelijk.

Ik ga voort met eenige woorden aan te stippen, opdat een ieder zien moge wat voor een soort hollandsch het is, waarvoor hier zijn ‘welverdiende belangstelling’ wordt gevraagd. In den eersten monoloog van Faust vinden wij al spoedig het werkwoord: *inblikken:*

> dan kwaamt gij, droeve zielsvriendin!
> en blikte 't hooge venster in.

Een weinig verder vinden wij de zamenstelling: *kerkerkrocht*, en wel als onzijdig naamwoord gebruikt:

> O, dat ik u verlaten mocht,
> Vervloekt en dompig kerkerkrocht!

Op de volgende bladzijde vinden wij het woord *vocht*, dat tot nog toe zelfstandig naamwoord was, als bijv. naamwoord gebruikt:

> een koude en vochte muur.

Vervolgens vinden wij, in plaats van *onderwijzen*, het zonderlinge: *verder uitwijzen:*

> en wijst natuur 't u verder uit.

Een weinig verder lezen wij: *'t wordt mij zoo licht!* Op de volgende bladz. vinden wij: een teeken dat op *den zin werkt*. Voorts de uitdrukking: *wèl en wee:*

> der Aarde wèl, der Aarde wee te dragen.

(In 't voorbijgaan merk ik op, dat bij een groot aantal zelfstand. naamwoorden de eerste letter als hoofdletter is gedrukt; waarschijnlijk om ook in het uiterlijk aan het werk een recht duitsch aanzien te geven.) Een weinig verder lezen wij: het *nevelt!* Op de volgende bladz. lezen wij van: krachten, die *tot een niet verflauwen* en van: een *wordingsstorm*, waarin de Geest op en af zweeft en heen en weêr waait. Vervolgens roept Faust, als er aan de deur ge-

klopt wordt: *Kom in!* Op een andere plaats vinden wij van die uitdrukking den tegenhanger: *Kom uit!* Voorts spreekt Wagner, die daareven *ingekomen* is, van een Griekschen *Tragoedist*, en van een *weg*, dien men *gemaakt* (d.i. afgelegd) heeft. Overigens is de taal van Faust in dit gesprek even fraai als die van zijn adsistent; b.v. *vervorm* en meng het een met 't ander; overtuiging *te* wekken doet hij alleen, wiens ziel *vol overtuiging* is; *laat* allen *bombast leggen; regelen*, waarin de tijd zich *weêrspiegeld* ziet; het verleden is *voor ons gezicht* een boek met zeven zeeglen (voor ons *gehoor* zeker niet). Straks, als Wagner is heengegaan, gaat Faust in zijn eentjen voort met even gekke praat voor den dag te brengen. Hij spreekt b.v. van het *verzwinden* van hoop in een *kop*, die zich aan 't nietigst tuig *verslaaft;* van een ziele, die *der vertwijf'ling bloot stond;* van een jeugdige onschuld en liefelijk *gevoel*, dat *verstramt* of te loor gaat; van *stof*, velerlei van *vorm* en *kleuren;* van een leven, dat zich *slakkentraag* verlengt; van een *lamp*, die op den lessenaar *gloorde;* van een *ballast*, in wiens *schaâuw* men voortleeft; van dingen, die tot verdriet strekken, als men ze niet *hanteert;* van een *quintessens* van sluimervochten en een *aftreksel* van dood'lijke *gewrochten;* welk aftreksel dan zijn *Meester* gunst *en dank* moet bewijzen! Verder lezen wij van een geestesvloed, die ebt *wat hij mag;* van een *spiegelplas* die *beeft;* van een *daarheenstroomen in 't niet*. Als supplement op: *kom in* en *kom uit*, vinden wij nog: Kom *hier*, o kristallijnen schaal! Die kristallijnen schaal moet zich voorts de volgende woorden hooren toevoegen:

> Gij schitterdet zoo vaak bij 's Vaders vreugdefeesten,
> Schonkt vrolijkheid en glans den *blik* der dofste *Geesten*,
> Als, naar der Vaad'ren wijs, *de een u den ander bracht;*

waarbij het te verwonderen is, dat zij van ergernis over zulke wanklanken, niet in stukken is gesprongen. Voorts verhaalt Faust ons nog, dat zijn *voet*, door onweerstaanbre *lusten* aangedreven, langs weide en woud *zwierf*, en besluit eindelijk zijn alleenspraak met de woorden:

> de traan vloeit *neêr*, en de Aarde *heeft mij weder*.

De vrijheid, die de vertaler zich veroorlooft in het smeden van woorden en het verbinden van heterogene uitdrukkingen, veroor-

looft hij zich tevens in de woordvoeging. Iedereen weet, dat de duitsche woordvoeging in een aantal gevallen van de hollandsche verschilt. In het duitsch, dat de casus-uitgangen beter bewaard heeft, kan men in een aantal gevallen, waar zulks in het hollandsch niet mag geschieden, den bepalenden genitief vóór het naamwoord plaatsen, waarvan hij afhangt. De volgorde van twee afhankelijke infinitieven is in het duitsch soms anders dan in het hollandsch. De vrijheid van omzetting strekt zich in het duitsch veel verder uit dan in het hollandsch. Gesteund door die vrijheid van woordvoeging, kon Rückert het zelfs wagen om den genitief van bepaling tusschen een dergelijk adjectief en zijn substantief te plaatsen, in de regels:

> Süsze meiner Kindheit Auen,
> die ich lange nicht gesehn -

Vertaalt men nu deze regels in het hollandsch, heel woordelijk en getrouw, aldus:

> Zoete mijner kindschheid dreven,
> die ik lange niet gezien -

dan krijgt men ten naaste bij eenig denkbeeld van de manier, waarop de vertaler van Faust zijn model op den voet volgt, en de duitsche vrijheid op vaderlandschen bodem overbrengt. ‘Ein freies Leben führen wir’, zingen de bandieten bij Schiller; ‘eine freie Sprache reden wir’, denkt onze vertaler, en laat zijn hollandsch luchtsprongen maken, zoo als men er tot nog toe weinig heeft gezien. De voorbeelden heeft men voor 't nemen:

> Ik waag het niet de sfeeren *in te zweven*
> Van waar *mij klonk die zoete toon*.
> Mijn spreuke heeft *geen leed hem gedaan*.
> En nu ik u *heb kennen leeren*.
> Christus is opgestaan *uit der ontbindingsschoot*.

Waarschijnlijk was dit eerst: uit der ontbinding schoot; een substantief met een voorafgaanden bepalenden genitief. Vervolgens is uit het substantief met zijn bepaling een zamengesteld woord geworden: ontbindingsschoot; maar tevens het lidwoord in den genitief blijven staan.

Stijg niet tot *des welfsels top*.
Wat bindt u aan dees cel? ik zag er *killer geen*.
Daar was iets in mij,
Dat 't harte mij ontroerde en u van schuld *sprak vrij*.
Des *menschdoms gantsche jammer* grijpt mij aan.

Uit deze weinige voorbeelden (men zou er veel meer kunnen aanhalen) moge men opmaken, in hoever de eerste eigenschap van een vertaler, dat hij namelijk zijn eigen taal meester is, bij dezen vertaler van Faust wordt aangetroffen. Ik twijfel er aan of het met zulk hollandsch als wij hier vinden, wel eens mogelijk zou zijn om ook maar den zin van Goethe's woorden in eenvoudig proza terug te geven. Het zou anders van onzen vertaler geen al te groote bescheidenheid zijn geweest, als hij voorloopig zijn krachten eens aan een proza-vertaling had beproefd. Ook Henri Blaze heeft dezen weg ingeslagen. Hij vertaalt in proza en bewaart rijm en dichtmaat voor het lyrische gedeelte, voor de zangen en liederen, die hier en daar zijn ingevlochten. Daarmeê heeft hij aan de schoonheid van het oorspronkelijk in zijn vertaling geen afbreuk gedaan. Integendeel, hij heeft het zich zoodoende mogelijk gemaakt om in het drama met zoo veel te meer getrouwheid en juistheid de gedachten van Goethe terug te geven, een zaak, waarop het bij een gedicht als ‘Faust’ in de eerste plaats aankomt. ‘Notre système de traduction,’ zegt hij, ‘est bien simple. Nous avons cherché, autant qu'il était en nous, à concilier le sentiment poétique à une fidélité scrupuleuse au texte de Goethe, à animer la lettre avec l'esprit, traduisant en vers les chansons, les choeurs de Sylphes et de Nymphes, tous les morceaux où la fantaisie, la grâce allemande, l'enthousiasme, en un mot les qualités de l'imagination dominent; en prose, les scènes, qui appartiennent à la discussion philosophique, à la théorie, aux controverses de tout genre, ou se rattachent au mouvement de l'action dramatique. Toute oeuvre d'imagination se compose de deux éléments bien distincts, même dans leur fusion apparente. Dans la poésie la plus élevée il y a la prose et le vers, le récitatif et l'aria; nous avons traduit le récitatif en prose, nous contentant de mettre en vers l'idée mélodieuse, la musique. On le voit, cette méthode pouvait seule convenir ici: les vers pour le sentiment poétique: la prose pour l'exactitude litérale.’ Aan deze woorden herkent men aanstonds den man die weet wat hij doet als hij ‘Faust’ gaat verta-

len, en zich bewust is van de eischen, die zijn taak hem stelt. Dat het bij Blaze geen gebrek was aan heerschappij over de taal, dat hem weêrhield om het geheel in dichtmaat te geven, daarvan kan men zich door de lectuur van het eerste het beste zijner lyrische stukken overtuigen. Neem bijv. den reizang der engelen:

Christ ist erstanden!
Freude dem Sterblichen,
Den die verderblichen,
Schleichenden, erblichen
Mängel umwanden.

Christ est ressuscité!
Paix et joie entière
A ceux que sur la terre
Entre ses plis enserre
Le serpent de misère
Et d'iniquité!

Zeer juist heeft Blaze het beeld gevat, dat den dichter bij het schrijven dezer regels voor den geest stond, en de zinspeling op de bijbelsche mythe, die in de woorden '*schleichenden, erblichen, umwanden*,' ligt opgesloten. De eenige aanmerking, die men misschien op zijn vertaling zou kunnen maken, is, dat: *enserrer* minder goed van een slang wordt gezegd, en *entortiller*, of iets dergelijks, beter zou geweest zijn. Maar hooren wij nu den hollandschen vertaler:

Christus is opgestaan!
Juich, wat in zonden
Droef lag gebonden;
Met de verderflijke,
Sluipende, erflijke,
Smet was belaân.

Om niet te spreken van het stopwoord: 'droef', hoe kan iemand met een *smet beladen* zijn; en waar blijft het beeld van de slang?

Daar vergelijking, bij litéraire onderwerpen, het beste middel is om tot kennis van zaken te komen, voeg ik er nog eenige stukken bij. De eerstvolgende reizang der vrouwen luidt bij Goethe:

Mit Spezereien
hatten wir ihn gepflegt,

Wir, seine treuen,
hatten ihn hingelegt;
Tücher und Binden
reinlich umwanden wir,
Ach! und wir finden
Christ nicht mehr hier.

Blaze:

D'huiles nouvelles
Baignant son corps si bean,
Nous, ses fidèles
L'avions mis au tombeau;
Nos mains fidèles
Avaient de purs tissus,
De bandelettes,
Couvert ses membres nus;
Mais, ô défaite!
Nous ne le trouvons plus.

Geheel onberispelijk is Blaze's vertaling niet; ‘si beau’ heeft veel van een stopwoord; en de herhaling van het woord ‘fidèles’ is ook minder fraai; maar in elk geval geeft Blaze de oorspronkelijke denkbeelden met juistheid en in behoorlijken vorm terug. Nu het hollandsch:

Wij, zijn getrouwen,
Verpleegden den Heer!
Op specerijen
Legden we'm neêr.
Met doeken en windslen
Omwonden we'm teêr,
Ach! en nu vinden
Wij Christus niet meer!

‘Wij verpleegden den Heer!’ Zeer letterlijk, alleen met toevoeging van het praefix ‘ver’, is hier het duitsche ‘pflegen’ vertaald; maar alleen om den zin radikaal te bederven. ‘Pflegen’, en wel in de verbinding ‘mit Spezereien pflegen’, beteekent geheel iets anders dan ‘verplegen.’ Verpleegd worden de zieken in het gasthuis; ‘mit Spezereien gepflegt’ wordt het lijk, dat door zorgvuldige inbalseming met welriekende kruiden tegen bederf wordt be-

waard. Van de overige vertaling kan men niet spreken; zij getuigt van even weinig respect voor Christus als voor Goethe.

Nog eene enkele proef, en wel in een ander genre: een couplet van het liedje van de rot, dat in het tooneel: ‘Auerbach's Keller’, door Brander gezongen wordt:

Es war eine Ratt' im Kellernest,
Lebte nur von Fett und Butter,
Hatte sich ein Ränzlein angemäst't
Als wie der Doctor Luther.
Die Köchin hatt' ihr Gift gestellt;
Da ward's so eng ihr in der Welt
Als hätte sie Lieb' im Leibe.

Blaze:

D'un office abondant
Un rat fit sa demeure;
De farine et de beurre
Il s'emplit tellement,
Qu'en moins d'une semaine,
Il eut une bedaine
Comme frère Martin.
Oui, mais un beau matin
Au rat la cuisinière
Mit du poison, - alors
Il saute et court dehors,
Comme si le compère
Avait l'amour au corps.

Blaze gebruikt eenige regels meer dan Goethe; maar zijn vertaling van dit couplet en van het geheele liedje is meesterlijk. Het is in den rechten toon teruggegeven; men herkent er den man uit, die zijn Lafontaine van buiten kent en hem de kunst heeft afgekeken om het leven en de manieren der dieren met de echte trekken en kleuren af te beelden. Nu het hollandsch:

Daar zat een rat in 't keldernest,
  En braste in overvloede,
Zij had zich 't buikjen vetgemest
  Als Lutherus, die vroede.
Maar ziet! de Meid die gaf haar wat;

Toen werd het haar zoo bang, zoo mat,
Als waar ze dol van minne.

Onze vertaler zoekt zich weêr te helpen met letter voor letter zijn model te volgen, en verbroddelt de zaak. Hoe weinig gehoor hij heeft voor den toon van dit liedjen, verraadt hij aanstonds door het woord ‘rat’ te gebruiken in plaats van ‘rot’; (kleinigheid, zegt iemand; alsof er in kunst of literatuur kleinigheden bestonden.) Waartoe dient in dit volksdeuntjen het deftige ‘rat’ van de schrijftaal? Hoe flauw en gek is verder dat deftige ‘braste in overvloede’! Daareven, toen er van Christus opstanding sprake was, kon de vertaler niet plat genoeg wezen; hier, waar een paar ruwe en pittige woorden uit de volkstaal op hun plaats zonden zijn, krijgen wij latijnsche namen op - us. Overigens zou tot verontschuldiging kunnen aangevoerd worden, dat men ten onzent wel meer gewoon is om uit des dur en maestoso te spelen, waar eenvoudig g dur en semplice vereischt wordt, en omgekeerd.

In 't voorbijgaan veroorlove men een kleine opmerking, die bij de lectuur van ‘Faust’ zich onwillekeurig aanbiedt. Onze vaderlandsche zangers hebben in den regel weinig snaren op hun instrument. Wel is waar zijn het meestal fiksche bas-snaren, die een zwaar en brommend geluid geven; maar dat neemt niet weg dat zulk een instrument weinig geschikt is om er meê te moduleren in verschillende toonsoorten. Goethe's Faust nu (componisten als Beethoven en Schumann hebben dat gevoeld) gelijkt op een symphonie, die beurtelings alle toonen, van den diepsten tot den heldersten, laat hooren en in de meest verschillende toonsoorten moduleert; een symphonie, waarin nu eens alle stemmen zich vereenigen om accoorden te vormen van wegslepende schoonheid, terwijl dan wêer een enkel instrument domineert en bij eenvoudig accompagnement, liefelijke melodiën speelt. Nu hooren wij Faust in somber droefgeestige toonen klagen over 's menschen kortzichtige kennis, beperkte kracht en vruchteloos streven; dan treedt Wagner op en ontwikkelt met kalm en onverstoorbaar zelfbehagen de gemeenplaatsen van zijn schoolsche boekenwijsheid. Nu treft ons het scherpe geluid van de sarcasmen en spotternijen van Mephistopheles; dan luisteren wij verrukt naar het naieve gekeuvel van Margareta. Wie voor die verscheidenheid van toon geen oor heeft, of ze in zijn

vertaling niet weet uit te drukken; wie niet anders kan dan droogweg van 't begin tot het eind in denzelfden toon blijven, die doet verstandig als hij Goethe's Faust stilletjes laat liggen. Hij toont dan ten minste eenig ontzag voor een dichtstuk, dat een componist als Beethoven de gedachte heeft doen opvatten, om er een instrumentaal-muziek bij te schrijven, maar ook weder voor het kolossale van die taak heeft doen terugdeinzen; dat aan een dichter als Byron zijn Manfred heeft geïnspireerd en waaraan schilders als Scheffer en Kaulbach de motieven hebben ontleend voor sommige van hun schoonste werken.

Is het misschien van een vertaler van ‘Faust’ te veel verlangd, als men eischt dat hij zich duidelijk bewust zij van de eigenlijke en bijzondere eischen, aan zulk een werk verbonden? In elk geval mag men verlangen, dat hij de taal versta van het werk dat hij vertalen wil. Hoe is het in dit opzicht met onzen vertaler gesteld? Men verkeert soms in 't onzekere, vooral bij vertalingen in dichtmaat, of een verkeerde vertaling aan verkeerde opvatting van de oorspronkelijke woorden is toe te schrijven, of aan onvermogen om het goed opgevatte denkbeeld behoorlijk in 't hollandsch uit te drukken. Ik kan niet anders doen dan voorbeelden bijbrengen; terwijl ik in 't midden laat, waar de grond van de fout schuilt.

In het vers (blz. 2): en op de weide in *nevel* zweven; beantwoordt *nevel* aan het duitsche: *Dämmer*, dat *schemering* beteekent. Op de volgende bladzijde leest men: Op, maak u op naar 't *verre* land! voor: Flieh! Auf! Hinaus ins *weite* land! Het *verre* land zou in het duitsch wezen: das *ferne* Land; Faust wil echter niet naar 't verre land, maar hij wil, uit zijn enge cel, de ruime, wijde wereld in. Een weinig verder vind ik de woorden:

> Dann geht die Seelenkraft dir auf,
> Wie spricht ein Geist zum andren Geist;

dus vertaald:

> Ge ontwart allicht den duistren knoop
> Die aan den Geestenkreits ons sluit.

Wie enkel het hollandsch las, zou lang werk hebben eer hij er achter kwam, wat de dichter hier bedoelt. Wat *een knoop ontwarren*

is, begrijpen wij; maar volstrekt niet wat hier het adjectief *duister* daarbij te maken heeft. Maar nu: den *knoop* ontwarren, die ons *sluit* aan den geestenkreits! Zijn wij door een *knoop* (d.i. een *band* of *schakel*) aan den geestenkreits *gesloten* (d.i. *er meê vereenigd*), en moet die worden *ontward* (d.i. *losgemaakt*)? Faust wil bij Goethe juist het tegendeel, hij wil niet van den geestenkreits worden losgemaakt, maar hij wil met de geesten verkeeren; hij wil de geheimizinnige krachten, die de natuur bewegen, rechtstreeks en onmiddellijk door de kracht van zijn eigen geest begrijpen. Blaze heeft juist vertaald: ‘tu sentiras s'épanouir en toi la force de l'âme, et tu sauras comment un esprit parle à un autre esprit.’ Op de volgende blz. vind ik: ‘Oneindige natuur! o zeg, waar schuilt de *veér* van uw beweging?’ Bij de ontboezeming van Faust, waartoe deze regel behoort, ligt de voorstelling van de natuur, als van een levend organisme, ten grondslag; een voorstelling, die, zooals ieder weet, geheel en al die van Goethe zelven is. De hollandsche vertaler, met zijn *veêr*, maakt er een machine van, en koppelt heterogene voorstellingen aan elkaâr, door straks weêr van een *moederborst* te praten. Een weinig verder lees ik: ‘er *waait* van 't hoog gewelf een *kille schrik*’; in 't duitsch: ‘es weht ein *Schauer* vom Gewölb herab.’ Hier zou men toch haast twijfelen of de vertaler wel recht geweten heeft, wat de duitscher onder ‘*Schauer*’ verstaat. Het werkw. *schauern* (verwant met: *schaudern*) beteekent: *rillen, huiveren*; het substantief *Schauer* dus eigenlijk een *rilling, huivering;* maar bij uitbreiding van beteekenis ook: datgene, wat rilling en huivering veroorzaakt, wind, regen, hagel, enz. Zoo zegt men dan ook in 't duitsch: *Regenschauer* of ook enkel: *Schauer*, voor regenvlaag. Hier is het dus geen *kille schrik* (die in 't geheel niet waaijen kan), maar: een huiveringwekkende wind, die van 't gewelf waait. Blz. 6 vinden wij een allergebrekkigste vertaling van de woorden, waarmeê de Geest zijn eigen werkzaamheid in stoute beeldspraak met een paar trekken teekent:

> In Lebensfluthen, im Thatensturm
> Wall' ich auf und ab, etc.

Wie deze woorden goed vertalen, of ook maar goed verstaan wil, moet Goethe's opstel: *die Natur*, en den brief van 18 Aug. uit

Werther bestuderen. Daar wordt in meer uitvoerige trekken geteekend, wat hier in weinige woorden is samengevat.

Een weinig verder lezen wij de laatste woorden van den Geest in het hollandsch aldus:

> Uw geest gelijkt op wat uw geest omspant,
> Niet mij, voor wien gij beeft.

Bij Goethe luiden deze woorden:

> Du gleichst dem Geist, den du begreifst,
> Nicht mir!

Om niet te spreken van de gebrekkige vertaling van den eersten regel, verraadt de vertaler door zijn, geheel willekeurig, toevoegsel: *voor wien gij beeft*, gebrek aan gevoel voor het juiste, treffende en krachtige van de uitdrukking. De levendige, altoos werkzame phantazie van den dichter *ziet* de dingen, die hij in woorden brengt, en hij weet zijn beeld en gezicht in de woorden te leggen, door een eigenaardige keus of schikking, door een caesuur, door een klank, kortom door allerlei middelen, die, niet minder dan rijm en maat, aan zijn werk het eigenlijk dichterlijke karakter bijzetten. Maar de lezer dient ook een sprank van phantazie meê te brengen, om 's dichters beelden en gezichten in de woorden terug te vinden. Wie in zijn lectuur van Faust tot de plaats genaderd is, waarvan wij hier spreken, die ziet, bij dat korte en afgebrokene: *nicht mir!* den Geest op eenmaal verdwijnen: maar met dat lamme bijvoegsel: *niet mij, voor wien gij beeft*, ziet hij hem dood bedaard op pantoffels de kamer uitwandelen.

Wie een meesterstuk van dichtkunst vertaalt, verricht een dergelijk werk als de schilder of teekenaar, die naar de schilderij van een groot meester een copij vervaardigt. Zoo trof ik voor eenigen tijd in het vertrek van het museum te Dresden, waar Rafaëls Madonna hangt, dag aan dag een teekenaar aan, die aan een copij in krijt van dat meesterstuk werkte. Het duurde niet lang of die man met zijn copij interesseerde mij meer dan de schilderij van Rafaël, die, zooals kenners beweren, veel te voortreffelijk is om door iemand, die niet in al de geheimen der kunst is ingewijd, naar behooren

gewaardeerd te kunnen worden. De copij was, naar het scheen, voltooid; toch stond de teekenaar dag aan dag voor zijn model te werken. Niet dat hij juist altoos de handen op het papier had; langen tijd stond hij soms te staren op de schilderij, als om den indruk van het geheel diep in zijn ziel te prenten; of er werd nog eens een van de beide engelen-kopjes, of een ander gedeelte, bijzonder in oogenschouw genomen, om dan, na lang peinzen en overwegen, aan de copij hier en daar nog een toets toe te voegen. Soms kreeg hij ook bezoek van een of anderen vrind, die zich voor zijn werk interesseerde; dan werd met gemeenschappelijk overleg de copij met het model vergeleken, en in alle bijzonderheden nauwkeurig nagegaan. Als ge dien man zaagt werken, dan moest onwillekeurig de gedachte bij u oprijzen, hoeveel maanden van arbeid en studie hij wel aan zijn teekening mocht hebben gewijd, en hoe lang het nog duren zou, voor dat hij ze voor afgewerkt zou houden; welk een liefde hem moest bezielen voor de schilderij van den meester, en hoe grondig hij ze moest verstaan en begrijpen, om de taak op zich te nemen van in een eenvoudige krijt-teekening de schoonheid van het origineel, voor zoover dat mogelijk is, terug te geven. Ut pictura poësis - zooals die teekenaar studeerde en werkte, zoo behoort het de vertaler van Faust te doen. Groote liefde voor zijn model moet hem bezielen; zonder die inspiratie, en zonder de kracht en het talent, dat aan de echte inspiratie pleegt verbonden te zijn, kan ook de vertaling van een meesterstuk niet gelukken. Maar, zooals Dante tot zijn Virgilius zegt, bij ‘il grande amore’ moet ‘il lungo studio’ komen; het meesterstuk moet in den grond verstaan en begrepen zijn, als een poging tot vertalen ook maar de minste kans van slagen zal hebben. Nu twijfel ik haast, of het niet soms daarmeê te ligt genomen wordt. Datgene wat in 't algemeen duitsche werken, bij schijnbare gemakkelijkheid, voor den hollander moeijelijk maakt om te verstaan, geldt in verhoogde mate voor Goethe's Faust. Gelijk geen dichter ooit het land en het volk verloochent, waaruit hij is ontsproten, zoo blijft ook Goethe, tot welk een hoogte hij zich ook verheft, toch altoos duitscher door en door, en zijn Faust is van alle duitsche gedichten het meest duitsche. Wel is waar zou de Faust uit de Faust zijn, niet het gedicht, waarin het leven der eeuw zich op het zuiverst weêrspiegelt, indien het niet een meer algemeen element bevatte,

waarvoor alle onderscheid van nationaliteit terugwijkt, waardoor ieder kind der eeuw, duitscher of franschman, hollander of zweed, eenvoudig als mensch getroffen en meêgesleept wordt. Maar dat algemeene is met het bijzondere en eigenaardig duitsche zoo innig saâmgeweven, dat het in vereeniging daarmede opgevat en verstaan moet worden. Wie dat algemeene van het bijzondere wilde scheiden, zou wel is waar altoos eenige vrucht uit de lectuur van den Faust trekken; maar hij zou het dichtstuk toch slechts ten deele verstaan. Om het geheel te verstaan, moet men zich, om zoo te zeggen, tot duitscher maken; men moet Duitschland kennen, men moet met duitschers, en niet met beschaafden en geleerden alleen, maar nog veel meer met menschen uit het volk geleefd en verkeerd hebben. Had onze vertaler Duitschland en de duitschers beter gekend, dan zou hij b.v. niet, om maar iets te noemen dat meer tot het uiterlijke behoort, boven het tooneel, blz. 123, geschreven hebben: *aan de bron*. De 'Brunnen', waarbij dit tooneel speelt, is geen *bron*, maar een *pomp* of *fontein*, zooals men die in duitsche stadjes op de markt vindt, en waarbij de meisjes samenkomen, om water te halen en tevens onder de hand samen een praatje te maken. Ook in zulke dingen is Henri Blaze onberispelijk; bij hem is 'der Brunnen' naar behooren 'les puits'.

Ik stip thans nog eenige plaatsen aan, waar de vertaler het duitsche woord met het gelijkluidende hollandsche terug geeft, ofschoon dit laatste, zoo het al eens een hollandsch woord is, een geheel andere beteekenis heeft dan het duitsche. Zoo vinden wij eenige keeren het woord: *getrost*, dat *gerust, onbekommerd* beteekent, vertaald met *getroost*. Het woord: *Gesell*, dat *maat, kameraad* beteekent, vinden wij verscheiden keeren met *gezel* vertaald. De woorden: *ein fahrender Scolast* worden volgens dezelfde methode: *een wandelend scholast*. Het non plus ultra echter van dwaasheid, waartoe die methode leidt, vindt men in het lied der '*zarten Geister*', waardoor Faust na zijn eerste gesprek met Mephistopheles in slaap wordt gesnst. Dit lied, dat in luchtige rhythmen en met bevallige trekken de voorbijzwevende droombeelden schildert, waardoor de zinnen van Faust worden begoocheld, is bij Goethe inderdaad 'zart', fijn, teeder en welluidend als Mozarts melodiën in de Tooverfluit. Van dit lied wordt een hollandsche vertaling gegeven, die ten eenen male onwaardeerbaar en onovertreffelijk is, namelijk als parodie of kari-

katuur, om door 't contrast de schoonheid van het oorspronkelijke zooveel te helderder in 't licht te stellen.

Heft u! verdwijnt nu!
Donkere bogen;
Vriendelijk schouwe
't Liefelijk blaauwe
Welfsel des hoogen
Hemels op ons. -
Hemelsche scharen
Komen gevaren; -
Wingerd bij wingerd
't Dal overslingert; -
Fladdrende scharen
Volgen dier bronne
Tint'lende baren; enz.

Wie daarentegen weten wil, wat vertalen is, die leze, hier vooral, Henri Blaze:

Sombres ogives,
Disparaissez!
Voûtes, laissez
Les splendeurs vives
D'un jour ami
Entrer ici!

In het tweede gesprek van Faust met Mephistopheles worden de woorden van den laatsten: ‘und doch ist nie der Tod ein ganz willkommner Gast’, dus vertaald: ‘maar komt hij - hij komt meestal *ongepast!*’ Inderdaad, de dood heeft tot nog toe geen manieren of bescheidenheid geleerd; geen wonder dus dat zijn komst meestal zeer *ongepast* is. De vertaler bedoelde echter waarschijnlijk: *niet van pas*. Een paar regels verder vinden wij voor de woorden: ‘nach rasch durchras'tem Tanze’, ‘na wild *doorraasden* dans’. Verder:

Wenn aus dem schrecklichen Gewühle
Ein süsz bekannter Ton mich zog;

Wijl uit dat schrikkelijk gewoel
Een *zoet bekende* toon mij *toog*.

Voorts lezen wij van ‘verbeeldings *stadig* woelen’. *Gestadig* heeft een syllabe te veel voor het vers; weg dus met het praefix. Overigens twijfel ik ook of het *woelen* der verbeelding wel *gestadig* kan genoemd worden. Een voorbeeld van het tegenovergestelde, namelijk van een *ongepast* praefix dat aangelijmd wordt om de ontbrekende syllabe in het vers te krijgen, vindt men blz. 60.

> Aan 't lietjen groete en kus! Ik laat mij niet *verstooren!*

Datzelfde woord moet op blz. 47 weêr een andere rol spelen. Aldaar zingt het onzichtbare koor der geesten: ‘Gij hebt haar *verstoord* (zerstört), die schoone wereld!’ *Verstoord* wordt de rust en vrede op de wereld; maar de wereld zelf wordt *vernield;* als 't namelijk zoo ver is. De woorden ‘dann mag die Todtenglocke schallen’, worden vertaald: ‘dan moog voor mij de doodklok *schallen*’. Zeer *ongepast* schalt weêr die doodklok, alsof 't een *trompet* was; tot nog toe hebben in Nederland de klokken geluid. Niemand zal zich nu meer verwonderen over het woord *bond* voor *verbond*, dat meermalen voorkomt; noch over de vertaling van ‘nachbar Wanst’ met ‘buurman *Wanst*’. Misschien heeft de vertaler dit ‘*Wanst*’ voor een eigennaam aangezien, even als den ‘Kranich’ (d.i. Lavater; zie Eckermann, II, 70) in het Intermezzo. De vertaling van ‘*berühren*’ met *beroeren* (in plaats van: aanraken, aanblazen, treffen of iets dergelijks) komt meer dan eenmaal voor; en het is noodelooze afwijking van de letter, als ‘seiner Rede Zauberflusz’ vertaald wordt met: ‘zijner lippen toovergloed’; na al wat voorafgaat, zou niemand den minsten aanstoot hebben genomen aan: ‘zijner rede toovervloed’.

De medogedeelde proeven zullen voldoende zijn om aan te toonen dat deze vertaling van Faust niet als definitief kan beschouwd worden. Moet er een hollandsche vertaling van Faust wezen, dan dient het werk nog eens overgedaan te worden.

D.E.W. WOLFF.

***De taak der moeder aan het ziekbed harer kinderen, naar het Fransch door Dr. C.P. ter Kuile, pract. geneesh. te Enschedé. Arnhem, J. Heuwelink*. 1869.**

Doctor ter Kuile heeft daar wezenlijk een nuttig en zelfs, na de verdienstelijke geschriften van Allebé en v. Cappelle, geenszins overtollig werk verricht, door het boekje van den Hoogleeraar Fonssagrives, in een echt hollandsch gewaad gestoken, aan de Nederlandsche vrouwen aan te bieden.

Mocht ook al die Fransche naam bij onze kunstgenooten door zijne twee vroegere werken (*Santé et Hygiène*, 1864, en *Entretiens familiers sur l'Hygiène*, 1867) gunstig in de ooren klinken en hun een waarborg geven dat ook zijn *Rôle des mères dans les maladies des enfants* hunne aandacht overwaard zou zijn, zoo is toch dit laatste werk in het oorspronkelijke voor ons wat al te lang, te langdradig zou men bijna zeggen, als niet *le verbiage* van den Franschman ook dan nog in staat was ons door zijn zoetvloeiende taal, zijn bloemrijken stijl en zijn eleganten vorm te boeien, als de inhoud ter nauwernood meer bij machte is onze aandacht in spanning te houden. Het oorspronkelijke werkje heeft daarenboven vaak zoo echt fransche toestanden voor oogen, dat de bespreking daarvan bij ons overtollig zou zijn òf althans niet gewaardeerd zou kunnen worden. Zoo toch zou bij ons een hoofdstuk over de *pharmacie domestique* gelukkig niet te pas komen en is daarom wijselijk door den Heer ter Kuile achterwege gelaten. Die miniatuurapotheekjes zouden in de handen van moeder, baker en kindermeiden allicht meer nadeel aan de kinderen kunnen berokkenen dan de apotheker er van zal ondervinden, indien zijne nachtrust een enkele maal gestoord wordt.

De geneeskunst behoeft ten onzent het verwijt niet te vreezen, dat zij zich in haren tempel opsluit en, naijverig op hare privilegiën, zorgvuldig de deuren laat bewaken, opdat geen oningewijde hare geheimen afluistere of zich op eigen gezag van hare hulpmiddelen bediene. Dat verwijt behoeft de Nederlandsche geneeskunst vooral dan niet te vreezen, wanneer zij de blinden niet over de kleuren laat oordeelen en kinderen niet toestaat met messen te spelen. Zij, die de broosheid van het leven, den moorddadigen invloed van vooroordeel en routine, de gevaren der zorgeloosheid, de schrikba-

rende vermetelheid van halfkennis en onbevoegde kunst beter heeft leeren beoordeelen dan iemand anders, moet van uit haren tempel hare waarschuwende stem tegen kwakzalverij en verkeerde praktijken verheffen, maar mag ze in geenen deele in de hand werken of bevorderen.

De Nederduitsche bewerker heeft dit te recht ingezien en daarom besnoeid waar de boom te welig was opgeschoten, en waar hij iets aan het werkje heeft toegevoegd, was het om meer licht op het onderwerp te laten vallen, of omdat hij meende door de Nederlandsche vrouwen beter begrepen te zullen worden.

Zoodoende bevat het hollandsche werk 14 hoofdstukken, die de S. minder eigenaardig met den naam van *onderhoud* bestempeld heeft.

De gezondheid der kinderen, die voorname grondslag van huiselijk geluk, die voorwaarde voor elke goede opvoeding en voor elk vruchtbaar onderricht, die waarborg voor de latere krachtsontwikkeling en het geluk der kinderen, wordt te recht in het eerste onderhoud besproken. ‘Wat er met de luijers is ingebracht, verdwijnt eerst met den zweetdoek,’ zegt een Spaansch spreekwoord, en geeft daarmede den grooten invloed te kennen, dien de 1ste levensjaren zoowel op de moreele als op de physieke ontwikkeling van den mensch uitoefenen. De verzorging van het kind bij gezondheid, zijne verpleging bij ziekte behoort voornamelijk de taak der moeder te zijn. Op hare wijsheid en op de trouw harer zorg komt het hierbij voornamelijk aan. Zij kan verbeteren wat verkeerd is, goed maken wat middelmatig, en uitstekend maken wat goed is. ‘Het volk, dat het sterkst is in het strijdperk van den arbeid, even als op het gebied van het denken, zal altijd tevens het volk zijn, dat het grootste aantal flinke en verstandige moeders weet aan te wijzen.’ Komt dan de verzorging van het kind in de eerste levensjaren, zijne bescherming tegen nadeelige invloeden, voornamelijk op de moeder neder, hare zorgen bij het ziekbed, de wijze van zijne verpleging zijn van zooveel gewicht, dat zij voor de prognose der ziekte zelve onder de belangrijkste momenten gerekend kunnen worden. Meer nog dan gestel, temperament en andere uitwendige invloeden, komen zij voor den afloop der ziekte in aanmerking. Die zorgen moeten echter behoorlijk geleid, de verpleging moet verstandig ingericht worden. Daartoe komt het voornamelijk aan op de keuze van den geneesheer, op den invloed, dien

hij op de moeder kan uitoefenen, op het vertrouwen, dat hij haar weet in te boezemen.

Daaraan heeft de S. dan ook een geheel hoofdstuk (2de onderhoud) gewijd.

Van den anderen kant (3de onderhoud) moet de moeder met allen ernst tegen die duizendhoofdige hydra, de kwakzalverij, gewaarschuwd worden, die zich overal en onder allerlei vormen, nu eens omhangen met den mantel der geleerdheid, dan weder in den vorm van oudewijvenpraatjes, hier uit bemoeizucht, daar uit hartelijke belangstelling, soms ook wel uit brutaal winstbejag, bij het ziekbed laat gelden en geneesmiddelen, die zij niet kent, in een organisme brengt, dat haar nog minder bekend is. Ieder toch wil op zijn tijd eens geneesheer zijn; ieder heeft een *middeltje*, dat in een *dergelijk* (??) geval zoo uitstekend geholpen heeft.

Maar men vergeet èn dat de gevallen zoo zelden *dergelijk* zijn, èn dat het zoo moeielijk is, die duizend voorkomende nuances goed te observeeren, èn dat zoovele van die *middeltjes* òf nutteloos òf gevaarlijk zijn.

In het 4de onderhoud wordt de moeders met kracht van redenen op het hart gedrukt, zich voor de praktijk van alle onbevoegden, apothekers niet uitgezonderd, te onthouden. De artsenij is wel in de flesch van den apotheker, maar als geneesmiddel moet het eerst uit het hoofd van den geneesheer komen. Op zich zelve beschouwd is eene artsenij noch goed, noch kwaad. Zij is goed, wanneer zij te rechter plaatse en in de juiste hoeveelheid wordt aangewend. Maar kwaad is zij, kwaad doet zij, als zij verkeerdelijk of te onpas wordt gebruikt. De kennis van de werking der geneesmiddelen kan dus ook alleen bij den geneesheer ondersteld worden, even als de kennis der ziektetoestanden, waartegen zij te pas komen.

Wel is waar zijn die ziektetoestanden der kinderen in de schatting van onverstandige moeders en van de leeken in het algemeen tot weinige terug te brengen. Het is de *slijm*, het zijn de *winden*, de *wormen*, de *sappen*, waarin het kwaad alleen gezocht wordt.

Het 5de onderhoud toont het bekrompene, het belachelijke, het verkeerde van zulk eene eenzijdige diagnostiek aan en eindigt met den wijzen raad aan de moeders: in de eerste plaats hare kinderen te zogen en in de tweede plaats alles te vergeten, wat zij van geneeskunst meenen te weten. Zij moeten hare begrippen over slijm,

winden, wormen, sappen afzweren en zullen dan nog genoeg overhouden om den geneesheer bij zijne werkzaamheden niet te belemmeren ten nadeele van de gezondheid harer kinderen.

Trekt de S. zoodoende van den eenen kant met warmte te velde tegen de onvolledige nosologie van waanwijze leeken, aan den anderen kant geeft hij in het 6de onderhoud, met veel oordeel, eenige hulpmiddelen aan de hand om ziekte bij het kind van eenvoudige *onpasselijkheid* te onderscheiden. Wel is hij zeer kort in deze differentieele diagnostiek; maar toch zijn de grenslijnen van beide toestanden door hem zoo scherp mogelijk getrokken.

Daarentegen worden in het 7de onderhoud het tandenkrijgen en de groei, alsmede hun invloed op de gezondheid en het welbevinden van het kind, uitvoeriger behandeld en hare verschijnselen uiteengezet en toegelicht.

Het een en ander onderstelt reeds eene zekere waarnemingsgave bij de moeder, die hij echter in het 8ste onderhoud breedvoeriger bespreekt en waarvoor hij aldaar onderscheidene gepaste regelen aan de hand geeft.

Waarop het echter bij de behandeling van zieke kinderen, gelijk van zieken in het algemeen, bijzonder aankomt, is de ziekenkamer. Geen wonder dan ook, dat de S. daaraan een afzonderlijk onderhoud (het 9de) wijdt, waarin hij tot in de bijzonderheden aanwijst, waarop de moeders te letten hebben wat orde, zindelijkheid en stilte, zuiverheid van lucht, graad van warmte en licht, enz. aangaat. Daarbij worden ook de vereischten van een goed ziekbed niet vergeten, maar even als de toediening van verschillende baden en wasschingen in het 10de onderhoud nauwkeurig besproken, terwijl in het 11de omtrent helpers en bezoekers de, alhoewel korte, maar toch noodzakelijkste wenken gegeven worden.

Hoe zeer de S. er ook van verwijderd zij om de moeders gewaagde strooptochten op het gebied der geneeskunst te laten ondernemen, zoo zeer gaat het hem van den anderen kant ter harte ze tot degelijke verpleegsters te vormen. Daartoe geeft hij haar dan ook in het 12de onderhoud een aantal behartigenswaardige lessen, zoo omtrent den omgang met zieke kinderen, als omtrent het toedienen van geneesmidden en baden, enz.

Hierbij is het vooral, dat de S. zich als een ervaren kinderarts laat kennen. Zoo toch is de raad om de kinderen reeds in gezonde

dagen te leeren in de keel te laten zien, van groot gewicht, vooral in den tegenwoordigen tijd, nu die fatale keelziekte zich ook ten onzent zoo vaak vertoont en een tal van offers ten grave sleept, die men niet tijdig genoeg behoorlijk in de keel heeft kunnen zien en cauteriseeren. Zoo is voorts de wijze, waarop hij de kinderen langzamerhand vertrouwd maakt met den stethoskoop, door ze er eerst zelve meê te laten spelen, hoe schijnbaar eenvoudig, toch uitstekend practisch. Dit zelfde kunnen wij ook zeggen van zijne voorschriften omtrent het innemen van geneesmiddelen, omtrent het toedienen van baden, omtrent het gebruik en vooral het misbruik van blaartrekkende middelen en vooral omtrent de applicatie van bloedzuigers.

Ook het 13de onderhoud, hetwelk over de dranken en het voedsel van het zieke kind handelt, verdient wel niet alleen door moeders, maar ook door geneesheeren en allen, die bij de verpleging van zieke kinderen betrokken zijn, behartigd te worden. Omtrent het voedsel concentreert de S. zijne zienswijze in enkele stellingen, die om hare practische strekking zeker gaarne door alle geneeskundigen onderteekend zullen worden. Zoo b.v. stelling 5: neem het verlangen naar en den afkeer van de eene of andere spijs bij de kleinen in aanmerking en dring hun geene spijzen op, die hun tegenstaan; en stelling 6: neem de beste spijzen en bereidt ze met de meeste zorg.

Ook het herstellingstijdperk wordt door den S. niet vergeten. Het 14de onderhoud bevat de raadgevingen, die daarin niet veronachtzaamd mogen worden, zoo ten opzichte van het in bed, in huis en het geïsoleerd houden der kleinen, als ten opzichte van de diëet, het verblijf buiten en het schoolgaan; waarna de S. zijn werk met een aantal stellingen, toepasselijk op de gezondheid der kinderen, besluit, die vaak treffend zijn en allen, die in dat onderwerp belang stellen, ruime stof tot nadenken kunnen aanbieden.

Dat de taak der moeders bij de verpleging hunner zieke kinderen vrij juist omschreven en volledig toegelicht is, zal iedereen, die het bovenstaande gelezen heeft, moeten erkennen. De taal is daarbij zuiver, de stijl vloeiend, de vorm boeiend en het geheele boekje ziet er aangenaam en netjes uit. De Gids durft het derhalve de Nederlandsche vrouwen met volkomen gerustheid aanbevelen.

***Geschiedenis van de Bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur, door Eugen Gugel, Hoogleeraar aan de Polytechnische school te Delft, met* 500 *in den tekst gedrukte figuren. Arnhem, Is. An. Nijhoff en Zoon*. 1869.**

Wanneer men het aanzienlijk getal geschriften nagaat, dat over de verschillende vakken van wetenschap en kunst reeds in het licht gegeven is, en daarbij bedenkt dat er toch nog bij voortduring ijverige beoefenaren gevonden worden, die met onafgebroken lust die studiën voortzetten om weder op hunne beurt de verkregen kennis aan de pers toe te vertrouwen, dan mag men daaruit wel opmaken, dat de bronnen, waaruit reeds onze voorouders hunne kennis putten, nog niet zijn uitgeput; dan blijkt het, dat eene veelzijdige beschouwing en eene voortdurende beoefening van die vakken steeds aanleiding geeft tot nieuwe beschouwingen en nieuwe ontdekkingen; dat alleen een onophoudelijk voortgezet onderzoek bevrediging geeft aan den denkenden mensch, die bij voortduring naar meer licht ter zijner veredeling en beschaving uitziet.

Bovenal is het gezegde toepasselijk waar het betreft de beoefening en bestudering der schoone kunsten. Altijd heeft de kunst, in hare hooge beteekenis opgevat, de magt bezeten om al wat edel en goed is in het helderste licht te plaatsen, de welvaart en de beschaving der volken te bevorderen, en daarom is de geschiedenis der kunst ook geschiedenis van de ontwikkeling der menschheid te gelijk.

Niet het minste geldt dit van de bouwkunst, wier schoone gedenkteekenen, die den knagenden tand des tijds trotseerden, met de getuigenissen der oude geschiedschrijvers, den tegenwoordigen beoefenaar harer geschiedenis een ruim veld ter nasporing aanbieden.

Menige geschiedenis der bouwkunst werd dan ook reeds geschreven, en het nut dier werken mag veilig hoog worden geroemd. Zij deden de onzekerheid over vele zaken ophouden; zij gaven licht, waar men het tot dusver nog niet had opgemerkt; zij wakkerden den lust aan tot de bestudering der gedenkteekenen zelf; zij bragten het onderwijs in de geschiedenis der bouwkunst aan de orde.

Zag men in het buitenland dit onderwijs op Akademiën, Poly-

technische en andere inrigtingen van dien aard getrouw voorgeschreven en met vrucht gegeven, ook bij ons te lande deed zich het wenschelijke daarvan meer en meer gevoelen en zag men ook hier en daar mannen van talent uit eigen beweging en belangstelling in het verspreiden dier kennis zich vrijwillig met die taak belasten. Vooral de Heeren Rose, Metzelaar en anderen bragten daartoe het hunne bij, tot eindelijk, bij eene verbeterde regeling van het onderwijs aan de Polytechnische school te Delft, ook de geschiedenis der bouwkunde onder de aldaar te onderwijzen vakken werd opgenomen. Aan een talentvol leeraar, den Heer Eugen Gugel, werden die lessen opgedragen. Hoe hij zich van zijne taak kweet, kunnen zij getuigen, die het voorregt hadden die lessen te volgen, en zijn gehouden kursus, in ettelijke bladen voor hen ter neêrgeschreven en door een tal van fiks geteekende afbeeldingen opgehelderd, leverde het bewijs, dat hij volkomen voor die gewigtige taak berekend was.

Die eerste bladen, die niet in den handel gebragt zijn, gaven evenwel aanleiding, dat men van meer dan eene zijde het verzoek tot hem rigtte om zijn gegeven cursus over de geschiedenis der bouwkunst voor een ruimer kring van belangstellenden toegankelijk te maken. Aan zulk een verzoek mogt hij geen weêrstand bieden, hoewel hij de groote moeijelijkheden, aan zulk een werk verbonden, zich niet ontveinsde. In meer dan een opzigt, zegt hij in zijne voorrede, zijn voor mij de bezwaren, aan die taak verbonden, groot, daar toch de taal en de vorm, waarin het zoo belangrijk onderwerp behandeld moet worden, voor mij, die geheel vreemdeling ben op Nederlandsch letterkundig gebied, eigenaardige moeijelijkheden medebrengen; immers, waar het de schoone kunst geldt, behooren beide zooveel mogelijk onberispelijk te zijn, en ik heb de overtuiging, dat aan dien eisch door mij niet behoorlijk zal kunnen worden voldaan. - Wanneer men met die overtuiging zijn werk begint en daarbij overweegt, dat men een werk schrijft voor een publiek, gedeeltelijk wel, gedeeltelijk ook niet met genoegzame voorbereidende studien toegerust; dat het gebied, waarop men zich gaat bewegen, schier onbegrensd is; dat er zich bij elken stap nieuwe gezigtspunten, nieuwe bronnen tot leering voordoen, dan waarlijk is er reden te over om met eenige beschroomdheid eene dergelijke taak te aanvaarden; dan is het niet gemakkelijk de juiste

grenzen te bepalen, waarbinnen men zich bewegen kan, zonder zich aan het verwijt van willekeur bloot te stellen.

De Heer Gugel heeft dit alles overwogen; hij heeft de vele en moeijelijke hinderpalen trachten te overkomen en zijne overtuiging, dat er door de uitgave dezer bladen niet slechts voor de bouwkunst alléén, maar ook voor de met haar zoo naauw verbonden kunstnijverheid, een nuttig werk kon worden verrigt, gevoegd bij zijne zucht om dit te verwezenlijken; dit alles werd de bron, waaruit hij den moed putte, de kracht, die zijne pen bij dezen arbeid bestuurde. Hij uit verder den wensch, dat de door hem in het werk gestelde pogingen om het voorgestelde doel te bereiken, mogen gewaardeerd worden, al mogt het ook blijken, dat zijne krachten niet geheel toereikend zijn geweest.

Zijn werk verdeelt hij in vier hoofdafdeelingen, die weder elk in het bijzonder in onderafdeelingen of hoofdstukken gesplitst zijn. Het 1^{e} hoofdstuk der eerste afdeeling bevat als inleiding de grondbeginselen van de Esthetica (schoonheidsleer) der bouwkunst, en door die stof over verschillende stellingen, in even zoovele paragraphen vervat, te verdeelen, geeft de schrijver aan zijne lezers de gelegenheid, hem geregeld te volgen en bij elk nieuw rustpunt het afgelegd gedeelte van den weg te overzien. Eerst ontvouwt S. het doel en de strekking der schoone kunst, geeft de verklaring van hetgeen onder schoonheid en kunst te verstaan is en geeft de indeeling der schoone kunsten op. Daarna spreekt hij over de beeldende kunst, de nabootsing van de natuur in de beeldende kunst, geeft eene verklaring van de beeldhouw-, schilder- en bouwkunst, van het kunstkarakter, en komt zoo tot de ontwikkelingsperioden der kunst, n.l. haar opkomst, bloei en verval. Na deze beschouwingen spreekt hij over den stijl, de nationale kunststijlen, de periodieke kunststijlen en de moderne kunst, waarop een alge meen overzigt van de werken der bouwkunst in de verschillende tijdperken der kunst volgt, alsmede eene verklaring van de materiele en ideale bestemming der bouwkundige werken, van de monumentaliteit en de mobiliteit in de bouwkunst. Na dit alles spreekt hij over de kennis der beginselen, naar welke de vormen in de bouwkunst bepaald moeten worden, als: de kern en kunstvorm, de rigting en proportie, de eurythmie en harmonie, de symmetrie en evenmatigheid, het ornament en eindelijk over de kleuren.

Met smaak, helderheid en beknoptheid bespreekt hij dit alles in een twintigtal paragraphen, waarin de volgorde steeds zoo geleidelijk is, dat zij de lezing even gemakkelijk als aangenaam maakt, terwijl bij de behandeling van het ornament eenige goed gekozen voorbeelden ter verduidelijking den tekst versieren.

In het tweede hoofdstuk gaat S. tot het geschiedkundig gedeelte over, en begint hij teregt met de Oud-Oostersche kunst, waarvan men in den laatsten tijd, door het van vele zijden ingestelde onderzoek en de schoone en belangrijke ontdekkingen, eene zoo uitgebreide kennis heeft kunnen verkrijgen, en die, als eene voorbereidende periode, welke aan de kunst der Italianen en Romeinen voorafging, zulk eene groote beteekenis heeft.

Aanvangende met Chaldea, het Z.W. gedeelte van Babylonië, geeft hij eerst een overzigt van het land en het volk en komt dan tot de monumenten, die hij niet alleen beschrijft, maar waarvan hij ook al de thans bekende bijzonderheden mededeelt, zoowel met betrekking tot de door dat volk aangenomen wijze van bouwen, als de middelen, die zij tot versiering bezigden; een en ander opgehelderd door de afbeeldingen van die monumenten of van de overblijfselen, voor zooverre die tot onzen tijd bewaard zijn.

Op de Chaldeërs volgen de Assyriërs, en wederom na een geschiedkundig overzigt van het volk zelf, hunne monumenten, waarvan S. het karakter schetst, de bouwstoffen en de techniek tot in allerlei bijzonderheden bespreekt, terwijl hij tegelijk de aandacht vestigt op hunne kunstnijverheid, en daarbij op hunne vaardigheid in het bewerken der kleiaarde, het vervaardigen van steenen, alsmede het bakken en verglazen van tegels, waarop zij hunne versieringen met kleuren wisten aan te brengen; het bewerken van ijzer, brons, enz., enz.; alles door vele in den tekst gevoegde afbeeldingen duidelijk gemaakt. Daarna volgen eenige beschouwingen over de bouwkunst bij de overige Aziatische volken, als de Perzen, de Pheniciërs en de Indiërs, de beschrijving van enkele Perzische monumenten en de aanwijzing van den invloed, dien de Assyrische kunst op de Perzische gehad heeft. Van de Pheniciërs, als van een hoogst bekwaam en vernuftig volk sprekende, wijst S. op hunne vaardigheid in het bewerken der metalen, in de glasbereiding, de weverij, enz., en komt zoo tot de Indiërs met hunne Pagoden, welke het Buddhismus in het leven riep, alsmede de door de Brahminen

vervaardigde rotstempels. Al deze monumenten worden in het kort omschreven, met opgave van hunne zamenstelling, van hun vorm, hunne versieringen, enz. - Een enkele afbeelding van eene Pagode en een der vele rotstempels ware hier, even als bij de beschrijving der monumenten van de andere volken, zeker aan den lezer en beoefenaar zeer welkom geweest.

Na dit alles komt S. tot de beschouwing van een volk, welks aloude beschaving zich voor vijf à zes duizend jaren reeds door eene veelzijdig ontwikkelde en hoog opgevoerde kunstbeoefening kenmerkte, welke in het bijzonder uit zijne menigvuldige tot ons overgekomen monumenten kan worden nagegaan. Dat volk, de Egyptenaren, dat ten allen tijde in bijzondere mate de aandacht der volgende geslachten tot zich trok, doet het nog heden ten dage, wijl het zich door eene hoogst eigenaardige rigting van den geest, eene verbazende ontwikkeling op mechanisch gebied ‘en eene zeer bijzondere aesthetische begaafdheid,’ zoo als de Heer G. zich uitdrukt, onderscheiden heeft van alles wat door andere volken is voortgebragt.

Een kort historisch overzigt gaat weder hier de beschrijving der monumenten vooraf. S. vangt aan met de pyramiden, de praalgraven der koningen van Memphis, de zoo enorme steengevaarten, door menschelijke kracht en vernuft in het leven geroepen, en die men als waardige grenspalen ter afscheiding tusschen het rijk der levenden en de golvende zandzee der woestijn beschouwen kan. Hij geeft het getal der overgebleven pyramiden en hare ligging aan, beschrijft de voornaamste, als die van Memphis, van Daschur, van Abusir, van Gizeh, van Chefern, van Sakkarah, enz.; vermeldt daarvan alle bijzonderheden, heldert alles door duidelijke afbeeldingen op en voegt er ten slotte, opdat men zich een goed denkbeeld van den omvang dezer werken kunne verschaffen, eene tabel aan toe, waarin zij met andere bouwwerken der christelijke kunst, in Europa voorhanden, vergeleken worden.

Van de pyramiden, de koninklijke praalgraven, gaat hij over tot de algemeene begraafplaatsen van het volk, de rotsgraven. Ook hieromtrent treedt hij in eene uitvoerige beschrijving en maakt zijne beschouwingen duidelijk door de afbeeldingen van enkele dier monumenten, nl. die van Gizeh en Beni-Hassan.

Vervolgens komt hij tot het nieuwe rijk van Thebe, geeft er een

algemeen overzigt van, behandelt de nog zoo talrijke en aanzienlijke overblijfselen van dit nieuwe tijdvak en doet zien, dat het even als het vorige, monumenten van een grootsch en ontzagwekkend karakter heeft voortgebragt, hoewel zij zich daardoor van de vroeger besprokene onderscheiden, dat zij meer op het gebied van het uiten inwendig leven des volks betrekking hebben. Het geldt hier tempels, paleizen en andere openbare gebouwen, wier reusachtig voorkomen en wier kolossale bouw ze niet minder dan die der pyramiden voor een eeuwigen duur bestemden, wier beeldhouwwerken en trotsche opschriften nog heden ten dage het bewijs leveren van de toenmalige pracht en van de magt van het rijk en zijn beheerschers. Ook hier vinden wij naauwkeurige beschrijvingen en getrouwe afbeeldingen, terwijl daarna in de paragraaf, getiteld: ‘Bijwerken,’ melding gemaakt wordt van de obelisken en de fantastische sphinxen, de meest eigenaardige kunstgewrochten der Egyptische plastiek. Verder bespreekt S. de buiten- en binnen-ordonnantiën der gebouwen, geeft er het eigenaardige karakter van aan en doet het indrukwekkende en schoone der zuilengangen en der binnenversieringen uitkomen; vervolgens wijdt hij eenige bladzijden aan den vorm en de versieringen der zuilen, het veelzijdig gebruik dat de Egyptenaren bij hunnen tempelbouw daarvan maakten, bespreekt daarna de grootere heiligdommen en kapellen, geeft ons de platte gronden te zien van het tempel-paleis te Karnak, van de kapel van Thebe, van den westelijken tempel van Philae, van dezen laatste bovendien nog eene opstand-teekening, en gaat daarna over tot de beschrijving van de rotstempels en rotsgraven, welke hij opheldert door eene afbeelding van den voorgevel van den grooten tempel van Ipsambul. Zoo komt hij eindelijk tot de Egyptische woonhuizen, geeft daarvan eenige voorbeelden te zien, verklaart de inwendige verdeeling dier huizen en verdere bijzonderheden omtrent den bouwtrant, deelt mede hoe de Egyptenaren bij het aanbrengen dier vorsieringen te werk gingen, welk eene pracht en weelde er bij het huisraad ten toon gespreid werd, en hoe zij door dat alles hebben bewezen een fijn gevoel, goeden smaak en warme liefde voor de kunst te bezitten. Ten slotte doet S. nog uitkomen, hoe dit volk alle volken der vóór-klassieke oudheid vooruit was, hoe bij hen de kunst, na eenmaal zoowel op technisch als op aesthetisch gebied eenen hoogen trap van volmaaktheid bereikt te hebben, op

eene verbazende wijze weêrstand bleef bieden aan alle vreemde invloeden en aan den alles veranderenden tijd; hoe, uit een technisch oogpunt beschouwd, de soliditeit, de minutieuse zorgvuldigheid en de naauwgezetheid in de bewerking der onderdeelen, het hoofdkarakter der Egyptische kunstwerken uitmaakt; hoe door de reusachtige grootte der monumenten, de ongeloofelijke afmetingen der enkele deelen en de hardheid der gebezigde steensoorten, alles werd aangewend om de onvergankelijkheid en onvernielbaarheid dezer werken te bevorderen; hoe eindelijk door de eenheid der verschillende proportiën, de strenge eenvoudigheid der lijnen, het gedrongene en onafgebrokene in de constructie en het vermijden van alle losse vormen, deze gewrochten geheel en al het kenmerk dragen van de gedachte, die ze deed ontstaan, en den indruk geven van gebouwd te zijn met groote bedachtzaamheid en tevens naar eenen strengen kunstregel, gelijk elke zuivere uiting der kunst aan zulk een regel onderworpen is.

Na deze beschouwingen werpt de schrijver nog een blik achterwaarts op de oud-Oostersche kunst in haar geheel. Hij wijst daarbij op den band, welke in zoo menig opzigt tusschen de kunstwerken der verschillende Oostersche volken valt op te merken; hij toont aan, hoe wel is waar eenige gemeenschappelijke trekken het natuurlijk gevolg zijn van de gelijkheid der luchtgesteldheid in die landen; maar hoe toch de verwantschap veel te eng is, dan dat alleen het klimaat daarvan de oorzaak zou kunnen wezen; hoe men dan ook veilig mag aannemen, dat er in het leven dier volken, zelfs in de hoogste oudheid, reeds eene zekere gemeenschap tusschen hen bestaan heeft. Het doel dat met de bouwkundige werken beöogd werd, hun geschiedkundig karakter, ja zelfs de middelen waarmeê en de wijze waarop dat karakter werd uitgedrukt, zijn geheel dezelfde, en het is opmerkelijk, hoe zeer de verschillende typen der bouwstijlen overeenkomen. Alleen, zegt S., maken de Indische monumenten, omdat zij van eene betrekkelijk jongere dagteekening zijn, hierop in zeker opzigt eene uitzondering. Hier voerde in de constructie de ruwe kracht den boventoon; hier zocht men het grootste effect te verkrijgen door het verbazende en indrukwekkende der ruimte-afmetingen; hier was het trachten naar technische volmaking alleen gerigt op de bekwaamheid in het vervoeren en opstapelen van onzinnige groote steenmassa's. Dit was met de zucht

naar rijkdom van kleuren hinderlijk voor een streven naar meerdere doelmatigheid en vindingrijkheid in constructie en vorm.

Deze zoo grondig beredeneerde beschouwingen van het tweede hoofdstuk der eerste afdeeling, besluit S. met er op te wijzen, hoe de oud-Ooostersche kunst, en allereerst de Egyptische, de grondslag is geweest van de Grieksche, op welker verdere ontwikkeling, waar het de bouwkunst betreft, het karakter van dien grondslag van overwegenden invloed geweest is, en hoe, met den overgang der beschaving naar Europa, zich dáár voor de kunst een nieuw tijdperk van vroeger ongekenden roem geopenbaard heeft, waarin de Grieken eene hoogte bereikt hebben, zooals na hen geen ander volk het ooit heeft vermogt.

In de tweede afdeeling zal Prof. Gugel de klassieke bouwkunst, nl. de Grieksche en Romeinsche behandelen. In de derde de bouwkunst van het Christendom, als: de ond-Christelijke basiliekenbouw, de Byzantijnsche bouwkunst en als aanhangsel de Mohammedaansche bouwkunst, den romaanschen en den gothischen stijl. In de vierde eindelijk de renaissance en tot slot de bouwkunst van onzen tijd.

Te oordeelen naar den goeden indruk, dien de eerste aflevering van het werk op ons maakte, mogen wij met het volste vertrouwen de overige te gemoet zien; wij twijfelen er niet aan, of de schrijver, die met zooveel smaak en kennis dit eerste gedeelte nederschreef, zal onze hooggestelde verwachting voor het vervolg niet beschamen. Voegen wij daarbij, dat hij door de reeds geleverde afbeeldingen het bewijs gegeven heeft een goed teekenaar te zijn, dan mogen wij ook verwachten, dat de overige der vijfhonderd figuren, die tot opheldering van den tekst zijn toegezegd, het werk niet alleen zullen opluisteren, maar zijn waarde bijzonder zullen verhoogen, zoodat het een zeer belangwekkend en nuttig boek zal wezen, zoowel voor hen, die de beoefening der bouwkunst als hun levensdoel beschouwen, als voor het kunstminnend publiek, dat eene steeds toenemende beschaving op prijs weet te stellen.

Wat den vorm van het Handboek betreft, deze is in allen deele bijzonder goed. De afbeeldingen zien er keurig uit en stellen ons gerust voor het vervolg; de letter is flink en duidelijk; het papier stevig. In één woord, ook door de nette uitvoering, waarvoor den uitgevers alle eer toekomt, beveelt het boek zich bijzonder gunstig aan.

Wij uiten den wensch, dat het werk van den Heer Gugel, dat een zoo goeden indruk op ons maakte en een van de eerste is, die over de bouwkunst in onze taal geschreven zijn, door vele belang-stellenden moge gelezen worden, dat de schrijver in de ingenomenheid van het publiek eene aanmoediging moge vinden, om op den ingeslagen weg voort te gaan, en dat zijne pen steeds bestuurd blijve door den talentvollen geest, dien hij in dezen gewigtigen arbeid heeft getoond te bezitten.

Julij 1869.

E.

Bouwkundig Album. Verzameling van kleine ontwerpen voor Architecten, Timmerlieden, Aannemers, Opzichters, aankomende Bouwkundigen, enz. Groningen, M. Smit en P. Noordhoff.

Te oordeelen naar het bij deze uitgave gevoegd prospectus, zal dit Album een verzameling wezen van eenvoudige, doch smaakvolle bouwkundige ontwerpen, waaruit zoowel de aankomende bouwkundige bij zijne studiën, als de timmerman bij zijne praktische werkzaamheden, een ruime kens zal vinden.

Opdat het werkje aan dit doel kunne beantwoorden, achten de uitgevers het noodig, dat dan ook meerendeels slechts dergelijke kleine ontwerpen òf van geheele gebouwen òf van enkele deelen geleverd worden, die dagelijks kunnen te pas komen, en wanneer zij van vreemden oorsprong zijn, hier te lande toch gemakkelijk kunnen worden toegepast. Zij voegen er bij: ‘Mocht dit laatste bij enkele ontwerpen al eens iets te wenschen overlaten, dan zullen zij toch als motieven goede diensten doen.’

Het album zal in tien afleveringen verschijnen, waarvan er om de twee maanden eene het licht zal zien, terwijl elke aflevering vijf platen met ongeveer één vel tekst zal bevatten. Behalve de toelichting der platen zal men er tevens eenige beschouwingen vinden over winkelpuiën, stalgebouwen, ventilatie- en verwarmingstoe-stellen, middelen tot wering der vochtigheid uit woonhuizen, ijzerconstructiën, enz., terwijl een bekwame redactie belooft bij hare mededeelingen en beschrijvingen de nieuwste werken te zullen raadplegen.

Wanneer de uitgevers met zulke goede voornemens een dergelijke taak aanvaarden; wanneer zij de verzekering geven, dat alleen op *smaakvolle* ontwerpen zal gelet worden; wanneer de daarbij behoorende toelichtingen, alsmede de beschouwingen over de verschillende bovengenoemde onderwerpen, aan eene *bekwame* redactie zijn toevertrouwd, dan mag en moet het publiek verwachten, dat de te leveren ontwerpen, hetzij van Nederlandschen of van vreemden oorsprong, geheel beantwoorden aan de regelen der kunst, maar dan zijn ook aan die taak der uitgevers eigenaardige bezwaren verbonden.

Twee afleveringen zien thans reeds het licht en bevatten: een ontwerp van eene Heerenbehuizing, een ontwerp van eene Villa voor eene kleine familie, een Stalgebouw met knechtswoning, twee verschillende Winkelpuiën met daartoe behoorende détails, een Huisdeur en een drietal Moderne Kamerdeuren, eveneens met daarbij behoorende détails. Aan verscheidenheid ontbreekt het dus niet; ook de keus der onderwerpen is inderdaad gelukkig, doch op het bevorderlijke voor den goeden smaak der jeugdige bouwkundigen en der werklieden valt o.i. wel iets af te dingen. Wij hebben er niet tegen, dat men hen bekend make met hetgeen in den vreemde wordt voortgebragt; maar dan moet men ook voorzigtig en streng zijn in zijne keuze; dan moet men zich niet zoo in het bijzonder bepalen bij onze Duitsche naburen; zulk een handelwijze toch werkt eenzijdigheid in de hand. Wie den goeden smaak wil bevorderen, wijze allereerst op de regelen der kunst, maar vergete ook niet de kunstvoortbrengselen van onderscheidene natiën te vergelijken.

De beschrijving der platen is kort, maar voldoende; de beschouwingen over verschillende andere onderwerpen zijn uitvoerig.

Zoo vinden wij in de eerste aflevering een beschouwing over de Winkelpuiën, overgenomen uit een artikel van den Duitschen bouwkundige Stock, hetwelk in den jaargang 1864 van Roman's Zeitschrift voorkomt. Aan vele goede en nuttige wenken, zoowel voor den jeugdige bouwkunstenaar als den werkman, ontbreekt het in die beschouwing niet, terwijl een en ander verduidelijkt wordt door de op plaat 4 aangegeven voorbeelden van winkelpuiën en de tot de zamenstelling daarvan behoorende onderdeelen.

De beschouwing, in de tweede aflevering voorkomende, handelt

over Stalgebouwen. Ook deze gaf ons een zeer goeden indruk, en hoewel nog niet geheel voltooid, levert zij toch zeker het bewijs, dat de schrijver zich van eenzijdigheid onthouden heeft, daar hij omtrent deze gebouwen en hunne inrigting de begrippen en de zienswijze van verschillende natiën mededeelt en daarbij tot in de kleinste bijzonderheden afdaalt.

Wanneer nu de volgende beschouwingen over de in het prospectus opgegeven onderwerpen met dezelfde kennis van zaken en dezelfde zorg behandeld worden; wanneer de redactie bij het kiezen der bouwkundige ontwerpen met de meeste naauwgezetheid te werk gaat, dan zal dit Album inderdaad zijn nuttige bestemming niet missen.

Met het oog op het formaat, vinden wij de platen keurig uitgevoerd en doen zij den Heeren van Emrik en Binger alle eer aan; het papier is goed, de letter flink en duidelijk; in één woord, het geheel beveelt zich door de nette uitvoering zeer aan. Wij verwachten dan ook uit eene nadere kennismaking met de volgende afleveringen te zullen zien, dat het den uitgevers ernst was iets degelijks in het licht te geven, en dat zij het in hun prospectus beloofde getrouw blijven nakomen. Welligt komen ook wij dan later nog eens op dit werk terug.

Aug. 1869.

E.

***Dr. Fr. Rudorff, Schets der Scheikunde ten dienste van het middelbaar onderwijs. Met in den tekst gedrukte houtsneden. Uit het Hoogduitsch. Eerste Deel. Anorganische Scheikunde. Amsterdam, J.H. & G. van Heteren*. 1869.**

Het bovengenoemd boekje is een van de velen die in de laatste jaren voor het middelbaar onderwijs in scheikunde zijn aanbevolen. Als zoodanig kan het ook mijns inziens in handen van een goed docent allezins met vrucht gebruikt worden. De voornaamste scheikundige feiten, de beginselen, waarop enkele belangrijke fabrikaties berusten, enz., zijn er duidelijk in voorgesteld; de wijze van behandeling is, zooals men die van een goed schoolboek eischen mag, over 't algemeen duidelijk, zaakrijk en beknopt. Enkele zaken zijn

echter, naar het mij voorkomt, minder goed behandeld; ten dezen meen ik op het volgende opmerkzaam te moeten maken:

Het theorctische is wel het zwakste punt van het boekje. Belangrijke onderwerpen, b.v. de leer van valenties, van zure, neutrale en basische zouten, van samengestelde radicalen, moeten zich met een zoo korte bespreking vergenoegen, dat het haast niet meer is dan een vermelding. Op deze en andere punten mag de leeraar wel zeer met mondelinge uitbreiding medehelpen. Verder behoudt de schr., ofschoon hij de nieuwere beschouwingswijze volgt, nog geheel de oude verdeeling in metalloïden en metalen, en behandelt zoodoende o.a. arsenicum en antimonium tusschen tin en wolfraam. In een boekje als dit, bestemd voor leerlingen, die niet op den allerlaagsten trap van scheikundig onderricht behoeven te blijven staan, en waar dan ook van de valenties sprake is, zou de schrijver gevoegelijk ook in de verdeeling van zijn stof de nieuwere zienswijze gevolgd kunnen hebben, en, wilde hij ook al de twee groepen van metalloïden en metalen behouden, deze althans volgens hunne valentie hebben kunnen onder-verdeelen.

Doch van meer gewicht dan deze inconsequente classificatie is de onjuiste voorstelling op blz. 13: ‘In plaats van de uitdrukking atoom of atoomgewicht van een verbinding gebruikt men dikwerf het woord molecule en moleculairgewicht van een verbinding.’ Zooals dit hier staat, zou het bij den leerling aanleiding kunnen geven tot het denkbeeld, alsof de woorden atoom en molecule synoniemen waren, die men promiscue gebruiken mocht.

Mag men wel hout en suiker opgeven als voorbeelden van isomerie? (blz. 45).

Waarom handelt de schr. een zoo belangrijke stof als kiezelzuur op 1½ bladzijde af, terwijl hij b.v. aan kobalt en nikkel, die toch in belangrijkheid voor 't kiezelzuur ver moeten onderdoen, ieder 2 bladzijden wijdt?

Het weinig fraaie woord ‘proces’ in plaats van ‘scheikundige werking’ komt veelvuldig voor. Ik weet niet of de taalgeleerden het gebruik van dat woord in die beteekenis wel zullen toelaten.

Waarom wordt nog hier en daar maat en gewicht opgegeven in voeten en ponden? Zal die oude maat buiten gebruik komen, dan dienen in de cerste plaats de schoolboeken ze niet meer te gebruiken.

Behoudens deze enkele aanmerkingen, die ik bij het doorlezen maakte, acht ik met Dr. A. Pelt, van wien een voorrede voorafgaat, het boekje voor schoolonderwijs zeer bruikbaar. In een tweede deel belooft de schr de organische scheikunde te zullen behandelen.

Vertaling, druk en papier zijn goed.

D.H.

I. *Ernst en Scherts*. 24 *Zangstukjes voor de Nederlandsche jeugd. Woorden van G.J. Vos Az., hoofdonderwijzer te Amsterdam. Amsterdam, C.L. Brinkman*. 1867.
II. *Een boekje met liedjes voor* 2 *stemmen, verzameld door J. Worp. Woorden van H. Bouman. Groningen, J.B. Wolters*. 1868.
III. *Driestemmige liederen voor de Schooljeugd. Naar de verzameling van Joannes Wepf, uit het Hoogduitsch overgebracht door Frans Willems*. 1^{e} *deeltje. Antwerpen, J.W. Marchand en Cie. Groningen, J.B. Wolters*. 1868.

Het lijdt geen twijfel of zij, die bruikbare schoolliederen leveren, doen daarmede een goed werk. Hiervan toch hangt het voor een groot deel af, of de bepaling in onze schoolwet, waarbij de zang onder de vakken van het lager onderwijs is opgenomen, de gewenschte vruchten zal afwerpen. Laat ons even de drie bundeltjes er op aanzien in hoever zij aan de billijke verwachting van niet al te veel eischende beoordeelaars kunnen voldoen.

De auteur van I deelt ons in het voorbericht de geschiedenis van zijn boekje mede in deze woorden:

‘De muziek, in dit boekje voorkomende, is genomen uit een paar Amerikaansche bundels. Een bevoegde hand heeft ze zoodanig gewijzigd, dat elk stukje twee- en driestemmig kan gezongen worden. Hierin is ongetwijfeld voor menige school een voordeel gelegen. Toen de uitgever mij opdroeg de woorden te vervaardigen, heb ik gemeend mij daaraan niet te moeten onttrekken. Of ik wel deed, mogen anderen beoordeelen. Men houde daarbij in

't oog, dat de muziek gegeven was en wete bovendien, dat ik mijne versjes niet bepaald voor jonge kinderen heb bestemd. Hartelijk wensch ik, dat ze in den smaak van flinke knapen en meisjes mogen vallen.'

Ik neem de vrijheid al dadelijk op één punt met den heer Vos te verschillen. Ik moet hem namelijk ten stelligste tegenspreken, als hij de hand, die de Amerikaansche zangstukjes wijzigde, eene bevoegde noemt. Uit zijn werk blijkt het tegendeel zonneklaar. Om op deze wijs liedjes twee- en driestemmig te kunnen zetten, wordt zeer zeker vereischt, dat men ten eenenmale onbevoegd zij. Het pleit wel voor den treurigen staat waarin het zangonderwijs hier te lande zich nog bevindt, dat een hoofdonderwijzer in de hoofdstad zóó kan mistasten in de kenze van den persoon, aan wien een werk als het bedoelde moest worden opgedragen. Niet alleen toch dat deze hoofdonderwijzer zelf in toon- en zangkunst even onbevoegd moest zijn als de zoogenaamde bevoegde, - meergemelde quasi-bevoegde kan den naam van desbevoegde niet verworven hebben dan ten gevolge van het ten eenenmale onjuiste oordeel van anderen, op wier getuigenis de heer Vos heeft gemeend in deze te kunnen afgaan. Trouwens, het was ook geen gemakkelijk werk, dat den bewerker van deze zangwijzen werd opgedragen. Melodiën op zóódanige wijze driestemmig te zetten, dat men een goed geheel overhoudt bij weglating van de derde stem - voorzeker, dat is zelfs voor een bevoegde een zware taak.

Is dan dit bundeltje uit een muzikaal oogpunt volstrekt onbruikbaar? Neen. Als men de 3de stem nooit gebruikt, en hier en daar in de 2de stem eene noodzakelijke correctie aanbrengt, dan behoudt men in den regel goede tweestemmige liedjes over. Beter nog doet men ook de 2de stem weg te laten. De melodiën zelve toch zijn bijna zonder onderscheid onberispelijk, even als de versjes van den heer Vos, die getoond heeft den kinder- of (wil hij liever?) den jongenstoon goed te hebben gevat en losse, frissche rijmpjes te kunnen leveren. Zoolang deze eerste uitgave nog in schoolgebruik blijft, zou ik raden de liedjes éénstemmig te laten zingen. Later wende zich de uitgever tot een werkelijk bevoegden musicus, met het verzoek deze kakografie[1] te zuiveren, of nog liever de melodiën

[1] Zoo slordig is de 'bevoegde' te werk gegaan, dat hij b.v. in N°. 2 niet cens bemerkt schijnt te hebben, dat zij, die de 2de en 3de stem te zingen hebben, zelfs de noodige quantiteit noten niet krijgen om de versjes te kunnen zingen, zoodat hetgeen zij voor den dag brengen, niet eens zin oplevert. Terwijl de 1ste stem zingt:

(Bindt) onder (je) schaatsen;
(Hoe) zee wat een baan!
(Komt) jongens! (legt) op;
Wie (het) grootst is vooraan.
(Valt) niet (op) je neus (en) past op (dat) je mijdt (?)
(Houdt) allen goed slag en let wel op de bijt.

moeten de 2de en 3de stemmen de tusschen 2 haakjes gestelde syllaben weglaten. Men ziet, wat er zoodoende van het vers overblijft.

geheel op nieuw te harmoniseeren. Dan kan er een zeer aanbevelingswaardig schoolboekje uit groeien.

Wat men op dat gebied uit de handen van een degelijk musicus mag verwachten, is duidelijk uit het in de 2de plaats genoemde ‘boekje met liedjes.’ Het is niet voor de eerste maal, dat wij in dit Tijdschrift een werk van den heer J. Worp bespreken. Ook thans kunnen wij met onverdeelde ingenomenheid van zijn arbeid gewagen. Hij heeft voor de gezonde, echt kinderlijke, goedvloeiende gedichtjes van den heer H. Bouman, tweestemmige wijze gezet of verzameld, die wat eenvoud, frischheid en zangrijkheid betreft, niets te wenschen overlaten. ‘Meest allen,’ zoo als hij zelf in het voorberigt verklaart, ‘zijn ze uit den rijken schat van onze duitsche naburen ontleend.’ Het boekje is zoowel voor de gewone lagere school als voor bijzondere zangscholen bestemd. Daar, waar het Zangonderwijs naar de voortreffelijke aanwijzingen van den heer Worp wordt gegeven, kan het dienen om nevens het *tweede Zangboekje* van dien heer (zie onze aankondiging in dit Tijdschrift, maartnummer van 1868, blz. 565), tot afwisseling van de daar voorkomende oefeningen gebruikt te worden. Van het vlijtig en verstandig gebruik van dit liedeboekje, dat ook wegens de zeer duidelijke noten-type en het stevig papier zich aanbeveelt, is m.i. inderdaad veel goeds te wachten en ik kan dan ook de invoering daarvan op de scholen niet sterk genoeg aanprijzen.

Zonder partijdig te zijn kan men gerust beweren, dat de arbeid van den in de 3de plaats genoemden Vlaamschen auteur tamelijk ongunstig afsteekt bij de voortbrengselen zijner noordelijke broeders. Hier vinden we de gewone gebreken, die de gedichten,

zooals ze een tiental jaren geleden ook hier te lande bijna niet anders voor de lieve jengd vervaardigd werden, plachten te ontsieren. Een enkel voorbeeld zal wat wij bedoelen, beter doen verstaan dan vele omschrijvingen. Daar hebt gij b.v. N°. 8, een lied ‘vóór de schoolproef’ (wij zouden minder puristisch zeggen: ‘vóór het examen’). 't Moeten, voorwaar! zonderlinge knapen en meisjes, 't moeten stellig andere exemplaren zijn dan onze Hildebrandsche Hollandsche jongens, die van harte kunnen zingen met den Vlaamschen dichter:

God, wij blikken vóór den strijd
Op tot U; wil ons versterken;
Geef ons nieuwe kracht tot werken,
Zegen onze leerzaamheid!
  God, die alles leidt en voedt (!)
  Maak toch onze reekning goed!

  Trek U onze zwakheid aan,
Richt ons door uw wondre klaarheid
Op het rechte pad der waarheid
  En der deugden enge baan.
  Vul ons hart met reine min,
  Neem er dan uw woonplaats in!

Gelukkig zijn wij te zeer ontwend aan zulk jammerlijk gemoraliseer, aan die onbeduidende algemeenheden, aan dien valschen pathos, dan dat wij er nog smaak in zouden vinden. Ik zal niet zeggen, dat alle versjes zóó slecht van vorm, zóó onkinderlijk van toon en inhoud zijn als het uitgeschrevene; maar doorgaande zijn gedachte en uitdrukking in dit bundeltje al even onfrisch en ongezond, al even onwaar en onnatuurlijk. Of wat zullen wij zeggen van koepletten als deze:

Hoe lief zijt ge om (te) aanschouwen,
  O gouden starrenschijn!
Wat moet in uw landouwen (N.B.)
  Het leven zalig zijn!

'k Zoek vruchtloos hier beneden
  De bron der zaligheid:

De wereld geeft geen vrede.
Zij biedt maar leed en strijd.

Al wat ik hier begeere
Voldoet mijn harte niet;
Het streeft naar hooger sferen,
Naar 't gouden stargebied.

Mij dunkt, wilde men een fikschen Hollandschen jongen deze verzuchtingen op de lippen leggen, hij zou in verzoeking komen op dezelfde maat den dichter toe te zingen:

Hoe zwaar viel u het rijmen,
O Vlaamsche puikpoeet!
Wat moest gij schaven, lijmen!
Wat kost zulk werk een zweet!

En de melodieën en hare bewerking? Men kan er niet veel anders van zeggen, dan dat ze een geoefende hand verraden. Zonder veel inspiratie geboren, zijn ze doorgaans correct geschreven. Één groot gebrek intusschen ontsiert de meeste der zangstukjes, nl. dat ze te grooten omvang van stemregisters vereischen. De sopraan verheft zich vaak te hoog[1], de bas gaat te diep. Ook dit is geen aanbeveling, dat de derde stem niet door kinderen, maar alleen door volwassenen kan gezongen worden. Den heer Wolters te Groningen wenschen wij toe, dat de aftrek van Worp's Liedboekje hem zal troosten over het gering debiet dat, naar wij vreezen, - of hopen? - deze Vlaamsche bundel te onzent zal vinden.

A., 1 Julij 1869.
L.

[1] Veelal tot tweemaal gestreept *a*, eens zelfs tot driemaal gestreept *cis*, zegge *cis!*

Economisch overzicht.

III.
W.Th. Thornton, On Labour. London, 1869.
J. St. Mill, Thornton on Labour and its Claims (Fortnightly Review, May I and June I 1869.)

Staking van arbeid door werklieden, ter verkrijging van hooger loon - in het buitenland sedert lang een gewone zaak - is tegenwoordig ook in Nederland niet zeldzaam meer. Waren onze arbeiders vroeger meer tevreden met hun toestand? Ontbrak hun de moed om met hunne wenschen en eischen openlijk op te treden? Of bezaten misschien de ouderwetsche denkbeelden van onderdanigheid destijds meer kracht voor hen dan nu? Zooveel is zeker, dat nog vóór weinige jaren samenspanningen van werklieden hier te lande weinig plaats vonden. Die rustige stand van zaken is nu voorbij. Uit verscheidene oorden van ons land, uit de hoofdstad niet het minst, hoort men telkens berichten van arbeiders, die zich niet langer willen tevreden stellen met het tot dusver genoten loon en liever geruimen tijd achtereen alle verdiensten missen, dan op de oude voorwaarden hunne meesters te blijven dienen. Dit sociaal verschijnsel is belangrijk en trekt aller aandacht. De organen der publieke meening schrijven er dagelijks over. Onder de beoefenaars der economie is niets zóózeer aan de orde. En daar de jongste ontdekkingen betreffende de *tradesunions* in Engeland ook buitenslands een rijke litteratuur over hetzelfde onderwerp deden ontstaan, zoo kan men zeggen, dat de samenspanningen van werklieden tegenwoordig in geheel Europa de algemeene oplettendheid bezig houden.

Het is merkwaardig om na te gaan, welke gevoelens zich

hier en elders over de *strikes* gevormd hebben. Aan dit onderzoek, dat uit den aard der zaak een *kritisch* onderzoek moet zijn, is deze studie gewijd. Hoedanig is het oordeel van het publiek? Hoedanig het oordeel van de wetenschap? Aan deze vragen knoopt zich van zelf een derde vast: Is er van de *strikes* louter kwaads of ook iets goeds te wachten? In het laatste geval, waarin bestaat dat goede?

I.

Vele conservatieven - men zal weldra bespeuren, dat wij niet alle conservatieven met elkander gelijk stellen - zijn diep geërgerd over elke samenspanning van werklieden. Zij noemen haar een misdadige handeling, een rebellie, een zedeloosheid, die zij toeschrijven aan den invloed der moderne begrippen. Zij richten tot de arbeiders, die zich daaraan ‘schuldig maken’, het verwijt van de belangen hunner meesters moedwillig te benadeelen, en door dwang te willen overmeesteren, wat alleen langs vreedzamen weg verkregen mag worden. Zij verklaren hun ronduit, dat zij alle krachten zullen inspannen om hunne pogingen te verijdelen, en wijzen beteekenisvol naar zeker berucht artikel in ons Wetboek van Strafrecht. Ware dit artikel, zoo meenen zij, van den beginne af met de noodige gestrengheid toegepast, dan zou het kwaad nooit zulk een groote uitbreiding verkregen hebben. Maar in onze dagen verslappen alle banden, ook die van het gezag, en alleen door gezag zijn dergelijke euvels, als samenspanningen van werklieden, te keeren.

Hoe openbaart zich in den toon, waarin deze of soortgelijke beschouwingen dikwijls worden voorgedragen, de echt-conservatieve geest van zijn ongunstigste zijde! Elke richting heeft hare gebreken en gevaren. Het gevaar van het conservatisme zal wel hierin bestaan, door vrees voor alle ingrijpende verandering geleid te worden tot weêrzin jegens hen, die deze veranderingen veroorzaken. Hoe is het mogelijk, als men een open oog heeft voor den toestand der arbeidende klassen en een hart dat klopt voor de ellende van anderen, zoo ruw,

zoo onbarmhartig te spreken over werklieden, die een poging - noem het een onverstandige poging - wagen om hun lot te verbeteren? Het is gemakkelijk, zich de waarheid te verbloemen. Te midden van ons bedrijvig leven, vol afwisseling, aan allerlei genietingen zoo rijk, valt het ons ligt de sombere eentoonigheid te vergeten van het bestaan dier duizenden, wier leven opgaat in zorgen binnenshuis en onafgebroken *drudgery* daarbuiten. Op de zwarte stippen onzer maatschappij met nadruk te wijzen, heet bij sommigen gevaarlijk; er lang bij stil te staan, sentimenteel; de middelen op te sporen om het kwaad te verbeteren, nutteloos. Laat echter geenerlei voorwendsel ons weêrhouden om de waarheid onverminkt uit te spreken. De toestand onzer werklieden, vooral in de steden, *is* op verre na niet wat hij wezen moest. De arbeidsloonen zijn zoo laag, dat zelfs de beste daglooner buitengewone zorg en overleg noodig heeft om met zijn gezin eerlijk rond te komen. Beproef eens een arbeidersbudget op te stellen; neem aan dat het geheele jaar door onafgebroken loon verdiend wordt en geen ziekten of andere ongelukken het gezin overkomen; verbeeld u alzoo een zeer gunstig geval; zelfs dan zal de uitkomst der berekening u verbazen. Een arbeidersbudget is het grootste financieele kunststuk dat ooit is verricht. Voor allen die tot de hoogere standen behooren, is het van het begin tot het einde een diep probleem, waarvan alleen de arbeiders zelve de oplossing kunnen geven. Zij geven die in hunne onverdoofbare behoefte aan opwekkende dranken, in hunne bijzondere vatbaarheid voor epidemische ziekten, in hun gemis aan geestkracht en initiatief. Meent iemand dat deze voorstelling overdreven is, hij toetse haar aan de werkelijkheid. Hij bestede eenige weken aan een onderzoek naar den toestand der arbeidende klassen in een onzer hoofdplaatsen. Hij teekene hunne loonen op en verbetere deze opgaven naar die der meesters. Hij ondervrage de huismoeders naar de verteringen van het gezin en vergelijke deze aan den eenen kant met den omvang der behoeften, aan den anderen kant met het cijfer der verdiensten. Op grond van eigen ondervinding houd ik mij stellig overtuigd, dat zijn laatste indruk geen andere kan zijn dan deze: diepe weemoed.

Onbarmhartig en ruw noemde ik den toon, waarin de beschouwing van sommige conservatieven over de *strikes* wordt

voorgedragen. Misschien is haar inhoud beter? Laat ons, om hierop te antwoorden, een paar gevallen onderstellen.

Een liberaal minister van koloniën brengt verandering in de voorwaarden, waarop de Gouvernementsproducten uit Indië naar Nederland worden overgevoerd. De reeders achten die verandering schadelijk voor hunne belangen en beleggen een vergadering, waarop eenparig besloten wordt op de nieuwe voorwaarden hunne schepen niet ter bevrachting aan te bieden. De pers van den dag geeft bericht van hetgeen op deze vergadering is voorgevallen. Het eene blad noemt het genomen besluit verstandig, het andere onverstandig; maar niemand denkt er aan, het gebeurde een daad van zedeloosheid te noemen. Doch waarin verschilt het van een *strike?*

Een ander voorbeeld. Een bepaalde industrie loopt gevaar te gronde te gaan. Slechts één middel kan haar redden: vermindering van loonen. Een van de voornaamste kapitalisten, die in dezen tak van nijverheid werkzaam zijn, noodt zijne concurrenten bij zich, en brengt hun den stand van zaken onder het oog. Na rijp beraad wordt overeengekomen met de noodzakelijke loonsvermindering niet langer te aarzelen. Weigeren de arbeiders voor het mindere loon te werken, dan zal men de fabrieken sluiten. Ziedaar dus van den kant der ondernemers een *strike* in optima forma. Maar wie spreekt hier van zedeloosheid?

Plaatsen wij naast deze fictieve gevallen de alledaagsche werkelijkheid. Niemand, zelfs niet de meest orthodoxe economist, zal tegenspreken, dat d e g e w o o n t e een zekeren invloed heeft op het loon; er wordt alleen daarover getwist, of die invloed somtijds o v e r w e g e n d kan zijn. Doch waaraan ontleent nu de gewoonte de kracht, die men haar toekent, zoo niet aan de wetenschap, die alle ondernemers bezitten, dat geen van hen, indien hij niet door de uiterste noodzakelijkheid daartoe wordt gedwongen, aan zijn arbeiders een hooger loon zal betalen dan de gewoonte medebrengt? Het g e w o n e cijfer drukt dus het maximum uit, dat zij stilzwijgend overeengekomen zijn niet te boven te gaan, zoolang hun dit mogelijk is. Er heerscht te dien aanzien onder allen, die werklieden in dienst hebben, een zeker *esprit de corps*. Hij, die zich niet aan de stilzwijgende overeenkomst houdt, wordt met den vinger aangewezen. Zijne concurrenten beschouwen hem min of meer zooals de eene makelaar of com-

missionnair den anderen makelaar of commissionnair beschouwt die zich met minder courtage of commissie tevreden stelt. Reeds Adam Smith heeft hierop de aandacht gevestigd, toen hij sprak van een ‘tacit understanding’ tusschen de meesters betreffende de loonsbepaling. Maar maakt nu iemand daarvan aan de meesters een grief? Zoo neen, waarom valt men dan de arbeiders zoo hard, die zich met elkander verstaan om een vermindering van loon te weigeren of een verhooging te bewerken? De ergste onrechtvaardigheid is het meten met tweederlei maat. Ik vrees dat zij, die de *strike* in beginsel een zedeloosheid noemen, zich hieraan schuldig maken.

Wijzen wij ten slotte op het geneesmiddel, waarmede men van gindsche zijde de samenspanning van werklieden denkt te keeren. Het conservatisme heeft slechts één remedie voor al de ziekteverschijnselen, die het meent op te merken: *gezag;* als dit woord is uitgesproken, heeft het ons niets meer te zeggen. Maar gezag is slechts een expedient, een noodzakelijk expedient somwijlen, geen geneesmiddel. Door gezag brengt gij den geloofstwijfel niet tot rust; door gezag geeft gij geen oplossing aan het probleem van vrijheid en orde; door gezag verzoent gij evenmin de lagere klassen der maatschappij met hun toestand. Wat heeft in Engeland de strenge handhaving van de wetsbepalingen tegen de strikes in het eerste vierendeel dezer eeuw uitgericht? Niets dan dit eene: dat de strikes onder een veel vicieuser vorm zijn losgebarsten dan nu. Hetzelfde zal men in ons vaderland zien gebeuren als men hier denzelfden weg bewandelt. Ja, meer dan dat: ik geloof dat men het communisme en het socialisme niet beter kan bevorderen, dan door aldus te werk te gaan. Arbeiders, die een strike ondernemen, trachten toch altijd hun lot te verbeteren met behoud van de tegenwoordige maatschappelijke orde. Zij kanten zich niet tegen de inrichting der maatschappij aan, maar pogen alleen binnen de grenzen dier inrichting hun toestand te verheffen. Zij vragen een hooger loon; maar juist door dit te vragen, handhaven zij in beginsel het salariaat. De Parijsche werklieden van 1848 vroegen geheel iets anders. Zij eischten de coöperatie van staatswege ondersteund, de afschaffing van het salariaat, een geheele omkeering derhalve van de bestaande maatschappelijke ordening. Let men hierop, dan valt het licht de gevolgen te voorspellen die niet kunnen achterblijven, indien de staat door middel van het gezag de strikes wil te keer gaan. Verbiedt men de

arbeiders om binnen de grenzen der maatschappelijke orde pogingen aan te wenden tot verbetering van hun toestand, dan zullen zij zich natuurlijk tegen de maatschappelijke orde keeren, en communisme en socialisme zullen hun toevlucht zijn. Zal men dit een vooruitgang noemen?

Ik vermoed intusschen dat menig oprecht conservatief zich zelven niet herkennen zal in het beeld, dat ik straks gepoogd heb te teekenen. Er zijn conservatieven, in ons land en elders, die zich over de arbeiders, welke een strike ondernemen, niet zoozeer ergeren als wel bedroeven. Datgene wat hun het meest ter harte gaat, wat zij, als het hoogste goed der menschheid, bovenal willen *conserveeren*, is het gemoedelijk element in de samenleving. Een strike nu is een middel van geweld, en hun aard is zachtzinnig. Een strike stelt meesters en werklieden tegenover elkander, en zij wenschen den broederband tusschen den mensch en zijn naaste nauwer toe te trekken. Een strike is een oorlogsdaad, en zij beminnen den vrede. Een strike brengt beweging in de maatschappij, en hun zijn rust en orde dierbaar. Om al deze redenen betreuren zij de strike. Van harte wenschen zij den arbeider betere loonen toe; maar zij verlangen dat er andere middelen gebruikt worden, om dit doel te bereiken. Wat baat het den werklieden dat zij ruimere verdiensten genieten, zoo tevens de vriendschappelijke betrekking, die weleer tusschen hen en hunne meesters bestond, voor goed verloren gaat? Zal het dus verkregen geldelijk voordeel hun gedijen? Kan er zegen rusten op daden van geweld? Neen, zoo spreken zij, geloof ons vrij, wij keuren niet af dat arbeiders hooger loon vragen; maar dit keuren wij af, dat zij bij weigering het werk staken. Zoodoende stellen zij de belangen der geheele maatschappij in de waagschaal en offeren die aan hunne bijzondere belangen op. Ja nog erger: zoodoende verdeelen zij de maatschappij in twee vijandige kampen, die elkander een altijddurenden oorlog zweren. Hoe kan er liefde en eendracht heerschen onder de burgers van een land, waar de strike een gebruikelijk middel tot loonsverhooging is?

Wij vinden in deze beschouwing - waartoe het verheeld -

veel, zeer veel, dat ons aantrekt; maar zij is eenzijdig, onbillijk, en bij den tegenwoordigen toestand der samenleving nooit consequent toe te passen.

Eenzijdig; want gemoedelijkheid is wel een voortreffelijke eigenschap, maar niet de eenige die een volk moet bezitten, en een *volkomen* ontwikkeling onderstelt een ontwikkeling van al de vermogens die de mensch bezit. De strike is een daad van oorlog, toegegeven; maar tot oorlog is moed noodig en manlijke kracht, vastheid van wil en volharding, geestdrift voor een idee en opgewektheid om zich, ter wille van de eindelijke zegepraal, vele ontberingen te getroosten. Werklieden, die een strike ondernemen, moeten al hunne krachten en vermogens inspannen om te slagen. Zij moeten haar maanden achtereen in stilte voorbereiden; geld besparen; invloed winnen; het juiste oogenblik kiezen; verstandige eischen stellen. Ligt in dat alles niets dat karakters vormt?

Onbillijk; want men vergeet dat de strike veel minder een oorzaak is van verwijdering tusschen meesters en werklieden, dan wel een gevolg daarvan. Arbeiders, die innig gehecht zijn aan hunne meesters en vast vertrouwen dat deze hun zooveel loon zullen geven als de omstandigheden toelaten, ondernemen geen strike. Eer deze begint, is dus de gemoedelijke en vriendschappelijke betrekking reeds lang verbroken; er bestaat al verdeeldheid en wantrouwen. Is het nu niet onrechtvaardig, de schuld van die verdeeldheid en dat wantrouwen uitsluitend op de arbeiders te werpen? Ja, is het waarschijnlijk dat in de meeste gevallen de schuld op hen rust?

Maar bovenal: de zienswijze die ons thans bezig houdt, is bij den tegenwoordigen toestand der samenleving onmogelijk consequent toe te passen. Hebben zij, die haar voordragen, wel bedacht waarheen zij ons voeren? Volgens hen is iedere daad, waardoor men in het maatschappelijk verkeer zijn eigen voordeel hooger stelt dan het algemeen belang, afkeurenswaard, zelfs dan wanneer zij noch de wetten schendt, noch met bedrog en misleiding gepaard gaat. Welnu, onderstellen wij eens dat deze gedragslijn algemeen werd gevolgd. De arbeiders mogen voortaan wel verhooging van loon vragen, maar niet den arbeid staken als hun de verhooging geweigerd wordt. Natuurlijk zullen, om dezelfde reden, de verkoopers evenmin hunne goederen van de markt mogen terug-

nemen, als de koopers weigeren om den vraagprijs te betalen. De reeders zullen geen vrijheid hebben om hunne schepen naar elders te zenden, als zij op de plaats, waar de schepen te huis behooren, geen voldoende vracht kunnen bedingen. De kapitalisten zullen hun geld niet buitenslands mogen beleggen, als de binnenlandsche rente hun te laag schijnt, maar zich met elke rente moeten tevreden stellen. Het is niet noodig om voort te gaan. Een ieder gevoelt, welk een verwarring men stichten zou in de maatschappij, door zulke beginselen te huldigen.

Laten wij toch geen onmogelijkheden verlangen. Zoolang niet zelfopoffering maar eigenbelang de ethische grondslag is van het sociaal verkeer, mogen wij niet terugdeinzen voor zekere harde gevolgtrekkingen, die met noodzakelijkheid uit den tegenwoordigen toestand der samenleving voortvloeien. Een maatschappij die, wat de economische zijde van haar bestaan aangaat, op ruiling van diensten berust en niet op welwillend wederkeerig hulpbetoon, kan uit den aard der zaak geen idyllisch aanzien hebben. In zulk een maatschappij wordt gewedijverd en gestreden om den voorrang. De verschillende standen en klassen geraken er met elkaâr in botsing, zoo vaak hunne vermeende of werkelijke belangen uiteenloopen. Het gemoedsleven komt er nooit tot zijn volle recht, en de vriendschapsbetrekking tusschen de burgers wordt maar al te dikwijls verbroken. Hindert u dit alles? Kies dan partij voor het socialisme of communisme; daar worden u idealen voorgespiegeld, die u veel meer zullen bekoren. Maar neen, dit wilt gij evenmin; gij acht die idealen wel schoon, maar niet uitvoerbaar, en droombeelden wilt gij niet najagen. Zoo blijft u niets anders over dan u, ter wille der noodzakelijkheid, neêr te leggen bij het bestaande, zij het ook onder blijvend protest tegen de groote onvolkomenheden die het bevat.

Niet alleen de conservatieven, ook hunne politieke tegenstanders hebben gesproken over de strikes. Hebben zij goed gesproken? Ziedaar een vraag die aanleiding kan geven tot zeer uiteenloopende beschouwingen. Zooveel intusschen is zeker, dat de strikes tot heden niet in staat zijn geweest om de *eendracht* onder de liberalen te verbreken.

Of is niemand getroffen door de eenstemmigheid, de volmaakte eenstemmigheid, die bijna al de organen der liberale pers bij gelegenheid van de werkstakingen in den afgeloopen zomer hier te lande heeft gekenmerkt? De toon, waarin zij schreven, was bij allen dezelfde: een innige, een patriarchale toon. Men richtte zich meestal niet tot het publiek, maar tot de arbeiders, en aan dezen moest duidelijk worden gemaakt, dat het liberalisme hunne belangen zeer ernstig ter harte neemt. Maar zijn de strikes inderdaad in hun belang? Immers neen. Wel twisten nog velen met elkander over de theorie van het loon, maar voor het gewoon gezond verstand is dit probleem reeds lang opgelost, en die oplossing is zoo eenvoudig, dat een kind haar begrijpen kan. Wilt gij ze kennen? Gaat dan naar de marktplaats; luister daar aandachtig naar het loven en bieden tusschen koopers en verkoopers; als gij goed geluisterd hebt, keert gij huiswaarts met een volmaakt begrip van de leer der waarde. Welnu, wat is loon anders dan waarde, waarde van den arbeid? Weet gij hoe de waarde bepaald wordt, dan weet gij dus ook hoe het loon bepaald wordt, namelijk door de quantitatieve betrekking tusschen vraag en aanbod. Worden er meer werklieden gezocht dan er te vinden zijn, dan is het loon hoog; in het omgekeerde geval is het laag. Ziedaar ‘the long and short of it’. Maar als dit zoo is, hoe kan de strike dan eenige nuttigheid hebben voor den arbeider? Brengt zij eenige verandering te weeg in de vraag of in het aanbod? Vermeerdert zij de behoefte aan werklieden? Vermindert zij hun getal? Niets van dit alles. Geen grooter ongerijmdheid derhalve dan te trachten door samenspanning het loon op te drijven. Het loon *laat* zich niet opdrijven; het wordt bepaald door uitwendige oorzaken, waarmede de wil der menschen niets te maken heeft, en hij die dit niet inziet, is vast nich op de hoogte van de wetenschap. Maar terwijl de strike geen nut kan aanbrengen, sticht zij nadeel in groote mate. Kapitaal en arbeid zijn, als de Siameesche tweelingbroeders, onafscheidelijk aan elkander verbonden. Eene innige betrekking vereenigt hen. Hun bloedsomloop is dezelfde. Laat een ruwe hand hen scheiden en het is gedaan met beider leven. Wat beuzelt gij dan van strijd van belangen tusschen kapitaal en arbeid? Er *is* geen strijd, er is louter eenheid, en niemand begrijpt dit beter dan diezelfde stand der kapitalisten, waartegen men u ‘opruit’. Ziet eens hoeveel hij voor u doet.

Ons lager onderwijs, onze ambachtscholen, onze volksvoordrachten, onze jongste Tentoonstelling, zijn ze niet de krachtige bewijzen van de genegenheid, die hij voor u koestert? Verrijzen er geen nieuwe arbeiderswoningen bij menigte uit den grond? Is ons belastingstelsel niet geheel in uw belang herzien? Onderscheidt de moderne bourgeoisie zich niet in het algemeen door een milden, humanen geest jegens de lagere standen? Is de verbetering van uw lot niet in onzen tijd het sociale vraagstuk bij uitnemendheid? Hoe kunt gij dan vermoeden, dat men u het wettig loon onthoudt dat u toekomt? Hoe van verdrukking spreken? Gelooft ons: men geeft u zooveel loon, als men geven kan; zooveel als gij 'waard' zijt; zij die u het tegendeel willen diets maken en u daarom tot een strike aanzetten, misleiden u met de boosaardigste bedoelingen.

Wat zullen wij hierop antwoorden? Waarheid en onwaarheid zijn in deze beschouwing, als ik mij niet bedrieg, sterk dooreengemengd. Maar om aan de werkstaking elken invloed op het loon te ontzeggen, heeft de liberale pers zich op de wetenschap beroepen. Laat dan op wetenschappelijk gebied het pleit beslist worden.

II.

De stelling, dat de strike nooit een gunstigen invloed kan hebben op het loon, wordt verdedigd op grond van drie theoriën, waarvan men de eerste als de vraag- en aanbods-theorie, de tweede als de loonfondstheorie, de derde als de theorie der winstgelijkheid zou kunnen betitelen. Sommigen bepalen zich tot argnmenten die slechts aan een of twee van deze theoriën zijn ontleend; anderen daarentegen aanvaarden ze alle drie, hoewel de laatste van veel beter gehalte is dan de eerste. Dit behoeft ons echter niet te verhinderen om aan elk van haar een afzonderlijk onderzoek te wijden.

De vraag- en aanbodstheorie, toegepast op het loon, is zoo even reeds vermeld. Volgens haar beslist de *quantitatieve* verhouding tusschen de gevraagde en aangeboden hoeveelheden ar-

beidskracht uitsluitend over het looncijfer. Deze leer is slechts de toepassing van een algemeen waardebegrip, dat men beweert uit de ervaring te hebben afgeleid. Om grondig te zijn zal derhalve onze kritiek zich tot dit waardebegrip zelf moeten uitstrekken.

En nu wensch ik vóór alles te wijzen op de eigenaardige methode - moet zij inductie of deductie heeten? - die de voorstanders dezer theorie in practijk brengen. Hun waardebegrip zou aan de ervaring ontleend zijn! Maar welke verschijnselen hebben zij dan geraadpleegd, om dit begrip vast te stellen? Alle waardeverschijnselen zonder onderscheid? Volstrekt niet; alleen die, welke zich voordoen bij het goederenverkeer. Ziehier dus den weg dien men volgt: na een hoogst onvolledige waarneming stelt men een algemeene theorie vast, welke theorie dan onmiddellijk wordt gebezigd tot verklaring van juist die verschijnselen, die men niet heeft waargenomen. Men handelt dus even als een physioloog die, na het lichaam van den man onderzocht te hebben, meenen zou het lichaam van *den mensch* te kennen, en nu op grond van die vermeende kennis het vrouwelijk lichaam zou pogen te verklaren. Voorzeker is het verdedigbaar, dat men de leer der arbeidsloonen een onderdeel noemt van de algemeene waardeleer, ofschoon men, naar ik meen, beter doet met haar een plaats in te ruimen onder de leer van het inkomen. Maar wil men nu eenmaal het arbeidsloon een waardeverschijnsel noemen, dan moet men dit verschijnsel mede in rekening brengen bij de vaststelling van de algemeene waardetheorie, en niet beweren, dat men de oorzaken, die de waarde doen rijzen en dalen, volledig kent, vóór en aleer men ook de oorzaken, die het loon doen rijzen en dalen, volkomen heeft verklaard. Met andere woorden: dan moet de waardeleer niet gebruikt worden om de leer van de arbeidsloonen toe te lichten, maar juist omgekeerd: de leer der arbeidsloonen om de waardeleer te voltooien.

En had men nu de waardeverschijnselen die zich voordoen bij het goederenverkeer, nog maar behoorlijk onderzocht; maar zelfs hierin is men te kort geschoten. Worden inderdaad de prijzen der goederen uitsluitend bepaald door de quantitatieve verhouding tusschen vraag en aanbod? Doet de wijze waarop de vraag of het aanbod geschiedt, niets ter zake? Is het onverschillig of een artikel in vaste handen is of niet, in handen van weinigen vereenigd of over velen verdeeld? Worden bij

geforceerde verkoopen dezelfde prijzen bedongen als bij vrijwillige realisatie? Is de uitdrukking ‘marktbederven’ een woord zonder zin? Handelt een koopman, die een groote order moet uitvoeren, volstrekt niet onverstandig, wanneer hij alom laat rondbazuinen, welke hoeveelheid hij noodig heeft en welken prijs hij mag besteden? In waarheid, zij die aan de strikes allen invloed op het loon ontzeggen, geven hun tegenstanders een zeer krachtig wapen in de hand, indien zij tevens het arbeidsloon een waardeverschijnsel noemen, dat door dezelfde wetten wordt beheerscht als de prijzen der goederen. Zij moeten nu noodwendig tot de slotsom komen, dat importeurs, die van tijd tot tijd hun voorraad van de markt terugnemen, om zoodoende de koopers te dwingen hooger prijzen te besteden, alle practische kennis van de waardeleer missen.

Letten wij in de derde plaats op het onbepaalde, op het onzekere van de stelling, dat alleen de quantitatieve verhouding tusschen vraag en aanbod de waarde regelt. Wat bedoelt men er mede? Verandert de waarde in dezelfde rede als de verhouding tusschen vraag en aanbod? Laat bij een volkomen gelijkheid tusschen deze laatsten de waarde *a* zijn; zal nu de waarde bij een verdubbeling der vraag tot 2 *a* stijgen, bij een verdubbeling van het aanbod tot ½ *a* dalen? Luidt uw antwoord bevestigend, dan kan men u twintig feiten voor één noemen, waaruit het tegendeel blijkt. Beweert gij echter, dat men in dezen geen algemeenen regel stellen kan, toont gij b.v. aan dat levensmiddelen bij vermindering van aanbod veel hooger stijgen dan weeldeartikelen, wat blijft er dan over van uw theorie? En wat verstaat gij onder vraag, wat onder aan bod? Een artikel wordt nooit absoluut gevraagd of absoluut aangeboden, maar altijd gevraagd en aangeboden *tot een zekeren prijs*. Hoe legt gij het aan om aan deze ontwijfelbare waarheid, die John Stuart Mill o.a. in zulk een helder licht heeft gesteld, recht te laten wedervaren?

Op al deze vragen blijft men ons het antwoord schuldig. Nogtans zien velen er geen bezwaar in om met zulk een theorie, die aan haar eigen willekeurig gekozen maatstaf niet eens voldoet en welker zin met den besten wil niet te vatten is, op te treden voor de arbeidende klassen, en hun toe te roepen: ‘‘t Is een uitgemaakte zaak; de strike kan geen gunstigen invloed hebben op het loon!’

Ik wil geen voet geven aan het verwijt van mijn taak te gemakkelijk te maken. De naam van John Stuart Mill, zoo even uitgesproken, heeft den lezer reeds herinnerd, dat de vraagen aanbodstheorie nog in een beteren vorm wordt voorgedragen, en wel door den man zelf dien ik daar noemde. In zijn hoofdstuk: *On supply and demand* - het tweede uit het derde Boek zijner *Principles of political economy* - leert Mill het volgende.

Het is ongerijmd om te spreken van een *ratio* tusschen vraag en aanbod; wil men zich streng mathematisch uitdrukken, dan mag men alleen spreken van een *equatie*. De wet der equatie nu, wat de betrekking tusschen vraag en aanbod en waarde aangaat, is deze: De vraag en het aanbod kunnen tijdelijk wel ongelijk zijn aan elkander; maar de bewegingen in de waarde herstellen die ongelijkheid. Als de vraag vermeerdert, stijgt de waarde, en zij stijgt zoolang totdat de gevraagde hoeveelheid weder even groot is als de aangebodene. Vermeerdert het aanbod, dan daalt de waarde, en zij daalt zoolang totdat de vraag weder met het aanbod gelijk is. ‘The value which a commodity will bring in any market, is no other than the value which, in that market, gives a demand just sufficient to carry off the existing or expected supply. - This, then, is the law of value, with respect to all commodities not susceptible of being multiplied at pleasure,’ dat is, volgens Mill, van de overgroote meerderheid der goederen[1].

Reeds bij een oppervlakkige kennismaking met deze theorie, blijkt het dat zij ver verheven staat boven die, welke ons straks bezig hield. Mill begrijpt ten volle al de bezwaren, die de gewone vraag en aanbodsformule oplevert, en hij wendt een poging aan om iets beters voor het afgekeurde in de plaats te stellen. Is hij daarin gelukkig geweest? Hij zelf is niet van het tegendeel overtuigd, ondanks de bedenkingen die Thornton in diens boek *On Labour*, onlangs tegen zijn waardetheorie heeft aangevoerd. Het gewicht van het onderwerp en de groote sensatie, die het uitstekende werk van Thornton gemaakt heeft, dwingen ons om van deze bedenkingen en van Mill's antwoord daarop kennis te nemen. Ziehier in verkorten vorm het betoog van Thornton.

Twee personen op verschillende plaatsen of in verschillende

1 Bl. 272 der People's Edition.

tijden, hebben ieder een paard te verkoopen, dat zij voor £ 50 willen afstaan. In het eene geval zijn er twee, in het andere drie gegadigden, waarvan elk bereid is £ 50 te betalen, maar niet meer. Welken prijs zal elk van de twee paarden nu bedingen? Natuurlijk £ 50. Toch was den tweeden keer, bij een gelijk aanbod, de vraag de helft grooter dan den eersten keer. Of wel, laat er een partij visch aan de markt zijn, die 100 pond weegt en voor 18 schellingen te koop is. Nu kan er vraag zijn voor 500, ja voor 1000 pond; maar als niemand *in staat is* om meer te betalen dan 18 schellingen, dan zal de prijs toch niet hooger stijgen. Noem nu deze gevallen geen zeldzaamheden. Zoo vaak een winkelier of koopman zijn goederen voor den hoogsten prijs aanhiedt, dien iemand gezind is te betalen, kan de waarde van die goederen niet meer klimmen, in welke mate de vraag ook het aanbod overtreft. Maar telkenreize als dit geval zich voordoet, wordt de theorie van Mill door de ondervinding gelogenstraft.

Past men deze waardeleer op het loon toe, dan blijkt hare onjuistheid op nieuw. Laten er in een dorp twaalf arbeiders zijn, die elk voor 2 schellingen per dag willen werken, en drie boeren, die elk vier arbeiders voor 2 schellingen per dag willen huren, maar voor niets meer dan dat loon. Vraag en aanbod zijn het nu met elkander eens en de twaalf arbeiders worden allen geplaatst. Maar stel nu, dat elk van die boeren niet vier, maar vijf arbeiders zou kunnen gebruiken, schoon altijd voor geen hooger loon dan 2 schellingen. Zal nu het loon stijgen? Natuurlijk niet; en toch is de vraag in de rede van 12:15 vermeerderd.

Denkt u thans het eerste geval eenigszins gewijzigd. Drie boeren kunnen elk 12 schellingen per dag beschikbaar stellen voor loon; zij zijn des noods bereid vier man voor drie schellingen elk te huren. De arbeiders van hun kant zouden liever voor zes stuivers werken, dan in het geheel niets verdienen. Hoeveel zal het loon nu bedragen? Een zekere som tusschen 6 *d.* en 3 *sh.*; maar hoeveel? Dit hangt af van omstandigheden. Als de boeren de arbeiders meer noodig hebben dan de arbeiders de boeren, zal het loon misschien tot 3 *sh.* klimmen. Maar als het omgekeerde waar is, dan kan het tot 2 *sh.*, ja tot 6 *d.* dalen. Het is onmogelijk te voorspellen, hoe de zaak geschikt zal worden. Heden zal zij misschien anders geschikt worden dan morgen. Toch zou in beide gevallen de quantitative verhouding tusschen vraag en aanbod dezelfde zijn.

Niet alleen de omvang, ook de aard der concurrentie, die tusschen koopers of verkoopers plaats vindt, beslist alzoo over de waarde. Nu verkeeren de werklieden gewoonlijk in zulk een toestand, dat zij elken dag loon moeten verdienen om te leven. Alle handelswaren kan men opstapelen; maar de handelswaar ‘arbeid’ niet. Deze moet dadelijk verkocht worden voor den besten prijs die er te bedingen is. ‘Labour will not *keep;* it cannot be left unused for one moment without partially wasting away.’ De concurrentie, die de werklieden elkander aandoen, is derhalve voor hen van de ongunstigste soort, en slechts te vergelijken met de concurrentie tusschen kooplieden, die, om welke reden dan ook, hunne goederen geforceerd te gelde willen maken. Zeer zelden zijn de kooplieden in dat geval geplaatst. Maar hetgeen voor hen uitzondering is, is regel voor de arbeiders. Zij kunnen geen dagen, zelfs geen uren verspillen met loven en bieden. Het baat hun niet, te weten, dat op acht uren afstands het loon voor een dag de helft hooger is, of dat het de volgende week ter plaatse hunner inwoning belangrijk zal moeten stijgen. Zij moeten heden, onmiddellijk, het noodige verdienen om niet tot den bedelstaf te vervallen. En stond nu maar tegenover dit alles een even sterke concurrentie onder de kapitalisten; maar dit is niet het geval. Want de arbeiders zijn talrijk, de meesters veel minder. De meesters kunnen het vrij lang buiten hun arbeiders stellen, maar niet de arbeiders buiten hun meesters. Deze laatsten kunnen zich gemakkelijk met elkander verstaan; beproeven de arbeiders van hun kant hetzelfde, dan ontmoeten zij tallooze bezwaren. Is het dan te verwonderen, dat de loonen in den regel zoo laag zijn en slechts onder zeer buitengewone omstandigheden een hooger cijfer bereiken? Of beweert men dat al de omstandigheden, die hier genoemd zijn, hoegenaamd geen invloed uitoefenen op het loon? Zoo neen, dan erkent men de onjuistheid van Mill's theorie. Want nu blijkt het, dat niet de quantitative verhouding tusschen vraag en aanbod de waarde regelt; dat zelfs de waarde niet stijgt of daalt, totdat zij een punt bereikt heeft, waarop vraag en aanbod met elkander gelijk staan.

Hooren wij thans het antwoord van John Stuart Mill[1].

1 Fortnightly Review van 1 Mei 1869.

Mill erkent, dat de opmerkingen van Thornton veel waars bevatten; maar hij wil volstrekt niet toegeven, dat zij in strijd zijn met hetgeen hijzelf heeft geleerd. Volgens hem begaat Thornton dezelfde fout als de meeste bestrijders van Ricardo; zijne argumenten wederleggen niet de stellingen, waartegen hij zich kant, maar vullen die slechts aan. Immers, wat heeft hij bewezen? Vooreerst, dat onder sommige omstandigheden een prijs, waarop vraag en aanbod elkander dekken, niet bereikt *kan* worden; vervolgens, dat er soms *verschillende* prijzen zijn, waarop vraag en aanbod elkander dekken. Het eerste geval deed zich voor bij den verkoop van het paard. Hier had men twee of drie personen, wier begeerte om het aangebodene te bezitten en wier geldelijke middelen om er voor te betalen volkomen dezelfde waren - inderdaad, wat Thronton er ook van zeggen moge, een groote zeldzaamheid. Het tweede geval heeft de schrijver toegelicht met een ander voorbeeld. Een partij visch wordt bij afslag verkocht voor 20 *sh.* per centenaar; bij opbod ware er misschien slechts 18 *sh.* voor bedongen. Er bestonden hier dus twee prijzen, waarop de vraag en het aanbod het eens konden worden. Maar wat bewijst nu dit alles tegen de betwiste stelling? In het eerste geval is slechts daarom de wet van toepassing, omdat de voorwaarden, waaronder zij alleen van toepassing kan zijn (*the conditions on which its applicability depends*) hier niet bestaan. In het tweede geval is er een zekere ruimte, waarbinnen de prijs zich vrijelijk kan bewegen, zonder meer vraag of meer aanbod uit te lokken. Derhalve: om aan te toonen, dat de wet der equatie tusschen vraag en aanbod niet bestaat, beroept men zich op twee voorbeelden, waarvan het eerste *geen* prijs en het ander *meer dan één* prijs oplevert, die aan de wet kan voldoen. Zoodoende bewijst men niets tegen de wet; men bevestigt haar juist.

Staan wij hier een oogenblik stil. Gaat het den lezer zooals het mij ging, toen ik deze redeneering voor de eerste maal las, dan schemert het hem thans een weinig. Bezien wij daarom de zaak nog van naderbij en lichten wij haar met een voorbeeld toe. Iemand heeft deze stelling verkondigd: Alle voorwerpen zonder onderscheid vallen onmiddellijk ter aarde, zoodra zij een vast steunpunt missen. Een opponent neemt het woord en wijst op den luchtballon, die niet ter aarde valt, ofschoon hij een vast steunpunt mist. Neen, werpt de ander tegen, deze hedenking heeft geen kracht; zij wederlegt mijne

stelling niet, zij vult haar slechts aan. Slechts daarom is de wet hier niet van toepassing, omdat de voorwaarden, waaronder zij alleen gelden *kan*, hier niet aanwezig zijn. Met die voorwaarden bedoel ik natuurlijk, in de eerste plaats, dat het voorwerp zwaarder moet zijn dan de lucht.

Wat zouden wij van zulk een redeneering denken? Hetzelfde, naar ik meen, wat wij te denken hebben van Mill's antwoord aan Thornton. Dit is juist de voorname grief tegen Mill, dat hij in zijn stelling van geen voorwaarden gesproken heeft. Zijn wet is veel te absoluut en daarom onjuist. '*If the demand increases the value rises; if the demand diminishes the value falls; again, if the supply falls off the value rises; and falls if the supply is increased. The rise or the fall continues until the demand and supply are again equal to one another: and the value, which a commodity will bring in any market, is no other than the value which, in that market, gives a demand sufficient to carry of the existing or expected supply*.' Kan men zich stelliger uitlaten? Mill zegt niet: dit alles zal g e w o o n l i j k gebeuren, of o n d e r d e z e o f d i e o m s t a n d i g h e d e n ; neen, hij spreekt absoluut: 'the rise or the fall continues, until the demand and supply are again equal to one another.' Wanneer nu Thornton een reeks van gevallen kan noemen, waarin niets van dit alles gebeurt, dan staan immers Mill slechts twee wegen open: of, de mogelijkheid van die gevallen te betwisten, of te erkennen dat zijne theorie herziening noodig heeft.

Tot het eerste is Mill volstrekt niet gezind. Integendeel, de voorbeelden, die Thornton heeft aangevoerd, geven hem veel te denken; ofschoon hij blijft volhouden, dat zijn wet der prijzen waar is, zoo erkent hij toch, dat zij niet de volle waarheid uitdrukt. Er zijn omstandigheden, zegt hij, die niet onder haar bereik liggen, en Thornton is de eerste geweest om aan te toonen, welke oorzaken in zulke bijzondere gevallen de waarde regelen. Groot is de dienst, die hij daardoor aan de wetenschap bewezen heeft. Want die bijzondere gevallen komen niet zeldzaam voor; integendeel, zij keeren dagelijks terug bij de bepaling van het arbeidsloon. Vandaar dat de geijkte theorie, die over dit laatste onderwerp handelt, zeer onvolledig is. Bevatte deze theorie volle waarheid, dan zou het vaststaan, dat de coalities van arbeiders hoegenaamd geen invloed op het loon kunnen uitoefenen. Nu echter staat dit volstrekt niet meer vast.

Want het is thans gebleken, dat de wet der *equatie* tusschen vraag en aanbod den prijs gedeeltelijk onbepaald laat, daar er somtijds meer dan een prijs is, die aan de wet voldoet. Zoodra dit plaats vindt, moet natuurlijk een andere oorzaak den prijs regelen, dan de quantitative verhouding tusschen vraag en aanbod.

Nu Mill deze belangrijke concessie gedaan heeft, bezit de vraag, of de bedenkingen van Thornton zich al of niet met zijne waardeleer laten verzoenen, voor ons geen andere dan een zuiver theoretische beteekenis. Maar op die concessie zelve leg ik den meesten nadruk. De vraag en aanbodstheorie was tot heden het groote struikelblok voor de verdere ontwikkeling van het leerstuk der arbeidsloonen. Men achtte dit leerstuk volmaakt; nu is zijne onvolmaaktheid door een van de corypheën der economie erkend. Men loochende niet alleen elken invloed van de strikes op het loon van den werkman; men wilde zelfs niet aannemen, dat die invloed mogelijk was. Deze periode in de dogmengeschiedenis onzer wetenschap zal nu wel tot het verleden behooren. Hoe kan een vraagstuk worden opgelost, dat door de groote meerderheid niet eens als een vraagstuk wordt beschouwd? Maar wie zal het wagen nog langer te beweren, dat onze kennis van de wetten, die het arbeidsloon bepalen, elk onderzoek naar den mogelijken invloed der strikes op het loon overtollig maakt, indien een man als John Stuart Mill de tegenovergestelde meening is toegedaan?

De vraag en aanbodstheorie was een groot struikelblok; maar niet het eenige. Ook de *loonfondstheorie* stond den vooruitgang der wetenschap in den weg.

De loonfondstheorie is, wanneer men alleen op haar inhoud, niet op haar verdere strekking let, de eenvoudigste theorie ter wereld. ‘Wages,’ zegt J.S. Mill in zijn Principles (met opzet citeer ik in het oorspronkelijk), ‘wages depend mainly upon the demand and supply of labour; or as it is often expressed, on the proportion between population and capital. By population is here meant the number only of the labouring class, or rather of those who work for hire; and by capital

only circulating capital, and not even the whole of that, but the part which is expended in the direct purchase of labour. To this however must be added all funds which, without forming a part of capital, are paid in exchange for labour, such as the wages of soldiers, domestic servants, and all other improductive labourers'[1]. Al deze fondsen bij elkander vormen te zamen het groote *wagefund* der natie. Hoe grooter dit fonds en hoe kleiner het getal participanten, hoe meer de arbeiders verdienen; hoe kleiner het fonds en hoe talrijker de deelhebbers, hoe slechter de toestand dezer laatsten zijn zal.

Heeft iemand tegen deze leer eenig bezwaar? Natuurlijk niet; maar zeker gaat het menigeen als Horatio, toen hij Hamlet wilde uithooren over hetgeen de geest van diens vader hem geopenbaard had en niets anders vernam dan dit: 'There is never a villain dwelling in all Denmark, but he 's an arrant knave.' - 'There needs no ghost, my lord, come from the grave, to tell us this,' antwoordde Horatio. Wel beschouwd, bevat deze theorie niets anders dan hetgeen voor elk gezond verstand geheel van zelf spreekt. Noemt gij de som der loonen, die aan de arbeiders worden uitbetaald, het loonfonds, dan moet natuurlijk het gemiddelde loon van elken werkman afhangen van het getal der deelgenooten en de grootte van het fonds. Als een el verdeeld wordt in duizend strepen, dan moet elke streep wel een duizendste gedeelte van een el zijn. Dit te betwisten ware de ongerijmdheid zelve. Volkomen naar waarheid zeide daarom H. von Scheel onlangs in Hildebrands Jahrbücher: 'Wenn man sagt, der Arbeitslohn hänge ab von dem Verhältniss der zum Unterhalt der Arbeit bestimmten Fonds zur Zahl der zu unterhaltenden Arbeiter - so übersieht man dass damit nichts gesagt, geschweige denn etwas erklärt wird.'

Hoe kan deze theorie, waarmede 'nichts gesagt geschweige denn etwas erklärt wird', dan ooit een struikelblok zijn geweest voor den vooruitgang der wetenschap, op welk gebied ook? Door hierop een antwoord te zoeken, maken wij kennis met een der belangrijkste verschijnselen, die de dogmengeschiedenis der economie ons kan aanbieden. Deze onschuldige theorie - *tautologie* zou zij beter genoemd worden - is door een zonderling transformatieproces ongemerkt veranderd in een volsla-

1 Book II, Ch. XI.

gen stelsel, dat, wel verre van onschuldig te zijn, integendeel, hetzij als waarheid, hetzij als dwaling, van het hoogste gewicht is en al onze aandacht verdient. Wij vinden dit transformatie-proces bij vele schrijvers, maar bij niemand laat het zich beter waarnemen dan bij John Stuart Mill. Het is een schouwspel in drie bedrijven, dat Mill voor ons opvoert.

Het eerste bedrijf kennen wij reeds. De loonfondstheorie vertoont zich hier in maagdelijken eenvoud aan ons oog. Doch haar eenvoud duurt niet lang, want reeds spoedig gaat zij zich tooien met vreemde veeren en een gewaad aantrekken dat haar niet voegt. Welk is dit gewaad? Het is de formule: Wages depend on population and capital. ‘It will be convenient,’ zegt Mill, ‘to employ this expression, remembering however to consider it as elliptical and not as a literal statement of the entire truth.’ En nu is het merkwaardig om te zien, hoe Mill, na aldus zijne theorie te hebben uitgedost, haar eenige oogenblikken later zelf bij wijlen niet meer herkent. In de paragraaf, die onmiddellijk volgt, blijkt dit reeds. ‘There are’, zegt hij, ‘some facts in apparent contradiction to this doctrine, which it is incumbent on us to consider and explain.’ - Hoe nu? kan er iets wezen dat zelfs in schijn met zulk een doodonschuldige theorie, ‘die niets zegt en niets verklaart,’ strijden zou? Maar dat is immers ondenkbaar? - De feiten, die Mill opnoemt, zijn dan ook volstrekt niet in schijnbare tegenspraak met de loonfondstheorie, maar wel met de stelling dat het loon afhangt van de verhouding tusschen kapitaal en bevolking. Hij denkt zich een toestand der industrie, waarin de ondernemers hun volle kapitaal niet kunnen gebruiken, omdat de afzet van het product niet zoo vlot meer gaat als vroeger. Nu zou men kunnen vragen: Als de loonen afhangen van de verhouding tusschen kapitaal en bevolking, waarom dalen zij dan onder zulke omstandigheden, daar toch het kapitaal der fabriekanten in het gestelde geval geene vermindering heeft ondergaan? Mill antwoordt hierop, dat ongebruikt kapitaal voor de arbeiders even weinig nut sticht alsof het in 't geheel niet bestond; maar hij voegt er bij, dat de daling der loonen slechts tijdelijk is; want, als de fabriekanten niet geloofden, dat zij binnen korten tijd het ledigliggende kapitaal weder op de gewone wijze konden aanwenden, dan zouden zij er natuurlijk een andere plaatsing voor zoeken, waarin het op nieuw dienen zou om den arbeider werk te geven. - Dit

antwoord is op zich zelf onberispelijk; maar het is niet het antwoord dat Mill hier geven moest. Hij had moeten aantoonen, dat de geopperde bedenking zijne theorie in het geheel niet treft, maar veeleer een nieuw bewijs levert van het gebrekkige der formule: ‘wages depend on population and capital.’ Het ‘kapitaal’, in den engen zin, waarin hij dat woord hier opvat - als het loonfonds, de som die in een gegeven tijdstip aan de arbeiders wordt uitbetaald - heeft in het onderstelde geval wel degelijk een vermindering ondergaan. Wel verre dat er tegenspraak zou wezen, bestaat er dus zelfs geen tegenspraak in schijn. Bij gevolg had Mill aldus moeten spreken: ‘Uw oppositie is een strijd tegen windmolens. Gij richt u niet tegen de theorie, die ik u gaf, maar tegen een ingebeelde theorie, product van uw eigen vinding. Herlees nauwkeurig wat ik geschreven heb, dan zult gij zien, dat er tusschen mijn stelling en uwe tegenwerping hoegenaamd geen punten van aanraking zijn te vinden.’ - Waarom heeft Mill niet aldus gesproken? Omdat het tweede bedrijf in het transformatie-proces reeds bij hem begonnen is.

Maar zien wij thans het derde bedrijf, de voltooïing van het proces. In zijn recensie van Thornton's boek over den arbeid, geeft Mill de volgende voorstelling van de gewone loonfondstheorie, zooals die, naar hij beweert, overal, ook in zijn eigen werk, gepredikt wordt. ‘Men onderstelt,’ zegt hij, ‘dat er op elk gegeven oogenblik een zekere som van rijkdom bestaat, die onvoorwaardelijk besteed wordt tot de betaling van arbeidsloonen. Die som wordt niet als onveranderlijk beschouwd, want zij wordt vermeerderd door besparing en neemt toe naarmate de welvaart toeneemt; maar men redeneert, alsof zij op elk gegeven oogenblik een vooraf bepaald bedrag ware. Men onderstelt dan verder, dat de arbeidende klassen wel niet meer dan dit bedrag onder elkander kunnen verdeelen; maar dat zij ook dat bedrag en niet minder zullen ontvangen, zoodat, als de som die verdeeld moet worden, eenmaal is vastgesteld, het loon van elk uitsluitend afhangt van den decler, het getal der participanten. Deze theorie sluit stilzwijgend in, dat de vraag naar arbeiders niet alleen toeneemt als de arbeid beterkoop wordt, maar ook in dezelfde verhouding toeneemt, daar altijd hetzelfde totaalbedrag voor arbeid wordt uitbetaald, hoedanig het loon ook zijn moge’[1]. ‘This series of deductions is generally received as

1 Fortnightly Review, 1 May 1869, p. 515.

incontrovertible. They are found I presume in every systematic treatise on political economy, my own certainly included. I must plead guilty to having, along with the world in general, accepted the theory without the qualifications and limitations necessary to make it admissible.'

Maar neen, John Stuart Mill, gij doet uzelf onrecht. De leer, die gij daar hebt voorgedragen, heeft niets gemeen met uw eigen loonfondstheorie. Gij hebt nergens gezegd, dat er een vooraf bepaald bedrag zou zijn, a predetermined amount, dat niet alleen het maximum, maar ook het minimum der loonen zou uitdrukken. Wij durven u plechtig verzekeren, dat uw eigen loonfondstheorie niets behelst wat aanleiding kan geven tot de minste kritiek. Met een prijzenswaardige voorzichtigheid hebt gij u beperkt tot de mededeeling, dat de arbeiders geen gulden meer aan loon ontvangen dan hun wordt uitbetaald. Wat beweegt u dan om zoo te spreken? Uw conscientie heeft u niets te verwijten.

Wat John Stuart Mill hierop antwoorden zou, is niet twijfelachtig. Ook hij kan niet onkundig zijn van het transformatieproces, dat zijn theorie langzamerhand heeft ondergaan. Hij weet, dat hij zich niet gehouden heeft aan zijn eerste beginselen en ongemerkt aan de uitdrukking *wagefund* een geheel andere beteekenis heeft gegeven dan zij oorspronkelijk bezat. En nu hij door Thornton is aangevallen, nu is hij eerlijk genoeg om zich niet te beroepen op de loonfondstheorie, die hij *verkondigd* heeft, maar zich verantwoordelijk te stellen voor de loonfondstheorie, die hij metterdaad heeft *aangenomen* en *toegepast*. Waardeeren wij die eerlijkheid, want zij vereenvoudigt het debat. Onze vijand verschuilt zich nu niet langer achter een masker van nietsbeteekenende volzinnen; hij vertoont zich aan ons in zijn ware gedaante. Wij weten thans, wien wij bestrijden moeten, en kunnen het zwakke punt ontdekken, waarop onze aanval gericht moet zijn.

Dit zwakke punt is zichtbaar genoeg. Er zijn leerstellingen, die men slechts wederleggen kan met een uitvoerige redeneering; maar er zijn anderen, wier val reeds onvermijdelijk wordt door eenvoudig te vragen naar hunne geloofsbrieven. Van dezen kan men naar waarheid getuigen: die Dogmengeschichte ist das Dogmengericht Welnu, stellen wij die vraag aan John Stuart Mill. Het is duidelijk, dat er een afwisselend maximum moet wezen, waarboven de loonen op een gegeven tijd-

stip niet rijzen kunnen; iedereen begrijpt, dat zij niet *in het onbepaalde* kunnen klimmen. Maar uw stelling reikt verder; gij beweert, dat dit maximum ook altijd bereikt is, ja noodzakelijk bereikt moet zijn; waaruit dan zou volgen, dat geen strike of trade-union ooit eenigen invloed op het loon kan uitoefenen. Hoe weet gij dit?

Het antwoord van Mill is ons bekend, want reeds Thornton heeft dezelfde vraag gedaan en Mill kon haar niet onaangeroerd laten. Hij doet een volledige concessie. Hij erkent niet alleen dat hij gedwaald heeft, maar hij tracht ook zijn fout weder goed te maken door de gebreken zijner theorie te herstellen. ‘I think,’ zegt hij, ‘that the improvement Mr. Thornton has made in the theory of price is a case of growth, not of revolution; but in its application to labour, it does not merely add to our speculative knowledge; *it destroys a prevailing and somewhat mischievous error*. It has made it necessary for us to contemplate, not as an impossibility but as a possibility, that employers, by taking advantage of the inability of labourers to hold out, may keep wages lower than there is any natural necessity for.’

Zoo is dan de tweede hinderpaal voor een onderzoek naar den invloed van de strikes op het loon weggevallen. De man, wiens naam, meer dan die van eenig ander, aan de loonfondstheorie verbonden was, heeft erkend dat het maximum, hetwelk de loonen op een gegeven tijdstip *kunnen* bereiken, niet noodwendig altijd reeds bereikt *is*. Daarmede is veel gewonnen voor de ontwikkeling der wetenschap. Toch - moet het ondankbaarheid heeten, als wij niettemin met Horatio blijven mompelen: ‘There needs no ghost, my lord, come from the grave to tell us this’....?

Laat ten derdenmale Thornton onze leidsman zijn. Er is in hem een vastheid van overtuiging, die ons vertrouwen wekt; een juistheid van blik, die ons verrast; een zekerheid van tred, die ons onwillekeurig doet volgen. Hij bracht ons reeds een goed eind weegs tot het doel waarheen wij ons richten. Hij leidde ons langs de klippen van vraag en aanbod- en loonfondstheorie; maar nog blijft er een laatste moeilijkheid over. De theorie der winstgelijkheid dreigt ons den weg te versperren en

tot terugkeer te noodzaken. Onderzoeken wij thans of terugkeer noodig is.

De theorie der winstgelijkheid behelst deze onloochenbare waarheid, dat alle winsten de strekking hebben om zooveel mogelijk tot hetzelfde peil te klimmen of te dalen. Als er in de ijzerindustrie op den duur meer geld te verdienen is dan in de katoenindustrie, dan zal men gaandeweg vele kapitalen van de katoenindustrie naar de ijzerindustrie zien verhuizen. Als het meer voordeel geeft om kruidenier dan om bakker te zijn, dan zal men allengs het aantal kruideniers zien toenemen ten koste van het cijfer der bakkers. Als er meer winst wordt behaald in den handel op Amerika dan in den handel op Azië, dan zullen onderscheidene firma's, die vroeger met Azië in betrekking stonden, met Amerika handelsbetrekkingen aanknoopen. Als de kapitalist er meer baat bij vindt om zijn geld in staatsfondsen te beleggen dan in ondernemingen van nijverheid, handel of scheepvaart, dan zal men allengs deze drie takken van bestaan zien kwijnen uit gebrek aan middelen. De wet der winstgelijkheid ondervindt soms belemmeringen, die haar verhinderen om zich spoedig en in al hare kracht te doen gelden: de natuurlijke weêrzin van elkeen om een nieuw bedrijf te kiezen en zich daarvoor te bekwamen, de moeilijkheden en maatschappelijke bezwaren, die aan de uitoefening van sommige bedrijven verbonden zijn, kortom de zucht of strekking die in al het bestaande ligt om te blijven zooals het is en zich zelven onveranderd in stand te houden, ziedaar de voornaamste van dezen. Maar al neutraliseeren die belemmeringen de werking der wet ten deele, zij neutraliseeren haar nooit ten volle. Een economist derhalve, die verzuimen zou bij zijne beschouwingen de wet der winstgelijkheid in rekening te brengen, zou gevaar loopen tot de ergste dwalingen te vervallen.

Dit nu is, naar het oordeel van velen, de fout van hen, die aan de strikes een gunstigen invloed op het loon toekennen. Zij vergeten dat elke verhooging van loon, ceteris paribus, eene evenredige vermindering van winst ten gevolge moet hebben. Maar zoodra in den een of anderen tak van bedrijf de winsten verminderen, vermindert ook de opgewektheid der kapitalisten om daarin hunne kapitalen aan te wenden, en dit werkt nadeelig op de vraag naar arbeiders en hunne verdiensten. Laten dus de strikes al een loonsverhooging kunnen

teweegbrengen, dan kan deze toch nooit anders dan tijdelijk zijn. Nu zou men wel verschillende gevallen kunnen noemen, waarin, na een strike, de verhooging niet tijdelijk maar duurzaam is geweest, doch deze gevallen bewijzen niets hoegenaamd; want slechts daarom was de verhooging duurzaam, omdat de toestand der industrie, waarin zij plaats vond, dit gedoogde, ja noodzakelijk maakte; met andere woorden, omdat de vraag naar arbeiders was geklommen, ten gevolge van ruimer winsten der ondernemers. De wet der winstgelijkheid toch openbaart zich op dubbele wijze. Overal waar de winsten verminderen, vloeien de kapitalen weg; maar overal waar de winsten vermeerderen, vloeien zij heen. En even als nu verzwakking der concurrentie onder de kapitalisten het loon doet dalen, zoo doet versterking der concurrentie onder hen het loon rijzen. De strikes hebben dus hoegenaamd geen nuttigheid voor den werkman. Want de kunstmatige loonsverhooging, die zij in enkele gevallen teweegbrengen, is natuurlijk of onnatuurlijk. Indien onnatuurlijk, dan kan zij niet blijvend zijn. Indien natuurlijk, dan zou zij later, zonder de strike, toch wel tot stand zijn gekomen.

Deze redeneering klinkt onberispelijk; maar zijn de bedenkingen van Thornton juist, dan wemelt zij van onbewezen stellingen, oppervlakkige generalisatiën en valsche sluitredenen. Men beweert, zegt hij, dat de loonen moeten stijgen, als de winsten boven het gewone peil gerezen zijn, en die bewering is juist. Maar zullen zij, als men aan de zaken haar vrijen loop gunt, *in dezelfde evenredigheid* stijgen als dan, wanneer een strike tusschen beiden treedt? Deze vraag mag ontkennend beantwoord worden. Een vermeerdering van winst lokt ongetwijfeld een vermeerdering van productie uit; maar die meerdere productie doet de prijzen weder dalen en vermindert dus de winst tot op zekere hoogte. Juist die laatste vermindering nu heeft ten gevolge dat de loonen niet in dezelfde mate verhoogd worden als in den beginne had kunnen geschieden. Indien de arbeiders *destijds* een strike hadden ondernomen, dan zouden zij misschien de oorspronkelijke winstvermeerdering ten volle aan zich getrokken hebben. Maar nu is dit niet meer mogelijk; de goede kansen zijn voorbij. Op tweeërlei wijze kan eene vereffening van winsten plaats vinden: uitsluitend door een belangrijke rijzing der arbeidsloonen, of wel, gedeeltelijk door een kleine

loonsverhooging, gedeeltelijk door een daling van prijzen ten gevolge van meerdere productie. De vraag, welke van die gevallen zich zal voordoen, wordt beslist door de arbeiders zelven. Ondernemen zij op het rechte tijdstip een strike, dan geschiedt het eerste; anders het tweede.

Men beweert verder, dat elke loonsverhooging, die door een strike is teweeggebracht, slechts tijdelijk kan zijn, zoodra zij de winsten beneden het gewone peil doet dalen. Toegegeven voor een oogenblik; maar is dit gewone peil zelf niet voor verlaging vatbaar? Worden de idealen der werklieden, die aan het hoofd der tegenwoordige beweging staan, verwezenlijkt, dan zal er eerlang noch in Groot-Brittannië, noch op het vasteland, een enkele arbeider meer zijn, die niet tot deze of gene tradesunion behoort, en dan zullen al de tradesunions te zamen nauw aan elkander verbonden zijn. Waarheen zullen de kapitalisten dan verhuizen, als een strike hier of daar de winsten doet dalen? Overal ontmoeten zij denzelfden tegenstand, want overal vinden zij werklieden die dezelfde eischen stellen. Zij kunnen zich wel is waar geheel aan de industrie onttrekken, en als dat gebeurt, heeft natuurlijk de strike haar doel voorbijgestreefd; maar zoolang zij dit niet doen, moeten zij wel met een kleinere winst genoegen nemen. - Intusschen, deze stand van zaken behoort nog tot de droombeelden; ligt zij werkelijk in de toekomst, dan mogen wij toch aannemen dat die toekomst nog ver van ons verwijderd is. Zou dan voor het tegenwoordige althans de bewering niet juist zijn, dat elke loonsverhooging, die de winsten beneden het gewone peil brengt, slechts tijdelijk kan wezen?

Neen, zegt Thornton, zij is veel te absoluut. Zij rust wel gedeeltelijk op een waarheid, maar voor een ander deel op een onderstelling; op de waarheid, dat alle winsten, die door bijzondere oorzaken beneden het gewone peil gedaald zijn, de strekking hebben om tot dit peil terug te keeren; op de onderstelling, dat die terugkeer in het gegeven geval slechts door één middel kan geschieden. namelijk door vermindering van loon. Die onderstelling is wel dikwijls juist; - er bestaan voorbeelden, dat een tak van industrie in een bepaalde streek geheel te gronde is gericht, omdat de arbeiders geen vermindering van loon wilden toelaten, terwijl de ondernemers van hun kant met geen mindere winsten dan vroeger wilden of konden genoegen nemen; - maar zij is het niet altijd. Zij is het niet, zoo vaak de ondernemers den prijs van

hun product kunnen verhoogen en zoodoende de kosten van het meerdere loon op den consument overdragen.

- Maar, gesteld dat dit mogelijk is, wordt dan de arbeider hierdoor werkelijk gebaat? Als de prijs stijgt, vermindert immers de vraag naar een product; als de vraag vermindert, vermindert ook de behoefte aan werklieden, die dit product vervaardigen. Bijgevolg zullen enkele arbeiders nu wel veel meer verdienen dan vroeger, maar anderen zullen in het geheel niets verdienen, en de som der uitbetaalde arbeidsloonen zal immers niet grooter zijn dan vóór de strike? -

Niet grooter? Maar staat het dan vast, dat de vraag altijd in *dezelfde evenredigheid* afneemt als de waarde gestegen is? Leert ons niet de ondervinding, dat er sommige goederen zijn, die de maatschappij onmogelijk kan ontberen, zoodat de vraag daarvoor zeer weinig afneemt, als de prijs klimt? Welnu, zoodra er een strike plaats vindt in een tak van bedrijf, die op deze soort van goederen betrekking heeft, is het zeer wel mogelijk, dat zij gelukt en dat de prijsverhooging, die er uit volgt, weinig afbreuk doet aan het debiet.

Er zijn zelfs gevallen denkbaar, waarin de prijsverhooging hoegenaamd geen vermindering van vraag teweegbrengt. Thornton noemt als voorbeelden hiervan een uitvinding, waardoor op de kosten van productie aanzienlijk wordt bespaard, of wel een algemeene vermeerdering van welvaart in een land, waardoor de inwoners meer uitgaven kunnen doen dan vroeger; doch hij had nog andere voorbeelden kunnen noemen. Stel b.v. dat een tak van industrie plotseling van een zwaren last - een inkomend recht, een accijns, of iets dergelijks (men denke aan de afschaffing van het dagbladzegel) - wordt bevrijd, dan is het zeer goed mogelijk, dat, ten gevolge der concurrentie of der vrees voor concurrentie, de prijzen der goederen die door deze industrie werden voortgebracht, in den eersten tijd met het volle bedrag der belasting dalen. Maar als nu de werklieden, vóór dat die daling nog een belangrijke vermeerdering van vraag heeft kunnen uitlokken, met goed gevolg een strike ondernemen en de fabriekanten daardoor noodzaken om den prijs van hun product weder een weinig te verhoogen, dan is het zeer waarschijnlijk, dat de vraag, ondanks die verhooging, *blijft* toenemen. Werpt nu iemand mij tegen, dat in zoodanig geval de strike overtollig is geweest, daar de vermeerderde behoefte reeds van zelf binnen korten tijd een rijzing in het loon

zou hebben teweeggebracht, dan herhaalt hij slechts onder een anderen vorm de reeds vroeger aangevoerde stelling, dat de loonen altijd moeten stijgen als de winsten het gewone peil overschreden hebben. Stijgen moeten zij, dat is juist. Maar zullen zij, zonder strike, ook in dezelfde evenredigheid stijgen als anders? Ziedaar wat alles afdoet; en niets is natuurlijker dan dat de arbeiders, het zekere voor het onzekere nemende, in zoodanig geval aan een strike de voorkeur geven.

Thornton houdt zich uitvoerig bezig met het belangrijk vraagstuk, onder welke omstandigheden de fabriekanten, die door hun werklieden gedwongen zijn om het arbeidsloon te verhoogen, die verhooging op de verbruikers kunnen overdragen. Bijkans in denzelfden vorm keert dat vraagstuk weder bij de leer der belastingen: Wanneer en in hoever kunnen de ondernemers een belasting, die hun bedrijf getroffen heeft, door de consumenten laten betalen? Om die soort van vragen op te lossen, moet men nauwkeurig bekend zijn met alle bijzonderheden; men moet weten of de verbruikers *in staat* zijn een hoogeren prijs te geven, en zoo ja, of zij daartoe ook, des noods, *gezind* zijn, dan wel liever het genot van het duurder geworden voorwerp missen. Vervolgens moet men onderzoeken, of hetzelfde artikel ook buitenslands beterkoop kan vervaardigd worden, zoodra binnenslands de productiekosten gestegen zijn. Waarop heeft men het oog? op goederen van uitvoer of op goederen van eigen consumtie? op goederen, die men beter en in grooter hoeveelheid kan voortbrengen dan eenig ander volk, of op goederen, waarin men te nauwernood de concurreutie met het buitenland kan doorstaan? Bezit misschien de ondernemer een soort van plaatselijk monopolie, dat hem moeilijk kan ontnomen worden? Bestaan er voor den verbruiker ook redenen (gemak, vooroordeel of noodzakelijkheid), waarom hij den producent liefst in zijn onmiddellijke nabijheid heeft, zoodat hij gaarne iets meer betaalt om dat voordeel te blijven genieten? Dit alles moet met de meeste nauwgezetheid overwogen worden, eer men kan beslissen of een belasting, waarmede een industrie wordt bezwaard, of wel een loonsverhooging, die door een strike wordt afgedwongen, op de consumenten kan worden overgedragen. Men treedt hier geheel op het moeilijke terrein van het verband tusschen waarde en productiekosten. Maar dit is ons hoofdbezwaar tegen hen, die op grond van de theorie der winstgelijkheid, aan de strikes

allen invloed op het loon ontzeggen, dat zij met een paar algemeene phrases elk ernstig onderzoek op dit gebied afsnijden en ons zoodoende zelfs niet in de gelegenheid stellen om de waarheid te ontdekken.

Een ander bezwaar tegen hen is, dat zij veel te weinig te rade gaan bij de werkelijkheid. Zeer zeker hebben de winsten de strekking om aan elkander gelijk te worden; maar dit neemt niet weg, dat b.v. in ons land sedert tal van jaren de reederij ellendige rekening geeft, de effectenhandel veel meer verdiensten afwerpt dan de goederenhandel en het landbezit fortuinen heeft geschapen, die geen andere geldbelegging heeft kunnen voortbrengen. De wet der winstgelijkheid werkt dikwerf zeer langzaam. Zij is een kracht, maar die door andere krachten wordt belemmerd. Nu geeft de tegenpartij, zooals wij gezien hebben, dit laatste wel eenigermate toe; maar zoodra zij over de strikes gaat spreken, verzuimt zij haar wetenschap in practijk te brengen en redeneert zij geheel, alsof die tegenwerkende krachten niet bestonden. Al nemen wij aan, dat alle bovenmatige winsten, die in een bepaalden tak van bedrijf genoten worden, van zelf een even sterke verhooging van loon moeten teweegbrengen als ooit door een strike kan geschieden, dan heeft de strike toch dit voor, dat zij onmiddellijk werkt, terwijl de zoogenaamde natuurlijke loop van zaken haar invloed eerst na een zekeren tijd, dikwijls eerst na jaren, kan doen gevoelen. Maar is dat dan niets? Komt het er volstrekt niet op aan, of de loonen zooveel vroeger of later stijgen? Heeft de wetenschap van den geneesheer geen waarde, omdat zij den dood slechts uitstellen, niet verhinderen kan? Zeer zeker zal niemand dit beweren. Maar waarom brengen sommigen het tijdsverschil dan hier niet in rekening? Waarom kennen zij aan de strike ten minste niet deze goede eigenschap toe, dat zij den gunstigen invloed, dien de wet der winstgelijkheid in sommige gevallen op het loon uitoefent, belangrijk verhaast? Waarom moest Thornton de eerste zijn, die hierop gewezen heeft? Het antwoord is spoedig gevonden: omdat velen de langzame werking der wet geheel uit het oog verliezen, zoodra zij hun theorie gaan toepassen.

Maar zou de theorie zelve, hoe juist zij ook ongetwijfeld is, niet nog aanvulling en voltooiing behoeven? Stelt men zich ‘het gewone peil der winsten’ niet al te veel als een vaste grootheid voor, en verzuimt men niet eenigszins ook te denken aan den invloed, dien toenemende behoeften op dit cijfer kun-

nen uitoefenen? Een ‘voldoende winst’ voor een kruidenier of bakker is een zeer onvoldoende winst voor iemand die een hoogere maatschappelijke betrekking bekleedt. Diens behoeften zijn grooter; hij is tot zekere verteringen gedwongen, waaraan hij zich niet onttrekken kan zonder allengs tot een minderen stand af te dalen. Maar stel nu, dat de kruideniers en bakkers hun levenswijze willen verbeteren, hetzij omdat enkele hunner standgenooten daarin geslaagd zijn, hetzij omdat de geest van den tijd dit medebrengt, dan zal natuurlijk langzamerhand hun denkbeeld van een ‘voldoende winst’ eenige verandering ondergaan, en hetgeen hen vroeger tevreden stelde, zal hen nu onbevredigd laten. Heeft dit geen invloed hoegenaamd op het loon? Zal onder zulke omstandigheden niet al het mogelijke gedaan worden om de inkomsten op te drijven en de productiekosten te drukken? Het begrip van een ‘voldoende winst’ is zeer subjectief; zijn inhoud is aan al de wisselingen onderhevig, die de wenschen en behoeften van hem, bij wien dit begrip heeft post gevat, kunnen ondergaan. Nu kan ik niet gelooven dat de arbeiders meer zullen verdienen, naarmate de kapitalisten, uit wier winsten hun loon betaald moet worden, zich een hooger denkbeeld vormen van hetgeen een ondernemer voor zijn moeite en risico, in verband met de plaats die hij in de maatschappij bekleedt, wettig toekomt.

Is deze beschouwing juist, dan volgt daaruit, dat de toenemende weelde, waarvan onze tijd getuige is, geen gunstigen invloed kan hebben op het loon. Voor een deel heeft zij ongetwijfeld meer vraag naar arbeid ten gevolge; want behoefte aan voorwerpen van weelde leidt tot productie van die voorwerpen, en geeft dus indirect aan vele werklieden brood. Maar hoeveel weelde vergunnen wij ons niet, waaraan deze goede zijde ten eenemale ontbreekt? En zeer zeker heeft de groote vermeerdering van behoeften, die tegenwoordig bij al de hoogere klassen der maatschappij plaats vindt, dit nadeel, dat zij ons niet mild maakt tegenover onze werklieden. In tallooze gezinnen worden thans de gewone verteringen tot zulk een hoogte opgevoerd, dat iedere noodzakelijke buitengewone uitgaaf het kapitaal bijkans aantast. Is het dan wonder, dat men dergelijke uitgaven met dubbelen weêrzin doet? Is het onnatuurlijk, dat men den arbeider ongaarne een hooger loon betaalt dan strict noodig is, al koestert men ook in het algemeen de edelste wenschen voor zijn stoffelijk geluk? Er is in onze

eeuw een jacht op het goedkoope, zooals er nooit te voren is geweest. Veel te schijnen en voor weinig geld, is het doel waarnaar bijna allen streven. Het is moeilijk aan te nemen, dat dit gunstig zou werken op den toestand onzer arbeidende klassen.

Het onderwerp dat ons nu bezig houdt is zoo rijk, dat wij ons telkens moeten beperken. Nog eene enkele vraag kan ik echter niet achterwege houden, te minder omdat ik het antwoord daarop vruchteloos bij Thornton heb gezocht. Is het niet mogelijk, dat de strikes op sommige plaatsen het loon zullen verbeteren, zonder *op den duur* eenige verhooging van productiekosten, hoe gering ook, te veroorzaken? De vraag klinkt misschien vreemd; maar zij zal natuurlijk schijnen, als men bedenkt, dat er een nauw verband - *Wechselwirkung* - bestaat tusschen het loon van den arbeid en de qualiteit van arbeid, waarvoor dit loon betaald wordt. Men klaagt tegenwoordig veel over onze werklieden. Men noemt hen traag, dom, weinig energiek. Men beweert, dat zij een vergelijking met de Engelsche werklieden moeilijk kunnen doorstaan. Ik geloof dit gaarne; maar laat men billijk zijn en ook hun voedsel en levenswijs met die der Engelschen vergelijken. Zie eens met welken kost onze arbeiders zich gewoonlijk moeten tevreden stellen, en vraag u dan af, hoe het u zelven zou gaan, indien gij u daarmede moest vergenoegen. Wees vlijtig en energiek, als aardappelen het voornaamste bestanddeel zijn van uw dagelijksch middagmaal, en dierlijk voedsel een lekkernij voor u is, die gij u slechts des Zondags moogt vergunuen! Wees vlijtig en energiek, als gij, ondanks alle inspanning, steeds blijft die gij waart - zoo gij al niet achteruit gaat - en de stilstand van werk in den winter onvermijdelijk de overwinsten van den zomer weêr verslindt! Zou een verhooging van loon hierin geen verandering brengen? Zou zij onze werklieden niet verheffen tot het peil dat de Engelsche arbeiders reeds bereikt hebben? En zouden dusdoende de ondernemers niet in een betere qualiteit van arbeid een ruime vergoeding vinden voor hunne grootere uitgaven? Ik weet wel dat zoo iets nooit onmiddellijk kan plaats hebben; het eerste gevolg van een belangrijke loonsverhooging is meestal (vooral in de fabrieksdistricten) een even groote vermeerdering van jeneverconsumtie. Maar dit is slechts tijdelijk; op den duur moeten ruimere inkomsten ook bij den arbeider een verbetering van levenswijs ten gevolge hebben, en hoe meer de

hoogere klassen daartoe medewerken - door volksonderwijs, door het bouwen van arbeiderswoningen, door het oprichten van *restaurants économiques*, - hoe eerder dit zal geschieden. Mocht het in ons vaderland ook eenmaal zoover komen. Wij betalen thans een schraal loon voor den gebrekkigen arbeid van een ontzenuwde bevolking. Dan zouden wij een beter loon betalen voor den voldoenden arbeid van een krachtige bevolking. Wie aarzelt een oogenblik, als tusschen deze beiden moet gekozen worden?

III.

'Ihr sucht,' zegt Goethe,

> 'Ihr sucht die Menschen zu benennen
> Und glaubt am Namen sie zu kennen;
> Wer tiefer sieht, gesteht sich frei
> Es ist was Anonymes dabei.'

Verandert men enkele woorden, dan heeft men de slotsom van ons betoog in het kort saâmgevat. Ook van de oorzaken, die de arbeidsloonen bepalen, geldt het (om populair te spreken):

> 'Es ist was Anonymes dabei.'

De quantitatieve verhouding tusschen vraag en aanbod bekleedt onder die oorzaken een voorname plaats; het maximum, dat de maatschappij op een gegeven oogenblik aan loonen missen kan, is mede niet zonder invloed; de wet der winstgelijkheid is ook een machtige factor, wiens beteekenis men niet zonder schade kan voorbijzien. En toch heeft hij, die deze drie oorzaken vermeld heeft, nog niet alles gezegd. 'Es ist was Anonymes dabei.' Noem dat anonyme de kracht der gewoonte, de wet der traagheid, de afhankelijkheid waarin de arbeiders tegenover hunne meesters verkeeren, de intensiteit waarmede zij elkander concurrentie aandoen; de wetenschappelijke formule doet minder ter zake, mits men het feit zelf erkenne.

Langs dednctieven weg kwamen wij, even als Thornton, tot ons besluit: geen andere weg - het is dikwijls bewezen - kan op economisch gebied tot een goed resultaat voe-

ren. Maar thans rust op ons de verplichting om de uitkomst der redeneering aan de ervaring te toetsen, ten einde haar, mocht zij daarmede in tegenspraak zijn of schijnen, aan een nieuwe kritiek te onderwerpen.

Beginnen wij met ons af te vragen, wat de ervaring leeren moet, zal zij de meening onzer tegenpartij bevestigen. Als het loon uitsluitend bepaald wordt door quantitatieve invloeden, dan moet zij ons leeren dat het loon aan geen mindere wisselingen onderhevig is, dan de prijzen van de meeste goederen. Immers, de verhouding tusschen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt wisselt gestadig; de behoefte aan werklieden is meestal in den zomer veel grooter dan in den winter en verschilt soms niet onbelangrijk van het eene jaar op het andere. Het maximum, dat de maatschappij aan loonen kan uitbetalen, wisselt minder sterk, maar is evenzeer aan veranderingen onderhevig; hooge of lage graanprijzen, oorlog of vrede, ruime of beperkte afzet van producten naar het buitenland, ziedaar slechts enkele van de oorzaken genoemd, die deze veranderingen teweegbrengen. De wet der winstgelijkheid eindelijk oefent mede een invloed uit, die belangrijke rijzingen of dalingen in het loon kan te voorschijn roepen. Maar zien wij nu inderdaad dat de arbeidsloonen gedurig wisselen? Integendeel; zij kenmerken zich - vooral in die plaatsen waar geen fabrieken zijn, maar zelfs ook daar - door groote bestendigheid. Uit een bron, die ik meen te kunnen vertrouwen, werd mij onlangs medegedeeld, dat b.v. de loonen der metselaarsknechts te Amsterdam van 1770 af tot het jaar 1866 toe hoegenaamd geen verandering ondergaan hebben. Is de zienswijze, die wij bestrijden, juist, dan volgt dus hieruit onder anderen de zonderlinge stelling, dat de quantitatieve verhouding tusschen vraag en aanbod, wat den arbeid der metselaarsknechts betreft, van 1770-1866 niet in het minste gewisseld heeft. Of werpt men mij tegen, dat de drie oorzaken, die het loon bepalen, in verschillende richting kunnen gewerkt hebben, zoodat de bestendigheid, die wij opmerkten, daaraan te danken zou zijn? Maar dan is het toch vreemd, dat de oorzaak die bestemd was om daling van het loon teweeg te brengen, altijd volmaakt dezelfde kracht heeft uitgeoefend als die, welke op datzelfde oogenblik tot rijzing noopte. Gelooft iemand in ernst dat zulk een toevalligheid inderdaad heef plaats gegrepen?

Er is meer: een oplettende beschouwing der arbeidsmarkt,

leert ons verschijnselen kennen, die zich op de goederenmarkt nooit voordoen. Als er een overmatige aanvoer van deze of gene handelswaar plaats vindt, dan behoudt niet een deel van den voorraad zijn ouden prijs, terwijl een ander deel onverkoopbaar wordt; al de goederen, waaruit de geheele voorraad bestaat, verminderen in waarde, enkele bijzondere soorten, waarvan de markt schaars voorzien is, misschien uitgezonderd. Met betrekking tot den arbeid bespeuren wij geheel iets anders. Vermindert de behoefte aan werklieden (bij het naderen van den winter b.v.), dan worden eerst de werkuren beperkt; daarna wordt een groot aantal werklieden afgedankt. Maar het loon per uur of per stuk ondergaat in den regel geen vermindering. Intusschen zijn slechts weinige arbeiders in de gelukkige omstandigheid van dit loon te kunnen verdienen. De arbeid van den een is op zijn gewonen prijs gebleven; de arbeid van den ander is geheel waardeloos geworden. Hoe kan men dit verklaren, indien het loon uitsluitend bepaald wordt door soortgelijke oorzaken, als die welke de prijzen der goederen regelen?

Maar terstond wordt alles duidelijk, als men de bestaande loontheorie (die wij hier slechts in zeer groote trekken en voor zoover zij tot ons onderwerp in betrekking staat, hebben teruggegeven) met hetgeen Thornton geleerd heeft aanvult. De groote moeite en inspanning die het den arbeiders kost, om een loonsverhooging te bewerken, wordt ons verklaard door den staat van *afhankelijkheid*, waarin zij doorgaans verkeeren en die hun vaak den moed beneemt om zelfs op bescheiden toon een vermeerdering van verdiensten te vragen. De merkwaardige bestendigheid, die het loon over het geheel kenmerkt, wordt ons toegelicht, als wij nagaan welk een macht de *gewoonte* op de arbeidsmarkt uitoefent. Om zich hiervan een juiste voorstelling te maken, moet men met werklieden van den ouden stempel gesproken hebben. In een italiaansch werk over het geld, geschreven in 1579, leest men de opmerking, dat de wettelijke verhouding tusschen goud en zilver op 1:12 bepaald moet worden, omdat zij berust op de natuurlijke orde van zaken, door God vastgesteld en reeds ‘dal divin Platone’ aan het menschdom verklaard. Bedrieg ik mij niet, dan heerscht dezelfde soort van bijgeloof bij velen onzer werklieden (*de la vieille souche*, wel te verstaan) ten opzichte van het arbeidsloon. Ik herinner mij nog levendig den verbaasden blik van een ouden stucadoorsknecbt, die mij zijn

nood geklaagd had over zijn gebrekkig dagloon, toen ik hem vroeg, of hij wel eens op een gepaste wijze bij zijn meester om verhooging had verzocht. Het denkbeeld kwam hem allerzonderlingst voor. Hij klaagde wel over zijn verdiensten, maar hij begreep niet dat daarin ooit verandering kon komen; even als men klaagt over ziekte en dood, maar zonder te verwachten, dat het menschdom er immer van verlost zal worden. Dit gesprek - ik mag het niet verzwijgen - had reeds eenige jaren geleden plaats; het oude ras van werklieden wordt allengs door een jonger vervangen, dat geheel andere denkbeelden heeft. Toch blijft de macht der gewoonte nog sterk. Men behoeft de wereld niet in rep en roer te brengen om de prijzen van suiker of katoen te doen stijgen. Doch de arbeidsloonen worden niet verhoogd, hetzij met of zonder strike, zonder dat iedereen er van spreekt. In vele opzichten komt die kracht der gewoonte den arbeiders ten goede: er zijn dikwijls omstandigheden, waaronder het loon belangrijk zou dalen, indien ‘de gewoonte’ zich niet daartegen verzette; maar zoo de werking dezer kracht al soms ten gevolge heeft, dat het arbeidsloon niet tot zijn minimum daalt, zij verhindert evenzeer dat het tot zijn maximum stijgt. Er is dus een tegenwerkende kracht noodig, die de kracht der gewoonte breekt, en die, al kan zij de arbeiders niet verlossen uit den staat van afhankelijkheid waarin zij verkeeren, nogtans den nadeeligen invloed van deze afhankelijkheid op het loon zooveel mogelijk doet verdwijnen. Thornton heeft, dunkt mij, uit de ervaring aangetoond, dat de strikes in vele gevallen zulk een kracht zijn geweest, en daardoor tot op zekere hoogte nut hebben gesticht voor de arbeidende klassen.

Ik zie hier den lezer, die Thornton's boek niet kent, wantrouwend het hoofd schudden. Hij vermoedt ongetwijfeld dat de schrijver een reeks van voorbeelden met groote zorg en moeite heeft bijeengebracht, de geschiedenis betreffende van enkele strikes, die tot een verhooging van loon gevoerd hebben. Hij maakt zich gereed om het exceptioneele van die voorbeelden aan te toonen, en wapent zich aldus tegen den aanval op zijn orthodox economisch geloof. Tegenover elke goed gelukte strike weet hij er tien te plaatsen die geheel mislukt zijn, na den arbeiders schatten van geld gekost te hebben. Gij spreekt van de ervaring, roept hij ons ten slotte toe; maar is het niet juist op grond van de ervaring dat men den arbeiders de strike ontraadt?

Ongetwijfeld doet men dit; maar de vraag rijst of men de ervaring goed geraadpleegd heeft; er is ook hier een ‘ce qu'on voit et ce qu'on ne voit pas.’ Men z i e t dat gedurende een halve eeuw bijna al *de overwinningen* aan den kant der meesters zijn geweest, maar men ziet niet, dat in verreweg de meeste gevallen *de prijs der overwinning* door de arbeiders is verkregen. Zoolang de strijd duurt, wijken de meesters bijna nooit; zij getroosten zich kolossale verliezen, om geen loonsverhooging toe te staan; maar nauwelijks is de vrede teruggekeerd, of zij geven meestal vrijwillig, wat zij eerst ten stelligste geweigerd hebben. Zoo blijft de eer aan hen, het voordeel aan de werklieden. Oogenschijnlijk zijn deze laatsten altijd de verliezende partij. De groote strike van de Manchester spinners in 1829, waardoor de arbeiders £ 250,000 aan loonen verbeurden; die van Ashton en Staleybridge in 1829 en 1830, waaraan 30,000 spinners deelnamen en die evenveel gekost heeft; de groote strike van de Manchester bouwlieden in 1833, waardoor £ 27,000 aan arbeidsloon verloren gingen; de twee geweldige strikes in Preston, in 1836 en 1854, bij welke laatste gelegenheid 17,000 personen gedurende 36 weken buiten werk bleven, en zoodoende £ 420,000 aan loon opofferden, - deze allen, en hoevelen nog daarboven, zijn geëindigd ten nadeele van de werklieden, die zich ten slotte, na tallooze ellenden te hebben doorgestaan, op de voorwaarden, door de meesters gesteld, moesten overgeven. Toch zien wij dat in Engeland in alle takken van industrie de strikes een verhooging van dagloon hebben veroorzaakt, die hier 25, ginds 30, elders zelfs 50 pct., en dooreengenomen ten minste 15 pct. bedraagt. Bovendien zijn de werkuren niet onbelangrijk verminderd. Nadat de meesters eerst de groote nadeelen van de strike ondervonden hadden, werden zij terstond veel handelbaarder. Zeer dikwijls was een bloote bedreiging met werkstaking voldoende om hen tot loonsverhooging te nopen. Ja, de vestiging van een trades union in een stad had soms reeds ten gevolge, dat de toestand der arbeiders er belangrijk verbeterde. In zijn rapport over 1865 zegt de Heer Applegarth, secretaris van een der grootste trades unions in Engeland, dat zijn vereeniging, hoewel destijds slechts vijf jaren oud, in twee en vijftig van de 94 steden, waarin het zijn vertakkingen had, een verhooging van loon had weten te bewerken, bedragende van 8 d. tot 4 sh. per week; en dat te Bradford, sedert ook daar een afdeeling

gevormd was, de werkuren met 8½ verminderd en de loonen met 1 sh. 's weeks gestegen waren. Op verschillende plaatsen had de vereeniging de meesters genoodzaakt om toe te staan, dat zekere bepalingen werden vastgesteld, waaraan de arbeiders vooraf hunne goedkeuring hadden gehecht en waarbij de betrekkingen tusschen meesters en werklieden geregeld werden. De Glasgowsche timmerlieden wisten van 1852 tot 1858 de loonen van 22 tot 26 sh. op te drijven en de werkuren van 60 tot 57 's weeks te verminderen. De ‘Operative House Carpenters and Joiners’ ondernamen van 1863-1866 twee en twintig strikes; maar de loonen stegen dan ook 4 en 6 sh. per week. De Londensche metselaars verkregen in 1865 en 1866 een verhooging van een stuiver per uur, alleen door ‘respectful considerations’. Waarom hadden deze ‘respectful considerations’ zulk een kracht? Wat bewoog de meesters om toe te geven aan de wenschen hunner werklieden, nadat zij zoo dikwijls een schitterende overwinning hadden behaald? Omdat de overwinning hun telkenreize evenveel schade als eer had aangebracht, zoodat zij voortaan liever den strijd wilden ontwijken, dan nieuwen roem inoogsten. Als de vrees voor strikes ernstig heeft postgevat bij de ondernemers, is zij een kracht geworden, die bij de bepaling van het loon een grooten invloed doet gelden. Ja, zij leidt in het algemeen tot een betere behandeling der werklieden. Mag ik, om dit te bewijzen, slechts een enkel voorbeeld aanvoeren? Bij de beraadslagingen in de Jury van de zevende afdeeling der onlangs te Amsterdam gehouden Tentoonstelling (‘Vereenigingen door en ten behoeve van werklieden opgericht,’ enz.) kwam de vraag ter sprake, in hoever groote fabriekanten, die uit eigen beweging nuttige inrichtingen, betere woningen of iets dergelijks voor hunne arbeiders hadden tot stand gebracht, meer aanspraak hadden op bekrooning, dan werklieden, die zelve, buiten ondersteuning van de hoogere klassen, middelen hadden gevonden om hun toestand te verbeteren. Het was een belangrijke quaestie die aanleiding gaf tot een warm debat. Maar niets heeft mij bij die gelegenheid meer getroffen, dan de woorden van een grooten buitenlandschen industrieel, die met overtuiging de stelling verdedigde, dat aan zulke fabriekanten hoegenaamd geen belooning toekwam. Met welk recht zouden zij die eischen? zoo sprak hij. Ik zelf heb duizende werklieden in dienst; is het nu een deugd, wanneer ik hen goed behandel? doe ik het

niet, dan ondernemen zij een *grève*, hetgeen mij schatten gelds kost. - Men zal mij vergunnen over de quaestie zelve thans het stilzwijgen te bewaren; de debatten in de Jury behoeven niet daarbuiten te worden voortgezet. Maar die woorden kwamen mij te merkwaardig voor om ze niet in het voorbijgaan te vermelden. Zij bewijzen, wat wel geen bewijs noodig moest hebben, dat de vrees voor strikes bij de meesters een weldadigen invloed uitoefent op het lot hunner werklieden. Noem het een droevig verschijnsel, dat zulk een motief noodig is; betreur het diep, dat de vrees kan teweegbrengen wat de liefde niet vermag; het feit zelf is niet te loochenen; en al zouden wij ook wenschen dat hetzelfde resultaat langs een anderen weg verkregen wierd, nogtans moet het ons verheugen, dat uit al de jammeren, die de strike met zich voert, ten minste dit goede te voorschijn komt.

Want inderdaad - het wordt tijd dat wij de volle keerzijde der medaille laten zien - die jammeren zijn groot. De ellende, die de arbeiders moeten doorworstelen zoolang zij het werk staken, is niet te peilen. Men bedenke wat het zijn moet voor menschen, die uit hun wekelijksch inkomen hunne wekelijksche uitgaven moeten bestrijden, dagen, misschien maanden achtereen, alle verdiensten te missen. De laatste spaarpenningen worden dan verteerd, de noodigste meubelen en kleedingstukken verpand. In den beginne doet de hoop op een spoedige zegepraal alle ontberingen met opgewektheid dragen; doch naarmate de strike langer duurt, verflauwt de ijver en wordt de last zwaarder. Wat nu te doen? Toegeven? Op de oude voorwaarden het werk weder opvatten? Trots, schaamtegevoel tegenover hen met wie men heeft saâmgespannen, verbieden dit. Maar inmiddels dringt de nood. Vrouw en kinderen smeeken om brood en er is geen brood. Alle hulpmiddelen zijn uitgeput: de schamele woning bevat niets meer dat geschikt is om verpand te worden. Met hernieuwden aandrang keert telken dage dezelfde vraag weder: toegeven of niet? er wordt een bange strijd gevoerd. En wat ook het einde zij van dien strijd, de dagen, die eenmaal aldus zijn doorgebracht, verdwijnen nooit meer uit de herinnering.

Ziedaar een deel der jammeren; maar de lijst is op verre na nog niet uitgeput. De strike is een machtig wapen, maar juist daarom ook zoo gevaarlijk voor hen, die het gebruiken. Niet onder alle omstandigheden - wij hebben gezien onder welke -

kan zij middellijk of onmiddellijk iets goeds te weeg brengen, en nu is het zeker, dat daar, waar zij geen goed sticht, zij een bepaald kwaad veroorzaakt. Een industrieel, die met den besten wil geen beter loon geven *kan*, omdat zijn winst geen vermindering, de prijs van zijn product geen verhooging toelaat, en die desniettemin herhaaldelijk met strikes wordt geplaagd, zulk een industrieel wordt stellig niet aangemoedigd om meer kapitaal in zijn onderneming te beleggen, indien hij al niet uitziet naar een goede gelegenheid om haar te verplaatsen. In sommige streken van Ierland zijn inderdaad door het onverstand der werklieden geheele takken van nijverheid te gronde gericht, en Thornton beweert, dat de reden, waarom Coventry en Spitalfields niet meer tot de hoofdzetels van de Engelsche zijde-industrie behooren, nergens anders ligt. Nu moet men zich het gevaar, waarop ik thans doel, wederom niet al te groot voorstellen; want er is hier een behoedmiddel, welks kracht wij evenmin mogen voorbijzien, namelijk het belang der ondernemers zelven. Men kan er zeker van zijn, dat dezen nooit heviger weêrstand zullen bieden, dan wanneer zij weten, dat de kleinste concessie hunnerzijds den ondergang van hun bedrijf moet veroorzaken. Van daar dan ook zeker het opmerkelijk verschijnsel, dat er niet meer voorbeelden genoemd worden van takken van industrie, die door herhaalde strikes vernietigd zijn. Nogtans blijft het gevaar bestaan, en het zal wel niet noodig zijn er bij te voegen, dat het nog grooter is voor landen als het onze, die op industrieel gebied de concurrentie met den vreemdeling te nauwernood kunnen volhouden, dan voor een land als Groot-Brittannië, dat door allerlei natuurlijke voordeelen in zulk een betere positie is geplaatst. Er zijn takken van nijverheid in ons vaderland, die alleen daarom kunnen bestaan, omdat de loonen hier lager zijn dan elders. Een belangrijke verhooging van loon zou hun terstond den ondergang bereiden.

Nog om twee andere redenen is het wapen der strikes gevaarlijk. Ik zwijg van de verstoring der openbare orde, die zij dikwijls te weeg brengt (zoo als nog onlangs te Hamburg), van de groote misdaden, waartoe zij somtijds aanleiding geeft (getuigen de gebeurtenissen te Sheffield), van den dwang, welke menigmaal wordt uitgeoefend op arbeiders, die weigeren om zich te gedragen naar de wenschen der meerderheid in hun midden, en van zooveel meer; ik zwijg daarvan, omdat dit alles overbekend is en zelfs met de noodige overdrijving in dag-

bladen en tijdschriften is voorgesteld. Ongeregeldheden onder de lagere klassen hebben altijd plaats gegrepen, zoolang de wereld bestaat; misdrijven evenzeer; en wat de pressie op onwillige arbeiders betreft, deze wordt volkomen geëvenaard in de hoogere standen, hoewel zij zich daar natuurlijk in fijnere vormen vertoont. Marktbedervers worden nergens met een vriendelijk oog aangezien. Ik noem het kwaad evenmin goed als dat ik zijn bestaan wegredeneer; maar nu anderen er zoo nadrukkelijk, ja misschien met al te veel nadruk, op gewezen hebben, zal het wel niet noodig zijn om hier hetzelfde te doen. De strike, dat weten wij nu eenmaal, is een daad van oorlog, en wie verbaast er zich over, dat de oorlog onrust en beweging sticht? Neen, de twee gevaren, waarop ik wijzen wil, zijn minder in het oog vallend. Op het eerste heeft Thornton gewezen: zijn boek, een toonbeeld van wetenschappelijke onpartijdigheid, behelst het voor en tegen der strikes in even sterke mate. Van het tweede spreekt Thornton niet: ik hoop zeer, dat het alleen in mijn verbeelding zal blijken te bestaan.

Ziehier het gevaar waarop Thornton wijst. De Engelsche arbeiders, dat erkent hij, hebben tot nog toe hunne pogingen met een vrij goeden uitslag bekroond gezien; zij hebben de macht der gewoonte bij de bepaling van het loon voor goed gebroken. Maar hebben zij zich zelven hiermede niet evenveel kwaad als goed gedaan? De gewoonte verhindert het loon om tot zijn maximum te stijgen - maar evenzeer om tot zijn minimum te dalen. Hoe menigmaal zouden de verdiensten der werklieden niet nog belangrijk kunnen verminderd worden, indien de meesters partij wilden trekken van al de omstandigheden, die in hun voordeel waren! Men denke zich tijden van algemeene duurte en ziekte, waarin de arbeiders achteruit zijn gegaan en er dus niet aan denken kunnen om een strike te ondernemen! Want een strike, zooals wij gezien hebben, kost geld, ja veel geld; en werklieden, die op den laagsten trap van welvaart staan, of daartoe door de omstandigheden zijn teruggebracht, kunnen den arbeid geen weken en maanden staken. Dit werd nog onlangs bevestigd door een afgevaardigde uit Zuid-Italië op het internationale arbeiderscongres te Bazel, die ronduit verklaarde (dit enkel woord van gezond verstand zal menigeen getroffen hebben onder zooveel onzin), dat in zijn land de strikes nog tot de sociale onmogelijkheden behooren: de loonen zijn er te laag. Maar als de werklieden zich te-

genover hunne meesters op een voet van oorlog hebben gesteld, is het dan niet te vreezen, dat de meesters van hun kant hetzelfde zullen doen, en elke gelegenheid te baat zullen nemen om het loon te drukken? Tot nog toe, zoo beweert Thornton, is dit nog niet geschied. Welke combinaties of samenspanningen er ook onder de kapitalisten bestaan, deze laatsten zijn op verre na niet zoo nauw, zoo innig met elkander vereenigd, als tegenwoordig het geval is met de werklieden in de voornaamste districten van Groot-Brittannië. Maar gesteld eens dat ook zij eindelijk een krachtigen bond vormen, die zich over al de gedeelten van het Rijk, ja daar buiten, uitstrekt, en die ten doel heeft om de loonen te verminderen, zullen dan de trades unions daartegen bestand zijn? Een ernstige vraag, die nauwgezette overweging verdient. Of is het ondenkbaar dat zulk een bond zich vormt; bestaat er onder de kapitalisten te veel wantrouwen jegens elkander; zou de publieke meening er tegen opkomen en de associatie onmogelijk maken? Wij kunnen er slechts naar gissen; de toekomst alleen kan een voldoend antwoord geven.

Het tweede gevaar, waarvan ik spreken wilde, vindt zijn grond in de arbeiders zelven. Er bestaan verschillende middelen om den toestand onzer lagere klassen te verbeteren; maar de beste, de meest doeltreffende middelen zijn zeker wel die, waarbij de arbeider niet passief blijft, maar integendeel handelend optreedt. Ik laat hier de vraag onbeslist, of *selfhelp* alléén voldoende is, dan wel of de ondersteuning der hoogere klassen niet gemist kan worden. In welken zin die vraag ook worde opgelost, niemand zal ontkennen dat de toestand onzer werklieden geen radicale verbetering te gemoet gaat, zoolang de werklieden niet zelve op allerlei wijzen het initiatief nemen tot verbetering. Zeer zeker nu is de strike een zelfstandige daad, een daad van initiatief, van den arbeider; doch bestaat er geen groot gevaar dat zij, die deze daad verrichten, hierdoor meer ongeschikt worden voor andere dingen, die even nuttig, zoo niet nog nuttiger zijn dan de strike, en waaraan in elk geval geen der tallooze jammeren zijn verbonden, die deze noodzakelijk met zich voert? Vriendschappelijke vereenigingen, die zich ten doel stellen om een plaats te scheppen buiten het wijnhuis, waar de werkman gezellig onderhoud en aangename lectuur vinden kan, en die geschikte personen uitnoodigen om door voordrachten over belangrijke onderwer-

pen zijn geest te verlichten en den kring zijner kennis uit te breiden; - fondsen tot ondersteuning van arbeiders, die door ziekte of andere ongevallen tijdelijk buiten werk zijn geraakt; - spaarkassen, waar de werkman zijn oververdiende penningen in voordeelige tijden heenbrengt, ten einde in moeilijke oogenblikken iets te bezitten, dat den nood lenigt; - winkelvereenigingen, die de arbeiders in staat stellen om tot lager prijs dan gewoonlijk in de dagelijksche benoodigdheden des levens te voorzien en die, zooals de ervaring leert, de kapitaalvorming krachtig aanmoedigen; - volksbanken, die den kleinen ambachtsman credietmiddelen verschaffen en hem daardoor de concurrentie met grootere ondernemingen meer gemakkelijk maken; - zullen al deze instellingen niet meer naar den achtergrond worden geschoven, naarmate de *strike* meer op den voorgrond treedt? Men zal mij antwoorden, dat Engeland, bij uitnemendheid het land der strikes, ook tevens het land is der winkelvereenigingen en der *working men's clubs and institutes;* maar Engeland is zoo groot, en is men er wel zeker van dat de coöperatie door de strikes is bevorderd, niet tegengewerkt? Zijn de arbeiders, die het meest tot den bloei der *coöperative stores* hebben bijgedragen, ook de warmste voorstanders van de strikes? A priori gesproken, is het niet waarschijnlijk te noemen. Maar dit staat in elk geval vast: in Duitschland wordt de coöperatieve beweging niet het meest gesteund door de partij van Lassalle, maar wel door die van Schulze-Delitsch.

Er is intusschen een lichtpunt; of de strikes aan de vreedzame handelingen der werklieden tot verbetering van hun toestand afbreuk doen, moge onzeker blijven: het omgekeerde is niet onzeker. De jongste enquête heeft duidelijk geleerd, dat in Engeland de loop der zaken meest aldus is geweest. In het begin is de strike enkel het gevolg van een samenspanning, door toevallige oorzaken tot stand gekomen, en door geen vereeniging van werklieden gesteund. Onder dezen vorm is zij het ruwst, het ongebondenst. In een oogenblik van opwinding uitgebroken, blijft zij het karakter van opwinding dragen, totdat zij eindelijk, na veel beweging te hebben aangericht, ineenstort. Maar allengs bespeuren de arbeiders dat zulk een wijze van oorlogvoeren hun niet baat. Bovendien heeft de doorgestane ellende hun geleerd, dat een strike, zal zij mogelijk zijn, lang, zeer lang, moet worden voorbereid, daar ten

minste zooveel geld bijeengebracht moet zijn, als noodig is om gedurende de eerste weken hen, die den arbeid gestaakt hebben, te onderhouden. Zoo vormen zich dan *trades unions*, vereenigingen van werklieden, waartoe elkeen die lid is een wekelijksche som moet bijdragen. In den regel hebben die vereenigingen niet enkel ten doel, de strikes mogelijk te maken, maar dienen zij in het algemeen om arbeiders, die, door welke oorzaak ook, buiten werk zijn geraakt, tijdelijk te ondersteunen. Het zou niet te verwonderen zijn, hoewel ik het niet durf verzekeren, indien de meeste *trades unions* oorspronkelijk niets anders waren geweest dan genootschappen tot onderlinge hulp bij ziekte of dergelijke ongevallen en allengs haar werkkring ook tot ondersteuning in tijden van strikes hadden uitgebreid. Zoodra nu deze tweede periode is ingetreden, nemen de strikes een ander karakter aan. Zij verliezen veel van hare wildheid en onstuimigheid, maar worden daarentegen ook veel doeltreffender. De meesters weten nu dat er een goed gevormde en wel gedisciplineerde macht tegenover hen staat, die van de noodige middelen om langen tijd achtereen den oorlog vol te houden is voorzien. Van nu af aan wordt er nooit een strike ondernomen, zonder behoorlijk voorafgaand overleg en buiten toestemming van hen, die tot bestuurders der vereeniging zijn aangesteld. Maar juist in dezelfde mate als de *trades unions* rijker en machtiger worden, ontwikkelt zich in hen een conservatief element. Wanneer zij veel geld uitgeven voor strikes, houden zij natuurlijk weinig over voor andere doeleinden; de ondersteuning aan zieken en bejaarden moet dan beperkt worden tot een zeer laag cijfer; - voor leden die gebrek lijden, omdat zij geen werk kunnen vinden, blijft te nauwernood iets beschikbaar. Bij dezen staat van zaken treedt een derde periode in, die zich door vermindering van strikes kenmerkt. Werd er vroeger eerst na rijp beraad tot staking van arbeid besloten, thans duurt het beraad nog langer en worden vooraf vreedzame middelen beproefd, eer men tot den grooten stap overgaat. Men geeft aan ‘respectful considerations’ de voorkeur boven strikes. Inmiddels hebben de *trades unions* hierdoor niets van haar voormaligen invloed verloren; integendeel; want de meesters weten zeer goed dat, zóó er een strike uitbreekt, deze veel heviger, veel langduriger zal kunnen zijn dan vroeger. Een gedurige herhaling van strikes put de werklieden uit en is daarom voor de mees-

ten veel minder gevaarlijk dan het stelsel, dat tegenwoordig op vele plaatsen meer in practijk wordt gebracht. Verscheidene Engelsche fabriekanten hebben daarom bekend gemaakt, dat zij geen werklieden, die leden zijn van trades unions, in dienst willen nemen. Het zal echter te bezien staan of zij deze bepaling kunnen volhouden, want het ledental dier vereenigingen neemt gedurig toe en heeft, naar men zegt, nu reeds het cijfer van 800,000 bereikt.

Maar al temperen ook hier, gelijk overal, de werken des vredes die van den oorlog, nogtans blijft tusschen die beiden een disharmonie bestaan, die juist door de aangehaalde voorbeelden nog meer aan het licht treedt. Elke trades union zal op den duur een keus moeten doen, en òf de strikes, òf de bevordering van andere doeleinden op den voorgrond moeten stellen. Kiest zij het laatste, dan vervalt van zelf het eerste. Maar doet zij een andere keus, dan blijkt het op nieuw, dat de stakingen van arbeid belangrijk afbreuk doen aan een tal van nuttige instellingen voor den werkman.

Zoo zien wij dan dat licht en bruin bij de strikes in hooge mate zijn dooreengemengd. Het gaat ons onwillekeurig bij de behandeling van dit gewichtig onderwerp als een orthodox met liberale sympathiën: tegenover zijn geestverwanten neemt hij de verdediging van het liberalisme, tegenover de tegenpartij die van het orthodoxe geloof op zich. Voor beiden gevoelt hij veel, en al heeft hij voorloopig partij gekozen, toch kan hij niet recht verdragen, dat hetzij de eene, hetzij de andere meening met oppervlakkige argumenten wordt aangevallen. Loochent men ten eenemale, dat de strikes een gunstigen invloed kunnen uitoefenen op het loon, dan gevoelen wij ons gedrongen om aan te toonen, hoe zwak de gronden zijn, waarop men zich beroept. Verheft men ze daarentegen hemelhoog, dan zien wij op eens al de bezwaren, al de ellenden, die zij opleveren, in heldere kleuren voor ons. Wie, die het boek van Thornton gelezen en in zijn geest opgenomen heeft, durft den werklieden op stelligen toon elke staking van arbeid ontraden? Toch zou men den schrijver al zeer slecht hebben begrepen, indien men op zijn gezag den arbeiders in het minst daartoe wilde

aansporen. Er zijn aan de strikes groote voordeelen verbonden, maar ook groote gevaren; zoowel het een als het ander dient volmondig te worden erkend. Maar nu de practische conclusie? Daar ligt de moeilijkheid.

Men eische niet van Thornton of van één enkel persoon, wie ook, dat hij die moeilijkheid oplosse; men zou het onmogelijke verlangen. Maar sticht men niet reeds eenig nut door de aandacht op een belangrijk probleem te vestigen, dat tot nog toe veel te weinig als een probleem werd erkend? Is het niet op zich zelf reeds een voordeel, te worden losgescheurd uit de enge banden van een systeem, dat niet ten volle overeenkomt met de werkelijkheid, en de oude vrijheid van beweging terug te vinden? Dit voordeel nu hebben wij aan Thornton te danken; en laat hij ons al onbevredigd, als wij hem tot gids kiezen voor de praktijk; voor de beoefening der wetenschap heeft hij ons uitmuntende diensten bewezen. Zulke werken als het zijne zijn vooral in onzen tijd onwaardeerbaar. Zij doen ons den ernst van het sociale vraagstuk volkomen beseffen, en vervullen ons daarbij met dien geest van onafhankelijkheid, die bij elk wetenschappelijk onderzoek noodig is en toch zoo vaak wordt gemist.

Ja, het sociale vraagstuk *is* ernstig, en niemand heeft er zich ooit ten volle in verdiept, zonder een gevoel van melancolie te ondervinden, dat hem nimmer verlaten zal. Vele andere vragen richten zich enkel tot ons verstand; maar hier wordt ons gansche gemoed aangegrepen en in beweging gebracht. Het lijden dezer wereld openbaart zich in tallooze vormen en onder alle standen der maatschappij. Maar nooit concentreert het zich meer voor ons oog, nooit treedt het duidelijker aan het licht, dan wanneer wij den blik laten gaan over die duizenden en millioenen, die van handenarbeid leven en die in welvaart en levensgenot zoo ver bij de meer bevoorrechte klassen ten achter staan. Hoe gaarne gunden wij hun een beter lot; maar welke zijn de middelen, die hun dit verschaffen kunnen? Nauwelijks zoeken wij hierop een antwoord, of een ‘tempesta di pensieri’ maakt zich van ons meester. Het eene middel zou doeltreffend zijn, ware het slechts uitvoerbaar. Het andere is uitvoerbaar, maar wij twijfelen, of het niet evenveel kwaad sticht als goed. En zoo blijven wij dobberen op dien breeden, breeden oceaan van gedachten, nu hier, dan daar heen geworpen, soms ook te vergeefs alle zeilen ontplooiende om een enkel zuchtje op te

vangen, dat ons nader brengt tot het doel. Ware het niet beter naar de naastbij gelegen haven te stevenen en in de rust der onverschilligheid alle zorgen te vergeten? Vrij mogen de winden dan waaien, wat deert het ons?

Wij kunnen het niet: met vernieuwden aandrang keert hetzelfde probleem telkens weder om ons verstand te kwellen en ons hart met diepen weemoed te vervullen. Toch fluistert bijwijlen wel een stem in ons: Tracht gij niet naar het onbereikbare? Is een belangrijke verbetering van den toestand der arbeidende klassen mogelijk? Zullen de beste pogingen ooit iets anders te weeg brengen dan een weinig leniging voor hen en veel teleurstelling voor ons? Is het pauperisme niet een noodzakelijk bestanddeel der samenleving; de armoede, de ellende der lagere klassen, niet een voorwaarde van de welvaart en de ontwikkeling der hoogere? Een jong gestorven Engelsch prediker, Robertson, heeft een bundel leerredenen nagelaten, die om het merkwaardig talent, waarvan zij getuigen, in de Tauchnitz-verzameling zijn opgenomen. De fijnste opmerkingen, de diepzinnigste gedachten, zijn daar met kwistige hand uitgestrooid. Maar één gedachte is er, die meer dan eens terugkeert; zij is deze: geen leven, geen ontwikkeling, geen vreugde is voor ons mogelijk zonder het lijden van anderen. De moedersmart die ons geboorteuur heeft gekost; het bloed der helden, wier dood ons vrijheid en onafhankelijkheid aanbrengt; de nachtwaken van den denker, wiens wetenschap ons tot zegen is: ziedaar de voorbeelden, waarin deze algemeene wet: ‘the law of our Humanity’ zich openbaart. Is dit waarheid? En zoo het waarheid is, zou dan die *Law of our Humanity* ook de verklaring behelzen van het lijden der arbeidende klassen, het somber antwoord op de vraag, welke haar toekomst zijn zal?

Wie dat beamen moge, niet Thornton. Hij besluit zijn boek met een hoofdstuk, getiteld: Labour's Utopia. Men ergere zich niet: het is een gedicht, en ik durf er bijvoegen: een schoon gedicht. De schrijver laat hier zijn verbeelding vrij spel. Hij schetst ons een toekomst, die ieders gemoed met wellust moet vervullen. Alle ellende is verdwenen; de arbeid is ruim beloond; de maatschappij zelve zoodanig ingericht, dat zij slechts de edelste hartstochten in beweging brengt. Al wat goed is komt tot ontwikkeling, elke zuiver menschelijke behoefte tot haar recht. De kunst is in eere en wordt algemeen beoefend,

de wetenschap niet minder. Ziedaar het visioen, dat Thornton ons ontrolt en hij eindigt aldus:

> ‘My vision was of shadows thrown before
> Coming events, things that shall surely be,
> Nor now delayed but until man, no more
> Wholly on blinding lust intent, shall see,
> That his own interest and his kind 's are one.
> Blended in individual destiny.’

Is dit de toekomst, die voor de arbeidende klasse is weggelegd? Zou Thornton's visioen een voorspelling zijn? Waar de wetenschap zwijgt, heeft de poëzie het recht om te spreken. Maar wie van beiden, poëzie of wetenschap, heeft ten allen tijde de diepste waarheden aan het menschdom verkondigd?

Amsterdam, 30 September 1869.
N.G. PIERSON.

De Godsdienst voor onzen tijd.
Eene pleitrede voor denkenden.

Mr. C.W. Opzoomer, De Godsdienst. Amsterdam, J.H. Gebhard en C^{o}. 1864-1867.

Is het waar, dat de tijd voor de godsdienst voorbij, dat voor haar geen plaats meer is dan onder de machten, wier gezag tot enkel schijn is teruggebracht? Is het waar, dat deze dochter des hemels welhaast alleen nog maar zal gehuldigd worden door de armen van geest in den ongunstigsten zin des woords, daar de uitnemendste denkers, de invloedrijkste volksmannen, de krachtigste en gezondste naturen geleerd hebben het zonder haar te stellen?

Toen aan het eind van het vorige jaar op den honderdsten verjaardag van Schleiermacher's geboorte de beeldtenis van dien merkwaardigen man alom in de protestantsche wereld met frissche bloemen werd getooid, toen kwam bij menig oprecht vereerder de stille weemoed zich mengen in het lied der dankbaarheid. Men vroeg zich af: was Friedrich Schleiermacher niet de laatste der echte vromen, die door zijn woord een waarlijk overwegenden invloed had op de ontwikkeling van beschaving en wetenschap? Niet dat het in zijn tijd, zelfs in de hoogste kringen, ontbrak aan hen, die de godsdienst minachtten. Maar hoe beslissend, hoe overtuigend was de macht die van dezen bezielden apologeet uitging! Hoe wist hij de eer der miskende vroomheid te verdedigen, en de schande op hare aanranders te doen terugvallen! En waar, zoo vroeg men droevig gestemd, waar is nu de man, die, optredende voor de kinderen dezer eeuw met de verklaring: zonder godsdienst kunt gij niet, zonder godsdienst zult gij niet zijn! op een ontfangst zou

mogen rekenen, gelijk Schleiermacher vond? Och, of onze tijd een profeet voortbracht als Schleiermacher! Och, of de onloovigen van onze eeuw door een man als hij van hunne verblindheid te genezen waren! Och, of de vroomheid weêr in aanzien kwame bij de beschaafden onder hare verachters! Want helaas! nog dringender dan aan het begin dezer eeuw, heeft in onze dagen de godsdienst noodig door de uitnemendste en invloedrijkste geesten in bescherming te worden genomen. 't Is heden niet: les prêtres s'en vont; maar: la réligion s'en va!

Ik kan niet zoo geheel instemmen in deze wenschen en klachten. Zou onze tijd wederom een Schleiermacher noodig hebben? Bij eenig nadenken kan het met zulk een wensch ons geen ernst zijn. Wat Schleiermacher te doen had, dat heeft hij gedaan en behoeft hij niet nog eens te doen. Voor zoover hij zijn tijd vooruit was, voor zoover hij voor onzen tijd leefde, leeft hij nog: in de leerlingen die hij vormde, in de leerlingen zijner leerlingen, in de werken die hij naliet. De Heer der tijden is niet gewoon tweemalen hetzelfde voort te brengen, evenmin als de ware kunstenaar zich zelf kopieert. Ook zouden *wij* niet genoeg hebben aan Schleiermacher, hoe groot en goed hij ook moge geweest zijn voor *zijn* tijd. Met al zijn uitnemende eigenschappen zou hij misplaatst zijn in onzen kring. Ik weet het wel: het wezenlijk schoone in de poësie, het wezenlijk ware in de wetenschap sterft evenmin als het echt menschelijke en goede in de vroomheid. Niets van dat alles veroudert zelfs of verliest zijn verkwikkende en bezielende werking. Maar ook de beste drager van het kostbaarste talent ontsnapt voor zijn persoon geenszins aan de verwoestende kracht van den tijd. In zijne beste dagen misschien in staat niet alleen om den vooruitgang in zijn vaart bij te houden, maar zelfs die nog te versnellen, moet hij, ook onder de gunstigste omstandigheden, zijn arbeid in het eind opgeven, wil hij niet onder de wielen van den rusteloos voortrollenden wagen worden verpletterd.

Ja, indien men in Schleiermachers persoon wegdenkt alle dwalingen en gebreken; indien men, sprekende van Schleiermacher, een geïdealiseerden Schleiermacher zich voor den geest stelt, dan heeft de wensch naar een Schleiermacher redivivus althans eenigen zin. Toch zie men toe, of er geen traagheid schuilt in dat vrome zuchten; of die wenschen niet in de plaats treden van daden, gelijk ze van ons kunnen geëischt worden.

Schoon en goed is het, de nagedachtenis in eere te houden van alle wijzen en braven. Wie, dezen bewonderende, niet beseft, dat het voorbeeld der groote meesters door hun dankbare leerlingen niet slechts nagevolgd, maar overtroffen wil worden, waarlijk hij verstaat niet, of althans behartigt niet, welke groote les de geschiedenis in hare heroën ons voorhoudt.

En zou het met de zaak der godsdienst thans zooveel treuriger gesteld zijn dan in Schleiermachers dagen? Ik geloof het niet. De tijden zijn veranderd, maar daarom nog niet hopeloos verergerd. Integendeel. Het optreden van Schleiermacher zelf was mede oorzaak van den vooruitgang in het godsdienstige, waarover wij ons thans verheugen. In zijne onsterfelijke Reden über die Religion deed hij een genialen greep tot rehabilitatie der ware vroomheid, wier waarde zelfs voor sommigen harer bezitters tot dusverre een geheim was. Daardoor toonde Schleiermacher zich een waardig volgeling van Jezus, een echte zoon der reformatie. En wij nog genieten ook van zijne hervormingsdaden de goede vruchten.

Eene vergelijking zal mijne bedoeling duidelijker doen uitkomen.

De ploeg dient niet alleen om de voren te snijden die het zaad zal ontfangen; niet alleen om het onkruid te vernielen, dat de vruchtbaarheid van den bodem aan het graan zou onttrekken; maar ook om de dieper liggende en daardoor werkeloos blijvende aardlagen nader aan de oppervlakte te brengen, en zoodoende tot vrucht brengen geschikt te maken.

Zoo heeft Jezus de armen en ellendigen van zijn tijd gereleveerd. En van deze verworpelingen, van deze Ebjonieten is een nieuw leven voor de vroomheid uitgegaan. Aan hen bij voorkeur werd het Evangelie gepredikt. Zij waren dan ook de Evangelieboden bij uitnemendheid. Zij predikten den Christus als de Christus zelf: arm zijnde, maakten zij de wereld rijk.

Zoo heeft Luther, door zijn beroep op de macht der vrome conscientie, den zedelijken moed doen herleven in de borst van duizenden, die zoowel door de kerkelijke als de wereldlijke machten voor niets werden geteld.

Zoo is de revolutie van '89, trots alle gruwelen waarvan zij verzeld ging, een zegen geweest voor Europa, omdat zij het gevoel van menschenwaarde bij de lagere burgerstanden tot een macht maakte, waardoor de moderne maatschappij haar productievermogen vertienvoudigde.

En was die revolutie eenzijdig, omdat zij de hoogere belangen van het individu tegenover zijne materieele eischen, zijne godsdienstige tegenover zijne kerkelijke, zijne zedelijke tegenover zijne staatsburgerlijke rechten in de schaduw stelde, de beweging der geesten van Schleiermacher en zijn bondgenooten uitgegaan, was bestemd om aan 't geen elders zoozeer werd miskend, recht te doen wedervaren. Welk een contrast tusschen de voorbarige praktijk dáár en de behoedzame theorie hier; tusschen het onbesuisd afbreken dáár en het stille opbouwen hier; een contrast als tusschen de fransche guillotine in de dagen van de Terreur en de studeerkamer van duitsche geleerden als Kant en Schleiermacher. Toch hebben ze met elkaâr gemeen het punt van uitgang: de erkenning van 's menschen rechten, en het doel ter bereiking voorgesteld: de moreele verheffing van den mensch en zijne emancipatie van elk fictief gezag.

Ik ben het eens met hen die beweren, dat de hedendaagsche liberalen zich hunne ingenomenheid met de groote ideeën, waardoor de revolutie van '89 in het leven werd geroepen, evenmin moeten schamen als hunne bijzondere verplichting aan de groote wijsgeeren en theologen die toen en later, vooral in Duitschland, met woord en pen aan de bevrijding van den menschengeest hebben gewerkt. Maar ik geloof tevens, dat zij eerst dan hunne eigenaardige roeping voor het heden zullen leeren verstaan, als zij hebben ingezien, dat de eenzijdiheid hier en de eenzijdigheid daar, dat het te veel en te weinig aan beide zijden, alleen kan vermeden worden door ruimer en zuiverder toepassing van de groote beginselen die aan onze eeuw haar bijzonder karakter verleenen.

Tot heden hebben de voorstanders der moderne richting zich bijna uitsluitend bepaald tot handhaving van hun goed recht om zich als woordvoerders in de Christelijke kerk te gedragen. Indien ik wel zie, dan zijn wij thans bezig een nieuw stadium in te treden. Onze eigenlijke Lehrjare zijn voorbij. 't Zal nu moeten blijken, of wij levenskracht genoeg hebben opgedaan om als meesters ons te doen gelden. Onze werkzaamheid moet een meer positief en tegelijkertijd meer omvattend karakter aannemen. De vraag: binnen of buiten de bestaande kerkgenootschappen? begint met den dag haar gewicht te verliezen, sinds de kerkgenootschappen zelve, protestantsche zoowel als niet-protestantsche, óf van hun droit divin hebben afstand ge-

daan, óf gedwongen worden openlijk te breken met het beginsel, dat én de tegenwoordige wetenschap, én den modernen staat beheerscht. De verhoudingen en toestanden beginnen zich overal duidelijker af te teekenen. Het clericalisme stelt zich voor aller oogen als antagonist gedurig scherper tegenover de kinderen dezer eeuw, die de stoutheid hebben zich het recht toe te kennen, om, bij hun streven naar hooger ontwikkeling, hun eigen weg te gaan, en, waar het den vrede van hun hart, de verheffing van hun zedelijke persoonlijkheid, en bovenal waar het hun godsdienst betreft, in de keuze der vormen, middelen en wegen volkomen vrij te zijn.

Vergelijken wij nu onzen tijd met dien van Schleiermacher, dan zien wij misschien niet aanstonds in, dat de invloed van het clericalisme zooveel verminderd is. Al geeft men toe, dat 's pausen wereldlijke macht behoorlijk besnoeid is, dat ook in protestantsche landen het staatsgezag zich gemakkelijker tegenover de aanmatigingen van kerkelijke besturen doet gelden: gedurig worden wij het gewaar, hoe weinig bij de vromen het bewustzijn van vrijheid en zelfstandigheid zich doet gelden, waar kerkelijke waardigheidbekleeders hunne stem doen hooren. Rome moge zijn schrik hebben verloren, als het regeeringen en vorsten met den banvloek dreigt: daar waar het zich onmiddellijk tot de geloovigen richt, of, door middel van zijn tallooze priesters, op het hart van huisvaders en meer nog op dat der huismoeders werken wil, daar valt met zijn macht nog niet te spotten, evenmin als met die van de ijveraars onder de predikanten, met wie protestantsche gemeenten dweepen.

De jongste tijd was rijk aan voorbeelden, die het kunnen bewijzen. Wij liberale Nederlanders hielden ons overtuigd, dat de openbare school de liefde had van geheel de natie; dat zij te hoog stond in de schatting van alle beschaafden, dan dat een aanval daarop te wachten zou zijn van eenig landgenoot, die zichzelven achting toedroeg en nog eenige waarde hechtte aan zijn goeden naam. En nu die aanslag heeft plaats gehad, nu uit naam van godsdienst en kerk luide werd gewaarschuwd tegen de openbare school, ja, nu ontbrak het wel niet aan verontwaardiging bij de vrienden van het neutrale volksonderwijs, maar tegelijkertijd bespeurden wij bij hen de vrees, dat maar al te velen onder hen, die het meest behoefte hebben aan de zegeningen der school, te weinig zelfstandigheid zouden bezitten om aan de verderfelijke ingevingen weêrstand te bieden, waar

deze uitgaan van personen, die zich den schijn weten te geven, als hadden zij zitting in den raad Gods.

Bedrieg ik mij niet, dan wijst deze onderwijsstrijd op de bijzondere taak die in deze dagen de verdediger der godsdienst heeft te aanvaarden. Het groote vraagstuk thans aan de orde gesteld, de wijze waarop het wordt geformuleerd en besproken, is kenmerkend voor onzen tijd. Niemand ontkent meer, - althans in het openbaar - de noodzakelijkheid van een welingericht onderwijs voor alle standen der maatschappij. Niemand durft - althans ten aanhoore van het groote publiek - de wenschelijkheid of ook maar de mogelijkheid bepleiten van het terugkeeren te onzent van de vroegere toestanden en verhoudingen, tijdens het bestaan eener heerschende kerk, wier leerstellingen den vrijen toegang hadden tot de volksschool. Algemeen wordt erkend, dat in een land als het onze aan geen kerkelijke partij, aan geen kerkelijke gemeente of richting van regeeringswege mag worden toegelaten, om een overwegenden invloed op het openbaar onderwijs te oefenen. Neen, de questie ligt elders. In de hoofdzaak, en voorzoover de strijdvoerende partijen kunnen geacht worden niet door politieke nevenbedoelingen zich te laten beheerschen, komt de vraag hierop neder: is het godsdienstig element niet feitelijk uit de openbare school verbannen, zoodra haar neutraal karakter een volkomen waarheid is geworden? Is eenmaal deze vraag gesteld, dan komt het principieel verschil tusschen verdedigers en bestrijders der bestaande orde van zaken voor den dag.

Onder de verdedigers onderscheid ik twee klassen. Men is tevreden met de openbare school, óf omdat daar zoo *weinig* mogelijk, óf omdat er zoo *veel* mogelijk godsdienst wordt gevonden.

Zoo weinig mogelijk godsdienst. Dat verlangen zij, die op den voorgrond stellen het gevaar, dat door het toelaten van de godsdienst op de school, deze ontoegankelijk of althans minder aantrekkelijk voor sommigen worde, en die alleen daarom vollen vrede kunnen hebben met het school-Christendom, dat gezegd wordt boven geloofsverdeeldheid verheven te zijn, omdat zij in zulk kleurloos Christendom niet veel meer dan een onschuldige phrase, niet veel meer dan een schaduw zonder lichaam zien.

Zooveel mogelijk godsdienst. Wie dat, niet alleen in onze onderwijswet, maar ook in de feitelijke inrichting onzer openbare scholen met vreugde waarnemen, zij stellen op den voor-

grond, dat alle onderwijs moet dienstbaar worden gemaakt aan de ontwikkeling van 's menschen geheelen aanleg, en dat dien ten gevolge aan het onderwijs het religieuse element niet mag ontbreken. Bij hen heeft de stelling, dat het onderwijs wel degelijk godsdienstig kan zijn zonder met iemands geloofsbegrippen in conflict te komen, slechts subsidiaire beteekenis.

Op dezelfde wijs laten zich tweeërlei bestrijders onzer openbare school onderscheiden. De klacht der eersten luidt: *te veel*, die der anderen: *te weinig godsdienst*.

Te veel. Dat beteekent: meer dan is overeen te brengen met den aard en de bestemming der staatsschool, die uit de publieke middelen bekostigd en voor de belijders van allerlei godsdiensten bestemd is. Hier is het, dat sommige ver geavanceerde liberalen aan de streng conservatieven de hand reiken, zooals o.a. blijkt uit Dr. A. Pierson's vlugschriftjes over de liberale partij. Die twee schijnbaar geheel heterogene partijen ontmoeten elkander, waar het aankomt op de bestrijding der modernen, aan wie het als eene ernstige fout wordt toegerekend, dat zij ‘dweepen’ met de openbare school; terwijl zij integendeel, waren zij (het zijn de modernen, die hier bedoeld worden) waarachtig liberaal, niet zouden kunnen goedvinden, dat de staat onder neutrale vlag propaganda maakte voor de moderne secteschool.

Te weinig. Zoo luidt de klacht van de meerderheid dergenen die alleen van de secteschool, onder welken vorm dan ook, heil verwachten. Zij zeggen: het minimum van godsdienst, 't welk uit den aard der zaak kan worden toegelaten op de openbare school, is zeer zeker onvoldoende om aan het onderwijs de bezielende kracht te geven welke het moet bezitten, zal het voldoen aan zijne bestemming, om in den mensch den Christen te vormen. Daarom moet het volk geestelijk verarmen en aan het kwijnen slaan, wanneer aan het nationale onderwijs de geur en de fleur, nl. de godsdienst, welke dien naam waarlijk verdient, d.i. de Christelijke, ontbreekt.

Is in deze grondtrekken de stand der questie naar waarheid teruggegeven, dan blijkt daaruit voldoende, dat de vraag naar het wezen en het recht der godsdienst, eene bij uitnemendheid actueele mag heeten, die niet maar op kansels en in katechisatiekamers, niet maar in bisschoppelijke mandementen en stichtelijke pamfletten moet worden besproken, maar op gezette, ernstige, wetenschappelijke wijze voor het denkend publiek dient behandeld te worden. Immers het is niet te doen om

het belang van deze of gene partij, van deze of gene kerkelijke gemeente, die met haar geloofsbegrip meent te staan en te vallen; het geldt hier het belang van den staat, d.i. het belang van allen. En dat wij in onze dagen ons nauwelijks meer ergens in de wereld een ernstig debat kunnen denken over vragen als deze: moet de kerk zich als een oppermachtig of als ondergeschikt lichaam in den staat gedragen? moeten bij de staatsregeling de wenken van Rome dan wel die van Genève worden geëerbiedigd? terwijl des te hooger belangstelling wordt geschonken aan het bezadigde onderzoek naar de waarde van de godsdienst in het algemeen, voor het individu zoowel als voor de samenleving, - ziedaar wat, naar mijne overtuiging, als een verblijdend teeken des tijds mag worden begroet, ziedaar wat menigeen juist door den schoolstrijd tot helderder bewustzijn zal zijn gekomen.

Reeds om deze reden zou het boek van Prof. Opzoomer verdienen met bijzondere belangstelling ontfangen te worden. Want, al liet de auteur zich bij het neêrschrijven van zijne beschouwingen over de godsdienst niet alleen leiden door de gedachte aan de openbare school en den tegen haar gevoerden strijd, het zal ons straks blijken, hoe hij van die gedachte vervuld was.

Maar buitendien, het feit alleen, dat hij, hoogleeraar in de wijsbegeerte, zich deze stof ter behandeling koos, en dat hij dit onderwerp wenschte te bespreken voor den ruimeren kring zijner beschaafde landgenooten, bewijst niet alleen dat hij de godsdienst een onderwerp achtte van algemeen belang, maar ook dat hij, ofschoon zelf geen godsdienstleeraar, zich bevoegd rekende daarover in het publiek het woord te voeren. Hier wordt niet, in den ongunstigen zin des woords, pro domo gepleit. Hier staat niet een dienaar der kerk op, om te betoogen, dat hij met zijne moderne begrippen het leeraarambt kan blijven bekleeden en met een gerust geweten zijne bezoldiging, groot of klein, kan ontfangen. Hier spreekt niet de geestelijke voor de belangen zijner kaste, niet de theoloog voor de tradities zijner school. Hier vernemen wij wat een gemoedelijk en geleerd man als de vrucht van zijn ernstige studie aan alle beschaafden en nadenkenden in den lande over de godsdienst heeft meê te deelen, ten einde haar in al haar schoonheid en weldadigheid te doen waardeeren en bewonderen.

Moge dan ook het boek van den heer Opzoomer niet zijn geschreven met het oog op den schoolstrijd, die in deze dagen

hier en elders zooveler hoofden verhit, zooveler hartstochten in beweging heeft gebracht, moge het plan om zijne beschouwing over de godsdienst ten beste te geven ten dienste van ‘de menigte die buiten de hoogeschool staat’ reeds vóór tien jaren door den schrijver zijn opgevat, en sedert de uitgave der laatste aflevering wederom geruimen tijd zijn verloopen[1], het onderwerp door hem behandeld is nog altoos aan de orde, en het boek zelf, als van actueel belang, verdient zonder twijfel dat het ook nu nog in het tijdschrift besproken wordt.

Al ligt het niet in mijn plan, gelijk mijn hierboven meêgedeelde opmerkingen over Schleiermacher zouden kunnen doen vermoeden, om een parallel te trekken tusschen het voor mij liggende boek en de beroemde Reden über die Religion, dit ééne wil ik toch doen uitkomen, dat de kring van lezers waarvoor Schleiermacher schreef, hem een geheel anderen toon deed aanslaan dan Opzoomer. De ‘Gebildeten’, onder wie S. veel verkeerde en tot wie hij het woord richtte, golden niet alleen voor de toongevers op het gebied van den goeden smaak, voor de leermeesters in zaken de wetenschappen en fraaie letteren betreffende, ook dit, dat zij tot de aristocratie behoorden of daartoe gerekend werden, mag niet uit het oog worden verloren, als wij ons op het juiste standpunt willen plaatsen om de eigenlijke strekking van het merkwaardige manifest van den grooten Duitschen theoloog te begrijpen. Het was hem te doen om een klasse van menschen te winnen, die in het genot van hun aesthetisch geestesleven, in de weelde van hun verfijnd comfort genoeg meenden te hebben om de godsdienst te kunnen ontberen. ‘Ik weet,’ zegt hij, ‘dat gij evenmin de godheid in heilige eenzaamheid vereert, als gij de verlaten tempels bezoekt; dat er in uwe sierlijke woningen geen andere heiligdommen worden aangetroffen dan de wijze spreuken onzer denkers en de sierlijke gedichten onzer kunstenaars, en dat menschelijkheid en gezelligheid, kunst en wetenschap, uw gemoed zoo volkomen in beslag hebben genomen, dat er niets overblijft voor het eeuwige en heilige wezen, hetwelk voor u tot een andere wereld behoort. Ik weet, hoe voortreffelijk gij

[1] In de voorrede voor de 1e aflev. d.d. 26 April 1864 herinnert de heer O. aan een belofte vijf jaren vroeger door hem gedaan, en noemt hij een geschrift van Poulain over ‘het Christendom zonder dogma en zonder wonderen’ als de naaste aanleiding om eindelijk door het schrijven van dit boek die belofte te vervullen.

er in zijt geslaagd, om het aardsche leven zoo rijk en veelzijdig te ontwikkelen, dat gij de eeuwigheid niet meer noodig hebt; hoe volkomen gij bevrijd zijt van den dwang om te denken aan het heelal dat u heeft voortgebracht, nadat gij zelf u een heelal hebt geschapen.'

En onze Opzoomer, voor wie heeft hij geschreven? Wij behoeven ons hier niet in gissingen te verdiepen; het slotwoord aan de zevende aflevering toegevoegd, zegt het met duidelijke woorden. Ik deel deze hier te eer meê, omdat ze tevens doet zien, in hoever dit boek over de godsdienst ingrijpt in de hangende schoolquestie. 'Zal mijn werk, thans voltooid, ingang vinden?' Zoo vraagt de S. Natuurlijk niet om een rechtstreeksch antwoord op die vraag te geven of uit te lokken, maar om daaraan verdere beschouwingen over zijn arbeid vast te knoopen. De eerste vraag, zegt hij, is deze: zal men kennis nemen van mijn boek? Wat hij wenscht, het is niet roem en eer voor zich. 'Moge het mijn deel zijn,' verklaart hij, met het oog op den luid geprezen, maar weinig gelezen Klopstock, 'minder geroemd maar getrouwer gelezen te worden.' Hij is niet zonder goed vertrouwen, dat deze wensch zal worden vervuld. 'Een opregt gemeend woord,' zoo merkt hij terecht op, 'als het maar verstaan wordt, een woord uit een vaste overtuiging gesproten, die zelve de uitkomst van levenservaring en tegelijk van onvermoeide studie is, wordt niet te vergeefs gesproken. Als het licht ontstoken is, verlicht het ook. Tenzij men er terstond een lichtscherm voor zet. In die lichtschermen is voor onzen tijd het groote gevaar. In de plaats van wrijving der meeningen verlangt men afsluiting der meeningen. Vrees voor onderzoek is een treurig ziekteverschijnsel onzer dagen. Men wil liefst niet hooren wat anderen denken, die geen leden zijn der partij. Waar men komen moest, om grondig te leeren, om het voor en tegen van alles te hooren, daar komt men reeds goed voorbereid en met een behoorlijke instructie voorzien, en wordt, zoodra de gevaarlijke tijd daar is, dringend gewaarschuwd tegen den persoon en de schriften der dwaalleeraars; slechts de geijkte schriften moet men lezen en de mannen hooren die van de kleur zijn. Maar wat spreek ik van universiteiten? Men is slim genoeg om in te zien, dat men beginnen moet met het begin. Reeds in de laagste volksschool moet de afsluiting voorkomen. Sectescholen, dat is de leus waaronder men oprukt. Van kinds-

been af moet de geest onder de luchtpomp, om tegen alle gevaarlijke stemmen beveiligd te zijn. Vooral nu de rechtzinnigheid een mode is geworden, een teeken dat men tot den aanzienlijken stand behoort, althans er toe behooren wil. Een kind van voornamen huize mag toch niet besmet worden door leeringen, die alleen bij de burgerklasse op haar plaats zijn! - En toch, zelfs de lichtschermen zullen op den duur niet baten, en tegen de magt der waarheid is op den duur geen andere magt bestand. Wat heeft de kerk van Rome aan haar stelsel van afsluiting gehad, aan haar kloosterscholen, haar seminariën, haar lijst der verboden boeken? Het is waar, ze heeft de reformatie er door geweerd, maar de revolutie heeft ze ingehaald. Treffende les voor de Protestanten! Hoe meer de confessioneelen veld winnen, des te beter bereiden zij den weg voor bijgeloof en ongeloof. Liet men hen begaan, dan zou de vrucht van hun blinden ijver zijn: het grofste bijgeloof bij de hoogste standen en tegelijk bij de smalle gemeente, die in haar stoffelijke belangen van die standen afhankelijk is, en daarentegen het onbeschaamdste ongeloof bij die krachtige middelklasse, die het talent, de wetenschap en de kunst in haar bezit heeft. Daarom achten wij het onzen pligt, hen niet te laten begaan, omdat wij van beide uitersten even afkeerig zijn. Althans in den middenstand wenschen wij die opregte vroomheid bewaard te zien, die met een rusteloos streven naar vooruitgang hem altijd eigen was. Aan hem behoort de toekomst; op den weg waarop hij voorgaat, moeten de andere deelen der natie volgen. En, wij zijn er zeker van, het pad, dat hij kiezen zal, zal het pad des lichts, en niet der duisternis, der godsdienst, en niet der ligtzinnigheid zijn. Daarom gaan wij de toekomst met vertrouwen tegemoet.’

Inderdaad dat zijn zeer krachtige en zeer stellige verklaringen. Hoe ver zijn wij hier verwijderd van die kiesche omzichtigheid, waarmede Schleiermacher de z.g. beschaafden bestrijdt. Al weet hij dat zij verachten, wat hem heilig en eerbiedwaardig is, hij acht het daarom toch niet beneden zich hen op de meest voorkomende wijze te bejegenen, en spaart geen middelen om hen tot betere gedachten te brengen. Onze landgenoot daarentegen gaat op meer democratische wijze te werk; hij heeft, zou men zeggen, de aristocraten van een andere zijde leeren kennen. Althans zij zijn hem de moeite van het bestrijden niet waard. Hij laat hen met hun z.g. geloof, met hun ge-

waande vroomheid aan hun lot over. Van die aanzienlijken - of zij zich al inbeelden van wijsheid en godsvrucht het monopolie te hebben - wacht de heer O. evenmin eenig heil als van degenen, die hij - meer duidelijk dan beleefd - de smalle gemeente noemt. Hij wendt zich daarentegen met goed vertrouwen tot ‘de burgerklasse’ tot ‘dien krachtigen middenstand, die het talent, de wetenschap en de kunst in bezit heeft; aan wien steeds die opregte vroomheid met een rusteloos streven naar vooruitgang eigen was.’ Zonder nu te willen beslissen, of deze tauxatie van de maatschappelijke standen naar hun godsdienstige waarde de vrucht is van waarnemingen op zeer ruime schaal gedaan, dan wel of zij uitging van hetgeen de ervaring in zijne naaste omgeving den auteur leerde; zonder te willen uitmaken of de invectieve in het slotwoord alleen op de Stichtsche orthodoxie van toepassing is: tot beoordeeling van het werk is het standpunt door den schrijver zelf gekozen, van onmiskenbare beteekenis.

Ik haast mij om nog een andere bijzonderheid te vermelden, die m.i. evenzeer bij de kenschetsing van Opzoomer's werk in het oog dient gehouden te worden. Hield Schleiermacher zijne redevoeringen voor hen, die DE GODSDIENST verachten, Opzoomer schreef zijne vertoogen tot handhaving van eene bepaalde opvatting van godsdienst en Christendom, en dat wel voornamelijk tegenover hen, die in naam van godsdienst en Christendom meenden te moeten protesteeren tegen de richting door den Utrechtschen hoogleeraar aanbevolen. Van daar dat de *Reden*, trots den polemisch klinkenden titel, minder polemisch zijn dan Opzoomer's verhandelingen met haar bij uitnemendheid objectief opschrift: DE GODSDIENST. Schleiermacher zegt tot zijne lezers: mijne vrienden! uwe verachting van de godsdienst belet u niet godsdienstig te zijn; gij zijt niet zoo ongodsdienstig als gij zelve meent. Opzoomer daarentegen, verontwaardigd over den tegenstand, dien de moderne beweging bij de orthodoxe en clericale ijveraars vindt, roept hun toe: waant niet, dat de ware godsdienst bij u en uwe geestverwanten alleen gevonden wordt; niet wij, - gij zijt het, die het wezen der godsdienst miskent; niet wij, - gij zijt onmachtig om uw recht op den christennaam naar behooren te staven; niet uwer, maar onzer is de toekomst!

Al is dit alles nu niet gezegd om het boek van onzen landgenoot in de schaduw te stellen tegen de beroemde *Reden*,

waarin heden ten dage velen geneigd zijn het eerste levensteeken der moderne theologie te erkennen, ik voor mij zal er mij niet tegen verzetten, indien iemand uit het gezegde de conclusie trekt: derhalve kunnen wij niet zeggen in het boek van Prof. Opzoomer datgene voor onzen tijd te hebben ontfangen, wat aan den ingang dezer eeuw in Schleiermacher's boek den beschaafden werd aangeboden. Neen. Grootscher en ruimer, zonder twijfel, was de gedachte, die de onsterfelijke Reden deed geboren worden. Zij wortelen in een dieper opvatting van het groote probleem op godsdienstig gebied, dat in onze eeuw moet worden opgelost. Maar tegelijk wordt het ons nu nog duidelijker, dat Schleiermacher niet vergeefs voor de reine en onbevlekte vroomheid geijverd heeft en dat wij heden ten dage nog de vruchten plukken van zijnen arbeid. Nu eerst, nadat hij opmerkzaam had gemaakt op hetgeen in het diepst van 's menschen hart, ook bij hen, die meenen boven haar verheven te zijn, voor de godsdienst pleit, nu eerst kon de bestrijding van al het valsche in de officieele vroomheid op krachtige wijze beginnen. Nu eerst, nadat de voorname ongodsdienstigheid der toongevers in het rijk van smaak en geleerdheid als oppervlakkigheid was in het licht gesteld, nu kon er een nieuw levenstijdperk in de geschiedenis der godsdienst aanbreken; op dieper en daarom vaster grondslagen kon de religieuse vorming van jongen en ouden worden gebouwd. En bij wie konden de lessen van den beminnelijken Duitschen denker gereeder ingang, blijvender behartiging vinden, dan bij die krachtige middenstanden, die in waarheid het minst vathaar zijn voor het prestige der officieele vroomheid? Al waren Schleiermacher's Reden voor hen niet dadclijk bestemd, zij hebben er het meeste nut van gehad. De hoogere standen zoowel als de protestantsche clerus in Duitschland waren van te nabij betrokken in de organisatie der Evangelische kerk, gelijk die van hooger hand werd doorgedreven, om aan de zuiver godsdienstige motieven van Schleiermacher volle recht te laten wedervaren. Zullen wij ons daarover verwonderen, als wij zien hoe nog op den huidigen dag de Duitsch-Protestantsche wereld verdeeld is, als het aankomt op de beantwoording der vraag, of Schleiermacher's theologie een Christelijken dan wel een Heidenschen geest ademde[1].

1 Treffend is de kracht der reactie uitgekomen bij gelegenheid van Schleiermacher's 100^{en} geboortedag, op 21 Nov. 1868, toen vele hooggeplaatste Protestantsche geestelijken een feestelijk herdenken van dien dag ten stelligste afkeurden.

Daar wij toch eens aan het vergelijken zijn, moge nog met een woord op toon en vorm van beide boeken worden gewezen. Men behoeft maar weinige bladzijden hier en daar te hebben ingezien, om te ontwaren, dat men bij alle overeenstemming in geestesrichting, denken en oordeelen, toch met zeer verschillende naturen te doen heeft. Bij beiden klaarheid van denkbeelden, juistheid van uitdrukking, keurigheid van stijl; maar in de Reden een warmte van pathos, een gloed van geestdrift, die zich lucht geeft in rhetorische en poëtische vormen; een taal van het hart tot het hart; eene welsprekendheid die meer tot het gemoed dan tot het hoofd is gericht, al wordt ook de logica nergens voorbijgezien, al wordt ook nergens aan het gezond denken geweld gepleegd. Men zou haast zeggen: in Schleiermacher werken mannelijke denkkracht en vrouwelijke teederheid in schoon verbond te zamen om de zaak der ware vroomheid te doen triumfeeren als de macht die den geheelen mensch moet vernieuwen. En Opzoomer? Waarlijk ook hem ontbreekt noch de warmte, noch de diepte van het vrome gemoed, die voor de behandeling van zijn onderwerp onmisbaar mogen heeten. Ook hier, gelijk elders, openbaart hij bij de scherpte van het logisch denken ook een fijnen zin voor hetgeen tot 's menschen gevoels- en gemoedsleven behoort, kortom eene vereeniging van die eigenschappen, wier gelijktijdige aanwezigheid wij in den veelzijdig ontwikkelden mensch onderstellen. Maar de doorgaande toon van zijn boek is ontegenzeggelijk die van het betoog. Ook in dezen zin verraadt het zijne bijzondere bestemming voor die degelijke middenklasse, bij welke de kalme redeneering hare rechten het sterkst doet gelden en de tegenspraak tusschen overgeleverd geloof en de uitspraken van het gezond verstand het minst geduld wordt. Ziet de heer O. in dezen stand de kern der natie, wacht hij daarvan vooral heil voor staat en kerk beiden, geen wonder dat hij de moeite aan zijn boek ten koste gelegd, wel besteed acht, daar die arbeid vooral ten bate moet komen van hen, die hun geloof met hun weten wenschen verzoend te zien, althans geen godsdienst op den duur kunnen belijden en liefhebben, welke met hun geweten zich niet volkomen heeft leeren verstaan.

‘Daar is een godsdienst voor u, kinderen dezer eeuw! Voor u, die in de ontwikkeling der hedendaagsche wetenschap een zege ziet, met het streven der moderne maatschappij vrede hebt, en in weêrwil van al het gebrekkige dat u omringt, het

geloof in den vooruitgang van het menschelijk geslacht hebt bewaard. Voor u schrijf ik, die gebroken hebt met de aloude vormen van godsdienst en Christendom, om u te overtuigen; dat gij, zonder uw rede geweld aan te doen, zonder uwe kennis en beschaving prijs te geven, godsdienstig kunt blijven wat zeg ik? beter aan de eischen van uw godsdienstige natuur kunt voldoen, dan zij die u, op grond van hun geijkte vroomheid, het recht betwisten den naam van Christenen, van godsdienstige menschen te blijven dragen.'

Indien men dus het boek van Opzoomer eene populaire verdediging noemt van het moderne godsdienstbegrip, ik zal daar vollen vrede meê hebben, onder deze ééne voorwaarde nogtans, dat wij het eens zijn omtrent den zin van het praedicaat *populair*. Als 'populair' beteekenen moet: verstaanbaar voor de massa, geschikt zelfs voor de minst ontwikkelden, welkom aan de schare 'achter de kiezers' - dan komt deze term hier volstrekt niet te pas. Men kan zelfs zeggen, dat zijn boek een doorgaand protest is tegen die quasi-populaire behandeling van de godsdienstige vraagstukken, waarbij de onkundige menigte wordt in den waan gebracht, als voegde haar de taak van scheidsrechter in de hangende geschillen, ofschoon zij niet eens bij machte is de beteekenis daarvan te verstaan. Neen; voor dit volkje, dat niets noodig heeft dan zijn in christelijk jargon geschreven - neen: ongeschreven wetboek, waarnaar het alle voorkomende gevallen beoordeelt; voor dit niet denkende volkje, te vinden onder de Nabobs en Droogstoppels, zoowel als onder de Proletariërs onzer samenleving, hangen Opzoomers druiven te hoog; en omdat zij er niet rijp voor zijn, zullen zij natuurlijk van deze vruchten zeggen: zij zijn ons te onrijp. Verstaat men echter onder 'populair', hetgeen toegankelijk is en aantrekkelijkheid bezit voor beschaafde, denkende lezers, al hebben zij van het behandelde onderwerp geen speciale studie gemaakt, dan mag Opzoomers's boek op dien titel aanspraak maken. Ja, bij uitnemendheid populair zou ik het willen noemen, als ik in aanmerking neem, dat het eigenlijk de gezonde kern van het volk is, waarvoor het bestemd en geschikt is; die degelijke middenklasse, die gewoon is aan arbeid, maar geenszins door te zwaren arbeid den lust en de vatbaarheid voor inspanning des geestes, voor nadenken over hoogere belangen inboette; die beschaafden, maar niet overbeschaafden; die vrijzinnigen, maar niet bandeloozen; die gemoedelijke, maar van

dweepzucht verwijderde gemeenteleden, wier vroomheid wel is waar evenmin aan de z.g. Christelijk-nationale partij als aan den heer H. Pierson behaagt, maar aan wie daarom een stichtelijk woord zeer goed besteed is, mits dat het hun gezond menschenverstand niet beleedige, noch met de inspraak van hun zedelijk bewustzijn in strijd zij.

Den reinen is alles rein. Zij, die niets zoeken dan waarheid en klaarheid voor hun oog, daar hun hart geen vrede heeft bij 't geen hun verstand ongerijmd acht; zij die, wel verre van de godsdienst na te jagen als het middel om liefst zonder denken en zonder inspanning van zedelijke kracht door het leven en in den hemel te komen, goed en vroom wenschen te zijn met geheel hunne ziel en met al hunne vermogens, zij zullen, indien ze ten minste aan de grovere vooroordeelen van het bijgeloof ontgroeid zijn, met veel voldoening en stichting het boek van O. bestudeeren; zij zullen daarin een krachtigen steun vinden voor hunne overtuiging, dat de zaak van godsdienst en Christendom er niet bij verliest als zij in helder licht wordt gesteld. Maar wie zich bij de moderne beweging aansloot, alleen wegens de negaties waartoe zij leidde, alleen om het recht te hebben met voorname minachting over de bekrompenheid der orthodoxen, piëtisten en andere ‘dompers’ te oordeelen, hij zal allicht in het boek van den Utrechtschen hoogleeraar het een en ander aantreffen wat voedsel geeft aan zijn dwaasheid, terwijl hij misschien het minst zal worden aangetrokken door hetgeen de meer ernstige lezer daarin het voortreffelijkst acht.

Het lijdt geen twijfel, dat wie een populair boek schrijven wil over een zoo veel omvattend en diepzinnig onderwerp als ‘d e g o d s d i e n s t’ - zoo *immers* luidt de titel van het werk dat wij beschouwen - een zeer zware taak op de schouders heeft genomen. Mocht men er in slagen om recht duidelijk te zijn, hoe licht werd men oppervlakkig, en bracht den eenvoudigen lezer in den waan, dat hij nu oneindig hooger stond dan die massa van achterblijvers, voor wie al wat tot de godsdienst behoort in een heilig waas van geheimzinnigheid is gehuld. Ik wil niet herhalen wat reeds meermalen is ingebracht tegen Opzoomers opvatting van het wezen der godsdienst, gelijk hij in zijne b.v. deels vage, deels al te eng omschrevene definities zich openbaart; voor een deel zijn die bezwaren wel wat breed uitgemeten[1], voor een deel misschien niet te voor-

1 't Was zeker geen gelukkige ingeving, die den heer O. op bl. 27 deed schrijven: ‘slechts één dogma wordt door ons gepredikt, maar het is het ééne noodige Verbeeld u: het ééne noodige en het dogma in één adem! Wie echter vergelijkt wat de schrijver op eene andere plaats (blz 408) zegt, over den zin door hem aan het woord *dogma* gehecht, zal hem beter begrijpen en gemakkelijker verontschuldigen.

komen bij eene onderneming als de zijne. Wat mij meer gehinderd heeft dan de misschien onvermijdelijke oppervlakkigheid hier en daar op te merken, is de toon waarop niet zelden van de andersdenkenden wordt gesproken, de wijze waarop ze veelal worden bejegend. Ik vraag in gemoede, of in een ernstig, bezadigd vertoog de navolgende zinsneden wélgeplaatst mogen heeten:

'Kwam het op de veelheid der dogmen aan, wij zouden bij onze bestrijders niet alleen een vaster geloof moeten vinden dan bij ons, maar vooral ook meer godsdienst. En wat vinden wij? Veeleer het tegendeel. Wat zij meer hebben dan wij, dat bestaat juist in die dogmen alleen. Met al de leerstellingen, waaraan zij hooge waarde hechten, zijn zij zoo voortdurend bezig, om ze te bewijzen, tegen twijfel te handhaven, nauwkeurig te bepalen, met elkander in verband te brengen, en wat kunstbewerkingen er al meer noodig zijn, dat zij voor de vrome gemoedsstemming en het vrome leven niet veel tijd overhouden' (blz. 25).

Beter, dunkt mij, ware het geweest te wijzen op het onmiskenbare feit, dat de z.g. orthodoxen met den dag meer laten vallen van hun geloof aan de eigenlijk gezegde dogmen, en dat zelfs de z.g. confessionneelen nauwelijks meer zich onderling over eene gemeenschappelijke confessie kunnen verstaan, dan hun voor de voeten te werpen, wat toch waarlijk moeilijk te bewijzen zou zijn: gij hebt meer dogmen maar minder godsdienst dan wij. Mij dunkt, dit is óf een protestatio actui contraria, in zoover de wezenlijke vroomheid het oordeelen over de vroomheid van anderen verbiedt, óf althans een bewering, die slecht te rijmen is met het moderne godsdienstbegrip, volgens hetwelk het domein van de vroomheid geheel afgescheiden is van dat der dogmatiek, zoodat evenmin uit de veelheid als uit het gering aantal dogmen door iemand beleden zijne godsdienstigheid is op te maken. Ook zou ik willen vragen: maakte zich de heer O. niet aan overdrijving schuldig, was het niet eene karrikatuur die hij teekende, toen hij den antimodernen van onzen tijd een zoodanig verdiept zijn in de dogmatiek ten laste legde, dat zij nauwelijks tijd overhielden voor de vrome ge-

moedsstemming - alsof men daarvoor zooveel aparten tijd noodig had! - en het vrome leven? Zou men niet met meer recht nog van de modernen kunnen zeggen, dat zij al hun tijd noodig hebben om op de hoogte te blijven van het kritisch onderzoek aangaande de bijbelsche Schriften en de Evangelische geschiedenis? In het algemeen moet ik nog vragen: is het wel goed, wanneer men over DE GODSDIENST handelt, zóó te polemiseeren, alsof het reeds bewezen ware, dat de modernen eene gemeenschap vormden, zich o.a. door meerder godsdienstigheid onderscheidende? Hoe gevaarlijk zulk een taktiek is, springt bij eenig nadenken in het oog, en blijkt ook maar al te duidelijk uit andere beweringen van onzen auteur. Men zie o.a. op blz. 375 en volg. die heftige uitvallen tegen de z.g. rechtzinnigen, besloten met den triumfantelijken uitroep:

'De mannen, die gij van de laagste karaktertrekken verdenkt en beticht, geven van al uw beschuldigingen u geen enkele toe. Wel verre van door eerlijkheid zich verpligt te rekenen tot het opgeven van hun werkkring, is het hun vaste overtuiging, dat juist de eerlijkheid hen tot blijven verpligt, opdat het niet den schijn zou hebben, als waren zij in hun eigen schatting afvallig van de godsdienst, die zij beloofd hebben naar de uitspraak van hun geweten en in den geest van Jezus te verkondigen. Wel verre van zich te bekreunen om al uwe smaadredenen, over uw geroep van meineed en verraad, zouden zij meenen verraad te plegen aan de zaak van waarheid en godsdienst beide, als zij hunne kansels verlieten.....'

Maar als dan toch die mannen in grooten getale hunne kansels gaan verlaten, zoo als onze oogen hebben gezien, wat zullen dan de zoo heftig gekapittelde rechtzinnigen zeggen?

Het komt mij voor, dat het boek van Prof. Opzoomer er door gewonnen zou hebben, als de schrijver zich niet geroepen hadde gevoeld als patroon der moderne predikanten op te treden en niet had toegegeven aan den onwil, opgewekt door de persoonlijke aanraking met hunne bestrijders. Ik voor mij althans zou ze gaarne missen, die bladzijden aan de polemiek gewijd; bladzijden, ik beken het, vol krachtigen pathos, vol warme verontwaardiging, waarvan de lezing op het eerste oogenblik den geestverwant aangenaam genoeg aandoet; ik zou ze gaarne missen, ter wille van de hoofdzaak, die naar ik vrees, er niet

door wordt bevorderd. Ik zou het waarlijk voortreffelijke boek vooral ook in handen dergenen willen zien, die nu door deze en dergelijke invectieven worden ontstemd. Maar vooral zou ik in het belang der minder ontwikkelde liberalen wenschen, dat de schrijver zich zorgvuldiger hadde onthouden van eene polemiek, even aantrekkelijk als gevaarlijk voor den oppervlakkigen lezer.

Het is een nobele gedachte, om ex cathedra philosophorum tot de niet geleerden te spreken over de godsdienst in eene taal voor hen verstaanbaar. Maar eerst dan zal aan die gedachte op de rechte, d.i. op echt nobele wijs uitvoering zijn gegeven, als nergens de populariteit werd verkregen ten koste van de waarheid en waardigheid des onderwerps, als nergens de redenaar tot zijn gehoor afdaalde, dan om het tot ruimer denkbeelden, tot edeler en reiner gezindheden op te heffen.

Behoudens het opgemerkte kan men, naar mijne overtuiging, Opzoomers boek de nobele verwezenlijking eener nobele gedachte noemen. Dit werd erkend in Duitschland en Engeland, waar het nu reeds, blijkens vertalingen en openbare bespreking, een zeer gunstig onthaal vond[1]. Dit moet en zal ook zonder twijfel meer nog dan tot heden het geval was, ook hier te lande erkend worden door hen voor wie de schr. zijn werk in de eerste plaats bestemde.

Verschenen in een tijd van strijd en spanning, waarbij de gewichtigste vragen het volks- en staatsbelang rakende met meer dan gewone warmte worden besproken, moet het welkom zijn aan allen, die ernst genoeg bezitten om te onderzoeken, welk een beteekenis moet worden toegekend aan de godsdienst,

1 Een duitsche en, bedrieg ik mij niet, ook een engelsche vertaling heeft reeds het licht gezien. Behalve in de Westminster Review van Januarij l.l. werd Opzoomers boek bijna onvoorwaardelijk gunstig besproken in het Literar. Centralblatt van 10 Juli j.l. en in de Protest. Kirchenzeitung van 17 April j.l. In het meer behoudende Kirchenblatt für die reformirte Schweiz van 29 Oct. en 12 Nov. 1868 vond het althans loyale waardeering. Een tweetal opmerkingen van den Engelschen beoordeelaar in de Westminster Review zijn te curieus om ze achterwege te laten. V o o r e e r s t vermeldt deze criticus, niet zonder een soort van bewondering voor ons liberalisme, het feit, dat men nergens zoo volkomen gebroken heeft met de traditioneele begrippen over godsdienst en Christendom, zonder daarom een van die beiden te verloochenen, als in Holland. ‘There is’, zegt hij, ‘if we may so say, a religious life in the disbelief of miracle and dogma which is not to be met with else where.’ T e n a n d e r e spreekt hij van de eigenaardige kracht der ‘Utrechtsche godgeleerden’ (Utrecht divines), als hij bezig is de school van Opzoomer te kenschetsen. Inderdaad een komische vergissing!

als middel om den mensch als individu en lid der zamenleving aan zijn bestemming te doen beantwoorden. Hier is het niet de theoloog, die voor de stellingen zijner school, niet de klerikaal, die voor de bijzondere belangen zijner kerk een lans breekt; hier is het de vertegenwoordiger der wetenschap, de beoefenaar der wijsbegeerte, die uit liefde tot de waarheid, uit ingenomenheid met zijn onderwerp, uit belangstelling in de beschaving van zijn landgenoten, hun de vruchten van zijn nadenken in aangenamen vorm aanbiedt. Het is in het belang der goede zaak te wenschen, dat de Heer O. van zijne rijke kennis en veelzijdige talenten, nog meer ten beste geve voor die velen, welke, ofschoon dan ook niet geroepen en bevoegd tot de penetralia der wijsgeerige godsdienstkennis door te dringen, toch genoeg edele weetgierigheid bezitten, toch genoeg doordrongen zijn van hun waarde en roeping als menschen, om gaarne hun tijd en inspanning te geven, ten einde zich eigen te maken, wat hun door hunne ware vrienden onder de geleerden op zoo verplichtende wijze wordt aangeboden. Waarlijk, de strijd tusschen vrije ontwikkeling en kerkgezag is nog niet doorgestreden. Zelfs in ons gezegend vaderland moet nog veel worden gearbeid, vóór de lichtschuwheid zelfs bij de welgezinde, beschaafde vromen is overwonnen. En zoolang wij dit nog van onze tijdgenooten moeten getuigen; zoolang de geest niet is vrijgemaakt van de vrees om ook in godsdienstige aangelegenheden de waarheid en niets dan de waarheid te huldigen, zoolang is ook de zaak van het volksonderwijs niet veilig.

Daarom, al mogen de moderne theologen bezwaar hebben tegen sommige stellingen en bewijsvoeringen in het werk van Opzoomer te vinden, zijn streven om de vrijere zienswijze op bezadigde wijze populair te maken, behoort met waardeering door hen begroet, met ijver te worden nagevolgd. Veel blijft nog te doen. Ook na het helder betoog en de klare uiteenzetting van den begaafden schrijver, blijven nog vele vragen onbeantwoord, vele raadselen onopgelost. Maken wij er den heer O. een niet al te groot verwijt uit, dat hij den raad van Lady Macbeth

> ‘regard it not so deeply!’

wat al te veel opvolgde, en zijne lezers niet bezig hield met al de bezwaren, die tegen de godsdienst als zoodanig, in welken vorm ook zich openbarende, vooral in onzen tijd zijn inge-

bracht. Zou hij wèl hebben gedaan, indien hij ware ingegaan in de diepten der bespiegeling, in de fijnheden van de gedachte-ontleding, waar de lezers, voor wie hij schreef, hem niet zouden hebben kunnen of willen volgen? Zou het verstandig geweest zijn, geesten van twijfel op te roepen, waarvan hij niet zeker kon zijn, dat hij ze voor zijne lezers weêr zou kunnen bezweren en onschadelijk maken?

Neen. Erkennen wij liever, dat er in onze z.g. beschaafde kringen velen, zeer velen gevonden worden, voor wie de beschouwingen van Opzoomer nog te hoog en te diep gaan; maar ook velen, zeer velen voor wie het een weldaad zal wezen, zich bekend te maken met den rijken en schoonen inhoud van dit boek, dat op zoo gelukkige wijs degelijkheid van gehalte met aantrekkelijkheid van vorm vereenigt en zoo veel kan bijdragen om bij denkende lezers menig wanbegrip ten aanzien van godsdienst en Christendom te doen verdwijnen.

Heb ik mij tot nu toe bepaald bij algemeene opmerkingen, tot kenschetsing van O^{s}. boek in zijn geheel, ik wil niet eindigen, vóór ik mijne lezers met den zakelijken inhoud van het werk heb bekend gemaakt. Ik doe het door de meêdeeling van de beknopte stellingen, waarin de S. zelf de hoofdonderwerpen zijner zeven verhandelingen heeft aangegeven. Men zal uit die opgave zonder veel moeite kunnen ontwaren, dat de hoofdstrekking van het geheele boek is geweest modern-apologetisch, en dat de bijvoeging: ‘voor denkende lezers’ op den titel, geen onwaarheid zou hebben behelsd.

De eerste aflevering (blz. 1-27), die een verhandeling bevat over de vraag: wat is godsdienst? eindigt met deze tweeledige verklaring, als uitkomst van het onderzoek:

‘het godsdienstig geloof is niets anders dan de erkenning, dat God regeert en dat hij wijsheid en liefde is;

de godsdienst is niets anders, dan de gemoedsstemming, die den mensch vervult, wanneer hij van dat geloof diep doordrongen is.’

Van de tweede verhandeling (blz. 31-77), getiteld: Gods albestuur, zijn de resultaten in deze stellingen saamgevat:

‘het godsdienstig geloof omvat alle feiten, en erkent ze alle als door Gods wil geworden, en dus als goed;

die erkenning belet ons niet, de feiten in hun betrekking tot elkander zoo te onderscheiden, dat wij sommige goed, andere kwaad noemen, in sommige deugd, in andere zonde zien;

wat wij kwaad en wat wij zonde noemen is, even goed als het tegendeel, door God gewild;

de begrippen van zinnelijk kwaad of leed en van zonde zijn bloot relatief; voor God hebben ze geen beteekenis;

de eigenschappen, die wij aan God toekennen, zoo dikwijls wij aan hem en tegelijk aan de zonde denken, die der heiligheid b.v., zijn eveneens louter relatief;

de vrijheid van den menschelijken wil, in den absoluten zin als vrijheid niet tegenover de ons omringende wereld, maar tegenover het verleden en tegenover God, is een wanbegrip, dat door de wetenschap en door de godsdienst verworpen, en door het zedelijke leven niet gevorderd wordt.'

Van de 3de Aflevering (blz. 81-139), handelende over het 'regt der godsdienst', is dit de slotsom:

'om het regt van het godsdienstig geloof te handhaven, heeft men getracht het bestaan van God te bewijzen;

met uitzondering van één enkel, het ontologische, dat niet de minste waarde heeft, willen al die bewijzen ons de erkenning van Gods bestaan afdwingen, door ons op de wereld en hetgeen in haar waargenomen wordt, opmerkzaam te maken;

maar geen van alle is in staat, de taak, die het op zich nam, te vervullen; door gebreken, die de logika aanwijst, zijn ze alle onvoldoende;

het godsdienstig geloof, wel verre van door het verstand gestaafd te worden, zou, ware er niets dan het verstand in ons, spoedig juist voor den aanval van dat verstand zelf bezweken zijn;

alleen door het godsdienstig gevoel wordt die aanval afgeslagen;

van dat gevoel is het godsdienstig geloof de uitdrukking; in dat gevoel alleen vindt het den grond, het regt van zijn bestaan.'

De 4de verhandeling (blz. 143-178) - 'de ware godsdienst' - eindigt met deze stellingen:

'al vindt het godsdienstig geloof in het gevoel alleen den grond van zijn bestaan, het is daarom niet als bloot subjectief gering te schatten, noch enkel als een schoone poëzie voor te stellen;

het godsdienstig geloof is met alles wat uit de andere kenbronnen vloeit innig verbonden, vormt er een geheel mede, en sluit eerst de eenheid der wereld en de eenheid van den mensch;

de godsdienst en het godsdienstig geloof moeten, zal er een volledige en een vruchtbare kennis uit volgen, daar worden waargenomen, waar zij in haar hoogsten bloei zijn, in haar volle kracht zich openbaren;

zij doen dat in de godsdienst en het godsdienstig geloof van den waren Christen, vooral van Jezus zelf;

in Jezus is de godsdienst voltooid, maar zij is dan ook onafscheidelijk van het geloof dat zijn geheele wezen bezielde;

dat geloof moet reeds daarom een bepaalden inhoud hebben, omdat zonder allen inhoud, zonder alle dogme, volstrekt geen geloof aan God denkbaar is'[1].

'De geschiedenis der godsdienst,' zoo luidt de titel der 5de aflevering (blz. 181-228), waarvan de korte inhoud aldus wordt meegedeeld:

'de godsdienst mag tot het wezen van den mensch gerekend worden, al moeten wij het waarschijnlijk noemen, dat er geheele volken zonder godsdienst zijn, en al is het ontwijfelbaar, dat er in de beschaafdste volken velen zijn, die het geloof aan God niet alleen missen, maar het zelfs verwerpen en bestrijden;

het is veeleer natuurlijk te achten, en in overeenstemming met de geheele ontwikkeling van het menschdom, zoo er op den laagsten trap van beschaving nog in het geheel geen godsdienst gevonden wordt, en zoo op hoogere trappen een eenzijdige beschaving haar bij velen doet verloren gaan;

ook de godsdienst heeft een geschiedenis, wier wet van beweging hierin bestaat, dat de voorstelling van God, die de mensch zich altijd vormt naar het beste wat hij kent, telkens aan hooger wezens ontleend wordt; enz.

ook waar deze hoogste vorm van godsdienst' (die van God als den volmaakten geest en hemelschen Vader) 'bereikt is, blijft nog vooruitgang op te merken en de wet van den vooruitgang is deze:

1o. dat de godsdienst altijd volledíger wordt toegepast, zoodat zij het geheele leven van den mensch telkens beter omvat,' enz.;

2o. dat zij aan 's menschen geheele ontwikkeling zich altijd 'inniger aansluit, en aan deze een telkens meer volledíger vrijheid schenkt,' enz.;

1 Dezelfde gedachte werd reeds in de eerste verhandeling uitgesproken, hier echter uitvoeriger toegelicht en tegenover de bedenkingen van sommige modernen gehandhaafd.

‘tot het verleenen dier vrijheid is zij in staat, wanneer zij zelve niets anders wil zijn dan godsdienst, zoodat het godsdienstig geloof nimmer verward wordt met het kerkelijk geloof,’ enz.;

‘het is vooral de wetenschap, die op de verleening dier vrijheid aanspraak heeft, en zoo er tegen alle grensverwarring slechts gewaakt wordt, zal de volmaking dier wetenschap nimmer de vernietiging der godsdienst zijn.’

De korte inhoud van de meer uitvoerige zesde aflevering (blz. 231-347), handelende over ‘het godsdienstig geloof voor onzen tijd’, wordt aldus omschreven:

‘de erkenning van God als *geestelijk* wezen sluit alle voorstellingen uit, die alleen bij het lichamelijke gelden, en, zoo dikwijls wij hem met ruimte en tijd in verbinding denken, alle tegenstelling en beperking. Zij maakt het deïsme even goed onmogelijk als het pantheïsme, ofschoon zij het gedeeltelijk regt van beide rigtingen eerbiedigt, en ons enkel de taak oplegt om, met vermijding van beider eenzijdigheid, ze in hoogere eenheid te vereenigen;

te onregte is die eenheid gezocht in het supranaturalisme, dat, schoon met noodwendigheid ontstaan en in zijn waarde niet gering te schatten, zich op den duur niet kon handhaven tegen de regtmatige bezwaren van de godsdienst zoowel als van de wetenschap;

het is alleen der moderne theologie gelukt, de hoogere eenheid tot stand te brengen in een wereldbeschouwing, die op de vastheid der natuurwetten niets laat afdingen, maar te gelijk in de geheele wereld met al haar wetten niets meer ziet dan een gevolg waarvan God de oorzaak is;

de erkenning van God als *volmaakten geest* is onafscheidelijk van de voorstelling, dat God volmaakte wijsheid en liefde is;

het geloof in Gods volmaakte wijsheid brengt onmiddellijk de gedachte voort, dat de wereld waarin zij zich openbaart, een volmaakt harmonisch kunstwerk is;

uit het geloof in Gods volmaakte liefde vloeit de gedachte voort, dat het Godsrijk komen moet over de geheele aarde, en dat het komen moet in ieder onzer, zoodat ons bestaan geen einde kan nemen met de ontbinding van ons lichaam;

de komst van het Godsrijk geschiedt eerst langzamerhand, en wordt niet verhinderd door de zonde, die geen magt is tegenover God, maar een verschijnsel onder God;

toch mag die zonde niet blijven, en zij zal door ieder onzer met te grooter kracht worden bestreden, naarmate ons hart inniger met God verbonden, ons oog vaster op het volmaakte gerigt is;

onze geheele voorstelling van God kan niet anders dan gebrekkig zijn, niet alleen omdat wij zoo ligt aan de zonde een te groote zelfstandigheid tegenover God toekennen, maar ook omdat in ieder geval de trekken, waarmeê wij Gods beeld teekenen, aan het menschelijke ontleend zijn;

de erkenning van dit gebrekkige mag ons niet brengen tot het opgeven van ons geloof in God, maar alleen tot het zoeken van de beste voorstelling waarvoor onze tijd vatbaar is, tot het zooveel mogelijk daaruit wegnemen van alles wat in den mensch vergankelijk is en geen blijvend deel van zijn wezen uitmaakt;

is God door ons voorgesteld als de volmaakte geest, dan kan ook de dienst van God, de godsdienst die niet met eeredienst te verwarren is, niet anders dan zuiver geestelijk zijn, zoodat zij in het toewijden van onzen geest aan God bestaat en in het rustelooze streven om ons zelf en de wereld telkens meer te volmaken;

wij volmaken ons zelf wanneer wij al onze krachten volledig gebruiken en ontwikkelen, en dus ook het ons geschonken kenvermogen, zoodat de godsdienst geen belang kan hebben bij de bestrijding, maar veeleer bij de bevordering der wetenschap;

gelijk de godsdienst ons opwekt tot kennen, zoo wekt zij ons ook op tot handelen, en maakt, wel verre van het humanisme tegen te werken, de verwerkelijking van het ware menschelijke wezen op aarde eerst mogelijk.’

Eindelijk bevat de 7de aflevering (blz. 351-481) zeer belangrijke beschouwingen over ‘godsdienst, Christendom en protestantisme’ en brengt den S. tot deze resultaten:

‘de verzoening van weten en gelooven, die de taak is der moderne theologie, is reeds in vroeger dagen gezocht, met den grootsten ijver in de tweede helft der middeleeuwen, in het scholastieke tijdperk; maar de poging der middeleeuwsche denkers om haar tot stand te brengen is mislukt, en zij moest mislukken, niet alleen omdat de kerk geen ware vrijheid van onderzoek gedoogde, maar ook omdat het der wetenschap aan kracht en aan omvang, het geloof aan eenvoudigheid, aan be-

scheiden beperking tot de godsdienst, zijn eigen wettig gebied, ontbrak;

de toestand van onzen tijd is in alle opzigten een geheel andere: terwijl de kerk het onderzoek volkomen vrij laat, is aan den eenen kant de wetenschap een magt geworden, die geen enkele vraag over den zamenhang der wereldsche verschijnselen aan de beslissing harer vierschaar laat onttrekken, en heeft aan den anderen kant het geloof de grenzen van zijn gebied leeren kennen en de aanmatiging opgegeven, waarmeê het vroeger op alleenheerschappij aanspraak maakte;

de waarneming van een zoo in alle dingen veranderden toestand geeft ons regt tot het vertrouwen, dat wat vroeger mislukte thans gelukken zal, en het streven der moderne theologie, in de tweede helft der achttiende eeuw vooral in Duitschland begonnen, zijn doel zal bereiken;

dat streven in het belang der ware godsdienst, van het onwankelbare vertrouwen op een eeuwige, alle dingen der wereld beheerschende wijsheid en liefde, ondernomen, is een voortzetting van het werk van Jezus, en kan daarom van zijn regt, om als echt Christelijk te worden erkend, geen afstand doen;

het is niet minder een voortzetting van het werk der hervorming, wier echte zonen niet in de aanhangers van de Protestantsche belijdenisschriften der 16de en 17de eeuw, maar in hen alleen te zoeken zijn, die aan den geest, niet aan de woorden der hervormers trouw blijven, en het verdient daarom den naam van Protestantsch even goed als die van Christelijk te dragen;

het Protestantisme, in zoo ruimen geest opgevat, heeft ook in de Katholieke maatschappij zijn wortel geschoten, en de moderne theologie, waarin het zijn hoogsten vorm heeft gevonden, is het geloof van die onzigtbare kerk, waartoe allen behooren, met welken naam ook genoemd, die aan een onbeperkt vrije wetenschap een ernstig gemeende godsdienst paren.'

Meer nog dan aan deze samenvatting van de slotsommen, waartoe het onderzoek den S. bracht, is het aan de vertoogen zelve te zien, dat de zeven stukken, waaruit Opzoomers boek bestaat, met grooter of kleiner tusschenpoozen zijn neêrgeschreven. Immers werden soms in latere gedeelten bezwaren besproken, die op vroeger geuite stellingen waren ingebracht. Wat

voor hen, die de afleveringen bij de verschijning ter hand namen, nauwelijks iets hinderlijks had, maakt bij de lezing van het geheel in één adem, een minder aangenamen indruk. 't Is daarom, dat ik aan het eind van deze mijne beschouwing den wensch niet mag onderdrukken, dat de heer O., zoodra de oplage van zijn werk uitgeput is, - moge dit spoedig blijken het geval te zijn! - het besluit neme zijn boek te refondeeren, opdat er meer éénheid in kome en het polemische karakter meer op den achtergrond trede of geheel verdwijne. Hij moge dan tevens goedvinden het min gelukkig geformuleerd denkbeeld ten aanzien van het *ééne noodige dogme*, 't welk aan zijne moderne vrienden zooveel aanstoot heeft gegeven, te laten varen en beproeve tevens, of hij dat vage: *godsdienstige gevoel*, waarop nu zooveel door hem gebouwd wordt, niet door een vaster grondslag kan vervangen. Werd hij tot heden door de vrees om onverstaanbaar te worden voor zijne lezers weêrhouden van het dieper opvatten der psychologische vraagstukken, die met zijn onderwerp samenhangen, hij bedenke, dat de vele vertoogen en verhandelingen op dit gebied voor het beschaafde publiek ingericht, niet het minst zijn eigen populaire beschouwingen over philosophische en theologische onderwerpen, allicht hebben meêgewerkt om dat publiek voor diepzinniger behandeling van het vraagstuk der godsdienst vatbaar te maken.

Maar..... wat zouden wij ons gaan verdiepen in hetgeen later noodig en nuttig zal zijn? Zijn wij den begaafden auteur dankbaar voor 't geen hij nu reeds voor onzen tijd gegeven heeft. Terwijl het grooter deel der gevierde publicisten het voor weinig gedistingeerd schijnt te houden, nog veel notitie te nemen van de godsdienst, nu zooveel belangrijke onderwerpen aan de orde zijn, heeft deze veelzijdig ontwikkelde geleerde het niet beneden zich geacht, de door velen miskende zaak met warmte te omhelzen, met liefde te bestudeeren en de vruchten zijner overpeinzing aan zijne landgenooten ten beste te geven. Ja, al was zijne gansche verdienste saam te vatten in het enkele: non desperavit de religione; ‘hij heeft aan de zaak der godsdienst niet gewanhoopt;’ dat getuigenis reeds zou hem in mijn oog op benijdenswaardige wijze *distingeeren* en hem de burgerkroon waardig maken.

Amsterdam, September 1869.
A.D. LOMAN.

De slag van Nieuwpoort.

(*Vervolg en slot van blz.* 71.)

Terwijl het Hollandsche leger zich rondom de muren van Nieuwpoort nederslaat en zich vleit die vesting spoedig te doen vallen en dan Duinkerken aan te randen, naderen geduchte vijandelijke heirscharen, die weldra die verwachting in rook zullen doen vervliegen en hen, die van een zekere en gemakkelijke zege droomen, met geheelen ondergang bedreigen.

De toenmalige regenten van de Spaansche Nederlanden, Albertus en Isabella, waren ten volle berekend voor hunne moeijelijke taak; zij bezaten al die hoedanigheden, welke men in dien tijd moest bezitten om een goed herder der volkeren te zijn. De Aartshertog Albertus had, als legeraanvoerder, groote veerkracht en bekwaamheid doen blijken; hij had krijgsroem verworven; en Isabella, mannelijk van geest, had de onverzettelijke standvastigheid van haren vader, maar tevens eene helderheid van inzigten en een menschelijken aard, die den somberen stichter van het Eskuriaal altijd vreemd zijn gebleven. Albertus en Isabella wisten zich in de Zuidelijke Nederlanden de liefde des volks te verwerven; hunne namen hebben eene eervolle plaats behouden in de jaarboeken van België. Het is waar, men moet de burgerlijke en menschelijke denkbeelden van onze negentiende eeuw eenigzins op zijde stellen, bij het beoordeelen van vorsten, die aan den trots van hun oud geslacht een slaafsche onderwerping paarden aan eene dweepzieke priesterschap; ook onder hun bestuur ontmoet men soms onmenschelijke handelingen: nog in 1597 - Isabella was toen nog niet hier - werd te Brussel eene vrouw, Anna van den

Hove, levend begraven, tot straf voor ketterij. Wij gruwen nu van zoo iets; wij verfoeijen zulk eene wreedheid, en met het volste regt; maar laat ons bedenken, dat men in de zestiende eeuw anders gevoelde en anders oordeelde, en dat men de meeningen van dien tijd als verzachtende omstandigheid mag bijbrengen bij het oordeel over de misdaden van dien tijd. Herinner u de treffende verzen, waarin de Engelsche dichter Shelley het kind beschrijft, dat, als ware het ter feest, door de moeder wordt meêgenomen om een godloochenaar op den brandstapel te zien sterven; het: ‘schrei niet, kind, want die man heeft gezegd: daar is geen God’, drukt volkomen de meening uit van de zestiende eeuw. Men waande toen tegen andersdenkenden alles geoorloofd.

Daarom moet men nog geen idealen maken van Albertus en Isabella; maar men moet aan het regeringsbeleid en de geestkracht dier vorsten de hulde toebrengen, die zij verdienen. Die geestkracht bleek vooral in den zomer van 1600.

Toen de eerste mare inkwam, dat Maurits met een sterk leger in Vlaanderen was doorgedrongen, zagen de Aartshertogen teregt in, met hoe groot gevaar die onderneming hen bedreigde, en hoe het verlies van Vlaanderen den geheelen ondergang van de Spaansche heerschappij in de Nederlanden kon na zich slepen. Onverwijld, met verwonderlijke voortvarendheid, namen de Spaansche vorsten de maatregelen, welke dat gevaar konden afwenden. Een legermagt van bij de 7,000 man, die onder Don Luis de Velasco, omstreeks half Junij, bij de Maas naar de zijde van Venlo had gestaan, trok toen met versnelde marschen naar de Schelde; en van de muitende Spaansche troepen te Diest en te Hamont wist men door beden en beloften ongeveer 1000 man voetvolk en 600 ruiters te bewegen om zich bij Velasco aan te sluiten.

Den 28sten Junij was die geheele magt te Gent vereenigd, en het was daar dat Albertus zich aan haar hoofd stelde; het was daar, dat Isabella, te paard naast haar man, op fieren, krachtvollen toon, hare Spanjaarden aansprak, en, op de juweelen wijzende, waarmede zij getooid was, zwoer, dat zij die sieraden gaarne ten offer wilde brengen, om hare brave soldaten niet langer verstoken te laten van wat hun regtmatig toekwam. Hare mannelijke taal deed die uitgelezen krijgsbenden in geestdrift ontvlammen, die, koningsgezind tot in het gebeente, zich nu hunne muiterij schaamden en er ijverig naar verlangden om

hunne trouw aan hunne vorsten te staven, door meêdoogenlooze dapperheid tegen dier vorsten vijanden.

Isabella blijft te Gent, maar de Aartshertog trekt met het leger op en is den 29sten Junij tusschen Gent en Brugge, den 30sten te Brugge. Versterkt door troepen, uit die steden genomen, telt het leger van Albertus nu 10,000 man voetvolk en 1600 ruiters. Den 1sten Julij trekt de Spaansche veldheer van Brugge over Varssenaere en Jabbeeke op Oudenburg; hier heeft de eerste ontmoeting met den vijand plaats. Het Hollandsche leger werd met den slag bedreigd; het had niets hoegenaamd vernomen van het oprukken van een Spaansch leger; het had daar geen voorzorgen tegen genomen; het had aan de mogelijkheid van zoo iets niet gedacht; 'Syn Excie, (Maurits) 'selfs ende alle anderen daerom versuymden curieuselyck ergens naer te vernemen', zegt Duyck in zijn vreemden stijl.

Het geviel dat op den 1sten Julij, toen de Spaansche legermagt voor de schans van Oudenburg verscheen, in die sterkte maar een klein gedeelte was van de magt, die haar moest verdedigen. De twee ijzeren kanonnen, welke de wapening van die schans moesten uitmaken, waren er op den 1sten Julij nog niet; - dit bewijst geen groote voortvarendheid; - en daarom had de kolonel Piron op dien dag 100 man voetvolk naar Oostende afgezonden om die vuurmonden vandaar te halen. Eene andere afdeeling, 150 man voetvolk, en het grootste gedeelte van de ruiterij was uitgetrokken naar de zijde van Brugge; zoodat op het oogenblik, toen de Spanjaarden aankwamen, er in de schans te Oudenburg geen geschut was en slechts 250 man voetvolk.

De Hollandsche afdeeling, uit Oudenburg naar de zijde van Brugge afgezonden, had op den vijand moeten stooten, wanneer zij den regtstreekschen weg naar die hoofdstad had gevolgd; maar zij had een omweg gemaakt; zij was eerst getrokken naar den weg van Brugge op Dixmude, ten einde eerstgenoemde stad aan de zuidzijde te naderen; zij hoopte op die wijze er beter in te slagen om slagtvee op te halen en buit te maken, en dacht weinig aan een vijand, van wien men meende nog niets te vreezen te hebben. Maar verbazing en ontzetting beving de Hollanders toen zij, nabij Brugge gekomen, hoorden, dat een sterk Spaansch leger dien ochtend vandaar was opgerukt naar Oudenburg. Hoe nu aan dien vijand te ontkomen? - Verschillende inzigten deden voetvolk en ruiterij toen verschillende

wegen inslaan, beide met even noodlottig gevolg. Het voetvolk keerde naar Oudenburg terug, maar vond, toen het daar kwam, de schans reeds in het bezit van de Spanjaarden, en werd toen dadelijk door den overmagtigen vijand aangevallen en gedood of gevangen genomen. De ruiterijk, geleid door een Vlaamschen gids, Jaspar Olvoet, gaat om Brugge heen en wil zoo Yzendyke bereiken, om zich daar in te schepen naar de Zeeuwsche eilanden; door Spaansche ruiterij uit Brugge aangevallen en nagezeten, verliest zij eenige manschappen. Toch bereikt de hoofdmagt Yzendyke; maar toen men daar komt, is er geen schip om de ruiters op te nemen, en bij de nadering der Spanjaarden is krijgsgevangenschap hun deel. Jaspar Olvoet was in eene kreek verdronken.

Piron, die vroeger, onder anderen bij de verdediging van Hulst, zich als een dapper officier had doen kennen, betoonde hier eene zwakheid, die strenge afkeuring verdient. Het was misschien buiten zijne schuld, het was misschien alleen te wijten aan een zamenloop van noodlottige omstandigheden, dat op het oogenblik, toen het Spaansche leger opdaagde, de schans te Oudenburg maar de helft van hare bezetting had en nog zonder geschut was; maar hoe ongunstig daardoor de kans ook was om de schans te verdedigen, die verdediging had ondernomen moeten worden; men had daardoor tijd moeten winnen voor Prins Maurits; de afdeeling van Piron was een voorpost, die zich moest opofferen voor het behoud van het geheele leger. In stede daarvan treedt de Hollandsche bevelhebber dadelijk in onderhandeling met den Aartshertog en geeft de schans van Oudenburg over, onder voorwaarde, dat de bezetting ongehinderd mag uittrekken naar Oostende.

Bij dat uittrekken ondergaat de bezetting mishandelingen van de zijde des vijands; zelfs worden eenige soldaten vermoord. Nog erger lot wedervaart de bezetting van de schans te Snaeskerke. Piron, die sterkte onhoudbaar achtende, had ook haar overgegeven, voor de bezetting evenzoo den ongehinderden aftogt naar Oostende bedingende; maar toen de twee kompagniën, die te Snaeskerke waren, buiten de schans kwamen, werden zij plotseling aangevallen door Spaansche troepen - de muiters van Diest - en grootendeels vermoord. Eene schandelijke trouwbreuk, die men wel kan wijten aan de woede dier soldaten, die hunne vroegere muitzucht wilden uitwisschen door onmeêdoogende wreedheid tegen den vijand; maar eene trouwbreuk, waar-

van de oneer toch grootendeels neêrkomt op den Aartshertog zelf, die op duidelijke wijze en schriftelijk den Hollanders een vrijen aftogt had beloofd.

Gedroeg Piron zich zwak, een ander bevelhebber, de luitenantkolonel Bruges, gedroeg zich niet beter, en bevestigde hier de ongunstige meening, die men reeds bij de verdediging van Hulst (1596) van hem had opgevat. Bruges voerde het bevel over de schansen bij Plassendaele en bij Breedene; schansen, die niet eens door de Spanjaarden werden aangevallen, maar vóór dien tijd en zonder noodzakelijkheid, door de Hollanders werden verlaten. De bezetting van de kleine sterkte bij Plassendaele, den val van Oudenburg vernemende, verliet ijlings hare schans en vlugtte naar Breedene; en Bruges, door vrees bevangen, wilde dat voorbeeld volgen en met de zijnen zich redden binnen de muren van Oostende. Een braaf officier, de kapitein Gilson van de Walen van Marquette - dezelfde, die later, in handen der Spanjaarden gevallen, op smadelijke wijze aan een galg den dood vond - verzet zich, met eenige anderen, tegen dat laf besluit; en Bruges, geen kans ziende om op andere wijze dat verzet te boven te komen, zendt daarop Gilson naar Oostende, met last om daar de bevelen van de Staten te vragen. Maar te naauwernood heeft die officier Breedene verlaten, of Bruges, zonder de bevelen der Staten af te wachten, verlaat de schans en neemt met zijne bezetting de wijk binnen Oostende.

Nergens hebben wij gelezen, dat dit pligtverzuim van Bruges of van Piron op ernstige wijze berispt of gestraft is geworden; en dit doet ons haast gelooven, dat er met het handhaven der krijgstucht bij het leger van Maurits wel eens met onderscheid des persoons gehandeld werd.

De weg naar het leger van Maurits stond nu aan de Spanjaarden geheel open, en de Aartshertog, ongeveer 2000 man onder Velasco te Oudenburg achterlatende om de bezetting van Oostende in bedwang te houden, trok met de hoofdmagt in de rigting van Nieuwpoort voort. De marsch werd voortgezet tot het dorp Leffinge, waar het leger stand hield en den nacht doorbragt. Opgewonden van geestdrift over de behaalde voordeelen, waande de Spaansche soldaat niets meer onmogelijk voor zijne dapperheid; de volgende dag zou getuige zijn van den geheelen ondergang des vijands; en, om hunne wachtvuren gezeten, zwoeren de krijgshaftige woestelingen, dat zij geen man

van het Hollandsche leger wilden sparen, dan alleen Maurits en zijn broeder Frederik Hendrik, die als gevangenen den zegetogt van den Aartshertog moesten opluisteren.

Geheel anders waren de gewaarwordingen, die het Hollandsche leger bezielden in dien nacht van den 1sten op den 2den Julij 1600: verbazing, onrust, vrees hadden daar de bovenhand. Toen de Staten te Oostende, door de komst der troepen van Piron en van Bruges, het eerste berigt kregen van het onheil dat de Republiek bedreigde, zonden zij den ritmeester Wagemans - van de ruiterij van Oudenburg - naar Nieuwpoort af, om Maurits die mare mede te deelen. Als door een donderslag werd de Stadhouder door dit berigt getroffen: hij had zich de mogelijkheid niet voorgesteld van dit spoedig oprukken van een zoo sterk Spaansch leger; en hij zag thans in, aan welk een groot gevaar zijn leger was blootgesteld, door den misslag van die engte bij Leffinge niet bezet te houden. Nóg wilde Maurits eene poging doen om dat verzuim te herstellen: hij zond naar Oostende den last af aan de Staten, om de troepen van Piron en Bruges naar het hoofdleger te doen oprukken, en om tevens de brug te Leffinge te verbranden, en de dammen door te graven over enkele waterloopen tusschen de Iperlee en de duinen.

Dit bevel is niet overgekomen, ten minste niet tijdig overgekomen; - maar al ware het tijdig ontvangen, dan zou dit bevel toch onuitvoerbaar zijn gebleken, daar op den avond van den 1sten Julij het Spaansche leger reeds te Leffinge was. Even als in het gewone leven, zijn er in den oorlog misslagen, die gemakkelijk hersteld worden, en die daardoor vaak onopgemerkt blijven; maar er zijn ook misslagen, die door de omstandigheden onherstelbaar worden, en die, de ergste gevolgen na zich slepende, daardoor iedereen in het oog vallen. Van dien aard is de misslag geweest om de brug bij Leffinge onbezet te laten.

Maurits brengt den nacht in zorg en onrust door, beraadslagende met zijne onderbevelhebbers. Aan een inschepen van het leger te Nieuwpoort was, bij de groote nabijheid des vijands, niet te denken; die handeling zou een vlugt gelijken, en er ook alle stoffelijke nadeelen van hebben. Maar zaak was het om het leger Oostende te doen naderen, voordat de vijand de gemeenschap afsneed met die vesting. Allereerst moest echter het leger worden zamengetrokken, om, zoo noodig, slag te kun-

nen leveren. Graaf Lodewijk Gunther ontving bevel de kwartieren rond te rijden, om allen zich te doen bereiden tot opbreken en om de wijd en zijd stroopende ruiterbenden naar het leger te doen terugkeeren. De hoofdmagt stond aan de zuidzijde van de haven van Nieuwpoort; en om haar aan de noordzijde van die haven te brengen, moest men de ebbe afwachten, die eerst tegen den volgenden ochtend omstreeks 8 of 9 uur zou invallen; want het slaan van eene brug over die haven zou ook niet veel spoediger tot stand komen. Tot dien tijd toe, tot 's ochtends 9 uur, was het Hollandsche leger in een toestand van weerloosheid; men moest gedurende dien tijd niet worden aangevallen door den vijand; men moest dien vijand zoolang ophouden, tot welken prijs dan ook; en daarom kreeg graaf Ernst van Nassau bevel om met het krieken van den dag met een gedeelte van de magt, die aan de noordzijde van de haven stond, op te rukken naar Leffinge, en zoo mogelijk zich te verzekeren van de daar aanwezige brug. Gelukte dit, dan was het leger behouden; maar gelukte dit niet, dan was het leger in een toestand vol gevaren, waaruit het alleen gered kon worden door onbezweken dapperheid en door krijgsgeluk.

De 2de Julij 1600 breekt aan, de dag die over het lot van Nederland zal beslissen. Het is een Zondag, - even als toen, meer dan twee eeuwen later, in de velden van Waterloo voor de vrijheid van Europa werd gestreden; het is zelfs voor de Roomsche kerkleer een heilige dag, de dag van Maria boodschap. Maar ook de dagen, gewijd aan sabbathsrust en godsvereering, zijn den mensch niet heilig gebleven, als hij, door zijne driften en bartstogten aangespoord, het werk der vernieling op een slagveld wil aanvangen; en in de tempels te Oostende mogen de beden tot het Opperwezen ten hemel rijzen, in de legers van Maurits en Albertus denkt men alleen aan den strijd die aanstaande is. Het is een schoone zomerdag, met een tamelijken wind uit het noordwesten; een weêrsgesteldheid zooals men die bij een veldslag kan verlangen.

De dag is naauwelijks aangebroken, of graaf Ernst van Nassau stelt zich in beweging; hij heeft bij zich 2 regimenten voet-

volk, het Schotsche van Edmond en het Zeeuwsche van Van der Noot; de 4 kornetten ruiterij van Risoir, Van de Merwe, Stakenbroek en Van den Tempel; in alles ongeveer 2000 man voetvolk en 300 ruiters; 2 stukken geschut waren daarbij.

De togt gaat aanvankelijk over het strand. Bij Mariakerke slaat men regts in, en toen men nu op den top der duinen komt, ziet men van die hoogte het Spaansche leger, dat van Leffinge in aantogt is. Graaf Ernst wil nog eene poging doen om vroeger dan de vijand de Iperlee te bereiken; de ruiterij wordt vooruitgezonden, het voetvolk volgt met snelle schreden; - maar te vergeefs; het is te laat; de legerscharen van den Aartshertog zijn voor een gedeelte de brug van Leffinge reeds overgetrokken, voor een gedeelte zijn zij op het punt om dien overtogt te verrigten. Ook 's ochtends vroeg in beweging gekomen, had Albertus eerst op Nieuwendam willen trekken, om aan die zijde Nieuwpoort te naderen; maar later, vernemende dat de brug van Leffinge niet vernield was door den vijand, had hij de voorkeur gegeven aan den marsch op Mariakerke.

Het was toen 8 uur 's ochtends. Graaf Ernst van Nassau was niet meer in staat om de brug van Leffinge aan den vijand te betwisten, maar toch besluit hij stand te houden, om het verder voortdringen van het Spaansche leger te stuiten; een dapper en goed besluit, dat hoogen lof verdient. Graaf Ernst had voor den aanrukkenden vijand kunnen teruggaan op Nieuwpoort; maar dan zou misschien die vijand daar verschenen zijn op een oogenblik dat het leger van Maurits nog niet slagvaardig was. De graaf had ook stelling kunnen nemen bij het nabij liggende fort Albertus; dan was hij altijd verzekerd van een veiligen terugtogt op Oostende; en hoewel afgesneden van het hoofdleger, kon hij misschien door dat standhouden bij het fort Albertus, de Spanjaarden zooveel onrust inboezemen, dat zij den marsch naar Nieuwpoort niet zouden durven voortzetten; - dat laatste was echter onzeker; het was beter den vijand regtstreeks tegen te houden, en die handeling was dan ook voorgeschreven. 's Vijands overmagt was zeer groot, de nederlaag van de Hollandsche afdeeling bijna zeker; maar door den strijd aan te nemen, won men tijd; men offerde zich op voor het behoud van het geheele leger. Graaf Ernst deed hier te Leffinge, wat den vorigen dag de bezetting van Oudenburg had moeten doen, maar niet gedaan heeft.

De brug van Leffinge overgetrokken, kon het Spaansche le-

ger zich nog niet dadelijk in de vlakte uitbreiden om de duinen te bereiken, maar moest eerst een weg volgen die een breedte had van 30 el; daar, waar die weg in de vlakte uitliep, had men eene soort van dijk, die ongeveer een musketschot afstands van de brug was verwijderd. Tusschen dien dijk en de duinen was nog een moeras. Graaf Ernst nam stelling achter dien dijk, en schaarde in haast zijne troepen in slagorde; de 2 stukken geschut moesten den weg bestrijken, door de Spanjaarden gevolgd; op den regtervleugel kwam het Schotsche regiment; links daarvan het Zweedsche; geheel op den linkervleugel, bij Mariakerke, de 4 kornetten ruiterij. Met groote moeite gelukte het de Staten om de troepen van Piron en Bruges uit Oostende te doen oprukken naar Mariakerke, om zich daar aan te sluiten bij graaf Ernst; van de drie kornetten van Du Bois, Wagemans en Van der Wel, was een gedeelte den vorigen dag bij dien marsch op Brugge verloren gegaan; en van het overige kon men niet meer dan 70 ruiters bijeenbrengen, die niet te bewegen waren verder vooruit te gaan dan tot aan het fort Albertus; zoozeer zat de schrik in die troepen.

De Spanjaarden staken een oogenblik hunne voorwaartsche beweging, om de achter zijnde troepen den tijd te geven om op te rukken; misschien ook dachten zij hier te doen te hebben met de geheele legermagt van Prins Maurits. Die kortstondige aarzeling geeft graaf Ernst den tijd om in slagorde te komen, en zijn geschut tot viermaal toe op den vijand te lossen. Maar de Spaansche ruiterij, zich uitbreidende als om de ruiterij van graaf Ernst af te snijden van de schans Albertus, brengt door die beweging daarbij zulk eene vrees te weeg, dat zij, zonder in gevecht te komen, hare stelling verlaat en ijlings de vlugt neemt naar Oostende. Te vergeefs wordt de dappere Edmond afgezonden om de vlugtelingen te herzamelen; hij is niet in staat hun zijn moed meê te deelen. De vlugt van de ruiterij ontmoedigt ook het voetvolk; en toen nu het geheele Spaansche leger ten aanval oprukt, wordt die aanval niet afgewacht, maar gaat men terug; eerst ordelijk, als bij een terugtogt; daarna in verwarring en de wapens wegwerpende, als bij eene vlugt. Er heeft geen ernstige strijd plaats; de overwinning is dadelijk aan de Spanjaarden, die het geschut vermeesteren en met hunne ruiterij de vlugtende Hollanders vervolgen.

Groot zijn de verliezen der onzen bij die nederlaag. Het Zeeuwsche regiment van Van der Noot kwam er nog het beste

af, daar het door de duinen het fort Albertus kon bereiken, waarvan het niet ver af stond; toch verloor het 150 man aan dooden, waaronder de drie kapiteins Turqueau, Walraven en Lagrappe. Maar de ongelukkige Schotten leden zwaarder verlies; door het moeras en door de duinen naar het strand vlugtende, werden zij daar vervolgd door de Spaansche ruiterij, die hen onmeêdoogend neêrsabelde of in zee dreef; 600 Schotten werden hier gedood of verdronken, en daaronder 7 kapiteins, de oudste en beste van het regiment, een Stuart, een Murray en andere namen die in Schotland's geschiedenis te huis behooren. Van de troepen van Piron had een klein gedeelte stand gehouden, en daarvan sneuvelde de kapitein Gistelles met eenige soldaten; de troepen van Bruges hadden bijna niets verloren, daar zij dadelijk de vlugt namen. Zoozeer had de vrees aller harten vervuld, dat het moeite kostte om de bezetting van de schans Albertus te beletten die sterkte te ontruimen. In het geheel hadden de Hollanders bij dit gevecht van Leffinge 8 à 900 man verloren; het verlies van de Spanjaarden was onbeduidend. - Graaf Ernst met de kolonels Edmond en van der Noot ontkwamen het in de schans Albertus.

De Aartshertog zond dadelijk renboden af naar Brugge, om de zege der Spaansche wapenen te berigten. Die tijding gaat geheel Braband rond, en wekt alom de geestdrift op van Spanje's voorstanders, die Maurits' leger geheel verloren en den oorlog geëindigd wanen. Alom geeft men zich over aan uitbundige feestvreugde; - maar het klokkengelui is nog niet verstomd, toen reeds die zege in nederlaag is verkeerd, en aan de wereld berigt kan worden, dat wie 's ochtends te Leffinge overwon, 's avonds te Nieuwpoort de overwonnene is.

Toen de korte strijd tegen graaf Ernst geëindigd was, verzamelde Albertus zijne voornaamste bevelhebbers, om met hen te raadplegen over wat er verder te doen viel. Verdeeld waren hierover de gevoelens.

De meeste der oude officieren, ook Mendoza, de admirant van Arragon, waren van oordeel, dat men dien dag Maurits niet moest opzoeken of slag leveren, maar zich bepalen tot het aanvallen van de schans Albertus. Was die sterkte genomen - en dit zou niet moeijelijk vallen - dan was voor het Hollandsche leger onherroepelijk de terugtogt op Oostende afgesneden; dan moest dat leger later van zelf verloren gaan. Ging men daarentegen nog heden slag leveren, dan was de uitkomst on-

gewis, omdat men te doen zou hebben met een vijand, door den moed der wanhoop bezield, en omdat de Spaansche troepen reeds vermoeid waren door eenige uren marcherens en vechtens.

Die voorzigtige raad vond echter eene levendige tegenspraak bij de groote meerderheid, vooral bij de jongere officieren, als wier woordvoerder zich opdeed don Juan de Braccamonte, een neef van den graaf van Fuentes, en in driftige voortvarendheid naar dien oom aardende.

‘Niet stand houden, moest men, maar onverwijld voortrukken, den vijand aanvallen, de zege voltooijen. Een derde gedeelte van het Hollandsche leger was reeds verslagen; het overblijvende was weinig meer te duchten. En ook, men moest er niet naar vragen, hoeveel duizenden de vijand telde: wanneer onze roemrijke vaderen in de velden van Grenada de Mooren bestreden, dan juichten zij in 's vijands getalsterkte, omdat daardoor de luister der overwinning werd verhoogd. De vermoeijenissen van dezen dag waren nog luttel geweest, en werden ruimschoots opgewogen door de geestdrift over de reeds behaalde voordeelen. Tegen het onoverwinnelijke Spaansche voetvolk waren de soldaten van Maurits niet bestand; wel hadden zij den kamp daartegen gevoerd bij belegeringen, achter wal en gracht; maar in het open veld waren zij immer bezweken na korten, roemloozen strijd; nog op het oogenblik had men een deel van het Hollandsche leger, bijna zonder gevecht, de vlugt zien nemen; van het overige deel was hetzelfde te wachten. Want ziet! daar op de Noordzee vertoonen zich reeds de witte zeilen van de schepen der Hollanders, die van Nieuwpoort naar Oostende stevenen, om te redden wat nog te redden is; aan strijd wordt daar niet gedacht, alleen aan vlugt; daarom niet gemard met den aanval, opdat niet nog meer vijanden ons ontkomen!’

Toen Rome's legioenen hunne geduchte nederlaag in de velden van Cannae te gemoet gingen, werd de wijze en bedachtzame taal van Paulus Emilius in den wind geslagen, om den raad op te volgen van den zwetser Varro en de zijnen. Zoo ging het ook hier: Albertus gaf den ijveraars gelijk; en het Spaansche leger trok ten strijde op naar Nieuwpoort.

Maurits intusschen had gebruik gemaakt van den tijd, hem door het gevecht van Leffinge geschonken, om zich tot den strijd te bereiden. 's Ochtends om 8 uur, vóór dat de ebbe op het laagst is, trekt Lodewijk Gunther van Nassau met zijn

regiment en met dat van Marcelis Bax de haven van Nieuwpoort door, half wadende, half zwemmende; die ruiterij gaat op het strand vooruit, om het eerst de Spanjaarden het hoofd te bieden, en den opmarsch te beschermen van het overige des legers. Francis Vere volgt haar met zijn Engelschen en Friezen; daarna komt Solms, die met de Franschen, Walen en Zwitsers de tweede linie of middentogt der slagorde zal uitmaken; ook de bagaadje gaat de haven door. Het overige des legers, dat onder Olivier van den Tempel de derde linie van de slagorde moet uitmaken, blijft in het eerst nog aan de zuidzijde van de haven, ten einde Nieuwpoort aan die zijde nog ingesloten te houden. Aanvankelijk wordt Maurits berigt dat het Spaansche leger zich aan de zijde van Nieuwendam vertoont; later meldt Lodewijk Gunther, dat op het strand de vijand nadert; en toen krijgt ook Olivier van den Tempel last om met zijne achterhoede aan de andere zijde van de haven te komen. Die regimenten maakten daarbij gebruik van eene brug, welke men intusschen over de haven had geslagen.

De schepen, die de Spanjaarden Nieuwpoort hadden zien verlaten, waren op bevel van Maurits vandaar vertrokken; maar zij voerden geen krijgsbenden mede; zij werden weggezonden om elke gedachte aan terugtogt af te snijden. Die handeling van Maurits is altijd geroemd geworden als buitengewoon en heldhaftig; zij verdient dien lof ook ten volle, te meer, omdat zij niet alleen heldhaftig, maar ook zeer verstandig was. Bij eene nederlaag was er toch niet meer te denken aan een inschepen van het geslagen leger; en liet men de vaartuigen in de haven van Nieuwpoort, dan kon dit ligt de moedeloozen uitlokken om de strijdplaats te verlaten en lijfsbehoud te zoeken aan boord der schepen; eene vlugt, die te gemakkelijker zou vallen, omdat de strijd grootendeels gevoerd zou worden tusschen de duinen, waar het den bevelhebbers bezwaarlijk was een goed overzigt te houden over hunne troepen. Nu echter, nu de vloot vertrokken was, viel er aan geen vlugten te denken; men moest thans òf overwinnen, òf den dood vinden in de golven der zee, òf sneuvelen door het staal van den meêdoogenloozen Spanjaard.

Shakespeare schildert in een zijner geschiedkundige drama's den Engelschen veldheer Talbot, hoe deze vóór het aangaan van een hopeloozen strijd, door de sterkste drangredenen tracht zijn zoon over te halen om hem te verlaten en zich door de vlugt te redden: Talbot's woorden blijven vruchteloos: de jeugdige held

wil deelen in het lot van zijn dapperen vader. Hier, op het slagveld van Nieuwpoort, heeft hetzelfde plaats. Maurits, overtuigd van het groote gevaar waarin hij en de zijnen verkeeren, is met medelijden vervuld voor zijn jeugdigen broeder Frederik Hendrik, en wil hem op een der schepen naar Oostende doen vertrekken; maar, even als de jonge Talbot, smeekt Frederik Hendrik, als om een gunst, om met zijn broeder het oorlogsgevaar onder de oogen te zien; en Maurits geeft eindelijk toe aan dien heldenwensch. De geschiedenis is dikwijls even treffend als de poëzij.

Niet allen waren in heldenmoed Frederik Hendrik gelijk. Een man, die aan den edelen naam, dien hij voerde, een beter gedrag verschuldigd was, de Engelschman Filips Sidney, de bevelhebber van Vlissingen, had met het Hollandsche leger den togt naar Vlaanderen meêgemaakt; maar op het oogenblik dat de strijd bij Nieuwpoort zou aanvangen, beving hem de vrees; en zonder op de schampere verwijten van zijne wapenbroeders te letten, verliet hij het leger, en kocht hij voor geld eene plaats op een der wegzeilende schepen. - Of hij een zoon is geweest van den dichterlijken krijgsman, die onder Leicester's bestuur gesneuveld is, strijdende voor Neêrland's vrijheid? - dan toch zeker een verbasterde zoon, weinig gelijkende op den held van Toussaint's roman.

Graaf Lodewijk Gunther is met zijne ruiterij een duizend pas het strand opgerukt, toen hij in de verte naderende troepen ontdekt; hij denkt aanvankelijk dat dit de afdeeling is van graaf Ernst, die terugkeert; maar na nog drie honderd pas vooruit te zijn gegaan, wordt het duidelijk dat het Spaansche ruiterij is, die hij tegenover zich heeft. De ruiterij van Lodewijk Gunther houdt toen stand; even zoo doet de vijand; en beide partijen blijven een paar uur werkeloos tegenover elkander.

Een Italiaansch officier, die, om de stelling der Hollanders waar te nemen, te digt genaderd is, wordt door eenige ruiters gevangen genomen en bij Lodewijk Gunther gebragt; van hem verneemt de graaf, natuurlijk met de noodige overdrijving, de nederlaag van graaf Ernst. Enkele vlugtelingen van Leffinge zijn ook bij Nieuwpoort gekomen; maar Maurits doet hen dadelijk naar de schepen brengen, en met den dood bedreigen, wanneer zij de geleden nederlaag ruchtbaar maken; - dat hij echter een dier vlugtelingen werkelijk zou hebben laten doodschieten, is iets dat slechts in ééne opgave voorkomt en met reden

in twijfel kan worden getrokken. Alom wordt in het leger het berigt verbreid, dat graaf Ernst met zijne krijgsmagt tot Oostende is voortgerukt.

De verschillende deelen van het Hollandsche leger komen intusschen in slagorde aan de noordzijde van de Nieuwpoortsche haven. Francis Vere, die gaarne zich wilde doen gelden in het bestuur des legers, deed aan Maurits voorstellen, om het leger te verschansen aan de noordoostzijde van Nieuwpoort; maar de Stadhouder wilde daar niet van hooren, en liet aan Vere weten: ‘dat er slag moest worden geleverd; dat er dezen dag gestreden zou worden en bloed vergoten: dat men op geen andere verschansing moest bouwen dan op pieken en musketten, en dat Vere dus zijne regimenten tot den strijd had te bereiden en in slagorde te scharen.’ Teregt oordeelde Maurits dat noch de grondgesteldheid, noch de tijd hier toelieten om verschanste liniën aan te leggen; en dat bovendien het uitstellen van den strijd het groote nadeel zou hebben, dat dan de nederlaag van Leffinge, die nu nog geheim werd gehouden, ruchtbaar zou worden bij het leger, en daarop ontmoedigend zou werken.

Het slagveld, waarop den 2^{den} Julij 1600 gestreden werd, is gelegen op omstreeks een kwartier uur afstands van Nieuwpoort, tusschen die vesting en het kleine dorp Westende, bij de duinen liggende op ongeveer een half uur gaans van Nieuwpoort; het kerkje van dat dorp lag op korten afstand voor het midden van de slaglinie der Nederlanders. Wanneer men in ‘de Jaarboeken van Hugo de Groot’ de plaat ziet, voorstellende de ‘waarachtige afbeelding van de slagorde der twee legers op het strandt bij Nieupoort’, dan komt men in de meening, dat werkelijk de veldslag op dat strand heeft plaats gehad. Dit is echter niet zoo. De legers kunnen aanvankelijk zoo gestaan hebben als in die plaat bij De Groot; maar spoedig hebben zij dat strand verlaten, daartoe gedwongen door den opkomenden vloed, en minder door enkele kanonschoten, die door het oorlogschip van Joost de Moor op de Spanjaarden gelost en door deze beantwoord werden met het vuur van twee hunner stukken. Op het strand hebben de beide legers slechts een klein gedeelte hunner magt gelaten; de strijd heeft hoofdzakelijk plaats gehad op en tusschen de hooge met helm begroeide duinen, en op de vlakte aan de binnenzijde daarvan. Die duinenreeks had daar een breedte van een kleine 700 pas; de vlakte aan de binnenzijde was over het geheel open en effen, alleen hier en

daar met enkele slooten doorsneden. De Hollandsche slaglinie breidde zich regts in de rigting van Nieuwpoort uit. Terugtogtsweg was er volstrekt niet; want in den rug der slaglinie had men de haven; en toen de laatste troepen die waren overgetrokken, liet Maurits de brug over de haven weêr afbreken.

De aanvankelijke sterkte van het Hollandsche leger was geweest: 128 kompagniën voetvolk, 25 kompagniën ruiterij en 6 stukken geschut. Uit Oostende waren nog 2 stukken gekomen; maar te Leffinge waren er weêr 2 verloren; zoodat de sterkte der artillerie te Nieuwpoort 6 vuurmonden bleef. Van de sterkte van het voetvolk moet men aftrekken de 19 kompagniën die te Leffinge waren geslagen, de 7 kompagniën van Piron, 5 van Bruges, en nog 1 kompagnie waarmede graaf Ernst de bezetting van Snaeskerke had versterkt; dit maakt te zamen 32 kompagniën, en dus zijn er 96 geweest op het slagveld van Nieuwpoort. Van de ruiterij waren 7 kompagniën of kornetten afwezig; vier - Risoir, van de Merwe, Stakenbroek en Van den Tempel - waren met graaf Ernst naar Leffinge getrokken; twee andere - Wagemans en Van der Wel - waren bij Piron gevoegd, en de zevende - Du Bois - was te Breedene geplaatst; te Nieuwpoort bleven dus nog 18 kornetten ruiterij over.

De legermagt van Prins Maurits te Nieuwpoort heeft dus waarschijnlijk eene sterkte gehad van 10,000 mau voetvolk en 1200 ruiters. Het Spaansche leger te Nieuwpoort is geweest denkelijk 8000 man voetvolk en 1600 ruiters. Ook de Aartshertog had 6 stukken bij zich.

Maurits schaarde zijn leger in slagorde op drie liniën, de gewone handeling van die tijden. Maar, wat niet gewoon was in die tijden, was de inrigting van elk dier liniën.

Gewoonlijk schaarde men toen het voetvolk in zeer groote, nagenoeg vierkante afdeelingen, ieder twee duizend of drie duizend man sterk; de met pieken gewapende soldaten stonden hierbij in het midden, en zij, die van musketten waren voorzien, op de uiteinden of vleugels. Zoo was de gewone plaatsing van het Spaansche voetvolk bij de oorlogen in de Nederlanden; en nog meer dan dertig jaren na Nieuwpoort, op het slagveld te Lützen (1632), heeft het voetvolk van Wallenstein diezelfde formatie. Die zware, digt geslotene massa's voetvolk - bij de Spanjaarden *terzios* genoemd - zijn eene navolging van de Phalanx der oude Grieken; zij hebben dezelfde vastheid en zamenhang, maar ook hetzelfde logge en onhandelbare.

Maurits daarentegen voerde eene slagorde in, die meer gelijkt op de legioenstelling der Romeinen. Zijn voetvolk is wel in regimenten verdeeld - meestal echter veel zwakker dan de terzios der Spanjaarden; - maar op het slagveld blijft dat regiment niet bijeen, maar wordt verdeeld in kleinere afdeelingen, *bataillons*, gemiddeld ieder van 5 à 600 man, en op 10 gelederen diepte; ook hierbij stonden de muskettiers op de vleugels, de piekeniers in het midden. Die slagorde van Maurits' voetvolk had misschien voor den schok niet de geduchte kracht van de massa's op den Griekschen Phalanx gelijkende; maar zij had daarentegen het zeer groote voordeel van de troepen oneindig meer beweegbaar te maken, en van de verschillende afdeelingen veel meer in staat te stellen elkander onderling te ondersteunen, of in den strijd af te wisselen. Van lieverlede werd dan ook het overwigt erkend van die door Maurits ingevoerde slagorde; en in later jaren heeft Gustaaf Adolf daaraan nog meer uitbreiding gegeven, zonder haar echter daardoor te verbeteren; de dusgenoemde *Brigadestelling*, door den Zweedschen koning ingevoerd, is veel meer gekunsteld, en daardoor veel minder goed dan de eenvoudige slagorde van Maurits.

Bij de beschrijving van eene hedendaagsche slaglinie is men veelal gewoon het eerst te gewagen van de plaatsing der artillerie; de artillerie is het gewigtigste wapen van een leger, dat men het eerst plaatst op de gunstigste punten der stelling; naar de plaatsing van de artillerie regelt men dan de stelling van de andere wapenen. In den tijd van Maurits was de artillerie op lange na niet wat zij heden ten dage is; het getal vuurmonden bij een leger was oneindig minder, en de bediening en uitwerking van die vuurmonden oneindig geringer dan thans. Maurits had bij zijn leger maar 6 kanonnen; en het wordt als een groot bewijs van werkdadigheid opgeteekend, dat in den strijd bij Nieuwpoort een *dertigtal* schoten uit ieder van die vuurmonden is gedaan; - tegenwoordig zou een leger als dat van Maurits minstens *vier* maal meer vuurmonden bij zich hebben, ieder van die vuurmonden misschien vier maal meer schoten lossen, en ieder schot stellig vier maal meer uitwerking doen. Van de 6 kanonnen van het Hollandsche leger bleven er vier op het strand; de twee andere kanonnen stonden boven op een duin, vanwaar zij hunne schoten konden rigten op de vlakte aan de binnenzijde. In haast werden er houten beddingen geplaatst onder de stukken, waardoor zij meer uitwerking bleven

behouden dan de kanonnen der Spanjaarden, die van lieverlede inzonken in het mulle zand. Eigenlijke kanonniers waren er hier bij ons niet; maar de bediening der kanonnen was toevertrouwd aan bootsgezellen, flinke en dappere mannen, die hunne taak zeer goed waarnamen; zooals onze Hollanders bijna altijd hebben uitgemunt in de bediening van het geschut.

De eerste linie van het voetvolk werd uitgemaakt door de regimenten van Francis Vere. De twee Engelsche regimenten maakten 4 bataillons uit; het Friesche regiment - alleen even sterk als de beide Engelsche regimenten te zamen - was ook in 4 bataillons verdeeld; en een negende bataillon werd gevormd door de kompagniën van Van der Aa. Van die negen bataillons stond er een - Engelschen - op het strand, nabij het geschut; 6 bataillons - 4 Friesche en 2 Engelsche - waren in de duinen; en 2 bataillons - nog een Engelsch en dat van Van der Aa - waren aan de binnenzijde der duinen op de vlakte. Die 9 bataillons van de eerste linie maakten te zamen 43 kompagniën uit; en ééne opgave begroot de gezamenlijke sterkte op 2600 Engelschen en 2800 Friezen. Die eerste linie van de slagorde was verreweg sterker dan de beide anderen; zij bestond ook uit de beste troepen. De dapperheid van Engelschen en Friezen is bekend; zij was bij het leger van Maurits herhaaldelijk gebleken; zij bleek ook hier te Nieuwpoort. De aanvoerder Francis Vere was zulke soldaten waardig.

De tweede en derde linie der slagorde stonden niet vlak achter de eerste, maar overvleugelden haar aan de regterzijde; het was, om de Fransche uitdrukking te gebruiken, eene stelling *en échellon*. Het voetvolk van de eerste linie stond grootendeels in de duinen; het voetvolk van de tweede en derde linie was geheel op de vlakte, aan de binnenzijde der duinen. De tweede linie, door Solms aangevoerd, telde maar 26 kompagniën, in vier bataillons verdeeld: in het midden twee Fransche bataillons van het regiment van Lanoue; links van deze de Walen van Marquette; en regts de Zwitsers van Crych. De derde linie van het voetvolk stond onder het bevel van Olivier van den Tempel, heer van Corbeek; die Brabandsche edelman had hier 27 kompagniën onder zich, even als de tweede linie in vier bataillons verdeeld: twee van die bataillons werden uitgemaakt door het Duitsche regiment van Ernst van Nassau, die links van zich de Hollanders van Gistelles hadden, en geheel op den linkervleugel de Stichtschen van Huchtenbroek.

De bataillons der verschillende liniën hadden eene onderlinge tusschenruimte, nagenoeg gelijk aan de frontbreedte van ieder bataillon.

De ruiterij werd geheel en al geplaatst op den regtervleugel van het voetvolk, in de vlakte. De 18 kornetten waren zoodanig in slagorde geschaard, dat die, welke tot één regiment behoorden, naast elkander stonden.

Tot bescherming van het geschut waren bijzondere afdeelingen muskettiers op nabij zijnde duinen geplaatst.

Maurits zelf, in volle wapenrusting, en gevolgd door zijn broeder Frederik Hendrik, door Justinus van Nassau, door Holstein, Anhalt, Chatillon, Grey, Drury en andere edelen en grooten, reed de slagorden langs, overal allen aanmanende tot pligtsbetrachting. Natuurlijk heeft hij niet die deftige redevoeringen gehouden, die Hugo de Groot - in navolging van de geschiedschrijvers der oudheid - hem in den mond legt: de welsprekendheid speelt niet zulk een groote rol in de handelingen eens veldheers; die welsprekendheid moge heerlijk uitblinken in de *geschrevene* legerorders van een Napoleon; maar op het oogenblik van den strijd, op het oogenblik dat er gehandeld moet worden, volstaat een enkel hartig woord. Bij de Walen van Marquette gekomen, schijnt Maurits een oogenblik onzeker te zijn geweest aangaande de gezindheid van dat regiment, hetwelk nog weinige maanden te voren tot het Spaansche leger had behoord; maar die oude krijgers, opgewonden door de eer van den jeugdigen Frederik Hendrik tot bevelhebber te hebben, hieven vol geestdrift de hand omhoog en zwoeren dat zij dien dag met den Stadhouder wilden leven en sterven.

Tegenover die slagorden naderden nu de zware, donkere massa's van het Spaansche krijgsvolk; regimenten bestaande uit oude uitgelezen soldaten, die, nog indachtig aan de dagen van Alva en van Parma, zich onverwinbaar waanden, en meenden hier een wisse zege tegemoet te gaan.

Het voetvolk was in vier groote slaghoopen verdeeld, ieder een paar duizend man sterk. Vooraan waren de muiters van Diest, die, brandend van begeerte om op roemrijke wijze de smet van hun vroeger gedrag uit te wisschen, om de eer hadden verzocht tot de eersten te behooren die den vijand zouden ontmoeten; Mendoza zelf, de Admirant van Arragon, voerde hen aan. Hen volgden in eene tweede linie twee andere terzios, waarvan het meest regts staande, door Monroy en Luis de

Villar aangevoerd, geheel uit Spanjaarden bestond; het andere, den linkervleugel uitmakende, en door Sapena en d'Avalos geleid, bestond half uit Spanjaarden, half uit Italianen. Een vierde regiment maakte de derde linie uit, onder de bevelen van Bucquoy en van La Barlotte, en bestond uit Nederlanders, en voor een klein gedeelte uit Ieren, overblijfselen van dat regiment, waarmede Stanley zijn verraad pleegde, toen hij Deventer aan de Spanjaarden in handen speelde (1587).

Bij elke van die terzios maakten de piekeniers eene groote, digte massa uit; maar de met vuurwapenen voorziene manschappen waren bij ieder regiment in vier kleine afdeelingen gesplitst, meerendeels geplaatst op de hoeken of op de vleugels van de massa der piekeniers. Men kan aannemen dat in dien tijd bij het voetvolk de eene helft der manschappen nog gewapend was met pieken, de andere helft met musketten. Die verhouding was echter verschillend bij de verschillende legers, zelfs bij de verschillende regimenten van hetzelfde leger; zoo, onder anderen, vindt men vermeld, dat bij het leger van Maurits de Walen van Marquette maar weinig piekeniers telden en grootendeels van vuurwapenen waren voorzien.

De Spaansche ruiterij, 14 kornetten, ongeveer 1600 paarden uitmakende, was grootendeels geplaatst op den linkervleugel van het voetvolk, in de vlakte; enkele kornetten schijnen echter op het strand of bij de duinen te zijn gebleven. - De Aartshertog zelf, duidelijk herkenbaar aan zijn ongehelmd hoofd en aan het prachtige witte paard dat hij bereed, hield zich tusschen de beide terzios der tweede linie op.

Uitstekende aanvoerders waren er aan het hoofd van het Spaansche voetvolk: Sapena, Bucquoy, La Barlotte waren bevelhebbers van erkende dapperheid en bekwaamheid; en Mendoza was reeds bij twee veldtogten legerhoofd geweest tegenover Maurits. De Spaansche ruiterij schijnt in dat opzigt minder goed bedeeld te zijn geweest dan het voetvolk; haar bevelhebber Landriano was door ziekte afwezig; en zijn latere opvolger, Nicolo Basta, die te Turnhout een reeds behaalde zege aan Prins Maurits bijna weêr had ontwrongen, wordt niet genoemd onder de strijders bij Nieuwpoort. Aan het gemis van een bekwaam aanvoerder is het vooral te wijten geweest, dat te Nieuwpoort de dapperheid der ruiterij van Albertus niet beantwoord heeft aan de dapperheid van zijn onvolprezen voetvolk.

De aanvang van den strijd bij Nieuwpoort wordt algemeen

gesteld op ongeveer half vier uur des namiddags; toch had er reeds vroeger eene kleine ontmoeting plaats gehad.

Omstreeks 11 uur 's ochtends naderde eene afdeeling Spaansche ruiterij de slaglinie van het Nederlandsche leger, toen nog op het strand staande. Op Vere's bevel werd die ruiterij begroet door het vuur der Nederlandsche kanonnen, en stoof toen ijlings achteruit, of zocht een wijk in de duinen. Het schijnt dat dit geschutvuur ontijdig is geweest: het voornemen van Maurits was, den Spanjaarden twee eskadrons tegemoet te zenden, die daarna zouden wijken en den vijand tot een vervolging uitlokken, om hem zoo onder het werkzaam bereik te brengen van de Nederlandsche artillerie en van de muskettiers in het nabijzijnde duin geplaatst. Die toeleg mislukte, doordat het geschut te vroeg in werking kwam; - zeer weinig gegrond is echter de meening, dat, ware dit voornemen van Maurits uitgevoerd geworden, de zege zich dadelijk op eene beslissende wijze aan zijne zijde zoude hebben geschaard.

Die voorste Spaansche ruiterij, teruggaande, kwam bij het aanrukkende leger van den Aartshertog, dat omstreeks den middag zich in slagorde begon te scharen, en toen eenigen tijd werkeloos tegenover den vijand bleef staan. Een paar uren tijds waren daarmede verloopen; intusschen kwam de zee al meer en meer opzetten, overdekte een groot deel van het strand, en dwong daardoor de beide partijen een ander slagveld op te zoeken. De Spanjaarden gingen het eerst er toe over, om hun leger in de duinen en op de vlakte aan de binnenzijde over te brengen. Maurits volgde eerst later die beweging, die hij in minder tijds dan de vijand kon volbrengen, doordien de kleinere afdeelingen, waarin het Nederlandsche voetvolk was geschaard, handelbaarder waren dan de zware Spaansche massa's, en ook door onophoudelijke oefeningen meer gewoon waren om op een slagveld regelmatig van standpunt te veranderen. Lodewijk Gunther had eenige moeite om, door de duinen heen, zijne ruiterij aan de andere zijde op de vlakte te brengen en daar in slagorde te scharen; hij deed dit echter bij tijds, en stond gereed op het oogenblik dat Mendoza met het voorste Spaansche voetvolk in de duinen de bataillons van Vere aanviel, en links van Mendoza 600 ruiters der Spanjaarden op de vlakte vooruitgingen.

Het voetvolk van Mendoza en van Vere begint den strijd, eerst met musketvuur daarna met de blanke wapenen. De

dapperheid is aan weêrskanten gelijk, en lang blijft het voordeel aan onze zijde, omdat onze eerste linie zooveel sterker is dan die des vijands.

De koene Lodewijk Gunther wil met zijne ruiterij het voetvolk van Vere ondersteunen; hij gaat vooruit, en valt aan op de vijandelijke ruiterij, die honderd pas van hem verwijderd is. De Nassausche graaf heeft zes kornetten bij zich, in alles maar 400 paarden; maar hij en Marcelis Bax zijn aan het hoofd, en het gelukt aan die beide helden om de zooveel sterkere ruiterij des vijands te slaan en op de vlugt te drijven.

De vechtwijze van de ruiterij was in dien tijd anders dan in onze dagen. Terwijl thans - en teregt - de beslissing gezocht wordt in de hevigheid van den schok, in den snellen onstuimigen aanval, bezigde men in de dagen van Maurits bij ruitergevechten dikwijls de vuurwapenen, en ging men meer langzaam en afgemeten vooruit; vandaar dan ook dat de ruiterij toen de opene vlakte niet altijd noodig had, maar zich soms waagde op doorsneden of bedekten grond, dien de hedendaagsche ruiterij zorgvuldig vermijdt. Hier, bij dat eerste ruitergevecht van den slag van Nieuwpoort, wordt de opmarsch der eskadrons van Lodewijk Gunther vertraagd doordat de grond doorsneden is met kleine slooten, en zij lijdt door het musketvuur van het Spaansche voetvolk; wél een bewijs dat de korte afstand tusschen de eskadrons van Lodewijk Gunther en die des vijands niet rennende werd afgelegd.

Ook toenmaals echter, even als in onze dagen, had het zeer groote moeite in, om na een ruitergevecht de eskadrons te herzamelen: zoowel de geslagenen, die hun behoud zoeken in een overijlde vlugt, als de overwinnaars, die hen spoorslags narennen, zijn weldra in alle rigtingen verspreid en niet spoedig weêr bijeen te brengen. Zoo ging het ook hier. De overwinnende Nederlandsche eskadrons gaven zich aan eene onstuimige vervolging over; Marcelis Bax aan de eene zijde, zette tot voor de poorten van Nieuwpoort 's vijands ruiterij na, die daarheen de wijk nam; andere eskadrons vervolgden de geslagen ruiterij des vijands tot achter de laatste linie van het Spaansche voetvolk; een der ridmeesters - Lasalle - liet zich door zijne onstuimige drift zóó ver voeren, dat hem het terugkeeren onmogelijk was, en hij binnen Oostende teregt kwam. Lodewijk Gunther zelf, ook te veel aan zijn moed gehoor gevende, had slechts een tiental ruiters hij zich, toen hij plotselings aange-

vallen en omsingeld werd door een van ter zijde oprukkend Spaansch eskadron; de Nassausche vorst ontkwam dood of gevangenschap alleen door den koenen aanval dien de ridmeester Cloet met zijn eskadron op den vijand deed, en waardoor deze weêr werd teruggeworpen.

Het is onmogelijk de zoo snel afwisselende gebeurtenissen bij een lang voortgezet ruitergevecht duidelijk en geregeld te vermelden; nieuwe afdeelingen komen telkens daarbij in werking, overwinnen of worden overwonnen, herzamelen zich en hervatten later weêr den strijd, zonder dat het mogelijk is met juistheid en bepaald te zeggen, op welk oogenblik en op welke wijze ieder dier afdeelingen heeft gestreden; men zou even goed bij eene stormende zee de werking van elke groote golf kunnen beschrijven. Slechts enkele bijzonderheden van die ruitergevechten bij Nieuwpoort kunnen hier plaats vinden.

Nadat graaf Lodewijk Gunther en Marcelis Bax hunne zes kornetten weêr eenigzins verzameld hadden, deed Maurits de eskadrons van Solms op de vijandelijke ruiterij aanvallen; een aanval die zonder groote uitkomsten bleef, maar toch ook geen nadeelen opleverde. Minder gelukkig was de daarop volgende aanval, door Du Bois ondernomen; die dappere aanvoerder ging vooruit met de drie kornetten van Panier - of Pagnet - van Batenburg en van Couteler. Die eskadrons waren harquebusiers, ruiters met korte vuurwapenen voorzien; zij stonden gewoonlijk op vijf gelederen diepte, en hunne vechtwijze bestond daarin, dat de verschillende gelederen achtervolgens op den vijand vuurden; ieder voorste gelid, na gevuurd te hebben, zwenkte dan regts en links af, en plaatste zich achter aan het eskadron, waar het op nieuw zijne wapenen laadde.

Die vechtwijze, toen bij de ruiterij de gewone, was echter gebrekkig, zooals het ook hier te Nieuwpoort is gebleken. De eskadrons van Du Bois ontmoetten twee Spaansche eskadrons, lansiers of speerruiters, op slechts twee gelederen diepte geschaard. De harquebusiers van Du Bois openen hun vuur op de vijandelijke ruiterij; maar te naauwernood is dit vuur begonnen, of de Spaansche ruiterij rent met gevelde speren aan op de Nederlandsche eskadrons, die, stilstaande, noodwendig overhoop worden geworpen; in hunne nederlaag slepen zij ook twee eskadrons mede, die Marcelis Bax tot bijstand van Du Bois aanbragt. Gelukkig dat twee andere eskadrons van Solms, weêr door den ridmeester Cloet aangevoerd, de overwinnende Spaansche lanciers

in de flank aanvielen, en hen daardoor met aanmerkelijk verlies weêr terugwierpen; - toch was het aan die *twee* eskadrons des vijands gelukt om *zeven* eskadrons van Maurits in wanorde te brengen.

Deze bijzonderheid uit den strijd bij Nieuwpoort toont duidelijk aan, dat, indien de Spaansche ruiterij hier beneden het heldhaftige Spaansche voetvolk is gebleven, het sommige gedeelten van die ruiterij echter geenszins aan dapperheid heeft ontbroken; maar het ontbrak aan een bekwaam aanvoerder, om het geheel der ruiterij goed te leiden. Zulk een aanvoerder had men aan de Hollandsche zijde in Lodewijk Gunther van Nassau, die aan beleid, uitstekende dapperheid paarde: waar de strijd het hevigst werd, zag men de oranjepluim wapperen, die 's graven helm versierde. Op uitmuntende wijze werd hij bijgestaan door zijne onderbevelhebbers; en Maurits zelf, op de vlakte blijvende, hield het oog op zijne ruiterij en regelde hare handelingen naar den bloedigen kamp, die intusschen door het voetvolk werd gestreden.

Terwijl de zeven kornetten zich herzamelden, die met de Spaansche lanciers waren slaags geweest, deed Maurits twee kornetten onder Stakenbroek aanvallen; die bevelhebber was, even als Du Bois, bij het hoofdleger gebleven, hoewel hunne eigene kornetten te Oostende waren; daarna deed weêr Lodewijk Gunther een aanval; na dezen weêr Solms; en zoo bleef de eene afdeeling de andere afwisselen, en, overwonnen of overwinnend, waren bijna allen ten laatste geheel verspreid en in wanorde, evenzeer als de ruiterij des vijands. Maar Maurits had de voorzorg genomen om drie kornetten ruiterij, onder Godart van Balen, geheel en al buiten het gevecht te houden; eene kleine maar kostbare spaarbende, die in het oogenblik van gevaar de beslissing kon aanbrengen.

In de duinen was de kamp voortgezet tusschen de Britsche en Friesche bataillons van Vere, en het voorste Spaansche regiment, met de muiters van Diest aan het hoofd. Zelden hebben krijgers met meer verwoede dapperheid om de zege gekampt, dan hier; voet voor voet werd de grond betwist; van aarzeling of zwakheid was geen zweem. De bataillons van Vere, hunne tegenpartij overtreffende in sterkte, waren aanvankelijk in het voordeel; en welken dapperen tegenweer de Spanjaarden ook boden, toch werden zij teruggedrongen, en scheen de overwinning aan de Britten en Friezen te zullen blijven. Maar nu doet de

Aartshertog de twee regimenten van den middentogt oprukken; dezen sluiten zich bij de voorhoede aan, het regiment van Monroy en del Villar in de duinen, terwijl het regiment van Sapena aanvalt op de bataillons van Vere, die op de vlakte staan. Nu verkeert de kans; nu is de overmagt aan 's vijands zijde; nu worden de Friezen en Britten op hunne beurt teruggedrongen, en hun heldhaftige aanvoerder wordt zwaar gewond op de pieken van eenige soldaten van het slagveld gedragen, en overgebragt op een soort van hospitaalschip, aan den ingang van Nieuwpoort's haven geplaatst.

Horatio Vere heeft zijn dapperen broeder zien vallen en in diens plaats het bevel opgenomen; in geen betere handen kon het komen. Horatio doet het wijken en de kortstondige wanorde bij de zijnen ophouden; en met enkele officieren 6 à 700 zijner Engelschen vereenigende, valt hij met schitterende dapperheid daarmede aan op het drie maal sterkere regiment van Sapena. Terwijl in de duinen Hettinga met zijne Friezen den vijand het hoofd blijft bieden, houdt Horatio langen tijd den ongelijken kamp vol. Maurits wil den dapperen Brit bijstaan, door eenige ruiterij te doen aanvallen op den linkervleugel van Sapena's magt; die magt wordt daardoor wel eenigzins in wanorde gebragt, maar dit houdt dra op, toen La Barlotte en Bucquoy met hunne Nederlanders en Ieren oprukken. Nu zijn de bataillons van Vere niet langer bestand tegen 's vijands geduchte overmagt; geslagen en in wanorde gaan zij eindelijk terug.

De Stadhouder heeft intusschen uit zijne tweede linie de Walen van Marquette doen oprukken tot bijstand van Vere; en die oude soldaten nemen nu met veerkracht den kamp over. Spoedig moeten zij versterkt worden door de andere bataillons van den middentogt, door de Zwitsers van Crych en de Franschen van Lanoue; want de kracht van Vere's troepen is gebroken, en veel bijstand is daarvan niet meer te wachten. Het gelukt niet de Spanjaarden terug te dringen; maar aanvankelijk houdt men ze staande; en zelfs later moeten in de duinen de regimenten van den Aartshertog weinig vorderingen hebben gemaakt; ten minste men leest nergens dat die regimenten tot bij het Nederlandsche geschut zijn doorgedrongen, op het strand of op het duin geplaatst; en de weinige beweegbaarheid van de toenmalige artillerie maakte het ondoenlijk om haar in den loop van een veldslag snel van plaats te doen veranderen.

De middentogt van Maurits - de Walen, Franschen en Zwit-

sers - houdt nog een tijd den strijd vol tegen den vijand; maar de overmagt en de buitengewone dapperheid van het Spaansche voetvolk doen weêr het voordeel aan de zijde van den Aartshertog blijven; ook die bataillons van Maurits gaan geslagen en in wanorde terug. Nu doet de Stadhouder zijn laatste voetvolk den strijd opnemen, de derde linie, de twee Duitsche bataillons van Graaf Ernst van Nassau, het Hollandsche van Gistelles en het Stichtsche van Huchtenbroek. De geslagene tweede linie sluit zich aan bij die versche troepen en allen zetten gezamenlijk de worsteling voort tegen de regimenten van Sapena en van La Barlotte. In het duin blijft de strijd slepende, hoezeer ook daar de Spanjaarden veld winnen. Op het strand gaat het Engelsche bataillon, dat daar bij ons geschut staat, met dapperheid vooruit om het geschut der Spanjaarden te vermeesteren. Op de vlakte, regts van ons voetvolk, wendt Maurits zelf de uiterste pogingen aan, met smeeken en met dreigen, om zijne grootendeels in verwarring zijnde ruiterij weêr eenigzins te verzamelen.

Zon en wind zijn den Nederlanders gunstig; maar dit voordeel - waarnaar men kon streven bij de veldslagen van dien vroegeren tijd, omdat toen de rigting der slagliniën gewoonlijk onveranderd bleef gedurende den strijd, - was van te weinig belang, om op te wegen tegen hetgeen het Spaansche voetvolk in vele opzigten voor had op het voetvolk van Maurits. Met moeite houden de Nederlanders den kamp tegen den geduchten vijand eenigen tijd vol; met onvergelijkelijke dapperheid dringt die vijand vooruit, en wil door eene laatste krachtige inspanning de zege verwerven.

Spoedig zijn de bataillons van Maurits gedwongen achteruit te gaan; bij enkele - Gistelles en de Fransche bataillons - slaat dit zelfs een oogenblik over tot eene soort van vlugt; de andere gedeelten gaan wel in orde strijdende terug, maar zij gaan toch terug. Links daarvan wordt de eene duin na de andere door de Friezen verloren, en het Engelsche bataillon, dat op het strand vooruit is gerukt, om het geschut des vijands te vermeesteren, wordt plotseling aangevallen door Spaansche ruiterij en door voetvolk van del Villar, en geheel uiteengeslagen. Eene groote verwarring ontstaat toen bij de Nederlanders; de wagentrein, met de zoetelaars en vrouwen - de onafscheidelijke nasleep van de toenmalige legers - neemt ijlings de vlugt; en sommigen, door blinde vrees gespoord, vinden den

dood in de Noordzee, terwijl zij aan de wapenen van den Spanjaard trachten te ontkomen. Het geschut van Maurits is op het punt van genomen te worden; alom wijkt men, alom is ontmoediging; de slag schijnt verloren.

De slag zou ook verloren geweest zijn, wanneer Maurits niet daar was geweest. Hij, ongeschokt te midden van de algemeene verwarring en vrees, was daar op de vlakte, als het ware beeld van den oorlogsgod, bezig met door roep en door voorbeeld zijne verspreide ruiters te herzamelen en het ontmoedige voetvolk tot stand houden te bewegen. Nu acht hij het oogenblik gekomen om de laatste spaarbende zijner ruiterij, de drie eskadrons van Van Balen, in werking te brengen. Die bekwame en dappere ruiteraanvoerder gaat met twee dier kornetten naar het strand; stappende, om zijne paarden niet te vermoeijen, trekt Van Balen de duinen door; hij komt op het strand; hij ziet het Spaansche voetvolk, niet beschermd door de nabijheid van ruiterij, reeds doorgedrongen tot op korten afstand van ons geschut. De Hollandsche bootsgezellen lossen een laatste salvo op den vijand, en willen zich toen verwijderen; maar daar storten Van Balen's eskadrons zich plotseling en met onstuimigheid op den linkerflank van 's vijands voetvolk, dat, verrast, in een oogenblik wordt doorgebroken en grootendeels gedood of gevangen genomen door de Hollandsche ruiters. Het derde eskadron van Van Balen werpt tegelijkertijd, aan de oostelijke helling der duinen, eene andere afdeeling van het Spaansche voetvolk overhoop.

Dat voordeel is beslissend. Een luide zegekrect wordt door de Nederlanders op het strand aangeheven, en, van de eene afdeeling tot de andere herhaald, wekt die kreet alom moed en geestdrift op; en die zelfde scharen, die zich een oogenblik te voren geslagen waanden, achten zich thans overwinnaars. De ondervinding van alle tijden leert, dat in den strijd de soldaat is wat hij gelooft te zijn; zoo ook hier te Nieuwpoort. Geen wanorde, geen vlugt meer, bij de bataillons van Maurits; maar alom standhouden, herzamelen, aanvallen. Een 150 dappere Friezen geven het voorbeeld: stormenderhand, met gevelde piek, snellen zij tegen een duin op, en verdrijven den Spanjaard vandaar. De ruiterij is herzameld en met vijf eskadrons daarvan rukt Lodewijk Gunther vooruit, terwijl de overigen als spaarbende achterblijven. Een laatste kamp vangt aan tusschen de Nederlandsche kavallerie en de ruiterij van de

muiters van Diest; Mendoza, die daarbij is, valt bij dien strijd in 's vijands handen; met zijn paard ter aarde gestort, was hij herkend door eenige Spanjaarden, die tot de Nederlandsche kornet van Panier behoorden; - want bij de toenmalige legers was het overloopen zoo weinig zeldzaam, dat zelfs bij dien tachtigjarigen oorlog, waarbij de volksdriften op zoo hooge wijze in het spel kwamen, het toch niets vreemds was om Spanjaarden tegen Spanje en Hollanders tegen Holland te zien strijden.

De ruiterij van den Aartshertog is niet langer bestand tegen den aanval van Lodewijk Gunther; zij wijkt, zij geeft den kamp op; zij verlaat in wilde vlugt het slagveld. Nu is de zege onherroepelijk aan de zijde der Nederlanders. De ruiterij van Maurits, in kleine afdeelingen gesplitst, werpt zich op het Spaansche voetvolk, dat nog hier en daar wil standhouden. Het Nederlandsche voetvolk dringt aan alle zijden voorwaarts en valt links aan op het regiment van Del Villar, regts op dat van Sapena; beide afdeelingen worden overhoop geworpen; beider bevelhebbers vallen in handen van den overwinnaar; Sapena met zware wonden overdekt, die korte dagen daarna een einde maken aan zijn heldenleven.

Het is toen zeven ure des avonds geworden. Nu houdt het musketvuur der Spanjaarden geheel op; nu is er geen weêrstand meer; nu gaat ook het voetvolk tot de vlugt over; - alleen La Barlotte's regiment blijft in orde en verlaat op geregelde wijze het slagveld. De Aartshertog had met de dapperheid eens soldaats lang in de voorste rijen gestreden, en was ligt gewond geworden door de piek van een Hoogduitsch soldaat van Maurits; maar eindelijk moet ook hij den strijd opgeven en op lijfsbehoud bedacht zijn; zijn witte strijdhengst, van vermoeijenis uitgeput, wordt voor een versch paard verwisseld; en de ter kimme neigende avondzon ziet in wilden ren den Aartshertog vlugten, die 's ochtends, als overwinnaar te Leffinge, droomde van den geheelen ondergang van het Hollandsche leger.

Met die voorzigtigheid, die in den regel het kenmerk is der handelingen van Maurits als veldheer, liet de Stadhouder, terwijl een groot deel des legers tot de vervolging van den vijand overging, eenige korpsen bij zich stand houden, en zich geregeld ordenen voor het hervatten van den strijd; het waren de Hollandsche regimenten van Gistelles en van Huchtenbroek, het grootste gedeelte van de Walen van Marquette en eenige kornetten ruiterij. Maurits had bij den strijd van Turnhout

te zeer ondervonden, hoe wisselvallig de kansen bij een veldslag kunnen zijn, en hoe eene overwinning, die men reeds zeker waant, gevaar loopt om weêr te worden ontwrongen, dan dat hij niet de noodzakelijkheid zoude inzien om door het bijeenhouden van een sterke spaarbende, zich te wapenen tegen zulk eene plotselingen omkeer der fortuin.

In de duinen, op het strand, over de vlakte ziet men intusschen de zegevierende soldaten van Maurits hun vlugtenden vijand nazetten. Het geschut der Spanjaarden is noodwendig de buit der overwinnaars; de artillerie was toen te weinig beweegbaar dan dat men er aan kon denken om haar te redden bij eene geheele nederlaag; behalve de zes kanonnen van den Aartshertog, werden hier veroverd de twee stukken, die Ernst van Nassau bij Leffinge had verloren. Ook de Nederlandsche vaandels, die 's ochtends in 's vijands handen waren gevallen, herwon men hier; een negentigtal vaandels van het Spaansche voetvolk werden veroverd, en vier kornetten, waaronder de prachtig geborduurde standaard van de muitende ruiterij van Diest. De ruiters van Maurits, met woede hunne vijanden vervolgende, velden daarvan nog velen neder; en, zoo in den strijd als bij de vervolging, heeft het leger van Albertus, volgens de gematigdste opgave, meer dan 3000 man aan gesneuvelden verloren; andere opgaven verhoogen dit cijfer tot 5000. Het getal krijgsgevangenen beliep omstreeks 700, waaronder zeer vele officieren en hooge bevelhebbers; in dien tijd doodde men vaak zonder mededoogen den vijandelijken soldaat; maar uit geldzucht spaarde men de aanvoerders, van wie men hoopte een goed losgeld te zullen erlangen. Doorluchtige namen vond men onder de krijgsgevangenen: Mendoza, Sapena, Luis del Villar; een Franschman, zich noemende Sénéchal de Montelimart, Graaf van Lafère, een aanhanger der Ligue en te Oostende aan zijne wonden gestorven; een Graaf van Salm, een Gusman, een lid van dat aloude geslacht, waartoe de Spanjaard Prim van onze dagen zich rekent; ook een Claude de Lannoy en andere bevelhebbers, uit de zuidelijke Nederlanden afkomstig; en eindelijk een aantal Italianen, tot den toenmaals zoo krijgshaftigen adel van Italië behoorende; mannen, wier vreemde, welluidende, patricische namen een zoo scherpe tegenstelling vormen met de eenvoudige, burgerlijke namen van een Bax, van een Van Balen, van De Jong en van andere onzer Hollanders, toenmaals de glorievolle kampvechters voor onze vrijheid.

Maar ook de overwinnaar had de zege met bloedige offers gekocht. De opgaven van de verliezen, door het Nederlandsche leger geleden, zijn eenigzins uiteenloopend; maar als het waarschijnlijkste kan men aannemen, dat die in alles een paar duizend man hebben bedragen, daaronder begrepen de verliezen, 's ochtends bij Leffinge geleden. Van de ruiterij waren drie ridmeesters gesneuveld, Couteler, Hamilton en Barnard; van het Friesche regiment de kapiteins Holstein en Assuerus; van de Engelschen vijf kapiteins. De Engelschen hadden ook, met de Friezen, het grootste aandeel gehad aan den strijd.

Te Oostende had men den dag doorgebragt in onzekerheid en bange verwachting. Uit het aanhoudende strijdgedruisch kon men opmaken dat de kamp werd voortgezet; maar de berigten, die van de strijdplaats inkwamen, waren schaarsch en verward en lieten geheel in twijfel aangaande de uitkomst. Maar toen de avond begon te naderen, ontdekte men eerst enkele vlugtelingen, later digte stofwolken, die den overhaasten terugtogt van sterke afdeelingen aankondigden; dit duidde dus 's vijands nederlaag en de overwinning van Maurits aan. De Hollandsche ruiterij, snel oprukkende van Oostende naar de zijde van Leffinge, slaagde er in om nog een aantal Spanjaarden te dooden of gevangen te nemen; maar Duyck beweert, dat, wanneer die ruiterij was doorgedrongen tot den pas van Leffinge, zij den terugtogt van het geslagene Spaansche leger geheel had kunnen beletten en den Aartshertog doen deelen in het lot van Mendoza. Die bewering schijnt echter weinig gegrond, wanneer men in aanmerking neemt, dat te Oudenburg nog een paar duizend man Spaansche troepen stonden, onder Velasco, die genoegzaam in staat waren om de Hollandsche troepen te Oostende in bedwang te houden en den aftogt van Albertus te verzekeren.

Maurits brengt den nacht door op het slagveld, niet ver van de kerk van Westeinde. Da Costa besluit zijn dichterlijk verhaal van den veldslag met den regel:

> ‘Maar de overwinnaar, in het stof gebogen, bidt!’

Die woorden van den zanger worden bevestigd door het eenvoudige proza van Duyck: ‘Hij’ (Maurits) ‘dede 's nachts by hem brengen om wat te eeten den Almirante; ende begaf hem daernaer te ruste, danckende ende lovende God van dese victorie, ende van also ontcommen te wesen de pericule daerinne hy was geweest.’

‘Gij weet te overwinnen, maar gij weet geen gebruik te maken van de overwinning,’ was het verwijt, eenmaal - denkelijk onverdiend - tegen den grooten Karthaagschen veldheer uitgesproken. Maar geldt dit verwijt Maurits niet, na den slag van Nieuwpoort? - naar onze opvatting, ja.

Na Nieuwpoort was er voor het oogenblik geen Spaansch leger meer, geen leger ten minste, waarvan in den eersten tijd iets meer te vreezen was. De vijand was met schrik geslagen; men moest hem den tijd niet geven om van dien schrik te bekomen, maar onverwijld het behaalde voordeel doorzetten. Had men dadelijk na de overwinning Nieuwpoort aangevallen, denkelijk zou die vesting binnen zeer weinig tijds zijn bezweken; herinner u wat in 1806 is gebeurd, en hoe toen, na Jena en Auerstädt, sterke Pruissische vestingen, van alles voorzien wat tot de verdediging noodig is, zich zonder slag of stoot hebben overgegeven op de enkele verschijning van Fransche huzarenregimenten. Gedurende de bedwelming, door een groote nederlaag te weeg gebragt, vermag de overwinnaar zeer veel tegen een door schrik verlamden vijand; maar blijft de overwinnaar werkeloos, gunt hij den vijand den tijd om van zijn schrik te bekomen, dan verdwijnen de gunstige kansen en dan wordt het een strijd tusschen partijen, die weêr tegen elkander zijn opgewassen.

Zoo ging het hier met Maurits en de Spanjaarden. De 3de, 4de en 5de Julij worden door het Staatsche leger werkeloos doorgebragt; eerst den 6^{den} trekt het weêr naar Nieuwpoort om die vesting aan te vallen. Drie dagen tijds waren dus nutteloos verspild, op een oogenblik dat ieder uur van onberekenbare waarde was.

Met geheel onbeduidende verrigtingen worden die drie dagen doorgebragt. Den 3^{den} Julij trekt het leger in de rigting van Oostende, maar komt niet verder dan tot Mariakerke; Maurits zelf komt echter binnen de stad. Het doel dier beweging, zegt men, was om zich te ontdoen van de gevangenen en van de gewonden, en om levensmiddelen op te halen voor het leger; maar die redenen beduiden zeer weinig. Men had de levensmiddelen kunnen laten komen uit Oostende; men had door een kleine afdeeling de gewonden en de gevangenen daar kunnen laten brengen, en men had intusschen met de hoofdmagt Nieuwpoort kunnen aanvallen, of den geslagen vijand vervol-

gen naar de zijde van Brugge. Maar men doet niets van dat alles; en zoo weinig trekt men partij van de behaalde overwinning, dat de bagaadje van het Spaansche leger gedurende het grootste gedeelte van den dag van den 3^{den} Julij te Leffinge blijft, op korten afstand van het slagveld van den vorigen dag, zonder daar in het minste aangevallen of verontrust te worden; ongehinderd trekt die bagaadje daarna terug op Oudenburg.

De werkeloosheid van den overwinnaar maakte het natuurlijk den overwonnene gemakkelijk, om te bekomen van de nederlaag. Oudenburg bleef door de Spanjaarden als een vooruitgeschoven post bezet, terwijl het te Brugge was dat zich de geslagene overblijfselen van hun leger verzamelden; in die stad waren verschillende hooge bevelhebbers gekomen: Velasco, Graaf Frederik van den Berge, Berlaimont, Bucquoy, Monroy, La Barlotte en anderen. Albertus zelf had den togt voortgezet tot Gent, waar zich ook de Aartshertogin Isabella bevond. Die vorsten namen de geschiktste maatregelen om de verliezen van het leger weêr eenigzins aan te vullen en de bedreigde steden van Vlaanderen zooveel mogelijk te voorzien van bezettingen. Daartoe onder anderen werden in dat gewest de *keurlingen* opgeroepen, bestaande uit gewapende mannen door elke gemeente te leveren; eene soort van landstorm, die voornamelijk diende ter verdediging der steden. Zulk eene volkswapening was in de Spaansche Nederlanden van tijden her gebruikelijk en bleef daar nog lang in zwang; men vindt er nog gewag van gemaakt tijdens de oorlogen van Lodewijk XIV.

De 4de Julij wordt te Oostende doorgebragt met beraadslagen over de verdere krijgshandelingen; zou men Sluis aanvallen of Nieuwpoort weêr belegeren? Tot het laatste werd besloten; maar daarom werd het nog niet dadelijk gedaan. Ook den 5^{den} Julij bleef het leger werkeloos. Men bepaalde zich er toe, de brug van Leffinge af te breken; - maar Oudenburg werd niet aangevallen, en het leger bleef voortdurend ingesloten tusschen de zee en den moerassigen grond aan de oostzijde der duinen.

Den 6^{den} Julij komt het Hollandsche leger weêr voor Nieuwpoort en belegert die vesting tot den 18^{den} dier maand, toen men weêr onverrigter zake wegtrekt. Belegering kan men het haast niet noemen, zoo weinig ernst en nadruk is er bij deze geheele handeling; het is meer eene schijnvertooning. Nieuw-

poort wordt niet ingesloten; er worden eenige nadernissen tegen die vesting gemaakt en een paar batterijen opgeworpen; maar men aarzelt om die batterijen van geschut te voorzien; ten langen leste wordt dit gedaan, maar spoedig wordt het geschut weêr achteruitgebragt, uit vrees dat de vijand het vermeesteren zal. De Stadhouder, anders zoo krachtig en voortvarend, is hier in hooge mate weifelend en besluiteloos; hij weet niet wat hij wil; den eenen dag beveelt hij eene handeling en den anderen dag is hij misnoegd over de uitvoering van zijn bevel. Uit alles blijkt duidelijk, dat het Maurits volstrekt geen ernst is om Nieuwpoort aan te vallen; en het leger, dat dit spoedig opmerkt, verliest ook alle hoop op het goed ten einde brengen van deze onderneming. Als een veldheer blijken geeft van te twijfelen aan de goede uitkomst van eene krijgshandeling, dan kan men ook zeker zijn, dat er van die krijgshandeling niets teregt komt; want die twijfel des veldheers deelt zich in hooge mate aan het leger mede, dat daardoor moedeloos wordt.

De Spanjaarden daarentegen gaan op krachtige en verstandige wijze te werk om het bedreigde Nieuwpoort ter hulp te komen. Te Veurne en te Dixmude plaatst zich een troepenafdeeling, onder La Barlotte, en zendt vandaar gedurig versterkingen naar de aangevallen vesting; die versterkingen komen daar ongehinderd binnen, en geven de bezetting van Nieuwpoort eene sterkte, die ten laatste 2 à 3000 man bedraagt. Den 12^{den} September doet die bezetting in twee rigtingen een uitval, die wel is waar door de Nederlanders werd teruggeslagen, - vooral door de regimenten van Huchtenbroek en van Gistelles, - maar toch niet dan na een vrij ernstig gevecht, waarbij aan weêrszijden een 40 man sneuvelden. Een der hooge Spaansche bevelhebbers, de Heer van Valangyn, werd hier door de onzen gedood, nadat hij reeds was gevangen genomen; eene handeling, die getuigde van de verregaande verbittering der soldaten van Maurits. Die verbittering was nog op veel erger wijze gebleken eenige dagen vroeger, toen de Spaansche krijgsgevangenen binnen Oostende werden gebragt: 30 à 40 dier gevangenen werden toen vermoord door de woedende soldaten, die daardoor het bloedbad van Snaeskerke wilden wreken. Maurits, dit moet tot zijne eer gezegd worden, ging op krachtige wijze die wreedheden tegen, mogelijk te verklaren en te verontschuldigen door de

wreedheid der Spanjaarden, maar daardoor toch niet te regtvaardigen.

Den 8sten Julij waren de Staten in het leger van Nieuwpoort gekomen, om afscheid te nemen van Maurits; zij wilden naar Bergen op Zoom vertrekken om daar over vrede te onderhandelen met afgevaardigden van de Spaansche Nederlanden. De Stadhouder stelde aan de Staten de bezwaren voor, die er aan het voortzetten van het beleg van Nieuwpoort waren verbonden; de Staten lieten het aan den Stadhouder over, om naar zijn beste inzigt te handelen, maar gaven toch den wensch te kennen, dat de behaalde overwinning niet geheel zonder vruchten mogt blijven. Tot aanvulling der verliezen van het Nederlandsche leger was uit Zeeland ontboden de kolonel Wijngaerden, met 9 vaandels voetvolk en 5 kornetten ruiterij; den 9den Julij kwam die versterking voor Nieuwpoort aan.

Maar die vermeerdering van zijne legermagt kon toch den Stadhouder niet bewegen om Nieuwpoort ernstig aan te vallen; steeds vreesde hij, nu hij verzuimd had den vijand uit Oudenburg te verdrijven, door het leger van den Aartshertog op nieuw te worden aangevallen in de smalle duinstreek, waarin het Staatsche leger opgesloten was gebleven; het gevaar, waarin men den 2den Julij verkeerd had, zweefde den Stadhouder en zijne soldaten onophoudelijk voor den geest. Oldenbarneveld komt nogmaals in het leger, en Maurits gaat later nog eens naar Oostende; het zijn besprekingen en beraadslagingen zonder einde; de Staten willen de beslissing geheel overlaten aan den Stadhouder; maar deze verlangt dat de Staten hunne toestemming zullen geven tot het opbreken van het beleg. Eerst wordt er overeengekomen, dat het beleg nog zal worden voortgezet, maar dat eene afdeeling van 3 à 4000 man op Oostende zal teruggaan, om eenige kleine schansen te vermeesteren, die de Spanjaarden nog bezet houden in de nabijheid van die vesting; maar later oordeelt men die verdeeling van magt te gevaarlijk; en eindelijk - den 16den, op het oogenblik van de afreis der Staten - besluit men voor goed af te zien van den aanval op Nieuwpoort. Den 18den Julij wordt het beleg opgebroken en trekt het leger terug op Oostende.

Nu wordt er nog eene onbeduidende, flaauwe poging gedaan tot het vermeesteren van de schans Isabelle, een van de kleine sterkten, vroeger door de Spanjaarden opgeworpen rondom Oostende en waartoe ook het fort Albertus behoorde, dat vóór

den slag van Nieuwpoort door de Nederlanders genomen was. Met de schans Isabelle, den 18^{den} Julij belegerd, was men minder gelukkig. Men verzuimde de geheele insluiting dier schans, zoodat de Spanjaarden, die door den moerassigen grond tusschen de dorpen Santvoort en Steene een weg hadden gemaakt naar die sterkte, daarover gedurig ondersteuning zonden aan de verdedigers. Toen eene zwakke poging om dien weg te vermeesteren op jammerlijke wijze mislukt was (21 Julij), werden de werkzaamheden van het beleg niet meer voortgezet, en bepaalde men zich nog eenige dagen tot wederzijdsch geschutvuur.

Die geheele aanval op de schans Isabelle zou te naauwernood vermelding verdienen, ware het niet, dat daarbij een dapper aanvoerder der Spanjaarden den dood had gevonden. Claude la Barlotte sneuvelde hier, een Lotharingsche barbier of wondheeler, die tot de hoogste militaire rangen was opgeklommen door zijne buitengewone dapperheid en uitstekende bekwaamheden: en ook - beweerden zijne vijanden - omdat hij de gunst van den Graaf van Mansfelt had gewonnen door het vermoorden van diens echtgenoote - ‘een niet al te eerlijke daad,’ zoo bestempelt Hugo de Groot dien gruwel; stellig kan men dat oordeel niet beschuldigen van overdreven gestrengheid.

Die ongelukkige poging tegen de schans Isabelle was de laatste handeling bij dezen veldtogt.

De vermaarde Walter Raleigh, een Graaf van Northumberland en andere Engelsche grooten, op het gerucht der overwinning van Nieuwpoort uit Engeland overgekomen, ontveinsden bij Maurits hunne verbazing niet, van het Staatsche leger bij Oostende aan te treffen: zij hadden gemeend het voor Duinkerken te zullen vinden. Francis Vere van zijne zijde drong er sterk op aan, dat het leger ten minste rondom Oostende zoude blijven, om vandaar de Spaansche magt in bedwang te houden. Maar verbazing en aandrang bleven vruchteloos; niets baatte; Maurits was ontmoedigd, en zijn leger had een onwederstaanbaar heimwee om Vlaanderen te verlaten. De inscheping van het leger heeft te Oostende plaats, door den vijand niet gehinderd; en den 2^{den} Augustus, slechts een maand na de overwinning van Nieuwpoort, verliest men de kusten uit het oog van dat Vlaanderen, waar men gehoopt had de Spaansche dwingelandij den doodsteek te zullen geven.

Vanwaar zoo grievende teleurstelling van zoo grootsche verwachtingen? - De onpartijdige geschiedenis, die zich bij het uitspreken van haar oordeel niet mag laten weêrhouden door den eerbied voor een doorluchtigen heldennaam, moet aan Maurits de schuld wijten van die teleurstelling; het is de schuld van Maurits geweest, dat het Hollandsche leger in den gevaarlijken toestand kwam, waaraan de overwinning bij Nieuwpoort een einde heeft gemaakt; het is de schuld van Maurits geweest, dat die overwinning geen vruchten heeft gedragen, niet die gevolgen heeft gehad, die zij kon en moest hebben.

Maar die zelfde onpartijdige geschiedenis moet tevens naar waarheid verklaren, dat op het slagveld van Nieuwpoort Maurits de eigenlijke overwinnaar is geweest; zonder hem, zonder zijn uitstekend beleid als veldheer, zonder zijn onvolprezen heldenmoed, zou het Hollandsche leger een geheele nederlaag geleden, een geheele ondergang gevonden hebben; noch de koenheid der ruiters van Lodewijk Gunther, van Marcelis Bax en Godard van Balen, noch de krijgsdeugd der Britten, van Vere, der Friezen van Hettinga en der Walen van Marquette, zouden vermogend geweest zijn om zoo geducht een ramp van ons af te wenden, wanneer een minder veldheer dan Maurits aan het hoofd dier brave krijgsscharen had gestaan. Maurits op het slagveld te Nieuwpoort is het ideaal van een groot legerhoofd; hij schittert daar met even grooten luister, als Willem III in de velden van Séneffe of Willem II op het slagveld van Quatre-Bras. De dag van Nieuwpoort is daarom in onze geschiedenis een dag van roem gebleven, waarvan de herinnering in het Hollandsch hart onuitwischbaar is; een van die grootsche gebeurtenissen, waarop het pligt is voor een volk, het oog gevestigd te houden; want daaruit leert men, wat menschelijke krachten vermogen in den kamp voor eene edele zaak; en daardoor wordt men aangespoord om het voorgeslacht op waardige wijze na te streven in pligtsbetrachting en heldendeugd.

's Hertogenbosch, 7 Julij 1869.
W.J. KNOOP.

Een prijsvraag.

II.

't Is de trots van den Engelschman, die door eigen arbeid van eenvoudig burger opgeklommen is tot hooge waardigheden ja tot den adellijken titel zelfs, om gedurig te roemen op den nederigen stand waaruit hij zich heeft weten te verheffen. En die trots blijft voortdurend het eigenaardig kenmerk van zijne nakomelingen.

Dat beweert Michele Lessona in den aanhef van zijn Volére è Potére. Maar wat bewijst de Engelschman zelf?

Mij dunkt, juist het tegenovergestelde. Neem maar de eerste Engelsche Courant de beste ter hand, en lees daarin de aankondiging van het overlijden van dezen of genen man van naam, die ge er stellig in vinden zult. Want in een land waarin het publiek zijne meening zoo gaarne in tallooze openbare bijeenkomsten uit, daar is het aantal van groote - lees: bekende - mannen natuurlijk altijd zeer aanzienlijk. Wanneer nu zulk een overledene, gedurende zijn leven, het in Engelsche oogen onwaardeerbaar voorregt genoten heeft iemand onder zijne, zij 't dan ook zeer verre bloedverwanten te hebben gehad, die tot den adelstand behoorde, een Sir bijv., of, kón 't zijn, een Lord, dan begint zijne necrologie met de mededeeling van dat geluk. Mr. So and So, neef van of gehuwd met de nicht van Sir, of, nauwelijks denkbaar genot, van Lord So and So, is overleden. Hij was daarenboven gunstig bekend door het schrijven van dit of dat uitmuntend werk, of wel door zijne parlementaire of militaire of wetenschappelijke verdiensten. En wordt de burgerlijke neef van een adellijke aan een vreemde voorgesteld, dan moet dat neefschap het groote relief zijn van den misschien uitstekenden burger.

Pleit zulk een azen op maatschappelijken bluf wel voor de juistheid der bewering van onzen Turijner hoogleeraar? Reeds het aristocratische van de geheele Engelsche staatsinrigting, waarvan het gansche volk doordrongen is, had hem de onjuist-

heid daarvan moeten doen inzien. Want al moge niet ieder Brit met Lord Maidstone uitroepen:

> Let wealth and commerce, law and learning die,
> But leave us still our aristocracy,

toch getuigen de geijkte namen van Merchant-Prince en Cottonlord voor den rijken handelaar en fabrikant, waaraan Hamburg zijn Kaffeebaron ontleend heeft, eer van spotternij dan van ernst. Bij al het flinke toch dat den Engelschman kenmerkt, bij al zijn groote energie en volharding, is hij juist daar 't zwakst, waar onze Italiaan hem om zijne sterkte roemt. Dat John Bull dan toch nog politiek liberaal blijft, moet voor velen onder ons wel een raadsel zijn!

Toevallig schiet mij daar een aardig couplet te binnen uit de Amours de Voyage van den voor weinig jaren te Florence overleden Engelschen dichter Arthur Hugh Clough, waarin hij niet alleen dat aristocratische neêrzien van den *well born* Engelschman op den hoe ook schatrijken man van bedrijf, maar ook het hijgend verlangen van den rijkaard naar adellijke bloedverwanten, zoo geestig teekent. Hij ontmoet rijke landgenooten op reis:

> Middleclass people these, bankers very likely, not wholly
> Pure of the taint of the shop; will at table d'hôte and restaurant
> Have their shilling's worth, their penny's pennyworth even.
> Neither man's aristocracy this, nor God's, God knoweth!
> Yet they are fairly descended, they give you to know, well connected.
> Doubtless somewhere in some neighborhood have, and are careful o keep some
> Threadbare genteel relations, who in their turn are enchanted
> Grandly, among country people to introduce at assemblees
> To the unpennied cadets: our cousins, with excellent fortunes!
> Neither man's aristocracy this, nor God's, God knoweth!

Dat navolgen van vreemde schrijvers, zonder dat de bewerker geheel doordrongen is van het karakteristieke hunner nationaliteit, leidt zoo ligt tot verkeerde gevolgtrekkingen. Op die wijze zou men aan een continentalen Selfhelp wel geen ander vereischte gaan stellen, dan dat het de kronijk bevatte van doodarme lui, die schatrijk geworden zijn! Wilde Amerika de vervaardiging van zulk een boek aanbesteden, een tal van aannemers zou zich voor dat daar vooral zoo gemakkelijk werk, niet lang laten wachten. Een man als Astor zou dan

daarin zeker een eerste rol vervullen. Want de zoon van den dronken Heidelberger slager, die in 1783 te Nieuw-York aan wal stapte met zestig gulden en zeven dwarsfluiten, als handelsartikel, in zijn zak, en die toch in 1800 al tien millioen Hollandsche guldens bijeen had, is wel een type van 't geen rustelooze arbeid vermag. Maar die gierigaard, wiens eenig genot bestond in schrapen en sparen, en voor wien elke gift zulk een marteling was, dat hij zelfs aan zijn twee en negentigjarigen behoeftigen vader jaarlijks maar zes honderd gulden uitkeerde, zou toch zulk een eerzuil niet verdienen. Blijkbaar heeft hij dat ook wel ingezien. Want zelf heeft hij voor gedenkteekenen van zijn naam gezorgd, door van legaten, van geld dus dat betaald werd op een tijd waarop het voor hem toch geen waarde meer had, die kolossale inrigtingen te Nieuw-York en te Walldorf te laten bouwen, welke een ieder kent. Toen hij in 1848 te Nieuw-York stierf, werd zijne nalatenschap op ongeveer zeventig millioen Nederlandsch geschat. Één millioen daarvan was bij testament bestemd voor een openbare boekerij, die te Nieuw-York moest worden opgerigt en zijn naam dragen zou. Maar toen 't bleek dat die som niet voldoende was, voegde de zoon er geheel ongevraagd en ongevergd nog een half millioen bij, en deed dus afstand van datgene, wat hem nog wel degelijk van nut kon zijn. De rijkgeborene was dus nog ruimer van hand dan de rijkgewordene.

Zoo zou Frankrijk wel voor zijne Pereiras en Mirès, en hoe die lui al verder heeten mogen, een triomfboog kunnen oprigten, wanneer het enkel geldverdienen als een nationale deugd moest verheerlijkt worden. En wordt alleen die eisch gesteld aan zulk een werk als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen verlangt, dat dan alle broodschrijvers gerust aan den arbeid tijgen, want aan stof zal 't hun dan niet ontbreken. Maar zelfs in onze zoo geldzuchtige dagen kent men toch gelukkig bij ons aan het bloote bezit van geld alleen nog geen titel van volksadel toe. Dien wint alleen de man wiens adel dieper zetelt zelfs dan in den blooten geslachtsnaam. Had Astor maar in zijne laatste levensjaren afstand kunnen doen van dat deel zijner schatten, hetwelk hij na zijn dood vermaakte; had hij het ruime hart van een Peabody maar kunnen koopen, nog zou hij misschien de bewierookte man van zijne omgeving geweest zijn. Maar 't schijnt wel alsof de gaaf van veel te winnen tevens de gaaf uitsluit, om ook veel lief te hebben.

Intusschen, Lessona wacht ons. Slaan wij zijn boek open. Al dadelijk treft ons de eigenaardige vorm. Elke bladzijde toch is gedrukt in een vierkant lijstje, hetwelk gevormd wordt door vier dikwijls zeer kernachtige gezegden of volksspreuken. Een aardig denkbeeld. En ruim twee duizend mottos te vinden, die alle in verband staan tot het onderwerp van het boek, dat mag waarlijk geen ligte taak genoemd worden. Ik wil dan ook gaarne bekennen dat die spreuken mij de lectuur van het boek veel aangenamer gemaakt hebben, dan de eigenlijke inhoud dat vermogt. 't Zou wel aardig zijn, van die spreekwijzen een bloemlezing te maken.

Hoog gespannen wordt uwe verwachting niet, wanneer ge den schrijver in het eerste hoofdstuk van zijn boek het woord hoort rigten tot zijne landgenooten. Onwillekeurig moest ik daarbij denken aan het schamper en éénig woord dat Napoleon I voor den graaf de Montecuculi overhad, toen hij in den drager van dien roemruchtigen naam eenvoudig een hoveling ontdekte: ‘Monsieur, vous *traînez*-là un beau nom!’ Of de zonen toch van een land, waarvan men eenvoudig den naam der oude hoofdstad behoeft te noemen om een ieder de meest glorierijke geschiedenis voor den geest te roepen die ooit geschreven is, voldeden aan de verpligtingen welke daardoor op hen rusten: op die vraag kon een vraagteeken reeds het beslissend antwoord geven. Immers wanneer men de kaart der onkunde van Europa, die onlangs door een geestig teekenaar ontworpen is, raadpleegde, dan stond Italië daarop niet met de lichtste tinten gekleurd. Maar dat was ook onmogelijk. Dan zou eerst in het hart van iederen Italiaan veel krachtiger de overtuiging moeten wonen, dat het onderwijs van het geheele volk beter moest zijn dan het thans is, en algemeener tevens. De alzoo duizendmaal als dwaalleer verworpen bewering, dat de arbeider zich ongelukkig zou gevoelen in zijn omgeving zoo hij beter onderwezen was dan zijne makkers, moest er dan niet meer gehoord kunnen worden. Meer ontwikkeling zou den Italiaan meer eerbied inboezemen voor den arbeid. Nog maar al te velen toch in den lande noemden alleen die bedrijven niet vernederend, welke de kunstenaars oefenen. Schilder te zijn of beeldhouwer of toonkunstenaar, door zijn genie in een oogenblik duizenden zelfs te kunnen verdienen, dat noemt hij begeerlijk. Maar hij acht het beneden zich om als koopman of fabrikant voor het dagelijksch brood te

zwoegen en winst te moeten trekken uit de onkunde van anderen, zoo als zijne voorstelling van den handel hem diets maakt. Wijst ge hem op het voorbeeld der mannen van het Noorden, die zelfs met ingenomenheid en lust dagelijks weêr aan den arbeid tijgen, dan voert hij u met een medelijdend glimlachje te gemoet, dat voor die lui, door hun totaal gebrek aan eenige poëzij of genialiteit, reeds geen andere tijdkorting zelfs overschiet! Hoog roemt hij daarentegen het leven van den ambtenaar, hoe karig die man ook gewoonlijk bezoldigd zij. Hij schat diens bescheiden deel verre boven den rijkdom van den koopman. Immers de bureaucraat heeft het voorregt deel uit te maken van den staat, een der raderen te zijn van dat kunstig werktuig, invloed te kunnen oefenen op den loop der wereldgebeurtenissen, weldadig te kunnen zijn voor zijne vrienden en straffend voor zijne vijanden. De staat is zijn alles. In en met dien staat leeft en denkt hij, en van dien staat wacht hij ook den steun, dien eigene kracht hem niet verleenen kan. - Is 't dan wel wonder, dat Italië een heirleger van politieke tinnegieters telt, hetwelk gaandeweg tot een bepaald dreigend cijfer aangroeit? Niet in studeercel of kantoor of werkplaats moet ge den Italiaan zoeken, die zich aan u voorstelt als de vertegenwoordiger van zijn volk, maar in schouwburg en koffiehuis, op al die plaatsen waar de werkelooze met zijne karnuiten den langen dag kan dooden door ijdel gesnap. Daar regeert hij dan het land, en tracht u door een vloed van de hoogst gekleurde woorden te overtuigen, dat de dwaashoofden, die thans aan het bestuur staan, zelfs het doorzigt missen om de gulden lessen te volgen, welke hij van zijne lippen laat vloeien. Hij heeft de schaal bestendig in de hand, waarop elk publiek persoon dag aan dag met angstvallige zorg gewogen wordt, en hij is het orakel dat uitspraak doet wanneer 't de keuze geldt van vertegenwoordigers des volks. IJdele dwazen, die reeds door het verspillen van zoovele kostelijke uren, welke anders aan bedrijf en wetenschap te bate zouden komen, een ongeluk zijn van hun land.

Zoo zijn er, zoo zijn er maar al te velen in Italië, beweert Lessona. Ontwikkel hen door beter onderwijs, leer hen daardoor den adel van den arbeid waardeeren, en breng hen in drukke gemeenschap met den vreemdeling, opdat zij het goede van elders overplanten op eigen bodem. De van nature zoo schrandere en vlugge Italiaan behoeft zich maar weinig in te

spannen om spoedig zelfs een gevaarlijk mededinger te worden van den buitenlander, die nu op het terrein van bedrijvigheid maar al te veel zijn meerdere blijkt te zijn. Het land zou dan toenemen in welvaart en voortbrenging en ook in rust, dat zoo onmisbaar element van bloei. Want het zou verlost worden van die ware bende van mederegeerders, die thans elk krachtig bestuur verlammen.

Ge ziet het, de omgeving waarin de jeugdige Italiaan opgevoed wordt, is niet zoo prikkelend tot voorspoed, als die waaraan de jonge Brit een groot deel van zijn welslagen te danken heeft. Als 't hier dan ook niet het stellen van toonbeelden van energie en kennis gold, zou men zich alligt geregtigd achten, om vrij wat bescheidener eischen te stellen aan de helden van den eenen dan aan die van den anderen schrijver. Maar alweêr dringt de middelmatigheid zich dan op den voorgrond, ditmaal echter gelukkig, want ze waarschuwt ons dat wij zoodoende onvermijdelijk tot hare verheffing zullen moeten overgaan. Daarenboven, wanneer ge het doel van Smiles goed doorziet, dan noemt hij niet hen voorbeelden die eenvoudig veel geld verdienen, zooals de term luidt, maar degenen die invloed oefenen op hun tijd, zij 't dan ook meer in materielen zin. Wanneer hij in den landgenoot roemt, die van knecht heer, van arm rijk geworden is, dan kent hij aan dien man alleen verdienste toe, groot genoeg om hem tot voorbeeld te stellen, zoodra die opkomst te danken is geweest aan het vaderschap of de toepassingen eener geniale gedachte, op welk gebied ook, en het geheele land alzoo gedeeld heeft in dat geluk. En reeds die eisch sluit kleine geesten uit en doet het algemeen belang op den voorgrond treden, waarvan het anders zoo ligt door enkel persoonlijk belang zou verdrongen worden. Dan nemen ook de mannen van wetenschap een eerste plaats in op dat tooneel. Immers zij vooral kunnen weldadig werken voor hunne tijdgenooten, maar genieten zelden voor hun arbeid een ander loon dan eer en stillen dank! Alleen wanneer zij hunne gaven kunnen toepassen op de nijverheid, wacht hun ook meer dan die bloote betuigingen van erkentelijkheid alleen. Nu zijn Engeland en Duitschland en Frankrijk voorzeker de landen, alwaar de nijverheid in de laatste jaren reuzenstappen voorwaarts gedaan heeft, en dat uitsluitend door wetenschappelijke ontdekkingen, maar Italië kan daarop evenmin roemen als ons land. En juist daarom is het uitblijven van een antwoord op

de prijsvraag der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen voor ons geen raadsel, en moet Lessona's taak een verre van gemakkelijke genoemd worden.

Italië moge eindelijk tot één staat vereenigd zijn, waaraan alleen de hoofdstad te lang waarlijk onthouden wordt, toch deelt de Turijner hoogleeraar zijn land nog in verschillende deelen. Elke groote plaats moet hem haren held leveren. Palermo 't eerst. Gelukkige stad, die roemen mag op het lustoord van 't bekoorlijk Italië zelfs, op de bekende Conca d'Oro of gouden Schelp, waarvan de natuur door weligheid van wasdom en liefelijkheid van klimaat een waar paradijs heeft gemaakt. Welk een begeerlijk oord zou die streek zijn voor den bewoner van het ruwe Noorden, die van zachter lucht wonderen wacht voor zijn lijden, wanneer hij daar in veilige rust den versterkenden invloed van het weldadig klimaat kon genieten. Maar de groote en heerlijke stad moge hem lokken en het panorama van de Marina hem werkelijk betooveren, de gure bevolking schijnt er behagen in te scheppen om hem dat genot te betwisten. Alleen toch met den revolver in de hand wage hij 't over de heuvelen en door de aloëbosschen te dolen, waarin de overmoedige bandiet op hem loert. Al zijn bijna zes eeuwen verloopen sedert de Siciliaansche Vesper geheel Europa heeft doen verbleeken van afgrijzen, nog altijd betreedt de vreemdeling met zekere huivering dien door de natuur als geheiligden bodem. En toch, zoo ergens de vlijtige hand als genood wordt tot den arbeid, dan is 't daar. Weinig inspannning reeds belooft er rijke vruchten, Allerminst zou men daar verwachten dat de bewoner in roof en moord een onteerend en gevaarlijk bestaan zou zoeken, waar eerlijke arbeid van zulk een ruim loon verzekerd zijn kan. Of al de in waarheid edele prins di Castelnovo zijn groot vermogen besteedde om zijne omgeving tot degelijke landbouwers te vormen op de school, welke hij daarvoor op zijn oudvaderlijk kasteel opende, zijne opoffering bleek ontoereikend te zijn om de bevolking te hervormen. Op uitmuntende scholieren intusschen mag die inrigting roemen, en wanneer Sicilië meer mannen telde als dien patriciër en als den plebejer Vincenzo Florio, een naam alligt ook in onze handelskringen gaarne gehoord, dan zou ongetwijfeld de misdadige hand weldra pistool en karabijn verwisselen voor ploeg en spade. Florio was arm, toen de oom den jeugdigen wees in het bescheiden handelsbedrijf opnam. Maar door van den

Engelschman in diens eigen land af te zien hoe deze zich tot een handelsvorst wist te verheffen, was hij ook zelf weldra de groote koopman, die door de eerste kooplui der wereld gedurig aangezocht werd toch met hen een geregeld verkeer te openen. Al spoedig begreep hij, dat zijn gevierde naam in het buitenland als kooper van de meest verschillende goederen, hem ook het verkoopen van de producten des lands gemakkelijker zou maken. De magtige voortbrenging waartoe zijn eiland in staat was, had hij sinds lang gewaardeerd. En niet lang duurde 't of eene geheele vloot van visschersvaartuigen was door hem uitgerust, die voldoende lading verschaften voor de koopvaardijschepen welke hij op de eigen werven aanbouwde, zoodat de bevolking op tweeledige wijze door hem aan arbeid en brood geholpen werd. 't Gelukte hem voor 't eerst den nu zoo bekenden Marsallawijn toegang te verschaffen tot de tafels der rijke Engelschen, en al spoedig gaf het stoomschip, in zijne fabriek vervaardigd, een tot nu toe ongekende levendigheid aan den handel van zijn land. Voor weinige maanden is hij overleden. De zoon verliest in hem een wakker vader, maar de Siciliaan verliest in hem een voorbeeld dat vooral dáár weldadig werken kan en ook werken zal, waar de arbeid nog maar al te veel wordt beschouwd als een dwang, ja als een vloek, en niet erkend en gewaardeerd als een zegen. Sicilië roemt op Bellini als het kind van dat gezegend eiland, maar het mag wel naast hem Florio noemen, wiens bescheidener naam in den vreemde daarentegen nog liefelijker zal klinken in de ooren zijner landgenooten.

Hoe bekoorlijk echter Sicilië moge zijn, van Napels geldt immers het gezegde: ‘Napels aanschouwen en dan sterven!’ Want het menschelijk oog heeft dan het heerlijkste genoten wat het genieten kan. Welk een treurige maatschappelijke overeenstemming echter ook tusschen Napels en Palermo! mogt men vroeger beweren. Nu evenwel niet meer. Immers wie het Napels van heden vergelijkt met dat van een tiental jaren geleden, hij zal verwonderd staan over den verbeterden toestand. In vorige tijden was een bevolkte straat van Napels een aardig tafereel voor den schilder, die een oog had voor volkstoestanden. Gelukkiger figuren toch voor zijn penseel kon hij wel niet wenschen, dan die vadsige maar tevens zoo pittoreske lazzaroni, met zekeren zwier hunne lompen dragende en of van hunne ook inderdaad afmattende ledigheid aan de posten der

groote huizen uitrustende, of wel in groepen vol kleur en leven en gloed de dampende macaroni bevallig met de opgeheven regterhand in den mond slingerende, nadat het begeerig oog die al reeds scheen verslonden te hebben. Ieder vreemdeling die Napels bezocht, verlustigde zich in dat ook waarlijk aardig schouwspel. Maar nu zijn zij verdwenen. Verdwenen zijn ook die horden van bedelaars, welke ingezetene en vreemdeling met eene ergerlijke hardnekkigheid vervolgden, en wier ruim geweten maar al te weinig verschil maakte tusschen vraag en roof. Wanneer men die slanke en waarlijk sierlijk gebouwde gestalten zag, met die flink gesneden tronies en sprekende oogen, dan kon men 't zich moeielijk voorstellen hoe onder dat zelfs hooghartig uiterlijk, zoo weinig gevoel van eigenwaarde huisde. Gevaarlijk volk, dat het leven van den naaste weinig telde, zoodra de bevrediging van dierlijk genot of wraakzucht in 't spel kwam. De policie scheen onmagtig te zijn tegen die barbaren. Maar zoodra Leopoldo Rodinò de noodige middelen van zijne landgenooten had verkregen om een enkel locaal te openen waar de verjaagde bedelaars voorloopig konden geborgen worden, om vandaar den strafbare naar de gevangenis, den zieke naar het gasthuis en den werkelooze naar de werkplaats te voeren, was ook Napels bevrijd van die plaag en had daarbij aan werkzame burgers gewonnen. Zulk een overwinning getuigt wel van zeldzame kracht, vooral wanneer de vergeten burger die bestaat. Want stil en vergeten blijft Rodinò, die nog altijd van den vroegen morgen tot den laten avond zwoegen moet, om door het geven van taalonderwijs in de behoeften van zijn gezin te voorzien. En toch dagteekent eigenlijk het waarlijk verbazend groot aantal van scholen en liefdadige instellingen, waarop Napels nu roemen mag, van het tijdstip, waarop de weinig bekende man een sedert jaren als hopeloos beschouwde bende dagdieven, en erger nog, in zoo al niet nuttige, dan toch in onschadelijke burgers wist te hervormen. - Hoe menige maatschappelijke wonde grijnst ook ons nog dagelijks op de straten onzer rijkste steden tegen, en al klagende over dat euvel, beweren wij onmagtig te zijn tot de genezing. Moet ons uit den verren vreemde de beschamende stem in de ooren klinken, dat wij onmagt verwarren met zwakheid?

Een wakkere geest huisde ook in den armen Galante, nu de vraagbaak van regtbank en kamer van koophandel, en meer

geacht nog om zijn kennis en eerlijkheid dan wel om zijn groot fortuin in datzelfde Parijs, waar hij 't eens als een gunst beschouwde des morgens vroeg de knechts te mogen helpen in het aanvegen der winkels, om niet broodsgebrek te lijden. En toen zijn stadgenoot Ragazzino voor weinige jaren te Napels stierf en de bloem der bevolking hem grafwaarts geleidde, mengde zich een zeker gevoel van hoovaardij in de smart over het verlies van een braaf burger, omdat de man in de eigen veste van een armen en onbekenden knaap tot een rijk en vermaard koopman geklommen was. - Maar bij al den lof dien een ieder gaarne aan de beide mannen zal toekennen, dringt zich toch onwillekeurig de vraag aan ons op, of zij zulke groote en zeldzame figuren kunnen genoemd worden dat de geschiedschrijver hunne namen kan vereeuwigen, zonder een glimlach te voorschijn te roepen op het gelaat van den onbevangen lezer. Vooral ieder Duitscher toch, hier en elders, zal immers tal van voorbeelden onder zijne landgenooten kunnen opnoemen, wier leven even schamel begonnen en even schitterend geëindigd is als dat van die Italianen. En reeds het roemen op die enkelen bewijst het geïsoleerde van zulke feiten, dat toch nooit ten voordeele van de geheele bevolking pleit.

Ook de groote Rossini en Verdi moeten als typen gelden. In 't breede worden de behoeftige omstandigheden hunner ouders uitgemeten, natuurlijk om des te sterker de hoogte te doen uitkomen waartoe beiden zich hebben weten te verheffen. Hunne namen reeds zijn tot monumenten geworden. Hoe hoog Rossini aangeschreven stond, getuigt het volgend niet onaardig feit. Keizer Napoleon, op zekeren dag in de opera zijnde, hoorde dat ook Rossini in de zaal was, en verzocht den kunstenaar een woord met hem te komen wisselen. Onmiddellijk begaf deze zich naar de keizerlijke loge, maar verontschuldigde zich over zijn wandeltoilet, waarop de Keizer hem schertsend toevoegde: ‘Maar onder ons, Soevereinen.’ Evenwel, had Rossini zijn roem te danken aan zijn grooten ijver of wel aan zijn genie?.... En immers alleen wat de een vermogt door krachten waarover ook de ander beschikken kon, is als voorbeeld gepast te noemen. Beter voegt zijn bloedverwant en naamgenoot Luigi Rossini dan ook in dit cadre, hoewel diens welslagen alweêr, evenmin als dat van Morelli, onder die zeldzame maatschappelijke verschijnselen mag genoemd worden, welke tot voorbeelden strekken kunnen van anderen. IJverig waren zij, vol-

hardend ongetwijfeld, en beiden hebben als schilders een naam verworven, zooals 't niet velen gelukt. Maar ook voor hen was bereikbaar wat voor anderen onbereikbaar blijven zou, al dong ook dubbele inspanning naar denzelfden uitslag. Daarenboven genoten zij al vroeg dat onderrigt 't welk onmisbaar moet genoemd worden voor den kunstenaar, terwijl de handelaar en nijverheidsman van Smiles maar al te dikwijls verstoken waren van alle opleiding, en dus geheel van hun ijver en volharding afhankelijk bleven. De beide Fonsoli, die nu te Terni als groote fabrikanten van lakens aan honderden een voldoend onderhoud verschaffen, hadden waarlijk weinig kennis medegebragt uit de woning van den armen en overal ronddwalenden pakkendrager. Maar toen de moed al heel wat had tot stand gebragt, wisten zij wel een onderwijs in te winnen, dat in ons gezegend land voor een ieder geheel kosteloos verkrijgbaar is. Ruwe, lichamelijke tuchtiging beliep Lorenzo Massini telkenmale wanneer hij de schoenlapperswerkplaats van den vader ontvlugtte, en zich op het zolderkamertje verdiepte in allerlei meetkundige oplossingen. Eer hij echter den hoogleeraarsstoel te Perugia innam, had hij wel degelijk de lessen aan de hoogeschool aldaar gevolgd, al moest dan ook het gehate ambacht hem de middelen daarvoor verschaffen. En alleen die opleiding kon ook aan zijn ambtgenoot Domenico Bruschi zulk een groote wetenschappelijke bekwaamheid verleenen, dat hij nog in de dagen zijner blindheid zijn ambt van geneesheer kon oefenen, ja, enkel door het tasten met de vingeren planten rangschikken, waar andere botanisten vruchteloos op hadden getuurd. Nog wordt Pierre Thouar te Florence dankbaar herdacht. Want met waarlijk verwonderlijken ijver had hij zich aan de verbetering van het onderwijs gewijd, en moeielijk zou een gebied te noemen zijn, waarop hij niet als schrijver opgetreden is ten behoeve der jeugd. Door een aantal vertalingen van meesterstukken der buitenlandsche letterkunde heeft hij willen aantoonen, hoe de gedachten van den vreemdeling in zuiver Italiaansch kunnen overgebragt worden, zonder daarom aan karakter en eigenaardigheid te verliezen. Maar alweêr had de zoon van de behoeftige waschvrouw die vastheid in taal en stijl geleerd in de drukkerij, waar hij al jong door het nazien van proeven een geoefend oog won voor de gebreken en misstellingen van goede schrijvers zelfs. Nooit zou Lorenzo Ilari de beroemde bibliothecaris van Siena geworden zijn, wanneer de goede abt

Ciaccheri hem niet als weggehaald had van onder de tuchtroede van den kleingeestigen vader en hem eene plaats had geopend in de rijke boekerij, waar de weetgierige knaap volop voedsel vond voor zijn begeerte naar wetenschappelijke kennis. En alleen van den geachten scheikundige Orosi kan het gezegde gelden, 't welk de oude Rothschild tot lijfspreuk had: dat het onderscheid tusschen niets en één enkelen cent zoo oneindig veel grooter is, dan dat tusschen dien éénen cent en een millioen gulden. Hij toch mogt geenerlei opleiding genieten, welke pogingen hij ook aanwendde om iets te leeren. De arme weduwe kon nauwelijks zooveel verdienen, dat het dagelijksch brood niet gedurig weêr in de schamele woning ontbrak. Pas had de knaap den ouderdom van vijftien jaren bereikt, of de moederlijke krachten waren uitgeput, en hulpeloos en verlaten stond de arme wees daar in de straten van Pisa. Maar hij bezat een wil, die omstandigheden overheerschte. Geen arbeid was hem te zwaar en geen ontbering te groot, wanneer hij daardoor maar dien inwendigen drang naar wetenschap kon bevredigen. Nu staat hij te Livorno aan het hoofd van het scheikundig laboratorium, overladen met de hoogste waardigheden en geëerd en geacht en bemind door een ieder, maar vooral als een der meest sprekende getuigen, dat voor den man van kracht en volharding in waarheid *willen* ook *kunnen* is. - Wat geringe hulpmiddelen vermogen, dat bewees ook de beeldhouwer Dupré, daarvan strekt ook Salvatore Marchi ten bewijze, die geniale leerling en waardige opvolger van den grooten Pradier, al moge hij ook zijn vaderland verlaten en Frankrijk's roem verhoogd hebben door zijn kunst. En werkelijk aandoenlijk is het verhaal van de moederlijke teederheid die zoowel Orosi als Dupré mogten genieten in de dagen toen zij wel reeds droomden van de blijde toekomst die hen wachtte, maar die toch in waarheid nog niets anders voor hen opleverden dan miskenning en ontbering, ja mishandeling zelfs. Wie een schets beproeft van het inderdaad tragisch leven van den later zoo gevierden Dupré, van de harde bejegening die hij al zwervende van zijn vader te verduren had en waarvoor de trouwe moeder hem maar zelden kon vrijwaren; van de miskenning en den naijver der andere kunstenaars, die zijn ijverige hand wel trachtten maar niet vermogten te verlammen; van zijn innige droefheid, toen hij zijn zevenjarig éénig kind naast zijn moeder in het graf zag nederdalen, hij zal waarlijk geen ondankbare stof gekozen

hebben. En wel zal hij een helder licht kunnen doen vallen op het later leven van dien genialen kunstenaar, al vermogt dan ook de roem, als man behaald, nooit volkomen de wolk weg te nemen, die over de herinneringen van zijn jeugd bleef hangen.

Reeds heeft Lessona ons te Bologna gevoerd. Wanneer men u daar de lijst der eereteekenen noemt, die de gebroeders Lollini al op onderscheidene tentoonstellingen in den vreemde behaald hebben door hunne voortreffelijke chirurgicale instrumenten, en men er bij vertelt, hoe zij van doodarme jongens zich zelven hebben opgewerkt, dan stemt ge voorzeker dubbel gaarne in met den lof dien hunne stadgenooten hun toekennen. Maar alweêr meent ge, dat menig vreemdeling ook in het eigen land verschillende voorbeelden van dien aard zou kunnen noemen. En de van beestendrijver tot schatrijken grondeigenaar opgeklommen Silvestro Camerini, dank zij een tal van steeds grooter en grooter werken die hij als aannemer gelukkig volbragt, verdient alleen herdacht te worden, om de groote milddadigheid die hij oefende. Hij maakte een nuttig gebruik van de millioenen welke hij had weten te vergaren, en vooral de arbeidende klasse was het voorwerp zijner aanhoudende belangstelling. Wel was de vader reeds van een oud en bekend geslacht en een gezeten grondeigenaar geweest, evenwel arm geworden en vroeg gestorven, maar toch had hij voorzeker nooit kunnen vermoeden, dat zijn jongste zoon nog eens de hertogelijke kroon boven zijn wapen zou mogen voeren. Zulk een stijgen op den maatschappelijken ladder mag wel een zeldzaam feit genoemd worden.

Met groote ingenomenheid wijst Lessona op de Italianen, die in den vreemde bewijzen gegeven hebben van geestkracht en bekwaamheid. Zoo teekent hij met levendige kleuren den Venetiaan Pini-Bey, nu de regterhand van Egypte's onderkoning; en aan Codazzi, die in Venezuela en Barinas een militair dictatorschap heeft weten te voeren, zoowel als aan Castelli, die zelfs tot president van Caraccas klom, kent hij een groote plaats toe in zijne galerij. De namen van al die Italiaansche zijdehandelaars, welke in Lyon een ware kolonie uitmaken, verzamelt hij met groote zorgvuldigheid. Maar zij hebben hunne nationaliteit eer verloochend dan gehuldigd, en niet de landgenoot heeft de vruchten geoogst van de daarenboven niet eens zoo opmerkelijke feiten welke hij van hen te boek stelt. 't Was voorzeker iets ongewoons, den Italiaan Panizzi aan het

hoofd te zien staan van het Britsch Museum; en niet gering in aantal zijn dan ook de klagten geweest, welke door het Engelsch exclusivisme daartegen zijn aangeheven. Maar de man had niet alleen te Reggio en later op de hoogeschool van Parma een uitnemende opleiding ontvangen, ook in Engeland had het geluk hem als voortgestuwd. Staatkundige vergrijpen noodzaakten hem Italië te verlaten, en toen bij in Londen, het gewone toevlugtsoord der politieke ballingen, aankwam, werd hij aldaar met open armen ontvangen door den genialen Ugo Foscolo. Deze, schoon Griek van geboorte, was toch reeds als jongeling naar het land zijner vaderen teruggekeerd, naar dat Italië, welks vrijheid hij met pen en zwaard trachtte te verdedigen. De dichter van i Sepolcri, de schrijver van de laatste brieven van Jacopo Ortis, waarin hij Werther's Leiden in Italiaansche vormen en beelden heeft nagevolgd, stond in nauw vriendschapsverkeer met de eerste vernuften van Engeland, en hij haastte zich, om ook zijn begaafden land- en lotgenoot met hen in kennis te brengen. Al dadelijk trok Roscoe zich zijner aan, en nadat ook Lord Brougham hem onder zijn bescherming had genomen, werd hij door Lord Palmerston weldra zelfs met groote onderscheiding en ongemeene welwillendheid bejegend. Wanneer dus ooit iemand tot een groote toekomst als bij de hand geleid werd, dan was 't voorzeker Panizzi. Wel hadden zijne onmiskenbare bekwaamheden hem de vriendschap van die invloedrijke mannen doen verwerven, maar ze zouden hem waarschijnlijk nooit zoo hoog gevoerd hebben, ware de fortuin hem niet van den aanvang af zoo gunstig geweest.

Het klaverblad dat voor Milaan opkomt, is waarlijk niet zoo zorgvuldig gekweekt. Ambrogio Binda heeft van zijn negende jaar af al werk moeten vinden, zou hij niet van honger omkomen, want niemand ter wereld bekommerde zich om het lot van den verlaten wees. Ook bij hem bragten de moeielijkheden wonderen voort. Nauwelijks toch was hij dertig jaren oud, of reeds roemde men algemeen den bekwamen industrieel, die nog een jaar of wat later naast zijn fabriek een waar paleis voor woning bouwde. Daar barstte echter de bom los van het jaar 1848, en nu waren niet alleen de gewone handelsrampen dubbel het deel van den man, wiens betrekkingen zoo wijd en zijd vertakt waren, maar de afgunst zijner mededingers en zoogenaamde vrienden knakte daarenboven zijn crediet. Met meer dan gewonen moed en werkelijk zeldzame bekwaamheid

wist hij echter over den storm te zegevieren, en in ditzelfde jaar 1869 voltooit hij door den bouw eener kerk het waar modèldorp, dat hij voor de werklieden van een der beide kolossale papierfabrieken opgerigt heeft, die hij sedert 1855 nog bij zijne andere bedrijven heeft gevoegd. Zulke krachtige personen zijn een zegen voor hun land; en zoowel hij als Richard en Gregorini, wier fabrieken van aardewerk en staal ook buiten Italië een goeden naam hebben, oefenen reeds door hun welslagen een gunstigen invloed op hunne langenooten.

Maar zeker is de Italiaan van onzen tijd nog zelden getuige geweest van een grooteren triomf van den landgenoot, dan toen Vela in waarheid leven ingeblazen had aan het koude marmer, dat ons Napoleon in zijne laatste oogenblikken op St. Helena voorstelt. Zelfs hij die voor 't eerst de jongste tentoonstelling te Parijs bezocht, behoefde niet te vragen waar dat bezielde beeld een plaats verkregen had, want de gedurig daarheen stroomende menigte was hem tot onfeilbare gids. Dat beeld was een nationale zegepraal. Het land dat zulk een kunststuk het zijne noemen kan, mag er op bogen dat de ontwerper en maker zijn zoon is. Hoe diep heeft hij de somberheid van den gevallen Cesar onzer eeuw gevoeld, en wat moet er al in de ziel van den kunstenaar zijn omgegaan, eer dat beeld daar zóó voor hem stond. Maar zijn Spartacus had reeds bewezen, dat in waarheid stoute gedachten de hand van dien meester bezielden. Op nieuw ontlokte hij een kreet van bewondering aan geheel de kunstwereld, toen hij zijn Ecce Homo ten toon stelde, en het groote Turijn roemde luid op den genialen meester. Maar ziet, daar onttrok hij zich eensklaps aan den lof en de eer die hem van alle zijden werden toegebragt, en tusschen het gebergte van het meer van Como en Lago Maggiore, in die bekoorlijke streek alwaar de dagen zijner kindsheid vervlogen waren, zocht hij een wijkplaats. Daar leeft hij nu alleen voor de kunst en voor zijn eenig kind, en bevrijd van het voortdurend lofgetuit der wufte menigte. En de bewoners van het kleine dorpje Ligornetto begroeten met eerbied en liefde den speelgenoot hunner jeugd, die nu de liefelijkste villa bewoont van de geheele streek. Hij is wel een type van dat Zuiden, waar reeds de natuur den mensch tot kunstenaar vormt.

Want handel en bedrijf, ze zijn den Italiaan eigenlijk een gruwel. Hoor hoe Alfieri die Engelschen en Hollanders min-

acht, enkel omdat zij kooplui zijn, en hoe de aristocratische Leopardi den staf breekt over die lage zielen, wier ideaal in geldelijke winsten opgaat. Zou de Italiaan echter op zijn Genua kunnen roemen, zoo de adel van den arbeid aldaar niet gehuldigd ware? Wanneer beide dichters getuigen waren geweest van hetgene Cavour voor hun land gedaan heeft, dan zouden zij voor diens oordeel over den handelaar, hunne dwaze vooroordeelen wel hebben opgegeven. Zijn eigenhandige brief toch aan den wakkeren koopman Canevaro te Lima, die als kajuitsjongen zijn vaderland had verlaten en later, als consul, het wapenschild van Sardinië boven den ingang van zijn druk kantoor te Lima vertoonde, droeg waarlijk de blijken van geheel andere gevoelens dan die van minachting voor den handel. De man, die bij zijn sterven millioenen naliet voor elk van zijne twaalf kinderen, toonde wel degelijk ook een ridderlijke ziel te bezitten, hoe wakker handelaar hij getoond had daarenboven te zijn. Immers toen hij in 1858 te Turijn kwam, en Victor Emanuel den flinken handhaver der belangen van Italië in zoo verre gewesten met meer dan gewone welwillendheid ontving en hem vroeg, waarom hij naar Italië terugkeerde, luidde het karakteristieke antwoord: ‘Vier redenen, Sire: Ik wilde mijne oude moeder nog eens omhelzen, neêrknielen aan het graf van uw vader, den grondlegger onzer nationale vrijheid, Uwe Majesteit dankzeggen voor de ontvangene bewijzen uwer welwillendheid, en eindelijk de dringende bede tot u rigten om ook mij eene plaats in uw leger aan te wijzen, zoodra Italië tegen Oostenrijk ten strijde mogt trekken.’ Bewees het krijgshaftig aanbod van dezen echten koopman, later voldongen door het werkelijk dienstnemen toen de oorlog in het volgende jaar uitbrak, niet hoe dwaas èn Alfieri èn Leopardi over die handelslui hadden geoordeeld! De hooghartigste adellijke van geheel de wereld misschien, de minister Ricasoli, verhief dan ook den vorigen scheepsjongen tot den grafelijken rang, en maakte dus een lid van dien lagen handelsstand tot zijn evenknie. En wanneer de Italiaansche handelsstad bij uitnemendheid Paganini en Sivori hare kinderen noemen mag, dan blijkt daaruit waarlijk wel dat, al mogen aristocratie en handel moeielijk te vereenigen elementen zijn, handelaar en kunstenaar elkander gaarne zelfs de hand reiken. Maar wie zal er vooral in ons land aan twijfelen, dat kunsten en wetenschappen meer te danken hebben aan de mannen van handel

en bedrijf, dan aan de mannen van adellijken naam en geboorte! De geschiedbladen van Amsterdam vooral zouden anders den twijfelaar al zeer spoedig kunnen bekeeren.

Nog zouden mij de namen resten van enkele uitgevers en soldaten en geleerden en kastenmakers, die Lessona ten slotte nog haastig en als in één adem een plaatsje wil toekennen onder de groote mannen, maar ik geloof mijn lezer de vermelding daarvan gerust te kunnen besparen, en dat zonder eenige afbreuk te doen aan den arbeid van onzen schrijver. Wanneer 't mij niet gelukt is door deze schets een duidelijk overzigt te geven van zijn werk, dan zal het noemen van dit gelukkig klein aantal halve grootheden meer, die fout niet kunnen herstellen. Enkele personen ben ik opzettelijk met stilzwijgen voorbijgegaan. Want ik meende, door hen te noemen, alligt den lachlust van den Hollandschen lezer te zullen opwekken ten koste van het waarlijk overdreven patriotismus van den Turijner hoogleeraar, die zoo gaarne in iederen landgenoot een groot man zou ontdekken. Of heeft misschien de moeielijkheid om een zelfs bescheiden getal nissen te vullen, hem verlokt den toegang ook aan hen te verleenen, wier verschijning bij den onbevangen toeschouwer meer nog dan verwondering wekt? Bijna zou ik tot die verschoonende onderstelling overhellen; maar het gevaarlijke van zulk een arbeid blijkt dan daaruit ook voldingend.

De schets van Garibaldi heb ik evenzeer met opzet weggelaten, maar waarlijk niet uit gebrek aan achting voor die heroïke figuur. Hij toch heeft het bemoedigend bewijs gegeven, dat het volk nog altijd krachtig blijft tegenover zijne onderdrukkers. Want zonder hem zou Italië waarschijnlijk nog zuchten onder den looden scepter van meer dan dwaze vorsten alleen. Toen elke nieuwe opstand telkens mislukte, ja in plaats van verligting nog verzwaring aanbragt van het reeds bijna onduldbaar juk; toen de jeugdige mannen die hun vaderland daarvan wilden bevrijden, òf wegkwijnden in de vunzige holen, welke regeringen van deze negentiende eeuw nog met den naam van kerkers durfden bestempelen, òf wel doelloos in den vreemde rondzwierven en hun tijd en bekwaamheden verspilden in even eindelooze als nuttelooze zamenzweringen, toen dreigde de moed zelfs den tot nu toe nog vol hoop zijnden burger te ontzinken. Maar juist dien moed wist Garibaldi te doen herleven. 't Was niet alleen dat hij met den

degen in de hand voor de regten van zijn volk opkwam, maar hij wist dat volk zelf te bezielen met de bijna dweepende overtuiging, dat de overwinning zeker en wel aanstaande was. Geheel Europa wist hij te winnen voor zijn zaak. Vorst en volk in den vreemde hadden dubbele sympathie met den strijd om den strijder, en roemden nu als een heldendaad en een heldenkrijg, wat zij zonder de glorie van Garibaldi's naam als een misdadig verzet tegen de wettige magt zouden hebben veroordeeld. Hij wierp een ridderlijk kleed over veel onwettigs wat er ter herwinning der vrijheid in Italië voorviel; en het onregt van het beheer van den Oostenrijker over den reeds door de traditie zoo hoog boven hem staanden Italiaan werd algemeen als een gruwel gebrandmerkt, sedert de nobele figuur van den volksheld zulk een gunstig contrast vormde tegenover de onderdrukkers. Onder de toejuiching van alle volken voerde Garibaldi zijne ongeoefende legerbenden aan tegen de gedrilde legerknechten van den keizer, en toch drong de naam van den burgergeneraal dien van den koninklijken bevelhebber op den achtergrond. Wie zou niet sympathie gevoelen met zulk een man? Alligt hij alleen niet, die de verkeerdheden der leekenen priesterregeringen van Italië nog durft goed te keuren, en met de zoodanigen te twisten, ware ijdel werk. En wie met zekere ironie mogt wijzen op den werkelijk nog verre van geregelden toestand van Italië, op de financiele moeielijkheden ook waaronder het gebukt gaat, en die alzoo aan den jeugdigen staat niet eens den onmisbaren tijd van overgang gunnen wil, overgang van onderdrukking tot vrijheid, hem wil ik gevraagd hebben welke zijne waardeering dan wel is van dat hooge Oostenrijk, hetwelk - Nederland vooral ondervindt het - niet eens ten volle zijne verpligtingen kwijt tegenover zijne wettige schuldeischers? En is het schandaal Wratislaw een geïsoleerd feit in die aristocratische atmospheer? Daarenboven, de onderdanen van Victor Emanuel begeeren niets vuriger dan een eenigen staat uit te maken onder zijn bestuur, en alleen een voor onze dagen werkelijk curieuse regering belet nog altijd de vervulling van dien wensch. En wie durft beweren dat dezelfde begeerte de onderdanen van Oostenrijks Heer bezielt? 't Is dan ook voor niemand een raadsel, aan wie dier beide vorsten de toekomst behoort.

Dat ik bij al de sympathie die ik voor Garibaldi gevoel, toch de schets van zijn leven niet weêrgeef bij dat der man-

nen die men tot voorbeeld van anderen wil stellen, begrijpt een ieder. Immers onder al de duizenden en millioenen die hem vereeren, zal er toch wel niet een enkele gevonden worden die een anderen wensch doet hooren, dan dat zijn voorbeeld juist een ganschelijk geïsoleerd blijve!

Ge kent nu ongeveer den inhoud van Lessona's Volére è Potére, en waarschijnlijk is het boek van Smiles u ook niet vreemd. Mijn oordeel over beide werken heb ik uitgesproken, en 't is nu aan u om te beslissen of de schrijver, bij al den lof die hem toekomt voor de goede bedoelingen waarmede hij de pen ter hand nam, niet getoond heeft, dat *zijn* willen toch geen kunnen was. Immers bij gebrek aan een voldoend aantal heroën heeft hij pygmeën daartoe trachten te verheffen, maar dan ook den indruk verbeurd dien hij op den lezer hoopte te maken. Het gevaar der navolging is gebleken.

Het karakter der Italiaansche nationaliteit heeft hij echter in zijn geheele werk trouw bewaard. 't Zijn toch voornamelijk toonkunstenaars, schilders en beeldhouwers, ook enkele geleerden die hij noemt. Het *moneymaking* talent der Engelschen, op handel en nijverheid toegepast, vindt men er schaars in vertegenwoordigd. En teregt, want dat schijnt onder den zuidelijken hemel minder goed te gedijen. Het type van den handigen beursman en ondernemenden industrieel zoeke men elders dan in Italië. Maar daardoor rijst ook al dadelijk de vraag, of 't wel als een bijzonderheid mag aangemerkt worden dat zij, die de kunst ook als een middel van bestaan oefenen, de maatschappij binnentreden zonder over de ruimte van middelen te kunnen beschikken, die voor een zorgvuldige opleiding onmisbaar zijn. En is dat verschijnsel integendeel overal vrij algemeen, en de oorzaak ligt voor de hand, dan kan Lessona er alleen op wijzen, dat zijne tijdgenooten den kunstroem hunner vaderen met eere handhaven; maar het opmerkelijke van hun jonger leven valt weg. Daarenboven moet ik alweêr herhalen, dat hij voorbeelden wil stellen ter navolging. Is echter het genie van een Rossini, van een Paganini, van een Dupré, van een Vela en anderen, door studie te winnen? Men verwarre toch talent niet met genie![1] IJver en vol-

1 Wie iets over dat onderscheid wil lezen, hij sla het levensberigt op van den hoogleeraar M. Siegenbeek, in de Gedenkschriften der Leidsche Maatschappij van Letterkunde. Bescheidenheid verbiedt mij hier den naam van den schrijver te noemen.

harding alleen kan groote kooplui en industrielen vormen, voortreffelijke geleerden evenzeer, maar nooit kunstenaars, geniaal als de genoemde. Hoe weinigen die een naam maken op het gebied der kunst, terwijl er toch zoo onnoembaar velen zijn die reeds in hunne vroege jeugd onderwijs in toonen teeken- of schilderkunst ontvangen hebben. En hoe groot is daarentegen het aantal van hen die in handel en bedrijf en in vele vakken van wetenschap een werkelijke vermaardheid verkregen hebben, groot ook in verhouding tot het aantal dat daarin werkzaam is. Of is 't misschien ook een zeldzaamheid, dat mannen zonder fortuin en zonder een zorgvuldige opleiding het gebied der wetenschap durven betreden! Bijna zou die vraag doen glimlachen, en hij die op dat terrein zelfs later gouden vruchten denkt te plukken keere liever als knaap terug, eer hij nog den ingang heeft overschreden. Niet wereldsch voordeel, maar wereldschen roem vermeldt Lessona dan ook teregt als den prijs door zijne geleerden behaald. Grubstreetmen zou ook elders als een geijkte term mogen gelden. En men kent het zoo juiste en aardige woord van Horne Tooke aan zijne even geestrijke als geldarme letterkundige vrienden: ‘We may well be called the Republic of letters, for there is not a Sovereign among us.’

Toen Emerson, voor ruim twintig jaar, zijn Representative Men teekende, drong hij ons niet tot navolging, maar tot leering. ‘I count him a great man who inhabits a higher sphere of thought, into which other men rise with labour and difficulty; he has but to open his eyes to see things in a true light and in large relations, whilst they must make painful corrections and keep a vigilant eye on many sources of error. His service to us is of like sort. It costs a beautiful person no exertion to paint her image in our eyes; yet how splendid is that benefit. It costs no more for a wise soul to convey his quality to other men.’ Een waar woord. De studie van die groote mannen zal ons meer nut doen dan wanneer wij Lessona volgen, die zich aftobt om maar verdienstelijke personen in zoo grooten getale mogelijk onder zijne landgenooten te vinden en juichend te kunnen uitroepen: ‘Werk als zij en hun succès zal het uwe zijn.’

Waarlijk, dat dwaas verheffen van middelmatigheden doet zooveel kwaad. De man van werkelijke verdiensten wordt door die marktschreeuwers op den achtergrond gedreven, en de over-

magt van het kleine verstikt het groote al in de kiem. De eigenaar van een klein talent woekere met de gaven die hij heeft ontvangen, maar hij meene toch niet dat het enkelvoudige waarin hij zich verheugen mag, als het tienvoudige moet geteld worden. Hoe velen ook onder ons, wier talenten door een ieder als om strijd geroemd worden, zoeken wij toch te vergeefs op die plaatsen, alwaar zij regt zouden hebben op den eerezetel zelfs. Maar de menigte van middelmatigheden verspert hun den toegang. Wel is de standaard van ontwikkeling hooger geworden, wel zijn kennis en beschaving gelukkig meer algemeen eigendom dan vroeger, en wel degelijk mag de tegenwoordige tijd roemen in belangrijke vorderingen op elk gebied bijna, maar 't is immers juist de meerdere kennis die ons het onvoldoende van ons weten scherper doet gevoelen! In deze dagen van snellen vooruitgang hebben wij dubbel behoefte aan uitstekende mannen, om ons tot wegwijzers te zijn. Dat effen vlak waarop de Yankee - niet de Amerikaan - bluft, die zoo groote algemeene ontwikkeling dat er voor uitstekende mannen geen plaats overblijft, is een ware photographie van middelmatigheid en stilstand. Immers de werkelijk groote man is en brengt zijn tijd vooruit!

Dat de, in mijn oog mislukte, poging van Lessona om voor Italië te doen wat Smiles voor Engeland deed, ons nog bij tijds terughoude van het leveren eener proeve, wat Nederland dan wel op dit gebied zou vermogen. De Engelsche schrijver heeft werkelijk enkele mannen kunnen noemen, die door hunne uitstekende gaven een magtigen invloed hebben geoefend op hunne omgeving. Die enkelen waren de pioniers voor hunne landgenooten, en de vrucht van hun denken en werken is niet, zoo als bij de meeste voorbeelden van Lessona, een individueel- maar een nationaal succès geweest. Hun genie en hun talent werden publiek domein, want in en voor het eigen land vonden ze toejuiching en toepassing. Dat Engeland in de laatste halve eeuw geklommen is tot den magtigsten staat van geheel Europa, heeft het te danken aan zijne groote mannen, hoe klein hun aantal ook geweest zij. Erkennen wij dat feit, erkennen wij tevens dat daardoor het peil van ontwikkeling bij de Engelschen is gerezen, maar erkennen wij bovenal dat wij bij ons dat peil zullen verlagen, wanneer wij uit nationale ijdelheid halve goden gaan dienen. Het volk dat zijn standaard van grootheid verlaagt, beslist over zijn toekomst.

En aan de toekomst van Italië twijfelt immers niemand, al kan het zich in algemeene ontwikkeling nog niet meten met Engeland. Maar de Brit geniet ook al sedert eeuwen een vrijheid die de Italiaan eerst voor kort, en dat nog wel met den degen in de vuist en ten koste eener omwenteling in alle deelen des lands, heeft kunnen veroveren. Het volk moet eerst dien adel van den arbeid hebben leeren waardeeren welke andere natiën, met lust en fierheid zelfs, de zwaarste taak doet aanvaarden. Dan eerst, maar dan ook zeker, zal de natie zich in haar volle kracht vertoonen.

Nooit kan de gelegenheid daartoe uitnemender zijn dan thans. Weinige dagen nog maar, en het grootsche werk, dat al zoo menig gekroond hoofd wel vurig gewenscht heeft te aanschouwen maar zelf niet heeft durven aanvaarden, zal als een feit voor ons staan. De doorgaving der landengte van Suez is geen vraagstuk meer, en de gemeenschap van de Middellandsche met de Roode Zee is tot stand gekomen. Ere daarvoor aan den krachtigen de Lesseps, eere daarover ook aan het Fransche volk dat aan zijne verzekeringen heeft geloofd, zelfs in tijden toen andere groote natiën mislukking nog als de eenige toekomst van het plan noemden. Gewigtig tijdstip voor den geheelen Europeschen handel, gewigtig tijdstip vooral voor Italië. De stroom van den handel met Indië wordt daardoor weêr in zijne oude bedding teruggebragt, en 't zal nu van de kustbewoners der Middellandsche zee afhangen of die stroom hunne havens eenvoudig voorbij- dan wel binnenloopen zal. Eer de zeeweg naar Indië ontdekt was, had Italië het monopolie van dien Indischen handel; zijne markten groeiden daardoor tot staten, wier namen even gevierd waren onder de koopluî als gevreesd door de vorsten van magtige rijken zelfs. Dat monopolie hebben de zeevaarders van andere natiën aan de bewoners der Middellandsche zeesteden ontnomen en den stroom van den handel naar hunne havens geleid. Nu echter zijn de oude toestanden weêr nieuw geworden. Italië heeft het althans weêr onder zijn bereik, om de verloren heerschappij over den Indischen handel te herwinnen, wanneer 't nu maar dezelfde wakkerheid en kracht weet te ontwikkelen, waardoor wij het vroeger op den achtergrond hebben weten te dringen. Tijdelijk dus maar, zullen wij door dien zeeweg een voorregt genoten hebben. De weg door het Oosten herkrijgt zijne oude regten, weêr moeten wij dus op de middelen bedacht zijn om den strijd

vol te houden tegen de thans herleefde mededinging in het Zuiden.

Nu reeds de gevolgen van de heropening van dien eeuwenheugenden handelsweg te voorspellen, is onmogelijk. De wisseling van denkbeelden daarover moge nuttig zijn, elk bepaald oordeel acht ik voorbarig, ja ijdel. En welke lof ook aan de noordelijke handelsnatiën toekome voor de pogingen die zij aanwenden om voet voor voet het terrein te verdedigen met welks verlies zij bedreigd worden, nog is 't niemand gegeven te beslissen, of ze doel zullen treffen. Dat Marseille en Triëst zich krachtig zullen doen gelden op den nieuwen zeeweg, staat vast. Maar Venetië, maar Napels, maar Livorno, maar Genua, maar de andere Italiaansche havens?

't Zal nu blijken of het al zoo dikwerf gebruikte woord *Italia farà da se* een magtspreuk was, of wel in waarheid de uiting van den volkswil. En ik wenschte wel dat ik in een Italiaansch in plaats van in een Engelsch tijdschrift, en 't liefst nog in het boek van Lessona, de volgende regelen gelezen had als de uitdrukking der nationale overtuiging van het vernieuwd Italië:

> Shame on the wretch, who, born a man, forgoes
> Man's troublous birthright, for a brute's repose.
> Shame on the eyes that see
> This mighty universe, yet see not there
> Something of difficult worth a man may dare
> Bravely to do and be.
>
> .....I think
> That never to have aim'd and miss'd, is not
> To have achieved.
>
> And I forgive my life its failures too
> Since failures old, to guide endeavours new
> I prize.

Voor die volksstem zou menig held van Lessona verstommen.

P.N. MULLER.

Politiek overzicht.

UTRECHT, 25 October 1869.

In één der meest schitterende opstellen uit de breede reeks der Lundis, waarmede Sainte-Beuve elke week Frankrijk en de geheele beschaafde wereld aan zijn lippen hield, lezen wij de volgende regelen. Het is bij gelegenheid van een studie over Prevost-Paradol. Hij verwijt dien schrijver altijd een vast systeem te volgen, en daardoor den blik op het leven, op Frankrijk te verliezen. En zich zelven in de rede vallende, roept hij plotseling uit: Je suis las, à la fin, de trop concéder à l'adversaire et de raisonner comme si nous étions sur les brisées d'autrui. S'imagine-t-on bien le caractère original et tout moderne de ce nouvel Empire, qui possède la gloire, et en qui la tradition, dans sa chaine auguste, se renoue déjà? Quel rôle pour de jeunes esprits intelligents, et (j'ose le dire à mon tour) pour des esprits généreux, qui, laissant là les questions secondaires de mécanisme et se dégageant des formules, embrasseraient dans sa vérité leur époque entière, pour étudier, en l'acceptant, tout ee qu'elle contient! Quel beau problème politique, économique et d'utilité populaire, que de rechercher et de préparer l'avenir tel qu'il est possible, tel qu'il est tout grand ouvert pour la France, avec un chef qui a dans la main la puissance de Louis XIV, et dans le coeur les principes démocratiques de la Revolution Française: car il les a, et sa race est tenue de les avoir.

Dit is geschreven in November 1861: wij moeten wèl op de dagteekening letten. Thans, eenige dagen geleden, is Sainte-Beuve zelf gestorven. Dat groote talent, dat in tegenstelling met de gewone wet van het leven steeds rijker werd naarmate de jaren toenamen, is voor goed begraven. Zonderling: van ieder ander auteur, de jaren van 60 te boven gekomen, weet men bijna vooraf, als men zijn

onderwerp hoort, hoe hij zijn onderwerp zal behandelen. In gemoede moeten wij zoo dikwijls bekennen, dat de latere werken van beroemde auteurs hetzelfde idee van vroeger slechts vervolgen en dus reeds bij hun geboorte verouderd schijnen. Maar bij Sainte-Beuve niets daarvan. Elk nieuw stuk was bepaald nieuw en gaf een nieuwen frisschen blik. De nouveaux Lundis zijn weder geheel anders dan de eerste Lundis, en elk opstel in het allerlaatste deel - wij noemen bijv. de studie over Tocqueville - is geheel iets anders, dan het dagelijksch geredeneer waarop de stukken in den trant van de artikelen der Revue des deux Mondes ons soms elke veertien dagen in slaap wiegen. De eenige reden van dat frissche was deze: hij had oogen, en stond steeds voor het venster. Daar was geen tint van de zon, geen nog zoo vliedende en slechts een oogwenk durende speling der schaduw die hem ontsnapte: de man die voorbijging, de vrouw die al buigend een bevalligen vorm zonder het te weten liet zien, de kleur van een tooisel, de kreet van een opwinding, zij werden gezien, gehoord en met weêrgaloos talent dadelijk weêrgegeven. Vraag hier niet naar een geformuleerd systeem, niet naar uw deductieve of inductieve methode, niet naar de ordelijk geschikte kenbronnen der waarheid; o, gij logici en empirici, Sainte-Beuve lacht u uit, en als al uw werken al lang tot stof zijn wedergekeerd, zonder dat een enkele van het geslacht zich om uw stelsels bekommert, zullen zijn studiën blijven de MÉMOIRES van een niet gering tijdvak der XIX^{de} eeuw.

Hij is dus gestorven; maar zou met hem gestorven zijn dat tijdvak, dat hij zoo gaarne beschreef, en dat hij, in de zoo even geciteerde woorden, zoo puntig revindiceert tegen den parlementairen Prevost-Paradol? Zou werkelijk de periode der laatste twintig jaren nu gesloten zijn? Zoo vraagt zich menigeen af. De regeering van Napoleon III bood tot nu toe zulke geheel bijzondere trekken en kleuren aan. Er bewogen zich figuren op het politiek terrein, auteurs op het veld der literatuur, waarvan de tijd van Louis-Philippe niet gedroomd had. Alexandre Dumas en zijn zoon marquéren misschien het best het onderscheid. En dan een Saint-Arnaud en een de Morny, zijn ze niet types die geheel op zich zelven staan; types, wier analyse en ontleding geheel andere clementen en motieven aanwijst dan een vroeger tijdvak aan de hand geeft? Zij zijn haast

niet te hechten aan vroegere traditiën, maar staan op zich zelven. In één woord, de tijd van Napoleon III, met zijn berekenende auteurs, met zijn dobbelende staatslieden, met zijn bizarre overgangen van rijkdom en armoede, met zijn vuurdoop van den oorlog, met zijn avontuurlijke gangen van het kapitaal en zijn socialistische leiding van den arbeid: - die tijd had een eigen cachet, en moest den blik van een opmerker als Sainte-Beuve meer dan gewoonlijk boeijen.

Is die tijd reeds voorbij? Is het waar, dat de revolutie reeds als een onweder in de verte - zij 't nog met dof geluid - rolt, en dat Parijs, het oude revolutionaire Parijs, zich opheft? Wonderlijk zeer zeker zijn de gebeurtenissen. Wij hebben verhaald, hoe de keizer min of meer uit eigen beweging een verandering in zijn bestuur had aangekondigd; hoe een senaatsbesluit dien omkeer in wetten had geformuleerd, en hoe alles dus na het tot stand komen van dat senatus-consult wachtte op de dingen, die komen zouden. En zie, er kwam niets. Men had gedacht dat het Wetgevend Lichaam, de vertegenwoordiging des volks, die zoo eensklaps naar huis was gezonden, nu ten minste zoo schielijk mogelijk zou worden teruggeroepen. Doch de eene week verliep na de andere, en het Wetgevend Lichaam werd niet opgeroepen. Men meende dat de nieuwe ministers ten minste in de administratie eenige wijzigingen zouden maken. De prefecten toch waren voor het meerendeel de creaturen van Rouher, en hadden in dien zin ook de verkiezingen geleid: men verbeeldde zich dat de prefecten, die zich het sterkst gecompromitteerd hadden door het hardnekkig vervolgen der onafhankelijke candidaten, zouden worden vervangen. Geen spoor van zulk een verplaatsing was te bespeuren. Men meende dat enkele wetten zouden worden aangekondigd, enkele dier wetten, die door prins Napoleon in zijn rede als onontbeerlijk waren opgesomd, bijv. de afschaffing van dat artikel 75 uit die oude wet van het jaar VIII, waarbij het verboden was - zonder hooger bevel - de ambtenaren gerechtelijk aan te tasten. En zie, geen enkele wet werd aangekondigd. Voeg daarbij, dat de publieke opinie in de hoogste mate opgewekt was. Ééne zaak had keizer Napoleon voor de eerste maal nu volledig gegeven: de vrijheid van drukpers. Het was alsof hij eens wilde hooren, wat Frankrijk zoo al dacht en gevoelde. En van die volledige vrijheid van drukpers werd dan ook

op de allerruimste wijze gebruik gemaakt. Allerlei denkbeelden, allerlei verlangens vonden een weg. Een koor soms van wilde kreten. En daar de regeering zich bij dat alles geheel onzijdig hield; daar het was alsof die regeering zich haast terug had getrokken, kreeg het den schijn alsof een tusschenregeering, een tijdperk van overgang, plaats had, waarin Napoleon Frankrijk eens wilde gewennen zich zonder hem te gevoelen. Hij was immers ziek: - wellicht zou hij kunnen sterven. De keizerin was nu ook afwezig; zij was vertrokken naar het Oosten om bij de naderende opening van het kanaal van Suez tegenwoordig te zijn; Rouher was ter ruste gebracht in zijn presidentschap van den senaat: welnu, er was eens geen regeering; Frankrijk kon doen wat het wilde. Die aardige proef moest eens genomen worden.

Wanneer dat het doel van Napoleon was, dan is het een spelen met vuur geweest. Want al waren de onverzoenlijke mannen inderdaad zonder politiek beleid; al reisden zij de provinciën af en spraken zij in opwindenden taal rollende zinnen en phrases uit oude brochures der eerste fransche revolutie gestolen; al vulden zij de dagbladen met de wonderlijkste verhalen, - er waren onder de mannen van de tiers-parti mannen met meer politiek doorzicht, en één van hen, graaf Kératry, deed een stouten coup. Hij deed een voorstel, dat als de keizer het Wetgevend Lichaam niet bij elkander riep, dán dat Wetgevend Lichaam zelf moest bijeenkomen. Volgens de constitutie kon de keizer het land niet langer dan zes maanden buiten een vergadering der vertegenwoordiging houden. De korte zitting om een gedeelte der geloofsbrieven te onderzoeken, gold niet, en kon niet mede tellen. Dus den 26sten October moest de vertegenwoordiging des volks van zelf bijeenkomen.

Een ontzettenden weêrklank vond dat woord van Kératry. Zoo zou dan Frankrijk zelf het iniatief nemen, als de keizer sliep. Frankrijks vertegenwoordigers zouden te-samen komen, zooals weleer de afgevaardigden van den Tiers Etat in 1789, toen hun door het ministerie van Louis XVI de pas scheen afgesneden, en zouden als dezen een eed zweren en het tooneel herhalen toen beleefd in de zaal du Jeu de Paume. Het wachtwoord was uitgesproken: men zou den 26sten October niet laten voorbijgaan, zonder een groote daad verricht te hebben. Raspail, Gambetta en al de leden der uiterste

linkerzijde beijverden zich een antwoord gereed te maken op de oproeping van Kératry en beloofden te komen. En wat deze vertegenwoordigers spraken, werd door de dagbladen van hun partij op alle wijze betoogd en vergroot; volksredenaars zetteden weder de politieke vergaderingen op touw en declameerden en oreerden tegen alle lauwen van geest: Parijs zou, het stond bij de volksleiders vast, weder ‘een dag’ hebben, een dag zooals de Fransche revolutie er vroeger zoovele had gekend. Van de plaats der Bastille uit zouden de afgevaardigden den 26sten October naar het paleis der Vergadering moeten optrekken en gansch Parijs zou ze vergezellen. Zij zouden misschien ten getale van 40 optrekken om weldra 100,000 in aantal te worden. De geschiedenis zou later spreken van dien 26sten October.

Wat vreemd scheen, was, dat de keizer nog niets van zich liet hooren, - want zoo democratisch was men niet, of men zag toch ter zijde altijd naar Saint Cloud, wat Napoleon wel zou doen? - en dat hij eensklaps, in het begin van October, alsof er niets gebeurd was, liet aankondigen, dat de Senaat en het Wetgevend Lichaam tegen den 29sten November bijéén geroepen werden. Hoe, den 29sten November, dus ruim een maand later dan de datum door Kératry aangegeven! zoo klonk het allerwege. Bedoelt men zoo een slag in het gezicht van dien heer en van de fransche natie te geven? Is dat betamelijk? Is dat te dulden? zoo las men in al de organen der revolutionairen en onverzoenlijken. Wederom begon de jacht dier bladen tegen alle gevestigde orde. Op alle tonen, zangwijzen en melodiën werd door de redacteurs dier bladen een revolutie gepredikt. En die heeren hadden bij dat alles een ontzettenden haast, want de meesten waren al bezig den buit te verdeelen en nauwkeurig het getal dergenen te ziften, die aan de leiding der nieuwe orde van zaken mochten meêdoen. Men kent Pascal Duprat. Niemand zal dien vroegeren balling verdenken van wellicht te gematigd in zijn denkwijze te zijn. Welnu, deze Pascal Duprat werd nog door de Reveil, in het begin van October, als een soort van reactionnair gebrandmerkt, omdat hij in Junij 1848 de orde had willen handhaven: neen, de Reveil was van een andere leer; elke revolutie is als zoodanig heilig: Pour nous, nous croyons, nous croirons toujours que lorsqu'un peuple se soulève, demandant du pain ou du plomb, réclamant son droit à la vie, sa

part d'air et de soleil, l'allègement des mille et mille misères qu'il supporte *trop stoïquement;* nous croyons qu'il y a dans ces convulsions désespérées une legitimité éclatante, la sainte revendication de la souffrance, la protestation des opprimés.' Dat was eerst spreken; de arme Pascal Duprat scheen overbluft. Wat echter opmerking verdiende was, dat de ultra-conservatieve bladen, de Pays bij voorbeeld, zich niet de haren uit het hoofd trokken, neen, zeer genoegelijk bij al dat tumult zich in de handen wreven, en de heeren onverzoenlijken eer aanmoedigden dan afschrikten, ja, dat zij, toen enkelen iets flauwer in hun uitdrukkingen werden, hun van tijd tot tijd een heilzamen speldenprik gaven, ten einde den moed weder aan te vuren. Het was duidelijk, dat de reactionnaire partij onder de raadgevers van keizer Napoleon, zich zoude gelukwenschen, als het volk 'een dag' ging maken. Daar was menig maarschalk die reeds zijn grijzen knevel krulde, en menig kolonel voelde zijn degen reeds trillen aan zijn zijde. O, die onverzoenlijken zijn zulke beleidvolle staatslieden!

Kératry en de zijnen, toen zij zagen dat het plan, 't welk zij hadden bedacht, allereerst reeds zijn vrucht had gedragen, daar de keizer (zij het dan ook iets later) het Wetgevend Lichaam bij elkander had geroepen, en opmerkend, dat de beweging, die zij onder het volk zouden in 't leven roepen, door hen niet te bedwingen zou zijn; - Kératry trok op raad zijuer vrienden zijn motie in, en besloot niet op den 26sten October naar de Vergaderzaal te gaan. Toen hij dus op zijn woord terugkwam, konden de anderen, die reeds beloofd hadden te gaan, het hunne hernemen, - Raspail was de laatste die hiertoe was te bewegen, - en de manifestatie werd door de leiders afgeseind. Dat had vooral plaats na eene vergadering, die de leden der eigenlijke linkerzijde te Parijs hielden; op die vergadering werd een verklaring door hen vastgesteld; de opmerkelijkste zinsnede van die verklaring was deze: quand une grande revolution, une revolution pacifique est commencée, quand on en aperçoit plus clairement de jour en jour le dénouement inévitable, il serait impolitique de fournir au pouvoir un prétexte quelconque de se retremper dans une émeute. Men was dus bang voor een oproer en men begreep dat men in een oproer alles weder in de waagschaal zou stellen. Zoo dachten de afgevaardigden en de leiders, - maar een groote storm ontstond er nu on-

der de onverzoenlijken bij het volk. Zij hadden hun afgevaardigden in last gegeven een revolutie te maken, en bij de eerste de beste gelegenheid, die zich nu voordeed, trokken zich die heeren terug. Dat was al te gemakkelijk. Verkwikkend is het dan ook voor ieder conservatief te lezen, welk een behandeling die heeren, wij bedoelen de vurigsten in de kamer, Pelletan en Jules Simon, van hun vrienden hebben moeten verduren.

Er is in een zaal op de boulevard de Clichy op den 19sten October een politieke vergadering gehouden, waarin deze heeren zich moesten verantwoorden; maar lachwekkender scènes zijn zelden ergens op een Vaudeville-theatre opgevoerd. Het koningschap is door Offenbach in zijn Barbe-bleu niet sterker geparodieerd, dan hier de volksvertegenwoordiging door de heeren onverzoenlijken. Het is vooral de gematigde (!) Pelletan, die de woede dezer heeren opwekt. Hij vraagt het woord: ‘Ah le brigand - klinkt het van alle kanten - il veut parler avant son tour! Il ne parlera pas. Silence! Assis! debout! Couvrons nous! le peuple doit rester couvert devant ses députés, il ne parlera pas!’ Een ontzettend rumoer begeleidt dit alles. De voorzitter van deze waardige vergadering voegt aan Pelletan nog meer slagen toe, en hem aanwijzend met den vinger, nadat Pelletan iets in het midden had willen brengen, roept hij uit: Citoyens, je ne supporterai pas une seconde fois que le deputé Pelletan m'insulte en me comparant à M. Schneider. Pelletan, ten einde raad, zet zijn hoed op en wil weggaan. Dadelijk herneemt het koor: Il sortira! Il ne sortira pas! Couvrez vous citoyens, devant Pelletan qui passe. En Pelletan kon er niet uit. - Ziedaar de volksvergaderingen. Het volk te Parijs, dat blijkt uit alles, is in een ontzettende gisting. Het is, als men de dagbladen leest, alsof de wateren van een revolutie wassen; de wolken pakken zich samen; het zou er zoo donker uitzien: indien niet tegelijk tusschen dit alles door een enkelen lichtschijn van ironie zoo iets onbegrijpelijks naiefs en komieks zich mengde.

Het is het volk, voor een oogenblik door Napoleon aan zich zelf overgelaten. Het volk, dat op zulk een gepaste wijze toont hoe rijp het voor de vrijheid is. Napoleon ziek, en ter nedergebogen door allerlei zorgen, heeft hen eens een zestal weken laten begaan, en het is waarlijk geen hoopvolle blik op de toekomst van zijn zoon, dien deze weken hem hebben gegeven. Napoleon is nu den

25sten October in Parijs teruggekeerd. Hij heeft het commando van zijn garde aan één zijner maarschalken gegeven, aan Bazaine. Een proclamatie van de politie heeft de burgerij aangemaand zich op den 26sten rustig te houden: de maatregelen tegen elke onrust waren genomen. Er is dan ook niets geschied op den 26sten. Veranderingen in zijn ministerie - hoezeer de bladen zich daarmede hebben bezig gehouden - heeft Napoleon niet doen plaats hebben; Rouher blijft voorloopig president van den Senaat; hij zal niet de Guizot van het tweede keizerrijk worden. De staatsraad is met enkele ontwerp-wetten bezig, die de nieuwe wending van zaken moeten bezegelen. Doch tot nu toe is Frankrijk niet veranderd: er zijn slechts eenige zorgen te meer.

En waarlijk opmerkelijk is het, hoe zeer, even als op den vooravond van een revolutie, ieders verbeelding vervuld is van misdaden en gruwbare feiten. Hier de moord van een gansch huisgezin op een veld te Pantin vlak bij Parijs; dáár in de hofwereld het schandaal der gravin van Beaumont, wier gemaal thans door duel op duel de schande van zijn huis hoopt te wasschen.... Zoo even is de Oostenrijksche gezant prins Metternich door hem gewond..... Wij zwijgen nog van de bloedige tooneelen waartoe de telkens wederkeerende botsingen van het arbeidersvolk met het leger aanleiding geven: het bloed heeft weder te Aubin gevloeid; er komt een atmosfeer geschikt voor bloedige drama's niet slechts op het tooneel, maar op straat.

Zal Napoleon door zijn optreden zijn tijdvak weten te verlengen? Of gelooft hij niet meer aan zijn gelukster?

Daar is een man in Europa die tot nu toe dikwijls Napoleon heeft nagebootst, en ten leste Napoleon zelven heeft overtuigd, hoe zeer hij van 's keizers lessen heeft geprofiteerd. Het is Bismarck. Ook deze staatsman heeft zich in den laatsten tijd onzichtbaar gemaakt en in zijn tent zich teruggetrokken. Hij is naar zijn landgoed Varsin gegaan, heeft een bepaald verlof van zijn koning gevraagd en laat de overige ministers zich zoo goed en zoo kwaad als zij dit kunnen, behelpen. Mismoedig dat het Noord-Duitsche parlement de finantieele questie niet tot een beslissing heeft willen brengen, is hij om gezondheidsredenen een poos van het tooneel gegaan. Bismarck mist, bij al zijn groote en nuttige eigenschappen, een groote hoedanigheid voor een staatsman: hij is niet geschikt voor den gewonen dagelijkschen gang en strijd der zaken. Hij is berekend om als

een andere Mirabeau in een orkaan op te staan. Als de storm op het hoogst geklommen is, is zijn blik het rustigst, klopt zijn pols het kalmst. Maar de gewone dagelijksche verdrietelijkheden van een alledaagsch bestaan vervelen hem; de parlementaire strijd om dagelijksche zaken, zich vermengend met kleine intrigues hier, kleine kabalen daar, heeft voor hem geen aantrekkelijkheid: neen, hij kan ze niet verduren. Hij zou de zaken op zijn wijze breed willen opvatten, grootsch willen vormen. In een revolutietijd, wanneer een koortsachtige gloed op ieders wang schittert, is hij op zijn plaats; maar dag op dag het brood der politiek te verdienen en te oogsten, dat is niet zijn taak. Hij is het machtig hoofd eener natie, een fier staatsman in moeijelijke tijden, maar op den duur geen minister. - Wij praaten echter uit de verte; wij kunnen hem misschien niet volledig beoordeelen, laat staan waardeeren. Wij hadden gedacht dat zijn streven had moeten zijn - nu het er op aankwam het werk van den oorlog te consolideeren - zich min of meer een steun te maken van de nationaal-liberale partij. Hij heeft dat niet gedaan of niet kunnen doen, in het monarchale Pruissen, waar van alle kanten de jonkers hem nog omringen, en hij heeft zich teruggetrokken.

Het was zijn doel geweest door middel van het rijksparlement de reactionnaire elementen, die zich in de kamers van Pruissen doen hooren, tot zwijgen te brengen: het rijksparlement was het groote werktuig waarmede hij werkte, en ziedaar, dat werktuig bleek niet ondergeschikt aan zijn wil, stelde een eigen wil tegenover den zijnen. En aardig is om te zien hoe zeer de reactie, de feodale partij in Pruissen, begrijpt wat haar rol is. De twee kamers van Pruissen zijn den 6^{den} October bijeengekomen, en nauwelijks is de vredelievende troonrede gehoord, nauwelijks zijn in de bureaux der kamers dezelfde personen verkozen, die ten vorige jaren de presidents- en vice-presidents-plaatsen vervulden, of het Huis der Heeren hoort een zonderling voorstel aan van den vroegeren collega van Bismarck, den ultra-conservatieven graaf Zur Lippe. Stelt u voor, die graaf Zur Lippe, die als minister van justitie er steeds op uit was om - toen de strijd tusschen koning en vertegenwoordiging het heftigst woedde - de constitutie van Pruissen op alle wijze te ondermijnen door zijn Lücke-theorie, zijn beweeren dat de kroon bij een strijd der staatsmachten het recht had om over de gelden van de inwoners

te beschikken, ook zonder goedvinden van de vertegenwoordiging; - diezelfde graaf Zur Lippe komt thands te berde met een motie dat het parlement door het aannemen van verschillende bepalingen van de Gewerbe-ordnung de constitutie van Pruissen geschonden had. De leus is dus dat de afzonderlijke landen zich niet langer laten dwingen en beheorschen door het parlement. De particularistische belangen verzetten zich tegen de centrale macht. Saksen heeft ook het voorbeeld gegeven: in de troonrede, in 't begin van October uitgesproken, wijst de koning van Saksen er niet onduidelijk op dat Saksen reeds te veel heeft toegestaan; tot hiertoe en niet verder. Het wordt dus een ‘te wapen’ der particularisten tegen het Duitsche eenheids-idee. De tegenwoordige ministers van Pruissen, von der Heydt, von Eulenburg en von Mühler, bekommeren zich weinig om dat eenheids-idee, het groote plan dat Bismarck altijd voor oogen heeft gehad. Hun doel is het slechts den gang der zaken niet te stremmen en zoo mogelijk zich staande te houden. De groote wet, die zij thans door Eulenburg hebben aangeboden, is dan ook werkelijk niet illiberaal. De ontwerp-Kreis-ordnung, bevattende een hervorming van de provinciale en gemeente-inrichting der zes oostelijke provinciën, als basis van een reorganisatie van het gansche rijk op dien voet, is dan ook niet geheel te verwerpen. De denkbeelden van von der Heydt over de finantiën zijn niet geheel onbruikbaar; zelfs von Mühler heeft voor het onderwijs een plan dat beter is dan het bestaande; - maar toch, iedereen ziet het, op den duur is zóó de regering niet vol te houden, als Bismarck zich blijft onttrekken. Met zulke negatieve gegevens is geen leiding van zaken in een parlementairen staat mogelijk. Kleine moeijelijkheden komen allerwege voor den dag. De geannexeerde provinciën erkennen geen motief voor de annexatie, zoo niet iets beters geleverd wordt, dan wat zij hadden. Plaagt men de provinciën nog bovendien, te Frankfort door te strenge invoering der conscriptie, in Hannover door verwoesting van 't monument van Langensalza, dan is een samengaan van het oude en het nieuwe een onbestaanbaarheid. En moge dan ook de fiere figuur van een Waldeck in de Pruissische tweede kamer ontbreken - hoogbejaard heeft deze kloeke en eerbiedwekkende staatsman zijn ontslag genomen - toch zullen er mannen genoeg te vinden zijn, die uit naam van het volk aan een Eulenburg den haudschoen toewerpen.

Met Oostenrijk heeft Pruissen een soort van vrede pogen te maken. Sinds dat Bismarck zich te Varsin had teruggetrokken, had von Beust zich geen oogenblik rust gegund. Den ganschen zomer door had hij zich onledig gehouden met dépêche op dépêche te schrijven; het gegons van zijn woorden suisde langs alle hoeken van Europa; elk van die kleine dépêches vloog als een hommel voort en vond altijd door gelegenheid om Pruissen eens even te steken. De kleine vliegen der diplomatie, de acteurs en actrices der gezantschappen van de kleine residenties, vonden gelegenheid om zich bij dat alles te mengen. Elk dier dépêches was een événement, en de wakkere Beust had zoo niet leven, dan toch vrij wat rumoer gecreëerd. Intusschen hij had er niet al te veel eer van, en de diplomatie zelfs, na eerst zich bijster vermaakt te hebben, vond dat zij zoodoende te veel werk kreeg; men moest toch ieder keer ook een dépêche schrijven; men was geen journalist; en dat alles bij warme Julijdagen, als men aan zee op het duin kon zitten, of aan de roulette levenswijsheid kon opdoen: kortom von Beust zag dat hij wel kon eindigen; zijn auditorium werd hoe langer hoe kleiner; het gegons hield op, de bijen en de vliegen en al de insecten verdwenen.

Nog sterker. De hoven van Oostenrijk en Pruissen begrepen dat zij goed deden, tegenover de gevaren die een mogelijke revolutie in Frankrijk kon opleveren, tegenover sommige pogingen in Rusland, een toenadering te beproeven. En ziedaar, terwijl de prins van Pruissen zich opmaakt om naar den sultan in Egypte te gaan, bij gelegenheid van de opening van het kanaal van Suez, wordt tevens zijn voornemen bekend om den keizer van Oostenrijk te Weenen te bezoeken. En terzelfder tijd toont Pruissen dat het een andere politiek wil inslaan, door zijn gezant van Weenen naar Parijs te plaatsen. De aanwezigheid van dien gezant, den heer von Werther, te Weenen, was tot nu toe altijd beschouwd als het bewijs dat Pruissen geen entente met Oostenrijk begeerde. Het was een soort van beleediging, te Weenen denzelfden gezant te laten, dien Pruissen er vóór den oorlog van 1866 had. Een gezant die uit den aard der zaak aan zijn hof de zwakke en aantastbare plaatsen van Oostenrijk had moeten wijzen. Herhaaldelijk was door Oostenrijk op de vervanging van den heer von Werther aangedrongen, maar Bismarck bleef onverzettelijk. Hij nam het air aan van niet

te begrijpen waarom men zoo tegen den heer von Werther verstoord was, wiens goede en beminnelijke eigenschappen door Weenen het eerst werden gewaardeerd; - Oostenrijk kon uit eergevoel de ware reden niet zeggen, en dus bleef voortdurend te Weenen die gezant als een herinnering aan de nederlaag die Oostenrijk te Sadowa heeft moeten verduren. Thans echter is die onaangenaamheid weggenomen.

De op handen zijnde ontmoeting der vorsten en prinsen bij de opening van het kanaal van Suez heeft reeds tot resultaat een algemeene verbroedering dier vorsten. Niet alleen dat Pruissen en Oostenrijk elkander de hand reiken, maar ook Italië zal in die broederschap worden opgenomen. Italië is anders nog voortdurend onrustig. Reeds zoo dikwijls is nu sinds Cavour's dood van het groote beginsel der vrijheid afgeweken, dat tegenwoordig telkens vervolgingen tegen samenzweeringen aan de orde zijn. De angst voor de republiek van Mazzini en Garibaldi schijnt voor velen de ontwikkeling der constitutioneele monarchie te beletten. Het kwaad heeft hier zich zelf gestraft. Men heeft zich niet de woorden van Cavour herinnerd, toen hij sprak: ‘Als ik de vreemde regeeringen niet te ontzien had, zou ik al de samenzweerders in Turijn terugroepen, en ik zou hen veroordeelen om vrij uit, midden op den dag, in de straat van de Po, onder de arcades hunne meeningen te verkondigen. Na het einde van een maand zouden zij òf dood zijn gegaan van toorn, òf bekeerd zijn.’ - Het is echter niet te ontkennen, dat het volk even goed als de regeering schuld heeft. Schijnt de regeering bang voor volledige toepassing der vrijheid: het volk blijkt in vele opzichten gebrek aan *ernst* te hebben. Het proces tegen den afgevaardigde Lobbia, waarbij aan dezen verweten wordt een moordaanslag tegen zijn eigen persoon gefingeerd te hebben, is waarlijk een droevig teeken des tijds. Staan er dan geen mannen op, die even als weleer Dante, over zulk bederf bij de burgerij ‘den donder van hun invectieven doen schallen’? Helaas, de populaire figuren, die aan de vrijheidsbeweging sinds 1848 den stoot gaven, zij verdwijnen de een na de ander. De doodenlijst achter Italië's beste tijdschrift geeft ons maandelijks zulke weemoedige gedachten. Daar is onder die dooden zoo menige volksfiguur, aan wier onbaatzuchtigen arbeid Italië waarlijk zooveel behoefte nog zou hebben. In Augustus bracht men ons zoo de tij-

ding van den dood van Giuseppe Dolfi, den bekende bakker uit Florence: den man die zooveel over had voor de vrijheid van zijn land, die vereenigingen tot dat doel wist te stichten en te leiden, en wiens kloeke hand een ieder die voor de vrijheid had gestreden en leed, wist op te beuren. Hij vatte zijn taak ernstig op. Gansch Florence volgde zijn begrafenis, en in Holland is zijn uitvaart niet vergeten door hen, die eens zijn handdruk hadden gevoeld.

Ernstig is het staatsleven. Welk land heeft dat in de laatste weken meer moeten ondervinden dan Spanje? Het gouvernement, met Serrano als regent, met Prim als eerste minister, was nog altijd even ver. De constitutie was nu gereed; zij bepaalde dat Spanje een monarchie zou zijn, maar een koning was maar niet te vinden. Toch zochten Serrano en Prim en Olozaga overal om dien onmogelijken vorst ergens te treffen. Victor Emmanuel had nog een jongen neef, een zoon van zijn overleden broeder, 14 jaar oud en bezig op een Engelsch kostschool opstellen te vervaardigen. Dat jonge mensch droeg wel is waar den omineusen naam van Thomas, en zeker geen enkel Spanjaard was te vinden die trouw zou willen zweren aan Thomas I, - maar hij was te herdoopen, en dan zou deze jeugdige scholier wellicht een goed koning voor Spanje zijn. Serrano en Prim zouden hem vooreerst wel wat helpen. Zoo dachten zij en werkten zij: toen langzamerhand van twee kanten weder een revolutie tegen het gouvernement kwam aanzetten. De eene schok werd veroorzaakt door de Carlistische partij. Het bleek echter weldra dat deze partij, die zoo geheel de ideeën van het verleden vertegenwoordigt, geen grooten steun meer heeft bij het Spaansche volk. Geen enkele exceptioneele maatregel van belang was noodig. Geen ontwikkeling van troepen behoefde tegenover die beweging gesteld te worden. De familie van Don Carlos was sinds de laatste dertig jaren vergeten, en vond reeds tegenover zich de aanhangers van Isabella. En de Spanjaarden die Isabella buiten de deur hadden gezet, gingen Karel VII niet inhalen. - Doch de tweede schok was van een veel ernstiger aard. Het is een schok geweest die een oogenblik Spanje weder op zijn grondvesten heeft doen wankelen. Het was de republikeinsche partij die de wapenen nam. Bang dat Prim en Serrano werkelijk hun plan zouden volvoeren om den Italiaanschen prins met den Spaanschen koningsmantel te omhangen, hebben zij de wapenen opgevat.

Na een geweldigen strijd zijn zij thans eerst ternedergeworpen. Het is een ontzettende fout van die republikeinen geweest. Hun rol was zoo eenvoudig. Zij hadden slechts met de armen over elkander te zitten en kalm de ontwikkeling der zaken na te gaan. Alles voerde de fortuin hun in Spanje als van zelve toe. Vooreerst was het toch eigenlijk de republiek, waartoe Spanje nu gekomen was. Wat anders was het bestuur van Serrano, van Prim, dan een republiek? Zoolang die voorloopige toestand bleef voortduren, had geen enkel republikein zich eigenlijk te beklagen. En aan alles liet het zich aanzien dat die voorloopige toestand permanent zou blijven. Want het denkbeeld dat die 14jarige knaap koning zou kunnen worden, was vooreerst al niet zeer waarschijnlijk, en dan, al werd hij het, dan was toch in de eerste jaren een regentschap noodig. Serrano en Prim zouden hiervoor wel in aanmerking komen en de gedeguiseerde republiek bleef bestaan. Al dien tijd konden de republikeinen op zedelijke wijze Spanje bewerken, en hun ideeën trachten te verspreiden. Niemand hinderde hen daarin. In plaats echter van die rol, die als het ware door de gebeurtenissen zelven aan de republikeinen voorgeschreven was, hebben zij de kansen van den krijg willen beproeven.

Hebben hun hoofden in de Cortes hen tot dien burgeroorlog gedreven, of zijn die hoofden op hun beurt gedreven door de republikeinen buiten de zaal? Wij gelooven, voor de eer van die leiders, het laatste. Die mannen waren gansch niet van talent ontbloot: Orense en Castelar hebben zich als zeer uitnemende redenaars doen kennen. Castelar vooral: zijn nobel gelaat, zijn peinzende blik hebben overal waar zijn beeldtenis werd vertoond, ook in het buitenland sympathie verwekt. Maar veel meer zijn gevierde redevoering over de onverdraagzaamheid der Catholieke kerk, zijn gespierde rede over de republiek als het ideaal en doel van elken staatsvorm, heeft ook tegenstanders, niet voor zijn ideëen, maar wel voor zijn talent gewonnen. ‘Uit Madrid heeft de welsprekende en edeldenkende Castelar u en mij geroerd,’ zegt Vreede. En overal in het buitenland is dat zelfde oordeel gehoord. Zou nu hij zoo onvoorzichtig zijn geweest den burgeroorlog aan te blazen? Wij gelooven het niet. Doch de leiders hadden de gebeurtenissen niet in hun hand. De strijd der monarchisten en republikeinen was hoe langer hoe heftiger geworden. Hoewel de overgroote meer-

derheid der Cortes de gevoelens der republikeinen niet deelde, was echter die partij grooter in het land dan het aantal vertegenwoordigers aangaf. De aanvallen der republikeinen nu werden hoe langer hoe heftiger, sinds het gouvernement na het bedwingen der Carlistische bewegingen allerlei maatregelen nam, waardoor de vrijheid werd verkort. Nu was het 't recht van vergadering, dan samenscholingen op straat, die keer op keer verboden werden. Er was overal gisting. Den 20sten September nu kwam in Tarragona de republikeinsche generaal Pierrad. Zijn komst verwekte allerlei republikeinsche manifestatiën. De secretaris van den gouverneur van Tarragona, die bij afwezigheid van dezen het bestuur in handen had, ging het rijtuig van Pierrad te gemoet en verzocht hem dringend geen aanleiding te geven tot deze manifestatiën. Het volk greep hem - zijn naam was Garcia de los Reyes - en op de wreedste wijze werd hij door de gansche bevolking gedood. Het gouvernement vaardigde nu den 26$_{sten}$ September een allerstrengste circulaire uit, verbood allerlei vergaderingen en verweet openlijk dien moord aan de republikeinsche partij. De achttien republikeinsche afgevaardigden in Madrid verzochten toen aan Castelar om uit hun naam daartegen protest in te leveren, en den 28sten September werd dat protest aan het gouvernement publiek gemaakt. Op waardigen toon werd het aandeel aan den moord van zich afgeworpen, en het gouvernement beschuldigd de vrijheid telkens te verkorten en telkens weder tot exceptioneele maatregelen over te gaan: ‘de gouvernementen wisselen in Spanje, maar de willekeur schijnt te blijven.’ Tot dusverre was de taal van het stuk hevig maar onberispelijk, doch op het einde stond een volzin, waarbij de republikeinsche partij in zekeren zin het terrein van de legaliteit verliet. Castelar kondigde aan, dat alle leden der republikeinsche partij, als zij geen recht konden krijgen tegen de willekeurige maatregelen van het gouvernement, voortaan voor goed de Vergadering zouden verlaten. De meerderheid kon dan verder alléén delibereeren en beslissen.

In zekeren zin verlieten zij hier het wettig terrein. En natuurlijk wat zij dachten en bespraken werd door de partij op straat onmiddellijk volbracht. De oorlogsverklaring werd hier nog zachtkens geformuleerd; dáár was men reeds handgemeen. De strijd begon. De Cortes namen op voorstel van Prim het besluit, de

Constitutie te schorsen. Castelar en de zijnen verlieten Madrid. De burgeroorlog was in volle vlam.

Wij hebben dien burgeroorlog en dat bloedbad niet te schilderen. Het is gebleken, dat de republikeinsche partij machtige wortelen reeds onder het volk geschoten had. Te Barcelona, Sarragossa, Tarragona, Valencia heeft zich de opstand het meest geconcentreerd. Prim heeft de taktiek gebruikt zijn leger niet te verdeelen. Hij heeft dus elke stad, de een na de ander, bedwongen. Het laatst kwam Valencia aan de beurt; de tegenstand was daar het heftigst; men had de stad een week aan zich zelve overgelaten; doch ook Valencia moest bukken, en daarmede was de burgeroorlog geëindigd.

Van de 49 provinciën hebben er 25 min of meer aan den opstand deelgenomen. Al haar krachten heeft de republikeinsche partij nu vooreerst verspild. Het gouvernement is met dictatoriale macht bekleed; de constitutie is geschorst. Één ding is, ja, gewonnen, maar dat eene was toch een droombeeld wellicht, - te weten de candidatuur van den jongen Thomas is zeer zeker door die opname der wapenen voor goed begraven. Doch daarentegen hebben de Cortes thans al de republikeinsche afgevaardigden, en dus ook Castelar, in staat van beschuldiging gezet. Een politiek proces zal dus beginnen. Moge het slechts niet uitloopen op politieken moord! En terwijl alzoo Prim het gewonnen heeft en wederom voor de honderdste maal verklaart, dat het gouvernement aan niets anders denkt dan aan het zoeken van een koning, kwijnt de handel, staat alle verkeer en industrie stil, kan Cuba ter nauwernood voor Spanje behouden blijven..... Dat alles schijnt niet der moeite waard om te verbeteren - neen, eerst een koning! En men durft nog zeggen, dat de monarchie in de 19de eeuw als beginsel uitgediend heeft! - O Satyre, dochter van de rechtvaardige Themis en den bokvoetigen Pan, leen mij uwe hulp!

Een waarachtige koning is zoo even gestorven: Lord Derby. Wij begonnen met een sterfgeval: wij eindigen met een ander. En beide mannen behoorden elk in zijn sfeer tot de doorluchtigste figuren, die onze eeuw gekend heeft. Was de een (Sainte Beuve) een auteur, een man, die denkbeelden verspreidde; de ander was een belichaamd denkbeeld: werkte door dat wat hij was. Hij was er; daarom beteekende hij zooveel. Toen hij afscheid nam van het

staatsleven, hebben wij getracht zijn beeld te schetsen (zie ons Overzicht van 25 Maart 1868): en dezelfde kleuren, die wij toen bewonderden, heeft hij tot het einde behouden. Hij was geen geïncarneerd systeem: neen, hij leefde. Zijn scherp tintelende geest gaf daarbij aan alles gloed. Anderen gedenken thans al zijn strijd en zijn kamp tegen O'Connel, Robert Peel, Russell en Palmerston. Mij blijft het levendigst in de gedachte de woordenwisseling, die hij, onder daverend gelach van het Huis der Lords, den 22sten Maart 1850 met Lord Brougham had. Brougham had zich beklaagd door Derby, toen nog Lord Stanley, somewhat volatile genoemd te zijn: en Stanley stond op en zeide zeer bedroefd te zijn, zijn vriend Brougham zorg te hebben gegeven. Hij had hem volatile genoemd. Ja. In point of acuteness, activity, rapidity, and pungency, sal-volatile is nothing when compared with my noble and learned friend. You may put a stopper of glass or leather on that etherial essence, but I defy any human power, even that of my noble and learned friend himself, to put any stopper over the activity, ingenuity and pungency of his mind. Is Brougham echter daarmede niet tevreden, welnu, zoo gaat Derby voort, I will form a more correct estimate of his character; I will look on him, not as one of those great, rapid and energetic man, who take part in any and every question - and come in with such velocity that they seem not many questions, but one continuous question - but as a man of a grave, serious, plodding, and rather slow and heavy nature, enz. Bedriegen wij ons, wanneer wij gelooven dat bij dat merkwaardig debat Derby eigenlijk zich zelven teekende, man van voortgang, van energie, van onstuimige drift. Hij was dat ethérisch zout, waarvan de bijtende kracht door niets was te bedwingen. Plaats de dommekracht van de brutale massa op zulk een geest, hij blijft Derby, sans changer.

H.P.G. QUACK.

Bibliographisch album.

Regtsgeleerdheid.
Letterkundig overzigt.

Voor ongeveer twee jaren bragten wij te dezer plaatse eenige dissertaties ter sprake. Wij deden zulks met de opmerking, dat wij het over het geheel niet wenschelijk vonden, ook de academische literatuur onder onze overzigten op te nemen, maar voor de toen vermelde eene uitzondering moesten maken, omdat zij, aan de redactie van dit tijdschrift toegezonden, door haar in onze handen waren gesteld. Alleen daarom werden zij toen aangekondigd; niet omdat ik ze meer dan andere opmerkenswaardig zoude gerekend hebben.

Sedert dien tijd is wederom voor een vijftal proefschriften de aankondiging in dit tijdschrift verzocht. Meerendeels met zorg bewerkt, hebben wij ze over het algemeen met genoegen gelezen, en vertrouwen wij, dat ook de lezers van dit tijdschrift, die ze omtrent een der door hen behandelde vragen mogten willen raadplegen, ze niet onvoldaan ter zijde zullen leggen. Ten einde daartoe van onze zijde mede te werken, en ze in eenigszins ruimeren kring bekend te maken, is het ons voornemen, thans wederom met enkele woorden een verslag van hunnen inhoud te geven. Wij meenden dit echter niet te mogen doen, zonder de vorenstaande opmerking te herhalen, ten einde ook nu de behandeling van deze, en de uitsluiting van andere dissertatiën, waartoe anders in geenerlei opzigt voldoende aanleiding zoude bestaan, te verklaren.

Drie der bedoelde geschriften vestigen de aandacht op de eertes titels van het tweede boek van ons Burgerlijk Wetboek. Wij achten dit een gelukkig denkbeeld der schrijvers, omdat de algemeene beginselen van het zakenregt, die daar worden ontvouwd, eigenlijk meer tot het gebied van den geleerde dan tot dat des wetgevers behooren, en het dus te begrijpen is, indien na eenig tijdsverloop de niet veranderde wetgeving ten achteren geraakt bij de inmiddels zich ontwikkelende wetenschap. Vooral indien men bedenkt, dat onze wetgever bij dergelijke onderwerpen gewoonlijk de opvatting huldigt, welke de Code Napoléon aan de Fransche juristen der vorige eeuw ontleend heeft, en dus de arbeid der groote Duitsche regtsgeleerden van onze eeuw daarop geenerlei invloed heeft uitgeoefend, wordt het duidelijk, dat eene nieuwe bewerking dier onderwerpen voor de juristen van onzen tijd een even nuttig als belangrijk werk oplevert.

De eerste dissertatie, van den heer L.A.J. van Meeuwen, bevat kritische beschouwingen over de artikelen 562 tot 564 B.W. Het resultaat dezer beschouwingen is slechts zelden gunstig voor onzen wetgever; in den regel toont de S. aan, hoe de hedendaagsche wetenschap voor de aldaar behandelde verdeeling der zaken in roerende en onroerende andere meer eenvoudige en daardoor meer bruikbare gegevens aanbiedt.

Reeds de grondslag, van waar onze wetgever, gelijk trouwens de meeste ook van lateren tijd, uitgaat, is verkeerd. Terwijl de onroerende zaken in verschillende rubrieken worden opgesomd, wordt van de roerende eene definitie gegeven, volgens welke als zoodanig te beschouwen zijn die, welke zich zelven kunnen verplaatsen of verplaatst kunnen worden. Logischer ware het omgekeerde, indien men als algemeene omschrijving der onroerende zaken op den voorgrond stelde, dat hieronder te verstaan is de grond, en alles wat middellijk of onmiddellijk, natuurlijk of kunstmatig daar zoo mede vereenigd is, dat het een deel er van wordt.

Door eene dergelijke inkleeding zoude men althans zoo veel winnen, dat menige zaak, die door verbinding onroerend is, en toch, zelfs salva rerum substantia (want deze aanvulling moet men in ieder geval bij art. 565 bijdenken) kan bewogen worden, buiten de omschrijving der roerende goederen blijft. Bovendien verdient eene zoodanige algemeene definitie, mits zij in alle gevallen bruikbaar en

dus waar zij, altijd uit een wetenschappelijk oogpunt de voorkeur boven eene bloote optelling als thans in art 562 voorkomt.

Practisch verschil zoude het aannemen van des schrijvers definitie niet opleveren, omdat zij in andere woorden wedergeeft, hetgeen ook de wetgever aldus heeft uitgedrukt: Onroerende zaken zijn 1°. gronderven, en hetgeen daarop gebouwd is,..... en in het algemeen alles, wat aan een erf of een gebouw aard- of nagelvast is. Teregt toch toont S. aan, dat deze woorden niets anders beteekenen dan al hetgeen zoodanig aan een erf of gebouw verbonden en vast is, dat het één geheel daarmede uitmaakt. Moest men eene andere beteekenis daaraan hechten, zoodat ook zwakkere verbindingen, indien zij slechts door den grond of nagels geschiedden, aanleiding gaven tot immobilisatie, dan zou dit evenzeer met de geschiedenis dier woorden als met den aard der zaak in strijd zijn, en ware eene wijziging der wet in den hier aangewezen zin hoogst noodig. Behalve de aangehaalde woorden bevatten de alinea's 2 en 5 van art. 562 nu nog wel verschillende voorbeelden van onroerende zaken; maar teregt toont de heer v.M. aan, dat zij naast den algemeenen regel volkomen overbodig zijn. De aanleiding tot hunne vermelding in ons wetboek is dan ook alleen historisch, daar over hun al dan niet onroerend karakter in het oud-fransche regt gestreden werd op gronden, die thans alle belang verloren hebben, maar bij het opstellen van den Code Napoléon eene bepaalde beslissing gewenscht maakten.

Met boomen en delfstoffen is het min of meer hetzelfde geval; ook daar bevat onze wet in de alinea's 3 en 4 van genoemd artikel slechts eene toepassing van den boven uitgesproken algemeenen regel. Alleen in zooverre is hier eenig verschil, dat eene uitdrukkelijke tusschenkomst des wetgevers noodig schijnt om uit te maken, wanneer eene plant zoozeer met den grond vereenigd is, dat zij als een deel daarvan kan worden beschouwd. Bestond toch de hier gegeven beslissing niet, dan zoude men met regt uit art. 655 hebben kunnen afleiden, dat al hetgeen op een erf geplant of gezaaid is, reeds dadelijk een deel van den grond uitmaakt, omdat het dadelijk door den eigenaar van dien grond verkregen wordt. Thans, nu beide artikelen naast elkander staan, en blijkbaar van verschillende beginselen uitgaan, ware het niet onbelangrijk geweest, indien de heer v.M. het verband tusschen beide meer opzettelijk

had uiteengezet. Ofschoon toch in het eene geval van eigendomsverkrijging, en in het andere van immobilisatie gesproken wordt, hangen beide af van de vraag, wanneer eene plant zoodanig met den grond tot eene eenheid is geworden, dat van geen afzonderlijk bestaan en geen afzonderlijken eigendom meer sprake kan zijn: zoodra daarop tweeërlei antwoord wordt gegeven, schijnt eene zekere antinomie niet te miskennen.

Nadat de S. aldus het begrip van onroerende zaak tot klaarheid heeft gebragt, verwerpt hij in zijne beschouwing van art. 563 de aldaar voorkomende onroerende zaken door bestemming geheel en al. Ook hier laat zich de opvatting des wetgevers alleen door historische gronden verklaren. In het oud-fransche regt werd aan verschillende zaken, òf om hare hooge waarde, òf om de naauwe betrekking, waarin zij tot onroerende zaken stonden, wel eens door den eigenaar een onroerend karakter toegekend. In vele gevallen was dit langzamerhand zoozeer tot eene gewoonte geworden, dat de wetgever niet geaarzeld heeft, die bestemming voor goed te onderstellen, daarbij vergetende, dat aldus de geheele onderscheiding van roerende en onroerende zaken op losse schroeven wordt gezet; zonder veel nut, daar de artt. 1011, 1210, 1519 B.W., 491 Rv., enz. reeds voldoende voorzien in de behoeften, welke dat vroegere regt van bestemming hadden in het leven geroepen.

In plaats daarvan stelt de heer v.M. met de meeste nieuwere juristen naast de hoofdzaken 1°. de bijzaken, die een natuurlijk bestanddeel der zaak uitmaken, en, in art. 643 vermeld, hier buiten aanmerking kunnen blijven, daar zij, aan eene onroerende zaak verbonden, noodwendig uit haren aard onroerend zijn; en 2°. de hulpzaken, welke (volgens eene uitspraak van Labeo, in ons art. 563 weêrgegeven) de eigenaar tot een blijvend gebruik aan de zaak verbonden heeft. Wat als zoodanig moet worden aangenomen, is altijd moeijelijk te beslissen, en kan a priori zeker niet in eenige regels worden ontwikkeld. Beter is het hier niet in bijzonderheden te treden, maar alles over te laten aan de omstandigheden, die in haar onderling verband moeten aanwijzen, of in elk gegeven geval aan twee zelfstandige zaken, dan wel aan eene hoofdzaak met hare hulpzaak te denken is. Is dit laatste echter het geval, en is de hoofdzaak onroerend, dan zal de hulpzaak van zelve haar in dit karakter volgen.

Toetst men nu aan deze omschrijving de vrij breede lijst van voorbeelden, welke art. 563 van de onroerende zaken door bestemming geeft, dan zal men zien, dat ook den wetgever eene soortgelijke bedoeling heeft voor den geest gestaan, maar dat toch zijne lijst verminderd behoort te worden met menige zaak, welke men ten onregte onder het begrip der hulpzaken zou willen brengen. Met enkele, b.v. de duiven, tot eene duivenvlugt behoorende, de konijnen in eene konijnenwarande, de visschen in vijvers, is de band, die hen aan het onroerend goed hecht, te zwak om aan een blijvend gebruik ten behoeve van het erf te denken. Daarentegen is in andere gevallen de verbinding wederom zoo naauw, dat hier niet aan hulpzaken tegenover eene hoofdzaak, maar aan bijzaken, of zelfs aan deelen tegenover een geheel te denken valt. Bepaaldelijk is dit het geval met al wat door aard-, timmer- of metselwerk is vastgehecht, wanneer het salva rerum substantia niet kan worden losgemaakt. Het onderscheid tusschen de hier bedoelde voorwerpen, en hetgeen in het vorige artikel als aard- en nagelvast werd omschreven, is, zoo het al bestaat, te gering om hier eene verschillende beschouwing te regtvaardigen.

In het laatste hoofdstuk behandelt de heer v.M. art. 564, waarin de onroerende regten worden opgeteld, volgens het beginsel, dat in den Code Napoléon was uitgesproken, doch door onzen wetgever niet overgenomen is: zakelijke regten zijn roerend of onroerend naar gelang van het voorwerp of de zaak, waarover zij heerschappij geven. Dat de opneming van het tiendregt met dien regel niet in strijd is, wordt door den S. betoogd, en teregt; want niet de tienden, maar het land vormt het object van dit regt. Eveneens vereenigen wij ons met eene andere gevolgtrekking, welke hij uit hetzelfde beginsel afleidt; namelijk dat ook de hypotheek onder de onroerende regten zou behooren, omdat niet het verschuldigde geld, maar het verbonden goed het object van het zakelijke regt vormt. Waar hij echter verder gaat, en deze opvatting als ook in ons regt geldende aanneemt, durven wij hem niet te volgen; omdat, nu de wetgever eenmaal is overgegaan tot het vaststellen van eene lijst van regten, waaraan hij het onroerend karakter toekent, die lijst niet wel anders dan limitatief kan worden opgevat. Het algemeene beginsel heeft de wetgever, uit vrees van te doctrinair te worden, niet uitgesproken; had hij die vrees nog verder gedreven, en deze

geheele zaak aan de ontwikkeling der wetenschap overgelaten dan, zouden wij des schrijvers redenering gaaf hebben aangenomen; nu hij dit niet gedaan heeft, is ook de wetenschappelijke bearbeider zijner wetgeving aan zijne duidelijke woorden gebonden.

Ten slotte prijst de heer v.M. den wetgever, omdat hij de regtsvorderingen, dienende om onroerende zaken terug te eischen of te doen leveren, onroerend verklaard heeft. Voor zooverre zijn betoog strekt om hen te wederleggen, die alle persoonlijke vorderingen roerend noemen, geven wij hem gaarne gelijk; maar nog verkieslijker zoude het ons voorkomen, de regtsvorderingen bij de hier bedoelde verdeeling geheel achterwege te laten. Die verdeeling toch is uit den aard der zaak, en volgens den aanhef van art. 562 beperkt tot zaken; als zaken erkent de wet alle goederen en regten, welke het voorwerp van eigendom kunnen zijn (art. 555); daar nu regtsvorderingen geen afzonderlijke eigenaars kunnen hebben, en wel middelen zijn tot handhaving van bestaande regten, maar zelven geene zelfstandige regten uitmaken, zoo behooren zij ook niet onder de verdeeling in roerende en onroerende zaken te vallen.

Hare vermelding heeft bovendien weinig of geen belang, althans in ons regt, waarin geen afzonderlijk erfregt voor de roerende en onroerende goederen meer bestaat. Vroeger kon het van belang zijn te weten, of, indien een erflater, na een onroerend goed gekocht te hebben, maar vóór dat het hem geleverd was, stierf, dit aan den erfgenaam zijner immobilia toekwam. Zoo laat zich ook verklaren, ofschoon het afkeuring verdient, dat men, in plaats van die vraag afzonderlijk bij het erfregt te behandelen, haar beantwoordde door, evenals men sommige goederen door bestemming onroerend verklaarde, zoo ook door zekere wetduiding aan de actie tot opvordering van zulk een goed een onroerend karakter te verleenen. Nu dit onderscheid echter vervallen is, zal men niet ligt een geval ontmoeten, waarin het van belang is, de actie tot verkrijging van een goed als roerend of onroerend te beschrijven; en zoude men op zuiverder terrein blijven, door niet in de leer der acties eene verdeeling op te nemen, waarvoor zij evenmin als de personen of de verbindtenissen vatbaar zijn. Evenals dus de heer v.M. bij menig onderdeel der artt. 562 en 563 aangewezen heeft, behoort ook dit voorschrift van art. 564 alleen in vroegere regtstoestanden te huis.

De tweede ons toegezonden dissertatie is die van den heer W.S.J. van Waterschoot van der Gracht, over den aard en het wezen der erfdienstbaarheden. Eene algemeene opmerking, die wij bij het lezen hiervan maakten, ga vooraf. Ofschoon natuurlijk ieder schrijver bevoegd is het onderwerp te kiezen, hetgeen hij wil, betreuren wij het toch, dat de schrijver van dit proefschrift zijne stof niet zooverre heeft uitgebreid, dat hij ook de voornaamste verdeelingen, bij de Romeinen die in servitutes praediorum rusticorum of urbanorum, bij ons die in al of niet zigtbare en voortdurende erfdienstbaarheden, daarin opgenomen heeft. Zonder deze is een volkomen juist en volledig beeld van den aard en het wezen van dit regtsinstituut niet wel op te maken. De lezer ontvangt thans, vooral daar telkens het Romeinsche regt tot grondslag der redenering dient, min of meer den indruk, alsof het hier bedoelde instituut zonder gewigtige wijzigingen aan het corpus juris ontleend was. Indien op de hier bedoelde verdeelingen meer uitdrukkelijk was gewezen, dan zouden niet alleen de onderscheidene Romeinsche regtsregels hunne ware verklaring hebben gevonden in den tijd, die hen zag geboren worden, maar dan ware ook het groote principiële verschil, dat de hedendaagsche erfdienstbaarheden van de Romeinsche scheidt, meer in het licht getreden.

Dan genoeg van hetgeen de heer v.d.G. niet gegeven heeft; zijn doel was alleen den aard en het wezen van dit instituut te schetsen; meer niet. Waarin hij dat gelegen acht, blijkt uit de definitie, welke hij als het resultaat zijner beschouwingen aan het einde van zijn werk heeft geplaatst, en die aldus luidt: erfdienstbaarheid is een zakelijk regt, dat, onafscheidbaar van een erf, aan den eigenaar daarvan de bevoegdheid verstrekt om ten nutte van dat erf handelingen te verrigten of wel te beletten op een erf, dat aan eenen anderen eigenaar toebehoort.

Terwijl hij dus aan den eenen kant volhoudt, dat niet het heerschend erf maar de persoon des eigenaars het subject van dit regt is, en alleen eene zekere beeldspraak aanleiding tot de uitdrukking ‘heerschend erf’ heeft kunnen geven, verdedigt hij niettemin het beginsel, dat eene erfdienstbaarheid, waardoor alleen die persoon voordeel zoude trekken, zonder dat ook het erf in waarde toenam, nog in ons hedendaagsch regt ondenkbaar is. Ook ik geloof dat hij zich hier teregt heeft verzet tegen vele Fransche regtsgeleerden,

die het tegendeel beweren, omdat anders het eigenlijke karakter der erfdienstbaarheden, als betrekking tusschen twee erven, zou worden prijs gegeven. Toch is niet te ontkennen, dat de grenslijn dikwijls moeijelijk te trekken is, en men in twijfelachtige gevallen liever ten gunste dan ten nadeele van de bestaanbaarheid zal moeten beslissen. Wat den omvang der erfdienstbaarheden betreft, leidt de S. uit hetzelfde beginsel af, dat zij, als gevestigd ten nutte van het heerschende erf, zich slechts zoo verre uitstrekken als noodig is om dat beoogde doel te bereiken.

Moeijelijk is altijd de vraag naar de verhouding tusschen de erfdienstbaarheden en den eigendom. Terwijl de Fransche juristen, daarin ten onzent door Opzoomer, in Duitschland door Büchel en anderen gevolgd, in de eersten deelen (démembrements) van den eigendom zien, bestrijdt de heer v.d.G. ten sterkste eene zoodanige opvatting, van welke het gevolg zoude zijn, dat zij, als afgescheiden deelen van het regt des eigenaars, het geheel zijner regten verminderen. Heeft dus mijn buurman een regt van voetpad over mijnen grond, dan oefent hij niet mijn regt van gaan uit, omdat ook ik dat in al zijne volkomenheid naast het zijne heb behouden: zijn regt bestaat geheel zelfstandig, en ik ben alleen beperkt in de uitoefening van het regt, dat mij anders zoude toekomen, om dat gaan te beletten; eenig wezenlijk bestanddeel van mijnen eigendom mis ik niet.

Moest de betrekking, welke des schrijvers tegenstanders tusschen den eigendom en de servituten zien, aldus worden opgevat, dan zeker zouden wij niet aarzelen, ons aan zijne zijde te scharen. Ik geloof evenwel niet, dat dit hunne bedoeling is, of liever, dat hunne voorstelling noodwendig tot zulke gevolgtrekkingen moet leiden. Veeleer stel ik mij de zaak aldus voor. De eigendom is het absolute regt over eene zaak, waarin alle denkbare aanspraken, welke men op zaken kan doen gelden, volkomen zijn vervat. Is er nu iemand, die op eene zaak een zeker bepaald omschreven regt heeft, dan heeft hij dit alleen, voor zooverre hij in dat enkele opzigt als eigenaar optreedt; hij heeft dus een deel van den eigendom, niet in subjectieven maar in objectieven zin; hij oefent niet eenig regt van den eigenaar uit, maar wel een regt, dat hij alleen van dezen heeft kunnen ontleenen, en dat, wanneer het teniet gaat, zich van zelf weder in den eigendom oplost. Totdat dit heeft plaats gevonden,

neemt hij binnen den omvang van zijn regt de plaats eens eigenaars in, en heeft als zoodanig aanspraak op algemeene erkenning. In dien zin gelooven wij dat de erfdienstbaarheden teregt als afgeleide deelen of uitvloeisels van het eigendomsregt worden gequalificeerd; vat men dit woord echter in subjectieven zin op, dan heeft de heer v.d.G. gelijk in zijne bewering, dat zij de magt des eigenaars alleen in zooverre beperken, dat hij het regt mist hare uitoefening te verhinderen.

Naast de eigenschappen, door den heer v.d.G. in zijne definitie opgenomen, kende het Romeinsche regt nog eenige regels, zoo naauw met de eerste zamenhangende, dat hij hare voortdurende verbindbaarheid meent te mogen aannemen, ook daar waar zij niet uitdrukkelijk in de wet zijn opgenomen. Wij bedoelen de onvervreemdbaarheid en ondeelbaarheid der erfdienstbaarheden, en de regels: servitus servitutis esse non potest, servitutes perpetuas causas habere debent, praedia vicina esse debent, servitus in faciendo consistere nequit; aan elk waarvan de heer v.d.G. eene afzonderlijke paragraaf wijdt.

Slechts twee uitzonderingen kennen de Romeinsche regtsbronnen op deze regels. Met de onvervreemdbaarheid der servituten schijnt l. 12 D. de pign. et hyp. (XX. 1) in strijd te zijn; althans de pogingen om deze wet anders te verklaren, en van welke die van Keller des schrijvers goedkeuring wegdraagt, hebben ons nog niet kunnen overtuigen: in ons regt is deze uitzondering zeker vervallen. De tweede is die, waardoor bij de servitus oneris ferendi aan den eigenaar van het dienend erf de herstelling van den muur wordt opgedragen, en die, zij het ook in andere vormen, in ons art. 736 B.W. voortleeft. Geheel deelen wij de meening des schrijvers, dat noch in het Romeinsche regt, noch in het onze een waarlijk voldoend motief voor deze uitzondering te vinden is.

Konden wij ons, wat de algemeene strekking aangaat, met de resultaten der beide genoemde schrijvers vrij wel vereenigen, minder is dit het geval met het derde proefschrift, van den heer S.J. Fockema Andreae, over het burenregt.

In den regel, en ook wij hebben zulks zoo even nog bij het bespreken der erfdienstbaarheden gedaan, beschouwt men den eigendom als de onbeperkte magt over eene zaak, het regt om daarmede te doen wat men wil. Past men dit beginsel in zijne uiterste ge-

volgen toe, dan behoeft het geen betoog, dat zich telkens zwarigheden zullen voordoen, en het regt van den een in voortdurende botsing zal verkeeren met dat van den ander. Zoo mag de eigenaar van een erf krachtens dat absolute regt op zijnen grond bouwen, graven, planten, zooveel hij wil; hij mag daar stank of rook verwekken, zoodra hij dat noodig acht; hij mag daar dieren houden, die voor anderen lastig of gevaarlijk zijn, enz. Moeten zijne buren dien last, die bij de ontwikkeling der industrie vooral in onze dagen van veel belang kan zijn, geduldig dragen? Zeker niet; want ook hun eigendomsregt brengt mede, dat zij van hunnen grond een vrij en volkomen gebruik zullen hebben, en dat gebruik zou belemmerd worden, indien zij al die onaangenaamheden moesten verduren. Het spreekt dus van zelf, dat, hoe absoluut het eigendomsregt ook schijne, het uit den aard der zaak eenige beperking moet ondergaan. Die beperkingen na te gaan, ziedaar het doel van onzen schrijver.

Om daartoe te geraken, worden door de Duitsche regtsgeleerden verschillende wegen ingeslagen. In de eerste plaats is men gewoon, het object van den eigendom onbepaald uit te breiden tot den ondergrond en de luchtkolom boven de oppervlakte van het grondstuk. Kon dit worden aangenomen, dan zoude hiermede althans zooveel gewonnen zijn, dat de eigenaar niets mogt doen, wat buiten die grenzen ging, en op het gebied van den buurman, dat natuurlijk op dezelfde wijze wordt opgevat, invloed uitoefende. Alle uitbouwing, iedere verbreiding van rook of stank, die over den grond van den buurman heengaan, elk planten of graven, dat daaronder eenige werking te weeg brengt, zoude dan verboden zijn. Teregt wordt dit door onzen S. bestreden. Niet alleen dat aldus vele handelingen worden uitgesloten, die op zich zelf niet onregtmatig zijn; maar theoretisch pleit tegen eene dergelijke opvatting, dat aldus het begrip van particulier eigendom wordt uitgebreid tot res communes als de lucht, of tot zaken, die buiten het bereik der magtsoefening van den mensch vallen, zooals met den ondergrond beneden eene zekere diepte het geval is.

Een andere weg wordt door de jongste schrijvers over dit onderwerp ingeslagen, die daarbij het begrip van den eigendom als absoluut en onbepaald regt min of meer opgeven, en daarentegen de stelling voorop plaatsen, dat dat regt door zijne natuur zelve reeds

aan zekere beperkingen gebonden is. Zoo nemen b.v. velen aan, dat men van zijn goed uit den aard der zaak geen gebruik mag maken, wat alleen nadeel voor anderen zonder voordeel voor den eigenaar zelven zou opleveren; en stellen anderen weêr andere regels, te omslagtig om hier allen weêr te geven, doch die door den heer A. naauwkeurig worden uiteengezet en besproken. In dien zin zijn vooral Werenberg, Ihering, Hesse en Hoffmann werkzaam geweest, die in de laatste jaren hunne vrij uiteenloopende theoriën omtrent de grenzen van den eigendom hebben ontwikkeld.

Teregt evenwel toont de heer A. wederom het onhoudbare van deze theoriën aan. Op het individueel billijkheidsgevoel van deze onderscheiden geleerden berustende, is er inderdaad geen schijn van bewijs, dat eene onder haar noodwendig met het begrip van den eigendom zoude zamenhangen, en geven zij, ook al konde men dit voor eene harer aantoonen, in elk geval niet meer dan eenige algemeene regels, die menige onzekerheid zouden laten bestaan, en telkens de vrijheid der burgers aan allerlei onnoodige banden leggen.

Terwijl hij dus zoo juist de gebreken van al deze theoriën heeft ingezien, mag het te meer bevreemding wekken, dat hij haar aantal vermeerderd heeft, door van zijnen kant te stellen, dat de eigenaar in de uitoefening zijner regten beperkt is tot het normale gebruik; al wat daar buiten gaat is ongeoorloofd. Niet toch in de meerdere of mindere onbillijkheid der vermelde theoriën achten wij hare voornaamste fout gelegen, maar veeleer in de omstandigheid, dat men het geheele begrip van eigendom opgeeft, door daaraan a priori het denkbeeld te verbinden van eenige beperking, die in niets dan de willekeurige opvatting van dezen of genen geleerde haren grond heeft. In die fout vervalt nu de heer A. evenzeer als zijne voorgangers.

Reeds dadelijk moet het bevreemding wekken, dat de vraag gesteld wordt als behoorende tot het burenregt. Geheel onder dezelfde omstandigheden toch doet zij zich voor, ook daar, waar van eigenlijke nabuurschap geene sprake kan zijn: of kan de eigenaar niet over het erf van zijnen buurman heen aan anderen last of nadeel veroorzaken, en zouden deze minder regt hebben zich daarover te beklagen, omdat de naaste buurman zich daaraan onderwerpt? Zelfs met roerende goederen doet zich volkomen dezelfde zwarigheid voor. Ook daar kan op tallooze wijzen van het

eigendomsregt misbruik worden gemaakt, en vordert het belang van anderen, dat aan dit gevaar op allerlei wijze worde tegemoet gekomen. Met welk regt spreekt men dan hier van een burenregt, en ontwerpt theoriën, die alleen in een zeer beperkten kring van gevallen zouden kunnen dienen?

Voorts is elke beperking, welke ook, in strijd met het theoretisch begrip van den eigendom. Erkent men niet dit regt als het absolute regt over eene zaak, dan is het onmogelijk een systeem van zakelijke regten daarop te bouwen; de eigendom zelf is dan niets anders dan een zakelijk regt, van de willekeur des wetgevers afhankelijk. Eigenaardig is het dan ook, dat de heer A. het noodig geacht heeft, de regtmatigheid van den grondeigendom te bewijzen, en heeft zoeken aan te toonen, dat alleen een zoodanig beperkte eigendom, die niemand schaadt, aanspraak op erkenning en bescherming heeft. Hiervan mag dunkt ons geen sprake zijn. De vrijheid als absoluut regt over eigen persoon, en de eigendom als absoluut regt over eigen zaken, bestonden vóór de erkenning des wetgevers, en bestaan onafhankelijk daarvan; de staat, wiens taak het is die regten te beschermen, moet ze als bestaande aannemen, of mist zelf elken regtsgrond.

Eindelijk is iedere beperking, ook al kon hare juistheid worden aangetoond, uit den aard der zaak te onzeker om in de definitie van eigendom te worden opgenomen. Geldt dit tegen de meeste der door den heer A. verworpen theoriën, nog veel meer gaat zijne eigene daaraan mank. Wat is normaal? en wie zal uitmaken, wat al dan niet daaronder behoort? Niet alleen op elke plaats, maar op elken tijd zal dit veranderen. Iedere nieuwe uitvinding zal verboden zijn, totdat het aan enkelen gelukt zal zijn, de waakzaamheid der naburen in slaap te wiegen, en gewoon te maken, wat vroeger ongewoon was. Van die waakzaamheid hangt af, wat geoorloofd is, of liever, van de willekeur des regters; want bij zoovele omstandigheden als hier in aanmerking kunnen komen, zal deze wel altijd vrij blijven in zijne beslissing, of iets naar de mate van zijne kennis en zijn billijkheidsgevoel gebruikelijk en dus regtmatig te achten is. Bij een zoo zuiver theoretisch vraagstuk als de voorstelling van het eigendomsbegrip, is dit wetenschappelijk even verkeerd, als het, bij de gewigtige vragen, die hierbij telkens kunnen oprijzen, in de practijk gevaarlijk zou kunnen worden.

Er blijft dus niets anders over dan als uitgangspunt voor elke redenering het regt van eigendom als absoluut en onbeperkt aan te nemen. Komt men daardoor in allerlei conflicten, welnu, hetzelfde is het geval, wanneer men in het personenregt de vrijheid omschrijft als het absolute regt op de eigen persoon. De oplossing is in beide gevallen dezelfde, en in onze oogen hoogst eenvoudig: de wet is geroepen die conflicten te regelen, omdat de geheele staatsmagt in de eerste plaats dient om orde en rust onder de burgers te handhaven, en daartoe moet uitmaken, hoe ver het op zich zelf absolute regt van den een kan gaan, zonder in de regtssfeer van den ander in te grijpen. Niet dus het regt van vrijheid of van eigendom is op zich zelf beschouwd aan zekere grenzen gebonden; maar het wordt in het algemeen belang beperkt, en men onderwerpt zich aan die beperking, om daardoor de bescherming te genieten, welke de staat voor het overige daaraan toekent. Alles, wat niet op dusdanige wijze wettig verboden is, is krachtens het algemeen karakter dezer regten geoorloofd.

Dat de Duitsche regtsgeleerden de zaak anders inzien, laat zich wel verklaren. Bij hen bestaat nog geene codificatie; de beperkingen dus, welke wij op het oog hebben, worden hoofdzakelijk aan het Romeinsche corpus juris ontleend; en, daar aan deze verzameling slechts zeer oneigenlijk het karakter eener wetgeving kan worden toegekend, is het begrijpelijk, dat zij behoefte gevoelen, ook deze voorschriften theoretisch te construeren, daarbij vergetende, dat zij ook zelfs in dat regt voor het grootste deel aan de wetgevende magt des praetors hun aanzijn dankten. Bij ons, waar het burgerlijk regt door den gewonen wetgever geregeld is, ligt daarentegen de door ons ontwikkelde voorstelling geheel voor de hand; en zulks te meer, daar die eigenlijk met zoovele woorden in art. 625 B.W. is uitgesproken. ‘Eigendom is het regt om van eene zaak het vrij genot te hebben en daarover op de volstrektste wijze te beschikken, mits men er geen gebruik van make, strijdende tegen de wetten of openbare verordeningen, en mits men aan de regten van anderen geen hinder toebrenge.’ Wanneer dus niet iemand een bepaald regt heeft om zekere handeling te beletten, zijn het alleen wetten en wettige verordeningen, die de volkomen magtsuitoefening des eigenaars belemmeren kunnen.

Nu mag ik niet verzwijgen, dat de heer A. deze woorden anders

opvat, en daarin juist de bevestiging zijner theorie leest. Om dit te bewijzen, moet hij echter in de aangehaalde woorden eene beteekenis leggen, die zij naar ons inzien niet hebben. De eigenaar mag van zijne zaak geen gebruik maken, dat aan de regten van derden hinder toebrengt; het is een regt van derden, dat men geen abnormaal gebruik van zijne zaken maakt; ergo. Is dit niet eene petitio principii? Door zoo te redeneren, vergeet men, dat het juist de vraag is, of het regt van derden zoo ver gaat, en dat men dit uit onze wet bewijzen zou. Neen; om een regt uit te oefenen, moet men het kunnen bewijzen (art. 1902 B.W.), en, zoo lang een dergelijk algemeen regt uit onze wetgeving niet te bewijzen is, kan men de aangehaalde woorden niet anders verstaan dan van die bepaalde of persoonlijke regten, welke den eigenaar in zijne vrije beschikking binden, en die, in den Franschen Code te dezer plaatse niet vermeld, volgens onze wetgevers behoorden genoemd te worden naast de algemeene wetten, die de vrijheid des eigenaars tegenover de niet bepaald omschreven aanspraken van een ieder beperken. Uit de geschiedenis der wetgeving bij Mr. Voorduin blijkt, dat men daarmede alleen eene noodzakelijke aanvulling heeft willen geven, zonder de opvatting van den eigendom, zooals die in den Code voorkwam, in eenig opzigt te wijzigen.

Keeren wij thans tot het eigenlijke burenregt terug, dan volgt uit het vroeger ontwikkelde, dat wij daarvoor geene andere bronnen kunnen aannemen dan de artt. 672-720 B.W., regelende de regten en verpligtingen tusschen eigenaars van naburige erven; en voorts zoodanige algemeene of plaatselijke bepalingen, als ter bescherming van de regten van buren op wettige wijze zijn tot stand gekomen. Ook de jurisprudentie leert hetzelfde, en mij althans is geene regterlijke uitspraak bekend, waarbij zonder een uitdrukkelijk wetsvoorschrift iemand in de uitoefening zijner eigendomsregten beperkt is. De heer A. heeft dan ook alleen enkele voorbeelden kunnen aanhalen, waarin hij eenige overhelling tot zijne beginselen bespeurde. Wij willen zulks volstrekt niet tegenspreken, maar verklaren het eenvoudig uit de omstandigheid, dat eveneens bij den wetgever die zelfde overhelling bestaat. Ook deze toch heeft zich, en wij keuren dit volkomen goed, bij menig voorschrift ontwijfelbaar laten leiden door de bedenking, dat elke grond van klagen in billijkheid vervalt, zoodra de eigenaar zich houdt binnen de grenzen van het gewone

gebruik. Geen wonder dan, dat bij de toepassing van dergelijke voorschriften eene zekere overhelling tot datzelfde beginsel bespeurd wordt. Zoo zal ook de administrative magt, wanneer zij geroepen wordt om tot den aanbouw van nieuwe fabrieken of andere werken verlof te geven, zich veelal met vrucht door diezelfde overweging bij hare beslissing kunnen laten leiden. Daarvan echter een algemeen verbindend voorschrift te maken, dat ook onafhankelijk van die wettelijke of administrative beslissingen gelden zou, en waarvan de toepassing in regten gevorderd zou kunnen worden, ziedaar iets, waartoe ten onzent noch de wetgeving, noch de jurisprudentie voldoende aanleiding geeft.

De vierde door ons bedoelde dissertatie is die van den heer C.H.P. Klaverwijden, over de hypothekatie van eens anders goed: waarbij hoofdzakelijk de vraag behandeld wordt, of eene dergelijke hypothekatie bij ons onbepaald verboden is, dan wel of er gevallen kunnen voorkomen, waarin uit redenen van billijkheid daaraan ex post eene zekere regtskracht wordt toegekend. De aldus gestelde vraag beantwoordt S. in overeenstemming met de duidelijke bepaling van art. 1214 B.W. ontkennend.

In het Romeinsche regt was dit anders. Wel kon in het algemeen genomen ook daar alleeu de eigenaar op regtsgeldige wijze eenig goed verbinden, maar toch waren er enkele gevallen bekend, waarin de praetor van zijne magt om de strengheid van het jus civile te temperen, gebruik maakte, door den hypotheekhouder eene actio utilis toe te kennen. De heer K. brengt die tot drie, welke nader in bijzonderheden door hem worden toegelicht, *a*. wanneer de hypotheek gesloten is onder voorwaarde, si res debitoris facta fuerit, *b*. wanneer het betrof eene zaak, welke den hypotheekgever verschuldigd was, bepaaldelijk wanneer het eene zaak gold, welke hij gekocht had, maar die hem nog niet geleverd was, *c*. wanneer de verpander later eigenaar werd, en niet wist, dat hem eens anders zaak was in pand gegeven. Eene vierde uitzondering, dat de eigenaar erfgenaam werd van den verpander, door Modestinus gesteld, wordt door Paulus op gronden, waarmede ook de heer K. teregt zijne instemming betuigt, verworpen, en kan dus niet als in het Romeinsche regt geldende worden aangenomen.

Bij de Frausche auteurs wordt de vraag behandeld, in hoeverre deze uitzonderingen, van welke de Code zwijgt, nog als verbindende

aan te merken zijn; althans drie daarvan, omdat die, welke wij sub l[a]. *b*. opnoemden, bij den directen eigendomsovergang op den kooper, door dat wetboek ingevoerd, niet meer kan voorkomen. Zeer juist voegt de heer K. zich aan de zijde van hen, die daarop een ontkennend antwoord geven, daar er bij de volledige afschaffing van het Romeinsche regt geene sprake meer kan zijn van voorschriften, die, hoe zeer ook in overeenstemming met de billijkheid, geen anderen positieven grond bezitten dan de uitspraken eener wetgeving, aan welke wij geene regtskracht meer mogen toekennen.

Hetzelfde is natuurlijk ook in ons Nederlandsche regt het geval, en schijnt door onze regtsgeleerden algemeen te worden erkend; de heer K. althans heeft geene afwijkende meening aangevoerd, en mij is zij even min bekend. Hij vergenoegt zich dan ook met naar aanleiding hiervan een paar punten van practisch belang te ontwikkelen. In de eerste plaats, daar men om eene hypotheek te vestigen, eigenaar moet zijn, doet zich de moeijelijkheid voor, welk tijdstip door dit vestigen eener hypotheek bedoeld is, dat der overeenkomst, waarbij zij wordt verleend, of der inschrijving. Naar schrijvers opvatting is hier de overeenkomst bedoeld, omdat alleen daarbij de schuldenaar werkende optreedt, en zijn goed verklaart te verbinden; de opvolgende inschrijving moge noodig zijn, zij vult slechts aan, wat aan de eerste handeling nog ontbreekt, en geschiedt bovendien meestal door den crediteur ten gevolge eener bij de overeenkomst aan hem gegeven magtiging. Het vereischte van eigendom geldt dus reeds voor de overeenkomst, waarbij de hypotheek wordt toegestaan; ofschoon zij ook, indien de eigenaar daarna doch vóór de inschrijving zijn regt mogt verliezen, krachteloos wordt volgens art. 1225 B.W.

De tweede zwarigheid is deze. Menigmaal ontvangt de kooper van een onroerend goed van derden geld ter leen, ten einde daarmede den koopprijs te voldoen, onder voorwaarde, dat aan den geldschieter eene hypotheek op het gekochte zal worden verleend. Daar de kooper echter op dat tijdstip nog geen eigenaar is, en de uitzondering, in het Romeinsche sub l[a]. *c*. vermeld, bij ons vervalt, heeft de practijk de navolgende oplossing bedacht: dat men eenen zoodanigen geldschieter als gesubstitueerden doet treden in de plaats des verkoopers, aan wien door art. 1227 B.W. gedurende acht dagen het regt van inschrijving eener hypotheek voor de onbetaalde

kooppenningen verleend wordt. De vraag is nu, of dit hulpmiddel in regten geoorloofd zou zijn. De heer K. beantwoordt haar toestemmend, en ook ik zie geene reden om hierin van een ander gevoelen te zijn.

In de laatste plaats wijzen wij op het proefschrift van den heer H. Binnerts, over de exceptie van gewijsde; een onderwerp, dat met uitvoerigheid en blijkbare zorg door dien schrijver bewerkt is. Hij heeft het daartoe in twee afdeelingen gesplitst, waarvan de eerste over het gezag van gewijsde in het algemeen handelt, terwijl in eene tweede de wijze, waarop, en de voorwaarden, waaronder dit gezag in een volgend regtsgeding kan worden ingeroepen, uiteengezet worden. Het is mijn voornemen, hem bij de ontwikkeling dier beide hoofdstukken kortelijk te volgen.

Gewijsde is volgens den heer B. eene regterlijke beslissing, welke door geen regtsmiddel meer kan worden opgeheven. Dikwijls is zulks inderdaad het geval, en in de uitdrukking dat een vonnis ‘in kracht van gewijsde gegaan’ is, zal men zeker daaraan geene andere beteekenis kunnen heehten. Toch ligt die niet noodwendig in dat woord, dat eigenlijk niets anders zegt dan dat een zeker vonnis gewezen, d.i. uitgesproken is; en komt het ons in allen gevalle minder juist voor die definitie te plaatsen aan het hoofd eener verhandeling over de exceptie van gewijsde, welke ook volgens den S. zelven direct na de uitspraak verleend wordt. Beter ware het dus als gewijsde aan te merken elke regterlijke uitspraak, waartegen men door geenerlei regtsmiddel opgekomen *is*. De vraag, of zulks nog al dan niet geoorloofd is, welke trouwens met dit onderwerp in geenerlei verband staat, blijft dan in het midden gelaten.

Het gezag van gewijsde berust volgens art. 1953, 3, B.W. op een wettelijk vermoeden. Teregt toont de heer B. hiertegen aan, dat deze stelling op eene verwarring van denkbeelden berust; van vermoedens toch als die, welke de wet onder de bewijsmiddelen opnoemt, kan hier geene sprake zijn, al ware het alleen daarom, dat, indien het voorgaand vonnis een gewoon bewijsmiddel voor de waarheid van het daarin uitgedrukte opleverde, het door tegenbewijs zou kunnen ontzenuwd worden. In plaats van eenig bewijs voor de waarheid, vormt het formeel de waarheid zelve; res judicata pro ve-

ritate accipitur, is een regel, die in elk regt uit het begrip van regtsspraak noodzakelijk voortvloeit.

Op de vraag, welke beslissingen in regten als waarheid moeten gelden, antwoordt de S. teregt, dat die kracht alleen toekomt aan eigenlijke vonnissen, ter beslissing van een geding gegeven, niet aan die regterlijke beschikkingen, welke tot de zoogenaamde voluntaire jurisdictie behooren. Aan vonnissen van vreemde regters kan zij niet worden toegekend, daar die buiten hun territoir voor geene uitvoering vatbaar zijn, wel aan uitspraken van vreemde scheidslielieden, omdat partijen zich vrijwillig aan hunne regtsspraak hebben onderworpen. Of deze laatste onderscheiding juist is, meenen wij te mogen betwijfelen, daar hier alleen sprake is van het gezag van een gewijsde, en dit karakter door de overeenkomst van partijen bezwaarlijk kan verleend worden aan eene uitspraak, die anders die hoedanigheid zou missen. In allen gevalle kan het door den S. aangevoerde motief niet gelden, omdat op dien grond ook vreemde vonnissen zouden kunnen worden ingeroepen, zoodra men ze wilde keeren tegenover hem, die in het buitenland als eischer was opgetreden, en dus ook vrijwillig zich aan de regtsmagt der vreemde regters onderworpen had.

Den omvang van het gezag van gewijsde leert ons art. 1954 B.W.: het strekt zich niet verder uit dan tot het onderwerp van het vonnis, en de eerste vraag is derhalve, wat onder deze uitdrukking te verstaan is. Enkelen, en daaronder worden door onzen S. bepaaldelijk Unger, Renaud en, voor zooveel het Romeinsche regt betreft, Buchka genoemd en bestreden, nemen als zoodanig alleen de vordering des eischers aan; het gezag van gewijsde bepaalt zich dus tot de beslissing, waarbij die wordt toegewezen of ontzegd. Ook wij gelooven, dat dit zeer zeker te beperkt is, en men in het algemeen genomen als onderwerp van een vonnis niets anders kan aanmerken dan de uitspraak over alle geschilpunten, welke door de partijen aan 's regters oordeel zijn onderworpen. Zulk eene beslissing nu wordt volstrekt niet altijd in het dispositief opgenomen, en bepaalt zich nog veel minder alleen tot het regt des eischers. Vorder ik dus als eigenaar eenige zaak op, dan bestaat het onderwerp van het vonnis niet zoozeer in de uitspraak, die den gedaagde gelast mij die uit te leveren, als wel in de beslissing, dat ik door dit of dat bewijsmiddel getoond heb eigenaar te zijn, waarvan dan de

condemnatie het noodzakelijk gevolg was. Omgekeerd, indien ik als legataris een legaat vorder, en die eisch wordt mij ontzegd, omdat het testament nietig is, dan is het onderwerp van het vonnis niet alleen de vraag, of ik al dan niet dat legaat zal ontvangen, maar bovenal die andere, door den gedaagde opgeworpen, of het testament als geldig dan wel als nietig te beschouwen is.

De meeste geleerden, en ook de heer B. sluit zich bij hen aan, nemen dus als deelen van een vonnis aan, buiten de overwegingen, die natuurlijk geenerlei verbindende kracht hebben, het declaratief, de uitspraak over de betwiste regtsbetrekking tusschen partijen, en het dispositief, de veroordeeling of vrijspraak, die daarvan het gevolg is. Ook in ons regt geldt hetzelfde. Wel zal het door de inrigting, welke aan onze vonnissen pleegt gegeven te worden, dikwijls moeijelijk zijn, die drie deelen behoorlijk te onderscheiden, maar toch mag ons die bedenking niet weêrhouden den weg te volgen, die ons reeds door de woorden des wetgevers wordt aangewezen, en aan datgene, wat hier onder den naam van declaratief wordt begrepen, de kracht van gewijsde toe te kennen.

Eene andere daarmede zamenhangende vraag is, hoever de invloed van dat gewijsde in het tweede geding behoort te worden uitgestrekt. Alle schrijvers stemmen hierin overeen, dat, wanneer een regt, waarover in een vroeger proces is beslist, de voorwaarde uitmaakt van een regt, dat later wordt geldig gemaakt, het gezag van de vroegere regterlijke beslissing in het latere geding kan worden ingeroepen. Moet nu ook in het omgekeerde geval hetzelfde gelden? Menigmaal veronderstelt het regt, waarover het proces wordt gevoerd, andere regten en regtsbctrekkingen, waaruit het moet worden afgeleid, en waarover de regter dus implicite mede oordeelt. Wordt nu in het tweede geding een dergelijk regt bestreden, dat vroeger reeds als grondslag van andere regten is aangenomen, dan meenen sommigen, dat de eerste beslissing, die immers ook over dat punt geloopen heeft, in het nieuwe proces kan worden ingeroepen. Anderen verzetten zich hiertegen, en wijzen daarbij vooral op het onbillijke en onjuridieke, dat aldus een geding, waartegen men zich welligt om het geringe belang ter naauwernood verzet heeft, of waarin om dezelfde reden het appèl was uitgesloten, later de meest gewigtige onvoorziene gevolgen na zich zou kunnen slepen.

Wij zouden den heer B. volgaarne toegeven, dat het antwoord, zoo even op de eerste vraag gegeven, ons noodzaakte om ook deze met hem in eerstgemelden zin te beantwoorden, ware het niet, dat al. 2 van art. 1954 ons verbood eenig gezag aan een gewijsde toe te kennen, tenzij de zaak, welke gevorderd wordt, dezelfde is als die van het vorige geding. Wel hebben dus ook die voorafgaande regten, waarop de vroegere vordering gegrond was, en die de Duitschers hare Legitimationspunkte noemen, een onderwerp van het eerste vonnis uitgemaakt, maar alleen met het oog op het bijzondere resultaat, dat men daaruit toen wilde afleiden; door ze later als absoluut tusschen partijen vast staande aan te merken, of wel daaruit andere geheel nieuwe gevolgtrekkingen af te leiden, zouden wij wel niet het gezag van dat regterlijk gewijsde verder uitbreiden dan zijn onderwerp, maar toch in strijd handelen met dien anderen regel, die gelijkheid van zaak in beide gedingen eischt. De fout in de redenering des schrijvers dunkt ons hierin gelegen, dat hij te scherp onderscheidt tusschen de beide deelen van art. 1954, en aldus verleid wordt om reeds in zijn eerste deel eene vraag te bespreken, die eerst uit het geheel der voorschriften van dat artikel hare juiste beantwoording kan ontleenen.

Iumiddels zijn wij dat tweede deel genaderd, dat ons, volgens zijnen titel, de eigenlijke exceptie van gewijsde moet leeren kennen. Na in eene eerste paragraaf te hebben herinnerd, dat deze benaming minder juist is, daar, ook al beroept de gedaagde zich op het gezag van gewijsde, dan nog dit beroep niet altijd den vorm eener exceptie behoeft aan te nemen, wordt vervolgens door den heer B. nagegaan, wie dat gezag kunnen inroepen. Op het voetspoor der nieuwere Duitsche geleerden, brengt hij hierbij in herinnering, hoe in het oudste Romeinsche regt de litis consumtio, die uit elke litis contestatio voortvloeide, enkel ten gevolge had, dat des eischers actie te niet ging (negatieve werking), terwijl eerst later aan het vonnis een meer algemeene invloed werd toegekend, zoodat ook de eischer zich tot staving van nieuwe vorderingen daarop beroepen kon. Dat deze laatste opvatting in ons regt gehuldigd wordt, wordt tegenover de afwijkende meening van den heer van Bell door hem verdedigd, zoowel omdat de woorden onzer wet van geene beperking weten, als omdat de hier besproken onderscheiding tijdens het opstellen der Fransche wetboeken nog onbekend was, en dus ook door

onzen wetgever, die het Fransche regt hier onveranderd overnam, niet bedoeld kan zijn. Zeer juist is voorts het betoog, aan het slot dezer paragraaf gevoerd, dat de regter niet ambtshalve de exceptie van gewijsde mag toepassen.

In de laatste paragraaf worden eindelijk de vereischten der meergenoemde exceptie uiteengezet: eadem res, eadem causa, eaedem personae, en worden verschillende vragen, die zich bij de toepassing van dit niet altijd even gemakkelijk onderwerp voordoen, behandeld. Wat het eerste aangaat, verklaart hij zich m.i. teregt tegen al die voorschriften, welke bij sommige regtsgeleerden te dezer plaatse meer verwarring dan licht plegen aan te brengen. Op zich zelve is de vraag, of in twee gedingen dezelfde zaak worden gevorderd, zelden zeer moeijelijk; en komt eens een onzeker geval voor, dan is het veiliger elke zaak op zich zelve naar omstandigheden te beslissen, dan daarvoor vooruit allerlei spitsvondige onderscheidingen te ontwerpen.

Als gelijke causa verlangt de heer B. gelijkheid van den juridieken grond der vordering, en bestrijdt hij von Savigny, die hier een onderscheid aanneemt tusschen het passieve en actieve Klagfundament, of m.a.w. tusschen den meer algemeenen en verwijderden grond der vordering, en de meer bijzondere nadere aanleiding. Alleen de eerste is de causa der actio, in den zin, waarin dit woord hier wordt bedoeld; welke daad van regtsschennis tot het geding geleid heeft, is onverschillig. De vraag, of in eene reëele vordering alle causae zijn begrepen, m.a.w. of bij eene reivindicatio ook ieder later beroep op andere wijzen van eigendomsverkrijging dan eerst ter sprake kwam, is uitgesloten, wordt toestemmend door hem beantwoord, tenzij de vordering van den aanvang af uitdrukkelijk tot eene bepaalde wijze van verkrijging, eene enkele causa, is beperkt. Dat dit zoowel in het Romeinsche als in het nieuwe regt mogelijk was, wordt door den S. betoogd; mij dunkt, hij had verder kunnen gaan, en uit de artt. 5, n°. 3 en 133 fine W.v.B.R. afleiden, dat zoodanige opgave eener bepaalde causa door ons hedendaagsche regt als noodzakelijk wordt voorgeschreven.

Ten slotte toont hij aan, dat het gezag van gewijsde alleen geldt tusschen dezelfde personen, voor wie ook het vroegere vonnis gewezen is, zoodat zelfs van eene stilzwijgende vertegenwoordiging nimmer sprake kan zijn. Zoo dikwijls dus aan derden het regt wordt

verleend om zich op een vonnis te beroepen, waaraan zij vreemd waren (b.v. borgen of hoofdelijke schuldenaren op een vonnis, door den schuldenaar verkregen), moet daarvoor een andere grond, in het wezen van die regtsbetrekkingen gelegen, te vinden zijn. Wanneer dit geschiedt, en op welke wijze, wordt door den heer B. in bijzonderheden ontwikkeld.

Minder kunnen wij ons vereenigen met zijne opvatting van art. 1957 B.W. (vonnissen betrekkelijk den staat van personen, gewezen tegen dengenen, die wettiglijk bevoegd was om den eisch tegen te spreken, zijn van kracht tegen elk en een iegelijk), hetwelk sterk door hem wordt afgekeurd. Een juridieke grond bestaat er volgens hem voor deze bepaling niet. Wel is het eene dwaasheid, dat iemand tegenover den een als getrouwd en tegenover den ander als ongetrouwd zou gelden, of tegenover den een als kind van A., en tegenover den ander als kind van B. worden aangemerkt; maar toch is deze dwaasheid naar zijne voorstelling niet grooter dan wanneer men tegenover den een als eigenaar van zeker goed wordt beschouwd, en tegenover den ander niet, of tegenover den een als erfgenaam van zeker iemand erkend wordt, en tegenover den ander die hoedanigheid mist. Dit in zeker opzigt absurd gevolg vloeit uit de beperkte toepassing van het gezag van gewijsde altijd noodwendig voort. Door zoo te spreken vergeet de S. echter, dat er wel degelijk in dit opzigt groot verschil bestaat tusschen vonnissen, welke den staat der personen regelen, en die, welke alleen op hun geldelijken toestand invloed uitoefenen. Terwijl bij deze laatste tegenstrijdige beslissingen wel is waar niet wenschelijk zijn, maar toch zeer goed nevens elkander als bestaande kunnen worden gedacht, is het in het eerste geval volstrekt onmogelijk dat de betrekking van vader, echtgenoot of dergelijke tegelijk zou bestaan en niet bestaan. Men heeft een zekeren staat of men heeft dien niet; maar heeft men dien, dan kan die niet anders dan tegenover een ieder geldende worden geacht.

Bovendien moet het aangehaalde artikel volgens den heer B. in de practijk tot verkeerde gevolgen leiden. Wettiglijk bevoegd om den eisch tegen te spreken, is in dit geval gelijk altijd elk belanghebbende; het hangt dus van het toeval af, wie het eerst geroepen wordt, eene kwestie van staat te debatteren, en van de wijze, hoe die zich daarvan kwijt, om iemand onherroepelijk een zekeren staat,

van echtgenoot of kind, zelfs het Nederlanderschap te verleenen. Beperkt men daarentegen die wettige bevoegdheid tot hem, die het meeste belang bij de tegenspraak heeft, dan komt men in allerlei moeijelijke appreciatiën, en blijft de staat der personen toch altijd onzeker. Naar het mij voorkomt, berust deze redenering op eene verkeerde opvatting van ons artikel. Juist omdat met betrekking tot den staat der personen zekerheid een eerst vereischte is, heeft de wetgever gewild, dat alleen bepaalde personen, onder bepaalde omstandigheden en binnen bepaalde termijnen daartegen kunnen opkomen. Zoo leeren ons de artt. 140 vgg., wanneer en door wie de nietigverklaring van een huwelijk kan worden gevorderd, de artt, 306 vgg., wanneer en door wie de wettigheid van een kind kan worden betwist. Is dit nu op wettige wijze geschied, dan bepaalt art. 1957 dat het vonnis, op die wijze verkregen, algemeen tegenover een ieder geldt, en niemand meer regt heeft zich daartegen te verzetten. *Wettiglijk* bevoegd tot tegenspraak is dus de legitimus contradictor, hij, die bij de wet uitsluitend geregtigd is verklaard om zekere toestanden te bestrijden; is een zoodanig persoon niet aangewezen, dan geldt ook in dit opzigt het gewone regt. Men kan dus wel vreemdeling zijn tegenover A. en Nederlander tegenover B.. minderjarig tegenover C. en meerderjarig tegenover D.; maar niet getrouwd tegenover den een en ongetrouwd tegenover den ander, omdat de wetgever juist dit resultaat heeft willen voorkomen, en daarom bepaalde personen heeft aangewezen, die alleen bevoegd zijn, die vraag op eene voor allen verbindende wijze tot beslissing te brengen.

De dissertaties, ons ter aankondiging gezonden, hebben wij aldus besproken; thans zij het ons vergund nog een paar bladzijden te wijden aan eene brochure, welke, aanvankelijk opgesteld met het doel om deel uit te maken van eene volgende verzameling der bekende Regtsgeleerde Adviezen, om het belang der daarin behandelde vraag afzonderlijk uitgegeven is, en mede aan de redaetie van dit tijdschrift ingezonden. Onder den titel van ‘Advies over het regt van verdediging in cassatie’ behelst zij eene toestemmende beant-

woording der navolgende vraag: Heeft bij voorzieningen in cassatie in strafzaken de advokaat van den beklaagde of beschuldigde (requirant of gerequireerde van cassatie) het regt om, ter teregtzitting van den Hoogen Raad, te antwoorden op de voordragt van het Openbaar Ministerie bij dat collegie?

Tot nog toe wordt den advokaten dat regt geweigerd. Zoodra verslag over de zaak is uitgebragt, wordt, indien er een advokaat verschenen is voor den beschuldigde, aan dezen het woord verleend. Na het gehouden pleidooi erlangt de Procureur-Generaal het woord tot het nemen van conclusiën, en wordt de dag der uitspraak bepaald, zonder dat de advokaat wordt toegelaten tot beantwoording der voordragt van het Openbaar Ministerie. De reden hiervan ligt blijkbaar (en onlangs bij het advies, door den Hoogen Raad over een ontwerp-wetboek van strafvordering uitgebragt, is het uitdrukkelijk gezegd) daarin, dat de rol van het Openbaar Ministerie in het cassatieproces wordt opgevat als in aard geheel verschillende van zijne taak bij het provinciaal geregtshof of de regtbank. Terwijl het in vroegere instantiën der zaak als vertegenwoordiger van het staatsbelang tegenover den beschuldigde een werkzaam aandeel in de vervolging van dezen heeft genomen, is het in cassatie alleen geroepen om door een onpartijdig wetenschappelijk betoog den regter voor te lichten: even als in civiele zaken neemt het, nadat de zaak door de belanghebbenden is voorgedragen, zijne conclusie, waartegen natuurlijk van een nader pleidooi geene sprake kan zijn.

Tegen de juistheid dezer voorstelling brengt het door ons aangekondigd advies op heldere en duidelijke wijze onderscheidene bezwaren in. Om die onpartijdige roeping van den Procureur-Generaal te kunnen handhaven, moet men zich in het cassatieproces den beschuldigde voorstellen als of zonder tegenpartij, hetgeen onmogelijk is, of als tegenpartij aannemen den ambtenaar van het Openbaar Ministerie bij het lagere collegie, of wel het arrest of vonnis, waarbij hij veroordeeld werd; in ieder geval eene onhoudbare fictie. Neen, het Openbaar Ministerie op alle trappen der regtsspraak, is uit zijnen aard één; en tegenover zich kan de beschuldigde nooit iets anders vinden dan het vervolgend staatsgezag, door het Openbaar Ministerie vertegenwoordigd. Bovendien past de gebruikelijke voorstelling alleen in het oorspronkelijke Fransche cassatieproces, waarin de hoogste regter niet anders kon doen dan het aangevallen arrest

vernietigen of bevestigen, maar niet bij ons, waar de bevoegdheid van den Hoogen Raad veel verder gaat, en deze menigmaal geroepen wordt om met vernietiging der oude uitspraak zelf eene nieuwe te geven. Toch is in Frankrijk bij eene ordonnance van 15/19 Jan. 1826 aan de advokaten het regt verleend, om in strafzaken den Procureur-Generaal te beantwoorden; hoeveel te eer moest dit dus bij ons geschieden, nu de voordragt van dezen, al heeft men haar den naam van conclusie gelaten, dikwijls een requisitoir wordt, waarbij de toepassing eener straf wordt geëischt, en waartegen dus in billijkheid aan den beschuldigde het laatste woord moest worden toegekend.

Is deze voorstelling in theorie waar, de woorden onzer wet leiden volgens den S. tot hetzelfde resultaat. Nergens wordt in strafzaken aan het Openbaar Ministerie die hooge onpartijdige roeping toegekend; integendeel, in verschillende artikelen treedt de Procureur-Generaal op als invloed uitoefenend op de instructie der zaak; in art. 384 Sv. wordt het beroep in cassatie uitdrukkelijk *zijn* beroep genoemd, terwijl bovendien, als om de hier bestreden theorie geheel onmogelijk te maken, in art. 395 Sv. de Procureur-Generaal en de beschuldigde met zoovele woorden elkanders wederpartijen worden genoemd. Eindelijk gaat ook art. 403 Sv., waarin de mondelinge behandeling der zaak geregeld wordt, van hetzelfde standpunt uit; de voorstelling toch, dat de Procureur-Generàal benevens de advokaat, indien er een verschijnt, het woord voeren, leidt natuurlijk tot de opvatting, dat dit ook in de aldus opgegeven volgorde zal geschieden.

Veel van hetgeen in dit advies is aangevoerd, komt ons onwederlegbaar voor, en volkomen vereenigen wij ons met den steller, waar hij betoogt, dat de tegenwoordige wijze van behandeling meer aan onhoudbare theoriën uit den tijd der Fransche Constituante haren oorsprong verschuldigd is, dan aan de voorschriften, in het thans bij ons geldend Wetboek van Strafvordering te vinden. Eene andere vraag is het echter, of het meer met die voorschriften in overeenstemming zou zijn, indien men ook in cassatie de gewone volgorde bij de lagere instantiën volgde, en den beschuldigde altijd na het Openbaar Ministerie het laatste woord verleende. Deze vraag zouden wij nog niet zoo gaaf met hem bevestigend durven beantwoorden.

Spreekt toch onze wetgever van twee partijen, dan dunkt mij, dat hij zich de behandeling eener strafzaak in cassatie meer of min heeft voorgesteld als een gewoon proces tusschen eenen eischer en eenen gedaagde; gelijk dan ook in art. 384 bepaaldelijk van eenen eisch tot cassatie gewag wordt gemaakt. Blijkbaar wordt hier dus aan een geding gedacht, waarin een eischer de cassatie vordert van eene uitspraak, die door eene tegenpartij wordt gehandhaafd, of tot wier verdediging haar althans de gelegenheid opengesteld wordt.

Is dit zoo (en de terminologie van onze wet blijft daarmede voortdurend in overeenstemming), dan behoort het eerste woord aan den eischer, hetzij Procureur-Generaal of beschuldigde, die de vordering gedaan heeft, en die dus het eerst in de gelegenheid moet worden gesteld zijne bezwaren mondeling toe te lichten. Het laatste woord behoort dan aan den gedaagde, die slechts het bestaande tegen den aanval behoeft te beschermen, en die dus, op zuiver defensief standpunt staande, minstens behoort gehoord te hebben, wat wordt aangevoerd, om zijne verdediging daarnaar in te rigten.

Komt eene dergelijke oplossing het meest overeen met de volkomen gelijkheid, welke de wet als tusschen beide partijen voor den Hoogen Raad bestaande aanneemt, ook hare woorden sluiten die niet uit, al voorzie ik, dat de steller van het aangekondigde Advies ook mij zal tegenwerpen, dat in art. 403 Sv. eerst de Procureur-Generaal, en daarna de advokaat wordt genoemd. In die volgorde toch kan ik geen afdoend argument zien; te minder daar bij de behandeling in eersten aanleg, en evenzoo bij die in appèl, waar men anders ook aan twee gelijkstaande partijen had kunnen denken, uitdrukkelijk is voorgeschreven, dat het laatste woord aan den verdediger toekomt (art. 202, 247 Sv.). Met evenveel regt zou ik dan ook omgekeerd uit die weglating, en uit de eenvoudige verbinding door een koppelwoord, dat wel aanwijst, dat beiden zullen spreken, maar niet in welke volgorde, kunnen afleiden, dat men met voordacht deze inkleeding heeft gekozen om geen algemeenen regel te geven. Wat hiervan ook zij, het artikel is te onbepaald om als afdoend argument voor eenige opvatting te worden gebruikt, en daarom zoude eene regeling als de door mij verdedigde, waarbij beide partijen volkomen gelijk behandeld worden, mij voorkomen

het meest met den geest onzer tegenwoordige wetgeving in overeenstemming te zijn.

Dat die regeling echter in jure constituendo daarom de beste zou zijn, willen wij hiermede volstrekt niet beweren. Integendeel; met den steller juichen wij van harte het laatste voorstel der regering toe, waarbij in ieder geval aan den advokaat het laatste woord is toegekend. De verhouding tusschen het Openbaar Ministerie en den beschuldigde blijft toch altijd ongelijk genoeg, dan dat wij niet gaarne, tot in het hoogste ressort, en vooral daar, waar zijn lot onherroepelijk wordt beslist, althans dit voorregt aan hem zouden willen toekennen. De geregtigheid kan niet anders dan er bij winnen, indien het regt van verdediging zoo ruim en onbepaald mogelijk wordt toegelaten; des te meer waarborgen zijn er voor degelijke regterlijke uitspraken, en met des te meer vertrouwen zal het volk die aannemen en eerbiedigen.

P.R. FEITH.

***J.J. van Oosterzee. Reformatie en Revolutie. Een vijftigtal Aphorismen. Utrecht, Kemink en Zoon*. 1867.**
***J.J. van Oosterzee. Van welke Theologen is iets goeds voor de toekomst der kerk te wachten? Toespraak bij de hervatting der Academische werkzaamkeden in September* 1867. *Utrecht, Kemink en Zoon*. 1867.**
***J.J. Doedes*. 1517-1867. *Onze voortzetting van de Kerkhervorming na driehonderd en vijftig jaren. Academische Rede. Utrecht, Kemink en Zoon*. 1867.**

Deze drie boekskens, tegelijkertijd ter beoordeeling bij de Redactie ingezonden, bleven lang, veel te lang bij mij op de schrijftafel liggen. Er zijn sommige geschriften, waarvan men auteur en titel maar behoeft te kennen om ten naastenbij te kunnen weten wat zij behelzen. Tot die categorie behoorden, dacht ik, ook de drie bovenvermelden, mij door de Redactie ter aankondiging toegezonden. En daar nu een mensch in dezen ‘veelbewogen’ tijd dagelijks door zooveel boeken en bladen wordt overstroomd, waarvan hij wel verlangend is den inhoud te leeren kennen, is het, zoo al niet prijselijk, dan toch verklaarbaar, dat veel van dat andere eer werd opgeslagen dan dit. En toen eindelijk dan toch het plichtgevoel mij dreef nader kennis te maken met het, naar ik meende, mij reeds niet meer onbekende ‘Stichtsche licht,’ toen zag ik mijn vermoeden volkomen bevestigd. Een iegelijk, van wat kleur of richting ook, kan deze redevoeringen en aphorismen gerust lezen. Zij behelzen noch schadelijke noch onschadelijke nieuwigheden. Van daar dan ook, dat men ze, al zijn het gelegenheidstukjens, nu nog even goed kan lezen als vóór twee jaren, toen ze het licht zagen. Inderdaad, die gedachte is troostrijk voor iemand, die zich heeft neêrgezet om in ‘*de Gids*’ brochures van den dag twee jaren na hun verschijning te gaan aankondigen. Naar mijn oordeel, moeten ons de bedoelde werkjes thans nog evenzeer interesseeren als toen ze van de pers kwamen. Het feit, dat twee vertegenwoordigers van de wetenschap aan een der Nederlandsche hoogescholen, na het midden der negentiende eeuw, openlijk in de bres springen voor een soort van ‘Vermittelungs theologie’, die, zou men zeggen, hier te lande althans, sinds lang moest hebben afgedaan, - dit feit verdient inderdaad in 1869 niet minder onze belangstelling dan in 1867. Mogelijk zou ik, indien ik destijds mijne apathie had

kunnen overwinnen, de 50 aphorismen des heeren Oosterzee gebruikt hebben als aanloop om de feestelijke bijeenkomsten van de leden der Evangelische Alliantie in Amsterdam te bespreken. Maar wel bezien is het maar beter, dat ook dit achterwege bleef. Ik was toen niet, en zou thans evenmin in staat zijn, om con amore dat onderwerp te behandelen. Liever beschouw ik de Utrechtsche aphorismen en feestredenen naar hun inhoud an und für sich en ga daarbij uit van de inleidende opmerking, die wij vóór de 50 stellingen vinden: ‘wat zij (nl. die aphorismen) waars en goeds bevatten is, naar wij vertrouwen, tegen de proef van een zoo kortstondig’ (ik voeg daarbij: van een nog veel langer) ‘tijdsverloop’ (t.w. van Julij tot October 1867) ‘opgewassen.’

Nu zou ik meenen, dat het blijvend ware en goede, 't welk wij in de Aphorismen des heeren v.O. kunnen en moeten waardeeren, uitsluitend daar te vinden is, waar hij, natuurlijk zonder het te willen of te weten, de beginselen huldigt van degenen die hij meent te bestrijden. Men oordeele.

't Is bekend, dat de vrienden der Evang. Alliantie met eene inderdaad beminnelijke naieveteit van zich-zelven gewoon zijn te spreken als van DE *Christenen* bij uitnemendheid, en ook niet twijfelen of zij alleen mogen als echte zonen der reformatie zich *Evangelische* Christenen noemen. Nu is de strekking van deze 50 Aphorismen eigenlijk geen andere dan om het goed recht op dezen dubbelen titel te doen uitkomen, zoowel tegenover de orthodoxen (de mannen van den s t i l s t a n d), als tegenover de modernen (de mannen der r e v o l u t i e). Zij, de leden der Evangel. Alliantie, bewandelen den kostelijken middenweg. Ook zij, 't is waar, hebben hunne metamorphoses ondergaan, maar deze waren altemaal ‘normaalklassisch’ (sie!) - gelijk de kinderen die jongelingen worden (Aph. IX). Hun reformatorisch streven is niet een bliksem die de ceders vernielt, maar een storm die de lucht reinigt (XI). Zij wachten geen heil van r e v o l t e o f r e v o l u t i e, maar alleen van *reveil* en *evolutie!* Voorwaar fraaie woorden, maar waarmeê men niet veel verder komt, als het te doen is om den aard en het streven eener kerkelijke partij met duidelijke lijnen te schetsen. Vooreerst is het gebruik van de termen: *evolutie, ontwikkeling* en derg., op religieus en kerkelijk gebied toegepast, door de moderne richting eerst recht aan de orde gekomen, terwijl het levensbeginsel van de

moderne historie-beschouwing juist gelegen is in de erkenning van de groote alles beheerschende wet der normale ontwikkeling. Ten andere kan er van eene principieele bestrijding der moderne richting, die de heer v.O. noodzakelijk acht, geen sprake zijn, waar men, gelijk hij doet, deze twee stellingen verdedigt:

1°. de beweging door Luther, Zwingli en Calvijn begonnen was zuiver reformatorisch, niet revolutionair;

2°. wij kunnen niet blijven staan bij of terugkeeren tot het door hen tot stand gebrachte, maar moeten hun werk voortzetten.

't Is te vergeefs, dat hij het bedenkelijke van zijn standpunt zoekt te verbergen onder phrases als deze: ‘bij ons heeft de geest die belijdt, bij de anderen de geest die ontkent het hoogste en laatste woord.’ ‘Zij leggen den bijl aan den wortel, wij zuiveren den eeuwenouden stam van slingerplant en waterlot’ (VIII). ‘Bij ons *zonde* en *genade*, bij hen *ik* en *neen* de wachtwoorden.’ ‘Dáár het laatste woord: “eritis sicut Deus”, hier: “soli Deo Gloria”’ (X). ‘Wij willen, even als Luther, vrijheid *door*, zij vrijheid *van* de gehoorzaamheid des geloofs’ (XII). ‘Bij ons *krisis*, elders’ *phthisis* (XVI), enz. Zouden de Modernen geen aanspraak hebben op eene meer objectieve karakteristiek? Dat zij zich troosten met de gedachte, dat deze theses wel gesteld, maar nog niet tegen alle dubia zijn gehandhaafd.

Wat naar mijne meening voor den vriend van wetenschap de lectuur dezer aphorismen vooral belangrijk maakt, is het vernieuwd bewijs dat zij opleveren voor de onhoudhaarheid eener positie, die niet werd gekozen en gehandhaafd uit waarachtige ingenomenheid met het groote levensbeginsel, dat men als het alles beheerschende heeft aangenomen, maar eenvoudig uit vrees voor al wat naar radicalisme zweemt, m.a.w. uit die onzalige halfheid, die nooit partij trekt dan voor 't geen zwart noch wit, zoet noch zuur, ja noch neen, koud noch heet is; die niet aan de logica, maar aan de voorzichtigheid - lovenswijsheid geheeten! - opdraagt te bepalen tot welke gevolgtrekkingen het vooropgestelde zal leiden.

Moest ik het eigenaardige van het door v.O. ingenomen standpunt beschrijven zóó, dat daardoor tevens zijne verhouding tot de modernen als tot de orthodoxen eenigermate werd gekenschetst, ik zou in de eerste plaats verwijzen naar de 30ste stelling van den heer v.O. zelf, waar hij met die van het orthodoxisme tegelijk zijn eigen theologie veroordeelt, zeggende:

> ‘de groote fout der theologie van het orthodoxisme is in geenen deele, dat zij te oud, maar veeleer dat zij niet oud genoeg is, daar zij nog geen 350, maar slechts 200 jaren en minder telt, m.a.w. meer den stempel draagt van het herboren scholasticisme der 17de, dan van den frisschen reformatorischen geest der 16de eeuw. Voorzoover dit[1] conservatisme de strekking[2] heeft om kerk en theologie te doen stilstaan op den weg harer van God gewilde ontwikkeling, belemmert het op zijne beurt de Reformatie van beiden, en roept tegen zijne bedoeling door de reactic, die het noodzakelijk wekt, vroeg of laat de Revolutie te voorschijn.’

Maar ik zou er bijvoegen:

Dit voor de moderne evolutie-idee reeds half gewonnen conservatisme heeft tegenover de moderne richting geen eigen bestaan. Ook zal het op den duur wegens zijne oppervlakkigheid, noch in de kerk, noch in de school veel vermogen, ofschoon het, juist om zijne oppervlakkigheid en zijn heulen met de anti-revolutionnaire en clericale machten, een tijdelijk succes kan hebben. Moeilijk is het van deze theologie te zeggen, of het beginsel van beweging dan wel dat van stilstand, of het wetenschappelijk belang, dan wel dat der kerkelijke partij in haar den boventoon zal hebben. Zoolang de heer v.O. zich niet te goed acht om zich met deze theologie de circonstance te behelpen, moge hij door zijn persoon de wetenschap blijven liefhebben, belangrijke diensten zal hij haar niet bewijzen.

Een soortgelijken indruk maakt de toespraak van denzelfden auteur, waarin hij de vraag behandelt: ‘Van welke Theologen is iets goeds voor de toekomst der kerk te verwachten?’ Al wordt reeds dadelijk aan al wat modern theoloog heet het brevet van onvermogen uitgereikt, al schijnt het voor den den heer van Oosterzee een uitgemaakte zaak, dat van dit ‘geslacht’ niets goeds hoegenaamd te wachten is; de hier te vinden bestrijding der mo-

1 Er staat: *het stelselmatig conservatisme*. Ik weet niet of de orthodoxisten bij ons er een stelselmatig conservatisme op na houden. Dat van den heer v.O. zou ik geneigd zijn met dat van zijne geestverwanten in de politiek wat het stelselmatige betreft, op één lijn te stellen.

2 Natuurlijk niet naar de bedoeling der conservatieven zelve, maar naar de natuur van het conservatisme.

dernen is zóó weinig principieel, zóó uitsluitend gericht tegen hetgeen de modernen zijn in de oogen van de vrienden der kerk in den meest banalen zin des woords, en, wat meer zegt, de dan volgende aanval tegen het radicaal orthodoxisme is zooveel ernstiger, zooveel beslister, dat men wel ziet dat de heer v.O. het in den grond toch zoo boos niet meent met zijne invectieven tegen de ondeugende modernen.

En vraagt gij, na gehoord te hebben van welke soorten van Theologen de Utrechtsche hoogleeraar niets verwacht, op wie hij dan zijn hoop voor de toekomst gevestigd heeft, hij zal u eerst nog eens zijn bepaalden afkeer van de transigeerende middenpartij in sterke bewoordingen te kennen geven, om dan eindelijk, - o jammerlijke teleurstelling voor allen die iets meer dan ‘woorden, woorden, woorden’ verlangden! - te verkondigen: dat er alleen van de meest universeel-ontwikkelden, van de meest christelijkgeloovigen, van de meest practisch-bruikbare theologen iets goeds te wachten is voor de toekomst der kerk!

> Das war also des Pudels Kern!

Hoort het, Utrechtsche jongelingschap! Van uwe lippen, gelijk uw professor verklaart (blz. 25), heeft hij op zijne vraag dit antwoord afgelezen: ‘Wij wachten geen heil noch van modernen, noch van orthodoxen, noch van middelmannen - maar..... van theologen zóó kundig, zóó vroom en zóó practisch als er bij geen dezer richtingen te vinden zijn.’ En waar zijn ze dan wel te vinden? Gij glimlacht. ‘Dat is,’ zegt gij, ‘het geheim tusschen ons en onzen professor. Aan de wereld zeggen wij alleen dit:

> Zoekt het niet ter linkerzij, bij sloopende Modernen;
> Zoekt het niet ter rechterzij, bij steile Orthodoxisten;
> Ook niet tusschen beiden in, bij halve Middelmannen;

Er ontbreekt, zoo als gij ziet, nog een regel. Maar dien houden wij voor ons. Gaat gij zelve nu maar er op uit, om dat zalige oord te vinden, waar de alleen zaligmakende Theologie gedoceerd, waar de alleen kundige, vrome, practische Theoloog wordt gekweekt.’

Gelukkige spes patriae! benijdenswaarde spes ecclesiae! Andere moeten op uw leeftijd, ja zoolang daarna nog, zoeken; gij hebt

het antwoord reeds gevonden op de gewichtigste vragen. Gij kunt op blijden toon uitroepen:

> Wij zoeken 't niet ter linkerzij, wij zoeken 't niet ter rechterzij,
> Niet bij de Middehnannen;
> Dwaas die gaat zoeken wat hij heeft!
> Wij vroom en vroed, en.... bij de hand!
> Wij hebben 't reeds gevonden!

Ik zal er niets bijvoegen ten betooge, dat de professorale toespraak, wel beschouwd, niet veel meer is dan een opgewonden toast aan de Utrechtsche studenten in de Theologie, die men vermakelijk zou kunnen noemen, als ze niet te veel van dat zoete vergif bevatte, hetgeen men vleierij noemt, en waarvoor jonge menschen im 't algemeen, maar aanstaande godsdienstleeraren in 't bijzonder, niet krachtig genoeg kunnen gewaarschuwd worden.

In allen ernst: moet men zich niet diep bedroeven over de lichtzinnigheid, waarmede hier een hoogst gewichtig en uiterst moeilijk vraagstuk wordt behandeld? Dat men als wetenschappelijk man zijn eigen meening heeft over 't geen voor het heden en de toekomst der kerk noodig is, wie zal het wraken? Maar dat men zulk een onderwerp aandurft, terwijl men niets anders te zeggen heeft, dan wat men inderdaad den eersten besten gemoedelijken, maar onontwikkelden student van de lippen kan lezen; dat men op hoogen toon allerlei richtingen gaat veroordeelen, zonder van eigen richting iets te laten merken, ja eigenlijk zonder voor zich zelf plaats over te houden tusschen al die veroordeelde theorieën en practijken; dat men een zoo zwakke rede nog kan besluiten op een toon van onbezorgdheid[1] en zelfgenoegzaamheid, die aan een

1 In een voegzaam ernstige stemming zou den redenaar niet zoo menige quasi-aardigheid ontsnapt zijn, zou hij voor mislukte geestigheden zooveel plaats niet hebben ingeruimd en zich gewacht hebben door een bont mengsel van eitaten en zegswijzen in vreemde talen het decorum te beleedigen. Hoort het slotwoord en verbaast u met mij, dat een man van naam en smaak zulke dingen kan laten drukken: ‘Met de Evangelische Alliantie begon, met eene andere alliantie besluit ik. Maar ook eene Evangelische, een belle, een triple Alliantie, zoo gij wilt, die ik u voorstel voor het eerst of bij vernieuwing te sluiten. Een verbond van u met elkander om dien wetenschappelijken, dien Christelijken, dien practischen geest bij elkander te wekken, te voeden, te steunen; een studentenverbond in zeker opzigt, als het jongelingsverbond in Duitschland, waarvan ik onlangs hoorde, met de leus: “Frisch, Frei, Freudig, Fromm.” En wat van die schoone leuze het schoonste was? (Hoort! Hoort!) De vier F's op zekere wijze geplaatst vormden te zamen het kruisfiguur, ten symbool, waar men de bron der ware vrijheid, frischheid, vroomheid en vroolijkheid zocht. (卐).’

triumfeerende in plaats van aan een verloren zaak doet denken, waarlijk, dat is een bed roevend verschijnsel: - bedroevend, als men denkt aan den talentvollen man, die zich zelf door halfheid te grond richt, bedroevend nog meer, als men denkt aan de toekomst der kerk, en de Theologen die haar noodig zijn.

De heer Doedes maakt het mij zeer gemakkelijk den inhoud en de strekking van zijne academische rede te beschrijven. Reeds op blz. 9 vinden wij, als hadden wij een catechismus voor ons, vraag en antwoord gereed:

'Vraag: Wat hebben wij bovenal te doen om het werk der Kerkhervorming met vrucht voort te zetten?

Antwoord: Uitgaande van eene supranaturalistische wereldheschouwing, met erkenning van de geheel eenige autoriteit van Jezus als den volmaakten Godsgezant; alzoo protesteerende, niet minder tegen alle naturalistische aanmatiging, dan tegen alle menschelijk gezag in godsdienstige geloofszaken; de verlossing van den zondaar door Gods genade in Jezus Christus bevorderen, door zuivere, volledige, doeltreffende Evangelieverkondiging.'

'En is dan' (zoo gaat de heer Doedes voort met een schoonen oratorischen zwaai) 'en is dan *úwe* vraag: Waarheen? - *mijn* antwoord is: Daarheen!

Men ziet, de heer Doedes laat niet, gelijk zijn collega, de studenten antwoorden. Hij schijnt er prijs op te stellen, dat men hier wel onderscheide tusschen hem en zijne hoorders; *zij* vragen, *hij* antwoordt.

En wát antwoordt hij? *Daarheen!*

Welaan dan!

> *Dahin, dahin*, lasst uns Geliebte ziehn!

't Is anders niet zeer uitlokkend voor ons, kinderen der 19de eeuw, om zoo maar, mir nichts dir nichts, uit te gaan van

eene supranaturalistische wereldbeschouwing, waar we sedert lang voor goed zijn uitgegaan. (De Utrechtsche geestigheid is aanstekelijk!) Maar zie, de redenaar staat daar met de onverbiddelijkheid van een handwijzer[1], waarop te lezen staat, niet alleen werwaarts wij onze schreden moeten richten, maar ook waar wij onze reis moeten beginnen. Waarde heer wegwijzer! zouden wij willen klagen, waarom ons niet gezegd, hoe wij het zullen aanleggen om tot u en uw supranaturalisme te komen? Wel roept gij uw hoorders al aanstonds toe: hierheen!... als ware zulk een commando genoeg om allen op het supranaturalistisch loopveld te doen samenkomen. Maar ach! Sinds lang is ons de lust vergaan om het langs dezen weg nog weder te gaan beproeven, tenzij gij ons kunt aantoonen, dat het supranaturalisme nog levenskracht bezit.

Helaas! iets wat naar een soortgelijk betoog zweemt, zoeken wij hier te vergeefs. Waarschijnlijk was dit voor 's Hoogleeraars toehoorders niet noodig, of heeft hij deze gelegenheid daarvoor minder geschikt geacht. Zooveel is wel zeker, dat voor de ‘ongeloovige wetenschap’ het schoone van oraties als deze verloren gaat. Reeds vóór de heer Doedes ze te berde bracht, had zij de argumenten door hem gebezigd, ontzenuwd. 't Zou al te veel van het geduld mijner lezers gevergd zijn, het duizendmaal gezegde hier te herhalen. De heer Doedes heeft zich met zijn vrienden eens willen vrolijk maken over de aanmatigingen van het naturalisme en gaf niet zoozeer een wederlegging van de gronden, die werkelijk tegen het supranaturalisme zijn ingebracht, dan wel eene herhaling der schimpschoten, waarmede men sinds geruimen tijd van zekere zijde gewoon is de historisch-kritische beschouwing van Evangelie en Christendom te bejegenen.

Afgaande op deze levensteekenen van de theologische faculteit te Utrecht, valt het zwaar te gelooven, dat in den eersten tijd uit het Sticht het gewenschte licht zal opgaan.

A.D.L.

1 Zie blz. 7. ‘Ons antwoord’ (op de vraag: wat moet tot voortzetting en volmaking der Reformatie thans gedaan worden?) ‘is gelijk aan een handwijzer die zegt: Hierheen!’

***Philosophisch-historische Grammatik der deutschen Sprache, von R. Westphal. Jena, Mauke's Verlag*. 1869. XV en 278 blz.**

De schrijver van bovenstaand werk begint met in zijne Voorrede het doel aan te duiden, hetwelk hij beoogt: ‘Der eigenthümliche Standpunkt dieser grammatischen Schrift ist auf dem Titel angedeutet. Zwei Bestandtheile sind in ihr zu einem einheitlichen Ganzen verwebt: den einen wird man als den eigentlich grammatischen, den andern als den sprach-philosophischen bezeichnen können.’ De taak van het boek - zoo lezen we iets verder - is niet ‘das gesammte germanische Sprachmaterial umfassend zu verzeichnen, oder auch nur die sämmtlichen germanischen Dialekte in *der* Vollständigkeit herbei zu ziehen, wie dies bei Jakob Grimm geschehen ist. Das Hauptaugenmerk ist dem Gotischen und unseren beiden ältesten deutschen Dialekten, dem Althochdeutschen und Altniederdeutschen, zugewandt; das Altnordische und Angelsächsische hat ihnen gegenüber im Ganzen nur eine secundäre Berücksichtigung erfahren.’

Daar men uit deze woorden allicht zou opmaken dat de Schr. zijne taak binnen betrekkelijk enge grenzen beperkt had, behooren we ter aanvulling nog te zeggen dat hij, wel verre van zich tot de Duitsche talen te bepalen, ook, en zelfs met bijzondere ingenomenheid, het onstaan en den aard der buigingsvormen der Indogermaansche talen, ja de taalwording in 't algemeen, behandelt. Zijn standpunt, hetwelk, zooals hij ons meêdeelt, ook dat van den Heer Gildemeister, thans Professor te Bonn, is, keuschetst hij aldus: ‘Es liegt in der Sache selber, dass der Standpunkt, den ich für die Genesis der Sprache einnehme, statt des mechanisch-materialistischen ein idealistischer ist.’ Als we de Voorrede niet geheel misverstaan hebben, is dit ‘mechanisch-materialistische’ standpunt dat van Bopp, ofschoon wij betuigen moeten in de denkbeelden van dien schranderen geleerde nooit iets ontdekt te hebben, wat naar mechanischmaterialistisch, in de gewone opvatting, zweemt. Evenmin is er, zoo ver wij zien kunnen, in Bopp iets van datgene te bespeuren, wat de Schr. met den naam van ‘idealistisch’ bestempelt. Zonder eene bepaling van des schrijvers eigenaardig idealisme te kunnen geven, meenen we den Schr. geen onrecht aan te doen als we een staaltje daarvan zien in deze opmerking omtrent de klankverschui-

ving (bl. 63): ‘er’ (namelijk: der lautgeschichtliche Process, klankverschuiving geheeten) ‘ist ein Zeichen von gewaltig übersprudelnder Kraft des Organismus, aber auch von hartem Eigenwillen, ein Vorbote der grossen geschichtlichen Thaten, zu deren Ausführung der germanische Stamm berufen war.’ Referent kan in de klankverschuiving niets anders zien dan een feit, waarvan de verklaring nog niet gevonden is.

Zonder eenige aarzeling mogen we ook de volgende zinsneden als eene uiting van eigenaardig idealisme aanhalen: ‘Unsere indogermanischen Urväter sind diesen Kategorien, diesen der Sprachbildung zu Grunde liegenden Gesetzen gerade so unbewusst gefolgt, wie da, - wo der erste Indogermane zum ersten Male die Indogermanin mit der Wärme in die Arme schloss, die, ihm noch unbewusst, einen Menschen wie er selber war hervorbringen sollte’ (bl. 94 vg.). Derhalve, de taal, en meer inzonderheid de Indogermaansche taal, kwam bij die Urväter op evenals de geslachtsdrift opkomt. Of nu de Urväter der niet-Indogermaansche volken ‘diesen Gesetzen’ ook onbewust gevolgd zijn, wordt niet gezegd! Daar uitdrukkelijk en uitsluitend van Indogermanen gesproken wordt, moet men opmaken dat de Urväter van andere rassen wèl bewust hun taal opbouwden, òf dat Schr. de wetten der logica *niet* gevolgd is. - Hoe het zij, dergelijke ‘idealistische’ en zelfs ‘supranaturalistische’ denkbeelden hebben bij het taalonderzoek niet de minste waarde.

Met het idealisme des schrijvers schijnt ten nauwste samen te hangen zijne neiging om zooveel mogelijk oude, liefst *ur*-oude, taalvormen te ontdekken. Zoo tracht hij bijv. op bl. 223 het betoog te leveren, dat men algemeen in dwaling verkeerd heeft met aan te nemen, dat in de Duitsche talen de Optatief den Conjunctief vervangen heeft, gelijk ten deele ook in 't Latijn gebeurd is Volgens Schr. heeft het Oudsaksisch voor alle drie personen enkelen meervoud de oude conjunctiefvormen naast de optatiefvormen bewaard. Nu vindt men in 't Oudsaksisch deze vormen:

geba	en	gebe
gebas		gebes
geba		gebe
geban		geben
geban		geben
geban		geben.

Ofschoon uit de schrijfwijze der handschriften volstrekt niet blijkt dat de *a* in *gebas* en de laatste *e* in *gebes* lang zijn, voorziet de Schr. ze met het lengteteeken; aldus: *gebās* en *gebēs*. Het bewijs daarvoor blijft hij schuldig; er is zelfs geen poging aangewend om dit, waarop alles aankomt, te betoogen. Wel wordt beweerd: ‘Umgekehrt aber kann die alts. Modusform auf *a, ās, ān* nicht aus der Modusform auf *e, ēs, ēn* hervorgegangen sein und ebensowenig kann man für die erstere annehmen, dass sich ihr *ā* unmittelbar aus dem ursprünglichen Optativdiphthonge *ai* entwickelt hätte, denn der Uebergang eines ursprünglichen *ai* in langes *ā* kommt blos im Angelsächsischen und Friesischen, nicht aber im Altsächsischen des Heliand vor.’ Gelijk we reeds opgemerkt hebben, blijkt nergens dat de *a* en *e* in het bewuste geval lang zouden zijn; ze kunnen even goed kort geweest zijn. Nu gaat een oorspronkelijke en Gothische *ai* in het Oudsaksisch van den Heliand zeer dikwijls in *a* of *e* over, namelijk in lettergrepen zonder klemtoon. Dus is de uitgang des gen. pl. in 't Gothisch *aize*, in 't Sanskrit *eshâm*, in den Heliand *aro* of *ero*, enz. Dus is de Nominatief-uitgang des meervouds *ai* in 't Gothisch, *a* of *e* in 't Oudsaksisch. Evenzoo beantwoorden *gebas*, en naar andere uitspraak *gebes*, beide aan het Goth. *gibais*, en de Conjunctief van 't Oudsaksisch is oorspronkelijk een Optatief. - Het opmerkelijkste is de uitboezeming waartoe de vermeende ontdekking des Oudsaksischen oorspronkelijken Conjunctiefs den Schr. leidt: ‘Die Grammatik wusste früher nichts davon, dass im Lateinischen beide Modusformen, die conjunctivische und optativische, vorhanden sind, aber nachdem dieselben einmal erkannt worden sind, hat sie sich die lateinische Grammatik gern vindiciren lassen. Sollte es der deutschen Grammatik weniger angenehm sein, dass einer der ältesten germanischen Dialecte sich ebenfalls des Besitzes beider Modusformen für alle Personen und Zahlformen rühmen darf?’ Wij voor ons moeten bekennen er niets roemrijks of heugelijks in te zien, dat eene der Duitsche talen vóór duizend jaar eene antiquiteit zou bezeten hebben, waarvan ze geen gepast gebruik wist te maken, want onderscheid in de beteekenis, - dat erkent de Schr. zelf, - is niet te bespeuren.

Men zal wel niet van den Referent vergen dat hij een overzicht geve van de in het boek behandelde vraagstukken en eene beoordeeling van de daarin beproefde oplossingen. Vooreerst zijn de

onderwerpen te talrijk daartoe, en ten andere zijn de denkbeelden van den Ref. omtrent de vorming der afleidings- en buigingsuitgangen in de Indogermaansche talen, omtrent de verhouding van den geheelen taalstam tegenover andere, lijnrecht tegenovergesteld aan die welke de schr. verkondigt. Daar het boek echter meer in handen van Germanisten dan van Sanskritisten zal komen, willen we een paar aanmerkingen aangaande de Indische spraakkunst mededeelen.

Op blz. 28, r. 23 wordt gezegd: ‘So nehmen die indischen Grammatiker den Satz an, dass das guna (lees: der guṇa) von i und u ein *ê* und *ô*, das (l. der) guna von a ebenfalls ein kurzes a ist.’ Dit zou gelijk staan met te beweren dat een klank + de guṇa gelijk is aan dienzelfden klank - de guṇa. Zoo iets is bij de Indische spraakkunstenaars niet opgekomen. Pâṇini 1, 1, 2 zegt: *a, e* en *o* (zijn) Guṇa’, en 1, 1, 1: ‘â, *âi* en *áu* (zijn) Vrddhi’; en 1, 1, 3: ‘De klanken die Guṇa en Vṛddhi hebben kunnen zijn, *i, u, ṛ* en *ḷ*.’

Blz. 80, r. 3: ‘Der (schon im Sanskrit vorkommende) Uebergang des s in sch hat sich im Germanischen erst in der nhd. Sprachperiode vollzogen.’ Hierop is aan te merken dat er in 't Sanskrit wel een klank is, die in uitspraak groote overeenkomst heeft met de Hoogduitsche *sch*, doch hij wordt toch op eene andere plaats in den mond gevormd, en, waar het juist op aankomt, hij ontstaat onder gansch andere voorwaarden dan de Hoogduitsche *sch*-klank, hetzij in *spielen* of in *schön*. De door den schr. bedoelde klank in 't Skr. heeft zich uit de dentale *s* ontwikkeld door invloed van eenen voorafgaanden klank; in het Hoogduitsch is dit nooit het geval. Tusschen den tweeden sisklank van 't Indisch alphabet, welken de schr. vrij gebrekkig met *sch* weêrgeeft, en den Hoogduitschen *sch*-klank bestaat niet het minste verband.

Blz. 145, r. 20. De Acc. pl. van *uxan* in 't Skr. is *uxṇas*, en niet *uxanas*, zooals de schr. opgeeft. Evenmin is de Gen. pl. *uxanâm*, gelijk op blz. 141 gevonden wordt, maar *uxṇâm*. In den Veda komt echter de Acc. pl. *uxaṇas* voor.

Blz. 232, r. 16: ‘denn die Sanskritformen, welche den passiven und zugleich medialen Verbalformen des Griechischen der Form nach entsprechen, haben im Indischen nur die mediale, nicht die passive Bedeutung.’ Dit behelst een samenweefsel van onnauwkeurigheden. Vooreerst is, even als in het Grieksch, zoo ook in 't Sanskrit, het Perf. Medium ook tegelijk Perf. Passief; verder is er

in het Sanskrit één en dezelfde vorm voor het Med. en Pass. van den Aorist, behalve in den 3^{den} pers. enk.; zoo ook voor de overige tijden behalve voor de duratieve tijden, nl. Praesens, Imperf., Imper. en Optatief. Voor deze 4 tijden heeft het eigenlijk gezegde Sanskrit, in tegenstelling tot het Grieksch, eenen afzonderlijken vorm voor het Pass. en voor 't Medium. Maar juist in het oudste Indisch, dat van den Veda, wordt het Medium van het Praesens, enz. *passim* als Passief gebruikt, volmaakt gelijk in 't Grieksch.

Blz. 261, in de Noot: ‘Im Indischen findet nur bei den mit einem Consonanten, aber nicht bei den mit 2 und 3 beginnenden Wurzeln die Coalescirung der Reduplications - mit der Wurzelsylbe statt.’ Men vindt toch vrij dikwijls *bhreme, bhreje*, en wel in het allerklassiekste Sanskrit. Er zijn ettelijke werkwoorden, die met twee medeklinkers beginnen en toch die samensmelting toelaten. Men kan ze opgegeven vinden in Pâṇini 6, 4, 124 en 125 en 122.

Kleinigheden als deze moeten, onzes oordeels, geen invloed uitoefenen op onze schatting van de waarde eens werks. In de lijvige boekdeelen van Grimm's Deutsche Grammatik is er misschien geene bladzijde welke niet een of meer onnauwkeurigheden bevat, en toch is het een onsterfelijk werk, omdat het hoofdbeginsel gezond en waar is, en waar zal blijven, zoolang er onderzoek en wetenschap bestaat. ‘Allgemein-logischen begriffen,’ zegt de groote taalkenner, ‘bin ich in der grammatik feind; sie führen scheinbare strenge und geschlossenheit der bestimmungen mit sich, hemmen aber die beobachtung, welche ich als die seele der sprachforschung betrachte.’ De richting van den schrijver der ‘philosophisch-historischen Grammatik’ is een gansch andere. Hij stelt zich op een ‘eigenaardig standpunt’, niet bevroedende, schijnt het, hoe onverzoenlijk het innemen van een standpunt en de wetenschap tegen elkander overstaan. Ons dunkt, als men eenig ding wil onderzoeken, begint men met zich op een standpunt te plaatsen; dat spreekt van zelf, want een mensch kan op een gegeven oogenblik niet overal tegelijk wezen. Doch zoodra men de zaak van dat eerste standpunt zoo goed mogelijk heeft gadegeslagen, begeeft men zich op een ander, en zoo voorts, totdat men de zaak van alle kanten bekeken heeft. Eerst dan is er kans dat men iets er van zal begrijpen, en die standpunten kan men dan vergeten, gelijk men de steigers opruimt nadat het gebouw voltooid is.

Na vrij-uit onze meening te hebben blootgelegd, moeten we verklaren dat het gedeelte, handelende over de slot-medeklinkers in 't Gothisch, blz. 136, vgg., en in de hoofdzaken reeds voor menig jaar bekend gemaakt in Kuhn's Zeitschrift, II, onzes inziens, het best geslaagde van het geheele werk is.

Alhoewel, of beter gezegd omdat, Ref. zich niet met de lievelingsdenkbeelden des schrijvers vereenigen kan, kan hij de lezing van deze ‘Philosophisch-historische Grammatik’ allen die in het onderwerp belang stellen, in gemoede aanbevelen. Sommigen zullen met die denkbeelden waarschijnlijk ten zeerste ingenomen wezen, anderen zullen er over denken als de Ref., doch allen zullen in het boek een aantal vraagstukken behandeld vinden van groot belang. Wij kunnen het lezend publiek geen oprechter achting toonen dan met hun toe te roepen: onderzoekt alle dingen en behoudt het goede!

H. KERN.

Gedroogde kruiden. Zestig platen met bijschriften en een portret, naar de Herinneringen uit mijne leerjaren op het land, door Fritz Reuter, uit de Mekklenburgsche Volkstaal door A.G. vertaald. Leiden, P. Engels.

Onder bovenstaanden titel verscheen reeds in het verledene jaar in den Akademischen boekhandel van P. Engels te Leiden eene nette rood-gecartonneerde Portefeuille met 60 platen, ter illustratie van het ook bij ons zoo algemeen bekende werk van Fritz Reuter: Olle Kamellen. Dat ‘de Gids’ er nu eerst melding van maakt, zou zeker verschooning behoeven, behoorde Fritz Reuter niet tot de schrijvers, die altijd jong zullen blijven, altijd weêr ter hand genomen zullen worden, en altijd weêr de fijnste snaren van het menschelijk hart door de innigste sympathie zullen doen trillen.

Het is een opmerkenswaardig verschijnsel van onzen tijd, dat zoovele talentvolle mannen zich gedrongen gevoelen het volk, en wel de midden- en lagere klassen daarvan, in zijn eigen ongekunstelde - alhoewel geenszins onbeschaafde taal te schetsen. En al zien wij dan ook dat die taal bij de verschillende volkeren soms hemelsbreed verschilt, al worden wij zelfs door het verschil van toestanden getroffen, zooals een Gotthelf ons die bij de Zwitsersche

boeren, een Zimmerman bij het Westphaalsche volk, een Auerbach in zijne Schwarzwaldergeschichten, of een Felder in zijn Nummamüllers und das Schwarzokaspale, een Joachim Mähl ze in zijne Hamburger tafereelen (Fanny, Pater Mareken, en Jean) en een Fritz Reuter ze in zijn Meckelenburgsch idoom schetst, toch hebben zij allen, althans de besten, ééne eigenschap gemeen, het is het rein menschelijke, het realistische, het eenvoudige, de waarheid. In dat kenmerk van het rein menschelijke, van het ware, ligt voor vele van die werken de waarborg voor een langer voortbestaan, voor een uitgebreider werkkring, dan die in het heden besloten ligt.

Geen van al die bovengenoemde volksschrijvers heeft echter zoo'n diepen blik geworpen in dat deel des volks, 't welk hij heeft willen schilderen; geen hunner heeft zich met de volkstoestanden, met de eigenaardige volkskarakters zoo geïdentifieerd; geen hunner heeft daarbij zooveel scherpzinnigheid, zooveel algemeene menschenkennis en daarbij tevens zooveel humor en talent aan den dag gelegd, als Fritz Reuter. Maar geen hunner heeft dan ook bij het tegenwoordige geslacht zoo'n opgang gemaakt en zich zoo'n vollen immortellenkrans om de slapen gewonden, waaraan nog menig nageslacht in dankbare opgetogenheid zijne bloempjes zal toevoegen, als Fritz Reuter dit vooral door zijne Olle Kamellen, Hanna Nüte enz. gedaan heeft.

Doch het is ons thans niet te doen om bij de vele lofzangen, die ter eere van Fritz Reuter reeds gezongen zijn, nogmaals een zwak couplet te voegen. Wij wezen alleen maar op zijne verdiensten, op zijne vermoedelijke onsterfelijkheid, om ons geweten gerust te stellen dat wij niet te laat komen met onze aankondiging van de illustratie van een zijner beste werken. Het zal menigen lezer toch gaan als het ons gegaan is. Moge het genot, dat wij bij de eerste lezing van de Olle Kamellen smaakten, ook al lang achter den rug liggen, met dubbele gretigheid grepen wij naar dezen bundel illustratiën, die ons dit genot weêr zouden kunnen opfrisschen, en ons weêr zoovele van die kostelijke scènes, van die geestige figuren, van die snedige gezegden voor den geest zouden kunnen verlevendigen.

En die illustratiën - zij hebben ons niet teleurgesteld. Over het algemeen is de kens van de scènes, van de toestanden, van de personen, die zij moeten illustreeren, gelukkig te noemen. Bij som-

migen wint het de artistieke uitvoering, bij anderen de dichterlijke opvatting. Bij enkelen wordt aan beider eischen op gelijkmatige wijze voldaan. Hoe roerend van opvatting, hoe goed van teekening is b.v. het 2de plaatje, waar Hawermann met zijn kind bij het lijk van zijne vrouw staat! Hoe lief is niet de teekening (No. 14), waar de Dominé de uitdeeling aan de schooljengd doet! Wat is de teekening niet alleraardigst, waar Bräsig op de uit twee beddelakens samengeflanste vlag met inkt en kwast zijn *vivat* teekent! Wat is dat drietal, schoolmeester, Karel en Bräsig, geestig geteekend en opgevat, waar zij bij elkander zitten in de les van de organische chemie! (No. 23). Dat zelfde kunnen wij van No. 42, 43 en vooral van 50 getuigen, waar Bräsig aan Carl de ontdekking van het geld mededeelt.

In één woord, wij kunnen gerustelijk verklaren, dat de illustratiën over het algemeen goed geslaagd zijn, al is de eene dan ook wat voortreffelijker dan de andere; al zijn er eenige onbeduidende en enkele zelfs bepaald leelijke bij, zoo als No. 26, 28, 33. Men zoude intusschen haast zeggen, dat zij niet allen van dezelfde hand zijn, al ware het alleen op grond van de grootte der figuren, waarvan eenige klein, zooals 1, 5, 7, 13 enz., andere middelmatig, zooals 8, 21, 45, en weêr andere groot, zooals 23, 31, 40 genomen zijn. Maar nog meer wordt men in deze onderstelling bevestigd, als men het gehalte der teekeningen, de uitdrukking van de personen en de opvatting der situatiën in het oog houdt.

Maar wat ons wederom niet bevredigd, ja, wat ons zelfs hier en daar gebinderd heeft, het is de hollandsche tekst, die onder de plaatjes te lezen staat. Op nienw heeft hij ons overtuigd, dat Fritz Reuter onvertaalbaar is; dat de losheid van zijn stijl verloren is gegaan bij de vertaling; dat zijn humor valsch vernuft, zijne aardigheden platheden en zijno geestigste figuren caricaturen worden, zoodra men ze in een hollandsch gewaad te voorschijn laat treden en hollandsch laat spreken. De plaatjes zouden dan ook aan waarde verdubbelen, als de oorspronkelijke tekst ze had toegelicht. Dat neemt niet weg, dat wij het nette werk op veler tafels en in veler handen wenschen te zien en dat wij hun allen daardoor eenige genoegelijke oogenblikken durven beloven.

G.S.

Uit het dagboek van een Oud-Hollander.

Honderdmalen heb ik de klacht vernomen dat onze literatuur, die in zoo veel opzichten beneden die van andere natiën staat, ook aan gedenkschriften armer is dan cenige andere. En ik zelf heb ook niet altijd mijn spijt over dit gemis in mijn hart besloten gehouden, maar bij voorkomende gelegenheden herhaaldelijk geuit. Er bestaat ook wel eenige reden toe; in mindere mate evenwel dan ik mij vroeger had voorgesteld, eer ik met den voorraad, dien wij bezitten doch gebrekkig kennen, allengs beter bekend ben geraakt. Ik versta namelijk onder gedenkschriften niet juist *mémoires* in den zin, dien de Franschen aan het woord hechten: doorloopende verhalen van wat de schrijver of schrijfster ondervonden en bijgewoond heeft; daarvan bezitten wij slechts enkele proeven. Maar een aantal losse aanteekeningen, betreffende voorvallen waarin degeen die ze heeft opgeteekend betrokken was, bestaan er uit vroeger en later tijd; en nog meer hebben er bestaan, die door de onachtzaamheid van latere bezitters verloren zijn geraakt. Nu echter eens onze aandacht op deze soort van geschriften gevestigd is, komt er telkens het een of het ander voor den dag, en wat eens aan het licht is gebracht trekt doorgaans de aandacht van het publiek, en wordt voor nieuwe verduistering beveiligd. Het historisch genootschap van Utrecht in de eerste plaats, maar ook andere maatschappijen en particulieren hebben zich in den laatsten tijd door het uitgeven van zulke bescheiden verdienstelijk gemaakt.

Met dat al blijven eigenlijk gezegde dagboeken uit de vorige eeuw en nog vroegere eeuwen zeldzaam. Want te allen tijde is

het getal van hen, die dagelijks opteekenden wat hun belangrijks en onbelangrijks overkwam, gering geweest in Nederland, en nog geringer het getal van hen, die zulke dagboeken van voorvaderen of oudooms bewaarden en aan volgende geslachten overleverden. Het haastige schrift was onduidelijk, en werd het nog meer naar mate de schrijfwijs verder afweek van die uit den tijd der dagboekschrijvers. Als onleesbaar zijn veel familiepapieren opgeruimd. En nog meer misschien als onbelangrijk. Men moet eenigen historischen zin bezitten om belang te stellen in de ontmoetingen uit het dagelijksch leven van het voorgeslacht, om behagen te scheppen in de kleinigheden, die ons de zeden van vroegere dagen teekenen, doch op zich zelf niets meer beduiden dan hetgeen ons dagelijks gebeurt. Wat gaat het den meesten onzer aan, hoe men een paar eeuwen geleden met elkander omging, waarover men sprak, waarmeê men zich bezig hield, waarin men zijn uitspanning zocht? Een bundel bijna onleesbare papieren, waarin wij, na ze met veel inspanning ontcijferd te hebben, niets anders vinden dan hoe iemand uit den ouden tijd zijn dagen sleet en wat hij daarbij dacht, zulk een ballast is het bewaren niet waard en moet maar ‘opgeruimd.’ Dit opruimen is een echt Hollandsch gebruik, en bijgevolg zijn de familiën, die ‘papieren’ bezitten, niet vele.

Het was mij daarom een heuglijk bericht, dat een paar jaren geleden de Heer Knottebelt, predikant te Mijnsheerenland, wiens kennis ik kort te voren had mogen maken, mij meêdeelde, dat hij namelijk in het archief van de heerlijkheid, waaronder hij woont, een handschrift had gevonden, dat een dagboek scheen te zijn, door een lid der familie Doubleth in het midden der zeventiende eeuw gehouden. Zijn vriendelijk aanbod, om het mij ter inzage te zenden, nam ik volgaarne aan, en weldra kreeg ik het vrij lijvige kwarto deel, met verzoek om het, na het gebruikt te hebben, uit zijn naam aan de Bibliotheek der Maatschappij der Nederl. Letterkunde aan te bieden. Over de herkomst van het handschrift kon hij mij slechts berichten, dat het ‘afkomstig was uit de nagelaten papieren van François Doubleth, Heer van Groenevelt, Meerkerken, enz., die omstreeks 1767 als gezant van hun Ho. Mo. bij het Hof van Spanje overleden is.’ François Doubleth was eigenaar van Mijnsheerenland en een tijdlang bewoner van het Kasteel geweest, en zoo was het dagboek van zijn voorvader daar geborgen, en na zijn dood met al de overige papieren in handen

der koopers van de heerlijkheid overgegaan. De overige bescheiden bevatten volstrekt niets wat tot opheldering van het dagboek kon dienen of er bij behoorde. Het boek stond geheel op zich zelf.

Op het eerste aanzien zag het er tamelijk onleesbaar uit. De Heer Knottebelt had er nog al wat van ontcijferd, maar om zijn oogen niet te bederven het verdere lezen moeten opgeven. Het kostte ook mij oefening eer ik aan het schrift gewend was en het vlot kon lezen, maar de moeite lag meer aan de ongewoonheid dan aan de onduidelijkheid van het schrift. Het is vluchtig op het papier geworpen met de verkortingen die toen gebruikelijk waren; de zin moet ons dikwerf te hulp komen en doen raden wat er staan zal, eer wij bemerken dat het er werkelijk staat. Met eigennamen van onbekenden blijft dit het onzekerst; met het overige heeft het geen groot bezwaar. Wie geduld heeft kan het boek van het begin tot het eind met volkomen zekerheid doorlezen. En het beloont de moeite, die het vordert, ruimschoots. Ik heb er veel uit geleerd en veel genoegen uit geschept. Gaarne zou ik dat genot aan anderen meêdeelen, en een volledige uitgaaf bezorgen, zoo ik maar rekenen kon op zooveel belangstelling als vereischt wordt om de onvermijdelijke kosten goed te maken. Daarop durf ik echter niet hopen. Ik vrees veeleer, dat dit boek zou deelen in het lot der Gedenkstukken van Oldenbarnevelt, die wegens het geringe debiet der eerste deelen niet licht vervolgd zullen worden. Hoe dit zij, het schijnt geraden het publiek op een volledige uitgaaf niet te laten wachten, maar zonder langer verwijl een voorsmaak te geven van hetgeen het in zijn geheel kan genieten, zoo het maar toont het te begeeren.

De schrijver van het journaal is de Heer en Mr. George Rataller Doubleth - van wien ik, zonder onbescheiden te zijn, mag vermoeden dat nagenoeg geen mijner lezers ooit gehoord heeft. Veel weet ik ook niet van den man te verhalen. Had hij dit dagboek niet geschreven, hij zou niet anders in de herinnering voortleven dan in de dubbele qualiteit van raadsheer en van geleerd vriend van Vossius en Grotius, in wier brieven hij nu en dan genoemd wordt. Ter wille van zijn dagboek, heb ik naar zijn levensbijzonderheden eenig onderzoek ingesteld, en wat volgt is de slotsom waartoe mij dit geleid heeft.

Zijn dubbelen naam dankt hij aan zijn vader en aan zijn moeder te zamen. Zijn vader was Philips Doubleth, raad en

eerste rekenmeester van Holland en Westfriesland en later ontvanger-generaal, overleden in 1612. In eerste huwelijk met Maria van der Goes had deze het gezegend aantal van zeventien kinderen gewonnen; in tweeden echt met Cornelia Rataller nog twee daarenboven, namelijk onzen George, die bij zijns vaders naam den naam zijner moeder ter onderscheiding aannam, en een dochter, die met een officier van 's prinsen lijfwacht, Gleser, gehuwd is. Van vaders en van moeders zijde was de afkomst aanzienlijk. De Doubleths hadden van ouds in de regeering van Mechelen gezeten, van waar de grootvader in den tijd der troebelen naar Holland was uitgeweken. De Ratallers waren opgekomen in de magistratuur; de vader van Georges moeder was Mr. George Rataller, die door Koning Philips tot president van het Hof provinciaal van Utrecht gekozen en aldaar in 1581 overleden was.

Van de opvoeding en van de jeugd van onzen dagboekschrijver is mij niets bekend. Het eerst treffen wij hem (in de brieven van Vossius) aan op zijn groote reis, waarmeê hij, zooals gebruikelijk was, zijn opvoeding voltooide. Achtereenvolgens treffen wij hem, tusschen Augustus 1621 en Augustus 1625, te Londen, in Frankrijk, te Rome, te Venetië en weêr te Parijs aan. Een gedeelte althans van die reis maakte hij met Nicolaas Meerman, en met dezen kwam hij te Parijs veel aan huis bij Hugo de Groot, toen nog ambteloos balling en juist bezig met het drukken van het *Jus belli ac pacis*. Hij trof daar ook den jongen Graswinckel aan, die eveneens van zijn groote reis huiswaarts keerde en intusschen De Groot met overschrijven en met verbeteren van drukproeven bijstond. In zijn gezelschap kwam hij in het najaar van 1625 behouden in het vaderland terug, gelukkiger dan zijn vriend Meerman, die iets later zijn reis over zee nam en schipbreuk leed, waarbij al zijn bagage verloren ging.

Na zijn terugkomst heeft Doubleth zich zeker in Den Haag als advocaat gevestigd. Van zijn wedervaren is mij niets bijzonders bekend. Hij trad in den echt met Maria van Schoterbosch, wier zuster aan een zijner halve broeders, Philips Doubleth, na 1629 ontvanger-generaal der Unie, gehuwd is geweest. De familie, waarmeê zich de broeders verzwagerden, was even als de hunne aanzienlijk en tamelijk vermogend. Hij verwekte bij zijn echtgenoote minstens vijf kinderen, drie zoons en twee dochters. In Mei van 1639 moet hem een zware slag

hebben getroffen, waarmeê hem Vossius in algemeene termen condoleert, denkelijk de dood van zijn vrouw. In het volgend jaar, 1640, verkreeg hij een aanzienlijk en begeerlijk ambt: hij werd gekozen tot lid van den Hoogen Raad van Holland en Zeeland, en deed als zoodanig den eed den 10^{den} Mei. Van het rustige leven, dat hij voortaan leidde, is alweêr niets bekend. Wij weten slechts dat hij zich met studie bleef bezig houden en de kennis met geleerden aanhield. In Mei 1640 droeg hem Vossius, toenmaals hoogleeraar te Amsterdam, zijn *theses de baptismo* op. Uit den opdrachtsbrief vernemen wij niet veel, buiten hetgeen wij reeds weten, het aanzien der Doubleths en der Ratallers, de geleerdheid en den studiezin van den raadsheer; alleen nog hooren wij, dat hij de gelukkige vader van drie veelbelovende zonen is. Weêr verliezen wij hem uit het oog tot op 1653. Dan vinden wij hem solliciteerende naar het lidmaatschap van de Chambre-mipartie.

De Chambre-mipartie, die in Dec. 1653 geopend werd, was reeds in 1648 bij het verdrag van den vrede van Munster verordend. Om de vele rechtsvragen van minder belang, die nog niet opgelost waren, uit te wijzen, waren Spanje en de Republiek overeengekomen om een soort van internationale rechtbank in te stellen, voor de helft uit Noord-Nederlandsche, voor de andere helft uit Zuid-Nederlandsche raadsheeren bestaande, van waar de naam van Chambre-mipartie, of, zooals Wagenaar het woord vertaalt, Tweeledige Kamer. De geschiedenis van dit gerechtshof heeft voor eenige jaren de Heer F.J.K. van Hoogstraten in zijn Academische dissertatie met veel vlijt en zorg nagespoord, en slechts daarom niet volledig beschreven, omdat de noodige bescheiden meestal ontbraken. Zooveel heeft hij doen uitkomen, dat de Kamer van den aanvang harer zittingen weinig te beteekenen heeft gehad, en hoe langer zij zat, des te minder beteekende. Beide mogendheden, Spanje zoowel als de Republiek, wilde haar geen groot gezag verleenen, en hielpen haar dus gebrekkig in haar moeilijk werk. Zonder ze uitdrukkelijk op te heffen, hebben zij ze allengs te niet laten gaan.

De Kamer moest volgens het tractaat om beurte in een Belgische en in een N.-Nederlandsche stad zetelen. Het eerst werd zij te Mechelen gevestigd. Wat Doubleth bewogen mag hebben naar een plaats in dit reizend gerechtshof te staan, begrijp ik niet wel. Misschien zocht hij alleen vermeerdering van inkom-

sten, ofschoon hij die geenszins behoefde; misschien ook eenige afwisseling in zijn eentoonig leven, en een tijdelijke verwijdering uit Den Haag. Daartoe kan hem inzonderheid bewogen hebben de driedubbele slag, die hem omstreeks dezen tijd moet hebben getroffen. In 1648, toen hem Vossius zijn *theses* opdroeg, bezat hij, gelijk wij zagen, drie zonen. In 1653 had hij ze alle drie verloren. De omstandigheden en de juiste tijd van hun sterven zijn mij alweer niet bekend. Het moet echter kort voor de opening der Kamer zijn gebeurd, want op den 14^{den} Januari 1654 teekent hij in zijn dagboek aan, dat hij een missive heeft ontvangen van den secretaris van den Raad van State met een ingesloten brief aan hem uit Zweden door Nicolaus Heinsius geschreven ‘over de doot van mijn soonen’. Het kan zijn dat deze vreeselijke ramp, waarover hij verder nooit eenig woord in zijn dagboek aanteekent, hem afkeerig heeft gemaakt van de woonplaats die zulke smartelijke herinneringen levendig hield. Waarschijnlijk heeft ook nog een andere reden meêgewerkt; te Mechelen stond de bakermat van het geslacht Doubleth, en hij was verre van onverschillig omtrent zijn afkomst en trotsch op zijn aanzienlijke voorvaderen. Ook was zijn moeder toevallig daar ter stede geboren, ofschoon de Ratallers er anders niet thuis hoorden. Hij werd dus door dubbele banden naar de residentie van de Kamer getrokken.

Hoe dit zij, om welke reden ook, hij stond naar den post en verkreeg hem. Den 19^{den} Dec. 1653 vertrok hij, een paar dagen na de overige Noord-Nederlandsche leden, uit Den Haag, in gezelschap van zijn twee dochters.

Van dien dag begint het Journaal, dat een gelukkig toeval ons bewaard heeft, het ‘Journaal van de Mechelsche reyse’, zooals de titel luidt. Het loopt onafgebroken bijna van dag tot dag voort tot op den 23sten Maart van het jaar 1655, toen hij, na afloop van den zittingstijd te Mechelen, met zijn gezin in Den Haag terug was gekeerd. Onderaan op de laatste blz. schreef hij toen: ‘Eynde van mijn Mechels secreet Memoriael, gesloten huyden 23 Maart 1655 's morgens voor elff uyren.’ Ik houd mij overtuigd dat hij ook vroeger, gedurende zijn groote reis en later tijdens zijn verblijf in Den Haag, soortgelijke journalen en memorialen gehouden zal hebben, gelijk ook uit alles blijkt dat hij een schat van papieren, kisten vol, bewaarde. Dat alles is echter verloren gegaan; misschien heeft ons handschrift het alleen aan zijn hoornen band te danken

gehad, dat het, als een boek bewaard, niet als papieren verscheurd is. Ware het den weg der overige bescheiden opgegaan, wij zouden van den schrijver, wiens karakter en eigenaardigheden ons thans zoo goed bekend zijn, volstrekt niets weten. De weinige bijzonderheden uit zijn leven, die ik heb meêgedeeld, zou zelfs niemand de moeite waard hebben geacht te verzamelen. Aan zulke beuzelingen hangt de vermaardheid van den sterveling!

Bij het leveren van een uittreksel uit een dagboek uit dien tijd, ten behoeve van het hedendaagsche publiek, ontmoet men groote bezwaren. Als ik alleen met mijn eigen smaak te rade ging, zou ik de plaatsen, die mij voorkomen den man en zijn tijd het best te teekenen, overschrijven in haar oorspronkelijke spelling, vooral in haar eigen bewoording, zonder iets er aan te veranderen. Het een behoort bij het ander, de spelling bij den stijl, beide bij de gedachten en zeden van den tijd. Maar ik vrees, dat de ongewoonheid der spelling en de ouderwetschheid van sommige uitdrukkingen den hedendaagschen lezer zouden afschrikken. Daarbij, ik moet het erkennen, heeft de schrijver zich een stijl aangewend, die meer Latijnsch dan Hollandsch is; hij koppelt gaarne drie, vier zinnen aaneen, door het werkwoord in het participium te zetten, hetgeen naar mijn smaak, en waarschijnlijk evenzeer naar dien mijner lezers, verre van bevallig is. Aan den anderen kant, een man van de zeventiende eeuw wordt belachelijk als hij de taal van de negentiende eeuw spreekt. Om beide uitersten te vermijden, sla ik een middenweg in. Ik laat den schrijver zich uitdrukken op zijn wijs, maar ik veroorloof mij hier en daar zijn lange zinnen te breken en een enkel verouderd woord door een meer verstaanbaar te vervangen, zonder echter zooveel te wijzigen dat het oorspronkelijke karakter er door zou worden uitgewischt.

Van de reis naar Mechelen met al den tegenspoed, die aan een scheepstocht in den winter toen ter tijd verbonden was, zal ik niets meêdeelen. Ik moet mij bepalen tot hetgeen ons den man en zijn tijd het best leert kennen. Hij trok naar Mechelen op 54jarigen leeftijd, zooals ik zeide, met zijn twee dochters, de eene van 14 of 15, de andere van 16 of 17 jaar. Hij moest er dus een eigen huishouden opzetten. Ook had hij zich reeds een jaar geleden, eer hij nog was aangesteld, gehaast om een geschikte woning te huren, die aan het collegie

der Jesuiten toebehoorde en in zijn nabijheid gelegen was. Hij was een man van fortuin en hij richtte zijn huis overeenkomstig zijn stand deftig in; hij schafte zich een karos aan, en kocht een paar maanden later bovendien een kales om uitstapjes meê te maken. Hij was in dat opzicht een uitzondering op den regel. De andere Noord-Nederlandsche raadsheeren vonden het voor zoo korten tijd, als het verblijf te Mechelen duren zou, niet geraden of mogelijk wel te kostbaar om er zich met hun familie te vestigen; zij woonden meest allen te zamen in een logement, ‘de groote Lieve Vrouw’ geheeten. Alleen de griffier der Kamer, de welbekende Dirk Graswinckel, dien wij reeds als reisgenoot van Doubleth op zijn thuisreis van Parijs naar Den Haag hebben leeren kennen, had zijn voorbeeld gevolgd, en zich een eigen huis gehuurd. Overigens bestond er tusschen die twee geen sterke sympathie. De kennismaking was niet tot vriendschap gedijd; integendoel Doubleth kon den griffier niet uitstaan en omgekeerd. Spoedig zullen wij den een van den ander kwaads genoeg hooren spreken.

Graswinckel leeren wij door Doubleth van naderbij en geheel anders dan van elders kennen. Zeker was hij een origineel man, geleerd en niet onbekwaam, maar bovenal bij de hand als er voordeel te behalen was. Door het schrijven van een beantwoording van Selden's *Mare Clausum*, hetgeen hij zich had laten opdragen, had hij een pensioen van ƒ 500 verdiend, voor zoolang hij niet met een landsambt vereerd zou zijn; toen hij daarop fiscaal der domeinen van Holland werd, hield de ontvanger-generaal, Doubleth's halve broeder, met het betalen van het pensioen op; maar hij wist na langdurig gehaspel de Staten Generaal te beduiden, dat die post een provinciale bediening was, die hem zijn aanspraak op het pensioen der generaliteit niet benam; en hij werd in het genot er van gelaten. En nu weer had hij zoo ijverig gesolliciteerd, dat hij den door velen begeerden post van griffier der Kamer verkreeg. Hij was gehuwd maar kinderloos. Met zijn vrouw, die hem overleefd heeft, en een fraai gedenkteeken in de kerk te Delft met een pronkerig Latijnsch grafschrift ter zijner gedachtenis heeft opgericht, had hij zich thans te Mechelen metter woon gevestigd.

Het lag niet in het plan van Doubleth om met hem of met anderen veel omgang te houden. Hij zou daartoe anders, zoo hij het gezocht of maar gewild had, gelegenheid genoeg hebben gevonden. De Belgische families kwamen hem beleefdelijk tegemoet.

Maar hij vond zijn dochters nog te jong om veel in de wereld te verkeeren. Zeer voorkomend betoonde zich vooral een familie, uit Nederland afkomstig, maar te Mechelen gevestigd. Slechts twee huizen van het zijne af woonde een dame, nog uit de verte aan hem vermaagschapt, die zeer bereid scheen om hem en zijn dochters *en amitié* te nemen, als hij ze maar liet begaan. Wat hij van haar en haar beleefdheden in zijn journaal heeft aangeteekend, is een niet onaardige bijdrage tot de kennis der toenmalige zeden.

> Dingsdag den 20sten January kwam de Vrouwe van Relleghem, Madame d'Invrea, mijne dochters bezoeken. Zij is van zich zelf Jufvrouw Constance Helmans, zuster van wijlen den Heer Pieter Helmans, Heer van Dussen-Muilkerk, die met een nicht van mijn zalige huisvrouw, Jufvrouw Marie Vermeeren, getrouwd is geweest. Ik ontving haar met mijn dochters. Zij was vergezelschapt van haar eigen dochter, Jufvrouw Constance d'Invrea, meesteresse en sterk gevrijd wordende van den Heer Van der Natt, mitsgaders twee dochters van den Heer van Muilkerk en een Waalsch edelman, die de oudste jufvrouw Helmans nauw oppaste. Beleefdheid en bevalligheid certeerden met schoonheid in Mevrouw d'Invrea, hoewel zij al bejaard en vijftig jaar oud is. In haar discoursen toonde zij wel onderricht te zijn aangaande de persoon en de familie van mijn huisvrouw zaliger, mijn zwager Schoterbosch en de overige betrekkingen. Zij begon ook te spreken van dat mijne dochters met de hare nadere kennis houden moesten, dat er dagelijks goede gezelschappen van jufvrouwen bij den anderen kwamen, etc. Ik, die die wilde kennissen met alle gezelschap van jonge lieden te Mechelen voor mijn dochters onnoodig en ondienstig, en particulierlijk alle gezelschap met den Heer Van der Natt *cane pejus et angue* te schuwen acht (hetgeen echter niet te vermijden zoude zijn, als er wat nauwer kennisse tusschen mijn dochters en de hare gehouden zoude worden), zeide alleen dat wij met mate en zonder al te importuun te zijn, die beleefde aanbieding zouden gebruiken. Zij vroeg, waarmede dan mijn dochters haar tijd passeerden. Ik zeide lachende, met haar poppen te kleeden en op te sieren: dat past haar jaren en haar slag beter dan groote gezelschappen. Zij beantwoordde dit beleefdelijk, mijn dochters en hare presentie degelijker makende dan zij zijn. Zij diende dit ook wel te doen, doordien haar dochter niet ouder zijnde dan mijne jongste, dat is tusschen de 14 en 15 jaren, niet alleen alle gezelschappen van jufvrouwen hanteert, maar ook de hantise

> van verscheiden edellieden admitteert. Ik persisteerde bij mijn zeggen en vroeg mijn dochters al lachende, of ik geen gelijk had, dat het kleeden en pareeren van de poppen al veel stellens inhad en veel tijdpasseering kon geven; hetwelk met lachen werd beantwoord. En zoo lieten wij dit gaan en vielen op andere propoosten. Na omtrent een uur zittens ging Mevrouw d'Invrea met haar gezelschap weg, en liet bij mij de gedachte achter, dat de Heer van Muilkerk, als hij voor wel 24 jaren soms veel van zijn zuster Constance's bevalligheden placht te vertellen, en bij mij geloofd werd uit broederlijke affectie wat al te gunstig van haar te gevoelen, evenwel de waarheid niet te buiten is gegaan, maar eer beneden dezelve is gebleven.

Doubleth was met de dames Helmans in de war. De bevallige en beleefde dame, die hij zoo bewonderde, was niet de door haar broeder voorheen geprezen, misschien wel aangeprezen, Constance, maar Anne Marie, haar zuster; Constance zelf was gehuwd, niet met den Heer van Relleghem, maar met den Heer van Ramey, een zoon van den beroemden Pieter Paulus Rubens[1]. Ook van dezen ondervond hij, ter liefde van de vrouwe van Relleghem, bijzondere beleefdheid. Veertien dagen later schreef hij het volgende in zijn journaal:

> Toen ik uit den Raad thuis was gekomen, kwamen tegen den middag twee dienaars van Mevrouw d'Invrea mij en mijn dochters uit den naam van Mevrouw en Mejufvrouw d'Invrea, mitsgaders Mijnheer de Ramays, zwager van Mevrouw d'Invrea, die het feest gaf, noodigen op het bal te haren huize tegen 's avonds te half tien uren. Ik ging zelf bij hen, mij zelven excuseerende om mijn jaren, die het balleeren al te boven waren, en mijn dochters om de hare, die er nog beneden waren, er bijvoegende: dat ik mij ondertusschen ten allerhoogste vereerd hield door deze uitnoodiging, en dat ik niet zou nalaten bij gelegenheid Mevrouw d'Invrea daarover de handen te komen kussen, etc.

Een week later bracht hij met zijn dochters werkelijk een tegenbezoek aan de voorkomende en bevallige buurvrouw. Maar op deze eerste weigering volgde geen tweede noodiging. Het schijnt dat de families zelfs ophielden elkander visites te maken. Dat hij intusschen over den Heer van der Natt en het gevaar van zijn omgang juist had geoordeeld, bewijst de

1 Poplimont, la Belgique Héraldique, t. IV, p. 228.

volgende aanteekening, die hij, als het ware tot verontschuldiging van zijn onbeleefdheid, op den kant heeft geschreven.

> *Nota*. Daarna in onze Paaschvacantie is deze jonge jufvrouw d'Invrea met Van der Natt buiten moeders consent doorgegaan; de pais is weer gemaakt kort voor half Mei 1654.

Voor zulk een ontvoering, in die dagen verre van zeldzaam, was de trouwe vader bijzonder bezorgd en op zijn hoede. Wij weten niet, of het uiterlijk van zijn dochters daartoe reden gaf. Maar aan zulk gevaar stond een rijk meisje nog meer bloot dan een bekoorlijk, en Doubleth werd voor niet onbemiddeld gehouden. Hij weerde dus zooveel hij kon de jonge heeren uit zijn huis. Onder zijn ambtgenooten van de Kamer was er maar één, die in de termen viel, de Heer Riccen, zoon van wijlen een zijner ambtgenooten in den Hoogen Raad. Hij was eenige jaren lang pensionaris van Purmerend geweest, had zich aan de staatsgezinde partij aangesloten, was door haar invloed thans lid van de Chambre-mipartie geworden, en hoopte het met haar hulp nog verder te brengen. Hij was jong en ongehuwd, maar niet ongenegen om te huwen, zoo hij een rijk meisje kon winnen; om die reden had hij zich vroeger in Den Haag ingedrongen bij de weduwe van den griffier Musch, schandelijker gedachtenis, die binnen het jaar hertrouwde met Mr. Dirk Pauw, met wien zij bij het leven van haar eersten man reeds op vertrouwelijken (de booze wereld zeide: al te vertrouwelijken) voet had omgegaan. - Mevrouw Musch had ongetrouwde, schatrijke dochters, aan wien Riccen, althans indien Doubleth goed was ingelicht, bijzonder het hof had gemaakt, maar te vergeefs. Buat, de onwaardige held van de tragedie van 1667, had hem de loef afgestoken. Zulk een zoekenden vrijer zag Doubleth met siddering om zijn dochters rondwaren, te meer omdat hij hem kende en niet van hem hield; hij meende reden te hebben om zich over hem te beklagen. Toen namelijk vader Riccen op het sterfbed lag, had hij zijn kinderen aan Doubleth en Reigersbergh aanbevolen en hun weêrkeerig op het hart gedrukt naar den raad van deze heeren in alles ‘en particulierlijk in zaken van hun huwelijk’ te luisteren. Maar de pensionaris van Purmerend had na de begrafenis nooit eenig blijk gegeven dat hij zijns vaders vermaning gehoord had. Doubleth hield zich wel alsof hij het zich niet aantrok, en schrijft

in zijn dagboek, dat het hem ‘alzoo lief was buiten de communicatie van zijn bizarre vrijagiën gehouden te worden, als het den ander lief moest wezen dat zijn vader niet zag hoe hij hem voorbijging’; maar zijn bitse aanteekeningen over hetgeen hij van Riccen zag en hoorde, bewijzen dat hij zich door dezen veronachtzaamd en gekrenkt gevoelde.

Al aanstonds na de vestiging te Mechelen zocht hij een gelegenheid om Riccen, zoo hij plannen mocht hebben, te beduiden dat daarvan niet kon inkomen. Wat hij in zijn journaal over dit ontwerp heeft aangeteekend, is aardig genoeg. Den 4^{den} Februari 1654 gingen de oude en de jonge Heer na het scheiden van de Kamer samen een wandeling maken - maar ik wil Doubleth zelf het woord geven.

> Rakende te spreken van de vrijage van den Heer Van der Natt met juff. d'Invrea, mijne gebure, oud omtrent vijftien jaren, zeide ik dat zoo veel rijke juffrouwen ongelukkig werden door haar rijkdom, dewijl zij uit dien hoofde zoo vroeg werden gevrijd en met uiterlijkheden gecarresseerd, eer zij oordeel hadden van wat haar diende en wat haar behoorde te behagen of te mishagen. Dat een trompet haar al springende in het verderf kon leiden, zoo als de ruiters in de bataille en in den dood. Dat ook zoo jonge kinderen met dat vroeg trouwen in haar gezondheid werden bedorven, even als paarden, die, door onwijze boeren te jong in den wagen geslagen, spoedig gebreken krijgen, die zij niet snbiect zouden geweest zijn, had men ze vier of vijf jaren oud laten worden, eer men ze tot harden arbeid had gebracht. Nadat die propoosten als ongezocht, maar met goed opzet, door mij gevoerd waren, raakten wij op het subject van juffrouw Adrichem, die op haar dertiende jaar haar grootvaders huis en voogden ontloopen was oni in het voorleden jaar met Berestein te trouwen. Ik sprak met heilige indignatie van zulk doen en van de slapheid der justitie in het supprimeeren en straffen van zulke zaken. Ik ging verder, en zeide dat ik uit detestatie van zulke leelijke praktijken, die hedendaags zoo veel in zwang gaan, bij het leven van mijn zonen, en met hun weten, een testament had gemaakt, waarbij ik onterfde wie van mijn kinderen, zonen zoowel als dochters, het wagen zou een huwelijk aan te gaan zonder het goedvinden van wederzijdsche ouders: expres verklarende niet te willen dat mijn zonen straffeloos aan de ouders van een jufvrouw van hooger stand dan zij waren, zulk een verdrict zouden geven, als ik niet gaarne zou lijden van een die in stand minder dan mijn dochters was. Ik voegde er bij,

> dat ik die bedreiging ook in ernst zou hebben geexeenteerd, bijaldien mijn zonen hadden durven, al ware het nog zoo hoog, fortuin te bejagen met een jufvrouw te debaucheeren buiten de gehoorzaamheid van haar ouders, of aan den anderen kant mijn dochters haar lieten debaucheeren buiten mijn gehoorzaamheid, door wien het ook wezen mochte. Dit zeide ik hem te verhalen tot bewijs hoezeer ik die leelijke manieren, hedendaags in gebruik, verfoeide. - Hij antwoordde, dat hij die bepaling, wat mijn dochters betrof, niet vreemd vond, maar wat mijn zonen betrof, te gelooven dat zij zonder exempel was, dewijl ouders gewoonlijk niet zoo kwalijk tevreden waren, wanneer hun zonen fortuin konden maken door huwelijk, al ware het met onwille van een jufvrouw's ouders: doch dat het evenwel niet goed was; hij durfde mijn eerlijke inzichten niet anders dan prijzen, enz.

Mij dunkt, voor de zeden van den tijd van Katharina Orliens en Dirk Mortaigne is dit gesprek op de wandeling karakteristiek. Dat de waarschuwing maar niet *de but en blanc* gegeven werd, dat zij zeer bepaald voor Riccen in het bijzonder bestemd was, leert de volgende gulle belijdenis:

> Mijn inzichte in deze discoursen was hem bij tijds te doen vatten, eer het offensie geven kon, dat ik met mijn dochters, hier met mij gekomen, geen vroege huwelijken voor had, noch gaarne zou toestaan. Om hetwelk hem in zachtigheid te doen verstaan ik meende reden te hebben.

Welke reden hij meende te hebben, duidt hij verder niet aan. Maar zijn ongerustheid bleef duren, en hij bediende zich daarom van de eerste gelegenheid de beste, om een dergelijk discours als hij met Riccen zelf had gehouden, aan te knoopen met den Eerwaarden Vogelsangh, die bij de Nederlandsche Heeren der Kamer als predikant dienst deed, en bovendien, wat toen ter tijd niet vreemd was, als medicinae doctor practiseerde, in welke dubbele qualiteit hij dus bijzonder vatbaar scheen om zoowel de medische bezwaren tegen het vroeg trouwen, als de moreele tegen het debaucheeren van jonge dochters in te zien en aan anderen onder het oog te brengen. Doubleth had bovendien twee redenen, waarom hij juist den dominus in den arm nam. Vooreerst twijfelde hij ‘of hij, Ds. Vogelsangh, ook wel heel vrij zoude zijn van het bijna algemeene humeur van de predikanten, dat zij zich zeer licht laten employeeren tot bemidde-

ling van huwelijken'; ten andere wist hij dat de predikant met den Heer Riccen op vertrouwelijken voet verkeerde, 'en het kon (zegt hij) geenszins tegen mijn intentie gaan, bijaldien Ds. Vogelsangh dit mijn propoost, aldus occasioneelijk opgenomen, bij geval aan den Heer Riccen kwam te verhalen'. Zoo goed beraamde maatregelen troffen doel. De Heer Riccen, indien hij al op een der dochters of op de fortuin van Doubleth gevlamd had, hield zich voor gewaarschuwd, kwam voortaan slechts zelden bij den ouden Heer aan huis, en vergenoegde zich met den gemanqueerden schoonpapa van tijd tot tijd in het vaarwater te zitten, hetgeen deze hem met woeker betaald zette. Uit een aantal van zulke schermutselingen, in het journaal nu eens ernstig en knorrig, dan weer schalks en vermakelijk beschreven, kies ik er een tot voorbeeld uit.

> Heden morgen in den Raad gekomen zijnde, zeide ik dat het guur en bijna herfstweder was. Ja, antwoordde de Heer van der Beken, men zoude wel vuur aanstoken. De Griffier Graswinckel, ziende den Heer Riccen met het wambuis zoo voor de borst als in de mouwen open, zeide dat het voor zulke kleeding geen weer was. Riccen antwoordde, dat hij tegen de borst nog gewapend was onder het hemd, maar voor de armen niet. Toen ik daarop opmerkte dat hem dit wel eens kwalijk zoude kunnen bekomen, noemde Graswinckel zekeren oom van hem, die doctor in de medicijnen was geweest en placht te zeggen, dat de doctoren twee groote vrienden hadden, die hun veel voordeels in de beurs brachten, namelijk *crapula* wat de mannen aanging, en de mode, wat de vrouwen belangde; en met een greep hij den Heer Riccen in de mouw. Waarop ik lachende zeide, dat de poëten als Graswinckel scherp en satiriek vielen; dat hij, met zijn onderscheiding van mannen- en vrouwenkwalen, voor jufvrouwen schold mannen die de mode volgden in het dragen van open mouwen; 'weer u, mijnheer Riccen, (zeide ik) tegen den poeet.' Maar ik merkte wel aan de contenance en aan een gemompeld woord, hetwelk ik echter niet verstaan kon, dat hij het meer tegen mij dan tegen Graswinckel opnam en boos was. - Zij gelet of ik, naar zijn tipsigheid, mij niet nog eens tusschen vier oogen te verantwoorden zal hebben.

Is dit niet goed verteld, en schildert het ons de verhouding tusschen den ouden en den jongen Heer niet sprekend? Aardig zijn ook de telkens terugkeerende opmerkingen over de

drukke correspondentie van Riccen met den jongen Raadpensionaris van Holland, Mr. Johan de Witt, waarop hij zich nog al wat laat voorstaan, en die Doubleth voor een lid der chambre-mipartie op zijn minst ongepast vindt. Maar ik moet mij in de keus van mijn uittreksels beperken. Hoe goed de oude Heer zijn jongeren medebroeder in de kaart zag, bewijst het volgende:

> De discoursen van den Heer Riccen op den dood van den Raadsheer Reigersberg, op de constitutie van den Hoogen Raad en op de voortdurende zware zwakheid van den President, waarvan hij wederom, zoo als meermalen voor dezen, tijding zeide te hebben, eindelijk zijn protestatie van het respect, waarmee hij altijd den goeden stand der collegiën van justitie had behartigd, confirmeerden mij in mijn vorige, ik behoef niet te zeggen opinie maar kennisse, dat onze President niet zoo haast zal komen te overlijden, of hij (de Heer Riccen) zal door zijn vrienden pousseeren den Heer Pauw tot het presidentschap en zich zelven tot suppleant van den Heer Pauw's raadplaatse.

De uitkomst heeft bewezen dat Doubleth goed had gezien. President Haga stierf in 1655 en werd opgevolgd door den Raadsheer Reinier Pauw, in wiens plaats den 5^{den} Aug. 1655 werd gekozen de Heer en Mr. Francisco Riccen - juist zooals zijn oude vriend had voorspeld. Wat deze alleen niet voorzien had, tegelijk met de raadsplaats, opengevallen door de promotie van den Heer Pauw, werd nog een andere vergeven, ‘vacerende door 't overlijden van den Heer ende Meester George Rataller Doubleth.’ De profeet was dood eer zijn profetie bewaarheid werd. Maar niettemin had de oude man getoond zijn eerzuchtigen jongen vriend goed te kennen. Of hij zijn ouden vriend en tijdgenoot Graswinckel ook zoo goed gekend en naar waarheid geteekend heeft, durf ik niet beslissen, al ben ik ook zeer geneigd het te gelooven. Zijn schets van dezen is dubbel curieus, omdat Graswinckel veel meer dan Riccen een historisch persoon, een man van gewicht in den staat en in de letterkunde is, en wij hem bijna uitsluitend van de lichtzijde kennen. Hij was een volgeling van Hugo De Groot, maar uit de verte. Moge ook het vonnis, dat Bynkershoeck over hem velt, overdreven streng zijn, te ontkennen is het niet, dat hij meer geleerd dan bekwaam en meer scherpzinnig en spitsvindig dan treffend van oordeel was. Daarbij wist hij zich zelf best voort te helpen, wij hebben het hierbo-

ven reeds herinnerd, en had hij een hoogen dunk van zijn waarde en van zijn gezag, zooals blijken zal uit eenige verhalen van Doubleth. Maar eerst deel ik iets mede over een gemeener en in den tijd algemeener gebrek, waaraan de griffier, als wij Doubleth gelooven mogen, ook al kreupel ging. Reeds den 28sten Januari 1654 schreef deze in zijn Journaal:

> In den Raad was des Griffiers Graswinckels dronkenschap dagelijks zoo blijkbaar, niet min voor als na noen, dat verscheiden Heeren van de Spaansche zijde niet dissimuleerden het te merken, en eenige der onze openlijk aan die van 's Konings zijde zijn impertinentiën excuseerden, met te zeggen: ‘hij is vol, hij is zoo vol als een ei,’ enz.

Doubleth voorziet, dat wie later zijn dagboek, zooals wij thans, mag lezen, die aanteekening misschien niet zeer christelijk zal vinden, en hij laat daarom volgen:

> 't Welk ik hier aanteeken, niet om mijns evennaasten fouten te beter te gedenken te zijner schande, maar om schande en blame van ons in tijden en wijlen af te weren, wanneer kwade effecten van die dronkenschap zich naderhand openbaren door de loosheid van eenigen van de Spaansche zijde, particulierlijk den Heer Verheyen en den anderen griffier (van 's Konings wege) Boccabella, nademaal hem alles uit den neus gehaald wordt hetgeen hij weet, en ook hetgeen hij niet wetende wil schijnen te weten.

Wat onzen vriend inzonderheid ergerde was dat de Spaansche Heeren, wat hij ook oordeelen en in zijn dagboek neêrschrijven mocht, toch nog al hoogen dunk van den invloed van Graswinckel toonden te hebben. Eens zeide hem de Raadsheer van Lantsheer:

> verstaan te hebben, dat de Heeren Staten Generaal hem, Graswinckel, om zijn eminente wetenschap, kennisse en goede qualiteiten, geauthoriseerd hadden om in zaken, voor de Chambre mipartie komende, met ons, die van Hun Ho. Mo. wegen gedeputeerd waren, te delibereeren en in effecte een maniere van directie over ons te hebben.

Doubleth antwoordde hierop lachend, ‘dat hij een Raadsheer

niet behoefde te zeggen, dat een rechter, die aan eens anders directie gebonden was, geen rechter zou wezen.' Maar hij zag wel dat die opmerking den ander niet van gevoelen deed veranderen. De houding, door Graswinckel van het samenkomen der Kamer af aangenomen, was wel geschikt om de Belgische leden te imponeeren. En vandaar de naijver en boosheid van Doubleth en van zijn Noord-Nederlandsche ambtgenooten. Een keurig tafereeltje, dat daarop betrekking heeft, mag ik mijn lezers niet onthouden.

> Vrijdag, 13 Febr., voor noen, als wij even sessie hadden genomen in de Raadkamer, zes en zes raden wederzijds, kwam de griffier Graswinckel, met de brandewijnslucht in den mond, en begon nevens den presidentsstoel een formeele harangue [over de orde der werkzaamheden]. Zoo haast hij zich in dat postuur stelde, zagen al de Heeren malkander aan, als verwonderd over deze manier van doen. Ik zeide stillekens aan den Heer Riccen [die juist op zijn beurt presideerde], neffens wien ik zat, dat hij hem den stoel van president diende te presenteeren. Riccen antwoordde: 'stil, laat hem eerst uithebben met zijn harangue.' Zoo haast hij dan ophield van spreken, stond de Heer Riccen op en zeide: 'Mijnheer, aan deze tafel is het niet gewoonlijk dat eenige propositie wordt gedaan dan uit dezen stoel; gelieft u daarin plaats te nemen, zoo zullen wij hooren of gij nog iets meer te proponeeren hebt.' Graswinckel werd van deze bejegening konfuus, voor zoo ver hij des capabel is, en zeide: hij had dus om bestwille gedaan omdat er anders geen werk was. Riccen, weder neergezeten, antwoordde: 'En ik zeg u om bestwille, dat dit geen fatsoen is, noch orde in een college gehouden, noch respect gedragen naar behooren.' - 'Ik meende (zeide Graswinckel) dat ik dus doende het respect best bewaarde.' - 'Dat vertrouw ik (antwoordde Riccen), dat niemand van deze tafel zoo met u begrijpen zal..... En wilt gij weten of ik het alleen vreemd vind, dan of het ook de heele vergadering improbeert, zoo zal ik u ten gevalle straks daarop omvrage doen.' - 'Dat is onnoodig' zeide Graswinckel.

Gij kunt begrijpen hoe Doubleth, die scène genoot. Op zulke wijs trachtten de Raadsheeren gedurig hun heerschzuchtigen griffier klein te krijgen. Dat het echter maar half gelukte, blijkt uit alles en niet het minst uit de telkens in het dagboek terugkeerende vinnigheid tegen hem. Hij was iemand van geld, 'alzoo hij alleen van zijn tractement uit 's lands kas meer dan

ƒ 5000 's jaars genoot, boven zijne en zijns vrouws particuliere goederen, die van beide zijden veel waren'. Hij had een prachtige bibliotheek, en stond als een geleerde te boek. Ook uit dien hoofde was hij te Mechelen gezien. Een der Spaansche leden had gehoord 'dat zijn bibliotheque 30 à 40 m. gulden waardig was, en infereerde daaruit dat hij een persoon van groote curieusheid en studie en ook van zeer groote middelen zijn moest'. Doubleth, die oordeelde 'dat dergelijke estimatiën altemet uit affectatie geschieden', sprak er den griffier zelf over aan, en hoorde toen dat deze zijn boeken op twintig à twee en twintig duizend gulden schatte. Dat de eigenaar dien schat goed gebruikte, en ''t geen in boeken steekt' ook in zijn hoofd had geprent, kon onze vriend niet tegenspreken. Op het punt van geleerdheid was Graswinckel meer dan tegen hem opgewassen.

Hij zelf, de goede man, die het bespottelijke der eigenliefde in anderen zoo bij den eersten blik opmerkte en zoo snedig ten toon stelde, hij was zelf ook niet vrij van dit gebrek; hij leed aan de ergste soort er van, aan de eigenliefde van den auteur. Wij hebben hem Riccen en Graswinckel met smaak en talent zien afteekenen. Thans komt de beurt aan hem zelf; hij zelf, zonder er erg in te hebben, zal zich in al zijn zwak aan ons vertoonen.

Op zekeren dag raakte hij met Graswinckel in gesprek over het vertalen in het Latijn van staatsstukken, zooals de groote Deductie van Holland betreffende de acte van seclusie; bij die gelegenheid verhaalde hem de griffier, dat hij in 1652 op last der Staten hun oorlogsverklaring aan Engeland had vertaald, omdat de vertaling, door Boxhorn geleverd, aan Ho. Mo. niet voldeed.

> Ik vraagde (zoo gaat onze vriend voort), of dat zijn translatie was, die achter Burmania's *Helena* staat. - 'Dat moet ik zien, zeide hij, want ik mijn eigen stijl wel kennen zal.' - 'Gij hebt maar te weten, zeide ik, of gij die Burmania zijt, want die *Helena* en die translatie zijn van één en dezelfde hand, zoo als ik uit de lectuur van beide wel heb onthouden, dewijl ik nog een exemplaar van die *Mare Helena* hier heb.' - Hij zeide het nog wel eens te willen lezen, alzoo het een zeer net stukje was, het netste dat hij ooit gezien had, en dat hij er over aan Burmania had geschreven, doch nooit had kunnen verstaan wie of wat deze was. Ik zeide het hem wel eens te zullen zenden

- doch zweeg, dat ik den auteur wel kende, en veel meer, dat hij tegen hem sprak.
Ik heb dien naam van Stephanus de Burmania J.C. mij zelven gegeven om te latiteeren, dewijl Pasibulus Agricola Didymus voor Georgius Ratallerus Doubleth zelfs door de kinderen wel op mijn naam te onteijferen zoude geweest zijn, maar niemand nu om ontcijfering denkt, omdat zij ingenomen zijn met het vooroordeel dat, Burmania een bekend geslacht zijnde, het geen gefingeerde maar een open naam is. En evenwel schuilt mijn naam niet onbekwamelijk onder dat deksel, dewijl Boerman is *Georgius*, J.C. of Juris consultus *Raad-aller*, en Stephanus *Doubleth*, beteekenende dit laatste een lancy-kroontje, gelijk het stamwapen er drie, neffens drie zakmesjes, altijd heeft gevoerd en nog voert. Dit heb ik bij deze gelegenheid hier eens willen nederstellen, anders geen mensch op aarde dan ik zelf hiervan kennis hebbende; en even weinig van mijnen nog dagelijkschen arbeid aan het uitwerken van mijne *schedae* tegen *Seldeni Mare Clausum*, reeds voor achttien jaren aangevangen en lang geintermitteerd, maar bij het terugkeeren van die praetensiën in den laatsten bloedigen oorlog weder uit den hoek gehaald, en thans al mijn tijd, die mij van mijn publieke affairen overschiet, geheel wegnemende, uit liefde voor mijn vaderland en voorstand van vrijheid en recht. Het zoude te pas kunnen komen, dat het ergens nedergesteld zij voor memorie (en het kan niet secreeter gesteld worden dan in dit secreetste memoriaal), waarmee ik mijn tijd te Mechelen doorbreng. Met één woord zij dan hier gezegd, dat de tijd, waarvan in deze geen rekening wordt gegeven, noch in luiheid, noch met slapen, meer dan de natuur ten nauwste vereischt, maar met eerlijke en voor mijns vaderlands beste wel geintentioneerde oefeningen wordt doorgebracht, in de punctueele refutatie van *Seldeni Mare Clausum*, tegen dat de Engelsche vrede weder uit is, want die toch, behoudens de vrijheid van ons vaderland, niet lang zal duren. Tot dit laatste ben ik te meer geprikkeld, sedert dat mij de Heer Graswinckel zijn werk tegen Seldenum, hetgeen het land zoo duur te staan komt, in het voorleden jaar heeft laten zien, waaruit ik heb bevonden dat ik om zijn werks wille, zoo als ik nochtans gedaan had, het mijne niet had behoeven uit de hand te leggen, als zullende het een het ander niet in den weg loopen, en zijnde op een heel anderen voet aangelegd. *Immoriar fortasse operi, prout mea nunc se habet corporis constitutio, sed, hoc ita si Deus jusserit, immeriar honesto certe pro patria conatui*.

O Nemesis! zijn Riccen, in zijn fatterigheid, en Graswinckel,

in zijn gewichtigheid en wijndorst zoo onbarmhartig tentoongesteld, niet gewroken, nu hun portretteur zich zelf welbehagelijk schildert als geëerd maar onbekend schrijver van meer dan één meesterstuk! Maar wij hebben met hem in dit karakter nog niet afgehandeld. Hooren wij verder. Den eigen dag van dit gesprek krijgt Graswinckel de *Mare Helena* al thuis. Hij brengt het den volgenden, in dank voor het genot der lezing, terug. Eerst wordt er over iets anders geredeneerd, maar weldra komt het onderwerp, dat Doubleth zoo na aan het harte ligt, weêr op het tapijt.

> .....'Maar die Burmania, (zeide ik, om hem in geen nadenken te brengen) die dèze *Helena* gemaakt heeft, zou dat misschien een zoon zijn van dien Burmania, die in Engeland extra-ordinair ambassadeur zijnde neffens den Heer van Sommelsdijck a^{o}. 1625 het tractaat van Southampton heeft helpen beleiden? Dan zou de auteur door middel van zijns vaders papieren, mogelijk bij occasie van de ambassade uit curieusheid vergaderd, eenige kennis van de Engelsche zaken, die hij eenigszins schijnt te bezitten, gekregen kunnen hebben.' - Graswinckel antwoordde: 'Toen ik deze *Helena* het eerst had gelezen, amoureus geworden van den auteur en begeerig om nader kennis aan hem te krijgen, sprak ik den Heer André, toenmaals gedeputeerd ter vergadering van de Staten-Generaal, wiens eerste vrouw een Burmania was, in den Haag er over aan, omdat ik al te voren een brief geschreven had aan Stephanus Burmania, die echter niet te vinden was. André verzekerde mij, dat er in Friesland geen van dien naam en qualiteit bestond.' - Daarop repliceerde ik niet, maar liet het dood bloeden en viel op wat anders.

Ik zou gaarne vermoeden, zoo er maar eenige grond toe bestond, dat Graswinckel, die ook verre van bot was, geraden had, waarom Doubleth het over dien Burmania en zijn *Mare Helena* zoo druk had, en dat hij alleen om die reden zich zoo amoreus betoonde op den auteur en zijn boek. Maar ware dit het geval geweest, er zou in het dagboek wel iets van doorschemeren. Wij moeten het er dus voor houden, dat de griffier ter goeder trouw, zoo al niet opgetogen over het boekje, er toch zeer meê ingenomen zal geweest zijn. Hoe echter een man als hij, die veel beter werk als dit niets beteekenende tractaatje geleverd had, er met ophef van spreken kon, verklaar ik niet te begrijpen. Ik had nooit van die *Helena* ge-

hoord, eer ik er den auteur zelf over hoorde. Toen, nieuwsgierig geworden, heb ik getracht het boekje te zien te krijgen, hetgeen mij na eenige vergeefsche moeite gelukt is. De titel luidt: *Mare belli Anglicani injustissime Belgis illati Helena, MDCLII*. Men heeft het in der tijd de eer eener vertaling waardig gekeurd: ‘De zee is de Helena waerom de Enghelse den onrechtveerdigen Oorlogh de Vereen. Nederl. Provintiën aendoen’. De vertaling en nog meer het oorspronkelijke tractaatje zijn zeldzaam. De openbare bibliotheken hebben het blijkbaar niet op zoo hoogen prijs gesteld als Graswinckel schijnt gedaan te hebben. En na de lezing moet ik erkennen dat ik haar geen ongelijk kan geven. Men heeft er alles van gezegd, als men het niets beteekenend noemt. Aan het eind is men even ver als in het begin. Men heeft geleerd, dat de Engelschen jaloersch zijn op de zeemacht der Hollanders en hen daarom beoorlogen: ziedaar alles. Het bezit van dit opstel is derhalve wel in staat om ons voor het gemis der onuitgegeven schedae, dienende tot refutatie van Seldenus, te troosten. Wij zouden ons daarvan misschien nog al wat hebben voorgesteld, als het nijdige lot die ongelukkige Helena niet gespaard had. Thans ex ungue leonem. De leeuw zou tegen Selden gebruld maar hem wel niet verscheurd hebben.

Graswinckel was noch de eenige noch de eerste dien de auteur der Helena over dit zijn papieren kind onderhouden had. Nog een ander medelid in de Kamer, van 's Konings zijde, den vermaarden Stockmans, had hij er eerst graag naar gemaakt en vervolgens op de lectuur onthaald. Bij het terugontvangen van het geleende exemplaar (zegt Doubleth)

> vroeg ik, hoe het hem beviel? - Hij prees het over de zuivere latiniteit, menigvuldigheid van stoffe in zoo korten begrip, en pertinent oordeel over zaken van staat; zeide nooit iets solieders gelezen te hebben over die materie, en dat er uit bleek dat de auteur een man was zoowel van affaires als van geleerdheid.

Genoeg lofs voor den auteur. Genoeg tevens over 's mans even natuurlijke als goedige ijdelheid, die ik niet zonder eenig zelfverwijt doe uitkomen, omdat zij allicht een verkeerden dunk van zijn overigens zoo achtenswaardig karakter en van zijn gézond verstand kan geven. Maar een weinig onschuldige ijdelheid misstaat niet aan een overigens rechtschapen man, en doet geen afbreuk aan de achting die wij hem toedragen.

De raadsheer Stockmans, wiens gunstige getuigenis omtrent de schoonheid der *Helena* ik zoo even aanhaalde, was een dergenen wier omgang Doubleth bijzonder op prijs stelde. Weêrkeerig had deze veel behagen in het verkeer met den Hollander, en hij liet dit niet alleen blijken door hem trouw te bezoeken, maar betuigde het ook met zooveel woorden,

> daartoe gebruikende vriendelijke en, zoo ik vertrouwe, hartelijke expressiën, die als met eenige beleefdheden tot mijn advantage vermengd, mij niet alle zouden voegen hier punctueelijk te adnoteeren. Zooveel mag ik wel zeggen, dat hij onder andere verklaarde, dat gelijk ieder mensch lust en tochten had, hij sedert onze eerste ontmoeting een particuliere toegenegenheid te mijwaarts had gevoeld, die hij begeerde te voedsteren, zoo het mij aangenaam was, begeerende 't reciproque.

Hoe zou een zoo vereerend verlangen Doubleth niet aangenaam geweest en niet hartelijk door hem beantwoord zijn. Ook was Stockmans werkelijk een merkwaardig man, een der hoofden van die partij in België, die even als de Gallicanen in Frankrijk, aan de kerk een nationaal karakter en aan de geestelijkheid slechts een beperkt gezag wilde toekennen. Als zoodanig is hij wel van elders bekend, maar komt hij duidelijker dan misschien ergens elders hier in het dagboek van Doubleth voor. Zijn gesprekken met dezen leveren een niet te versmaden bijdrage tot de kennis van zijn richting, en tevens van den staat van zaken op dien tijd in de Zuidelijke Nederlanden. Men oordeele uit de volgende proeve:

> .....Hij bracht mij twee boekjes in quarto op één manier gedrukt en over dezelfde materie, beide in het Latijn: het eerste geintituleerd *Jus Belgarum circa Bullarum Pontificiarum receptione*, groot 105 zijden; het andere *Defensio Belgarum contra evocationes ad peregrina judicia*, groot 97 zijden. Wij geraakten daarover op dat subject in discours, en hij klaagde zeer dat de gerechtigheden van den Koning en van het Land tegen de usurpatiën van den Paus niet meer zoo wel als voor dezen gehandhaafd konden worden, sedert de tegenwoordige gouverneur-generaal, Zijn Hoogheid de Aartshertog Leopold, zich zoo verknocht hield aan de geestelijkheid, en particulierlijk zich in alles liet gouverneeren door de Jesuiten. Hij verhaalde, dat de Raad van Brabant weinige jaren geleden, vindende een bul van den Pans geaffigeerd

aan de kerkdeuren, zonder dat daarop vooraf *placet* van den Vorst aan het Hof verzocht veel min geobtineerd was, zich ten sterkste hiertegen had gekant, zoo dat eindelijk de Nuntius van den Paus zijn huis door order van het Hof had zien beklimmen en genoodzaakt was het te ontruimen; dat tevens de bul openlijk ter rolle was gescheurd en ter nauwernood ontgaan het verbranden door beulshanden. De Aartshertog had veel arbeid gedaan om het Hof te doen buigen, doch te vergeefs, totdat een brief van den Koning uit Spanje gekomen was, bij welken Zijn Majesteit gelastte zich in het toekomende niet te kanten tegen den Paus of zijn Nuntius om dergelijke zaken, maar dezen zijnen brief aan te zien voor *placet* over alle bullen, die Zijn Heiligheid in Brabant zoude willen publiceeren, voor het eerst en totdat de Koning anders zoude gelasten. Waarmede hij klaagde dat 's Konings rechten thans ter neder lagen, totdat een betere tijd met den dood van Zijn Hoogheid of andere occasie dezelve zoude doen herleven. - ‘Maar, zeide ik, al sterft Zijn Hoogheid, zoo zullen niet te gelijk zij sterven, die dit dus bij hem weten te besteken, en zij zullen hun banden wel zoo vast leggen, dat ze daarna niet meer los te maken zullen zijn.’ - Hij antwoordde: ‘daar waren nog al courageuse lieden, die 's Lands rechten zouden voorstaan, hoewel men ze zeer zocht te intimideeren. Zoo had men zeer groote moeiten gedaan bij het Hof om scherpelijk te onderzoeken, wie de auteur zijn mocht van deze twee boekjes, die hij mij nu hier bracht.’ - Ik zeide, dat het niet zonder peryckel was alleenlijk verdacht te zijn van ze geschreven te hebben, en vroeg of hij, Heer Stockmans, heel buiten hun oog en suspicie was van de auteur te zijn. - Hij antwoordde, dat zij het hem sterk nagaven, geinduceert doordien hij in alle diergelijke voorgevallene materiën bij den Kancelier rapporteur gemaakt was, en ook in het heetste van het laatstmaal gedane onderzoek met den Kancelier naar Antwerpen geretireerd was; doch dat hij er niet om gaf. - Ik raadde hem evenwel op zijn hoede te zijn, alzoo dat volk al zeer ruime maximen had om iemand leed te doen, die zij meenden hun (dat is, zoo als zij het interpreteeren, de Kerk en God zelf) contrarie te wezen. - Hij zeide, die maximen wel te kennen, al was het maar uit de schriften van P. Francisco Amico, Jesuit, die openlijk leerde, dat het niet alleen geoorloofd was, maar dat ook iedereen schuldig was, door wat wege hij bekwamelijk konde, ter dood te brengen die tegen het voordeel van de Kerk iets onderstond, of tegenstond een persoon die der Kerke beste ijverig zocht te promoveeren. Hoedanige leer niemands leven vrij

> liet die zich niet verslaafde aan der Jesuiten boozen wille. Hij voegde er bij, dat deze en dergelijke maximen den tegenwoordigen Aartsbisschop van Mechelen bewogen hadden om 33 artikelen, uit de schriften der Jesuiten getrokken, op het papier te brengen, die hij vorderde dat expresselijk wenden afgezworen, eer hij iemand uit de societeit der Jesuiten ad sacra ordineeren wilde. Om dezen en dergelijken voorstand van 's Lands rechten tegen de exorbitante macht van den Paus is de Aartsbisschop een tijd lang van zijn functie gesuspendeerd. Daarentegen causeert de onderdanigheid van Zijn Hoogheid aan de Jesuiten en het onderwerpen van 's Lands gerechtigheden aan de macht van den Paus hier in het land groote ontsteltenis; in de vergadering der Staten van Brabant is er van gewaagd, en geen van de Leden heeft daartegen scherper ingespannen dan het Lid van de prelaten.

Het belang van den inhoud moge de lengte van dit citaat verontschuldigen. Ongaarne laat ik het bij deze eene aanhaling. Meer bijzonderheden van den strijd, toen reeds tusschen de clericalen en liberalen in België gestreden, stelt het journaal in het licht. De magistratuur komt over het algemeen als anti-clericaal te voorschijn. Even hard als Stockmans klaagt bij voorbeeld de Raadsheer Kuyermans over de ‘onwetendheid, barbarij en superstitiën der religieusen in bijna al de ordren’. Dat de Belgische Heeren zich zoo jegens een ketterschen Hollander uitlaten, is wel een bewijs dat er hun de mond van overliep en het hart vol van was.

Overigens hadden de Belgen, ook die uit den aanzienlijken stand, al zeer vreemde denkbeelden van den godsdienstigen staat der Noordelijke provinciën. In een gesprek met een burgemeester van Mechelen, Meerbeecke, vond Doubleth gelegenheid ‘dien goeden Heer te desabuseeren van zijn opinie, waarin hij door verkeerde onderrichting stak, dat nauwelijks ééne stad onder het gebied van de Staten stond, die niet een heel verscheiden relige van de andere volgde, en dat alle godsdienst daar in het wilde liep’. Anderen weêr hielden het er voor, dat het den regenten althans met het protestantisme geen ernst was, en dat zij de Roomsche kerk alleen uit eigenbelang en heerschzucht hadden verlaten. In dien geest liet zich de Raadsheer Verheyen uit, dien Doubleth voor bijzonder sluw en gevaarlijk hield. Deze zeide eens,

> dat de relige in de landen veeltijds uit politieke inzichten

> gedreven, en de gemeente naar het interest der vorsten geleid werd, die als zij oorlog voeren, gaarne discessen en discrepantiën in materie van relige foveeren. Dat de Advocaat Barnevelt bij het sluiten der Trèves aan den President Richardot, op zijn vraag of de Roomschen niet eens open exercitie in ten minste ééne kerk van iedere stad zouden mogen hebben, had geantwoord: ‘Ja wel, in alle kerken, mits dat de Koning van Spanje alvorens professie doe van de gereformeerde relige’, niet anders dan of de Advokaat had willen zeggen, dat wij een contrarie oefening van relige hebben moesten dan die de Koning had.

Een keurige anecdote, die beter den verhaler en de zijnen kenteekent dan hem van wien zij verhaald wordt. Zoo vast waren die brave katholieken overtuigd van de waarheid hunner kerkleer, dat zij een afwijkende belijdenis niet uit een andere denkwijs, maar alleen uit bijoorzaken wisten te verklaren. Alleraardigst zijn de tallooze gesprekken, door Doubleth over godsdienstige en kerkelijke onderwerpen met menschen van allerlei stand en ontwikkeling te Mechelen gevoerd. Bovenal die met de vier dames de la Forge, zijn naaste buren, geestelijke dochters, die een kinderschool hielden. Zij, en inzonderheid de oudste, Elisabeth, kwamen druk bij hem aan huis, vooral 's winters 's avonds: zij brachten dan haar naai- of borduurwerk meê, onderhielden zich met de jonge dames, terwijl de oude Heer aan zijn werk zat, en bleven vervolgens met hem en haar gezellig avondmalen, waarbij het aan gesprekken, veelal van stichtelijken aard, niet ontbrak. De toon dier samenspraken, uitvoerig in het journaal geboekt, is zeer eigenaardig: blijkbaar houden de rechtzinnigen en de ketters veel van elkaâr, maar zij durven elkander toch niet vertrouwen en zijn voortdurend op hun hoede. De Jesuitessen, zoo heeten de geestelijke zusters doorgaans in het dagboek, gelooven dat, hoe braaf Doubleth en zijn dochters mogen schijnen, er toch ergens een adder onder het gras schuilt. Doubleth verdenkt van zijn kant de Jesuitessen van hetgeen zij bij hem zien en hooren te verklappen aan haar geestelijke overheid. Wat de Raadsheer boven de zusters vooruit heeft is een ruimer opvatting van godsdienst; hij eert het goede ook in het katholicisme; zij daarentegen verwonderen zich zoo dikwerf zij een gedachte of een gevoelen, dat zij moeten goedkeuren, bij hem aantreffen. Na zekere ontboezeming van Doubleth over de waarde en de vereischten van

een gebed, dat Gode welgevallig kan zijn, sprak zuster Elisabeth onverholen haar verwondering uit, ‘en zeide nooit voor de kennisse met de familie geloofd of gedacht te hebben, dat die van de gereformeerde relige in zoodanige manier godsdienstigheden voorstonden en pleegden’. De oude man sprak gaarne met haar over den aard van zijn geloof, en schijnt het als een soort van plicht te hebben aangezien de vooroordeelen te bestrijden, die het protestantisme in België ook bij de liefderijkste menschen verdacht maakten. Hij was daartoe bijzonder geschikt, omdat hij het kwaad der katholieke kerk niet zoozeer in haar leer of gebruiken, als wel in de overdrijving er van en in het ingeslopen misbruik zocht. Het kruisslaan, het wijwater, de kerkbeelden enz. rekende hij onder de onverschillige zaken; hij was er maar tegen ingenomen om het misbruik dat er van gemaakt, en het bijgeloof dat er door opgewekt werd. Hij bemerkte dit in zijn buurmeisjes zelf, die hem op een goeden avond over zijn gedachte aangaande het wijwater ondervroegen en niet begrijpen konden, dat iemand twijfelde aan de waarheid van wat hun verzekerd was: ‘dat de kerk van Schriek in de verleden week door den bliksem in brand geraakt, na drie dagen brandens eindelijk was gebluscht geworden door wijwater, hetwelk de pastoor met tonnen vol gewijd had’. De rede, bij deze gelegenheid, door Doubleth een paar uren lang gehouden, is waarlijk een uitmuntende proeve van waardeering van hetgeen de katholieke ceremoniën goeds en kwaads bevatten. Op den langen duur worden die gerekte discoursen wel wat vervelend, maar zij bezitten toch voor mij een groote charme, want zij teekenen tot in de fijnste trekken de eigenaardigheid der kerkelijke begrippen van dien tijd, en (zooveel is er in dit opzicht onveranderd gebleven) ook nog de begrippen van den onzen.

Sommige denkbeelden van dien tijd, die gelukkig niet meer aan den onzen eigen zijn, komen ook aardig uit bij gelegenheid dat men de groote zoneclips van 12 Augustus 1654 verwachtte en met bezorgdheid tegemoet zag. Niet slechts de onbeschaafde groote hoop, ook de lieden van opvoeding en zelfs de Raadsheeren in de Chambre-mipartie waren in spanning. - Den dag te voren schreef Doubleth in zijn journaal:

> Eenige van de Heeren toonden zich scrupuleus om des naasten daags voor den noen uit hun huizen in de lucht te komen, mits de groote Eclipsis van de zonne, waarvan vele prognosticatiën

> gemaakt waren, en particulierlijk de Heer Ryckewaert, die hoogelijk protesteerde niet in den Raad te zullen komen. Dus werd goedgevonden, daar wij ook voor als nu geen werk voorhanden hadden, de vergadering uit te stellen tot Woensdag na noen. Voor mijn huis, op het ingaan van hetzelve, sprak mij de Raadsheer Lantsheer ook aan over de Eclipsis, en, met mij binnengaande, toonde mij een gedrukt half vel papiers, houdende in het Fransch verscheidene waarschuwingen tegen den voors. eclips, verbiedende uit te gaan, de vensters der huizen open te stooten, beesten buiten te laten weiden, kruiden te eten of water te bezigen hetgeen dien dag zoude geplukt of geschept wezen, radende abstinentie van spijs, en - 'tgeen nimmer kwaad is - hartelijk God te bidden. Dit biljet, zeide hij, was hem van Brussel toegezonden, en waren diergelijke aldaar aan de poorten van de stad en de kerken geplakt, en al de wereld aldaar zeer ontroerd.

Opmerkelijk is de denkwijs van Doubleth zelf ten opzichte van zulke zaken, gelijk hij die op een vraag van zijn geestelijke buurvrouw beleed.

> Ik zeide, dat ik tegen zoo universeele alarme en verscheiden zwaarhoofdigheden, particulierlijk van Astronomen en Medicijus, daar het geheele land vol van was, niet moedwilliglijk temerair wilde zijn, kunnende God honderd wegen vinden en ook dusdanige om onze zonden te straffen, al is er de natuurlijke reden van te begrijpen; dat ik daarom niet, als in spijt van al deze prognosticatiën achter straat zoude willen loopen buiten nood en daar ik niet te doen had; maar wederom niet te zullen thuis blijven zoo mij mijn beroep ergens heenen riep. Dat het evenwel altijd goed was een aandachtig en ootmoedig hart te dragen jegens God, die wonderlijk is in zijn werken.

Kan men zich verstandiger en passender aanstellen onder een bijgeloovige bevolking? Op den dag der eclips teekent hij aan:

> Wij gingen niet ten Hove, ook niet ter predicatie om der Eclipsis wille, hebbende de Heeren gevreesd dat bij de knechts en meiden weinig devotie onder de predicatie zoude geweest zijn, waarvan de tijd juist zoude gevallen hebben op het hertje van de eclipsis. - Ondertusschen was de zoo dikke geprognostikeerde duisternisse veel minder dan ik ze wel op andere tijden gezien heb.

Zoo ging dan ook deze dag ongestoord voorbij, en den anderen morgen hernam te Mechelen en in den Raad alles zijn gewonen loop. Doubleth sloeg, volgens de getuigenis van het journaal, nooit een zitting over, maar wat daar voorviel teekende hij er niet in aan; hij hield daarvoor een afzonderlijk dagboek, dat zeker verloren is. Veel verliezen wij er ook niet aan, want het is bekend, zooals ik reeds opmerkte, dat de Kamer niet veel belangrijks deed en zelfs niet veel te doen kreeg. Toen zij nog maar drie maanden bijeen was geweest, tegen het eind van Maart, gaf zij zich reeds voor een maand vacantie, en Doubleth nam dien vrijen tijd waar om met zijn kinderen een uitstapje naar Den Haag te maken. Van zijn wedervaren op reis en in de residentie staat het voornaamste in ons Journaal aangeteekend. Het curieuste misschien is zijn ontmoeting met den Raadpensionaris, De Witt. Nauwlijks was hij in Den Haag aangekomen of, zooals zijn plicht meêbracht, ging hij den machtigen man zijn opwachting maken.

> Zoo als ik naar het huis van den Heer Raadpensionaris De Witt ging om hem te begroeten, zoo rencontreerde ik hem op de straat, aan den hoek van het Stadhuis, op weg naar de Vergadering der Staten. Na een weinig samenspraaks wilde ik hem begeleiden, maar werd daarin verhinderd door zijn overdadige beleefdheid, dewijl hij de hoogerhand niet wilde nemen, en ik liever dan ze hem niet te geven van hem verkoos te scheiden. En zoo zeide hij, dat hij mij des naasten daags na de morgenpredicatie aan mijn huis wilde komen verwelkomen...
> Zondag op het uitgaan van de kerk sprak mij de Heer Raadpensionaris aan, en excuseerde zich van zijn beloofde visite, alzoo de Heer President van de Staten Generaal op deze ure vergadering had belegd, maar zeide des nanoens te zullen komen, zoo het mij gelegen was; gelijk hij dan ook deed. Hij had lange propoosten met mij van alles, maar inzonderheid over de presidentie van de Chambre mipartie. Ik beloofde den Heer Raadpensionaris bij zijn afscheid requit van visite, zoo haast ik na het scheiden der Vergadering van Holland zou oordeelen, dat hij beter vaceeren kon tot het ontvangen van bezoeken.

Herhaaldelijk ontmoetten sedert dien tijd de Heeren elkander. Doubleth, die zijn raadsheersambt in den Hoogen Raad met dat in de Chambre-mipartie cumuleerde, nam tijdens zijn verblijf in Den Haag de zittingen van den Raad geregeld waar

en bezocht bovendien op zon- en feestdagen zijn familie buiten de stad: hij had het dus druk genoeg. Terugkomende van een dier uitstapjes, vond hij een invitatie, die hem nog lastiger viel dan zij vereerend was.

> Thuis komende verstond ik, dat de Heer Raadpensionaris De Witt een- en andermaal aan mijn huis had gezonden, mij ter maaltijd verzoekende tegen den middag, met begeeren dat men het mij immers zeggen zoude op mijne tehuiskomst. Ik ging voor half negen 's morgens bij hem, biddende geexcuseerd te mogen zijn, zoo overmits onze besognes in den Hoogen Raad als mits mijn verkoudheid en onbekwaamheid tot wijn drinken. Dan ik konde geen oorlof verwerven, maar wel belofte van mij alle vrijheid te laten zoo in het drinken als in het opstaan en weggaan naar mijn welgevallen.

Van den maaltijd wordt ons niet veel bijzonders verhaald. Het was een heeren-partij; De Witt was nog ongehuwd, en leefde zeer eenvoudig; onder de gasten bevonden zich Doubleth's ambtgenooten uit de Kamer, Riccen en Crommon, en eenige advocaten. Het discours liep meest over rechtszaken, inzonderheid over de werkzaamheid der Chambre-mipartie.

Wat dien maaltijd en de gastvrijheid van De Witt op dit oogenblik bijzonder opmerkelijk maakt, is de toenmalige staat der landszaken. Het verdrag van Westminster was vijf dagen te voren geteekend, en acht dagen later had De Witt aan de Staten van Holland meê te deelen, dat het verdrag slechts voorwaardelijk was aangegaan en door Cromwell niet geratificeerd zou worden, indien hem niet door Holland in het bijzonder een acte van seclusie der prinsen van Oranje werd verleend. Op dit oogenblik wist hij reeds wat hem te doen zou staan; hij wist dat die zaak niet alleen netelig, maar voor hem persoonlijk ook niet zonder gevaar was. Hij had haar buiten voorkennis van de Staten, in overleg met slechts enkele leden, reeds zoo goed als beklonken. Werd zijn bemoeiing afgekeurd, dan was zijn toekomst vernietigd; werd zij goedgekeurd, dan was een uitbarsting van volkswoede te vreezen. Een diner aan zijn huis onder deze omstandigheden heeft wel iets wat onze verbeelding treft.

Den eigen dag waarop de Raadpensionaris de groote zaak het eerst aan de Staten van Holland onder eed van geheimhouding openbaarde, vertrok Doubleth, natuurlijk zonder er iets

van vernomen te hebben, weer naar Mechelen. Den 9^{den} Mei ontving hij daar geheel onverwachts van een vriend uit Den Haag een brief, ‘mij verslaande (zoo zegt hij in het journaal) door het advys van een resolutie, bij meerderheid van stemmen genomen, dat Zijn Hoogheid de Prins van Oranje zal geëxcludeerd blijven van eenig ambt van staat nu of immer te bekleeden’. ‘God verhoede de onheilen, (dus eindigt de aanteekening) die op zoodanige resolutie niet buiten vermoeden zijn wellicht te kunnen volgen, en preserveere ons vaderland!’

Het is waarlijk een voorregt, dat ons te beurt valt, op deze wijze den indruk gade te slaan, dien de eerste tijding der vermaarde acte op een man als Doubleth maakte. Hij was zeker geen partijman; zijn geheele karakter was daarmeê in strijd, en hij had zijn relatiën bij de Staatschen niet minder dan bij de Stadhoudersgezinden. Wij hebben gezien, hoe wel hij was met den Raadpensionaris en hoe hoog hij hem achtte. Maar die mishandeling van het Huis van Oranje was hem toch te sterk. Van nu af is hij jegens Riccen, den vertrouwde van De Witt, zoo hij meent, nog meer dan gewoonlijk op zijn hoede, en ook aan schimpscheuten op den Raadpensionaris zelven ontbreekt het voortaan niet.

Den dag na het ontvangen van het eerste bericht kwam Riccen, die twee dagen na hem uit Den Haag vertrokken en geheel op de hoogte der zaak was, met hem discoureeren, en uitvisschen wat hij reeds wist en hoe hij daarover dacht. Maar Doubleth wilde niets weten en niets begrijpen, en zijn bezoeker vond het niet geraden ronduit te spreken. Het verslag van het gesprek in het journaal is te lang om het hier in zijn geheel over te nemen, hoewel het anders karakteristiek genoeg voor den schrijver is. ‘Ik speelde den ignoranten, en zeide hem meermalen: gij wilt van een Davus een Oedipus maken; spreek uit den mond, man, dat men u verstaan moge.’

Den volgenden dag, den 11^{den} Mei, keerde ook Crommon, Raadsheer in de Kamer en kortelings door Zeeland tot gedeputeerde ter Staten-Generaal gekozen, uit Den Haag terug, verbaasd en verslagen door het bericht dat hij meêbracht. Doubleth hoorde thans van dezen de toedracht in alle bijzonderheden, waardoor zijn eerste oordeel volstrekt niet gewijzigd werd. Wat Crommon hem ten slotte verhaalde, schijnt mij voor de historie niet zonder belang te zijn.

Hij, Crommon, was zelf op Vrijdag, den 8^{en}, gegaan bij den

> Heer Raadpensionaris van Holland, De Witt, en had hem gevraagd: waarmede Holland justificeeren konde zoodanige afzonderlijke resolutie te nemen buiten Zeeland, dat te allen tijde zoo nauw met hem in het punt van het Stadhouderschap verbonden was geweest. De Heer De Witt had geantwoord, dat Holland gedwongen was geweest door een onvermijdelijke noodzakelijkheid, alzoo Cromwell buiten die geheime voorbelofte van Holland verklaard had geenszins te willen vrede sluiten.

Ik laat hier in het midden, of De Witt al dan niet de waarheid en de geheele waarheid sprak. Zooveel is zeker, dat alleen onvermijdelijke noodzakelijkheid de acte rechtvaardigen kon, niet slechts tegenover de bondgenooten, maar ook ten opzichte van het bijzonder belang van Holland. Zij werd een bron van moeiten en gevaren voor de regeering die ze gesteld en aan den Lord Protector uitgeleverd had; zoozeer, dat Doubleth, die tegen de Engelschen een nationaal wantrouwen koesterde, niet vreemd was van het gevoelen, dat de zaak door Cromwell opzettelijk was aangelegd om Holland in tweespalt te brengen en machteloos te maken. In een gesprek met Riccen den 25sten Juni gevoerd, liet hij er zich in dien geest over uit:

> Ik zeide, dat de Engelschen niet slechts ons voordeel niet zouden helpen bevorderen, al ware het zonder hun minste schade, maar dat zij zelfs met eenige schade van hun republiek en onderdanen onze grootere schade zouden zoeken te procureeren: dat dit de vriendschap was die ik van deze vrienden verwachtte. - De Heer Riccen zeide daarop, 't zij geveinsd of ernstig, dat hij altijd van hetzelfde gevoelen was geweest en nog was. - Ik zeide daar weer op, dat ik hen niet te goed hield om dezen twistappel van des Prinsen seclusie moedwillig onder ons geworpen te hebben, ten einde Holland, de machtigste provincie om hun te resisteeren, in tweespalt te brengen, de gemeente tegen de regenten te conciteeren en de andere provinciën tegen Holland op te zetten, zoodat wij eindelijk genoodzaakt mochten worden protectie bij den Lord Protector te komen zoeken. - ‘Ik geloof het waarachtig, zeide hij, en dat het daartoe komen zal ook, want onze Republiek kan niet bestaan.’ (Een zwaar woord uit den mond van een van Hollands raden en pensionarissen en die zoo stricte intelligentie houdt met den Heer Raadpensionaris van Holland!) - ‘Wel, zeide ik, ik bevele ze Godes protectie. Maar moeten wij vervallen tot protectie van den Lord Protector te zoeken, zoo heb ik al te lang geleefd, en, na het droevig verlies

> van drie zonen, nog twee kinderen te veel overgehouden aan mijn twee dochters; en gave God dat ik met haar beide in zijn genade sterven mocht eer die dagen kwamen!' - 'Is er zwarigheid te wachten, repliceerde Riccen, zoo is zij nu voorhanden; en kunnen wij het dit jaar uithouden, wij zullen het wel langer uithouden.' - 'Zoo lang als het God belieft', zeide ik; en hiermee braken wij het discours af.

Opmerkelijk discours, en gelijk er vele in dat bange jaar gehouden zullen zijn. Thans wordt er ook weer over het gevaar van annexatie, hoewel niet bij Engeland, gesproken. Geschiedt het altijd op dezen toon en in den geest, die Doubleth bezielde? Kunnen allen in oprechtheid getuigen niet langer te willen leven dan de vrijheid van het land? Dan loopt die vrijheid thans niet meer gevaar dan voor twee eeuwen.

Over staatszaken komt verder niet veel meer in het Journaal voor, en niets dat hier afgeschreven verdient te worden. Doubleth was geen vriend van het staatsmansleven; hij achtte het bezwaarlijk daarin te handelen zooals het een christen betaamt. Het gesprek, dat hij over die meening eens met den Heer Crommon voerde, komt mij belangrijk genoeg voor om het meê te deelen.

> De Heer Crommon verviel in een lang discours, hetgeen hij hij ook 's daags te voren gevoerd had, van ernstig bij zich zelf te delibereeren om alle regeeringsambten af te leggen en in een privé leven zijn God met meer aandacht te gaan dienen de reste van zijn dagen, die niet vele wezen konden, dewijl hij reeds 69 jaren oud was; dat men in emplooi zijnde daartoe slechts weinig tijd had, en dat ook vele dingen overkwamen, die met het rechte Christendom niet bestaan konden. - Ik antwoordde, dat een emplooi in de justitie [zoo als Crommon jaren lang bekleed had] een eerlijk man niet licht verleiden konde om het spoor van den Christen te buiten te treden, wanneer hij onder Gods genade wel wilde; maar dat het in de politiek wat meer zwarigheid inhad, en dat ik mij daarom verwonderde dat hij in zijn oude dagen had willen veranderen, en zijn Raadsheerplaats voor de Staten-Generaal verlaten. - Hij verklaarde daartoe ook nooit zin te hebben gehad, maar zich te hebben laten bewegen op hoop van zijn plaats in den Raad aan zijn zoon te bezorgen, hetgeen echter niet had willen gelukken. - Voorts zeide ik, dat men in een honorabel emplooi ook al goed doen konde in de wereld en hetgeen Gode niet onbehaaglijk was; dat ik vertrouwde mijn plaats, zoo het nood deed, alzoo gernst te zullen kunnen

> opgeven als iemand anders; maar van zelf mijn plaats te quiteeren, dat ik des nog niet van zin was, alzoo ik vreesde dat de ruimer tijd, dien ik zoodoende zoude winnen, mij, in plaats van God meer te dienen, zoude mogen doen vervallen in het ernstiger waarnemen van mijn particuliere middelen en op die wijs mijn godsdienst niet verbeteren.

Dat zoo iemand zich, vooral in jaar 1654, niet met de politiek bemoeide, toen over de acte van seclusie de partijschap zoo heftig opstak als misschien nooit te voren, spreekt wel van zelf. Nog meer dan vroeger onthield zich Doubleth van alle gesprekken over staatszaken, vooral met lieden, die hij verdacht van uit te vorschen en aan De Witt over te brieven, hoe elk der Heeren van de Kamer over den vrede met Engeland en de binnenlandsche politiek van Holland oordeelde. ‘Maar ik (zoo schrijft hij) schuw onlusten, en meen Riccen te laten tobben: hij zal met zijn winderig bedrijf zich zelven noch gunst, noch vertrouwen, noch respect conquesteeren’.

Het dagboek blijft dus grootendeels gewijd aan zaken van huishoudelijken aard, gesprekken over allerlei onderwerpen, en ontmoetingen van geen groot belang. Het leven van den Raadsheer en zijn dochters was eentoonig. Slechts zelden waren er logés die eenige verstrooiing aanbrachten. In Augustus, toen hij twee nichten en een neef uit Holland overgekregen had, maakte hij vooral hun ten gevalle een uitstapje naar de Antwerpsche kermis. Het verhaal van dien tocht en van hetgeen hij bij die gelegenheid toen gezien en bijgewoond heeft, vormt in zekeren zin een geheel op zich zelf. Het is te uitgebreid om het hier in te lasschen; misschien deel ik het elders afzonderlijk mede. Naar het mij voorkomt, verdient het in meer dan een opzicht de eer van gedrukt te worden.

Den meesten omgang hielden de dochters met vrouwen en meisjes van minder stand, met de geestelijke zusters die naast haar woonden en soortgelijken. De vader wilde het zoo: hij wilde niet dat zij de deftiger gezelschappen zouden bijwonen, en sloeg alle toenadering van die zijde af. Een uitzondering maakte hij alleen voor de familie van den president van den Grooten Raad van Mechelen, tevens lid van de Chambre-mipartie, Messire L'Hermité, seigneur de Bétissart. Hem leerde hij eerst bij zijn aankomst te Mechelen kennen; zijn vrouw, Anna

Gilles, van Hollandsche afkomst, kende hij van voor dertig jaren, en zelfs waren haar familie en de zijne eenigszins verwant, hoe en uit wat hoofde wordt ons niet meêgedeeld. Zij hadden een eenige dochter, Maria, weduwe sedert een jaar van Martin Snouckaert, heer van Somerghem, en moeder van vier of vijf nog jonge kinderen. Die beide dames, moeder en dochter, waren zeer beleefd voor Doubleth en de zijnen. De dochter kwam het eerst de jonge dames al spoedig na haar overkomst verwelkomen, en noodigde haar zoo dringend tot een tegenbezoek uit, dat Doubleth niet nalaten kon ze bij Mevrouw L'Hermité te presenteeren. Gedurig werden nu de jonge meisjes met rijtuig afgehaald, dan eens in den omtrek rondgetoerd, dan weer aan huis ontvangen. Er heerschte daar een voortreffelijke toon; veel gezelschap werd er niet gezien; de dames waren zeer pieus en verkeerden meer met priesters dan met jonge heeren, zoodat de angstvallige vader van dien kant gerust kon zijn. Hij zelf kwam ook veel bij den president aan huis en gevoelde er zich op zijn plaats, maar hield zich toch altijd op een deftigen afstand, als beschouwde hij de familie in rang en in levenswijs boven zich verheven. Veel pikants levert de beschrijving van zijn verkeer in dat gezin niet op. Om niet te uitvoerig te worden, zal ik er niets van meêdeelen, en mij bepalen tot een enkele, eenigermate romantische geschiedenis, die hij er bijwoonde.

Op het laatst van zijn verblijf te Mechelen, in Januari van het jaar 1655, ontving hij een bezoek van den Heer L'Hermité, die, na over allerlei zaken gepraat te hebben, ten slotte met de eigenlijke reden van zijn komst voor den dag kwam.

> Hij vroeg, of ik in Holland niet een kolonel Hollart of Hallert kende; hij moest binnen Utrecht of wel daaromtrent in een plaats, Buren geheeten, wonen, die, zelf Nederlander zijnde, met een Fransche vrouw gehuwd was en onder andere kinderen een dochter had van omtrent twintig jaren? Allengskens met trappen kwam er nog uit, dat dit meisje bij haar moeders zuster, die Roomsch-Katholiek was en zich in Frankrijk onthield, had gewoond, en aldaar met dezelfde relige geimbueerd was geworden, waarover de ouders, toen zij het gewaar werden, haar hard en lastig hadden gevallen, zoo zeer dat zij eindelijk had geresolveerd in stilte haars ouders huis te verlaten en herwaarts in deze kwartieren te komen; alwaar zij (dit waren zijne formalia) vrienden vinden zoude, als de relige de ware en eenige reden

> was van haar vluchten, en niet maar een pretext om misschien eenige debauche te dekken.

Die vraag wekte aanstonds bijzondere belangstelling bij onzen ietwat nieuwsgierigen vriend. Hij vermoedde dat de bedoelde persoon kolonel Alard wezen zou, een zoon van een der eerste Fransche kapteins, die de Staten tegen Spanje hadden gediend, en die wegens zijn spraak en manieren voor Nederlander kon doorgaan; van diens familie wist hij echter niets en hij was bij gevolg niet in staat de hem gedane vragen te beantwoorden, maar hij beloofde nadere informaties in te winnen. Van zijn kant trachtte hij uit te vorschen, of het meisje reeds in België was, maar, toen hij zag dat de Heer L'Hermité daarvoor niet uitkomen wilde, vroeg hij niet door, om geen argwaan te geven. De slimme vos, die zijn menschen kende, hoopte ‘iets naders daaraf mogelijk uit Mevrouw L'Hermité te zullen verstaan’. Intusschen raadpleegde hij zijn collega in de Kamer, Parmentier, die den kolonel Alard kende, en hoorde van dezen, dat hij een half uur beneden Wijk bij Duurstede aan de rivier woonde en ook een huis te Utrecht bezat; verder dat hij een dochter had van omtrent twintig jaren, maar of er met deze iets was voorgevallen, kon Parmentier niet zeggen. Hetgeen hij gezegd had was evenwel genoeg om Doubleth te overtuigen dat hij juist had gegist, en dat niemand anders dan jufvrouw Alard het bedoelde meisje zijn kon. Hij schreef op dien grond naar zijn zwager, den Heer van Groeneveld, die jaren lang wagenmeester was geweest en dus alle officieren van nabij kende, om nadere inlichtingen. Zelf trok hij er op af om zoo mogelijk aan Mevrouw L'Hermité het geheim te ontlokken, dat haar echtgenoot niet goedgevonden had hem toe te vertrouwen. Maar ik wil hem zijn wedervaren zelf laten vertellen.

> Ondertusschen ging ik na noen nader tijding hieraf visschen bij Mevrouw L'Hermité, onder pretext van rapport te doen wat mij de Heer Parmentier deze aangaande had gezegd, doch inderdaad op hoop van uit der vrouwen praat wat te hooren hetgeen des mans retenu binnen had gehouden. *Et adfuit successus!* Want Mevrouw liet mij den brief, in welken haar de geheele historie van dezer jufvrouw overkomste uit Antwerpen was geadviseerd, voorlezen eerst door haar dochter, vrouwe van Somerghem, die het wijselijk liever gelaten had, en op het einde door haar man, die onder het lezen binnenkwam, en outzet was

den brief in handen te zien. De inhoud was, dat zij met een kamenier, die bevorens in haars moeders huis had gediend, en zelf mede in kameniershabyt, was overgekomen, maar nog aan boord ontdekt en erkend door een burgemeester uit Holland (zoo hield de brief in), die haar aangestreden had dat zij Kolonel Allarts dochter was, en, toen zij het bleef ontkennen, den schipper (ik denk onder Staten gebied wonende) scherpelijk had belast die jufvrouw niet uit zijn schip te laten gaan, hij apparentelijk voornemens zijnde de hulp van den magistraat te Antwerpen te imploreren. Maar dat de schippers vrouw, die Katholiek was, zich door de jufvrouw en haar kamenier en ook door den Heer van den Berghe, die te Utrecht en te Antwerpen beide zijn woning hield, en verklaarde haar onder zijn protexie te nemen, had laten bewegen om haar aan land te laten gaan. Zij was voor den eersten nacht gelogeerd geweest in een herberg nabij de poort, en den naasten dag door den Heer Van den Berghe gebracht in het logement van de klopjes, waar zij nog tegenwoordig was, en waar men groot werk van haar maakte wegens haar verstand en wijsheid en modestie, hebbende zij aanstonds op vermaning dezer geestelijke zusters gedesisteerd van de borst bloot te dragen, van het aangezicht met moesjes en pleistertjes te beleggen, zoo als zij, na het kamenierskleed afgelegd en het jufvrouwekleed aangedaan te hebben, was begonnen te doen; ook werd haar gezeggelijkheid, haar eerbaarheid en haar standvastigheid in de relige, die zij had aangenomen, geroemd. In het midden van den brief sloeg de Vrouwe van Somerghem iets over, onder pretext van hetzelve niet te kunnen lezen, zooals ook in het vervolg de Heer President den brief niet geheel uitlas. Ook had Mevrouw van Somerghem, eer het tot het lezen van den brief kwam, haar moeder al eens bij de slippen getrokken, om haar te doen zwijgen in het narré van de circumstantie van des schippers vrouw en den naam van Van den Berghe. Toen ik met de vrouwen nog alleen in discours was, spraken wij, hoe licht, het gebeuren kon dat de relige het pretext, en liefde of debauche de ware reden van zulk vluchten zijn mocht; ter occasie van hetwelk ik zeide (om te eliceeren of zij haar gezien hadden en bij gevolg of de jufvrouw in deze stad was), dat twee zulke scherpziende vrouwen, als zij waren, immers wel hadden kunnen bemerken of zij in haar woorden en contenance standvastig was, dan of zij altemet stamelde of haperde of zich zelf tegensprak. Mevrouw L'Hermité antwoordde hierop: ‘Als zij ons spreekt, kunt gij wel denken dat zij haar schoonste zegt.’ Waarop ik dadelijk op haar woorden acht slaande zeide:

> ‘Maar gij hebt verstands genoeg om haar te doen strompelen als zij niet recht zonde gaan; hervat het nog eens en overlegt dan het discours wat meer, etc.’ Op dat alles kreeg ik geen woord hetgeen strekte om te zeggen dat zij haar niet gezien hadden, veel eer ter contrarie.

Wij zijn blijkbaar, ik behoef het niet te herinneren, in de eeuw onzer groote diplomaten. De wijs, waarop Doubleth met zijn zoete praatjes en flikvlooierijen aan Mevrouw L'Hermité, in weerwil van haar echtgenoot en dochter, ontlokt wat hij weten wil, zou een Van Beuningen of Van Beverningh tot eer strekken. En dat alles om de gewichtige vraag, of jufvrouw Alard al dan niet door de dames gezien en gesproken is! Wel getuigde Mevrouw later uitdrukkelijk, dat zij de jufvrouw nog niet had gezien. Maar onze diplomaat liet zich niet om den tuin leiden, en schreef haar latere getuigenis, afwijkende van haar vroegere uitlatingen, toe aan de inblazing van haar echtgenoot. Voor ons is het van geen groot belang te weten of die gissing al dan niet juist was. Liever willen wij hooren, hoe Mevrouw L'Hermité haar belangstelling in het gevluchte meisje rechtvaardigde.

> Zij zeide, dat zijlieden deden zoo als wij ook doen zouden, dat zij blijde waren als iemand tot haar relige overkwam; en op dat propoost verhaalde zij mij, in presentie van haar dochter, haar eigen conversie, zoo als zij het noemde, tot het Roomsche geloof: hoe zij van gereformeerde ouders geboren, op haar twaalfde jaar in de school met beeldjes was gelokt en aan een rozenhoedje had leeren bidden, etc., doch op ombrage van haar ouders weder was gedwongen niet alleen gestadig ter predicatie, maar ook op haar achttiende jaar ten avondmaal te gaan, totdat zij door de onminnelijkheid van haar stiefmoeder naar Mechelen bij haar moeie was geraakt en daar verder in de Roomsche relige geconfirmeerd, en eindelijk op het expireeren van de trèves aldaar getrouwd was met den Heer L'Hermité. En zoo is, zeide zij, het ongeluk van een kwade stiefmoeder te hebben het geluk geweest van mijn bekeering; anders zou ik licht van Ulieder relige gebleven zijn. - ‘Al waart gij zoo gebleven, Mevrouw, zeide ik lachende, ik zou er u niet een haar te erger om houden.’ - Zoo verstaat gij het, ik weet het wel, zeide zij. - Ja, ik toeh, zeide ik. En daarmede was dat uit.

Het geheele gesprek was hienneê uit, en bij deze visite had Dou-

bleth niets naders vernomen. Maar na den middag kwam Mevrouw uit eigen beweging bij hem aan huis het onderhoud voortzetten.

> Zij zeide, dat zij haar dochter van Somerghem in de kerk van Onze Lieve Vrouwe van Hanswijck gebracht en gelaten had, onder pretext van Mevrouw Lantsheer intusschen te visiteeren, daar zij ook en passant was aangegaan, maar dat haar eigenlijk doel was mij in vertrouwdheid wat nader te berichten van de reden van haar interest in het nader onderzoek naar de reputatie van deze jufvrouw en haar comportement in haars vaders huis, en of niet de relige maar een dekmantel van haar vluchten zijn mocht. Zoo zeide zij mij dan, dat men ze haar gerecommandeerd had om ze voor staatsjnfvrouw in haar huis te nemen en dat zij ze haar woord ook gegeven had, mits dat zij in haar huis niet kwame dan na Paschen, wanneer de zoon van haar broeder, kaptein Gilles, een jongman van achttien of negentien jaren, die bij de Jesuiten studeerde en bij haar inwoonde, vertrokken zou zijn, dewijl zij het niet goed vond dat twee zulke jonge lieden te gelijk bij haar logeerden, weshalve zij zich ook na het vertrek van haar vorige jufvrouw, die in een klooster te Gent was gegaan, beholpen had. Wanneer zij nu ondertusschen vernemen mocht, dat er iets anders achter school dan relige, zoo zoude zij ze niet in huis nemen, en daarom verzocht zij mij nogmaals haar te willen obligeeren met iets daaraf door een briefje te willen vernemen.

Zij vermoedde niet dat Doubleth haar wensch reeds voorgekomen was en zelf van verlangen brandde om iets naders aangaande de jufvrouw te hooren. Het duurde echter eenige dagen eer hij het antwoord van zijn zwager, waarin hem uit naam van den Heer Alard het geheele geval in het breede werd bericht, ontving en aan Mevrouw L'Hermité kon gaan mededeelen. Hij vond ze toen niet te huis, maar het bericht dat hij aan huis geweest was, bezorgde hem nog dien eigen dag een bezoek van haar.

> Na noen kwam Mevrouw L'Hermité te mijnen huize. Ik zeide haar, zonder mijn brief te voorschijn te brengen of den schrijver te noemen, dat zeker vriend van mij op mijn verzoek, te haren begeeren gedaan, zich geinformeerd had op de opvoeding van jufvrouw Alard en haar comportement tot den tijd toe van haar clandestien vertrek; dat hij niets dan goeds daaromtrent had gehoord, dan alleen dat zij zich zoo nu zoo dan bij den een en

den ander, en laatstelijk nog bij haar eigen brief uit Antwerpen aan haar ouders geschreven, beklaagd had over haar moeders hardigheid jegens haar en de kleine estime in comparatie van haar zusters. - Van de halstarrigheid, die tot die mindere estime, volgens mijn brief, reden had gegeven, zweeg ik, om het meisje niet uit het huis te weren, en ook omdat Mevrouw L'Hermité alleen wegens haar eerbaarheid bekommerd was, en op haar buigzaamheid en zacht humeur zich genoeg onderricht achtte door de geestelijke dochters, bij wie zij thans logeert. - Ik voegde er bij, dat de vader, door mijn vriend daarover aangesproken, verklaard had dat hij, nu ze eens haars vaders huis ontloopen was, gaarne zien zoude dat zij in een zoo wel gequalificeerd huis, als ik het hare beschreven had, intreden mocht om te dienen, in plaats van thuis te worden gediend, doch dat hij verlangde te weten welk huis het was. Ik vroeg, of ik dit met haar consent mocht melden. Zij zeide, ja; dat zij zelfs gemeend had mij te verzoeken dit te doen. Zij verhaalde mij voorts veel van haar zorgvuldige en preciese orde in het logeeren van haar boden en haar jufvrouw, en dat de jufvrouw niet dan door haar vrouws kamer uit haar eigen kamer kon komen.

Zoo was dus Mevrouw gerustgesteld en aan haar woord gebonden. Of zij later reden heeft gehad om zich te beklagen, dat zij het ooit had gegeven, weet ik niet. Eer Paschen voorbij was, was Doubleth uit Mechelen vertrokken en zijn Journaal gesloten. Maar hetgeen volgt doet mij twijfelen of de jonge dame, die naar hare meening thuis in te kleine estime werd gehouden, onder vreemden wel meer estime verdiend zal hebben.

De Heer Parmentier toonde mij een brief van Monsieur Du Bois, Fransch predikant te Utrecht, houdende een pertinent verhaal van de occasie van Jufvrouw Alards retraite, namelijk een souflet, haar bij de moeder gegeven op een contumelieus nakakelen van haars moeders woorden, zijnde zij de jongste dochter en zeventien à achttien jaren oud. Dat zij een zilveren bekken ende lampet of kandelaar mede had genomen, en haar moeder uit Antwerpen geadverteerd bij missive, dat zij om te subsisteeren daarop zestig gulden had gelicht, aanwijzende waar haar moeder voor zestig gulden haar zilverwerk terug krijgen konde. Dat het de burgemeester Tins van Amersfoort was, die haar in het schip had gedecouvreerd en gepoogd te doen aanhouden; dat hij gerefereerd had dat hij haar tegen haar kamenier had hooren zeggen:

> ‘qu'au monde elle ne haissait rien tant qu'une mère tyranisant ses enfans, et n'aimait rien au pair de servir Dieu.’

Doubleth beloofde deze omstandigheden te verzwijgen, inzonderheid voor de familie L'Hermité, bij wie hij het meisje gaarne geplaatst zag, omdat zij het er zeker goed zou hebben, en ook ‘omdat de vader ze daar zou kunnen kippen als hij zou willen, zullende de President ze hem niet durven ontfutselen of onthouden, hetwelk nu zeer licht geschieden kon als hij ze thans te Antwerpen kwam reclameeren’.

Bedrieg ik mij, of zijn zulke familiegeschiedenissen in haar soort niet minder belangrijk dan menige staatsgeschiedenis? Zij toonen ons, wat in die streken van de maatschappij, waarheen de deftige historie zich niet verwaardigt af te dalen, wat er in de huisgezinnen en in den dagelijkschen omgang voorviel. Om die reden waag ik het nog een tweede soortgelijke historie te doen volgen, van een roomsche jufvrouw die wel genegen scheen protestant te worden, ook alweer niet zonder bijoogmerken van meer wereldschen aard. Zij behoorde tot een familie van niet minder aanzien dan die van kolonel Alard.

In het najaar van 1654 vangt de geschiedenis aldus aan:

> Cornelia, mijn dienstmaagd, zeide mij, dat zij voor dezen meermalen en nu weer gisteren met vele tranen aangesproken was geworden door een oude vrouw van omtrent zestig jaren, wonende in het klein Bagijnhof en wassende het lijnwaad voor onze Heeren medegedeputeerden; en dat zij een zusters of broeders dochter zijn moest van den president Aerssens in den Haag. Dat zij zeer verlangde om eens bij ons een predicatie te hooren, en, nu er wegens de vacantic geen predikant is, althans present te mogen zijn als wij onze huisoefening doen met lezen. Ik zeide aan Cornelia, dat zij ze vrijelijk hier zoude laten komen morgen te acht uren, en dat zij haar dit zou gaan aanzeggen.

Doubleth vermoedde dat die jufvrouw wel aan de Aerssens van Sommelsdijk, alleraanzienlijkste lieden op dit tijdstip, verwant kon wezen, maar niet zoo na als zij voorgaf. Hij was zeer benieuwd haar te ontmoeten. Zij kwam den volgenden ochtend, ‘zijnde een statig, modest wezen’, en sprak met hem geruimen tijd. Zij herhaalde wat zij aan Cornelia had gezegd, dat zij nog steeds tot de geformeerde leer overhelde, maar, voegde zij er thans bij, niet zonder te twijfelen en niet zonder

gehechtheid aan de relige waarin zij leefde. Van haar afkomst verhaalde zij het volgende:

> Haar naam, zeide zij, was Hesther Aerssen; zij was getrouwd geweest met een Spaanschen Alferez (d.i. vaandrig) del Villar, zoodat haar dochter, die sedert dertien jaren in het klein Bagijnhof Santa Clara woonde, Maria del Villar heette. Haar andere dochter was getrouwd met een sarge- of dekenmaker, die eenige jaren bij gebrek aan neering zeer bezwaarlijk met zijn kinderen aan den kost was gekomen, doch nu wel werk had en buiten zwarigheid leefde. Haar vader, Wouter Aerssen, was volle broeder geweest van den Griffier (der Staten-Generaal) Cornelis Aerssen. Dat zij wel hoorde dat haar vrienden in Holland rijker fortuin hadden gemaakt dan zij, doch dat zij in God getroost en wel te vreden was.

Doubleth was met de oude vrouw, met haar godsdienstigheid en zeker ook met de belangstelling, die zij in zijn onderrichting aangaande de punten van verschil tusschen de beide religes aan den dag had gelegd, zoo ingenomen, dat hij ze gaarne verlof gaf haar bezoeken te herhalen en ook haar dochters bij hem te introduceeren.

> Heden kwam mijn dochters bezoeken de dochter van jufvrouw Aerssen, bagijntje op het klein Bagijnhof, daar zij bij inwoont; zij is een zeer wel gemanierde, wel- en verstandig sprekende dochter. Ik heb haar mede een uurtje gezelschap gehouden. Zij zeide mij, dat haar vader, die reeds op zijn drieentwintigste jaar gestorven is, een Spaansch kaptein was geweest, Don Pedro de Villar, wiens broeder, Don Balthasar de Villar, voor twee of drie jaren gestorven, Maestre del campo was geweest en gouverneur van Veurne in Vlaanderen, daarna gekoren tot gouverneur van Gelder, doch dat hij gestorven was alvorens derwaarts te gaan. Dat haar oom voornoemd een karos met vier paarden te Brussel hield, en dat zij bij tijde van haar stiefvader daar wel in huis placht te zijn. Dat namelijk haar moeder zich later mishuwelijkt had, en daarom van haar eersten mans vrienden geabandonneerd was geworden; doch dat zij achttien jaren lang de penitentie van haar onwijze keus wel had gedragen en een martelaar was geweest onder de onhebbelijkheid van dien tweeden man. Dat zij zelf die op haar zestiende jaar in het Bagijnhof was gegaan en daar nu twaalf jaren met genoegen was geweest, haar moeder bij haar had ingenomen en van nooddruft verzorgd, zij baren en

> haars moeders kost winnende met wollen-lijnwaad naaien en lakenstoppen, al hetwelk zij zeer wel verstond te doen.

De kennismaking met de andere zuster had een paar dagen later plaats.

> Voor noen kwam jufvrouw Aerssen met haar oudste dochter, Louise, een zeer fraaie vrouw, getrouwd aan een sargemaker, ons aanspreken. Deze oude vrouw is om haar religieuse devotie en haar twee fraaie verstandige dochters wel waardig door haar zoo rijke en machtige vrienden in Holland wat aangetrokken te worden, waartoe och of ik iets doen konde!

Het blijkt evenwel niet dat hij iets voor haar gedaan heeft. En ook, al had hij ze nog zoo vurig voorgesproken, geloof ik niet dat de Aerssens roeping zouden hebben gevoeld, om de waschvrouw der Heeren Leden van de Chambre-mipartie en de vrouw van den sargemaker te Mechelen als hun nichten te erkennen. Zij waren daartoe te veel parvenu, te kort geleden in de Ridderschap van Holland beschreven. Bovendien waren er in de familie reeds te veel onbezorgde jufvrouwen naar den zin van haar heer vader, die zich bij zekere gelegenheid, in een brief aan den stadhouder van Vriesland, Willem Frederik van Nassau, aldus over zijn ongebuwde dochters uitliet:

> La petite vérole jnsques icy ne passe pas oultre, et traicte fort gracieusement mes trois filles, les ayant desja mises hors de danger de mort et d'augmentation de laideur; mais parceque j'ay beaucoup de ceste manvaise marchandise, je doubte fort, nonobstant la bonne opinion qu'avez de mon fonds, s'il suffira pour m'en décharger; mais puisque je suis d'une religion qui ne m'y promet aucun soulagement, et en laquelle nos filles se mocquent du voeu de virginité, il faudra voir ce que la grand-mère aura espargnié pour les bien colloquer.

Die over zijn eigen dochters zoo beminnelijk kan schertsen, zou zeker Doubleth hebben zien aankomen, als hij een goed woord kwam doen voor een oude nicht, die zich door haar devotie en haar fraaie dochters aanbeval, en voor een bagijntje dat wel te winnen zou zijn voor de relige, ‘en laquelle les filles se mocquent du voeu de virginité’!

Wat Doubleth zelf betreft, hij gedroeg zich jegens die ver-

laten vrouwen op een uitnemende wijs. Hij behandelde ze volstrekt niet alsof zij zijns gelijken niet waren. Hij vroeg ze gedurig bij zich, ook ter maaltijd; hij leende ze zelfs, als het zoo uitkwam, zijn karos. Het bagijntje vooral kwam dikwerf bij hem aan huis, om naaiwerk te verrichten en meteen zijn dochters gezelschap te houden. Dan voegde zich aan het eind van den avond de oude Heer veelal bij de dames en redeneerde met haar over de relige, - welke gesprekken hij niet verzuimde in zijn journaal breedvoerig te boeken. Het arme kind werd over dien omgang door haar superieuren gedurig gekapitteld en, zoo zij er meê voortging, zelfs met uitzetting uit het hof bedreigd. Doubleth gaf hiervan voor het grootste gedeelte de schuld aan zijn buurmeisjes de Jesuitessen, die voor het geloof van het bagijntje ongerust waren, en haar misschien ook wel de intimiteit met de familie misgunden. Voor het geduld van mij, en zeker van mij niet alleen, is Doubleth wel wat erg langdradig in het uitweiden over die zaak. Hij had echter ten slotte de zelfvoldoening van het zieltje zoo goed als te winnen.

> Zij verklaarde mij voor haar afscheid, dat zij niet van meening was hier lang te blijven leven onder dezen godsdienst. Ik zeide dat, als zij, na goed overleg en gestadige gebeden tot God om Zijn genadig bestier in zoo gewichtige zaak, des kwam te resolveeren, dat zij dan ten minste zoo wijs mocht zijn om het Bagijnhof en Mechelen beide op één dag te verlaten; want dat zij, het Bagijnhof eerst quiteerende, nu zij alreeds in het oog gevallen en onder begin van censure was, zekerlijk meer zwarigheden zoude hebben te wachten. Zij zeide haar zaken te willen redderen, zoodat niemand in Mechelen een stuiver op haar te pretendeeren mocht hebben, dan verlof te willen vragen om haar vrienden te Antwerpen eens te gaan bezoeken, vervolgens uit Antwerpen een briefje te willen zenden aan de superieuren van het Bagijnhof, en daarbij, zoo als elk bagijntje te allen tijde vrijstond, afscheid van het hof te nemen, en dan of naar Middelburg, waar zij vrienden heeft, of naar Holland te gaan wonen, na zij zal beraden worden.

Of het meisje werkelijk aan dit plan gevolg heeft gegeven, en of haar moeder met haar meêgetrokken en van geloof veranderd is, blijft onzeker. Het Journaal was lang geëindigd, eer de tijd om dien beslissenden stap te wagen voor de nichten der Aerssens was aangebroken.

Wat aan de tweede helft van het Journaal, waarin het bagijntje en de Jesuitessen de hoofdrollen spelen, een eigenaardige en aandoenlijke kleur geeft, is de stemming van den schrijver, die bij toeneming ongesteld, zich gestadig bezig houdt met de gedachte aan den dood. Die gedachte beangst hem volstrekt niet; hij weet op wien hij vertrouwt. Zijn eenige zorg is voor de kinderen die hij achter zal laten. Hij neemt ons meer en meer in, naarmate zijn Journaal, en tegelijk zijn leven, ten einde spoeden.

Zijn ziekte openbaarde zich het eerst in Juni. Hij was aamborstig en begon bij vlagen hevig te hoesten. Van tijd tot tijd werd hij daarbij door de koorts bezocht. Tegen den winter nam dit toe. De Jesuitessen, die hem bijna iederen avond gezelschap hielden, hoorden hem hoesten en zagen hem lijden, en toonden zich even dienstvaardig als medelijdend. Zij brachten het eerst de tijding van zijn kwaal door de stad, maar vertelden daarbij eenige jokkernijen over, die hij zich veroorloofd had en die zij verkeerd hadden begrepen. Op Nieuwjaarsdag sprak hem de Heer L'Hermité er over aan, en voegde hem toe:

> ‘Ik hoor dat gij niet meer te Mechelen begeert te komen, als gij eens [bij het verleggen van de zittingen der Kamer naar Dordrecht] van hier zult gegaan zijn.’ - ‘Mij dunkt, antwoordde ik lachende, dat ik mij aanstel of ik Mechelen nooit verlaten en Den Haag nooit wederzien en bij gevolg dan ook nooit weder hier terugkeeren wilde: want mijn dagelijksche gedachte is dat ik, hoe ongaarne ook, de heeren van Mechelen wel eens verlegen zou kunnen maken, waar zij met mijn doodsbeenderen blijven zouden.’ - ‘Neen, zoo meen ik het niet,’ zeide de President. - ‘Maar zoo meen ik het wel, antwoordde ik; anders heb ik geen reden om mij over Mechelen te beklagen: heb ik hier dezen kwaden hoest opgedaan, misschien zoude ik in Holland nog erger gevaren zijn; de lucht is hier beter dan in Holland, en de beleefdheid, die ik hier van Heeren van qualiteit ondervind, grooter dan ik verdien.’

Dit verhaal teekent ons treffend de kalme stemming, waarin Doubleth zijn einde tegemoet zag. Nog beter misschien doet het een voorval, dat, volgens zijn gissing, aanleiding had gegeven tot het gerucht, waarop de Heer L'Hermité had gedoeld, alsof hij niet begeerde later met de Kamer naar Mechelen terug te keeren. Hij giste, dat zijn buurmeisje dit had opgemaakt

uit een aardigheid, die zij niet begrepen en verkeerd had oververteld. Hij herinnerde zich namelijk

> dat zij bevorens met mijn dochters had zitten praten van zeker fatsoen van naaldwerk, hetwelk, als meest te Mechelen gemaakt wordende, den naam heeft gekregen van *point de Malines;* en dat zij een kwartier uurs daarna gezegd had, dat zij den tijd met droefheid te gemoet zag als wij naar Holland dreigden te vertrekken, en mij gevraagd, of ik dan toch niet weder herwaarts zoude keeren wanneer de residentie van de Chambre-mipartie hier weer zoude moeten zijn; waarop ik had geantwoord: 'Leef ik zoolang dat ik Mechelen kom te verlaten, zoo verlaat ik het voor eeuwig; het zal met mij zijn: *adieu Malines* en daarna *point de Malines*, zoo als gijlieden fluskens spraakt.' - 'Wel, zeide zij, dus kwaad op Mechelen.' - 'Neen, zeide ik, Mechelen dus kwaad op mij, dat het mij nauwelijks leven zal gunnen totdat ik naar Holland mag gaan, en veel minder zoo lang dat ik hier weder zou kunnen keeren.' - 'Dat kan veranderen,' zeide zij. En zoo waren wij daaraf gescheiden.

Aan het eind van Januari vond hij zijn toestand zoo bedenkelijk, dat hij 'uit overdenking des doods' een uitvoerigen brief schreef aan zijn broeder, den heer van St. Annaland, behelzende beschikkingen over de woonplaats en levenswijs zijner dochters na zijn dood. Het antwoord, dat hij hierop den 7^{den} Februari ontving, was naar zijn wensch en stelde hem eenigermate gerust. De voorbereiding tot den dood hield hem van nu af aan het meest bezig. Hij twijfelde niet, of het zou weldra met hem gedaan zijn. Evenwel, toen het beslist was dat de Kamer met Mei aanstaande haar residentie naar Dordrecht zou overbrengen, voorzag hij zich daar ter stede nog van een woning. Hierbij deed zich iets voor, dat Doubleth weer in al zijn diplomatische behendigheid deed uitkomen. De bekende Van Beveren van Barendrecht, burgemeester (en wat niet al!) te Dordrecht, was naar de Staten Generaal afgevaardigd, en zou dus drie jaren lang in Den Haag moeten wonen, waar Doubleth een eigen huis bezat. Daar deze nu juist te Dordrecht een woning zocht, liet de slimme Van Beveren hem door den predikant Colvius voorstellen hun huizen tijdelijk te ruilen, 'zoodat hij voor drie jaren mijn huis (schrijft Doubleth) in Den Hage en ik bij wisseling zijn paleis, het allerschoonste in Dordrecht, gelijk hij zeide, bewonen mochte'. Maar de huishuur was in

Den Haag veel hooger dan te Dordrecht; daarop speculeerde de slimme van Beveren; jammer voor hem dat hij met Doubleth te doen had, die even slim was als hij. Onze vriend hield zich onnoozel, en antwoordde allerbeleefdst, dat het huis van Van Beveren naar de beschrijving zeker wel eens zoo fraai als het zijne wezen moest, en dus circa ƒ 2000 huur doen zou, maar dat hij met zijn klein gezin zulk een kostelijke woning niet behoefde, dat hij voor ƒ 500 wel vinden zou wat hij noodig had. Hij huurde werkelijk voor dien prijs het huis ‘van den Heer Pompejus de Roovere, zaliger’, en verhuurde het zijne in Den Haag voor een veel hooger prijs aan den Rekenmeester Andries De Graaf, een oom van Jan De Witt. Maar hij zon in het geheel geen huis te Dordrecht van doen hebben. Hij was ziek en doodelijk zwak toen hij Mechelen op het eind van Maart verliet, na van allen met wie hij in de Kamer en daar buiten omgang had gehouden, van de familie Aerssen en de Jesuitessen inzonderheid, een hartelijk afscheid te hebben genomen. Met het Maasjacht, dat hem overbracht, kwam hij gemakkelijk te Rotterdam. Daar moest hij het rijtuig van een bekende, Mr. Jacob van Couwenhove, leenen om zich naar het jacht te laten vervoeren, waarmeê hij vervolgens de Schie langs naar Den Haag voortreisde. Den 22sten Maart kwam hij gelukkig te huis. Den volgenden morgen sloot hij zijn Journaal met de volgende woorden:

> Alzoo ben ik, indien niet in staat van gezondheid of apparent lang leven, immers in leven weder geraakt in mijn eigen huis, waar ik God menigmaal gebeden had te mogen geraken, om liever onder de mijnen en die van onze godsdienstbelijdenisse het uiterste van zijn wille te wachten dan onder een vreemd volk vol van superstitiën, waar ik komende te sterven mijn dochters zeer verlegen zoude hebben gelaten met mijn lijk, het huisraad en haar verhuizing.
> Des Heeren naam zij gebenedijd voor Zijn genade en goedigheid, aan mij en de mijnen zoo menigvuldiglijk bewezen, in der eeuwigheid. - Einde van mijn Mechelsch secreet Memoriaal, gesloten heden, 23 Maart 1655, 's morgens voor elf uren.

Van zijn verder wedervaren en van den loop zijner ziekte weten wij niets. Alleen weten wij, dat hij gestorven is den 30sten April, dus ongeveer een maand na zijn laatste aanteekening.

Ik vlei mij, dat de uittreksels, die ik uit zijn dagboek heb meêgedeeld, denzelfden indruk op mijn lezers zullen gemaakt hebben, als de lezing van het geheele Journaal bij mij heeft achtergelaten. Ik ben met den man ingenomen, en ik zou wenschen dat ik hem als type van den Oud-Hollander van zijn tijd mocht beschouwen. Hij toont zieh verstandig en gemoedelijk tevens, op zijn godsdienst en zijn nationaliteit gesteld, maar niet onverdraagzaam voor andere gezindheden en natiën. Hij is een man van studie, een geleerde, niet vrij van auteursijdelheid en zonder verdienste als auteur, maar hij verzuimt zijn ambtsplichten niet ter liefde van zijn liefhebberijen, en zoekt daarin alleen een nuttige bezigheid voor zijn vrijen tijd. Hij theologiseert gaarne en bij iedere gelegenheid, maar hij vergeet de moraal niet voor de theologie, en hij voegt aan de theorie de practijk toe. Hij leeft waarlijk met God voor oogen en in de hoop op een volgend leven. De levendigheid van die hoop blijkt uit zijn kalmte bij het naderen van den dood.

Zijn Journaal verspreidt geen nieuw licht over de groote gebeurtenissen van den tijd. Als wij het hebben doorgelezen, is de politieke geschiedenis ons volstrekt niet duidelijker dan te voren. Ook leeren zijn theologische samenspraken ons niets nieuws over de betrekkelijke waarde van het protestantsche en het katholieke geloof; wij vormen daarover ons oordeel uit geheel andere gegevens. De bijzonderheden aangaande enkele familiën, die wij vernemen, zouden wij even goed kunnen missen. Kortom, bijna alle feiten, die het Journaal vermeldt, zijn op zich zelf van volstrekt geen belang meer. Maar niettemin geeft ons de lezing van het lijvige dagboek een zeer aanschouwelijk beeld van het dagelijksch bedrijf onzer voorouders, van den kring der gedachten waarin zij zich bewogen, en van het ideaal dat zij voor oogen hadden, gedurende een der merkwaardigste tijdvakken onzer geschiedenis. Hadden wij duizend zulke journalen, wij zouden negen honderd en negentig gerust ongelezen kunnen laten. Nu wij er maar één bezitten, is het niet genoeg het te lezen; de beoefenaars onzer geschiedenis moeten het bestudeeren, om er zich alles van eigen te maken wat het wetenswaardigs bevat. Het zou verdienen in zijn geheel te worden uitgegeven, indien maar het getal

der belangstellenden in onze geschiedenis grooter was. Moge dit allengs zoo groot worden, dat er behoefte ontstaat aan een volledige uitgaaf. Intusschen kan het bovenstaande als proeve dienen, en tevens strekken om de aandacht op het Handschrift te vestigen, dat in de Bibliotheek der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde voor allen, die het begeeren, te lezen ligt.

R. FRUIN.

Over Bilderdijk.

Bloemlezing uit de dichtwerken van Mr. Willem Bilderdijk, naar tijdsorde gerangschikt en in verband gebracht met zijn leven en brieven, door Dr. J. van Vloten, Oud-Hoogleeraar te Deventer. Leiden, D. Noothoven van Goor; Deventer, A. ter Gunne. 1869.

‘Eene hoogstbelangrijke vraag,’ zegt da Costa in zijn *Rekenschap der opvatting en uitvoering van het plan zijner uitgave van Bilderdijks Dichtwerken*, ‘een hoogstbelangrijke vraag gold de orde en verdeeling der Dichtstukken, kleine en groote. En hier meenden wij inderdaad, dat enkele uitnemende hoogachters van den grooten Dichter het den Uitgever en zijne raadgevers wat al te gemaklijk wilden maken. Van meer dan eene zijde werd de gedachte geopperd, dat de nieuwe Uitgaaf slechts een algemeene Herdruk moest zijn van de Dichtstukken en Dichtbondels naar de tijdsorde waarin zij gedurende de meer dan vijftigjarige loopbaan des Dichters in het licht traden en dat men alzoo best doen zoude van elke verdeeling der geheele verzameling in onderscheidene vakken of dichtsoorten af te zien.’

Men weet, dat deze door ‘vele uitnemende hoogachters geopperde gedachte’ niet verwezenlijkt is. Niet, dat er zoo veel tegen te zeggen was of werd, of dat er niet veel voor te zeggen viel: maar ‘het plan van de uitgave der Kompleete Dichtwerken was nu eenmaal van den beginne af een ander’ en.... de uitnemende hoogachters maken in de ‘Rekenschap’ het figuur van ongeroepen raadgevers in de *antichambre*. De ‘Heeren’ hooren hen welwillend aan, beweren geenszins dat zij ongelijk hebben, maar sluiten de deur der raadzaal glimlachend voor hunne neu-

zen toe. Te vergeefs roepen de uitnemende hoogachters nog uit, dat door eene andere wijze van herdrukken ‘de onderscheidene belangrijke of piquante titels, door den Dichter aan zijne Bundels gegeven, voor den bezitter der nieuwe Uitgaaf zouden te loor gaan’; hun wordt door een kier geantwoord, dat de Heeren meenen dit bezwaar volkomen te kunnen en te zullen opheffen: in een vijftiende deel krijgt de bezitter voornoemd al de ‘Titels, Inhoudsopgaven, Voorredenen en Berichten der oorspronkelijke Editiën’ en wel - want de Heeren weten op hun tijd aan bescheidene wenschen toe te geven - deze ‘naar de tijdsorde, waarin zij verschenen zijn.’

Waartoe u ook, o uitnemenden! in andermans zaken gestoken? De Heeren Kruseman en da Costa hadden ‘een eigen denkbeeld van verdeeling en klassificatie’ en, wel beschouwd, waren die beiden niet zulke kinderen, of het opvatten en het uitvoeren daarvan kon hun gerust worden toevertrouwd en de verantwoordelijkheid hunner daden konden zij dragen. Hun denkbeeld was, gelijk men weet, de dichtwerken van Bilderdijk te schiften, te scheiden, uit te zoeken en soort bij soort in nieuwe orde weder saam te voegen. Vier groote afdeelingen van historische, didactische, lyrische en gemengde poëzie zouden in een aantal rubrieken onderverdeeld worden en deze zoo geleidelijk mogelijk op elkander volgen. En alzoo is het geschied, gelijk de lezer in gulden letters op den rug der groene deeltjes kan nagaan, dat des dichters arbeid in bijna een twintigtal vakken - het woord is van da Costa - is weggeborgen.

Nogmaals, de Heeren waren in hun recht. En niet alleen dit, maar er viel voor hunne wijze van uitgave veel te zeggen. Er ligt iets ordelijks in, dat een gemakkelijk overzicht van 's dichters werken en denken bevordert. 't Is onbetwistbaar, wat da Costa opmerkte, dat thans de lezer in de gelegenheid gesteld is, ‘de ontwikkeling zoo van het groote dichterlijk Genie, als van zijn geniaal en zuiver gebruik der schoone moedertaal regelmatig in iedere door hem beoefende dichtsoort afzonderlijk te kunnen gadeslaan.’ Reeds het eerste deel, bijna geheel door Romancen en Balladen ingenomen, kan het staven. In deze dichtsoort is Bilderdijk zeker niet het gelukkigst geslaagd. Tien tegen een, indien in deze verzameling u eene romance door iets naïefs, een trek van fijn menschelijk gevoel treft, dat zij, als *Roosje* van Bürger, *Adam Gordon, des Minnaars Geest, Jonker Brand*

van Wijk, uit Percy of het oud-Schotsch is overgenomen. Bilderdijk, met al zijn meesterschap over de taal, wist zelden kort te zijn, zelden uit een enkel woord een toestand te doen raden en vlocht gaarne lange alleenspraken in. Roerende trekken van menschelijk lijden en medelijden, zulke uitingen van het hart onder het staal der ridders en het ‘aadlijk geel’ der jonkvrouwen, als, op kunstelooze wijze geopenbaard, eene romance alleen dragelijk maken; trekken als in *Adam Gordon*, dat deze verharde booswicht den aanblik niet verdragen kan van het schoone, bleeke, blonde kind, door hem uit het brandende slot op zijn speer opgevangen; of als in *Jonker Brand van Wijk* de zang van het getrapte, bedrogene meisje over haar pas geboren kind:

Shee sayd, lulla beye, mine owne deere child
Lullabye, dere child, dere;
I wold thy father were a king
Thy mother layd on a biere.

‘Sus (riep zij)! sus, onnoozel Wicht,
Mijn hart zoo dier en waard!
Ach! dat uw Vader Koning waar,
Uw moeder onder de aard!’

zulke trekken ontbreken vooral in Bilderdijks eerste werken, evenzeer als men er die geheimzinnige schemering mist, die de echte oude romance kenmerkt. Zijn gevoel, levendig, krachtig en diep, was daar wellicht niet fijn, niet sympathetisch genoeg voor. Van daar dat het harde en afgebrokene der romance bij hem onafgerond en onverzacht is. Van daar, dat de bloedigste ballade, de ernstigste romance van Bilderdijk, een *Urzyn en Valentijn, de Heer van Landhorst*, het theologisch twistgesprek genaamd *de Marokkane, Graaf Floris de Vierde, het Wiel van Heusden*, bijna onwederstaanbaar tot lachen en parodieeren uitlokken. Van daar ook schijnt het, alsof de dichter, voelende dat hij zich vruchteloos inspande om een voor goed gestorven dichtsoort weêr te bezielen, zich op het wanstaltig soort der komische ridderverteltingen heeft geworpen, en dat zijn beter genie, met een soort van spijt, in narigheden als *Robert de Vries* en *Radagijs*, die

..vrolijk met haar Hofgezin
Een bos radijzen at

en later ‘het eenzaam leger uitwipte’

Trots de allerbeste haas,

den draak is gaan steken met zijne eigene onnatuurlijkheden. Nogtans is het waar, dat de laatste proeven in dit genre, *Rolandseck* van 1825, *Versmade Liefde* van '24, ook nog *Sint-Albaan* van '22, èn in rijkdom van taal en versmaat èn in zaakrijke kortheid èn in fijnheid van gedachte verre boven de eerste staan.

Een dergelijke opmerking laat zich maken bijv. bij het doorlezen der afdeeling Gewijde Poëzij. Hoe wordt daar langzamerhand, en wel inzonderheid na Bilderdijks terugkeer in het vaderland, de vorm zijner verzen vrijer, bevalliger, minder hoogdravend, minder aan onophoudelijke vragen, uit- en aanroepingen met o!'s en Ja!'s gebonden! Als hij zich ongestoord overgeeft aan den drang van zijn dichterlijk genie, met hoeveel krachtiger armslag klieft hij de golven, hoe veel dieper dompelt hij zich in den stroom der gedachten, hoe veel schooner parelen brengt hij er uit op! Daar staat echter tegenover eene verachtering, eene verarming. Met den overgang van de achttiende tot deze onze negentiende eeuw, deelt ons da Costa mede, viel samen eene zeer wezenlijke verandering in Bilderdijks godsdienstig bestaan. Reeds vroeger rechtzinnig Bijbelgeloovige en gereformeerd christen, begon hij nu eerst de waarheden van het Evangelie van God niet maar te doordenken en te beamen, ook te beleven. Middelpunt van zijn godsdienstig bestaan werd de gekruiste en verheerlijkte Christus. ‘De eenige troost in leven en sterven Jezus Christus en die gekruisigd! - het eenige uitzicht op heil voor Zijne gemeente en voor de volken der wereld, die zelfde Heer en Koning Jezus Christus, Israëls Messias en aller natiën hoop, wederkomende op de wolken des hemels, en verwezenlijkende alle de Godsbeloften van vrede en heerlijkheid voor een in Gods gunst herstelde aarde - gelijk aan de vloekpaal op Golgotha alle de prophecyen des lijdens van dien eenigen en volkomen Verlosser vervuld geworden *zijn* - ziedaar nu de hoofdsom van Bilderdijks belijdenis en getuigenis, tot op zijn dood aanhou-

dend herhaald en verdedigd en toegelicht.' Dit is inderdaad de 'hoofdsom:' dit wordt inderdaad aanhoudend herhaald en toegelicht. 'Priester van het zoenbloed' noemt hij zich thans en met recht. Maar op ons maakt dit feit, van de aangewezen verandering het gevolg, geenszins een zoo verblijdenden indruk als op zijn vurigen bewonderaar en leerling. Wanneer de lezer der 'Gewijde Poëzie' de stoutheid, rijkdom en meesterlijke heerschappij over den vorm in het dichtstuk *De Dieren*, waarvan echter het hoofddenkbeeld in meer verwijderd verband tot het 'zoenbloed' staat, genoten heeft, dan wacht hem in deze afdeeling uit de poëzie van vele jaren, vermoeiing, verveling en ergernis, en slechts hier en daar wordt door een uit den vreemde overgebracht lied, een vertaald kerkgezang van den ouden tijd, of een enkele oorspronkelijke opwelling zijne afgematte aandacht verpoosd en opgebeurd. De 'priester van het zoenbloed' kent noch wil kennen, waardeert noch wil waardeeren eenige andere waarheid dan dat samenstel van Joodsche traditie en Grieksche bespiegeling, dat met verbazingwekende naïeveteit nooit vroeg naar Jezus eigen woord en bedoeling, en het geloof in een 'grimmigen' wraak en strafeischenden, maar door het bloed van een onschuldigen menschgeworden God verzoenden God aan verstand en geweten als eenig-zaligmakende waarheid opdringt. Hij komt er altijd op neer. Alles ligt hem in dat ééne besloten. Hij ijvert voor die leer met verterenden gloed - en laat zijne poëzie er onder lijden. Allerlei wanstaltige woordvormingen komen in deze periode op. Allerlei stuitende beelden doen als hare gewone volgelingen, met de mystiek der bloed-verzoeningsleer hun intocht: 'overdrupte schedels op Golgotha', geloovigen 'nat van 't op ons drupplend bloed', niet anders te genezen dan door droppelen van Jezus bloed in hunne 'allervuilste wonden'; geloovigen die zich niet anders wenschen te denken 'dan als uitgeperste spons', of, zich zelven erkennende als 'lekke watertonnen', smeeken dat God een sprankjen uit zijn ader daarvan make. Bladzij aan bladzij, vers aan vers uit een vrij langdurig tijdperk leest gij door, en 't is wel beschouwd altijd hetzelfde, dezelfde ééne gedachte, door dezelfde weinige welbekende nevengedachten vergezeld, zelden door dichterlijken gloed verlevendigd en ten slotte in dezelfde woorden en wendingen wel eens omslachtig ingekleed. 't Kan ook niet anders. Het stelsel, dat alle openbaring Gods beperkt tot ééne daad voor

18 eeuwen op Golgotha volbracht en allen godsdienst van den mensch tot het geloof in die eene verzoeningsdaad, is zeer arm en maakt zeer arm. Is die ééne daad Gods alles, dan is noch in de natuur, noch in de geschiedenis der volken van alle eeuwen iets wat daarmede vergeleken, de moeite van het aanzien waard is. Is dat ééne geloof voor den mensch alles, dan zijn eigenlijk alle andere dingen, niet alleen geld, genot en ijdele eer, maar ook wetenschap, kunst, vrijheid, welwillendheid, edelmoedigheid, milddadigheid niets waard dan minachting. De periode in Bilderdijks Gewijde Poëzie, die wij bedoelen, kenmerkt zich dan ook door een onophoudelijk verdacht maken van en schimpen op deugd en mededeelzaamheid, die het ongeluk hebben den armen gewonden reiziger olie in zijne wonden te gieten en in de herberg te verzorgen, zonder vooraf bij priester en leviet een getuigschrift van rechtzinnigheid te lichten of in de haast zich zelven af te vragen: of zij 't wil doen om Christi bloed!

Welke geest, zou men wenschen te weten, kan toch wel de gewijde poëzie uit die dagen *gewijd* hebben, in welke ge te vergeefs uitziet naar het bewijs, dat deze christen het goede van zijn tijd waardeerde of een zacht oordeel had voor het gebrekkige; waarin zijn wrok tegen zijne eeuw, zijn volk, zijne tijdgenooten, tegen alles en tegen allen behalve de ‘priesters van het zoenbloed’, oversloeg tot schelden, razen en tieren; waarin onze taal werd om- en omgekeerd, doorzocht, geplunderd en soms gepijnigd om woorden te leveren evenredig aan zijn woede tegen de ‘onzinnigen’, ‘ontzinden, verbasterden en ontaarden’, ‘de Filozofen en Ongodisten van razernij aan 't gisten’, ‘in opgezwollen Duivlenwaan tot opstand tegen God overgeslagen’, ‘ingebeelde wareldgoden wier ziel Godlast'rend en verwaten, verwoesting blaast en Helvloek aâmt’; ‘Godverlateren, Heilandschend'ren, Vredehateren, die juichen door 't verpest Heelal’? De voorname misdaden van dergelijke, ‘Helsche snoden’ schijnen intusschen hierin bestaan te hebben, dat zij, Bilderdijks verzoeningsleer niet toegedaan, ‘Jezus bloed niet zochten’, aan 's menschen rede mede stem gaven in zaken van geloof, het grondwettig koningschap voorstaande, den vorst ‘tot Hoofdbediende’ maakten en aan zekere wetten bonden; voorts dat zij hunne kinderen de ‘beestpok-inenting’ lieten ondergaan en niet van oordeel waren, dat zij daarmede ‘'t onnoozel kroost in d'arm

eens Helschen Molochs' smeten, of 'Hel en Vloek door de aadren in deden zwelgen'; eindelijk, dat zij voorstanders waren van de openbare school, waar

> de domheid de arme telgen,
> Aan het onderwijs vertrouwd
> Van hun God onkundig houdt,
> En hun 't Helgift in doet zwelgen
> Dat in Batavier en Belgen
> Volk- en stamäart uit moet delgen;
> Ja, den oorsprong aller jamm'ren openlijk altaren bouwt

en waar men voorts

> Kinders vormt tot doemelingen.

Hoe kan toch, vragen wij, bij deze poëzij ooit sprake geweest zijn van wijding? Er is een geest der kwaadaardigheid, die indruk maakt, verbaast en de menigte in den donderaar een profeet doet zien. Er is een zich vastdenken in stelsel of opvatting, en een aan oude tradities zich vastklemmen, dat tot fanatisme geklommen, onverdraagzaam voor elken anderen dan dien éénen geliefden vorm van waarheid, gemakkelijk eerbied en vrees afdwingt: wie heeft geen onwillekeurige huivering van ontzag voor den man, die, in een haren mantel op onze straten optredende, ons toedondert dat *hij* Gods waarheid weet; die evenmin twijfel aan zijne eigene onfeilbaarheid duldt als hij de mogelijkheid toegeeft, dat *wij* soms een greintje waarheid konden hebben; die 't niet eens meer noodig acht zijn gezag te bewijzen, maar alvast begint met op grond er van ons te stompen, te slaan en door het slijk te sleuren? Bescheidene menschen, uit hun aard wantrouwig jegens zich zelven, denken dat die man zich geen gezag zou aanmatigen, indien hij er geen recht toe had en dat zij wel ongelijk zullen hebben. Maar al waren profeten soms eenzijdig, dweepziek en hardnekkig, niet iedereen die stout, onverzettelijk en onverzoenlijk de wereld in het aangezicht vliegt is een profeet. Betooning van kracht is nog wat anders dan vertooning van kracht. Als Bilderdijk soms wordt verheerlijkt als de eenzame onbegrepen profeet, die te groot voor zijn tijd en zijn volk, aan den ingang van deze eeuw zijn woestijnroep voor doove ooren heeft doen weerklinken, dan is het noodig in

herinnering te brengen, dat Bilderdijk zeker volkomen begrepen is; dat het stelsel van den zondenval en het zoenbloed zeer oud en welbekend was; dat het zekere indrukwekkende stoutheid niet aan hem maar aan zich zelf dankt; dat Bilderdijk het consequent heeft toegepast, maar niet consequenter toch dan Augustinus; eindelijk, dat het niet aangaat tot een martelaarschap te verheffen het vrijwillig isolement van een man, dien het beschaafde deel der natie wel alleen moest laten staan, wilde het niet zeer dierbare rechten prijs geven en op de baan der ontwikkeling terugkeeren. En zoo er sprake is van wijding, dan voegt het tegenover Bilderdijks-vergoding te getuigen van wijding uit den geest eens Beteren en Meerderen, even manmoedig en kloek als 't moest, maar die niet vloekte, die als hij gescholden werd niet wederschold en als hij leed niet dreigde. Wat ontbreekt er aan de onhebbelijke schimptaal van den wreveligen dichter, uit de jaren van 1808 tot '25, onder de rubriek Gewijde Poëzie vereenigd, veel van die stille harmonie, dat weldadige mededoogen, dat dragen van anderer zonde en zwakheid, dat ons, sinds Jezus leefde en leed, niet meer in Israëls vloekgezanten de toonbeelden van grootheid moest doen zien! Daarom is er ongetwijfeld veel waars in hetgeen Dr. van Vloten omtrent Bilderdijks rechtzinnigheid zegt, ‘dat zij was eene zaak van zijn hoofd, niet van zijn hart’; dat ‘hij er zich met zijn denkkracht in geworteld, haar allengs tot in haar uiterste vertakkingen in zijn brein opgenomen’ had; dat ‘een geest als de zijne, van alle “halfheid warsch”, geen stelsel ten halve kon toepassen’; maar dat ‘de heelheid, waarin hij zijne voldoening zocht, niet uit zijne volle menschheid, uit zijn hoofd en hart beiden voortkwamen.’ Ware dit zoo geweest, zijne harptoonen zouden geen verbittering wekken, maar wat beters. Wij geven den Heer van Vloten echter niet toe, 't geen hij verder zegt: ‘Bilderdijk echter had zulk een geloovig hart en gemoed niet; hij was - hij zelf heeft het ons meêgedeeld - in de hoogste mate eigenlievend en hoogmoedig, onmatig in zijne begeerten en onvoldaan steeds in zijne eischen’. Juist dat vers, waarin Bilderdijk zijn eigen *Hoogmoed* aanklaagt, aan het strengste verhoor onderwerpt en zonder verschooning vonnist, om ten slotte van zijn Heiland de overwinning op dezen arglistigen vijand van binnen af te smeeken, zouden wij als bewijs willen aanhalen van een begeerte om goed te zijn, een

zelfkennis en niets ontziende zelfvernedering, als maar zelden wassen buiten den bodem van gemoedelijke godsvrucht. Spreekt er geen geloovig gemoed in de belijdenis, juist van die eigenliefde, in de *Uitboezeming:*

O God, vergeef mij zoo ik dwaalde
En hier Uw wijsheid niet doorzag,
Ja, wen ik U mijn dank betaalde,
Mijns ondanks uitborst in geklag!

Ach! eisch een weeldrige Eigenliefde,
Waaraan ik 't hart zoo noode onttrek,
Nog scherper prikkel dan haar griefde,
Nog harder breidel voor haar nek;

Ook hierin zij Uw wil mij heilig!
Ook hier bidde ik Uw goedheid aan!
O laat, van wraakbren zelfwil veilig,
Mijn hart aan Uwe leiding gaan!

Spreekt er geen eenvoudige vroomheid uit de '*Nachtwandeling*'; geen innige godsvrucht uit het zoowel om zijn inhoud als om den datum van zijn geboorte merkwaardige *Gebed* van 1796:

Genadig God, die in mijn boezem leest!
Ik vlied tot U, en wil, maar kan niet smeeken.
Aanschouw mijn nood, mijn neergezonken gees
En zie mijn oog van stille tranen leken!

Ik smeek om niets, hoe kwijnend, hoe bedroefd.
Gij ziet me een prooi van mijn bedwelmde zinnen:
Gij weet alleen hetgeen Uw kind behoeft,
En mint het meer, dan 't ooit zich zelf kan minnen.

Geef, Vader, geef aan Uw onwetend kroost,
Hetgeen het zelf niet durft, niet weet te vragen!
Ik buig mij neêr; ik smeek noch kruis, noch troost,
Gij, doe naar Uw ontfermend welbehagen!

Ja, wond of heel; verhef of druk mij neêr:
'k Aanbid Uw wil, hoe duister in mijn oogen:
Ik offer me op en zwijg, en wensch niet meer:
'k Berust in U, zie daar mijn eenigst pogen!

Ik zie op U met kinderlijk ontzag:
Met Christen hoop, noch laauw, noch ongeduldig.
Ach leer Gij mij hetgeen ik bidden mag!
Bid zelf in mij; zoo is mijn beê onschuldig.

Maar ook in Bilderdijks zwartsten tijd, tusschen de onheiligste uitbarstingen van wrevel en bitterheid door, banen zich nog wel stille berusting, vast vertrouwen en roerende dank een weg. En er komen eenige jaren, de allerlaatste van zijn leven en dichten, waarin het waar is en blijft:

Deez' eeuw zal nooit de mijne zijn,

maar toch de gewijde poëzie bij anderen geest dan die van den fellen haat tegen die eeuw haar gloed en wijding zoekt; waarin met gelooviger vertrouwen Gode de toekomst wordt bevolen, van Zijn Geest de genezing aller kwalen des tijds gewacht en den geloovigen bescheiden wachten, bidden en werken tegen de komst van Christus opgelegd; waarin zelfs een enkele maal iets, dat op erkenning van het goede in den tijdgeest gelijkt, doorbreekt en, met één woord, gemoed en hart hunne rechten meer onbelemmerd doen gelden.

Dit een en ander moge staven, dat de bezitter van de Kompleete Dichtwerken inderdaad in de daar tot stand gebrachte bijeenvoeging van het gelijksoortige aanleiding en gelegenheid vindt, om den groei en wasdom van den grooten dichter in deze of gene dichtsoort te bespieden, zoo hij wil, te bestudeeren. Maar is dit voordeel voldoende om den al of niet uitenmenden hoogachters al de bezwaren van het gemoed te nemen?

Da Costa had in de verdeeling zijner rubrieken, in de opschriften boven zijne ‘vakken’, eene logische fout begaan; hij had onwillekeurig twee ongelijksoortige beginselen van verdeeling aangenomen en de gedichten zijns mecsters nu eens naar den inhoud, dan eens naar den vorm gerangschikt. Zoo heette, om iets te noemen, ééne rubriek die der *Oden* en eene andere die der *Gewijde Poëzij;* zoo was er eene afdeeling *Gelegenheids-gedichten* en eene afdeeling *Vaderlandsche en Politieke zangen*. Maar als Bilderdijk nu eens een *Ode* aan *God* had gedicht, waar moest zijn leerling die plaatsen? of waar moest een *Ode*, aan het *Vaderland* toegezongen, geborgen worden? Als bij gelegenheid van da Costa's *Israël en Nederland*, Bil-

derdijk een politieken *Toezang* gedicht had, behoorde die onder de *Gelegenheids-gedichten* of onder de *Politieke Zangen?* Een dichtstuk als de *Dieren* kon even goed naast de *Ondergang der eerste Wereld* onder de *Epopeën en Verhalen* opgenomen zijn als, gelijk nu, onder de *Gewijde Poëzij*. Waarom staat de *Nachtwandeling* niet onder laatst gemelde rubriek? - waarom, als er een afzonderlijk vak bestaat voor *Dichterlijke Zelf beschrijving*, daarin geen plaats gegeven aan ongeveer de helft van 't geen er ooit gedicht is door een man, wiens hartstochtelijk zelfgevoel hem onophoudelijk in allerlei dichtvorm en maat zich zelven beschrijven deed? Da Costa vraagt dan ook in zijn eigenaardigen gevenden en nemenden stijl: ‘eenige vrijheid van opvatting’ en bij de Gewijde Poëzie ‘meer dan ergens (altijd evenwel behoudens de inachtneming der dagteeteekening) eene ruime vrijheid in de schakeering.’ Hij ziet zich gedwongen te erkennen, dat ‘de rubriek Oden aanmerkelijk beperkt is’, doordat zich in ‘het vak van Gewijde Poëzy uit den aart der zaak allerlei soorten van vormen ontmoeten’, ja dat ‘het klein getal Oden onder den titel zelven vereenigd, van eenigszins meer objectiven aard is.’ Wat willen intusschen deze toelichtingen en ophelderingen, deze coneessie's en restricties, dat uitzetten en inkrimpen met ‘eenige’, en eenige ‘meerdere vrijheid’ in de ‘schakeering’, ‘uit den aart der zaak’ ‘eenigzins meer objectief’? Wat willen die achteraangevoegde ‘Mengelingen’, twee en een half boekdeel vol, waar ‘intusschen, meer nog dan elders de plaatsing bepaald werd deels door indrukken van het oogenblik, deels en vooral door het meer beknopte en vluchtige van den inhoud’? Zij willen verhelen, maar kunnen nauwelijks anders dan aan den dag brengen de onnatuurlijkheid en onuitvoerbaarheid van een ondernemen als dat van Bilderdijks Uitgevers. Schift, scheid en sorteer uw aanvoer koffie, de aardappelen van uwen akker en geef er uw makelaars-notitie van uit, puik, eenigszins bleek, ordinair, groenachtig, middelsoort, uitschot, maar handel niet alzoo met een mensch, met een dichter, die een zoo krachtig eigen leven had als Bilderdijk. Zijne verzen zijn met hem opgegroeid; al had ook aan vele zijne kunstvaardigheid ruimer aandeel dan de hartesaandrang van het oogenblik, - zij zijn met zijn tranen natgemaakt, met zijn bloed gevoed, door het vuur van zijn hartstocht doorgloeid; zij hebben hem getroost, de slapelooze nachten vol pijn doorgeholpen; met breeder golven

stroomende naarmate soms het lijden hooger klom, zijn ze een uitweg geweest voor het vuur, dat hem anders zelven mocht verteerd hebben. De dichter Bilderdijk, dat is de mensch Bilderdijk, en een mensch kunt gij behandelen als een ding, maar niet ongestraft!

Of hoeveel exemplaren van de welbekende, eenigszins zwaarmoedige, groene deeltjes, bij duizenden gekocht, rekent gij wel dat er opengesneden, gelezen, hoeveel rekent gij, dat als de blauwe van Lennepjes aan neef en nicht uitgeleend zijn tot zij slap in de ruggen zijn geworden? Wij weten zeer goed, dat er nog vele andere oorzaken van Bilderdijks impopulariteit zijn aan te wijzen, niet alle getuigende voor de ontwikkeling van ons volk en niet alle daartegen getuigend ook. Bilderdijk is ons volk dikwijls te stout, maar hij zelf is ook dikwijls te hardhandig en hoekig. Gedichten van langen adem te lezen, waarbij de geest wordt opgeroepen om met inspanning eene gedachte te omvaâmen, vast te houden, mede te verwerken, daarvoor heeft, helaas! het tegenwoordige geslacht weinig tijd, lust en moeite over; maar Bilderdijk is vaak genoeg ook niet levendig, frisch en boeiend naar de mate dat hij lang van stof is. Zijne gedachten, zijne wendingen, zijn meesterschap over maat, melodie en uitdrukking gaan wellicht te hoog boven de bevatting der schare, dan dat zij ze recht bewonderen en hem liefhebben kan; maar ook Bilderdijks steile orthodoxie, waarin duivel, hel en geesten ruim zoo belangrijke plaats hebben als God, is allerminst berekend om een volk als het onze hoofd en hart te bevredigen en zelfs onder die zich met een zweem van recht zijne geestverwanten kunnen noemen, wil men dat deze forsche broeder veeleer eerbiediglijk gevreesd en uit de verte bewonderd dan bemind wordt. Vergeet eindelijk niet, dat Bilderdijk bijkans ten eenemale mist die beminnelijke vroolijkheid, die fijne gulle scherts, die van oudsher de sleutel tot ons Nederlandsch hart heeft gehad: wat ging den grooten dichter ongelukkiger af dan scherts of jokkernij, onbehouwener dan puntigheid en satire? Had Bilderdijk het zijne gedaan om een halve eeuw lang het Hollandsche oor den waren dichttoon te doen hooren, na een langen tijd van miskenning heeft ons volk toch ook een heroïeke en welgemeende poging aangewend om zijn Bilderdijk te bezitten, te kennen, te waardeeren; de Uitgever der Kompleete Dichtwerken kan ten minste gewagen van een ‘lange en steeds aangroeiende reeks van Inteekenaren, voor

ons Vaderland misschien eenig.' Aan wie de schuld, mede, voor een deel, de schuld, zoo deze schoone geestdrift doodgeloopen is in de tot veertien deelen aangroeiende afleveringen? Zonder eenigen twijfel ook aan hen, die de verzen van Bilderdijk ter wille van ingebeelde eischen van orde en symmetrie van de plaats gerukt hadden waarop zij gewassen waren, ze, voor zoo ver 't in hunne macht stond, beroovende van die eigenaardige aantrekkelijkheid die zij van den tijd, de gelegenheid, de persoonlijke omstandigheid ontleenen.

Bijvoorbeeld. Ook Bilderdijk is eens jong en een eerstbeginner geweest. Ook deze dichter is begonnen met in kinderschoenen te waggelen, met straks, toen hij grooter en door onophoudelijke oefening in den stille volbracht, sterker werd, op krakende laarzen, met verheven zwier, onnoodigen omhaal en hooge borst te stappen - hoewel van den beginne af aan de eigenaardige Bilderdijksche gang hem eigen is geweest[1]. Wat kan belangwekkender zijn dan de eerste pogingen van een grooten geest gade te slaan? Er bestaat van het jaar 1768 een vijftal bijschriften bij, of bespiegelingen over eenige kunsttafereelen; het is het oudste dat van Bilderdijk overgebleven is en heeft tot titel: '*Beschouwing der vyf tafereelen van Josephs leeven, afgebeeld door den konstschilder J.V.. D*.....'. De beschouwingen zijn de alledaagschheid zelve; èn wat gedachte èn wat vorm betreft, is het gewone verzenmakerij:

't Geweeten, dat zich niet laat binden
  Erinnert hen hun boos bestaan,
Hun snood en eereloos verbinden
  Om Joseph wreed te doen vergaan;
Doch Benjamin, bedaard van zinnen
  Als niet geweken van de deugd,
  Omhelst zyn Broeder gantsch verheugd,
Hem koomt geen Euveldaad te binnen,
  Die hem bepaalt in deeze vreugd.

1 Het spreekt van zelf, dat wij met stilzwijgen voorbijgaan zeker versje, tot onderschrift dragende: 1760, *doch later beschaafd*, en tot opschrift *Gibeon*. Even als de jeugdige koning Salomo, heeft ook het 'knaapje over zijnen Cats gebogen' zijn visioen, zijn heuvel Gibeon. Wat verkiest hij, goud, eer, aanzien, roem, macht? Ach! van al deze goederen kent hij het ijdele en vergankelijke reeds. 't Geen het vierjarig kind boven al van zijn Schepper smeekt is 'Een teedre Gade en hem gelijkend kroost!'

Toch zijn er reeds Bilderdijksche wendingen in:

> Wat schreit ge o Jongeling? Wat doet gij door uw klagten.
> 't Gebergt weergalmen en de lucht?
> Gij ziet uw Broeders, wreed, uw droef geween verachten,
> Zij stoppen 't oor, wanneer gij zucht!
> Is dan de Broedermin gansch uit uw hart geweeken,
> ô Jacobs kroost?

terwijl waarlijk reeds iets in den toon van dezen aanhef:

> Geen ydle hoop van Wichelaaren,
> Van Droomuitleggers, steekeblind,
> Zal u, ô Faraö, dit Nagtgezicht verklaaren,

de wijze doet verwachten, waarop veertig, vijftig jaar later de Filosofen en Ongodisten dezer eeuw zullen toegesproken worden. Bilderdijk was toen twaalf jaar oud. Op zijn achttiende aanvaardde zijn hand haar kunstelooze Lier,

> Haar Lier, tot nog gewoon aan doffe Treurgezangen
> Om, op een grootscher trant en met verheev'ner zwier
> Een blijder maatgedicht stoutmoedig aan te vangen.

Met andere woorden, hij trad met een leerdicht over den '*Invloed der Dichtkunst op het Staetsbestuur*' op en won er den prijs mede bij zekere wezens, die aldus beschreven:

> Gij, Eed'le Zielen, die, bestraald van Hemelsch licht,
> Den grijzen Rijnmonarch, daar hij zijn blaauwe baaren
> Voorbij den Tempel drijft, door uwe vlijt gesticht,
> Geboeid houdt door den klank van uwe fiksche snaaren,

toch niet anders waren dan leden van 't Leidsche dichtgenootschap: *Kunst wordt door arbeid verkregen*. Welk een rustelooze, vermoeiende drukte in dat prijsvers; welk eene menigte van aan- en uitroepingen, welk eene opeenstapeling van beelden, waarvoor een halve wereld onderst boven gekeerd wordt - en toch ook welk een rijkdom, welk een opbruisende kracht van verbeelding en van dictie, wat schoone beloften! Wat is het een genot, hoe spant het de belangstelling en beloont het

die rijkelijk, dat onbeholpene, dat gezwollene en overweelderige, dat overdadige en woelige langzamerhand onder de tucht van oefening en goeden smaak tot de evenredigheden van een edeler eenvoud te zien afslijten, in dezelfde mate als ondertusschen het ware dichtvermogen en de heerschappij over den vorm toenemen!

De uitgave Kruseman-da Costa maakt dat genot nagenoeg onmogelijk. Het prijsvers uit Bilderdijks jeugd komt eerst in deel VIII en opent de rij der Oden, als niemand er aan denken kan, dat dit, het eerste, altoos merkwaardige eerste openlijke optreden van een groot dichter vertegenwoordigt. De *Beschouwingen over Jozeph*, uit zijne kindsheid bewaard gebleven, door dat zij buiten zijn weten in de Vaderlandsche Letteroefeningen geplaatst werden, zijn ergens in deel XII weggestopt, bij die Mengelingen, waar alles saamgebracht werd, waar een natuurdoodend dogmatisme den uitgever verlegen meê deed zijn. In de plaats van deze wettige eerstelingen, straks in bonte, onderhoudende afwisseling gevolgd door al wat, in allerlei maat en vorm, des dichters luim, ontwikkeling, studie, verliefdheid, huwelijksheil en huwelijksonheil, ballingschap, hartstocht, wrevel, religieuse verheffing, zijn levenslust en nog grootere stervenszucht aan den dag bracht, in de plaats daarvan kreeg de inteekenaar een eerste deel, met door da Costa gerangschikte eerste gedichten. Stelt u den jeugdigen inteekenaar voor - er waren vele studenten onder - die aflevering na aflevering ontving vol *Romancen en Balladen* van ridders en jonkvrouwen, voor wier snel opkomende verliefdheden en onfeilbare hereenigingen na droevige scheiding hij geen grein sympathie gevoelde, wier plotseling doodhlijven hem niet het minste trof. Stelt u hem voor met gemoedelijk plichtbesef zijne afleveringen de eene na de andere opensnijdende en lezende, romance na romance, vertelling na vertelling - totdat een tweede deel *Ossiaan* brengt, eindeloos Ossiaan, niets dan Ossiaan! Nu komt de tijd, dat elke volgende aflevering ongeopend wordt weggezet. De belangstelling is gesmoord. Ossiaan is mooi; Bilderdijks Ossiaan wellicht mooier dan die van Macpherson; - eene onbeschrijfelijke somberheid, die het hart met weemoed vervult, spreiden deze fraaie verzen over het Noordsche landschap heen - maar, maar..... Ossiaans helden en heldinnen gelijken, even als hunne oorlogsdaden, gevoelens en woorden wel wat al te veel op elkander om blijvend te boeien. Aan bilderdijk niet de

schuld der verkoeling tusschen hem en zijn jeugdigen lezer: van zijn lier ruischten in de jaren, waarin hij Ossiaan overzette, tal van andere zangen op allerlei wijs en maat; maar aan wie dan?

Wij schreven straks een roerend *Gebed* van Bilderdijk af. Het staat met recht, eenmaal het recht van da Costa's vakken toegegeven, onder de Gewijde Poëzy, even als, om iets te noemen, *Aristus en Ismeene* onder de Vertellingen; niets belet den lezer in beide verzen vele schoonheden te genieten. In welk een ander licht komen ze echter te staan, zoodra men ze ter plaatse herstelt waar zij gegroeid zijn. Welk eene andere beteekenis verkrijgt de met ‘vijf verscheiden lijken’ eindigende Vertelling, zoodra men met prof. van Vloten in de tusschen Aristus en Ismeene ontstaande verkoeling en vervreemding met ‘maar al te kennelijke trekken’ geschilderd ziet de verwijdering tusschen Bilderdijk en zijne eerste vrouw, of met den Heer Alb. Thijm in Amine's genegenheid voor Aristus, die van Catharina Wilhelmina voor Mr. Willem? En hoe wordt het *Gebed* nog heel wat anders dan een fraai stuk poëzie, zoodra men weet, dat het dagteekent van '96, dat het alzoo gedicht is te Londen, tusschen de weelderigste uitstortingen van Bilderdijks liefde voor Catharina Wilhelmina in, en bedenkt dat het wel eens, met schrikkelijken ernst, de smartkreet naar den Hoogen zijn kon van een man ‘ten prooi aan zijn bedwelmde zinnen’, die wil, maar ‘niet kan smeeken’, die nog bidt, maar nauwelijks meer worstelt tegen een verboden hartstocht hem te geweldig!

De voorbeelden waren zonder moeite bij een dichter van Bilderdijk's karakter en levensloop met vele andere te vermeerderen, maar zijn als een protest tegen geleerde onnatuurlijkheid voldoende.

Zegt men nu, dat een groot dichter als Mr. Willem Bilderdijk toch niet buiten zijn ‘Kompleete Uitgave’ en ‘Alle de Werken’ kan, evenmin als de grooten der aarde bij hun leven buiten hun staatsiedienaars, staatsiemaaltijden, staatsie-eer, - genoegens en aandoeningen, en bij hun dood buiten praalrouw en praalgraf, wij hebben er vrede meê, berusten er ten minste in als in zoo menige benauwende deftigheid op aarde. Wij willen zelfs het letterkundig praalgraf van den vorst onder de dichters beschouwen met betamelijken eerbied en met zekere voldoening daarbij denken: zoo heeft dan toch de deftigheid

haar eisch, een onzer landgenooten wat hem toekomt, en is aan de vormen voldaan. Indien men ons maar toestaat in den stille den wensch te koesteren naar een beter monument, 't geen wij voor Bilderdijk in de gedachtenis, de bewondering en vereering onzer jongelingschap wenschen opgericht te hebben. Indien het ons maar vrijstaat in de *Bloemlezing uit de dichtwerken van Mr. Willem Bilderdijk, naar tijdsorde gerangschikt en in verband gebracht met zijn leven en brieven, door dr. van Vloten*, met blijdschap een werk te begroeten, dat naar wij hopen volbrengen zal, en naar wij overtuigd zijn, volbrengen kan, 't geen de groote uitgave niet vermocht, maken dat Bilderdijk bekend, gelezen, begrepen, genoten, bewonderd wordt, van Bilderdijk eene kracht doen uitgaan tot vorming, tot voortgezette hervorming van onze poëzie en van onzen goeden smaak.

Het plan dezer uitgave ligt geheel en al in den titel uitgedrukt. Het is eene bloemlezing: de veertien deelen der Kompleete Uitgave zijn tot één deel samengedrongen. Maar dat ééne deel bevat dan ook bijna zevendehalfhonderd compres, keurig net, in twee kolommen gedrukte bladzijden, en men moet zeggen, dat dr. van Vloten begrepen heeft op welk een onbekrompen voet men, al bloemen lezende uit een Bilderdijks gaarde behoort te werk te gaan. Hij had het natuurlijk niet zoo kunnen maken, dat niet menigeen in zijne verzameling het eene miste en het andere wel missen wou. Toch komt het ons voor, dat hij met zuiveren smaak, groote kennis en door oefening volmaakten tact heeft gearbeid. Hiervan zal hem niemand betichten, dat hij zijn dichter schriel en kleingeestig behandelde. De *Ziekte der Geleerden* en het naar Delille gedichte *Buitenleven* worden niet dan in uitvoerige fragmenten ter beoordceling gegeven: hiermede wordt intusschen deze stukken allerminst geweld aangedaan, want zij leenen zich voor zoodanige verbrokkeling uitnemend. Maar de *Ondergang der eerste wareld* is in volle uitgebreid opgenomen, en deelde dr. van Vloten uit den *Koning Oedipus* een paar stukken als proeven van Bilderdijks meesterlijken vertaaltrant mede, van diens latere, oorspronkelijke tooneelstukken liet hij er drie, den *Floris de V*^{de}, den *Willem van Holland*, den *Kormak* onverkort afdrukken. Wellicht heeft hij zich zelfs later deze al te groote vrijgevigheid een weinig beklaagd en gewenscht dat hij een of twee der treurspelen had achterwege gelaten, toen hij aan de laatste

door den uitgever beloofde afleveringen genaderd, bemerkte ruimte en plaats te kort te komen. 't Is zeer jammer, dat hij alzoo genoodzaakt is geworden zijne bloemlezing en toelichting met het jaar 1825 zoo goed als plotseling af te breken; zeer jammer, dat de uitgevers, hoewel volkomen in hun recht om niet meer dan de toegezegde 16 afleveringen te geven, er in het belang der schoone onderneming niet wat op wisten te vinden. Uitgevers weten anders nog wel eens huismiddeltjes. 't Is zoo jammer omdat er nu aan dezen Bilderdijk iets wezenlijks ontbreekt, 't welk geen nalezing van dr. v. Vloten in de *Levensbode*, geen achteraan hinkende optelling van de verzen, die hij van plan was geweest nog op te nemen, kan vergoeden: deze uitgave moet nu helaas op dat tal van vaderlandsche torens gelijken, breed aangelegd, tot op zekere, soms zeer aanmerkelijke hoogte forsch en sierlijk opgetrokken, maar dan stomp en plat eindigende en met een nooddak als in der haast overkapt. En juist die laatste jaren van Bilderdijks leven zijn aan dichtbundels zoo rijk: *Navonkeling, Oprakeling, Nieuwe Oprakeling, De Voet in 't Graf, Naklank, Avondschemering, Vermaking, Nieuwe Vermaking, Schemerschijn, Nasprokkeling*, waarbij nog losse dichtstukken zouden te voegen zijn. Toen was het

Even als een oude Baker,
  Wen een piepend nachtkaars-end
In de pijp brandt op haar blaker,
  Uit langdurige gewent
Dadelijk haar knie doet trillen
Of ze een kindje had te stillen,
  Daar 't intusschen stil en zoet,
Zonder schudden, zonder sussen,
Rustig voortslaapt op zijn kussen,
  En in 't wiegjen niets vermoedt:

Even zoo (ik wil 't bekennen),
  Is 't met mij in dezen tijd,
Wien, dien kring gewoon te rennen,
  't Bloed door 't hersenstelsel rijdt.
Verzen zijn het zonder ende;
Waar ik thans mijne aandacht wende
  Wat verstand of wil gebied',
Wat er in of door mag stormen,

Alles voegt zich in die vormen;
   Anders denken kan ik niet.
O, die deze molenklappen
   Met dat eindeloos gesuis
Slechts een oogwenk mocht ontsnappen
   En eens rust had van 't gedruis!

Schrikt dus vrij, mijn Tijdgenooten,
   Van de verzen zonder end,
Die, mij buiten wil ontvloten,
   's Drukkers pers in 't daglicht zendt.
Wijt aan die ze u mededeelen,
Niet aan mij, zoo ze eens vervelen!
   'k Weet het, alles heeft zijn maat;
Maar voor paarden die, aan 't hollen,
In hun rennen suizebollen,
   Weet de voerman hier geen raad.

Bij het scheemren van zijne oogen
   Dravende over struik en heg,
Blijft er niets in zijn vermogen
   Dan te roepen: ‘Uit den weg’!
Nu dit roep ik. - - -

Hij riep het wel, maar zijne tijdgenooten behoefden nog waarlijk voor zijne bundels evenmin te schrikken als uit den weg te gaan: Bilderdijk werd oud, maar in zijne verzen was wel de oude dag het minst bemerkbaar; al kondigde hij zich ook daar door zekere matheid en herhaling aan, nu en dan flikkerde zelfs een ongewoon goedige luim door de nevelen heen en de heerschappij over zijne rhytmische legerdrommen begaf hem niet.

Deze bloemlezing is voorts in waarheid wat de titel belooft dat zij zijn zal, naar tijdsorde gerangschikt en in verband gebracht met 's dichters leven en brieven. Dr. van Vloten begint met kortelijk Bilderdijks geboorte, afkomst, eerste levensjaren te verhalen en komt van zelf bij de eerste dichtproeven waarmeê hij openlijk optrad. Deze deelt hij mede, en voegt er de kritiek van zekeren Rotterdammer kunstminnaar, Pieter Leuter, achter: ‘Hemel, Mijnheer! wat zijn die verzen van den Heer Bilderdijk woest, wild, ordeloos en zonder verband! - moest hij juist de gelijkenis in zijn eerste vers aangenomen, waarbij hij zich met een toomeloos ros gelijk stelt, volkomen

bewaarheden? Zeker, ik kan geen vermaak vinden in zulke woeste verzen’: een enkel woord dat wel beter den tijd waarin Bilderdijk optrad kenschetst, dan menige lange beschrijving kon doen. Een dier juist niet geestige - want als Bilderdijk geestig en luimig wilde zijn, raakte hij meestal de klus kwijt, werden zijne aardigheden grof en zijne beelden gezocht - een dier juist niet geestige, maar toch gul-vroolijke, prettige brieven op rijm, die de twee en twintigjarige jongeling aan zijne zuster Isabella Dorothea schreef, de zorg van een aangehuwden neef in 't licht gaf en da Costa naar de Mengelingen verwees; een dier brieven geeft aanleiding tot de opmerking, door Jhr. van Breugel vroeger gemaakt, van het inderdaad treffende contrast tusschen de opgeruimdheid van heden en de zwaarmoedigheid van later, en is inderdaad voor de kennis van Bilderdijks karaktervorming allergewichtigst. Een ander berijmd episteltje aan den boekhandelaar Uylenbroek uit dezen tijd, geeft gelegenheid om op Bilderdijks vroeggevormde gezonde dichtbeginselen te wijzen, op zijn smaak

> Voor die naturelijke trekken
> Die tot een kenmerk van den juisten geest verstrekken,
> Die aller achting moet verwekken
> Om 't tedere gevoel van 't keurig onderscheid
> (Waarin zoo velen niet of luttel zijn bedreven)
> Dat plaats heeft tusschen woest-verheven -
> En laag- en ware eenvoudigheid.

Reeds nu heeft hij zijne partij gekozen; hij oordeelt dat

> Zij 't gezond verstand en alle reden honen,
> Die weggesleept door d'ijdlen waan,
> Om in hun dichten voor verheven door te gaan,
> Met klanken zonder zin wijdmondig uit te brommen,
> De wareld pogen te verstommen,
> En angstig naar een zin- of woordenspeling staan,
> Terwijl zij 't menschlijk hart verzuimen te onderzoeken.

Straks wordt de aandacht gevestigd op en geboeid door die overzettingen van Sophocles' *Oedipus*, waaraan zich in '79 de dichter ‘om roem noch naam’ maar tot oefening en omdat de oudheid hem aantrok, met blijkbare liefde wijdde. Welk een gemakkelijkheid van versificatie reeds, welk een meesterschap om

zich de gedachten der oudheid eigen te maken, welk een meesterschap om ze met behoud van den klassieken tint van eenvoud, onopgesmuktheid en waarheid weêr te geven! Ook deze periode van ‘niets te ademen dan het oude Treurspel der Grieken’, gaat intusschen voorbij: van klerk op zijns vaders bureau, 't geen hij dezen, gehoorzaam aan den ouderlijken wensch, beloofd had te zullen blijven totdat zijne meerderjarigheid hem zijn eigene keuze gaf, was hij in 1780 te Leiden student in de rechten geworden. Nog tartten hem de ouden, gelijk zij dat hem zijn gansche leven door hebben gedaan, tot navolging, tot een wedstrijd, wat het rijkst, zuiverst en welluidendst zou zijn, het Grieksch van Bion, Mosschus, Anocreon, Theocritus en het Latijn van Horatius en Tibullus of het Hollandsch van den vertaler. Maar het was thans niet onder de ernstige Grieksche koren met de wijsheid in pacht, bewakers van de eeuwige beginselen van recht en godsvrucht, dat hij zich mengde; 't was de lichtgeschoeide, frischbekransde schaar der oude zangers van den wijn en van de liefde, die hem meetrok in den dans. *Mijn Verlustiging* van '81, de *Bloemtjes* van weinige jaren later, navolgingen en oorspronkelijke liederen, maar navolgingen in elk geval waar soms even veel eigens als vreemds in school, merken de periode, hoewel niet de eenige periode van den dichter, waarin de lauwe, zoete, bedwelmende wind uit den hoek der dartelheid waait. ‘Want waarlijk, zoo eenige hartstocht tot 's menschen geluk dienstbaar is, gelijk ze in de daad alle zijn, 't is bij uitstek de *Liefde*. Zij die het hart door een Hemelschen gloed verwarmt, uitzet en met den zuiversten wellust vervult! die den geest opheft en, of 't ware, met een veerkracht bedeelt, die zijne vermogens versterkt, zijn ijver gaande maakt, zijne bedoelingen veredelt.’ Deze liefde voert hier den schepter inderdaad, maar ook eene: ‘die vuur is en vlam, die terwijl zij de kracht van den geest uitput, het lichaam verteert; die, met zorg bedwongen, met kunst tegengegaan, lichter laie opbruischt, in een hart dat zij overmeesterd, maar niet verlaagd heeft.’ - Maar ook deze periode, waarmede ons de Bloemlezing kennis doet maken, gaat voorbij; Bilderdijk wordt van student advocaat, wordt man en vader, en ook zijne Muze wandelt weer op andere paden: de Bloemlezing laat het ons zien. Straks komt de verandering in het staatsbestuur - Bilderdijks ballingschap, vlucht..... maar het is ons doel niet, den Heer van Vloten op den voet te volgen en

nogmaals een schets van Bilderdijks leven te geven. Genoeg; beurtelings en dan met kwistige hand uit den rijken voorraad verzen en fragmenten van verzen mededeelende, beurtelings zelf het woord nemende om, in den regel met citaten uit Bilderdijks brieven, diens leven, karakter, verzen toe te lichten, leidt ons dr. van Vloten door dat felbewogen leven van den grooten dichter en door de bundels, die oirkonden van dat leven, heen. Aan het einde gekomen, hebben wij misschien onze vragen over duister gebleven punten, onze bedenkingen of klachten; wij wenschten misschien dat de toelichtende fakkel hier of daar wat langer bij deze of gene bijzonderheid ware gehouden geworden, of dat haar licht minder eenzijdig en ten minste met vriendelijker, verschoonender glans op de zwakke plekken ware gevallen - in elk geval wij hebben genoten. Wij hebben - en er kan na al wat over Bilderdijk geschreven werd, ten opzichte van onberekenbaar veel landgenooten gerust bijgevoegd worden: voor het eerst - van aangezicht tot aangezicht gestaan met die groote, geheimzinnige, dreigende figuur, meer geprezen dan gekend, den mensch en den dichter Bilderdijk.

En wat zal de indruk zijn, dien men na de lezing van zijne verzen van den mensch Bilderdijk in de ziel bewaren zal; want wij rekenen het voor uitgemaakt, zóózeer domineert in die verzen de persoon, dat elk oordeel over het werk onwillekeurig en onvermijdelijk moet uitvallen als een oordeel over den mensch.

Het oordeel van dr. van Vloten is streng. De woorden van den Heer Alb. Thijm in een karakterschets van Vondel omkeerende, zegt hij: ‘Bilderdijk was *wel* een genie, maar *geen* karakter. Hij was niet rechtvaardig, noch oprecht, noch eerbaar in handel en wandel. Hoewel *voorgevende* God lief te hebben en zijne plichten trouw te zijn, bestreed hij zijne hartstochten *niet*, maar gaf hij aan zijne driften toe. Hij stond *niet* te hoog voor ijdelheid, noch wist ook verboden lust den toegang te ontzeggen in zijn ziel. Gulhartigheid was maar al te zelden het kenmerk van zijn scherp vernuft, gelijk argeloosheid dat zijner vriendschap. Van daar, dat hij dan ook *niet* iedereen voor zich won en dat, wie - als een Jeron. de Vries - hem naar den eisch wist te schatten, hem tevens slechts als een ziekelijk en bedorven *kind* beschouwen kon.’ 't Is bekend, hoe gansch anders de taal der vrienden en vereerders luidt; 't laatst en niet het minst lofverheffend die van den

Heer Alb. Thijm, die van oordeel is: ‘een trouwer, oprechter, ja eenvoudiger dienaar heeft de Hemelsche Vader nooit gehad’ en de overtuiging heeft: ‘dat het zaad door Bilderdijk gestrooid, wel verre van reeds uitgebloeid te zijn, nog naauwlijks wortel heeft gevat, en dat er boschaadjes uit groeyen zullen, waarin de vogelen des Hemels zich zullen neêrzetten, en in wier lommer de Christenen zullen komen verademen van de brandende hitte der woestenij, die rondom ons door het ongeloof en de stofvergoding wordt aangericht.’

Dit uiteenloopend oordeel is zoo weinig bevreemdend, dat men ter verklaring niet eens behoeft te wijzen op het verschil van standpunt en levensrichting, anders, zou men zeggen tusschen bijv. de bijgebrachte getuigen groot genoeg om veel te verklaren. Het verschil moet zich, naar ons voorkomt, telkens weer bij iederen denkenden lezer van Bilderdijk voordoen; beurtelings moeten in hem post vatten, korter of langer standhouden, elkander verdringen nu, neutraliseeren straks, de gevoelens van verontwaardiging, toorn, wrevel, medelijden, bewondering; eerbied tot ontzag, vereering bijna tot liefde klimmende. Dat het geen gewoon mensch is geweest, die deze gevoelens wist en weet te doen stormen in andrer hart, staat in elk geval wel vast.

Mannen als de Heer Alb. Thijm, wier onverzoenlijke tegenzin tegen bijna alles 't geen ons modern maatschappelijk leven kenmerkt, hen Bilderdijks bondgenootschap zoeken doet, een bondgenootschap in dit geval nog versterkt door zekere Roomsche sympathieën van den dichter, hebben het antwoord op de vraag, waarom Bilderdijks tijdgenooten het zoo slecht met hem konden vinden en hij met hen, geheel gereed. Twee oorzaken waren er van die *incompatibilité d'humeurs:* ‘het schijnheilig ongeloof dier tijdgenooten en hunne wanhopige middelmatigheid’. Het moet toch een streelende voldoening zijn, zooveel menschenharten op zulk een afstand van tijd te kunnen doorgronden en met een paar woorden: ‘schijnheilig ongeloof, wanhopige middelmatigheid’ te durven vonnissen: en welk een gerief moet deze gave van de vrijmoedige beoordeeling der geesten geven in onze dagen van verwarring! Wij kunnen den gelukkigen bezitter van zoo wat zeldzaams moeielijk voorbijgaan zonder een gelukwensch. Iets anders intusschen is, stilzwijgend ons zijn vonnis te laten opdringen omtrent die tijdgenooten die onze vaders en de vaders onzer vaders waren, de mannen met grijze haren, van welke

wij zoo velen een eerlijk leven hebben zien kronen met eerbiedwaardigen ouderdom: van wier schijnheilig ongeloof en wanhopige middelmatigheid bijkans al wat onder de ouderen van dagen Nederland uitstekends en achtenswaardigs heeft, zijne opvoeding ontving. Wat wil men toch? Dat Bilderdijks tijdgenooten anders en beter, met name meer doortastend en mannelijk hadden kunnen wezen, schijnt bij de mannen van 't vak vast te staan: prof. Jorissen schijnt onder de omstandigheden zelfs wanhopend te worden. Maar, behalve dat zekere deftige, bedaarde halfheid, waartoe ons volkskarakter van nature neigt, volkomen te verklaren is uit de reactie die op de revolutie volgde, uit de behoefte vóór alle dingen aan rust en behoud van het bestaande hoe dan ook - hoe hadden dan die tijdgenooten moeten zijn, indien zij niet schijnheilig, ongeloovig en wanhopig middelmatig geweest waren? Even als Bilderdijk? of nog veel feller en met beslister stelsel tegenover hem? Even als Bilderdijk natuurlijk. Onder anderen geloovig als hij. Dat wil niet alleen zeggen: ‘even duidelijk, volledig en krachtig als hij tegen het rationalisme en naturalisme protesteerende, die nog een tijdlang met den stijven predikantsrok gedost bleven’, maar - want hierin, vernemen wij, bestond eigenlijk Bilderdijks geloof en hier, zeggen wij, komt eigentlijk het aapje uit de priestermouw - even veel instemming met de Roomsche Kerk betuigende als hij: wilden zij niet schijnheilig ongeloovig zijn, dan moesten zij, met Bilderdijk, ‘in het wezen der zaak alle R. Catholieke leerstukken behalve alleen dat der onfeilbaarheid van den Paus’ aannemen, met hem ‘onbewimpeld erkennen, dat zij een Kerk die *verdraagzaamheid* predikt en niet *eenigheid*, voor geen Kerk houden kunnen’, met hem in ‘den tusschentoestand der zielen na den dood’, gelooven, ‘het gebed voor de gestorvenen, de biecht, het gebruik van het oliesel’ terugwenschen, ‘den Roomschen vorm van het avondmaal goedkeuren’ en ‘zeer nadrukkelijk de afschaffing der kloosters beklagen’. Zóó ten minste naar eisch en voorstelling van den R. Catholieken vereerder. Ook voor dezen intusschen zouden er nog wellicht wel teleurstellingen bij vriend Bilderdijk in 't zout kunnen liggen. Da Costa had zijn *Israel en Nederland* gedicht; gezongen hoe Jehovah zijn Israel aan 't lauwe westerstrand, geroepen, uitgeleid, grootgemaakt, toen Jeschurun vet geworden achteruitsloeg en rebelleerde, het gekastijd en in de hand van vreemde overheerschers gegeven, maar eindelijk weer verlost had:

Zoo zag Hij ook op Holland neêr,
Hoe ze in des Aadlaars klaauwen zuchtte,
Ontfermde Zich en redde weêr. -
Het bloedig roofgedierte vluchtte,
Ja! Neêrland zij op nieuw weêr vrij,
Vrij onder Nassau's heerschappij
Van wond en wee genezen!
Maar ach!

had de dichter er bij gevoegd,

Maar ach! de ondankbre vraagt niet meer!
Zij vraagt naar de eêlste gaaf niet weêr -
Haar Kerk is niet herrezen!

en hij had Jehova gesmeekt:

Gebied uit Nassau's heldenzaad
Een Zerubbabel voor den Staat
Een voedsterheer der Kerken!
Wil tot een nieuwen tempelbouw
(Dat Rome sidd'rend hem aanschouw)
De hand der vorsten sterken!

Vooral die bede in het lied van zijn leerling, om een Nassauwschen Zorobabel die de oud-Gereformeerde staatskerk in Nederland herstellen moest, had den grijzen meester behaagd, getroffen, ontvlamd: in welk soort van vuur, zal men hooren. Na de verzekering, dat de Hemel da Costa's toon in duizend Englenchoren weergalmt, roept hij uit:

Hij komt die telg uit Nassau's bloed!
De Vorstenzoon vol heldenmoed,
Wiens hoofd de lauwren dekken:
Hij leeft, hij zal de Hel ten spijt
Die knarsetandend tegenwrijt,
Dien Zorobabel strekken.

Grijp moed, ô Zion, God verhoort,
Gods roepstem zal hem leiden.
Welhaast en 't morgenlicht breekt voort
Waarop wij zuchtend beiden.
Stijg, Vorst, ten zetel op; regeer,
En vel 't geweld dier woestaarts neêr

Die Koningscepters knotten!
Wees Koning onder God-alleen
En laat door 't uitschot van 't gemeen
Uw rechten niet bespotten!

Wij sterven, moet het, voor Uw recht
Als trouwe Nederlanders,
Aan God, Oranje en Kerk gehecht,
Ten vloek der tegenstanders.
Ja, keer de Heidensche outers om
En zuivren wij het Heiligdom
In Christus heilverwachting!
Zijn Rijk verschijnt; zijn flikkerlicht
Straalt zijn verguizers in 't gezicht,
En bliksemt bloed en slachting!

Voorzeker een bij uitstek vredestichtend geloof onder de regeering van den constitutioneelen Koning Willem I gepredikt; behoudend en zaligmakend in de hoogste mate vooral voor degenen die bestemd waren om aan ‘dat bloed en slachting bliksemen’ ten doel te staan, en voor wie men natuurlijk ‘niet al te sentimenteel’ mocht wezen; maar of er, naar de bedoeling van den profeet en den profetenzoon uit Hollands Israel, als eens de Zorobabel uit Nassaus bloed het uitschot van 't gemeen, de volksvertegenwoordiging waarschijnlijk, tot rede gebracht had, en nu Koning onder God-alleen geworden, met een raad van zeventig oud-Gereformeerde predikanten en ouderlingen aan het werk toog om

(Dat Rome sidd'rend hem aanschouw)

den nieuwen tempel te bouwen, of er dan voor de outers der Moederkerk wel plaats zou blijven elders dan in het hoekje der vergetelheid en der dulding, dat is de vraag.

Het sprekend karakter der bovenaangehaalde coupletten moge eenigen klem bijzetten aan onze bewering, dat, de beschuldiging van middelmatigheid eens daargelaten - *wij* zijn ook zoo héél best - en die van schijnheilig ongeloof eens overgelaten niet aan den Heer Thijm, maar aan den Kenner der harten, dat Bilderdijks tijdgenooten bij hunne ‘wanhopige middelmatigheid’ zeker een wanhopiger flauwheid van karakter zouden gevoegd hebben, indien zij met hem vrede hadden gehad en

vrede gehouden. Van hem kan gezegd worden wat Tijl Uilenspiegel van zich zelven zeide: de menschen houden niet van mij, maar ik maak het er ook naar. Men heeft Bilderdijk in driftige overhaasting, en zonder dat het noodig was, den lande uitgewezen en die ballingschap was in waarheid een bitter lijden voor trouw aan beleden beginselen, maar zoo men zou wenschen, dat het nieuwe Bewind niet alzoo met hem gehandeld had, dan kan met nog meer recht gevraagd worden, dat Bilderdijk zich onthouden had van eene demonstratie, waarbij hij zeer duidelijke beginselen op advocatenmanier door eene ongevraagde kritiek troebel trachtte te maken, zich nog steeds door zijn eed aan Oranje verbonden verklaarde en voorts aan het landsbestuur een accoordje voorsloeg. In latere dagen, hoewel hij het toen niet zoo inzag, heeft hij zelf toegegeven, dat hij had kunnen volstaan met eenvoudig, door zijn ambt als advocaat neer te leggen en ambteloos burger te worden, de moeilijkheid van den gevorderden eed te ontwijken. Had het pasgevestigd bestuur met Mr. Bilderdijk moeten onderhandelen en elken ambtenaar, die het verkoos tot den eed van te *berusten* in den stand van zaken, moeten toelaten?

Velen haatten Bilderdijk en gaven aan hun wrevel op zeker onedele wijze door anonyme brieven en dergelijke lucht: er stond echter tegenover, gelijk Tydeman noodig vond zijn vriend te herinneren, ‘de hoogachting en bewondering die (hij zelf) algemeen inboezemde’ en waarvan ook Bilderdijks echtgenoote meermalen in hare verzen gewaagt. Jeronimo de Vries, Bilderdijks nobele en trouwste vriend, die hem nooit bezweken is, sinds den dag, dat hij als ‘*de Onbekende Vriend*’ de correspondentie met den Brunswijkschen balling opende en hem voor het vaderland herwon, was een dergenen die van hem ‘en in de politieke en in de theologische meening, verre, zeer verre verschilde’(n). De mannen die bij Bilderdijks terugkeer met zooveel ‘prijzenswaardigen ijver’, als da Costa verhaalt, zich moeite voor Bilderdijks vestiging gaven en later ‘met een brief, vol hartelijk en edel uitgedrukt hulpbetoon hem eene aanzienlijke som gelds aanboden’, waren ‘in het politieke wel geen medestanders’ van hem, Zij, die bij Bilderdijks voordracht van zijn *Geestenwareld* zoo verrukt en aangedaan waren en elkander fragmenten van dat gedicht herhaaldelijk voorlazen, waren, volgens den dichter zelven, alweder tegenstanders in politiek en theologie. Wat meet men dan nu de onhebbelijk-

heden van onbekenden en ongenoemden hiertegen uit? - Toen er sprake was om Bilderdijk tot professor te benoemen, ‘dreigden de andere professoren (lees: twee) met hun ontslag’. Wij zouden bij die Heeren misschien meer moed gewenscht hebben, maar in elk geval, zij speelden open en eerlijk spel en hun inzet was hoog. J.M. Kemper, dezelfde brave Kemper, wiens gedrag zoo geroemd wordt, en terecht, omdat hij bij gelegenheid van eene vergadering de eenige was onder allen die Bilderdijk de hand gaf en zich naast hem zette, had bij eene vroegere gelegenheid zich zeer beslist verklaard tegen een professoraat van Bilderdijk in Natuur- en Staatsrecht, maar niet tegen een in de Letteren. En waarom? om redenen ‘uit schijnheilig ongeloof’ geboren, ten minste zulke waarvan de Heer Thijm ontdekt heeft, dat Kemper zich later ‘bekeerde’? Kemper weigerde ‘tot Hoogleeraar in Natuur- en Staatsrecht, tot het vormen onzer aanstaande regenten een man aan te bevelen’, wiens ‘staatkundige gevoelens’, schreef hij ‘ik verfoei, omdat zij in mijne oogen alle zedelijke waarde van den mensch als zoodanig tegelijk met alle burgerlijke vrijheid ondermijnen’.

Wij zijn van oordeel dat dergelijke protesten nog niet uitgediend hebben.

Maar in elk geval, een man van nature zoo op zich zelven staande in alles en tegen alles in verzet, van wien men, hij moge dan gelijk gehad, ja torenhoog boven het middelmatige hebben uitgestoken, van wien men liefelijkheden voor het grijpen heeft als de volgende, die wij ontleenen aan: *Bij het lezen van sommige lofspraken op den braven Kemper:*

- - - - Neen; rijst, geheiligd Dicht!
Rechtvaardig hem. 'k Heb moed, hem als mijn vriend te roemen,
Ik durf hem Christen, ja, en Medbelijder noemen,
Die d'Eigenhoogmoed van geen gruweleeuw aanbad; -
Die ware liefde in 't hart en 't oog op Jezus had,
Voor wien geen reukwerk op d'afgodische outers glimmen,
Geen lofgalm uit de Hel ten Hemel op moet klimmen.
Geen vloekbre Jacobijn noch laffe Liberaal
Onteer' hem als Genoot in domheids zegepraal!
Hem die met Neêrlandsch hart de Dwinglandij hielp vellen,
In Nassau's vuist den Koningsschepter stellen,
En de Oppermacht vereerde in 't wettig Staatsgezag
Van Vorst als heerscher; niet verdeeld bij Volksverdrag,

Maar vrij geschonken, en door 's Vorsten wil geregeld,
Ja, door ons aller hart hem onbepaald bezegeld!
Gaat, Vorstbestrijders! gaat, afvallig wangeslacht,
Dat Vaderland beroert en plicht en recht verkracht,
Draaft met uw duizenden verwaatnen en misleiden
In dronken woede voort, met gift en moord te spreiden,
Roemt, roemt uw Borgers, roemt uw Kinkers, en dat soort
Dat, uwer waardig, van de Fichtsche Heltoorts gloort;
Verwaten misteelt, dat God-zelf in 't aanzicht lastert,
Uit apen voortgebroed, tot apen weer verbasterd;
Maar roemt geen Kemper. Neen: mijn Dichtlier was hem waard,
Hij was mijn Vriend. Verstomt! en rust' hij zacht in de aard!

- een man die zoo kaatste, moest den bal verwachten. Een man die in het spel zoo weinig keurig was in de dingen waarmede hij zijn tegenstanders naar het hoofd wierp, mocht zich, evenmin als zijne vrienden voor hem verwonderen noch beklagen, zoo sommigen, hem gelijk, met ongewenscht werptuig antwoordden en anderen, waardiger, beleedigd in hun gevoel van fatsoenlijk mensch, met wrevel en koelheid zich van hem afwendden. ‘In alle dichterlijke hekelingen van Bilderdijk,’ wordt ons voorgehouden, ‘is een achtergrond van goedhartige scherts, dien men te veel heeft voorbijgezien,’ hij zal zich enkel in de krasse vormen behagen, waarin hij zijn ergernis uitspreekt; ‘gramschap en bitterheid zullen hem daarom nog niet overheeren’. - Onnoozele tijdgenooten, dat gij in uwe middelmatigheid niet merktet noch de goedhartigheid, noch de scherts van het ‘afvallig wangeslacht, dat plicht en recht verkracht’, van het ‘gift en moord spreiden’, het ‘verwaten misteelt, dat God zelf in 't aanschijn lastert, uit apen voortgebracht, tot apen weer verbasterd’ alles omtrent u gezegd! Maar wij beginnen te vermoeden, dat ook uw wrevel, toorn en tegenstand tegen Bilderdijk niets dan scherts is geweest en dus de geheele *incomptabilité d'humeurs* niets dan een goedhartige grap. Welk eene ontdekking!

Het blijft intusschen opmerkelijk dat nog bij zoovele lezers van Bilderdijks geschriften een zelfde gevoel van wrevel zich vertoont, dat zij moeite hebben te overwinnen. De schuld ligt evenzeer bij zijne vrienden en lofredenaars als bij hem zelven. Hij doet zich voor en zij geven hem uit voor een waar chris-

ten, een der weinige getrouwen in een tijd van algemeenen afval, een der weinige rechtvaardigen die te midden van ongeloof, Godloochening, zelfvergoding, verkrachting van alle beginselen van recht en deugd, hun God hebben gekozen tot hun deel, hun Heiland tot hun één en al, wiens smaadheid zij het eene eere achten te mogen dragen. Wij, die al spoedig merken dat wij die ongeloovigen en godloochenaars zijn, wij ongeloovigen alzoo staan in ons arme-zondaarsgevoel onder de banvloeken die van de hoogte op ons regenen verbluft en zien met een eerbiedige huivering tot dien christen op. Wij hebben nimmer kans gezien met een gerust geweten zulke christenen, christenen met zulke opinies, te zijn of te blijven - wij zijn ook maar ongeloovigen, booze verleiders en arme verleiden - maar wij hebben toch een hoog denkbeeld van hetgeen een christen is. Een ‘geloovig’ christen, een mensch die in zijn rebellie, doemwaardigheid en ellende tot de zalige zekerheid gekomen is dat God-zelf voor hem, onwaardig doemeling, van den hemeltroon gestegen, mensch geworden, vernederd, geslagen, gekruisigd is, en dat hij, nietige worm, die genadedaad maar met geloovig hart heeft te omhelzen, om voor eeuwig geborgen, verlost, zalig te zijn boven bidden en denken, hoe heilig en gelukkig moet zulk een mensch wel zijn! Hoe moet die groote, hemel en aarde ontzettende, geheimzinnige Godsdaad, om zijnentwil volbracht, aan zijn bestaan een waarde geven; hoe moet zij hem verheffen boven al het nietige, allen schijn, alle beuzelarij, alle kleingeestigheid, alle ijdelheid in de wereld buiten en het eigen hart daar binnen. Hoe moet die groote liefde een wedergloed van erkentelijkheid ontsteken, die alle lage hartstochten verteert, van het vredig gelaat en uit de heilige daden van den begenadigde uitstraalt met zachten gloed, die redt, vergeeft, geneest en in deze wereld van brutale zelfzucht het geloof in belangelooze liefde gemakkelijker maakt. Ons ongeloovigen is bovendien een woord ter ooren gekomen, waaraan wij nog al waarde schijnen te hechten, daartoe strekkende, dat het koningrijk Gods niet is gelegen in woorden, maar in kracht; dat het is rechtvaardigheid, vrede en blijdschap door den Heiligen Geest; dat de vruchten des geestes zijn dingen als liefde, blijdschap, vrede, lankmoedigheid, goedertierenheid, goedheid, geloof, zachtmoedigheid, matigheid. Iemand, van wiens gemeenschap, naar wij hooren, ons ongeloof ons buitensluit, maar dien wij toch hoog vereeren en voor wiens gevoelen wij die-

pen eerbied koesteren, moet gezegd hebben, dat hij zijne moeder, broeder en zuster achtte al wie den wil van God deed. Een christen nu, in wien rein gevoelen en rein handelen, van God verleende koningsrang en nederig zelfvergeten, adel van roeping en adel van dienende werkzaamheid één geworden zijn - komt, laat ons aan de voeten van Bilderdijk ons neerzetten!

En nu blijkt het dat deze mensch, die zulk een toon aannam tegenover anderen, verre van rein en goed was, en dat hij, verre van rein en goed, nogtans niet vermetel vond Gods vonnissen over zijne broederen te spreken met ongoddelijke bitterheid.

Het blijkt, dat deze man, wiens Heiland hem alles was, ten zeerste gehecht was aan het speelgoed van zijn aardsche afkomst en gaarne liet voelen zijne verwantschap met de Grieksche keizers, den geheimzinnigen Zwanenridder, de Orsini in Italië, de Teisterbants, de Heusdens, Witte van Haemstede. Het blijkt, dat hij zijn leven lang niet afgelaten heeft bij elke gelegenheid te prediken, dat hij in zijne advocatenpractijk, en met name in het rechtsgeding van Kaat Mulder, de groote, de eenige schuts van 't wanklend recht is geweest. Het blijkt dat deze christen zoo goed als nooit met het hem opgelegde lot tevreden was; dat hij bijv., door Koning Lodewijk tot bibliothecaris benoemd, die van zijn allesbesturenden God hem aangewezen plaats om nuttig te zijn en zijn brood te winnen voor zich niet goed genoeg achtte en doodeenvoudig zijn beschermer liet weten dat hij het niet kon en niet wilde blijven; dat hij niet goedertieren, niet zachtmoedig was, niet afkeerig van toorn, zijne driften niet bedwingende, dat hij tegen alles en allen ingenomen was en uitvoer, zoodat zijne vrienden met hem verlegen waren; met één woord, dat Bilderdijk een ‘wereldjen apart’ eischte voor zich.

Het blijkt, dat deze man, wien Christus de eenige Heer en Meester heette, alles behalve vrij was van de zucht om menschen te behagen. Napoleon bij gelegenheid van zijn huwelijk met Maria Louisa, Koning Lodewijk bij allerlei gelegenheden, wijdde hij lofspraken zooals het een mensch niet geoorloofd is aan zijn medeschepsel te wijden, en die noch de vrijheid des dichters, noch de dankbaarheid van den beweldadigde rechtvaardigt. Hij wist het zelf wel, en noemde die verzen paradeverzen, waarin de convenientie heerschte en heerschen wilde en waarover hij wel onder vrienden meesmuilde. Wij zijn dankbaar voor de verklaring. Parade was dan weldenkelijk ook die dichterlijke groet aan Willemijn, prinses van Pruissen, weduwe van Prins Willem V,

die hem van ouds niet lijden mocht en wier dood hij later op zijne beurt in de volgende termen eerbiediglijk aankondigde:

> De Moeder van den Vorst trok af:
> Geen rouwklacht volgt haar na in 't graf;

parade dus dat hij haar toezong:

> Van al den zwier ontbloot, die eens mijn tonen sierde,
> Legt thans dit hart alleen zijn zuchten aan uw' voet,

en verzekerde

> Heel Neêrland, weêrgekeerd, en aan uw kniên gezegen,
> Aanbidt de Majesteit die Uw geslacht omhult;

parade voor Koning Lodewijk misschien ook, dat hij, bij den aanval der Engelschen op Zeeland, die onbezweken tegenstanders der Fransche overheersching onder wier vanen Oranje streed, ‘Verachtelijk moordgespuis’ noemt,

> een hoop van plonderaren,
> Barbaren, duizendwerf barbaarscher dan Barbaren,
> Die met uw eeden, met de Godheid spot en speelt;

dat hij uitroept

> en - liever slavernij
> (Zoo 't lot geen keus meer liet), dan met uw bijstand vrij!

omtrent datzelfde volk, dat niet vele jaren later ‘'t grootmoedig Albion’ zal heeten; parade dan ook wellicht - - maar wij dachten, dat een christenzanger eerder zijn speeltuig tegen de steenen der straat vergruizen zou, dan het te verlagen tot parade.

Het blijkt, dat deze geloovige, in het genot van een Koninklijk pensioen van zesduizend gulden, zijn huis op eene wijze heeft bestierd, dat hij zijn boedel aan de kamer en zich zelven op den schrikb'ren oever der zelfvernietiging heeft gebracht.

Het blijkt, dat van alle dichters juist deze geloovige *Koekeloer* moest schrijven met die laffe, zoo smakelijk uitgewerkte beschrijving der *amours* van dezen haan en dat *Ridder Sox* vertalen, dat opgeschoten gymnasiasten elkander grinnekende laten lezen. Het blijkt, dat deze wedergeboren, geestelijke mensch nooit van de liefde zong, of hij zong in de eerste plaats en het liefst en het schoonst de liefde der zinnen. Dat

zijn meesterschap over de taal nooit grooter bewondering wekt, de klanken onzer moederspraak zelfs bij hem nooit tot tooverachtiger melodiën samensmelten, dan wanneer hij met voelbare voorliefde de geheimen van den bruiloftsnacht meer dan half ontsluiert. Dat de dartelheid in onze taal nooit stouter zanger heeft gehad dan hem. Dat zijne gedachten zich in deze materie verlustigd hebben niet alleen in de dagen eener bruisende jeugd: maar toen hij op zijn ouden dag in een *Bruiloftszang* klaagde

> D'armen Grijsaart (ach!) vergingen
> Al die lustherinneringen

en zijn afgespeelde lier aan de dichterlijke jongelingen wilde overgeven, dat het toen te betwijfelen was of die jongelingen met meer pleizier dan de grijsaard hadden kunnen en met meer stoutheid durven zingen van de

> Hemelnektarsnoeperij.
> 't Smakkend, schroevend mondjes-tippen,
> 't Spartelen met tong en lippen,
> 't Smachtend kronklen van de lust;
> 't Kitlen, stroken, streelen, stoeien,
> 't Aâm met adem samenvloeien,
> 't Blaakrend, brandend zieldoorgloeien
> En in laaie vlam verschroeien
> Van den Minnaar en zijn Bruid,
> Wen zij, ziel aan ziel geklonken,
> Smelten in verëende vonken,
> Barstende oog en boezem uit: -

en zoo voort en zoo voort, altijd vrijer en vrijer op een trant den kenners van Bilderdijk wel bekend; maar dien wij hier niet verder mogen ontsluieren.

Maar en dit is erger dan dartelheid van taal en verbeelding, wat te denken van den man, veertig jaren oud, echtgenoot en vader, die in heftigen liefdegloed ontstoken voor haar die spoedig zijne tweede vrouw zou heeten, een onschuldig, rein kind van achttien jaren, plaats gaf en den loop liet aan de volgende gedachten, door het hondje op haar schoot straffeloos en schaamteloos in hem gewekt:

.....
Zijn dierenmuil mag uwen adem vangen!
Zijn vuile snuit, naar walglijk aas gestrekt!
En 't hondsch gezicht jaagt op uw eerbre wangen
Geen schaamteblos, als gij zijn oog ontdekt!
o Ziet gij dan in die afgrijsb're blikken
De afschuwlijkheid der gruwzaamste ontucht niet
Doet u de vlam, de vloekvlam, niet verschrikken,
Die 't geile dier uit schaamtlooze oogen schiet?
- - -
Laat andren, wien, van God en deugd vervallen,
't Ontaarde hart ontmenscht, verbeestlijkt is,
In arm en schoot met vuig gedierte brallen
Tot mijn, tot uw, tot 's Hemels ergernis!
U lieve maagd! u voegen zuiv're bloemen...

Deze gedachten zijn afschuwelijk!

Men zal ons, bij wijze van veroutschuldiging, vergoeding en tegenwicht, wijzen op de hooge waarde, de heiligheid zelfs die Bilderdijk, in zijn verzen, aan den echt toekende, het verheven standpunt vanwaar zijne poëzij de ‘echtkoets’ en het ‘huwelijksbed’ met een rein licht overstroomde. Wij geven toe, dat het dichtstuk de *Echt* zeer schoon is, een van die leerdichten waarvan hem de stof geheel vervult en waarin niet als in de *Geestenwareld*, bij gebrek aan meesterschap over een hem onbekende materie, de rechte gang en gloed worden gemist. Wel mocht en mag, als hij zeide, zijn toon, als Ebals stem in 't oor donderen van verwaten, dom en gedachteloos materialisme, dat ook het reine onrein maakt door zijn platte geldzucht en zinnendienst. 't Mag gelezen worden:

O! Eerste, ô hoogste wet, die de Almacht gaf bij 't leven,
Gij, door haar vinger zelv' in 't sterflijk hart gedreven
En onuitwischbaar! Wet, die aarde en stof erkent,
En dier- en plantrijk eert, waarheen ons oog zich wendt!
Gij, zaligheid van 't stof op 't aardrijk, in de wateren,
Sints Zij 't ‘*Vertalrijkt u*’ door lucht en zeên deed klateren
En zegen van 't bestaan! - waarvoor de worm slechts leeft
En weêrkeert tot het niet, als hij gehoorzaamd heeft!
Die 't plantjen blindlings volgt in 't telen van zijn zaden

Bezwangerd door een lucht met bloemstofmeel beladen!
Wat zijt ge aan Adams kroost, dan 't zegel van die Echt
Die, eens voor de eeuwigheid, de harten samenhecht?
Neen, 't is de wellust niet, die op de lichte vlerken
Des Zefirs henenvliegt door hof en wandelperken,
En hier op 't roosjen aast, daar 't eglentiertjen kust,
En ginds zijn heete dorst op 't leliekelijken bluscht.
Neen, 't is geen wufte drift, waarvan zich 't hart voelt zwoegen
Naar 't oogenbliklijk zoet van wisselziek genoegen,
Die heil, die zaligheid in 't hart stort. De wet
Der Almacht is verknocht aan 't heilig huwlijksbed.
Waar ooit de dartle knaap zich in den slijkpoel bade,
Geen lust, dan in den arm der teêrgeliefde Gade;
Geen kroost, geen dierbaar kroost, waarin ge u-zelv' herteelt,
Dan uit haar zuiv'ren schoot, die heel uw aanzijn deelt,
In wie-alleen gij leeft; wier lijden en genieten
Uw ramp, uw wellust maakt in 't stofloos samenvlieten;
Wier adem gij vervult, en wier gevoelig hart
Geen droppel bloeds verwarmt dan die u heilig werd.

Welk een stoute gedachte dat in den echt de eeuwigheid ligt en de overwinning op den dood:

Vergaan zij die u haten,
ô Keten, goudener dan 't fijnst gezuiverd goud,
Verband der maatschappij, en, menschdom, uw behoud!
Aan u hangt Volk en Staat; de toekomst, die 't verzwelgen
Van 't rijpe *heden* boet door nieuw ontsproten telgen,
En 't vluchtig oogenblik op dees verganklijke aard
Tot eeuwigheden vormt, steeds uit zich zelf herbaard;
En, 't uitzicht, dat de dood braveren durft in 't woeden!
Door u is 't, dat Natuur zich d' arbeid ziet vergoeden
Van 't geen zij voortbracht en verteerd ziet, keer aan keer;
En 't *sterven*, waar gij heerscht, is geen *versterven* meer.

En hoe de poëzie te wederstaan van het bekende:

Geen kunnen zijn gelijk. Hij vormde u tot gebieden,
Verheven Rijksmonarch, wiens opslag tijgers vlieden
En de Abessijnsche leeuw met eerbied gadeslaat!
Hij prentte u d' afdruk van zijn Godheid in 't gelaat!
En gaf uw arm de kracht om stier en hengst te dwingen,

Te worstlen met Natuur, en de aard uw brood te ontwringen;
En zachte aanminnigheid was 't aandeel van de Vrouw
Wier arm uw rust, uw heil, uw hemel wezen zou.
't Ontzag was 't uwe, 't schoon haar eigendom. Haar leden,
Voor weêrstand niet gevormd, maar malsche tederheden
Bestemmen 't argloos hart, dat in haar oogstraal lacht,
Het uwe onwetend zoekt, om uw bescherming pracht,
De nooddruft van het uwe in 't hongren zal vervullen,
Daar liefde en zedigheid haar 't minlijk aanschijn hullen.
Geen steigrend hairbosch, als uw voorhoofd overschaâuwt;
Geen ruig begroeide rand die 't glimmend oog bebraauwt,
De bliksems van den moed uit zijn spelonken slingerend;
Geen norsche en woeste baard, die, mond en kaak omwingrend,
Een borst belommert, zelv' met stopplen overdekt,
Omschanst haar teder schoon, zoo zacht als onbevlekt,
Met golvend rag gesierd, en leliën en rozen;
Waar schaamte en lust in speelt met wederkeerig blozen,
De bron der wellust in hare appels lieflijk zwelt
Van levensstroomen, uit Gods volheid opgeweld,
En 't donzig huidsatijn, tot lustgevoel geschapen,
De malsche spieren kleedt, voor 't u omtogen wapen.
Zij, Koning van 't heelal, uw edelste onderdaan,
Bidt, in uw' arm geklemd, in u haar Schepper aan;
Ontfangt uw' wil, uw wet, met eerbied, met genoegen;
En stort zich uit in 't hart dat u de borst doet zwoegen.
Kent, kent ze een wareld, kent ze een zoetheid, één genot
Dan 't lezen in uw oog, haar wetboek en haar God?

Toch moeten en willen wij ons aan de betoovering dezer klanken ontscheuren met een ernstig verzet tegen hetgeen zij ons willen opdringen. Ons - maar wat is het oordeel van ongeloovigen, die niet eens in staat zijn in den echt ‘de schaduw van het geheim der Aanbiddelijke Drieënheid’ te zien? - ons is het steeds voorgekomen, dat de christen naast het voorschrift van den ongehuwden Apostel: *gij vrouwen, weest aan uwe eigene mannen onderdanig, want de man is het hoofd der vrouw*, neen, als algemeen levensbeginsel, daarboven behoorde te stellen dat andere: *want gij zijt allen kinderen Gods door het geloof in Christus Jezus. - - Daarin is noch Jood noch Griek; daarin is noch dienstbare noch vrije; daarin is geen*

man en vrouw: want gij allen zijt één in Christus Jezus. Wij meenden altijd, dat er met de komst van het christendom een uur van verlossing en verheffing voor de vrouw had geslagen en zij haar hoogen rang sinds die stonde niet meer vooral dankte aan haar lichaamsbouw en voor den man wellicht zeer geriefelijken, volgzamen gemoedsaard. Wij dachten, dat men juist aan de geestelijke opvoeding die het christendom geeft, en niet aan een onwaardig echtgenoot-als-God-aan-bidding dankte dat heerlijke, eerbiedwaardige geslacht van christenmoeders, christenweduwen, kloek, eerbaar, wijs, bestiersters van haar huis, opvoedsters van krachtige zonen die haar liefhebben en ontzien, van dochteren wie hare vrouwelijkheid ten toonbeeld is. Wij meenen zeker te weten, dat menige beschaafde christenvrouw in die telkens en met zoo kenbare voorliefde door Bilderdijk opgevoerde combinatie van haar huidsatijn en de rest met dat lezen in 's echtgenoots oog als ‘haar wetboek en haar God’, iets bij uitstek beleedigends voor haar gevoel van vrouwelijke waardigheid vindt.

Nog hebben wij met den christendichter van *de Echt* niet afgerekend. Het schijnt ons aan geen twijfel onderhevig, dat in die poëtische bespiegeling, datgene wat sommigen Bilderdijks tot heerschen gevormde koninklijke natuur, anderen zijne bazigheid zullen noemen, ruim zooveel aandeel heeft gehad als zijne wijsgeerige dogmatiek. Er bestaat namelijk van zijne hand eene wel in verzen vervatte, maar desniettemin zeer prozaïsche toelichting op het

> Spreek, wil voor mij, beveel, ik volg wat gij gebiedt,
> God is uw wet, gij mijne, en meer betaamt mij niet.

door hem, naar Milton, elke Eva tegenover haren Adam in den mond gelegd. In het *Echtgeluk* schildert hij de voorwaarden van het huwelijksheil en stelt hij zijne eischen daartoe. Hij, van zijnen kant, wil voor zijne ega zwoegen en verzekert haar, dat zij boven woorden en gedachten van zijn hart geliefd wordt, eene verzekering door duizende blijken onder allerlei beproevingen gestaafd: Bilderdijk heeft zijne tweede vrouw waarlijk en innig bemind: met haar dood was ook zijn kracht gebroken. Van haar verwacht hij intusschen ontzaglijk veel. Haar gade heeft de zwakheid van een mensch, zegt hij; woeste vlagen van drift, bitterheden, onredelijken wrevel en ongegronde

klachten woelen ook wel door 't bestbewerktuigd brein. Hij raadt haar aan - en hoe treurig ook dat hij gegeven moet worden door den Rijksmonarch en Koning van 't heelal omtrent zich zelven, is die raad wellicht niet onpractisch - om dan niet tegen te spreken maar te buigen, een stil traantje te schreien, te zwijgen, en zoo hij haar mocht beschuldigen, die schuld, ook onverdiend, dan maar te belijden. De mogelijkheid komt intusschen in dezen aardschen God zijner vrouw niet op, dat hij zelf misschien wèl deed met tegen zijn onredelijken wrevel te strijden, zijn ondankbare drift in te toomen, en dat een christen-echtgenoote zoo edel als de zijne eigenaardig geroepen kon zijn hem in dien strijd bij te staan. Hij heeft het alleen over hare plichten, die allen hierop neerkomen, dat zij met lijf en ziel en zinnen, humeur en gemoedsstemming, wensch en wil zich naar hem moet schikken. Genadiglijk - niet zoozeer omdat *zij* gelijk, *hij* wel eens gruwelijk ongelijk kan hebben, niet, omdat het haar *recht* is om hem verkeerdheden onder 't oog te brengen, maar omdat:

> Weigert teêrheid ooit gehoor?

Zijne Majesteit zoo goed is, wordt haar toegestaan:

> Vindt gij echter iets te wraken
> Stel het onbewimpeld voor!

Voor het overige luidt de huiswet, onder anderen:

> Leer uw eigen wil vernederen
> Voor uw Egaâs grilligheen.
>
> Leer op kleinigheden letten,
> Waar uw Egaâs hart aan kleeft;
> Stel zijn luimen u tot wetten,
> Maak op alles prijs te zetten,
> Wat slechts invloed op hem heeft.
> Laat u 't denkbeeld nooit bekruipen,
> Dat er beter man bestaat.
>
> Stel in uw, in zijne minne
> Al uw glorie, al uw loon,

Beter aan zijn voet slavinne
Dan verheven Koninginne
Op des aardrijks hoogsten throon!

Hoû uw meening nimmer staande
Tegen dien van uw Gemaal.
Die zich eens de wijste waande,
Maakt den hoogmoed in zich gaande,
Voert weldra de hoogste taal!

Hoeden af voor Vrouwe Catharina Wilhelmina Bilderdijk! Zij heeft haar jonge leven, alles aan dezen man met zijne tirannieke eischen gegeven, en is door haar groote liefde zijn goede engel geweest. Maar zou zij er te slechter echtgenoote, te minder christen-ega om geweest zijn, indien wij niet alleen den diepen indruk bemerkten dien de stempel van zijn krachtigen geest op haar jong gemoed, haar denkwijze en geloof, tot op haar dichttalent toe heeft gelaten, maar ook iets van den heiligenden invloed bespeurden door haar op hem geoefend? Indien zij zijne grilligheden een weinig had geknot en zijne ruwe onbeleefdheden gewijzigd? indien zij haar hand op zijn klagenden, morrenden mond had gelegd? en tot wachtster voor zijne lippen ware geweest? Indien zij den ziekelijken man van het gebruik van opium afgebracht, en in stede van met hem schrijvende, copieerende, dichtende, het grauwe morgenlicht op het papier te laten schijnen, hem van dat lichaam- en zielverwoestende nachtbraken genezen had? Indien zij niet enkel ‘fier was geweest om aan zijn zij' het aakligst lot te dragen’, armoede, schande, honger, maar liever nog de bron dier ellende gestopt, orde op haar onbedreven' echtgenoots geldzaken gehouden, en in hem - 't geen da Costa zijne neiging van den *grand seigneur* wou noemen - beteugeld had? ‘Maar zij begreep, dat zij met een man als den haren, aan deze dingen niet raken mocht, wilde zij ook haar huwelijksheil niet zien te gronde gaan op de plaat van zijn heerschzuchtigen aard’, zegt er een. Indien dit zoo geweest is, dan antwoorden wij met een: des te slechter voor dien man.

Het blijkt eindelijk, dat de man, wiens leer was: ‘zoo hecht ik misschien meer aan de *Heiligheid van 't Huwelijk* dan gewoonlijk bij ons geschiedt, en beschouw er eene onverbreekbaarheid in, anders dan die men gewoon is te stellen of tegen te spreken’ - eene daad heeft gepleegd daar-

mede zoo volkomen in strijd, dat men zich verwondert hoe hem in later tijd, bij 't nederschrijven dier regels, de pen niet uit de hand is gevallen. 't Is eene smartelijke geschiedenis, maar waarvan het misdadige hoe langer hoe minder schijnt betwist te kunnen worden. In het voorjaar van '95 vertrekt Bilderdijk over Hamburg naar Londen, balling en alleen: zijne echtgenoote toch schijnt hem niet te hebben willen vergezellen, of liever, want uit niets blijkt, dat Bilderdijk of zij dit toen gewenscht of geraden geoordeeld heeft, zij schijnt in het vervolg van tijd geweigerd te hebben zijne ballingschap te komen deelen. Deze weigering, indien zij plaats gehad heeft, verdient ongetwijfeld onbepaalde afkeuring en kan niet verontschuldigd worden, tenzij blijken mocht, dat Mevrouw Bilderdijk gemerkt hebbe, wat in Londen voorviel. Daags vóór Kerstijd '95 had Bilderdijk kennis gemaakt in het huis van den schilder Schweickhardt, onder anderen met diens dochter Katharina Wilhelmina, 18 jaren oud, naar lichaam en geest hoogstbegaafd. Zijn eerst gevoel voor haar was dat van een vader: hij ‘wenschte toen, dat zij zijn dochter ware’ en vroeg in eene ode op haar verjaardag, waarin echter een andere gloed heerschte dan de vaderlijke tederheid, niet dan dat ‘een teedre, dat een vaderlijke kus de wenschen van zijn hart bestemmen’ en hij voorts met ‘vaderlijke zorg en zucht geheel voor haar leven mocht’. Het jaar '96 intusschen is in 's dichters loopbaan voornamelijk ingenomen door weelderige, gloeiende minneliederen; onder allerlei namen aan zijne uitverkorene gericht, die in haar argeloosheid de

.. lessen van een vader van eens minnaars lippen vroeg,

minneliederen hoe langer hoe minder vaderlijk en die da Costa doen zeggen: ‘niet licht is door een teder en ridderlijk gemoed in meer uitgezocht edele vormen op meer zieldoordringende en hartinnemende wijze het hof gemaakt.’

Op 18 Mei 1797 teekent Bilderdijk in zijn huisbijbel aan: uxorem accepi: ik heb eene vrouw gekregen.

De vraag is: was Bilderdijks eerste huwelijk bij gelegenheid van die tweede verbintenis, die bij de faciliteiten door de Engelsche kerk bij 't aangaan van huwelijken geboden in beide gevallen zeer wel in alle vormen kan plaats gehad hebben, ontbonden of niet?

Da Costa en nu laatstelijk de Heer Alb. Thijm zeggen: ja. Zij beroepen zich op eene authentieke kopij van een Brunswijkschen notaris, waarbij dat huwelijk verklaard wordt in Juni '96 ontbonden te zijn.

In elk geval, dit geeft de Heer Thijm toe, is hij geneigd te gelooven, ‘dat de Voorzienigheid de wond (nl. de echtscheiding) slaande, een balsem gereed hield, waarvan de zoetheid zoo groot was, dat Bilderdijk in den geheimsten schuilhoek van zijn hart mogelijk geoordeeld heeft, zulke leedverzachting met deze bezoeking niet te duur gekocht te hebben.’ Hoe zou de Heer Thijm dit in gewone spreektaal zeggen?

Dr. van Vloten geeft op de belangrijke vraag een zeer stellig neen! tot antwoord.

Daar hij zich vooral op onuitgegeven stukken beroept, kunnen wij niet anders dan den inhoud daarvan op zijn gezag aannemen, maar wij hebben geen enkele reden, ook daar hij de bezitters dier stukken noemt, om zijne nauwkeurigheid te wantrouwen.

Op 18 Mei '97 heeft heeft werkelijk een huwelijk plaats, maar het is dat van Schweickhardt's oudere dochter met den Heer Rietveld Texier. Bilderdijk heeft een bruiloftsvers in zijn gewonen trant, vermenging van sensualisme met godsdienst. Is het denkbaar, indien uit het huis van schilder Schweickhardt dien dag nog een tweede bruid gegaan is aan den arm van den beroemden ‘*Mr. Bilderdijk advocate General of Holland*’, lang reeds van de ketenen eens hatelijken echts bevrijd, maar nu van haar hand in een huwelijk dat men voor God en menschen belijden mocht, genezing zijner wonden wachtende, is het denkbaar dat haar bruidegom, dit zijn eigen geluk bot verzwijgende, zoo kalm, zoo objectief mogelijk het echtheil van zijn zwager en schoonzuster is gaan zingen en van deze vragen:

> O sterk me, als hij, een dierbaar *kind*
>
> Voor 't hart dat *Vader*liefde vraagt?

Is het denkbaar, indien op dienzelfden dag Bilderdijks liefste bede vervuld werd, dat hij zeggen zou, als nu:

> En, groote God! ik buig mij neder,
> Tot ge eens mijn hartewond verbindt?

Maar wat beteekent dan: 18 *Mei* 1797. *uxorem accepi?*

Wel verre van zich van zijne eerste echtgenoote gescheiden te achten, schrijft Bilderdijk haar uit Brunswijk een briefje, gedateerd 21 *Augustus* 1797, in afschrift berustende bij dr. Wap, waarin hij haar uitnoodigt provisioneel met hun zoontje Elius tot hem over te komen en eene ontvangst ‘met open hart en armen’ toezegt. In *Juni* van dat jaar was intusschen zijne tweede echtgenoote tot hem gekomen. Dr. Wap heeft uitgevorscht, dat Bilderdijks huwelijk niet in Juni '96, maar eerst in Februari 1802 door echtscheiding ontbonden is.

Tot na dien datum, tot het jaar 1803 toe, heeft Bilderdijk zijne tweede verbintenis tot zelfs voor zijne oudste dochter en vertrouwdste vrienden verborgen gehouden, onder het voorgeven aan Uylenbroek, dat de..... Stadhouder (!) indertijd die geheimhouding bij voorbaat gewenscht had. In dien brief aan Uylenbroek van 16 Juni 1803, zoo hij *in originali* nog bestaat, moeten echter meer bijzonderheden omtrent deze zaak voorkomen, die men echter bij de uitgave in 1836 weggelaten en met tittels aangeduid heeft, als vallende onder de rubriek der dingen die, toen nog ten minste, ‘zouden kunnen hinderen.’

Aan zijn ouden vriend Dr. Verschuur eindelijk schrijft Bilderdijk: ‘daar mijn gestel mij niet toeliet zonder vrouw te leven, heb ik, na van de mijne verlaten te zijn en de dissolutie des huwelijks, daardoor ipso jure geschied, bewezen te hebben, in Engeland hertrouwd.’

Wien kan het, na lezing van een en ander, verwonderen dat dr. van Vloten eene droevig-ernstige beteekenis hecht aan een versjen, *de Schaapjens*, in '96 door Katharina Wilhelmina naar het Fransch gedicht:

Natuur beveelt aan uwe harten,
Uw liefde kent die stem alleen,
En, ongenaakbaar voor haar smarten,
Geniet gij slechts haar zaligheên.
Gij hebt geen harteleed als tranen uit te gieten,
Die als ons hart een offer brengen moet,
Van onze bleeke wangen vlieten,
Geen hopelooze wensch wordt in uw hart gevoed! -
Wat is het voorrecht, daar ge, o stervling meê durft pralen?
Dat naauwbeperkt vorstand? Wat hebt gij nuts daarvan?

Verstand, hetgeen de schok van elke drift doet dwalen,
Een enkle blik vervoeren kan?

o Schaapjens! gaat uw zorgloos leven
Niet boven aanzien en geboort?
Waarbij 't gevoelig hart steeds voor zich zelf moet beven?
En de onverbidbre plicht zijn heete wenschen stoort?

Geen mensch inderdaad die op haar den eersten steen zou mogen werpen, op die edele vrouw en edele moeder, goede geest van Bilderdijks leven, in hare liefelijke poëzie de zonzijde zelfs van zijn reuzengenie en aanvullende wat hem aan beminnelijkheid ontbreekt. Met welk een hart heeft zij Bilderdijk bemind!

Ach in waan van u gelukkig door mijn zuivre min te zien,
Dorst ik, en 't berouwt mij nimmer, trots aan heel een wareld biên.
Ach, ik zou nog meer mijn Waardste. Zoo gij slechts gelukkig waart,
Offerde ik u zelfs mijn Liefde, 't eenigst, dat mij rest op aard.

Zulk een liefde maakt de wereld tot een hel of tot een hemel, maar zij moet haar eigen weg ten einde gaan en legt een eerbiedig stilzwijgen op aan anderen. Wat der jonge, zachte vrouw betreft, het eenige wat men haar verwijten, neen waarover men met haar aan de wieg van haar jonggeboren dochterke klagen kan, is de noodlottige gave van een al te teeder hart:

En, zoo gij, lieflijk Wicht - ach zoo gij met het leven
De zwakheid ook verkreegt van mijn vertederd hart!...
Helaas! van nu af aan doe mij dat uitzicht beven,
Dan moet ge een offer zijn van onuitwijkbre smart!

Met Mr. Willem Bilderdijk echter staat het geval anders: Dr. van Vloten noemt hem haar ‘gewetenloozen verwinnaar.’ Indien het hem bij 't schrijven van dit woord gegaan is, als het menig ander gaan zal bij 't lezen er van, dan zal zijn gemoed er verlichting in gevonden hebben.

Waarom echter halen wij met eenige uitvoerigheid een en ander op? Vooreerst wel omdat deze quaestiën door de Heeren Thijm en van Vloten aan de orde gesteld en in zoo geheel verschillenden zin behandeld zijn. Voorts, omdat zij in menig

opzicht den mensch en den dichter Bilderdijk beter doen verstaan. Niet het minst om voor het bestaan van zekeren onmiskenbaren tegenzin in ouden en nieuwen tijd tegen den mensch en den dichter eene waardiger verklaring te geven, dan die al te gemakkelijke van den Heer Thijm de wanhopige middelmatigheid en het schijnheilig ongeloof zijner tijdgenooten. Maar stellig niet, om met zeker goedkoop, maar onedel genoegen steenen te werpen tegen het grafgesteente van een der grootste zonen onzes volks, of ons te verheugen omdat ook die reus wel eens struikelde, wel eens viel, wel eens kroop op den grond. Wij beweren volstrekt niet, dat Dr. van Vloten zijn lust in dit genoegen gevonden heeft, maar betreuren toch, dat hij naast het gevoel van bewondering voor het talent van den dichter zoo weinig plaats heeft gegeven aan nog een andere aandoening dan die van misnoegen tegen den ontevreden, klaagzieken mensch. Ach! waar moet het met de wereld heen zoo de goede engel van het mededoogen, door de onbarmhartigheid van - wat zullen wij zeggen, onze eischen of onze deugden? - verschrikt, met de handen voor het gelaat haar ontvlucht? Wat zal ons overschieten dan eenzelvige plichtsbetrachting, met een eenzaam genot van hare voldoening, dat noch dankbaar maakt noch nederig; wat, dan hoogmoeds duizelingen bij den rechtvaardige, wanhoops moedeloosheid bij den struikelende, voorts de wreede heerschappij van den volkswaan, van den spot der geestigen en de giftige beuzelpraatjes der nietsdoeners, vooroordeel, onrechtvaardigheid, oppervlakkigheid, indien wij voor ons zelven versmaden en aan anderen weigeren eene erkentenis, die mede te allen tijde de betoovering van het Evangelie heeft uitgemaakt: die van het droevige onderscheid in een mensch tusschen zijn willen en volbrengen. Wat zal ons resten, dan iets bij uitstek ontroostbaars, indien onze liefde voor het strenge, onschendbare recht ons eens het vergeven, het dulden, tot zelfs het begrijpen van eens anders gebreken mocht hebben doen verleeren? Laat de tegenpartij - want het kan niet anders of men schaart zich aan wederzijde van Bilderdijks persoon - ophouden met dien man heilig te verklaren of zijne gebreken op eene wijze toe te geven, dat men in die grootmoedige toestemming zelve een nieuwen grond voor nog hoogere lofverheffing vindt. Laat men ophouden, als in dat minst bevredigende aller boeken: *de Mensch en de Dichter Bilderdijk* geschiedt, naar de grondstelling waarvan da Costa het goddelooze

onder het uitspreken niet gevoelde: dat een ander omtrent zijn meester onpartijdiger moest zijn, dat hij kon of *wilde;* laat men ophouden met zoolang om dat ééne mannelijke, christelijke: *dit is slecht*, heen te praten, totdat de lezer niet meer weet, hoe hij het heeft. Laat men niet meer door op de echtgenoote van Bilderdijk misschien welgegronde maar in elk geval zeer leelijke beschuldigingen te stapelen, daardoor de aandacht van den man in quaestie trachten af te leiden, indien men toch wel genoodzaakt is van dezen in diplomatischen vorm te zeggen: hij was blijde van zijne vrouw ontslagen te zijn, omdat hij tijdens hun huwelijk reeds verliefd was op eene andere. Laat ons toch niet hooren: ‘Bilderdijk was geen Isengrim, want... hij hield van zijn eigen kind.’ Dat had er voorwaar nog bij moeten komen, dat hij geen lach en hart en lied had voor een spelend kind, zijn eigen jongske, dat met welgemeenden ijver zich afsloofde, om zijn vader boeken aan te dragen die het nauwelijks tillen kon! Laat men niet schromen om, even als de Heer Thijm in een woord, waarvoor wij hem danken, met Bilderdijks minnedichten aan Odilde afrekende: ‘het is wel geen ontucht, die daarin gepredikt wordt, maar een christenhart zal toch veel te veel zinnelijks in die liefde vinden en zal zich ongetwijfeld beleedigd gevoelen door de losheid van het penceel, dat deze liefde schildert’, even zoo rekening te houden met menigen anderen trek in zijn karakter. Laat dit toch stilzwijgend vaststaan: indien men op Bilderdijks grafgesteente een opschrift trachtte te beitelen als 't geen op Vondels monument een traan in 't oog lokt en de stem van heilige ontroering in de keel doet stokken, het marmer zelf zou wraak roepen. Al wordt ooit Bilderdijks naam even bekend als die van den meest geliefde onzes volks, deze ‘man des gebeds’ bij uitnemendheid van den Heer Capadose, zal nooit in de schatting en liefde der natie een plaats waardig zijn in de schaduw van Bestevaer, vóór den slag nederknielende in de kajuit van Hollands admiraalschip. En wij weten nog van grootere dingen van Grooteren dan deze! - Maar als sommige dingen, onaangenaam om te zeggen, eenmaal kort, goed, mannelijk gezegd zijn, laat ons ze dan vergeten en er niet meer over spreken. Wij voor ons, als onder het lezen van Bilderdijks correspondentie, te midden van honderd overdrijvingen, dwaasheden zelfs en duizend dingen waartegen ons oordeel in opstand komt, de flitsen van dat wonderbaar doordringend verstand, dat scherpe oor-

deel ons schokken als electrieke vonken en de uitgebreidheid dier kennis ons verbaasd doet staan; als hij op de breede, zilveren stroomen zijner poëzie ook onze boot voortdraagt naar een tooverland vol bloemengeur en vogelenlied, tusschen groene eilanden, donkere, overhangende wouden en ontzagwekkende bergen door; als dan in ons gemoed door de openstaande poort der bewondering ook vereering, ook mededoogen, ook zucht om niee te leven en te lijden willen binnengaan, wij zullen met geweld die deuren niet sluiten. Wij willen ons herinneren welke rampen dien dichter hebben overstelpt, hoe vreemd zijn lot en hoe dubbel zwaar de strijd om goed te zijn juist voor zijn karakter is geweest.

Hoe heeft bijkans alles moeten medewerken om hem in botsing met lot en leven en menschen te brengen en die botsing hevig te doen zijn. In een vreugdelooze jeugd schijnt het vroeg ontwikkelde kind geen moederliefde te hebben gekend. Peinzende, zijn hersens afmattende met wonderbare vragen; - de regels der talen waarvoor hem de leerboeken plachten te ontbreken stelde hij bij zich zelven, zegt hij, uit metafysische gronden vast - alle wetenschappen beoefenende, voor zoo ver het zelfstandig, met allerlei dwaze hulpmiddelen naspeuren er van, beoefenen heeten mocht; in alles autodidact, schoonschrijvende, teekenende, zich zelven de hardste oefening in de techniek der poëzie opleggende, menschenschuw en maar één vriend, dr. Verschuur, kennende, had de lange, bleeke Willem Bilderdijk geen jeugd, of liever ging hij uit een jeugd zonder spel, zonder makkers, zonder vroolijkheid plotseling over in den staat van bekroond en gevierd dichter. Hoe kan hij zich later dat door geen eigen inspanning herstelbaar gemis aan volledige vorming in de wetenschap beklagen! Hoe goed wist hij zelf dat hij eenzijdig was, al gaf het arglistig hart er ten slotte een beterklinkenden naam aan: ‘de paradoxen en enantiophona in mijne brieven moeten U (H.W. Tydeman) niet verwonderen. Ik heb door eigen vorming en de wrijving in den zak waar het lot mij in omgeschud heeft, een geheel anderen vorm gekregen, dan uwe dagelijksche vrienden, die zich op elkander afgeslepen hebben, en elkander dus op en uit gelijken. En die mij in iets, wat het ook zij, naar zich zelven beoordeelt, grijpt in zijn denkbeeld geen schaduwtjen van mij. Ik zeg niet, dat ik daarom beter ben, maar ik ben

oorspronklijk ('t zij dan beter of slechter) en niemands Copij.' 'Onder alle plagen des levens,' heet het in een zijner altijd belangrijke Voorberichten, 'is dit - (nl. slordige uitgave zijner verzen) onloochenbaar een der meest grievende voor mijne aandoenlijke ziel geweest, die naar mate zij zich minder in de Fyzieke wereld te huis vond, te meer in haar eigen Atmosfeer van verbeelding omdwaarelde, en het goede of kwade des levens nooit naar den gewonen maatstaf, maar naar de verwrikking die het in hare gestemdheid toebracht, berekende.'

Zijn lichaamsgestel, hoewel in een vierenzeventig-jarig leven vol inspanning en krankheden, bewijzen gevende van inderdaad 'ijzersterk' te zijn, was van der jeugd af aan lijdende. Reeds op zijn derde levensjaar had hij - ten gevolge van overspannen denken, als hij zegt - van die suizingen in het hoofd, waarover hij zijn leven lang klagen zou. Op zijn vijfde treedt hem een buurjongen, met wien hij staat te praten, onbesuisd op den voet, en dit geringe ongeval is voldoende om eene ontsteking te weeg te brengen, die hem tot zijn zestiende jaar belet om uit te gaan.

> Daar lag ik jaren lang in 't krankvertrek gebonden
> En kende kinderspel, noch spijs- noch drankgenot,
> Verwaarloosd of geplaagd; en sleet mijn bittre stonden
> In mijmrend zelfgevoel of twisten met mijn lot.

Een borstziekte overvalt hem en men denkt dat de knaap tering heeft. 'Honderd ponden bloed - dit is,' verzekert ons de dichter, 'niet bij vergrooting gezegd. Het was meer' - tapt hem de geneeskunst dier dagen het kranke, jonge lichaam af. Dokter Bilderdijk, de vader, stond als bloedvergieter bekend. Dit aderlaten moet voortaan ieder jaar van het lange leven eenige malen herhaald worden. Den geneeskundigen van onzen dag zal het niet verwonderen, dat dit van zijn beste sappen beroofd lichaam aan allerlei kwalen blootgesteld bleef. Hoe ze op te tellen, met al de klachten en verwenschingen, die zij den lijder in dicht en ondicht afpersten?

> .....een zwak gestel met uitgebleekte kaken -
> Mijn spierkracht uitgeput! - mijn vezels week verslapt! -
> Mijn kreupel sleepend been! -

Die klachten waren nu misschien voor een deel de door latere ervaringen verkleurde herinneringen van den grijsaard omtrent zijn jeugd, even als dat andere, dat hij reeds in de wieg naar zijn graf zou hebben gesnakt, of, aangaande zijn kinderjaren:

> Zoo groette ik reis aan reis bij 't smartlijk boezemzwoegen
> In elke morgenstond een toetred tot de nacht.

Maar, zichier uit den studententijd, de periode der eerste minnedichten, van 't ridderlijk duel om zekere schoone, een klacht aan een toen geschreven brief ontleend: - - ‘koortsen - - die met allergeweldigste beroering in 't hoofd, onafgebroken en pijnigend ijlen, en lange slapeloosheid gepaard gaande, een zoo volslagen verwoesting van krachten te weeg gebracht hebben, dat ik - - volstrekt van 't gebruik van denkvermogen verstoken ben. Spot met mij, wanneer ik van *vegeteeren*, van *voortduren* spreek: maar geloof mij, ik walg van een aanzijn, zoo nietsbeteekenend als het mijne..... Ik ben mij zelven tot last’. - Zoo wisselen de krankheden en de verzuchtingen dat gansche lange leven af. ‘De dagen van mijn nuttig leven zijn voorbij en nu ben ik doodëeter.’ Bilderdijk telde toen 34 jaren. ‘'t Is een uiterste afmatting en uitputting van geest en harsenen die mij - - genoegzaam volstrekt gedachteloos en geheugenloos maakt’. - 't Was omstreeks dien zelfden tijd. Uit Brunswijk schreef hij: ‘Ik heb niet geslapen; en ben dus nog al redelijk. Slaap namelijk, is bij mij nooit anders geweest dan eene tegennatuurlijke bedwelming, die mij foltert terwijl zij duurt, en vreeslijke hoofdpijnen nalaat die in vroeger tijd na de thee allengskens ophelderden, nu voortduren. Ik sliep voorheen zelden dan om den derden nacht; nu breng ik wel zeven, acht, ja tien etmalen achtereen door, zonder dat er sluimering in mijne oogen koemt, doch eindlijk bezwijke ik, en val in die soort van slaap, die mij eigen is; en zoo niet, moet ik hem door opium maken.’ ‘-En dan zegt men, dat ik veel werk? Men bedenkt niet dat de dag voor mij vierentwintig uren heeft, zonder slaap, zonder uitgaan, zonder eeten, zonder menschen te zien, zonder kleeden, zonder alles wat het leven meestal vervult.’ Hevige ziekten in Brunswijk, in Katwijk brengen hem aan den rand van 't graf. ‘Duizelingen van apoplectischen aard’ en ‘beginselen van apoplexie, bloedspuwingen’, ‘phtisis eerst in

de eene, toen ook in de andere long', ja welke kwalen niet? voegen zich bij het ongemak, waarover de verzuchtingen nooit ophouden: verzwakking van geest, oordeel, denkvermogen, geheugen bovenal, die hem wel een vers in één adem af laat maken, maar niet wederopvatten als 't eens afgebroken en dus de draad verloren is; die hem wel niet belet middelerwijl allerlei geestesarbeid te volbrengen, maar 't verlammend, troosteloos gevoel schenkt van voor niets meer berekend, beuzelaar, doodeter, ballast te zijn.

'Wat doe ik met zulk een gestel op deze wereld?' - 'Ik ben niet geschapen voor deze vervlockte wereld.' - 'ô Die ouderdom is een lastig ding; maar het jong zijn heb ik ook nooit recht aartig of plaisierig gevonden; en kindsheid.....! praat mij daar in 't geheel niet van. Zoo ik drie dagen van mijn leven kiezen moest om weêr te herhalen, ik zou er geen weten.' - 'Het eenige wat ik kon, mocht ik niet, en waar ik niet toe deuge, dat moet ik, tot het God behage mij in het graf, of den Koning, mij in het dolhuis van een' arbeid rust te geven, die mij dag aan dag het verstand dieper krenkt': wij doen maar hier en daar een greep. En o! hoe zeer is dien man het leven zelf een last geweest, de dood begeerlijker dan fijn goud - de dood die altijd afgebeden nooit wou komen, het eene tiental jaren voor, het andere na met alle beden in vers en proza spotte, den vermetele, die zoo vaak de bepaling van zijn lot in eigen handen genomen had, beschaamde en eindelijk - o nietigheid van den mensch! - zijn komst deed voorafgaan van de grootste bezoeking door Bilderdijk gevreesd, werkelijke slooping en kindschheid van zijn grooten geest! - Van die levensmoêheid en die stervenszucht vloeien brieven en verzen over end' over. Nu eens zijn de uitingen bitter:

> In 't leven, hoe 't ook zij, is 't leven zelf mij 't hardst!

deze regel is bekend.

> 'k Zie dan - ('t was op zijn 52sten verjaardag) - na een jaar vol weenen,
> 't Haatlijk daglicht weêr verschenen,
> Dat mij op den misthoop smeet,
> Dien het menschdom Wareld heet.

En wien grepen, onder een huivering van kille vrees, de gespierde verzen niet aan van die hartesuitstorting, waarin de wanhoop kermt en die hij *Levenspijn* tot opschrift geven dorst:

Ik leed, wanneer Gij riept tot lijden en geduldig;
En, tot wat peil het stijge, ik ben U hooger schuldig.
Maar ô geef krachten! Roep, ô roep mij van mijn wacht,
Eer waanzin me op het laatst het zuizlend brein verkracht.
Gij ziet het woelen, ziet het koken, ziet het bruischen!
Laat, laat me Uw hoogen wil niet roekloos tegendruischen.
Ik vraag geen wraak ô God! ik vraag lankmoedigheid.
Toon aan 't verduisterd oog, dat vijftig jaar beschreit
Een hooger, eedler, een U waardiger bestemming,
Als 't doel waar voor ik lijde in dees mijn zielsbeklemming.
'k Ben zwak, mijn God! 'k bezwijk: mijn reden faalt en zwicht
Bij 't altijd klimmend leed en meerdrend overwicht.
Ach! zoo een oogenblik mijn hoop op U verraste -
Mijn sidderende hand in 't duister zich vertastte -
De onvaste voet me ontglipte op 's afgrond smallen rand -!
ô Hou me in 't vallen op, en grijp mij bij de hand.

Deze roepstemmen kwamen dan ook uit de diepten van ellende in het jaar '10. In vroolijker dagen, want ook Bilderdijk heeft nog vleugjes van opgeruimdheid gekend - gevolg van zijn hersenverzwakking, beweerde hij - kon hij in goeden luim over zijn dood praten: ‘Nu, ik ben moê genoeg van dat ding, dat men leven noemt, om met plaisir af te stappen; doch dat staan op den wal, eer de schuit afvaart en 't wachten tot de bengel luidt, verveelt mij geweldig. Daar draai ik nu rond en weêr rond, doe niets, en moet den kwaden jongens te woord staan die mij aan alle kanten plagen met hun: “mijnheer, belieft ge geen pijp etc.”, en denk: ware ik dit kwartier uurs nog maar op mijn kamer gebleven.’ Dan was het ‘haast zal het gerucht u toewaaien, dat de *Turca Batavus* geweest is, en, bijgevolg Griekenland met zijne Leonidassen in vrijheid hersteld. Wat feest zal dit zijn! Nu, zoo ik kan, koom ik dan eens om een hoekjen kijken, om te applaudiseeren.’ Zelfs dichtte hij bij voorbaat voor dat feest zijn bekenden, ondeugenden *Rondedans om een doodkist:*

Nu is Bilderdijk
  En lijk, enz.

Straks weer, roerend, weemoedig als de nachtwind klaagt door 't dorre riet, zong hij zijn prachtig *Stervenszucht*, dat alleen

vrees om onbescheiden in onze aanhalingen te worden, ons verbiedt in zijn geheel over te nemen: - -

Waarom, waarom met geduld
Mijn bestemming niet vervuld,
Waarom dus naar 't lot gegrabbeld? -
Zucht naar 't uiteind van zijn smart
Tergt en tokkelt aan mijn hart,
Als de vlam aan 't haardhout knabbelt.

Leven? ô wat valt dat bang,
Zelfs bij weeldes tooverzang!
Zelfs in wellusts troetlende armen!
Leven is geen leven, neen.
't Is een schaduw hier beneên,
't Is in 't hart versmoorend kermen.

Zalig, wien zijn laatste dag
't Hoofd ten doodslaap buigen mag!
Zalig, 't rusten van zijn werken!
Lieflijk kleppert aan en af
't Avondwindtjen over 't graf,
En verkoelt het met zijn vlerken.

't Morgenroosjen, moê en mat,
Laat haar saamgekrompen blad
Op den dorren wortel vallen.
't Veldkruid, van den middag flaauw,
Hijgt naar frisschen avonddaauw;
't Loeiend vee naar luwe stallen.

Ik, mijn God, verlang als zij.
Plantjen in dees woestenij,
Schaars verkwikt door malschen regen,
Buig ik op mijn' dorren steel:
Runddier in het ploeggareel,
Schrei ik d'avondschemer tegen.

Runddier (neen!) dat niet meer ploegt,
Maar op d'akker afgezwoegd,

Knikkend neêrzeeg in de voren;
Brandend naar den dronk versmacht,
Die hem in de toekomst wacht
En wiens loeien Gij wilt hooren!

Zeg vrij dat er in deze klachten en verzuchtingen de gewone overdrijving heerscht, en trek er - hoe veel wilt gij? - af. Deel met een glimlachjen mede, dat gij in de brieven en verzen, waarin over volslagen geheugenloosheid, verwoesting van het verstand en dergelijke kleinigheden geklaagd wordt, eer de bewijzen van het tegendeel pleegt te vinden. Frons de wenkbrauwen en zeg, dat Bilderdijk zelf door overspannen werken, bij dag en nacht, de deur voor allerlei smart, ja voor alle verwoesters van den blijden levenslust heeft opengezet. Wij willen u zelfs helpen. Met walg aan het leven, paarde hij een afkeer van de menschen. Het lust ons niet een arm vol distelen te gâren. Daarom een paar aanhalingen slechts: ‘Ik wil (ik heb het schriftelijk aangeboden) gaarne naar de wildernissen van Siberiën, als ik maar vrij blijf om met menschen om te gaan en van menschen te hooren, maar vruchteloos. - - wee, dat ik niet gestorven ben, eer ik een mensch kende of leerde kennen. Gevoel te hebben, dat men hun in iets gelijkt, is een hel; en het is dit dubbeld bij een hart, dat uitboezeming en mededeeling behoeft, en, uit neiging menschlievend, weldoen en in alle mogelijke vormen weldoen moet. Spreek ik dus, zoo houdt men mij voor dol of zot. En echter wil men mij dan niet als een dolle of zot opsluiten, maar integendeel als wijs behandelen. Dit is ondraaglijk. Mij te willen dwingen om met hun te raaskallen, die niet anders dan raaskallen, en als alles mij dol maakt, mij te dwingen dat ik wel te vreden zal zijn’. - ‘Zeker is het, dat ik met al de levendigheid van mijn verbeelding mij nooit een Duivel heb kunnen voorstellen, zoo Duivel, als ik na dat alles mij den mensch, die thans bestaat, in abstracto voorstellen moet, en dat onder hen te leven mij een afschrik is.’ Zeg gerust met ons, dat deze woorden aan Godslastering grenzen, of, leg al de pijn die ze een godsdienstig gemoed aandoen, in het waardige verwijt van den jongen Tydeman: *maar gij zijt toch zelf mensch en door God daartoe geschapen*. 't Zal u bevestigen in de overtuiging, dat deze man met zijn grooten geest, maar zijn door blinde hartstochten verscheurd,

ja verwoest gemoed, op het voetstuk zijner dichtersgrootheid nooit met wezenlijken eerbied zal worden aangestaard. Maar als gij alles hebt afgetrokken, wat het uw recht was te doen, erken dan, dat het ten slotte toch niet om het ijdel genoegen van zonderling te wezen zijn kan, zoo een man zijn leven lang snakt naar den dood en met zoo smartelijke verbazing vragen kan: alles, Almacht! hecht aan 't leven, ook den minstbegunstigde is bij zijn leed elke dag nog zoet - hoe is mij alleen het leven pijn?

> Ben ik dan minder nog dan de armste slaaf bedeeld,
> Die in zijn keten zingt, of met haar schalmen speelt?

Zoo hij het ten opzichte van anderen geregeld placht te vergeten, dat zij menschen waren aan allerlei zwakheid en dwaling onderworpen, vergeet gij het niet ten opzichte van hem. Bedenk eens van hoeveel rampen en teleurstellingen dat leven van Bilderdijk doorweven is geweest; dat hij, door welke oorzaken dan ook, nergens een blijvend, rustig *'t huis* heeft mogen vinden; dat hij, de man wiens ziel aan vrouw en kroost en huiselijk geluk hing, ‘om heel de aarde t'overspreien met de lijkjes van zijn kroost’, dertien kinderen te grave heeft gedragen, ach, 't den laatste. teêrgeliefde, die op zee is gebleven, niet eens heeft kunnen doen. Antwoord eens: of wij er meer of minder om te beklagen zijn, zoo zich het verwijt van eigen onheiligen wrevel en lichtgeraaktheid met onze rampen mengt? En, als gij een gezond lichaam ten dienst kunt stellen aan een altoos wakkeren geest en opgeruimd gemoed, laat u dan door een des-lijdens-kundige verhalen, wat het zegt als een door lichamelijke zwakte gevoelig zenuwgestel alle indrukken versterkt, genot en smart verdubbelt, de verbeelding zweept, de verwachting van heil of leed buiten alle maat vergroot, den evenaar der gemoedsstemming onophoudelijk doet schommelen tusschen opgewondenheid en neerslachtigheid die haar boet; en, gaat het met lichaamspijn gepaard, den kranke voortdurend tot zich zelven en zijne kwalen bepaalt!

Dring nog wat dieper in het eigenlijke karakter van den onverzoenlijken strijder tegen zijne eeuw door. ‘Ik ben’, zoo ongeveer laat hij zich ergens uit, ‘in alles *onmatig:* ga nu heen, lezer! en vertel dat Bilderdijk een vraat, een dronkaard is en zich te buiten gaat.’ - Zeker zal de lezer dit niet doen. Hij

weet wel beter. In dien zin was Bilderdijk niet onmatig. Maar wel was hij het in een anderen zin. Hij was een dier krachtige geesten, meer tot heerschen dan tot dienen geneigd, met geen laatste, met geen tweede plaats tevreden, wier begeerte door geen halve wereld, 't zij van landen en volken, of van goud of van roem, of van kennis en wetenschap, te stillen is. Dat karakter draagt Bilderdijks poëzie; dat zijn geheele wijze van denken en doen. Wacht van dien man geen sympathie - die voor 't overige zijne opvoeding niet kweekte - voor uwe beginselen van vrijheid en gelijkheid voor allen, uwe stelsels, die alle laagten vullen met de geknotte kruinen van alle hoogten, uwe constitutiën, die angstig, naar den aard van zuinige burgermannen - (ook geen voorwerpen van zijn hartesneiging) - rechten en plichten afwegen, uwe vertegenwoordigingen, Procrustus-bedden voor alle stoute, grootsche gedachten, onschendbare wijkplaatsen van proza en middelmaat. Zijn hart en zijn woord voor den Koning onder God-alleen; voor den éénen, ongedeelden koninklijken *wil;* voor den Stadhouder, dien hij *Gezalfde* Gods noemt; voor Lodewijk, voor Keizer Napoleon, voor den te wachten Zorobabel, mits het maar een Alleenheerscher zij. - Wij kennen geene passage, die Bilderdijk in dezen beter kenschetst dan de volgende: - ‘Geloof mij, ik kan even goed als iemand den vorsten de les lezen, en heb het gedaan, waar het behoorde; ik doe het even zoo mannen, en vaders; maar kinderen, vrouwen en volken moet niet wijsgemaakt worden, dat zij rechten hebben, anders dan die hun werkelijk verleend worden. Dit moet als een geheim zijn tusschen den vorst en zijn hart en verstand, voor den grooten hoop verborgen, zoo veel het dit immer zijn kan.’ Men ziet het stelsel doorschemeren. Niemand heeft rechten; allen hebben plichten. Die plichten vloeien ten slotte uit godsdienst en recht voort. Maar alle godsdienst is oorspronkelijk *openbaring*, alle recht oorspronkelijk *bevel*, stellig gebod van God. Vraag nu eens wie de authentieke, onfeilbare bewaarders van dat *recht* zijn geweest, sinds den dag waarop dat stellig bevel Gods heeft weêrklonken - het antwoord zal luiden, indien wij wel begrepen, alle recht van regeering en wetgeving wortelt in de vaderlijke macht, in den vader, straks als stamhoofd en vorst erkend. Werp tegen, even als de Franeker professor deed, dat gij nu in den loop der tijden die oorspronkelijke ‘patria potestas’ en ‘maritalis potestas’ van God verkregen, die ‘echte

Majesteit,' door zoo veel omwentelingen, geweldenarijen van opgeworpen tirannen, moord, gruwel en bedrog zoo dikwijls verdrongen en op zij geworpen ziet, dat gij haar nergens meer vinden kunt. - Bilderdijk zal u met een machtspreuk antwoorden, dat gij niet maar op goed geloof moet aannemen al wat domme historieschrijvers u van Romulus, Tarquinius en andere zoogenaamde geweldenaars vertellen. Zelf zal hij intusschen, ongevraagd, uwe bedenking toegeven. Hij is natuurlijk veel te goed kenner der historie, om niet te weten wat er in de practijk van die Majestas a Deo, wat er bij een Lodewijk XV, een Hendrik VIII, een Filips II van dat 'geheim tusschen den Vorst en zijn hart en verstand' te recht komt en wat van dien sentimenteelen door hem gestelden regel van huis en landsbestier: 'de zwakkere heerscht altijd - - want de zwakkere boezemt den sterke een betooverend belang in; maar die zwakkere moet voor zijn eigen rust en welzijn aan geen rechten denken, terwijl hij dat recht geniet. Doet hij 't, zoo houdt de natuurlijke, de godlijke ineensmelting van twee tot één op... 't hart des mans, des vaders, des vorsten wordt koud, zoodra hij zich rechten hoort voorwerpen.' Zelf had hij aan het Stadhouderlijk hof wel zaken gezien, waarin hij niet treden mocht, maar waarvan hij toch iets vertelde: dat men Prins Willem V 'blind gehouden, misleid, bedrogen' had, juist in die zaken, die zijn Vorstenplicht zouden raken. 'Hoe men, toen hij ondanks alle maatregelen, zich met onverbiddelijden ijver toelei op zaken, samenspande om hem dood te zuipen,' etc., etc. Zelf hield hij al de wettige vorsten van Europa voor afvalligen en spotte met de 'fraaie souvereiniteit van de Hoog Mogenden van Holland en Westfriesland', ook al onrechtmatig verkregen en den volke opgedrongen. - Nu zou men zeggen, indien die Majestas a Deo, dat Goddelijk recht, dat zoo barmhartig en genadig het van alle recht ontbloote volk zal leiden, *nergens* ter wereld te vinden is, dat Bilderdijk met zijne theorie verlegen moet worden. Volstrekt niet. Hij vestigt zijn hoop op - - Napoleon, die toch waarlijk geen anderen rechtstitel kon doen gelden, dan de sabel, en op de Wareldmonarchie die deze vestigen zal. Alles is hem goed, zelfs de Helhond, Moloch en Minotaurus van later, indien maar het beginsel der persoonlijke heerschappij, dat hem in merg en nieren zit, belichaamd worde!

Maar Bilderdijk zelf behoorde toch tot 'het volk' en kende zich dus ook mede van rechten ontbloot! In de verste verte niet -

't Karakteristieke is juist, dat hij zich zelven stilzwijgend en naïef genoeg uitzonderde. ‘Maak kinderen, vrouwen en het volk niet wijs, dat zij rechten hebben.’ - - - Maar gij dan, Mr. Bilderdijk, vanwaar haaldet gij het *recht* om vorsten de les te lezen? Waart *gij*, doctors-zoon uit Amsterdam, niet uit het volk? Of was het een *recht* van de Teisterbants en Orsini tegenover den vorst? maar wij meenden dat de vorsten de regeeringsgeheimen hadden uit te maken tusschen zich en hun hart en verstand alleen?

De zaak was, dat er voor Bilderdijk in deze wereld één middelpunt bestond, en dat middelpunt was een *ik*, een *wil*, en dat ik was Bilderdijk. Wij laten voor een oogenblik daar, in hoever Bilderdijks godsdienst een tegenwicht moge geboden hebben, maar van nature was zijn zelfgevoel heftig, heerschzuchtig, jaloersch, onverdraagzaam. Dat was zijn ‘onmatigheid’. 't Geen van nature was groeide door eene eenzelvige opleiding en volslagen gebrek in zijne jeugd aan wrijving en botsing met anderen, onbesnoeid, welig, ziekelijk op. Bijna geen brief, geen vers, of de persoon van Bilderdijk is er het middelpunt van: in de *Ondergang der Eerste Wareld* zelfs kan hij zich niet onthouden van een tirade tegen zijne tegenstanders in theologie en staatkunde! Meen nu niet dat die hongerende en dorstende geest een wereld van onedele dingen zou begeerd hebben! Zijne oudste liefde, die hem heimelijk in het hart bleef hangen, was het ridderlijke vak der wapenen, de krijgsmansstand - maar 't ‘kreupel sleepend’ been maakte de vervulling van den hartewensch onmogelijk. Toen wierp hij zich met al den brandenden ijver van zijn reuzengeest op de wetenschap, recht, taal, letteren. Posten, ambten, geld, onmiddellijk voordeel voor zich zelven? hij verachtte ze met de minachting van een grooten heer - waarin intusschen meer affectatie en hooghartigheid school dan goed voor hem was. Maar ziehier zijn roem, zijn eerzucht: hij

> Kleefde aan (zijn) schrijfdisch vast en at (zijn) tweebak droog
> En dronk zijn slappe thee, gelukkig in zijn oog.
> Waarvoor? voor d'armen wees, den lijdende en verdrukte
> De onnoozle dien (zijn) hand uit boei en kerker rukte -

Dat was ook een koningschap:

> Wie onzer in 't ontwikkelen
> Der duisterheen van 't recht, gevoelde heeter prikkelen?

Wie ijveriger gloed? Wat scherpziend lynxgezicht
Zag redding waar ik dubde en waar ik 't opgaf licht?

Zie hier eindelijk Bilderdijk in het uur van zijn triomf:

Ten afgrond uitgestegen,
Hief 't oproer de onde leus van Loevestein omhoog,
Nam Staats- en Rechtszaal in, en wet en rechten zwegen,
De schaal van Themis zwenkte, en 't heilig lemmer boog.
Partijzucht trok te veld met wapens en standaarden,
De onnoozelheid, aan eed, aan God getrouw en Vorst,
Gekerkerd en bedreigd bij 't blikkren van de zwaarden,
Had toevlucht, schuts, noch wijk. - *Zij vond die in mijn borst*.

Waar is vorstenkroon en -glorie vergelijkbaar bij deze, dat gij zeggen kunt of het u verbeeldt te kunnen doen: bij 't wankelen van het recht was er ééne borst waaraan de verdrukte onnoozelheid - in casu Kaat Mossel - schuts vond, en die borst was de *mijne?*

Maar dit veld van werkzaamheid wordt verwoest; deze bron van zelfbevrediging gestopt. De advocaat wordt balling. Welk een lot, mijne vrienden! voor zulk een geest, in een Brunswijk, acht, tien van zijn beste levensjaren lang, aan zijn eigen vuur te moeten verteren! Als vijftiger keert hij terug. Hij vraagt zich af wat zijn leven tot nu toe geweest, is en het antwoordt luidt, dat het tot heden stuk- en lapwerk geweest is. Aan welke groote taak heeft hij zich kunnen wijden? Maar nu zal het in 't vaderland beter gaan. Een werk wordt hem voorgespiegeld, beloofd, en zijn eigen hart hangt er aan. Dat ééne bedoelt hij, als hij honderdmaal den wensch slaakt om nuttig te zijn. Het telkens verschoven worden, het eindelijk voor goed uitblijven van dat ééne beklaagt hij, als hij in de bitterheid zijns harten uitroept, dat hij een doodeter is, nutteloos, een last voor zich zelven en anderen, dat men hem onthouden heeft het ééne waar hij voor deugde, opgedrongen 't geen hem niet past!

Dat ééne is een professoraat.

Onze verdraagzaamheid, onze zucht om alle opiniën recht te doen, alle richtingen een spreekzaal met gas en een katheder met suikerwater te gunnen, grenst misschien wel eens wat al te na aan scepticisme en gebrek aan heilige overtuiging. J.M. Kemper handelde misschien beter toen hij, Bilderdijk een leer-

stoel in de letteren toewenschende, zich zonder voorbehoud tegen diens professoraat in de rechten te Franeker verklaarde, omdat Bilderdijk beginselen beleed, die hij, Kemper, verfoeide en doodend achtte voor de vrijheid van den mensch. Wij kunnen toch niet dan betreuren, dat het Bilderdijk niet gegeven is. Zoo iemand, dunkt ons, dan had hij op een leerstoel recht gehad. Zoo iemand, dan zou hij door zijne bekwaamheid, meer nog door de oorspronkelijkheid van zijn geest, geestdrift hebben kunnen wekken en sluimerende geesten wakker schudden tot besef van kracht en roeping. In elk geval, 's dichters hart hing er aan. 't Was ook om den strijd tegen den geest der eeuw te beter te kunnen voeren, voorzeker! om de leemten in logica, in aesthetiek, natuur- en rechtswetenschap zijner dagen, die zijn scherpzinnige geest - getuigen zijne brieven - ontdekt had, onbarmhartig bloot te leggen, zonder twijfel! maar meer nog - daarvan houden wij ons overtuigd en beroepen ons op diezelfde brieven - om het edel, vorstelijk genot van mededeelen en uitstorten, de blijdschap en de trots om, niet ter wille van geld of plicht, maar als de koningen doen, uit grootmoedigen lust tot weldoen, de schatten van kennis rond te strooien, eigene, bij dagen en nachten zuurgewonnen kennis!

Teleurstelling op teleurstelling! Noch Lodewijk, noch Willem kon, dorst of wilde dien éénen hartewensch vervullen. In de plaats daarvan gaf Koning Lodewijk den dichter een huis in Utrecht, een buitenverblijf, een ruim pensioen; hij maakte hem bibliothecaris, president van het Instituut - ach het was dat ééne niet, en zijn gunsteling ging te midden van die weelde onder het besef gebukt, dat hij het brood der luiheid at:

> Ach, waartoe den fieren draver,
> Eens in 't renperk meê geroemd,
> (Zijn er thans ook duizend braver)
> Tot de muffe stal gedoemd?
> Geef hem zijn bestemming weder!
> Doe hem, Koning, doe hem recht!
> Zoo de weldaad ons verneder'
> Ze is te na aan smaad gehecht.

't Was niet wat *hij* zocht:

> Ach! hier der wetenschap een nieuw bestaan te geven,
> Die wijd en zijd misvormd en bloei verloor en leven;

Het graan te strooien in een vrucht'bren rijken grond,
Waaruit ik vrucht verwachtte in blijder avondstond
Dan 't lot mij toelei'; dit in Hollands dierbre streken
Met stramme en matte hand voor 't Nageslacht te kweken;
Te vormen, wie mijn werk waar ik bezwijken moest
Vervolgen mochten tot een zegenrijken oest;
Dit was mijn wensch, mijn zucht, mijn uitzicht, mijn verlangen,
Dit, zoeter voor mijn hart dan toegejuichte zangen!

Zeg, dat hij niettemin tevreden en dankbaar had moeten zijn op den van God hem gewezen post, en ware hem al onrecht gedaan, dat niet wreken op anderen. Gij zult gemakkelijk gelijk krijgen. Zeg, dat gij voor u 't niet betreurt dat een man van Bilderdijks beginselen geen leerstoel aan 's Lands hoogescholen verkregen heeft. Opper den twijfel of hij, had hij zijn zin gekregen, wel tevredener en handelbaarder zou geworden zijn! Maar peil eerst de diepte der grieve die juist die teleurstelling dien geest moest aandoen. Stel u eerst voor welk een strijd het hem nu moest kosten vrede te hebben met lot en menschen. Heb eerst een hart en traan voor de smart die hij moet gevoeld hebben onder 't nederschrijven van regels als de volgende:

Zoo wrijft de bloote steen, als graan en bast ontbreken,
Zich-zelv' tot gruis, in vlam, door eigen kracht bezweken;
Zoo blaakt zich 't vuur te niet, door eigen gloed verteerd;
Zoo 't rustloos werkend brein, van doel en werk geweerd.

In dezen stand van zaken, in deze gemoedsgesteldheid zocht Bilderdijks brandende geest een voedsel voor zijn vlam, lessching voor zijn dorst in zijn godsdienst en zijn dichtkunst. Wij zwijgen over zijn kerkgeloof. Niet omdat wij met Dr. van Vloten gelooven, dat het enkel een min of meer van buiten aangebrachte en nu ingeroeste verstandsovertuiging was; wij gelooven, dat het stelsel van de volslagen verdorvenheid des menschen, alleen door eene persoonlijke wonderdaad te redden, het stelsel, ook in zaken van geloof, van onfeilbaar bevel aan de eene en blindelings gehoorzamen aan de andere zijde daarvoor te veel met zijn gansche gemoedsbestaan strookte: hoewel wij intusschen nog minder met den Heer Thijm kunnen ontdekken, dat Bilderdijk ‘overal in Gods schepping harmoniën zag’. Hij vond die harmoniën toch eerst nadat hij in eene gansche be-

staande orde van zaken Gods tegenwoordigheid ontkend had, door een ‘vervloekten grond’, ‘een verpest heelal’ en een gansch geslacht van in zijne termen niet nader te beschrijven tijdgenooten op het nadrukkelijkste naar den Duivel en zijne engelen te verwijzen. Nadat hij alzoo voor de tegenwoordige wereld beleden had zijn geloof in *dis*harmonie in persoon, zijn ongeloof in het bestaan van tarwe op den onreinen akker, zijn wanhoop aan de macht en de eindelijke zegepraal van beginselen, van waarheid en van godsdienst, zocht hij daarna harmoniën, en vond die ook door de kracht zijner verbeelding - maar waar? - in de voorwereld, in een Paradijstoestand, in een omgang met geesten, dien hij herstellen wilde, eindelijk voor de toekomst in de Wareldmonarchie, straks bij voorkeur in een Godsgericht bij Christus aanstaande wederkomst. Wij laten dat kerkgeloof daarom liever rusten, omdat het Bilderdijk, zoo geene oorzaak, dan toch eene aanleiding geweest is, waarom hij zijne naasten heeft geoordeeld, gehaat en gevloekt; omdat hij het, onder den naam van godsdienst, tot staatsgeloof wilde verheffen, waarvan wij de liefelijkheden kennen, en omdat wij liever van aangenamer dingen spreken. Bilderdijks godsvrucht scheiden wij van zijn stelsel af. Dit stelsel vergeten wij; van die godsvrucht des gemoeds, daar het ons te doen is om aan te toonen, dat de barsche man niet alleen een zwaren strijd met zich zelven te voeren heeft gehad, maar dat hij dien ook bestaan heeft, zamelen wij met voorliefde de blijken op. Wij denken aan die vriendelijkheid, die voorkomendheid, die bereidwilligheid in het mededeelen, waarvan zijne correspondentie nog meer bewijzen toont dan van zijn slecht humeur; aan zijne innige verknochtheid en dankbare gehechtheid aan de Vries; aan die lang niet schaarsche belijdenissen van eigen schuld vooral. Om maar een paar te noemen, maar die afdoende zijn: .....‘alles is te dragen,’ zegt hij, ‘onder de bewustheid, dat God het ons ter zaligheid zendt, ja wordt daardoor tot blijdschap. Doch is er die bewustheid in oogenblikken van eigenzin, wrevel, verzetting van 't gemoed tegen het overstelpende leed? Zeker neen; en zoo mijn gevoel van zelfheid door 't lijden overwonnen en uitgeroeid worden moet, ô mijn God, hoe wil het dan gaan? Wierd mijn ziel zachter en gedweeër, ik zou de plagen zegenen, maar 't verderf des harten bruischt er tegen op’. - - ‘Gij hebt recht’; - heet het elders - ‘ook het weinige dat ik kan, vordert dank,

en den hoogsten dank; het is onchristelijk, onredelijk, onverstandig, meer of anders te willen dan God wil; niemand is daar meer van overtuigd, van doordrongen dan ik; aan niemand is deze overtuiging zoeter, verkwiklijker dan aan mij; ieder oogenblik vloeit zij mij troostrijk uit het hart; ben ik met mijne lieve vrouw, over de lippen; ben ik alleen, over de wangen; t'elken reize uit de pen; en nogthans, ieder oogenblik weer neemt ongeduld, wrevel, weerstrevigheid mijn gemoed in; en wat God goeds geeft, wordt tot gift in het onzuivere vat'. - 'Met Bilderdijk', zeide daarom ook de Vries, die een fijn opmerker was en hem kende, 'had Bilderdijk niet zoozeer op'. Bilderdijks eenzijdigheid is onbetwistbaar, maar evenzeer is zijne liefde voor de waarheid onverdacht. Hij moet in velen ergernis wekken, maar tot onedele dingen heeft zich zijn lust niet uitgestrekt, en goud of eer heeft hij niet begeerd. Duizend malen is hij de slaaf van zijn hartstochten geweest, maar wat hij ook wenschte of verwenschte, wat hij in gelukkige dagen bezat of ook zijn talenten hem misschien recht gaven te verwachten, onveranderd is het 't huis bij vrouw en kind zijn liefste plaatsje op de wereld gebleven. Duizendmaal is hij jegens menschen onrechtvaardig geweest, maar omgekeerd heeft hij ook geen menschen gevreesd en aan moed heeft het hem nooit ontbroken. 't Kan stormen in zijne verzen, als de wilde jacht der stoutste dichterlijke gedachten voorbijbruist of de driften woeden; maar als het stil wordt, klinken er liedekens van zoo eenvoudig vertrouwen, zoo stille dankbaarheid, dat gij ze mede zoudt willen neuriën. Genoeg; hoe ver deze broeder het in zijn strijd gebracht heeft, zij aan Ander Oordeel ter beslissing; gekampt heeft hij om dien vrede dien wij allen zoeken op 's levens pad. En nadat hij, met wonden overdekt, kreupel en gebroken ervaren had:

> Door *lijden* wordt de *daad* volbracht

is er een levensavond voor hem aangebroken, waarin hij kalm en blijmoedig op zijn worsteling terug kon zien:

> Blijmoedig ben ik, want Gij geeft het me ô mijn God!
> 'k Heb vroeger (ja) getwist, geworsteld met mijn lot,
> En 'k ben bezweken. Maar Gij schept bij 't pijnlijk prangen,
> In 't lijdend harte rust, en dank, en lofgezangen.

Wat Bilderdijk ook moge ontbroken hebben; in welke opzichten zijn leven - in mindere mate altoos dan hij zelf wel eens klaagde - verbrokkeld en mislukt, zijn levensdoel gemist, de reuzenkracht van zijn geest jammerlijk in zich zelven verteerd moge schijnen, in één opzicht niet. Want al zijne schade heeft hij verhaald op zijne poëzie en door haar heeft hij zich eene wereld veroverd, die eindelijk hem eens en onbetwist als koning huldigde.

Bilderdijk met al zijne veelzijdigheid is vóór alles dichter geweest. Hij had zich zelven tot dichter gevormd, want ongeloofelijk zijn de oefeningen in het uitdrukken, onder allerlei maat en vorm, van de dichterlijke gedachte, waardoor hij zich - naar zijn eigen verhaal - dat onovertroffen meesterschap over zijn dichterwoord verworven heeft; maar vóór dien tijd was hij poëet geboren. Hij kan het niet helpen, dat hij dichtte; hij moest, of hij wilde of niet. Een profeet van Israël, in een oogenblik van diepe neerslachtigheid over de handtastelijke vruchteloosheid van zijn arbeid, had besloten het op te geven; ‘hij zou niet meer spreken tot dat volk in 's Heeren naam’; - ‘maar’, zegt hij in zijne schilderachtige taal, ‘het was als vuur besloten in mijne beenderen, ik beproefde om het uit te houden, maar ik kon niet’. Evenzoo was het onzen dichter. Daarom, verzekerde hij meermalen, was het voor hem niet de eerste vraag of zijne gedichten schoon waren of niet en door anderen zoo geacht werden: want waren ze goed, hij kon ze toch niet slechter maken; waren ze slecht, hij kon toch niet laten ze uit te storten: hij moest. Ons, menschen van het proza, die al blij zijn zoo wij onze denkbeelden verstaanbaar hebben gemaakt, kan soms, als het hoofd vol is en het hart van aandoening zwelt, het onbereikbare verlangen aanwaaien naar vleugels, naar een wijze van gedachtenuiting, naar woorden, teekenen, wat gij wilt, van grooter kracht en vrijer vlucht. Bilderdijk waren die vleugelen gewassen: hij sloeg ze uit en dreef op het lentekoeltje hoog in de lucht, of hij worstelde er mede tegen den storm. In proza voelde hij zich als op glad ijs, angstig, onzeker, zich zelven wantrouwende; geschoeid met den rhytmus van gedachten en woorden, vloog hij, zich zelven meester, met nimmer missende streek en onberispelijken zwaai over de blinkende vlakte. Schreef hij proza, dan wist hij wel waar hij begon, maar waar hij te lande moest komen, dat wist -

wij meenen, citeerende uit het geheugen - dat het de duivel was die 't wist; in poëzie stonden beeld, woord, rijm en al de wapens van zijn metrum voor hem in 't gelid en wachtten op zijn wenk.

Merkwaardig uit een zielkundig oogpunt en voor de kennis van Bilderdijks karakter onmisbaar is het te weten, wat de poëzie voor hem geweest is. ‘Gij weet wat Dichtluimen zijn. Zij zijn een soort van delirium en met ze te kweken, heb ik eigentlijk mijn hoofd zoo verzwakt.’ - ‘Een gesprek met iemand over eene kleine quaestie van de Algebra - - heeft mij het hoofd zoodanig geëxalteerd, dat ik den ganschen nacht in een buitengewoon accès van *delirium* heb doorgebracht en thans volstrekt zinneloos ben. Ik heb mijne vrouw met verzen uit mijne mond op te schrijven, derwijze afgemat, dat zij geen arm verroeren kan. Zonderling zijn die paroxismes. Zij hebben iets van 't onweerstaanlijk dansen in de *chorea S^{ti} Viti*. Onder anderen heb ik eene Romance van *Potifars Vrouw* uitgestort, die vol vuur is. Ik word dan medegesleept tot verzenmaken als in een wervelwind, en het is of een dubbeld wezen in mij is, waarvan 't een in bedwelming rondsnort, duizelig, zich niet in kunnende ophouden, alle voorwerpen dooreenmengende; het ander, dat het, als tranquil in 't midden gezeten, met dartele verachting rond doet dansen, hemel en aarde beneden zich ziet en op een afstand van zich houdt.’

- - ‘Sedert mijn wederopstaan van den laatsten winterstoot draait mij 't hoofd: een stroom van verzen is er weêr uitgevloeid in vier of vijf weken tijds en sedert ben ik weêr stomp.’ -

- ‘Want verzen storten zich van zelven uit; maar Proza had altijd veel moeite voor mij in; en kom ik na mijn dood ooit spoken, zoo zullen mijne verschijningen zelven met niets ongerijmds vergezeld gaan, en daar zult gij mij aan kennen. De vloed van verzen, die ik thans uitstort, is mij zelven onbegrijpelijk. - -

- Ik maak geen verzen, om verzen te maken, noch met eenig oogmerk of bedoeling, daar behoede mij de Hemel voor! maar uit behoefte om mij uit te storten als ik eens geroerd of getroffen ben, en dan stort ik dat gevoel ook zoo uit, zonder mij des verder of anders te bekreunen - - ik ben ze kwijt.’

Daarom dus ook om tot de poëzie over te gaan:

Zeker, bij uw Hoogtijdsmalen
   Is mijn toon wat ouderwetsch
En mijn wijn moest wel verschalen
   In zijn langgeborsten flesch:
Ja, gij moogt hem edik heeten
   Bij uw muscadellenvloed;
Doch - hij perst mij door de reten,
   't Zij hij amper heet' of zoet.

Daarom ook:

Hij wien Poëzy behoefte, ziel, en levensadem was,
Rust die van zijn ademhalen eer zijn lichaam keert tot asch?
Waarom ruischt het murmlend beekjen? waarom vloeit het stroomnat af?
Waarom zuist het popelboschjen, 't geen de lente schaduw gaf?
Waarom bruischt het ruim der golven op het blazen van de lucht?
Waarom heft de maagdeboezem van nog onbekende zucht?
Waarom klatert, gromt en dondert de op elkaâr gedrongen wolk?
Waarom bromt de holle weêrklank uit de diepte van de kolk?
Waarom schreit de droefheid tranen, en ontfronzelt zich de vreugd,
Bleekt de schrik het blozend aanschijn, de ouderdom de glans der jeugd?
Vraag d' ondichterlijke slechthoofd wien de dichtgloed nooit doordrong,
Die zijn vingers op de Dichtlier naar ontleende lessen dwong,
Wien de Poëzy der Englen niet uit eigen ader welt,
Wien zijn boezem slechts door d' invloed van verhitte hersens zwelt,
Vraag dien onder 't sylbentellen, onder 't zoeken naar een woord,
Naar een denkbeeld, naar een beeldnis, in zijn barenswee versmoord,
Waarom zingt gij? Maar men vrage 't aan geen Dichter van natuur,
Wiens gevoel een loutre vlam is, geen in de asch vervonklend vuur!

Met één woord en om het met dit geestig beeldje genoeg te laten zijn:

   Roem mijn werkzaam schrijven niet
   Dat mij slechts de borst ontschiet;
'k Hou niet van iets op te vijzelen.
   Die mij van een toren stiet
Zou me in gruizels doen verbrijzelen,
   Maar dat gruis, naar allen schijn,
   Zou gebroken verzen zijn.

Die beweren wilde, dat Bilderdijks verzen zonder uitzondering zulke uitstortingen des harten zijn, waarvan men zeggen kan: ‘de nood is hem opgelegd’, zou bewijzen dat hij menig mat, eentonig, gerekt gedicht, waarin de plicht of de gelegenheid of de werktuigelijke kunst van verzenmaken en niet te dichter aan het woord is, vergeten had. Hoe kon het ook anders zijn? Maar in de meesten is dat oorspronkelijke, onopzettelijke, onmiddellijke, het uit het hart tot het hart voelbaar. Tusschen den dichter en zijn lezer - zoo deze hem komt vinden, want hij zoekt hem niet - heeft geen angstig sylbentellen, geen pijnlijk zoeken naar woord of denkbeeld, geen likken en schikken zich ingedrongen. De dichterlijke gedachte heeft zich van de ziel meester gemaakt, houdt haar vast, houdt haar bezig, rust niet voor zij - soms na dagen zoekens, soms als bij het licht van één bliksemslag en in één oogenblik in al hare vertakkingen doordacht is en dan - bij de uitstorting - vangen de denkbeelden in het blinkend gewaad der beeldspraak, met lichtgeschoeiden voet van zelf haar sierlijken kringdans aan, en de woorden komen gedienstig aangevlogen als waren zij reeds lang van te voren met zorg gekozen en voor juist die plaats besteld die zij thans innemen. Er ligt iets waarlijk tooverachtigs in die volstrekte gehoorzaamheid, die onbegrensde plooibaarheid, zoodra Bilderdijk maar beveelt, der voor ons vaak zoo stugge woorden! Er ligt iets verbijsterends in de snelheid en de kracht waarmede in de ziel van dien man, op het onverwachtst, de rijkste bronnen openbarsten, waarvan hij zelf vaak het bestaan niet vermoedde. Men weet hoe ongedacht en hoe spoedig, 't geen de *Ondergang der eerste wareld* worden moest, in plan en aanleg rijpte, en 't geen er van bestaat, tot stand gekomen is. Het treurspel *Floris de V*^{de} is in driemaal vierentwintig uren geconcipieerd en geschreven: drie weken schenen te kort te zijn om het ter opvoering van buiten te kunnen leeren! Bilderdijk had geen treurspel willen schrijven; ‘volstrekt niet’; ‘hij had er een walg aan’ en zoo voort. ‘En nu daar bracht Valckenaer mij dien *pessimumminimum*, dat treurspel van.....! Toen kookte mij 't bloed.’ *Hij* zegt Vondel, maar 't moet *ik* zijn:

> Ik (Hij) blaakte en kreeg een koorts en door die koortse, dorst
> Naar - bloed en tranen, en vervloekte dien Hansworst
> Die in de hooge laars ten schouwburg op dorst stappen

> En 't purpren staatsiekleed ontsierde met zijn lappen,
> De fiere Melpomeen in 't Trijnbrakkinnen kleed
> Naar 't Dolhuis joeg, - Ik stampte uit innig harteleed
> Wel driemaal op den grond, en - had mijn Treurspel vaardig,
> Eer ik of iemand 't wist.

Wij willen van onze bewondering voor Bilderdijk den dichter verlof vragen tot het maken van twee restricties ten opzichte van zijn dichterlijke grootheid; voorts haar den vrijen teugel vieren; geen aanhalingen van schoone passages doen, waar eens begonnen ons het eindigen eene onmogelijkheid zou zijn, en eindelijk aan het gelukkig! meer en meer veld winnen van gezonde begrippen van smaak en de werking van geschriften als de *Bloemlezing* van dr. van Vloten overlaten, dat de erkentenis en het genot van Bilderdijks dichtgaven bij onze jongelingschap worden verkregen.

Wij hadden nog wel een derde voorbehoud, een vierde misschien - - maar een dreigend opgestoken schimmenhand houdt het op onze lippen terug. Wij zouden willen vragen en klagen: waarom er in Bilderdijks verzen bij zoo oneindig veel't geen den smaak adelen, 't gevoel voor schoonheid en eenvoud kweeken, naast veel dat den levensernst wekken kan, zoo weinig is voor de kinderen van ons geslacht. Waarom zoo weinig goede hoop op, zoo weinig blij vertrouwen in den mensch? waarom zoo weinig hart voor een oprecht zoeken naar waarheid? waarom nooit eens met ruimen blik en liefdevol gemoed het ‘goeden moed!’ toegeroepen aan degenen die zich aan den breeden stroom van het onderzoek hebben toevertrouwd, geloovende ja, dat God, die waarheid is, zich zelven niet voor den zoeker en vrager zal verbergen, hem niet in nacht en twijfel laten omkomen, maar toch wel eens zeer moede en zeer beangst? Waarom - - maar de spokenvinger dreigt en een strenge grafstem klinkt: ‘Ik zong niet voor u. *Mihi et Musis*. Nu nog fraaier! moest ik zingen voor de loshoofden, die in dwazen eigenwaan hun God verlaten hebben, een liedje kweelen tot hun troost!! Laat uw geestverwanten het doen uit den overvloed van hun goeden moed!’

En wij zwijgen. De ééne die het deed is dood. En sinds?

Ons eerste voorbehoud betreft in Bilderdijks dichterlijke werken zekere uit een vroeger tijdperk van poëzie en kunstsmaak overgeërfde stijfheid, zekere conventioneele deftigheid in uit-

drukking, in spraakwending, in de overgangen vooral. Men zou soms zeggen, de traditioneele kunstjes tusschen spreker en hoorder in de oude rhetorica, waarvan iedereen het geheim kent, in de poëzie overgebracht. Intusschen late niemand zich door haar afschrikken! Daar in een gedicht van langen adem niet alles schoon kan zijn, evenmin als in een landschap, maar hier enkele partijen en daar enkele onderdeelen door uitstekende schoonheid nieuw genot bereiden, nieuwe kreten van bewondering ontlokken, is het niet te veel gevergd, dat men 't geen minder betooverend, vlak en eentonig misschien den overgang vormt van het eene genot tot het andere, blijmoedig doorwandele. Voorts zoo dit ons voorbehoud een blaam behelst, wordt die in lof verkeerd door het onwedersprekelijke feit, dat Bilderdijks Muze langzamerhand een losser, vrijer gang heeft aangenomen en hij ook in dezen een nieuw tijdvak in de dichtkunst heeft geopend.

Ons tweede voorbehoud moge in een citaat aanschouwelijk gemaakt worden. Het is de alleenspraak van Ada in de *Willem van Holland*. Haar vader, Diedrik, graaf van Holland, is pas gestorven en heeft uitdrukkelijk zijn broeder Willem als opvolger aangewezen, die dan ook, onraad en tegenstand vermoedende, onmiddellijk met een legermacht naar Dordrecht oprukt om het bestuur in handen te nemen. Ada's moeder Adelheide intusschen, eene heerschzuchtige vrouw, vlamt op het bewind voor zich zelve. Zij wil Ada na een overhaast, te midden der rouwplechtigheden van haren vader, voltrokken huwelijk met den graaf van Loon, tot gravin van Holland laten uitroepen en natuurlijk regeeren op haar dochters naam. Ada weigert. Zij weigert een huwelijk met een man dien zij niet achten kan. Zij weigert, andere Antigone, alle medeplichtigheid aan de stoornis in haar vaders lijkplechtigheden. Zij weigert op te staan tegen Willem, haren Oom en wettigen Heer. Men ziet, religieuse ouderliefde, trouw aan den wettigen Vorst en maagdelijke trots, in een zwak meisje tegen de overmacht, tegen zulk eene moeder in opstand: Bilderdijk wist de moeielijkheden te scheppen en op één punt op te hoopen. Ada is zoo goed als gevangen in het tot vesting ingerichte klooster te Dordtrecht, waarheen men het lijk van haren vader heeft overgebracht en wordt - hoe zal zij op den duur wederstaan? - met beden en dreigementen door haar minnaar en haar moeder bestormd. De laatste vooral wil van geen weigering weten en verlaat haar met het woord:

Zwijg Ada, ken uw plicht:
Kom mij voor 't Echtaltaar, niet eerder voor 't gezicht!

Alleen gebleven, in misschien het laatste oogenblik van verademing dat haar zal geschonken worden, stort Ada hare aandoeningen uit in de volgende alleenspraak:

Ada

alleen (*Haar vooraf een poos, als verstomd, naoogende*)

Niet eerder voor 't gezicht! - Rampzalige ouderlooze,
Ziedaar uw vonnis dan - Verbleek ik? - Neen, ik blooze,
Voor wien? - Is 't voor mij-zelf, veroordeeld wicht,
Dat redloos, hier verplet, versmoord in tranen ligt?
Voor haar, aan wie mijn hart den naam nog schroomt te geven,
Dien ze afzwoer? of voor u, o oorsprong van mijn leven,
Mijn Vader dus gehoond? Mijn dierbre Vader, ach! -
Mijne oogen, schreit, o schreit, zoolang ik schreien mag! -
Men hoort mijn bede niet, en doet met gramme blikken
De stem, die 't hart verheft, in d'eigen boezem stikken,
Verstoot mij van uw kniên waarom ik de armen sla! -
Mijn Vader, 'k vlie tot u - Gij immers hoort mij, ja!
Ja 'k ben uw dochter nog; gij ziet dees tranen vloeien.
O! laat ik ze ongestoord op uw gebeente sproeien!
Dan neen, een helsche woede ontrukt mij 't; - sleurt bij 't hair
De onnoozle, hoe zij kermt, voor 't haatlijk Echtaltaar,
En trapt haar 't hikkend JA haars ondanks uit den gorgel,
Bij 't klaatren van 't gejuich, van zangrenstem en orgel!
Zie hemel! zie, zie neêr. - Ik hoor gerucht, men koomt! -
Waar wijke ik? - Wijken, ach! En waar dan voor geschroomd? -
Of schame ik mij die bron die afbruischt langs mijn kaken,
En zal ik op mijn beurt natuur en hart verzaken?
Mijn Vader! neen, o neen!

Alle eerbied voor de rechten dergenen, die in de Sophocleesche brozen stappen, om ook hunne gevoelens in hooggehakte termen te schoeien; maar die hier spreekt is niet de jeugdige Ada, maar Mr. Willem Bilderdijk met zijn herhaalde vragen, zijn ‘Vader ach’!, ‘gij hoort mij, ja’; zijn ‘neen, o neen!’ ‘zie Hemel, zie, zie neêr’! zijn ‘schreit, o schreit’, zijn ‘'t hikkend JA uit haar gorgel trappen’, en zijn welbekende ‘helsche woede.’ Of de toestand op zich zelven gevoelens als de

hier uitgedrukte mee kan brengen - zeker is dat een mensch, dat een jong meisje *in* dien toestand zoo niet spreken zou, niet onderzoeken of zij bleek zag of bloosde, om dan in redenaarsstijl de verschillende redenen na te gaan, waarom ze blozen kon, of over haar tranen zooveel woorden te spillen. In plaats daarvan zou ze werkelijk hebben geschreid en misschien de toeschouwers mede; geschreid uit een bij al haar heldenmoed toch zoo natuurlijk gevoel van vrouwelijke zwakheid; geschreid uit een gevoel van hare verlatenheid bij het stijve, machtelooze lijk haars vaders; geschreid uit kinderlijke droefheid over de hardheid harer moeder; geschreid ook wellicht, bleek of niet, uit spijt en drift over den dwang haar, de Gravendochter, aangedaan - geschreid tot zij in het verheffend besef van haar recht en plicht en vastbesloten haar tranen verbood te vlieten. In elk geval, de *mensch*, de vrouw zou voor den dag gekomen zijn.

Hier niets van dat al wat den mensch kenmerkt. En waarom niet?

Bilderdijk was een groot zielkundige. Zijne leerdichten vooral leggen van de vaardigheid waarmede hij het geestelijk samenstel van den mensch, gemoeds en zielsbewegingen, het ontstaan en het verloop van drift en hartstocht wist bloot te leggen in een taal die door maat en rijm niet gebonden, maar eerst recht vrij schijnt te worden, verbazingwekkende proeven af. Maar 't was meer den mensch *in abstracto*, dien Bilderdijk aldus beschreef, dan den mensch zoo als hij - indien zijn schim ons deze uitdrukking omtrent een mensch veroorlooft - reilt en zeilt. Dien mensch in zijne eigenaardige wijze van doen, denken en en spreken heeft hij nooit bestudeerd. Hij wist wel wat toorn en jaloerschheid waren en zou deze hartstochten aangrijpend beschrijven. Beschrijvende poëzie was toch, naar ons oordeel, zijn kracht en is zijn hoogste glorie. Maar hoe een vrouw en hoe een man; hoe een schipper en hoe een koning; hoe een barbaar en hoe een beschaafd mensch toornen zal; welke wijzigingen, welke eigenaardige karaktertrekken de hartstocht van bijkomende, soms kleine omstandigheden ontvangen zal, dat heeft Bilderdijk nooit geweten of de moeite waard geacht te schilderen. Al zijne personen spreken derhalve eene zelfde taal op denzelfden forschen maatslag van het Bilderdijksche metrum.

Daarom is de alleenspraak van Ada voor Bilderdijks manier zoo kenmerkend. In *Floris de V^{de}* komt een jaloersch, maar minnend echtgenoot voor, Gerard van Velzen; en zeker, de man

raast wat en blaast wat in opgewonden woede en Bilderdijksche vragen en uitroepingen; ook de toeschouwer merkt wel, dat hij het met zijn minnenijd en wantrouwen te kwaad heeft: maar ô Moor van Venetiën, gij, die niet laten kondt het smeulende vuur aan te blazen, hoewel gij wist dat het u en uw dierbare vrouw tot asch en pulver verteren zou, gij, half krankzinnig van liefde en haat, gij met uw: ‘de zakdoek!’ - ‘de zakdoek’! - ‘de zakdoek’! hoe brengt gij dien anderen bulderaar op de planken tot zwijgen! Machteld, Velzen's echtgenoote, aan het hof van Floris te brengen in een toestand en een conflict van plichten, die de aandacht van den toeschouwer ten hoogste moeten spannen, en alzoo de ware dramatische belangstelling te wekken, dat was Bilderdijk wel toevertrouwd - maar hoe schoot hij zelfs bij Machteld - een zijner best gelukte figuren - te kort in de kunst om een schepsel der verbeelding met vleesch en bloed en zoo echt menschelijke trekken te kleeden, dat het voortaan, los van het dichtstuk en onverschillig of zij in meer of minder schoone verzen sprak, voor herinnering en verbeelding leeft als ons gelijke. In de *Ondergang der Eerste Wareld*, voor 't overige alle bewondering waard, zijn het geen menschen uit de voorwereld, maar uit Bilderdijks tijd, liever uit Bilderdijks verbeelding, die aan 't woord zijn. Zij hebben niets van hetgeen Homerus' personen onsterfelijk maakt, mengeling van kinderlijke naïeveteit, half barbaarsche ruwheid soms, met adel des gemoeds, met helder, klassiek gezond verstand - natuur en waarheid met één woord. Enos' offerzang,

> ‘Uit de oudheid, eeuwen door, van hand tot hand ontfangen,’

en Segol door den grijsaard voorgezongen, bevat een schoone aanroeping van het Opperwezen, maar geen enkel merkteeken dat het een uit de geheimzinnige jeugd des menschengeslachts overgeleverd lied zou zijn, zelfs geen schijn of schaduw van bewijs, dat de dichter gepoogd heeft het den stempel van ouderwetsche, eerbiedwaardige, half raadselachtige wijsheid in te drukken. 't Is eenvoudig eene vrij uitvoerige inleiding in Bilderdijksche taal op Bilderdijks verzoenings-theorie. Segols bekeering tot reinere Godsaanbidding is volkomen die van een beschaafd man, die een onjuist begrip voor beter laat varen. Vergelijk eens in de *Koning Hendrik de IV*^{de} het afscheid van Percy Hotspur van zijne Kate met dat van Segol en Zilfa: de toestanden staan

bijna gelijk, in beide gevallen is er van weêrskanten hartstocht: Bilderdijks verzen stroomen uit Segol's en Zilfa's mond met gloeiende vaart: nogtans, bij Shakespere spreken de menschen, bij Bilderdijk spreekt de situatie. Om die reden is in Bilderdijks vertalingen van Homerus al de naïeveteit van Homerus verdwenen en zeide hij zelf, bij 't opgeven van het werk der overzetting: ‘het wordt nooit Homerus’. Om die zelfde reden ook, hoe schoon ook Bilderdijks gedichten zijn op zijne gestorven kinderen; hoe zeer de hartstochtelijke droefheid van den beroofden vader daaraan te voelen is, haalt geen enkele daarvan in aandoenlijkheid en roerenden eenvoud bij 't geen de moeder dier zelfde kindertjes, in verzen als *Herinnering aan Adelheide*, of aan het *Afsterven* van een ander *dochtertjen*, uit hart en pen liet vloeien.

Ga voorts de *Bloemlezing* van Dr. van Vloten haren weg en vinde zij eene plaats bij velen. De *Kompleete Werken* zijn en blijven met de bundels brieven het groote, deftige magazijn, welgeordend van binnen, statig van buiten, onmisbaar voor wie Bilderdijk bestudeeren wil en uit den rijken, opgestapelden voorraad trekken wat hem past. De *Bloemlezing*, gevolgd als het kan door een dozijn andere onder allerlei formaat en voor allerlei spotprijs te koop, zij de komenij, waar wij burgerlui ons voorzien, niet in het groot, maar voor onze centen in het klein, de waar ons netjes en draagbaar ingepakt en met een vriendelijk woord van raad en inlichting overgereikt wordt. Doe zij verdwijnen zekere schuwheid voor den barren man, wiens dichtergrootheid men tot heden meer op hooren zeggen bewonderde, dan genoot. Helpe zij voltooien en met elk nieuw geslacht voortzetten het goede werk der zuivering van den smaak voor waarachtige poëzie. Kweeke zij liefde voor die taal, wier rijkdom, wier kracht, wier smedigheid, wier plooibaarheid en liefelijkheid Bilderdijk op geheel eenige wijze blootgelegd, tot haar en zijn roem verwerkt, maar niet geschapen heeft, want hij gebruikte 't geen hij vond en dat was zoo heerlijk-rijk, omdat het de geestelijke nalatenschap was van een groot volk. Leere zij bij ervaring kennen, dat een taal als de zijne, voor de onze te kennen en haar meester te zijn, gelijk staat met een groot goed te erven. Leere zij onzen jongeren dichters en hun die hen aanmoedigen, dat om dichter te zijn en de Godsgave te eeren, meer noodig is, dan in welluidende, welvloeiende, welrijmende coupletjes zekere, vooral niet al te bepaalde aan-

doeningen een weinig lucht (maar geen licht) te geven. Dat Heine's ‘jammeren’ na te neuriën - en daar blijft het dan ook bij - als men een gezonde Hollandsche jongen is met, welbeschouwd, een hart vol eerlijken moed in en een wereld vol goeds vóór zich, voor 't minst belachelijk is. Dat het een waren dichter onwaard blijft, onder den naam van *lyriek*, bundel uit, bundel in, zijn landgenooten bezig te houden met zich zelven, zijne smarten, zijn wenschen, zijn droomen, die op 't laatst wel eens voor de gelegenheid of naar 't bekende model worden gemaakt, dat is, gelogen. Dat God daarvoor zijn wereld te groot en te rijk gemaakt heeft, en te heilige genietingen verbonden aan een zich zelven vergeten in de aanschouwing van Zijn natuur, Zijn geschiedenis, het door en tot Hem geschapen menschenhart. Dat, gelijk Vondel zijn *Rhijnlied* niet dichtte eer hij haar loop langs alle landsdouwen en steden van de Alpen tot Katwijk vóór zijn geest had; noch Schiller zijn *Klokken-lied*, voor hij het gieten van een klok kende als een meesterknecht; Bilderdijk zijn meesterschap en altoos klimmenden roem dankt, ja aan den gloed van zijn verbeelding en 't geen meer den dichter in zijn wieg wordt medegegeven, maar dan ook en vooral aan de klaarheid van zijn oordeel, aan de volkomene kennis van zijn stof. Dat hij door studie en wetenschap de wereld veroverd had, eer hij zich vermeette er den tooverstaf van zijne poëzie over te zwaaien. Dat hij ook daaraan dankt menige stoutheid van conceptie als in zijn *Nero*, zijn *Moord van d'Enghien*, zijn onovertroffen beschrijving van *Hollands* ontstaan uit dat hoopjen zeewier, dat er dreef in 't nat, ten prooi aan wind en golven. Dat hij daarom in de keuze van zijn beelden zoo juist, in de uit- en afwerking, ook bij de snelste dichterlijke vaart, zóó nauwkeurig was, dat zijne poëzie nooit eene gewaarwording van onevenredigheid en valschheid achterlaat, bij haar nooit het gevoel de oogen voor het gezond verstand behoeft neêr te slaan, maar èn gevoel èn smaak èn oordeel gelijkelijk bevredigd worden. Om het met één woord te zeggen, dat poëzie slechts een hooge vorm van *waarheid* is.

Wormerveer, October '69.
S. GORTER.

Antieke beeldhouwwerken in het Vatikaan.

(*Vervolg en slot*).

250. *Eros, naar Praxiteles*.

De waarschijnlijkheid, met welke deze Eros voor eene kopie, of althans voor eene navolging, van een werk van Praxiteles gehouden wordt, is van denzelfden aard als de waarschijnlijkheid waarmeê het origineel van den rustenden satyr in den *braccio nuovo*[1] aan hem wordt toegekend. In beide gevallen berust zij niet op eene meer of minder betrouwbare overlevering, maar op interne gronden: op de overeenstemming van het beeld met hetgeen ons van het karakter van Praxiteles' werken bekend is. Bij den rustenden satyr mogen we aannemen, dat het niet eene meer of minder vrije navolging, maar bepaald eene kopie is; het voorhanden zijn van meer dan een gelijk exemplaar, geeft ons daartoe het recht. Hier daarentegen hebben we denkelijk geene kopie, maar eene vrije navolging. Onder de beeldhouwwerken, die Lord Elgin in het begin van deze eeuw uit Athene naar Londen overbracht, bevindt zich een zeer geschonden, maar, naar het eenparig getuigenis van allen die het gezien hebben[2], buitengemeen schoon Erosbeeld, dat blijkbaar naar hetzelfde origineel vervaardigd is als deze Vatikaansche Eros, maar er toch niet geheel meê overeenstemt. Indien van die beide beelden het eene kopie is, dan is het andere eene vrije navolging van hetzelfde origineel. Mogelijk zijn het geen van beide volstrekte kopieën.

1 Zie het eerste artikel, in de Gids van April, blz. 77.
2 Er zijn kenners, die meenen dat deze Eros, die te gelijk met de Parthenonsculpturen uit Lord Elgin's verzameling in het *British museum* is overgegaan, van de hand van Praxiteles zelf zou kunnen zijn.

Dit neemt niet weg, dat beide - van den Vatikaanschen Eros, waaraan de benedenarmen geheel en de beenen bijna geheel ontbreken, minder het lichaam, dan de kop - door en door Praxitelisch zijn, en uitnemend geschikt om een denkbeeld te geven van de richting en het streven van Praxiteles. Volkomen duidelijk openbaart zich in dezen Eros de geest van Praxiteles' kunst.

In den tijd van Pheidias streeft de kunst kalm en ernstig naar het verhevene. Zoowel in de idealistische richting der Attische kunst, die in de school van Pheidias het geestelijk, in die van Myron het animaal leven zoekt te veraanschouwelijken, als in het streven van Polykleitos en de Argivische school naar het weêrgeven van het menschelijk lichaam in normale volkomenheid van vorm, berust de kunst op het doordringen in het innerlijk wezen (de idee) van het menschelijk of dierlijk organisme; uit het wezen zelf van het organisme hebben zich in de ziel van Pheidias, Myron, Polykleitos, de door hen geschapen gestalten ontwikkeld. Van daar in de kunst dier eeuw die hooge ernst, die niet afdaalt tot het uiterlijk bevallige, en die rustige kalmte, die zich niet te buiten gaat in het pathetisch bewogene. Op zulk eene hoogte kon de kunst niet op den duur blijven staan. De tijd van Skopas en Praxiteles toont ons in tweeërlei richting een voortgang (geen vooruitgang): eenerzijds tot eene groote mate van uiterlijke liefelijkheid en bevalligheid, andererzijds tot het uitdrukken van hevige gemoedsbeweging, tot het pathetische. Deze laatste richting was die van Skopas, de eerste die van Praxiteles. In de plaats van het verhevene en strenge, treedt bij Praxiteles zachtheid en bekoorlijkheid; in plaats van het streven naar het ideale, vinden we bij hem het behagen in de uiterlijke, zinnelijke gedaante. Niet, als Pheidias, in een beeld van Zeus of van Athene heeft Praxiteles het hoogste gepraesteerd dat zijne kunst vermocht, maar in een beeld van Aphrodite; niet in een werk als Polykleitos' krachtige doryphoros[1], maar in de veraanschouwelijking van den leeftijd waarop in den knaap de man begint te ontwaken.

Want dat is Praxiteles' opvatting van Eros. In Eros heeft hij den leeftijd, waarop de liefde hare macht begint te doen gevoelen, in zijne volle uiterlijke bekoorlijkheid willen weêrgeven. Daarom gaf hij hem de zachte, weelderige, onmannelijke

1 Zie het eerste artikel, in de Gids van April, blz. 126.

vormen, die in het zuiden op dien leeftijd plegen eigen te zijn aan schoone knapen, wier lichaam zich, zonder veel oefening of inspanning, onbelemmerd ontwikkeld heeft. Daarom vervaardigde hij zijne beelden van Eros, gelijk die van Aphrodite, niet van brons, maar van marmer, waarin zich de mollige weekheid van het vleesch beter laat teruggeven. Daarom ook gaf hij hem de ontspannen houding, die ook in deze verminkte navolging zichtbaar is voor wie uit het voorhanden gedeelte van het lichaam de houding van het geheel weet te raden, en die in den Londenschen Eros den indruk van weekheid en bevalligheid zoozeer verhoogt. De Eros van Praxiteles heeft niet den vasten stand van Polykleitos' beelden; het is, gelijk bij zijne Aphrodite, niet zoozeer het steunen op het eene been, als wel de beweeglijkheid der heupen, die het lichaam het evenwicht doet bewaren. Dat buigen en balanceeren geeft aan de figuur - ook aan de Vatikaansche, voor zoover ze bewaard is - hare bevallige houding, die ons, in welke richting we ons ook plaatsen, altijd zachte en sierlijke lijnen doet bewonderen.

Het lichaam van dezen Eros is volstrekt niet bijzonder voortreffelijk van uitvoering; maar in den fijn bewerkten kop heeft de beeldhouwer getoond hoe bevoegd hij was om een werk van Praxiteles na te volgen. In de Italiaansche antiekenverzamelingen is niets dat zóó den geest van Praxiteles ademt, als de kop van dezen Eros. De zachte trekken van het gelaat en de weelderige lokken herinneren aan zijne moeder Aphrodite[1]; maar wat dezen kop vooral tot een der heerlijkste overblijfselen der Grieksche sculptuur maakt, is de weêrgalooze kunst waarmeê de beeldhouwer het onbestemde gevoel heeft weten uit te drukken, dat de ziel van den jongeling vervult. Vooral in de zachte nijging van het hoofd en in den mijmerend starenden blik, die niet op een bepaald voorwerp gericht is, openbaart zich het onbestemd verlangen van den tot man rijpenden knaap, die zich der in zijne borst ontwakende driften nog onbewust is.

1 Onder de mij bekende beelden van Aphrodite is het vooral dat in het Kapitolijnsche museum, waarvan het gelaat op dat van dezen Eros gelijkt. Wellicht vind ik later gelegenheid om op dat beeld - een der schoonste antieke kunstwerken van Rome - terug te komen. In deze artikels bepaal ik mij tot het Vatikaansche museum; mochten deze baldzijden blijken aan de vrienden der antieke sculptuur niet onwelkom te zijn geweest, dan stel ik mij voor ook de belangrijkste beeldhouwwerken van de andere Romeinsche verzamelingen te eeniger tijd op gelijke wijze te behandelen.

574. *Aphrodite; kopie naar Praxiteles*.

De Italiaansche antiekenverzamelingen bevatten verscheidene beelden van Aphrodite, die meer of minder vrije navolgingen zijn van den Aphroditetype van Praxiteles. Ook de bekende Mediceïsche Venus van den Athener Kleomenes, ofschoon haar auteur het wezen der godin op zijne wijze en veel zinnelijker dan Praxiteles heeft opgevat, behoort tot die vrije navolgingen. Onder al die beelden van Aphrodite is dit Vatikaansche, hoe goed de kop ook gebeiteld is, niet het voortreffelijkste; het is niet die navolging die het meest den geest ademt van het origineel. Maar eene eigenaardige belangrijkheid verkrijgt het hierdoor, dat we zeker zijn van in dit beeld bepaald eene kopie (en niet maar eene vrije navolging) vóór ons te hebben van de meest beroemde van Praxiteles' Aphrodite's, die naar de plaats waar ze stond de Knidische genoemd werd; een kunstwerk, dat in de oudheid weinig minder beroemd was dan de Zeus van Pheidias[1]. Dat dit beeld eene kopie is van de Knidische Aphrodite, blijkt uit munten van de stad Knidos. De Grieksche steden, die zich in het bezit van een beroemd kunstwerk mochten verheugen, waren trotsch daarop en plachten zulk een beeld op hunne munten te doen afbeelden. Zoo treffen we op Knidische munten de afbeelding aan van de Knidische Aphrodite, en met die authentieke afbeelding stemt dit beeld volkomen overeen.

In zijn tegenwoordigen toestand is het slechts ten deele zichtbaar. Want behalve dat het zeer ongunstig geplaatst is, heeft men in een weinig kieschen aanval van preutschheid goedgevonden de benedenhelft van de naakte gestalte te omhullen met een daartoe van metaal nagemaakt antiek gewaad; een te absurder bedrijf, daar het kleed nu dubbel aanwezig schijnt te zijn: want Praxiteles heeft niet, gelijk sommige latere beeldhouwers, Kleomenes b.v., de auteur van de Mediceïsche Venus[2], het kleed geheel weggelaten. Tot motief van de Knidische Aphrodite koos hij het oogenblik waarop de godin, op het punt van in het bad te stijgen, haar kleed met de linkerhand op de vaas, die naast haar staat, laat nederglijden, terwijl zij met de rechter den schoot bedekt.

1 Zie het vorig artikel, in de Gids van Augustus, blz. 319.
2 Het beeld bevindt zich te Florence, in het *palazzo degli Uffizi*. Kleomenes leefde in de laatste eeuw vóór onze jaartelling.

Dat verschil tusschen de Knidische Aphrodite en de Mediceïsche verdient in hooge mate onze aandacht, als we den geest van Praxiteles' werken willen leeren begrijpen. Beide zijn geheel naakt; maar terwijl die van Kleomenes geen kleedingstuk in hare nabijheid heeft, om zich, zoo noodig, meê te omhullen, houdt die van Praxiteles nog de hand aan het kleed, gereed om zich daarmeê aan onbevoegde blikken te onttrekken. Analoog met dit geheel uiterlijk punt van verschil is het onderscheid tusschen beider wezen, dat zich in houding en blik openbaart. De Mediceïsche Venus is zich harer bekoorlijkheden veel meer bewust dan de Knidische; houding en blik verraden veel zelfbehagen en koketterie, maar volstrekt geen angst voor mogelijke verrassing. Bij de Knidische daarentegen, ofschoon het ook hier den beeldhouwer om de zinnelijke bekoorlijkheid van het schoone lichaam te doen was, openbaart zich in alles die onbewuste angst voor verrassing, die aan de vrouw, als zij zich geheel ontkleedt, van nature eigen is. Praxiteles en Kleomenes hebben ons beide het vrouwelijk lichaam onbekleed voor oogen gesteld; maar de eerste heeft de voorstelling gemotiveerd, door het oogenblik te kiezen waarop zich de godin in het bad begeeft; en heeft dat motief aangeduid door de vaas en door het afleggen van het kleed; terwijl de ander reeds daardoor, dat hij de naaktheid zijner Aphrodite niet gemotiveerd heeft, haar het karakter heeft gegeven van eene wellustige deerne. Praxiteles heeft zich binnen de grenzen gehouden, binnen welke de kunst het vrouwelijk lichaam naakt beelden kan zonder tot hetaeren af te dalen: Kleomenes heeft, in overeenstemming met den bedorven smaak van zijn tijd, zich aan die grenzen niet gestoord.

264. *Apollon Sauroktonos; kopie naar Praxiteles.*

Praxiteles werkte bij voorkeur in marmer, maar niet uitsluitend. Voor de weeke, ronde vormen van zijn Eros koos hij marmer, voor de slank opgeschoten gestalte van dezen jeugdigen Apollon brons. Gelijk bijna alle tot ons gekomen kopiën van bronzen origineelen, is ook dit beeld van marmer; een klein bronzen exemplaar bevindt zich in villa Albani. Onder de vele overige tot ons gekomen replieken van Praxiteles' Sauroktonos, is eene der best uitgevoerde en best geconserveerde die van de voormalige Borghesische verzameling, die sedert 1806 deel uit-

maakt van de antiekenverzameling in het musée du Louvre. Naar dat Borghesische exemplaar zijn de ontbrekende deelen van deze repliek gerestaureerd.

Dat het origineel van dit beeld en van al die andere replieken een werk van Praxiteles was, blijkt uit eene mededeeling bij Plinius, ter plaatse waar hij de bronzen beelden van Praxiteles opsomt. ‘Ook heeft hij,’ schrijft Plinius, ‘een jeugdigen Apollon gemaakt, die op eene hagedis, die aangekropen komt, loert om haar met de pijl die hij in de hand heeft dood te steken; deze Apollon is bekend onder den naam van Sauroktonos’[1]. Met die beschrijving van Praxiteles' Sauroktonos komt het motief van dit Vatikaansche beeld en van de andere gelijke volkomen overeen. Met den omhoog geheven linkerarm leunt de knaap tegen den boomstam, waartegen de hagedis opkruipt, terwijl de rechterhand de pijl gereed houdt om er het diertje meê aan den boom te spiessen. Het lichaam schijnt in de marmeren kopieën overdreven slank en mager; een natuurlijk gevolg van de omstandigheid dat het niet op marmer, maar op brons berekend is. De bevallige houding heeft eenige overeenkomst met die van den rustenden satyr in den *braccio nuovo*. Ook hier draagt de boomstam een deel van den last des lichaams, terwijl het andere deel daarvan slechts door een der beenen gedragen wordt. Maar hier is niet de volkomen rust van dien satyr; in tegenstelling met de ontspanning van het geheele lichaam, die we daar opmerkten, hebben we hier eene kleine mate van spanning die door het eigenaardig motief wordt gevorderd. Hij staat daar in gemakkelijke houding tegen den boom geleund, maar gereed om zoo aanstonds, als het beestje nog een weinig hooger tegen den stam zal zijn opgekropen, het den doodelijken steek toe te brengen. Die mengeling van gemakkelijke rust en afwachtende spanning geeft aan de sierlijk gebogen houding eene geheel eigenaardige bevalligheid. Zoo strekt ook dit beeld van Praxiteles, ook voor wie het alleen uit deze niet zeer voortreffelijke kopie kent, tot vervollediging van onze kennis van het karakter zijner kunst en van de wijze waarop hij het uiterlijk bekoorlijke in zijne scheppingen veraanschouwelijke.

1 ‘Feeit et puberem Apollinem subrepenti lacertae cominus sagitta insidiantem, quem Sauroctonon vocant.’

253. *Triton; waarschijnlijk naar Skopas.*

De drie laatstelijk besproken beelden toonden ons de eene van de beide richtingen waarin zich na de eeuw van Phidias de beeldhouwkunst ontwikkelde. Gelijktijdig daarmeê doet ons de geschiedenis der Grieksche beeldhouwkunst een voortgang waarnemen in eene andere richting, die met de Praxitelische het streven naar uiterlijke waarheid gemeen heeft, maar binnen de door dat streven aangegeven grenzen aan haar tegenovergesteld is. De behoefte namelijk aan het krachtige en grootsche, die door de sierlijke gewrochten van Praxiteles niet bevredigd werd, deed bij zijne tijdgenooten een streven geboren worden naar forschheid; niet naar die edele, rustige energie, die de scheppingen der vorige eeuw bezielde, maar naar het met uiterlijke waarheid weêrgeven van hevige gemoedsbeweging en wilden hartstocht, met één woord een streven naar het pathetische. Niet dat reeds in de vierde eeuw deze richting haar toppunt bereikte - er is nog een wijde kloof tusschen het pathos van de kunstwerken van deze eeuw en b.v. dat van den Laokoön - maar de eerste schreden op die voor de beeldhouwkunst zoo gevaarlijke baan heeft de Grieksche kunst in deze eeuw gezet. De voornaamste representant van deze richting in den tijd van haar eerste en schoonste optreden is Skopas. Een van zijne beroemdste werken - het eenige, met uitzondering van de Niobidengroep[1], waarvan onze bronnen meer vermelden dan het bestaan - was eene met loshangende haren voortijlende Bacchante, die de heftige, voor hewoners van noordelijker streken onbegrijpelijke gemoedsbeweging eener door Bacchische razernij aangegrepen vrouw met eene waarheid en levendigheid weêrgaf, die tot meer dan een soortgelijk epigram aanleiding gegeven heeft als de Niobidengroep. Wat uit onze bronnen omtrent dit beeld blijkt, bewijst dat het Skopas geweest is, aan wien de pathetische richting haar ontstaan te danken, of, indien men die richting met het wezen der beeldhouwkunst ten eenemale strijdig acht, te wijten had. Wat hem tegenover zijne tijdgenooten en voorgangers karakteriseert, is vooral het pathos.

Van hem is naar alle waarschijnlijkheid ook het eigenaardig soort van pathos afkomstig, dat in de Grieksche kunst, ook van de volgende eeuwen, aan de zeegoden en aan de verdere

1 Zie het vorig artikel, in de Gids van Augustus, blz. 306.

mythische bevolking der zee eigen is. Uit een bericht bij Plinius weten we dat een zijner beroemdste werken eene groote compositie was van allerlei zeegoden en zeedieren, ‘een voortreffelijk werk, ook al was het het werk van een heel leven geweest’[1]. Daar nu onder de Grieksche beeldhouwers Skopas, zoover we weten, de eenige is die zich door het beelden van mythische zeewezens heeft beroemd gemaakt, is het reeds a priori waarschijnlijk, dat zich onder de tot ons gekomen antieke beelden van zeegoden en zeedieren kopieën of navolgingen van die van Skopas zullen bevinden.

Nu dragen de tot ons gekomen beelden van mythische zeebewoners alle eenzelfde zeer geprononceerd karakter: zoo zeer, dat de overeenstemming alleen dan verklaarbaar is, als ze alle reproducties zijn van eenzelfden, door één beeldhouwer gevonden type. Gelijk de Grieksche kunst na Pheidias zich altijd gehouden heeft aan den door hem geschapen Zeustype, of, gelijk de Aphrodite's der latere antieke kunst alle den door Praxiteles gegeven type meer of minder vrij reproduceeren, zoo zijn ook de tot ons gekomen antieke beelden van mythische zeewezens - deze Triton zoowel als alle andere - reproducties van eenzelfden grondtype, die blijkbaar van één auteur, dus zeker van een der groote Grieksche meesters, afkomstig is. Nu ligt het eigenaardige van dien stereotiep geworden type juist in datgene, waardoor zich Skopas onderscheidde: in het pathos.

De schepper namelijk van dien type heeft tot uitgangspunt genomen de werking van de zee op de phantasie; eene werking, die natuurlijk vrij sterk was in een land, dat, in verhouding tot zijne oppervlakte, over een buitengewoon groot aantal mijlen door de zee wordt bespoeld, en bij een volk, welks levendige verbeelding aan woud en berg, aan veld en beek persoonlijk leven schonk en er hooger wezens in erkende. Voor den Griek leeft ook de zee zulk een hooger leven. De beweeglijke, nooit recht tot rust komende zee wordt gedreven door een hartstocht, waarvan het land dat hem begrenst het voorwerp is. Nu eens met woest geweld, dan weêr met zoete verlokking, streeft hij naar vereeniging met het vaste land en

1 ‘Sed in maxuma dignatione.... Neptunus ipse et Thetis atque Achilles, Nereides supra delphinos et *κήτη* aut hippocampos sedentes, item Tritones chorusque Phorci et pistrices ac multa alia marina, omnia eiusdem manu, pracclarum opus, etiam si totins vitac fuisset.’ Vermoedelijk vervaardigde Skopas dit werk voor het fronton van een tempel van Poseidon.

zijne bewoners: maar nimmer bereikt hij zijn doel, nooit wordt zijn verlangen bevredigd. Van deze voorstelling ging de kunst uit, toen zij aan de wezens, met welke de weelderige phantasie der Grieken van ouds de zee bevolkte, een vorm gaf waarin zich smachtend verlangen paart aan sombere zwaarmoedigheid of onstuimige begeerte aan hartstochtelijke smart. Het laatste is met dezen Triton het geval. In het gefronsde voorhoofd, in de beweeglijke deelen rondom de oogen en in en om den niet gesloten mond heeft de beeldhouwer dat lijden van den zeegod uitgedrukt. Door de wending van het hoofd en door het arrangement van het haar wordt die uitdrukking nog versterkt. Het vochtige haar en de geschubde huid karakteriseeren den watergod. De ooren zijn spits, als die der satyrs. De benedenhelft van het lichaam ontbreekt; denkelijk had het beeld de voorpooten van een paard en den staart van een visch, gelijk bij voorbeeld de Triton die eene Nereïde rooft, insgelijks in het *museo Pio-Clementino* (n°. 228), beter geconserveerd, maar van geringer kunstwaarde.

Vergelijken we de wijze, waarop in dezen Triton, gelijk in den anderen zoo even aangehaalden en in alle overige antieke zeedaemons, het kenmerkende van hun wezen plastisch is uitgedrukt, met de wijze waarop Pheidias of Polykleitos gestalte gaven aan de idee van Zeus, Athene of Hera, dan treft ons een zeer wezenlijk punt van verschil. Het wezen van Zeus of van andere Olympische goden - van Hephaestos b.v., van wien we in het *museo Chiaramonti* een kop gezien hebben[1] - wordt in de beeldhonwkunst uitgedrukt door den vorm dien de beeldhouwer geeft aan de vaste, onveranderlijke deelen van het gelaat, aan het beendergestel; niet door een plooi, gegeven aan de beweeglijke deelen, die het beendergestel bedekken. Daardoor hebben al die typen eene rustige, kalme uitdrukking. Hier daarentegen zijn het juist de beweeglijke deelen, de deelen die elke aandoening van het gemoed verraden, waarin zich het wezen van den zeegod openbaart.

De grond van dit verschil ligt daarin, dat de auteur van den type der zeedaemonen een *πάθος* had uit te drukken, terwijl het wezen van die Olympische goden niet in een *πάθος*, maar in een *ἦθος* bestaat. De wijsheid en majesteit van Zeus, de schranderheid en kracht van Hephaestos, zijn *ἤθη*, blijvend

1 Zie het vorig artikel, in de Gids van Augustus, blz. 305.

voorhandene eigenschappen, die niet door omstandigheden kunnen worden weggenomen; daarom drukte de kunst ze uit in den bouw zelven van het gelaat. Het smartelijk verlangen der zeebewoners daarentegen is een *πάθος*, eene - potentieel althans - voorbijgaande aandoening, waarvan het denkbaar is, dat ze straks in haar tegendeel zal verkeeren. Het was dus volkomen overeenkomstig de natuur der dingen, dat de Grieksche kunst - de eer komt hoogstwaarschijnlijk aan Skopas toe - zulke voorbijgaande aandoeningen niet in den bouw van het organisme zocht uit te drukken, maar in de meest beweeglijke en veranderlijke deelen.

Het valt evenwel niet te ontkennen dat Skopas zich hiermede op een terrein begaf, dat voor de beeldhouwkunst zoo niet een verboden, dan toch een zeer gevaarlijk terrein is. Indien het waar is, dat elke kunst slechts datgene behoort te willen, wat geene andere even goed of beter vermag dan zij, dan is het minstens twijfelachtig of het uitdrukken van *πάθη* wel tot het gebied der beeldhouwkunst behoort. In de pathetische richting van Skopas voortgaande, heeft dan ook de Grieksche sculptuur in eene latere periode kunstwerken als b.v. de groep van Laokoön voortgebracht, die, hoe verdienstelijk ook, ontegenzeggelijk buiten de grenzen liggen, welke voor de beeldhouwkunst uit de aangehaalde stelling van Lessing voortvloeien.

516. *Apollon; misschien naar Skopas*.

Een geheel ander pathos, dan het smartelijk verlangen der zeedaemonen, is de geestvervoering (*ἐνθουσιασμός*) die zich van dezen citherspelenden Apollon heeft meester gemaakt. Hoe die enthusiasmos in het ten hemel opziend gelaat zijn toppunt bereikte - daarvan is in eene decoratief behandelde kopie als deze niet veel meer te zien. Maar de houding van het hoofd en de statige en toch geëlanceerde beweging der zwaar gedrapeerde gestalte toonen duidelijk aan dat de auteur van het origineel naar die soort van verhevenheid gestreefd heeft, die aan edele geestvervoering eigen is. De slanke gestalte schijnt nog hooger dan ze is, doordat zij zeer hoog, even onder de armen, gegord is. Over het onderkleed, dat de vormen van het lichaam gedeeltelijk doet doorschemeren, draagt Apollon den langen, wijden mantel der zangers, die in breede, zware plooien aan

weêrszijden neêrhangt en aan de slanke figuur eene majestueuse breedte geeft. De kop zou voor eene zoo hooge en breede gestalte te klein schijnen, indien de beeldhouwer den laurierkrans niet had weten te gebruiken om dien misstand te vermijden.

Daar we van Skopas weten dat hij de auteur was van een later naar Rome overgebracht beeld van Apollon als citherspeler, heeft men het vermoeden geopperd dat dit beeld daarvan eene kopie zou zijn. Dat in allen gevalle te Rome het origineel van dit beeld in de eerste eeuw onzer jaartelling boven andere beelden van den citherspelenden Apollon beroemd was, bewijst de omstandigheid dat, blijkens tot ons gekomen munten, de standbeelden die Nero van zich als citherspeler liet vervaardigen, er naar waren gekopieerd: met vervanging natuurlijk van de gelaatstrekken van den god door die van den te vergoden keizer. Uit Plinius weten we dat het beeld van den citherspelenden Apollon, dat in zijn tijd in den tempel van Apollon Palatinus te Rome stond, van Skopas was. Het stond daar volgens hem met een beeld van Leto, vervaardigd door Kephisodotos, een zoon van Praxiteles, en een van Artemis, van de hand van Timotheos, een tijdgenoot en geestverwant van Skopas. Ook Propertius vermeldt deze drie beelden, waar hij van den Palatijnschen Apollontempel spreekt:

> deinde inter matrem deus ipse interque sororem
> Pythius in longa carmina veste sonat.

Van dit Palatijnsche beeld bezitten we afbeeldingen op nog voorhanden Romeinsche munten, en de vrij groote overeenkomst tusschen die afbeeldingen en ons Vatikaansche beeld noopt ons om aan te nemen dat dit laatste, zoo het al niet eene volstrekte kopie is van dat beeld van Skopas, er dan toch in eene dergelijke verhouding toe staat, als b.v. verscheidene Aphrodite's van latere beeldhouwers tot die van Praxiteles.

In de Tiburtijnsche villa, op welker terrein dit beeld gevonden is, maakte het deel uit van eene vrije groep, welke Apollon met de negen Muzen voorstelde. Van zeven der Muzen werden de beelden terzelfder plaatse gevonden. Men heeft ze met twee elders gevonden beelden tot een negental aangevuld en met den Apollon in dezelfde zaal van het *museo Pio-Clementino* geplaatst.

Uit het feit, dat deze kopie in de villa, waar ze in den keizertijd stond, deel uitmaakte van zulk eene vrije groep, volgt

evenwel volstrekt niet dat het origineel, 't zij dan door Skopas of door een ander Grieksch beeldhouwer, voor eene dergelijke samenstelling vervaardigd was. Veeleer schijnt de omstandigheid dat de Muzen deels stil staan, deels zitten, terwijl de Apollon voortschrijdend gedacht is, te bewijzen dat althans deze samenstelling niet het werk is van dien Griekschen beeldhouwer. Denkelijk hebben we hier te doen met het bedrijf van een beeldhouwer uit den Romeinschen tijd, die, niet in staat om zelfstandigen arbeid voort te brengen, beelden van verschillende Grieksche beelhouwers kopieerde, en zoo eene groep van Apollon met de Muzen tot stand bracht.

293. *Fragment van de groep: Menelaos met het lijk van Patroklos*.

De groep, waarvan deze kop en eenige andere in hetzelfde vertrek geplaatste fragmenten de overblijfselen zijn, was ongetwijfeld eene in de oudheid zeer beroemde. Twee exemplaren van de geheele groep, beide sterk gerestaureerd, bevinden zich te Florence; het beste, of liever het minst slechte van de twee in *Palazzo Pitti*, het andere, meest bekende, in de *Loggia dei Lanzi*. Bovendien zijn nog van andere replieken fragmenten over; o.a. is het onder den naam van *Pasquino* bekende beeld - aan een der hoeken van *Palazzö Braschi* te Rome - een stuk van een exemplaar van deze groep. Dit laatstgenoemde fragment, schoon blijkbaar van een veel voortreffelijker exemplaar afkomstig dan een van de andere, is echter zoo schrikkelijk gehavend, dat het in zijn tegenwoordigen toestand bijkans geen de minste waarde meer heeft. In de 17de eeuw, toen het nog lang zoo erg niet geschonden was, stond het bij deskundigen zeer hoog aangeschreven; Bernini verklaarde het voor het best bewerkte onder de antieke beeldhouwwerken die men toen te Rome zag. Nog in het laatst der vorige eeuw moet het in beter staat zijn geweest dan thans. Men vertelde mij te Rome (in 1863), dat een gipsafgietsel van den *Pasquino*, dat, in het laatst van de vorige eeuw vervaardigd, het beeld in aanmerkelijk minder geschonden toestand reproduceerde, nog in het tweede vierdedeel onzer eeuw in een beeldhouwersatelier te Rome gezien zou zijn. Of het nog bestaat, heb ik echter niet kunnen te weten komen. - Afgezien van den *Pasquino*, is

onder de genoemde exemplaren der groep dit Vatikaansche verreweg het voortreffelijkste.

De auteur van het origineel ontleende zijn onderwerp aan de Ilias. Zijne groep stelde een der homerïsche helden voor, wiens dapperheid het lichaam van een gevallen krijgsmakker uit de handen der Trojanen redt; de wapenrusting is reeds door den vijand buit gemaakt[1], maar de gesneuvelde zelf zal toch ten minste voor dien smaad bewaard worden. Waarschijnlijk is het de bekende schildering (in het zeventiende boek) van den strijd om het lichaam van Patroklos, die den beeldhouwer zijn ontwerp inspireerde; de hoofdpersoon onder de verdedigers van den gevallene is Menelaos; hij is het, die ten slotte

νεκρὸν ὑπὲκ Τρώων ἔρυσεν μετά ἔθνος ἑταίρων·

waarschijnlijk stelde dus de groep Menelaos voor met het lijk van Patroklos[2].

Het voornaamste fragment dat van dit Vatikaansche exemplaar over is, is de kop van Menelaos. Het is de kop van een niet meer jeugdig, maar nog krachtig krijgsman; zware, weelderige lokken en een volle baard omgeven een edel grieksch gelaat; het is onmogelijk zich bij dien imposanten kop eene anders dan gespierde en koninklijke gestalte voor te stellen. De indruk, dien de prachtige kop maakt, wordt nog verhoogd door den geweldigen helm die het hoofd bedekt. Eene voorstelling en-relief van een ander beroemd feit uit de grieksche heldenwereld versiert den helmkam: een Theseus of Herakles in gevecht met een kentaur. De buste, waarop de restaurator den kop van Menelaos geplaatst heeft, is modern; maar ze is vervaardigd (omstreeks 1775) naar een gipsafgietsel van den *Pasquino*, en niet naar het subjectief inzicht van een modernen beeldhouwer.

In de nabijheid van dezen Menelaos-kop bevinden zich nog twee andere fragmenten van hetzelfde exemplaar der beroemde groep, die beide de aandacht verdienen. Het eene is een gedeelte

1 Het lichaam zou anders wel niet met eene volledige wapenrusting bekleed zijn, maar de wapenrusting zou toch, naar eene conventioneele gewoonte der grieksche beeldhouwers, door de aanwezigheid van enkele harer deelen zijn aangeduid.

2 Dit is de m.i. juiste verklaring van Visconti. Anderen meenen, dat in den kop van den levenden krijgsman te veel hartstocht is voor een Menelaos, en zien er een Aias in, met het lijk 'tzij van Patroklos, 'tzij van Achilles. Maar voor een Aias is deze krijgsman lang niet jeugdig genoeg.

van het lijk van Patroklos: de bovenste helft van de borst en den rug. Tusschen de schouders bevindt zich eene bloedende wonde, juist op de plaats waar bij Homeros Patroklos door Euphorbos getroffen wordt. Het andere fragment is een stuk van de basis der groep met de beide over den grond slepende beenen van het lijk; de waarheid, met welke in die beenen de afwezigheid van het leven is uitgedrukt, maakt dit onaanzienlijk fragment tot een van de door beeldhouwers en kunstkenners meest bewonderde voorwerpen van het gansche Vatikaansche museum.

Uit een historisch oogpunt is de groep merkwaardig als een der voornaamste voortbrengselen van die pathetische richting, die, gelijk we zoo straks gezien hebben, vooral van Skopas dagteekent. Gelukkig bezitten we onder deze Vatikaansche fragmenten eene zeer goede repliek van den kop van Menelaos, want vooral in dien kop moest natuurlijk het pathetische element van het onderwerp zijne uitdrukking vinden. Inderdaad is de meest saillante eigenaardigheid van dezen kop gelegen in de stoutheid, met welke de beeldhouwer het gewaagd heeft zijner kunst de uitdrukking af te dwingen van de *πάθη*, die in den bij Homerus geschilderden strijd in het gemoed van Menelaos woeden. Hij is daarin ontegenzeggelijk in bewonderenswaardige mate geslaagd; maar met meer nadruk nog dan bij de scheppingen van Skopas dringt zich bij een werk als dit de vraag op, of in de beeldhouwkunst deze richting recht van bestaan heeft. Van dit verwrongen voorhoofd tot dat van den Laokoön is werkelijk de afstand niet meer groot.

Niet alleen omtrent den auteur van het origineel dezer groep, maar ook omtrent den tijd waarin het ontstond, is niets bekend. Evenwel is het op den aangevoerden internen grond in de hoogste mate waarschijnlijk, dat het een werk is, jonger dan de Niobidengroep en ouder dan de Laokoön. We loopen geen gevaar van ver mis te tasten, wanneer we aannemen dat het origineel van deze groep vervaardigd is in het laatst der vierde of wellicht in den aanvang der derde eeuw.

92. *Apollon met de aigis*.

De pathetische richting, van welke we in de voorgaande bladzijden eenige voortbrengselen beschouwd hebben, heeft haar in-

vloed doen gevoelen ook in de wijze waarop de beeldhouwkunst aan de goden van den Olympos gestalte gaf. Een voorbeeld daarvan zagen we reeds in den boven besproken citherspelenden Apollon: nog merkbaarder is die invloed in dit - men zou haast zeggen theatrale - beeld van denzelfden god, algemeen bekend als de Apollon van het Belvedere. Voor een deel moge het theatrale der figuur op rekening te stellen zijn van den bekwamen kopiïst, die in den keizertijd dit Vatikaansche exemplaar vervaardigde: toch is reeds in het motief een streven naar het uitdrukken van pathos onmiskenbaar.

Tien jaar geleden was het nog een onopgelost raadsel, wat dit beeld eigenlijk moest voorstellen. Men zag dat het een Apollon was, maar te vergeefs poogde men te raden in welke handeling men dien god hier voor zich zag. Men wist wel dat de linkerhand door Agnolo Montorsoli (in 1534) was gerestaureerd, en dat deze louter bij gissing het beeld een boog in die hand had gegeven; maar, misleid door de aanwezigheid van den pijlkoker op den rug[1], nam men algemeen als uitgemaakt aan dat die gissing aan geen twijfel onderhevig kon zijn. Men twistte er over of de beeldhouwer Apollon had willen voorstellen als zoo even een pijl hebbende afgeschoten, dan wel als op het punt van een schot te doen; men verdedigde en bestreed allerlei gissingen omtrent het doel van het schot: maar niet eene van de talrijke en uiteenloopende verklaringen, die, vaak met groote scherpzinnigheid, werden uitgedacht, kwam met de houding en de beweging der te verklaren figuur overeen. Ieder interpres weêrlegde met klemmende gronden de pogingen tot verklaring, door zijne voorgangers gedaan; maar nauwlijks had hij zelf zijne nieuwe verklaring gegeven, of even onwederlegbaar werd aangetoond dat ze zoowel door de houding als door de beweging der gestalte werd gelogenstraft. Geen wonder, want hetgeen men poogde te interpreteeren was niet het beeld, gelijk het uit de werkplaats van den beeldhouwer gekomen was, maar gelijk het door de gissing van Montorsoli was verknoeid.

Gelijk men in den blinde rondtastte naar de verklaring van het beeld, zoo liepen ook de meeningen uiteen omtrent den

1 Men verloor uit het oog, dat pijl-en-boog een zoo gewoon attribuut van Apollon is, dat de beeldhouwer, waar hij hem in stede van den boog een ander, hem vreemd, voorwerp in de hand moest geven, zeer wel den pijlkoker op den rug kon laten hangen, om hem juist daardoor te kennelijker als Apollon te karakteriseeren.

tijd waarin deze Apollon zou zijn ontstaan. Men dacht er niet aan dat conceptie en uitvoering van verschillende beeldhouwers en uit verschillende eeuwen konden zijn; immers, van andere exemplaren van denzelfden Apollon was niets bekend; en terwijl de een in de uitvoering een beitel uit den keizertijd meende te herkennen, betoogde de ander dat geen beeldhouwer uit de twee laatste eeuwen vóór onze jaartelling, laat staan dan uit den keizertijd, een zoo voortreffelijk werk als dit kon hebben voortgebracht. Slechts zeer enkelen hadden inzicht genoeg in den ontwikkelingsgang der antieke beeldhouwkunst, zoowel wat vinding als uitvoering aangaat, om te durven vermoeden dat de hoog geprezen Apollon van het Belvedere eene kopie uit den romeinschen tijd moest wezen van een grieksch origineel uit - ja, uit welken tijd, dat was weêr uiterst onzeker.

Ook omtrent de kunstwaarde van het beeld liepen de meeningen ontzettend uiteen. De menigte, ook onder hen die met meer of minder recht als kenners werden aangemerkt, bleef Winckelmann napraten en in den Apollon van het Belvedere den schoonsten triomf van het Grieksche kunstgenie bewonderen. Anderen, te recht van oordeel dat Winckelmann's oordeel heel anders zou hebben geluid zoo hij in onze eeuw had geleefd en de sculpturen van het Parthenon en zoo vele andere oorspronkelijke Grieksche beeldhouwwerken had gekend, verzetten zich met nadruk tegen die hooggestemde bewondering, die in hun oog eene miskenning was van de groote meesters uit den bloeitijd der grieksche sculptuur. Ook in dit opzicht was het beeld een voorwerp van twistgeschrijf en woordenstrijd, van een strijd die noodwendig onvruchtbaar moest wezen, daar de aesthetische waardeering bij geen der partijen berustte op juiste interpretatie en op juiste bepaling van den tijd waarin het kunstwerk was ontstaan.

Zoo was de stand der zaak voor tien jaren; en thans heerscht omtrent al de genoemde twistpunten eene even groote eenstemmigheid, als er nog in 1859 de meeningen over uiteenliepen. Er is geen enkel antiek beeldhouwwerk, waaromtrent in één tiental jaren zooveel licht is verspreid, als in de laatste tien jaren omtrent den Apollon van het Belvedere. Van de gewichtigste der beide ontdekkingen, die ons voor de restauratie, de interpretatie, de historische plaatsing en de aesthetische waardeering van dit kunstwerk vasten grond gegeven hebben, werd reeds in een vroegeren jaargang van dit tijdschrift ter loops

melding gemaakt[1]; en sedert dien tijd heeft reeds weder eene nieuwe ontdekking nog meer licht verspreid over de verhouding tusschen het Vatikaansche beeld - dat gebleken was eene kopie te zijn - en zijn origineel, en een nog vaster grond gegeven voor juiste waardeering van de betrekkelijke schoonheid van het kunstwerk. Hoe in zoo korten tijd zooveel twijfel en verschil van meening plaats heeft gemaakt voor eene vrij hooge mate van zekerheid en eenstemmigheid is in ons land nog zeer weinig bekend; een overzicht daarvan zal den lezer ongetwijfeld te meer welkom zijn, daar het een zoo algemeen bekend en zoo spreekwoordelijk bewonderd beeldhouwwerk betreft.

Ik zeide zoo even dat tien jaar geleden niets bekend was van andere antieke exemplaren van onzen Apollon. Wel werd in eene reisbeschrijving zeer ter loops melding gemaakt van een Apollon op een vierde van de natuurlijke grootte (dus vermoedelijk van brons, niet van marmer), gelijk aan dien van het Belvedere, dien de auteur, Pouqueville[2], te Janina zou gezien hebben; maar die korte vermelding was weinig bekend, niemand wist waar die kleine Apollon zou gebleven zijn, en hoe licht kon Pouqueville zich onnauwkeurig uitgedrukt of vergist hebben, en een beeldje, dat oppervlakkig beschouwd eenige overeenkomst met het beroemde Vatikaansche beeld vertoonde, als *gelijk* aan den Apollon van het Belvedere hebben vermeld.

De woorden zelve van Pouqueville, waarop we straks terug zullen moeten komen, luiden aldus: ‘le docteur L. Frank, qui a demeuré huit ans à Janina, se trouvant auprès de Véli Pacha, reçut de lui en présent un Apollon quart de nature, pareil à celui du Belvédère; une tête de Gorgone, et plusieurs objets trouvés, je crois, dans les fouilles faites à Argos. J'ai vu ces antiquités, mais j'ignore en quelles mains elles sont passées.’

Gesteld dat inderdaad het beeldje, dat Veli Pacha aan Frank ten geschenke gaf, eene repliek was van den Vatikaanschen Apollon, dan rijst de vraag op, waar het gebleven mag zijn. Een antiek heeldje van die grootte verdween reeds toen niet meer zoo licht spoorloos.

Tien jaar geleden nu ontdekte de duitsche archaeoloog Stephani te Petersburg in de verzameling van graaf Stroganoff een bronzen repliek van den Apollon van het Belvedere, zonder de

1 In de Gids van April 1864, blz. 15.
2 Consul-generaal van Frankrijk te Janina in de jaren 1806-1815.

(moderne) basis zes decimeters hoog; een beeldje dus, geheel overeenstemmende met het weinige dat Pouqueville omtrent het door hem bezichtigde mededeelt. Bij onderzoek bleek hem dat de tegenwoordige eigenaar het gekocht had van prins Dolgorouki, dat deze het had geërfd van graaf Orloff, en dat graaf Orloff het in Italië gekocht had in 1818 of 1819 - weinige jaren dus nadat het door Pouqueville vermelde beeldje door Veli Pacha ten geschenke was gegeven aan een vreemdeling, die tijdelijk te Janina woonde, en van wien Pouqueville schijnt verwacht te hebben dat hij het geschenk wel te gelde zou maken. Ofschoon de identiteit der beide beeldjes door deze feiten nog volstrekt niet bewezen wordt, zal het toch niemand verwonderen, als eene zoo aanstonds mede te deelen combinatie haar in hooge mate waarschijnlijk maakt.

Aan dezen zoogenaamden Apollon-Stroganoff ontbreekt de linkerhand niet, en ten deele is ook het voorwerp nog aanwezig dat de god in die hand houdt. Dat voorwerp is voor een deel in de gesloten hand ineengefrommeld; het is òf een kleedingstuk, òf eene dierenhuid, òf iets anders van dikke, plooibare stof; een klein gedeelte er van steekt, veel minder geplooid dan het gedeelte dat door de hand samengeknepen wordt, boven de hand uit; blijkbaar hing het grootste gedeelte onder de hand naar beneden, maar het voorwerp, wat het dan ook geweest moge zijn, is vlak onder de hand, waar het natuurlijk het meeste gevaar van breken liep, afgebroken. Welk aan deze gegevens beantwoordend voorwerp kan het geweest zijn, dat een verbolgen Apollon met de uitgestrekte linkerhand, aan wien dan ook, voorhoudt? Stephani begreep terecht dat dit voorwerp geen ander kan zijn dan het schild van Zeus, dat hij draagt *ἐς φόβον ἀνδρῶν*, de aigis, dien grieksche beeldhouwers plegen voor te stellen als eene dierenhuid, waarop zich in 't midden een Medusa-kop bevindt.

Hoe een beeldhouwer er toe kwam om aan Apollon de aigis in de hand te geven, zullen we aanstonds zien; eerst moet ik nog even de aandacht vestigen op de aangehaalde woorden van Pouqueville. Van de voorwerpen die Veli Pacha aan Dr. Frank ten geschenke gaf, voorwerpen die blijkbaar bij eene zelfde opgraving gevonden waren, noemt hij er twee op: een Apollon, overeenkomende met den Apollon-Stroganoff, en een Medusakop. Wat is waarschijnlijker dan dat Pouqueville ten onrechte dien Medusa-kop als een afzonderlijk voorwerp vermeldt, en

dat die ‘tête de Gorgone’ inderdaad niets anders was, dan het afgebroken grootste stuk van de aigis in Apollon's linkerhand?

Voor Stephani, en voor ieder die eenigszins thuis was in de Ilias, was, met de ware restauratie van onzen Apollon, ook de interpretatie gegeven. Met den Apollon van het Belvedere bleek hetzelfde het geval te zijn, wat men zoo vaak met schijnbaar duistere, maar inderdaad corrupte plaatsen van grieksche of latijnsche schrijvers heeft zien gebeuren: nauwelijks zag men het beeld in zijn oorspronkelijken toestand gerestaureerd, of niets bleek gemakkelijker te zijn dan het thuis te brengen. Er is eene zeer bekende scène in het vijftiende boek van de Ilias, waar Zeus aan Apollon de aigis geeft om er de Grieken meê op de vlucht te jagen.

Zeus, door Hera's list in diepen slaap gezonken, is eindelijk ontwaakt, en ziet hoe de Grieken met Poseidon's hulp voorwaarts dringen en weldra, zoo hij het niet verhoedt, Troje zullen innemen. IJlings zendt hij naar Poseidon de snelle Iris, met het bevel om het slagveld te verlaten, en naar de Trojanen Apollon om den gekwetsten Hektor te herstellen en de Grieken terug te drijven. Tot dit laatste moet Apollon de aigis met zich nemen; door de aigis te schudden zal hij de Grieken van zelf doen vluchten. *Ερχεο νῦν*, zegt Zeus,

> *ἔρχεο νῦν, φίλε Φοῖβε, μεθ᾽ Εκτορα χαλκοκορυστήν·*
> *ἤδη μέν γάρ τοι γαιήοχος ἐννοσίγαιος*
> *οἴχεται ἐς ἄλα δῖαν, ἀλευάμενος χόλον αἰπύν*
> *ἡμέτερον·* - - - - -
> *ἀλλὰ σύ γ᾽ ἐν χείρεσσί λάβ᾽ αἰγίδα θυσσανόεσσαν·*
> *τὴν μάλ᾽ ἐπισσείων φοβέειν ἥρωας Ἀχαίους.*

Apollon verschijnt op het slagveld, herstelt Hektor, en stelt zich met hem aan het hoofd der Trojanen.

> *Τρῶες δὲ προύτυψαν ἀολλέες, ἦρχε δ᾽ ἄρ Εκτωρ*
> *μαχρὰ βιβας· πρόσθεν δὲ χί᾽ αὐτοῦ Φοῖβος Ἀπόλλων*
> *εἱμένος ὤμοιιν νεφέλην, ἔχε δ᾽ αἰγίδα θοῦριν*
> *δεινὴν ἀμφιδάσειαν ἀριπρεπέ᾽, ἣν ἄρα χαλκεύς*
> *Ἥφαιστος Διὶ δῶχε φορήμεναι ἐρ φόβον ἀνδρῶν.*
> *τὴν ἄρ᾽ ὅ γ᾽ ἐν χείρεσσιν ἔχων ἡγήσατο λαῶν.*
>
> *ὄφρα μὲν αἰγίδα χερσὶν ἔχ᾽ ἀτρέμα Φοῖβος Ἀπόλλων,*
> *τόφρα μάλ᾽ ἀμφοτέρων βέλε᾽ ἴπτετο, πῖπτε δὲ λαός·*

αὐτὰρ ἐπεὶ κατ᾽ ἐνῶπα ἰδὼν Δαναῶν ταχυπώλων
σεῖσ᾽, ἐπὶ δ᾽αὐτὸς ἄυσε μάλα μέγα, τοῖσι δὲ θυμόν
ἐν στήθεσσιν ἐθελξε, λάθοντο δὲ θούριδος ἀλκῆς.

Gelijk vee, dat voor roofdieren vlucht,

ὣς ἐφόβηθεν Ἀχαιοὶ ἀνάλκιδες· ἐν γὰρ Ἀπόλλων
ἦκε φόβον, Τρωσὶν δὲ καὶ Ἕκτορι κῦδος ὄπαζεν.

Een enkele blik op het Vatikaansche beeld is voldoende om ons te overtuigen dat de beeldhouwer aan deze scène uit de Ilias het motief van zijn Apollon heeft ontleend. Wat alle vroegere pogingen tot interpretatie onverklaard lieten, het contrast tusschen de richting waarin zich de god beweegt en de richting van zijn blik, - juist dat vindt zijne eenvoudige en natuurlijke verklaring in het door den Apollon-Stroganoff aan 't licht gebrachte motief. De aigis is geen eigenlijk wapen, tot aanval of verdediging bestemd; ze is slechts een middel om schrik te verwekken, om enkel door haar aanblik gansche legerbenden op de vlucht te jagen. Met dit onfeilbaar middel in de uitgestrekte linkerhand gaat Apollon voor het front van de links van hem gedachte Grieksche benden langs en schudt het voor hun oogen heen en weêr; zijn blik, in de richting der terugdeinzende vijanden gewend, slaat de werking van zijne tusschenkomst gade, terwijl hij met kleine tusschenpoozen voort treedt, om telkens weêr aan anderen de noodlottige aigis voor te houden.

Ook de uitdrukking van het gelaat is met dit motief in volkomen harmonie. De wonderdadige werking der aigis heeft haar grond in den Medusa-kop, een gelaat vol grimmige woede, vernietigenden trots en killen hoon, welks plotselinge aanblik de kracht ook van den onversaagdste verlamt. Diezelfde hartstochten, door welke de trekken eener Medusa verwrongen zijn, spiegelen zich af in het gelaat van dezen Apollon, maar met die matiging, die aan den hoogen rang van den zoon van Zeus voegt. Tusschen de eigenaardige uitdrukking van een Medusakop en die van onzen Apollon is eene overeenstemming, die reeds in den kop van het Vatikaansche exemplaar waarneembaar is, en die nog veel duidelijker uitkomt in een onlangs gevonden marmeren repliek van den kop, waarop we straks nader terug komen.

De vraag, wat aanleiding kan gegeven hebben tot het maken

van een beeld van Apollon met de aigis, is op volkomen bevredigende wijze opgelost door eene vernuftige combinatie van Preller. Hij heeft de aandacht gevestigd op eene grieksche inscriptie, die melding maakt van een dankfeest (*σωτήρια*), dat men te Delphi placht te vieren ter eere van Zeus Soter en Apollon Pythios, ter herinnering aan de wonderdadige redding van het door Gallische horden bedreigde Delphische heiligdom in den herfst van het jaar 279. De tempel van Apollon zou in de handen der barbaren gevallen zijn, zoo niet de god zelf zijn heiligdom had beschermd. Hij verschijnt in de gedaante van een jongeling van bovenaardsche schoonheid; door een onweder drijft hij de reeds zegepralende bestormers op de vlucht, en redt zijn tempel uit hunne heiligschennende handen. Het vermoeden, dat het dit wonder is, dat door den auteur van den Apollon met de aigis werd verheerlijkt, verkrijgt eene groote mate van waarschijnlijkheid, als we het kenmerkende van die wonderdaad vergelijken met het eigenaardige van het motief van het beeld.

Onder de overoude symbolen namelijk die we in de grieksche godsdienst aantreffen, is er wellicht geen, waarvan de oorspronkelijke zin zoo klaar in het bewustzijn der Grieken is blijven leven, als dit met de aigis het geval is geweest. De aigis is in het volksbewustzijn zeer lang het symbool gebleven van het onweder. Als Zeus aan het uitspansel donkere wolken samenvergadert en daaruit bliksemstralen slingert en donderslagen doet ratelen tot schrik der stervelingen, dan, zeide het volk, ‘schudt Zeus de aigis.’ Het was dus door middel van de aigis, dat Zeus - want aan hem in de eerste plaats was het dankfeest gewijd - den Delphischen tempel had gered; maar het was in dit geval niet Zeus zelf geweest, die op het juiste oogenblik de aigis had geschud, maar Apollon Pythios, de god aan wien de tempel gewijd was. Gelijk in het vijftiende boek van de Ilias, zoo had dus ook hier Zeus aan Apollon de aigis afgestaan, ditmaal om er de vijanden meê te verdrijven die zijn tempel met plundering en ontwijding bedreigden. Wat is natuurlijker, dan dat men, om Apollon als den verdijver der Galliers door een beeld te verheerlijken, gebruik maakte van de bekende homerische schildering van Apollon met de aigis? Homerus was en bleef toch altijd de dichter door wiens plastische zangen zich de grieksche beeldhouwers bij voorkeur lieten inspireeren.

De bijval dien deze combinatie van Preller vond was te alge-

meener, daar juist de derde eeuw de tijd is waarin men op interne gronden de conceptie van het kunstwerk zou meenen te moeten plaatsen. De conceptie; want sedert de Apollon-Stroganoff is bekend geworden, is er geen sprake meer van, dat het Vatikaansche beeld een origineel zou kunnen zijn. Het bronzen beeldje toch, zoo het al niet zelf ouder is dan het marmeren beeld in het Vatikaan, is ontwijfelbaar eene kopie van een ouder, minder geraffineerd exemplaar, dan het Vatikaansche is. Beide hebben blijkbaar een gemeenschappelijk origineel gehad, maar de Apollon-Stroganoff is in de uitvoering veel eenvoudiger en staat nader bij het oorspronkelijke werk. Brengen we in onze verbeelding den Apollon van het Belvedere tot de eenvoudigheid van den Apollon-Stroganoff terug, dan treffen we in deze conceptie juist die mate van theatraal pathos aan, die men in de eerste helft der derde eeuw in een godenbeeld mag verwachten.

Zoo heeft de ontdekking van Stephani, in 1860 openbaar gemaakt, in allerlei opzichten licbt verspreid over het vroeger zoo raadselachtige kunstwerk. Eene nieuwe ontdekking, in 1866 te Rome gedaan, heeft in meer dan een opzicht de gewonnen resultaten bevestigd - met name de gevolgtrekking, dat de Apollon van het Belvedere eene kopie is van een ouder grieksch beeld - en eene belangrijke bijdrage opgeleverd tot juistere kennis en waardeering van dat verloren gegaan origineel.

Bij een steenhouwer te Rome zag in het genoemde jaar de duitsche beeldhouwer Steinhäuser, een geoefend kenner van antieke beeldhouwwerken, een eenigszins beschadigden antieken kop van marmer, die hem op den eersten blik trof door zijne groote overeenkomst met den Apollon van het Belvedere. Inderdaad bleek het, bij nadere vergelijking, de kop te zijn van een ander exemplaar van hetzelfde beeld, van volkomen dezelfde afinetingen. Een gipsafgietsel van den nieuw gevonden kop paste volmaakt op een gipsafgietsel van de buste van het Vatikaansche exemplaar. Aan den nieuwen kop ontbrak de neus, en de bovenlip was geschonden; men gaf aan een gipsafgietsel van den beschadigden kop een neus en een bovenlip, naar den kop van het Vatikaansche beeld gegoten, en - zoo groot was de overeenkomst tusschen de beide koppen - die deelen pasten volkomen. In vereeniging met den Apollon-Stroganoff, leverde dus deze kop een nieuw bewijs voor de stelling, dat van beroemde grieksche kunstwerken, die in den Romeinschen tijd in eere zijn geweest,

in den regel meer dan een exemplaar, geheel of ten deele, tot ons is gekomen.

De beide koppen stemmen in al hunne afmetingen tot in de kleinste bijzonderheden overeen, en toch is er een onmiskenbaar verschil in de wijze waarop de beide beeldhouwers werkten en in de mate waarin ze de idee van het kunstwerk hebben verstaan. De beeldhouwer, van wien de nieuw gevonden kop het werk is, heeft er met helder bewustzijn naar gestreefd om de uitdrukking van Apollon's gelaat in overeenstemming te doen zijn met zijn optreden als een god der verschrikking en met het eigenaardig karakter van het ongewone attribuut, dat hem te dien einde hier gegeven is, de aigis. Het duidelijkst valt dit in 't oog als men het gelaat van zijn Apollon vergelijkt, eenerzijds met hetgeen de normale uitdrukking van gelaat is in een Apollon, andererzijds met de eigenaardige gelaatsuitdrukking van eene Medusa. Van de ‘unheimliche’ mengeling van grimmige woede en trotschen hoon, die het wezen uitmaakt van den Medusa-type, is in dezen Apollon-kop juist zooveel gelegd als geschieden kon zonder aan de majesteit van den Olympischen god te kort te doen. De beeldhouwer heeft geweten wat hij wilde en hij heeft het met kracht en met klaarheid gegeven. De kopiïst daarentegen, die het Vatikaansche beeld vervaardigde, heeft gekopieerd zonder er zich recht van bewust te zijn wat in de gelaatsuitdrukking van dezen Apollon het wezenlijke was. Van daar dat zijn kop, schoon fijner, zorgvuldiger en eleganter gebeiteld dan de andere, de gedachte van den ontwerper minder helder en minder krachtig teruggeeft. Gelijk zoo vaak met latere kopieën van oudere Grieksche beeldhouwwerken het geval is, zoo staat ook hier het flink en klaar weêrgeven van de gedachte van den ontwerper in omgekeerde reden tot de fijnheid en de zorgvuldigheid der bewerking. Zoolang men den kop van het Vatikaansche beeld op zich zelf beschouwt, wordt men licht meêgesleept door de elegantie en de fijne zorgvuldigheid van de bewerking; licht laat men dan de eenigszins oppervlakkige wijze onopgemerkt, waarop de vervaardiger de vormen van zijn voorbeeld heeft overgebracht. Maar zoodra de door Steinhäuser gevonden kop er naast wordt geplaatst, doet het krachtige leven van dezen den delikaat bewerkten Vatikaanschen kop geraffineerd en gelikt schijnen.

Het Rome van de eerste eeuw onzer jaartelling telde vele beeldhouwers; maar hoe velen van hen zouden in staat geweest

zijn om aan eene kopie van een werk als dit den gloed en de kracht van het origineel te geven? Het origineel was eene schepping van het godsdienstig geloof. Het was eene verheerlijking van Apollon als den verdrijver van de heiligschennende barbaren die zich vermeten hadden zijn heiligdom te bestormen. Het was bestemd om den vromen bezoeker van Delphi die wonderdaad van den god plastisch voor oogen te stellen. Voor den beeldhouwer daarentegen, die de Vatikaansche kopie vervaardigde, was het origineel een schoon beeld van een der oudere Grieksche meesters, waarvan een aanzienlijk man - waarschijnlijk Nero - eene kopie verlangde te hebben tot opluistering van een paleis. Hier was geene religieuse behoefte, aan welke de kunst geroepen werd te voldoen, maar het verlangen om een vorstelijk verblijf te tooien met een beeld dat de zinnen streelen en de verbeelding bezig houden kon. Hoe schitterender de kopie uitviel, hoe meer kunstvaardigheid ze ten toon spreidde, des te hooger lof zou den vervaardiger ten deel vallen. Van daar voor een goed deel het verschil tusschen deze kopie en de beide andere, vooral die waarvan alleen de kop tot ons gekomen is. Die kop verraadt in hooge mate den geest die het origineel moet bezield hebben. Hij verraadt een streven, niet om de zinnen van den beschouwer te streelen, maar om Apollon's wonderdaad op eene zijner waardige wijze plastische voor te stellen.

Het is dus duidelijk, dat de Vatikaansche Apollon van het origineel veel verder af staat dan het beeld waartoe de nieuw gevonden kop[1] moet behoord hebben. Deze laatste kopie schijnt inderdaad aan het oorspronkelijke werk zeer nabij te komen. In de eerste vreugde over de gelukkige vondst heeft men zelfs vermoed dat de door Steinhäuser gevonden kop een overblijfsel zou kunnen zijn van het origineel zelf, dat toch naar alle waarschijnlijkheid een van de talrijke beelden zal zijn geweest die door Nero van Delphi naar Rome zijn overgebracht[2]. Doch tegen dit vermoeden pleit de omstandigheid, dat het origineel blijkbaar van brons was. Dit blijkt reeds aanstonds uit de aanwezigheid van twee stutten aan het marmeren exemplaar in het Belvedere, die dan ook beide aan het bronzen beeldje te Petersburg ontbreken: een boomstam, waartegen het rechterbeen aan-

1 Onlangs las ik ergens dat die kop zich tegenwoordig te Bazel bevindt.
2 De Vatikaansche kopie is in der tijd gevonden te *Porto d'Anzo*, het oude Antium, Nero's geliefkoosde residentie. Denkelijk heeft Nero zelf die kopie laten vervaardigen.

leunt, en een kleine stut onder den slechts met de teenen op den grond rustenden linkervoet. Bovendien schijnen de scherpe omtrekken van het lichaam van het Vatikaansche beeld onverklaarbaar, tenzij men aanneme dat het naar brons gekopieerd is. Maar wat vooral voor een bronzen origineel pleit, is het arrangement van de chlamys, zoo als we het uit de Vatikaansche kopie kennen. Terwijl marmer niet vele, maar diepe plooien eischt, zien we hier de chalmys door eene menige van kleine en ondiepe plooien in een onnoemelijk aantal vlakken gebroken, juist zoo als voor een bronzen beeld noodig is. Hiertegen is wel de Apollon-Stroganoff aangevoerd, waaraan dat rijk geplooide gedeelte van de chlamys ontbreekt; maar dat is eenvoudig daaraan toe te schrijven, dat òf de Apollon-Stroganoff een onvoltooid werk is, òf dat gedeelte van de chlamys verloren is gegaan. Beide is zeer mogelijk, daar zulk een werk in stukken gegoten werd. Zoo als het kleed van den Apollon-Stroganoff daar hangt, is het geen geheel; het is niets dan een stuk van eene chlamys.

Het is niet te ontkennen, dat de Apollon van het Belvedere door de boven medegedeelde ontdekkingen van zijn ouden roem veel verloren heeft. Gelijk het altijd gaat, wanneer nieuwe ontdekkingen of scherper kritiek eene illusie verstoren of eene geijkte meening omverwerpen, zoo zijn er ook in dit geval menschen die dat betreuren en die zekeren wrok voeden jegens het wetenschappelijk onderzoek, dat zelfs den nimbus van een zoo onovertreffelijk gewaand kunstwerk niet eerbiedigt. Maar voor hem, die zich gaarne rekenschap geeft van zijne bewondering en die in zijne beoordeeling liefst historisch te werk gaat, is het een groote aanwinst, te weten, ongeveer althans, welke plaats in de ontwikkelingsgeschiedenis der grieksche kunst aan dit werk moet worden toegekend. Hij zal nu in den Apollon van het Belvedere de conceptie onderscheiden van de uitvoering. Aan den ontwerper zal hij niet die eischen stellen, waaraan een Pheidias of een Praxiteles voldeden; hij zal hem het gemis aan krachtig leven niet wijten, dat voor rekening komt van den kopiïst; en hij zal niet, gelijk men vroeger veelal deed, aan den Romeinschen keizertijd eene geniale conceptie toekennen, welke die tijd onmogelijk meer voortbrengen kon.

184 (in de *galeria de' candelabri*). *De stedegodin van Antiochie; kopie naar Eutychides*.

Dit beeld, merkwaardig zoowel om de voorstelling als voor de geschiedenis van de kunst, is eene zeer middelmatig bewerkte kopie - een weinig minder dan levensgroot - van het in de latere oudheid beroemde beeld der *Τύχη Ἀντιοχείας* of stedemaagd, gelijk wij zouden zeggen, van Antiochie, sedert het begin van de derde eeuw de hoofdstad van het rijk der Seleuciden.

Als stedegodin is zij gekarakteriseerd door de corona muralis, en dat het juist die van Antiochie is, staat vast door munten van Antiochie, op welke eene afbeelding van dit beeld voorkomt. Van de corona muralis hangt de sluier naar beneden, die haar als *Τύχη* toekomt. In de rechterhand heeft de beeldhouwer, die den ontbrekenden benedenarm heeft gerestaureerd, haar korenaren - symbool van de vruchtbaarheid der landstreek - gegeven; de juistheid dezer restauratie is twijfelachtig, daar het attribuut in die hand op de bedoelde munten niet altijd hetzelfde is; op sommige zijn het korenaren, op andere is het een palmtak. De godin zit op eene rots, die hier aanduiding is van het bergachtig terrein waarop de stad lag. De houding, waarin zij zit, is meer lief dan waardig. Het geheele lichaam is namelijk naar de linkerzijde gewend, de rechtervoet is over den linker geslagen, de rechter elleboog steunt op de rechter knie en de gestrekte linkerarm rust met de vlakke hand schuins achter het lichaam op de rots. De sluier en het gewaad zijn in sierlijke plooien overeenkomstig die wending van het lichaam gearrangeerd. Aan de voeten der godin vertoont zich eene figuur die aan deze compositie - men weet haast niet of men haar een beeld of eene groep zal noemen - een eenigszins vreemdsoortig karakter geeft. Het is de op kleiner schaal dan de godin zelve gemodeleerde gestalte van een jongeling, die, op dergelijke wijze als de leeuw in het Zeeuwsche wapen, de bovenhelft van zijn lichaam uit de golven verheft. Die jongeling is de personificatie van de rivier, aan welke de stad lag, de riviergod Orontes.

Zonder de corona muralis en den Orontes aan hare voeten, zou zij volstrekt niet den indruk van een goddelijk wezen maken. Van den ernst en de waardigheid van de godentypen der oudere kunst is in dit beeld niets meer te bespeuren. Trouwens, die ernst en waardigheid is ook aan de kunstrichting van Lysippos

en zijne eeuw vreemd. Bij andere werken uit dezen tijd zou men nog kunnen denken dat de afwezigheid van die eigenschappen meer of minder aan het onderwerp lag; maar hier hebben we juist een onderwerp dat uitnemend geschikt was om ze in ten toon te spreiden. Zoo ergens, dan moest hier, wat er van het idealisme der oude kunst nog over was, zich uiten. En wat zien we? Eene liefelijke, in hoogst bevallige houding neêrgezeten vrouwengestalte, en niets meer. Geene godin, maar, men zou haast zeggen, een genrebeeld.

Die absentie van alle streven naar verhevenheid van opvatting is evenzeer een kenmerk van de kunst in dezen tijd, als de absentie van die strengheid, die in de oogen van vroegere geslachten bij een onderwerp als dit onmisbaar zou zijn geweest. Maar beschouwen we het kunstwerk als een produkt van zijn tijd en stellen we dus aan den ontwerper geene eischen waaraan zijne eeuw onmogelijk voldoen kon, dan moeten we erkennen dat zijne compositie inderdaad uitmunt door zeldzame bevalligheid. Hoe weinig voortreffelijk de uitvoering van deze kopie ook is, ze pleegt den beschouwer reeds bij den eersten aanblik voor het kunstwerk in te nemen, en die gunstige indruk wordt sterker naar mate men de compositie meer in bijzonderheden nagaat. Zoowel de vormen van het lichaam als zijne houding en het uit die houding voortspruitende arrangement van het kleed - het is alles even elegant en behagelijk. De geographische symboliek is geheel als bijzaak behandeld, en wordt door de hoofdfiguur volkomen beheerscht.

Geen wonder dus, dat het beeld, gelijk Pausanias vermeldt en de munten bewijzen, de roem van Antiochie was. Er zijn dan ook, behalve dit Vatikaansche beeld, nog andere replieken van tot ons gekomen, gelijk dat met zoo vele in de oudheid beroemde kunstwerken het geval is. Pausanias noemt ons ook den auteur van het beeld, Eutychides, een beeldhouwer uit de school van Lysippos, van wiens apoxyomenos we in den *braccio nuovo* eene kopie hebben gezien[1].

265. *Amazone met den springstok; misschien naar Strongylion.*

Van dit beeld zijn wel niet zoo vele exemplaren tot ons

1 Vgl. het eerste artikel, in de Gids van April, blz. 80.

gekomen als van de vroeger besproken gewonde Amazone[1], maar toch genoeg om ook dit kunstwerk als een in de latere oudheid beroemd te doen kennen. Ongelukkig is van geene dier kopieën de kop bewaard gebleven; op dit exemplaar en op dat in het kapitolijnsche museum staat wel een antieke Amazonenkop, maar beide die koppen zijn afkomstig van andere Amazonenbeelden van gelijke grootte, en wel van kopieën van de zoo even genoemde gewonde Amazone. Alleen uit een antieken gesneden steen - waarover straks nader - kennen we het motief van dezen Amazonentype in zijn geheel; die afbeelding brengt ons echter omtrent den kop natuurlijk niet verder, dan dat ze ons leert in welke houding we ons het hoofd dezer Amazone te denken hebben.

Behalve de kop ontbreken aan dit exemplaar ook de beide benedenarmen en het grootste gedeelte van de bovenarmen; de armen zijn niet geheel juist gerestaureerd, doordat de restaurator omtrent het motief dezer Amazone in dwaling verkeerde; hij gaf haar een boog in de handen in plaats van den stok, waarvan ze op het punt staat zich te bedienen tot het nemen van een sprong. Modern is ook een gedeelte van het rechterbeen, van de knie af tot vlak boven den enkel. Voor het overige is het beeld goed geconserveerd, en wat de uitvoering aangaat is het ver van middelmatig; het behoort tot de zeer goede kopieën uit den Romeinschen tijd van oude Grieksche beeldhouwwerken.

Daar geen der tot ons gekomen exemplaren volledig genoeg bewaard is gebleven om ons het motief van het beeld te doen kennen, heerschte dienaangaande onzekerheid en verschil van meening, zoo lang de onechtheid aangenomen werd van den zoo even vermelden gesneden steen. Die steen is alleen bekend door eene afbeelding er van in Natter's *Traité de la méthode antique de graver en pierres fines;* de afbeeldingen in andere werken zijn alle naar die bij Natter geteekend, niet naar den zoo 't schijnt zoek geraakten steen zelf. Dat men evenwel zonder genoegzamen grond tot zijne onechtheid besloten heeft, is niet lang geleden door Klügmann aangetoond, die tevens voor de echtheid twee tamelijk afdoende gronden heeft aangevoerd. Vooreerst de wijze waarop de Amazone op dien steen den boog draagt. Het is eerst in den laatsten tijd, door de nasporingen van Klügmann zelven, gebleken dat het in Grieksche kunst-

1 Zie het eerste artikel, in de Gids van April, blz. 89.

werken eene kenmerkende eigenaardigheid van Amazonen is, dat ze den boog nevens den pijlkoker aan de linkerzijde hebben hangen. Nu draagt op den steen, waarvan Natter eene afbeelding geeft, onze Amazone den boog op die overigens ongewone wijze. Als de steen antiek is, is dit zeer natuurlijk; maar hoe zou een modern graveur op het denkbeeld gekomen zijn haar den boog aldus te doen dragen? Ten tweede: een modern graveur zou aan de Amazone op den steen dezelfde, of althans ongeveer dezelfde houding van hoofd gegeven hebben, die hij aan de bewaard gebleven marmeren kopieën aantrof. Hij kon niet weten, wat insgelijks eerst door het onderzoek van Klügmann gebleken is, dat de koppen van die kopieën van een anderen Amazonentype afkomstig zijn. De afwijkende houding van het hoofd op den steen is alleen verklaarbaar als hij antiek is. De steen is dus naar alle waarschijnlijkheid echt, en daarmede staat het dan ook vast welk het motief van deze Amazone geweest is. De beide handen hielden - de rechter een weinig hooger dan het hoofd, de linker op de hoogte van de dij - een springstok, die aan haar linkerkant op den grond rustte. Wel is op de basis van dit Vatikaansche exemplaar, die antiek is, geen spoor van dien stok te ontdekken, maar dit bewijst alleen dat de stok aan dit exemplaar niet van marmer was. Dien stok houdt zij met de beide handen gereed, zonder er echter op te leunen; de last van het lichaam wordt bijna geheel door het rechterbeen gedragen, terwijl van den linker voet slechts het voorste gedeelte op den grond rust[1]. Zoo staat zij, den blik op het doel gericht, flink en krachtig tot den sprong gereed, dien zij, ook blijkens de spanning van de rechterzijde van het lichaam, zoo aanstonds nemen zal. Geheel in overeenstemming met dit motief, draagt zij haar korten chiton anders dan we dien aan andere Amazonenbeelden aantreffen. Op ongewone wijze is de chiton aan de linker voorzijde opgenomen en onder den gordel gestoken, zoodat de linkerdij grootendeels ontbloot is en het kleed, dat anders tot even boven de knieën neêr zou hangen, haar bij het springen niet kan hinderen. Dit arrangement van het kleed, dat den beeldhouwer gelegenheid schonk om eigenaardige schoonheden van draperie en van naakt aan zijn werk bij te zetten, zou on gezocht moeten voorkomen,

1 In overeenstemming met dezen stand van het beeld is de basis onder den linkervoet een weinig hooger dan onder den rechter.

indien het niet door den te nemen sprong volkomen werd gemotiveerd.

In de tot ons gekomen kopieën is onze Amazone voorzien van een aantal voorwerpen die tot hare wapenrusting behooren. Aan de linkerzijde draagt zij den omgehangen pijlkoker, waarbij we ons - blijkens den boven vermelden gesneden steen en eene te Trier bewaarde repliek van ditzelfde beeld[1] - ook den boog moeten denken, die door middel van een riempje aan den draagband van den pijlkoker is vastgemaakt. Aan den linkervoet bevinden zich de riemen die dienen om aan dien voet een spoor aan te binden. Bovendien ligt schuins achter den linker voet een helm op den grond, en schuins achter het rechter been staat een boomtronk, waar strijdbijl en schild tegen aan staan. Deze laatste wapenen echter - schild, strijdbijl en helm - ontbreken op den gesneden steen, en waren ook aan het bronzen origineel van het beeld stellig niet aanwezig. De vervaardigers der tot ons gekomen exemplaren hebben den strijdbijl en het schild er bij gevoegd om den boomstam een weinig te maskeeren, dien ze als stut voor hun marmeren kopieën noodig hadden; en den helm aan de andere zijde hebben ze daar slechts geplaatst om als tegenstuk dien boomstam met zijne accessoria eenigermate te contrabalanceeren. Het is volstrekt noodzakelijk dat we ons die bijvoegingen der kopiïsten wegdenken, zoo we de lichte houding van het tot een sprong bereidde lichaam willen zien. Natuurlijk is ook het stuk marmer, dat de beeldhouwer onder den linker voet tot steun van zijn beeld heeft laten zitten, eene ontsiering die het bronzen origineel niet behoefde. Dat het origineel van brons was, blijkt vooral uit de behandeling van den chiton, die met zijne tallooze ondiepe plooien en plooitjes geheel en al op brons berekend is.

Vergelijken we de gestalte van deze Amazone met die van de gewonde, waarvan we in den *braccio nuovo* eene kopie hebben aangetroffen, dan toont deze hier ook wel een krachtig gebouwd lichaam, maar slanker en langer dan de gewonde, welker lichaamsvormen wat voller en breeder gevormd zijn. De gewonde Amazone heeft, met deze vergeleken, een weinigje van

1 Het Triersche exemplaar is eerst opgegraven lang nadat Natter's *Traité* verschenen was. De omstandigheid, dat aan dit exemplaar overblijfselen van den aldus gedragen boog aanwezig zijn, ontneemt dus aan den boven medegedeelden grond voor de echtheid van den steen niets van zijne kracht.

dat ‘vierkante’ dat, gelijk we gezien hebben[1], in de beelden van Polykleitos, vergeleken met die van later tijd, door de ouden werd opgemerkt.

Dit verschil doet reeds het vermoeden ontstaan dat het origineel van onze Amazone, dat zeker een werk is uit den bloeitijd der Grieksche sculptuur, eer na dan voor de gewonde zal zijn ontstaan. Ook het eenigszins gecompliceerde arrangement van den chiton, hoe volkomen ook door de handeling gemotiveerd, schijnt daarvoor te pleiten. Nu is er onder de beeldhouwers, van wie beroemde Amazonenbeelden vermeld worden, één - Strongylion - die een weinig later dan de anderen, namelijk in het laatst van de vijfde en in het begin van de vierde eeuw heeft geleefd. Strongylion was, naar de van hem vermelde werken te oordeelen, uit de school van Myron, den grooten meester in het weêrgeven van het physieke leven, in het grijpen van een vluchtig oogenblik waarin reeds de handeling die er onmiddellijk op volgen zal duidelijk zigtbaar is. Gelijk een van Myron's beroemdste werken de zoo straks te bespreken diskoswerper is - een diskoswerper, genomen op het laatste oogenblik voordat de schijf wegvliegt - zoo zou een zijner navolgers zeer wel de auteur kunnen zijn van deze Amazone, genomen op het laatste oogenblik voordat zij den voorgenomen sprong doet. Het eenige, dat we van Strongylion's Amazone weten, is dit, dat ze *ἡ εὔκνημος* placht genoemd te worden: eene dergelijke wijze van een beroemd kunstwerk door een bijnaam aan te duiden, als waarop b.v. een satyr van Praxiteles bekend was onder den naam van *ὁ περιβόητος*. De scheenbeenen van de tot ons gekomen kopieën van de Amazone met den springstok zijn niet van zoo buitengewone schoonheid dat men zich op dien bijnaam zou kunnen beroepen als op een grond om deze Amazone voor die van Strongylion te houden. Eerder zou, als men op onze kopieën wil afgaan, de ontbloote linkerdij er aanspraak op mogen maken het schoonste gedeelte van dit beeld te zijn. Men heeft dan ook het vermoeden geopperd, dat wellicht *εὔκνημος* hier in ruimeren zin zou moeten worden genomen, in welk geval de lof, door dit epitheton aan het beeld toegezwaaid, zich ook tot boven de knie zou uitstrekken en meer bepaaldelijk op de linkerdij zou slaan; maar de Grieken kenden hun taal, ook in de drie laatste eeuwen vóór onze jaar-

1 Vgl. het eerste artikel, in de Gids van April, blz. 75.

telling, toen zulke bijnamen denkelijk in zwang gekomen zijn, te goed, om *εὔχνημος* te zeggen als ze eigenlijk *εὔμηρος* meenden.

405. *Danaïde*.

Ongeveer eene eeuw geleden werden op de plek, waar oudtijds het forum van Praeneste gelegen heeft, opgravingen gedaan, die verscheidene antieke beeldhouwwerken aan het *musco Pio-Clementino* hebben opgeleverd. Daar is o.a. ook dit elegant gedachte beeld gevonden, wel is waar in verminkten toestand, maar toch in zoo ver geconserveerd, dat men het over het geheel tamelijk juist heeft kunnen restaureeren.

Hetgeen men aanvankelijk vond, was niets meer dan het lichaam zonder kop en armen; maar op geringen afstand had men een kop gevonden, die bij onderzoek bleek aan dit beeld te behooren; en de zeer bijzondere houding van het lichaam wees vrij nauwkeurig aan welke de houding der armen geweest moest zijn. Op twee plaatsen, in de knieën en in den rug, is het lichaam gebogen. Het bovenlijf, dat, in zijn geheel beschouwd, sterk voorover helt, vertoont in zijn bovenste gedeelte eene zoodanige spanning in tegenovergestelde richting, dat aan een steunpunt, waarop de armen gerust zouden hebben, niet te denken valt. Er is slechts één motief denkbaar, dat met deze houding van lichaam overeen komt: het dragen met de beide handen van een zwaar voorwerp. Dat dit voorwerp een waterbekken geweest zal zijn, wordt reeds door het nymph-achtig voorkomen van de geheele figuur waarschijnlijk gemaakt. Nog opvallender dan de houding van het lichaam is de wijze waarop de oogen behandeld zijn. Ze zijn gezwollen en half gesloten: niet in dier voege dat alleen het bovenlid over het oog heen getrokken is: de oogleden zijn beide samengetrokken. Er is al weder maar één motief denkbaar, dat met deze behandeling der oogen overeenkomt: het weenen. De uitdrukking van het gelaat is met dit motief geheel in overeenstemming.

De beeldhouwer, die met de restauratie van het beeld belast werd, heeft het dus terecht zoo gerestaureerd dat de beide voorwaarts naar beneden uitgestrekte armen een waterbekken dragen, en de interpretatie volgens welke het eene Danaïde voorstelt mag op zijn minst eene zeer plausibele gissing heeten. Het is bekend, hoe de kolonieën en municipieën er op uit waren om

in hunne openbare gebouwen en kunstwerken Rome, al was het ook op verren afstand, na te volgen. Tusschen de zuilen van den porticus, die tot den Apollon-tempel op den Palatinus behoorde, stonden zeer bewonderde Danaïden-beelden, van welke twee Romeinsche dichters melding maken. Propertius zegt van dien porticus:

> tota erat in speciem Poenis digesta columnis,
> inter quas Danai femina turba senis;

en Ovidius:

> ducor ad intonsi candida templa dei,
> signa peregrinis ubi sunt alterna columnis
> Belides et stricto stat ferus ense pater.

Wellicht hebben we dus in dit beeld, dat oudtijds het forum van Praeneste versierde, eene kopie van zulk eene Danaïde van den Palatijnschen Apollon-tempel. In allen gevalle is het bijna zeker dat het eene Danaïde voorstelt, bezig met den bekenden nimmer eindigenden arbeid, welks vruchteloosheid de oorzaak is van hare tranen. Van het origineel geeft ons deze met meer kunstvaardigheid dan gevoel vervaardigde kopie slechts eene zwakke reproductie; maar de sierlijke lijnen der half naakte gestalte rechtvaardigen de onderscheiding die van de zijde van het kunstlievend publiek aan dit beeld pleegt ten deel te vallen. De zachte golvingen van hals, boezem, rug en heupen zijn voortreffelijk gemodeleerd, en de wijze waarop de benedenhelft van het lichaam bekleed is vormt met het naakte bovenlijf een volkomen harmonisch geheel. Indien het origineel bij die fraaie lijnen tevens de gemoedsgesteldheid uitdrukte van de boete doende veroordeelde, die ook van de verst verwijderde toekomst geene lotsverandering te wachten heeft, dan moet het wel een werk van meer dan gewone verdienste geweest zijn.

261. *Zittende Penelope*.

Men zou zich zeer bedriegen, indien men meende dat de meerdere of mindere bekendheid en beroemdheid der Vatikaansche beeldhouwwerken geëvenredigd is aan hunne belangrijkheid en hunne kunstwaarde. Deze Penelope bij voorbeeld, schoon ze bij oppervlakkige beschouwing niet bijzonder aantrekt, overtreft menig meer bekend en meer beroemd beeld

zoowel door de zeldzame harmonie tusschen de schoone gedachte en den hoogst eenvoudigen vorm waarin de kunstenaar die gedachte heeft belichaamd, als door het fijne gevoel waarmeê ook de kleinste details zijn gebeiteld. Met opzet gebruik ik hier dit laatste woord, want terwijl aan de beeldhouwwerken uit den Romeinschen tijd meestal door vijlen en wrijven de laatste hand is gelegd, is hier, naar het oude Grieksche gebruik, bijna nergens een ander werktuig gebruikt dan de beitel. De uitvoering moge hierdoor op den eersten aanblik wat hard schijnen, vooral in eene verzameling waarin zoovele beelden verblinden door gladheid van uitvoering: bij nauwkeuriger beschouwing ontwaart men dat de hand van den kunstenaar door een fijn en gezond gevoel werd bestuurd, dat hem elken streek van den beitel juist zoo en niet anders deed voeren. Van de tallooze plooien van het dunne gewaad zijn er geen twee gelijk, en elk plooitje is gemotiveerd en met het geheel in harmonie.

Van voren gezien is het ensemble opvallend smal. Maar het beeld is ook niet bestemd om van voren, maar om van ter zijde gezien te worden. Het is hier averechts geplaatst. Niet de rug, maar de rechterzijde der figuur moest naar den wand gekeerd zijn, in dier voege dat het beeld gezien werd alsof het een relief ware. Dat het er op aangelegd is om slechts van één bepaalden kant, en wel van ter zijde beschouwd te worden, is vermoedelijk daaraan toe te schrijven, dat het deel uitmaakte van eene vrije groep, waarvan het onderwerp aan de Odyssee ontleend was. Althans, met andere figuren tot zulk eene compositie vereenigd, wordt het aangetroffen op verscheidene reliefs van terra cotta; het is door vergelijking met die reliefs, dat men met volkomen zekerheid weet wie deze treurende vrouw voorstelt.

In het *museo Chiaramonti* staat, vlak bij den toegang tot het *museo Pio-Clementino*, een ander exemplaar van dit beeld. Het is van geringer kunstwaarde, maar het bewijst dat de restaurator van dit betere exemplaar den zetel verkeerd heeft gerestaureerd. Hij heeft er een stuk rots van gemaakt, maar de mand, die in het andere exemplaar als aanduiding van vrouwelijken arbeid onder den zetel staat, is antiek en zal dus ook hier aanwezig zijn geweest. Gerestaureerd is bovendien de rechterhand, de knie van het overgeslagen rechterbeen en een stuk van den sluier boven het hoofd. Die deelen zijn veel gladder bewerkt dan het overige, antieke, gedeelte van het kunstwerk,

en verstoren daardoor eenigermate de harmonie van het geheel. De linkerhand schijnt beschadigd geweest en - 't zij reeds in de oudheid, 't zij in later eeuwen - door een ongeroepen poetser weêr glad gemaakt te zijn.

Eene enkele gedachte spreekt zich in dit beeld uit en verklaart al zijne motieven. Met eenigszins gebogen hoofd en geheel in zich zelve gekeerd zit de gesluierde gestalte ter neder. Het is de stille, tranenlooze smart eener edele, reine vrouw, die haren lang vermisten echtgenoot wel niet meer zal terugzien. De diepte harer droefheid laat in een oogenblik als dit, waarin zij er zich geheel aan overgeeft, in haar geest geen plaats over voor de gedachte aan iets anders. In die ééne gedachte gansch en al verzonken, vergeet zij al het overige en heeft geen bewustzijn van de wereld rondom haar. Een motief dat in elk ander vrouwenbeeld aanstootelijk zou zijn - de over elkander geslagen beenen - is hier, als uitdrukking van dat vergeten van alles buiten haar leed, volkomen gepast; men denke zich haar in welke andere houding ook gezeten, er is er geene, die zoo geheel aan de idee van het kunstwerk beantwoordt. Straks zal zij wel tot het stille, eentoonige leven terug keeren en den gestaakten arbeid hervatten, maar op dit oogenblik is de wereld daarbinnen de eenige die voor haar bestaat.

Dat de verheven eenvoud van deze conceptie haar waarmerkt als eene schepping uit den bloeitijd der Grieksche beeldhouwkunst, behoeft geen betoog.

390. *Menandros, waarschijnlijk van of naar Kephisodotos*, en 271. *Poseidippos*.

Ieder kent den naam van Menandros, den grooten komediedichter uit de eerste decennieën na Alexander den groote, toen de Grieksche komedie geheel en al *comédie de moeurs* was geworden. Poseidippos, wiens naam aan vele lezers van dit tijdschrift wellicht niet bekend is, was insgelijks komediedichter en wel onder eene generatie die op die van Menandros volgde. Het beeld van Poseidippos, den voornaamste, naar 't schijnt, onder de jongere dichters der nieuwe Attische komedie, was juist geschikt om als tegenstuk tegenover dat van den princeps der oudere generatie te worden geplaatst, en is dan

ook blijkbaar met het oog daarop vervaardigd. De beide beelden hebben elkander, de eeuwen door, trouw gezelschap gehouden. De voor antieke kunstwerken zoo gevaarlijke middeneeuwen zijn ze in volkomen veiligheid doorgekomen; ze stonden toen, en ook later noch geruimen tijd, in eene kerk van St. Laurens te Rome. Men hield ze voor heiligenbeelden, en eeuwen lang hebben de vrome bezoekers dier kerk de vooruitstekende rechtervoeten der beide heidensche tooneeldichters met eerbiedige kussen bedekt. Aan die dwaling hebben we het te danken dat deze beelden in zoo ongeschonden staat tot ons zijn gekomen; de zorg, die voor de vermeende heiligen gedragen werd, was zoo groot, dat men zelfs de teenen der vooruitstekende voeten van een metalen overtrek voorzag, om ze door de kussen der geloovigen niet te doen slijten.

Dat deze beelden Menandros en Poseidippos voorstellen, is met volkomen zekerheid gebleken vooreerst uit het opschrift *ΠΟΣΕΙΔΙΠΠΟΣ*, dat op de basis van het eene beeld ontdekt werd, en ten tweede uit de door Visconti opgemerkte overeenkomst van de gelaatstrekken van het andere met eene beeldtenis op een antiek relief, onder welke de naam van Menandros staat. Met de voorstelling die we ons van de persoonlijkheid van Menandros, uit hetgeen van zijn leven en zijne werken bekend is, kunnen maken, komt dit beeld goed overeen. Zijn voorkomen dicteert een overvloed van wat de Engelschen *animal spirits* noemen en eene onverwoestelijke gezondheid. Hij zit daar nu in behagelijke rust; maar als die man eens recht overeind stond zou zijne hooge gestalte een forschheid van bouw en, blijkens de wijze waarop hij het hoofd draagt, een flinkheid van houding ten toon spreiden, den zoon van den dapperen en ondernemenden generaal Diopeithes waardig. In elegante en gemakkelijke houding neêrgevlijd, maakt hij den indruk van een man die zich in het verfijnde, weelderige leven van het toenmalig Athene voortreffelijk weet te vinden; maar dat hij nog iets anders en iets meer is dan een elegant viveur, bewijst het gelaat, waarin scherpzinnigheid en intellectueele meerderheid gepaard gaan met zekere hooghartigheid, die wellicht haar grond heeft in die gewoonte van door de oppervlakte der dingen heen te zien, die men in onze moderne maatschappij vooral bij scherpzinnige artsen kan waarnemen.

Veeleer dan van zijn beeld is het van dat van Poseidippos te begrijpen, dat de christenen het voor een hunner heiligen heb-

ben kunnen aanzien. Er is in diens gelaat en in zijne houding iets gedrukts; hij behoort blijkbaar niet, als Menandros, zelf tot dien luchthartigen Atheenschen *beau-monde* met haar verfijnd praktisch materialisme; hij is veeleer de kritikus die er buiten staat. In zijne houding verraadt zich zelfs zekere onbeholpenheid, en tegenover het beeld van Menandros, dat elegant en zelfs een weinig gezocht gedrapeerd is, onderscheidt zich dat van Poseidippos door de hoogst mogelijke eenvoudigheid van draperie.

Deze twee portretbeelden behooren tot die in de Romeinsche verzamelingen niet talrijke beeldhouwwerken, die niet in den Romeinschen tijd te Rome vervaardigd, maar uit Griekenland overgebracht zijn. Reeds de technische behandeling van het marmer is daarvan eene aanwijzing. Er is geen ander werktuig gebruikt dan de beitel; nergens is door vijlen, raspen of wrijven het werk fijner van uitvoering gemaakt. Integendeel, er is in de uitvoering zekere nonchalance; wat niet noodig was om de gedachte uit te drukken, is opzettelijk veronachtzaamd. Maar dat noodige is juist en krachtig, zonder de minste angstvalligheid, gebeiteld. Meesterschap over den vorm gaat hier gepaard met versmading van den vorm, behalve voor zoo ver hij noodig was voor de uitdrukking der gedachte.

Aan beelden als deze kunnen beeldhouwers zien hoe in hunne kunst het motief van het zitten behoort te worden gegeven. Het verschil tusschen deze zittende figuren en zoo menig leelijkzittend beeld van moderne beeldhouwers is enkel daarin gelegen, dat hier aan de bovenste helft der beenen de noodige helling gegeven is. Van het boven de knie gelegen gedeelte van het been is de bovenvlakte geheel zichtbaar. Bij moderne zittende beelden is dat dikwijls niet het geval, waarvan het noodzakelijk gevolg is dat de zittende figuur er ineengehurkt uitziet.

Uit Pausanias' gids door Griekenland weten we dat nog in zijn tijd in het theater te Athene verscheidene beelden van tooneeldichters stonden, waaronder dat van Menandros. Eenige jaren geleden heeft men te Athene de basis van dat beeld van Menandros gevonden; blijkens de inscriptie was het een werk van Menandros' tijdgenoot Kephisodotos, een zoon van Praxiteles. Wellicht is het beeld, dat Pausanias - in de tweede eeuw onzer jaartelling - nog te Athene zag, later, met dat van Poseidippos, naar Rome overgebracht. Dit zou kunnen gebeurd zijn toen - in de vierde ceuw - de thermen van Olym-

pias, gemalin van keizer Constans, gebouwd werden, uit welke de beide beelden dan later hun weg zouden gevonden hebben naar de boven vermelde kerk van St. Laurens, gelegen in de onmiddelijke nabijheid van de plaats waar zich de thermen van Olympias bevonden. Dit is evenwel eene bloote mogelijkheid; maar zoo dit beeld van Menandros al niet het origineel van Kephisodotos is, dan is het toch zeer waarschijnlijk daarnaar gekopieerd; niet door een van de heeldhouwers die in den laatsten tijd der republiek en in het begin van den keizertijd te Rome zoo vele kopieën van Grieksche kunstwerken hebben vervaardigd, maar door een beeldhouwer die te Athene, niet veel later dan Menandros en Kephisodotos, zal hebben geleefd.

615. *Diskoswerper*.

Tot de meest geliefkoosde lichaamsoefeningen der Grieken behoorde het in eene bepaalde richting om 't verst werpen van den diskos, eene verscheidene ponden zware, cirkelvormige, nagenoeg platte schijf, van ongeveer een voet in middellijn, in 't midden wat dikker dan aan den omtrek. Voor beeldhouwers leverden de verschillende houdingen, die het lichaam bij het werpen van zulk eene schijf achtereenvolgens aannam, meer dan één uitlokkend onderwerp op. Vooral drie onderscheidene standen van den diskoswerper zijn als motieven voor kunstwerken gebezigd geworden, en van twee beroemde beelden van diskoswerpers zijn eenige kopieën tot ons gekomen: van dien van Myron, waarvan we het Vatikaansche exemplaar zoo straks zullen beschouwen, en van een anderen waarvan het origineel zonder voldoenden grond gehouden wordt voor een werk van Naukydes, een beeldhouwer uit de school van Polykleitos en ongeveer één menschenleeftijd jonger dan deze.

Van de nog voorhanden exemplaren van het laatstgenoemde beeld is dit Vatikaansche verreweg het voortreffelijkste. Wel is het niet onbeschadigd tot ons gekomen, maar de ontbrekende deelen en deeltjes heeft men met genoegzame zekerheid kunnen restaureeren. Het moment is dat, waarop de athleet, nu zijne beurt gekomen is en hij zijne plaats heeft ingenomen, zich tot den worp gereed maakt. Met het rechterbeen vooruit, zoekt hij den vereischten vasten stand en verzamelt zijne krachten. Op de in de knie licht gebogen beenen balanceert het een weinig

teruggetrokken lichaam, dat nu nog hoofdzakelijk door het linkerbeen gedragen wordt, terwijl de rechtervoet tastende is om den juisten stand te vinden. Het hoofd is eenigzins gebogen en de blik is, zonder bepaald doel, in de richting die de schijf nemen moet op den grond gevestigd. Den diskos heeft hij nog in de schuins achter het lichaam los en werkeloos neêrhangende linkerhand. De rechterarm wordt, in den elleboog rechthoekig gebogen, gereed gehouden; maar de geopende hand heeft, met gekromde vingers, onwillekeurig de houding aangenomen, die aan dat gespannen wachten op het naderend gunstig oogenblik eigen is. Zoo aanstonds, als de rechtervoet goed vast staat, zal hij het linkerbeen bij het rechter trekken en, terwijl het lichaam zich op de beide nevens elkander staande beenen loodrecht verheft, de schijf met de beide recht vooruit gestrekte handen hoog opheffen. Daarmede zal dan het lichaam van den athleet in den tweeden van de drie boven bedoelde standen zijn overgegaan, om vervolgens bij het werpen zelf de derde houding aan te nemen, die we straks in Myrons beroemd beeld zullen zien. Nu bepalen we ons bij de schijnbaar zoo rustige houding van den veelal aan Naukydes toegeschreven diskoswerper.

Dat die rustige houding slechts schijn is en het lichaam inderdaad in gespannen toestand verkeert, is, ook in deze kopie nog, op meesterlijke wijze uitgedrukt. De waarheid en het fijne gevoel, waarmeê de beeldhouwer de eigenaardige houding van zijn athleet heeft gegeven, is vooral in het vooruitgestoken rechterbeen zichtbaar. Het tasten van den rechtervoet, die den vereischten vasten stand bijna, maar nog niet volkomen, gevonden heeft, verrukt de fijnste kenners. Het geheele beeld staat bij de beeldhouwers bekend als een model van schoon geëvenredigden ligchaamsbouw. Er zijn weinige antieke beelden, die uit dit oogpunt zoo vlijtig door de kunstenaars bestudeerd worden; de Italiaansche beeldhouwers noemen het *la statua di precetti*.

Deze eigenschap, gevoegd bij de omstandigheden dat het beeld in verscheidene exemplaren tot ons gekomen is - een bewijs van een in de oudheid beroemd origineel - en dat we behalve van Myron, ook van Naukydes een beroemden diskoswerper in onze bronnen vermeld vinden, heeft gemaakt dat de meeste archaeologen aangenomen hebben dat we hier eene kopie voor ons hebben van dat beeld van Naukydes. Immers, het eigenaardige van de richting der school, waartoe Naukydes behoorde, was juist het streven naar het beelden van het menschelijk

lichaam in de meest normale volkomenheid. Athletenfiguren waren daarom bij die beeldhouwers geliefkoosde onderwerpen. Bij de bespreking eener kopie van Polykleitos' doryphoros in den *braccio nuovo*[1] is reeds melding gemaakt van het streven van deze kunstrichting naar volkomenheid van proporties in hare athletengestalten. Nu bleek wel, nadat voortgezet onderzoek de Polykleitische proporties wat nauwkeuriger had doen kennen, dat deze diskoswerper daarmeê niet geheel overeenstemt en niet dat ‘vierkante’ heeft, dat aan Polykleitos' beelden eigen was, maar men schreef die ietwat grooter slankheid daaraan toe, dat Naukydes reeds tot eene jongere generatie behoorde dan Polykleitos zelf.

Maar een onlangs door den duitschen archaeoloog Kekulé ingesteld onderzoek heeft de ongegrondheid van die hypothese vrij afdoend aangetoond. Hij heeft de opmerkzaamheid vooral gevestigd op den kop, welks type een geheel andere is, dan die van de koppen die op vaster gronden als Polykleitisch beschouwd worden. De type van den kop is niet die van de Peloponnesische beeldhouwers, maar die van de Attische uit de eeuw en de school van Pheidias. Vooral in profiel gezien, gelijkt deze kop treffend op die schoone, eenvoudige koppen die we in de sculpturen van het Parthenon bewonderen. Het strenge, ernstige karakter van het geheele beeld wijst insgelijks eer op die school, dan op die van Polykleitos.

Mogen we dus als zeer waarschijnlijk aannemen dat deze diskoswerper het werk is van een Attisch beeldhouwer uit de school van Pheidias, minder zeker is uit den aard der zaak de poging die gedaan is om in onze zoo onvolledige schriftelijke bronnen het origineel van dit werk vermeld te vinden. Plinius vermeldt een beeld van een pentathlos[2], onder den naam van *ὁ ἐγχριν́ομενος* bekend, van de hand van Alkamenes, een leerling van Pheidias. Het is zeker eene merkwaardige overeenkomst, dat aan dat beeld van Alkamenes in de oudheid een bijnaam gegeven is, die beteekent dat men het als een model beschouwde, en dat juist dezelfde onderscheiding heden ten dage aan onzen diskoswerper te beurt valt. Maar met dat al is toch

1 Vgl. het eerste artikel, in de Gids van April, blz. 80.

2 Het *πένταθλον* was een wedstrijd die uit vijf afzonderlijke wedstrijden bestond. Een daarvan, meer dan de anderen geschikt om motieven voor beeldhouwers op te leveren, was de diskosworp. Zij die aan het *πένταθλον* deelnemen, heeten *πένταθλοι*.

de identiteit van het origineel van de *statua di precetti* met den *ἐγχριόμενος* niet heel veel meer dan eene bloote mogelijkheid.

Van Alkamenes vermeldt Plinius uitdrukkelijk dat, terwijl hij overigens meest in marmer werkte, zijn pentathlos van brons was. Dit bericht verzet zich niet tegen de gissing dat we hier eene kopie van dien pentathlos zouden hebben. Het origineel toch van onzen diskoswerper schijnt ook van brons te zijn geweest. Om aan de marmeren kopie de noodige stevigheid te verzekeren, heeft de kopiïst bij het linkerbeen een boomtronk geplaatst. Hoezeer die stut met het motief in strijd is, behoeft geen betoog.

Aan dit Vatikaansche exemplaar bevinden zich nog drie andere stutten: een die het rechterbeen met den boomstam, en twee die de beide armen met het lichaam verbinden. Maar die stutten dienden alleen om het beeld bij het transporteeren voor het gevaar van te breken te behoeden. Ze waren bestemd om, als het beeld op zijne plaats stond, te worden weggenomen, 'tgeen echter, om welke oorzaak dan ook, niet is geschied. In zoo ver is dus deze kopie strikt genomen eene onvoltooide.

618. *Diskoswerper; kopie naar Myron*.

Myron's beroemde diskoswerper stelt ons een geheel ander en veel vluchtiger moment voor oogen, dan de zoo even besprokene. Deze laatste is nog bezig met zich tot den worp voor te bereiden: die van Myron werpt.

Wanneer namelijk de diskoswerper zijne krachten verzameld heeft en voelt dat het geschikte oogenblik gekomen is, dan trekt hij, gelijk zoo even reeds werd opgemerkt, het linkerbeen bij het rechter, en in recht op en neêr staande houding heft hij de schijf met de beide uitgestrekte handen recht vóór zich omhoog tot op de hoogte van het hoofd. Een diepe ademteug vult de longen, en dan wordt de adem ingehouden en het lijf ingetrokken. Nu laat de linkerhand de schijf los en zakt werkeloos neêr. De rechter wordt met steeds gestrekten arm en met eene kracht, die door de zwaarte der schijf nog wordt verhoogd, ongeveer in een cirkelboog, vlak langs de dij heen, zoo ver mogelijk achterwaarts gezwaaid, tot een weinig hooger dan het hoofd. Die forsche zwaai doet het geheele lichaam on-

willekeurig van houding veranderen. Met voorovergebukt bovenlijf en gebogen knieën duikt het lichaam ineen: vooral de linkerknie wordt sterk gebogen en zakt naar beneden, terwijl de benedenhelft van het nu werkelooze linkerbeen achteruitgestoken wordt en de gestrekte voet met de bovenzijde der teenen op den grond komt te rusten, zoodat de hiel zich bijna loodrecht boven de teenen bevindt: de zwaarte van het lichaam rust nu alleen op het rechterbeen, waarvan de benedenhelft volkomen rechtop staat: het voorste gedeelte van den rechtervoet wordt met gekromde teenen krampachtig tegen den grond gedrukt: torso en hoofd volgen de beweging van den rechterarm en draaien zich zoover rechtsom, dat de hand van den licht gebogen linkerarm een weinig ter rechterzijde van de rechterknie komt te hangen. Dan, als de zwaai van den rechterarm haar hoogste punt bereikt heeft, dan vliegen, terwijl de arm gestrekt blijft, hand en schijf met bliksemsnelheid vooruit, weder vlak langs de rechterdij heen: bovenlijk en hoofd volgen weêr onwillekeurig die beweging: de linkervoet komt, met de bovenzijde der teenen over den grond slierend, naar voren: veerkrachtig verheft zich het lichaam uit zijn ineengedoken houding en vliegt vooruit; hoorbaar breekt, als een zware zucht, de ingehouden adem los, en de schijf snort door de lucht, terwijl de linkervoet, eene groote schrede vóór den rechter met kracht neêrgezet, de zwaarte van het vooruit schietende lichaam opvangt[1].

Ieder voelt, bij het lezen van zulk eene ontleding der handeling in woorden, als ik daar neêrschreef, een zeker ongeduld. Dit komt daarvandaan, dat het aantal sekonden, tot het lezen der beschrijving vereischt, grooter is, aanmerkelijk grooter, dan het aantal sekonden dat de diskoswerper aan de handeling zelve besteedt. Welnu, onder die weinige oogenblikken, waarin dat alles gebeurt, is er één van stilstand: één, waarin het gansche lichaam in rust is. Het is het oogenblik, waarop hand en schijf zich niet meer achterwaarts en nog niet voorwaarts bewegen: waarop de snelheid van de zware schijf, die, aan zich zelve overgelaten, de achterwaartsche beweging zou voortzetten, en de snelheid van de hand, die door den wil van den Diskoswerper reeds voorwaarts streeft, elkander volkomen neutraliseeren.

1 Het spreekt van zelf dat de hier beschreven wijze van den diskos te werpen voor variatie vatbaar was.

Dat eene, slechts even waarneembare oogenblik van stilstand tusschen de beide tegenstrijdige bewegingen - dat heeft Myron in zijn diskoswerper als het ware gefixeerd. De zoo even gegeven beschrijving van den diskosworp is tevens de verklaring van Myron's beeld.

Zonder eenige aarzeling mogen we de identiteit aannemen van het origineel van dit in verscheidene exemplaren tot ons gekomen beeld met den in de oudheid zoo beroemden diskoswerper van Myron, een ouderen tijdgenoot van Pheidias. Niet op grond van het wellicht door den restaurator in den boomtronk van dit Vatikaansche exemplaar gegrifte opschrift: *ΜΥΡΩΝ ΕΠΟΙΕΙ:* een opschrift dat, al is het misschien antiek, toch, blijkens het gebruik van het imperfectum, eerst een eeuw of drie-vier na Myron's tijd kan zijn geschreven. Veel meer gewicht dan dat opschrift heeft de overeenstemming tusschen het eigenaardige van dit kunstwerk en het straks te bespreken karakter van Myron's kunstrichting. Maar we behoeven in dit geval niet bij zulk een waarschijnlijkheid te blijven staan. Myron's diskoswerper vinden we bij Lukianos beschreven. Drie eigenschappen van dat beeld noemt hij op, die we hier alle terug vinden: de ineengedoken houding, de wending van het lichaam in de richting van den rechterarm, en de half knielende buiging van het eene been; en hij voegt er als vierde kenmerk bij dat men ziet aankomen hoe het lichaam, te gelijk met den worp, zich uit zijne ineengedoken houding zal opheffen[1]. Ook Quintilianus maakt melding van hetgeen in Myron's diskoswerper het meest eigenaardige was; hij haalt dat aan zijne lezers bekende beeld aan als voorbeeld van een sterk verwrongen lichaam, welks gedraaide houding in al zijne deelen zorgvuldig is uitgewerkt[2]. Een blik op het beeld, dat we hier bespreken, is voldoende om ons te overtuigen van zijne identiteit met het door de beide genoemde schrijvers aangehaalde van Myron.

1 *Μῶν τὸν δισκεύοντα, ἦν δ᾽ ἐγώ, φῄς τὸν ἐπικεκυφότα κατὰ τὸ σχῆμα τῆς ἀφέσεως, ἀπεστραμμένον εἰς τὴν δισκοφόρον, ἠρέμα ὀκλάζοντα τῷ ἑτέρῳ, ἐοικότα ξυναναστησομένῳ μετὰ τῆς βολῆς; οὐκ ἐκεῖνον, ἦ δ᾽ ὅς, ἐπεὶ τῶν Μύρωνος ἔργων ἓν καὶ τοῦτ᾽ ἔστιν, ὁ δισκοβόλος ὃν λέγεις.* Deze laatste woorden zal Lukianos wel niet zóó geschreven hebben; ik vermoed dat *ὁ δισκοβόλος* eene in den text ingeslopen kantteekening is, en dat L. niet *ὅν* geschreven heeft, maar *ὅ.*

2 ‘Quid’, vraagt hij, ‘tam distortum et elaboratum, quam est ille discobolos Myronis?’

Om evenwel die identiteit ten volle te zien, moeten we vooreerst ons den hinderlijken boomstam wegdenken, dien de vervaardiger dezer marmeren kopie van Myron's bronzen beeld genoodzaakt was er bij te voegen, en ten tweede eene grove fout van den restaurator van deze kopie in onze verbeelding verbeteren. De beeldhouwer namelijk, die de ontbrekende deelen - het rechterbeen, den linkerarm en den kop[1] - gerestaureerd heeft, heeft den kop verkeerd op het lichaam geplaatst. In plaats van rechts, is door die verkeerde restauratie het hoofd hier voorover gebogen. Onder de nog voorhanden exemplaren van dit werk van Myron is er één, dat niet alleen in voortreffelijkheid van bewerking het Vatikaansche zeer ver overtreft, maar ook - zeldzaam verschijnsel - geheel onverminkt tot ons is gekomen. Ongelukkig kost het een weinig moeite om tot dat exemplaar, dat in een der salons van *palazzo Massimi alle colonne* te Rome staat, toegang te verkrijgen, waarvan het gevolg is dat de meeste bezoekers van Rome zich met de bezichtiging van het Vatikaansche exemplaar tevreden stellen. Ook de afgietsels van Myron's diskoswerper, die men in de meeste gipsmuseën van Europa aantreft, zijn van het Vatikaansche exemplaar genomen; want prins Massini heeft nog nooit willen vergunnen dat naar zijn exemplaar vormen voor gipsafgietsels (of ook maar photographieën) vervaardigd werden. Van dat minder algemeen bekende exemplaar nu is de kop nooit van het lichaam gescheiden geweest, zoodat omtrent zijne houding geen twijfel kan bestaan. Blijkens die voortreffelijke kopie is de houding van het hoofd eene geheel onwillekeurige, die door den zwaai van den rechterarm en de daaruit voortvloeijende wending van het bovenlijf wordt veroorzaakt. Onze diskoswerper ziet evenmin naar de schijf als in de richting dien de schijf nemen moet; te zien heeft hij ook op dit oogenblik niets meer; de houding van het hoofd heeft haar grond niet in den wil van den diskoswerper, maar uitsluitend in den ruk, met welken de forsche achterwaartsche zwaai van den rechterarm den geheelen torso doet draaien.

De uitvoering van het Vatikaansche exemplaar is niet slecht; maar ze haalt niet bij die van het zoo zeldzaam geconserveerde in *Palazzo Massimi*. Niet ligt wordt er onder de overige antieke kopieën van Grieksche kunstwerken eene aangetroffen, die

1 De kop schijnt wel antiek, maar van een ander beeld afkomstig te zijn.

in zoo hooge mate als die kopie van Myron's diskoswerper het verlies van het origineel vergoedt, en zoo geschikt is om aan de berichten der onden omtrent de kunstrichting van den auteur dat leven te geven, dat ze alleen door de aanschouwing van zijn werk kunnen krijgen. De overleveringen omtrent Myron zijn bovendien zoo talrijk, en hetgeen ze als zijne eigenaardige verdienste vermelden is iets zoo karakteristieks en gepreciseerds, dat we ons met weinige Grieksche kunstenaars zoo vertrouwd kunnen maken als met dezen slechts door de school van Pheidias overschaduwden Athener.

Een Athener noemt hem Pausanias, ofschoon zijne geboorteplaats Eleutherai oorspronkelijk eene Boeotische stad was. Maar de Eleutheraeërs moeten om hunne aansluiting aan Athene en hunne antipathie tegen Thebe veeleer tot de bevolking van Attika dan tot die van Boeotie gerekend worden; en wat Myron persoonlijk betreft, zoo schijnt hij meest te Athene te hebben geleefd en gewerkt. Zijn meest beroemde werken waren beelden van athleten, waaronder onze diskoswerper, en van dieren. Beelden van athleten, maar met een gansch ander streven, dan b.v. dat van zijn jongeren tijdgenoot Polykleitos. Terwijl deze zich als ideaal voorstelt menschelijke gestalten te scheppen van normale welgemaaktheid en kracht, streeft Myron naar het weêrgeven van het animale leven, zoo als het zich in de beweging van het organisme openbaart. Polykleitos is het om den bouw, Myron om de beweging van het lichaam te doen. Van daar dan ook dat zijne dieren niet minder beroemd waren, dan zijne athleten. Wat er in de oogen der Grieken de verdienste van uitmaakte, was in beide die soorten van onderwerpen hetzelfde: het was de waarheid en natuurlijkheid, met welke Myron het animale leven - zoowel van het menschelijk als van het dierlijk organisme - wist uit te drukken. Spreekwoordelijk beroemd was b.v. zijne koe. Niet minder dan zesendertig puntdichten op dat werk zijn tot ons gekomen; die dichtjes zingen den lof van Myron's koe op allerlei toonen, maar in één opzicht komen ze alle overeen: alle - om Göthe's woorden te gebruiken - ‘preisen durchaus an ihr Wahrheit und Natürlichkeit, und wissen die mögliche Verwechselung mit der Wirklichkeit nicht genug hervor zu heben. Ein Löwe will die Kuh zerreissen, ein Stier sie bespringen, ein Kalb an ihr saugen, die übrige Heerde schliesst sich an sie an, der Hirt wirft einen Stein nach ihr um sie von der Stelle zu bewegen, er schlägt

nach ihr, er peitscht sie, er tutet sie an; der Ackersmann bringt Kummet und Pflug sie ein zu spannen, ein Dieb will sei stehlen, eine Bremse setzt sich auf ihr Fell, Ja Myron selbst verwechselt sie mit den übrigen Thieren seiner Heerde.' Met die puntdichten op dat eene werk stemmen andere lofspraken van dichters op werken van Myron geheel overeen in het aangeven van datgene wat er de verdienste van uitmaakte. Het epitheton 'levensvol' - *ἔμπνους* als de dichter een Griek, *vividus* als hij een Romein is - keert telkens terug.

Bovenal muntte Myron uit in het opvatten en weêrgeven van de meest vluchtige momenten; van zulke momenten, waarin al de levenskrachten van het organisme zich in ééne handeling als concentreeren. De verdienste van Myron bestond dan daarin, dat de aan oppervlakkige waarneming goeddeels ontsnappende invloed van die ééne beweging op al de deelen van het lichaam, in zijne beelden met diezelfde levensvolheid was weêrgegeven, die de vermelde epigrammen op de beroemde koe heeft geïnspireerd. Zoo is het dan ook met onzen diskoswerper. Het gekozen monent is dat, waarop de beweging van het werpen de grootste concentratie van al de krachten van het lichaam, van het geheele physieke leven, vordert. En de eigenaardige verdienste van het kunstwerk is daarin gelegen, dat van den invloed dien de samenvatting van alle krachten bij den diskosworp krachtens de wetten der natuur op het geheele organisme uitoefent, hier juist zooveel zichtbaar is, als men er in de natuur van ziet. Aanstonds valt dit - tot op zekere hoogte althans - in het oog ten opzichte b.v. van de houding van den werkeloos neêrhangenden linkerarm, of van de teenen, die bij den linkervoet met de bovenzijde op den grond rusten en bij den rechter naar beneden gekromd zijn om toch het voorste gedeelte van den voet zoo vast mogelijk tegen den grond te drukken, daar de hiel in de volgende sekonde zal worden opgelicht. Maar tot dergelijke in 't oog vallende dingen bepaalt zich die invloed niet. Wat vooral de verdienste van dat beeld uitmaakt is b.v. de expressie van spanning in het gelaat, of de natuurlijkheid waarmeê het inhouden van den adem, nadat de longen door een fikschen ademteug gevuld zijn, door de verheffing van de borst en de intrekking van het lijf is uitgedrukt. Deze waarheid en levensvolheid van het geheele lichaam is het, die maakt dat eene zoo goede kopie als die van *palazzo Massimi* den beschouwer onwillekeurig soortgelijke lofspraken in

den mond legt, als die van de aangehaalde epigramdichters op Myron's koe. Wanneer men voor dit beeld, na de oogen gedurende eenige oogenblikken gesloten te hebben, ze even opent en terstond weêr sluit, ziet men onwillekeurig de handeling voortgaan en men betrapt zich op de vrees dat men straks het beeld niet meer in denzelfden stand zal zien.

Het behoeft nauwlijks meêr gezegd te worden dat Myron zich van Polykleitos onderscheidde door grooter rijkdom van motieven. Van de richting van laatstgenoemden was een natuurlijk gevolg dat aan zijne gestalten zekere gelijkvormigheid kon verweten worden; van Myron's werken daarentegen moest de ongelijkvormigheid wel zoo groot mogelijk zijn. Een motief b.v. dat op dat van onzen diskoswerper gelijkt en er toch geene herhaling van is, laat zich niet wel denken. Elk zijner athletenbeelden moet om zoo te zeggen eene eigene waarheid gehad hebben, van de waarheid der anderen onderscheiden. Dit wordt bedoeld met eene ons door Plinius medegedeelde oordeelvelling over Myron, volgens welke hij de eerste geweest is in wiens werken *velerlei* waarheid aanwezig was[2]. Zoo was b.v. een zijner athletenbeelden dat van zekeren Spartaan, die bij de Olympische spelen de overwinning behaald had in den wedloop. Myron koos voor dit beeld het moment waarop de adem op het punt is van den hardlooper te begeven; het moment dus van de hoogste spanning van het gansche lichaam, even als bij den diskoswerper; maar overigens een zoo geheel ander motief, dat de waarheid der beide beelden van eene geheel verschillende soort moet zijn geweest. Dit verschil tusschen de Myronische kunstrichting en die van Polykleitos bracht mede dat Myron in het geven aan elk zijner beelden van de voor dat bepaalde motief vereischte symmetrie der deelen grooter nauwkeurigheid ten toon spreidde dan Polykleitos, wiens verdienste gelegen was in de vaststelling van algemeen geldige normale proporties[1].

Wanneer we nog eens opzettelijk het oog vestigen op den kop van den diskoswerper - natuurlijk van het exemplaar in *palazzo Massimi* - dan kan ons de eigenaardigheid daarvan het karakter van Myron's streven nog door eene andere tegenstelling duidelijk

2 Dit is, naar de voortreffelijke verklaring van Brunn, de zin van de veel besproken woorden die bij Plinius op de zoo even aangehaalde volgen: ‘numerosior in arte quam Polycletus *et in symmetria diligentior*.’

1 ‘Primus hie multiplicasse veritatem videtur, numerosior in arte quam Polycletus.’

maken. Het is een fijn, intelligent gelaat, van niet te miskennen Attischen type. Het is een kop vol leven, maar - zonder individualiteit. Wat we reeds gezien hebben dat Myron's kracht was, het weêrgeven van het physieke leven, dat vinden we ook hier terug. Myron - zoo schrijft Petronius - ‘paene hominum animas ferarumque aere comprehendit.’ Van *anima* is deze kop vervuld; maar wat er niet in ligt, is *animus*. Dit is ook juist wat in de oogen der oude kunstkenners Myron van de latere Attische beeldhouwers - Pheidias en zijne school - onderscheidde. In eene door Plinius medegedeelde oordeelvelling over Myron heet het dat hij ‘corporum tenus curiosus animi sensus non expressit.’

Men heeft Myron een naturalist genoemd, op grond van dat ‘corporum tenus curiosus.’ Maar zijn streven was geenszins gericht op uiterlijke waarheid in zijne beelden. Integendeel, eene uiterlijke waarheid, zoo als we b.v. in Lysippos' apoxyomenos zien, was aan Myron vreemd. Zijne beelden hadden in dat opzicht veel van de hardheid der oudere Grieksche kunst. Uitdrukkelijk vinden we b.v. vermeld dat hij het haar ‘non emendatius fecit, quam rudis antiquitas instituerat.’ Trouwens, Myron ging ook volstrekt niet uit van uiterlijke waarneming der natuur, van waarneming der uiterlijke gedaante: maar van waarneming der wetten volgens welke de beweging van een levend organisme zich in al zijne deelen openbaart. Hij streefde naar het weêrgeven niet van toevallige werkelijkheid, maar van noodwendige waarheid. In zoo verre verdient hij, eerder dan een naturalist, een idealist te heeten.

J. RUTGERS.

Politiek overzicht.

UTRECHT, 25 November 1869.

Wij zijn in de eeuw der industrie. Het kanaal van Suez is zoo even geopend. De spoorweg van New-York naar San Francisco ziet, langs haar ijzeren sporen, de wagens van den Atlantischen Oceaan naar de Stille Zuidzee vliegen: en reeds liggen op de schrijftafels der mannen onzer eeuw projecten voor de doorgraving der landengte van Panama, projecten van een spoorweg die gansch Siberië zou doorsnijden, en alzoo Europa aan die Stille Zuidzee zou verbinden. Het ijzeren werktuig, door stoom gedreven, vermenigvuldigt op duizenderlei wijze den vroeger moeitevol volbrachten arbeid, en daar is bijna geen werken meer denkbaar dan in het groote atelier in de groote fabriek. Soms doet zelfs het zwoegen der politiek denken aan zulk een massale werkplaats. Wat anders toch is de beweging van het algemeen stemrecht, dan de werking van een ontzaggelijke machine, waardoor de blokken ijzer tot staven worden gewenteld? Treed een werkplaats binnen. Gij waant u verplaatst te midden van Titanen; de machines en werktuigen, die gij aan alle kanten ziet oprijzen en stampen en buigen en zich vooruitstrekken, zijn niet geëvenredigd aan de ledematen en de kracht van het individu, niet aan uw spieren of gestalte. Niet menschen, maar reuzen als Briareus moesten dáár verkeeren. Het gedruisch der stoomhamers, het dreunen der telkens nederploffende gewichten, het knallen van het vuur, het sissen van den stoom, wordt voortdurend vervaarlijker: de roode vlammen kleuren alles in fantastischen gloed, en ondertusschen valt uw oog als van zelf op het enorme ijzeren blok, dat daar in den oven wordt geworpen en na eenigen tijd in helwitten gloed, sissend en verschrikkelijk, daaruit wordt gelicht om nu in het knellend dwangjuk der walsmachine

zijn massale brutale kracht en verpletterenden omvang en zwaarte te verliezen en weldra in tamelijk dunne staven zich te verdeelen. Waar is die compacte niet te verduwen massa gebleven? Het inerte blok, zoo onhandelbaar daareven, is nu voor goed van het tooneel en wij hebben te doen met de zeer goed te hanteeren bouten, die wij op zijn tijd als zoovele wapens kunnen gebruiken.

Niet anders is Parijs deze laatste weken werkzaam geweest. Onder luidruchtig geraas is het volk, samengeroepen door het algemeen stemrecht, weder bezig geweest met zich te transformeeren tot enkele figuren, volksvertegenwoordigers bij uitnemendheid. Parijs moest vier afgevaardigden kiezen, wier zetels opengevallen waren, omdat de gekozenen, elders ook benoemd, de keuzen der provinciën hadden aangenomen, ten einde Parijs in de gelegenheid te stellen zich nogmaals over de politiek van Napoleon III te verklaren. En Parijs heeft weder getoond bij zulk een keuze exceptioneel, uniek te werk te gaan. Het spreekt nu eenmaal van zelf - hoe treurig het ook zij - dat op waarlijk politiek geschikte mannen niet eens meer de aandacht mag vallen. Een Prevost-Paradol, een Laboulaye, zij mogen bij de keuze van het algemeen stemrecht in Parijs niet eens genoemd worden: het is maar goed dat een Eugène Forcade zoo even gestorven is; daar was toch geen sterveling in Parijs die zulk een man - een persoon aan wien de Britsche ministers allereerst dachten als zij nieuwe wetten voorstelden - toch, al ware hij weder geheel gezond geworden, ooit op het kiesbriefje zou hebben vermeld! Neen, Parijs heeft andere figuren noodig: de overgeblevenen der oude garde van de revolutie van 1848: voorts een excentrieken ouden man, wiens eenig politiek bedrijf is geweest, niet zeer snedige interrupties telkens te vocifereeren; en eindelijk..... goede Hemel! een figuur, die het best te vergelijken is met een dier kunstige mechanieke popjens, waarmede bij het naderend St. Nicolaasfeest de kinderen onder schaterende pret zich laten foppen. Gij ziet hen reeds de geheimzinnige doos openen: boum, daar vliegt het zwarte mannetje, zoover de ijzeren draden reiken, uit de doos en steekt zeer oneerbiedig de tong voor hen uit. Dit was de lieve verrassing, die de goede stad Parijs aan Napoleon III dacht te bezorgen door het kiezen van Rochefort. En het is een ontzettend werk geweest, wel der moeite waard. Want het leepe impromptu werd serieus

ingestudeerd en zwaarwichtig opgevoerd. Het is niet zulk een gemakkelijke taak om aan zulk een bedrijf een politieke portée te geven: zoo iets vordert van de leiders veel inspanning en veel peinzens en veel zwoegens.

Gaan wij een oogenblik den loop dezer verkiezing na en de gebeurtenissen die haar hebben begeleid. De 26ste October was in rust voorbijgegaan; niemand had zich bespottelijk gemaakt dan de oude Gagne, arme monomaan, die aan den voet der obelisk op het Concorde-plein zijn eentoonig gedicht over de Uneteïde had willen voordragen, maar uitgenoodigd was door den agent van policie om zich te verwijderen. Alle helden der oppositie, die het luidst geroepen hadden om dien dag in het paleis van het Wetgevend Lichaam te verschijnen (fussé-je-seul), en daar den eed van de zaal van het kaatsspel te hernieuwen, waren wijselijk thuis gebleven. Nu de regering aldus op wettelijke wijze meester van het terrein was gelaten, dacht men, dat die regering thans een stap tot toenadering zou doen. Er was ja bepaald, dat het Wetgevend Lichaam eerst 29 November zou bijeenkomen: maar was het niet mogelijk dat ten minste vóór dien tijd de nog steeds niet goedgekeurde verkiezingen alreeds zouden worden behandeld? Daardoor had dan het Wetgevend Lichaam later geheel en al ongestoord den tijd zich aan de meer politieke hervormingen te wijden. Ten tweede: nu de regering niets te vreezen had van volksmanifestatiën, en het volk aldus had te kennen gegeven, steeds den wettigen weg te zullen bewandelen, was het dan niet gepast dat ook de regering, of liever de keizer, deed wat het stelsel van vrijheid medebracht, namelijk dat hij uit zijn ministerie verwijderde den minister van binnenlandsche zaken, die de vorige dwang-verkiezingen had geleid, en in het algemeen zijn ministerie meer met de wenschen van het volk in samenhang bracht? Eindelijk, sprak het na al het gebeurde als niet van zelf, dat sommige prefecten nu verplaatst of gecongedieerd werden? - Dat waren de daden, die de oppositie van de regering wenschte. De keizer deed echter niets van dat alles. Hij liet de kamer niet bijeenroepen, ten einde de nog openstaande keuzen goed of af te keuren: hij wijzigde zijn ministerie niet: en verplaatsing van prefecten op groote schaal had niet plaats. Toch deed hij iets: hij bleef volharden in zijn systeem om thans de drukpers geheel vrij te laten, en hij riep

de kiezers van Parijs tegen 21 en 22 November op om vier afgevaardigden tot de vertegenwoordiging te benoemen.

Het waren de eerste verkiezingen, nadat het bekende senatus-consult was uitgevaardigd, waarbij aan het volk zulke belangrijke concessies zijn gedaan. Het zou nu blijken in hoeverre Parijs zich ook voegen wilde naar dat nieuwe systeem. Het resultaat is geweest, dat Parijs getoond heeft niet te willen veranderen. Blijft Napoleon III dezelfde of verandert hij, het is om het even: Parijs blijft het oude Parijs, de stad waarin nu eenmaal de zuurdeesem van het revolutie-tijdvak van 1792 en 1793 woelt en gist: de avontureus-radicale stad, waar onwillekeurig elke vroolijke deun der gamins van zelf een krijgsmarsch wordt: als in ééns sluiten zich de rangen inéén: een trom is snel gevonden: de kogels fluiten reeds.....

Vraag dan ook niet aan Parijs waarlijk beleidvolle keuzen; geen doctrinair zal ooit vrede kunnen hebben met den minst geavanceerden der Parijsche vertegenwoordigers; doch, al verlangt ook niemand dat van Parijs, men heeft toch het recht andere benoemingen te vragen dan die in de laatste dagen zijn geschied. Met den eersten November begon het verkiezingswerk. Men weet, dat gedurende veertien dagen zich vrij gelijk de politieke vergaderingen kunnen bewegen, om dan gedurende de laatste acht dagen vóór de verkiezing als openbare vergaderingen tot stilzwijgen te zijn gedoemd. Het zijn dus de eerste veertien dagen van November vooral, waarop de aandacht valt. De radicale republikeinsche partij in Parijs dacht nu een meesterstuk te doen, door voor de vier opengevallen plaatsen in de kamer voor te stellen: Rochefort, Felix Pyat, Ledru-Rollin en Barbès. De drie laatsten hadden den eed niet gedaan, waartoe elk kandidaat verplicht is, en zouden dien eed nimmer doen, en de eerste vertegenwoordigde meer bepaald, hetzij hij al of niet den eed deed, een beleediging aan Napoleon. Men dacht door deze vier keuzen zeer zeker het meest den keizer te grieven, want dat was het eenig politiek beleid. Zonderling was het echter, dat men daarvoor juist de drie laatste personen koos, want deze drie heeren waren niet door Napoleon als keizer veroordeeld, maar elk van hen droeg of had gedragen een condemnatie van de republiek van 1848 zelve. De eigen republiek had hen toen uitgestooten: Napoleon was tamelijk onschuldig aan al hun ongeluk-

ken. Misschien zou dan ook geheel die toeleg niet dat dramatisch effect hebben verkregen, wanneer niet Rochefort zelf naar Parijs was overgekomen. Hij had nog een correctioneel vonnis ten zijnen laste, maar hij waagde het over de grenzen te gaan, en werd... niet gevangen genomen. Het martelaarschap dat hij moest ondergaan, bestond in het wachten gedurende 4 uur op het grensstation, waar de overheid in allerijl de regering seinde, hoe zij handelen moest. Daardoor miste hij een trein; want snel kwam het antwoord van Napoleon dat men hem vrij moest laten, en Rochefort ijlde met den volgenden trein naar Parijs. Dáar was in de electorale vergaderingen reeds alles in rep en roer bij het gerucht, dat de groote man zou komen. Een student had reeds onder groot misbaar, bleek en ontdaan, de mare medegedeeld, dat Rochefort gevangen was genomen; twee radicale candidaten, de heeren Laurier en Cantagrel, hadden daarop dadelijk verklaard af te zien van de candidatuur, iets waarover zij naderhand te-laat berouw hadden, toen hij in ééns voor hen allen stond, en ging oreeren. Dit laatste echter viel onzen Rochefort niet al te gemakkelijk. Iets anders is het een luchtige vaudeville in elkander te zetten, en de photographiën van een keizerlijke familie te bederven, door hier een langen neus, daar een scheeven trek aan het gelaat te voegen, - of wel voor een vergadering een vasten weg voor politieken gang met beleid te teekenen. Rochefort heeft dan ook, wat dit laatste betreft, een vrij povere figuur gemaakt. Het eenige excuus was, dat het bijna voor hem overbodig was over politiek te spreken. Zijn gehoor, voor het grootste deel een arbeidersgehoor, vergaapte zich aan zijn uiterlijk, aan zijn manieren. Rochefort was de afgod, de eenige: men wilde nu eenmaal niets hooren of zien dan Rochefort. Doch zelfs onder die conditiën heeft Rochefort het er bijster slecht afgebracht. Volgen wij hem - het is hier waarlijk een bladzijde der politieke ontwikkeling van de meest beschaafde en ontwikkeldste stad der XIX^{de} eeuw - op de zeven of acht avonden, dat hij als politiek redenaar is opgetreden. Op den eersten avond was de emotie hem te kras. Een eigenlijke rede kon hij niet uitspreken. Hij verontschuldigde zich echter, dat hij den eed had afgelegd als candidaat; het was in het belang van de democratie. Hij excuseerde zich ook, dat hij nog niet genoeg wist van de sociale économie, maar hij zou goed gaan werken en het wel

aanleeren; hij had nu reeds een studie over de mijnen begonnen: voorts was hij geheel en al ter beschikking van zijn kiezers; als die niet meer tevreden waren over zijn gedrag, na afloop van een termijn door hen vast te stellen, zou hij zijn ontslag nemen. Deze geloofsbelijdenis, met horten en stooten uitgesproken, op herhaalde vragen verkregen, zette het gehoor in één vervoering. Dat was dan toch iets anders dan de phrases van Jules Favre of van Thiers: - en zeer zeker, het was anders. Den tweeden avond stond hij weder voor de kiezers; hij had eerst 's ochtends in de dagbladen de regering uitgescholden, omdat zij hem vrijliet van zijn vonnis gedurende den verkiezingstijd, en nu begon hij ook meer zijn bedoeling te teekenen. Eerst kwam weêr de fameuse emotie, maar toen ontglipte hem allengs een woord, dat zijn waar karakter aan den dag bracht: ‘ik zal,’ zoo sprak hij, ‘getrouw doen wat mijn kiezers willen, maar zoo het Wetgevend Ligchaam mijn raad niet hooren wil; zoo, met één woord, de omstandigheden mij zouden verplichten om mijn mandaat van het Wetgevend Ligchaam *op straat* over te brengen, hoop ik dat gij niet aarzelen zult mij te volgen dáár, waar ik u leiden zal.’ Er was dus vooruitgang. En de vooruitgang was vooral ook zichtbaar bij het auditorium. Want het is een hoogst onvolledige zaak Rochefort alléén op zich zelven staande te teekenen. Het is hier geen rede, geen monoloog; neen, het is voortdurend een dialoog. De een is een echo van den ander. Men vult elkander aan. En wat men niet kan zeggen, omdat de commissaris van policie er bij zit, dat zegt men nu, door eenvoudig elkander toe te roepen: nous ferons ce que vous savez. En een ieder weet wat dat beduidt. Toch, bij dit zoo dankbare gehoor, kwamen er enkele scrupulen, enkele gewetensbezwaren. Hoe was het mogelijk, dat Rochefort met de hem bekende gevoelens den eed als candidaat aan den keizer had gedaan? Het kwam vooral op den derden avond uit, hoe Rochefort dit verstond. Rochefort beduidde zijn kiezers, dat hij wel den eed gedaan had, maar dat het even zoo goed was alsof hij den eed niet gedaan had; hij kon dus gerust zijn candidatuur stellen nevens die der HH. Ledru-Rollin, Pyat en Barbès. Voorts verklaarde hij, dat hij nooit iets zou zeggen in de Kamer, nooit stemmen, zonder eerst vooraf zijn kiezers geraadpleegd te hebben ten minste ééns in de week. Daarvoor zou hij een zaal huren. En het publiek verstond dit alles

uitnemend. Ce qu'il nous faut c'est un commissionaire. Nadat hij aldus deze twee fameuse theoriën had ontwikkeld over den eed, die geen eed was, en voorts over het mandat imperatif, dat den deputé toekwam, was het volk letterlijk op hem verzot geworden. Geen eind kwam er aan de oploopen om hem te zien: was hij in een zaal, geen enkel spreker mocht gehoord worden: kon hij met moeite ontsnappen naar een andere vergadering, de geheele schaar volgde hem: hij was nu de knecht van het volk: hij sprak, ja zoolang en wat dit volk wilde. Een fiere rol was het niet: maar eigenwaarde en noblesse zijn ook qualiteiten van de onderdrukkers van het volk. Natuurlijk werd dit alles nog meer geaccentueerd op den vierden avond. Toen begon hij eens wat meer over de politiek in 't algemeen te spreken. Het woord der politiek was volgens hem zich te ontdoen van wat ons hinderde. ‘Ik zal dus,’ zoo ging hij voort, ‘allereerst de belasting weigeren te betalen, en ik zal al mijn kiezers aanraden hetzelfde te doen. Daar ik niet catholiek ben, vind ik het potsierlijk gedwongen te zijn de dienaars van een ander geloof dan het mijne te betalen en aan te kleeden. Voorts, daar ik het er voor houd, dat alle burgers zeer best hun vaderland kunnen verdedigen, als het aangevallen wordt, erken ik de noodzakelijkheid niet van die zorg toe te vertrouwen aan 600,000 bajonetten. Waarom dan millioenen te betalen om een staand leger te onderhouden en wapens te koopen, die bijna altijd dienen om de arbeiders te fusilleeren? Na welk geval wij altijd nog verplicht zijn om inteekeninglijsten te teekenen om hun vrouwen en kinderen te onderhouden.’ Na deze ontboezeming sloot de kommissaris van politie de zaal. Rochefort toog dus naar een andere vereeniging. Aldaar ontwikkelde hij het idee, dat hij tegen de geheele begrooting zou stemmen, en vervolgens toch zijn tractement van 12,000 francs als député zou aannemen, want anders zou een arbeider, als die verkozen werd, dezen post niet kunnen aanvaarden. Bovendien zíjn tractement zou dienen om de armen goed te doen. Uit een democratisch beginsel nam hij dus het tractement aan. - Eindelijk kwam in een derde vergadering ter sprake de eed, dien hij zou moeten doen aan den keizer, als hij eens gekozen was. Hij verklaarde, dat hij ook bereid was dien tweeden eed te doen, ‘bien sur que je rachêterais *cette faiblesse* par un devouement sans bornes à la cause commune, à la cause de la Revolution.’

Tot dusverre was de electorale campagne door Rochefort gevoerd. Daar kwam in Parijs geen einde aan het enthousiasme over zulk een candidaat. Zulke nieuwe ideeën over staatsrechtelijke beginselen lieten al de vroegere coryphaeën in de schaduw. Wat beteekende een Benjamin Constant, een Royer Collard, een Laboulaye, als men deze schitterende analyse der politieke rechten en plichten hoorde? Een eed, geen eed, ook goed. Geen belasting, geen begrooting, wel een tractement uit die begrooting, wel zeker. Eerst een redevoering in de Kamer om te overtuigen: wil men daarnaar niet luisteren, dan op straat: zoo moet het gaan. Voorts heeft het volk slechts te bevelen: gij zijt vóór een wet - neen, roepen de arbeiders, er tegen: flink, men stemt er dadelijk tegen. Dat is een andere catechismus dan tot nu toe is verkondigd; laat Rochefort vrijelijk zijn studiën over économie sociale voortzetten; de vroegere geschriften zullen hem niets meer leeren: hij zelf komt met een nieuw evangelie. - De leiders echter die hem tot nu toe hadden vooruitgeschoven, begonnen echter hier en daar soms bedenkelijk het hoofd te schudden. Het viel niet te ontkennen dat bij nadere kennismaking de heer Rochefort aan diegenen, die iets meer dan het a.b.c. wisten, neit medeviel. Zijn oratorische gave was ook letterlijk nul. Hem in een Kamer te plaatsen, zou zeer zeker de zaak zelve, waarvoor hij moest optreden, niet zeer bevorderen. Zij besloten dus tot een stap die niet onhandig was. Zoo even had Ledru-Rollin zijn proclamatie uitgevaardigd, waarbij hij goedvond dat men hem, hoewel hij den eed niet zou doen, ging stemmen; het zou een geweldige élan aan de gansche beweging geven, als die Ledru-Rollin te bewegen was zelf ook in Parijs te komen. Het is waar, hem drukte nog altijd de politieke veroordeeling ook ter zake van de modeplichtigheid aan den beruchten moord van Orsini, maar nu Rochefort vrijgelaten was, zou misschien ook Ledru-Rollin wel onaantastbaar blijken. En dan, door de opdracht der uitnoodiging om in Parijs te komen aan Rochefort te geven, had men het voordeel dat men dezen candidaat eenige rust gaf, hem voorloopig verwijderde van die vergaderingen, waar hij zich hoe langer hoe meer tot allerlei ongerijmdheden verbond. Dit werd bedacht en volvoerd. Rochefort toog naar Londen, naar Ledru-Rollin. Het was een ontzettende teleurstelling voor de kiezers te Parijs; een soort van gejammer ontstond, toen de geliefde held daar niet meer op de tribune stond;

men wilde niemand, volstrekt niemand meer hooren; wat beteekende welsprekendheid? wat waren oratorische gaven? Niemand had zooveel liefde getoond dat hij zich als een hansworst had aangesteld, en het volk slechts liet trekken aan de koorden, om fluks de beweging met mond en gebaren te volgen. Het was een groot genie. En ondertusschen was de begroeting die Ledru-Rollin te Londen voor hem over had, minder enthousiast; na een korte conversatie stond Ledru-Rollin, die in allen gevalle een krachtige figuur is, verstomd over deze politieke inzichten. Hij bedankte voor de eer om in Parijs onmiddellijk door den keizer te worden gearresteerd. ‘Welk een wonderlijk idee - riep hij tegen zijn vrienden uit - om dezen gamin de Paris mij toe te zenden.’ Het doel zelf was dus niet bereikt, maar ondertusschen waren er eenige dagen verloopen, eenige dagen waarin Rochefort weder nieuwe gekheid had kunnen zeggen.

En dat die voorzorg niet geheel ijdel was geweest, bleek weldra. Daar waren dan toch nog andere republikeinen in Parijs. Daar waren zeer velen, die ja een man hadden willen kiezen onaangenaam aan den keizer, maar die in allen geval een serieuse persoonlijkheid hiervoor wilden benoemen. Politiek is nog iets anders dan overal de glazen in te gooijen. Daarbij het spreken en beleidvol optreden in een Kamer is nog niet ieders werk. Daartoe behoort een groote tact, wil men een zeker doel bereiken. Zij begrepen dus dat men beter deed in de gegeven omstandigheden den candidaat terug te nemen, die vroeger het kiesdistrict had vertegenwoordigd, maar dien men verworpen had, omdat er te weinig vuur en leven in hem stak. Maar dat vuur, al was het weinig, was toch in alleen geval heilig vuur; - en tegenover deze chineesche lantaarn werd het weder door velen gewaardeerd; een deel der republeinsche partij stelde dus tegenover Rochefort, al was het dan ook laat, Carnot.

Doch nu kwam Rochefort ijlings terug, en het rumoer in de vergaderingen begon op nieuw. Den 12^{den} November was hij er weder, en het enthousiasme was bij het volk zoo mogelijk nog grooter. Daar waren een paar eenvoudige arbeiders, die ditmaal in den loop der vergadering ook een enkel woord ten gunste van Carnot wilden doen hooren; zij werden tot zwijgen gebracht en buiten de deur gezet. ‘Pardon, Monsieur!’ roept er een. ‘Pas de Mon-

sieur!' klinkt het van alle kanten; 'men kent hier slechts citoyens; weg met die onderscheidingen van stand en rang.' Men wil voorts alleen Rochefort hooren. Deze liet zich niet wachten. Hij verklaart nogmaals dat hij alle belasting zou weigeren. Hij was Ledru-Rollin gaan halen; deze zou hebben doen gelukken... *ce que vous savez*. Ledru-Rollin had echter geweigerd te komen, hij wilde niet de aanleiding van een opstand wezen. Hij verdedigde zich voorts, dat hij soms de keizerin had aangevallen. Het was niet tegen de vrouw gericht, maar tegen de rol van keizerin die zij dan bekleedde. Sinds Pharamond - Rochefort luchtte hier eens zijn historische kennis - was er de Salische wet in Frankrijk en vrouwen hadden dus met de regering niets te maken. - Dat alles werd iets sterker door hem op den volgenden avond - den zesden avond dat hij optrad - ontwikkeld. In het algemeen kan men getuigen dat hij iets beter begon te spreken; hij kreeg door de oefening het talent niet van redenaar, maar van ten minste zijn denkbeelden mede te kunnen deelen. Hij ontwikkelde toen zijn meening dat men zijn best moest doen om thans een opstand te verhoeden, en wel in de eerste plaats omdat het gouvernement zulk een opstand scheen te wenschen. Wat Ledru-Rollin betrof, zoo was deze hem zeer tegengevallen. J'ai vu que cet homme n'était pas à la hauteur de la mission qu'on voulait lui confier. Na dezen ongeloofelijken zin over een revolutie-man, die zijn sporen in dat bedrijf toch had verdiend, ging hij over tot een nadere ontwikkeling van zijn plan om een zaal te huren, waarin hij zijn kiezers steeds bij elkander zou roepen. Hij zou voorts een nieuw blad oprichten en stelselmatig de oppositie blijven voeren. Op de vraag of hij dan beter zou doen dan Gambetta of Baneel, antwoordde hij eenvoudig dat die vraag niet te pas kwam, want hij zou altijd zijn kiezers oproepen, en deze zouden hem steeds zeggen wat hij doen moest. Stelt u voor dat dit alles door het publiek als in opgetogenheid werd aangehoord, dat geen enkele aanwezige werd toegelaten tot verdediging van Carnot, dat een vloed van invectiven een ieder begroette die slechts de minste opmerking tegen Rochefort waagde. C'est un provocateur! klonk het dan hier. C'est un paillasse, riep men daar. C'est Melingne. Enlevez lui sa perruque, weergalmde het. A la porte le Pietri, was het algemeene woord. Ziedaar het recht der vrije openbare vergaderingen. Wij zijn genaderd tot de laatste, waarop het publiek Rochefort zou kunnen hooren.

Ditmaal verontschuldigde hij zich een weinig over zijn uitingen betreffende Ledru-Rollin, doch begon hij met des te meer gulheid andere bijzonderheden omtrent den gang zijner ideeën mede te deelen. Hij was beschuldigd de parrain te zijn van een kleinzoon van Victor Hugo; het is waar, hij had dat misschien moeten weigeren, omdat het met den doop in verband stond; wat hem betrof, hij had een zoon van acht jaar: die was niet gedoopt en zou het nooit zijn; dat waren zijn overtuigingen. Dit was ongeveer het laatste wat hij goed vond op de openbare politieke meetings mede te deelen. De kiezers waren nu ingelicht, en hadden nu een systeem van politiek uit den mond van Rochefort kunnen vernemen.

Ondertusschen was de candidatuur der onbeëedigden niet gevlot. Felix Pyat sprak wel in Parijs met oratorisch talent, maar Ledru-Rollin had toch geaarzeld, Barbès kon niet komen, en het publiek was ook in die drie andere districten niet geheel hetzelfde publiek, dat Rochefort steeds voor zich zag. Men wilde wel republikeinen, wel de meest geavanceerde radicalen, maar de voorgestelde onbeëedigde candidaten vertegenwoordigden toch eigenlijk meer het oproer dan de republiek. Zij trokken zich dus langzamerhand terug, gaven manifesten uit, waarbij zij de kiezers verzochten een ander liever te stemmen; zij begrepen dat hun kans hier voorbij was. Zoo kwamen in die andere districten allengs op den voorgrond de candidaten in den geest van Carnot. Wel is waar, beduidden die candidaturen ook een afwijzing der hand; die de keizer in Julij het volk had aangeboden, maar deze candidaten wilden geen van allen opstand, hadden elk een roemrijk verleden, waren geen gamins. In het achtste kiesdisdrict (het eerste was dat van Rochefort) kwam zeer in aanmerking de zoon van den beroemden sterrekundige Arago, Emmanuel Arago, die reeds als gezant te Berlijn en als afgevaardigde met glans de republiek had gediend: hij vond nog als mededingers Gent, een gedeporteerde en voorstander van den opstand, en Herold, doch serieus werd hij op het laatst niet meer bestreden. In het derde kiesdistrict was Cremieux, de reeds hoogbejaarde oud-minister van justitie, vroeger lid van het uitvoerend bewind in 1848, de candidaat. Een oogenblik moest deze kampen met Ledru-Rollin, en zich verwonderen, dat een deel van de republikeinsche partij zijn verdienste zoo min-

achtte tegenover die van Ledru-Rollin; maar weldra week deze en vond hij zich alleen geplaatst tegenover Pouyer Quertier, die door de protectionistische bourgeoisie was gesteld: Cremieux's overwinning scheen echter zeker. Eindelijk, in het vierde kiesdistrict, was een bonte mengeling van candidaten. Het was het minst radicale district en aldaar was dan ook plaats voor meer gematigde candidaten, wanneer het woord gematigdheid bij dat alles niet belachelijk was. De verschillende nuances konden zich hier doen gelden. De waarlijk constitutioneele partij zou het liefst Allou, deken van de orde der advocaten, hebben zien benoemen; hij was bij voorbeeld de candidaat van het Journal des Debats. Die iets verder gingen, de Temps, Michelet, Littré, enz., zouden liever de voorkeur hebben gegeven aan Brisson. Eindelijk zij, die meer rechtstreeks negatieve oppositie bedoelden, hadden geen hooger eisch dan om Glais-Bizoin, het oud-lid der Kamer, dat ten gevolge van de nieuwe indeeling der kiesdistricten door de regering in Bretagne in Julij het onderspit had moeten delven, te verkiezen.

Zoo stond het tusschen de candidaten. De verkiezingsdag naderde, en de resultaten zijn thans bekend. Rochefort is in het eerste kiesdistrict gekozen: hij kreeg 17,922 stemmen, doch Carnot had in allen gevalle ook 13,391 kiezers. In het derde kiesdistrict werd Cremieux met 20,781 stemmen gekozen; Pouyer-Quertier behaalde er slechts 9,675. In het achtste kiesdistrict werd E. Arago gekozen met 21,681 stemmen; Gent behaalde slechts 5,273 stemmen. Eindelijk moet er in het vierde kiesdistrict een overstemming zijn, waarin echter Glais-Bizoin wel de zegepraal zal behalen. Glais-Bizoin had toch 13,353, Allou 7,816 en Brisson 6,210 stemmen. Doch het groote feit is dit, dat Rochefort is gekozen, en dat de keizer zeker zal glimlachen.

Wij hebben de Odyssee dezer verkiezing iets breeder behandeld. De toekomstige politiek van Napoleon kan niet begrepen worden, wanneer men niet deze gegevens eerst heeft geanalyseerd. In het algemeen krijgt elke politieke daad nu in Frankrijk tegen zulk een achtergrond eerst zijn beteekenis. Het manifest toch, dat zoo even de linkerzijde der Kamer heeft uitgevaardigd, zou zeker geheel anders luiden, wanneer Rochefort's verkiezing zich anders had toegedragen. Nu bepaalde men zich bij die linkerzijde tot een minimum van eischen. O, die onverzoenlijke Gambetta was in ééns als door een too-

verslag getemd: Bartholo in de Barbier de Seville kon niet verschrikter staan.

> Voyez don Bartholo.....
> Froid comme un marbre,
> Il peut a peine respirer!

Die Gambetta, hij zou alles omverwerpen, Jules Favre was een ellendeling, een povere bloodaard... voor eenige weken; thans teekent hij zeer onderdanig met Jules Favre een stuk, waarin de geheele politiek, zooals zij tot dusverre door Favre is geleid, haar bekrooning vindt. Allerlei gematigde eischen worden gedaan en slechts tegen één zaak wordt heftig te velde getrokken, en dat ééne punt, het behoort niet tot de politiek van den keizer, neen, slechts tot de elucubratiën van Rochefort. On a essayé - zoo zegt het manifest, dat door de onverzoenlijken, behalve door Raspail, geteekend is - de réhabiliter la théorie du mandat imperatif: on a répété que le député, mandataire de ses électeurs, leur restait incessament subordonné, et qu'il devait les consulter sur ses dessins et sur ses votes. On a même ajouté qu'il était leur justiciable; que, cité devant eux, il pouvait y être jugé et condamné. Les députés soussignés repoussent cette prétention comme fausse et dangereuse, et ne pouvant conduire, si jamais elle s'accréditait, qu'à la tyrannie des minorités. Ils sont décidés à la combattre resolûment. - Wacht maar! totdat Rochefort zijn zaal in gereedheid heeft.

Napoleon kan zich gelukwenschen. Hij heeft hun een koord toegeworpen; zij beginnen nu elkander daarmede op te hangen.

De Romaansche volken zijn in het algemeen tegenwoordig niet gelukkig, als zij op eigen krachten en op eigen hulpbronnen zijn aangewezen tot consolideering van den staat. Ziet bij voorbeeld Spanje. Men is daar na het bedwingen der Republikeinen weder ééns zoo hard zich gaan vermoeijen om uit te vinden, welken koningskop men zal plaatsen op den nieuwen Frank (de Pezeta), dien men gaat slaan. En toch, wat al vergeefsche moeite! Als men het luidruchtigst uitroept, dat het niet langer kan gaan, dat men nu een stap moet doen, dan doet men het treffendst denken aan die koren uit de opera, waar het gansche personeel met alle macht van longen uitroept: sortons, marchons! maar niettegenstaande al dien aanloop toch niet van de plaats komt. Prim scheen in 't begin bijna

klaar te zijn. Hoe onmogelijk de candidatuur van koning Thomas, den minderjarigen hertog van Genua, ook toescheen; nu men niemand anders kon krijgen, was dat dan ten minste nog het beste. Prim is met al de leden der Cortes aan het onderhandelen gegaan, en elken dag berichtte de telegraaf triomfantelijk, dat weder een paar stemmen door Prim waren verkregen. Het was een stoute optelsom, die alzoo samengesteld werd. Helaas! Prim is nog bezig aan de additie; de cijfers zijn nog niet onder elkander gezet. Wat al moeijelijkheden ook! Topete, de wakkerste man van het bewind en de vertegenwoordiger der Unionisten, is maar niet te overtuigen geweest, dat de minderjarige hertog van Genua een beter koning zou zijn dan de hertog van Montpensier: en Topete is op zijn stuk blijven staan en heeft zijn ministerie neêrgelegd. De onverschrokken Prim heeft zich niet laten ontmoedigen; hij heeft weder eenige cijfers weten te bewerken, en ziedaar, nu hij bijna de streep er onder zou hebben kunnen halen, komt de tijding, dat de familie van den hertog voor de eer voorloopig schijnt te bedanken. En dat alles bewijst slechts hoe dom de republikeinen zijn geweest, en hoe zij slechts met de armen over elkander hadden moeten blijven zitten. Alles voerde de fortuin hun toe.

En de derde Romaansche staat, Italië, heeft ook tegenwoordig zijn eigenaardige moeijelijkheden. Wel is waar is het koningschap tamelijk hecht geworteld, zelfs geliefd, maar toch, aan de organisatie van den staat ontbreekt iets. Het is niet Rome, dat alles tegenhoudt: men zou zich volledig kunnen ontwikkelen buiten Rome om: maar telkens hapert het ergens. De koning doet niets: het wordt hem zelfs als hoogste verdienste toegekend, dat hij niets doet, en slechts als er oorlog is zijn persoonlijkheid op den voorgrond zet: de staatspartijen hebben dus terrein en gelegenheid plannen voor de toekomst te ontwerpen, indien zij zich slechts wilden verstaan. Doch de eendracht onder de staatspartijen, zelfs onder hen die niet zoover van elkander staan, ontbreekt. Niettegenstaande een beroep op eensgezindheid door den koning gedaan, heeft zoo even de Kamer weder het ministerie Menbrea in de onmogelijkheid geplaatst om voort te gaan; de presidentskeus van de Kamer viel op een antiministerieel, den heer Lanza; en het ministerie heeft dus zijn ontslag aangeboden. Het is een ongeluk, dat het koninklijk beroep op eensgezindheid niet is gevolgd. Er was

ditmaal daarvoor een aanleiding, daar de koning een zware ziekte juist had doorgestaan, en men algemeen voor zijn dood had gevreesd. Want is er veel op Victor Emmanuel aan te merken, zijn zoon prins Humbert schijnt weinig bemind.

Terwijl de meer Romaansche staten van Europa in moeijelijkheden zijn gewikkeld, die op leemten in de staatsorganisatie wijzen, ontwikkelen zich de meer Germaansche staten (om bij de eenigzins vage onderscheiding te blijven) ook niet zonder horten en stooten. Oostenrijk vooral heeft menige wond. Een opstand in Dalmatië uitgebroken, bewijst hoe weinig er noodig is om aan een rijk, uit zooveel nationaliteiten bestaande, nieuwe moeijelijkheden te bezorgen. De opstand is thans gelocaliseerd tot de bergen en bergpassen. Montenegro is gedwongen zich onzijdig te houden, en de opstand, welks aanleiding het toepassen der conscriptie op die bergbewoners was, zal zeker weldra zijn bedwongen. In dien tusschentijd is de heer van Beust met den keizer teruggekomen van het openen der landengte van Suez, en kan hij dan geleidelijk aan zijn werk arbeiden. - Ook Pruissen beleeft soms kritieke oogenblikken. Het conflict tusschen het eigenlijk gezegd Pruissen en de breedere eischen die de Noord-Duitsche Bond stelt, is daar het punt hetwelk de bezwaren oplevert. De ministers hadden meestal de partij van het specifiek Pruissich element op zich genomen, en daar de koning hun niet het ontslag wilde geven, wijl zij hem zoo trouw tot op het jaar 1866 hadden bijgestaan, toen het gansche volk zich van de regering had afgewend, schoot er voor Bismarck niet veel anders over dan zich zelven eenigzins tijdelijk terug te trekken. De ministers waren zoodoende aan zich zelven overgelaten en stonden nu alleen tegenover de Kamer, zonder zijn machtige hulp. Reeds had de minister van justitie, de graaf Zur Lippe, zich ten vorigen jare eindelijk laten ontslaan; wellicht zou thans de Kamer hetzelfde weten te verkrijgen voor von der Heydt, von Mühler en Eulenberg. En waarlijk de eerste November was nog niet aangebroken, of de heer von der Heydt had zijn ontslag, en tot zijn opvolger is benoemd de alt-liberaal Camphausen. De ruil is uit een politiek oogpunt een aanwinst. Uit een zuiver administratief oogpunt moet men niet laag op den heer von der Heydt neêrzien. Hij is een uitstekend minister van financiën geweest. Van huis uit bankier, heeft hij bijna onafgebroken sinds 1848, eerst als minister van openbare werken,

later als minister van financiën, als een practisch man van zaken de financiën van den staat geleid. Tegen uitgaven zag hij niet op, mits zij slechts productieve uitgaven waren, en het is een groot geluk in Pruissen geweest, dat deze staat, juist toen de groote beweging der industrie en der spoorwegen begon, zulk een minister had, die zoo weinig zich stoorde om de ambtelijke traditiën der rontine. Vergeten wij ook niet dat hij, in 1863 afgetreden, er niet tegen opzag de portefeuille in 1866 weder op te nemen, toen von Bodelschwing bang werd, en deze aan von Bismarck, die den oorlog tegen Oostenrijk bedoelde, geen goede financiën meer durfde waarborgen. De heer von der Heydt was toen onmiddellijk weder op zijn plaats en bezorgde goede financiën. Doch von der Heydt had weinig op met al die Duitsche politiek. Zijn bedoeling was geweest Pruissen alléén machtig te maken; toen Bismarck verder wilde gaan en Pruissen min of meer ondergeschikt aan Noord-Duitschland wilde doen zijn, zette von der Heydt zich dwars daartegen in, en thans heeft hij het terrein verlaten. - De heer Camphausen, broeder van den bekenden president-minister in 1848, is nu juist de man om tusschen de Bondspolitiek en de Pruissische politiek ook financieel samenhang te brengen. Zijn beste vriend is Delbrück, de eigenlijke leider van het bondskanselierschap, en men stelt zich veel voor van zijn optreden. - Thans is het de benrt aan den heer von Mühler, den minister van eeredienst. Op dezen heer, weleer de vrolijke dichter van het bekende studentenlied: ‘Grad aus dem Wirthshaus, Nun kom' ich heraus’, heeft men het bijzonder gemunt, omdat hij in onbuigzame onverschilligheid ten eenenmale het bestaan van Kamer of vertegenwoordiging of Duitsche politiek ignoreert. Hij gaat naar de Kamer, plaatst zich in den stoel der ministers, doch zeer zelden verwaardigt hij zich een antwoord te geven. Hij heeft nu een wetsontwerp aangeboden, dat het onderwijs in zijn geheelen omvang - hooger, middelbaar en lager - meent te regelen; het is geheel gebaseerd op kerkelijken grondslag, en ontmoet unaniemen tegenstand: hij echter blijft kalm zitten. - De heer von Eulenberg, de minister van binnenlandsche zaken, kampt daarentegen wel voor het aannemen van zijn Kreis-Ordnung, doch is tot hiertoe niet zeer gelukkig.

En ondertusschen retrancheert de specifiek Pruissische partij zich in het Heerenhuis en heeft de dappere graaf Zur Lippe, thans een-

voudig-weg lid van dat Heerenhuis, zich tot verdediger van de bedreigde Pruissische belangen opgeworpen. Hij, vroeger zoo stil en zoo zwijgend, interpelleert thans ieder oogenblik zijn vroegere collegaas, en vooral zijn opvolger, den heer Leonhardt. Telkens valt hij elke nieuwe wet omtrent de justitie uit het oogpunt der oude Pruissische traditiën aan. Laatst greep hij zeer onzacht de samenstelling van een commissie ter bewerking van een nieuwe wet aan. De graaf betoogde zeer nijdig dat het Pruissisch element bij die benoeming miskend was. De Heer Leonhardt antwoordde eenvoudig met de mededeeling dat de graaf zur Lippe die commissie zelf samengesteld had, toen hij nog minister was. De geheele wereld lachte, maar de graaf werd nog boozer. De houding der nationaal-liberale partij is bij dat alles zeer opmerkelijk. Zij moet niet alleen het ministerie bestrijden en toch de terugkomst van von Bismarck mogelijk maken, maar tegelijkertijd de eigenlijke Fortschrittspartij bestrijden. De Fortschrittspartij toch voert een stelselmatige oppositie en wil altijd terugkeeren tot de houding, die de partij vóór den oorlog van 1866 had ingenomen. Deze weken was men getuige van het behandelen eener motie van Virchow, waarbij deze op een soort van ontwapening aandrong. De Heer Lasker, met Miquèl wel de leider der Nationaal-liberalen, wist echter in de gegevene omstandigheden de motie te doen ecarteeren. Het zou ook nergens toe dienen dan om het geheele werk van 1866 weêr in gevaar te stellen.

Een min of meer germaansche staat is Engeland en ook Engeland heeft zijn wond in de Iersche questie. Soms is Gladstone werkelijk thans mismoedig over die questie. Hij heeft reeds iets verkregen, de afschaffing der staatskerk; doch het zwaarste werk blijft over. En dat zware werk is de Agrarische wet, die noodzakelijkerwijze voor Ierland zal moeten worden voorgesteld. De verdeeling van het land is in Ierland, ten gevolge van allerlei omstandigheden, in zulk een slechte verhouding, dat de bevolking tot den ondergang als gedoemd blijft, indien in de verdeeling van den grond niet ingrijpende veranderingen worden gemaakt. Het is echter uit den aard der zaak het allermoeijelijkste vraagstuk, omdat het samenhangt met het beginsel van het particulier eigendom. Toen tegen het jaar 1848 het beroemde boek van John Stuart Mill over de beginselen der staathuishoudkunde in de publieke opinie begon door te dringen, heeft men zich zeer spoedig van het vraagstuk, dat

daar reeds in al zijn veelzijdigheid door Mill werd opgenomen, afgemaakt. Mill was op dit punt socialist, was de gewone tegenwerping. Toch ziet men thans hoe zijn hoofdstuk On Cottiers, waar hij het Iersche landsysteem behandelt, een redmiddel tegelijk aanwees, want al die middelen die men thans ter hand wil nemen - geen eigendunkelijke opzegging der pacht, vergoeding aan den pachter voor de verbeteringen die hij aan het land heeft aangewend - al die maatregelen zij werden daar reeds aangegeven. Wij kennen haast geen belangwekkender studie op dit oogenblik dan die Iersche questie, en een geluk voor Engeland is het dat de zoo uitstekende staatsman die het land thans regeert, niet alleen een practisch politicus als Palmerston, maar tegelijk een theoretisch geleerde is.

Hier is een bepaalde arbeid, een taak die voor geen andere der groote industrie onzer eeuw behoeft onder te doen.

H.P.G. QUACK.

Bibliographisch album.

Republiek of Constitutionele monarchie? - Toespraak bij het hervatten der lessen van Nederlandsch Staatsregt, door Mr. G.W. Vreede (23 *September* 1869). *Utrecht, C. v.d. Post, Jr.*

Nederlandsche Gedachten, N°. 10, 1 *November* 1869, (*van Mr. G. Groen van Prinsterer*).

Zelden is ernstiger kwestie op meer curieuse wijze aan de orde gesteld dan de vraag, waarover de Heer Vreede het noodig geoordeeld heeft zijne hoorders te onderhouden.

In Utrecht hebben de studenten in de rechten met elkander een Debating-Club tot onderlinge oefening in parlementaire welsprekendheid. De Professoren der Faculteit zijn er, als blijk van goede verstandhouding tusschen de leeraren en hunne discipelen, honoraire leden van. Daar worden Theses voorgedragen, toegelicht, bestreden, verdedigd, met veel of weinig talent, met veel of weinig takt, met veel of weinig vuur, met goed of slecht succes, naar de mate van ieders aanleg en vermogens. Wat er niet al in zulk een dispuut verhandeld wordt laat zich gissen. Aan paradoxen geen gebrek. En de groote kunst is, vraagstukken op te werpen, die door nieuwheid de aandacht prikkelen en door stoutheid den triomf verzwaren maar daardoor ook schitterender maken.

In de maand Februarij nu van het jaar 1869 was een der studenten ondeugend genoeg de volgende reeks van stellingen ter verdediging voor te dragen:

a. ‘de regeeringsvorm, die de machtigste partij in den staat voor zich heeft, is voor dien staat de nuttigste;
b. het constitutioneele koningschap is voor Nederland op dit oogenblik de nuttigste regeeringsvorm;
c. het is voor Nederland wenschelijk, dat eenmaal de republiek het constitutioneele koningschap vervange.’

Let men op den valschen grondslag, in de eerste stelling als

praemisse nedergelegd, en op het gebrek aan logisch verband tusschen die praemisse en de conclusie in de derde stelling, dan moesten deze theses volgens de eenvoudigste regelen der redeneerkunde onvermijdelijk vallen. Zoover kwam het echter niet. Een der aanwezige Hoogleeraren, de Heer Vreede, opperde op grond van een constitutioneel gemoedsbezwaar *in limine litis* eene exceptie van niet-ontvankelijkheid, bepaaldelijk tegen de derde stelling, en de vergadering, ter beslissing opgeroepen, stelde om des vredes wille den excipient met eene kleine meerderheid van stemmen in het gelijk. Daarmede was de zaak uit.

Zoo meende men althans in de eerstvolgende weken en maanden. Andere theses werden in den Utrechtschen Debating-club voorgedragen, aangevallen, bestreden, gewonnen of verloren, en niemand dacht meer aan het geval op 2 Februarij.

Maar zie, daar komen de verkiezingen in Junij. En met de verkiezingen de aanbeveling en ontrading van candidaten, in dagbladen en brochures, niet het minst in strooibilletten. Daar verschijnt te Arnhem daags vóór de verkiezing een strooibillet, onderteekend met drie namen van de deftigste burgers der stad, mannen door stand, ouderdom en kennis van groot en welverdiend gezag. In dat strooibillet wordt der gansche liberale partij niets minder verweten, dan de toeleg om de constitutioneele monarchie af te breken en de republiek voor te bereiden. En wel op grond van de thesis door een Utrechtschen student maanden geleden in een besloten studentengezelschap voorgedragen. Er werd bovendien op gewezen, welken slechten geest de hoogleeraren hunne discipelen inprentten; eene beschuldiging te onrechtvaardiger, omdat zij in de eerste plaats den Hoogleeraar Vreede treffen moest, die met het onderwijs in het staatsrecht aan de Stichtsche Hoogeschool belast is.

Geheel Arnhem is ontroerd; de ontroering verspreidt zich spoedig over 't geheele land: Republiek, revolutie! Een vermetele greep, nu niet meer naar de praerogatieven der kroon, maar naar de kroon zelve! De conservatieve dagbladen haasten zich, hun plicht te vervullen en koning en volk te waarschuwen voor de gruwelen, waarvan de liberale partij zwanger gaat. De organen der liberale partij daarentegen betuigen bij al wat heilig is hare onschuld. Het is bijkans de geschiedenis van de wolf en het lam in de bekende fabel. Gelukkig echter ontsnappen de liberalen nog

aan het gevaar van opgegeten te worden. De wolf had in dit geval niet alléén stem. De kiezers namen het geplaagde lam in bescherming en verklaarden het onschuldig.

Daarmede was nu de zaak voor de tweedemaal uit. - Wederom niet! Het ergste moest nog komen. Vóór 10 Junij 1869 was er niemand in geheel Nederland geweest - behalve dien éénen student te Utrecht - wien het in het hoofd gekomen zou zijn aan de deugdelijkheid van onzen tegenwoordigen regeeringsvorm - de constitutioneele monarchie - te twijfelen en te vragen of de republiek ook te eeniger tijd meer geschikt voor ons zou zijn. Doch zie, daar hadden de onderteekenaren van het Arnhemsche strooibillet in hunne argeloosheid den gebonden geest losgemaakt. De kwestie van koningschap of republiek begon werkelijk eene kwestie te worden, waarover in de dagbladen het debat werd geopend. De deugdelijkheid van beider beginsel, de verkieslijkheid van beider toepassing werden met groote vrijmoedigheid ter toetse gebracht. Wederom sprongen de conservatieve bladen in de bres en gaven vooral met Argusoogen acht op elk verschijnsel, op elke handeling, op elk woord, waaruit zou kunnen blijken, dat de liberalen reeds werkelijk in 't geheim bezig waren ‘den troon des konings te ondermijnen’. En het schijnt uithoofde van dit debat te zijn geweest, dat de Heer Vreede het noodzakelijk heeft geacht, bij de opening van den nieuwen akademischen cursus in September eene toespraak aan al de Utrechtsche studenten te houden, waarin hij met ongemeenen nadruk op de nadeelen, gevaren en rampen der republiek wijst. Immers op blz. 8 dezer Toespraak kunnen wij lezen, dat hij tot spreken zich genoopt gevoeld heeft ‘nu dan toch in weerwil van mijn verzet in Februarij ll. tegen zekere mijns inzins gevaarlijke bespiegelingen de dam is gebroken en het pleit *Koningschap* of *Republiek?* bijna dagelijks stelselmatig of ligtvaardig voor de Regtbank van geheel Nederland aanhangig wordt gemaakt.’

Gelukkig mogen wij ons voor de derdemaal vleien, dat de zaak nu uit is. Het vertoog van den Heer Vreede heeft geen ernstige tegenspraak ontmoet; de discussiën in de couranten hebben spoedig het publiek en misschien ook de schrijvers zelven verveeld; de troon van den koning der Nederlanden staat, zoover men zien kan, zoo vast als ooit; en zoo Nederland enkele republikeinen telt onder zijn drie en driekwart millioen ingezetenen, dan zijn het republikei-

nen in den trant zooals wij volgens von Bismarck's woord in 1866 met Pruissen in oorlog waren - ‘in theorie’. Wat misschien het meeste afdoet om ons gerust te stellen: de Leidsche Hoogleeraar Buijs heeft - zoo als de dagbladen melden - door een geestigen greep de kwestie teruggebracht op het terrein waar zij ontkiemd is en waar zij alleen tieren kan - een studentendispuut; en de Leidsche studenten, niet minder ondeugend dan hunne Utrechtsche broeders, hebben op hunne wijze aan de grap een einde gemaakt, door de stelling des verdedigers, die ongeveer hierop neerkwam, ‘dat het eonstitutioneele koningschap niet beschouwd moet worden als eene overgangsperiode tusschen de autocratie en de republiek’, na een schitterend debat met eene kleine meerderheid van stemmen te..... verwerpen.

Indien iemand zich gereed maakt om ons bij het einde des jaars op eene *revue comique de l'année* te vergasten, hij zal aan dit incident niet de donkerste plaats in zijn overzicht inruimen.

Maar nu de ernstige zijde der kwestie.

Zij is deze, dat er uit het misbaar over de vraag: *republiek of constitutioneele monarchie?* wezenlijk gevaar dreigt voor de vastheid onzer grondwettelijke staatsinrichting; doch niet van den kant der heele, halve of kwart-republikeinen, die wij in ons midden tellen. Integendeel, het gevaar komt van hen, die deze kwestie hebben aangegrepen, om, onder den schijn van den troon te verdedigen, de goede gemeente door de vrees voor denkbeeldige vijandschap tegen het koningschap te verbijsteren, om haar tegen onze constitutioneele instellingen in te nemen en aanhangers voor de reactie te winnen. Daarvoor was de gelegenheid te schoon om er geen gebruik van te maken. Het volk, vooral het volk achter de kiezers, is niet vatbaar voor fijne staatsrechtelijke kwestiën. Maar met een groot woord kan men het vangen. De kreet: ‘Oranje is in gevaar!’ is wel in staat om het Nederlandsche volk, dat, gedenkende aan de groote feiten zijner historie, de woorden *Oranje* en *vrijheid* in onverbrekelijk verband samenvat, in beroering te brengen. En even als men sinds lang, vooral sedert September 1866, geen beter middel heeft weten te vinden om de liberale partij, met haar streven om de constitutioneele beginselen tegen absolutistische neigingen te handhaven, in de oogen des volks ver-

dacht te maken, door haar toe te dichten, dat zij er slechts op ui is, het gezag van den koning te verkorten, evenzoo nam men nu de kans waar om haar aan te wrijven, dat zij niets minder bedoelde dan den geliefden Oranjekoning zelven van den troon te bonzen. Zij, die deze beschuldiging verspreiden, weten zelven al te goed hoe zij even ongerijmd als grof is. Maar juist omdat zij zoo grof is kan zij uitstekende dienst doen. Daarom werd zij bij de verkiezingsmanoeuvre te Arnhem gebruikt; daarom wordt zij op allerlei wijs en toonval in de couranten telkens weer den goedgeloovigen lezer voorgelegd. De scheldnaam r a d i c a l e n begint langzamerhand zijn kracht te verliezen. Wat vondst, wanneer men voortaan der liberale partij, de liberale Kamers, de liberale ministers den schandnaam R e p u b l i k e i n e n naar het hoofd kon werpen! Had ook niet in Frankrijk in 1852 het ‘r o o d e s p o o k’ der republiek uitstekende dienst gedaan om het persoonlijk gouvernement des aanstaanden keizers den volke welgevallig te maken?

Den Heer Vreede betrek ik niet in dit verwijt. Ik ken hem te wel en acht hem te hoog om hem van deelneming in dit complot te verdenken. De inhoud zijner Toespraak zou er ook geenszins het recht toe geven. Integendeel, hij mocht er met reden op wijzen, dat men hem zelven eenmaal van ‘al te groote liberaliteit’ verdacht heeft. Maar wat ik hem met alle bescheidenheid in bedenking zou willen geven, is de vraag, of hij niet door zijn zenuwachtig opbruischen tegen elk spook, dat hij zich verbeeldt te zien, den invlood, waarop zijne kunde en zijne rechtschapenheid hem recht geven, verspeelt en onwillens en onwetend bedoelingen in de hand werkt, wier gevaarlijke zijde hij, met zijne uitnemende kennis onzer politieke historie, beter dan iemand onzer kan doorgronden.

In deze bedoelingen ligt, ik herhaal het, tegenwoordig het grootste gevaar, dat ons uit onze partijtwisten in eigen boezem bedreigt. Dat heeft ook de Heer Groen van Prinsterer gevoeld en - gelijk hij gewoon is - onverschillig wien het vleit of deert, openlijk uitgesproken. Gulden woorden zijn het, waarmede hij het tiende nommer zijner *Nederlandsche Gedachten* heeft geopend, wel waardig gelezen, herlezen en nageschreven te worden.

‘*Republiek of Constitutionele Monarchie?* Naar aanleiding dezer toespraak van een publicist, wiens heuschheid en welwillendheid, ook in de polemiek, ik meermalen, in 1849 als in 1869, onder-

vonden en gewaardeerd heb, van den hoogleeraar Vreede, gaan we ons, vrees ik, te zeer verdiepen in eene kwestie, niet aan de orde van den dag, en die ons zeer ligt een andere kwestie (*question brúlante* sedert 27 Sept. 1866) zou doen voorbijzien.

Niet over *Republiek* of *Constitutionele Monarchie*, maar over *den aard van het grondwettig koningschap*, over het *echt-republikeinsche* (vooral in de *nederlandsche* constitutionele monarchie onwaardeerbaar) loopt, enkele excentriciteiten daargelaten, het geschil.

Over de *ministeriële verantwoordelijkheid*, als voorwaarde en waarborg der uitnemendheid van den constitutionelen staatsvorm.

Voor den Koning evenzeer als voor het Volk.

Van *le gouvernement personnel*, waar een autocraat *eigendunkelijk* zijn persoonlijken wil doordrijft, heb ik een afkeer. Ook de liberaal is daarvan afkeerig: ofschoon het uit den wortel ook zijner eigen theoriën ontspruit. Overal, en althans op Nederlandschen bodem, behoort men *verpersoonlijking van het staatsalvermogen* te beschouwen als *anti-nationale* miskenning van het staatsregtelijk alfabet.

Doch evenmin, zegt elk voorstander van het koninklijk gezag, en ik zeg het dus ook, geve men een *zoogenaamden* Koning aan de overmagt der factiën prijs. Welnu! hierin juist ligt de voortreffelijkheid van het *constitutionele koningschap*, dat de *persoonlijke wil des Konings* in een homogeen en verantwoordelijk ministerie, naar mate 's Lands welzijn het eischt, of *steun* ontvangt of *weêrstand* ontmoet.'

Is het noodig hier een woord bij te voegen? Evenmin als het in mij kan opkomen, op eene enkele minder welgevallige uitdrukking te vitten in deze duidelijke en behartigenswaardige aanwijzing, wààr voor ons de wezenlijke kwestie, die steeds aan de orde blijft, gelegen is.

Alleen dit nog.

De ten einde spoedende Novembermaand heeft ons tweederlei merkwaardig schouwspel te zien gegeven.

Het Nederlandsche volk, prat op zijne vrijheid, sterk in het bewustzijn van zijne rechten, heeft feestvierend op nieuw het verbond van wederkeerige trouw met zijnen grondwettigen koning bevestigd en aan die trouw een monument gesticht, waarvan de hoofdfiguur is: de Oranjevorst de Constitutie bezwerende.

In Frankrijk bezwijkt het 'personeel gouvernement,' in spijt van zeventienjarige machtsoefening, in spijt van eene volgzame Kamer,

in spijt van strenge drukperswetten, in spijt van 800,000 bajonetten, in spijt van Mazas en Guyenne, voor den overstelpenden stroom der volksdriften en is gedoemd in het herstel van een jaren lang gesmaad en vertrapt parlementarisme zijn laatsten steun te zoeken tegen revolutie en anarchie.

22 November.

S. VISSERING.

Das Landhaus am Rhein. Roman von Berthold Auerbach. 3 *deelen. Slutgart, Cotta*. 1869.

Auerbach is een van de weinige schrijvers onzer dagen die de sympathie van het publiek zoodanig heeft weten te verwerven, dat het oogenblik, waarop een nieuwe roman van hem de pers verlaat, door duizenden in eigen land en in den vreemde als een feestdag begroet wordt. Nauwelijks is de titel van zijn nieuwste pennevrucht bekend, of ijlings wordt er allerwege begeerig de hand naar uitgestoken. En geen wonder. Immers 't is hem gegeven om de personen die hij teekent zoo natuurlijk voor te stellen, dat ze ons voorkomen van vleesch en bloed te zijn en onder de lectuur als uit de bladzijden oprijzen en in levenden lijve voor ons staan. Even als de helden van Dickens voor ons geene papieren kinderen meer zijn maar personen die wij kennen en liefhebben, ja waarmede wij in den dagelijkschen omgang meenen te hebben verkeerd, zoo ook zijn wij met de scheppingen van Auerbach zoo gemeenzaam geworden, dat wij ons met hen als vermaagschapt gevoelen. Wanneer wij van Pickwick spreken of van Micawber, van David Copperfield of van Pecksniff, dan zijn wij met die personen nog veel nauwkeuriger bekend, dan wanneer wij jaren lang in de werkelijkheid met hen hadden omgegaan. En evenzeer behoeft ge maar den naam te noemen van de zwarte Marann' of van Walpurga, wanneer ge met een enkel woord karakters wilt beschrijven die bij een ieder bekend zijn. Beide schrijvers hebben dat zeldzaam voorregt om hunne denkbeelden te kneden in vormen, die zoo vol leven en waarheid zijn, dat wij ons over de tegenwoordigheid hunner helden in onzen dagelijkschen kring geenszins verwonderen zouden.

Is Auerbach weer even gelukkig geslaagd in den roman waarvan ge hierboven den titel leest en die zeker ook al door een tal van zijne vereerders hier te lande met gretigheid ter hand genomen is? Ik wenschte wel op die vraag volmondig een toestemmend antwoord

te kunnen geven. Toch miskenne men daarom mijn oordeel over het boek niet, alleen op dit, althans van eenige weifeling getuigend woord. Immers gereedelijk ga ik zelfs verder dan de betuiging die in het zoo banale gezegde gelegen is, dat ik veel in dit boek met genoegen gelezen heb. Auerbach staat voor zulk een uitspraak te hoog. Door meesterstukken heeft hij ons verwend, maar ook het regt gegeven, om meer dan gewone eischen te stellen aan elk werk dat wij van zijne hand ontvangen. Nu is 't zeker al de meest bescheiden eisch waartoe elk lezer geregtigd is, dat zijne belangstelling gewekt worde voor de personen welke den kring uitmaken waarin hij binnengeleid wordt; hun lief en leed moet ook hem doen juiehen of treuren, hun hoop of vrees moet ook de zijne wezen. En wanneer hij de laatste bladzijde van het boek omslaat, dan moet hij een zekere pijnlijke leegte gevoelen omdat hij afscheid neemt van personen die, hoewel hij ze kende als eenvoudige producten der verbeelding, toch dagen lang zijn geheele ziel hebben vervuld.

Ik noem dien eisch bescheiden, niet omdat hij zoo gemakkelijk te vervullen is, maar omdat van die eerste voorwaarde reeds afhangt of een boek gelezen zal worden dan wel onopengesneden ter zijde gelegd. Alleen dan toch zullen romanhelden toegang winnen tot de harten der lezers, wanneer ze als levende personen voor hen staan, handelende en sprekende en denkende zoo als wij bij ervaring weten dat gewone menschen doen. Al het overdrevene en onnatuurlijke moge voor een oogenblik effect doen, de blijvende indruk gaat er door verloren, en de schoonheid van het werk verdwijnt door gebrek aan waarheid. En 't is dat gemis van natuur, wat ik de hoofdfout zou noemen van Auerbach's laatste werk. Hij heeft blijkbaar met ingenomenheid enkelen van de personen geteekend, waarmede hij zijn Landhaus am Rhein bevolkte, maar hen ook zoo dikwijls gebruikt om opwellende denkbeelden en diep gewortelde overtuigingen van hemzelven uit te spreken, dat het verhaal daaronder geleden heeft. Gedurig hoort men uit den mond van dezen of genen dat het een of ander feit, wat grooten invloed heeft op den loop des verhaals, gebeurd is, maar zonder dat het tevens een natuurlijk gevolg is der omstandigheden. Bijna zou men durven beweren dat men de personen dikwijls meer *hoort*, dan *ziet* handelen. En de eindelooze redeneringen, die telkens gehouden worden, ook bij omstandigheden waar men wel daden maar waarlijk

geene hoogdravende bespiegelingen verwachten zou, geven aan het geheele boek een tint van gewrongenheid, die ongunstig werkt op de belangstelling van den lezer.

Het verhaal is eenvoudig en de knoop zelfs zeer gemakkelijk te ontwarren. Immers reeds uit de eerste hoofdstukken kan men, in breede trekken althans, de uitkomst opmaken. Men twijfelt er geen oogenblik aan dat de schatrijke Duitscher, die de Zuidelijke Staten van Noord-Amerika verlaten heeft en zich aan den Rijn vestigt, zijn fortuin te danken heeft aan den slavenhandel. En men begrijpt zeer goed dat hij er de man niet naar is, om alle kleingeestigheden te dulden van een Duitsch hof, alwaar hij zich alleen ter verzekering van de toekomst zijner beide kinderen wil indringen. Dat de hooggestemde gouverneur van den jongen Roland ook een magtigen invloed verkrijgt over de dweepende Manna, blijft voor den lezer niet lang een raadsel. Alleen het einde der coquette vrouw van den edelen graaf is ongedacht, maar evenzeer onnatuurlijk, omdat haar vlugt volstrekt niet strookt met het aristocratisch karakter waarin zij zieh altijd aan ons vertoond heeft. Zij en haar broeder hadden echter ongetwijfeld in de schets van den schrijver een geheel andere rol gekregen, dan hun bij de uitwerking gegund werd; en ook de geheimzinnige gezelschapsdame der dwaze vrouw van den rijkaard was zeker bestemd om eindelijk uit den nevel te voorschijn te treden, waarin zij nu zoo zonderling verdwijnt. Met blijkbare voorliefde is de moeder van den gouverneur geteekend, maar zij is ongelukkig tot een charge geworden. Wel is zij niet zóó onduldbaar pedant als haar zoon, maar toch verre van beminnelijk, en dat alleen door haar altijd even verstandig en wijs overleg. En de gepensioneerde majoor, die wezenlijk een aardige figuur zou zijn wanneer zijn goedhartigheid niet gedurig tot onbeholpenheid oversloeg, heeft ongelukkig ook al te weinig natuurlijks om ons voor hem te kunnen innemen. De doctor, natuurlijk weer een edele vrijgeest, en de graaf zijn eigenlijk de eenige personen, die wij ons in levenden lijve kunnen voorstellen. Want van de velen die meer als corps de ballet dan als handelende personen dienst doen, spreek ik hier niet. Zij zijn echter verdienstelijk op hun post, en stofferen het stuk soms zeer aardig.

Maar Sonnenkamp is te koel en te slecht en Erick is te gezwollen en te redenerend, dan dat wij voor hen veel sympathie kunnen gevoelen. Die ondragelijke Tugendhelden hebben nu al te lang dienst

gedaan, dan dat zij niet eindelijk eens een eerlijke begrafenis zouden verdiend hebben, en dat wel zonder rouwbeklag. Het denkbeeld zelfs, om dag aan dag veroordeeld te zijn zulk een edelen gouverneur aan zijne tafel te zien, komt mij ondragelijk voor. En Auerbach moest aan Engelsche dames overlaten om zulke geheimzinnige monsters te schilderen, als deze Monte Christo. Hij heeft daarvoor te veel oorspronkelijks. Laat zijne landgenoote E. Marlitt in haar Reichsgräfin Gisela tot de fout der sensational novels vervallen, hij staat te hoog voor zulk een val. En toch geraakt hij hier op de kentering. Hoe meesterlijk heeft hij daarentegen het frissche en jolige van den jongen Roland weten te teekenen, en hoe behendig weet hij hem feitelijk te vrijwaren voor den invloed van dien zedeprekenden schoolmeester, al zou dan ook uit de woorden gedurig een overmagt blijken, die met de toestanden gelukkig telkens in strijd is. Alleen in den togt naar Amerika wint Erick hem geheel. Maar het slot van het boek doet ook meer denken aan een drama, dan aan een roman, van Auerbach. Hoe zou het geheele verhaal gewonnen hebben, wanneer de omstandigheden er meer stem in hadden gehad dan de personen.

Geen bevoorregte adel, geen omschreven kerkleer, geen lijfeigenschap of slavernij, of liever, wie het laatste zegt heeft reeds de beide eerste wenschen uitgesproken, ziedaar de leidende gedachte van het boek, romantisch ingekleed, maar telkens ook weer op nieuw betoogd. De Duitsche wijsgeer waagt gaarne zelfs zijn leven in den Amerikaanschen burgerkrijg, maar toch blijft hij Duitscher zelfs in dat land, aan welks bloei en grootheid alle natiën der wereld vereenigd arbeiden. Want niet voor dat land strijdt hij, maar voor de vrijmaking der onderdrukten, even als hij in zijn eigen land strijdt voor de vrijmaking van den geest. - Maar een ieder die Auerbach kent weet ook, dat vrijheid in en voor alles, zijne leuze is. Menige welsprekende bladzijde in dit boek hebben wij daaraan te danken. En al zal de beschaafde lezer, bij het opsommen der meesterstukken van Auerbach, menigen anderen titel eerder noemen dan die hierboven staat, toch zal hij onder de werken waarvoor hij hem dankbaar is, stellig ook noemen: das Landhaus am Rhein.

M.

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Advies over het regt van verdediging in cassatie.	Dl. IV. Blz. 326.
Aghina (Dr. J.J.), In d'ouden dik. West-Friesche Novelle.	Dl. II. Blz. 198.
Andreae (S.J. Fockema), Over het burgerregt.	Dl. IV. Blz. 326.
Asser (Prof. T.M.C.), Handelsregtelijke aanteekeningen.	Dl. II. Blz. 553.
Auerbach (B.), Das Landhaus am Rhein.	Dl. IV. Blz. 561.
Banga (J.), Geschiedenis van de Geneeskunde en hare beoefenaren in Nederland.	Dl. I. Blz. 574.
Berkhout (Jhr. Mr. P.J.W. Teding van), De landaanwinning op de Friesche Wadden, in hare noodzakelijkheid, uitvoerbaarheid en voordeelen beschouwd en toegelicht.	Dl. I. Blz. 33.
Bilderdijk (Bloemlezing uit de Dichtwerken van), door Dr. J. van Vloten.	Dl. IV. Blz. 417.
Binnerts (H.), Over de exceptie van gewijsde.	Dl. IV. Blz. 326.
Bouwkundig Album. Verzameling van kleine Ontwerpen, enz.	Dl. IV. Blz. 168.
Colenbrander (Mr. R.A.J.), Over de verbetering van het hypotheeair stelsel in Nederland.	Dl. II. Blz. 553.
Colenbrander (Mr. R.A.J.), Het Legaliteitsbeginsel.	Dl. II. 553, 579.
Cort (Frans de), Liederen.	Dl. I. Blz. 177.
Cox (Homersham), Antient elections.	} Dl. I. 1, 239.
Cox (Homersham), A history of the Reform Bills of 1866 and 1867.	} Dl. I. 1, 239.
Cremer (J.J.), Anna Rooze.	Dl. I. Blz. 275.
Doedes (J.I.), 1517-1867.	Dl. IV. Blz. 353.
Driestemmige Liederen voor de Schooljeugd.	Dl. IV. Blz. 172.
Eeden (F.W. van), Hortus Batavus.	Dl. I. Blz. 156.
Ernst en Scherts. 24 Zangstukjes.	Dl. IV. Blz. 172.

Faber (Mr. J.G.A.), De Hondsbossche en Duinen tot Petten.	Dl. III. Blz. 561.
Goethe's Faust, vertaald door A. Steenbergen. Met inleiding van Dr. J. van Vloten.	Dl. IV. Blz. 138.
Gracht (S.J.v. Waterschoot van der), Over den aard en het wezen der erfdienstbaarheden.	Dl. IV. Blz. 326.
Gramberg (J.S.G.), Madjapahit. Historisch-romantisch tafereel uit de geschiedenis van Java.	Dl. I, blz. 545, II. 110, 372.

Greenwood (J.), Londen van de schaduwzijde bekeken.	Dl. I. Blz. 593.
Groen van Prinsterer (G.), Nederlandsche Gedachten, N°. 10.	Dl. IV. Blz. 555.
Gugel (E.), Geschiedenis van de Bouwstijlen in de hoofdtijdperken der Architectuur.	Dl. IV. Blz. 160.
Heldring (B.) Nederland en Indië.	} Dl. I. Blz. 100.
Heldring (B.) Koloniaal beheer.	} Dl. I. Blz. 100.
Helge (J.E.), De Plant.	Dl. I. Blz. 599.
Hope (R. Ascott), Onze jongens.	Dl. I. Blz. 593.
Huet (Cd. Busken), Lidewyde.	Dl. I. Blz. 275.
Huizinga (Dr. D.), Handleiding bij het onderwijs in Scheikunde aan Burgerscholen.	Dl. III. Blz. 567.
Hussaren (De Lichtblaauwe) van Willem Boreel, door een oud Hussaren-Officier.	Dl. II. Blz. 1.
Jansen (M.H.), Eene brug over den Oceaan.	Dl. II. Blz. 596.
Jorissen (Theod.), Gijsbert Karel van Hogendorp en Leopold van Limburg Stirum in de dagen van 17-21 November 1813. Wederlegging van Dr. R. Fruin.	Dl. II. Blz. 147.
Karsten (H.T.), De P. Cornelii Taciti fide in sex prioribus Annalium libris.	Dl. I. Blz. 477.
Keller (G.), Van Huis.	Dl. I Blz. 275.
Klaverwijden (C.H.P.), Over de hypothekatie van eens anders goed.	Dl. IV. Blz. 326.
Klots (J. Scheffelaar), Dichtlooveren in 's levens herfst vergaard.	Dl. I. Blz. 185.
Land (Prof. J.P.N.), Hebreeuwsche Grammatica. Eerste stuk.	Dl. II. Blz. 387.
Landbouw-Onderwijs (Nieuwe Boerengoudmijn, 1868, N°. 23).	Dl. I. Blz. 399.
Levy (Mr. J.A.), De herziening onzer Handelswet.	Dl. II. Blz. 553.
Longfellow (H.W.), The New England Tragedies.	Dl. III. Blz. 263.
Lotze (H.), Geschichte der Aesthetik.	Dl. I. Blz. 401.

Lueifer. Een Volksboek tot verbreiding van natuurwetenschap. Uitgegeven onder redactie van Dr. B. Verver.	Dl. III. Blz. 575.
Marlitt (E.), Goldelse.	} Dl. I. Blz. 68.
Marlitt (E.), Das Geheimniss der alten Mamsell.	} Dl. I. Blz. 68.
Masius (Dr. H.), Natuurstudiën.	Dl. I. Blz. 392.
Meeuwen (L.A.J. van), Kritische beschouwingen over Artt. 562-564 B.W.	Dl. IV. Blz. 326.
Mill (J. Stuart), Thornton on Labour and its claims.	Dl. IV. Blz. 177.
Moeder (De taak der) aan het Ziekbed harer Kinderen, naar het Fransch door Dr. C.P. ter Kuile.	Dl. IV. Blz. 155.
Moll (W.), Berigten aangaande den staat van het kerkgezang in Nederland.	Dl. III. Blz. 364.
Muller (Christine), Lief en leed uit eene kleine Wereld.	Dl. III. Blz. 175.
Müller (Lueian), Geschichte der klassischen Philologie in den Niederlanden.	Dl. III. Blz. 344.
Nöldeke (Theodor), Die Alttestamentliche Literatur in einer Reihe von Aufsätzen dargestellt.	Dl. II. Blz. 174.

Nuyens (Dr. W.J.F.), de Ultramontaansche Kritiek. Antwoord aan Mr. G. Groen van Prinsterer.	Dl. I. Blz. 193.
Oordt (Dr. J.W.G. van), Constantijn de Groote en zijne voorgangers.	Dl. I. Blz. 477.
Oosterzee (J.J. van), Reformatie en Revolutie. Een vijftal aphorismen.	} Dl. IV. Blz. 353.
Oosterzee (J.J. van), Van welke Theologen is iets goeds voor de toekomst der kerk te wachten?	} Dl. IV. Blz. 353.
Opzoomer (Mr. C.W.), De vrije volksschool, redevoering, naar aanleiding van het mandement der Bisschoppen.	Dl. I. Blz. 143.
Opzoomer (Mr. C.W.), De Godsdienst.	Dl. IV. Blz. 224.
Piderit (Dr. Th.), Wissenschaftliches System der Mimik und Physiognomik.	Dl. I. Blz. 345.
Programma (Het) van de Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis.	Dl. III. Blz. 364.
Propertii (Sex. Aurelii) Cynthia, cum libro quarto Elegiarum qui Propertii nomine fertur. Ed. nova recens. D. Carutti.	Dl. III. Blz. 333.
Prijsvragen, uitgeschreven in het jaar 1868, door de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst.	Dl. I. Blz. 173.
Prijsvragen (Tweede stel), uitgeschreven in het jaar 1868, door de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst.	Dl. II. Blz. 397.
Quinet (Edgar), Oeuvres.	Dl. III. Blz. 68.
Ramaer (P.A.), De Verhouding der Volksvertegenwoordigers tot hunne committenten in de constitutionele monarchie.	Dl. III. Blz. 153.
Reuter, Gedroogde kruiden. Zestig platen met bijschriften en portret.	Dl. IV. Blz. 366.
Rogge (H.C.), Geographie van Europa.	Dl. III. Blz. 351.
Ross (Ch.H.), Een lief weeuwtje.	Dl. II. Blz. 190.
Rudorff (Dr. F.), Schets der Scheikunde ten dienste van het middelbaar Onderwijs. Eerste Deel. Anorganische Scheikunde.	Dl. IV. Blz. 170.
Spielhagen (F.), Binnen de perken.	Dl. II. Blz. 603.

Stahr (A.), Goethe's Frauengestalten.	Dl. II. Blz. 401.
Stoll (H.W.), De Helden van Griekenland in oorlog en vrede.	Dl. I. Blz. 389.
Suringar (W.F.R.), De Kruidkunde in hare betrekking tot de Maatschappij en de Hoogeschool.	Dl. I. Blz. 598.
Thackeray (W.M.), De Newcomes.	Dl. II. Blz. 190.
Thackeray (Miss), Het dorpje aan zee.	Dl. II. Blz. 190.
Thornton (W.Th.), On Labour.	Dl. IV. Blz. 177.
Veer (H. de), Trou-ringh voor 't jonge Holland.	Dl. II. Blz. 185.
Verne (J.), De kinderen van Kapitein Grant.	Dl. II. Blz. 603.
Verzameling der Consulaire en andere Berigten en Verslagen over Nijverheid, Handel en Scheepvaart.	Dl. II. Blz. 182.
Verslag van de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van de overblijfsels der Nederlandsche kunst.	Dl. I. 159, 400.

Vignon (Baltwina), De Idealen van Dominé van Beek.	Dl. I. Blz. 189.
Vignon (Baltwina), Ongelijk maar niet ongelukkig.	Dl. II. Blz. 197.
Vischer (Fr.), Kritische Bemerkungen über den ersten Theil von Goethe's Fanst.	Dl. II. Blz. 401.
Vreede (G.W.), Republiek of Constitutioneele Monarchie.	Dl. IV. Blz. 555.
Vuylsteke (Julius), Uit het Studentenleven.	Dl. I. Blz. 177.
Weeveringh (J.J.), Algemeene Geschiedenis der Staatsfinanciën. 1e Aflev.	Dl. I. Blz. 397.
Westphal (R.), Philosophisch-historische Grammatik der deutschen Sprache.	Dl. IV. Blz. 361.
Wiersma (H.), Over de natuur van den tijdkoop van openbare fondsen.	Dl. I. Blz. 585.
Wilkinson (R.), The Representation of the People Act, 1867.	Dl. I. 1, 239.
Witte (H.), In 't Lommer.	Dl. I. Blz. 600.
Witte (H.), Flora. Afbeeldingen en beschrijvingen van boomen, heesters, enz.	Dl. II. Blz. 399.
Wolterbeek (Mr. J.L.) Dz., De hypothecaire Wetgeving in Nederland.	Dl. II. Blz. 399.
Worp (J.), Een boek met liedjes voor 2 Stemmen.	Dl. IV. Blz. 172.
Wijnmalen (Dr. F.C.L.), Hugo de Groot, als verdediger des Christendoms beschouwd.	Dl. III. Blz. 446.